

મહર્ષિ શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી પ્રણીત

લલિત વિસ્તરા

ચેત્યવન્દનસૂત્ર વૃત્તિ

સવિવેચન

(વિવેચનકર્તા (ટીપ્પણકર્તા)

ડૉ. ભગવાનદાસ મનઃસુખભાઈ મહેતા,

એમ. બી. બી. એસ.

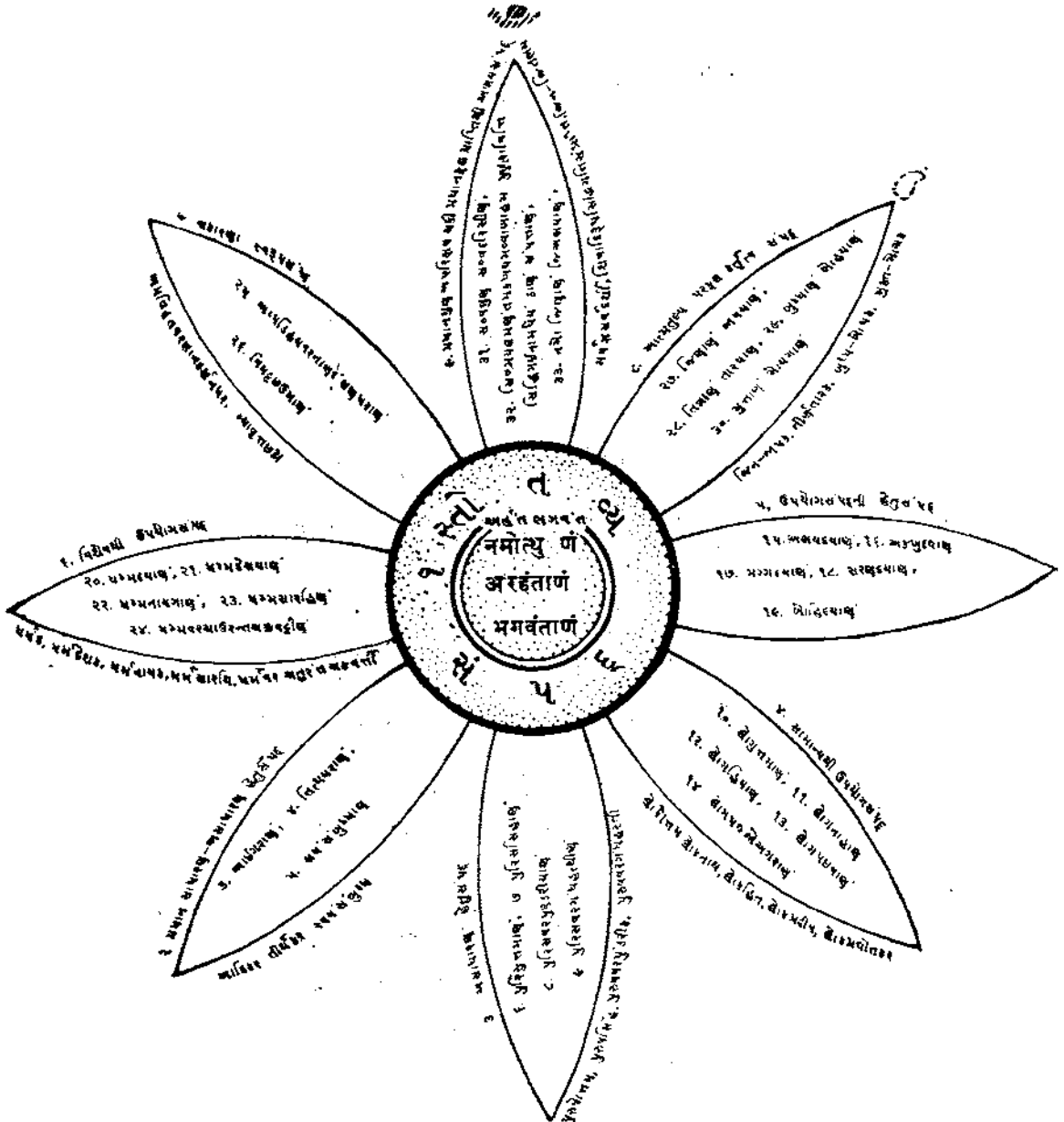
૫, શોપાટી રોડ, મુંબઈ-૭.

મહર્ષિ શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી પ્રણીત

द्वैत्यवन्दनसूत्र वृत्ति

सविवेचन

विशेष्यकर्त्ता (श्रीकर्त्ता) —

ડા. ભગવાનદાસ મનઃસુખભાઈ મહેતા, એમ. બી. બી. એસ.

૫, ચોપાટી રોડ, સુભઈ, ૭

योगदण्डिसमुच्चयविवेचन, योगदण्डिद्वयश काव्य, प्रज्ञानयोग मोक्षभाषा आदि ग्रंथानां कर्ता

વિવેચનકર્તાનું (ટીકાકારનું) મંગલાચરણ

માલિની —

જય સહજસ્વરૂપી શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ !
શ્રીમદ્ ભગવદ્દર્શન ચૈત્ય તે શાંતમૂર્તિ !
કરતું ચિત્તસમાધિ અર્પતું આત્મશાંતિ,
હરતું ભવઉપાધિ કાપતું મોહબ્રાંતિ.

૧

લલિત અમૃત વાક્યે સતપદે વિસ્તરેલી,
લલિત વિસતરા આ સૂત્ર-સ્વર્ણે ગુંથેલી;
પ્રતિપદ જ પરોવ્યા ન્યાય મૌક્તિક અંગે,
ઋષિવર હરિભદ્રે ભક્તિ સંવેગ રંગે.

૨

દુઃખવિરહકારી દ્વેષ-માત્સર્યહારી,
લલિતવિસતરા જ 'ધર્મસદ્બોધકારી';
સ્તર્વો અનિ ઋષિ સિદ્ધે મુક્તકંઠે ઉવાસે,
વિવરણ કરવા તે દાસ ભગવાન્ વિમાસે.

૩

અનુક્રુપ —

ચિન્મૂર્તિ ભગવદ્ અર્હત, ભક્તિસૂત્ર સંબંધિની;
વ્યાખ્યાની કરતી વ્યાખ્યા, ચિદ્ભક્તિરસવર્દિની;
ચિદ્દેહમ ધાતુનો મેલ, શોધની તત્ત્વબોધની;
આ દાસ ભગવાન્ ગૂંથે, ટીકા 'ચિદ્દેહમશોધની.' (કુમ્ભ) ૫

૪

(ભગવાનદાસ)

ધર્મ પ્રતિ મૂલભૂતા વન્દતા

ૐ

મહર્ષિ શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી પ્રણીત

લલિત વિસ્તરા ચૈત્યવન્દનસૂત્ર વૃત્તિ

વિવેચનકર્તા (ટીકાકર્તા) —

ડૉ. ભગવાનદાસ મનાસુખભાઈ મહેતા, એમ. બી. બી. એસ.

કૃત

• ચિદ્દેવવિશોધિની ' ટીકા નામક

વિવેચન સમેત

પ્રકાશકો —

શ્રીમતી કંચનબહેન ભગવાનદાસ મહેતા
૫, ચોપાટી રોડ, મુંબઈ, ૭

જૈન એસોસિએશન ઓફ ઇન્ડિયા
હીરાલાલ હાલચંદ, દલાલ બાર-ચેંટ-લા.
પદમશી દામજી ખોખા, એલિસિટર,
મંત્રોએ
ગોડોલિ ચાલ, મુંબઈ ૭

મૂલ્ય : ત્રણ રૂપીઆ

પ્રથમાવૃત્તિ : પ્રત ૭૫૦

ઈ. સ. ૧૯૬૦ જાન્યુઆરી : ૨૦૧૬ પોપ

મુદ્રણસ્થાન :

એન. એમ. પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ,
હરિયાપુર, ડાંગરવાડ-અમદાવાદ.

સર્વ હ્રદય વિવેચનકર્તાનિ સ્વાધીન

મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીની છેલ્લી 'શીખ'

તત્ક્રોતવ્યમેતદાદરેણ, પરિભાવનીયં સૂક્ષ્મસુદૃઢા । શુષ્કેક્ષુચર્ચણપ્રાય-
મવિજ્ઞાતાર્થમધ્યયનં । રસતુલ્યો જ્ઞાતાર્થઃ, સ સ્વલુ પ્રીણયત્યન્તરાત્માનં, સંવેગાદિ-
સિદ્ધેઃ, અન્યથા સ્વદર્શનાત્ ।

તદર્થે સૈષ પ્રયાસ इति न प्रारब्धप्रतिकूलमासेवनीयं, प्रकृतिसुन्दरं चिन्ता-
मणिरत्नकल्पं संवेगकार्यं चैतदिति महाकल्याणविरोधि न चिन्तनीयं ।
चिन्तामणिरत्नेऽपि सम्यग्ज्ञातगुण एव श्रद्धाद्यतिशयभावतोऽविधिविरहेण
महाकल्याणसिद्धिरिति ॥ (અર્થે માટે જુઓ આ અર્થ સૂત્ર છેલ્લું સૂત્ર પૃ. ૧૫૩).

य पनां भावयत्युच्चैर्मध्यस्थेनान्तर्गात्मना ।
सद्वन्दनां सुवीजं वा नियमादधिगच्छति ॥

ધર્મદેશનાનો હરિભદ્રજીએ ગૂંથેલો ઉત્તમ નમૂનો

પ્રદીપ્તગૃહોદરકલ્પોઽયં ભવો, નિવાસઃ શારીરાદિદુઃખાનાં । ન યુક્ત इह
विदुषः प्रमादः । यतः अतिदुर्लभेयं मानुष्यावस्था, प्रधानं परलोकसाधनं, परिणाम-
कटवो विषयाः, विप्रयोगान्तानि सत्सङ्गतानि, पातभयातुरमविज्ञातपातमायुः ।

तदेवं व्यवस्थिते विध्यापनेऽस्य यतितव्यं । एतच्च सिद्धान्तवासनासारां
धर्ममेवો यदि परं विध्यापयति । अतः स्वीकार्यः सिद्धान्तः, सम्यक्
मेवितव्यास्तदभिज्ञाः ।

ભાવનીયં મુળદમાલુકાજ્ઞાતં, ત્યક્ત્વ્યા સ્વસ્વસદ્પેક્ષા, ભવિતવ્યમાજ્ઞા-
પ્રધાનેન, ઉપાદેયં પ્રણિધાનં, પોષણીયં સાધુસેવયા ધર્મશરીરં, રક્ષણીયં
પ્રવચનમાલિન્યં । एतच्च विधिप्रवृत्तः सम्पादयति, अतः सर्वत्र विधिना
प्रवर्तितव्यं सूत्रात् ।

જ્ઞાતવ્ય આત્મભાવઃ, પ્રવૃત્તાવપેક્ષિતવ્યાનિ નિમિત્તાનિ, યતિતવ્યમસંપન્ન-
યોગેષુ, લક્ષ્યિતવ્યા વિસ્તોતસિકા, પ્રતિવિધેયમનાગતમસ્યાઃ ભયશરણાશુદાહરણેન
(અર્થે માટે જુઓ આ અર્થ સૂત્ર ૧૩૨-૧૩૬, પૃ. ૨૬૮)

મહારા પૂ. સદ્. માતૃશ્રી

શ્રી હેમદેવીના

ચરણ કમળમાં

સમર્પણ

વસંતતિલકા

સત્સાક્ષ બક્ષિતમય એહ વિવેચનારી,
‘ચિદ્દેવશોધની’ ટીકા તુજ નામ ખારી;
શ્રી હેમદેવો જનની! ચરણે સમર્પું,
સંસ્કારકણ મમ માત! કંઈક તપું.

સંસ્કારમૂર્તિ મુજ માત તું પુણ્યમૂર્તિ,
માધુર્યમૂર્તિ હૃદયે સ્મરો તુજ મૂર્તિ;
આ અર્પી બક્ષિત કુસુમાંજલિ બક્ષિતભાવે,
સંતોષ કેં નિજ મને તુજ બાલ પાવે.

આશ્વિન શુક્લ અષ્ટમી,
૨૦૨૫

—ભગવાનદાસ

ભકિત સિન્ધુના અમૃતખિન્દુ

इच्छोषि नमुकारो जिणवरवसहस्रं वद्धमाणस्स ।
 संसारसागराओ तारेइ नरं व नारिं वा ॥ श्री चैत्यचन्दन सन.
 णाणमयं अप्पाणं उवलद्धं जेण सडियकम्मेण ।
 चइऊण य परदत्तं णमो तस्स देवस्स ॥ श्री कुंदकुंदाचार्य०
 त्वां योगिनो जिन ! सदा परमात्मरूपमन्वेपयंति हृदयावृजकोशदेशे ।
 त्वामेव वीततमसं परवादिनोपि, नूनं विभो हरिहरादिधिया प्रपन्नाः ॥
 श्री सिद्धसेन दिवाकर०

यस्य महर्षेः सकलपदार्थप्रत्यवबोधः समजनि साक्षान् ।
 सामरमर्त्यं जगदपि सर्वं, प्राञ्जलि भूत्वा प्रणिपतति स्म ॥ श्री सभंतभडाचार्य०
 ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं, यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भुयः । गीता

અમિયભરી મૂરતિ રચી રે ઉપમા ન ઘટે કોય;
 શાંતસુધારસ ઝીલતી રે, નિરખત તૃપતિ ન હોય.... શ્રી આનંદધનજી.
 બાધકતા પલટાવવારે લાલ, નાય ભકિત આધારરે;
 પ્રભુ ગુણુરંગી ચેતના રે લાલ, એહી જ જીવન સાર રે. —શ્રી દેવચંદ્રજી.
 જિનપદ નિજપદ એકતા, ભેદભાવ નહિં કંઈ;
 લક્ષ થવાને તેહનો, કહ્યાં શાસ્ત્ર સુખદાયિ. —શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.
 ધરતીકા કાગળ કરે, કલમ કરે વનરાય;
 સાત સમુદ્રકા શાહી કરે, પ્રભુગુણુ લિખા ન બાય. —સંત કબીરજી.
 દેખી અહભુત તાહરે રૂપ, અચરિજ ભવિકા અરૂપી પદ વરેજ;
 તહારી ગત તું બાણે હો દેવ! સમરણુભજન તો વાંચક યશ કરેજી શ્રી યશોવિજયજી.

अन्तरङ्गं महसिन्यं, समस्तजनतापकम् ।
 इक्षितं लीलया येन, केनचित्तं नमाम्यहम् ॥ श्री सिद्धर्षि० (ઉપ. ભ. પ્ર. કથા)
 प्रशमरसनिमग्नं दृष्टियुग्मं प्रसन्नं, वदनकमलमङ्कः कामिनीसङ्गशून्यः ।
 करयुगमपि यत्ते शब्दसंबन्धवध्यं, तदस्ति जगति देवो वीतरागस्त्वमेव ॥ धन०पा०
 इच्छाद्वेषविहीनेन, सर्वत्र समचेतसा ।
 भगवद्भक्तियुक्तेन, प्राप्ता भागवती गतिः ॥ ભાગવત

મતીષ જિણશરણં વિજ્ઞન્તી પુલ્વસંચિયા કમ્મા ।
 ગુણપગરિસચ્છમાણો કમ્મવણદ્વાણલો જેણ ॥ શ્રી ચિત્તભદ્રમણીજી
 હમાં સમક્ષં પ્રતિપશ્વતાશ્વિનામુદરશોષામુદશોષણાં ક્રુવે ।
 ન ચીતરાગાત્પરમસ્તિ દૈવતે, નચાત્યનેકાન્તમૃતે નયસ્થિતિઃ ॥ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી
 યસ્ય સ્વયં સ્વમાત્માતિરમાત્મે કૃત્સ્નકર્મણઃ ।
 તસ્મૈ સંજ્ઞાતરૂપાય નમોઽસ્તુ પરમાત્મને ॥ શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીજી
 બુદ્ધસ્ત્વમેવ વિબુધાશ્વિતબુદ્ધિવોધાત, ત્વં શંકરોઽસિ ભુવનત્રયશંકરત્વાત ।
 ધાતાસિ ખીર ! શિવમાર્ગેત્રિવેદિધાનાત, ત્વયં ત્વમેવ ધમવન પુરુષોત્તમોસિ ॥
 શ્રી માનવુભાચાર્યજી

ચિત્ત પ્રસન્ને દે પૂજન ફલ કહ્યું દે, પૂજા અખંડિત એહ;
 કપટ રહિત થઈ આતમ અરપણા દે, આનંદધન પદ દેહ....
 બહિરાતમ તજ અંતર આતમ, રૂપ થઈ થિર ભાવ;
 પરમાતમનું હો આતમ ભાવવું, આતમ અરપણુ દાવ. શ્રી આનંદધનજી.
 જ્ઞાન વૈરાગ્યનો દેહ ધર્યો દે, માંહી ભોગપણુનો છે જીવ;
 ભક્તિ આભૂષણુ પેરિયાં દે, એવો કેઈ સેવક શિવ.—શ્રી અખા ભક્ત.
 સુખધામ અનંત સુસંત ચહી, દિનરાત રહે તદ ધ્યાનમહી;
 પરશાંતિ અનંતસુધામય જે, પ્રભુમું પદ તે, વર તે, જય તે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.
 પ્રભુ પદ વળગ્યા તે રહ્યા તાળ, અલગા અંગ ન સાળા દે;
 વાચક યશ કહે અવર ન ક્યાઈ, એ પ્રભુના ગુણ ગાઈ દે. શ્રી યશોવિજયજી.
 મોટાને ઉત્સંગ એકાને શી ચિંતા ? પ્રભુને અરણ્યપસાય સેવક થયા નચિંતા.
 માહરી શુદ્ધ સત્તાતણી પૂર્ણતા, તે તણે હેતુ પ્રભુ તુંહી સાચો;
 દેવચંદ્રે સ્તબ્યો મુનિગણેઅનુભવ્યો, તત્ત્વભક્તે ભવિક સકલ રાચો. શ્રીદેવચંદ્રજી.

જ્ઞાનલક્ષ્મીધનાશ્લેષપ્રભવાનન્દનંદિતમ ।
 નિષ્કિંટાર્થમજં નૌમિ, પરમાત્માનમન્યયમ ॥ શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યજી,
 ન જયતિ જિનદેવો સર્વવિદ્વિશ્વનાથો, વિતથવચનદ્વેતુક્રોધલોમાદ્વિમુક્તઃ ।
 શિવપુરવથપાંથપ્રાણિપાથેયમુઠ્ઠર્જનિતપરમશર્મા વેન ધર્મોઽન્યધાયિ ॥ શ્રી પદ્મનંદિજી
 મજ જિનપતિમસદ્વાયસદ્ધાર્ય, શિવગતિમુગમોપાયે ।
 પિવ મદ્દશમને પરિહૃતવમનં, શાંતસુધારસમનપાયં ॥ શ્રી વિનયવિજયજી

ललितविस्तराना सुवर्णसूत्रो

अचिन्त्यचिन्तामणिकल्पमनेकभयशतसहस्रोपातानिष्टदुष्टाष्टकर्मराशि-
जनितदौर्गन्धविच्छेदकमपीदम् (चैत्यवन्दनं) । (सूत्र ७५. २७) अतिदुर्लभमिदं
सकलकल्याणैककारणं साधकृतचिन्तामणिकल्पद्रुमोपमं भगवत्पादचन्दनं ।
(सूत्र २३, ५. ५८) ×× न हि दीर्घदौर्गन्धभाक् चिन्तामणिरत्नापातिहेतुः ।
(सूत्र २२ ५. ५७)

न हि वचनोक्तमेव पन्थानमुल्लंघ्यापरो हितान्पुण्यः (सूत्र ८) निरूपणीयं
प्रवचनगाम्भीर्यं, विलोकनीया तन्त्रान्तरस्थितिः, दर्शनीयं ततोऽस्याधिकत्वं,
अपेक्षितव्यो व्याप्तीतरविभागः, यतितव्यमुत्तमनिर्देशनेष्विति श्रेयोमार्गः । (सूत्र ११)
व्यवस्थितश्चायं महापुरुषाणां श्रीणप्रायकर्मणां विशुद्धाशयानां भवावहु-
मानिनां अपुनर्वन्धकादीनामिति । अन्येषां पुनरिहानधिकार एव, शुद्धदेशनाऽ-
नर्हत्वात् । (सूत्र १२) शुद्धदेशना हि शुद्धस्त्वमृगयूथसंप्राप्तनसिंहनादः । (सूत्र १३)
(अर्थ भाटे जुग्या ५. ३५ ३८, ४०)

卐

यथोदितधर्म एव वर-प्रधानं चक्रवर्तिचक्रापेक्षया लोकद्वयोपकारित्वेन
कपिलादिप्रणीतधर्मचक्रापेक्षया वा त्रिकोटिपरिशुद्धतया । (सूत्र १४८, ५. २८८)
अयमिन्ध्वनः ध्रुतधर्मो वर्धतां शाश्वतम् वर्धतां विजयतः (पाठाः, विजय-
ताम्) अनर्थप्रवृत्तपरप्रवादिविजयेनेति हृदयं । ×× प्रणिधानमेतत् अनाशंसा-
भावबीजं, मोक्षप्रतिबन्धनं । ×× मोक्षार्थिना प्रत्यहं ज्ञानवृद्धिः कार्या । (सूत्र ३११)
यथोदितध्रुतधर्मवृद्धे मोक्षः, सिद्धत्वेन (सूत्र ३१२) (अर्थ भाटे जुग्या ५.
५६२, ५६४)

एवं विवेकग्रहणमत्र जलम् । अतिगम्भीरोदार एव आशयः । अत एव
संवेगामृताम्बादनम् । नाविज्ञातगुणं चिन्तामणौ यतनः । ×× एकान्ताविषयो
गोयोनिधर्मस्य । (सूत्र ३१४ ५. ५६७) परमगर्भ एव (विवेकः) योगशास्त्राणां ।
(सूत्र ३१५ ५. ५७१)

अभयमिति विशिष्टमात्मनः स्वास्थ्यं । (सूत्र १०६, ५. ५१८) चेतः-
स्वास्थ्यसाध्यप्राधिकृतो धर्मः विरुद्धश्च भयपरिणामेन । (सूत्र १०७, ५. ५२०)
नायं (धर्मः) भगवदनुग्रहमन्तरेण । (सूत्र १३१, ५. २६६)

卐

परिहर्तव्योऽकल्याणमित्रयागः, सेवितव्यानि कल्याणमित्राणि, न लङ्घनी-
यांचितस्थितिः । ×× श्रोतव्यं विधिना धर्मशास्त्रं, भावनीयं महायतनेन, प्रवर्ति-
तव्यं विधानतः । अवलम्बनीयं धैर्यं, पर्यालोचनीया आयतिः, अवलोकनीयो मृत्युः,
भवितव्यं परलोकप्रधानेन । ×× कारयितव्या भगवत्प्रतिमाः, लेखनीयं भुवने-
श्वरवचनं । ×× श्रोतव्यानि सत्त्वेष्टितानि, भावनीयमोदार्यं, वर्तितव्यमुत्तमज्ञातेन ।
(सूत्र ३७०, ५. ६४१)

—महर्षि श्री हरिलक्ष्मणाय नमः॥

ભકિત રહસ્ય

હે પ્રભુ! હે પ્રભુ! શું કહું, દીનાનાથ દયાળા! હું તો દોષ અનંતનું, ભાજન હું કરુણાળ. ૧
 શુદ્ધ ભાવ મુજમાં નથી, નથી સર્વ તુજ રૂપ; નથી લલુપ્તા કે દીનતા, શું કહું પરમસ્વરૂપ? ૨
 નથી આજ્ઞા ગુરુદેવની, અચળ કરી ઉરમાંહિ; આપ તણો વિશ્વાસ દદ, ને પરમાદર નાહિ. ૩
 જોગ નથી સતસંગનો, નથી સતસેવા જોગ; કેવળ અર્પણતા નથી, નથી આશ્રય અનુયોગ. ૪
 હું પામર શું કરી શકું? એવો નથી વિવેક; ચરણ શરણ ખીરજ નથી, મરણ સુખીની છેક. ૫
 અચિત્ત તુજ મહાત્મ્યનો, નથી પ્રકુલિત ભાવ; અંશ ન એકે સ્નેહનો, ન મળે પરમ પ્રભાવ. ૬
 અચલરૂપ આશક્તિ નહિ, નહિં વિરહનો તાપ; કથા અલભ તુજ પ્રેમની, નહિં તેનો પરિતાપ. ૭
 ભકિતમાર્ગ પ્રવેશ નહિ, નહિં ભજન દહ ભાન; સમજ નહિં નિજ ધર્મની, નહિં શુભ દેશે સ્થાન. ૮
 કાળદોષ કળિથી થયો, નહિં મર્યાદા ધર્મ; તોયે નહિં વ્યાકૂળતા, જુઓ પ્રભુ મુજ કર્મ. ૯
 સેવાને પ્રતિકૂળ જે, તે અંધન નથી ત્યાગ; દેહેદ્રિય માને નહિં, કરે બાહ્ય પર રાગ. ૧૦
 તુજ વિયોગ સ્ફુરતો નથી, વચન નયન યમ નાંહિ; નહિં ઉદાસીન અભક્તથી, તેમ ગૃહાદિક માંહિ ૧૧
 અહંભાવથી રહિત નહિં, સ્વધર્મ સંચય નાહિ; નથી નિવૃત્તિ નિર્મળપણે, અન્ય ધર્મની કાંઈ. ૧૨
 એમ અનંત પ્રકારથી, સાધન રહિત હુંય; નહિં એક સદ્ગુણ પણ, મુખ બતાવું શું થ? ૧૩
 કેવલ કરુણામૂર્તિ છો, દીનબંધુ દીનનાથ; પાપી પરમ અનાથ છું, મહો પ્રભુજ હાથ. ૧૪
 અનંત કાળથી આથડયો, વિના ભાન ભગવાન; સેવ્યા નહિં ગુરુ સંતને, મૂક્યું નહિં અભિમાન; ૧૫
 સંત ચરણ આશ્રય વિના, સાધન કર્યાં અનેક; પાર ન તેથી પામિયો, ઉગ્યો ન અંશ વિવેક. ૧૬
 સહુ સાધન અંધન થયાં, રહ્યાં ન કોઈ ઉપાય; સત્ સાધન સમજ્યો નહિં, ત્યં અંધન શું જાય? ૧૭
 પ્રભુ પ્રભુ લય લાગી નહીં, પડ્યો ન સદ્ગુરુ પાય; દીકાનહિં નિજ દોષ તો, તરિયે કોણ ઉપાય? ૧૮
 અધમાધમ અધિકૈ પતિત, સકળ જગત્માં હુંય; એ નિશ્ચય આગ્યા વિના, સાધન કરશે શુંય? ૧૯
 પડો પડો તુજ પંકજે, શિશિરી માથું એજ; સદ્ગુરુ સંત સ્વરૂપ તુજ, એ દહતા કરિ દેજ. ૨૦

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

દિવ્યાત્માઓની પ્રાર્થના પ્રસાદી

તે માટે ઉભા કર જોડી, જિનવર આગળ કહિયે રે;
સમયચરણ સેવા શુદ્ધ દેજો, જિમ આનંદધન લહિયે રે.—શ્રી આનંદધનજી
કહ્યો હો પ્રભુ! કહ્યો મં દેજો છેહ,

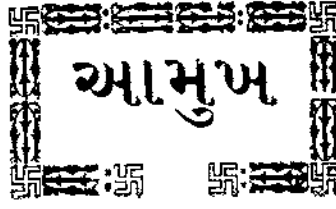
દેજો હો પ્રભુ! દેજો સુખ દરિશણ તણોજી—શ્રી યશોવિજયજી

હે પરમ કૃપાળુ દેવ! X X આપની પરમ ભક્તિ અને વીતરાગ પુરુષના
મૂળ ધર્મતી ઉપાસના મારા હૃદયને વિષે ભવપર્યંત અખંડ જાગૃત રહો એટલું
મોશું છું તે સફળ થાઓ! ॐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ: —શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી
વારંવાર જિનરાજ! તુજ પદ સેવા હો હોજો નિર્મળી
તુજ શાસન અનુભવિ, વાસન ભાસન હો તત્ત્વરમણ વળી.
સકલ પ્રત્યક્ષપણે ત્રિભુવન ગુરુ! જાણું તુજ શુભઆમણ;
બીજું કંઈ ન માશું સ્વામી! એહ જ છે મુજ કામણ. શ્રીદેવચંદ્રજી

卐

જય જિનદેવ!

જય જિનદેવા! જય જિનદેવા! દેવ કરે છે સહુ તમ સેવા;
સુર નર દંદ્રો સ્તવન કરે છે, ચોગિવરેદ્રો ધ્યાન ધરે છે.—જયં ૧
રાગાદિક સહુ શત્રુ હત્યા, વરો કેવલશ્રી રીડી પ્રીત્યા;
શ્રીમદ્ સાચા જિન તમે છો, દિવ્ય શુભોથી દેવ તમે છો.—જયં ૨
કર્મ હત્યાથી જિન છો જિજ્ઞસુ, સર્વજ્ઞ જ્ઞાને વ્યાપક વિજ્ઞસુ;
શંકર સહુનું શં કરવાથી, હરિ પુરુષોત્તમ અથ હરવાથી.—જયં ૩
સહજ સ્વરૂપે સ્વયં પ્રગટવાથી, પ્રહ્લ સ્વયંભૂ ભુદ્ર ભુગ્રવાથી;
રામ તમે છો આતમરામી, સ્વામ તમે છો ચેતન સ્વામી.—જયં ૪
જગશુરુ ભવન્મુક્ત અસ્નેહી, દેહ છતાંયે જોહ વિદેહી;
મુક્તિતણો મારગ જગજાંધુ, બોધે અદ્ભૂત કરુણાસિધુ.—જયં ૫
દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર ત્રિવેણી, સંગમ તીરથ શિવપથ શ્રેણી;
એ જસ તીર્થે નિત્ય નિમજ્જણ, પાવન જન સૌ પાપ વિવર્ણ—જયં ૬
પ્રાતિક્ષય પ્રગટયું વીર્ય અનંતું, દર્શન જ્ઞાન ને સૌખ્ય અનંતું;
નિજ પદ પામે જિનરૂપ ભાળી, અજકુલવાસી સિદ્ધ જયું નિહાળી.—જયં ૭
જિન ઉપાસી જિન થાય ભવો, દીપ ઉપાસી વાટ જયું દીવો;
જિન સહજાત્મસ્વરૂપી એવા, ભગવાન્ દાસના શરણ સુદેવા.—જયં ૮
પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા (ડૉ. ભગવાનદાસ કૃત)

“મઘવીજાકુરજનના રાગાદયો ક્ષયમુપાગતા વસ્ય ।
મહા ઘા વિષ્ણુ વાં હરો જિનો વા નમસ્તસ્મૈ ॥” —શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી.

“રામ કહો રહેમાન કહો કેઉ, કાન કહો મહાદેવરી;
પારસનાથ કહો કેઉ બ્રહ્મા, સકલ બ્રહ્મ સ્વયમેવરી;.....રામ૦
નિજ પદ રમે રામ સો કહિયે, રહિમ કરે રહેમાનરી;
કરપે કર્મ કાન સો કહિયે, મહાદેવ નિર્વાણરી.....રામ૦
પરસે રૂપ પારસ સો કહિયે, બ્રહ્મ ચિન્હે સો બ્રહ્મરી;
ઇંહવિધ સાધો આપ આનંદધન, ચેતનમય નિઃકર્મરી.”.....રામ૦

—શ્રી આનંદધનજી

ભારતવર્ષના તત્ત્વજ્ઞાન-ગગનને અલંકૃત કરી ગયેલા મહાન્ યોગાચાર્ય અને મહાન્ દાર્શનિક તરિકે વિશ્વવિશ્રુત આર્ષ દષ્ટા મહર્ષિ શ્રી હરિભદ્રચૂરિ અત્રે એક મહાન્ ભક્તશિરોમણિરૂપે દર્શન દે છે. ‘પક્ષપાતો ન મે વીરે ન દ્વેષઃ ભારતના જ્યોતિર્ધર કપિલાદિષુ, યુક્તિમદ્વચનં વસ્ય તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ’—‘વીર હરિભદ્રાચાર્યજી પ્રત્યે મને પક્ષપાત નથી અને કેપિલ આદિ પ્રત્યે મને દ્વેષ નથી, યુક્તિવાણું જેનું વચન હોય તેનું જ સર્વથા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે,’ એ એમની સુપ્રસિદ્ધ અમર પંક્તિઓમાં નિષ્પક્ષ ન્યાયમૂર્તિ જેમ મધ્યસ્થ તત્ત્વ-પરીક્ષાની વીરગર્જના કરનારા અને મત-દર્શનતા આગ્રહથી પર આ ભારતના મહાન્ જ્યોતિર્ધર ભાવિતાત્મા મહાત્માએ આ ‘લલિતવિસ્તરા’ ગ્રંથમાં ભક્તિઅમૃતરસનો મહાસિન્ધુ વહાળ્યો છે. વિશ્વપાવની આ ભક્તિરસબ્રહ્મવીમાં આ ગ્રંથની વિવેચનાત્મક મહારી ‘ચિદ્રહેમવિશોધિની’ ટીકારૂપ નાનકડી સરવાણીનો પ્રવાહ સંમિલિત થઈ, સિન્ધુમાં બિન્દુ ભળ્યાની જેમ, અત્ર અક્ષય અભંગ ભાવને પામે છે.

“ઉદ્ધકખિંડુ સાયર ભલ્યો.....સાહેલડીઆં. જિમ હોય અક્ષય અભંગ રે....ગુણવેલડીઆં. વાચકઃયશ કહે પ્રભુ ગુણે....સાં તિમ મુજ પ્રેમ પ્રસંગ રે....ગુણ.”—શ્રી યશોવિજયજી.
“ધન્ય કૃતપુણ્ય દિન આજ માહરો થયો, ધન્ય નરજન્મ મેં સફલ ભાળ્યો;
દેવચંદ્ર સ્વામી ત્રેવિશ્વમો વંદિયો, ભક્તિભર ચિત્ત તુજ ગુણ રમાળ્યો....” શ્રી દેવચંદ્રજી.

આ ખ્યાતનામ આચાર્યની આ ખ્યાતનામ કૃતિ મહામતિ સિદ્ધર્ષિ અંગેના શ્રોતાઓ પ્રસંગથી ઓર વિખ્યાતિ પામી છે. શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપંચ જેવી પરમ અદ્ભુત અલૌકિક મહારૂપક કથાના (Great Allegory) સ્પષ્ટા સિદ્ધર્ષિના ‘ધર્મબોધકર’ મહાકવિ-બ્રહ્મા સિદ્ધર્ષિજી સંશયદોલાએ આદોલતાં ઘડીકમાં હરિભદ્રસૂરિ જૈનમાં અને ઘડીકમાં બૌદ્ધમાં ગમનાગમન કરતા હતા; તેમને છેવટને માટે નિર્ણાયકપણે જૈનદર્શનમાં સ્થિર કરવાનું પરમ ઉપકારી નિમિત્ત આ પ્રસ્તુત ગ્રંથ બન્યો હતો,—જે પરમ ઉપકારની સ્મૃતિ કૃતજ્ઞશિરોમણિ શ્રી સિદ્ધર્ષિજીએ પોતાથી એ શતાબ્દિ પૂર્વે થયેલા આ શ્રી હરિભદ્રસૂરિને—કાળથી પરાક્ષ છતાં—પોતાની અમર કૃતિ ઉપમિતિભવપ્રપંચ કથામાં પોતાના ‘ધર્મબોધકર’ શુરુ તરીકે બિરદાવીને, પોતાનું આશયગત કુવાસનાવિષ કાઢી નાંખી અમૃત સંચરાવનાર તરિકે પરમ ગૌરવ-બહુમાન કરી અમર કરી છે; અને ત્યાં ‘ન હિ કૃતમુપકાર’ સાધવો વિસ્મરન્તિ’ એ ઉક્તિને ચરિતાર્થ કરતાં તેઓએ પોતાના પરમ ઉપકારી શ્રી હરિભદ્રસૂરિને પૂર્ણ ભક્તિભાવથી લગ્ય અંજલિ અર્પતાં ભાખ્યું છે કે—‘અનાગત’ પારજ્ઞાય’—અનાગત-નહિ’ બનેદો એવો ભાવી બનાવ બાણીને જેણે ચૈત્યવન્દન સંબંધિની ‘લલિત-વિસ્તરા’ મ્હારા અર્થે—‘મદર્થ’ નિર્મિત કરી, અને કુવાસનામય વિષ વિનિર્મૂલ કરી કૃપાથી જેણે અચિન્ત્યવીર્યથી મ્હારા આશયમાં ‘સુવાસના સુધા’ સંચરાવી, તે શ્રી હરિભદ્રસૂરિને નમસ્કાર હો !

“અનાગત’ પરિજ્ઞાય ચૈત્યવન્દનસંશ્રયા ।

મદર્થ’ નિર્મિતઃ યેન વૃત્તિર્લલિતવિસ્તરા ॥

વિષં વિનિર્મૂલ્ય કુવાસનામયં, વ્યચીચરણઃ કૃપયા મદાશયે ।”

અચિન્ત્યવીર્યેણ સુવાસનાસુધાં, નમોસ્તુ તસ્મૈ હરિભદ્રસૂરયે ॥”

—શ્રી સિદ્ધર્ષિકૃત ઉપમિતિ ભ. પ્ર. કથા પ્રસ્તાવ ૮.

આમ મહાકવિ શ્રી સિદ્ધર્ષિજી જેવા મહાબુદ્ધિનિધાન ભાવિતાત્મા મહાત્માએ જેનું ભક્તિરોમાંશિત ભાવે આટલું બધું ગૌરવ બહુમાન કયું છે, તે આ ‘લલિત વિસ્તરા’ મહાકૃતિને અને તેના મહાન્ કર્તાને ઓળખાવવા પ્રયત્ન કરવો તે મહાતેજોનિધિ ભાસ્કરને પ્રકાશવા માટે દીપક આગળ ધરવા બરાબર છે !

એમ તો આ ‘લલિત વિસ્તરા’ સુપ્રસિદ્ધ ચૈત્યવન્દનસૂત્રની ‘વૃત્તિ’ છે. ‘ચૈત્ય’ એટલે પ્રકૃતમાં અર્હતપ્રતિમા, તે પ્રત્યે વિધિપૂર્વક વન્દનાર્થે પરમ અર્થગંભીર પદોનું ન્યાં સૂત્રણ છે, તે ચૈત્યવન્દન સૂત્ર; અને તેના અર્થનું વૃત્તિની—‘લલિત વિસ્તરા’ વાડની પેઠે સંરક્ષણ-સંગોપન-સંવર્ધન કરતી અને તેના અર્થજ્ઞેત્રની ‘ચૈત્યવન્દનસૂત્ર’ ‘વૃત્તિ’ મર્યાદામાં જ વર્તતી તે આ ‘વૃત્તિ’ રૂપ લલિતવિસ્તરા છે. સહબ્રહ્મસ્વરૂપી શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ એવા શ્રીમદ્ અર્હત ભગવતરૂપ જે ભાવચૈત્ય અને તેનું સ્મરણ કરાવતી નિર્વિકાર પ્રતિમારૂપ શાંતમૂર્તિ જે દ્રવ્યચૈત્ય, તે

પ્રત્યે જ્યાં વન્દન કરવામાં આવે છે, તે આ ચૈત્યવન્દન અચિન્ત્ય ચિતામણિ સમું છે, 'અધઃકૃતચિન્તામણિકલ્પદ્રુમોપમં'—ચિન્તામણિ—કલ્પદ્રુમની ઉપમાને પણ અધઃકૃત કરતું એવું છે; અને તેવા પરમ કલ્યાણમૂર્તિ અહીં ભગતત જેવા 'સત્યં શિવં સુંદરં' સત્ય શિવ અને સુંદર એવા પરમ લલિત વિષયના ગોચરપણાથી તત્ત્વચિન્તામણિમય આ લલિતવિસ્તરા પણ તેવી જ છે.

“ભાવ હો પ્રભુ! ભાવ ચિતામણિ એહ, આતમ હો પ્રભુ! આતમ સંપત્તિ આપવાળું; એહિ જ હો પ્રભુ! એહિ જ શિવસુખ એહ, તત્ત્વ હો પ્રભુ! તત્ત્વાલંબન થાપવાળું.”
—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“અભિયલરી મૂરતિ રથી રે, ઉપમા ન ઘટે કોય;
શાંત સુધારસ ઝીલતી રે, નિરખત તૃપાત ન હોય.” —શ્રીઆનંદધનજી

મૂળ ચૈત્યવન્દન સૂત્ર તો, નમુન્યુજી (પ્રણિપાતદણ્ડક સૂત્ર), અરિહંત ચેઈયાણું, અન્નત્ય, લોગસ્સ, પુકખરવરીવઢે, સિદ્ધાણું બુદ્ધાણું, વેયાવચ્ચગરાણું, જય વીયરાય એટલા નાના નાના અષ્ટ સૂત્ર જે માત્ર ત્રણ ચાર પાનામાં સમાઈ ચૈત્યવન્દન સૂત્રની જાય, —એવડા પરિમાણવાળું છે, તેના પર વિસ્તૃત લલિતવિસ્તરા પરમાર્થગંભીરતા વૃત્તિ રથી શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ કેટલું અપૂર્વ તત્ત્વમંથન કર્યું હશે, તેનો સહજ ખ્યાલ સુસ વિદ્વજ્જનોને આ મહાકાય લલિત-વિસ્તરા વૃત્તિ પરથી સ્વયં આવશે; અને તે પરથી આ પ્રત્યેક 'સૂત્ર' પણ કેટલું પરમાર્થ-ગંભીર છે તેના ભંડાણનો પણ કિંચિત્ પરિચય પ્રાપ્ત થશે. 'સૂત્ર' શબ્દના અર્થ પરથી પણ એ જ રહસ્ય ફલિત થાય છે. (બુએ પૃ. ૭-૮). અને આ ચૈત્યવન્દન સૂત્ર પણ આવા પરમાર્થગંભીર અનંતઆશયવાળા સૂત્રમય જિનાગમનું અંગ છે, એટલે આ પણ એવું જ પરમ આશયગંભીર હોઈ એની સંપૂર્ણપણે વ્યાખ્યા કરવાને કોણ સમર્થ હોય? 'કાત્તસ્યેન વ્યાખ્યાં કઃ કર્તુમીશ્વરઃ?' એમ લાઘવમૂર્તિ હરિભદ્રજી સ્વયં વહે છે. અર્થાત્ ચતુર્દશપૂર્વધર શ્રુતકેવલી સિવાય એનું સામસ્ત્યથી—સંપૂર્ણપણે વ્યાખ્યા કરવાનું બીજાનું ગળું નથી, એટલે આ અહીં ભગવત્ જેવા પરમ 'લલિત' વિષયની અમે ગમે તેટલી તત્ત્વશુણ્યાનરૂપ 'વિસ્તરા' કરીએ તોપણ એની સંપૂર્ણપણે વ્યાખ્યા કરવાને અમે કેમ સમર્થ થઈએ?

“ધરતીકા કાગજ કડં, કલમ કડં વનરાય;
સાત સસુદ્રકી શાહી કડં, પ્રભુ ગુણ લિખા ન જાય.”—સંત કબીરજી.

આ ચૈત્યવન્દનસૂત્રાન્તર્ગત પ્રણિપાતદણ્ડક સૂત્રની (નમુન્યુજી) વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્યવર્ય હરિભદ્રજીએ ગણધરપ્રણીત આ સૂત્રને ભાવપૂર્ણ ભવ્ય અંજલિ અર્પતાં

ભાખ્યું છે કે—“મહાપુરુષપ્રણીતશ્રાધિકૃતદળકઃ, આદિમુનિમિ-
ગણધરપ્રણીત સૂત્રને રહંચ્છિષ્યૈર્ગણધરૈઃ પ્રણીતત્વાદ્ । અતઃ પૈવૈવ મહાગમ્મીરઃ, સકલ-
હરિભદ્રજીની ન્યાયાકરઃ, મન્યપ્રમોદહેતુઃ, પરમાર્ષરૂપો, નિદર્શનમન્યેષામિતિ ।”
અર્થાત્ આ આદિમુનિ અહંતશિષ્ય ગણધરો જેવા મહાજ્ઞાની
પરમપ્રજ્ઞાનિધાન મહત્પુરુષોથી પ્રણીત છે. એટલા માટે જ આ
ચૈત્યવન્દનદંડક સૂત્ર ‘મહાગંભીર’ છે, સાગરની જેમ અર્થગંભીરતાનો—તત્ત્વજિંડાણનો
તાગ ન પામી શકાય એવું મહા અર્થગંભીર છે. એટલે જ તે ‘સકલન્યાયાકર’ છે,
સર્વ ન્યાયનો—દર્શનવિષયક પ્રમાણભૂત ગ્રંથોનો આકર—સમુદ્ર અથવા ખાણ છે; રત્નાકરમાં
જેમ જેમ જિંડા ઉતરે અથવા રત્નની ખાણમાં જેમ જેમ ખોદો તેમ તેમ રત્નો
નિકળ્યાં જ કરે, તેમ આ ન્યાયરત્નાકર અથવા ન્યાયની ખાણ સમા સૂત્રને જેમ જેમ
અવગાહો—જિંડા ઉતરીને વિચારો તેમ તેમ તેમાં અનેક ન્યાય—રત્નોની તત્ત્વવાર્તા નિકળ્યાં જ
કરે. આવું મહાગંભીર ન્યાયાકર હોવાથી જ તે ‘લબ્યપ્રમોદહેતુ’ છે, સર્વ લબ્યજનોને
—યોગ્ય સુપાત્ર જીવોને પ્રમોદનો હેતુ હોય છે. જેમ જેમ લબ્યજનો આના જિંડાણમાં
ઉતરે છે, તેમ તેમ તેમાં ચોર ને ચોર તત્ત્વચમત્કારો દેખી તેને શુભપ્રેમરૂપ પ્રમોદની—
પરમ આનંદની લહરીઓ ઉદ્ભવે છે. આવું તે ‘પરમાર્ષરૂપ’ છે, પરમ ઋષિથી પ્રણીત
હોવાથી પરમ પ્રમાણભૂત આર્ષવચનરૂપ છે. અને આવું પરમ પ્રમાણભૂત આ મહાગંભીર
પરમાર્ષવચન ન્યાયની તાત્ત્વિક વિચારણાઓથી નિર્ભર હોવાથી ‘અન્યોને નિદર્શન’
છે, અર્થાત્ સર્વત્ર આવા પ્રકારે ન્યાયયુક્ત તત્ત્વવિચારણા કરવા યોગ્ય છે એમ બીજાઓને
પણ તેના નિદર્શનરૂપ—દિશાદર્શનરૂપ ઉદાહરણ છે. સૂત્રનો પરમાર્થ વિચારવાની પ્રેરણા
કરનારો ધડો બેસાડે એવો ઉત્તમ દાખલો છે.

આ અંગે સ્વયં હરિભદ્રસૂરિજીએ કેટલું જિંડું અવગાહન કર્યું છે, તેને માટે
એક જ ઉદાહરણ બસ થશે. પ્રસ્તુત પ્રણિપાતદળકસૂત્રની તત્ત્વસંકલના કેવી અદ્ભુત છે,
તેનું સ્વપ્રજ્ઞાથી પરમ અદ્ભુત મૌલિક સંશોધન (Original
હરિભદ્રજીનું Research) કરી, અને તેના પદોનું નવ વિભાગમાં સુચુક્રિયયુક્ત
અદ્ભુત મૌલિક સંશોધન પરમ બુદ્ધિગમ્ય (Most Intelligent) વર્ગીકરણ (Classification)
દર્શાવી, પ્રજ્ઞાનિધાન શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ જાણે ગણધર લગવાનોના
હૃદયમાં પેઠા હોય એમ તેઓનો અંતર આશય પ્રગટ કરી, પોતાના પ્રજ્ઞાતિશયનો પરિચય
કરાવ્યો છે,—જે કોઈ પણ સહૃદયને આ મહામતિ મહાત્માની અપૂર્વ તત્ત્વદષ્ટિ પ્રત્યે
સાનંદાશ્ચર્ય બહુમાન પ્રગટાવે છે. આ બાબત ઉપોદ્ઘાતમાં વિશેષ ચર્ચી છે; એટલે અત્રે
વિશેષનો અવકાશ નથી. આ સમસ્તનો—આ વિવેચકે પરિશ્રમપૂર્વક ખાસ ચોળેલી આ
ગ્રંથના સારસર્વસ્વરૂપ—હૃદયરૂપ આકૃતિ જે આ ગ્રંથના મુખપૃષ્ઠ પર મૂકેલી છે તે પરથી—
સુર વાંચકને સુગમપણે ખ્યાલ આવશે.

અને આ શુદ્ધ સત્ત્વહિતાર્થપ્રવૃત્તિમાં આ પરમ આત્માર્થી મહામુમુક્ષુ મહાત્માને
કેટલો બધો પરિશ્રમ પડ્યો હશે તે કલ્પનાતીત છે. વિશુષોએ (દેવોએ) મંદરાચલવડે

સાગરમંથન કરી સારભૂત રત્નો સંશોધી અમૃત મંથ્યું, એમાં તેમને
 હરિભદ્રજીનું કેટલી મહેનત પડી હશે તે જેમ તે વિબુધો જ જાણે; તેમ આ
 અપૂર્વ તત્ત્વમંથન : મહાવિબુધ લલિતવિસ્તરાકારે નિજબુદ્ધિરૂપ મંથ વડે શાસ્ત્રસમુદ્રનું
 પદેપદે ન્યાયમૌક્તિકની મંથન કરી સારભૂત ન્યાયરત્નો સંશોધી તત્ત્વઅમૃત વલોવ્યું, તેમાં
 ગૂંથણી તેમને કેટલો પરિશ્રમ પડ્યો હશે, તે તો આ મહાવિબુધને
 અંતરાત્મા જ જાણે. તથાપિ અત્રે સ્થળે સ્થળે પ્રતિપદે દૃશ્યમાન
 થતા પ્રજ્ઞાત્મકારેથી ભલભલા પ્રજ્ઞાવંતોને પણ આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી છક કરી દે એવા
 ન્યાય-મૌક્તિકો જે આ પ્રાણશિરોમણિએ અદ્ભુત તત્ત્વસંકલનાથી આ લલિતવિસ્તર
 ગ્રંથમાં ગૂંથ્યા છે, તે પરથી આ અપૂર્વ મૌલિક તત્ત્વસંશોધન કાર્યમાં આ મહાવિબુધને
 કેટલો પરિશ્રમ પડ્યો હશે તેનું સહજ અનુમાન માત્ર જ સહુદય પ્રાણજનો કરી શકે છે;
 અને—‘પરોપકારાય સતાં વિભૂતયઃ’—સંત પુરુષોની વિભૂતિઓ પરાપકારાર્થે હોય છે
 એ સૂત્રને ચરિતાર્થ કરતું આ જવલંત ઉઠાહરણ પેળી સાનંદાશ્ચર્ય અનુભવે છે.

ભગવદ્ અને ભગવદ્ભક્તિ આ. જગત્માં કોઈ વિવાદ નથી, પણ ભગવત્ કોણ ?
 અર્હત્ કોણ ? અને તેનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ શું ? એ આ. જગત્માં નાના પ્રકારની જ્ઞાતિ
 પ્રવર્તે છે. તે બહુવિધ જ્ઞાતિમત્સૂનું સમ્યક્ તત્ત્વદર્શન-ભાસ્કરના
 તાત્ત્વિક ભગવદ્ભક્તિઃ પ્રકાશથી નિષ્પુષ નિરાકરણ કરી, આ લલિતવિસ્તર અર્હત્
 વક્તા-શ્રોતાનું પ્રયોજન ભગવત્નું શુદ્ધ તાત્ત્વિક સ્વરૂપ યુક્તિયુક્ત ન્યાયચર્યાથી વિસ્તારથી
 પ્રદર્શાવી, જગત્ના યોગાનમાં અર્હત્ ભગવત્ ‘મહાદેવ’ની મહા-
 પ્રતિષ્ઠા કરે છે, અને રાગ-દ્વેષ-મોહ એ ત્રિદોષની સૃષ્ટિનો સંહાર કરનારા આ મહાદેવની
 શુદ્ધ તાત્ત્વિક નિષ્કામ ભક્તિમાં આત્માર્થી મુમુક્ષુઓને પ્રેરે છે. અને એ જ આ ગ્રંથનું
 પ્રયોજન છે. અત્રે શાસ્ત્રકર્તાનું અનંતર-તાત્કાલિક (Immediate) પ્રયોજન,—આ ભક્તિપ્રધાન
 ચૈત્યવન્દન સૂત્રની લલિત પદોથી વ્યાખ્યા વિસ્તારતાં, પદે પદે તેના પરમ સુંદર-લલિત
 વિષયભૂત ભાવચૈત્યસ્વરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ અર્હત્ ભગવંતની તાત્ત્વિક ભક્તિમાં પ્રવર્ધમાન
 ભાવે લીન થવું, અને અન્ય મુમુક્ષુઓને પણ તેમાં પ્રેરવા,—એ છે. અને આમ માન-
 પૂજા-કીર્તિ આદિ તુચ્છ કામનાથી રહિતપણે, શુદ્ધ આશયથી, કેવળ શુદ્ધ આત્માર્થે
 નિર્માણ પરમાર્થપ્રેમથી કરવામાં આવતી આ સ્વ-પરઉપકારી ભક્તિપ્રવૃત્તિથી મોક્ષના
 અવન્ધ્ય-અચૂક ધીજરૂપ યોગબીજ ચિત્તભૂમિમાં રોપી, અનુક્રમે અંકુરાદિ ભાવ પમાડી,
 અનુપમ મોક્ષક્ષણની પ્રાપ્તિ કરવી, એ જ અંતિમ ધ્યેયરૂપ પરંપર પ્રયોજન (Remote,
 Ultimate) છે. શ્રોતાનું પરંપરા-પ્રયોજન મોક્ષ જ છે, અને અનંતર પ્રયોજન તો આ
 સૂત્રનું અર્થ—તત્ત્વ સમજી તાત્ત્વિક ભક્તિભાવની વૃદ્ધિ કરવી એ છે,—કે જેથી તે ભક્તિરૂપ
 અવન્ધ્ય-અમોઘ યોગબીજ ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામી મોક્ષક્ષણ આવે જ.

“એહનું રૂપ દોય ભેદ સુણીજે, અનંતર ને પરંપર રે;
 આણાપાલન ચિત્ત પ્રસન્ની, મુગતિ મુગતિ સુરમંદિર રે.”—શ્રી આનંદધનજી.

“દેવચંદ્ર પ્રભુની હો કે પુણ્યે ભક્તિ સધે;

આતમ અનુભવની હો કે નિત નિત શક્તિ વધે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“કામ એક આત્માર્થનું, બીજો નહિ મન રોગ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આમ આવી આ પરમ ઉપકારી કૃતિના પ્રયોજનને અનુરૂપપણે આ વિવેચકે પણ આ વિવેચનગ્રંથ લખવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આ મત્કૃત વિવેચનગ્રંથ કે જેનું નામાભિધાન મહારા પૂ. સદ્. માતૃશ્રી પુણ્યભૂતિ શ્રી હેમદેવીની પુણ્ય સ્મૃતિમાં ‘ચિદ્હેમવિશોધિની’ તેમ જ પરમાર્થ અર્થમાં પણ ‘ચિદ્હેમવિશોધિની’ ટીકા ટીકા નામક રાખવામાં આવ્યું છે, તે સંપૂર્ણ લલિતવિસ્તરા વૃત્તિને આવરી લેતો વિવરણરૂપ પ્રથમ વિનમ્ર પ્રયાસ હોઈ, તેના પ્રાયઃ પ્રત્યેક પદની વિસ્તૃત વિવેચના કરે છે; અને આ વિવેચના શુદ્ધ ચિન્મૂર્તિ અર્હત ભગવતની ભક્તિરૂપ ચૈત્યવન્દન સૂત્ર સંબંધિની હોઈ ચિદ્દેવ હેમની વિશોધિની છે, એટલે પણ ઉક્ત નામાભિધાન તત્ત્વરસિક આત્માર્થીઓને પરમાર્થથી યથાર્થ પ્રતીત થવા યોગ્ય છે.

આ મહારા વિવેચનગ્રંથની મેં આ પ્રકારે પંચાંગી યોજના નિયત કરી છે—

(૧) લલિત વિસ્તરા મૂળ—આ મૂળ સળંગ ગ્રંથનું (મૂળને યથાવત્ રહેવા દઈને) વિભાગવાર અધિકારાદિ સ્પષ્ટ વર્ગીકરણ કરી, પૂર્વાપર સંબંધ જોઈને ૩૭૫ પારિ-
શ્રાદ્ધમાં (કંડિકાઓમાં) અથવા ગદ્યસૂત્રમાં વિભક્ત કરવાની છૂટ આ વિવેચન ગ્રંથની મેં લીધેલ છે; એટલે કે અને આ ગ્રંથમાં ગદ્યસૂત્રોના યથાયોગ્ય પંચાંગી યોજના વિભાગ પ્રમાણે પારિશ્રાદ્ધ પાઠવાની અને આ પારિશ્રાદ્ધોને (કંડિકા-
ઓને) અંક-નંબર આપવાની આ નૂતન યોજના મેં દાખલ કરી છે,—કે જેથી સુસ વાંચકને ગ્રંથનો સ્પષ્ટ સુરેખ ખ્યાલ આવવા સાથે વિષય સુગ્રાહ્ય અને સુગમ બની તે તે વિષય શોધવાની (Ready reference) સરળતા—અનુકૂળતા પડે. (આ અંક અંગે વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ માટે જુઓ આ ગ્રંથ પૃ. ૬૯ ફૂટનોટ)

(૨) ઉત્થાનિકા—અવતરણિકા—ઉપરોક્ત પ્રકારે વિભક્ત પ્રત્યેક ગદ્યસૂત્રમાં શો વિષય આવે છે તેનો સારસંદર્ભ સૂચવતી અને પૂર્વાપર સંકલના નિબંધ કરતી પ્રત્યેક સૂત્રની ખાસ ઉત્થાનિકા—અવતરણિકા મેં યોજી છે,—જેથી આવા અર્થધન દુર્ગમ ગ્રંથના પ્રસ્તુત સૂત્રના મુખ્ય વક્તવ્યનો—મુખ્ય મુદ્દોનો સુસ વાંચકને તત્ક્ષણ સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે.

(૩) લલિતવિસ્તરા અનુવાદ—આ મૂળ ગ્રંથના પ્રત્યેક સૂત્રનો અક્ષરશઃ યથા-વત્ અનુવાદ કિંચિત્ પણ ન્યૂનાધિક વિના મેં કરેલ છે,—જેથી મૂળકારના સંપૂર્ણ અભિધેયનો વિચક્ષણ અભ્યાસીને મૂળ સાથે યથાર્થ જિંબ-પ્રતિજિંબ ભાવ પ્રતીત થાય.

(૪) પંજિકા અનુવાદ—જ્યાં જ્યાં ઉપલબ્ધ છે ત્યાં ત્યાં શ્રી સુનિસુંદર-સૂરિજી કૃત પંજિકાનો અક્ષરશઃ અનુવાદ કરી મેં યથાવત્ ફૂટનોટમાં આપ્યો છે.

પંજિકાકાર શ્રી સુનિસુંદરસૂરિજીએ પોતે જ કહ્યું છે તેમ આ પંજિકા ‘હુગમ કેટલાક પદોની વ્યાખ્યા’ છે, એટલે આ પંજિકા સંપૂર્ણ લલિતવિસ્તરા વૃત્તિને સ્પર્શતી નથી પણ તેના કેટલાક સ્થળોને જ પ્રાયઃ સમાસવિભજનાદિ પ્રકારે પદચ્છેદવ્યાખ્યાનરૂપે અને કવચિત્ અર્થવિવરણરૂપે સ્પર્શે છે, અને ઘણા સ્થળે તે ‘મોન’ છે; છતાં તે સુંદર તેમજ તે તે ઉપલબ્ધ સ્થળે પ્રકૃતમાં અર્થોપયોગી હોય, તેનો અક્ષરશઃ અનુવાદ કરી જેમ છે તેમ અભ્યાસીની અનુકૂળતા અર્થે અત્ર મૂકી છે, અને તેનો આશય પણ યથાસ્થાને યથા-સંભવ મહારા વિવેચનના એકદેશમાં અંતર્ભાવિત કર્યો છે.

(પ) સળંગ વિવેચન અથવા ‘ચિદ્દેહમવિશોધિની’ ટીકા—લલિતવિસ્તરા વૃત્તિના મૂળ સૂત્રના પ્રાયઃ પ્રત્યેક પદનો આશય સ્પષ્ટ કરતું સવિસ્તર સળંગ વિવેચન અથવા ‘ચિદ્દેહમવિશોધિની’ ટીકા મેં રચેલ છે. તેમાં પ્રાયઃ ‘ચિદ્દેહમવિશોધિની’ પ્રત્યેક સૂત્રના વિવેચનના મથાળે તે તે સૂત્રના વિષયના સુખ્ય ટીકાની યોજના ભાવને અનુરૂપ ને તેને પરિપુષ્ટ કરે એવું ‘અધિકાંતા’રૂપ સુભા-વિત મૂક્યું છે. તેમજ પ્રસ્તુત વિવેચનના દેહરૂપ અંગમાં પણ સ્થળે સ્થળે—પ્રકૃત લક્ષિતરસભાવને પરિપુષ્ટ કરે એવા શ્રી આનંદધનજી, શ્રી યશો-વિજયજી, શ્રી દેવચંદ્રજી, શ્રીમદ્દરાજચંદ્રજી, શ્રી ચિદાનંદજી, શ્રી સિદ્ધસેન-દિવાકરજી, શ્રી સમંતભદ્રાચાર્યજી, શ્રી માનતુંગાચાર્યજી, શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી, શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી, શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજી, શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી આદિ મહા ભક્તશિરોમણિ પરમ તત્ત્વદંષ્ટા મહાસંત જનોના ટંકોત્કીર્ણ વચનામૃતો પણ તેની અર્થ-ભાવના સમેતપણે અવતરણરૂપે યથાસ્થાને ટાંક્યા છે,—જેથી આ પરમ સત્પુરુષોના અનુ-ભવપ્રસાદીરૂપ વચનાનુગ્રહથી તત્ત્વરસિક સન્નજનો આ લક્ષિતરસભાવની પાવન તત્ત્વ-જલમાં નિમજ્જનનો રસાસ્વાદ ઓર માણી શકશે, અને ‘ચિદ્દેહમના’-ત્રૈતન્યરૂપ સુવર્ણ ધાતુના કર્મ—મલની અશુદ્ધિતું વિશોધન કરી આ ‘ચિદ્દેહમવિશોધિની’ને ચરિતાર્થ કરશે. અસ્તુ !

આમ પંચ અંગમાં નિયત કરેલી આ મહારા વિવેચનગ્રંથની રૂપરેખારૂપ યોજના (Scheme, plan) પરથી આ ગ્રંથની પદ્ધતિનો સામાન્ય સમગ્ર ખ્યાલ સુર સુર વાંચકોને આવશે. અત્રે સુર વાંચકોના લક્ષમાં રહેવા એટલું સામાન્ય સૂચન ગ્રંથ પદ્ધતિ અંગે કરવું યોગ્ય છે કે—પ્રત્યેક ગદ્યસૂત્રનું વિવેચન જ્યાં પૂર્ણ થાય છે, સામાન્ય સૂચન ત્યાં ॐ આ ચિહ્ન મૂક્યું છે, અનેક સૂત્રોના સમૂહરૂપ આંતરાધિકાર જ્યાં પૂર્ણ થાય છે ત્યાં 卐 આ મોટા સ્વસ્તિકનું ચિહ્ન મૂક્યું છે, અને નવીન અધિકાર નવે પાને શરૂ કરી તેની પૂર્ણાહુતિમાં કમળ—દ્વીપક આદિ જૂદી જૂદી ભતના ખલોક મૂક્યા છે. આ યોજનાથી આવા મહાકાય ગ્રંથના સ્પષ્ટ સુરેખ વિભાગ-પ્રતિવિભાગ સુર વાંચકને સુગ્રાહ્ય અને યુદ્ધિગમ્ય બનશે. અત્રે એટલો પ્રાસંગિક નિર્દેશ પણ કરવો આવશ્યક છે કે આ લલિતવિસ્તરા શ્રી હરિભદ્રસૂરિની યોગદંષ્ટિસમુચ્ચય પછીની ઉત્તર કૃતિ છે, કારણ કે આ ગ્રંથમાં તેઓશ્રીએ તે સ્વરચિત યોગદંષ્ટિસમુ-ચ્ચયના ઇચ્છાયોગાદિ અંગેના નવ શ્લોકો પોતે અવતાર્યા છે. આ યોગદંષ્ટિસમુચ્ચય—

જેના પર સુવિસ્તૃત સવિવેચન અંથ લખવાનું સદ્દલાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું હતું; તે પ્રકાશિત સવિવેચન અંથ પ્રત્યે સમસ્ત સામાન્ય અને વિદ્વજ્જનતાએ અપૂર્વ પ્રેમ વર્ષાવી, મને મહારા આ લલિતવિસ્તરા સવિવેચન અંથના કાર્યમાં દ્વિગુણ ઉત્સાહિત કર્યો છે.

અને આમ પંજિકાકાર શ્રી મુનિમુંદરસૂરિજીએ કહ્યું છે તેમ—‘કષ્ટો ગ્રન્થો મતિરનિપુણા સમ્પ્રદાયો ન તાદૃક્’—અંથ અતિકઠિન છે, મતિ અનિપુણ છે, અને સંપ્રદાય પણ તેવો નથી, છતાં પ્રાયઃ આ અશુદ્ધ ક્ષેત્રમાં પદન્યાસ ‘દુર્ગમ’ અંથને સુગમ કરવાનું આ સાહસ મેં ખેડ્યું છે! પ્રાયઃ સ્વાધ્યયથી—સ્વવિચાર—કરવા યથાશક્ય પ્રયાસ અવલંબનથી આવું વિકટ કાર્ય સર્વાત્માથી સિદ્ધ કરવાની હામ ભીડી છે. અને આવો દુર્ગમ્ય અંથ વિસ્તારથી અર્થવિચાર કર્યા વિના—પરિસ્કુટ અર્થ સમજાવ્યા વિના સુગમ્ય થાય એમ નથી એમ જાણી, આ ‘દુર્ગમ’ અંથ ‘સુગમ’—સુખોદ થાય એમ કરવા માટે યથાશક્ય પ્રત્યેક પ્રયત્ન કરેલ છે. અને એટલે જ આ ‘લલિતવિસ્તરા’નો પણ આટલો વિવેચનરૂપ વિસ્તાર કરવો પડ્યો છે, તે સુઝ વાંચકોને યથાયોગ્ય જ જણાશે. શુદ્ધ આત્માર્થે કરવામાં આવેલા આ મહારા નમ્ર પ્રયત્નમાં વિગતમત્સર ગુણદોષજ્ઞ સજ્જનોને જે કંઈ પણ સફળતા લાસ્યમાન થાય, તો તે કેવળ ગુણનિધાન જ્ઞાની સત્પુરુષોના કૃપાપ્રસાદને જ આભારી છે,—જેના પરમ સમર્થ વચનામૃતની પ્રબળ ભિત્તિના અવલંબન વિના મહારો આ પ્રયત્ન ‘પ્રાંશુલભ્ય’ ફલ પ્રત્યે પશુચેષ્ટા જેવો જ બન્યો હોત! અત્રે જે કંઈ અસમંજસ વા આશયક્ષેર જેવું જણાય, અથવા જાણ્યે અજાણ્યે ક્વચિત્ કિંચિત્ ક્ષતિ વા સ્ખલના જેવું લાગે, તો તે આ મંદમતિ લેખક—વિવેચકનો જ દોષ છે એમ સુઝ સજ્જન મહાજને વિચારવું; અને હંસદંષ્ટિ રાખી ક્ષન્તવ્ય ગણવું.

કાકદંષ્ટિ સ્વયં નિંદ્ય, કૃશંતા ગુણદર્શને;

હંસદંષ્ટિ સ્વયં વંદ્ય, હર્ષંતા ગુણદર્શને.—(સ્વરચિત)

ગુણો જે કંઈ ‘હ્યાં’ તે સકલ ગણજો સંતજનના,

અને દોષો કેં તે સકલ પણ હું પામરતણા;

કરી દોષો દૂરે સુગુણ ચરજો હંસ સુમતિ!

અમી દંષ્ટિ ધારી સુણું જ ભગવાનદાસ વિનતિ.

—શ્રી યોગદંષ્ટિકળશ (સ્વરચિત)

ઈ. સ. ૧૯૫૨ના વર્ષની કેઈ સુભગ પળે આ મૂળ ‘લલિતવિસ્તરા’ અંથનું અવલોકન કરવાનું ઉત્તમ નિમિત્ત મને પ્રાપ્ત થયું; અને તેનું સ્વાધ્યાયરૂપ અવગાહન કરતાં આવા પરમ ઉપકારી અને પરમ ઉપયોગી દર્શનપ્રભાવક અંથનું

ઉપક્રમ—પૂર્ણાહુતિ:

પ્રકાશન

યથાવત્ યથાર્થ અર્થદર્શન કરાવી, તે પર પરિસ્કુટ વિવેચનાત્મક ટીકા રચવાની મહારા હૃદયમાં સ્વયંભૂ સ્ફુરણા થઈ, અને તેનું લેખનકાર્ય તરત જ પ્રારંભી તે જ વર્ષમાં આ કાર્ય લગભગ

છ મહિનામાં પરિપૂર્ણ કર્યું. તેના ફલપરિણામરૂપ આ ગ્રંથ સુદ ગુણુજ વિવેકી તત્ત્વરસિક વાંચકવૃન્દના કરકમલમાં આવે છે. શ્રી જૈન એસોશિએશન ઓફ ઈન્ડિયાની પ્રથમથી જ આ ગ્રંથપ્રકાશનનો લાભ લેવાની પૂરેપૂરી ભાવના અને સુદૃઢ નિર્ણય હોઈ, ઉક્ત સંસ્થાના અને મહારા પોતાના સંયુક્ત પ્રકાશકપણા નીચે આ ગ્રંથ અત્રે પ્રકાશ પામે છે. ઉક્ત સંસ્થા મહારા આ કાર્યમાં રસ દાખવી, શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીની આ ખ્યાતનામ કૃતિ પ્રસિદ્ધ કરવામાં જે પ્રશસ્ત ભક્તિભાવથી ઉલટ ધરાવી આ પ્રકાશનક્રયની મહારી સાથે ભાગીદાર બની છે, તે માટે તે ધન્યવાદને પાત્ર છે; અને પ્રસ્તુત સંસ્થાને આ પ્રશસ્ત ભગવદ્ભક્તિમય સત્કાર્યમાં પ્રેરણાનું મુખ્યપણું નિમિત્ત બનનાર તેના માનદ્ મંત્રીઓ—સદ્ગુરુપ્રેમી ભાઈ શ્રી હીરાલાલ હાલચંદ દલાલ બાર-એટ-લો તથા ભાઈ શ્રી પદમશી દામજી જોન્ના સેલિસિટર પણ તેવા જ ધન્યવાદને પાત્ર છે. અત્રે પ્રેસની ગોઠવણ અંગે પરમાર્થસ્નેહી શ્રી મનસુખલાલભાઈ તારાચંદ મહેતા તથા શ્રી ચંદુલાલભાઈ શુભાચંદ મહેતાએ ભિત્રભાવે સદ્ભાવથી લીધેલ શ્રમ માટે આભાર વ્યક્ત કરું છું. તેમજ— મેં ખાસ પ્રયત્નપૂર્વક ચોળેલી આ ગ્રંથની સારસર્વસ્વભૂત-હૃદયરૂપ આકૃતિ જે મુખપૃષ્ઠ પર મૂકેલી છે, તેનો કલાકૃતિમય ખર્ચો તૈયાર કરી આપવા માટે કલાકાર ભાઈ શ્રી દિનકરરાય ભોગીલાલ મહેતાનો પણ આભાર માનું છું.

આ ગ્રંથની બીજાભૂત વસ્તુનો કંઈક નિર્દેશ મહારા ઉપોદ્ઘાતમાં કર્યો છે, તેમજ સ્વયં હરિભદ્રસૂરિએ કરેલી આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવના—જેના પર આ વિવેચકે સવિસ્તર વિશિષ્ટ વિવેચન કર્યું છે (પૃ. ૧-૬૮) તે પરથી પણ તેનો નિર્દેશ મળી ગયો. ગ્રંથવસ્તુ: ‘તત્ત્વભક્તે રહેશે; અને વિષયાનુકંમણિકા પ્રત્યે દષ્ટિપાત કરતાં આ ગ્રંથમાં ભવિક સકલ રાચો’ કયા કયા વિષયો ચર્ચવામાં આવ્યા છે, તેનો પણ કંઈક ખ્યાલ આવશે. એટલે અત્રે ચર્ચિત કરેલા વિવિધ તત્ત્વવિષયોના વિશેષ વર્ણનથી તત્ત્વરસિક વાંચકના રસપ્રવાહની આડે નહિ આવતા, મહારા વિવેચનાંતર્ગત વિશિષ્ટ રસપ્રદ વિષયોની સૂચિ પ્રત્યે અંગુલિનિર્દેશ માત્ર કરું છું; અને અત્રે આ સ્વાધ્યાયમય યથાશક્તિ શ્રુતભક્તિ સાથે પ્રભુભક્તિ દાખવવાનો ‘અપૂર્વ અવસર’ મને પ્રાપ્ત થયો તેથી નિજ ધન્યતા અનુભવી, ભક્તિરસબાહુલીમાં નિમજ્જન કરી તત્ત્વસુધારસપાનનો રસાસ્વાદ લેવાનું પ્રત્યેક તત્ત્વરસિક સજ્જનને સપ્રેમ આમંત્રણ કરું છું.

“ભલું થયું મેં પ્રભુગુણ ગાયા, રસનાનો ફલ લીધો રે;

દેવચંદ્ર કહે મહારા મનનો, સકલ મનોરથ સીધો રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

સંવત્સરી, ૨૦૧૫
૫, ચોપાટી રોડ,
મુંબઈ ૭.

ડૉ. ભગવાનદાસ મન:સુખભાઈ મહેતા
એમ. બી. બી. એસ.

નિવેદન

જૈન્યવન્દનના સૂત્ર ઉપર આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ લખેલી જૈન તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર અને ભક્તિનો મર્મ સ્હમજાવતી સુંદર અને અર્થગંભીર “લલિત વિસ્તર” નામની વૃત્તિ વિદ્વાનોમાં બાણીતી છે, પણ સામાન્ય લોકોમાં પ્રચાર પામેલ નથી. એનું કારણ એક તો એ સંસ્કૃતમાં લખાયેલી છે અને સામાન્ય લોકોને સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ નથી; બીજું એનો અર્થ યથાર્થ રીતે સ્હમજાવવાને વિશદ વિવેચનની જરૂર છે. આવું વિવેચન અત્યાર સુધીમાં થયું હોય તેમ અમે બાણતા નથી. ડૉ. ભગવાનદાસ મનઃસુખભાઈ મહેતાએ “લલિત વિસ્તર”નો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરી, એમની લાક્ષણિક શૈલીમાં વિશદ વિવેચન કરી, એનો ગંભીર અર્થ સરલ રીતે સ્હમજાવવાનો શુભ અને નિઃસ્વાર્થ પ્રયાસ કર્યો છે તે માટે એમને ધન્યવાદ છે. એઓશ્રી જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના સારા અભ્યાસી છે અને એમણે કેટલાંય સુંદર પુસ્તકો લખ્યાં છે.

અમદારા મિત્ર સદ્ગત શ્રીયુત્ત સૌભાગ્યચંદ ઉમેદચંદ દોશીએ સને ૧૯૫૩ ની સાલમાં અમને કહ્યું કે ડૉ. ભગવાનદાસે “લલિત વિસ્તર” વૃત્તિનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરી સરલ ભાષામાં બહુ સુંદર વિવેચન કર્યું છે અને એ પ્રસિદ્ધ કરવા જેવું છે. ત્યારે અમને લાગ્યું કે એ અનુવાદ અને ટીકા પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધિ પામે તો તત્ત્વજ્ઞાનના ગૂઢ અર્થ સ્હમજાવવાને અને ભક્તિનો મર્મ સ્હમજાવવાને લોકોને બહુ ઉપયોગી નીવડશે, અને સારો પ્રચાર પામશે. પછી આ પ્રસિદ્ધિના અર્થના પ્રશ્નો વિચાર કરવા અમારી જૈન એસોસીએશન ઓફ ઇન્ડિયાની મેનેજિંગ કમિટીમાં ચર્ચા કરી નિર્ણય કર્યો કે બીજી કોઈ વ્યક્તિ કે સંસ્થાના સહયોગથી એ પુસ્તક છપાવવું અને તેના માટે પુસ્તકોદાર ફંડમાંથી રૂ. ૩૦૦૦૭ ત્રણ હજાર સુધી ખર્ચ કરવો. પછી બીજી કોઈ સંસ્થા કે વ્યક્તિનો સહયોગ મેળવવા માટે અમે પ્રયાસ કર્યો, અને એ પ્રયાસમાં વિલંબ થયો. પણ ડૉ. ભગવાનદાસે પોતે કહ્યું કે બાકીનો ખર્ચ તેઓ આપશે, એટલે અમારું કામ સરળ થયું; અને જૈન એસોસીએશન ઓફ ઇન્ડિયા અને ડૉ. ભગવાનદાસ બન્નેના સહયોગમાં આ પુસ્તક છપાવવાનું નક્કી કર્યું અને અમે બન્ને આ દળદાર ઉપયોગી અને સુંદર પુસ્તક જનતા સમક્ષ રજુ કરવા માટે આજે ભાગ્યશાળી થયા છીએ તેનો અમને સંતોષ છે. આશા છે કે આ પુસ્તક ઉપયોગી નીવડશે અને જનતાનો યોગ્ય આદર પામશે.

“લલિત વિસ્તર”નો યથાર્થ અનુવાદ અને કુશળ વિવેચન ડૉ. ભગવાનદાસે જે અથાગ પરિશ્રમ સેવી કર્યું છે, એ તો એમની જૈન જીવિત અને તત્ત્વજ્ઞાનની અનન્ય ભક્તિ અને અપૂર્વ પ્રેમનું પ્રતિબિંબ છે. છતાં આ પુસ્તકના પ્રકાશનનું બધું કામ પ્રેમથી અને નિઃસ્વાર્થ ભાવે એમણે જ કર્યું છે. અમારી તો સહાનુભૂતિ અને સલાહસૂચના જ માત્ર છે. એ એમની પ્રેમપૂર્વકની નિઃસ્વાર્થ મહેનત માટે અમે એમના આભારી છીએ.

મુંબઈ

હીરાલાલ હાલચંદ દલાલ

તા. ૨૨-૧૧-૫૬ રવિવાર

પદમશી દામજી ખોખા

મંત્રીઓ, જૈન એસોસીએશન ઓફ ઇન્ડિયા.

ઉપોદ્ધાત

“યેનાત્માઽબુદ્ધયતાત્મૈવ, પરત્વેનૈવ ચાપરમ્ ।

અક્ષયાનન્તબોધાય, તસ્મૈ સિદ્ધાત્મને નમઃ ॥” શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીજી

“સારમેતન્મયા લબ્ધં, શ્રુતાઘેરવગાહનાત્ ।

મક્તિર્ભાગવતી વીજં, પરમાનંદસંપદામ્ ॥” શ્રી યશોવિજયજી

શ્રી યશોવિજયજીનું સુભાષિતરત્ન છે કે-‘શ્રુતસમુદ્રનું’ અવગાહન કરતાં મને આ સાર મળ્યો છે કે ભગવત્ની ભક્તિ એ જ પરમાનંદસંપદાઓનું બીજ છે.’ ભક્તિ-પ્રધાન ભાગવત ગ્રંથનું પણ વચન છે કે ‘ભગવદ્ભક્તિયુક્તેન પ્રાપ્તા ભગવદ્ભક્તિની ભાગવતી ગતિ:-ભગવદ્ભક્તિ યુક્તને ભાગવતી ગતિ પ્રાપ્ત થઈ. કર્તવ્યતા અંગે ગીતામાં પણ ભક્તિયોગનું પ્રાધાન્ય સંગીત કર્યું છે, તેમજ સર્વ એકવાક્યતા ધર્મોમાં પણ ભગવદ્ભક્તિનો અપૂર્વ મહિમા અવિગાનથી ગાવામાં આવ્યો છે. આમ ભગવદ્ અને તેની ભક્તિની કર્તવ્યતા અંગે જગત્માં એકવાક્યતા વર્તે છે. પણ ભગવતનું અને તેની ભક્તિનું યથાર્થ તાત્ત્વિક સ્વરૂપ સમજવા માટે પ્રથમ કેટલીક સામાન્ય ભૂમિકા સમજવા યોગ્ય છે,-જેથી આ ભગવદ્ભક્તિમય ‘લક્ષિત વિસ્તર’ ગ્રંથનું અને તદ્ગત તત્ત્વવિચારણાનું હાર્દ સમજવાનું વિવેકી વાંચકને સુગમ થઈ પડે.

આત્મકલ્યાણના ઇચ્છક કેઈ પણ સત્સાધકે સૌથી પ્રથમ પોતાનું નિશ્ચિત નિશ્ચય-રૂપ સાધ્ય-લક્ષ્ય નિયત કરવું જોઈએ. પછી તે સાધ્યને સિદ્ધ કરવા શા સાધન છે તેનો સમ્યક્ વિચાર કરવો જોઈએ. પછી તે સાધ્યપ્રત્યયી સાધનને અવ-સાધ્ય, સાધન લાંબી નિયત સાધ્ય ધ્યેયને અનુલક્ષીને-નિરંતર લક્ષમાં રાખીને, અને સાધના ફલપ્રાપ્તિ પર્યંત અખંડ સમ્યક્ સાધના કરવી જોઈએ. આમ કરવામાં આવે તો જ યથાર્થ ઇષ્ટ સિદ્ધિ થાય. અર્થાત્ બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સિદ્ધચર્ચાએ (૧) સાધ્યશુદ્ધિ, (૨) સાધનશુદ્ધિ, (૩) સાધનાશુદ્ધિ અવશ્ય કરવી જોઈએ. કારણ કે સાધ્ય શુદ્ધ ન હોય તો સિદ્ધિ શુદ્ધ થાય નહિ; સાધ્ય શુદ્ધ હોય પણ સાધન શુદ્ધ ન હોય તોપણ સિદ્ધિ શુદ્ધ થાય નહિ; સાધ્ય અને સાધન બન્ને શુદ્ધ હોય, પણ સાધના શુદ્ધ ન હોય તોપણ સિદ્ધિ શુદ્ધ થાય નહિ. માટે શુદ્ધ સિદ્ધિ અર્થે સાધ્ય-સાધન-સાધના એ ત્રણેની શુદ્ધિનો અવિનાભાવી સંબંધ છે. સાધ્ય વિના

સાધન નથી, અને સાધન વિના સિદ્ધિ નથી. આમ સાધ્ય, સાધન અને સિદ્ધિનો પરસ્પર ધનિક સંબંધ છે, તે આત્મહિતાર્થી આત્માર્થી સાધકે બહુ સમજવા જેવો છે, કારણ કે તે પરથી ઘણું પરમાર્થ રહસ્ય સુગમતાર્થી સમજાય છે. વ્યવહારમાં કે પરમાર્થમાં આ સર્વત્ર એક સરખું લાગુ પડે છે. આ બરાબર સમજવા માટે લોકપ્રસિદ્ધ બાણી લક્ષ્યક્રિયાનું દ્રષ્ટાંત છે.

જેમ બાણી લક્ષ્યક્રિયામાં તેમ પરમાર્થમાં પણ જો નિશ્ચિત સાધ્યનો અનુસંધાન-યોગ ન હોય તો બધાં સાધનને ‘સાધન’ નામ જ ન ઘટે, યોગસાધન વંચક જ (છેતરનાર, ચૂકવનાર, વંચિત કરનાર) થઈ પડે,—જેને શાસ્ત્રપરિલાપમાં વંચક યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક યોગ કહે છે; જો સાધનક્રિયા સમ્યક્ષણે સાધ્યની સાધક એવી ન ફલાવંચક થઈ પડતી હોય તો તે પણ વંચક થઈ પડે,—આને વંચક ક્રિયા કહે છે; અને સિદ્ધિ સમ્યક્ ન હોય તો ફલ વંચક થઈ પડે,—આને વંચક ફલ કહે છે. આથી ઉલટું, સાધ્ય બરાબર સુનિર્ણીત અને નિરંતર લક્ષમાં હોય તો યોગસાધન અવંચક થાય છે,—આને શાસ્ત્રપરિલાપમાં ‘યોગાવંચક’ કહે છે; એટલે પછી તે સાધ્યને સમ્યક્ષણે સાધિત કરતી સાધનક્રિયા કરવામાં આવે તો તે ‘ક્રિયા અવંચક’ હોય છે; અને અંતર્યામી સમ્યક્ સાધન યથાવિધિ સેવતાં ફલસિદ્ધિ હોય છે,—આ ‘ફલાવંચક’ હોય છે. તાત્પર્ય કે—સાધ્યલક્ષ્યનો સમ્યક્યોગ તે યોગાવંચક, સાધ્યનું સમ્યક્સાધન તે ક્રિયાવંચક, અને સાધ્યની સમ્યક્સિદ્ધિ તે ફલાવંચક; અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સાધ્યને તાકવું તે યોગાવંચક, સાધ્યને સાધવું તે ક્રિયાવંચક, અને સાધ્યને પામવું તે ફલાવંચક. (આ યોગાવંચકાદિની રસપ્રદ બોધપ્રદ વિશેષ ચર્ચા માટે જિજ્ઞાસુએ મહારા યોગદંટિસમુચ્ચય સવિવેચન ગ્રંથનું પૃ. ૧૫૬, ૭૩૨ અવલોકન કરવું.)

“નિર્મલ સાધુ ભગતિ લહી....સખી દેખણુ દે! યોગ અવંચક હોય રે સખી.
કિરિયાવંચક તિમ સહી....સખી. ફલ અવંચક જોય રે સખી. ચંદ્રપ્રભુ સુખચંદ.”

—શ્રી આનંદધનજી.

આમ સાધ્ય, સાધન ને સિદ્ધિનો પરસ્પર ગાઢ સંબંધ છે; સાધ્ય હોય તો જ સાધન હોય, અને સાધન હોય તો જ સિદ્ધિ હોય, આ નિયમ છે, માટે ત્રણે કાળે પણ ન ચલે—ન કરે એવું પરમ ત્રિકાલાબધિત અખંડ નિશ્ચયરૂપ સાધ્ય-ધ્યેય (Goal) પ્રત્યેક સન્માર્ગસાધકે અત્રે પરમાર્થમાં સૌથી પ્રથમ સુવિનિશ્ચિત કરી લેવું પરમ આવશ્યક છે,—કે જેથી બાણાવળીનો લક્ષ્ય જેમ વેધ્ય નિશાન પ્રત્યે જ હોય, કૂટળોલ ખેલાડીનો લક્ષ્ય જેમ નિરંતર લક્ષ્ય પ્રત્યે જ હોય, પશિકનો લક્ષ્ય જેમ ગન્તવ્ય સ્થાન પ્રત્યે જ હોય, તેમ તે સત્સાધક સત્નિશ્ચય સાધ્ય પ્રત્યે નિરંતર દંટિ ઠેરવી, સાધ્યરસી સાધકપણે સાધન રીતિ કરીને યથાર્થ સાધક નીતિને અનુસરી યથાર્થપણે પરમાર્થને સાધવા સમર્થ થાય. એટલે અત્રે આપણે પણ પ્રથમ સાધ્યશુદ્ધિ વિચારી સાધ્યવિનિશ્ચય કરશું:—

૧. સાધ્યશુદ્ધિ: સાધ્યવિનિશ્ચય

“હવે જિનવચન પ્રસંગથી, બાણી સાધક નીતિ નાથ રે !

સાધ્યરસી સાધકપણે, કરીએ સાધન રીતિ નાથ રે!....નમિ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

વાસ્તવિક વિચાર કરીએ તો ‘પરમાર્થ’ અને ‘ધર્મ’ એ બે મહાન શબ્દો જ સૂચક અને અર્થજાલીર છે; એ શબ્દોથી જ તેના સાધ્યસર્વસ્વનો સ્વય બોધ થઈ જાય છે.

પરમાર્થમાં ‘પરમાર્થ’—પરમ અર્થ એ જ સાધ્ય છે. પરમ અર્થ ‘પરમાર્થ’નો એટલે પરમ પદાર્થ, પરમ તત્ત્વ,—જેનાથી પર કોઈ પદાર્થ—તત્ત્વ

પરમાર્થ: નથી અને જે બીજા બધાં કરતાં પર છે એવો પદાર્થવિશેષ—તત્ત્વ-

‘ધર્મ’નું રહસ્ય વિશેષ. અને એવો પરમ તત્ત્વરૂપ પરમ પદાર્થ—પરમાર્થ કયો છે ? તો કે—આત્મા. ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા જેવો ચમત્કારિક પદાર્થ જગતમાં

નથી. જ્યાં ચૈતન્યના અદ્ભુત ચમત્કારો વિલસે છે એવો આત્મા જ સર્વ આશ્ચર્યનું અને સર્વ ઐશ્વર્યનું એક ધામ છે. સર્વ પર પદાર્થથી પરપણે—ભિન્નપણે પ્રત્યક્ષ જોડો તરી આવતો

આ પરમ તત્ત્વવૈજ્ઞાનિક પદાર્થ—પરમાર્થ, શુદ્ધ આત્મા ‘સમયસાર’ એના શુદ્ધ સહજ સ્વયંભૂ અસલ મૂળ સ્વરૂપે પ્રગટ કરવો—પ્રગટાવવો એ જ પરમાર્થ છે, એ જ નિશ્ચય છે,

એ જ ધ્યેય છે, એ જ સાધ્ય છે, એ જ લક્ષ્ય છે, એ જ ઉપાસ્ય છે, એ જ આરાધ્ય છે. વર્તમાનમાં વિભાવ દશાને લઈ અનાદિ અવિદ્યારૂપ પરશાસનના મહાભાર તળે દબાઈ

જાયેલો આ આત્મા * જે અન્યસંયોગજન્ય કર્મપારતંત્ર્યથી અનંત સંસારપરિભ્રમણ દુઃખ પામી રહ્યો છે, તેને કર્મપારતંત્ર્યથી મુક્ત કરી આત્મસ્ત્રાતંત્ર્ય પમાડવો, વિભાવ દશા

મૂકાવી આત્મસ્વભાવમાં આણવો, દુઃખધામ ભવમંધન છોડાવી સુખધામ મોક્ષનો યોગ કરાવવો, ‘આતમ ધર આતમ રમે’ને ‘નિજ ધર મંગલમાલ’ પ્રગટાવી જીવને શિવ બનાવવો,

‘ઈચ્છે છે જે ભોગીજન’ એવું ‘મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ’—પરમાત્મપદ પમાડવો, ‘આનંદઘનરસ પૂર’થી છલકાતો શુદ્ધ સિદ્ધ મુક્ત આત્મારૂપ ‘પરમાર્થ’

પ્રગટાવવો, એ જ પરમાર્થ છે; અને એ જ મતદર્શનના ભેદ વિના સર્વ આત્માર્થી સુસુક્ષ્મ સાધકનું એક માત્ર સાધ્ય છે. આવો પરમાર્થ ‘પરમાર્થ’ શબ્દ પરથી ફલિત થાય છે.

હવે ‘ધર્મ’ શબ્દનો વિચાર કરીએ. ‘ધર્મ’ એટલે વસ્તુસ્વભાવ,—‘વત્યુસહાવો ધર્મો’. જડવસ્તુનો સ્વભાવ તે જડનો ધર્મ, ચૈતન વસ્તુનો સ્વભાવ તે ચૈતનનો ધર્મ. એટલે

* “આત્મા તદન્યસંયોગાત્સંસારી તદ્વિયોગતઃ ।

સ પવ મુક્ત પત્તૌ ચ તત્સ્વાભાવ્યાત્તયોસ્તથા ॥”—શ્રી હરિભદ્રસંસ્કૃત યોગમિત્રું

(૧) આ આત્માને જૈન અને વેદાંતી ‘પુરુષ’ નામે ઓળખે છે, બોદે તેને ‘જ્ઞાન’ કહે છે, અને સાંખ્ય ‘ક્ષેત્રવિદ્’ કહે છે. (૨) તદન્ય—તે આત્માથી અન્ય એવી વસ્તુને જોડે. ‘કર્મ’ કહે છે,

બોદે અને વેદાંતી ‘અવિદ્યા’ કહે છે, અને સાંખ્ય ‘પ્રકૃતિ’ કહે છે. (૩) અને તે આત્મા અને કર્મ એ બેના સંયોગને જોડે ‘બંધ’ નામ આપ્યું છે, બોદે અને વેદાંતીએ ‘બ્રાંતિ’ નામ આપ્યું છે, અને સાંખ્યે ‘પ્રવૃત્તિ’ નામ આપ્યું છે. (૪) આ કર્મસંબંધયોગ્યતા જેને જોડો ‘ભાવમલ’ કહે છે, તેને

સાંખ્યો ‘દિદક્ષા’—પ્રકૃતિવિકારોને દેખવાની ઇચ્છા કહે છે, શૈવો ‘ભવબીજ’ કહે છે, વેદાંતીઓ બ્રાંતિરૂપ ‘અવિદ્યા’ કહે છે, સૌમતો અનાદિ કલેશરૂપ ‘વાસના’ કહે છે. આમ દર્શનભેદે પરિભાષારૂપ નામભેદ છતાં વસ્તુભેદ નથી. આ સર્વદર્શનસંમત વસ્તુતત્ત્વ છે.

ચેતન વસ્તુ સ્વસ્વભાવમાં વર્તે તો તે ધર્મ અને પરભાવ-વિભાવમાં વર્તે તો તે અધર્મ. અને પોતે તો ચેતનમય આત્મા છે, એટલે આ વસ્તુધર્મની વ્યાખ્યા પ્રમાણે આત્મા પોતાના ચેતનમય-જ્ઞાનદર્શનમય આત્મસ્વભાવમાં વર્તે તે જ ધર્મ, એવી 'ધર્મ' શબ્દની મુખ્ય વ્યાખ્યા છે. આ આત્મધર્મ એ જ વાસ્તવિક સનાતન ધર્મ છે; સનાતન એટલે શાશ્વત-સદા સ્થાયી રહેનારો, અને ધર્મ એટલે વસ્તુનો સ્વભાવ, એટલે આત્મા સનાતન-શાશ્વત વસ્તુ હોઈ આ આત્માનો જે વસ્તુસ્વભાવરૂપ ધર્મ-આત્મધર્મ એ જ સનાતન શાશ્વત ધર્મ છે. અને તેવો આત્મસ્વભાવ ધર્મ પામવો એ જ ધર્મ છે, ધર્મનું સાધ્ય પણ એ 'ધર્મ' જ છે; અર્થાત્ સ્વભાવમાં વર્તવું, સ્વરૂપને સાધવું એ જ સર્વ ધર્મોનું અને સર્વધર્મસાધનોનું એક માત્ર સાધ્ય છે. આમ પરમાર્થ કહો કે ધર્મ કહો, બન્નેનું સાધ્ય એક શુદ્ધ આત્મા જ છે, સર્વ પરભાવ-વિભાવના સ્પર્શલેશથી રહિત એવો શુદ્ધ સ્વભાવ જ છે, સદૃષ એવા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં-સદૃષાત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ એ જ છે. એટલે સર્વથા સ્વરૂપ એ જ એક નિશ્ચય સાધ્ય ધ્યેય ક્લિત થાય છે.

બાકી આ પરમાર્થરૂપ કે વાસ્તવિક ભાવધર્મરૂપ સાધ્યતા લક્ષ્ય વિના પરમાર્થને નામે કે ધર્મને નામે જે કાંઈ ચાલતું હોય તે વાસ્તવિક પરમાર્થ નથી કે વાસ્તવિક ધર્મ નથી. 'ધરમ ધરમ કરતો સહુ જગ કિરે, ધર્મ ન જાણે હો મર્મ'

એ શ્રી આનંદધનજીના અમર શબ્દોમાં કહ્યા પ્રમાણે આપું 'પરમ નિધાન પ્રગટ જગત્ 'ધરમ ધરમ' કરતું કિરે છે, પણ આ ધર્મના મર્મને મુખ આગળે' જાણતું નથી. આ ધર્મ તો પોતાના આત્મામાં જ રહ્યો છે અને તેમાંથી જ આવિર્ભૂત-પ્રગટ કરવાનો છે, અથવા આ આત્મા પોતે

જ ધર્મસ્વરૂપ છે, એનું જગતને જ્ઞાન નથી; અને અંતર્મુખ અવલોકન કરવાને બદલે અહીંથી મળશે કે તહીંથી મળશે એમ ખંડાર તે ધર્મની શોધમાં નીકળી પડ્યું છે! કસ્તૂરી પોતાની નાભિમાં છે, છતાં કસ્તૂરી-મૃગ તેની શોધમાં ખંડાર ભ્રમે છે, તેના જેવું મૂઠ આચરણ કરી રહ્યું છે! 'પરમ નિધાન પ્રગટ મુખ આગળે' પડ્યો છે છતાં તેને ઉલ્લંઘીને પેલા મૂર્ખ બ્રાહ્મણો જેવી ચેષ્ટા કરી રહ્યું છે! તે બ્રાહ્મણો નીકળ્યા હતા તો ખજાનાની શોધમાં, પણ જ્યાં ખજાનાવાળી જગ્યા આવે છે ત્યાં 'અંધણા કેમ ચાલતા હશે?' તે અજમાવી જોવાનો તુકો તેમના મનમાં જિઠ્યો. એટલે આંખો મીંચીને ચાલતાં તેઓ તે ખજાનો ઉલ્લંઘી ગયા! અને તેનું તેમને જ્ઞાન નહિં હોવાથી તેઓ હજી તેની શોધમાં આગળ ને આગળ દોડ્યા જાય છે! તેમ આ જગત્ પણ-પરમ શુશ્રુત્તના નિધાનરૂપ આ ધર્મમૂર્તિ આત્મા પ્રગટ મુખ આગળે રહ્યો છે છતાં-તેને ઉલ્લંઘીને ખંડાર ધર્મની શોધ કરવા નીકળી પડ્યું છે! ખરેખર! જગદીશ-જગત્પતિ એવા પરમાત્મ-તત્ત્વની જ્યોતિના પ્રકાશ વિના આ જગત્ અંધની પાછળ અંધ પલાયન કરતા હોય, એવી ચેષ્ટા કરી રહ્યું છે! આમ જે 'Within' (અંદર) છે તે 'Without' (ખંડાર) શોધવા જાય છે, એટલે તે 'Without' ને 'Without' (વિહોણું, વંચિત ને વંચિત, આત્મબ્રાહ્મ) જ રહે છે!

“પરમ નિધાન પ્રગટ મુખ આગળે, જગત ઉદ્ધાંધી હો જાય !

જ્યોતિ વિના જુઓ ! જગદીશની, અધોઅધ પલાય....”—શ્રી આનંદધનજી

“પર ધર જોતાં રે ધર્મ તુમે કરો, નિજ ધર ન લહો રે ધર્મ;

જેમ નવિ જાણે રે મુગ કસ્તૂરીઓ, મુગમદ પરિમલ મર્મ.—શ્રી સીમંધર

જેમ તે બૂલો રે મુગ દિશ દિશ ફિરે, લેવા મુગમદ ગંધ;

તેમ જગે દુઠે રે બાહિર ધર્મને, મિથ્યાદષ્ટિ રે અધ. શ્રી સીમ.”—શ્રીયશોવિજયજી

આવા વાસ્તવિક ધર્મનું તો પોતાને લાન નથી, છતાં આ મહારો ‘સ્વ’ ધર્મ અને આ પારકો ‘પર’ ધર્મ એમ મહારા-ત્હારાંપ મિથ્યા આમદમાં તણાઈ જતું જગત ધર્મને

નામે કેટલા બધા ગંધડા કરે છે ! ખરી રીતે તો ‘સ્વ’ ધર્મ શું ? અને

સ્વધર્મ-પરધર્મ : ‘પર’ ધર્મ શું ? એનું પણ એને લાન નથી કારણ કે સ્વધર્મ એટલે સ્વનો-

‘સ્વધર્મે નિધન’ શ્રેયઃ પોતાનો-આત્માનો ધર્મ, અને પરધર્મ એટલે પરનો-પરવસ્તુનો-

પરધર્મો મયાવહઃ.’ જડનો ધર્મ. આત્મા સ્વસ્વભાવમાં વર્તે એ જ એનો સ્વધર્મ, અને

પરભાવમાં વર્તે તો પરધર્મ. આમાં સ્વમત-પરમતની કે મહારા-

ત્હારાની તો વાત જ નથી. સ્વધર્મમાં વર્તીયું એ જ ‘સ્વસમય’ અને પરધર્મમાં વર્તીયું

એ જ ‘પરસમય.’ ‘સ્વધર્મમાં’ વર્તીતાં ‘નિધન’-મૃત્યુ આવે તો પણ ‘શ્રેય’-બહેતર, પણ

‘પરધર્મ’માં વર્તીયું તે તો ‘લયાવહ.’ ‘સ્વધર્મે નિધન’ શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ.’ એ

ગીતાવાક્ય પણ આ ઉક્ત ભાવને પુષ્ટ કરે એવા સાપેક્ષ અર્થમાં ઘટાવી શકાય છે; પણ

હોકેએ તો તેનો ઉપયોગ પણ સ્વમત મતાર્થની આગ્રહયુક્ત પુષ્ટિમાં જ કર્યો છે ! અને

આત્માર્થ પોખ્યાનું મિથ્યાભિમાન ધર્મ છે ! જેની પોતાને ગતાગમ નથી તેના નામે જ

ગંધડા કરી જગતે પોતાનું નામ સાર્થક્ય કર્યું છે !

“જીવો ચરિત્તદંત્તજનાણદિવ તં હિ સસમયં જાણ ।

પુગલકમ્મપદેસદિવં ચ તં જાણ પરસમયં ॥”

—મહર્ષિ શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીપ્રણીત શ્રી સમયસાર

“શુદ્ધાત્મ અનુભવ સદા, તે સ્વસમય વિલાસ રે;

પરવડી છાંહડી જે પડે, તે પરસમય નિવાસ રે....

ધરમ ધરમ અરતાધનો.”—શ્રી આનંદધનજી

આ તો પ્રાસંગિક ચર્ચા થઈ. આ સર્વનું તાત્પર્ય એ છે કે-આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ -સ્વરૂપ, શુદ્ધ આત્મધર્મ એ જ પરમાર્થનું-ધર્મનું એકમાત્ર સાધ્ય છે. પરમતત્ત્વદષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું ટંકેતકીર્ણ વચનામૃત છે કે—

“ભિન્ન ભિન્ન મત દેખિયે, ભેદ દષ્ટિનો તેહ;

એક તત્ત્વના મૂળમાં, વ્યાખ્યા માનો એહ.

તેહ તત્ત્વરૂપ વૃક્ષનું, આત્મધર્મ છે મૂળ;

સ્વભાવની સિદ્ધિ કરે, એ જ ધર્મ અનુકૂળ.”

અને આત્માના આ શુદ્ધ સ્વભાવની-આત્મધર્મની સિદ્ધિ, સર્વ કર્મકલંકથી રહિત શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ-શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિ એ જ મોક્ષ અથવા મુક્તિ છે; એટલે આત્માની શુદ્ધ સહજ સિદ્ધિ મુક્તિ અવસ્થારૂપ સહજાત્મસ્વરૂપી મોક્ષપદ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ એ જ સર્વદર્શનોનું એક નિશ્ચિત સાધ્ય ધ્યેય (goal) છે તાત્પર્ય ધર્મની સિદ્ધિ વા મોક્ષ કે-સંસારથી પર અને જેનાથી પર કોઈ નથી એવું ‘પરંતત્વ’ એજ સાધ્ય —મોક્ષપદ-નિર્વાણપદ એ જ સર્વ સત્સાધકોનું એક માત્ર નિશ્ચિત સાધ્ય ધ્યેય લક્ષ્ય છે. શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ કહો કે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ કહો, મોક્ષ કહો કે નિર્વાણ કહો, એ સર્વ એક જ છે; કારણ કે આત્માની શુદ્ધ સ્વભાવસ્થિત ‘સ્વસ્થ’ આરોગ્ય અવસ્થા એ જ મોક્ષ છે, સર્વ કર્મકલંકથી મુક્ત શુદ્ધ સ્વરૂપસ્થિત આત્માની સિદ્ધિ એ જ મુક્તિ છે. એટલે તેવું શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપ-સહજાત્મસ્વરૂપ એ જ એક પરમ સાધ્ય છે, એમ સાધ્યવિનિશ્ચય થયો.

II. સાધનશુદ્ધિ: સાધનવિનિશ્ચય

૧. યોગમાર્ગ : અધ્યાત્મ પ્રક્રિયા

“નિજ સ્વરૂપ જે કિરિયા સાધે, તેહ અધ્યાત્મ લહિયે રે;
જે કિરિયા કરી ચઉગતિ સાધે, તે ન અધ્યાત્મ કહિયે રે.—શ્રી ઐયાંસ.

નામ અધ્યાત્મ ઠવણુ અધ્યાત્મ, દ્રવ્ય અધ્યાત્મ છંડો રે;

ભાવ અધ્યાત્મ નિજ ગુણુ સાધે, તો તેહણું રહ મંડો રે....શ્રી.”—શ્રી આનંદધનજી

હવે સાધનશુદ્ધિ સંબંધી કંઈક વિચાર કરી સાધનવિનિશ્ચય કરીએ. આ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ નિશ્ચય સાધ્ય ધર્મને લક્ષ્યમાં રાખી, નિશ્ચય-વ્યવહારનો સમન્વય કરી, જે કોઈ તત્સાધક સત્સાધન સેવવામાં આવે તે સાધનધર્મ. મોક્ષસાધક અધ્યાત્મ અનંતદુઃખમય ભવબંધનથી છૂટવારૂપ અનંતસુખમય મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં પ્રક્રિયા તે સાધનધર્મ જે સહાયભૂત (Instrumental) થાય તે જ સત્સાધન. આપણું સાધ્ય તો સ્વરૂપ જ સુનિશ્ચિત છે અને તે આધ્યાત્મિક વસ્તુ છે, એટલે તેની સાધનરૂપ પ્રક્રિયા (Process) પણ મુખ્યપણે આધ્યાત્મિક જ ઘટે. જે ક્રિયા નિજ સ્વરૂપને સાધે તેનું નામ જ ‘અધ્યાત્મ’ અને જે ક્રિયા કરી ચતુર્ગતિ સાધે તે અધ્યાત્મ નહિ. એટલે નિશ્ચય કે વ્યવહાર, દ્રવ્ય કે ભાવ, જે જે સાધનના સેવવાથી આત્મા આત્મસ્વભાવરૂપ નિશ્ચય સાધ્યધર્મને બાણે, ઝોળાએ અને પામે, જીવ મોક્ષની સન્મુખ—મુક્તિની નિકટ આવે, એવી મોક્ષસાધક પ્રત્યેક પ્રક્રિયા તે સાધનધર્મ

અને તેવી મોક્ષસાધક અધ્યાત્મ પ્રક્રિયા તેનું નામ જ ‘યોગ’; આત્માની શુદ્ધ સ્વભાવમય ‘સ્વસ્થ’ આરોગ્ય અવસ્થારૂપ મોક્ષનું યોગન (ઝેડાણ) કરાવે તે જ ‘યોગ’,

—‘મોક્ષેણ યોજનાદ યોગ’; પરિશુદ્ધ* એવો સર્વ જ ધર્મવ્યાપાર મોક્ષ સાથે યોજે તે તે યોગ’ એમ યોગવિશિક્ષામાં મહર્ષિ શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ કરેલી ‘યોગ’: ‘પરિશુદ્ધ ધર્મ’— વ્યાખ્યા પણ ઉક્ત મુખ્ય વ્યાખ્યાની અંગભૂત હોઈ એને જ વ્યાપાર-ચારિત્ર તે યોગ’ ચરિતાર્થ કરે છે. કારણકે આ જ લક્ષિતવિસ્તરા અંતમાં કહ્યું છે તેમ ‘ઈહ ધર્મઃ ચારિત્રધર્મઃ પરિગૃહ્યતે, સ ચ શ્રાવકસાધુધર્મભેદેન ત્રિધા’

ઈ.—અહીં ધર્મ તે ચારિત્રધર્મ પરિગ્રહાય છે, અને તે શ્રાવકધર્મ અને સાધુધર્મના ભેદથી બે પ્રકારનો છે, અને તે પ્રત્યેક સ્વસ્વભૂમિકૌચિત ક્રિયાથી સાધ્ય એવો ‘આત્મ-પરિણામ જ’ છે, એમ અત્ર સ્પષ્ટ કહ્યું છે. મહર્ષિ કુંદકુંદાચાર્યએ પણ આનો પ્રતિધ્વનિ કરતાં ‘ચારિત્તં સ્વલુ ધર્મો’ ઈ. પ્રવચનસારની સુપ્રસિદ્ધ ૭મી ગાથામાં X પ્રકાશે છે કે—‘ચારિત્ર એ જ નિશ્ચયે કરીને ધર્મ છે, ધર્મ જે છે તે સામ્ય છે, અને જે સામ્ય છે તે મોહ-ક્ષોભ વિનાનો આત્માનો પરિણામ છે.’ અર્થાત્ આની પરમ અદ્ભુત વ્યાખ્યા કરતાં પરમ સમર્થ ટીકાકાર મહર્ષિ અમૃતચંદ્રાચાર્યએ કહ્યું છે તેમ ‘સ્વરૂપમાં ચરણ તે ચારિત્ર છે, તે જ વસ્તુસ્વભાવપણાથી ધર્મ છે, તે જ યથાવસ્થિત આત્મશુણ્યપણાથી સામ્ય છે, અને તે જ દર્શનમોહિનીય અને ચારિત્રમોહિનીયના ઉદયથી

ઉપજતા સમસ્ત મોહ-ક્ષોભના અભાવથી અત્યંત નિર્વિકાર એવો સર્વ મુમુક્ષુઓનો જીવનો પરિણામ છે.’ આમ ચારિત્ર = ધર્મ = સામ્ય = સમ તે જ શમનિષ્ઠ શાંતિમાર્ગ[†] સ્વરૂપમાં શમાઈ જવાપણાથી શમ છે, તે જ પરભાવ-વિભાવથી

એક વિરામ પામી આત્મભાવમાં વિશ્રાંત થવાપણાથી શાંતિ છે, અને તે જ સર્વ મુમુક્ષુઓનો એક અખંડ અભેદ શમનિષ્ઠ શાંતિમાર્ગ છે. તે

મોક્ષરૂપ પરમ આત્મશાંતિ પામવા ઇચ્છનારા સર્વ મુમુક્ષુ જોગીજનો તે જ એક શાંતિમાર્ગને ઇચ્છે છે, એટલે તે સર્વનો માર્ગ સાગરના તીરમાર્ગની પેઠે એક જ છે,—પછી અવસ્થાભેદના ભેદને લીધે કોઈ તે મોક્ષરૂપ તીરની નિકટ હોય ને કોઈ દૂર હોય, પણ તે સર્વ એક અખંડ અભેદ પરમ અમૃતસાગરસ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગના ભક્તો, આરાધકો, ઉપાસકો છે, સાધર્મિક બંધુઓ છે.

“एक एव तु मार्गोऽपि तेषां शमपरायणः ।

अवस्थाभेदभेदेऽपि जलधौ तीरमार्गवत् ॥”

—શ્રી હરિભદ્રસૂરિ (યોગદંષ્ટિસમુચ્ચય)

* “मुख्येण जोयणाओ जोगो सव्वो वि धम्मवाचारो ।

परिसुद्धो चिन्तेओ, ठाणाङ्गओ विसेसेण ॥”—યોગવિશિક્ષા

* “चारित्तं खलु धम्मो धम्मो जो सो समोत्ति निहिद्धो ।

मोहक्खोहविहीणो अप्पणो परिणामो हु समो ॥”—શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૭.

“મોક્ષના માર્ગે એ નથી, જે જે પુરુષો મોક્ષરૂપ પરમશાંતિને ભૂતકાળે પામ્યા, તે તે સઘળા એક જ માર્ગથી પામ્યા છે; વર્તમાનકાળે પણ તેથી જ પામે છે; ભવિષ્યકાળે પણ તેથી જ પામશે.” — શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પત્રાંક ૩૨.

“આપણો આત્મભાવ જે, શુદ્ધ ચેતનાધાર રે;
અવર સર્વિ સાથ સંયોગથી, એ નિજ પરિકર સાર રે....શાંતિ.”

— શ્રી આનંદધનજી

આમ જેમ જેમ આત્મપરિણામરૂપ ચારિત્ર-ધર્મને પામી મોહજન્ય અવિરતિપણું છૂટે ને જેમ જેમ જીવ પરલાવ-વિલાવથી વિરામ પામી નિષ્ક્રિય આત્મપરિણતિરૂપ સમભાવને વા સ્વરૂપમાં શમાવારૂપ શમભાવને બાળે, તેમ તેમ અધ્યાત્મ વિકાસક્રમ: તેનો અધ્યાત્મમાં પ્રવેશ થાય છે. શ્રી યશોવિજયજીએ કહ્યું છે અધ્યાત્માદિ પંચયોગ, તેમ ‘અધ્યાત્મ વિષ્ણુ જે ક્રિયા, તે તનુમલ તોલે.’ જે પ્રક્રિયા વડે અષ્ટ યોગદંષ્ટિ, કરીને આત્મા અંતર્મુખ થઈ, અંતર્યામી બની, શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ ચૌદ ગુણુ સ્થાન: પહોંચું પામે તે યોગ અને તે જ અધ્યાત્મ, અધ્યાત્મ, ભાવના, ઇન્દ્રિયયોગ, શાસ્ત્રયોગ, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિસંક્ષય એમ ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ એવો પાંચ સામર્થ્યયોગ તબક્કાવાળો (Stages) યોગ કહ્યો છે; ને સર્વયોગમાં અધ્યાત્મ તો સર્વ ચારિત્રમાં સામાયિકની જેમ વ્યાપક જ છે. નિશ્ચયનયથી અધ્યાત્મનો પ્રારંભ અંશચારિત્રદશારૂપ પાંચમા ગુણસ્થાનથી છે, પણ વ્યવહારનયથી તો ઉપચારથી પણ તેની પૂર્વે પણ હોય છે, અર્થાત્ ખરેખરા મુમુક્ષુ એવા અપુનર્બંધકથી માંડીને ચૌદમા ગુણસ્થાનક પર્યંત ક્રમે કરીને શુદ્ધિ પામતી જતી એવી સ્વરૂપસાધક અધ્યાત્મક્રિયાથી આત્માનો ગુણવિકાસ હોય છે. ગુણસ્થાનકની જેમ મિત્રા આદિ આઠ યોગદંષ્ટિ પણ, થર્મોમીટરની (Thermometer) પેઠે, આત્માના આધ્યાત્મિક ગુણવિકાસના માપરૂપ છે. ગુણસ્થાનકની યોજના મોહઅપગમ પર નિર્ભર હોઈ, જેમ જેમ મોહાંધકાર ઓછો થતો જાય, મોહની માત્રા ઘટતી જાય, તેમ તેમ આત્માનું ગુણસ્થાન વધતું જાય છે. યોગદંષ્ટિની યોજના સમ્યક્ જ્ઞાનદંષ્ટિના ઉન્મીલન પર નિર્ભર હોઈ, જેમ જેમ યોગપ્રકાશ વધતો જાય તેમ તેમ આત્માની ગુણદશા વધતી જાય છે. આધ્યાત્મિક વિકાસની આ બન્ને ઉત્તમ યોજના એક સીધાના બે પાસા જેવી છે. મોહનાશ એ ગુણસ્થાનકની કૂટપટ્ટી (Yard-Stick) અને યોગપ્રકાશ એ યોગદંષ્ટિની કૂટપટ્ટી છે. આ યોગદંષ્ટિ પણ જેમાં અંતર્ભાવ પામે છે તે ઇન્દ્રિયયોગ-શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ એ આ યોગમાર્ગની જ ઉત્તરોત્તર ચઢતી આત્મદશારૂપ ભૂમિકાઓ છે; અને યમ-નિયમાદિ અષ્ટાંગ યોગપ્રક્રિયા પણ તેવી જ ઉત્તરોત્તર ચઢતી આત્મવિકાસકક્ષાઓ છે. આમ આત્મસ્વભાવનું યુજન કરવારૂપ જે અધ્યાત્મ-યોગ પ્રક્રિયા વડે આત્મા શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ મોક્ષપદ અથવા નિર્વાણ પદ પામે તે યોગમાર્ગ જ અત્ર મોક્ષસાધન છે.

જ્ઞાનયોગ, કર્મયોગ અને ભક્તિયોગ એ આ મોક્ષસાધક યોગમાર્ગના જ અંગભૂત છે. એ ત્રણે વાસ્તવિક રીતે વિરુદ્ધ કે વિભિન્ન નથી, પણ ગૌણ-પ્રધાન ભાવથી

એક જ યોગના ત્રણ પાસા (Facets) છે, અને પરસ્પર ગાઢ જ્ઞાનયોગ, કર્મયોગ અને ભક્તિયોગ : સંબંધ હોઈ એક બીજાના પૂરક અને સમર્થક છે; કારણ કે એક જ યોગના ત્રણ પાસા અધ્યાત્મક્રિયાચક્રપણે જ્ઞાનની-અનુભવયોગની અનન્ય ઉપાસના તે જ્ઞાનયોગ, પરંતત્ત્વની ભક્તિપૂર્વક તાત્ત્વિક સમજણથી મોક્ષસાધક ધર્મક્રિયા-નિજ સ્વરૂપની સાધક એવી આત્મપરિણતિમય અધ્યાત્મક્રિયા તે કર્મયોગ, અને તાત્ત્વિક સમજણપૂર્વક પરંતત્ત્વની ભક્તિ તે ભક્તિયોગ. અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જ્ઞાનચેતનામય શુદ્ધ આત્માનુભૂતિથી શુદ્ધ આત્મસ્વભાવનું યુંજન કરવું તે જ્ઞાનયોગ, શુદ્ધ આત્મપરિણતિમય અધ્યાત્મક્રિયાથી શુદ્ધ આત્મસ્વભાવનું યુંજન કરવું તે કર્મયોગ, શુદ્ધ પરમાત્મતત્ત્વની શુદ્ધ નિષ્કામ ભક્તિના અવલંબને શુદ્ધ આત્મસ્વભાવનું યુંજન કરવું તે ભક્તિયોગ. જ્ઞાન અર્થાત્ તાત્ત્વિક સમજણ વગરની ભક્તિ-ક્રિયા જેમ અનનુષ્ઠાનરૂપ હોઈ યથાર્થ ફલદાયિની નથી, તેમ ભક્તિ-ક્રિયા વગરનું જ્ઞાન પણ યથાર્થ ફલદાયિ થતું નથી. આમ આ ત્રણે યોગનો સમન્વય છે. હવે આપણે આ ત્રણે યોગની અનુક્રમે વિશેષ વિવક્ષા કરશું.

૨. જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ

જ્ઞાન વિના ક્રિયા આંધળી-ક્રિયા વિના, જ્ઞાન તો પાંગળું લેખીએ;
ધર્મરથ કેમ એક એકે ચલાવીએ? એક પાંખે કેમ ભરોએ?—પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા

જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બે મોક્ષપ્રાપ્તિના મુખ્ય સાધન છે. ‘જ્ઞાનક્રિયામ્યાં મોક્ષઃ’ એ મહારહસ્યપૂર્ણ સૂત્ર પ્રમાણે જ્ઞાન-ક્રિયાથી મોક્ષ છે. અર્થાત્ જ્ઞાન એટલે મુખ્યપણે ભાવશ્રુતજ્ઞાન-શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન અને ક્રિયા એટલે મુખ્યપણે આત્મપરિણતિમય સંવર-નિર્જરારૂપ ભાવક્રિયા-ભાવચારિત્ર-આત્મચારિત્ર એ બન્નેનો જ્યારે સમન્વય થાય ત્યારે જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય.

ભગવાને મુખ્યપણે જ્યાં આત્મજ્ઞાન છે તેને જ જ્ઞાન કહ્યું છે. કારણકે ‘સર્વ પદાર્થનું સ્વરૂપ જાણવાનો હેતુ માત્ર એક આત્મજ્ઞાન કરવું એ છે. જે આત્મજ્ઞાન ન થાય તો સર્વ પદાર્થના જ્ઞાનનું નિષ્ફળપણું છે.’ નવ પૂર્વ સુધી ભણ્યો આત્મજ્ઞાન વિનાનું હોય, પણ જે જીવને ન જાણ્યો તો તે સર્વને અજ્ઞાન કહ્યું છે. જ્ઞાન અજ્ઞાન ‘આ જીવ ને આ દેહ એવો ભેદ જો ભાસ્યો નહિ’, તો ‘પચખાણ કીધા ત્યાં સુધી મોક્ષાર્થ તે ભાખ્યાં નહિ’,—આવો કેવળ નિર્માણ ઉપદેશ શ્રી ભગવતી સૂત્રમાં કહ્યો છે. આ ઉપરથી પરમ પરમાર્થભૂત તાત્પર્ય એ નિકળે

છે કે બોધબીજભૂત, મૂળભૂત આત્માનુભૂતિવાળું જઘન્ય જ્ઞાન પણ હોય, તો ત્યાં આત્મસંવેદનરૂપ આત્મજ્ઞાન છે, પણ તે આત્મસંવેદનરૂપ બીજભૂત જ્ઞાન વિનાનું બીજું બધું જ ગમે તેટલું ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન હોય તો ત્યાં આત્મજ્ઞાન નથી. એટલા માટે જ સ્વ-પર ભેદવિજ્ઞાનરૂપ મૂલ બીજભૂત જ્ઞાન જેને હાલું, પણ બીજું કંઈ પણ જ્ઞાન જેને નહોતું, એવા ‘તુષમાય’ જેવા અતિમંદ ક્ષયોપશમી પણ તરી ગયા છે; અને આ બોધ-બીજભૂત સંવેદન જ્ઞાન જેને નહોતું, એવા નવપૂર્વધર જેવા અતિમહા ક્ષયોપશમી શાસ્ત્ર-પારંગતો પણ રખડયા છે. કારણકે શ્રી ચિદાનંદજીએ કહ્યું છે તેમ ‘સાર લહ્યા વિન સાર કહ્યો શ્રુત, ખર દષ્ટાંત પ્રમાણુ’. સ્વ-પરને જૂઠા પાડનાર એવા પ્રયોજનભૂત ભેદજ્ઞાન અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન વિનાનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાન છે. મિથ્યાત્વયુક્ત એવા મતિ-શ્રુત-અવધિને મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન અને અવધિઅજ્ઞાન (વિભંગ જ્ઞાન) કહ્યા છે તેનું એ જ રહસ્ય છે. શાસ્ત્ર એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિના ઉત્તમ ઉપકારી નિમિત્ત સાધનરૂપ હોઈ ઉપચારથી તેને જ્ઞાન કહ્યું છે, પણ એકલા દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાનના શુકપાઠ જેવા શુષ્કજ્ઞાનથી કંઈ જ્ઞાન થયું કહેવાતું નથી. પરંતુ જો તેનું ઉત્તમ નિમિત્ત પામી આત્મા પોતે જ્ઞાનરૂપે પરિણમે અર્થાત્ આત્મામાં ભાવશ્રુતપણું પ્રગટે, આત્મજ્ઞાન ઉપજે, તો જ વાસ્તવિક જ્ઞાન થયું કહેવાય છે. નહિં તો શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ યોગબિન્દુમાં કહ્યું છે તેમ સ્ત્રી-પુત્રાદિ જેમ મોહમૂઢ જનોનો સંસાર છે, તેમ શાસ્ત્ર એ વિદ્વાનોનો સંસાર છે! સર્વ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ જો ષકો આત્મા હાથમાં ન આવ્યો તો એકડા વિનાના મીંડા જેવું છે.

“જખ જાન્યો નિજ રૂપકો, તખ જાન્યો સખ લોક;

નહિ જાન્યો નિજ રૂપકો, સખ જાન્યો સો ફેક.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

“જ્ઞાતે જ્ઞાત્મનિ નો મૃયો જ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે ।

અજ્ઞાતે પુનરેતસ્મિન્ જ્ઞાનમન્યજ્ઞિરર્થકમ્ ॥”—શ્રી યશોવિજયજીકૃત અધ્યાત્મસાર

જ્ઞાનથી જેવું આત્મસ્વરૂપ જાણ્યું, તેવું આચરણમાં-વર્તનમાં મૂકવાની પ્રક્રિયા તે ક્રિયા. જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બન્ને એક રથના બે ચક્ર જેવા છે; એમાંનું એક પણ ચક્ર ન હોય તો ધર્મરથ ચાલે જ નહિં. જ્ઞાન વિનાની ક્રિયા આંધળી જ્ઞાન-ક્રિયાનો સમન્વય છે ને ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન પાંગળું છે. દાવાનલ લાગ્યો હોય ત્યાં ‘પદમં નાળં તઓ દયા’ દેખતાં છતાં પાંગળો નષ્ટ થાય ને દોડતાં છતાં આંધળો નષ્ટ થાય; પણ પાંગળાને આંધે બેસાડી આંધળો તેના સૂચન મુજબ ચાલે, બન્ને સહકાર કરી સમન્વય સાધે તો બન્ને બચી જાય. તેમ ભવ-દાવાનલમાંથી બચવા માટે સાધકે જ્ઞાન અને તદનુસારી ક્રિયા એ બન્નેનો યથાયોગ્ય સમન્વય સાધવો જોઈએ. અત્રે ‘પદમં નાળં તઓ દયા’ એ શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્રના સુપ્રસિદ્ધ સૂત્ર પ્રમાણે જ્ઞાનનું સ્થાન પ્રથમ અને ક્રિયાનું સ્થાન પછી મૂક્યું, તે એમ સૂચવે છે કે ક્રિયા જ્ઞાનને અનુકૂળ-અનુસરતી તાત્ત્વિક સમજણવાળી હોવી જોઈએ. એટલા માટે જ ક્રિયાનું ‘અનુકૂળ’ એવું નામ પ્રસિદ્ધ છે. અર્થાત્ હેઠાદિ પરવસ્તુથી આત્મા સિન્ન છે

એવું જે જ્ઞાન થયું, તેને અનુરૂપપણે-છાજે એમ રાગાદિનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ કરવા પ્રવર્તવું તે અનુષ્ઠાન છે. એટલે કર્મઆશ્રવનો નિરોધ થઈ સંવર-નિર્જરા થાય, એમ સર્વ આત્મસાધનનું સેવન કરવું, એ જ ષડ્આવશ્યકાદિ સર્વ અનુષ્ઠાનનું અને અષ્ટાંગ યોગાદિ સર્વ ક્રિયાનું એક માત્ર પ્રયોજન છે.

દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાન અને દ્રવ્યક્રિયાને પણ અત્રે એનું યથાયોગ્ય સ્થાન છે જ. કારણ કે જે દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાન અને દ્રવ્યક્રિયા ભાવની ઉત્પત્તિનું કારણ થાય તે પણ પરંપરાએ મોક્ષના કારણરૂપ થઈ પડે છે. પણ જે તથારૂપ ભાવનું કારણ ન દ્રવ્યજ્ઞાન-ક્રિયાને થાય તે જ્ઞાન-ક્રિયા તો મોક્ષપ્રત્યયી રૂપ પરત્વે નિષ્ફળ જ છે. યથાયોગ્ય સ્થાન શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ પંચાશક શાસ્ત્રમાં 'દ્રવ્ય' શબ્દના પ્રધાન અને અપ્રધાન એ બે અર્થ પ્રદર્શિત કર્યા છે તે પરથી આ જ પરમાર્થ ફલિત થાય છે. તેમાં-ભાવને ઉત્પન્ન કરનાર એવું પ્રધાન દ્રવ્ય પ્રશસ્ત હોઈ અત્ર મોક્ષમાર્ગમાં પ્રસ્તુત છે. એટલા માટે જ પ્રધાનરૂપ દ્રવ્યસ્તવનો-દ્રવ્યઆજ્ઞાનો અધિકાર-હજીકમી, મંદકષાયી, મંદવિવચી, અતીવપરિણામી, અંતરંગ વૈરાગ્યવસિત, સાચા માર્ગજિજ્ઞાસુ, તીવ્ર તત્ત્વપિપાસુ, એવા ઉત્તમ શુણ્ણક્ષણસંપન્ન અપુનર્બંધકાદિ * દશાવિશેષને પામેલા મુમુક્ષુઓને જ છે,—એમ ચોકળે ચોકળું શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ તેમના સર્વ અંથોમાં તેમજ આ લલિતવિસ્તરા અંથમાં પણ સ્થળે સ્થળે ઉદ્ઘોષ્યું છે. આ અપુનર્બંધકાદિ દશા પૂર્વે સકૃદ્બંધકાદિને તો અપ્રધાનરૂપ દ્રવ્યક્રિયા હોય છે, કારણ કે તે દ્રવ્યઆજ્ઞાનું પાલન પણ અનુપયોગપણે-ક્રિયાજડપણે કરે છે એટલે તેઓ દ્રવ્યથી પણ અત્રે મોક્ષમાર્ગની યોગ્યતા ધરાવતા નથી. 'અનુવયોગો દ્રવ્ય'—અનુપયોગ-ઉપયોગરહિતપણું તે દ્રવ્ય એ વ્યાખ્યા પણ ઉક્ત સર્વ વસ્તુને પુષ્ટ કરે છે. આમ વિશિષ્ટ ભાવને ઉત્પન્ન કરનારી પ્રધાન દ્રવ્યક્રિયાને જ શાસ્ત્રકારે યોગમાર્ગમાં સ્થાન આપ્યું છે,—નહિ કે અનુપયોગવંત ક્રિયાજડ એવી અપ્રધાન દ્રવ્યક્રિયાને. આમ દ્રવ્યક્રિયાને પણ અત્રે યથાયોગ્ય સ્થાન છે જ, કારણકે દ્રવ્યનો સાધ્ય લક્ષ્ય પણ ભાવ જ છે, દ્રવ્યના આલંબને પણ ભાવ પર જ ચઢવાનું છે, અને ભાવ પર આવ્યે જ છૂટકો છે. આ ભાવ એટલે આત્મભાવ, આત્મામાં તથારૂપ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ શુણ્ણનું ભવન-પરિણમન, આત્મસ્વભાવપરિણતિ. આખો માર્ગ મુખ્યપણે આ ભાવ પર રચાયેલો છે, ભાવ જ એનું જીવન છે, તે ન હોય તો ખાલી ખોળું જ રહે છે.—'યસ્માત્ક્રિયા પ્રતિફલંતિ ન ભાવશૂન્યાઃ'—જેટલું આ દ્રવ્યક્રિયા માટે સત્ય છે, તેટલું જ દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાન માટે પણ છે. દ્રવ્ય અને ભાવની તુલના કરતાં શ્રી યોગદંષ્ટિસમુચ્ચયકારે કહ્યું છે કે શુદ્ધભાવ અને ભાવશૂન્ય ક્રિયા એ બેની વચ્ચે સૂર્ય અને આગીઆ જેટલું અંતર છે.

“શુદ્ધભાવ ને શૂની કિરિયા, બેહુમાં અંતર કેતોલું ?

ઝળહળતો સૂરજ ને ખજુઓ, તાસ તેજમાં તેતોલું.”—શ્રી યશોવિજયજી.

* “एते अहिगारिणो इह न सेता दध्वजो वि जं पसा ।

इयरीप जोगयाप सेसाण उ अपरहाणसि ॥”—શ્રી પંચાશક

“દ્રવ્ય ક્રિયા રુચિ જીવડા રે, ભાવધર્મ રુચિહીન;
ઉપદેશક પણ તેહવા રે, શું કરે જીવ નવીન?....ચંદ્રાનન જિન!”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“અપુનર્ધન” ધકથી માંડી, જાવ ચરમ ગુણઠાણ;
ભાવ અપેક્ષાએ જિનઆણા, મારગ ભાષે બાણ.”—શ્રી યશોવિજયજી.

આમ દ્રવ્ય-ભાવ જ્યુતજ્ઞાન અને દ્રવ્ય-ભાવ ક્રિયારૂપ સત્સાધનના સમુચિત સમન્વયથી જ મોક્ષ છે. આ ઉપરથી સારજૂત સુક્ત પક્ષ આ છે કે-જ્ઞાન ને ક્રિયા એ બન્ને નયની ‘પરસ્પર તીવ્ર મૈત્રી કરાવી,’ શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન તે રાગદ્વેષરહિત નિષ્ક્રિયા શુદ્ધ આત્મપરિણતિરૂપ ક્રિયાનો સુમેળ સાધવો, એ જ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષની સિદ્ધિનો પરમ ઉપાય છે. એટલે કે પરપરિણતિને ત્યજવી ને આત્મપરિણતિને ભજવી તે મોક્ષમાર્ગની આરાધના છે; પરપરિણતિને ભજવી ને આત્મપરિણતિને ત્યજવી તે મોક્ષમાર્ગની વિરાધના છે.

૩. ભક્તિયોગ: જિનભક્તિ પ્રયોજન

“મુચ્છે છે જે જોગીજન, અનંત સુખ સ્વરૂપ;
મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ, સયોગી જિન સ્વરૂપ.

જિન પદ નિજ પદ એકતા, લેહભાવ નહિં કાંઈ;
લક્ષ થવાને તેહનો, કહ્યાં શાસ્ત્ર સુખદાયિ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

જેમ જ્ઞાનયોગ-કર્મયોગ તેમ ભક્તિયોગ પણ મોક્ષનું ઉત્તમ સાધન છે. શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ સાધ્ય ધર્મ જેણે સિદ્ધ કર્યો છે એવા પરમાત્માની ભક્તિ સુક્તિનું અનુપમ નિમિત્ત છે. ભક્તશિરોમણિ મહાસુનિ દેવચંદ્રજીએ ‘જિનપતિ ભક્તિ ભાજ્યું છે તેમ ‘જિનપતિ ભક્તિ સુક્તિનો મારગ, અનુપમ શિવ-સુક્તિનો મારગ:’ સુખકંદો રે.’ શ્રી યશોવિજયજીએ પણ એમજ ભાજ્યું છે કે ‘જિનપે’ ભાવ વિના કળૂ ‘તાહડું ધ્યાન તે સમકિતરૂપ, તેહિજ જ્ઞાન ને ચારિત્ર તે જ છે જી.’ નહિં છૂટત દુઃખદાવ’ —હે ભગવાન! ત્હાડું ધ્યાન એ જ સમ્યગ્દર્શન છે, એ જ જ્ઞાન છે, એ જ ચારિત્ર છે; અર્થાત્ એ જ મોક્ષમાર્ગ છે. જિન ભગવાન —વીતરાગ પરમાત્મા પ્રત્યે ભક્તિભાવ વિના દુઃખદાવ-દુઃખનો દાવ (પ્રકાર) અથવા દાવાનલ કદી છૂટતો નથી—‘જિનપે’ ભાવ વિના કળૂ નહિં છૂટત દુઃખદાવ’ એ અમૃત વચનથી પરમતત્ત્વદષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ પણ ભક્તિનો અનન્ય મહિમા સંગીત કર્યો છે. ‘સંસારદાવાનલવાહનીરં’ ને ‘સંમોહધૂલિહરણે સમીરં’—ભગવાનને સંસાર દાવાલનઢાલને

શમાવનાર નીર અને સંમોહધૂલિ ઉડાડવાને સમીર તરિકે બિરદાવી શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ, 'આલંબન' ભવજલે પતતાં જનાનાં—ભવજલે પડતા જનોને આલંબન તરિકે બિરદાવી શ્રી માનતુંગસૂરિએ, 'સંસારસાગરનિમજ્જવશેષજંતુપોતાયમાન' 'કલ્યાણમંદિર'—સંસારસાગરમાં નિમજ્જતા સર્વ પ્રાણીને પોત (જહાજ) અને કલ્યાણમંદિર તરીકે બિરદાવી શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિએ, અને 'કામિત પૂરણ સુરતર, આનંદધન પ્રભુ પાય' એ અમર શબ્દોમાં કલ્પવૃક્ષ તરીકે બિરદાવી શ્રી આનંદધનજીએ આ ભક્તિનો જ અપૂર્વ મહિમા ઉત્કર્ષિત કર્યો છે. આમ વીતરાગ પરમાત્માની ભક્તિ એ મુક્તિનો સરલ સુગમ માર્ગ છે, એટલા માટે સર્વ ભક્તશિરોમણિ મહાત્માઓએ તેની ભક્તિને મુક્તિમાર્ગ—મોક્ષસાધક યોગ કહ્યો તે યથાર્થ જ છે.

કારણ કે શ્રી જિન ભગવાનનું જેવું શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપ છે, તેવું જ શુદ્ધ નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ આ આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ છે. કર્મરૂપ આવરણ ટળ્યું હોવાથી ભગવાનનું તે સ્વરૂપ સંપૂર્ણ વ્યક્તતા—અવિર્ભાવ પામ્યું છે; આવરણ 'જિનપદ જિનપદ એકતા' વર્તીતું હોવાથી આત્માનું તે સ્વરૂપ તિરોભાવ પામેલું હોઈ અવ્યક્ત—શક્તિપણે રહ્યું છે. આમ કર્મ આવરણરૂપ ઔપાધિક ભેદને લીધે પરમાત્મામાં અને આ આત્મામાં અંતર પડ્યું છે, જીવ અને શિવનો ભેદ પડ્યો છે. શ્રી આનંદધનજીના શબ્દોમાં કહીએ તો 'કર્મવિપાકે હો કારણ જોઈને કોઈ કહે મતિમંત.' પણ મૂળ સ્વરૂપદૃષ્ટિથી તે બન્નેમાં કંઈ પણ ભેદ નથી. જેવું 'અનંત સુખસ્વરૂપ' તે જિનપદ છે, તેવું જ આ 'મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ' છે. આ જિનપદ અને નિજપદની એકતા છે, એ લક્ષ થવાને માટે જ સુખદાયક એવા સર્વ શાસ્ત્રનું નિરૂપણ છે, અને એ જ આ ભક્તિનું પ્રયોજન છે. એટલે એવા અનંતસુખસ્વરૂપ મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદને જે ઇચ્છે છે તે 'જોગીજને', તે પ્રગટસ્વરૂપી સયોગી જિનપદની અખંડ એકનિષ્કાથી આરાધના અવશ્ય કરવી જોઈએ.

કારણ કે તે જિન ભગવાને સ્વરૂપ સિદ્ધિરૂપ નિજ કાર્ય સિદ્ધ કર્યું છે. એટલે તે સ્વરૂપસિદ્ધિરૂપ કાર્ય જે કરવા ઇચ્છતા હોય, શુદ્ધ સ્વસ્વભાવરૂપ મોક્ષકૃણની જે કામના રાખતા હોય એવા મુમુક્ષુ જીવે, તેના અમોઘ કારણરૂપ તે કૃતકૃત્ય જિનભક્તિ સિદ્ધ સ્વરૂપનું અવલંબન લેવું ઉપકારી છે. કોઈ પણ કાર્યની ઉત્તમ યોગખીજ સિદ્ધિ એમ ને એમ તાબડતોબ થઈ જતી નથી; તે કાર્યસિદ્ધિના કારણરૂપ ખીજ પહેલાં વાવવા પડે છે, પછી તેમાંથી અંકુરાદિ કૂટી અનુક્રમે મોટું વૃક્ષ થઈ સિદ્ધિરૂપ ફળ મળે છે. એટલે મોક્ષકાર્યની સિદ્ધિ માટે મુમુક્ષુ જીવે તેના અવધ્ય કારણરૂપ મોક્ષસાધક યોગ—ખીજનો ચિત્ત—ભૂમિમાં પ્રક્ષેપ કરવા યોગ્ય છે. અને તે યોગ—ખીજમાં સૌથી પ્રથમ અને સૌથી પ્રધાન એવું પરમ યોગખીજ શ્રી જિનેશ્વરની ભક્તિ છે. કારણ કે વીતરાગ દશાને પામેલા શ્રી જિનેશ્વર ભગવાન રાગ—દ્વેષ—મોહાદિ સમસ્ત અંતરંગ શત્રુઓને જીતી લઈ, સકલ કર્મકટકનો પરાજય કરી, શુદ્ધ

સહજ આત્મસ્વરૂપમાં ધિરાજમાન થયેલા શુદ્ધ આત્મા છે; અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત સુખ અને અનંત વીર્યથી યુક્ત એવા યુક્ત સિદ્ધ પરમાત્મા છે. એવા પરમ યોગી સાક્ષાત્ શુદ્ધ સ્વભાવમય મોક્ષને પામેલા સિદ્ધ આત્માને આદર્શસ્થાને સ્થાપી, તેની એકનિષ્ઠ આરાધના કરવી, તે સુખ્ય-પ્રધાન-અનુત્તમ યોગગ્રીજ થઈ પડે એમાં જરાયે આશ્ચર્ય નથી.

“જિનેષુ કુશલં ચિત્તં તન્નમસ્કાર યથ ચ ।

પ્રણામાદિ ચ સંશુદ્ધં યોગવીજમનુત્તમમ ॥”

—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીકૃત યોગદષ્ટિસમુચ્ચય

ઘેટાના ટોળામાં ચિરકાળથી વસેલા સિંહશિશુનું દૃષ્ટાંત અત્ર ઘટે છે. કોઈ સિંહનું બચ્ચું જન્મથી ઘેટાના ટોળામાં વસ્યું છે, ઉછર્યું છે, અને ચિર સંવાસથી તે પોતાને ઘેટું જ માની બેઠું છે. ત્યાં કોઈ સિંહ દેખાય છે. તેને દેખી તે ‘અજકુલગત કેસરી’ સિંહશિશુ ધારી ધારી તેનું રૂપ જુએ છે, અને પાછું પોતાનું સ્વરૂપ નિહાળે છે, તો બન્નેનું સ્વરૂપ સમાન દેખાય છે, અને તેને જ્ઞાન થાય છે કે હું ઘેટું નથી પણ સિંહશિશુ છું. તેમ આ આત્મા પણ અનાદિકાળથી પરભાવના સંવાસમાં વસેલો છે, અને પોતાને પરરૂપ જ માની બેઠો છે. તેને સમાધિરસ-ભર્યા સ્વરૂપસિદ્ધ પ્રભુના દર્શનથી ચિરવિસ્મૃત નિજ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે.

“અજકુલગત કેસરી લહે રે, નિજ પદ સિંહ નિહાળ;

તિમ પ્રભુલકતે ભવિ લહે રે, આતમ શક્તિ સંભાળ....અજિત જિન.

દીકો કુવિધિ જિણુંદ સમાધિરસે ભર્યો હો લાલ.

ભાસ્યો આત્મસ્વરૂપ અનાદિનો વિસર્યો....હો.

સકલ વિભાવ ઉપાધિ થકી મન ઓસર્યો હો,

સત્તા સાધન માર્ગ ભણી એ સંચર્યો....હો.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને આમ તે જિનસમ સ્વરૂપસત્તા ઓળખે છે, એટલે તેના પ્રાગ્ભાવની-પ્રગટ આવિર્ભાવની ઈહા-ઈચ્છા તેને પ્રગટે છે, કે અવું જિન ભગવાન સ્વરૂપસ્થિતિ: જેવું પરમાનંદમય શુદ્ધ આનંદધનસ્વરૂપ મને પ્રગટે તો કેવું સાડું? અંતરાત્મભાવ એવી અંતરંગ રુચિરૂપ તીવ્ર ઈચ્છાથી તે પરપરિણતિમાં નિરીક્ષ-નિષ્કામ અંતરાત્મા ખની આત્મપરિણતિ ભણી વળે છે.

“જિન સમ જિન સમ સત્તા ઓળખીજી, તસુ પ્રાગ્ભાવની ઈહ;

અંતર અંતર આતમતા લહી હોજી, પરપરિણતિ નિરીહ....નમિપ્રભ.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને પછી એવો તે અંતરાત્મા આદર્શ પરમાત્મસ્વરૂપની સાધના કરે છે. જેવો ઉપાસ્ય આદર્શ તેવી સિદ્ધિ થાય છે. કુશલ શિષ્યી જેમ આદર્શને (Model) નિરંતર

દષ્ટિસન્મુખ રાખી પોતાની કલાકૃતિ ઘડે છે, તેમ મુમુક્ષુ આત્મા પ્રતિષ્ઠસ્થાનીય પ્રતિષ્ઠસ્થાનીય-આદર્શરૂપ પ્રભુને નિરંતર દષ્ટિ સન્મુખ રાખી નિજ (આદર્શરૂપ) પ્રભુ આત્મસ્વરૂપની પૂર્ણકલામય ઘટના કરે છે, ‘દર્પણ જિન અવિકાર’ પ્રભુતા રૂપદર્પણમાં નિજ સ્વરૂપનું દર્શન કરે છે.

“પ્રતિષ્ઠાં પ્રતિષ્ઠાં જિનરાજના હોણ, કરતાં સાધક ભાવ;
દેવચંદ્ર દેવચંદ્ર પદ અનુભવે હોણ, શુદ્ધાતમ પ્રાગ્ભાવ.....નમિપ્રભ.”

— શ્રી દેવચંદ્રભ.

એટલે સ્વરૂપ દર્શનના કામી એવા મુમુક્ષુ જીવે તે ભગવાનનું આરાધન-સેવન કરવા તત્પર થવું તે પોતાના જ આત્મકલ્યાણની-આત્મહિતની વાત છે. એથી કરીને સૌથી પ્રથમ તે ભગવાનનું સેવન કરવા આત્માથી મુમુક્ષુએ સર્વાત્માથી પ્રવર્તવું બાઈએ.

“સ્વરૂપઆકાંક્ષી મહાત્માઓએ એમ જિન ભગવાનની તથા સિદ્ધ ભગવાનની ઉપાસના સ્વરૂપપ્રાપ્તિનો હેતુ બદલ્યો છે. ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનક પર્યંત તે સ્વરૂપચિંતવના જીવને પ્રબળ અવલંબન છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૬૯૩.

સ્વરૂપસિદ્ધિ જિન ભગવાનને ભજો કે સિદ્ધ ભગવાનને ભજો તે બન્ને એક જ છે. માત્ર ફરક એટલો જ છે કે જિન-અર્હંત ભગવાન સયોગી સિદ્ધ છે, દેહધારી સિદ્ધ આત્મા છે, દેહ છતાં દેહાતીત દશાએ વિચરનારા સાકાર સજીવન અર્હંત અને સિદ્ધની મૂર્તિ છે, સદેહમુક્ત-જીવન-મુક્ત છે; અને સિદ્ધ ભગવાન અયોગી ઉપાસના સિદ્ધ છે, દેહરહિત સિદ્ધ આત્મા છે, નિરાકાર શુદ્ધ ચંતન્યમૂર્તિ છે, વિદેહમુક્ત છે ઘાતી-અઘાતી બન્ને પ્રકારના કર્મોના ક્ષય થયે હોવાથી સિદ્ધ ભગવાન સર્વથા કર્મરહિત છે; અને માત્ર વેદનીયઆદિ ચાર અઘાતિ કર્મના હોવાપણાને લીધે જિન ભગવાનને દેહધરીપણું અને પૂર્વ પ્રારબ્ધાનુસાર વિચરવા-પણું છે. પણ ઘાતિ કર્મોના સર્વથા ક્ષય બન્નેને સમાન હોવાથી, અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત સુખ, અનંત વીર્ય—એ અનંત ચતુષ્ઠયનો આવિર્ભાવ બન્નેમાં સમાન છે, બન્નેનું સ્વરૂપરમણપણું એક સરખું છે, બન્નેનું સહજાત્મસ્વરૂપે સુત્થિતપણું તુલ્ય છે. એટલે સહજ સ્વાભાવિક શુદ્ધ સ્વરૂપને પામેલા સિદ્ધ ભગવાન કે અર્હંત ભગવાનની ઉપાસનાથી આત્મા સ્વરૂપલયને પામી શકે છે. મારે તે બન્નેની ઉપાસના સ્વરૂપનિસસુ પુરુષોએ કર્તવ્ય છે. મહર્ષિ કુંદકુંદાચાર્યજીએ શ્રી પ્રવચનસારમાં કહ્યું છે કે— ‘જે ભગવાન અર્હંતનું સ્વરૂપ દ્રવ્ય ગુણ અને પર્યાયથી બાણે, તે પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ બાણે અને તેના નિશ્ચયે કરીને મોહ નાશ પામે.

“જો જાણજી અરિહંતે દ્વવગુણપગ્ગવેર્હિ ચ ।

સો જાણજી નિચ અપ્પા, મોહો લલ્લુ જાહય તસ્સ હવં ॥” શ્રી પ્રવચનસાર.

“શુદ્ધ દ્રવ્ય ગુણ પર્યાય ધ્યાને, શિવ દીએ પ્રભુ સપરાણોરે.”—શ્રી યશોવિજયજી.

ઉપાદાન અને નિમિત્ત

કેટલાક લોકો સમજ્યા વિના ઉપાદાનની વાતો કર્યા કરે છે, અને જણાયે અજણાયે નિમિત્તની એકાંતે ગોણતા ગણી તેનો અપલાપ-નિહવ કરે છે. તે તેમની અણસમજૂપ મિથ્યા જ્ઞાંતિનો દોષ છે. કારણ કે ઉપાદાન અને નિમિત્ત એ કાંઈ પરસ્પર વિરોધી નથી, કે પ્રતિપક્ષી નથી, પણ અવિરુદ્ધ સહકારી અને સહયોગી છે.

પુષ્ટ આલંબન- ઉપાદાનની જાગૃતિ અને શુદ્ધિ તો અવશ્ય કર્તવ્ય છે, અને શુદ્ધ પુષ્ટ નિમિત્ત પ્રભુ નિમિત્તના સેવનનો ઉદ્દેશ-લક્ષ્ય પણ તે જ છે. પણ ઉપાદાનની શુદ્ધિ-જાગૃતિ અર્થે, ઉપાદાનને ઉપાદાનકારણપણે પ્રગટાવવા અર્થે પણ જિનભક્તિ આદિ પરમ ઉપકારી નિમિત્ત કારણના અવલંબનની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે, એ આ મહાનુભાવો ભૂલી જાય છે. પ્રભુસેવા એ ઉપાદાનને ઉપાદાનકારણપણે પ્રગટાવવા પુષ્ટ આલંબન-પુષ્ટ નિમિત્ત છે. શાસ્ત્રકારોએ તો પોકારી પોકારીને કહ્યું છે કે-સમતા અમૃતની ખાણ એવા જિનરાજ જ પરમ નિમિત્ત હેતુ છે, અને તેના અવલંબને જ ‘નિયમા’ સિદ્ધિ હોય છે. ભક્તશિરોમણિ દેવચંદ્રજીએ અપૂર્વ ભાવથી ગાયું છે કે—

“ઉપાદાન આત્મા સહી રે, પુષ્ટાલંબન દેવ....જિનવર પૂજે !

ઉપાદાન કારણપણે રે, પ્રગટ કરે પ્રભુ સેવ....જિનવર પૂજે !

“નિમિત્ત હેતુ જિનરજ, સમતા અમૃત ખાણી;

પ્રભુ અવલંબન સિદ્ધિ, નિયમા એક વખાણી....પ્રજ્ઞા શ્રી અરનાથ.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી.

ઠાપલા તરીકે-ઘડો બનાવવામાં માટી છે તે ઉપાદાન છે, પણ ઢાંડ-ચકે વગેરે નિમિત્ત ન મળે તો તે એની મેળે ઉપાદાનકારણપણે પરિણમે નહિ અને માટીમાંથી ઘડો કઢી બને નહિ તેમ જીવનો નિજ સત્તામત ધર્મ તે ઉપાદાન છે. ઉપાદાન અને નિમિત્ત- નિજ સત્તાએ સર્વ જીવ સિદ્ધિ સમા છે, પણ તે શક્તિથી છે. મો સહકાર સહયોગ ઉપાદાનની વ્યક્તિ માટે-પ્રગટપણા માટે અર્થાત્ ઉપાદાન ઉપાદાન-કારણપણે પરિણમે તે માટે તો નિમિત્ત કારણની અવશ્ય જરૂર છે. જેનામાં શુદ્ધ આત્મારૂપ ઉપાદાન પ્રગટ્યું છે, એવા જિન ભગવાનરૂપ પુષ્ટ નિમિત્ત-કારણ વિધિપૂર્વક ન સેવે તો અનંતકાળે પણ કદી સિદ્ધિ થાય નહિ, ઉપાદાન પ્રગટે નહિ; તેમ જ ઉપાદાનનું દુર્લક્ષ્ય કરી માત્ર નિમિત્ત સેવ્યાથી પણ કાર્યસિદ્ધિ થાય નહિ. બન્નેના સહકારથી જ-સહયોગથી જ સિદ્ધિ નીપજે, પણ ઉપાદાનનું નામ લઈ જે એ નિમિત્ત છોડી દીએ, તેઓ સિદ્ધિ પામતા નથી ને જ્ઞાંતિમાં ભૂલા ભમે છે. આ અચલ સિદ્ધાંત જ્ઞાની પુરુષોએ કહ્યો છે. સદ્ગુરુની આજ્ઞા, જિનદશા એ આદિ નિમિત્ત કારણ છે, તે સેવ્યા વિના આત્મજાગૃતિ આવે નહિ. આ અંગે પરમતત્ત્વદષ્ટા શ્રીમદ્ રાજ-ચંદ્રજીના ટંકેત્રીજી વચનામૃત છે કે—

“સર્વં જીવ છે સિદ્ધ સમ, જે સમજે તે થાય;
સદૃશુરુ આસા જિનદશા, નિમિત્ત કારણમાં.
ઉપાદાનનું નામ લઈ, જે એ ત્યજે નિમિત્ત;
પામે નહિં સિદ્ધત્વને, રહે જ્ઞાતિમાં સ્થિત.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

આવા પ્રબલ નિમિત્ત અવલંબન વિના સીધેસીધું (Directly) સ્વરૂપશ્રેણીએ ચઢવું અતિ અતિ દુષ્કર છે; પણ જેને પ્રગટ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટયું છે એવા સાક્ષાત્ સહજાત્મસ્વરૂપી અર્હંત-સિદ્ધ ભગવાનના ધ્યાનાલંબનથી તે શ્રેણીએ ચઢવું સુગમ થઈ પડે છે. કારણકે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ કહ્યું છે તેમ ‘ ભગવાનના સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું તે પરમાર્થદષ્ટિવાન પુરુષોને ગૌણતાથી સ્વરૂપનું જ ચિંતવન છે, જિનની પૂજા તે આત્મસ્વરૂપનું જ પૂજન છે.’ શ્રી દેવચંદ્રસ્વામીએ પણ કહ્યું છે કે—‘ જિનવર પૂજા રે તે નિજ પૂજના રે.’

કોઈ કહેશે કે આ નિમિત્તનું શું કામ છે? આપણે તો સીધા ઉપાદાન આત્માને જ વળગીએ, માત્ર અધ્યાત્મસ્વરૂપનું જ ચિંતવન કરીએ, પણ આ તેમનું માનવું બૂલભરેલું છે.

કારણકે આલંબન વિનાનું તેવું અધ્યાત્મસ્વરૂપ ચિંતવન તો અતિ શુષ્ક અધ્યાત્મના ઉચ્ચ અપ્રમત્ત દશાને પામેલા ઉત્તમ અધિકારીઓ માટે છે. પણ લાયકતાની તેવી તથા રૂપ ઉચ્ચ અધિકાર દશા વિના સમયસાર-વેદાંત આદિ જેવા અધ્યાત્મશાસ્ત્રો સ્વમતિકલ્પનાએ વાંચી, ઉપાદાનના નામે માત્ર અધ્યાત્મસ્વરૂપ ચિંતવનની વાતો કરવામાં અનેક દોષરૂપ લયસ્થાનો રહેલા છે; જેમકે—

કવચિત્ તેથી જીવને વ્યામોહ ઉપજે છે. પોતાની તેવી આત્મદશા થઈ નહિં છતાં, પોતાની તેવી દશાની કલ્પનારૂપ જ્ઞાતિ ઉપજે છે. ‘ અહં બ્રહ્માસ્મિ ’ને બદલે બ્રમાસ્મિ થઈ જાય છે! કવચિત્ ભક્તિરસની આર્દ્રતાના અભાવે શુષ્કતા આવી જાય છે, શુષ્કઅધ્યાત્મીપણું થાય છે. બંધ-મોક્ષ તો કલ્પના છે એમ વાણીમાં બોલે છે, પણ પોતે તો મોહાવેશમાં વર્તે છે, એવું શુષ્કજ્ઞાનીપણું ઉપજે છે; અને તેથી સ્વછંદાચારપણું હોય છે, અથવા જ્ઞાનના અજીર્ણરૂપ —અપરિણમનરૂપ ઉન્મત્ત પ્રલાપ થાય છે. અંતરૂનો મોહ છૂટ્યો નથી, ‘ સકલ જગત્ તે એકવત્ અથવા સ્વપ્ન સમાન ’ જાણ્યું નથી, અને એવી અમોહરૂપ જ્ઞાનદશા ઉપજી નથી, છતાં ઉન્મત્તની જેમ ‘ વાચા જ્ઞાન ’ દાખવે છે કે ‘ હમ તો જ્ઞાની હૈ, બધેલા જ નહિં તો મુક્ત કેસે હોવે ? ’ તેમજ કૃત્રિમતા, દાંભિકતાદિ દોષ પણ ઉપજે છે. ઇત્યાદિ પ્રકારે અનેક દોષની ઉપપત્તિ, એકલા નિરાલંબન અધ્યાત્મ ચિંતનમાં સંભવે છે. પણ ભગવદ્-ભક્તિના આલંબનથી તેવા કોઈ પણ દોષની સંભાવના નથી હોતી, અને આત્મા સ્વાભાવિક એવી અધ્યાત્મ શુણ્ણશ્રેણીએ આરોહણ કરતો જાય છે.

‘ વળી માત્ર એકલું અધ્યાત્મસ્વરૂપ ચિંતવન જીવને વ્યામોહ ઉપજાવે છે; ઘણા જીવોને શુષ્કતા પ્રાપ્ત કરાવે છે, અથવા સ્વેચ્છાચારિપણું ઉત્પન્ન કરે છે; અથવા ઉન્મત્તપ્રલાપદશા ઉત્પન્ન કરે છે. ભગવાનના સ્વરૂપના ધ્યાનાલંબનથી ભક્તિપ્રધાન દષ્ટિ થાય છે, અને અધ્યાત્મદષ્ટિ ગૌણ થાય છે, જેથી શુષ્કતા, સ્વેચ્છાચારિપણું અને ઉન્મત્તપ્રલાપતા મતાં

નથી. આત્મદશાબળ થવાથી સ્વાભાવિક અધ્યાત્મપ્રધાનતા થાય છે. આત્મા સ્વાભાવિક ઉચ્ચ ગુણોને ભજે છે, એટલે શુષ્કતાદિ દોષો ઉત્પન્ન થતા નથી; અને ભક્તિમાર્ગ પ્રત્યે જીવુચ્છિન્ન થતા નથી. સ્વાભાવિક આત્મદશા સ્વરૂપસ્ત્રીનતા પામતી જાય છે. જ્યાં અહીંતાદિના સ્વરૂપધ્યાનવલંબન વગર વૃત્તિ આત્માકારતા ભજે છે.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રકૃત આનંદધન ચોવીશી વિવેચનની પ્રસ્તાવના

એટલે આમ ભક્તિમય અધ્યાત્મ અથવા અધ્યાત્મમય ભક્તિના માર્ગે ચઢતાં ઉક્ત દોષરૂપ પતનસ્થાન (Pitfalls) નથી હોતા. ભક્તિપ્રધાનપણે વર્તીતાં જીવ અનુક્રમે ઉચ્ચ ઉચ્ચ અધ્યાત્મ ગુણસ્થાનો સ્પર્શી જાય છે, વ્યક્ત ગુણીના ગુણુઆમથી ભક્તિપ્રધાનપણે સહજ અધ્યાત્મદશા પ્રગટે છે, અને છેવટે પૂર્ણ આત્મગુણુવિકાસને સહજ અધ્યાત્મદશા પામે છે. જેમ જેમ જિનવરના અવલંબને જીવ આગળ વધતો જઈ એકતાનતા સાધતો જાય છે, તેમ તેમ તે આત્માવલંબની થતો જાય છે; અને પ્રભુના સ્વરૂપમાં ચિત્તવૃત્તિની તન્મયતારૂપ લય થતાં સંપૂર્ણ સ્વરૂપાવલંબની થાય છે.

“હોહ ધાતુ કંચન હુવે રે લાલ. પારસ ફરસન પામ રે;
પ્રગટે અધ્યાત્મ દશા રે લાલ. વ્યક્ત ગુણી ગુણુઆમ રે....પદ્મપ્રભ જિન;
જિમ જિનવર આલંબને, વધે સધે એકતાન હો ચિત્ત;
તિમ તિમ આત્માલંબની, ગ્રહે સ્વરૂપ નિદાન હો મિત્ત !
પુષ્ટ નિમિત્તાલંબન ધ્યાને, સ્વાલંબન લય કાને;
દેવચંદ્ર ગુણુને એકતાને, પહોંચે પૂરણુ થાને....”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ ‘પુષ્ટ નિમિત્ત’ રૂપ પ્રભુનું આલંબન ધ્યાન આત્માને સ્વરૂપારોહણ કરવાનો સુગમ ને શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે, રાજમાર્ગ છે (Royal road). વાટ દીવાની ઉપાસના કરતાં પોતે દીવો બને છે, તેમ આત્મા પરમાત્માની ઉપાસના કરતાં સ્વયં રાજમાર્ગ અને પરમાત્મા થાય છે; ઉપાસ્યની ઉપાસનાથી ઉપાસક પોતે ઉપાસ્ય એક પદી બને છે; ‘નમો મુજ નમો મુજ’ એવી આનંદધનજીએ તેમજ તેવા પ્રકારે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ અનુભવસિદ્ધપણે ગાએલી પરમ ધન્ય દશા પ્રાપ્ત થાય છે.

“મિત્રાત્માનમુપાસ્યાત્મા પરો ભવતિ તાદૃશઃ ।

વૃત્તિર્દીપ્યં યથોપાસ્ય મિત્રા ભવતિ તાદૃશી ॥”—શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામી કૃત સમાવિશતક

“જિન સ્વરૂપ થઈ જિન આરાધે, તે સહી જિનવર હોવે રે;

લૂંગી ઇલિકાને ચટકાવે, તે લૂંગી જગ જોવે રે....”—શ્રી આનંદધનજી

અથવા આત્મા પોતે આત્મમંથન કરી પરમ બને છે,—જેમ ઝાડ પોતાને મથીને પોતે અગ્નિ બને છે તેમ. પણ આ તો કેઈ સમર્થ યોગીવિશેષને યોગ્ય એવો એકપદીરૂપ

માર્ગ છે, અને તેમાં અતિશય અસાધારણ બળ વાપરવું પડે છે. મંથી મંથીને મરી બય તોપણ પ્રગટ પરમાત્મસ્વરૂપના અવલંબન વિના પોતાની એજે પરમ પદની પ્રાપ્તિ દુર્ધટ છે, પણ તે પરમ પુરુષના અવલંબને તે સાવ સુષ્ટ-સુગમ થઈ પડે છે. જે સંસાર સમુદ્ર સમાન તરવો અતિ દુસ્તર છે, તે પ્રભુના અવલંબને ગોખપદ સમાન લીલામાત્રમાં પાર ઉતરી જવાય એવો બની બય છે ! એટલા માટે શ્રી દેવચંદ્રજી જેવા પરમ જાવિતાત્મા લક્ષ્મિશિરોમણિ ગાઈ ગયા છે કે—જિનઆલંબની નિરાલંબતા પામી નિજઆલંબની થાય છે, તેથી અમે તો તે સમર્થ પ્રભુનું પ્રબલ અવલંબન બ્રહ્મી નિજ ગુણના શુદ્ધ નંદનવનમાં રમશું. તે એટલે સુધી કે નિજ સંપદાયુક્ત આત્મતત્ત્વ જ્યાંસુધી સંપૂર્ણ નહિ થાય ત્યાંસુધી હું આ જગશુરહેવના ચરણ સદાય સેવ્યા કરીશ, ચાવત ખારમા ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનના અંતર્યામી તનું અવલંબન હું છોડીશ નહિં.

“અતિ દુસ્તર જે જલધિ સમો સંસાર જો,
તે ગોખપદ સમ કીધો પ્રભુ અવલંબને રે લો.

જિન આલંબની નિરાલંબતા પામે જો,
તિણે હમ રમશું નિજ ગુણ શુદ્ધ નંદનવને રે લો.
જગત ઢિવાકર શ્રી નમીશ્વર સ્વામ જો.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

“કારણ જોગે હો કારણ નીપજે રે, એમાં કોઈ ન વાદ;
પણ કારણ વિણ કારણ સાધિયે રે, એ નિજ મત ઉન્માદ....સંભવ.”

—શ્રી આનંદધનજી

આમ પરમ ઉપકારી જિનલક્ષિતરૂપ ઉત્તમ નિમિત્ત કારણતું આટલું બધું ગુણ-ગૌરવ બહુમાન જ્ઞાની મહાત્માઓ ગાઈ ગયા છે; અને આવા લક્ષિતપ્રધાનપણે વર્તતાં જીવ અધ્યાત્મ માર્ગે—મોક્ષસાધક યોગરૂપ મોક્ષમાર્ગે કેવી સરલતાથી—
લક્ષિતમાર્ગતું સુગમતાથી આગળ વધ્યો બય છે, તે જ મહાગીતામાં પ્રાધાન્ય શ્રી આનંદધનજી, શ્રી દેવચંદ્રજી, શ્રી યશોવિજયજી આદિ લક્ષ્મિશિરોમણિ મહાત્માઓએ પોતાના લક્ષિતરસનિર્ભર સ્તવનોમાં બતાવી આપ્યું છે. એટલે જ્ઞાનયોગ-કર્મયોગ અને લક્ષિતયોગ એ ત્રણેમાં લક્ષિતમાર્ગ ઉત્કૃષ્ટ છે, કારણ કે જ્ઞાનમાર્ગ કાચો પારો હોઈ જીરવવો મુશ્કેલ છે, ક્રિયામાર્ગ તરવારની ધાર જેવો સરકણો હોઈ આચરવો દુષ્કર છે, લક્ષિતમાર્ગ આબાલવૃદ્ધ સર્વને માટે સેવવો સુગમ છે. આ અંગે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના મનનીય વચનો છે કે—

“જ્ઞાનમાર્ગ દુરાસધ્ય છે; પરમાવગાહ દશા પામ્યા પહેલાં તે માર્ગે પડવાનાં ઘણાં સ્થાનક છે. સંદેહ, વિકલ્પ, સ્વછંદતા, અતિપરિણામિપણું એ આદિ કારણો વારંવાર જીવને તે માર્ગે પડવાના હેતુઓ થાય છે; અથવા ઉદ્ધર્મભૂમિકા પ્રાપ્ત થવા હેતાં નથી. ક્રિયામાર્ગે અસદ્બલિમાન, વ્યવહાર આગ્રહ, સિદ્ધિમોહ, પૂજાસત્કારાદિ યોગ, અને

દૈહિક ક્રિયામાં આત્મનિષ્ઠાદિ દોષોનો સંભવ રહ્યો છે. કેઇક મહાત્માને બાદ કરતાં ઘણા વિચારવાન છવેાએ ભક્તિમાર્ગનો તે જ કારણેથી આશ્રય કર્યો છે.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી, પત્રાંક ૫૬૭.

૪. મોક્ષમાર્ગ : ‘મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે’

“મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે, કરી વૃત્તિ અખંડ સન્મુખ....મૂળ.
નોય પૂજાદિની બે કામના રે, નોય બહાણું અંતર ભવદુઃખ....મૂળ.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

“નિશ્ચય વાણી સાંભળી, સાધન તજવાં નોય;

નિશ્ચય રાખી લક્ષમાં, સાધન કરવા સોય.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી કૃત
આત્મસિદ્ધિ.

આ પરમ આત્મશાંતિમય પરમાનંદસ્વરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે અત્રોધ ઉપાયભૂત મોક્ષમાર્ગની પરમ સુંદર અનુપમ યોજના જિન ભગવાને સ્વાચરણથી સિદ્ધ કરી પ્રકાશી છે :— ‘સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ’— સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-‘મૂળ મારગ સાંભળો ચારિત્રની એકતા તે મોક્ષમાર્ગ. (અત્રે સૂત્રમાં એકવચની પ્રયોગથી જિનનો રે’ : એકતા સૂચિત છે) સર્વ અન્ય દ્રવ્યથી ભિન્ન એવા શુદ્ધ આત્માનું જિનનો મૂળ માર્ગ, સમ્યગ્દર્શન, શુદ્ધ આત્માનું સમ્યગ્જ્ઞાન, શુદ્ધ આત્માનું સમ્યક્-પરમાર્થ માર્ગ ચારિત્ર-એ ત્રણેની અલેહ એકતા આત્મામાં પરિણમી, ભગવાન શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષને પામ્યા. એટલે શુદ્ધ આત્મદર્શન, આત્મજ્ઞાન ને આત્મચારિત્રની અલેહ એકતા સાધવી એ જિનનો-વીતરાગનો ‘મૂળ માર્ગ’ છે. ઝાડનું મૂળ એક હોય છે, મૂળને પકડીએ તો આખું ઝાડ હાથમાં આવે છે; ઠાંખળાં-પાંદડાં ભિન્ન ભિન્ન અનેક હોય છે, તે પકડે છે તેને આખું ઝાડ હાથમાં આવતું નથી. તેમ જિનદર્શનરૂપ તત્ત્વવૃક્ષનું આ આત્મધર્મરૂપ મૂળ જે પકડે છે, તેને આખો માર્ગ હાથમાં આવે છે; જે માત્ર બાહ્ય સાધન-વ્યવહારના લેહરૂપ ઠાંખળાં-પાંદડાં પકડે છે, તેને તે અખંડ માર્ગ હાથમાં આવતો નથી, તે તો જાતિમાં ભૂલા ભમે છે ને મિથ્યા ઝઘડામાં પડે છે.

“છે દેહાદિથી ભિન્ન આત્મા રે, ઉપયોગી સદા અવિનાશ....મૂળ
એમ બાણે સદ્ગુરુ ઉપદેશથી રે, કહ્યું જ્ઞાન તેનું નામ ખાસ....મૂળ
જે જ્ઞાને કરીને બાણિયું રે, તેની વસ્તે છે શુદ્ધ પ્રતીત....મૂળ
કહ્યું ભગવંતે દર્શન તેહને રે, જેનું ખીચું નામ સમક્ષિત....મૂળ

જેમ આવી પ્રતીતિ જીવની છે, જાણ્યો સર્વેથી બિન્ન અસંગ....મૂળ૦
તેવો સ્થિર સ્વભાવ જે ઉપજે છે, નામ ચારિત્ર તે અણુલિંગ....મૂળ૦

તે વ્રણે અલેદ પરિણામથી છે, જ્યારે વર્તે તે આત્મારૂપ....મૂળ૦
તેહ મારગ જિનનો પામિયો છે, કિંવા પામ્યો તે નિજ સ્વરૂપ....મૂળ૦

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આમ આ જિનનો મૂળ માર્ગ તો કેવળ આત્મપરિણતિરૂપ હોઈ મુખ્યપણે આધ્યાત્મિક માર્ગ છે, પરમાર્થમાર્ગ છે. જે કોઈ સિદ્ધ થયા છે, થાય છે કે થશે તે આ જિનના મૂળ પરમાર્થમાર્ગે પ્રયાણ કરીને જ—એમ સર્વે જ્ઞાની વ્યવહાર માર્ગનું સત્ પુરુષોનો પરમ નિશ્ચય છે. ગમે તે દેશમાં, ગમે તે કાળમાં ઉપકારી પ્રયોજન એ જ એક ત્રિકાલાભાષિત અવિચ્છિન્ન પરમાર્થ મોક્ષમાર્ગ છે. તો પછી આ વ્યવહારમાર્ગનું નિરૂપણ શા માટે કરવામાં આવ્યું હશે? એવો સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થશે તે વ્યવહારમાર્ગ પણ પરમાર્થનું જ પ્રતિગાહન કરવા માટે, પરમાર્થ સમજાવવા માટે જ પ્રરૂપવામાં આવ્યો છે, પરમાર્થરૂપ નિશ્ચય લક્ષ્ય પ્રત્યે જ જીવનું લક્ષ દોરવા માટે મોઢવામાં આવ્યો છે. અનાર્થને સમજાવવા માટે જેમ અનાર્થ જાણના પ્રયોગ કરવો પડે, તેમ પરમાર્થથી અનભિજ્ઞ જીવને પરમાર્થ પમાડવા માટે વ્યવહારનો ઉપયોગ અનિવાર્યપણે આવશ્યક છે. એટલે જ શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે—‘જે નિશ્ચયને-પરમાર્થને છેદે છે, ઉત્થાપે છે, તે તત્ત્વને છેદે છે; અને જે વ્યવહારને છેદે છે તે તીર્થને છેદે છે.’ પણ આ એક વાત ભૂલવા જેવી નથી કે પરમાર્થ જ સાધ્ય છે, વ્યવહાર સાધ્ય નથી, વ્યવહાર તો સાધન છે. પરમાર્થરૂપ લક્ષ્યનો લક્ષ કરાવવા માટે જ વ્યવહારની ઉપયોગિતા છે. વ્યવહાર સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિ પણ કરીને આત્માને સ્વરૂપ પર પુનઃ આરોપવા માટે છે, સ્વરૂપ પર પુનઃ આરૂઢ કરવા માટે છે; કારણ કે સ્વરૂપજ્ઞાન થવથી જ આત્માનું સંસારપશ્ચિમણ થયું છે. માટે સમસ્ત વ્યવહારનું પણ પ્રથમ ને એક જ પ્રયોજન આત્માને પુનઃ સ્વરૂપમાં આણી ‘નિજ ઘર’ પધરાવવાનું છે. અને પછી વ્યવહારરત્નત્રયી દ્વારા આ સ્વરૂપઆરોપણરૂપ પ્રથમ ભૂમિકા-નિજ ‘પદ’ પ્રાપ્ત કરી, જીવનિશ્ચય-રત્નત્રયીરૂપ મોક્ષમાર્ગનો સાધક-સાધુ બની, ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ ઉચ્ચ ભૂમિકાઓને-દશાઓને સ્પર્શતો સ્પર્શતો ગુણસ્થાનકના કે યોગદંષ્ટિના વિકાસકેમથી મોક્ષમાર્ગે આગળ વધતો જાય છે, અને છેવટે આત્મશુદ્ધિની પરમ પરાકાષ્ઠાને પ્રાપ્ત કરી તે શુદ્ધ આત્મલિદ્ધિરૂપ મોક્ષને પામે છે-સિદ્ધ બને છે.

× “જહ જિવિ સકમણજ્ઞો અણજ્ઞાસં વિણા ડ ગાહેડં” ।

તહ વવહારેણ વિણા પરમત્યુવપસનમસક્કં ॥ ”—શ્રી સમયસાર.

+ “જહ જિણમયં પવજ્ઞહ તા મા વવહારણિઠ્ઠપ મુવપ ।

વણેણ વિણા છિજ્જહ તિત્થં અણેણ ડણ તથ્થં ॥ ”—આર્યવચન

આમ નિશ્ચય-વ્યવહારસાપેક્ષ જિન-વીતરાગનો મોક્ષમાર્ગ તો સીધામાં સીધો, સરલમાં સરલ, ઝગ્ગુમાં ઝગ્ગુ, સાદામાં સાદો, ટૂંકામાં ટૂંકો ને ચોકખામાં ચોકખો છે. એમાં કાંઈ વિસંવાદ નથી, કાંઈ ગોટાળો નથી. ગોટાળો ને વિસંવાદ તો નિશ્ચય વ્યવહારનો નિશ્ચય-વ્યવહારનું પરસ્પર સાપેક્ષપણું જેઓ સમજતા નથી તેઓ સમન્વય જ ઊભો કરે છે. નિશ્ચય-વ્યવહારનો યથાયોગ્ય સમન્વય કરતાં તેમને આવડતો નથી, એટલે એકાંત પક્ષને પકડી બેસી તેઓ માર્ગબ્રષ્ઠ થાય છે. કારણ કે જે વ્યવહારને છોડી દઈને યથાયોગ્ય આત્મદશા વિના કેવળ નિશ્ચયને જ ગ્રહે છે, તે સાધન વિના નિશ્ચયરૂપ સાધ્યને સાધશે શી રીતે? તે તો જ્ઞાનદશા પામ્યા નથી ને સાધનદશા છોડી દે છે, એટલે તે ઉભયબ્રષ્ઠ થાય છે; જે નિશ્ચયને છોડી કેવળ વ્યવહારને જ વળગ્યા રહે છે, વ્યવહારરૂપ સાધનને સાધ્ય માને છે, તે તો વ્યવહારના વર્તુલમાં જ બમ્યા કરે છે ને મધ્યભિન્દુરૂપ નિશ્ચય લક્ષ્યને ચૂકી જઈ અનંત પરિબ્રમણમાં જ બમ્યા કરે છે. પણ સર્વ વ્યવહારસાધનને એક નિશ્ચયરૂપ મધ્યભિન્દુના લક્ષ્ય પ્રત્યે-સાધ્ય પ્રત્યે જે દોરી જાય છે, તે જ નિશ્ચયરૂપ આત્મવસ્તુની સિદ્ધિ કરે છે, તે જ પરમાર્થરૂપ મોક્ષમાર્ગને પામે છે, તે જ સિદ્ધ બની કૃતકૃત્ય થાય છે.

વર્તમાનમાં કોઈ જીવો કેવળ બાહ્ય ક્રિયાના આગ્રહી-‘ક્રિયાજડ’ થઈ બેઠા છે, તો કોઈ કેવળ ‘શુષ્કજ્ઞાની’ થઈ પડ્યા છે, ને પોતે મોક્ષમાર્ગ આરાધે છે એમ માની આત્મસંતોષ અનુભવે છે। કોઈ જીવો કેવળ નિશ્ચયને જ વળગી ‘કોઈ ક્રિયાજડ થઈ રહ્યા, કદાગ્રહ કરી નિશ્ચયનો દુર્લક્ષ કરે છે, ને તે પ્રત્યેક પોતે મોક્ષમાર્ગને શુષ્ક જ્ઞાનમાં કોઈ’ અવલબે છે એમ નિઠ્યા અભિમાન ધરે છે. પણ સર્વ વિરોધનું મથન કરનારા અનેકાંત સ્યાદ્વાદની દૃષ્ટિએ તે તે એકાંતપક્ષવાદી બોટા છે, કેવળ સ્વસ્થંદે વર્તે છે એમ જણાય છે. અત્રે જે ક્રિયાજડ લોકો છે તેઓ પ્રાયઃ બાહ્ય વ્યવહારસાધનને સાધ્ય માની બેઠા છે ને મુખ્ય સાધ્યને ભૂલી ગયા છે. એટલે તેઓ અનેક પ્રકારની દ્રવ્ય ક્રિયા કરવામાં ખૂબ પરિશ્રમ ઉઠાવે છે, પણ પ્રત્યે બાવને સ્પર્શતા નથી; ક્રિયાજડપણે યંત્રવત્ ક્રિયા કર્યા કરે છે, પણ અંતરંગ આત્મપરિણતિરૂપ બાવક્રિયાને-અધ્યાત્મક્રિયાને પ્રાપ્તિ સ્પર્શતા નથી, કંઈ પણ અંતર્ભેદ અનુભવતા નથી. વળી તેઓ જ્ઞાનમાર્ગનો નિષેધ કરે છે. એટલે જ એઓની ક્રિયામાં પ્રાપ્તિ નીરસતા-શુષ્કતા જણાય છે, બાવરૂપ ચૈતન્યરસની આદ્રૃતાની ખામી જણાય છે. તેમાં તે તે ક્રિયાનો કાંઈ દોષ નથી, તે તે પ્રત્યેક ક્રિયા તો પરમ અદ્ભુત ને સ્વભાવસુંદર હોઈ અધ્યાત્મ-તરંગિણીમાં નિમજ્જન કરાવનાર છે. દોષ હોય તો આ જીવોની સમજણનો છે, કારણ કે તેઓ તે તે ક્રિયાને અવગાહતા નથી, તેમાં જોડા ઉતરતા નથી, તેનો અધ્યાત્મરસ ચાખતા નથી, પોતે મીઠાશ અનુભવતા નથી, ને તે તે ક્રિયાના ઉદ્દિષ્ટ ઇષ્ટ પરમાર્થ ક્ષણથી વંચિત રહે છે. હવે જે શુષ્કજ્ઞાની જનો છે તેઓ એકાંત નિશ્ચયને પકડે છે, ને તે પણ માત્ર શબ્દમાં. તેઓ નિશ્ચયનયની કેવળ વાતો કરે છે, પણ તેના બાવને સ્પર્શતા નથી. વળી તેઓ પરમાર્થના

સાધક વ્યવહાર-સાધનને છોડી દે છે ને સ્વચ્છંદે વર્તે છે આમ તેઓ જ્ઞાનદશા પામ્યા નથી ને સાધનદશા છોડી દીધે છે, એટલે ઉભયબ્રહ્મ થાય છે. યમ, નિયમ, સંયમ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, બક્તિ આદિ સાધનો પરમાર્થસાધનામાં ઉપકારી છે, તેને તે છોડી દે છે, ને તેનામાં તેવી જ્ઞાનદશા તેા આવી નથી, એટલે તે ભવબ્રમણ કરે છે. આમ ક્રિયાજડ જીવો વ્યવહારના આગ્રહી થઈ નિશ્ચયનિરપેક્ષ હોય છે, તેથી મોક્ષમાર્ગના અનધિકારી છે; અને શુબ્ધજ્ઞાની જીવો નિશ્ચયના આગ્રહી હોઈ વ્યવહારનિરપેક્ષ વર્તે છે, તેથી તેઓ પણ મોક્ષમાર્ગના અનધિકારી જ છે.

“ એક કહે સાધીએ વિવિધ ક્રિયા કરી, કૃષ્ણ અનેકાંત લોચન ન દેખો;
કૃષ્ણ અનેકાંત ક્રિયા કરી બાપડા રડવડે ચાર ગતિમાંડે લેખે....
ધર તરવારની સોઢલી, દોડકી ચૌદમા જિનતણી ચરણ સેવા. ”

—શ્રી આનંદધનજી

“ કોઈ ક્રિયાજડ થઈ રહ્યા, શુબ્ધ જ્ઞાનમાં કોઈ;
માને મારગ મોક્ષનો, કરુણા ઉપરે જોઈ.
બાદ્ય ક્રિયામાં રાગતા. અંતર્લોક ન કાંઈ;
જ્ઞાનમાર્ગ નિષેધના, તેહ ક્રિયાજડ અકિ.
બંધ મેક્ષ છે કલ્પના, બાપે વાણીમાંડિ;
વર્તે મોહાવેશમાં, શુબ્ધજ્ઞાની તે આંહિ.
અથવા નિશ્ચયનય બ્રહ્મે, માત્ર શબ્દની મંદ્ય;
લોપે સદ્વ્યવહારને, સાધન રહિત થાય.
જ્ઞાનદશા પામ્યો નહિં, સાધન દશા ન કાંઈ;
પામે તેનો સંગ જે, તે બૂડે ભવમાંડિ.

એ પણ જીવ મતાથમાં, નિજ માનાદિ કાજ;
પામે નહિં પરમાર્થને, અનુઅધિકારીમાં જ. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

માટે યુક્ત પક્ષ તેા એ છે કે નિશ્ચય અને વ્યવહારની ગાઢ મૈત્રી કરી આત્માર્થી મુમુક્ષુએ, નિશ્ચય એટલે શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ-પરમાર્થરૂપ સાધ્ય લક્ષ્યને સિદ્ધ કરવા માટે, આત્મવસ્તુનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા માટે જે જે વ્યવહારસાધન વ્યવહારનું સ્વરૂપ ઉપકારી થાય તેનું અવશ્ય સેવન કરવું જોઈએ. બીજા શબ્દોમાં અને તેની ઠઠ સુધી કહીએ તો જ્યાં સુધી આત્મવસ્તુ સાથે જે અન્યસંયોગ છે-ઉપયોગિતા કર્મરૂપ વસ્તુનો સંબંધ છે, તે સર્વથા દૂર ન થાય ત્યાંલગી સંસાર છે ને ત્યાંલગી વ્યવહાર છે, એટલે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવની જ્યાં આત્મતિક સ્થિરતા છે એવું કેવળજ્ઞાન જ્યાંલગી ન થાય ત્યાંલગી વ્યવહારની આવશ્યકતા છે, અને એટલા માટે જ શાસ્ત્રમાં બારમા શુભસ્થાનકના અંતપર્યંત શ્રુતજ્ઞાનનું

અવલંબન કહ્યું છે, તેમાં ઘણું રહસ્ય છે. જેમ સોનું પોતશ વર્ણિકાવાળું શુદ્ધ સુવર્ણ ન થાય ત્યાંસુધી તેને અગ્નિતાપની અપેક્ષા રહે છે, પણ પોતશ વર્ણિકા પ્રાપ્ત થયા પછી તેની અપેક્ષા રહેતી નથી; તેમ જ્યાંસુધી આત્મા નિર્મળ કર્મરહિત શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ પામતો નથી ત્યાંસુધી તેને શુદ્ધ વ્યવહારરૂપ અગ્નિ-તાપદ્વારા આ-ભશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની અપેક્ષા રહે છે, પણ નિર્મળ પરમભાવદર્શીદેશને પામેલા યોગારૂઢ પરમર્ષિઓને તેની અપેક્ષા રહેતી નથી તેવા પુરુષો કદપાતીત હેય છે; પરંતુ તેવી પરમભાવ દશા પ્રાપ્ત થયા પૂર્વે, પોતાની તેવી દશા કદપી લઈ, જે શિથિલાચારી સ્વચ્છંદવિહારી જનો શુદ્ધ વ્યવહારનું અવલંબન છોડી દે છે, તેઓ માર્ગબ્રષ્ઠ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ અધઃપાતને પણ પામે છે, સંયમશ્રેણીથી લડયડતા લડયડતા પહેલે શુદ્ધસ્થાનકે પણ આવી પડે છે.

“સુદ્ધો સુદ્ધાદેસો જાયઠ્ઠો પરમભાવદર્શિર્સીદિં ।

વધદારદેસિદા પુણ જે દુ અપરમે દ્વિદા ભાવે ॥”—શ્રી સમયસાર.

“નિશ્ચયદષ્ટિ ચિત્ત ધરીછ, જે આવે વ્યવહાર;

પુણ્યવંત તે પામશેછ, ભવસમુદ્રનો પાર ”—શ્રી યશોવિજયછ

“શુદ્ધ તત્ત્વ નિજ સંપદા, જ્યાંલગે પૂર્ણ ન થાય;

ત્યાંલગે જગશુરુ દેવના, સેવું ચરણ સદાય....શ્રી ઋષભાનન. ”—શ્રી દેવચંદ્રછ

“એક હોય ત્રણ કાળમાં, પરમારથનો પંથ;

પ્રેરે તે પરમાર્થને, તે વ્યવહાર સમંત. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રછ પ્રણીત

શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અત્રે પરમાર્થને જે પ્રેરે તે જ વ્યવહાર સત્પુરુષોને સંમત છે. જે પરમાર્થનો સાધક થાય તે જ સદ્વ્યવહાર છે, જે પરમાર્થનો બાધક થાય તે અસદ્વ્યવહાર છે.

સમસ્ત જિનવાણી પણ પરમાર્થસાધક વ્યવહારના વિવરણરૂપ છે.

પરમાર્થનો સાધક એટલે પરમાર્થમૂળ જિનવચનસાપેક્ષ જે વ્યવહાર છે તે સાચો તે જ સદ્વ્યવહાર વ્યવહાર છે, બાકી બીજો બધો વચનનિરપેક્ષ વ્યવહાર તે જૂઠો વ્યવહાર છે. કેટલાક લોકો ગમ્મ-મતની જે કલ્પના છે તેને

વ્યવહાર માની બેઠા છે, વાડાના કદામહ સાચવવામાં ને પોષવામાં જ વ્યવહારની પર્યાયિ માની બેઠા છે, તે તો અલૌકિક લોકોત્તર માર્ગને લૌકિક કરી મૂકવા જેવું છે; કારણ કે કયાં ભગવાન જિનેન્દ્રનો પરમ ઉદાર સુવિશાલ તત્ત્વમાર્ગ ? કયાં ક્ષુદ્ર મતલેદોના નિવાસસ્થાનરૂપ સંકુચિત ગમ્મબેદના નામે ચાલતા સાંકડા ચીલા ?

“ગમ્મના લેદ બહુ નયણ નિહાળતાં, તત્ત્વની વાત કરતાં ન લાજે !

ઉદરભરણાદિ નિજ કાજ કરતાં થકાં, મોહ નડિયા કલિકાલ રાજે....ધાર તરવારની.

વચનનિરપેક્ષ વ્યવહાર જૂઠો કહ્યો, વચનસાપેક્ષ વ્યવહાર સાચો;

વચનનિરપેક્ષ વ્યવહાર સંસાર ફળ, સાંભળી આદરી કાંઈ રાચો....ધાર.”

—શ્રી આનંદધનછ

“ગરુડ કદાચિદ સાચવે રે, માને ધર્મ પ્રસિદ્ધ;

આતમશુભ અકપાયતા રે, ધર્મ ન જાણે શુદ્ધ....ચંદ્રાનનજિન !”—શ્રી દેવચંદ્રજી

સાચો વ્યવહાર તો શુદ્ધ આત્મારૂપ સત્ વસ્તુને જે સાધ્ય કરે, તેના સાધનમાં જે નિમિત્તભૂત થઈ ઉપકારી થાય, તે છે. દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ આત્માનું સ્વરૂપ છે, એટલે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની જેથી વૃદ્ધિ થાય, પુષ્ટિ થાય, નિર્મળતા સદ્વ્યવહાર થાય, તે સર્વ સાધન સદ્વ્યવહારરૂપ છે. ‘જેમ કોઈ અર્થનો અર્થી’ સાધન પુરુષ પ્રથમ તો રાખને બાંધે, સફેદ ને પછી પ્રયત્નથી અનુચરે, તેમ મોક્ષનો અર્થી-મુમુક્ષુ આત્માર્થી જીવ-રાખને (આત્માને)

બાંધે, સફેદ ને પ્રયત્નથી અનુચરે.’ શુદ્ધ આત્માનું જ્ઞાન થવામાં, દર્શન થવામાં ને અનુચરણ થવામાં જે જે દ્રવ્ય-ભાવસાધન ઉપકારી થાય, તેનું તેનું અવલંબન આત્માર્થી અવશ્ય ગ્રહણ કરે. તેમાં પણ દ્રવ્ય સાધન ભાવની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્તભૂત થવાના કારણે ઉપકારી થાય છે, ને તેમ થાય તો જ તેની સફળતા છે. દાન, શીલ, તપ ને ભાવ એ ચતુર્વિધ ધર્મની આરાધના પણ સદ્વ્યવહારના અંગભૂત છે. દૂકામાં, શુભેચ્છાથી માંડીને શેકેશીકરણ પર્યંતની સમસ્ત ભૂમિકાઓ, ને સામાન્ય સદ્વાચારથી માંડીને યમ-નિયમાદિ અષ્ટાંગ યોગની સાધનાઓ ઇત્યાદિ સર્વ સત્સાધન આ સદ્વ્યવહારમાં સમાય છે.

દેવતત્ત્વ, શુરુતત્ત્વ ને ધર્મતત્ત્વની શુદ્ધિ એ સદ્વ્યવહારના મુખ્ય સાધનભૂત છે, ને તે શુદ્ધિનો આધાર પણ શુદ્ધ શ્રદ્ધાન પર છે. સદ્દેવ, સદ્ગુરુ ને સદ્ધર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણ્યા વિના શ્રદ્ધાન શુદ્ધ કેમ હોય? ને શ્રદ્ધાન શુદ્ધ ન હોય તો દેવ-શુરુ-ધર્મની શુદ્ધિ પણ કહો કેમ રહે? તેવા શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વિના જે કાંઈ ક્રિયા કરવામાં આવે તે તો શ્રી આનંદધનજીના શબ્દોમાં ‘છાર પર લિપણા’ જેવી નિષ્ફળ થઈ પડે.

“દેવ શુરુ ધર્મની શુદ્ધિ કહો કિમ રહે? કિમ રહે-શુદ્ધ શ્રદ્ધા ન આણો;

શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વિણ જેહ કિરિયા કરી, છાર પર લિપણો તેહ જાણો....ધાર.”

—શ્રી આનંદધનજી

એ તો સાવ સાદી ને દીવા જે સ્પષ્ટ વાત છે કે જેણે સાધ્ય સ્વરૂપની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હોય, સાધ્ય ધર્મને સિદ્ધ કર્યો હોય, અથવા તેની સાધનાની દિશામાં ઘણા આગળ વધ્યા હોય, એ જ આમાં પરમ ઉપકારી થઈ પડે. આવા ઉપકારી

પરમઉપકારી કોણ છે? દેવ, શુરુ અને ધર્મ. (૧) જેણે આત્મસ્વરૂપને સિદ્ધ

દેવતત્ત્વ, શુરુતત્ત્વ કર્યું છે, તે જ દેવ છે; એવા સિદ્ધિપ્રાપ્ત સિદ્ધદેવ-અહંતદેવ એ જ ને ધર્મતત્ત્વની શુદ્ધિ સિદ્ધિવચ્ચુઓને પૂજાઈ-પૂજનીય છે. (૨) બીજું અવલંબનભૂત

ઉપકારી સાધન સદ્ગુરુ છે. સ્વરૂપસાધનામાં જે ઘણા આગળ વધેલા છે-ઘણા આત્મવિકાસ પામેલા છે, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગની ઉત્તમ આરાધનાથી જેઓ ઉચ્ચ શુભસ્થાનસ્થિતિએ બિરાજમાન છે, જે પ્રગટ સત્સ્વરૂપ શુદ્ધ આત્મદશાને પ્રાપ્ત છે, એવા સાક્ષાત્ જીવંતમૂર્તિ આત્મજ્ઞાની આત્મારામી વીતરાગ સત્પુરુષ—સાચા ‘ભાવસાધુ’ નિર્ઘેય ગીતાર્થ શુરુ તે સ્વરૂપસાધનામાં બીજું મુખ્ય

આલંબનસાધન છે. (૩) ત્રીજું ઉપકારી સાધન સદ્ધર્મ છે. જેણે સ્વરૂપસિદ્ધિ સાધી છે, એવા પ્રાપ્ત આપ્ત પુરુષે-પરમ પ્રમાણભૂત પુરુષે પ્રરૂપેલ-પ્રણીત કરેલ નિર્મલ શુદ્ધ ધર્મનું આરાધન એ સ્વરૂપસિદ્ધિનું ત્રીજું ઉપકારી કારણરૂપ સાધન છે. એના પ્રમાણ પુરુષે દ્રવ્ય-ભાવ જે જે ધર્મસાધન ઉપદેશ્યા છે, તે તે સાધન એક સ્વરૂપસિદ્ધિને માટે જ છે. એટલે તે તે દ્રવ્ય-ભાવ સાધનનું અખંડ સ્વરૂપલક્ષ્યપૂર્વક નિરંતર સેવન કરવું તે સાધ્યને સાધનારૂં પરમ ઉપકારી કારણ છે. આમ દેવ-ગુરુ-ધર્મ એ ત્રણે સ્વરૂપસાધનમાં પરમ ઉપકારી અવલંબનસાધન છે. અને આમ વ્યવહાર અને નિશ્ચય, દ્રવ્ય અને ભાવ સર્વ સાધનના યથાયોગ્ય સમન્વયપૂર્વક વ્યવહારરત્નત્રયી અને નિશ્ચયરત્નત્રયીની આરાધના કરવી એ જ વીતરાગનો મોક્ષમાર્ગ અથવા ‘જિનનો મૂળ માર્ગ’ છે.

૫. અર્હત્ ભગવત્: સદ્દેવ મહાપ્રતિષ્ઠા

“એહ અઠાર દ્રવ્ય વરજિત તનુ, મુનિજન વૃંદે ગયા;
અવિરતિરૂપક દોષનિરૂપણ, નિર્દૂષણ મન લાયા.”—શ્રી આનંદધનજી

“જેહના ધર્મ અનંતા પ્રગટ્યા જે નિજ પરિણતિ વરિયો;
પરમાતમ જિનદેવ અમોહિ, સ્નાહિ ગુણ હરિયો....રે સ્વામી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

હવે આ ઉક્ત સમસ્ત સાધનમાં પણ ઉત્કૃષ્ટ એવો ભક્તિયોગ જે આ ભગવાન્ સદ્દેવના અવલંબને સાધ્ય-સાધના યોગ્ય છે, તે સદ્દેવરૂપ વિશિષ્ટ ઉત્કૃષ્ટ અવલંબન-સાધનનો નિષેષ વિચાર કરવાનું અત્ર આ ભગવદ્મહાકૃતમય અંધના ‘પુષ્ટ આલંબન’ પ્રસંગથી પ્રાપ્ત થાય છે. સત્પ્રાધકને સાધ્ય-સાધના યોગ્ય સાધ્ય-પુષ્ટ નિમિત્ત ધર્મ જેણે તિદ્ધ કર્યો છે, તે જ ઈષ્ટ સાધ્ય ધર્મની સાધનામાં સિદ્ધ દેવ સત્સાધકને પરમ ઉપકારી-પરમ ઉપયોગી ‘પુષ્ટ આલંબન’-રૂપ સાધન છે; ભક્તાશિરોમણિ દેવચંદ્રજી મહામુનિ જેને ‘પુષ્ટ નિમિત્ત’ તરિકે બિરહાવે છે, તે જ આ છે. જેમ પુષ્પ-ફૂલમાં તિલવાસક વાસના રહી છે તે પુષ્ટ નિમિત્ત છે, તેમ સાધ્ય ધર્મ જેમાં રહ્યો છે તે ‘સિદ્ધ’ પુષ્ટ નિમિત્ત છે. અર્થાત્ તેજ છે તેને ફૂલની વાસનાથી સુગંધિત બનાવવું છે, તે માટે જેમાં તે વાસ વિદ્યમાન છે તે સુગંધી ફૂલ ‘પુષ્ટ’ નિમિત્ત છે-બગવાન્ નિમિત્ત છે; તેમ આ આત્મા છે, તેને શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ સાધ્ય ધર્મની સિદ્ધિથી તિદ્ધ બનાવવો છે, તે માટે જેમાં તે સાધ્યધર્મ પ્રગટ વિદ્યમાન છે તે ભગવાન્ સિદ્ધ દેવ ‘પુષ્ટ’ નિમિત્ત છે, બગવાન્ ઉપકારી સાધન છે. આ આત્મા ઉપાદાન છે અને આ સિદ્ધ દેવ પુષ્ટ આલંબન નિમિત્ત છે; આ સિદ્ધ દેવની સેવા તે ઉપાદાન આત્માને ઉપાદાનકારણપણે પ્રગટ કરે

છે. કાર્યશુભના કારણપણે જે કાર્ય છે તે અનુપમ કારણ છે; અર્થાત્ કોઈ પણ કાર્ય કરવું હોય, તેમાં જેણે તે કાર્ય સિદ્ધ કર્યું હોય—પ્રગટ અનુભવસિદ્ધ કરી જીવતું જાગતું જ્વલંત ઉદાહરણ પ્રગટ કર્યું હોય, તે કાર્ય જ અનુપમ કારણ છે; તેમ ભગવાનની સકલ સિદ્ધતારૂપ જે કાર્ય છે, તે સત્સાધક ભક્તજનને ઉત્તમ અનુપમ સાધનરૂપ થઈ પડે છે. અને તેવા પ્રકારે પરમ ભાવિતાત્મા મહાગીતાર્થ દેવચંદ્રજી મહામુનિએ અપૂર્વ ભાવથી સંગીત કર્યું છે—

“ સાધ્ય સાધ્ય ધર્મ જે માંહી હુવે રે, તે નિમિત્ત અતિ પુનઃ;

પુષ્પ પુષ્પ માંહી તિલકાસક વાસના રે, નવિ પ્રદેવસક દુન્ટ....ઓલગડી.

કાર્ય શુભકારણપણે રે, કારણ કાર્ય અનૂપ;

સકલ સિદ્ધતા તાહરી રે, માહરે સાધનરૂપ....શ્રી સંલવ. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

જે દીવો પ્રગટ્યો છે તેમાંથી અસંખ્ય દીવા પ્રગટી શકે છે, તેમ જેમાં પરમાત્મ-જ્યોતિ પ્રગટી છે, તેમાંથી અસંખ્ય આત્માઓ પોતાની પરમાત્મજ્યોતિ પ્રગટાવી શકે છે. પરમ ભાવિતાત્મા શ્રી પૂજ્યપાદ સ્વામીજીનું સુભાષિત છે

દીવામાંથી દીવો: કે-‘વાટ જેમ દીવાને ઉપાસી તેવી (દીવો) થાય છે, તેમ ભિન્ન આદર્શો તેથી સિદ્ધિ અત્માને ઉપાસી આત્મા તેવો પર (પરમાત્મા) થાય છે,’ આમ પરમાત્મસ્વરૂપ સદ્દેવનું અવલંબન જીવને પરમ ઉપકારી સાધન થાય છે, આ દેવતત્ત્વ આત્મસિદ્ધિના અને આત્મશુદ્ધિના ઉત્તમ નિમિત્તકારણરૂપ-પ્રખર પુનઃ આલંબનભૂત સુખ આધારસ્થાન છે. માટે આ સદ્દેવનું સ્વરૂપ મુમુક્ષુ આત્માએ સમ્યક્ષણે જાણવું જોઈએ. કારણ કે દેવ એટલે આરાધ્ય આદર્શ. જેવો આદર્શ તેની સિદ્ધિ થાય. ‘યાદશી માવના તાદશી સિદ્ધિ:’। આદર્શ શુદ્ધ હોય—સત્ હોય, તો સિદ્ધિ પણ શુદ્ધ હોય—સત્ હોય; આદર્શ અશુદ્ધ હોય—અસત્ હોય, તો સિદ્ધિ પણ તેવો જ હોય. શુદ્ધને લજે તે શુદ્ધ થાય, અશુદ્ધને લજે તે અશુદ્ધ થાય; સરાગીને સેવે તે સરાગી થાય, વીતરાગીને સેવે તે વીતરાગી થાય. માટે આદર્શશુદ્ધિ—આરાધ્ય સદ્દેવતત્ત્વની શુદ્ધિ અવશ્ય કરવી જોઈએ.

ત્યારે સદ્દેવ કોણ? અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત સુખ, અનંતવીર્ય એ સદ્ભૂત દિવ્ય આત્મશુભરૂપ આત્માનું પરમ એશ્વર્ય પરમ આત્મપુરુષાર્થથી આવિર્ભૂત કરી, જે પરમેશ્વર પરમ દિવ્યગતિને—મુક્તિને પામ્યા તે સદ્દેવ;

સદ્દેવ કોણ? અને મુમુક્ષુને ઇન્ટ-ઇન્ટેન્સિવ યોગ્ય પરમોત્તમ શુભગણનું એક ધામ હોવાથી તે જ ઇન્ટ. આમ જ્ઞાનાદિ અનંત એશ્વર્યસંપન્ન પરમેશ્વર

પરમાત્મા એવા શુદ્ધ સિદ્ધ આત્મા એ જ સર્વ સાચા આત્માથી મુમુક્ષુઓના પરમ આરાધ્ય, પરમ અર્હત—પરમ પૂજર્હ, પરમ પૂજ્ય, પરમ ઉપાસ્ય ઇન્ટ દેવ છે અને તેવા પરમ ‘અર્હત’—પરમ પૂજર્હ, પરમ પૂજ્ય, પરમ આરાધ્ય, પરમ ઉપાસ્ય, પરમ સેવ્ય એવા જો કોઈ પણ આ જગતને વિષે હોય તો તે શ્રી ‘જિનદેવ’ જ છે

‘જિન દેવ’ એ પરમ અર્થાગર્ભ શબ્દ જ પરમ સૂચક છે. ‘જિન’-વીતરાગ એ કાંઈ સાંકડો સંપ્રદાયવાચક શબ્દ નથી, પણ વિશાલ આશયવાળો મહાન્ તત્ત્વવાચક શબ્દ છે. પરમતત્ત્વદષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ સુભાષિત કહ્યું ‘જિનદેવ’ મહાન્ છે તેમ ‘જિન સોહી હે આતમા, અન્ય હોઈ સો કર્મ; કર્મ કટે તત્ત્વવાચક શબ્દ સો જિનવચન, તત્ત્વગ્યાનીકો મર્મ.’ રાગાદિ સર્વ આંતર શત્રુઓને જીતી જે શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા છે, એવા શુદ્ધ આત્મા તે ‘જિન’. આત્મા અને કર્મના સનાતન યુદ્ધમાં કર્મકટકનો સંહાર કરી જે વિજયશ્રી વર્ધા છે, એવા ખરેખરા શ્રીમદ્ આત્મવીર તે જ જિન. અને એવા જિન ભગવાન અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત સુખ અને અનંત વીર્ય એ દિવ્ય આત્મ-ગુણોના સ્વામી થયા હોવાથી એ જ ખરેખરા ‘દેવ’ છે.

રાગાદિક સહુ શત્રુ જીત્યા, વરી કેવલશ્રી રીઝી પ્રીત્યા;
શ્રીમદ્ સાચા જિન તમે છો, દિવ્ય ગુણોથી દેવ તમે છો....જય જિન દેવા!
જય જિનદેવા! જય જિનદેવા! દેવ કરે છે સહુ તમ સેવા;
સુર નર ઇન્દ્રો સ્તવન કરે છે, યોગિવરન્દ્રો ધ્યાન ધરે છે....જય જિનદેવા!

—પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા (સ્વચિત)

નિશ્ચની વિશિષ્ટ અને શ્રેષ્ઠ વિભૂતિરૂપ આવા આ જિનદેવ પરમ ‘અર્હત’ અર્થાત્ નિશ્ચની પૂજના પરમ પાત્ર છે. સર્વ દેવેન્દ્રો જેને વંદે છે અને સર્વ યોગીન્દ્રો જેને ક્યાવે છે, એવા આ જિનદેવ સર્વદાને માટે સર્વ દોષથી સર્વથા રહિત થયા હોવાથી ખરેખરા ‘મહાદેવ’ છે. કારણ કે જેમાં સર્વ રાગ-દ્વેષ મોહ એ દોષો સમાય છે એવા રાગ દ્વેષ ને મોહ એ ત્રણ મહાદોષને આ મહા ત્રિદોષ સુષ્ટિનો મહાદેવે સર્વથા નષ્ટ કર્યા છે; અને શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ કહ્યું છે તેમ-‘જેને સંકલેશ ઉપભવનારો રાગ સહાયને માટે છે જ નહિ, અને શમરૂપી ઇંધન પ્રત્યે હાવાનલ જેવો પ્રાણી પ્રત્યેનો દ્વેષ પણ છે જ નહિ, અને સદ્જ્ઞાનને આચ્છાદન કરનારો તથા અશુદ્ધ ચારિત્ર કરનારો મોહ પણ છે જ નહિ,-તે ત્રિલોક પ્રસિદ્ધ મહિમાવાળો ‘મહાદેવ’ કહેવાય છે.’

“यस्य संकलेशजननो रागो नास्त्येव सर्वदा ।

न च द्वेषोऽपि सत्त्वेषु शमेष्वनदवानलः ॥

न च मोहोऽपि सज्જ્ઞાનચ્છાદનોઽશુદ્ધવૃત્તકૃત ।

त्रिलोककृपातमहिमा महादेवः स उच्यते ॥”—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીકૃત અષ્ટક

ત્રિદોષલયથી આવું ‘ખરેખરું મહાદેવપણું’ જેમાં ઘટે છે એવા આ પરમ નિર્દોષ-મૂર્તિ આ મહાદેવ જિનદેવે પ્રકાશાંતરથી અજ્ઞાનાદિ અઠાર દોષને નષ્ટ કર્યા છે, તેથી પણ તેઓનું દેવાધિદેવપણું ઘટે છે. તે આ પ્રકારે :- (૧) અનાદિ એવું

આત્માનું જ્ઞાનસ્વરૂપ છે જેના પર અનંતકાળના અજ્ઞાનઆવરણના અનંત ધર બાજી ગયા હતા, તેને આ ભગવાન વીતરાગ દેવે ખદાર ખેંચી કાઢી પ્રગટ કર્યું, અષ્ટાદશ દોષરહિત ને અજ્ઞાન દોષને નિવૃત્ત કર્યો. (૨) નિદ્રા, સ્વપ્ન, જાગૃત અને વીતરાગ જિનદેવ ઉજ્જગૃહ્ય એ ચાર દશામાંથી ઉજગર અવસ્થા ભગવાને પ્રાપ્ત કરી; અર્થાત્ સહજ આત્મસ્વરૂપમાં અખંડ જાગૃત આત્મોપયોગ-મય પરમ જ્ઞાનદશા પામેલા ભગવાને નિદ્રા દોષની આત્યંતિક નિવૃત્તિ કરી. (૩) મિથ્યા-મતિ નામની જે કલટા આ આ જીવ સાથે અનદિથી જોડાયેલી સંલગ્ન હતી, તેને અપરાધિની ને દુઃશીલ વ્યભિચારિણી જાણીને આ મહાત્માએ આત્મગૃહમાંથી ખદાર કાઢી મૂકી; અને સપરિવાર સમક્તિ સાથે સગઈ કરી મહા મિથ્યાત્વ દોષને-દર્શનમોહને ક્ષીણ કર્યો (૪-૫-૬) અને રાગ, દ્વેષ ને અવિરતિ પરિણામ કે જે ચત્રિત્રમોહના જખરજરના ચોદા હતા, તે તો જેવી આ ભગવાનની વીતરાગ પરિણતિ પરિણમી કે તત્ક્ષણ બાધા બની ઊઠીને નાઠા! (૭-૮-૯-૧૦-૧૧-૧૨-૧૩) ભગવાન જ્યારે ક્ષપક-મેણીરૂપ ગજરાજ પર ચઢ્યા ત્યારે, -હાસ્ય, અરતિ, રતિ, શોક, દુઃખ, ભય, વેદોદય (કામ)-એ તુચ્છ કૃષિપક્ષિત જેવા, ઢીલા માટીના ઢેશ જેવા દોષ તો મિથ્યારા કયાય અગદાર્ધ ગયા! આમ ચારિત્રમોહનો સર્વનાશ કરી, નિષ્કારણ કરુણારસના સાગર આ પરમકૃપાળુ દેવે જ્ઞાનાદિ અનંત ચતુષ્ટય પ્રગટ કર્યું અને (૧૪-૧૫-૧૬-૧૭-૧૮) આવા આ પરમ વીતરાગ પ્રભુ ત્રિવેાકખંધુ દાનસંખધી વિઘ્નને-દાનાંતરાયને નિવારી, પરમ અહિંસાધર્મના ઉપદેશદાનથી સર્વજનને અભયદાન પઢતા દાતા થયા લાભ સંખધી વિઘ્નને-લાભાંતરાયને નિવારી, પરમ લાભરસથી ભસ્ત એવા આ પ્રભુ, જગતને આત્મ-લાભમાં વિઘ્ન કરનારા લાભવિઘ્નના નિવારક થયા. પંડિત વીર્ય વડે કરીને વીર્ય વિઘ્નને-વીર્યાંતરાયને નિવારી આ પ્રભુ પૂર્ણ પદવીના યોગી બન્યા. અને લોગાંતરાય-ઉપ-લોગાંતરાય એ બન્ને વિઘ્નને નિવારી આ પ્રભુ પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપરમણતારૂપ લોગના સુલોગી થયા. આમ અજ્ઞાનાદિ અઢાર દૂષણથી રહિત એવા આ જિનદેવ-વીતરાગ પરમાત્મા છે, જેના અનન્ય શુણ્ણાનું સંકીર્તન મુનિજનવૃંદ ગાય છે.

“છણવિધ પરખી મન વિશરામી, જિનવર શુણ્ણ જે ગાવે રે;

દીનખંધુની મહેર નજરથી, આનંદધનપદ પાવે રે....હો મહિલજિન!”-શ્રી આનંદધનજી

આવા પરમ નિર્દોષ શુણ્ણમૂર્તિ શ્રીમદ્ વીતરાગ દેવની આ પ્રકારે સ્વરૂપપરીક્ષા કરી, આ મનવિશ્રામી જિનવરના શુણ્ણ ગાય છે, તે પણ આ ‘દીનખંધુની મહેર નજરથી’—કૃપાદષ્ટિથી આનંદધન પદને પામે છે, અર્થાત્ તે પણ જિનેશ્વરતુલ્ય પરમાનંદમય સહજ આત્મસ્વરૂપ પદને પામે છે. કારણ કે ‘જિનપદ નિજપદ એકતા, લેહલાવ નહિ કાંઈ’ એટલે સિંહને દેખીને જેમ અજકુલગત સિંહશિશુને નિજ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે, તેમ જિનસ્વરૂપના દર્શને સુસુક્ષ્મ ભક્ત આત્માને ‘દર્પણ જિમ અવિકાર’ પ્રભુના રૂપદર્પણમાં નિજ સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે. અને એટલા માટે જ આવા પરમ ઉપકારી સહજાત્મ-

સ્વરૂપી શુદ્ધ ચૈતન્યતા સ્વામી શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિરૂપ ‘ભાવચૈત્ય’ એવા જિન ભગવાનને પરમ અર્હત ભગવત્ને આત્મહિતાર્થી મુમુક્ષુઓ પરમ ભક્તિભાવથી ભજે છે, અને પૂજે છે.

શુદ્ધ ચૈતન્યતા સ્વામી, સહજાત્મસ્વરૂપ જ;

મુમુક્ષુ જન એવા તે, ભગવાન્ જિનને ભજે.—પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા (સ્વરચિત)

કારણ કે જે ખરેખરે અર્હત હોય તે જ ખરેખરે ભગવત્ હોય ને જે ખરેખરે ભગવત્ હોય તે જ ખરેખરે અર્હત હોય, અર્હત જગતને પૂજાડું એવો જગતપૂજ્ય હોય

આ અર્હત ભગવત્ હોવાને લીધે જ ‘અર્હત’—‘પૂજાડું’ છે,

ખરેખરે અર્હત અર્હત ભાવઅર્હતપણું ભગવત્પણું આપીત છે. એટલે જેમાં

તેજ ભગવત્: ખરેખરે પરમાર્હસત્ ભગવત્ પૂજું છે તે જ અર્હત છે ને તે જ પૂજાડું

છ પ્રકારનું ‘ભગ’ ભગવત્ છે ‘ભગ’ સંપન્ન જે હોય તે ‘ભગવત્’, સમગ્ર ઐશ્વર્યદિ

લક્ષણવાળું ‘ભગ’ જેને વર્તે છે તે ‘ભગવત્’. આ અંધમાં કહ્યું છે

તેમ ‘ભગ’ શબ્દનો પ્રયોગ આ વદ્ર પ્રકારમાં થાય છે—“સમગ્ર X એવા ઐશ્વર્યની,

રૂપની, યશની, શ્રીતી, ધર્મની અને પ્રવ્રત્તની—એમ છની ‘ભગ’ એવી સંજ્ઞા છે.”

એટલે આત્માનું અનંત જ્ઞાનાદિ ઐશ્વર્ય જે કર્મઆવરણથી તિરોભાવને પામેલું હતું,

તે જે પરમ પુરુષેત્તમે અપૂર્વ આત્મપરાક્રમથી કર્મઆવરણનું વિનાશ કરી આનિર્ભાવ

પમાડયું. અને આમ સર્વ વિભાવના પરિચયગમી આત્માની શુદ્ધ સ્વભાવભૂત સકલ શક્તિ

પ્રગટ કરી જે સહજાત્મસ્વરૂપસ્વામીએ અનંત સ્વરૂપસંપત્તિનું સ્વામીપણું-ઈશ્વરપણું પ્રાપ્ત

કયું તે જ ઈશ્વરને શુદ્ધ આત્મારૂપે-પરમાત્મારૂપે ભજવું એ જ શ્રેયસ્કર છે. કારણ કે

આત્મસ્વરૂપને પામેલા શુદ્ધ આત્મામાં જ—પરમાત્મામાં જ ખરેખરે ઈશ્વરપણું-ભગવત્પણું

છટે છે; અને ઉક્ત છ પ્રકારનું ‘ભગ’ આ જગત્માં કોઈને વિશે પરમેત્કૃપ્તપણે

પ્રકાશમાન હોય તો તે તેવા શુદ્ધ આત્મારૂપ-પરમાત્મારૂપ અર્હત ભગવત્ અર્થાત્ જિનેશ્વર

ભગવાનને વિશે જ છે. તે આ પ્રકારે—

(૧) આ ભગવંતનું સમગ્ર-સંપૂર્ણ ઐશ્વર્ય તે ઇંદ્રોથી ભક્તિનમ્રપણે કરવામાં આવેલ

મહાપ્રાતિહાર્ય વિભૂતિરૂપ છે, આ અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્ય પરથી આ ભગવંતેનું સમગ્ર

ઐશ્વર્યરૂપ ‘ભગ’ સ્પષ્ટ જણાય છે. અથવા પ્રકારાંતરથી સર્વ દોષ

ઐશ્વર્યરૂપ ભગ: —આવરણની હાનિથી જે અનંતજ્ઞાનાદિ આક્યંતર ઐશ્વર્ય પ્રગટયું

રૂપસ્વરૂપ ભગ: તે જ આ ભગવંતનો આધ્યાત્મિક મહિમાતિશય પોઠારતું સમગ્ર

યશરૂપ ભગ: ઐશ્વર્યરૂપ ભગ છે. (૨) અનુત્તર વિમાનના દેવ કરતાં પણ આ

ભગવંતનું રૂપ અનંતગણું અભિરામ-પરમ સુંદર હોય છે, આમ

અનુપમ રૂપ-સ્વરૂપ ‘ભગથી’ પણ આ ‘ભગવત’ સમગ્ર-સંપૂર્ણ હોય છે; અથવા

આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી જોઈએ તો જેણે પોતાની સમસ્ત ચિત્તવૃત્તિઓરૂપ ગોપીઓને

પોતાના અનુપમ આત્મસ્વરૂપસૌંદર્યથી આકૃષ્ટ કરી અંતર્મુગ્ધ કરી હતી એવા આ

* “પેશ્વયસ્ય સમગ્રસ્ય, રૂપસ્ય યશસઃ શ્રિયઃ ।

ધર્મસ્યાથ પ્રયત્નસ્ય, વર્ણનાં ભગ રૂતીક્ષ્ણા ॥”

ભગવંતનું આત્મસ્વરૂપસૌંદર્ય અનુપમ છે. (૩) અને આ ભગવંતનો યશ તે—‘વદાન્તુ રાગદ્વેષપરીવહોપસર્ગપરાક્રમસમુત્થં ત્રૈલોક્યાનન્દકાર્યાકાલપ્રતિષ્ઠં’-રાગ-દ્વેષ-પરીવહ-ઉપસર્ગમાં પરાક્રમથી સમુત્થ, ત્રૈલોક્યઆનંદકારી અને આકાલપ્રતિષ્ઠ એવો સમગ્ર-સંપૂર્ણ છે.

અને (૪) આ ભગવંતે ધાતિકર્મનો ઉચ્છેદ કરવાનું વિક્રમ-પરાક્રમ દાખવ્યું, તેથી તેમને કેવલાલોક-કેવલજ્ઞાનપ્રકાશ પ્રાપ્ત થયો, એટલે તેમને નિરતિશય પરમ સુખ-સંપત્તિસમન્વિતતા થઈ, એ જ આ ખરેખરા ‘શ્રીમદ્’ ભગવાનનું શ્રીરૂપ ‘ભગ’ છે. આ ગ્રંથમાં ભગવાનને માટે ‘પુરુષવરપુણ્ડરીક’ એવું એક ઉત્તમ પદ પ્રયોજ્યું છે, તે પરથી

પણ આ ભગવાનના અનન્ય અનુપમ શ્રીમદ્પણનો જ ભાવ વ્યંજિત થાય છે. આ ઉપમાનો બિંબ-પ્રતિબિંબ ભાવ મહાકવિ ‘ચરણ કમલ હરિભદ્રજી’એ અત્રે સાંગોપાંગ ઘટાવ્યો છે. પુણ્ડરીકો જેમ સર્વ કમલા વસે રે’ કમલજાતિમાં વર-સર્વોત્કૃષ્ટ છે, તેમ આ ભગવંતો પુરુષોમાં વર

પુણ્ડરીક સમાન સર્વશ્રેષ્ઠ હોઈ પુરુષવરપુણ્ડરીકો છે. પુણ્ડરીકો એવા પ્રકૃતિસુંદર-સ્વભાવથી સુંદર છે કે સૌંદર્યભૂતિ ભુવનલક્ષ્મી પણ ત્યાં આવીને નિવાસ કરે છે ને તે મન-નયન આદિને આનંદનું આયતન-ધામ થઈ પડે છે; તેમ અતિશયયોગે કરી આ ભગવંતો એવા પરમ સુંદર છે કે કેવલશ્રી આદિ શુભસંપદ આવીને તેમનામાં નિવાસ કરે છે, ને તેમના દર્શનાદિ આનંદના હેતુઓ થઈ પડે છે. ‘સુન્દરાશ્વાતિશયયોગેન, નિવાસો ગુણસમ્પદઃ’. આ અંગે કવિવર શ્રી આનંદધનજીએ પરમ સુંદર ઉત્પ્રેક્ષા કરી છે કે-હે ભગવંત ! આપ શ્રીમદ્ના ચરણકમલમાં કમલા-શ્રી નિવાસ કરે છે, તે સમલ અને અસ્થિર પદરૂપ પંકજને પામર તુચ્છ લેખી ને તમારા ચરણ-કમલને નિર્મલ સ્થિર પદરૂપ દેખીને જાણે તેમ કરતી હોયની ! આમ કમલા જેના ચરણકમલમાં વસે છે એવા હે શ્રીમદ્ ભગવંત ! મહારો આ મનમધુકર તમારા શ્રીમદ્ ચરણકમલમાં એવો મુગ્ધ બન્યો છે, કે તે સુવર્ણમય મેરુને અને ઈંદ્ર-ચંદ્ર-નાગેંદ્રને પણ રંક ગણી, તમારા શુભ-મકરંદના પાનમાં લીન થઈ ગયો છે.

“ ચરમકમલા કમલા વસે રે, નિર્મલ ચિર પદ લખ;

સમલ અધિર પદ પરિહરી રે, પંકજ પામર લેખ....વિમલ જિન દીઠા લોચણ આજ.

મુજ મન તુજ પદ પંકજે રે, લીનો શુભ મકરંદ;

રંક ગણે મંદર ધરા રે, ઈંદ્ર ચંદ્ર નાગેંદ્ર....વિમલ. ” શ્રી આનંદધનજી.

તેમજ-(૫) આ ધર્મભૂતિ ભગવંતનું ધર્મરૂપ ‘ભગ’ પણ સમગ્ર છે; સાશ્રવ-અનાશ્રવ મહાયોગરૂપ દ્વિવિધ, સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ ત્રિવિધ અને દાનાદિરૂપ ચતુર્વિધ એવો આ ભગવંતનો ધર્મ પરમોત્તમ હોવાથી સર્વ પ્રકારે આ ભગવંતનું

ધર્મરૂપ ભગ: ધર્મરૂપ ભગ સમગ્ર-સંપૂર્ણ છે. (જુઓ આ ગ્રંથ પૃ. ૧૦૫-૧૦૬)

પ્રયત્નરૂપ ભગ: અને (૬) આ ભગવંતનું પ્રયત્નરૂપ ‘ભગ’ પણ સમગ્ર છે. આ પ્રયત્ન અનંતવીર્ય ભગવંત ‘પરમવીર્યસમુત્થઃ’-પરમ વીર્યથી સમુત્થ-ઉત્પન્ન થયેલ, એક-

શાન્તિદી આદિ મહાપ્રતિભાભાવનો હેતુ અને સમુદ્ધાત-શૈલેશી અવસ્થાથી વ્યંગ્ય-વ્યક્ત થતો એવો છે. જેટલું અને જેવું આત્માનું વીર્ય-સામર્થ્ય તેટલો અને તેવો પ્રયત્ન થઈ શકે. આ ભગવંતોનું આત્મવીર્ય-આત્મસામર્થ્ય પરમ ઉત્કૃષ્ટ છે, એટલે આ ભગવંતોનો પ્રયત્ન-પ્રકૃષ્ટ યત્ન-આત્મપુરુષાર્થ પણ પરમ ઉત્કૃષ્ટ છે. આ ભગવંતોનું આત્મવીર્ય પરમ ઉત્કૃષ્ટ છે, એટલું જ નહિ પણ પરભાવ-વિભાવનો સ્પર્શલેશ નહિ હોવાથી પરમ શુચિ-શુદ્ધ-પવિત્ર છે, તેમ જ ક્ષાયિકભાવે હોવાથી તેનો કોઈ કાળે અંત ન આવે એવું અનંત છે. કારણ કે આ ભગવંતનું આત્મવીર્ય નિજ આત્મભાવમાં પરિણમ્યું છે અને નિજ શુણ્ણવૃત્તિમાં વર્તનાવંત વર્તે છે. આવા અનંતવીર્ય ભગવંતનું પ્રયત્નરૂપ ‘ભગ’ પણ અનંતશુણ્ણવિશિષ્ટ પરમ અદ્ભુત હોય એમાં પૂછવું જ શું ? (ભુજો આ ગ્રંથ પૃ. ૧૦૭-૧૦૮)

“ અનંતવીરજ જિનરાજનો, શુચિ વીરજ પરમ અનંત રે;

નિજ આત્મભાવે પરિણમ્યો, શુણ્ણવૃત્તિ વર્તનાવંતરે....મન મોહ્યું. ”

—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ ઉપરમાં વિવરી બતાવ્યું તેમ સમગ્ર એવા ઐશ્વર્ય, રૂપ, ધર્મ, શ્રી, ધર્મ અને પ્રયત્ન એ છએ પ્રકારનું આ સમગ્ર-સંપૂર્ણ ‘ભગ’ એવંભૂત-એવા પ્રકારની તથારૂપ દશાવાળું જેઓને વિદ્યમાન છે તે ‘ભગવંતો’ છે,—‘અયમેવંભૂતો એવંભૂત ભગવંતો જ મનો વિષયે વેષાં તે મગવન્તઃ, તેભ્યો મગવદ્ભ્યો નમોઽસ્તુ’—તે પ્રેક્ષાવંતોને પૂજાઈ ભગવંતોને નમસ્કાર હો ! ‘પરંભૂતા પવ પ્રેક્ષાવતાં સ્તોતવ્યાઃ’ —‘એવંભૂતો જ’—એવા પ્રકારની અર્હંત ભગવત્ રૂપ જેની તથારૂપ પરમ આત્મદશા પ્રગટ છે, એવા અર્હંત ભગવંતો જ સ્તવાઈ હોઈ, જેઈ વિચારી વર્તનારા પ્રેક્ષાવંતોને ‘સ્તોતવ્ય’—સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે. ‘પરંભૂતા પવ પ્રેક્ષાવતાં નમસ્કારાદીઃ’—‘એવંભૂતો જ’—એવા પ્રકારની સિદ્ધ દશાને જે ભગવંતો પ્રાપ્ત થયેલા છે, તેઓ જ અરેખરા અર્હંત-પૂજાઈ હોવાથી, પ્રેક્ષાવંતોને-જેઈ વિચારી વર્તનારા વિચારવંત વિવેકી જનોને નમસ્કારાઈ, નમસ્કાર યોગ્ય છે. આદિકર, તીર્થંકર, સ્વયંસંયુદ્ધ, પુરુષોત્તમ, પુરુષસિંહ, પુરુષ-વરપુષ્કરીક, પુરુષવરગંધર્વસ્તી આદિ સકલ શુણ્ણવિશેષજી જ્યાં અવિકલપણે સાંગોપાંગ ઘટે છે, એવા જે આ અર્હંત ભગવંતો શિવ-અચલાદિરૂપ સિદ્ધિગતિસ્થાનને સંપ્રાપ્ત થયા છે, અને આમ એવંભૂત નયે જેને તથારૂપ શુદ્ધ આત્મારૂપ શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિમય સિદ્ધદશા —સહજાત્મસ્વરૂપ સ્થિતિ પ્રગટી છે,—એવંભૂતો જ એવંભૂત નયે અરેખરા પરમાર્થસત્ ‘અર્હંત’—વિશ્વની પૂજના પરમ પાત્ર, પરમ પૂજ્ય ‘ભગવત્’ છે. અત એવ તે શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ અર્હંત ભગવત્ વિવેકી સુસુષ્ણ આત્માથીઓને નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. કારણ કે સર્વ સાચા આત્માથીઓનો સાધ્ય, ધ્યેય, લક્ષ, આદર્શ તે શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપે સ્થિતિરૂપ એવંભૂત સિદ્ધ દશા છે. એટલે એવંભૂત પ્રગટ શુદ્ધ આત્મસ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ ચૂકવાથી જેનો પરમ પૂજ્ય આત્મસ્વભાવ પ્રગટયો છે, એવા આ અર્હંત સિદ્ધ ભગવંતો જ સર્વ સાધકના પરમ આરાધ્ય, પરમ ઉપાસ્ય, પરમ પૂજ્ય છે. અને જો કે આ અર્હંત

ભગવંતો પરકૃત-ગ્રીભાએ કરેલી પૂજાને ઇચ્છતા નથી અને તેમને સ્તુતિ-નિંદાનું કંઈ પ્રયોજન નથી, તોપણ તેમની પૂજાથી સાધકનું પોતાનું આત્મસિદ્ધિરૂપ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, એટલે એમનું પૂજન એ સાધકના પોતાના જ આત્મકલ્યાણની વાત છે, માટે તે ‘ઉપાસના જિન ચરણની અતિશય ભક્તિ સહિત’ તેને અત્યંત અત્યંત કર્તવ્ય છે જ.

“ પૂજના તો કીજે રે બારમા જિનતણી રે, જમ્મુ પ્રગટયો પૂજ્ય સ્વભાવ;
પરકૃત પૂજારે જે ઇચ્છે નહિ રે, સાધક કારજ દાવ....પૂજના.
જિનવર પૂજ રે તે નિજ પૂજના રે, પ્રગટે અન્વય શક્તિ;
પરમાનંદ વિલાસી અનુભવે રે, દેવચંદ્ર પદ વ્યક્તિ....પૂજના.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“ ઉપાસના જિન ચરણની, અતિશય ભક્તિ સહિત. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અને શંકા થવી સંભવે છે કે જિનદેવ-‘અર્હત ભગવત્’ એ જ સદ્દેવ છે એમ તમે શા પ્રમાણથી કહો છો? તેનો ઉત્તર એટલો જ છે કે તેમના પરમ નિર્દોષ વચન-

પ્રમાણથી, તેમના પરમ ગુણસંપન્ન યથાખ્યાતચારિત્રમય વીતરાગ ચરિત્રથી, અને તેમની પરમ નિર્દોષ પરમ શાંતમૂર્તિ ‘પ્રશમરસ-નિમગ્ન’ સુદ્રા પરથી. આ અંથમાં જ કહ્યું છે તેમ ‘વાક્યલિંગા હિ વક્તારઃ’ નિમગ્ન’ સુદ્રા પરથી. આ અંથમાં જ કહ્યું છે તેમ ‘વાક્યલિંગા હિ વક્તારઃ’-વાક્ય-વચન એ વક્તાને યોગબધાનું લિંગ-ચિહ્ન છે, એટલે વચનપ્રમાણથી પુરુષપ્રમાણથી વિચક્ષણ જનો માન્ય કરે છે. જેનું વચન પૂર્વાપરઅવિરુદ્ધ અને યથાર્થ યુક્તિયુક્ત સન્ન્યાયસંપન્ન હોય, જેમાં પદે પદે વીતરાગતા જ નિર્ઝરતી હોય

તેને જ વિચક્ષણો પ્રમાણ ગણે છે. મહાન હરિભદ્રમૂરિજીએ કહ્યું છે તેમ ‘વીર પ્રત્યે મને પક્ષપાત નથી, કપિલાદિ પ્રત્યે દ્રેષ નથી, જેનું વચન યુક્તિવાળું હોય તેનું જ શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય છે;’ અર્થાત્ કોઈ પણ મત-દર્શનના આગ્રહ કે પક્ષપાત વિના, અત્યંત મધ્યસ્થતાથી પ્રમાણિક ન્યાયમૂર્તિની જેમ ન્યાયતુલા બરાબર બળવીને, આ અંથમાં કહ્યું છે તેમ ‘ત્રિકોટિપરિશુદ્ધતા’-ત્રિકોટિપરિશુદ્ધતાથી પરીક્ષા કરતાં, કષ-છેદ-તાપ પરીક્ષા ત્રિવિધ અગ્નિપરીક્ષામાંથી જે વચન સમુત્પન્ન થાય, જે ત્રિકોટિપરિશુદ્ધ હોય, તેને જ મધ્યસ્થ તત્ત્વગવેષકો પ્રમાણ કરે છે. (આ કષ-છેદ-તાપ પરીક્ષા

ધર્મવિરચતુરન્ત- અંગે જુઓ પૃ. ૩૦૦-૩૦૧). આ કષ-છેદ-તાપ પરીક્ષા વડે યકવત્તી ધર્મશાસ્ત્રરૂપ સુવર્ણની પરીક્ષા વિચક્ષણ પુરુષો કરે છે, તેમાંથી તીર્થંકરો આ જિનપ્રવચન અણીશુદ્ધ સમુત્પન્ન થાય છે, એટલે જ આવી ‘ત્રિકોટિપરિશુદ્ધતાએ’ કરીને આ ભગવંત જિનદેવોએ પ્રવર્ત્તાવેલું

ધર્મચક્ર ઇતરપ્રણીત ધર્મચક્ર કરતાં ‘વર’-પ્રધાન શ્રેષ્ઠ છે એમ આ લક્ષિતવિસ્તરણ અંથમાં ડિઝિમ નાદથી ઉદ્ઘોષ્યું છે, અને એટલે જ આ અંથમાં આ ભગવંતોને માટે

‘ધર્મવરચાતુરન્તચક્રવર્તી’ - ‘ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તિભ્યઃ’ - ‘ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તી’ એ એવું પરમ ગૌરવપૂર્ણ વિશિષ્ટ પદ પ્રયુક્ત કર્યું છે. ઉભયલોકહિતાવહ પરમલોકસંગ્રાહક આ ધર્મચક્રવર્તીએ જગત્તારક તીર્થંકર શુદ્ધ ‘ધર્મચક્ર’નું—સર્વ શોકના નાશ કરનારા યથાર્થ ‘અશોક’ ધર્મચક્રનું પ્રવર્તન કરી, પોતાના ‘તીર્થંકર’ નામને સાર્થક કર્યું છે.

“ચક્રી ધરમતીરથતણો, તીરથકલ તત્ત સાર રે;
તીરથ સેવે તે લહે, આનંદધન નિરધારરે....”—શ્રી આનંદધનજી.

જગજીવન જીવન-મુક્ત અસ્નેહી, દેહ છતાં ચે જેહ વિદેહી;
મુક્તિતણો મારગ જગખંધુ, બોધે અદ્ભુત કરુણાસિંધુ....જય.

—પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા (સ્વરચિત)

તેમજ તે તીર્થંકર ભગવંતોના અધ્યાત્મ ચરિત્ર પ્રત્યે પણ સહજ દષ્ટિપાત કરતાં પ્રતીત થાય છે કે—આ ‘જિનદેવો’એ—અહીં ત ભગવંતોએ મોહનીયાદિ ચાર ધાતિકર્મોને સંક્ષય કરી જ્ઞાનાદિ અવંત ચતુષ્ટય પ્રગટાવ્યું છે. આત્મશુદ્ધિને ધર્મતીર્થસંસ્થાપક અપાય-હાનિ કરનારા આ ધાતિકર્મોનો અપગમ થયો હોવાથી, પરમ એમનો અપાયાપગમ અતિશય સમસ્ત જગત્માં અન્ય કોઈ વિશ્વકલ્યાણકારી પણ વ્યક્તિ કરતાં ચઢીયાતો એવો અતિશયવંત શુદ્ધ વર્તો છે. તીર્થંકરો કેવલજ્ઞાન-કેવલદર્શનના પ્રગટપણાથી આ સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શીનો જ્ઞાનાતિશય શુદ્ધ સૌથી ચઢીયાતો અસાધારણ વર્તો છે. કર્મનાશ અને ધર્મપ્રકાશને લીધે પરમ પૂજ્ય એવો શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ પ્રગટયો હોવાથી એમનો પૂજાતિશય જગતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ વર્તો છે. અને દેહ છતાં દેહાતીત દશાએ વિચરતા આ જીવન-મુક્ત ભગવાન, પરમ અમૃતવાણીથી પરમાર્થમેધની વર્ષા વર્ષાવી જગતજીવોનું પરમ કલ્યાણ કરતા હોવાથી એમનો વચનાતિશય શુદ્ધ સર્વોત્કૃષ્ટ વર્તો છે. આમ પરમ શાંતિપ્રદ ધર્મામૃતનો પ્રવાહ વહાવી જીવના મહાભવરોગની અમોઘ ચિકિત્સા કરનારા આ ભવવ્યાધિભિષગૂવર તીર્થંકર ભગવંતો જગતને તારનારા પરમ કલ્યાણકારી ધર્મતીર્થનું સંસ્થાપન કરી, શુદ્ધ ધર્મચક્રના પ્રવર્તન વડે ‘ભવદુઃખવારણ શિવસુખકારણ’ શુદ્ધ ધર્મ પ્રેરૂં, દુષ્ટ અસાધુ જનોને દુષ્ટ માર્ગ છોડાવી ને શિષ્ટ સાધુજનોને ઇષ્ટ પરમાર્થમાર્ગે ચઢાવી, સર્વ જગતજીવોનું પરમાર્થહિત કરવારૂં પરમ લોકાનુમૂલ આચરે છે—પરમ લોકોપકાર કરે છે. અને એટલે જ આવા પરમ વિશ્વકલ્યાણકારી વિશ્વવંદ્ય તીર્થંકર ભગવંતોને સંત કવિજનોએ મહાવૈદ્ય, મહાગોપ, મહામાહણ, નિર્ધામક, સાર્થવાહઆદિ યથાર્થ ઉપમાઓ આપી એમનો મહામહિમા સંગીત કર્યો છે.

“તિણે નિર્ધામક માહણો રે, વૈદ્ય ગોપ આધાર;
દેવચંદ્ર સુખસાગરે, ભાવધરમ દાતાર....અજિતજિન! ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર ત્રિવેણી, સંગમ તીરથ શિવપથ શ્રેણી;
એ જસ તીર્થે નિત્ય નિમજ્જી, પાવન જન સૌ પાપ વિવર્જી. જય.

—પ્રજ્ઞાવખોદ્ય મોક્ષમાળા (સ્વરચિત)

આવા આ તીર્થે કર દેવ-જિનદેવ એ જ દિવ્ય આત્મવિભૂતિથી વિભૂષિત એવા સદ્દેવ હોઈ સર્વ આત્માથી મુમુક્ષુઓના આરાધ્ય આદર્શ દેવ છે. કારણ કે ‘ઇચ્છે છે જે જોગીજન’—મુમુક્ષુ જોગીજન જે અનંત સુખસ્વરૂપ ‘મૂળ જિનદેવના શુદ્ધ તે આત્મ પદ’ ઇચ્છે છે, તે જ જિનદેવ છે, તે જ પરમાત્મા પર્યાય નામોઃ છે. આ પરમાત્માના અનેક ગુણનિષ્પન્ન નામ પ્રસિદ્ધ છે. જેમકે—પરમાર્થ ઘડના સકલ કર્મભલથી રહિત હોવાથી તે નિર્મલ છે. કેવલ આત્મા શિવાય બીજું કંઈ જ્યાં નથી એવા કેવલ જ્ઞાનદર્શનમય હોવાથી તે કેવલ છે. સર્વ અશુચિથી વર્જિત એવા એક અદ્વૈત શુદ્ધ જ્ઞાયક સ્વભાવના પ્રગટ-પણાથી તે શુદ્ધ છે. સમસ્ત પરભાવ-વિભાવથી આત્માને વિવિક્ત-પૃથક્-અલગ કર્યો હોવાથી તે વિવિક્ત છે. પરિપૂર્ણ આત્મસ્વરૂપનું પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોવાથી તે પ્રભુ છે. પરિપૂર્ણ આત્મસામ્રાજ્યના ઇશ-શાસનકર્તા સ્વામી હોવાથી તે ઈશ્વર છે. જગત્ના બીજા બધા પદાર્થ કરતાં પરમ ઇષ્ટ હોવાથી તે વિશ્વની વિશિષ્ટ શ્રેષ્ઠ વિભૂતિરૂપ પરમેષ્ઠિ છે. સકલ પરભાવથી પર થયેલા હોવાથી તેમજ પરાતપર એવા પરમ પદને પામેલા હોવાથી તે પરાત્મા અથવા પરમાત્મા છે. રાગ-દ્વેષાદિ આંતર શત્રુઓને હણી નાંખી, શુદ્ધ સહજ નિજ સ્વરૂપનો જય કર્યો હોવાથી તે જિન અથવા આરેહંત છે. અનુપમ આત્મવીરત્વથી રંજિત થયેલી કેવલશ્રી તેને સ્વયંવરી હોવાથી તે શ્રીમદ્દેવમાપતિ છે. પરમ આત્મશાંતિને પામેલા હોવાથી તે શાંત છે. સદા શિવસ્વરૂપ-કલ્યાણસ્વરૂપ હોવાથી તે સદાશિવ છે. ત્રણે ભુવનને શમકર-આત્મસુખકર હોવાથી તે શંકર છે. જ્ઞાનવડે સર્વવ્યાપક હોવાથી તે વિષ્ણુ છે. સર્વ કર્મકલેશ હરનારા હોવાથી તે હરિ છે. પરમ પ્રહારપણાથી તે પરંપ્રહ છે. સ્વયંસંપૂર્ણ હોવાથી પુરુષ છે. સકલ જગત્ની પરમ પૂજના પરમ પાત્ર હોવાથી તે આર્હત છે. સમગ્ર ઐશ્વર્યાદે પરવિધ ભગ-સંપન્ન હોવાથી તે ભગવત્ છે. શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી આત્મા સિદ્ધ કર્યો હોવાથી તે સિદ્ધાત્મા છે. નિરંતર આત્મામાં રમણ કરી રહ્યા હોવાથી તે રામ છે. સર્વ પ્રદેશે શુદ્ધ પ્રકટ મૂર્તિમાન ચૈતન્યધાતુમય હોવાથી તે શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ છે. સહજ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં સહજ નિઃપ્રયાસપણે નિરંતર વર્તી રહ્યા હોવાથી તે સાહજાત્મસ્વરૂપ છે. ઇત્યાદિ અનેક યથાર્થ તત્ત્વવાચક નામથી આ જિન પરમાત્મા-આર્હત ભગવત્ ઓળખાય છે.

“શિવ શંકર જગદીશ્વર, ચિદાનંદ ભગવાન લલના.

જિન અરિહા તીર્થે કર, જ્યોતિસરૂપ અસમાન....લલના....શ્રીસુપાસ.

અલખ નિરંજન વચ્છહ, સકલ જંતુ વિશરામ....લલના.

અભયદાન દાતા સદા, પૂરણ આતમરામ લલના....શ્રી સુપાસ.

પરમ પુરુષ પરમાત્મા, પરમેશ્વર પરધાન લલના.

પરમ પદારથ પરમેષ્ટિ, પરમદેવ પરમાન લલના....શ્રી સુપાસ.

વિધિ વિરચિ વિશ્વંભર, હૃષીકેશ જગનાથ લલના.

અઘહર અઘમોચન ધણી, મુક્તિ પરમપદ સાથ લલના....શ્રી સુપાસ.”

—શ્રી આનંદધનજી

કર્મ છુટ્યાથી જિન છે જિણુ, સર્વજ્ઞ જ્ઞાને વ્યાપક વિણુ;

શંકર સહુતું શં કરવાથી, હરિ પુરુષોત્તમ અઘ હરવાથી....જય જિન દેવા !

સહજ સ્વરૂપે સ્વયં પ્રગટ્યાથી, પ્રજ્ઞ સ્વયંભૂ બુદ્ધ બુઝ્યાથી;

રામ તમે છે આતમરામી, સ્વામ તમે છે ચૈતનસ્વામી....જય.

—પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા. (સ્વરચિત)

૬. અર્હત્ ચૈત્ય : જિનપ્રતિમાપ્રતિષ્ઠા

“જહ સિદ્ધાણ પતિઠ્ઠા તિલોગચૂડામણિમિ સિદ્ધપદે ।

આચંદસરિયં તઢ હોઝ હમા સુપતિઠ્ઠત્તિ” —શ્રી હરિભદ્રસૂરિ (પંચાશક, ૮-૩૪)

જય સહજ સ્વરૂપી શુદ્ધચૈતન્યમૂર્તિ ! શ્રીમદ્ ભગવદર્હત્ ચૈત્ય તે શાન્તમૂર્તિ !

કરતું ચિતસમાધિ અર્પતું આત્મશાંતિ, હરતું ભવઉપાધિ કાપતું મોહજાતિ
સ્વરચિત (આ અંથનું મંગલાચરણ)

આમ જેનામાં સદ્દેવપણાના સકલ અવિકલ ગુણલક્ષણ વિદ્યમાન છે એવા શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ ભાવચૈત્ય અર્હત્ ભગવત્ જેમ પરમ વંદ્ય, પરમ પૂજ્ય, પરમ ઉપાસ્ય, પરમ આરાધ્ય, પરમ સેવ્ય છે, તેમ તે અર્હત્ ભગવંતનું સતત

‘જિન પડિમા સ્મરણ કરાવનાર, તે ભગવાનના પરમશાંતરસનિમગ્ન સ્વરૂપનું
જિન સારખી’ પ્રતિબિંબ પાડનાર ‘જિનબિંબ’-જિનપ્રતિમારૂપ દ્રવ્યચૈત્ય પણ

પરમ ઉપકારી નિમિત્ત સાધન બાણી મુમુક્ષુએ પરમ ભક્તિથી વંદવા યોગ્ય, પૂજવા યોગ્ય, ઉપાસવા યોગ્ય, આરાધવા યોગ્ય, સેવવા યોગ્ય છે. આ અંથમાં ‘ચૈત્ય’ નો અર્થ,—‘ચિત્’ અંતઃકરણ તેનો ભાવ વા કર્મ તેને ‘ય’ પ્રત્યય લાગવાથી ‘ચૈત્ય’-એમ વ્યુત્પત્તિ અર્થ પરથી પ્રશસ્ત સમાધિચિત્તના ઉત્પાદકપણાને લીધે—પ્રશસ્તસમાધિ-ચિત્તોત્પાદકત્વાદર્શચૈત્યાનિ—‘અર્હત્’ ‘પ્રતિમા’—એમ સ્પષ્ટ કહ્યો છે. પ્રતિ = સામું, મા = માપવું, એટલે જેવું વીતરાગ જિન ભગવાનનું સ્વરૂપ છે, તેવું જ સામું માપ કરી શકાય એવું જિનસ્વરૂપ-વીતરાગસ્વરૂપ પ્રતિમાપિત કરે તે ‘જિનપ્રતિમા’ છે; તે જિન ભગવાનના પ્રગટ મૂર્તિ થયેલા વીતરાગ ભાવને જે મૂર્તિમાન કરે તે ‘જિનમૂર્તિ’ છે. જે પ્રશાંત દ્રવ્યચૈત્યના-જિનપ્રતિમાના-વીતરાગમૂર્તિના દર્શનથી તે પરમ શાંતરસનિમગ્ન ભાવચૈત્યનું-શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ ભાવજિનનું સદા સ્મરણ થવાનું-ચિંતવન થવાનું-ધ્યાવન થવાનું ઉત્તમ નિમિત્ત થાય, તે ભગવાનના કાયમી અખંડ સ્મારકરૂપ જિનપ્રતિમા જીવને

પરમ ઉપકારી અવલંબન સાધન છે. અને એટલા માટે જ ‘જિન પડિમા જિન સારિખી’— જિનપ્રતિમાને જિન સારિખી ગણી તેની વંદના—પૂજનાનું શાસ્ત્રકારોએ સ્પષ્ટ વિધાન કર્યું છે,—જેનું આ ચૈત્યવન્દન સૂત્ર પોતે જ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. તેમજ—‘જેમ ત્રિલોકચૂડામણિ સિદ્ધિપદમાં (શાશ્વત સિદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં) સિદ્ધોની પ્રતિષ્ઠા છે, તેમ ચંદ્ર—સૂર્ય છે ત્યાંલગી આ સુપ્રતિષ્ઠા હો!’ એવા પ્રકારે જિનાલયમાં જિનપ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા વેળાએ ભાવના કરવાનું જે વિધાન પંચાશકશાસ્ત્રમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ કર્યું છે, તે પણ આ જિનપ્રતિમાની વંદના—પૂજનાની જગતમાં મહાપ્રતિષ્ઠા જ કરે છે.

જિનમુદ્રાના દર્શન થતાં મુમુક્ષુને ભાવ ઉપજે છે કે—આ મૂર્તિ જાણે ‘અભિયભરી રચી’ હોયની! સકલ ઉપમાનથી વિલક્ષણ હોઈ, એને કોઈ ઉપમા ઘટતી નથી. આ શાંતસુધારસ ઝીલી રહી છે ને તેને નિરખતાં કેમે કરી તૃપ્તિ ‘અભિયભરી ઉપજતી નથી. અને તેના સહજ ઉદ્ગાર નીકળી પડે છે કે—
‘મૂરતિ રચી રે’ અહો! આની દૃષ્ટિ કેવા × પ્રશમરસમાં નિમગ્ન થયેલી છે! આનું મુખકમલ કેવું પ્રસન્ન, શાંત, સૌમ્ય છે! નથી દેખાતી આના બોળામાં કામિની કે નથી આના હાથમાં કોઈ હંથિયાર! અહો! સમભાવભરી એની દૃષ્ટિ જાણે સમ પરિણામે જગતને દેખી રહી છે! એની પ્રસન્ન મુખમુદ્રા પરમ ચિત્તપ્રસન્નતા વ્યક્ત કરી રહી છે! એની અસંગતા જાણે સર્વ પરભાવની પરિવર્જના પ્રકાશી રહી છે! એના ખુલ્લા ખાલી હાથ જાણે એમ સૂચવી રહ્યા છે કે અમને હવે આ ચિત્રવિચિત્ર જગત સાથે કાંઈ લેવાદેવા નથી. અમે અમારું કામ કરી લીધું છે, હવે અમારે કંઈ પણ કરવાપણું રહ્યું નથી. અહો! ભાવઅર્હત ભગવાનના ભાવનું આવું સૂચન કરતી આવી અદ્ભુત નિર્વિકાર મુદ્રા મેં પૂર્વે કદી પણ દીઠી નહોતી. ખરેખર! જગતમાં કોઈ વીતરાગ દેવ હોય તો તે આવા જ ઘટે. હું ધન્ય છું, ધન્ય છું, કે આવી દિવ્ય મૂર્તિના મને દર્શન થયાં. એમ ભાવતાં તેના શેમાંચ ઉલ્લસિત થાય છે, અને તેનો અંતરાનંદ તનમાં નહિ સમાતાં આનંદાશ્રુધારારૂપે છલકાય છે.

“અભિયભરી મૂરતિ રચી રે, ઉપમા ન ઘટે કોય;

શાંતસુધારસ ઝીલતી રે, નિરખત તૃપ્તિ ન હોય....

વિમલજિન દીકાં લોયણ આજ.”—શ્રી આનંદધનજી

“ઉપશમરસભરી સર્વજનશંકરી, મૂર્તિ જિનરાજની આજ ભેટી;

કારણે કાર્યનિષ્પત્તિ શ્રદ્ધાન છે, તિણે ભવબ્રમણની લીડ મેટી. સહજ.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી.

* “પ્રશમરસનિમગ્નં દૃષ્ટિયુગ્મં પ્રસન્નં, વદનકમલમજ્ઞઃ કામિનીસદ્ગચ્ચન્યઃ।

કારયુગમપિ યત્તે શસ્ત્રસંબંધવન્ધ્યં, તદ્વસિ જગતિ દેવો વીતરાગસ્તવમેવ ॥”

—મહાકવિ ધનપાલ

III. સાધના શુદ્ધિ : શુદ્ધ સેવા

“ જે જાણે અરહંતે દબ્બત્તગુણસપજ્જયસેહિ ।

સો જાણે નિયઅપ્પા મોહો खलु जाईय तस्स लयं ॥ ”—મહર્ષિ કુંદુંદાચાર્યજી

“ પરમેશ્વર અવલંબને રાગ્યા જે જીવ,

નિર્મલ સાધ્યની સાધના તેહ સાધે સદીવ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

જે આવા દ્રવ્ય-ભાવ ચૈત્યરૂપ પુષ્ટ આલંબન નિમિત્તરૂપ અર્હત ભગવાનનું—
જિનદેવનું અવલંબન લે છે, તેઓ જ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ ધર્મરૂપ નિર્મલ સાધ્યની સાધના

સદાય સાધે છે; તેઓ જ ભગવાનની શુદ્ધ ભક્તિરૂપ આરાધના,

‘સંભવ દેવ તે ઉપાસના, સાધના, સેવના કરવાને સમર્થ થાય છે. એટલે મોક્ષફળના
ધુરે સેવો સેવે રે’ કામી મુમુક્ષુ જીવે તે ભગવાનનું શુદ્ધ આરાધન-સેવન કરવા
તત્પર થવું, તે પોતાના જ આત્મકલ્યાણની-આત્મહિતની વાત છે.

એથી કરીને સૌથી પ્રથમ તે ભગવાનનું સેવન કરવા આત્માથી મુમુક્ષુએ સર્વાત્માથી
પ્રવર્તવું જોઈએ. એટલા માટે જ મહાગીતાર્થ મહામુનિ આનંદધનજી કહે છે કે—

‘સંભવ દેવ તે ધુર સેવો સેવે રે.’ અર્થાત્ આ પરમ ઉપકારી, પરમ કરુણાસિંધુ
ભગવાનને તમે ‘ધુરે’ સૌથી પ્રથમ, સૌથી પહેલું, પરમ પ્રધાનપદ આપીને સેવો, બીજા
બધા કાર્ય કરતાં એને પહેલું સ્થાન આપીને સેવો. જગત્તા બીજા બધાં કામ તુચ્છ-
અદ્વ્ય ફળદાયી આ લોક પૂરતાં જ ઉપયોગી કે ઉપકારી છે. પણ આ પ્રભુસેવારૂપ ખરેખર
‘સ્વાર્થ’ કાર્ય તો પરમ મોક્ષફળદાયી અને આ લોક-પરલોકમાં આત્માનું પરમ
કલ્યાણકારી, પરમ ઉપકારી છે. માટે એ પ્રભુસેવાને પરમ ઉપાદેય ગણી, જગત્તા અન્ય
કોઈ પણ પદાર્થ કરતા અનંતઅનંતગણા મહિમાવાન આ પરમ ‘અર્હત’ પ્રભુને પરમ
પૂજના પાત્ર, પરમ પૂજ્ય, પરમ આરાધ્ય, પરમ ઉપાસ્ય અને પરમ સેવ્ય ગણી, તેની
પૂજામાં, તેની આરાધનામાં, તેની ઉપાસનામાં, તેની સેવનામાં સૌથી પ્રથમ તત્પર થાઓ !

અને તે શુદ્ધ સેવા કેવા પ્રકારે કરવી જોઈએ તે માટે આનંદધનજી કહે
છે કે—‘લહી પ્રભુ સેવન લેહ’,—પ્રભુના સેવનનો લેહ લહી-પામી-બાણી-સમજી

તમે સર્વેથી તે સ્વરૂપના સ્વામી એવા પ્રભુને સેવો ! આ

‘લહી પ્રભુ સેવન લેહ’
લોકિક રીતથી સેવે છે, આ લોક-પરલોક સંબંધી લોકિક ફલની

આકાંક્ષાથી-આશાથી સેવે છે, અથવા ક્રોધ-માન-માયા લોભ આદિ

દશ સંજ્ઞા સહિતપણે સેવે છે. આમ અલૌકિક દેવની લોકિક ફલ-કામનાથી લૌકિકપણે
કરાતી સેવા તે શુદ્ધ સેવા નથી. શુદ્ધ સેવા તો (૧) પ્રભુ પ્રત્યે પરમ ઉપાદેય ખુદિપૂર્વક,

(૨) આહારાદિ દશ સંજ્ઞાના નિરોધ સહિત, (૩) આ લોક-પરલોક સંબંધી કામના રહિતપણે-નિષ્કામપણે કરવામાં આવે તો જ થાય. આવી જે સંશુદ્ધ સેવા છે, તે જ અત્રે યોગબીજરૂપ થઈ પડે છે.

ત્યારે તે સેવનનો લેહ શું છે? તો કે ‘સેવન કારણ પહેલી ભૂમિકા રે અભય અદ્વેષ અખેદ.’ પ્રભુસેવનના કારણરૂપ પહેલી ભૂમિકા અભય, અદ્વેષ ને અખેદ છે, માટે તમે અભય, અદ્વેષ, ને અખેદ પ્રાપ્ત કરી પ્રભુની સેવા કરો.

‘સેવન કારણ પ્રથમ ભૂમિકા બંધાયા વિના ઉપલી ભૂમિકા બંધાય નહિ’, માટે તમે પહેલી ભૂમિકા રે પ્રભુસેવારૂપ અલૌકિક પ્રાસાદની પ્રથમ દંઢ ભૂમિકા બાંધો, મજબૂત અભય અદ્વેષ અખેદ’ પામેા નાંખો.—કે જેથી કરીને અનુબંધથી તે મહા દિવ્ય પ્રાસાદનું સાંગોપાંગ નિર્માણ સંપૂર્ણ કરી, તેના પર મુક્તિરૂપ કલશ ચઢાવી,

વસ્તુસ્વરૂપની સિદ્ધિરૂપ ‘વાસ્તુ’ કરાવી, તે અનુપમ પ્રાસાદમાં નિરંતર નિવાસ કરવાનું પરમ સૌભાગ્ય તમે પ્રાપ્ત કરો! અને તે પ્રથમ ભૂમિકા તો અભય, અદ્વેષ અને અખેદ છે, માટે આ શુભવ્રતી પ્રથમ પ્રાપ્ત કરી, તમે આ આત્મસ્વરૂપનું પ્રભુત્વ પામેલા પરમ પ્રભુને સેવો! તેમાં—પરિણામની અચળતા, ધૂજરાપણું, અસ્થિરપણું, કંપાયમાનપણું, સંક્ષોભપણું તેનું નામ ‘ભય’, તેનો અભાવ તે અભય; કાર્ય પ્રત્યે અરોચક ભાવ, અરુચિ, અણુગમો, અભાવો તેનું નામ ‘દ્વેષ’, તેનો અભાવ તે અદ્વેષ; પ્રવૃત્તિ કરતાં થાકી જઈએ તેનું નામ ‘ખેદ’, તેનો અભાવ તે અખેદ આવા અભય અદ્વેષ પ્રાપ્ત થઈ પ્રભુલક્ષિતામાં આવો અખેદ ભાવ ક્યારે ઉપરે? અચિન્ત્ય ચિંતામણિ સમેા પ્રભુનો અને પ્રભુલક્ષિતાનો મહિમા જ્યારે હૃદયમાં વસે ત્યારે; સુરઘટ, સુરમણિ, સુરતરુ પ્રમુના પરમ મહિમા આગળ તુરંત—પામર બાણે ત્યારે; પ્રભુના શુભ-મકરંદના પાનમાં લીન થયેલો મન-મધુકર સુવર્ણમય મેરુને અને ઈંદ્ર, ચંદ્ર, નાગેન્દ્રાદિને પણ પરમ શ્રીમાન્ પ્રભુપાસે રંક ગણે ત્યારે; પરમૈશ્વર્યસંપન્ન પ્રભુની શુભસંપદા આગળ જ્યારે સુરપતિ-નરપતિ સંપદા દુર્ગંધી કદન્નરૂપ ભાસે ત્યારે. આમ થાય ત્યારે જ પ્રભુલક્ષિતામાં અથાક એવો સાચો અપૂર્વ રંગ લાગે. વળી જ્યારે સંસારાર્થ પરપ્રવૃત્તિમાં જીવ ખેદ પામે, ત્યારે જ આ મોક્ષાર્થ લક્ષિતાપ્રવૃત્તિમાં અખેદ ઉપજે જ્યાંસુધી પરપ્રવૃત્તિમાં અખેદ હોય, ત્યાંસુધી લક્ષિતાદિ આત્મપ્રવૃત્તિમાં અખેદ ઉપજે નહિ. ‘ભવે ખેદ’ થાય ત્યારે ‘શિવે અખેદ’ થાય. પર સાથેની અનંતી પ્રીતિ તોડે તે જ પ્રભુની સાથે પ્રીતિ જોડે.

“ નાથ લક્ષિત રસ ભાવથી રે....મનમોહના રે લાલ.

તુજ બાણ પર દેવ....રે ભવિષ્યોહના રે લાલ.

ચિંતામણિ સુરતરુ થકી રે....મન. અધિકી અરિહંત સેવ...રે ભવિ.

કરો સાચા રંગ જિનેશ્વર, સંસાર વિરંગ સહુ અન્ન રે;

સુરપતિ નરપતિ સંપદા, તે તો દુર્ગંધી કદન્ન રે....કરો સાચા. ”

—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“ મુજ મન તુજ પદ પંકજે રે, લીને શુભ મકરંદ;
રંક ગણે મંદરધરા રે, ઈંદ્ર ચંદ્ર નાગેંદ્ર....વિમલ જિન. ” શ્રી આનંદધનજી.

“ પ્રીતિ અનંતી પર ઘડી, જે તોડે તે જોડે એહ;
પરમ પુરુષથી રાગતા, એકત્વતા હો દાળી શુભગેહ....ઋષભ. ” શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ શુદ્ધ પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા પણ આવી વિકટ ને દુર્ગમ છે, છતાં ‘મુગધ સુગમ કરી સેવન આદરે’, અર્થાત્ અલૌકિક જિનમાર્ગનું જેને જ્ઞાન નથી ને તે દિવ્ય માર્ગને ચર્ચાપણે દેખવાની અલૌકિક સમ્યક્ યોગદૃષ્ટિ જેને ‘કપટરહિત થઈ’ લાધી નથી, તે મુગ્ધ જનો, મૂઠ્ઠા ચાસાની બાલ લોળા જીવો આતમ અરપણા રે, ભગવાનનું સેવન જાણે સુગમ હોય એમ જાણી આદરે છે. પણ આનંદધનપદ રેહ’ પ્રભુની સેવા ‘સોહલી’-સહેલી નથી પણ ઘણી જ દોહલી છે; કારણ કે અવિરાધકપણું થાય નહિં ને જીવના ‘દિલનું કપટ’ જાય નહિં, ત્યાંલગી પ્રભુ પ્રસન્ન થાય નહિં ને તે પરમ કરુણાની કરુણા રૂપે નહિ. પરભાવ પ્રત્યેની પ્રીતિરૂપ વિરાધકપણું ત્રોડાય નહિં, ત્યાંલગી પ્રભુ સાથે પ્રીતિરૂપ આરાધકપણું જોડાય નહિં. શ્રી દેવચંદ્રજીએ કહ્યું છે તેમ ‘પ્રીતિ અનંતી પર ઘડી, જે તોડે તે જોડે એહ.’ શ્રી આનંદધનજીએ પણ એવા જ ભાવથી સ્પષ્ટ પ્રકાશ્યું છે કે- ‘કપટ રહિત થઈ આતમ અરપણા રે, આનંદધનપદ રેહ.’ કપટ રહિત થઈ પ્રભુના ચરણે આત્માર્પણ કરવું એ જ આનંદધનપદ પામવાની રેખા છે. પણ પોતાનો આત્મા અન્યત્ર પરભાવમાં અર્પિત હોય ને કહેવું કે હું આત્માર્પણ કરું છું વા પ્રભુને ભણું છું, તો તે પ્રગટ કપટ છે, આત્મવંચન છે. આવું પરભાવમાં આસક્તિરૂપ કપટ ન ત્યજે ત્યાંલગી પ્રભુને ભજવાનું કે પ્રભુચરણે આત્માર્પણ કરવાનું કયાંથી જાને? આ કપટરૂપ ‘માતૃસ્થાનથી’—માયાથી જેની અંતરંગ પરિણતિ અને વૃત્તિ પરભાવ-વિભાવમાં રાચી રહી છે, તે મુગ્ધજન બહિરંગ વૃત્તિથી સેવાની ગમે તેવી ચેષ્ટા કરે, તોપણ તે સાચી કાર્યસાધક વા સમ્યક્ કેમ જાને? શ્રી દેવચંદ્રજીનું માર્મિક રહસ્યપૂર્ણ વચન છે કે—

“દ્રવ્ય ક્રિયા સાધન વિધિ યાત્રી, જે જિન આગમ વાંચી;
પરિણતિ વૃત્તિ વિભાવે રાચી, નિષ્ણે નવી થાયે સાચી”—શ્રી દેવચંદ્રજી

“લઘ્વાદિનિમિત્તં માતૃસ્થાનતઃ સમ્યક્કરણંપિ શુભભાવાનુપવત્તિરિતિ ।
ન, તસ્ય સમ્યક્કરણત્વાસિદ્ધેઃ । ૬૦” ભતિતવિસ્તરા (જુઓ આ અંથ પૃ. ૧૭ થી ૧૯)

એક ને એક જ અનુષ્ઠાન-ક્રિયામાં કર્તાના ભાવભેદ-આશયભેદ પ્રમાણે ફલભેદ હોય છે. માટે વિષ, ગર, અનુષ્ઠાન, તદ્દેતુ અને અમૃત એ પાંચ અનુષ્ઠાન પ્રકારનું સ્વરૂપ સમજી, મુમુક્ષુએ સત્અનુષ્ઠાન જ સેવવા યોગ્ય છે. આ વિષ-ગર અનુષ્ઠાન લોક સંબંધી ધન-કીર્તિ-પૂજાસત્કાર આદિ ફલકામનાથી જે કરવામાં આવે તે વિષ અનુષ્ઠાન છે; કારણ કે સત્ચિત્તને

અમૃત-તદ્દેતુ અનુષ્ઠાન મારી નાંખતું હોવાથી અને તુચ્છ સૃષ્ટિ વડે કરીને મહત્ત્વ એવા ઉપાદેય સત્અનુષ્ઠાનની આશાતનારૂપ ઘટું હોવાથી તે આત્માને વિષરૂપે પરિણમી ખરેખર વિષઅનુષ્ઠાન થઈ પડે છે. પરલોક સંબંધી

ફલકામનાથી કરવામાં આવતું અનુષ્ઠાન પણ તે જ કારણથી આત્માને ગરૂપે (Slow poison) પરિણમી, કાલાંતરે લણી ગર અનુષ્ઠાન થઈ પડે છે. સંમૂર્જનજ ક્રિયા જેમ તત્ત્વસમજણ વગર કરવામાં આવતું અનુષ્ઠાન કયું ન કર્યા બરાબર હોઈ અનુષ્ઠાન થઈ પડે છે. સદનુષ્ઠાન પ્રત્યેના સગથી-બહુમાનથી કરવામાં આવતું અનુષ્ઠાન, શુભ ભાવના અંશને લીધે સદનુષ્ઠાનનો હેતુ-તર્કેતુ થઈ પડે છે. આ જિન ભગવાને કહ્યું છે એમ જાણી, ભાવસારપણે સવેગરંગથી કરવામાં આવતું અનુષ્ઠાન, આત્માને અમૃતરૂપે પરિણમતું હોવાથી અમૃત અનુષ્ઠાન થઈ પડે છે. માટે આમાં વિષ અને ગર એ બન્ને પ્રકારના વિક્રિયારૂપ અનુષ્ઠાનને હાલાકલ વિષ જેવા આત્મઘાતક જાણી દૂરથી ત્યજી દઈ, ત્રીજા અનુષ્ઠાનને કયું ન કર્યા બરાબર એવું અક્રિયારૂપ જાણી આત્માથી મુમુક્ષુએ તો આત્માને અમૃતરૂપે પરિણમતું એવું સત્ક્રિયારૂપ અમૃતઅનુષ્ઠાન કે તેના હેતુરૂપ તર્કેતુઅનુષ્ઠાન એકાંત શુદ્ધ આત્માથી જ આદરવા યોગ્ય છે.

જેમ રાધાવેદ્ય સાધનારા બાણાવળીનો લક્ષ રાધાની (પૂતળીની) કીકી પર જ હોય, તેમ આરાધક પુરુષ સતત આત્મસિદ્ધિનો જ લક્ષ સખી સર્વ શુદ્ધ આરાધના કરે, સર્વ આત્મસાધન સેવે; જાનની ખાલી પોકળ વાતો કરવ રૂપ શુષ્કજ્વાલીપાણું શુદ્ધ આરાધના: નહિ કરતાં, શમસવેગાદિ તથા સમિતિ ગુપ્તિ આદિ સર્વ 'નિશ્ચય સખી લક્ષમાં, 'પરમાર્થ હેતુમૂળ વ્યવહાર' આગરે; તેમજ અંતર્ભેદરહિતપણે-સાધન કરવાં સૌચ' અનુપયોગપણે યંત્રવત્ કરાતી માત્ર બાહ્ય ક્રિયામાં રાચવારૂપ ક્રિયાજડપાણું નહિ કરતાં, તે તે અવશ્ય કરવા યોગ્ય પદ્ધતિવ્યકાદિ ક્રિયામાં આત્મોપયોગપણે ઊંઠા ઉતરી તેનો અધ્યાત્મરસ ગ્રામે. જેમકે—સામાયિકની પ્રતિજ્ઞા લેતાં તે સમભાવમાં સ્થિતિ કરે, પ્રત્યાખ્યાન કરતાં પરભાવ પચ્ચમે, સ્વાધ્યાય કરતાં આત્મભાવમાં વર્તે, ચૈત્યવન્દનતાંતર્ગત ચતુર્વિંશતિ સ્તવ કરતાં પ્રભુનો સહજાત્મ-સ્વરૂપ ભાવ ચિંતવે, સદ્ગુરુવંદન કરતાં તેમનું આત્મારામીપણું ભાવે, પ્રતિક્રમણ કરતાં સ્વરૂપાતિક્રમ દોષની ક્ષમા યાચી સ્વરૂપસ્થાનમાં પ્રતિ-પાણું ક્રમણ-ગમન કરે, અને કાર્યોત્સર્ગ કરતાં દેહાતીત દશાનો અનુભવ અભ્યાસ કરે, આમ સર્વ દ્રવ્ય ક્રિયા તે આરાધક પુરુષ અધ્યાત્મપરિણતિરૂપ ભાવક્રિયાના અનુસંધાનપૂર્વક કરે; અને ચઢતા પરિણામ સખી ઉત્તરોત્તર ક્રિયાશુદ્ધિથી પ્રીતિઅનુષ્ઠાન આદિ ચાર પ્રકારની અનુષ્ઠાનકક્ષાઓને સ્પર્શે. અર્થાત્ પ્રસ્તુત ક્રિયા પ્રત્યેના પરમ પ્રેમથી પ્રીતિઅનુષ્ઠાન આદરે. પરમ પ્રીતિયુક્ત પૂજ્યભાવથી ભક્તિઅનુષ્ઠાન આદરે. શાસ્ત્રચયન અનુસાર યથાસૂત્ર આદર્શ અચરણરૂપ વચનઅનુષ્ઠાન આદરે. અને પછી અભ્યાસજન્ય દૃઢ સંસ્કારથી વચનના સંગ-અવલંબન વિના આપોઆપ પ્રવર્તતું, એવું સર્વ પરભાવ-વિભાવના સંગસ્પર્શ વિનાનું અસંગઅનુષ્ઠાન આદરે અને આમ અમૃતક્રિયાના અનુષ્ઠાનથી આત્માને અમૃત કરે.

આમ મુખ્યજનો ભલે ગમે તેમ માનતા હો, પણ વાસ્તવિક રીતે આ સેવાનું સ્વરૂપ વિચારીએ તો 'સેવન અગમ અનૂપ'—આ સેવન અગમ અને અનુપમ છે. તસ્વારની

ધાર પર સ્થિતિ કરવી સોહલી છે, પણ જિન ભગવાનની ‘ચરણસેવા’ ‘સેવન અગમ અનૂપ’ હોહલી છે; તરવારની ધર પર બાણગરો નાચતા દેખાય છે, પણ આ ચરણસેવાની ધારા પર દેવો પણ રહી શકતા નથી. અને તેવા પ્રકારે ભક્તશિરોમણિ શ્રી આનંદધનજીએ ગાયું છે—

“ધાર તરવારની સોહલી હોહલી ચૌદમા જિનતણી ચરણ સેવા;
ધાર પર નાચતા દેખ બાણગરા, સેવના ધાર પર રહે ન દેવા.”

—શ્રી આનંદધનજી

“શિવગતિ જિનવર દેવ, સેવ આ હોહલી હો લાલ.
પર પરિણતિ પરિત્યાગ, કરે તસુ સોહલી હો લાલ.
આશ્રવ સર્વ નિવારી, હો જે સંવર ધરે હો લાલ.
જે જિન આણા લીન, પીન સેવન કરે હો લાલ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

દ્રવ્યથી અને ભાવથી આ ચરણસેવાનું કેવું દુર્ગમપણું છે, તે તેનું સામાન્ય સ્વરૂપ વિચારવાથી પણ સમજી શકાશે. પ્રભુના સ્વરૂપાચરણ ચરણના સ્મરણપૂર્વક તેમના ચરણ-કમળ પ્રત્યે વંદન, પૂજન, નમન, શુભસ્તવન એ આદિ દ્રવ્ય શુદ્ધ દ્રવ્યભાવ ચરણસેવા ચરણસેવા છે. પ્રભુ સાથે અલેદ થવાની ઇચ્છા, ‘આનંદધનરસરૂપ’ થવાની ભાવના, પરભાવમાં નિષ્કામપણું, વિભાવ છાંડી સ્વભાવમાં વર્તવું, આશ્રવ ત્યજી સંવર ભાવ ભજવો, આત્મામાં જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ તથારૂપ આત્મશુભ-ભાવનું પરિણમવું—પ્રગટપણું થવું, અર્થાત્ પ્રભુના સ્વરૂપધ્યાનના આલંબને આત્માનું સ્વરૂપાચરણની શ્રેણીએ ચઢતા જવું, યાવત્ યથાખ્યાત ચારિત્રરૂપ પરિપૂર્ણ સ્વરૂપાચરણને પામવું તે સર્વ ભાવચરણ સેવા છે. અત્રે દ્રવ્ય સેવાનો પ્રત્યેક પ્રકાર પણ ભાવ પર આરોહવા માટે જ છે, ને તેમ થાય તો જ ભાવજનનયોગ્ય તે ‘દ્રવ્ય’ એ વ્યાખ્યાનુસાર તેનું સંકળપણું છે; નહિં તો ભાવનું કામ-ઠેકાણું ન હોય તો ‘અનુપયોગો વ્રવ્ય’ અનુપયોગ તે દ્રવ્ય એ બીજી વ્યાખ્યાનુસાર તેનું પરમાર્થનિષ્કળપણું છે. એટલે જ ભાવના અનુસંધાનવાળી દ્રવ્ય સેવાને પણ જ્ઞાનીઓએ પ્રશંસી છે.

“દ્રવ્ય સેવ વંદન નમનાદિક, અર્ચન વળી શુભપ્રામોહ;
ભાવ અલેદ થવાની ઇહા, પરભાવે નિઃકામોહ....શ્રી ચંદ્રપ્રભા
શ્રી ચંદ્રપ્રભ જિનપદ સેવા, હેવાએ જે હળિયાલ;
આતમ અનુભવ શુભથી મળિયા, તે ભવભયથી ટળિયાલ....શ્રીચંદ્રપ્રભા
દ્રવ્યથી પૂજા રે કારણ ભાવનું રે, ભાવ પ્રશસ્ત ને શુદ્ધ;
પરમ ઇષ્ટ વાલ્હા ત્રિભુવન ધણી રે, વાસુપૂજ્ય સ્વયંબુદ્ધ....પૂજના.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

“એમ પૂજા બહુ લેદ સુણીને, સુખદાયક શુભ કરણી રે;
ભવિક જીવ કરશે તે લેશે, આનંદધનપદ ધરણી રે....સુવિધિ.”

—શ્રી આનંદધનજી

અને આ શુદ્ધ પ્રભુસેવા અગમ છે એટલું જ નહિં, પણ અનુપમ છે, અર્થાત્ આ જગત્તે વિષે એણું કોઈ ઉપમાન નથી કે જેની તેને ઉપમા આપી શકાય; કારણ કે આ ભગવાનનું સ્વરૂપ અનુપમ છે ને તેની ચરણસેવા કરે છે તે પણ તેવા જ અનુપમ આત્મસ્વરૂપને પામે છે, એટલે તે સેવા પણ અનુપમ છે. દીપકને ઉપાસી વાટ જેમ દીવો બને છે તેમ આ આનંદધનસ્વરૂપ પરમાત્માના ચરણની ઉપાસનાથી આત્મા પણ સ્વરૂપાચરણની શ્રેણીએ ચઢી તેવો જ આનંદધનસ્વરૂપ પરમાત્મા થાય છે.

જિન ઉપાસી જિન થાય જીવો, દીપ ઉપાસી વાટ જ્યું દીવો;
જિન સહજાત્મસ્વરૂપી એવા, ભગવાન દાસના શરણ સુદેવા....જય જિન દેવા !
—પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા (સ્વરચિત)

卐

IV

ગ્રંથ અભિધેય વિષયઃગ્રંથવસ્તુ દિગ્દર્શન

લલિત અમૃત વાક્યે સત્પદે વિસ્તરેલી, લલિત વિસતરા આ સૂત્ર-સ્વર્ણે ગુંથેલી;
પ્રતિપદ જ પરોવ્યા ન્યાય મૌકિક અંગે, ઋપિવર હરિભદ્રે ભક્તિ સંવેગરંગે.

—સ્વરચિત (આ ગ્રંથનું મંગલાચરણ)

અત્રે જે ‘જૈત્ય’નું—ભાવઅર્હત્ ભગવત્ની પ્રતિનિધિરૂપ સ્થાપનામૂર્તિનું—જિન-પ્રતિમાનું પરમ ઉપાદેયપણું પ્રતિષ્ઠાપન કર્યું, તે જૈત્ય (જિનપ્રતિમા) પ્રત્યે તે અર્હત્ ભગવત્ના સ્વરૂપસ્મરણપૂર્વક જે યથાવિધિ વંદનક્રિયા તે જૈત્યવન્દન; જૈત્યવન્દન સૂત્ર, તે જૈત્યવન્દનના લાવને પરમ અર્થજાલીર પદોમાં સૂત્રિત કરતું તે ‘લલિતવિસ્તરા’ વૃત્તિ, જૈત્યવન્દનસૂત્ર; તે જૈત્યવન્દન સૂત્રના પરમાર્થઆશયનું અપૂર્વ ચિદ્દેહમવિશોધિની તત્ત્વદર્શન વિસ્તારતી તત્ત્વદર્શિની તે ‘લલિતવિસ્તરા’ વૃત્તિ; ટીકા અને તે ‘લલિત વિસ્તરા’નો પણ પરમાર્થઆશય વ્યંજિત કરતું વિવેચન વિસ્તારતી તે આ ભગવાનના દાસની ભગવાનને ભક્તિ-કુસુમાંજલિરૂપ ‘ચિદ્દેહમવિશોધિની’ ટીકા. આટલું સામાન્ય સૂચન કરી આ ગ્રંથના અભિધેય વિષયનું દિગ્દર્શન કરાવશું.

અત્રે મૂળ જૈત્યવન્દન સૂત્રના વિષય પર આવતા પહેલાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ આ લલિતવિસ્તરા ગ્રંથની સવિસ્તર પ્રસ્તાવના આલેખી છે; અને તે અતીવ ઉપયોગી

હોવાથી આ વિવેચકે તેનું વિરતૃત વિવેચન કર્યું છે, એટલે અત્રે પ્રસ્તાવના દિગ્દર્શન તેનું પિષ્ટપેષણ નહિ કરતાં સુસ વાંચકને તેનું સાધનત અવલોકન કરવાની ભલામણ કરીએ છીએ. આ પ્રસ્તાવનામાં ચૈત્યવન્દનના સફલપણા અને સમ્યક્કરણની પુષ્ટ મીમાંસા કરી, અધિકારી-અનધિકારીનો સૂક્ષ્મ વિવેક દર્શાવી, અપવાદનું પકડાતું આગળ ધરનારાઓને મુખ્યપેટિકા કરી, આગમવિહિત શ્રેયોમાર્ગની ઉદ્દેશપણા ઉદ્દેશી, અને ‘આ શ્રેયોમાર્ગ મહાપુરુષ, ક્ષીણપ્રાય કર્મવાળા, વિશુદ્ધઆશયી, ભવઅખલુમાની એવા અપુનર્જંધકાદિને વ્યવસ્થિત છે, અન્યોનો પુનઃ શુદ્ધદેશનાના અનર્હપણાને (અયોગ્યપણાને) લીધે અનધિકાર જ છે,’ એમ હરિભદ્રજીએ, ભવાસિનંદીઓને આ ચૈત્યવન્દનના અનધિકારી ઠરાવી અનાદત કરી, સાચા મુમુક્ષુ આત્માથી એવા અપુનર્જંધકાદિ દશાવાળા અધિકારીઓને જ અત્ર અધિકારી ગણી, તેઓને જ ઉદ્દેશીને પ્રસ્તુત વિષયનો પ્રારંભ કર્યો છે. અને તેમાં પ્રથમ વ્યાખ્યાના પદ-પદાર્થ આદિ છ પ્રકાર દર્શાવી, જિજ્ઞાસા-શુરુયોગ-વિધિપરતા આદિ સપ્ત વ્યાખ્યાંગોની વિચારણામાં — ‘ધર્મે પ્રતિ મૂલમૂલતા વન્દના’ — ધર્મ પરત્વે મૂલમૂલ વન્દના છે એ મહા-સૂત્રથી ભક્તિમાર્ગની મહાપ્રતિષ્ઠા કરી, ‘યથાર્થનામા, સ્વપરતંત્રવિદ્, પરહિતનિરત, પરાશયવેદી એવા શુરુ સાથે સમ્યક્ સંબંધ તે શુરુયોગ, — આના વિપર્યયથી (ઉલટા પ્રકારથી) વિપર્યય (ઉલટો પ્રકાર, અશુરુયોગ)’ એમ કહી, શુભુશુભુશુરુ સ્વપરસમયના જાણુ, આત્મજ્ઞાની ગીતાર્થ શુરુનો પુરસ્કાર કરી, તેથી ઉલટા પ્રકારના અગીતાર્થ અજ્ઞાની અસમયજ્ઞ એવા અશુરુ અથવા કુશુરુનો તિરસ્કાર કર્યો છે, — તે એટલે સુધી કે, ‘તદ્વ્યાખ્યાનમપિ અધ્યાખ્યાનમેવ અમંથવાસ્પર્શનીયન્યાયેનાનર્થફલમેતત્’ — તેનું — અશુરુનું વા કુશુરુનું વ્યાખ્યાન પણ અવ્યાખ્યાન જ છે, — અલક્ષ્ય-અસ્પર્શનીય ન્યાયથી આ અનર્થ-ફલવાળું છે, એમ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વીરપુત્ર હરિભદ્રજીએ વીરગર્જના કરી છે; અને છેવટના અદ્વયભવતા વ્યાખ્યાંગમાં ડિંડિમનાદથી ઉદ્દેશ્યું છે કે — ‘નદિ દીર્ઘદૌર્ગત્યમાક્ ચિન્તામણિરત્નાવાસિહેતુઃ, પથમેય નાનેકપુદ્ગલપરાવર્ત્તમાજો વ્યાખ્યાન્નમ્’ — દીર્ઘદૌર્ગત્ય-ભાગી જેમ ચિન્તામણિરતનની પ્રાપ્તિને યોગ્ય હોય નહિ, તેમ અનેકપુદ્ગલપરાવર્ત્ત જેટલા દીર્ઘસંસારભાગીઓ આવા અચિન્ત્યચિન્તામણિ સમા ચૈત્યવન્દનની પ્રાપ્તિને યોગ્ય હોય નહિ, પણ ચરમાવર્ત્તવર્ત્તિ અપુનર્જંધકાદિ જ આને યોગ્ય હોય.

આટલી પ્રસ્તાવના કરી હરિભદ્રજીએ, ચૈત્યવન્દન કરતાં પૂર્વે પ્રણિપાતદણ્ડક સૂત્ર (નમુત્યુષું) પઢવું જોઈએ એટલા માટે, — તેની જ આદિમાં વ્યાખ્યા કરી છે; અને તે પ્રણિપાતદણ્ડક સૂત્ર પઢતાં પહેલાં પણ સાધુએ કે શ્રાવકે કેવા પ્રણિપાતદણ્ડકનું નવ પૂર્વવિધિથી અપૂર્વ ભાવવૃદ્ધિ કરવી જોઈએ તે દર્શાવતો દ્રવ્યથી અને ત્રિભાગમાં વર્ગીકરણ ભાવથી પરમ સુંદર પૂર્વવિધિ દાખવી, આ ભાવિતાત્મા મહાત્માએ વર્ગીકરણ : હરિભદ્રજી પરમ ભક્તિપ્રવણ હૃદયે પ્રણિપાતદણ્ડક સૂત્રનો અવતાર કરી, મૌલિકસંશોધન તેના ૩૨ અથવા ૩૩ આલાપકોનું (આલાવાનું) નવવિભાગમાં અપૂર્વ વર્ગીકરણ કર્યું છે. (જુઓ પૃ. ૬૪-૬૫) આ ચૈત્યવન્દન

સૂત્રાન્તર્ગત આ પ્રણિપાતદણ્ડક સૂત્રની તત્ત્વસંકલના કેવી અદ્ભુત છે, તેનું સ્વપ્રજ્ઞાથી પરમ અદ્ભુત મૌલિક સંશોધન (Original research) કરી અને તેના પદોનું નવ વિભાગમાં સુચુક્તિયુક્ત પરમ બુદ્ધિગમ્ય (Most Intelligent) વર્ગીકરણ (Classification) દર્શાવી, પ્રજ્ઞાનધાન શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ પોતાના પ્રજ્ઞાતિશયનો પરિચય કરાવ્યો છે, જે કેઈ પણ સહૃદયને આ મહામતિ મહાત્માની અપૂર્વ તત્ત્વદષ્ટિ પ્રત્યે સાનંદાશ્ચર્ય બહુમાન પ્રગટાવી નતમસ્તક કરે છે.

અત્રે ૩૨ આલાવા છે અને બીજાના મતે ‘વ્યાવૃત્તછન્ન’ એ આલાવો બુદ્ધે ગણ્યતાં ૩૩ આલાવા છે. તેની નવવિભાગવિભક્ત સંપદની અદ્ભુત સંકલના આ પ્રકારે :

(૧) પ્રથમ બે આલાવા—અર્હંત અને ભગવંત (નમોસ્થુળં અરહંતાણં સ્તોતવ્યસંપદ્ આદિ મગવંતાણં) એ સ્તોતવ્યની—સ્તુતિ કરવા યોગ્યની સંપદ્ (ભાવલક્ષ્મી નવ સંપદની —ભાવઅર્થ) દાખવે છે. આ મૂળ સ્તોતવ્ય સતે જ તેમાં બીજી અદ્ભુત સંકલના બધી સંપદાઓનું નિબંધન થયે છે. આમ આના પર જ બધી ધામધૂમ હોઈ આ સ્તોતવ્યસંપદ્ કેન્દ્રસ્થાને (Central) છે. (અને એટલે જ મુખપૃષ્ઠ પરની ખાસ આકૃતિમાં તેને કેન્દ્રસ્થાને મૂકેલ છે; અને ઇતર સંપદાઓનો તેની સાથેનો કાર્ય—કારણભાવ આવા—ખાણુ ગ્રિહથી દર્શાવ્યો છે.) (૨) એટલે પછી આ સ્તોતવ્યસંપદ્નું પ્રધાન સાધારણ કારણ શું? અસાધારણ કારણ શું? એ દર્શાવ્યું છે. (૩) પછી આ સ્તોતવ્યસંપદ્નો બીજા જીવેને—લોકોને શું ઉપયોગ? શું ઉપકાર? એ દર્શાવવા સામાન્યથી ઉપયોગસંપદ્ અને તેનું કારણ તથા વિશેષથી ઉપયોગસંપદ્ એ કથન કર્યું છે. (૪) આવા પરમ ઉપકારી અર્હંત ભગવંતની સ્વરૂપ-સંપદ્ શી છે તે શા કારણે છે તે દર્શાવી, આ પ્રભુ બીજાઓને પણ આત્મતુલ્ય ફલ આપનારા છે, એમ તેનો મહામહિમા પ્રગટ કર્યો છે. (૫) અને છેવટે શિવ—અચલાદિરૂપ ત્રિદિગતિસ્થાનને પામેલા એઓ અભયસંપદ્ને પ્રાપ્ત છે એમ દર્શાવ્યું છે. એ બધી સંકલના અત્રે વિસ્તારથી નિરૂપણ કરી છે; આ સમસ્તનો—આ વિવેચકે ચોજેલી આ ગ્રંથના સારસર્વસ્વરૂપ—હૃદયરૂપ ખાસ આકૃતિ જે આ ગ્રંથના મુખપૃષ્ઠ પર મૂકેલી છે તે પરથી—સુસ વાંચકને સુગમપણે ખ્યાલ આવશે. આ નવ વિભાગમાં વિભક્ત સંપદ્નું અને તેના શીર્ષકમાં આવતા પદોનું* પછી અનુક્રમે સવિસ્તર વર્ણન કર્યું છે.

તેમાં પ્રથમ કેન્દ્રસ્થ સ્તોતવ્યસંપદ્ દર્શાવતા (૧) અર્હંત, (૨) ભગવંત એ બે બે પદ છે. નમોસ્થુળં અરહંતાણં—અર્હંતોને નમસ્કાર હો! આમ પ્રાર્થના વડે બીજા—

* અત્રે પ્રાપ્ત : પ્રત્યેક પદના વ્યાખ્યાનમાં વિવિધ રસપ્રદ બોધપ્રદ ન્યાયચર્ચા—દાર્શનિક મીમાંસા ગોઠવી છે. તેનું દિગ્દર્શન કરાવતું ખાસ કોષ્ટક આ વિવેચકે ચોખ્યું છે, તે માટે જુઓ

ધાન આદિથી હુલ્લ ભાવે ભાવનમસ્કાર સાધ્ય-સધાવા થોડી છે.

૧. સ્તોતવ્યસંપદઃ ‘કુરાપો ભાવનમસ્કારઃ’ ‘સ્તુત્યં વીજાધાનસાધ્યઃ’. અર્થાત્ આમ અહ્નિત ભગવંત પ્રાર્થનાથી જીવની ચિત્તભૂમિમાં સતપ્રશંસારૂપ ધર્મબીજનો પ્રક્ષેપ થાય છે, જેમાંથી અંકુરાદિકમે યાવત્ મોક્ષરૂપ ફલસિદ્ધિ થાય છે. અને આમ પ્રાપ્ત થતા આ તત્ત્વધર્મરૂપ ભાવનમસ્કારનો ઉત્કર્ષ આદિ ભેદ છે જ, અર્થાત્ ભાવની તરતમતા પ્રમાણે આ ભાવનમસ્કારના પણ જઘન્ય-મધ્યમ-ઉત્કૃષ્ટ આદિ ચઢતા ઉતરતા પ્રકાર હોય જ છે, એટલે આમ ભાવનમસ્કાર વડે ભાવનમસ્કારનું પણ સાધન થતે છે. આ નમસ્કાર છે તે પૂજ્યે છે-‘પૂજાર્થં ચ નમઃ’ અને પૂજા તે દ્રવ્ય-ભાવ સંકેત છે.-પૂજા દ્રવ્યભાવસંક્રોચ’, અર્થાત્ તેમાં કર-શિર-પાદ આદિનો સંન્યાસ (સમ્યક્સંન્યાસ, અદમથી-વિનયથી સ્થાપન) તે દ્રવ્યસંકેત, અને ભાવસંકેત તે વિશુદ્ધ મનનો નિયોગ છે.—‘તત્ર કરશિરપાદાદિસંન્યાસો દ્રવ્યસંક્રોચઃ ભાવસંક્રોચસ્તુ વિશુદ્ધસ્ય મનસો નિયોગઃ’. આ પૂજના ‘પુષ્પ, આભિષ્, સ્તોત્ર, પ્રતિપત્તિ’ એમ ચાર પ્રકાર છે. ને તેઓનું ઉત્તરોત્તર પ્રાધાન્ય છે; તેમાં પ્રથમ ત્રણ દ્રવ્ય પૂજના અંગભૂત છે ને ચોથો પ્રકાર-પ્રતિપત્તિપૂજા ભાવપૂજારૂપ છે. પ્રતિપત્તિપૂજા એટલે શું? જે જિનસ્વરૂપ છે તેના એક અંશથી માંડીને સર્વ અંશ સુધીના અહણ્ય-અંગીકરણ વડે નિજ સ્વરૂપનું આલિભાવન-પ્રગટપણું તે પ્રતિપત્તિપૂજા છે. અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન ભાવથી માંડીને કેવલ-જ્ઞાન ભાવપર્યંત ઉત્તરોત્તર વધતી દશાથી શુદ્ધ આત્મભાવનું અંગીકરણ-પ્રગટપણું તે પ્રતિપત્તિપૂજા છે અને ‘નમોઽસ્ત્વર્હદમ્યઃ’—નમસ્કાર હો અહ્નિતોને, એમાં ‘નમોઽસ્તુ’ એ પરથી સામાન્યથી ભાવનમસ્કાર કહ્યા છે, એમ પોતાનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય બહાર કરી, આચાર્યશ્રી હરિભદ્રજીએ ‘અન્યો તો કહે છે’—‘અન્યે ત્વાહુઃ’ એમ કહી, આ ભાવનમસ્કારની કોઈ ઇચ્છાયોગાદિમાં ઘટના કરે છે એમ બીજાઓનો અભિપ્રાય નોંધી, અત્રે પ્રસંગથી પોતાના પરમ પ્રિય (most favourite) ઇચ્છાયોગ-શાસ્ત્રયોગ-સામર્થ્યયોગનું સ્વરૂપ દર્શાવતા ૯ શ્લોક સ્વચિત યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમથી અવતારી, બીજાઓના અભિપ્રાયે ઇચ્છાયોગાદિની ભાવનમસ્કારમાં ઘટના કરી છે. અત્રે નમસ્કાર હો અહ્નિતોને’ એમાં બહુવચની પ્રયોગ છે, તે એકાત્મવાદી અદ્વૈત મતનું પનરસન કરી અહ્નિતોનું બહુત્વ ખ્યાપન કરવા માટે, તેમજ નમસ્કાર કરનારને ફલાતિશયનું જ્ઞાપન કરવા માટે પ્રયોજેલ છે. (૨) આ અહ્નિતો પણ નામઅહ્નિત, સ્થાપનાઅહ્નિત દ્રવ્યઅહ્નિત, ને ભાવઅહ્નિત એમ અનેક ભેદવાળા છે, તેમાં ‘ભાવઅહ્નિત’ના અહણ્યાર્થે ‘ભગવંત’ એ વિશિષ્ટ પદ મૂક્યું છે. અત્રે ‘ભગ’ શબ્દનો પ્રયોગ સમગ્ર એવા ઐશ્વર્ય, રૂપ, યશ, શ્રી, ધર્મ અને પ્રયત્ન એ છ પ્રકારમાં કરાય છે. આ છએ પ્રકારનું ‘ભગ’ આ અહ્નિતોને કેવું ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ વર્તે છે, એમ સ્પષ્ટ દર્શાવી, આ પદ્ધતિ ભગસંપન્ન હોવાથી આ અહ્નિતો ખરેખરા ‘ભગવંતો’ છે, એમ સુચુક્તિથી પ્રતિષ્ઠાપિત કરી અત્રે આવી સ્તોતવ્ય-સંપદસંપન્ન અહ્નિત ભગવંતોની તાત્ત્વિક મહાપ્રતિષ્ઠા કરી છે.

આ સ્તોત્રવ્યસંપદ્મ અર્હતભગવત્પણું શાને લીધે છે? તેનું કારણ દર્શાવતા આદિકર, તીર્થંકર, સ્વયંસંખુદ્ધ એ ત્રણ પદ્ધતી ઉક્ત સ્તોત્રવ્યસંપદ્મની જ પ્રધાન એવી સાધારણ-અસાધારણ હેતુસંપદ્ કહી છે: (૩) આ અર્હત ભગવંતો ૨. સાધારણ-અસાધારણ આદિકર છે. કોના? અત્માદિગામી જન્માદિ પ્રપંચના પ્રત્યેક હેતુસંપદ્:ગાદિકર આત્મા જેમ પોતપોતાના આત્માદિગામી જન્માદિ પ્રપંચનો આદિ ત્રણ પદ્ કરનારો છે. (creator of his own individual universe) તેમ આ ભગવંતો પણ તેમજ છે. એટલે આદિકર વિશેષણથી મૌલિક સાંખ્યોનું નિગદ્ય કરી સ્તોત્રવ્યસંપદ્મનું પ્રધાન સાધારણ કારણ કહ્યું (૪) આવા આ આદિકરો તીર્થંકરો છે. જેથી સંસારસાગર તરે તે તીર્થં એટલે પ્રવચન વા પ્રવચનાધાર સંઘ; તે તીર્થના કરનારા તે તીર્થંકરો. સંસારસાગર તારનાર આ તીર્થંરૂપ પ્રવચન-જહાજ પરમોત્તમ છે. આવા પરમોત્કૃષ્ટ ધર્મતીર્થના સંસ્થાપનથી આ તીર્થંકર દેવોએ પરમ વિશ્વોપકાર કર્યો છે. (૫) આવા આ આદિકર તીર્થંકરો સ્વયંસંખુદ્ધ હોય છે. આ પરથી મહેશાનુગ્રહથી યોગ-નિયમ હોય છે એમ વદનારા મહેશાનુગ્રહવાદીઓનો-ઈશ્વરવાદીઓનો નિરાસ કર્યો છે. આ તીર્થંકર ભગવંતો ણીળના ઉપદેશ વિના સ્વયં-‘આત્મનૈવ’ પોતે જ પોતાથી જ સમ્યજ્ઞ વરયોધિપ્રાપ્તિથી ‘ખુદ’—મિથ્યાત્વનિદ્રાના અપખમરૂપ (દ્વર થવારૂપ) સંયોગ વડે ખુદો છે. તીર્થંકરભવ વેળાની વાત તો દૂર રહો, તથા ભવ્યત્વાદિ સામગ્રીના પરિપાકથી પ્રથમ સંયોગ વેળાએ પણ આ ભગવંતો સ્વયંભ્યતા-પ્રાધાન્યથી સ્વયં—‘આત્મના’ સંખુદ્ધ થયેલા હોય છે. આમ આદિકરપણા વડે અન્ય જીવોને સાધારણ અને સ્વયંસંખુદ્ધ—તીર્થંકરપણા વડે અન્ય જીવોને અસાધારણ એવી પ્રધાન હેતુસંપદ્ દર્શાવી, સ્તોત્રવ્યસંપદ્મની જ પ્રધાન એવી અસાધારણ-અસાધારણરૂપા હેતુસંપદ્ કહી.

આ અર્હતભગવત્પણાનું અસાધારણ કારણ દર્શાવતા પુરુષોત્તમ, પુરુષસિંહ, પુરુષવરપુણ્ડરીક, પુરુષવરગન્ધહસ્તી એ ચાર પદ્ધતી સ્તોત્રવ્યસંપદ્મની જ અસાધારણ હેતુસંપદ્ કહી છે: (૬) ઉત્તમ તથાભવ્યત્વાદિ ભાવથી પુરુષોત્તમ-૩. અસાધારણ હેતુસંપદ્: સત્ત્વોમાં ઉત્તમપણાને લીધે આ અર્હત ભગવંતો પુરુષોત્તમો પુરુષોત્તમ આદિ ચાર પદ છે. (૭) કર્મશત્રુઓ પ્રતિ શૌર્યથી, તેના ઉચ્છેદન પ્રતિ કૌર્યથી ઈત્યાદિ પ્રકારે સિંહ સાથે શુભસામ્યથી પુરુષોત્તમે વિષે સિંહ એવા આ ભગવંતો પુરુષસિંહો છે; (૮) સંસારજલઅસંગાદિ ધર્મકલાપથી વરપુણ્ડરીકો સાથે સામ્યથી આ ભગવંતો પુરુષવરપુણ્ડરીકો છે; (૯) ગંધહસ્તીના ગંધથી જેમ કુદ્ર ગળે લાગી જાય છે, તેમ ભગવદ્વિકારના ગન્ધથી જ કુદ્ર ઉપદ્રવો લાગી જાય છે, એમ ધર્મસામ્યથી પુરુષોત્તમે વિષે ગંધહસ્તી સમા આ ભગવંતો પુરુષવરગન્ધહસ્તીઓ છે. આમ પુરુષોત્તમપણા આદિથી આ સ્તોત્રવ્ય અર્હત ભગવંતોની સ્તોત્રવ્યસંપદ્મની-સહજાતસ્વરૂપી શ્રીમદ્પણાની-આત્મવૈભવની હેતુભૂત અસાધારણ હેતુસંપદ્ સિદ્ધ કરી.

ભલે આ અહીં ત ભગવંતો આવા પુરુષોત્તમ-પુરુષસિંહાદિ હો, પણ તેમાં બીજાને-લોકને આ શું? તે માટે બીજાઓને-લોકોને આ ભગવંતો થકી કેવો પરમ ઉપયોગ-

પરમ ઉપકાર છે એ દર્શાવતા લોકોત્તમ, લોકનાથ, લોકહિત, ૪. સામાન્યથી ઉપયોગ-લોકપ્રદીપ, લોકપ્રદ્યોતકર એ પંચ પદથી સ્તોતવ્યસંપદ્મની જ સામાન્યથી સંપદ્મ: લોકોત્તમઆદિ ઉપયોગસંપદ્મ કહી છે: (૧૦) લોક એટલે સામાન્યથી ભવ્ય સત્ત્વલોક,

પંચ પદ તેમાં ઉત્તમ 'સકલ કલ્યાણીકનિબંધન તથાભવ્યત્વ ભાવે કરીને'

ઉત્તમ હોવાથી આ ભગવંતો લોકોત્તમો છે; (૧૧) લોક એટલે બીજાધાનાદિથી સંવિભક્ત એવો વિશિષ્ટ ભવ્યલોક, તેઓનું બીજાધાનાદિથી યોગ-ક્ષેમ કરવારૂપ યથાર્થ નાથપણું કર્યાથી તેઓના નાથ હોવાથી આ ભગવંતો લોકનાથો છે; (૧૨) લોક એટલે સકલ પ્રાણિલોક અથવા પંચાસ્તિકાયાત્મક લોક, તે સર્વ પ્રત્યે સપરિણામ હિત કરનારા હોવાથી આ ભગવંતો લોકહિતો છે; (૧૩) લોક એટલે વિશિષ્ટ સંજ્ઞિલોક, તે સમ્યગ્દષ્ટિ-યોગદષ્ટિસંપન્ન લોક પ્રત્યે જ-નહિ' કે દષ્ટિશૂન્ય અજ્ઞાનાંધ લોક પ્રત્યે-આ ભુવનપ્રદીપ ભગવંતો દિવ્ય જ્ઞાનપ્રકાશ વડે તત્ત્વબોધરૂપ કાર્ય કરતા હોવાથી આ ભગવંતો લોકપ્રદીપો છે; (૧૪) લોક એટલે ઉત્કૃષ્ટમતિ ભવ્ય-સત્ત્વ લોક-ગણધરવર્ગ, તેઓને પ્રદ્યોત-પ્રકૃષ્ટ જ્ઞાનપ્રકાશ કરનારા હોવાથી આ ભગવંતો લોકપ્રદ્યોતકરો છે. આમ વિવિધ અર્થમાં પ્રયુક્ત 'લોક' શબ્દથી વિવિધ પ્રકારના લોક પ્રત્યે સ્વસ્વયોગ્યતા અનુસાર ઉપયોગથી-ઉપકારથી આ પરમ લોકોપકારી ભગવંતોનું પરમ પરાર્થકરણ-પરોપકારકરણ દાખવી, આ ભગવંતોની સ્તોતવ્યસંપદ્મની જ બીજાઓને-પરોને પરમ ઉપયોગરૂપ થઈ પડતી એવી સામાન્યથી ઉપયોગસંપદ્મ કહી. આવી આ ઉપયોગ-સંપદ્મ પણ શાને લીધે છે? તેનો હેતુ દર્શાવતા અભયદ, ચક્રુદ, માર્ગદ, શરણુદ, બોધિદ એ પંચ પદથી ઉપયોગસંપદ્મની હેતુસંપદ્મ બતાવી છે: (૧૫) આ

પ. ઉપયોગસંપદ્મની હેતુ- ભગવંતોના ગુણપદ્મરૂપપણાને લીધે, અચિન્ત્યશક્તિયુક્તપણાને સંપદ્મ: અભયાદિ પંચપદ લીધે, તથાભાવે અવસ્થિતિને લીધે, સર્વથા પરાર્થકરણને લીધે-

આમ આ સંકલનાબદ્ધ ચાર કારણને લીધે, 'અભય' એટલે વિશિષ્ટ આત્મસ્વાસ્થ્ય અર્થાત્ નિઃશ્રેયસ ધર્મભૂમિકાની નિબંધનભૂત ધૃતિ, તેની સિદ્ધિ આ ભગવંતો થકી જ હોય છે, માટે આ ભગવંતો અભયદો છે; (૧૬) જેના વિના તત્ત્વદર્શન હોતું નથી ને જે ધર્મકલ્પ-વૃક્ષનું અવધ્ય બીજ છે એવું શ્રદ્ધારૂપ ભાવયક્ષુ, તેની પ્રાપ્તિ આ ભગવંતો થકી જ હોય છે, માટે આ ભગવંતો ચક્રુદો છે; (૧૭) 'માર્ગ' એટલે ચિત્તનું અવકગમન, 'ભુજંગમગમનનસિકાયામ તુલ્ય' ક્ષયોપશમવિશેષ-જેને અન્યદર્શનીઓ 'સુખા' કહે છે, તેની પ્રાપ્તિ પણ આ ભગવંતો થકી જ હોય છે, માટે આ ભગવંતો માર્ગદો છે; (૧૮) 'શરણુ' એટલે ભવારણ્યમાં સમાધાસનસ્થાન સમું તત્ત્વચિંતારૂપ અધ્યવસાન-જેને બીજાઓ 'વિવિદિષા' કહે છે, તેની પ્રાપ્તિ પણ આ ભગવંતો થકી હોય છે, માટે આ ભગવંતો શરણુદો છે; (૧૯) 'બોધિ' એટલે જ્ઞાન-પ્રણીત ધર્મપ્રાપ્તિ, તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યગ્દર્શન-જેને જૈનેતરો 'વિસંપ્તિ' કહે છે,

તેની પ્રાપ્તિ પશુ આ ભગવંતો થકી જ હોય છે, માટે આ ભગવંતો ઓધિદો છે. (આ અભયાદિપંચક અપુનર્ધનધકને જ હોય અને તે નિયમથી ઇતરેતરફલવાળું હોય, અર્થાત્ અભયનું ફલ ચક્ષુ, ચક્ષુનું ફલ માર્ગ, માર્ગનું ફલ શરણુ ને શરણુનું ફલ ઓધિ એમ અવશ્ય હોય, અને આવું ન હોય તેને તાત્ત્વિક અભયાદિપણું ઘટતું નથી.)

આમ સામાન્યથી ઉપયોગસંપદ્ અને તેની હેતુસંપદ્ કહી, વિશેષથી ઉપયોગસંપદ્ દર્શાવતા ધર્મદ, ધર્મદેશક, ધર્મનાયક, ધર્મસારથિ અને ધર્મવરચતુરંત ચક્રવર્તી એ પંચપદ્ કહ્યા છે : (૨૦) 'ધર્મ' એટલે ચારિત્રધર્મ, શ્રાવકધર્મ ને સાધુધર્મ-એમ બે પ્રકારને. સ્વસ્વભૂમિકૌચિત ક્રિયાથી સાધ્ય એવો આત્મપરિણામ, આ ધર્મ ૬. વિશેષથી ઉપયોગસંપદ્ ભગવદ્ અનુબ્રહ્મ થકી જ પ્રાપ્ત હોય છે માટે આ ભગવંતો ધર્મદો ધર્મદઆદિ પંચ પદ્ છે; (૨૧) આવો ધર્મ (જેનો ઉત્તમ નમૂનો અને હરિભદ્રજીએ સુમધુર લલિત પદોમાં આપ્યો છે) યથાભવ્ય ઉપદેશે છે, માટે આ ભગવંતો ધર્મદેશકો છે; (૨૨) આ ધર્મના વશીકરણુ ભાવને લીધે, તેની ઉત્તમ પ્રાપ્તિને લીધે, તેના ફલપરિણામને લીધે, અને તેના વિદ્યાતની અનુપપત્તિને લીધે -એમ ચાર મૂળ હેતુ અને તે પ્રત્યેકના ચાર ચાર ઉત્તર હેતુને લીધે ધર્મસ્વામીપણા થકી આ ભગવંતો ધર્મનાયકો છે; (૨૩) આ જ ધર્મરૂપ રથ, તેના સ્વપર અપેક્ષાએ સમ્યક્પ્રવર્તન-પાલન-દમનયોગથી ઉત્તમ સારથિપણું હોવાથી આ ભગવંતો ધર્મસારથિઓ છે; (૨૪) ચક્રવર્તીયક અપેક્ષાએ લોકદ્વયઉપકારિપણાએ કરીને તેમજ કાંપલાદિપ્રણીત ધર્મચક્ર અપેક્ષાએ કષ-છેદ-તાપરૂપ ત્રિકોટિપરિશુદ્ધતાએ કરીને વર-પ્રધાન એવું ચતુર્ગતિને ઉચ્છેદ કરનારું ધર્મચક્ર વર્તાવ્યું હોવાથી આ ભગવંતો ધર્મવરચતુરંતચક્રવર્તીઓ છે. આમ ધર્મદપણાથી, ધર્મદેશકપણાથી, ધર્મનાયકપણાથી, ધર્મસારથિપણાથી અને ધર્મવરચતુરંતચક્રવર્તિપણાથી આ ભગવંતો બીજા જીવોને વિશેષે કરીને ઉપયોગી-ઉપકારી થઈ પડે છે, એટલે સ્તોતવ્યસંપદ્ની જ વિશેષથી ઉપયોગસંપદ્ કહી.

હવે ભગવંતની જે અહંતભગવતપણારૂપ સ્તોતવ્યસંપદ્ પ્રારંભમાં જ કહી, તેની સંકારણા સ્વરૂપસંપદ્ દર્શાવતા અપ્રહિતવરજ્ઞાનદર્શનધર અને વ્યાવૃત્તછદ્મ એ બે પદ્ કહ્યા છે: (૨૫) કોઈ (બોદ્ધો) પ્રતિહિતવરજ્ઞાનદર્શનધર માને છે ૭. સંકારણા સ્વરૂપસંપદ્ તેનું સુચુક્તિથી નિરસન કરી, આત્માનું સર્વજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવપણું સતે અપ્રતિહિતવરજ્ઞાન નિરાવરણુપણાએ કરીને આ ભગવંતો અપ્રતિહિતવરજ્ઞાનદર્શનધરો દર્શનધર, વ્યાવૃત્તછદ્મ હોય છે; (૨૬) (કોઈ-આજીવિકમતવાળાઓ અવ્યાવૃત્તછદ્મ માને છે તેનું નિરાકરણુ કરી,) જાહે છે તે 'છદ્મ'-જ્ઞાનાવરણાદિ ધાતિકર્મ -ભવાધિકાર, તે જેને વ્યાવૃત્ત છે એવા આ ભગવંતો વ્યાવૃત્તછદ્મ છે.

આવી સંકારણા સ્વરૂપસંપદ્સંપન્ન આ અહંત ભગવંતો એટલા ભદ્રા પરમ ઉદાર

અને પરમ સમર્થ છે કે તેઓ બીજા જીવોને પણ આત્મતુલ્ય
 ૮. આત્મતુલ્ય ફલ આપે છે, એ દર્શાવતાં, (૨૭) જિત-જાપક, (૨૮) તીર્થ-
 પરફલકર્તૃત્વસંપદઃ તારક, (૨૯) યુદ્ધ-મોઘક, (૩૦) મોઘ્ય-મોઘક આ લગવંતો
 જિત-જાપકાદિચારપદ છે એમ સવિસ્તર સુક્તિથી સિદ્ધ કરી સ્તોતવ્યસંપદની જ
 આત્મતુલ્યપરફલકર્તૃત્વસંપદ કહી.

છેવટમાં પ્રધાનગુણના અપરિક્ષયથી પ્રધાનફલપ્રાપ્તિવડે અભયસંપદ દર્શાવતા
 સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી, શિવઅચલાદિરૂપ સિદ્ધિગતિસ્થાનસંપ્રાપ્ત, જિનો જિતભય એ ત્રણ પદનો
 ઉપન્યાસ કર્યો છે: (૩૧) સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિપણું એ તો આત્માનો
 ૯. પ્રધાનગુણ-અપરિ- સ્વભાવ છે અને નિરાવરણપણું ધ્યે તે આવિર્ભૂત-પ્રગટ હોય છે.
 ક્ષયથી પ્રધાનફલપ્રાપ્તિ 'ચંદ્ર જેમ ભાવશુદ્ધ પ્રકૃતિથી આત્મા સ્થિત છે (કાંઈ નવીન
 વડે અભયસંપદઃ સર્વજ્ઞ- સ્થાપિત કરવાનો નથી), વિજ્ઞાન છે તે ચંદ્રિકા જેવું છે, તેનું
 સર્વદર્શી આદિ ત્રણ પદ આવરણ છે તે વાદળા જેવું છે; તે આવરણ દૂર ટળતાં જેમ
 ચંદ્રની ચંદ્રિકા વિશ્વમાં વિસ્તરે છે, તેમ જ્ઞાનાવરણ દૂર ટળતાં
 આત્મચંદ્રની જ્ઞાનચંદ્રિકા અખિલ વિશ્વને પ્રકાશે છે, અને આમ કેવલજ્ઞાનસ્વરૂપે પ્રકાશતા
 આ જિતરાજ-ચંદ્ર અહીં ત લગવંતો સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શીઓ હોય છે. (૩૨) શિવ,
 અચલ, અરુઢ, અનંત, અક્ષય, અવ્યાબાધ, અપુનરાવૃત્તિ એવા 'સિદ્ધિગતિ' નામધેય
 સ્થાનને સંપ્રાપ્ત આ અહીં ત લગવંતો છે. 'પર્વમૂર્તિ એવ પ્રેક્ષાવતાં નમસ્કારાર્હઃ'—
 એવંભૂતો જ—એવા પ્રકાશની સિદ્ધદશાને પામેલાઓ જ પ્રેક્ષાવંતોને—વિચારવાનો નમસ્કાર હો—
 નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. (આદિમાં અને અંતમાં મૂકેલા નમસ્કાર મધ્યવ્યાપી છે એટલા
 માટે આ સૂત્રના પ્રત્યેક પદ સાથે આ નમસ્કાર યોજવા યોગ્ય છે,—જેમ કે નમો આદ્યરાજ
 નમો તિલ્લયરાજ' ઇત્યાદિ). (૩૩) ભવપ્રપંચનિવૃત્તિથી જેણે ભય ક્ષયિત કર્યો છે.
 અપાવ્યો છે એવા આ અહીં ત લગવંતો જિતભયો છે; એવા આ જિનોને જિતભયોને
 નમસ્કાર હો! નમો જિનાણં જિજ્ઞમયાણં। અત્રે બહુવચનપ્રયોગ છે તે આશયસ્ફુટિ
 અર્થે અને ફલાતિશયજ્ઞાપનાર્થે છે એમ કહી, આ ફલ લગવદ્દ્યાલંબન ચિત્તવૃત્તિથી
 લગવંતો થકી જ છે એમ ચિન્તામણિરત્નપ્રબુધાનના દષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ સમજાવી,
 આચાર્યવર્ય હરિભદ્રજીએ 'એક પૂજ્યે સર્વ પૂજ્યા' એ સૂત્રનું અદ્ભુત પરમાર્થરહસ્ય
 પ્રકાશ્યું છે. આમ ઉક્ત પ્રકારે જે સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શીઓ છે, તેઓનું જ શિવઅચલાદિ
 વિશેષણસંપન્ન સિદ્ધિગતિસ્થાનની સંપ્રાપ્તિ થકી જિતભયપણું કહેવાય છે. અને આમ
 સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિપણરૂપ પ્રધાનગુણના અપરિક્ષય વડે કરીને પરમ અભય એવા મોક્ષરૂપ
 પ્રધાનફલની પ્રાપ્તિરૂપ અભયસંપદ કહી.

આમ સ્વપ્રજ્ઞાથી નવ વિભાગમાં વિભક્ત આ સંપદોની સુક્તિયુક્ત સંકલનાનું
 ચરમાર્થપ્રદર્શક પ્રયોજનરહસ્ય દર્શાવતો ઉપસંહાર કરતાં આર્ષ દેવ પ્રજ્ઞાનિધાન મહર્ષિ
 હરિભદ્રાચાર્યજી સ્પષ્ટીકરણ કરે છે કે—આ જ ઉક્ત ક્રમે પ્રેક્ષાવંતોની—વિચારવંત

વિદ્વજ્ઞનોની જિજ્ઞાસાપ્રવૃત્તિ હોય છે, તેમ જ એવા પ્રકારે વિશેષ પ્રણિધાનનીતિથી આ 'લગવદ્વગુણમહુમાનસાર' સમ્યક્ અનુદાન હોય છે, એ જણાવવા માટે એમ ઉક્ત ક્રમે નવ વિભાગમાં આ સંપદોનો ઉપન્યાસ કર્યો છે.

અને આમ આ સૂત્રની સંકલનાનું બુદ્ધિગમ્ય મૌલિક સંશોધન કરી, આ કુશાગ્રબુદ્ધિ મહર્ષિએ પોતાના પ્રજ્ઞાતિશયનો અદ્વલુત ચમત્કાર દાખવ્યો છે; એટલું જ નહિ પણ ગણધર જેવા મહાપુરુષપ્રથિત આ સૂત્ર જે લોકો સામાન્યપણે લલિત વિસ્તરણ પોષ્ટની જેમ પઢી બંધ છે, પણ અર્થ વિચારતા નથી, તેઓને હરિભદ્રજીનો આ સૂત્રમાં કેટલો બધો અર્થસંભાર ભર્યો છે તે પહે પહે નિર્જરંતી 'સુવર્ણમય' કીર્તિકલશ અનન્ય લક્ષિતી બતાવી આપ્યું છે; અને આમ મૂળ પાઠમાત્ર સૂત્રનું અદ્વલુત સંકલન માત્ર સ્વબુદ્ધિબળે જ શોધી કાઢી, શ્રી ગણધર લગવંતના હૃદયમાં બાણે અંતઃપ્રવેશ કર્યો હોય એમ તેમનો અંતરૂઆશય અપૂર્વ આશ્ચર્યકારક હૃદયંગમ શૈલીથી વ્યક્ત કર્યો છે. એટલે જ આ પ્રજ્ઞાનિધાન હરિભદ્રજીના કીર્તિકલશરૂપ આ સુવર્ણમય લલિતવિસ્તરણનો ઝગમગતો પ્રકાશ અદ્યાપિ સહૃદય પ્રાસજ્ઞોને આકર્ષી રહ્યો છે, અને તેમના અંતરૂને અજવાળી રહ્યો છે.

આ ઉક્ત નાના પ્રકારની ચિત્ર સંપદ અનેકાંત સ્યાદ્વાદ વિના ઘટતી નથી, અર્થાત્ આ બધો પ્રપંચ એકાનેકસ્વભાવી અનેકાંત વસ્તુ સાથે જોડાયેલો છે, નહિં તો આ ચિત્ર સંપદો કલ્પનામાત્ર થઈ પડી નિષ્ફળ હોય, એમ આ સૂત્રપ્રાંતે અનેકાંત ચર્ચા ઉપસ્થિત કરતાં આચાર્યજી હરિભદ્રજીએ ન્યાયયુક્તિપ્રમાણથી અનેકાંતની મહાપ્રતિષ્ઠા કરી અનેકાંતજયપતાકા ફરકાવી છે.

આમ પ્રણિધાનદણ્ડક સૂત્રની વિસ્તૃત મીમાંસા સમાપ્ત કરી, ભાવિતાત્મા આચાર્યજીએ ચૈત્યવન્દનને યોગ્ય ભૂમિકાનો સંપાદનવિધિ વિસ્તારથી દર્શાવ્યો છે; અને તેમાં કેવા દ્રવ્ય-ભાવવિધિથી મન-વચન-કાયની એકાગ્રતા સાધી ચૈત્યવન્દનયોગ્ય ભૂમિકા કેવા મહાસ્તોત્રો ભાવવૃદ્ધિ અર્થે ભાવસારપણે પઢવા જોઈએ તે સંપાદન વિધિ સુરેખપણે બતાવ્યું છે. આ સ્તોત્રોત્ક્રી શુભચિત્તલાભ હોય છે, નહિં તો યોગવ્યાધાન હોય છે એમ સ્પષ્ટ કહી, શુભચિત્તલાભ એ જ વન્દનાનું અર્થ-પ્રયોજન છે એટલે શુભચિત્તલાભ ઉપજવાથી ખરેખરી અર્થોક્ત યોગસિદ્ધિ થવી એ જ અત્ર શાપક છે, એમ વચનટંકાર કર્યો છે; અને આમ ભાવિત અનુષ્ઠાનને જ અત્ર સ્થાન છે, અભાવિત-ભાવવિહીન અનુષ્ઠાન તો આગમખાલ્ય છે—તત્ત્વપરસ્સ્યાઽઽમમવાહ્યત્વાત્' એમ સ્વદર્શનીઓ પ્રત્યે ખુલ્લેખુલ્લું માર્મિક કથન કરી, ચૈત્યવન્દનનો ઉપહાસ કરનારા અન્યદર્શનીઓને રદીઓ આપ્યો છે. છેવટે એવા સ્તોત્રોથી શુભ ચિત્ત સંપ્રાપ્ત કરી પ્રસ્તુત વન્દનાભૂમિકાના સંપાદનાર્થે સહૃદય નટ જેમ ગૃહીત ભાવ થઈ—'ગૃહીતભાવઃ સહૃદયનટવત્'—વન્દના કરવાની ચેષ્ટા કરે છે ઇ. સમ્યક્વિધિ

દર્શાવી ચૈત્યવન્દન સૂત્રનો (અરિહંતચૈદ્યાણ-વન્દનાકાચોત્સર્ગ સૂત્ર) અવતાર કર્યો છે; અને સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે આ યથોક્ત વિધિથી વન્દનાભૂમિકાઆરાધનાનું ફલ નિયમથી પરંપરાથી સુક્ષિપ્ત છે, નહિ તો કૂટ નટ જેવું અભાવિત અનુષ્ઠાન તે તો વિદ્વાનોને આસ્થા-નિબંધન નથી—‘इतरथा तु कूटनटनृत्तवत् अभावितानुष्ठानं न विदुषामास्थानिबन्धनम् ।’

પછી આ અર્હતચૈત્યવન્દનસૂત્રનું પદેપદ વિવરી દેખાડી તેની પરિસ્કૃત વ્યાખ્યા કરતાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે કે અર્હતચૈત્ય એટલે અર્હતપ્રતિમા;—चित्तम्—અન્તઃકરણં તસ્ય भावः कर्म वा’—ઇ, તેને ‘ચ’ પ્રત્યય લાગતાં ચૈત્યવન્દન સૂત્ર ચૈત્ય થાય છે, તેમાં અર્હતોની પ્રતિમાઓ પ્રશસ્ત સમાધિચિત્તાના વ્યાખ્યાન આપાદકપણાને લીધે અર્હતચૈત્યો કહેવાય છે એમ વ્યુત્પત્તિ અર્થથી સિદ્ધ કર્યું છે,—‘तत्रार्हतां प्रतिमाः प्रशस्तसमाधिचित्तापादकत्वा-

दर्हचैत्यानि भण्यन्ते’—અને આમ અર્હતપ્રતિમાની પૂજ્યતા સિદ્ધ કરી પ્રતિમારાધનનું શાસ્ત્રસિદ્ધપણું સુપ્રતિષ્ઠિત કર્યું છે. આ અર્હતચૈત્ય-જનિતપ્રતિમાના વન્દનાદિનિમિત્તે આ કાચોત્સર્ગ કર્ણ છું એવી કાચોત્સર્ગપ્રતિજ્ઞાનો અર્થ સ્પષ્ટ કરી વન્દન-પૂજન-સત્કાર એ પદોનો ભાવાર્થ બતાવ્યો છે. ત્યાં પૂજન-સત્કાર તો દ્રવ્યસ્તવરૂપ હોઈ સાધુને અનુચિત છે ને શ્રાવક તો તે કરે જ છે, તો પછી સાધુ કે શ્રાવક એ બેમાંથી આ કાચોત્સર્ગનો વિષય કોણ છે? એવી આશંકાનું વિસ્તારથી સમાધાન કરતાં, સામાન્યથી સાધુ-શ્રાવક બન્ને તેના વિષય છે એમ દર્શાવી, સાધુને પોતે કરવાની અપેક્ષાએ પૂજન-સત્કારાદિ દ્રવ્યસ્તવનો નિષેધ છે, પણ કરાવવા-અનુમોદવાની અપેક્ષાએ નિષેધ નથી એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે; શ્રાવક તો આ પૂજન-સત્કારરૂપ દ્રવ્યસ્તવનો વિષય છે જ અને આરંભવતંત્રે આ બન્ને ઔચિત્ય-આજ્ઞાઅમૃતયોગને લીધે ઉચિત છે ઇ. યુક્તિથી તેમ જ કૂપઉઠાડરણથી પ્રદર્શિત કર્યું છે. પછી સન્માનપ્રત્યયે, વન્દનપ્રત્યયે, બોધિલાભપ્રત્યયે, નિરુપસર્ગ-પ્રત્યયે એ પદોનો અર્થ સ્પષ્ટ કહી, વન્દનાદિ બોધિલાભપ્રત્યયે અને બોધિલાભ નિરુપસર્ગ-પ્રત્યયે-મોક્ષપ્રત્યયે છે ઇ. મર્મ સમજાવ્યો છે. છેવટે શ્રદ્ધાથી, મેધાથી, ધૃતિથી, ધારણથી, અનુપ્રેક્ષાથી, એ પદોનો અપૂર્વ પરમાર્થ દર્શાવતાં તે પ્રત્યેક પદના ભાવને સુંદર સચેટ અદ્ભુત દૃષ્ટાંતથી પુષ્ટ કર્યો છે; અને આ શ્રદ્ધાઆદિ અપૂર્વકરણ મહાસમાધિના બીજો છે એમ તેનો અપૂર્વ મહામહિમા સંગીત કરી, આ શ્રદ્ધાદિ પણ વર્ધમાન હોય ને એઓના લાભ-વૃદ્ધિ પણ આ જ ક્રમે હોય એમ સ્પષ્ટ કર્યું છે. છેવટે અભ્યુપગમપૂર્વક ને શ્રદ્ધાદિસંયુક્ત જ સદનુષ્ઠાન છે એમ સ્પષ્ટીકરણ કરતાં, શ્રદ્ધાદિવિહીનનો તો આ સૂત્રપાઠ મૃધાવાદ છે એમ વચનટંકાર કરી, શ્રદ્ધાદિના મંદ-તીવ્રાદિ ભેદ અને આદરાદિ લિંગ બતાવ્યા છે; અને ઈશુ-રસાદિ ઉપમાવાળા ચિત્તધર્મો છે એ અન્યદર્શનીઓના કથનની સંમતિથી સાકર-આદિ સમા શ્રદ્ધાદિ હોય છે એમ આ વસ્તુની પુષ્ટિ કરી છે.

પછી ઉક્ત કાચોત્સર્ગપ્રતિજ્ઞાના આગાર-અપવાદપ્રકાર સૂચવતા અમ્મતથ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતાં કાચોત્સર્ગપ્રતિજ્ઞાનો મર્મ સમજાવી આચાર્યજીએ આ આગારોનું પંચ

અતિચારજાતિઓમાં સુંદર બુદ્ધિગમ્ય મૌલિક વર્ગીકરણ કયું છે અને કાયોત્સર્ગના માન (પ્રમાણ) આદિ અંગે પ્રમાણી વાદીઓની દલીલોનું નિરસન કરતાં અતિ સૂક્ષ્મ પર્યાલોચન કયું છે,

પછી—આ જ અવસર્પિણી કાળમાં ભારતમાં જે તીર્થંકરો થયા, તેઓના જ ‘એક-
ક્ષેત્રનિવાસાદિથી આસન્ન (નિકટ) ઉપકારિપણાએ કરીને કીર્તનાર્થે ચતુર્વિંશતિસ્તવ-
‘લોગસ્સ સૂત્ર’ કહ્યું છે. તેમાં—પ્રથમ ગાથામાં ‘લોકના ઉદ્યોતકર’

લોગસ્સ સૂત્ર : એ પદથી વિજ્ઞાનઅદ્વૈતવાદીનું નિરાકરણ કયું છે, કારણ કે લોક
ચતુર્વિંશતિ સ્તવ ઉદ્યોત્ય છે અને ભગવાન્ ઉદ્યોતક—ઉદ્યોત કરનાર છે. એટલે એ
બન્નેનો ભેદ પ્રગટ છે. માટે જે આમ લોકના ઉદ્યોતકર છે, તેમ જ

ધર્મતીર્થના કરનારા હોવાથી ધર્મતીર્થંકરો છે, રાગાદિના જેતા હોવાથી જિનો છે,
અશોકાદિ અષ્ટપ્રાતિહાર્યાદિ પૂજને અહીં હોવાથી અહીંતો છે, કેવલજ્ઞાનના હોવાપણાથી
કેવલી છે, એવા આ ચોવીશે તીર્થંકર ભગવંતોને હું કીર્તિશ-કીર્તન કરીશ એમ
પ્રતિજ્ઞા કરી છે. આ પ્રત્યેક પદ સંબંધી વિવિધ શંકાઓ ભડાવી તેનું પ્રત્યેકનું અજબ
કુશલતાથી સમાધાન કરતાં આચાર્યવર્ય હરિભદ્રજીએ આ પ્રત્યેક પદનું પ્રતિનિયત
પ્રત્યવસ્થાન કયું છે. (૨-૩-૪) ગાથામાં ઋષભદેવથી માંડી વર્ધમાન પર્યંત ચોવીશે
તીર્થંકરોના નામ લઈ કીર્તન કયું છે. (૫) ગાથામાં ચિત્તશુદ્ધિ અર્થે પ્રણિધિ (પ્રણિધાન)
કયું છે—‘તિથ્યચરા મે પસીયંતુ’ આવા આ ‘વિધૂતરજમલ ને પ્રક્ષીણજરામરણ’
તીર્થંકરો મહારા પર પ્રસાદ કરો ! આ શું પ્રાર્થના છે કે નહિ ? જો છે તો તે આશંસારૂપ
હોઈ સુંદર નથી ઈ. શંકાનું પરમ આશ્ચર્યકારી સવિસ્તર સમાધાન કરતાં ભક્તશિરોમણિ
હરિભદ્રજીએ તાત્પર્ય દર્શાવ્યું છે કે—આ ભગવંતો રાગાદિરહિતપણાને લીધે જો કે પ્રસાદ
પામતા નથી, તો પણ અચિન્ત્યચિંતામણિ સમા તેઓને ઉદ્દેશીને સ્તુતિકર્તાને અંતઃકરણ-
શુદ્ધિથી ઇષ્ટફલસિદ્ધિ હોય છે. પછી (૬) ગાથામાં—‘આરુગ્ધોહિલામં સમાહિવરમુત્તમં
વિંતુ’—આરોગ્યબોધિલાલ ને ઉત્તમ સમાધિવર હીઓ ! એમ પ્રભુ પાસે યાચના કરી
છે. આ શું નિદાન (નિયાણું) છે કે નથી ? જો નિદાન છે તો આ આગમમાં નિષિદ્ધ
હોવાથી આથી બસ થયું ! અને જો નથી, તો તે સાર્થક છે કે નિરર્થક ? ઇત્યાદિ શંકાનું
સમાધાન કરતાં આ નિદાન તો નથી જ એમ સ્પષ્ટ કહી શાસ્ત્રપારદ્વયા આચાર્યવર્ય
હરિભદ્રજીએ શાસ્ત્રીય મીમાંસા કરી નિદાનનું—ખાસ કરીને મોહગર્ભ નિદાનનું સૂક્ષ્મ
સ્વરૂપ બતાવી નિદાનનું સર્વથા નિષિદ્ધપણું બતાવ્યું છે; અને આ યાચનાનું ચતુર્થલાષા-
રૂપપણાથી સાર્થકપણું પ્રકાશી, અપૂર્વ ચિન્તામણિ સમા ભગવંતના ‘શુણ્યપ્રકર્ષનું’ બહુમાન
કર્મવનને દાવાનલ છે—‘ગુણવગરિસત્રદ્ધુમાળો કમ્મવણદવાળલો જેણ’ એમ પરમ
ભક્તિરસનિર્ભર તાત્પર્ય દર્શાવ્યું છે. (૭) ગાથામાં ચંદ્રો કરતાં નિર્મલ, સૂર્યો કરતાં
અધિક પ્રકાશકર, સાગરવરગંભીર એવા સિદ્ધો મને સિદ્ધિ આપો !—‘સિદ્ધા સિદ્ધિ
મે દિસંતુ ।’—એવી ભાવના કરી છે, તેનું ભાવિતાત્મા મહાત્મા હરિભદ્રજીએ અપૂર્વ

પરિભાવન કથું' છે. આ અતુલિંશતિ સ્તવ-લોગસ્સ સૂત્ર પછી—'સઘ્વલોપ અરિહંતસેવાયણં' —સર્વલોકે અર્હતૈત્યવન્દન સૂત્રમાં સર્વલોકમાં જ અર્હતૈત્યોના વન્દનાદિ નિમિત્તે કાચોત્સર્ગકરણાર્થે વન્દનાકાચોત્સર્ગ સૂત્રનો ઉપન્યાસ કરી, તેનું પૂર્વવત્ત વ્યાખ્યાન સમજી લેવું એમ દિગ્દર્શન કથું' છે.

એમ સર્વ તીર્થંકરોની સ્તુતિ કહી, હવે તેઓએ ઉપદેશેલા આગમની સ્તુતિ કરવા માટે પુષ્કરવદ્ધીપાર્શ્વ સૂત્ર (પુષ્કરવરદીપદ્ધે સૂત્ર) કહ્યું છે. 'જેનાથી તે ભગવતો અને તેઓએ કહેલા ભાવો સ્ફુટ જણાય છે તે 'પ્રદીપસ્થાનીય' સમ્યક્

શ્રુતસ્તવઃ શ્રુત કીર્તન અર્હો છે—યોગ્ય છે,'—'તત્ત પ્રદીપસ્થાનીયં સમ્યક્-પુષ્કરવદ્ધીપાર્શ્વ સૂત્ર શ્રુતમર્હતિ કીર્તનમ્,'—એમ કહી બહુશ્રુત આચાર્યજી હરિભદ્રજીએ પરમ ભક્તિબહુમાનથી આ શ્રુતસ્તવ સૂત્રનો સમવતાર કર્યો છે.

તેમાં—(૧) પ્રથમ ગાથામાં અઠી દ્વીપમાં 'ધર્માદિકરોને'—શ્રુતધર્માદિકરોને તીર્થંકરોને નમસ્કાર કર્યો છે. અત્રે અપૌરુષેયવાદનું ઉત્થાપન કરતી નિષ્તુષ સુકિતઓથી મહાનુ દાર્શનિકે હરિભદ્રજીએ અત્યંત સમર્થપણે પૌરુષેયવાદનું સુખપ્રતિષ્ઠાપન કથું' છે. (૨) ત્રીજી ગાથામાં શ્રુતધર્મની સ્તુતિ કરી, (૩) ત્રીજી ગાથામાં ધર્મનો સાર પામી કોણ પ્રમાદ કરે?—'ધમ્મસ્સ સારમુલભ્ભ કરે પમાય?'. એમ આત્માને ભગ્ન કરે એવો અપૂર્વ યોધ આપ્યો છે. (૪) તે યોધથી પ્રતિબોધ પામી, પ્રમાદને ફગાવી દઈ, શ્રુતધર્મ—ધારિત્રધર્મમાં ઉદય થયો છે એવો સુમુક્ષુ આત્મા પરમ ભાવઉલ્લાસમાં આવી જઈ, 'અહો! સિદ્ધ એવા (આ ધર્મમાં) હું પ્રયત્ન છું, જિનમતને નમસ્કાર હો!—જેના થકી સંયમમાં સદા નન્દિ (સમૃદ્ધિ) હોય છે,—'સિદ્ધે મો! પયઝો નમો જિનમય નન્દી સયા સંજમે' એમ વચનટંકાર કરી, 'ધમ્મો વઢ્ઢુઝ સાસઝો વિજયઝો ધમ્મુત્તરં વઢ્ઢુઝ'—ધર્મ શાશ્વતપણે વિજયથી વૃદ્ધિ પામે! (અથવા વિજય પામે!) ધર્મોત્તરવૃદ્ધિ પામે!—એમ અહોનિશ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની ભાવના વ્યક્ત કરે છે, એવા ભાવની આ ચોથી ગાથાનું ભાવિતાત્મા મહાત્મા હરિભદ્રજીએ અનન્ય ભક્તિથી અપૂર્વ ભાવપૂર્ણ અર્થભાવન કથું' છે; અને ત્યાં 'મોક્ષાર્થિના પ્રત્યહં જ્ઞાનવૃદ્ધિઃ કાર્યા' 'પવં ચ સદ્ભાવારોપણાત્તદ્વૃદ્ધિઃ' ઇં અમર સુવર્ણસૂત્રો ગૂંથી, આ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની અભિલાષા એ પ્રણિધાન છે ને તે મોક્ષપ્રતિબંધથી અનાશંસાભાવનું ખીજ છે અને અસંગથી એનું ફલ સવેદાય છે ઇત્યાદિ અપૂર્વ તત્ત્વવાર્તા પ્રકાશી છે. અત્રે શ્રુત-શાલિવૃદ્ધિમાં વિવેક-અહણુ એ જ જલ છે, અને આ વિવેક અતિગંભીર ઉદાર આશયરૂપ હોઈ આ થકી જ સંવેગઅમૃતનું આસ્વાદન હોય છે, અવિજ્ઞાતશુણ્યવાળા ચિન્તામણિમાં ચત્ત હોતો નથી,— 'પવં વિવેકમ્મહામત્ર જલમ્ । અતિગમ્મીરોદાર પવ આશયઃ । અત્ત પવ સંવેગામૃતાસ્વાદનં । નાવિજ્ઞાતે ચિન્તામણી ચત્તનઃ ।'—ઇત્યાદિ અમૃત શબ્દોમાં વિવેકની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી, આચાર્યજી હરિભદ્રજીએ 'પ્રકાન્તાવિષયો ગોયોનિવર્ગસ્ય'—આ વિવેક ગોયોનિવર્ગનો (બળદીઆની બતિલાએનો) એટલે કે અવિવેકીએનો અવિષય છે એમ માર્મિક ઉપહાસરૂપ કટાક્ષ (Sarcastic remark) કર્યો છે; તેમજ અત્રે શ્રુત અને વિવેક એમ જૂડું અહણુ કરવાનું રહસ્ય પ્રકાશ્યું છે કે—

કાવ્યભાવને અહુદયની જેમ—‘અહુદયવત કાવ્યભાવ’—મહામિથ્યાદષ્ટિ આ શ્રુત યથાવત્ બાણુતો નથી એટલે જ નિષ્ફલપણાને લીધે અભવ્યને ચિન્તામણિની પ્રાપ્તિ જેમ તેને શ્રુતની પ્રાપ્તિ પણ અપ્રાપ્તિ છે; અને આમ વચનટંકાર કરી, આ જગદ્ગુરુ આચાર્યજીએ —‘પ્રાપ્ત’ ચૈતદમઘૈરવ્યસકૃત, વચનપ્રામાણ્યાત્—આગમપ્રમાણથી જણાય છે કે આ શ્રુત અભવ્યોએ પણ અનેકવાર પ્રાપ્ત કર્યું છે, પણ નિષ્ફલપણાને લીધે તેથી કંઈ નથી ‘ન ચ તતઃ કિંચિત્’—આ વસ્તુ આગમાનુસાર પરિભાવન કરવાનો આગમજ્ઞોને અતુરોધ કર્યો છે. એમ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની ભાવનાનું પ્રણિધાન કરી, શ્રુત ભગવંતના વંદનાદિપ્રત્યયે કાયોત્સર્ગસૂત્ર કહ્યું છે—‘સુબ્રહ્મ ભગવત્કો કરેમિ કાઉત્સર્ગમ્’ ઇં આ સૂત્રની અહુભુત વ્યાખ્યા કરતાં આ જગદ્ગુરુ આચાર્ય ભગવંત હરિભદ્રજીએ સમગ્રઅર્થ-યુક્ત આ શ્રુત ભગવંતનો આ સમગ્રઅર્થયોગ સિદ્ધપણાએ કરીને ફલઅવ્યભિચારથી, સુપ્રતિષ્ઠિતપણાથી અને ત્રિકોટિપરિશુદ્ધિથી કેવી કેવી રીતે ઘટે છે, તેનું સવિસ્તર સુચુક્તિયુક્ત ભાવન કરી, આ શ્રુત ભગવંતની જગત્તા યોગાનમાં મહાપ્રતિષ્ઠા કરી છે.

પછી અનુષ્ઠાનપરંપરાના ફલભૂત અને તે અનુષ્ઠાનક્રિયાના પ્રયોજક એવા સિદ્ધોને નમસ્કરણાર્થે સિદ્ધસ્તવ—‘સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં’ સૂત્ર કહ્યું છે. (૧) સિદ્ધોને, બુદ્ધોને, પારમતોને, પરંપરાગતોને, લોકાગ્રકોપગતોને, એવા સર્વ સિદ્ધોને સિદ્ધસ્તવઃ નમસ્કાર હો! એવા ભાવની તેની પ્રથમ ગાથાના પ્રત્યેક પદનું ‘સિદ્ધાણંબુદ્ધાણં’ સૂત્ર પ્રયોજન દર્શાવવાપૂર્વક તેનો પ્રતિનિયત અર્થનિર્ણય કરી, મહાન યોગાચાર્ય શ્રી હરિભદ્રજીએ ‘નમઃ સદા સર્વસિદ્ધેભ્યઃ’ એમાં સર્વ સિદ્ધોને એ પદનું વ્યાખ્યાન કરતાં તીર્થસિદ્ધ-અતીર્થસિદ્ધ આદિ પંદર લેહે સિદ્ધનું સવિસ્તર વિવરણ કર્યું છે. (૨) આમ સર્વ સિદ્ધોને નમસ્કાર કરી, બીજી ગાથામાં આસન્ન-ઉપકારી મહાવીર વર્ધ્ધમાન સ્વામીની સ્તુતિ કરી છે કે—‘જે દેવોના પણ દેવ છે, જેને દેવો પણ અંજલિ જોડી નમે છે, તે દેવદેવપૂજિત મહાવીરને હું શિરથી વંદું છું.’ (૩) અને પછી ‘एकोवि णमोक्कारो णिवरवसहस्स वद्धमाणस्स’ ઇં ત્રીજી ગાથામાં જિનવરવૃષભ વર્ધ્ધમાનને એક પણ નમસ્કાર નર વા નારીને સંસારસાગરથી તારે છે—‘સંસારસાગરાજો તારેઈ નરં વ નારિં વા,’ એમ ભગવંતના એક પણ નમસ્કારનું સંસાર-સાગરતારણરૂપ ઉત્તમ ફલ દર્શાવ્યું છે. આ ગાથાની સૂક્ષ્મ મીમાંસા કરતાં આચાર્યવર્ય હરિભદ્રજીએ—જિનવરવૃષભ વર્ધ્ધમાનને યતનથી કરવામાં આવતો ‘एकोवि णमोक्कारो तिष्ठन्तु बहवः’ એક પણ નમસ્કાર—અહુ તેા દૂર રહો—સંસારસાગરમ થી પુરુષ વા સ્ત્રીને તારે છે, અર્થાત્ ઉત્તમ ભગવદ્ભક્તિયકા પુરુષ વા સ્ત્રી તદ્ભવે જ મોક્ષગામી થઈ શકે છે,—એ મુદ્દો સાવ સ્પષ્ટ કર્યો છે; અને આમ સ્ત્રી પણ મુક્તિગામી થઈ શકે છે એ ઉક્તના સમર્થનમાં ‘સ્ત્રી નથી અભવ, નથી અભવ્ય’ ઇં પંદર નિષેધાત્મક મુદ્દા દર્શાવી, ‘આ ઉત્તમધર્મસાધિકા કેમ ન હોય?’ એવા ભાવનું યાપનીયતંત્રનું વચન ટાંકી, તે પ્રત્યેક મુદ્દાની શાસ્ત્રીય છણાવટ કરી સોમુક્તિનું યુક્તિથી સમર્થન કર્યું છે; અને યથોક્ત

શુભસંપત્તિવંતે કરેલો આ પ્રસ્તુત નમસ્કાર કેવલસાધક છે ને કેવલ સને નિયમથી મોક્ષ હોય જ — ‘કેવલસાધકશ્રાવ્યં સતિ ચ કેવલે નિયમાન્મોક્ષઃ’ માટે નમસ્કાર કાર્ય છે — ‘તત્માન્ નમસ્કારઃ કાર્યઃ’ એ મહાન્ સૂત્ર કહ્યું છે. અત્રે—આ શું સ્તુતિઅર્થવાદ છે? કે વિધિવાદ છે? જો સ્તુતિઅર્થવાદ છે તો યથે કૃત ફલનો અભાવ વા ફલોન્તરનો ભાવ હોય, તો પછી અહીં યત્ન કર્યાથી શું? અને જો વિધિવાદ છે તો સમ્યક્ત્વ-વતાદિનું વ્યર્થપણું છે,—આમ બન્ને પક્ષમાં દૂષણ છે એમ શંકાકાર પૂર્વપક્ષ કરે છે, તેનું સર્વાંગી સમાધાન કરતાં સ્પષ્ટ ભાખ્યું છે કે—આ વિધિવાદ જ છે,—‘વિધિવાદ પવાય’, અને તત્ત્વથી સમ્યક્ત્વાદિ હોય તો જ આ ભાવનમસ્કાર હોય એટલે સમ્યક્ત્વાદિનું વ્યર્થપણું નથી, પણ ભાવનમસ્કારનું અવધેયહેતુપણું છે; એમ દીનારાદિપદ્મી ભૂતિયાયના દષ્ટતથી સમર્પિત કરી અને અર્થવાદપક્ષમાં પણ સર્વ સ્તુતિ સમાનફલવાળી નથી એ બાવળ અને કલ્પદ્રુમના દષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરી, ભગવત્નમસ્કાર ઉપમાતીત છે એમ ઉદ્ઘેષણ કરી, ભક્તશિરોમણિ મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ ભગવદ્ભક્તિનો અપૂર્વ મહિમા ઉત્કૃષ્ટન કર્યો છે. આવા આ સિદ્ધસ્તવ પછી ‘વૈયાવજ્જરાણ’ સૂત્ર કહ્યું છે—‘વૈયાવૃત્તપર, શાંતિકર, સમ્યગ્દષ્ટિ સમાધિકરોના સંબંધી કાયોત્સર્ગ કર્મ છું’ ઇતિ યાવત્, એ સૂત્રનું પણ હરિભદ્રજીએ સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાન કર્યું છે.

પછી ભક્તિરંગથી રંગાયેલા—‘સંવેગભાવિતમતિઓ’ પુનઃ વિધિથી પ્રણિધાન કરે છે, તેનું સૂત્રજ કરતું ‘પ્રણિધાન સૂત્ર’—‘જય વીયરાય’ સૂત્ર કહ્યું છે. અને તેનું અદ્ભુત વ્યાખ્યાન કરતાં આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રજીએ આશય પ્રમાણે જે જેને પ્રણિધાન સૂત્રઃ તીવ્રસંવેગહેતુ હોય છે તે પ્રણિધાન છે અને તે થકી સદ્ગોગલાલ ‘જય વીયરાય’ સૂત્ર હોય છે એમ સ્પષ્ટ કહી, મોક્ષ છે ફળ જેનું એવું આ પ્રણિધાન નિહન નથી પણ ‘અસંગતાસક્ત મહાન્ ચિત્તવ્યાપાર’ છે એમ પ્રણિધાનને પ્રશંસ્યું છે; અને પ્રણિધાન વિના પ્રવૃત્તિઆદિ નથી માટે આ કર્તવ્ય જ છે ઇંદ્ર યુક્તિથી દર્શાવી મુક્તકંઠે આ પ્રણિધાનનો મહામહિમા સંગીત કર્યો છે. આ પ્રણિધાન અનધિકારીઓને હોય નહિ ને આતા અધિકારીઓ પણ જે વન્દનાના અધિકારીઓ કહ્યા હતા તે જ છે—‘પતદ્બહુમાનિનો વિધિપરા ઉચિતવૃત્તયશ્ચોક્તલિંગા एव’ (બુઓ પૃ. ૨૨) —એમ સ્પષ્ટ કહી, આચાર્યજીએ અલ્પકાળ પણ આ પ્રણિધાન કરવામાં આવે તે પ્રશસ્ત છે કારણ કે તે સકલ કલ્યાણનો અક્ષેપ-આકર્ષણ કરે એવું અતિગંભીર ઉદારરૂપ છે અને એ થકી પ્રધાન ધર્મકાય આદિ લાભ કેવી રીતે હોય છે તે વિવરી દેખાડી, આ પ્રણિધાન તે ભવજલનિચિનૌકારૂપ ‘પ્રશાંતવાહિતા’ છે એમ આ અંગે અન્યદર્શનીઓનો સંવાદ દર્શાવ્યો છે. અને આવા આ પ્રણિધાનફલભાગીને આ અજ્ઞાતના જ્ઞાપનફલવાળો આ આ અમારો સદુપદેશ એકાંતે હૃદયાનંદકારી થઈ પરિણમે છે, અને જ્ઞાત સતે તો ભાવથી અખંડન જ હોય છે, ઇત્યાદિ માર્મિક ગૂઢાર્થ કથન કરી, આ લલિતવિસ્તરાકાર મહાગીતાર્થ મહાસુનીશ્વર મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ, એવા શુભફલવાળા પ્રણિધાનપર્યાંત આ ચૈત્યવન્દન છે એમ ઉપસંહાર કરતાં, ‘કુચ્છવિરહ’ થી યથોચિત કરવાની છેવટની

લલામણુ કરી છે—‘યથોચિતં કરોતિ કુર્વન્તિ વા કુમ્મહચિરદેણ,’ અને આમ ‘વિરહ’ શબ્દ પ્રયોજી આ ‘યાકિનીમહત્તરારૂતુ’એ વિરહાંકવાળી પોતાની ગ્રંથપદ્ધતિનું સૂચન પણ કર્યું છે. લવવિરહને ઝંખતા એવા આ પરમ સંવેગરંગી ભાવિતાત્મા મહાત્માએ પોતાના આ ગ્રંથના અંતભાગમાં ત્રણ વાર આ ‘વિરહ’ અંકનો વિશિષ્ટ પ્રયોગ કર્યો છે, તેમાંનો આ ‘કુમ્મહવિરહ’ એ પ્રથમ પ્રયોગ છે; અત્રે આ ‘વિરહ’ શબ્દ કુમ્મહ સાથે જોડી સર્વત્ર કુમ્મહનો સર્વથા ત્યાગ કરવાનો મુમુક્ષુઓને અમૂલ્ય સત્ઉપદેશ આચાર્યજીએ આપ્યો છે એમ ધ્વનિત થાય છે.

અને આ કુમ્મહવિરહથી યથોચિતની સિદ્ધિ અર્થે શાસ્ત્રકર્તા મહર્ષિ હરિભદ્રજીએ આ લલિત વિસ્તરા ગ્રંથનો ઉપસંહાર કરતાં અત્રે ટૂંકા ટચ ને ચોકખા ચટ સુવર્ણ-

સૂત્રાત્મક લલિત અમૃત વાક્યોથી ચૂલિકાકૂપ છેવટનો સત્ઉપદેશ ચૂલિકા વ્યાખ્યાન: (છેવટની શીખ!) આપ્યો છે,—જે આ આચાર્યચૂડામણિના હરિભદ્રજીની છેવટની સુવર્ણમય કીર્તિકલશ સમા આ લલિત વિસ્તરા ગ્રંથમાં ચૂડામણિરૂપે ‘શીખ’ શોભી રહ્યો છે! એવા જે ઉપદેશ્યા તે ઉક્તશુભસંપન્ન એવંભૂત દશાવંતની અહીં સર્વજ પ્રવૃત્તિ રૂડી હોય ને માર્ગાનુસારી એવા

તે અપુનર્બંધકાદિ જ હોય એમ મર્મ પ્રકટ કરી આ પરમ ઉદારદષ્ટિ આચાર્યવર્યે તે અંગે અન્યદર્શનોનો સમન્વય સાધ્યો છે. અને છેવટમાં—આ ચૈત્યવન્દનવ્યાખ્યાન આદરથી શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે અને સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે એવી લલામણુ કરી આ મહાન્ આચાર્ય,—અવિજ્ઞાત અર્થવાળું અધ્યયન ‘શુભઘ્નુના ચર્વાણુ જેવું’ (સુષ્કી શેરડી ચાવવા જેવું) છે, અને સ્ફુટપણે ‘રસતુલ્ય અર્થ’ છે, તે જ અન્તરાત્માને પ્રસન્ન કરે છે, કારણ કે તે થકી સવેગાદિ સિદ્ધિ હોય છે,—‘શુષ્કેશ્વચર્વણપ્રાયમવિજ્ઞાતાર્થમધ્યયનં, રસતુલ્યો હ્યત્રાર્થઃ, સ ચલુ પ્રીણયત્યન્તરાત્માનં તતઃ સંવેગાદિસિદ્ધેઃ’—એ મહાન શબ્દોની ઉદ્ઘોષણા કરી અર્થભાવન પર ખાસ ભાર મૂક્યો છે. અને તે અર્થે જ આ અમારો પ્રયાસ છે—‘તદર્થં ત્રૈવ પ્રયાસઃ’ ઇ. સ્પષ્ટ કહી, આ પરમ સંવેગરંગી ભક્તશિરોમણિ આચાર્યવર્ય હરિભદ્રજીએ,—આવા ચિન્તામણિરત્ન સમા સંવેગકાર્યમાં સમ્યગ્શુભ ભણી, શ્રદ્ધદિઅતિશયભાવથી ‘અવિધિવિરહથી’—‘અવિધિવિરહેણ’ મહાકલ્યાણસિદ્ધિઃ—પ્રવર્તતાં મહાકલ્યાણસિદ્ધિ છે એ ‘વિરહકિત’ ભવ્ય શબ્દોમાં આ ગ્રંથનો ભવ્ય ઉપસંહાર કર્યો છે; અને આ પરમ મંગલમય ‘લલિત વિસ્તરા’ શાસ્ત્રની ભવ્ય પૂર્ણાહુતિરૂપ શ્લોકપંચક રચી આ પુણ્યશ્લોક ભાવિતાત્મા આર્ષદેષ્ટા મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ છેલ્લા શ્લોકમાં—‘આ કૃતિથી શુભ ભાવ થકી મેં જે પુણ્ય ઉપાભ્યું’ હોય, તેના વડે સર્વ સત્યોનો પરમ ‘માતસર્યવિરહ હો!’ એવા યાદગાર ચિરંજીવ અમર શબ્દોમાં મંગલ આશિષ આપી છે.

“કૃત્વા યદર્જિતં પુણ્યં, મયેનાં શુભભાવતઃ ।

તેનાસ્તુ સર્વસત્વાનાં, માતસર્યવિરહઃ પરઃ ॥”

અંથકર્તા આર્ષદંષ્ટા મહર્ષિ હરિભદ્રસૂરિ

જોગીંદ્ર જેહ જગ જાગતી જ્યોત જોવા, વાગ્યમૃતે અમૃત શ્રી હરિભદ્ર દેવા;
વાણી તણે તસ અહો! કુણુ તાગ પામે? આખે શું કલ્પદ્રુમ વામન સ્વર્ગ ધામે?
—યોગદંષ્ટિકગણ (સ્વરચિત)

આમ જ્યાં અક્ષરે અક્ષરે શુદ્ધ ભગવદ્ભક્તિ અમૃતરસ નિર્જરે છે, પદે પદે જ્યાં શુદ્ધ દાર્શનિક ન્યાયની અદ્ભુત તત્ત્વચમત્કૃતિ દેખી વિદ્વજ્જનો આક્રીન પોકારે છે, અને સૂત્રે સૂત્રે જ્યાં પ્રવહતી ભક્તિરસતરંગિણીમાં ભારતભૂપણુ નિમજ્જન કરતા મુમુક્ષુ જોગીજનોના ‘જય હરિભદ્ર! જય ‘યાકિનીમહત્તરાસુનુ’ લલિત વિસ્તરા!’ એવા સહજ ઉદ્ગાર નીકળી પડે છે, એવા આ અપૂર્વ ‘લલિત વિસ્તરા’ અંથનું સુવર્ણમય ઉત્તમ લલિત પદોમાં સુશિષ્ટ, સુશિષ્ટ અને સુનિષ્ટ શૈલીથી ઉત્તમ તત્ત્વકથામય રીતે ગ્રંથન કરી જેણે અદ્ભુત અંથનિર્માણકૌશલ્ય દાખવ્યું છે, એવા આ મહાનિર્ગ્રંથ મહાસુનીધર મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજી એટલા બધા સુપ્રસિદ્ધ છે કે અત્રે તેમનો અધિક પરિચય આપવો અનાવશ્યક છે. ભારતવર્ષના ભૂષણરૂપ આ ‘યાકિનીમહત્તરાસુનુ’ મહર્ષિ હરિભદ્રસૂરિ, સર્વદર્શનનો સાધર્મિક બંધુત્વભાવે સમન્વય કરનારી પરમ ઉદાર નિરાગ્રહ અનેકાંતદંષ્ટિને યથાર્થપણે ઝીલનારા મહાપ્રભાવક જ્યોતિર્ધર આર્ષદંષ્ટા, વિક્રમના આઠમા-નવમા સૈકામાં આ ભારતભૂમિને પાવન કરી ગયા.

આવા આ સાધુચરિત સંતના અક્ષરદેહમાં એમનો અક્ષર આત્મા અક્ષરપણે અમર રહ્યો છે. ‘જેની યશઃકાયમાં જરામરણજન્ય ભય છે નહિં એવા સુકૃતી કવિઓ જયવંત છે,’—‘નાસ્તિ યેષાં યશઃકાયે જરામરણજં મયં’ એ શ્રી ભર્તૃ-અક્ષરદેહે અમર હરિની ઉક્તિ આ આર્ષદંષ્ટા સંત મહાકવિની અમૃતવાણી વિરાટ કવિબ્રહ્મા સંબંધમાં અક્ષરશઃ સાચી પડે છે. પરંપરાથી કહેવાય છે તેમ આર્ષદંષ્ટા હરિભદ્રસૂરિ ચૌદસો (૧૪૦૦) અંથ જેટલા મહાન અંથરાશિનું મૌલિક સર્જન કરનારા આ ‘યાકિનીમહત્તરાસુનુ’ હરિભદ્રસૂરિ, સાડા ત્રણ કોડ શ્લોક પ્રમાણુ સાહિત્યના સર્જક ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની જેમ, અસાધારણ કૌટિના સાહિત્યસ્વામી (Literary giant) થઈ ગયા, વિરાટ (Collosus) કવિ-બ્રહ્મા, આર્ષદંષ્ટા મહર્ષિ (Seer, Great sage) થઈ ગયા. એમની એક એકથી સરસ એવી અમર કૃતિઓમાં પદે પદે નિર્જરતી પરા શ્રુતભક્તિ એ દિવ્ય આત્માના પરમ ભક્ત હૃદયનું પ્રતિબિંબ પાડનારું દર્પણ છે. એમની આ પરાભક્તિનું પ્રતિબિંબ પાડતી આ ‘લલિત વિસ્તરા’ એક વિશિષ્ટ કૃતિ છે, અને તેનો આશય એટલો બધો પરમાર્થગંભીર

છે કે સાગરની જેમ તેનું માપ કાઢવું કે તાગ લેવો તે અશક્ય વસ્તુ છે. તથાપિ ‘પ્રીત્યાત્મવીર્યમવિચાર્ય’ આ મંદમતિ ટીકાકાર વિવેચકે યથાશક્તિ-યથામતિ આ ‘લલિત વિસ્તરા’ ન્યાયરતનાકરમાં ‘ચિદ્દેહમવિશોધિની’ ટીકા૩૫ ડૂબકી ભારી અર્થરત્નો યોજવાનો યત્નકિ ચિત્ પ્રયત્ન કર્યો છે, તે હંસદંષ્ટિ સજ્જનોના મનને આનંદિત કરે !

ભકતશિરોમણિ મહાશુર હરિભદ્રજીએ અપૂર્વ ભકિતરસથી ભણાવેલી આ ‘લલિત વિસ્તરા’ મહાપૂજમાં મેં સમર્પેલી આ સ્વરૂપ ‘ચિદ્દેહમવિશોધિની’ ટીકા૩૫ ભકિત-કુસુમાંજલિ, ચિદ્દેહમધાતુનો મલ નિર્વાસિત કરી, સંતજનોના અંતરાત્માઓને સદ્ભક્તિ-સૌરભથી સુવાસિત કરે ! એ જ અર્થર્થના !

ઐતન્યમૂર્તિ સહજાત્મસ્વરૂપ સ્વામી,

જે શુદ્ધ બુદ્ધ ભગવાન્ જિન શિવશામી;

તત્ત્વચર્ચુ ભકિતકુસુમાંજલિ ભક્તિભાવે,

આ અર્પી દાસ ભગવાન્ પરિતોષ પાવે.

સ્વરચિત (આ મંથની પ્રશસ્તિ)

આશો શુ. ૮, ૨૦૧૫
૫, ચોપાટી રોડ,
મુંબઈ-૭.

— ડૉ. ભગવાનદાસ મનઃસુખભાઈ મહેતા

એમ. બી. બી. એસ.

આ ગ્રંથમાં અવતરણ લીધેલા ગ્રંથોની સૂચિ (Bibliography)

ગ્રંથ	ગ્રંથકર્તા	ગ્રંથ	ગ્રંથકર્તા
અખાની વાણી	અખા ભક્ત	ભાવપ્રાભૂત	કુંદકુંદાચાર્યજી
અધ્યાત્મસાર	યશોવિજયજી	મોક્ષમાળા (બાવાવગોધ)	શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી
અન્યથોગવ્યવસ્થેદ દ્રા.	હેમચંદ્રાચાર્યજી	મોહનવિજય ચે રિશી	મોહનવિજયજી
અષ્ટપ્રકારી પૂજા	ખીમાવિજયજી	યશોવિજય ચૌવિશી	યશે વિજયજી
‘આત્મખ્યાતિ’-સમય.		યોગદષ્ટિકળશ	ડૉ. ભગવાનદાસ
સારટીકા	અમૃતચંદ્રાચાર્યજી		મ. મહેતા
આત્મસિદ્ધિ	શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી	યોગદષ્ટિસમુચ્ચય	હરિભદ્રાચાર્યજી
આનંદવ્રતપદ	આનંદધનજી	યોગદષ્ટિસમુચ્ચય	ડૉ. ભગવાનદાસ
આનંદધનચૌવિશી	આનંદધનજી	વિવેચન	મ. મહેતા
આત્મીમાંસા	સમંતભદ્રાચાર્યજી	યોગદષ્ટિસમુચ્ચય	યશોવિજયજી
આવશ્યકસૂત્ર	આર્ષ	યોગબિન્દુ	હરિભદ્રાચાર્યજી
આવશ્યક નિર્ચુકિત	ભદ્રબાહુસ્વામીજી	યોગવિશિકા	હરિભદ્રાચાર્યજી
કબીરપદ	સંત કબીરજી	યોગશાસ્ત્ર	હેમચંદ્રાચાર્યજી
કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર	સિદ્ધસેનદિવાકરજી	રત્નકરંડશ્રાવકાચાર	સમંતભદ્રાચાર્યજી
ચૈત્યવન્દનસૂત્ર	ગણધરપ્રણીત	રૂપવિજય સ્તવનાવલી	રૂપવિજયજી
તત્ત્વાર્થ ભાષ્ય	ઉમાસ્વાતિજી	લોકતત્ત્વનિર્ણય	હરિભદ્રાચાર્યજી
દ્વાત્રિંશતદ્વાત્રિંશિકા	સિદ્ધસેન દિવાકરજી	વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય	જિનભદ્રગણી
દેવચંદ્રચૌવિશી	દેવચંદ્રજી		ક્ષમાશ્રમભણી
દેવચંદ્રવિશી	દેવચંદ્રજી	વીતરાગસ્તવ	હેમચંદ્રાચાર્યજી
દેવચંદ્ર અતીતચૌવિશી	દેવચંદ્રજી	શ્રીપાલરાસ	વિનયવિજયજી
ધર્મસંગ્રહણી	હરિભદ્રાચાર્યજી	શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર	શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી
ન્યાયાવતર	સિદ્ધસેનદિવાકરજી	ષોડશક	હરિભદ્રાચાર્યજી
પદ્મનંદિપંચવિંશતિકા	પદ્મનંદિઆચાર્યજી	સકલાર્કત સ્તોત્ર	હેમચંદ્રાચાર્યજી
પરમાત્મપ્રકાશ	યોગીંદ્રદેવજી	સમયસાર	કુંદકુંદાચાર્યજી
પુણ્યપ્રકાશસ્તવન	વિનયવિજયજી	સમયસાર કળશ	અમૃતચંદ્રાચાર્યજી
પંચાશક	હરિભદ્રાચાર્યજી	સમયસાર નાટક હિંદી	બનારસીદાસજી
પ્રવચનસાર	કુંદકુંદાચાર્યજી	સન્મતિતર્ક	સિદ્ધસેન દિવાકરજી
પ્રશમરતિ	ઉમાસ્વાતિજી	સમાધિશતક	પૂજ્યપાદસ્વામીજી
પ્રજ્ઞાવગોધ મોક્ષમાળા	ડૉ. ભગવાનદાસ	સાડાત્રણસો ગાથા સ્તવન	યશે વિજયજી
	મ. મહેતા	સૂચગાંગસૂત્ર	ગણધરપ્રણીત
બૃહત્સ્વયંભૂસ્તોત્ર	સમંતભદ્રાચાર્યજી	સ્નાત્ર પૂજા	દેવચંદ્રજી
ભક્તામર સ્તોત્ર	માનતુંગાચાર્યજી	જ્ઞાનાર્ણવ	શુભચંદ્રાચાર્યજી
ભાવનાવગોધ	શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી		ઈત્યાદિ.

ગદ્યસૂત્રો અને તેના વિવેચનની વિષયાનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રસ્તાવના (શ્લોકો ૧-૪, ગદ્યસૂત્ર. ૧-૨૬) ૧-૬૮	
૧. મંગલ અભિધેય પ્રયોજનાદિ (શ્લોકો. ૧-૪)	૧-૧૨
મંગલઃભાવનમસ્કારનો મહિમા	૩
ભુવનાલોક ઋનોત્તમ મહાવીર	૪
વક્તા-શ્રોતાનું અનંતર-પરંપર પ્રયોજન	૫
‘સૂત્ર’ નો પરમાર્થ	૭
વીતરાગનો વિનયમાર્ગ	૯
હરિભદ્રજીવી લઘુનાઃઅહંત્વવિલોપન	૧૦
સત્ત્વહિનાર્થ પ્રવૃત્તિનો સફળ પરિશ્રમ	૧૧
માર્દવમૂર્તિ હરિભદ્રજીવી વિનમ્રતા	૧૨
મહામતિ હરિભદ્રજીનો કલ્પનાતીત મહાપરિશ્રમ	૧૨
૨. સામ્યકરણની મીમાંસા (સૂ. ૧-૩)	૧૩-૨૦
શુભલ વહેતુ ચૈત્યવન્દનનું સામ્યકરણ	૧૪
આત્માર્થ-પરમાર્થરૂપ આ વ્યાખ્યાનું સામ્યકરણ	૧૫
અનાભોત્ર-માતૃસ્થનાદિથી વિવર્ણ્ય	૧૬
અનનુષ્ઠાન ને વિષઅનુષ્ઠાન નિષિદ્ધ	૧૬
દૃષી માયાવીને મોક્ષમાર્ગમાં સ્થાન નથી	૧૭
સમ્યક્કરણમાં વિવર્ણ્યઅભાવઃ	૧૭
લાભાદિઅર્થે માયાથી કરવું તે સમ્યક્કરણ નથી	૧૮
નિરાશંસ ભક્તિમંત સમ્યક્કરણનું જ સમ્યક્કરણ	૧૮
‘માતૃસ્થાન’ અર્થોત્ માયા દેહ	૧૯
આત્માને વિષરૂપ વિષ-ગર અનુષ્ઠાન	૧૯
આત્માને અમૃતરૂપ અમૃત-તદ્વતુ અનુષ્ઠાન	૨૦
અનાધિકારીનું સમ્યક્કરણ નથી	૨૦
૩. અધિકારી-અનાધિકારી વિવેક (સૂ. ૪-૮)	૨૦-૩૦
આપણે તો શું પાઠ આ. પણ અધિકારીઓ શોધ્ય	૨૧

વિષય	પૃષ્ઠ
અધિકારી લક્ષણઃધર્મબહુમાની વિધિપરા ઇં	૨૩
અધિકારીને ઝોળખવાના લિંગ-ચિહ્ન	૨૫
અચિંત્ય ચિંતામણિસમું ચૈત્યવન્દન	૨૭
વિધિઅનાસેવને લાઘવથી મહાઅકલ્યાણ	૨૮
ધર્માનુષ્ઠાનવૈતથ્યથી મહાપ્રત્યવાય	૨૮
યોગ મહા પ્રયોગ	૨૯
અનધિકારીપ્રયોગે પ્રયોગતૃપ્ત મહા અકલ્યાણ	૨૯
અધિકારીપ્રયોગ કરનારે વચન આરાધ્યું ઇં	૩૦
અનધિકારીપ્રયોગે એથી ભલડું	૩૦
૪. આગમવિહિત શ્રેયોમાર્ગની ઉદ્ઘોષણાઃ સૂત્રમાધ્યક અપવાદનો તિરસ્કાર (સૂ. ૯-૧૧)	૩૧-૩૭
વચનોક્તપંથ શિવાય હિતપ્રાપ્તિઉપાય નથી	૩૨
સ્વચ્છંદપ્રવૃત્તિથી લાઘવઆપાદનઆદિ	૩૩
અપવાદ પણ સૂત્રઅભાધથી કેવો હોય ?	૩૩
સૂત્રઅભાધી અપવાદસેવન તે પરમચુરુજ્ઞાધવકારિ ક્ષુદ્રસત્ત્વચેષ્ટિત	૩૪
તેવું અપવાદશ્રવણ સંસારસરિત્સ્રોતમાં તણખલાને બાજના જેવું !	૩૪
મિતપ્રવચન અને અન્ય વચનની તુલના	૩૫
૫. શ્રેયોમાર્ગના અધિકારી અપુનર્જન્નકાદિ સુમુક્ષુઓઃ ભવાભિનંદી અનધિકારી (સૂ. ૧૦-૧૪) ૩૮-૪૫	
શ્રેયોમાર્ગ અપુનર્જન્નકાદિનો વ્યવસ્થિત	૩૯
અન્યોનો અહીં અનધિકાર જ, શુદ્ધદેશના અશોભતા	૩૯
શુદ્ધદેશના ક્ષુદ્રસત્ત્વ મૃગધૂતને સિંહનાદ	૪૦
સાચા વીરપુત્ર હરિભદ્રજીવી વીરવાણી	૪૧
ભવાભિનંદી અનધિકારીનો અનાદર	૪૨

વિષય	પૃષ્ઠ
ભવાભિનંદી લક્ષણ:નિષ્કલારંભી છ.	૪૩
લોકપંગતમાં ભેસનારો ભવાભિનંદી	૪૪
૬. વ્યાખ્યા અને સંપત વ્યાખ્યાંગ	
(સૂ. ૧૫-૨૨)	૪૫-૫૮
વ્યાખ્યા, સંપત વ્યાખ્યાંગ	૪૬
જિજ્ઞાસા પહેલું વ્યાખ્યાંગ:ગુરુયોગ બીજું	૪૭
યથાર્થનામા ગુણુગુણુગુરુ 'ગુરુ'	૪૮
સ્વસમય-પરસમય આત્મજા 'ગીતાર્થ' ગુરુ	૪૯
આથી કોઈટો ગુરુઅયોગ વા અગુરુયોગ	૫૦
વિધિપરતા ત્રીજું વ્યાખ્યાંગ:બોધપરિણુતિ ચોથું	૫૨
સ્થેય પાંચમું: જ્ઞાનઋદ્ધિનો અનુત્સેકઆદિ	૫૩
સંયમપાત્રતા વિગ્રહવતી શમશ્રી આદિ	૫૪
ઉક્તક્રિયા છઠું વ્યાખ્યાંગ	૫૪
જ્ઞાનપૂર્વકે ક્રિયા: જ્ઞાન-ક્રિયાનો સમન્વય	૫૬
અરૂપભવતા સાતમું વ્યાખ્યાંગ	૫૭
દીર્ઘદૌર્ગંધભાગીને ચિન્તામણિપ્રાપ્તિ ન હોય	૫૭
૭. ચૈત્યવન્દનવિધિ: પ્રણિપાતદ્વડક	
સૂત્રાવતાર (સૂ. ૨૩-૨૫)	૫૮-૬૮
ચૈત્યવન્દનનો દ્રવ્યભાવ પૂર્વવિધિ	૫૮
પ્રણિપાતદ્વડક સૂત્ર	૬૨
આ સૂત્રના ૩૨ કે ૩૩ આસાપકતું	
નવ વિભાગમાં વર્ગીકરણ	૬૪
હરિભદ્રજનું અદ્વિજન મૌલિક સંશોધન	૬૬
અનંતધર્મોત્તમ વસ્તુમાં જ ચિત્રસંપદ્ધતના	૬૭

પ્રથમ અધિકાર: સ્તોત્રવ્ય સંપદ	
(સૂ. ૧-૧૯ : ૨૬-૪૪)	૬૯-૧૦૯
૧. અહિંતા: 'નમોઽહિંદુઃ' પદ	
વ્યાખ્યાન (સૂ. ૧-૧૦:૨૬-૩૫)	૬૯-૮૯
તત્ત્વધર્મપણને લીધે ભાવનમસ્કાર દુર્લભ	૭૦
ભાવનમસ્કાર આમ બીજાધાનથી સાધ્ય	૭૧
સત્પ્રજ્ઞાસાદિ ધર્મબીજ: ધર્મચિંતા અંકુર	૭૨

વિષય	પૃષ્ઠ
ધર્મબીજમાંથી અંકુરાદિ યાવત મોક્ષદ્વ	૭૩
યોગારંચક, ક્રિયાવંચક, ફલાવંચક	૭૪
પર્વતફલદ મોક્ષમાર્ગ ક્રિયાનું જ માન્યપણું	૭૫
મૃષાવાદ અંગે શંકા સમાધાન	૭૬
ભાવનમસ્કારનો ઉત્કર્ષઆદિ બેદ	૭૭
ચતુર્વિધ પૂજામાં પ્રતિપત્તિપૂજનું પ્રાધાન્ય	૭૮
ભાવપૂજનું પ્રતિપત્તિરૂપપણું	૭૯
પ્રતિપત્તિ પૂજનું સ્વરૂપ	૭૯
અદ્વૈતચવચ્છેદાર્થે-ફલાતિશયજ્ઞાપનાર્થે અહુવચન	૮૧
આ ભાવનમસ્કારની ઇચ્છાયોગમાં ઘટના	૮૨
ઇચ્છાયોગ-શાસ્ત્રયોગ-સામર્થ્યયોગનું	
સ્વરૂપ	૮૩-૮૭
ઇચ્છાયોગાદિનું સામાન્ય સ્વરૂપ	૮૩
ઇચ્છાયોગનું સ્વરૂપ	૮૪
શાસ્ત્રયોગનું સ્વરૂપ	૮૬
સામર્થ્યયોગનું સ્વરૂપ	૮૮
સામર્થ્યયોગબેદ: ધર્મસંન્યાસ, યોગસંન્યાસ	૮૯
બીજા અપૂર્વકરણમાં 'તાર્ત્તિક' ધર્મસંન્યાસ	૯૩
યોગસંન્યાસયોગ: અયોગ પરમ યોગ	૯૫
ભાવનમસ્કારની અપેક્ષાવિશેષે ઇચ્છાયોગાદિમાં	
ઘટના	૯૭
પ્રાતિભ જ્ઞાન અરુણોદય સમું	૯૯

૨. ભગવંત: 'ભગવદ્ભ્ય: ' પદવ્યાખ્યાન

X (સૂ. ૧૧-૧૯ : ૨૬-૪૪)	૧૦૦-૧૦૯
ભાવઅર્કતના મહણાર્થે 'ભગવત્' પદ	૧૦૦
'ભગ' નો પદ્ધતિ પ્રયોગ:	
સમગ્ર ચૈત્યરૂપ ભગ	૧૦૧
રૂપ સ્વરૂપ ભગ: યશરૂપ ભગ	૧૦૩
આત્મમહાવીરત્વ	૧૦૪
દેવલશ્રીરૂપ ભગ: પરમધર્મરૂપ ભગ	૧૦૫
સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ ધર્મ: જ્ઞાનાદિધર્મ	૧૦૬
સાશ્રવ-અનાશ્રવ મહાયોગાત્મક ધર્મ	૧૦૬

X અત્રે ગૂઝરાતી અંકમાં છે તે મધ્યસૂત્રનો વિભાગવાર અંક અને બાળભોધ અંકમાં છે તે સળંગ અંક સમજવો.

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રયત્નરૂપ ભગ : પરમ આત્મપરાક્રમ	૧૦૭
એવંભૂત 'ભગ' જેઓને છે તે 'ભગવંતો'	૧૦૯

દ્વિતીય અધિકાર : પ્રધાન સાધારણ-

અસાધારણરૂપ હેતુસંપદ

(સ. ૧-૧૬ : ૪૫-૬૦) ૧૧૦-૧૩૭

૩. આદિકર 'આદિકરેભ્યઃ' પદવ્યાખ્યાન

(સ. ૧-૧ : ૪૫-૫૦) ૧૧૦-૧૧૮

'આદિકર'થી 'ભૌતિક' સાંખ્યોત્તું નિરાકરણ ૧૧૦

આત્માદિમામિ જન્માદિપ્રપચ્યં આદિકરણ ૧૧૧

આત્મસાધક પટ્ટકારક ચક્ર ૧૧૨

આદિકરત્વ ન માનવાર્મા જન્માદિપ્રપચ્યં અસંભવ ૧૧૩

કર્મ-આત્મા ઉભયની સંબંધયોગ્યતા ૧૧૫

અલોકાકાશ દર્શાત : આત્માની સંબંધયોગ્યતા ૧૧૬

સામગ્રીનું ફલહેતુપણું : સ્વભાવનું તદ્દતર્ગતપણું ૧૧૭

૪. તીર્થંકર : 'તીર્થંકરેભ્યઃ' પ. વ્યા.

(સ. ૭-૧૧ : ૫૧-૫૫) ૧૧૯-૧૨૮

'તીર્થંકર' પદથી આગમમાર્મિકોનો નિરાસ ૧૧૯

તીર્થંકરપદ પ્રાપ્તિનો ઉપક્રમ ૧૨૦

જેથી સંસારસાગર તરે તે તીર્થ ૧૨૧

સંસારસાગર : સુંદર રૂપકધરના ૧૨૨

પ્રવચન વા પ્રવચનાધાર સંધ તે તીર્થ ૧૨૩

ઉત્તમ પ્રવચન જહાજ ૧૨૪

ઉપમતીર્થથી ભગ્યોના અનુગ્રહકર તીર્થંકરો ૧૨૫

તીર્થંકર નામકર્મ : કર્મતીર્થસ્થાપન ૧૨૭

તીર્થંકર દેવનો પરમ વિશ્વોપકાર ૧૨૮

૫. સ્વયંસંયુક્ત : 'સ્વયંસમ્યુક્તેભ્યઃ' પ. વ્યા.

(સ. ૧૨-૧૬ : ૫૬-૫૯) ૧૨૮-૧૩૬

આથી મહેશઅનુગ્રહથી બોધવાદનો નિરાસ ૧૨૯

પ્રથમ સંયોગે પશુ સ્વયોગ્યતાપ્રાધાન્યથી સ્વયંસંયુક્ત ૧૩૦

સંયુક્ત આત્માનો તાત્ત્વિક વિકાસક્રમ ૧૩૧

કર્મયોગ્યતાઅભાવે ક્રિયા તે ક્રિયા નથી ૧૩૩

વિષય	પૃષ્ઠ
------	-------

અભવ્યર્મા સદાશિવઅનુગ્રહ ન હોય ૧૩૪

તીર્થંકર-અતીર્થંકરનો બોધિભેદ ન્યાય્ય જ ૧૩૫

સ્તો. સં. ની જ સાધારણ સાધારણ હેતુસંપદ ૧૩૬

તૃતીય અધિકાર : સ્તોતવ્યસંપદની જ

અસાધારણ હેતુસંપદ

(સ. ૧-૨૧ : ૬૧-૮૩) ૧૩૮-૧૬૭

૬. પુરુષોત્તમ : પુરુષોત્તમેભ્યઃ

(સ. ૧-૫ : ૬૧-૬૬) ૧૩૮-૧૪૪

સર્વસત્ત્વએવંભાવવાદી બૌદ્ધોનો નિરાસ ૧૩૮

'પુરુષોત્તમ' કેવા પ્રકારે? ૧૩૯

'પુરુષોત્તમ' (કોલીઆઓનો) વિપરીત ભાવ ૧૪૦

અશુદ્ધ જાત્યરતન પશુ અજાત્યરતન પશુ ૧૪૧

અજાત્યરતન સમાન નથી ૧૪૧

ગમે તેટલા સંસ્કારયોગે કાચ પદ્મરાગ ન થાય ૧૪૨

પ્રત્યેકશુદ્ધાદિ આગમ વચનથી સમર્થન ૧૪૩

હરિદ્રવં કે ધનવાનનું મૃત્યુ અવિશિષ્ટ ૧૪૪

૭. પુરુષસિંહ : 'પુરુષસિંહેભ્યઃ' પદવ્યા.

(સ. ૬-૧૦ : ૬૬-૭૦) ૧૪૫-૧૫૧

બાહ્યઅર્થસંવાદિ-સત્યવાદીનો નિરાસ ૧૪૫

ભગવંતો પુરુષસિંહો કેવા પ્રકારે? ૧૪૭

ઉપમાનું સત્યાર્થપણું : ઉપમાદ્વારા અસાધારણ ૧૪૮

ગુણકથનથી શિષ્યવિશેષાનુગ્રહ ૧૪૮

મહાપુરુષોનો વ્યાપક અનુગ્રહવિધિ ૧૫૦

ગણધરપ્રણીત આ પ્રણિપાતદ્વારક સૂત્રને ૧૫૧

હરિભદ્રજીની ભવ્ય અંજલિ ૧૫૧

૮. પુરુષવરપુણ્ડરીક :

'પુરુષવરપુણ્ડરીકેભ્યઃ'

પદ વ્યા. (સ. ૧૧-૧૫ : ૭૨-૭૫) ૧૫૨-૧૫૮

અભિન્નજાતીય ઉપમા જ યોગ્ય એ મતનો નિરાસ ૧૫૪

પુણ્ડરીક ઉપમાની યથાવત્ ધરના ૧૫૪

વિષય	પૃષ્ઠ
જલકમલવત્ નિર્દેષ ભગવતો	૧૫૫
‘ચરણ કમલ કમલા વસે રે’	”
એકાનેકસ્વભાવી વસ્તુ: અલંબ્ય ન્યાયમુદ્રા	૧૫૭
સત્વની વિશિષ્ટતા હશે-એ મતનું નિરસન	૧૫૮

૯. પુરુષવરગન્ધહરતી :

‘પુરુષવરગન્ધહરતિભ્ય: પદ વ્યા.’

(સૂ. ૧૬-૨૦ : ૭૬-૮૦) ૧૬૦-૧૬૬

ગુણકમઅભિધાનવાદનો નિરાસ	૧૬૦
‘અકમવત્ અસત્’ એ મતનું નિરસન	૧૬૧
પુરુષવરગન્ધહરતી ઉપમાની યથાર્થતા	૧૬૨
વસ્તુનું એકાનેક સ્વભાવપણું	૧૬૨
સર્વગુણોનું અન્યોન્ય સંવલિતપણું :	
પૂર્વાનુપૂર્વાઆદિ	૧૬૩
અભિપ્રેય પણ અકમવત્ અસત્ નથી	૧૬૪
સદ્ભારભી મહાપુરુષપ્રણીત આ સ્તવ	૧૬૫
સ્તોતવ્યસંપદની જ અસાધારણ હેતુસંપદ	૧૬૭

ચતુર્થ અધિકાર:સ્તોતવ્ય સંપદનીજ ૧૬૮-૨૧૬
સામાન્યથી ઉપયોગસંપદ

(સૂ. ૧-૨૩ : ૮૨-૧૦૪)

૧૦. લોકોત્તમ: ‘લોકોત્તમેભ્ય:’ પ. વ્યા.

(સૂ. ૧-૩ : ૮૨-૮૪ ૧૬૮-૧૬૩)

લોકોત્તમઆદિ પંચસૂત્રનું પ્રયોજન	૧૬૮
સકલ ભવ્યસ્તવલોકમાં ઉત્તમ	૧૬૯
સકલકલ્યાણહેતુ તથાભવ્યવથી ઉત્તમપણું	૧૭૦
તથાભવ્યવ વિચિત્ર કેમ? તેનું મીમાંસન	૧૭૧
ભવ્યત્વ સિદ્ધિગમનયોગ્યત્વ	૧૭૨
સર્વથા યોગ્યતાઅભેદ	
કાલાદિભેદે બીજાદિ સિદ્ધિઅભાવ	૧૭૩

૧૧. લોકનાથ: ‘લોકનાથેભ્ય:’ પદ વ્યા.

(સૂ. ૪-૭ : ૮૬-૮૮) ૧૭૪-૧૮૪

બીજાધાનાદિથી સંવિલકત ભવ્યલોકના નાથ	૧૭૫
યોગ-ક્ષેમ બન્ને કરે તેજ અરેખરો ‘નાથ’	૧૭૭
વિશિષ્ટ ઉપકારકરનું જ તત્ત્વથી નાથપણું	”

વિષય	પૃષ્ઠ
ઓપચારિકતાથી પારમાર્થિક સ્તવપણું ન થયે	૧૭૮
બીજાધાનાદિથી યોગ-ક્ષેમ થાય તેજ અને ભગ્યો	”
કુશળ માણાનું દર્શાવ: બીજાધાનાદિ ઉપદેશ	૧૭૯
યોગ્ય ચિત્તભૂમિમાં બીજાપ્રકેપ: સદુપદેશજલ	૧૮૦
વૃત્તિ-વાડ આદિ રક્ષાવિધિ	૧૮૧
આ યોગક્ષેમ કોઈ તીર્થકરને સકલવિષયી નથી	૧૮૩
બીજાધાન પણ અપુનર્માન્ધકને	૧૮૪

૧૨. લોકહિત: ‘લોકહિતેભ્ય:’ પદ વ્યા.

(સૂ. ૮-૧૨ : ૮૭-૯૩) ૧૮૪-૧૯૫

જીવલોકહિત: પંચારિતકાયાત્મક લોકહિત	૧૮૬
પંચારિતકાય અને આત્મહિત	૧૮૭
તત્ત્વથી હિત કોણ? ને કેવી રીતે?	૧૮૮
સપરિણામ હિત તે ધ્રુષ્ટ: એથી હલકું અનિષ્ટ	૧૮૧
અહિતકર્તાનું તો અહિત થાયજ	૧૮૨
અનાગમપણે પાપહેતુથકી પાપભાવ	૧૮૨
ઈતરેતરાપેક્ષી કર્તૃકર્મપ્રકાર	૧૮૪
પુનરાગમકર્મકપણા વડે અહિતયોગ	૧૮૫

૧૩. લોકપ્રદીપ: ‘લોકપ્રદીપેભ્ય:’ પદ વ્યા.

(સૂ. ૧૩-૧૬ : ૯૪-૯૭) ૧૯૬-૨૦૪

લોક=વિશિષ્ટ સંજીવોક: અંધ-પ્રદીપ દર્શાવ	૧૯૭
અંધ સમા અજ્ઞાનલોક પ્રત્યે	
લોકપ્રદીપ ભગવતો પણ અપ્રદીપજ	૧૯૯
લોકદ્રષ્ટિ અનુસારનું પ્રાધાન્ય	૨૦૦
મુરુક્ષાધવનિરપેક્ષ તત્ત્વ શન્ય પ્રગ્તિ!	૨૦૦
દ્રષ્ટિઅધો પ્રત્યે ભગવતો પણ અપ્રદીપ	૨૦૧
સમ્યગ્દર્શન માટે સમ્યગ્ યોગદ્રષ્ટિની જરૂર	૨૦૨
ભગવતોનું ભગવતપણું થયેજ છે:	૨૦૩
વસ્તુસ્વભાવ અન્યથા ન થાય	૨૦૩

૧૪. લોકપ્રદ્યોતકર: ‘લોકપ્રદ્યોતકરેભ્ય:’

પદ વ્યા. (સૂ. ૧૭-૨૨ : ૯૮-૨૦૩) ૨૦૫-૨૧૬

લોક = ઉત્કૃષ્ટમતિ ગણધરપદયોગ્ય ભવ્ય	૨૦૬
ચૌદપૂર્વવિદ્યોનો પણ સ્વસ્થાને	
મહાન્ દર્શનભેદ પ્રક:શઅભેદ ન હોય	૨૦૮

વિષય	પૃષ્ઠ
ચોક્કસપૂર્ણાઓનો પશુ પદ્ધતિપતિતપણે	
ક્ષયોપશમની તરતમતાથી મહાન દર્શનભેદ	૨૦૯
ક્ષયોપશમપ્રકાશના સ્વભાવભેદે દર્શનભેદ	૨૧૧
મણુધરો જ ઉત્કૃષ્ટ ચતુર્દશપૂર્વધરો	૨૧૨
પ્રધોત્ય તે સપ્ત પ્રકારનું જીવાદિ તત્ત્વ	૨૧૩
જ્ઞાનયોગ્યતા જ અહીં અન્યઅપેક્ષાએ પ્રધોતન	૨૧૪
‘લોક’ શબ્દનું તત્ત્વથી અપુષ્કલપણું નથી	”
લોકોત્તમતાદિથી ભગવંતોનો પરમ લોકોપકાર	૨૧૫

સ્વ

પંચમ અધિકાર : ઉપયોગસંદેહની જ
હેતુમંપદ (સૂ. ૧-૨૪ : ૧૦૫-૧૦૮) ૨૧૬-૨૧૭

૧૫. અભયદ્વિઃ ‘અભયદેભ્યઃ’ પદ વ્યા.	
(સૂ. ૧-૪ : ૧૦૫-૧૦૮) ૨૧૬-૨૩૩	
ભગવંતો જ તેવા તેવા પ્રકારે સત્ત્વકલ્પાણુહેતુઓ	૨૧૮
અભય એટલે વિશિષ્ટ આત્મસ્વાસ્થ્યઃ	૨૧૯
નિઃશ્રેયસ ધર્મભૂમિકાની નિયમનભૂત ‘કૃતિ’	
૪૬લોકોદિ સપ્ત ભય	૨૨૦
આત્મસ્વાસ્થ્યવિના નિઃશ્રેયસધર્મસિદ્ધિ ન હોય	૨૨૧
નિઃશ્રેયસધર્મ ચિત્તસ્વાસ્થ્યથી સાધ્ય અને	
ભયપરિણામથી વિરુદ્ધ	”
અભયસિદ્ધિ આ ભગવંતો થકી જ :	
તેના ચાર સંકલનાયક કારણો	૨૨૩

૧૬. ચક્ષુર્દેઃ ‘ચક્ષુર્દેભ્યઃ’ પદ વ્યા.	
(સૂ. ૫-૮ : ૧૦૯-૧૧૨) ૨૨૩-૨૨૯	
દ્રવ્યેદ્રિય અને ભાવેદ્રિય : પ્રત્યેકના એ પ્રકાર	૨૨૪
અન્ને શ્રદ્ધા એ જ આત્મધર્મરૂપ ભાવચક્ષુ	૨૨૫
શ્રદ્ધાવિહીનને તત્ત્વદર્શન ન હોય	૨૨૬
માર્ગોત્સારિણી શ્રદ્ધા સતે જ તત્ત્વદર્શન હોય જ	૨૨૭
અન્ને કાળપ્રતિબંધ અપ્રતિબંધ જ	૨૨૮
વિશિષ્ટ ઉપાધાનહેતુનું તથાપરિણુતિ સ્વભાવપણું	”
આ શ્રદ્ધા ધર્મકલ્પવક્ષનું અવધ્યક્ષીજ	૨૨૯

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૭. માર્ગદેઃ ‘માર્ગદેભ્યઃ’ પદ વ્યા.	
(સૂ. ૯-૧૩ : ૧૧૩-૧૧૭) ૨૩૦-૨૩૯	
માર્ગ તે ચિત્તનું અવક ગમન :	
ભુજંગમગમન નલિકાયામ તુલ્ય ક્ષયોપશમવિશેષ	૨૩૧
આ ક્ષયોપશમમાર્ગવિના શુણ્યસ્થાનપ્રાપ્તિ નથી	૨૩૩
સાનુઅંધ ક્ષયોપશમચક્રી શુણ્યસ્થાનપ્રાપ્તિ	”
સાનુઅંધ કર્મ જ શુણ્યસ્થાનપ્રાપ્તિ પ્રતિબંધક	
કિલ્બ કર્મ	૨૩૪
માર્ગપ્રાપ્તિ સતે અતિસંકિલ્બ ન હોય	૨૩૫
અનિવૃત્તિગમનથી આ માર્ગ-ક્ષયોપશમનો ભેદ	૨૩૬
યથાપ્રવૃત્તકરણ આદિનું સ્વરૂપ	૨૩૭
જૈન અને યોગદર્શનની પરિભાષાનો સુમેળ	૨૩૮
આ માર્ગ ભગવંતોથી જ, માટે ભગવંતો	
માર્ગદે	૨૩૯

— ૦ —

૧૮. શરણુદ્વિઃ ‘શરણુદેભ્યઃ’ પદ વ્યા.	
(સૂ. ૧૪-૧૮ : ૧૧૮-૧૨૨) ૨૪૦-૨૫૦	
ભવારણ્યર્થ સમાધ્યાસનસ્થાન સમું શરણુ :	
તત્ત્વચિંતા-વિવિદિષા એ જ શરણુ	૨૪૧
વિવિદિષા સતે તત્ત્વગોચર શુશ્રૂષાદિ આઠ શુણુ	૨૪૩
અતાર્તવિક શુશ્રૂષાદિથી તત્ત્વજ્ઞાનનો અયોગ	૨૪૪
વિવિદિષા વિના માનાર્થઆદિ	
વસ્તુવન્તર-ઉપાયપણે શુશ્રૂષાદિ સંભવ	૨૪૫
પ્રમલ મોહનિદ્રાયુક્તપણુને લીધે પ્રમોષ દૂર	૨૪૬
શ્રુત-ચિંતા-ભાવના જ્ઞાનજલ-દૂધ-સુધાસમું	૨૪૭
લૌકિક શુશ્રૂષાદિ ‘શયિત સુણે જિમ ભૂપ’ જેવા	૨૪૮
વિષયતુલ્લ્યાપહારિ જ જ્ઞાનઃ શરણુદ્વિ ભગવંતો	૨૪૯

— ૦ —

૧૯. યોગિદ્વિઃ ‘યોગિદેભ્યઃ’ પદ વ્યા.	
(સૂ. ૧૯-૨૩ : ૧૨૩-૧૨૮) ૨૫૦-૨૫૯	
યોગિ એટલે જિનપ્રણીત ધર્મપ્રાપ્તિ	૨૫૦
યોગિ એટલે સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ	૨૫૧
અંધિભેદ, સમ્યગ્દર્શનઃ સમ્યક્ત્વના લિંગ	૨૫૨
આ અભયાદિ પંચક અપુનર્અંધકને જ હોય	
અને તે નિયમથી ઇતરેતરફલાણું હોય	૨૫૪

વિષય	પૃષ્ઠ
આવા ન હોય તેને તત્ત્વથી અભયાદિઅયોગ	૨૫૫
અતારિક અભયાદિ અનેકવાર પ્રાપ્ત, નિષ્ફળ	,,
ફલપ્રાપ્તિપર્યંત ક્ષયોપશમવૃદ્ધિ તે યોગ્યતા:	
લોકોત્તર ભાવામૃતાસ્વાદરૂપા	૨૫૬
ધૃતિઆદિ તત્ત્વધર્મયોનિઓ	૨૫૮
ભગવતો થકી અભયદાનાદિથી હેતુસંપદ્ધ	૨૫૯

છઠ્ઠો અધિકાર:સ્તોતવ્ય સંપદ્ધની જ ૨૬૧-૩૦૨
વિશેષથી ઉપયોગસંપદ્ધ

(સૂ. ૧-૨૫ : ૧૨૯-૧૬૩)

૨૦. ધર્મદે: 'ધર્મદેભ્ય:' પદ વ્યા.

(સૂ. ૧-૩ : ૧૨૯-૧૩૧)

વસ્તુસ્વભાવ ધર્મ: ચારિત્રધર્મ	૨૬૪
આત્મપરિણામરૂપ શ્રાવકધર્મ અને સાધુધર્મ	૨૬૫
ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ	,,
ભગવદ્વસ્તુઅકવિના ધર્મ નથી: તેનું જ પ્રાધાન્ય	૨૬૭

૨૧. ધર્મદેશક: 'ધર્મદેશકેભ્ય:' પદ વ્યા.

(સૂ. ૪-૯, ૧૩૨-૧૩૭)

ભગવંતની ધર્મદેશનાનો હરિભદ્રશ્રવે	
ગૃથેલો ઉત્તમ નમૂનો	૨૬૯
પ્રદીપ્ત ગૃહોદર સમો ભવ: સુદુર્લભ મનુષ્યત્વ	૨૭૧
ભવાગ્નિશમક સિદ્ધાંતવાસનાસાર ધર્મમેષ જ	૨૭૨
અનિત્યાદિભાવના: આત્માપ્રધાનપણાનો ને	
વિધિમાર્ગનો સદુપદેશ	,,
નિમિત્તસાપેક્ષ આત્માર્થ પ્રવૃત્તિનો બોધ	૨૭૩
વિસ્તોતસિકાનું પ્રતિવિધાન	૨૭૩
ધર્મનું ફલ કર્મનાશ: સોપક્રમ કર્મનો નાશ,	
નિરુપક્રમ કર્મના અનુબંધનો વ્યવચ્છેદ	૨૭૪

૨૨. ધર્મનાયક 'ધર્મનાયકેભ્ય:' પદ વ્યા.

(સૂ. ૧૦-૧૪, ૧૩૮-૧૪૨)

ભગવંતના ધર્મનાયકપણાના ચાર મૂળહેતુ	૨૭૫
ધર્મવંશીકરણભાવ: ચાર ઉત્તરહેતુ	૨૭૭

વિષય	પૃષ્ઠ
------	-------

અશ્વાવબોધ તીર્થની ઉત્પત્તિનો વૃતાંત	૨૭૮
ધર્મની ઉત્તમ પ્રાપ્તિ: ચાર ઉત્તરહેતુ	૨૮૦
ધર્મફલપરિભોગ: ચાર ઉત્તર હેતુ	૨૮૨
ધર્મવિધાતઅભાવ ચાર ઉત્તર હેતુ	૨૮૪

— ૦ —

૨૩. ધર્મસારથિ: 'ધર્મસારથિભ્ય:' પદ વ્યા.

(સૂ. ૧૫-૧૯ : ૧૪૩-૧૪૭)

ધર્મરથના સમ્યક્ પ્રવર્તન-પાલન-દમનયોગથી	
ભગવાનનું ધર્મસારથિપણું	૨૮૭
સમ્યક્ પ્રવર્તનના અષ્ટ કારણ	૨૮૮
સમ્યક્પરિપાકઅપેક્ષા: છેવટનો નિશ્ચયલક્ષ્ય	૨૮૯
અપુનર્મંથકપણું અને પ્રકૃતિનું આભિમુખ્ય	૨૯૦
ધર્મસારથિપણાનો બીજો હેતુ-પાલનયોગ	૨૯૧
ધર્મસારથિપણાનો ત્રીજો હેતુ-દમનયોગ	૨૯૨
રથનું દષ્ટાંત	૨૯૩
પરભાવવિભાવર્મા ન જવારૂપ અવ્યભિચાર	૨૯૪
આત્મસ્વભાવસિદ્ધિરૂપ સ્વકાર્યર્મા નિયોગ	૨૯૪
સ્વાત્મીભાવ પમાડેલો ધર્મ	૨૯૫
ધર્મનો પ્રકર્ષ યથાખ્યાતચારિત્ર આત્મારૂપ	૨૯૫
ભાવધર્મનું આદ્યસ્થાન પશુ અવંધ્ય બીજ	૨૯૬
સુસંવૃત કચિન-રતનકરંડનું દષ્ટાંત	૨૯૭

— ૦ —

૨૪. ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તી: ૨૯૯-૩૦૨

'ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તિભ્ય:' પદ વ્યા.

(સૂ. ૨૦-૨૪ : ૧૪૮-૧૫૨)

ચક્રવર્તીયક વા અન્ય ધર્મચક્રઅપેક્ષાએ	
વર ધર્મચક્ર	૨૯૯
ત્રિકાટિપરિશુદ્ધતા વડે વર ધર્મચક્ર	૩૦૦
કષ-છેદ-તાપ પરીક્ષા	૩૦૧
સ્તોતવ્યસંપદ્ધનીજ વિશેષથી ઉપયોગસંપદ્ધ	૩૦૨

૭. અધિકાર:સ્તો. સં. ની સકારણ સ્વરૂપ-

સંપદ્ધ (સૂ. ૧-૧૦ : ૧૫૪-૧૬૩) ૩૦૩-૩૧૯

૨૫. અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધર:

'અપ્રતિહતવરજ્ઞાન-દર્શનધરેભ્ય:' પદ વ્યા.

(સૂ. ૧-૫ : ૧૫૪-૧૫૮) ૩૦૩-૧૩

વિષય	પૃષ્ઠ
આ પદનું પ્રયોજન-બૌદ્ધોનો નિરાસ	૩૦૩
સર્વજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવપણું: નિરાવરણપણું	૩૦૪
સામાન્યથી સર્વ અવગોષની સિદ્ધિ	૩૦૫
જ્ઞાનમાં જ્યેષ્ઠપ્રતિભિંબનો નિષેધ	૩૦૭
સામાન્ય-વિશેષનો અવિનાભાવી સંબંધ	૨૦૮
આત્માનો સર્વજ્ઞાનદર્શન સ્વભાવ	૩૦૮
આવરણક્ષયે નિરાવરણપણું: સર્વજ્ઞપણું	૩૦૯
પ્રતિપક્ષભાવનાથી તાનવઉપગ્રાહ્ય	૩૧૧
આવરણક્ષયે સર્વજ્ઞાન-તત્ત્વસ્વભાવપણાથી	૩૧૧
કેવલજ્ઞાનસ્વભાવી આત્મા અંદ્રવત્ સ્થિત	૩૧૨
અવિકલ પરાર્થસંપાદન	૩૧૩

—o—

૨૬. વ્યાવૃત્તછદ્મ: 'વ્યાવૃત્તછદ્મભ્ય:' પદ વ્યા.
(સૂ. ૬-૮ : ૧૮૧-૧૮૨) ૩૧૪-૩૧૮

આ પદથી આશ્રયિક મતનો નિરાસ	૩૧૪
'છદ્મ' એટલે ધાતિકર્મ' વા ભવાધિકાર	૩૧૫
ધાતિકર્મનું સ્વરૂપ: કર્મરાજ મોહનીય	૩૧૬
'અવ્યાવૃત્તછદ્મ' મતનું નિરસન	૩૧૭
'વ્યાવૃત્તછદ્મ' નું પ્રતિષ્ઠાપન	૩૧૮
સ્તોતવ્યસ્પદની જ સકારણા સ્વરૂપસંપદ	૩૧૯

૮. અધિકાર: આત્મભુત્ય પરલોકકર્તૃત્વસંપદ
(સૂ. ૧-૧૯ : ૧૬૪-૧૮૨) ૩૨૦-૪૮

૨૭. જનનપદક: 'જિનેભ્ય: જાપકેભ્ય:' પ. વ્યા.
(સૂ. ૧-૪ : ૧૬૪-૧૬૭) ૩૨૦-૩૨૭

આ પદથી કલ્પિતઅવિદ્યાવાદી બૌદ્ધોનો નિરાસ	૩૨૦
બૌદ્ધબેદો: માધ્યમિકો કલ્પિતઅવિદ્યાવાદી	૩૨૧
અસત્ એવા રાગાદિનો જય ન હોય	૩૨૩
જ્ઞાતિમાત્રકલ્પના પશુ અસંગતા જ	”
નિમિત્ત અસત્ નથી	૩૨૪
ચિતિમાત્રથી જ જ્ઞાતિમાં અનિર્ભેદપ્રસંગ	”
જ્ઞાતિમાત્રના અસત્ત્વમાં અનુભવપ્રાપ્તિ	૩૨૫
મૃગતૃષ્ણાદિઅનુભવ તત્ત્વરૂપે અસત્ નથી	૩૨૬
મૃગતૃષ્ણાદિઅનુભવ પુરુષમાત્રનિમિત્ત નથી	”

વિષય	પૃષ્ઠ
રાગાદિ ચિતિમાત્રનિર્ભવનવાળા નથી	૩૨૭
રાગાદિના જેતાપણાયકી તારિકા જિનાદિ	”

૨૮. તીર્ણુ-તારક: 'તીર્ણુભ્ય: તારકેભ્ય:'
(સૂ. ૫-૮ : ૧૬૮-૧૭૨) ૩૨૮-૩૩૫

આ પદથી આવર્તકાલકારણવાદનો નિરાસ	૩૨૮
જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર પોતથી ભવાર્ણવતીર્ણુ	૩૨૯
તીર્ણુને જીવિતાત્ત્વત્ ભવાવર્ત નથી	૩૩૦
તીર્ણુને આયુષ્કાન્તરવત્ ભવાધિકારાન્તર નથી	૩૩૧
ભવાધિકારાન્તર સતે મુક્તિઅસિદ્ધિ	૩૩૨
મૃત તે અમૃત ભાવે નથી	”
ઋતુઆવર્તના દર્શ્યતનું મુક્તિથી નિરસન	૩૩૩
મુક્ત પુન: ભવમાં હોતો નથી	૩૩૪
સર્વથા ભવાધિકારનિવૃત્તિ જ મુક્તિ	૩૩૫

૨૯. બુદ્ધ બોધક: 'બુદ્ધેભ્ય: બોધકેભ્ય:'
(સૂ. ૧૦-૧૪ : ૧૭૩-૧૭૭) ૩૩૬-૩૪૨

પરોક્ષજ્ઞાનવાદી મીમાંસકોનો નિરાસ	૩૩૬
અ પરોપદેશથી સ્વસંવિદિત જ્ઞાનવડે બુદ્ધો	૩૩૭
અસ્વસંવિદિત બુદ્ધિ અનુમાનાદિબુદ્ધિનો અવિષય	”
જ્ઞાનવ્યક્તિ કે તત્સામાન્ય તત્ત્વવિષય નથી	૩૩૯
અર્થપ્રત્યક્ષતા લિંગ નથી	૩૪૦
છદ્મિયવત્ અર્થપ્રત્યક્ષતા શંકાનું નિવારણ	૩૪૧
ન્યાયથી બુદ્ધ-બોધક સિદ્ધિ	૩૪૨

૩૦. મુક્ત-મોચક: 'મુક્તેભ્ય: મોચકેભ્ય:' પ. વ્યા.
(સૂ. ૧૫-૧૮ : ૧૭૮-૧૮૨) ૩૪૨-૩૪૮

જગત્કર્તૃલીનમુક્તવાદીઓનો નિરાસ	૩૪૩
જગત્કર્તામાં લયે નિષ્ઠિતાર્થપણું નથી	૩૪૪
જગત્કર્તૃત્વવાદમાં મહાદોષ	૩૪૫
નિમિત્તકર્તૃત્વ માનવામાં તત્ત્વથી અકર્તૃત્વ	”
લય માનવામાં એકનો અભાવ વા ઉપવ્યય	૩૪૬
મોહવિષયપ્રસરકટકઅંધ: મુક્ત-મોચકસિદ્ધિ	૩૪૭

વિષય	પૃષ્ઠ
નવમ અધિકાર : પ્રધાનગુણ અપરિ- ક્ષયથી પ્રધાનફલ પ્રાપ્તિરૂપ અભયસંપદ	૩૫૦-૩૬૮
(સૂત્ર ૧-૩૦ : ૧૮૩-૨૧૨)	

૩૧. સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી :
'સર્વજ્ઞેભ્યઃ સર્વદર્શિભ્યઃ' પદ વ્યા. ૩૫૦-૩૬૪
(સૂત્ર. ૧-૭ : ૧૮૩-૧૮૯)

શુદ્ધિયોગજ્ઞાનવાદી સાંખ્યોનો નિરાસ	૩૫૦
સાંખ્ય પ્રક્રિયા	૩૫૧
સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી સ્વભાવપણું	૩૫૨
'મત્તોડન્યે મદર્યાશ્ચ ગુણઃ' એ વચનનો પરમાર્થ	૩૫૩
નિરાવરણપણું : સર્વગ્રસ્વભાવઆવિર્ભાવ	૩૫૪
આત્મ-ચંદ્ર, જ્ઞાન-ચંદ્રિકા, તદાવરણ-મેઘ	"
કરણઅભાવે કર્તા તત્ત્વસાધક નથી,	
એ એકાંતિક નથી : તૂંબાવિના તારનું દબાત	૩૫૬
ઔદયિકભાવરહિતને જ્ઞાનમાત્રથી જ દુઃખાદિ નથી	૩૫૭
જ્ઞાનનું ને દર્શનનું સર્વાર્થવિષયપણું	૩૫૮
સામાન્યપ્રધાન દર્શન : વિશેષપ્રધાન જ્ઞાન	૩૫૯
વિષયગ્રહણપરિણામનું આકારપણું	૩૬૦
અને તેનું અમૂર્તામાં પણ અવિરોધપણું	૩૬૨
વિષયાકારઅપ્રતિસંક્રમ આદિ	૩૬૩
પ્રતિબિંબાકારતા પ્રતિલેપનો રદીઓ	૩૬૪
સાકાર જ્ઞાન : અનાકાર દર્શન	"

૩૨. શિવ-અચલાદિ નિદ્ધિગતિસ્થાન
સંપ્રાપ્ત 'શિવાચલાદિસિદ્ધિ- ૩૬૫-૩૭૪
મતિસ્થાનસંપ્રાપ્તેભ્યઃ' પદ વ્યા.
(સૂત્ર. ૮-૧૬ : ૧૯૦-૧૯૮)

સર્વગતતત્ત્વવાદી વૈશેષિકોનો નિરાસ	૩૬૫
સ્થાન તે વ્યવહારથી સિદ્ધિલેત,	
નિશ્ચયથી આત્મસ્વરૂપ	૩૬૭
શિવ, અચલ, અરુજ, અનંત, અક્ષય પદોનો	
પરમાર્થ	૩૬૮
અન્યબાધ, અપુનરાવૃત્તિ પદોનો પરમાર્થ	૩૬૯
સિદ્ધિગતિ સ્થાનસંપ્રાપ્ત પદોનો પરમાર્થ	૩૭૧
વિભુઓને ને નિત્યોને એમ પ્રાપ્તિનો અસંભવ	૩૭૨

વિષય	પૃષ્ઠ
એવંભૂત સિદ્ધિદશાસંપન્ન સિદ્ધોને નમસ્કાર	૩૭૩
એવંભૂતો જ પ્રેક્ષાવંતોને નમસ્કારાર્હ	"
નમસ્કારક્રિયાયોગ સર્વપદવ્યાપી	૩૭૪

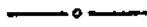
૩૩. જિનો જિતભયો :
'જિનેભ્યઃ જિતભયેભ્યઃ' પ. વ્યા. ૩૭૪-૩૮૮
(સૂત્ર. ૧૯-૨૯ : ૨૯૯-૨૧૧)

અદૈતમુક્તવાદનો વ્યવચ્છેદ	૩૭૪
પરમશક્તિના વિસ્ફુલિંગ સમા ક્ષેત્રો	૩૭૫
અલક્ષ્યતાયકી જ પૃથગભાવ	૩૭૬
અલક્ષ્યે પુનઃ પૃથક્સ્વપતિથી જિતભયપણું નથી	૩૭૭
સહજ ભવભાવક્ષ્યે ખરું જિતભયપણું	"
શુદ્ધમાથી કે અશુદ્ધમાથી વિચટનમાં દોષ	૩૭૮
અદૈતનું સર્વથા અપટમાનપણું	"
ક્ષેત્રો અભિસ્ફુલિંગસમા, સમુદ્રગવણોપમ	૩૮૧
પૃથક્સ્વ સાદિ અનાદિ ઇ. અચિંત્ય :	
રૂપપતિતનું ઉદાહરણ	૩૮૨
દબ-દબથી અવિરુદ્ધ વચનનું જ વચનપણું	૩૮૩
વચનોની વિરુદ્ધતા : વિશેષનું દુર્લક્ષણ	૩૮૪
એકથકી પ્રવૃત્તિનું અપરથી બાધિતપણું	૩૮૫
પ્રમાણસિદ્ધ વચન જ પ્રમાણ	"
દુષ્ટાદુષ્ટ અક્ષાણાદિ વિચાર યુક્તિગર્ભ, તેમ શાસ્ત્ર	૩૮૬
યુક્તિયુક્ત પ્રમાણસિદ્ધ વચન જ પ્રમાણ	૩૮૭
રૂપપતિતના ઉદાહરણમાં ન્યાય નથી	૩૮૮
ઉપાયમાર્ગણું પણ વિચારરૂપ નથી એમ નથી	૩૮૯
અતીંદ્રિયાર્થમાં પણ આગમ ને યુક્તિની વિષયતા	"
ત્રિકોટિપરિશુદ્ધ વિચારશુદ્ધિથી પ્રવર્તવું યોગ્ય	૩૯૦
તત્ત્વપ્રાપ્તિ ઉપાય : આગમ, અનુમાન,	
યોગાભ્યાસ	૩૯૧
આપ્તવચન તે આગમ : સર્વજ્ઞ વીતરાગ આપ્ત	૩૯૨
'વાક્યલિંગાદિ વિકારો'	"
બહુવચનથી આશ્ચર્યક્રાંતિથી ક્ષાતિશય	૩૯૩
'બહુ અહાણોને એક રૂપીઆનું' દાન -	
એ કુદબ્ધાત	૩૯૪
ભગવદ્દાલનન ચિત્તવૃત્તિથી ભગવંતો થકી જ	
તત્ત્વલ : ચિન્તામણિરતનાદિ દબાત	૩૯૫

વિષય	પૃષ્ઠ
‘એક પૂજ્યે સર્વ પૂજ્યા’ :	
સર્વ ભગવંતો એકસ્વરૂપ	૩૯૭
અહુવચનપ્રયોગનું પ્રયોજન	૩૯૮
પ્રધાનફલપ્રાપ્તિરૂપ અભયસંપદ	૩૯૯

ઉપસંહાર : નવવિભાગવિભક્ત	
સંપદોની શુક્તિશુક્ત સંકલના	૪૦૦-૪૦૭
(સૂત્ર. ૧-૧૦ : ૨૧૩-૨૨૨)	
સ્તોતવ્યસંપદ ને તેની હેતુસંપદ	૪૦૨
ઉપયોગસંપદ ને તેની હેતુસંપદ	૪૦૩
સકારણા સ્વરૂપસંપદ, આત્મતુલ્ય પરફલકર્તાત્વ	
સંપદ, અભયસંપદ	૪૦૪
વિશેષ પ્રશ્નિધાનનીતિથી ગુણુઅહુમાનસાર	
સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન	૪૦૪
હરિભદ્રજ્ઞાના કીર્તિકલશરૂપ સુવર્ણમય	
લક્ષિત વિસ્તાર	૪૦૫
નવવિભાગવિભક્ત ૩૩ સૂત્રપદોનું કોષ્ટક	૪૦૬

અનેકાન્ત પ્રતિષ્ઠા	૪૦૮-૪૨૨
(સૂત્ર. ૧૧-૧૭ : ૨૨૨-૨૨૮)	
એકાનેકસ્વભાવી વસ્તુમાં જ ચિત્ર સંપદ થટે	૪૦૮
અનેકાન્તસિદ્ધિ : પુરુષ ને ધર દષ્ટાત	૪૧૦
વાસનાભેદ થકી જ આ વ્યવહાર એમ	
કહેવું અયુક્ત	૪૧૩
બોદ્ધોની હાસ્યાસ્પદ દ્વિલીનો સયોદ રદીઓ	૪૧૫
ઉપાદાનભેદ તે વાસનાભેદનો હેતુ નથી	૪૧૬
અનેકાન્તમાં અવિરોધ	૪૧૮
એકસ્વભાવી એક થકી અનેક ફલ નથી	૪૧૯
અનેકકાર્યકારિ એકસ્વભાવકેદવના તે અનેકાન્ત	૪૨૧
જય અનેકાન્તજયપતાકા	૪૨૨

॥ હતિ પ્રણિપાતદ્વંડકસૂત્ર ॥

ચૈત્યવન્દનયોગ્યભૂમિકા સંપાદનવિધિ	૪૨૫-૪૩૧
(સૂત્ર. ૧-૫ : ૨૩૦-૨૩૪)	
દ્રવ્ય-ભાવવિધિ : મન-વચન-કાય એકાગ્રતા	૪૨૬

વિષય	પૃષ્ઠ
આવા મહાસ્તોત્રો ભાવશ્રદ્ધિ અર્થે	
ભાવસારપણે પઢે	૪૨૭
સ્તોત્રોથકી શુભચિત્તાલાભ :	
એ જ વંદના પ્રયોજન રૂ પક	૪૨૯
ભાવિત અનુષ્ઠાનને જ અત્ર સ્થાન :	
અભાવિત અનુષ્ઠાન આગમમાલ્ય	૪૨૯
ચૈત્યવન્દનનો ઉપહાસ કરનારાઓનો ઉપહાસ	૪૩૦
સહદય નટ જેમ ગૃહીતભાવ થઈ વન્દના	૪૩૧
<hr/>	
વંદના કાયોત્સર્ગ સૂત્ર :	
અર્હંત ચૈત્યવન્દનસૂત્ર	૪૩૨-૫૦૪
(સૂત્ર. ૬-૪૮ : ૨૩૫-૨૭૭)	
ચૈત્યવન્દનાર્થ કાયોત્સર્ગ પ્રતિષ્ઠા	૪૩૨
વિધિથી વંદનાભૂમિકાઆરાધનનું ફલ શુક્તિ	૪૩૩
ફૂટનટનૂત જેવું અભાવિત અનુષ્ઠાન	૪૩૩
અર્હંતચૈત્ય=અર્હંતપ્રતિષ્ઠા : કાયોત્સર્ગપ્રતિષ્ઠા	૪૩૫
વન્દન-પૂજન-સત્કાર પ્રત્યયનો ભાવાર્થ	૪૩૭
આ કાયોત્સર્ગનો વિષય કેણુ ? સાધુ કે શ્રાવક ?	૪૩૮
સાધુને દ્રવ્યસ્તવ કરાવવા-અનુમોદવાનો નિષેધ	
નથી	૪૩૮
દ્રવ્યસ્તવનું ઉપદેશન અનવધ	૪૪૦
નાગભયથી પુત્રને ખાડામાંથી ખેંચવાનું	
દૃષ્ટાંત	૪૪૧
માટે સાધુ દ્રવ્યસ્તવનો અવિષય નથી	૪૪૨
ઔચિત્ય અગામ્યમૃતથી	
આરંભીને પૂજન-સત્કાર ઉચિત	૪૪૩
પૂજાદિ દ્રવ્યસ્તવ ભાવસ્તવઅંગ જ છૂટ	૪૪૫
પ્રધાન દ્રવ્ય અને અપ્રધાન દ્રવ્ય	૪૪૬
અસદ્ આરંભનિવૃત્તિરૂપ જ આ દ્રવ્યસ્તવ	૪૪૭
ફૂપઉદાહરણથી આ દ્રવ્યસ્તવ ગુણુકારી	૪૪૮
આગામ્યમૃતયુક્ત જ સિદ્ધિનું કારણુ	૪૪૯
સન્માન-ઓષિલાભ-નિરુપસર્ગપ્રત્યયનો અર્થ	૪૫૦
વંદનાદિ ઓષિલાભાર્થે : ઓષિલાભ નિરુપસર્ગાર્થે	૪૫૧
ઓષિલાભપ્રત્યયે પ્રતિપાત ન થાય એ અર્થે	૪૫૩
શ્રદ્ધાથી, શ્રદ્ધા=નિઞ અભિલાષ, ચિત્તપ્રસાદ	૪૫૪
ચિત્તકાલુષ્યહર ધર્મ : ઉદકપ્રસાદકમણિ દૃષ્ટાંત	૪૫૫

વિષય	પૃષ્ઠ
મેધાથી. મેધા = મંથગ્રહણપદ તદુપાદ્ય પરિણામ :	
રેગાતુરને ઔષધઉપાદેયતાનું દર્શાવેલું	૪૫૬
સદ્ગ્રન્થમાં જ ઉપાદેયભાવ : સત્સાસ્ત્રપ્રશંસા	૪૫૮
ધૃતિથી. ધૃતિ = મનઃપ્રશિદ્ધાન, વિશિષ્ટ પ્રીતિ	૪૫૯
'દુઃખદેહગ દૂરે ટળ્યા રે' : ચિંતામણિ દર્શાવેલું	૪૬૦
ધારણા અવિસ્મૃતિ : માળા પરોવનારનું દર્શાવેલું	૪૬૧
અનુપ્રેક્ષા = તત્ત્વાર્થ અનુચિંતા :	
રત્નશોભક અમિદર્શાવેલું	૪૬૩
શ્રદ્ધાદિ 'અપૂર્વકરણ' મહાસમાધિના બીજો	૪૬૫
ધ્યજા અને કાર્યસિદ્ધિનું રહસ્ય :	
ઉપમાશુદ્ધ સદ્ગુણાન	૪૬૬
શ્રદ્ધાદિ વર્ધમાન : એએનો લાભ-શુદ્ધિકર્મ એજ	૪૬૭
અબ્યુગમપૂર્વક શ્રદ્ધાદિ સંયુક્ત સદ્ગુણાન	૪૬૯
શ્રદ્ધાદિવિહીનનું એવું ઉચ્ચારણ મુખવાદ	૪૭૦
શ્રદ્ધાદિના મંદ-તીવ્રાદિ ભેદ, આદરાદિ લિંગ	૪૭૧
ધક્ષુ-રજાદિ ઉપમાવાળા ચિત્તધર્મો	૪૭૨
કષાયાદિ કટુકપણું ને શમમાધુર્ય	૪૭૩
આદરાદિયુક્તપણે આનું અનુદાન એજ ઉપાય	૪૭૪
સદ્ગુણાનલક્ષણ : તેથી ભાવવિશુદ્ધિ	૪૭૫
શુભદ્રુષી અપ્રેક્ષાવંતને તે મુખવાદ	૪૭૫
મિથ્યા આત્મસંતોષીનો મિથ્યાત્વ ગ્રહવિકાર !	૪૭૬

અન્નતથ્યસૂત્ર : કાર્યોત્સર્ગપ્રતિજ્ઞા

આગાર

૪૭૭-૫૦૪

(સૂત્ર. ૨૯-૪૮ : ૨૬૮-૨૭૭)

કાર્યોત્સર્ગના આગારો-અપવાદપ્રકારો	૪૭૯
આગારોથી અભગ્ન-અવિરાધિત કાર્યોત્સર્ગ	૪૮૧
આગારોનું પંચ અતિચારગતિમાં વર્ગીકરણ	૪૮૨
ઉપાધિશુદ્ધ શુદ્ધ અનુદાન મોહાદેહુ	૪૮૩
સુપરિશુદ્ધ અનુદાન : આગાર પ્રયોજન	૪૮૪
ઉચ્છવાસનિરોધનો નિષેધ : સંયમરક્ષાર્થે દેહરક્ષા	૪૮૫
જ્વન્ય કાર્યોત્સર્ગપણ અષ્ટ ઉચ્છવાસપ્રમાણ	૪૮૬
સ્થાન-મૌન-ધ્યાનથી તન-વચન-મન નિરોધ	૪૮૭
પ્રમાદીઓના પૂર્વાપરવિરુદ્ધ વચનનો રદીઓ	૪૮૮
ચેષ્ટાકાર્યોત્સર્ગ ને અભિભવકાર્યોત્સર્ગ	૪૮૯

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રમાદઅહુલવાદીની દલીલોનો રદીઓ	૪૯૩
આચરિતનું લક્ષણ : 'અશક્યી સમાચીણ' ઇ.	૪૯૪
આ-અમાર્ અચરિત સાવધ નથી	૪૯૫
ચેતન-અચેતન વસ્તુ ધ્યેય : પંચપરમેષ્ઠિ ધ્યેય	૪૯૬
અહંત-સિદ્ધ ધ્યેય, આચાર્યોદિ ધ્યેય, આત્મા ધ્યેય	૪૯૭
પિંડસ્થાદિ ચાર ધ્યાન	૪૯૮
આ ધ્યેયધ્યાન વિદ્યાજન્મબીજ પારમેશ્વર	૪૯૯
સુવર્ણધટાદિ જેમ અવધ્ય :	
'સોનું' તે વિષુસે નહિ'	૫૦૦
કાર્યનું કારણાનુરૂપપણું યુક્તિ-આગમસિદ્ધ	૫૦૧
વિદ્યાજન્મની મુક્તકંઠે પ્રશંસા : સુભાષિતો	૫૦૧
કાર્યોત્સર્ગ પારવાનો ઈ. શેષ વિધિ	૫૦૩

લોગસ્તસૂત્ર : ચતુર્વિંશતિસ્તવ ૫૦૫-૫૩૮

(સૂત્ર. ૧-૨૧ : ૨૭૮-૨૯૮)

લોકના ઉદ્યોતકર, ધર્મતીર્થકર ઇ. નો અર્થ	૫૦૭
ચોવીશ કેવલીનું કીર્તન : નામસ્તવનું રહસ્ય	૫૦૮
લોકના ઉદ્યોતકર-ધર્મતીર્થકર	
એ આ શંકાસમાધાન	૫૧૧
અહંતોને-કેવલીઓને એ આ-શંકાસમાધાન	૫૧૩
ચોવીશ તીર્થકરનું નામસ્તવનરૂપ કીર્તન	૫૧૫
ચોવીશ જિનનામેનું અન્વયપણું	૫૧૭
ચિત્તશુદ્ધિ અર્થે પ્રશિદ્ધાન	૫૧૯
આવા વિશિષ્ટ તીર્થકરો મહારા પર પ્રસાદ કરો !	૫૨૦
આ પ્રાર્થના નથી : અપ્રસાદ ટાળવા પ્રાર્થના	૫૨૧
અપ્રયોજન કે સપ્રયોજન ? : સુભાષિતો	૫૨૨
વીતરાગ પ્રસાદ નહિ પામવા છતાં	
સ્તવ વ્યર્થ નથી	૫૨૩
ભવશીત દૂર કરી શિવપ્રાપ્તિ	૫૨૪
અચિંત્યચિંતામણિ ભગવંતોની શુદ્ધસ્તુતિથી સિદ્ધિ	૫૨૫
આરોગ્ય-ઓષધલાભ ને ઉત્તમ સમાધિવરની	
પામના	૫૨૬
ત્રણ મનોરથ	૫૨૭
આ નિદાન છે કે નથી ? એ અંગે શંકાસમાધાન	૫૨૮
આ નિદાન નથી : નિદાન દૂષ-રાગ-મોહમર્મ	૫૨૯

વિષય	પૃષ્ઠ
ધર્મથી હીન કુલાદિનું પ્રાર્થન મોહ	૫૩૦
ઋદ્ધિઅભિવ્યંગથી ધર્મપ્રાર્થના પશુ મોહ	૫૩૧
તીર્થકરપણા બા. પશુ ઋદ્ધિઅભિવ્યંગથી	૫૩૨
ધર્મ પ્રાર્થના નિષિદ્ધ : નિદાન ઇષ્ટભાવને આધકર	
નિદાન અતરવદર્શન : મહત્ત્વપાપસાધન	૫૩૩
અવિરોધશતા ગદ્દિતા પ્રાકૃતજનોને પશુ સિદ્ધ	૫૩૪
ચતુર્થભાષા૩૫પણાથી ભગવતા	૫૩૫
ભગવત્પશુમહુમાન કર્મવન્દવાનલ	૫૩૬
ચંદ્રોથી નિર્મલ, સૂર્યોથી અધિક સિદ્ધો સિદ્ધિ થો ! ૫૩૭	
સર્વલોકે અહંત ચૈત્યવન્દન સુવ	
(સ. ૨૨ : ૨૯૯)	૫૩૯-૫૪૦

પુષ્કરવરદ્વીપાર્દ્ધમુત : શ્રુતસ્તવ	૫૪૧-૫૬૦
(મુત. ૧-૨૨ : ૩૦૦-૩૨૧)	
અદી દ્વીપમાં ધર્મોદિકરોને નમસ્કાર	૫૪૧
પ્રદીપરધાનીય આગમ સ્તુત્ય	૫૪૨
શ્રુતજ્ઞાનના પિતૃભૂતપણાથી તીર્થકરસ્તુતિ	૫૪૩
સર્વથા અપૌરુષેયવચન નિરાસની સુક્તિ	૫૪૪
અપૌરુષેય વચન વદતોવ્યાધાત૩૫	૫૪૫
આપોઆપ અવાજ કરતા વચનની અનુપલબ્ધિ	૫૪૬
અતીંદ્રિયાર્થદર્શીસિદ્ધિથી અપૌરુષેય વચન વ્યર્થ	૫૪૭
અહંતપણું વચનપૂર્વક ઇ. વાદીની દલીલ	૫૪૮
પુરુષવ્યાપારઅભાવે વચનઅનુપપત્તિ	૫૪૯
બીજ-અંકુરવત્ અહંતવચન અનાદિસિદ્ધ	૫૫૦
સર્વ વચનનું વકેતૃવ્યાપારપૂર્વકપણું જ	૫૫૦
વચનનું અર્થ-જ્ઞાન-શબ્દરૂપપણું	૫૫૧
અનાદિ શુદ્ધવાદની આપત્તિ નથી	૫૫૨
વચનાર્થપ્રતિપત્તિથી સર્વત્તપણાની સિદ્ધિ :	
મરુદેવીવત્	૫૫૩
મોહજાલ ફેડનારા સીમાધર શ્રુતધર્મની સ્તુતિ	૫૫૫
શ્રીમાધર શ્રુતધર્મને વંદન	૫૫૬
સ્વભાવ તે ધર્મ, વિભાવ તે અધર્મ-મર્યાદાધર્મ	૫૫૭
જન્માદિનાશક ધર્મસાર પામી કોણ પ્રમાદ કરે ?	૫૫૯
શ્રુતધર્મ-ચારિત્રધર્મમાં ઉચિત મુમુક્ષુ	૫૬૦
આવા મુમુક્ષુની સદા શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની ભાવના	૫૬૧
હું આ સિદ્ધ ધર્મમાં પ્રથત છું	૫૬૨
જેથી સંયમમાં સદા નંદી હોય છે તે શ્રુતધર્મ	૫૬૩

વિષય	પૃષ્ઠ
આવો શ્રુતધર્મ શાશ્વત વિજયથી વૃદ્ધિ પામો !	૫૬૩
આ પ્રશ્નિધાન અનાશંસાભાવનું બીજ	૫૬૪
મોક્ષપ્રતિજ્ઞાથી આ પ્રશ્નિધાન અપ્રતિજ્ઞા	૫૬૫
યથોક્ત શ્રુતધર્મવૃદ્ધિથી મોક્ષ :	
અસંગલસંવેદન	૫૬૬
શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ ભાવનાથી શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ	૫૬૭
એમ સદ્ભાવારોપણ : શાલિષ્ઠીજરોપણ દર્શન	૫૬૭
વિવેકની સુક્તકંઠે પ્રશંસા	૫૬૮
શ્રુત-શાલિષ્ઠિમાં વિવેકપ્રહણ જલ	૫૬૮
વિવેક થકી સંવેગઅમૃત આસ્વાદન	૫૬૯
અવિચાતચુણવાળા ચિંતામણિમાં	
પતન હોતો નથી	૫૭૦
આ વિવેક ગોચોનિવર્ગનો એકાન્તે અવિષય	૫૭૦
આ વિવેક યોગશાસ્ત્રોનો પરમ ગર્ભ	૫૭૧
શ્રુત અને વિવેક એમ જૂદા પ્રહણનું રહસ્ય	૫૭૨
મહામિથ્યાદષ્ટિની શ્રુતપ્રાપ્તિ પશુ અપ્રાપ્તિ	૫૭૩
અભવ્યને ચિન્તામણિપ્રાપ્તિ જેમ અફલ	૫૭૪
મિથ્યાદષ્ટિને દ્રવ્યશ્રુતપ્રાપ્તિ	૫૭૫
મિથ્યાદષ્ટિ ને મહામિથ્યાદષ્ટિનો ભેદ	૫૭૫
આ શ્રુત અભવ્યોથી પશુ અનેકવાર પ્રાપ્ત	૫૭૬
પશુ નિષ્ફલપણાને લોધે ન કિંચિત્	૫૭૭
શ્રુત 'ભગવંત'ને સમગ્ર ઐશ્વર્યોદિયોગ	૫૭૮
શ્રુત 'ભગવંત'નું સિદ્ધપણું અને શુદ્ધપણું	૫૭૯

'સિદ્ધાણું છુદ્ધાણું' મુત :	
સિદ્ધસ્તવ	૫૮૧-૬૧૩
(મુત. ૧-૩૦ : ૩૨૨-૩૫૧)	
અનુષ્ઠાનપરંપરાના ફલભૂત સિદ્ધો	૫૮૧
અને તત્ત્વકિયાના પ્રયોજક સિદ્ધોને નમસ્કાર	૫૮૨
'સિદ્ધ-છુદ્ધ'પદ વ્યાખ્યા	૫૮૩
'પારગત-પરંપરગત'પદ પ્રયોજન, વ્યાખ્યા	૫૮૪
ચૌદ ગુણુરથાનનો આત્મગુણુવિકાસ ક્રમ	૫૮૫
'લોકાકાંઠિપગત'પદ વ્યાખ્યા	૫૮૬
કર્મમુક્તની લોકાંતપથંત ગતિ કેમ ?	૫૮૭
નમઃ સદા 'સર્વ' સિદ્ધોને !: ૫૮૨ બેદે સિદ્ધ	૫૮૮
તીર્થસિદ્ધ આદિ પ્રથમ ચાર બેદનું સ્વરૂપ	૫૮૯

વિષય	૨૪
જાણુતા-અજાણુતા સદ્બંધન્યાયથી માર્ગગમન	૬૩૭
કુમ્ભ 'વિરહ'ની લગ્નામણી	૬૩૮
કેતકે વિષમ ગ્રહ	૬૩૯

❧

લિકા વ્યાખ્યાન : મહર્ષિ	
હરિભદ્રાચાર્યજીનો અંતિમ સદ્બોધ ૬૪૦-૬૫૫	
(સૂત્ર. ૧-૬ : ૩૭૦-૩૭૯)	
આદિકર્મમાં યતન	૬૪૨
અકલ્યાણમિત્રત્યાગ, કલ્યાણમિત્રસેવન ઇ.	૬૪૨
દાન-પૂજાદિ, ધર્મશાસ્ત્ર અવજ્ઞાલાવનાદિ	૬૪૩
ગુરુજનસેવા, યોગપટદર્શન, ધ્યાનધારણાદિ	૬૪૪
ભગવતપ્રતિમાકારણઃ ભુવનેશ્વરવચન લેખન	૬૪૫
મંગલ જાપઃ ચંદ્રશરણ પ્રતિપત્તિ	૬૪૫
દુષ્ટતગદ્દાઃ સુકૃતઅનુમોદના ઇ.	૬૪૬
સન્વેષ્ટિત અવણુઃ ઉત્તમ દર્શતાતથો વર્તન	૬૪૭
એવંભૂત દશાવંતની સર્વજ પ્રવૃત્તિ સાધવી	૬૪૭
અને તે અપુનર્ભવકાદિ જ હોય	૬૪૮
આદિથી અપુનર્ભવકની પ્રવૃત્તિ સત્પ્રવૃત્તિ જ	૬૪૯
કુઠારાદિપ્રવૃત્તિ પણ રૂપનિર્માણપ્રવૃત્તિ જ	૬૪૯
ધર્મબાધિની નહિ પણ ધર્મમામિની જ પ્રવૃત્તિ	૬૪૯
આ અપુનર્ભવકનું હૃદય તરવાવિરોધકઃ	

વિષય	૫૪૬
તે થકી સમન્તભદ્રતા એમ	
સમન્તભદ્ર હરિભદ્રજીનું કથન	૬૫૦
સુપ્તમંડિત-પ્રભોધ દર્શનાદિ દર્શાત ઘટના	૬૫૧
ભગ્ન પણ આના યતનલિંગવાળો અપુનર્ભવક	૬૫૨
આ એવંભૂત અપુનર્ભવક અંગે	
અન્ય દર્શનો સાથે જૈનદર્શનનો સમન્વય	૬૫૨
ભક્તશિરોમણિ હરિભદ્રજીની છેવટની ભલામણ	૬૫૩
આના આદરથી અવણુની અને	
સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી પરિભાવનની ભલામણ	૬૫૪
અર્થ જાણ્યા વિનાનું અધ્યયન	
શુદ્ધ દંત્યુચરણ સમુઃ રસ તુલ્ય અર્થ	૬૫૪
તે અર્થે આ પ્રયાસ ચિંતામણિ સમુઃ	
આ સંવેગકાય	૬૫૫
અત્રે શ્રદ્ધાદિઅતિશયભાવથી	
અવિધિ 'વિરહ'થી મહાકલ્યાણ સિદ્ધિ	૬૫૫
❧	
ઉપસંહાર :	
હરિભદ્રજીની મંગલ આશિષ ૬૫૬-૬૫૮	
મહાવિભૂતિ હરિભદ્રજીની મંગલ આશિષ	૬૫૭
સર્વસત્ત્વોનો પરમ માતસર્થ 'વિરહ' હો !	
— ૦ —	
ટીકાકર-વિવેચનકારની પ્રશસ્તિ	૬૫૯
❧	

ગ્રંથ-વિવેચનાન્તર્ગત વિશિષ્ટ વિષયોની અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
મંગલભાવનમરકારનો મહિમા	૩	દરિદ્ર-ધનવાનનું મૃત્યુ અવિશિષ્ટ	૧૪૪
જીવનાલોક જિનોત્તમ મહાવીર	૪	ભગવંતો 'પુરુષસિંહો' કેવા પ્રકારે ?	૧૪૭
'સુત' નો પરમાર્થ	૭	ગણધરપ્રણીત આ સુતને હરિભદ્રજીની અંજલિ	૧૫૧
હરિભદ્રજીની લઘુનાતીતરાગનો વિનયમાર્ગ	૯	'ચરણકમલ કમલા વસે રે'	૧૫૫
હરિભદ્રજીનો કલ્પનાતીત પરિશ્રમ	૧૨	યોગ-ક્ષેમ કરે તે જ ખરેખરો 'નાથ'	૧૭૭
શુભભાવનિર્બંધન ચૈત્યવંદનનું સાક્ષ્ય	૧૪	કુશળ માળીનું દૃષ્ટાંતઃ બીજાધાનાદિ	૧૭૯
વિષ-ગર અનુષ્ઠાનઃ અમૃત-તદ્દેતુઅનુષ્ઠાન	૧૯	બીજાધાન પણ અપુનર્બંધકને	૧૮૪
'માતૃદયાન' અર્થાત્ માયા, દંભ	૨૦	જીવલોકહિતઃ પંચારિકાપદિત	૧૮૬
અધિકારીલક્ષણઃ ધર્મજાડુમાની વિવિધરાધ.	૨૩	સપરિણામ હિત ઇષ્ટઃ એથી ઝીલવું અનિષ્ટ	૧૯૧
અચિંત્ય ચિંતામણિસમું ચૈત્યવંદન	૨૮	અનાગમપણે પાપહેતુથરી પાપભાવ	૧૯૩
યોગ મહા પ્રયોગ	૨૯	પુનરાગમકર્મકપણથી અહિતયોગ	૧૯૫
વચ્ચનોકતપંચ શિવાય દિતઉપાય નથી	૩૨	અંધપ્રદીપ દૃષ્ટાંત	૧૯૭
અપવાદપણ સુતઅપાધાથી કેવો હોય ?	૩૩	ભગવદ્વચનથી પણ પ્રયોધઅભાવ !	૧૯૯
અપવાદપણ સંસારસરિત્માં તૃણાલંબન !	૩૪	લોકદષ્ટિપ્રાધાન્યઃ તત્ત્વશૂન્ય પ્રજ્ઞાત !	૨૦૦
જિનપ્રવચન ને અન્યવચનની તુલના	૩૫	દષ્ટિઅંધો પ્રતિ ભગવંતો પણ અપ્રદીપ	૨૦૧
ત્રેયોમાર્ગ અપુનર્બંધકાદિનો વ્યવસ્થિત	૩૯	સમગ્ર યોગદષ્ટિની જરૂર	૨૦૨
સાચા વીરપુત્ર હરિભદ્રજીની વીરવાણી	૪૧	ચૌદપૂર્વવિદોનો પણ મહાન્ દર્શનભેદ	૨૦૮
ભવાભિનંદી લક્ષણઃ નિષ્ફલારંભી ઇ.	૪૩	ભગવંતોનો પરમ લોકોપકાર	૨૧૫
સ્વ-પરમપદ્ય આત્મસ 'ગીતાર્થ' ગુરુ	૪૬	ભગવંતો જ તેવા તેવા પ્રકાર સર્વકલ્યાણહેતુઓ	૨૧૮
આથી ઉત્તરો ગુરુઅયોગ વા અશુભયોગ	૫૦	અભય એટલે વિશિષ્ટ આત્મસ્વાસ્થ્ય, ધૃતિ	૨૧૯
જ્ઞાનપૂર્વક ક્રિયાઃ ઔષધજ્ઞાનનું દૃષ્ટાંત	૫૫	નિઃત્રેયસધર્મ ચિત્તસ્વાસ્થ્યથી સાધ્ય	૨૨૧
હરિભદ્રજીનું અદ્ભુત મૌલિક સંશોધન	૬૬	અભયાદિસિદ્ધિ ભગવંતોયકી જઃ ચાર કારણ	૨૨૩
ધર્મબીજમાથી અંકુરાદિ યાવત્ મોક્ષફલ	૭૩	શ્રદ્ધાવિહીનને તત્ત્વદર્શન ન હોય	૨૨૬
યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક, ફલાવંચક	૭૪	માર્ગ તે ચિત્તનું અવકગમન, ક્ષયોપશમવિશેષ	૨૩૧
પ્રતિપત્તિપૂર્ણનું પ્રાધાન્ય ને સ્વરૂપ	૭૮	ઠેન-યોગદર્શનની પરિભાષાનો સુમેળ	૨૩૮
ઈચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ, સામર્થ્યયોગ	૮૩-૮૭	શરણ=વિવિધિયા સતે તાર્ત્વિક શુશ્રૂષાદિ	૨૪૩
કેવલશ્રીરૂપ 'ભગ' : પરમધર્મરૂપ 'ભગ'	૧૦૫	તે વિના વસ્તુવંતરઉપાયપણે શુશ્રૂષાદિ	૨૪૫
ભગવંતનું પરમ આત્મપરાક્રમ	૧૦૭	શ્રુત-ચિંતા-ભાવનાજ્ઞાન જલ-દૂધ-સુધા સમું	૨૪૭
આત્મસાધક પટ્ટકારકચક	૧૧૨	વિષયતૃષ્ણાપહારિ જ જ્ઞાન	૨૪૯
તીર્થંકરપદપ્રાપ્તિનો ઉપક્રમ	૧૨૦	બેાધિ એટલે સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ	૨૫૧
સંસારસાગરરૂપકઃ પ્રવચન જહાજ	૧૨૨	અભયાદિપંચક અપુનર્બંધકને જ હોય	૨૫૪
તીર્થંકરદેવનો પરમ વિશ્વોપકાર	૧૨૮	ક્ષયોપશમવૃદ્ધિઃ લોકોત્તર ભાવામૃતસ્વાદ	૨૫૭
સંજુદ આત્માનો તાર્ત્વિક વિકાસક્રમ	૧૩૧	આત્મપરિણામરૂપ શ્રાવકધર્મ સાધુધર્મ	૨૬૩
ભગવંતો 'પુરુષોત્તમ' કેવા પ્રકારે ?	૧૩૯	ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ	૨૬૫
ગમે તેટલા સંસ્કારથી કાચ પથ્થરાગ ન ચાય	૧૪૨	ભગવદ્અનુગ્રહવિના ધર્મ નથી	૨૬૭
		ધર્મદેશનાનો હરિભદ્રજીએ શું થેલો ઉત્તમ નમૂનો	૨૬૯

વિષય	પૃષ્ઠ
વિસ્તૃતસિકાનું પ્રતિવિધાન	૨૭૩
ભગવંતના ધર્મનાયકપણાના ચાર મૂળહેતુ	૨૭૫
ધર્મરથના સમ્યગ્ પ્રવર્તન-પાલન-દમનયોગ	૨૮૭
ધર્મસારથિ ભગવંતઃ રથનું દૃષ્ટાંત	૨૯૩
પરભાવ-વિભાવમાં ન જવારૂપ અવ્યભિચાર	૨૯૪
આત્મસ્વભાવસિદ્ધિરૂપ સ્વકાર્યમાં નિયોગ	,,
ધર્મનો પ્રકર્ષ યથાખ્યાતચારિત્ર આત્મારૂપ	૨૯૫
ત્રિકોટિપરિશુદ્ધતાવડે વર ધર્મચક્ર	૩૦૦
કષ-છેદ-તાપ પરીક્ષા	૩૦૧
સર્વજ્ઞ-નદશ્ન-નસ્વભાવપણું-નિરાવરણપણું	૩૦૪
કેવલજ્ઞાનસ્વભાવી આત્મા ચંદ્રવત્ સ્થિત	૩૧૨
ધાતિકર્મનું સ્વરૂપઃકર્મરાજા મોહનીય	૩૧૬
રાગાદિ ચિત્તિમાત્ર નિર્બંધવાળા નથી	૩૨૭
જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર પોતથી ભવાણું વ તીણું	૩૨૯
જગત્-તૃત્વવાદમાં મહાદોષ	૩૪૫
સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી આત્મસ્વભાવપણું	૩૫૨
‘મત્તોઽન્યે મદ્યર્થાન્ન ગુણાઃ’ એનો પરમાર્થ	૩૫૩
આત્મચંદ્ર, જ્ઞાન-ચંદ્રિકા, તદાવરણ-મેષ	૩૫૪
જ્ઞાનનું ને દર્શનનું સર્વાર્થવિષયપણું	૩૫૮
સ્થાન તે વ્યવહારથી સિદ્ધિક્ષેત્ર, નિશ્ચયથી સ્વરૂપ	૩૬૭
એવંશૂત સિદ્ધો જ નમસ્કારાર્હ	૩૭૩
અદ્રૈતનું સર્વથા અઘટમાનપણું	૩૭૯
ક્ષેત્રજ્ઞો અગ્નિરકુલિંગસમા, સમુદ્રલયચ્છોષમ	૩૮૧
દૃષ્ટ-છંદથી અવિરહનું જ વચનપણું	૩૮૩
મુક્તિયુક્ત પ્રમાણુસિદ્ધ વચન જ પ્રમાણુ	૩૮૭
આત્મવચન તે આગમઃ સર્વજ્ઞપીતરાગ આત્મ	૩૯૨
‘વાક્યલિહ્ના હિ વચારો’	,,
આશયરક્ષાતિથી કલાતિશય	૩૯૩
તદાલંબન ચિત્તવૃત્તિથી ભગવતો થકો જ તત્કલ	૩૯૫
‘એક પૂજ્યે સર્વ પૂજ્યા’ :	
સર્વ ભગવતો એકસ્વરૂપ	૩૯૭
નવવિભાગવિભક્ત સંપદોની અદ્ભુત સંકલના	૪૦૦
વિશેષ પ્રશ્નિધનનીતિથી સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન	૪૦૪
હરિભદ્રજ્ઞના કીર્તિકલશરૂપ સુવર્ણમય લ. વિ.	૪૦૫
અનેકાન્ત પ્રતિષ્ઠા	૪૦૮
જય અનેકાન્તજયપતાકા !	૪૨૨
દ્રવ્ય-ભાવવિધિ : મન-વચન-કાવ એકામતા	૪૨૬

વિષય	પૃષ્ઠ
ભાવિત અનુષ્ઠાનને જ અત્ર સ્થાન	૪૨૯
સહૃદય નટ જેમ ગૃહીતભાવ થઈ વન્દના	૪૩૧
કૂટ નટ નૃત જેવું અભાવિત અનુષ્ઠાન	૪૩૩
ઔચિત્ય આશા અમૃત	૪૪૩
પ્રધાન દ્રવ્ય અને અપ્રધાન દ્રવ્ય	૪૪૬
કૂપકેદાહરણથી આ દ્રવ્યસ્તવ ગુણુકારી	૪૪૮
આશાઅમૃતયુક્ત જ સિદ્ધિનું કારણ	૪૪૯
‘શ્રદ્ધાથી’ પદનો પરમાર્થ	૪૫૪
‘મેધાથી’ પદનો પરમાર્થ	૪૫૬
‘ધૃતિથી’ પદનો પરમાર્થ	૪૫૯
‘ધારણાથી’ પદનો પરમાર્થ	૪૬૧
‘અનુપ્રેક્ષાથી’ પદનો પરમાર્થ	૪૬૩
શ્રદ્ધાદિ અપૂર્વકરણ મહાસમાધિના બીજો	૪૬૫
પ્રવચન અને કાર્યસિદ્ધિનું રહસ્ય :	
ઉપવાશુદ્ધ સદ્અનુષ્ઠાન	૪૬૬
ઇક્ષુ-રસાદિ ઉપમાવાળા ચિત્તધર્મો	૪૭૨
કષાવાદિ કટુકપણું ને શપમાધુર્ય	૪૭૩
સદ્અનુષ્ઠાનલક્ષણ : તેથી ભાવવિશુદ્ધિ	૪૭૫
કાપોત્સર્ગઆગારાનું સુંદર વર્ગીકરણ	૪૮૨
ઉપાધિશુદ્ધ શુદ્ધ અનુષ્ઠાન મોક્ષહેતુ	૪૮૪
આચરિતનું લક્ષણ : ‘અશાંતી સમાપ્તિ’ છ	૪૮૪
પંચ પરમેષ્ઠિઆદિ વિવિધ ધ્યેય	૪૮૬
પિંડરથાદિ ચાર ધ્યાન	૪૮૮
આ ધ્યેયધ્યાન વિદ્યાજન્મખીજ અવધ્ય	૪૮૮
વિદ્યાજન્મની મુક્તકંઠે પ્રશંસા	૫૦૧
નમસ્તવનું રહસ્ય	૫૦૯
એવીશ જિનનામોનું અન્વયપણું	૫૧૭
ચિત્તશુદ્ધિ અર્થે પ્રશ્નિધાન	૫૧૯
પીતરાગસ્તવ વ્યર્થ નથી : તે થકી શિવપ્રાપ્તિ	૫૨૩
ત્રણ મનોરથઃઆરોગ્ય-આધિલાભ સમાધિ યાચના	૫૨૭
નિદાન સ્વરૂપ : દ્વેષ-રાગ-મોહમર્જા	૫૨૯
નિદાનની નિંદા	૫૩૨
ભગવત્ ગુણુમહુમાન કર્મવનદવાનલ	૫૩૬
પ્રદીપસ્થાનીય આગમ સ્તુત્ય	૫૪૨
અપોરુપેય વચન નિરાસ	૫૪૮
વચનનું અર્થ-જ્ઞાન-શબ્દરૂપપણું	૫૫૧
સીમાધર શ્રુતધર્મને વંદન	૫૫૬

વિષય	પૃષ્ઠ
સ્વભાવ તે ધર્મ, વિભાવ તે અધર્મ, -મર્યાદાધર્મ	૫૫૭
મુમુક્ષુવી સદા શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની ભાવના	૫૬૧
આ શ્રુતધર્મ શાશ્વત વિજયથી વૃદ્ધિ પામે !	૫૬૩
આ પ્રશ્નિધાન અનાશ્વસાભાવનું ખીજ	૫૬૪
શ્રુતધર્મવૃદ્ધિભાવનાથી શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ	૫૬૭
સદ્ભાવાદોપણ : શ લિખીભરોપણ દર્શાવે	૫૬૭
વિવેકની મુક્તકંઠે પ્રશ્નસા	૫૬૮
શ્રુતશાસ્ત્રવૃદ્ધિમાં વિવેકપ્રકલ્પ જલ	૫૬૮
વિવેકથી સંવેગ અમૃત આસ્વાદન	૫૬૯
આ વિવેક યોગશાસ્ત્રોતો પરમગર્ભ	૫૭૧
મહામિત્યાદિષ્ટિની શ્રુતપ્રાપ્તિ પણ અપ્રાપ્તિ	૫૭૩
શ્રુત 'ભગવંત'નું સિદ્ધપણું અને શુદ્ધપણું	૫૭૯
અનુષ્ઠાનપરંપરાના ફલભૂત સિદ્ધો	૫૮૧
ચૌદ શુભુચ્ચાનનો આત્મશુભુચ્ચિકાસક્રમ	૫૮૫
તીર્થસિદ્ધ આદિ પંદર બેદે સિદ્ધ	૫૮૮
મહાવીરનું મહાવીરપણું	૫૯૩
નર વા નારીને સંસારતારક	૫૯૪
‘પક્ષો વિ જમોક્ષારો’	૫૯૫
ભગવદ્ભક્તિનો ફલાતિશય	૫૯૬
સ્ત્રી ઉત્તમધર્મસાધિકા કેમ ન હોય ?	૬૦૦
પ્રકૃષ્ટ રૌદ્રધ્યાન સાથે પ્રકૃષ્ટ શુભધ્યાનની વ્યાપ્તિ નથી	૬૦૩
સ્ત્રીને ભાવથી દ્વાદશાંગ લબ્ધિ	૬૦૪
સ્ત્રીને પણ શુકલધ્યાનની પ્રાપ્તિ ને મુક્તિ	૬૦૫
સ્ત્રી સર્વથા ઉત્તમધર્મસાધિકા હોય	૬૦૬
કેવલસાધક આ નમસ્કાર ને તેથી મુક્તિ	૬૦૭
આ સ્તુતિઅર્થવાદ કે વિધિવાદ ? વિધિવાદ જ	૬૦૭

વિષય	પૃષ્ઠ
સમ્યગ્દર્શનાદિ સતે જ ભાવનમસ્કારભાવ	૬૦૯
‘દીનારાદિયકી આ ભૂતિન્યાય’	૬૦૯
‘પક્ષો વિ જમોક્ષારો’નું રહસ્ય	૬૧૦
એક જ વા એક પણ ભાવનમસ્કારનો મહિમા	૬૧૧
ભગવત્તમસ્કાર ઉપમાતીત : સુઘોષિત	૬૧૨
સંવેગથી સકલયોગાદેપાર્થ પ્રશ્નિધાન	૬૧૮
યથાશય તીવ્રસંવેગહેતુ તે પ્રશ્નિધાન	૬૧૯
સંસારથી અવિરક્ત મોક્ષાર્થે યત્ન કરતો નથી	૬૨૩
આ અચિન્ત્યચિન્તામણિ ભગવંત થકી	૬૨૭
ફળે જ છે	૬૨૭
ધર્મ ચિત્તપ્રભવ અને પુષ્ટિ-શુદ્ધિમદ્ ચિત્ત	૬૨૯
તે ધર્મ	૬૩૦
પ્રશ્નિધાનઆદિ પંચવિધ આશયનું સ્વરૂપ	૬૩૩
વિશુદ્ધભાવનાદિ પ્રશ્નિધાનલિંગ	૬૩૪
પ્રશ્નિધાનથી પ્રધાન ધર્મકાયાદિ લાભ	૬૩૫
ત્યાં શ્રદ્ધા-વીર્યોદિ વૃદ્ધિથી સકલ ઉપાધિવિશુદ્ધિ	૬૩૬
પ્રજ્ઞાતવાહિતા પ્રશ્નિધાનરૂપ નૌકા	૬૩૭
અજ્ઞાતના યાપનફલવાળો આ સદુપદેશ	૬૪૮
કુચ્છ ‘વિરહ’ની લજ્જામથ્નુઃ કુતર્કવિપમગ્રહ	૬૪૦
મહર્ષિ હરિભદ્રજીનો અંતિમ સદ્ગોષ	૬૪૬
આદિથી અપુનર્નિવૃત્તિની પ્રવૃત્તિ સતપ્રવૃત્તિ જ	૬૪૬
ભક્તશિરોમણિ હરિભદ્રજીની	૬૪૭
છેવટની ભલામથ્નુ	૬૪૮
અર્થવિનાનું અધ્યયન શુદ્ધ ધ્મુઃ રસતુલ્ય અર્થ	૬૪૯
મહા વિભૂતિ હરિભદ્રજીની મંગલ આશિષ	૬૫૬

સ્વ

શુદ્ધિ પત્રક

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૮	૧૫	કાત્સ્ન્યેન	કાત્સ્ન્યેન	૧૬૯	૧૬	ઉત્તમત્વાત	ઉત્તમત્વાત
૨૯	૧૯	ગિજ્ઞાનાના	ગિજ્ઞાનના	૧૬૮	૫	લોઠોતમ	લોઠોતમ
૫૪	૨૩	સમલા	સમતા	„	„	નષા	નેષા
૮૬	૫	યથાશક્તિય	યથાશક્ત્ય	„	૧૮	પઙ્કત્વ	મઙ્કત્વ
૮૬	૨૭	આપે	આપે	૧૭૨	૨૦	પરિણામિક	પારિણામિક
૯૦	૨૧	માટે	માટે	૧૭૭	„	અશ્વર્થ	ઐશ્વર્થ
૯૦	૨૪	એમ ને	એમ ન	૧૭૬	૩૪	પ્રાભુત	પ્રાભુત
૯૩	૧૩	કે છે	કે ને	૧૮૨	૧૦	વીજાધાનિ	વીજાધાનાદિ
૯૪	૨૮	આયુશ્ય	આયુશ્ય	૧૮૩	૧૨	અકિતવંત	શકિતવંત
૧૦૩	૧૫	પરાક્ર	પરાક્રમ	૧૮૩	૩૦	ભાય	ધાય
૧૦૩	૩૧	હોઈ	હોઈ	૧૮૫	૧૪	વિશિષ્ટ	વિશિષ્ટ
૧૧૦	૪	પ્રયાતમ	પ્રત્યાતમ	૧૮૬	૧૪	અસાન્યવહારિક	અસાન્યવહારિક
૧૧૦	૬	તદ્વ્યપોહેન	તદ્વ્યપોહેન	૧૮૭	૨૧	પુભુના	પ્રભુના
૧૧૧	૧૦	ગામિનો	ગામિનો	„	૪	લધુ	લધુ
૧૧૫	૨૮	દ્વાશ્રય	દ્વાશ્રય	૧૮૮	૧૦	ઈપિ	ઈતિ
૧૧૬	૧૯	અલોકાકોશન	અલોકાકાશેન	૧૯૮	૩	મગન્તો	મગવન્તો
૧૧૮	૧૪	વ્યકિતરિક્ત	વ્યતિરિક્ત	„	૩૪	અનિપેક્ષિત	અનપેક્ષિત
૧૨૦	૨૯	યુદ્ધે	યુદ્ધે	૨૦૨ છેલ્લી એ લીટી ન જોવમણિ ૪૦ ૨૦ મી લીટી			
૧૩૧	૨૬	ધર્મ	ધામ	પહેલાં વાંચો			
૧૩૫	૧૦	સ્વયં	સ્વયં	૨૦૪	૧૬	વ્યતિરિક્ત	વ્યતિરિક્ત
૧૪૧	૧૭	ઉત્પતિ	ઉપપતિ	૨૧૦	૩૦	કાય	કાયં
૧૪૨	૨૭	તદ્ભોદા	તદ્ભેદા	૨૧૧	૩૨	ઉત્કૃષ્ટ	ઉત્કૃષ્ટ
૧૫૩	૧૮	ધર્મીશ્વ	ધર્મીશ્વ	૨૧૨	૧૦	ધતરાપેક્ષી	ધતરૈતરાપેક્ષી
૧૫૪	૨૫	લાપેન	કલાપેન	૨૧૩	૨૭	પ્રઘોત	પ્રઘોતન પ્રઘોત
૧૫૯	૧	પ્રતિપ્રસંગ	અતિપ્રસંગ	૨૧૪	૨	સિદ્ધ	સિદ્ધિ
૧૬૨	૧૩	પ્રવૃત્ત:	પ્રવૃત્ત:	૨૧૫	૨૪	અયશો	શ્રીયશો
„	૧૫	સર્વ	સર્વ	૨૧૬	૧	પ્રધોત	પ્રધોત
„	૨૫	સ્વભા	સ્વભાવ	૨૨૦	૧૩	વિરુદ્ધપણ્થી	વિરુદ્ધપણ્થી
૧૬૩	૬	અનાનુક્રમીથી	અનાનુપૂર્વીથી	૨૨૧	૪	ધૃતિ	ધૃતિ
„	૩૧	અક્રમત્વા	અક્રમવત્વા	„	૮	મિમમ્ભાત	મિમમ્ભાત
૧૬૪	૪	શુદ્ધોપદ્રવા	શુદ્ધોપદ્રવા	૨૨૪	૧૪	વત્ત	વત્ત
૧૬૮	૫	લોઠોતમ	લોઠોતમ	૨૨૭	૧૯	માર્ગાનુસારિ	માર્ગાનુસારિ
૧૬૫	૨	સ્તવૈયથ્ય	સ્તવૈયથ્ય	૨૩૩	૮	સમગ્ય	સમગ્ય

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૩૪	૧૯	કમ	કર્મ	૩૬૧	૨૦	તદમાવઃ	તદભાવઃ
„	૨૬	જીત	જીવ	૩૬૨	૨૫	વિષયકારા	વિષયાકારા
૨૩૫	૨૩	યથે	યથે	૩૬૪	૨૭	આનાકાર	અનાકાર
૨૩૬	૧૯	કર્મમોગઃ	કર્મયોગઃ	૩૭૭	૧૯	કમ	કર્મ
૨૪૦	૧૩	રાગાદિથી	રાગાદિથી	૩૭૩	૫	અધિકાર	અધિકાર
૨૪૧	૧	કાતાર	કાન્તાર	„	૧૪	ભગવતો	ભગવતો
„	૩૨	અધિમૂતં	અધિમૂતં	૩૭૫	૨૧	Starks	Sparks
૨૪૩	૯	કથું	કથું	„	૨૯	પૃથગ્ભાવેન	પૃથગ્ભાવે ન
૨૪૬	૨૮	આખ્યાનક	આખ્યાનક	„	„	પૃથગ્ભાવથી ઇ.	પૃથગ્ભાવમાં ન
૨૪૭	૧૮	તૃપા	તૃષ્ણા દૂર	૩૭૬	૧૭	સુહાય	સુહાય
૨૪૮	૪	અર્થે છે	અર્થે છે	૩૭૭	૧૮	એવો	એવા
૨૪૮	૩૨	તજ્ઞ	તજ્ઞ	૩૭૯	૧૩	વિચટને	વિચટન
„	૨૫	જિન	જિન	૩૮૦	૪	પરમગત	પરમત
૨૪૮	૩૨	તજ્ઞ	તજ્ઞ	„	૧૫	કર્તૃ	કર્તૃ
૨૪૯	૨૧	સાંભળ્યા	સાંભળ્યા	„	૨૮	અસંગત	અસંગત
૨૬૩	૨૯	ધર્મામિલાષ	ધર્મામિલાષ	૩૮૧	૬	સ્ફુલ્લિગ	સ્ફુલ્લિગ
૨૬૬	૨૪	તત્ત્વ	તત્ત્વ	„	૩૩	ભણે	ભણે
૨૬૭	૧૦	પ્રધાન્ય	પ્રાધાન્ય	૩૮૩	૨૦	આગમ	આગમ
૨૭૫	૨૭	સકલ	સકલ	„	૨૨	પારણ્યથી	કારણ્યથી
૨૭૮	૨૦	વિશિષ્ટ	વિક્ષિપ્ત	૩૮૪	૧૪	ઉપાદાનની	ઉપાદાનની
૨૭૯	૨૧	સમ્મથુત	સમ્મથૂત	૩૮૭	૧૭	કર્તૃ	કર્તૃ
૨૮૪	૧૮	વિધાત	વિધાત	૩૮૮	૧૦	કૃવાર્માં	કૃવાર્માં
૨૯૬	૧૬	અમોઘ	અમોઘ	„	૨૯	કર્તૃમ્	કર્તૃમ્
૩૨૧	૨૧	અર્થો	અર્થો	૩૮૯	૨૨	વિચારશુદ્ધ	વિચારશુદ્ધિ
૩૨૨	૧૦	સધે	વધે સધે	૩૯૨	૧૪	પવ	પર
૩૩૧	૧	ભવાવિકારાન્તર	ભવાવિકારાન્તર	૩૯૩	૨૯	કર્તૃઃ	કર્તૃઃ
૩૩૩	૧૮	અનુપત્તિ	અનુપપત્તિ	૪૨૧	૧૯	તો તો	તે તો
૩૩૬	૨૦	નિરાકારશુ	નિરાકરશુ	૪૨૫	૨૦	ગાઉરંગશું	ગાઉરંગશું
૩૩૮	૯	વિષયઃ	વિષયઃ	૪૨૬	૨૬	ઉપયોગ	ઉપયોગ
૩૩૯	૧૩	કથયિત્	કથયિત્	૪૩૫	૧૮	દર્શ્યૈત્યાનિ	દર્શ્યૈત્યાનિ
૩૪૧	૪	વધમ્મ્યાદ્	વૈધમ્મ્યાદ્	„	૨૨	અહંતોના	અહંતોના
„	૨૪	અનુમાદિની	અનુમાનાદિની	૪૩૬	૨૪	ભવભવના	ભવભવના
૩૪૪	૪	ધૃત્ત	ધૃત્તા	૪૪૩	૧૬	ધર્મ	ધર્મ શ્રવણ
૩૫૧	૮	બુદ્ધયોગ	બુદ્ધિયોગ	૪૪૭	૧૬	‘અધિ’	એમ ‘અધિ’
„	૧૯	સ્ફટિકં	સ્ફટિકં	૪૪૮	૪	અકિંચિત્કર	અકિંચિત્કર
„	૨૬	વિભક્તિ	વિભક્ત	૪૫૦	૨૦	સેવના	સેવના
૩૬૦	૩૨	યોગતો	યોગતો	૪૫૧	૨૬	દયવજ્રેન	દયવજ્રેન

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૫૪	૧૪	યોગ	યોગ પ્રભુ	„	૨૦	પ્રેભેદરૂપ	પ્રેભેદરૂપ
૪૫૬	૧૫	સમુખ	સેમુખ	૫૩૦	૮	કુરૂપણું	કુરૂપણું
૪૫૮	૧૧	પરશુ	પરમ	૫૩૨	૧૫	શુખના	શુખના
૪૬૧	૨૦	ક્ષયોપશમથી	ક્ષયોપશમથી	૫૩૪	૨૬	મૂલ્ય	મૂલ્ય
૪૬૨	૮	ક્ષયોપશમથી	ક્ષયોપશમથી	૫૩૬	૩૪	નિષેધવાળે	નિષેધવાળે
૪૬૩	૧૩-૧૪	આપાદાન	આપાદન	૫૪૨	૩૪	અત સમ્યક્	શ્રુત સમ્યક્
„	૨૧	રહું	રહો	૫૪૬	૨૪	દણ્ડ	દણ્ડ
૪૬૪	૩૦	સદનુષ્ઠાનં	સદનુષ્ઠાનં	૫૫૧	૧૦	વચનપૂર્વકે	વચનપૂર્વકે
૪૬૭	૨૩	ઉપન્યાસ	ઉપન્યાસ	૫૫૨	૩૪	પ્રતિપત્તિનું	પ્રતિપત્તિનું
૪૭૫	૨૯	તત્પરિતોષ	તત્પરિતોષ	૫૫૪	૭	મમપિ	મમપિ
„	૩૪	તેઓમાં	તેઓમાં	૫૫૫	૧૩	વજ્રસ્પૃષ્ટ	વજ્રસ્પૃષ્ટ
૪૭૬	૨૨	પાડનારે	પાડનારે	૫૫૭	૧૬	સ્વભાવ	સ્વભાવ
૪૭૯	૧૪-૧૬	સુદમૈ:	સુદમૈ:	૫૫૮	૩	અનેક	અનેક
૪૮૦	૩૦	સ્વના	સ્વની	૫૫૮	૯	પ્રમાદ કર્તુ'ન	પ્રમાદ: કર્તુ'
૪૮૪	૫	લધુ	લધુ			યુક્ત હિ	ન યુક્ત હિતિ
૪૮૬	૧૯	તાળ કાવ	તાળ	૫૫૯	૩૧	એવય	અન્વય
„	૨૦	વશ	વશ	૫૬૦	૧૬	સઠમૂઝ	સઠમૂઝ
૪૮૮	૧૮	મિત્થ	મિત્થ	૫૬૦	૨૨	ચયાશય	ચયાશય
૪૮૯	૧૦	કદી	કરી	૫૬૨	૬	ત્રેલોક્ય	ત્રેલોક્ય
૪૯૫	૧૫	આ સેવન	આસેવન	૫૬૪	૩૩	દૂષ	દૂષ
૪૯૮	૬	જગજમ	જમ	૫૬૮	૮	જલમ	જલમ
૪૯૮	૭	તણી જે	ભણીજે	૫૭૩	૭	દષ્ટિ:	દષ્ટિ:
૪૯૯	૩૨	ઉપત	ઉપાત	૫૭૭	૩૨	કુદ્દપિ	કુદ્દપિ
૫૦૩	૨૫	અરહંતાણ	અરહંતાણં	૫૭૮	૨૧, ૨૬	શ્રુતના	શ્રુતનાં
૫૦૫	૨	ચતુર્વિંશતિ	ચતુર્વિંશતિ	૫૮૦	૮	નંદનામાં	નંદનામાં
૫૦૬	૧	ધર્મવીર્ય	ધર્મતીર્થ	૫૮૦	૧૨, ૧૩	બુદ્ધપણું	બુદ્ધપણું
„	૫	ચતુર્વિંશતિ	ચતુર્વિંશતિ	૫૯૧	૨	પ્રત્યેક બુદ્ધો	પ્રત્યેકબુદ્ધોને
„	„	સહ્યા	સહ્યા	૫૯૧	૨૨	પુલિંગ જ	પુલિંગ જ
૫૦૮	૩૧	ચોવીસ	ચોવીસ	૫૯૨	૨૦	માટે લીધે	લીધે
૫૧૦	૧	૨	રહું	૫૯૯	૨૧	તું માટે	તે માટે
૫૧૦	૨૮	મથાકુંડ	મથાકુંડ	૬૦૫	૧૫	દર્શનનો	દર્શનની
૫૧૩	૧૫	હિતિ	હિતિ	૬૦૮	૨૫	તથા	તથા
૫૧૫	૨૦	જિણં દણં	જિણં	૬૦૯	૫	કારણસત્યે છં	સાધ્યદષ્ટિ
૫૧૯	૨૪	ધર્મોપથ	ધર્મોપથ				સાધકપણે છં
૫૨૦	૧૪	કરવામાં	કરવામાં	૬૧૩	૧૧	અપવર્ગનું	અપવર્ગનું
૫૨૦	૩૦	આશંકારૂપ	આશંકારૂપ	૬૧૮	૨૦	મુક્તાશક્તિથી	મુક્તાશક્તિથી
૫૨૮	૮	ચદ્વિદાન	ચદ્વિ નિદાન	૬૧૯	૨૯	મદ	મદ

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૨૬	૩	લોકિક	લોકિક
„	૨૦	વચનથી	વચનની
૧૩૪	૧૩	ક્ષયોપશમા	ક્ષયોપશમા
૧૩૫	૧	વૃદ્ધિની,...વાહિતા	વૃદ્ધિથી...વાહિતા
„	૩૩	તથા	તત્તા
૧૩૮	૨૬	ભરી	ભારી
૧૩૯	૧	ખરેખર	ખરેખર
૧૪૫	૧૯	પ્રતિપ્રતિ	પ્રતિપ્રતિ
૧૪૮	૩	અન્ધકારી:	અન્ધકારી
૧૪૯	૯	નમ્રમે	નમ્રમે
૧૫૪	૪	સુતરરુ	સુતરરુ
૧૫૬	૧૩	મયૈનાં	મયૈનાં

શુદ્ધિપત્રકનો વધારો

૩૨	૩૨	કરણમદ્ય	કરણમદ્ય
૧૪	૯	સ્તોતક્યસમ્પદ	સ્તોતક્યસમ્પદ
૧૯	૧૧	મત્યાદિમાં	એમ આદિમાં
૯૯	૨૩	કરણાદૃષ્ય	કરણાદૃષ્ય
૧૨૩	૨૨	નિરાધાર પ્રવચનના અસંભવને લીધે	
		એટલું સંભ છે (પાછી ઉમેરો)	
૧૩૫	૪	નિર્વાતન	નિર્વાતન
૧૪૫	૧૯	સંવાચવં	સંવાચેવ
૨૧૧	૬	પશુ	પશુ વિશિષ્ટ
૨૧૩	૯	આસવ	આસ્રવ
૨૬૦	૨	અશુદ્ધાન	અશુદ્ધાન માર્ગદાન
૨૮૧	૧૬	યશોવિજયછ	યશોવિજયછ
૨૮૨	૪	સુખે	સુખે
૩૦૨	૨૧	પૂરે	પૂરે
૩૧૪	૨	હક્કેભ્ય:	હક્કેભ્ય:
૩૨૩	૨૦	નિમિત્ત	નિમિત્તમાન
૩૬૬	૨૦	ચોર્દિ	ચોર્દિ
૩૭૫	૧૦	વિતભયો	વિતભયો
૪૩૪	૧૦	પ્રતિહાર્ય	પ્રતિહાર્ય
૪૪૫	૯	તદન્યતું	તદન્યતું

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૫૮	૨૫	ક્ષયોપશમાદિભૂતા	ક્ષયોપશમાદિભૂતા
૪૬૨	૨૮	યથાહ	યથાહ
૪૭૯	૧૭	આગારેગિ	આગારેગિ
૪૮૨	૩	નિયત	નિયમ
૪૮૫	૩૦	પ્રયોજનથી	પ્રયોજનની
૫૦૦	૨	શુદ્ધે:	શુદ્ધે:
૫૦૧	૫૦૨ ૧૦-૧૨	કૃતિપણાનો	મનુષ્યપણાની
૫૪૧	૨૬	તસ્યાં	તસ્યાં
૫૫૨	૧૨	દેવચંદ્ર	રાજચંદ્ર
૫૫૩	૩	બીજાંકુરવત્	બીજાંકુરવત્
૬૦૭	૧૨	સંસારપ્રત્યયો	સંસારપ્રત્યયો
૬૧૬	૨૩	આ દ્રષ્ટ	આદિષ્ટ
૬૧૮, ૬૧૯ ૨૦-૯		પ્રણિપાત-	પ્રણિપાત,
૬૨૪	૨૩	જેવું	જેવું
૬૨૯	૧	હે	તે
૬૨૯	૨૪	વિનયોમ	વિનયોમ
૬૩૦	૧૫	અવન્ય	અવન્ય
૬૩૦	૨૯	દયાણિગુણ	દયાદિગુણ
૬૪૫	૯	જવને	જવને
૬૪૮	૩	-દ્રુપદઅન્ધકારી:-દ્રુપદઅન્ધકારી:	

આમુખાદિનું શુદ્ધિપત્રક

૯	૬	અવ	એવ
૧૩	૫	સ્વય	સ્વયં
૧૩	૨૯	બોદ	બોદ
૧૭	૩૨	ધમ્મો	ધમ્મો
૪૭	૩૨	સ્તવમેવ	સ્તવમેવ

મુખપૃષ્ઠ બોલોતું શુદ્ધિપત્રક

અકષુદ્યાણું	અકષુદ્યાણું
મલય (પાછી ઉમેરો) મરુઅ	
શુ (હોય ત્યાં) શું	
ચોથી પાંખડીની નીચે ઉમેરો	
અબયદ, અસુદ, માર્ગદ, શરણુદ, નોતિદ	

ॐ

મહર્ષિ શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી પ્રણીત

લક્ષિત વિસ્તરા

ચૈત્યવન્દન સૂત્ર વૃત્તિ

સવિવેચન

ધર્મે પ્રતિ મૂલભૂતા વન્દના-પ્રસ્તુત શ્રંથ

વિવેચનકર્તા ('ચિદ્દેહમવિશેષાધિની' ટીકાકર્તા)

ડૉ. ભગવાનદાસ મનઃસુખભાઈ મહેતા,

એમ. બી. બી. એસ.

૫, ચોપાટી રોડ, મુંબઈ-૭.

વિવેચનકર્તાનું (ટીકાકારનું) મંગલાચરણ

માલિની—

જય સહજસ્વરૂપી શુદ્ધ ચિત્તન્યમૂર્તિ!
શ્રોમદ્ ભગવદ્દર્શન ચૈત્ય તે શાંત મૂર્તિ!
કરતું ચિત્ત સમાધિ અર્પણ આત્મશાંતિ,
હરતું ભવ ઉપાધિ કાપણ મોહજ્ઞાંતિ. ૧

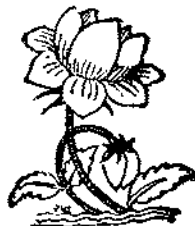
લલિત અમૃત વાક્યે સત્પદે વિસ્તરેલી,
લલિત વિસતરા આ સૂત્ર-સ્વર્ણે શુભેલી;
પ્રતિપદ જ પરોવ્યા ન્યાય મૌકિક અંગે,
ઋણિવર હરિભદ્રે ભક્તિ સંવેગ રંગે. ૨

કુઞ્જહવિરહકારી દ્વેષમાત્સર્યહારી,
લલિત વિસતરા જે 'ધર્મસદ્ગોષ્ઠકારી';
સ્તર્વો અતિ ઋષિ સિદ્ધે મુક્તાકંઠે ઉભાસે,
વિવરણ કરવા તે દાસ ભગવાન્ વિભાસે. ૩

અનુષ્ટુપ—

ચિન્મૂર્તિ ભગવદ્ દર્શન, ભક્તિ સૂત્ર સંબંધિની;
વ્યાખ્યાની કરતી વ્યાખ્યા, ચિદ્ભક્તિરસવદ્ધિની. ૪
ચિદ્દેહ્ય ધાતુને ભેલ, શોધની તત્ત્વબોધની,
આ દાસ ભગવાન્ ગૂંથે ટીકા 'ચિદ્ દેહ્યશોધની.' ૫

(યુગ્મ)

ૐ

મહર્ષિ શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી પ્રણીત લલિત વિસ્તર સવિવેચન

પ્રસ્તાવના

૧

મંગલ-અભિધેય પ્રયોજનાદિ

અંધારલો મંગલ, અભિધેય, પ્રયોજનાદિ દર્શાવવારૂપ શિષ્ટ સંપ્રદાયને અનુસરી
શાસ્ત્રકર્તા મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજી પ્રથમ મંગલ સૂત્રનો ઉપન્યાસ કરે છે —

પ્રણમ્ય ભુવનાલોકં, મહાવીરં જિનોત્તમમ્ ।
ચૈત્યવન્દનસૂત્રસ્ય, વ્યાખ્યેયમભિધીયતે ॥૧॥

દોહરા

(કાવ્યાનુવાદ) પ્રણમી ભુવનાલોક શ્રી, મહાવીર જિનરાય;
ચૈત્યવન્દન સૂત્રની, વ્યાખ્યા એહ કથાય. ૧

અર્થ:-ભુવનના આલોક એવા જિનોત્તમ મહાવીરને પ્રણમીને ચૈત્યવન્દન સૂત્રની
આ વ્યાખ્યા કહેવામાં આવે છે.

વિવેચન^x અથવા ‘ચિદ્દેહમવિશોધિની’ ટીકા

“एकवि नमोकारो जिणवरवसहस्त वद्धमाणस्स ।

संसारसागराओ तारेइ नरं व नारिं वा ॥”-શ્રી ચૈત્યવન્દનસૂત્ર.

અંધારલે મંગલ, પ્રયોજન, અભિધેય વિષય અને સંબંધ કહેવા જોઈએ એવો શિષ્ટ સંપ્રદાય છે. તેનું અનુસરણુ અત્રે આ શાસ્ત્રકર્તા મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ કર્યું છે.

સહજાતમસ્વરૂપી શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ એવા શ્રીમદ્ અહંત્ ભગવતરૂપ જે ભાવચૈત્ય ને તેની નિર્વિકાર પ્રતિભારૂપ શાંતમૂર્તિ જે દ્રવ્ય ચૈત્ય, તે પ્રત્યે વન્દન જ્યાં કરવામાં આવે છે, એવું અચિન્ત્ય ચિન્તામણિસમું આ ચૈત્યવન્દન પોતે જ પરમ મંગલરૂપ છે; અને તેવા અહંત્ જેવા ‘સત્યં શિવં સુન્દરમ્’ સત્ય શિવ અને સુંદર એવા પરમ લલિત વિષયના ગોચરપણાથી તત્ત્વ-ચિન્તામણિમય આ લલિતવિસ્તર વ્યાખ્યા પણ તેવી જ છે. છતાં

શ્રી મુનિચન્દ્રસૂરિકૃત પંજિકાનો અનુવાદ—

અનુયોગવૃદ્ધોતે નમી હું ચૈત્યવન્દનવિષયી લલિતવિસ્તર વૃત્તિની કવચિત્ કિચિત્ વ્યાખ્યા કરું છું. જેને (લલિતવિસ્તરને) જાણીને, -સર્વ વ્યાખ્યાતાઓમાં ચૂડામણિ એવા સિદ્ધ સાધુ (સિદ્ધર્ષિ ગણી) સુગતપ્રણીત સમયના (બૌદ્ધ શાસ્ત્રના) અભ્યાસથી ચલાયમાન ચેતનાવાળા હોતાં, -સમ્બુદ્ધ થયા હતા, અને જેના કર્તાને (શ્રી હરિભદ્રસૂરિને) પુનઃ તેમણે સ્વકૃતિમાં ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથામાં ગુરુપણે નમસ્કાર કર્યો છે, -એવી આ વિવૃત્તિને કોણ વિવરે વારુ? તથાપિ આત્માની સ્મૃતિને અર્થે શાસ્ત્રાન્તર દર્શનથી, સ્વયં પણ જાહથી (તર્ક વિચારથી), અને ગુરુઉપદેશથી મહારાથી દુર્ગમ એવા કેટલાક પદોની *પંજિકાનો આ આરંભ કરવામાં આવે છે. ૧-૩.

તેમાં આચાર્ય શિષ્ટ સમાચારપણાથી અને વિદ્નોપરામકપણાથી મંગલ, પ્રેક્ષાવંત પ્રવૃત્તિ અર્થે અભિધેય, સપ્રસંગ પ્રયોજન અને સામર્થ્યગમ્ય સંબંધ કથવાને ઇચ્છતા સત્તા કહે છે:- તેમાં,-

પ્રણમ્ય-પ્રણમીને, પ્રકર્ષથી નમીને, ભુવનાલોકમ્-ભુવનાલોકને, ભુવનં-ભુવનને- જગતને, આ એટલે વિશેષ-સામાન્યરૂપ વિષયભેદના સામર્થ્યથી લોકતે-કેવલ જ્ઞાન-દર્શનથી જે લોકે છે, જાણે છે, તે ભુવનાલોક, તેને એવા કોને? મહાવીર-મહાવીરને, અપશ્ચિમ (જેની પછી કોઈ નથી તે, છેલ્લા) તીર્થપતિને, જિનોત્તમં-જિનોત્તમને, અવધિ આદિ જિનોમાં પ્રધાનને, ચૈત્યવન્દનમૂલસ્ય-પ્રતીત (જાણીતા) એવા ચૈત્યવન્દન સૂત્રની, વ્યાખ્યા-વ્યાખ્યા, વિવરણ, ફર્યે-આ, અનન્તરજ કહેવામાં આવતી, અભિધેયતે-કહેવામાં આવે છે.

*પંજિકાકાર શ્રી મુનિસુંદરસૂરિજીએ પોતે જ કહ્યું છે તેમ આ પંજિકા ‘દુર્ગમ કેટલાક પદોની વ્યાખ્યા’ છે, એટલે આ પંજિકા સંપૂર્ણ લલિતવિસ્તર વૃત્તિને સ્પર્શતી નથી, પણ તેના કેટલાક સ્થળોને જ પ્રાયઃ સામાન્ય પદ્મકેદવ્યાખ્યાનરૂપે સ્પર્શે છે; અને તે સુંદર તેમજ તે તે સ્થળે પ્રકૃતમાં અર્થોપયોગી હોઈ, તેનો અક્ષરશઃ અનુવાદ કરી જેમ છે તેમ અભ્યાસીની અનુકૂળતા અર્થે અત્ર મૂકી છે.—ભગવાનદાસ.

^x આ મહત્ત્વ વિવેચન કે જેનું નામાભિધાન મહારા પૂ. સદ્. માતૃશ્રી શ્રીદેહમદેવીની પુણ્ય સ્મૃતિમ. (તેમજ પરમાર્થ અર્થમાં પણ) ‘ચિદ્દેહમવિશોધિની ટીકા’ રાખવામાં આવ્યું છે, તે સંપૂર્ણ લલિતવિસ્તર વૃત્તિને આવરી લેતા વિવરણરૂપ પ્રથમ વિનમ્ર પ્રયાસ હોઈ, તેના પ્રાયઃ પ્રત્યેક પદની વિસ્તૃત વિવેચના કરે છે; અને આ વિવેચના શુદ્ધ ચિન્મૂર્તિ અહંત્ ભગવત્ની ભકિતરૂપ ચૈત્યવન્દનસૂત્ર સંબંધિની હોઈ ચિદ્દેહમદેવી વિશોધિની છે, એટલે પણ ઉક્ત નામાભિધાન તત્ત્વરસિક આત્માર્થોએને પરમાર્થથી માર્ગ પ્રતીત થવા યોગ્ય છે. —ભગવાનદાસ.

ત્રેયાંસિ बहुविघ्नानि भवन्ति महतामपि—મહાજનોને પણ ત્રેયકાર્યોમાં ઘણા વિઘ્નો હોય છે, એટલે આવા સમ્યગ્જ્ઞાનના હેતુરૂપ તાત્ત્વિક ભક્તિમય ત્રેયકાર્યમાં ‘વિઘ્ન મ હો’ તેટલા માટે વિઘ્નની ઉપશાંતિને અર્થે, શિષ્ટ પ્રણાલિકાના પરિપાલનને અર્થે, જોઈ વિચારી વર્તનારા વિવેકી પ્રેક્ષાવંતોની પ્રવૃત્તિને અર્થે, અને મંગલ-પ્રયોજન આદિના પ્રતિપાદનને અર્થે આ શિષ્ટ આચાર્યવર્થે આ મંગલરૂપ શ્લોકસૂત્રનો ઉપન્યાસ કર્યો છે.

અત્રે ‘ભુવનાલોક જિનોત્તમ મહાવીરને પ્રણમી’ એ ઉપરથી ઈષ્ટ દેવતાસ્તવરૂપ મંગલ કહ્યું; અને ‘ચૈત્યવન્દન સૂત્રની આ વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે’ એ ઉપરથી પ્રયોજનાદિ ત્રય કહ્યું. આમ સમુચ્ચયાર્થ છે, વિશેષાર્થ આ પ્રકારે:—

અત્રે ‘પ્રણમીને’-પ્રકૃષ્ટ ભાવે નમીને; ‘નમી’ એમ કહેતાંની સાથે જ આત્મઉપયોગનું તથા રૂપ પરિ-ણમન કરીને, અને મન-વચન-કાયાના યોગનું તદ્રૂપ તન્મય પરિ-નમન કરીને. અમલ વિમલ ગુણના ધામરૂપ પ્રણા સહજાત્મસ્વરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ સ્વરૂપને ઝોળખી, તે આદર્શ જિનસ્વરૂપ જ નિજ ‘સ્વરૂપનું સાધ્ય’ લક્ષ્ય છે એમ સાધ્ય દૃષ્ટિના સાધકપણે જે એક વાર પણ પ્રણને આગમ રીતે વન્દના કરે, તે આત્મસિદ્ધિરૂપ નિજ કાર્ય સાધી ભવસાગર તરી જાય છે. એટલા માટે જ કહ્યું છે કે —“જિનવરવૃષભ વર્ધમાનને એક પણ નમસ્કાર નર વા નારીને સંસારસાગરથી તારે છે.” આમ ભગવંતના તત્ત્વસ્વરૂપને ઝોળખીને કરવામાં આવેલા એક પણ સાચા ભાવનમસ્કારનો આવો મહાપ્રભાવ છે, તો

અનેકનું તો પૂછવું જ શું? એમ આ સુભાષિતના* ‘અપિ’ પણ ભાવનમસ્કારનો શબ્દથી સૂચિત થાય છે. આ પરથી એ દ્વિતિત થાય છે કે આ મહિમા નમસ્કારની પાછળ ભાવનું જેવું બળ તેવું રૂળ શીઘ્ર મળે છે;

ઇચ્છાયોગની દશાનું કે શાસ્ત્રયોગની દશાનું બળ હોય તો તે સમ્યગ્દૃષ્ટિઆદિ ભાવવાળો ભાવનમસ્કાર પરંપરાથી ભવસાગરથી તારે છે, અને સામર્થ્યયોગની દશાનું બળ હોય તો તે અપૂર્વ આત્મસામર્થ્યના પરમ ભાવઉદ્ભાસવાળો એક જ ભાવનમસ્કાર ભવસાગરથી તારવાને સમર્થ હોય છે. અને આ ભાવિતાત્મા શાસ્ત્રકાર મહર્ષિએ પણ પોતાના આત્મગત પ્રકૃષ્ટ ભાવથી તેવો જ ભાવનમસ્કાર કર્યો છે, એ ‘નમીને’ સાથે જોડેલા ‘અ’ પ્રત્યયથી પ્રદર્શિત કયું છે, અર્થાત્ પોતાનો જેટલો ને જેવો સમ્યગ્દૃષ્ટિ આદિરૂપ આત્મભાવ છે, તે વડે સર્વાત્માથી પ્રકૃષ્ટ ભાવથી આ ભાવનમસ્કાર કર્યો છે.

“એક વાર પ્રણ વન્દના રે, આગમ રીતે થાય;
કારણ સત્યે કાર્યની રે, સિદ્ધિ પ્રતીત કરાય....શ્રીસંભવ જિન.
પ્રણપણે પ્રણ ઝોળખી રે, અમલ વિમલ ગુણગેહ;
સાધ્ય દૃષ્ટિ સાધકપણે રે, વંદે ધન્ય નર તેહ....
જન્મ કૃતારથ તેહનો રે, દિવસ સફલ પણ તાસ;
જગતશરણ જિનચરણને રે, વંદે ધરિય ઉદ્ભાસ.....”

તત્ત્વરંગી મહામુનિ શ્રી દેવચંદ્રભ

* આ અંગે વિશેષ ખુલાસો આ ગ્રંથમાં જ યથાસ્થાને આગળ ઉપર થઈ જશે. — ભગવાનદાસ

કેને પ્રભુમીને ? ‘ભુવનાલોક જિનોત્તમ મહાવીરને.’ ભુવનાલોક-કેવલજ્ઞાન-દર્શન-રૂપ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ વડે કરીને જે ભુવનને-સમસ્ત જગતને ‘આ’-તે તે વસ્તુની સ્વભાવમર્યાદા પ્રમાણે આલોકે છે-અવલોકે છે, પ્રત્યક્ષ દેખે છે-અણે ભુવનાલોક જિનોત્તમ છે, તે ભુવનાલોક. અથવા ભુવનને-સમસ્ત લોકોના ભાવને જે પ્રકૃષ્ટ મહાવીર પ્રકાશમય દિવ્ય કેવલાલોક વડે આલોકે છે, વિશ્વપ્રકાશક કેવલજ્ઞાન પ્રકાશથી પ્રકાશે છે, તે ભુવનાલોક. આ વિશેષણથી ભગવાન્તા જ્ઞાનાતિશય અને વચનાતિશય સૂચવ્યા, અને ઉપલક્ષણથી તેમના સિદ્ધ સ્વરૂપનું સ્મરણ પણ કર્યું. અર્થાત્ કેવલજ્ઞાન-કેવલદર્શનના પ્રગટપણથી આ સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શીને જ્ઞાનાતિશય ગુણ સર્વથી અતિશયી-ચઢીયાતો અસાધારણ વર્તે છે; અને તે કેવલજ્ઞાન-દર્શનના પ્રકાશપૂર્વક વિશ્વદર્શન કરાવનાર વચનના પ્રકાશકપણથી તેઓનો વચનાતિશય ગુણ પણ સર્વાતિશયી સર્વોત્કૃષ્ટ વર્તે છે.

“કેવલજ્ઞાન અનંત પ્રકાશી, ભવિજન કમલ વિકાસી રે;

ચિદાનંદઘન તત્ત્વવિલાસી, શુદ્ધ સ્વરૂપ નિવાસી રે....શ્રી સુખાહુ.”-શ્રી દેવચંદ્રભ.

જિનોત્તમ-અત્રે બીજું વિશેષણ ‘જિનોત્તમ’ કહ્યું. ઉત્તરોત્તર આત્મગુણના પ્રગટપણા પ્રમાણે જિનના શ્રુતજિન, અવધિજિન, મનઃપર્યાયજ્ઞાન જિન, કેવલીજિન એમ ભેદ છે; આ જિનોમાં પણ આ ભગવાન્ મહાવીર ઉત્તમ-ઉત્કૃષ્ટ-સર્વશ્રેષ્ઠ છે, માટે જિનોત્તમ છે, કારણ કે તે કેવલી છે, તેમજ તીર્થંકર પણ છે. આ ‘જિન’ એ કાંઈ સંપ્રદાયવાચક શબ્દ નથી, પણ મહાન્ તત્ત્વવાચક શબ્દ છે. રાગ-દ્વેષ-મોહ આદિ સર્વ આંતર શત્રુઓને જીતી, કર્મરિપુનો સર્વનાશ કરી, જે શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા છે, એવા શુદ્ધ આત્મા તે જિન અર્થાત્ વીતરાગ. આ ‘જિનોત્તમ’ વિશેષણથી ભગવાન્તા અપાયાપગમાતિશય ને પૂજાતિશયનું સૂચન કર્યું. અર્થાત્ તેઓ જિન હોઈ આત્મગુણને અપાય-હાનિ કરનારા ઘાતિકોનો અપગમ થયો હોવાથી, એમનો અપાયાપગમાતિશય જગતમાં અન્ય કોઈ પણ વ્યક્તિ કરતાં ચઢીયાતો એવો અતિશયવંત ગુણ વર્તે છે; કર્મનાશ અને ધર્મપ્રકાશને લીધે પરમ પૂજ્ય એવો શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ પ્રગટયો હોવાથી એમનો પૂજાતિશય જગતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ વર્તે છે.

“શુદ્ધતા એકતા તીક્ષ્ણતા ભાવથી, મોહ રિપુ જીતી જયપડહ વાયો.”

“પૂજના તો કીજે રે આરમા જિન તણી રે, જસુ પ્રગટયો પૂજ્ય સ્વભાવ.”-શ્રી દેવચંદ્રભ.

મહાવીર-આવા ભુવનાલોક જિનોત્તમ આ મહાવીર છે; વર્તમાન ચોવીશીમાં આસન્ન ઉપકારી એવા છેલ્લા તીર્થંકર દેવ છે. તેઓ ‘વીર’ શબ્દના બ્યુત્પત્તિ અર્થ પ્રમાણે ખરેખરા મહાવીર છે. કારણ કે આત્મા અને કર્મના સનાતન યુદ્ધમાં અપૂર્વ આત્મવીર્ય દાખવી તેઓ કર્મકટકનો સંહાર કરી કેવલજ્ઞાનલક્ષ્મીરૂપ વિજયશ્રી વર્યા છે; એટલે આણું મહા આત્મપરાક્રમ દાખવનારા આ ખરેખરા ‘શ્રીમદ્’ મહા આત્મવીરને ‘મહાવીર’ નામ યથાર્થપણે ઘટે છે. આ ‘મહાવીર’ નામ પરથી તે પરમ પુરુષોત્તમની સાકાર દેહધારી સયોગી અવસ્થાનું સ્મરણ કર્યું છે,-કે જ્યારે દેહ છતાં દેહાતીત એવી

કાયેત્સર્ગ-જીવન્મુક્ત દશાએ વિચરતા આ નિષ્કારણકરુણારસસાગર પરમકૃપાળુ દેવ પરમ અમૃતવાણીથી પરમાર્થમેધની વર્ષા વર્ષાવી જગતજીવોને પરમ આત્મકલ્યાણનો માર્ગ ઉપદેશી રહ્યા હતા.

“વીરપણું તે આત્મકાણે, જાણું તુમચી વાણે રે;
ધ્યાન વિનાણે શક્તિ પ્રમાણે, ધ્રુવ નિજ પદ પહિચાણે રે....
વીરજીને ચરણે લાગું, વીરપણું તે માગું રે....” — શ્રી આનંદધનજી

“દેહ છતાં જેની દશા, વર્તે દેહાતીત;
તે જ્ઞાનીના ચરણમાં, હો વંદન અગણિત !” — શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પ્રણીત
શ્રી આત્મસિદ્ધિજી

“ગિર્યા રે ગુણ તુમ તણા, શ્રી વર્ધમાન જિન રાયા રે;
સુણતાં શ્રવણે અમી ઝરે, મોરી નિર્મળ થાયે કાયા રે.” — શ્રી યશોવિજયજી
આમ ભુવનાલોકાદિ ગુણનિષ્પન્ન વિશેષણથી ભગવાન્ મહાવીરના જેવા છે તેવા યથાભૂત અસાધારણ અનન્ય ગુણોનું સંકીર્તન કરી ઈષ્ટદેવતાની સ્તુતિરૂપ ભાવસ્તવ કહ્યું. કારણ કે ભગવંતનું આ ઈષ્ટદેવપણું ઉક્ત વિશેષણથી ફલિત થતા અતિશયવંત એવા અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત સુખ અને અનંત વીર્ય એ દિવ્ય આત્મગુણોના સ્વામીપણાથી છે. એટલે જ આવા ખરેખરા ઈષ્ટદેવરૂપ ભુવનાલોક જિનોત્તમ મહાવીરને પ્રણામ કરી અત્રે શાસ્ત્રપ્રારભે આ ભાવસ્તવરૂપ મંગલ કહ્યું છે.

અને આમ મંગલાચરણ કરીને અત્રે ‘ચૈત્યવન્દન સૂત્રની આ વ્યાખ્યા કથાય છે’ એ પરથી અભિધેય વિષય, સંબંધ ને પ્રયોજન એ ત્રણેનો સામાન્ય નિર્દેશ કર્યો છે. ચૈત્યવન્દન નામના પ્રસિદ્ધ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરવી, અર્થ-ભાવ-તત્ત્વ રહસ્ય આદિ સમજાવવા, એ આ લક્ષિતવિસ્તરા વૃત્તિનો અભિધેય-કહેવાનો વિષય છે. સાધ્ય-સાધનરૂપ તે સંબંધ છે, ચૈત્યવન્દન તે સાધ્ય છે, અને તે કેવી રીતે સમ્યક્ષણે યથાવિધિ તત્ત્વસમજણ-પૂર્વક કરવું જોઈએ તે પ્રદર્શિત કરવાનું આ સાધન છે.

“નિશ્ચયવાણી સાંભળી, સાધન તજવાં નોય;

નિશ્ચય રાખી લક્ષમાં, સાધન કરવાં સોય.” — શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અને પ્રયોજન તો ‘ચૈત્યવન્દન’ એ પદ પરથી જ સૂચિત થાય છે. અત્રે શાસ્ત્રકર્તાનું અનંતર-તાત્કાલિક (Immediate) પ્રયોજન, આ લક્ષિતપ્રધાન ચૈત્યવન્દન સૂત્રની લક્ષિત પદોથી વ્યાખ્યા વિસ્તારતાં, પદે પદે તેના પરમ સુંદર-લક્ષિત વક્તા-શ્રોતાનું વિષયભૂત ભાવચૈત્યસ્વરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ અર્હત ભગવંતની અનંતર-પરંપર તાત્ત્વિક લક્ષિતમાં પ્રવર્ધમાન ભાવે લીન થવું, અને અન્ય સુમુદ્ધ જીવોને પણ તેમાં પ્રેરવા, — એ છે. અને આમ માન-પૂજા-કીર્તિ આદિ તુચ્છ કામનાથી રહિતપણે, શુદ્ધ આશયથી, કેવળ શુદ્ધ આત્માર્થે નિર્મળ પરમાર્થપ્રેમથી કરવામાં આવતી આ સ્વ-પરઉપકારી લક્ષિતપ્રવૃત્તિથી મોક્ષના અવન્ધ્ય-અચૂક ખીજરૂપ યોગબીજ ચિત્તભૂમિમાં રોપી, અનુક્રમે અંકુરાદિ ભાવ

પમાડી, અનુપમ મોક્ષફળની પ્રાપ્તિ કરવી, એ જ અંતિમ ધ્યેયરૂપ પરંપરાપ્રયોજન (Remote, Ultimate) છે. ઓતાનું પણ પરંપરાપ્રયોજન મોક્ષ જ છે, અને અનંતર પ્રયોજન તો આ સૂત્રનું અર્થ-તત્ત્વ સમજી તાત્ત્વિક ભક્તિભાવની વૃદ્ધિ કરવી એ છે, કે જેથી તે ભક્તિરૂપ અવન્ધ્ય-અમોઘ યોગબીજ ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામી મોક્ષફળ આપે જ.

“એહનું ફળ દોય લેદ સુણીજે, અનંતર ને પરંપર રે;

આણાપાલન ચિત્ત પ્રસન્ની, મુગતિ મુગતિ સુરમંદિર રે.”—શ્રી આનંદધનજી

“દેવચંદ્ર પ્રભુની હો, કે પુણ્યે ભક્તિ સધે;

આતમ અનુભવની હો, કે નિત નિત શક્તિ વધે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

હવે આ મહાશુર આચાર્યજી આવા પરમ પરમાર્થગંભીર સૂત્રની સંપૂર્ણપણે વ્યાખ્યા કરવાનું પોતાનું અસમર્થપણું વિનમ્ર સરલ ભાવે નિવેદન કરી આત્મલઘુતા દાખવે છે—

અનન્તગમપર્યાયં, સર્વમેવ જિનાગમે ।

સૂત્રં યતોઽસ્ય કાત્સ્ન્યેન, વ્યાખ્યાં કઃ કર્તુમીશ્વરઃ ? ॥ ૨ ॥

સર્વજ સૂત્ર જિનાગમે, અનંતગમ પર્યાય;

વ્યાખ્યા કરવા પૂર્ણ તસ, સમર્થ કોણ જ થાય ?

અર્થઃ—જિનાગમમાં સર્વજ સૂત્ર અનન્ત ગમ-પર્યાયવાળું છે, જેથી કરીને એની કાત્સ્ન્યથી-સંપૂર્ણતાથી વ્યાખ્યા કરવાને કોણ સમર્થ થાય ?

વિવેચન

“અનંત અનંત ભાવ લેદથી ભરેલી ભલી,

અનંત અનંત નય નિરૂપે વ્યાખ્યાની છે.”—શ્રીમદ્દરાજચંદ્રજી પ્રણીત મોક્ષમાળા

પણિકાઃ—હવે આચાર્ય પ્રતિજ્ઞાત વ્યાખ્યાના સંપૂર્ણ પક્ષનું અક્ષમપણું (અસમર્થપણું) આત્મામાં આવિષ્કૃત કરતાં (પ્રગટ કરતાં) કહે છેઃ અનન્તાઃ—અનંત નામક સંખ્યા વિશેષ અનુગત, ગમાઃ—ગમે, અર્થમાર્ગો, પર્યાયાશ્ચ—અને પર્યાયો,—ઉદાત્તાદિ અનુવૃત્તિરૂપ અને પરરૂપઅભવનસ્વભાવી વ્યાવૃત્તિરૂપ,—અર્થાં છે તે અનન્તગમપર્યાય—અનંતગમપર્યાયવાળું, સર્વમેવ—સર્વજ, અંગગતાદિ નિરવશેષ, જિનાગમે—જિનાગમમાં, અહંત શાસનમાં, સૂત્રં—સૂત્ર, શબ્દસંહર્ષરૂપ, યતઃ—જે હેતુથી, તેથી એમ સમજાય છે, અસ્ય—આની, સૂત્રની, કાત્સ્ન્યેન—કાત્સ્ન્યથી, સામરત્યથી, વ્યાખ્યાં—વ્યાખ્યા, વિવરણ, કઃ—કોણ, કર્તું—કરવાને, રચવાને, ઇશ્વરઃ—ઈશ્વર, સમર્થ થાય ? આ ‘કિં’ શબ્દ (૧) ક્ષેપના અર્થમાં હોય છે. જેમકે—તે શું સખા છે ? કે જે સામેા દ્રોહ કરે છે ? (૨) પ્રશ્નતા અર્થમાં—હું તહાર શું પ્રિય કરું ? (૩) નિવારણ અર્થમાં—તહારા રહન કર્યાથી શું ? (૪) અપલાપ અર્થમાં—મહારે શું તહાર કંઈ દેવું છે ? (૫) અનુનયના અર્થમાં—હું તહારે કાજે શું કરું ? (૬) અવતાન અર્થમાં—તને કોણ ખોલાવે છે ? અહીં તો અપલાપ અર્થમાં છે. એવો કોઈ છે નહિં કે જે સૂત્રની કાત્સ્ન્યથી વ્યાખ્યા કરવાને સમર્થ હોય,—શિવાય કે અતુર્દશપૂર્વધર એમ અભિપ્રાય છે. કહ્યું છે કે—“શ્વનોતિ કર્તું શ્રુતકેવલિભ્યો, ન વ્યાસતોઽન્યો હિ કદાચનાપિ ।” શ્રુતકેવલીઓથી અન્ય કદી પણ વ્યાસથી (વિસ્તારથી) વ્યાખ્યા કરવાને શક્તિમાન નથી. અને ચૈત્યવન્દન સૂત્ર જિનાગમ સૂત્ર અનન્તગત છે, એટલે ફરતન (સમરત) વ્યાખ્યાન અશક્ય છે.

જિનાગમમાં-જિન જેવા સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી આસપ્રણીત આગમમાં સર્વજ્ઞ સૂત્ર અનંત ગમવાળું-અર્થમાર્ગવાળું અને અનંત પર્યાયવાળું છે. અર્થાત્ ઉદાત્ત-સ્વરિત આદિ અનુવૃત્તિરૂપ અને અન્ય રૂપથી વ્યાવર્તક વ્યાવૃત્તિરૂપ એવા અનંત 'અનંત અનંત ભાવ પર્યાયો એકેક સૂત્રના હોય છે, અને એટલેજ એના ગમ-અર્થપ્રકાર બેદથી ભરેલી ભલી' પણ અનંત હોય છે. એ પ્રત્યેક સૂત્ર એવું અર્થગંભીર છે કે તેમાં અનંત નય અપેક્ષાઓ વ્યાપ્ત છે અને અનંત ભાવો સંભૂત છે. એટલે કાત્સ્ન્યથી-સામસ્ત્યથી એની વ્યાખ્યા કરવાને કોણ ક્ષમ હોય? કેળના પત્રની અંદર પત્રની જેમ જ્ઞાનીની વાતની અંદર વાત હોય છે, તેનો સંપૂર્ણપણે વિસ્તાર કોણ કરી શકે? વાચકવર્ગ શ્રી ઉમાસ્વાતિજીનું પણ આવા જ લઘુત્વભાવનું નિવેદક વચન છે કે- 'અનંત જગમ, પર્યાય, અર્થ, હેતુ, નય ને શબ્દરૂપ રત્નોથી ધનાઢય-સમૃદ્ધ એવા સર્વજ્ઞશાસન-પુરમાં પ્રવેશવું અબહુશુભોને દુષ્કર છે. તો પછી શ્રુત-શુદ્ધિ વિભવથી પરિહીણ એવો હું કે જે પોતાની અશક્તિ વિચાર્યા વિના તેમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છું છું, તે તો વેસઈ ગયેલા દાણાના કણ (ઉઝક) વીણવા ઇચ્છતા રંક ભીખારી જેવો છું.'

“ શુણ્ણ પર્યાય અનંતતા રે, વલી સ્વભાવ અગાહ;
નય ગમ ભંગ નિલેપના રે, હેયાદેય પ્રવાહો રે....કુંથુ.”-શ્રી દેવચન્દ્રજી
નિજ શુદ્ધિ મંથ વડે શુદ્ધથી મંથિત થાતાં,
સ્ફુટ જ્યાં જ્ઞાનાદિ રત્ન ગણ્યા ન ગણાય છે;
પ્રજ્ઞાવ્યવેધકારી એવો જિનધર્મ તેથી,
પંડિતરત્નોથી રત્નાકરજી લણાય છે.-પ્રજ્ઞાવ્યેધ મોક્ષમાળા (સ્વરચિત)
“ જૈસે કેલે કે પાતમેં, પાત પાતમેં પાત;
તૈસે જ્ઞાનીકી આતમેં, આત આતમેં આત. ”

અને 'સૂત્ર' શબ્દના અર્થ પરથી પણ એ જ રહસ્ય ફલિત થાય છે. કારણ કે સૂત્ર એટલે સંક્ષેપ છતાં સંપૂર્ણ કથનરૂપ, થોડા શબ્દમાં ઘણા અર્થસંગ્રહરૂપ સમાસ વચન છે. જેમ આકાશમાં અનંત પદાર્થને અવગાહવાની-સમાવવાની 'સૂત્ર'નો શક્તિ છે, તેમ જિનાગમના પ્રત્યેક સૂત્ર-સમાસમાં અનંત અર્થ અવગાહવાની-સમાવવાની અદ્ભુત સમાસશક્તિ છે. આમ આ સૂત્ર-વચન અદ્વયશબ્દ છતાં મહાઅર્થસંભારથી સંભૂત એવું પરમ આશયગંભીર છે; અને સમુદ્રની જેમ તે આશયગંભીરતાની પીછાન પણ જેમ જેમ તેમાં ઊંડા ઉતરીએ, અવગાહન કરીએ તેમ તેમ થતી જાય છે. કારણ કે આ સૂત્ર

* “ યદ્યપ્યનન્તગમપર્યયાર્થહેતુનયશબ્દરત્નાઢયમ્ ।
સર્વજ્ઞશાસનપુરં પ્રવેદુમવહુશુભૈર્દુઃખમ્ ॥
શ્રુતશુદ્ધિવિભવપરિહીણકસ્તથાપ્યહમશક્તિમવિચિન્ત્ય ।
દ્રૂમક જ્વાવયવોઞ્છકમન્વેદું તત્પ્રવેશેપ્સુઃ ॥ ”-પ્રશમરતિ

ખરેખર! ‘સૂત્ર’-દોરા જેવું છે. સૂત્રનો-દોરાનો ગજવામાં મૂકી શકાય એવો નાનો દડો ઉકેલી બે વિસ્તારીએ તો ગાઉના ગાઉ સુધી પહોંચે છે; તેમ સ્વરૂપશબ્દપ્રમાણ સંક્ષેપ સૂત્રાત્મક વચનનો પરમાર્થ ઉકેલી તેનો વિસ્તાર કરીએ તો મહાર્થવાળા ગ્રંથોના ગ્રંથો ભરાય એટલો ઉદાર આશય એમાં ભરેલો છે. વળી સૂત્ર-દોરા જેમ મધ્યબિન્દુરૂપ ફેરકણાની (Nucleus) આસપાસ વિંટળાયેલ હોય છે, તેમ આ સૂત્રરૂપ જિનાગમ પણ આત્મ-સ્વભાવ-યુગ્મનમય યોગરૂપ મધ્યબિન્દુની આસપાસ વિંટળાયેલ છે. અને સૂત્રનો દોર હાથમાં હોય તો પતંગ ગમે તેટલો ઊંચે ચગાવી શકાય છે, નહિં તો દોર છોડી દેતાં પતંગ તરત નીચે પડી જાય છે; તેમ આ સૂત્રાત્મક જિનાગમનો સ્વરૂપાનુસંધાનરૂપ યોગનો દોર હાથમાં-લક્ષ્યમાં હોય, તો યોગસિદ્ધિરૂપ પતંગ ગમે તેટલો ઊંચે-ઊર્ધ્વ ઊર્ધ્વ યોગ-ભૂમિકાઓ પર્યંત ચગાવી શકાય છે, નહિં તો તે સ્વરૂપાનુસંધાનનો દોર છોડી દેતાં, સ્વરૂપલક્ષ ચૂકવારૂપ ઉત્સૂત્ર થતાં, તરત યોગબ્રહ્મતારૂપ અધઃપતન થાય છે. ઇત્યાદિ પ્રકારે આ ‘સૂત્ર’ શબ્દનો ઘણો પરમાર્થ સમજાય છે.

અને આ ચૈત્યવન્દન સૂત્ર પણ આવા પરમાર્થગંભીર અનંત આશયવાળા સૂત્રમય જિનાગમનું અંગ છે, એટલે આ પણ એવું જ પરમ આશયગંભીર હોઈ એની સંપૂર્ણપણે વ્યાખ્યા કરવાને કોણ સમર્થ હોય? કત્સ્ન્યેન વ્યાખ્યાંકઃ કર્તુમીશ્વરઃ? અર્થાત્ ચતુર્દશ-પૂર્વધર શ્રુતકેવલી સિવાય એનું સામસ્યથી-સંપૂર્ણપણે વ્યાખ્યા કરવાનું બીજાનું ગળું નથી. એટલે આ પરમ ‘લલિત’ વિષયની અમે ગમે તેટલી ‘વિસ્તરણ’ કરીએ તોપણ એની સંપૂર્ણપણે વ્યાખ્યા કરવાને અમે કેમ સમર્થ થઈએ?

“ધરતીકા કાગજ કરૂં, કલમ કરૂં વનરાય;

સાત સમુદ્રકી શાહી કરૂં, પણ પ્રભુ ગુણ લિખા ન જાય.”-સંત કબીરજી

આમ સંપૂર્ણ વ્યાખ્યાનું અસમર્થપણું છતાં, ગુરુકૃપાથી પ્રાપ્ત પોતાનું આંશિક વ્યાખ્યાનું સમર્થપણું હરિભદ્રજી લઘુત્વભાવે નિવેદન કરે છે-

યાવત્તથાપિ વિજ્ઞાતમર્થજાતં મયા ગુરોઃ ।

સકાશાદલ્પમતિના, તાવદેવ બ્રવીમ્યદમ્ ॥ ૩ ॥

તો પણ અલ્પમતિ જ મેં, અર્થજાત જેટલો જ;

જાણ્યો ગુરુની પાસથી, કહું છું હું તેટલો જ. ૩.

અર્થઃ-તોપણ જેટલો અર્થજાત (અર્થસમૂહ અથવા અર્થ પ્રકાર) ગુરુની પાસેથી હું અલ્પમતિના જાણવામાં આવ્યો છે, તેટલો જ હું કહું છું.

પંક્તિકાઃ-આમ કૃત્તન વ્યાખ્યા પક્ષમાં અશક્તિ સતે, ઇતર પક્ષ (અકૃત્તન, અસમસ્ત) અશ્રવણ પણ સદ્વૃત્તાથી કહેવાને ઇચ્છતા સત્તા શ્લોકદ્વય કહે છે:-

યાવત્-જેટલું, જે પરિમાણવાળું, તથાપિ-તથાપિ, તો પણ, કૃત્તન વ્યાખ્યાન અશક્તિલક્ષણ જે પ્રકાર તે સતે પણ, વિજ્ઞાત-વિજ્ઞાત, અવબુદ્ધ, અર્થજાતમ્-અર્થજાત, અભિધેય પ્રકાર, વા અભિ-ધેય સમૂહ, પ્રક્રમથી ચૈત્યવન્દન સૂત્રનો. મયા-મહારાથી, એ પોતાના નિર્દેશ પરત્વે છે. ગુરોઃ-ગુરુની, વ્યાખ્યાતાની, સકાશાત્-પાસેથી, સંનિધિ આશ્રીને. કેવાથી? તે માટે કહું-અલ્પમતિના-અલ્પમતિથી, ગુરુની મતિઅપેક્ષાએ અલ્પ-દુર્બલ મતિ-શુદ્ધિ છે જેની તે અલ્પમતિ, તેનાથી. તાવદેવ-તેટલું જ,

વિવેચન

“જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, પામ્યો દુઃખ અનંત;

સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અત્રે પોતાના ગુરુના પરમ ઉપકારનું કૃતજ્ઞભાવે સ્મરણ કરવારૂપ ભાવનમસ્કાર કરી લાઘવમૂર્તિ હરિભદ્રજી વદે છે કે સંપૂર્ણ વ્યાખ્યાન કરવાની મ્હારી અશક્તિ છે, તોપણ વ્યાખ્યાતા એવા ગુરુની પાસેથી જેટલો અર્થજાત, જેટલો અર્થસમૂહ, મહાગુરુ હરિભદ્રજીની જેટલી જાતનો અર્થપ્રકાર હું અદ્યપમતિના જાણવામાં આવ્યો છે, લઘુતા તેટલો જ હું કહું છું,—તાવદેવ બ્રહ્મીમ્યહં. કદાચિત્ અંખા દીવાથી પણ પ્રગટેલો દીવો સ્વયોજ્યતાથી અધિક પ્રકાશવાળો પણ હોય, તેમ અધિકબુદ્ધિવાળો શિષ્ય ગુરુ પાસેથી શ્રવણ કરતાં તેનાં કરતાં અધિક પણ જાણે; સમ-બુદ્ધિવાળો તેની સમાન જાણે; પણ હું તો અદ્યપમતિ હોવાથી, ગુરુએ નિરૂપણ કરેલા અર્થથી જે હીન જ અર્થજાત જાણ્યો છે, તે જ કહું છું,

અથવા અદ્યપમતિ એ શબ્દનો આશય બીજી રીતે પણ ઘટાવી શકાય છે: ગુરુ કરતાં અધિકબુદ્ધિવાળો પ્રજ્ઞાવાન્ શિષ્ય પોતાની પ્રજ્ઞાના બળે અધિક પણ જાણે, તોપણ તે તો ગુરુની અપેક્ષાએ પોતાને અદ્યપમતિ જ માને. જેમ બાળક પોતે વીતરાગનો વિનય ગમે તેવો મોટો માણસ થાય, તો પણ પોતાના પિતાની પાસે તો માર્ગ તે પોતાને બાળક જ સમજે છે; તેમ પ્રજ્ઞાવાન્ શિષ્ય પણ પ્રબળ ક્ષયોપશમ બળથી ગમે તેવો જ્ઞાનવાન્ થાય, તોપણ પોતાના ધર્મ-પિતા સમા ગુરુની પાસે તે પોતાને દાસાનુદાસ ચરણરેણુ બાલ શિષ્ય જ ગણે, ગુરુનું પરમ ગૌરવ કરી પોતાનું લાઘવ જ દાખવે, અને ઔદત્યનો પરિહાર ને સ્વછંદનો પરિત્યાગ કરી વિનય જ આચરે,—અરે! કેવલી ભગવાન્ પણ જે સદ્ગુરુના ઉપદેશથી પોતે કેવળજ્ઞાન પામ્યા તે ગુરુ હજી છદ્મસ્થ રહ્યા હોય તો પણ તેનો વિનય કરે,—એવા આ વીતરાગભાવિત વિનયમાર્ગનું અનુસરણ જ કરે.

“જે સદ્ગુરુ ઉપદેશથી, પામ્યો કેવલજ્ઞાન;

ગુરુ રહ્યા છદ્મસ્થ પણ, વિનય કરે ભગવાન.

એવો માર્ગ વિનય તણે, ભાખ્યો શ્રી વીતરાગ;

મૂળ હેતુ એ માર્ગનો, સમજે કોઈ સુભાગ્ય.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

વિજ્ઞાતપ્રમાણ જ,—અવિજ્ઞાતના કહેવાનું અશક્યપણું છે માટે. બ્રહ્મીમિ—કહું છું, અહં—હું કતાં. અને ‘અદ્યપમતિથી’ એ ઉપરથી આ કહું—કદાચિત્ અધિકબુદ્ધિવાળો ગુરુ પાસેથી શ્રવણ કરતાં તેના કરતાં અધિક પણ જાણે છે,—“ધ્યામલાદપિ દીપાન્તુ નિર્મલઃ સ્યાત્સ્વહેતુતઃ.”—ધ્યામલ—અંખા દીવા થકી પણ. સ્વહેતુથી નિર્મલ હોય, એ ઉદાહરણથી; તેનો સમબુદ્ધિવાળો તત્સમ જાણે; પણ મેં તો અદ્યપમતિપણને લોધે ગુરુનિરૂપિત થકી પણ હીન જ અર્થજાત વિજ્ઞાત કર્યો, તે જ કહું છું.

એટલે વિનયાન્વિત એવો શિષ્ય પોતાને અદ્યમતિ માની સાચા ભાવથી એમ જ ભાવે છે કે—હું જે આ કંઈ બાબતું હું તે કેવલ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુનો જ પ્રભાવ છે; એક પદથી માંડી દ્વાદશાંગી પર્યંત જે કંઈ આ જીવે બાબતું હતું, બાણે અહંત્વ વિલોપન છે, વા બાણશે તે કેવલ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુનો જ કૃપાપ્રસાદ છે; એ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુપ્રસાદ વિના ત્રણે કાળમાં હું એક અક્ષર પણ બાણવા સમર્થ નથી. એવી વિનયાન્વિત ભાવનાથી હું પોતે કંઈ બાણતો નથી એમ અહંત્વનો વિલોપ કરી સત્શિષ્ય સત્તની પ્રાપ્તિ અર્થે સતપ્રાપ્ત સદ્ગુરુના શરણને જ લગે છે, અને ત્યારે જ તે જે કંઈ બાણે છે તે બાણે છે. આમ ‘અહં’નું વિલોપન એ જ આ વીતરાગના વિનયમાર્ગનો મૂળ હેતુ છે.

“માટે જેની પ્રાપ્ત કરવાની દૃઢ મતિ થઈ છે, તેણે પોતે કંઈજ બાણતો નથી એવો દૃઢ નિશ્ચયવાળો પ્રથમ વિચાર કરવો. અને પછી ‘સત્’ની પ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાનીને શરણે જવું; તો જરૂર માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય. આ જે વચનો લખ્યાં છે તે સર્વ મુમુક્ષુને પરમ અંધવરૂપ છે; પરમ રક્ષકરૂપ છે; અને એને સમ્યક્ પ્રકારે વિચાર્યેથી પરમ પદને આપે એવાં છે; એમાં નિર્ઞેય પ્રવચનની સમસ્ત દ્વાદશાંગી, ષટ્દર્શનનું સર્વોત્તમ તત્ત્વ અને જ્ઞાનીના બોધનું બીજ સંક્ષેપે કહ્યું છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, અં. ૧૮૧.

અને એવી જ વિનયાન્વિત ભાવનાથી ભાવિતાત્મા મહાત્મા હરિભદ્રજી પોતે પ્રજ્ઞાન મહામતિ છતાં પોતાને માટે ‘અદ્યમતિ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરી કહે છે કે—હું જે કંઈ જેટલું બાણું છું તે ગુણગણગુરુ ગુરુનો જ પ્રભાવ છે; અને આ ગીતાર્થ જ્ઞાની ગુરુના પ્રભાવે જેટલો જ અર્થજાત મેં બાણ્યો છે, તેટલો જ અર્થજાત હું કહું છું, સૂત્રમાં ગૂંથું છું. આમ ગુરુસંપ્રદાયથી પ્રાપ્ત થયેલ આ અર્થવસ્તુનો ગુરુપર્વકમ સંબંધ દર્શાવવા સાથે અભિધેય વિષયરૂપ વ્યાખ્યા અંગેની પોતાની અપૂર્ણપણારૂપ ઉક્ત મર્યાદા દર્શાવી, આ સૂત્રકર્તાએ પોતાની કૃતિનો સર્વ યશ ગુરુચરણે સમર્પણ કરતાં, ‘અહં’નો વિલોપ કરી લઘુતાની પરાકાષ્ઠા દાખવી છે; અને આ લઘુતામાં જ આ ‘ગુરુણાં ગુરુઃ’ની ગુરુતા રહેલી છે.

આમ અભિધેય-સંબંધ દર્શાવી, આ અંથ-પ્રયોજનનું સફલપણું પ્રદર્શિત કરે છે—

ये सत्त्वाः कर्मवशतो, मत्तोऽपि जडबुद्धयः ।

तेषां हिताय गदतः, सफलो मे परिश्रमः ॥ ૪ ॥ इति ॥

કર્મવશે જે પ્રાણીઓ, મુજથી પણ જડબુદ્ધ;

વદતાં હિતાર્થે તેહના, સફલ પરિશ્રમ મુજ. ૪.

અર્થ :—જે સત્ત્વો કર્મવશે કરીને મહારા કરતાં પણ જડબુદ્ધિ છે, તેઓના હિતાર્થે વદતાં મહારા પરિશ્રમ સફલ છે.

પંક્તિકા :—યે-જે અનિર્ણિત નામ-જાતિ આદિ ભેદવાળા, સત્ત્વાઃ-સત્ત્વો, પ્રાણીઓ. કર્મવશતઃ-કર્મવશથી, જ્ઞાનાવરણાદિ અદૃષ્ટના પારતન્ત્રથી, મત્તોઽપિ-મહારા કરતાં પણ, અન્ય પ્રાણે મહારા કરતાં જડબુદ્ધિ નથી એમ સંભાવનાઅર્થવાળો ‘અપિ’-પણ શબ્દ છે. જડબુદ્ધયઃ-જડબુદ્ધિવાળા, રથૂલબુદ્ધિ-

વિવેચન

“શ્રમમવિચિન્ત્યાત્મગતં તસ્માન્ન્યેયઃ સદોપદેષ્ટવ્યમ્ ।

આત્માનં ચ પરં ચ દ્વિ દિતોપદેષ્ટાનુગૃહ્ણતિ ॥” શ્રી તત્ત્વાર્થભાષ્ય

નિષ્કાકરણ કરુણાથી-પરમાર્થપ્રેમથી પરહિતનિરત એવા આ સૂત્રકર્તા આચાર્યજી આ અંથનું પ્રયોજન સ્પષ્ટ કરતાં વહે છે કે-આમ શુરુ પાસેથી મેં અલ્પમતિએ જેટલું બહુયું તેટલું જ હું કહું છું, તે પણ જે પ્રાણીઓ જ્ઞાનાવરણાદિ સત્ત્વહિતાર્થ- કર્મના વશે કરીને મ્હારા કરતાં પણ જડબુદ્ધિવાળા છે તેઓના પ્રવૃત્તિનો સફલ હિતાર્થે કહું છું; અર્થાત્ શુરુ પાસેથી જે અર્થલાભ મને પ્રાપ્ત થયો તેનો આત્મકલ્યાણકારી લાભ તેઓને પણ મળે એ અર્થે હું ગમે તેટલો પરિશ્રમ પડે એની ચિન્તા કર્યા વિના આ સૂત્ર ગૂંથું છું.

અને આમ શુદ્ધ આશયથી સત્ત્વહિતાર્થે આ મ્હારો પરિશ્રમ અવશ્ય સફલ જ છે; કારણકે માન-પૂજા-કીર્તિ આદિ તુચ્છ કામના મને છે નહિં, એટલે શુદ્ધ આત્માર્થે જ આ પરમાર્થ પ્રવૃત્તિ કરી હું મ્હારા આત્મામાં ભક્તિ-બીજ રોપું છું, કે જે અવન્ધ્ય બીજનું ફળ અવશ્ય મોક્ષ જ છે. આમ આ મ્હારો પરિશ્રમ મ્હારા પોતાના આત્માર્થે તો સફલ છે, એટલું જ નહિ પણ ‘કામ એક આત્માર્થનું’, બીજો નહિં મનરોગ’ એ મહાસૂત્ર હૃદયમાં ધારણ કરી જે કોઈ સાચો આત્માર્થી મુમુક્ષુ શ્રોતાજન આ ભક્તિઅંથનું પરિશીલન કરશે, તે પણ અવન્ધ્ય ભક્તિબીજ આત્મામાં રોપી અવશ્ય મોક્ષફળ પામશે જ. એટલે આ અંથનું પ્રયોજન પરાર્થે પણ સફળ હોવાથી મ્હારો પરિશ્રમ સર્વથા સફલ જ છે એમ મ્હારો અંતરાત્મા સાક્ષી પૂરે છે.

અત્રે આ પદોપકારપદ્યજી માર્દવમૂર્તિ મહર્ષિએ ‘મ્હારાથી પણ જડબુદ્ધિવાળા’ ‘મત્તોઽપિ જહ્નુદ્વયઃ’ એ પદથી પોતાની પરમ લઘુતા સરલ વિનમ્રભાવે દર્શાવી છે; કારણકે એ પદમાં ‘પણ’ શબ્દથી સૂચવ્યું છે કે હું તો જડબુદ્ધિ-માર્દવમૂર્તિ મંદમતિ છું જ, છતાં કર્મવશથી જે મ્હારા કરતાં વધારે જડબુદ્ધિ-હરિભદ્રજીની વાળા-મંદમતિ આત્માઓ હોય, તેઓના હિતને અર્થે આ મ્હારો પરિશ્રમ છે. કારણકે મતિનો વિકાસ આત્માના જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે હોય છે, એટલે હું જો કે મંદ ક્ષયોપશમવાળો

વાળા, કારણ કે કર્મ વિચિત્રફલવાળું છે, તેથી શું નથી સંભવતું? તેવાં-તેઓના, જડબુદ્ધિઓના, હિતાય-હિતાર્થે, પથ્ય અર્થે, ગદતઃ-વદતાં, વિવરતાં, સ્ફલ્લઃ-સફલ, બોધલક્ષણ તદુપકાર ફલવાન, -અધિક-સદૃશ બુદ્ધિવાળાઓને તો પ્રમેદ-માધ્વરથગોચરતાથી આ થકી અનુપકાર છે માટે, મે-મ્હારો, પરિશ્રમઃ-વ્યાખ્યાનરૂપ પરિશ્રમ.

અને અહીં ઈષ્ટદેવતા નમસ્કાર તે મંગલ છે. ચૈત્યવન્દન અર્થે અભિધેય છે, -તેના જ વ્યાખ્યાય-માનપણને લીધે; કર્તાનું તથાવિધ સત્ત્વાનુગ્રહ અનંતર પ્રયોજન છે, અને શ્રોતાનું તદ્વર્થ અધિગમ તેના અર્થનું બાણપણું (અનંતર પ્રયોજન) છે; પરંપર (પ્રયોજન) તો બન્નેનું નિઃશ્રેયસલાભ છે; અભિધાન-અભિધેય, વ્યાખ્યાન-વ્યાખ્યેય લક્ષણ સંબંધ સમજવા ગોચ છે. કૃત્તિ-એ મંગલાદિ નિરૂપણની સમાપ્તિ અર્થે છે.

છું, છતાં મહારા કરતાં પણ મંદતર સ્થિતિપશમવાળા જે આત્મબન્ધુઓ હોય, તેઓને આ મહારી કૃતિ થકી આત્મલાભ થવો સંભવે છે, એટલે તેઓના ઉપકાર અર્થે આ મહારો પ્રયાસ છે. આમ સાચા અધ્યાત્મરંગથી હાડોહાડ રંગાયેલા આ સવેગરંગી મહામુનિએ ઋણુભાવે આત્મલલુપ્તા બતાવી પોતાની ખરેખરી મહત્તા પ્રગટ કરી છે. કારણકે ‘લલુપ્તામે’ પ્રભુતા વસે, પ્રભુતાસે પ્રભુ દ્રર.’

અને આ સત્વહિતાર્થ પ્રવૃત્તિમાં આ મહાત્માને કેટલો બધો પરિશ્રમ પડ્યો હશે તે કલ્પનાતીત છે. વિબુધોએ (દેવોએ) મંદરાચલ વડે સાગરમંથન કરી સારભૂત રત્નો સંશોધી અમૃત મંથ્યું, એમાં તેમને કેટલી મહેનત પડી હશે તે કલ્પનાતીત જેમ તે વિબુધો જ જાણે; તેમ આ મહા વિબુધ શાસ્ત્રકારે નિજ-પરિશ્રમ બુદ્ધિરૂપ મંથ વડે શાસ્ત્રસમુદ્રતું મંથન કરી સારભૂત ન્યાયરત્નો સંશોધી તત્ત્વઅમૃત વલોવ્યું, તેમાં તેમને કેટલો પરિશ્રમ પડ્યો હશે તે તો આ મહા વિબુધનો અંતરાત્મા જ જાણે. તથાપિ અત્રે સ્થળે સ્થળે પ્રતિ-પદે દ્રશ્યમાન થતા પ્રજ્ઞાયમ્તકારોથી ભલભલા પ્રજ્ઞાવંતોને પણ આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી છક કરી લે એવા ન્યાય-મૌકિતિકો જે આ પ્રાણશિરોમણિએ અદ્ભુત તત્ત્વસંકલનાથી આ સૂત્રમાં ગૂંથ્યા છે, તે પરથી આ અપૂર્વ તત્ત્વસંશોધન કાર્યમાં આ મહાવિભૂતિને કેટલો પરિશ્રમ પડ્યો હશે તેનું સહજ અનુમાન માત્ર જ સહૃદય પ્રાણનો કરી શકે છે. અને પરોપકારાય સતાં વિમૂતય :-સંત પુરુષોની વિભૂતિઓ પરોપકારાર્થે હોય છે એનું આ જ્વલંત ઉદાહરણ પેળી સાનંદાશ્ચર્ય અનુભવે છે.

આમ ગમે તેટલો પરિશ્રમ પડે તો પણ ‘આત્મગત શ્રમ ચિંતન્યા વિના શ્રેય સદા ઉપદેશવા યોગ્ય છે, કારણકે હિતોપદેષ્ટા આત્માને અને પરને અનુગ્રહ કરે છે. હિત-શ્રવણથી X સર્વ શ્રોતાને એકાન્તથી ધર્મ હોય નહિ, પણ અનુગ્રહબુદ્ધિથી વક્તાને તો એકાન્તે ધર્મ હોય જ છે;’-એવી ભાવનાથી ભાવિતાત્મા આ પરોપકારના વ્યસની મહાત્મા પરોપકારાય સતાં વિમૂતય : એ ઉક્તિને ચરિતાર્થ કરતાં વહે છે કે-હું મહારા પરિશ્રમની ચિંતા કર્યા વિના મહારા મન-વચન-કાયાની સમસ્ત શક્તિથી સર્વાત્માથી આ સત્વહિતાર્થ પ્રવૃત્તિ કરવા કટિબદ્ધ થયો છું. એટલે શુદ્ધ આશયથી પરમાર્થપ્રેમથી કરવામાં આવેલો આ મહારો પરિશ્રમ સફલ કેમ નહિ થાય ? સફલ થશે જ થશે.

x “ ન ભવતિ ધર્મઃ શ્રોતુઃ સર્વસ્યેકાન્તતો હિતશ્રવણાત્ ।

બુદ્ધતોડનુગ્રહબુદ્ધ્યા વક્તુસ્ત્વેકાન્તતો ભવતિ ॥ ”-શ્રી ઉમાસ્વાતિજી કૃત તત્ત્વાર્થભાષ્ય

સફલપણા અને સમ્યક્કરણની મીમાંસા

હવે ચૈત્યવન્દનની જ સફલતા અંગેનું નિરાકરણ કરી સમ્યક્ ચૈત્યવન્દન થકી શુભભાવ-કર્મક્ષય ધ. ઉપજે છે એમ કથે છે—

અગ્રાહ—ચિન્ત્યમત્ર સાફલ્યં, ચૈત્યવન્દનસ્યૈવ નિષ્ફલત્વાત્ इति । अत्रोच्यते—નિષ્ફલ-
ત્વાદિત્યસિદ્ધં, પ્રકૃષ્ટશુભાધ્યવસાયનિબન્ધનત્વેન જ્ઞાનાવરણીયાદિલક્ષણકર્મક્ષયાદિકલ-
ત્વાત્ । उक्तं च—

“ ચૈત્યવન્દનતઃ સમ્યક્, શુભો ભાવઃ પ્રજાયતે ।

तस्मात्कर्मक्षयः सर्वं, ततः कल्याणमश्नुते ॥ ૧ ॥ इत्यादि ”

અર્થ :—અત્રે શાંકા—અત્ર સાફલ્ય (સફલપણું) ચિન્ત્યવા યોગ્ય છે; ચૈત્યવન્દનના જ નિષ્ફલપણાને લીધે. અત્રે (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—‘નિષ્ફલપણાને લીધે’ એ અસિદ્ધ છે, કારણકે પ્રકૃષ્ટ શુભ અધ્યવસાયના નિમિત્તપણાએ (કારણપણાએ) કરીને જ્ઞાનાવરણીયાદિ લક્ષણ કર્મના ક્ષયાદિરૂપ ફલપણું હોય છે, માટે. કહ્યું છે કે—

(દોહરા) સમ્યક્ ચૈત્યવન્દન થકી, ઉપજે છે શુભ ભાવ;

તેથી કર્મક્ષય તે થકી, સર્વ કલ્યાણ પ્રભાવ. ધત્યાદિ ?

પંક્તિકા—અત્ર-અત્રે, મંગલાદિ નિરૂપણા સતે, આહ-કહે છે, પ્રેરે છે, ચિન્ત્ય-ચિન્ત્ય છે. છે નહિં એમ અભિપ્રાય છે. અત્ર-અત્રે, ચૈત્યવન્દન વ્યાખ્યાન પરિશ્રમમાં, સાફલ્ય-સાફલ્ય, સફલ ભાવ. કયા કારણથી ? તો કે—ચૈત્યવન્દનસ્યૈવ નિષ્ફલત્વાત્—ચૈત્યવન્દનના જ નિષ્ફલપણાને લીધે. અત્રે ‘પત્ર’ શબ્દ ‘અપિ’ના અર્થમાં છે. તેથી પુરુષોપયોગી ફલની અનુપલબ્ધિને લીધે ચૈત્યવન્દન પણ નિષ્ફળ છે, તો પછી તદ્વિષયતાથી વ્યાખ્યાનપરિશ્રમનું તો પ્રભુવું જ શું ? તેથી જે નિષ્ફલ છે તે આરંભવા યોગ્ય નથી,—જેમકે કંટકશાખામર્દન; અને તથા પ્રકારે ચૈત્યવન્દનવ્યાખ્યાન છે, એમ વ્યાપક અનુપલબ્ધિ છે. इति—એ પરવક્તવ્યતાની સમાપ્તિ અર્થે છે.

અત્ર ઉચ્યતે—અત્રે કહેવામાં આવે છે, પ્રતિવિધાન કરવામાં આવે છે. નિષ્ફલત્વાદિતિ અસિદ્ધ—‘નિષ્ફલપણાને લીધે’ એ અસિદ્ધ છે. ‘ધતિ’ એ હેતુસ્વરૂપ માત્ર ઉપદર્શનાર્થે છે, તેથી જે નિષ્ફલપણું, હેતુપણે ઉપન્યસ્ત કયું (મૂકવામાં આવ્યું) તે અસિદ્ધ છે, ‘અસિદ્ધ’ નામના હેતુદોષથી દૂષિત છે. કયા કારણથી ? તો કે—‘પ્રકૃષ્ટ’ ધત્યાદિ. અત્રે આ ભાવ છે: ચૈત્યવન્દન લોકોત્તર કુશલ પરિણામનો હેતુ છે, અને તે પરિણામ યથાસંભવ જ્ઞાનાવરણીયાદિ સ્વભાવરૂપ કર્મના ક્ષય-ક્ષયોપશમ-ઉપશમ ફલવાળો છે, તેનું કર્મોદાન (કર્મપ્રકલ્પરૂપ) અધ્યવસાયથી વિરુદ્ધપણું છે માટે. તેથી કરીને કૃત્સ્નકર્મક્ષયલક્ષણ પરમ પુરુષાર્થરૂપ મોક્ષફલપણાએ કરીને, ચૈત્યવન્દનની નિષ્ફળ વ્યાખ્યેય અર્થવિષયતાથી તેના વ્યાખ્યાનના અનારંભનું આસંજન અયુક્ત છે. (અર્થાત્ વ્યાખ્યેય એવું આ ચૈત્યવન્દન જ નિષ્ફળ છે, તો પછી તેના વ્યાખ્યાનનો આરંભ પણ નિષ્ફળ છે એમ કહેવું અયુક્ત છે, કારણ કે ચૈત્યવન્દનનું ફળ સર્વ-કર્મક્ષયરૂપ પરમ પુરુષાર્થ મોક્ષ જ છે.)

વિવેચન

“શુભ શીતળતામય છાંય રહી, મનવાંછિત જ્યાં ફળપંક્તિ કહી;

જનભક્તિ મહો તરુ કદપ અહો ! ભજીને ભગવંત ભવંત લહો.”—શ્રી મોક્ષમાળા

અત્રે કોઈ શંકા કરે છે કે—અહો આચાર્યજી ! આપ આ ચૈત્યવન્દનની વ્યાખ્યા કરવાનો પરિશ્રમ લેવા છુટ્છો છો એ તો ઠીક, પણ આપના પરિશ્રમનું સફલપણું જ પ્રથમ

ચિંતવવા યોગ્ય છે. આ આપનો પરિશ્રમ નિષ્ફળ છે, કારણ કે મૂળ પરિશ્રમના ચૈત્યવન્દનનું જ નિષ્ફળપણું છે, પુરુષોપયોગી કંઈ પણ ફળશાનપણું સફલપણાની શંકા અનુભવાતું નથી, તો પછી એવા નિષ્ફળ ચૈત્યવન્દનવિષયી આપના વ્યાખ્યાન-પરિશ્રમનું પણ નિષ્ફળપણું હોય એમાં પૂછવું જ શું ? માટે કંટકશાખાના મહંન જેવો આ નિષ્ફળ પરિશ્રમ આરંભ્યાથી શું ? જ્યાં સફલપણ-રૂપ વ્યાપકની અનુપલબ્ધિ-અપ્રાપ્તિ છે, ત્યાં પરિશ્રમરૂપ વ્યાખ્યાનું શું કામ ?

આ શંકાનું સમાધાન કરતાં પરહિતનિરત આચાર્યજી વદે છે—અહો મહાનુભાવ ! તમે ‘નિષ્ફલપણને લીધે’ એમ જે હેતુ કહ્યો તે અસિદ્ધ હેતુ છે, ‘અસિદ્ધ’ નામના

હેતુદોષથી દૂષિત છે. જે કોઈ પણ રીતે સિદ્ધ ન થઈ શકે એવી શુભભાવનિબંધન આ તમારી દલીલ પોકળ છે. કારણકે ચૈત્યવન્દન છે, તે પ્રકૃષ્ટ-

મહાપ્રભાવી

ચૈત્યવન્દનનું

પરમ સફલપણું

શુભાધ્યવસાયનિબંધનત્વેન-પ્રકૃષ્ટ શુભ અધ્યવસાયનું નિબંધન હોવાથી જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મના ક્ષયાદિરૂપ ફલવાળું છે, એટલે તેનું સફલપણું પ્રગટ છે. અર્થાત્ લોકોત્તર દેવ સંબંધી જે આ ભક્તિરૂપ ચૈત્યવન્દન છે, તે લોકોત્તર કુશલ પરિણામનો હેતુ છે; એટલે તેથી

ઉત્તરોત્તર અનુબંધથી શુભ આત્મપરિણામનું નિબંધન થઈ પ્રકૃષ્ટ-સર્વોત્કૃષ્ટ શુભ ભાવ ઉપજે છે. અને જેમ જેમ આત્મપરિણામની વિશુદ્ધિ થાય છે, તેમ તેમ તેનાથી જ્ઞાના-

વરણીયાદિ કર્મના ક્ષય-ક્ષયોપશમ-ઉપશમરૂપ યથાસંભવ ફળ નીપજે છે; અને આમ પ્રકૃષ્ટ આત્મશુદ્ધિ થતાં સર્વ કર્મના ક્ષયરૂપ શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિમય મોક્ષ મહાફળ સાંપડે છે;

અને તેવા પ્રકારે શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે “સમ્યક્ ચૈત્યવન્દન થકી શુભ ભાવ ઉપજે છે, તેથી કરીને કર્મક્ષય થાય છે ને તેથી કરીને સર્વ કલ્યાણને પામે છે.” અર્થાત્ આ ચૈત્યવન્દન

જેના અવલંબને કરવામાં આવે છે, તે અર્હત પ્રભુનું શુદ્ધ ચૈતન્ય ધાતુમય સ્વરૂપ ચિંતવતાં આત્મા, સિંહને દેખી અજકુલગત કેસરીની જેમ, નિજ સ્વરૂપનું ભાન પામી ‘જિનપદ નિજપદ એકતા’ જાણે છે; અને ‘દર્પણુ જિમ અવિકાર’ પ્રભુના આદર્શ શુદ્ધ સ્વરૂપને નિરંતર દષ્ટિ સન્મુખ રાખી સ્વરૂપશ્રેણીએ ચઢે છે. અને દીવાની ઉપાસના કરતાં વાટ દીવો બને

છે તેમ આ પરમાત્માની ઉપાસના કરતાં આત્મા પરમાત્મા થાય આત્માર્થ પરમાર્થ છે. આમ આ અર્હત પ્રભુના અવલંબને આત્માની શુભરાશિરૂપ નિજ રૂપ આ વ્યાખ્યાનું પ્રભુના પ્રગટી અવિચલ સુખવાસરૂપ મહા મોક્ષફલ મળે છે. માટે

પણ સફલપણું

મોક્ષરૂપ પરમ પુરુષાર્થફલની પ્રાપ્તિથી આ ચૈત્યવન્દનનું સફળપણું હોવાથી, અહો મહાનુભાવ ! તમે અત્રે આરોપણ કરેલું નિષ્ફળપણું

મિથ્યા છે. અને એટલા માટે જ અમે પણ આ મહાન મોક્ષકળના કામી મુમુક્ષુ હોવાથી આ શુદ્ધ ભક્તિમય ચૈત્યવન્દનની વ્યાખ્યા વડે ચિત્તશુદ્ધિ કરી, શુદ્ધ આત્મભાવની વૃદ્ધિ કરી, કર્મનિર્જરા કરવા ઈચ્છીએ છીએ; એટલે શુદ્ધ આત્માર્થ અને અન્ય મુમુક્ષુ જીવોના હિતરૂપ શુદ્ધ પરમાર્થ કરવામાં આવતો આ અમારો વ્યાખ્યાનરસ પ્રયાસ પણ સર્વથા સફળ જ છે એમ તમે નિઃશંકપણે જાણો !

“પ્રભુજીને અવલંબતાં, નિજ પ્રભુતા હો પ્રગટે શુભરાશ;
દેવચંદ્રની સેવના, આપે મુજ હો અવિચલ સુખવાસ...ઋપભ”-શ્રીદેવચંદ્રજી.

અનાભોગ-માતૃસ્થાનાદિ કારણે ચૈત્યવન્દન થકી શુભ ભાવનો વિપર્યય પણ દેખાય છે, એ આશંકાનું સમાધાન કરતાં, સમ્યક્કરણમાં વિપર્યયનો અભાવ હોય છે તે એ અર્થે જ આ અમારો પ્રયાસ છે, એમ પરહિતનિરત આચાર્યજી સ્પષ્ટ કરે છે—

આહ-નાયમેકાન્તો, યદુત-તતઃ શુભ એવ ભાવો ભવતિ, અનાભોગમાતૃસ્થાનાદે-
વિપર્યયસ્યાપિ દર્શનાદિતિ । અત્રોચ્યતે-સમ્યક્કરણે વિપર્યયાભાવાત્, તત્સમ્પાદનાર્થમેવ
ચ નો વ્યાખ્યારમ્ભપ્રયાસ इति, ન હ્યવિદિતતદર્થાઃ પ્રાયસ્તત્સમ્યક્કરણે પ્રભવિષ્ણવ इति ॥ ૨*

અર્થ:—શંકા-આ એકાન્ત નથી કે તે થકી શુભ જ ભાવ થાય છે, અનાભોગ-
માતૃસ્થાન આદિ થકી વિપર્યયનું પણ દર્શન હોય છે માટે.

અત્ર (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે-સમ્યક્કરણમાં વિપર્યયનો અભાવ છે; અને તેના સંપાદનાર્થે જ અમારો વ્યાખ્યાનરસ પ્રયાસ છે, કારણ કે તેનો અર્થ જેને અવિદિત છે એવાઓ તેના સમ્યક્કરણમાં સમર્થ થતા નથી.^૨

પણિકા-પ્રકાન્ત-એક નિશ્ચય અનાભોગ ઈત્યાદિ. અનાભોગ-સંમુદયિતપણાથી વ્યક્ત ઉપ-
યોગનો અભાવ; દોષાગ્રહકરણને લીધે અથવા સાંસારિક જન્મના હેતુપણને લીધે માતા જેવી માતા-
માયા તેનું સ્થાન-વિશેષ તે માતૃસ્થાન-માતૃસ્થાન; અદિ શબ્દથી ચલચિત્તાથી પ્રકૃત સ્થાન-વર્ણ-અર્થ-
આલંબન ઉપયોગથી અન્ય ઉપયોગનું ગ્રહણ છે; તે થકી, વિપર્યયસ્યાપિ-વિપર્યયના પણ, અશુભ
ભાવના પણ, શુભ ભાવ તો તે થકી દ્રશ્ય થાય જ છે એમ સૂચક ‘અપિ’-પણ શબ્દ છે, -દર્શનાદ્
દર્શનથી, ઉપલભ્યો.

અત્ર-અત્રે, શુભ ભાવના અનેકાંતની પ્રેરણા બાબતમાં, ઉચ્યતે-આ એકાંત નથી એવો ઉત્તર
કહેવામાં આવે છે. કેવા પ્રકારે? સમ્યક્કરણે વિપર્યયાભાવાત્-સમ્યક્કરણમાં વિપર્યયનો અભાવ
છે માટે. પણ જ્યાં ‘સમ્યક્કરણે વિપર્યયાભાવઃ’ એવો પાઠ છે ત્યાં હેતુ પરત્વે પ્રથમા જ (વિભક્તિ)
છે. ભલે સમ્યક્કરણમાં શુભ અધ્યવસાય ભાવથી ચૈત્ય વન્દન વિવક્ષિત ફલવાળું હો, પણ તેનું વ્યાખ્યાન
અકિંચિત્કર છે એમ આશંકીને કહ્યું-તત્સમ્પાદન ઈત્યાદિ. તેના સંપાદનાર્થે, ચૈત્યવન્દનના સમ્યક્-
કરણના સંપાદન અર્થે.

* નોંધ:—અત્રે આ ગ્રંથમાં ગદ્ય સૂત્રોના યથાયોગ્ય વિભાગ પ્રમાણે પારિગ્રહ પાડવાની અને આ
પારિગ્રહને અંક (નંબર) આપવાની આ યોજના મેં દાખલ કરી છે, કે જેથી સૂત્ર વાંચકને વિષય
સુગ્રાહ્ય અને સુગમ બની તે તે વિષય શોધવાની સરળતા-અનુકૂળતા પડે. આમ (૩૭૫) પારિગ્રહમાં અત્રે
ગદ્ય સૂત્ર વિભક્ત કરવાની છૂટ મેં લીધી છે. (તે તે અંક પારિગ્રહને અંતે મથાળે મૂકેલ છે).—ભગવાનદાસ.

વિવેચન

“ અવશુણુ ઠાંકણુ કાજ કરું જિનમત ક્રિયા !

છંડું ન અવશુણુ ચાલ, અનાદિની જે પ્રિયા !....વિહરમાન ભગવાન. ”

“ દ્રૌય ક્રિયા રુચિ જીવડા રે, ભાવધર્મ રુચિ હીન;

ઉપદેશક પણ તેહવા રે, શું કરે જીવ નવીન ?....ચંદ્રાનન જિન ! ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

અત્રે જિજ્ઞાસુ વળી ધીજી શંકા કરે છે—આપે જે કહ્યું કે આ ચૈત્યવન્દન થકી શુભ ભાવ થાય છે, તે એકાન્તે તેમ નથી, એથી શુભ ભાવ જ ઉત્પન્ન થાય એવો એક

નિયમ કે નિશ્ચય નથી. કારણ કે અનાભોગમાતૃસ્થાનાદે વિપર્યય-અનાભોગ-માતૃસ્થાના સ્વાપિ દર્શનાત-અનાભોગ-માતૃસ્થાન આદિ થકી વિપર્યયનું એટલે દ્વિધી વિપર્યયનું દર્શન કે આપે કહ્યા તેથી વિપરીત એવા અશુભ ભાવનું પણ દર્શન થાય છે. જુઓ ! કેઈ સંમૂર્છિમની જેમ સંમૂઢ ચિત્તથી તત્ત્વસમજણ

વગર અનુપયોગપણે—ચંત્રવત્ ક્રિયાજડપણે પ્રસ્તુત ક્રિયા કરે છે; પણ આવી આ સમજણ વગરની અનાભોગરૂપ ઉપયોગવિહીન ક્રિયાથી તથારૂપ કેઈ શુભ ભાવની ઉત્પત્તિ થતી દેખાતી નથી. તેમજ—કેઈ સંસારની જે જન્મદાત્રી ‘માયા’—માતા છે એવી માતૃસ્થાનરૂપ માયાથી પોતાના દોષનું આચ્છાદન કરવા—પોતાના અવશુણુ ઠાંકવા, અથવા ધર્મનો ડોળ કે ધર્મ ઠાંગીપણું દાખવવા પ્રસ્તુત જિનમત ક્રિયા કરે છે. પણ આવો માયાચાર દાખવનારા દાંભિક બગલા ભગતો તે તે જિનમત ક્રિયા કરતાં છતાં તેમનામાં શુભભાવનો અંશ પણ દેખાતો નથી, એટલુંજ નહિ પણ દંભરૂપ માતૃસ્થાનથી ઉલટા અશુભ ભાવની જ ઉત્પત્તિ દેખાય છે. અથવા કેઈ વળી આ લોકસંબંધી ધન—કીર્તિ—પૂજા આદિ લાભની કામનાથી કે પરલોક સંબંધી દેવાદિ ગતિના સુખની કામનાથી તે તે ધર્મક્રિયા કરે છે; પણ આવી વિષની જેમ શુભ આત્મભાવને હણી નાંખનારી વિષક્રિયામાંથી પણ શુભ ભાવના ઉદ્ભવની આશા ક્યાંથી રાખી શકાય ?

આ શંકાનું સમાધાન કરતાં આચાર્યશ્રી પ્રકાશે છે—અહો જિજ્ઞાસુ ! તને ઉપસ્થિત કરેલી શંકા બરાબર છે. અમે પણ એમજ કહીએ છીએ. સંમૂર્છનજ જેમ સંમૂઢપણે તત્ત્વસમજણ વગર ઉપયોગ રહિતપણે કરાતી ક્રિયા તે કર્યા ન અનુષ્ઠાન ને કર્યા બરાબર હોઈ વાસ્તવિક રીતે ક્રિયા જ નથી,—અક્રિયા જ છે, વિષ અનુષ્ઠાન નિષિદ્ધ અનુષ્ઠાન જ છે. અને આ લોક—પરલોક સંબંધી આશંસાથી ફલકામનાથી કરાતી ક્રિયા તે તો હાલાહલ વિષની જેમ આત્મઘાતક હોવાથી વિક્રિયા જ છે,—વિષક્રિયા વિષઅનુષ્ઠાન જ છે. એટલે તો માતૃસ્થાનથી—માયાચારથી—દંભથી જે ધર્મક્રિયા કરે છે, તેને તો સૂત્રમાં ‘અમેધ્ય ઉત્કર’ની*—વિષ્ણના ઉક-

* અનાભોગવતશ્રેતદનનુષ્ઠાનમુચ્યતે ।

સંપ્રમુર્ધં મનોઽસ્યેતિ તતશ્રૈતથોદિતમ્ ॥ —શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત યોગખિન્દુ.

“ મિથ્યાચારફલમિદં દ્વાપરૈરપિ ગીતમશુભમાવસ્ય ।

સૂત્રેઽપ્યવિકલમેતત્પ્રોક્તમમેધ્યોત્કરસ્યાપિ ॥ ”—શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત પોડશક, ૧

રહાની ઉપમા આપવામાં આવી છે. આ માયા અંગે શ્રી સૂયગડાંગ સૂત્રમાં તે એટલે સુધી કહ્યું છે કે ‘દુર્બલ નણ ને માસ ઉપવાસી, પણ જો માયા દલી-માયાવીને મોક્ષ- રંગ દે; તે પણ ગર્ભ અનંતા લેશે, બોલે બીજું અંગ દે.’ ધર્મમાં માર્ગમાં સ્થાન નથી માયા એ ધર્મના દ્રોહરૂપ છે. માયા એ આત્માને મુક્તિસુખથી વંચિત કરનારી વંચના છે. કારણ કે માયાની ગતિ ભુજંગની જેમ વક્ર છે ને મુક્તિની ગતિ સ્ત્રુ-સરલ છે; એટલે તેમાં વક્રગામી માયાવીનો પ્રવેશ સ્વપ્ને પણ સંભવતો નથી. માટે મુક્તિકામી મુમુક્ષુએ દ્રવ્યથી અને ભાવથી માયાનો પરિત્યાગ કરી, સાચા ભાવથી નિર્દોષપણે નિષ્કપટ ધર્મારાધન કરવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ ધર્મારાધન એવું શુદ્ધ હોવું જોઈએ કે તેમાં લેશ પણ માયાકપટ કે દંભ ન હોય, બગલા ભગત જેવી કુટિલતા કે માયાચાર ન હોય, પોતાના દોષના આચ્છાદનરૂપ ધર્મનો ડોળ કે ધર્મ-ઢાંગીપણું ન હોય, પોતાને ને પરને વંચવારૂપ આત્મવંચના ન હોય, ‘હાથમાં માળા ને મનમાં લાળા’ જેવી વંચક વૃત્તિ ન હોય. આમ અનાભોગ-માતૃસ્થાન આદિનો તે શાસ્ત્ર-કારે જોરશોરથી નિષેધ કર્યો છે. અને આ અનાભોગ-માતૃસ્થાન આદિ થકી શુભ ભાવથી વિપર્યયનું—વિપરીત એવા અશુભ ભાવનું પણ દર્શન હોય છે એ તમારી વાત ખરી છે. પણ અત્રે એટલું સમજી લેવું યોગ્ય છે કે જો પ્રસ્તુત ક્રિયા સમ્યક્કરણ કરવામાં આવે તો તમે ભય રાખો છો એવા વિપર્યયનો અભાવ છે—સમ્યક્કરણે સમ્યક્કરણમાં વિપર્યયાભાવાત, અર્થાત્ અશુભ ભાવના ઉદ્ભવનો સંભવ નથી. અને વિપર્યય અભાવ આ ચૈત્યવન્દનનું સમ્યક્કરણ કેમ થાય તેના સંપાદન અર્થે જ અમારો ને તે અર્થે આ વ્યાખ્યાનરંભ પ્રયાસ છે, કારણ કે એનો અર્થ જે બાણતા ન હોય, આ પ્રયાસ તેઓ આનું સમ્યક્કરણ કરી શકે નહિ એ સહેજે સમજી શકાય એવી વાત છે.

“કપટ રહિત થઈ આત્મ અરપણારે, આનંદધન પદ રેહ.”—શ્રી આનંદધનજી

આ લોક-પરલોક સંબંધી લાભાર્થે માયાથી ચૈત્યવન્દનનું કરવું તે કાંઈ સમ્યક્કરણ નથી, એમ સ્પષ્ટ કહી, નિરાશાદિ ગુણસંપન્ન સમ્યગ્દષ્ટિ ભક્તિવંતનું જ સમ્યક્કરણ છે,—અનધિકારિપણાને લીધે અન્યનું નહિ, એમ પ્રતિપાદન કરે છે—

આહ—લબ્ધ્યાદિનિમિત્તં માતૃસ્થાનતઃ સમ્યક્કરણેઽપિ શુભભાવાનુપપત્તિરિતિ ।

ન, તસ્ય સમ્યક્કરણત્વાસિદ્ધેઃ । તથાહિ—પ્રાયોઽધિકૃતસૂત્રોક્તેનૈવ વિધિનોપયુક્ત-સ્યાઽઽશંસાદોષરહિતસ્ય સમ્યગ્દષ્ટે ભક્તિમત યવ સમ્યક્કરણં, નાન્યસ્ય, અનધિકારિત્વાદ્, અનધિકારિણઃ સર્વત્રૈવ કૃત્યે સમ્યક્કરણાભાવાત ॥ ૩

અર્થ :—શંકા—લબ્ધિ આદિ નિમિત્તે માતૃસ્થાન થકી સમ્યક્કરણમાં પણ શુભ ભાવની અનુપપત્તિ (અવરમાનપણું) છે.

સમાધાન—એમ નથી,—તેના સમ્યક્કરણપણાની અસિદ્ધિ છે માટે. તે આ પ્રકારે:પ્રાયે અધિકૃત સૂત્રોક્ત જ વિધિથી ઉપયુક્ત, આશંસાદોષ રહિત, એવા સમ્યગ્દષ્ટિ લક્ષિતમંતનું જ સમ્યક્કરણ છે, નહિં કે અન્યનું,—અનધિકારીપણું છે માટે, (અને) અનધિકારીના સર્વત્ર જ કૃત્યમાં સમ્યક્કરણ અભાવ છે માટે.^૩

વિવેચન

“જિનશુણુ અમૃત પાનથી રે...મન. અમૃત ક્રિયાને સુપસાય...રે ભવિ.

અમૃત ક્રિયા અનુષ્ઠાનથી રે...મન. આત્મ અમૃત થાયરે...ભવિ.”શ્રી દેવચંદ્રભ

ત્યાં જિજ્ઞાસુ વળી ત્રીજી શંકા કરે છે—આપ કહો છો તેમ ભલે હો, પણ લગ્નિ આદિ નિમિત્તે માતૃસ્થાન થકી (માયાથી) આના સમ્યક્કરણમાં પણ શુભ ભાવ ઘટતો નથી; કારણ કે આ લોક-પરલોક સંબંધી લાભની ફલકામનાથી, માયાથી-દંભથી ભલે સમ્યક્ કરવામાં આવે, તોપણ તેવી વિષક્રિયાથી શુભ ભાવ ઉપજવો સંભવતો નથી; માટે સમ્યક્કરણથી શુભ ભાવ જ ઉપજે છે એમ જે આપે કહ્યું તે શંકાસ્પદ છે.

એટલે તેનું સમાધાન કરતાં આચાર્યજી વહે છે—મહાનુભાવ! તમે કહો છો તેમ નથી. કારણ કે જે ક્રિયા આ લોક-પરલોક સંબંધી લાભને અર્થે માયાથી—દંભથી કરવામાં આવે, તેનું મૂળ તો સમ્યક્કરણપણું જ નથી,—‘તસ્ય લાભાદિ અર્થે સમ્યક્કરણત્વાસિદ્ધે:’ એટલે તેમાં તમે અંતર્ભેદ વિનાની માત્ર માયાથી કરવું બાહ્ય વિધિના ઉપલક દેખાવથી ભ્રાંતિ પામી જે સમ્યક્કરણ કહ્યો તેનું સમ્યક્-કરણપણું જ નથી છે, તે જ ભૂલભયું છે. કારણ કે પ્રાયે અધિકૃત—પ્રસ્તુત સૂત્રમાં અને ઉપલક્ષણથી તેના અંગભૂત આ સૂત્રવ્યાખ્યાનમાં જે વિધિ કહ્યો છે, તેમાં જે ઉપયુક્ત-ઉપયોગવંત-ચતનાવંત હોય; આ લોક-પરલોક સંબંધી આશંસા-ફલકામનારૂપ દોષ-વિષથી જે રહિત હોય; જે સમ્યક્પણે વસ્તુતત્ત્વ દેખનારો સમ્યગ્દષ્ટિ હોય; અને જે નિષ્કામ નિર્દંભ સાચી અંતરંગ લક્ષિ ધરાવતો હોય;—એવો શુણુસંપન્ન સમ્યગ્દષ્ટિ લક્ષિતમંત પુરુષ નિરાશંસ સમ્યગ્દષ્ટિ આ ચૈત્યવન્દનરૂપ લક્ષિતક્રિયા કરે તેનું જ સમ્યક્કરણપણું છે,—લક્ષિતમંતનું જ નહિં કે બીજાનું; કારણકે તથાપ્રકારના શુણુવિહીન અન્યનું અત્ર અનધિકારીપણું છે, અને અનધિકારીનો તો સર્વત્ર જ—સર્વ કૃત્યમાં જ સમ્યક્કરણ અભાવ છે,—અનધિકારિણ: સર્વર્થેષ કૃત્યે સમ્યક્કરણમાવાત્ ।

અર્થાત્ આ લોક-પરલોકસંબંધી લોભલાલચરૂપ લગ્નિ આદિ અર્થે વા દંભથી કરાતી ધર્મક્રિયા સમ્યક્ નથી, અસમ્યક્-મિથ્યા જ છે. કારણ કે આ લોક સંબંધી

પંજિકા:—પ્રાયોઽધિકૃતસૂત્રોક્તેનૈવ વિધિના-અધિકૃત સૂત્ર-ચૈત્યવન્દન સૂત્ર જ. તેમાં સાક્ષાત્ અનુક્ત (નહિં કહેવામાં આવેલા) છતાં તેના વ્યાખ્યાનોક્ત વિધિ તદુક્ત એમ ઉપસરાય છે,—વ્યાખ્યાનનું સૂત્રાર્થપ્રપંચરૂપપણું છે માટે. પ્રાય: પ્રલક્ષ્યથી માર્ગાનુસારી તીવ્ર દ્વયોપશમવંત કોષ્ઠને અન્યથા પણ હોય,

ધન-કીર્તિ-પૂજા સત્કાર આદિ લાભરૂપ ફલકામનાથી જે કરવામાં આત્માને વિષરૂપ આવે તે તો વિષઅનુષ્ઠાન* છે; એટલે સતચિત્તને મારી નાંખતું વિષ ને ગર હોવાથી અને તુચ્છ લાભની સ્પૃહા વડે કરીને મહત્ એવા સત્ અનુષ્ઠાન અનુષ્ઠાનનું લઘુત્વઆપાદનરૂપ-અશાતનારૂપ થતું હોવાથી, તે આત્માને વિષરૂપે પરિણમી ખરેખરૂં વિષઅનુષ્ઠાન થઈ પડે છે. પરલોક સંબંધી ફલકામનાથી કરવામાં આવતું અનુષ્ઠાન પણ તે જ કારણથી આત્માને ગરરૂપે (slow Poison) પરિણમી, કાલાંતરે હુણી, ગરઅનુષ્ઠાન થઈ પડે છે.

અને આમ આ લોક-પરલોક સંબંધી લબ્ધિ આદિ અર્થે જે કરવામાં આવે તે એક પ્રકારે માતૃસ્થાન-માયા જ છે. કારણ કે ‘પરભાવાનુગત ચેતનારે તેહ વકતા ચાલ’ એ શ્રી દેવચંદ્રજીના સુભાષિત પ્રમાણે પરભાવ પ્રત્યે આત્માનું વકે ‘માતૃસ્થાન’ અર્થાત્ ગમન, કુટિલ આચરણ તે માયા છે; અને આવી માયા તે જગતરૂપ માયા દંભ માયાની (સંસારની) માયા (માતા) હોવાથી તેને ‘માતૃસ્થાન’ નામ આપ્યું તે યથાર્થ છે. એટલે પરભાવની પ્રાપ્તિ અર્થે ધર્મ-ક્રિયાનું સેવન કરવું તે પણ માયાચારરૂપ કપટ આચરણ છે; અથવા ધર્મીમાં ખપવા ખાતર કે પોતાના દોષના આચ્છાદન ખાતર જે ધર્મક્રિયાનો ડોળ વા દંભ કરવામાં આવે તે પણ માયાચાર જ છે. આમ જે ક્રિયા લબ્ધિ આદિ કામનાથી આત્માને વિષરૂપે પરિણમે છે અને જ્યાં માયાચારરૂપ દંભની કપટકળા હૃદયમાં રમે છે, તે ક્રિયાનું સમ્યક્પણું હોઈ જ કેમ શકે? અને ક્રિયાનું સમ્યક્પણું ન હોય ત્યાં પછી શુભ ભાવની ઉત્પત્તિ પણ કેમ સંભવે? અર્થાત્ લબ્ધિ આદિ ખાતર માયાથી-દંભથી જે કરવામાં આવે છે ત્યાં સમ્યક્-કરણનું હોવાપણું જ નથી, એટલે ત્યાં શુભભાવની આશા રાખવી તે શશમૃગ સમાન છે.

અને આ પરથી અર્થાપત્તિન્યાયે એ ફલિત થાય છે કે—જે આ લોક-પરલોક સંબંધી કામનારહિતપણે, નિષ્કામપણે, નિર્દંભપણે કરવામાં આવે તે ક્રિયાનું જ સમ્યક્-કરણપણું છે, અને તેવી સમ્યક્પણે કરવામાં આવતી સત્ક્રિયા થકી અમૃત અને તદ્વેતુ જ શુભ ભાવની ઉત્પત્તિ હોય છે એ નિઃસંદેહ છે. જેમકે—આ અનુષ્ઠાન જિન ભગવાને કહ્યું છે એમ જાણી ભાવસારપણે સંવેગરંગથી કરવામાં આવતું અનુષ્ઠાન આત્માને અમૃતપણે પરિણમતું હોવાથી અમૃત અનુષ્ઠાન થઈ પડે છે; અથવા સદનુષ્ઠાન પ્રત્યેના રાગથી-બહુમાનથી કરવામાં

* “વિષં લબ્ધ્યાદ્યપેક્ષાતઃ. इदं सच्चित्तमारणात् ।

महतोऽल्पार्थनाञ्छेयं, लघुत्वापादनात्तथा ॥

द्विव्यभोगाभिलाषेण, गरमाहुर्मनीषिणः ।

पतद्विहितनीत्यैव, कालान्तरनिपातनात् ॥” શ્રી યોગબિન્દુ

આવતું અનુષ્ઠાન શુભ ભાવના અંશને લીધે સદનુષ્ઠાનનો હેતુ-તદ્દેતુ^x થઈ પડે છે. એટલા માટે આત્માર્થી સુસુક્ષ્મ તો આ સત્ક્રિયારૂપ અમૃત અનુષ્ઠાન કે તેના હેતુરૂપ તદ્દેતુ અનુષ્ઠાન એકાન્ત શુદ્ધ આત્માર્થે જ આદરે છે; અને અક્રિયારૂપ અનુષ્ઠાનનો અનાદર કરી, વિક્રિયારૂપ વિષ-ગર અનુષ્ઠાનને હાલાહલ વિષ જેવા આત્મઘાતક જાણી ફરથી જ ત્યજે છે એમ તાત્પર્ય છે.

“અમૃતાનુષ્ઠાને રહ્યો રે લાલ. અમૃતક્રિયાને ઉપાય રે;
દેવચંદ્ર રંગે રમે રે લાલ. તે સુખતિ દેવ પસાય રે...” શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને એટલા માટે જ અત્રે ‘પ્રાચ્યે અધિકૃત સૂત્રોક્ત જ વિધિથી ઉપયુક્ત, આશંસા-દોષ રહિત એવા સમ્યગ્દષ્ટિ ભક્તિમંતનું જ સમ્યક્કરણ’ કહ્યું છે, -નહિ કે તેથી વિલક્ષણ એવા ખીભનું. કારણકે તેવા પ્રકારના વિધિઉપયોગ, અનધિકારીનું નિરાશંસા, સમ્યગ્દષ્ટિ અને ભક્તિ એ યથોક્ત ગુણ જેમાં છે નહિ, સમ્યક્કરણ નથી તે અત્ર અનધિકારી જ છે, અને અનધિકારીનું તો કોઈ પણ કાર્યમાં સમ્યક્કરણ હોતું જ નથી. અર્થાત્ પ્રસ્તુત સૂત્રોક્ત વિધિમાં જે ઉપયોગવંત-યતનાવંત ન હોય, આ લોક-પરલોક સંબંધી ફલાકાંક્ષા-આશંસા જે રાખતો હોય, સમ્યક્ તત્ત્વનું જ્ઞાન નથી એવો જે મિથ્યાદષ્ટિ હોય, અને સાચી નિર્દોષ ભક્તિ અંતરમાં જાગી નથી એવો જે અભક્તિમંત હોય, તે અત્ર આ ચૈત્યવન્દનક્રિયાનો અધિકારી જ નથી, અને તેનું તે ક્રિયાનું કરવું તે સમ્યક્ નથી.

૩

અધિકારી-અનધિકારી વિવેક

અનધિકારીપ્રયોગમાં ઉલટો અનર્થસંભવ છે એટલા માટે અધિકારીશોધન પર આશ્ચર્યજ હરિભદ્રજી ખાસ ભાર મૂકે છે—

શ્રાવણેऽપિ તર્હસ્યાધિકારિણો મૃગ્યાઃ ? કો વા કિમાહ ?

પ્રવમેવૈતસ્, ન કેવલં શ્રાવણે, કિં તર્હિ ? પાઠેऽપિ, અનધિકારિપ્રયોગે પ્રત્યુતાનર્થ-સમ્ભવાત્, ‘અહિંતં પચ્યમપ્યાતુરે’ इति वचनप्रामाण्यात् । तथा ‘अर्थी समर्थः शास्त्रेणापर्युदस्तो धर्मेऽधिक्रियते’ इति विद्वत्प्रवादः, धर्मश्चैतत्पाठादि, कारणे कार्यो-पचारात् ॥ ૪

x “પત્રદ્રાગાદિદં હેતુઃ શ્રેષ્ઠો યોગવિદો વિદુઃ ।

સદનુષ્ઠાનભાવસ્ય, શુભભાવાંશયોગતઃ ॥

જિનોદિતમિતિ સ્વાહુર્ભાવસારમદઃ પુનઃ ।

સંવગગર્ભમત્યન્તમમૃતં મુનિપુદ્ગવાઃ ॥ ” શ્રી યોગબિન્દુ

અર્થ:-પ્રશ્ન—ત્યારે આના શ્રાવણુમાં (શ્રવણુ કરાવવામાં) પણ શું અધિકારીઓ મૃત્યુ-શોધવા યોગ્ય છે? વા કોણુ શું કહે છે એમ?

ઉત્તર—એ એમ જ છે. નહિં કે કેવલ શ્રાવણુમાં. ત્યારે શું? પાઠમાં પણ (આના અધિકારી શોધવા યોગ્ય છે.) અનધિકારી પ્રયોગમાં ઉલટો અનર્થ સંભવ છે માટે,— ‘આતુરને (રોગીને) પથ્ય પણ અહિત છે’ એવા વચનપ્રામાણ્યથી. તથા—‘અર્થી, સમર્થ અને શાસ્ત્રથી અનિષિદ્ધ એવો (પુરુષ) ધર્મમાં અધિકારી હોય છે’ એમ વિદ્વત્પ્રવાદ છે; અને આના પાઠાદિ તે ધર્મ છે,—કારણુમાં કાર્યના ઉપચારથી.^૪

વિવેચન

“પાત્ર વિના વસ્તુ ન રહે, પાત્રે આત્મિક જ્ઞાન”...શ્રી મોક્ષમાળા

એટલે જિજ્ઞાસુ ચોથી શંકા કરે છે—અહો આચાર્યજી! ત્યારે આ ચૈત્યવન્દનના શ્રાવણુમાં—શ્રવણુ કરાવવામાં પણ આ કોણુ છે? શું કહે છે? એમ શું એના અધિકારીઓ શોધવા યોગ્ય છે?

એનો ઉત્તર આપતાં આચાર્યજી કહે છે—મહાનુભાવ! એ એમ જ છે. અર્થાત્ આ પાત્ર કોણુ છે? ને આ કહેવાની વસ્તુ શી છે? એ વિચારી, માત્ર શ્રાવણુમાં—શ્રવણુ કરાવવાની બાબતમાં જ નહિં, પણ પાઠ બાબતમાં પણ ‘પાઠેડપિ’ આ ચૈત્ય-શ્રાવણુ તો શું પાઠ બા. વન્દનના અધિકારીઓ અવશ્ય શોધવા યોગ્ય છે. કારણુ કે ‘અનવિ-પણુ અધિકારીઓ કારિપ્રયોગે પ્રત્યુતાનર્થસમ્ભવાત્।’ આના અનધિકારીમાં એ શોધવા યોગ્ય આનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તો ઉલટો અનર્થનો સંભવ છે, માટે.

આ અંગે કહ્યું છે કે—‘અહિતં પથ્યમપ્યાતુરે।’ ‘આતુરને—રોગીને પથ્ય પણ અહિત છે.’ એટલે આ ચૈત્યવન્દન યોગ્ય પાત્રરૂપ અધિકારીને પથ્ય—આત્મ લાભકારી છતાં, અપાત્ર એવા અનધિકારીને તો તેની પોતાની અયોગ્યતાને લીધે અહિતકારી થઈ પડે છે. તેમજ—‘અર્થી સમર્થઃ શાસ્ત્રેણાપર્યુદસ્તો ધર્મેડ્વિક્રિયતે અર્થી’, સમર્થ અને શાસ્ત્રથી અનિષિદ્ધ એવો પુરુષ ધર્મમાં અધિકારી હોય છે, એમ વિદ્વત્પ્રવાદ છે. અર્થાત્ જે ધર્મનો ખરેખરો અર્થી નિર્દોષ ઇચ્છક અર્થી હોય, ધર્મ શિવાય બીજી કોઈ અપેક્ષા વિના જે નિર્ભયપણે ધર્મના પાલનમાં સમર્થ હોય, અને અપાત્રના લક્ષણુ નહિં હોવાથી જેનો શાસ્ત્રથી નિષેધ કરવામાં આવ્યો ન હોય, એવો પુરુષ ધર્મમાં અધિકારી હોય છે, એમ વિદ્વન્નનો વદે છે. અને આ ચૈત્યવન્દનના જે પાઠ—શ્રાવણુ આદિ છે તે ધર્મના કારણુરૂપ છે એટલે કારણુમાં કાર્યના ઉપચારથી કારણે કાર્યોપચારાત્ તે પાઠાદિ પણ ધર્મ છે, ધર્મચૈતત્ત્વપાઠાદિ, એટલા માટે એની બાબતમાં પણ અધિકારીઓ શોધવા યોગ્ય છે.

પણિકા:—અર્થી દત્તાદિ. અર્થી—અર્થી—ધર્મોધિકારી, પ્રસ્તાવથી તેનો અભિલાષાતિરેકવાન. સમર્થ—સમર્થ, નિરપેક્ષતાથી ધર્મ અનુષ્ઠાન કરતો (આચરતો), કયાંયથી પણ તેના અનભિજ્ઞથી ડરતો નથી. શાસ્ત્રિણ—શાસ્ત્રથી, આગમથી, અપર્યુદસ્તઃ—અપ્રતિકુષ્ટ, અનિષિદ્ધ.

આના બહુમાની, વિધિપરા, ઉચિતવૃત્તિ એવા જે હોય તે જ આના અધિકારીઓ છે એમ પ્રદર્શિત કરે છે—

યથેવમુચ્યતાં કે પુનરસ્થાધિકારિણિત્વમિતિ ।

ઉચ્યતે—પતદ્વહુમાનિનો વિધિપરા ઉચિતવૃત્તયશ્ચ । ન હિ વિશિષ્ટકર્મક્ષયમન્તરે-
જૈવંમૂતા ભવન્તિ, ક્રમોઽપ્યમીષામયમેવ । ન ચ્ચલુ તસ્વત પતદ્વહુમાનિનો વિધિપરા નામ,
ભાવસારત્વાદ્વિધિપ્રયોગસ્ય, ન ચાર્યં વહુમાનાભાવે હિતિ । ન ચામુઘ્મિકવિધાવપ્યનુચિત-
કારિણોઽન્યત્રોચિતવૃત્તયમિતિ । વિષયભેદેન તદૌચિત્વાભાવાદ્, અપ્રેક્ષાપૂર્વકારિવિજૃમ્ભતં
હિ તત્ । તદેતેઽધિકારિણઃ પરાર્થપ્રવૃત્તૈર્લિજ્જતોઽવસેયાઃ, મા મૂદનધિકારિપ્રયોગે
દોષમિતિ ॥ ૬

પક્ષિકા—અને તે એવા લક્ષણવાળા જે ત્રિવર્ગરૂપ પુરુષાર્થચિંતામાં ધર્મને જ બહુમાને છે,
ઈહલોક-પરલોકની આખતમાં વિધિપર અને આહ્વાણાદિ સ્વવર્ણીયિત વિશુદ્ધવૃત્તિમાન એવા હોય છે.
વિધિપરા-વિધિ એટલે ઈહલોક-પરલોકમાં અવિરુદ્ધ ફલવાળું અનુષ્ઠાન તે છે પર-પ્રધાન જેઓને તે
વિધિપરા. ઉચિતવૃત્તયઃ—ઉચિતવૃત્તિવાળા, સ્વકુલાદિને ઉચિત શુદ્ધ છવનોપાયવાળા.

શંકા—વારુ, જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મવિશેષ ઉપધાતક સતે સમ્યક્ચૈત્યવંદન લાભના અભાવને લીધે તેના
ક્ષયવાન જ અધિકારી કહેવા યોગ્ય છે, આ બહુમાનાદિ ગવેષણાર્થી શું? એટલા માટે કહ્યું—‘નહિ’
ઈત્યાદિ. ન-ન જ, હિ-કારણકે, વિશિષ્ટકર્મક્ષય-વિશિષ્ટ કર્મક્ષય. વિશિષ્ટ-અંતઃક્રોધક્રોધિથી અધિક
સ્થિતિવાળા, કર્મના-જ્ઞાનાવરણાદિના ક્ષય-વિનાશ, તે અન્તરેણ-વિના, ર્થભૂતાઃ—એવા પ્રકારના, એના
બહુમાનાદિ પ્રકારને પામેલા, ભવન્તિ-વર્તતા. તેથી એના બહુમાનાદિથી વ્યંગ્ય કર્મક્ષયવિશેષવાન જ
અધિકારી છે, નહિ કે બીજો.

હલે એમ હો, તથાપિ આમ એઓનો ઉપન્યાસ નિયમ કેમ? તે માટે કહ્યું—ક્રમોઽપિ ઇત્યાદિ.
ન ચાર્યમ્ ઇતિ. ન ચ-ન જ, અર્ચ-આ ભાવ-ચૈત્યવંદનાવિષય શુભ પરિણામરૂપ સવેગાદિ-
વિધિપ્રયોગનો હેતુ એવો.

ન ચામુઘ્મિક ઇત્યાદિ. ન ચ-ન જ, ચ શબ્દ ઉચિત વૃત્તિના વિધિપૂર્વકપણાની ભાવનાના મૂલ્યનાર્થે
છે. આમુઘ્મિકવિધૌ-આમુઘ્મિક-પરલોક સંબંધી વિધિમાં, પરલોકફલવાળા કૃત્યમાં, તે પછી ઐહિક
વિધિની આખતમાં તે પૂછવું જ શું? એમ ‘અપિ’-પણનો અર્થ છે. અનુચિતકારિણો-અનુચિતકારી,
વિરુદ્ધવૃત્તિવાળાઓ, અન્યત્ર-ઈહલોકમાં, ઉચિતવૃત્તયઃ—ઉચિતવૃત્તિવાળા, સ્વકુલાદિને ઉચિત પરિશુદ્ધ
સમાચારવાળા હોય છે, પરલોકપ્રધાનની જ અહીં પણ ઔચિત્યપ્રવૃત્તિને લીધે. તેથી કહ્યું છે કે—

“ પરલોકવિરુદ્ધાનિ કુર્ષાણં દૂરતસ્ત્યજેત્ ।

આત્માનં યોઽતિસન્ધતે, સોઽન્યસ્મે સ્યાત્ કથં હિતઃ? ॥ ”

અર્થાત્-પરલોક વિરુદ્ધ (કૃત્યો) કરનારને દૂરથી ત્યજવો; જે આત્માનું અતિસંધાન (છેતરપીડી)
કરે છે, તે અન્ય અર્થે હિત કેમ હોય?

આ કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—વિષયભેદેન-વિષયભેદથી, ભિન્ન વિષયતાથી, તદૌચિત્વા-
ભાવાત્-તેના ઔચિત્યના અભાવને લીધે; તયોઃ-તેના, ઈહલોક-પરલોકના, ઔચિત્યસ્ય-ઔચિ-
ત્યના, દષ્ટ-અદષ્ટ અપાયપરિહારપ્રવૃત્તિરૂપ ઔચિત્યના, અમાવાત્-અભાવને લીધે. કારણ કે જે
પરલોકમાં પરિણામસુંદર કૃત્ય છે, તે જ ઈહલોકમાં પણ છે. હિતિ-એમ વિધિપરતા. વિધિપૂર્વક જ
ઉચિતવૃત્તિય છે. પ્રકારાન્તરના નિરસનાર્થે કહ્યું—અપ્રેક્ષાપૂર્વકારિવિજૃમ્ભતં હિ તત્-અપ્રેક્ષા-
પૂર્વકારીઓ એમ વિજૃમ્ભે છે—એટલા કરે છે કે એકત્ર અનુચિતકારિ પણ અન્યત્ર ઉચિતકારી હોય.

અર્થ:-જે એમ છે તો પુનઃ આના અધિકારીઓ કોણ છે તે કહો.

(આચાર્ય)-કહેવામાં આવે છે:-

પતદ્વહુમાનિનો વિધિપરા ઉચિતવૃત્તયશ્ચ ।

આના બહુમાની, વિધિપરા અને ઉચિતવૃત્તિવંત તે (આના અધિકારીઓ છે). વિશિષ્ટ કર્મલક્ષ્ય વિના એવંભૂત (એવા પ્રકારની દશાવાળા) હોતા નથી. કંમ પણ એઓના આ જ છે, ખરેખર! તત્ત્વથી આના અબહુમાનીઓ વિધિપરા હોતા નથી,—વિધિપ્રયોગનું ભાવસારપણું છે માટે, આ (ભાવ) બહુમાન અભાવે હોતો નથી માટે.

અને પરલોક સંબંધી વિધિમાં પણ જે અનુચિતકારી હોય, તે અન્યત્ર (આ લોક સંબંધી વિધિમાં) ઉચિતવૃત્તિવાળા હોતા નથી,—વિષયભેદ કરીને તેના આશ્રિત્યનો અભાવ છે માટે. (એથી ઉલટું માનવું તે) અપ્રેક્ષાપૂર્વકારી વિનૃભિત (વિલસિત-ચેષ્ટા) છે.

તેથી કરીને આ અધિકારીઓ પરાર્થપ્રવૃત્તોએ લિંગથી ઓળખી લેવા યોગ્ય છે,—અનધિકારીપ્રયોગે દોષ મ હો. એટલા માટે. ^૫

વિવેચન

“મીઠી હો પ્રભુ ! મીઠી સૂરત તુજ, દીઠી હો પ્રભુ ! દીઠી રચિ બહુમાનથીજ;
તુજ ગુણ હો પ્રભુ ! તુજ ગુણ ભાસન યુક્ત, સેવે હો પ્રભુ ! સેવે તમુ ભવભય નથીજ.”
શ્રી દેવચંદ્રજી

હવે જિજ્ઞાસુ પ્રશ્ન કરે છે—આચાર્યજી ! આપ જે અધિકારીપણા પર આટલો બધો ભાર મૂકો છો, તો આના અધિકારીઓ કોણ છે ? તે આપ કૃપા કરીને કહો. એટલે આચાર્યજી ઉત્તર આપતાં વહે છે—અહો જિજ્ઞાસુ ભગ્ય ! અધિકારીના ૨૫૦૮ અધિકારીના ૨૫૦૮ લક્ષણ અને અત્ર કહીએ છીએ. (૧) આના ત્રણ લક્ષણ (ધર્મના) બહુમાની, (૨) વિધિપરા, અને (૩) ઉચિતવૃત્તિવાળા તે આના અધિકારીઓ છે. આમ ‘પતદ્વહુમાનિનો વિધિપરા ઉચિતવૃત્તયશ્ચ’—આ ત્રણે લક્ષણ વિચારવા યોગ્ય છે.

(૧) ધર્મ અર્થ ને કામ એ ત્રિવર્ગરૂપ પુરુષાર્થમાં ધર્મને જ બહુમાને, ધર્મને જ વધારે મહત્વનો ગણે, એટલે કવચિત્ અર્થ—કામના ભોગે ધર્મ સાધે, પણ ધર્મના ભોગે

અર્થ—કામ સાધવાની ઇચ્છા પણ ન કરે. આવું ધર્મ પ્રત્યેનું બહુમાન ધર્મબહુમાની જેના હૃદયમાં વસ્યું છે તે અત્ર અધિકારીનું સૌથી પહેલું લક્ષણ વિધિપરા ઉચિતવૃત્તિ છે. (૨) આ લોક—પરલોક સંબંધી અવિરુદ્ધ ક્લવાળું જે કલ્યાણકારિ અનુષ્ઠાન—સદાચરણ સુવિહિત પુરુષોએ વિહિત કર્યું છે તે વિધિ.

આ વિધિ જેને મન પર છે, પ્રધાન છે, તે વિધિપર. અર્થાત્ સુશીલરૂપ સદાચરણમાં તત્પરપણું તે અધિકારીનું બીજું લક્ષણ છે. (૩) બ્રાહ્મણાદિ પોતપોતાના વર્ણને ઉચિત એવી વિશુદ્ધ વૃત્તિવાળા તે ઉચિતવૃત્તિ. પોતપોતાના કુલ આદિને ઉચિત શુદ્ધ જીવનો—પાય જેનો છે, અર્થાત્ જે પોતાની આજીવિકા પણ શુદ્ધ પ્રમાણિક નીતિમાન નિર્દોષ

ઉચિત ઉપાયથી રજો છે તે ઉચિતવૃત્તિમાન. લોકોને લૂંટીને, ચૂંસીને, ગળાં કાપીને, અન્યાયી અપ્રમાણિક રીતિથી આજીવિકા મેળવે તે ઉચિતવૃત્તિ નહિ, પણ અનુચિતવૃત્તિ છે. આમ ન્યાય નીતિ અનુસાર ઉચિતવૃત્તિ-શુદ્ધ જીવનોપાય તે અધિકારીનું ત્રીજું લક્ષણ છે.

“ વીતરાગ યુજુરાગ, ભક્તિ રશ્મિ નૈગમે હો લાલ.

યથાપ્રવૃત્તિ ભવ્ય જીવ, નય સંઘહ રમે હો લાલ.

અમૃતક્રિયા વિધિયુક્ત, વચન આચારથી હો લાલ.

ગોક્ષાથી જિન ભક્તિ, કરે વ્યવહારથી હો લાલ....શિવગતિ.” શ્રી દેવચંદ્રજી

અત્રે શંકા થવી સંભવે છે કે-જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મઆવરણના સદ્ભાવે સમ્યક્ ચૈત્યવન્દનના લાભનો અભાવ હોય, એટલે તે જ્ઞાનાવરણાદિનો ક્ષયવાન જ અત્ર અધિકારી કહેવા યોગ્ય છે. તો પછી આ બહુમાનાદિ લક્ષણની વિચારણાથી વિશિષ્ટ કર્મ ક્ષય વિના શું? આ શંકાનું અત્ર સમાધાન કહ્યું છે કે-અંતઃકોટાકોટિથી આવી દશાવાળો ન હોય અધિક સ્થિતિવાળો એવા વિશિષ્ટ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મના ક્ષય વિના એવંભૂત-એવા પ્રકારની બહુમાનાદિયુક્ત દશાવાળો હોતા નથી. ન દ્વિ વિશિષ્ટકર્મક્ષયમન્તરેણેવંમૂતા ભવન્તિ. એટલે તેવા બહુમાનાદિથી કર્મવિશેષનો ક્ષય વ્યંજ્ય થાય છે, તેથી જ બહુમાનાદિવંતને અધિકારી કહ્યો છે તે યુક્ત છે.

એટલે શંકાકાર કહે છે-ભલે એમ હો, તો પણ આ લક્ષણોનો ઉપન્યાસ આ અનુક્રમે કેમ કર્યો? તેનું સમાધાન અત્રે કર્યું છે-કે આ લક્ષણોનો ક્રમ પણ આ જ છે, ક્રમોડ્વયમીષામયમેવ. કારણ કે તત્ત્વથી જે આ ધર્મના ને તેના ઉક્ત લક્ષણોનો ક્રમ અંગભૂત આ ચૈત્યવન્દનના બહુમાની ન હોય, તે એ અંગે વિધિપરા પણ આ જ ન હોય, કારણ કે વિધિપ્રયોગનું ભાવસારપણું-ભાવપ્રધાનપણું છે, અને આ ભાવ બહુમાન અભાવે હોતો નથી. અર્થાત્ બહુમાન ભાવ હોય તો જ ભાવપ્રધાન એવો વિધિપ્રયોગ હોય; અને વિધિપ્રયોગ હોય તો જ ઉચિતવૃત્તિ હોય. કારણ કે પરલોક સંબંધી વિધિમાં પણ અનુચિતકારી હોય, વિરુદ્ધ વૃત્તિ-વર્તનવાળો હોય, તે આ લોક સંબંધી વિધિમાં પણ ઉચિતવૃત્તિવાળો-વર્તનવાળો ન હોય-

‘ ન ચામુષ્મિકવિધાવપ્યુચિતકારિણોડ્યત્રોચિતવૃત્તયઃ ’

આનું કારણ શું? તે માટે અત્રે કહ્યું-વિષયલેહથી ઇહલોક-પરલોક સંબંધમાં દૃષ્ટ-અદૃષ્ટ અપાયપરિહારની પ્રવૃત્તિરૂપ ઔચિત્યનો અભાવ છે તે. અર્થાત્ પરલોક સંબંધી વિધિમાં જે અનુચિતકારી છે, તે આ લોક-પરલોકમાં દૃષ્ટ-અદૃષ્ટ બાધાવાળી અનુચિત પ્રવૃત્તિ છોડતો નથી. જે પરલોકમાં પરિણામસુંદર કૃત્ય છે, તે જ ઇહલોકમાં પણ છે. માટે વિધિપૂર્વક જ ઉચિતવૃત્તિપણું હોય છે. આથી ઉલટું, અર્થાત્ એકત્ર અનુચિતકારિ તે અન્યત્ર ઉચિતકારિ હોય એમ માનવું તે તો અપ્રેક્ષાપૂર્વકારિવિનૃભિત ‘અપ્રેક્ષાપૂર્વકારિ વિનૃભિતં હિ તત્’ અર્થાત્ જોઈ વિચારી નહિં વર્તનારા અવિચારી જનોનું ચેષ્ટિત છે. આમ બહુમાન હોય તો જ વિધિપરાયણપણું ઘટે ને વિધિપરાયણપણું હોય તો જ ઉચિતવૃત્તિપણું ઘટે. માટે ઉક્ત ક્રમે જે આ ત્રણ લક્ષણોનો ઉપન્યાસ કર્યો છે તે સહેલું છે.

આ ઉપરથી એ તાત્પર્ય ફલિત થાય છે કે સૌથી પ્રથમ ધર્મ પ્રત્યે અને આ ધર્મ-ક્રિયા પ્રત્યે બહુમાન-પરમાદર ભાવ હોવો જોઈએ. આ બહુમાન હોય તો ધર્મની વિધિમાં તત્પરપણું પ્રાપ્ત થાય; અને ધર્મની વિધિમાં તત્પરપણું હોય, તો ધર્મબહુમાન, વિધિ- ઉચિત વૃત્તિ હોય, અર્થાત્ આ લોક-પરલોક સંબંધી કદ્યાણુકારિ પરતા, ઉચિતવૃત્તિ એ ક્રમ એવી ઉચિત વર્તના-આચરણ હોય. જેમકે-અસત્ય, ચોરી, બ્યભિચાર આદિના અને અશુદ્ધ અપ્રમાણિક અનુચિત વૃત્તિના-આલુચિકાના પરિત્યાગરૂપ ઉચિત પ્રવૃત્તિનું સેવન હોય. પણ આવી ઉચિત વૃત્તિ જેને ન હોય, ને જે અન્યાયથી અપ્રમાણિકતાથી અર્થોપાર્જન વડે વૃત્તિ-આલુચિકા કરતો હોય, જે જૂઠું-બ્યભિચાર આદિ દુરાચરણ સેવતો હોય, તે તો અનુચિતવૃત્તિ હોઈ અત્ર અનધિકારી જ છે. આવા અનધિકારી પ્રયોગે દોષ મ હો, 'મામૃદનધિકારિપ્રયોગે દોષ इति' એટલા માટે પરાર્થપ્રવૃત્ત જનોએ આ કહેવામાં આવતા લિંગથી-ચિહ્નોથી તે અનધિકારીઓ ઓળખી લેવા યોગ્ય છે.

ઉક્ત લક્ષણસંપન્ન અધિકારીને ઓળખવાના લિંગ-પ્રગટ ચિહ્ન દર્શાવે છે—

લિङ्गानि चैषां तत्कथा प्रीत्यादीनि । तद्यथा—

તત્કથાપ્રીતિઃ, નિન્દાઽશ્રવણમ્, તદનુકમ્પા, ચેતસો ન્યાસઃ, પરા જિજ્ઞાસા । તથા-ગુરુચિનયઃ, સત્કાલાપેક્ષા, ઉચિતાસનં, યુક્તસ્વરતા, પાઠોપયોગઃ । તથા-લોકપ્રિયત્વં, અગર્હિતા ક્રિયા, વ્યસને ધૈર્યં, શક્તિસ્ત્યાગો, લબ્ધલક્ષત્વં ચેતિ ॥

પ્રમિસ્તદધિકારિતામવૈતદધ્યાપને પ્રવર્તેત, અન્યથા દોષ इत्युक्तं । ૬

અર્થ:-અને એઓના લિંગ (ચિહ્નો) તત્કથાપ્રીતિ આદિ છે. તે આ પ્રકારે—તત્કથાપ્રીતિ, નિન્દા અશ્રવણ, તદનુકંપા, ચિત્તનો ન્યાસ, પરા જિજ્ઞાસા; તથા-ગુરુચિનય, સત્કાલાપેક્ષા, ઉચિત આસન, યુક્ત સ્વરતા, પાઠોપયોગ; તથા-લોકપ્રિયત્વ, અગર્હિતા ક્રિયા, વ્યસનમાં ધૈર્ય, શક્તિ પ્રમાણે ત્યાગ, અને લબ્ધલક્ષત્વ.

એઓથી તેની અધિકારિતા જાણીને આના અધ્યાપનમાં પ્રવર્તે, અન્યથા (નહિં તો) દોષ છે એમ કહ્યું છે. ૬

પંજિકા:-તેધ્વનુકમ્પા-તેઓ-ચૈત્યવન્દનનિન્દકો પ્રત્યે અનુકંપા-દયા. જેમકે-અહો કષ્ટ! કે આ બિયારા રજસ-તમસુથી આવેષિત (વિટેલા), વિવશ, હિતોમાં મૂઢો આમ અનિષ્ટ ચેષ્ટા કરે છે! ચેતસો ન્યાસ;-ચિત્તનો ન્યાસ, અભિલાષાતિરેકથી ચૈત્યવન્દનમાં જ પુનઃ પુનઃ મનનું સ્થાપન. પરા જિજ્ઞાસા-પરા-વિશેષવતી એવી ચૈત્યવન્દનની જ જિજ્ઞાસા-જાણવાની ઇચ્છા. સત્કાલાપેક્ષા-સત્કાલ અપેક્ષા, સંધ્યાત્રયરૂપ સુંદર કાલનું આશ્રયણ. યુક્તસ્વરતા-યુક્તસ્વરતા, પર યોગને અનુપધાતિ શબ્દતા. પાઠોપયોગ:-પાઠોપયોગ, પાઠમાં-ચૈત્યવન્દનાદિ સૂત્રગત પાઠમાં જ ઉપયોગ, નિલ ઉપયુક્તતા. લબ્ધલક્ષત્વં ચ-અને લબ્ધલક્ષણાણું; લબ્ધ-લબ્ધ-નિર્ણીત છે સર્વત્ર અનુષ્ઠાનમાં લક્ષ-લક્ષ, પર્યંત સાધ્ય, ચેત-જેનાથી તે લબ્ધલક્ષ, તેનો ભાવ તે લબ્ધલક્ષત્વ. જેમ કે--

“જોં ડ ગુણો દોસકરો, ન સો ગુણો દોસમેવ તં જાણ ।

અગુણોવિ હુ હોઈ ગુણો, વિણિચ્છઓ સુન્દરો જતથ ॥”

અર્થાત્-જે ગુણ દોષકર હોય તે ગુણ નથી, તેને દોષ જ જાણ; અગુણ પણ ગુણ હોય, કે જ્યાં વિનિશ્ચય (પર્યાવસાન) સુંદર હોય.

વિવેચન

“સુમતિનાથ ગુણશુ” મિલીછ, વાંધે મુજ મન પ્રીતિ;
તેલ ખિન્દુ જિમ વિસ્તરેછ, જલમાંહે ભલી રીતિ...

સોભાળી જિનશુ’ લાગ્યો અવિહુડ રંગ.” શ્રી યશોવિજયછ

ઉક્ત અધિકારીઓ જે તેના લિંગ પરથી-પ્રગટ ચિહ્ન પરથી ઓળખી શકાય તે અન્ન કહ્યા છે:- (૧) તત્કથાપ્રીતિ-ચૈત્યવંદન સંબંધી કથા પ્રત્યે પ્રીતિ. જ્યાં કયાંય પણ આ ભક્તિક્રિયા પરત્વે વાર્તા ચાલતી હોય, ત્યાં તે પ્રત્યે અધિકારીને અંતરપ્રેમ સ્કુરે. (૨) નિન્દા અશ્રવાણુ-કોઈ તે સત્ક્રિયાની નિન્દા કરે તો તે સાંભળે નહિં, કાન ધરે નહિં. (૩) તદનુકંપા-તે ચૈત્યવંદનના નિન્દક પ્રત્યે અનુકંપા-દયા. જેમકે-આ પામર મૂઠ્ઠાવો આવી સત્ક્રિયાની નિન્દા કરે છે, તે બિચારાની શી હુર્જિતિ થશે? (૪) ચિત્તનો ન્યાસ-આ સત્ક્રિયામાં એવો ઇચ્છાતિરેક વર્તે કે પુનઃ પુનઃ ચિત્તનું તેમાં સ્થાપન થાય. (૫) પરા જિજ્ઞાસા-ચૈત્યવંદન સંબંધી પરમાર્થને જાણવાની પરમ ઇચ્છા વર્તે. આ પ્રથમ પાંચ ચિહ્નો પરથી પ્રથમ બહુમાન લક્ષણનું અનુમાન થઈ શકે છે.

તથા-(૬) ગુરુવિનય-ધર્મશિક્ષાદાતા ગુરુપ્રત્યે વિનય, નમ્રભાવે નમન-વંદનાદિ ઉપચાર. (૭) સત્કાલાપેક્ષા-આ સત્ભક્તિક્રિયાને ઉચિત સંધ્યાત્રયરૂપ સત્કાલનો આશ્રય કરવો તે. (૮) ઉચિતાસન-ગુરુથી ઉચ્ચ આસન કે સમ આસન નહિં, પણ નીચું આસન. (૯) ચુકતસ્વરતા-યથાયોગ્ય સ્વર કાઢવો તે, ખીખના યોગમાં ઉપઘાત કે વિદ્રેષ થાય એવો ઘોંઘાટ કે કોલાહલ ન કરતાં કે રાગડા ન તાણુતાં, ઉચિત સ્વરે પાઠ કરવો. (૧૦) પાઠોપયોગ-ચૈત્યવંદનાદિ સૂત્રના પાઠમાં ઉપયોગ, ચિત્તનું સાવધાનપણું. આ બીજા પાંચ ચિહ્નો પરથી બીજા વિધિપરતા લક્ષણનું અનુમાન થઈ શકે છે.

તથા-(૧૧) લોકપ્રિયત્વ-પોતાના સુશીરૂપણનો એવો પ્રભાવ પડ્યો હોય કે જેથી લોકપ્રિયપણું પ્રાપ્ત હોય. (૧૨) અગર્હિતા ક્રિયા-અનિંદ્ય આચરણ હોય. (૧૩) વ્યસનમાં ધૈર્ય-વ્યસન-સંકટ-આપત્તિ આવી પડ્યે ધૈર્ય-ધીરપણું ન છોડે. (૧૪) શક્તિ પ્રમાણે ત્યાગ-અહંત્વ-મમત્વનુદ્ધિ છોડી, ફૂલણુ થઈને ગળા ઉપરવટ નહિં પણ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે જ દાનાદિરૂપ વા વ્રતનિયમાદિરૂપ ત્યાગ. (૧૫) લબ્ધલક્ષત્વ-પર્યંત સાધ્ય-છેવટનો લક્ષ ભૂલવો નહિં તે લબ્ધલક્ષત્વ. જેમ રાધાવેધ સાધનારા બાણાવળીનો લક્ષ રાધાની કીકી પર જ હોય તેમ આ બધી આત્મસાધન ક્રિયા કરીને પણ મ્હારે એક આત્માર્થ જ સાધવો છે, આત્મશુદ્ધિ કરી એક આત્મસિદ્ધિ જ સાધવી છે, એ લક્ષ નિરંતર લક્ષમાં રાખવો તે લબ્ધલક્ષત્વ. આ ત્રીજા પાંચ ચિહ્નો પરથી ત્રીજા ઉચિતવૃત્તિત્વ લક્ષણનું અનુમાન થઈ શકે છે-આ પંદર ચિહ્નો પરથી અધિકારીપણું પરીક્ષીને આના અધ્યાપનમાં પ્રવર્તે, નહિં તો દોષ છે એમ કહ્યું છે.

“હવે જિન વચન પ્રસંગથી, જાણી સાધક નીતિ;

શુદ્ધ સાધ્ય રૂચિપણુ, કરીએ સાધન રીતિ...નમિ નમિ.”-શ્રી દેવચંદ્રછ.

અચિંત્ય ચિંતામણિસમું ચૈત્યવન્દન પામીને પણ અનધિકારી વિધિઅસેવનાદિથી મહા અકલ્યાણ પામે છે, ને તેના કારણિક પોતે થાય છે, માટે અધિકારીમાં જ પ્રયોગ કરવાની અધ્યાપકને બલામણ કરે છે—

આહ—ક દ્વાનધિકારિપ્રયોગે દોષ इति ।

उच्यते—स ह्यचिन्त्यचिन्तामणिकल्पमनेकभवशतहस्रोपात्तानिष्टदुष्टाष्टकर्मराशिजनि-
तदौर्गत्यविच्छेदकमपीदमयोग्यत्वादवाप्य न विधिवदासेवते, लाघवं चास्यापादयतीति ।
ततो विधिसमासेवकः कल्याणमिव महदकल्याणमासादयति । उक्तं च—

‘धर्मानुष्ठानवૈતથ્યાત, પ્રત્યપાયો મહાન્મવેત્ ।

રૌદ્રદુઃખોવજનકો, દુઃપ્રયુક્તાદિવૌષધાદ્ ॥ इत्यादि’

અતોડનધિકારિપ્રયોગે પ્રયોક્તૃકૃતમેવ તત્ત્વતસ્તદકલ્યાણમિતિ લિઙ્ગૈસ્તદધિકારિતા-
મવેત્વૈતદધ્યાપને પ્રવર્તેત ।^૭

અર્થ :—શંકા—અનધિકારિપ્રયોગમાં એવો તે કયો દોષ છે ?

(સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—તે (અનધિકારી),—અનેક ભવશતસહસ્રથી ગ્રહલ અનિષ્ટ દુષ્ટ અષ્ટ કર્મરાશિજનિત ઔર્ગત્યનું (દારિદ્યનું) વિચ્છેદનારું, એવું અચિંત્ય ચિંતામણિ સમું આ (ચૈત્યવન્દન) પણ પામીને, અયોગ્યપણાને લીધે, વિધિવત્ આસેવતા નથી, અને આનું લાઘવ આપાદન કરે છે; તેથી કરીને તે થકી વિધિસમાસેવક જેમ કલ્યાણને, તેમ તે મહત્ અકલ્યાણને પામે છે. કહ્યું છે કે—

‘ધર્માનુષ્ઠાન વૈતથ્યથી, પ્રત્યપાય મહા થાય;

જ્યમ દુઃપ્રયુક્ત ઓસરે, રૌદ્ર દુઃખોધ પ્રદાય.’

અર્થાત્—‘ધર્માનુષ્ઠાનના વૈતથ્ય થકી (વિતથપણાથી—ખોટાપણાથી) રૌદ્ર દુઃખઓઘનો જનક એવો મહાન્ પ્રત્યપાય (ઉલટી હાનિ) હોય,—દુઃપ્રયુક્ત ઔષધ થકી જેમ હોય છે તેમ.’

એથી કરીને અનધિકારિપ્રયોગમાં તત્ત્વથી પ્રયોક્તૃકૃત જ તેવું અકલ્યાણ છે, એટલા માટે લિંગાથી તેની અધિકારિતા બાણીને આના અધ્યાપનમાં પ્રવર્તે.^૭

વિવેચન

“ભાવ હો પ્રભુ ! ભાવ ચિંતામણિ એહ, આતમ હો પ્રભુ ! આતમસંપત્તિ આપવાહ;
એહિ જ હો પ્રભુ ! એહિ જ શિવસુખ ગેહ, તત્ત્વ હો પ્રભુ ! તત્ત્વલંબન થાપવાહ...
મૂરતિ હો પ્રભુ ! મૂરતિ અનંત જિજ્ઞંદ્.”—શ્રી દેવચંદ્રભ.

“કામિત પૂરણ સુરતરુ, સખી. આનંદધન પ્રભુ પાય-સખી.”—શ્રી આનંદધનભ.

એટલે જિજ્ઞાસુ પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે—અહો આચાર્યજી ! અનધિકારીમાં આ ચૈત્ય-
વન્દનનો પ્રયોગ કરવામાં એવો તે કયો દોષ છે, કે જેથી કરી
અચિંત્ય ચિંતામણિ આપ ફરી ફરી અનધિકારીપ્રયોગના નિષેધ પર આટલો બધો ભાર
સમું ચૈત્યવન્દન મૂકો છો ? એનો ઉત્તર આપતાં ભાવિતાત્મા આચાર્યજી વહે છે—
આ ચૈત્યવન્દન જેનો મહિમા ન ચિંતયી શકાય એવું અચિંત્ય

ચિન્તામણિ સમાન છે, ‘અચિન્ત્યચિન્તામણિકલ્પમ્.’ એટલે જ લાગે કોઠો ભવોમાં ઉપાજન કરેલ અનિષ્ટ દુષ્ટ અષ્ટ કર્મશશિથી ઉપજેલ દૌર્ગત્યનું—આત્માના ગુણદારિદ્ર્યનું તે વિચ્છેદક છે, “દૌર્ગત્યવિચ્છેદકં”, અર્થાત્ કર્મઆવરણ દૂર કરી તે આત્માની અનંત ગુણસમૃદ્ધિ પ્રગટ કરે છે. આવું દૌર્ગત્યનું વિચ્છેદક અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ સમું ચૈત્ય-વન્દન પાર્મીને પણ અનધિકારી જીવ પોતાના અયોગ્યપાણને લીધે વિધિવત્ આસેવતો નથી, એટલું જ નહિ પણ આનું લાઘવઆપાદન કરે છે, લાઘવ-હલકાપણું ઉપજાવે છે, જેમ તેમ પ્રયોગ કરી આ મહાન્ ક્રિયાના ગૌરવની હાનિ કરે છે. એટલે વિધિસમાસેવક—વિધિથી સમ્યક્ આસેવન કરનાર જેમ મહત્ કલ્યાણને પામે છે, તેમ આ અવિધિ-

સમાસેવક અવિધિથી આસેવન કરનાર અનધિકારી જીવ મહત્ અકલ્યાણને વિધિઅનાસેવન થકી પામે છે. અર્થાત્ આત્મસંપત્તિ આપવા માટે અચિન્ત્ય ભાવ-ચિન્તામણિ લાઘવઆપાદનથી અર્હતભગવંત જેવા મહત્ વિષયપણાએ કરીને જે અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ મહા અકલ્યાણ સમું આ ચૈત્યવન્દનરૂપ મહત્ ભક્તિઅનુષ્ઠાન છે, તે જે ઉક્ત ભાવ-

વિધિથી એટલે કે ઉપયોગથી, નિરાશંસાથી, સમ્યદ્રઢિથી, ભક્તિથી, બહુમાનાદિથી સમ્યક્પણે કરે તે મહાકલ્યાણનું ભાજન થાય; અને જે ઉક્ત વિધિથી વિપરીતપણે અવિધિથી એટલે કે અનુપયોગથી, આશંસાથી, મિથ્યાદ્રઢિથી, અભક્તિથી, અબહુમાનાદિથી અસમ્યક્પણે કરે તે મહાઅકલ્યાણનું ભાજન થાય. કારણ કે જેમ મહત્ એવા સત્ પ્રત્યેની અનાશાતનાથી, આદરથી, વિનયથી, ભક્તિથી, બહુમાનથી, આરાધનથી મહામોક્ષરૂપ સત્ ફળ મળે; તેમ તે પ્રત્યેની આશાતનાથી, અનાદરથી, અવિનયથી, અભક્તિથી, અબહુમાનથી, વિરાધનથી મહાસંસારરૂપ અસત્ ફળ મળે. જેમ રાજ રીઝે તો ન્યાલ કરી લે ને ખીજે તો ઘરબાર પણ જાય; તેમ આરાધનાથી સત્ પ્રસન્ન થાય તો જીવનું કલ્યાણ કલ્યાણ થઈ જાય, અને વિરાધનાથી અપ્રસન્ન થાય તો મહા અકલ્યાણ થાય.

“જાણું હો પ્રભુ જાણું જન્મ કયથ, જો હું હો પ્રભુ! જો હું તુમ સાથે મિલ્યોજી;
સુરમણિ હો પ્રભુ! સુરમણિ પામ્યો હત્ય, આંગણ હો પ્રભુ! આંગણ મુજ સુરતરુ ફલ્યોજી.”

શ્રી. યશોવિજયજી.

આ અંગે અત્રે સુભાષિત ટાંકયું છે કે ‘ધર્માનુષ્ઠાનના વૈતથ્યથી-વિતથપણથી મહાન્ પ્રત્યપાય થાય છે કે જે રોદ્ર દુઃખસમૂહને જનક-ઉપજાવનાર હોય છે,—દુઃખપ્રયુક્ત

ઔષધની પેઠે.’ અર્થાત્ ગુણકારી ઔષધનો પણ જો દુઃખપ્રયોગ કરવામાં

ધર્માનુષ્ઠાનના આવે, તો દુષ્ટ વિપરીત મિથ્યા અસત્ એવો અવિધિપ્રયોગ કરવામાં

વૈતથ્યથી આવે, તેથી ગુણને બદલે ઉલટી મોટી હાનિ થાય. તે જ પ્રકારે

મહાન્ પ્રત્યપાય આત્મગુણકારી ધર્માનુષ્ઠાનનો પણ જો દુઃખપ્રયોગ કરવામાં આવે, દુષ્ટ

વિપરીત મિથ્યા અસત્ એવો અવિધિપ્રયોગ કરવામાં આવે, તો

તેથી આત્માને ગુણને બદલે ઉલટી મહાન્ હાનિ થાય. કારણ કે આ ધર્માનુષ્ઠાન ઔષધ

ભવરોગનો નાશ કરનાર મહા યોગ-રસાયન હોઈ પૌષ્ટિક રસાયન જેમ પચાવવું સહેલું

નથી. એટલે જેમ રસાયનનો પ્રયોગ યોગ્ય ઉદ્દીપ્ત જઠરાગ્નિવાળા અધિકારી પર કરવામાં

આવે તો તેને આરોગ્ય આપી દીર્ઘાયુ બક્ષે છે; પણ મંદાગ્નિવાળા અનધિકારી દુર્બળ મનુષ્ય પર તેનો પ્રયોગ કરવામાં આવે, તો તે તેને જીવવાની શક્તિના અભાવે ભારે પડી જાય છે અને પ્રાણાંત વિપરીત પરિણામ પણ આપે છે; તેમ આ ધર્માનુષ્ઠાનરૂપ યોગ-રસાયનનો પ્રયોગ ઉદ્દીપ્તશક્તિસંપન્ન યોગ્ય અધિકારી પર કરવામાં આવે તો તેને બરાબર પડે છે અને લવરોગનો નિર્મૂળ નાશ કરી અજરામરપણું આપે છે; પણ મંદશક્તિવાળા અયોગ્ય અનધિકારી જીવ પર આનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તો તે તેને આત્મપરિણામપણે જરતું-પચતું નથી, અને આ સૂચ તો મને આવડે છે, આ ક્રિયા તો હું કરું છું, આમાં તે શું છે? ઈત્યાદિ પ્રકારે ઉલટું મિથ્યાભિમાન રૂપ અજીર્ણ-‘જ્ઞાનનો અપયો’ ઉપજાવી મહાઅનર્થકારી થઈ પડે છે, યાવત્ જ્ઞાનાદિ-ભાવપ્રાણહરણરૂપ ભાવ-મૃત્યુ કરે છે, આમ જે જ્ઞાન નિર્જરાનો હેતુ થઈ મહાકલ્યાણકારી મોક્ષનું કારણ થવું જોઈએ, તે જ્ઞાન અનધિકારી જીવના હાથમાં જવાથી તેને માનનો હેતુ થઈ મહાઅનર્થકારી લવજનનનું કારણ થઈ પડે છે !

“જે જ્ઞાન મહાનિર્જરાનો હેતુ થાય છે, તે જ્ઞાન અનધિકારી જીવના હાથમાં જવાથી તેને અહિતકારી થઈ ઘણું કરી પરિણમે છે.”-શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, અં. ૬૬૫.

આ ધર્માનુષ્ઠાન યોગ ખરેખર! મહાપ્રયોગ છે, એક લોકોત્તર કેટિનો મોટો અખ-તરો (Great & grand experiment) છે. એટલે તે જો સવળો ઉતરે તો ખેડો પાર

થઈ જાય, જીવનું કલ્યાણ કલ્યાણ થઈ જાય; અને અવળો પડે તો
 યોગ જીવનું નાવડું ડૂબી જાય! મહદ્ વસ્તુની હીન ઉપયોગરૂપ આશા-
 મહા પ્રયોગ તનાથી અકલ્યાણ થઈ મહા હાનિ થાય, -વિજ્ઞાનના પ્રયોગની પેઠે.

એક ને એક વસ્તુમાંથી તેના ઉપયોગ પ્રમાણે ઝેર કે અમૃત નીકળે છે; તેમ આ ધર્માનુષ્ઠાનરૂપ યોગપ્રયોગના સહુપયોગથી અમૃત નીકળે ને દુરુપયોગથી ઝેર નીકળે ! દા. ત. આત્માને આત્મસ્વભાવમાં સ્થિતિરૂપ આત્મધર્મ પમાડનાર ધર્મા-નુષ્ઠાન જે આ લોક-પરલોક સંબંધી કામનાથી રહિતપણે કેવલ શુદ્ધ આત્માર્થે જ નિર-હંકારપણે કરવાનું છે એવું વિધાન જ્ઞાની પુરુષોએ કર્યું છે; તે ધર્માનુષ્ઠાન પણ જો આ લોક-પરલોક સંબંધી કામનાથી, પરભાવ-વિભાવની આકાંક્ષાથી અહંકારપણે કરવામાં આવે,

તો તે આત્માના ગુણની ઘાત કરનાર આત્માને ઝેરરૂપ વિષઅનુષ્ઠાન અનધિકારીપ્રયોગે થઈ પડે છે. આમ આ લોક-પરલોક સંબંધી કામનાથી કરવામાં

પ્રયોગતદ્વૈત આવતું વિષઅનુષ્ઠાન ભાવઅવિધિરૂપ હોઈ આત્માને મહા-મહા અકલ્યાણ અકલ્યાણનું કારણ થઈ પડે છે; અને તત્ત્વથી આ અકલ્યાણનું કારણ પણ અનધિકારીમાં પ્રયોગ કરનાર ઉપદેશક જ થઈ પડે છે. એટલા

માટે ઉપરમાં કહેવામાં આવેલા લિંગો-પ્રગટ ચિહ્નો પરથી તેની અધિકારિતા જાણીને આ ચૈત્યવન્દનના અધ્યાપનમાં તે ઉપદેશક પ્રવર્તે, એ જ તાત્પર્ય છે.

એમ અધિકારીપ્રયોગ કરતા અધ્યાપકે વચન આરાધ્યું ઈ, એથી ઉત્પદું કરતાં ઉલટું જ કર્યું, એમ કહે છે—

પવં હિ કુર્વતા આરાધિતં વચનં, બહુમતો લોકનાથઃ, પરિત્યક્તા લોકસંજ્ઞા, અઙ્ગીકૃતં લોકોત્તરયાનં, સમાસેવિતા ધર્મચારિતેતિ । અતોઽન્યથા વિપર્યય इत्यालोचनीय-મેતદતિસૂક્ષ્માભોગેન ॥^૮

અર્થ :-કારણ કે એમ કરતાં તેનાથી (અધ્યાપકથી) વચન આરાધિત થયું, લોકનાથ બહુમત થયા, લોકસંજ્ઞા પરિત્યક્ત થઈ, લોકોત્તર યાન (માર્ગગમન) અંગીકૃત થયું, ધર્મચારિતા સમાસેવિત થઈ; આનાથી અન્યથા (ઉસડા પ્રકારે) વિપર્યય (વિપરીતપણું) છે, એમ આ અતિ સૂક્ષ્મ આલોગથી (મતિવિસ્તારથી) આલોચવા યોગ્ય છે.^૮

વિવેચન

“ચરમ નયણ કરી મારગ જોવતો રે, ભૂલ્યો સયલ સંસાર;

જિણે નયણે કરી મારગ જોઈએ રે, નયન તે દિવ્ય વિચાર.”—શ્રી આનંદધનજી

આમ ઉપરમાં કહ્યું તેમ અનધિકારીપ્રયોગે પ્રયોક્તકૃત જ તેનું અકલ્યાણ હોય છે, એટલા માટે અધ્યાપક ગુરુ પોતાની જોખમદારી બરાબર સમજી ઉક્ત લિંગો પરથી અધિકારિપણાની સમ્યક્ પરીક્ષા કરી આના અધ્યાપનમાં-શિક્ષણમાં પ્રવર્તે. કારણ કે ‘પવં હિ કુર્વતા આરાધિતં વચનં’ ઈ. એમ કરતાં બરેબર!

અધિકારીપ્રયોગ તેણે (૧) વચનનું-ભગવાનની આગમરૂપ આજ્ઞાનું આરાધન કર્યું. કરે તેણે વચન (૨) અને એમ આજ્ઞા આરાધવાથી તે લોકના નાથનું બહુમતપણું-આરાધ્યું ઈ. પરમ સંમતપણું-માન્યપણું કર્યું, બહુમાન કર્યું. (૩) અને એમ આ લોકોત્તર દેવતા અને તેની આજ્ઞાના બહુમતપણાથી લોકસંજ્ઞાનો પરિત્યાગ કર્યો; લોકદષ્ટિએ ધર્મ માનવારૂપ લોકસંજ્ઞાનો, ગતાનુગતિક ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવી ઓઘદષ્ટિરૂપ લોકદષ્ટિનો સર્વથા ત્યાગ કર્યો; જનમનરંજનરૂપ લોકપંક્તિમાં બેસવાનું છોડી દીધું. (૪) અને એમ અંધશ્રદ્ધારૂપ લૌકિક માર્ગ છોડી, અલૌકિક-લોકોત્તર માર્ગ ગમન કરવાનું અંગીકાર કર્યું. (૫) અને એમ લોકસંજ્ઞા છોડી લોકોત્તર માર્ગે ગમન કરવાથી તેણે સાચેસાચા ધર્મચારિપણાનું સમ્યક્ આસ્વન કર્યું, બરેબર નિર્દલ ધાર્મિકપણું આચર્યું.

પણ આનાથી અન્યથા એટલે કે અનધિકારિપ્રયોગ કરે તો વિપર્યય હોય, ઉપર કહ્યું તેથી બધું ઉલટું જ હોય. અર્થાત્ તેણે ભગવાનનું આજ્ઞારૂપ વચન આરાધ્યું નહિ, એટલે ભગવાન લોકનાથને બહુમત કર્યા નહિ, એથી લોકસંજ્ઞા છોડી અનધિકારિપ્રયોગે નહિ ને લોકોત્તર માર્ગે ગમન કર્યું નહિ અને સાચું ધર્મચારિપણું એથી ઉસડું આચર્યું નહિ. આ બધુંય વિવેકી વિચારકે અતિ સૂક્ષ્મ આલોગથી એટલે કે પોતાનો બુદ્ધિવિસ્તાર જેટલો ખોંચે ત્યાંસુધી સૂક્ષ્મપણે વિચારવા યોગ્ય છે. આમ જ્ઞાની પુરુષે જીવના એકાંત હિતહેતુએ આ અધિકારીપ્રયોગની એટલે કે અધિકારી જીવને જ આ આપવાની વાત કહી છે.

પંક્તિકાઃ—કેવો ? લોકસંજ્ઞા-લોકસંજ્ઞા, ગતાનુગતિકલક્ષણ લોકહેરિ. લોકોત્તરયાનમ્-લોકોત્તર પ્રવૃત્તિ.

“ લોક સંસારી લોકાથે જવાતું નથી. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

“ આદર્યો આચરણુ લોક ઉપચારથી શાસ્ત્ર અભ્યાસ પણ કાંઈ કીધો;
શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વળી આત્મ અવલંબ વિણ, તેહવો કાર્ય તિણે કેન સીધો. ” શ્રી દેવચંદ્રણ

૪.

આગમવિહિત ઐયોમાર્ગની ઉદ્દોષણાઃ સૂત્રબાધક અપવાદનો તિરસ્કાર

વચનોક્ત પંથ શિવાય હિતપ્રાપ્તિનો ખીજો ઉપાય નથી, એમ આગમવિહિત વિધિમાર્ગની સુવિહિત-
શેખર હરિભદ્રણ ઉદ્દોષણા કરે છે—

ન હિ વચનોક્તમેવ પન્થાનમુલ્લંઘ્યાપરો હિતાપ્યુપાયઃ । ન ચાનુભવાભાવે પુરુષમાત્ર-
પ્રવૃત્તેસ્તથેષ્ટફલસિદ્ધિઃ, અપિ ચ લાઘવાપાદનેન શિષ્ટપ્રવૃત્તિનિરોધતસ્તદ્વિધાત एव ॥ ૯

અર્થઃ—ખરેખર ! વચનોક્ત જ પંથ ઉદ્ધલધીને (શિવાય) હિતપ્રાપ્તિનો ખીજો ઉપાય નથી. અને અનુભવ અભાવે પુરુષમાત્ર પ્રવૃત્તિ થકી તથાપ્રકારે ઇષ્ટફલસિદ્ધિ નથી, એટલું જ નહિ પણ લાઘવઆપાદન વડે શિષ્ટ પ્રવૃત્તિના નિરોધ થકી તેનો (ઈષ્ટફલસિદ્ધિનો) વિધાત જ હોય છે.^૯

વિવેચન

“ તે માટે ઊભા કરે જોડી, જિનવર આગળ કહિયે રે;

સમય ચરણુ સેવા શુદ્ધ દેજો, જિમ આનંદધન લહિયે રે...પડ દરિશણુ.” શ્રી આનંદધનજી

અત્રે કોઈ શંકા કરે કે—અત્રે શુભ કૃત્યમાં પુરુષ માત્ર પ્રવૃત્તિ એજ હિતનો ઉપાય છે, એમાં વચનની અપેક્ષા શી ? તેનો ઉત્તર આપતાં શાસ્ત્રકાર મહર્ષિ લલિત

પણ્નિકા—પુરુષ માત્ર પ્રવૃત્તિ પણ હિતપ્રાપ્તિ ઉપાય હોય, નહિ કે વચનોક્ત જ પંથ એમ આશંકીને કહ્યું—ન ચાનુભવેત્યાદિ.—આ અભિપ્રાય છે—પૂર્વે સ્વયમેવ દષ્ટફલવાળા કૃપિ આદિમાં તેના ઉપાયપૂર્વક, અને અદષ્ટફલવાળા નિધાનખનનાદિ કર્મમાં આપ્તોપદિષ્ટ ઉપાયપૂર્વક પ્રવૃત્તને સ્વાભિલષિત ફલસિદ્ધિ અવશ્ય હોય છે,—નહિ કે અન્યથા. એટલા માટે અતીન્દ્રિય ફલવાળા ચૈત્યવન્દનમાં ફલ પરત્વે સ્વાનુભવ અભાવે પુરુષમાત્ર પ્રવૃત્તિના આશ્રયણથી વિવક્ષિત ફલસિદ્ધિ નથી,—વ્યભિચાર સંભવને લીધે; એથી કરીને શાસ્ત્રોપદેશ થકી તેમાં પ્રવર્તવું યોગ્ય છે. અપિ ચ—એ દૃષ્ટાન્તરના સમુચ્ચય અર્થમાં છે. યદ્યપિ પ્રવૃત્તિથી સમ્યક્ ચૈત્યવન્દન વિધિના લાઘવાપાદનેન—લાઘવઆપાદન વડે, લઘુકરણ વડે, શિષ્ટપ્રવૃત્તિનિરોધતઃ—શિષ્ટ પ્રવૃત્તિના નિરોધ થકી, પૂજ્ય પૂજ્યશિષ્ટાચારના પરિહાર થકી, તદ્વિધાત एव—તેનો વિધાત જ, ઉપાયાન્તરથી પણ સંભવતી તથાપ્રકારની ઇષ્ટફલ-સિદ્ધિનો વિષ્કંભ જ હોય છે. કહ્યું છે કે—“પ્રતિવધ્નાતિ હિ શ્રેયઃ પૂજ્યપૂજાન્વતિક્રમઃ”—પૂજ્ય પૂજનો વ્યતિક્રમ શ્રેયને પ્રતિબધ કરે છે.

સુભાષિત વદે છે કે- ‘ન હિ વચ્ચનોક્તમેવ પન્થાનમુલ્લંઘ્યાપરો હિતા-
‘વચ્ચનોક્ત જ પંથ પ્ત્યુપાયઃ।’ ખરેખર! વચ્ચનોક્ત જ પંથ શિવાય હિતપ્રાપ્તિનો
શિવાય હિતપ્રાપ્તિનો બીજો કોઈ ઉપાય છે નહિં. કારણ કે જેણે પરમ આત્મહિત પ્રાપ્ત
બીજો કોઈ ઉપાય કર્યું છે, એવા પ્રાપ્ત આપ્ત પુરુષનું વચ્ચન તે જ આગમ છે; એટલે
છે નહિં.’ આવા આત્માનુભવી આપ્તનું આગમવચ્ચન જ જીવને આત્મહિતનો

એક અને અદ્વિતીય ઉપાય છે; અને આ જીવને તો તથાપ્રકારનો
અનુભવ છે નહિં, એટલે અનુભવ અભાવે પુરુષમાત્ર પ્રવૃત્તિ થકી ઇષ્ટફલની સિદ્ધિ નથી.
જેનું ફલ દષ્ટ છે એવા કૃષિ આદિમાં તેના ઉપાયપૂર્વક પ્રવર્તે તો ઇષ્ટફલસિદ્ધિ થાય,
પણ જેનું ફલ અદષ્ટ છે એવા નિધાનખનન (ખબનો ખોદવો) આદિમાં તો તેના તત્કાલ
આપ્તના ઉપદેશપૂર્વક પ્રવર્તે તો જ નિધાનપ્રાપ્તિય ઇષ્ટફલસિદ્ધિ થાય. તેમ અદષ્ટ
અચિંત્ય અતીન્દ્રિય ફલવાળા પરમનિધાનરૂપ ચૈત્યવન્દન વિષયમાં પણ પરમ આત્માનુભવી
આપ્તના ઉપદેશપૂર્વક પ્રવર્તે તો જ મોક્ષપ્રાપ્તિરૂપ ઇષ્ટફલસિદ્ધિ થાય. એટલા માટે
મુમુક્ષુએ આપ્ત પુરુષના આગમવચ્ચન અનુસાર જ પ્રવર્તવા યોગ્ય છે.

આમ વચ્ચનોક્ત પંથ શિવાય—આગમવિહિત વિધિમાર્ગ શિવાય હિતપ્રાપ્તિનો બીજો
ઉપાય નથી, એટલે આ ઉપયોગાદિ—બહુમાનાદિરૂપ ઉક્ત વિધિમાર્ગ છોડી સ્વચ્છંદે
પ્રવૃત્તિ કરતાં ઇષ્ટફલસિદ્ધિ નથી. એટલું જ નહિં પણ ખોટી પ્રજ્ઞા-
સ્વચ્છંદ પ્રવૃત્તિથી લોકારૂપ સ્વચ્છંદપ્રવૃત્તિથી સમ્યક્ ચૈત્યવન્દન પ્રવૃત્તિના લાઘવ-
લાઘવઆપાદન આદિ આપાદાન—લાઘવકરણ (હલકાપણું કરવા) વડે કરીને સાચી
શિષ્ટ પ્રવૃત્તિનો નિરોધ થાય છે, એથી કરીને ઇષ્ટફલસિદ્ધિનો

ઉલ્લેખો વિઘાત જ—અટકાયત જ—અંતરાય જ હોય છે. માટે અધિકારી—અનધિકારીના
વિવેક વિના આ અચિંત્ય ચિંતામણિ સમા ચૈત્યવન્દનનો અનધિકારીમાં પ્રયોગ કરવો, તે
‘લેંસ આગળ લાગવત’ની જેમ અથવા ‘ડુક્કર પાસે મોતીનો ચારો નાંખવા’ની જેમ
(Casting pearls before swine) આવી મહત્ વસ્તુને જ્યાં ત્યાં ફેંકી દેવારૂપ હોઈ, તે
સત્ક્રિયાનું લાઘવ—હલકાપણું કરવા બરાબર ને યથામૂલ ક્રિયાનું વિલોપન કરવા બરાબર
છે, એટલે તેથી ઇષ્ટફલનો અંતરાય હોય એમ કહ્યું તે યથાર્થ જ છે.

અપવાદ પણ સૂત્રઅપાધાથી હોય, પણ સૂત્રઅપાધાથી અપવાદનું સેવન તો પરમગુરુનું લાઘવકારિ
ક્ષુદ્રસત્ત્વચેષ્ટિત છે તે તેનું પ્રહણ તે સંસારસરિત્સ્રોતમાં તણખલાને પકડવા જેવું છે, એમ માર્મિક
કથન કરે છે—

અપવાદોઽપિ સૂત્રાવાધયા ગુરુલાઘવાલોચનપરોઽધિકદોષનિવૃત્ત્યા શુભઃ શુભાનુબન્ધી
મહાસત્ત્વાસેવિત ઉત્સર્ગમેદ યવ, ન તુ સૂત્રવાધયા। ગુરુલાઘવચિન્તાઽભાવેન હિતમહિતા-
નુવન્ધ્યસમંજસં, પરમગુરુલાઘવકારિ ક્ષુદ્રસત્ત્વવિજૃમ્ભિતમિતિ ॥

પ્તદક્ષીકરણ્યનાત્મજ્ઞાનાં સંસારસરિચ્છોતસિ કુશકાશાવલમ્બનમિતિ પરિભાવનીયં
સર્વથા ॥^{૧૦}

અર્થ:—અપવાદ પણ સૂત્રઅધ્યાયથી ગુરુલાઘવ આલોચનપર, અધિક દોષ નિવૃત્તિથી શુભ, શુભાનુબંધી, મહાસત્ત્વ આસેવિત એવો-ઉત્સર્ગભેદ જ છે, નહિ કે સૂત્રઆધારી. ગુરુલાઘવચિન્તાના અભાવથી અહિતાનુબંધી હિત અસમંજસ હોઈ, પરમ ગુરુત્વ લાઘવકારિ એવું ક્ષુદ્ર સત્ત્વનું વિઘ્નભિત (વિલસિત-ચેષ્ટિત) છે.

આનું અંગીકરણ પણ અનાત્મજ્ઞોનું સંસારસરિત-સ્થોતમાં કુશકાશઅવલંબન છે, એમ સર્વથા પરિભાવન કરવા ચોચ છે.^{૧૦}

નિવેચન

“પાપ નહિ કોઈ ઉત્સર્ગ ભાષણ જિસો, ધર્મ નહિ કોઈ જગ સૂત્ર સરિઓ;
સૂત્ર અનુસાર જે ભવિક કિરિયા કરે, તેહનો શુદ્ધ ચારિત્ર પરિઓ. ધાર તરવારની.”

—શ્રી. આનંદધનજી.

અત્રે કોઈ શંકા કરે કે આપ આ સૂત્રોક્ત વિધિ અનુસાર વર્તવાની ને અધિકારી-પ્રયોગની વાત કરો છો, તો તેમાં શું અપવાદ નહિ હોય? તેનો અત્ર જવાબ આપ્યો છે કે અપવાદ પણ ‘સૂત્રાભાષયા’ સૂત્રઅધ્યાયથી હોવો જોઈએ, અપવાદ પણ સૂત્ર અવિરુદ્ધ હોવો જોઈએ. કારણકે ઉત્સર્ગરૂપ કે અપવાદરૂપ જે જે આજ્ઞા જ્ઞાનીએ કરી છે, તે કેવલ જીવના કલ્યાણહેતુએ, જેમ આત્માર્થ ઉત્પન્ન થઈ વર્ધમાન થાય ને સુરક્ષિત અને એમ એક સ્વરૂપાનુસંધાન લક્ષ્યના એકસૂત્રપણે કરી છે. એટલે સૂત્રથી અવિરુદ્ધ એવો અપવાદ પણ ‘ગુરુલાઘવ આલોચનપર’ ‘ગુરુલાઘવાલોચનપર:’ અર્થાત્ જેમાં ગુણ અધિક અને દોષ અદ્ય હોય, લાભ વિશેષ ને હાનિ લેશ હોય એવા ગુરુલાઘવનો વિચાર પ્રધાન હોય, એવો સાચી વાણીયાગતવાળો હોવો જોઈએ. એટલા માટે જ અત્રે કહ્યું કે તે ‘અધિક દોષ નિવૃત્તિ વડે કરીને શુભ (પ્રશસ્ત) અને શુભાનુબંધી’—શુભભાવનો અનુબંધ કરનાર હોવો જોઈએ. અને આવો જે સૂત્રઅધ્યાયક, ગુરુલાઘવ ચિન્તાવાળો, શુભ અને શુભાનુબંધી અપવાદ છે, તે તો કારણવિશેષે મહાસત્ત્વ મહાત્માઓએ આત્મ-સંયમની રક્ષાર્થે સેવન કરેલો ઉત્સર્ગનો ભેદ જ છે; કારણકે આ અપવાદ પણ ઉત્સર્ગના ભંગ માટે નહિ, પણ ઉત્સર્ગની રક્ષા અર્થે જ સેવવામાં આવે છે, એટલે તે ઉત્સર્ગફલહેતુ હોઈ ઉત્સર્ગવિશેષ જ છે.

પંક્તિકા—અપવાદોડપિ-ઇત્યાદિ. ઉત્સર્ગભેદ પત્ર-ઉત્સર્ગભેદ જ. ઉક્તલક્ષણવાળો અપવાદ ઉત્સર્ગસ્થાનાપત્રપણાએ કરીને ઉત્સર્ગફલહેતુ છે એટલા માટે ઉત્સર્ગવિશેષ જ છે. પત્રવદ્ગીકરણ-મપિ-આનું એટલે ક્ષુદ્રસત્ત્વવિઘ્નભિતનું અપવાદપણે અંગીકરણ પણ, આદરણ પણ, તો પછી અનંગીકરણનું તો પૂછવું જ શું? આલંબન નથી થતું એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે. કુશ-કાશાલમ્બનમ્-કુશ અને કાશ તે કુશ-કાશ, તેઓનું આલંબન-આશ્રયણ તે અનાલંબન જ છે,—અપુષ્ટ આલંબનપણાને લીધે.

આમ સૂત્રઆધારી જે અપવાદ છે તે ઉત્સર્ગભેદ જ છે, નહિં કે સૂત્રઆધારી હોય તે. એટલે સૂત્રઆધારી જે અપવાદ સેવવામાં આવે તે ભલે કદાચ તાત્કાલિક કંઈક લાભ કરતો હોય તો પણ પરિણામે તો મહાહાનિ કરે છે. એટલે જ અત્રે સૂત્રઆધારી કહ્યું છે કે- ‘ગુરુલાઘવચિંતાના અભાવથી અહિતાનુબંધી હિત અપવાદસેવન તે અસમંજસ છે.’-‘ગુરુલાઘવચિન્તાઽભાવેન હિતમહિતાનુવન્ધ્યસમજ્ઞસં’. પરમગુરુ લાઘવકારિ અર્થાત્ જેમાં લાભ અધિક છે ને હાનિ અલ્પ છે એવી ગુરુલાઘવ ક્ષુદ્રસત્ત્વચેષ્ટિત ચિંતા જ્યાં નથી, એવું હિત પણ અહિતનો અનુબંધ કરનાર હોવાથી અસમંજસ-અસમુચિત છે. અને આવા ગુરુલાઘવચિંતા રહિત અહિતાનુબંધી અપવાદનું સેવન કરવું, તે પરમગુરુનું લાઘવ (લઘુપણું-હલકાપણું) કરનાર એવું ક્ષુદ્ર સત્ત્વનું-જંતુનું વિલસિત-ચેષ્ટિત છે. અર્થાત્ આખા જગત્ કરતાં પણ જેનું ગુણગૌરવ ગુરુ (ભારી) છે એવા પરમ જગદ્ગુરુ તીર્થંકરનું લાઘવ (લઘુપણું) તે ક્ષુદ્ર પ્રાણી પોતાના અવિધિયુક્ત અપવાદસેવનથી કરે છે; તે પરમગુરુને ને તેના સંબંધી ચૈત્યવંદન કિયાને જેને તેને આપવાથી કે ગમે તેમ યદ્વા તદ્વા લૌકિક રીતે કરવાથી તે નીચી-હલકી-લઘુ પંક્તિએ ઉતારી મૂકી તેની આશાતના કરે છે; અને આમ પરમગુરુનું લાઘવ કરવું તે ક્ષુદ્ર-પામર જીવનું ચેષ્ટિત છે.

આનું—ક્ષુદ્રસત્ત્વવિલસિતનું અપવાદપણે અંગીકરણ પણ અનાત્મજ્ઞોનું સંસાર-સરિત્સ્રોતમાં કુશકાશાવલંબન છે, ‘સંસારસરિત્સ્રોતસિ કુશકાશા-તેવું અપવાદગ્રહણ વલ્મ્વનમ્’। જેને તેને આપવારૂપ અવિધિપ્રયોગનું અથવા યદ્વા સંસારસરિત્સ્રોતમાં તદ્વા ગમે તેમ ગાડરીઆ પ્રવાહ પ્રમાણે લૌકિક રીતે પ્રયોગનું તણખલાને ખાઝવા અપવાદરૂપે ગ્રહણ તે તો ક્ષુદ્ર સત્ત્વનું ચેષ્ટિત છે એમ ઉપરમાં જેવું! કહ્યું. આવા રૂઢિ પ્રમાણે હાંક્યે રાખવારૂપ કે જેમ ચાલે છે તેમ ચલાવ્યે રાખવારૂપ અપવાદનું ગ્રહણ તે તો સંસારસરિતાના પ્રવાહમાં કુશકાશના-તણખલાના અવલંબન જેવું છે. જેમ નદીના પ્રવાહમાં તણાતો મનુષ્ય તણખલાને ખાઝે, તો તેનો નિસ્તાર થાય નહિં, તેમ આવા તણખલા જેવા અપુષ્ટ આલંબનરૂપ અપવાદને જે અનાત્મજ્ઞો આલંબે, તેનો સંસારસરિત્થી નિસ્તાર થાય નહિં, એટલું જ નહિં પણ તે સંસારસરિતાના સ્રોતમાં તણાયા જ કરે. અર્થાત્ આ અનાત્મજ્ઞ જીવોને આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન જ નથી, એટલે તે બિચારા પામર જીવો રૂઢિગતપણે કે લૌકિકપણે કિયા કરના રહી અમે તરશું એમ મિથ્યા આત્મસંતોષ માને છે, પણ તે તેમનું માનવું વંચક ઠગની પેઠે ઠગાઈ જ થઈ પડે છે. કારણ કે મૂળ સ્વરૂપ લક્ષ્યનું જ્ઞાન નહિં હોવાથી, લક્ષ્ય વિનાના ખાણની પેઠે, તેના સર્વ યોગ-ક્રિયા-ક્રમ મોક્ષક્રમથી વંચિત કરનારા વંચક-આત્મવંચક થાય છે; એટલે તેઓ ચારે ગતિમાં રખડતા રહી સંસારસરિત્સ્રોતમાં તણાયા જ કરે છે. આમ આત્મસ્વરૂપનું જેને જ્ઞાન નથી એવા અનાત્મજ્ઞો ભલે ક્ષુદ્રસત્ત્વવિલસિતરૂપ અપવાદનું આલંબન ગ્રહે, પણ તે તણખલા જેવા અપુષ્ટ આલંબનથી તેઓ સંસારસરિ-

તાના સ્રોતમાંથી રૂપતા બચે નહિં. એટલે એવા આલંબનનું અંગીકરણ મિથ્યા છે, એમ સર્વથા પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે.

“ વચન નિરપેક્ષ વ્યવહાર જુઠો કહ્યો, વચન સાપેક્ષ વ્યવહાર સાચો;
વચન નિરપેક્ષ વ્યવહાર સંસાર ફલ, સાંભળી આદરી કાંઠે રાચો...ધાર.”

શ્રી આનંદધનજી

જિનપ્રવચન અને અન્ય વચનની તુલનાત્મક સ્થિતિ વિચારો, ઉત્તમ નિદર્શનોમાં યત્ન કરવો, એમ શ્રેયોમાર્ગ દર્શાવે છે—

નિરૂપણીયં પ્રવચનગામ્ભીર્યં, વિલોકનીયા તન્ત્રાન્તરસ્થિતિઃ, દર્શનીયં તત્તોડસ્યાધિકત્વં, અપેક્ષિતવ્યો વ્યાપ્તીતરવિભાગઃ, યતિતવ્યમુત્તમનિદર્શનેષ્વિતિ શ્રેયોમાર્ગઃ ॥^{૧૧}

અર્થઃ—નિરૂપણીય છે પ્રવચનગામ્ભીર્ય, વિલોકનીય છે તન્ત્રાન્તર સ્થિતિ, દર્શનીય છે તેનાથી આનું અધિકત્વ, અપેક્ષિતવ્ય છે વ્યાપ્તિ-અવ્યાપ્તિ વિભાગ, યતિતવ્ય છે ઉત્તમ નિદર્શનોમાં,—એમ શ્રેયોમાર્ગ છે. ^{૧૧}

વિવેચન

“ઉદ્ભાવિવ સર્વસિન્ધવઃ સમુદીર્ણસ્ત્વયિ સર્વદૃષ્ટયઃ ।

ન ચ તાસુ ભવાનુદીક્ષ્યતે, પ્રવિભક્તાસુ સરિત્સ્વિવોદધિઃ ॥”

શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજી કૃત દ્વાત્રિંશત દ્વા. ૪

આમ અપુષ્ટ અપવાદનો નિષેધ કર્યો, તેની પુષ્ટિરૂપે અત્રે શાસ્ત્રકાર મહર્ષિએ સુંદર લલિત સુભાષિત સૂત્રો ઉપન્યસ્ત કર્યા છે : ‘નિરૂપણીયં પ્રવચનગામ્ભીર્યં ।’ ઈ. (૧) ‘પ્રવચનગામ્ભીર્યં નિરૂપણીય છે.’ જિનપ્રવચન ઉપરછલું કે કુદલક નથી, પ્રવચનગામ્ભીર્ય ને પણ સાગરવરગંભીર આશયવાળું છે, એમ આ પ્રવચનનું ગંભીર તન્ત્રાન્તર સ્થિતિ પાળું નિરૂપવા યોગ્ય છે. કારણ કે આ પ્રવચન ખરેખર ! ‘પ્રવચન’ —શ્રીમ બધા વચન કરતાં ચઢીયાતું એવું પ્રકૃષ્ટ વચન છે. જ્યાં સૂત્રોરૂપી અર્થગંભીર મધુર નિર્મલ જલ ભર્યા છે, સિદ્ધાન્તોરૂપી મોટા મોટા પ્રબળ તરંગો જ્યાં ઉછળી રહ્યા છે, યુક્તિઓરૂપી સરસ સરિતાઓનું જે સંગમસ્થાન છે, મહા-

પંજિકા—દર્શનીયં તત્તોડસ્યાધિકત્વમ્—તેનાથી આનું અધિકત્વ દર્શનીય છે; દર્શનીય—દર્શનીય, દર્શાવવા યોગ્ય છે પરોને, વા સ્વયં દૃષ્ટવ્ય—દેખવા યોગ્ય છે. તતઃ—તેનાથી, તન્ત્રાન્તર સ્થિતિ કરતાં, અસ્ય—આનું, પ્રકૃત તન્ત્રનું, અધિકત્વ—અધિકપણું, અધિક ભાવ,—કપ આદિથી શુદ્ધ જીવાદિ તરવના અભિધાયકપણાને લીધે. વ્યાપ્તીતરવિભાગઃ—વ્યાપ્તિ, આનો સર્વતન્ત્રાનુગમ,—સર્વ નયમતાનુ-રોધિપણાને લીધે; અને ઇતર, અવ્યાપ્ત તન્ત્રાન્તરોની,—એકનયરૂપપણાને લીધે; તે વ્યાપ્તીતરે—વ્યાપ્તિ અને ઇતર, તયોઃ—તે બન્નેનો, વિભાગઃ—વિશેષ, અને અહીં ઇતરા શબ્દનો પુંવહભાવ છે, “વૃત્તિમાત્રે સર્વાદીનાં પુંવહભાવઃ” વૃત્તિમાત્રમાં સર્વ આદિનો પુંવહભાવ (હોય) એ વચનથી. ઉત્તમનિદર્શનેષુ—આજ્ઞાનુસાર પ્રજ્ઞ મહાપુરુષ દૃષ્ટાન્તોમાં.

મતિવંતોની મતિ પણ જેનો તાગ લાવી શકતી નથી, અને જ્યાં ગુણગણરૂપ રત્નો દેખીને ચિત્ત પ્રસક્ત થઈ જાય છે, એવા આ પરમ ગંભીર શ્રુતસમુદ્રને વર્ણવવા કોણ સમર્થ છે? ઇત્યાદિ પ્રકારે આ પ્રવચનનું ગાંભીર્ય વિચારવા યોગ્ય છે.

સૂત્રો જેમાં અમલ જલ છે અર્થ ગંભીર મીઠાં,
સિદ્ધાન્તોના પ્રખળ ઉછળે જ્યાં તરંગો ગરીઠા;
દેખીને જ્યાં ગુણગણમણિ ચિત્ત થાયે પ્રસક્ત,
ચારુ એવો શ્રુત જલનિધિ વર્ણવવા કોણ શક્ત?—પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા (સ્વરચિત)

તથા—(૨) ‘તન્ત્રાન્તર સ્થિતિ વિલોકનીય છે,’ અન્ય તંત્રનું—વચનનું તેવું ગંભીરપણું નથી એમ અન્ય તંત્રની સ્થિતિ વિલોકવા યોગ્ય છે. કારણ કે ઉપરછલા કુદ્દલક ભાવવાળા વચનો જ્યાં હિંસાદિ દોષથી દૂષિત હોઈ ખારા જલ સમા છે, એકાન્તવાદથી દૂષિત અપસિદ્ધાન્તોરૂપ ઉલ્લસતા કલ્પનાતરંગો જ્યાં ક્ષુદ્ર તરંગો જેવા છે, યુક્તિસરવાણીનો પણ જ્યાં પ્રવેશ પણ સંભવતો નથી, અલ્પમતિવંતો પણ ‘આમાં તે શું છે?’ એમ જેનો તાગ લાવી શકે છે, અને જ્યાં હિંસા-કષાયાદિ પોષક દુર્વિધાનોરૂપ કાંકરા દેખી ચિત્ત અપ્રસન્ન થાય છે, એવા આ ક્ષુદ્ર સામાન્ય જલાશયો જેવા તન્ત્રાન્તરોની લૌકિક માર્ગપ્રરૂપણાદિ સ્થિતિ અવલોકવા યોગ્ય છે.

તથા—(૩) ‘તેનાથી આનું અધિકત્વ દર્શનીય છે.’—તન્ત્રાન્તરથી—અન્ય દર્શનોથી આ જિનપ્રવચનનું અધિકપણું (Supremacy) કષ-છેદ-તાપથી શુદ્ધ તત્ત્વના પ્રકાશકપણા વડે કરીને કેવી રીતે છે તે સ્વયં દેખવા યોગ્ય છે ને બીજાઓને જિનપ્રવચનનું દેખાડવા યોગ્ય છે. જેમકે—કયાં કેવલ શુદ્ધ આત્માર્થપ્રધાન લોકોત્તર અધિકપણું માર્ગપ્રરૂપક આ સાગરવરગંભીર જિનપ્રવચન? ને કયાં જનમન-રંજનપ્રધાન લૌકિક માર્ગપ્રરૂપક ક્ષુદ્ર જલાશયો સમા અન્ય વચન? જલાશયોનું જલ ઉપરની સપાટી (Surface) જોતાં લલે સમાન લાગે, પણ તેના ઊંડાણની (Depth) અંજર તો જેમ જેમ તેમાં ઊંડા ઉતરીએ તેમ તેમ જ પડે છે. તેમ ઉપર ઉપરથી જોતાં તન્ત્રાન્તર વચન લલે જિનપ્રવચન સમાન લાગે, પણ તેના ગાંભીર્યનો અનુભવ તો જેમ જેમ મધ્યસ્થ ભાવે કષ-છેદ-તાપ પરીક્ષાથી તે તે દર્શનના તત્ત્વનું અવગાહન કરીએ તેમ તેમજ થાય છે.

“બાકીના સઘળા ધર્મમતોના વિચાર જિનપ્રણીત વચનામૃત સિંધુ આગળ એક બિન્દુરૂપ પણ નથી. XXX એક દેહમાં બે આત્મા નથી; તેમ આખી સૃષ્ટિમાં બે જૈન એટલે જૈનની તુલ્ય બીજું દર્શન નથી. આમ કહેવાનું કારણ શું? તો માત્ર તેની પરિપૂર્ણતા, નિરાગતા, સત્યતા અને જગદ્દિતૈષિતા.”—

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પ્રણીત શ્રી મોક્ષમાળા (બાલાવબોધ) પાઠ ૯૫.

તથા—(૪) ‘વ્યાપ્તિ-અવ્યાપ્તિ વિભાગ અપેક્ષિતવ્ય છે,’ અપેક્ષવા યોગ્ય છે. અને આમ સર્વનયમાં વ્યાપકપણાથી તાપશુદ્ધિને લીધે જિનપ્રવચનનું સર્વ તન્ત્રાન્તરોમાં

વ્યાપકપણું છે, પણ એકન્યાતુસારિ તન્ત્રાન્તરેતુ જિનપ્રવચનમાં જિનપ્રવચનનું વ્યાપકપણું નથી,—એમ જિનદર્શનની વ્યાપ્તિ (Pervasion) અને વ્યાપકપણું, ઇતર દર્શનોની અવ્યાપ્તિનો (non-pervasion) વિભાગ-વિશેષ ઇતરેતું નહિં બેંચણું (Distinguishing division) અપેક્ષવા યોગ્ય છે. કારણ કે જિનદર્શનનું સર્વદર્શનવ્યાપકપણું તેના સ્વાદ્વાદર્શીપણાને લઈને છે. એટલે યથાયોગ્ય નયવિભાગ પ્રમાણે તે તે દર્શન પોતપોતાના નયની અપેક્ષાએ કથંચિત્-કોઈ અપેક્ષાએ સાચા છે એમ ‘સ્વાત્’ પદનો ન્યાસ કરીને તે સમાધાન-સમન્વય (Reconciliation) કરે છે. આમ જિનદર્શન સર્વ દર્શનોમાં વ્યાપક (all-pervading) થાય છે ને સર્વ દર્શનો જિનદર્શનના અંગભૂત બને છે. પણ અન્ય દર્શનો એકાન્તવાદના આશ્લેષ રૂપે રૂપિત હોવાથી એકદેશીય હોઈ સર્વ દેશીય જિનદર્શનમાં વ્યાપક થઈ શકતા નથી. સાગરમાં સર્વ સરિતાઓ સમાય છે, પણ સરિતામાં સાગર સમાતો નથી; તેમ જિનદર્શન-સાગરમાં સર્વદર્શન-સરિતાઓ સમાય છે, પણ સર્વદર્શન-સરિતામાં જિનદર્શન-સાગર સમાતો નથી. આમ સર્વ દર્શનોને પોતાના વિશાલ પદમાં સમાવવાને જિનદર્શન સમર્થ છે, કારણ કે સર્વથા સર્વત્ર નિરાશ્રયી એવી સર્વસમન્વયકારી પરમ ઉદાર અનેકાન્ત દૃષ્ટિને ઉપદેશતા જિન ભગવાનના ઉપદેશની રચના ત્રણે કાળમાં એવી પરમોત્તમ છે કે તેમાં સર્વ મતદર્શન હળીમળીને પોતપોતાની સંભાળ કરતા રહે છે.

“જિનવરમાં દર્શન સઘળાં છે, દર્શન જિનવર ભજતા રે...

સાગરમાં સઘળી તટિની સહી, તટિની સાગર ભજતા રે...

પડ દરિસણુ જિનઅંગ ભણીજે.” શ્રી આનંદધનજી

“રચના જિન ઉપદેશકી, પરમોત્તમ તિતુ કાળ;

ઇતમેં સખ મત રહત હે, કરતેં નિજ સંભાળ.” શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

તથા-(પ) ‘ઉત્તમ નિદર્શનોમાં ચતિતવ્ય છે,’—ચત્ન કરવા યોગ્ય છે. આમ આ બધા વિચાર કરી, ઉંચા જોણુ રાખી, ચઢતા પરિણામની ધારાએ ચઢવા ઉંચા દાખલા લેવા યોગ્ય છે, એમ સમજી, લોકોત્તર પ્રકારે યથાસૂત્ર આદર્શ ક્રિયા ઉંચા દાખલા લઈ કરનારા સંત જનોના ઉત્તમ નિદર્શનોમાં—ઉદાહરણોમાં ચત્ન કરવા પ્રવર્તીવું યોગ્ય છે,—કે જેથી કરીને મુક્તિપથને વિષે પોતાના આત્માની યાત્રા ઊર્ધ્વાગમી થાય. ‘એમ શ્રેયોમાર્ગ છે,’—એમ ઉક્ત પ્રકારે કલ્યાણ-માર્ગ છે, મોક્ષરૂપ શ્રેય-કલ્યાણ પામવાનો રસ્તો છે.

સદ્વિધાના યુધપ્રિય જ એ શુભ્ર સંસ્કાર ઝીલી,
પૂર્ણેન્દુવત્ સકલ સુકલા પૂર્ણ ભાવે ય ખીલી;
આત્માર્થી હે ! વિજય વરજે ધર્મ ને મોક્ષકામી !
યાત્રા ત્હારી મુગતિપથમાં હે સદા ઊર્ધ્વાગમી !

—સ્વરચિત (પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા).

“ઉત્તમ ગુણ અનુરાગથી....સાહે. લહીએ ઉત્તમ કામ રે....ગુણ.

ઉત્તમ નિજ મહિમા વધે....સાહે. દીપે ઉત્તમ ધામ રે....ગુણ.” શ્રીયશોવિજયજી

“ઉત્તમ સંગે રે ઉત્તમતા વધે, સધે આનંદ અનંતોજી મેમિ.” શ્રી દેવચંદ્રજી.

૫

શ્રેયોમાર્ગના અધિકારી અપુનર્બન્ધકાદિ મુમુક્ષુઓઃ ભવાભિનંદી અનધિકારી

આ શ્રેયોમાર્ગ અપુનર્બન્ધકાદિનો વ્યવસ્થિત છે, અન્યનો અહીં અનધિકાર જ છે, એમ ૨૫૯ પ્રકારે છે—

વ્યવસ્થિતઆયં મહાપુરુષાણાં ક્ષીણપ્રાયકર્મ્મણાં વિશુદ્ધાશયાનાં મવાવહુમાનિનાં અપુનર્બન્ધકાદીનામિતિ । અન્યેષાં પુનરિદ્ધાનધિકાર પથ, શુદ્ધદેશનાડનર્દેવાત્ ॥^{૧૨}

અર્થ:—અને આ (શ્રેયોમાર્ગ) મહાપુરુષ, ક્ષીણપ્રાય કર્મવાળા, વિશુદ્ધઆશયી, ભવઅપહુમાની, એવા અપુનર્બન્ધકાદિનો વ્યવસ્થિત છે; અન્યનો પુનઃ અહીં અનધિકાર જ છે,—શુદ્ધ દેશનાના અનર્હપણાને (અયોગ્યપણાને) લીધે.^{૧૨}

વિવેચન

“કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ;

ભવે ખેદ પ્રાણી દયા, ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ.

દશા ન એવી જ્યાં લગી, જીવ લહે નહિં જોગ;

મોક્ષમાર્ગ પામે નહિં, મટે ન અંતર રોગ.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અત્રે કેઈ એમ શંકા કરે કે—વારુ, આત્માર્થજી! આપ તો આદર્શવાદી (Idealistic) હોઈ, આપશ્રીએ આવી પ્રવચનગાંભીર્યનિરૂપણ આદિ ઉચ્ચ કક્ષાની આદર્શવાદી વાત કહી શ્રેયોમાર્ગનો નિર્દેશ કર્યો. પરંતુ વાસ્તવવાદી (Realistic) દૃષ્ટિએ જોતાં આપની આ શ્રેયોમાર્ગની વાત તો ‘તક્ષક ક્ષિણિધરના ચૂડામણિને ગ્રહવા જેવી’ અશક્ય અનુષ્ઠાનરૂપ લાગે છે.

આ શંકાને નિર્મૂલ કરતાં ભાવિતાત્મા મહર્ષિ શાસ્ત્રકાર વદે છે—મહાનુભાવ ! તમારી શંકા અસ્થાને છે. આ શ્રેયોમાર્ગ તો મહાપુરુષ—અપુનર્બન્ધકાદિનો વ્યવસ્થિત જ છે.

પણિકા—આ પ્રવચનગાંભીર્યનિરૂપણાદિ ઉત્તર્ગ—અપવાદ સ્વરૂપ પરિચાન હેતુ શ્રેયોમાર્ગ ભલે હો, પરંતુ જ્વરહર તક્ષકના (નાગના) ચૂડારત્ન અલંકારના ઉપદેશવત્ (તે) અચક્ય અનુષ્ઠાન થશે એમ આશંકીને કહું—વ્યવસ્થિતત્ત્વ ઇત્યાદિ.

વ્યવસ્થિતત્ત્વ—અને વ્યવસ્થિત, અને સ્વયમેવ પ્રતિષ્ઠિત,—અપુનર્બન્ધકાદિ મહાપુરુષોથી અનુષ્ઠિતપણાને લીધે.

આ શ્રેયોમાર્ગ અપુનર્બન્ધકાદિનો વ્યવસ્થિત
અપુનર્બન્ધકાદિનો વ્યવસ્થિત

વ્યવસ્થિતશ્રાવ્ય મહાપુરુષાણાં—અપુનર્બન્ધકાદિનામ્. આ X અપુનર્બન્ધકાદિ કેવા છે ? — (૧) મહા ધર્મપુરુષાર્થપણાને લીધે તે મહાસત્ત્વવંત ‘મહાપુરુષો’ હોય છે. (૨) એટલા માટે જ આત્મપુરુષાર્થ વહે કરીને અંતઃકોટાકોટિ સાગરોપમ જેટલી કર્મસ્થિતિ શેષ હોઈ, કર્મ લગભગ ક્ષીણ કરી નાંખ્યા હોવાથી તેઓ ‘ક્ષીણપ્રાય કર્મવાળા’ હોય છે. (૩) આમ કર્મમલ ઘણો ક્ષીણ થયો હોઈ, તેઓના ચિત્ત-આશયની અત્યંત શુદ્ધિ થઈ હોવાથી તેઓ ‘વિશુદ્ધ આશયી’ હોય છે. (૪) અને આમ આશયવિશુદ્ધિને લીધે તેઓનું સંસાર પ્રત્યેનું બહુમાન ઉતરી ગયું હોવાથી, ભવાભિનંદિપણું મટી ગયું હોવાથી તેઓ ‘ભવ અબહુમાની’ હોય છે. આવા લક્ષણસંપન્ન ખરેખરા સુસુક્ષ્મ-ભવમંધનથી છૂટવાની નિર્દોભ અંતરંગ ઇચ્છાવાળા જે છે, તે અપુનર્બન્ધકાદિનો જ આ શ્રેયરૂપ મોક્ષમાર્ગ વ્યવસ્થિત (Well-established) છે. અત્રે આદિ શબ્દથી એના કરતાં ઉંચી દશાવાળા સમ્યગ્દષ્ટિ, ચારિત્રી આદિ સમજવા; એટલે અપુનર્બન્ધક જેમાં આદિ છે તે અપુનર્બન્ધકાદિ. અર્થાત્ અપુનર્બન્ધક દશાવાળો જ મોક્ષમાર્ગનો પ્રાથમિકમાં પ્રાથમિક અધિકારી હોઈ, અપુનર્બન્ધકથી માંડીને જ આ મોક્ષમાર્ગના અધિકારની શરૂઆત થાય છે; અને પછી તો સમ્યગ્દષ્ટિ આદિ દશામાં તો તે અધિકાર ઉત્તરોત્તર વધતો જાય છે. તાત્પર્ય કે—જેને કષાયની ઉપશાંતતા થઈ છે, માત્ર મોક્ષ શિવાય બીજી અભિલાષા જેને વર્ત્તતી નથી, ભવ પ્રત્યે જેને અંતરંગ વૈરાગ્ય ઉપજ્યો છે અને સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે જેને અનુકંપા વર્ત્તે છે, એવા સાચા આત્માથી, —અપુનર્બન્ધકાદિ દશાવાળા સાચા સુસુક્ષ્મ જોગીજનો જ આ શ્રેયરૂપ મોક્ષમાર્ગના યોગ્ય અધિકારી છે.

“અપુનર્બન્ધકથી માંડીને, જાવ ચરમ ગુણકાણ;

ભાવ અપેક્ષાયે જિન આણા, મારગ ભાષે જાણ.”—શ્રી યશોવિજયજી કૃત. સા. ત્ર. ગા. સ્ત.

પણ અન્યેનો સકૃદ્બન્ધકાદિનો તો અહીં મોક્ષમાર્ગમાં અનધિકાર જ છે. ‘અન્યેષાં પુનરિદાનધિકાર પત્ત’, અર્થાત્ ઉક્ત લક્ષણથી વિપરીત લક્ષણવાળા એવા હીનસત્ત્વ, ભારેકર્મી,

મલિનઆશયી અને ભવબહુમાની (ભવાભિનંદી) જીવો આ

અન્યોનો અહીં મોક્ષમાર્ગના પ્રાથમિકમાં પ્રાથમિક અધિકારી પણ નથી. કારણ કે

અનધિકાર જ: સંસાર ભલો છે, રૂઝો છે, એમ સંસારથી રાચનારા, ભવને

શુદ્ધદેશના અયોગ્યપણું અભિનંદનારા એવા ભવાભિનંદી જીવો આ મોક્ષમાર્ગ પામવા ધારે તોપણ પામી શકે નહિ. ભવમંધનથી છૂટવા માગતો હોય તે જ

X અપુનર્બન્ધક લક્ષણ—

મવાભિનન્દિદોષાણાં પ્રતિપક્ષગુણૈર્યુતઃ ।

વર્ધમાનગુણપ્રાયો અપુનર્બન્ધકો મતઃ ॥ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ કૃત યોગબિન્દુ. ૧૭૮

“પાવં ન તિવ્વભાવા કુણ્ઠ જ બહુમણઈ મવં ઘોરં ।

ઉચ્ચિયદિયં ચ સેવઈ સવ્વત્થવિ અપુનર્બન્ધોત્તિ ॥” શ્રી હરિભદ્રસૂરિ પ્રણીત પંચાશક.

અર્થાત્—જે પાપ તીવ્રભાવથી ન કરે, ધોર સંસારને ન બહુમાને, અને સર્વ ઉચિત સ્થિતિને સેવે. તે અપર્બન્ધક છે.

છૂટે, પણ સંજીવનીથી બંધાવા માગતો હોય તે કેમ છૂટી શકે? એટલે ખરેખર છૂટવા જ ન માગતા હોય અને જ્ઞેષ્ઠમાં માંખીની જેમ આસક્તિથી ભવમાં બંધાવા માંગતા હોય તે ભવાભિનંદી સકૃદ્બંધકાદિ દશાવાળા જીવો મોક્ષમાર્ગના અનધિકારી જ છે. કારણ કે તેઓનું શુદ્ધ દેશનાનું અનર્હપણું-અયોગ્યપણું છે, માટે; શુદ્ધદેશનાનર્હત્વાત્, અર્થાત્ શુદ્ધ દેશના ઝીલી શકવાનું કે જીવી શકવાનું તેમનામાં બીલકુલ સામર્થ્ય નથી, એટલે આ અનધિકારી જીવો શુદ્ધ દેશના શ્રવણ કરવાને સર્વથા નાલાયક છે.

શુદ્ધ દેશના હ્રુદ્સત્ત્વ મૃગયૂથને સંત્રાસન સિંહનાદ છે, એમ હરિભદ્રજી હરિગર્જના કરે છે—

શુદ્ધદેશના હિ હ્રુદ્સત્ત્વમૃગયૂથસંત્રાસનસિંહનાદઃ । ધ્રુવસ્તાવદતો બુદ્ધિમેદસ્તદનુ
સત્ત્વલેશચલનં કલ્પિતફલાભાવાપર્યા દીનતા, સ્વભ્યસ્તમહામોહવૃદ્ધિઃ, તતોઽધિકૃતક્રિયા-
ત્યાગકારી સંત્રાસઃ ॥^{૧૩}

અર્થઃ—શુદ્ધ દેશના ખરેખર! હ્રુદ્સત્ત્વવાળા મૃગયૂથને સંત્રાસન (સંત્રાસ ઉપજાવનાર) સિંહનાદ છે. આ થકી પ્રથમ તો ધ્રુવ બુદ્ધિભેદ, તે પછી સત્ત્વલેશનું ચલન, કલ્પિત ફલની અભાવઆપત્તિથી દીનતા, સ્વભ્યસ્ત (સારી પેઠે અભ્યાસેલ) મહામોહની વૃદ્ધિ, તેથી કરીને પછી અધિકૃત ક્રિયાનો ત્યાગકારી સંત્રાસ (હોય છે).^{૧૩}

વિવેચન

“હરિનો મારગ છે શૂન્યો, નહિં કાયરનું કામ જોને;

પરથમ પહેલું મસ્તક મૂકી, વળતી લેવું નામ જોને.”—શ્રી પ્રીતમ ભક્ત

આ ઉક્ત અનધિકારી ભવાભિનંદી જીવો શુદ્ધ દેશના શ્રવણ કરવા શા માટે અયોગ્ય છે? તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં હરિભદ્રજી હરિગર્જના કરે છે કે—શુદ્ધદેશના હિ હ્રુદ્સત્ત્વ-
મૃગયૂથસંત્રાસનસિંહનાદઃ ।’ આ જે શુદ્ધ દેશના છે તે હ્રુદ્સત્ત્વવાળા

શુદ્ધ દેશના મૃગયૂથને સંત્રાસ ઉપજાવનાર સિંહનાદ છે.’ એટલે આ થકી (૧) હ્રુદ્સત્ત્વ મૃગયૂથને પ્રથમ તો ‘ધ્રુવ બુદ્ધિભેદ’—ચેક્રસ બુદ્ધિભેદ ઉપજે છે. અર્થાત્ અધિકૃત સંત્રાસન સિંહનાદ ક્રિયામાં આસ્થા નથી અને હ્રુદ્સત્ત્વપણાથી શુદ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય નથી, એટલે ક્રિયા કરવાના તેના પરિણામ જ સચોડા છૂટી જાય છે.

(૨) એટલે પછી ‘સત્ત્વલેશચલન’ થાય છે; સત્ક્રિયા કરવાનો અદ્ય પણ ઉત્સાહ હોય

પંજિકા—ધ્રુવ ઈત્યાદિ. ધ્રુવ, નિશ્ચિત તાવત્ શબ્દ વક્ષ્યમાણ અનર્થક્રમ અર્થે છે. અતઃ—આ થકી, શુદ્ધ દેશના થકી, બુદ્ધિમેદો—બુદ્ધિભેદ,—યથાકથયિત્ (જેમ તેમ) કરાતી અધિકૃત ક્રિયામાં અનાસ્થાથી અને હ્રુદ્સત્ત્વનાથી શુદ્ધકરણના અસામર્થ્યથી કરણપરિણામનું વિષટન. તદનુ—તે પછી, તે બુદ્ધિભેદ થી ક્રમથી, સત્ત્વલેશચલન—સત્ત્વલેશનું ચલન, સુકૃતના ઉત્સાહલવનો બ્રંશ, કલ્પિત-ફલાભાવાપર્યા—કલ્પિત ફલના અભાવની આપત્તિથી, સ્વબુદ્ધિથી સંભાવિત ફલની—અયથાસ્થિતકરણે પણ ‘ન કિંચિત્’ (કંઈ નથી) એમ દેશનાકર્તાના વચનથી—અસત્ત્વ સંભાવનાથી, દીનતા—દીનતા, મૂલથી જ સુકૃતકરણ શક્તિશૂન્ય, સ્વભ્યસ્તમહામોહવૃદ્ધિઃ—મહામોહ—મિથ્યાત્વમોહ તેથી પ્રતિભવ અભ્યાસથી સ્વભ્યસ્ત એવા મહામોહની વૃદ્ધિ—ઉપચય.

છે તે ડગી જાય છે. (૩) એટલે પછી આમાં કાંઈ નથી એમ દેશના કર્તાના વચનથી ‘કલ્પિત ફલની અભાવ આપત્તિથી દીનતા’ ઉપજે છે; પોતે કલ્પેલા ફલના અભાવ પ્રસંગથી ક્રિયા કરવાની શક્તિનો જ સચોટો ક્ષય થવારૂપ લાચારી ઉપજે છે. (૪) એટલે ચિરકાળથી સારી પેઠે અભ્યાસેલ-‘સ્વલ્પસ્ત મહામોહની વૃદ્ધિ’ થાય છે. (૫) એટલે પછી પ્રસ્તુત ક્રિયા સર્વથા છોડી દેવારૂપ ‘સંત્રાસ’ ઉપજે છે. આમ અનુક્રમે અનર્થપરંપરા નીપજે છે. માટે હુદ્રસત્ત્વવાળા અનધિકારી જીવો શુદ્ધ દેશનાને અપાત્ર જ છે.

શાસ્ત્રમાં ત્રણ પ્રકારની સભા-શ્રોતાપરિષદ્ કહી છે. તે પ્રમાણે શ્રોતાના ગુણ-અવગુણ તપાસીને ઉપદેશ દેવાની શાસ્ત્રકારોની શૈલી છે. અપાત્ર શ્રોતાને તેને અયોગ્ય એવી ઉપદેશવાર્તા કરવામાં આવે તો ઉલટી અનર્થકારક થઈ પડે છે, કારણ કે તે તેને ઝીલી શકવાને સમર્થ નથી અને ઊંધા અનર્થકારક અર્થમાં લઈ જાય છે. આ શ્રોતાના પ્રકારનું સ્વરૂપ શ્રી નંદીસૂત્રથી જાણવા યોગ્ય છે.

“સભા ત્રણ શ્રોતા ગુણ અવગુણ, નંદીસૂત્રે દીસેજી;
એ જાણી આ અર્થ યોગ્યને, દેખે સુગુણ જગીશેજી.
શુદ્ધ ભાવ એ તેહને કહિએ, જેહથું અંતર ભાંજેજી;
જેહથું ચિત્ત પટંતર હોવે, તેહથું શુદ્ધ ન છાંજેજી.
યોગ્ય અયોગ્ય વિભાગ અલહતો, કરશે મોટી વાતોજી;
ખમશે તે પંડિત પરષદમાં, મુદ્ધિ પ્રહાર ને લાતોજી.”

શ્રી યશોવિજયજીકૃત યોગદૃષ્ટિસંજ્ઞાય.

તેમાં જે મૃગપરિષદ્ જેવા હીનસત્ત્વ શ્રોતાજનો છે તે, સિંહનાદ સાંભળી મૃગલાંના ટોળાની જેમ, સિંહનાદ જેવી ચોકખીચટ નગ્નસત્યરૂપ વીરવાણી સાંભળી ત્રાસે છે! ને ભડકીને ભાગે છે! એટલે ગતાનુગતિક ગાકરીઆ ટોળા જેવા ફઠ ને મૂઠ

સાચા વીરપુત્ર
હરિભદ્રજીની
વીરવાણી

મૃગલાં જેવા હીનસત્ત્વ જીવો આ સત્ય તત્ત્વવાર્તા કેમ ઝીલી શકે?
આ મહર્ષિ હરિભદ્રજી જેવા સાચા વીરપુત્રની સિંહનાદ જેવી
વીરવાણી શ્રવણ કરવાને કેમ યોગ્ય હોય? કારણ કે અહીં તો
તથાભાવરૂપ અપુનર્બન્ધકાદિ દશાવાળી ‘નગદનારાયણ’ની વાત છે,

તથારૂપ અધ્યાત્મપરિણતિમય ભાવક્રિયા તત્ત્વસમજૂપૂર્વક કરવાની વાત છે, નિષ્કામ શુદ્ધ ભક્તિરૂપ સાચા આત્મપુરુષાર્થથી કર્મક્ષય કરી આશયશુદ્ધિ કરવાની વાત છે, ભવાભિનંદી-પણું ત્યજી સાચું મુમુક્ષુપણું ભજવાની વાત છે, માનાર્થ વિષયન છોડી આત્માર્થ અમૃતપાન કરવાની વાત છે, પ્રથમ અહંકારરૂપ માયું મૂકીને નિષ્કપટ આત્માર્થજીવણ પ્રભુતું નામ લેવાની વાત છે. આવો આ ‘હરિ’નો-કર્મને હરનારા વીર પ્રભુનો માર્ગ શૂરાનો માર્ગ છે, એમાં કાયરનું કામ નથી. એમ આ હરિભદ્રની હરિગર્જના પોકારે છે —ત્રાડ પાડે છે.

ભવાભિનંદી અનધિકારીઓને અનાદત કરી, અધિકારીઓને અધિકૃત કરી, પ્રસ્તુત વિષય કહીએ છીએ, એમ ઉપસંહાર કરે છે—

ભવાભિનન્દિનાં સ્વાનુભવસિદ્ધમપ્યસિદ્ધમેતદ્, અચિન્ત્યમોહસામર્થ્યાદિતિ, ન ચસ્ત્વેતાનધિકૃત્ય વિદુષા શાસ્ત્રસદ્ભાવઃ પ્રતિપાદનીયો, દોષભાવાદિતિ ॥

ઉક્તં ચ—

“અપ્રશાન્તમતૌ શાસ્ત્રસદ્ભાવપ્રતિપાદનમ્ ।

દોષાયાભિનવોદીર્ણે, શમનીયમિવ જ્વરે ॥” ×

હિતિ કૃતં વિસ્તરેણ । અધિકારિણ પવાધિકૃત્ય પુરોદિતાન્ અપક્ષપાતત પવ નિરસ્યેતરાન્ પ્રસ્તુતમભિધીયત હિતિ ॥^{૧૩}

અર્થઃ—ભવાભિનંદીઓને આ સ્વાનુભવસિદ્ધ છતાં અસિદ્ધ છે,—અચિન્ત્ય મોહસામર્થ્યને લીધે. એટલા માટે અરેખર! એઓને અધિકૃત કરી (આશ્રી) વિદ્વાને શાસ્ત્રસદ્ભાવ પ્રતિપાદન કરવા ચોગ્ય નથી,—દોષભાવને લીધે. કહ્યું છે કે—

“અપ્રશાન્તમતિયંત પ્રત્યે શાસ્ત્રના સદ્ભાવનું પ્રતિપાદન દોષાર્થે હોય છે,—અભિનવ ઉદીર્ણ જ્વરમાં શમન કરનારા ઔષધની જેમ.

એટલે વિસ્તારથી સર્થુ! પૂર્વોક્ત અધિકારીઓને જ અધિકૃત કરી, અપક્ષપાતથી જ ઇતરોને (ખીબાઓને) નિરસ્ત કરી, પ્રસ્તુત કહેવામાં આવે છે:—^{૧૪}

વિવેચન

“મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે, કરી વૃત્તિ અખંડ સન્મુખ....મૂળ મારગ.

નોંધ પૂનાદિની જો કામના રે, નોંધ બહાણું અંતર ભવ દુઃખ....મૂળ મારગ.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આ જે સિંહનાદથી મૃગયૂથસંત્રાસન આદિ વસ્તુ કહી તે ‘ભવાભિનંદીઓને સ્વાનુભવસિદ્ધ’ છે, છતાં મહદ્ આશ્ચર્ય છે કે ‘અચિન્ત્ય મોહસામર્થ્યને લીધે અસિદ્ધ’ છે! ‘અસિદ્ધમેતદ્, અચિન્ત્યમોહસામર્થ્યાત્.’ અર્થાત્ ભવને અભિનંદનારા આ ભવાભિનંદીઓ અને ભવાભિનંદી જીવો મોહમાં એટલા બધા ડૂબેલા છે, કે તેઓ તે તે અચિન્ત્ય મોહસામર્થ્ય અનર્થપરંપરા સ્વાનુભવથી બાણતા છતાં બાણે ન બાણતા હોય એમ ભવાભિનંદીપણું ત્યજતા નથી અને મોક્ષમાર્ગ પરસ્ત્રે મૃગ જેવું હીનસત્ત્વ કાયરપણું ભજે છે! એ અરેખર! મહામોહનું જ વિલસિત છે!

સંસાર જેને મીઠો લાગે છે એવા સંસારથી રાચનારા આ ભવાભિનંદીનું લક્ષણ શ્રી યોગદદિસમુચ્ચયમાં આ કહ્યું છે—‘શુદ્ધ, લાભરતિ, દીન, મત્સરવંત, ભયવાળો, શઠ, અજ્ઞાની એવો ભવાભિનંદી નિષ્કુળ આરંભથી સંયુક્ત એવો હોય ભવાભિનંદી લક્ષણ છે.’ અર્થાત્ તે શુદ્ધ એટલે કૃપણ, પામર, તુચ્છ હોય છે; કારણ કે તુચ્છ—પામર સાંસારિક વિષયોને તે બહુમાનનારો હોઈ, તેના

× લોકતત્ત્વનિર્ણય (હરિભક્ષરિ કૃત) શ્લો. ૭

આદર્શો ને વિચારણાઓ પણ તુચ્છ, પામર, કંબુસ જેવા અનુદાર ને છીંછરા હોય છે. તે લાભરતિ-લોભી-લાલચુ હોય છે, અને આવા લોભી-લાલચુ હોવાથી તે ચાંચાશીલ, ચાચના કરવાના સ્વભાવવાળો, માગણુ વૃત્તિવાળો, વિષયનો ભીખારી હોય છે. તે દીન-સદાય અકલ્પ્ય ભુદર્શી હંમેશાં ભૂંડું જ દેખનારો (Pessimistic) નિરાશાવાદી જ હોય છે. તે મત્સરવંત-અદેખો હોય છે, એટલે તે પરની ગુણસંપત્તિ પ્રત્યે દ્વેષવાળો, પુણ્યદ્વેષી, ગુણદ્વેષી હોય છે, પારકાનું ભણું દેખી કે પારકાનો ગુણ દેખી તેને મનમાં બળતરા થાય છે, આગ ભેડે છે. તે ભયવાન હોય છે, સદા ભયાકુલ-ભયથી ફરફડતો રહ્યા કરે છે. તે શઠ-માયાવી, કપટી, દાંભિક હોય છે. તે અજ્ઞ-અજ્ઞાની મૂર્ખ સારાસારના ભાન વિનાનો હોય છે.

“શુદ્ધો લાભરતિર્દીનો મત્સરી ભયવાન શઠઃ ।

અજ્ઞો ભવાલિનંદી સ્યાન્નિષ્કલારમ્ભસંગતઃ ॥” શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, ૭૬

“લોભી કૃપણ દયામણોળ, માયી મચ્છર ઠાણ;

લવાલિનંદી ભય ભયોળ, અફલ આરંભ અચાણ. ” શ્રી યોગદષ્ટિ સજ્જાય

અને આવા લક્ષણવાળો હોઈ તે નિષ્કલારંભી હોય છે; અર્થાત્ અતત્વાલિનિવેશને લીધે તેનો મૂળ આરંભ જ ખોટો હોવાથી તેના સર્વ આરંભ-બધા મંડાણ નિષ્ફળ-અફળ બાય છે. કારણ કે તેનો બોધ ‘અસત્ પરિણામથી અનુવિદ્’—
અસત્ પરિણામ સંકળાયેલો-જોડાયેલો હોય છે, એટલે તે ‘વિષમિશ્રિત અન્ન’ની અનુવિદ્ બોધઃ જેમ નિયમથી ‘અસત્’ હોય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ ફલિત થાય કે લવાલિનંદી જીવ ભલે ગમે તેટલો પંડિત હોય, ગમે તેટલો દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાની હોય, ગમે તેવો આગમવેત્તા-આગમધર-શાસ્ત્રવિશ્વારુઢ કહેવાતો હોય, તોપણ તેના પરિણામ અસત્-મિથ્યા વાસનાથી વાસિત હોવાથી તેનો તે સર્વ બોધ ‘વાસિત બોધ આધાર’ હોઈ વાસ્તવિક રીતે અબોધ જ છે, અજ્ઞાન જ છે; અને તેની અનંત દ્રવ્ય ક્રિયા પણ અક્રિયા વા વિક્રિયા જ છે. આમ ‘આંધળો વણે ને પાડો આવે’ તેની જેમ લવાલિનંદીનું સર્વ જ્ઞાન નિષ્ફળ છે ને સર્વ ક્રિયા નિષ્ફળ છે, એટલું જ નહિં પણ તેની સર્વ યોગક્રિયા પણ પરમાર્થથી તેવી જ નિષ્ફળ હોય છે. કારણ કે તેની મતિના યોગ વિષયવિકારયુક્ત દુર્વાસનામય છે, અંતરંગ પરિણુતિ-વૃત્તિ વિભાવમાં રાથી રહી છે, પરિણામની વિષમતા વર્તે છે, એટલે વિષમિશ્રિત અન્નની જેમ તેને યોગ પણ ‘અયોગ’ થઈ પડે છે, એટલે જ લવાલિનંદીના બધા મંડાણ નિષ્ફળ હોવાથી તેને ‘નિષ્કલારંભી’ કહ્યો છે તે યથાર્થ છે.

“વિષય વિકાર સહિત જે, રહ્યા મતિના યોગ;

પરિણામની વિષમતા, તેને યોગ અયોગ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

* દિવ્યસત્પરિણામાનુવિક્ષો બોધો ન સુંદરઃ ।

તત્સંગાદેવ નિયમાદ્વિષસંપૃક્તકાન્નવત્ ॥” શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, ૭૭

“ દ્રવ્ય ક્રિયા સાધન વિધિ યાચી, જે જિન આગમ વાંચી;
પરિણતિ વૃત્તિ વિભાવે રાચી, તિણે નવિ થાયે સાચી. ”-શ્રી દેવચંદ્રજી.

“ આગેકો હુંકત ધાય પીછે બછરા ચરાય, જૈસે દગહીન નર જેવરી વટતુ હૈ;
તૈસે મૂઠ ચેતન સુકૃત કરતૂતિ કરી, શેવત હસત ફલ ખોવત ખટતુ હૈ. ”

-શ્રી ખનારસીદાસજી.

વળી યોગબિન્દુમાં કહ્યું છે તેમ લવાભિનંદી જીવ માનાર્થનો-લોકેષણનો ભૂખ્યો હોઈ ‘લોકપંક્તિ’માં * -લોકની પંગતમાં ખેસનારો હોય છે, અર્થાત્ લોકારાધન હેતુએ-લોકને રીઝવવા ખાતર મલિન અંતરાત્માથી સત્ક્રિયા કરે છે, અને લોકપંગતમાં ખેસનારો તેથી તે એને મહાઅનર્થકર-દુરંત ફલદાયી થઈ પડે છે; કારણ કે લવાભિનંદી જગતને રૂડું દેખાડી ધર્મીમાં ખપવા ખાતર લવાભિનંદી જીવ, આત્માર્થેજ કરવા યોગ્ય એવી ધર્મક્રિયાનો પણ માનાર્થે ઉપયોગ કરે છે, અને તુચ્છ એવા લૌકિક માન-પૂજા-સત્કારાદિ ખાતર મહત્ એવી તે ધર્મક્રિયાનું લીલામ કરવા જેવો હીન ઉપયોગ કરે છે, અને આમ તેનું ખુલ્લું અપમાન કરી દોર આશાતના કરે છે. આવી લોકેષણરૂપ લોકપંક્તિ અને લોકોત્તર એવું આત્મકલ્યાણ બેને કદી મળતી પણ આવે નહિ. અને પરમાર્થ વિચારીએ તો લોકોત્તર કલ્યાણરૂપ આત્માર્થ પાસે લોકેષણરૂપ માનાર્થનું મૂલ્ય બે બદામનું પણ નથી. છતાં મહદ્ આશ્ચર્ય છે કે એક લવના તુચ્છ કલ્પિત લાલની ખાતર અનંત લવનું દુઃખ બહાલું ગણી ‘લવાભિનંદી’ પોતાના નામને સાર્થક કરે છે ! એ જ પ્રકારે અંતરમાં જેને લોગાદિની ને પૂજાદિની કામના બળ્યા કરે છે, છતાં મુખેથી જે જ્ઞાનની ને ‘અનાસક્ત’ યોગની ‘વાતો’ કરે છે, તે સદ્ધ્યોગરહિત વિદ્વાનોની-પંડિતમન્યોની પણ એ જ દશા છે ! યોગબિન્દુમાં શ્રી હરિ-ભદ્રસૂરિજીએ કહ્યું છે તેમ મૂઠજનોનો જેમ પુત્ર-દારાદિ સંસાર છે, તેમ સદ્ધ્યોગરહિત વિદ્વાનોનો × ‘શાસ્ત્રસંસાર’ છે ! આમ મૂઠ હોય કે વિદ્વાન હોય, જેને અંતરમાં લવ-દુઃખ બહાલું હોય અને પૂજાદિની કામના અંતરમાં વર્ત્યા કરતી હોય, એવો લવાભિનંદી જીવ મોક્ષના આ મૂળમાર્ગના શ્રવણનો પણ અધિકારી કેમ હોય ?

“જગતને રૂડું દેખાડવા અનંતવાર પ્રયત્ન કર્યું; તેથી રૂડું થયું નથી. કેમકે પરિબ્રમણ અને પરિબ્રમણના હેતુઓ હજી પ્રત્યક્ષ રહ્યા છે. એક લવ બે આત્માનું રૂડું

* “લોકારાધનહેતોર્થા મલિનેનાન્તરાત્મના ।

ક્રિયતે સત્ક્રિયા સાત્ર લોકપંક્તિરુદાહતા ॥

ભવાભિનન્દિનો લોકપંક્ત્યા ધર્મક્રિયામપિ ।

મહતો હીનદ્રષ્ટ્યોઽર્ધુરન્તાં તન્નિદો વિદુઃ ॥” યોગબિન્દુ

× “પુત્રદારાદિસંસારઃ પુંસાં સંમૂઢચેતસામ ।

વિદુષાં શાસ્ત્રસંસારઃ સદ્યોગરહિતાત્મનામ્ ॥”-યોગબિન્દુ.

થાય તેમ વ્યતીત કરવામાં જશે, તો અનંત ભવનું સાટું વળી રહેશે; એમ હું લઘુત્વ-ભાવે સમજ્યો છઉં; અને તેમ કરવામાં જ મારી પ્રવૃત્તિ છે.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અં. ૪૮

અને એટલા માટે જ આચાર્યજી અત્ર સખેદ વહે છે કે ખરેખર ! આ ભવાભિનંદી અનધિકારીઓને આશ્રીને તત્ત્વજ્ઞ વિદ્વાને શાસ્ત્રનો સદ્ભાવ પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય નથી, ન ચલ્લેતાનધિકૃત્ય વિદુષા શાસ્ત્રસદ્ભાવો પ્રતિપાદનીયો, કારણ ભવાભિનંદી કે તેથી તેને દોષ ઉપજે છે માટે. આ અંગે તેઓશ્રીએ અત્રે અનધિકારીનો અનાદર સ્વરચિત લોકતત્ત્વનિર્ણયનું સુભાષિત ટાંક્યું છે કે—‘જેની મતિ પ્રશાંત થઈ નથી એવા પ્રત્યે શાસ્ત્રના સદ્ભાવનું પ્રતિપાદન કરવું તે દોષનું કારણ થાય છે,—જેમ તાજાં ઉભરી આવેલા તાવમાં શમન કરનાર ઔષધ દોષ કરે છે તેમ.’ એટલે વિસ્તરથી સચું ! સુજ વિચક્ષણ જનો આટલું કહ્યું છે તે પરથી થોડું કહ્યું ઝાઝું કરી જાણશે ! અમને અધિકારી જીવો પ્રત્યે રાગ નથી ને અનધિકારી જીવો પ્રત્યે દ્વેષ નથી, પણ સર્વ જીવો પ્રત્યે અમને સમભાવયુક્ત સદ્ભાવ છે, એટલે નિષ્પક્ષપાતપણે જ પૂર્વોક્ત અધિકારીઓને જ અધિકૃત કરી અને ઈતરને—અનધિકારીઓને અનાદત કરી, પ્રસ્તુત મન્થનો વિષય હવે કહીએ છીએ :—

૬.

વ્યાખ્યા અને સપ્ત વ્યાખ્યાંગ

હવે વ્યાખ્યા અને વ્યાખ્યાઅંગો દર્શાવવાનો ઉપક્રમ કરે છે—

અથાસ્ય વ્યાખ્યા —

તલ્લક્ષણં ચ સંહિતાદિ । યથોક્તમ્ —

“સંહિતા ચ પદં ચૈવ, પદાર્થઃ પદવિગ્રહઃ ।

ચાલના પ્રત્યવસ્થાનં, વ્યાખ્યા તન્વસ્ય ષઢ્વિધા ॥” ઇતિ.

પતદ્જ્ઞાનિ તુ જિજ્ઞાસા ગુરુયોગો વિધિ ઇત્યાદીનિ । અત્રાપ્યુક્તમ્ —

“જિજ્ઞાસા ગુરુયોગો વિધિપરતા બોધપરિણતિઃ સ્થૈર્યમ્ ।

ઉક્તક્રિયાડલ્પભવતા, ધ્યાન્યાજ્ઞાનીતિ સમયવિદઃ ॥”

તત્ર —

‘નમોસ્ત્વર્હદ્ભ્યઃ’ ઇતિ સંહિતા । પદાનિ તુ નમઃ, અસ્તુ, અર્હદ્ભ્યઃ । પદાર્થસ્તુ — ‘નમ’ ઇતિ પૂજાર્થ, પૂજા ચ દ્રવ્યભાવસંકોચઃ, તત્ર કરશિરઃપાદાદિસંન્યાસો દ્રવ્યસંકોચઃ, ભાવસંકોચસ્તુ વિશુદ્ધસ્ય મનસો નિયોગ ઇતિ । ‘અસ્તિત્વિ’ ભવતુ પ્રાર્થનાડર્થોડસ્યેતિ । ‘જમિતિ’ વાક્યાલંકારે, પ્રાકૃતશૈલ્યા ઇતિ ચેહોપન્યસ્તઃ । ‘અર્હદ્ભ્ય’ ઇતિ દેવાદિભ્યોડતિશય-પૂજામર્હતીત્યર્હન્તસ્તેભ્યો, નમઃશબ્દયોગાચ્છતુર્થી ।

પદવિગ્રહસ્તુ યાનિ સમાસભાજિ પદાનિ તેષામેવ ભવતીતિ નેહોચ્યતે ।

ચાલના તુ અધિકૃતાનુપપત્તિઃ સ્તોદના । યથા-અસ્તિત્વતિ પ્રાર્થના ન યુજ્યતે, તન્માત્રાદિશસિદ્ધેઃ ।

પ્રત્યવસ્થાનં તુ નીતિતસ્તન્નિરાસઃ । યથા-યુજ્યત ઇવ, इत्थमेवेष्टसिद्धेरिति ।

પદયોજનામાત્રમેતદ્, ભાવાર્થ તુ વક્ષ્યામઃ ॥^{૧૫}

અર્થ :—હવે આની વ્યાખ્યા-અને તેનું લક્ષણ સંહિતાદિ છે. કહ્યું છે કે—

“સંહિતા, પદ, પદાર્થ, પદવિગ્રહ, ચાલના અને પ્રત્યવસ્થાન,—એમ તંત્રની વ્યાખ્યા પદવિધ-છ પ્રકારની છે.”

અને એના અંગો તો જિજ્ઞાસા, ગુર્યોગ, વિધિ ક્રત્યાદિ છે. અત્રે પણ કહ્યું છે કે—

“જિજ્ઞાસા, ગુર્યોગ, વિધિપરતા, ઔધપરિણતિ, રથૈર્થ, ઉક્ત ક્રિયા, અદ્યપભવતા-એ વ્યાખ્યાઅંગો છે, એમ સમયવિદો (શાસ્ત્રજ્ઞો) વદે છે.”

તેમાં—

(૧) નમોસ્ત્વર્હદમ્યઃ—નમસ્કાર હો અહીંતોને !—એમ સંહિતા છે.

(૨) પદો તો નમઃ, અસ્તુ, અર્હદમ્યઃ—નમસ્કાર, હો, અહીંતોને.

(૩) પદાર્થ તો—નમઃ—નમસ્કાર, એ પૂજાર્થ છે. અને પૂજા તે દ્રવ્ય-ભાવ સંકેત છે. તેમાં કર-શિર-પાદ આદિનો સંન્યાસ (સમ્યક્ન્યાસ-સ્થાપન) તે દ્રવ્યસંકેત છે; અને ભાવસંકેત તો વિશુદ્ધ મનનો નિયોગ છે.

અસ્તુ—હો ! આનો પ્રાર્થનાઅર્થ છે,

જ્ઞ—એ પ્રાકૃત શૈલીથી વાક્યાલંકાર પરત્વે છે અને એટલા માટે અહીં ઉપન્યસ્ત (મૂકેલ) છે.

અર્હદમ્યઃ—દેવાદિથી અનિશય પૂજાને અહીં (યોગ્ય) છે તે અહીંતો, તેઓને. નમઃ શબ્દના યોગથી અતુર્થા (વિભક્તિ) છે.

(૪) પદવિગ્રહ ? જે સમાસવાળા પદો છે તેઓનો જ હોય છે, એટલે અહીં કહેવામાં આવતો નથી.

(૫) ચાલના ? તો અધિકૃતની અનુપપત્તિની પ્રેરણા. જેમકે—‘અસ્તુ’—એમ પ્રાર્થના યુક્ત નથી,—તે માત્રથી ઈષ્ટની અસિદ્ધિને લાધે.

પંક્તિકા—‘પ્રાકૃતશૈલ્યેતિ સ્તેહોપન્યસ્ત ઇતિ’—અને અહીં પ્રાકૃત શૈલીથી ઉપન્યસ્ત છે,—પ્રાકૃતશૈલ્યા—પ્રાકૃત શૈલીથી પ્રાકૃત ગ્રંથ સ્વાભાવ્યથી ઇતિ—એમ, વાક્યાલંકારતાથી, સ્વ-સમુચ્ચ અર્થમાં, હ્ર-અહીં, સ્વમાં ઉપન્યસ્ત—ઉપન્યસ્ત છે,—સંસ્કૃતમાં વાક્યાલંકારતાથી આના પ્રયોગના અદર્શનને લાધે.

૧. પદવિગ્રહ-પદ છૂટા પાડવા તે. ૨. ચાલના-પ્રસ્તુત વાત ધરતી નથી એવી શંકા બિહાવવી તે.

(૬) પ્રત્યવસ્થાન* તો નીતિથી તેનો (અનુપપત્તિ પ્રેરણાનો) નિરાસ (નિરાકરણ). જેમકે-યુક્ત છે જ, આમ જ ઇષ્ટસિદ્ધિને લીધે.

આ પદ્યોજના માત્ર છે. ભાવાર્થ તો અમે કહીશું.^{૧૫}

જિજ્ઞાસાદિ સમ વ્યાખ્યાંગ મધ્યે પ્રથમ જિજ્ઞાસા અંગનું વ્યાખ્યાન કરે છે—

વ્યાખ્યાજ્ઞાનિ તુ જિજ્ઞાસાદીનિ, તદ્વચતિરેકેણ તદ્વપ્રવૃત્તેઃ । તત્ર—

ધર્મે પ્રતિ મૂલભૂતા વન્દના, અથ કોડ્સ્યર્થઃ इति જ્ઞાતુમિચ્છા જિજ્ઞાસા ।
ન સમ્યગ્જ્ઞાનાદત્તે સમ્યક્ક્રિયા, ‘પદમં નાળં તઓ દયા’તિ વચનાત્ । વિશિષ્ટક્ષય-
ક્ષયોપશમનિમિત્તેયં નાસમ્યગ્દષ્ટદેર્ભવતીતિ તન્નવિદઃ ॥^{૧૬}

અર્થઃ—વ્યાખ્યાઅંગો તો જિજ્ઞાસા આદિ છે, તેના વિના તેની (વ્યાખ્યાની) અપ્રવૃત્તિ છે માટે. તેમાં—

ધર્મે પ્રતિ મૂલભૂતા વન્દના ।

ધર્મ પરત્વે મૂલભૂત વન્દના છે.

(૧) હવે આનો અર્થ શો છે? એમ જાણવાની ઇચ્છા તે જિજ્ઞાસા. સમ્યગ્જ્ઞાન વિના સમ્યક્ ક્રિયા નથી,—‘પદમં નાળં તઓ દયા’—પ્રથમ જ્ઞાન ને પછી દયા—એ વચનથી. વિશિષ્ટ ક્ષય-ક્ષયોપશમ નિમિત્તવાળી આ (જિજ્ઞાસા) અસમ્યગ્દષ્ટિને હોતી નથી, એમ તન્નવિદો (વહે છે).^{૧૬}

વિવેચન

“ જિનપતિ ભક્તિ મુક્તિનો મારગ, અનુપમ શિવસુખ કંદો રે. ”

—મહાસુનીશ્વર શ્રી દેવચંદ્રજી.

જિજ્ઞાસા આદિ સાત જે કહ્યા તે વ્યાખ્યાના અંગ છે, કારણ કે તે ન હોય તો વ્યાખ્યાની પ્રવૃત્તિ પણ સંભવતી નથી. અત્રે ‘ધર્મે પ્રતિ મૂલભૂતા વન્દના ।’—ધર્મની ખામતમાં વંદના છે તે મૂલભૂત છે, વંદના—પ્રભુભક્તિ તે ધર્મવૃક્ષનું મૂળ છે.

“ ભક્તિ વિના નવિ મુક્તિ, હવે કોઈ ભક્તને હો લાલ. ”—શ્રી રૂપવિજયજી.

(૧) આનો અર્થ શો છે? એમ જાણવાની ઇચ્છા—ઉત્કંઠા તે જિજ્ઞાસા. તત્ત્વનું સ્વરૂપ સમ્યક્ષણે ન જાણ્યું હોય ત્યાંલગી ક્રિયાની સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી.

એટલે જ અત્રે શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્રનું સુપ્રસિદ્ધ સુભાષિત

જિજ્ઞાસા ટાંક્યું છે કે ‘પદમં નાળં તઓ દયા’—પ્રથમ જ્ઞાન ને પછી દયા—

પહેલું વ્યાખ્યાંગ એટલે સમ્યક્ જ્ઞાનની પ્રથમ આવશ્યકતા છે, અને જ્ઞાન પણ સાચી

અંતરંગ જિજ્ઞાસા વિના ઉપજવું સંભવતું નથી, એટલે સૌથી

પ્રથમ જિજ્ઞાસાની પણ પરમ આવશ્યકતા છે. કર્મના વિશિષ્ટ ક્ષયથી વા ક્ષયોપશમથી

* પ્રત્યવસ્થાન—ઘટનું નથી એવી શંકાનું સમાધાન કરી મૂળ વાતનું પ્રતિ-પાછું અવસ્થાન—જેમ છે તેમ સ્થાપન કરવું તે, અર્થાત્ જે કહ્યું છે તે બરાબર જ છે એમ શંકાનું નિવારણ કરવું તે.—વિવેચક.

આ સાચી જિજ્ઞાસા ઉપજે છે, એટલે તે અસમ્યગ્દષ્ટિને હોતી નથી, એમ શાસ્ત્રવેત્તાઓ કહે છે.

હું છું કેણુ સ્વરૂપ સુજ શું ? જાણવા તત્ત્વ અંગે,

ઉત્કંઠાથી તરસ યુઝવા આતકો જેમ ક'ંખે—શ્રી યોગદષ્ટિકળશ (સ્વરચિત)

ગુરુયોગ—એ બીજું વ્યાખ્યાંગ પ્રદર્શિત કરે છે—

તથા—

ગુરુણા—યથાર્થાભિધાનેન સ્વપરતન્ત્રવિદા પરહિતનિરતેન પરાશયવેદિના સમ્યક્ સમ્બન્ધઃ, પતદ્વિપર્યયાદ્વિપર્યયસિદ્ધેઃ । તદ્વચાખ્યાનમપિ અવ્યાખ્યાનમેવ, અમક્ષ્યાસ્પર્શનીય-ન્યાયેનાનર્થફલમેતદિતિ પરિભાવનીયમ્ ॥^{૧૭}

અર્થ :—(૨) તથા—ગુરુ સાથે—યથાર્થ અભિધાનવાળા, સ્વપરતન્ત્રવિદ, પરહિતનિરત, પરાશયવેદી એવા ગુરુ સાથે સમ્યક્ સંબંધ (તે ગુરુયોગ),—આના વિપર્યયથી (ઉલટા પ્રકારથી) વિપર્યયની (ઉલટા પ્રકારની) સિદ્ધિ (હોય છે) માટે. તેનું (વિપરીત ગુણુવાળા ગુરુનું) વ્યાખ્યાન પણ અવ્યાખ્યાન જ છે; અભક્ષ્ય-અસ્પર્શનીય ન્યાયથી આ (વ્યાખ્યાન) અનર્થફલવાળું છે, એમ પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે.^{૧૭}

વિવેચન

“આત્મજ્ઞાન સમદર્શિતા, વિચરે ઉદય પ્રયોગ;

અપૂર્વ વાણી પરમ શ્રુત, સદ્ગુરુ લક્ષણુ યોગ્ય.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

ગુરુ સાથે સમ્યક્ સંબંધ તે ‘ગુરુયોગ’ નામનું બીજું વ્યાખ્યાઅંગ છે. સાચો તત્ત્વજિજ્ઞાસુ હોય તે તન્ત્ર જ્ઞાની સદ્ગુરુને શોધે, એટલે જિજ્ઞાસા પછી ગુરુયોગ એ બીજું અંગ કહ્યું. આ ગુરુ કેવા હોવા જોઈએ ? તેનું સ્પષ્ટ

યથાર્થનામા લક્ષણુ અત્ર પ્રદર્શિત કર્યું છે:—પ્રથમ તો તે ગુરુ ‘યથાર્થ’ અભિ-
ગુણુગણુગુરુ ગુરુ ધાનવાળા’ હોય. અર્થાત્ ‘છત્તીસ ગુણો ગુરુ મજ્જ’ ઇત્યાદિ પ્રકારે શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે ગુણુગણુગૌરવથી ‘ગુરુ’ હોય, તો જ તેનું યથાર્થ ‘ગુરુ’ નામ કહી શકાય. એટલે જેનામાં આચાર્ય આદિમાં અવશ્ય હોવા યોગ્ય એવા શાસ્ત્રોક્ત યથાર્થ ભાવ-ગુણુ વર્તે છે, અંતરૂમાં યોગરૂપ ભાવ-દીવો પ્રગટ્યો હોવાથી જે સાચા ભાવયોગી આત્મજ્ઞાની છે, એવા ખરેખરા ભાવાચાર્ય—ભાવસાધુને જ ‘ગુરુ’ નામ ઘટે છે, નહિ કે માત્ર દ્રવ્યલિંગ ધારણુ કરનારા વેષધારી-નામધારી એવા દ્રવ્યઆચાર્ય—દ્રવ્યસાધુ આદિને. કારણુ કે દ્રવ્યાચાર્ય—દ્રવ્યસાધુ આદિ તો ખોટા રૂપીઆ

પંજિકા—પતદ્વિપર્યયેત્યાદિ’—આવા ગુણુવાળાથી વિપરીત ગુરુ યદી, વિપર્યયસિદ્ધે:— વિપર્યયની સિદ્ધિને લીધે, અવ્યાખ્યાનની સિદ્ધિને લીધે. એની ભાવનાર્થે કહ્યું:—‘તદ્વચાખ્યાનમિત્યાદિ’ અમક્ષ્યાસ્પર્શનીયન્યાયેનેતિ—અભક્ષ્ય-અસ્પર્શનીય-ન્યાયથી. ભક્ષ્ય પણ ગોમાંસાદિ કુત્સિતપણુને લીધે અમક્ષ્ય અભક્ષ્ય છે તથા સ્પર્શનીય પણ ચણાલાદિ ક્રાઈના કુત્સિતપણુને લીધે અસ્પર્શનીય—અસ્પર્શનીય છે, તે વડે ન્યાયઃ—ન્યાય, દષ્ટાન્ત, તેથી કરીને.

જેવા છે, તેને ગુરુ માનવા તે તો ફૂડાને ફૂડા માનવા જેવું છે, અને તે ફૂડું નથી, એમ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ શ્રીયોગદષ્ટિસુઅયમાં સ્વયં કહ્યું છે; અને આવશ્યક નિયુક્તિમાં શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીએ પણ આ જ વસ્તુ ધાતુ અને છાપના પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંતે સ્પષ્ટપણે સમર્થિત કરી છે. મહાગીતાર્થ યોગિરાજ શ્રી આનંદધનજી પણ ગર્જના કરી ગયા છે કે—

“આત્મજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે, બીજા તો દ્રવ્યલિંગી રે;

વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાશે, આનંદધન મત સંગી રે.”—શ્રીઆનંદધનજી.

એટલે જ અત્રે ગુરુત્વ બીજું લક્ષણ ‘સ્વપરતન્ત્રવિદ્’ કહ્યું છે. અર્થાત્ તે સ્વ-પર શાસ્ત્રના જ્ઞાતા હોય, સ્વસમય-પરસમયને બાણનારા હોય, આત્મા-અનાત્માના ભેદજ્ઞાનને પામેલા હોય. આવા ‘ગીતાર્થ’ જ્ઞાની પુરુષને જ સ્વ-પર સમયના બાણ ગુરુપણનો અધિકાર ઘટે છે. ગીતાર્થ એટલે કેટલાક લોકો માત્ર આત્મજ્ઞાની ગીતાર્થ સૂત્રપાઠી સમજે છે એમ નહિ, પણ જેણે શાસ્ત્રનો-સૂત્રનો અર્થ-પરમાર્થ, ગીત કર્યો છે, સંગીતની જેમ અવિસંવાદીપણે આત્મામાં એકતાર આત્માનુભૂતિમય કર્યો છે તે ગીતાર્થ; અર્થાત્ જેણે પરમ નિશ્ચયરૂપ આત્મતત્ત્વ ગીત કર્યું છે, અનુભૂત કર્યું છે, તે ગીતાર્થ. શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર સૂરિજીએ કહ્યું છે તેમ ‘અરણ્યકરણપ્રધાન એવા જેઓ સ્વસમય-પરસમયનો (ચિંતન) વ્યાપાર છોડી બેઠા છે, તેઓ અરણ્ય-કરણનો નિશ્ચયશુદ્ધ સાર * જાણતા નથી.’ એટલા માટે સ્વ-પર સમયના બાણ એવા ગીતાર્થ આત્માનુભવી જ્ઞાની પુરુષ જ ગુરુ થવાને યોગ્ય છે.

“સમલાષી ગીતારથ નાણી, આગમમાંહે લહિયે રે;

આતમ અરથી શુભમતિ સન્નજન, કહો તે વિણ કિમ રહિયે રે ?”

“ખંડ ખંડ પંડિત જે હોવે, તે નવિ કહિયે નાણી;

નિશ્ચિત સમય લહે તે નાણી, સંમતિની સહિનાણી....

રે જિનજી ! વિનતડી અવધારો.”—શ્રી યશોવિજયજી.

આવા સ્વસમય-પરસમયના બાવ બાણનારા વિચક્ષણ હોય, પણ પરહિત કરવા તત્પર ન હોય તો બીજાને તેથી શું લાભ થાય ? એટલા માટે તે ‘પરહિત નિરત’

હોય એવું ખાસ ત્રીજું વિશેષણ મૂક્યું. અર્થાત્ બીજા જીવોનું પરહિતનિરત: હિત-પારમાર્થિક કલ્યાણ કેમ થાય ? એની અહોનિશ ચિંતા

પરાશયવેદી કરતા રહી તે હિત જેમ થાય તેવી પ્રવૃત્તિમાં અત્યંત રત, રચ્યા પચ્યા રહેનારા, આનંદ માનનારા પરાપકારપરાયણ હોય; અને

એટલે જ ષડ્દર્શનના રહસ્યને બાણનારા તે પરમશ્રુત જ્ઞાની પુરુષ જગજીવોને અપૂર્વ વાણી વડે સદુપદેશ દાન દર્ધ સાચો ‘ધર્મલાલ’ આપે છે. અને આવા જે પરહિતનિરત

* ચરણકરણપ્પહાણા સસમયપરસમયમુક્કવાવારા ।

ચરણકરણસ્સ સારં ણિહ્હયસુહં જ યાણંતિ ।”—શ્રી સન્મતિતક

ઉપદેશ્ટા ગુરુ હોય તે પરના આશયને જાણનારા વિચક્ષણ હોવા જોઈએ, નહિં તો પાત્ર-વિશેષ પ્રમાણે યથાયોગ્ય બોધ આપવાનું બની શકે નહિં, એટલા માટે અત્રે ચોથું વિશેષણ ‘પરાશયવેદી’ એમ મૂક્યું.

આમ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાદિ આત્મગુણની ઉચ્ચ દશાને પામેલા જે સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મજ્ઞાની સમદર્શી વીતરાગી પુરુષ હોય, જે પૂર્વ પ્રારબ્ધ પ્રમાણે સર્વથા ઇચ્છા-રહિતપણે સર્વત્ર અપ્રતિબંધ ભાવથી ભવ્ય જનોનું હિત કરતાં વિચરતા હોય, અને જે પરમ કૃપાળુ પરમશ્રુતની વાણી કદી પૂર્વે ન સાંભળી હોય એવી અપૂર્વ હોય, એવા સદ્ગુરુયોગ્ય ગુણલક્ષણસંપન્ન જે હોય, તે જ સાચા ગુરુ છે; અને તેવા સાચા સદ્ગુરુ સાથે જે યોગ સમ્યક્ સંબંધ-અવંચક યોગ તે જ ‘ગુરુ યોગ’ છે. ગુરુના સમ્યક્ સંબંધ:

“આગમધર ગુરુ સમકિતી, કિરિયા સંવર સાર રે;

સંપ્રદાયી અવંચક સદા, શુચિ અનુભવ આધારરે....

શાંતિજિન ! એક સુજ વિનતિ.”—શ્રી આનંદધનજી

પણ આથી જે વિપર્યય-વિપરીત છે, તેથી તો વિપર્યયની વિપરીતની જ સિદ્ધિ હોય છે; પત્તદ્વિપર્યયાદ્વિપર્યયસિદ્ધેઃ. અર્થાત્ આવા ગુણસંપન્ન જે ગુરુ ન હોય, તેની સાથેનો યોગ-સંબંધ તો ગુરુઅયોગ અથવા અગુરુયોગ છે, આથી ઉલટો જેનામાં ગુરુમાં હોવા યોગ્ય યથેક્ત ગુણ નથી અથવા તેથી વિપ-ગુરુઅયોગ અથવા રીત ગુણ છે, તે અગુરુ અથવા કુગુરુ છે; અને તે ‘ગુરુ’ એવું અગુરુયોગ અયથાર્થ ‘ખોટું’ નામ ધરાવી ગુરુ બનવાની ચેષ્ટા કરે, તો તે કર્મ-ભારથી ‘ગુરુ’ (ભારી) બની મહામોહિનીય કર્મથી ભવસાગરમાં ડૂબી જાય છે. એટલે જેને સ્વ-પર તન્ત્રનું જ્ઞાન નથી, સ્વ-પર સમયનું કે આત્મા-અનાત્માનું જેને જ્ઞાન નથી, પરહિતની જેને કંઈ ખેવના નથી, પણ પોતાના માન-પૂજા-પ્રતિષ્ઠાદિની જ જેને ખેવના છે, અને પરના આશયનું જેને જાણપણું નથી,—એવા અગીતાર્થ અજ્ઞાની અસમયજ્ઞ તે અગુરુ જ અથવા કુગુરુ જ છે; અને તેનો યોગ તે તો સત્કલથી વંચિત કરનારો—જીવને છેતરનારો વંચક યોગ હોઈ, ટેલિફોનમાં ખોટો નંબર જોડાઈ જવાની જેમ અયોગ જ છે, અર્થાત્ ગુરુયોગ જ નથી.

“અસદ્ગુરુ એ વિનયનો, લહે લાભ જો કાંઈ;

મહા મોહિનીય કર્મથી, ખૂડે ભવજળ માંહિ.” શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અને ‘તદ્વ્યાખ્યાનમપિ અવ્યાખ્યાનમેવ’—એવા વિપરીત ગુણવાળા અજ્ઞાની અસદ્ગુરુનું વ્યાખ્યાન પણ અવ્યાખ્યાન જ છે. અર્થાત્ તેવા અગીતાર્થ કુગુરુ કવચિત્

* “જહ જહ बहुस्तुओ समओ य सिस्तगणसंपरिवुडो अ ।

अविणिच्छिओ य समए तह तह सिद्धंतपडिणीओ ॥”

શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર કૃત સન્મતિતક

સૂત્રાર્થનું વ્યાખ્યાન કરવાની બાલચેષ્ટા કરે, તોપણ તેના વ્યાખ્યા-
અગુરુનું વ્યાખ્યાન નને ‘વ્યાખ્યાન’ નામ જ ઘટતું નથી. અને સિદ્ધાંતના નિશ્ચય-
પણ અવ્યાખ્યાન જ: તત્ત્વનું જ્ઞાન નહિ હોવા છતાં તે અજ્ઞાની પોતે બહુશ્રુત આગમધર
અભક્ષ્ય અસ્પર્શનીય હોવાનો ફાંકો રાખી, ભલે મોટો શિષ્યપરિવાર * ધરાવી પોતાની
ન્યાય પાછળ ગાંડરીઆ પ્રવાહ જેવું મોટું ટોળું ચલાવતો હોય અને
બહુજનસંમત બની વાચસ્પતિ થઈ ભલે વક્તાબાણ વડે વ્યાખ્યાન-
ધરાઓ ધૂમવતો હોય, તો પણ તે એકાદનું એક વેતરી અર્થનો પણ અનર્થ કરે છે,
એટલે તેનું કહેવાતું વ્યાખ્યાન પણ અનર્થફલવાળું હોય છે. ‘અમક્ષ્યાસ્પર્શનીયન્યાયે-
નાનર્થફલમેતદ્.’ એટલા માટે આત્મઅજ્ઞાની અગીતાર્થ ગુરુનો સૂત્રાર્થ પણ શ્રવણને
યોગ્ય નહિં હોઈ, એનું વ્યાખ્યાન પણ અભક્ષ્ય-અસ્પર્શનીય ન્યાયથી ત્યજવા યોગ્ય છે;
અર્થાત્ માંસાદિ અભક્ષ્ય જેમ સ્પર્શવા યોગ્ય નથી, અથવા ચાંડાલાદિ અસ્પર્શ્ય જેમ
સ્પર્શવા યોગ્ય નથી, તેમ આવા કુગુરુને અને તેના વ્યાખ્યાનને દૂરથી પણ સ્પર્શવા
યોગ્ય નથી, તવ ગજના નમસ્કાર જ કરવા યોગ્ય છે !

“અજ્ઞાની નવિ હોવે મહાજન, જો પણ ચલવે ટોળું;
ધર્મદાસ ગણી વચન વિચારી, મન નવિ કીજે ભોળું....રે જિનજી !
જિમ જિમ બહુશ્રુત બહુજનસંમત, બહુ શિષ્યે પશવરીઓ;
તિમ તિમ જિનશાસનનો વચરી, જો નવિ નિશ્ચય દરિઓ....રે જિનજી !”

શ્રી યશોવજયજી કૃત સા. મ. ગા. સ્ત.

વિધિપરતા એ ત્રીજું વ્યાખ્યાન વર્ણવે છે—

તથા વિધિપરતા—

મण्डलिनिषद्याक्षादौ प्रयत्ने ज्येष्ठक्रमानुपालनं उचितासनक्रिया सर्वथा विक्षेपसं-
त्यागः उपयोगप्रधानतेति श्रवणविधिः । हेतुरयं कल्याणपरम्परायाः । अतो हि नियमतः
सम्यग्ज्ञानं, न ह्युपाय उपेयव्यभिचारी, तद्भावानुपपत्तेरिति ॥^{૧૮}

અર્થ:—(૩) તથા વિધિપરતા—

મંડલિનિષદ્યા, અક્ષાદિમાં પ્રયત્ન, જ્યેષ્ઠ ક્રમનું અનુપાલન, ઉચિત આસન ક્રિયા,
સર્વથા વિક્ષેપસંત્યાગ, ઉપયોગપ્રધાનતા એમ શ્રવણવિધિ છે.—આ કલ્યાણપરંપરાનો
હેતુ છે. આ થકી જ નિયમથી સમ્યગ્જ્ઞાન હોય છે, કારણકે ઉપાય ઉપેયથી વ્યભિચારી
હોય નહિ,— તદ્ભાવની (ઉપાય ભાવની) અનુપપત્તિ હોય, માટે.^{૧૮}

પંક્તિકા—તદ્ભાવાનુપપત્તેરિતિ—તદ્ભાવની અનુપપત્તિને લીધે. ઉપેયમાં વ્યભિચારી ઉપાયનું
ઉપાયપણું ઉપપન્ન થતું નથી એમ ભાવ છે.

વિવેચન

“વિનય વધે શુરુ પામે વસતાં, જે જિનશાસન મૂલો રે;
દર્શન નિર્મલ ઉચિત પ્રવૃત્તિ, સુભ રાગેં અનુકૂલો રે”....

શ્રી યશોવિજયજી કૃત સા. ત્ર. ગા. સ્તવન.

સાચા શુરુનો યોગ થાય, તો પછી તેની વિધિપૂર્વક ઉપાસના કરવી જોઈએ, એટલા માટે વિધિપરતા એ ત્રીજું વ્યાખ્યાઅંગ મૂક્યું. તે વિધિપરતા આ આ પ્રકારે

હોય: (૧) મંડલિનિષદ્યા-વિનયપૂર્વક મંડલિમાં બેસવું તે. (૨)

વિધિપરતા અક્ષાદિમાં પ્રયત્ન-નોકારવાળી વગેરેની ગણનામાં યત્નવંતપણું. (૩)

ત્રીજું વ્યાખ્યાંગ જ્યેષ્ઠ ક્રમનું અનુપાલન-નાના મોટાનો વિનય સાચવવો વગેરે. (૪)

ઉચિત આસનક્રિયા-યથાયોગ્ય આસન લેવું, વિનયાન્વિતપણે બેસવું.

(૫) સર્વથા વિશ્લેષસંત્યાગ-ચિત્તવૃત્તિના આડાઅવળા જવારૂપ સર્વ પ્રકારના વિશ્લેષનો પરિત્યાગ કરી, અખંડપણે સન્મુખવૃત્તિ ધારવી. (૬) ઉપયોગપ્રધાનતા-શ્રવણમાં ઉપયોગ રાખી, સાવધાનપણે સાંભળવું.-એમ શ્રવણવિધિ છે. અને તે કલ્યાણપરંપરાનો હેતુ છે.-હેતુરયં કલ્યાણપરંપરાયા: । આવા વિધિપૂર્વક સમ્યક્ શ્રવણ થકી જ નિયમથી ચોક્કસ સમ્યગ્જ્ઞાન હોય છે, કારણકે ‘ન હુપાય ઉપેયવ્યભિચારી ।’ જે ખરેખરો ‘ઉપાય’ હોય તે ‘ઉપેય’થી-સાધ્યથી બ્યભિચારી હોય નહિ, આડો અવળો જાય નહિ; નહિં તો તેનો ઉપાય ભાવ જ ઘટે નહિં; સાચું સાધન સાધ્યને સાધ્યા વિના રહે નહિં, તેમ સમ્યક્શ્રવણરૂપ સાચા ઉપાયનું ફક્ત સમ્યક્બોધ હોય જ.

બોધપરિણતિ એ ચેથું વ્યાખ્યાંગ કથે છે—

તથા બોધપરિણતિ:—

સમ્યગ્ જ્ઞાનસ્થિરતા રહિતા કુંતર્કયોગેન સંવૃતરત્નાધારાત્તિકલ્પા, યુક્તા માર્ગાનુસારિતયા તન્ત્રયુક્તિપ્રધાના । સ્તોકાયામવ્યસ્યાં ન વિપર્યયો ભવતિ । અનાભોગમાત્રં, સાધ્ય-વ્યાધિકલ્પં તુ તદ્, વૈશ્વવિશેષપરિજ્ઞાનાદિતિ ॥^{૧૯}

અર્થ:—(૪) તથા બોધપરિણતિ—સમ્યગ્ જ્ઞાનસ્થિરતા, -કુંતર્કયોગથી રહિત સંવૃત રત્નઆધારપ્રાપ્તિ તુલ્ય, માર્ગાનુસારિતાથી યુક્ત, તન્ત્રયુક્તિપ્રધાન એવી. આ થોડી પણ સતે વિપર્યય (વિપરીત ભાવ) હોતો નથી. અનાભોગમાત્ર તે તો સાધ્ય વ્યાધિ સમાન છે, -વૈશ્વવિશેષના પરિજ્ઞાનને લીધે.^{૧૯}

વિવેચન

“થોડા આર્થ અનારય જનથી, જૈન આર્થમાં થોડા;

તેમાં પણ પરિણત જન થોડા, શ્રમણ અલપ બહુ મોડા રે.”

શ્રી યશોવિજયજી કૃત સા. ત્ર. ગાસ્ત.

પંક્તિકા—વૈશ્વવિશેષપરિજ્ઞાનાત્-વૈશ્વવિશેષ જેમ પરિજ્ઞાન તે થકી. આ અત્રે ભાવ છે-જેમ વૈશ્વવિશેષથી સાધ્ય વ્યાધિ નિવર્તે છે, તેમ પરિજ્ઞાનથી અનાભોગ માત્ર (નિવર્તે છે.)

જે સમ્યક્ વિનયાદિ વિધિપૂર્વક સદ્ગુરુ સમીપે બોધ શ્રવણ કરે છે, તેને બોધ ઉપજે છે, એટલે બોધપરિણુતિ એ ચોથું વ્યાખ્યાંગ કહ્યું. આ બોધપરિણુતિ એટલે સત્-પુરુષના ઉપદેશનું આત્મામાં પરિણમવું, અર્થાત્ સમ્યગ્જ્ઞાનસ્થિરતા. આ બોધપરિણુતિ-સમ્યગ્જ્ઞાનસ્થિરતા કેવી હોય ?-(૧) ‘રહિતા કૃતર્કયોગેન ।’ જેમાં કોઈ પ્રકારના કૃતર્કનો યોગ હોય નહિ એવી તે કૃતર્ક યોગથી રહિત હોય; (૨) ‘સંવૃતરત્નાધારાત્તિકલ્પા’—સંવૃત-ઢાંકેલા રત્ન આધારની પ્રાપ્તિ તુલ્ય હોય; (૩) માર્ગાનુસારિણીથી યુક્ત એવી હોય-યુક્તા માર્ગાનુસારિતયા; (૪) આગમને અનુકૂળ એવી સુયુક્તિથી પ્રધાન હોય, તન્ત્રયુક્તિપ્રધાના.

આવી સાચી બોધપરિણુતિ થોડી પણ હોય-સ્તોકાયામખ્યસ્વાં અર્થાત્ સત્ પુરુષ સદ્ગુરુનો બોધ આત્મામાં દેશ પણ પરિણમ્યો હોય, તો વિપર્યય-વિપરીત ભાવ-વિપર્યાસ હોતો નથી-ન વિપર્યયો ભવતિ; અને અનાભોગ માત્રથી-‘અનાભોગમાત્રં’ અભાણતાં પણ જે હોય તે તો સાધ્ય વ્યાધિ સમાન છે, સાધ્યવ્યાધિકલ્પં તુ તદ્; અર્થાત્ સાચા નિપુણ વૈદ્યનો ભોગ બે મળ્યો હોય તો વ્યાધિ અવશ્ય જાય જ, તેમ સાચા ‘સદ્ગુરુ વૈદ્ય સુભાણુ’ જે પ્રાપ્ત થયા છે, તો જીવનો અભોવરૂપ વ્યાધિ અવશ્ય જવાનો જ છે, સાધ્ય હોઈ થોડેસ મટવાનો જ છે.

સ્થૈર્ય એ પાંચમું વ્યાખ્યાંગ વિવરે છે—

તથા સ્થૈર્ય—

જ્ઞાનધર્મ્યનુત્સેકઃ, તદજ્ઞાનુપહસનં, વિવાદપરિત્યાગઃ, અજ્ઞબુદ્ધિભેદાકરણં, પ્રજ્ઞાપનીયે નિયોગઃ, સંયમપાત્રતા નામ બહુમતા ગુણજ્ઞાનાં, વિગ્રહવતી શમશ્રીઃ, સ્વાશ્રયો ભાવ-સમ્પદામિતિ ॥^{૨૦}

અર્થઃ—(૫) તથા સ્થૈર્ય—જ્ઞાનશુદ્ધિનો અનુત્સેક (અગર્વ), તેનાથી અજ્ઞાનું અનુપહસન, વિવાદ પરિત્યાગ, અજ્ઞના બુદ્ધિભેદનું અકરણ, પ્રજ્ઞાપનીયમાં નિયોગ, ગુણજ્ઞાને બહુમત એવી સંયમપાત્રતા, વિગ્રહવતી શમશ્રી, ભાવસંપદાઓનો સ્વાશ્રય.^{૨૦}

વિવેચન

“બીજી સમજણ પછી કહીશ, જ્યારે ચિત્તે સ્થિર થઈશ....” શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

બોધ જેના આત્મામાં સમ્યક્પણે પરિણમે છે, તે સ્થિરતાને પામે છે, એટલા માટે ‘સ્થૈર્ય’ એ પાંચમું વ્યાખ્યાંગ કહ્યું. આ સ્થૈર્ય-સ્થિરપણું-ઠરેલપણું કેવા કેવા પ્રકારે

પણિકા—તદજ્ઞાનુપહસનમ્—તેનાથી અજ્ઞનું અનુપહસન, સ્વયં જ્ઞાત જોયથી અનભિજ્ઞનું અનુપહસન. વિવાદપરિત્યાગઃ—વિવાદનો પરિત્યાગ,—તેનાથી અનભિજ્ઞો સાથે, એમ સમજાય છે. અજ્ઞબુદ્ધિભેદાકરણમ્—અજ્ઞના બુદ્ધિભેદનું અકરણ, સમ્યક્ચૈત્યવન્દનાદિ નહિં જાણનારનું ત્યાં અપ્રવૃત્તિ-પરિણામનું અનાપાદન. પ્રજ્ઞાપનીયે નિયોગઃ—પ્રજ્ઞાપનીયમાં નિયોગ, પ્રજ્ઞાપનીયને જ સમ્યક્કરણમાં નિયુજે છે.

વ્યક્ત થાય ? તે માટે કહ્યું—(૧) ઠરેલ પુરુષ જ્ઞાનઋદ્ધિનો જ્ઞાનઋદ્ધિનો અનુસેક અનુસેક ધરે—પોતાના બહુપણનો ગર્વ ન કરે, પોતાના જ્ઞાન-આદિ વૈભવનું ઘમંડ ન રાખે. એટલે—(૨) અજ્ઞનું અનુપહસન—બીજા અખૂલ અજ્ઞ જીવનો ઉપહાસ ન કરે, હાંસી-મશ્કરી ન કરે. એટલે—(૩) વિવાદપરિત્યાગ—અનભિન્ન-અજ્ઞ જનો સાથે વાદવિવાદમાં કે મિથ્યા ચર્ચામાં ઉતરે નહિ. એટલે—(૪) અજ્ઞના બુદ્ધિભેદનું અકરણ—અજ્ઞજનનો બુદ્ધિ-ભેદ ન કરે; બુદ્ધિભેદ કરવાથી સમ્યક્ચૈત્યવન્દનાદિ નહિ બહુનારને તેમાં અપ્રવૃત્તિ-પરિણામનું ઉપજવાપણું થાય, માટે તેવો બુદ્ધિભેદ ન કરે. પરંતુ—(૫) પ્રજ્ઞાપનીયમાં નિયોગ—જે સમજાવ્યો સમજાવી શકાય એવો પ્રજ્ઞાપનીય સરલાત્મા યોગ્ય જીવ હોય તેમાં જ તેનો નિયોગ કરે, તેને જ સમ્યક્કરણમાં નિયુજે.

અને આમ—(૬) સંયમપાત્રતા—જેનામાં બોધ પરિણમીને સ્થિર થયો હોય, તે અવશ્ય સંયમનું પાત્ર બને, કારણ કે જ્ઞાનસ્ય ફલં વિરતિઃ—જ્ઞાનનું ફલ વિરતિ, એટલે ઠરેલ આત્મા સંયમની પાત્રતા પામે જ,—જે શુણ્ણ જનોને સંયમપાત્રતા બહુમત એવી હોય છે. એટલે—(૭) વિગ્રહવતી શમશ્રી—વિગ્રહવતી શમશ્રી ‘વિગ્રહવતી શમશ્રી’—અને જે સ્થિર સંયમપાત્ર બને તે દેહ-ધારિણી-મૂર્તિમાન્ શમશ્રી બને, શમનો સાક્ષાત્ અવતાર શાંતમૂર્તિ બને. (૮) ભાવસંપદાઓનો સ્વાશ્રય—‘સ્વાશ્રયો ભાવસંપદાં’—અને આવો જે શાંતમૂર્તિ બને તેને ભાવસંપદાઓ પોતાનું સ્વઆશ્રયસ્થાન અથવા સહીસલામત સુઆશ્રયસ્થાન બાળી તેનો આશ્રય કરે. અર્થાત્ દર્શન-આરિત્રાદિ સર્વ ભાવસંપદાઓ આવીને તે ‘વિગ્રહવતી શમશ્રી’ સ્વરૂપ પુરુષમાં નિવાસ કરે. આમ સ્થૈર્યનું લક્ષણ છે.

“ ધિરતાથી ધિરતા વાધે, સાધક નિજ પ્રભુતા સાધે લાલ.

પ્રભુ શુણ્ણને રંગે રમતા, તે પામે અવિચલ સમલા લાલ. ” શ્રી દેવચંદ્રજી

ઉક્તક્રિયા એ હતું વ્યાખ્યાંગ પ્રશ્ને છે—

તથા—

उक्तस्य-विज्ञातस्य तत्तत्कालयोगिनः तदासेवनसमये तथोपयोगपूर्वं शक्तिस्तथाक्रिया । नौषधज्ञानमात्रादारोग्यं, क्रियोपयोग्येव तत् । न चेयं यादृच्छिकी शस्ता, प्रत्यपायसम्भवादिति ॥^{૨૧}

અર્થઃ—(૬) તથા ઉક્તક્રિયા—તત્ તત્ કાલયોગી એવા ઉક્તના-વિજ્ઞાતના તદ્ આસેવન સમયે તથા પ્રકારે ઉપયોગપૂર્વક શક્તિ પ્રમાણે તથાક્રિયા, અપોધના જ્ઞાનમાત્રથી આરોગ્ય નથી. ક્રિયોપયોગી જ તે (જ્ઞાન) છે; અને આ (ક્રિયા) યાદચ્છિકી શસ્ત્ર નથી,—પ્રત્યપાયના સંભવને લીધે. ^{૨૧}

વિવેચન

જ્ઞાન વિના ક્રિયા આંધળી-ક્રિયા વિના, જ્ઞાન તો પાંગળું લેખીએ;
ધર્મરથ કેમ એક ચક્ર ચલાવીએ? એક પાંખે કેમ ભરીએ?

—શ્રી પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા (સ્વરચિત).

જેને બોધપરિણુતિ અને સ્થિરતા પ્રાપ્ત થઈ છે, તે જેમ ક્રિયા કરવાની કહી છે તેમ કરે છે, એટલા માટે ઉક્ત ક્રિયા એ વ્યાખ્યાનું છઠું અંગ કહ્યું. જે જે ક્રિયા જે જે પ્રકારે વચનથી ઉક્ત છે, શાસ્ત્રમાં કહી છે, તેને વિજ્ઞાત કરી- જ્ઞાનપૂર્વક ક્રિયા: વચનાનુસાર જ તેના વિષયવિભાગ વિનિશ્ચિત કરી, તે તે ક્રિયાને ઔષધજ્ઞાનનું દષ્ટાંત યોગ્ય કાળે તેના આસેવનસમયે તથાપ્રકારે ઉપયોગપૂર્વક શક્તિઅનુસાર તે તે ક્રિયા કરવી, તે તથાક્રિયા છે. જેવા પ્રકારે જે જે કાળે જે જે ક્રિયા કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, તે તે પ્રકારે તે તે કાળે તે તે ક્રિયા તથાપ્રકારે ઉપયોગપૂર્વક કરવી તે તથાક્રિયા છે. આ ક્રિયાનું પ્રયોજન શું છે? તે માટે દષ્ટાંત કહ્યું— ‘ન ઔષધજ્ઞાનમાત્રાદારોગ્યં । ક્રિયોપયોગ્યેવ તત્ ।’ ઔષધના જ્ઞાનમાત્રથી આરોગ્ય નથી થતું, પણ ઔષધ બાણીને તેનું સેવન કરે તો જ રોગ મટે છે; ચિકિત્સાક્રિયામાં ઉપયોગી થવું-ઉપયુક્ત થવું એટલું જ તે જ્ઞાનનું પ્રયોજન છે. તેમ ક્રિયાનું સ્વરૂપ માત્ર બાણ્યથી કલ્યાણુ કાર્ય સરતું નથી, પણ તથારૂપ જ્ઞાન અનુસાર ક્રિયા કર્યાથી જ આત્મઆરોગ્ય થાય છે. ત્યારે પ્રશ્ન થશે કે જ્ઞાન શું નિરર્થક છે? ના, નિરર્થક નહિ, પણ પરમ સાર્થક છે. જ્ઞાન પણ ક્રિયામાં ઉપયોગી-ઉપયુક્ત છે. યાદચ્છિકી સ્વચ્છંદક્રિયા પ્રશસ્ત નથી. ‘ન ચેયં યાદચ્છિકી શસ્તા’. કારણ કે તેવી સ્વચ્છંદક્રિયાથી પ્રત્યપાયનો સંભવ છે, ‘પ્રત્યપાયસંભવાત્’ લાભને બદલે ઉલટો હાનિ થવાનો સંભવ છે. માટે જ્ઞાનપૂર્વિકા જ

પણિકા—ઉક્તસ્ય-પ્રત્યાદિ. ઉક્તસ્ય-ઉક્તતા, વચનથી છૂટ ચૈત્યવન્દનાદિના. તેને જ વિશિષ્ટ કરે છે-વિજ્ઞાતસ્ય-વિજ્ઞાતના, વચનાનુસાર જ વિનિશ્ચિત વિષયવિભાગવાળાના. તત્તત્કાલયોગિન:- તે તે કાલયોગિના, તે તે ચિત્તરૂપ કાળથી-તદ્અવસર લક્ષણ કાળથી સંબંધવંતના. આમ વિશેષણ કહ્યું; ક્રિયાને વિશેષિત કરતાં કહ્યું-તદાસેવનસમયે -તેના ઉક્તતા કરણકાળે, તથોપયોગપૂર્વે-આસેવ્ય-માનને અનુરૂપ ઉપયોગ પૂર્વ-હેતુ જ્યાં છે તે તથા-ઉપયોગપૂર્વ હોય છે. શક્તિત:-શક્તિથી, સ્વશક્તિને અપેક્ષીને, તેના અનતિક્રમથી પણ, તથાક્રિયા-તથાક્રિયા, ઉક્ત અનુરૂપ પ્રકારવાન વ્યાપાર.

શંકા-ઉક્ત ક્રિયાથી શું? વ્યાખ્યાનના દ્વંદ્વમૂત ઉક્ત જ્ઞાન થકી જ ઈષ્ટફલસિદ્ધિના સંભવને લીધે, એમ આશંકીને કહ્યું-ન-ન જ, ઔષધજ્ઞાનમાત્રા-ઔષધના જ્ઞાન માત્રથી, ક્રિયારહિત કેવલ ઔષધ જ્ઞાનથી, આરોગ્ય-આરોગ્ય, રોગાભાવ. કયા કારણથી? તો કે-ક્રિયોપયોગ્યેવ તદ્-ક્રિયોપયોગી જ તે છે, કારણ કે ચિકિત્સાલક્ષણ ક્રિયામાં ઉપયુક્ત થાય છે, ઉપકાર કરે છે, તત્પ્રીલવાળું જે છે તે તથા-ક્રિયોપયોગી જ છે, ન આરોગ્યઉપયોગવત્ પણ એમ ‘એવ’ કારનો અર્થ છે. તદ્ તે-, ઔષધ જ્ઞાનમાત્ર, -ક્રિયાનો જ આરોગ્યઉપયોગ છે માટે.

ત્યારે ક્રિયા જ ઉપાદેય છે, નહિ કે જ્ઞાન, એમ આશંકીને કહ્યું-‘ન ચેયમ્’ ઇત્યાદિ. ન ચ- ન જ, ઇચ્છ-આ, વન્દનાદિ ક્રિયા યાદશી તાદશી-જેવી તેવી યથા તથા જેમ તેમ કરેલી, શસ્તા-શસ્ત, ઈષ્ટસાધિકા મત. કિંતુ જ્ઞાનપૂર્વિકાજ શરત હોય છે.

ક્રિયા પ્રશસ્ત છે. જ્ઞાનનું સ્થાન પ્રથમ ને ક્રિયાનું સ્થાન પછી છે. ‘પદમં નાળં તઓ દયા ।’ ‘પહેલું જ્ઞાન અને પછી દયા’ એ સૂત્રનો ફલિતાર્થ એ જ છે. જ્ઞાન ને ક્રિયાના યથાયોગ્ય સહકારથી જ ઈષ્ટફલસિદ્ધિ હોય છે.

“ ધન્ય ધન્ય તે જીવ, પ્રભુ પદ વંદી હો જે દેશના સુણે;

જ્ઞાન ક્રિયા કરે શુદ્ધ, અનુભવ યોગે હો નિજ સાધકપણે. ” -શ્રી દેવચંદ્રજી.

કારણ કે ‘જ્ઞાન-ક્રિયાના સમન્વયથી જ મોક્ષ છે.’ ‘જ્ઞાનક્રિયામ્યાં મોક્ષઃ ।’ જ્ઞાનથી જેવું આત્મસ્વરૂપ બાણું, તેવું આચરણમાં-વર્તનમાં મૂકવાની પ્રક્રિયા તે ક્રિયા. જ્ઞાન અને

ક્રિયા એ બન્ને એક રથના બે ચક્ર જેવા છે, એમાંનું એક પણ જ્ઞાન-ક્રિયાનો ચક્ર ન હોય તો ધર્મરથ ચાલે જ નહિં. જ્ઞાન વિનાની ક્રિયા સમન્વય આંધળી છે ને ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન પાંગળું છે. દાવાનલ લાગ્યો હોય ત્યાં દેખતાં છતાં પાંગળો નષ્ટ થાય ને દોડતાં છતાં આંધળો

નષ્ટ થાય; પણ પાંગળાને ખાંધે એસાડી આંધળો જો તેના સૂચન મુજબ ચાલે, બન્ને સહકાર કરી સમન્વય સાધે તો બન્ને બચી બચ. તેમ ભવ-દાવાનલમાંથી બચવા માટે સાધકે જ્ઞાન અને તદનુસારી ક્રિયા એ બન્નેનો યથાયોગ્ય સમન્વય સાધવો જોઈએ. અત્રે જ્ઞાનનું સ્થાન પ્રથમ અને ક્રિયાનું સ્થાન પછી મૂક્યું તે એમ સૂચવે છે કે ક્રિયા જ્ઞાનને અનુકૂલ-અનુસરતી તાત્ત્વિક સમજણવાળી હોવી જોઈએ. એટલા માટે જ ક્રિયાનું ‘અનુષ્ઠાન’ એવું નામ પ્રસિદ્ધ છે. અર્થાત્ દેહાદિ પરવસ્તુથી આત્મા ભિન્ન છે એવું જે જ્ઞાન થયું, તેને અનુરૂપપણે-છાજે એમ રાગાદિનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ કરવા પ્રવર્તવું તે અનુષ્ઠાન છે. એટલે કર્મઆશ્રવનો નિરોધ થઈ સંવર-નિર્જરા થાય, એમ સર્વ આત્મસાધનનું સેવન કરવું, એ જ ષડ્આવશ્યકાદિ સર્વ અનુષ્ઠાનનું અને અષ્ટાંગ યોગાદિ સર્વ ક્રિયાનું એક માત્ર પ્રયોજન છે. અને તથાપ્રકારે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપના નિરંતર લક્ષ્ય-પૂર્વક-આત્માના જ્ઞાનઉપયોગપૂર્વક ક્રિયા કરવામાં આવે તે જ તથાક્રિયા છે. અને એટલા માટે જ—

‘જેમ રાધાવેદ સાધનારા બાણાવળીનો લક્ષ રાધાની (પૂતળીની) કીકી પર જ હોય, તેમ આરાધક પુરુષ સતત આત્મસિદ્ધિનો જ લક્ષ રાખી સર્વ આરાધના કરે, સર્વ આત્મસાધન સેવે, તે તે અવશ્ય કરવા યોગ્ય ષડ્આવશ્યકાદિ ક્રિયામાં આત્મોપયોગપણે જાંઠા ઉતરી તેનો અધ્યાત્મરસ ચાખે. જેમકે-સામાયિકની પ્રતિજ્ઞા લેતાં તે સમભાવમાં સ્થિતિ કરે, પ્રત્યાખ્યાન કરતાં પરભાવ પચ્ચજે, સ્વાધ્યાય કરતાં આત્મભાવમાં વર્તે, ચતુર્વિંશતિસ્તવ કરતાં પ્રભુનો સહજાત્મસ્વરૂપ ભાવ ચિંતવે, સદ્ગુરુવંદન કરતાં તેમનું આત્મારામીપણું ભાવે, પ્રતિક્રમણ કરતાં સ્વરૂપાતિક્રમ દોષની ક્ષમા ચાચી સ્વરૂપસ્થાનમાં પ્રતિ-પાછું ક્રમણ-ગમન કરે, અને કાયોત્સર્ગ કરતાં દેહાતીત દશાનો અનુભવ અભ્યાસ કરે; આમ સર્વ ક્રિયા તે આરાધક પુરુષ, તથાપ્રકારનો આત્મોપયોગ રાખી અધ્યાત્મપરિણતિરૂપ ભાવ-ક્રિયાના અનુસંધાનપૂર્વક કરે;’ (અને આમ તથાક્રિયા કરી આત્માર્થ સાધે).

શ્રી પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા પાઠ ૨૮ (સ્વરચિત).

અદ્વૈતભવતા એ સાતમું વ્યાખ્યાંગ દર્શાવે છે—

તથા અલ્પભવતા—

વ્યાખ્યાઙ્ગ પ્રદીર્ઘતરસંસારિણ સ્તત્ત્વજ્ઞાનાયોગાત્ । તત્રાલ્પઃ-પુદ્ગલપરાવર્ત્તાદારતો ભવઃ-
સંસારો यस્ય તદ્ભાવઃ અલ્પભવતા । ન હિ દીર્ઘદૌર્ગત્યમાક્ ચિન્તામણિરત્નાવાપ્તિહેતુઃ ।
પથમેવ નાનેકપુદ્ગલપરાવર્ત્તભાજો વ્યાખ્યાઙ્ગમિતિ સમયસારવિદઃ ॥

અતઃ સાકલ્યત પતેષાં વ્યાખ્યાસિદ્ધિઃ, તસ્યાઃ સમ્યગ્જ્ઞાનહેતુત્વાદિતિ સૂક્ષ્મચિયાઽઽ-
લોચનીયમેતત્ ॥ ૨૨

અર્થઃ—(૭) તથા અદ્વૈતભવતા—વ્યાખ્યાંગ છે,—પ્રદીર્ઘતર (અતિ અતિ દીર્ઘ) સંસારીને તત્ત્વજ્ઞાનનો અયોગ છે માટે. તેમાં અદ્વૈત એટલે પુદ્ગલપરાવર્ત્તથી નિકટવર્ત્તી ભવ-સંસાર જેનો છે તેનો ભાવ તે અદ્વૈતભવતા. ખરેખર! દીર્ઘદૌર્ગત્યભાગી (દારિદ્ર્યભાગી) ચિન્તા-મણિરત્નપ્રાપ્તિનો હેતુ નથી. એમજ અનેકપુદ્ગલપરાવર્ત્તભાગીઓ વ્યાખ્યાંગ નથી, એમ સમયસારવિદો કહે છે.

એથી કરીને એઓના (આ સપ્ત વ્યાખ્યાઅંગોના) સાકલ્યથી (સકલપણાથી-સંપૂર્ણ-પણાથી) વ્યાખ્યાસિદ્ધિ છે,—તેનું (વ્યાખ્યાનું) સમ્યગ્જ્ઞાનહેતુપણું છે માટે, એમ આ સૂક્ષ્મ જુદ્ધિથી આલોચના થોડી છે. ૨૨

વિવેચન

“ચરમાવર્ત્ત હો ચરમ કરણ તથા રે, ભવ પરિણતિ પરિપાક;

દોષ ટળે ને દષ્ટિ ખૂલે ભલી રે, પ્રાપ્તિ પ્રવચન વાક....સંભવ.”—શ્રી આનંદધનજી

આ બધા વ્યાખ્યાઅંગો કહ્યા તે પણ કાર્યકારી ફળવાનું ક્યારે બને? કે જે જીવ લઘુકર્મી અદ્વૈતસંસારી હોય તો જ; એટલા માટે અદ્વૈતભવતાને સાતમું વ્યાખ્યાંગ કહ્યું, કારણ કે અતિ દીર્ઘતર સંસારીને તત્ત્વજ્ઞાનનો યોગ સંભવતો ‘દીર્ઘદૌર્ગત્યભાગી’ નથી. પુદ્ગલપરાવર્ત્તથી પણ કંઈક ન્યૂન જેનો સંસાર શેષ હોય, ચિન્તામણિ રત્નની એવા ચરમપુદ્ગલાવર્ત્તવર્ત્તી* જીવની જ અદ્વૈતભવતા છે. પ્રાપ્તિ હોય નહિ.’ ‘નહિ દીર્ઘદૌર્ગત્યમાક્ ચિન્તામણિરત્નાવાપ્તિહેતુઃ ।’—દીર્ઘદૌર્ગત્ય-ભાગી લાંબા વખતના દારિદ્ર્યનું ભાજન રહેવાનો છે એવો દરિદ્રી

પંક્તિકા—‘ચિન્તામણિરત્નાવાપ્તિહેતુરિતિ’—ચિન્તામણિરેવ રત્ન-ચિન્તામણિ એ જ રત્ન-મણિ બતિમાં પ્રધાનપણાને બીધે તે ચિન્તામણિરત્ન, વા પૃથગ્ ચિન્તામણિ અને રત્ન; તસ્ય વા તયોર્વા-તેનો વા તે બન્નેનો, અવાપ્તિહેતુઃ-અવાપ્તિ હેતુ,—અભાવ છે એટલા માટે.

* ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત્તવર્ત્તી જીવનું આ લક્ષણ કહ્યું છે—

“દુઃસ્થિતેષુ દયાત્યન્તમદ્વેષો ગુણવત્સુ ચ ।

ઔચિત્યાત્સેવનં ચૈવ સર્વત્રૈવાવિશેષતઃ ॥”—શ્રી યોગદશિસમુચય

(અર્થાત્) દુઃખિઆઓ પ્રત્યે અત્યંત દયા, અને ગુણવંતો પ્રત્યે અદ્વેષ, અને સર્વત્ર જ અવિશેષથી ઔચિત્ય પ્રમાણે સેવન આ છેલ્લા પુદ્ગલાવર્ત્તનું લક્ષણ છે. (એટલે આ ગુણ જેનામાં હોય તે જ વ્યાખ્યાઅંગ છે.)

ચિન્તામણિ રત્નની પ્રાપ્તિને યોગ્ય હોય નહિં. એમ અનેક પુદ્ગલપરાવર્ત સંસાર જેને શેષ છે, જેને હજુ ઘણું ઘણું લાંબું ભવજનમણુ બાકી છે, તે દીર્ઘસંસારીઓ પણ આ અચિન્ત્ય ચિન્તામણિસમા ચૈત્યવન્દનની પ્રાપ્તિને યોગ્ય હોય નહિં, એટલે તેઓ પણ વ્યાખ્યાઅંગ નથી, એમ શાસ્ત્રના રહસ્યજ્ઞાતાઓ કહે છે.

“તે અપસંધી હો જે તુજથી દૂર કે, ભૂરિ જનમણુ દુઃખના ધણી;
તે માટે હો તુજ સેવા રંગ કે, હોજો એ ઇચ્છા ધણી.” —શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ આ વ્યાખ્યાના સપ્ત અંગ કહ્યા, તેના સાકલ્યથી—તે સકલના મિલનથી જ વ્યાખ્યાસિદ્ધિ છે, કારણ કે આ વ્યાખ્યા છે તે સમ્યગ્જ્ઞાનનો હેતુ છે. ઇત્યાદિ આ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિવેકી વાંચકે વિશેષે વિચારણીય છે.

“મરુધરમેં હો સુરતરુ લુંબ કે, સાગરમેં પ્રવહણુ સમો;
ભવ ભમતાં હો ભવિજન આધાર કે, પ્રભુ દરિશણુ સુખ અનુપમો.” —શ્રી દેવચંદ્રજી

૭.

ચૈત્યવન્દનવિધિ અને પ્રણિપાતદ્વણ્ડક સૂત્રાવતાર

હવે પરમ સવેગરંગી ભાવિતાત્મા આચાર્ય હરિભદ્રજી અત્રે ચિન્તામણિ અને કલ્પદ્રુમથી અધિક મહિમાવાળા ચૈત્યવન્દનનો ઉત્તમ ભક્તિભાવનિર્ભર દ્રવ્ય-ભાવ વિધિ સુંદર હૃદયગમ શબ્દોર્મા પ્રદર્શિત કરી સૂત્રાવતાર કરે છે—

इह प्रणिपातदण्डकपूर्वकं चैत्यवन्दनमिति स पवादौ व्याख्यायते। तत्र चार्थं विधिः—

इह साधुः श्रावको वा चैत्यगृहादावेकान्तप्रयतः परित्यक्तान्यकर्तव्यः प्रदीर्घतरतद्भा-
वगमनेन यथासम्भवं भुवनगुरोः सम्पादितपूजोपचारः,

ततः सकलसत्त्वानपायिनीं भुवं निरीक्ष्य परमगुरुप्रणीतेन विधिना प्रमूज्य च
ક્ષિતિનિહિતજાનુકરતલઃ,

प्रवर्द्धमानातितीव्रतरशुभपरिणामो भक्त्यतिशयात् मुदध्रुपरिपूर्णलोचनो रोमाञ्चा-
ञ्चितवपुः,

મિથ્યાત્વજલનિલયાનેકકુચાહનકચક્રાકુલે ભવાબ્ધાવનિત્યત્વાજ્ઞાયુષોઽતિદુર્લભમિદં
સકલકલ્યાણૈકકારણં ચાધઃકૃતચિન્તામણિકલ્પદ્રુમોપમં ભગવત્પાદવન્દનં કથશ્ચિદ્વાપ્તં ન
ચાતઃ પરં કૃત્યમસ્તીતિ અનેનાત્માનં કૃતાર્થમભિન્યમાનો,

ભુવનગુરૌ વિનિવેશિતનયનમાનસો,

અતિચારમીહતયા સમ્યગસ્ખલિતાદિગુણસમ્પદુપેતં તદર્થાનુસ્મરણમર્થમેવ પ્રણિપાત-
દણ્ડકસૂત્રં પઠતિ।^{૨૩}

તત્ત્વેદમ્—

અર્થ:—અહીં પ્રણિપાતદણ્ડકપૂર્વક ચૈત્યવન્દન છે, એટલા માટે તેની જ આદિમાં વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે. અને તેમાં વિધિ આ છે—

અહીં સાધુ વા શ્રાવક,—

૧. ચૈત્યગૃહાદિમાં એકાંત પ્રયત્ન થઈ, અન્ય કર્તવ્ય પરિત્યક્ત કરી,
પ્રદીર્ઘતર તદ્ભાવગમનથી યથાસંભવ ભુવનગુરુના પૂજેપચાર સંપાદિત કરી,
૨. પછી સકલસત્ત્વઅનપાદિની (કોઈ પણ પ્રાણીને બાંધા નહિ ઉપજવનારી) ભૂમિ નિરખીને અને પરમ ગુરુએ પ્રણીત કરેલ વિધિથી પ્રમાણને,
પૃથ્વી પર જાતુ (ગાઠણ) અને કરતલ સ્થાપન કરી,
૩. પ્રવર્ધમાન થતા અતિ તીવ્રતર શુભ પરિણામે, ભક્તિઅતિશય થકી હર્ષાશ્રુથી પરિપૂર્ણ લોચને, રોમાંચિત દેહે,

૪. મિથ્યાત્વ જલ નિલયવાળા અનેક કુઆહ નકચકંથી આકુલ ભવાખિબને વિષે અને આયુષ્ના અનિત્યપણાને લીધે આ અતિ દુર્લભ, અને સકલ કલ્યાણનું એક કારણ, એવું ચિન્તામણિ-કંદપદ્મની ઉપમાને અધઃકૃત કરતું ભગવત્પાદવન્દન કેમે કરીને માંડમાંડ પ્રાપ્ત થયું છે, અને આનાથી પર કૃત્ય છે નહિ,—એમ આના વડે આત્માને કૃતાર્થ અભિમાનનો સતો,

ભુવનગુરુમાં નયન-માનસ વિનિવેશિત (સ્થાપિત) કરી,

૫. અપિચારભીરુનાથી સમ્યક્ અસ્ખલિત આદિ ગુણસંપત્તથી યુક્તપણે, તેના અર્થના અનુસ્મરણગભિપણે જ, પ્રણિપાતદણ્ડક સૂત્ર પઠે છે. ૨૩

અને તે આ છે—

વિવેચન

“દ્રવ્ય ભાવ શુચિ અંગ ધરીને, હરખે દેહરે જઈએરે;

દહ તિગ પણ અહિગમ સાચવતાં, ઈકમના ધુરિ થઈએ રે.

...સુવિધિ જિનેસર પાય નમીને, શુભ કરણી એમ કીજેરે.”—શ્રી આનંદધનજી

અત્રે ચૈત્યવન્દનની પૂર્વતૈયારીરૂપ પૂર્વવિધિ દ્રવ્યથી અને ભાવથી બન્ને પ્રકારથી પ્રદર્શિત કર્યો છે. ચૈત્યવન્દન કરતાં પૂર્વે પ્રણિપાતદણ્ડક સૂત્ર (નમુશુણું) પઠવું જોઈએ, એટલા માટે તેની જ આદિમાં વ્યાખ્યા કરી છે; અને તે પ્રણિપાતદણ્ડક સૂત્ર પઠતાં પહેલાં પણ કેવા પૂર્વવિધિથી ભાવવૃદ્ધિ કરવી જોઈએ તે પણ સાંગોપાંગ ક્રમથી દર્શાવ્યું છે:—

આ અર્હદ્ભક્તિમય ચૈત્યવન્દન કરવા ઇચ્છતો સાધુ વા શ્રાવક હોય, તે—

(૧) પ્રથમ તો ચૈત્યગૃહાદિમાં ‘પ્રકાન્તપ્રયત્ન’—એકાંત પ્રયત્ન થઈ, એક માત્ર આ ચૈત્યવન્દન ભક્તિકૃત્યમાં પ્રયત્નવંત-સમુદય થઈ, એક એમાં જ ઉપયોગ જોડી, બીજું બધું કર્તવ્ય સર્વથા છોડી, ‘પ્રદીર્ઘતરતદ્ભાવગમનેન’—પ્રદીર્ઘતર તદ્ભાવગમનથી યથાસંભવ

ભુવનશુરો પૂજેપચાર સંપાદિત કરે,—‘યથાસંભવં ભુવનશુરોઃ સમ્પાદિતપૂજોપચારઃ,’
 ‘યથાસંભવ’—સાધુને વા શ્રાવકને જેને જેવો સંભવતો હોય તેવો પૂજેપચાર
 આચરે; સાધુ પુષ્પપૂજાદિ દ્રવ્યપૂજા ન કરે, પણ સ્તોત્રપૂજાદિ ભાવપૂજા તો કરે જ, અને
 શ્રાવક દ્રવ્ય-ભાવ બન્ને પૂજા કરે. અને તે પણ કેવી રીતે કરે? ‘પ્રદીર્ઘતર તદ્ભાવ-
 ગમનથી’ કરે; અર્થાત્ ઝટપટ પ્રસ્તુત ભક્તિકૃત્ય આટોપી લેવાની અણુઘટતી ઉતાવળ કે
 દોડાદોડ નહિ કરતાં, કે વેઠ નહિ કાઢતાં, અત્યંત શાંતિથી-સ્વસ્થતાથી હેઠા મને,
 ‘પ્રદીર્ઘતર’—અતિઅતિ દીર્ઘ-લાંબા ‘તદ્ભાવગમનથી’—ભક્તિક્રિયાના અંગભૂત તે તે
 ભાવોમાં ભક્તિતત્ત્વમયપણે ગમનથી-પરિણમનથી કરે, અને તે તે દ્રવ્યના * આલંબનથી પણ
 ભાવનું આરોહણ કરતો બધ. જેમકે—

“પૂર્ણ કલશ શુચિ ઉદકની ધારા, જિનવર અંગે નામે;
 આતમ નિર્મલ ભાવ કરતાં, વધતે શુભ પરિણામે.
 સમકિત બીજ નિજ આતમ આરોપતા,
 કળશ પાણી મિથે ભક્તિજલ સિંચતા”.—શ્રી દેવચંદ્રજી કૃત સ્નાનપૂજા.

“પૂજા ને પરિણામ દોઢ, કરો ચંદનકી રીતિ;
 શીતલતા ને સુગંધતા, જિણે ભાંજે ભવભીતિ.
 એણી પરે ધૂપ પૂજા કરી, જિન આગળ શુભ ભાવ;
 ટાળી વિભાવની પરિણતિ, દૂર કરો પરભાવ.
 ઈસો રૂપ નિહારત ઘટમાં, તોરત કર્મ જંજીર રે;
 જિન ઉત્તમ પદ પૂજ લહત ભવિ, નિજ આતમશુભ ધીર રે.
 નિજ શુભ રિદ્ધિ તિરોભાવે થઈ, ગ્રહણ કરતાં પરભાવો;
 પ્રભુ શુભ ગ્યાન ધ્યાનમાં રહેતાં, હોવત આવિરભાવો રે.”

—શ્રી ખિમાવિજયજી કૃત અષ્ટપ્રકારી પૂજા

ઈત્યાદિ પ્રકારે તદ્ભાવગમનથી ભક્તિતત્ત્વમયપણે યથાસંભવ પૂજેપચાર કરી,

(૨) કેઈ પણ જીવને કંઈપણ અપાય-હાનિ-બાધા ન ઉપજાવે એવી ‘સકલસત્ત્વ
 અનપાયિની’ શુદ્ધ ભૂમિ નિરખીને અને પરમ શુરુએ પ્રણીત કરેલ વિધિથી પ્રમાણને,
 ભૂમિ પર બાનુ-ગોઠણ અને કરતલ-બન્ને હથેળી સ્થાપન કરી,

* જલપૂજાદિ અષ્ટપ્રકારી પૂજા અંગે અપૂર્વ ભાવઘટના કરતાં પરમ ભાવિતાત્મા ભક્તશિરોમણિ
 મહામુનીશ્વર શ્રી પદ્મનદિ આચાર્યજી પદ્મનદિપંચવિંશતિકા અન્તર્ગત પૂજાપદ્ધતિ વડે છે કે—

“જાતિર્જરામરણમિત્યનલત્રયસ્ય, જીવાશ્રિતસ્ય બહુતાપકૃતો યથાવત્ ।
 વિધ્યાપનાય જિનપાદયુગાગ્રભૂમૌ, ધારાત્રયં પ્રવરવારિકૃતં ક્ષિપામિ ॥
 ઉચ્ચેઃફલાય પરમામૃતસંજ્ઞકાય, નાનાફલૈ જિનપતિ પરિપૂજયામિ ।
 તદ્ભક્તિરેવ સકલાનિ ફલાનિ દત્તે, મોહેન તત્તદપિ યાચત ઇવ લોકઃ ॥”—ઈત્યાદિ.

(૩) પ્રવર્ધમાન—પ્રકૃષ્ટપણે વર્ધમાન થતા—ચઢતા જતા અતિ અતિ તીવ્ર શુભ પરિણામે, ભક્તિઅતિશયથી (Excessive devotion) હર્ષાશ્રુથી પરિપૂર્ણ—છલકાતા લોચને, જ્યાં રોમાંચ ઉદ્ભવે છે—રુંવાડા ઉભા થાય છે એવા રોમાંચિત દેહે,

(૪) ‘મિથ્યાત્વજલનિલયાનેકકુપ્પાહનક્રચક્રાકુલે મવાઘૌ—મિથ્યાત્વજલ નિલયવાળા અનેક કુપ્પાહ—નકચકથી આકુલ ભવાગ્નિને વિષે અને આયુષ્યના અનિત્યપણાને લીધે આ અતિ દુર્લભ, અર્થાત્ ‘મિથ્યાત્વજલનિલય’—મિથ્યાત્વ—જલ જેનું નિલય—નિવાસસ્થાન છે, અથવા મિથ્યાત્વજલમાં નિલય—નિતાન્ત લય પામી—લપાઈને જે રહ્યા છે એવા કુપ્પાહ—અસદ્બ્રહ્મરૂપ નકચકથી—મોટા મગરમચ્છોના સમૂહથી આકુલ—ખીચાખીચ ભરેલા અથવા આતુર—દુઃખી સંસારરૂપ સમુદ્રને વિષે, તેમજ ડાલની અણી પર રહેલા આકળખિન્દુ જેવા આયુષ્યના અનિત્યપણાને લીધે પરમ દુર્લભ એવું આ સકલ કલ્યાણનું એક—અદ્વિતીય કારણ ‘સકલકલ્યાણૈકકારણ’, ચિન્તામણિ—કલ્પદ્રુમની ઉપમાને અધઃકૃત કરતું—નીચે પાડતું—હેઠે પાડતું ‘અધઃકૃતચિન્તામણિકલ્પદ્રુમોપમ’, આ ભગવત્પાદવન્દન કેમે કરીને (Somehow) માંડમાંડ પ્રાપ્ત થયું છે, અને આનાથી—આ ભગવત્પાદવન્દનથી પર કૃત્ય છે નહિં ‘ન ચાતઃ પરં કૃત્યમસ્તિ’ એમ આના વડે આત્માને કૃતાર્થ—કૃતકૃત્ય અભિમાનતો સતો, હું ધન્ય છું—કૃતપુણ્ય—કૃતાર્થ છું એમ સાત્ત્વિક હર્ષથી પ્રશસ્ત આત્મગૌરવ માનતો સતો,

‘ભુવનશુરમાં નયન—માનસ વિનિવેશિત કરી,’—ચક્ષુ અને મનને ત્યાંથી ખસે નહિં એવી રીતે એકીટસે અને એકીરસે વિશેષે કરીને નિતાંતપણે સ્થાપિત કરી,

(૫) ‘અતિચારભીરુતાથી સમ્યક્—પ્રણિપાતદણ્ડક સૂત્ર પઠે છે.’ અર્થાત્ રાગેને કોઈ અતિચાર ન લાગી જાય એવી બીકથી—ભીરુતાથી તકેદારી રાખીને—ઉપયોગભગૃતિ રાખીને, સ્ખલિત આદિ સૂત્રોચ્ચારણ દોષ ન આવી જાય એમ સમ્યક્પણે—યથાવત્પણે અસ્ખલિત આદિ સૂત્રોચ્ચારણ શુભસંપદથી શુક્તપણે, અને તેના સૂત્રના અર્થનું અંતરમાં અનુસ્મરણ—અનુક્રમે સ્મરણ થયા કરતું હોય એમ અર્થાનુસ્મરણગુર્ભપણે જ આ વક્ષ્યમાણ કહેવામાં આવતું પ્રણિપાતદણ્ડક સૂત્ર પઠે છે.

અને તે સૂત્ર આ છે—

प्रणिपातदण्डक सूत्र

नमोऽर्थाय १, भगवन्ताय २;
आइगराय ३, तित्थयराय ४, सयंसंबुद्धाय ५;
पुरिसुत्तमाय ६, पुरिसीहाय ७, पुरिसवरपुंडरीयाय ८,
पुरिसवरगंधहत्थीय ९;

लोगुत्तमाय १०, लोगनाहाय ११, लोगहियाय १२,
लोगपईवाय १३, लोगपज्जोअगराय १४;

अभयदयाय १५, चक्खुदयाय १६, मग्गदयाय १७,
सरणदयाय १८, बोहिदयाय १९;

धम्मदयाय २०, धम्मदेसयाय २१, धम्मनायगाय २२,
धम्मसारहीय २३, धम्मवरचाउरंतचक्कवट्ठीय २४;

अप्पडिहयवरनाणदंसणधराय विअट्ठउमाय २५;

जिणाय जावयाय २६, तिण्णाय तारयाय २७, बुद्धाय
बोहयाय २८, मुत्ताय मोयगाय २९;

सव्वण्णाय सव्वदरिसीय ३०,

सिवमयलमरुअमणंतमक्खयमव्वावाहमपुणरावित्तिसिद्धिगइ-
नामधेयं ठाय संपत्ताय ३१,

णमो जिणाय जिअभयाय ३२ ॥

પ્રણિપાતદણ્ડક સૂત્ર

- (૧) નમસ્કારહો અહિંતોને ! ૧, ભગવંતોને ૨;
- (૨) આદિકરોને ૩, તીર્થકરોને ૪, સ્વયંસંબુદ્ધોને ૫;
- (૩) પુરુષોત્તમોને ૬, પુરુષસિંહોને ૭, પુરુષવરપુંડરીકોને ૮, પુરુષવરગન્ધહસ્તીઓને ૯;
- (૪) લોકોત્તમોને ૧૦, લોકનાથોને ૧૧, લોકહિતોને ૧૨, લોકપ્રદીપોને ૧૩, લોકપ્રદ્યોતકરોને ૧૪;
- (૫) અભયદાતાઓને ૧૫, ચક્ષુદાતાઓને ૧૬, માર્ગદાતાઓને ૧૭, શરણુદાતાઓને ૧૮, બોધિદાતાઓને ૧૯;
- (૬) ધર્મદાતાઓને ૨૦, ધર્મદેશકોને ૨૧, ધર્મનાયકોને ૨૨, ધર્મસારથિઓને ૨૩, ધર્મવરચાતુરંતચક્રવર્તીઓને ૨૪;
- (૭) અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરોને વ્યાવૃત્તછન્નોને ૨૫;
- (૮) જિનોને જાપકોને ૨૬, તીર્થોને તારકોને ૨૭, બુદ્ધોને બોધકોને ૨૮, મુક્તોને મોચકોને; ૨૯;
- (૯) સર્વજ્ઞોને સર્વદર્શીઓને ૩૦,
શિવ અચલ અરુઝ અનંત અક્ષય અવ્યાબાધ અપુન-
રાવૃત્તિ સિદ્ધિગતિ નામધેય સ્થાન સંપ્રાપ્તોને ૩૧,
નમસ્કાર હો જિનોને જિતભયોને ! ૩૨.

卐

આ સૂત્રના બત્રીશ (વા તેત્રીશ) આલાપકનું નવ વિભાગમાં વર્ગીકરણ

इह द्वात्रिंशदालापकाः, त्रयस्त्रिंशदित्यन्ये 'वियदृच्छउमाणमि'त्यनेन सह ।
इह च—

આઘાલાપકદ્વયેન સ્તોતવ્યસમ્પદુક્તા, યતોર્હતામેવ ભગવતાં સ્તોતવ્યે
સમગ્રં નિબંધનં ।

તદન્યૈસ્તુ ત્રિભિઃ સ્તોતવ્યસમ્પદ એવ પ્રધાના સાધારણાસાધારણરૂપા
હેતુસમ્પત્, યત આદિકરણશીલા એવ તીર્થકરત્વેન સ્વયંસમ્બોધિતાશ્ચૈતે ભવન્તિ ।

તદપરૈસ્તુ ચતુર્ભિઃ સ્તોતવ્યસમ્પદ એવાસાધારણરૂપા હેતુસમ્પત્, પુરુષો-
ત્તમાનામેવ સિંહગુણ્ડરીકગન્ધહસ્તિધર્મમાકત્વેન તદ્વાવોપપત્તેઃ ।

તદન્યૈસ્તુ પચ્ચભિઃ સ્તોતવ્યસમ્પદ એવ સામાન્યેનોપયોગસમ્પત્, લોકો-
ત્તમત્વલોકનાયકત્વલોકહિતત્વલોકપ્રદીપત્વલોકપ્રદ્યોતકરત્વાનાં પરાર્થત્વાત્ ।

તદપરૈસ્તુ પચ્ચભિરસ્યા એવોપયોગસમ્પદો હેતુસમ્પત્, અભયદાનચક્ષુર્દાન-
માર્ગદાનશરણદાનબોધિદાનૈઃ પરાર્થસિદ્ધેઃ ।

તદન્યૈસ્તુ પચ્ચભિઃ સ્તોતવ્યસમ્પદ એવ વિશેષેણોપયોગસમ્પત્, ધર્મદેશ-
ધર્મદેશકત્વધર્મનાયકત્વધર્મસારથિત્વધર્મવરચાતુરન્તચક્રવર્તિત્વેભ્યસ્તદ્વિશેષો-
પયોગાત્ ।

તદન્યદ્વયેન તુ સ્તોતવ્યસમ્પદ એવ સકારણા સ્વરૂપસમ્પત્, અપ્રતિહતવર-
જ્ઞાનદર્શનધરા વ્યાવૃત્તછબ્જાનશ્ચાર્હન્તો ભગવન્તેતિ હેતોઃ ।

તદપરૈશ્ચતુર્ભિરાત્મતુલ્યપરફલકર્તૃત્વસમ્પત્ જિનજાપકત્વતીર્ણતારકત્વબુદ્ધ-
બોધકત્વમુક્તમોચકત્વાનામેવંપ્રકારત્વાત્ ।

તદન્યૈસ્તુ ત્રિભિઃ પ્રધાનગુણાપારક્ષયપ્રધાનફલાપ્ત્યભયસમ્પદુક્તા, સર્વજ્ઞસર્વ-
દર્શિનામેવ શિવાચલાદિસ્થાનસમ્પ્રાપ્તૌ જિતભયત્વોપપત્તેઃ ॥^{૨૪}

અહીં બત્રીશ (૩૨) આલાપકો છે, તેત્રીશ (૩૩) છે એમ બીજાઓ કહે છે—‘ત્રિઉદ્દેહમાણં’ એની સાથે. અને અહીં—

૧. આદ્ય બે આલાપકથી સ્તોતવ્યસંપદ્ધ કહી,—કારણ કે અહીં ત ભગવંતોના જ સ્તોતવ્યમાં સમગ્ર નિબંધન છે.

૨. તેનાથી અન્ય એવા ત્રણથી સ્તોતવ્યસંપદ્ધની જ પ્રધાન એવી સાધારણ—અસાધારણરૂપ હેતુસંપદ્ધ કહી,—કારણ કે આદિકરણ-શીલ જ એવા એઓ તીર્થંકરપણાથી સ્વયંસંબોધિત હોય છે.

૩. તેનાથી અપર ચારથી સ્તોતવ્યસંપદ્ધની જ અસાધારણ-રૂપ હેતુસંપદ્ધ કહી,—પુરુષોત્તમોને જ સિંહ-પુણ્ડરીક-ગન્ધહસ્તી-ધર્મભાગીપણાએ કરીને તદ્દભાવની ઉપપત્તિને લીધે.

૪. તેનાથી અન્ય પાંચથી સ્તોતવ્યસંપદ્ધની જ સામાન્યથી ઉપયોગસંપદ્ધ કહી,—લોકોત્તમત્વ, લોકનાથત્વ, લોકહિતત્વ, લોક-પ્રદીપત્વ, લોકપ્રદ્યોતકરત્વના પરાર્થપણાને લીધે.

૫. તેનાથી અપર પાંચથી આ જ ઉપયોગસંપદ્ધની હેતુસંપદ્ધ કહી,—અભયદાન, ચક્ષુદાન, માર્મદાન, શરણદાન, બોધિદાન વડે પરાર્થસિદ્ધિને લીધે.

૬. તેનાથી અન્ય પાંચથી સ્તોતવ્યસંપદ્ધની જ વિશેષથી ઉપયોગસંપદ્ધ કહી,—ધર્મદત્વ, ધર્મદેશકત્વ, ધર્મનાયકત્વ, ધર્મ-સારથિત્વ, ધર્મવરચાતુરન્તયકવર્ત્તિત્વ થકી તેના વિશેષ ઉપ-યોગને લીધે.

૭. તેનાથી અન્ય દ્વયથી સ્તોતવ્યસંપદ્ધની જ સકારણ સ્વરૂપસંપદ્ધ કહી,—અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધર અને વ્યાવૃત્તછન્ન એવા અહીં ત ભગવંતો છે એવા હેતુને લીધે.

૮. તેનાથી અપર ચારથી આત્મતુલ્ય પરફલકર્તૃત્વ સંપદ્ધ કહી,—જિન-જાપકત્વ, તીર્ણ-તારકત્વ, બુદ્ધ-બોધકત્વ, મુક્ત-મોચકત્વના એવં પ્રકારપણાને લીધે.

૯. તેનાથી અન્ય ત્રણથી પ્રધાનગુણઅપરિક્ષય થકી પ્રધાન ફલ આપ્તિ વડે અભયસંપદ્ધ કહી,—સર્વજ્ઞ સર્વદર્શિઓને જ શિવઅચલાદિ સ્થાન સંપ્રાપ્તિ સતે જિતભયપણાની ઉપપત્તિને (ઘટમાનપણાને) લીધે.^{૨૪}

વિવેચન

“નિર્માણ તત્ત્વરુચિ થઈ રે....મન કરજો જિનપતિ ભક્તિ રે....ભવિ.

દેવચંદ્ર પદ પામશે રે....મન. પરમ મહોદય યુક્તિ રે....ભવિ.”—શ્રી. દેવચંદ્રજી

અત્રે આ ચૈત્યવન્દન સૂત્રાન્તર્ગત આ પ્રણિપાતદણ્ડકની તત્ત્વસંકલના કેવી અદ્ભુત છે, તેનું સ્વપ્રજ્ઞાથી પરમ અદ્ભુત મૌલિક સંશોધન (Original Research) કરી, અને તેના પદોનું નવ વિભાગમાં સુચુક્તિયુક્ત પરમ બુદ્ધિગમ્ય (Most Intelligent) વર્ગીકરણ (Classification) દર્શાવી, પ્રજ્ઞાનિધાન શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ પોતાના પ્રજ્ઞાતિશયનો પરિચય કરાવ્યો છે,—જે કોઈ પણ સહૃદયને આ મહામતિ મહાત્માની અપૂર્વ તત્ત્વદષ્ટિ પ્રત્યે સ્થાનંદાશ્ચર્ય બહુમાન પ્રગટાવે છે.

અત્રે ૩૨ આલાવા છે અને બીજાના મતે ‘વ્યાવૃત્તછન્ન’ એ આલાવો જૂદો જણતાં ૩૩ આલાવા છે. તેની સંકલના આ પ્રકારે : (૧) પ્રથમ બે આલાવા—અર્હંત અને ભગવંત એ સ્તોતવ્યની—સ્તુતિ કરવા યોગ્યની સંપદ્ (ભાવલક્ષ્મી—ભાવઐશ્વર્ય) હાખવે છે. આ મૂળ સ્તોતવ્ય સતે જ તેમાં બીજી બધી સંપદાઓનું નિબન્ધન ઘટે છે. આમ આના પર જ બધી ધામધૂમ હોઈ આ સ્તોતવ્યસંપદ્ કેન્દ્રસ્થાને (Central) છે. (૨) એટલે પછી આ સ્તોતવ્ય-સંપદ્નું પ્રધાન સાધારણ કારણ શું? અસાધારણ કારણ શું? એ દર્શાવ્યું છે. (૩) પછી આ સ્તોતવ્ય-સંપદ્નો બીજા જીવોને—લોકોને શું ઉપયોગ? શું ઉપકાર? એ દર્શાવવા સામાન્યથી ઉપ-યોગસંપદ્ અને તેનું કારણ, તથા વિશેષથી ઉપયોગસંપદ્ એ કથન કર્યું છે. (૪) આવા પરમ ઉપકારી અર્હંત ભગવંતની સ્વરૂપસંપદ્ શી છે ને શા કારણે છે તે દર્શાવી, આ પ્રભુ બીજાઓને પણ આત્મતુલ્ય ફલ આપનારા છે, એમ તેનો મહામહિમા પ્રગટ કર્યો છે. (૫) અને છેવટે શિવ—અચલાદિ સ્થાનને પામેલા એઓ અભયસંપદ્ને પ્રાપ્ત છે એ દર્શાવ્યું છે. એ બધી સંકલના અત્રે વિસ્તારથી નિરૂપણ કરી છે; આ સમસ્તનો—આ વિવેચકે ચોળેલી આ અંથના સારસર્વસ્વરૂપ—હૃદયરૂપ ખાસ આકૃતિ જે આ અંથના પ્રારંભમાં મૂકેલી છે તે પરથી—સુર વાચકને સુગમપણે ખ્યાલ આવશે.

પંક્તિકા—સાધારણાસાધારણરૂપેતિ—સર્વ જીવોની સાથે સાધારણ એવું આદિકરત્વ—આદિકરત્વ છે,—મોક્ષ અપેક્ષાએ, આદૌ—ભવમાં,—સર્વ જીવોનું જન્માદિકરણશીલપણું છે માટે.

તીર્થકરત્વસ્વયંસમ્બોધૌ—તીર્થકરપણું અને સ્વયંસંપ્રોધ અસાધારણ એ બે અર્હંતોને જ હોય છે. પતે—એઓ,—અર્હંત ભગવંતો.

‘પ્રધાનગુણાપરિક્ષયપ્રધાનકલાપ્ત્યભયસમ્પદુક્તેતિ.’ પ્રધાનગુણોઃ—પ્રધાન ગુણના—સર્વશ સર્વદર્શિત્વના, અપરિક્ષયેણ—અપરિક્ષયથી, અવ્યાવૃત્તિથી, પ્રધાનસ્ય—પ્રધાન એવા, શિવાચલા-દિસ્થાનસ્ય—શિવ—અચલાદિ સ્થાનની, આપ્તૌ—આપ્તિમાં, લાભ સતે, અભયસંપદ્—અભયસમ્પદ્—જિતભયત્વપા, ઉક્તા—કહી છે.

અત્રે શંકા થવી સંભવે છે કે એકસ્વભાવી વસ્તુમાં અનેકસ્વભાવી આ સ્તોતવ્યસંપદ્ આદિ ચિત્ર સંપદ્ કેમ થતે? જો થતે તો ઉપચારવૃત્તિથી થતે, મુખ્યપણે નહિં, એવી શંકાને નિરસ્ત કરતાં કહે છે—

इयं च चित्रा सम्पत् अनंतधर्मात्मके वस्तुनि मुख्ये मुख्यवृत्त्या, स्तवप्रवृत्तिर्नैवं प्रेक्षापूर्वकारिणामिति संदर्शनार्थमेवमुपन्यासोऽस्य सूत्रस्य, स्तोतव्यनिमित्तोपलब्धौ तन्नि-
मित्ताद्यन्वेषणयोगाद् ॥ ૨૫

॥ इति प्रस्तावना ॥

અર્થ :—અને આ ચિત્રસંપદ્ અનંતધર્માત્મક એવી મુખ્ય વસ્તુમાં મુખ્યવૃત્તિથી છે. અને એમ સ્તવપ્રવૃત્તિ પ્રેક્ષાપૂર્વકારીઓની હોય છે, એવા સંદર્શનાર્થે આ સૂત્રનો એવા પ્રકારે ઉપન્યાસ છે,—સ્તોતવ્ય નિમિત્તની ઉપલબ્ધિ સતે, તેના નિમિત્તાદિના અન્વેષણ યોગને લીધે. ૨૫

॥ इति प्रस्तावना ॥

વિવેચન

“ ઇત્યાદિક બહુ ભાંગ ત્રિભંગી, ચમતકાર ચિત્ત દેતી રે;
અચરિત્કારી ચિત્ર વિચિત્રા, આનંદધન પદ લેતી રે. શ્રી આનંદધનજી.

ઉપરમાં જે આ સ્તોતવ્ય આદિ ચિત્ર—નાના પ્રકારની સંપદ્ વર્ગીકરણ કરીને દર્શાવી, તે કાંઈ ઉપચરિત નથી, પણ ‘અનંતધર્માત્મક એવી મુખ્ય વસ્તુમાં મુખ્ય-વૃત્તિથી’ છે. અનંતધર્માત્મક વસ્તુનિ મુખ્યે મુખ્યવૃત્ત્યા. અર્થાત્ વસ્તુ છે તે પરમાર્થથી જેનું અસ્તિત્વ છે એવી પરમાર્થસત્ છે; અને આ વસ્તુ અનંતધર્માત્મક છે, એક વસ્તુમાં અનંત ધર્મ રહ્યા છે એવી છે; એટલે આવી અનંતધર્માત્મક પરમાર્થસત્ મુખ્ય વસ્તુમાં આ જે નાના પ્રકારની સંપદ્ કહી તે મુખ્યવૃત્તિથી છે, પરમાર્થસત્પણે—નિરુપચરિતપણે છે. અને એમ એવા પ્રકારે પરમાર્થસત્ નિરુપચરિત મુખ્યવૃત્તિથી જ પ્રેક્ષાપૂર્વકારીઓની—પ્રકૃષ્ટપણે જોઈ વિચારી પ્રવર્તનારા સત્પુરુષોની સ્તવપ્રવૃત્તિ છે, એના સંદર્શનાર્થે—સમ્યગ્દર્શનાર્થે આ પ્રસ્તુત સૂત્રનો એવા પ્રકારે સ્તોતવ્યસંપદ્ આદિ વિભાગથી ઉપન્યાસ છે. કારણકે ‘સ્તોતવ્ય નિમિત્તની ઉપલબ્ધિ સતે, તેના નિમિત્તાદિનો અન્વેષણ યોગ’

પંક્તિકા—નારુ, વસ્તુના એકસ્વભાવાધીનપણાને લીધે અનેક સ્વભાવાક્ષેપિકા સ્તોતવ્યસમ્પદ્ આદિક ચિત્ર સંપદ્ એકત્ર કેમ? જો હોય તો ઉપચારવૃત્તિથી હોય એમ આશંકીને કહ્યું—‘इयं च चित्रेत्यादि.’

સ્તોતવ્યનિમિત્તોપલબ્ધાવિતિ—સ્તોતવ્ય નિમિત્તની ઉપલબ્ધિ સતે. સ્તોતવ્યાઃ—સ્તોતવ્ય, સ્તવાઈ, અર્હન્તો, ત યત્ર નિમિત્ત—તેઓ જ નિમિત્ત, કર્મકારકપણાને લીધે સ્તવક્રિયાના હેતુ, તસ્યો-પલબ્ધૌ—તેની ઉપલબ્ધિ—જ્ઞાન સતે, ‘તન્નિમિત્તાદ્યન્વેષણયોગાદિતિ’—તેના નિમિત્તાદિના અન્વેષણ યોગને લીધે. તસ્ય—તેનું, સ્તોતવ્યરૂપ અર્હત્તદ્વક્ષણ નિમિત્તનું, નિમિત્ત—નિમિત્ત, આદિકરવાદિ. આદિ—આદિ શબ્દથી ઉપયોગાદિનો સંગ્રહ છે, તસ્ય—તેના, અન્વેષણાત્—અન્વેષણથી, ધટનથી.

હોય છે માટે. અર્થાત્ સ્તોત્રવ્ય-સ્તુતિ કરવા યોગ્ય-સ્તવાર્હ એવા અર્હ"તોરૂપ નિમિત્તની ઉપલબ્ધિ સતે, તે સ્તોત્રવ્ય અર્હ"તલક્ષણ નિમિત્તનું પણ નિમિત્ત કારણ થું છે? તેના ઉપયોગ થું છે? ઇત્યાદિ પ્રકારે તેના તત્વઅન્વેષણનો-સંશોધનનો યોગ ઘટે છે.

“સ્વાદ્વાદ્ધી વસ્તુ કહીજે, તસુ ધર્મ અનંત લહીજે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“અનન્તધર્મણસ્તત્ત્વં પશ્યન્તી પ્રત્યગાત્મનઃ ।

અનેકાન્તમયી મૂર્તિર્નિત્યમેવ પ્રકાશતામ્ ॥”

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત સમયસાર કળશ

॥ इति महर्षिश्रीहरिभद्राचार्यविरचितायां मनःसुखनन्दनेन भगवानदासेन
हेमदेवीसुजातेन चिद्देमविशोधिनीटीकाभिधानविवेचनेन
सविस्तरं विवेचितायां ललितविस्तरायां प्रस्तावना ॥

પ્રથમ અધિકાર : સ્તોતવ્ય સંપદ્

૧. અર્હંત

આ સૂત્રનું પ્રયોજન: દુર્લભ ભાવનમસ્કાર આમ બીજાધાનથી સાધ્ય છે એમ જણાવવા માટે છે, એ દર્શાવે છે—

૧તત્ર—

નમોઽસ્ત્વર્હદ્ભ્યઃ

इत्यत्रास्तु भवत्वित्यादौ प्रार्थनोपन्यासेन दुरापो भावनमस्कारः, तत्त्वधर्मत्वात्, अत इत्थं बीजाधानसाध्य इति ज्ञापनार्थे ॥ २६*

૧અર્હં:—તેમાં—

નમોઽસ્ત્વર્હદ્ભ્યઃ—નમસ્કાર હો અર્હંતોને !

એમાં અસ્તુ-ભવતુ-હો ! ઇત્યાદિમાં પ્રાર્થનાના ઉપન્યાસથી દુરાપ (દુર્લભ) એવો ભાવનમસ્કાર છે,—તત્ત્વધર્મપણાને લીધે; આ થકી આમ બીજાધાન વડે સાધ્ય છે એમ જ્ઞાપનાર્થે. ૨૬

વિવેચન

“અંદ્રપ્રમ મુખઅંદ રે સખી ! હેખણુ દે, ઉપશમ રસનો કંદ રે સખી.

સેવે સુરનર ઈંદિ રે સખી. ગત કલિમલ હુઃખ દંદ રે સખી.” શ્રી આનંદઘનજી

x ઉપરમાં પ્રણિપાતદશક સૂત્રના ૩૨ આલાપકનું જે નવ વિભાગમાં વર્ગીકરણ કર્યું, તે એક એક વિભાગનું હવે અનુક્રમે વ્યાખ્યાન કરાય છે. તે તે વિભાગનું વક્તવ્ય વિસ્તૃત હોઈ તે તે વિભાગ અત્ર વિષયની વિશદતા અને વાંચકની સુગમતાર્થે પ્રથમ અધિકાર-દ્વિતીય અધિકાર ઇ. શીર્ષક હેઠળ નવ પ્રકરણોમાં (Chapters) વિભક્ત કરેલ છે.

—ભગવાનદાસ

* અત્રે પારિગ્રાહના પ્રારંભે મથાળે મૂકેલો અંક તે તે અધિકાર અંતર્ગત ગદ્યસૂત્રોનો નવો ખાસ અંક સમજવો અને પારિગ્રાહના અંતે મથાળે આપેલો અંક આ ગ્રંથના સમગ્ર ગદ્યસૂત્રોનો સળંગ અંક (Serial No.) સમજવો. એટલી સામાન્ય સૂચના સર્વાંત્ર લક્ષમાં લેવી. આ વિવેચકે પ્રયોજેલી આ દ્વિવિધ યોજનાથી સુસ્ત વાંચકને ગ્રંથનો વિષય સુગ્રાહ્ય અને સરળ બનશે. તેમજ—પ્રત્યેક ગદ્યસૂત્ર અને તેને લગતું વિવેચન પૂર્ણ થાય છે ત્યાં આતું ૐ ચિહ્ન મૂકેલ છે.

—ભગવાનદાસ.

‘નમસ્કાર હો અર્હંતોને!’ એમાં ‘હો!’ એ ઉપરથી પ્રાર્થનાનો ઉપન્યાસ-રજુઆત કરી, ‘દુરાપો ભાવનમસ્કારઃ’ દુરાપ-દુષપ્રાપ્ય-દુર્લભ એવો ભાવનમસ્કાર કર્યો છે.

અચિન્ત્ય ચિંતામણિ સમા આ અર્હત્ ભગવંતનો આ ભાવ-ભાવનમસ્કારની નમસ્કાર પ્રાપ્ત થવો ખરેખર! પરમ દુર્લભ છે. કારણકે આહાર-નિદ્રા-ભય-મૈથુન આદિ સંસારને પરવશ એવા જીવને સૂક્ષ્મ નિગોદથી માંડીને દેવ પર્યંત ચારે ગતિમાં ભ્રમણ કરતાં

આ ભગવંતનું દર્શન પણ મહાદુર્લભ થઈ પડ્યું છે. એટલે ‘પરપરિણતિ રાગીપણે, પરરસરંગે રક્ત’ થયેલો આ અખૂઝ જીવ, ગમ્માર ગામડીઆ આયર-ભરવાડની જેમ, આ ભવારણ્યમાં આ ભગવંતના દર્શન વિના અનંતકાળ ભમ્યો છે, પણ પ્રભુ મળ્યા નથી; ને કદાચિત્ મળ્યા હોય, સાંભળ્યા હોય, પૂજ્યા હોય, દેખ્યા હોય, પણ ચિત્તને વિષે લક્ષિતથી ધારણ કર્યા નથી, તેથી જ આ જીવ ભવદુઃખનું પાત્ર-ભાજન બન્યો છે. કારણ કે ભાવશૂન્ય ક્રિયાઓ ફલવતી થતી નથી.* “યસ્માત્ ક્રિયાઃ પ્રતિફલંતિ ન ભાવશૂન્યાઃ”. આમ અનંતકાળના પરિભ્રમણમાં આ ભાવનમસ્કાર જીવને પ્રાપ્ત થયો નથી, એટલે જ તેના આ પરિભ્રમણદુઃખનો અંત આવ્યો નથી. આમ આ ભાવનમસ્કાર પરમ દુર્લભ છે.

“સુદૂમ નિગોદ ન દેખિયો....સખી.	બાહર અતિહિ વિશેષ રે સખી.
પુઠવી આઉ ન પેખિયો....સખી.	તેઉ વાઉ ન લેશ રે સખી. ચંદ્રપ્રભ.
વનસપતિ અતિ ઘણુ દીહા....સખી.	દીઠો નહિંય દીદાર રે સખી.
ખિ તિ ચતુરિદિ જલ લીહા....સખી.	ગતિ સંની પણ ધાર રે સખી. ચંદ્ર.
સુર તિરિ નિરય નિવાસમાં....સખી.	મનુજ અનારજ સાથ રે સખી.
અપજજતા પ્રતિભાસમાં....સખી.	ચતુર ન ચઢિયો હથ રે સખી. ચંદ્ર.
એમ અનેક થલ બાણિયે....સખી.	દરિસણુ વિણુ જિન દેવ રે સખી.
આગમથી મતિ આણિયે....સખી.	કીજે નિર્મલ સેવ....રે સખી. ચંદ્ર.”

શ્રી. આનંદધનજી

“જગતારક પ્રભુ વિનવું, વિનતડી અવધાર રે;

તુજ દરિસણુ વિણુ હું ભમ્યો, કાળ અનંત અપાર રે....જગ.

આયર ભમ્યો પ્રભુ નવિ મડ્યા, મિથ્યા અવિરતિ જોડી રે.

પરપરિણતિ રાગીપણે, પરરસરંગે રક્ત રે;

પરબ્રાહ્મક રક્ષકપણે, પરભોજે આસક્ત રે જગ.”-શ્રી. દેવચંદ્રજી

“જિનપે ભાવ વિના કયૂ, છૂટત નહિં દુઃખદાવ.”-શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

* “આકર્ણિતોઽપિ મહિતોઽપિ નિરીક્ષિતોઽપિ,

નૂનં ન ચેતસિ મયા વિધૃતોઽસિ મત્તયા ।

જાતોઽસ્મિ તેન જનવાન્ધવ દુઃખપાત્રં,

યસ્માત્ ક્રિયાઃ પ્રતિફલંતિ ન ભાવશૂન્યાઃ ॥”- શ્રી કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર

આને ભાવનમસ્કાર શા માટે કહ્યો ? ‘તત્ત્વધર્મત્વાત્’ — તત્ત્વધર્મપણાને લીધે. અર્થાત્ આ ભાવનમસ્કાર છે તે તત્ત્વધર્મરૂપ-પરમાર્થધર્મરૂપ છે, આત્મામાં તથાપ્રકારનો સમ્યગ્દર્શનાદિ ભાવધર્મ-તત્ત્વધર્મ-પરમાર્થધર્મ પ્રગટવારૂપ છે. આ પરમાત્મ પ્રભુનું તત્ત્વધર્મરૂપ જેવું જિનસ્વરૂપ છે તેવું જ મહારા આત્માનું નિજસ્વરૂપ છે, એમ ભાવનમસ્કાર આમ ભાવી મહારૂં નિજસ્વરૂપ આ જિનસ્વરૂપથી અલેદ ભાવને પામો ! બીજાધાનથી સાધ્ય મને પણ આ પ્રગટ જિનસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાયો ! ઇત્યાદિ પ્રકારે રુચિરૂપ-ભક્તિરૂપ ભાવથી-આત્મભાવથી નમસ્કાર કરવો તે ભાવનમસ્કાર છે; અને આવો આ રુચિરૂપ ભાવ જ્યાં પ્રગટે છે, ત્યાં સમ્યગ્દર્શનાદિ આત્મભાવનું પ્રગટપણું હોય છે. અને આ ભાવનમસ્કાર ‘ઈત્યં વીજાધાનસાધ્યઃ’—આમ ‘નમસ્કાર હો અહીં’તોને’ એવા પ્રકારે પ્રાર્થના વડે બીજાધાનથી સાધ્ય હોય છે, અર્થાત્ એવા પ્રાર્થનારૂપ નમન પ્રકારથી આત્મામાં ધર્મબીજનું આધાન-રોપણ હોય છે. એટલે તે બીજાધાન વડે કરીને આ ભાવનમસ્કાર સધાય છે.

ધર્મબીજમાંથી અંકુરાદિ યાવત્ ફલસિદ્ધિ વર્ણવતું સુભાષિત શ્લોકપંચક અવતારે છે—

૨ ઉક્તં ચ—

“વિધિનોત્પાદયથા વીજાદક્ષુરાશુદયઃ ક્રમાત્ । ફલસિદ્ધિસ્તથા ધર્મવીજાદપિ વિદુર્બુધાઃ ॥૧॥
વપન્નં ધર્મવીજસ્ય સત્પ્રશંસાદિ તદ્વત્તમ્ । તચ્ચિન્તાદક્ષુરાદિ સ્યાત્ફલસિદ્ધિસ્તુ નિર્વૃત્તિઃ ॥૨॥
ચિન્તા સત્શ્રુત્યનુષ્ઠાનં, દેવમાનુષસમ્પદઃ । ક્રમેણાક્ષુરસત્કાણ્ડનાલપુષ્પસમા મતાઃ ॥૩॥

(કાવ્યાનુવાદઃ) “વિધિથી વાવેલ બીજથી, અંકુરાદિ ક્રમે જેમ;
ફલસિદ્ધિ ધર્મબીજથી, જાણે છે જુદા તેમ. ૧
ધર્મબીજવાવણી ધર્મગત, સત્પ્રશંસાદિ જાણુ;
તત્ચિન્તાદિ અંકુરાદિ ને, ફલસિદ્ધિ નિર્વાણુ. ૨
ચિન્તા સત્શ્રુતિ અનુષ્ઠાન ને, દેવ મનુષ્ય સંપત્ત;
ક્રમે અંકુર સત્કાંડ ને, નાલ ફુલ સમ સંમત. ૩

પંક્તિકા—વપન્નં ઇત્યાદિ શ્લોક. વપન્નં-નિક્ષેપણ, ધર્મસ્ય—શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મનું, વીજં—ફલનિષ્પત્તિહેતુ ધર્મબીજ, તેનું,—આત્મક્ષેવમાં એમ સમજવા યોગ્ય છે. તે શું ? તો કે-સત્પ્રશંસાદિ—સત્પ્રશંસાદિ, સત્-સંશુદ્ધ અને તે આવા લક્ષણવાળું છે :—

“ઉપાદેયધિયાન્યન્તં સંજ્ઞાવિષ્કમ્ભણાન્વિતમ્ ।

ફલાભિસન્ધિરહિતં સંશુદ્ધં દ્યોતવીદૃશમ્ ॥”

અર્થાત્—અત્યંતપણે ઉપાદેયબુદ્ધિ વડે કરીને, સંજ્ઞાના વિષ્કંભન-નિરોધ સહિત, અને ફલાભિસંધિથી રહિત એવું આ સંશુદ્ધ હોય છે.

પ્રશંસાદિ—વર્ણવાદ, કુશલ ચિત-ઉચિત કૃત્ય કરણુ લક્ષણુ, તદ્વત્તં—તદ્વત, ધર્મગત, તચ્ચિન્તાદિ—તેની-ધર્મની ચિન્તા-અભિલાષ, આદિ શબ્દથી સત્શ્રુતિ આદિ કહેવામાં આવશે તે. અંકુરાદિ—અંકુર, સત્કાંડ આદિ કહેવામાં આવશે તે જ. ફલસિદ્ધિસ્તુ નિર્વૃત્તિઃ—અને ફલસિદ્ધિ તો નિવૃત્તિ (નિર્વાણુ-મોક્ષ) છે, એ પ્રતીત્યર્થ જ છે.

અર્થ :— અને કહ્યું છે કે—“જેમ વિધિથી વાવેલા બીજમાંથી અંકુરાદિનો ઉદય ક્રમે કરીને હોય છે, તેમ ધર્મબીજ થકી પણ ફલસિદ્ધિ યુધા જાણે છે. ૧.

ધર્મબીજની વાવણી તે તદ્દગત સત્પ્રશંસાદિ છે, તત્તચિન્તાદિ તે અંકુરાદિ છે, અને નિર્વૃત્તિ (નિર્વાણ-મોક્ષ) તે ફલસિદ્ધિ છે. ૨.

ચિન્તા, સત્શ્રુતિ, અનુષ્ઠાન, દેવ-માનુષ સંપદ,—એ ક્રમે કરીને અંકુર, સત્કાંડ, નાલ અને પુષ્પ સમા કહ્યા છે. ૩.

વિવેચન

“બીજે વૃક્ષ અનંતતા રે, લાલ. પસરે ભૂ-જલ યોગ રે;

તિમ મુજ આતમસંપદા રે લાલ. પ્રગટે પ્રભુ સંયોગ રે....પદ્મપ્રભ.” શ્રી. દેવચંદ્રજી

અત્રે બીજમાંથી ફલની ઉત્પત્તિ જેમ, ધર્મબીજમાંથી મોક્ષફલની સિદ્ધિ હોય છે, તે પ્રતિપાદન કરનાર પ્રસિદ્ધ દષ્ટાંત વર્ણવનારા સુભાષિત પદો અંધકર્તા મહર્ષિએ ટાંક્યા છે. તેનો ભાવાર્થ એમ છે કે સત્પ્રશંસામાં વિધિથી વાવેલા બીજમાંથી વિધિનોપ્તાદ્ યથા વીજાત્ જેમ અનુક્રમે અંકુરાદિનો ઉદય થઈ છેવટ ફલસિદ્ધિ હોય છે, તેમ સત્પ્રશંસામાં વિધિથી વાવવામાં આવેલ ધર્મબીજમાંથી પણ અનુક્રમે ફલસિદ્ધિ હોય છે. તેમાં-ધર્મસંબંધી સત્પ્રશંસાદિ છે તે ધર્મબીજની વાવણી છે, ધર્મસંબંધી ચિન્તાદિ છે તે અંકુરાદિ છે અને નિર્વૃત્તિ-નિર્વાણ-મોક્ષ તે ફલસિદ્ધિ છે. અત્રે ધર્મ સંબંધી સત્પ્રશંસાદિ તે ધર્મબીજ છે; અર્થાત્ ધર્મસંબંધી સત્પ્રશંસા-પ્રશસ્ત ભાવ, પરમ ઉપાદેયબુદ્ધિથી નિષ્કામ કુશલચિત્ત, વર્ણવાદ આદિ તે આત્મક્ષેત્રમાં શ્રુત-ચારિત્રરૂપ ધર્મના બીજની વાવણી સમાન છે. અત્રે ‘સત્’ પ્રશંસાદિ એમ કહ્યું, તેમાં સત્ એટલે સંશુદ્ધ અને તેનું

લક્ષણ × શ્રી. યોગદ્રશ્તિસમુચ્ચયમાં આ કહ્યું છે:— (૧) અત્યંત ઉપાદેય બુદ્ધિ, (૨) સંજ્ઞાનિરોધ (૩) ફલાભિસંધિરહિતપણું-નિષ્કામપણું. અર્થાત્ પ્રથમ તો સત્ધર્મ પ્રત્યે અત્યંત ઉપાદેય બુદ્ધિ હોવી જોઈએ. એટલે કે આ ધર્મ બીજ બધાય કરતાં વધારે

આદરવા યોગ્ય છે, પ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, આશાધવા-ઉપાસવા યોગ્ય છે, એવી તેને સૌથી પ્રથમ સ્થાન આપતી પરમ ઉપાદેય બુદ્ધિ તે પ્રત્યે ઉપજવી જોઈએ. સંશુદ્ધનું બીજું લક્ષણ એ છે કે-તેમાં આહાર, ભય, મૈથુન, પરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, ઓધ અને લોક એ દશ સંજ્ઞાનો નિરોધ-ઉદયઅભાવ હોવો જોઈએ. સંશુદ્ધનું ત્રીજું લક્ષણ ફલાભિસંધિ રહિતપણું છે; અર્થાત્ સંશુદ્ધમાં ફલની કામના, નિદાન, આશંસા ન હોય. આમ ત્રણ ધર્મ પ્રત્યે પરમ ઉપાદેયબુદ્ધિ, સંજ્ઞાઅનુદય અને નિષ્કામપણું વર્તે છે, એવું સંશુદ્ધ-સત્ પ્રશંસાદિ જ ધર્મબીજ હોય છે અને તે જ યોગસિદ્ધિનું સાધક

× “ઉપાદેયાધિયાત્યન્તં સંજ્ઞાવિષ્કમ્ભણાન્વિતમ્ ।

ફલાભિસન્ધિરહિતં સંશુદ્ધં હ્યેતદીદશમ્ ॥—શ્રી યોગદ્રશ્તિસમુચ્ચય, ૨૬

થાય છે, નહિ કે અસંશુદ્ધ. કારણ કે જે શાલિનું બીજ ન હોય તેમાંથી કોઈ કાળે શાલિનો અંકુરો ફૂટે નહિં અને શાલિબીજ હોય તેમાંથી શાલિનો અંકુરો ફૂટ્યા વિના રહે નહિં; તેમ ધર્મબીજ ન હોય તેમાંથી મોક્ષસાધક યોગનો અંકુરો ફૂટે નહિં અને ધર્મબીજ હોય તેમાંથી યોગનો અંકુર ફૂટ્યા વિના રહે નહિં. આ ધર્મબીજ-યોગબીજ મોક્ષના અવન્ધ્ય-અમોઘ કારણ છે. જેમ બીજમાંથી વૃક્ષ નીપજે ને કાળાંતરે ચોક્કસ ફળની પ્રાપ્તિ થાય, તેમ ચિત્તભૂમિમાં જે સત્ ધર્મબીજ-યોગબીજ રોપાય છે, તે મોક્ષમાર્ગરૂપ વૃક્ષસ્વરૂપે વિકાસ પામી-ફાલી ફૂલી, મોક્ષરૂપ ચોક્કસ ફલ આપે જ છે. એક નાનું સરખું વડનું બીજ પણ યોગ્ય ભૂમિ-જલ વગેરેનો યોગ પામી, કેવા વિશાલ વટવૃક્ષરૂપે ફાલે ફૂલે છે? એક નાની સરખી આંબાની ગોટલી વાવી હોય, તે પણ વખત જતાં કેવડા મોટા આમ્રવૃક્ષરૂપે પરિણમી મિષ્ટ આમ્રફળ આપે છે? તેમ આત્મક્ષેત્રમાં સત્પ્રશંસાદિરૂપ જે ધર્મબીજો બ્રહ્માય છે, તે યોગ્ય ભાવ-જલસિંચન વગેરે વડે અંકુરોદિ ભાવ પામી આગળ જતાં મોક્ષતરુમાં પરિણમી પરમ અમૃત ફળ ચોક્કસ આપે જ છે. અને તેમાં—ધર્મની ચિન્તા તે અંકુરો, →સત્શ્રુતિ તે સત્કાંડ (યડ), →તથાપ્રકારે અનુષ્ઠાન તે નાલ, →દેવમનુષ્યની સંપદા તે પુષ્પ-ફુલ, →અને મોક્ષ તે ફલ એમ ઉત્તરોત્તર ક્રમ છે.

મિત્રાયોગી ચિત્તભૂમિ મહીં યોગના બીજ વાવે,
વૃદ્ધિ પામી ફલ અચૂક જે મોક્ષરૂપી જ લાવે;
જેવી રીતે વડ બીજ વધી વૃક્ષ વિશાલ થાવે,
થાયે ભાવી ત્યમ શિવપ્રદા બીજ આવા સ્વભાવે.

શ્રી યોગદષ્ટિકેલશ (ડૉ. ભગવાનદાસ, સ્વરચિત)

મોક્ષરૂપ પ્રધાન ફળ એ જ ફળ, નહિં કે આનુષંગિક એ સ્પષ્ટ કથે છે—

फलं प्रधानमेवाहुर्नानुषङ्गिकमित्यपि ।

पलादादिपरित्यागात्, कृषौ धान्याप्तिवद्बुधाः ॥૧૪॥

अत एव च मन्यन्ते, तत्त्वभावितबुद्धयः ।

મોક્ષમાર્ગક્રિયામેકાં, પર્યન્તફલદાયિનીમ્ ॥૧૫॥ इत्यादि ।” ૨૭

ફલ પ્રધાનને જ યુથ કહે, આનુષંગિક પણ નહિં;

પરાળાદિ જ્યમ છાડીને, ધાન્યપ્રાપ્તિ ફૂલિમાંહિ. ૪

તત્ત્વભાવિતબુદ્ધિઓ, એથી જ માને છેક;

છેવટનું ફલ આપતી, મોક્ષમાર્ગ ક્રિયા એક. ૫

“કરોતિ યોગવીજાનામુપાદાનમિહસ્થિતઃ ।

अवन्ध्यमोक्षहेतूनामिति योगविदो विदुः ॥” શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, ૨૨.

આ યોગબીજના સચિત્તર વિજ્ઞાનાર્થે તત્ત્વરસિક જિજ્ઞાસુએ મત્કૃત યોગદષ્ટિસમુચ્ચય વિવેચન (શ્લો. ૨૩-૨૯ પૃ. ૧૧૦-૧૪૫) અવલોકવું. —ભગવાનદાસ

અર્થ:—શુધોએ પ્રધાનને જ ફલ કહ્યું છે, નહિ કે આનુષંગિકને પણ,—પરાણઆદિના પરિત્યાગથી કૃષિમાં ધાન્યપ્રાપ્તિની જેમ ઠ.

એટલા માટે જ તત્ત્વભાવિત બુદ્ધિવાળાઓ પર્યંતફલદાયિની (ઉવરતું ફલ આપનારી) એવી એક મોક્ષમાર્ગક્રિયાને માને છે. ૫. ઇત્યાદિ. ” ૨૭

વિવેચન

“માત્ર મોક્ષની ઇચ્છા મન વિષે, બીજી કોઈ ગમે નહિ વાત....જીવ્યું ધન્ય તેહનું. જેનો કાળ તે કિકર થઈ રહ્યો, મૃગતૃષ્ણા જલ ત્રૈલોક....જીવ્યું.”—મનોરદાસ.

અત્રે જે પ્રધાન છે, સર્વોત્કૃષ્ટ છે, તેને જ બુદ્ધજનોએ ફલ કહ્યું છે, ‘ફલં પ્રધાનમેવાહુ:’, નહિ કે આનુષંગિકને પણ ‘નાનુષંગિકમિત્યપિ’ કૃષિમાં—ખેતીમાં જેમ પરાણ આદિને છોડીને પલ્લાદિપરિત્યાગાત્ ધાન્યની પ્રાપ્તિને જ ફલ કહ્યું છે, કૃષૌ ધાન્યાપ્તિવદ્બુધા:’, તેમ અત્રે ધર્મની આબતમાં પણ પરાણ જેવું, જાતની પાછળ સાંઠા જેવું જે દેવલોકાદિ સુખરૂપ આનુષંગિક ફળ તે ફળ નથી, પણ ધાન્યની જેમ માત્ર મોક્ષપ્રાપ્તિ એ જ ફળ છે.

આ અંગે બાણુની લક્ષ્યક્રિયાનું દૃષ્ટાંત પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે, જેમ લક્ષ્યને—નિશાનને બરાબર તાકીને છોડેલું બાણુ લક્ષ્યને અવશ્ય વિષે, ચૂકે નહિ, ખાલી—અફળ બન્ય નહિ; તેમ શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ મોક્ષ લક્ષ્યને અનુલક્ષીને—તાકીને યોગાવંચક કરવામાં આવેલા યોગ, ક્રિયા ને ફળ અવંચક હોય, અવશ્ય યોતાના ક્રિયાવંચક સાધ્યરૂપ લક્ષ્યને સાધે. પણ બાણુનું નિશાન—લક્ષ્ય એક જ હોય છે; ફલાવંચક તે નિશાનથી આડું અવળું, વાંકુંચુકું, ઉપર નીચે બાણુ બાય, તો નિશાન વિધાતું નથી, ખાલી—અફળ બાય છે, અથવા આડાઅવળા અલક્ષ્ય વિધવારૂપ અનેક ફળ થાય છે. તેમ પરમાર્થમાં પણ શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ અથવા મોક્ષ એ જ એક લક્ષ્ય છે, એ જ એક નિશાન છે; એટલે એ જ એક સ્વરૂપલક્ષ્યના

પંક્તિકા—ફલં ઇત્યાદિ શ્લોક. ફલં—ફલ; સાધ્ય. તે શું? તો કે પ્રધાનમેવ—પ્રધાન જ, જ્યેષ્ઠ જ, ફલ એમ પુનઃ સંબંધિત થાય છે, તેથી પ્રધાન ફલને જ ફલ કહ્યું છે. અવધારણુ ફલ કહ્યું—‘નાનુષંગિકમિત્યપિ’—આનુષંગિકને પણ નહિ,—ઉપસર્જનજન્યને પણ નહિ. દૃષ્ટાંત કહ્યું—પલ્લાદિપરિત્યાગાત્—પલાસાદિના પરિત્યાગથી, પલાલ-પુષ્પ પરિત્યજીને, કૃષૌ—કૃષિમાં, કૃષણમાં, ખેતીમાં,—ધાન્યપ્રાપ્તિની જેમ, બુધા:—શુધો, સુધીઓ.

‘અતઃ પવ’ ઇત્યાદિ. અતઃ પવ—એટલા માટે જ, ફલ પ્રધાન જ છે ઇત્યાદિ જ હેતુ થકી, સ્વકાર અર્થપ્રાપ્ત આ કહેવામાં આવે છે એ સૂચનાર્થે છે, મન્યન્તે—માને છે, પ્રતિપત્ત કરે છે,

તત્ત્વભાવિતબુદ્ધયઃ—તત્ત્વભાવિત બુદ્ધિવાળા, પરમાર્થદર્શી બુદ્ધિવાળા, મોક્ષમાર્ગક્રિયા—મોક્ષ-માર્ગક્રિયા, સમ્યક્દર્શનાદિ અવસ્થા, પદ્ધતિ—એક, અદ્વિતીયાદિરૂપ,—મોક્ષમાર્ગપણાએ કરીને, પર્યન્ત-ફલદાયિનીમ્ ઇત્યાદિ, પર્યંતફલદાયિની, મોક્ષરૂપ ચરમકાર્યકારિણી, શેલેશી અવસ્થા એમ અર્થ છે,—અન્ય અવસ્થાઓ થકી અનંતર જ ફલાંતરભાવથી મોક્ષઅભાવ છે માટે.

અનુસંધાનવાળી જે યોગ-ક્રિયા એક મોક્ષ ઈળ પ્રત્યે લઈ જાય, તે જ અવંચક-નહિં ચૂકનારી હોવાથી સફળ છે; બાકી તે એક સ્વરૂપ લક્ષ્યને ચૂકીને કરવામાં આવતી યોગ-ક્રિયા એક મોક્ષરૂપ સત્પુણથી ચૂકાવનાર-વંચક હોવાથી અફળ છે, અથવા ચારે ગતિમાં રખડવારૂપ સંસારપ્રત્યયી અનેક ઈળ* આપનાર છે. આવા વંચક યોગ, વંચક ક્રિયા ને વંચક ફલારૂપ અનંત સાધન સાધવામાં આ જીવે મણા રાખી નથી. પણ મૂર્તિમાન સત્સ્વરૂપ સત્પુરુષના યોગ વિના, ‘સંત ચરણ આશ્રય વિના’ સ્વરૂપનો લક્ષ્ય નહિં થયો હોવાથી, તે સર્વ સાધનો લક્ષ્ય વિનાના બાણુની પેઠે, પરમાર્થે નિષ્ફળ ગયા છે; ઠગની જેમ જીવને ઠગનારા-વંચનારા ‘વંચક’ બન્યા છે. તે તે સાધન સ્વરૂપે સાચા છતાં, જીવની બાધી સમજણને લીધે, અથવા મમત્વને લીધે અથવા દુષ્ટ અભિમાનને લીધે જીવને બંધન થઈ પડ્યા છે ! ‘સૌ સાધન બંધન થયા !’ પણ સાચા સદ્ગુરુની સ્વરૂપ-ઓળખાણરૂપ અવંચક યોગથી સ્વરૂપનો લક્ષ્ય પામી, તે સ્વરૂપની સાધક એવી સત્ અવંચક યોગ-ક્રિયા કરે, યોગાવંચક-ક્રિયાવંચક કરે તો શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ એક મોક્ષ લક્ષ્ય પ્રત્યે લઈ જતા મોક્ષપ્રત્યયી સાનુબંધ ફલાની-ફલાવંચકની પ્રાપ્તિ થાય; સ્વરૂપ ઓળખી, સ્વરૂપ સાધે, તો સ્વરૂપ પામે.

“એક કહે સાધિયે વિવિધ કિરિયા કરી, ઈળ અનેકાંત લોચન ન દેખે;
ફલ અનેકાંત કિરિયા કરી બાપડા, રડવડે ચાર ગતિમાંહિ લેખે.-ધાર.
“નિર્મળ સાધુ ભગતિ લહી સખી. યોગ અવંચક હોય....રે સખી.
કિરિયાવંચક તિમ સહી સખી. ફલ અવંચક જોય....રે સખી.”—શ્રી આનંદધનજી.

“સૌ સાધન બંધન થયા, રહ્યો ન કોઈ ઉપાય;
સત્ સાધન સમજ્યો નહિં, ત્યાં બંધન શું જાય ?”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અને આમ આ વંચક-અવંચકનું સ્વરૂપ જે સમજ્યા છે તે સાચા મુમુક્ષુ આત્માથી સંત જનો, એકાંત સ્વરૂપલક્ષી સમસ્ત યોગ-ક્રિયાનું ફલ અવંચક હોય છે એમ જાણી, જેમ અને તેમ આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવધર્મ પ્રગટે એ રીતે માત્ર પર્યંતફલાધિની શુદ્ધ આત્માર્થે જ સર્વ ધર્મપ્રવૃત્તિ કરે છે, ને માત્ર એક મોક્ષ એક મોક્ષમાર્ગ-ઈળને જ જાણે છે. બાકી ઈંદ્ર-ચકવર્તી આદિ પહવીરૂપ ઈળને તે ક્રિયાનું જ નિષ્કામ સંતજનો કદી ઈચ્છતા જ નથી, છતાં અચિંત્ય ચિંતામણિ માન્યપણું સમા ધર્મસ્તનના પ્રભાવથી તે પ્રાપ્ત થવા કાંઈ ફર્કલ નથી. યોગરૂપ ધર્મસ્તનની સિદ્ધિથી તેની આનુબંગિક પ્રાપ્તિ પણ હોય છે, પણ તે તો બારની પાછળ સાંઠા હોય જ તેના જેવી છે. સત્પુરુષો કાંઈ તેવા

*“જે અબુદ્દા મહાભાગા વીરા અસમત્તદંસિણો ।
અમુદ્ધં તેસિ પરકંતં સફલં હોઈ સઘ્વસો ॥
જે વ બુદ્દા મહાભાગા વીરા સમ્મત્તદંસિણો ।
સુદ્ધં તેસિ પરકંતં અફલં હોઈ સઘ્વસો ॥”—શ્રી સૂયગડાંગસત્ત.

આનુષંગિક ક્ષણમાં રાચતા નથી, અને તેથી ભોળવાઈ જઈ મૂળ સ્વરૂપ લક્ષ્યને ચૂકતા નથી. કારણકે પશુ હોય તે સાંઠા-કડખ ઈચ્છે, પણ મનુષ્ય તો જીર જ ગ્રહણ કરે; તેમ સાંઠા જેવા આનુષંગિક-સાથે સાથે થતા ક્ષણને પશુ જેવા બાલજીવ જ ઈચ્છે, પણ ચંડિત સંતજન તેથી ફેસલાય નહિ; તે તો 'પાકા વાણીઆ' જેવા સ્વાર્થપટુ હોઈ આત્માર્થરૂપ મુખ્ય મૂળ મુદ્દાને કદી ભૂલે નહિ ! અને એટલા માટે જ તત્ત્વથી-પરમાર્થથી જેની બુદ્ધિ ભાવિત છે એવા આ ભાવિતાત્મા પરમાર્થદર્શી પ્રાજ્ઞને 'પર્યંતફલદાયિની'—છેવટનું ફલ આપનારી એવી એક મોક્ષમાર્ગક્રિયાને જ માન્ય કરે છે, મોક્ષમાર્ગક્રિયામેકાં પર્યંતફલદાયિની; માત્ર 'ષકમેવાદ્વિતીયં એક મોક્ષફલને અર્થે જ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાદિ સમસ્ત મોક્ષમાર્ગક્રિયા-પ્રવૃત્તિ પરમાદરથી આદરે છે.

એમ પાઠ યુક્ત નથી વા મૃષાવાદ છે, એ શંકાનું સમાધાન કરે છે—

રૈઆહ—યથેવં ન સામાન્યેનૈવં પાઠો યુક્તો, ભાવનમસ્કારવતસ્તદ્ભાવેન તત્સાધનાયોગાત્ ।
પવમપિ પાઠે મૃષાવાદઃ, 'અસદ્ભિધાનં મૃષેતિ' વચનાત્, અસદ્ભિધાનં ચ ભાવતઃ
સિદ્ધે તત્પ્રાર્થનાવચઃ, તદ્ભાવેન તદ્ભવનાયોગાદિતિ ॥

ઉચ્યતે—યત્કિંચિદેતત્ તત્ત્વપરિજ્ઞાનાત્, ભાવનમસ્કારસ્યાપિ ઉત્કર્ષાદિભેદોઽ-
સ્ત્યેવેતિ તત્ત્વં । एवं च भावनमस्कारवतोऽपि तथातथोत्कर्षादिभावेनास्य तत्साधना-
योगोऽसिद्धः, तदुत्कर्षस्य साध्यत्वेन तत्साधनत्वोपपत्तेरिति ।

પવં ચૈવમપિ પાઠે મૃષાવાદઃ ઇત્યાદ્યપાર્થકમેવ, અસિદ્ધે તત્પ્રાર્થનાવચ ઇતિ ન્યાયોપપત્તેઃ ।
તત્પ્રકર્ષવાંસ્તુ વીતરાગો ન ચૈવં પઠતીતિ ॥ ૨૮

૩અર્થઃ—શંકા—જો એમ છે, તો સામાન્યથી એમ પાઠ યુક્ત નથી,—ભાવનમસ્કાર-
વંતને તદ્ભાવ (ભાવનમસ્કારભાવ) વડે તત્સાધનનો (ભાવનમસ્કાર સાધનનો) અયોગ
છે મારે. એમ પણ પાઠમાં મૃષાવાદ છે—'અસદ્ભિધાનં તે મૃષા' એ વચનથી; અને ભાવથી
સિદ્ધ આપ્તમાં તેનું પ્રાર્થનાવચન તે અસદ્ અભિધાન છે,—તદ્ભાવ વડે કરીને તદ્ભાવનનો
અયોગ છે મારે.

પણિકા—તત્સાધનાયોગાત્-તસ્ય-તેનું, સિદ્ધ નમસ્કારનું, યત્સાધન—જે સાધન, નિર્વર્તન-
પ્રાર્થનાથી, તસ્ય-તેના, અયોગાત્—અયોગને લીધે, અધતને લીધે. અસદ્ભિધાનમ્—અસત્તું—
અયુજ્યમાનનું અભિધાન—ભણન. તદ્ભાવેન ઇત્યાદિ—તદ્ભાવેન—તદ્ભાવથી, ભાવનમસ્કાર ભાવથી,
તદ્ભવનાયોગાત્—તદ્ભાવનના અયોગથી. આશંસનીય એવા ભાવનમસ્કારના ભવનના અયોગને લીધે.
અનાગત એવા ઈષ્ટ અર્થના લાભ વડે આનિષ્કરણ તે આશિષ્, અને તે પ્રાર્થના છે.

ભાવનમસ્કારસ્યાપિ—ભાવનમસ્કારનો પણ, તો પછી નામાદિ નમસ્કારનું તો પૂછવું જ શું ?
એમ 'અપિ'—પણ શબ્દનો અર્થ છે. તત્સાધનત્વોપપત્તે.—તેના સાધનપણે ઉપપત્તિને લીધે. તેના—
ઉત્કર્ષથી અનન્યરૂપ નમસ્કારનો પ્રાર્થના વડે સાધનભાવના વટનને લીધે.

ન ચૈવં પઠતિ—એમ એવું પ્રાર્થન પઠતો નથી,—'નમસ્તીર્થાય'—તીર્થને નયસ્કાર હો ! એમ
એમ નિરાશંસ જ તેનાથી પડનને લીધે.

(સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—આ ચતુર્કિચિત્ છે (આ વાતમાં કાંઈ માલ નથી), તેના તત્ત્વનું અપરિજ્ઞાન છે માટે. ભાવનમસ્કારનો પણ ઉત્કર્ષ આદિ ભેદ છે જ એ તત્ત્વ છે. અને એમ ભાવનમસ્કારવંતને પણ તથાતથા પ્રકારે ઉત્કર્ષાદિ ભાવ વડે કરીને આનો તત્ સાધનનો (ભાવનમસ્કાર સાધનનો) અધોગ અસિદ્ધ છે,—તેના (ભાવનમસ્કારના) ઉત્કર્ષના સાધ્યપણાએ કરીને તેના સાધનપણાની ઉપપત્તિ છે માટે.

અને આમ એમ પાઠમાં પણ મૃષાવાદ છે ઈત્યાદિ નિર્રર્થક જ છે,—અસિદ્ધ બાબતમાં તેનું પ્રાર્થનાવચન છે એવા પ્રકારે ન્યાયની ઉપપત્તિ છે માટે, અને તેનો પ્રકર્ષવાનું એવો વીતરંગ તો એમ પડતો નથી માટે.^{૨૮}

વિવેચન

“શ્રી ચંદ્રપ્રભ જિત પદ સેવા, હેવાએ જે હુજિયાણ;

આતમ અનુભવ શુભથી મળિયા, તે ભવભયથી ટળિયાણ.”—શ્રી દેવચંદ્રણ.

અત્રે કોઈ શંકા કરે છે કે—જો એમ ભાવનમસ્કાર છે તો સામાન્યથી એવા પ્રકારે પાઠ યુક્ત નથી; કારણ કે જેને ભાવનમસ્કાર વર્તે છે, તેને ભાવનમસ્કાર ભાવ વડે ભાવ નમસ્કારનું સાધન ઘટતું નથી; અર્થાત્ જો ભાવનમસ્કાર છે, તો પછી તેને સાધવાનું કયાં રહ્યું? વળી એવા પ્રકારે પાઠમાં મૃષાવાદનો દોષ પણ પ્રાપ્ત થાય છે; કારણ કે ‘અસદ્ અભિધાનં મૃષા’ અસદ્ અભિધાન તે મૃષા એમ વચન છે; અને અત્રે જો ભાવથી નમસ્કારની સિદ્ધિ છે, તો પછી તે ભાવ માટેનું પ્રાર્થનાવચન અસત્ અભિધાન છે, કારણ કે તે ભાવનમસ્કારનો ભાવ હોવાથી તદ્ભવનનો અધોગ છે, અર્થાત્ આ ભાવનમસ્કાર હો! એમ અનાગત ઈષ્ટલાભની આશંસાઙ્ગ-પ્રાર્થનાઙ્ગ વચન ઘટતું નથી.

આ શંકાનું સમાધાન કરતાં આચાર્યજી વહે છે કે—આ તમારી શંકામાં કાંઈ માલ નથી, કારણ કે તમે અત્ર તત્ત્વ સમજ્યા નથી. અત્ર તત્ત્વ એ છે કે ભાવનમસ્કારનો પણ ઉત્કર્ષ આદિ ભેદ છે જ; ‘ભાવનમસ્કારસ્યાપિ ઉત્કર્ષાદિભેદોસ્ત્યેવ’ ભાવની તરતમતા પ્રમાણે ભાવ-નમસ્કારના પણ જઘન્ય-મધ્યમ-ઉત્કૃષ્ટ આદિ ચઢતા-ઉતરતા પ્રકાર ભાવનમસ્કારનો હોય જ છે. એટલે એવા પ્રકારે ભાવનમસ્કારવંતને પણ તથાતથા—ઉત્કર્ષ આદિ ભેદ પ્રકારે ઉત્તરોત્તર ચઢીયાતી કોટિના ભાવનમસ્કાર વડે તેનો ઉત્કર્ષ આદિ ભાવ હોય છે; એથી કરીને ભાવનમસ્કાર વડે ભાવનમસ્કારનું સાધન ઘટતું નથી એમ નથી, અપિતુ ઘટે જ છે—તદુત્કર્ષસ્ય સાધ્યત્વેન તત્સાધનત્વોપપત્તે; કારણ કે ઉત્તરોત્તર ભાવના અનુબંધથી ભાવનમસ્કારનો ઉત્કર્ષ—ઉત્તરોત્તર ચઢતી દશા પ્રાપ્ત કરવી એ જ સાધ્ય છે, એટલે તે ભાવત્રેણીએ ચઢવા માટે તેના સાધનપણે ભાવનમસ્કારનું પણ ઘટમાનપણું જરૂર છે જ.

“કારણ ભાવ પરંપર સેવન, પ્રગટે કારજ ભાવેણ;

કારજ સિદ્ધે કારણતા વ્યય, શુચિ પરિણામિક ભાવેણ....શ્રીચંદ્ર.” શ્રી દેવચંદ્રણ

અને આમ ઉપરમાં સ્પષ્ટ કરી દેખાડ્યું તેમ, એવા પ્રકારે પાઠમાં પણ મૃષાવાદ-અસત્ય ભાષણ છે એ આદિ જે શંકા ઊઠાવી તે વ્યર્થ જ છે, ફેગટ જ છે. કારણ કે જે વસ્તુ હજી સિદ્ધ નથી થઈ, તે માટેનું સાધનરૂપ આ પ્રાર્થનાવચન છે, એમ ન્યાયની ઉપપત્તિ-ઘટમાનતા છે. પરંતુ તે ભાવનમસ્કારનો પ્રકર્ષ-પરાકાષ્ઠા (છેલ્લી હદ) જેને પ્રાપ્ત છે, એવો જે વીતરાગ છે તે તો તેવા પ્રકારે પાઠ કરતો નથી; કારણ કે તે તો 'નમસ્તીર્થાય'—તીર્થને નમસ્કાર હો!—એમ નિરાશંક જ પાઠ કરે છે.

ચાર પ્રકારની પૂજામાં પ્રતિપત્તિપૂજાનું પરમ પ્રાધાન્ય પ્રદર્શિત કરે છે—

૪ ન ચાન્યસ્તઃપ્રકર્ષવાન્ , ભાવપૂજાયાઃ પ્રધાનત્વાત્ , તસ્યાશ્ચ પ્રતિપત્તિરૂપત્વાદ્ । ઉક્તં ચાન્યૈરપિ—“પુષ્પામિષસ્તોત્રપ્રતિપત્તિપૂજાનાં યથોત્તરં પ્રાધાન્યં ।” પ્રતિપત્તિશ્ચ વીતરાગે । પૂજાર્થં ચ નમઃ હતિ । ‘પૂજા દ્રવ્યભાવસંકોચઃ’ इत्युक्तम् ।

અતઃ સ્થિતમેતદનવદ્યં ‘નમોઽસ્ત્વર્હદ્ભ્યઃ’ इति ॥ ૨૯

૪ અર્થઃ—અને અન્ય તેનો પ્રકર્ષવાન્ નથી,—ભાવપૂજાનું પ્રધાનપણું છે માટે, અને તેનું (ભાવપૂજાનું) પ્રતિપત્તિરૂપપણું છે માટે. અને અન્યોએ પણ કહ્યું છે કે—“પુષ્પ, આમિષ, સ્તોત્ર, પ્રતિપત્તિ પૂજાનું ઉત્તરોત્તર પ્રાધાન્ય (પ્રધાનપણું) છે.” અને પ્રતિપત્તિ વીતરાગમાં (હોય છે.) અને પૂજાર્થે નમસ્કાર છે. ‘પૂજા દ્રવ્યભાવસંકોચઃ’ પૂજા તે દ્રવ્ય-ભાવસંકોચ એમ કહ્યું છે.

એથી કરીને આ અનવદ્ય સ્થિત છે કે ‘નમોઽસ્ત્વર્હદ્ભ્યઃ’ ‘નમસ્કાર હો. અહુતોને !” ૨૯

વિવેચન

“તુરિય ભેદ પડિવત્તિ પૂજા, ઉપશમ ખીણ સયોગિ રે;

ચઉહા પૂજા ઉત્તરજયણે, ભાખી કેવલ ભોગી રે”....શ્રી આનંદધનજી.

પંક્તિકા—પુષ્પામિષસ્તોત્રપ્રતિપત્તિપૂજાનામ્ ઈત્યાદિ. તેમાં આમિષ શબ્દથી—(૧) માંસ, (૨) ભોગ્ય વસ્તુ, (૩) રુચિર વર્ણાદિ, (૪) લોભ, (૫) સંચય, (૬) લાભ, (૭) રુચિર રૂપાદિ, (૮) શબ્દ નૃત્યાદિ કામગુણ, (૯) ભોજનાદિ અર્થો યથાસંભવ યોજ્ય છે.

દેશવિરતિમાં અતુર્વિધા પણ (ચારે પ્રકારની) અને સરાગ સર્વવિરતિમાં સ્તોત્ર-પ્રતિપત્તિ એ એ પૂજા સમુચિત છે. ભલે એમ યથોત્તર (ઉત્તરોત્તર) પૂજાઓનું પ્રાધાન્ય હો, તથાપિ વીતરાગમાં કઈ સંભવે છે? તે માટે કહ્યું—

પ્રતિપત્તિશ્ચ વીતરાગે—અને પ્રતિપત્તિ (પૂજા) વીતરાગમાં. પ્રતિપત્તિઃ—પ્રતિપત્તિ એટલે અવિકલ આપ્ત ઉપદેશની પાલતા, ચ—સમુચ્ય અર્થમાં, વીતરાગે—વીતરાગમાં, ઉપશાન્તભોલ આદિ પૂજાકારકમાં.

જો ખરેખર એમ પૂજાક્રમ છે અને વીતરાગમાં તેનો સંભવ છે, તોપણ નમસ્કારવિચારમાં તેનો ઉપન્યાસ અયુક્ત છે તે માટે કહ્યું—પૂજાર્થં ચ ઈત્યાદિ. પ્રતિપત્તિ પણ દ્રવ્ય-ભાવસંકોચ જ છે, એમ ભાવ છે.

“ પરમ શુભી સેવન તન્મયતા, નિશ્ચય ધ્યાને ધ્યાવેળ;
શુદ્ધાતમ અનુભવ આસ્વાદી, દેવચંદ્ર પદ પાવેળ. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને તે વીતરાગથી અન્ય તો તેના પ્રકર્ષને પ્રાપ્ત છે નહિ, અર્થાત વીતરાગ શિવા-
યના બીજાને ભાવનમસ્કારની પરાકાષ્ઠા હજી પ્રાપ્ત નથી, એટલે તેને તેવા પ્રકારે પ્રાર્થના—
રૂપ નમસ્કાર કરવામાં અવિરોધ છે. ‘ માવપૂજાયાઃ પ્રધાનત્વાત્ , તસ્યાશ્ચ પ્રતિપત્તિરૂપત્વાત્ । ’

કારણ કે ભાવપૂજનનું જ પ્રધાનપણું છે, અને આ ભાવપૂજનનું
ભાવપૂજનનું પ્રધાનપણું પ્રતિપત્તિરૂપપણું છે માટે. અર્થાત્ ભાવપૂજ છે તે જ પ્રધાન છે અને
અને પ્રતિપત્તિરૂપપણું તે પ્રતિપત્તિરૂપ છે. આ અંગે અન્યોએ પણ કહ્યું છે કે—‘ પુષ્પ,
આમિષ (નૈવેદ્યાદિ), સ્તોત્ર અને પ્રતિપત્તિ પૂજનનું ઉત્તરોત્તર
પ્રાધાન્ય (પ્રધાનપણું) છે. ’ અર્થાત્ પુષ્પપૂજથી આમિષપૂજ ચઢીયાતી, આમિષ પૂજથી
સ્તોત્રપૂજ ચઢીયાતી અને સ્તોત્રપૂજથી પ્રતિપત્તિપૂજ ચઢીયાતી છે. આમાં પ્રથમ ત્રણ
પ્રકાર દ્રવ્યપૂજના અંગભૂત છે ને ચોથો પ્રકાર—પ્રતિપત્તિપૂજ ભાવપૂજરૂપ છે.

“ દ્રવ્ય સેવ વન્દન નમનાદિક, અર્ચન વળી શુભુઆમોળ;
ભાવ અભેદ થવાની ઈહા, પરભાવે નિઃકામોળ....

શ્રી ચંદ્રપ્રભ જિનપદ સેવા, હેવાએ જે હજિયાળ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

પ્રતિપત્તિ પૂજ એટલે શું ? જે જિનસ્વરૂપ છે તેના એક અંશથી માંડીને સર્વ
અંશ સુધીના પ્રહણુ-અંગીકરણ વડે નિજસ્વરૂપનું આવિર્ભાવન-પ્રગટપણું તે પ્રતિપત્તિ
પૂજ છે. અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન ભાવથી માંડીને કેવલજ્ઞાન ભાવ પર્યંત
પ્રતિપત્તિ પૂજનનું સ્વરૂપ ઉત્તરોત્તર વધતી દશાથી શુદ્ધ આત્મભાવનું અંગીકરણ-પ્રગટપણું
તે પ્રતિપત્તિપૂજ છે. સમ્યગ્દર્શિતપણું પ્રગટવું તે પ્રભુતાનો અંશ
આત્મામાં પ્રગટવા બરાબર હોઈ પ્રતિપત્તિપૂજના મંગલ પ્રારંભ સમાન છે. તે પછી
અનુક્રમે સાચું ભાવપ્રાવકપણું પ્રગટવારૂપ સમ્યગ્દર્શિત દેશવિરતિપણું, સાચું ભાવસાધુપણું—
ખરેખર મુનિપદ પ્રગટવારૂપ સમ્યગ્દર્શિત સર્વાવિરતિપણું, અખંડ શુદ્ધ આત્મોપયોગમાં
અપ્રમત્ત જાત્રપણારૂપ અપ્રમત્તપણું, અપૂર્વ આત્મસામર્થ્યના સમુદ્ભાસરૂપ અપૂર્વકરણપણું,
શુદ્ધ આત્મધ્યાનરૂપ શુદ્ધ ધ્યાનથી શ્રેણીઆરોહણપણું, સર્વ મોહના ઉપશમનરૂપ
ઉપશાંતિમોહપણું વા ક્ષીણકરણરૂપ ક્ષીણમોહપણું—વીતરાગ યથાજ્યાતયારિત્રપણું, અને
છેવટે વીતરાગ સર્વસર્વદર્શિતપણું,—આમ ઉત્તરોત્તર આત્માની શુભદશા વવતાં પૂર્ણતા
પર્યંત આત્માની પ્રભુતા પ્રગટતી જવી તે પ્રતિપત્તિ છે. અને જેને જો પૂર્ણ પ્રભુતા
પ્રગટી છે એવા પ્રભુતા સ્વરૂપધ્યાનાવલંબને આત્મા જેમ જેમ આત્મભાવના
અવલંબનવાળી આ શુભદશાની ઊર્ધ્વમુખી યાત્રામાં આગળ વધતો જાય છે, તેમ તેમ તેની
આ પ્રતિપત્તિપૂજની માત્રા પણ વધતી જાય છે. અને આમ પ્રભુતા આલંબને અપવાદથી
અને આત્માના આલંબને ઉત્સર્ગથી આત્મા ઉત્તરોત્તર કેવી રીતે ચઢતી દશા પામે છે,

તેની સપ્ત નયમાં પરમ સુંદર હૃદયંગમ ઘટના ભક્તાશિરોમણિ મહામુનીશ્વર શ્રીદેવ-ચંદ્રભૈરવે તેમની લાક્ષણિક શૈલીમાં પ્રદર્શિત કરી છે. જેમકે—

“ભાવ સેવ અપવાદે નૈગમ, પ્રભુ ગુણને સંકલ્પેલ;
સંબ્રહ સત્તા તુલ્યારોપે, લેદાલેદ વિકલ્પેલશ્રી ચંદ્રપ્રભ૦
વ્યવહારે બહુમાન જ્ઞાન નિજ, ચરણે જિન ગુણ રમણાલ;
પ્રભુ ગુણ આલંબી પરિણામે, ઋણુપદ ધ્યાને સ્મરણાલ....શ્રી ચંદ્રપ્રભ૦
શબ્દે શુકલ ધ્યાનારોહણ, સમભિરૂઢ ગુણ દશમેલ;
બીએ શુકલ અવિકલ્પ એકત્વે, એવંભૂત તે અમમેલ....શ્રી ચંદ્રપ્રભ૦
ઉત્સર્ગે સમકિત ગુણ પ્રગટ્યો, નૈગમ પ્રભુતા અંશેલ;
સંબ્રહ આતમ સત્તાલંબી, મુનિપદ ભાવ પ્રશસેલ....શ્રી ચંદ્રપ્રભ૦
ઋણુસૂત્રે જે શ્રેણી પદસ્થે, આતમ શક્તિ પ્રકાશેલ;
યથાખ્યાત પદ શબ્દ સ્વરૂપે, શુદ્ધ ધર્મ ઉલ્લાસેલ....શ્રી ચંદ્રપ્રભ૦
ભાવ સયોગિ અયોગિ શૈલેશે, અંતિમ દુગ નય બણાલ;
સાધનતાએ નિજ ગુણ વ્યક્તિ, તેહ સેવના વખાણાલ....શ્રી ચંદ્રપ્રભ૦
કારણ ભાવ તેહ અપવાદે, કાર્યરૂપ ઉત્સર્ગેલ;
આત્મભાવ તે ભાવ દ્રવ્યપદ, બાહ્ય પ્રવૃત્તિ નિસર્ગેલ....શ્રી ચંદ્રપ્રભ૦”

શ્રી દેવચંદ્રભૈરવ

આ ઉક્ત ચાર પ્રકારની પૂજા મધ્યે સમ્યગ્દષ્ટિ-દેશવિરતિમાં ચારે પ્રકારની પૂજા સમુચિત છે; સરાગ સર્વાવિરતિમાં છેલ્લી બે—સ્તોત્રપૂજા અને પ્રતિપત્તિપૂજા સમુચિત છે; વીતરાગમાં એક પ્રતિપત્તિપૂજા જ સંભવે છે, અર્થાત ઉપશાંતભોહ, ક્ષીણભોહ, સયોગી કેવલી એ ત્રણે વીતરાગ ગુણસ્થાનમાં પરિપૂર્ણ અવિકલ આત્મસ્વરૂપના-આત્મભાવના અંગીકરણરૂપ પ્રતિપત્તિપૂજા જ ઘટે છે.

અત્રે કોઈ શંકા કરે કે ભલે એમ પૂજાક્રમ છે અને વીતરાગમાં તેનો સંભવ છે, તોપણ અહીં તો નમસ્કારની વાત પ્રસ્તુત છે, તેમાં તે પૂજાની વાત મૂકવી અસ્થાને છે. તે માટે સમાધાન કહ્યું કે આ નમસ્કાર છે તે પૂજા અર્થે છે, અને ‘પૂજા તે દ્રવ્ય-ભાવ સંકેત’ છે એ અગાઉ કહેવામાં આવી ગયું છે. એથી કરીને ‘નમોઽસ્ત્વર્હદ્ય’—‘નમસ્કાર હો અહીં તોને!’ એ અતવદ-નિર્દોષ સ્થિત છે.

“એમ પૂજા બહુ લેદ સુણીને, સુખદાયક શુભ કરણી રે;
ભવિક જીવ કરશે તે લેશે, આનંદધન પદ ધરણી રે. “સુવિધિ.” શ્રી આનંદધનભૈરવ

પ્રાકૃતશૈલી અને બહુવચનપ્રયોગનું પ્રયોજન સૂચવે છે—

“इह च प्राकृतशैल्या चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । उक्तं च—“बहुवचनेन द्ववचनं, छट्ठिविभक्तीष भण्णइ चउत्थी । जह हत्था तह पाया, नमोऽस्तु देवाहिदेवाण ॥”

અહુવચનં :તુ અદ્વૈતવ્યવચ્છેદેનાર્હદ્વહુત્વજ્ઞાપનાર્થે, વિષયબહુત્વેન નમસ્કર્તૃઃ ફલા-
તિશયજ્ઞાપનાર્થ ચ, इत्येतच्चरमालापके 'नमो जिणाणं जिअमयाणं'मित्यत्र सप्रतिपक्षं
भावार्थमधिकृत्य दर्शयिष्यामः ॥ ૩૦

૫અર્થ:—અને અહીં પ્રાકૃત શૈલીથી ચતુર્થી અર્થમાં છઠ્ઠી (વિભક્તિ) છે. અને
કહ્યું છે કે—“બહુવચન વડે દ્વિવચન, અને છઠ્ઠી વિભક્તિ વડે ચોથી વિભક્તિ કહેવામાં
આવે છે; જેમકે—જેવા હાથો તેવા પાદો, નમસ્કાર હો દેવાચિદેવોને !”

બહુવચન તો અદ્વૈતના વ્યવચ્છેદ વડે અર્હદ્વહુત્વના જ્ઞાપન અર્થે અને વિષય-
બહુત્વવડે નમસ્કારકર્તાને ફલાતિશયના જ્ઞાપનઅર્થે છે,—એમ આ ચરમ (છેલા)
આલાપકમાં—‘નમો જિણાણં જિઅમયાણં’ જિનોને જિતલયોને નમસ્કાર હો!—એમાં
સપ્રતિપક્ષ ભાવાર્થને અધિકૃત કરી અમે દર્શાવીશું. ૩૦

વિવેચન

“જે સિદ્ધા સિદ્ધાંતિ જે, સિદ્ધાંસંતિ અણુંત;
જસુ આલંબન ઠવિય મણુ, સો સેવો અરિહંત.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી કૃત સ્નાત્રપૂજા.

અહીં જે બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે, તે અદ્વૈત મતના વ્યવચ્છેદ અર્થે છે. અહીં
અદ્વૈત એટલે આત્માદૈત મત સમજવો. આ આત્માદૈત મતની માન્યતા પ્રમાણે
એક જ આત્મા જૂદા જૂદા દેહધારીઓમાં રહ્યો છે,—જેમ ચંદ્ર એક છતાં
જૂદા જૂદા જલભાજનમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડતાં બહુપ્રકારનો દેખાય છે તેમ.
અદ્વૈતવ્યવચ્છેદેન અર્હદ્વહુત્વજ્ઞાપનાર્થ—આવા એકાત્મવાદી અદ્વૈતમતનું નિરસન કરી અર્હતનું
બહુત્વ—અનેકપણું જ્ઞાપન કરવા માટે અત્રે બહુવચન પ્રયોજેલ છે; તેમજ—વિષયના બહુત્વ
વડે કરીને નમસ્કાર કરનારને ફલાતિશયની પ્રાપ્તિહોય છે, તે જ્ઞાપન કરવા માટે પણ તે
પ્રયોજેલ છે; વિષયબહુત્વેન નમસ્કર્તૃઃ ફલાતિશયજ્ઞાપનાર્થ ચ. આ બધું ‘નમો જિણાણં’

પંક્તિકા—અદ્વૈતવ્યવચ્છેદેન—અદ્વૈતવ્યવચ્છેદ વડે કરીને. ક્ષૌ પ્રકારો હતું ક્ષીતં તસ્ય
માયો ક્ષૌત—જે પ્રકારને પામેલ-તે ક્ષીત, તેનો ભાવ તે ક્ષૌત, તેના વિષયથી અદ્વૈત, એકપ્રકારપણું.
તે કાઈ કહે છે કે—

“एक एव हि भूतात्मा देहे देहे प्रतिष्ठितः ।

एकधा बहुधा चापि, दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥”

(અર્થાત્) એક જ ભૂતાત્મા દેહ દેહમાં પ્રતિષ્ઠિત છે; તે એક પ્રકારનો છતાં જલમાં ચંદ્રની જેમ
બહુ પ્રકારનો દેખાય છે.

જ્ઞાન-શબ્દ આદિ અદ્વૈત બહુત્વમાં પણ આત્માદૈત જ અહીં વ્યવચ્છેદ છે,—અર્હદ્વહુત્વ વડે
કરીને તેના જ વ્યવચ્છેદપણાની ઉપપત્તિને લીધે.

ફલાતિશયજ્ઞાપનાર્થ ચ—અને ફલાતિશયના જ્ઞાપન અર્થે. ફલાતિશય—ભાવના ઉત્કર્ષ.

જિજ્ઞાસાવશ'—'જિજ્ઞાસાને જિજ્ઞાસાને નમસ્કાર હો !'—એ છેલ્લા આલોપકમાં અંતર્યામી મહર્ષિ વિવરી બતાવશે. શેષ સુગમ છે.

હવે આચાર્યજી હરિભદ્રજી અન્ય આચાર્યોના અભિપ્રાયે આ સૂત્રની ઇચ્છાઓમાં ઘટના કરે છે—

^૬અન્યે ત્વાહુઃ—

'નમોઽસ્ત્વર્હદ્મ્યઃ' હત્યનેન પ્રાર્થનાવચસા તત્ત્વતો લોકોત્તરયાનવતાં તત્સાધનં પ્રથમ-મિચ્છાયાગમાદ, તતઃ શાસ્ત્રસામર્થ્યયાગમાવાત્ । સામર્થ્યયાગ આનન્તર્યેણ મહાફલહેતુરિતિ યોગાચાર્યાઃ ॥ ૩૧

^૬અર્થઃ—અન્યો તો કહે છે—

'નમોઽસ્ત્વર્હદ્મ્યઃ'—'નમસ્કાર હો અહંતોને'—એવા આ પ્રાર્થનાવચન વડે તત્ત્વથી લોકોત્તર યાનવન્તોના (લોકોત્તર માર્ગે ગમન કરનારાનો તત્સાધનરૂપ પ્રથમ ઇચ્છાયાગ કહ્યો છે,—તેના થકી શાસ્ત્રયાગ—સામર્થ્યયાગનો ભાવ છે મારે. અને સામર્થ્યયાગ આનન્તર્યથી (અનન્તરપણે—તરતજ) મહાફલહેતુ છે એમ યોગાચાર્યો કહે છે.^{૩૧}

વિવેચન

“પ્રણમો શ્રી અરનાથ, શિવપુર સાથ ખરોરી;

ત્રિભુવન જન આધાર, ભવનિસ્તાર કરોરી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ 'નમોઽસ્ત્વર્હદ્મ્યઃ' એમાં 'નમોઽસ્તુ'—નમસ્કાર હો એ પરથી સામાન્યથી ભાવનમસ્કાર કહ્યો છે, એમ પોતાનો સ્વતન્ત્ર અભિપ્રાય પ્રતિપાદન કરી, હવે આચાર્ય

શ્રી હરિભદ્રજી અન્યો તો કહે છે 'અન્યે ત્વાહુઃ' એમ કહી વિવક્ષા

વિવક્ષાવશે આ વશે 'બીજાઓનો' અભિપ્રાય પણ નોંધે છે; અર્થાત્ એ એકાંતે ભાવ નમસ્કારની એમ જ છે એમ નહિ, પણ આ પ્રકારે જેમ બીજાઓ કહે છે તેમ ઇચ્છાયાગમાં ઘટના વિવક્ષા વશે (ઇચ્છાયાગ આદિમાં) પણ તે ભાવનમસ્કારની ઘટના

કરી શકાય છે એમ આશય છે. બીજાઓના અભિપ્રાય પમાણે—

'નમસ્કાર હો અહંતોને' એવા આ પ્રાર્થનાવચન વડે તત્ત્વતઃ લોકોત્તરયાનવતાં તત્ત્વથી લોકોત્તર યાનવન્તોના—પરમાર્થથી લોકોત્તર માર્ગે ગમન કરનારાઓનો તે લોકોત્તર માર્ગના સાધનરૂપ પ્રથમ એવો ઇચ્છાયાગ કહ્યો છે; કારણ કે તે ઇચ્છાયાગ થકી જ શાસ્ત્રયાગ—સામર્થ્યયાગનો ભાવ હોય છે, અર્થાત્ સૌથી પ્રથમ ઇચ્છાયાગ પ્રાપ્ત હોય તો જ પછી અનુક્રમે શાસ્ત્રયાગ—સામર્થ્યયાગની પ્રાપ્તિ હોય છે. અને આ જે સામર્થ્યયાગ છે, તે આનન્તર્યથી—અનન્તરપણે તરતમાં જ મહાફલહેતુ—મોક્ષરૂપ મહાફલનો હેતુ છે, એમ યોગાચાર્યો વહે છે.—સામર્થ્યયાગઆનન્તર્યેણ મહાફલહેતુરિતિ યોગાચાર્યાઃ.

ઈચ્છાયોગ-શાસ્ત્રયોગ-સામર્થ્યયોગનું સ્વરૂપ

ઈચ્છાયોગ-શાસ્ત્રયોગ-સામર્થ્યયોગ શું છે તેનું સામાન્ય સૂચન કરે છે.

૭અથ ક યતે ઇચ્છાયોગાદય : ?

ઉચ્ચતે—અમી રવલુ ન્યાયતન્ત્રસિદ્ધા ઇચ્છાદિપ્રધાનાઃ ક્રિયયા વિકલાવિકલાધિકા-સ્તત્ત્વધર્મવ્યાપારાઃ । ૩૨

૭અર્થઃ—હવે આ ઇચ્છાયોગાદિ કયા છે ?

કહેવામાં આવે છે—આ નિશ્ચયથી ન્યાયતન્ત્રસિદ્ધ એવા ઇચ્છાદિપ્રધાન, (અને) ક્રિયાથી વિકલ-અવિકલ-અધિક એવા તત્ત્વધર્મવ્યાપારો છે. ૩૨

વિવેચન

ઈચ્છારંગી શ્રુતાસંગી, સામર્થ્ય યોગ શ્રૂંગને;

પામી શ્રીમદ્ હરિભદ્ર, પામે મોક્ષ અસંગને.—શ્રીયોગદંષ્ટિ કલશ

(ડૉ. ભગવાનદાસ કૃત)

ત્યારે જિજ્ઞાસુને જિજ્ઞાસા ઉપજે છે કે—અહો આચાર્યજી ! આ ઇચ્છાયોગાદિ તે વળી કયા ? તે કૃપા કરીને કહો. એટલે આચાર્યજી કહે છે—અહો જિજ્ઞાસુ ! ધીરજ ધરીને સાંભળો, કહીએ છીએ—

આ ઇચ્છાયોગાદિ ‘ન્યાયતન્ત્રસિદ્ધ’ છે; સૂત્રથી આગમમાં કયાંય પણ અવણ થતા નથી, તથાપિ તે ન્યાય તન્ત્રથી—યુક્તિઆગમથી સિદ્ધ—પ્રતિષ્ઠિત છે. આ ઇચ્છાયોગાદિ છે તે ઇચ્છાદિપ્રધાન છે, ઇચ્છાદિપ્રધાનાઃ, અર્થાત્ ઇચ્છા જેમાં પ્રધાન છે તે ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્ર જેમાં પ્રધાન છે તે શાસ્ત્રયોગ, અને સામર્થ્ય જેમાં પ્રધાન છે તે સામર્થ્યયોગ.

આ ઇચ્છાયોગાદિ ‘ક્રિયાથી વિકલ-અવિકલ-અધિક એવા તત્ત્વધર્મ વ્યાપારો છે.’ ‘ક્રિયયા વિકલાવિકલાધિકાસ્તત્ત્વધર્મવ્યાપારાઃ’, અર્થાત્ યથાસૂત્ર અધ્યાત્મક્રિયાની અપેક્ષાએ ઇચ્છાયોગ છે તે વિકલ-ખોડખાંપણવાળો-અસંપૂર્ણ છે, ઇચ્છાયોગાદિનું શાસ્ત્રયોગ છે તે અવિકલ-ખોડખાંપણ વિનાનો-સંપૂર્ણ છે, અને સામાન્ય સ્વરૂપ સામર્થ્યયોગ છે તે યથાસૂત્ર ક્રિયાથી પણ આગળ વધી જતો એવો અધિક છે. આમ આત્મપરિણુતિરૂપ અધ્યાત્મક્રિયાથી અનુક્રમે વિકલ-અવિકલ અને અધિક એવા આ ઇચ્છાયોગ શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ ઉત્તરોત્તર ચઢતી આત્મદશાવાળા તત્ત્વધર્મવ્યાપારો તત્ત્વધર્મવ્યાપારાઃ છે; સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-આરિત્રરૂપ જે તત્ત્વધર્મ-પરમાર્થધર્મ-ભાવધર્મ છે તેના પ્રવૃત્તિરૂપ વ્યાપારો છે.

પંક્તિકા—ન્યાયતન્ત્રસિદ્ધાઃ—ન્યાયતન્ત્રસિદ્ધ. ન્યાયઃ—ન્યાય, યુક્તિ, સ યથ તન્ત્રમ્—તે જ તન્ત્ર, આગમ, તેન સિદ્ધાઃ—તે વડે સિદ્ધ, પ્રતિષ્ઠિત છે,—યુત્તરી સમયમાં કવચિત્ પણ તેના અશ્રવણને લીધે. અને કહેશે ‘આગમશ્રોતપત્તિશ્ચ’ ઇત્યાદિ.

ધર્મચોગતું સ્વરૂપ—

ઉક્તં ચ*

“કર્તુમિચ્છોઃ શ્રુતાર્થસ્ય, જ્ઞાનિનોઽપિ પ્રમાદતઃ ।

વિકલો ધર્મયોગો યઃ, સ ઇચ્છાયોગ ઉચ્યતે ॥ ૧ ॥

કાવ્યાનુવાદ (દોહરા)—ધર્મક શ્રુતજ્ઞ જ્ઞાનિનો, પણ પ્રમાદ પસાય;
વિકલ જે ધર્મયોગ તે, ઇચ્છાયોગ કથાય. ૧.

‘અર્થઃ’—ધર્મ કરવાને ઇચ્છતા અને આગમ—અર્થ જેણે શ્રવણ કર્યો છે એવા શ્રુતાર્થ જ્ઞાનિનો પણ, પ્રમાદને લીધે જે વિકલ (અસંપૂર્ણ) ધર્મયોગ, તે ઇચ્છાયોગ કહેવાય છે.

વિવેચન

“ઈચ્છે છે જે જોગીજન, અનંત સુખ સ્વરૂપ;

મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ, સયોગી જિન સ્વરૂપ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અહીં ઇચ્છાયોગનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટપણે કહ્યું છે. જ્યાં ધર્મ કર્તવ્ય કરવાની સાચી નિર્દોષ અંતરંગ ઇચ્છાનું પ્રધાનપણું—મુખ્યપણું છે તેનું નામ ‘ઈચ્છાયોગ’ છે. તેવા ઇચ્છાયોગવાળો પુરુષ શાસ્ત્રવેદા અને સમ્યગ્જ્ઞાની હોય છે, પણ તેમ હોવા છતાં હજી

પંક્તિકા—‘કર્તુમિત્યાદિ પ્રલોકનવર્ક : ’ હવે આની વ્યાખ્યા—

કર્તુમિચ્છોઃ—કરવાના ઇચ્છુ—ઈચ્છક, તથાપ્રકારના કર્મક્ષયોપશમ ભાવથી નિવ્યંજનપણે જ (નિર્દોષપણે જ) કરવાને ઇચ્છતા એવા જ્ઞાનિનો. અને જ વિશેષણ આપે છે—

“શ્રુતાર્થસ્ય”—શ્રુતાર્થ, એટલે જેણે આગમ શ્રુત કર્યું છે એવો. અર્થશબ્દ આગમવચન છે. ‘અર્થ્યતે અનેન તત્ત્વં’—આતા વડે કરીને તત્ત્વ અર્થોય છે, શોધાય છે એટલા માટે. આ (શ્રુતાર્થ—શ્રુતજ્ઞાની) પણ કદાચિત્ અજ્ઞાની જ હોય—ક્ષયોપશમના વૈચિત્ર્યને લીધે. એટલા માટે કહ્યું—

“જ્ઞાનિનોઽપિ”—જ્ઞાનીનો પણ. અનુશન કરવા યોગ્ય (આચરવા યોગ્ય) તત્ત્વ જેણે જાણેલ છે એવા જ્ઞાનીનો પણ. એવંશ્રુત (એવા પ્રકારની દશાવાળો) હોવા છતાં પણ શું ? તો કે—

“પ્રમાદતઃ”—પ્રમાદને લીધે, વિકલ્પ આદિ પ્રમાદે કરીને, “વિકલ”—વિકલ, કાલ આદિ વિકલ્પ તાને આશ્રીને વિકલ—અસંપૂર્ણ, “ધર્મયોગઃ”—ધર્મયોગ, ધર્મવ્યાપાર, ચઃ—જે, વન્દનાદિ વિષયી,

સ ઇચ્છાયોગ ઉચ્યતે—તે ‘ઈચ્છાયોગ’ કહેવાય છે. અને આનું ઇચ્છાપ્રધાનપણું તથાપ્રકારે અકાલઆદિમાં પણ કરવા થકી છે.

* આ ઇચ્છાયોગ—શાસ્ત્રયોગ—સામર્થ્યયોગનો વિષય આચાર્યવચ્ચ હરિભદ્રજીને અત્યંત પ્રિય હોય એમ જણાય છે. કારણ કે તેઓશ્રીએ ‘ઉક્તં ચ’ એમ કહીને આ ૯ શ્લોક સ્વરચિત યોગદષ્ટિ-સમુચ્ચયમાંથી અત્ર અવતાર્યો છે; પંક્તિકાકારે પણ એ શ્લોક પર શ્રીહરિભદ્રસૂરિની સ્વોપ્ત પ્રતિત્તિ જ અત્ર અવતારણા કરી છે (કવચિત્ કિચિત્ શબ્દાંતર જણાય છે); અને અતઃપ્રેવ આ વિવેચકે પણ તે ગ્રંથ પરના પોતાના સ્વરચિત વિવેચનમાંથી કિચિત્ પ્રાસંગિક ભાગ અત્ર યથાસંભવ અવતાર્યો છે.

—ભગવાનદાસ

વિકલા વગેરે પ્રમાદને લીધે, તેનો તે ધર્મવ્યાપાર વિકલ એટલે કે ખોડખાંપણવાળો—અસંપૂર્ણ છે. આમ ધર્મચોગી પુરુષના મુખ્ય લક્ષણ આ છે: (૧) ધર્મ કરવાની ઈચ્છા, (૨) શ્રુતાર્થ—શ્રુતજ્ઞાનીપણું; (૩) સમ્યગ્જ્ઞાનીપણું—સમ્યગ્દષ્ટિપણું (૪) છતાં પ્રમાદજન્ય વિકલપણું.

ધર્મ કરવાની ઈચ્છા—પ્રથમ તો તે પુરુષ ધર્મકાર્ય કરવાની સાચેસાચી ખરેખરી નિર્દોષ નિષ્કપટ અંતરંગ ઈચ્છાવાળો હોવો જોઈએ. એટલે ‘મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ’ રૂપ શુદ્ધ ધર્મની—મોક્ષની પ્રાપ્તિ શિવાય બીજી ઈચ્છા જ્યાં મુમુક્ષુ આત્માથી જોગીજનને હોતી જ નથી, એવો ધર્મચોગ એ જ યોગનું મંગલાચરણ છે, યોગનું પ્રથમ પગથિયું છે, યોગનું પ્રવેશદ્વાર છે.

શ્રુતજ્ઞાન—બીજું, તેનામાં શ્રુતજ્ઞાન હોવું જોઈએ. સદ્ગુરુમુખે કે સત્સાસનમુખે તેણે શ્રુતનું—અર્થનું શ્રવણ કરેલું હોવું જોઈએ, તેને આગમનું જાણપણું હોવું જોઈએ.

સમ્યગ્દષ્ટિ-જ્ઞાનીપણું—શાસ્ત્રજ્ઞાન હોય, સર્વ આગમ જાણતો હોય, છતાં કદાચને અજ્ઞાની પણ હોય; એટલા માટે ધર્મચોગી ‘જ્ઞાની’ હોવો જોઈએ એવું ખાસ વિશેષણ મૂક્યું. ધર્મચોગી સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ હોય, સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત થયેલ આત્મજ્ઞાની હોય, સમ્યગ્દર્શન વિનાનું બધુંયે જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ જ છે, કારણકે શાસ્ત્રસમુદ્રનો પાર પામીને વિદ્વાન્-વિબુધ થયો હોય, પણ અનુકાંઠાન કરવા યોગ્ય એવું આરાધ્ય ઇષ્ટ તત્ત્વ ન જાણ્યું હોય, તો તે અજ્ઞાની જ કહેવાય.

“જો હોય પૂર્વ જાણેલ નવ પણ, જીવને જાણ્યો નહિ,
તો સર્વ તે અજ્ઞાન ભાખ્યું, સાક્ષી છે આગમ અહીં;
એ પૂર્વ સર્વ કદા વિશેષ, જીવ કરવા નિર્મળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભળ્યો સાંભળો.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

પ્રમાદજન્ય વિકલતા—આમ આ ધર્મચોગી સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મજ્ઞને દર્શનમોહ તો દૂર થયો છે, પણ આસ્ત્રિમોહની હજી સંભાવના છે, એટલે હજી તેને તેવી સંપૂર્ણ અવિકલ આત્મસ્થિતિ હોતી નથી, અખંડ આત્માનુચરણરૂપ આસ્ત્રિ હોતું નથી. કારણકે પ્રમાદનો સદ્ભાવ હોવાથી આત્મસ્વરૂપથી પ્રમત્ત-ચ્યુત થઈ જવાય છે, વિકલા વગેરે પ્રમાદના પ્રસંગથી તેના આસ્ત્રિભાવમાં વિકલપણું—ખામી આવી જાય છે, અને તેથી જ તેનો યોગ-ધર્મવ્યાપાર વિકલ-ખામીવાળો હોઈ, જ્ઞાનાચાર વગેરેના કાળ-વિનય વગેરે પ્રકારોમાં અતિચાર-દોષથી તેની રખડાવના થાય છે. આ પ્રમાદની ઉત્તરોત્તર ન્યૂનતા (ઓછાશ) પ્રમાણે આ ધર્મચોગી સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મજ્ઞના ત્રણ વિભાગ પડે છે: (૧) અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ, (૨) દેશવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ (ભાવશ્રાવક), સર્વવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ (ભાવસાધુ.)

આમ સંક્ષેપે આ ધર્મચોગનું લક્ષણ છે. આ પરમ રત્નપ્રદ બોધપ્રદ ધર્મચોગ—શાસ્ત્રયોગ-સામર્થ્યયોગનું સવિસ્તર સ્વરૂપ આ વિવેચકે રચેલી તે યોગદષ્ટિસમુચ્ચય

અંધની 'સુમનોનંદની બૃહત્ ટીકા'માં વિવેચિત કર્યું છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુએ તે સવિવેચન અંધના ભૂમિકા પ્રકરણનું (પૃ. ૧૨-૫૩) અવલોકન કરવું. અત્રે તો તેના અંશમાત્ર સાર લાગ સમુદ્ધત કર્યો છે.

શાસ્ત્રયોગનું સ્વરૂપ—

શાસ્ત્રયોગસ્તિવહ જ્ઞેયો, યથાશક્તિયપ્રમાદિનઃ ।

શ્રાદ્ધસ્ય તીવ્રબોધેન, વચ્ચસાઽવિકલસ્તથા ॥ ૨ ॥

ખીજો શ્રાદ્ધ અપ્રમાદીને, શક્તિતણે અનુસાર;
તીવ્રબોધયુત શ્રુતથકી, વળી તે અવિકલ ધાર.

અર્થ:—અને શાસ્ત્રયોગ તો આહીં યથાશક્તિ અપ્રમાદી એવા શ્રાદ્ધને—શ્રદ્ધાવંતને જાણવો; અને તે તીવ્રબોધવાળા આગમ—વચન વડે કરીને તથા (કાલ આદિની અવિકલતા વડે કરીને) અવિકલ-અખંડ એવો હોય છે.

વિવેચન

“જિતવર વચન અમૃત અનુસરિયે, તત્ત્વરમણુ આદરિયે રે;
દ્રવ્યભાવ આશ્રવ પરહરિયે, દેવચંદ્ર પદ વરિયે રે. શ્રી સુખાહુજિન.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અહીં શાસ્ત્રયોગનું સ્વરૂપલક્ષણ સ્પષ્ટપણે કહ્યું છે. શાસ્ત્રપ્રધાન યોગ તે શાસ્ત્રયોગ. આ શાસ્ત્રયોગમાં આગમજ્ઞાનનું-શ્રુતબોધનું એટલું બધું તીવ્રપણું-તીક્ષ્ણપણું હોય છે, કે તે વડે કરીને એ અવિકલ-અખંડ હોય છે. અને તેવા શાસ્ત્રપટુપણાને લીધે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અતિચાર દોષનું પણ અહીં જાણપણું હોય છે, તથા સૂક્ષ્મ ઉપયોગપૂર્વક-આત્મજાગૃતિપૂર્વક તે તે દોષ દૂર કરવામાં આવે છે. એટલે જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર ને વીર્યાચાર એ પાંચ આચારના કાલ, વિનય વગેરે સૂક્ષ્મ પ્રકારોનું પણ યથાવત્ ખરાબર ચાલન કરવામાં આવે છે. એથી કરીને પણ આ શાસ્ત્રયોગ અવિકલ-અખંડ હોય છે, ખોડખાંપણ વિનાનો નિરતિચાર હોય છે.

પણિકા—શાસ્ત્રયોગનું સ્વરૂપ કથવાતી ઈચ્છાર્થી કહ્યું —“શાસ્ત્રયોગસ્તિવતિ” શાસ્ત્રપ્રધાન યોગ તે શાસ્ત્રયોગ, એટલે પ્રક્રમથી (ચાલુ વિષયમાં) ધર્મવ્યાપાર જ તે પુત; ઇહ—અહીં, યોગતંત્રમાં, જ્ઞેયઃ—જાણવો. કેનો ? કેવો ? તે માટે કહ્યું—

યથાશક્તિ—યથાશક્તિ, શક્તિને અનુરૂપ, શક્તિ પ્રમાણે, અપ્રમાદિનઃ—અપ્રમાદીનો, વિકલ્પાદિ પ્રમાદ રહિતનો. આનું જ વિશેષણ આયે છે—

શ્રાદ્ધસ્ય—શ્રદ્ધાને—શ્રદ્ધાળુનો, તેવા પ્રકારનો મોહ દૂર થવાથી સંપ્રત્યયાત્મિક (સમ્યક્ પ્રતીતિવાળી) આદિ શ્રદ્ધા ધરાવનારનો—શ્રદ્ધાવંતનો.

તીવ્રબોધેન—હેતુબૂત એવા તીવ્રબોધવાળા, વચ્ચસા—વચનથી, આગમથી, અવિકલઃ—અવિકલ, અખંડ, તથા—તેમજ કાલાદિ વિકલતાનો અભાવ એ કરીને પણ (અવિકલ-અખંડ), કારણ કે અપટુ (અકુશળ) હોય તે અતિચાર દોષના જ્ઞાતા—જાણનાર હોય નહિ, એટલા માટે કાલાદિ વૈકલ્પથી અભાવામાં તીવ્રબોધ હેતુપણે ઉપન્યસ્ત કર્યો.

આવો આ શાસ્ત્રયોગ જેને હોય છે એવો શાસ્ત્રયોગી પુરુષ (૧) તીવ્રશાસ્ત્ર-બોધવાળો, (૨) શ્રદ્ધ-શ્રદ્ધાળુ, (૩) યથાશક્તિ અપ્રમાદી હોય. આ શાસ્ત્રયોગીને સિદ્ધાંતનો તીવ્રબોધ-તીક્ષ્ણ બોધ હોય છે; શાસ્ત્રનું સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ રહસ્યભૂત ગૂઢ જ્ઞાન હોય છે; ભાવશ્રુતજ્ઞાન-શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન આ શાસ્ત્રયોગીના હૃદયમાં નિરંતર રમી રહ્યું હોય છે, અત્યંત પરિણમી ગયું હોય છે.

આ શાસ્ત્રયોગી પુરુષ શ્રદ્ધ એટલે શ્રદ્ધાવંત હોય છે. આમ તે સમ્યગ્દર્શની પુરુષ હોય છે એમ સ્પષ્ટ કયું છે. શાસ્ત્રયોગીની તે શ્રદ્ધા સંપ્રત્યયાત્મક કષ-છેદ-તાપ પરીક્ષાથી સમ્યક્ તત્ત્વપ્રતીતિરૂપ અથવા અન્ય પ્રકારની-આજ્ઞાપ્રધાન હોય છે.

અને એવો શ્રદ્ધાળુ હોવાથી જ આ શાસ્ત્રયોગી અપ્રમાદી હોય છે; અર્થાત્ જેના વડે કરીને આત્મા સ્વરૂપસ્થિતિથી બ્રહ્મ-પ્રમત્ત થાય તેનું નામ ‘પ્રમાદ’ છે, તે પ્રમાદ જેને નથી, જે આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરે છે, એવો અપ્રમત્ત અથવા અપ્રમાદી છે. આવો અપ્રમત્ત પુરુષ મદ, વિષય, કષાય, વિકૃતિ, રાગ-દ્વેષ વગેરે પ્રમાદપ્રકારોથી પર હોય છે. એટલે જ આવો આત્મારામી પુરુષ અત્યંત આત્મોપયોગવંત હોઈ, સતત આત્મબળગૃતિમય હોઈ, પંચ મહાવ્રતના શુદ્ધ દ્રવ્ય-ભાવ પાલનમાં કંઈ પણ સ્ખલના આવવા દેતો નથી, પંચ આચારમાં લેશ પણ અતિચાર લાગવા દેતો નથી, પંચવિષયમાં રાગ-દ્વેષ રહિત વર્તે છે, પંચસમિતિ-ત્રિગુણિત આદિ બરાબર સાચવે છે, ક્રોધાદિ ચાર કષાયનો પરાજય કરે છે, સર્વ પ્રમાદ આચરણ દૂરથી વળે છે, અને સર્વત્ર સમભાવ ભાવતો રહી યથાસૂત્ર સર્વ આચરણ કરે છે. અને આવો આદર્શ દ્રવ્ય-ભાવ નિર્ઞય અપ્રમત્ત યોગી ચારિત્રમોહનો પરાજય કરવાને માટે અપૂર્વ શૂરવીરપણે યથાશક્તિ-પોતાની સમસ્ત શક્તિ પ્રમાણે પ્રવૃત્ત થાય છે, પરમ આત્મપુરુષાર્થપૂર્વક પ્રમાદશત્રુનો સંહાર કરવાને કટિબદ્ધ થાય છે, ‘લેઠ બાંધીને’ ‘રઠ લગાડીને’ મંડી પડે છે. જેમકે—

“આત્મસ્થિરતા ત્રણ સંક્ષિપ્ત યોગની મુખ્યપણે તો વર્તે દેહ પર્યંત જો;

ઘોર પરીવહ કે ઉપસર્ગ લયે કરી, આવી શકે નહીં તે સ્થિરતાનો અંત જો.

અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ?

સંયમના હેતુથી યોગ પ્રવર્તના, સ્વરૂપલક્ષે જિન આજ્ઞા આધીન જો;

તે પણ ક્ષણ ક્ષણ ઘટતી બતી સ્થિતિમાં, અંતે થાયે નિજ સ્વરૂપમાં લીન જો....અપૂર્વં

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

હવે સામર્થ્યયોગનું લક્ષણ કહે છે—

શાસ્ત્રસંદર્શિતોપાયસ્તદતિક્રાન્તગોચરઃ ।

શત્તયુદ્ધેકાન્નિરોષેણ, સામર્થ્યાચ્ચોડયમુત્તમઃ ॥૩॥

શાસ્ત્રમાંહિ દર્શાવિયો, જે યોગનો ઉપાય;

તે તેથી પણ પર વળી, વિષય જેહનો બય;

પ્રબળપણાથી શક્તિના, વિશેષ કરી આમ;

તે આ ઉત્તમ યોગ છે, સામર્થ્ય જેનું નામ.

અર્થ:—શાસ્ત્રમાં જેનો ઉપાય દર્શાવેલો છે અને તે શાસ્ત્ર કરતાં પણ જેનો વિષય,—શક્તિના ઉદ્દેકને લીધે (પ્રબલપણને લીધે) પર છે,—તે આ 'સામર્થ્ય' નામનો ઉત્તમ યોગ છે.

વિવેચન

“અલખ અગોચર અનુપમ અર્થનો, કૈણ કહી બાણે રે ભેદ ?

સહજ વિશુદ્ધ રે અનુભવ વચણુ જે, શાસ્ત્ર તે સઘળો રે ખેદ....વીર.”

શ્રી આનંદધનજી

અહીં 'સામર્થ્યયોગનું' સ્વરૂપ કહ્યું છે. સામર્થ્યયોગ એટલે સામર્થ્યપ્રધાન યોગ. આત્મસામર્થ્યનું—આત્માના સમર્થપણનું જેમાં પ્રધાનપણું છે તે સામર્થ્ય યોગ. આ યોગ સર્વ યોગમાં ઉત્તમ યોગ છે. આના બે લક્ષણ કહ્યા—(૧) શાસ્ત્રમાં આનો ઉપાય સામાન્ય-પણે દર્શાવેલો છે, (૨) વિશેષપણે તો શાસ્ત્ર કરતાં પણ આ યોગનો વિષય પર છે,—શક્તિના પ્રબલપણને લીધે. શાસ્ત્રમાં આ સામર્થ્યયોગનો ઉપાય બતાવેલો તો છે, પણ તે માત્ર સામાન્યપણે બતાવેલો છે,—વિશેષપણે નહિં. આમાં શાસ્ત્રનું પ્રયોજન તો માર્ગ-દર્શન—દિશાદર્શન પૂરતું છે, કે જુઓ! આ આ ઉપાય કરશે તો આગળનો માર્ગ પામશે. પછી વિશેષપણે તો સામર્થ્યયોગીએ પોતાના આત્મસામર્થ્યથી જ માર્ગનું સ્વરૂપ બાણી આગળ વધવાનું રહે છે. અને આ સામર્થ્યયોગીમાં આમ આત્મબલથી જ આગળ વધવાનું સામર્થ્ય હોય છે, તેનું કારણ આત્મશક્તિનો ઉદ્દેક—પ્રબલપણું છે. આ ઉલ્લસાર્થ જતી શક્તિનું મૂલ કારણ પણ તેની અત્યારસુધીની આદર્શ શાસ્ત્રોક્ત રીતિ પ્રમાણેની યોગસાધના છે, આત્મસંયમના યોગે અત્યંત શક્તિસંચય કર્યો છે—શક્તિ જમા કરી છે તે છે. અંગમાં નહિં સમાતી તે ઉદ્દેકવંતી શક્તિ જ તેને આગળ વધવાને પ્રેરે છે.

અને આવા આ સમર્થ યોગીનો આ સામર્થ્યયોગ સર્વ યોગોમાં ઉત્તમ છે, શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે 'મોક્ષની સાથે યોજે—એકે તે યોગ' એમ યોગ શબ્દની વ્યાખ્યા છે; એ પ્રમાણે આ સામર્થ્યયોગ વગર વિલંબે, કાળક્ષેપ વિના, મોક્ષરૂપ પ્રધાન ફલ સાથે યોજે છે, શીઘ્રપણે મુક્તિનું કારણ થાય છે. એટલા માટે આ સામર્થ્યયોગ પરમ યોગ છે, યોગશિરોમણિ છે, યોગ પર્વતનું શિખર છે.

પંક્તિકા—શાસ્ત્રસંદર્શિતોપાય:—સામાન્યથી શાસ્ત્રમાં જેનો ઉપાય દર્શાવેલ છે, કહ્યો છે; કારણ કે શાસ્ત્રમાં સામાન્યથી તેનું અભિધાન છે માટે. તદતિક્રાન્તગોચર:—તે શાસ્ત્રથી જેનો વિષય અતિક્રાન્ત છે—પર છે (શાસ્ત્ર કરતાં પણ જેનો વિષય આગળ વધી જાય છે). કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—

શક્ત્યુદ્દેકાત્—શક્તિના ઉદ્દેકથી, શક્તિના પ્રાપ્ત્યથી—પ્રબલપણથી, વિશેષેણ—વિશેષથી,—નહિં કે સામાન્યથી તેનો વિષય શાસ્ત્રથી અતિક્રાન્ત—પર છે, કારણ કે શાસ્ત્રનું સામાન્યથી ફલપર્યવસાનપણું છે. સામર્થ્યવ્યવસ્થા—'સામર્થ્યયોગ' નામનો આ યોગ, ઉત્તમ:—ઉત્તમ, સર્વપ્રધાન છે.—અક્ષેપે કરીને (અવિલંબે જ—શીઘ્રપણે) પ્રધાન ફલના કારણપણને લીધે.

આના સમર્થન અર્થે જ કહે છે—

સિદ્ધ્યાલ્પદસંપ્રાપ્તિहेतुभेदा न तत्त्वतः ।

शास्त्रादेवावगम्यन्ते, सर्वथैवेह योगिभिः ॥ ૪ ॥

સિદ્ધિપદ પ્રાપ્તિ હેતુના, ભેદ તત્ત્વથી અંહિ;

માત્ર શાસ્ત્રથી જ સર્વથા, ગમ્ય યોગિને નાંહિ.

અર્થ:—‘સિદ્ધિ’ નામના પદની સંપ્રાપ્તિના હેતુભેદો અહીં તત્ત્વથી, યોગીઓને શાસ્ત્ર દ્વારા જ, સર્વથા જ જાણવામાં આવતા નથી.

વિવેચન

“દિશિ દેખાડી રે શાસ્ત્ર સવિ રહે, ન લહે અગોચર વાત;
કારજ સાધક આધક રહિત જે, અનુભવ મિત્ર વિખ્યાત....વીર.”

શ્રી આનંદધનજી

ઉપર જે કહ્યું તેના સમર્થન માટે—પુષ્ટિ માટે અત્રે કહે છે કે—મોક્ષપદની પ્રાપ્તિના જે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર વગેરે હેતુઓ છે, કારણવિશેષો છે, તેનું જ્ઞાન યોગીઓને—સાચા સંત સાધુપુરુષોને માત્ર શાસ્ત્ર દ્વારા જ સર્વ પ્રકારે થઈ શકે નહિં. હા, કેટલાક પ્રકારો શાસ્ત્રથી અવશ્ય જાણી શકાય, પણ બધાય નહિં. કારણ કે તે સમ્યગ્દર્શનાદિ હેતુભેદોના ભેદ અનંત છે, કે જે વાણીને અગોચર છે, ‘યતો વાચો નિવર્તેતે’ જ્યાંથી વાણી પાછી વળે છે. માટે મુક્તિ પ્રાપ્તિ સંબંધમાં શાસ્ત્ર સર્વથા સમર્થ નથી, તેમ જ વ્યર્થ પણ નથી. અમુક મર્યાદા સુધી તેનું દિગ્દર્શન છે. શાસ્ત્રમર્યાદા જ્યાં પૂરી થાય છે, ત્યાં સામર્થ્યયોગ શરૂ થાય છે. એટલે પછી તો આ સમર્થ યોગીને સામર્થ્ય યોગનું—આત્માનુભવરૂપ જ્ઞાનયોગનું જ અવલંબન રહે છે, અને તે યોગ જ તેને ઠેક કેવલ્ય પદ સુધી પહોંચાડે છે, તે અનુભવ મિત્ર જ તેને સહજ આત્મસ્વરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વામી બનાવે છે.

સર્વથા તેનો પરિચેદ (પરિચાન) શાસ્ત્ર થકી જ માનવામાં આવતાં, દોષ કહે છે—

सर्वथा तत्परिच्छेदात्साक्षात्कारित्वयोगतः ।

तत्सर्वज्ञत्वसंसिद्धेस्तदा सिद्धिपदाप्तिः ॥ ૫ ॥

પંક્તિકા—સિદ્ધિપદાલ્પદસંપ્રાપ્તિहेतुभेदाः—સિદ્ધિ નામના પદની સંપ્રાપ્તિના હેતુભેદો, મોક્ષ નામના પદની સંપ્રાપ્તિના કારણવિશેષો—સમ્યગ્દર્શનાદિ. શું? તો કે—ન તત્ત્વતઃ—નથી તત્ત્વભાવથી, પરમાર્થથી, શાસ્ત્રાદેવ—શાસ્ત્ર થકી જ, અગમ થકી જ, અવગમ્યન્તે—જાણવામાં આવતા. અને એમ છતાં પણ શાસ્ત્રનું વૈયર્થ—વ્યર્થપણું—ફગટપણું નથી એટલા માટે કહ્યું—સર્વથૈવેહ યોગિભિઃ—સર્વથા જ અહીં યોગીઓથી, એટલે સર્વે જ પ્રકારોથી અહીં—લોકમાં સાધુઓથી,—તેઓના (સમ્યગ્દર્શનાદિના) અનંતભેદપણને લીધે.

સર્વથા જ જો શાસ્ત્રથી, જ્ઞાન તેહનું હોય;
તો સાક્ષાત્કારિત્વનો, જોગ તેહને રહોય;
તેથી સર્વજ્ઞતાની, સિદ્ધિ સાંપડતાં ય;
પ્રાપ્તિ સિદ્ધિ પદ તણી, ત્યારે જ થઈ જાય !

અર્થ:—સર્વથા શાસ્ત્ર દ્વારા જ તે સમ્યગ્દર્શનાદિનું પરિજ્ઞાન થાય, તો સાક્ષાત્કારિ-
પણાનો (પ્રત્યક્ષપણાનો) યોગ થશે; અને તેમ થતાં તેને સર્વજ્ઞપણાની સંસિદ્ધિને લીધે
ત્યારે જ સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિ થઈ જશે! (આમ દોષ આવે છે).

વિવેચન

“ શાસ્ત્રાદિકના જ્ઞાનથી નીવેડો નથી, પણ અનુભવ જ્ઞાનથી નીવેડો છે. ”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભ

હવે જો શાસ્ત્ર થકી જ તે સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિના કારણવિશેષોનું સર્વથા જ્ઞાન થાય
એમ માનવામાં આવે, તો શો વિરોધ આવે છે? તેનો અહીં ખુલાસો કર્યો છે:—(૧) જો
એમ થાય તો સર્વ ભાવનું પ્રત્યક્ષપણું થશે, (૨) એટલે ત્યારે જ સર્વજ્ઞપણું સાંપડશે,
(૩) અને તેવી જ રીતે ત્યારે શ્રવણ થતાં જ મુક્તિ પણ મળશે! પણ તેમ બનતું દેખાતું
નથી. અને આ બધું પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે, અનિષ્ઠ છે, દૃષ્ટઘટિખાધિત છે. કારણ કે (૧)
શાસ્ત્રદ્વારા તે સર્વભાવો સાક્ષાત્-પ્રત્યક્ષ એટલે આત્માનુભવગમ્યપણે દેખાતા નથી, પરોક્ષ-
પણે જ દેખાય છે. શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય પરોક્ષ છે, પ્રત્યક્ષ નથી. (૨) આમ શાસ્ત્રથી પ્રત્યક્ષ
જ્ઞાન થતું નથી, એટલે તે થકી સર્વજ્ઞપણું પણ ઘટતું નથી. (૩) તેમજ સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિ
પણ થતી દેખાતી નથી. માટે શાસ્ત્રદ્વારા જ સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષહેતુઓ સર્વથા-સર્વ
પ્રકારે બાણી શકાય નહિ, એ સિદ્ધાન્ત દૃઢ થયો.

એ હશે, એમ પણ ભલે હો, એમાં અમને શી બાધા છે? એટલા બાટે અવ કહે છે—

ન ચૈતદેવં યત્તસ્માત્પ્રાતિભજ્ઞાનસજ્જતઃ ।

સામર્થ્યયોગોઽવાચ્યોઽસ્તિ, સર્વજ્ઞત્વાદિસાધનમ્ ॥ ૬ ॥

ને આ એમ ને—તે થકી, સહિત પ્રાતિભ જ્ઞાન;

સામર્થ્યયોગ અવાચ્ય છે, સર્વજ્ઞતાદિ નિદાન.

પંક્તિકા—સર્વથા—સર્વથા, અક્ષેપે—અવિલંબે ફક્તસાધકપણા વગેરે સર્વ પ્રકારેથી,
તત્પરિચ્છેદાત્—શાસ્ત્ર થકી જ તે સિદ્ધિ નામના પદની સંપ્રાપ્તિના હેતુમેદોના પરિચ્છેદને લીધે—પરિ-
જ્ઞાનને લીધે, શું? તો કે—સાક્ષાત્કારિત્વયોગત—કેવલ તેથી જ સાક્ષાત્કારિપણાએ કરીને યોગથી-
કારણથી, તત્સર્વજ્ઞત્વસંસિદ્ધે:—તે શ્રોતા યોગીના સર્વજ્ઞપણાની સંસિદ્ધિને લીધે,—પ્રસ્તુત હેતુમેદોનો
આના વડે કરીને સર્વથા પરિચ્છેદરૂપ યોગ થશે એટલા માટે; અને તેથી કરીને તદ્વા—ત્યારે જ,
શ્રવણકાળે જ, સિદ્ધિપદાવિત્તઃ—સિદ્ધિપદની—મુક્તિપદની પ્રાપ્તિ થશે તેને લીધે,—અયોગિકેવલિપણાના
પણ શાસ્ત્રથકી જ અયોગિ કેવલિ સ્વભાવભવન વડે બાણપણાના પ્રસંગને લીધે, અવિષયમાં પણ શાસ્ત્ર-
સામર્થ્યના અભ્યુપગમમાં આમ પણ શાસ્ત્ર-સામર્થ્યના પ્રસંગને લીધે.

અર્થ:—અને કારણ કે એ એમ નથી, તેટલા માટે પ્રાતિભ જ્ઞાનથી સંગત એવો સામર્થ્યયોગ અવાચ્ય—ન કહી શકાય એવો છે,—કે જે સર્વજ્ઞપણા વગેરેના સાધનરૂપ છે.

વિવેચન

“ અહો ! ચતુરાઈ રે અનુભવ મિત્તની, અહો ! તસ પ્રીત પ્રતીત;
અંતરજાતી સ્વામી સમીપ તે, રાખી મિત્ર શું રીત....વીર.”

શ્રી આનંદધનજી

અયોગીપણાનું પરોક્ષ જ્ઞાન શાસ્ત્રથી થાય છે, પણ કોઈ તેથી કરીને સાક્ષાત્ અયોગીપણું—દેહ રહિત મુક્ત અવસ્થા પામી, સિદ્ધિપદને પ્રાપ્ત થતો દીઠો કે સાંભળ્યો નથી, એટલે કે શાસ્ત્રથી જ કોઈ મુક્તિ પામે એમ બનતું દેખાતું નથી.

અને આમ છે એટલા માટે જ સામર્થ્યયોગ જે છે તે અવાચ્ય છે, શાસ્ત્રવાણીને અગોચર છે; આત્માનુભવગોચર છે. એટલે જ આ સામર્થ્યયોગ તેના યોગીને સ્વસંવેદન-સિદ્ધ, આત્માનુભવગમ્ય કહ્યો છે. આ યોગ એટલે ક્ષપકશ્રેણિગત યોગીનો ધર્મવ્યાપાર જ છે; અર્થાત્ ક્ષપકશ્રેણી જેણે આરંભેલી છે એવા સમર્થ યોગીનો શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ ધર્મમાં વર્તનારૂપ જે ધર્મવ્યાપાર છે, તેનું નામ જ સામર્થ્યયોગ છે. એમાં આત્માનુભવનું—સ્વસંવેદનજ્ઞાનનું પ્રધાનપણું હોય છે, એટલે જ એને સામર્થ્યયોગ કહેલ છે. આવો આ સામર્થ્યયોગ ‘પ્રાતિભ જ્ઞાન’થી સંગત-સંયુક્ત હોય છે, અને તે સર્વજ્ઞપણા આદિના સાધનરૂપ—કારણરૂપ થાય છે.

જેમાં પ્રતિભા—અસાધારણ આત્માનુભવનો પ્રકાશ ઝળકે છે, ચમકે છે, એવું પ્રતિભા-સંપન્ન જ્ઞાન તે પ્રાતિભજ્ઞાન. એને માર્ગાનુસારી પ્રકૃષ્ટ ‘ઊહ’ (અનન્ય તત્ત્વચિંતન) નામનું જ્ઞાન પણ કહે છે. આ પ્રાતિભજ્ઞાનરૂપ મહાત્મસ્વી પ્રદીપના (Search Light) પ્રકાશથી આગળનો માર્ગ સ્વયં પ્રકાશમાન દેખાય છે, ઝળહળી રહે છે, એટલે સામર્થ્ય-યોગી પ્રગટ માર્ગ દેખતો દેખતો આગળ ધપે છે. અને આમ પ્રાતિભજ્ઞાનથી યુક્ત એવા સામર્થ્યયોગથી ક્ષપકશ્રેણી પર ચઢતો ચઢતો આ યોગી તે શ્રેણીના અંતે કેવલજ્ઞાન પામે છે, ને કેવલજ્ઞાન લાનુનો ઉદય થતાં તે સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી બને છે, અને પછી આ છેલ્લા દેહનું આયુષ્ય પૂર્ણ થયે તે અયોગી કેવલી—સિદ્ધ થાય છે, “દૈહિક પાત્ર મટી જાય છે.”

પણિકા— ન ચૈતદેવં—અને આ—હમણાં જ જે ઉપર કહ્યું તે એમ નથી, કારણ કે શાસ્ત્ર થકી અયોગિકેવલિપણાનો ભાષ થયે પણ, સિદ્ધિની અસિદ્ધિ છે (સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી). અને આમ છે તેટલા માટે—પ્રાતિભજ્ઞાનસંજ્ઞત:—પ્રાતિભજ્ઞાનથી સંગત, માર્ગાનુસારી પ્રકૃષ્ટ ‘ઊહ’ નામના જ્ઞાનથી યુક્ત, શું? તો કે—સામર્થ્યયોગ:—સામર્થ્યપ્રધાનયોગ તે સામર્થ્યયોગ. એટલે પ્રક્રમથી—ચાલુ વિષયમાં ક્ષપકશ્રેણિગત ધર્મવ્યાપાર જ ગ્રહી છે. આ અવાચ્યોડસ્તિ—અવાચ્ય છે, કહી શકાય એવો નથી,—તેના યોગીને સ્વસંવેદનસિદ્ધ અર્થાત્ આત્માનુભવગમ્ય છે, સર્વજ્ઞત્વાદિસાધનમ્—સર્વજ્ઞપણા આદિનું સાધન છે,—અક્ષેપે કરીને (વગર વિલંબે) આના થકી સર્વજ્ઞપણાની સિદ્ધિ હોય છે એટલા માટે.

સામર્થ્યયોગના ભેદ કહી બતાવવા માટે કહે છે—

દ્વિધાયં ધર્મસંન્યાસયોગસંન્યાસસંજિતઃ ।

ક્ષાયોપશમિકા ધર્મા યોગાઃ કાયાદિકર્મ તુ ॥ ૭ ॥

એહ સામર્થ્યયોગના, પ્રકાર એ આ આસ;
પહેલો ધર્મસંન્યાસ ને, બીજો યોગસંન્યાસ.
ક્ષાયોપશમિક હોય જે, ધર્મો તેહ કહાય;
કાય આદિનું કર્મ તે, યોગો અત્ર કથાય.

અર્થ:—સામર્થ્યયોગ, ધર્મસંન્યાસ અને યોગસંન્યાસ એવી સંજ્ઞાએ (યથાર્થ નામે) કરીને એ પ્રકારનો છે. ક્ષાયોપશમિક (ક્ષાયોપશમભાવથી ઉપજતા તે ધર્મો છે, અને કાય વગેરેનું 'કર્મ' તે યોગો છે.

વિવેચન

“વીર જિનેશ્વર પરમેશ્વર જયો, જગજીવન જિત ભૂપ;

અનુભવ મિત્તરે હિત કરી, દાખ્યું તાસ સ્વરૂપ....વીર.” શ્રી આનંદધનજી

આ સામર્થ્યયોગનો એ ભેદ છે— (૧) 'ધર્મસંન્યાસ' એવી સંજ્ઞાવાળો, (૨) 'યોગસંન્યાસ' એવી સંજ્ઞાવાળો. અત્રે ધર્મો એટલે ક્ષાયોપશમિક ભાવો, અને યોગ એટલે મન-વચન-કાયાનું કર્મ-વ્યાપાર. એટલે જેમાં ધર્મોનો-ક્ષાયોપશમિક ભાવોનો સંન્યાસ-ત્યાગ હોય છે તે ધર્મસંન્યાસ યોગ ને જેમાં મન-વચન-કાયાના યોગનો સંન્યાસ-ત્યાગ હોય છે તે યોગસંન્યાસ યોગ. જેમાં ક્ષાયિક ભાવો ઉપજે છે એવા ધર્મસંન્યાસ યોગથી ક્ષયક્રમેણી પર ચઢી કેવલજ્ઞાન પામી સયોગી કેવલી થાય છે; ને યોગસંન્યાસ યોગથી અયોગી અવસ્થા પામી અયોગી કેવલી થાય છે.

તેમાં જે બ્યારે હોય છે, તે ત્યારે કહી બતાવવા માટે કહે છે—

દ્વિતીયાપૂર્વકરણે પ્રથમસ્તાસ્ત્વિકો ભવેત્ ।

આયોજ્યકરણાદૂર્ધ્વં, દ્વિતીય ઇતિ તદ્વિદઃ ॥ ૮ ॥

બીજા કરણ અપૂર્વમાં, પહેલો તાસ્ત્વિક હોય;
આયોજ્યકરણની પછી, તબક્કો બીજો જોય.

પણિકા—દ્વિધા—એ પ્રકારનો, અર્થ—આ, સામર્થ્યયોગ છે. કેવા પ્રકારે? તો કે ધર્મસંન્યાસ-યોગસંન્યાસસંજિતઃ—ધર્મસંન્યાસ અને યોગસંન્યાસ સંજ્ઞાથી (નામથી) યુક્ત. સંન્યાસ, નિવૃત્તિ, ઉપરમ એ એક અર્થ છે; તેથી આની 'ધર્મસંન્યાસ' સંજ્ઞા ઉપજી છે, એટલા માટે ધર્મસંન્યાસ સંજિત. 'તારકાદિભ્ય ઇતઃ' એમ યોગસંન્યાસ' સંજ્ઞા આની ઉપજી છે એટલા માટે યોગસંન્યાસસંજિત. આ ધર્મો કયા? તો યોગો કયા? તે માટે કહ્યું—

ક્ષાયોપશમિકા ધર્મ્માઃ—ક્ષાયોપશમિક તે ધર્મો. ક્ષાયોપશમથી નીપજેલા એવા લાભો આદિ તે ધર્મો છે. યોગાઃ કાયાદિકર્મ તુ—અને યોગો તે કાય આદિના વ્યાપારો છે,—કાયોત્સર્ગકરણ આદિ. એમ આ સામર્થ્યયોગ એ પ્રકારનો છે.

અર્થ:—બીજા અપૂર્વકરણમાં તાત્ત્વિક એવો પ્રથમ યોગ—ધર્મસંન્યાસયોગ હોય, અને આયોજ્યકરણથી આગળમાં બીજો યોગ—યોગસંન્યાસ યોગ હોય, એમ તેના જ્ઞાતાઓ—જાણકારો કહે છે.

વિવેચન

“અતુલ્ય સંગે રે પ્રભુ મહ્યા, સદૃશ કૃત્યાં સવિ કાન્ન;

નિજ પદ સંપદ જે તે અતુલવે રે, આનંદધન મહારાજ....વીર.”

શ્રી આનંદધનજી

તે સામર્થ્યયોગના બે ભેદમાં—(૧) પ્રથમ પ્રકારનો સામર્થ્યયોગ—તાત્ત્વિક એવો ધર્મસંન્યાસ યોગ દ્વિતીય અપૂર્વકરણમાં હોય છે, (૨) બીજા પ્રકારનો સામર્થ્યયોગ—યોગસંન્યાસ યોગ આયોજ્યકરણથી આગળમાં હોય છે.

તેમાં પ્રથમ, ધર્મસંન્યાસ અને તે પછી તાત્ત્વિક—પારમાર્થિક કેટિનો ધર્મસંન્યાસ બીજા અપૂર્વકરણના સમયે પ્રગટે છે. અહીં ‘બીજા’ અપૂર્વકરણમાં એમ જે કહ્યું છે તે સહેતુક છે. કારણ કે પહેલું અપૂર્વકરણ કે છે અધિભેદનું કારણ ‘બીજા’ છે, તેમાં આ પ્રસ્તુત ધર્મસંન્યાસ હોઈ શકે નહિ, એટલા માટે અપૂર્વ કરણમાં ‘બીજા’માં એમ કહી તેનો અપવાદ સૂચવ્યો. આમ આ અપૂર્વ કરણ બે છે: (૧) અધિભેદના કારણરૂપ, (૨) ક્ષપકશ્રેણી વેળાનું.

પંક્તિકા—દ્વિતીયાપૂર્વકરણે—બીજા અપૂર્વ કરણમાં, અધિભેદના કારણરૂપ પહેલા અપૂર્વ કરણના વ્યવસ્થેદ-અપવાદ અર્થે બીજાનું ગ્રહણ કર્યું; કારણ કે પહેલા અપૂર્વ કરણમાં પ્રસ્તુત સામર્થ્યયોગની અસિદ્ધિ હોય છે.

‘અપૂર્વકરણ’ એ તો શુભ એવો અપૂર્વ પરિણામ કહેવાય છે, કે જે અનાદિ સંસારમાં પણ તે તે ધર્મસ્થાનોમાં વર્તતા જીવને તેવા પ્રકારે પૂર્વે ઉપજ્યો હોતો નથી, અને જેનું ફલ અધિભેદ આદિ છે. તેમાં—આ પ્રથમ અપૂર્વકરણમાં અધિભેદ તે ફલ છે, અને આ અધિભેદનું ફલ સમ્યગ્દર્શન છે. અને સમ્યગ્દર્શન છે તે પ્રથમ આદિ લિંગ-ચિહ્નવાળો આત્મપરિણામ છે. કહ્યું છે કે—“પ્રથમસંવેગનિર્વેદાનુકમ્પાસ્તિક્યાભિવ્યક્તિલક્ષણં તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્ ।” પ્રથમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્યની અભિવ્યક્તિ (પ્રગટગણ) એ જેનું લક્ષણ છે, એવું તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન છે. યથાપ્રાધાન્ય-પ્રધાનપણા પ્રમાણે આ ઉપન્યાસ (અનુક્રમે ગોઠવણી) છે અને લાલ પશ્ચાત્પૂર્વીથી છે એમ સમયવિદો-શાસ્ત્રજ્ઞો કહે છે.

અને આ બીજું અપૂર્વકરણ,—કે જે તેવા પ્રકારની કર્મસ્થિતિમાંથી તેવા સંખ્યેય સાગરોપમ વ્યતીત થયે હોય છે,—તે બીજા અપૂર્વકરણમાં શું? તો કે—પ્રથમસ્તાત્ત્વિકો ભવેત્—પ્રથમ એટલે ધર્મસંન્યાસ સંક્ષિત સામર્થ્યયોગ તાત્ત્વિક—પારમાર્થિક એવો હોય,—ક્ષપકશ્રેણિગત યોગીને ક્ષાયોપશમિક ક્ષાંતિઆદિ ધર્મોની નિવૃત્તિને લીધે, એટલા માટે આ આમ ઉપન્યાસ-રજ્જુઆત છે. અતાત્ત્વિક તો પ્રવ્રજ્યા કાળે પણ સાવધ પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મસંન્યાસ યોગ હોય છે,—પ્રવ્રજ્યાના જ્ઞાનયોગપ્રતિષ્ઠિપણાને લીધે.

આયોજ્યકરણાદુર્ધ્વ—આયોજ્ય કરણથી આગળમાં. કેવલાભોગથી અચિન્ત્યવીર્યપણાએ કરીને આયોજ્ય—આયોજને, તેવા પ્રકારે તત્કાલ ખપાવી દેવાય એમ ભવોપ્રગ્રાહી કર્મની તથાપ્રકારના અવસ્થાન ભાવે કૃતિ,—તે આયોજ્યકરણ છે,—શૈલેશી અવસ્થામાં આના ભાવને લીધે. તેથી આયોજ્ય-કરણથી ઊર્ધ્વ (આગળમાં) દ્વિતીય હોય છે.

આ અપૂર્વકરણુ એટલે શું ? 'અપૂર્વ' એટલે અનાદિકાળના લવબ્રમણમાં જે કદી પણ પૂર્વે પ્રાપ્ત થયો નથી એવો શુભ-પ્રશસ્ત આત્મપરિણામ. તેમાં પહેલા અપૂર્વકરણુનું ફળ અંધિલેદ છે અને તે અંધિલેદનું ફળ સમ્યગ્દર્શન છે,—જેના પ્રશમ, સવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્ય એ પાંચ લિંગ-પ્રકટ ચિહ્ન છે. પશ્ચાતુપૂર્વીથી જે સુંદર છે અથવા જેનો લાભ થાય છે એવા આ પાંચ લક્ષણવાળું સમ્યગ્દર્શન જીવને પહેલા અપૂર્વકરણુના પ્રતાપે અંધિલેદ થયે સાંપડે છે.

અને પછી કર્મસ્થિતિમાંથી સંખ્યાત સાગરોપમ વ્યતીત થયે, આ બીજું અપૂર્વ-કરણુ-અપૂર્વ આત્મપરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે આ તાત્ત્વિક 'તાત્ત્વિક' ધર્મસંન્યાસ યોગ ક્ષપકશ્રેણીમાં ચઢતા સામર્થ્યયોગીને હોય છે; ધર્મસંન્યાસ યોગ કારણ કે તે ક્ષપક યોગી ક્ષમા વગેરે ક્ષયોપશમરૂપ ધર્મોથી નિવર્ત્યો છે, અને કોષાદિ કષાયરૂપ સર્વ કર્મપ્રકૃતિઓને જડમૂળથી ખપાવવારૂપ ક્ષાયિકલાવ લાણી પ્રવર્ત્યો છે. અને આવો જે ક્ષાયોપશમિક ધર્મોનો ત્યાગ કરવારૂપ 'ધર્મસંન્યાસ' નામનો સામર્થ્યયોગ છે, તે જ ખરેખર તાત્ત્વિક પારમાર્થિક 'ધર્મસંન્યાસ યોગ' છે. અતાત્ત્વિક 'ધર્મસંન્યાસ' તો પ્રવ્રજ્યા-દીક્ષા અવસરે પણ હોય છે, કારણ કે જેમાં (સાવધ) પ્રવૃત્તિરૂપ ધર્મોનો સંન્યાસ-ત્યાગ હોય છે, તે નિવૃત્તિરૂપ પ્રવ્રજ્યા-દીક્ષા કહેવાય છે. પાપોમાંથી પ્રકર્ષે કરીને શુદ્ધ ચરણયોગમાં વ્રજન-ગમન તે 'પ્રવ્રજ્યા' છે; વિષયકષાયાદિ દુષ્ટ ભાવોનું મુંડન-છોલણક્રિયા તેનું નામ 'દીક્ષા' છે. આ પ્રવ્રજ્યા (દીક્ષા-સંન્યાસ) જ્ઞાનયોગના અંગીકારરૂપ છે, એટલે તે મહણ કરવાને યોગ્ય પાત્ર પણ શાસ્ત્રોક્ત ઉત્તમ વિશિષ્ટ લક્ષણસંપન્ન હોવો જોઈએ. આવી જ્ઞાનયોગપ્રતિપત્તિરૂપ પ્રવ્રજ્યા સમયે અતાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ હોય છે; અને ક્ષપકશ્રેણીમાં તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ હોય છે,—જેના યોગે ક્ષયોપશમરૂપ ધર્મોનું ક્ષપણ કરતો કરતો, કર્મપ્રકૃતિઓને સર્વથા ખપાવતો ખપાવતો સામર્થ્યયોગી ૮-૯-૧૦-૧૨ શુભસ્થાનને વટાવી જઈ, તેરમા સયોગી કેવલિ શુભસ્થાને પહોંચી 'નિજ કેવલજ્ઞાન નિધાન' પ્રગટાવે છે.

અને બીજો જે 'યોગસંન્યાસ' નામનો સામર્થ્યયોગ છે તે આયોજ્યકરણુની પછી હોય છે. અધિત્યવીર્યપણાએ કરીને, અસાધારણ આત્મસામર્થ્યથી યોગસંન્યાસ યોગ કેવલી ભગવાન સમુદ્ધાત કરે છે, તે પહેલાં આયોજ્યકરણુ કરે છે. એટલે કે આ છેલ્લા ભવમાં ભોગવવાના-ભવોપગ્રાહી જે બકી રહેલા વેદનીય વગેરે ચાર કર્મ છે, તેમાં જે વેદનીય વગેરેની સ્થિતિ આયુશ્ય કરતાં વધારે હોય, તો તેને સમ-સરખી કરવા માટે કેવલી ભગવાન ઉદીરણુઆવલિમાં નાંખવારૂપ આયોજ્યકરણુ કરે છે,—કે જેથી કરીને સમુદ્ધાત વડે તે તે કર્મોને જલદી ખપાવી દઈ સરખી સ્થિતિમાં લાવી મૂકાય. આપું આયોજ્યકરણુ કરીને કેવલી ભગવાન સમુદ્ધાત કરે છે. આ કેવલિસમુદ્ધાતમાં આત્મપ્રદેશનો વિસ્તાર કરી—વિરાટ સ્વરૂપ ધારણ કરી, તે આત્મપ્રદેશ વડે આખો લોક દંડ-કપાટ-પ્રતર

આકારે પૂરી દેવામાં આવે છે; અને તે તે કર્મપ્રદેશોને સ્પર્શી
કેવલી શીઘ્ર ભોગવી લઈ ખેરવી નાંખવામાં આવે છે; અને પછી તે આત્મ-
સમુદ્ધાત પ્રદેશોનો ઉલટા કર્મે ઉપસંહાર કરાય છે. આ બધો વિધિ માત્ર આઠ
અને શૈલેશીકરણ સમયમાં પૂરો થાય છે ! આવું પરમ અદ્ભુત અચિંત્ય સામર્થ્ય
આ પરમ સમર્થયોગી અત્ર વ્યક્ત કરે છે ! !

અને આ આયોજ્યકરણ ને સમુદ્ધાતનું ક્ષણ-પરિણામ શૈલેશીકરણ છે, એટલે કે
તે પછી તરતમાં શૈલેશીકરણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં મન-વચન-કાયાના યોગનો સર્વથા
નિરોધ કરી, આ પરમ સમર્થ યોગી યોથું શુક્લધ્યાન ધ્યાવતો સતો, શૈલેશ-મેરુ પર્વત
જેવી નિષ્પ્રકંપ અડોલ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે; અથવા સર્વસંવરૂપ-સમાધાનરૂપ
જે શીલ, તેનો ઈશ બને છે. આમ આ સ્વરૂપશુદ્ધપરમ યોગીની શૈલેશ-મેરુ જેવી
નિષ્કંપ યોગનિરોધરૂપ અવસ્થા તે શૈલેશીકરણ; અથવા પરમ આત્મસમાધિ પામેલા
આ શૈલેશ યોગીશ્વરની અવસ્થા તે શૈલેશીકરણ. આ શૈલેશી અવસ્થા, પાંચ હ્રસ્વ અક્ષર
(અ, ઈ, ઉ, ઋ, ૠ) ઉચ્ચારાય તેટલો કાળ રહે છે, અને તેના છેલ્લા સમય પછી
તરત જ આ પરમ અયોગી યોગી ભિર્વાગમન કરી સિદ્ધપદમાં ખિરાજે છે.

“મન-વચન-કાયા ને કર્મની વર્ગણા, છૂટે જહાં સકળ પુદ્ગલ સંબંધ બે;
એવું અયોગી શુણ્ઠસ્થાનક ત્યાં વર્તતું, મહાભાગ્ય સુખદાયક પૂર્ણ અબંધ બે....અપૂર્વ.

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભ

યોગસંન્યાસ યોગ: અયોગ પરમ યોગ—

અતસ્ત્વયોગો યોગાનાં યોગ: પર ઉદાહૃત: ।

મોક્ષયોજનભાવેન સર્વસંન્યાસલક્ષણ: ॥૧॥ इत्यादि ३३

(યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય—૩-૧૧)

એથી અયોગ યોગમાં, યોગ કહ્યો પરરૂપ;

મોક્ષ સાથે યોજન થકી, સર્વસંન્યાસ સ્વરૂપ.

અર્થ:—એટલા માટે તો જે ‘અયોગ’ છે, તેને યોગમાં પરમ યોગ કહ્યો છે, (કારણ કે)
મોક્ષ સાથે તે યોજન—બેડાણ કરે છે; અને તે સર્વસંન્યાસ લક્ષણવાળો છે.

પંક્તિકા—અતઃ પદ—એટલા માટે જ, શૈલેશી અવસ્થામાં યોગસંન્યાસરૂપ કારણને લીધે,
અયોગો—અયોગ, યોગનો અભાવ (મન-વચન-કાયાના યોગનો અભાવ), યોગાનાં—મિત્રા વ્યાદિ
યોગાની મધ્યે, શું ? તો કે—યોગ: પર:—પરમ યોગ, પ્રધાન યોગ, ઉદાહૃત:—કહ્યો છે. કેવી રીતે ?
તે માટે કહ્યું—

મોક્ષયોજનભાવેન—મોક્ષ સાથે યોજન-ભાવરૂપ હેતુથી, ‘યોજનાદ યોગ:’—યોજનને લીધે
યોગ, એમ સમજીને. આતું સ્વરૂપ કહે છે—

સર્વસંન્યાસલક્ષણ:—સર્વસંન્યાસલક્ષણવાળો,—ધર્મસંન્યાસ ને અધર્મસંન્યાસ કરતાં પણ અત્ર
પરિશુદ્ધિના ભાવને લીધે.

વિવેચન

“એક પરમાણુ માત્રની ન મળે સ્પર્શતા, પૂર્ણ કલંકરહિત અડોલ સ્વરૂપ જો;
શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્યમૂર્તિ અનન્યમય, અશુરલઘુ અમૂર્ત સહજ પદરૂપ જો.... અપૂર્વ.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આમ ‘યોગ સંન્યાસ’ નામનો સામર્થ્યયોગ શૈલેશી અવસ્થામાં હોય છે એમ ઉપરમાં કહ્યું. તેમાં મન-વચન-કાયાના યોગનો અભાવ હોય છે, નિરોધ કરવામાં આવે છે, એટલે તે ‘અયોગ’ કહેવાય છે, અને આ ‘અયોગ’ યોગ સર્વ યોગોમાં પરમ છે, પ્રધાન છે, કારણ કે તે ‘મોક્ષેણ યોજનાદ્ યોગઃ’ મોક્ષ સાથે સાક્ષાત્ યોજન કરાવનાર એવો ખરેખરા અર્થમાં ‘યોગ’ છે, અને તે સર્વસંન્યાસરૂપ લક્ષણવાળો છે, તેમાં અધર્મસંન્યાસ કે ધર્મસંન્યાસ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ પરિશુદ્ધિ હોય છે. એટલે આ અયોગ પરમ શ્રેષ્ઠ યોગ છે.

અત્રે એક પરમાણુ માત્રનું પણ સ્પર્શવાપણું રહેતું નથી. સંપૂર્ણ નિષ્કલંક એવું અડોલ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટે છે. અનન્ય એવી શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્યમૂર્તિ વ્યક્ત થાય છે. અશુરલઘુ એવું અમૂર્ત સહજાત્મસ્વરૂપ પદ સિદ્ધ થાય છે. આ સહજાત્મસ્વરૂપ પદને શ્રી સર્વજ્ઞ દેવે જ્ઞાનમાં દીધું છે, પણ તે શ્રી ભગવાન પણ તેનું સ્વરૂપ વર્ણવી શકતા નથી, તે સ્વરૂપનું વર્ણન અન્ય વાણી તો કેમ કરી શકે? તે જ્ઞાન તો માત્ર જ્ઞાનીને અનુભવગમ્ય છે.

“જો પદ દીધું શ્રી સર્વજ્ઞે જ્ઞાનમાં, કહી શક્યા નહીં પણ તે શ્રી ભગવાન જો;
તેહ સ્વરૂપને અન્ય વાણી તે શું કહે? અનુભવ ગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જો.
અપૂર્વ અવસર.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આદિ શબ્દથી—

“પતત્રયમનાશ્રિત્ય, વિશેષેજૈતદુદ્ભવાઃ ।
યોગદૃષ્ટય ઉચ્યન્તે, અઘૌ સામાન્યતસ્તુ તાઃ ॥
મિત્રા તારાબલા દીપ્રા સ્થિરા કાન્તા પ્રમા પરાઃ ।
નામાનિ યોગદૃષ્ટીનાં, લક્ષણં ચ નિબોધત ॥”
इत्यादि ग्रन्थो (योगदृष्टिसमुच्चये २२-२३) वृत्त्यः ।

(અર્થાત) એ ત્રણને આશ્રયા વિના, વિશેષથી તજ્જન્ય;
યોગ દૃષ્ટિ કહું આઠ તે, સામાન્ય થકી મન્ય.
મિત્રા તારા ને ખલા, દીપ્રા સ્થિરા તેમ;
કાંતા પ્રભા અને પરા, દૃષ્ટિ આઠ છે એમ.
યોગદૃષ્ટિના નામ એ, અર્થતણે અનુસાર;
લક્ષણ તેનું સાંભળો, હવે અહીં કમવાર.

(કાવ્યાનુવાદ-ભગવાનદાસકૃત)

આમ ઇચ્છાયોગીએ શરૂ કરેલી મોક્ષરૂપ ઇષ્ટ સ્થાન ભણીની મુસાફરી અહીં પૂરી થાય છે. યોગમાર્ગે અખંડ પ્રયાણ કરતાં, કવચિત્ મંદ - કવચિત્ તીવ્ર વેગે ચાલતાં ચાલતાં યોગી, શુભેચ્છાથી માંડી શૈલેશીકરણ પર્યંતની સમસ્ત યોગભૂમિકાઓ વટાવી જઈને, અયોગ એવા શૈલેશીકરણરૂપ મોક્ષનગરના ભવ્ય દરવાજે આવી ઊભો છે, અને પછી તત્ક્ષણ મોક્ષનગરમાં પ્રવેશ કરે છે.

ઇચ્છાયોગે શ્રુત યુત અને જ્ઞાની તોયે પ્રમાદી
શાસ્ત્રે હોયે શ્રુતપદ્મ અતિ શ્રાદ્ધ ને અપ્રમાદી;
સામર્થ્યે તો અતુલવ ખલે ધર્મસંન્યાસ સાધે,
શૈલેશીમાં પરમ પ્રભુને યોગસંન્યાસ લાધે,
શુદ્ધ ચૈતન્યના સ્વામી, સહજત્મસ્વરૂપ તે;
સુચશા ભગવાન્ પામે, બ્રહ્માનંદ અનૂપ તે.—શ્રી યોગદષ્ટિકલ્પશ (સ્વરચિત)

ભાવનમસ્કારની અપેક્ષાવિશેષે ઇચ્છાયોગાદિમાં ઘટના પ્રદર્શિત કરે છે—

‘તદ્વત્ર ‘નમોઽર્હદ્ભ્યઃ’ इत्यनेनेच्छायोगाभिधानं । ‘नमो जिनेभ्यो जितभयेभ्य’ इत्यनेन तु वक्ष्यमाणेन शास्त्रयोगस्य, निर्विशेषणसम्पूर्णनमोमात्राभिधानात्, विशेषप्रयोजनं चास्य स्वस्थाने एव वक्ष्याम इति ॥ तथा—

‘इकोऽपि नमुक्कारो, जिणवरवसहस्र वद्धमाणस्स संसारसागराओ, तारेइ नरं व नारिं वा ॥’
—इत्यनेन तु पर्यन्तवर्तिना सामर्थ्ययोगस्य, कारणे कार्योपचारात्, न संसारतरणं सामर्थ्ययोगमन्तरेणेति कृत्वा ॥ ૩૪

૯અર્થ:—તેથી અત્રે ‘નમોઽર્હદ્ભ્યઃ’—‘અહીં તોને નમસ્કાર હો !’ એ વડે ઇચ્છાયોગનું અભિધાન (કથન) છે. અને ‘નમો જિનેભ્યો જિતભયેભ્યઃ’—‘જિનેને જિતભયોને નમસ્કાર હો !’ એ વક્ષ્યમાણ વડે શાસ્ત્રયોગનું (અભિધાન) છે,—નિર્વિશેષણ સંપૂર્ણ નમો માત્ર અભિધાનને લીધે; અને આનું વિશેષ પ્રયોજન અત્રે સ્વસ્થાને જ કહીશું.

તથા—

‘इकोपि नमुक्कारो जिणवरवसहस्र वद्धमाणस्स ।
संसारसागराओ तारेइ नरं व नारिं वा ॥’

‘જિનવરવૃષભ વધં માનને એક પણ નમસ્કાર સંસારસાગરથી નર વા નારીને તારે છે,’—
એ પર્યંતવર્તિ (નમસ્કાર) વડે સામર્થ્યયોગનું (અભિધાન) છે,—કારણમાં કાર્યના ઉપચારને લીધે—સંસારતરણ સામર્થ્યયોગ વિના નથી એમ સમજીને. ૩૪

વિવેચન

“એક વાર પ્રભુ વંદના રે, આગમ રીતે થાય;
કારણ સત્યે કાર્યની રે, સિદ્ધિ પ્રતીત કરાય....શ્રી સંભવ.” શ્રી દેવચંદ્રણ.

આમ ઇચ્છાયોગ-શાસ્ત્રયોગ-સામર્થ્યયોગનું દિગ્દર્શન કરી, તેમાં પ્રસ્તુત ભાવ-
નમસ્કારની ઘટના અન્ય આચાર્યો કેવા પ્રકારે કરે છે તે અત્ર દર્શાવ્યું છે. કારણકે
‘નમોઽર્હદ્યઃ’ એ પદમાં સામાન્યથી ભાવનમસ્કાર કહ્યો છે એમ
વિવક્ષાવશે પ્રથમ પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરી, આચાર્યશ્રી હરિભદ્રજીએ
ભાવનમસ્કારની પછી ‘અન્યે તુ’ એમ કહી ‘બીજા’ આચાર્યોનો અભિપ્રાય
ઇચ્છાયોગ નોંધવા માટે આ ઉપક્રમ કર્યો છે; એટલે તેઓના અભિપ્રાયે
શાસ્ત્રયોગ નિવક્ષાવશે આ નમસ્કારની ઇચ્છાયોગાદિમાં ઘટના કેવી રીતે કરી
સામર્થ્યયોગમાં શકાય છે તેનું અત્ર સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. તેમાં-(૧) ‘નમોઽર્હદ્યઃ’-
ઘટના ‘અહીં’તોને નમસ્કાર હો !’ એ પદ વડે ઇચ્છાયોગનું કથન છે.

(૨) ‘નમો જિણાણં જિઅમયાણં’-‘જિ’તોને જિતલયોને નમસ્કાર
હો !’ એ પદથી શાસ્ત્રયોગનું કથન છે. (૩) અને ‘इकोवि नमुकारो’ ઇત્યાદિ પદથી
સામર્થ્યયોગનું કથન છે; અને એમ એક પણ નમસ્કારથી સંસારતરણુ તે કારણમાં
કાર્યના ઉપચારથી છે. ‘न संसारतरणं सामर्थ्ययोगमन्तरेण’ અર્થાત્ સામર્થ્યયોગ શિવાય
સંસાર તરાતો નથી, એટલે સંસારસાગરથી તારવાને સમર્થ એવો કોઈ પણ એક
નમસ્કાર હોય તો તે સામર્થ્યયોગ જ છે, સામર્થ્યયોગની દશાંરૂપ ઉત્કૃષ્ટ ભાવનમસ્કાર જ છે.

આમ અન્ય આચાર્યોના અભિપ્રાયે કથયિત્-કોઈ અપેક્ષાએ આ નમસ્કારની
વિભાગરૂપ યોજના કરી છે, તે એકાંતિક નથી, ને તે ઉપરથી એમ પણ નથી સમજવાનું
કે એમ નમસ્કાર ઉચ્ચારણુ માત્રથી તેવા પ્રકારનો નમસ્કાર થઈ જાય છે; પણ તથારૂપ
ઇચ્છાયોગની યથોક્ત ગુણુલક્ષણુવાળી ‘તત્ત્વધર્મ’ વ્યાપારરૂપ’ દશા હોય તો ઇચ્છાયોગનો-
ઇચ્છાયોગની કોટિનો ભાવનમસ્કાર હોય છે, શાસ્ત્રયોગની યથોક્ત ગુણુલક્ષણુવાળી દશા હોય
તો તે શાસ્ત્રયોગનો-શાસ્ત્રયોગની કોટિનો ભાવનમસ્કાર હોય છે, અને સામર્થ્યયોગની યથોક્ત
ગુણુલક્ષણુવાળી દશા હોય તો તે સામર્થ્યયોગનો-સામર્થ્યયોગની કોટિનો ભાવનમસ્કાર હોય
છે. એટલે ઉત્તરોત્તર ભાવની તરતમતાવાળા આ ત્રણે ભાવનમસ્કાર પ્રકાર આત્મભાવરૂપ
હોઈ આત્માની તથારૂપ દશાને આધીન છે, એમ આશય અત્ર સમજાય છે.

પ્રાતિભ જ્ઞાન અંગે શંકા સમાધાન કરે છે—

૧૦ આહ—અયં ‘પ્રાતિભજ્ઞાનસદ્ગત’ ઇત્યુક્તં, તત્કિમિદં પ્રાતિભં નામ ? અસદેતત્,
મત્યાદિપશ્ચકાતિરેકેનાસ્યાશ્રવણાદ્ ।

ઉચ્યતે—ચતુર્જ્ઞાનપ્રકર્ષોત્તરકાલભાવિ કેવલજ્ઞાનાદયઃ તદ્વદયે સચિત્ત્વાલોકકલ્પમિતિ
ન મત્યાદિપશ્ચકાતિરેકેનાસ્ય શ્રવણં, અસ્તિ ચેતદ્, અધિકત્વાવસ્થોપપત્તેરિતિ પત્તદ્વિશેષ
પથ પ્રાતિભમિતિ કૃતં વિસ્તરેણ । ૩૬

* આમ આચાર્યવર્ય હરિભદ્રજીએ આ સામાન્યપણે ભાવનમસ્કાર છે એમ પોતાનો અભિ-
પ્રાય વ્યક્ત કરી, ‘અન્યે તુ’ એમ કહી અન્ય આચાર્યોનો અભિપ્રાય નોંધ્યો છે. એટલે અમુક
નમસ્કાર ઇચ્છાયોગને જ કે અન્ય યોગને જ લગતો છે એમ એકતે આવહરૂપ કથન કરી ન શકાય; છતાં
સમજાવેથી કે અસમજાવે ભાવથી કોઈ અન્યથા સમજે તો તે શાસ્ત્રકારના આશયને અનુરૂપ નથી.

૧૦ અર્થ:—શંકા—આ ‘પ્રાતિભ જ્ઞાન સંગત’ એમ કહ્યું, તો આ પ્રાતિભ તે શું વારુ ? આ અસત છે,—મતિ આદિ પંચકના અતિરેકથી આનું અશ્રવણ છે માટે.

(સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—ચતુર્ જ્ઞાન પ્રકર્ષના ઉત્તરકાલે હોનારું એવું તે કેવલ જ્ઞાનથી નીચે હોઈ, ઉદય વેળાએ સૂર્યના આલોક સમું છે, એટલા માટે મતિ આદિ પંચકના અતિરેકથી આનું શ્રવણ નથી. અને આ (જ્ઞાન) છે,—અધિકત્વ અવસ્થાની ઉપપત્તિને લીધે. એનો વિશેષ જ પ્રાતિભ છે. એટલે વિસ્તરથી સમું !^{૩૫}

વિવેચન

“યોગજાદૃષ્ટજનિતઃ; સ તુ પ્રાતિભસ્સંજિતઃ ।

સંધ્યેષ દિતરાત્રિભ્યાં, કેવલશ્રુતયોઃ પૃથક્ ॥” —શ્રી યશોવિજયજીકૃત અધ્યાત્મોપનિષદ્

અત્રે હોઈ શંકા કરે કે—આ સામર્થ્યયોગ ‘પ્રાતિભજ્ઞાનસંગત’ એમ કહ્યું, તો આ છતું જ્ઞાન—પ્રાતિભ જ્ઞાન વળી ક્યાંથી કહ્યું ? તે તો ઘટે નહિ, એટલે આ અસત છે, કારણ કે જ્ઞાન તો મતિ આદિ પંચ પ્રકારના જ છે, તેનાથી જૂડું એવું આ જ્ઞાન તો સાંભળ્યું નથી.

એ શંકાનું અત્ર સમાધાન કર્યું છે કે—મતિ-શ્રુત-અવધિ ને મનઃપર્યવ એ ચાર જ્ઞાનના પ્રકર્ષના ઉત્તરકાળે હોનારું એવું આ પ્રાતિભજ્ઞાન કેવલજ્ઞાનથી નીચે—હેઠેની ભૂમિમાં હોય છે. એટલે કે ‘ઉદયવેળાએ સૂર્યના આલોક સમું’ અર્થાત્ અરુણોદય સમું છે. જેમ અરુણોદય રાત-દિવસથી જૂદો નથી, તેમ જ તે એમાંથી એક પણ નથી; તેમ આ પ્રાતિભ જ્ઞાન શ્રુત-કેવલની વચ્ચેની સંધિનું જ્ઞાન છે, તે તે એથી જૂડું પણ નથી, તેમ જ તે એમાંથી એક પણ નથી. એટલા માટે મતિ આદિ પંચકથી જૂડું એવું શ્રવણ થતું નથી. અને આ અસત નથી, પણ સત છે,—‘અધિકત્વની ઉપપત્તિને લીધે,’ અર્થાત્ તે ચતુર્જ્ઞાનપ્રકર્ષથી અધિકપણાની-વિશિષ્ટપણાની ઉપપત્તિ-ઘટમાનતા છે, અને ‘એનો વિશેષ જ પ્રાતિભ છે,’ એટલે અલં વિસ્તરેણ !

॥ इति नमोऽर्हद्भ्यः ॥ १ ॥

એટલે ‘ ભાવઉપકારકપણાએ કરીને ભાવઅહંતાના સંપરિગ્રહાર્થે ’—સમગ્ર પરિગ્રહણ અર્થે અને ‘ ભગવદ્ભ્યઃ ’—‘ ભગવંતોને ’ એ વિશિષ્ટ પદ મૂક્યું.

‘ ભગ ’ શબ્દનો અર્થ અને તેનો વડવિધ પ્રયોગ નિર્દેશ છે—

૧૨ તત્ર ભગઃ—સમગ્રૈશ્વર્યાદિલક્ષણઃ । ઉક્તં ચ—

“એશ્વર્યસ્ય સમગ્રસ્ય, રૂપસ્ય યશસઃ શ્રિયઃ ।

ધર્મસ્થાથ પ્રયત્નસ્ય, ષણ્ઞાં ભગદ્વિજ્ઞના ॥” ૩૭

૧૨ અર્થઃ—તેમાં ભગ તે સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિ લક્ષણવાળો. અને કહ્યું છે કે—“સમગ્ર એવા ઐશ્વર્યની, રૂપની, યશની, શ્રીની, ધર્મની અને પ્રયત્નની—એમ છની ‘ ભગ ’ એવી સંજ્ઞા છે.” ૩૭

વિવેચન

“સેવો ઇશ્વર દેવ, જિણે ઇશ્વરતા હો નિજ અદ્ભુત વરી;

તિરોભાવની શક્તિ, આવિર્ભાવે, હો સહુ પ્રગટ કરી.” —શ્રીદેવચંદ્રજી

આ ‘ ભગવંત ’ એ પદમાં ‘ ભગ ’ એ શબ્દ સમગ્ર ઐશ્વર્ય આદિ લક્ષણવાળો છે. સમગ્ર એવા ઐશ્વર્ય, રૂપ, યશ, શ્રી, ધર્મ અને એ છના સંબંધમાં ‘ ભગ ’ એવી યથાર્થ સંજ્ઞા પ્રયોજ્ય છે. આત્માનું અનંત જ્ઞાતાદિ ઐશ્વર્ય જે કર્મઆવરણથી તિરોભાવને પામેલું હતું, તે જોણે અપૂર્વ આત્મપરાક્રમથી કર્મઆવરણનું વિહારણ કરી આવિર્ભાવ પમાડ્યું, અને આમ સર્વ વિભાવના પરિત્યાગથી આત્માની સ્વભાવભૂત સકલ શક્તિ પ્રગટ કરી જે સહજાત્મસ્વરૂપ સ્વામીએ અનંત સ્વરૂપસંપત્તિનું સ્વામીપણું—ઇશ્વરપણું પ્રાપ્ત કર્યું, તે જ ખરેખરો ઇશ્વર છે, ને તે જ ભગવંત છે.

ભગવંતનું સમગ્ર ઐશ્વર્યરૂપ ભગ વણુંવે છે—

૧૩ સમગ્ર ચૈશ્વર્ય—ભક્તિનવ્રતયા ત્રિદશપતિભિઃ શુભાનુબન્ધિમહાપ્રાપ્તિહાર્યકરણ-લક્ષણં । ૩૮

૧૩ અર્થઃ—અને સમગ્ર ઐશ્વર્ય—ભક્તિનવ્રતાથી ત્રિદશપતિઓથી (ઇંદ્રોથી) શુભાનુબન્ધિ મહાપ્રાપ્તિહાર્યકરણ લક્ષણવાળું. ૩૮

વિવેચન

“શ્રી સુપાર્શ્વ જિનરાજ, તું ત્રિભુવન શિરતાજ;

આજ હો રાજે રે ઠકુરાઈ, તુજ પદ તણીજી.” —શ્રી યશોવિજયજી

આ ભગવંતનું સમગ્ર-સંપૂર્ણ ઐશ્વર્ય તે ઇંદ્રોથી ભક્તિનમ્રપણે કરવામાં આવેલ મહાપ્રાતિહાર્ય વિભૂતિરૂપ છે. દિવ્ય ધ્વનિ, સુરપુષ્પવૃષ્ટિ, ચામર, છત્ર, ભામંડલ, દેવદુંડભિ, અશોક અને સિંહાસન એ અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્ય પરથી આ ભગવંતનું સમગ્ર ઐશ્વર્યરૂપ 'ભગ' સ્પષ્ટ જણાય છે. પ્રાતિહાર્ય એટલે શું? પ્રતિહારીનો ભાવ તે પ્રાતિહાર્ય. રાજદ્વારે ખેડેલો પ્રતિહારી જેમ રાજાનું સૂચન કરે છે, તેમ આ અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્ય વિભૂતિ આ ત્રિભુવનશિરતાજ ત્રિભુવનરાજરાજેશ્વર ભગવાન અત્ર ખિરાજમાન છે એમ તેના મહામહિમાની છડી પોકારે છે. ત્રિભુવનની ઠકુરાઈ સૂચવતા આ પ્રાતિહાર્યની શોભા કેવી અનુપમ ને કેવી અદ્ભુત હોય છે, તેનું પરમ સુંદર હૃદયંગમ વર્ણન આદિ પુરાણમાં મહાકવિ શ્રી જ્ઞાનસેનાચાર્યજીએ અને કલ્યાણમંદિર-ભક્તામર આદિ સ્તોત્રસ્તોત્રમાં શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરજી-માનતુંગાચાર્યજી આદિ મહાકવિઓએ અપૂર્વ ભક્તિરસથી લલકાર્યું છે, અને પોકાર્યું છે કે 'હે ભગવન! ધર્મોપદેશન વિધિમાં × આવી જે ત્હારી વિભૂતિ થઈ છે, તેવી ખીબની થઈ નથી; અંધકારને હણનારી જેવી દિનકરની પ્રભા છે, તેવી વિકાશી એવા ગ્રહગણની પણ ક્યાંથી હોય?' મહામુનિ યશોવિજયજી-દેવચંદ્રજી આદિ મહાભક્ત કવિઓએ પણ શ્રીદા થઈ ગાયું છે કે—

“દિવ્ય ધ્વનિ સુર ફૂલ, ચામર છત્ર અમૂલ;
આજ હો રાજે રે, ભામંડલ ગાજે દુંડુભિજી.
સિંહાસન અશોક, ષઠા મોહે લોક;
આજ હો સ્વામી રે શિવગામી, વાયક યશ શુભેજી.” શ્રીયશોવજયજી

“પ્રાતિહારજ અતિશય શોભા, તે તો કહિય ન જાવે રે;
ધૂક બાલકથી રવિ કર ભરનું, વર્ણન કેણિ પરે થાવે રે?” —શ્રીદેવચંદ્રજી

ભગવંતનું અનુપમ રૂપરસ ભગ દર્શાવે છે.

૧૪ રૂપ પુનઃ—સકલસુરસ્વપ્રભાવવિનિર્મિતાઙ્ગુષ્ઠરૂપાઙ્ગારનિર્દર્શનાતિશયસિદ્ધિ. ૨૯

૧૪ અર્થઃ—રૂપ પુનઃ સકલ સુરોથી સ્વપ્રભાવ વડે વિનિર્મિત અંગુષ્ઠરૂપ અને અંગારના નિર્દર્શનના (દૃષ્ટાંતના) અતિશયથી ।સદ્ એવુ. ૩૯

વિવેચન

“રૂપ અનુત્તર દેવથી, અનંત શુભ અભિરામ.....પ્રભુજી!

જોતાં પણ જગિ જંતુને, ન વધે વિષય વિરામ.....પ્રભુજી!

ખાહુ જિણુંદ દયામયી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

× “इत्थं यथा तत्र विभूतिरभूज्जिनेन्द्र,

ધર્મોપદેશનવિધૌ ન તથા પરસ્ય ।

यादृक् प्रभा दिनकृतः प्रहतान्धकारा,

तादृक् कुतो गृहगणस्य विकाशिनोऽपि ॥” શ્રી ભક્તામર સ્તોત્ર.

સર્વે દેવતાઓ સાથે મળીને પોતાની સુંદર રૂપ નિર્માણ કરવાની સમસ્ત શક્તિથી જે અંગૂઠા પ્રમાણુ રૂપ વિકૃત્વે—વિશિષ્ટ નિર્માણ કરે, તોપણ તે જિન ભગવંતના પગના અંગૂઠાની પાસે, અંગાર (કોલસા) જેમ ન શોભે; અર્થાત્ સર્વ દેવોએ નિર્માણ કરેલું પરમ સુંદર કલામય રૂપ પણ ભગવંતના પાદાંગુલ પાસે કોલસા જેવું લાગે; એ પ્રસિદ્ધ દ્વંદ્વિય પરથી આ ભગવંતનું રૂપ કેવું અતિશયવંત હશે તે સ્વયં સિદ્ધ થાય છે. આ અંગે શ્રી આવશ્યક સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

“સન્નિવૃત્તિ જઈ રૂપં અંગુલપ્રમાણયં વિઝિગ્ધજ્ઞા ।

જિણપાયંગુલં પદ્મ ન સોહય તં જઠિમાલો ॥—શ્રી આવશ્યક સૂત્ર, પદ્મ

અનુત્તર વિમાનના દેવ કરતાં પણ આ ભગવંતનું રૂપ અનંતગણું અભિરામ—પરમ સુંદર હોય છે, એ ઉપરથી પણ આ ભગવંતનું રૂપ કેવું અનુપમ હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે. આમ અનુપમ રૂપસ્વરૂપ ‘ભગ’થી પણ આ ‘ભગવંત’ હોય છે.

“રૂપ અનૂપ નિહાળી સુમતિ જિન તાહરં,

છાંડી રાખળ સ્વભાવ ઠંથું મન માહરં.”—શ્રી રૂપવિજયજી

ભગવંતનું શાશ્વત યશરૂપ ભગ સંગીત કરે છે—

૧૫ યશસ્તુ રાગદ્વેષપરીપદોપસર્ગપરાક્રમસમુત્થં ત્રૈલોક્યાનન્દકાર્યાકાલપ્રતિષ્ઠં । ૪૦

૧૫ અર્થ:—યશ તો રાગ-દ્વેષ-પરીષદ-ઉપસર્ગમાં પરાક્રમથી સમુત્થ, ત્રૈલોક્ય આનંદકારી અને આકાલપ્રતિષ્ઠ એવો. ૪૦

વિવેચન

“નિર્મળ ગુણ મણિ રોહણભૂધરા, મુનિજન માનસ હંસ;

ધન્ય તે નગરી રે ધન્ય વેળા ઘડી, માતપિતા કુલવંશ.....જિનેશર !”

—શ્રી આનંદધનજી

જગત્માં જેમ પ્રતિપક્ષી શત્રુને જીતવામાં દાખવેલ પરાક્રમથી યશ ઊઠે છે, તેમ આ ભગવંતનો યશ પણ રાગ-દ્વેષ શત્રુને અને પરીષદ-ઉપસર્ગને જીતવામાં તેમણે દાખવેલ અદ્ભુત પરાક્રમથી ઊઠ્યો છે.—યશસ્તુ રાગદ્વેષપરીપદોપસર્ગપરાક્રમસમુત્થં. અર્થાત્ આખા જગતને પાદાકાંત કરનારા રાગ-દ્વેષ મહાશત્રુનો આ ભગવંતે સર્વદાને માટે સર્વથા સંહાર કરી નાંખ્યો; અને બીજાઓ જેનું નામ સાંભળતાં પણ કંપાયમાન થાય એવી ઘોર પરીષદ-ઉપસર્ગની સેનાથી પણ આ ભગવંતો, મેરુની જેમ નિઃપ્રકંપ રહી, આત્મસ્વરૂપ સ્થિરતાથી લેશ પણ ચલાયમાન થયા નહિ—આવા અદ્ભુત આત્મ-પરાક્રમથી આ ભગવંતનો અંદરકરણ સમો ઉજ્જવલ મહાયશ ઉલ્લસ્યો.

જગત્માં બાહ્ય શત્રુસંહારમાં દાખવેલ પરાક્રમથી ઊઠેલો યશ મહાહિંસાદિથી મલિન કલંકિત હાઈ, કાંઈ સર્વલોકવ્યાપી હોતો નથી, ને સર્વ લોકને આનંદ ઉપજાવતો નથી;

પણ ભગવંતેનો આ આભયંતર શત્રુસંહાર-પરાક્રમથી ઊઠેલો યશ તેા પરમ અહિંસાદિથી નિર્મલ-શુભ્ર નિષ્કલંક હોઈ, ત્રણે લોકમાં વ્યાપક ખની, 'સુભુતાં શ્રવણે અત્તી ઝરે' એવો 'ત્રૈલોક્યાનન્દકારિ' —ત્રણે લોકને આનંદ ઉપજાવે એવો હોય છે.

આજી શત્રુસંહાર પરાક્રમજન્ય લૌકિક યશ દાણુજીવી હોઈ, કાંઈ સર્વકાળ સ્થિતિ કરતો નથી. પણ અમુક મર્યાદિત કાળ જ ટકે છે; પણ ભગવંતેનો આ આંતર શત્રુસંહાર-પરાક્રમથી ઊઠેલો અલૌકિક મહાયશ તેા 'આકાલપ્રતિષ્ઠ' છે,—'આકાલપ્રતિષ્ઠ', જ્યાંલગી કાળનું અસ્તિત્વ છે ત્યાંલગી તેની પ્રતિષ્ઠા છે, અર્થાત્ તે કોઈ કાળે નાશ નહિ પામનાર એવો શાશ્વત છે.

“દેવ મહાજસ ગુણુ અવલંબન, નિર્ભય પરિણુતિ વ્યક્તિ રે;
જ્ઞાને ધ્યાને અતિ બહુમાને, સાધે મુનિ નિજ શક્તિ રે....” શ્રી દેવચંદ્રજી
“ચંદ્રકિરણુ ઉજ્જવલ યશ ઉલસે, સૂરજ તુલ્ય પ્રતાપી દીપેજી,
જે પ્રભુ ભક્તિ કરે નિત વિનયે, તે અરિયણુ બહુ પ્રતાપી ઝીપેજી.” શ્રી યશોવિજયજી

શ્રીમદ્ ભગવંતનું દેવલશ્રીરૂપ ભગ પ્રદર્શિત કરે છે—

૧૬શ્રી: પુનઃ—ઘાતિકર્મોચ્છેદવિક્રમાવાપ્તકેવલાલોકનિરતિશયસુખસમ્પત્સમન્વિતતા
પરા । ૪૧

૧૬અર્થ:—શ્રી પુનઃ ઘાતિકર્મ ઉચ્છેદના વિક્રમથી (પરાક્રમથી) પ્રાપ્ત કેવલાલોકરૂપ
નિરતિશય સુખસંપત્ સમન્વિતતા પરા. ૪૧

વિવેચન

“ચરણુ કમલ કમલા વસે રે, નિરમલ ચિર પદ દેખ;

સમલ અચિર પદ પરિહરી રે, પંકજ પામર પેખ....વિમલજિન.”—શ્રી આનંદધનજી

આ ભગવંતે ઘાતિકર્મનો ઉચ્છેદ કરવાનું વિક્રમ-પરાક્રમ દાખવ્યું, તેથી તેમને કેવલાલોક-કેવલજ્ઞાનપ્રકાશ પ્રાપ્ત થયો, એટલે તેમને નિરતિશય પરમ સુખસંપત્-સમન્વિતતા થઈ, એ જ આ ખરેખરા 'શ્રીમદ્' ભગવાનનું શ્રીરૂપ 'ભગ' છે.

કર્મ ને આત્માના ઘોર સંગ્રામમાં અપૂર્વ વીરત્વ દાખવતાં આ ભગવંતે પ્રથમ તેા સમ્યગ્દર્શનરૂપ 'સુદર્શન' ચક્ર વડે અનંતાનુબંધી ચંડાળ ચોકડીથી વિંટાયેલા 'દર્શન-

મોહ' નામધારી મિથ્યાદર્શન સેનાપતિનું મસ્તક ઉડાવી દીધું.

આત્મ-મહાવીરત્વ એટલે કર્મની સેનામાં મોટું ભંગાણુ પડતાં ચારિત્રમોહ સરદારી

દીધી; તેની સામે આ ભગવંતે ચારિત્રધર્મ મહાયોદ્ધાને રણમાં

ઉતાર્યો, અને તેણે આત્મસ્વભાવમાં વર્તવારૂપ વ્રત-સુદ્ધગર વડે તે ચારિત્રમોહના અપ્રત્યા-ખ્યાનાવરણુ ને પ્રત્યાખ્યાનાવરણુ એ જ પગ ભાંગી નાખી તેને ભંગડો બનાવી દીધો.

એટલે ભાગ બેઈને અપ્રમાદ ધનુર્ધરે આત્મજાતિરૂપ બાણ તાકીને તે મોહના મર્મસ્થાનમાં માર્યું, એટલે તે મોહ મૂર્ચિત થઈને ધરણી પર ઢળી પડ્યો. પણ શત્રુનો વિશ્વાસ શો? માટે મૃતપ્રાય છતાં સંજવલન કષાયથી જરાક સંજવલી રહેલો. આ મહામોહ મહાશત્રુ કદાચને પાછો ઉછળે એમ બાણી, એને ક્ષય કર્યા વિના જરાય રેલો ન મૂકવો, એમ સતત અપ્રમત્તપણે બાગતા રહી આ ભગવંત અપૂર્વકરણે અપૂર્વ આત્મસામર્થ્યયોગથી મોહને ખતમ કરવા માટે ક્ષપકશ્રેણીરૂપ ગજ પર આરૂઢ થયા; અને તેના ૮-૯-૧૦-૧૨ એ ગુણસ્થાનરૂપ ચાર પગ તળે તે મોહના સંજવલન-નોકષાયાદિ રહ્યા સહ્યા અવશેષને છૂંદી નાંખી, આ આત્મપરાક્રમી વીરે મોહને રત્નત્રયી ત્રિશૂલથી મારી નાંખ્યો.

આમ કર્મનો અન્નદાતા અને જગત્ત્રય પર એકછત્રી રાજ્ય ચલાવનારો મહામોહ ચક્રવર્તી મરાયો, એટલે પછી જ્ઞાનાવરણીય દર્શનાવરણીય ને અંતરાય એ બાકીના ત્રણેય ઘાતિ મહારથી પણ તત્ક્ષણ જ ટપોટપ પડ્યા. એટલે આવા શત્રુસંહારથી ત્યારે જેવું આત્માનું આત્મસ્વભાવરમણુતામય આરિત્ર ખ્યાત છે અથવા જ્ઞાનિઓથી આખ્યાત છે તેવું ‘યથાખ્યાત’ આરિત્ર તેમને પ્રગટ્યું, અને આમ પરમ સુખમય-આનંદધનમય આત્મસ્વરૂપમાં પ્રતપનથી આ પરંતપ ભગવંતનું અનુપમ સ્વરૂપ તેજ પ્રતપી રહ્યું. અને આ ભગવંતના આવા અપૂર્વ આત્મપરાક્રમથી રીઝી કેવલશ્રીએ આવી આ શ્રીમદ્ ભગવંતના કંઠમાં વિજયમાલ આરોપી અને લાલમાં ત્રિભુવનસ્વામીપણાનું તિલક કર્યું.

ધર્મમૂર્તિ ભગવંતનું પરમ ધર્મરૂપ ભગ પ્રકાશે છે—

૧૭ ધર્મસ્તુ—સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપો દાનશીલ-તપોભાવનામય: સાશ્રવાનાશ્રવો મહા-યોગાત્મક: ૪૨

૧૭ અર્થ:—ધર્મ તો સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ, દાન-શીલ-તપો-ભાવનામય, સાશ્રવ-અનાશ્રવ મહાયોગાત્મક એવો. ૪૨

વિવેચન

“શુદ્ધાત્મ અનુભવ સદા, તે સ્વસમય વિલાસ રે;

પરવડી છાંયડી જ્યાં પડે, તે પરસમય નિવાસ રે....

ધરમ પરમ અરનાથનો.”—શ્રી આનંદધનજી

આ ભગવંતોનું ધર્મરૂપ ‘ભગ’ પણ સમગ્ર છે. ભગવંતોનો આ ધર્મ (૧) સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ, (૨) દાન-શીલ-તપ-ભાવનામય, (૩) સાશ્રવ-અનાશ્રવ મહાયોગાત્મક છે. તે આ પ્રકારે—

આ ભગવંતોનો જે ‘સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ:’ સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ નિઃશ્રેયસ્ ધર્મ છે, તે ક્ષાયિકભાવે છે. એટલે ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શનને લીધે સ્વપરભેદવિજ્ઞાન જે તેમને ઉપજ્યું

છે, તેમાં કોઈ કાળે કંઈ પણ ક્ષતિ થતી નથી; સકલ સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ પરામ ધર્મ જ્ઞાનાવરણના ક્ષયથી ઉપજેલું તેમનું કેવલજ્ઞાન સદોદિત રહે એવું ઉત્કૃષ્ટ છે; અને મોહનીયતા ક્ષયને લીધે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં નિરંતર રમણતા વર્ત્યા કરે એવું પરમોત્કૃષ્ટ યજ્ઞગ્રામ્યાત ચારિત્ર એમને પ્રગટ્યું છે. આમ ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ અલોક રત્નત્રયીથી આ ભગવંતો સદા શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ ધર્મમાં વર્તતા હોવાથી, શુદ્ધ આત્માનો સદા અનુભવ કરવારૂપ-સ્વસમયવિલાસરૂપ આ ભગવંતોનો ધર્મ પરામ છે.

આ ભગવંતોનો દાન-શીલ-તપ-ભાવનામય ચતુર્વિધ ધર્મ પણ વ્યવહારથી ને નિશ્ચયથી બંને પ્રકારે પરમોત્તમ છે. દાનાંતરાયનો ક્ષય થયો હોવાથી આ ભગવંતો પોતાના અનંત જ્ઞાનસંપત્તિમય શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપનું દાન દાન-શીલ-તપ સ્વ આત્માને કરે છે; પરભાવ-વિભાવરૂપ અધર્મમાં ગમનરૂપ ભાવનામય ધર્મ વ્યભિચારથી શીલનો ભંગ ન થવા દેતાં, આ ભગવંતો આત્મસ્વભાવ ધર્મમાં વર્તવારૂપ અખંડ શીલનું પાલન કરતા સતા અનુપમ શીલ-સૌરભથી શોભે છે. જેનું દ્વાદશવિધ તપનું સેવન અનન્ય છે એવા આ પરંતપ ભગવંતો અનુપમ આત્મસ્વરૂપમાં પ્રતપનથી પ્રતપે છે. જેણે દ્વાદશ વૈરાગ્ય ભાવનાનું પરામ ભાવન કર્યું છે એવા આ ભગવંતો આત્મભાવનાથી પરામ ભાવિતાત્મા વર્તે છે. આમ દાન-શીલ-તપ-ભાવનામય ચતુર્વિધ ધર્મનું પણ આ ભગવંતોને ઉત્કૃષ્ટપણું છે.

તેમજ જ્યાં કષાયજન્ય-સાંપરાયિક આશ્રવ ઉત્તરોત્તર ક્ષીણ થતો જતો હોય છે એવો સાશ્રવ યોગ આ ભગવંતોએ દશમા સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાન પર્યંત સાધ્યો; અને પછી સર્વથા કષાય અભાવે માત્ર યોગપ્રત્યયી દ્વિસમયિક (બે સમયની સાશ્રવ-અનાશ્રવ સ્થિતિવાળો) બંધ શિવાય જ્યાં કર્મઆશ્રવનો સર્વથા અભાવ છે મહાયોગાત્મક ધર્મ એવો અનાશ્રવ યોગ આ ભગવંતોએ ખારમા-તેરમા ગુણસ્થાને સાધ્યો. આમ આ ભગવંતોનો પરિશુદ્ધ ધર્મવ્યાપારરૂપ મહાયોગાત્મક ધર્મ પણ ઉત્કૃષ્ટ છે.

અને આમ સાશ્રવ-અનાશ્રવ મહાયોગરૂપ દ્વિવિધ, સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ ત્રિવિધ અને દાનાદિરૂપ ચતુર્વિધ એવો આ ભગવંતોનો ધર્મ પરામોત્તમ હોવાથી સર્વપ્રકારે આ ભગવંતોનું ધર્મરૂપ ભગ સમગ્ર-સંપૂર્ણ છે.

* “અસ્યૈવ સાસ્રવઃ પ્રોક્તો બહુજન્માન્તરાવદ્ઃ।

પૂર્વવ્યાવર્ણિતન્યાયાદેકજન્મા ત્વનાસ્રવઃ॥

આસ્રવો બન્ધહેતુત્વાદ્બન્ધ પ્વેદ્દ યન્મતઃ।

સ સાંપરાયિકો મુખ્યસ્તદેષોઽર્થોઽસ્ય સંગતઃ॥

પૃથ્વં ચરમદેહસ્ય સંપરાયવિયોગતઃ।

ઈત્વરાસ્રવભાવેઽપિ સ તથાનાસ્રવો મતઃ॥”

—શ્રી યોગબિન્દુ, શ્લોક ૩૩૫

“સંગ પરિહારથી સ્વામી નિજ પદ ગ્રહ્યું, શુદ્ધ આત્મિક આનંદ પદ સંગ્રહ્યું”
ધર્મ જગનાથનો ધર્મ શુચિ ગાઈયે, આપણો આત્મા તેહવો ભાવિયે.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

પરમ આત્મપરાક્રમી લગવંતનું અનન્ય પ્રયત્નરૂપ લગ કીર્તન કરે છે—

૧૮ પ્રયત્નઃ પુનઃ—પરમવીર્યસમુત્થ એકરાત્રિક્યાદિમહાપ્રતિમાભાવહેતુઃ સમુદ્ઘાતશૈલેશ્ય-
વસ્થાવ્યક્તઃ સમગ્ર ઇતિ ।^{૪૨}

૧૮ અર્થઃ—પ્રયત્ન પુનઃ પરમવીર્ય સમુત્થ, એકરાત્રિકી આદિ મહાપ્રતિમા ભાવનો
હેતુ, સમુદ્ઘાત-શૈલેશી અવસ્થાથી વ્યંગ્ય એવો સમગ્ર.^{૪૩}

વિવેચન

“અનંત વીરજ જિનરાજનો, શુચિ વીરજ પરમ અનંત રે;
નિજ આત્મ ભાવે પરિણુમ્યો, શુણુ વૃત્તિ વર્તનાવંતરે....

મન મોહ્યું અમારું પ્રભુ ગુણે.”.... શ્રી દેવચંદ્રજી.

આ લગવંતોનું પ્રયત્નરૂપ ‘લગ’ પણ સમગ્ર છે. આ પ્રયત્ન (૧) ‘પરમવીર્યસમુત્થઃ’
પરમ વીર્યથી સમુત્થ-ઉત્પન્ન થયેલ, (૨) એકરાત્રિકી આદિ મહાપ્રતિમાભાવનો હેતુ,
(૩) સમુદ્ઘાત-શૈલેશી અવસ્થાથી વ્યંગ્ય-અકત થતો એવો છે. તે આ પ્રકારે:—

જેટલું અને જેવું આત્માનું વીર્ય-સામર્થ્ય તેટલો અને તેવો પ્રયત્ન થઈ શકે. આ
લગવંતોનું આત્મવીર્ય-આત્મસામર્થ્ય પરમ ઉત્કૃષ્ટ છે, એટલે આ લગવંતોનો પ્રયત્ન-
પ્રકૃષ્ટ યત્ન-આત્મપુરુષાર્થ પણ ઉત્કૃષ્ટ છે. આ લગવંતોનું આત્મવીર્ય પરમ ઉત્કૃષ્ટ છે,
એટલું જ નહિ પણ પરભાવ-વિભાવનો સ્પર્શલેશ નહિ હોવાથી પરમ શુચિ-શુદ્ધ-પવિત્ર
છે, તેમજ ક્ષાયિક ભાવે હોવાથી તેનો કોઈ કાળે અંત ન આવે એવું અનંત છે. કારણ કે આ
લગવંતનું આત્મવીર્ય નિજ આત્મભાવમાં પરિણુમ્યું છે અને નિજ શુણુવૃત્તિમાં વર્તનાવંત
વર્તે છે.

“શુદ્ધ પરિણુમતા વીર્યકર્તા ધર્મ પરમ અક્રિયતા અમૃત પીધો,
....સહજ શુણુઆગરો સ્વામી સુખસાગરો.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આ લગવંતોએ આ વીર્યસંચય આ પ્રકારે કર્યો:—મન-વચન-કાયાના પ્રમત્ત યોગથી
આત્માની વેડફાઈ જતી-ચારે કોર વેરણુ છેરણુ થતી શક્તિને તેમણે અટકાવી;
અને પરભાવ-વિભાવમાં ન જવા કેતાં જેમ અને તેમ આત્મસ્વરૂપમાં આત્માનું સંચમન
કરી, આત્માને સંચમી રાખી—રોકી રાખી, તેમણે આત્મવીર્યની અત્યંત ઉમ્મ જમાવટ
(Mobilisation) કરી, અને આમ તીક્ષ્ણ આત્મોપયોગવંત રહી સમયે સમયે અનંતા
સંચય વર્ધમાન કરતાં આ અપ્રમત્ત લગવંતોએ સામર્થ્યયોગની ઐશીએ ચઢી અનંત એવું
ક્ષાયિક વીર્ય પ્રગટાવ્યું.

“સંયમના યોગે વીર્યં તે, તુમે કીધો પંડિત દક્ષ રે;
સાધ્યરસી સાધકપણે, અભિસંધિ રમ્યો નિજ લક્ષ રે....મન મોહ્યું.
અભિસંધિ અખંધક નીપને, અનભિસંધિ અખંધક થાય રે;
સ્થિર એક તત્ત્વતા વરતતો, તે ક્ષાયિક શક્તિ સમાય રે....” શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ સંયમના યોગે જેણે અપૂર્વ આત્મવીર્ય સંયમ કર્યો, એવા આ ભગવંતોએ એકરાત્રિકી આદિ મહા દુષ્કર પ્રતિભાઓની અનન્ય સાધનામાં અપૂર્વ પ્રયત્ન—આત્મ-યુરુપાર્થ દાખવ્યો હોય એમાં આશ્ચર્ય શું? તેમજ અપૂર્વ આત્મપરાક્રમરૂપ અપૂર્વકરણથી ક્ષાયોપશમિક ધર્મોના સંન્યાસરૂપ (ત્યાગરૂપ) ધર્મસંન્યાસ સામર્થ્યયોગની શ્રેણીએ ચઢી જેણે ‘નિજ કેવલજ્ઞાન નિધાન’ પ્રગટાવ્યું, એવા આ ભગવંતોએ આયુષ્કાંતે કર્મોના સમી-કરણાર્થે કેવલિસમુદ્ધાતમાં પણ અનન્ય પ્રયત્નવિશેષરૂપ અપૂર્વ આત્મવીર્ય દાખવ્યું હોય એમાં આશ્ચર્ય શું? અને આ સમુદ્ધાતના ક્ષણરૂપ શૈલેશીકરણમાં મન-વચન-કાયાના યોગના સંન્યાસરૂપ યોગસંન્યાસ સામર્થ્યયોગ અર્થાત્ પરમ અયોગ યોગ સાધી, શૈલેશ-મેરુ જેવી નિષ્પ્રકંપ અઢોલ આત્મસ્થિરતારૂપ પરમ યોગારૂઢ દશા પામવામાં પણ આ ભગવંતોએ પરમ આત્મવીર્યનો પરમ અદ્ભુત ચમત્કાર દાખવ્યો હોય એમાં પણ આશ્ચર્ય શું?

“વીર્યં ક્ષાયિક બલે ચપળતા યોગની, રાધી ચેતન કર્યો શુચિ અલેશી;
ભાવ શૈલેશીમે પરમ અક્રિય થઈ, ક્ષય કરી ચાર તનુ કર્મ શેષી.”—શ્રીદેવચંદ્રજી
“ઉત્કૃષ્ટે વીરજ નિવેશે, યોગક્રિયા નવિ પેસે રે;
યોગતણી ધ્રુવતા શૈલેશે, આત્મશક્તિ ન ખેસે રે. વીરજ.” શ્રી આનંદધનજી

એવંભૂત ‘ભગ’ જેઓને છે તે ભગવંતો, તેઓને નમસ્કાર—એમ અપૂર્વ ભક્તિભાવ દાખવે છે—

૧૯ અયમેવંભૂતો મગો વિષ્ણુતે ચેષાં તે મગવન્તઃ, તેભ્યો મગવદ્ભ્યો નમોઽસ્તિવતિ ।
एवं सर्वत्र क्रिया योजनीया ।

॥ इति (नमो) मगवद्भ्यः ॥ २ ॥

તદેવંભૂતા एव प्रेक्षावतां स्तोतव्या इति स्तोतव्यसम्पत् ॥ १ ॥ ૪૪

૧૯ અર્થઃ—આ એવંભૂત ભગ વિષ્ણુમાન છે જેઓને તે ભગવંતો. તે ભગવંતોને ‘નમોઽસ્તુ’ નમસ્કાર હો ! એમ સર્વત્ર ક્રિયા યોજવા યોગ્ય છે.

॥ ઈતિ નમઃ ભગવંતોને ॥ ૨ ॥

તેથી એવંભૂતો જ પ્રેક્ષાવંતોને સ્તોતવ્ય (સ્તુતિ કરવા યોગ્ય) છે. ૪૪

॥ ઈતિ સ્તોતવ્યસંપત્ ॥ ૧ ॥

વિવેચન

“ઇણવિધ પરખી મન વિશરામી, જિનવર શુણ જે ગાવે રે;
દીનખંધુની મહેર નજરથી, આનંદધન પદ પાવે રે.” —શ્રી આનંદધનજી

આમ ઉપરમાં વિવરી બતાવ્યું તેમ સમગ્ર એવા ઐશ્વર્ય, રૂપ, યશ, શ્રી, ધર્મ અને પ્રયત્ન એ છએ પ્રકારનું આ સમગ્ર-સંપૂર્ણ ‘ભગ’ એવંભૂત—એવા પ્રકારની તથા રૂપ દશાવાળું જેને વિદ્યમાન છે, તે ભગવંતો છે; તે ભગવંતોને નમસ્કાર હો ! એમ સર્વત્ર—સર્વ સૂત્રપદોમાં નમસ્કાર ક્રિયા યોજવા યોગ્ય છે. જેમકે—નમો આદ્યરાણં, નમો તિથ્યરાણં, નમો સચંસંબુદ્ધાણં, નમો અમયદયાણં, નમો ધમ્મદયાણં ઇત્યાદિ પ્રકારે આ પ્રણિપાતસૂત્ર દંડકના પ્રત્યેક પદની સાથે નમસ્કાર જોડવા યોગ્ય છે.

તેથી ‘एवंभूता एव प्रेक्षावतां स्तोतव्याः’—એવંભૂતો જ—એવા પ્રકારની અહંત ભગવત્સ્વરૂપ જેની તથા રૂપ પરમ આત્મદશા પ્રગટ છે, એવા અહંત ભગવંતો જ સ્તવાર્હ હોઈ, જોઈ વિચારી વર્તનારા પ્રેક્ષાવંતોને સ્તોતવ્ય—સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે.

“માહરી શુદ્ધ સત્તા તણી પૂર્ણતા, તે તણે હેતુ પ્રભુ તુંહી સાચો;
દેવચંદ્રે સ્તવ્યો મુનિગણે અનુભવ્યો, તત્ત્વભક્તે ભવિક સઠલ રાચો.”

— તત્ત્વરંગી મહામુનિ શ્રી દેવચંદ્રજી

॥ इति स्तोतव्यसम्पद् ॥ ૧ ॥

દ્વિતીય અધિકાર

પ્રધાન સાધારણ-અસાધારણરૂપ હેતુસંપદ્

૩. આદિકર : ‘ આદિકરેભ્યઃ ’ પદ વ્યાખ્યાન

‘આદિકર’ સૂત્રનું પ્રયોજન: પ્રત્યાત્મપ્રધાનવાદી મૌલિક સાંખ્યોનું નિરાકરણ—

^૧પ્રતેઽપિ ભગવન્તઃ પ્રત્યાત્મપ્રધાનવાદિભિ મૌલિકસાંખ્યૈઃ સર્વથાઽકર્તારોઽભ્યુપ-
ગમ્યન્તે ‘ અકર્તારઽઽત્મેતિ ’ વચનાત્, તદ્વચનોદ્દેશ કથચિત્ કર્તૃત્વાભિધિત્સયાઽઽહ—^{૪૫}

‘ આદિકરેભ્યઃ ’ ઇતિ ।

^૧અર્થ:—આ ભગવંતો પણ પ્રત્યાત્મપ્રધાનવાદી એવા મૌલિક સાંખ્યોથી સર્વથા
અકર્તા માનવામાં આવે છે,—‘અકર્તા આત્મા’ એ વચનથી,—તેના વ્યવચ્છેદ
કથચિત્ કર્તૃત્વ કથવાની ઇચ્છાથી કહ્યું—^{૪૫}

‘ આદિકરોને ’

વિવેચન

“ કર્તા લોકતા ભાવ, કારક ગ્રાહક હો જ્ઞાન ચારિત્રતા;

શુણ્ણપર્યાય અનંત, પામ્યા તુમચા હો પૂર્ણ પવિત્રતા. ” શ્રી દેવચંદ્રણ

આ ભગવંતો ‘ આદિકર ’ છે. આ વિશેષણ પ્રત્યાત્મપ્રધાનવાદી ‘ મૌલિક ’ સાંખ્યોનું
નિરાકરણ કરવા માટે મૂક્યું છે. ઉત્તર સાંખ્યો તો સર્વ આત્માઓમાં એક નિત્ય એવું
પ્રધાન (પ્રકૃતિ) માને છે—‘ ઇકં નિત્યં સર્વાત્મસુ પ્રધાનં ’ એ વચનથી; તેના વ્યવચ્છેદ
અર્થે અત્રે મૌલિક (મૂળ, અસલ, Original) સાંખ્ય એમ કહ્યું છે. આ મૌલિક સાંખ્યો
પ્રત્યેક આત્મા દીઠ પ્રધાન-પ્રકૃતિ જૂદી જૂદી છે એમ વદતા હોઈ ‘ પ્રત્યાત્મપ્રધાનવાદી ’

પંક્તિકા—પ્રત્યાત્મપ્રધાનવાદિભિઃ—સત્-રજ-તમસતી સામ્ય અવસ્થા તે પ્રકૃતિ, તે જ
પ્રધાન. તેથી આત્માનં આત્માનં પ્રતિ પ્રધાનં વદિતું શીલં ચેષાં તે પ્રત્યાત્મપ્રધાનવાદિનઃતૈઃ—
આત્મા આત્મા પ્રતિ (પ્રત્યેક આત્મા દીઠ) પ્રધાન વદવાનું શીલ છે જેઓનું તે પ્રત્યાત્મપ્રધાનવાદીઓ,
તેઓથી. ઉત્તર સાંખ્યો તો ‘ ઇકં નિત્યં સર્વાત્મસુ પ્રધાનં ’ એક નિત્ય એવું સર્વ આત્માઓમાં
પ્રધાન છે એમ પ્રતિપન્ન છે, (માને છે), તેના વ્યવચ્છેદાર્થે ‘ મૌલિક સાંખ્યૈઃ ’ મૌલિક સાંખ્યોથી એમ
કહ્યું. તેનું ગ્રહણ પણ પ્રત્યાત્મકર્મભેદવાદી (પ્રત્યેક આત્મા અને કર્મનો ભેદ વદનારા) જેનોની કર્તૃત્વમાત્ર
વિષયા જ તેઓની સાથે વિપ્રતિપતિ (નિરુદ્ધ માન્યતા) છે એ અભિપ્રાયથી ક્યું છે.

કહેવાય છે, અને તેઓ આત્માને સર્વથા એકાંતે અકર્તા માને છે—‘અકર્તાઽત્મા’ इति वचनात्—આત્મા અકર્તા છે એમ તેઓનું વચન છે માટે. જૈનો પણ, તેમની જેમ, પ્રત્યેક જૂદા જૂદા આત્મા દીઠ જૂદી જૂદી પ્રકૃતિ (કર્મ) માને છે, પરંતુ તેઓ (જૈનો) આત્માને કથંચિત્-કોઈ અપેક્ષાએ કર્તા માને છે. એટલે જ કર્તૃત્વમાત્રવિષયી જ—કર્તૃત્વમાત્ર સંબંધી જ મૌલિક સાંખ્યો સાથે જૈનોનો માન્યતાભેદ (વિપ્રતિપત્તિ) છે. એટલે કોઈ અપેક્ષાએ કર્તૃત્વ કથવાની ઇચ્છાથી અત્રે ‘આદિકરેમ્ય’—આદિકરોને એ અર્થ-ગર્ભ વિશેષ પદ મૂક્યું છે.

આત્માદિગામિ સર્વ જન્માદિ પ્રપંચના આદિકર આ ભગવંતો છે એમ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે—

इहादौ करणशीला आदिकराः, अनादावपि भवे तदा तदा तत्तत्कर्माण्वादिसम्बन्धयोग्यतया विश्वस्यात्मादिगामिनो जन्मादिप्रपञ्चस्येति हृदयं।^{૪૬}

અર્થ:—અહીં આદિમાં કરણશીલ તે આદિકરો,—અનાદિ ભવમાં પણ ત્યારે ત્યારે તે તે કર્મીશ્રુ આદિની સંબંધયોગ્યતા વડે કરીને વિશ્વ (સમગ્ર) આત્માદિગામી જન્માદિ પ્રપંચના (આદિકરો)—એમ હૃદય છે.^{૪૬}

વિવેચન

“એતન જે નિજ ભાનમાં, કર્તા આપ સ્વભાવ;

વર્તે નહિ નિજ ભાનમાં, કર્તા કર્મ પ્રભાવ.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અહીં ‘આદિકર’ એટલે શું? આદિમાં કરણશીલ તે આદિકર, અર્થાત્ આદિમાં—આદિ પરત્વે—આદિ સંબંધમાં કરવાનું શીલ—સ્વભાવ છે જેનો તે આદિકર. પ્રવાહ અપેક્ષાએ અનાદિ ભવમાં પણ આ ભગવંતો આદિકર છે; તો પછી પ્રતિનિયત—ચોક્કસ અમુક વ્યક્તિ અપેક્ષાએ આદિમંત ભવમાં તો પૂછવું જ શું? એમ ‘અપિ’ ‘પણ’ શબ્દનો અર્થ છે.

તે આદિકર કોના વડે કરીને છે? તો કે ‘તદા તદા’ ત્યારે ત્યારે—તે તે કાળે ‘તત્ તત્’ તે તે ચિત્રરૂપ-નાના પ્રકારના કર્મીશ્રુઓ સાથેના અને અદિ શબ્દથી તે

પંક્તિકા—અન ઇલાદિ. અનાદાવપિ—અનાદિ પણ,—પ્રવાહ અપેક્ષાએ; તો પછી પ્રતિનિયત વ્યક્તિ અપેક્ષાએ આદિમંતું તો પૂછવું જ શું? એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે. ભવે-ભવમાં, સંસારમાં, તદા તદા—તે તે કાળે, ‘તત્તત્કર્માણ્વાદિસમ્બન્ધયોગ્યતયા’—તત્ તત્—તે તે ચિત્રરૂપ, કર્માણ્વાદિ—કર્મીશ્રુઓ, જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મપરિણામ અર્હ (યોગ્ય) પુદ્ગલો, આદિ—આદિ શબ્દથી તેઓના જ બન્ધ-ઉદય-ઉદીરણાદિહેતુ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવ ગ્રહાય છે, તેન સમ્બન્ધ—તેની સાથે સંબંધ, પરસ્પર અનુવૃત્તિ ચેષ્ટારૂપ સંયોગ, તસ્ય યોગ્યતા—તેની યોગ્યતા, તે પ્રતિ પ્રહતા, તયા—તે વડે કરીને. વિશ્વસ્ય—વિશ્વ, સમગ્ર,—એવંવિધ યોગ્યતા જ આત્માની કર્તૃત્વશક્તિ છે, આત્માદિગામિનઃ—આત્માદિગામિ, આત્મ-પર-તદુભયગત એવા, જન્માદિપ્રપંચસ્ય—પ્રતીત એવા જન્માદિ પ્રપંચના, इति हृदयं—એમ હૃદય છે, આ સૂત્રગર્ભ છે.

કર્માણ્યોના જ બંધ-ઉદય-ઉદીરણાદિના હેતુરૂપ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવ સાથેના સંબંધની યોગ્યતા વડે કરીને —કર્માણવાદિસંબંધયોગ્યતાવા, અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મપરિણામને યોગ્ય એવા પુદ્ગલો—કર્માણ અને તેના બંધ-ઉદયાદિરૂપ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવના સંબંધની એટલે કે 'પરસ્પર અનુવૃત્તિ એષ્ટારૂપ સંયોગ'ની યોગ્યતા વડે કરીને તેઓ આદિકર છે. આમ કર્મસંબંધયોગ્યતા એ જ આત્માની કર્તૃત્વશક્તિ છે, અને તેના વડે કરીને તેઓ આદિકર છે.

અને તે આદિકર કોના છે? તે માટે કહું કે—'વિશ્વસ્યાત્માદિગામિનો જન્માદિ-પ્રપञ्चस्य ।' —વિશ્વ (સમસ્ત) આત્માદિગામિ જન્માદિપ્રપંચના; અર્થાત્ આત્મગત, પરગત, ઉભયગત જન્માદિપ્રપંચના—એમ આ સૂત્રનું હૃદય-ગર્ભાર્થ-આત્માદિગામિ રહસ્ય છે. આમ ભગવાન જેમ પોતાના આત્માદિગામિ જન્માદિ જન્માદિ પ્રપંચનું પ્રપંચના આદિકર છે તેમ પ્રત્યેક આત્મા પણ પોતપોતાના આદિકરપણું આત્મગત, પરગત ને ઉભયગત જન્માદિ વિશ્વપ્રપંચનો આદિકર છે, પોતપોતાના કર્મ-જગતનો કર્તા છે, પોતપોતાના જન્માદિ પ્રપંચરૂપ વિશ્વનો સર્જક-સ્રષ્ટા આદિકર (Creator of his own individual universe) છે. અર્થાત્ જેમ ભગવંત પોતાના જન્માદિ પ્રપંચના આદિકર છે, તેમ અન્ય સર્વ આત્માઓ પણ પોતપોતાના જન્માદિ પ્રપંચના આદિકર છે, એટલે આ આદિકરપણું સર્વ-સાધારણ હોઈ સ્તોતવ્યસંપદનું સાધારણહેતુસંપદરૂપ છે. કારણ કે આ ચેતન જો નિજ સ્વરૂપના ભાનમાં વર્તે તો આત્મસ્વભાવનો કર્તા હોય, ને નિજ ભાનમાં ન વર્તે તો કર્મના પ્રભાવનો કર્તા હોય. આમ જ્યાંલગી આત્મસ્વરૂપનું ભાન ન હોય, ત્યાંલગી કર્તા-કર્મ ઈ. ષટ્કારકચક પરભાવપ્રત્યયી હોઈ આત્મબાધક થઈને પ્રવર્તે છે, એટલે તે જન્મપ્રપંચનું-સંસારનું કારણ થાય છે; પણ આત્મસ્વરૂપનું ભાન થયે એ જ ષટ્કારકચક સ્વભાવપ્રત્યયી થઈ આત્મસાધક થઈને પ્રવર્તે છે, એટલે તે ભવપ્રપંચના ક્ષયનું-મોક્ષનું કારણ થાય છે. તે આ પ્રકારે—

કર્તા, કર્મ, કરણ, અપાદાન, સંપ્રદાન અને અધિકરણ એ ષટ્કારકચક જે પૂર્વે આત્મસ્વરૂપના ભાન વિના આત્મબાધકપણે ચાલતું હતું, વિપરીતપણે-ઉલટું ઊંધું (Anti-Clockwise) ચાલતું હતું, તે હવે આત્મસ્વરૂપનું ભાન આવ્યે આત્મસાધક આત્મસાધકપણે અવિપરીતપણે સુલટું સીધું (Clockwise) ચાલવા ષટ્કારક ચક માંડે છે. પૂર્વે જે કર્તા પરભાવનો થતો હતો, કર્મ પરભાવ-વિભાવરૂપ કરતો હતો, કરણ પર વસ્તુનું પ્રયોજતો હતો, અહ્યરૂપ સંપ્રદાન પરનું કરતો હતો, ત્યાગરૂપ અપાદાન સ્વતું કરતો હતો અને અધિકરણ પણ પર વસ્તુમાં કરતો હતો; તેને બદલે હવે તે કર્તા સ્વભાવનો થાય છે, કર્મ સ્વભાવરૂપ કરે છે, કરણ આત્મસ્વભાવનું પ્રયોજે છે, અહ્યરૂપ સંપ્રદાન આત્મભાવનું કરે છે, ત્યાગરૂપ અપાદાન પરભાવનું કરે છે અને અધિકરણ આત્મવસ્તુમાં કરે છે. એટલે પૂર્વે જે પરનો કર્તા, પર કર્મ, પર કરણ વડે, પર અર્થે, પર થકી, પરમાં રહીને કરતો હતો, તે હવે

સ્વઆત્માનો કર્તા, સ્વભાવ કર્મને, સ્વભાવ કરણ વડે, સ્વભાવ અર્થે, સ્વ થકી, સ્વમાં રહીને કરે છે. અર્થાત્ આત્મા, આત્માને, આત્માથી, આત્મા અર્થે, આત્મા થકી, આત્મામાં સાધે છે. આત્મા આત્માને આત્મના આત્મને આત્મનઃ આત્મનિ સાધયતિ। આ પ્રમાણે તે સાધક એવા કારકપટ્ટક વડે આત્મશુણી સાધના કરે છે. ભક્તરાજ દેવચંદ્રએ ગાયું છે કે—

“ મદિવિનાથ જગન્નાથ ચરણ યુગ ધ્યાઈ એ રે,

શુદ્ધાત્મ પ્રાગ્ભાવ પરમ પદ પાઈ એ રે;
સાધક કારક પટ્ટક કરે શુણ સાધનારે, તેહી જ શુદ્ધ સ્વરૂપ થાય નિરાધાનારે.
કર્તા આત્મ દ્રવ્ય કારજ નિજ સિદ્ધતારે, ઉપાદાન પરિણામ પ્રયુક્ત તે કરણતારે;
આત્મ સંપદદાન તેહ સંપ્રદાનતા રે, દાતા પાત્ર ને દેય ત્રિભાવ અભેદતારે.
સ્વપર વિવેચનકરણ તેહ અપાદાનથી રે, સકલ પર્યાય આધાર સંબંધ આસ્થાનથીરે;
આધક કારક ભાવ અનાદિ નિવારવા રે, સાધકતા અવલંબી તે સમારવારે. મદિલ.”

મહાસુનિ શ્રી દેવચંદ્ર

આમ અનાદિથી આ પટ્ટકારક ચક્ર જે આત્મબાધકપણે વર્તી જન્માદિ પ્રપંચનું કારણ થઈને પ્રવર્તીતું હતું, તેને આ આદિકર ભગવંતેએ આત્મસાધકપણે પ્રવર્તીવી, મોક્ષની મિદિ કરી. અને આમ જન્માદિ પ્રપંચના આદિકર તેઓ પોતે જ હતા તેમજ મોક્ષના આદિકર પણ તેઓ પોતે જ થયા.

આદિકર ન માનવામાં જન્માદિ વિશ્વ પ્રપંચનો અસંભવ પ્રદર્શિત કરે છે—

૩અન્યથાઽધિકૃતપ્રપञ्चासम्भवः, प्रस्तुतयोग्यतावैकल्ये प्रक्रान्तसम्बन्धासिद्धेः, अतिप्रसङ्गदोषव्याघातात्, मुक्तानामपि जन्मादिप्रपञ्चापत्तेः, प्रस्तुतयोग्यताऽभावेऽपि प्रक्रान्त-सम्बन्धाविरोधादिति परिभाषनीयमेतत् ॥ ४७

પચ્ચિકા—વિપક્ષમાં બાધક કહ્યું—અન્યથા—નહિં તો, કર્તૃત્વ અનધિકૃત સતે, પ્રપજ્ઞાસમ્ભવઃ પ્રપંચનો અસંભવ હોય, વિશ્વ-સમગ્ર આત્માદિગામિ જન્માદિ પ્રપંચની અનુપપત્તિ (અધટમાનતા) હોય. કયા કારણથી ? તો કે—પ્રસ્તુતયોગ્યતાવૈકલ્યે—પ્રસ્તુત યોગ્યતાના વૈકલ્યે, પ્રસ્તુત—અનાદિ ભવમાં પણ ત્યારે ત્યારે તે તે કર્મોણુ આદિ સંબંધનું નિમિત્ત એવી કર્તૃત્વલક્ષણા યોગ્યતાના અભાવે, પ્રક્રાન્તસંવંધાસિદ્ધેઃ—પ્રક્રાન્ત-પ્રતિવિશિષ્ટ કર્મોણુ આદિ સાથે ઉક્તરૂપ સંબંધની અનિબ્ધત્તિને લીધે. આ પણ કયા કારણથી ? માટે કહ્યું. અતિપ્રસંગદોષવ્યાઘાતાત્—એમ અબ્યુપગમ સતે, યઃ અતિપ્રસંગઃ—જે અતિપ્રસંગ અતિઆપ્તિ, સ એવ દોષઃ—તે જ અનિબ્ધતપણુને લીધે દેખ, તેન—તે વડે, વ્યાઘાતઃ—બ્યાઘાત, પ્રકૃત યોગ્યતા વૈકલ્યે પ્રસ્તુત સંબંધનું અનિવારણ, તસ્માત્—તે થકી. અતિપ્રસંગ જ ભાવે છે—મુક્તાનામપિ—મુક્તોને—નિર્વૃત્તોને પણ, બીજાની વાત તો દૂર રહે ! જન્માદિપ્રપજ્ઞાપત્તેઃ—અનિબ્ધ એવા જન્માદિ પ્રપંચની આપત્તિ-પ્રાપ્તિને લીધે. કયા કારણથી ? તો કે—પ્રસ્તુતયોગ્યતાઽભાવેઽપિ—પ્રસ્તુત યોગ્યતાના અભાવે પણ, પ્રસ્તુત યોગ્યતા વિના પણ, પ્રક્રાન્તસંવંધાવિરોધાત્—પ્રક્રાન્ત સંબંધના અવિરોધને લીધે, તે તે કર્મોણુઓ આદિ સાથે સંબંધના અદોષને લીધે,—આત્મઅકર્તૃત્વવાદીઓના (મતે)—એમ આ અન્યથા-ન્યતિરેકથી ભાવવા યોગ્ય છે.

૩અર્થઃ—અન્યથા (નહિં તો) અધિકૃત પ્રપંચનો અસંભવ હોય,—પ્રસ્તુત યોગ્યતાના વૈકલ્પે (અભાવે) પ્રકાન્ત સંબંધની અસિદ્ધિને લીધે, અતિપ્રસંગ દોષથી વ્યાધાતને લીધે, મુક્તોને પણ જન્માદિ પ્રપંચની આપત્તિને લીધે, પ્રસ્તુત યોગ્યતાના અભાવે પણ પ્રકાન્ત સંબંધના અવિરોધને લીધે,—એમ આ પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે.^{૪૭}

વિવેચન

“કનકોપલવત્ પયડિ પુરુષતણ્ણી, જોડી અનાદિ સ્વભાવ.

અન્યસંયોગી જ્યાંલગી આતમા, સંસારી કહેવાય.” —શ્રી આનંદધનજી

અન્યથા—નહિં તો જે કર્તૃત્વ ન માનવામાં આવે તો આત્માદિગામિ જન્માદિ વિશ્વ-પ્રપંચનો અસંભવ—અઘટમાનપણું થાય—અધિકૃતપ્રપન્ચાસંભવઃ. કયા કારણથી ? તો કે—(૧) પ્રસ્તુતયોગ્યતાવૈકલ્પે—અનાદિ લવમાં પણ ત્યારે ત્યારે તે તે કર્માણુ આદિ સંબંધના નિમિત્તરૂપ કર્તૃત્વલક્ષણા યોગ્યતાના અભાવે પ્રસ્તુત સંબંધની અસિદ્ધિ હોય, કર્માણુઆદિ સાથે આત્માના ‘પરસ્પર અનુવૃત્તિ ચેષ્ટારૂપ સંયોગ’ની નિષ્પત્તિ થાય નહિ.

આદિકરેખણું પ્રક્રાન્તસંબંધાસિદ્ધેઃ, આનું કારણ પણ શું ? તે માટે કહ્યું (૨) ન માનવામાં જન્માદિ ‘અતિપ્રસંગ દોષથી વ્યાધાતને લીધે’. અર્થાત્ અતિપ્રસંગ—પ્રપંચનો અસંભવ અતિવ્યાપ્તિરૂપ અનિષ્ટ દોષ વડે પ્રસ્તુત યોગ્યતાના અભાવે પ્રકૃત સંબંધનું અનિવારણ થાય; એટલે કે પ્રકૃત યોગ્યતા વિના પણ પ્રસ્તુત કર્માદિ સંયોગનું નિવારણ થઈ શકે નહિ, યોગ્યતા અભાવે પણ કર્માદિસંયોગનો પ્રસંગ આવે,—આ અતિપ્રસંગ દોષથી બાધા થાય. આ અતિપ્રસંગ દોષ કેવી રીતે આવે છે ? તો કે—બીજાની વાત તો દૂર રહે, પણ મુક્તોને—નિર્વાણપ્રાપ્ત * આત્માઓને પણ અનિષ્ટ એવા જન્માદિ પ્રપંચની આપત્તિ થશે. મુક્તાનામપિ જન્માદિપ્રપન્ચસ્વાપત્તેઃ શાને લીધે ? ‘પ્રસ્તુત યોગ્યતાના અભાવે પણ પ્રકાન્ત સંબંધના અવિરોધને લીધે;’ એમ તો આત્મઅકર્તૃત્વવાદીઓના અભિપ્રાયે પ્રસ્તુત કર્મસંબંધ યોગ્યતાના અભાવે પણ પ્રકાન્ત સંબંધનો અવિરોધ છે—અદોષ છે માટે. અર્થાત્ તેની કર્મસંબંધયોગ્યતા નહિં છતાં સિદ્ધોને પણ જન્માદિ પ્રપંચની પ્રાપ્તિ થશે ! આ અતિપ્રસંગ દોષ છે,—જે અનિષ્ટ છે. એમ આ અન્વય—વ્યતિરેકથી સર્વ પ્રકારે પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે.

કર્મ—આત્માનો સંબંધયોગ્યતા સ્વભાવ ઉભયાશ્રયી છે એમ પ્રતિપ્રાદન કરે છે—

૪૮ ન ચ તત્તત્કર્માણવાદેરેવ તત્સ્વભાવતયાઽઽત્મનસ્તથાસમ્બન્ધસિદ્ધિઃ, દ્વિષ્ઠત્વેન અસ્યોભયોસ્તથાસ્વભાવાપેક્ષિત્વાત્, અન્યથા કલ્પનાવિરોધાત્ ન્યાયાનુપપત્તેઃ।^{૪૮}

* “एवं चानादिमान्मुक्तो योग्यताविकलोऽपि हि ।

बध्येत कर्मणा न्यायात्तदन्यामुक्तवृन्दवत् ॥”—योगાભિંદુ સ્તો. ૧૬૬.

૪અર્થ:—અને તે તે કર્મોણુ આદિની જ તત્સ્વભાવતાએ કરીને આત્માની તથાપ્રકારે સંબંધસિદ્ધિ નથી,—આના (સંબંધના) દ્વિષ્ટપણથી ઉભયનું તથાસ્વભાવ અપેક્ષિપણું છે માટે, અન્યથા કલ્પનાવિરોધ છે માટે, ન્યાયની અનુપપત્તિ છે માટે. ૪૮

વિવેચન

“જીવ કર્મ સંયોગ આ, ખાણુ અનાદિ અનંત;

કેઈ ન કર્તા તેહનો, લાખે જિન ભગવંત.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

અત્રે કેઈ શંકા કરે કે—તે તે કર્મોણુ આદિની જ તત્સ્વભાવતાએ કરીને એટલે કે આત્મા સાથે સંબંધયોગ્યતારૂપ સ્વભાવ વડે કરીને આત્માની તથાપ્રકારે સંબંધસિદ્ધિ કેમ ન હોય? તેનું સમાધાન એ છે કે—ના, તેમ નથી. માત્ર તે તે

કર્મોણુ આદિની જ તત્સ્વભાવતા—તેવા પ્રકારની સ્વભાવતાએ કરીને

કર્મ-આત્મા આત્માની તથાપ્રકારે સંબંધસિદ્ધિ ઘટતી નથી. કારણ કે આ સંબંધ ઉભયની છે તેનું ‘દ્વિષ્ટપણું’ છે—‘દ્વિષ્ટત્વેનાસ્ય;’ અર્થાત્ આ પરસ્પર સંબંધ કર્મ અને આત્મા ઉભય આશ્રયી છે, એટલે તેમાં કર્મ અને આત્મા ઉભયના તથાસ્વભાવની અપેક્ષા રહે છે—‘ઉભયોસ્ત-

થાસ્વભાવાપેક્ષિત્વાત્’. કર્મની આત્મા સાથે સંબંધયોગ્યતા અને આત્માની કર્મ સાથે સંબંધયોગ્યતા એમ કર્મ અને આત્મા એ બન્નેની તથાપ્રકારની સંબંધયોગ્યતા હોવી આવશ્યક છે, તો જ તે કર્મ-આત્માનો સંબંધ બની શકે. નહિં તો આત્માના સંબંધ-યોગ્ય સ્વભાવના અભાવે કલ્પનાનો વિરોધ આવે, અર્થાત્ કેવલ કર્મોણુ આદિની જ સંબંધ-યોગ્યતાથી આત્મા સાથે સંબંધસિદ્ધિ છે એવી કલ્પના વ્યાધાત—બાધા પામે. અને તેથી ન્યાયની અનુપપત્તિ—અઘટમાનતા હોય, શાસ્ત્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત ઘટે નહિં. માટે એકલા કર્મોણુ આદિ માત્રની જ સંબંધયોગ્યતાથી સંબંધસિદ્ધિ કલ્પવા યોગ્ય નથી. પણ આત્મા અને કર્મ બન્નેની તથાપ્રકારની સંબંધયોગ્યતાથી જ સંબંધસિદ્ધિ માનવા યોગ્ય છે.

પણિકા—હવે પરની આશંકા પરિહરતાં કહે છે—ન ચ—ન જ તે કે, તત્તત્કર્માણવાદેરેવ ઉક્તરૂપ તે તે કર્મોણુ આદિની જ, તત્સ્વભાવતયા—તત્સ્વભાવતાથી, સઃ—તે આત્મા સાથે સંબંધ-યોગ્યતા લક્ષણ, સ્વભાવઃ યસ્ય તત્ તથા—સ્વભાવ છે જેનો તે તથા—તત્સ્વભાવ, તદ્ભાવઃ—તેનો ભાવ તે તત્તા, તયા—તે વડે કરીને, આત્મનઃ—આત્માની, જીવની, તથા—તથા પ્રકારે, અમે અબ્યુપગત કરેલી સંબંધયોગ્યતા જેમ, સમ્બન્ધસિદ્ધિઃ—સંબંધસિદ્ધિ—કર્મોણુ આદિ સાથે. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—દ્વિષ્ટત્વેન—દ્વિષ્ટપણથી, દ્વાશ્રયપણાએ કરીને, અસ્ય—આના, સંબંધના, ઉભયોઃ—ઉભયના, આત્માના અને કર્મોણુ આદિના, તથાસ્વભાવાપેક્ષિત્વાત્—તથા સ્વભાવના અપેક્ષિપણાને લીધે. વિપક્ષર્મા બાધક કહ્યું—અન્યથા—નહિં તો, આત્માના સંબંધયોગ્ય સ્વભાવના અભાવે, કલ્પનાવિરોધાત્—કલ્પનાના વિરોધને લીધે, કર્મોણુ આદિના જ સ્વસંબંધયોગ્ય સ્વભાવથી આત્મા સાથે સંબંધસિદ્ધિ છે એવી કલ્પનાના વ્યાધાતને લીધે. કયા કારણથી? તો કે—ન્યાયાનુપપત્તેઃ—ન્યાયની અનુપપત્તિને લીધે. ન્યાયની—શાસ્ત્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંતની અનુપપત્તિને લીધે. અને તથાપ્રકારે સંબંધસિદ્ધિ છે એમ યોગ્ય (યોગ્યતા યોગ્ય) નથી.

અલોકાકાશનું દૃષ્ટાંતઃ આત્માના પણ સંબંધયોગ્યતા સ્વભાવની સિદ્ધિ દર્શાવે છે—

૩ન હિ કર્માણ્વાદેસ્તથાકલ્પનાયામપ્યલોકાકાશેન સમ્બન્ધઃ, તસ્ય તત્સમ્બન્ધસ્વભાવ-
ત્વાયોગાત્, અતત્સ્વભાવે ચાલોકાકાશે વિરુદ્ધયતે કર્માણ્વાદે રાત્સ્વભાવતાકલ્પનેતિ
ન્યાયાનુપપત્તિઃ । તત્સ્વભાવતાઙ્ગીકરણે ચાસ્યાસ્મદ્મ્યુપગતાપત્તિઃ ॥^{૪૨}

૪અર્થઃ—કારણકે કર્માણુઆદિની તથાપ્રકારે કલ્પનામાં પણ અલોકાકાશની સાથે
સંબંધ નથી,—તેના તત્સંબંધ સ્વભાવપણનો અયોગ છે માટે; અને અતત્સ્વભાવી
અલોકાકાશમાં કર્માણુ આદિની તત્સ્વભાવતા કલ્પના વિરોધ પામે છે. એમ ન્યાયની
અનુપપત્તિ છે. અને આના તત્સ્વભાવતાના અંગીકરણમાં અમારાથી અભ્યુપગતની
(માનવામાં આવેલ કર્તૃત્વની) આપત્તિ થાય છે.^{૪૬}

વિવેચન

“જહ દ્રવ્ય ચતુષ્કે હો કે કર્તા ભાવ નહિ, સર્વ પ્રદેશે હો કે વૃત્તિ વિભિન્ન કહી;
ચેતન દ્રવ્યને હો કે સકલ પ્રદેશ મિલે, શુભવર્તના વર્તે હો કે પરતુને સહજ બલે.”

— શ્રીદેવચંદ્રણ

ન્યાયની અનુપપત્તિ—અઘટમાનતા કેવા પ્રકારે છે? તો કે—કર્માણુ આદિની તથા-
પ્રકારે સંબંધયોગ્ય સ્વભાવની કલ્પના કરો, તો પણ અલોકાકાશની સાથે તેના સંબંધ

પણિકા—ન્યાયની અનુપપત્તિ જ ભાવતા કહ્યું—ન—વ જ, હિઃ—કારણ કે, કર્માણ્વાદેઃ—
ઉક્તરૂપ કર્માણુ આદિની, તથાકલ્પનાયામપિ—તથાકલ્પનામાં પણ, અલોકાકાશમાં સંબંધયોગ્ય
સ્વભાવની કલ્પનામાં પણ, તો પછી તેના અભાવે તો પૂછવું જ શું? એમ ‘અપિ’—પણ શબ્દનો અર્થ
છે. શું? તો કે—અલોકાકાશેન—પ્રતીત એવા અલોકાકાશ સાથે, સમ્બન્ધઃ—અવગાહ—અવગાહક
લક્ષણ સંબંધ. એમ કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—‘તસ્ય તત્સમ્બન્ધસ્વભાવત્વાયોગાત્’; તસ્ય-
તેનું, અલોકાકાશનું તેન—તે કર્માણુ આદિ સાથે, સમ્બન્ધસ્વભાવત્વ—સંબંધસ્વભાવતાનું. તસ્યાયોગાત્—
તેના અયોગને લીધે. ભલે એમ હો, તો પણ પ્રકૃત કલ્પનાનો વિરોધ છે તે માટે કહ્યું—

અતત્સ્વભાવે ચ—અને અતત્સ્વભાવી, કર્માણુ આદિ સાથે સંબંધ અયોગ્ય સ્વભાવવાળા,
અલોકાકાશે વિરુદ્ધયતે—અલોકાકાશમાં વિરોધ પામે છે. અસંબંધદ્વારા આવેલી અતત્સ્વભાવતા કલ્પનાથી
કર્માણુ આદિની તત્સ્વભાવતા કલ્પના નિરાકૃત થાય છે. इति—એમ, ન્યાયાનુપપત્તિઃ—ઉક્તલક્ષણ
ન્યાયની અનુપપત્તિ છે. અને પ્રયોગ—જે જેની સાથે સ્વયં અસંબંધયોગ્ય સ્વભાવી હોય છે, તે તેની
સાથે કલ્પિત સંબંધયોગ્ય સ્વભાવથી પણ સંબંધિત થતો નથી. જેમ—અલોકાકાશ કર્માણુઆદિ સાથે;
અને તેમ આત્મા કર્માણુ આદિ સાથે જ, એમ વ્યાપક અનુપપત્તિ છે.

એમ ત્યારે તત્સ્વભાવ પણ આ અંગીકાર કરવામાં આવશે, તે માટે કહ્યું તત્સ્વભાવતાઙ્ગી-
કરણે ચ—અને તત્સ્વભાવતાનું અંગીકરણ સતે, કર્માણુ આદિ સાથે સંબંધયોગ્ય રૂપનો અભ્યુપગમ
સતે, અસ્ય—આની, આત્માની, અસ્મદ્મ્યુપગતાપત્તિઃ—અમારાથી અભ્યુપગત કર્તૃત્વની આપત્તિ—પ્રસંગ થશે.

થતો નથી, (તો પછી તેના-કલ્પનાના અભાવે તો પૂછવું જ શું ? એકલા કર્માણુની એમ 'પણ' શબ્દનો અર્થ છે); કારણકે તે અલોકાકાશના તે સંબંધયોગ્યતાનું કર્માણુ આદિ સાથે સંબંધસ્વભાવપણાનો અયોગ છે માટે. અઘટમાનપણું એટલું જ નહિં પણ તેવો કર્માણુ સાથે સંબંધયોગ્યતા સ્વભાવ જેમાં છે નહિં એવા અતતસ્વભાવી અલોકાકાશમાં કર્માણુ આદિની જે તતસ્વભાવતાની-સંબંધયોગ્યતાસ્વભાવપણાની કલ્પના કરવી તે જ વિરોધ પામે છે. એમ એકલા કર્માણુ માત્રમાં જ સંબંધયોગ્યતા સ્વભાવની કલ્પના કરવામાં ન્યાયની અનુપપત્તિ-અઘટમાનતા છે; અર્થાત્ તેવી કલ્પના ન્યાયયુક્ત વા યુક્તિયુક્ત નહિં હોવાથી ઘટતી નથી. અત્રે ન્યાયપ્રયોગ આ પ્રકારે—'જે જેની સાથે સ્વયં સંબંધયોગ્ય સ્વભાવી ન હોય, તે તેની સાથે કલ્પિત સંબંધયોગ્ય સ્વભાવથી પણ સંબંધિત થતો નથી. જેમ અલોકાકાશ કર્માણુ આદિ સાથે સંબંધ પામતું નથી; તેમ આત્મા પણ કર્માણુ આદિ સાથે. એમ વ્યાપક અનુપલબ્ધિ છે.'

હવે જે આ આત્માની તત્સ્વભાવતાનો અંગીકાર કરે, એટલે કે કર્માણુ આદિ સાથે આત્માના સંબંધયોગ્યતારૂપ સ્વભાવનો સ્વીકાર કરે, તો અમારા અભ્યુપગતની—અમે માન્ય કરેલ અભિપ્રાયની એટલે કે આત્માના કર્તૃત્વની આપત્તિ થશે—અસમદમ્યુપગતા. પત્તિ; અમે જે સિદ્ધ કરવા માગીએ છીએ તેનો જ તમે સ્વીકાર કર્યો એમ થશે.

સામગ્રીનું ફલહેતુપણું અને સ્વભાવનું તદન્તર્ગતપણું સિદ્ધ કરે છે—

૬૧૦ ચૈવં સ્વભાવમાત્રવાદસિદ્ધિઃ, તદન્યાપેક્ષિત્વેન સામગ્ર્યાઃ ફલહેતુત્વાત્, સ્વભાવસ્ય ચ તદન્તર્ગતત્વેનેષ્ટત્વાત્, નિર્લોઠિતમેતદન્યત્ર ॥૬૦॥

॥૬૧૦૥ આદિકરત્વસિદ્ધિઃ ॥૬૧૦૥

પણિકા—અત્રે જ શંકાશેવના નિરાકરણાર્થે કહ્યું—ન ચ—ન, एवं—એમ, એની સ્વભાવતાનું અંગીકરણ સતે, સ્વભાવમાત્રવાદસિદ્ધિઃ—સ્વભાવમાત્ર વાદની સિદ્ધિ.—

“કઃ કણ્ઠકાનાં પ્રકરોતિ તૈક્ષ્ણ્યં ? વિચિત્રમાત્રં મૃગપક્ષિણાં ચ ।

સ્વભાવતઃ સર્વમિદં પ્રવૃત્તં, ન કામચારોઽસ્તિ કુતઃ પ્રયત્નઃ ॥”

(અર્થાત્) કંઠકાનું તૈક્ષ્ણ્યપણું અને મૃગ-પક્ષીઓનો વિચિત્ર ભાવ કણ્ઠ કરે છે ? આ સર્વ સ્વભાવથી પ્રવૃત્ત છે, કામચાર છે નહિં, પ્રયત્ન શેનો ?—એવા લક્ષણવાળા સ્વભાવમાત્ર વાદની સિદ્ધિ થશે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—

તદન્યાપેક્ષિત્વેન—તદન્યના અપેક્ષિતપણાથી, સ્વભાવથી વ્યતિરિક્ત કાલ આદિના અપેક્ષિતપણાએ કરીને, સામગ્ર્યાઃ—સામગ્રીના, કાલ સ્વભાવ નિયતિ પૂર્વકૃત અને પુરુષ એવા લક્ષણવાળા સામગ્રીના, ફલહેતુત્વાત્—ફલહેતુપણાને લીધે, તો પૂર્વે સ્વભાવને ફલહેતુ કેમ ઉપન્યસ્ત કર્યો ? તે માટે કહ્યું—સ્વભાવસ્ય ચ તદન્તર્ગતત્વેન—જે સ્વભાવના તદન્તર્ગતપણાએ કરીને, સામગ્રીના અંતર્ગતપણે, ફલહેતુત્વાત્—ફલહેતુપણાને લીધે, ફલહેતુતાથી, નિર્લોઠિતં—નિર્લોઠિત, નિર્ણીત, પતત્—આ, સામગ્રીનું ફલહેતુપણું, અન્યત્ર—અન્યત્ર, ઉપદેશપદ આદિમાં.

૧અર્થઃ—અને એમ સ્વભાવમાત્ર વાદની સિદ્ધિ નથી,—તદન્યઅપેક્ષિપણાએ કરીને સામગ્રીનું ફલહેતુપણું છે માટે, અને સ્વભાવનું તદન્તર્ગતપણાએ કરીને ઇષ્ટપણું છે માટે. આ અન્યત્ર નિર્લેખિત છે. ૫૦

॥ ઇતિ આદિકરત્વસિદ્ધિ ॥ ૩ ॥

વિવેચન

“ જે જે કારણ જેહનું રે, સામગ્રી સંયોગ;
મળતાં કારજ નીપજે રે, કર્તા તણે પ્રયોગ....અજિત જિન.” શ્રીદેવચંદ્રજી.

શંકા—એમ તો આત્માની તત્સ્વભાવતાનું અંગીકરણ કરવામાં આવ્યે તો સ્વભાવ-માત્ર વાદની સિદ્ધિ થશે. જેમકે— ‘કંટકોનું’ તીક્ષ્ણપણું કોણ કરે છે? અને પશુ-પક્ષી-એનો નાના પ્રકારનો વિચિત્ર ભાવ કોણ કરે છે? આ બધુંય સ્વભાવથી ચાલી રહ્યું છે, એમાં આપણી ઇચ્છાનું ચલન છે નહિ, તો પછી પ્રયત્ન શાનો? એવા પ્રકારનો સ્વભાવ-માત્ર વાદ સિદ્ધ થશે.

સમાધાન—ના, એમ નહિ થાય. ‘તદન્યાપેક્ષિત્વેન સામદ્રવાઃ ફલહેતુત્વાત્ ।’ કારણ કે તે સ્વભાવથી વ્યક્તિરિક્ત-બ્રૂહા એવા કાલ આદિના સાપેક્ષપણાએ કરીને સમગ્ર સાધનના સંમિલનરૂપ સામગ્રીનું ફલહેતુપણું છે માટે. અર્થાત્ કાલ, સામગ્રીનું ફલહેતુપણું સ્વભાવ, નિયતિ, પૂર્વકૃત અને પુરુષ એ પાંચ સમવાયકારણરૂપ—અને સ્વભાવનું સમગ્ર સાધનરૂપ સામગ્રી મળે, ત્યારે જ ફળની સિદ્ધિ થાય, તદન્તર્ગતપણું કાર્યની નિષ્પત્તિ થાય—એ નિશ્ચય સિદ્ધાંત અચળ અખંડ અને અખાધિત જ છે. અને સ્વભાવસ્ય ચ તદન્તર્ગતત્વેન ફલત્વાત્ સ્વ-ભાવ પણુ તે સામગ્રીમાં જ અન્તર્ગત છે, એટલે તેનું ફળહેતુપણું ઇષ્ટપણું છે. આમ સમગ્ર સાધનરૂપ સામગ્રીનું જ ફળહેતુપણું છે, આ અમે શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય, યોગખિન્દ્ર, ઉપદેશપદ આદિ ગ્રંથોમાં સવિસ્તર નિર્લેખિત-નિર્ણીત કર્યું છે, નિષ્કૃષ્ટપણે સારી પેઠે ચર્ચ્યું છે, એટલે અત્રે વિસ્તારભયથી તે ઉલ્લેખતા નથી, એમ આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રજી વદે છે. એમ આદિકરત્વની સિદ્ધિ થઈ.

॥ इति आदिकरत्वसिद्धिः ॥३॥

૪. તીર્થકર : ‘તીર્થકરેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

તીર્થકર પદનું પ્રયોજનઃ આગમધાર્મિકોનો નિરાસ—

૭૧૫૨ પવમાદિકરા અપિ કૈવલ્યાવાપ્ત્યનન્તરાપવર્ગવાદિભિરાગમધાર્મિકૈરતીર્થકરા પવેત્યન્તે,
‘અકૃત્સ્નકર્મ્મક્ષયે કૈવલ્યાભાવા’દિતિ વચનાત્, તન્નિરાસેનૈવાં તીર્થકરત્વપ્રતિપાદનાયાદ્—૫૧

‘તીર્થકરેભ્યઃ’ ઇતિ ।

૭૧૫૩ અર્થઃ—એમ આદિકરો પણ કૈવલ્યપ્રાપ્તિ અનંતર અપવર્ગવાદી એવા આગમધાર્મિકોથી અતીર્થકરો જ માનવામાં આવે છે,—‘અકૃત્સ્ન કર્મ્મક્ષયે કૈવલ્ય અભાવને લીધે’— એ વચનથી,—તેના નિરાસથી એઓના તીર્થકરપણાના પ્રતિપાદનાર્થે કહ્યું—૫૨

‘તીર્થકરોને’

વિવેચન

“ચક્રી ધરમ તીરથ તણો, તીરથ ફળ તત્ત સાર રે;

તીરથ સેવે તે લહે, આનંદધન નિરધાર રે.”—શ્રી આનંદધનજી

એમ આદિકરો કહ્યા, તે પણ કૈવલ્યપ્રાપ્તિ પછી તરત જ મોક્ષ માનનારા આગમ-ધાર્મિકોથી અતીર્થકરો જ માનવામાં આવે છે. આગમ જ જેને મન પ્રધાન છે એવા આ ‘આગમધાર્મિકો’થી અતીર્થકરો જ માનવામાં આવે છે. આગમ જ જેને મન પ્રધાન છે એવા આ ‘આગમધાર્મિકો’—વેદવાદીઓ ધર્મ-અધર્મ આદિ અતીન્દ્રિય અર્થમાં આગમને જ પ્રમાણ માને છે, પણ પ્રત્યક્ષાદિને પ્રમાણ માનતા નથી. કારણ કે તેઓના વચન પ્રમાણે ‘અતીન્દ્રિય અર્થોનો સાક્ષાત્ દૃષ્ટા છે નહિ’, નિત્ય એવા વચનથી જ જે દેખે છે તે દેખે છે. આ આગમધાર્મિકોની માન્યતા પ્રમાણે ‘અકૃત્સ્નકર્મ્મક્ષયે કૈવલ્યાભાવાત્’ સમસ્ત કર્મ્મનો ક્ષય થયા વિના કૈવલ્ય ન હોય, અને કૈવલ્યપ્રાપ્તિ થઈ કે તરતજ મોક્ષપ્રાપ્તિ હોય, એટલે તીર્થ સ્થાપવારૂપ તીર્થકરપણાનો અવકાશ જ કયાં રહ્યો? આ આગમધાર્મિકોની માન્યતાના નિરાસ અર્થે અત્રે ‘તિત્થચરણં’—તીર્થકરેભ્યઃ—તીર્થકરોને એ વિશેષ પદ મૂક્યું છે.

પંક્તિકા—આગમધાર્મિકૈઃ—આગમધાર્મિકોથી; આગમપ્રધાન ધાર્મિકો—વેદવાદીઓ, તેઓથી; કારણ કે તેઓ ધર્મ-અધર્મ આદિક અતીન્દ્રિય અર્થમાં આગમને જ પ્રમાણ માને છે,—નહિ કે પ્રત્યક્ષાદિકને પણ. જે તેઓએ કહ્યું છે—

“અતીન્દ્રિયાણામર્થાનાં સાક્ષાદ્દૃશ ન વિદ્યતે ।

વચનેન हि नित्येन यः पश्यति स पश्यति ॥”

(અર્થાત્) અતીન્દ્રિય અર્થોનો સાક્ષાત્ દૃષ્ટા વિદ્યમાન નથી; નિત્ય એવા વચનથી જ જે દેખે છે તે દેખે છે.

તીર્થકર નામકર્મવિપાક થકી તીર્થકરો હોય છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે—

‘તત્ર—તીર્થકરણશીલઃ તીર્થકરા, અચિન્ત્યપ્રભાવમહાપુણ્યસંજિતતન્નામકર્મવિપાકતઃ, તસ્યાન્યથા વેદનાયોગાત્ ૧૨

‘અર્થઃ—તેમાં તીર્થકરણશીલ તે તીર્થકરો,—અચિન્ત્યપ્રભાવી ‘મહાપુણ્ય’ સંજિત તત્ત્વાનામકર્મના વિપાક થકી (હોય છે)—તેનો અન્યથા વેદનો અયોગ છે મારે. ૫૨

વિવેચન

“ત્રીજે ભવ વર થાનક તપ કરી, જેણે બાંધ્યું જિન નામ....

રે ભવિકા ! સિદ્ધથક પદ વંદો.”—શ્રી યશોવિજયજી (શ્રી શ્રીપાળ રાસ).

તીર્થકરણશીલ તે તીર્થકરો, અર્થાત્ તીર્થનું સ્થાપન કરવું એ જેનું શીલ છે—સ્વભાવ છે, તે ‘તીર્થકરો’ કહેવાય છે. અચિન્ત્ય છે પ્રભાવ જેનો અને ‘મહા પુણ્ય’ એવી યથાર્થ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે જેને, એવા ‘તીર્થકર’ નામકર્મના વિપાક થકી—ઉદય થકી આ તીર્થકરો હોય છે, કારણ કે તેનાથી અન્ય પ્રકારે આ તીર્થકર નામકર્મનું વેદન થઈ શકતું નથી. ‘અચિન્ત્યપ્રભાવમહાપુણ્યસંજિતતન્નામકર્મવિપાકતઃ ।’ ઈ૦

તે તીર્થકર પદપ્રાપ્તિનો ઉપક્રમ આ પ્રકારે છે:—જીવની તથા રૂપ યોગ્યતાથી—તથા—ભવ્યતાથી આકર્ષાઈને ઉત્તમ બોધિગ્રીજ તેને પૂર્વજન્મમાં પ્રાપ્ત તીર્થકરપદ પ્રાપ્તિનો થાય છે. અને ત્યારે અર્હત્ભક્તિ—અવચનવાત્સલ્ય આદિ ઉત્તમ ઉપક્રમ સ્થાનકોની તે ઉત્તમ સેવના કરે છે, ઉત્કૃષ્ટ આરાધના કરે છે, તથા ‘આ મોહાંધકારથી* ગહન સંસારમાં પરિભ્રમણ દુઃખ પામી રહેલા આ બિચારા પ્રાણીઓને હું આ ધર્મરૂપ તેજ—પ્રકાશ વટે કરીને આ દુઃખમાંથી ગમે તેમ કરી યથાયોગપણે પાર ઉતારું,’ હું આ સર્વ જીવને સદ્ધર્મશાસનરસિક કરું ‘સર્વિ જીવ કરું શાસનરસી’ એવા પ્રકારે તે વર બોધિ પામેલો બોધિસત્ત્વ ભાવના ભાવે છે. અને પછી તથા રૂપ લોકકલ્યાણ પ્રવૃત્તિ કરતાં તે પદાર્થવ્યસની—પરોપકારનો બંધાણી પરમ પુણ્યરાશિ ને શુભરાશિના સંચયરૂપ વર્ધમાન મહેદયને પામી, તીર્થકર નામ કર્મ બાંધે છે; અને તે મહાપુણ્યનો ઉદય થતાં તે તીર્થકર પદ પામી જગજીવો પ્રત્યે નિષ્કારણ કરુણાથી પરમ પરોપકાર કરે છે.

“ભવ ત્રીજે સમકિત શુભ રમ્યા, જિનભક્તિ પ્રમુખ શુભ પરિણમ્યા;
તજ ઇન્દ્રિય સુખ આશંસના, કરી સ્થાનક વીશની સેવના;

* “મોહાન્ધકારગહને સંસારે દુઃખિતા વત ।

સત્ત્વાઃ પરિભ્રમન્ત્યુદ્યૈઃ સત્યસ્મિન્ધર્મતેજસિ ॥

અહમેતાનતઃ કચ્છાશ્ચથાયોગં કથંચન ।

અનેનોત્તારયામીતિ વરબોધિસમન્વિતઃ ॥—ઈત્યાદિ.” યોગબિન્દુ.

અતિ રાગ પ્રશસ્ત પ્રભાવતા, મન ભાવના એહવી ભાવતા;
સવિ જીવ કરૂં શાસનરત્ની, ઇચ્છી ભાવ દયા મન ઉલ્લસી. ”

શ્રી દેવચંદ્રજી કૃત સ્નાત્રપૂજા

જેનાથી જીવો સંસારસાગર તરે છે તે તીર્થ, એમ રૂપકથાના દર્શાવે છે—

૧ત્ર—યેનેહ જીવા જન્મજરામરણસલિલં મિથ્યાદર્શનાવિરતિગમ્भीરં મહાભીષળકષા-
યપાતાલં સુદુર્લભ્યમોહાવર્તરૌદ્રં વિચિત્રદુઃખૌષ્ણદુષ્ટશ્વાપદં રાગદ્વેષપવનવિક્ષોભિતં સંયોગ-
વિયોગબીચીયુક્તં પ્રવલમનોરથવેલાકુલં સુદીર્ઘં સંસારસાગરં તરન્તિ તત્તીર્થમિતિ ।^{૫૨}

૬અર્થ:—તેમાં—જેના વડે કરીને અહીં જીવો,—જન્મ-જરા-મરણરૂપ જલવાળા,
મિથ્યાદર્શન-અવિરતિથી ગંભીર, મહાભીષણ કષાયરૂપ પાતાલવાળા, સુદુર્લભ્ય મોહ-
આવર્તથી રૌદ્ર, વિચિત્ર દુઃખઓઘરૂપ દુષ્ટ શ્વાપદવાળા, રાગ-દ્વેષ પવનથી વિક્ષોભિત,
સંયોગ-વિયોગરૂપ વીચીથી (માઝાથી) યુક્ત, પ્રવલ મનોરથવેલાથી આકુલ એવા—સુદીર્ઘ
સંસારસાગરને તરે છે તે તીર્થ.^{૫૩}

વિવેચન

“ શ્રી અરજિન ભવજલનો તારુ, લાગે મુજ મન વારુ રે....મનમોહન સ્વામી.

ખાંહ્ય ગ્રહી જે ભવજલ તારે, આણે શિવપુર આરે રે....મન. ”

—શ્રી યશોવિજયજી

જેના વડે કરીને અહીં જીવો સંસાર સાગરને તરે છે, તે ‘તીર્થ’ છે.
યેનેહ જીવા સુદીર્ઘ સંસારસાગરં તરન્તિ તત્તીર્થમ્ । સંસાર સાગર કેવો છે ? તેનું તાદૃશ્ય
થિત્ર રજૂ કરતી સુંદર રૂપક કથાના અંત કરી છે. સમુદ્ર જેમ જલથી
સંસાર સાગર : ભરપૂર ને જલમય છે, તેમ આ સંસાર સમુદ્ર જન્મ-જરા-મરણરૂપ
રૂપકથાના જલથી ભરપૂર ને તન્મય છે. સમુદ્ર જેમ તામ ન લઈ શકાય એવા
અગાધ જલથી ગંભીર છે, તેમ આ સંસાર સમુદ્ર તામ ન લઈ
શકાય એવા અગાધ મિથ્યાદર્શન-અવિરતિથી ગંભીર છે. સમુદ્ર જેમ આરે દિશામાં
પાતાલમાં પ્રતિષ્ઠિત ને પાતાલ જેવા જીંડા આશયવાળા લક્ષ યોજન પ્રમાણુ ચાર મહા

પંક્તિકા—મહાભીષળકષાયપાતાલમ્—મહાભીષણ કષાય-પાતાલવાળા. પાતાલમાં પ્રતિષ્ઠિત-
પણુથી અને તેની જેમ ગંભીરપણુથી પાતાલો તે યોજનલક્ષ પ્રમાણુ ચાર મહાકલશે છે. જે પ્રકારે
કહ્યું છે કે—

“ પળનડઈ ઉ સહસ્તા, ઓગાહિતા ચઝહિસિ લવળં ।

ચઝરોડલિજરસંઠાળસંઠિયા હેંતિ પાયાલા ॥ ”

(અર્થાત્) પંચાણુ હળર યોજન ચારે દિશામાં લવણુસમુદ્રને અવગ્રાહીને અલિંબર (કાઠી)
સંસ્થાનથી સંસ્થિત એવા ચાર પાતાલો છે. તેથી—મહાભીષળાઃ કષાયા પચ પાતાલાનિ યત્ર
સ તથા તમ્ મહાભીષણુ એવા કષાયો જ ન્યા પાતાલો છે, તે મહાભીષણુ કષાયપાતાલવાળો, તેને.

કલશોથી યુક્ત છે, તેમ આ સંસાર સમુદ્ર પણ પાતાલ કલશે જેવા ઊંડા મહાભીષણ-મહા ભયંકર ચાર કષાય પાતાલોથી યુક્ત છે.

“ ચઉ કષાય પાતાલ કલશ જિહ્વાં, તિસના પ્રવન પચંડ;

બહુ વિકલ્પ કલ્લોલ ચઢતું હે, આરતિ ફેન ઉદંડ....

ભવસાયર ભીષણ તારીએ હો, અહો મેરે લલના પાસણ !

ત્રિભુવન નાથ દિલમેં એ વિનંતિ ધારિયે હો....” શ્રી યશોવિજયજી.

સમુદ્ર જેમ દુર્લભ-ઉલ્લંઘ્ય દુષ્કર એવા ધૂમરીઓ ખવડાવતા આવર્તથી-વમળથી રૌદ્રભયાનક છે, તેમ આ સંસાર સમુદ્ર પણ વિભ્રમરૂપ ધૂમરીઓ ખવડાવતા એવા દુર્લભ મોહરૂપ આવર્તથી રૌદ્ર છે. સમુદ્ર જેમ વિચિત્ર પ્રકારના મગરમત્સ્ય આદિ દુષ્ટ શ્વાપદોથી-જલચરોથી વસેલો છે, તેમ આ સંસારસમુદ્ર પણ વિચિત્ર-નાના પ્રકારના દુઃખ-સમૂહરૂપ દુષ્ટ જલચરોથી વસેલો છે. સમુદ્ર જેમ પવનના હીલોળાથી ખળભળી ઊડે છે-વિદ્યોબિત થાય છે, તેમ આ સંસારસમુદ્ર પણ રાગદ્વેષરૂપ પવનથી વિદ્યોભ પામી રહ્યો છે, ખળભળી રહ્યો છે. સમુદ્ર જેમ ઊઠતા અને લય પામતા મોઝાંથી-વીંચીથી ઊછળી રહ્યો છે, તેમ આ સંસારસમુદ્ર પણ ઉપજતા અને વિષસતા સંયોગવિયોગરૂપ મોઝાંથી ઉલ્લસી રહ્યો છે. સમુદ્ર જેમ વેલાકુલ-ભરતીઓટથી આકુલ છે, તેમ આ સંસારસમુદ્ર પણ પ્રબલ મનોરથરૂપ વેલાથી-ભરતીઓટથી આકુલ-ભરપૂર છે. સમુદ્ર જેમ પાર ન પામી શકાય એવો સુદીર્ઘ-અતિ લાંબો છે, તેમ આ સંસારસમુદ્ર પણ પાર ન પમાય એવો સુદીર્ઘ છે.

“ જરત ઉદામ કામ વડવાનલ, પરત શીલ ગિરિ શૃંગ;

ફિરત વ્યસન બહુ મગર તિમિંગલ, કરત હે નિમગ ઉમંગ....ભવસાયર ભીષણ.”

શ્રી યશોવિજયજી.

“ સંસારને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ એક મહાસમુદ્રની ઉપમા પણ આપે છે. સંસારરૂપી સમુદ્ર અનંત અને અપાર છે. અહો લોકો ! એનો પાર પામવા પુરુષાર્થનો ઉપયોગ કરો ! ઉપયોગ કરો !! આમ એમનાં સ્થળે સ્થળે વચનો છે. સંસારને સમુદ્રની ઉપમા છાજતી પણ છે. સમુદ્રમાં જેમ મોઝાંની છોળો ઉછળ્યા કરે છે, તેમ સંસારમાં વિષયરૂપી અનેક મોઝાંઓ ઉછળે છે. જળનો ઉપરથી જેમ સપાટ દેખાવ છે, તેમ સંસાર પણ સરળ દેખાવ દે છે. સમુદ્ર જેમ કયાંક બહુ ઉંડો છે, અને કયાંક ભમરીઓ ખવરાવે છે, તેમ સંસાર કામ વિષય પ્રપંચાદિકમાં બહુ ઊંડો છે. તે મોહરૂપી ભમરીઓ ખવરાવે છે. થોડું જળ છતાં સમુદ્રમાં જેમ ઉભા રહેવાથી કાઢવમાં ગુચી જઈએ છીએ, તેમ સંસારના લેશ પ્રસંગમાં તે તૃષ્ણારૂપી કાઢવમાં ઘુંચવી દે છે. સમુદ્ર જેમ નાના પ્રકારના ખરાબા, અને તોફાનથી નાવ કે વહાણને જોખમ પહોંચાડે છે, તેમ સ્ત્રીઓરૂપી ખરાબા, અને કામરૂપી તોફાનથી સંસાર આત્માને જોખમ પહોંચાડે છે. સમુદ્ર જેમ અગાધ જળથી શીતળ દેખાતો છતાં વડવાનળ નામના અગ્નિનો તેમાં વાસ છે, તેમ સંસારમાં માયારૂપી

અગ્નિ બળ્યા જ કરે છે. સમુદ્ર જેમ ચોમાસામાં વધારે જળ પામીને ઉંઠો ઉતરે છે, તેમ પાપરૂપી જળ પામીને સંસાર ઉંઠો ઉતરે છે, એટલે મજબુત પાયા કરતો જાય છે.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પ્રણીત શ્રી મોક્ષમાળા, પાઠ ૧૯

ઈત્યાદિ અનેક પ્રકારે જ્ઞાનીઓએ જેને સાગરની ઉપમા સંજોષાંગ ઘટાવી છે, એવો આ સંસારસાગર જેના વડે કરીને જીવો તરી જાય છે, તે ‘તીર્થ’ કહેવાય છે.

“ ભમરીયા કે ધીચિં ભયંકર, ઉલટી, ગુલટી વાય;

કરત પ્રમાદ પિશાચન સહિત જ્યાં, અવિરતિ વ્યંતરી નાય....ભવસાયર ભીષણુ

ગરજત અરતિ કુરતિ રતિ બિજુરી, હોત બહુત તોક્શન;

લાગત ચોર કુશુર મલખારી, ધરમ જહાજ નિહાન....ભવસાયર ભીષણુ

જુરે પાટિયે જિઠં અતિ ભેરી, સહસ અઢાર શીલંગ;

ધર્મ જિહાજ તિઉં સજ કરી ચલવો, યથ કહે શિવપુરિચંગ....ભવ. ”

શ્રી યશોવિજયજી

આ તીર્થ તે આવું વિશિષ્ટ લક્ષણસંપન્ન પરમ જહાજ સમું પ્રવચન વા સંઘ છે, એમ દર્શાવે છે—

૧૦ પત્ત્વ યથાવસ્થિતસકલજીવાદિપદાર્થપ્રરૂપકં અત્યન્તાનવચાન્યાવિજ્ઞાતચરણકરણ-
ક્રિયાડ્ઽધારં ત્રૈલોક્યગતશુદ્ધધર્મસમ્પયુક્તમહામત્ત્વાશ્રયં અચિન્ત્યશક્તિસમન્વિતાવિસંવાદિ-
પરમજોહિત્યકર્ણ પ્રવચનં સજ્જો વા, નિરાધારસ્ય પ્રવચનસ્યાસમ્ભવાદ્ । ઉક્તં ચ—

“ તિર્થં મંતે ! તિર્થં ? તિર્થગરે તિર્થં ?

ગોયમા ! અરહા તાવ નિયમા તિર્થંકરે, તિર્થં પુણ ચાટુશ્વળ્લો સમણસજ્જો । ”૧૪

૧૦ અર્થ:—અને આ,—યથાવસ્થિત સકલ જીવાદિ પદાર્થનું પ્રરૂપક, અત્યંત અનવચ અને અન્યને અવિજ્ઞાત એવી ચરણ કરણ ક્રિયાના આધાર, ત્રૈલોક્યગત શુદ્ધ ધર્મસંપદ યુક્ત મહામત્ત્વાના આશ્રયવાળું, અચિન્ત્ય શક્તિ સમન્વિત—અવિસંવાદિ એવું પરમ વહાણ સમું પ્રવચન વા સંઘ છે. કહ્યું છે કે—

“ હે ભગવંત ! તીર્થ તે શું તીર્થ છે ? તીર્થંકર તે તીર્થ છે ?

હે ગૌતમ ! અહીં તો તો નિયમથી તીર્થંકર છે, તીર્થ પુનઃ

ચતુર્વર્ણી શ્રમણસંઘ છે. ”૧૪

વિવેચન

“ ભવસમુદ્ર જલ તારવા, નિર્યામક સમ જિનરાજ રે;

ચરણ જહાજે પામિયે, અક્ષર શિવનગરનું રાજરે. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને સંસારસાગરથી તારનારું આ તીર્થ કયું છે ? તો કે—તરવામાં ને તારવામાં કદી વિસંવાદ ન પામે—ત ચૂકે એવું અવિસંવાદી પરમ જહાજ સમું પ્રવચન, વા તેના

પંક્તિકા—ત્રૈલોક્યગતશુદ્ધધર્મસમ્પયુક્તમહામત્ત્વાશ્રયમ્ — ત્રૈલોક્યગતા—ભુવનત્રયવર્તી,
શુદ્ધયા—શુદ્ધ, નિર્દોષ, ધર્મસમ્પદા—સમ્યક્ત્વાદિય ધર્મસંપદ્ધી સમન્વિત—યુક્તા:—યુક્ત, એવા
મહામત્ત્વા:—મહામત્ત્વો, ઉત્તમ પ્રાણીઓ, આશ્રય:—આશ્રય, આધાર, યસ્ય તત્ તથા—છે
જેનો તે તથા.

આધારભૂત સંઘ,—‘અવિસંવાદિ પરમજોદિત્યકલ્પં પ્રવચનં સજ્જોવા’.
 પ્રવચન વા પ્રવચનાધાર અપાર સાગર જેમ ઉત્તમ જહાજથી પાર ઉતરી શકાય છે, તેમ
 સંઘ તે તીર્થઃ આ અપાર ધોર સંસારસાગર પણ પ્રવચનરૂપ પ્રવહણથી પાર ઉતરી
 પ્રવચન જહાજ શકાય છે. એટલે પ્રવચન—પ્રવહણ એ જ સંસારસાગરથી તારનાર
 તીર્થ છે. સાગરથી પાર ઉતારનાર જહાજ પ્રથમ તો દિશા આદિ
 દર્શક યંત્રોથી સુસજ્જ હોવું જોઈએ. યંત્રસજ્જ છતાં ગતિક્રિયા ન કરે તો શું કામનું ?
 એટલે બીજું તે ગતિ-ક્રિયાવંત હોવું જોઈએ. આવું જહાજ પણ તેના પ્રેરક—ચલાવનાર
 નિર્યામક કપ્તાન વગેરે બરાબર ન હોય તો કેમ ચાલે ? એટલે ત્રીજું તેના આશ્રય—
 આધારરૂપ ઉત્તમ કપ્તાન આદિ હોવા જોઈએ. આ બધું ચ હોવા છતાં જહાજ મજબૂત
 સુદૃઢ ન હોય તો વચ્ચે જ ભાંગી પડે, એટલે ચોથું તે શક્તિસંપન્ન હોવું જોઈએ. આવા
 લક્ષણવાળું ઉત્તમ જહાજ સાગર પાર ઉતારી ઇષ્ટ સ્થળે પહોંચાડે, તેમ તેવા જ યથોક્ત
 લક્ષણવાળું પ્રવચન જહાજ પણ સંસારસાગર પાર ઉતારી ઇષ્ટ મોક્ષ સ્થળે પહોંચાડે છે.
 આમ આ રૂપકની ભૂમિકા સમજવા માટે આટલો સામાન્ય નિર્દેશ કર્યો, એટલે અત્રે
 બુદ્ધિનિધાન આચાર્યજીએ પ્રવચનના જે ઉત્તમ બુદ્ધિગમ્ય (Most Intelligent) લક્ષણ
 પ્રયોજ્યા છે, તેની ચમત્કૃતિ હવે આ તુલનાત્મક અર્થઘટના (Comparison) પરથી સુસ
 વાંચકથી સમજી શકાશે—

ઉત્તમ જહાજ પ્રથમ તો દિશા-કાળ-ગતિ આદિ તત્ત્વ જેમ છે તેમ બરાબર
 દર્શાવનાર યંત્રોથી સુસજ્જ (Well-equipped) હોય; તેમ આ પરમ પ્રવચન જહાજ
 પણ જેમ છે તેમ યથાવસ્થિત સકલ જીવાદિ પદાર્થનું પ્રરૂપ કરનાર વચન—તંત્રોથી
 સુસજ્જ છે. ‘યથાવસ્થિતસકલજીવાદિપદાર્થપ્રરૂપકં ।’

ઉત્તમ જહાજ જેમ આડું અવળું નહિ એવું અનવધ અને અન્ય હોડકાં વગેરેની
 બા. માં અવિજ્ઞાત એવું શીઘ્ર સતત ચલન-કરણ કરતું ઇષ્ટ દિશામાં ગતિમાન—ક્રિયા-
 શીલ હોય; તેમ આ પરમ પ્રવચન જહાજ પણ અત્યંત અનવધ—સર્વથા પરમ નિર્દોષ
 અને અન્યોને અવિજ્ઞાત—ગ્રાંભજોને બાણવામાં નથી એવી ચરણ-કરણક્રિયાના આધાર-
 રૂપ હોઈ, મોક્ષરૂપ ઇષ્ટ નિશ્ચય દિશામાં ઉચ્ચ સંવેગથી સતત ગતિમાન—ક્રિયાશીલ હોય
 છે.—‘અત્યન્તાનવદ્યાન્યાવિજ્ઞાતચરણકરણક્રિયાઽધારં.’

અપાર સાગરને ઉદલંઘી ઇષ્ટ સ્થળે પહોંચવા માટે જોઈતી ધીરજ ને તમન્ના
 જેઓમાં છે, એવા ધીર મહાસત્ત્વ સંપત્તિમાન ઉતારુઓ જ (Passengers) જેમ ઉત્તમ
 જહાજનો આશ્રય કરે છે; તેમ આ અપાર સંસારસાગરને ઉદલંઘી
 મહાસત્ત્વ મોક્ષરૂપ ઇષ્ટ સ્થળે પહોંચવા માટે જેઓમાં અપાર ધૈર્ય અને
 આશ્રયવાળું અનન્ય લગની છે, એના શુદ્ધ સમ્યક્ત્વાદિ ધર્મસંપદસંપન્ન
 પ્રવચન જહાજ ત્રિભુવનવર્તી મહાસત્ત્વવંત મહાસત્ત્વો જ આ પરમ પ્રવચન
 જહાજનો આશ્રય કરે છે. ‘ત્રેલોક્યગતશુદ્ધધર્મસમ્પન્નકમહાસત્ત્વાશ્રયં.’

અને જેની દૃષ્ટિ સાબૂત છે, જેનું સમુદ્રયાનનું જ્ઞાન બરાબર છે, જેની વહાણ ચલાવવાની કળા અવિકળ છે, અને તોફાન-વંદોળીઆ વગેરે ગમે તેવી આફતમાં પણ જે ગભરાતા નથી, એવા ધીર મહાસત્ત્વ ઉત્તમ નિર્યામક કપ્તાન—ટંડેલ આદિને જેને આશ્રય-આધાર છે, એવું જહાજ જેમ તેનો આશ્રય કરનારા સર્વ મહાસત્ત્વ ઉતારુઓને ક્ષેમકુશલપણે (With safety) ઇષ્ટ સ્થળ લાણી લઈ જાય છે; તેમ જેનું દર્શન-દૃષ્ટિ સમ્યક્ છે, જ્ઞાન સમ્યક્ છે, ચારિત્ર સમ્યક્ છે, અને ગમે તેવા પરીપહ-ઉપસર્ગની આપત્તિમાં પણ જે ક્ષોભ પામતા નથી, એવા શુદ્ધ સમ્યક્ત્વાદિ ધર્મસંપદસંપન્ન મહાધીર મહાસત્ત્વવંત મહાસત્ત્વોરૂપ નિર્યામકાદિને જેને આશ્રય-આધાર-અવળાંલ છે, એવું આ પરમ પ્રવચન જહાજ તેનો આશ્રય કરનારા સમ્યક્ત્વાદિસંપન્ન સર્વ મહાસત્ત્વ ઉતારુઓને ક્ષેમકુશલપણે યોગક્ષેમથી મોક્ષરૂપ ઇષ્ટ સ્થળ લાણી લઈ જાય છે.

યંત્રો બરાબર હોય, ઇષ્ટ દિશામાં ગતિ બરાબર હોય, નિર્યામકાદિ કુશળ હોય, પણ જહાજ પોતે અતિ લાંબી મુસાફરી માટે ક્ષમ એવું શક્તિવાળું ન હોય તો અધ-વચ્ચે જ ખોટકી પડે. પરંતુ સુદૃઢ પ્રવાસનો ધસારો સહી શકે એવું મજબૂત મહાશક્તિ-સંપન્ન ઉત્તમ જહાજ તો વચ્ચે ખોટકી પડ્યા વિના ઇષ્ટ સ્થળે પહોંચાડવા સમર્થ હોય. તેમ આ પરમ પ્રવચન જહાજ પણ ‘અચિન્ત્યશક્તિસમન્વિત’ અચિન્ત્ય શક્તિસમન્વિત હોવાથી મોક્ષરૂપ ઇષ્ટ સ્થળે પહોંચાડવા પરિપૂર્ણ સમર્થ હોય છે.

અને આવા લક્ષણવાળું ઉત્તમ જહાજ જેમ ઇષ્ટ સ્થળે પહોંચાડ્યા વિના રહે નહિ, તેમ ઉક્ત લક્ષણવાળું અચિન્ત્ય શક્તિસંપન્ન આ પરમ પ્રવચન જહાજ પણ મોક્ષરૂપ ઇષ્ટ સ્થળે પહોંચાડ્યા વિના રહે નહિ, એવું અવિસંવાદી જ હોય છે. આવા લક્ષણવાળું પ્રવચન એ જ તીર્થ છે, અથવા આ પ્રવચનના આધારભૂત સંઘ એ જ તીર્થ છે, કારણ કે નિરાધાર એવા પ્રવચનનો અસંભવ છે માટે. એટલે જ શ્રીજૈતમસ્વામીના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાને ભગવતી સૂત્રમાં ચાતુર્વર્ણ શ્રમણ સંઘને તીર્થ કહ્યું છે, અને તેના કર્તા અહીં તેને ‘તીર્થકર’ કહ્યા છે.

તાત્પર્યાર્થ : આમ જ્ઞાનકૈવલ્યયોગ ઇ. થકી તીર્થકરપણાની સિદ્ધિ છે એમ નિગમન કરે છે—

૧૧ તતચ્ચૈતદુક્તં ભવતિ—

ધાતિકર્મશ્લેષે જ્ઞાનકૈવલ્યયોગાત્તીર્થકરનામકર્મોદયતસ્તત્સ્વભાવતયા આદિત્યાદિ-પ્રકાશનિર્દેશનતઃ, શાસ્ત્રાર્થપ્રણયનાત્, મુક્તકૈવલ્યે તદ્સમ્ભવેનાગમાનુપપત્તેઃ, મહ્યજનધર્મ-પ્રવર્તક ત્વેન પરમ્પરાનુગ્રહકરાસ્તીર્થકરાઃ ॥ ૫૫ ॥

॥ इति तीर्थकरत्वसिद्धिः ॥ ४ ॥

૧૧ અર્થઃ—અને તેથી આ કહેવાતું થયું—

ઘાતિકર્મના ક્ષય થયે, જ્ઞાનકૈવલ્ય યોગ થકી તીર્થકર નામકર્મના ઉદયને લીધે, તત્સ્વભાવતા વડે કરીને આદિત્યાદિ પ્રકાશના નિદર્શનથી શાસ્ત્રાર્થ પ્રણયનને લીધે, મુક્ત-કૈવલ્યમાં તેના અસંભવથી આગમની અનુપપત્તિને લીધે,—ભવ્યજનોના ધર્મપ્રવર્તકપણા વડે કરીને પરંપરાઅનુગ્રહકર તીર્થકરો છે. એમ તીર્થકરપણાની સિદ્ધિ છે. ૫૫

॥ ઇતિ તીર્થકરત્વસિદ્ધિ ॥ ૪ ॥

વિવેચન

“કેવલજ્ઞાન અનંત પ્રકાશી, ભવિજન કમલ વિકાસી રે....પ્રભુ અંતરજામી;

ચિદાનંદધન તત્ત્વવિલાસી, શુદ્ધ સ્વરૂપ નિવાસી રે....પ્રભુ સુખાહુ

“કર્મ ઉદય જિનરાજનો, ભવિજન ધર્મ સહાય....પ્રભુ !

નામાદિ સંભારતાં, મિથ્યા દોષ વિલાય....પ્રભુ !....આહુ જિણુંદ દયામયી....

— શ્રીદેવચંદ્રણ

પંજિકા—ઘાતિકર્મ ઇત્યાદિ. ઘાતિકર્મક્ષયે—ઘાતિકર્મનો ક્ષય થયે, જ્ઞાનાવરણાદિ અદૃશ્યનુદ્વેગનો પ્રક્ષય થયે, જ્ઞાનકૈવલ્યયોગાત્—જ્ઞાનકૈવલ્યના યોગથી, કેવલજ્ઞાન-દર્શન લક્ષણ જ્ઞાનકૈવલ્યનો સંબંધ પ્રાપ્ત કરી, તીર્થકરનામકર્મોદયાત્—તીર્થકર નામકર્મના વિપાકરૂપ હેતુ થકી, તત્સ્વ-ભાવતયા—તત્સ્વભાવતાથી, તીર્થકરણુ સ્વાભાવ્યથી. કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—આદિત્યાદિપ્રકાશ-નિદર્શનતઃ—આદિત્યઆદિના પ્રકાશના નિદર્શનથી.

“તત્સ્વાભાવ્યાદેવ પ્રકાશયતિ માસ્કરો યથા લોકમ્ ।

તીર્થપ્રવર્તનાય પ્રવર્તંતે તીર્થકર યવમ્ ॥ ” (તત્ત્વાર્થભાષ્યે કારિકા, ૧૦)

(અર્થાત્) તત્સ્વાભાવ્યથી જ સૂર્ય જેમ લોકને પ્રકાશે છે, એમ તીર્થપ્રવર્તનાર્થે તીર્થકર પ્રવર્તે છે. આદિ શબ્દથી ચંદ્ર-મણિ આદિના નિદર્શનનું ગ્રહણ છે. શું ? તે માટે કહ્યું—

શાસ્ત્રાર્થપ્રણયનાત્—શાસ્ત્રાર્થના પ્રણયન થકી, માતૃકાપદત્રયલક્ષણ શાસ્ત્રાર્થના પ્રણયનથી—ઉપદેશનથી. તીર્થકરો એમ વક્ષ્યમાણ (કહેવામાં આવશે તે) સાથે સંબંધ છે. વિપક્ષમાં બાધક કહ્યું—મુક્તકૈવલ્યે—મુક્તકૈવલ્યમાં, અપવર્ગલક્ષણ મુક્ત કૈવલ્યમાં, તદ્વસ્તુમ્ભવેન—તેના અસંભવથી, શાસ્ત્રાર્થ પ્રણયનના અવરોધથી,—અશરીરતાથી પ્રણયનહેતુરૂપ મુખાદિના અભાવને લીધે, આગમાનુપપત્તેઃ—આગમની અનુપપત્તિ થકી—અયોગ થકી. અને તે શાસ્ત્રાર્થ અકેવલિપ્રાણીત નથી,—વ્યભિચારના સંભવને લીધે; અપૌરુષેય પણ નથી;—તેના નિષિત્ત્યમાનપણાને લીધે. કેવા હોતા તે માટે કહ્યું—

મવ્યજનધર્મપ્રવર્તકત્વેન—ભવ્યજનોના ધર્મપ્રવર્તકપણા વડે કરીને, યોગ્ય જીવના ધર્મમાં અવતારકપણાએ કરીને, પરમ્પરાનુગ્રહકરાઃ—પરંપરાઅનુગ્રહકર, પરંપરાથી—અવધાનથી અનુગ્રહકર—ઉપકારકર. કારણ કે કલ્યાણયોગ્યતા લક્ષણ એવા જીવોના ક્ષાયોપશમિકાદિ સ્વપરિણામ જ અનંતરપણે અનુગ્રહહેતુ છે, અને તત્હેતુતાથી (તે પરિણામની હેતુતાથી) ભગવતો અનુગ્રહહેતુ છે. અથવા પરંપરાથી—અનુગંધથી સ્વતીર્થના અનુવ્રત્તિકાલ પર્યંત સુદેવત્વ-સુમાનુષત્વ આદિ કલ્યાણલાભલક્ષણા પરંપરાથી અનુગ્રહકર.

અને આ ઉપરથી કહેવાનું તાત્પર્ય એ થયું કે—‘ઘાતિકર્મક્ષયે’ સ્નાનાવરણ-દર્શનાવરણ-મોહનીય ને અંતરાય એ ચાર ઘાતિકર્મનો ક્ષય થયે, જ્ઞાનકૈવલ્યયોગાત—કેવલજ્ઞાન-દર્શન-રૂપ જ્ઞાનકૈવલ્યનો યોગ થાય, ત્યારે ‘તીર્થંકર’ નામકર્મના ઉદયથકી તીર્થંકરનામકર્મોદયતઃ તીર્થંકરો તેવા પ્રકારના તીર્થંકરણ સ્વભાવપણાએ કરીને જગત્તારક તીર્થંકરનામકર્મઃ ધર્મતીર્થંતું સ્થાપન કરે છે. સૂર્ય-ચંદ્ર આદિ જેમ તેના તેવા ધર્મતીર્થસ્થાપન સ્વભાવપણાથી જ લોકને પ્રકાશે છે; તેમ તીર્થંકર પણ તત્સ્વભાવપણાથી જ તત્સ્વભાવતયા ધર્મતીર્થના સંસ્થાપનાર્થે પ્રવર્તે છે, અને ‘ઉપન્ને વા વિષને વા ધુવે વા’—ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યરૂપ ત્રિપદી આદિ શાસ્ત્રાર્થના પ્રણયન થકી—‘શાસ્ત્રાર્થપ્રણયનાદ્’ ઉપદેશન વડે કરીને જગત્માં જ્ઞાનપ્રકાશ રેલાવે છે.

પરંતુ ‘મુક્તકૈવલ્યે તદસંભવેન’ મુક્તકૈવલ્યમાં તો તેવા શાસ્ત્રાર્થપ્રણયનનો અસંભવ છે, કારણ કે અશરીરતાથી મુખાદિના અભાવે ઉપદેશ કેમ થટે? અને તેવા શાસ્ત્રાર્થ ઉપદેશનો અસંભવ છે, તો પછી પરો પણ જેને માન્ય કરે છે એવા આગમની પણ ઉપપત્તિ કેમ થાય—‘આગમાનુપપત્તેઃ’? એટલે જ્ઞાનકૈવલ્યસંપન્ન એવા તીર્થંકર થકી જ શાસ્ત્રાર્થ પ્રણયનનો સંભવ છે. અને આ શાસ્ત્રાર્થ પણ અકેવલિપ્રણીત નથી, કારણ કે તો તો વ્યભિચારનો-આકાઅવળા વિસંવાદી અર્થનો સંભવ હોય; અપૌરુષેય પણ નથી, કારણ કે તેનો હવે પછી આગળ ઉપર નિષેધ કરવામાં આવશે.

“વાણી શુણ્ણ પાંત્રીશ અનોપમ, અવિસંવાદ સરૂપે રે;

ભવદુઃખવારણ શિવસુખકારણ, સૂઘો ધર્મ પ્રરૂપે રે....”—શ્રીદેવચંદ્રજી

આમ જગતને તારનારા પરમ કલ્યાણકારી ધર્મતીર્થંતું સ્થાપન કરનારા તીર્થંકર ભગવંતો ‘મવ્યજનધર્મપ્રવર્ત્તકત્વેન’ ભવ્યજનોના ધર્મપ્રવર્ત્તકપણા વડે કરીને પરંપર-અનુબ્રહ્મકરો પરંપરાનુગ્રહકરા છે; અર્થાત્ યોગ્ય જીવોને ધર્મમાં અવતારકપણા વડે કરીને પરંપરાથી ઉપકાર કરનારા છે. અથવા પરંપરાથી એટલે કે અનુબંધથી પોતાનું તીર્થં જેટલો કાળ ચાલે તે પર્યંત સુદેવપણું—સુમનુષ્યપણું આદિ કલ્યાણ-ભવ્યજનોના લાભ પરંપરા વડે કરીને તીર્થંકરો પરંપરાથી અનુબ્રહ્મહેતુ છે. અનંતર (Immediate) અનુબ્રહ્મહેતુ તો જીવોનો કલ્યાણ પામવાની યોગ્યતારૂપ લક્ષણવાળો ક્ષાયોપશમિકાદિ સ્વપરિણામ જ આત્મપરિણામ જ છે, અથવા તત્કાલીન પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ જ છે; પણ તે પરિણામના હેતુપણાએ કરીને અથવા અનંતર સદ્ગુરુના પરંપર પરમગુરુપણાએ કરીને તીર્થંકર ભગવંતો પરંપર અનુબ્રહ્મહેતુ છે. ‘મવ્યજનધર્મપ્રવર્ત્તકત્વેન પરંપરાનુગ્રહકરાસ્તીર્થંકરાઃ’.

કારણકે જ્ઞાનકૈવલ્યસંપન્ન આ સર્વજ્ઞ વીતરાગ તીર્થંકર દેવ પ્રારબ્ધોદય પ્રમાણે સદ્-દેશના દાન વડે પરમ પરોપકાર કરતા સતા, દેહ છતાં દેહાતીત એવી કાયોત્સર્ગ—

જીવન્મુક્ત દશાએ વિચરે છે. નિષ્કારણ કરુણારસસાગર એવા તીર્થકર દેવનો આ પરમ કૃપાળુ દેવ પરમાર્થમેધની વ્રુષ્ટિ કરી, સંસારતાપથી પરમ વિશ્વોપકાર સંતપ્ત જગજ્જંતુઓને પરમ આત્મશાંતિરૂપ શીતલતા આપે છે. “ભવદુઃખવારણ શિવસુખકારણ” એવો શુદ્ધ ધર્મ પ્રરૂપી, આ ભગવાન્ ધર્મમૂર્તિ વિશ્વખંધુ દુષ્ટ અસાધુજનોને દુષ્ટ માર્ગ છોડાવી, ને શિષ્ટ સાધુજનોને ઈષ્ટ પરમાર્થમાર્ગે ચઢાવી સર્વ જગત્જંતુનું પરમાર્થ હિત કરવારૂપ પરમ લોકાનુમહ આચરે છે. અને સર્વ શોકનો નાશ કરનારા એવા અરેખરા ‘અશોક’ ધર્મચક્રના પ્રવર્તન વડે પરમ લોકોપકાર કરે છે. આવા વિશ્વકલ્યાણકારી વિશ્વવંદ્ય અહ્યંત ભગવંતોને દેવચંદ્રણ-આનંદધનણ-યશોવિજયણ આદિ સંત કવિજનોએ મહાવૈદ્ય, મહાગોપ, મહામાહણ, નિર્યામક, સાર્થવાહ આદિ યથાર્થ ઉપમાઓ આપી અનન્ય ભક્તિથી એમનો મહામહિમા સંગીત કર્યો છે.

“ભવઉપાધિ ગદ ટાળવા, પ્રભુણ છે વૈદ્ય અભોધ રે;

રત્નત્રયી ઔષધ કરી, તમે તાર્યા ભવિજન ઓધ રે.

દેવ વિશાલ જિણુંદની તમે ધ્યાવો તત્ત્વ સમાધિ રે.

ભવઅટવી અતિ ગહનથી, પારગ પ્રભુણ સત્થવાહ રે;

શુદ્ધ માર્ગ દેશકપણે, યોગ ક્ષેમકર નાહ રે....દેવ. ઇત્યાદિ.”

—શ્રી દેવચંદ્રણ

॥ इति तीर्थकरत्वसिद्धिः ॥ ४ ॥

પ. સ્વયંસંબુદ્ધ :

‘સ્વયંસમ્બુદ્ધેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

‘સ્વયંસંબુદ્ધ’ પદનું પ્રયોજન; મહેશ અનુગ્રહથી ઓધવાદનો નિરાસ—

૧૨ પતેવ્યપ્રત્યયાનુગ્રહબોધતન્ત્રૈઃ સદાશિવવાદિમિસ્તદનુગ્રહબોધવન્તોઽમ્યુપગમ્યન્તે, ‘મહે-
શાનુગ્રહાત્ બોધનિયમા’વિતિ વચ્ચનાત્, પતદ્વ્યપોહાયાહ—^{૧૬}

‘સ્વયંસંયુક્તેભ્યઃ’ ।

૧૨ અર્થ:—એઓ પણ,—અપ્રત્યયના (મહેશના) અનુબ્રહ્મ થકી બોધ (ઉપજે છે) એવું જેનું તંત્ર છે, એવા સદાશિવવાદીઓથી તેના અનુબ્રહ્મથી બોધવતો માનવામાં આવે છે—‘મહેશના અનુબ્રહ્મથી બોધ-નિયમ હોય છે’ એ વચનથી,—એના નિરાકરણાર્થે કહ્યું—૫૬

‘સ્વયંસંયુક્તોને’

વિવેચન

“સહજ સ્વરૂપે સ્વયં પ્રગટચાથી,

બ્રહ્મ સ્વયંબૂ બુદ્ધ બુઝચાથી.”—શ્રીમદ્જ્ઞાનબોધ મોક્ષમાળા. (સ્વરચિત)

એ ભગવંતો પણ સદાશિવવાદીઓથી મહેશઅનુબ્રહ્મ થકી બોધવંત માનવામાં આવે છે, તેના નિરાકરણાર્થે અત્રે ‘સ્વયંસંયુક્ત’ એ ખાસ વિશેષણ મૂક્યું છે. હેતુ-નિરપેક્ષ-નિષ્કારણ આત્મલાભપણાએ કરીને પ્રત્યય વિનાના જે ‘અપ્રત્યય’ કહેવાય છે, એવા મહેશના અનુબ્રહ્મ થકી એટલે કે ‘બોધયોગ્ય સ્વરૂપ સંપાદનલક્ષણ ઉપકાર થકી,’ કૃપાપ્રસાદ થકી બોધ ઉપજે છે, એવું જેનું આગમ-તંત્ર છે, એવા સદાશિવવાદીઓ—ઈશ્વરકારણિકો કહે છે કે—‘મહેશના અનુબ્રહ્મ થકી બોધ-નિયમ હોય છે.’ ‘મહેશાનુગ્રહાદ્ બોધનિયમૌ’ અર્થાત્ સત્પ્રવૃત્તિ અને અસત્પ્રવૃત્તિનો હેતુ એવો જ્ઞાનવિશેષરૂપ બોધ, અને સદાચારપ્રવૃત્તિ અસદાચારનિવૃત્તિરૂપ નિયમ—એ ઈશ્વરના અનુબ્રહ્મ થકી નીપજે છે; અથવા (‘બોધનિયમાત્’ એ પાઠાંતરે) ઉક્તરૂપ બોધનો નિયમ—પ્રતિનિયતપણું ઈશ્વરના અનુબ્રહ્મ થકી નીપજે છે. આવી આ ઈશ્વરને જગતનું કારણ માનનારા ઈશ્વરવાદીની માન્યતાનું નિરસન અહીં ‘સ્વયંસંયુક્ત’ એ વિશિષ્ટ પદથી કર્યું છે.

પંક્તિકા—અપ્રત્યયાનુગ્રહબોધતન્ત્રે:—અપ્રત્યય:—અપ્રત્યય—હેતુનિરપેક્ષ આત્મલાભપણાએ કરીને, મહેશ, તસ્ય—તેના, અનુગ્રહ:—અનુબ્રહ્મ, બોધયોગ્ય સ્વરૂપ સંપાદનલક્ષણ ઉપકાર, તેન—તે વડે કરીને, બોધ:—બોધ, સત્પ્રવૃત્તિ અને અસત્પ્રવૃત્તિના હેતુરૂપ જ્ઞાનવિશેષ, તત્પ્રધાનસ્તન્ત્ર: આગમ: એવાં—તત્પ્રધાન તંત્ર-આગમ છે જેઓનું. તે તથા—તેંતથા—અપ્રત્યય અનુબ્રહ્મ બોધતંત્રવાળા, તૈ:—તેઓથી, સદાશિવવાદિભિ:—સદાશિવવાદીઓથી, ઈશ્વરકારણિકોથી. તંત્ર જ દર્શાવે છે:—મહેશાનુ-ગ્રહાદ્બોધનિયમૌ—મહેશના અનુબ્રહ્મ થકી બોધો નિયમ—ઉક્તરૂપ બોધ અને નિયમ—સદાચારપ્રવૃત્તિ અસદાચારનિવૃત્તિ લક્ષણ (હોય છે.) ‘બોધનિયમાત્’—બોધનિયમથકી એ પાઠમાં તો બોધસ્વ નિયમ.—બોધનો નિયમ—પ્રતિનિયતપણું, તે થકી.

આ ભગવંતો સ્વયંસંબુદ્ધ કેવી રીતે ? તે પ્રદર્શિત કરે છે—

૧૩ તથાભવ્યત્વાદિસામગ્રીપરિપાકતઃ પ્રથમસમ્બોધેઽપિ સ્વયોગ્યતાપ્રાધાન્યાત્, ત્રૈલોક્યાધિપત્યકારણાચિન્ત્યપ્રમાવતીર્થકરનામકર્મયોગે ચાપરોપદેશેન સ્વયં-આત્મનૈવ સમ્યગ્વર-બોધિપ્રાપ્ત્યા બુદ્ધા-મિથ્યાત્વનિદ્રાપગમસમ્બોધેન સ્વયંસંબુદ્ધાઃ ।^{૧૭}

૧૩ અર્થઃ—તથાભવ્યત્વ આદિ સામગ્રીના પરિપાકથી પ્રથમ સંબોધ વેળાએ પણ સ્વયોગ્યતાના પ્રાધાન્યને લીધે, અને ત્રૈલોક્યઆધિપત્યના કારણરૂપ અચિન્ત્યપ્રભાવી તીર્થકર નામકર્મના યોગે, અપરોપદેશથી (પરના ઉપદેશ વિના) સ્વયં-સ્વયં-આત્માથી જ સમ્યગ્-સમ્યગ્ વરબોધિપ્રાપ્તિથી બુદ્ધા-મિથ્યાત્વનિદ્રાના અપગમરૂપ (દૂર થવા રૂપ) સંબોધ વડે બુદ્ધો,—તે સ્વયંસંબુદ્ધ.^{૫૭}

વિવેચન

“ પરમ ઈષ્ટ વાદહા ત્રિભુવન ધણી રે,
વાસુપૂન્ય સ્વયંબુદ્ધ....”—શ્રી દેવચંદ્રણ

આ ભગવંતો સ્વયંસંબુદ્ધ કેવી રીતે ? તેનું અત્ર પ્રતિપાદન કર્યું છેઃ પ્રથમ તો ભગવંતનું તથાભવ્યત્વ જ એવું હતું, તેમના આત્માનું ભવ્યપણું-યોગ્યપણું જ તથા-પ્રકારનું વિશિષ્ટ હતું; અને તેને કાળ આદિ સહકારી કારણકલાપનો ભોગ આવી મળ્યો. આમ તથાભવ્યત્વાદિસામગ્રીપરિપાકતઃ—સ્વ કાર્ય કરવાને સમર્થ એવી સમગ્ર કારણ-સામગ્રીના પરિપાક થયો, એથી કરીને પ્રથમ સંબોધ વેળાએ પણ—‘પ્રથમસમ્બોધેઽપિ’ પહેલી જ વાર ન્યારે સમ્યક્ત્વાદિને લાભ થયો ત્યારે પણ તેઓ સ્વયોગ્યતા પ્રાધાન્યથી સ્વયં-પોતાની ભોગે સંબુદ્ધ-સમ્યગ્પણે બુદ્ધ-જ્ઞાનપ્રાપ્ત થયા સ્વયંસંબુદ્ધ હતા; તો પછી તીર્થકર ભવમાં તો પરોપદેશ વિના અપ્રથમ સંબોધ વેળાએ તો પૂછવું જ શું ? એમ ‘અપિ’—પણ શબ્દનો અર્થ છે. અને આમ આ ભગવંતો તથાભવ્યત્વાદિ સામગ્રીના પરિપાકથી પ્રથમ સંબોધ વેળાએ પણ સ્વયંસંબુદ્ધ થયા તે ‘સ્વયોગ્યતાના પ્રાધાન્યને લીધે’ જ ‘સ્વયોગ્યતાપ્રાધાન્યાત્’

પશ્ચિકા—તથા ઈત્યાદિ. તથા—તે પ્રકારે પ્રતિવિશિષ્ટ, મન્યત્વમેવ—ભવ્યત્વ જ, તે તથા-મન્યત્વ—તથાભવ્યત્વ, આદિ—આદિ શબ્દથી તેનાથી અન્ય એવા કાલાદિ સહકારી કારણનો પરિગ્રહ છે, તેમાં—તેઓની, સામગ્રી—સંહતિ, તસ્યાઃ—તેનો, યઃ—જે, પરિપાકઃ—વિપાક, અવ્યાહત સ્વકાર્યકરણશક્તિ, તસ્માત્—તે થકી. પ્રથમસમ્બોધેઽપિ—પ્રથમ સંબોધમાં પણ, પ્રથમ સમ્યક્ત્વાદિ લાભમાં પણ. તો પછી તીર્થકર ભવની પ્રાપ્તિમાં અપરોપદેશથી અપ્રથમ સંબોધમાં તો પૂછવું જ શું ? એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે. સ્વયંસંબુદ્ધ એમ યોગ-સંબંધ છે. ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—સ્વયોગ્યતાપ્રાધાન્યાત્—સ્વયોગ્યતાના પ્રાધાન્યને લીધે. સ્વયોગ્યતાનો પ્રકર્ષ ભગવંતોના પ્રથમ ભોધમાં પ્રધાન હતો છે,—‘લૂયતે કેદારઃ સ્વયમેવ’—કેદારાદિ કપાતાં, કેદાર (કેળ) સ્વયમેવ કપાય છે, ઈત્યાદિની જેમ.

અર્થાત્ ભગવંતના આત્માની સહજ સ્વભાવરૂપ સ્વયોગ્યતા જ એવી છત્ક્રુષ્ટ હતી કે એ જ તેમના પ્રથમ સંબોધમાં પ્રધાન હેતુરૂપ થઈ પડી. કેળવગેરે કોઈ કાપે છે, છતાં ‘કેળ સ્વયમેવ કપાય છે’ એમ કહેવાય છે, કારણ કે કેળની કોમળતારૂપ સ્વયોગ્યતાને લીધે તે કાપવું એટલું બધું સહેલું છે કે તેમાં કાપનારનો વ્યાપાર ગૌણ હોવાથી તેની ગણના થતી નથી. તેમ બોધદાતા કોઈ શુરુ બોધ આપે છે, છતાં ભગવંતે ‘સ્વયંસંયુક્ત થાય છે’ એમ કહેવાય છે, કારણ કે ઉપાદાનરૂપ તેમના આત્માની સુલભબોધિષણારૂપ સ્વયોગ્યતાને લીધે સંયુક્ત થવું એટલું બધું સુકર છે, કે તેમાં બોધદાતા શુરુ આદિ તો સાક્ષીરૂપ સ્વરૂપ નિમિત્ત માત્ર હોવાથી તેની વિવક્ષા કરાતી નથી. અર્થાત્ ભગવંતનું ઉપાદાન જ એવું બળવાન હતું કે તેમાં સદ્ગુરુ આદિના સ્વરૂપ નિમિત્તથી તેમને અપ્રયાસથી સમ્યગ્ તત્ત્વદર્શનરૂપ બોધ થઈ ગયો; બોધરૂપ આત્માનું ઉપાદાન પ્રગટાવવા માટે સદ્ગુરુ આદિ નિમિત્તની અનિવાર્ય જરૂર હોઈ, સદ્ગુરુબોધ નિમિત્તની એક જ ચીન-ગારી તેમના ઉપાદાનને જ્વલંત કરવા-પ્રગટાવવા-પેટાવવા માટે (To kindle, ignite) બસ હતી. આમ આ અપેક્ષાએ તેઓ પ્રથમ સંબોધ વેળાએ પણ સ્વયંસંયુક્ત હોય છે.

“ઉપાદાન આત્મા સહી રે, પુષ્ટાલંબન દેવ....જિનવર પૂજે !

ઉપાદાન કારણપણે રે, પ્રગટ કરે પ્રભુ સેવ....જિનવર પૂજે !” શ્રી દેવચંદ્રજી

“સર્વ જીવ છે સિદ્ધ સમ, જે સમજે તે થાય;

સદ્ગુરુ આજ્ઞા જિનદશા, નિમિત્ત કારણ માંય.

ઉપાદાનનું નામ લઈ, જે એ તજે નિમિત્ત;

પામે નહિં સિદ્ધત્વને, રહે જ્ઞાતિમાં સ્થિત.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અને ત્રૈલોક્યઆધિપત્યના-ત્રિભુવનસ્વામીપણાના કારણરૂપ એવા અચિન્ત્યપ્રભાવી તીર્થંકર નામકર્મનો જ્યારે યોગ થાય છે, ત્યારે તો ‘અપરોપદેશથી’ પરના ઉપદેશરૂપ નિમિત્ત વિના જ, સ્વયં-આત્માથી જ સમ્યગ્ વર બોધિ પ્રાપ્તિ વડે કરીને તેઓ મિથ્યાત્વ નિદ્રા દૂર થવા રૂપ સંબોધથી-આત્મભ્રાંતિથી યુક્ત હોવાથી સ્વયંસંયુક્ત હોય જ છે. શુદ્ધ મિથ્યાત્વનિદ્રાપગમસસ્ત્રોધેન । ઈ. જેમકે—

આત્મસ્વરૂપનો બોધ થતાં અનાદિની પરભાવમાં આત્મભાવની ભૂલ નષ્ટ થઈ, અને મિથ્યાત્વરૂપ પ્રમાદની નિદ્રા છાંડી દઈ ‘સમ્યગ્ જ્ઞાનસુધારસ ધર્મ’ એવો આત્મા જાગ્યો.

એટલે સ્વ-પર ભાવનો સહજ વિવેક પ્રગટયો, અને અંતર આત્મા સંયુક્ત આત્માનો સ્વભાવરૂપ ધર્મના સાધનમાં સ્થિર થયો. આત્માની જ્ઞાયકતા સર્વથા તાત્ત્વિક વિકાસક્રમ આત્મસ્વરૂપ સાધ્યના આલંબનવાળી થઈ, એટલે સ્થિરપણે પ્રવહતી

નિજ પરિણતિ નિજ ધર્મરસ સ્થાપવા લાગી—જમા કરવા લાગી. આમ સર્વ પરપરિણતિ રસની રીઝ ત્યાગી દઈ, નિજ આત્મ અનુભવની ઈષ્ટતા જાગી; અને આશ્રય ભાવની ચાલ સહેજે છૂટી જઈ જાડીમ-ઉમ્મ સંવર શિષ્ટતા પ્રગટી. અને

આમ આત્મસ્વરૂપમાં સંવૃત આત્માને સ્યાદ્વાદી એવી નિજ પ્રભુતાનું એકત્વ થતાં, શુદ્ધ આત્માના દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ નિજ રત્નત્રયી ક્ષાયિકભાવે પ્રગટ થઈ; પરભાવ-માંથી વ્યાવૃત્તિરૂપ પ્રત્યાહાર કરી, શુદ્ધ આત્મભાવમાં ધારણરૂપ ધારણા ધરી, એટલે તત્ત્વાનંદી એવી પૂર્ણ સમાધિમાં લયમયી આત્મસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી. અને આ ક્રમે આત્મ-સ્વરૂપના કર્તા-લોકતાભાવે અને તેમાં રમણપણે અવ્યાબાધ સ્વશુણી પૂર્ણ રીતિ ધારી, એટલે આ સહજાત્મસ્વરૂપી સ્વયંસંયુદ્ધ ભગવંતે સહજ અકૃત્રિમ નિર્મળ જ્ઞાનાનંદને પ્રાપ્ત થયા. સંયુદ્ધ આત્માને આ તાત્વિક વિકાસક્રમ મહાગીતાર્થ દેવચંદ્રજી મહા-મુનિએ અપૂર્વ લાક્ષણિક શૈલીથી સંગીત કર્યો છે—

“જગત દિવાકર શ્રી નમિશ્વર સ્વામ જો, તુજ મુખ દીકે નાઠી ભૂલ અનાદિનિ રે લો;
જગ્યો સમ્યગ્જ્ઞાન સુધારસ ધામ જો, છાંડિ દુર્જય મિથ્યા નિંદ પ્રમાદની રે લો.
સહેજે પ્રગટયો નિજ પર ભાવ વિવેક જો, અંતર આતમ ઠહર્યો સાધન સાધવે રે લો;
સાધ્યાલંબી થઈ જાયકતા છેક જો, નિજ પરિણતિ થિર નિજ ધર્મરસ ઠવે રે લો.
ત્યાગીને સવિ પર પરિણતિરસ રીઝ જો, જાગી છે નિજ આતમ અનુલવ ઇષ્ટતા રે લો;
સહેજે છૂટી આત્રવ ભાવની ચાલ જો, જલમ એ પ્રગટી સંવર શિષ્ટતા રે લો.
સ્યાદ્વાદી નિજ પ્રભુતાને એકત્વ જો, ક્ષાયક ભાવે થાયે નિજ રત્નત્રયી રે લો;
પ્રત્યાહાર કરીને ધારે ધારણ શુદ્ધ જો, તત્ત્વાનંદી પૂર્ણ સમાધિલયમયી રે લો.
અવ્યાબાધ સ્વશુણી પૂરણ રીત જો, કરતા લોકતા ભાવે રમણપણે ધરે રે લો;
સહજ અકૃત્રિમ નિર્મળ જ્ઞાનાનંદ જો, દેવચંદ્ર એકત્વે સેવનથી વરે રે લો.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી.

કર્મની યોગ્યતાના અભાવે તેમાં ક્રિયા તે ક્રિયા નથી, એમ યુક્તિથી પ્રતિપાદન કરે છે—

૧૪ ન વૈ કર્મણો યોગ્યતાઽભાવે તત્ર ક્રિયા ક્રિયા, સ્વફલાગ્રસાધકત્વાત્, પ્રયાસમાત્ર-ત્વાત્, અશ્વમાષાદૌ શિક્ષાપક્ષાષપેક્ષયા ।

સકલલોકસિદ્ધમેતદિતિ નામક્યે સદાશિવાનુગ્રહઃ, સર્વત્ર તત્પ્રસન્નઃ, અશ્વત્થા-વિશેષાદિતિ ભાવનીયં ॥ ૫૮

૧૪ અર્થ :—ખરેખર ! કર્મની યોગ્યતાના અભાવે તેમાં (તે સંબંધમાં) ક્રિયા તે ક્રિયા નથી,—સ્વકલના અગ્રસાધકપણાને લીધે, (અને તે પણ) પ્રયાસમાત્રપણાને લીધે.—અશ્વ-માષ આદિમાં શિક્ષા-પક્તિ (પચનક્રિયા) આદિ અપેક્ષાએ.

આ સકલ લોકને સિદ્ધ છે. એટલે અભવ્યમાં સદાશિવનો અનુચલ ન હોય,—સર્વત્ર તેના પ્રસંગને લીધે, (અને તે પણ) અભવ્યત્વના અવિશેષને લીધે,—એમ ભાવના યોગ્ય છે. ૫૮

વિવેચન

“તુજ કરુણા સહુ ઉપરે રે, સરખી છે મહારાજ !

પણ અવિરાધક જીવને રે, કારણ સફલો થાય....ચંદ્રાનન જિન !”

— શ્રી દેવચંદ્રજી

હવે મહેશની અનુગ્રહક્રિયા થકી બોધ-નિયમની વાત કેમ ઘટતી નથી ? તેનો ખુલાસો કરે છે—‘ન વૈ કર્મણો યોગ્યતાઽભાવે તત્ર ક્રિયા ક્રિયા ।’ ‘કર્મની યોગ્યતાના અભાવે તેમાં ક્રિયા તે ક્રિયા નથી.’ એટલે કે મહેશની કર્મયોગ્યતા અભાવે અનુગ્રહક્રિયાની હેતુભૂત એવી જીવની તથારૂપ પરિણતિ સ્વભાવરૂપ ક્રિયા તે ક્રિયા નથી યોગ્યતા જ જો ન હોય, તો સદાશિવની અનુગ્રહાદિક ક્રિયા તે ખરેખરી ક્રિયા જ નથી, પણ ક્રિયાભાસ જ છે. કારણ કે સ્વફલાપ્રસાધકત્વાત્ તે બોધાદિ ઇષ્ટ સ્વફલની પ્રસાધક થતી નથી, એટલે તે ક્રિયાનું પ્રયાસમાત્રપણું હોય છે—પ્રયાસમાત્રત્વાત્. આના સમર્થનમાં અત્રે ‘અશ્વશિક્ષા-માપપક્તિ’ આદિ દષ્ટાંત ઘટે છે,—અશ્વમાષાદૌ શિક્ષાપત્તયાદ્યપેક્ષયા. જમ્મે તેવી અશ્વશિક્ષા, જેનામાં યોગ્યતા નથી એવા અડિયલ ઘોડામાં નિષ્ફલ-પ્રયાસમાત્ર ફલરૂપ થાય છે. કોરડું મગને પકાવવા માટે જમ્મે તેટલી પચનક્રિયા પણ નિષ્ફલ પ્રયાસમાત્ર ફલરૂપ થાય છે.

પણિકા—ન વૈ-ક્રિયાદિ. ન વૈ-ન જ, કર્મણઃ—કર્મની, ક્રિયાવિષયી કર્મ-કારકની એમ અર્થ છે, યોગ્યતાઽભાવે—યોગ્યતાના અભાવે, ક્રિયાપ્રતિ વિષયતાથી પરિણતિ સ્વભાવના અભાવે, તત્ર-તેમાં, કર્મમાં, ક્રિયા—સદાશિવ અનુગ્રહાદિક ક્રિયા, ક્રિયા—ક્રિયા હોતી, કિંતુ ક્રિયાભાસ જ હોય છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—સ્વફલાપ્રસાધકત્વાત્—સ્વફલના અપ્રસાધકપણાને લીધે, અભિલપિત બોધાદિ ફલના અપ્રસાધકપણાને લીધે. આ પણ કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—પ્રયાસમાત્રત્વાત્—ક્રિયાના પ્રયાસમાત્રપણાને લીધે આ કેવી રીતે સિદ્ધ છે ? તે કહ્યું—અશ્વમાષાદૌ—અશ્વ-માષ આદિ કર્મમાં, આદિ શબ્દથી કપાસ આદિનો પરિગ્રહ છે, શિક્ષાપત્તયાદ્યપેક્ષયા—શિક્ષા-પક્તિ આદિ અપેક્ષાએ, આદિ શબ્દથી સાક્ષારાગ આદિ અપેક્ષોને.

સકલલોકસિદ્ધમેતદ્—આ-ક્રિયાનું પ્રયાસમાત્રપણું સકલ લોકને સિદ્ધ છે. બલે અપરકર્તૃક ક્રિયાનું આમ અક્રિયાપણું હો, પણ સદાશિવકર્તૃક ક્રિયાનું ન હોય, તેના અચિન્ત્યશક્તિપણાને લીધે, એમ આશંકીને કહ્યું—इति—એમ, કર્મના યોગ્યતા ભાવે ક્રિયાનું ક્રિયાપણું ઐકાન્તિક અને સાર્વાત્રિક એવું સકલલોકસિદ્ધ સતે, ન-ન જ, અમચ્ચે—અભવ્યમાં, નિર્વાણ અયોગ્ય પ્રાણિમાં, સદાશિવાનુગ્રહઃ—સદાશિવનો અનુગ્રહ. કારણકે જો સ્વયોગ્યતા વિના પણ સદાશિવનો અનુગ્રહ હોય, તો તે અભવ્યને પણ અનુગ્રહ કરે; અને તે અનુગ્રહ કરતો નથી. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—સર્વત્ર-સર્વત્ર, અભવ્યમાં, તત્પ્રસજ્ઞાત્—સદાશિવ અનુગ્રહના પ્રસંગને લીધે, આ પણ કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—અમચ્ચસ્વા-વિરોધાત્—અભવ્યત્વના અવિરોધને લીધે. અભવ્યત્વ સમ સતે પણ વિરોધ શો વારુ ? જેની એકનો અનુગ્રહ ને અન્યનો નહિ, इति—એમ, એ, પરિભાવનીય—પરિભાવનીય છે. જેમકે—સ્વયોગ્યતા જ સર્વત્ર ફલહેતુ છે.

ઇત્યાદિની જેમ, અનુગ્રહક્રિયાની હેતુભૂત એવી જીવની પરિણુતિસ્વભાવરૂપ તથારૂપ યોગ્યતા ન હોય તો મહેશની (ઇશ્વરની) ગમે તેવી અનુગ્રહક્રિયા પણ કાર્યકારી થતી નથી, નિષ્ફળ પ્રયાસમાત્ર ફલરૂપ થઈ પડે છે. આમ યોગ્યતાના અભાવે ક્રિયાનું પ્રયાસમાત્રપણું સકલ લોકને સિદ્ધ છે, પ્રતીત છે. એટલે કલ્પિત ઇશ્વરની કલ્પિત અનુગ્રહક્રિયાની નિષ્ફળતા બાબત વિશેષ પ્રમાણુની જરૂર નથી.

ત્યારે કોઈ કહેશે કે આમ લલે બીજાએ કરેલી ક્રિયાનું અક્રિયાપણું હો, પણ સદાશિવે કરેલી ક્રિયાનું અક્રિયાપણું ન હોય, કારણ કે તે ઇશ્વરનું તો અચિન્ત્યશક્તિપણું છે. તેનો ઉત્તર એ છે કે—કર્મની યોગ્યતાનો ભાવ—હોવાપણું હોય તો જ ક્રિયાનું ક્રિયાપણું હોય—આ એકાન્તથી સર્વત્ર લાગુ પડતો નિયમ ઉપરમાં કહ્યું તેમ સકલ લોકને સિદ્ધ છે; એટલે અલબ્ધમાં—મુક્તિને અયોગ્ય પ્રાણીમાં સદાશિવનો અનુગ્રહ ન હોય. કારણ કે જો જીવની સ્વયોગ્યતા વિના પણ સદાશિવનો અનુગ્રહ હોય, તો અલબ્ધમાં સદાશિવ અલબ્ધપણાના અવિશેષથી તેનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. એટલે કે અનુગ્રહ ન હોય ઈં મુક્તિગમનઅયોગ્યપણારૂપ અલબ્ધત્વના અવિશેષથી—તદ્વાત વિના તેને અલબ્ધમાં પણ અનુગ્રહ કરવો પડે. કારણ કે યોગ્યતા વિના જ જો અનુગ્રહ થતો હોય તો તે કહેવાતો ઇશ્વર પક્ષપાત કરી, લબ્ધ-અલબ્ધનો ટાળો પાડી, એકનો અનુગ્રહ કરે ને બીજાનો નહિ, એમ બને નહિ. માટે તે તે જીવની પોતાની યોગ્યતા જ કાર્યકારિણી છે એટલે અનુગ્રહ કરનાર એવા કોઈ કલ્પિત કર્તારૂપ ઇશ્વરનું પ્રયોજન છે નહિ ને તેવી કલ્પનમાં કંઈ સાર નથી. છતાં અપેક્ષાવિશેષે ઇશ્વરનો અનુગ્રહ માનવો જ હોય તો શુદ્ધ વીતરાગ આત્મા એ જ ઇશ્વર છે, તેને તો સર્વત્ર સમબુદ્ધિ જ હોય, ને તેની કરુણા તો સર્વ જીવ પર એકસરખી જ હોય; પણ જે આત્મસ્વરૂપનો લક્ષ ચૂકવારૂપ વિરાધતા ન કરે એવા અવિરાધક જીવને જ, આરાધકપણારૂપ સ્વયોગ્યતાને લીધે જ, તે શુદ્ધ આત્મારૂપ ઇશ્વરની કરુણા—અનુગ્રહતા સંજ્ઞા થાય છે, એમ પોતાના અહંકાર-સ્વચ્છંદાદિના વિલોપનાર્થે આરોપિત—ઉપચરિત રીતે કહો તો તેમાં બાધ નથી. આમ આત્માની સ્વયોગ્યતા જ સર્વત્ર ફલહેતુ છે એ સારભૂત તત્ત્વ પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે.

તીર્થંકર—અતીર્થંકરનો બોધિભેદ પણ ન્યાય જ છે, એમ કહે છે—

૧૫ બોધિભેદોડપિ તીર્થંકરાતીર્થંકરયો ન્યાયઃ યવ। વિશિષ્ટેતરફલયોઃ પરમ્પરાહેત્વોરપિ ભેદાત્, પતદભાવે તદ્વિશિષ્ટેતરત્વાનુપપત્તેઃ।

ભગવદ્બોધિલાભો હિ પરમ્પરયા ભગવદ્ભાવનિર્વર્તનસ્વભાવો, ન ત્વન્તકૃત્કેવલિબોધિ-
લાભવદત્તસ્વભાવઃ, તદ્વત્તત્તદ્ભાવાસિદ્ધેરિતિ, તત્તત્કલ્યાણાક્ષેપકાનાદિતથાભવ્યતાભાજ
પતે। इति स्वयंसम्बुद्धत्वसिद्धिः॥ ૫ ॥ ૬૯

૧૫ અર્થ :—તીર્થંકર—અતીર્થંકરનો બોધિભેદ પણ ન્યાય જ છે,—વિશિષ્ટ—અવિશિષ્ટ એ બે ફલના પરંપરા હેતુઓના પણ ભેદ છે માટે, એના અભાવે તેના વિશિષ્ટપણા—અવિશિષ્ટપણાની અનુપપત્તિ છે માટે,

કારણ કે ભગવંતનો બોધિલાભ સ્ફુટપણે પરંપરાથી ભગવદ્ભાવના નિર્વર્તન (સર્જન) સ્વભાવવાળો છે, પણ અન્તકૃત કેવલીના બોધિલાભની જેમ અતત્સ્વભાવી નથી,—તેની પેઠે તેના થકી તદ્ભાવની અસિદ્ધિ છે માટે. એટલે તે તે કલ્યાણના આદ્યેષક (આકર્ષક) એવા અનાદિ તથાભવ્યતા ભાવના ભાગી એઓ છે. એમ સ્વયંસંયુક્તવની સિદ્ધિ છે. ૫૮

॥ ઈતિ સ્વયંસંયુક્તવસિદ્ધિ ॥ ૫ ॥

વિવેચન

“સ્વામી સ્વયંપ્રભને જાઉં ભામણે, હરખે વાર હજાર;
વસ્તુ ધર્મ પૂરણ જસુ નીપનો, ભાવ કૃપા કિસ્તાર. સ્વામી૦” —શ્રી દેવચંદ્રજી
હવે ‘વરબોધિની પ્રાપ્તિથી’ એમ જે કહ્યું હતું, તેની સિદ્ધિ અર્થે કહ્યું—
‘બોધિમેદોડપિ તીર્થંકરાતીર્થંકરયોન્યાય યવ’ — ‘તીર્થંકર-અતીર્થંકરનો બોધિભેદ પણ ન્યાય જ છે.’ સમ્યક્ત્વાદિ મોક્ષમાર્ગભેદ પણ યુક્તિયુક્ત જ છે, તો તીર્થંકર-અતીર્થંકરનો પછી તદ્દાશ્રયી વિભૂતિ આદિની વાત તો દૂર રહે, એમ ‘અપિ’ બોધિભેદ પણ શબ્દનો અર્થ છે. આ તીર્થંકર-અતીર્થંકરના બોધિભેદ અંગે યુક્તિ આ પ્રકારે—વિશિષ્ટ ફલ અને તેથી ઈતર અવિશિષ્ટ ફલ એ બન્નેના પરંપરાહેતુઓના પણ ભેદ હોય, તો પછી અનંતર હેતુઓના ભેદનું તો

પણિકા—વરબોધિની પ્રાપ્તિથી એમ કહ્યું, તેની સિદ્ધિ અર્થે કહ્યું—બોધિમેદોડપિ—બોધિભેદ પણ, સમ્યક્ત્વાદિ મોક્ષમાર્ગભેદ પણ, તદ્દાશ્રયી વિભૂતિ આદિના ભેદની વાત તો દૂર રહે, તીર્થંકરા-તીર્થંકરયોઃ—તીર્થંકર ને અતીર્થંકરનો, ન્યાય યવ—ન્યાય જ, યુક્તિયુક્ત જ છે. યુક્તિ જ કહે છે—

વિશિષ્ટેતરફલયોઃ પરમ્પરાદેત્વોરપિ—વિશિષ્ટ ફલના અને ઈતર (અવિશિષ્ટ) ફલના પરંપરાહેતુના—વ્યવહિત કારણના; તો પછી અનંતર કારણનું તો પૂછવું જ શું? એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે. મેદાત્—ભેદથી, પરસ્પર વિશેષથી, કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—પતદ્ભાવે આના અભાવે, પરંપરા હેતુઓના ભેદ અભાવે. તદ્વિશિષ્ટેતરત્વાનુપપત્તેઃ તસ્ય—તેનું ફલનું જે વિશિષ્ટત્વ—વિશિષ્ટત્વ અને ઈતરત્વ—ઈતરત્વ—અવિશિષ્ટત્વ, તયોઃ—તે બન્નેના અયોગાત્—અયોગને લીધે, એ જ ભાવે છે.

મગવદ્બોધિલાભઃ—ભગવંતનો બોધિલાભ, પરમ્પરયા—પરંપરાથી, અનેક ભવવ્યવધાનથી, મગવદ્ભાવનિર્વર્તનસ્વભાવઃ—ભગવદ્ભાવના નિર્વર્તન સ્વભાવવાળો છે. ભગવદ્ભાવ—તીર્થંકરપણું. વ્યતિરેક કહ્યો—ન તુ—ન પુનઃ, અન્તકૃતકેવલિબોધિલાભવત્—અન્તકૃત—મરદેવી આદિ કેવલિના બોધિલાભની જેમ, અતત્સ્વભાવો—અતત્સ્વભાવી, ભગવત્ભાવ અનિર્વર્તન સ્વભાવી. એ પણ કેવી રીતે? તે માટે કહ્યું—તદ્વદ્—તેની જેમ, અન્તકૃત કેવલિના બોધિલાભાદિની જેમ, તતઃ—તેના થકી, તીર્થંકર બોધિલાભ થકી, તદ્દાવાસિદ્ધેઃ—તદ્ભાવની—તીર્થંકરભાવની અસિદ્ધિને લીધે. ॥ ઈતિ સ્વયંસંયુક્તવસિદ્ધિઃ ॥

પૂછ્યું જ શું ? એમ 'અપિ'—પણ શબ્દથી સૂચવ્યું છે. 'વિશિષ્ટેતરફલયોઃ પરમ્પરા-
હેત્વોરપિ મેદાત્.' કારણ કે અનંતર—પરંપર હેતુઓનો એવો જો લેક ન હોય, તો
તેના વિશિષ્ટપણા—અવિશિષ્ટપણાની અનુપપત્તિ હોય,—પ્રત્યક્ષમાર્ગે તદ્વિશિષ્ટેતરત્વાનુપપત્તેઃ.
તેના ફલના વિશિષ્ટપણા અને અવિશિષ્ટપણા એ બન્નેનો યોગે ઘટે નહિ; અર્થાત્
વિશિષ્ટ—અવિશિષ્ટ હેતુલેક વિના વિશિષ્ટ—અવિશિષ્ટ ફલલેક સંભવે નહિ.

એટલે જ ભગવદ્બોધિલાભો દિ ભગવંતનો બોધિલાભ સ્ફુટપણે પરંપરાથી ભગવદ્-
ભાવના નિર્વર્તન (સર્જન) સ્વભાવવાળો છે,—પરંપરયા ભગવદ્ભાવનિર્વર્તનસ્વભાવઃ,
ભગવદ્ભાવ નીપજવવાના સ્વભાવવાળો છે; પણ મરુદેવી માતા આદિ 'અન્તકૃત્ કેવલિના
બોધિલાભની જેમ અતત્ સ્વભાવી નથી, ન ત્વન્તકૃતકેવલિબોધિલાભવદતત્સ્વભાવઃ, તે
ભગવદ્ભાવ નહિ' નીપજવવાના સ્વભાવવાળો, નથી, કારણ કે 'તત્રત્' તેની પેઠે—અન્તકૃત્
કેવલિના બોધિલાભાદિની જેમ 'તતઃ' તે તીર્થંકર બોધિલાભથી, તદ્ભાવની—અન્તકૃત્
કેવલિભાવની અસિદ્ધિ છે, માટે.—'તદ્ભાવાસિદ્ધેઃ' આમ ભગવંતનો બોધિલાભ તીર્થંકર
ભાવનું સર્જન કરનારો હોવાથી તથાપ્રકારે વિશિષ્ટ છે, પણ જીવનના અંતે જે કેવલજ્ઞાન
યામી મોક્ષે જાય છે એવા અન્તકૃત્ કેવલિનો બોધિલાભ તીર્થંકર ભાવનું સર્જન કરનારો
નહિ હોવાથી અવિશિષ્ટ છે. આમ તીર્થંકર—અતીર્થંકરનો વિશિષ્ટ—અવિશિષ્ટ બોધિલેક
સિદ્ધ થાય છે.

એટલે તત્તત્કલ્યાણાક્ષેપક—તે તે કલ્યાણપરંપરાના 'આક્ષેપક'—આકર્ષક—જેંથી
આણનારા એવા અનાદિતથાભવ્યતામાજ પતે 'અનાદિ તથાભવ્યતા ભાવના ભાગી' એ
તીર્થંકરો છે; અર્થાત્ તીર્થંકરોના આત્માની અનાદિ જ એવી કેઈ તથાપ્રકારની વિશિષ્ટ
'તથાભવ્યતા'—આત્મસ્વભાવયોગ્યતા છે, કે તે તે તે કલ્યાણપરંપરાને જેંથી લાવી
તેમની પાસે ઉપનત કરે છે, હાજર કરે છે. એમ સ્વયંસંબુદ્ધપણાની સિદ્ધિ છે.

॥ इति स्वयंसंबुद्धत्वसिद्धिः ॥ ५ ॥

એમ સ્તોતવ્યસંપદની જ પ્રધાન એવી સાધારણ-અસાધારણરૂપ હેતુસંપદ કહી, એમ ઉપસંહાર
કરે છે—

૧૬. પ્રવમાદિકર્તૃણાં તીર્થંકરત્વમન્યાસાધારણસ્વયંસમ્બોધેનેતિ સ્તોતવ્યસંપદ પદ
પ્રધાના સાધારણાસાધારણરૂપા હેતુસંપદવિતિ ॥ ૨ ॥ ૧૦

૧૬. અર્થઃ—એમ આદિકર્તાઓનું તીર્થંકરપણું અન્યને અસાધારણ એવા સ્વયંસંબોધ
વડે કરીને છે, એમ સ્તોતવ્યસંપદની જ પ્રધાન એવી સાધારણ-અસાધારણરૂપા
હેતુસંપદ. ૧૦ ॥ इति २ ॥

વિવેચન

“અનંતજ્ઞાની હો અનંતદર્શની, અનાકારિ અવિરુદ્ધ;
લોકાલોક હો જ્ઞાયક સુહૃદ્, અનાહારી સ્વયંબુધ.”

— શ્રી દેવચંદ્રજી

એમ—ઉક્ત પ્રકારે વિવરી બતાવ્યું તેમ, જેઓ આત્માદિગામી જન્માદિ પ્રપંચના આદિકરો છે આદિકર્તૃણાં એવા આ અર્હંત ભગવંતોનું શુદ્ધ આત્મધર્મરૂપ તીર્થનું સ્થાપન કરવારૂપ તીર્થંકરપણું તીર્થંકરત્વં અન્યને અસાધારણ (સાધારણ નહિં એવા) સ્વયંસંબોધ વડે કરીને છે, અન્યાસાધારણસ્વયંસમ્બોધેન.

આમ આદિકરપણા વડે અન્ય જીવોને સાધારણ અને સ્વયંસંબુદ્ધ—તીર્થંકરપણા વડે અન્ય જીવોને અસાધારણ એવી પ્રધાન હેતુસંપદ્ દર્શાવી, સ્તોત્રવ્યસંપદની જ પ્રધાન એવી સાધારણ-અસાધારણરૂપા હેતુસંપદ્ કહી.

॥ इति प्रधाना साधारणाधारणरूपा हेतुसम्पद ॥ २ ॥

તૃતીય અધિકાર સ્તોતવ્યસંપદ્ની જ અસાધારણ હેતુસંપદ્

૬. પુરુષોત્તમ :

‘પુરુષોત્તમેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

‘પુરુષોત્તમ’ પદનું પ્રયોજનઃ સર્વસત્ત્વએવંભાવવાદી બૌદ્ધવિશેષોના નિરાસ—

^૧એતે ચ સર્વસત્ત્વેવંભાવવાદિભિઃ બૌદ્ધવિશેષૈઃ સામાન્યગુણત્વેન ન પ્રધાનતયાઽઙ્ગીક્રિયન્તે
‘નાસ્તીદ્ કશ્ચિદ્ભાજનં સત્ત્વઃ’ इति वचनात्, तदेतन्निराचिकीर्षयाऽऽह ॥ ^{૬૧}

‘પુરુષોત્તમેભ્યઃ’

^૧અર્થઃ—અને એઓ—સર્વ સત્ત્વોના એવંભાવવાદી બૌદ્ધવિશેષોથી સામાન્યગુણપણાએ કરીને પ્રધાનતાથી અંગીકાર કરવામાં આવતા નથી,—‘અહીં’ કેઈ સત્ત્વ અભાજન નથી’ એ વચનથી,—તેથી આના નિરાકરણ કરવાની ઈચ્છાથી કહ્યું—^{૬૧}

‘પુરુષોત્તમોને’

વિવેચન

“પરમ પુરુષ પ્રભુ સદ્ગુરુ, પરમ જ્ઞાન સુખ ધામ;

જેણે આપ્યું ભાન નિજ, તેને સદા પ્રણામ....” શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

પંક્તિકા—સર્વસત્ત્વ ઇત્યાદિ. સર્વસત્ત્વાનાં—સર્વ સત્ત્વોના, નિખિલ જીવોના, પર્વમાર્ગ—એવંભાવ, વિવક્ષિત એકપ્રકારપણું, વદન્તીત્વેવંશીલાઃ—વદે છે એવું શીલ છે જેઓનું, તૈઃ—તે, બૌદ્ધવિશેષૈઃ—બૌદ્ધવિશેષોથી, સૌગતબોદ્ધોથી. વૈભાષિકોથી એમ સમગ્રય છે,—તેઓના જ નિરુપચરિત અસ્તિત્વના અભ્યુપગમને લીધે.

સામાન્યાઃ—સામાન્ય, સાધારણ, ગુણાઃ—પરોપકરણાદિ ગુણો, ચેષાં—છે જેઓના, તે તથા—તે તથા, સામાન્ય ગુણ, તદ્ભાવસ્તત્ત્વં—તેનો ભાવ તે તત્ત્વ, સામાન્યગુણત્વ, તેન—તેના વડે કરીને, ન—ન જ, પ્રધાનતયા—પ્રધાનતાથી, અતિશાયિતાથી અઙ્ગીક્રિયન્તે—અંગીકાર કરાતા, માનવામાં આવતા. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યુંઃ—નાસ્તિ—છે નહિ, નિદ્યમાન નથી, હૃદ—અહીં, લોકમાં, કશ્ચિત્—કેઈ, નર—નારકોદિ, અભાજનમ્—અભાજન, અપાત્ર, અયોગ્ય એમ અર્થ છે, સત્ત્વઃ—સત્ત્વ, પ્રાણી, इति वचनात्—એવા વચનથી, એવંરૂપ આપ્ત ઉપદેશથી, પુરુષોત્તમેભ્યઃ—પુરુષોત્તમોને.

અને આ ઉપરોક્ત વિશેષણો જેને ઘટાવ્યા તે આ અર્હંત ભગવંતો, સર્વ સત્ત્વોના એવંભાવવાદી બૌદ્ધવિશેષોથી પ્રધનપણે અંગીકાર કરવામાં આવતા નથી; તેના નિરાકરણાર્થે અત્રે 'પુરુષોત્તમેભ્યઃ'—પુરુષોત્તમોને એ ખાસ વિશેષણ મૂક્યું છે. સર્વ સત્ત્વોનો—સર્વ જીવોનો એક સરખાપણારૂપ એવો એક પ્રકારનો ભાવ છે, એમ વદનારા આ 'સર્વસત્ત્વ-એવંભાવવાદી' બૌદ્ધવિશેષો (વૈભાષિક બૌદ્ધો) કહે છે કે—'અહીં લોકમાં કોઈ પણ સત્ત્વ. પ્રાણી અભાજન નથી,' અર્થાત્ અપાત્ર અયોગ્ય નથી. એટલે સામાન્યગુણપણુએ કરીને સર્વ જીવને સમાન યોગ્યતાવાળા માનતા હોવાથી તેઓ કોઈનો પ્રધાનપણે, અતિશાયિપણે, અધિયાતાપણે સ્વીકાર કરતા નથી. આ તેઓની માન્યતાનું નિરસન અત્રે 'પુરુષોત્તમ' એ વિશિષ્ટ પદથી કર્યું છે.

પુરુષોત્તમ કેવા પ્રકારે ? તે દર્શાવે છે—

^૧પુરિ શયનાત પુરુષાઃ—સત્ત્વા એવ, તેષાં ઉત્તમાઃ—સદ્ગતતથાભવ્યત્વાદિભાવતઃ પ્રધાનાઃ પુરુષોત્તમાઃ । તથાદિ—

આકાલમેતે પરાર્થવ્યસનિન, ઉપસર્જનીકૃતસ્વાર્થા, ઉચિતક્રિયાવન્તઃ, અદીનભાવાઃ, સફલારમ્ભિણઃ, અદ્દાનુશયાઃ, કૃતજ્ઞતાપતયાઃ, અનુપદતચિત્તા, દેવગુરુબહુમાનિનસ્તથા ગમ્भीરાશયા ઇતિ ।

ન સર્વે પર્વવિધાઃ, સુદુઃકાનાં વ્યત્યયોપલબ્ધેઃ, અન્યથા સુદુઃકાભાવ ઇતિ । ^{૬૨}

^૨અર્થઃ—પુરુષોમાં શયન થકી પુરુષો-સત્ત્વો જ, તેઓમાં ઉત્તમ—સહજ તથાભવ્યત્વાદિ ભાવથી પ્રધાન તે પુરુષોત્તમો. તે આ પ્રકારે:—

આકાલ એઓ પરાર્થવ્યસની, સ્વાર્થને ઉપસર્જન (ગોણું) કરનારા, ઉચિત ક્રિયાવંત, અદીન ભાવવાળા, સફલારંભી, અદ્દા અનુશયવાળા, કૃતજ્ઞતાપતિ, અનુપદત ચિત્તવાળા, દેવગુરુબહુમાની, તથા ગંભીર આશયી એવા હોય છે.

સર્વ એવા પ્રકારના નથી હોતા,—ખુડકોના (ઠોસીઆઓના) વ્યત્યયની (વિપરીત ભાવની) ઉપલબ્ધિ છે માટે,—અન્યથા ખુડકોનો અભાવ હોય. ^{૬૨}

પંક્તિકા—અદ્દાનુશયી ઇતિ અદ્દાઃ—અદ્દા, અપકારી પ્રત્યે પણ અનિબિડ, અનુશયઃ—અનુશય, અપકાર ખુદિ, યેષાં—છે જેઓના, તે તથા—તે તથા, અદ્દાનુશયવાળા.

ન સર્વે ઇત્યાદિ. ન—નજ, સર્વે એવ—સર્વે જ, સત્ત્વાઃ—સત્ત્વો, પર્વવિધાઃ—એવંવિધ, એવા પ્રકારના, ભાવિભગવદ્ભાવવાળા સત્ત્વ સમા. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—સુદુઃકાનાં—ખુડકોના, સમ્યક્ શિક્ષા અનહોંતી, વ્યત્યયોપલબ્ધે—વ્યત્યય ઉપલબ્ધિને લીધે, પ્રકૃતથી વિપરીત ગુણના દર્શનને લીધે. વ્યતિરેક કહ્યો—અન્યથા—હિં તો, પ્રકૃતથી ગુણવૈપરીત્યના અભાવે, સુદુઃકાભાવઃ—ઉચ્ચ લક્ષણવાળા ખુડકોનો અભાવ હોય, —સ્વલક્ષણના જ અભાવને લીધે. અને તેઓ (ખુડકો) નથી એમ નથી, —સર્વેના અવિગતને લીધે.

વિવેચન

“ પરમ પુરુષ પરમાત્મા, પરમેશ્વર પરધાન....લલના;

પરમ પદારથ પરમેષ્ટિ, પરમદેવ પરમાન....લલના....શ્રીસુપાસ. ”શ્રી આનંદધનજી

પુરુષોત્તમ એટલે શું ? પુરુમાં—શરીરમાં શયન કરે તે પુરુષો, સત્ત્વો જ, તેઓમાં ઉત્તમ તે પુરુષોત્તમો. અર્થાત્ તથાપ્રકારના સહજ સ્વભાવયોગ્યતારૂપ તથાભવ્યતાદિ ભાવ થકી પ્રધાન તે પુરુષોત્તમ. સહજતથાભવ્યતાદિભાવતઃ પ્રધાનાઃ પુરુષોત્તમાઃ. તે આ પ્રકારે—આકાલમેતે પરાર્થવ્યસનિન, ઉપસર્જનીકૃતસ્વાર્થા । ઈ. કાળની આદિથી માંડીને એઓ પરાર્થવ્યસની—પરોપકારના અંધાણી, સ્વાર્થને ગૌણ કરનારા, ઉચિત ક્રિયા આચરનારા, અદીન ભાવ ધરનારા, સફારંભી, અદંબ અનુશયી—અપકારી પ્રત્યે પણ દંબ ગાઢ રોષ નહિં રાખનારા, કૃતજ્ઞતાના સ્વામી, અનુપહત—અકુંઠિત ચિત્તવાળા, દેવ-શુરુ પ્રત્યે અહુમાન ધરનારા, તથા અંભીર આશયવાળા હોય છે.

પણ સર્વેય સત્ત્વો એવા પ્રકારના એટલે કે તે ભાવિભગવદ્ભાવવાળા સત્ત્વો સમા નથી હોતા, કારણ કે ‘સુહુક્કાનાં વ્યત્યયોપલબ્ધેઃ ।’ ‘ખુડુંકોના વ્યત્યયની (વિપરીત ભાવની) ઉપલબ્ધિ છે, માટે. ’ અર્થાત્ સમ્યક્ શિક્ષા અનર્હ—

‘ખુડુંકો’નો અયોગ્ય એવા ‘ખુડુંકોના’—જડસુ ઠોલીઆઓના પ્રકૃતથી વિપરીત વિપરીત ભાવ ગુણોનું (દોષોનું) પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે માટે. જેમકે—તેઓ પરાર્થની ઉપેક્ષા કરનારા, સ્વાર્થને પ્રધાન કરનારા, અનુચિત ક્રિયા આચરનારા, દીન ભાવ ધરનારા, નિષ્ફારંભી, દંબ અનુશયી—મહા રોષીલા ખારીલા, કૃતજ્ઞતાના સ્વામી, ઉપહત—કુંઠિત ચિત્તવાળા, દેવ-શુરુના અઅહુમાની, તથા અઅંભીર-હુલ્લેક આશયવાળા પ્રગટ દેખાય છે. નહિં તો આમ પ્રકૃતથી વિપરીત ગુણોનો અભાવ હોય તો ઉક્ત લક્ષણવાળા ‘ખુડુંકોના’—શિક્ષાને અયોગ્ય ઠોલીઆઓનો અભાવ હોય. અને આ ખુડુંકો-ઠોલીઆઓ નથી એમ નથી, કારણ કે સર્વે અવિગાનથી એકી અવાજે તેનો સ્વીકાર કરે છે.

અને આમ આ વિચિત્ર જગતમાં જીવોનું સહજ સ્વાભાવિક યોગ્યતારૂપ તથા-ભવ્યત્વ વિચિત્ર—નાના પ્રકારનું હોય છે, એ ઉપરથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની યોગ્યતાવાળા સત્ત્વોનું અસમાનપણું સિદ્ધ થાય છે, અને ઉત્તમ યોગ્યતાવાળા સત્ત્વોનું પુરુષોત્તમપણું પણ સ્વયં સિદ્ધ થાય છે.

અત્રે દર્શાવેલ : અશુદ્ધ જાત્ય રત્ન પણ અજાત્ય રત્ન સાથે સમાન નથી—

૩નાશુદ્ધમપિ જાત્યરત્નં સમાનમજાત્યરત્નેન, ન ચેતરદિતરેણ, તથા સંસ્કારયોગે સત્યુત્તરકાલમપિ તદ્દેવોપપત્તઃ । ન હિ કાચઃ પદ્મરાગીભવતિ જાત્યનુચ્છેદેન ગુણપ્રકર્ષા-ભાવાત્ ॥ ૬૩

૩અર્થ:—અશુદ્ધ જાત્ય રત્ન પણ અજાત્ય રત્ન સાથે સમાન નથી, અને ઈતર ઈતર સાથે (સમાન નથી);—તથાપ્રકારે સંસ્કાર યોગ સતે ઉત્તરકાળે પણ તે બન્નેના બેદની ઉપપત્તિ છે માટે. કાચ ખરેખર! પદ્મરાગ થતો નથી,—જાતિના અનુચ્છેદથી ગુણપ્રકર્ષના અભાવ છે માટે. ૬૩

વિવેચન

“તેજઃ સ્ફુરન્મણિષુ યાતિ યથા મહત્ત્વં,
તૈવં તુ કાચશકલે કિરણાકુલેડપિ ॥”—શ્રી ભક્તામરસતોત્ર

અત્રે કોઈ કહેશે કે—તીર્થંકરપણના હેતુને લીધે બોધિલાભ પરત્વે ભગવંતોની અન્ય સાથે અસમાનતા બલે હો, પણ બીજી અવસ્થામાં અસમાનતા કેમ થટે? તેનું સમાધાન અત્રે જાત્ય-અજાત્ય રત્નની પ્રતિવસ્તૂપમાથી બતાવ્યું છે—અશુદ્ધ જાત્યરત્ન પણ નાશુદ્ધમપિ જાત્યરત્ન સમાનમજાત્યરત્નેન। ન ચેતરદિતરેણ। અજાત્યરત્ન સાથે ‘અશુદ્ધ જાત્ય રત્ન (પદ્મરાગાદિ) પણ અજાત્ય રત્ન (કાચાદિ) સમાન નથી સાથે સમાન નથી’ હોતું, (તો પછી શુદ્ધ તો સમાન ક્યાંથી જ હોય? એમ ‘અપિ’-પણ શબ્દથી સૂચવ્યું છે); અને ઈતર-અજાત્ય રત્ન જાત્ય રત્ન સાથે સમાન નથી હોતું. કારણ કે તથાપ્રકારે અશુદ્ધ અવસ્થામાં અસમાનતા સતે શુદ્ધિના ઉપાયરૂપ ક્ષાર-માટી-પુટપાક આદિના સંસ્કારયોગે ઉત્તરકાળે પણ તે બન્નેના—જાત્ય અજાત્ય રત્નના બેદની ઉત્પત્તિ છે, જાત્ય અજાત્ય રત્નનો ભેદ થટે છે.

ખરેખર! ગમે તેટલા સંસ્કારયોગે પણ કાચ પદ્મરાગ બનતો નથી, ‘ન હિ કાચઃ પદ્મરાગીભવતિ।’ કારણ કે કાચ આદિ જાતિના અનુચ્છેદે કરી ગુણપ્રકર્ષનો અભાવ છે માટે, જાત્યનુચ્છેદેન ગુણપ્રકર્ષાભાવાત; અર્થાત્ કાચ આદિની જાતિનો ઉચ્છેદ (ઉલ્લંઘન) થતો નથી, કાચ કાચ મટી જતો નથી અને તેને ગમે તેટલો ઘસી ઘસીને ચકચકિત કરો

પણિકા—ન-ન જ, અશુદ્ધમપિ—અશુદ્ધ પણ, મલગરત પણ, જાત્યરત્ન—જાત્ય રત્ન. પદ્મરાગાદિ, સમાન—સમાન, તુલ્ય, અજાત્યરત્નેન—અજાત્ય રત્ન સાથે, કાચ સાદિ સાથે. શુદ્ધ તેની સમાન હોતું જ નથી, એમ ‘અપિ’-પણ શબ્દનો અર્થ છે. ન ચેતરદ—અને ઈતર, અજાત્ય રત્ન, હતરેણ—ઈતર સાથે, જાત્ય રત્ન સાથે. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું:—તથા-તથા, અશુદ્ધ અવસ્થામાં અસમાનતા સતે, સંસ્કારયોગે—સંસ્કારયોગે, શુદ્ધિના ઉપાયરૂપ ક્ષાર-માટી-પુટપાક સંયોગે, ઉત્તર-કાલમપિ—ઉત્તર કાળે પણ, તો પણ પૂર્વકાળે તો પૂછવું જ શું? એમ ‘અપિ’-પણનો અર્થ છે. તદ્ભેદોપપત્તે:—તેના બેદની ઉપપત્તિને લીધે. ને બન્નેના જાત્ય-અજાત્ય રત્નના અસાદસ્યઘટનથી ભેદ ઉપપત્તિ (છે). તે જ ભાવે છે—

ન હિ કાચઃ પદ્મરાગીભવતિ—કાચ પદ્મરાગ થતો નથી, સંસ્કારયોગે પણ એમ સમજાય છે. હેતુ કહ્યો:—જાત્યનુચ્છેદેન—જાતિઅનુચ્છેદથી, કાચ આદિ સ્વભાવના અનુલ્લંઘન વડે કરીને, ગુણપ્રકર્ષાભાવાત—ગુણ પ્રકર્ષના અભાવને લીધે, જાતિઆદિ ગુણોના વૃદ્ધિઅભાવને લીધે.

તો પણ તે કાન્તિ આદિ ગુણની વૃદ્ધિનો પ્રકર્ષ પામતો નથી. ગમે તેટલા સંસ્કાર અથવા 'ગુણપ્રકર્ષભાવાત' (?) એ પાઠ લેતાં બીજી રીતે ઘટાવીએ તો યોગે કાચ પક્ષરાગ જાતિના અનુચ્છેદથી ગુણપ્રકર્ષનો ભાવ હોય છે, અર્થાત્ કોઈ કાચ ન થાય આદિ વસ્તુ વધી વધીને ગુણપ્રકર્ષ પામે તે પણ પોતાની સ્વજાતિનો ઉચ્છેદ-ઉલ્લંઘન કર્યા વિના જ, એટલે કે પોતાની જાતિની મર્યાદામાં-હદમાં રહીને જ તે પોતાના વધારેમાં વધારે કાન્તિ આદિ ગુણનો પ્રકર્ષ પામી શકે છે, તેથી આગળ નહિં. આમ શુદ્ધ-અશુદ્ધ ગમે તે અવસ્થામાં જાત્ય-અજાત્ય રતનનો પ્રગટ ભેદ સિદ્ધ છે.

“સુમતિનાથ સાચા હો....

પરિ પરિ પરખત હિ ભયા, જૈસા હીરા જાચા હો;

और देव सवि परिहर्था, मे' जण्णी काया हो....सुमति.”—શ્રી યશોવિજયજી

આનું જ પ્રત્યેકબુદ્ધાદિ આગમવચનથી સમર્થન કરે છે—

૪૪ ‘इत्थंचैतदेवं प्रत्येकबुद्धादिवचनप्रामाण्यात्, तद्दानुपपत्तेः, न तुल्यभाजनतायां तद्भेदो न्याय्य इति। ૬૪

૪૫ અર્થ:—અને આમ આ એમ પ્રત્યેકબુદ્ધ આદિ વચનના પ્રામાણ્ય થકી છે,— (અન્યથા) તેના ભેદની અનુપપત્તિ છે માટે; તુલ્ય ભાજનતામાં તેનો ભેદ ન્યાય્ય નથી એટલા માટે. ૬૪

વિવચન

“નાથ! તુમારી જોડિ, ન કેા ત્રિહું લોક મેં રે;

પ્રભુજી પરમ આધાર, અછે ભવિ થોકમે રે....અનિલજનિ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

પંક્તિકા—આ જ તંત્રયુક્તિથી સાધવાને કહ્યું—‘इत्थंच’—આમ જ જાતિ અનુચ્છેદ વડે કરીને જ, —‘च’ કરના અવધારણ અર્થપણાને લીધે, ‘एतत्’—આ, ગુણ પ્રકર્ષભાવન લક્ષણ વસ્તુ. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું:—‘एवम्’—એમ, આ જાતિઅનુચ્છેદ વડે કરીને ગુણપ્રકર્ષભાવલક્ષણ પ્રકારથી, પ્રત્યેકબુદ્ધાદિવચનપ્રામાણ્યાત્—પ્રત્યેકબુદ્ધાદિ—પૃથક્-ભિન્નસ્વરૂપી એવા પ્રત્યેકબુદ્ધ, બુદ્ધબોધિત, સ્વયંબુદ્ધ આદિના, વચ્ચનાનિ-વચનો, નિરૂપક ધ્વનિઓ, તેષાં—તેઓનું, પ્રામાણ્ય—પ્રામાણ્ય, આપતો-પદ્ધિપણાએ કરીને અભિધેય અર્થનો અવ્યભિચારી ભાવ, તસ્માત્—તે થકી. વ્યતિરેકથી આના જ સમર્થન અર્થે કહ્યું:—‘तद्भेदानुपपत्तेः’—તદ્ભેદની—તેના ભેદની અનુપપત્તિને લીધે, ‘अथ’—અન્યથા શબ્દના અધ્યારોપથી ‘अन्यथा तद्भेदानुपपत्तेः’ એમ યોગવા યોગ્ય છે તદ્ભેદાનુપપત્તિ જ ભાવે છે— ન-ન જ, તુલ્યભાજનતાયાં—તુલ્યભાજનતામાં, તુલ્યયોગ્યતામાં, તદ્ભેદ:—તેઓનો ભેદ, પ્રત્યેકબુદ્ધાદિ ભેદ, ન્યાય્ય:—ન્યાય્ય, યુક્તિસંગત, इति એમ.

જાત્ય-અજાત્ય રત્નના ઉક્ત દૃષ્ટાંત પરથી ફલિત થતી યોગ્યતાલેદરૂપ વસ્તુનું અત્રે શાસ્ત્રોક્ત યુક્તિથી સમર્થન કર્યું છે—

અને આમ જ આ જાતિઅનુચ્છેદથી શુણ્ણપ્રકર્ષનો ભાવ હોય છે, એ વસ્તુ એમ પ્રત્યેકબુદ્ધ આદિ વચનના પ્રામાણ્યથી-પ્રમાણપણાથી સમર્થિત થાય છે. અર્થાત્ પ્રત્યેક-બુદ્ધ, બુદ્ધબોધિત, સ્વયંબુદ્ધ આદિ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપવાચક શબ્દો આગમમાં કહ્યા છે, તેના પ્રમાણથી આ એમ જ છે, નહિં તો તેના લેદની અનુપપત્તિ-અઘટમાનપણું હોય. કેવા પ્રકારે? તો કે ‘ન તુલ્યભાજનતાયાં તદ્ભેદો ન્યાય્ય इति’ ‘તુલ્ય ભાજનતામાં તેનો ભેદ ન્યાય્ય નથી. બધાની તુલ્ય-સરખી પાત્રતા યોગ્યતા હોય તો આવો પ્રત્યેકબુદ્ધાદિ ભેદ ન્યાય્ય-યુક્તિયુક્ત નથી

અને આ ઉપરથી મુક્તિમાં પણ વિશેષ છે એમ નથી, એ સમજાવવા દરિદ્ર અને ધનવાનના અવિશિષ્ટ મૃત્યુનું દર્શાવ રજૂ કરે છે—

‘ન चात एव मुक्तावपि विशेषः कृत्स्नकर्मक्षयकार्यत्वात्, तस्य चाविशिष्टत्वात् ।

दृष्टञ्च दरिद्रेश्वरयोरप्यविशिष्टो मृत्युः, आयुः क्षयाविशेषात् । न चैतावता तयोः प्रागप्यविशेषः, तदन्यहेतुविशेषात् । निदर्शनमात्रमेतद् । ६५

પજ્ઞિકા—એમ સત્ત્વભેદસિદ્ધિ સતે મુક્તિમાં પણ તેના ભેદનો પ્રસંગ આવશે એમ પર આશંકાના પરિહારાર્થે કહ્યું:—ન ચ—ન :જ, અતઃ—આ થઈ જ, અહીં સત્ત્વભેદસિદ્ધિરૂપ હેતુ થકી જ, મુક્તાવપિ—મુક્તિમાં પણ, મોક્ષમાં પણ, કેવળ અહીં નહિં, વિશેષ:—વિશેષ, ભેદ,—ત્યાં પણ સત્ત્વમાત્રના ભાવને લીધે કયા કારણથી? તો કે—કૃત્સ્નકર્મક્ષયકાર્યત્વાત—કૃત્સ્ન કર્મક્ષયના કાર્યપણાને લીધે, નિખિલ કર્મક્ષયનાંતર મુક્તિના ભાવિપણાને લીધે. એમ પણ શું? તે માટે કહ્યું:—તસ્ય ચ—અને તેના, કૃત્સ્ન કર્મક્ષયના, અવિશિષ્ટત્વાત—અવિશિષ્ટપણાને લીધે, સર્વ મુક્તોના એકાદશપણાને લીધે. તે જ અર્થાંતર દર્શનથી ભાવે છે—

દૃષ્ટञ्च—અને દૃષ્ટ છે, ઉપલબ્ધ છે, દરિદ્રેશ્વરયોરપિ—દરિદ્ર અને ઇશ્વર (ધનવાન) એવા બે પુરુષવિશેષનું પણ, તો પછી અન્ય બે અવિશિષ્ટોનું તો પૂછવું જ શું? એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે. અવિશિષ્ટ:—અવિશિષ્ટ, એકરૂપ, મૃત્યુ:—મૃત્યુ પ્રાણોપરમ, કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું —આયુ:ક્ષયાવિશેષાદ્—પ્રાણોપરમના કારણરૂપ આયુક્ષયસ્વ—આયુક્ષયના, અવિશેષાદ્—અવિશેષને લીધે, અભેદને લીધે, —કારણવિશેષપૂર્વક જ કાર્યવિશેષ હોય છે એટલા માટે. ત્યારે તે બન્નેનો પૂર્વે પણ અવિશેષ હશે? તે માટે કહ્યું:—ન ચૈતાવતા—અને એટલાથી જ, મૃત્યુના અવિશેષથી, તયો:—તે બન્નેનો, દરિદ્ર-ઇશ્વરનો, પ્રાગપિ—પૂર્વે પણ, મૃત્યુકાલથી પૂર્વે પણ, અવિશેષ:—ઉક્તરૂપ અવિશેષ. કયા કારણથી? તો કે—તદન્યહેતુવિશેષાત્—તસ્માત્—તેનાથી, આયુક્ષયથી, અન્યે—અન્ય જે વિભવ-સત્ત્વ-અસત્ત્વાદિ હેતવ:—હેતુઓ, તૈ:—તે વડે કરીને, વિશેષાદ્—વિશેષને લીધે, વિશિષ્ટી-કરણને લીધે, નિદર્શનમાત્રમેતદ્ इति—આ નિદર્શનમાત્ર છે. ક્ષીણકર્મવાળા મુક્તોનું ક્ષીણ આયુ:કર્મોંશ વિશેષવાળા દરિદ્ર-ઇશ્વર સાથે પરમાર્થથી કિંચિત્ સામ્ય નથી એમ આ દૃષ્ટાંત માત્ર છે.

॥ इति पुरुषोत्तमत्वसिद्धिः ॥

^૫અર્થ:—અને (એટલા માટે જ) મુક્તિમાં પણ વિશેષ (લેદ) છે એમ નથી,—(તે મુક્તિનું) કૃત્સ્નકર્મક્ષયનું કાર્યપણું છે માટે, અને તેનું (કૃત્સ્નકર્મક્ષયનું) અવિશિષ્ટ-પણું છે માટે.

અને દરિદ્રનું તેમજ ઈશ્વરનું (ધનવાનનું) મૃત્યુ અવિશિષ્ટ દષ્ટ છે,—આયુઃક્ષયના અવિશેષને લીધે. અને એટલા પરથી તે બન્નેનો પૂર્વે પણ અવિશેષ નથી,—તદન્ય (તેનાથી અન્ય) હેતુવિશેષને લીધે. આ નિદર્શનમાત્ર છે. ૬૫

॥ ઇતિ પુરુષોત્તમ ॥ ૬ ॥

વિવેચન

“નિર્મમ નિઃસંગી હો નિર્ભય અવિકારતા, નિર્મલ સહજ સમૃદ્ધિ;

અષ્ટ કરમ હો વનદાહથી, પ્રગટી અન્વય ઋદ્ધિ....શ્રી શુદ્ધમતિ.” શ્રીદેવચંદ્રજી

એમ યોગ્યતાલેદથી સત્ત્વોના લેદની સિદ્ધિ સતે, મુક્તિમાં પણ તેઓના લેદનો પ્રસંગ આવશે એવી કોઈ આશંકા કરે, તેના પરિહારાર્થે કહ્યું—અહીં સત્ત્વલેદની સિદ્ધિ

થઈ એટલે જ કાંઈ ‘મુક્તિમાં પણ વિશેષ (લેદ) છે એમ નથી.’

મુક્તિમાં પણ લેદ નથી કારણ કે મુક્તિ છે તે જ્ઞાનાવરણીયાદિ સર્વ કર્મના ક્ષયાનન્તર હોય છે, એટલે તે સર્વકર્મક્ષયના કાર્યરૂપ છે; અને જે આ

સર્વકર્મનો ક્ષય છે તેનું તો અવિશિષ્ટપણું છે, અર્થાત્ સર્વ મુક્તોને આ સર્વકર્મ-ક્ષયરૂપ કાર્યનું એકાદશપણું, એકસરખાપણું છે, એટલે મુક્તોમાં કાંઈ લેદ નથી. આમ પૂર્વે સંસારી અવસ્થામાં યોગ્યતાલેદ છતાં મુક્તોમાં લેદ નથી, એ વસ્તુના સમર્થનમાં અત્રે બીજું લોકપ્રસિદ્ધ દષ્ટાંત રજૂ કર્યું છે:— ‘દષ્ટશ્ચ દરિદ્રેશ્વરયોરપ્યવિશિષ્ટો મૃત્યુઃ ।’

દરિદ્ર ને ધનવાન—એ બે પુરુષવિશેષોનું પણ મૃત્યુ અવિશિષ્ટ—એકરૂપ દષ્ટ છે, (તો પછી અવિશિષ્ટોનું તો પૂછવું જ શું? એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે); કારણ કે પ્રાણોપરમના કારણરૂપ આયુક્ષયનો અવિશેષ—અલેદ છે માટે, આયુઃક્ષયાવિશેષાતઃ

દરિદ્ર આયુ ક્ષયથી મરી ગયો તેમજ ધનવાન પણ આયુક્ષયથી દરિદ્ર-ધનવાનના મૃત્યુમાં મરી ગયો, એમ આયુક્ષયરૂપ કારણમાં લેદ નથી, માટે. ત્યારે કોઈ તદ્દેવતા નથી કહ્યો—તે બન્નેનો મૃત્યુકાળ પૂર્વે પણ શું અવિશેષ—અલેદ હશે?

તે માટે કહ્યું—‘ન ચૈતાવતા તયોઃ પ્રાગપ્યવિશેષઃ ।’ ‘એટલાથી

તે બન્નેનો પૂર્વે પણ અવિશેષ નથી,’ અર્થાત્ મૃત્યુનો અવિશેષ છે એટલાથી જ તે દરિદ્ર-ધનવાન બન્નેનો મૃત્યુકાલ પૂર્વે પણ અવિશેષ—અલેદ છે એમ નથી; કારણ કે આયુક્ષયથી અન્ય એવા વિભવ-સત્ત્વ આદિ હેતુવિશેષ થઈ તે બન્નેનો વિશેષરૂપ—લેદરૂપ પ્રગટ તદ્દેવતા દેખાય જ છે. આ તો ઉક્ત મુક્તઅલેદ સમજાવવા માટેનું ‘નિદર્શન માત્ર છે’; બાકી જેના સર્વ કર્મ ક્ષીણ થયા છે એવા મુક્તોનું, ક્ષીણ આયુઃકર્માશવાળા દરિદ્ર-ધનવાન સાથે પરમાર્થથી કંઈ સામ્ય નથી, એમ આ દષ્ટાંત માત્ર છે.

॥ ઇતિ પુરુષોત્તમઃ ॥ ૬ ॥

૭. પુરુષસિંહ

‘પુરુષસિંહેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

‘પુરુષસિંહ’ સૂત્રનું શ્રેણનઃ આલ્પઅર્થસંવાદિ-સત્યવાદીનો નિરાસ—

^૬અને ચ વાહ્યાર્થસંવાદિસત્યવાદિભિઃ સાદ્ગૃત્યૈરુપમાચૈતથ્યેન નિરુપમસ્તવાર્હાં પ્રવેશ્યન્તે,
‘હીનાધિકાભ્યામુપમા મૃષેતિ’ વચનાદ્, પતદ્વયવચ્છેદાર્થમાહ—^{૬૬}

‘પુરુષસિંહેભ્યઃ’ इति ।

^૬અર્થઃ—અને એઓ—આલ્પ અર્થસંવાદિ સત્યવાદી એવા સાદ્ગૃત્યોથી ઉપમાના વિતથપણાએ (અસત્યપણાએ) કરીને નિરુપમ સ્તવાર્હ જ માનવામાં આવે છે,—‘હીન અધિકથી ઉપમા મૃષા’ એ વચનથી; એના વ્યવચ્છેદ અર્થ કલું—^{૬૬}

‘પુરુષસિંહાને’

વિવેચન

“વામાનંદન જિનવર મુનિમહે વટો રે,
જિમ સુરમાંહિ સોહો સુરપતિ પરવટો રે;
જિમ ગિરિમાંહિ સુરાચલ મૃગમાંહો કેસરી રે,
જિમ ચંદન તરુમાંહિ સુભટમાંહિ મુર અરિ રે”—શ્રી યશોવિજયજી

અને ઉક્ત વિશેષણસંપન્ન એવા એઓ—અહીં ત લગવંતો, આલ્પ અર્થ સાથે સંવાદિ તે સત્ય એવું વદનારા સાદ્ગૃત્યોથી નિરુપમ સ્તવાર્હ જ—ઉપમા નહિત સ્તવને જ

પંક્તિકા વાદ્ય ઈયાદિ સમ્યક્ શુભભાવપ્રવર્તક અને ઇતરનિવર્તક એવું સત્ય વા અસત્ય વચન નિશ્ચયથી સત્ય છે. તેના પ્રતિષેધથી—વદ્યાર્થસંવાદ્યે—આલ્પ અર્થને સંવાદી જ, અભિધેય અર્થથી અવ્યભિચારી જ, સત્યવાદિભિઃ—વ્યવહારરૂપ સમ્યક—સત્ય વક્તવ્ય છે. હવે વદિતું શીલં ચેષાં—એમ વદવાતું શીલ છે જેઓનું, તે તથા—તે તથા, સત્યવાદીઓ, તૈઃ—તેઓથી. સાદ્ગૃત્યૈઃ—સાદ્ગૃત્યોથી, સાંકૃત નામના પ્રવાદીના શિષ્યોથી. ઉપમાચૈતથ્યેન—ઉપમાના વૈતથ્યથી—વિતથપણાથી, સિંદ-પુણરીક આદિ સાદૃશ્યના અલીકપણાથી—ખોટાપણાથી નિરુપમસ્તવાર્હાં પ્રવ—નિરુપમ સ્તવાર્હ જ, સર્વ અસાદૃશ્યથી વર્ણન થોડા માનવામાં આવે છે. કયા કારણથી? તે માટે કલું—‘હીનાધિકાભ્યાં—હીન-અધિક વડે, હીનેન—હીનથી, ઉપમેય અર્થથી નીચથી, અધિકેન ચ—અને અધિકથી, ઉપમેય અર્થથી જ ઉદ્ગૃહ્યથી, ઉપમા—સાદૃશ્ય, મૃષા—અસત્ય છે, હવે વચનાત એ વચનથી, એવા પ્રકારના આગમથી.

યોગ્ય માનવામાં આવે છે, તેના નિરાકરણાર્થે અત્ર 'પુરુષસિંહેમ્યઃ'—
 બાહ્ય અર્થ સાથે પુરુષસિંહોને એ વિશેષ પદ મૂક્યું છે. કારણ કે વસ્તવિક રીતે
 સંવાદી તેજ સત્ય, તેા સમ્યક્ શુભ ભાવમાં પ્રવર્ત્તાવનાઈ અને અશુભ ભાવથી નિવ-
 એમતતું નિરસન ત્તાવનાઈ એવું જે સત્ય વા અસત્ય વચન હોય, તે નિશ્ચયથી—
 પરમાર્થથી સત્ય છે. પણ તેનો નિષેધ કરતાં સાંકૃત્યો એટલે કે
 'સાંકૃત' નામના વાદીવિશેષના શિષ્યો એમ વહે છે કે—બાહ્ય અભિધેય અર્થ સાથે
 સંવાદી-સંવાદ પામતું, મેળ ખાતું એવું અવ્યભિચારી તે જ વ્યવહારરૂપ સત્ય છે.
 કારણ કે સિંહ, પુષ્ટરીક આદિના સાદૃશ્યનું અલીકપણું—અસત્યપણું—ખોટાપણું
 હોવાથી તે તે ઉપમાનું વૈતથ્ય-વિતથપણું—ખોટાપણું છે, એટલે ઉપમાવૈતથ્યેન—ઉપમાના
 વિતથપણાથી એ ભગવતો નિરુપમ હોવાથી ઉપમા સહિત સ્તવને જ યોગ્ય છે—
 નિરુપમસ્તવાર્હાં ણ્વ, હીન-અધિકથી ઉપમા મૃધા' છે એ વચન છે, માટે; હીનાધિકાભ્યા-
 મુપમા મૃષેત્તિવચનાત. અર્થાત્ જેને ઉપમા આપવામાં આવે છે તે ઉપમેયથી હીન-નીચી-
 ઉત્તરતી ઉપમા એ આપવામાં આવે, તેા તે ઉપમેયનો યથાર્થ ભાવ નહિ
 દર્શાવતી હોવાથી મૃધા-ખોટી છે; અને ઉપમેયથી એ અધિક-ચઢીયાતી
 ઉપમા આપવામાં આવે, તેા અતિશયોક્તિરૂપ હોવાથી તે પણ મૃધા-ખોટી છે. આમ
 બાહ્ય અર્થ સાથે સંવાદી-મેળ ખાય તે જ સત્ય એમ વદનારા આ સાંકૃત્યોના વ્યવચ્છેદ
 અર્થે અહીં 'પુરુષસિંહોને' એ ખાસ પદ કહ્યું છે.

આ ભગવતો પુરુષસિંહો કેવા પ્રકારે છે ? તે પ્રદર્શિત કરે છે—

૭ પુરુષાઃ પ્રાગ્ધ્યાર્વાર્ણિતનિરુક્તાસ્તે સિંહા ઇવ પ્રધાનશૌર્યાદિગુણભાવેન રુચાતાઃ પુરુષસિંહાઃ ।
 રુચાતાઃ કર્મશૂન પ્રતિ શૂરતાયા, તદુચ્છેદન પ્રતિ ક્રોધેળ, ક્રોધાદીન્ પ્રતિ
 અસહનતાયા, રાગાદીન્ પ્રતિ વીર્યયોગેન, તપઃકર્મ પ્રતિ વીરતાયા ।
 અવજ્ઞેષાં પરીપહેષુ, ન ભયમુપસર્ગેષુ, ન ચિન્તાઽપીન્દ્રિયવર્ગે, ન સ્વેદઃ સંયમાધ્વનિ,
 નિષ્પ્રકમ્પતા સદ્ધયાન ઇતિ । ૬૭

૭ અર્થ :—પુરુષો—પૂર્વે વ્યાખર્ણિત નિરુક્તવાળા (વ્યુત્પત્તિવાળા) તેઓ, સિંહો જેવા
 પ્રધાન શૌર્યાદિ ગુણભાવથી ખ્યાત, તે પુરુષસિંહો.

અને કર્મશૂન્યો પ્રતિ શૂરતાથી, તેઓના ઉચ્છેદન પ્રતિ શૂરતાથી, ક્રોધાદિ પ્રતિ
 અસહનતાથી, રાગાદિ પ્રતિ વીર્યયોગથી, તપઃકર્મ પ્રતિ વીરતાથી તેઓ ખ્યાત છે.

પરીપહેમાં એઓને અવજ્ઞા છે, ઉપસર્ગમાં ભય નથી, ઈન્દ્રિયવર્ગમાં ચિન્તા પણ
 નથી, સંયમમાર્ગમાં ખેદ નથી, સદ્ધયાનમાં નિષ્પ્રકમ્પતા છે. ૬૭

વિવેચન

“યસ્ય ચ શુક્લે પરમતપોઽગ્નિ—ધ્યાનમનન્તં દુરિતમધાક્ષીત્ ।
તે જિનમિદં કૃતકરણીયં, મહિમશલ્યં શરણમિતોઽસ્મિ ॥”

—શ્રી સમન્તભદ્રાચાર્યજી કૃત બૃહત્સ્વયંભૂ સ્તોત્ર.

પુરમાં—શરીરમાં શયન કરે તે પુરુષ એમ પૂર્વે જેની નિરુક્તિ—બ્યુત્પત્તિ સ્પષ્ટ કહેવામાં આવી હતી તે પુરુષો; તેઓ, સિંહો જેમ, પ્રધાન શૌર્ય આદિ ગુણના ભાવથી—હોવાપણથી ખ્યાત—પ્રસિદ્ધ છે તે પુરુષસિંહો. અને તેઓના શૌર્ય આદિ ગુણગણની ખ્યાતિ આ પ્રકારે જગત્પ્રસિદ્ધ છે: ‘સ્વાતાશ્વ કર્મ્મશત્રૂન્ પ્રતિ શૂરતયા, તદુચ્છેદનં પ્રતિ ક્રૌર્યેણ । ઇ.

કર્મશત્રુઓ સાથે આત્માના સનાતન યુદ્ધમાં તેઓ અદ્ભુત શૂરતા દાખવે છે, તે કર્મશત્રુઓના ઉચ્છેદનમાં—નિર્મૂલ નાશમાં તીક્ષ્ણ કૃરતા બતાવે છે, ક્રોધ-માન આદિ કષાયોની હાજરી દાણ પણ ન સહી શકે એવી ઉત્કટ અસહનતા પુરુષસિંહ ભગવંતો ધરાવે છે, રાગ-દ્વેષાદિ વિકારોના ઉન્મૂલનમાં અપૂર્વ વીર્યયોગ-આત્મસામર્થ્ય સ્ફુરાવે છે, અને તપઅનુષ્ઠાનમાં અનુપમ વીરતા પ્રદર્શાવે છે. આમ સિંહ જેમ શૌર્યાદિ ગુણોથી તેઓ પ્રખ્યાત છે.

તેમજ ‘અવજ્ઞેષાં પરીવહેષુ, ન મયમુપસર્ગેષુ’ ઇન્દ્રિયમાર્ગે પરમ શૂરવીરપણે વિચરતા આ અવધૂત પુરુષસિંહોને ગમે તેવા ઘેર પરીવહો આવી પડે, તોપણ તે પ્રત્યે અવજ્ઞા હોય છે—ખીલકુલ પરવાહ હોતી નથી; ભયંકર ઉપસર્ગો થાય તોપણ પરિણામની ચંચલતારૂપ લેશ પણ ભય ઉદ્ભવતો નથી; ઇન્દ્રિયગ્રામની વિષયવ્રમિરૂપ ચિન્તા હોતી નથી; આત્માને સ્વરૂપમાં સંયમી રાખવારૂપ સંયમમાર્ગમાં જોડ—થાડ—કંટાળો ઉપજતો નથી; અને આત્મસ્વરૂપના અનન્ય એકાગ્ર ચિન્તનરૂપ સદ્ધ્યાતમાં નિષ્પ્રકંપતા હોવાથી ચે.ગનું લેશ માત્ર કંપાયમાન-પણું હોતું નથી. આમ સિંહની જેમ નિર્ભયતા, નિશ્ચિંતતા, નિષ્કંપતા આદિ ગુણોથી પણ તેઓનું સિંહ સાથે સામ્ય ઘટે છે.

“સૂર જગદીશની તીક્ષ્ણ અતિ શૂરતા, જિણે ચિરકાળનો મોહ છતો;
ભાવ સ્વાહરાહતા શુદ્ધ પરગાશ કરી, નીપતો પરમ પદ જગ વદિતો”....

—શ્રી દેવચંદ્રજી

ઉપમા દ્વારા તત્ત્વથી અસાધારણ ગુણનું કથન ને તેથી શિષ્યવિશેષનો અનુગ્રહ દર્શાવે છે—

“ન ચૈવમુપમા મૃષા, તદ્દ્વારેણ તત્ત્વતઃ તદસાધારણગુણાભિધાનાત્ ।
વિનયવિશેષાનુપ્રદ્યાર્થમેતન્, હત્યમેવ કેવાધિવૃક્તગુણપ્રતિપત્તિર્દર્શનાત્ । ચિત્રો હિ
સત્ત્વાનાં ક્ષયોપશમઃ, તતઃ કસ્યચિત્કથાદિદાશયશુદ્ધિમાવાત્ ।”

‘અર્થ’ :—એમ ઉપમા મૃષા નથી, કારણ કે તે દ્વારે તત્ત્વથી તેઓના અસાધારણ-ગુણનું અભિધાન (કથન) છે, માટે.

આ વિનયવિશેષોના અનુગ્રહાર્થે છે,—આમ જ કોઈને ઉક્ત ગુણની પ્રતિપત્તિનું (પ્રતીતિ-ગ્રહણનું) દર્શન થાય છે, માટે. કારણ કે સર્વોના ક્ષયોપશમ ચિત્ર છે, તે થકી કોઈને કથયિત્ (કોઈ અપેક્ષાએ) આશયશુદ્ધિના ભાવ હોય છે, માટે.^{૬૮}

વિવેચન

“નદીયામાંહિ જિમ ગંગ અનંગ સુરૂપમાં રે,
કુલમાંહિ અરવિંદ ભરતપતિ ભૂપમાં રે;
ઐરાવત ગજમાંહિ ગરૂડ ખગમાં યથા રે,
તેજવંતમાંહિ ભણ વખાણમાંહિ જિતકથા રે....વામાનંદન.”—શ્રી યશોવિજયજી

આમ ઉપરમાં વિવરી બતાવ્યું તેમ અનેક પ્રકારે સિંહ સાથે ગુણસામ્ય ઘટે છે, એટલે આ ભગવંતોને ‘પુરુષસિંહો’ એમ જે ઉપમા આપવામાં આવી છે, તે મૃષા—અસત્ય નથી, યથાર્થ છે. કારણ કે તે સિંહની ઉપમા દ્વારે તત્ત્વથી—ઉપમાનું સત્યાર્થપણું પરમાર્થથી તેઓના અસાધારણ ગુણોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે; અર્થાત્ સિંહ આદિમાં પણ કયાંય સાધારણ નથી એવા અસાધારણ-અસામાન્ય (Extra-ordinary) શૌર્યાદિ ગુણોની તે સિંહ ઉપમાથી એકદમ પ્રતીતિ ઉપજે છે. એટલે તેનું સત્યાર્થપણું—યથાર્થપણું જ છે.

પંક્તિકા—ન ચ—ન જ, ઇવમ્—એમ, ઉક્ત પ્રકારે, ઉપમા—સિંહસાદૃશ્યલક્ષણા ઉપમા, મૃષા—અઘીક, ખોટી. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તદ્દ્વારેણ—તે દ્વારે, સિંહઉપમા દ્વારથી, તત્ત્વતઃ—તત્ત્વથી, પરમાર્થને આશ્રીને,—નહિં કે શબ્દ વ્યવહારથી; તદસાધારણગુણાભિધાનાત્—તેઓના અસાધારણ ગુણના અભિધાનને લીધે. તેષાં—તેઓના, ભગવંતોના, અસાધારણાઃ—અસાધારણ, સિંહ આદિમાં કથયિત્ અન્યત્ર અપ્રગત એવા જે, ગુણાઃ—ગુણો, શૌર્યાદિ, તેષાં—તેઓના, અભિધાનાત્—અભિધાન થકી, પ્રત્યાયન થકી. વારુ, તેના અસાધારણ ગુણાભિધાથી એવા ઉપાયાન્તર સતે પણ શું અર્થે આમ ઉપન્યાસ કર્યો? તે માટે કહ્યું—

વિનેયવિશેષાનુગ્રહાર્થમેતત્—વિનેયવિશેષોને અનુગ્રહવાને આ ઉપન્યસ છે. એ જ ભાવે છે—હૃથમેવ—આમ જ, પ્રકૃત ઉપમાના ઉપન્યાસથી જ, કેવાચ્ચિદ્—કોઈ વિનેયવિશેષોને, ઉક્તગુણપ્રતિ-પત્તિદર્શનાત્—ઉક્તગુણાઃ—ઉક્ત ગુણો, અસાધારણ શૌર્યાદિ, તેષાં—તેઓના પ્રતિપત્તિદર્શનાત્—પ્રતીતિદર્શનને લીધે. કયા કારણથી આ એમ છે? તે માટે કહ્યું—ચિત્રો—ચિત્ર, ન એકરૂપ, દ્વિ—કારણ કે, સર્વનાં—સર્વોના, પ્રાણીઓના, ક્ષયોપશમઃ—જ્ઞાનાપરણાદિ કર્મોના ક્ષયવિશેષલક્ષણ ક્ષયોપશમ, તતઃ—તે થકી, ક્ષયોપશમવૈચિત્ર્ય થકી, કસ્યચ્ચિદ્—કોઈ વિનેયના (શિષ્યના), કથચ્ચિત્—કથયિત્ પ્રકૃત ઉપમા ઉપન્યાસ આદિ પ્રકારથી, આશયશુદ્ધિભાવાત્—આશયશુદ્ધિભાવને લીધે, ચિત્-પ્રસાદભાવને લીધે.—એમ ઉપમા મૃષા નથી એમ યોગ (સંબંધ) છે.

ત્યારે કોઈ કહેશે કે અસાધારણ ગુણનો વાચક એવો બીજો કોઈ ઉપાય છતાં આમ ઉપમાનો ઉપન્યાસ શું કામ કર્યો? આમ ઉપમા શું અર્થે મૂકી? તેનો અત્રે શાસ્ત્રકર્તા મહર્ષિએ ખુલાસો કર્યો છે કે—‘વિનેયવિશેષાનુગ્રહાર્થમેતત્ ।’ આ શિષ્યવિશેષનો વિનેયવિશેષોના-શિષ્યવિશેષોના અનુગ્રહાર્થે—ઉપકારાર્થે આ એમ અનુગ્રહહેતુ મૂકવામાં આવેલ છે,—આમ જ ઉપમાના ઉપન્યાસથી જ કોઈ શિષ્ય-વિશેષોને ઉક્ત અસાધારણ શૌર્યાદિ ગુણોની પ્રતિપત્તિ—મનથી શીઘ્ર અલ્પરૂપ પ્રતીતિ ઉપજતી દેખાય છે, માટે. કારણ કે ‘ચિત્રો હિ સત્ત્વાનાં ક્ષયોપશમઃ’ સત્ત્વોનો પ્રાણીઓનો જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોનો ક્ષયવિશેષલક્ષણ ક્ષયોપશમ ચિત્ર નાના પ્રકારનો હોય છે, અને તે ક્ષયોપશમના વિચિત્રપણાને લીધે કોઈ શિષ્યને કથંચિત્—કોઈ અપેક્ષાએ પ્રસ્તુત ઉપમા ઉપન્યાસ આદિ પ્રકારથી આશયશુદ્ધિનો—ચિત્તપ્રસાદનો ભાવ હોય છે. માટે એવા પ્રકારે ઉપમા મૃષા નથી, પણ પરમાર્થથી સત્ય જ છે.

નિષ્કારણ કરુણાળુ મહત્ પુરુષોનો અનુગ્રહવિધિ યથાભવ્ય વ્યાપક હોય છે, એ સમજાવે છે—

‘યથામઘ્યં વ્યાપક શ્રાનુગ્રહવિધિઃ, ઉપકાર્યાત્પ્રત્યુપકારલિપ્તાઽભાવેન મહતાં પ્રવર્ત્તાન્ ।’^{૬૯}

‘અર્થ:—અને અનુગ્રહવિધિ યથાભવ્ય વ્યાપક છે,—ઉપકાર્ય પાસેથી પ્રત્યુપકારની લિપ્તાના (પામવાની ઈચ્છાના) અભાવે મહંતોનું પ્રવર્તન હોય છે, માટે.’^{૬૯}

વિવેચન

“નિષ્કારણ કરુણારસ સાગર,

અનંત અતુષ્ટ પદ પાગી હો...મલિ જિન!”—શ્રી આનંદધનજી.

ત્યારે આશંકા થશે કે—વારુ સિંહાદિરૂપ હીન ઉપમાથી કોઈ શિષ્યવિશેષોને ભલે ભગવદ્ગુણની પ્રતિપત્તિ થતી હોય, તો પણ તે ઉપમા હીન-ઉતરતી હોવાથી સુંદર

પણિકા—વારુ, જો સિંહાદિરૂપ હીન ઉપમાથી પણ કોઈને ભગવદ્ગુણની પ્રતિપત્તિ થાય, તથાપિ તે સુંદર નથી, તે માટે કહ્યું—યથામઘ્યં (ઈત્યાદિ) યો યથા મઘ્યોઽનુગૃહીતું યોગ્યો—જે જેમ ભવ્ય—અનુગ્રહવાને યોગ્ય તે યથામઘ્ય—યથામઘ્ય, યોગ્યતાનુસાર, તેન—તે વડે, વ્યાપકશ્ચ—અને વ્યાપક, પુનઃ સર્વાનુયાયી, અનુગ્રહવિધિઃ—અનુગ્રહવિધિ, ઉપકારકરણ છે, અને હેતુ—

ઉપકાર્યાદ—ઉપકાર્યાણુ—ઉપકાર કરાઈ રહેલા તરફથી, પ્રત્યુપકારલિપ્તાઽભાવેન—પ્રત્યુપકારની લિપ્તાના (લેવાની ઈચ્છાના) અભાવે. ઉપકાર્યને આથીને ઉપકાર્યોનું અનુગ્રહકરણ તે પ્રત્યુપકાર:—પ્રત્યુપકાર, તેમાં લિપ્તાઽભાવેન—લિપ્તાના અભાવથી, અભિલાષનિવૃત્તિથી મહતાં—મહંતોના સતોના, પ્રવર્ત્તાન્—પ્રવર્તનને લીધે, અતઃ—એથી કરીને, આમ જ કોઈ અનુગૃહીત થાય છે, એટલા માટે એમ પણ ઉપમાપ્રવૃત્તિ અદુષ્ટ છે.

નથી, તે આશંકા દૂર કરવા માટે કહ્યું—‘યથાભવ્યં વ્યાપકશ્રાનુવ્રહ્વિધિઃ । ‘આ અનુબ્રહ્વિધિ યથાભવ્ય વ્યાપક છે.’ અર્થાત્ યથાભવ્ય એટલે જે જે જેવા યથાભવ્ય વ્યાપક જેવા પ્રકારે ભવ્ય-અનુબ્રહ્વયોગ્ય હોય, તેને તેને તેવા તેવા પ્રકારે અનુબ્રહ્વિધિ તેની યોગ્યતાનુસારે અનુબ્રહ્મ-ઉપકાર કરવો, એમ આ અનુબ્રહ્વિધિ વ્યાપક-સર્વગ્રાહી (All-embracing) છે. એટલે જેવો જેવો શિષ્યરૂપ પાત્રવિશેષ હોય, તેવો તેવો તેને અનુકૂળ પડે, માફક આવે, તેના આત્માને ગુણ કરે, એવા પ્રકારે બોધ કરી, સર્વનો ઉપકાર થાય એમ પ્રવર્તવાની સત્ પુરુષોની શૈલી છે. ‘ઉપકાર્યાત્પ્રત્યુપકારલિપ્સાઽભાવેન મહતાં પ્રવર્તનાત્ ।’ જેના પ્રત્યે ઉપકાર કરાઈ રહ્યો છે તે ઉપકાર્ય તરફથી કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યુપકાર-વળતો બદલો લેવાની ઈચ્છા વિના જ મહત્ પુરુષો-સાચા સંત સત્ પુરુષો કેવલ નિષ્કારણ કરણાથી જ-નિષ્કામ પરમાર્થ-પ્રેમથી જ, સર્વનો ઉપકાર કરે એવી તે વ્યાપક સર્વગ્રાહી અનુબ્રહ્મપ્રવૃત્તિ કરે છે. એથી કરીને એમ જ કોઈ અનુગૃહીત થાય છે. એટલા માટે એમ પણ ઉપમા મૂકવામાં કોઈ પણ દોષ નથી, પણ ગુણ જ છે.

ગણધરપ્રણીત આ સૂત્રને આચાર્યવચ્ચં હરિભદ્રણ ભાવપૂર્ણં ભવ્ય અંજલિ અર્પે છે—

૧૦ મહાપુરુષપ્રણીતશ્રાધિકૃતદળકઃ, આદિમુનિભિરર્હન્નિષ્ઠાયૈ ગણધરૈઃ પ્રણીતત્વાદ્ ।
અતઃ પર્વથ મહાગમ્ભીરઃ સકલન્યાયાકરઃ, મહ્યપ્રમોદહેતુઃ, પરમાર્થરૂપો, નિર્દર્શનમન્યેષામિતિ
ન્યાયમેતદ્ યદુત ‘પુરુષસિંહા’ इति ॥^{૭૦}

૧૦ અર્થઃ—અને અધિકૃત દળક મહાપુરુષપ્રણીત છે—આદિ મુનિઓ અહર્નિશિષ્યો ગણધરોથી પ્રણીતપણું છે માટે. અતઃ એવ (એટલા માટે જ) આ મહાગમ્ભીર, સકલ ન્યાયાકર, ભવ્યપ્રમોદહેતુ, પરમાર્થરૂપ (હોઈ) અન્યોને નિર્દર્શન છે. એટલા માટે આ ન્યાય છે કે ‘પુરુષસિંહો’.^{૭૦}

વિવેચન

તરવના તરંગ જેમાં, દુસ્તર ઉદલસે એવા,
અગમ આગમ વારિ, મિષ્ટ જ્યાં મણાય છે;
નિજ બુદ્ધિ મંથ વડે, બુધથી મંથિત થાતાં,
સ્ફુટ જ્યાં જ્ઞાનાદિ રત્ન, ગણ્યા ન ગણાય છે

— પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા (સ્વરચિત)

પંક્તિકા—પરમાર્થરૂપઃ—પરમાર્થરૂપ. પરમ—પરમ, પ્રમાણભૂત, જે આર્ષ—આર્ષ, ઋષિપ્રણીત, તદ્ગુણ. इति—એવા પ્રકારે, ‘પુરુષસિંહાઃ’—‘પુરુષસિંહો’ એવું આ ઉપમાન ન્યાય-યુક્તિયુક્ત છે.

અને આ અધિકૃત-પ્રસ્તુત ચૈત્યવન્દન દણ્ડક સૂત્ર પણ તેવા જ ‘નિષ્કારણ કરુણારસ સાગર’ પરમકૃપાળુ મહત્પુરુષોથી પ્રણીત છે;—મહાપુરુષપ્રણીતઆધિકૃતદણ્ડકઃ. કારણ કે અહીંત ભગવાન્ના—તીર્થંકરદેવના અતેવાસી સાક્ષાત્ શિષ્યો એવા આદિ મુનિઓ—ગણધરોથી તેનું પ્રણીતપણું છે, માટે.—આદિમુનિભિરહંચ્છિષ્યૈર્ગણધરૈઃ પ્રણીતત્વાત. આ મહામુનિ ગણધરપ્રણીત ચૈત્યવન્દન સૂત્ર માટે મહા અર્થગંભીર વિશેષણો યોગ્ય મહા-મુનિ હરિભદ્રજીએ તેની અત્રે મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી ભવ્ય અંજલિ અર્પી છે:—

અને આમ આ આદિ મુનિ અહીંતશિષ્ય ગણધરો જેવા મહાજ્ઞાની પરમ પ્રજ્ઞા-નિધાન મહત્પુરુષોથી પ્રણીત છે—‘અતઃ યથા યથા મહાગમ્ભીરઃ, સકલન્યાયાકરઃ, મઘ્યપ્રમોદહેતુઃ, પરમાર્થરૂપો, નિદર્શનમન્યેષાં।’ એટલા માટે જ આ ચૈત્યવન્દન દંડક સૂત્ર ‘મહાગંભીર’ છે, સાગરની જેમ અર્થગંભીરતાનો—તત્ત્વ-ગણધરપ્રણીત જિંઠાણુનો તાગ ન પામી શકાય એવું મહા અર્થગંભીર છે. એટલે આ સૂત્ર જ તે ‘સકલ ન્યાયાકર’ છે, સર્વ ન્યાયનો—દર્શનવિષયક સકલ ન્યાયાકર છે પ્રમાણભૂત અર્થોનો આકર—ખાણ છે; રત્નની ખાણમાં જેમ જેમ ખોદો તેમ તેમ રત્નો નિકળ્યાં જ કરે, તેમ આ ન્યાયની ખાણ સમા સૂત્રને જેમ જેમ અવગાહો—જિંઠા ઉતરીને વિચારો તેમ તેમ તેમાં અનેક ન્યાય-રત્નોની તત્ત્વવાર્તા નિકળ્યાં જ કરે. આવું મહાગંભીર ન્યાયાકર હોવાથી જ તે ‘ભવ્ય પ્રમોદ હેતુ’ છે, સર્વ ભવ્યજનોને—યોગ્ય સુખાત્ર જીવોને પ્રમોદનો હેતુ હોય છે. જેમ જેમ ભવ્ય જનો આના જિંઠાણુમાં ઉતરે છે, તેમ તેમ તેમાં ચોર ને ચોર તત્ત્વચમત્કારો દેખી તેને શુભપ્રેમરૂપ પ્રમોદની—પરમ આનંદની લહરીઓ ઉદભસે છે. આવું તે ‘પરમાર્થ-રૂપ’ છે, પરમ ઋષિથી પ્રણીત હોવાથી પરમ પ્રમાણભૂત આર્થવચનરૂપ છે. અને આવું પરમ પ્રમાણભૂત આ મહાગંભીર પરમાર્થ વચન ન્યાયની તાત્ત્વિક વિચારણાઓથી નિર્ભર હોવાથી ‘અન્યોને નિદર્શન’ છે, અર્થાત્ સર્વત્ર આવા પ્રકારે ન્યાયયુક્ત તત્ત્વવિચારણા કરવા યોગ્ય છે એમ બીજાઓને પણ તેના નિદર્શનરૂપ—દિશાદર્શનરૂપ ઉદાહરણ છે, સૂત્રનો પરમાર્થ વિચારવાની પ્રેરણા કરનારો ધડો બેસાડે એવો દાખલો છે. એટલા માટે ‘પુરુષસિદ્ધાઃ’—પુરુષસિદ્ધો એમ જે કહ્યું તે ન્યાયયુક્ત જ છે.

॥ इति पुरुषसिद्धाः ॥ ७ ॥

૮. પુરુષવરપુણ્ડરીક

‘ પુરુષવર પુણ્ડરીકેભ્યઃ ’ પદ વ્યાખ્યાન

આ સૂત્રનું પ્રયોજનઃ અભિન્નજાતીય ઉપમા જ આપવા યોગ્ય છે એ વાદનું નિગ્ગન -

૧૧ પતે આવિરુદ્ધધર્માધ્યાસિતવસ્તુવાદિભિઃ સુચારુશિષ્યૈઃ વિરુદ્ધોપમાડયોગેનાભિન્ન-
જાતીયોપમાર્હાં પદાભ્યુપગમ્યન્તે, ‘વિરુદ્ધોપમાડયોગે તદ્વર્ત્તપદ્ધતિ તદ્વસ્તુત્વમિતિ’ વચ્ચનાન,
પતદ્વ્યપોહાયાહ — ૭૧

‘ પુરુષવરપુણ્ડરીકેભ્યઃ ’

૧૧ અર્થઃ—અને એઓ—અવિરુદ્ધધર્માધ્યાસિત વસ્તુવાદી સુચારુશિષ્યોથી વિરુદ્ધ
ઉપમાના અધોગે કરીને—અભિન્નજાતીય ઉપમાને જ અહીં (યોગ્ય) માનવામાં આવે છે,
—‘વિરુદ્ધ ઉપમાના યોગે તદ્વર્ત્તપદ્ધતિ તદ્વસ્તુત્વ મિતિ’ એ વચનથી; એના
વ્યપોહ (નિરાકરણ) અર્થે કહ્યું— ૭૧

‘ પુરુષવરપુણ્ડરીકાને ’

પંક્તિકા—પતે ચ ઈત્યાદિ અને આ પૂર્વ સૂત્રોક્ત યુક્તભાગી પણ અભિન્નજાતીય ઉપમાર્હ જ
માનવામાં આવે છે એમ યોગ (સંબંધ) છે. કોનાથી ? તે માટે કહ્યું—અવિરુદ્ધૈઃ—અવિરુદ્ધ, એકજાતીય,
ધર્મૈઃ—ધર્મોથી, સ્વભાવોથી, અધ્યાસિત—અધ્યાસિત, આકાન્ત, વસ્તુ—ઉપમાદિ વસ્તુ, વદિતું
શીલં યેષાં તે તથા—વદવાનું શીલ છે એઓનું તે તથા—અવિરુદ્ધધર્માધ્યાસિત વસ્તુવાદી તૈ—તેઓથી,
સુચારુશિષ્યૈઃ—સુચારુશિષ્યોથી, પ્રવાદિવિશેષના અન્તેવાસીઓથી.

વિરુદ્ધોપમાડયોગેન—વિરુદ્ધ ઉપમાના અયોગથી; વિરુદ્ધાયાઃ—વિરુદ્ધ, ઉપમેય અપેક્ષાથી
વિજ્ઞાતીય એવી પુંડરીકાદિક, ઉપમાયાઃ—ઉપમાના-ઉપમાનના, અયોગેન—અયોગથી, અપદ્યતી, શું ?
તો કે—અભિન્નેત્યાદિ. અભિન્નજાતીયાયા ઘટ—અભિન્નજાતીય જ એવી ભગવત્ તુલ્ય મનુષ્યાન્તરરૂપ,
ઉપમાયા અર્હાઃ—ઉપમાને અર્હ—યોગ્ય, ઇત્યન્તે—માનવામાં આવે છે. કયા કારણથી ? તો કે—

વિરુદ્ધોપમાયાઃ—પુંડરીકાદિક વિરુદ્ધ ઉપમાના, યોગે—સંબંધે. તદ્વર્ત્તપદ્ધતિ—તત્ત્વર્ત્તપદ્ધતિ,
વિજ્ઞાતીય ઉપમાના ધર્મની આપતિથી, તસ્ય—તેનું, અર્હદાદિ લક્ષણ ઉપમેયનું, અવસ્તુત્વ—અવસ્તુ વ,
—તાદશધર્મી વસ્તુના અસંભવને લીધે, इति વચનાત્—એ વચનથી. તે પૂર્વવત્. અને એમ કહેવા
યોગ્ય નથી કે પૂર્વ સૂત્રથી જ આ સૂત્રના વ્યવરોદ્ધેદ અભિપ્રાયના—સિદ્ધઉપમાના પણ વિજ્ઞાતીયપણાથી—
વ્યવચ્છિન્નપણાને લીધે, શું અર્થે આનો ઉપન્યાસ છે ? એમ. કારણ કે ‘નિરુપમરતવ’ એટલા માત્ર
વ્યવરોદ્ધેદકપણાએ કરીને ચરિતાર્થ એવા તેનું વિવક્ષિતપણું છે માટે ?

વિવેચન

“જિન સેવનથેં પાઈયે હો, શુદ્ધાતમ મકરંદ.....લલના,
તત્ત્વપ્રતીત વસંત ઋતુ પ્રગટી, ગઈ શિશિર કુપ્રતીત.....લલના.
દુરમતિ રજની લધુ લઈ હો, સદ્ભોધ દિવસ વર્ધિત. લલના.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને પૂર્વોક્ત ગુણવિશેષસંપન્ન આ અર્હંત ભગવંતો ‘અભિનનજાતીય ઉપમાને જ યોગ્ય’ છે એમ અવિરુદ્ધધર્માધ્યાસિત વસ્તુવાદી સુચારુશિષ્યોથી માનવામાં આવે છે, તેના નિરાસ અર્થે અહીં ‘પુરુષવરપુણ્ડરીકેચ્ચ’—પુરુષવર-

અભિનનજાતીય પુંડરીકોને એ વિશિષ્ટ પદ કહ્યું છે. અર્થાત્ વસ્તુ અવિરુદ્ધ—એક-ઉપમા જ યોગ્ય છે, જાતીય ધર્મોથી—સ્વભાવોથી અધ્યાસિત છે એમ જે વહે છે, તે આ એ મતનું નિરસન ‘સુચારુ’ નામના પ્રવાદીવિશેષના રિષ્યો માને છે કે—એ ભગવંતોને ‘અભિનનજાતીય’ એટલે કે જૂદી જાતિની નહિં એવી

સમાનજાતીય મનુષ્યાન્તરની જ ઉપમા આપવા યોગ્ય છે; કારણ કે વિરુદ્ધ ઉપમાનો અયોગ છે, અર્થાત્ ઉપમેય અપેક્ષાએ વિરુદ્ધ—વિજાતીય એવા પુંડરીકાદિની ઉપમાનું અઘટમાનપણું છે. આ અંગે તેઓનું વચન છે કે—‘વિરુદ્ધ ઉપમાના યોગે તદ્ધર્મની આપત્તિથી તેનું અવસ્તુત્વ હોય;’ એટલે કે પુંડરીકાદિ વિરુદ્ધ—વિજાતીય ઉપમા યોજવામાં આવે, તો તે અર્હંતાદિ ઉપમેયને તે વિજાતીય ઉપમાના ધર્મની આપત્તિ થાય, વિજાતીય વસ્તુના ધર્મ પ્રાપ્ત થવાનો પ્રસંગ આવે; અને એમ વિજાતીય ધર્મની આપત્તિથી તે અર્હંતાદિ ઉપમેયનું અવસ્તુત્વ—અવસ્તુપણું હોય; અર્થાત્ નિજધર્મસંપન્ન ધર્મીરૂપ વસ્તુનો અસંલવ હોય, વસ્તુને યોતાના નિજ વસ્તુપણું જેવું કાંઈ રહે નહિં. એટલા માટે અભિનનજાતીય ઉપમા જ આપવા યોગ્ય છે. આમ જે વાદીઓનું મંતવ્ય છે, તેઓના વ્યપોહાર્થે—નિરાકરણાર્થે અત્રે ‘પુરુષવરપુણ્ડરીક’ એ ખાસ વિશેષણ યોજ્યું છે.

અત્રે કોઈ એમ શંકા કરે કે—સિંહ ઉપમા પણ વિજાતીય છે, એટલે આગલા સૂત્રથી જ આ સૂત્રના વ્યવચ્છેદ અભિપ્રાયનું વ્યવચ્છિતપણું—ખંડિતપણું થઈ ચૂક્યું છે, તો પત્રી આ સૂત્રનો ઉપન્યાસ શું અર્થે? તેનો ઉત્તર એ છે કે—એ શંકા યોગ્ય નથી, કારણ કે આગલા સૂત્રનું વ્યવચ્છેદકપણું ‘નિરુપમ સ્તવ’ એટલા પૂરતું જ ચરિતાર્થ છે, એટલે આ સૂત્રનું વ્યવચ્છેદક પ્રયોજન પણ ‘અભિનનજાતીય ઉપમા’ અંગેનું હોઈરૂપ છે.

પુણ્ડરીક ઉપમાનું ઘટમાનપણું ત્રિંબ-પ્રતિત્રિંબ ભાવથી પ્રદર્શિત કરે છે—

૧૨ પુરુષાઃ પૂર્વવત્ તે વરપુણ્ડરીકાણીવ સંસારજલાસઙ્કાદિના ધર્મ્મકલાપેન પુરુષ-વરપુણ્ડરીકાણિ ।

યથા પુણ્ડરીકાણિ પંક્તે જાતાનિ જલે વર્દિતાનિ તદુભયં ધિહાય વર્તન્તે, પ્રકૃતિ-સુન્દરાણિ ચ ભવન્તિ, નિષાસો ભુવનલક્ષ્મ્યા, આયતનં ચક્ષુરાધ્યાનન્દસ્ય, પ્રવરગુણયોગતો

વિશિષ્ટતિર્થગ્નરામરેઃ સેવ્યન્તે, સુખહેતુનિ ભવન્તિ ચ,

તથૈતેઽપિ ભગવન્તઃ કર્મપદ્મે જાતાઃ દિવ્યભોગજલેન વદ્ધિતાઃ ડભયં વિહાય વર્તન્તે,
સુન્દરાશ્ચાતિશયયોગેન, નિવાસો ગુણસમ્પદઃ, હેતવો દર્શનાદ્યાનન્દસ્ય, કેવલાદિગુણભાવેન
મધ્યસત્ત્વૈઃ સેવ્યન્તે નિર્વાણનિવન્ધનં ચ જાયન્તિ ।

इति नैव भिन्नजातीयोपमायोगेऽप्यर्थतो विरोधाभावेन यथोदितदोषसम्भव इति । ७२

૧૨અર્થઃ—પુરુષો પૂર્વવત્ તે વરપુણ્ડરીકોની જેમ સંસારજલ-અસંગ આદિ ધર્મકલાપથી પુરુષવરપુણ્ડરીકો.

જેમ પંકમાં જન્મેલા (ને) જલમાં વૃદ્ધિ પામેલા પુંડરીકો તે ઉભયને છોડીને વર્તે છે, અને પ્રકૃતિસુંદર એવા તેઓ ભુવનલક્ષ્મીનો નિવાસ (ને) ચક્ષુઆદિ આનંદનું આયતન હોય છે, પ્રવર ગુણયોગ થકી વિશિષ્ટ તિર્થ-નર-અમરોથી સેવાય છે અને સુખહેતુઓ હોય છે;

તેમ આ ભગવંતો પણ કર્મપંકમાં જન્મેલા (ને) દિવ્ય ભોગ-જલથી વદ્ધિત થયેલા એવા (હોઈ) ઉભયને છોડીને વર્તે છે, અને અતિશય યોગથી સુંદર એવા તેઓ ગુણસંપદનો નિવાસ (ને) દર્શનાદિ આનંદના હેતુઓ હોય છે, કેવલ આદિ ગુણભાવે કરીને ભવ્ય સત્ત્વોથી સેવાય છે, અને નિર્વાણનિવન્ધન થાય છે.

એટલા માટે ભિન્નજાતીય ઉપમાયોગે પણ અર્થથી વિરોધ અભાવે કરીને યથોદિત દોષનો સંભવ નથી જ. ૭૨

વિવેચન

“ભોગપંક તણ ઉપર બેઠા, પંકજ પર જે ન્યારાઃ

સિંહ પર નિજ વિક્રમ શૂરા, ત્રિભુવન જન આધારા....

ધન્ય તે મુનિવરા રે, જે ચાલે સમભાવે.”—શ્રી યશોવિજયજી

પુરુષવરપુણ્ડરીકો એટલે શું ? પુરુષો તે અગાઉ કદા પ્રમાણે ‘પુર’માં શયન થકી પુરુષ; તેઓ વર પુણ્ડરીકોની (શ્રેષ્ઠ શ્વેત કમલની) જેમ, સંસારરૂપ જલ સાથે અસંગ આદિ ધર્મકલાપ-ધર્મસમૂહ વડે કરીને પુરુષવરપુણ્ડરીકો. સંસારજલાસક્તાદિધર્મ-લાપેન પુરુષવરપુણ્ડરીકાનિ. પુણ્ડરીકો જેમ સર્વ કમલજાતિમાં વર-સર્વોત્કૃષ્ટ છે, તેમ પુરુષોમાં વર પુણ્ડરીક સમાન સર્વશ્રેષ્ઠ તે પુરુષવરપુણ્ડરીકો. આ ઉપમાનો બિંબ-પ્રતિ-બિંબ ભાવ આર્ષ દૃષ્ટા મહાકવિ હરિભદ્રજીએ અત્રે સાંગોપાંગ ઘટાવ્યો છે, તેનો ભાવાર્થ આ પ્રકારે:—

પુણ્ડરીકો પંકમાં-કાદવમાં જન્મે છે ને જલમાં વૃદ્ધિ પામે છે, છતાં તે બન્નેને છોડીને અસંગ નિર્લેપપણે વર્તે છે; તેમ આ ભગવંતો પણ કર્મપંકમાં જન્મ્યા છે ને

દિવ્ય ભોગરૂપ જલથી વૃદ્ધિ પામ્યા છે, છતાં તે બન્નેને છોડીને અસંગ જલકમલવત્ નિર્લેપપણે વર્તે છે. મોહમયી માયા મધ્યે પણ સદા અમોહસ્વરૂપી નિર્લેપ ભગવંતો એવા દુષ્કરદુષ્કરકારી જ્ઞાની તો ભોગપંક મધ્યે પણ જલમાં કમલની જેમ લેપાતા નથી, ખરડાતા નથી, એનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત આ તીર્થંકર

ભગવંતો છે. તેઓ ગૃહસ્થાવસ્થામાં હતા ત્યારે પણ પરમ વૈરાગ્યવાસિન હતા, ભોગપંક મધ્યે પણ જલકમલવત્ અલિપ્ત હતા.

“રાગ ભરે જન મન રહો, પણ તિહું કાળ વૈરાગ;
ચિત્ત તમારા રે સસુદ્રનો, કોઈ ન પામે હો તાગ.

શ્રી શ્રેયાંસ કૃપા કરો.”—શ્રી યશોવિજયજી.

“યદા મહુન્નરેન્દ્રશ્રીસ્ત્વયા નાથોપમુજ્યતે ।

યત્ર તત્ર રતિર્નામ વિરક્તત્વં તદાપિ તે ॥”—શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી.

પુણ્ડરીકો એવા પ્રકૃતિસુંદર-સ્વભાવથી સુંદર છે કે સૌંદર્યમૂર્તિ ભુવનલક્ષ્મી પણ ત્યાં આવીને નિવાસ કરે છે ને તે મન-નયન આદિને આનંદનું આયતન-ધામ થઈ પડે છે.

તેમ અતિશયયોગે કરી આ ભગવંતો એવા પરમ સુંદર છે કે કેવલશ્રી ‘ચરણ કમલ આદી ગુણસંપદ્ આવીને તેમનામાં નિવસ કરે છે ને તેમના દર્શનાદિ કમલા વસે રે’ આનંદના હેતુઓ થઈ પડે છે. ‘સુન્દરાશ્ચાતિશયયોગેન, નિવાસો ગુણસમ્પદઃ ।’ આ અંગે કવિવર શ્રી આનંદધનજીએ સુંદર ઉત્પ્રેક્ષા કરી છે કે—હે ભગવંત ! આપ શ્રીમદ્ના ચરણકમલમાં કમલા-શ્રી નિવાસ કરે છે, તે સમલ અને અસ્થિર પદરૂપ પંકજને પામર તુચ્છ દેખી ને તમારા ચરણકમલને નિર્મલ સ્થિર પદરૂપ દેખીને જાણે તેમ કરતી હોયની ! આમ કમલા જેના ચરણકમલમાં વસે છે એવા હે શ્રીમદ્ ભગવંત ! મ્હારો આ મન મધુકર તમારા શ્રીમદ્ ચરણકમલમાં એવો મુગ્ધ બન્યો છે, કે તે સુવર્ણમય મેરુને અને ઈંદ્ર-ચંદ્ર-નાગેંદ્રને પણ રંક ગણી, તમારા ગુણ-મકરંદના પાનમાં લીન થઈ ગયો છે.

“ચરણકમલ કમલા વસે રે, નિર્મલ ચિર પદ દેખ;

સમલ અચિર પદ પરિહરી રે, પંકજ પામર પેખ....વિમલ જિન.

મુજ મન તુજ પદ તુજ પદ પંકજે રે, લીનો ગુણ મકરંદ;

રંક ગણે મંદરધરા રે, ઈંદ્ર ચંદ્ર નાગેંદ્ર....વિમલ જિન.”શ્રી આનંદધનજી

અને આમ પ્રવર-ઉત્તમે તમ ગુણોથી પુંડરીકો જેમ વિશિષ્ટ તિર્યંચો મનુષ્યો ને દેવોથી સેવાય છે અને સુખના હેતુ હોય છે; તેમ આ ભગવંતો પણ કેવલજ્ઞાનાદિ પરમાત્મ ગુણોના હોવાપદ્ધાથી ભવ્ય પ્રાણીઓથી સેવાય છે અને પરમ સુખધામ નિર્વાણના-મોક્ષના નિબંધન-નિશ્ચય કારણરૂપ થઈ પડે છે.

“પુષ્કલાવર્ધ વિજયે હો, કે વિચરે તીરથપતિ,

પ્રભુચરણને સેવે હો, કે સુર નર અસુરપતિ;

જસુ ગુણ પ્રગટ્યો હો, કે સર્વ પ્રદેશમાં,

આતમ ગુણની હો, કે વિકસી અનંત રમા”....

“જસ નામે હો પ્રગટે ગુણરાશ કે, ધ્યાને શિવસુખ વિલસીએ”

—શ્રી દેવચંદ્રણ

આમ બિંબ-પ્રતિબિંબ ભાવથી આ ઉપમા સાંગોપાંગ ઘટે છે. એટલે નિન્નનતીય ઉપમાના થોગે પણ અર્થથી-પરમાર્થથી-તત્ત્વથી વિરોધનો અભાવ હોવાથી યથોક્તિ-જે કહ્યો તે દોષનો સંભવ નથી જ.

એક-અનેક સ્વભાવી વસ્તુ અને ન્યાયમુદ્રા દર્શાવે છે—

૧૩ **एकानेकस्वभावं च वस्तु, अन्यथा तत्तत्त्वासिद्धेः। सत्त्वामूर्तत्वचेतनत्वादिधर्मरहितस्य जीवत्वाद्ययोग इति न्यायमुद्रा।** ૭૩

૧૩ અર્થ :—અને વસ્તુ એક-અનેક સ્વભાવવાળી છે, અન્યથા તત્તત્ત્વની (વસ્તુતત્ત્વની) અસિદ્ધિ હોય, માટે. સત્ત્વ-અમૂર્તત્વ-ચેતનત્વ આદિ ધર્મોથી રહિતને જીવત્વ આદિનો અયોગ છે,—એમ ન્યાયમુદ્રા છે. ૭૩

વિવેચન

અનંત ધર્માત્મક વસ્તુ અત્ર, સ્થાદ્વાદનું શાસન એકછત્ર;

સ્થાદ્વાદ મુદ્રા જન જેહ લોપે, સર્વસ્વ તેનું નૃપ લે જ કોપે.—(સ્વરચિત)

વિરુદ્ધ ઉપમાયોગે તદ્ધર્મની આપત્તિથી અવસ્તુત્વ હોય એમ જે ઉપરમાં વાદીની દલીલ કહી, તેના નિષેધાર્થે અહીં વસ્તુસ્વરૂપનો વિચાર દાખવ્યો છે : ‘एकानेकस्वभावं च वस्तु।’ વસ્તુ એક-અનેક સ્વભાવવાળી છે. અર્થાત્ જીવાદિ

એકાનેકસ્વભાવી વસ્તુ દ્રવ્યપર્યાયરૂપ હોઈ દ્રવ્યથી એક ને પર્યાયથી અનેક સ્વભાવ-
વસ્તુ : ન્યાયમુદ્રા ધર્મવાળી છે; ધર્મી એવા દ્રવ્યની અપેક્ષાએ વસ્તુ એક અખંડ
પિંડરૂપ અલેહ છે, પણ ધર્મ-ગુણપર્યાયની અપેક્ષાએ અનેક ખંડ

ખંડ લેદરૂપ છે. ‘अन्यथा तत्तत्त्वासिद्धेः।’ ‘अन्यथा तत्तत्त्वनी (वस्तुतत्त्वनी) असिद्धि

पञ्जिका—एकानेकस्वभावं—એક-અનેક સ્વભાવી, ચ કાર પ્રકૃત ઉપમાના અવિરોધની ભાવનાના મુચનાર્થે છે,—દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપપણાને લીધે, વસ્તુ—જીવાદિ વસ્તુ,—એમ પક્ષ છે. અત્રે હેતુ—અન્યથા—નહિં તો, એક-અનેક સ્વભાવત્વ વિના, તસ્ય—તેનું, વસ્તુનું, તત્ત્વ—તત્ત્વ, વસ્તુત્વ, તસ્યાસિદ્ધેઃ—તેની અસિદ્ધિને લીધે. એના જ ભાવન અર્થે કહ્યું—

સત્ત્વામૂર્તત્વચેતનત્વાદિધર્મરહિતસ્ય—સત્ત્વ-અમૂર્તત્વ-ચેતનત્વ આદિ ધર્મરહિતને; સત્ત્વ—સત્ત્વ, સત્ પ્રત્યય-અભિધાનકારિપણું, અમૂર્તત્વ—અમૂર્તત્વ, અમૂર્તત્વપણું, રૂપાદિરહિતપણું, ચેતનત્વ—ચેતનત્વ, ચેતન્યવંતપણું, આદિ—આદિ શબ્દથી પ્રમેયત્વ-પ્રદેશવત્ત્વ આદિ ચિત્ર ધર્મનું ગ્રહણ છે, તૈ રહિતસ્ય—તેનાથી રહિત—અવિશિષ્ટીકૃત વસ્તુને, જીવત્વાદ્યયોગઃ—જીવત્વઆદિનો અયોગ, પરસ્પર વિભિન્ન જીવત્વાદિ ચિત્રરૂપનો અભાવ, इति—એમ, આ ન્યાયમુદ્રા—ન્યાયમુદ્રા, યુક્તિમર્યાદા વર્તે છે,—પ્રત્યાપન પરોથી પણ ઉલ્લંઘવાના અશક્યપણાને લીધે.

હોય માટે, નહિં તો તે તે જીવાદિ વસ્તુનું વસ્તુતત્ત્વ-વસ્તુત્વ જ સિદ્ધ ન થાય.

કારણ કે ‘સત્ત્વ-અમૂર્તત્વ-ચેતનત્વ આદિ ધર્મોથી રહિતને જીવત્વ આદિનો, અયોગ છે એમ ન્યાયમુદ્રા છે.’ અર્થાત્ સત્ત્વ-અસ્તિત્વ, અમૂર્તત્વ, ચેતનત્વ, ‘આદિ’ શબ્દથી પ્રમેયત્વ પ્રદેશવત્ત્વ) એ આદિ ચિત્ર-નાના પ્રકારના ધર્મોથી વિશિષ્ટ નહિં કરવામાં આવેલી ધર્મીરૂપ વસ્તુને જીવત્વ આદિનો યોગ નહિં થટે. કારણ કે ‘સત્ત્વ’ (અસ્તિત્વ) એટલું માત્ર કહ્યાથી આ જીવ છે એમ કહી શકાતું નથી,—તે અસ્તિત્વ અજીવમાં પણ છે, માટે. ત્યારે અમૂર્તત્વ કહેવામાં આવે તો પણ આ જીવ એવો બોધ થઈ શકતો નથી—અમૂર્તત્વ અજીવ એવા આકાશમાં પણ છે, માટે. ત્યારે ચેતનત્વ કહેવામાં આવે તો આ જીવ એવો બોધ થઈ શકે છે, પણ અજીવનો બોધ થતો નથી, કારણ કે તે ચેતનત્વરૂપ વિશિષ્ટ લક્ષણ કોઈ પણ અજીવ દ્રવ્યમાં નથી. આમ સત્ત્વ-અમૂર્તત્વ, ચેતનત્વ આદિ અનેક ધર્મોથી વિશિષ્ટ કરવામાં આવે તો જ જીવાદિ વસ્તુનો બોધ થઈ શકે છે, નહિં તો નહિં,—એમ આ ન્યાયમુદ્રા છે, ન્યાયની છાપ છે;—કે જે રાજમુદ્રાની (Royal Seal) જેમ ખુદ્ધિધન એવા અન્યદર્શનીઓથી પણ ભિલ્લંબી શકાય એમ નથી.

“સ્યાદ્વાદી વસ્તુ કહીને, તસુ ધર્મ અનંત લહીને,
સામાન્ય વિશેષનું ધામ, તે દ્રવ્યાસ્તિક પરિણામ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

સત્ત્વ જ અમૂર્તત્વાદિ નથી, એ દર્શાવે છે—

૧૪ ન સત્ત્વમેવામૂર્તત્વાદિ, સર્વત્ર તત્ત્વસંજ્ઞાત પદં ચ મૂર્તત્વાયોગ:। ૭૪

૧૪ અર્થ:—સત્ત્વ જ અમૂર્તત્વાદિ નથી, —સર્વત્ર તેનો પ્રસંગ આવશે માટે; અને એમ મૂર્તત્વાદિનો અયોગ થશે. ૭૪

વિવેચન

“એહવા પરમાત્મ પ્રભુ રે, પરમાનંદ સ્વરૂપ;
સ્યાદ્વાદી સત્તારસી રે, અમલ અખંડ અનૂપ....અજિત જિન !” —શ્રીદેવચંદ્રજી

પંજિકા—વારુ, અમૂર્તત્વાદિના સત્ત્વરૂપ-અનતિક્રમથી સત્ત્વ સતે જીવત્વ આદિનો અયોગ કેમ ? એમ આશંકીને કહ્યું:—ન—ન જ, સત્ત્વમેવ—સત્ત્વ જ, શુદ્ધ સંગ્રહનયને અભિમત સત્તા માત્ર જ, અમૂર્તત્વાદિ—અમૂર્તત્વાદિ, જીવાદિગત અમૂર્તત્વ-ચેતન્યાદિ. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—સર્વત્ર—સર્વત્ર, ઘટાદિ સત્ત્વર્મા, તત્ત્વસંજ્ઞાત—તેના પ્રસંગને લીધે, અમૂર્તત્વ-ચેતન્યાદિ પ્રાપ્તિને લીધે,—સત્ત્વના એકરૂપથી સર્વથા અવ્યતિરેકને લીધે. જે ખરેખર એમ છે તેથી શું ? તે માટે કહ્યું:—પદં ચ—અને એમ, સત્ત્વમાત્રના અભ્યુપગમર્મા, મૂર્તત્વાદ્યયોગ:—મૂર્તત્વાદિનો અયોગ, મૂર્તત્વ-અચેતન્યાદિનો અભાવ થશે; અને તદ્ભાવે—મૂર્તત્વાદિના અભાવભાવે તેના પ્રતિપક્ષરૂપપણાથી અમૂર્તત્વાદિનો પણ અભાવ પ્રસંગ થશે, અને તથાપ્રકારે લોક-પ્રતીતિઆધા થશે.

ત્યારે કોઈ આશંકા કરશે કે—વારુ, અમૂર્ત્ત્વાદિ છે તે સત્ત્વનો અતિકેમ કરતા નથી, એટલે અમૂર્ત્ત્વાદિ હોય ત્યાં સત્ત્વ હોય જ, તો પછી સત્ત્વ સતે જીવત્વ આદિનો અયોગ કેમ હોય? તેનું અત્ર સમાધાન કર્યું છે.—‘સત્ત્વ જ અમૂર્ત્ત્વાદિ નથી,’ અર્થાત્ શુદ્ધ સંબ્રહ્મ નયના અભિપ્રાયે સત્તામાત્ર જ સત્ત્વ કહ્યું એટલે કાંઈ જીવાદિગત અમૂર્ત્ત્વ-ચેતનત્વ આદિ આવી જતું નથી,—કારણ કે ‘સર્વત્ર તેના પ્રસંગને લીધે’—સર્વત્ર તેનો પ્રસંગ આવે માટે. અર્થાત્ ‘સત્ત્વ’ માત્ર કહેવાથી જો અમૂર્ત્ત્વ-ચેતનત્વ આદિ પ્રકાશ, તો પછી ઘટાદિ પણ સત્ત્વ છે, એટલે તેને પણ અમૂર્ત્ત્વ-ચેતનત્વ આદિનો પ્રસંગ આવશે, (જે અનિષ્ટ છે), કારણ કે સત્ત્વ એકરૂપ હોવાથી સર્વથા તેનો વ્યતિરેક—જૂઠાપણું નથી.

જો ખરેખર! એમ છે તેથી શું? તે માટે કહ્યું—‘અને એમ મૂર્ત્ત્વાદિનો અયોગ થશે.’ અર્થાત્ એમ સત્ત્વમાત્ર જ (અસ્તિત્વ માત્ર જ) જો માનવામાં આવશે, તો મૂર્ત્ત્વ-અચેતનત્વ આદિનો અભાવ થશે; અને તે મૂર્ત્ત્વાદિનો અભાવ ભાવ હોતાં તેના તેના પ્રતિપક્ષરૂપણાથી અમૂર્ત્ત્વ-ચેતનત્વ આદિનો પણ અભાવ પ્રસંગ થશે; અને તથા-પ્રકારે લોક-પ્રતીતિભાષા થશે, કારણ કે લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે કે મૂર્ત્ત-અમૂર્ત્ત, ચેતન-અચેતન લિન્ન લિન્ન વસ્તુ છે, તેમ જ પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિથી પણ તે દષ્ટ છે, આ બન્નેની બાધા ઉપજશે.

સત્ત્વની વિશિષ્ટતા હશે, એ મતનું નિરસન કરે છે—

૧૫ સત્ત્વવિશિષ્ટતાઽપિ ન, વિશેષણમન્તરેણાતિપ્રસજ્ઞાત્ । एवं नाभिन्ननिमित्तत्वा-
દ્વતે વિરોધઃ । ૭૫

॥ इति पुरुषवरपुण्डरीकाणि ॥ ८ ॥

પણ્જિકા—અત્રે જ મતાન્તરનો નિરાસ કરતાં કહ્યું—

સત્ત્વવિશિષ્ટતાઽપિ ન—સત્ત્વવિશિષ્ટતા પણ નથી. વિશિષ્ટ એવું સ્વપરપક્ષવ્યાવૃત્ત સત્ત્વમપિ—બૌદ્ધઅભિમત સત્ત્વ પણ, ન—નથી જ, અમૂર્ત્ત્વાદિ લીધે એ અનુવર્તે છે. અવિશિષ્ટ સત્ત્વ પૂર્વોક્ત યુક્તિથી અમૂર્ત્ત્વાદિ નથી હોતું જ, એમ ‘અપિ’—પણ શબ્દનો અર્થ છે કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—વિશેષણ—વિશેષણ, ભેદક, અન્તરેણ—વિના, અતિપ્રસજ્ઞાત્—અતિપ્રસંગને લીધે, વિશિષ્ટતાની અતિવ્યાપ્તિને લીધે. સત્ત્વ એકરૂપ જીવમાં ભેદક રૂપાન્તર અભાવે, ચેતનાદિ વિશિષ્ટરૂપ કલ્પના સતે, અજીવમાં પણ તત્કલ્પનાની પ્રાપ્તિને લીધે.

एवं—એમ, એકરૂપભાવી વસ્તુમાં અનેક દોષોના ઉપનિષાતથી વિચિત્રરૂપ વસ્તુની સિદ્ધિમાં, ન વિરોધઃ—વિરોધ નથી; વિન્નતીય ઉપમાથી અર્પિત ધર્મનો પરસ્પર નિરાકરણલક્ષણ વિરોધ નથી. વિન્નતીય ઉપમાયોગે પણ શું સર્વથા? ન—ના. એટલા માટે કહ્યું—અભિન્નનિમિત્તત્વાદ્વતે—અભિન્ન-નિમિત્તપણા શિવાય. જો ઉપમેય વસ્તુગત એક ધર્મરૂપ નિમિત્તમાં સદશી અને વિસદશી ઉપમા પ્રયોગાય, તો વિરોધ હોય પણ ખરો,—પણ નહિં કે વિસદશ ધર્મનિમિત્ત એવી અનેક ઉપમાઓમાં પણ. પુરુષવરપુંડરીક એ વડે કરીને સદશી અને વિસદશી ઉપમા સિદ્ધ છે.

૧૫ અર્થ :—સત્ત્વની વિશિષ્ટતા પણ નથી,—વિશેષણ વિના પ્રતિપ્રસંગને લીધે. એમ અભિન્નનિમિત્તપણા શિવાય વિરોધ નથી. ૭૫

॥ ઇતિ પુરુષવરપુણ્ડરીકે ॥ ૮ ॥

વિવેચન

“ ઇંદ્ર ચંદ્ર રવિ ગિરિ તણા, ગુણ લઈ ઘડિયું અંગ લાલરે;
ભાગ્ય કિહાં થકી આવિયું ? અચરિજ એહ ઉત્તંગ લાલરે. ” શ્રી યશોવિજયજી

અત્રે વળી કેઈ (બૌદ્ધ) એમ કહેશે કે—સ્વપરપક્ષથી વ્યાવૃત્ત એવું વિશિષ્ટ સત્ત્વ કેમ ન હોય ? તેનો નિરાસ કરતાં કહ્યું—‘સત્ત્વની વિશિષ્ટતા પણ નથી’ અવિશિષ્ટ સત્ત્વ તો પૂર્વોક્ત યુક્તિથી અમૂર્ત્ત્વાદિ નથી હોતું જ એટલું જ નહિ, સત્ત્વવિશિષ્ટતા પણ વિશિષ્ટ સત્ત્વ અમૂર્ત્ત્વાદિ નથી જ, કારણ કે ‘વિશેષણ વિના પણ નથી ઈ. અતિપ્રસંગને લીધે’ અતિપ્રસંગ દોષ આવે છે, માટે. અર્થાત્ લેદ કરનારું એવું લેદક વિશેષણ જ ન હોય તો વિશિષ્ટતા કહેવી તે અતિપ્રસંગ છે, અતિવ્યાપ્તિ છે; સત્ત્વએકરૂપ જીવમાં વિશેષણ વિના જો ચેતનાદિ વિશિષ્ટ રૂપની કલ્પના કરવામાં આવે, તો યદી અજીવમાં પણ તેવી વિશિષ્ટતાની કલ્પનાની પ્રાપ્તિ થશે, —આમ અતિપ્રસંગ દોષ આવશે. તેમ જ—વિશેષણ વિના વિશિષ્ટતા કહેવી તે તો વદતોવ્યાધાત છે, કારણ કે વિશેષણ વિના વિશિષ્ટતા શી ?

એમ એકસ્વભાવી વસ્તુમાં અનેક દોષની આપત્તિ થાય છે, એટલે વિચિત્રરૂપ—અનેકરૂપ વસ્તુની સિદ્ધિમાં વિરોધ નથી, અર્થાત્ વિજાતીય ઉપમાથી અર્પિત ધર્મોના ઘટમાનપણામાં પણ દૂષણરૂપ વિરોધ નથી. શું સર્વથા વિરોધ નથી ? તે માટે અત્રે અપવાદ કહ્યો કે—‘એમ અભિન્નનિમિત્તપણા શિવાય વિરોધ નથી.’ અર્થાત્ જો ઉપમેય વસ્તુગત એક જ ધર્મરૂપ અભિન્ન નિમિત્તમાં સદૃશી ને વિસદૃશી ઉપમા પ્રયોજવામાં આવે, તો વિરોધ હોય પણ ખરો; પણ નહિ કે વિસદૃશ (જૂઠા જૂઠા) ધર્મનિમિત્ત એવી અનેક ઉપમાઓમાં પણ. આમ ‘પુરુષવરપુણ્ડરીકે’ એ વડે સદૃશી ને વિસદૃશી ઉપમા સિદ્ધ છે.

॥ ઇતિ પુરુષવરપુણ્ડરીકેન્યઃ ॥ ૮ ॥

૯. પુરુષવરગન્ધહસ્તી

‘ પુરુષવરગન્ધહસ્તિભ્યઃ ’ પદ વ્યાખ્યાન

આ પદનું પ્રયોજનઃગુણક્રમઅભિધાન વાદનો નિરાસ—

૧૬૬. એતે ચ યથોત્તરં ગુણક્રમાભિધાનવાદિભિઃ સુરગુરુવિનેયૈઃ હીનગુણોપમાયોગ ણ્વાધિક-
ગુણોપમાર્હાં હૃવ્યન્તે, અભિધાનક્રમાભાવેઽભિધેયમપિ તથા, ‘અક્રમવદસદિ’તિ વચનાત્,
પતન્નિરાસાયાહ—^{૭૫}

‘ પુરુષવરગન્ધહસ્તિભ્યઃ ’ इति ।

૧૬૬. અર્થઃ—અને એઓ—યથોત્તર ગુણક્રમઅભિધાનવાદી સુરગુરુવિનેયોથી હીનગુણ
ઉપમા યોગે જ અધિકગુણ ઉપમાહી માનવામાં આવે છે,—અભિધાન ક્રમના અભાવે
અભિધેય પણ તથા પ્રકારે,—‘અક્રમવંતે તે અસત્’ એ વચનથી,—એના નિરાસ અર્થ
કહ્યું—^{૭૬}

‘ પુરુષવરગન્ધહસ્તીઓને ’

વિવેચન

“ શ્રી નમિ જિનની સેવા કરતાં,

અલિય વિધન સવિ નાશેલ. ”—શ્રી યશોવિજયજી.

પંક્તિકા—યથોત્તરં ઇત્યાદિ. યથોત્તર—યથોત્તર, ઉત્તરોત્તર, ગુણાનાં—ગુણોનો, પુરુષાર્થોપયોગી જીવ-
અજીવ ધર્મોનો, ગુણસ્થાનકોની જેમ ક્રમઃ—ઉત્તરોત્તર પ્રકર્ષ લક્ષણ ક્રમ, તેન—તે વડે, અભિધાન—અભિધાન,
ભણું, કથન, વદન્તીત્યેવંશીલાઃ—વદે છે એવંશીલ, તૈઃ—તેઓથી, સુરગુરુવિનેયૈઃ—સુરગુરુના
વિનેયોથી બૃહસ્પતિશિષ્યોથી, હીનગુણોપમાયોગ ણ્વા—હીનગુણ ઉપમાના યોગે જ, હી-ગુણની ઉપમાથી
ઉપમિત જ ગુણમાં, હીનગુણમાં એમ અર્થ છે, અધિકગુણોપમાર્હાં હૃવ્યન્તે—અધિક ગુણ ઉપમાહી
માનવામાં આવે છે. અધિક ગુણની ઉપમાના ઉપન્યાસ વડે અધિક ગુણ ઉપમિત કરવા યુક્ત છે એમ
અર્થ છે. તે આ પ્રકારે—ગન્ધગજની ઉપમા વડે ભગવદ્વિહારનું મહાપ્રભાવ શકાદિ પુરુષ માત્રથી સાધ્ય
એવા મારી-ઈતિ, દુર્લિક્ષ આદિ ઉપદ્રવોનું નિવર્તકપણું સાધિત સતે, યુંડરીક ઉપમાથી ભુવનાદ્ભુતભૂત
અતિશયસંપત્—કેવલજ્ઞાનશ્રી પ્રભૂતિ નિર્વાણપ્રાપ્તિ પર્યવસાન ભગવંતોના ગુણો ઉપમિત કરવા યુક્ત છે.
કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—

અભિધાનક્રમાભાવે—અભિધાન ક્રમના અભાવે, વાચક ધ્વનિની પરિપાટીના વ્યત્યયમાં,
અભિધેયમપિ—અભિધેય પણ, વાચ્ય પણ, તથા—તેમ, અભિધાનવત્ અક્રમવત્—અક્રમવાળું,
પરિપાટિરહિત, અસત્—અસત્, અવિદ્યમાન,—ક્રમવત્ જન્મવાળા અભિધેયની અક્રમ ઉક્તિમાં તદ્દપે
અસ્થિતપણાને લીધે.

અને ઉક્ત ગુણુ વિશેષણો જેને સાંગોપાંગપણે ઘટે છે એવા આ અર્હંત ભગવંતો, ‘યથોત્તર ગુણુક્રમઅભિધાનવાદી સુરશુરુવિનેયોથી (શિષ્યોથી) હીનગુણુ ઉપમાયોગે જ અધિકગુણુ ઉપમાર્હ માનવામાં આવે છે,’ એના નિરાકરણુ અર્થે અહીં ‘પુરુષવરગન્ધ-હસ્તિન્ય:’ — ‘પુરુષવરગન્ધહસ્તીઓને’ એ ખાસ વિશિષ્ટ પદ મૂક્યું છે; અર્થાત્ યથોત્તર-ઉત્તરોત્તર ગુણુસ્થાનકોની જેમ પુરુષાર્થોપયોગી ગુણુનો ઉત્તરોત્તર પ્રકર્ષરૂપ ચઢતો ક્રમ, તે વડે અભિધાન-કથન કરવા યોગ્ય છે એમ જે માને છે, તે આ યથો-ત્તર-ગુણુક્રમ-અભિધાનવાદી એવા બૃહસ્પતિશિષ્યો વદે છે કે—પ્રથમ હીન-ઉતરતા

ગુણુની ઉપમાનો યોગ-ઘટના કર્યા પછી જ અનુક્રમે અધિક-ચઢીયાતા અક્રમવત્ અસત્ ગુણુની ઉપમા આપવા યોગ્ય છે. એટલે સરખામણીમાં ઉતરતી એ મતનું નિરસન એવી ગંધગજની ઉપમા વડે ભગવદ્વિહારનું દુર્ભિક્ષાદિ ક્ષુદ્રઉપદ્રવ-

નિવારણનું સમર્થપણું પ્રથમ સાધ્યા પછી જ, તેનાથી ચઢીયાતી એવી પુંડરીકની ઉપમા વડે કેવલજ્ઞાનશ્રીથી માંડી નિર્વાણપ્રાપ્તિ પર્યંતની ભગવાનની ભુવનાદ્ભુત અતિશયસંપદ્ સાધવા યોગ્ય છે. માટે અત્રે પ્રથમ પુંડરીકની ઉપમા આપ્યા પછી ગંધગજની ઉપમા આપી, તે ક્રમભંગરૂપ દોષ છે. કારણ કે ‘અભિધાન ક્રમના અભાવે અભિધેય પણુ તથાપ્રકારે અક્રમવત્ અસત્ છે;’ અર્થાત્ અભિધાનનો-વાચક શબ્દનો ક્રમ એ ન હોય, તો તેનાથી વાચ્ય અભિધેય પણુ તે અભિધાનની જેમ તેવા પ્રકારે અક્રમવત્ હોઈ અસત્ હોય. કારણ કે ‘અક્રમવત્ અસત્’ એ વચન છે. આમ જે પોતાનો મત સ્થાપવા માટેની દલીલ રજૂ કરે છે, તે યથોત્તર-ગુણુક્રમઅભિધાનવાદીઓના નિરસન અર્થે ‘પુરુષવરગન્ધહસ્તી’ એ ખાસ વિશેષ પદ અત્ર કહ્યું છે.

“જિહ્વાં રવિ તેજે જગહળે, તિહાં કિમ રહે અધકાર હો;

કેસરી જિહ્વાં કોડા કરે, તિહાં નહિં ગજ પરિચાર હો....” શ્રી યશોવિજયજી

પુરુષવરગન્ધહસ્તી ઉપમાનું ઘટમાનપણું દર્શાવે છે—

૧૭ પુરુષાઃ પૂર્વવદેચ, તે વરગન્ધહસ્તિન ઇવ ગજેન્દ્રા ઇવ ક્ષુદ્રગજનિરાકરણાદિના ધર્મસામ્યેન પુરુષવરગન્ધહસ્તિન: ।

યથા ગન્ધહસ્તિનાં ગન્ધેનૈવ તદ્દેશવિહારિણ. ક્ષુદ્રદોષગજા મજ્યન્તે, તદ્દેતેઽપિ પર-ચક્રતુર્ભિક્ષમારિપ્રભૃતયઃ સર્વં ઇવોપદ્રવગજા અચિન્ત્યપુણ્યાનુભાવતો ભગવદ્વિહારવ્ષવનગન્ધાદેવ મજ્યન્તે ઇતિ ॥ ૭૭

૧૮ અર્થ:—પુરુષાઃ—પુરુષો પૂર્વવત્ જ, તે વરગન્ધહસ્તિન: વરગન્ધહસ્તીઓ જેવા, —ગજેન્દ્રો જેવા—ક્ષુદ્ર ગજના નિરાકરણાદિ ધર્મસામ્યથી, તે પુરુષવરગન્ધહસ્તિન: પુરુષવર-ગન્ધહસ્તીઓ.

જેમ ગન્ધહસ્તીઓના ગન્ધથી જ તદ્દેશવિહારી ક્ષુદ્ર રોષ ગજો ભાગી બાય છે, તેની જેમ આ પણુ પરચક્ર, દુર્ભિક્ષ, મારિ પ્રભુજ સર્વજ ઉપદ્રવ ગજો અચિન્ત્ય પુણ્યાનુ-ભાવ થકી ભગવદ્વિહારના પવનની ગન્ધથી જ ભાગી બાય છે. ૭૭

વિવેચન

“પુણ્યવંત જ્યાં પદ ધરે, પગ પગ ઋદ્ધિ રસાળ.” શ્રી વિનયવિજયજીકૃત શ્રીપાળરાસ
યથોક્ત લક્ષણવાળા પુરુષો જે, હુદ્ર-તુચ્છ ગમના નિરાકરણાદિ ધર્મસામ્યથી-ધર્મ-
સમાનતાથી-સમાનધર્મપણથી વરગન્ધર્વસ્તીઓ-—ગંધગજેન્દ્રો જેવા છે, તે પુરુષવરગન્ધ-
ર્વસ્તીઓ કહેવાય છે. જેમ ગંધગજેન્દ્રોના ગંધથી જ તે દેશમાં વિહરતા હુદ્ર-તુચ્છ
ચામર ગળે લાગી જાય છે, પલાયન કરી જાય છે; તેમ પુરુષવરગન્ધર્વસ્તી ભગવાન
તીર્થંકર જેવા પરમ પુણ્યશ્રદ્ધાક પુરુષ જ્યાં જ્યાં વિચરે છે ત્યાં ત્યાં તે ભગવદ્દના
અગ્નિન્ય પુણ્યપ્રભાવથી પરચક-પરશષ્ટ્રઆક્રમણ, હુર્લિંહ-હુષ્કાળ, મારિ-મરકી વગેરે
સમસ્ત ઉપદ્રવરૂપ હુદ્ર હાથીઓ ભગવદ્વિહારના પવનની ગંધથી જ લાગી જાય છે-
કયાંય પલાયન કરી જાય છે. આમ આ ઉપમાનું યથાર્થપણ છે.

વસ્તુનું એકાનેક સ્વભાવપણું સતે એમ પણ અભિધાનક્રમનો અભાવ નથી, એ સિદ્ધ કરે છે—

૧૮ ન ચેકાનેકસ્વભાવત્વે વસ્તુન એવમપ્યભિધાનક્રમાભાવઃ, સર્વગુણાનામન્યોઽન્યસંવલિ-
તત્વાત, પૂર્વાનુપૂર્વ્યાદિભિધેયસ્વભાવત્યાત, અન્યથા તથાઽભિધાનાપ્રવૃત્તઃ । ૭૮

૧૮ અર્થઃ—અને વસ્તુનું એકાનેકસ્વભાવપણું સતે, એમ પણ અભિધાનક્રમનો અભાવ
નથી,—સાર્વજીણાના અન્યેન્ય સંવલિતપણાને લીધે પૂર્વાનુપૂર્વી આદિથી અભિધેય-
સ્વભાવપણું છે, માટે; અન્યથા તથાપ્રકારે અભિધાનની અપ્રવૃત્તિ હોય, માટે. ૭૮

પંક્તિકા—ન ચ ઇત્યાદિ. ન ચ—ન જ, એકાનેકસ્વભાવત્વે—એકાનેકસ્વભાવપણામાં; એકઃ
—એક—દ્રવ્યતાથી, અનેકશ્ચ—અને અનેક—પર્યાયરૂપતાથી, સ્વભાવઃ—સ્વભાવ, સ્વરૂપ, યસ્ય તત્ તથા
—જેનો છે તે તથ—એકાનેક સ્વભાવ, તદ્ભાવઃ તત્ત્વં—તેનો ભાવ તે તત્ત્વ—એકાનેકસ્વભાવત્વ,
તસ્મિન્—તેમાં, વસ્તુનઃ—વસ્તુનું, પદાર્થનું, એવમપિ—એમ પણ, અવિદ્યુણ ઉપમાના યોગે
દોનગુણ ઉપમાના ઉપન્યાસમાં પણ, અભિધાનક્રમાભાવઃ—અભિધાનક્રમનો અભાવ, વાયક શબ્દ-
પરિપાટિનો વ્યત્યય કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—

સર્વગુણાનાં ૪૦ સર્વગુણાનાં—સર્વ ગુણોના, યથારવં જીવ-અજીવગત સર્વ પર્યાયોના,
સંવલિતત્વાત—સંવલિતપણાને લીધે, સંસૃજ્યપણાને લીધે. શું? તે માટે કહ્યું—પૂર્વાનુપૂર્વ્યાદિભિ-
સ્વભાવત્વાત—પૂર્વાનુપૂર્વી આદિથી અભિધેયસ્વભાવપણાને લીધે પૂર્વાનુપૂર્વ્યાદિભિઃ—પૂર્વાનુપૂર્વી આદિથી,
વ્યવહારનયમત આદિથી, આદિ શબ્દથી પશ્ચાત્પૂર્વી—અનાનુપૂર્વીનું ગ્રહણ છે, અભિધેયઃ—અભિધેય,
અભિધાન વિષયભાવ પરિણુતિમાન, સ્વભાવઃ યેષાં—સ્વભાવ છે જેઓનો, તે તથા—તે તથા,
તદ્ભાવસ્તત્ત્વં—તદ્ભાવ તે તત્ત્વ, તસ્માત્—તેને લીધે, કારણ કે ગુણોનું સંવલિતરૂપપણું સતે કાષ્ઠ એક
નિશ્ચિત ક્રમાદિનો અભાવ છે, માટે. વ્યતિરેક કહ્યો—

અન્યથા—નહિ તો, પૂર્વાનુપૂર્વી આદિથી ગુણોની અનભિધેય સ્વભાવતા સતે, તથા—તથા-
પ્રકારે, પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ ક્રમથી, અભિધાનાપ્રવૃત્તેઃ—અભિધાનની અપ્રવૃત્તિને લીધે, અભિધાયક
ધ્વનિઓની અપ્રવૃત્તિને લીધે, એમ પણ અભિધાનક્રમ અભાવ નથી એમ યોગ (સંબંધ) છે, કારણ કે
અભિધેયતાપરિણુતિ અપેક્ષાવાળો અભિધાનવ્યવહાર છે.

વિવેચન

“અહો ! શ્રી સુમતિ જિન ! શુદ્ધતા તાહરી, સ્વગુણ પર્યાય પરિણામ રામી;
એકતા નિત્યતા અસ્તિતા ઈતર ગુત લોભ્ય લોભી વકો પ્રભુ અકામી....અહો.”

શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને આગલા સૂત્રના આખ્યાનમાં વિવરી બતાવ્યું તેમ—દ્રવ્યથી એક ને પર્યાયથી અનેકરૂપ એવી ‘વસ્તુનું એક-અનેક સ્વભાવપણું સતે, એમ પણ અભિધાનક્રમના અભાવ નથી.—ન ચૈવાનેકસ્વભાવે વસ્તુન ધર્મમ્પ્યભિધાનક્રમાભાવઃ. સર્વગુણોનું અન્યોન્ય અર્થાત્ એવા પ્રકારે અધિકગુણવાળી ચઢીયાતી ઉપમા યોગ્યતા પછી સંવલિતપણું: હીનગુણવાળી ઉતરતી ઉપમા મૂળમાં પણ અભિધાનક્રમનો અને પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ અભાવ નથી હોતો, વાચક શબ્દની પરિપાટિને વ્યત્યય—(ઉલટા અભિધેય સ્વભાવપણું સુલટાપણું) નથી હોતો. કારણ કે સર્વગુણાનામન્યોન્યસંવલિતત્વાત ‘સર્વગુણોના અન્યોન્ય સંવલિતપણાને લીધે પૂર્વાનુપૂર્વી આદિથી અભિધેયસ્વભાવપણું છે, માટે’—પૂર્વાનુપૂર્વગામિધેયસ્વભાવત્વાત. અર્થાત્ જીવ-અજીવના ચોતપોતાના સર્વ ગુણોનું—પર્યાયોનું અન્યોન્ય-પરસ્પર એવું સંવલિતપણું, સંસૃષ્ટરૂપપણું સંશ્લિષ્ટપણું, મથિતપણું, ઓતપ્રોતપણું છે, કે કયો ગુણ પહેલો ગણવો ને કયો પછી ગણવો એ અશક્ય છે; અને એટલે જ તે ગુણ-ધર્મોનું પૂર્વાનુપૂર્વી આદિથી અભિધેય-સ્વભાવપણું છે, એટલે કે અભિધાનના વિષયભાવરૂપ પરિણતિવાળા અભિધેયનો સ્વભાવ એવો છે, કે તેનું કયન પૂર્વાનુપૂર્વીથી—સુલટા ક્રમથી, પશ્ચાત્પૂર્વીથી—ઉલટા ક્રમથી કે અનાનુપૂર્વીથી—અનનુક્રમથી કરી શકાય છે, તાત્પર્ય કે—એકાનેકસ્વભાવવાળી વસ્તુના સર્વ ગુણો એક બીજા સાથે એવા સંવલિત-ગાઢ પરોવાયેલ (Interwoven) છે કે તેઓ કેઈ એક નિશ્ચિત ક્રમે જ કહી શકાય એવું કંઈ નથી, પણ પૂર્વાનુપૂર્વીથી સુલટા ક્રમે પશ્ચાત્પૂર્વીથી ઉલટા ક્રમે, કે અનાનુક્રમથી અનનુક્રમે કહી શકાય છે.

આમ કેમ ? તે માટે કહ્યું—‘અન્યથા તથાપ્રકારે અભિધાનની અપ્રવૃત્તિ હોય, માટે. —અન્યથા તથાપ્રકારે અભિધાનપ્રવૃત્તિ: પૂર્વાનુપૂર્વી આદિથી ગુણોની અભિધેયસ્વભાવતા ન હોય, તો તથાપ્રકારે પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ ક્રમથી અભિધાનની-કથનની પ્રવૃત્તિ ન હોય, અર્થાત્ પૂર્વાનુપૂર્વી, પશ્ચાત્પૂર્વી, અનાનુપૂર્વી એ અભિધાયક-વાચક શબ્દોની પ્રવૃત્તિ જ ન હોય. આમ અભિધાન-અભિધેયનો—વાચ્ય-વાચકનો પરસ્પર સંબંધ છે, એટલે અભિધાન-ક્રમનો અભાવ નથી.

એમ અભિધેય પણ તથાપ્રકારે અક્રમવત્ અસત્ નથી, એમ યુક્તિથી પ્રતિપાદન કરે છે—

૧૯ નૈવમભિધેયમપિ તથાક્રમવદસંવિત્યુક્તવદ્ અક્રમ સ્વાસિદ્ધેઃ, ક્રમઃક્રમન્યવસ્થા-
મ્યુપગમાચ્છ । ૭૯.

૧૯અર્થઃ—એમ અભિધેય પણ તથાપ્રકારે અક્રમવત્ અસત્ નથી, એમ ઉક્તવત્ અક્રમવત્પણની અસિદ્ધિ છે માટે, અને ક્રમ—અક્રમ વ્યવસ્થાનો અભ્યુપગમ છે માટે. ૭૯

વિવેચન

સ્વરાષ્ટ્રપરરાષ્ટ્રેભ્યો યત્કુદ્રોપદવા દ્રુતમ્ ।

વિદ્રવન્તિ ત્વત્પ્રભાવાત્ સિંહનાદાદિચ દ્વીપા ॥”

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી કૃત વીતરાગસ્તવ

આ પરથી શું સિદ્ધ થયું? તે માટે કહ્યું—‘એમ અભિધેય પણ તથાપ્રકારે અક્રમવત્ અસત્ નથી;’ એમ અભિધાનન્યાયથી એટલે કે અક્રમવત્ (ક્રમ વિનાનું)

અભિધાન એમ અસત્ નથી, તેમ અક્રમવત્ અભિધેય એમ અભિધેય પણ પણ તથાપ્રકારે અસત્ નથી. કારણ કે—(૧) ‘ઉક્તવત્ અક્રમ-અક્રમવત્ અસત્ નથી વત્પણની અસિદ્ધિ છે, માટે;’ અર્થાત્ પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલ

ન્યાયથી, અભિધાન—અભિધેયના—વાચ્ય—વાચકના પરસ્પર ગાઢ સંબંધને લીધે, અભિધાનના ક્રમથી અભિધેયની ક્રમ—ઉત્ક્રમ આદિ પ્રકારે કહી શકાય એવી સ્વભાવપરિણતિ હોવાથી સર્વથા અક્રમવત્પણની—ક્રમરહિતપણની અસિદ્ધિ છે માટે. એમ પરિણતિને અપેક્ષાને અભિધાનદ્વારે ગુણોના ક્રમ—અક્રમ કહ્યા. હવે સ્વભાવથી જ કથવા માટે કહ્યું—(૨) ‘ક્રમ—અક્રમ વ્યવસ્થાનો અભ્યુપગમ છે, માટે;’ અર્થાત્ ક્રમથી અને અક્રમથી સામાન્યથી હીનાદિ ગુણોની જીવાદિ ગુણીમાં વ્યવસ્થાનો સ્વાદ્વાદવાદીઓએ સ્વીકાર કર્યો છે માટે.—આ બંને કારણ પરથી ફલિત થાય છે કે અભિધેય પણ તથાપ્રકારે અક્રમવત્ અસત્ નથી. એટલે પુરંદરીક ઉપમાથી અત્યંત અતિશયવંત ગુણસિદ્ધિ કર્યા પછી, ગન્ધ-ગજની ઉપમાથી વિહારગુણઅર્પણ તે હીનાદિ ગુણક્રમ અપેક્ષાએ અક્રમવત્ છતાં અસત્ નથી એમ સિદ્ધ થયું.

પંક્તિકા—ન—ન જ, પદમ્—એમ, અભિધાનન્યાયથી, અભિધેયમપિ—અભિધેય પણ, તથા —તથાપ્રકારે, અક્રમવત્ અસત્ इति—અક્રમવત્ અસત્ એમ પરાપન્યસ્ત. કયી રીતે? ઉક્તવત્—ઉક્તવત્, પ્રતિપાદિત નીતિથી, અક્રમવત્વાસિદ્ધે—અક્રમવત્પણની અસિદ્ધિને લીધે. અભિધાનક્રમથી આક્ષિપ્ત ક્રમવત્ અભિધેયના ક્રમ—ઉત્ક્રમ આદિ પ્રકારથી અભિધાનાર્હ સ્વભાવપરિણતિમંતપણથી સર્વથા ક્રમરહિતપણની અસિદ્ધિને લીધે. એમ અભિધેયપરિણતિને અપેક્ષાને અભિધાન દ્વારે ગુણોના ક્રમ—અક્રમ કહ્યા. હવે સ્વભાવથી જ કથવા માટે કહ્યું—

ક્રમાક્રમવ્યવસ્થાભ્યુપગમાન્—ક્રમ—અક્રમ વ્યવસ્થાના અભ્યુપગમને લીધે. ક્રમેણક્રમેણ ચ—ક્રમથી અને અક્રમથી, સામાન્યથી હીનાદિ ગુણોની જીવાદિ ગુણીમાં વ્યવસ્થાયાઃ—વ્યવસ્થાના, સ્વરૂપલાલ-લક્ષણા વિશિષ્ટ અવસ્થાના, અભ્યુપગમાન્—અભ્યુપગમને લીધે, સ્વાદ્વાદીઓથી અંગીકરણને લીધે. ચ કાર પૂર્વ યુક્તિની અપેક્ષાએ સમુચ્ચ અર્થમાં છે. નાભિધેયમપિ તથાક્રમવત્સદ્ इति યોગઃ—અભિધેય પણ તથાપ્રકારે અક્રમવત્ અસત્ નથી એમ યોગ (સંબંધ) છે. પુરંદરીક ઉપમાથી ઉપનીત અત્યંત અતિશયિ ગુણસિદ્ધિ સતે, ગન્ધગજ ઉપમાથી વિહારગુણઅર્પણ તે પરાભિપ્રેત હીનાદિ ગુણક્રમ અપેક્ષાએ અક્રમવત્ છતાં અસત્ નથી એમ ભાવ છે.

એમ ન માનવામાં શો દોષ આવે? તે વ્યતિરેકથી કહે છે—

૨૦ અન્યથા ન વસ્તુનિબંધના શબ્દપ્રવૃત્તિરિતિ સ્તવૈયથ્યમેવ । તતશ્ચાન્ધકારનૃત્તાનુકારી પ્રયાસ इति । ૮૦

॥ પુરુષવરગન્ધહસ્તિન इति ॥ ૯ ॥

૨૦ અર્થ:—અન્યથા (નહિં તો) વસ્તુનિબંધનવાળી શબ્દપ્રવૃત્તિ ન હોય, એટલે સ્તવૈયથ્ય જ (વ્યર્થપણું જ) હોય; અને તેથી અંધકારમાં નૃત્તનો અનુકારી (સદશ) પ્રયાસ હોય. ૮૦

॥ ઈતિ પુરુષવરગન્ધહસ્તીઓ ॥ ૯ ॥

વિવેચન

“યસ્ય પુરસ્તાદ્ વિગલિતમાના

ન પ્રતિતીર્થ્યા ભુવિ વિવદન્તે”—શ્રીસમન્તભદ્રાચાર્યજીવિત બૃહત્સ્તવ્યંભૂસ્તોત્ર

ઉપરમાં જે વાત કહી, તે જ વ્યતિરેકથી સમર્થિત કરતાં કહું—‘અન્યથા (નહિં તો) વસ્તુનિબંધનવાળી શબ્દપ્રવૃત્તિ ન હોય.’ અર્થાત્ ક્રમ-અક્રમ વ્યવસ્થાનો

અને પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ અભિધેય સ્વભાવનો જે અભાવ હોય, તો નહિં તો વસ્તુનિબંધના વાચ્ય ગુણનિમિત્ત પ્રસ્તુત ઉપમાના ઉપન્યાસરૂપ વાચક શબ્દની શબ્દપ્રવૃત્તિ ન હોય પ્રવૃત્તિ જ ન હોય; અને પૂર્વાનુપૂર્વીથી જ જે તેનું અભિધેય-સ્વભાવપણું હોય અને તેના નિબંધનવાળો તે જ પ્રકારનો પૂર્વાનુ-

પૂર્વી રૂપ જ શબ્દવ્યવહાર હોય, તો આમ શબ્દપ્રવૃત્તિ કેમ યુક્ત હોય?

આમ વસ્તુનિબંધનવાળી શબ્દપ્રવૃત્તિનો અભાવ હોય, ‘એટલે સ્તવૈયથ્ય જ હોય,’ સ્તવનું વ્યર્થપણું જ હોય. કારણ કે અસત્ અર્થના કથનથી સદ્ભૂત ગુણની

પશ્ચિકા—આ જ અર્થ આ જ ઉપન્યાસથી વ્યતિરેકથી સાધવાને કહું:—અન્યથા—નહિં તો, ક્રમ-અક્રમ વ્યવસ્થાના અને પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ અભિધેય સ્વભાવના અભાવે, ન—ન જ, શબ્દપ્રવૃત્તિ:—શબ્દપ્રવૃત્તિ,—પ્રસ્તુત ઉપમાઉપન્યાસરૂપ, વસ્તુનિબંધના—વાચ્યગુણ નિમિત્તા. હીનાદિ ક્રમથી જ ગુણજન્મનિયમ અને પૂર્વાનુપૂર્વીથી જ અભિધેયસ્વભાવપણું સતે, અને તેના નિબંધનવાળો તે જ પ્રકારનો શબ્દ વ્યવહાર સતે, આમ શબ્દપ્રવૃત્તિ કેમ યુક્ત હોય?

इति—એટલે, આ હેતુ થકી, વસ્તુનિબંધન શબ્દપ્રવૃત્તિઅભાવ લક્ષણ હેતુ થકી સ્તવૈયથ્યમેવ—સ્તવનું વ્યર્થપણું જ, સ્તવસ્ય—અવિદ્યુત સ્તવનું, વૈયર્થ્યમેવ—વૈયર્થ્ય જ, નિષ્ફલપણું જ,—અસદ્ અર્થોભિધાવિતા વડે સ્તવ ધર્મના અતિક્રમથી સ્તવકાર્યના અકરણને લીધે.

ततश्च—અને તેથી કરીને, સ્તવૈયર્થથી, અન્ધકારનૃત્તાનુકારી—અંધકારમાં નૃત્ત જેવો, સંતમસ્માં કરેલા નર્તન સદશ, પ્રયાસ:—સ્તવલક્ષણ પ્રયાસ. અને આ એમ નથી, સફારંગી મહાપુરુષથી આના પ્રણીતપણુને લીધે. એટલે પુંડરીક વડે ઉપમેય કેવલજ્ઞાનાદિની સિદ્ધિ સતે, ગંધગ્જ વડે ઉપમેય વિહારગુણની સિદ્ધિ અદુષ્ટ છે.

સ્તવનારૂપ ભાવસ્તવતા ધર્મનું ઉલ્લંઘન થાય, એટલે સ્તવનું શુભપ્રતીતિ ઉપબવવારૂપ ફળ-કાર્ય નીચજે નહિ. અને આમ સ્તવનું નિષ્ફળપણ-વ્યર્થપણ હોય, 'તેથી અંધકારમાં નૃત્તનો અનુકારી (સદૃશ) પ્રયાસ હોય'—તતથાન્ધકારનૃત્તાનુકારી પ્રયાસ;—અંધારામાં નાચ કરવા જેવો આ સ્તવ પ્રયાસ થઈ પડે.

અને આ એમ તો કોઈ કાળે બને નહિ, કારણ કે સફારંભી મહાપુરુષથી આનું પ્રણીતપણું છે માટે. અર્થાત્ જેના સર્વ આરંભ—મધા મંડાણ પરમાર્થ અર્થ-સાધકપણાથી સર્વથા સર્વદા સફલ જ હોય છે, એવા સફારંભી મહાપુરુષ શ્રી ગણધર દેવ જેવા મહાસાની મહત્ પુરુષથી અહંત ભગવંતના પ્રણીત આ સ્તવ સદ્ભૂત શુભનું સંકીર્તન કરનાર આ ભાવસ્તવ પ્રણીત કસયું છે, એટલે આ સ્તવ અક્ષરે અક્ષરે પરમ પરમાર્થસત્ પદોથી સંકલિત હોવાથી પરમ સાર્થ—પરમાર્થસંપન્ન જ છે.

એટલે પુંડરીક વડે ઉપમેય કેવલજ્ઞાનાદિની સિદ્ધિસતે, ગંધગજ વડે ઉપમેય વિહારશુભની સિદ્ધિ સર્વથા નિર્દોષ છે, એટલું જ નહિ પણ પરમ પરમાર્થશુભ સંપન્ન જ છે.

॥ इति पुरुषवरगन्धहस्तिनः ॥ ९ ॥

એમ પુરુષોત્તમપણા આદિ પ્રકારે સ્તોતવ્યસંપદની જ અસાધારણરૂપ હેતુસંપદ કહી એમ ઉપસંહાર કરે છે—

૨૧ एवं पुरुषोत्तमसिंहपुण्डरीकगन्धहस्तिधर्मातिशययोगत एव एकान्तेनः शिष्यावसानेषु स्तोतव्यसम्पत्तिर्द्विः, इति स्तोतव्यसम्पद एवासाधारणरूपा हेतुसम्पदिति ॥ ३ ॥^{૮૧}

૨૧ એમ પુરુષોત્તમ-સિંહ-પુણ્ડરીક-ગંધહસ્તી ધર્મઅતિશયોના યોગ થકી જ, એકાન્તથી આદિ-મધ્ય-અવસાનમાં સ્તોતવ્યસંપત્તની સિદ્ધિ છે, એટલા માટે સ્તોતવ્ય-સંપદની જ અસાધારણરૂપ (આ) હેતુસંપદ છે.^{૮૧}

॥ धृति स्तोतव्यसंपदनी ज असाधारणरूपा हेतुसंपद ॥ ३ ॥

પણિકા—एकान्तेन ઇત્યાદિ. एकान्तेन—એકાન્તથી, અવ્યભિચારથી, આદિમધ્યાવસાનેષુ—આદિ-મધ્ય-અવસાનમાં; આદ્યો—આદિમાં, અનાદિમાં—ભવોમાં પુરુષોત્તમતાથી, મધ્યે—મધ્યમાં, વ્રતવિધિમાં સિંહ-ગન્ધહસ્તિધર્મભાગીપણાથી, અવસાને ચ—અને અવસાનમાં (અંતમાં)—મોક્ષમાં પુંડરીક ઉપમાનતાથી, સ્તોતવ્યસમ્પત્તિ સિદ્ધિઃ—સ્તોતવ્યસંપત્તી સિદ્ધિ છે, સ્તવનીયના સ્વભાવની સિદ્ધિ છે. ॥ इति ॥

વિવેચન

“પરમાત્મ પરમેસર, ભાવદયાદાતા,
સેવો ધ્યાવો એહને, દેવચંદ્ર ગુપ્તકાર....બાહુ જિજ્ઞાસુ દયામયી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

એમ પુરુષોત્તમ-પુરુષસિંહ-પુરુષવરપુણ્ડરીક-પુરુષવરગન્ધહસ્તીના ‘તે તે વિશિષ્ટ ધર્મરૂપ અતિશયયોગયત્રી જ એકાન્તથી આદિ-મધ્ય-અંતમાં આ સ્તોત્રવ્ય અહિં’ત ભગવંતની સ્તોત્રવ્યસંપદની સંસિદ્ધિ-સમ્યક્પ્રકારે સિદ્ધિ છે. અર્થાત્ આદિમાં-અનાદિ ભવોમાં એમનું પુરુષોત્તમપણું સિદ્ધ છે, મધ્યમાં—મુનિ દશામાં એમનું સિંહસમાનપણું ને ગંધહસ્તીસમાનપણું સિદ્ધ છે, અને અંતમાં-મોક્ષમાં એમનું પુરુષવરપુણ્ડરીકપણું સિદ્ધ છે;—એટલે આમ આ આ હેતુથી આ સ્તોત્રવ્ય-સ્તવવાચેણ્ય સ્તવાર્હ અહિં’ત ભગવંતની સ્તોત્રવ્યસંપદની-સહજાત્મસ્વરૂપી શ્રીમદ્ગુણાની-આત્મવૈભવની હેતુભૂત હેતુસંપદ સિદ્ધ થઈ.

॥ इति स्तोत्रव्यसम्पद प्रसादाधारणरूपा हेतुसम्पत् ॥ ३ ॥

ચતુર્થ અધિકાર

સ્તોતવ્યસંપદ્ની જ

સામાન્યથી ઉપયોગસંપદ્

૧૦. લોકોત્તમઃ ‘લોકોત્તમેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

હવે ‘લોકોત્તમ’ આદિ સૂત્રપંચકું પ્રયોગન દર્શાવે છે—

^૧સામ્પ્રતં ‘સમુદાયેષ્વપિ પ્રવૃત્તાઃ શબ્દા અનેકધાઽવયવેષ્વપિ પ્રવર્તન્તે, ’ સ્તવેષ્વપ્યેવમેવ વાચકપ્રવૃત્તિરિતિ ન્યાયસંદર્શનાર્થમાહ—

‘લોકોત્તમેભ્યઃ’

इत्यादि सूत्रपञ्चकम् ।^૨

^૧અર્થઃ—હવે—‘સમુદાયોમાં પણ પ્રવૃત્ત શબ્દો અનેક પ્રકારે અવયવોમાં પણ પ્રવર્તે છે,’ સ્તવોમાં પણ એમ જ વાચકપ્રવૃત્તિ છે, એવા ન્યાયના સંદર્શનાર્થ—

‘લોકોત્તમેભ્યઃ’

—इत्यादि सूत्रपञ्चकं કહું.^૨

વિવેચન

“નાથ ! તુમારી જોડી ન કો તિહું લોકોત્તમે રે,
પ્રભુજી પરમ આધાર અછો ભવિષ્યોકને રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

પંક્તિકા—અનેકધા—અનેક પ્રકારના, અવયવેષ્વપિ—અવયવોમાં પણ, —નહિં કે કેવલ સમુદાયમાં, એમ ‘અપિ’—પણ શબ્દનો અર્થ છે, શબ્દાઃ—શબ્દો, પ્રવર્તન્તે—પ્રવર્તે છે.—એમ ‘સપ્તર્ષિ’ શબ્દ સપ્ત ઋષિઓમાં લબ્ધપ્રવૃત્તિ (પ્રવૃત્તિ પામેલો) હોઈ, ‘એક સપ્તર્ષિ’, એ સપ્તર્ષિ બ્રહ્મા, ઇત્યાદિ પ્રયોગમાં તેના નાનારૂપ એક દેશોમાં અવિગાનથી વર્તે છે, તેમ પ્રસ્તુત સ્તવમાં ‘લોક’ શબ્દ છે એમ ભાવ છે.

૧. પાઠાંતરઃ—સુત્રેષ્વપિ.

હવે સમુદાયોમાં-સમગ્ર વસ્તુસમૂહોમાં પણ જે શબ્દો પ્રવૃત્ત છે, વપરાય છે, પ્રયોજાય છે, તે વિવિધ પ્રકારે તેના અવયવોમાં—એકદેશાદિ વિભાગોમાં પણ પ્રવર્તે છે, પ્રયુક્ત થાય છે. જેમ કે-સપ્તર્ષિ. ‘સપ્તર્ષિ’ શબ્દ સપ્ત ઋષિ-‘લોકોત્તમ’ આદિ ઓમાં-સપ્ત તારકના જૂથ સંબંધમાં વપરાઈ રહેલો છે; છતાં એક પંચસૂત્રનું પ્રયોજન સપ્તર્ષિ, એ સપ્તર્ષિ, ત્રણ સપ્તર્ષિ જિગ્યા ઈ. પ્રકારે તેના એક આદિ દેશમાં તેનો પ્રયોગ સર્વસંમતપણે કરાય છે. અથવા ‘અંગ’ શબ્દ શરીરના સંબંધમાં વપરાય છે, છતાં તે શરીરના અવયવાદિ ભાગમાં પણ અંગ શબ્દનો પ્રયોગ કરાય છે. તેમ પ્રસ્તુત સ્તવમાં પણ ‘લોક’ શબ્દ લોકના અવયવભૂત-અંગભૂત વિભાગમાં પ્રયોજિત છે, એવા ન્યાયના સંદર્શનાથે અત્રે ‘લોકોત્તમેભ્યઃ’ લોકોત્તમોને ઇત્યાદિ સૂત્રપંચક કહ્યું છે.

સામાન્યથી ભવ્ય સત્ત્વ લોકમાં ઉત્તમ તે લોકોત્તમ, એમ ‘લોકોત્તમ’ પદની વ્યાખ્યા કરે છે—

૨૨૬ યથાપિ લોકશબ્દેન તત્ત્વતઃ પશ્ચાસ્તિકાયા ઉચ્યન્તે—

“ધર્માદીનાં વૃત્તિદ્રવ્યાણાં યત્ર તત્ત્વ ક્ષેત્રમ્ । તૈર્દ્રવ્યૈઃ સહ લોકસ્તદ્વિપરીતં બલોકારમ્યમ્ ॥”
—ઈતિ વચ્ચનાત્, તથાપ્યત્ર લોકધ્વનિના સામાન્યેન ભવ્યસત્ત્વલોક એવ ગૃહ્યતે, સજ્ઞાતીયોત્કર્ષ એવાત્તમત્વોપપત્તે: ।

અન્યથાડતિપ્રસન્નોઽભવ્યાપેક્ષયા સર્વભવ્યાનામેવાત્તમત્વાત્, एवं च नषामतिशय उक्तः स्यादिति परिभाषणीयोज्यं न्याय: ।

તત્ત્વશ્ચ ભવ્યસત્ત્વલોકસ્ય સકલકલ્યાણિકનિવન્ધન તથાવગ્યત્વભાવેનોત્તમા: ॥૮૩

૨ અર્થ:—અહીં યથાપિ ‘લોક’ શબ્દથી તત્ત્વથી પંચાસ્તિકાયો કહેવાય છે,—“ધર્માદિ દ્રવ્યોની વૃત્તિ જ્યાં હોય છે, તે ક્ષેત્ર તે દ્રવ્યો સહિત ‘લોક’ છે, તેથી વિપરીત તે ‘અલોક’ કહેવાય છે,”—એ વચનથી; તથાપિ અત્રે ‘લોક’ ધ્વનિથી સામાન્યથી ભવ્ય સત્ત્વલોક જ ગ્રહાય છે,—સજ્ઞાતીયમાં ઉત્કર્ષમાં જ ઉત્તમપણાની ઉપપત્તિ (ઘટમાનતા) છે, માટે.

અન્યથા અતિપ્રસંગ છે,—અભવ્ય અપેક્ષાએ સર્વ ભવ્યોત્તું જ ઉત્તમપણું છે, માટે; અને એમ એઓનો અતિશય ઉક્ત ન થાય. એમ આ ન્યાય પરિભાવનીય છે.

અને તેથી કરીને ભવ્ય સત્ત્વ લોકમાં સકલ કલ્યાણના એક નિબન્ધનરૂપ તથાભવ્યત્વ ભાવ વડે કરીને ઉત્તમ (તે લોકોત્તમો).^{૮૩}

વિવેચન

“તુમ્હ પ્રભુ તુમ્હ તારક વિભુજી, તુમ સમેા અવર ન કોય....વિમલ.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અહીં ‘લોક’ શબ્દથી જો કે તત્ત્વથી પંચાસ્તિકાયો કહેવાય છે,—‘ધર્માદિ દ્રવ્યોની જ્યાં વૃત્તિ હોય છે તે ક્ષેત્ર તે દ્રવ્યો સહિત લોક છે, તેથી વિપરીત તે અલોક કહેવાય

છે' એ વચનથી,—તોપણ અત્રે 'લોક' શબ્દથી સામાન્યપણે સકલ ભવ્ય સત્ત્વ 'ભવ્ય સત્ત્વલોક જ' ભવ્ય પ્રાણીવર્ગ જ ગ્રહવામાં આવ્યો છે. તેનું લોકમાં ઉત્તમ કારણ આ છે : 'સજ્જાતીયોત્કર્ષ પવોત્તમત્વોપપત્તે : ' સખતીયમાં—
 યોતાના સમાન બલિવાળામાં ઉત્કર્ષ—કેટલપણું હોય તો જ ઉત્તમ પણાની ઉપપત્તિ—ઘટમાનતા છે; નહિ તો અતિપ્રસંગ છે, કારણ કે અભવ્યની અપેક્ષાએ તો સર્વ જ ભવ્યોનું ઉત્તમપણું છે; અને એમ અભવ્યની અપેક્ષાએ ઉત્તમપણું કહે કાંઈ આ ભગવંતોનો અતિશય—અસાધારણ ગુણવિશિષ્ટપણું ઉક્ત થાય નહિ, કહેવાય નહિ. એમ આ ન્યાય પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે.

અને તેથી કરીને ભવ્ય સત્ત્વલોકમાં—ભવ્ય પ્રાણીગણરૂપ લોકમાં જે ઉત્તમ છે, તે લોકોત્તમ. ભવ્ય લોકમાં ભગવંતનું આ ઉત્તમપણું શી રીતે છે? તે માટે કહ્યું—'સકલ કલ્યાણના એક નિબન્ધનરૂપ તથાભવ્યત્વ ભાવ વડે કરીને'—
 સકલકલ્યાણનિબન્ધન 'સકલકલ્યાણૈકાનિ બન્ધનતથાભવ્યત્વભાવેન'—અર્થાત્ આ ભગ-
 તથાભવ્ય-વભાવ વડે વંતોનું તથાભવ્યત્વ—તથાપ્રકારનું ભવ્યપણું—વિશિષ્ટ યોગ્યપણું
 ઉત્તમપણું એવું ઉત્તમ છે કે તે ઉત્તરોત્તર સર્વ કલ્યાણપરંપરાનું એક—
 અનન્ય—અદ્વિતીય નિબન્ધન—સાનુબંધ કારણ થઈ પડે છે. આવા
 ઉત્તમ તથાભવ્યત્વ ભાવ વડે કરીને આ ભગવંતો સર્વ ભવ્યલોકમાં ઉત્તમ છે, એટલે જ
 તેઓને અત્રે 'લોકોત્તમ' એ યથાર્થ વિશેષ પદ અપ્યું છે.

“પારિણામિક કારજ તણે, કર્તા ગુણકરણે નાથ રે;

અકિય અક્ષય સ્થિતિમયી, નિકલંક અનંતી આથ રે. શ્રી શ્રેયાંસ.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી.

તથાભવ્યત્વ વિચિત્ર કેમ છે? તેની કારણપરંપરાનું સૂક્ષ્મ મીમાંસન કરે છે—

૩. ભવ્યત્વં નામ સિદ્ધિગમનયોગ્યત્વમ્, અનાદિપારિણામિકો ભાવઃ। તથા ભવ્યત્વમિતિ ચ વિચિત્રમેતત્, કાલાદિભેદનાત્મનાં વીજાદિસિદ્ધિભાવાત્ સર્વથા યોગ્યતાઽભેદે તદ્ભાવાત્, તત્સહકારિણામપિ તુલ્યત્વપ્રાપ્તેઃ અન્યથા યોગ્યતાભેદાદયોગાત્, તદુપનિપાતાક્ષેપસ્યાપિ તન્નિ-
 બન્ધનત્વાત્। નિશ્ચયનયમતમેતદતિસૂક્ષ્મબુદ્ધિગમ્યમ્ ॥ ૮૪

॥ ઇતિ લોકોત્તમાઃ ॥ ૧૦ ॥

પણિકા—ભવ્યત્વં કલ્યાણિભાં. ભવિષ્યતિ વિવક્ષિતપર્યાયિણ ઇતિ ભવ્યઃ—વિવક્ષિત પદોપથી થશે તે ભવ્ય, તદ્ભાવઃ—તેને ભાવ તે ભવ્યત્વ, નામ—એ સંજ્ઞા અર્થમાં છે, તેથી 'ભવ્યત્વ' નામક જીવપર્યાય છે. સિદ્ધચન્તિ—સિદ્ધ થાય છે, નિષ્કિંતાર્થ થાય છે, જીવા-જીવે, અસ્યામિતિ સિદ્ધિઃ—આમાં તે સિદ્ધિ, તે સકલકર્મક્ષયલક્ષણા જીવની અવસ્થા જ છે, તત્ત્વ ત્યાં, ગમન—ગમન, તદ્ભાવ—પરિણમન લક્ષણ ગમન તે સિદ્ધિગમન—સિદ્ધગમન, તસ્ય—તેનું, યોગ્યત્વ—યોગ્યત્વ. યોક્ષ્યતે

૩અર્થ:—‘ભવ્યત્વ’ નામ સિદ્ધિગમન યોગ્યત્વ છે, તે અનાદિ પારિણામિક ભાવ છે. અને ‘તથાભવ્યત્વ’ એવું આ વિચિત્ર છે,—કાલાદિ ભેદથી આત્માઓના ળીજાદિ સિદ્ધિનો ભાવ હોય છે, માટે; સર્વથા યોગ્યતાના અભેદે તેનો (કાલાદિ ભેદ ળીજાદિ સિદ્ધિનો) અભાવ હોય, માટે; તેના સહકારીઓના પણ તુલ્યપણાની પ્રાપ્તિ હોય માટે; અન્યથા યોગ્યતાઅભેદનો અયોગ હોય, માટે; તેના (સહકારીના) ઉપનિપાત આક્ષેપનું પણ તન્નિબન્ધનપણું (યોગ્યતાહેતુપણું) છે, માટે. આ નિશ્ચયનયમત અતિ સૂક્ષ્મયુધ્વિગમ્ય છે. ૮૪

॥ ઇતિ લોકોત્તમો ॥ ૧૦ ॥

સામગ્રીસમ્ભવે સ્વસાધ્યેનેતિ યોગ્યં । સામગ્રી સંભવે સ્વસાધ્ય સાથે યોગ્યો તે યોગ્ય, તદ્ભાવ:—તેનો ભાવ, યોગ્યત્વ—તે યોગ્યત્વ. અનાદિ:—અનાદિ, આદિરહિત, અને તે પરિ—સર્વોત્તમથી, નામ:—પ્રહીભાવ, તે પરિણામ:—પરિણામ—સ ઇવ પારિણામિકશ્ચ—અને તે જ પારિણામિક. અનાદિ પારિણામિકો ભાવ:—અનાદિ પારિણામિક ભાવ,—જીવસ્વભાવ જ, એમ સામાન્યથી ભવ્યત્વ કહી, હવે તે જ પ્રતિવિશિષ્ટ હોઈ તથાભવ્યત્વ છે એમ કહે છે—

તથાભવ્યત્વમિતિ ચ—તથા—તથા પ્રકારે, તે અનિયત (નિયત?) પ્રકારે, ભવ્યત્વમ્ ઉક્તાંરૂપ ભવ્યત્વ, કૃતિ શબ્દ સ્વરૂપ ઉપદર્શનાર્થ છે, ચ કાર અવધારણાર્થ સિન્નક્રમવાળો છે અને તેથી કરીને જે આ તથાભવ્યત્વ છે, તે શું? તે માટે કહ્યું—વિચિત્રં—વિચિત્ર, નાનારૂપહોઈ, પત્રદેવ—આ જ ભવ્યત્વ ‘તથાભવ્યત્વ’ કહેવાય છે. કયા કારણથી તે માટે કહ્યું—કાલાદિભેદેન—કાલાદિ ભેદથી, સહકારી એવા કાલ-ક્ષેત્ર-શુરુ આદિ દ્રવ્યવિચિત્રથી, આત્મનાં—આત્માઓના, જીવેના, વીજાદિસિદ્ધિભાવાત—ળીજાદિ સિદ્ધિના ભાવને લીધે; વીજં—ળીજ ધર્મપ્રસંસાદિ, અદ્વિ—શબ્દથી ધર્મચિંતા—શ્રવણ આદિનું ગ્રહણ છે, તેષાં—તેઓના, સિદ્ધિભાવાત—સિદ્ધિ ભાવ થકી, સત્ત્વ થકી (હોવાપણા થકી).

બ્યતિરેક કહ્યો—સર્વથા યોગ્યતાઅભેદે—સર્વથા યોગ્યતાના અભેદે, સર્વ પ્રકારે એકાકાર યોગ્યતા સતે, તદ્ભાવાત—કાલાદિ ભેદે ળીજાદિ સિદ્ધિના અભાવને લીધે કારણભેદપૂર્વક કાર્યભેદ એમ ભાવ છે. પારિણામિક હેતુરૂપ ભવ્યત્વના અભેદે પણ સહકારી ભેદ થકી કાર્યભેદ હોય, એવી આસંકાના નિરાસ અર્થે કહ્યું—તત્સહકારિણામપિ—તેના, સહકારીઓની પણ; તસ્ય—તેના, ભવ્યત્વના, સહકારિણ:—સહકારીઓ, અતિશય આધાયક એવા પ્રતિવિશિષ્ટ દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિ, તેષાં—તેઓની,—નહિં કે કેવલ ભવ્યત્વની એમ ‘અપિ’—પણ શબ્દનો અર્થ છે શું? તે માટે કહ્યું—તુલ્યત્વપ્રાપ્તે:—તુલ્યત્વ-પ્રાપ્તિને લીધે, સાદસ્યપ્રસંગતે લીધે. અત્રે પણ બ્યતિરેક કહ્યો—

અન્યથા—અન્યથા સહકારી સાદસ્યના અભાવે, યોગ્યતાયા:—યોગ્યતાના, ભવ્યત્વના અમેદા-યોગાત—અભેદઅયોગને લીધે, એકરૂપત્વના અવગતને લીધે આ પણ કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તદુપનિપાતાક્ષેપસ્યાપિ—તેના ઉપનિપાતના આક્ષેપના પણ; તેષાં—તેઓના, સહકારીઓના, ઉપનિપાત:—ઉપનિપાત, ભવ્યત્વની સમીપ વૃત્તિ, તસ્યાક્ષેપ—તેનો આક્ષેપ—નિશ્ચિત સ્વકાલભવત, તસ્ય—તેના,—નહિં કે કેવલ પ્રકૃત ળીજાદિ સિદ્ધિભાવના એમ ‘અપિ’—પણ શબ્દનો અર્થ છે તન્નિબન્ધનત્વાત—તન્નિબન્ધનપણાને લીધે, યોગ્યતાહેતુપણાને લીધે તેથી યોગ્યતાના અભેદે તેના સહકારીઓના પણ નિશ્ચિત અભેદ હોય, એમ યુગપત્—એકી સાથે તેનો ઉપનિપાત પ્રાપ્ત થાય છે.

નિશ્ચયનયમતં—નિશ્ચયનય મત, પરમાર્થનય અભિપ્રાય, પત્રદ્—આ છે કે, ભવ્યત્વ ચિત્ર છે; વ્યવહારનય અભિપ્રાયથી તો તુલ્યત્વ હોય પણ અર્થ,—તેનું (વ્યવહાર નયનું) સાદસ્ય માત્ર આશ્રયથી જ પ્રકટપણું છે માટે.

વિવેચન

“ સિદ્ધિ નિવાસ લહે ભવિસિદ્ધિ, તેમાં શો પાઠ તમારો ?

તો ઉપગાર તમારો લહીએ, અભવ્યસિદ્ધને તારો હો પ્રભુજી ! એલંબડે મત ખીજો”

—શ્રી મોહનવિજયજી

ભવ્ય એટલે સિદ્ધિગમનયોગ્ય. ‘મવિવ્યતિ વિવક્ષિતપર્યાયેણ इति भव्यः’—વિવક્ષિત પર્યાયથી થશે તે ભવ્ય, તેનો ભાવ તે ભવ્યત્વ. એટલે ‘મવ્યત્વં નામ સિદ્ધિગમન-યોગ્યત્વં.’ ભવ્યત્વ એટલે સિદ્ધિગમનયોગ્યત્વ છે. અર્થાત્

ભવ્યત્વ જીવો જેમાં સિદ્ધ થાય છે, નિષ્કિંતાઈ—કૃતકૃત્ય થાય છે, સિદ્ધિગમનયોગ્યત્વ એવી સકલકર્મક્ષય લક્ષણા સિદ્ધિ તે આત્માની શુદ્ધ સહજાત્મ-સ્વરૂપલાભ અવસ્થારૂપ સિદ્ધિ, ત્યાં ગમન—તદ્ભાવ પરિણમનરૂપ ગમન તે સિદ્ધિગમન; અને તેનું યોગ્યત્વ—યોગ્યપણું તે સિદ્ધિગમનયોગ્યત્વ. પંજિકા-કારે સુંદર વ્યાખ્યા કરી છે તેમ ‘યોક્ષ્યતે સામગ્રીસમ્ભવે સ્વસાધ્યેનેતિ યોગ્ય’ સામગ્રી સંભવે સ્વસિદ્ધિરૂપ સાધ્ય સાથે યોગ્યશે તે યોગ્ય ને તેનો ભાવ તે યોગ્યત્વ. અર્થાત્ સામગ્રી મળ્યે જે સિદ્ધિપરિણામરૂપ આત્મદશાને પામશે—પામવા યોગ્ય છે તે ભવ્ય, અને તેનો ભાવ તે ભવ્યત્વ.

“ પારિણામિક સત્તા તણો, આવિર્ભાવ વિલાસ નિવાસરે;

સહજ અકૃત્રિમ અપરાશ્રયી, નિર્વિકલ્પ ને નિઃપ્રયાસરે....શ્રી શ્રેયાંસ.”શ્રી દેવચંદ્રજી

આ ભવ્યત્વ તે જીવનો ‘અનાદિ પારિણામિક ભાવ’ છે. ‘અનાદિપારિણામિકો ભાવઃ’ અર્થાત્ અનાદિ—આદિરહિત, પરિ—સર્વથા—સર્વાત્માથી, નામ—‘પ્રહીભાવ’—નમન તે પરિણામ; તે જ પરિણામિક ભાવ. જલ જેમ ઢોળાવવાળી જગ્યા પર નીચે પરિણમ્યા જ કરે, ઢળ્યા જ કરે, તેમ ભવ્યત્વરૂપ આ પારિણામિક ભાવ સિદ્ધિગમનયોગ્યપણાની દિશામાં પરિણમ્યા જ કરે, ઢળ્યા જ કરે, એવા વલણવાળો (Bent, Inclination) હોય. આ પારિણામિક ભાવ જીવનો સ્વભાવભૂત ભાવ જ છે.

એમ સામાન્યથી ભવ્યત્વ છે, છતાં પ્રત્યેક આત્માનું તે ભવ્યત્વ પ્રતિવિશિષ્ટ—ખાસ જૂદું જુદું તથાતથાપ્રકારનું હોવાથી તે ‘તથાભવ્યત્વ’ કહેવાય છે. એટલા માટે જ અત્રે કહ્યું—‘તથામવ્યત્વમિતિ ચ વિચિત્રમેતત્. ।’—તથાભવ્યત્વ તથાભવ્યત્વ વિચિત્ર એવું આ વિચિત્ર છે. અર્થાત્ તથાતથાપ્રકારે—તેવા તેવા પ્રકારે પ્રતિનિયત એવું ભવ્યત્વ તે તથાભવ્યત્વ વિચિત્ર—નાના પ્રકારનું હોય છે. કયા કારણથી વિચિત્ર હોય છે ? તો કે ‘કાલાદિ ભેદથી આત્માઓનો બીજાદિ સિદ્ધિનો ભાવ હોય છે, માટે; કાલાદિભેદેનાત્મનાં વીજાદિસિદ્ધિભાવાત્’. અર્થાત્ જૂદા જૂદા આત્માઓને જૂદા જૂદા કાળે, જૂદા જૂદા ક્ષેત્રે, જૂદા જૂદા ગુરુ આદિ દ્રવ્ય યોગે બીજાદિ ભાવની સિદ્ધિ હોય છે; ધર્મપ્રશંસાદિરૂપ ધર્મબીજની, ધર્મચિંતા—શ્રવણાદિરૂપ ધર્મઅંકુર આદિની ભિન્ન ભિન્ન દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળમાં પ્રાપ્તિ હોય છે; તે જ એમ સૂચવે

છે કે જૂદા જૂદા જીવોની યોગ્યતા-તથાભવ્યતા જૂદા જૂદા પ્રકારની છે, અને આત્માની આ સહજ સ્વભાવભૂત યોગ્યતાનાજ લેહને લીધે જ કાલાદિ લેહે બીજાદિ સિદ્ધિનો ભાવ હોય છે.

આમ ન હોય તો શો વિરોધ આવે ? તે માટે વ્યતિરેક કહ્યો—‘સર્વથા યોગ્યતાના અલેદે તેનો (કાલાદિ લેહે બીજાદિ સિદ્ધિનો) અભાવ હોય, માટે.’ સર્વ પ્રકારે યોગ્યતાનો અલેદ-એકાકારપણું હોય, તો ઉપર વિવરી બતાવ્યું તેમ કાલાદિ સર્વથા યોગ્યતાઅલેદે લેહે બીજાદિ સિદ્ધિનો ભાવ ઘટે નહિ, કારણ કે કારણલેદપૂર્વક કાલાદિલેદે કાર્યલેદ હોય. ત્યારે કેઈ કહેશે—પારિણમિક હેતુરૂપ ભવ્યત્વનો બીજાદિ સિદ્ધિઅભાવ અલેદ છતાં. સહકારીલેદથી કાર્યલેદ કેમ ન હોય ? તેના નિરાકરણાર્થે કહ્યું—‘તેના સહકારીઓની પણ તુલ્યત્વપ્રાપ્તિ હોય, માટે.’ તે ભવ્યત્વના સહકારી એવા પ્રતિવિશિષ્ટ દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિની પણ (નહિ કે કેવલ ભવ્યત્વની એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે) તુલ્યપણાની-સમાનપણાની પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ આવે માટે.

અત્રે પણ વ્યતિરેક કહ્યો—‘અન્યથા યોગ્યતાઅલેદનો અયોગ હોય, માટે,’ અર્થાત્ સહકારીના સાદૃશ્યનો-સમાનપણાનો જો અભાવ હોય, તો ભવ્યત્વના અલેદનો-એકરૂપ-પણાનો અયોગ-અઘટમાનપણું હોય. આ પણ કયા કારણથી ? ‘તેના (સહકારીના) ઉપનિપાત આક્ષેપનું પણ તન્નિબંધનપણું (યોગ્યતાહેતુપણું) છે, માટે.’ અર્થાત્ તે સહકારીઓનો ઉપનિપાત-ભવ્યત્વની સમીપે ઉપસ્થિત થવું-હાજર થવું, તેનો આક્ષેપ-સ્વકાલે જોંયાઈ આણવારૂપ આકર્ષણ, તેનું પણ તન્નિબંધનપણું યોગ્યતાહેતુપણું છે, માટે. નહિ કે કેવલ પ્રકૃત બીજાદિ સિદ્ધિ ભાવનું તન્નિબંધનપણું છે માટે, એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે. તાત્પર્ય કે જીવની તથાભવ્યતા-તથાપ્રકારની યોગ્યતા જ તે તે સહકારીઓને સ્વકાલે જોંથી લાગીને હાજર કરે છે. એટલે યોગ્યતાના અલેદે તેના સહકારીઓનો પણ નિશ્ચિત અલેદ-એમ એકી સાથે તેનો ઉપનિપાત પ્રાપ્ત થાય છે.

આમ જો કહ્યું તે ‘આ નિશ્ચયનય મત અતિ સૂક્ષ્મબુદ્ધિગમ્ય છે.’ આ નિશ્ચય-નય મત-પરમાર્થનય અભિપ્રાય આ છે કે-ભવ્યત્વ ચિત્ર-નાના પ્રકારનું છે. વ્યવહાર નય અભિપ્રાયથી તો તુલ્યપણું હોય પણ ખરું, કારણ કે તે વ્યવહાર નય માત્ર સાદૃશ્ય-સમાનપણાને આશ્રીને પ્રવર્તે છે, માટે. આ સર્વ વસ્તુ અતિ સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી ગમ્ય-સમજાય એમ છે.

॥ इति लोकोत्तमा : ॥ १० ॥

* “યોગ્યતા ચેદ્ વિજ્ઞેયા વીજસિદ્ધ્યાદ્યપેક્ષયા ।

આત્મનઃ સદ્વિજા ચિત્રા તથામવ્યત્વમિત્યતઃ ॥” —શ્રીયોગમિન્દુ, ૨૭૮

અર્થાત્—બીજાસિદ્ધિ વગેરેની અપેક્ષાએ આત્માની જે સહજ એવી નાના પ્રકારની યોગ્યતા, તે તથાભવ્યત્વ કહેવાય છે. જીવોની તેવા તેવા પ્રકારની યોગ્યતા તેનું નામ તથાભવ્યત્વ.

૧૧. લોકનાથ

‘લોકનાથેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

‘લોકનાથ’ પદમાં લોક એટલે બીજાધાનાદિથી સંવિભક્ત એવો વિશિષ્ટ ભવ્યલોક એમ દર્શાવે છે—

૪ તથા—

‘લોકનાથેભ્યઃ’

इति । इह तु लोकशब्देन तथेतरभेदाद्विशिष्ट एव तथा रागाद्युपद्रववरक्षणीयतया वीजाधानादिसंविभक्तो भव्यलोकः परिगृह्यते, अनीदृशि नाथत्वानुपपत्तेः । ८५

૪ અર્થઃ—તથા—

‘લોકનાથેને’

અહીં તે ‘લોક’ શબ્દથી તથાપ્રકારના ઇતર ભેદથી વિશિષ્ટ જ તથાપ્રકારે રાગાદિ ઉપદ્રવોમાંથી રક્ષણીયપણાએ કરીને બીજાધાનઆદિથી સંવિભક્ત, એવો ભવ્યલોક પરિગ્રહાય છે,—અનીદશમાં (આવો ન હોય એમાં) નાથપણાની અનુપપત્તિ (અઘટમાનતા) છે, માટે. ૮૫

પંક્તિકા—તથા—‘સમુદાયોમાં પણ પ્રવૃત્ત’ ઇત્યાદિ સૂત્ર વાચ્ય છે, એમ ‘તથા’ શબ્દનો અર્થ છે. એમ ઉત્તર સૂત્રોમાં પણ ‘તથા’ શબ્દનો અર્થ વાચ્ય છે.

તથેતરભેદાન્—તથાપ્રકારના ઇતર ભેદથી; તથા—તત્પ્રકારનો, ભવ્યરૂપ જ, જે રૂતરભેદઃ—ભવ્ય સામાન્યનો ઇતર ભેદ,—બીજાધાન આદિ વડે સંવિભક્ત કરવો અશક્તિ, તસ્માન્—તેનાથી, વિશિષ્ટ એવ—વિશિષ્ટ જ, વિભક્ત જ.

તથા—તથાપ્રકારે, તે તે પ્રકારે, રાગાદ્યુપદ્રવરક્ષણીયતયા—રાગાદિ ઉપદ્રવોથી રક્ષણીયતા વડે; રાગાદય એવ તેભ્યો વા ઉપદ્રવો રાગાદ્યુપદ્રવઃ—રાગાદિ જ વા તે થકી ઉપદ્રવ તે રાગાદિ ઉપદ્રવ, તસ્માન્—તેમાંથી, રક્ષણીયતા—તેના વિષયભાવમાંથી અપસારણતા, તયા—તે વડે, વીજાધાનાદિ—સંવિભક્તો—બીજાધાનઆદિથી સંવિભક્ત; ધર્મબીજવપન, ચિંતા. સત્શ્રુતિ આદિ સર્વથા સ્વયતીકૃત, (સ્વાધીન કરાયેલા) કુશલ આશયવિશેષથી, સંવિભક્તઃ—સંવિભક્ત. સમય અપેક્ષાએ સંગત વિભાગવાન કરાયેલો,—કુશલ આશયના ભગવત્પ્રસાદથી ભવ્યપણાને લીધે; ભવ્યલોકઃ—ઉત્કારસ્વરૂપ ભવ્યલોક, પરિગ્રહ્યતે—પરિગ્રહ કરાય છે, આશ્રય કરાય છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—

અનીદશિ—અનીદશમાં, આવો ન હોય એમાં, બીજાધાનઆદિથી અસંવિભક્ત એવા અવિષયમૂતમાં, નાથત્વાનુપપત્તેઃ—નાથત્વની અનુપપત્તિને લીધે, ભગવતોના નાથભાવના અઘટનને લીધે.

વિવેચન

“ બીજે વૃક્ષ અનંતતા રે લાલ, પસરે ભૂજલ યોગ રે;

તિમ મુજ આતમ સંપદારે લાલ, પ્રગટે પ્રભુ સંયોગ રે.” શ્રી દેવચંદ્રજી

તથાપ્રકારે એટલે સમુદાયમાં પણ પ્રવૃત્ત શબ્દો અનેક પ્રકારે તેના અવયવોમાં પણ પ્રવર્તે છે, તે જ આગલા સૂત્રમાં કહેલા ન્યાયે ‘લોકનાથેભ્યઃ’—‘લોકનાથોને’ એ વિશિષ્ટ પદનો ઉપન્યાસ છે.

અને ‘અહીં તેા લોક શબ્દથી તથાપ્રકારના ઇતર ભેદથી વિશિષ્ટ જ એવો ભવ્ય લોક પરિબ્રહ્મ છે.’ અર્થાત્ તથાપ્રકારનો ઇતર ભેદ—ભવ્યસામાન્યરૂપ ભેદ કે જે બીજાધાનાદિ વડે સંવિભક્ત કરવો અશક્ય છે, તેનાથી વિશિષ્ટ, વિભક્ત, જૂદો તરી આવતો એવો ભવ્યલોક જ અહીં ‘લોક’ શબ્દથી વિવક્ષિત છે; એટલે કે બીજાધાનાદિ યોગ્ય દશાવાળી કોઈ પણ કોટિમાં (Category) જે આવી શકતા નથી એવા ભવ્યસામાન્યથી વિશિષ્ટ ભવ્યલોકનું જ અહીં બ્રહ્મ છે.

આ વિશિષ્ટ ભવ્યલોક કેવો હોય? તે માટે કહ્યું—‘તથા રાગાશુપદ્મવરક્ષણીયતયા વીજાધાનાદિસંવિભક્તો’ તથાપ્રકારે રાગાદિ ઉપદ્રવોમાંથી રક્ષણીયપણાએ કરીને બીજાધાના

આદિથી સંવિભક્ત એવો; તથાપ્રકારે—તેના તેવા પ્રકારે રાગાદિરૂપ

બીજાધાનાદિથી ઉપદ્રવોથી વા રાગાદિજન્ય ઉપદ્રવોથી રક્ષણ કરવા યોગ્યપણાએ સંવિભક્ત વિશિષ્ટ કરીને જે બીજાધાના આદિથી સંવિભક્ત છે એવો. અર્થાત્ ધર્મ-ભવ્ય લોકના નાથ બીજવપન, ધર્મચિંતા, સત્શ્રુતિ આદિરૂપ કુશલ આશયવિશેષ વડે

જે બીજ-અંકુર-કાણડ આદિ પૂર્વોક્ત શાસ્ત્રસંગત વિભાગમાં બહેંચા-

યેલ છે, એવો વિશિષ્ટ દશાસંપન્ન હોય, તે જ ભવ્યલોક અત્ર સમજવો. સાદા શબ્દોમાં કહીએ તો ધર્મબીજનું (યોગબીજનું) ચિત્તભૂમિમાં રોપણ થવું, ધર્મચિંતાઆદિ અંકુરો રાદિનું ઉત્પન્નવું, એ આદિ કુશલ આશયવિશેષરૂપ દશાવિશેષ ભગવત્પ્રસાદ થકી લભ્ય—પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે; એટલે ભગવત્પ્રસાદ થકી તે ધર્મબીજવપન આદિ દશાવિશેષ જેને વર્તે છે, એવા બીજાધાનાદિ ભૂમિકાવાળા વિશિષ્ટ ભવ્યો જ અત્રે ‘લોક’ શબ્દથી બ્રહેલ છે. (બુએ પૃ. ૭૧ થી ૭૩)

આમ ભેદરૂપ ટાળો પાડવાનું કારણ શું? તો કે—‘અનીદશિ નાથત્વાનુપપત્તેઃ’—‘અનીદશમાં (આવો ન હોય એમાં) નાથપણાની અનુપપત્તિ (અઘટમાનતા) છે, માટે.’ આવો—બીજાધાનાદિથી જે સંવિભક્ત ન હોય એટલે કે બીજાધાના આદિ કોઈ પણ યોગ્ય દશાવાળા વિભાગમાં જે હજી આવ્યો નથી, તે પરત્વે ભગવતોનું નાથપણું ઘટે નહિ, માટે. અર્થાત્ ધર્મબીજનું આધાન થવા યોગ્ય યોગ્યતા આદિ જેને હજી સાંપડી નથી, એવા જીવો અગે ભગવતોનું નાથપણું ઘટતું નથી.

યોગ—ક્ષેમ કરે તે જ ખરેખરે નાથ, એમ સંકલનાખદ્ધ શુકિતી પ્રતિપાદન કરે છે—

“યોગક્ષેમકૃદયમિતિ વિદ્વત્પ્રવાદઃ, ન તદુભયત્યાગાદ્ આશ્રયણીયોઽપિ પરમાર્થેન તદ્લક્ષણાયોગાત્, इत्यमपि तदभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात्, महत्त्वमात्रस्येहाप्रयोजकत्वात्, विशिष्टोपकारकृत एव तत्त्वतो नाथत्वात्, औपचारिकवाग्वृत्तेश्च पारमार्थिकस्तवत्वासिद्धिः।”^{૮૬}

૪અર્થ :—યોગ—ક્ષેમ કરનારો તે આ (નાથ) એમ વિદ્વત્પ્રવાદ છે, તદુભયના (યોગ-ક્ષેમના) ત્યાગથી આશ્રયણીય પણ (નાથ) નથી,—પરમાર્થથી તત્ત્વલક્ષણનો અયોગ છે માટે, આમ પણ તેના અભ્યુપગમમાં અતિપ્રસંગ છે માટે, મહત્ત્વમાત્રનું આહીં અપ્રયોજકપણું છે માટે, વિશિષ્ટ ઉપકારકરનું જ તત્ત્વથી નાથપણું છે માટે; અને ઔપચારિક વાગ્વૃત્તિથી પારમાર્થિક સ્તવપણાની અસિદ્ધિ છે.^{૮૬}

પંક્તિકા—કયા કારણથી ? કારણ કે—યોગક્ષેમકૃત્—યોગ—ક્ષેમ એ બન્નેનો કર્તા, અયમ્—આ, નાથ, इति—એમ, વિદ્વત્પ્રવાદઃ—વિદ્વત્પ્રવાદ, પ્રાપ્તપ્રસિદ્ધિ છે. યોગ અને ક્ષેમ એ એમાંથી કોઈ એકનો કર્તા વા સર્વથા તેનો અકર્તા નાથ હશે ? એવી આશંકાના નિરાસ અર્થે કહ્યું :—ન—ન જ, તદુભયત્યાગાત્—તદુભયત્યાગથી; તદુભય—તદુભય, યોગ—ક્ષેમ ઉભય, સર્વથા તત્પરિહારાત્—સર્વથા તેના પરિહારથી વા આ એમાંથી કોઈ એકના આશ્રયણથી, આશ્રયણીયોઽપિ—આશ્રયણીય પણ, અર્થિત્વશથી ગ્રાણ પણ નાથ. તો પછી આશ્રયણીયનું તો પૂછવું જ શું ? એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—પરમાર્થેન—પરમાર્થથી, નિશ્ચયપ્રવૃત્તિથી, તદ્લક્ષણાયોગાત્—તત્ત્વલક્ષણના અયોગથી, નાથલક્ષણના અયોગથી. ઉભયકરપણું જ તત્ત્વલક્ષણ છે એ ઉક્ત જ છે. વિપક્ષે બાધક કહ્યું—इत्यमपि—આમ પણ, તત્ત્વલક્ષણઅયોગે પણ; તત્ત્વલક્ષણયોગે તો પ્રસંગિત છે જ, એમ ‘અપિ’—પણ શબ્દનો અર્થ છે; અતિપ્રસંગાત્—અતિપ્રસંગને લીધે. અકિચિત્કર એવા કુડી (પાર્શ્વતરઃકુડી) આદિને પણ નાથપણાની પ્રાપ્તિ થશે, તે માટે. ત્યારે ગુણુ—ઐધર્ય આદિથી મહાન જ નાથ છે એટલે અતિપ્રસંગ નથી એમ આશંકાને કહ્યું—

મહત્ત્વમાત્રસ્ય—મહત્ત્વમાત્રના, યોગ—ક્ષેમરહિત કેવલ મહત્ત્વના જ, इह—અહીં, નાથત્વમાં, અપ્રયોજકત્વાત્—અપ્રયોજકપણાને લીધે, અહેતુપણાને લીધે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—વિશિષ્ટોપકારકૃત એવ—વિશિષ્ટ ઉપકાર કરનારના જ, યોગક્ષેમલક્ષણ ઉપકાર કરનારના જ—તદિ કે અન્યના, તત્ત્વતઃ—તત્ત્વથી, નિશ્ચયથી, નાથત્વાત્—નાથપણાને લીધે. ત્યારે ઉપચારથી મહાન નાથ હશે ? એમ આશંકાને કહ્યું—

ઔપચારિકવાગ્વૃત્તેશ્ચ—ઔપચારિક વાગ્વૃત્તિના. ઉપચારથી અનાથમાં આધિકચસામર્થ્યથી નાથધર્મના અધ્યારોપથી ઉપજેલી તે ઔપચારિકી—ઔપચારિકી, અને તે વાગ્વૃત્તિઃ—વાગ્વૃત્તિ, તસ્યાઃ—તેના, ચ—પુનઃ અર્થમાં છે. પારમાર્થિકસ્તવત્ત્વસિદ્ધિઃ—પારમાર્થિક સ્તવપણાની અસિદ્ધિ છે. સદ્બૂત અર્થ સ્તવપણી અસિદ્ધિ છે. ‘અનીદશિ નાથત્વાનુપપત્તેઃ’—અનીદશમાં નાથત્વની અનુપપત્તિને લીધે, એમ પૂર્વ સાથે યોગ—સંબંધ છે.

વિવેચન

“આચારિજ ઉવઝાય, સાધક મુનિવર હો દેશવિરત ધરૂં;

આતમ સિદ્ધ અનંત, કારણરૂપે રે યોગ ક્ષેમંકરૂં....મહાભદ્ર.” શ્રી દેવચંદ્રભ

ત્યારે પ્રશ્ન થવો સંભવે છે કે—આવો વિશિષ્ટ ન હોય એમાં ભગવાનનું નાથપણું ઘટતું નથી એમ કહેવાનું કારણ શું? તેનું સમાધાન કરવા માટે અત્રે આચાર્યશ્રીએ ઉત્તરોત્તર સુક્તિયુક્ત સંકલનાબદ્ધ કારણપરંપરા દર્શાવી છે. તે યોગ-ક્ષેમ કરે આ પ્રકારે—‘યોગક્ષેમકૃદયમ્’ ઈ. યોગ-ક્ષેમ કરનારો તે આ (નાથ) તે જ ખરેખરો ‘નાથ’ એમ વિદ્વત્પ્રનાદ છે. અર્થાત્ તિદ્વજનો વહે છે કે ખરો નાથ હોય તે અપ્રાપ્તનો યોગ ને પ્રાપ્તનું ક્ષેમ (કુશલ) કરાવે એવો હોય; એટલે આમ યોગ-ક્ષેમ કરે તે જ ખરેખરો ‘નાથ’ છે. ત્યારે આશંકા થશે કે યોગ-ક્ષેમ એ બેમાંથી એકનો કે બન્નેનો કરનારો ન હોય તે શું નાથ નથી? તેના સમાધાનાર્થે કહ્યું—‘તદુભયતા (યોગ-ક્ષેમતા) ત્યાગથી આશ્રયણીય પણ (નાથ) નથી;’ ‘ન તદુભયત્યાગાદ્ આશ્રયणीयोऽपि’; અર્થાત્ યોગ-ક્ષેમ એ બન્ને વા બેમાંથી એક પણ જે ન કરતો હોય હોય, એવો ભલે આશ્રયણીય-આશ્રય કરવા યોગ્ય-ભજવા યોગ્ય હોય, તોપણ તે પણ નાથ નથી, તો પછી અનાશ્રયણીયનું—આશ્રય નહિ કરવા યોગ્યનું તો પૂછવું જ શું? એમ ‘અપિ’—પણ શબ્દનો અર્થ છે. એમ કયા કારણથી કહો છો? તે માટે કહ્યું—પરમાર્થથી તત્ત્વક્ષણનો અપોગ છે, માટે;—પરમાર્થેન તદ્દક્ષણાયોગાત. પરમાર્થથી—નિશ્ચયથી યોગ-ક્ષેમ એ ઉભય કરે તે નાથ એવું ઉક્ત નાથલક્ષણ ઘટતું નથી, માટે. એમ ન માનીએ તો શું બાધા આવે? તો કે—‘આમ પણ તેના અભ્યુપગમમાં અતિપ્રસંગ છે, માટે;’ આમ નાથલક્ષણનો યોગ-ઘટમાનપણું નહિ છતાં નાથ તરિકે માનવામાં અતિપ્રસંગ દોષ આવે, માટે. તો તો પછી ફૂડી (ભીંત), ફૂટી (જુંપડી) આદિ પણ આશ્રયરૂપ છે, તેને પણ નાથપણાની પ્રાપ્તિ થશે! એમ લક્ષ્ય ખંડાર લક્ષણના જવાથી (Beyond the mark) અતિવ્યાપ્તિદોષરૂપ અતિપ્રસંગ ઉપજશે.

ત્યારે વળી કોઈ કહેશે—ગુણ-અર્થ આદિ વડે કરીને મહાન્ હોય તે જ નાથ છે, માટે અતિપ્રસંગ નથી. તેનો અત્ર રહીએ આપ્યો છે કે—‘મહત્ત્વમાત્રનું અહીં અપ્રયોજકપણું છે, માટે;’ યોગ-ક્ષેમ રહિત એવા કેવલ મહત્ત્વમાત્રનું વિશિષ્ટ ઉપકારકરનું જ અત્ર નાથપણાની બાબતમાં અપ્રયોજકપણું છે, અહિતુપણું છે. તત્ત્વથી નાથપણું અર્થાત્ જેના થકી ભક્તજનનું યોગ-ક્ષેમરૂપ પરમાર્થ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી, તે મહત્ત્વમાત્ર અપ્રયોજક છે. આમ અપ્રયોજકપણું કયા કારણથી કહો છો? તે માટે કહ્યું—‘વિશિષ્ટોપકારકૃત एव तत्त्वतो नाथत्वात्।’—વિશિષ્ટ ઉપકારકરનું જ તત્ત્વથી નાથપણું છે, માટે; યોગ-ક્ષેમરૂપ વિશિષ્ટ-આસ ઉપકાર કરે તેનું જ તત્ત્વથી-નિશ્ચયથી નાથપણું-નાથભાવ છે, માટે.

ત્યાં વળી આશંકા થશે કે સદ્ધાનું શું ઉપચારથી નાથ હશે ? તેના નિવારણાર્થે કહ્યું—“ઔપચારિક વાગ્વૃત્તિથી પારમાર્થિક સ્તવપણી અસિદ્ધિ છે.”—“ઔપચારિક-વાગ્વૃત્તેષ્વ પારમાર્થિકસ્તવત્વાસિદ્ધિઃ”. અર્થાત્ જે અનાથ છે, જે નાથ ઔપચારિકતાથી પાર જ નથી, તેમાં માત્ર મહત્ત્વના કારણે ઉપચારથી નાથપણાનું આરોપણ માર્થિક સ્તવપણું ન થટે કરવારૂપ ઔપચારિકી વચનવૃત્તિ કરવામાં આવે, તે થકી પારમાર્થિક સ્તવપણી અસિદ્ધિ છે, સદ્ભૂત અર્થસ્તવરૂપ ભાવસ્તવપણી સિદ્ધિ નથી. માટે આવો યોગ-ક્ષેમ કરે એવો ન હોય એમાં નાથપણું ઘટતું નથી એમ જે કહ્યું હતું તે યથાર્થ જ છે.

“પ્રભુ હો ત્રિભુવન નાથ, હાસ હું તાહરો હો લાલ.
કરુણાનિધિ અભિલાષ, અછે મુજ એ ખરો હો લાલ.
આતમ વસ્તુ સ્વભાવ, સદા મુજ સાંભરો હો લાલ.
ભાસન વાસન એહ, ચરણ ધ્યાને ધરો હો લાલ. હીડો મુવિધિ.” શ્રી દેવચંદ્રજી

બીજાધાનાદિથી જેઓનું યોગ-ક્ષેમ થાય, તે જ ભગ્યો અહીં વિવક્ષિત છે—

‘તદિદ્ધ ચેષામેવ વીજાધાનોદ્ભેદપોષણયોગઃ ક્ષેમં ચ તત્તદુપદ્રવાદ્યભાવેન, ત ઇવેહ ભવ્યાઃ પરિગૃહ્યન્તે ।’^{૮૭}

‘અર્થ’ :—તેથી અહીં જેઓને જ બીજાધાન-ઉદ્ભેદ-પોષણથી યોગ અને તે તે ઉપદ્રવાદિના અભાવથી ક્ષેમ હોય છે, તેઓ જ અહીં ભગ્યો પરિગ્રહાય છે.^{૮૭}

વિવેચન

“યસ્ય યેન પ્રકારેણ, વીજાધાનાદિસંભવઃ ।

સાનુબન્ધો ભવત્યેતે, તથા તસ્ય જગુસ્તતઃ ॥” —શ્રી યોગદંષ્ટિસમુચ્ચય, શ્લોક. ૧૩૫.

આ યુક્તિયુક્ત સંકલનાબદ્ધ કારણપરંપરા દર્શાવી, તે પરથી શું ફલિત થયું તેનું નિગમન (Conclusion) કરતાં કહ્યું—“ચેષામેવ વીજાધાનોદ્ભેદપોષણયોગઃ ક્ષેમંચતત્તદુ-

પજ્ઞિકાઃ—તત્—તેથી કરીને, હવે—અહીં, સૂત્રમાં ચેષામેવ—જેઓને જ, વિશ્વમાણુ ક્યાના વિષયભૂતોને જ,—તદિં કે અન્યોને, વીજાધાનોદ્ભેદપોષણઃ—બીજાધાન-ઉદ્ભેદ-પોષણ-વડે; ધર્મ-વીજસ્ય—ધર્મબીજના, આધાનેન—પ્રશંસાદિથી આધાન વડે, ઉદ્ભેદેન—ચિંતા અંકુર કરણથી ઉદ્ભેદ વડે, પોષણેન—સત્શ્રુતિ આદિ કાંડ-નાલ આદિ સંપાદનથી પોષણ વડે, યોગઃ—યોગ,—અપ્રાપ્તલાભ-લક્ષણ; ક્ષેમં ચ—અને ક્ષેમ,—લબ્ધપાલન લક્ષણ. તત્તદુપદ્રવાદ્યભાવેન. તે તે ઉપદ્રવાદિના અભાવ વડે; તત્તદુપદ્રવાઃ—તે તે ઉપદ્રવો, ચિત્રરૂપ નરકાદિ વ્યસનો, આદિ—આદિ શબ્દથી તેના નિમ્બધનભૂત રાગાદિનું ગ્રહણ છે, તેષામભાવેન—તેઓના અભાવ વડે, અત્યન્ત ઉચ્છેદ વડે; ત ઇવ—તેઓ જ, તદિં કે અન્ય, ભવ્યાઃ—ભગ્યો-ઉક્તરૂપ, પરિગૃહ્યન્તે—પરિગ્રહાય છે.

પદ્મવાચમાવેન,' તેથી અહીં જેઓને જ બીજાધાન-ઉદ્ભવ-પોષણથી યોગ અને તે તે ઉપદ્રવાદિના અભાવથી ક્ષેમ હોય છે, તેઓ જ અહીં ભગ્યો પરિમહાય છે. તે આ પ્રકારે—

યોગ-ક્ષેમ કરનારા ખરેખરા 'નાથ' એવા આ નિષ્કારણ કરુણારસસાગર લોકનાથો ખરેખર ! ભવબ્યાધિના લિષ્ગૂવરો—સંસારરોગના વૈદ્યરાજે છે. એટલા માટે જ જે જે ભગ્ય પ્રાણીને જે જે પ્રકારે સાનુબંધ—ઉત્તરોત્તર અનુબંધવાળો બીજાધાન-

કુશલ માળીનું દૃષ્ટાંત: આદિનો સંભવ થાય, તેવા પ્રકારે તેઓએ, કુશલ માળીની પેઠે, તેના પ્રત્યે બીજાધાનાદિ ઉપદેશકાર્ય કર્યું. કુશળ માળી ઉપર ભૂમિમાં વાવેલું બીજ નિષ્કળ

બય છે એમ જાણી પ્રથમ તો યોગ્ય ફળદ્રૂપ ભૂમિ શોધે છે; તેમ આ લિષ્ગૂવરો પ્રથમ તો યોગ્ય પાત્રવિશેષરૂપ ભગ્ય ભૂમિ શોધે છે. પછી કુશળ માળી જેમ તે યોગ્ય ભૂમિમાં બીજાધાન થાય, બીજ રોપાય, જાગી નીકળે એવું ખાતર નાંખે છે; તેમ આ કુશળ લિષ્ગૂવરો પણ યોગ્ય ક્ષેત્રરૂપ ભગ્યલોકની ચિત્ત ભૂમિમાં સમ્યક્ બોધબીજનું આધાન થાય, રોપણ થાય, તેવું ભવોદ્રેગ ઉપર એવું ઉપદેશરૂપ ખાતર નાંખે છે. જેમકે—

હે જીવ ! આ સર્વ પ્રકારે ભયાકુલ સંસારમાં ચારે ગતિમાં જમણ કરતાં તું અનંત દુઃખ પામ્યો છે. 'લીધણુX નરક ગતિમાં, તિર્યચ ગતિમાં, કુદેવ ગતિમાં, ને કુમનુષ્ય

ગતિમાં તું તીવ્ર દુઃખને પ્રાપ્ત થયો છે.' હે જીવ ! અશુચિ ઉપદેશરૂપ ખાતર બીજાસ ને મલમલિન એવા અનેક જનનીઓના ગર્ભાવાસમાં તું

ચિરકાળ વસ્યો છે. સમુદ્રના પાણી કરતાં પણ વધારે માતાના ધાવણ તું ધાવ્યો છે. તારા મરણ સમયે સાગરજલ કરતાં પણ વધારે આંસુડા તારી માતાઓએ સાર્યા છે. આમ અનંત જન્મ મરણ કરતાં હે જીવ ! આ ત્રિભુવન મધ્યે તેં સર્વ સ્થાનમાં વારંવાર ગમનાગમન કર્યું છે, સર્વ જીવો સાથે સર્વ પ્રકારના સંબંધો તેં અનેકવાર કર્યા છે, ભુવનોદરમાં વર્તતા સર્વ પુદ્ગલો તેં ફરી ફરી ગ્રસ્ત્યા છે ને મૂક્યા છે, જગત્ની એઠ તેં વારંવાર હોંસે હોંસે ખાધી છે, તોપણ તું તૃપ્તિ પામ્યો નથી ! 'તૃષ્ણાથી પીડિત થઈને તેં ત્રણે ભુવનનું પાણી પીધું છે, તોપણ ત્હારી તૃષ્ણાનો છેદ થયો નથી !' માટે હે જીવ ! હવે તો તું વિરામ પામ ! વિરામ પામ !

—ખાઈ પાણી છોડી મીઠા જલેથી, આવે બીજે અંકુરા જે રીતેથી;

તેવી રીતે તત્ત્વશ્રુતિ પ્રભાવે, અંકુરા તો યોગના બીજ પાવે.

ખાસ પાણી તુલ્ય સંસાર પાણી, તત્ત્વ શ્રુતિ નિષ્ઠ વારિ સમાણી;

કલ્યાણો સૌ એ થકી સાંપડે છે, શુરુભક્તિ સૌજન્ય દહાવો મળે છે.”

—શ્રી યોગદષ્ટિકળશ (સ્વરચિત)

X મીસણતરયમર્દૈષ તિરિયમર્દૈષ કુદેવમણુગઈષ ।

પત્તોસિ તિવ્વદુઃખં ભાવહિ જિણભાવણા જીવ ॥

તિહુયણ સલિલં સયલં પીયં તિણ્હાઈ પીહિયણ તુમે ।

તો વિણ તણ્હા છેઓ જાઓ ચિંતેહ મવમહણમ્ ॥”

મહર્ષિ શ્રીકુંડકુંઠાચાર્યજી પ્રણીત શ્રી ભાવપ્રાભુત.

આતર નાળી માળી જેમ તે યોગ્ય ભૂમિમાં નારા ચોકખા શુદ્ધ બીજ નાંખે છે, વાવે છે, તેમ આ કુશળ મિષ્ટગુણે પણ સત્કર્મપ્રયાસાદિરૂપ ધર્મબીજનું લવ્ય હવેની ચિત્તભૂમિમાં આધાન થાય એવાં ઘોઘ-બીજ વાવે છે, રોપે છે. જેમ કે—સદ્દેવલક્ષિત, સદ્ગુરુલક્ષિત ને સત્કર્મલક્ષિત એ આ અપાર સંસારસમુદ્ર તરવાના યોગ્ય ચિત્તભૂમિમાં મુખ્ય સાધન છે. કારણ કે પૂર્ણ સિદ્ધસ્વરૂપ પ્રભુ આદર્શસ્થાને બીજપ્રદેપ હોઈ, હવને આત્મસિધ્ધિરૂપ ઈષ્ટ લક્ષ્યનું નિરંતર ભાન કરાવે છે. સદ્ગુરુ, સન્માર્ગના પરમ સાધક સાધુપુરુષ સાક્ષાત્ હવંતમૂર્તિ પ્રત્યક્ષ હવતા બળતા જોગી હોઈ, હવને પરમ અવલંબનરૂપ ધર્મ પડી પ્રેરણાબલ આપે છે. અને તેમના વિરહે અથવા તેમની આજ્ઞાએ સત્કર્મપ્રરૂપક સત્શાસ્ત્ર પણ પરમ આલંબનરૂપ બની પરમ ઉપકારી થાય છે. માટે આ સત્સાધન પ્રત્યે પ્રીતિ-ભક્તિ આદિની વૃદ્ધિ કરો ! વૃદ્ધિ કરો !

“પ્રભુ શુણનો ઉપદેશ, તે જલધારા વહી રે....તે.

ધરમ રુચિ ચિત્તભૂમિ માંહિ નિશ્ચલ રહી રે....માંહિ

શ્રીનમિ જિતવર સેવ ધનાધન ઉનમ્યો રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

માળી જેમ બીજધાન થયા પછી પણ, બીજ રોપાયા પછી પણ તેમાંથી અંકુર-ફણ્ગો ફૂટે તેમ જલસિંચન કરે છે; તેમ આ નિપુણ બૈદરાજે પણ તે તે લવ્યને તે ઘોઘબીજ ભીંગી નીકળી તેમાંથી અંકુર ફૂટે એવું સદુપદેશ જલ સદુપદેશ જલસિંચન સિંચે છે. જેમ કે—અહો લવ્યો ! તમને પ્રધાન ધર્મબીજરૂપક ઉત્તમ મનુષ્યપણું મળ્યું છે, ભરતકેત્રાદિ કર્મભૂમિરૂપ આર્યક્ષેત્ર પણ સાંપડ્યું છે, પણ એ ધર્મબીજને વાવી, ઉગાદી, તેમાંથી સત્કર્મરૂપ ખેતી ન કરો, તેને ખેડવાનો પ્રયત્ન ન કરો ને બીજ વેડફી નાંખો તો શું કામનું ? આ ધર્મક્ષેત્રરૂપ કુરુક્ષેત્રમાં—કર્મક્ષેત્રમાં શુભવૃત્તિરૂપ પાંડવો અને અશુભ વૃત્તિરૂપ કૌરવોનું સનાતન યુદ્ધ ચાલ્યા કરે છે; તેમાં સત્કર્મયોગરૂપ સત્ય પુરુષાર્થથી—આત્મપરાક્રમથી જ્યારે અસદ્ વૃત્તિઓને દબાવી દઈ સદ્વૃત્તિઓ વિજયી બને છે, ત્યારે પરમાથથી ધર્મબીજની ખેતી શરૂ થાય છે, એમ સમજી, આ કર્મભૂમિમાં જન્મેલા હે લવ્યજનો ! તમે સત્કર્મરૂપ પુરુષાર્થમાં પ્રયત્ન કરો ! પ્રયત્ન કરો ! સત્કર્મયોગ સાધી સાચા કર્મયોગી બનો ! આ ઉત્તમ ધર્મબીજરૂપ મનુષ્યપણાને વાવી સત્કર્મરૂપ ખેતી કરો !

“અશુભાચાર નિવારણ તૃણ અંકુરતા રે....તૃણ.

વિરતિ તણાં પરિણામ, તે બીજની પૂરતા રે. તે....શ્રીનમિ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

જો ઈચ્છો પરમાર્થ તો, કરો સત્ય પુરુષાર્થ;

ભવસ્થિતિ આદિ નામ લઈ, છેદો નહિં આત્માર્થ.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

* ધર્મવીજં પરં પ્રાપ્ય માનુષ્યં કર્મભૂમિષુ ।

ન સત્કર્મકૃષાવસ્ય પ્રયતન્તેઽલ્પમેધસઃ ॥”—શ્રી યોગદ્વિસમુચ્ચ શ્લોક. ૮૩.

પછી માળી તે કુમળા છોડને રક્ષવા માટે તેની આસપાસ વૃત્તિ-વાડ કરે છે, ક્યારે બાંધે છે અને તેને પાણી પાયા કરે છે; તેમ આ નિષ્ણાત વૈદ્યવરો ભવ્યજનના ભિગતા બોધરૂપ છોડને રક્ષવા માટે વ્રત-વૃત્તિરૂપ વાડનો પ્રબંધ કરી આપી, તેને તેવા પ્રકારનું સદ્બોધ-જલ પાયા કરી પરિવૃદ્ધ પમાડે છે. જેમ કે—અહો ભવ્ય વૃત્તિ-વાડ આદિ જનો ! નિજ સ્વરૂપનું સાધ્યપણું લક્ષમાં રાખી જે તમે પંચ-રક્ષાવિધિ મહાવ્રતરૂપ ધાન્યની ખેતી કરશો, તો ક્ષાયિક દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર વગેરે ગુણરૂપ ધાન્ય નિષ્પન્ન થઈ આત્માના ધરને ભરી દેશે, અને પછી તમારા આત્મપ્રદેશમાં પરમાનંદરૂપ સુલિક્ષ-સુકાળ વર્ત્તશે, એટલે તમે સાદિ અનંત-કાળ આત્મસુખ ભોગવશો.

“ પંચ મહાવ્રત ધાન્ય, તણાં કર્ષણુ વધ્યાં રે....તણાં.
સાધ્યભાવ નિજ થાપી, સાધનતાએ સધ્યાં રે....સાધન.
ક્ષાયિક દરિસણુ જ્ઞાન, ચરણુ ગુણુ ઉપન્યા રે....ચરણુ.
આદિક બહુ ગુણુ સસ્ય, આતમ ધર નીપન્યા રે....આતમ....શ્રીનમિ જિનવરસેવ.

પ્રભુ દરિસણુ મહામેક, તણે પરવેશમેં રે....તણે.
પરમાનંદ સુલિક્ષ, થયા મુજ દેશમેં રે....થયા.
દેવચંદ્ર જિનચંદ્ર, તણે અનુભવ કરો રે....તણે.

સાદિ અનંતો કાળ, આતમ સુખ અનુસરો રે....આતમ શ્રી નમિ.”—શ્રીદેવચંદ્રજી

અને પછી પશુ-પક્ષી આદિ ઉપદ્રવોથી રક્ષણુ કરી કુશળ માળી જેમ ખૂબ કાળજીથી-માવજતથી છોડને ઉછેરીને તે ફલ-ફૂલથી શોભતું વૃક્ષ થાય તેવું કરે છે; તેમ આ ભવરોગના ભિગવરો પણ રાગદ્રેષાદિ ઉપદ્રવોથી રક્ષણુ કરી આ બોધરૂપ વૃક્ષને ઉછેરી મોક્ષવૃક્ષરૂપ બને એમ કરે છે. જેમ કે—જ્યાં રાગદ્રેષ છે ત્યાં જ સર્વદા કલેશ છે, ને તે રાગદ્રેષથી પર એવી ઉદાસીનતાનો જ્યાં વાસ છે ત્યાં સર્વ દુઃખનો નાશ છે, ને ત્યાં દેહ છતાં નિર્વાણુ એવી જીવન્મુક્ત દશા વર્તે છે. માટે સર્વત્ર રાગ-દ્રેષનો ત્યાગ કરી, તમે આત્માના સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમય શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ ધર્મને પ્રગટ કરવા પુરુષાર્થ કરો ! પુરુષાર્થ કરો !

“ જહાં રાગ અને વળી દ્રેષ, તહાં સર્વદા માનો કલેશ;
ઉદાસીનતાનો જ્યાં વાસ, સકળ દુઃખનો છે ત્યાં નાશ.
સર્વ કાલનું છે ત્યાં જ્ઞાન, દેહ છતાં ત્યાં છે નિર્વાણુ;
ભવ છેવટની છે એ દશા, રામ ધામ આવીને વસ્યા.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

ઈત્યાદિ પ્રકારે સત્ધર્મપ્રચંસાદિરૂપ ધર્મબીજના આધાનથી, ધર્મચિંતારૂપ અંકુર ઉદ્ભવથી, અને સત્શ્રુતિ આદિરૂપ કાંડ-નાલ આદિ સંપાદનરૂપ પોષણથી જેઓને અપ્રાપ્તના લાભરૂપ યોગ હોય છે, અને તે તે નરકાદિ વ્યસનોરૂપ નાના પ્રકારના

ઉપદ્રવોના અથવા તેના નિબંધનભૂત રાગાદિ ઉપદ્રવોના અભાવથી પ્રાપ્તના પાલનરૂપ ક્ષેમ ઉપજે છે. તેઓ જ અહીં ભવ્યો પરિગ્રહવામાં આવ્યા છે એ સિદ્ધ થયું.

“ત્રિવિધ યોગ ધરી આદર્યો દે, નેમિનાથ ભરતાર;

ધારણ પોષણ તારણો દે, નવરસ મુક્તાહાર; મનરા વાલા.

કારણરૂપી પ્રભુ ભવ્યો દે, ગણ્યો ન કાજ અકાજ;

કૃપા કરી મુજ દીણ્યો દે, આનંદધન પદ રાજ....મનરા.” શ્રી આનંદધનજી.

આ યોગ-ક્ષેમ કોઈ પણ તીર્થકરને સકલભવ્યવિષયી કેમ નથી હોતા? એ મુક્તિથી દર્શાવી, બીજાધાન પણ અપુનર્બંધકને હોય છે એમ સ્પષ્ટ કહે છે—

૭ ન ચૈતે કસ્યચિત્સકલભવ્યવિષયે, તતસ્તત્પ્રાપ્ત્યા સર્વેષામેવ મુક્તિપ્રસન્નાત । તુલ્ય-
ગુણા હોતે પ્રાયેણ, તતશ્ચ ચિરતરકાલાતીતાદન્યતરસ્માદ્ભગવતો વીજાધાનસિદ્ધે રલ્પેનૈવ
કાલેન સકલભવ્યમુક્તિઃ સ્યાત્, વીજાધાનમપિ હપુનર્વન્ધકસ્ય, ન चास्यापि पुद्गलपरावर्त्तः
संसार इति कृत्वा । ८

॥ तदेवं लोकनाथाः ॥ ११ ॥

પરિચ્છેદ—એવો મત થાય કે અચિન્ત્ય શક્તિવાંત ભગવંતો સર્વ ભવ્યોને ઉપકાર કરવાને ક્ષમ-
સમર્થ છે, તો આ વિશેષ કેમ? તે માટે કહ્યું—ન ચ ન જ પત્તે—આ યોગ-ક્ષેમ, કસ્યચિત્-કોઈના,
તીર્થકૃતના, સકલભવ્યવિષયે—સકલભવ્યવિષયી, સર્વ ભવ્યોને આશ્રીને પ્રવૃત્ત. વિષ્ણુ આધક કહ્યું—
તતઃ—તે થકી, વિશિષ્ટ તીર્થકર થકી, તત્પ્રાપ્ત્યા—તેની પ્રાપ્તિથી, યોગ-ક્ષેમની પ્રાપ્તિથી—યોગ-ક્ષેમનું
સકલભવ્યવિષયપણું સતે, સર્વેષામેવ—સર્વે જ ભવ્યોના, મુક્તિપ્રસન્નાત—મુક્તિના પ્રસંગને લીધે,
યોગ-ક્ષેમથી સાખ્ય મોક્ષની પ્રાપ્તિને લીધે. એ જ ભાવર્તા કહ્યું—

તુલ્યગુણાઃ—તુલ્ય ગુણગાળા, સદૃશ જ્ઞાનાદિ શક્તિગાળા, હિ-કારણ કે અર્થમાં, પત્તે—આ, તીર્થ-
કરો, પ્રાયેણ—પ્રત્યે કરીને, આહુત્યથી,—શરીર-શુદ્ધિ આદિથી તો અન્યથાપણું પણ હોય એટલા માટે
‘પ્રાયે’ એમ ગ્રહણ છે. તતઃ—તેથી કરીને, તુલ્યગુણપણારૂપ હેતુથી, ચિરતરકાલાતીતાત્ ચિરતર
કાલાતીત, પુદ્ગલપરાવર્તથી પર કાળમાં થયેલા. અન્યતરસ્માત્-કોઈ પણ એક, ભરતાદિ કર્મભૂમિ —
ભાવી, ભગવતઃ—ભગવંત થકી, તીર્થકર થકી, વીજાધાનાદિસિદ્ધેઃ—ઉકારૂપ એવી બીજાધાન-દેહમેદ-
પોષણની સિદ્ધિને નિષ્પત્તિને લીધે, અરુપેનૈવ કાલેન-પુદ્ગલપરાવર્ત મધ્યગત જ-અદપ જ કાળમાં,
સકલભવ્યમુક્તિઃ સ્યાત્—સકલ ભવ્યોની મુક્તિ થાય, સર્વે જ ભવ્યો સિદ્ધ થાય. વારુ, અનાદિ કાળમાં
પણ બીજાધાન આદિના સંભવથી અદપ જ કાળમાં સર્વ ભવ્યની મુક્તિનો પ્રસંગ કેમ? એમ
આશંકીને કહ્યું—

વીજાધાનમપિ—બીજાધાન પણ; ધર્મપ્રશંસાદિક પણ,—સમ્યક્ત્વાદિ તો દૂર રહે, એમ ‘અપિ’
પણ શબ્દનો અર્થ છે, હિ-કારણ કે, અપુનર્વન્ધકસ્ય —અપુનર્બંધકને. ‘પાપં ન તીવ્રભાવાત્ કરોતિ’
પાપ તીવ્ર ભાવથી નથી કરતો ઇત્યાદિ લક્ષણગાળા અપુનર્બંધકને; ન ચ—ન જ, અસ્યાપિ—આનો પણ,
સમ્યક્દૃષ્ટિ આદિનો તો દૂર રહે, પુદ્ગલપરાવર્તઃ—સમયસિદ્ધ પુદ્ગલપરાવર્ત, સંસારઃ—સંસાર,
સંસાર કાળ, इति कृत्वा—એવા હેતુ થકી,—અદપ જ કાળમાં સર્વ ભવ્ય મુક્તિ થાય એમ યોગ
(સંબંધ) છે.

૭ અર્થ :—અને આ (યોગ-ક્ષેમ) કોઈના (તીર્થંકરના) સકલભવ્યવિષયી નથી,— તે (તીર્થંકર) થકી તેની (યોગ-ક્ષેમની) પ્રાપ્તિથી સર્વેના જ મુક્તિપ્રસંગને લીધે. કારણ કે એઓ (તીર્થંકર) પ્રાચે તુલ્યગુણવાળા છે, અને તેથી કરીને ચિરંતર કાલાતીત કોઈ પણ ભગવંત થકી બીજાના આદિની સિદ્ધિને લીધે અલ્પ જ કાળમાં સકલ ભવ્યોની મુક્તિ થાય,—કારણ કે બીજાના પણ અપુનર્બંધકને હોય અને આનો પણ પુદ્ગલપરાવર્ત સંસાર ન હોય, એટલા માટે.”

॥ તેથી એમ લોકનાથો. ॥ ૧૧ ॥

વિવેચન

“જો તુમ ધ્યાતાં શિવસુખ લહીએ, તો તુમને કેઈ ધ્યાવે;

પણ ભવસ્થિતિ પરિપાક થયા વિણ, કોઈ ન મુક્તિ જાવે.

હો પ્રભુજી! એલંબડે મત ખીજો.” શ્રી મોહનવિજયજી

અત્રે કોઈ એવો મત વ્યક્ત કરે કે—ભગવંતો તો અચિન્ત્ય અક્ષિતવંત છે, એટલે તેઓ તો સર્વ ભવ્યોનો ઉપકાર કરવાને ક્ષમ છે, સમર્થ છે, તો પછી આવા વિશિષ્ટ ભવ્ય લોકના જ નાથ એમ ટાળો કેમ પાડ્યો? તેનું સમાધાન એ છે આ યોગ-ક્ષેમ કોઈના કે—‘આ (યોગ-ક્ષેમ) કોઈના (તીર્થંકરના) સકલભવ્યવિષયી સકલભવ્યવિષયી નથી નથી. —‘ન ચૈતે કસ્યચિત્સકલમવ્યવિષયે.’ અર્થાત્ કોઈ પણ તીર્થંકરને આ યોગ-ક્ષેમ સર્વ ભવ્યને આશ્રીને પ્રવર્ત્યા નથી. એથી વિપરીત માનવામાં શી બાધા આવે? તે માટે કહું—‘તે (તીર્થંકર) થકી તેની (યોગ-ક્ષેમની) પ્રાપ્તિથી સર્વેના જ મુક્તિપ્રસંગને લીધે.’ અર્થાત્ તે કોઈ વિશિષ્ટ તીર્થંકર થકી સર્વ ભવ્યને જો યોગ-ક્ષેમની પ્રાપ્તિ થતી હોય, તો સર્વેય ભવ્યોને મુક્તિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, યોગક્ષેમથી સાધ્ય એવા મોક્ષની પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ આવે,—જેમ બનતું દેખાતું નથી. એનું જ ભાવન કરતાં કહું—‘તુલ્યગુણા હ્યેતે પ્રાયેણ.’—‘એઓ (તીર્થંકર) પ્રાચે તુલ્ય-ગુણવાળા—સદૃશ જ્ઞાનાદિશક્તિવાળા, સરખા આત્મગુણસામર્થ્યવાળા છે; છતાં શરીર-જીવિત આદિ બાહ્ય પ્રકારોથી તો અસદૃશપણું પણ હોય એટલા માટે ‘પ્રાચે’નું ગ્રહણ છે. તેથી તુલ્યગુણપણુને લીધે ‘ચિરંતરકાલાતીત’—પુદ્ગલપરાવર્તથી પર કાળમાં ભરતાદિ કર્મભૂમિમાં થયેલા ‘કોઈ પણ એક ભગવંત (તીર્થંકર) થકી બીજાના આદિની સિદ્ધિને લીધે અલ્પ જ કાળમાં સકલ ભવ્યોની મુક્તિ થાય;’ અર્થાત્ તે પુદ્ગલ-પરાવર્ત મધ્યગત જ અલ્પ જ કાળમાં ઉક્તરૂપ બીજાના—ઉદ્ભવ-પોષણની સિદ્ધિ થકી સર્વ ભવ્યોની મુક્તિ થાય, સર્વેય ભવ્યો સિદ્ધ થઈ જાય.

“અક્ષય પદ દેતાં ભવિજનને, સંકીર્ણતા નવિ જાય;

શિવ પદ દેના જો સમરથ છો, તો જશ લેતાં શું જાય?...હો પ્રભુજી!”

શ્રી મોહનવિજયજી

ત્યારે વળી આશંકા થશે કે—અનાદિ કાળમાં પણ બીજાધાન આદિનો સંભવ છે, તો પછી અદ્ય જ કાળમાં સર્વ લગ્નેની મુક્તિનો પ્રસંગ કેમ ? તેનું સમાધાન કહ્યું—
 'વીજાધાનમપિ હપુનર્વન્ધકસ્ય, ન ચાસ્ય પુદ્ગલપરાવર્ત્તઃ સંસારઃ'
 બીજાધાન પણ કારણ કે બીજાધાન પણ અપુનર્બન્ધકને હોય, અને આનો પણ અપુનર્બન્ધકને પુદ્ગલપરાવર્ત્ત સંસાર ન હોય, એટલા માટે. 'અર્થાત્ સમ્યક્ત્વાદિ તે દૂર રહે, પણ ધર્મપ્રશંસાદિરૂપ બીજાધાન પણ પાપ ન ત્રિજ-ભાવાત્ કરોતિ' પાપ ત્રિજભાવથી નથી કરતો ઈત્યાદિ લક્ષણવાળા અપુનર્બન્ધકને જ હોય, અને સમ્યગ્દષ્ટિ આદિની વાત તો દૂર રહે, પણ આ અપુનર્બન્ધકનો પણ સંસાર કાળ શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ પુદ્ગલપરાવર્ત્ત જેટલો ન હોય, પણ તેથી પણ કંઈક ન્યૂન હોય. એટલે તે પુદ્ગલપરાવર્ત્તથી પર કાળમાં થયેલા કોઈ તીર્થંકરે રાપેલા બીજાધાન આદિ થકી તે અદ્યકાળરૂપ પુદ્ગલપરાવર્ત્ત દરમ્યાન જ સર્વ લગ્નેની મુક્તિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, કે જેમ બનતું દેખાતું નથી ને સંભવતું પણ નથી.

‘પાકી જ્યારે ભવપરિણુતિ મંદ મિથ્યાત્વ થાવે,
 છેલ્લો જ્યારે પુદ્ગલતણે અન્ન આવર્ત્ત આવે;
 ત્યારે પ્રાથે મનુજ ગતિમાં યોગબીજે ગ્રહે આ,
 બીજા આવું મહત કરવા વ્યક્તિ ક્યાંથી લહે આ ?’ શ્રીયોગદષ્ટિકલશ (સ્વરચિત)

॥ इति लोकहितनाथाः ॥ ११ ॥

૧૨. લોકહિત

‘લોકહિતેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

‘લોકહિત’ પદમાં લોક એટલે સકલ પ્રાણિલોક અથવા પંચારિકાયાત્મક લોક એમ વ્યાખ્યા કરે છે—

‘તથા—

‘લોકહિતેભ્યઃ’

इह लोकशब्देन सकलसांव्यवहारिकादिभेदमिलः प्राणिलोको गृह्यते, पञ्चास्तिकायात्मको वा सकल एव । एवं चालोकस्यापि लोक एवान्तर्भावः, आकाशास्तिकायस्योभयात्मकत्वात् । लोकादिव्यवस्थानिबन्धनं तत्तमेव ।

તદેવંવિધાય લોકાય હિતાઃ યથાવસ્થિતદર્શનપૂર્વકં સમ્યક્પ્રરૂપણાન્નેષ્ટયા તદાયત્થ-બાધનેનેતિ ચ । ૮૯

અર્થ:-તથા—

‘લોકહિતોને’

અહીં ‘લોક’ શબ્દથી સકલ જ સાંઘ્યવહારિક આદિ લેદથી લિન્ન પ્રાણિલોક ગ્રહાય છે, વા પંચાસ્તિકાયાત્મક સકલ જ લોક ગ્રહાય છે, અને એમ અલોકનો પણ લોકમાં જ અન્તર્ભાવ (થાય છે),—આકાશાસ્તિકાયનું ઉભયાત્મકપણું છે, માટે. લોકાદિવ્યવસ્થાનું નિર્બંધન (કારણ) તો ઉક્ત જ છે.

તેથી એવવિધ (એવા પ્રકારના) લોક અર્થે હિત,—યથાવસ્થિત દર્શનપૂર્વક સમ્યક્ પ્રરૂપણા-એષ્ટા વડે કરીને અને તેના આયતિમાં (ભાવિકાળે) અબ્યાધન વડે કરીને. ૮૬

વિવેચન

“ભવકૃપાધિ ગદ ટાળવા, પ્રભુજી છે વૈધ અમોઘ રે;

રતનત્રયી ઓષધ કરી, તમે તાર્યા ભવિજન ઓઘ રે....

દેવ વિશાલ જિણુંદની તમે ધ્યાવો તત્ત્વ સમાધિ રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

તથા એટલે તથાપ્રકારે સમુદાયવાચક શબ્દો તેના અવયવોમાં પણ પ્રવૃત્ત થાય છે એ જ પૂર્વોક્ત ન્યાયે ‘લોકહિતેભ્યઃ’—‘લોકહિતોને’ એ વિશષ્ટ પદ મૂક્યું છે.

‘અહીં લોક શબ્દથી સકલ જ સાંઘ્યવહારિક આદિ લેદથી લિન્ન લોકહિત ભગવાનને પ્રાણિલોક ગ્રહાય છે.’ અર્થાત્ મનુષ્ય-તિર્યંચ આદિ વ્યવહાર-નમસ્કાર રાશિમાં વર્તતા તે સાંઘ્યવહારિક, અને અનાદિથી નિત્યનિગોદ

અવસ્થામાં પડેલા જે હજી વ્યવહારરાશિમાં આવ્યા નથી તે અસાંઘ્યવહારિક,—એ જે જ લેદથી લિન્ન સમસ્ત જ જીવલોક અત્રે ‘લોક’ શબ્દથી ગ્રહાય છે. અથવા ‘પંચાસ્તિકાયાત્મક સકલ જ લોક ગ્રહાય છે, અને એમ અલોકનો પણ લોકમાં જ અન્તર્ભાવ થાય છે,’ એમ અલોક પણ લોકની અંદર આવી જાય છે, કારણ કે તે આકાશાસ્તિકાય તે લોક-અલોક ઉભયમય છે. આ લોક-અલોકની લેદરૂપ વ્યવસ્થાનું કારણ અગાઉ કહેવાઈ ચૂક્યું છે. (જુઓ ૪) તેથી એવવિધ લોકાર્થે હિત—‘તદેવંવિધાય લોકાય હિતાઃ’ એવા પ્રકારના સકલ પ્રાણિલોકને અર્થે અથવા સકલ લોકાલોકને અર્થે જે હિતરૂપ તે લોકહિત.

પણિકાઃ—સાંઘ્યવહારિકાદિમેદભિન્નઃ—નર-નારકાદિ લોકપ્રસિદ્ધ વ્યવહાર તે સંઘ્યવહારઃ—સંઘ્યવહાર, તત્ત્વ ભવાઃ—તેમાં થયેલા તે સાંઘ્યવહારિકાઃ—સાંઘ્યવહારિક, આદિ—આદિ શબ્દથી તેથી વિપરીત—નિત્યનિગોદ અવસ્થાવાળા અસાંઘ્યવહારિક જીવો ગ્રહાય છે, ત યવ મેદૌ—તે જે જ લેદો-પ્રકારો, તામ્યાં ભિન્નઃ—તે વડે લિન્ન.

યથાવસ્થિત ધ્યાદિ. યથાવસ્થિત—યથાવસ્થિત, અવિપરીત, દર્શન—દર્શન, વસ્તુભોધ, પૂર્વે—કારણ, યત્ત તત્—જ્યાં છે તે, યથાવસ્થિતદર્શનપૂર્વક—યથાવસ્થિત દર્શનપૂર્વક,—આ ક્રિયાવિશેષણ છે. સમ્યક્પ્રરૂપણાચેષ્ટયા—સમ્યક્ પ્રરૂપણા-એષ્ટાથી, સમ્યક્ પ્રજ્ઞાપના-વ્યાપારથી, તદાયત્યવાધનેન તેના આયતિમાં અબ્યાધનથી; તસ્ય—તેના સમ્યક્દર્શનપૂર્વક પ્રજ્ઞાપિતના, આયતૌ—આયતિમાં, આગામિ કાળે, અવાધનેન—અબ્યાધનથી, અપીડનથી, હિતિ ચ—અને આ હેતુથી, હિતાઃ—હિત એમ યોગ (સંબંધ) છે.

આ હિત કેવી રીતે હોય છે? તે માટે કહ્યું—‘યથાવસ્થિતદર્શનપૂર્વકં સમ્યક્ પ્રરૂપણાચેષ્ટયા તદાવત્યવાધનેન’,—યથાવસ્થિત દર્શનપૂર્વક સમ્યક્ પ્રરૂપણા—ચેષ્ટા વડે કરીને અને તેના આયતિમાં (ભાવિકાળે) અભાધન વડે કરીને અર્થાત્ યથાવ-
આ હિત કેવી રીતે સ્થિત—જેમ છે તેમ વસ્તુસ્વરૂપના સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક—સમ્યક્ હોય છે? યોગ્યપૂર્વક સમ્યક્ પ્રરૂપણા—ચેષ્ટા વડે કરીને અને આયતિમાં—
લાંબા ગાળે ભવિષ્યમાં તે સમ્યક્ પ્રરૂપણા—ચેષ્ટાના અભાધન—
અપીડન વડે કરીને હિત હોય છે. આમ પ્રથમ તો યથાવસ્થિત—જેમ છે તેમ યથાર્થ વસ્તુયોગ્ય સમ્યગ્દર્શન હોય, અને પછી તે સમ્યગ્દર્શનને અનુરૂપ સમ્યક્ પ્રરૂપણા—ચેષ્ટા હોય, અને તે સમ્યક્ પ્રરૂપણા—ચેષ્ટા પણ એવી હોય કે આગામિ કાળે પણ તેનું ભંગરૂપ ભાધન ન થાય; આમ હોય તો જ લોકને હિત થાય. આ પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે લોકહિત યવામાં પ્રથમ તો સમ્યગ્દર્શન હોવું જોઈએ, એટલા માટે અત્રે પ્રથમ ‘સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક’ એ પદ મૂક્યું છે; અને પછી તે સમ્યગ્દર્શનને અનુરૂપ એવી ભાવિકાળે પણ અભાધક સમ્યક્ પ્રરૂપણા—ચેષ્ટા હોવી જોઈએ; તો જ પ્રસ્તુત લોકહિત થાય. તેમાં—

જીવલોકહિત—જીવલોક પરત્વે હિત: આ પ્રકારે:—અસાંવ્યવહારિક અને સાંવ્યવહારિક એ બે વિભાગમાં વિભક્ત એકેન્દ્રિયાદિ સકલ સંસારી જીવલોકનું જે સ્વરૂપ જેમ છે, તેમ પ્રથમ તો સમ્યક્પણે દેખે; અને આ સર્વ જીવો ચૈતન્યદષ્ટિએ એકસ્વરૂપ છે, એટલે આ પોતાના ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માના સમાનધર્મી સાધર્મિક બંધુઓ છે એમ લેખે; અને આમ સર્વ આત્મમાં આત્મ સમાન સમદષ્ટિ પ્રાપ્ત થવાથી, ‘આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ’ સર્વભૂતોમાં આત્મવત્ બુદ્ધિ ઉપજવાથી, પોતાના આત્માની રક્ષા અર્થે જેવી જાળવણી—ચતના રાખે, તેવી જાળવણી—જયણા સકલ જીવની રક્ષા અર્થે રાખે. એટલે તે તે એકેન્દ્રિયથી માંડી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોના સ્વરૂપનું જે પ્રકારે સમ્યગ્દર્શન કર્યું છે, તે પ્રકાર લક્ષમાં રાખી પુષ્પપાંખડી પણ ન ફાલ્ય એવા કોમળ આત્મપરિણામથી તે તે જીવોને તત્કાળ અને આયતિમાં—લાંબા ગાળે આલમ્બલ ન ઉપજે એવી સમ્યક્ પ્રરૂપણા—ચેષ્ટા કરે. આમ સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક ત્રિકાળવિષયક સમ્યક્ પ્રરૂપણા—ચેષ્ટા કરી જે સમ્યગ્દર્શન—જ્ઞાન—ચારિત્ર-રૂપ રત્નત્રયોની એકતા કરે, તે સર્વ જીવને એકાંતે હિતરૂપ હોય, સકલ જીવલોક—હિત હોય.

“સર્વ જીવનું ઇચ્છા સુખ, મહાવીરની શિક્ષા મુખ્ય.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પ્રણીત મોક્ષમાળા

“દ્રવ્ય થકી છ કાયને, ન હણે જેહ લગાર....પ્રભુજી !

ભાવકયા પરિણામનો, એહી જ છે વ્યવહાર....પ્રભુજી ! બાહુજિજીવંદ કયામયી.

એમ અહિંસકતામયી, દીઠો તું જિનરાજ....પ્રભુજી !

રક્ષક નિજ પર જીવનો, તારણ તરણ જિહાજ....પ્રભુજી ! બાહુજી” —શ્રી દેવચંદ્રજી.

પંચાસ્તિકાયાત્મક લોકહિત—પંચાસ્તિકાયાત્મક લોક પરત્વે હિત આ પ્રકારે:—
આ લોક ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય ને જીવાસ્તિકાય

એમ પંચાસ્તિકાયમય છે. વસ્તુઅસ્તિસ્વરૂપ ‘અસ્તિ’થી અને પ્રદેશબંધુત્વરૂપ ‘કાય’થી આ પાંચ અસ્તિકાય કહેવાય છે; આ પ્રત્યેક અસ્તિકાય સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ ભાવથી અસ્તિ છે, પણ પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી નાસ્તિ છે, એટલે એક અસ્તિકાય બીજા અસ્તિકાયના સ્વરૂપમાં અન્તઃપ્રવેશ કરતો નથી, પણ સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠાપક અશુરુલધુ ગુણથી પોતપોતાના સ્વસ્વરૂપમાં સુપ્રતિષ્ઠિત રહે છે. આ પાંચ અસ્તિકાય મધ્યે ધર્માસ્તિકાય આદિ પ્રથમ ચાર અણુવ-અચેતન છે, એક જીવ એ જ ચેતન છે; અણુવમાં ધર્મ-અધર્મ-આકાશ અને જીવ એ ચાર અમૂર્ત-અરૂપી છે, એક પુદ્ગલ જ મૂર્ત-શબ્દ-રસ-રૂપ-મંધ-સ્પર્શ-મય રૂપી છે. આમ આ પંચાસ્તિકાય મધ્યે અણુવથી આ જીવ વિશિષ્ટ એવા સ્વ ચેતન-લક્ષણથી પ્રગટ લિન્ન છે.

આમ નિઃશયતત્ત્વથી વસ્તુસ્વરૂપના લેહજ્ઞાનરૂપ સમ્યગ્દર્શન જે કરે છે તે ભાવે છે કે-અત્રે ધર્મ, અધર્મ ને આકાશ એ અચેતન વિન્નતિ હોવાથી ચેતન આત્માને અગ્રાહ્ય છે-અહણુ કરવા યોગ્ય નથી; અને પુદ્ગલ અહવાથી કર્મકલંકતા પંચાસ્તિકાય અને ઉપજે છે અને આત્મસ્વરૂપને બાધક એવા બદ્ધ ભાવ વધે છે, આત્મહિત એટલે આત્મસ્વરૂપને હાનિ કરનાર તે પુદ્ગલ તો અત્યંત હેય છે. અને ચેતન જીવમાં પણ જે રાગી જીવે છે તેના સંગે રાગદશા વધે છે, ને તેથી ભવજ્રમણરૂપ સંસાર થાય છે, માટે તેનો સંગ પણ વર્જ્ય છે; પણ નિરાગી વીતરાગ સાથે રાગ જોડવાથી ભવનો પાર થાય છે, માટે એ લોકહિતરૂપ વીતરાગ આત્મા જ પરમ આદેય છે, કારણ કે તેના વિનય-મક્ષિત આદિરૂપ સંગથી આત્માના અપ્રશસ્ત ભાવ ટળી પ્રશસ્ત ભાવ વધે છે, અને એમ કરતાં નવાં કર્મના આગમનરૂપ આશ્રવ નષ્ટ થઈ શુદ્ધ આત્મભાવરૂપ સંવર વધે છે ને નિર્જરા સધે છે, આમ આત્મભાવ પ્રકાશિત થઈ લોકહિત વીતરાગ પુણના એકત્વધ્યાને નિજ તત્ત્વમાં એકતાન બની શુક્લ ધ્યાનની શ્રેણીએ ચઢતાં પૂર્ણ આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષ પ્રગટે છે.

“ ધર્મ અધર્મ આકાશ અચેતના, તે વિન્નતિ અગ્રાહ્યોજી;
પુદ્ગલ અહવે રે કર્મકલંકતા, વાધે બાધક બાહ્યોજી....નેમિ જિણેસર.
રાગી સંગે રે રાગ દશા વધે, થાયે તિણે સંસારોજી;
નિરાગીથી રે રાગનું જોડવું, લહીએ ભવનો પારોજી....નેમિ.
અપ્રશસ્તતા રે ટાળી પ્રશસ્તતા, કરતાં આશ્રવ નાસેજી;
સંવર વાધે રે સાધે નિર્જરા, આત્મભાવ પ્રકાશેજી....નેમિ.
નેમિ પ્રભુ ધ્યાને રે એકત્વતા, નિજ તત્ત્વે એકતાનોજી;

શુક્લ ધ્યાને રે સાધી સુસિદ્ધતા, લહિયે મુક્તિ નિદાનોજી.” શ્રી દેવચંદ્રજી ઈત્યાદિ પ્રકારે વિવેક ભાવનાથી અન્ય અસ્તિકાયોથી આત્માના તત્ત્વથી લિન્નપણાનું સમ્યગ્દર્શન કરી, તત્ત્વથી તેવું લિન્નપણું પ્રગટે ને ભાવિકાણે તેને બાધા ન આવે એવી પ્રરૂપણા-ચેષ્ટા-પ્રરૂપણા આચરણા જે કરે છે, તે તત્ત્વથી તે પંચાસ્તિકાયાત્મક લોક પ્રત્યે હિત એવા લોકહિત છે.

અને આ ભગવંતોએ તો તેવું બન્ને પ્રકારનું લોકહિતરૂપપણું સ્વાયરણુથી સિદ્ધ કરી દેખાડ્યું જ છે, તે અત્રે સમ્યક્ 'પ્રરૂપણાચેષ્ટયા'—પ્રરૂપણા—ચેષ્ટાથી એમ એક-વચની પ્રયોગ પરથી સૂચિત થાય છે. કારણ કે આ લોકહિત ભગવંતોએ જેવી પ્રરૂપણા કરી તેવી જ ચેષ્ટા—આચરણા કરી છે. અર્થાત્ તેઓએ વસ્તુસ્વરૂપનું જેમ છે તેમ યથાવસ્થિત સમ્યગ્દર્શન કરી, તેને અનુરૂપ સમ્યક્ પ્રરૂપણા ને સમ્યક્ આચરણા કરી છે, એટલું જ નહિં પણ આયતિમાં—લાંબા ગાળે પણ તે પ્રરૂપણા—ચેષ્ટાનું ભંગરૂપ બાધન ન થાય એવી અવિકલ યોજના કરી છે. એટલે તેઓ ખરેખરા 'લોકહિત' છે એમ અત્રે ધ્વનિ છે.

તત્ત્વથી હિત કાણુ ? તે દર્શાવે છે—

૧૯ 'इह यो यं याथात्म्येन पश्यति तदनु रूपं च चेष्टते भाव्यपायपरिहारसारं, स तस्मै तत्त्वतो हित इषि हितार्थः, इत्थमेव तदिष्टोपपत्तेः' ૧૯

૧૯ અર્થ :—અહીં જે જેને યાથાત્મ્યથી (જેમ છે તેમ) દેખે છે અને તેને અનુરૂપ એવું ભાવિ અપાયપરિહારથી સાર ચેષ્ટે છે (આચરે છે), તે તે અર્થે તત્ત્વથી હિત છે, એમ હિતનો અર્થ છે,—આમ જ તેના ઇષ્ટની ઉપપત્તિ (ઘટમાનતા) છે, માટે. ૨૦

વિવેચન

“રક્ષક જિન છ કાયના, વળી મોહનિવારક સ્વામ રે;
શ્રમણ સંઘ રક્ષક સદા, તિણે ગોપ ઇશ અભિરામ રે....દેવ વિશાલ.”

—શ્રી દેવચંદ્રભ.

અહીં—લોકમાં 'જે જેને યાથાત્મ્યથી દેખે છે'—'યો યં યાથાત્મ્યેન પશ્યતિ'—જેમ છે તેમ યથાર્થ સ્વસ્વરૂપથી અવલોકે છે, અને 'તદનુરૂપં ચ ચેષ્ટતે'—'તેને અનુરૂપ'—સમ્યગ્દર્શનને અનુરૂપ—અનુકૂળ છાજે એવું 'ચેષ્ટે છે' (આચરે છે), અને તે પણ 'ભાવિ અપાય પરિહારથી સાર'—ભાવ્યપાયપરિહારસાર એવું ચેષ્ટે (આચરે છે) 'તે તે અર્થે' તત્ત્વથી હિત છે, 'સ તસ્મૈ તત્ત્વતો હિતઃ', એટલે કે તે યાથાત્મ્ય દર્શનાદિના

પણિકા—એ જ ભાવતાં દહે છે—ઈહ—અહીં, જગતમાં, યઃ—જે કર્તા, યં—જેને કર્મતારૂપને યાથાત્મ્યેન—યાથાત્મ્યથી, સ્વસ્વરૂપઅનતિક્રમથી, પશ્યતિ—પેખે છે, અવલોકે છે, તદનુરૂપં ચ—અને તેને અનુરૂપ, દર્શનને અનુરૂપ, ચેષ્ટતે—ચેષ્ટા કરે છે, અચરે છે; ભાવ્યપાયપરિહારસાર—ભાવિ અપાયના પરિહારથી સાર એવું,—અનુરૂપ ચેષ્ટનમાં પણ ભાવિ અપાયને પરિહરતાં એમ અર્થ છે; નહિં કે પુનઃ સત્યભાષી લૌકિક કૌશિક મુનિની જેમ ભાવિ અપાયનો હેતુ; સઃ—તે, એવંરૂપ, તસ્મૈ—તેને, યાથાત્મ્ય દર્શનાદિના વિષયરૂપ કરાયેલને, હિતઃ—હિત, અનુગ્રહહેતુ, इति—એમ, હિતાર્થઃ—હિત શબ્દનો અર્થ છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—इत्थमेव—આમ જ, આ જ યાથાત્મ્ય દર્શનાદિ પ્રકારથી, તસ્ય—તેના, સદ્ભૂત દર્શનાદિ ક્રિયાકર્તાની, इष्टोपपत्तेઃ—ઇષ્ટ ઉપપત્તિને લીધે. इष्टस्य—ઇષ્ટના, ક્રિયાફલના; ચેતનો વા અચેતનોરૂપ વિષયમાં ક્રિયા સતે સ્વમત અને ચેતનવિશેષોમાં (પાકાંતર-ચેતન વિષયોમાં) સ્વપરમત ક્રિયાફલના ઘટનને લીધે.

વિષયરૂપ કરાયેલ પ્રત્યે તે હિત-અનુગ્રહહેતુ હોય છે. અર્થાત્ ભવિષ્યમાં લાંબા ગાળે પણ હાનિ ન થાય એવી તકેદારીથી સારભૂત એવી જે સમ્યક્ તત્ત્વથી હિત કોણુ ? ચેષ્ટા કરે છે, તે તેને હિતરૂપ હોય છે; નહિં કે સત્યભાષી ને કેવી રીતે ? લૌકિક કૌશિક મુનિની પેઠે ભવિષ્યમાં-લાંબા ગાળે પણ અપાય હાનિ થાય એવી ચેષ્ટા કરે છે તે. કૌશિક મુનિએ રસ્તામાં મૃગલાં ઢીઠાં. તેને પારધિએ પૂછ્યું—તમે આ રસ્તે મૃગલાં ઢીઠાં ? સત્યભાષી કૌશિકે કહ્યું—હા, આ માર્ગે મૃગલાં ગયાં છે. આમ તે સાચું તો બોલ્યો, પણ તેથી તો બિચારાં મૃગલાંઓના પ્રાણહરણનો ભાવિ અપાય આવી પડ્યો, અને તે મુનિ પોતે પણ સાચું બોલતાં છતાં મહાપાપનો ભાગીદાર બની ભાવિ નરકાદિ મહા અપાયનું ભાજન બન્યો, તાત્પર્ય કે—સમ્યક્ વિવેકપૂર્વક ભાવિ અપાયને-હાનિને પરિહરતો સતો જે સમ્યગ્દર્શનને અનુરૂપ સમ્યક્ આચરણ કરે છે, તે તે સમ્યગ્દર્શનના વિષયરૂપ કરાયેલને હિત-અનુગ્રહહેતુ હોય છે, એમ ‘હિત.’ શબ્દનો અર્થ છે.

કારણ કે ‘આમ જ તેના ઇષ્ટની ઉપપત્તિ (ઘટમાનતા) છે માટે’—‘इत्यमेव तद्विष्टोपपत्तेः’, અર્થાત્ આમ જ—યાથાર્થ્ય દર્શનાદિ પ્રકારથી તેના—સદ્ભૂત દર્શનાદિ ક્રિયાકર્તાના ઇષ્ટની-ઇષ્ટ ક્રિયાફલની ઉપપત્તિ છે, માટે; એટલે કે અચેતન વિષયમાં ક્રિયા સતે સ્વગત ઇષ્ટ ક્રિયાફલનું અને ચેતન વિષયોમાં ક્રિયા સતે સ્વપરગત ઇષ્ટ ક્રિયાફલનું ઘટમાનપણું છે, માટે.

સપરિણામ હિત તે ઇષ્ટ એમ સ્પષ્ટ કરે છે—

૧૦ ઇષ્ટં ચ સપરિણામં હિતં, સ્વાદુપથ્યાન્નવદતિરોગિણઃ । ૧૧

૧૦ અર્થઃ—અને ઇષ્ટ તે સપરિણામ હિત છે,—અતિરોગીને સ્વાદુ-પથ્ય અન્નની જેમ. ૬૧

પંક્તિકા—ઇષ્ટની જ વ્યાખ્યા કરે છે—ઇષ્ટં પુનઃ સપરિણામં—ઇષ્ટ પુનઃ સપરિણામ, ઉત્તરોત્તર શુભફલાનુભવિ હિતં—હિત, સુખકારિ; પ્રકૃત હિતયોગથી સાધ્ય અનુગ્રહ એમ ભાવ છે. દષ્ટાન્ત કહ્યું—સ્વાદુપથ્યાન્નવત્—સ્વાદુ-પથ્ય અન્નની જેમ. સ્વાદુ—શિશુન્દ્રિયપ્રીણક (પ્રસન્ન કરનાર), પન્થા ઇવ પન્થાઃ—પંથ જેવો પંથ,—સતત ઉત્સાહનીયપણાથી. ભવિષ્યકાળ, તત્ર સાધુ—તેમાં સાધુ, ભણું તે, પથ્યં ચ—અને પથ્ય. તે સ્વાદુપથ્ય—સ્વાદુ-પથ્ય, તદન્નં—તે અન્ન, તદ્વત્—તેની જેમ. અતિરોગિણઃ—અતિરોગીને, અતીતપ્રાય રોગવાળાને. અભિનવ રોગમાં તો ‘અહિતં પથ્યમપ્યાતુરે’—આતુરમાં પથ્ય પણ અહિત છે એ વચનથી પથ્યનો અનધિકાર જ છે. અતિરોગિણઃ એ પાકમાં હિતિ—પર્વપ્રકારઃ—એવા પ્રકારનો, સ્વાદુ-પથ્ય અન્નઅર્હ જે રોગ, તદ્વતઃ—તદ્વતને. સ્વાદુનું ગ્રહણ તત્કાળે પણ સુખહેતુપણે વિવક્ષિતપણાને લીધે, અને અસ્વાદુત્વમાં પથ્યના પણ અત્યાભૂતપણાને લીધે એકાન્તથી ઇષ્ટપણું નથી. અને ઉપચારથી સ્વાદુ-પથ્ય અન્નનું ઇષ્ટપણું છે,—તત્કાલ્ય અનુગ્રહના જ ઇષ્ટપણાને લીધે. કહ્યું છે કે—

“कज्जं इच्छंतेणं अणतरं कारणं हि इदंति ।

जह आहारजतित्ति इच्छंतेणेह आहारो ॥”

(અર્થાત્) કાજ્જને ઇચ્છનારને અનન્તર કારણ પણ ઇષ્ટ છે,—જેમ આહારજન્ય તૃપ્તિ ઇચ્છનારને આહાર અહીં ઇષ્ટ છે.

એમ ઇષ્ટપણાને લીધે આ હિતયોગલક્ષણ ક્રિયા પણ અત એવ ઇષ્ટ સિદ્ધ થઈ.

વિવેચન

“ભવરોગના પૈથ જિનેશ્વર, ભાવૌપથ તુજ ભક્તિ....જિણુંદણ !

દેવચંદ્રને શ્રી અરિહંતનો, છે આધાર એ વ્યક્તિ....જિણુંદણ !”—શ્રી દેવચંદ્રણ

આ ‘ઘંટ’ની વ્યાખ્યા શી ? તે અત્ર કહી છે—‘ફટં ચ સપરિણામં હિતં—‘ઘંટ તે સપરિણામ હિત છે.’ અર્થાત્ ઉત્તરોત્તર શુભ ફલનો અનુબંધ કરનાર, શુભ ફલની અખંડ પરંપરા ચાલુ રાખનાર એવું જે સપરિણામ હિતરૂપ હોય, પરિણામે પણ સુખદ હોય તે ઘંટ. અત્રે દૃષ્ટાંત—અતિરોગીને સ્વાદુ-પથ્ય અન્નની જેમ. ‘સ્વાદુપથ્યાન્નવદતિરોગિનઃ.’ અતિરોગી એટલે જે રોગને લગભગ અતીત કરી, વગાવી નર્ધ, લગભગ સાજો થઈ ગયેલો (Convalescent) છે, તેને સ્વાદુ અને પથ્ય અન્ન જેમ સપરિણામ હિતરૂપ હોય છે તેમ. અત્રે સ્વાદુ અને પથ્ય એ બન્ને વિશેષણ સાર્થક ઘંટ તે સપરિણામ હિત છે. સ્વાદુ એટલે જીભને ગમતું-પ્રસન્ન કરનાર, સ્વાદિષ્ટ; અને અતિરોગીને પંથની જેમ સતત ઉલ્લંઘવો પડતો હોવાથી ભવિષ્યકાળ એ જ સ્વાદુ-પથ્ય અન્ન જેમ પંથ, તે પ્રત્યે જે રૂડું-ભલું તે પથ્ય, અર્થાત્ ભવિષ્યમાં પરિણામે પણ જે શુભકારી તે પથ્ય. આવું સ્વાદુ અને પથ્ય અન્ન અતિરોગીને—સાજા રોગીને હિતરૂપ હોય છે, પણ અભિનવ-તાજા રોગીને તે ‘અહિતં પથ્યમપ્યાતુરે’ આતુરમાં-રોગાતુરમાં પથ્ય પણ અહિત છે એ વચનથી પથ્ય પણ હિતરૂપ નથી. ‘ઘંતિ-રોગી’ એ પાઠમાં એવા પ્રકારે સ્વાદુ-પથ્ય અન્નને યોગ્ય રોગવાળાને એમ અર્થ કરવો.

અત્રે પથ્ય છતાં અસ્વાદુ હોય તે સુખદેતુ થતું નથી, પણ જિહ્વેન્દ્રિયને પ્રસન્ન કરતું એવું સ્વાદુ હોય તે તત્કાલ (Immediately) પણ સુખદેતુ હોય છે, એટલા માટે ‘સ્વાદુ’ વિશેષણ ઘંટ છે. અને સ્વાદુ છતાં અપથ્ય હોય તે પરિણામે (Ultimately, in the long run) સુખદેતુ હોતું નથી, પણ પથ્ય હોય તે જ પરિણામે સુખદેતુ હોય છે, એટલા માટે ‘પથ્ય’ વિશેષણ પણ ઘંટ છે. આમ તત્કાલ અને ભાવિ પરિણામે ઘંટ સુખલાભલું કારણ થતું હોવાથી સ્વાદુ-પથ્ય અન્નલું પણ ઉપચારથી ઘંટપણું છે. કહ્યું છે કે—‘કાર્ય ઇચ્છનારને અનંતર કારણ પણ ઘંટ છે—જેમ આહારજન્ય તૃપ્તિ ઇચ્છનારને અહીં આહાર ઘંટ છે તેમ.’ આ દૃષ્ટાંતનો ફલિતાર્થ એ છે કે—તત્કાલ ને પરિણામે સુખદ સ્વાદુ-પથ્ય અન્ન જેમ અતિરોગીને ઘંટ છે, તેમ તત્કાલ ને પરિણામે જે હિત હોય, તે હિતક્રિયા જ હિતકર્તાને ઘંટ છે.

એથી ઉલટું તે અનિષ્ટ એમ વ્યતિરેકથી કથે છે—

૧૧ અસોડન્યથા તદ્દનિષ્ઠત્વસિદ્ધિઃ તત્કર્તુરનિષ્ઠાપ્તિહેતુત્વેન, અનાગમં પાપહેતોરપિ પાપમાવાન્ । ૧૨

૧૧ અર્થ:—આનાથી અન્યથા તેના અનિષ્ટપણાની સિદ્ધિ છે, તેના કર્તાને અનિષ્ટપ્રાપ્તિ-
હેતુપણાએ કરીને; કારણ કે અનાગમપણે પાપહેતુથી પણ પાપભાવ છે, માટે. ૯૨

વિવેચન

“પ્રાણીમાત્રનો રક્ષક, બંધવ અને હિતકારી એવો કોઈ ઉપાય હોય
તો તે વીતરાગનો ધર્મ જ છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આમ સપરિણામ હિત તે ઇષ્ટ એમ જો ન માનવામાં આવે તો શો વિરોધ આવે ?
તે અહીં વ્યતિરેકથી દર્શાવ્યો છે—‘આનાથી અન્યથા તેના અનિષ્ટપણાની સિદ્ધિ છે.’
—‘અતોડન્યથા તદનિષ્ટત્વસિદ્ધિ:’. અર્થાત્ જો જેને યાથાત્મ્યથી દેખે છે, અને ભાવિ
અપાય પરિહારથી સાર એવી રીતે તેને અનુરૂપ ચેષ્ટા કરે છે, એમ જો ઉપરમાં કહ્યું એનાથી
અન્યથા—પ્રકારાન્તરે જો ચેષ્ટા કરે છે તે ચેષ્ટાના અનિષ્ટપણાની—અસુખકારિપણાની સિદ્ધિ
હોય છે. એટલે કે જેમ છે તેમ વસ્તુને દેખ્યા વિના અને ભાવિ હાનિ ન થાય એવી
તકેદારી રાખ્યા વિના જો અનનુરૂપ ચેષ્ટા કરવા જાય છે, તે ઇષ્ટ નથી, પણ સપરિણામ
હિતરૂપ નહિ હોવાથી અનિષ્ટ છે.

પણિકા—એમ વ્યતિરેક કહે છે:—અત:—આનાથી, ‘યો યં યાથાત્મ્યેન પश्यति’ જે જેને
યાથાત્મ્યથી દેખે છે ઇત્યાદિ ઉક્તરૂપ પ્રકારથી અન્યથા—અન્યથા, પ્રકારાન્તરે ચેષ્ટામાં, તદનિષ્ટત્વ-
સિદ્ધિ:—તેની અનિષ્ટત્વસિદ્ધિ છે; તસ્યા:—તે ચેષ્ટાનું, અનિષ્ટત્વ—અનિષ્ટત્વ, અનિષ્ટપણું,
અસુખકારિપણું, તસ્ય સિદ્ધિ:—તેની સિદ્ધિ—નિષ્પત્તિ. કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું:—તત્કર્તુ:—તેના
કર્તાના, પ્રકારાન્તરે ચેષ્ટાકર્તાના, અનિષ્ટપ્રાપ્તિહેતુત્વેન—અનિષ્ટ પ્રાપ્તિના હેતુપણાએ કરીને. અનિષ્ટં ચ
—અને અહીં અનિષ્ટ, અશુભ કર્મ, તસ્યાપ્તિ:—તેની પ્રાપ્તિ, બંધ, તસ્યા:—તેના, પ્રકારાન્તર-
ચેષ્ટાના, હેતુત્વેન—હેતુપણાએ કરીને.

આ અભિપ્રાય છે—વિપર્યસ્ત બોધવાળો વિપરીત પ્રજ્ઞાપનાદિથી ચેતનોમાં વા અચેતનોમાં અનનુરૂપ
ચેષ્ટા કરતો, (અને) અનુરૂપ ચેષ્ટનમાં પણ ભાવિ અપાય અપરિહરતો સતો નિયમથી અશુભ કર્મથી
બંધાય છે. પરો પ્રત્યે તો તે અનિષ્ટપ્રાપ્તિહેતુ હોય વા ન હોય એમ અનેકાંત છે—અચેતનો પ્રત્યે
ન હોય, ચેતનો પ્રત્યે તો હોય પણ ખરો એમ ભાવ છે.

વારુ, પરો પ્રત્યે અહિતયોગનું અનૈકાન્તિકમણું સતે, પ્રકારાન્તર ચેષ્ટનવાળા તેના કર્તાનું અનિષ્ટ-
પ્રાપ્તિહેતુપણું ઐકાન્તિક કેમ ? એમ આશંકીને કહ્યું:—અનાગમમ્—અનાગમપણે, આગમના આદેશ
શિવાય, પાપહેતોરપિ—પાપહેતુથી પણ, અયથાવચિત દર્શનાદિ અકુશલ કર્મકારણ થકી, પાપમાવાત
—પાપભાવને લીધે, અકુશલ કર્મભાવને લીધે. પાપહેતુથી કરાયેલા પરો પ્રત્યેના અપાય થકી પુનઃ
પાપભાવ જ (હોય), એમ ‘અપિ’—પણ શબ્દનો અર્થ છે.

આ અભિપ્રાય છે—આગમના આદેશથી કવચિત્ અપવાદે જીવવધાદિ પાપહેતુઓમાં પ્રવૃત્તને
પાપભાવ ન હોય, પણ અન્યથા પ્રવૃત્તિમાં તો પરો પ્રત્યે પ્રત્યપાય અભાવે પણ સ્વપ્રમાદ દોષના ભાવથી
નિયમથી પાપભાવ હોય. એટલે તેના કર્તાનું અનિષ્ટપ્રાપ્તિહેતુપણું ઐકાન્તિક છે.

આ અનિષ્ટપણું કેવી રીતે હોય છે ? 'તત્કર્તૃરનિષ્ટાપ્તિહેતુત્વેન' 'તેના કર્તાને અનિષ્ટ પ્રાપ્તિના હેતુપણ્યએ કરીને.' અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનાદિ વિનાની પ્રકારાન્તરે એણે કરનારને તે એણે અશુભ કર્મખંધરૂપ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિનો હેતુ થઈ બીજાનું અહિત થાય પડે છે, એટલે તે એણે પણ અનિષ્ટ છે. તાત્પર્ય કે—જે જેમ કે નહિ, પણ અહિતકર્તાનું છે તેમ વસ્તુસ્વરૂપને દેખવારૂપ સમ્યગ્દર્શનના અભાવે અસત-તો થાય જ મિથ્યા પ્રરૂપણાઆદિથી ચેતનો વા અચેતનો પ્રત્યે અનુરૂપ-અણુ-છાજતી એણે કરે છે, અને અનુરૂપ એણે કરે તોપણ પરિણામે ભાવિ હાનિ ન થાય એવી તકેદારીવાળી કાળજી રાખતો નથી, તે પોતે જ અશુભ કર્મથી ખંધાઈ પોતાને તો એકાંતે અનિષ્ટપ્રાપ્તિનો હેતુ અવશ્ય થઈ જ પડે છે, પરોને—બીજાએને તો તે અનિષ્ટપ્રાપ્તિનો હેતુ હોય કે ન હોય એમ ભજનારૂપ અનેકાંત છે,—અચેતનોને ન હોય, ચેતનોને તો હોય પણ ખરો. અર્થાત્ 'ખાડો ખોદે તે પડે' એ ન્યાયે બીજાનું અહિત થાય વા ન થાય, પણ અહિતકર્તાનું પોતાનું અહિત તો થાય જ થાય.

અત્રે કોઈ શંકા કરશે—વારુ, આમ બીજાએને અહિતયોગ અનિષ્ટપ્રાપ્તિહેતુરૂપ થાય વા ન થાય એમ વિકલ્પરૂપ અનેકાંત છે, તો પછી પ્રકારાન્તર એટલ વડે અહિત-કર્તાને અનિષ્ટપ્રાપ્તિહેતુપણું એકાન્તિક કેમ હોય? એ આશંકાના અનાગમખંધે પાપહેતુ સમાધાનાર્થે અત્રે કહ્યું—'અનાગમં પાપહેતોરપિ પાપભાવાત્' થકી પણ પાપભાવ 'અનાગમખંધે પાપહેતુ થકી પણ પાપભાવ છે માટે.' અર્થાત્ અનાગમખંધે—આગમના આદેશ વિના, આગમથી નિરપેક્ષપણે અયથાવસ્થિત દર્શન—મિથ્યા દર્શન, મિથ્યા—અસત્ પ્રરૂપણા અને અસત્ આચરણા આદિ પાપહેતુ થકી પણ પાપભાવ—અકુશલ કર્મભાવ હોય છે; તો પછી પાપહેતુથી પરો પ્રત્યે કરાયેલ અપાય—હાનિ થકી પાપભાવ જ હોય એમાં પૂછવું જ શું? એમ 'અપિ' પણ શબ્દથી સૂચ્યું છે. તાત્પર્ય કે—આગમના આદેશથી કવચિત્ જીવવધાદિ પાપહેતુ-ઓમાં પણ પ્રવૃત્તિને પાપભાવ ન હોય, પણ આગમ આદેશથી નિરપેક્ષ પ્રવૃત્તિમાં તો બીજાઓ પ્રત્યે અપાય—હાનિ ન થતી હોય, તોપણ પોતાના પ્રમાદદોષના ભાવને લીધે નિયમથી પાપભાવ હોય જ. એટલા માટે તેના કર્તાને અનિષ્ટપ્રાપ્તિહેતુપણું એકાન્તિક છે.

ઈતરેતરાપેક્ષી કર્તા-કર્મ પ્રકાર છે, ઇં યુક્તિથી લોકહિતપણું નિરુપચરિત છે એમ સિદ્ધ કરે છે—

૧૨. ઈતરેતરાપેક્ષઃ કર્તૃકર્મપ્રકારઃ, નાચેતનાહિતયોગ ઉપચરિતઃ, પુનરાગમકર્મકત્વેન, સચેતનસ્યાપિ ઇવંવિધસ્યેવ નાયમિતિ દર્શનાર્થઃ ।

કર્તૃવ્યાપારાપેક્ષમેવ તત્ર કર્મત્વં, ન પુનઃ સ્વવિકારાપેક્ષ, કઙ્કટુકપક્વાવિત્થમપિ દર્શનાત્ । ૧૩

॥ इति लोकहिताः ॥ १२ ॥

૧૨. અર્થઃ—ઈતરેતર અપેક્ષાવાળો કર્તા-કર્મ પ્રકાર છે. અચેતન પ્રત્યેનો અહિતયોગ ઉપચરિત નથી, પુનરાગમકર્મકપણા થડે કરીને.

સચેતનને પણ—એવાંવિધને જ આ (અહિતયોગ) નથી, એમ દર્શનાર્થ છે.

તેમાં કર્મત્વ કર્તૃવ્યાપારઅપેક્ષી જ છે,—નહિં કે પુનઃ સ્વવિકારઅપેક્ષી—કાંગડ મગની પકાવટમાં આમ પણ દર્શન છે, માટે. ૮૩

॥ ઇતિ લોકહિતો ॥ ૧૨ ॥

પણિકા:- વારુ, આ પણ કેમ નિશ્ચિત છે કે અનાગમપણે પાપહેતુ થકી પણ અવશ્ય પાપભાવ છે? એમ આશંકીને કહ્યું: **ઇતરેતરાપેક્ષ:-** ઇતરેતર અપેક્ષાવાળો, પરસ્પર આગ્રિત, કર્તૃકર્મમ્પ્રકાર:- કારકભેદ લક્ષણ કર્તા-કર્મપ્રકાર. કર્તા કર્મને અપેક્ષીને વ્યાપારવાન્ અને કર્મ કર્તાને અપેક્ષીને, એમ ભાવ છે. જેમ પ્રકાશ ઘટાદિકને અપેક્ષીને પ્રકાશક પ્રદીપાદિ, અને તે પ્રકાશક સતે પ્રકાશ (હોય); તેમ વિપર્યયેત બોધ આદિ પાપહેતુમાન પાપકર્તા પુરુષ અવશ્ય તથાવિધ કાર્યરૂપ પાપભાવ સતે જ હોય, પાપભાવ પણ તે પાપકર્તા સતે હોય. એટલે આ ઉપરથી આ સ્થિત છે—પ્રકારાન્તર ચેષ્ટનની અનિષ્ટત્વસિદ્ધિ છે,—હિતયોગથી વિપરીતપણાને લીધે; અને વિષય પ્રતિ અહિતયોગપણું છે.

વારુ, એમ અચેતનોમાં અહિતયોગ કેમ? તેનાથી સાધ્ય એવા ક્રિયાફલરૂપ અપાયના તેઓમાં કદી પણ અભાવને લીધે. જે ઉપચરિત હોય, તો તેનું ઉપચરિતપણું સતે તેઓમાં હિતયોગ પણ તાદશ જ (તેવો જ) પ્રસંગિત થાય, અને સ્તવમાં તાદશનો પ્રયોગ નથી,—સ્તવના સદ્બૂતાર્થવિષયપણાને લીધે. તો ધડી ભગવતો સર્વલોકહિત કેમ? એમ આશંકીને કહ્યું:—

ન—ન જ, અચેતનાહિતયોગ:-અચેતનેષુ—અચેતનોમાં, ધર્માસ્તિકાયાદિમાં, અહિતયોગ:- અહિતયોગ, અપાયહેતુ મિથ્યાદર્શનાદિ વ્યાપાર, ઉપચરિત:-ઉપચરિત, અધ્યારોપિત ‘અગ્નિર્માણવક:-’ —માણવક અગ્નિ છે ઇત્યાદિમાં અગ્નિત્વની જેમ. અત્રે હેતુ કહ્યો—

પુનરાગમકર્મકત્વેત—પુનરાગમકર્મકપણા વડે કરીને. પુનરાગમન—પુનરાગમન,—પ્રત્યાવૃત્ત થઈને કર્તામાં જ ક્રિયાફલભૂત અપાયના ભાગનીકરણ વડે, કર્મમ્પ્રસ્ય સ:-કર્મ છે જેનું તે પુનરાગમકર્મક:-પુનરાગમકર્મક, એવો અચેતન અહિતયોગ, તદ્વ્ય ભાવ:-તેનો ભાવ તે તત્ત્વ—તત્ત્વ, પુનરાગમકર્મકત્વ, તેન—તે વડે કરીને.

ઉપચરિત અહિત ભાવ મુખ્યભાવ કાર્યકારી નથી,—માણવકના અગ્નિત્વવત્; પણ અચેતન અહિતયોગ તો પ્રત્યાવૃત્ત થઈ સ્વકર્તામાં જ ક્રિયાફલરૂપ અપાય ઉપચરિતો સતો પરવધાર્થે દુઃશિક્ષિતના શસ્ત્રવ્યાપારની જેમ, તેને જ હણ્યો સતો ઉપચરિત કેમ હોય?

એમ તો ત્યારે અચેતનોમાં પણ અહિતયોગ પુનરાગમકર્મક જ પ્રાપ્ત થયો, એમ પરવચનનો અવકાશ આશંકીને કહ્યું—સચેતનસ્યાપિ—સચેતનનો પણ, જીવાસ્તિકાયનો એમ અર્થ છે. અહિતયોગ એમ સમભવ છે; અચેતનનો તો છે જ એમ ‘અપિ’—પણ શબ્દનો અર્થ છે, **પર્વવિધસ્યેવ—** એવવિધનો જ, અચેતન સમનો જ, ક્રિયાફલભૂત અપાયથી રહિતનો જ એમ અર્થ છે, ન—ન જ, અયં—આ, પ્રકૃત અચેતન અહિતયોગ, **इति—**આ પૂર્વોક્ત અર્થના, **दर्शनार्थ:-**દર્શનાર્થ છે, વ્યાપક છે, એમ ભાવ છે,—અહિતયોગ થકી કોઈ સચેતનમાં ક્રિયાફલ અપાયના પણ ભાવને લીધે.

વારુ, જે અચેતનોમાં ક્રિયાફલરૂપ અપાય છે નહિં, તો તેના આલંબને (પાકાંતર: તથાપ્રકારે) પ્રવૃત્ત અહિતયોગથી આક્ષિપ્ત એવું તેઓનું કર્મત્વ કેમ? તે માટે કહ્યું:—**કર્તૃવ્યાપારાપેક્ષમેવ—** કર્તૃવ્યાપારાપેક્ષ જ, મિથ્યાદર્શનાદિ ક્રિયાકૃત જ, તત્ર—તેમાં, અચેતનોમાં, **કર્મમ્પ્રત્યં—**કર્મપણું છે. અવધારણુફલ કહ્યું—ન પુનઃ સ્વવિકારાપેક્ષ—નહિં કે પુનઃ સ્વવિકારાપેક્ષ, ન સ્વગત અપાય અપેક્ષ, વારુ, આમ કર્મભાવ કેવા રીતે? એમ આશંકીને કહ્યું:—

કઙ્કદુપકક્તાવિત્થમપિ દર્શનાત્—કંકટુક (કાંગડૂ) પક્ષિમાં (પકાવટમાં) આમ પણ દર્શનને લીધે. **કઙ્કદુકાનાં—**કંકટુક, પાકઅનહં મગ આદિની, **પક્તૌ—**પક્ષિમાં, પચનમાં, **इत्थमपि—**આમ પણ, સ્વવિકાર અભાવે પણ, **दर्शनात्—**કર્મત્વના દર્શનને લીધે; ‘**કઙ્કદુકાન્પચતિ—**કંકટુકોને (કાંગડૂને) પચાવે છે, એવા પ્રયોગના પ્રામાણ્યને લીધે. અને એમ અચેતનોમાં હિતયોગ પણ મુખ્ય જ કર્તૃવ્યાપાર અપેક્ષાએ છે, એટલા માટે તેના કારણિકપણાએ કરીને સ્તવવિરોધ નથી.

વિવેચન

“ મહાવીરની તુલ્ય ઋષભદેવ જેવા જે જે સર્વજ્ઞ તીર્થંકરો થયા છે તેમણે નિરૂપિતાથી ઉપદેશ આપીને જગદ્દિતૈષિણી પદવી પ્રાપ્ત કરી છે ”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણપ્રણીત ભાવનાબોધ

ત્યારે શંકા થશે—અનાગમપણે પાપહેતુ થકી પણ અવશ્ય પાપભાવ છે એમ નિશ્ચિત કેમ કહી શકાય ? તેના નિવારણાર્થે કહ્યું—‘ઇતરેતરાપેક્ષઃ કર્તૃકર્મપ્રકારઃ ।’

‘ઇતરેતર અપેક્ષાવાળો કર્તા-કર્મપ્રકાર છે.’ અર્થાત્ કર્તા-કર્મના

ઇતરેતરાપેક્ષી જે પ્રકાર છે, તે પરસ્પર આશ્રિત હોઈ એકબીજાની અપેક્ષાવાળો

કર્તૃકર્મપ્રકાર છે; એટલે કર્તા કર્મને અપેક્ષીને ને કર્મ કર્તાને અપેક્ષીને પ્રવર્તે

છે. જેમ પ્રકાશ્ય (પ્રકાશાવા યોગ્ય) એવા ઘટાદિકને અપેક્ષીને

પ્રદીપાદિ પ્રકાશક છે અને તે પ્રકાશક એવા પ્રદીપાદિને અપેક્ષીને ઘટાદિ પ્રકાશ્ય છે; તેમ

પાપકર્મને અપેક્ષીને પાપકર્તા છે ને પાપકર્તાને અપેક્ષીને પાપકર્મ છે. એટલે પ્રકૃતમાં

વિપર્યસ્ત દર્શન—અસતપ્રરૂપણા આદિ પાપહેતુવાળો પાપકર્તા પુરુષ અવશ્ય તથાપ્રકારના

પાપભાવરૂપ કર્મવાળો જ હોય, અને તથાપ્રકારનું પાપભાવરૂપ કર્મ પણ તેવા પાપકર્તા

પુરુષને આશ્રીને જ વર્તે. આમ અન્યોન્યઆશ્રયી કર્તા-કર્મ સંબંધ પરથી નિશ્ચિત

થાય છે કે—મિથ્યાદર્શન—અસતપ્રરૂપણા આદિ પાપહેતુ વડે કરીને વિપરીત ચેષ્ટનના

અનિષ્ટપણાની સિદ્ધિ છે,—હિતયોગથી વિપરીતપણું અને અહિતયોગપણું છે, માટે.

અત્રે કોઈ આશંકા કરશે—વારુ, એમ અચેતનોમાં અહિતયોગ કેમ ઘટશે ? કારણ

કે તે અહિતયોગથી સાધ્ય એવા ક્રિયાફલરૂપ અપાયનો (હાનિનો) તેઓમાં કદી પણ

સંભવ નથી, માટે. હવે જો અહિતયોગ ઉપચરિત છે એમ કહો,

અચેતન અહિતયોગ તો તેનું ઉપચરિતપણું સતે તેઓ પ્રત્યેના હિતયોગને પણ તાદૃશ જ—

ઉપચરિત નથી ઉપચરિત જ કહેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે; અને સ્તવનું તો

સદ્ભૂતાર્થવિષયપણું છે, એટલે તેમાં તેવા ઉપચરિતનો પ્રયોગ છે

નહિ. તો પછી ભગવતો સર્વલોકહિત શી રીતે ? એ આશંકાના સમાધાનાર્થે કહ્યું—

‘અચેતનો પ્રત્યેના અહિતયોગ ઉપચરિત નથી.’ અર્થાત્ અચેતન એવા ધર્માસ્તિકાય

આદિમાં અહિતયોગ—અપાયહેતુરૂપ મિથ્યાદર્શનાદિવ્યાપાર ઉપચરિત નથી, ‘અગ્નિ-

માણુવકની’ જેમ અધ્યારોપિત નથી; માણુવક અગ્નિ છે, ઇત્યાદિમાં અગ્નિપણું જેમ

ઉપચરિત છે, તેમ અત્રે નથી.

આ અહિતયોગ ઉપચરિત કેમ નથી ? તેનું કારણ દર્શાવ્યું—‘પુનરાગમકર્મકત્ત્વેન ।’

‘પુનરાગમ કર્મકપણા વડે કરીને.’ અર્થાત્ પુનરાગમન કર્મ એટલે પ્રત્યાવૃત્ત

ધર્મને—પાછું વળીને (Rebounding) કર્તાને જ ક્રિયાફલભૂત

પુનરાગમકર્મકપણા વડે અપાયનું (હાનિનું) ભાજન કરવા વડે પાછું આવવું તે પ્રત્યાગમન

કરીને અહિતયોગ કર્મ જેનું છે, તે પુનરાગમકર્મક (અચેતન અહિતયોગ છે),

ઉપચરિત નથી તેના ભાવ તે પુનરાગમકર્મકપણું, તે વડે કરીને. એટલે કે અચે-

તન પ્રત્યેના અહિતયોગ છે તે પુનરાગમકર્મક છે, એટલે તે

અચેતનમાંથી પાછો વળીને તે અહિતકર્તામાં જ આવી તેને જ અહિતનું—અપાયનું

ભાગ્યન બનાવે છે. હવે જો આ અહિતયોગ માણુવક-અગ્નિની જેમ ઉપચરિત હોય, તો તે મુખ્યભાવ કાર્યકારી હોય નહિ; પણ આ અચેતનઅહિતયોગ તો પ્રત્યાવૃત્ત થઈ-પાછો વળી સ્વકર્તામાં જ ક્રિયાફલરૂપ અનિબંધ-અપાય નીપજાવે છે; એટલે પરવધાર્થે દુઃશિક્ષિતનો શસ્ત્રવ્યાપાર તેને પોતાને જ હણે છે, તે જેમ ઉપચરિત નથી, તેમ આ પુનરાગમનકર્મવાળો અચેતન-અહિતયોગ પણ પાછો વળી તે અહિતકર્તાને પોતાને જ હાનિ ઉપજાવતો હોવાથી ઉપચરિત નથી.

ત્યારે એમ તો સચેતનોમાં પણ પુનરાગમનકર્મક જ પ્રાપ્ત થશે, એવી આશંકા દૂર કરવા માટે કહ્યું—‘સચેતનને પણ—એવંવિધને જ આ (અહિતયોગ) નથી એમ દર્શનાર્થ છે.’ અર્થાત્ એવંવિધ જ એટલે અચેતનની સમ જ, શંકા-સમાધાન ક્રિયાફલભૂત અપાયથી રહિત જ એવા સચેતનને—જીવાસ્તિકાયને પણ આ પ્રકૃત અચેતન-અહિતયોગ નથી, એમ આ પૂર્વોક્ત અર્થના દર્શનાર્થ છે, ખ્યાપક છે, કારણ કે અહિતયોગ થકી કોઈ સચેતનમાં ક્રિયાફલ-રૂપ અપાયનો ભાવ હોય છે, માટે.

ત્યારે વળી શંકા થશે કે—વારુ, જો અચેતનોમાં ક્રિયાફલરૂપ અપાય (હાનિ) છે નહિ, તો તથાપ્રકારે તેના આલંબને પ્રવૃત્ત અહિતયોગથી આશ્લિપ્ત એવું તેઓનું કર્મત્વ કેમ? તેના સમાધાનાર્થે કહ્યું—‘કર્તૃવ્યાપારાપેક્ષમેવ તત્ત્વ કર્મત્વં । ન પુનઃ સ્વવિકારાપેક્ષં’—તેમાં કર્મત્વ કર્તૃવ્યાપારાપેક્ષી જ છે. અર્થાત્ તેમાં-અચેતનોમાં કર્મપણું તે કર્તાના વ્યાપારની અપેક્ષાએ જ છે, મિથ્યાદર્શનાદિ ક્રિયાકૃત જ છે. આમ ‘જ’ કારણ અવધારણું ફલ કહ્યું—‘નહિ’ કે પુનઃ સ્વવિકારઅપેક્ષી; પોતાના સ્વવિકારને—સ્વગત અપાયને અપેક્ષીને નહિ.

વારુ, આમ કર્મભાવ શી રીતે? તો કે ‘કાંગડૂ મગની પકાવટમાં આમ પણ દર્શન છે માટે’—‘કઙ્કદુકપક્તાવિત્યમપિ દર્શનાત્’; અર્થાત્ પાકને અયોગ્ય એવા કાંગડૂ મગ આદિના પચનમાં આમ પણ સ્વવિકારના અભાવે પણ કર્મપણું દર્શન થાય છે, માટે. કારણ કે ‘કાંગડૂને પકાવે છે’ એવા પ્રયોગનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે; કાંગડૂ પોતે પાકતા નથી, છતાં કર્તા પચનની ક્રિયા કરે છે, તેને અપેક્ષીને તેવો પચન-કર્મપણુંનો પ્રયોગ થાય છે.

અને એમ અચેતનોમાં અહિતયોગ જેમ મુખ્ય જ છે, તેમ હિતયોગ પણ કર્તૃ-વ્યાપાર અપેક્ષાએ મુખ્ય જ છે, એટલે તે હિતયોગના કારણિકપણા વડે કરીને સ્તવમાં વિરોધ નથી.

॥ इति लोकहिताः ॥ १२ ॥

૧૩. લોકપ્રદીપ

‘લોકપ્રદીપેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

અત્રે લોક એટલે વિશિષ્ટ જ સંજ્ઞિલોક એ સ્પષ્ટ કહી, એવો ન હોય તેમાં તત્ત્વથી પ્રદીપપાત્રું બદલું નથી, એમ અધ-પ્રદીપ દૃષ્ટાંતથી પ્રદર્શિત કરે છે—

૧૩ તથા—

લોકપ્રદીપેભ્યઃ

અત્ર લોકશબ્દેન વિશિષ્ટ એવ તદ્દેશનાદ્યશુભિર્મિથ્યાત્વતમોઽપનયનેન યથાર્થે પ્રકાશિત-
જ્ઞેયભાવઃ સંજ્ઞિલોકઃ પરિગૃહ્યતે । યસ્તુ નૈવંભૂતઃ તત્ર તત્ત્વતઃ પ્રદીપત્વાયોગાદ્, અન્ધ-
પ્રદીપદૃષ્ટાન્તેન ।

યથા હ્યન્ધસ્ય પ્રદીપસ્તત્ત્વતઃ અપ્રદીપ એવ, તં પ્રતિ સ્વકાર્યાકરણાત્, તત્કાર્યકૃત
એવ ચ પ્રદીપત્વોપપત્તેઃ, અન્યથાઽતિપ્રસંગાત્ ।^{૧૪}

૧૭ અર્થઃ—તથા—

‘લોકપ્રદીપાને’

અત્રે ‘લોક’ શબ્દથી,—તેના દેશના આદિ કિરણો વડે મિથ્યાત્વ તમસ્ના દૂર થવાથી
યથાર્થ (યથાયોગ્યપણે) જેનો જ્ઞેયભાવ પ્રકાશિત છે,—એવો વિશિષ્ટ જ સંજ્ઞિલોક પરિગૃહ્ય
છે,—પણ જે એવંભૂત નથી તેમાં તત્ત્વથી પ્રદીપપણાનો અયોગ છે, માટે;—અધ-પ્રદીપ
દૃષ્ટાન્તથી.

જેમ અધને પ્રદીપ તત્ત્વથી અપ્રદીપ જ છે,—તેના પ્રતિ સ્વકાર્યના અકરણને લીધે,
અને તત્કાર્ય કરનારના જ પ્રદીપપણાની ઉપપત્તિને લીધે; અન્યથા અતિપ્રસંગ છે, માટે.^{૧૫}

વિવેચન

“ સાહેલાં હે કુંથુ જિનેશ્વર દેવ, રત્નદીપક અતિ દીપતો હો લાલ;
સા. સુજ મન મંદિર માંડી, આવે જો અરિભલ છપતો હો લાલ....
સા. મિટે તો મોહ અંધાર, અનુભવ તેજે ઝળહળે હો લાલ;
સા. ધૂમ કપાય ન રેખ, ચરણ ચિત્રામણ નવિ ચલે હો લાલ. શ્રી યશોવિજયજી
તથા એટલે તથાપ્રકારે ‘લોક’ શબ્દનો લોકના એક દેશમાં વળી બીજો વિશિષ્ટ

પ્રયોગ કર્યો છે—‘લોકપ્રદીપેભ્યઃ’—લોકપ્રદીપોને. અત્રે ‘લોક’ શબ્દથી તે કેવલજ્ઞાન-ભાસ્કર ભગવંતોના દેશનારૂપ કિરણો વડે મિથ્યાત્વ તમસૂ-મિથ્યાત્વ અત્રે લોક એટલે અંધકાર ટળવાથી યથાર્હ—યથાયોગ્યપણે જેનો જ્ઞેયભાવ પ્રકાશ વિશિષ્ટ જ સંજ્ઞીલોક પામ્યો છે, એવો વિશિષ્ટ જ સંજ્ઞીલોકે ગ્રહવામાં આવ્યો છે—‘વિશિષ્ટ ઇવ સંજ્ઞીલોકઃ’. અર્થાત્ ભગવંતના દેશનાકિરણોથી મિથ્યાત્વ અંધકાર દૂર થવાથી, જેને પોતપોતાના ક્ષયોપશમ અનુસાર યથાયોગ્યપણે જીવ-અજીવદિ જ્ઞેય તત્ત્વના ભાવ-પરમાર્થ બાજુવારૂપ જ્ઞાનપ્રકાશ સાંપડ્યો છે,—એવો સમ્યક્જ્ઞાનવાન્ સમ્યગ્જ્ઞાનસંપન્ન વિશિષ્ટ જ ‘સંજ્ઞી’લોક અત્ર ‘લોક’શબ્દથી અભિપ્રેત છે.

કારણ કે—‘યસ્તુ નૈવંભૂતઃ તત્ર તત્ત્વતઃ પ્રદીપત્વાયોગાદ્, અન્ધપ્રદીપદૃષ્ટાન્તેન ।’—‘જે એવંભૂત નથી, તેમાં તત્ત્વથી પ્રદીપપણાનો અયોગ છે માટે,—અંધ-પ્રદીપ દૃષ્ટાંતથી.’ અર્થાત્ જે એવા પ્રકારની—એવંભૂત સમ્યગ્જ્ઞાનદશાને પામેલો જ્ઞાની સમ્યગ્દૃષ્ટિ નથી, જેના અંતરમાં સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ રત્નદીપકે પ્રગટ્યો નથી, તેના સંબંધમાં તત્ત્વથી—પરમાર્થથી ભગવંતનું પ્રદીપપણું ઘટતું નથી. અર્થાત્ આ લોકપ્રદીપ ભગવંતના યોગે મનોમંદિરમાં જો સમ્યગ્દર્શન-બોધરૂપ રત્નદીપકે પ્રગટ્યો, તો જ મોહ અંધકાર વિલય પામે છે, ‘મિટ્ટે તો મોહ અંધાર’; અને આત્મઅનુભવ તેજનો ઝળહળાટ વ્યાપી રહે છે, ‘અનુભવ તેજે ઝળહળે હો લાલ;’ આમ બોધ-રત્નદીપકે જેના અંતરમાં પ્રગટે, તે વિશિષ્ટ સમ્યગ્દૃષ્ટિ લોકને જ આ ભગવંત પ્રદીપરૂપ થાય છે. પણ જેના અંતરમાં તેવો બોધદીપકે પ્રગટતો નથી ને મોહઅંધકાર વિઘટતો નથી, તેને આ ભગવંતો પ્રદીપરૂપ થતા જ નથી.

“દેવજશા દરિશન કરો, વિઘટે મોહ વિલાવ....લાલ રે;

પ્રગટે શુદ્ધ સ્વભાવતા આનંદ લહરી દાવ લાલ રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

અત્રે અંધ-પ્રદીપનું દૃષ્ટાંત ઘટે છે. યથા હ્યન્ધસ્ય પ્રદીપસ્તત્ત્વતઃ અપ્રદીપ ઇવ । ઇ. જેમ અંધને પ્રદીપ તત્ત્વથી અપ્રદીપ જ છે,—તેના પ્રતિ સ્વકાર્યના અકરણને લીધે, અને તત્કાર્ય કરનારના જ પ્રદીપપણાની ઉપપત્તિને લીધે, અન્યથા અતિપ્રસંગ છે માટે. અર્થાત્ આંધળાને દીવો નહિ દીવા જેવો જ છે, કારણ કે એક તો તેના પ્રત્યે તે દીવો પ્રકાશ વડે વસ્તુદર્શનરૂપ સ્વકાર્ય કરતો નથી, અને બીજું તે પ્રકાશરૂપ કાર્ય કરનારને જ ખરેખર પ્રદીપપણું ઘટે છે, નહિ તો અતિપ્રસંગ-અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે છે.

અંધ સમા અજ્ઞાન લોક પ્રત્યે લોકપ્રદીપ ભગવંતો પણ અપ્રદીપો જ છે, એમ સંકલનાખદ યુક્તિથી માર્મિક કથન કરે છે—

૧૪ અન્ધકલ્પશ્ચ યથોદિતલોકવ્યતિરિક્તસ્તદન્યલોકઃ, તદ્દેશનાદંશુભ્યોઽપિ તત્ત્વોપલ-
મ્માભાવાત, સમવસરણેઽપિ સર્વેષાં પ્રબોધાશ્રવણાત, હૃદાનીમપિ તદ્વચનતઃ પ્રબોધાદર્શનાત,

તદભ્યુપગમવતામપિ તથાવિધલોકદૃષ્ટચતુસારપ્રાધાન્યાદ્, અનપેક્ષિતગુરુલાઘવં તત્ત્વોપલભ્મ-
શૂન્યપ્રવૃત્તિસિદ્ધેરિતિ ।

તદેવંમૂત્ લોકંપ્રતિ ભગન્તોઽપિઅપ્રદીપા યવ, તત્કાર્યાકરણાદિત્યુક્તમેતત્ ૧૨

૧૨અર્થઃ—અને યથોક્ત લોકથી વ્યતિરિક્ત (બૂદ્ધ) એવો તેનાથી અન્ય લોક અંધ
તુલ્ય છે,—તેના (લોકપ્રદીપ ભગવંતના) દેશનાદિ કિરણો થકી પણ તત્ત્વોપલભ્મનો અભાવ
છે માટે, સમયસરણમાં પણ સર્વેના પ્રયોધનું અશ્રવણ છે માટે, હમણાં પણ તેના વચન
થકી પ્રયોધનું અદર્શન છે માટે, તેના અભ્યુપગમવંતોને (માન્ય કરનારાઓને) પણ
તથાવિધ લોકદૃષ્ટિ અનુસારનું પ્રાધાન્ય છે માટે, ગુરુલાઘવના અનપેક્ષિતપણે તત્ત્વોપલભ-
શૂન્ય પ્રવૃત્તિની સિદ્ધિ છે માટે.

તેથી એવંભૂત લોક પ્રતિ ભગવંતો પણ અપ્રદીપો જ છે,—તેના કાર્યના અકરણને
લીધે, એમ આ ઉક્ત છે. ૬૫

પત્રિકાઃ—તદભ્યુપગમ—પ્રત્યાદિ. તદભ્યુપગમવતામપિ—તેના અભ્યુપગમવંતોને પણ,
ભગવંતો સર્વપ્રદીપો છે,—નહિં કે વિવક્ષિત સંજિમાત્રના જ એમ અંગીકારવંતોની પણ.—નહિં કે કેરલ
પૂર્વોક્ત અંધકલ્પ લોકના એમ 'અપિ' પણ શબ્દનો અર્થ છે. તત્ત્વોપલભ્મશૂન્યપ્રવૃત્તિસિદ્ધેઃ—
તત્ત્વોપલભ્મશૂન્ય પ્રવૃત્તિની સિદ્ધિને લીધે એમ ઉત્તર સાથે યોગ (સંબંધ છે). કયા કારણથી ?
તે માટે કહ્યું:—

તથાવિધલોકદૃષ્ટચતુસારપ્રાધાન્યાત્—તથાવિધ લોકદૃષ્ટિ અનુસારના પ્રાધાન્યને લીધે. તથાવિધઃ
—તથાવિધ, પરમાર્થથી અસત્ એવી તથારૂપ વસ્તુમાં પણ બહુરૂપ વ્યવહાર પ્રવૃત્ત, સ ચાસોં લોકઃ—
અને તે લોક તે તથાવિધલોકઃ—તથાવિધ લોક, તસ્ય દૃષ્ટિઃ—તેની દૃષ્ટિ, અભિપ્રાય,—વ્યવહાર
નય એમ અર્થ છે, તસ્યાનુસારઃ—તેના અનુસાર, અનુવ્રત્તિ, તસ્ય—તેના, પ્રાધાન્યાત્—પ્રાધાન્યને
લીધે. આ કહેવાનું થયું—ભગવંતોના સર્વપ્રદીપત્વ અભ્યુપગમમાં લોકવ્યવહાર જ પ્રાધાન્યથી અભ્યુપગત
થાય છે, નહિં કે વસ્તુતત્ત્વ. કારણકે લોકવ્યવહારથી પ્રદીપ પ્રદીપ જ છે, નહિં કે અપ્રદીપ પણ,
કુટ-કુટી આદિના જ અપ્રદીપપણે રૂપણને લીધે. તેમ ભગવંતો પણ સર્વપ્રદીપો જ છે, નહિં કે કેઈના
અનુપયોગ થકી અપ્રદીપ પણ. પણ ઋણુસૂત્રાદિ નિશ્ચયનય મતથી તો જે જ્યાં ઉપયોગનું નથી, તે
તેની અપેક્ષાએ ન કિંચિત્ જ છે. જેમ મંગલને હૃદયેશને લાભકારે કહ્યું છે—

“ઉજ્જુસુયસ્ત સયં સંપયં ચ જં મંગલં તયં ષક્કં ।

નાઈયમણુપ્પન્નં, મંગલમિદ્ધં પરક્કં વા ॥

નાઈયમણુપ્પન્નં, પરકીયં વા પયોયણામાવા ।

દિદ્ધંતો ચરસિંગં, પરધણમહવા જહા વિહલં ॥”

(અર્થાત્) ઋણુસૂત્રને મતે સ્વયં અને સાંપ્રત જે તે જ એક મંગલ છે,—અતીત અનુત્પન્ન વા
પારકું (પરકીય) મંગલ ઇષ્ટ નથી. (૧) અતીત, અનુત્પન્ન વા પરકીય પ્રયોજનઅભાવને લીધે ઇષ્ટ
નથી. દૃષ્ટાંત—અરશ્રંગ અથવા પરધન જેમ વિદ્યલ છે. (૨)

તેથી ભગવંતો પણ સંશિવિશેષ શિવાય અન્યત્ર અનુપયુક્ત થતા સત્તા અપ્રદીપો જ છે. કેરી રીતે ?
તે માટે કહ્યું:—અનપેક્ષિતગુરુલાઘવં—ગુરુલાઘવ અનપેક્ષિતપણે. ગુરુઃ—ગુરુ, નિશ્ચયનય, તેનાથી
છતર તે લઘુઃ—કધુ, તયોર્ભાવઃ—તે બન્નેનો ભાવ તે ગુરુલાઘવં—ગુરુલાઘવ. સદ્ભૂતાર્થવિયથી
સમ્યગ્ભાવપ્રાહક તેથી ગુરુપક્ષે તેમાં આશ્રય કરવો યુક્ત છે, નહિં કે છતર, એમ તત્ત્વપક્ષના ઉપેક્ષાથકી,
અનપેક્ષિત ગુરુલાઘવં યત્ તદ્યથા ભવતીતિ ક્રિયાવિશેષણમેતત્—ગુરુલાઘવ જ્યાં અનપેક્ષિત છે,

વિવેચન

“પુરુષ પરંપર અનુભવ જોવતાં રે, અંધોઅંધ પલાય;

વસ્તુ વિચારેં રે જો આગમે કરી રે, ચરણ ધરણ નહિં ઠાય.”—શ્રી આનંદધનજી

અને ‘અન્ધકલ્પશ્ચ યથોદિતલોકઽવ્યતિરિક્ત સ્તદન્યલોકઃ।’ યથોદિત લોકથી વ્યતિરિક્ત—તેનાથી અન્ય લોક અંધ તુલ્ય છે. અર્થાત્ જોવો કહ્યો તે સમ્યક્જ્ઞાનસંજ્ઞા-સંપન્ન સંજ્ઞી જ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ લોકથી વ્યતિરિક્ત—જૂદો પડતો, એવો તે શિવાયનો જે અન્ય અસંજ્ઞી અજ્ઞાની મિથ્યાદષ્ટિ લોક છે તે તો આંધળા સમાન છે. એમ શાને લીધે કહ્યો છો? તે માટે ભાવિતાત્મા મહર્ષિ હરિભદ્રજી ઉત્તરોત્તર

અંધ સમા યુક્તિસંકલનાવાળી કારણપરંપરા (Chain of reasoning) દર્શાવે અજ્ઞાની લોક છે : (૧) ‘તદ્દેશનાદ્યંશુમ્યોઽપિ તત્ત્વોપલમ્ભાભાવાત્’—તેના દેશનાદિ અશુઓ (કિરણો) થકી પણ તત્ત્વઉપલંભનો અભાવ છે માટે; તે

લોકપ્રદીપ લગવતોના જ્ઞાનપ્રકાશ રેલાવનારા દેશનાઆદિ કિરણોથી પણ તે દષ્ટિઅંધ અસંજ્ઞી અજ્ઞાની લોકોને તત્ત્વઉપલંભનો—તત્ત્વપ્રાપ્તિનો—તત્ત્વઅનુભવનો અભાવ છે માટે.

આમ શા આધારે કહ્યો છો? તે માટે કહ્યું—(૨) ‘સમવસરણેઽપિ સર્વેષાં પ્રબોધા-શ્રવણાત્।’ સમવસરણમાં પણ સર્વના પ્રબોધનું અશ્રવણ છે માટે. સમવસરણમાં—દેશના-પરિષદમાં કે જ્યાં આ લગવતો શ્રીમુખે ભવદુઃખવારણ ને શિવસુખકારણ એવી શુદ્ધ વાણી પ્રકાશે છે, ત્યાં પણ સર્વ શ્રોતા જીવો પ્રબોધ-પ્રતિબોધ વા

લગવદ્ વચનકિરણ આત્મજગૃતિ પામે છે એમ શાસ્ત્રમાં સંભળાતું નથી, પણ કોઈ થકી પણ કોઈ તથાગ્નિ યોગ્યતાવાળા ભવ્ય જીવો જ પ્રબોધ પામે છે એમ પ્રબોધનો અભાવ સંભળાય છે. સમવસરણમાં ‘પણ’ એમ કહ્યું, એટલે અન્યત્ર શું તેવો પ્રકાર દ્રશ્ય થાય છે? તે માટે કહ્યું—હા, જુઓ !—(૩)

‘इदानीमपि तद्वचनतः प्रबोधादर्शनात्।’ ‘હમણાં પણ તેના વચન થકી પ્રબોધનું અદર્શન છે માટે.’ વર્તમાનમાં પણ તે લગવતના વચન થકી પ્રબોધનું દર્શન થતું નથી, અર્થાત્ આધુનિક કાળમાં—હાલમાં પણ લગવતના પરોક્ષ વચનરૂપ આગમવાણી ઘણા જીવો શ્રવણ કરે છે, વાંચન-વ્યાખ્યાનાદિ પણ કરે છે, તથાપિ તેઓને તેથી પ્રબોધ ઉપજતો દેખાતો નથી.

તે જેમ હોય તે, આ ક્રિયાવિશેષણ છે. અથવા ગુણદોષવિષયી ગુરુભાષવ અપેક્ષીને પ્રેક્ષાવંતની પણ કવચિત્ત વ્યવહારથી તત્ત્વોપલંભશન્ય પ્રવૃત્તિ હોય. અને તે અત્રે ન્યાય નથી એટલા માટે તેના નિષેધાર્થે કહ્યું—અનપેક્ષિતગુરુભાષવમિતિ। તેથી શું? તે માટે કહ્યું—

તત્ત્વોપલમ્ભશન્યપ્રવૃત્તિસિદ્ધેઃ—તત્ત્વોપલંભશન્ય પ્રવૃત્તિની સિદ્ધિને લીધે. તત્ત્વોપલમ્ભશન્યા—તત્ત્વોપલંભશન્ય,—વ્યવહારમાત્રના આશ્રયપણાથી,—નહિં કે સ્તવનીયના સ્વભાવની સંવિત્તિમતી, પ્રવૃત્તિઃ—પ્રસ્તુત સ્તવલક્ષણપ્રવૃત્તિ. તસ્યાઃ સિદ્ધેઃ—તેની સિદ્ધિથી, નિષ્પત્તિથી, તદ્દેશનાદ્યંશુમ્યોઽપિ તત્ત્વોપલમ્ભાભાવાત્—તેના દેશનાદિ અશુઓ થકી પણ તત્ત્વોપલંભના અભાવને લીધે, એમ પૂર્વ સાથે સંબંધ છે.

લગવંતના વચનના શ્રવણાદિ કરતાં છતાં આમ કેમ ? તેનું કારણ દર્શાવ્યું—(૪)
 'તદન્યુપગમવતામપિ તથાવિષલોકદૃષ્ટ્યનુસારપ્રાધાન્યાત્ ।' 'તેના અન્યુપગમવંતોને
 પણ તથાવિષ લોકદૃષ્ટિ અનુસારનું પ્રાધાન્ય છે, માટે;' તે લગવંતોને
 લોકદૃષ્ટિ અનુસારનું ને તેના વચનામૃતોનો અન્યુપગમ-માન્યપણું કરનારાઓને પણ
 પ્રાધાન્ય ! લોકદૃષ્ટિ અનુસારનું-લૌકિક વૃત્તિ અનુવૃત્તિનું પ્રધાનપણું છે, માટે.
 અર્થાત્ આ લગવંતને અને તેના શાસન-વચનને માનવાનો જે
 દાવો કરે છે, શાસનના નામની વાત પોકારે છે, તેવાઓ પણ તથાપ્રકારની પરમાર્થથી
 અસત્ એવી રૂઢ વ્યવહારરૂપ લોકરૂઢિથી પ્રવર્તતી ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવી લોકદૃષ્ટિને
 પ્રધાનપણે અનુસરે છે. તે પણ સૂચવે છે કે લગવદ્વચનને માનનારા છતાં, આ ગતાનુ-
 ગતિક લોકદૃષ્ટિ અનુસારને પ્રાધાન્ય આપનારા જનોને લગવંતને ભોધેલો દિવ્ય જ્ઞાન-
 પ્રકાશ હજી સાંપડ્યો નથી; નહિં તો જે લગવંતનો અલૌકિક જ્ઞાનપ્રકાશ સાંપડ્યો હોત,
 તો અલૌકિક દૃષ્ટિ છોડીને આમ લોકદૃષ્ટિને અનુસરવારૂપ આવી દશા તેમની હોત નહિં.
 એટલે તેઓ પણ અલૌકિક પરમાર્થદૃષ્ટિશૂન્ય હોવાથી અજ્ઞાનઅંધ જ છે.

એઓનું આ લોકદૃષ્ટિ અનુસારનું પ્રાધાન્ય શી રીતે છે ? તે માટે કહ્યું—
 'અનપેક્ષિતગુરુલાઘવં તત્ત્વોપલમ્બશૂન્યપ્રવૃત્તિસિદ્ધેઃ ।' ગુરુલાઘવના અનપેક્ષિતપણે તત્ત્વોપ-
 લંભશૂન્ય પ્રવૃત્તિની સિદ્ધિ છે માટે.' નિશ્ચયનય સદ્ભૂતાર્થવિષયી
 ગુરુલાઘવનિરપેક્ષ હોવાથી ગુરુ (પ્રધાન) છે ને વ્યવહારનય અભૂતાર્થવિષયી હોવાથી
 તત્ત્વશૂન્ય પ્રવૃત્તિ ! લઘુ (ગૌણ) છે; એટલે તત્ત્વપ્રદર્શક નિશ્ચયનું ગુરુપણું ને વ્યવહારનું
 લઘુપણું છે એવા પ્રકારના ગુરુલાઘવની અપેક્ષા રાખ્યા વિના,
 અથવા જેમાં ગુણ ગુરુ (ભારી) છે ને દોષ લઘુ (હળવો) છે એવા પ્રકારના ગુણદોષ-
 વિષયી ગુરુલાઘવની અપેક્ષા રાખ્યા વિના, ત વોપલંભશૂન્ય—તત્ત્વપ્રાપ્તિ વિનાની પ્રવૃત્તિની
 સિદ્ધિ છે માટે. અર્થાત્ રૂઢ વ્યવહારરૂપ લોકદૃષ્ટિને પ્રાધાન્ય આપી તેને અનુસરતા
 રૂઢિચુસ્ત જડ લોકો નિશ્ચયનયથી સાધ્ય એવું તત્ત્વ જે ગુરુ-પ્રધાન છે, તેને લઘુ-ગૌણ
 કરે છે, ને બાહ્ય સાધન જે લઘુ-ગૌણ છે તેને ગુરુ-પ્રધાન કરે છે ! અને આમ ગુરુ-
 લાઘવ ચિંતાની અપેક્ષા-દરકાર વિનાની તેઓની પ્રવૃત્તિ પ્રગટ સિદ્ધ દેખાતી હોવાથી,
 તેઓને તત્ત્વપ્રાપ્તિને નામે મોટું મીઠું જ દેખાય છે ! તત્ત્વઅનુભવનું નામ નિશાન
 પણ દેખાતું નથી ! કારણ કે જે વ્યવહારપ્રધાન લોકદૃષ્ટિવાળો છે અને વ્યવહારમાં જ
 જેની દૃષ્ટિ રહ્યા કરે છે, તેને નિશ્ચયરૂપ પરમાર્થનો લક્ષ થતો થથી, તે તો વ્યવહારના
 અનંત ભેદરૂપ કુંડાળામાં જ રમ્યા કરે છે, ગોળ ગોળ ચકાવામાં જ ભમ્યા કરે છે, પણ
 તેને એક નિશ્ચયરૂપ અખંડ વસ્તુતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

“પરમારથ પંથ જે વહે, તે રંજે એક તંત રે;

વ્યવહારે લખ જે રહે, તેહના ભેદ અનંત રે....ધરમ પરમ અરનાથનો.

વ્યવહારે લખ દોહિલો, કાંઈ ન આવે હાથ રે;

શુદ્ધ નય થાપના સેવતાં, રહે ન હુવિધા સાથ રે....ધરમ.”—શ્રી આનંદધનજી

તેથી આ ઉપરથી પ્રતીત થાય છે કે—‘ઈવંમૂતં લોકં પ્રતિ ભગવન્તોડપિ અપ્રદીપા યચ, તત્કાર્યાકરણાદ્’ એવંભૂત લોક પ્રતિ ભગવંતો પણ અપ્રદીપો જ છે,—તેના કાર્યના અકરણને લીધે.’ આમ ઉપરમાં વિવરી દેખાડયું તેમ જેઓને એવા અજ્ઞાનાંધ લોક ભૂતકાળને વિષે ભગવંતના સાક્ષાત્ વચનથી પણ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ યોધ પ્રતિ ભગવંતો પણ ઉપજ્યો નથી, અને વર્તમાન કાળને વિષે પણ તે જ ભગવંતોના અપ્રદીપો જ પદોક્ષ વચનથી જેને યોધ ઉપજતો દેખાતો નથી, અને એટલે જ તત્ત્વને નામે મોટા મીઠાવાળી જેની પ્રવૃત્તિ પ્રગટ દેખાય છે, એવા અજ્ઞાનઅંધ લોક પ્રતિ આ લોકપ્રદીપ ભગવંતો પ્રદીપ જ નથી, કારણ કે તેઓના સંબંધમાં જ્ઞાનપ્રકાશથી તત્ત્વયોધરૂપ જે કાર્ય તે તેઓ કરતા નથી. કારણ કે ઋણુ-સૂત્રાદિ નિશ્ચયનય મતથી જે જ્યાં ઉપયુક્ત થતું નથી, તે તેની અપેક્ષાએ ન કિંચિત્ જ છે. આ અંગે જે મંગલને ઉદ્દેશીને લાભ્યકારે—શ્રી જિનભદ્રજી ગણી ક્ષમાશ્રમણુજીએ કહ્યું છે તે લાણુ પડે છે—‘ઋણુસૂત્રને મતે સ્વયં અને સાંપ્રત (વર્તમાનમાં) જે મંગલ છે તે જ એક મંગલ છે, અતીત અનુત્પન્ન કે પારકું મંગલ ધૃષ્ટિ નથી. કારણ કે અતીત અનુત્પન્ન વા પારકું છે તે પ્રયોજનઅભાવથી ધૃષ્ટિ નથી. દૃષ્ટાંત—ખરશ્રૂંગ અથવા પરધન જેમ વિફલ છે તેમ.’ તેથી ભગવંતો પણ તત્ત્વજ્ઞાનપ્રકાશને પામેલા ઉક્ત સંજ્ઞા-વિશેષે શિવાય અન્યત્ર ઉપયુક્ત નહિં થતા હોઈ, તે અજ્ઞાનઅંધ અસંજ્ઞી લોકો માટે તો અપ્રદીપ જ છે.

પણ આમાં કાંઈ તે ભુવનપ્રદીપ ભગવંતોનો દોષ નથી, પણ તે તે અજ્ઞાનઅંધ-જનોના દૃષ્ટિઅંધપણાનો જ દોષ છે, કે જેથી ત્રિભુવનને પ્રકાશિત કરતો ભગવંતનો જ્ઞાનપ્રકાશ ઝીલવાને તેઓ સમર્થ થતા નથી. કારણ કે અંધ-પ્રદીપ અજ્ઞા લોકના દૃષ્ટાંત પ્રમાણે પદાર્થદર્શનમાં જેટલી પ્રકાશની તેટલી દૃષ્ટિની દૃષ્ટિઅંધપણાનો જ દોષ આવશ્યકતા છે, તેમ દિવ્ય જિનમાર્ગદર્શનમાં જેટલી જિનવચન પ્રકાશની તેટલી તે પ્રકાશને ઝીલનારી દિવ્ય યોગદૃષ્ટિ—સમ્યગ્-દૃષ્ટિની આવશ્યકતા છે. એટલે પ્રમળ પ્રકાશશક્તિવાળો પ્રદીપ હોય, પણ તે પ્રકાશને ઝીલનારી દૃષ્ટિ જ આંધળાને ન હોય, તેમાં પ્રદીપનો શો દોષ? દોષ તો કેવળ આંધળાની દૃષ્ટિશૂન્યતાનો જ. તેમ આ અનંત જ્ઞાનપ્રકાશશક્તિસંપન્ન ભગવંત લોકપ્રકાશક લોકપ્રદીપ છે, પણ તેમના દિવ્ય પ્રકાશને ઝીલવાની સમ્યગ્દૃષ્ટિ-યોગદૃષ્ટિ જ ન હોય, તો તેમાં લોકપ્રદીપ ભગવંતોનો શો દોષ? દોષ તો કેવળ દૃષ્ટિઅંધ જનોની દૃષ્ટિશૂન્યતાનો જ.

કારણ કે દૃષ્ટિ વિના દર્શન હોય નહિં ને દૃષ્ટિશૂન્ય આંધળો માર્ગ દેખે નહિં, તેમ આંતરૂદ્ધિ વિના આભ્યંતર દર્શન હોય નહિં ને આંતરૂદ્ધિશૂન્ય અજ્ઞાનઅંધ અધ્યાત્મ-માર્ગ દેખે નહિં. એટલે અધ્યાત્મપ્રધાન દિવ્ય જિનમાર્ગનું દર્શન સમ્યગ્દૃષ્ટિથી—દિવ્ય યોગદૃષ્ટિથી જ થાય. ‘જિણે નયણે કરી મારગ જોઈએ રે, નયન સમ્યગ્દર્શન માટે તે દિવ્ય વિચાર.’ આ પરમાર્થદૃષ્ટિ વિના તો બધું ય અંધારૂં છે. સમ્યગ્ યોગદૃષ્ટિની ‘આંખ વિનાનું અંધારૂં રે’ એ લોકોક્તિ અહીં પરમાર્થમાર્ગમાં સાવ સાચી જણાય છે. આ કેવળ શુદ્ધ આત્મપરિણતિરૂપ આધ્યાત્મિક અંતરંગ જિનમાર્ગનું દર્શન ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવી બહિરંગ

ઓઘદંષ્ટિ—લોકદંષ્ટિથી ન જ થઈ શકે. એટલા માટે જીવોની એ ગતાનુગતિક ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવી લૌકિક ઓઘદંષ્ટિ દૂર કરાવી, દિવ્ય જિનમાર્ગના યથાર્થ દર્શનાર્થે આધ્યાત્મિક યોગદંષ્ટિ અર્પવા માટે જ આર્ષ દંષ્ટા મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ 'યોગદંષ્ટિ સમુચય' જેવા યુગપ્રવર્તક (Epoch-making) ગ્રંથનું નિર્માણ કરેલું દ્રશ્ય થાય છે. કારણ કે તેવી યોગદંષ્ટિના અભાવે અલૌકિક આધ્યાત્મિક જિનમાર્ગને પણ ગતાનુગતિક લોકો લૌકિક દંષ્ટિએ—ઓઘદંષ્ટિએ દેખે છે ! મહાત્મા આનંદધનજી પોકાર કરી ગયા છે કે 'ચરમ નયણ કરી મારમ જોવતો રે, ભૂલ્યો સયલ સંસાર;' તેમ જ—'પુરુષ-પરંપર અનુભવ જોવતાં રે, અંધોઅંધ પલાય.' તેમ અત્રે શાસ્ત્રકર્તા મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ પણ વર્તમાન જિનમાર્ગાનુયાયી હોવાનો દાવો કરનારાઓનું 'લોકદંષ્ટિ પ્રાધાન્ય અનુસારિ-પણું' દેખી માર્મિક રીતે અંતરંગ ખેદ વ્યક્ત કર્યો છે કે—અરે ! આ લોકોત્તર જિન-માર્ગને પણ આ અંધ સમા ગતાનુગતિક લોકો લૌકિક દંષ્ટિએ દેખતા રહી તત્ત્વશૂન્ય પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે ! એટલે જ આ લોકપ્રદીપ ભગવંતો પણ વચનકિરણથી એમને પ્રખોધ નહિ ઉપભવતા હોવાથી એમના માટે તો અપ્રદીપ થઈ પડ્યા છે !

“ચરમ નયન કરી મારમ જોવતો રે, ભૂલ્યો સયલ સંસાર;

જિણે નયણે કરી મારમ જોઈએ રે, નયન તે દિવ્ય વિચાર.

....પંથડો નિહાળું રે બીજા જિન તણો રે.” શ્રી આનંદધનજી

“આદર્યો આચરણ લોકઉપચારથી, શાસ્ત્રઅભ્યાસ પણ કાંઈ કીધો;

શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વળી તત્ત્વઅવલંબ વિનુ, તેહવો કાર્ય તિણે કેા ન સીધો.”

શ્રી દેવચંદ્રજી.

૧૨ ન ચવમપિ ભગવતાં ભગવત્વાયોગઃ, વસ્તુસ્વભાવવિષયત્વાદસ્ય તદન્યથાકરણે તત્ત્વવાયોગાત્ ।

સ્વો ભાવઃ સ્વભાવઃ આત્મીયા સત્તા, સ ચાન્યથા ચેતિ વ્યાહતમેતત્ । ૧૬

૧૫ અર્થઃ—અને એમ પણ ભગવંતોના ભગવંતપણાનો અયોગ નહિ થાય,—આના વસ્તુસ્વભાવવિષયપણાને લીધે તેના અન્યથાકરણમાં તત્ત્વનો (તેના વસ્તુસ્વભાવપણાનો) અયોગ છે માટે.

સ્વો ભાવઃ સ્વભાવઃ આત્મીયા સત્તા । સ્વ ભાવ તે સ્વભાવ—આત્મીય સત્તા, અને તે (સ્વભાવ) અને અન્યથા, એમ આ વ્યાહત છે. ૬૬

પંક્તિકા—તદન્યથાકરણે તત્ત્વવાયોગાદિતિ । તસ્ય—તેના, જીવાદિ વસ્તુસ્વભાવના, અન્યથાકરણે—અન્યથાકરણમાં, ભગવંતો દ્વારા અસ્વભાવકરણમાં, તત્ત્વવાયોગાત્—તેના તત્ત્વના અયોગને લીધે. તસ્ય—તેના, વસ્તુસ્વભાવના સ્વભાવત્વઅયોગને લીધે.

x “લોકઃ સ્તાદ યોગલોચનઃ” શ્રી હરિભદ્રચરિત્ર યોગખિન્દુ

એમ પણ ભગવંતોનું ભગવંતપણું ધટતું નથી એમ નથી, ઘટે જ છે, એમ વસ્તુસ્વભાવ અન્યથા ન થાય એ યુક્તિથી પ્રતિપાદન કરે છે—

વિવેચન

“વસ્તુ સ્વભાવ સ્વજાતિ તેહનો, મૂલ અભાવ ન થાય;
પર વિભાવ અનુગત ચેતનથી, કર્મે તે અવરાય ને....શ્રી સીમંધર.”-શ્રી દેવચંદ્રજી
અત્રે કેઈ કહેશે કે એમ આ વિશિષ્ટ સંજ્ઞિ લોકને જ બોલે ભગવંતો પ્રદીપ છે, તો
પછી તેઓનું અચિન્ત્યશક્તિસંપન્ન ભગવત્પણું કેમ ઘટશે? તે માટે અત્રે કહ્યું—

‘અને એમ પણ ભગવંતોના ભગવત્પણાનો અયોગ નહિ થાય.’

વસ્તુસ્વભાવ એવા પ્રકારે પણ સંજ્ઞિવિશેષો પરત્વે જ પ્રદીપપણું હોવાથી કાંઈ
અન્યથા ન થાય ભગવંતોનું ભગવંતપણું નહિ ઘટે એમ નથી. કારણ કે—‘આના
વસ્તુસ્વભાવ વિષયપણાને લીધે તેના અન્યથાકરણમાં તત્તત્ત્વનો
અયોગ છે માટે.’ અર્થાત્ આ ભગવંતના પ્રદીપપણારૂપ સ્તવનો વિષય વસ્તુસ્વભાવ છે,
એટલે જીવોનું જે તથાલ્પત્ત્વ—તેવા તેવા પ્રકારના યોગ્યાયોગ્યપણારૂપ વસ્તુસ્વભાવ છે,
તેના અન્યથાકરણમાં—જૂદો જ પ્રકાર કરવામાં તો તત્તત્ત્વનો અયોગ થાય, તે વસ્તુ-
સ્વભાવપણું જ ઘટે નહિ. અને વસ્તુસ્વભાવમાં તો ક્યારેય પણ કેઈથી પણ કંઈ પણ
ફેરફાર કરી શકાય નહિ. કારણ કે ‘સ્વો ભાવઃ સ્વભાવઃ આત્મીયા સત્તા.’ સ્વ ભાવ તે
સ્વભાવ, આત્મીય સત્તા; અને તે ને અન્યથા એમ આ બ્યાહત છે.’ અર્થાત્ સ્વ-પોતાનો
ભાવ તે સ્વભાવ, આત્મીય વસ્તુની પોતાની સ્વરૂપસત્તા. અને આવો જે સ્વભાવ તેને ‘તે’
કહેવો અને વળી ‘અન્યથા’—અન્ય પ્રકારનો કહેવો તે સ્વયં અંકિત થાય છે. કારણ
કે બો ‘તે’ છે તો તે ‘અન્યથા’ કેમ હોય? ને ‘અન્યથા’ હોય તો ‘તે’ કેમ
હોય? એમ વદતો બ્યાધાત થાય છે.

ઉક્તના સમર્થનમાં વિશેષ યુક્તિ દર્શાવી નિગમન કરે છે—

૧૬ કિં ચ—પ્રથમચેતનાનામપિ ચેતનાડકરણે સમાનમેતદિત્યેવમેષ ભગવત્ત્વાયોગઃ. હૃતરે-
તરકરણેઽપિ સ્વાત્મન્યપિ તદન્યવિધાનાત્ । યત્કિંચિદેતદિતિ યથોદિતલોકાપેક્ષયૈવ
લોકપ્રદીપાઃ । ૧૭

॥ ઇતિ લોકપ્રદીપાઃ ॥ ૧૩ ॥

પંક્તિકા—કિં ચ ઇત્યાદિ. કિં ચ—એ અબ્યુવ્યય અર્થમાં છે. એવં—એમ, અભિપ્રયમાં
અસામર્થ્યથી, અભગવત્ત્વનું પ્રસંજન સતે, અચેતનાનામપિ—અચેતનોના પણ, ધર્મોસ્તિકાયાદિના,—
તો પછી પૂર્વોક્ત વિપરીત લોકની અપ્રદીપત્વ બાબતમાં તો પૂછવું જ શું? એમ ‘અપિ’—પણ શબ્દનો
અર્થ છે; ચેતનાડકરણે—ચેતનઅકરણમાં, ચેતન્યવંતના અધિધાનમાં, સમાન—સમાન, તુલ્ય, પૂર્વ
પ્રસંજન સાથે, ઇતદ્—આ, અભગવત્ત્વ પ્રસંજન, ઇતિ—આ હેતુ થકી, એવમેવ—એમ જ અપ્રદીપત્વ
પ્રકારે જ, ભગવત્ત્વાયોગઃ—ઉકટરૂપ ભગવત્ત્વ અયોગ છે. અબ્યુપગમ કરીને પણ (અબ્યુપગમને પણ?)
દૂષણ દેતાં કહ્યું—

હૃતરેતરકરણેઽપિ ઇતરેતરકરણમાં પણ; હૃતરસ્ય—ઇતરના, જીવાદિનાં, હૃતરકરણેઽપિ—
અજીવાદિકરણમાં પણ. ‘અપિ’—અબ્યુપગમ અર્થમાં છે. સ્વાત્મન્યપિ—સ્વાત્મામાં પણ, સ્વમાં પણ
તદન્યસ્ય—તદન્યના, બ્યતિરિક્તના, મહામિથ્યાદિષ્ટિ આદિના, વિધાનાત્—વિધાનથી, કરણથકી, ન
આ (એમ) નથી, એથી કરીને યત્કિંચિદેતત્—આ—અભગવત્ત્વ પ્રસંજન યત્કિંચિત્ છે. ॥ ઇતિ ॥

૧૬ અર્થઃ—તેમ જ—એમ અચેતનોના પણ ચેતન-અકરણમાં આ સમાન છે, એટલે એમ જ ભગવતપણાનો અયોગ (થશે).—ઈતરેતરકરણમાં પણ સ્વાત્મમાં પણ તદન્યવિધાન (તેનાથી અન્યતુ વિધાન) થશે માટે. આ યત્કિંચિત્ છે. એટલે યથોદિત લોકની અપેક્ષાએ જ લોકપ્રદીપો. ૯૭

॥ ઇતિ લોકપ્રદીપો ॥ ૧૩ ॥

નિવેચન

‘શુણ્વંત અનંત મહંત સ્તવો, ભવતારણો ભગવંત રે.’—શ્રી દેવચંદ્રણ

અત્રે વળી બીજી યુક્તિ દર્શાવે છે—‘એમ અચેતનોના પણ ચેતનઅકરણમાં આ સમાન છે, એટલે એમ જ ભગવતપણાનો અયોગ છે.’ અર્થાત્ એમ અવિષયમાં અસામર્થ્યથી અભગવંતપણાનો પ્રસંગ બે કહેશે, તો ધર્માસ્તિકાયાદિ અચેતનોના પણ ચેતન નહિ કરવામાં પણ આ અભગવંતપણાનો પ્રસંગ સમાન જ—સરખો જ પ્રાપ્ત થશે. શાને લીધે? તો કે ‘ઈતરેતરકરણમાં પણ સ્વાત્મમાં પણ તદન્ય વિધાનને લીધે.’ અર્થાત્ ઇતરેતરકરણમાં એટલે એકનું બીજું કરવામાં,—જીવનો અજીવ ને અજીવનો જીવ કરવામાં, લોકનો અલોક ને અલોકનો લોક કરવામાં પણ, એટલે કે ભગવાન લોકનો અલોક ને અચેતનનો ચેતન કરી શકે એમ બે માનવામાં આવે, તો સ્વ આત્મામાં—તેના પોતાના આત્મામાં પણ તદન્યના—પોતાનાથી વ્યાતિરિક્ત (બૂદ્ધ) એવા મહામિથ્યાદૃષ્ટિ આદિનું વિધાન કરવાનો પ્રસંગ આવી પડશે! એટલે સ્વભાવ ફેરવવાનું માનવાથી ભગવતપણાનો પણ અયોગ થશે, જે સર્વથા અનિષ્ઠ છે. એથી કરીને ‘આ યત્કિંચિત્ છે’—આ અભગવંતપણાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવાની વાતમાં કાંઈ માલ નથી, કારણ કે વસ્તુસ્વભાવ કદી ફેરતો નથી ને કોઈ ફેરવતું નથી, ‘એટલે યથોદિત લોકની અપેક્ષાએ જ લોકપ્રદીપો,’ જેવો કહ્યો તેવા વિશિષ્ટ સંજ્ઞાલોકની અપેક્ષાએ જ આ ભગવંતો લોકપ્રદીપો છે, એમ સિદ્ધ થયું.

॥ ઇતિ લોકપ્રદીપોઃ ॥ ૧૩ ॥

૧૪. લોકપ્રદ્યોતકર

‘લોકપ્રદ્યોતકરેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

અત્રે લોક એટલે ઉત્કૃષ્ટમતિ ભવ્યસત્ત્વલોક—ગણધરવર્ગ એમ આચાર્યશ્રી વ્યાખ્યા કરે છે—

૧૭ તથા—

‘લોકપ્રદ્યોતકરેભ્યઃ’

इह यद्यपि लोकशब्देन प्रकमाद्भव्यलोक उच्यते,
‘भव्यानामालोको वचनांशुभ्योऽपि दर्शनं यस्मात् । एतेषां भवति तथा तदभावे व्यर्थ आलोकः॥२॥’
इति वचनात्, तथाप्यत्र लोकध्वनिनोत्कृष्टमतिः भव्यसत्त्वलोक एव गृह्यते, तत्रैव तत्त्वतः
प्रद्योतकरणशीलत्वोपपत्तेः ॥ १८

પણિકા—પ્રકમાદ્—પ્રકમથી, આલોક શબ્દથી વાચ્ય પ્રદ્યોતના. ઉપન્યાસની અન્યથાઅનુપપત્તિને લીધે. ભવ્યાનાં—ઈત્યાદિ. ભવ્યાનાં—ભવ્યોનો, નહિં કે અભવ્યોનો પણ, આલોકઃ—આલોક, પ્રકાશ, સદૃશનહેતુ શ્રુતાવરણુક્ષયોપશમ. આ જ અન્યથા—અતિરેકથી ભાવતાં કહ્યું—વચનાંશુભ્યોઽપિ—વચનાંશુથી પણ, પ્રકાશના પ્રધાનહેતુઓ થકી, તે પછી તેનાથી અન્ય હેતુઓ થકી તે પૂછવું જ શું ? એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે. દર્શન—દર્શન, પ્રકાશ્યતું અવલોકન, યસ્માત્—જે કારણથી, એ હેતુ અર્થમાં. એતેષાં—એઓને, ભવ્યોને, ભવતિ—હોય છે, વર્તે છે, તથા—જેમ દશ્ય વસ્તુ સ્થિત છે તથાપ્રકારે. વારુ, આમ નિયમ કેમ ? ભવ્યોને પણ વચનાંશુઓ થકી આલોકમાત્રના અભાવને લીધે. તે માટે કહ્યું—તદભાવે—તેના અભાવે, તથાદર્શનના અભાવે, વ્યર્થઃ—વ્યર્થ, અકિંચિત્કર છે તેઓને. આલોકઃ; તે આલોક જ નથી હોતો,—સ્વકાર્યકારિતું જ વસ્તુત્વ છે માટે; इति વચનાત્—એવા વચનથી, એવંભૂત શ્રુતપ્રામાણ્ય થકી.

તથાપિ—એમ પણ, અત્ર—સુત્રમાં, લોકધ્વનિના—લોક શબ્દથી, ઉત્કૃષ્ટમતિઃ—ઉત્કૃષ્ટ મતિવાળો, ઔત્પત્તિકી આદિ વિશિષ્ટ બુદ્ધિમાન એવા ગણધરપદપ્રાચોગ્ય એમ અર્થ છે, ભવ્યસત્ત્વલોકઃ—ભવ્ય સત્ત્વલોક જ, નહિં કે પુનઃ અન્ય. કારણ કે જે પ્રથમ સમવસરણમાં જ ભગવત્ત્વી ઉપન્યસ્ત માતૃકાપદવ્યવના શ્રવણુથી પ્રદ્યોત પ્રવૃત્તિ સતે, સમસ્ત અભિલાષરૂપ પ્રદ્યોત્ય એવા છવાદિ સક્ત તત્ત્વ દેખનારો અને સકલ શ્રુતગ્રંથ રચનારો એવો શીઘ્ર થઈ જાય છે, તે અહીં ગ્રહાય છે. આ એમ કયા કારણથી છે ? તે માટે કહ્યું—

તત્રૈવ—ત્યાં જ, ઉત્કૃષ્ટમતિવાળો જ ભવ્ય લોકમાં તત્ત્વતઃ—તત્ત્વથી, નિશ્ચય વૃત્તિથી, પ્રદ્યોતકરણ—શીલત્વોપપત્તેઃ—પ્રદ્યોતકરણુશીલત્વની ઉપપત્તિને લીધે. ઉપ્પન્નેઈ વા ૧, વિગમેઈ વા ૨ ખુવેઈ વા ૩, —ઉત્પન્ન, વિગમ, વા ધ્રુવ—એમ પદત્રયના ઉપન્યાસ વડે, પ્રદ્યોતસ્ય—પ્રકૃષ્ટ પ્રકાશરૂપ પ્રદ્યોતના, તચ્છીલતયા—તત્ત્વશીલતાથી, વિધાનઘટનથી,—ભગવંતોની પ્રદ્યોતક શક્તિને તે જ ભવ્યલોકમાં કારત્સ્ન્યથી (સંપૂર્ણપણે) ઉપયોગ છે એટલા માટે.

૧૭ અર્થ:-તથા—

‘લોકપ્રવોત્કરેને’

અહીં યદપિ ‘લોક’ શબ્દથી પ્રક્રમથી ભવ્ય લોક કહેવાય છે,—‘ભવ્યોના આલોક વચનાંશુ (વચન કિરણો) થકી પણ હોય છે,—જે થકી એઓને તથાપ્રકારે દર્શન હોય છે, તેના (તથાદર્શનના) અભાવે આલોક વ્યર્થ છે,’ એ વચનથી,—તથાપિ અત્ર ‘લોક’ ધ્વનિથી ઉત્કૃષ્ટ મતિવાળો ભવ્ય સત્ત્વલોક જ અહાય છે,—ત્યાં જ તત્ત્વથી પ્રવોત્કરણ શીલપણની ઉપપત્તિ (ઘટમાનતા) છે, માટે.^{૯૯}

વિવચન

“પ્રવચન સમુદ્ર ખિન્દુમાં ઉલટી આવે જેમ;

ચોદ પૂર્વની લખિધનું, ઉદાહરણ પણ તેમ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

તથા એટલે તથાપ્રકારે પૂર્વે કહ્યું હતું તેમ સમુદાયોમાં પ્રવૃત્ત શબ્દ તેના અવયવોમાં પણ પ્રવર્તે છે, એ જ ન્યાયે ‘લોકપ્રવોત્કરેભ્યઃ’—લોકપ્રવોત્કરેને એ વિશિષ્ટ

સૂત્રપદ અત્ર મૂક્યું છે. અહીં પ્રક્રમથી—ચાલુ સંબંધથી આલોક આલોક (પ્રવોત) શબ્દથી વાચ્ય ‘પ્રવોત’ શબ્દ મૂક્યો તે બીજી કોઈ રીતે અને તથાદર્શન ઘટતો નથી, એટલે ‘લોક’ શબ્દથી ભવ્ય લોક કહેલો છે. આ

અંગે અત્રે વચન ટાંક્યું છે, તેનો ભાવાર્થ એ છે કે:—‘ભવ્યોના આલોક’—પ્રકાશ, સદ્દર્શનહેતુરૂપ શ્રુતાવરણક્ષયોપશમ હોય છે, તે ‘વચનાંશુથકી પણ હોય છે,’ પ્રકાશના પ્રધાનહેતુરૂપ આપ્ત આગમના વચનકિરણો થકી પણ ઉપજે છે, તો પછી તેનાથી અન્ય હેતુઓ થકી તો પૂછવું જ શું? એમ ‘અપિ’—પણ શબ્દનો અર્થ છે. ‘જે આલોકથકી એઓને તથાદર્શન હોય છે,’ અર્થાત્ વચનકિરણોથી પણ ઉપજતા આ આલોકથકી આ ભવ્યોને તથાદર્શન હોય છે, જેવા પ્રકારે દૃશ્ય વસ્તુ સ્થિત છે, તેવા પ્રકારે દર્શન હોય છે. ‘તેના અભાવે આલોક વ્યર્થ છે,’ તથાદર્શનના અભાવે શ્રુતાવરણક્ષયોપશમરૂપ પ્રકાશ આલોક વ્યર્થ છે, અકિચિત્કર છે; તે આલોક આલોક જ નથી, કારણ કે સ્વકાર્ય કરે તેનું જ વસ્તુત્વ છે, માટે.

આ વચન પ્રમાણે પ્રવોતવાચક આલોક શબ્દની અર્થઘટના પરથી ‘યદપિ લોક શબ્દથી પ્રક્રમથી ભવ્ય લોક કહેવાય છે. તથાપિ અત્ર ‘લોક’ ધ્વનિથી ઉત્કૃષ્ટમતિવાળો ભવ્યસત્ત્વલોક જ અહાય છે—‘ઉત્કૃષ્ટમતિઃ મન્યસત્ત્વલોક ધ્વગૃહ્યતે’; અર્થાત્ આ સૂત્રમાં લોક શબ્દથી ઔત્પત્તિકી આદિ વિશિષ્ટ બુદ્ધિનિધાન એવો ગણધરપદપ્રાયોગ્ય ભવ્ય સત્ત્વલોક જ અહવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ સમવસરણમાં જ ભગવંતના

અત્રે ‘લોક’ એટલે શ્રીમુખે ઉપન્નેહ વા વિચનેહ વા ધુવેહ વા’—ઉત્પન્ન વા વિધન વા ઉત્કૃષ્ટમતિ ગણધરપદ-

યોગ્ય ભવ્ય

અભિલાષ્યરૂપ (કહી શકાય એવા) પ્રવોત્ય એવા જીવાદિ સખ તત્ત્વનું દર્શન કરી, જેઓ દ્વાદશાંગીની રચના કરવા માટે શીઘ્ર સમર્થ થઈ ગયા હતા, એવા પ્રકૃષ્ટ મતિમાન ગણધરદેવો જ અત્ર ‘લોક’ શબ્દથી

વિવક્ષિત છે, નહિ' કે અન્ય. કારણ કે 'ત્યાં જ તત્ત્વથી પ્રદ્યોતકરણશીલત્વની ઉપપત્તિ છે માટે.'—'તત્રૈવ તત્ત્વતઃ પ્રદ્યોતકરણશીલત્વોપપત્તેઃ.' અર્થાત્ તે ઉત્કૃષ્ટ મતિવાળા જ ભવ્ય-લોકમાં તત્ત્વથી-નિશ્ચયવૃત્તિથી પ્રદ્યોતકરણશીલપણની ઘટમાનતા છે. ઉત્પાદ-વ્યય ને ધ્રોવ્ય એ ત્રિપદી વડે પ્રકૃષ્ટ પ્રકાશરૂપ પ્રદ્યોત કરવાનું શીલપણું-સ્વભાવપણું ઘટે છે,—લગવતોની પ્રદ્યોતક શક્તિને સંપૂર્ણપણે ઝીલવાને સમર્થ તેવા મહાપાત્રો જ હોય છે, માટે. આ અંગે પરમતત્ત્વદષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ 'મોક્ષમાળા' નામક મહા દર્શનપ્રભાવક ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે—

“દ્રવ્યાર્થિક ભાવાર્થિક નયે આખી સુષ્ટિનું જ્ઞાન એ ત્રણ શબ્દોમાં રહ્યું છે, તેનો વિચાર કોઈકે જ કરે છે; તે સદ્ગુરુમુખની પવિત્ર લબ્ધિરૂપે જ્યારે આવે ત્યારે દ્વાદશાંગી જ્ઞાન શા માટે ન થાય ? જગત એમ કહેતાં જ મનુષ્ય એક ઘર, એક વાસ, એક ગામ, એક શહેર, એક દેશ, એક ખંડ, એક પૃથ્વી એ સઘળું મૂકી દઈ અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્રાદિથી ભરપૂર વસ્તુ કેમ સમજી જાય છે ? એનું કારણ માત્ર એટલું જ કે તે એ શબ્દની બહોળતાને સમજ્યું છે, કિંવા એનું લક્ષ્ય એની અમુક બહોળતાએ પહોંચ્યું છે; જેથી જગત એમ કહેતાં એવડો મોટો મર્મ સમજી શકે છે; તેમજ ઋણ અને સરળ સત્પાત્ર શિષ્યો નિર્ગ્રંથ ગુરુથી એ ત્રણ શબ્દોની ગમ્યતા લઈ દ્વાદશાંગી જ્ઞાન પામતા હતા.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પ્રણીત મોક્ષમાળા (બાલાવબોધ), પાક ૯૧

‘અનેકાંત એવી પ્રત્યેક વસ્તુનું ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્ય યુક્ત એવું ‘સત્’ સ્વરૂપ છે. આવા એકાક્ષરી ‘સત્’ સ્વરૂપમાં જ આખા વિશ્વનું તત્ત્વજ્ઞાન શમાય છે. આ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્ય એ જ ગણધરોને દ્વાદશાંગીનું રહસ્ય પમાડનારી સુપ્રસિદ્ધ ‘ત્રિપદી’ છે, અને એ જ અપેક્ષાવિશેષે રૂપકરૂપે ઘટાવીએ તો બ્રહ્મા વિષ્ણુ ને મહેશ એ ‘ત્રિમૂર્તિ’ છે.’

—પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા (ડૉ. લગવાનદાસ કૃત), પાક ૨૩

ચૌદપૂર્વવિદોનો પણ સ્વસ્થાને મહાન્ દર્શનભેદ સર્વથા પ્રકાશબલેદે હોય નહિ, એમ પ્રતિપાદન કરે છે—

૧૮ અસ્તિ ચ ચ ચતુર્દશપૂર્વવિદામપિ સ્વસ્થાને મહાન્ દર્શનભેદઃ, તેષામપિ પરસ્પરં વદસ્થાનપતિતત્ત્વશ્રવણાત્।

ન ચાયં સર્વથા પ્રકાશાભેદે, અભિન્નો હ્યેકાન્તેનૈકસ્વભાવઃ, તન્નાસ્ય દર્શનભેદ-
હેતુતેતિ।^{૧૯}

૧૮ અર્થઃ—અને ચતુર્દશપૂર્વવિદોના પણ સ્વસ્થાને મહાન્ દર્શનભેદ છે,—તેઓના પણ પરસ્પર પદ્ધત્યાનપતિતપણાનું શ્રવણ થાય છે માટે.

અને આ (મહાન્ દર્શનભેદ) સર્વથા પ્રકાશમભેદે હોય નહિં, કારણકે અભિન્ન તે એકાન્તથી એકસ્વભાવી હોય, તેથી કરીને આની (પ્રકાશ અભેદની) દર્શનભેદહેતુતા હોય નહિ. ૯૯

વિવેચન

“ અદ્યપીયં ક્ષયોપશમ અછે, અવિભાગ વર્ગણાર્પ રે,
પરસ્પર એમ અસંખ્યથી, થાયે યોગસ્થાન સ્વરૂપ રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

ઉપરમાં જે કહ્યું કે ઉત્કૃષ્ટ ચતુર્દશપૂર્વવિદોમાં જ આ પ્રચોત્તકરપણું ઘટે છે, તેના જ સમર્થનમાં હવે યુક્તિ દર્શાવે છે—‘અસ્તિ ચ ચતુર્દશપૂર્વવિદામપિ સ્વસ્થાને મહાન્ દર્શનભેદઃ’ ‘અને ચતુર્દશપૂર્વવિદોના પણ સ્વસ્થાને મહાન્ દર્શનભેદ છે.’ અર્થાત્ બીજા અદ્ય ક્ષયોપશમની વાત તો દૂર રહો, પણ ચૌદ પૂર્વનું જેને જ્ઞાન છે એવા મહાક્ષયોપશમી ચૌદપૂર્વીનો પણ ચૌદપૂર્વીની લઙ્ઘિરૂપ સ્વસ્થાને મહાન્ દર્શનભેદ છે; ચૌદપૂર્વના બાહ્યપણારૂપ એક સામાન્ય સ્થાને—કક્ષાએ સ્થિતિ કરતા ચૌદ પૂર્વીઓના દર્શનમાં પણ તારતમ્ય હોય છે, એક જ દ્રશ્ય વિષયમાં પણ પ્રતીતિવિશેષરૂપ મોટો ભેદ પડે છે. આ મહાન્ દર્શનભેદ શાને લીધે છે ?

પરિણામ—અસ્તિ—છે, વર્તે છે, ચ કાર પૂર્વોક્ત અર્થની ભાવનાર્થે છે, ચતુર્દશપૂર્વવિદામપિ—ચતુર્દશપૂર્વવિદોના પણ, તેનાથી ઈતરની વાત તો દૂર રહો, એમ ‘અપિ’—પણ શબ્દનો અર્થ છે, સ્વસ્થાને—ચતુર્દશપૂર્વલઙ્ઘિલક્ષણ સ્વસ્થાને, મહાન્—મહત્, દર્શનભેદઃ—દર્શનભેદ, દ્રશ્યપ્રતીતિવિશેષ છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તેષામપિ—તેઓના પણ, ચતુર્દશપૂર્વવિદોના પણ, પુનઃ અસકલ શ્રુતગ્રંથવંત એવા અન્યોનું તો પૂછવું જ શું ? એમ ‘અપિ’—પણ શબ્દનો અર્થ છે, પરસ્પર—પરસ્પર, અન્યોન્ય, પદ્ધત્યાનપ્રવણાત્—પદ્ધત્યાન શ્રવણથી. અનંતભાગ, અસંખ્યેય ભાગ, સંખ્યેય ભાગ, સંખ્યેય ગુણ, અસંખ્યેય ગુણ, અનંતગુણ લક્ષણ છ વૃદ્ધિસ્થાનોના અને હાનિસ્થાનોના શાસ્ત્રમાં ઉપલબ્ધને લીધે. જે એમ છે તો તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—

ન ચાર્ય—અને આ મહાન્ દર્શનભેદ ન હોય, સર્વથા પ્રકાશાભેદે—સર્વથા પ્રકાશ અભેદે, એકાકાર જ શ્રુતાવરણાદિ ક્ષયોપશમલક્ષણ પ્રકાશ સતે એમ અર્થ છે. એ જ ભાવે છે—અભિન્નો—અભિન્ન, અનાનારૂપ, હિ—કારણ કે, એકાન્તેન—એકાન્તથી, નિયતવૃત્તિથી, એકસ્વભાવઃ—એકસ્વભાવી, એકરૂપ પ્રકાશ એમ પ્રકૃત છે. એકાન્તથી એકસ્વભાવી જ પ્રકાશમાં દ્વિતીયાદિ સ્વભાવનો અભાવ છે એમ ભાવ છે. પ્રયોજન કહ્યું—

તત્—તેથી કરીને, એકસ્વભાવપણાને લીધે, ન—નથી, અસ્ય—આની, દર્શનભેદહેતુતા—દર્શનભેદહેતુતા, દ્રશ્ય વસ્તુના પ્રતીતિવિશેષની નિયમનતા.

તો કે ‘તેઓના પણ પરસ્પર ષટ્સ્થાનપતિતપણું શ્રવણ થાય છે માટે,’ તેવામપિ પરસ્પર ષટ્સ્થાનપતિતત્ત્વશ્રવણાત્—બીજાનું તો શું, પણ તે ચતુર્દશપૂર્વ-વિહોનું પણ પરસ્પર ષટ્સ્થાનપતિતપણું આગમમાં સંલગાય ચૌદપૂર્વીઓનો પણ છે, તેને લીધે. અર્થાત્ અનંતભાગ વૃદ્ધિ, અસંખ્યેયભાગ વૃદ્ધિ, ષટ્સ્થાનપતિતપણું સંખ્યેયભાગ વૃદ્ધિ, સંખ્યેયગુણ વૃદ્ધિ, અસંખ્યેયગુણ વૃદ્ધિ, અનંત-ક્ષયોપશમની તરતમ-ગુણ વૃદ્ધિ—એમ છ વૃદ્ધિસ્થાનોનો; અને અનંતભાગ હાનિ, અસંખ્યેય-તાર્થી મહાન્ દર્શનભેદ ભાગ હાનિ, સંખ્યેયભાગ હાનિ, સંખ્યેયગુણ હાનિ, અસંખ્યેય-ગુણ હાનિ, અનંતગુણ હાનિ—એમ છ હાનિસ્થાનોનો પરસ્પર નિયમ જે પ્રત્યેક ગુણ-સ્થાનમાં પ્રયોજિત છે, તે અત્રે ચતુર્દશપૂર્વ લઙ્ઘિસ્થાનમાં પ્રયોજિત છે, તે અત્રે ચતુર્દશપૂર્વ લઙ્ઘિસ્થાનમાં પણ લાગુ પડે છે. કેઈ એક અમુક સ્થાનના કનિષ્ઠમાં કનિષ્ઠ પ્રકારમાં ઓછામાં ઓછું (Minimum) એક અંશ (Unit) દર્શન માનીએ, તો પછી તેમાં આ સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે હાનિ—વૃદ્ધિના અનંત સંયોગો થતાં (Permutations & Combinations) થતાં તે સ્થાનના અનંત દર્શનભેદ થાય છે; તેમ અત્રે ચૌદપૂર્વ લઙ્ઘિરૂપ સામાન્ય શ્રુતજ્ઞાન સ્થાનમાં પણ અનંત દર્શનભેદ પડે છે તેનું રહસ્યકારણ મતિજ્ઞાનની તરતમતારૂપ ક્ષયોપશમ ભેદ છે. જેમ કેમેરાનો પડદો (Diaphragm) ઓછોવત્તો ખુલ્લો, તેમ દૃષ્ટિમર્યાદાનું ક્ષેત્ર (Field of vision) વધઘટ થાય છે તે જ પ્રકારે જેવી ક્ષયોપશમની વધઘટ—તરતમતા હોય, જેટલું કર્મનું આવરણ ખસ્યું હોય, તેટલું ઓછુંવત્તું દર્શન થાય છે. આમ એક જ ચતુર્દશપૂર્વ લઙ્ઘિસ્થાનમાં મતિજ્ઞાન વરણના ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાના કારણે અનંત દર્શનભેદ પડે છે.

આવો મહાન્ દર્શનભેદ પડે છે તેથી શું ફલિત થાય છે ? તો કે—આ (મહાન્ દર્શન ભેદ) સર્વથા પ્રકાશઅભેદ હોય નહિ.—ન ચાર્ય સર્વથા પ્રકાશાભેદે. સર્વથા—સર્વ પ્રકારે પ્રકાશનો અભેદ—એકાકારપણું હોય, શ્રુતાવરણાદિના ક્ષયોપશમરૂપ જ્ઞાનપ્રકાશ એકાકાર—અભેદ હોય, તો આવો દર્શનભેદ ઘટે નહિ. પ્રકાશઅભેદ દર્શનભેદ હોય નહિ ‘અભિન્નો જ્ઞેકાન્તેનૈકસ્વભાવઃ । ઈં કારણ કે અભિન્ન તે એકાન્તથી એકસ્વભાવી હોય, તેથી કરીને આની (પ્રકાશ અભેદની) દર્શનભેદ હેતુતા હોય નહિ.—‘તત્રાસ્યદર્શનભેદહેતુતા’. અર્થાત્ જે અભિન્ન હોય, ભિન્ન પ્રકારનો—નાનારૂપ ન હોય, તે એકાન્તથી—નિયમથી એકસ્વભાવવાળો હોય આ સર્વત્ર લાગુ પડતા સાર્વાત્રિક નિયમ પ્રમાણે જો તે ક્ષયોપશમરૂપ જ્ઞાનપ્રકાશ અભિન્ન હોય તો તે એકસ્વભાવી હોવો જોઈએ, અને આમ એકસ્વભાવીપણું હોતાં આ પ્રકાશઅભેદનું દર્શનભેદહેતુપણું હોય નહિ, દશ્ય વસ્તુના પ્રતીતિવિશેષનું કારણપણું હોય નહિ.

પ્રકાશઅભેદ દર્શનભેદ કેમ ન હોય ? તે યુક્તિથી ભાવન કરે છે—

૧૯ સ હિ ચેન સ્વભાવેનૈકસ્ય સહકારી તત્તુલ્યમેવ દર્શનમકુર્વન્ન તેનૈવાપરસ્ય, તત્તત્ત્વ-
વિરોધાદિતિ ભાવનીયં ।^{૧૦૦}

૧૯ અર્થઃ—કારણ કે તે (પ્રકાશ) જે સ્વભાવ વડે એકનો સહકારી હોતાં તત્તુલ્ય જ (પ્રથમ દષ્ટા સમ જ) દર્શન નહિં કરતો સતો, તે વડે કરીને જ અપરનો (દ્વિતીય દષ્ટાનો) સહકારી નથી, —તત્તત્ત્વના વિરોધને લીધે, એમ ભાવન કરવા યોગ્ય છે. ^{૧૦૦}

વિવેચન

“ લોકાલોક પ્રકાશક નાણી, અવિજન તારણ જેહની વાણી;
પરમાનંદ તણી નીશાણી, તસુ ભગતે મુજ મતિ ઠહરાણી....

કુસુમાંજલિ મેલો નેમિ જિણુંદા. ” શ્રી દેવચંદ્રજી

પ્રકાશઅભેદ હોય તો દર્શનભેદહેતુણું હોય નહિં એમ જે ઉપરમાં કહ્યું, તેનું જ અત્રે ભાવન કયું છેઃ કારણ કે ‘સ હિ ચેન સ્વભાવેનૈકસ્ય સહકારી’ તે પ્રકાશ જે આત્મગત સ્વભાવ વડે કરીને એક દષ્ટાને સાધ્ય એવી દર્શનક્રિયામાં સહાયરૂપ સહકારી છે, તે ‘તત્તુલ્ય જ દર્શન નહિં કરતો સતો’, તત્તુલ્યમેવ દર્શનમકુર્વન્ન—તે પ્રથમ દષ્ટા તુલ્ય જ—સમાન જ વસ્તુભોધ નહિં કરતો સતો, ‘તે વડે કરીને જ અપરનો સહકારી નથી’—ન તેનૈવાપરસ્ય—તે પ્રથમ દષ્ટાના સહકારી સ્વભાવ વડે જ બીજા દષ્ટાનો સહકારી નથી.

પંક્તિકાઃ—એ જ ભાવે છેઃ—સ હિ—કારણ કે તે પ્રકાશ, ચેન સ્વભાવેન—જે આત્મગત સ્વભાવ વડે કરીને, એકસ્ય—એક દષ્ટાનો, સહકારી—સાધ્ય એવી દર્શનક્રિયામાં સહાય, તત્તુલ્યમેવ—તેની તુલ્ય જ, પ્રથમ દષ્ટા સમ જ, દર્શન—દર્શન, વસ્તુભોધ, અકુર્વન્—નહિં કરતો, અવિદ્ધાન, તન, તેનૈવ—તે વડે જ, પ્રથમ દષ્ટાના સહકારી સ્વભાવ વડે, અપરસ્ય—અપરનો, દ્વિતીય દષ્ટાનો, સહકારી એમ સમગ્રાય છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—

તત્તત્ત્વવિરોધાત્—અતુલ્ય દર્શનકરણમાં તેના તત્ત્વના વિરોધને લીધે; તસ્ય—તેનું, અપર દષ્ટસહકારિ એકસ્વભાવનું, તત્ત્વ—તત્ત્વ, પરાબ્યુપગત એવું પ્રથમ દષ્ટસહકારિપણું, તસ્ય—તેના, વિરોધાત્—વિરોધને લીધે, અપર દષ્ટાના સહકારિપણા વડે કરીને જ નિરાકૃતિને લીધે. इति—એમ, આ, ભાવનીય—ભાવનીય છે, આની ભાવના કાય છે. કારણકે કારણભેદપૂર્વક જ નિશ્ચયથી કાર્યભેદ છે. તેથી અવિશિષ્ટ હેતુ થકી પણ વિશિષ્ટ કાર્યની ઉત્પત્તિના અબ્યુપગમમાં જગત્પ્રતીત કારણવૈચિત્ર્ય વ્યર્થ જ થાય. અને તથાપ્રકારે કહ્યું છે—

“ નાકારણં ભવેત્કાર્યં, નાન્યકારણકારણમ્ ।

અન્યથા ન વ્યવસ્થા સ્યાત્, કાર્યકારણયોઃ ક્વચિત્ ॥ ”

(અર્થાત્) અકારણ કાર્ય ન હોય, અન્યકારણરૂપ કારણવાળું કાર્ય ન હોય; નહિં તો ક્વચિત્ કાર્ય—કારણની વ્યવસ્થા ન હોય.

આમ કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—‘તત્તત્ત્વના વિરોધને લીધે.’ ‘તત્ત્વવિરોધાત્’
અતુલ્યઅસમાન દર્શનકરણ સતે, અપર દષ્ટાના સહકારી એવા તે એકસ્વભાવનું તત્ત્વ-
પરે માનેલું જે પ્રથમ દષ્ટસહકારિણું, તે અપર દષ્ટાના સહકારિ-
ક્ષયોપશમરૂપ પ્રકાશના પણા વડે કરીને જ વિરોધ પામે છે. અર્થાત્ તે પ્રકાશ જે તુલ્ય
સ્વભાવભેદે દર્શનભેદ દર્શન નથી કરતો, તો પ્રથમ દષ્ટા પ્રત્યે તે પ્રકાશના સહકારી
સ્વભાવનું દ્વિતીય દષ્ટા પ્રત્યેના તે પ્રકાશના સહકારી સ્વભાવ થકી
નિરાકરણ થાય છે. જૂદા જૂદા દષ્ટાનું દર્શનરૂપ કાર્ય જે જૂદું છે, તો તેના કારણરૂપ
પ્રકાશસ્વભાવ પણ જૂદો જૂદો જ છે. કારણ કે કારણભેદપૂર્વક જ નિશ્ચયથી કાર્યભેદ છે.
તેથી અવિશિષ્ટ હેતુ થકી પણ કાર્યની ઉત્પત્તિને માનવામાં આવે, તો જગત્પ્રતીત કારણવૈરિન્ય
વ્યર્થ જ થાય, અથવા કાર્યકારણના નિયમની કોઈ વ્યવસ્થા રહેવા પામે નહિં. આ અંગે
શ્રી મુનિમુદરસૂરિએ પંજિકામાં ટાંકેલા શ્લોકમાં કહ્યું છે તેમ ‘અકારણ-કારણ
વિનાનું કાર્ય ન થાય, અને અન્યના કારણરૂપ કારણવાળું કાર્ય ન થાય, નહિં તો
કવચિત્ કાર્ય-કારણની વ્યવસ્થા ન હોય’ તાત્પર્ય કે-જે જૂદા જૂદા દષ્ટાને તુલ્ય-સમાન
દર્શન નહિં ઉપજાવતો ક્ષયોપશમરૂપ પ્રકાશસ્વભાવ અવશ્ય જૂદો જૂદો જ હોવો જોઈ એ.
આમ ક્ષયોપશમરૂપ પ્રકાશનો સ્વભાવભેદ છે, એટલે જ દર્શનભેદ હોય છે. ‘એમ ભાવ-
નીય છે’—એમ જે આ કહ્યું તે ભાવન કરવા યોગ્ય છે.

પરસ્પર અપેક્ષાવાળો કાર્ય-કારણરૂપ વસ્તુસ્વભાવ તે તેને આધીન ફલસિદ્ધિ દર્શાવે છે—

૨૦ ઇતરેતરાપેક્ષો હિ વસ્તુસ્વભાવઃ, તદાયત્તા ચ ફલસિદ્ધિરિતિ, ઉત્કૃષ્ટચતુર્દશપૂર્વ-
વિલ્લોકમેવાધિકૃત્ય પ્રચોતકરાઃ। ૧૦૨

૨૦ અર્થઃ—કારણ કે ઇતરેતરાપેક્ષ વસ્તુસ્વભાવ છે અને તદાયત્તા (તેને આધીન) ફલ-
સિદ્ધિ છે. એટલા માટે ઉત્કૃષ્ટ ચતુર્દશપૂર્વવિદ લોકને જ અધિકૃત કરી (આશ્રી) પ્રચોતકરો છે. ૧૦૧

પંજિકાઃ—ભાવનિકા સ્વયં પણ કહે છે— ઇતરેતરાપેક્ષો—ઇતરેતરાપેક્ષી, હિ-કારણકે અર્થમાં,
ઇતરઃ—ઇતર, કારણ વસ્તુસ્વભાવ, ઇતરં—ઇતરને (કાર્યવસ્તુ-સ્વભાવને), અને કાર્ય વસ્તુસ્વભાવ કારણ
વસ્તુસ્વભાવને અપેક્ષતે—અપેક્ષે છે, આશ્રે છે, તે ઇતરેતરાપેક્ષઃ—ઇતરેતરાપેક્ષ વસ્તુસ્વભાવઃ—વસ્તુસ્વભાવ,
કાર્ય-કારણરૂપ પદાર્થનું સ્વતત્ત્વ. તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—તદાયત્તા ચ—અને તેને આયત્તા, કાર્યોપેક્ષ
કારણસ્વભાવને આયત્તા, ફલસિદ્ધિઃ—ફલસિદ્ધિ, કાર્યસિદ્ધિ, કાર્યનિષ્પત્તિ. જેવા પ્રકાશરૂપ કારણસ્વભાવ છે,
તેવું દર્શનરૂપ કાર્ય ઉપજે છે એમ ભાવ છે. इति—એટલા માટે, આ પ્રકાશભેદથી દર્શનભેદરૂપ હેતુ થકો,
ઉત્કૃષ્ટચતુર્દશપૂર્વવિલ્લોકમેવ—ઉત્કૃષ્ટ ચતુર્દશપૂર્વવિદ લોકને જ, નહિં કે અન્ય પદ્ધતિવાદીન
શ્રુતવશિષ્વાળાને, અધિકૃત્ય—અધિકૃત કરી, આશ્રીને પ્રચોતકરાઃ—પ્રચોતકરા. इति।

અને એમ આ આપત્ત થયું કે ભગવત્પ્રી પ્રજ્ઞાપનારૂપના પ્રલોતથી જેણે નિખિલ અભિજ્ઞાપ્ય ભાવ-
કલાપ પ્રતિપન્ન કર્યો છે, એવા ગણધરો જ ઉત્કૃષ્ટ ચતુર્દશપૂર્વવિદો હોય છે. ગણધરોને જ ભગવત્પ્રી
પ્રજ્ઞાપના થકી જ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકાશક્ષણ પ્રલોતના સંપાદનનું સામર્થ્ય છે માટે. ત્યારે એમ તો ગણધર શિવાય
અન્યોને ભગવત્પ્રયત્ન થકી અપ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે એમ જો કહો, તો તેમ નથી—ભગવત્પ્રયત્નથી
સાધ્ય પ્રલોતના એક દેશના એઓમાં ભાવને લીધે, પૃથક્ પૂર્વીદિ દિશાઓમાં દિગ્દર્શક પ્રકાશની જેમ,

વિવેચન

“કારણ જોગે હો કારણ નીપજે રે, એમાં કોઈ ન વાદ;
પણ કારણ વિણ કારજ સાધિયે રે, એ નિજ મત ઉન્માદ....સંભવદેવ.”

શ્રી આનંદધનજી

ઉપર જે ક્ષયોપશમરૂપ પ્રકાશભેદે દર્શનભેદની વાત સિદ્ધ કરી, તેની જ અત્ર ભાવના કરી છે—‘ઇતરેતરાપેક્ષો હિ વસ્તુસ્વભાવઃ’ ઈતર કારણ કે ઇતરેતરાપેક્ષ વસ્તુ—સ્વભાવ છે અને તદાચત્ત (તેને આધીન) ફલસિદ્ધિ છે.’ અર્થાત્ ઇતરેતરાપેક્ષીવસ્તુસ્વભાવ ઇતર—કારણવસ્તુસ્વભાવ ઇતરને—કાર્યવસ્તુસ્વભાવને, અને કાર્યવસ્તુસ્વભાવ કારણવસ્તુસ્વભાવને અપેક્ષે છે, આશ્રય કરે છે, એવો ઇતરેતરાપેક્ષી વસ્તુસ્વભાવ છે, કાર્યકારણરૂપ પદાર્થનું સ્વતત્ત્વ છે; અને ‘તદાચત્ત ચ ફલસિદ્ધિઃ’ તેને—કાર્યપેક્ષ કારણસ્વભાવને આધીન ફલસિદ્ધિ છે; જેવો પ્રકાશરૂપ કારણ—સ્વભાવ છે તેવું દર્શનરૂપ કાર્ય ઉપજે છે એમ ભાવ છે. ‘એટલા માટે ઉત્કૃષ્ટ ચતુર્દશ—પૂર્વવિદ્ લોકને જ અધિકૃત કરી (આશ્રીને) પ્રદ્યોતકરો છે. ‘ઉત્કૃષ્ટચતુર્દશપૂર્વવિદ્લોક—મેવાધિકૃત્ય પ્રદ્યોતકરાઃ’; અર્થાત્ એટલા માટે આ સર્વ ન્યાયચર્યા પરથી ફલિત થાય છે કે પ્રકાશભેદે દર્શનભેદરૂપ હેતુચક્રી ઉત્કૃષ્ટ ચતુર્દશપૂર્વવિદ્ લોકને જ—નહિ કે અન્ય પરસ્થાનહીન શ્રુતલઙ્ઘિવંતને—અધિકૃત કરીને, આશ્રીને, ભગવંતો ‘પ્રદ્યોતકરો’ છે.

અને એમ આ ઉપરથી આ પણ ફલિત થયું કે—ભગવંતના પ્રજ્ઞાપનારૂપ પ્રદ્યોતથી—પ્રકૃષ્ટ પ્રકાશથી જેણે સકલ અભિલાષ્ય—કહી શકાય એવો ભાવકલાપ પ્રતિપન્ન—પ્રહણ કર્યો છે, એવા ગણધરો જ ઉત્કૃષ્ટ ચતુર્દશપૂર્વવિદો હોય છે.

ગણધરો જ કારણ કે ગણધરોને જ ભગવંતની પ્રજ્ઞાપના થકી જ ઉત્કૃષ્ટ ઉત્કૃષ્ટ ચતુર્દશપૂર્વવિદો પ્રકાશરૂપ પ્રદ્યોતના સંપાદનનું સામર્થ્ય છે માટે; અર્થાત્ ગણધરો જ તે ભગવંતોનો ‘પ્રદ્યોત’—પ્રકૃષ્ટ પ્રકાશ પૂર્ણપણે ઝીલવાના પૂર્ણ પાત્ર (Receptacle) છે. ત્યારે એમ તો ગણધર શિવાય બીજાઓને ભગવત્વચન થકી અપ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ જો શંકા કરો, તો તેમ નથી કારણ કે ભગવત્વચનથી સાધ્ય એવા પ્રદ્યોતના એક દેશનો એઓમાં ભાવ—હોવાપણું છે, જેમ સર્વદિગ્પ્રકાશક પ્રકાશનો પૂર્વ આદિ એક વા વધારે દિશામાં પ્રકાશભાવ હોય છે તેમ.

પ્રદ્યોત્ય તે સ્પૃત પ્રકારનું જીવાદિ તત્ત્વ, એ સ્પષ્ટ કરે છે—

૨૧ પ્રદ્યોત્યં તુ સપ્તપ્રકારં જીવાદિતત્ત્વં, સામર્થ્યગમ્યમેતત્, તથાશાબ્દન્યાયાત્ । અન્યથા અચેતનેષુ પ્રદ્યોતનાયોગઃ, પ્રદ્યોતનં પ્રદ્યોત ઇતિ ભાવસાધનસ્યાસમ્ભવાત્ । અતો જ્ઞાનયોગ્ય-તૈવેહ પ્રદ્યોતનમન્યાપેક્ષયેતિ । તદેવં સ્તવેષ્વપિ પદમેવ વાચકપ્રવૃત્તિરિતિ સ્થિતમ્ ॥ ૧૦૨

૨૧ અર્થ:—પ્રઘોત્ય તો સપ્ત પ્રકારનું જીવાદિ તત્ત્વ છે, એ સામર્થ્યગમ્ય છે,—તથા—પ્રકારના શાબ્દ ન્યાયથી. અન્યથા (નહિં તો) અચેતનોમાં પ્રઘોતનનો અયોગ હોય,—પ્રઘોતન તે પ્રઘોત એમ ભાવસાધનના અસંભવને લીધે. એથી કરીને જ્ઞાનયોગ્યતા જ અહીં અન્ય અપેક્ષાએ પ્રઘોતન છે. તેથી એમ સ્તવોમાં પણ એમ જ વાચકપ્રવૃત્તિ છે એમ સ્થિત છે—इति स्थितं. ૧૦૨

વિવેચન

“જીવ અજીવ પદાર્થો, પુણ્ય પાપ આસવ તથા બંધ;

સંવર નિર્જરા મોક્ષ, તત્ત્વ કહ્યાં, નવ પદાર્થ સંબંધ.

જીવ, અજીવ વિષે તે, નવે તત્ત્વનો સમાવેશ થાય;

વસ્તુ વિચાર વિશેષે, ભિન્ન પ્રભોધ્યા મહાન મુનિરાય.” શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

એમ પ્રઘોતકરની સિદ્ધિ કરી, પ્રઘોતનીય-પ્રઘોતન કરવા યોગ્ય વસ્તુના નિર્ધારણાર્થે કહ્યું—‘પ્રઘોત્યં તુ સપ્તપ્રકારં જીવાદિતત્ત્વં’ ‘પ્રઘોત્ય તો સપ્ત પ્રકારનું જીવાદિ તત્ત્વ છે, એ સામર્થ્યગમ્ય છે,—તથાપ્રકારના શાબ્દ ન્યાયથી.’ અર્થાત પ્રઘોત્ય-પ્રઘોતવિષય તો જીવ-અજીવ-આશ્રવ-બંધ-સંવર-નિર્જરા-મોક્ષરૂપ સાત પ્રકારનું તત્ત્વ છે. એ સૂત્રમાં અનુપાત્ત-બ્રહ્માંમાં નહિં આવેલ છતાં સામર્થ્યગમ્ય છે, તથાપ્રકારના શાબ્દ ન્યાયથી—વ્યાકરણનિયમથી સમજી શકાય છે. તે શાબ્દન્યાય એ છે કે ક્રિયાકર્તાની સિદ્ધિ સતે સકર્મ ધાતુઓમાં નિયમથી તે પ્રકારના કર્મનો ભાવ હોય છે, એટલે ‘પ્રઘોત્’ ધાતુમાં એ નિયમ લાગુ પડે છે, માટે.

પણિકા:—એમ પ્રઘોતકરની સિદ્ધિ સતે પ્રઘોતનીયના નિર્ધારણાર્થે કહ્યું:—પ્રઘોત્યં તુ—પ્રઘોત-વિષય પુનઃ, સપ્તપ્રકારં—સપ્ત પ્રકારનું, સપ્તભેદવાળું, જીવાદિતત્ત્વં—જીવ-અજીવ-આશ્રવ-બંધ-સંવર-નિર્જરા-મોક્ષ લક્ષણ વસ્તુ સામર્થ્યગમ્યમેતત્—એ સૂત્રમાં અનુપાત્ત છતાં સામર્થ્યગમ્ય છે. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તથાશાબ્દન્યાયાત્—તથાપ્રકારના શાબ્દ ન્યાયથી, ક્રિયાકર્તાની સિદ્ધિ સતે સકર્મ ધાતુઓમાં નિયમથી તત્પ્રકારના કર્મના ભાવને લીધે,

શંકા—જીવાદિ તત્ત્વ પ્રઘોતધર્મવાળું પણ કેમ ન હોય?—એથી કરીને ભગવંતોના સંપૂર્ણ જ લોકના પ્રઘોતકરપણાની સિદ્ધિ હોય. એમ આશંકીને વ્યતિરેક કહ્યો:—અન્યથા—પ્રઘોતત્ત્વ છોડીને, અચેતનેષુ—અચેતનોમાં, ધર્માસ્તિકાય આદિમાં પ્રઘોતનાયોગ:—પ્રઘોતનનો અયોગ હોય, કેવી રીતે? તે માટે કહ્યું—પ્રઘોતનં પ્રઘોત્ इति ભાવસાધનસ્યાસમ્ભવાત્—પ્રઘોત એમ ભાવસાધનના અસંભવને લીધે. આપ્તવચનથી સાધ્ય એવો શ્રુતાવરણ ક્ષયોપશમ તે ભાવ:—ભાવ છે, સાધનં તુ—સાધન તો પ્રઘોત છે, (પાર્શ્વતર: ભાવસાધન: પ્રઘોત:—ભાવસાધન પ્રઘોત છે). તે અચેતનોમાં કઈ રીતે હોય? એટલા માટે કહ્યું:—

અત:—આથી કરીને, અચેતન એવા ધર્માસ્તિકાયાદિમાં ભાવસાધન પ્રઘોતના અસંભવને લીધે, જ્ઞાનયોગ્યતૈવ—જ્ઞાનયોગ્યતા જ, શ્રુતજ્ઞાનજ્ઞાતૃવ્યાપારરૂપ (પાર્શ્વતર: શ્રુતજ્ઞાનલક્ષણ જ્ઞાતૃવ્યાપારરૂપ) જ્ઞાનપ્રતિ વિષયભાવ-પરિણતિ જ, દૃઢ—અહીં, અચેતનોમાં પ્રઘોતનં—પ્રઘોતન, પ્રકાશ, અન્યાપેક્ષયા—અન્ય અપેક્ષાએ, તેના સ્વરૂપના પ્રકાશક એવા આપ્તવચનને અપેક્ષીને. જેમ સ્ફુટપણે પ્રદીપપ્રભાદિક પ્રકાશકને અપેક્ષીને અશુભંત દષ્ટાને દસ્ય એવા ઘટાદિની દર્શનવિષયભાવ પરિણતિ જ પ્રકાશ છે, તેમ અહીં પણ યોગ્ય છે,—નહિં કે શ્રુતાવરણ ક્ષયોપશમલક્ષણ.

અત્રે શંકા થવી સંભવે છે કે—જીવાદિ તત્ત્વ પ્રધોતધર્મવાળું પણ કેમ ન હોય ? જેથી કરીને ભગવંતોના સંપૂર્ણ જ લોકના પ્રધોતકરપણાની સિદ્ધિ હોય. એના નિવારણાર્થે વ્યતિરેક કહ્યો—‘અન્યથા અચેતનોમાં પ્રધોતનનો અયોગ હોય.’—‘અન્યથા અચેતનેષુ પ્રધોતનાયોગઃ’. અર્થાત્ અન્યથા—નહિં તો, પ્રધોત્યપણું છોડીને, ધર્માસ્તિકાયાદિ અચેતનોમાં પ્રધોતનનો અયોગ હોય, પ્રધોતન-પ્રકાશ પામવાપણું ઘટે નહિં. કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—

‘પ્રધોતનં તે પ્રધોત એમ ભાવસાધનના અસંભવને લીધે’ અર્થાત્

જ્ઞાનયોગ્યતા જ આપ્તવચનથી સાધ્ય એવા શ્રુતાવરણુક્ષયોપશમરૂપ જે ભાવ, અહીં અન્ય અપેક્ષાએ તેનું સાધન પ્રધોત છે; એટલે શ્રુતાવરણુક્ષયોપશમ ભાવના સાધન-પ્રધોતન રૂપ પ્રધોતનો અચેતનોમાં સંભવ શી રીતે હોય ? ‘જેથી કરીને

જ્ઞાનયોગ્યતા જ અહીં અન્ય અપેક્ષાએ પ્રધોતન છે.’ અતો જ્ઞાનયોગ્યતૈ—

વેદ પ્રધોતનમન્યાપેક્ષયા. એટલા માટે જ—અચેતન એવા ધર્માસ્તિકાયાદિમાં ક્ષયોપશમ ભાવસાધનરૂપ પ્રધોતના અસંભવને લીધે જ, જ્ઞાનયોગ્યતા એટલે કે શ્રુતજ્ઞાતાના વ્યાપારરૂપ જ્ઞાન પ્રતિ વિષયભાવપરિણુતિ એ જ અહીં—અચેતનોમાં અન્ય અપેક્ષાએ એટલે કે તેના સ્વરૂપના પ્રકાશક એવા આપ્તવચનને અપેક્ષીને પ્રધોતન—પ્રકાશ છે,

તાત્પર્ય કે—અચેતનોમાં ક્ષયોપશમભાવરૂપ પ્રધોતન-પ્રકાશન અશક્ય છે, પણ જ્ઞાનયોગ્યતારૂપ-જ્ઞેયપણુરૂપ પ્રધોતન-પ્રકાશન જ શક્ય છે. ‘જેમ પ્રતીપ્રભાદિક પ્રકાશકને અપેક્ષીને ચક્ષુભંત દષ્ટાને દ્રશ્ય એવા ઘટાદિની દર્શન-વિષયભાવપરિણુતિ એ જ પ્રકાશ છે, તેમ અહીં પણ ચોક્કસ છે,—નહિં કે શ્રુતાવરણુ-ક્ષયોપશમ લક્ષણુ પ્રકાશ.’ અર્થાત્ ઘટાદિ જેમ દર્શનનો વિષય બને એ જ એનો પ્રકાશ છે, તેમ અચેતનો જ્ઞાનનો વિષયભાવ પામે—જ્ઞેય બને એ જ એનો પ્રકાશ છે.

આવા વિશિષ્ટ અર્થમાં પ્રયુક્ત લોકશબ્દનું તત્ત્વથી અપુષ્કલપણું નથી, એમ મુલ્યવે છે—

૨૨. ઇતેન ‘સ્તવેડપુષ્કલશબ્દઃ પ્રત્યવાયાય’ ઇતિ પ્રત્યુક્તં, તત્ત્વેનેદશસ્યાપુષ્કલત્વા-યોગાદ્ ॥ ૧૦૩

॥ ઇતિ લોકપ્રચોતકરમઃ ॥ ૧૪ ॥

૨૨. અર્થઃ—આ વડે કરીને ‘સ્તવમાં અપુષ્કલ શબ્દ પ્રત્યવાયાર્થે’ હોય છે. એનો પ્રત્યુત્તર કહી દેવાયો,—તત્ત્વથી આવાના અપુષ્કલપણાનો અયોગ છે, માટે. ૧૦૩

॥ ઇતિ લોકપ્રધોતકરમઃ ॥ ૧૪ ॥

પંક્તિકાઃ—ઇતેન—આ વડે, લોકોત્તમ આદિ પદ્ધત્યક વડે, અપુષ્કલશબ્દઃ—અપુષ્કલ શબ્દ, લોકશબ્દ સંપૂર્ણ સ્વઅર્થનો અનભિધાયક.

તત્ત્વેન—ઇત્યાદિ. તત્ત્વેન—તત્ત્વથી, વાસ્તવી સ્તવનરૂપિને અશ્રીને, ईदશસ્ય—આવાના, વિભાગથી પ્રવૃત્ત લોક શબ્દના સંપૂર્ણ સ્વઅર્થ અનભિધાને પણ, અપુષ્કલત્વાયોગાદ્—અપુષ્કલપણાના અયોગને લીધે, ન્યૂતવના અઘટનને લીધે. લોકશબ્દ સ્વઅર્થ અપેક્ષાએ તો અપુષ્કલત્વ યુક્ત હોય પણ ખરું, એટલા માટે તત્ત્વનું ગ્રહણ છે.

વિવેચન

‘ફલ વિસંવાદ જેહમાં નહિં, શબ્દ તે અર્થ સંબંધી રે.’—શ્રી આનંદધનજી.

આ ઉપરથી ‘સ્તવમાં અપુંક્લ શબ્દ પ્રત્યવાય (અપાય-હાનિ) અર્થે હોય છે એનો પ્રત્યુત્તર કહી દેવાયો. લોકમાં ૩૬ એવા સંપૂર્ણ સ્વઅર્થનો અનભિધાયક—વાચક નહિં તે ‘અપુંક્લ’ શબ્દ કહેવાય છે. આવો અપુંક્લ-અસંપૂર્ણ અર્થવાચક શબ્દ જો સ્તવમાં પ્રયોજાય, તો તે પ્રત્યવાયનું-અપાયનું-હાનિનું કારણ હોય છે, એવી દલીલનો રદીઓ ઉપર કહેલી યુક્તિઓથી આપી દેવાયો. કારણ કે ‘તત્ત્વથી આવના અપુંક્લપણાનો અયોગ છે માટે.’ ‘તસ્ત્વેનેદશસ્યાપુંક્લત્વાયોગાત્’, અર્થાત્ સંપૂર્ણ સ્વઅર્થનું અનભિધાન-અકથન છતાં પણ સ્તવપ્રવૃત્તિને આશ્રીને આવના એટલે કે આમ વિભાગથી પ્રવૃત્ત લોક શબ્દના અપુંક્લપણાનો-અસંપૂર્ણપણાનો અયોગ છે, ન્યૂતપણાનું અઘટમાતપણું છે માટે. લોક૩૬ સ્વઅર્થ અપેક્ષાએ તો અપુંક્લપણું યુક્ત હોય પણ ખરું, એટલા માટે ‘તત્ત્વથી’ એમ કહ્યું છે.

॥ इति लोकप्रद्योतकराः ॥ १४ ॥

એમ લોકોત્તમાદિ પ્રકારે ભગવંતોનું પરમ લોકોપકારિપણું સિદ્ધ થયું, એમ ઉપસંહાર કરે છે—

२३ एवं लोकोत्तमतया लोकनाथभावतो लोकहितत्वसिद्धेर्लोकप्रदीपभावात् लोकप्रद्योत-
करत्वेन परार्थकरणान् स्तोतव्यसम्पद एव सामान्येनोपयोगसम्पदिति ॥ ४ ॥ १०४

॥ इति स्तोतव्यसम्पद एव सामान्येन उपयोगसम्पत् ॥ ४ ॥

२३ અર્થ:—એમ લોકોત્તમાથી, લોકનાથભાવથી, લોકહિતત્વસિદ્ધિથી, લોકપ્રદીપભાવથી, લોકપ્રદ્યોતકરપણાથી, પરાર્થકરણ થકી સ્તોતવ્યસંપદની જ સામાન્યથી ઉપયોગસંપદ (કહી). ૧૦૪

॥ इति स्तोतव्यसंपदनी ज सामान्यथी उपयोगसंपद ॥ ४ ॥

વિવેચન

“ઉપકારી શિર સેહરો, ગુણનો નવિ આવે પાર;

શ્રી નયવિનય સુશિષ્યને, હોજો નિત્ય મંગળમાળ.”—અયશોવિનયજી

એમ ‘લોક’ શબ્દના જૂદા જૂદા અર્થમાં પ્રયોગ કરવા પૂર્વક ઉપરમાં વિવરી બતાવ્યું તેમ, ભગવંતનું પદોપકારકરણ આ લોકોત્તમ આદિ સૂત્રપંચકથી વર્ણવ્યું છે:

(૧) પરમ પદોપકારપરાયણતા આદિ ઉત્તમ ગુણગુણથી સકલ ભવ્ય-અર્હંત ભગવંતોના સત્ત્વ લોકમાં ઉત્તમતારૂપ લોકોત્તમતાથી આ ભગવંતોનું સર્વ પરમ લોકોપકાર લોક પ્રત્યે પરમ પદોપકારકરણનું સમર્થપણું દાખવ્યું છે. (૨)

બીજાધાન આદિને યોગ્ય વિશિષ્ટ ભવ્યસત્ત્વોના યોગ-ક્ષેમ કરવારૂપ ખરેખરા નાથપણાથી-લોકનાથભાવથી આ ભગવંતોનો તે તે ભવ્ય જીવો પ્રત્યેનો

નિષ્કારણ કરુણાન્ય પરમ પરોપકાર જ દાખવ્યો છે. (૩) સર્વ જીવલોક પ્રત્યે વા પંચાસ્તિકાયમય અખિલ લોક પ્રત્યે પૂર્વાપર સપરિણામ હિત કરવારૂપ લોકહિતત્વસિદ્ધિથી આ ભગવંતોનો સર્વ લોક પ્રત્યેનો પરમ પરોપકાર પ્રદર્શિત કર્યો છે. (૪) ભગવંતના જ્ઞાનપ્રકાશને ઝીલનારા વિશિષ્ટ સંજ્ઞિલોકના હૃદયમાં દીવામાંથી દીવો પ્રગટે એમ જ્ઞાનપ્રદીપ પ્રગટાવવારૂપ લોકપ્રદીપભાવથી પણ આ લોકપ્રદીપો તે તે જોગ્ય જીવો પ્રત્યે અનન્ય પરમ ઉપકાર જ કરે છે. (૫) અને ઉત્કૃષ્ટમતિવાળા ગણધરોરૂપ વિશિષ્ટ ભવ્ય લોકને પ્રદ્યોત-પ્રકૃષ્ટ પ્રકાશ કરવારૂપ લોકપ્રદ્યોતકરપાણીથી પણ આ ભગવંતો તે મહાનુભાવ મહામતિ મહાત્માઓ પ્રત્યે પણ અનુપમ પરમ ઉપકાર કરે છે. આમ આ પાંચે વિશેષણ વડે ભગવંતોનું પરમ પરાધર્મરણ-પરોપકારકરણ દાખવી, આ ભગવંતોની સ્તોતવ્યસંપદની જ બીજાઓને-પરોને પરમ ઉપયોગરૂપ થઈ પડતી એવી સામાન્યથી ઉપયોગસંપદ કહી.

॥ इति स्तोतव्यसम्पद एव सामान्येन उपयोगस्तंपत् ॥ ४ ॥

પંચમ અધિકાર ઉપયોગસંપદ્ની જ હેતુસંપદ્

૧૫. અભયદ 'અભયદેભ્યઃ' પદ વ્યાખ્યાન

ભગવંતો જ તેવા તેવા પ્રકારે સત્ત્વકલ્યાણુહેતુઓ છે, એ પ્રદર્શિત કરવા અભયાદિ સૂત્રપંચકોનો ઉપન્યાસ—

^૧સામ્પ્રતં ભવનિર્વેદદ્વારેણાર્થતો ભગવદ્બ્રહ્માનાદેવ વિશિષ્ટકર્મ્મક્ષયોપશમભાવાદ્ અભયાદિધર્મ્મસિદ્ધિસ્તદ્વ્યતિરેકેણ નૈઃશ્રેયસધર્મ્માસમ્ભવાદ્ ભગવન્ત ઇવ તથા તથા સત્ત્વકલ્યાણહેતવ્વ હિતિ પ્રતિપાદયન્નાહ—

'અભયદયાણં'

इत्यादि सूत्रपञ्चकम् । १०५

પંજિકા:—ભવનિર્વેદ ઇત્યાદિ. ભવનિર્વેદ:—સંસારોદ્ધગ. જેમકે—

“કાયઃ સંનિહિતાપાયઃ સમ્પદઃ પદમાપદામ્ ।

સમાગમાઃ સાપગમાઃ, સર્વ્વમુત્પાદિ મર્જૈરમ્ ॥”

(અર્થાત્) કાય સનિહિત અપાયવાળી છે, સંપદો આપદાઓનું પદ છે, સમાગમો અપગમ સહિત છે, ઉત્પતિમંત સર્વ ભંશુર (નાશવંત) છે, એમ ચિન્તાલક્ષણુ ભવનિર્વેદ, સ પદ દ્વારમ્—તે જ દ્વાર, ઉપાય, તેન—તે વડે, ભગવંતો તથાતથા સત્ત્વકલ્યાણુહેતુઓ છે એમ ઉત્તર—આગળ સાથે સંબંધ છે. કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—

અર્થતઃ—અર્થથી, તત્ત્વવૃત્તિથી, ભગવદ્બ્રહ્માનાદેવ—ભગવદ્બ્રહ્માના થકી જ, અર્હતપક્ષપાત થકી જ,—ભવનિર્વેદના જ ભગવદ્બ્રહ્માનાપણાને લીધે. તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—વિશિષ્ટકર્મ્મક્ષયોપશમભાવાત્—વિશિષ્ટકર્મ્મ—વિશિષ્ટ, મિથ્યાત્વમોહાદિ, કર્મ્મણઃ—કર્મનો ક્ષયોપશમ—ઉક્તરૂપ ક્ષયોપશમ, તદ્ભાવાત્—તેના ભાવને લીધે. તેથી પણ શું ? તે માટે કહ્યું—અભયાદિધર્મ્મસિદ્ધિઃ—અભયાદિ ધર્મની સિદ્ધિને લીધે, અભય—ચક્ષુ—માર્ગ—શરણુઆદિ ધર્મના ભાવને લીધે. વ્યતિરેક કહ્યો—

તદ્વ્યતિરેકેણ—તેના વ્યતિરેકથી, અભયાદિ ધર્મની સિદ્ધિના અભાવથી, નૈ શ્રેયસધર્મ્માસમ્ભવાત્—નૈઃશ્રેયસ ધર્મના અસંભવને લીધે, નિઃશ્રેયસ ફલવાળા સમ્યગ્દર્શનાદિ ધર્મોના અધ્યતનને લીધે. ભગવન્ત ઇવ—અર્હતપક્ષુ ભગવંતો જ, તથા તથા—તથાતથાપ્રકારે, અભયદાનાદિ પ્રકારથી, સત્ત્વકલ્યાણ—હેતવઃ—સત્ત્વકલ્યાણુહેતુઓ, સમ્યક્ત્વાદિ કુશલપરંપરાકારણુ.

^૧અર્થ :—હવે—ભવનિર્વેદ દ્વારા અર્થથી ભગવદ્બહુમાનથી જ વિશિષ્ટ કર્મક્ષયોપશમ ભાવને લીધે અભયાદિ ધર્મની સિદ્ધિ હોય છે, (ને) તે શિવાય ને શ્રેયસ ધર્મનો અસંભવ હોય છે—માટે, ભગવંતો જ તથાતથા પ્રકારે સત્ત્વકલ્યાણહૃતુઓ છે, એમ પ્રતિપાદન કરતાં કહ્યું—

‘ અભયદોને ’

ધ્યાદિ સૂત્રપંચક. ૧૦૫

વિવેચન

“ સંભવ દેવ તે ધુર સેવો સવે રે, લહી પ્રભુ સેવન ભેદ;

સેવન કારણ પહેલી ભૂમિકા રે, અભય અદ્વેષ અખેદ. ” શ્રી આનંદધનજી

હવે આ ઉક્ત ગુણલક્ષણસંપન્ન ભગવંતો જ તથાતથા પ્રકારે—અભયદાનઆદિ તેવા તેવા પ્રકારે સત્ત્વકલ્યાણહૃતુઓ—જગજીવોના કલ્યાણકારણો છે, એમ પ્રતિપાદન કરવા માટે અત્ર ‘ અમયદયાણં ’—અમયદેમ્યઃ—અભયદોને એ આદિ સૂત્રપંચક મૂક્યું છે; અને તેનો પ્રસ્તાવ રજૂ કરતાં વૃત્તિકાર મહર્ષિએ આ ભગવંતો સત્ત્વકલ્યાણહૃતુઓ કેવી રીતે ને કેવા ક્રમે હોય છે, તેની યુક્તિસંગત કારણસંકલનાનું સુંદર નિરૂપણ કર્યું છે. ‘ ભવનિર્વેદદ્વારેણાર્થતો ભગવદ્બહુમાનાદેવ ’ ઈ. તે આ પ્રકારે:—પ્રથમ તો ભવનિર્વેદ—ભવઉદ્વેગ, સંસાર પ્રત્યે ખરેખરો અંતરંગ સહજ વૈરાગ્ય ઉપજે,—નહિ કે ઈષ્ટવિયોગ, અનિષ્ટસંયોગ, રોગઆપત્તિ વગેરે દુઃખના કારણોથી ઉપજતો દુઃખગર્ભિત ‘ મસાણીઓ ’ વૈરાગ્ય, કારણ કે તેવો દુઃખજન્ય વૈરાગ્ય તો આર્તધ્યાનનો પ્રકાર છે. માટે જન્મ, જરા, મૃત્યુ, રોગ, શોકઆદિ દુઃખમય સંસારનું ભગવંતે ભાખેલું સાચું તથાતથ્ય સ્વરૂપ ભાવતાં જે સહજ સ્વાભાવિક ભવવૈરાગ્ય ઉપજે તે જ અત્ર પ્રસ્તુત છે. જેમકે:—

“ જન્મ જરા મરણ કરી એ, એ સંસાર અસાર તો;

કર્યાં કર્મ સહુ અનુભવે એ, કોઈ ન રાખણહાર તો. ”

—શ્રી વિનયવિજયજીકૃત પુણ્યપ્રકાશ સ્તવન

અને (૧) આવા આ ભવનિર્વેદ—ભવવૈરાગ્ય દ્વારે અર્થથી—તત્ત્વથી—પરમાર્થથી ભગવદ્બહુમાન જ વ્યક્ત થાય છે, કારણ કે ભવવૈરાગ્ય એ ભગવંતના વૈરાગ્યમય ઉપદેશનું

આચરણરૂપ આશાપાલન છે, એટલે ભવનિર્વેદ ઉપજવો એ ભગવંતનું

ભગવંતો જ અતિમાન્યપણાંરૂપ બહુમાન કર્યા બરાબર છે. (૨) આમ ભવનિર્વેદ

તેવા તેવા પ્રકારે દ્વારે અર્થથી ભગવદ્બહુમાન થકી જ ચિત્તશુદ્ધિ ઉપજતાં મિથ્યાત્વ—

સત્ત્વ કલ્યાણહૃતુઓ મોહાદિ વિશિષ્ટકર્મોનો ક્ષયોપશમ ભાવ ઉપજે છે. (૩) અને

આ વિશિષ્ટ કર્મક્ષયોપશમ થકી અભયાદિ ધર્મની સિદ્ધિ હોય

છે. (૪) આ અભયાદિ ધર્મની સિદ્ધિ શિવાય નૈઃશ્રેયસધર્મ—નિઃશ્રેયસ સંબંધી—મોક્ષસંબંધી

ધર્મનો અસંભવ હોય છે, ‘ તદન્યતિરેકેણ નૈઃશ્રેયસધર્માસંભવાત્ ’—અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનાદિ

પરમ કલ્યાણરૂપ મોક્ષધર્મની પ્રાપ્તિ અભયાદિ ધર્મની સિદ્ધિ પછી જ સંભવે છે. આમ

ભવનિર્વેદ થકી ભગવદ્બહુમાન, ભગવદ્બહુમાન થકી વિશિષ્ટ કર્મક્ષયોપશમ, વિશિષ્ટ કર્મક્ષયોપશમ થકી અભયાદિધર્મસિદ્ધિ ને અભયાદિધર્મસિદ્ધિ થકી નૈઃશ્રેયસધર્મસિદ્ધિ હોય છે. તેથી કરીને ‘ભગવન્ત ઇવ તથાતથા સત્વકલ્યાણહેતવઃ’ આ સકલ કલ્યાણપરંપરાના મૂળ હેતુ શ્રી ભગવંતો જ છે, એટલે જ તેવા તેવા પ્રકારે તેમનું સત્વકલ્યાણહેતુપણું દર્શાવવા ‘અભયદ’ એ આદિ પાંચ સૂત્ર અત્ર કહ્યા છે.

“શુદ્ધાત્મ સંપત્તિતણા તમે કારણ સાર, દેવચંદ્ર અરિહંતની સેવા સુખકાર.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

અભય એટલે વિશિષ્ટ આત્મસ્વાસ્થ્ય અર્થાત નિઃશ્રેયસધર્મભૂમિકાની નિઅન્યનભૂત ધૃતિ એમ વ્યાખ્યા કરે છે—

^૨ઈહ મયં સન્તધા—ઈહપરલોકાઽઽદાનાકસ્માદાજીવમરણાશ્લાઘાભેદેન, ઇત્તપ્રતિપક્ષ-તોઽભયમિતિ વિશિષ્ટમાત્મનઃ સ્વાસ્થ્યં, નિઃશ્રેયસધર્મભૂમિકાનિબન્ધનમૂતા ધૃતિરિત્યર્થઃ ।^{૧૦૬}

^૨અર્થ :—અહીં ભય સંપત્ત પ્રકારે—ઇહલોક, પરલોક, આદાન, અકસ્માત, આજીવ, મરણ, અશ્લાઘા ભેદથી. એના પ્રતિપક્ષથી અભય એટલે વિશિષ્ટ એવું આત્માનું સ્વાસ્થ્ય; નિઃશ્રેયસ ધર્મભૂમિકાની નિઅન્યનભૂત ધૃતિ એમ અર્થ છે.^{૧૦૬}

પણિકા—ઈહ ઇત્યાદિ. ઇહપરલોકાદાનાકસ્માદાજીવમરણાશ્લાઘાભેદેન—ઇહ-પરલોકાદિ ઉપાધિઓથી ભેદ—ભેદ, વિશેષ, તેન—તે વડે. તેમાં—મનુષ્યાદિકને સગતીયાદિ અન્ય મનુષ્યાદિ થકી જ જે ભય તે ઇહલોકભય. ઇહ અવિકૃત—ભીતિમંત ભાવલોક તે ઇહલોક, તતઃ મયં—તેના થકી ભય એમ વ્યુત્પત્તિ છે. તથા વિગ્મતીય તિયંથ-દેવાદિ થકી મનુષ્યાદિને જે ભય તે પરલોકભય. આદીયતે ઇતિ આદાન—લઈ લેવાય છે તે આદાન, તે અર્થે ચોર આદિ થકી જે ભય તે આદાનભય. અકસ્માદેવ—અકસ્માત જ આજ નિમિત્ત અનપેક્ષણે ગૃહાદિમાં જ રિથતને રાત્રી આદિમાં મયમ્—ભય તે અકસ્માત ભય. આજીવ—આજીવ, વર્તનોપાય, તે અન્યથી ઉપરુદ્ધ થતાં મયમ્—ભય, તે આજીવ ભય. મરણ ભય પ્રતીત છે. અશ્લાઘામયં—અશ્લાઘા ભય, અકીર્તિ ભય. એમ કરવામાં આવતાં મોટા અવશ થાય એમ તેના ભયથી પ્રવર્તે નહિં.

ઇતત્પ્રતિપક્ષતઃ—ઇતસ્ય—આ ઉક્ત ભયના, પ્રતિપક્ષતઃ—પ્રતિપક્ષથી, પરિકારથી, અમયં—અભય; ભયાભાવરૂપ, ઇતિ—એવા લક્ષણવાળું. પર્યાયથી પણ કહ્યું—વિશિષ્ટ—વિશિષ્ટ, વક્ષ્યમાણ ગુણના નિઅન્યનપણા વડે કરીને પ્રતિનિયત, આત્મનઃ—આત્માનું, જીવનું, સ્વાસ્થ્ય—સ્વાસ્થ્ય, સ્વરૂપ-અવસ્થાન, તાતપર્યથી પણ કહ્યું—

નિઃશ્રેયસધર્મભૂમિકાનિબન્ધનમૂતા ધૃતિરિત્યર્થઃ ઇતિ । નિઃશ્રેયસ ધર્મની ભૂમિકાની નિઅન્યનભૂત ધૃતિ એમ અર્થ છે. નિઃશ્રેયસાય—નિઃશ્રેયસાર્થે, મોક્ષાર્થે, ધર્મઃ—ધર્મ, તે નિઃશ્રેયસધર્મઃ—નિઃશ્રેયસ ધર્મ, સમ્યગ્દર્શનાદિ, તસ્ય—તેની, મૂમિકા—ભૂમિકા, બીજાનું માર્ગઅહુ-માનાદિ ગુણ, તસ્ય—તેની, નિબન્ધનમૂતા—કારણભૂત, ધૃતિઃ—ધૃતિ, આત્માનું સ્વરૂપાવધારણ, ઇતિ—આ, અર્થઃ—અર્થ, પરમાર્થ છે.

વિવેચન

“સપ્ત મહાભય ટાળતો રે, સપ્તમ જિનવર દેવ....લલના;
સાવધાન મનસા કરી રે, ધારો જિતપદ સેવ....લલના.” શ્રી આનંદધનજી
અહીં ભય ઇહલોક આદિ ભેદથી સાત પ્રકારે છે: (૧) ઇહલોકભય—આ લોકસંબંધી
ભય. આ લોકમાં મનુષ્યાદિને સજ્જાતીય એવા અન્ય મનુષ્યાદિ થકી જ જે ભય તે. (૨)
પરલોક ભય—ત્રિજાતીય એવા તિર્યંચ-દેવાદિ થકી મનુષ્યાદિને જે
ઇહલોકાદિ ભય તે. (૩) આદાનભય—‘આવીયતે ઇતિ આદાનં’ લઈ લેવાય,
સપ્ત ભય આંચકી લેવાય તે આદાન. ચોર-રાજા આદિ થકી લૂંટાવાનો ભય તે
આદાન ભય. (૪) અકસ્માત્ ભય—વિના કારણુ આકસ્મિકપણે વિષ-
શસ્ત્રઘાત આદિથી ભય આવી પડે તે. (૫) આજીવ ભવ—આજીવિકા કેમ ચાલશે, પેટ
કેમ ભરાશે એમ આજીવિકાનો-વૃત્તિનો ભય. (૬) મરણ ભય—રમેને હું મરી જઈશ,
તો પાછળ શું થશે ઇત્યાદિ પ્રકારે. (૭) અજ્ઞાતા ભય—લોકો મહાઈ વાંકું ભાલશે, ઇત્યાદિ
પ્રકારે અપકીર્તિભય. એ સપ્ત ભયના પ્રતિપક્ષથી-વિદ્ધપણથી ભયનો અભાવ તે અભય.
આ અભય એટલે વિશિષ્ટ એવું આત્માનું સ્વાસ્થ્ય, ‘અમયમિતિ વિશિષ્ટ-
માતમનઃ સ્વાસ્થ્યં’, અર્થાત્ કહેવામાં આવશે તે ગુણના કારણુપણથી વિશિષ્ટ એવું આત્માનું
સ્વાસ્થ્ય-સ્વસ્થપણું, સ્વરૂપઅવસ્થાન તે અભય. અને એનો તાત્પર્ય
અભય એટલે વિશિષ્ટ અર્થ એ છે કે ‘નિઃશ્રેયસધર્મ’ ભૂમિકાની નિબંધનભૂત ધૃતિ’ તે
એવું આત્માનું સ્વાસ્થ્ય અભય. ‘નિઃશ્રેયસધર્મમૂમિકાનિવન્ધનભૂતા ધૃતિઃ।’ અર્થાત્ નિઃશ્રે-
યસાર્થ-મોક્ષાર્થ ધર્મ તે સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષમાર્ગરૂપ નિઃશ્રેયસધર્મ,
તેની ભૂમિકા—બીજાભૂત માર્ગબહુમાનાદિ જે ગુણ, તેની નિબંધનભૂત-કારણભૂત ધૃતિ-
ધીરજ, આત્માનું સ્વરૂપાવધારણુ તે અભય.

“તુજ સરિખો સાહિબ મિલ્યો, ભાંજે ભવ ભ્રમ ટેવ લાલ રે;

પુષ્ટાલંબન પ્રભુ લહી, કોણુ કરે પરસેવ લાલ રે?.....દેવયશા દરિશણુ કરો.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આત્મસ્વાસ્થ્યરૂપ અભય વિના નિશ્રેયસધર્મની સિદ્ધિ હોય નહિ, એ યુક્તિથી સમર્થિત કરે છે—

૩ન દ્વસ્મિન્નસતિ યથોદિતધર્મસિદ્ધિઃ, સન્નિહિતમયોપદ્રવૈઃ પ્રકામં ચેતસોઽભિભવાત,
ચેતઃસ્વાસ્થ્યસાધ્યશ્ચાધિકૃતો ધર્મઃ, તત્સ્વભાવત્વાત્ । વિરુદ્ધથ મયપરિણામેન, તસ્ય તથા-
સ્વાસ્થ્યકારિત્વાત્ । ૧૦૭

૩અર્થઃ—કારણુ કે આ (સ્વાસ્થ્ય) નહિ સતે યથોદિત ધર્મની સિદ્ધિ નથી,—
સન્નિહિત ભયઉપદ્રવોથી અત્યંતપણે ચિત્તના અભિભવને લીધે; અને આ અધિકૃત ધર્મ
ચેતઃસ્વાસ્થ્યથી સાધ્ય છે,—તત્સ્વભાવપણાને લીધે; અને ભયપરિણામથી વિરુદ્ધ છે,—તેના
તથાપ્રકારે અસ્વાસ્થ્યકારિણાને લીધે. ૧૦૭

વિવેચન

“પણ નવિ ભય જિનરાજ પસાયે, તત્ત્વરસાયણ પાયે રે;

પ્રભુ ભક્તો નિજ ચિત્ત વસાયે, ભાવરોગ મિટ જાયે રે....શ્રીસુખાહુ જિન.” શ્રી દેવચંદ્રણ

ઉપરમાં અભયનો અર્થ આત્માનું વિશિષ્ટ સ્વાસ્થ્ય અથવા ધતિ એમ કરવામાં આવ્યો, ને તેને નિઃશ્રેયસધર્મભૂમિકાનો નિબંધનભૂત કહ્યો, તે શા કારણે? તેની યુક્તિનું અહીં દર્શન કરાવ્યું છે: (૧) આ સ્વાસ્થ્ય ન હોય, તો યથોક્ત નિઃશ્રેયસધર્મની—

સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષધર્મની સિદ્ધિ હોય નહિ; કારણ કે આત્મસ્વાસ્થ્ય વિના ‘સન્નિહિતમયોપદ્રવૈ: પ્રકામં ચેતસોઽભિમમવાત્।’ સન્નિહિત-સન્નિ-નિઃશ્રેયસધર્મ સિદ્ધિ ધાનમાં રહેલ-સમીપવર્તી લયરૂપ ઉપદ્રવોથી અત્યંતપણે ચિત્તનો ન હોય અભિભવ-દબાઈ જવાપણું હોય છે; અર્થાત્ લયઉપદ્રવો ચિત્તભૂમિમાં એટલો બધો ફોલ-ખળભળાટ મચાવે છે, કે ચિત્તનું લેશ પણ

સ્વાસ્થ્ય રહેવા પામતું નથી. એટલે ચિત્તની આવી અસ્વસ્થ લયભીત સ્થિતિમાં તેમાં નિઃશ્રેયસધર્મનો પ્રવેશ પણ ક્યાંથી હોય?

અને (૨) અ. આ અધિકૃત પ્રસ્તુત નિઃશ્રેયસધર્મ તો ચેત:સ્વાસ્થ્યથી સાધ્ય—સાધી શકાવા યોગ્ય છે, ‘ચેત:સ્વાસ્થ્યસાધ્યઞ્ચાધિકૃતોધર્મ:।’ કારણ કે તેનું તત્ત્વભાવપણું છે, માટે. અર્થાત્ આત્મપરિણામની સ્વસ્થતા એ જ ધર્મ છે, એટલે આ ધર્મનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તે ચિત્તસ્વાસ્થ્યથી જ સાધી શકાય. (બ) અને બીજું—આ ધર્મ છે તે

‘લયપરિણામથી વિરુદ્ધ છે,—તેના તથાપ્રકારે અસ્વાસ્થ્યકારિપણાને નિઃશ્રેયસધર્મ ચિત્ત-લીધે.’ અર્થાત્ આત્મપરિણામની સ્વસ્થતારૂપ ધર્મ તે ચંચલતારૂપ સ્વાસ્થ્યથી સાધ્ય અને લયપરિણામથી વિરુદ્ધ-પ્રતિપક્ષી છે, ‘લય ચંચલતા હો જો લયપરિણામથી વિરુદ્ધ પરિણામની રે’ (આનંદધનજી), કારણ કે તે લયપરિણામ તથા-પ્રકારે ચિત્તસ્વાસ્થ્યથી વિપરીત એનું અસ્વાસ્થ્ય ઉપજાવે છે. આમ

પંક્તિકા—એ જ ભાવે છે:—ન હોતિ ન—ન જ, હિ:—કારણ કે, અસ્મિન્—આ સ્વાસ્થ્ય, અસતિ—અસતે, અવિદ્યમાન હોતાં, યથોદિતધર્મસિદ્ધિ:—યથોદિત ધર્મસિદ્ધિ, નિઃશ્રેયસ ધર્મ નિષ્પત્તિ. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—સન્નિહિતમયોપદ્રવૈ:—સન્નિહિત ભયોપદ્રવોથી. સન્નિહિતૈ:—સન્નિહિત, ચિત્તમાં વર્તમાન, મયાન્યેવ—ઉક્તરૂપ ભયો જ, ઉપદ્રવા:—ઉપદ્રવો, તે મયોપદ્રવા:—લય-ઉપદ્રવો, બસતો, જૈ:—તે વડે, પ્રકામમ્—અત્યંતપણે, ચેતસો—ચિત્તના, મનના, અભિમવાત્—અભિભવને લીધે, પીડનને લીધે. અને પ્રકામનું પ્રહણુ ભયોપદ્રવોના અંતરંગપણાએ કરીને આત્મતિક અભિભવહેતુપણાના ખ્યાપનાથે છે. જો ખરેખર એમ છે તો તેથી શું? તે માટે કહ્યું—

ચેત:સ્વાસ્થ્યસાધ્યઞ્ચાધિકૃતો ધર્મ:—અને અધિકૃત ધર્મ ચેત:સ્વાસ્થ્યથી સાધ્ય છે. અને ચતસમાધાનહેતુ અધિકૃતો ધર્મ:—સમ્યગ્દર્શનાદિ. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તત્ત્વભાવ-સ્વાન્—તત્ત્વભાવપણાને લીધે. ધર્મનો તે સ્વભાવ જ છે કે તે ચેત:સ્વાસ્થ્યથી સાધ્ય છે. વારુ, લય-પરિણામે પણ આના સંભવને લીધે અભયહેતુકપણું કેમ? તે માટે કહ્યું—વિરુદ્ધઞ્ચ—અને વિરુદ્ધ છે, નિરાકૃત છે, મયપરિણામેન—લયપરિણામથી. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું:—તસ્ય—તેના, લય-પરિણામના, તથા—તથા પ્રકારે, ધર્મસાધક ચેત:સ્વાસ્થ્યથી વિરુદ્ધ એવા અસ્વાસ્થ્યના વિધાયકપણાને લીધે.

જ્યાં ભય છે ત્યાં અસ્વાસ્થ્ય છે ને જ્યાં અભય છે ત્યાં સ્વાસ્થ્ય છે, એમ બંનેનો અવિનાશાવ સંબંધ હોવાથી અભયનો અર્થ આત્માનું સ્વાસ્થ્ય કહ્યો તે યથાર્થ છે. અને આણું અભયરૂપ જ્યાં સ્વાસ્થ્ય છે ત્યાં નિઃશ્રેયસધર્મની સિદ્ધિ છે ને જ્યાં તેવું સ્વાસ્થ્ય નથી ત્યાં તેની સિદ્ધિ નથી, એ પણ અત્ર અન્ય-વ્યતિરેકથી સિદ્ધ કર્યું.

આવી અભયસિદ્ધિ ભગવંતો થકી જ હોય છે, એ સિદ્ધ કરતા ચાર સંકલનાખદ્ધ કારણો દર્શાવે છે—

૪ અતોઽસ્ય ગુણપ્રકર્ષરૂપત્વાત્, અચિન્ત્યશક્તિયુક્તત્વાત્, તથાભાવેનાવસ્થિતેઃ, સર્વથા પરાર્થકરણાત્, ભગવદ્ભ્ય એવ સિદ્ધિરિતિ । તદિત્યંભૂતમમયં દદતીત્યમયદાઃ ॥૧૫॥^{૧૦૮}

૪ અર્થ :—એથી કરીને—ગુણપ્રકર્ષરૂપપણાને લીધે, અચિન્ત્યશક્તિયુક્તપણાને લીધે, તથાભાવે અવસ્થિતિને લીધે, સર્વથા પરાર્થકરણને લીધે, આની (અભયની) ભગવંતો થકી જ સિદ્ધિ છે. તેથી એવંભૂત અભય દીએ છે તે અભયદો.^{૧૦૮}

વિવેચન

“તેહની ભક્તિ ભવભય ભાળે, નિર્ગુણ પિણુ ગુણ શક્તિ ગાળે;
દાસભાવ પ્રભુતાને આપે, અંતરંગ કલિમલ સવિ કાપે....લીટો દરિશન.”

શ્રી દેવચંદ્રભ.

આમ નિઃશ્રેયસધર્મની ભૂમિકાના નિબંધનરૂપ ધૃતિ અથવા વિશિષ્ટ એવું આત્માનું સ્વાસ્થ્ય જેનું સ્વરૂપ છે, એવા આ અભયની સિદ્ધિ આ ભગવંતો થકી જ હોય છે. તેના આ સંકલનાખદ્ધ ચાર કારણો અત્ર દર્શાવ્યા છે—(૧) ‘ગુણપ્રકર્ષરૂપત્વાત્’ ગુણપ્રકર્ષ-રૂપપણું—સમ્યગ્દર્શનાદિ સર્વ ગુણોના પ્રકર્ષ—પરાકાષ્ઠા—છેલ્લી હદ અભયસિદ્ધિ આ ભગવંતોમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે. (૨) ‘અચિન્ત્યશક્તિયુક્તત્વાત્, આ ભગવંતો થકી જ અચિન્ત્યશક્તિયુક્તપણું—ચિંતવી ન શકાય એવી અનંત આત્મશક્તિના સ્વામી આ ભગવંતો છે, માટે. (૩) ‘તથાભાવે—

પણ્નિકાઃ—અતઃ—એથી કરીને, નિઃશ્રેયસધર્મની ભૂમિકાના નિબંધનભૂત ધૃતિરૂપપણાને લીધે, અસ્ય—આની, અભયની, ‘ભગવદ્ભ્ય એવ સિદ્ધિઃ’ એમ ઉત્તર સાથે સંબંધ છે.

ગુણપ્રકર્ષરૂપત્વાદ્ ઇત્યાદિ. અત્રે ચાર પરપરાક્ષભૂત હેતુઓ છે, —ગુણપ્રકર્ષરૂપત્વ, અચિન્ત્ય-શક્તિયુક્તત્વ, તથાભાવઅવસ્થિતિ, સર્વથા પરાર્થકરણ એ લક્ષણવાળા. તે આ પ્રકારે—(૧) ભગવંતોનું ગુણપ્રકર્ષપૂર્વક અચિન્ત્યશક્તિયુક્તપણું છે, —ગુણપ્રકર્ષના અભાવે અચિન્ત્યશક્તિયુક્તપણાના અભાવને લીધે. (૨) અને અચિન્ત્યશક્તિયુક્તપણું સતે તથાભાવેન—તથાભાવથી, અભયભાવથી અવસ્થિતિ છે, —અચિન્ત્યશક્તિયુક્તપણા વિના તથાભાવે અવસ્થિત રહેવાના અશક્યપણાને લીધે. (૩) અને તથાભાવથી અવસ્થિતિ સતે સર્વથા—મીઠાનાનાદિ સર્વ પ્રકારે. પરાર્થકરણ—પરાર્થકરણ, પરકિતવિધાન છે, —સ્વયં તથારૂપ ગુણશૂન્યથી પરામાં ગુણાધાનના અશક્યપણાને લીધે. ભગવદ્ભ્ય એવ—ભગવંતો થકી જ, —ન સ્વતઃ, ન અન્યોથી પણ, એમ એવકારનો અર્થ છે.

નાવસ્થિતે:’ તથાભાવે અવસ્થિતિ—તથાપ્રકારના પરમ અભય સહજ સ્વરૂપસ્થ ભાવે સદા જોમ છે તેમ આ ભગવંતોની સ્વસ્થ સ્થિતિ છે, માટે. (૪) ‘સર્વથા પરાર્થકરણાત’ સર્વથા પરાર્થકરણ—સર્વપ્રકારે બીજા જીવો પ્રત્યે પરાપકાર કરવો એવો ભગવંતોનો નિષ્કારણ કરુણાશીલ સ્વભાવ છે, માટે.

આ ચાર કારણોની પણ પૂર્વાપર સંબંધયુક્ત સંકલના છે, તે આ પ્રકારે—(૧) ભગવંતોનું અચિન્ત્યશક્તિયુક્તપણું ગુણપ્રકર્ષપૂર્વક છે, ગુણપ્રકર્ષને લઈને છે, કારણ કે ગુણપ્રકર્ષના અભાવે અચિન્ત્યશક્તિયુક્તપણાનો અભાવ હોય, માટે. (૨) અને અચિન્ત્ય-શક્તિપણું હોય, તો જ તથાભાવે અવસ્થિતિ હોય, કારણ કે અચિન્ત્યશક્તિયુક્તપણા વિના તથાભાવે અવસ્થિત રહેવાનું સામર્થ્ય સંભવતું નથી. (૩) અને તથાભાવે અવસ્થિતિ હોય, તો જ સર્વથા પરાર્થકરણ—બીજાધાન આદિ સર્વ પ્રકારે પરાપકારકરણ હોઈ શકે, કારણ કે પોતે તથાસ્વ ગુણથી શૂન્ય હોય તે બીજાઓમાં તે ગુણોનું આધાન કરી શકે નહિં.

આમ આ ચાર પરંપરાફલભૂત હેતુઓથી આ અભયની સિદ્ધિ આ ભગવંતો થકી જ હોય છે,—નહિં કે સ્વતઃ આપોઆપ, કે નહિં કે અન્યો થકી પણ. તેથી આવા પ્રકારનું જે અભય દીએ છે, તે ‘અભયદ’, એમ જે વિશેષ પદ આપ્યું તે યથાર્થ જ છે.

“જસુ ભગતે નિરભય પદ લહીએ,

તેહની સેવામાં ધિર રહીએ.” —શ્રી દેવચંદ્રજી

॥ इति अभयदाः ॥ १५ ॥

૧૬. ચક્ષુર્દે

‘ચક્ષુર્દેમ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

ચક્ષુરિન્દ્રિય અને તેના જે પ્રકાર—દ્રવ્યેન્દ્રિય-ભાવેન્દ્રિયનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે—

“તથા—

‘ ચક્ષુરુદયાણં ’

इह चक्षुः चक्षुरिन्द्रियं, तच्च द्विधा द्रव्यतो भावतश्च । द्रव्येन्द्रियं—बाह्यनिर्वृत्तिसाध-
कतमकरणरूपं, “ निर्वृत्त्युपकरणे द्रव्येन्द्रिय ” मिति वचनात् । भावेन्द्रियं तु क्षयोपशम
उपयोगश्च, “ लब्ध्युपयोगौ भावेन्द्रिय ” मिति वचनात् ।^{१०९}

^૫અર્થ:—તથા—

‘ચક્ષુર્દેખિ’

અહીં ચક્ષુ તે ચક્ષુરિન્દ્રિય, અને તે બે પ્રકારે—દ્રવ્યથી અને ભાવથી. દ્રવ્યેન્દ્રિય—બાહ્ય નિર્વૃત્તિ અને સાધકતમ કરણરૂપ છે, “નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ એ બે દ્રવ્યેન્દ્રિય” —એ વચનથી, અને ભાવેન્દ્રિય તો ક્ષયોપશમ અને ઉપયોગ છે, —“લબ્ધિ અને ઉપયોગ એ બે ભાવેન્દ્રિય છે”—એ વચનથી. ૧૦૯

વિવેચન

“બિના નયન પાવે નહિ, બિના નયનકી બાત;

સેવે સદશુરુકે ચરન, સો પાવે સાક્ષાત.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

તે જ પ્રકારે આ લગવતો ચક્ષુ દેનારા છે, માટે ચક્ષુર્દે પદ કહ્યું. અહીં ઇન્દ્રિય એટલે ઇંદ્ર સંબંધિની. સર્વ વિષયની ઉપલબ્ધિ અને ભોગઅનુભવનું સામર્થ્ય—ઐશ્વર્ય—સ્વામિત્વ આત્માનું છે, એટલે આત્મા એ જ ઇન્દ્ર છે. આમ ઇંદ્ર એટલે આત્મા જેનો સ્વામી છે તે ઇન્દ્રિય; અથવા જે પોતપોતાના નિયત ક્ષેત્રમાં અહમિન્દ્રની જેમ સર્વ—સત્તાધીશ થઈને વત્ત છે તે ઇન્દ્રિય. એટલે તેના ક્ષેત્રમાં બીજાનું કંઈ ચાલતું નથી ને બીજાના ક્ષેત્રમાં તેનું કંઈ ચાલતું નથી. જેમકે—શ્રોત્રેન્દ્રિયનું ક્ષેત્ર શ્રવણ પૂરતું જ છે, ઇત્યાદિ. આમ સામાન્યપણે ઇન્દ્રિયની વ્યાખ્યા છે.

અહીં—આ સૂત્રમાં ચક્ષુ તે ચક્ષુરિન્દ્રિય, અને તે બે પ્રકારે છે—દ્રવ્યથી અને ભાવથી તેમાં ‘દ્રવ્યેન્દ્રિય બાહ્ય નિર્વૃત્તિરૂપ અને સાધકતમ કરણરૂપ છે.’ અર્થાત્ દ્રવ્યેન્દ્રિયના બે પ્રકાર છે: (૧) બાહ્ય નિર્વૃત્તિરૂપ અને ઉપલક્ષણથી આલ્યંતર દ્રવ્યેન્દ્રિય અને નિર્વૃત્તિરૂપ. નિર્વૃત્તિ એટલે આકાર, આકૃતિ, ઘાટરચના. બાહ્ય નિર્વૃત્તિ—આકૃતિ અનેક પ્રકારની છે; અને શ્રોત્રાદિની આલ્યંતર નિર્વૃત્તિ—આકૃતિ અનુક્રમે કદંબ પુષ્પ, ધાન્ય મસૂર, અતિમુક્તાપુષ્પ—ચંદ્રિકા,

પંક્તિકા:—ચક્ષુ:—ચક્ષુ, વાહ્યનિર્વૃત્તિસાધકતમકરણરૂપમ્—બાહ્યા—બાહ્ય, અહિર્વર્તિની, અને આના ઉપલક્ષણપણાથી અભ્યંતરા, નિર્વૃત્તિ:—નિર્વૃત્તિ, વક્ષ્યમાણરૂપા, સાધકતમ કરણં ચ—અને સાધકતમ કરણ, ઉપકરણેન્દ્રિય, તેથી તે રૂપં ચક્ષ્ય તન્ તથા—તે બે છે રૂપ જેનું તે તથા.

નિર્વૃત્ત્યુપકરણે ઇત્યાદિ સૂત્રદ્વયનો અભિપ્રાય આ છે—અહીં હિન્દનાદિન્દ્ર:—ઈદનથી ઇંદ્ર-જીવ,—સર્વ વિષયના ઉપલબ્ધિ-ભોગલક્ષણ પરમશ્વર્યના યોગને લીધે, તસ્ય લિઙ્ગમિન્દ્રિયં—તેનું લિંગ તે ઇન્દ્રિય, શ્રોત્રાદિ. તે ચતુર્વિધ છે—નામાદિ બેદથી. તેમાં નામ-સ્થાપના એ બે સુજ્ઞાન (સમજવા સુગમ) છે. નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ એ બે દ્રવ્યેન્દ્રિય છે; લબ્ધિ અને ઉપયોગ એ બે ભાવેન્દ્રિય છે. તેમાં—નિર્વૃત્તિ એટલે આકાર, અને તે બાહ્ય અને અભ્યંતરા છે. તેમાં બાહ્ય અનેક પ્રકારની છે. અભ્યંતરા પુનઃ ક્રમથી શ્રોત્રાદિની (૧) કદંબપુષ્પ, (૨) ધાન્ય મસૂર, (૩) અતિમુક્તાપુષ્પ, ચંદ્રિકા, (૪) કુરમ, (૫) નાનાકાર સંસ્થાનવાળી છે. ઉપકરણેન્દ્રિય—વિષયગ્રહણમાં સમર્થ, છેલ્લા છેલ્લામાં ખડગધારાની જેમ, —જે ઉપલક્ષ સતે નિર્વૃત્તિસદ્ભાવે પણ વિષય ગ્રહીતી નથી. લબ્ધિ-ઇન્દ્રિય—જે તદ્વાવરણનો ક્ષયોપશમ છે તે. ઉપયોગેન્દ્રિય—જે સ્વવિષયમાં જ્ઞાનવ્યાપાર છે તે.

કુરપ્ર (પુરપો) અને નાનાકાર સંસ્થાનવાળી છે. (૨) ઉપકરણેન્દ્રિય—વિષયબ્રહ્મમાં સમર્થ, ઉપકારી તે ઉપકરણેન્દ્રિય. છેવના છેવનમાં અરૂગધારાની જેમ તે જ વિષયના બ્રહ્મમાં સાધકતમ—પરમ સાધક છે, કારણ કે જે આ ઉપકરણેન્દ્રિય ઉપકૃત હોય, તેા નિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિયના (આકારના) સદ્ભાવે પણ તે વિષય બ્રહ્મની નથી. એટલા માટે જ એને અહીં સૂત્રમાં ‘સાધકતમ કરણરૂપ’ કહી છે.

અને ભાવેન્દ્રિય છે તેના પણ એ પ્રકાર છે—(૧) લઘ્વિન્દ્રિય, (૨) ઉપયોગેન્દ્રિય. તે તે ઇન્દ્રિયના આવરણનો ક્ષયોપશમ તે લઘ્વિન્દ્રિય છે; અને સ્વવિષયમાં ઉપયોગરૂપ (Application) જ્ઞાનવ્યાપાર તે ઉપયોગેન્દ્રિય છે. ભાવેન્દ્રિય તુ ક્ષયોપશમ ઉપયોગશ્ચ.

આમ દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિયની સામાન્ય વ્યવસ્થા છે, તે સર્વ ઇન્દ્રિયોની જેમ અત્રે વિવક્ષિત ચક્ષુને—ચક્ષુરિન્દ્રિયને પણ લાગુ પડે છે; અર્થાત્ ચક્ષુરિન્દ્રિય પણ દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિય એ એ પ્રકારે છે.

અત્રે શ્રદ્ધા એ જ આત્મધર્મરૂપ લાવચક્ષુ છે તે તે વિના તત્ત્વદર્શન હોતું નથી, એમ પ્રતિપાદન કરે છે—

૬ તદ્વ ચક્ષુઃ—વિશિષ્ટમેવાત્મધર્મરૂપં તત્ત્વાવબોધનિબન્ધનશ્રદ્ધાસ્વભાવં ગૃહ્યતે, શ્રદ્ધા-
વિહીનસ્યાચક્ષુષ્મત ઇવ રૂપમિવ તત્ત્વદર્શનાયોગાત્ । ન ચેયં માર્ગાનુસારિણી સુખમવાપ્યતે,
સત્યાં ચાસ્યાં ભવત્યેતન્નિયોગતઃ, કલ્યાણચક્ષુષીવ સદ્ગૃપદર્શનમ્ । ૧૧૦

પંક્તિકાઃ—તદ્ ઇત્યાદિ. કારણકે ઇન્દ્રિયપણથી સામાન્યથી આવું ચક્ષુ છે, તત્—તેથી કરીને, અત્ર—સૂત્રમાં, ચક્ષુર્વિશિષ્ટમેવ—ચક્ષુ વિશિષ્ટ જ છે, નહિં કે સામાન્ય, આત્મધર્મરૂપ—આત્મ-
ધર્મરૂપ—ઉપયોગવિશેષતા વડે કરીને જીવનું સ્વભાવમૂલ એવું. વિશેષ જ કહ્યું—તત્ત્વાવબોધનિબન્ધન—
તત્ત્વાવબોધનું નિબન્ધન, જીવાદિ પદાર્થનું પ્રતીતિકારણ, એવી યા શ્રદ્ધા—જે શ્રદ્ધા, ધર્મપ્રજ્ઞાસાદિ-
રૂપ રૂપિ, સા સ્વભાવો લક્ષણં યસ્ય તત્ત્વા—તે સ્વભાવ છે લક્ષણ જેનું તે તથા, ગૃહ્યતે—શ્રદ્ધા
છે, અંગીકાર કરાય છે.

વાર, જ્ઞાનાવરણાદિ ક્ષયોપશમ જ ચક્ષુષ્યણે કહેવો યુક્ત છે, તેના જ દર્શનહેતુપણને લીધે, નહિં કે મિથ્યાત્વમોહના ક્ષયોપશમથી સાધ્ય એવી તત્ત્વરુચિરૂપ શ્રદ્ધા. એમ આશકીને કહ્યું—શ્રદ્ધાવિહીનસ્ય—
શ્રદ્ધાવિહીનને, તત્ત્વરુચિરહિતને, અચક્ષુષ્મત ઇવ—અચક્ષુષ્મતની જેમ, અધની જેમ, રૂપમિવ—
રૂપની જેમ, નીલાદિ વર્ણની જેમ, જે તત્ત્વ—તત્ત્વ—જીવાદિ લક્ષણ, તસ્ય—તેનું દર્શન, અવલોકન,
તસ્ય—તેના, અયોગાત્—અયોગને લીધે, અનુપપત્તિને લીધે

ભલે એમ હો, તથાપિ તે અન્ય હેતુથી સાધ્ય હોય, નહિં કે ભગવત્પ્રસાદથી સાધ્ય, એટલા માટે કહ્યું—ન ચ—ન જ. ઇયં—આ, તત્ત્વરુચિરૂપ શ્રદ્ધા, માર્ગ—માર્ગને, સમ્યગ્દર્શનાદિક મુક્તિપથને, અનુકૂલતયા—અનુકૂલપણે, સરતિ—સરે છે, ગમન કરે છે, હત્યેવંશીલા—એમ એવંશીલા, તે માર્ગાનુસારિણી—માર્ગાનુસારિણી, સુખમ—મુખેથી, અપરિકલેશપણે, યથાકથંચિત્—જેવી તેવી રીતે, અવાપ્યતે—પ્રાપ્ત થતી, એમ અર્થ છે.

ભલે આ ભગવત્પ્રસાદથી સાધ્ય હો, પણ સ્વસાધ્ય પ્રતિ આતો (શ્રદ્ધાનો) નિયત હેતુભાવ નથી, એટલા માટે કહ્યું—સત્યાં ચ—અને સતે, વિદ્યમાન સતે, અસ્યામ્—આ. ઉક્તરૂપ શ્રદ્ધા, ભવતિ—થાય છે, ઉપજે છે, ઇતન્—આ, તત્ત્વદર્શન, નિયોગતઃ—નિયોગથી, અવક્યંભાવથી. નિદર્શન કહ્યું—

કલ્યાણચક્ષુષીવ—જેમ કલ્યાણચક્ષુ સતે, નિરુપહતા દૃષ્ટિ સતે, સદ્ગૃપદર્શન—સદ્ગૃપદર્શન. સતઃ—સત્, સદ્ભૂત, રૂપસ્ય—રૂપનું, દર્શન—દર્શન, અવલોકન, નહિં કે કાચકામલાદિથી ઉપકૃત ચક્ષુની જેમ અન્યથા.

અર્થ :—તેથી કરીને અત્રે ચક્ષુ તે વિશિષ્ટ જ આત્મધર્મરૂપ એવું, તત્વાવબોધના નિબંધનરૂપ શ્રદ્ધાસ્વભાવવાળું શ્રદ્ધાવામાં આવે છે,—કારણ કે શ્રદ્ધાવિહીનને, અચક્ષુષ્મંતને રૂપની જેમ, તત્ત્વદર્શનનો અયોગ છે, માટે; અને માર્ગાનુસારિણી એવી આ (શ્રદ્ધા) સુખેથી પ્રાપ્ત થતી નથી, અને આ (શ્રદ્ધા) સતે આ (તત્ત્વ દર્શન) નિયોગથી હોય છે,—કહ્યાણુ ચક્ષુ સતે સદૃષદર્શનની જેમ. ૧૧૦

વિવેચન

“શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વિષુ જેહ કિરિયા કરી, છાર પર લિંપણો તેહ જાણો.”

શ્રી આનંદધનજી.

આમ ઉપરમાં કહ્યું તેમ ઇન્દ્રિયપણે સામાન્યથી ચક્ષુનું આવું સ્વરૂપ છે. પરંતુ ‘અત્ર ચક્ષુઃ વિશિષ્ટમેવાત્મધર્મરૂપ’—અત્ર સૂત્રમાં તે ઉપયોગવિશેષતા વડે કરીને જીવનું સ્વભાવભૂત એવું આત્મધર્મરૂપ વિશિષ્ટ જ ચક્ષુ શ્રદ્ધાવામાં અત્ર શ્રદ્ધા એ જ આવું છે,—નહિં કે ઉક્તવત્ સામાન્ય ચક્ષુ. આ આત્મધર્મરૂપ આત્મધર્મરૂપ વિશિષ્ટ જ ચક્ષુ કેવું છે ? તે માટે કહ્યું—‘તત્ત્વાવબોધનિબંધન-ભાવચક્ષુ શ્રદ્ધાસ્વભાવ’ ‘તત્ત્વાવબોધના નિબંધનરૂપ શ્રદ્ધાસ્વભાવવાળું;’ અર્થાત્ જીવ-અજીવાદિ તત્ત્વઅવબોધના નિબંધનરૂપ—નિશ્ચય-કારણરૂપ એવી જે શ્રદ્ધા—પ્રતીતિ-ધર્મપ્રશંસાદિરૂપ રુચિ તે જ સ્વભાવ છે જેનો એવું. આમ તત્ત્વજ્ઞાનના કારણરૂપ શ્રદ્ધા એ જ આત્મધર્મરૂપ ભાવચક્ષુ અત્ર વિવક્ષિત છે.

અત્રે કેઈ આશંકા કરશે—જ્ઞાનાવરણાદિ ક્ષયોપશમ જ ચક્ષુષ્યપણે કહેવો યુક્ત છે, કારણ કે તેનું જ દર્શનહેતુપણું છે, —નહિં કે મિથ્યાત્વમોહનીયના ક્ષયોપશમથી સાધ્ય એવી તત્ત્વરુચિરૂપ શ્રદ્ધા એ આશંકાના નિવારણાર્થે કહ્યું—‘શ્રદ્ધા-શ્રદ્ધાવિહીનને વિહીનને, અચક્ષુષ્મંતને રૂપની જેમ તત્ત્વદર્શનનો અયોગ છે, તત્ત્વદર્શન ન હોય માટે.’ ‘શ્રદ્ધાવિહીનશ્યાચક્ષુષ્મતઃ સ્વરૂપમિવ તત્ત્વદર્શનાયોગાત્’ અર્થાત્ અચક્ષુષ્મંતને—ચક્ષુવિહોણા અંધને જેમ રૂપનું દર્શન થતું નથી, તેમ તત્ત્વરુચિરૂપ-શ્રદ્ધારૂપ ભાવચક્ષુ વિહીનને તત્ત્વદર્શનનો યોગ હોતો નથી, તત્ત્વ-દર્શન ઘટતું નથી. એટલા માટે શ્રદ્ધાને ચક્ષુ × કહ્યું તે યથાર્થ જ છે.

અને ‘સદ્ધા પરમ દુહ્લહા’ એ સૂત્ર પ્રમાણે આવી આ તત્ત્વરુચિરૂપ શ્રદ્ધા પરમ દુર્લભ હોઈ, લગવદ્ અનુશ્રદ્ધ થકી જ સાધ્ય છે એમ ગર્ભિતપણે દર્શાવતાં કહ્યું—‘માર્ગાનુસારિણી એવી આ (શ્રદ્ધા) સુખેથી પ્રાપ્ત થતી નથી.’—‘ન ચેયં માર્ગાનુસારિણી સુખમવાપ્યતે’, અર્થાત્ માર્ગાનુસારિણી એટલે સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષમાર્ગને અનુકૂળપણે અનુસરતી, તત્ત્વદર્શનના માર્ગ પ્રત્યે લઈ જતી, એવી આ તત્ત્વરુચિરૂપ શ્રદ્ધા સુખેથી—સહેલાઈથી, વિના પરિકલેશે

× સરખાવો :—“સત્ત્વશ્ચાસદ્ગતો વોધો દષ્ટિરિત્યભિધીયતે ।

અસત્ત્વવૃત્તિશ્યાવાતાત્સત્ત્વવૃત્તિપદાવહઃ ॥ ” શ્રીયોગદષ્ટિસમુચ્ચય

—વિના પરિશ્રમે, સુગમતાથી કાંઈ જેવી તેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ જતી નથી, એ જ સૂચવે છે કે તે જીવની તથારૂપ યોગ્યતા થયે પરમ દુર્લાભ એવા ભગવદ્અનુગ્રહ થકી જ પ્રાપ્ત હોય છે.

આવી માર્ગાનુસારિણી શ્રદ્ધા વિના તત્ત્વદર્શન હોતું નથી એમ વ્યતિરેકથી કહી એ જ વસ્તુ હવે અન્વયથી દઢ કરતાં કહ્યું—‘સત્યાં ચાસ્યાં ભવત્યેતન્નિયોગતઃ’—અને આ (શ્રદ્ધા) સતે આ (તત્ત્વદર્શન) નિયોગથી હોય છે, કલ્યાણ—માર્ગાનુસારિણી શ્રદ્ધા ચક્ષુ સતે સદ્રૂપદર્શનની જેમ. ‘કલ્યાણચક્ષુષીવ સદ્રૂપદર્શનમ્ ।’ સતેતત્ત્વદર્શન હોયજ અર્થાત્ આ તત્ત્વરચિરૂપ માર્ગાનુસારિણી શ્રદ્ધા હોય, તો પછી આ તત્ત્વદર્શન નિયોગથી—નિયમથી અવશ્યમેવ થાય છે. અત્રે દષ્ટાંતઃ જેમ કલ્યાણ ચક્ષુ—નિરુપહત યોડખાંપણુ વિનાનું અવિકલ ચક્ષુ હોય તો સદ્રૂપદર્શન થાય છે, સદ્ભૂત પદાર્થનું યથાર્થ સ્વરૂપદર્શન થાય છે, તેમ આ શ્રદ્ધારૂપ ભાવચક્ષુ હોય તો તત્ત્વદર્શન થાય છે.

“શ્રદ્ધા જ્ઞાને જે ગ્રહ્યાં રે, તેહી જ કાર્ય કરાય રે....દયાલરાય.” શ્રી દેવચંદ્રજી.

આ શ્રદ્ધાજન્ય તત્ત્વદર્શનમાં કાળ શિવાય બીજો પ્રતિબંધ નથી અને આ પ્રતિબંધ પણ અપ્રતિબંધ જ છે, એમ પ્રદર્શિત કરે છે—

૭ ન હ્યત્ર પ્રતિબન્ધો નિયમેન ઋતે કાલાદિતિ નિપુણસમયવિદઃ । અયં સાપ્રતિબન્ધ ઇવ, તથા તદ્ભવનોપયોગિત્વાત્, તમન્તરેણ તત્સિદ્ધ્યસિદ્ધેઃ વિશિષ્ટસ્યોપાદાનહેતોરેવ તથાપરિણતિસ્વભાવત્વાત્ । ૧૧૧

પંક્તિકા—ન હિ—ન જ, અત્ર—અત્રે, માર્ગાનુસારિ શ્રદ્ધાથી સાધ્ય એવા દર્શનમાં પ્રતિબન્ધ—વિષ્કંભ—નિયમેન—નિયમથી, અવસ્થાભાવથી, કથાંયથી એમ સમગ્રય છે શું સર્વથા ? ના, એટલા માટે કહ્યું—ઋતે—વિના, કાલાન્—કાલ. કારણ કે કાલ જ અત્ર પ્રતિબંધક છે એમ ભાવ છે, इति—એમ, નિપુણસમયવિદો—નિશ્ચયનયવ્યવહારીઓ વદે છે.

વાર, કાલ પણ પ્રતિબંધક સતે એમ કેમ કહેવામાં આવે છે કે—‘અત્રે નિયમથી પ્રતિબંધ નથી જ ?’ તે માટે કહ્યું—અયં ચ—અને આ, કાલપ્રતિબંધ, અપ્રતિબન્ધ ઇવ—અપ્રતિબન્ધ જ છે. કથા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તથા—તથાપ્રકારે, દર્શનરૂપનાથી, તસ્યા—તેનું, શ્રદ્ધાનું, ભવનં—ભવન, પરિણમન, તે તદ્ભવનં—તદ્ભવન, તત્ર ઉપયોગિત્વાત્—તેમાં ઉપયોગિપણાને લીધે, કાળના વ્યાપારવંતપણાને લીધે. વ્યતિરેક કહ્યો—

તં—તે, કાળ, અન્તરેણ—વિના, તત્સિદ્ધ્યસિદ્ધેઃ—તસ્ય—તેની, દર્શનની સ્વભાવસાક્ષ અનિબંધિતે લીધે, વિશિષ્ટમ્—વિશિષ્ટ, વિચિત્ર સહકારિ કારણથી જેનો સ્વભાવાતિશય આહિત છે એવા ઉપાદાનહેતોરેવ—ઉપાદાનહેતુના જ, પારિણામિક કારણના જ, તથાપરિણતિસ્વભાવત્વાત્—તથાપરિણતિ સ્વભાવને લીધે. તથાપરિણતિઃ—કાર્યાભિસુખ પરિણામ, સા ઇવ સ્વભાવઃ યસ્ય સ તથા—તે જ છે સ્વભાવ જેનો—કાળનો તે તથા, તદ્ભાવસ્તત્ત્વં—તદ્ભાવ તે તત્ત્વ, તસ્માન્—તેથી, કાળના દ્રવ્ય—પર્યાયપણાને લીધે.

અર્થઃ—કારણ કે અત્ર કાળ શિવાય પ્રતિબંધ નિયમથી નથી જ એમ નિપુણ સમયવિદો વદે છે. અને આ (કાળપ્રતિબંધ) અપ્રતિબંધ જ છે; કારણ કે તથાપ્રકારે તેના (શ્રદ્ધાના) ભવનમાં ઉપયોગિપણું છે માટે, તે (કાળ) વિના તેની (દર્શનની) સિદ્ધિની અસિદ્ધિ છે માટે, વિશિષ્ટ ઉપાદાનહેતુનું જ તથાપરિણતિ સ્વભાવપણું છે માટે. ૧૧૧

વિવેચન

“ કાળલબ્ધિ લહી પંથ નિહાળશું રે, એ આશા અવલંબ;

એ જન જીવે રે જિનજી બાણજે રે, આનંદધન મત અંબ.

પંથડો નિહાળું રે બીજા જિન તણો રે. ” શ્રી આનંદધનજી.

આ માર્ગાનુસારી શ્રદ્ધાથી નિયમથી તત્ત્વદર્શન થાય છે એમ જે કહ્યું તેમાં—‘ અત્રે કાળ શિવાય પ્રતિબંધ નિયમથી નથી જ એમ નિપુણ સમયવિદો વદે છે; ’ ‘ ન હ્યત્ર પ્રતિબંધો ઋતે કાલાત્ ’; અર્થાત્ એક કાળ-સમય શિવાય બીજે અત્રે કાળ શિવાય કયાંયથી પણ પ્રતિબંધ-અટકાયત-રૂકાવટ અવશ્યપણે નથી જ; પ્રતિબંધ નથી. અત્રે પ્રતિબંધક-અટકાયત કરનાર જે કોઈ પણ હોય તો તે માત્ર કાળ જ છે, એમ કુશલ શાસ્ત્રપટ્ટ સમયવિદો-નિશ્ચયસિદ્ધાંત-જ્ઞાતાઓ કહે છે.

ત્યારે પ્રશ્ન થશે કે-કાળ જો પ્રતિબંધક હોય તો પછી અત્રે નિયમથી પ્રતિબંધ નથી જ એમ કેમ કહ્યું? તેનો ખુલાસો કર્યો કે ‘ આ (કાળપ્રતિબંધ) અપ્રતિબંધ જ છે, ’—અયં ચાપ્રતિબંધ एव, આ કાળપ્રતિબંધ તે પ્રતિબંધ જ નથી. આ કાળપ્રતિબંધ ‘ કારણ કે તથાપ્રકારે તેના (શ્રદ્ધાના) ભવનમાં ઉપયોગિપણું છે અપ્રતિબંધ જ માટે, ’ ‘ તથા તદ્મવનોપયોગિત્વાત્ ’; અર્થાત્ તથાપ્રકારે દર્શનરૂપ-પણે, તે શ્રદ્ધાના ભવનમાં-પરિણમનમાં કાળનું ઉપયોગિપણું છે માટે. Only it is a question of time. એટલે પ્રતિબંધરૂપ થવાની વાત તો દૂર રહી, પણ શ્રદ્ધાને દર્શનરૂપપણે પરિણુભાવવામાં કાળ પણ ઉપયોગી ભાવ ભજવી રહ્યો છે. કારણ કે ‘ તે (કાળ) વિના તેની (દર્શનની) સિદ્ધિની અસિદ્ધિ છે માટે, ’ ‘ તમન્તરેણ તત્ત્વિદ્વચસિદ્ધેઃ ’; અર્થાત્ કાલલબ્ધિપરિપાક થયા વિના તે દર્શનની સિદ્ધિ હોતી નથી.

“ ઉપાદાન ઉપાદાન નિજ પરિણતિ વસ્તુની રે, પણ નિમિત્ત આધીન....સુનિસુવત. ”

શ્રી દેવચંદ્રજી.

તે પણ કયા કારણથી? તો કે ‘ વિશિષ્ટસ્વરૂપાદાનહેતોરેવ તથાપરિણતિસ્વભાવત્વાત્. ’ ‘ વિશિષ્ટ ઉપાદાનહેતુનું જ તથાપરિણતિ સ્વભાવપણું છે, માટે; ’ અર્થાત્ વિશિષ્ટ એટલે નાના પ્રકારના કાળ આદિ સહકારી કારણથી યુક્ત એવા ઉપાદાન વિશિષ્ટ ઉપાદાનહેતુનું હેતુનું જ-પારિણામિક કારણનું જ તથાપ્રકારે પરિણતિસ્વભાવપણું તથાપરિણતિ છે, માટે. એટલે કે કાળ આદિ સહકારી નિમિત્તકારણો પણ જ્યાં આવી મળ્યા છે, એવું વિશિષ્ટ ઉપાદાન જ તેવા તેવા પ્રકારે કાર્યાભિસુખ પરિણતિ-પરિણામ પામે એવો તેનો સ્વભાવ છે; અને

દ્રવ્યના પરિવર્તન-પર્યાય કરવારૂપ વર્તનાધર્મપણાને લીધે કાળ પણ તે કાર્યાભિમુખ પરિણતિમાં ચોતાનો ભાગ ભજવતો હોઈ ઉપયોગી છે.

“ કાળલબ્ધિ મુજ મત ગણો, ભાવલબ્ધિ તુમ હાથે રે;
લડથડતું પણ ગજબચું, ગાળે ગજવર સાથે રે....સંભવ જિન.” શ્રી યશોવિજયજી.

આ શ્રદ્ધા ધર્મકલ્પવૃક્ષના અવધ્ય બીજરૂપ છે, એમ પ્રશંસે છે—

‘તદેષાઽવન્ધ્યવીજમૃતા ધર્મકલ્પદ્રુમસ્યેતિ પરિભાવનીયં । इयं चेह चक्षुरिन्द्रियं चोक्त-
वद्भगवद्भ्य इति चक्षुर्ददतीति चक्षुर्दाः ॥ ૧૬ ॥’ ૧૧૨

અર્થ:—તેથી આ (શ્રદ્ધા) ધર્મકલ્પદ્રુમની અવધ્ય બીજભૂત છે એમ પરિભાવ-
નીય છે.

અને આ (શ્રદ્ધા) અહીં ચક્ષુરિન્દ્રિય ઉક્તવત્ ભગવંતો થકી છે, એટલે ‘ચક્ષુ-
ર્દદતીતિ ચક્ષુર્દા:’ ચક્ષુ દીએ તે ચક્ષુર્દો. ॥ ૧૬ ॥ ૧૧૨

વિવેચન

“ કાર્યરૂચિ કર્તા થયે રે, કારક સવિ પક્ષટાય રે....હયાલરાય !

આતમધર આતમ રમે રે, નિજ ધર મંગલમાલ રે. હયાલરાય ! ” શ્રીદેવચંદ્રજી

તેથી—આ બધુંય ઉપરમાં કહ્યું તે પરથી શિદ્ધ થયું કે—‘પ્રણાઽવન્ધ્યવીજમૃતા ધર્મ-
કલ્પદ્રુમસ્ય’,—આ (શ્રદ્ધા) ધર્મ-કલ્પદ્રુમની અવધ્ય બીજભૂત છે, એમ પરિભાવનીય છે.
આ માર્ગાનુસારિણી શ્રદ્ધા જે કહી, તે ધર્મરૂપ કલ્પવૃક્ષની અવધ્ય—અચૂક બીજભૂત છે,—
કે જેમાંથી અવશ્ય ધર્મરૂપ કલ્પવૃક્ષ ફાલીફૂલીને સુમુક્તને મોક્ષરૂપ મનોવાંચિત ફલ
આપશે જ. એમ આ પરિભાવન-સર્વપ્રકારે ભાવન કરવા યોગ્ય છે.

‘અને આ (શ્રદ્ધા) અહીં ચક્ષુરિન્દ્રિય ઉક્તવત્ ભગવંતો થકી છે.’ આ શ્રદ્ધા છે
તે જ અહીં આ સૂત્રમાં ચક્ષુરિન્દ્રિય વિવક્ષિત છે; અને આ ચક્ષુની પ્રાપ્તિ પણ, અભયની
જેમજ, ભગવંતોના ગુણપ્રકર્ષરૂપપણાથી, અચિન્ત્યશક્તિયુક્તપણાથી, તથાભાવે અવસ્થિ-
તિથી, અને સર્વથા પરાધર્મકરણથી આ ભગવંતો થકી જ હોય છે. એટલે ચક્ષુર્દદતિ ઇતિ ચક્ષુર્દા:—
ચક્ષુ દીએ છે તે ચક્ષુર્દો એવા આ ભગવંતો છે.

॥ ઇતિ ચક્ષુર્દા: ॥ ૧૬ ॥

પંક્તિકા—ઉક્તવત્—પૂર્વસૂત્રમાં કહેલ અભયધર્મવત્.

૧૭. માર્ગદે 'માર્ગદેભ્યઃ' પદ વ્યાખ્યાન

અત્રે માર્ગે તે ચિત્તનું અવક્ર ગમન, ક્ષયોપશમવિશેષ, અર્થાત્ 'સુખા' એમ વ્યાખ્યા કરે છે—
તથા—

‘મગ્ગદયાણં’

इह मार्गः—चेतसोऽवक्रगमनं, भुजङ्गमगमननलिकायामतुल्यो विशिष्टगुणस्थानावाप्तिप्रगुणः स्वरसवाही क्षयोपशमविशेषः । हेतुस्वरूपफलशुद्धा सुखेत्यर्थः । ११३

અર્થઃ—તથા—

‘માર્ગદેને’

અહીં માર્ગ—ચિત્તનું અવક્ર ગમન તે, ભુજંગમની ગમનનલિકાના આધાર તુલ્ય, વિશિષ્ટ ગુણસ્થાન પ્રાપ્તિમાં પ્રગુણ એવો સ્વરસવાહી ક્ષયોપશમવિશેષ છે; હેતુથી, સ્વરૂપથી અને ફલથી શુદ્ધ એવી ‘સુખા’ એમ અર્થ છે. ૧૧૩

विवेचन

“કપટરહિત થઈ આતમ અરપણા રે,
આનંદધન પદ રેહ.”—શ્રી આનંદધનજી.

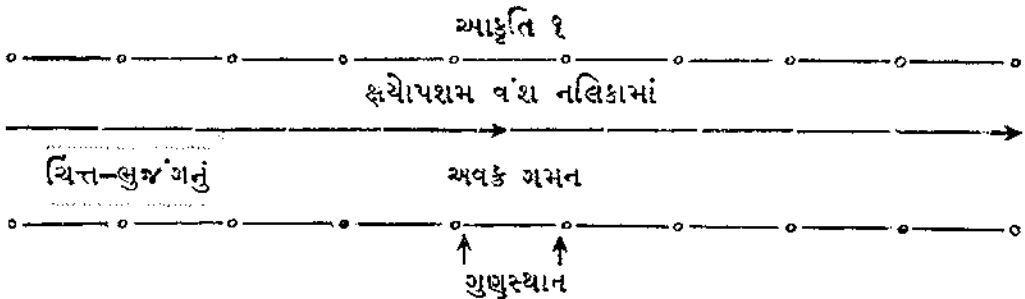
તથાપ્રકારે માર્ગની પ્રાપ્તિ પણ આ ભગવતો થયી હોય છે, એટલા માટે અહીં
‘મગ્ગદયાણં’-માર્ગદેભ્યઃ—માર્ગદેને એ વિશિષ્ટ સૂત્રપદ કહ્યું છે. અહીં—આ સૂત્રમાં

પંક્તિકા—મગ્ગદયાણં । માર્ગદે હહ—પદ્યાદિ. હહ—અહીં, સૂત્રમાં, માર્ગઃ—માર્ગ, પંથ, તે શું લક્ષણવાળો છે ? તે માટે કહ્યું—ચેતસો—ચિત્તનું, મનનું, અવક્રગમનમ્—અવક્ર ગમન, અકુટિલા પ્રવૃત્તિ. કેવો ? તે માટે કહ્યું—ભુજંગમસ્ય—ભુજંગમની, સર્પની, ગમનનલિકા—શુધિર વંશ (પોલો વાસ) આદિ લક્ષણવાળી ગમનનલિકા, —જે વડે તે અંતઃપ્રવિષ્ટ જઈ શકે છે, તસ્યાઃ—તેના, આધારમઃ—દૈર્ઘ્ય, તેન—તેની સાથે, તુલ્યઃ—તુલ્ય, ક્ષયોપશમવિશેષ એમ યોગ છે. કેવા પ્રકારનો ? તે માટે કહ્યું—

વિશિષ્ટગુણસ્થાનાવાપ્તિપ્રગુણઃ—પદ્યમાણુ વિશિષ્ટ ગુણુલાભહેતુ, સ્વરસવાહી—નિભભિલાષ પ્રવૃત્ત, ક્ષયોપશમઃ—દુઃખહેતુ એવા દર્શનમોહાદિનો ક્ષયવિશેષ. તે આ પ્રકારે—જેમ નલિકાની અંદર પ્રવૃત્ત ભુજંગમના ગમનમાં અવક્ર જ નલિકાયામ સમીક્ષિત સ્થાનની પ્રાપ્તિનો હેતુ છે,—વક્રમાં લ્યા જવાના અશક્યપણાને કારણે, એમ તે પણ મિથ્યાત્વમોહનીયાદિ ક્ષયોપશમ ચિત્તને. તાત્પર્ય કહ્યું—હેતુસ્વરૂપ-ફલશુદ્ધા—હેતુના—પૂર્વોક્તિ શ્રદ્ધાલક્ષણ હેતુથી, સ્વરૂપેણ—સ્વગત જ સ્વરૂપથી, ફલેન—વિવિદિષાદિ ફલથી, શુદ્ધા—નિર્દોષા, સુખા—ઉપશમસુખરૂપા સુખાસિકા એમ અર્થ છે. આ માર્ગના સ્વરૂપનો નિશ્ચય છે.

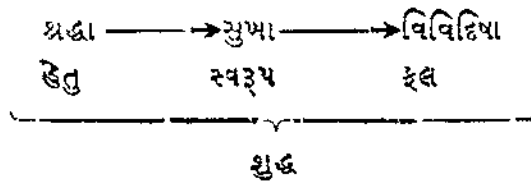
‘માર્ગઃ ચેતસોઽવક્રગમનં ।’ ‘માર્ગ—ચિત્તનું અવકે ગમન,’ માર્ગે તે ચિત્તનું અવકે ગમન અકૃતિલ પ્રવૃત્તિ છે. અર્થાત્ ચિત્તનું આકુંઅવળું—વાંકુંચુંકું નહિ ચાલવું, સીધું સરલપણે—ઋણપણે ચાલવું તે માર્ગ છે. આ ચિત્તના અવકે ગમનરૂપ માર્ગે તે ‘મુજઙ્ગમગમનતત્ત્વિકાયામતુલ્યો ક્ષયોપશમ-વિશેષઃ’ ‘ભુજંગમની ગમનનલિકાના આયામ તુલ્ય એવો ક્ષયોપશમવિશેષ છે.’ અર્થાત્ ભુજંગમની—સર્પની ગમનનલિકા એટલે પોલો વાંસ વગેરે નળી જેની અંદર પ્રવેશી તે ગમન કરી શકે છે, તેનો આયામ—દૈર્ઘ્ય—લંબાઈ, તેની સાથે તુલ્ય—સમાન એવો ક્ષયોપશમવિશેષ—દર્શનમોહાદિનો ક્ષયવિશેષ છે. આ ક્ષયોપશમવિશેષ કેવો છે? તો કે ‘વિશિષ્ટગુણસ્થાનાવાપ્તિપ્રગુણઃ સ્વરસવાહીઃ’ ‘વિશિષ્ટ ગુણસ્થાનપ્રાપ્તિમાં પ્રગુણ એવો સ્વરસવાહી;’ અર્થાત્ કહેવામાં આવશે એવા વિશિષ્ટ ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિમાં પ્રગુણ—અનુકૂળ, એવો સ્વરસવાહી એટલે સ્વરસથી આપોઆપ સહજ સ્વભાવે વહન કરતો—પ્રવર્તતો.

તાત્પર્ય કે—સર્પની ગતિ મૂળ તો વાંકી છે, પણ પોલા વાસની નળીમાં પેઠો એટલે તે વકે ગમન છોડી દઈ આપોઆપ સડસડાટ સીધો ચાલ્યો જાય છે, ને વાંસના આગળ આગળના ભાગરૂપ ગુણને સ્પર્શતો આગળ ધસે છે; આવા તેના ભુજંગમગમન નલિકાયામ તુલ્ય ક્ષયોપશમવિશેષ અવકે સીધા સડસડાટ ગમનમાં અવકે—સરલ વાંસની નળીનું અવકેપણું ને દીર્ઘપણું જ કારણભૂત છે. તે જ પ્રકારે ચિત્તરૂપ ભુજંગની ગતિ મૂળ તો વાંકી છે, પણ દર્શનમોહાદિના ક્ષયવિશેષ-રૂપ—ક્ષયોપશમવિશેષરૂપ વંશનલિકામાં જીવનો પ્રવેશ થતાં વકે ગમન છોડી દઈ ચિત્ત સ્વરસથી આપોઆપ જ સીધું સરલપણે સડસડાટ ચાલ્યું જાય છે, ને ઉત્તરોત્તર આગળનું ગુણસ્થાન સ્પર્શતું સ્પર્શતું આત્મવિકાસમાં પ્રગતિ કરે છે. ચિત્ત—ભુજંગના આ અવકે ગમન યુક્ત પ્રગતિમાં—ઈષ્ટસ્થાન પ્રાપ્તિમાં અવકે સરલ વાંસની નળીની લંબાઈ સમો ક્ષયોપશમવિશેષ જ કારણભૂત છે, કારણ કે સ્વરસથી આપોઆપ પ્રવર્તતો તે જ ઉત્તરોત્તર ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિમાં પ્રગુણ—પ્રકૃષ્ટ ગુણ કરનારો અનુકૂળ છે.

આમ ચિત્તના અવકેગમનરૂપ માર્ગે તે જીવનો ક્ષયોપશમવિશેષ જ છે. ધીજ્ઞ શબ્દમાં કહીએ તો ‘હેતુસ્વરૂપફલશુદ્ધા સુખેત્યર્થઃ’—હેતુથી, સ્વરૂપથી અને ફલથી

શુદ્ધ એવી 'સુખા' એમ અર્થ છે. અર્થાત્ પૂર્વોક્ત શ્રદ્ધારૂપ હેતુથી, ઉત્તરોત્તર નિર્મલ થતા જતા સ્વગત સ્વરૂપથી, અને વિવિદિષાદિ ફલથી શુદ્ધ-નિર્દોષ એવી સુખા-ઉપશમસુખરૂપ સુખાસિકા અથવા સુખરૂપ પ્રગતિ છે. આમ શ્રદ્ધા થકી ઉપજતી, સ્વરૂપશુદ્ધિની વૃદ્ધિ કરતી ને વિવિદિષા નીપજાવતી એવી આ સુખેથી પ્રગતિ કરવારૂપ સુખા એ જ ક્ષયોપશમવિશેષરૂપ માર્ગ છે.

આ ક્ષયોપશમવિશેષરૂપ માર્ગ વિના યથોક્ત ગુણસ્થાનપ્રાપ્તિ નથી. સાનુબંધ ક્ષયોપશમ થકી જ હોય છે, એમ અન્યથા-વ્યતિરેકથી સ્પષ્ટ કરે છે—

૧૦ નાસ્મિન્નાન્તરેઽસતિ યથોદિતગુણસ્થાનાવાપ્તિર્માર્ગવિષમતયા ચેતઃસ્વલ્ભનેન પ્રતિબન્ધોપપત્તેઃ । સાનુબન્ધક્ષયોપશમતો યથોદિતગુણસ્થાનાવાપ્તિઃ, અન્યથા તદયોગાત્ ક્લિષ્ટ-દુઃખસ્ય તત્ર તત્ત્વતો બાધકત્વાત્ ।^{૧૧૪}

૧૦ અર્થઃ—આ (ક્ષયોપશમ) આન્તર (હેતુ) નહિં સતે, યથોદિત ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિ નથી, કારણ કે માર્ગવિષમતાથી ચેતઃસ્વલ્ભન વડે પ્રતિબન્ધની ઉપપત્તિ છે માટે. સાનુબન્ધ ક્ષયોપશમ થકી યથોદિત ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિ છે, અન્યથા તેનો અયોગ છે માટે, ક્લિષ્ટ દુઃખનું તેમાં તત્ત્વથી બાધકપણું છે માટે.^{૧૧૪}

પંક્તિકા—વ્યતિરેકથી ભાવતાં કહે છેઃ—ન—ન જ, અસ્મિન્—આ, ક્ષયોપશમરૂપ માર્ગ, આન્તરે—અન્તરંગ હેતુ સતે,—અદ્વિરંગ ગુરુઆદિ સહકારિ સહભાવે પણ, યથોદિતગુણસ્થાનાવાપ્તિઃ—સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણલાભ. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યુંઃ—માર્ગવિષમતયા—માર્ગવિષમતાથી, ક્ષયોપશમવિસંયુજતાથી, ચેતઃસ્વલ્ભનેન—ચેતઃસ્વલ્ભન વડે, મનોવ્યાધાત વડે, પ્રતિબન્ધોપપત્તે—પ્રતિબન્ધની ઉપપત્તિને લીધે, યથોદિત ગુણસ્થાનપ્રાપ્તિના વિષ્કંભસંભવને લીધે. કયા કારણથી? કારણ કે સાનુબન્ધક્ષયોપશમાત્—સાનુબંધ ક્ષયોપશમ થકી, ઉત્તરોત્તર અનુબંધથી પ્રભૂત ક્ષયોપશમ થકી, ગુણસ્થાનાવાપ્તિઃ—પૂર્વોક્ત ગુણસ્થાનપ્રાપ્તિ ઉપજે છે. વ્યતિરેક કહ્યો—

અન્યથા—સાનુબંધ ક્ષયોપશમના અભાવે, તદયોગાત્—તેના અયોગને લીધે. યથોદિત ગુણસ્થાન પ્રાપ્તિના અભાવને લીધે. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—ક્લિષ્ટ—કલ્મશ, દુઃખયતીતિ દુઃખ—દુઃખ દે છે તે દુઃખ, કર્મ, તેથી ક્લિષ્ટ કર્મના, તત્ર—તેમાં, નિરતુબંધ ક્ષયોપશમમાં, તત્ત્વતઃ—તત્ત્વથી, અન્તરંગ રૂપિથી, બાધકત્વાત્—પ્રકૃત ગુણસ્થાનના બાધકપણને લીધે,

વિવેચન

“સકલ વિભાવ ઉપાધિ થકી મન ઓસર્યો હો લાલ.

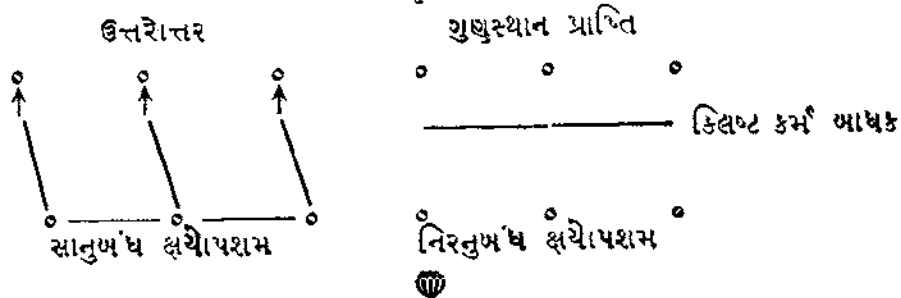
સત્તા સાધન માર્ગ લણી એ સંચર્યો હો લાલ. સ્ત્રીડો સુવિધિ.”—શ્રીદેવચંદ્ર૭

આમ ક્ષયોપશમવિશેષરૂપ માર્ગ છે એમ અન્યથથી કહ્યું તે જ વસ્તુ હવે વ્યતિરેકથી અહીં દઢ કરી છે : ‘નાસ્મિનાન્તરેઽસ્તિ યથોદિતગુણસ્થાનાવાપ્તિઃ ।’—‘આ (ક્ષયોપશમ) આન્તર (હેતુ) નહિં સતે, યથોદિત ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિ ક્ષયોપશમવિશેષ વિના નથી;’ આ ક્ષયોપશમરૂપ અંતરંગ હેતુ ન હોય, તો બહિરંગ ગુણસ્થાનપ્રાપ્તિ ગુરુઆદિ સહકારીના સદ્ભાવે પણ યથોક્ત સમૂહદર્શનાદિ નથી ગુણભૂમિકાનો લાલ નથી હોનો. ‘માર્ગવિષમતાયા ચેતઃસ્થલનેન પ્રતિબંધોપપત્તેઃ ।’ કારણ કે માર્ગવિષમતાથી ચેતઃસ્થલન વડે પ્રતિબંધની ઉપપત્તિ છે માટે. વિષમ-અડખચડા માર્ગે ગમન કરતાં સ્થલન થવાથી-ઢેકર લાગવાથી જેમ પ્રતિબંધ-અટકાયત થાય, તેમ ક્ષયોપશમરૂપ માર્ગની વિષમતાથી ચિત્તસ્થલન-મનોવ્યાધાત વડે કરીને યથોક્ત ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધ-અવરોધ-રૂકાવટ હોય, માટે.

તે પણ કયા કારણથી? તો કે ‘સાનુબંધક્ષયોપશમતો યથોદિતગુણસ્થાનાવાપ્તિઃ, અન્યથા તદયોગાત્ ।’ ‘સાનુબંધ ક્ષયોપશમ થકી યથોદિત ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિ છે, અન્યથા તેનો અયોગ છે, માટે.’ સાનુબંધ-ઉત્તરોત્તર અનુબંધવાળા સાનુબંધ ક્ષયોપશમ-સંકલનાબદ્ધ ક્ષયોપશમ થકી યથોક્ત ગુણસ્થાન લાલ ઉપજે છે, થકી ગુણસ્થાનપ્રાપ્તિ, નહિં તો તેવા સાનુબંધ ક્ષયોપશમના અભાવે ક્ષયોપશમ ઉત્તરોત્તર સંકલનાબદ્ધ ન હોય, એટલે કે ઉત્તરોત્તર સંકલના વિહીન નહિં તો નહિં નિરનુબંધ હોય તો પ્રસ્તુત ગુણસ્થાન પ્રાપ્તિનો યોગ ઘટતો નથી.

કારણ કે ‘ક્લિષ્ટદુઃખસ્ય તત્ર તત્ત્વતો વાધકત્વાત્ ।’ કિલ્ષ્ટ દુઃખનું તેમાં તત્ત્વથી બાધકપણું છે માટે. અર્થાત્ ‘દુઃખયતીતિ દુઃખ’—દુઃખ છે તે દુઃખ, અને કર્મ દુઃખ છે છે, માટે અત્રે દુઃખ શબ્દથી કર્મ કહ્યું છે. આ ઉપરથી કિલ્ષ્ટ દુઃખનું એટલે કિલ્ષ્ટ કર્મનું તેમાં—નિરનુબંધ ક્ષયોપશમમાં તત્ત્વથી-અંતરંગ વૃત્તિથી પ્રસ્તુત ગુણસ્થાનનું બાધકપણું છે; એટલે કે નિરનુબંધ ક્ષયોપશમમાં જે કિલ્ષ્ટ કર્મનું હોવાપણું છે, તે કિલ્ષ્ટ કર્મ જ ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિમાં બાધકરૂપ-અંતરાયરૂપ થઈ પડે છે. આ આકૃતિથી સ્ફુટ થશે—

આકૃતિ ૨

સાનુબંધ કર્મ તે જ ગુણસ્થાનપ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધક કિલ્લટ કર્મ છે, અને માર્ગપ્રાપ્તિ સતે જીવ તેને અતિસંકિલ્પ નથી હોતો, ઇત્યાદિ પરમ પ્રવચનરહસ્ય પ્રકાશે છે—

૧૧. સાનુબંધ ક્લિષ્ટમેતદિતિ તન્નગર્ભઃ, તદ્વાધિતસ્યાસ્ય તથાગમનાભાવાત, મૂયસ્તદનુ-
ભવોપપત્તેઃ । ન ચાસૌ તથાઽતિસંક્લિષ્ટસ્તત્પ્રાપ્તાવિતિ પ્રવચનપરમગુહ્યં, ન खलु भिन्नग्रन्थे-
મૂયસ્તદ્બન્ધ इति तन्त्रयुक्तयुपपत्तेः । ૧૧.૫

૧૧. અર્થ :—સાનુબંધ એવું આ (કર્મ) કિલ્લટ છે એમ તન્નગર્ભ છે, તેનાથી વ્યાધિત
એવા આના (ચિત્તના) તથાગમનનો અભાવ છે માટે, પુનઃ તેના (કિલ્લટ દુઃખના)
અનુભવની ઉપપત્તિ છે માટે.

અને તે (પ્રકૃત જીવ) તેની (માર્ગની) પ્રાપ્તિ સતે તથાપ્રકારે અતિસંકિલ્પ નથી
હોતો, એમ પ્રવચનનું પરમ ગુહ્ય છે,—નિશ્ચયે કરીને ભિન્નગ્રન્થિને પુનઃ તેના બંધ નથી
એવી તન્ત્રયુક્તિની ઉપપત્તિને લીધે. ૧૧.૫

વિવેચન

“ ધાતિ કુંગર આઠા અતિ ઘણા, તુજ દરિશણુ જગનાથ. ” શ્રી આનંદધનજી

ગુણસ્થાનપ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધક કિલ્લટ કર્મ છે એમ ઉપરમાં કહ્યું. આ કિલ્લટના
સ્વરૂપનું જ વ્યાખ્યાન અત્ર કયું છે : ‘ સાનુબંધ ક્લિષ્ટમેતદિતિ તન્નગર્ભઃ । ’ સાનુબંધ
એવું આ (કર્મ) કિલ્લટ છે એમ તન્નગર્ભ છે. સાનુબંધ એટલે ઉત્તરોત્તર પરંપરાથી

પંક્તિકા—સાનુબંધ—પરંપરાનુબંધવાળું, ક્લિષ્ટ—કિલ્લટ, ક્લેશકારિ, પતત—આ, કર્મ,—
નહિ કે પુનઃ તત્કાળ જ પરમ ક્લેશકારિ પણ,—સ્કંદકાચાર્યના શિષ્યોના કર્મ જેમ, અથવા
મહાવીરના કર્મ જેમ, इति तन्त्रगर्भः—આ પ્રવચનપરમાર્થ છે. આ કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું :—
તદ્વાધિતસ્ય—તેનાથી વ્યાધિત, કિલ્લટકર્મથી અભિભૂત, અસ્ય—આના, ચિત્તના, તથાગમનાભાવાત—
તથાપ્રકારે ગમનના અભાવને લીધે, અવક્રતાથી વિશિષ્ટ ગુણસ્થાનગમનના અભાવને લીધે. કયા કારણથી ?
તે માટે કહ્યું—મૂયસ્તદનુભવોપપત્તે—પુનઃ તેના અનુભવની ઉપપત્તિને લીધે, તસ્ય—તેનો, કિલ્લટ દુઃખનો,
અનુભવ પદ ઉપપત્તિ—અનુભવ જ ઉપપત્તિ, તસ્યા—તેને લીધે. અવશ્ય અનુભવનીય એવું તે
(કિલ્લટ કર્મ) સતે અવક્ર ચિત્તગમન કેમ હોય ? એમ ભાવ છે.

વારુ, સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થયે પણ કોઈના મિથ્યાત્વગમનને લીધે અત્રે કિલ્લટ દુઃખનો અભાવ
કેમ ? તે માટે કહ્યું—ન ચ—ન જ, અસૌ—તે, પ્રકૃત જીવ, તથા—તથાપ્રકારે, પૂર્વની જેમ, અતિસંક્લિષ્ટઃ
—અતીવ સાનુબંધ ક્લેશવાળો, તત્પ્રાપ્તૌ—માર્ગપ્રાપ્તિ થયે, इति—આ, પ્રવચનપરમગુહ્યં—
પ્રવચનનું પરમ ગુહ્ય, શાસનનું હૃદય છે. અત્રે હેતુ—

ન खलु—ન જ, ભિન્નગ્રન્થે—ભિન્નગ્રંથિવંતે, સમ્યક્ત્વવંતે, મૂયઃ—પુનઃ, તદ્બન્ધઃ—
અંધિબંધ, इति—એમ, તન્ત્રયુક્તયુપપत्तेઃ—તન્ત્રયુક્તિની ઉપપત્તિને લીધે, પુનઃ તેના બંધ વડે કદી પણ
વ્યવહીન થતો નથી ઇત્યાદિ શાસ્ત્રીય યુક્તિના યોગને લીધે.

જેનો અનુબંધ-સંકલના થયા કરે છે, એવું જે આ કર્મ તે જ સાનુબંધ કર્મ 'કિલ્લ'—કલ્પેશકારિ છે, (પણ સ્કંદકાચાર્યના શિષ્યોના કર્મની જેમ તે કિલ્લ યને કે મહાવીરના કર્મની જેમ તત્કાલ જ પરમ કલ્પેશકારિ કર્મ તે કિલ્લ તે જ ગુણસ્થાનપ્રાપ્તિ નથી,) એમ તંત્રગર્ભ-પ્રવચનપરમાર્થ છે. કારણ કે 'તેનાથી બાધિત પ્રતિબંધક એવા આના (ચિત્તના) તથાગમનનો અભાવ છે માટે; ' તે કિલ્લ કર્મથી બાધિત-પીડિત-કલ્પેશિત ચિત્તના તથાપ્રકારે અવકંપણે ગુણસ્થાન પ્રત્યે ગમનનો અભાવ હોય છે, માટે; અર્થાત્ કિલ્લ કર્મથી કલ્પેશિત ચિત્ત વાંકું ચાલે છે, એટલે તેનું તેવા પ્રકારે ગુણસ્થાન પ્રત્યે ગમન હોતું નથી.

અને તે પણ કયા કારણથી? તો કે ' પુનઃ તેના (કિલ્લ દુઃખના) અનુભવની ઉપપત્તિ છે, માટે; પુનઃ કિલ્લ દુઃખનો—કર્મનો અનુભવ એ જ તેની ઉપપત્તિ-ઘટમાનતા છે, માટે. એટલે કિલ્લ દુઃખરૂપે—કલ્પેશરૂપે અવશ્ય અનુભવમાં આવતું એવું તે કિલ્લ કર્મ સતે અવક ચિત્તગમન કેમ હોય? ને અવક ચિત્તગમન ન હોય તો ગુણસ્થાન પ્રત્યે ગમનરૂપ પ્રગતિ કેમ હોય? અર્થાત્ ન જ હોય. આથી ઉલટું અકિલ્લ (નિરનુબંધ) કર્મ હોય તો જ ચિત્તનું અવક ગમન હોય ને ગુણસ્થાન પ્રત્યે પ્રગતિ હોય. તાત્પર્ય કે—સાનુબંધ એવા કિલ્લ કર્મથી નિરનુબંધ ક્ષયોપશમને લીધે ચિત્તના અવક ગમનરૂપ માર્ગની પ્રાપ્તિ હોય નહિ; પરંતુ નિરનુબંધ એવા અકિલ્લ કર્મથી સાનુબંધ ક્ષયોપશમવિશેષને લીધે જ ચિત્તના અવક ગમનરૂપ માર્ગની પ્રાપ્તિ હોય.

અત્રે કોઈ શંકા કરશે—સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થયે પણ પતન થવાથી કોઈને મિથ્યાત્વની પ્રાપ્તિ હોય છે, તો પછી અત્રે કિલ્લ કર્મનો અભાવ કેમ? તેના નિવારણાર્થે કહ્યું :—'ન चासौ तथाऽतिसंक्लिष्टस्तत्प्राप्ताविति प्रवचनपरमगुह्यं।'

માર્ગપ્રાપ્તિ સતે 'તે (પ્રકૃત જીવ) તેની (માર્ગની) પ્રાપ્તિ સતે તથાપ્રકારે અતિસંકિલ્લ ન હોય અતિસંકિલ્લ નથી હોતો એમ પ્રવચનનું પરમ શુદ્ધ છે ' અર્થાત્ તે પ્રકૃત જીવ માર્ગની પ્રાપ્તિ થશે, પૂર્વની જેમ તથાપ્રકારે અતિસંકિલ્લ—સાનુબંધ કિલ્લ કર્મવાળો—અતિ કલ્પેશિત નથી હોતો,—એમ આ પ્રવચનનું—જિનશાસનનું પરમ શુદ્ધ, પરમ રહસ્ય છે.

તે અતિસંકિલ્લ કેમ નથી હોતો? તોકે ' ન खलु मित्रग्रन्थे भूयस्तद्वन्धः। ' 'નિશ્ચયે કરીને ભિન્નબ્રંધિને પુનઃ તેનો બંધ નથી એવી તંત્રયુક્તિની ઉપપત્તિને લીધે.' અર્થાત્ જેણે બ્રંધિનો ભેદ કર્યો છે, એવા સમ્પ્રત્યક્ષવાંતને પુનઃ તેનો તેવા પ્રકારે બંધ નથી હોતો. તે બ્રંધિ એકવાર ત્રી એટલે બસ ત્રૂટી! ખલાસ! તે ફરીને તેવા સ્વરૂપમાં પાછી ઊભી થવા પામે જ નહિ, સંધાય નહિ, એવા તેનો ભેદ હોય છે,—એવા પ્રકારે શાસ્ત્રીય યુક્તિનું ઘટમાનપણું છે માટે.

એમ અનિવૃત્તિગમનથી આ માર્ગરૂપ ક્ષયોપશમવિશેષનો બીજા ક્ષયોપશમોથી ભેદ છે, અને આ અંગે યોગાર્થ પતંજલિની પણ સંમતિ છે, એમ સમન્વય સાધે છે—

૧૨ **પ્રથમનિવૃત્તિગમનેનાસ્ય ભેદઃ** । સિદ્ધૈ ચૈતન્ પ્રવૃત્ત્યાદિશબ્દવાચ્યતયા યોગાચાર્યાણાં, પ્રવૃત્તિપરાક્રમજયાનન્દઋતસ્મરભેદઃ કર્મયોગ इत्यादिविचित्रवचनश्रवणादिति । ૧૧૬

૧૨ **અર્થઃ**—એમ અનિવૃત્તિગમને કરી આનો (માર્ગરૂપ ક્ષયોપશમનો) ભેદ છે, અને આ પ્રવૃત્તિઆદિ શબ્દવાચ્યતાથી યોગાર્થોને સિદ્ધ છે,—પ્રવૃત્તિ, પરાક્રમ, જય, આનંદ ને ઋતંભર ભેદવાળો કર્મયોગ છે, ઇત્યાદિ વિચિત્ર વચનના શ્રવણને દ્વીધે. ૧૧૬

વિવેચન

“ શુદ્ધ માર્ગે વધ્યો સાધ્ય સાધન સધ્યો,

સ્વામી પ્રતિછંદે સત્તા આરાધે....અહો શ્રી સુમતિ જિન ! ” શ્રી દેવચંદ્રભ

આ બધું જે ઉપરમાં કહ્યું તેનો ફલિતાર્થ શું? તે માટે એમ કહ્યું—‘પ્રથમનિવૃત્તિ-ગમનેનાસ્ય ભેદઃ ।’ અનિવૃત્તિગમને કરી આનો (માર્ગરૂપ ક્ષયોપશમનો) ભેદ છે. અર્થાત

પંજિકા—તેથી શું સિદ્ધ થયું? તે માટે કહ્યું—**પ્રથમ**—એમ, સાનુબંધતાથી, અનિવૃત્તિગમનેન—અનિવૃત્તિગમનથી, અનિવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિથી, અસ્ય—આનો, માર્ગરૂપ ક્ષયોપશમનો, ભેદઃ—ભેદ, વિશેષ,—શેષ ક્ષયોપશમોથી. પરતંત્ર વડે પણ આ સાધતાં કહ્યું—**સિદ્ધૈ ચ**—અને સિદ્ધ છે, પ્રતીત છે, પતન્—આ સાનુબંધ ક્ષયોપશમવંતનું અન્યભેદાદિ લક્ષણ વસ્તુ, પ્રવૃત્ત્યાદિશબ્દવાચ્યતયા—પ્રવૃત્તિ આદિ શબ્દવાચ્યતાથી, નામાન્તરથી એમ અર્થ છે, યોગાચાર્યાણાં—યોગાર્થોને, પતંજલિપ્રકૃતિને. કેવી રીતે? તે માટે કહ્યું—

પ્રવૃત્તિપરાક્રમજયાનન્દઋતસ્મરભેદઃ કર્મયોગઃ—પ્રવૃત્તિ, પરાક્રમ, જય, આનંદ ને ઋતંભર ભેદવાળો કર્મયોગ છે. **પ્રવૃત્તિઃ**—ચરમ યથાપ્રવૃત્તિકરણ શુદ્ધિલક્ષણા પ્રવૃત્તિ, પ્રકૃત માર્ગ એમ અર્થ છે, **પરાક્રમેણ**—પરાક્રમથી, વીર્યવિશેષ વૃદ્ધિથી, અપૂર્વકરણ વડે એમ અર્થ છે, **જયઃ**—જય, વિજયક્રમેણ અભિભવ, વિજયજય, અનિવૃત્તિકરણ એમ અર્થ છે. **આનન્દઃ**—આનંદ,—સમ્યગ્દર્શનલાભરૂપ, ‘તમોઽનિથ્યભેદાદાનન્દઃ’—તમોઽનિથ્યતા ભેદ થકી આનંદ એ વક્ષ્યમાણ વચનથી, **ઋતસ્મરઃ**—ઋતના, સત્યના, મરણાન્—ભરણથી, અને તેથી તે તે પ્રવૃત્ત્યાદયો ભેદા यस્ય સ તથા—તે પ્રવૃત્તિ આદિ ભેદ છે જેના તે તથા, **કર્મયોગઃ**—ક્રિયાલક્ષણ કર્મયોગ. કર્મનું પ્રદણ છત્રાલક્ષણ પ્રણિધાનયોગના વ્યવચ્છેદાર્થે છે. સામાન્યથી અન્યત્ર યોગ પંચ પ્રકારનો છે. કહ્યું છે કે—

“ પ્રણિધિપ્રવૃત્તિચિત્તજયસિદ્ધિવિનિયોગભેદતઃ પ્રાયઃ ।

ધર્મજૈરાખ્યાતઃ શુભાશયઃ પશ્ચધાઽજ વિધૌ ॥ ” (યો.૩.૧૬, ૩-૬).

(અર્થાત) પ્રણિધિ, પ્રવૃત્તિ, વિજયજય, સિદ્ધિ અને વિનિયોગના ભેદથી પ્રાયે ધર્મજોથી પંચ પ્રકારનો શુભાશય અત્ર વિધિમાં કહ્યો છે. અને શુભાશય તે યોગ છે. ઇત્યાદિ—આદિ શબ્દથી છત્રાયોગ આદિ વચનનું પ્રદણ છે.

એવા પ્રકારે સાનુબંધપણે અનિવૃત્તિગમનથી—પાછું વળવારૂપ અનિવૃત્તિગમને કરી નિવૃત્તિ ન્યાં નથી (No turning back) એવા ગમનથી આ માર્ગરૂપ ક્ષયોપશમનો લેદ છે, શેષ ક્ષયોપશમોથી વિશેષ છે; આ ક્ષયોપશમનો લેદ અનિવૃત્તિગમનરૂપ લક્ષણથી આ માર્ગરૂપ ક્ષયોપશમ બાકીના બીજા ક્ષયોપશમોથી જૂદો પડે છે. વાંસની નળીમાં પેઠેલા ભુજંગને જેમ પાછું વળવાપણું નથી, પણ સાનુબંધપણે ઉત્તરોત્તર આગળ જવાપણું જ છે એવું અનિવૃત્તિગમન હોય છે; તેમ માર્ગરૂપ ક્ષયોપશમવિશેષને પામેલા ભવ્ય-ભુજંગને પણ પાછું વળવાપણું નથી, પણ સાનુબંધપણે ઉત્તરોત્તર આગળ આગળની ગુણભૂમિકાને સ્પર્શતા જવાપણું જ છે એવું અનિવૃત્તિગમન હોય છે; એટલે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કરાવ્યા વિના રહે નહિ—નિવર્તે નહિ એવું અનિવૃત્તિકરણ હોય છે. પરંતુ આવો માર્ગરૂપ સાનુબંધ ક્ષયોપશમવિશેષ જેને નથી, પણ નિરનુબંધ ક્ષયોપશમ હોય છે, તેને તો તેવું અનિવૃત્તિગમન હોતું નથી. આમ અનિવૃત્તિગમન વડે કરીને માર્ગરૂપ સાનુબંધ ક્ષયોપશમવિશેષનો શેષ નિરનુબંધ ક્ષયોપશમોથી પ્રગટ લેદ છે. અને આ માર્ગરૂપ ક્ષયોપશમવિશેષની પ્રાપ્તિથી અનિવૃત્તિગમન વડે ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરતાં અનિવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિનો ઉપક્રમ આ પ્રકારે—

‘ભવ્યોને યથાપ્રવૃત્ત કરણ, અપૂર્વ કરણ અને અનિવૃત્તિ કરણ એમ ત્રણેય કરણ પ્રાપ્ત થાય છે; અને બીજાઓને એટલે કે અભવ્યોને પહેલું યથાપ્રવૃત્ત કરણ જ હોય છે, બીજા કરણ તેને કદી પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ. અત્રે કરણ એટલે યથાપ્રવૃત્ત કરણ પરિણામ. ‘આગુસે ચલી આતી હે’ એ રીતે અનાદિ કાળપ્રવાહમાં આદિતું સ્વરૂપ પ્રવર્તતાં પ્રવર્તતાં જીવને જે કવચિત્ કિંચિત્ ભાવચમકારા જેવું સામાન્યપણે (Ordinarily) પ્રવર્તે છે એવું પૂર્વાનુપૂર્વ કરણ તે યથાપ્રવૃત્ત કરણ છે. આવું યથાપ્રવૃત્તકરણ તો જીવ અનંતવાર કરે છે ને અનંતવાર અથિની નિકટ આવે છે, પણ તે માત્ર સામાન્ય સાધારણ પ્રયત્નરૂપ હોઈ આત્મવીર્યની મંદતાને લીધે તે અથિલેદ કર્યા વિના પાછો વળી જાય છે. અને ભવ્ય પણ ન્યાંલગી અપૂર્વ (Unprecedented) આત્મપરિણામરૂપ ભાવને પામી, અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થ સ્કુરાવી, અનન્ય પ્રયત્નથી—અસાધારણ (Extra-ordinary effort) પ્રયાસથી, પોતાના સર્વ સામર્થ્યથી (With all his might) શૂરવીરપણે ‘ચાહોમ કરીને,’ અધિરૂપ હુલેંધ હુર્ગનો લેદ કરવા સર્વાત્માથી પ્રવર્તતો નથી, ત્યાંલગી તે પણ તે કાર્યમાં સફળ થતો નથી. પણ જીવ ન્યારે છેલ્લા પુદ્ગલાવર્તમાં વર્તતો હોય છે ને તેમાં પણ ભાવમલની અત્યંત ક્ષીણતા થાય છે, ત્યારે ભવ્ય જીવને છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તકરણ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે અથિલેદની અત્યંત નિકટ આવે છે. એટલે પછી તેને અપૂર્વ આત્મભાવનો ઉદ્ભાસ થતાં, અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થની સ્કુરણથી અપૂર્વકરણ ને અનિવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિ થાય છે અપૂર્વ કરણ એટલે અનાદિકાળમાં પૂર્વે કદી પણ પ્રાપ્ત થયો નથી એવો અપૂર્વ આત્મપરિણામ;

અને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કરાવ્યા વિના રહે નહિ—નિવર્તે નહિ, તે અનિવૃત્તિકરણુ. અપૂર્વ કરણથી અંધિલેદ થાય છે અને અનિવૃત્તિકરણથી સમ્યક્ત્વ થાય છે. અને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી જો તીવ્ર સંવેગથી અપૂર્વ પુરુષાર્થધારા ચાલુ રાખે ને વધારે, તો પદ્યોપમ—સાગરોપમાદિ જેટલી કર્મસ્થિતિ પણ શીઘ્ર ક્ષય કરી, ઝપાટાબંધ ભાવશ્રાવક, ભાવસાધુ આદિ દશાને પામે, અને ઉપશમ—ક્ષયકચ્છેલી પર આરૂઢ થઈ, અનુપમ કેવલજ્ઞાન પ્રગટાવી, ચાવત તે જ ભવે પણ મોક્ષ પામે. જો જીવના પુરુષાર્થમાં મંદતા હોય તો તે પ્રમાણે મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં પણ ઢીલ થાય. એટલે મોક્ષની પ્રાપ્તિ જીવના પુરુષાર્થભક્તને આધીન છે.”

—શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય વિવેચનમાંથી (સ્વરચિત) પૃ. ૪૬-૪૮

એમ અનિવૃત્તિગમન વડે માર્ગરૂપ સાનુભંધ ક્ષયોપશમનો લેદ જિનાગમની યુક્તિથી સિદ્ધ છે. ‘અને આ પ્રવૃત્તિ આદિ શબ્દવાચ્યતાથી યોગાચાર્યોને સિદ્ધ છે.’ અર્થાત સાનુભંધ ક્ષયોપશમવંતને અનિવૃત્તિગમનથી અંધિલેદાદિ પ્રાપ્ત જેન દર્શન હોય છે, એ જિનદર્શનસંમત વસ્તુ, પંતજલિઆદિ યોગાચાર્યોને અને યોગદર્શનની પણ પ્રવૃત્તિ આદિ શબ્દવાચ્યતાથી—નામાન્તરથી સિદ્ધ છે, પ્રતીત પરિભાષાનો સુમેળ છે—‘પ્રવૃત્તિપરાક્રમજયાનન્દઋતમ્મરભેદઃ કર્મયોગઃ।’ ‘પ્રવૃત્તિ પરાક્રમ, જય, આનંદ ને ઋતંભર લેદવાળો કર્મયોગ છે ઇત્યાદિ વિચિત્ર વચનના શ્રવણને લીધે.’ અર્થાત જે જિનદર્શનસંમત વસ્તુ છે, તેને માટે તે યોગદર્શનપ્રણેતાઓ જૂદો શબ્દ પ્રયોગ કરી તેને નામાન્તરથી ઓળખે છે, પણ તેમાં માત્ર શબ્દલેદ છે, અર્થલેદ નથી. આ બંને પરિભાષાલેદનો સમન્વય આ પ્રકારે—

(૧) શુદ્ધિલક્ષણ પ્રવૃત્તિ તે ચરમ યથાપ્રવૃત્ત કરણ બરાબર છે, પ્રકૃત માર્ગ એ જ પ્રવૃત્તિ છે. (૨) વીર્યવિશેષવૃદ્ધિરૂપ પરાક્રમ તે અપૂર્વકરણ બરાબર છે. (૩) ત્રિવિંજયરૂપ જય તે અનિવૃત્તિકરણ બરાબર છે. (૪) આનંદ તે સમ્યગ્દર્શન—લાભ બરાબર છે, ‘તમોઽંધિભેદાદાનન્દઃ’—તમોઽંધિલેદ થકી આનંદ એ વચનથી. (૫) ઋતના—સત્યનાં ભરણથી—ધારણથી ‘ઋતંભર’ પ્રજ્ઞાવિશેષ તે સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષની સાચી જ્ઞાનદશા બરાબર છે.

અત્રે પ્રથમ તો પ્રવૃત્તિ કરે, એટલે માર્ગ પામે; પછી તે માર્ગે અપૂર્વ ઉત્સાહથી આગળ વધવાનું પરાક્રમ દાખવે, અને વચ્ચે વિંજન આવે તેનો જય કરે; એટલે સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિથી આનંદ ઉપજે અને પછી તથારૂપ સાચી વીતરાગ દશા થતાં ઋતંભરા શુદ્ધિ પ્રગટે. આમ પ્રવૃત્તિઆદિ લેદવાળો કર્મયોગ છે, આધ્યાત્મિક ક્રિયારૂપ અંતરાત્મ—પરિણતિવાળો કર્મયોગ છે. ઇત્યાદિ વિચિત્ર—નાનારૂપ વચન પાતંજલ યોગશાસ્ત્રમાં ક્રુત થાય છે, તે પરથી પણ ઉક્ત સર્વ વસ્તુ પરિપુષ્ટ થાય છે. આ આકૃતિથી સ્પષ્ટ સમજાશે—

(Gyan दर्शन) छेदलु यथाप्रवृत्तकरलु अपूर्वकरलु अनिवृत्तिकरलु सम्प्रगृहर्शन ज्ञानदशा

आर्ग अ यि अ यि अ यि *

(याम दर्शन) प्रवृत्ति पराकम जल आनंद कृतंलर प्रसा

१३ न चेदं यथोदितमार्गाभावे, स चोक्तवद् भगवद्भ्य इति मार्गं ददति
मार्गदाः ॥ १७ ॥ ११७

^{૧૩}અર્થ:—અને આ (અનિવૃત્તિગમન) યથોક્ત માર્ગના અભાવે ન હોય, અને તે માર્ગ ઉક્તવત્ ભગવંતો થકી છે. જ્યારે માર્ગ દીઝે છે તે માર્ગદો. ॥૧૭॥ ૧૧૭

“ મારગદેશક મોક્ષનો રે, કેવલજ્ઞાન નિધાન;

ભાવદયાસાગર પ્રભુ રૈ, પર ઉપગારી પ્રધાનોરૈ....વીર પ્રભુ.” શ્રી દેવચંદ્રજી

અને આ જે અનિવૃત્તિગમન-પાછા વળ્યા વિનાનું-નિવૃત્તિ વિનાનું ગમન કહ્યું તે યથોક્ત ક્ષયોપશમવિશેષલક્ષણ માર્ગના અભાવે ન હોય, — ન ચેદં યથોદિતમાર્ગાભાવે; અને તે માર્ગ પણ અભયાદિ અધિકારમાં અગાઉ કહ્યા મુજબ ગુણુપ્રકર્ષરૂપપણા આદિ ચાર કારણકલાપથી ભગવંતો થકી જ હોય. એટલે માર્ગ દ્વીએ તે માર્ગદ એવા આ અર્હંત ભગવંતો છે.

॥ इति मार्गदाः ॥ १७ ॥

૧૮. શરણદ

‘શરણદેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

અત્રે ભવારંપણત આર્ત જીવોને સમાધાસનસ્થાન સમું તત્ત્વચિન્તાઅધ્યવસાન—વિવિદિષા (તત્ત્વ-જિજ્ઞાસા)એ જ શરણુ, એમ વ્યાખ્યા કરે છે—

૧૪ તથા—

‘સરણદયાણં’

इह शरणं—भयार्तत्राणं, एतच्च संसारकान्तारगतानां अतिप्रबलरागादिपीडितानां दुःखपरम्परासङ्कलेशविक्षोभतः समाश्वासनस्थानकल्पं तत्त्वचिन्तारूपमध्यवसानं विविदिषेत्यर्थः ।^{૧૧૮}

૧૪ અર્થ—તથા—

‘શરણુદોને’

અહીં શરણુ ભયાર્તનું ત્રાણુ છે; અને એ,—દુઃખપરંપરા ને સંકલેશના વિક્ષોભ થકી અતિપ્રબલ રોગાદિથી પીડિત એવા સંસારકાંતારગતોને સમાધાસનસ્થાન સમું—તત્ત્વચિન્તારૂપ અધ્યવસાન છે; વિવિદિષા એમ અર્થ છે.^{૧૧૮}

વિવેચન

‘ત્રાણુ શરણુ આધાર છો રે, પ્રભુજી ભવ્ય સહાય રે....દયાલરાય !

દેવચંદ્ર પદ નીપજે રે, જિનપદ કજ યુપસાય રે....દયાલરાય !” —શ્રી દેવચંદ્રજી

તથા—તેવા જ પ્રકારે આ ભગવંતો શરણુ દેનારા છે એટલા માટે અત્રે ‘સરણદયાણં’—શરણદેભ્યઃ—શરણુદોને એ પદ મૂક્યું. અહીં આ સૂત્રમાં ‘શરણુ એટલે ભયાર્તનું ત્રાણુ છે.’ ‘શરણં ભયાર્તત્રાણં’ ભયર્થે જે આર્ત—દુઃખી છે તેનું ત્રાણુ—રક્ષણુ—ખચાવવું તે શરણુ છે. અને એ શરણુ ‘તત્ત્વચિન્તારૂપમધ્યવસાન’—‘તત્ત્વચિન્તારૂપ અધ્યવસાન’—આધ્યાત્મિક અંતરંગ વૃત્તિ છે. અર્થાત્ તત્ત્વચિન્તાનરૂપ જે ચિત્તપરિણતિ, સંકલેપરૂપ મનોવ્યાપાર, આધ્યાત્મિક અંતરંગ વૃત્તિ તે જ ભવભયથી આર્તનું—દુઃખીનું ત્રાણુ—રક્ષણુ કરનાર શરણુ છે.

આ શરણુ કેવું છે ? તો કે—દુઃખપરંપરાસંકલેશવિક્ષોભતઃ—દુઃખપરંપરા ને સંકલેશના વિક્ષોભ થકી અતિપ્રબલ રોગાદિથી પીડિત એવા સંસારકાંતારગતોને

પંજિકા—દુઃખપરંપરાસંકલેશવિક્ષોભતઃ—દુઃખપરંપરાયાઃ—નરકાદિભવરૂપ દુઃખપરંપરાના, સંકલેશસ્ય ચ—અને કોષાદિ લક્ષણુ સંકલેશના, વિક્ષોભતઃ—વિક્ષોભ થકી, સ્વરૂપભ્રાસલક્ષણુ ચલનથકી.

ભવારણ્યમાં સમું છે, 'સમાધાસનસ્થાનકલ્પં'—અર્થાત્ નરક-તિર્યંચાદિ ચારે સમાધાસન સ્થાન સમું ગતિમાં જન્મ-જરા-મરણાદિ અનંત દુઃખપરંપરાથી અને ક્રોધાદિ કષાયજન્ય સંકલેશથી ઉપજતા આત્મસ્વરૂપચલન રૂપ વિશ્લેષ થકી જે અત્યંત બળવાન રાગ-દ્વેષાદિથી પીડાઈ રહ્યા છે, એવા સંસાર-કાંતારગત—ભવારણ્યવર્તી જીવોને સમાધાસનસ્થાન સમું છે, આત્મશાંતિ અર્પનાર્થ આશ્રયસ્થાન છે. આ સંસારરૂપ કાંતાર-ભવરૂપી ભયંકર અટવી છે. તેમાં આત્મસ્વરૂપનું ભાન ભૂલેલા આ જીવો નરક-તિર્યંચાદિ ચારે ગતિમાં ગોથાં ખાતાં જન્મ-જરા-મરણાદિ અનંત દુઃખપરંપરા પામી રહ્યા છે, અને ક્રોધાદિ કષાયઅગ્નિથી ઉપજતા અંતસ્તાપથી સંકલેશ-મહાકલેશ અનુભવી રહ્યા છે. એટલે આવી દુઃખપરંપરાથી ને કષાયજન્ય સંકલેશથી તેના આત્મામાં વિશ્લેષ ઉપજે છે, આત્મસ્વરૂપની અસ્વસ્થતારૂપ ભારી ખળભળાટ ઊઠે છે; અને આવા સ્વરૂપચલનરૂપ વિશ્લેષથી પરભાવમાં આત્મબુદ્ધિને લીધે તે અતિપ્રબલ રાગ-દ્વેષાદિ દોષથી પીડાય છે. આમ દુઃખપરંપરાથી ને સંકલેશથી ઉપજતા આત્મસ્વરૂપચલનરૂપ વિશ્લેષને લીધે રાગાદિથી પીડાતા આ સંસારકાંતારગત-ભયંકર ભવાટવીમાં ભટકતા જીવો જે બિચારા 'ત્રાહિ મામ્' પોકારતાં મહાભય અનુભવી રહ્યા છે, તેઓને આ તત્ત્વચિંતન સમાધાસનસ્થાન સમું છે, પરમ આત્મશાંતિ અર્પનાર્થ દ્વીલાસાનું ઠેકાણું છે, હૈયાધારણ્ય દેનાર્થ આશ્રયસ્થાનરૂપ શરણુ છે.

અત્રે તત્ત્વચિંતા અધ્યવસાનને જ શરણુ કહેવાનું કારણ શું? તે આમ વિચારવા યોગ્ય છે: આ જીવને અનંત ભવબ્રમણ્ય દુઃખની પ્રાપ્તિ થઈ તે તત્ત્વચિંતા 'વિવિદિષા' નિજ સ્વરૂપના તત્ત્વચિંતન વિના જ થઈ છે, શ્રી આત્મસિદ્ધિમાં એજ શરણુ કહ્યું છે તેમ 'જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના પામ્યો દુઃખ અનંત; ' એટલે આ ભવભયદુઃખ ટાળવું હોય તો જેથી નિજ સ્વરૂપનું ભાન થાય એવું તત્ત્વચિંતન જ એક તેમાંથી ત્રણ કરનાર એક શરણુ છે.

“શ્રી સુખાહુ જિન અંતરબામી, સુજ મનનો વિશરામી રે....પ્રભુ અંતરબામી; આતમ ધર્મતણો આરામી, પરપરિણુતિ નિષ્કામી રે....પ્રભુ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને આ જે તત્ત્વચિંતાનું અધ્યવસાન-મનોવૃત્તિ છે, તે જ 'વિવિદિષા' એમ પર્યાયનામથી ઓળખાય છે. 'વિદ્' (To know) ધાતુ પરથી વિવિદિષા એટલે તત્ત્વ બાણુવાની ઇચ્છા-તત્ત્વજિજ્ઞાસા એમ અર્થ છે. તત્ત્વ બાણુવાની અંતરંગ ઇચ્છા, ઉત્કંઠા, ઇતેબરી, તમન્ના, તાલાવેલી તે ખરી જિજ્ઞાસા છે. સાચી તત્ત્વજિજ્ઞાસા × વિનાનું જે બાણું છે-જ્ઞાન છે, તે ઉપરછલું હોય છે, હૃદયમાં પ્રવેશતું નથી. જેમ તૃષાતુર પુરુષ પાણી

× કિં તદ્બ્રહ્મ ? કિમધ્યાત્મ ? કિં કર્મ પુરુષોત્તમ ? ।

અધિમૃતં ચ કિં પ્રોક્તમધિદૈવકિમુચ્યતે ? ॥

અધિયજ્ઞઃ કથં કોઽગ્ર દેહેઽસ્મિન્મધુસૂદન ।

પ્રયાણકાલે ચ કથં જ્ઞેયોઽસિ નિયતાત્મભિઃ ॥ ”—ગીતા, ૮-૧,૨

માટે ચોતરફ ઝાંખાં નાંખે, જેમ ચાતક મેઘની ઉત્કંઠા ધરાવે, તેમ તત્ત્વ જાણવાની તરસ લાગે, ઉત્કંઠા જાગે, તાલાવેલી ઉપજે, એવી તત્ત્વપિપાસા તે જ સાચી જિજ્ઞાસા અથવા વિવિદિષા છે. જેમકે—

“હું કોણ છું? ક્યાંથી થયો? શું સ્વરૂપ છે મહાઈ? ખરું?”

કેના સંબંધી વળગણુ છે? રાખું કે એ પરિહરું?

એના વિચાર વિવેકપૂર્વક શાંત ભાવે જો કર્યા,

તો સર્વ આત્મિક જ્ઞાનના સિદ્ધાંત તત્ત્વ અનુભવ્યાં.”—શ્રી મોક્ષમાળા

“હું છું કોણ? સ્વરૂપ મુજ શું? જાણવા તત્ત્વ ઝંખે.

ઉત્કંઠાથી તરસ ખુઝવા ચાતકો જેમ કંખે.”—શ્રી યોગદંષ્ટિકગણ (સ્વરચિત)

વિવિદિષા (તત્ત્વજિજ્ઞાસા) સતે તત્ત્વગોચર શુદ્ધ્યાદિ આઠ પ્રજ્ઞાગુણ પ્રગટે, પણ તેનાથી અન્ય-અતાર્ત્વિક એવા ભિન્નભતીય તદ્દાભાસરૂપ શુદ્ધ્યાદિથી તત્ત્વજ્ઞાનનો યોગ ન હોય, એમ યુક્તિથી પ્રતિપાદન કરે છે—

૧૬ સત્યાં ચાસ્યાં તત્ત્વગોચરાઃ શુદ્ધ્યાશ્રવણગ્રહણધારણાવિજ્ઞાનોદ્ધાપોહતત્ત્વાભિ-
નિવેશાઃ પ્રજ્ઞાગુણાઃ, પ્રતિગુણમનન્તપાપરમાણ્વવગમેનૈતે इति समयवृद्धाः, तदन्येभ्यस्तत्त्व-
જ્ઞાનાયોગાત્, તદ્દાભાસતયૈતેષાં ભિન્નજાતીયત્વાત વાહ્યાકૃતિસામ્યેऽપિ ફલભેદોપપત્તેઃ। ૧૧૯

પંક્તિકા—શુદ્ધ્યા ઇત્યાદિ. શુદ્ધ્યા—શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા, શ્રવણ—શ્રોત્રનો ઉપયોગ. ગ્રહણ—શાસ્ત્રના અર્થભાવનું ઉપાદાન. ધારણ—અવિસ્મરણ, મોહ-સન્દેહ-વિપર્યયના વ્યુદાસથી. જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન—વિજ્ઞાન. વિજ્ઞાત અર્થને અવલંબી અન્યોમાં વ્યાપ્તિથી તથાવિધ વિતર્કણુ તે કહ્યું—ઊહ. ઉક્તિ અને યુક્તિથી વિરુદ્ધ અર્થથી પ્રત્યપાય સંભાવનાથી વ્યાવર્તન તે અપોહઃ—અપોહ; અથવા સામાન્ય જ્ઞાન તે ઊહ, વિશેષ જ્ઞાન તે અપોહ. વિજ્ઞાન, ઊહ, અને અપોહના અનુગમથી વિશુદ્ધ એવું આમ જ એવો નિશ્ચય તે તત્ત્વાભિનિવેશઃ—તત્ત્વાભિનિવેશ. પશ્ચાત્ પદાણ્ટકનો દન્દ્ સમાસ છે. પ્રજ્ઞાગુણાઃ—પ્રજ્ઞાના ગુણો, યુક્તિના ઉપકારીઓ એમ અર્થ છે. કેવા વિશિષ્ટ? તે માટે કહ્યું—

પ્રતિગુણ—પ્રતિગુણે, એકેક શુદ્ધ્યાદિક ગુણોને અપેક્ષીને ઉત્તરેતરમાં, અનન્તપાપરમાણ્વવગમેન—અનંત પાપરમાણુઓના અપગમથી, અનન્તાનામ્—અનંત, અતિમહાપાપરમાણુનાં—જ્ઞાના-વરણાદિ ડિંકણ્ટ કર્મશલક્ષણ પાપરમાણુઓના, અપગમેન—અપગમથી, પ્રલયથી, પત્તે—આ તત્ત્વગોચર શુદ્ધ્યાદિ. इति—એમ, આ समयवृद्धाः—સમયવૃદ્ધો, બહુશ્રુતો કહે છે. આ કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તदन्येभ्यઃ—તેનાથી અન્યો થકી, ઉક્તથી વિલક્ષણ હેતુઓથી પ્રભવ પામેલ (શુદ્ધ્યાદિ) થકી, તત્ત્વજ્ઞાનાયોગાત્—તત્ત્વજ્ઞાનના અયોગને લીધે, ભવનૈર્ગુણ્ય આદિ પરમાર્થના અપરિજ્ઞાનને લીધે. એ પણ કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—

તદ્દાભાસતયા—તદ્દાભાસતાથી, તત્ત્વગોચર શુદ્ધ્યાદિની સદશતાથી, પત્તેષાં—એઓના, પ્રતિગુણે અનન્ત પાપરમાણુઓના અપગમ વિના જ-મેલ (શુદ્ધ્યાદિના), ભિન્નજાતીયત્વાત—ભિન્નભતીયપણાને લીધે, અન્યભતિસ્વભાવપણાને લીધે. વારુ, આકારસમતા સતે પણ આ કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—

વાહ્યાકૃતિસામ્યેऽપિ—તત્ત્વગોચર અને ઇતર શુદ્ધ્યાદિના આજ્ઞા આકૃતિ સામ્યે પણ, ફલભેદોપપત્તેઃ—ફલભેદની ઉપપત્તિને લીધે. ફલસ્ય—ફલનો, ભવાનુરાગનો અને તેના વિરાગનો, જે ભેદઃ—ભેદ, આત્મતિક વૈલક્ષણ્ય, સ પવ ઉપપત્તિઃ—તે જ ઉપપત્તિ, યુક્તિ, તસ્યાઃ—તે થકી. એક-સ્વભાવી એવા બન્ને પ્રકારના શુદ્ધ્યાદિમાં બહિર્ આકારસમતા સતે આમ ફલભેદ કેમ યુક્ત હોય? વારુ. એમ ભાવ છે.

દા. ત. શુશ્રૂષા શુભમાં જ્ઞાનવરણાદિ કર્મના અનંત પાપપરમાણુનો પ્રલય થાય એટલે શ્રવણ શુભ પ્રાપ્ત થાય, એથી અનંત પાપપરમાણુ શ્રવણ શુભમાં દૂર થાય એટલે ગ્રહણ શુભ પ્રાપ્ત થાય, યાવત્ તત્વાભિનિવેશ—એમ સમયવૃદ્ધો-શાસ્ત્રવિદ્ જ્ઞાનવૃદ્ધ બહુશ્રુતો કહે છે. તાત્પર્ય કે—આ શુશ્રૂષાદિ પ્રજ્ઞાશુભ પ્રાપ્ત થતાં જીવનો જ્ઞાનાવરણાદિ ક્ષયોપશમ ઉત્તરોત્તર અનંતગણો વધતો જાય છે.

આ શુશ્રૂષાદિ કહ્યા તે 'તત્ત્વગોચર' તત્ત્વવિષયક-તાત્ત્વિક હોવા જોઈએ, એમ અત્રે 'તત્ત્વગોચર' વિશેષણ પર આસ ભાર મૂક્યો છે. કારણ કે 'તેનાથી અન્ય એવા (શુશ્રૂષાદિ) યદી તત્ત્વજ્ઞાનનો અયોગ છે માટે.'—તદન્યેભ્યસ્તત્ત્વ-
 અતાત્ત્વિક જ્ઞાનાયોગાત્. અર્થાત્ ઉક્ત તત્ત્વગોચર શુશ્રૂષાદિથી અન્ય-વિલક્ષણ
 શુશ્રૂષાદિથી પ્રકારના અતત્ત્વગોચર-અતાત્ત્વિક શુશ્રૂષાદિથી તત્ત્વજ્ઞાનનો યોગ
 તત્ત્વજ્ઞાનનો સંભવતો નથી, પરમાર્થપરિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ઘટતી નથી કારણ કે
 અયોગ 'તદાભાસતયા મિત્રજાતીયત્વાત્।' 'તદાભાસતાથી એઓનું ભિન્ન-
 જાતીયપણું' છે માટે.' અર્થાત્ તે અન્ય પ્રકારના શુશ્રૂષાદિ ઉપર
 ઉપરથી તો તત્ત્વગોચર શુશ્રૂષાદિ જેવા દેખાતા હોઈ ભલે તદાભાસ-તેનો આભાસ આપતા
 હોય, તોપણ પ્રતિજ્ઞા અનંત પાપપરમાણુઓના અપગમ વિના ઉદ્ભવેલ હોવાથી તેનું
 ભિન્નજાતીયપણું-અન્યજાતિસ્વભાવપણું છે, એટલે કે તત્ત્વગોચર શુશ્રૂષાદિથી
 વિલક્ષણ-અન્ય પ્રકારના શુશ્રૂષાદિની જાતિ જૂદી છે.

આમ ઉપલક્ષ્ય દેખાવથી તદાભાસ-તેનો આભાસ આપતાં છતાં તેનું ભિન્નજાતીય-
 પણું છે, કારણ કે 'બાહ્ય આકૃતિના સામ્યે પણ ફલભેદની ઉપપત્તિ છે માટે.'—બાહ્ય-
 કૃતિસામ્યેડપિ ફલભેદોપપત્તેઃ. તત્ત્વગોચર અને ઇતર-અતત્ત્વગોચર શુશ્રૂષાદિનું બાહ્ય
 આકૃતિનું સમાનપણું છતાં બન્નેનો ફલભેદ ઘટે છે, માટે. તત્ત્વગોચર તાત્ત્વિક શુશ્રૂષાદિનું
 ફલ ભવવૈરાગ્ય ને તત્ત્વપરિજ્ઞાન છે, ઇતર-અતત્ત્વગોચર અતાત્ત્વિક શુશ્રૂષાદિનું ફલ
 ભવાનુરાગ ને તત્ત્વઅપરિજ્ઞાન છે. આમ ફલભેદ એ જ અત્રે ઉપપત્તિ-યુક્તિ છે. કારણ
 કે બન્ને પ્રકારના શુશ્રૂષાદિ જો એકસ્વભાવી હોય તો બાહ્ય આકારસમતા છતાં આમ
 ફલભેદ કેમ ઘટે? એટલે તત્ત્વગોચર શુશ્રૂષાદિ અને અતત્ત્વગોચર શુશ્રૂષાદિ એ બન્નેનું
 ભિન્નજાતીયપણું સિદ્ધ છે.

વિવિધિયા વિના માતૃયાદિ વસ્તુવંતરોપાયપણે શુશ્રૂષાદિ સંભવે છે, પણ તે આત્માર્થસાધક નથી,
 એમ વચનટંકાર કરે છે—

૧૬ સમ્ભવન્તિ તુ વસ્તુવંતરોપાયતયા તદ્વિવિધિયામન્તરેણ, ન પુનઃ સ્વાર્થસાધકત્વેન
 ભાવસારાઃ, અન્યેષાં પ્રબોધવિપ્રકર્ષેણ પ્રવલ્લમોહનિદ્રોપેતત્વાદ્. ૧૨૦

૧૬અર્થ :—અને એ (શુશ્રૂષાદિ) વસ્તુવન્તરઉપાયપણે તદ્વિવિધિયા (તત્ત્વજિજ્ઞાસા) વિના સંભવે છે, પણ (એ) સ્વાર્થસાધકપણા વડે કરીને ભાવસાર નથી,—અન્યોતું પ્રમેય-વિપ્રકર્ષથી (તત્ત્વપરિજ્ઞાનના દૂર ભાવથી) પ્રખલ મોહનિદ્રાઉપેતપણું છે, માટે. ૧૨૦

વિવેચન

“વૈરાગ્યરક્ત. પરવચ્ચનાય, ધર્મોપદેશો જનરંજનાય ।

વાદાય વિચાધ્યયનં ચ મેઽભૂત, કિયદ્ બ્રુવે હાસ્યકરં સ્વમીશ ॥” શ્રી રત્નાકરપદ્મચીશી

અત્રે પ્રશ્ન થશે—તત્ત્વગોચરતા વિના શુશ્રૂષાદિ કેમ સંભવે? તેનો ઉત્તર આપ્યો—
‘આ (શુશ્રૂષાદિ) વસ્તુવન્તરઉપાયપણે તદ્વિવિધિયા (તત્ત્વજિજ્ઞાસા) વિના સંભવે છે.’ ‘સંભવન્તિ વસ્તુવન્તરોપાયતયા તદ્વિવિધિયામન્તરેણ ।’

વિવિધિયા વિના અર્થાત્ તત્ત્વવિવિધિયાની અપેક્ષાએ માન-પૂજાદિની કામના તે તેનાથી શુશ્રૂષાદિનો માનાર્થઆદિ વસ્તુવન્તર-જૂદી જ વસ્તુ છે. હું લોકમાં મોટો વિદ્વાન પડિત અન્યહેતુએ સંભવ કહેવાઈશ, તત્ત્વજ્ઞાનીમાં અપીશ, વાદીએને હરાવીશ, વ્યાખ્યાન-વાચ્યપતિ બનીશ, ધર્મને થાંભલો ગણાઈશ, લોકો મહારી વાહ-વાહ કરશે, મહારો પૂજાસત્કાર કરશે, ઇત્યાદિ પ્રકારે માન-પૂજાદિને અર્થે જગત્માં ઘણા લોકો સાચી તત્ત્વવિવિધિયા-અંતરંગ તત્ત્વજિજ્ઞાસા નહિ ઉપજ્યા છતાં પણ શાસ્ત્રોનો-તત્ત્વમથોનો અથાગ અભ્યાસ કરતા દેખાય છે, તે સૂચવે છે કે શુશ્રૂષાદિ આત્માર્થથી અન્ય એવા માનાર્થાદિ હેતુએ તત્ત્વજિજ્ઞાસા વિના પણ હોઈ શકે છે. પણ (એ) સ્વાર્થ-સાધકપણા વડે કરીને ભાવસાર નથી. —‘ન પુનઃ સ્વાર્થસાધકત્વેન ભાવસારાઃ ।’ અર્થાત્ શુશ્રૂષાદિનું ખરૂં સ્વાર્થ પ્રયોજન તો તત્ત્વ જાણવું એ છે અને તે જાણીને પણ તથારૂપ ભાવ-આત્મભાવ પ્રગટાવવો એ જ એનો સાર છે, અને એ જ એનું સ્વાર્થસાધકપણું—આત્માર્થસાધકપણું છે; પણ આત્માર્થ શિવાય માનાર્થાદિ અન્ય હેતુએ તત્ત્વજિજ્ઞાસા વિના કરતા જે અતત્ત્વગોચર શુશ્રૂષાદિ છે, તે તો સ્વાર્થસાધકપણા-આત્માર્થસાધકપણા વડે કરીને ભાવસાર-તથારૂપ આત્મભાવથી સારરૂપ-પરમાર્થરૂપ હોતા નથી.

પણિકા—ત્યારે તત્ત્વગોચરતા વિના શુશ્રૂષાદિ સંભવશે જ નહિ એમ આશંકીતે કહ્યું—સમ્ભવન્તિ તુ—સંભવે છે, નહિ કે નથી સંભવતા, તુ—પૂર્વોંથી એઓના વિશેષણુર્થે છે. તે જ દર્શાવે છે—વસ્તુવન્તરોપાયતયા—વસ્તુવન્તરઉપાયતાથી, વસ્તુવન્તર—વસ્તુવન્તર,—તત્ત્વવિવિધિયાની અપેક્ષાએ, પૂજાભિલાષાદિ, તદુપાયઃ—તેનો ઉપાય, કારણ છે, ઘણાં—એઓનું, તે તથા—તે તથા, તદ્ભાવઃ તત્તા—તદ્ભાવ તે તત્તા, તયા—તે વડે કરીને. અત એવ કહ્યું—તદ્વિવિધિયામન્તરેણ—તદ્વિવિધિયા વિના, તત્ત્વજિજ્ઞાસા વિના. વ્યવચ્છેદ કહ્યું—

ન પુનઃ—નહિ કે પુનઃ, સ્વાર્થસાધકત્વેન—સ્વાર્થસાધકપણા વડે કરીને, ભાવસારાઃ—ભાવસાર, પરમાર્થરૂપ. વારુ, એઓ સ્વાર્થસાધકો કેમ નથી? તે માટે કહ્યું—અન્યેષાં—અન્યોના, વસ્તુવન્તરઉપાયતાથી પ્રવૃત્તતા, (શુશ્રૂષાદિના) પ્રબોધવિપ્રકર્ષેણ—પ્રમેયવિપ્રકર્ષથી, તત્ત્વપરિજ્ઞાનના દૂરભાવરૂપ હેતુ વડે, પ્રબલમોહનિદ્રાઉપેતસ્વાત્—પ્રખલ મોહનિદ્રા ઉપેતપણાને લીધે, બલિષ્ઠ મિથ્યાત્વમોહ સ્વાપથી અવબરબરપણાને લીધે.

કારણ કે—‘અન્યેષાં પ્રબોધવિપ્રકર્ષેણ પ્રબલમોહનિદ્રોપેતત્વાત્ ।’ ‘અન્યે’નું પ્રબોધ-વિપ્રકર્ષથી (તત્ત્વપરિજ્ઞાનના દૂરભાવથી) પ્રબલ મોહનિદ્રાઉપેતપણું છે માટે. ‘અન્યે’નું એટલે માનાર્થાદિ વસ્તુવન્તરઉપાયપણે તત્ત્વજિજ્ઞાસા વિનાના જે શુદ્ધપાદિ છે તેઓનું, પ્રબોધવિપ્રકર્ષના—તત્ત્વપરિજ્ઞાનના દૂર ભાવ વડે કરીને, પ્રબલ મોહયુક્તપણું છે માટે. અર્થાત્ શુદ્ધપાદિ આત્માર્થ શિવાય અન્ય કોઈ હેતુએ હોવા ન જ બોધાયે, છતાં માનાર્થાદિ

અન્ય તુચ્છ હીન હેતુએ તે ઉપજતા દેખાય છે, તે જ તેનું

પ્રબલ

મિથ્યાત્વમોહરૂપ અજ્ઞાનનિદ્રાથી યુક્તપણું દાખવે છે. અને તે

મોહનિદ્રાયુક્તપણાને લીધે અજ્ઞાનનિદ્રાયુક્તપણું પ્રબોધવિપ્રકર્ષ વડે કરીને એટલે કે તત્ત્વપરિ-

પ્રબોધ દૂર

જ્ઞાનના દૂરભાવ વડે કરીને છે. પ્રબોધનો જગૃતપણનો વિપ્રકર્ષ—

દૂરભાવ હોય, જગવાનું દૂર હોય, ત્યાં લગી જેમ ગાઠ નિદ્રામાં

ઘોર્યા કરે; તેમ જેને પ્રબોધનો—તત્ત્વપ્રબોધનો વિપ્રકર્ષ—દૂરભાવ હોય, તત્ત્વજ્ઞાન પામવાનું

હજી દૂર હોય, ત્યાંલગી ગાઠ મોહનિદ્રામાં જ ઉંઘવાનું હોય. એ જ પ્રકારે અંતરમાં જેને

લોગાદિની ને માન-પૂજાદિની કામના બળ્યા કરે છે છતાં મુખેથી જે જ્ઞાનની ને ‘અના-

સક્ત’ યોગની ‘વાતો’ કરે છે, ને સાચી તત્ત્વવિવિદિષા વિનાના શુદ્ધપાદિ ભજે છે, તે

સદ્ધ્યોગરહિત વિદ્વાનોની—પંડિતમન્યોની પણ એ જ મોહનિદ્રામૂઠ દશા છે ! કારણ કે

યોગબિન્દુમાં* શ્રી હરિભદ્રચૂરિણું માર્મિક વચન છે તેમ ‘મૂઠજનોનો જેમ પુત્રદારાદિ

સંસાર છે, તેમ સદ્ધ્યોગરહિત વિદ્વાનોનો શાસ્ત્રસંસાર છે !’ તાત્પર્ય કે—વિદ્વાન્ હોય કે

અવિદ્વાન્ હોય, પણ આત્માર્થ શિવાયના માનાર્થાદિ અન્ય હેતુએ સાચી તત્ત્વજિજ્ઞાસા

વિનાના જે શુદ્ધપાદિ છે, ત્યાં ‘દિલ્હી ખડોત દૂર છે’ એ ન્યાયે તત્ત્વપ્રબોધ હજી ઘણો

દૂર, લાંબો છેટે છે, એટલે જ તેનું પ્રબલ-ગાઠ મોહનિદ્રાથી યુક્તપણું છે.

આ અંગે અવધૂતાચાર્યનું વચન ટાંકી અન્ય અધ્યાત્મચિન્તકોની સંમતિ દર્શાવે છે—

૧૭ ઉક્તં ‘ચતુર્થ્યરપ્યધ્યાત્મચિન્તકૈઃ, યદાહાવધૂતાચાર્યઃ—

“નામ્રત્યયાનુગ્રહમન્તરેણ તત્ત્વશુશ્રુષાદયઃ ઉદકપયોઽમૃતકલ્પજ્ઞાનાજનકત્વાત્, લોક-

સિદ્ધાસ્તુ સુપ્તનૃપાભ્યાનક્રમોચરા હવાન્યાર્થા પવેતિ ।” ૧૨૧

૧૭ અર્થ :—અને આ અન્ય અધ્યાત્મચિન્તકોથી પણ કહેવામાં આવ્યું છે. કારણ કે અવધૂત આચાર્યે કહ્યું છે કે—

“અપ્રત્યય (સદાશિવ) અનુગ્રહ વિના તત્ત્વશુશ્રુષાદિ નથી,—ઉદક-પય-અમૃત સમા જ્ઞાનના અજનકપણાને લીધે. લોકશિદ્ધ (શુશ્રુષાદિ) તો સુપ્ત નૃપના અભ્યાનક્રમોચર શુશ્રુષાદિ જેવા અન્યાર્થ જ છે. ” ૧૨૨

* પુત્રદારાદિસંસારઃ પુંસાં સંમૂઠચેતસામ્ ।

વિદુષાં શાસ્ત્રસંસારઃ સદ્યોગરહિતાત્મનામ્ ॥—શ્રી યોગબિન્દુ

વિવેચન

“ કથા સુણી સુણી કૂટયા કાન,
તોય ન આળ્યું બ્રહ્મ જ્ઞાન. ”—શ્રી અખાલકા

ઉપરમાં તત્ત્વગોચર શુશ્રૂષાદિથી અન્ય એવા અતત્ત્વગોચર શુશ્રૂષાદિથી તત્ત્વજ્ઞાનનો અયોગ હોય છે, એમ જે કહ્યું તે ‘આ અન્ય અધ્યાત્મચિન્તકોથી પણ કહેવામાં આળ્યું છે;’ અર્થાત્ અમારાથી અન્ય એવા અન્યદર્શનીય-જેનેતર અધ્યાત્મચિન્તકોથી-આત્મતત્ત્વગ્રવેષકોથી પણ અમે પ્રતિપાદન કરેલી આ વસ્તુનું સમર્થન કરવામાં આળ્યું છે. કારણ કે ‘અવધૂત’ આચાર્ય નામના અધ્યાત્મચિન્તકે-યોગમાર્ગપ્રણેતાએ કહ્યું છે કે ‘અપ્રત્યય (સદાશિવ) અનુબ્રહ્મ વિના તત્ત્વશુશ્રૂષાદિ નથી.’ અર્થાત્ અપ્રત્યયના-સદાશિવના અનુબ્રહ્મ વિના, કૃપાપ્રસાદ વિના ઉક્તરૂપ તત્ત્વશુશ્રૂષાદિ નથી જ, હોતા. શાને લીધે? તેા કે—‘ઉદકપયોઽમૃતકલ્પજ્ઞાનાજનકત્વાત્ ।’ ઉદક=પય=અમૃત સમા જ્ઞાનના અજનકપણાને લીધે; ઉદક=જલ, પય=ક્ષીર, અમૃત=સુધા તે સમા જ્ઞાનના અનુત્પાદક-પણાને લીધે.

જ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું છે : શ્રુત, ચિંતા અને ભાવના. તેમાં શ્રુતજ્ઞાન છે તે જલ સમું છે. જલ જેમ અદ્ય સમય માટે તૃષા દૂર કરે છે, પણ શરીરની પુષ્ટિ કરતું નથી; તેમ શ્રુતજ્ઞાન અદ્ય સમય માટે વિષયતૃષ્ણા દૂર કરે છે, પણ આત્મ-શ્રુત-ચિંતા-ભાવના ધર્મ-શરીરની પુષ્ટિ કરતું નથી. ચિંતાજ્ઞાન છે તે દ્વંધ સમું છે. જ્ઞાન અનુક્રમે એટલે દ્વંધ જેમ થોડો વખત તૃષા કરે છે ને શરીરની કંઈક પુષ્ટિ જલ-દ્વંધ-સુધા સમું પણ કરે છે; તેમ ચિંતાજ્ઞાન થોડો વખત વિષયતૃષ્ણા દૂર કરે છે ને આત્મધર્મ-શરીરની પુષ્ટિ પણ કરે છે. અને ભાવનાજ્ઞાન છે તે

પંક્તિકા—પરમતથી પણ આને સમર્થિત કરતાં કહે છે:—ઉક્તં સ્વ—અને ઉક્ત છે, નિરૂપિત છે, પ્રત્યક્—આ, તદ્વ્યો થકી તત્ત્વજ્ઞાન અભાવ લક્ષણવાળી વસ્તુ, અન્યૈરપિ—અન્યોથી પણ, અમારી અપેક્ષાએ ભિન્નભૂતિથી પણ; અમારાથી તો પૂછવું જ શું? કોનાથી? તે માટે કહ્યું—અધ્યાત્મ-ચિન્તકૈઃ—અધ્યાત્મચિન્તકોથી, આત્મતત્ત્વગ્રવેષકોથી. કથા કારણથી? તે માટે કહ્યું—યદ્—જે કારણથી, આહ—કહ્યું છે, અવધૂતાચાર્યઃ—અવધૂતાચાર્યે, યોગિમાર્ગપ્રણેતાકે. ઉક્ત જ દર્શાવે છે—

ન—ન જ, અપ્રત્યયાનુગ્રહે—અપ્રત્યયના અનુબ્રહ્મ, સદાશિવકૃત ઉપકાર, અન્તરેણ—વિના, તત્ત્વશુશ્રૂષાદયઃ—ઉક્તરૂપ તત્ત્વશુશ્રૂષાદિ. કથા કારણથી? તે માટે કહ્યું—

ઉદકપયોઽમૃતકલ્પજ્ઞાનાજનકત્વાત્—ઉદક=જલ, પયઃ=ક્ષીર, અમૃત=સુધા, તત્કલ્પાનિ—તેના સમાન, વિષયતૃષ્ણાના અપહારિણા વડે કરીને શ્રુત-ચિંતા-ભાવનારૂપ જ્ઞાન છે, તદ્વજનકત્વાત્—તેના અજનકપણાને લીધે. કારણ કે મદુ-મધ્ય-અધિમાત્ર અવસ્થાવાળા એવા તત્ત્વગોચર જ શુશ્રૂષાદિ એવંરૂપ જ્ઞાનના જનક છે. તે જ ઇતરેને (શુશ્રૂષાદિને) અવગણતાં કહે છે—

લોકસિદ્ધાસ્તુ—લોકસિદ્ધ તેા, સામાન્યથી લોકપ્રતિષ્ઠિત, તુ-પુનઃ, શુશ્રૂષાદિ, સુપ્તનૃપાલયાનગોચરા ઇવ—સુપ્ત નૃપના આખ્યાનક ગોચરની જેમ, જેમ સુપ્તસ્ય—સુપ્ત, શય્યાગત, નૃપસ્ય—રાજાના નિદ્રાલાભાર્થે આખ્યાનવિષય શુશ્રૂષાદિ અન્યાર્થ જ હોય છે, નહિં કે આખ્યાનના પરિજ્ઞાનાર્થ, इति—એમ, અવધૂતાચાર્યની સમાપ્તિ અર્થે છે.

અમૃત સમું છે. અમૃત જેમ સદાને માટે તૃષા હરે છે, એટલું જ નહિં પણ પરમ પુષ્ટિ કરી અજરામયણું બને છે; તેમ ભાવનાજ્ઞાન સર્વદાને માટે સર્વથા વિષયતૃષ્ણા હરે છે, એટલું જ નહિં પણ આત્મધર્મ-શરીરની પરમ પુષ્ટિ કરી આત્માને અજરામરપણારૂપ પરમ અમૃતપદ અર્થે છે. આમ અનુક્રમે જલ-દૂધ-અમૃત સમા શ્રુત-ચિંતા-ભાવના જ્ઞાનમાંથી કોઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાન તત્ત્વશુદ્ધિથી અન્ય પ્રકારના શુદ્ધિથી થકી ઉપજતું નથી; પણ તત્ત્વશુદ્ધિથી થકી જ તે ત્રણે પ્રકારના વિષયતૃષ્ણાઅપહારી જ્ઞાન ઉપજે છે, અર્થાત્ મૃદુ-મધ્યમ-અધિમાત્ર દશાવાળા તત્ત્વગોચર શુદ્ધિથી જ એવા વિષયતૃષ્ણા હરનારા ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાનનું અનુક્રમે જનકપણું-ઉત્પાદકપણું ઘટે છે.

આવા તત્ત્વશુદ્ધિથી અન્ય પ્રકારના જે શુદ્ધિ છે તેનો અનાદર કરતાં તે જ અવધૂતાર્થ કહે છે—‘લોકસિદ્ધાસ્તુ સુપ્તનૃપાધ્યાનકમોચરા ઇવાન્યાર્થા ધ્રુવઃ’ ‘લોક-

સિદ્ધ (શુદ્ધિ) તો સુપ્ત નૃપના આધ્યાનકગોચર શુદ્ધિથી લોકિક શુદ્ધિ જેવા અન્યાર્થ જ છે. અર્થાત્ લોકમાં સામાન્યથી પ્રતિષ્ઠા પામ્યા ‘શયિત સુષુપ્તિ નિમિત્ત’ છે એવા લોકસિદ્ધ-લોકદષ્ટિએ ગણવામાં આવતા શુદ્ધિ તો સુતેલા ભૂપ’ જેવા રાજાના આધ્યાનકવિષયી શુદ્ધિની જેમ અન્યાર્થ જ-અન્ય પ્રયોજનવાળા જ છે. જેમ કોઈ એક રાજા રાત્રે શયન કરતી વેળાએ

વાર્તા સાંભળતો હોય, ઉંઘમાં ને ઉંઘમાં તે હોંકારો પણ દેતો જાય, પણ તેનું લક્ષ તેમાં હોય નહિં, શું સાંભળ્યું તે તેના ખ્યાલમાં રહે નહિં! અને સવારે ઉઠીને બાપુ પૂછે કે અલ્યા! રાત્રે કઈ વાર્તા કરી હતી? આમ જેમ રાજાના આધ્યાનકવિષયક શુદ્ધિ આધ્યાનકના જ્ઞાનાર્થ નથી પણ શયનાર્થ હોય છે, તેમ લોકદષ્ટિથી કહેવાતા શુદ્ધિ પણ તત્ત્વપરિજ્ઞાનાર્થ નથી હોતા, પણ આત્માર્થથી અન્ય એવા માનપૂર્વક અર્થ હોય છે, દેખાવ પૂરતા જ હોય છે, એટલે તે ખડેરા આગળ સંગીત કરવા બરાબર થઈ પડ્યા છે! એમ તો આ જીવે અનંતવાર કથા વાર્તા સાંભળી છે, ને સાંભળી સાંભળીને તેના કાન પણ કૂટી ગયા છે! તોપણ હવે તેને બ્રહ્મજ્ઞાન-સાચું તત્ત્વજ્ઞાન થયું નથી!

“સરી એ બોધપ્રવાહની, એ વિષુ શ્રુત થલ દ્રુપ;

શ્રવણ સમીકા તે કિસી? શયિત સુષુપ્તિ નિમિત્ત ભૂપ....નિમિત્ત! ધન ધન.

મન રીઝે તન ઉલ્લસે, રીઝે બુઝે એક તાન;

એ ઈચ્છા વિષુ ગુણકથા, બહેરા આગળ જ્ઞાન....નિમિત્ત!” યોગદષ્ટિસજ્જાય

વિષયતૃષ્ણાહારિ જ્ઞાન તત્ત્વચિન્તારૂપ શરણથી અને શરણુ ભગવંત થકી હોય છે, માટે ભગવંતો જ શરણુ છે, એમ નિગમન કરે છે—

૧૮ વિષયતૃષ્ણાદયેવ હિ જ્ઞાનં વિશિષ્ટકર્મક્ષયોપશમજં, નાન્યદ્, અમદ્યાસ્પર્શનીય-ન્યાયેનાજ્ઞાનત્વાત્ ।

ન ચેદં યથોદિતશરણાભાવે, તત્ત્વ પૂર્વવદ્ ભગવદ્ભ્યંતિ શરણં દદતીતિ શરણદાઃ ॥ ૧૮ ॥ ૧૨૨

૧૮ અર્થ:—કારણ કે વિષયતૃષ્ણાનું અપહારિ (હરનારૂં) જ એવું જ્ઞાન વિશિષ્ટ કર્મ-ક્ષયોપશમજન્ય છે,—નહિં કે અન્ય,—અભક્ષ્ય-અસ્પર્શનીય ન્યાયથી અજ્ઞાનપણાને લીધે. અને આ (જ્ઞાન) યથોદિત શરણુ અભાવે ન હોય, અને તે (શરણુ) પૂર્વવત ભગવતો થકી હોય છે, એટલે શરણુ દીએ તે શરણુક. ॥ ૧૮ ॥ ૧૨૨

વિવેચન

“પણુ શુણ્વતા રે ગોઠે ગાણ્યે, મોટા એ વિશ્રામણ;

વાચક યશ કહે એહ જ આશરે, સુખ લહું ઠામોડામણ.... પદ્મપ્રભુ.”—શ્રીચશોવિજયજી

ઉપરમાં તાત્ત્વિક એવા તત્ત્વશુદ્ધિયાદિ થકી જ ઉદક-પય-અમૃત સમું જ્ઞાન ઉપજે છે, અન્ય પ્રકારના-અતાત્ત્વિક શુદ્ધિયાદિ થકી નહિં જ, એમ પ્રતિપાદન કર્યું. ‘કારણકે વિષયતૃષ્ણાનું અપહારિ જ એવું જ્ઞાન વિશિષ્ટ કર્મક્ષયોપશમજન્ય વિષયતૃષ્ણાઅપહારિ જ છે.’ અર્થાત્ ‘વિષયતૃષ્ણાદ્યર્થેવ હિ જ્ઞાનં’—વિષયતૃષ્ણાને જે અપહરે-જ્ઞાન દૂર કરે તે જ જ્ઞાન છે, ને એવું વિષયતૃષ્ણાને હરનારૂં જ્ઞાન જ મિથ્યાત્વમોહના વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ થકી ઉપજે છે, વિશિષ્ટક્ષયો.

પશમજં,—‘નહિં કે અન્ય’, નાન્યદ્. અર્થાત્ વિષયતૃષ્ણાને અપહરતું નથી, દૂર કરતું નથી, એવું જ્ઞાન તે જ્ઞાન જ નથી ને તે વિશિષ્ટ કર્મક્ષયોપશમજન્ય નથી. શાને લીધે? ‘અમક્ષ્યાસ્પર્શનીયન્યાયેનાજ્ઞાનત્વાત્ ।’ અભક્ષ્ય-અસ્પર્શનીય ન્યાયથી અજ્ઞાનપણાને લીધે. અર્થાત્ ગોમાંસાદિ જેમ અભક્ષ્ય છે ને ચંડાલાદિ જેમ અસ્પર્શનીય છે, તેમ વિષયતૃષ્ણા નહિં હરતું જ્ઞાન તે અજ્ઞાન જ હોઈ અભક્ષ્ય-અગ્રાહ્ય અને અસ્પર્શ્ય છે, સ્પર્શવા યોગ્ય નથી.

“સંસાર સ્પષ્ટ પ્રીતિથી કરવાની ઇચ્છા થતી હોય તો તે પુરુષે જ્ઞાનીનાં વચન સાંજીળ્યા નથી-અથવા જ્ઞાની પુરુષનાં દર્શન પણ તેણે કર્યાં નથી, એમ તીર્થંકર કહે છે.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર. પત્રાંક ૩૭૧.

અને આ સર્વ ચર્ચાનો ફલિતાર્થ એ છે કે—‘આ (જ્ઞાન) યથોદિત શરણુ અભાવે ન હોય.’—ન ચેદં યથોદિતશરણાભાવે. અર્થાત્ આ—વિષયતૃષ્ણાને હરનારૂં એવું વિશિષ્ટ

પણિકા—સર્વતું તાત્પર્ય કહે છે:—વિષયતૃષ્ણાદ્યર્થેવ હિ જ્ઞાનં—વિષયતૃષ્ણાનું અપહારિ જ, વિષયાભિગ્રાપ નિવર્તક જ, હિ-જે કારણથી જ્ઞાન—જ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞોષ છે. કેવું? તે માટે કહ્યું—વિશિષ્ટકર્મક્ષયોપશમજં-વિશિષ્ટાત્—વિશિષ્ટ, મિથ્યાત્વમોહવિધી, ક્ષયોપશમાત્—ક્ષયોપશમ થકી, જાતં—જન્મેલ એવું. અનભિમતનો પ્રતિષેધ કહ્યો—ન-ન જ, અન્યદ્—અન્ય, વિષયતૃષ્ણા અપહારિ, જ્ઞાન એમ સમજાય છે. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—અમક્ષ્યાસ્પર્શનીયન્યાયેના—પૂર્વે વ્યાખ્યાત અભક્ષ્ય-અસ્પર્શનીય ન્યાયથી, અજ્ઞાનત્વાત્—અજ્ઞાનપણાને લીધે, તત્ત્વચિન્તામાં અભાવસ્પષ્ટાને લીધે. જે અરેખર એમ છે તો તેથી શું? તે માટે કહ્યું—

ન ચ—ન જ, હિં—આ, જ્ઞાન, યથોદિતશરણાભાવે—પૂર્વોદિત વિવિધિવાવિરહલક્ષણુ યથોદિત શરણુના અભાવે. એમ પણ શું? તે માટે કહ્યું—તત્ત્વ—અને તે, શરણુ, પૂર્વવદ્—અભયાદિધર્મવત્, ભગવદ્મ્ય:—ભગવતો થકી હોય છે.

કર્મક્ષયોપશમજન્ય જે જ્ઞાન કહ્યું, તે યથોક્ત વિવિધ્વારૂપ તત્ત્વ-શરણુદ ભગવંતો ચિંતાલક્ષણુ શરણુના અભાવે ન હોય; 'અને તે (શરણુ) પૂર્વવત ભગવંતો થકી હોય છે;' તે શરણુ અગાઉ કહ્યું હતું તેમ અભયાદિ ધર્મની જેમ શુણ્યપ્રકર્ષરૂપપણા આદિ ચાર કારણથી ભગવંતો થકી જ હોય છે 'એટલે શરણુ દીએ છે તે શરણુદો'. અર્થાત્ આ ભગવંતો સ્વયં અનન્ય તત્ત્વચિંતામણિસ્વરૂપ હોવાથી તેમના સ્વરૂપનું ચિંતન કરતાં તથાપ્રકારનું તત્ત્વચિંતારૂપ અનન્ય શરણુ દીએ છે, એટલે આ અહીં ભગવંતો જ શરણુદો છે.

“મુજ સાયકતા પરરત્ની રે લાલ, પર તૃષ્ણાએ તપ્ત રે;

તે સમતારસ અનુભવે રે લાલ, સુમતિ સેવન વ્યાપ્ત રે.”—શ્રીદેવચંદ્રણ.

॥ इति शरणदाः ॥ २८ ॥

૧૯. બોધિદ

‘બોધિદેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

અત્રે બોધિ એટલે જિનપ્રણીત ધર્મપ્રાપ્તિ, અર્થાત્ યથોક્ત લક્ષણવાળું સમ્યગ્દર્શન અથવા વિજ્ઞપ્તિ, એમ વ્યાખ્યા કરે છે—

૧૯ તથા—

‘બોહિદયાણં’

इह बोधिः—जिनप्रणीतधर्मप्राप्तिः, इयं पुनर्यथाप्रवृत्तापूर्वांनिवृत्तिकरणत्रयव्यापाराभिव्यङ्ग्यमभिन्नपूर्वप्रस्थिभेदतः पश्चानुपूर्व्या प्रशमसंवेगनिर्वेदानुकम्पास्तिक्रयाभिव्यक्तिलक्षणं तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं, विज्ञप्तिरित्यर्थः । १२३

૧૯ અર્થઃ—તથા—

‘બોધિદોને’

અહીં બોધિ એટલે જિનપ્રણીત ધર્મપ્રાપ્તિ. આ પુનઃ યથાપ્રવૃત્ત-અપૂર્વ—અનિવૃત્તિ એ કરણત્રયના વ્યાપારથી અભિવ્યંજ્ય એવું, અભિનપૂર્વ થયેના ભેદ થકી, પશ્ચાત્પૂર્વથી પ્રશમ-સંવેગ-નિર્વેદ-અનુકંપા-આસ્તિક્યની અભિવ્યક્તિલક્ષણવાળું તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન સમ્યગ્દર્શન છે; વિજ્ઞપ્તિ એમ અર્થ છે. ૧૨૩

પંક્તિકા—બોહિદયાણં—બોધિદોને.

વિવેચન

“ દીઠો મુવિધિ જિણુંદ સમાધિરસે ભર્યો હો લાલ.

ભાસ્યો આત્મસ્વરૂપ અનાદિનો વિસર્યો હો લાલ. ” શ્રી દેવચંદ્રજી.

તથા—તે જ પ્રકારે આ ભગવંતો થકી બોધિની પ્રાપ્તિ હોય છે, એટલા માટે અત્રે ‘બોહિદયાણ’-‘બોધિદેમ્ય’-બોધિદોને એ વિશિષ્ટ પદ મૂક્યું. અહીં-આ સૂત્રમાં બોધિ એટલે જિનપ્રણીત ધર્મપ્રાપ્તિ, ‘બોધિઃ જિનપ્રણીતધર્મપ્રાપ્તિઃ.’

બોધિ એટલે રાગાદિ આંતર શત્રુઓનો જેણે જય કર્યો છે એવા જિન વીતરાગ સમ્યગ્દર્શનનું દેવે પ્રણીત કરેલ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ જિનધર્મ-વીતરાગધર્મની પ્રાપ્તિ થવી, બોધ થવો તે બોધિ. આ બોધિ એ જ ‘તત્ત્વાર્થ-શ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યગ્દર્શન અથવા વિજ્ઞપ્તિ છે.’ —તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં

સમ્યગ્દર્શનં, વિજ્ઞપ્તિઃ.

આ સમ્યગ્દર્શન કેવું છે?—અમિત્રપૂર્વગ્રન્થિમેદતઃ અભિન્નપૂર્વં અંધિના ભેદ થકી યથાપ્રવૃત્ત-અપૂર્વ-અનિવૃત્તિ એ કરણત્રયના વ્યાપારથી અભિવ્યંગ્ય એવું. ‘યથાપ્રવૃત્તાપૂર્વાનિવૃત્તિકરણત્રયવ્યાપારાભિવ્યંગ્ચ’; જે કદી પૂર્વે ભિન્ન થઈ નથી-ભેદાઈ નથી એવી અભિન્નપૂર્વ અંધિના ભેદ થકી યથાપ્રવૃત્તકરણ, અપૂર્વકરણ ને અનિવૃત્તિકરણ એ ત્રણ કરણના પ્રયોગથી અભિવ્યંગ્ય-અભિવ્યક્ત થવા યોગ્ય, પ્રગટ થવા યોગ્ય એવું. અર્થાત્ યથાપ્રવૃત્તઆદિ ત્રણ કરણના પ્રયોગથી કદી પૂર્વે નહિં ભેદાયેલી એવી અંધિનો ભેદ થાય છે, ને તે અંધિભેદ થકી સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે. તેમ જ-‘પશ્ચાત્પૂર્વીથી પ્રશમ-સંવેગ-નિવેદ-અનુકંપા-આસ્તિક્યની અભિવ્યક્તિ લક્ષણવાળું,’ ‘પશ્ચાત્પૂર્વ્યાં પ્રશમસંવેગ-નિવેદાનુકમ્પાસ્તિક્યામિવ્યક્તિલક્ષણં’, પશ્ચાત્પૂર્વીથી-ઉલટા ક્રમે પ્રશમાદિની અભિવ્યક્તિ-પ્રગટપણું એ જ જેવું લક્ષણ છે એવું. આમ આ સમ્યગ્દર્શન યથાપ્રવૃત્તઆદિ ત્રણ કરણના પ્રયોગથી પૂર્વે કદી નહિં ભેદાયેલી એવી અંધિના ભેદ થકી પ્રગટે છે, ને ઉલટા અનુક્રમે પ્રશમાદિ પાંચ ગુણનું પ્રગટવું એ એવું લક્ષણ છે. તે આ પ્રકારે:—

અંધિભેદ—આ અંધિ એટલે અત્યંત દુર્લેધ, ભેદવી ઘણી કઠણ એવી ગાંઠ, ‘કર્કશ, ઘન, રૂઢ ને ગૂઢ એવી વાંસની ગાંઠ જેમ’ ભેદવી મુશ્કેલ હોય છે, તેમ જીવની આ ગાંઠ રાગ-દ્વેષ પરિણામરૂપ ગાંઠ ભેદવી ઘણી દુષ્કર છે. એવી ગાંઠ રાગદ્વેષ-પરિણામરૂપ ગાંઠ ન્યાં ભેદાય છે, તેનું નામ અંધિભેદ છે. અને ‘આ દુર્લેધ × કર્મઅંધિરૂપ મહાબલવાન પર્વત ન્યાંરે અપૂર્વકરણરૂપ તીક્ષ્ણ ભાવવજ્રથી ભેદાઈ જાય છે, ત્યારે આ મહાત્માને અત્યંત તાત્વિક આનંદ ઉપજે છે,’-જેવો રોગીને ઉત્તમ ઔષધથી રોગ કાઢ્યું

x “તથા ચ મિન્ને દુર્મેદે કર્મગ્રન્થિમહાબલે ।

તીક્ષ્ણેન ભાવવજ્રેણ બહુસંક્રેશકારિણિ ॥

આનન્દો જાયતેઽન્યન્તં તાત્વિકોઽસ્ય મહાત્મનઃ ।

સદ્વ્યાધ્યભિમત્તે ચઙ્ગઃ વ્યાધિતસ્ય મહૌષધાત્ ॥ इत्यादि—શ્રી યોગાચાર્યજી

આવતાં ઉપજે છે તેવો. અને આ અંધિનો ભેદ પણ એવો હોય છે કે તેનું પુનઃ તેવા પ્રકારે હોવાપણું હોતું નથી. તે એકવાર ત્રૂટી એટલે બસ ત્રૂટી ! ખલાસ ! તે ફરીને તેવા સ્વરૂપમાં પાછી ઉભી થવા પામે જ નહિ, સંધાય જ નહિ, તેનું નામ ભેદ છે; કારણ કે તેવો અંધિભેદ થવા પછી તીવ્ર કષાયાદિનો ઉદય હોતો નથી. આવો આ અંધિભેદ સદાય કલ્યાણનો-નિર્વાણનો હેતુ થાય છે. જેમ જ-માંધ પુરુષને શુભ પુણ્યનો ઉદય થતાં ચક્ષુનો લાભ થયે સદૃશન થાય છે (બરાબર દેખાય છે), તેમ જ આને અંધિનો ભેદ થતાં સદૃશન-સમ્યગ્દર્શન થાય છે, એટલે વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ દેખાય છે.

સમ્યગ્દર્શન—આમ અંધિભેદના ક્ષણ-પરિણામરૂપે સમ્યગ્દર્શન ઉપજે છે. તત્ત્વાર્થનું શ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન છે. જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ એ નવ તત્ત્વ છે. તેના ભૂતાર્થનું-પરમાર્થનું શ્રદ્ધાન થવું, શ્રદ્ધાન ઉપજવી, પ્રતીતિ થવી તે સમ્યગ્દર્શન છે. 'આ નવ તત્ત્વરૂપ અનેક વર્ણની માળામાં એક આત્મતત્ત્વરૂપ * સુવર્ણસૂત્ર-સોનાનો દોરો પરોવાયેલો છે, ચિરકાળથી છૂપાઈને રહેલો છે, તેને ખોળી કાઢી સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનું દર્શન કરે છે, અતુલવ કરે છે.' આ જીવ, અજીવ કર્મથી બંધાયેલો છે; તેનું કારણ પુણ્ય-પાપ છે; પુણ્ય-પાપના આવવાનું કારણ આસ્રવ છે; આસ્રવ થયે બંધ થાય છે; આસ્રવને-નવા કર્મના આગ-મનને સંવરથી રોકી શકાય છે, જૂના કર્મોને નિર્જરાથી ખેરવી શકાય છે, અને એમ નિર્જરા કરતાં કરતાં સર્વ કર્મનો ક્ષય થયે, શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષ થાય છે, કેવલ એક શુદ્ધ આત્મા જ મોક્ષરૂપ બને છે;—આવી તાત્ત્વિક પ્રતીતિ તે સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને ઉપજે છે. આમ દેહાદિ સમસ્ત પરવસ્તુથી લિન્ન, ઉપયોગવંત ને અવિનાશી એવા શુદ્ધ આત્માનું ભેદજ્ઞાન થવું, અનુભૂતિ થવી, 'આત્મખ્યાતિ' થવી તે સમ્યગ્દર્શન છે, અને એનું ખીજું નામ સમક્ષિ છે. 'ત્રણે કાળમાં, ત્રણે લોકમાં, xસમ્યક્ત્વ સમું પ્રાણીઓનું કંઈ શ્રેય નથી અને મિથ્યાત્વ સમું કંઈ અશ્રેય નથી.'

સમ્યક્ત્વના લિંગ—આ સમ્યગ્દર્શનના પાંચ લિંગ એટલે પ્રગટ ચિહ્ન છે: (૧) પ્રશમ, (૨) સંવેગ, (૩) નિર્વેદ, (૪) અનુકંપા, (૫) આસ્તિક્ય. પ્રથમ તો પ્રશમ એટલે કષાયનું ઉપશાંતપણું થાય, તો વિવેકવિચારનો અવકાશ થતાં સંવેગ એટલે માત્ર મોક્ષાભિલાષ પામે, તેથી નિર્વેદ એટલે સંસારથી કંટાળો ઉપજે અને પછી

* 'ચિરમિતિ નવતત્ત્વચ્છન્નમુન્નીયમાનમ્ ;

ક્લનકમિવ નિમગ્નં વર્ણમાલાકલાપે ।

અથ સતતવિવિક્તં દશ્યતામેકરૂપમ્,

પ્રતિપદમિદમાત્મજ્યોતિરુદ્યોતમાનમ્ ॥ ”

મહર્ષિ શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યશ્રુત સમયસાર કલશ.

x “ન સમ્યક્ત્વસમં કિંચિત્તૈકાલ્યે ત્રિજગત્યપિ ।

શ્રેયોઽશ્રેયથ મિથ્યાત્વસમં નાન્યત્તદ્ભૂતામ્ ॥ ”—શ્રી સમંતલદ્રાચાર્યશ્રુ.

સ્વદયા-પરદયારૂપ અનુકંપા આવે. આ ચાર ગુણ જ્યારે જીવમાં પરિણમે ત્યારે પાંચમો આસ્તિકય ગુણ પામવાની યોગ્યતા-પાત્રતા તેનામાં પ્રગટે. (આમ સુલટા અનુકંમે છે).

“ કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ;
ભવે ખેદ પ્રાણી દયા, ત્યાં આત્માર્થનિવાસ.
દશા ન એવી જ્યાં લગી, જીવ લહે નહિ જોગ;
મોક્ષમાર્ગ પામે નહિ, મટે ન અંતર રોગ. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અથવા ઊલટા કંમે આસ્તિકય એટલે જીવાજીવ આદિ તત્ત્વના અસ્તિત્વની-હોવાપણની આસ્થા-અંતરપ્રતીતિ ઉપજે, સ્વરૂપ જાણે, તો અનુકંપા ઉપજે; આ જીવાદિ જાણી તેને અનુસરતો કંપ આત્મામાં થાય, એટલે સ્વદયા-પોતાના આત્માની અનુકંપા ઉપજે કે-અરે ! હું અત્યાર સુધી આ પરવસ્તુના સંસારથી પરવસ્તુમાં રમ્યો ! તે રમવા યોગ્ય નહોતું ! એવો જોભ-કંપ આત્મામાં થાય તે અનુકંપા. જેમકે-

“ હું છોડી નિજરૂપ રમ્યો પર પુદ્ગલે,
ઝીંધ્યો ઊલટ આણી વિષય તૃષ્ણાજલે....વિહરમાન. ” શ્રી દેવચંદ્રજી

એવી સાચી અનુકંપા ઉપજે, એટલે નિર્વેદ-સંસારથી અત્યંત કંટાળો આવી જાય. ‘આ કાળજાની કોટડી જેવા સંસારમાં મહારે હવે એક ક્ષણ પણ આત્મભાવે રહેવું નથી,’ એમ સંસારથી તે ઊભગે. અને આવો નિર્વેદ-કંટાળો ઉપજતાં સ્વેગ એટલે મોક્ષનો તીવ્રવેગી અભિલાષ ઉપજે; આ સંસારબંધનથી હું કયારે છૂટું એવી શુદ્ધ ભાવના ભાવતો તે દઢ મુમુક્ષુ બને અને તેના પરિણામે પ્રશમ પ્રગટે, વિષય-કષાયનું પ્રશાંતપણું થાય, પરભાવથી વિરતિ થાય, વીતરાગતા આવે અને તેનો આત્મા સ્વસ્વરૂપમાં શમાઈ જાય.

—શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય વિવેચનમાંથી (સ્વરચિત) પૃ. ૩૬-૪૨.

“અનંત કાળથી જે જ્ઞાન ભવહેતુ થતું હતું, તે જ્ઞાનને એક સમય માત્રમાં જાત્યંતર કરી જેણે ભવનિવૃત્તિરૂપ કયું, તે કલ્યાણમૂર્તિ સમ્યગ્દર્શનને નમસ્કાર.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આ ઉક્ત સ્વરૂપવાળું અભ્યાસ પંચક અપુનર્બન્ધકને જ હોય અને તે નિયમથી ધૃતરેતર ફલવાળું હોય, પણ આવું ન હોય તેને તાત્કાલિક અભ્યાસિપણું થતું નથી, ઈ. તત્તરહસ્ય પ્રકાશે છે—

૨૦ પञ्चकमप्येतदપુનર્बन्धकस्य, यथोदितस्य अस्य पुनर्बन्धके स्वरूपेणाभावात् ।
इतरेतरफलमेतदितिनियमः, अनीदृशस्य तत्त्वायोगात् । न ह्यचक्षुःफलमभयं, चक्षुर्वाऽ-
मार्गफलमित्यादि ।

एवं चोत्कृष्टस्थितेराग्रन्थिप्राप्तिमेते भवन्तोऽप्यसकृन् तद्रूपतामाप्तादयन्ति, त्रिवक्षित-
फलयोग्यतैवैकल्यात् ॥ ૧૨૪

૨૦ અર્થ :—આ (અભયાદિ) પંચક પણ અપુનર્બન્ધકને હોય, કારણ કે યથોક્તિ એવા આત્મા (અભયાદિના) પુનર્બન્ધકમાં સ્વરૂપથી અભાવ છે, માટે.

આ (પંચક) ઇતરેતર ફલવાળું છે એવો નિયમ છે,—અનીદશના તત્ત્વઅયોગને લીધે. કારણ કે અચક્ષુફલવાળું અભય નથી, વા ચક્ષુ અ-માર્ગફલવાળું નથી, ઇત્યાદિ.

અને એમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિથી માંડી અધિપ્રાપ્તિ પર્થત આ અનંતવાર હોતાં છતાં તદ્રૂપતા પામતા નથી,—વિવક્ષિત ફલયોગ્યતાના વૈકલ્પને લીધે. ૧૨૪

વિવેચન

“ભવ અનંતમાં દરશન દીકું, પ્રભુ એહવા દેખાડેલું;

વિકટ અંધ જે પોણ પોણિયો, કર્મવિવર ઉઘાડેલું....સેવો ભવિયાં વિમલ જિજ્ઞેસર.”

શ્રી યશોવિજયજી.

આ બોધિની વાત તેા દૂર રહેા, પણ ‘પञ्चकमप्येतदપુર્વबन्धकस्य’ ‘આ પંચક (અભયાદિ) પણ અપુનર્બન્ધકને હોય.’ આ અભય, ચક્ષુ, માર્ગ, શરણ અને

બોધિ એ પંચક પણ, જે મોહનીયાદિ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પુનઃ—

આ અભયાદિ પંચક ફરીને બાંધતો નથી એવા હગુકર્મી ‘પાપ તીવ્રભાવથી નથી કરતો’

અપુનર્બન્ધકને જ ઇત્યાદિ ઉક્ત લક્ષણવાળા અને ભવાભિનંદીના દોષથી વિપરીત

હોય ગુણવાળા એવા સુમુક્ષુ અપુનર્બન્ધકને હોય. કારણ કે યથોક્તિ

એવા આત્મા (પંચકને) પુનર્બન્ધકમાં સ્વરૂપથી અભાવ છે, માટે.

પંક્તિકા—પञ्चकमपि—અભય-ચક્ષુ આદિરૂપ પંચક પણ,—પ્રસ્તુત બોધિની વાત તેા દૂર રહેા, પત્તદ્—આ, અનન્તરેક્ષા, અપુનર્બન્ધકસ્ય—ઉક્ત લક્ષણવાળા અપુનર્બન્ધકને, કયા કારણથી ? તે માટે કહું—યથોક્તિસ્ય—યથોક્તિ, ઉક્ત નિર્વચનવાળા, અસ્ય—આત્મા, પંચકના, પુનર્બન્ધકે—વિલક્ષણ એવા પુનર્બન્ધકમાં, સ્વરૂપેણ—સ્વરૂપથી, સ્વસ્વભાવથી, અભાવાત્—અભાવને લીધે. આ જ હેતુની સિદ્ધિ અર્થે કહું—અનીદશસ્ય—અનીદશના (આત્મા ન હોય તેના), ઇતરેતર અફલ એવા પંચકના, તત્ત્વાયોગાત્—તત્ત્વસ્ય—તત્ત્વના, અભયાદિ ભાવના, અયોગાદ્—અયોગને લીધે, અધટનને લીધે. એ જ ભાવે છે—

ન હિ—ન જ, અચક્ષુષ્ફલ—અચક્ષુફલવાળું, નાસ્તિ ચક્ષુઃ ફલમસ્ય તત્ત્વા—ચક્ષુ ફલ આતું નથી તે તથા, અમયં—અભય, ચક્ષુઃ—પૂર્વોક્તરૂપ ચક્ષુ, અમાર્ગફલમ્—અ-માર્ગફલ, માર્ગલક્ષણ ફલરહિત. આદિ શબ્દથી માર્ગ અ-શરણફલ અને શરણ અ-બોધિફલ. જે ખરેખર એમ છે, તેા તેથી શું ? તે માટે કહું—

एवं च—અને એવી, ઇતરેતર ફલતા સતે, ઉત્કૃષ્ટસ્થિતેઃ—મિથ્યાત્વાદિગત ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિથી, આ-પ્રારંભી, અન્ધિપ્રાપ્તિ—સમયસિદ્ધિ અધિરથાન સુધી, ઘટે—આ, અભયાદિ, મવન્તોઽપિ—હોતાં પણ, ઉપગત્તાં પણ, અસક્રુદ્—અનેક વાર, ન-ન જ તદ્રૂપતાં—તદ્રૂપતાને, ભાવરૂપ અભયાદિરૂપતાને, આસાદયન્તિ—પામતા. કયા કારણથી ? તે માટે કહું—વિવક્ષિતફલયોગ્યતાવૈકલ્યાત્—વિવક્ષિત ફલની યોગ્યતાના વૈકલ્પને લીધે. વિવક્ષિત ફલ—વિવક્ષિત ફલ-અભયનું ચક્ષુ, ચક્ષુનું માર્ગ ઇત્યાદિરૂપ, તજ્જનનસ્વભાવાભાવાત્—તેના જનનસ્વભાવના અભાવને લીધે.

—અસ્ય પુનર્બન્ધકે સ્વરૂપેનાભાવાત્, અર્થાત્ જે મોહનીયાદિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પુનઃ— ફરીને બાંધે છે એવા ગુરુકર્મી તીવ્રભાવથી પાપ કરનારા પુનર્બન્ધક જીવનું સ્વરૂપ જ એવું છે, ભારેકર્મીપણારૂપ આત્મદશા જ એવી છે કે, હળુકર્મી અપુનર્બન્ધકને જ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય એવા ઉક્ત સ્વરૂપવાળા આ અભ્યાસિની પ્રાપ્તિ તેને સંભવતી નથી.

તેમજ—‘ઇતરેતરફલમેતદિતિ નિયમઃ’ ‘આ (પંચક) ઇતરેતર ફલવાળું છે એવો નિયમ છે.’ ઇતરનું—પૂર્વપૂર્વનું ઇતર—ઉત્તરોત્તર ફલ—કાર્ય છે જેનું એવું આ અભ્યાસિ પંચક છે એવો નિયમ છે, નિશ્ચયરૂપ વ્યવસ્થા છે. અર્થાત્ આ પંચકમાં જે આગળું આગળું છે તેનું ફલ પાછળું પાછળું છે. જેમકે—અભયનું ફલ ચક્ષુ, ચક્ષુનું ફલ માર્ગ, માર્ગનું ફલ શરણુ ને શરણુનું ફલ બોધિ હોય જ,—એવી નિયમરૂપ અફર વ્યવસ્થા છે.

એમ શાને લીધે? તેકે ‘અનીદશસ્ય તત્ત્વાયોગાત્’—‘અનીદશના આવા ન હોય તેને તત્ત્વઅયોગને લીધે.’ અનીદશના—આવા ન હોય એટલે કે ઇતરેતરવધી અભ્યાસિ તર ફલવાળા ન હોય એવા પંચકના તત્ત્વના—તત્ત્વપણાના—અભ્યાસિ ભાવનો અયોગ ભાવના અયોગને લીધે, અઘટનને લીધે. અર્થાત્ અભયનું ફલ ચક્ષુ, ચક્ષુનું ફલ માર્ગ, માર્ગનું ફલ શરણુ, ને શરણુનું ફલ બોધિ,—

એમ પૂર્વપૂર્વનું ઉત્તરઉત્તર ફલ જ્યાં નથી એવા આ અભ્યાસિ પંચકને અભ્યાસિ ભાવ જ ઘટતો નથી. ‘કારણ કે અચક્ષુફલવાળું અભય નથી, વા ચક્ષુ અમાર્ગફલવાળું નથી, ઇત્યાદિ.’ ન હિ અચક્ષુફલમમયં ઇ. ચક્ષુફલવાળું નથી તે અભય નથી, માર્ગફલવાળું નથી તે ચક્ષુ નથી, શરણુફલવાળું નથી તે માર્ગ નથી, બોધિફલવાળું નથી તે શરણુ નથી. આમ પૂર્વાપર તે તે ફલ વિનાના અભ્યાસિ તે ભાવથી અભ્યાસિ જ નથી.

અને એટલા માટે જ ‘એમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિથી માંડી અંધિપ્રાપ્તિ પર્યંત આ અનેકવાર હોતાં છતાં તદ્રૂપતા પામતા નથી’—‘ન તદ્રૂપતામાસાદયન્તિ.’ એમ—ઇતરેતર-ફલનો નિયમ છે એટલે, મોહનીયાદિ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિથી અત્તાત્ત્વિક અભ્યાસિ માંડીને અંધિ પાસે આવે ત્યાંસુધીમાં આ અભ્યાસિ અનેકવાર અનેકવાર પ્રાપ્ત હોતાં છતાં તદ્રૂપતા—ભાવરૂપ અભ્યાસિરૂપતાને પામતા નથી. અર્થાત્ પણ નિષ્ફલ જીવ અંધિ સુધી આવે છે ત્યાંસુધીમાં તેને અનેકવાર અભ્યાસિની પ્રાપ્તિ હોય છે, પણ તે અભ્યાસિ ભાવરૂપ નથી હોતા, તાત્ત્વિક નથી હોતા. શાને લીધે? ‘વિવક્ષિતફલયોગ્યતત્ત્વિકલયાત્’—‘વિવક્ષિત ફલયોગ્યતાના વિકલ્પને લીધે;’ અભયનું ફલ ચક્ષુ, ચક્ષુનું ફલ માર્ગ, માર્ગનું ફલ શરણુ ને શરણુનું ફલ બોધિ—એમ વિવક્ષિત ફલની યોગ્યતાના અભાવને લીધે. અર્થાત્ ઉત્તરોત્તર ફલસંકલનાની યોગ્યતાનો અભાવ છે, એટલે તે અનેકવાર પ્રાપ્ત અભ્યાસિ ભાવરૂપ નથી.

ફલયોગ્યતા તે ફલપ્રાપ્તિપર્યંત ક્ષયોપશમવૃદ્ધિ અને લોકોત્તર ભાવાનુભૂતિરૂપા તે અપુનર્બન્ધકાદિ વિના હોય નહિં એમ હરિભદ્રજી ડિ’ડિમનાદથી ઉદ્દેશ્ય છે—

૨૧ યોગ્યતા ચાકલપ્રાપ્તેસ્તથા ક્ષયોપશમવૃદ્ધિઃ લોકોત્તરભાવાનુભૂતાસ્વાદરૂપા વિમુક્ત્ય-કારિણી વિષયવિષામિલાષસ્ય, ન ચેયમપુનર્બન્ધકમન્તરેણેતિ ભાવનીયં | ૧૨૬

૨૨ અર્થ :—અને યોગ્યતા (તે) ફલપ્રાપ્તિ પર્યંત તથાપ્રકારે ક્ષયોપશમવૃદ્ધિ છે,—
લોકોત્તર ભાવામૃતઆસ્વાદરૂપા એવી જે વિષયવિષામિલાષની વૈમુખ્યકારિણી છે; અને આ
(ક્ષયોપશમવૃદ્ધિ) અપુનર્બન્ધક વિના નથી એમ ભાવનીય છે. ૨૨૫

વિવેચન

“ વિષય કષાય જહર ટળી, અમૃત થાયે એમ....નાથ રે;
જે પર સિદ્ધ રુચિ હુવે, તો પ્રભુ સેવા ધરી પ્રેમ....નાથ રે....નમિ નમિ. ”

—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આ ફલયોગ્યતા તે શું? તે સ્પષ્ટ કરે છે ‘યોગ્યતા ચાકલપ્રાપ્તેસ્તથાક્ષયોપશમ-
વૃદ્ધિઃ।’ ‘અને યોગ્યતા (તે) ફલપ્રાપ્તિ પર્યંત તથાપ્રકારે ક્ષયોપશમવૃદ્ધિ છે,’ અલ-
યાદિની યોગ્યતા તે ચક્ષુઆદિ ફલપ્રાપ્તિ પર્યંત તથાપ્રકારે—તેવા
ફલપ્રાપ્તિ પર્યંત તેવા પ્રકારે પોતાને આવરણ કરનાર કર્મના ક્ષયોપશમની વૃદ્ધિ છે.
ક્ષયોપશમવૃદ્ધિ અર્થાત્ ઉત્તરોત્તર આગળ આગળના ફલની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાંસુધી
તે યોગ્યતા ક્ષયોપશમની વૃદ્ધિ થયા કરે એ જ અલયાદિની યોગ્યતા છે, અને
આ ક્ષયોપશમવૃદ્ધિરૂપ યોગ્યતા એ જ ઉત્તરોત્તર ચક્ષુઆદિ ફળની
પ્રાપ્તિ કરાવનારી છે.

આ ક્ષયોપશમવૃદ્ધિ કેવી છે? ‘લોકોત્તરભાવામૃતસ્વાદરૂપા’—‘લોકોત્તર
ભાવામૃત આસ્વાદરૂપા’, લોકોત્તર ભાવરૂપ અમૃતના આસ્વાદરૂપ છે; અને એટલે જ
તે ‘વૈમુખ્યકારિણી વિષયવિષામિલાષસ્ય’ ‘વિષયવિષામિલાષની વૈમુખ્યકારિણી’
હોય છે. અર્થાત્ જેમ જેમ કર્મના આવરણ ઘટે ને ક્ષયોપશમ વધે, તેમ તેમ જીવને
શમ-સંવેગ-નિવેદાદિ લોકોત્તર ભાવામૃતનો આસ્વાદ-અનુભવ થાય છે, અને જેમ જેમ
તે લોકોત્તર ભાવામૃતનો આસ્વાદ-અનુભવ થાય છે, તેમ તેમ તેને વિષયવિષની
વાંચ્છાનું વિમુખ્તપણું વર્તે છે. “ચાખ્યો રે જેણે અમી લવ લેશ, આકસ ખુકસ તસ ન

પણિકા—યોગ્યતા જ કહે છે:—યોગ્યતા ચ—અને પૂર્વે ઉપન્યસ્ત એવી અલયાદિની યોગ્યતા,
આફલપ્રાપ્તેઃ—ચક્ષુઆદિ ફલપ્રાપ્તિ પર્યંત, તથા—તથાપ્રકારે, ફલાનુકૂળ એવી ક્ષયોપશમવૃદ્ધિઃ—
સ્વઆવારક કર્મના ક્ષયવિશેષની વૃદ્ધિ, લોકોત્તરભાવામૃતાસ્વાદરૂપા—લોકોત્તર ભાવામૃત આસ્વાદરૂપા;
લોકોત્તરભાવાઃ—લોકોત્તર ભાવો, વિદિત એવા ઔદાર્ય-દાક્ષિણ્યાદિ, ત एव અમૃત—તે જ અમૃત-સુધા
તદાસ્વાદરૂપા—તેની આસ્વાદરૂપા. અતએવ વૈમુખ્યકારિણી—વિમુખ્તતા હેતુ, વિષયવિષામિલાષસ્ય
—વિષયવિષામિલાષની, વિષાકાર વિષયવાંચ્છારૂપની. તેથી શું? તે માટે કહ્યું—

ન ચ—ન જ, इयम्—આ ઉક્તરૂપા ક્ષયોપશમવૃદ્ધિ, અપુનર્બન્ધક—અપુનર્બન્ધક, “પાપં ન
તીવ્રભાવાત્ કરોતિ” પાપ તીવ્રભાવથી નથી કરતો છતાંદિ લક્ષણવાળા અપુનર્બન્ધક, અન્તરેણ—વિના
—અન્યના લવનહુમાનિપણાને લીધે. તેથી શું? તે માટે કહ્યું—इति—આ, ભાવનીય—ભાવવા યોગ્ય છે,
કે આ પંચક પણ અપુનર્બન્ધકને હોય છે,—એમ હેતુ, સ્વરૂપ અને ફલને અપેક્ષીને વિચારણીય છે.

રુચે કિમેજી.” આમ વિષયવિષયનું વિમુખપણું કરાવનારી આ ક્ષયોપશમવૃદ્ધિ લોકોત્તર ભાવામૃતના આસ્વાદરૂપ છે.

અને ‘ન ચેયમપુનર્બન્ધકમન્તરેણેતિ ભાવનીયં.’ ‘આ અપુનર્બન્ધક વિના નથી એમ ભાવનીય છે,’ આ ક્ષયોપશમવૃદ્ધિ હજીકની એવા સાચા મુમુક્ષુ આત્માથી અપુનર્બન્ધક વિના નથી જ હોતી, કારણ કે ભારેકની એવા અન્યને-પુનર્બન્ધકને ભવબહુમાનિપણું-ભવાભિનંદીપણું વર્તે છે, એમ ભાવન કરવા યોગ્ય છે. આમ ઉત્તરોત્તર ક્ષયોપશમવૃદ્ધિરૂપ યોગ્યતા ને તે યોગ્યતાથી પ્રાપ્ત થતી અભય-ચક્ષુઆદિ ફલપ્રાપ્તિ અપુનર્બન્ધકને જ હોય છે, એટલે આ અભયાદિ પંચકનું પાત્ર અપુનર્બન્ધક જ છે એમ સિદ્ધ થયું.

આ અંગે અન્ય મુમુક્ષુઓનો સંવાદ દર્શાવતું ભગવદ્ ગોપેન્દ્રનું વચન અવતારે છે—

૨૨૨ ઇચ્યતે ચૈતદપરૈરપિ મુમુક્ષુભિઃ । યથોક્તં ભગવદ્ગોપેન્દ્રેણ—

“નિવૃત્તાધિકારાયાં પ્રકૃતૌ ધૃતિઃ શ્રદ્ધા સુખા વિવિદિષા વિજ્ઞપ્તિરિતિ તત્ત્વધર્મ-યોનયઃ, નાનિવૃત્તાધિકારાયાં, ભવન્તીનામપિ તદ્વૃપતાડયોગાદિતિ.” ૨૨૬

૨૨૨ અર્થ :—અને આ અપર મુમુક્ષુઓથી પણ માનવામાં આવ્યું છે. જેમ ભગવદ્ ગોપેન્દ્રે કહ્યું છે—

“નિવૃત્તઅધિકારવાળી પ્રકૃતિ સતે ધૃતિ, શ્રદ્ધા, સુખા, વિવિદિષા, વિજ્ઞપ્તિ એ તત્ત્વ-ધર્મયોનિઓ હોય છે,—નહિં કે અનિવૃત્તઅધિકારવાળી સતે,—કારણ કે થતી એવીઓને પણ તદ્વૃપતાનો અયોગ છે માટે.” ૨૨૬

પણિકા—પર મતના સંવાદથી પણ કહ્યું :—ઇચ્યતે ચૈતદ્—અને આ અભયાદિક છટ માનવામાં આવે છે, અપરૈરપિ—અપરોથી પણ, જૈનવ્યતિરિક્ત મુમુક્ષુઓથી. કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—યથોક્તં—જેમ કહેવામાં આવ્યું છે, ભગવદ્ગોપેન્દ્રેણ—ભગવત્ ગોપેન્દ્રથી, ‘ગોપેન્દ્ર’ નામના ભગવત્ પરિત્રાજકથી ઉક્ત જ દર્શાવે છે :—નિવૃત્તાધિકારાયાં—નિવૃત્તઅધિકારવાળી, પુરુષાભિભવ લક્ષણ સ્વવ્યાપાર વ્યાવૃત્ત થયેલી, પ્રકૃતૌ—સત્-રજ-સ-તમોલક્ષણ પ્રકૃતિ સતે, જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ સતે એમ અર્થ છે, ધૃતિઃ શ્રદ્ધા સુખા વિવિદિષા વિજ્ઞપ્તિઃ इति—ધૃતિ, શ્રદ્ધા, સુખા, વિવિદિષા, વિજ્ઞપ્તિ એમ આ યથાક્રમે અભયાદિ અપર નામ, તત્ત્વધર્મયોનયઃ—તત્ત્વધર્મયોનિઓ, પારમાર્થિક કુશલના ઉત્પત્તિસ્થાનો હોય છે. વ્યવચ્છેદ કહ્યું—

નાનિવૃત્તાધિકારાયાં—નહિં કે અનિવૃત્તઅધિકારવાળી, પ્રકૃતિ સતે એમ સમજાય છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—ભવન્તીનામપિ—કેઈ પણ હેતુ થકા થતી એવી પણ ધૃતિ આદિ ધર્મયોનિઓને,—પ્રકૃતિના અનિવૃત્તાધિકારીપણાએ કરીને, તદ્વૃપતાડયોગાત્—તદ્વૃપતાના અયોગને લીધે, તાત્ત્વિક ધૃતિઆદિ સ્વભાવના અભાવને લીધે. इति—એ પર ઉક્તિની સમાપ્તિ અર્થે છે.

વિવેચન

“ મોહાદિની ધૂમિ અનાદિની ઉતરે હો લાલ.

અમલ અખંડ અલિપ્ત સ્વભાવ જ સાંભરે હો લાલ. હીઠો સુવિધિ જિણુંદ.”

શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને આ જે ઉપર કહેવામાં આવ્યું તે ‘આ અપર સુસુક્ષ્મોથી પણ માનવામાં આવ્યું છે,’ જેનેતર સુસુક્ષ્મોથી પણ સંમત કરવામાં આવ્યું છે. જેમ ભગવદ્ ‘ગોપેન્દ્ર’ નામના પરિવાજકે કહ્યું છે—નિવૃત્તાધિકારાયાં પ્રકૃતો—‘નિવૃત્ત-નિવૃત્તાધિકાર પ્રકૃતિ અધિકારવાળી પ્રકૃતિ સતે ધૃતિ, શ્રદ્ધા, સુખા, વિવિદિષા, વિજ્ઞા સતે ધૃતિઆદિ એ તત્ત્વધર્મયોનિઓ હોય છે’, ધૃતિઃ શ્રદ્ધા સુખા વિવિદિષા વિજ્ઞા તત્ત્વધર્મયોનિઓ પ્તિરિતિ તત્ત્વધર્મયોનયઃ—નહિ કે અનિવૃત્તઅધિકારવાળી સતે,

ન અનિવૃત્તાધિકારાયાં. અર્થાત્ સત્ત્વ-રજ્જ્-તમો લક્ષણા પ્રકૃતિ જ્યારે નિવૃત્તઅધિકારવાળી હોય, એટલે કે પુરુષના અભિભવરૂપ સ્વવ્યાપારથી વ્યાવૃત્ત થાય, પુરુષને દબાવવારૂપ અધિકારથી પાછી વળે, ત્યારે ધૃતિ આદિ તત્ત્વધર્મયોનિઓ—પારમાર્થિકધર્મના ઉત્પત્તિસ્થાનો હોય; પણ તે પ્રકૃતિ અનિવૃત્તઅધિકારવાળી હોય એટલે કે પુરુષના અભિભવરૂપ સ્વવ્યાપારથી વ્યાવૃત્ત ન હોય, પુરુષને દબાવવારૂપ અધિકારથી પાછી વળી ન હોય, ત્યારે તે ધૃતિઆદિ તત્ત્વધર્મયોનિઓ—પારમાર્થિકધર્મના જન્મસ્થાનો ન હોય. ‘કારણ કે થતી એવીઓને પણ તદ્રૂપતાનો અયોગ છે માટે.’ મધન્તીનામપિ તદ્રૂપતાયોગત. કેઈ પણ કારણે ઉદ્ભવતી એવી તે ધૃતિઆદિ ધર્મયોનિઓને પ્રકૃતિના અનિવૃત્તાધિકારપણાએ કરીને તદ્રૂપતાનો—તાત્ત્વિક ધૃતિઆદિ સ્વભાવપણાનો અભાવ હોય છે, માટે.

તાત્પર્ય કે—જ્યાંલગી પુરુષને દબાવતી પ્રકૃતિનું જોર ઓછું થયું નથી, એટલે કે જૈનપરિભાષા પ્રમાણે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો તથારૂપ ક્ષયોપશમ ઉપજ્યો નથી, ત્યાંલગી ઉપજતા ધૃતિઆદિ એટલે કે અભયઆદિ તાત્ત્વિક નહિં હોવાથી તત્ત્વધર્મ—પરમાર્થધર્મના ઉદ્ભવ-સ્થાન હોતા નથી; પણ જ્યારે પુરુષને દબાવતી પ્રકૃતિનું જોર ઓસરે છે, એટલે કે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ ઉપજે છે, ત્યારે ધૃતિઆદિ એટલે કે અભયઆદિ તાત્ત્વિક હોવાથી તત્ત્વધર્મ—પરમાર્થધર્મના ઉદ્ભવસ્થાન હોય છે. આમ જૈન-જૈનેતર બન્ને પરિભાષાનો ઉક્ત વસ્તુમાં સુમેળ મળે છે.

વિજ્ઞાપિતે તે જ બોધિ અને તેની પ્રાપ્તિ ભગવંતો થઈ જ હોય છે, એટલે ભગવંતો જ બોધિ છે, એમ તાત્પર્ય દર્શાવે છે—

૨૩ વિજ્ઞાપ્તિશ્ચ બોધિઃ પ્રશમાદિલક્ષણાભેદાત્ । પત્તપ્રાપ્તિશ્ચ યથોક્તપ્રપન્નતો ભગવદ્બ્ય
પ્રવેતિ બોધિ દદતીતિ બોધિદાઃ ॥૧૧॥ ૧૨૭

૨૩અર્થ :—અને વિજ્ઞપ્તિ તે બોધિ છે,—પ્રશમાદિ લક્ષણના અભેદને લીધે; અને એની પ્રાપ્તિ યથોક્ત પ્રપંચથી ભગવંતો થકી જ છે, એટલે બોધિ દીએ છે તે બોધિદો. ॥૧૮॥ ૧૨૭

વિવેચન

“દર્શન દીઠે જિનતણો રે, સંશય ન રહે વેધ;

દિનકર કરભર પસરતાં રે, અધકાર પ્રતિષેધ....વિમલ જિન દીકા લોયણુ આજ.”

— શ્રી આનંદધનજી

અને ઉપરમાં જૈન-જૈનેતર પરિભાષાનો સુમેળ બતાવ્યો, તેમાં ‘વિજ્ઞપ્તિશ્ચ બોધિ: પ્રશમાદિલક્ષણાભેદાત્.’ ‘વિજ્ઞપ્તિ તે બોધિ છે,—પ્રશમાદિ લક્ષણના અભેદને લીધે.’ જૈનેતરો જેને વિજ્ઞપ્તિ કહે છે, તેને જૈનો બોધિ કહે છે, એટલે વિજ્ઞપ્તિ તે જ બોધિ છે, કારણ કે જે પ્રશમાદિ વિજ્ઞપ્તિના લક્ષણ છે તે જ બોધિના લક્ષણ છે, એટલે ભેદ નથી.

‘અને એની પ્રાપ્તિ યથોક્ત પ્રપંચથી ભગવંતો થકી જ છે, એટલે બોધિ દીએ છે તે બોધિદો. ‘બોધિ દદતીતિ બોધિદા:’. અને ઉક્ત સ્વરૂપવાળી બોધિની પ્રાપ્તિ અગાઉ વિસ્તારથી કહ્યા મુજબ ગુણપ્રકર્ષરૂપણા આદિ ચાર કારણોથી ભગવંતો થકી જ હોય છે, એટલે આમ આ ભગવંતો બોધિ દેનારા હોવાથી બોધિદ છે.

“તુજ દરિશણુ મુજ વાલહુ રે લાલ, દરિશણુ શુદ્ધ પવિત્ર રે;

દરિશન શબ્દનયે કરે રે લાલ. સંગ્રહ એવંભૂત રે. પદ્મપ્રભ.”....શ્રી દેવચંદ્રજી

॥ ઇતિ બોધિદા: ॥ ૧૯ ॥

એમ અભયદાનાદિ થકી ઉપયોગસંપદની હેતુસંપદ કહી, એમ આચાર્યજી આ અધિકારનો ઉપસંહાર કરે છે—

૨૪પદ્મમયદાનચક્ષુર્દાનમાર્ગદાનશરણદાનબોધિદાનેભ્ય એવ યથોદિતાંપયોગસિદ્ધે-
રૂપયોગસમ્પદ એવ હેતુસમ્પદિતિ ॥૫॥ ૧૨૮

૨૪અર્થ :—એમ અભયદાન, ચક્ષુર્દાન, માર્ગદાન, શરણદાન, બોધિદાન થકી જ યથોદિત ઉપયોગસિદ્ધિને લીધે ઉપયોગસંપદની જ હેતુસંપદ. ॥૫॥ ૧૨૮

વિવેચન

“તું ગતિ તું મતિ આશરો, તું આલંબન મુજ પ્યારો રે;

વાચક યશ કહે માહરે, તું જીવ જીવન આધારો રે....ગિરૂઆ રે ગુણ તુમતણા.”

— શ્રી યશોવિજયજી

પંક્તિકા—એમ પથ શું? તે માટે કહ્યું:—વિજ્ઞપ્તિશ્ચ—અને વિજ્ઞપ્તિ, પંચમી ધર્મયોગિ, બોધિ:—જિનોક્ત ધર્મપ્રાપ્ત. ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—પ્રશમાદિલક્ષણાભેદાત્—પ્રશમાદિ લક્ષણના અભેદને લીધે. પ્રશમ-સંવેગાદિ લક્ષણો થકી અભેદને લીધે, વિજ્ઞપ્તિથી અગ્યતિરેકને લીધે.

બીજા જીવોને ઉપયોગી-ઉપકાર કરનારી એવી જે લોકનાથપણા, લોકહિતપણા, લોકપ્રદીપપણા આદિરૂપ ઉપયોગસંપદ કહી, તેની સિદ્ધિ અભયદાન, ચક્રુદાન, શરણુદાન અને વૌષ્ઠિદાન થકી જ હોય છે, એટલે એમ ઉપયોગસંપદની જ કારણતા દર્શાવનારી હેતુસંપદ કહી.

“જગતપત્સલ મહાવીર પ્રભુ સાંભળી, ચિત્ત પ્રભુચરણને શરણુ વાસ્યો,
તારજો આપજી ! બિરુદ નિજ રાખવા, દાસની સેવના રખે બેશો....

તાર હો તાર પ્રભુ ! મુજ સેવક બણી, જગતમાં એટલું સુજશ લીજે.”

— શ્રી દેવચંદ્રજી

॥ इति उपयोगसम्पद एव हेतुसम्पद ॥ ५ ॥

પૃષ્ઠ અધિકાર સ્તોતવ્યસંપદ્ની જ વિશેષથી ઉપયોગસંપદ્

૨૦. ધર્મદ

‘ધર્મદેમ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન.

હવે આચાર્યજી ‘ધર્મદ’ આદિ સૂત્રપંચકના ઉપન્યાસનું પ્રયોજન દાખવે છે—

‘સદ્દેશનાયોગ્યતાવિધાયકનુગ્રહસંપાદનાદિના તાત્ત્વિકધર્મદાતૃત્વાદિપ્રકારેણ પરમ-
શાસ્તૃત્વસમ્પ્રસમન્વિતા મગવન્ત્વમ્મન્વિતા ભગવન્ત્વમ્મન્વિતા પ્રતિપાદયન્નાહ—

‘ધર્મદયાણં’

ઇત્યાદિ સૂત્રપંચકમ્ । ૧૨૯

૧અર્થઃ—સદ્દેશનાની યોગ્યતા કરનારા અનુગ્રહસંપાદનાદિ વડે તાત્ત્વિક ધર્મદાતૃત્વ
આદિ પ્રકારથી પરમ શાસ્તૃત્વસંપદ્ સમન્વિત એવા ભગવંતો છે, એમ ન્યાયથી પ્રતિપાદન
કરતાં કહ્યું—

‘ધર્મદોને’

ઇત્યાદિ સૂત્રપંચક. ૧૨૯

વિવેચન

“તેણે નિર્ધારિત માહણો રે, મૈય ગોપ આધાર;

દેવચંદ્ર મુખસાગરરે, ભાવધરમ દાતાર....અજિત જિન!”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

પંક્તિકાઃ—સદ્દેશના ઇત્યાદિ. આ અત્ર લક્ષ્ય છેઃ—સદ્દેશનાયાઃ—સદ્દેશનાના, યોગ્યતાવિ-
ધાયિની—યોગ્યતાવિધાયિ, અનુગ્રહસ્ય—સ્વવિષય બહુમાનલક્ષણ અનુગ્રહના, પૂર્વે સંપાદનેન—
સંપાદન વડે, આદિ—આદિ શબ્દથી તે પછી સદ્દેશના થકી જે તાત્ત્વિકધર્મસ્ય દાતૃત્વ—તાત્ત્વિક
ધર્મનું દાતૃત્વ, આદિ—આદિ શબ્દથી પરિપાલન, તેન—તે વડે, પરમયા—પરમ ભાવરૂપા, શાસ્તૃત્વ-
સંપદા—ધર્મચક્રવર્તિત્વરૂપ શાસ્તૃત્વસંપદ્થી, સમન્વિતાઃ—સંગત, યુક્ત, મગવન્ત્વમ્મન્વિતા—ભગવંતો, એમ
પંચાકમ સૂત્રપંચકથી પ્રતિપાદન કરતાં કહ્યું—‘ધર્મદયાણં’ ઇત્યાદિ સૂત્રપંચક.

અને ' પરમશાસ્ત્રત્વસંપત્તસમન્વિતા ભગવન્તઃ । ' આ ભગવંતો પરમ શાસ્ત્રત્વ-સંપત્તસમન્વિત છે, અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ શાસ્ત્રાપણાની-શાસકપણાની-પરમેશ્વરપણાની સંપત્તી-આત્મલક્ષ્મીથી યુક્ત છે, એમ ન્યાયથી પ્રતિપાદન કરતાં ' ધર્મદેખ્યઃ '—પરમ શાસ્ત્રત્વસંપદ ધર્મદેખ્યઃ—ધર્મદેખ્યોને આદિ સૂત્રપંચક કહ્યું. આ શાસ્ત્રત્વસંપદ કેવા સમન્વિત ભગવન્તો પ્રકારે છે ? તે માટે કહ્યું—' તાત્ત્વિકધર્મદાતૃત્વાદિપ્રકારેણ '—તાત્ત્વિક ધર્મદાતૃત્વ આદિ પ્રકારથી તાત્ત્વિક-પારમાર્થિક ધર્મદાતૃત્વ-ધર્મપરિપાલન આદિ પ્રકારે. આ દાતૃત્વ આદિ પણ શા વડે ? તે કહે—' સદ્દેશનાની યોગ્યતા કરનારા અનુબ્રહ્મસંપાદનાદિ વડે, '—સદ્દેશનાયોગ્યતાવિધાર્યનુગ્રહસંપાદનાદિના; સદ્દેશનાની-સદુપદેશશ્રવણની યોગ્યતા ઉપજવનારા અનુબ્રહ્મના-કૃપાપ્રસાદના સંપાદન આદિ વડે. આમ સદ્દેશનાની યોગ્યતા ઉપજવનારા અનુબ્રહ્મ આ ભગવંતો કરે છે, તે વડે કરીને તેઓનું તાત્ત્વિક ધર્મદાતૃત્વ આદિ હોય છે, અને આ તાત્ત્વિક ધર્મદાતૃત્વ આદિ પ્રકારે જ તેઓની ' ધર્મચક્રવર્તિપણાદિ ' પરમ શાસ્ત્રત્વસંપદ છે.

તાત્પર્ય કે—ધર્મદેશનાની યોગ્યતા હોય તે જ ધર્મનું દાન થઈ શકે, અને ધર્મદેશનાની યોગ્યતા પણ આ શાસ્ત્રાના અનુબ્રહ્મ થકી જ—કૃપાપ્રસાદ થકી જ આવી શકે. અત્રે ભગવંત પ્રત્યે બહુમાન ઉપજવું એ જ એનો અનુબ્રહ્મ છે, ધર્મદેશનાયોગ્યતા અને અને અગાઉ કહ્યું હતું તેમ ભવવૈરાગ્ય તે જ અર્થથી ભગવંત પ્રત્યેનું ભગવદનુબ્રહ્મ બહુમાન છે. એટલે સાચો અંતરંગ ભવવૈરાગ્ય એ જ ભગવંતનું બહુમાન હોવાથી તેનો અનુબ્રહ્મ છે, અને આ ભગવદ્બહુમાન-જન્ય અનુબ્રહ્મથકી જ સદ્દેશનાની યોગ્યતા ઉપજે છે. આમ સદ્દેશનાની યોગ્યતા ઉપજે ત્યારે જ તે પાત્ર જીવ ભગવંતના તાત્ત્વિક-પરમાર્થસત્ ધર્મના દાનને યોગ્ય બને, અને ત્યારે જ ભગવંતનું તાત્ત્વિક ધર્મદાતૃત્વ આદિ પ્રકાર હોય. આવા તાત્ત્વિક ધર્મદાતૃત્વાદિ પ્રકારથી જ ભગવંતનું શાસન છે, અને એવા પરમ પરમાર્થશાસન થકી જ ભગવંતની પરમ શાસ્ત્રત્વસંપત્તિ છે. તે દર્શાવવા માટે અત્રે ' ધર્મદેખ્યઃ '—ધર્મદેખ્યઃ—ધર્મદેખ્યોને આદિ પંચ સૂત્ર-પદોનો ઉપન્યાસ છે.

અહીં ધર્મ તે ચારિત્રધર્મ અને તેના શ્રાવકધર્મ ને સાધુધર્મ એ બંને ભેદો મુખ્યપણે આત્મ-પરિણામરૂપ છે, ઇત્યાદિ પ્રકારે ધર્મનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ પ્રદર્શિત કરે છે—

૨૬૬ ધર્મઃ ચારિત્રધર્મઃ પરિગૃહ્યતે, સ ચ શ્રાવકસાધુધર્મભેદેન ત્રિધા । શ્રાવક-ધર્મોઽનુવ્રતાચુપાસકપ્રતિમાગતક્રિયાસાધ્યઃ સાધુધર્મોભિલાષાશયરૂપઃ આત્મપરિણામઃ, સાધુધર્મઃ પુનઃ સામાયિકાદિગતવિશુદ્ધક્રિયામિવ્યક્તઃ સકલસત્ત્વહિતાશયાઽમૃતલક્ષણઃ સ્વપરિણામ ઇવ, જ્ઞાયોપશમિકાદિભાવસ્વરૂપત્વાદ્ધર્મસ્ય । ૨૬૭

૧અર્થ:—અહીં ‘ધર્મ’ તે ચારિત્રધર્મ પરિબ્રહ્મ છે; અને તે શ્રાવક અને સાધુધર્મના ભેદથી બે પ્રકારનો છે. શ્રાવકધર્મ અણુવ્રતાદિ ઉપાસકપ્રતિભાગત ક્રિયાથી સાધ્ય એવો સાધુધર્મભિલાષ આશયરૂપ આત્મપરિણામ છે; સાધુધર્મ પુનઃ સામાયિકાદિગત વિશુદ્ધ ક્રિયાથી અભિવ્યંચ્ય (અભિવ્યક્ત-પ્રગટ થાય એવો) સકલ સત્વહિત આશયરૂપ અમૃત-લક્ષણ સ્વપરિણામ જ છે,—‘ધર્મ’નું ક્ષાયોપશામિકાદિ ભાવસ્વરૂપયજ્ઞ છે, માટે. ૧૩

વિવેચન

“ચારિત્તં ચલુ ધમ્મો ધમ્મો જો સો સમોત્તિ ણિદિટ્ઠો ।
મોહવ્વોહવિહીણો પરિણામો અપ્પણો હુ સમો ॥”

— મહર્ષિ શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજી પ્રણીત પ્રવચનસાર

અહીં—આ સૂત્રપંચકમાં ‘ધર્મ’ તે ચારિત્રધર્મ પરિબ્રહ્મ છે,’ इह धर्मः चारित्रधर्मः—કારણ કે આગલા સૂત્રમાં ‘એધિ’ પદથી સમ્યગ્દર્શન (સમ્યગ્જ્ઞાન) ધર્મનું બ્રહ્મ યદ્યં ચૂક્યું છે, એટલે દર્શન તેવું સર્જન ને દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ એ ન્યાયે, સમ્યગ્દર્શન—જ્ઞાનથી જેવો શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ બાણ્યો—પ્રતીત્યો તેવો શુદ્ધ વીતરાગ આત્મસ્વભાવ ધર્મ પ્રગટે એવું આચરણ કરવારૂપ ચારિત્રધર્મ અત્રે ‘ધર્મ’ પદથી વિવક્ષિત છે.

ધર્મ એટલે વસ્તુનો સ્વભાવ, “વત્થુસહાવો ધમ્મો”—એ મહા તત્ત્વગંભીર સૂત્ર પ્રમાણે આત્મવસ્તુનો સ્વભાવ તે આત્મધર્મ. જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર અથવા ટંકેટકીણું એક શુદ્ધ જ્ઞાયક ભાવ એ આત્માનો સ્વભાવ છે, માટે તેમાં વર્તીવું તે જ વસ્તુનો સ્વભાવ વાસ્તવિક ખરેખરો ધર્મ છે. એટલે જ શ્રી પ્રવચનસારમાં કહ્યું છે તે ધર્મ તેમ “ચારિત્ર એ જ ધર્મ છે, જે ધર્મ છે તે સામ્ય છે, અને જે સામ્ય છે તે મોહ-ક્ષોભ વિનાનો આત્મપરિણામ છે.” આમ આત્મા પોતાના શુદ્ધ દર્શન-જ્ઞાનમય સ્વભાવમાં વર્તે—સ્વસ્વરૂપમાં ચરણ કરે, તે જ ચારિત્ર છે ને તે જ ધર્મ છે. આ આત્મસ્વભાવરૂપ ચારિત્રધર્મ ‘શ્રાવક અને સાધુધર્મના ભેદથી બે પ્રકારનો છે.’

તેમાં—‘શ્રાવકધર્મ’ તે આત્મપરિણામ છે, આત્મપરિણામઃ,—પ્રત્યાખ્યાનાવરણના ક્ષયોપ-શમથી ઉપજતા આત્મપરિણામરૂપ છે, સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષની મંદકષાયી આત્મભાવદશારૂપ છે.

આ આત્મપરિણામ કેવો છે? ‘અણુવ્રતાદિ ઉપાસકપ્રતિભાગત ક્રિયાથી સાધ્ય એવો,’ આત્મપરિણામરૂપ સાધ્યઃ—‘અણુવ્રતાદિ ઉપાસકપ્રતિભાગત ક્રિયાથી સાધ્ય એવો,’

શ્રાવકધર્મ —સમ્યક્ત્વમૂલ અણુવ્રતાદિ શ્રાવકની પ્રતિમા સંબંધી ક્રિયાથી—આત્મપરિણુતિમય આધ્યાત્મિક ક્રિયાથી સાધી શકાય એવો. વળી

તે કેવો છે? ‘સાધુધર્માભિલાષ આશયરૂપઃ’—‘સાધુધર્માભિલાષ આશયરૂપ,’ અર્થાત્ દેશવિરતિપણે જે આત્મધર્મની સાધના કરી રહ્યો છે, તે સર્વવિરતિ સાધુધર્મ—વીતરાગ નિર્ઐશ ધર્મ અમને કયારે પ્રાપ્ત થાય? “અપૂર્વ અવસર એવો કયારે આવશે? કયારે

થઈયું બાહ્યાંતર નિર્ઞેય જો ?” એવા પ્રકારે સાધુધર્મનો અભિલાષ જ્યાં ધારે છે, એવા આશયરૂપ-ચિત્તદશારૂપ આ આત્મપરિણામ હોય છે.

‘આ દેશવિરતિ ધર્મનું શ્રદ્ધા સમ્યગ્દર્શન હોય તો જ ન્યાય્ય છે, નહિં તો નહિં; કારણ કે ઉપર ક્ષેત્રમાં નાંખેલા ધાન્યની જેમ, મિથ્યાત્વવાસિત જીવમાં ત્રેતા કદી પણ જીગી નિકળતા નથી. માટે દેશધર્મમાં સમ્યગ્દર્શન સૌથી પ્રથમ હોવું જોઈએ. પ્રથમાદિ ચિહ્નથી વ્યક્ત થતું રત્નદીપક સમું સમ્યગ્દર્શન જેના અંતરમાં પ્રગટયું છે, તે સમ્યગ્દર્શિ પુરુષ જ દ્રવ્યથી અને ભાવથી આ દેશવિરતિ ધર્મ અંગીકાર કરવાનો યોગ્ય અધિકારી છે. X X X (આવે સમ્યગ્દર્શિ દેશવિરતિ પુરુષ) પરભાવ-વિભાવથી યથા-શક્તિ વિરામ પામતો જઈ, તે આત્મસ્વભાવ ધર્મની આંશિક સાધના કરતો-પહે પહે કરીને પણ ચારિત્રધર્મ પર્વત પર આરોહણ કરતો જાય છે.’

શ્રી પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા, પા. ૨૬ (સ્વચિત)

અને ‘સાધુધર્મ: પુન:’—સાધુધર્મ પણ ‘સ્વપરિણામ પવ’—‘સ્વપરિણામ જ છે’, આત્મપરિણામ જ છે. અર્થાત્ સાચા ભાવસાધુગુણસંપન્ન આત્માની સાધુ દશા, આત્માનો સાધુ ગુણભાવ જ્યાં વર્તે છે, એવો આત્મપરિણામ તે જ સાધુધર્મ પણ સાધુધર્મ છે. આ આત્મપરિણામ કેવો છે? તો કે—‘સામાયિકા. અત્મપરિણામ જ વિગતવિશુદ્ધક્રિયામિવ્યદ્ભવ:’—‘સામાયિકાદિ વિશુદ્ધ ક્રિયાથી અભિવ્યંજ્ય’; સામાયિકચારિત્રથી માંડી યથાખ્યાતચારિત્ર પર્યંત વિશુદ્ધ-નિષ્કાયા ક્રિયાથી-વિશુદ્ધ આત્મપરિણામરૂપ અધ્યાત્મક્રિયાથી અભિવ્યંજ્ય થતો, પ્રગટતા પામતો એવો. અર્થાત્ સર્વત્ર રાગદ્વેષાદિ રહિત સમભાવ જ્યાં અખંડપણે વર્તે છે, એવા સામાયિકથી માંડી, જ્યાં આત્માનો જેવો શુદ્ધ વીતરાગ સ્વભાવ આખ્યાત વા ખ્યાત છે તે પ્રગટે છે—એવા તત્ત્વરમણતારૂપ ‘યથાખ્યાત’ ચારિત્ર પર્યંત, ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ થતી જતી નિષ્કાયા નિર્મળ આત્મપરિણતિ તે જ સાધુધર્મ છે. અને સાધુનો આ આત્મપરિણામ વળી કેવો છે? તો કે—‘સકલસત્ત્વહિતાશયામૃતલક્ષણ:’—‘સકલ સત્ત્વહિત આશયરૂપ અમૃત લક્ષણ.’ સકલ સત્ત્વેનું—જગજીવેનું હિત હો ! એવા પ્રકારની નિર્મલ ભાવનાવાળો સત્ત્વકલ્યાણકારી આશય-ચિત્તપરિણામ જેમાં વર્તે છે એવા આશયરૂપ આ આત્મપરિણામ છે; અને તે અમૃત લક્ષણ છે, શુદ્ધ આત્માર્થ ક્રિયાથી અમૃતઅનુકાનરૂપ હોઈ, આત્માને અમૃતરૂપે પરિણમતો સતો, અમૃત પદને આપે એવો છે. જેને પંચપરમેષ્ઠિ મધ્યે ગૌરવભયું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે, એવા આ વીતરાગદશાસાધક નિર્ઞેય સાધુની દશા કેવી અદ્ભુત હોય, તેનું પરમ હૃદયંગમ સ્વરૂપ “અપૂર્વ અવસર એવો કયારે આવશે?” —એ પરમતત્ત્વદેષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના અમર કાવ્યમાં અનન્ય ભાવથી લલકારવામાં આવ્યું છે. જેમકે—

“સર્વ ભાવથી ઔદાસન્ય વૃત્તિ કરી,
માત્ર દેહ તે સંયમ હેતુ હોય જો;

અન્ય કારણે અન્ય કશું કલ્પે નહીં,
 દેહે પણ કિંચિત્ મૂર્છા નવ જોય જો....અપૂર્વ અવસર.
 દર્શનમોહ વ્યતીત થઈ ઉપજ્યો બોધ જો,
 દેહ બિન્ન કેવળ ચૈતન્યનું જ્ઞાન જો;
 તેથી પ્રક્ષીણ ચારિત્રમોહ વિલોકિયે,
 વર્તે એવું શુદ્ધ સ્વરૂપનું ધ્યાન જો....અપૂર્વ.
 આત્મસ્થિરતા ત્રણ સંક્ષિપ્ત યોગની,
 મુખ્યપણે તો વર્તે દેહ પર્યાંત જો;
 ઘોર પરીવહ કે ઉપસર્ગ ભયે કરી,
 આવી શકે નહીં તે સ્થિરતાનો અંત જો....અપૂર્વ.
 સંયમના હેતુથી યોગ પ્રવર્તના,
 સ્વરૂપલક્ષે જિન આજ્ઞા આધીન જો;
 તે પણ ક્ષણ ક્ષણ ઘટતી જાતી સ્થિતિમાં,
 અંતે થાયે નિજ સ્વરૂપમાં લીન જો....અપૂર્વ.” ઈ.

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

આમ શ્રાવકધર્મ ને સાધુધર્મ—એ ચારિત્રધર્મના બન્ને પ્રકારો આત્મપરિણામરૂપ છે, તે તે ગુણસ્થાનને અનુરૂપ મંદકપાય—નિષ્કપાય આત્મદશારૂપ છે. અત્રે આત્મપરિણામને જ મુખ્યપણે ધર્મ શા માટે કહ્યો તેનો ખુલાસો કર્યો છે કે—
 ધર્મનું ‘ક્ષાયોપશમિકાદિભાવસ્વરૂપત્વાદ્ધર્મસ્ય ।’ ‘ધર્મનું ક્ષાયોપશમિ-વાસ્તવિક સ્વરૂપ કાઢિ ભાવસ્વરૂપપણું છે, માટે;’ ક્ષાયોપશમિક—ક્ષાયિક—ઉપશમ ભાવ એ જ ધર્મનું સ્વરૂપ છે, માટે. અર્થાત્ જે જે પ્રકારે આત્મા સ્વભાવમાં—આત્મભાવમાં આવે તે ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે; એટલે ઉપશમ, ક્ષાયોપશમ કે ક્ષાયિક ભાવરૂપે જે નિજ ગુણનું પ્રગટપણું છેવટે પૂર્ણ અવસ્થાને નીપજાવે છે, તે સ્વભાવરૂપ આત્મધર્મના સાધન છે, માટે તે પણ સાધનરૂપ ધર્મ છે. સમક્તિ ગુણથી માંડીને શૈલેશી અવસ્થા સુધી જે આત્માને અનુગત—અનુસરતા ભાવ છે, તે આત્મધર્મરૂપ સાધ્યને અવલંબતા હોઈ, સંવર—નિર્જરાના હેતુ થઈ પડી ઉપાદાન કારણને પ્રગટ કરે છે, માટે તે બધા ય ધર્મના પ્રકાર છે. આમ ઉપશમ—ક્ષાયોપશમ—ક્ષાયિકભાવે આત્મા આત્માના જ્ઞાન—દર્શન સ્વભાવમાં વર્તે તે મત અથવા સ્વરૂપમાં ચરણરૂપ ચારિત્ર છે, અને તે જ ધર્મ છે.

“જે જે પ્રકારે આત્મા આત્મભાવ પામે તે તે પ્રકાર ધર્મના છે. આત્મા જે પ્રકારે અન્યભાવ પામે તે પ્રકાર અન્યરૂપ છે, ધર્મરૂપ નથી.”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક. ૩૨૯.

“ઉપશમ ભાવ હો મિશ્ર ક્ષાયિકપણે, જે નિજ શુભ પ્રાગ્ભાવ;
 પૂર્ણવિસ્થાને હો નીપજવતો, સાધન ધર્મ સ્વભાવ....સ્વામી સ્વયંપ્રભને જાઉં ભામણે.
 સમકિત શુભથી હો શૈલેશી લગે, આતમ અનુગત ભાવ;
 સંવર નિર્જરા હો ઉપાદાન હેતુતા, સાધ્યાલંબન દાવ....સ્વામી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.
 “જિમ નિર્મલતા રે રત્ન સ્ફટિક તણી, તેમ જ જીવ સ્વભાવ;
 તે જિન વીરે રે ધર્મ પ્રકાશિઓ, પ્રબળ કષાય અભાવ.—શ્રી સીમંધર.
 જે જે અંશે રે નિરુપાધિકપણું, તે તે અંશે રે ધર્મ;
 સમ્યગ્દૃષ્ટિ શુભકાણા થકી, ભવ લહે શિવશર્મ.”—શ્રી યશોવિજયજી.

ભગવદ્અનુગ્રહ વિના ધર્મ હોતો નથી ને ભગવદ્અનુગ્રહનું જ સર્વ ધર્મહેતુઓમાં પ્રાધાન્ય છે, એ યુક્તિથી સિદ્ધ કરી, ભગવંતનું ધર્મદાયકપણું પ્રતિષ્ઠાપિત કરે છે—

૩ નાયં ભગવદનુગ્રહમન્તરેણ, વિચિત્રહેતુપ્રભવત્વેऽપિ મહાનુભાવતયાऽસ્યૈવ પ્રાધાન્યાત્ । ભવત્યેવૈતદાસન્નસ્ય ભગવતિ बहुमानः, ततो हि सद्देशनायोग्यता, ततः पुनरयं नियोगतः इत्युभयतस्त्वभावतया तदाधिपत्यसिद्धेः, कारणे कार्योपचाराद्धर्मो ददतीति धर्मदाः ॥ ૨૦ ॥ ૧૩૧

૩ અર્થઃ—આ (ધર્મ) ભગવંતના અનુગ્રહ વિના હોતો નથી—વિચિત્ર હેતુઓ થકી ઉત્પન્ન થવાપણું છતાં મહાનુભાવતાથી આતું જ (ભગવદ્અનુગ્રહનું જ) પ્રાધાન્ય છે, માટે, આને (ધર્મને) આસન્નને (નિકટવર્તીને) ભગવત્ પ્રત્યે બહુમાન હોય જ છે. કારણ કે તે થકી જ સ્ફુટપણે સદ્દેશનાની થોડ્યતા હોય છે, અને તે થકી પુનઃ આ (ધર્મ) નિયોગથી હોય છે,—એમ ઉભયની તત્ત્વભાવતાથી તેના (ભગવદ્અનુગ્રહના) આધિપત્યની સિદ્ધિ છે, માટે,—કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી, ધર્મ દીએ છે તે ધર્મદો. ૧૩૧

પંક્તિકાઃ—નાયમ્ ઇત્યાદિ. ન—ન જ, અયમ્—આ, ઉકારપ ધર્મ, ભગવદનુગ્રહ—ભગવદ્ અનુગ્રહરૂપ સહકારી, અન્તરેણ—વિના. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—વિચિત્રહેતુપ્રભવત્વેऽપિ—વિચિત્રાઃ—વિચિત્ર, સ્વયોચિતા—ગુરુસંયોગ આદિ, હેતવઃ—હેતુઓ, પ્રભવઃ—જન્મસ્થાન. યસ્ય—તે જેનું, તદ્ભાવસ્તત્ત્વ—તેનો ભાવ તે તત્ત્વ, તસ્મિન્નપિ—તે સતે પણ, ધર્મની મહાનુભાવતયા—મહાનુભાવતાથી, અચિન્ત્યશક્તિતાથી, અસ્યૈવ—આના જ, ભગવદ્અનુગ્રહના, હેતુઓમાં પ્રાધાન્યાત્—પ્રાધાન્યને શીધે, જ્યેષ્ઠતાથી. તે જ ભાવે છે—

ભવત્યેવ—થાય જ છે, નથી થતો એમ નહિ, પદ્મદાસન્નસ્ય—આને આસન્નને, ધર્મને આસન્નને, ભગવતિ—ભગવંતમાં, પરમ ગુરુમાં, बहुमानः—બહુમાન,—ભવનિર્વેદરૂપ, તત્તો—તે થકી, ભગવદ્અનુગ્રહ થકી, हिः—સ્ફુટ, સદ્દેશનાયોગ્યતા—સદ્દેશનાયાઃ—વક્ત્ર્યમાણરૂપ સદ્દેશનાની, યોગ્યતા—ઉચિતત્વ, તતઃ—તે થકી, સદ્દેશનાયોગ્યતા થકી, पुनरयं—પુનઃ આ, नियोगतः—નિયોગથી, अवस्थोभावથી, इति—એમ, પરંપરાથી, उभयतस्त्वभावतया—ઉભયસ્ય—ભગવદ્અનુગ્રહ અને પ્રકૃત ધર્મલક્ષણ એ ઉભયની, तत्त्वभावतया—કાર્યકારણ સ્વભાવતાથી, तदाधिपत्यसिद्धेः—તસ્ય—તેની—ભગવદ્અનુગ્રહનાની મહાનુભાવતાથી અધિકૃત ધર્મહેતુઓમાં પ્રધાનભાવની સિદ્ધિને લીધે. કારણે—સદ્દેશનાયોગ્યતારૂપ કારણમાં, કાર્યસ્ય—કાર્યના, ધર્મના, उपचारात्—ઉપચારથી, अध्यापेयથી, धर्मो ददतीति धर्मदाः—‘ ધર્મ દીએ છે તે ધર્મદો. ’

વિવેચન

“તરસ ન આવે હો મરણ જીવન તણે. સીએ જે દરિશણ કાજ;

દરિશણ હર્લભ સુલભ કૃપા થકી, આનંદધન મહારાજ !....

અભિનંદન જિન દરિશણ તરસિયે.”—શ્રી આનંદધનજી.

આ ધર્મના દાયક ભગવંતો શી રીતે છે? તે હવે સુક્ષિપ્તથી સિદ્ધ કરે છે—‘નાયં ભગવદનુગ્રહમન્તરેણ।’ ‘આ (ધર્મ) ભગવત્તા અનુબ્રહ્મ વિના હોતો નથી.’ આ જે ધર્મ—ચારિત્રધર્મ કહ્યો તે ભગવંતના અનુબ્રહ્મ-કૃપાપ્રસાદરૂપ ભગવદનુગ્રહ વિના સહકારી વિના સંભવતો નથી. ‘મહાનુભાવતયાઽસ્યૈવ પ્રાધાન્યાત્।’ ધર્મ હોતો નથી કારણ કે વિચિત્ર હેતુઓથી ઉત્પન્ન થવાપણું છતાં મહાનુભાવતાથી આનું જ (ભગવદ્અનુબ્રહ્મનું જ) પ્રાધાન્ય છે, માટે; સ્વયોગ્યતા, સદ્ગુણયોગ આદિ વિચિત્ર-નાના પ્રકારના હેતુઓ થકી આ ધર્મનું ઉત્પન્ન થવાપણું છે, છતાં મહાનુભાવતાથી—અચિન્ત્યશક્તિયુક્ત મહાપ્રભાવપણાથી આનું જ—ભગવદ્અનુબ્રહ્મનું જ સર્વ હેતુઓમાં પ્રાધાન્ય—પ્રધાનપણું—જ્યેષ્ઠપણું છે, માટે.

તે આ પ્રકારે—‘भवत्येवैतदात्मनस्य भगवति बहुमानः।’—‘આને (ધર્મને) આસન્નને ભગવત્ પ્રત્યે બહુમાન હોય જ છે.’ આ ધર્મને જે આસન્ન—નિકટવર્તી વર્તે છે, જે સમીપમાં જ ધર્મને પામવાનો છે, તેને પરમશુભ ભગવત્ પ્રત્યે ભગવદ્બહુમાનનું જ બહુમાન—પરમાદર હોય જ છે; અને તે બહુમાન પશુ ભવનિર્વેદરૂપ—ધર્મહેતુઓમાં ભવવૈરાગ્યરૂપ છે, કારણ કે ભવવૈરાગ્ય એ જ ભગવાન્ના વૈરાગ્ય-પ્રાધાન્ય ઉપદેશનું બહુમાન્યપણું હોવાથી અર્થથી ભગવાન્નું બહુમાન જ છે. કારણ કે ‘તે થકી જ સદ્દેશનાયોગ્યતા હોય છે;’ સ્ફુટપણે આ ભવવૈરાગ્યરૂપ ભગવદ્બહુમાન થકી જ સદ્દેશનાયોગ્યતા—ભગવંતના ઉપદેશ-શ્રવણનું યોગ્યપણું હોય છે. “નોંધ પૂજાદિની જે કામનારે, નોંધ બહાલું અંતર ભવદુઃખ”—માનપૂજાદિની કામના ન હોય ને અંતરમાં ભવદુઃખ બહાલું ન હોય, એમ જ્યારે હોય ત્યારે જ “મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે” એ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ સંગીત કરેલા ટંકેતકીર્ણ અમર પદમાં કહ્યા પ્રમાણે જિનમાર્ગશ્રવણનો સાચો અધિકારી બને છે. આમ ભવવૈરાગ્યરૂપ ભગવદ્બહુમાન થકી જ સદ્દેશનાયોગ્યતા હોય છે; અને ‘તે થકી પુનઃ આ (ધર્મ) નિયોગથી હોય છે,’ તે સદ્દેશનાયોગ્યતા થકી આ ધર્મ નિયોગથી—નિયમથી—અવશ્યપણે હોય છે. ‘એમ ઉભયની તત્સ્વભાવતાથી તેના (ભગવદ્બહુમાનના) આધિપત્યની સિદ્ધિ છે, માટે.’ અર્થાત્ એમ ઉભયની એટલે ભગવદ્બહુમાન ને પ્રસ્તુત ધર્મ એ બન્નેની તત્સ્વભાવતા—તેવા પ્રકારની કાર્યકારણ સ્વભાવતા છે, તેથી કરીને તે ભગવદ્બહુમાનના જ આધિપત્યની સિદ્ધિ એટલે કે અધિકૃત ધર્મહેતુઓમાં અધિપતિપણાની—મહાનુભાવતાથી પ્રધાનપણાની સિદ્ધિ છે,—તદાધિપત્યસિદ્ધેઃ. એટલે ભગવદ્બહુમાન એ જ ધર્મહેતુઓમાં પ્રધાન છે એમ

સિદ્ધ થયું, અને તે પશુ ‘કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી’—સદ્દેશનાયોગ્યતારૂપ કારણમાં ધર્મરૂપ કાર્યના ઉપચારથી—અધ્યારોપથી સિદ્ધ થયું.

આમ આ ધર્મ ભગવદ્અનુગ્રહ થકી જ પ્રાપ્ત હોય છે, એટલા માટે ‘ધર્મ દીએ તે ધર્મદો’—ધર્મના દેનારા હોવાથી ભગવતો ધર્મદો છે.

“ કારણ પદ કર્તાપણે રે, કરી આરોપ અલેદ;

નિજ પદ અર્થી પ્રભુથકી રે, કરે અનેક ઉમેદ....

અનિત જિન ! તારજો દીનદયાળ. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

॥ इति धर्मदाः ॥ ૨૦ ॥

૨૧. ધર્મદેશક

‘ધર્મદેશકેમ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

અત્રે લલિતવિસ્તરકાર આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રજી ભગવંતની ધર્મદેશનાનો સારજૂત વચનામૃતમય ઉત્તમ નમૂનો સંકલનાળ્ય સુમધુર લલિત પદોમાં ગૂંથે છે—

૪ તથા—

‘ ધર્મદેસયાણં ’

તત્ર ધર્મઃ પ્રસ્તુત एव, તેં યથામવ્યમભિદધતિ, તથા—

પ્રદીપ્તગૃહોદરકલ્પોઽયં ભવો, નિવાસઃ શારીરાદિદુઃખાનાં । ન યુક્ત ઇહ વિદુષઃ પ્રમાદઃ । યતઃ અતિદુર્લભેયં માનુષ્યાવસ્થા, પ્રધાનં પરલોકસાધનં, પરિણામકટવો વિષયાઃ, વિપ્રયોગાન્તાનિ સત્સંક્રાન્તાનિ, પાતભયાતુરમવિજ્ઞાતપાતમાયુઃ । ૧૩૨

૫ તદેવં વ્યવસ્થિતે વિધ્યાપનેઽસ્ય યતિતવ્યં । પતચ્ચ સિદ્ધાન્તવાસનાસારો ધર્મ-મેધો યદિ પરં વિધ્યાપયતિ । અતઃ સ્વીકર્તવ્યઃ સિદ્ધાન્તઃ, સમ્યક્ સેવિતવ્યાસ્તદભિજ્ઞાઃ । ૧૩૩

૬ ભાવનીયં મુળ્ડમાલાલુકાશાતં, ત્યક્તવ્યા સ્વલ્પસદપેક્ષા, ભવિતવ્યમાજ્ઞાપ્રધાનેન, ઉપાદેયં પ્રણિધાનં, પોષણીયં સાધુસેવયા ધર્મશરીરં, રક્ષણીયં પ્રવચનમાલિન્યં । ૧૩૪

૭ પતચ્ચ વિધિપ્રવૃત્તઃ સમ્પાદયતિ, અતઃ સર્વત્ર વિધિના પ્રવર્તિતવ્યં સૂત્રાત । ૧૩૫

જ્ઞાતવ્ય આત્મભાવઃ, પ્રવૃત્તાવપેક્ષિતવ્યાનિ નિમિત્તાનિ, ચતિતવ્યમસમ્પન્નયોગેષુ, લક્ષયિતવ્યા વિસ્તોતસિકા, પ્રતિવિધેયમનાગતમસ્યાઃ મયશરણાશ્રુદાહરણેન । ૧૩૬

૧ ભવત્યેવ સોપક્રમકર્મનાશઃ નિરુપક્રમાનુવન્ધવ્યવચ્છિત્તિરિત્યેવ ધર્મ દેશયન્તીતિ ધર્મદેશકાઃ ॥ ૨૧ ॥ ૧૩૭

૪ અર્થઃ—તથા—

‘ ધર્મદેશકોને ’

૧ તેમાં ધર્મ પ્રસ્તુત જ, તે યથાભવ્ય પ્રકાશે છે (કથે છે). જેમકે—
આ ભવ (સંસાર) પ્રદીપ્ત શૃંગોદર સમો છે, શારીરાદિ દુઃખોનો નિવાસ છે. અહીં વિદ્વાન્ને પ્રમાદ યુક્ત નથી. કારણ કે આ માનુષ્ય અવસ્થા અતિ દુર્લભ છે, પરલોકનું સાધન પ્રધાન છે, વિષયો પરિણામકદુ છે, સત્સંગતો વિપ્રયોગઅંતવાળા છે, પાતલયાતુર આયુ અવિજ્ઞાત પાતવાળું છે. ૧૩૨

૨ તેથી એમ વ્યવસ્થિત સતે આના વિધ્યાપતમાં (બૂઝવવામાં) યત્ન કરવો યોગ્ય છે; અને આને બૂઝવે તો સિદ્ધાન્તવાસનાથી સાર એવો ધર્મભેદ જ બૂઝવે; એટલા માટે સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવો યોગ્ય છે, તેની અભિજ્ઞાઓ (સ્મૃતિઓ) સમ્યક્ સેવવા યોગ્ય છે. ૧૩૩

પંક્તિકા—મુળ્લમાલુલુકાજ્ઞાતમ્ । મુળ્લમાલુ—શિરઃસ્થ, આલુકા—મુખથી વાર્ધદિકા (પાણીની માટલી), ત યથ જ્ઞાતમ્ — તે જ જ્ઞાત-દૃષ્ટાંત. જેમ—

“ અનિત્યતાકૃતબુદ્ધિર્હાનમાશ્વયો ન શોચતિ ।

નિત્યતાકૃતબુદ્ધિસ્તુ મગ્નમાણ્ડોઽપિ શોચતિ ॥ ”

(અર્થાત્) જેણે અનિત્યતાની બુદ્ધિ કરી છે, તે માળા મ્હાન થતાં શાયતો નથી; જેણે નિત્યતાની બુદ્ધિ કરી છે તે હાંડનું ભગિર્તા પણ શાયે છે.

સૂત્ર ઇત્યાદિ. સુઘ્રાદ્—સૂત્ર થકી, અરક્ત-દ્વિષ્ટ આદિ લક્ષણ નિરૂપક એવા આગમ થકી, જ્ઞાતવ્યઃ—બાણુવો યોગ્ય છે, સમજવો યોગ્ય છે, આત્મભાવઃ—આત્મભાવ, રાગાદિષ્ઠ આત્મપરિણામ. જેમ કહ્યું છે કે—

“ ભાવણસુયપાઠો તિત્થસેવળ સમયં તયત્થજાનંમિ ।

તત્તો ય આયપેહળમહ્નિનિઝળ ગુણદોસવિક્ષણ ॥ ”

(અર્થાત્) ભાવન, શ્રુતપાઠ, તીર્થસેવન, સમય (સિદ્ધાંત), તદ્વર્થજ્ઞાન, અને તે થકી ગુણદોષ અપેક્ષાએ અતિનિપુણ એવું આત્મપ્રેક્ષણ.

નિમિત્તાનિ—નિમિત્તો, ઇષ્ટ-અનિષ્ટસૂચક શકુનાદિ, વા સહકારિ કારણો.

મયશરણાશ્રુદાહરણેન—ભય-શરણાદિ ઉદાહરણથી.

“ સરળં મપ ડવાઓ રોગે કિરિયા વિર્સમિ મંતોત્તિ । ”

(અર્થાત્) ભયમાં શરણ, રોગમાં ક્રિયા, અને વિષમાં મંત્ર ઉપાય છે, એમ ઉદાહરણ છે.

૬ મુણ્ડમાલા-આલુકાનું જ્ઞાત (દૃષ્ટાંત) ભાવવા યોગ્ય છે, નિશ્ચયે કરીને અસત અપેક્ષાઓ ત્યજવા યોગ્ય છે, આજ્ઞાપ્રધાન થવું યોગ્ય છે, પ્રણિધાન ઉપાદેય છે, સાધુસેવાથી ધર્મશરીર ધાવવા યોગ્ય છે, પ્રવચનમાલિન્ય રક્ષવા યોગ્ય છે. ૧૩૬

૭ અને આ વિધિપ્રવૃત્ત (હોય તે) સંપાદે છે, ઐથી કરીને સર્વત્ર વિધિથી સૂત્ર થકી પ્રવર્તવું યોગ્ય છે. ૧૩૫

૮ આત્મભાવ જાણવો યોગ્ય છે, પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્તો અપેક્ષવા યોગ્ય છે, અસમ્યક્ યોગોમાં યત્ન કરવા યોગ્ય છે; વિસ્તોતસિકા લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે, આનું (વિસ્તોતસિકાનું) અનાગતપણું (આવ્યા પહેલાં) ભયશરણાદિ ઉદાહરણથી પ્રતિવિધાન કરવા યોગ્ય છે. ૧૩૬

૯ એમ સોપકમ કર્મોના નાશ (અને) નિરુપકમના અનુબંધની વ્યવસ્થિતિ હોય છે. એવા પ્રકારે ધર્મ દેશે છે તે ધર્મદેશકો. ॥ ૨૧ ॥ ૧૩૭

વિવેચન

‘ભવદવ હો પ્રભુ! ભવદવ તાપિત જીવ, તેહને હો પ્રભુ! તેહને અમૃતધન સમીજ;
મિથ્યા હો પ્રભુ! મિથ્યા વિષની ખીવ, હરવા હો પ્રભુ! હરવા જાંશુલિ મન રમીજ....
મૂરતિ હો પ્રભુ મૂરતિ અનંત જિજ્ઞાસુ.— શ્રી દેવચંદ્રજી

તથા—તથાપ્રકારે જેમ પૂર્વે કહ્યું હતું તેમ અનુબ્રહ્મસંપાદનાદિ વડે આ ભગવતો ‘ધર્મદેશકો’ છે, એટલે ‘ધર્મદેશયાણ’—ધર્મદેશકેમ્યઃ એ સૂત્રપદનું વ્યાખ્યાન અત્ર કયું છે. અત્રે ‘ધર્મ’ પ્રસ્તુત જ, તે યથાભવ્ય પ્રકારે છે; અર્થાત્ જે ધર્મદેશના પૂર્વે કહ્યો હતો તે જ પ્રસ્તુત શ્રાવક-સાધુધર્મભેદથી આત્મ-પરિણામરૂપ ચારિત્રધર્મ; તે યથાભવ્ય—જેવો જેવો ભવ્ય-યોગ્ય યાત્ર જીવ તેવો તેવો જ તેને યોગ્ય ધર્મ પ્રકારે છે, ઉપદેશે છે. ભગવતોની આ ધર્મદેશના કેવા પ્રકારની હોય છે, તેનો સારસંહોદરૂપ ઉત્તમ નમૂનો અત્રે લઘુ પણ મહાઅર્થશુભ મહાસૂત્રોરૂપ સુમધુર લલિત પદોમાં રજૂ કરી, આ યથાર્થનામા ‘લલિતવિસ્તરા’ના કર્તા પુરુષે અર્થગૌરવશુક્ત પદલાલિત્યનો પરિચય કરાવ્યો છે. તે અદ્ભુત અર્થસંકલનાવાળી ધર્મદેશના આ પ્રકારે—

‘પ્રદીપ્તગૃહોદરકલ્પોડયં મવઃ ।’

‘આ ભવ (સંસાર) પ્રદીપ્ત ગૃહોદર સમો છે,’ આ સંસાર આગ લાગેલા ઘરના અંદરના ભાગ જેવો છે. કારણ કે તે ‘નિવાસઃ શારીરાદિદુઃખાનાં’ ‘શારીરાદિ દુઃખોનો

પ્રદીપ્ત ગૃહોદર સમા ભવ નિવાસ છે', શારીરિક-માનસિક દુઃખોનો, આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિરૂપ ત્રિવિધ તાપોનો નિવાસ છે. એટલે 'ન યુક્ત દદ્ધ વિદુષઃ પ્રમાદઃ।' 'આહી' વિદ્વાન્ને પ્રમાદ યુક્ત નથી.' આગ લાગેલા ઘરમાં રહેલો મનુષ્ય બહાર નીકળવાની જરા પણ ઢીલ કરે તો માર્યો બચ, માટે તેને જેમ પ્રમાદ-આલસ્ય યુક્ત નથી; તેમ આ આગ લાગેલા ભવગૃહમાં વસતા વિદ્વાન્ને-સમજદારને લેશ પણ પ્રમાદ યુક્ત નથી, ઘટતો નથી.

કારણ કે 'અતિ દુર્લભેયં માનુષ્યાવસ્થા।' 'આ માનુષ્ય અવસ્થા અતિ દુર્લભ છે,' બીજા બધા દેહ કરતાં ઉત્તમ એવો આ મનુષ્ય દેહ મોટા પુણ્યરાશિથી પ્રાપ્ત થયો છે, "બહુ પુણ્ય કરા પુંજથી શુભ દેહ માનવનો મળ્યો," તે વિષયકષાયાદિ પ્રમાદમાં જો એણે શુભાભ્યો તો દશ દષ્ટાંતના ભાવ પ્રમાણે પુનઃ અતિદુર્લભ મનુષ્યપણું પ્રાપ્ત થયો અતિદુર્લભ છે. માટે 'પ્રધાનં પરલોકસાધનં'—પર-લોકનું સાધન પ્રધાન છે.' અન્ય કોઈ દેહમાં પૂર્ણ સદ્વિવેકનો ઉદય થઈ મોક્ષપ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી, માત્ર માનવ દેહમાં જ થઈ શકે છે, એમ બાણી આત્માર્થ કાર્ય વડે જેટલું અને તેટલું આત્મશ્રેય સત્વર હાંસલ કરી પરલોકનું સાધન કરી લેવું એ જ પ્રધાન છે; આમ પરલોકપ્રધાન યોગસાધનમાં જ આ અમૂલ્ય મનુષ્ય દેહનો ઉપયોગ કરવા યોગ્ય છે,—નહિ કે ભોગસાધનમાં.

કારણ કે 'પરિણામકટવો વિષયાઃ'—વિષયો પરિણામકટુ છે; વિષયો કિંપાક-ફળની પેઠે પ્રથમ મીઠા લાગે, પણ પરિણામે દારુણ વિપાક દેનારા હોવાથી કટુ-કડવા છે. માટે તેમાં પ્રતિબંધ કરવો યોગ્ય નથી. તેમજ—'વિપ્રયોગાન્તાનિ સત્સદ્ગતાનિ'—સત્સંગતો વિપ્રયોગ અંતવાળા છે.' પ્રેમાળ સ્વજનાદિના સુંદર સંયોગો વિયોગ-અંતવાળા છે, સંયોગ અંતે વિયોગ છે, માટે તે સ્વજનાદિ સંયોગમાં પણ પ્રતિબંધ કરવા યોગ્ય નથી.

કારણ કે 'પાતમયાતુરમવિજ્ઞાતપાતમાયુઃ।' 'પાતલયાતુર આયુ અવિજ્ઞાત પાતવાયુ છે.' પડયું કે પડશે એમ પડી જવાના ભયથી ભરેલું એવું આયુ અવિજ્ઞાત પાતવાયુ છે, "ઉભો છે શિકારી યમ ધનુમહિં સાંધી શરને" એમ કાળની તલવાર સદા માથા પર લટકતી હોવાથી ક્યારે પડશે તેની ખબર પડે એવું નથી.

ઉભો છે શિકારી યમ ધનુ મહિં સાંધી શરને,
લીધો કાં લેશે કાં થતી ચટપટી સર્વ જનને;
નથી દેતો કેને ખબર નિજના આગમનના,

ધસી ઓચિંતો તે ઝટ ઝડપતો જાન જનના.—(ડૉ. ભગવાનદાસ,—સ્વરચિત.)

તેથી 'एवं व्यवस्थिते विद्यापनेऽस्य यतितव्यं।' 'એમ વ્યવસ્થિત સતે આના વિદ્યાપનમાં (ખૂઝવામાં) યત્ન કરવો યોગ્ય છે.' એમ ઉપરમાં કહી તેવી વ્યવસ્થિતિ છે, એટલે આગ લાગેલા ઘરની આગ ખૂઝવાને જેમ વગર ઢીલે—વિના પ્રમાદે લાગી જવું જોઈએ, તેમ આ આગ લાગેલા ભવઘરની આગ ખૂઝવા વગર વિલંબે વિના પ્રમાદે શીઘ્ર યત્ન કરવો યોગ્ય છે.

અને ‘પતત્ત સિદ્ધાન્તવાસનાસારો ધર્મમેધો યદિ પરં વિચ્યાપયતિ ।’ આ વિશાલ ભવગૃહને લાગેલી આગ એટલી બધી પ્રચંડ છે કે ‘આને ખૂંચવે તો સિદ્ધાન્તવાસનાથી સાર એવો ધર્મમેધ જ ખૂંચવે;’ એને ખૂંચવાને માટે જો કેઈ એ ભવાન્નિ ખૂંચવા સમર્થ હોય, તો સિદ્ધાન્તની વાસનાથી સાર એવો ધર્મરૂપ મેધ જ સમર્થ સિદ્ધાન્તવાસના- છે. કારણ કે દાવાનલને ખૂંચવા માટે જલસાર-જલભર્યો મેધ જ સાર ધર્મમેધ જ જોઈએ, તેમ આ ભુવનવ્યાપક ભવ-દાવાનલને ખૂંચવા માટે સિદ્ધાન્તવાસનારૂપ જલથી સાર-ભરેલો ધર્મમેધ જ જોઈએ, એ જ “સંસારદાવાનલદાહનીરં” વર્ષાવી શકે. એટલા માટે ‘સ્વીકૃત્તેભ્યઃ સિદ્ધાન્તઃ-’ ‘સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવો યોગ્ય છે’; ત્રણે કાળમાં ન ચળે એવો નિશ્ચય નિશ્ચયરૂપ સિદ્ધાન્ત-પરમ જ્ઞાનીએ પ્રણીત કરેલ આગમ માન્ય કરવા યોગ્ય છે, શિરસાવંધ ગણી માથે ચઢાવવા યોગ્ય છે. અને એટલે જ ‘સમ્યક્ સેવિતવ્યાસ્તદમિજ્ઞાઃ.’ ‘તેની અભિજ્ઞાઓ સમ્યક્ સેવવા યોગ્ય છે;’ જીવને સ્મૃતિ આપનારી એવી તેની સ્મૃતિઓ પ્રજ્ઞાપનાઓ, પ્રરૂપણાઓ, આજ્ઞાઓ સમ્યક્પ્રકારે સેવવા યોગ્ય, આરાધવા યોગ્ય, ઉપાસવા યોગ્ય છે.

જેમકે—‘મુણ્ડમાલા-આલુકાનું જ્ઞાત (દૃષ્ટાંત) ભાવવા યોગ્ય છે.’ મુંડમાલા એટલે મસ્તકે મૂકવાની માળા ને આલુકા એટલે જલ ભરવાની નાની માટલી એ જ્ઞાત-જાણીતું દૃષ્ટાંત ભાવન કરવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ “જેને અનિત્યતાની અનિત્યતાદિ ભુદિ ઉપજી છે તે મૂલ્યવંતી માલા મ્હાન થતાં-કરમાતાં શોચતો ભાવના નથી; ને જેને નિત્યતાની ભુદિ છે, તે તુચ્છ માટલી-હાંડલી ભાંગતાં પણ શોચ કરે છે!” એ દૃષ્ટાંતનો પરમાર્થ વિચારી વૈરાગ્યભાવના પર અરૂઢ થવા યોગ્ય છે. અને આ બધું ય અનિત્ય છે એમ જાણી ‘ત્યક્તવ્યા સત્ત્વસદપેક્ષા-’ ‘નિશ્ચયે કરીને અસત્ અપેક્ષાઓ ત્યજવા યોગ્ય છે.’ ક્ષણિક કીર્તિ, મનાવા-પૂજાવાની કામના, લોકેષણા આદિ અસત્ અપેક્ષાઓ છોડી દેવા યોગ્ય છે; અથવા નિશ્ચય તત્ત્વને લક્ષ્યમાં રાખી સર્વ સત્સાધન કેવલ શુદ્ધ આત્માથે જ સેવવા યોગ્ય છે એમ જાણી, નિશ્ચય તત્ત્વના લક્ષ્ય વિનાની સર્વ અસત્ અપેક્ષાઓ ત્યજવા યોગ્ય છે. અને એ અર્થે ‘મવિતવ્યમાજ્ઞાપ્રધાનેન-’ ‘આજ્ઞાપ્રધાન થવું યોગ્ય છે,’ પરમ જ્ઞાની ભગવાનની આજ્ઞાને જ સર્વત્ર પ્રધાન ગણી પ્રવર્તવું યોગ્ય છે. એટલે જ ‘ઉપાદેયં પ્રણિધાનં-’ ‘પ્રણિધાન ઉપાદેય છે;’ ને વિધિમાર્ગનો સકલ જગજીવ પ્રત્યે વાત્સલ્ય-હિત ધરાવતા વિશાળ આશયરૂપ ઉપદેશ પ્રણિધાન અથવા શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ આદિ સદ્ભાવનારૂપ પ્રણિધાન ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. અને ‘પોષણીયં સાધુસેવયા ધર્મશરીરં-’ ‘સાધુસેવાથી ધર્મશરીર પોષવા યોગ્ય છે;’ જે ધર્મરૂપ જ શરીર છે તેને સાધુસેવાથી-સાચા સાધુ સંતજનની સેવાથી પોષવા યોગ્ય છે; અથવા “માત્ર દેહ તે સંયમ હેતુ હોય જો” એમ ધર્મસાધનાર્થ જ જે શરીર છે તેને સાધુ-સમ્યક્ નિરવધ આહાર-

પ્રત્યક્ષાદનાદિથી પોષવા યોગ્ય છે. અને આમ સાધુસેવા-સમ્યક્ આચરણ કરીને ‘રક્ષણીયં પ્રવચનમાલિન્યં’—‘પ્રવચનમાલિન્ય રક્ષવા યોગ્ય છે;’ ચતુર્વિધ સંઘરૂપ પ્રવચનનું, તીર્થનું, શાસનનું માલિન્ય-મલિનપણું ન થાય, ઝાંઝપ ન લાગે, એમ તકેદારીથી રક્ષા કરવા યોગ્ય છે.

અને આમ સાધુસેવાથી ધર્મશરીરનું પોષણ કરવું ને પ્રવચનમાલિન્યનું રક્ષણ કરવું તે ‘આ વિધિપ્રવૃત્ત (હોય તે) સંપાદે છે,’—પત્ત્વ વિધિપ્રવૃત્ત: સમ્પાદયતિ; જ્ઞાનીઓએ વિહિત કરેલ વિધિ પ્રમાણે જ પ્રવૃત્ત છે તે જ તેમ કરી શકે છે. ‘એથાં કરીને સર્વત્ર વિધિથી સૂત્ર થકી પ્રવર્તવું યોગ્ય છે.’—‘સર્વત્ર વિધિના પ્રવર્તિતવ્યં સૂત્રાત ।’

અને એમ સર્વત્ર સૂત્ર અનુસાર વિધિથી પ્રવૃત્તિ કરતાં, ‘આત્મભાવ બાણુવો યોગ્ય છે,’—જ્ઞાતવ્ય આત્મભાવ:—પોતાનો આત્મભાવ, આત્મપરિણામ કેવો છે, પોતાનો

આત્મા કઈ દશામાં વર્તે છે, એ આત્મનિરીક્ષણથી (Introspection) બાણુવા યોગ્ય છે,—કે જેથી પોતે કયાં ભૂલો છે તેનો કયાસ કાઢી આત્માર્થ પ્રવૃત્તિનો આગળ કેમ વધવું તેનો ખ્યાલ આવે, ને તથારૂપ પ્રવૃત્તિ થઈ શકે. બીજા એટલે આમ પ્રગતિ કરવા માટે તે ‘પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્તો અપેક્ષવા યોગ્ય છે,’—પ્રવૃત્તાવપેક્ષિતવ્યાનિ નિમિત્તાનિ; આત્મહિતની પ્રવૃત્તિમાં

ઉપકારી એવા સદ્દેવ-સદ્ગુરુ-સત્શાસ્ત્ર આદિ નિમિત્તકારણોની અપેક્ષા (દરકાર) રાખવા યોગ્ય છે. અને ‘અસંપન્ન યોગોમાં યત્ન કરવા યોગ્ય છે’—યતિતત્ત્વમસમ્પન્નયોગેષુ; તે તે ઉપકારી નિમિત્તોની અપેક્ષા રાખી તેની સહાયપૂર્વક, અવલંબનપૂર્વક, નહિં સાંપડેલા-નહિં પ્રાપ્ત કરેલા યોગોમાં-આત્મસાધનોમાં યત્ન કરવા યોગ્ય છે.

અને એમ આત્માર્થરૂપ યોગસાધન કરતાં, ‘વિસ્તોતસિકા લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે’ —‘લક્ષયિતવ્યા વિસ્તોતસિકા’; વિસ્તોતસિકા—ચિત્તને ઉલટો પ્રવાહ, ઉલટું વહેણ થાય તેા ખખરદાર રહી તે એકદમ લક્ષમાં-ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે.

વિસ્તોતસિકાનું અને ‘આનું (વિસ્તોતસિકાનું) અનાગત (આવ્યા પહેલાં) ભય-પ્રતિવિધાન શરણાદિ ઉદાહરણથી પ્રતિવિધાન કરવા યોગ્ય છે.’—‘પ્રતિવિધેય-

મનાગતમસ્યા: ભયશરણાણુદાહરણેન’; આ વિસ્તોતસિકા-ચિત્તની ઉલટી ગંગા-ચિત્તનું ઉલટું વહેણ આવી પડે તે પહેલાં જ, પાણી પહેલાં પાગ બાંધવાની જેમ, ભયશરણાદિ દૃષ્ટાંત પ્રમાણે તેનું પ્રતિવિધાન-નિવારણ કરી લેવા યોગ્ય છે, કે જેથી આવતી વિસ્તોતસિકા-ચિત્તની વિમુખ દશા અટકી જાય. ભય આવે ત્યારે જેમ દુર્ગાનું શરણ, રોગ ઉપજે ત્યારે જેમ ચિકિત્સા, વિષ ચઢે ત્યારે જેમ મંત્ર ઉપાય છે, તેમ વિસ્તોતસિકા ઉપજે તે પહેલાં જ ભગવતશરણ, સદ્વિચાર ક્રિયા, પ્રભુનામ મંત્ર આદિથી તેનો પ્રતીકાર થાય એવો ઉપાય કરી લેવો યોગ્ય છે.

એમ ઉક્ત પ્રકારે આત્મહિતમાર્ગે પ્રવર્તતાં ‘સોપકમ કર્મનો નાશ (અને) નિરુપકમ અનુબંધની વ્યવસ્થિતિ હોય છે;’—‘મથત્યેવં સોપકમનાશ: નિરુપકમાનુબન્ધ-

વ્યવચ્છિત્તિઃ’, જેનો ઉપક્રમ-ચિકિત્સા-ઉપાય થઈ શકે છે એવા ધર્મનું ફલ શિથિલ-ઢીલા કર્મોનો નાશ-વિચ્છેદ હોય છે; અને નિરુપક્રમ-જેનો ઉપક્રમ-ઉપાય-ચિકિત્સા નથી એટલે જે ભોગવ્યા વિના છૂટકો નથી, એવા નિરુપક્રમ-નિકાચિત-ચીકણા કર્મોના અનુબંધની-ઉત્તરોત્તર સાંકળરૂપ (Chain) સંકલનની વ્યવચ્છિત્તિ-વ્યવચ્છેદ હોય છે. આમ આત્માના પ્રધાનપણે સૂત્ર અનુસાર વિધિથી આત્મહિતમાર્ગે પ્રવર્તવારૂપ ધર્મનું ફલ છે.

આવા પ્રકારે જે ધર્મ ઉપદેશે છે તે ધર્મદેશકો.

॥ इति धर्मदेशकाः ॥ २१ ॥

૨૨. ધર્મનાયક

‘ધર્મનાયકેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

અત્રે ધર્મનાયકપણાના ચાર મૂળ હેતુઓનો ઉપન્યાસ કરે છે—

૧૦ તથા—

‘ધર્મનાયગાણં’

इह धर्मः—अधिकृत एव, तस्य स्वामिनः, तद्वक्ष्ययोगेन, तद्यथा—तद्वशीकरण-भावान्, तदुक्तमावाप्तेस्तत्फलपरिभोगात्तद्विधातानुपपत्तेः ।^{૧૨૮}

૧૦ અર્થઃ—તથા—

‘ધર્મનાયકોને’

૧૦ અહીં ધર્મ—અધિકૃત જ, તેના સ્વામીઓ,—તેના લક્ષણના યોગે કરીને. તે આ પ્રકારે—(૧) તેના વશીકરણ ભાવને લીધે, (૨) તેની ઉત્તમ પ્રાપ્તિને લીધે, (૩) તેના ફલપરિભોગને લીધે, (૪) તેના વિદ્યાતની અનુપપત્તિને લીધે.^{૧૩૮}

વિવેચન

“નાયક તારક તું ધણી, સેવનથી આત્મસિદ્ધિ રે;

દેવચંદ્ર પદ સંપન્ને, વર પરમાણુંદ સમૃદ્ધિ રે....અનંત વીરજ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

તથા—તેવા જ પ્રકારે આ ભગવંતો ધર્મનાયકો છે એટલા માટે અત્ર ‘ધર્મનાયકેભ્યઃ’—ધર્મનાયકોને એ સૂત્રપદ મૂક્યું. અહીં—આ સૂત્રમાં ‘ધર્મ અધિકૃત જ’—પ્રસ્તુત જ, શ્રાવકોના વા સાધુનો આત્મપરિણામરૂપ ચારિત્રધર્મ, ‘તેના સ્વામીઓ—તેના લક્ષણના યોગે કરીને.’ અર્થાત્ આ ભગવંતો ધર્મના નાયકો—સ્વામીઓ છે, કારણકે તે નાયકપણાના—સ્વામીપણાના લક્ષણોના તેઓમાં યોગ છે, ઘટમાનપણું છે. તે આ પ્રકારે—‘તદ્વશીકરણમાવાદ’ ઇ. (૧) તેના વશીકરણભાવને લીધે, (૨) તેની ઉત્તમ પ્રાપ્તિને લીધે, (૩) તેના ફલપરિભોગને લીધે, (૪) તેના વિદ્યાતની અનુપપત્તિને લીધે.

અત્રે ભગવંતનું આ સ્વામીપણું શી રીતે ઘટે છે તેના આ ચાર મૂળ હેતુ દર્શાવ્યા છે: (૧) જેને જે ગુણનું સ્વામીપણું હોય, તેને પ્રથમ તો તેનો વશીકરણ-ભાવ હોવો જોઈએ; તે ગુણ ચોતાને વશ—આધીન—પૂરેપૂરો ધર્મનાયકપણાના તાબામાં હોવો જોઈએ, તો જ તેનું સ્વામીપણું ઘટે. (૨) વશી-ચાર મૂળ હેતુ કરણભાવ હોય, પણ તે ગુણનું ઉત્તમપણું—શ્રેષ્ઠપણું—ઉત્કૃષ્ટપણું ન હોય, તો તેનું અરેઅડું સ્વામીપણું (Mastery) કહી શકાય નહિ; માટે તેની ઉત્તમ પ્રાપ્તિ હોય તો જ સ્વામીપણું ઘટે. (૩) વશીકરણ હોય ને ઉત્તમપણું હોય, પણ તેનું લોકતાપણું ન હોય તો સ્વામીપણું શા કામનું? માટે તેનો ફલપરિભોગ હોય તો જ સ્વામીપણું ઘટે. (૪) અને આ વશીકરણ, ઉત્તમપણું, લોકતાપણું એ ત્રણે વાનાં હોય, પણ તેમાં જો વિદ્યાત—આધા—અંતરાય ઉપજે એવું કંઈ પણ હોય

પંક્તિકા:—ભગવંતોના ધર્મનાયકપણારૂપ સાધ્યમાં તદ્દવશીકરણાદિ ચાર મૂળહેતુઓ,—પ્રત્યેકપણે સ્વપ્રતિષ્ઠાપક સભાવનિક અન્ય ચાર જ હેતુઓથી અનુગત એવા, વ્યાખ્યેય છે. તેમાં—

તદ્દવશીકરણ ભાવરૂપ મૂળહેતુના—(૧) વિધિસમાસાદન, (૨) નિરતિચાર પાલન, (૩) યથેચ્છિત દાન, (૪) અને તેમાં અપેક્ષાઅભાવ—એ સભાવનિક ચાર પ્રતિહેતુઓ છે.

અને તેની ઉત્તમ અવાપ્તિરૂપ દ્વિતીય હેતુના પુનઃ (૧) પ્રધાન ક્ષાયિક ધર્મ અવાપ્તિ, (૨) પરાધર્મ સંપાદન, (૩) હીનમાં પણ પ્રવૃત્તિ, (૪) અને તથાભગ્યત્વયોગ—એ લક્ષણવાળા (ચાર પ્રતિહેતુઓ) છે.

પુનઃ તેના ફલપરિભોગલક્ષણ તૃતીય હેતુના—(૧) સદ્ધ સૌંદર્ય, (૨) પ્રાતિહાર્યયોગ, (૩) ઉદાર ઋદ્ધિ અનુભૂતિ, (૪) અને તદાધિપત્ય ભાવ,—એવંરૂપ (ચાર પ્રતિહેતુઓ) છે.

અને તદ્દવિદ્યાત અનુપપત્તિરૂપ ચતુર્થ હેતુના—(૧) અવન્ય પુણ્યબીજત્વ, (૨) અધિકાનુપપત્તિ, (૩) પાપક્ષય ભાવ, (૪) અને અહેતુક વિદ્યાત અસિદ્ધિ,—એવંરૂપભાવી સભાવનિક ચાર જ પ્રતિહેતુઓ છે.

અને એઓ ભાવના ગ્રંથથી જ વ્યાખ્યાત છે, એટલા માટે પુનઃ પ્રયાસ નથી. પરંતુ—

તો તે પણ સ્વામીપણાની ન્યૂનતા ગણાય. એટલે ફલપરિભોગમાં અવિઘાત હોય તો જ અવિકલ સ્વામીપણું ઘટે. સ્વામીપણાના આ ચારે લક્ષણ ભગવંતમાં અવિકલપણે ઘટે છે, કારણકે આ ભગવંતોને આ ધર્મનો વશીકરણભાવ છે, ઉત્તમ પ્રાપ્તિ છે, ફલપરિભોગ છે ને તેનો અવિઘાત છે. આમ સ્વામીપણાના ચારે મૂળહેતુઓ આ ભગવંતોમાં પૂરેપૂરા સાંગોપાંગ કેવી કેવી રીતે ઘટે છે, તે સિદ્ધ કરવા હવે તે પ્રત્યેક મૂળહેતુના (Main cause) ચાર ચાર પ્રતિહેતુઓ (Subordinate causes) અનુક્રમે દર્શાવી શાસ્ત્રકર્તા મહર્ષિ તેનું ભાવન કરે છે:—

ધર્મવશીકરણભાવરૂપ પ્રથમ મૂળહેતુના ચાર ઉત્તરહેતુ દર્શાવી તેનું ભાવન કરે છે—

૧૧ તથાહિ—પતદ્વશિનો ભગવન્તઃ વિધિસમાસાદનેન—વિધિનાઽયમાપ્તો ભગવદ્ભિઃ ૧, તથા નિરતિચારપરિપાલનતયા—પાલિતશ્ચાતિચારવિરહેણ ૨, ઇવં યથોચિતદાનતો—દત્તશ્ચ યથામઘ્યં ૩, તથા તત્ત્રાપેક્ષાભાવેન—નામીષાં દાને વચનાપેક્ષા ૪ ॥ ૧ ॥ ૧૩૯

૧૧ અર્થ:—તે આ પ્રકારે—૧. ભગવંતો એના વશી (વશ કરનારા) છે—(૧) વિધિ-સમાસાદનથી,—વિધિથી આ ભગવંતોથી આપ્ત છે; (૨) તથા નિરતિચાર પરિપાલનતાથી, —અને અતિચારવિરહથી પાલિત છે; (૩) એમ યથોચિત દાનથી, —અને યથાભવ્ય દત્ત (દીવેલ) છે; (૪) તથા તેમાં અપેક્ષાના અભાવથી, —એઓના દાનમાં વચનાપેક્ષા નથી. ૧૩૯

વિવેચન

“સ્વામી સ્વયંપ્રભને હોઁ જાડે ભામણે, હરખે વાર હબર....

વસ્તુ ધર્મ હો પૂરણ જસુ નીપનો, ભાવ કૃપા કિરતાર....સ્વામી.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

અત્રે ભગવંતના ધર્મસ્વામીપણાના ચાર મૂળ હેતુ કહ્યા, તેમાં વશીકરણભાવરૂપ પ્રથમ મૂળ હેતુના ચાર ઉત્તરહેતુ દર્શાવી સાથે સાથે તેનું ભાવન કર્યું છે—‘પતદ્વશિનો ભગવન્તઃ’—ભગવંતો એના વશી છે.—આ અધિકૃત ચારિત્રધર્મ વશી—વશ્ય છે એઓને તે એતદ્વશી, અર્થાત્ આ ધર્મ ભગવંતોને પૂરેપૂરો વશ્ય છે, વશમાં—તાબામાં આવેલો, આત્માધીન છે.

પંક્તિકા:—પતદ્વશિનઃ—એના વશી; ઇષઃ—આ, અધિકૃત ધર્મ, વશી—વશ્ય છે, એવાં—એઓને, તે પતદ્વશી—તેઓ એના વશી,—વિધિસમાસાદનેન—વિધિસમાસાદનથી,—કારણકે વિધિ-સમાસાદિત જ અર્થ અવ્યભિચારિતાથી વશ્ય હોય છે, ન્યાયોપાત વિતતવત. તત્ર—તેમાં, દાનમાં, વચનાપેક્ષા—વચનની અપેક્ષા; કારણકે ભગવંતો ધર્મદાનમાં, અન્ય મુનિઓની જેમ, પર આજ્ઞાને અપેક્ષતા નથી,—‘ક્ષમાશ્રમણોના હસ્તે સમ્યક્ત્વ સામાયિક આરોપું છું’ ઇત્યાદિના અનુચારણથી.

કયા હેતુથી કેવી રીતે વશ્ય છે? ‘વિધિસમાસાદનેન।’ ૪૦ (૧) ‘વિધિ સમાસાદનથી—વિધિથી આ ભગવંતોથી આપ્ત છે.’ ભગવંતોએ વિધિપૂર્વક આ ધર્મ સમ્યક્પણે પ્રાપ્ત કરેલો છે, એટલે વિધિપ્રાપ્તિ એ વશ્ય હોવાનું વશીકરણ ભાવરૂપ પહેલું કારણ છે. વિધિમૂલક છતાં યથાર્થ પાલન ન હોય તો વશ્ય પ્રથમ મૂળ હેતુના કેમ થાય? એટલા માટે બીજું કારણ કહ્યું—(૨) ‘તથા ચાર ઉત્તર હેતુ નિરતિચાર પરિપાલનતાથી,’—અને અતિચારવિરહથી પાલિત છે’ ભગવંતોએ વિધિપ્રાપ્ત ધર્મને તથાપ્રકારે સર્વથા અતિચાર-રહિતપણે પરિપાલન કર્યો છે, એટલે નિરતિચાર પરિપાલન એ વશ્ય હોવાનું બીજું કારણ છે.

નિરતિચાર પરિપાલન છતાં અન્યને દાનથી ઉપયોગી ન થઈ શકે તો વશ્યપણું શું કામનું? એટલા માટે ત્રીજું કારણ કહ્યું—‘એમ યથોચિત દાનથી,—’ અને યથાભવ્ય દત્ત છે.’ ભગવંતોએ યથાભવ્ય—જેવી જેવી જેની યોગ્યતા છે, તે ભવ્ય-યોગ્ય પાત્ર જીવોને તેવી તેવી તેની યોગ્યતા પ્રમાણે આ ધર્મનું યથોચિત-યથાયોગ્ય દાન દીધું છે. એટલે યથોચિત દાન એ વશ્ય હોવાનું ત્રીજું કારણ છે. યથોચિત દાન છતાં જો તે દેવામાં સ્વતંત્ર ન હોય ને અન્યના આદેશની અપેક્ષા રાખતા હોય તો ‘સાપેક્ષમસમર્થ’ એ ન્યાયે તે વશ્યપણું શાનું? એટલા માટે ચોથું કારણ કહ્યું—(૪) ‘તથા તેમાં અપેક્ષાના અભાવથી—એઓના દાનમાં વચનાપેક્ષા નથી.’ ભગવંતો જે ધર્મદાન દીએ છે, તેમાં બીજાના વચનની—આદેશની અપેક્ષા નથી, અથવા આગમ પણ આ ભગવંતો થકી ઉદ્ભવતું હોઈ આગમવચનની પણ અપેક્ષા નથી, આત્માનુભવનિધાન ભગવંતો સ્વતંત્ર-પણે જ દાન દેવાને પરિપૂર્ણ સમર્થ છે, એટલે દાનમાં અપેક્ષાઅભાવ એ વશ્ય હોવાનું ચોથું કારણ છે. આમ વશ્ય હોવાના ચારે પરસ્પર સંકલિત (Linked) કારણ ભગવંતમાં સાંગોપાંગ સંપૂર્ણપણે ઘટતા હોવાથી, આ ધર્મ ભગવંતોને પૂરેપૂરો વશ્ય સિદ્ધ થાય છે, એટલે એ કારણે આ ભગવંતોને ધર્મનાયક-ધર્મસ્વામી કહ્યા તે યથાર્થ છે.

“એહવો ધર્મ હો પ્રભુને નીપન્યો, ભાંખ્યો એહવો ધર્મ;

જે આદરતાં હો ભવિયજી શુચિ હુવે, ત્રિવિધ વિદારી કર્મ....સ્વામી સ્વયં પ્રભ.”
શ્રી દેવચંદ્રજી.

ધર્મની ઉત્તમ પ્રાપ્તિરૂપ બીજા મૂળ હેતુના ચાર ઉત્તર હેતુ વિવરી દેખાડે છે—

૧૨. एवं च तदुत्तमावाप्तयश्च भगवन्तः प्रधानक्षायिकधर्मावाप्त्या—तीर्थकरत्वात्प्रधानोऽयं भगवतां १, तथा परार्थसम्पादनेन-सत्त्वार्थकरणशीलतया २, एवं हीनेऽपि प्रवृत्तेः-अश्वबोधाय गमनाकर्णनात् ३, तथा तथाभव्यत्वयोगात्—अत्युदारमेतदेतेषाम् ४ ॥ २ ॥ ૧૪૦

૧૨. અર્થ:—૨. અને એમ ભગવંતો તેની ઉત્તમ પ્રાપ્તિવાળા છે—(૧) પ્રધાન ક્ષાયિક ધર્મની અપ્રાપ્તિથી,—તીર્થકરપણા થકી આ (ક્ષાયિક ધર્મ) ભગવંતોનો પ્રધાન છે; (૨)

તથા પરાર્થસંપાદનથી.—સત્વાર્થકરણશીલતા વડે કરીને; (૩) એમ હીનમાં પણ પ્રવૃત્તિ થકી.—અર્ધબોધાર્થે ગમનના શ્રવણને લીધે; (૪) તથા તથાભવ્યત્વ યોગથી,—એઓનું આ (તથાભવ્યત્વ) અતિ ઉદાર છે. ૧૪૦

પંક્તિકા:—અશ્વબોધાય ગમનાકર્ણનાત । અશ્વસ્ય—અશ્વના, તુરંગમના, બોધાય—બોધાર્થે, સંબોધાર્થે, ભગવત્ શ્રીમદ્ મુનિસુન્નત સ્વામીના ભુયુક્ત્યે (ભર્ય) ગમનશ્રવણાત—ગમનના શ્રવણને લીધે. તે આ પ્રકારે—

ભગવાન્,—ભુવનજનને આનંદ ઉપજવનારા, દુઃસહ પ્રતાપથી જોણે સમસ્ત શત્રુ અભિગમે પરિભૂત કર્યા છે એવા 'મુન્નિમિત્ર' નામ ભૂપાલના કુલકમલ ખંડના મંડનરૂપ અમલ રાજહંસ ભુવનત્રયથી અભિનંદિત પદ્માના પદરૂપ પદ્માવતી દેવીની દિવ્ય ઉદર શુક્તિના મુક્તાકલ સમા,—એવા શ્રી મુનિસુન્નત તીર્થનાથ,—જોણે મગધમંડલના મંડનરૂપ રાજગૃહપુરનું પ્રાજ્ય રાજ્ય પરિપાલિત કર્યું હતું; સારસ્વતાદિ વૃન્દારક (દેવ) વૃન્દથી જેને દીક્ષા અવસર અભિનંદિત હતો; તે કાળે મળેલા સમગ્ર ઈન્દ્રગણથી જેને ઉદાર પૂજોપચાર વિરચિત હતો; તેમણે બંદિયાના જેવા સંસારમાંથી નિઃસારનારી પ્રવ્રજ્યા મહણ કરી. તે પછી પવનવત્ અપ્રતિબદ્ધતાથી ભૂતલને નિજ ચરણકમલ ધૂણિપાતથી પૂત કરતા કેટલોક કાળ છવારથ-પણે વિહરી, તેમણે તીક્ષ્ણ શુક્લધ્યાન કુંડારધારાના વ્યાપારથી દુરન્ત મોહતરુની મૂલજલ છેદી નાખી, સકલકાલભાવિ ભાવોના સ્વભાવના અવભાસનમાં પટિષ્ઠ (પરમ પદુ-નિપુણ) એવું કેવલજ્ઞાન ઉપજવ્યું.

અને આસન ચલનાનન્તર ભગવંતને જ્ઞાન સમુત્પન્ન થયેલ જાણીને, લક્તિભરનિર્ભર નિખિલ સુરપતિઓ સમવસરણાદિ રમણીય પૂજા કરી, પર્વાયથી યથાર્થાને એસી, ભગવંતને પદ્યુપાસવા લાગ્યા.

અને ભવ્ય જંતુસંતાનરૂપ શિખિમંડલને (મોરને) ઉલ્લાસન-સ્વભાવવાળા, ભાસુર અભિનવ અંજનપુંજ જેવી કાયાવાળા, કષાય-ગ્રીહસમયથી સંતપ્ત પ્રાણીઓનો સંતાપ દૂર કરવામાં દક્ષ, અધ-કારને વિશિષ્ટ કરતી ભામંડલરૂપ વિભૂતજ્ઞતાથી અલંકૃત, સ્ફુરાયમાન યતા ધર્મચક્તા ક્રાંતિકલાપથી નભો-ભૂષણરૂપ ઈન્દ્ર-ધનુષ્યનો આડંબર ઉપાદિત કરતા, સૌધર્મ-ઈશાન સુરપતિના કરપલ્લવથી પ્રેરાતા ધવલ ચાનરોના ઉપનિષાતથી અલાકાપકિતથી ઉપજતી શોભાને પ્રાપ્ત થયેલા, એવા ભગવાન્, સતીર નીરદની (મેઘની) જેમ, સકલ સત્ત્વોને સાધારણ એવી સદ્ધર્મદેશનારૂપ નીરધારાઓ વડે નિઃશેષ પ્રાણીઓના હૃદય-ભૂપ્રદેશોને સ્વસ્થ કરતા હતા.

પછી તીર્થ પ્રવૃત્ત થયે અન્યદા ભાનુમાન્ (સૂર્ય) જેમ ભગવાન્ ભવ્ય-પદ્માકરોને પ્રબોધ કરતા સતા, દક્ષિણાપથના સુખમંડનરૂપ ભુયુક્ત્યે (પાર્શ્વતર : ભરુક્ત્યે) નામના નગરે ગયા; અને ત્યાં પૂર્વોત્તર દિગ્ભાગવાળા (ઈશાન ખૂણામાં) ક્રોરિણ્ટક નામના ઉદ્યાનમાં સમવસર્યા. આ અંતરે નિજ પરિજન પાસેથી જિનનું આગમન સાંભળી જેનું મન આનંદનિર્ભર થયું હતું એવા તે નગરનો નાયક જિતશત્રુ નામા નરપતિ, જાત્ય તુરંગમ (અશ્વ) પર સમારોહી, મનુજસમૂહથી અનુસરાતો સતો, જગદ્ગુરુના ચરણાવિન્દવદનાર્થે આવ્યો; સકલ કમલાનું નિકેતન એવા જિનપતિ પદકમલને પ્રણિપાત કરી, અંજલિ બેઠી તે ભગવંતના ચરણ સમીપે બેઠો; કર્ણામૃતભૂત ભગવદ્દેશના સમ્પરૂપણે સાંભળી.

તે પછી જાણતાં છતાં જનબોધનાર્થે પરમ ગુરુના ગણધરે વિનયપૂર્વક પ્રણમીને પૂછ્યું કે—હે ભગવન્ ! આ મનુષ્ય-અમર-તિર્થંચકુન્નથી સંકુલ પર્વદામાં અપૂર્વ એવા કેટલા ભવ્યજંતુઓએ સમ્યક્ત્વ અભ્યુપગત કર્યું ? સંસાર સાગર પરિત કર્યો ? આત્માને નિર્વૃત્તિસુખોનો પાત્ર કર્યો ? એટલે પછી કુંદ સમા કીર્તિ દન્તની દીપ્તિથી નર્મોગણને ઉલ્લોભિત કરતા જગન્નાથ વદ્યા કે—હે સૌમ્ય ! સાંભળ ! તુરંગ-રત્ન શિવાય ખીન્ન કોઈએ પણ નહિં.

વિવચન

“ધરમ ધરમ કરતો સહુ જગ ફિરે, ધર્મ ન બાણે હો મર્મ, જિણેસર !

ધર્મ જિનેસર ચરણ પ્રહા પછી, કોઈ ન બાંધે હો કર્મ.....જિણેસર !....

— શ્રી આનંદધનજી

હવે ભગવંતના ધર્મસ્વામીપણા અંગે તેની ઉત્તમ પ્રાપ્તિરૂપ બીજા મૂળ હેતુનું ચાર ઉત્તર હેતુ દર્શાવી ભાવન કરે છે:—‘અને એમ ભગવંતો તેની ઉત્તમ પ્રાપ્તિવાળા છે.’

તે સર્વજ્ઞ વચન સાંભળીને જિતશત્રુ બૂપતિ બોલ્યો—હે ભગવન્ ! કૌતુકથી આકુલિત ચિત્તવાળો હું તુરંગનો વૃત્તાન્ત બાણવા ઇચ્છું છું. તેમ જ વળી—હે ભગવન્ ! હું આ અશ્વરત્ન પર આરોહી તમારા ચરણકમલને અભિવંદવાને ચાલ્યો; ત્રિલોકીતિલક તુલ્ય સમવસરણુ વિલોકી તુરંગમ પરથી ઉતર્યો, પદથી જ આવવાને પ્રવૃત્ત થયો. તેટલામાં સકલ જંતુજાતને ચિત્તાનંદદાયિની, સજ્જ બલદના નાદ સમી ગંભીર, ગંભીર ભવપયોધિમાં નૌકાઉપમારૂપ એવી ભગવંતની દેશના સાંભળી, આનંદબલથી જેનું પવિત્ર નેત્રપાત્ર તરબોળ હતું, કર્ણયુગલને જેણે નિશ્ચલ કર્યું હતું, જેના રોમકૂપ (રોમાંચ) સમુલ્લસિત થયા હતા, એવો આ અશ્વ મુકુટિત (અર્ધ બીડેલ) ચક્ષુએ ક્ષણમાત્ર અવરિયત રહ્યો. તે પછી પુનઃ ધર્મશ્રવણમાં જેણે ઉપયોગ અર્પી હતો એવો તે સમવસરણુના તોરણ સમીપે આવ્યો; અને ત્યાં અપૂર્વ પ્રભોદરસ અનુભવતો તે ભૂમિ પર બંને જાનુ (ગોઠણ) મૂકી, સકલ અશુદ્ધ કલિમલ ગળી રહેલો તે, ત્રણે નિજ માનસની વિશદ વાસના કથતો હોય, એમ શિરથી ભગવંતને અભિવંદી, તથાસ્થિત જ બેસવા લાગ્યો. એટલે તે એવા પ્રકારનું અશ્વવિલસિત વિલોકી વિરિમત થયેલો હું, કદી પણ અદૃષ્ટપૂર્વ આશ્ચર્યથી પૂરાતા માનસે, ભગવંતની સમીપે આવ્યો. તેથી મિથ્યાત્વને મથિત કરનારા ભગવાન્ આ શું ? તે કથો.

ભગવંતે કહ્યું—હે સૌમ્ય ! સાંભળ !

સમરત મેદિનીની પદાનું (લક્ષ્મીનું) સદ્ગુણ પદ્મિનીખેટ નામનું નગર છે. ત્યાં—જેણે જિનધર્મ અભ્યસ્ત કર્યો છે, એવો ‘જિનધર્મ’ નામનો શ્રીસંચયનો સમાશ્રય એવો શ્રેષ્ઠ શ્રેષ્ઠી વસે છે. તથા બીજો ‘સાગરદત્ત’ નામનો—પુણકળ ધનનિધાન નિખિલ જનપ્રધાન એવો જિનધર્મ શ્રાવકનો પરમ મિત્ર, દીન-અનાથાદિ પ્રત્યે દયાદાનપરાયણ શ્રેષ્ઠી તે જ પુરમાં વસે છે; અને તે પ્રતિદિન જિનધર્મ શ્રાવક સાથે જિનાલયે જાય છે, પંચ પ્રકારના આચારધારી શ્રમણોને પથ્યુપાસે છે. એક દિવસ તેમના ચરણ સમીપે ધર્મ સાંભળતાં તેણે આ ગાથા સાંભળી. જેમકે—

“જો કારવેઈ પદિમં, જિજાણ જિયરાગદોસમોહાણં ।

સો પાવઈ અન્નમન્ને, મન્નમહર્ણ ધમ્મવરરયણં ॥”

(અર્થાત્) જે રાગ-દ્વેષ-મોહને જીતનારા એવા જિનોની પ્રતિમા કરાવે, તે અન્ય ભવમાં ભવનું મથન કરનાર ધર્મવરરત્ન પામે.

અને જેણે આનો ભાવાર્થ બાણ્યો, ભવિતવ્યતાના નિયોગથી ચિત્તમાં સમારોપિત કર્યો, પરમાર્થબુદ્ધિથી ગૃહીત કર્યો, સ્વઅભિપ્રાય શ્રાવકને નિવેદિત કર્યો; તેણે પણ તેના અભિપ્રાયની પુષ્ટિ કરી. તે પછી તેણે સકલકલ્યાણકારિણી એવી કલ્યાણમયી (સુવર્ણમયી) જિનપતિપ્રતિમા કરાવી અને તે મોટા વિલ્લવથી પ્રતિષ્ઠાપિત કરાવી.

—‘તદુત્તમાવાપ્તયશ્ચ ભગવંતઃ’,—એમ ધર્મનો વશીકરણુ લાવ છે તેમ જ આ ભગવંતોને તે ધર્મની ઉત્તમ પ્રાપ્તિ છે કયા હેતુથી? કેવી રીતે? તો કે—પ્રધાનક્ષાયિક-ધર્માવાપ્ત્યા—પ્રધાન ક્ષાયિક ધર્મની પ્રાપ્તિ થકી,—તીર્થંકરપણા થકી આ ભગવંતોને પ્રધાન છે. ‘સર્વ ધર્મોમાં કર્મના ક્ષયથી ઉપજતો ક્ષાયિક ધર્મની ધર્મ પ્રધાન છે, અને આ પ્રધાન ક્ષાયિક ધર્મમાં પણ ઉત્તમ પ્રાપ્તિરૂપ પ્રધાન—ઉત્કૃષ્ટ ક્ષાયિક ધર્મ આ ભગવંતોને તીર્થંકરપણાને બીજા મૂળ હેતુના લીધે પ્રાપ્ત છે. એટલે કેવલજ્ઞાનાદિ પ્રધાન ક્ષાયિક ધર્મની પ્રાપ્તિ ચાર ઉત્તર હેતુ એ ભગવંતોના ધર્મની ઉત્તમ પ્રાપ્તિનો પ્રથમ હેતુ છે. (૨) ‘તથા પરાર્થસંપાદનેન પરાર્થસંપાદનથી—સત્ત્વાર્થંકરણુશીલતા વડે કરીને.’ સત્ત્વાર્થંકરણુ—અન્ય જીવો પ્રત્યે પરોપકારકરણુ એ આ ભગવંતોના શીલરૂપ-સ્વભાવરૂપ છે, એટલે એ પરોપકારશીલ સ્વભાવપણાને લીધે આ “નિષ્કારણુ કરુણારસ-સાગર” તીર્થંકર ભગવંતો ભવ્ય જીવોને તારનાર ધર્મતીર્થ સંસ્થાપન કરી પરમ પરોપકાર કરે છે. આમ પરાર્થસંપાદન એ આ ભગવંતોની ધર્મની ઉત્તમપ્રાપ્તિનો દ્વિતીય હેતુ છે.

અને તે સાગરદત્ત શ્રેષ્ઠિએ પૂર્વે જ નગરની બહાર રૂઢ આયતન કરાવ્યું હતું. એકદા ત્યાં પવિત્રકા (તુલસી) આરોપણુદિને શકપ્રકૃતિવાળા પ્રવ્રજિતો પશુપતિલિંગના પૂરણુ નિમિત્તે ઘૂનાદિ પૂર્ણુ કુંભો મઠોમાંથી બહાર કાઢવા લાગ્યા; અને તેના અધોભાગમાં ઘણી ઘણી ધૃતપિપીલિકાઓ (ધીમેલો) પિણ્ડીભૂત હતી, અને તે (કુંભો) બહાર કઢાતાં તેઓ (ધીમેલો) ભૂતકે નાચે પડી, અને તેઓ (પ્રવ્રજિતો) માર્ગમાં પડેલી તેઓને નિર્દયતાથી મદંતા સંચરવા લાગ્યા. તે (સાગરદત્ત) પણ કરુણુર્દ સ્થિતવાળો (થઈ), તેઓના ચરણુથી ચૂરાતી તેઓને વચ્ચના છેડાથી એક બાજુ ઉસેડવા લાગ્યો. અને તેને ઉસેડતો દેખી એક ધર્મમત્સરી જટાધારીએ ધૃતપિપીલિકા પુજને ચરણુથી આક્રમી, સાગરદત્ત શ્રેષ્ઠિનો ઉપહાસ કર્યો—અહો શ્રેષ્ઠિન્! શ્વેતાંબર જેમ તું દયાપર થઈ ગયો છે!

એટલે તે વણિકે વિલખા થઈને આ એમ શું કહે છે? એમ તેના આચાર્યના મુખ ભણી જોયું. તેણે પણ તેનું વચન અપકર્ણિત કર્યું (કાને ધર્યું નહિ). એટલે ચતુરચિત સાગરદત્તે ચિંતવ્યું—ખરેખર! આ મૂર્ખચક્રવર્તીઓના મનમાં જીવદયા નથી, પ્રશસ્ત ચેતોવૃત્તિ નથી, સુંદર ધર્માનુષ્ઠાન પણ નથી. એમ પરિભાવી, ઉપરોધથી તત્કાર્ય કરી, વિશિષ્ટ વીર્યના વિરહથી સમ્પ્રકૃતવરતન ઉપાર્જિત કર્યા વિના, તે મહારાજ પ્રવર્તિત કરતો, સમુપાર્જિત વિત્તના રક્ષણમાં અદાણિક (ક્ષણી કુરસદ વિનાનો—તકેદારી-વાળો), ગૃહ—પુત્ર—કલત્રાદિનું મમત્વ કરતો, પ્રકૃતિથી જ દાનરુચિ, પ્રચુર દ્રવ્યની વાંચ્છથી—સાર્થ કથારે બળ છે? કર્યા શું કરિયાણું લોક વેચે છે? કયા મંડલમાં કેટલી ભૂમિ છે? ક્યવિક્રયનો કાળ કયો છે? વા કઈ વસ્તુ પ્રાચુર્યથી ઉપયોગમાં આવે છે?—છત્યાદિ અહર્નિશ ચિન્તવતો સતો, તિર્થચગતિ—ચોગ્ય કર્મ ઉપાજી, મરીને તારા તુરંગપણે (અથપણે) સમુત્પન્ન થયો છે, સ્વવાહનપણે સ્થાપિત થયો છે. આજ તો તેણે મહાર્ગ વચન સાંભળી, પૂર્વજન્મમાં નિર્મોપિત અર્હતપ્રતિમાના પ્રભાવથી પ્રાપ્ત અવન્ધ્ય બોધિષ્ઠીજના ઉદ્દમેદથી સમ્પ્રકૃત્ય પ્રાપ્ત કર્યું, નિશ્ચયે કરીને આત્માને શિવસુખોનું ભાજન કર્યો. અને એના સંબોધનઅર્થે હું અત્રે આવ્યો હતો. ।હિતિ ભગવાન્ ઉવાચ । અને ત્યારથી માંડીને ‘અધ્યાપ્યોધ’ નામનું તીર્થ ભરકચ્છ ૩૬ થયું.

અને (૩) ‘એમ હીનમાં પણ પ્રવૃત્તિને લીધે,—પણ હીનેડપિ પ્રવૃત્તે:—અશ્વ યોધાર્થે ગમનના શ્રવણથી.’ આ ભગવંતો ઉચ્ચ જાતિના જીવો પ્રત્યે જ પરાર્થસંપાદન કરે છે એમ નથી, પણ એમ-એ જ પ્રકારે તિર્થયાદિ હીન હલકી જાતિના જીવો પ્રત્યે પણ તેમની પરાર્થપ્રવૃત્તિ હોય છે, એમ તેમની નિષ્કારણ કરુણા હીન જીવો પ્રત્યે પણ પ્રવહે છે. દા. ત. શ્રીમુનિસુવત સ્વામીજી ખાસ એક લઘ્ય અશ્વના પ્રતિબોધાર્થે લાંબો વિહાર કરીને ભરૂં પધાર્યા હતા, અને ત્યાં ‘અશ્વાવબોધ’ તીર્થ પ્રસિદ્ધ થયું હતું એમ સંભળાય છે. * આમ હીન પ્રત્યે પણ પરાર્થવૃત્તિ એ આ ભગવંતોના ધર્મની ઉત્તમ પ્રાપ્તિનો તૃતીય હેતુ છે. (૪) ‘તથા—તથાભવ્યત્વયોગાત તથાભવ્યત્વ—યોગથી—એઓનું’ આ તથાભવ્યત્વ અતિ ઉદાર છે.’ ભગવંતનું જે સહજ સ્વાભાવિક તથાપ્રકારની યોગ્યતારૂપ તથાભવ્યત્વ છે, તે અતિ ઉદાર-અતિ ઉત્તમ પ્રકારનું છે. એટલે આ ઉત્તમ તથાભવ્યત્વનો યોગ એ આ ભગવંતોના ધર્મની ઉત્તમ પ્રાપ્તિનો ચતુર્થહેતુ છે.

આ એકેક હેતુ ભગવંતની ઉત્તમ ધર્મપ્રાપ્તિની પ્રતીતિ માટે બસ છે, છતાં આ ચારે ઉત્તર હેતુનું સુભગ સંમિલન એ ભગવંતના ઉત્તમ ધર્મપ્રાપ્તિરૂપ દ્વિતીય મૂળહેતુને પરિપુર્ણ કરે છે, એટલે એ કારણે પણ આ ભગવંતોને ધર્મસ્વામી કહ્યા તે યુક્તિયુક્ત છે.

“જિમ એ ગુણ વસ્તુસ્વભાવથી, તિમ તુમથી મુગતિ ઉપાય હો;
દાયક નાયક ઉપમા, લકતે એમ સાચ કહેવાય હો....જિણુંદા. શ્રી યશોવિજયજી

ધર્મફલપરિભોગરૂપ ત્રીજા મૂળહેતુના ચાર ઉત્તરહેતુનો ઉપન્યાસ કરી, તેનું ભાવન કરે છે—

૧૨. પવં તત્કલપરિભોગયુક્તાઃ સકલસૌન્દર્યેણ—નિરુપમં રૂપાદિ ભગવતાં ૧, તથા પ્રાપ્તિ-
હાર્યયોગાત—નાન્યેષામેતત્ ૨, પવં ઉદારદ્વર્ચનુભૂતેઃ—સમપ્રપુણ્યસમ્ભારજેયં ૩, તથા તદા-
ધિપત્યતો ભાવાન્—ન દેવાનાં સ્વાતન્ત્ર્યેણ ૪ ॥૩॥ ૧૪૨

૧૩. અર્થ:—૩. એમ તત્કલપરિભોગયુક્ત,—(૧) સકલ સૌન્દર્યથી,—ભગવંતોનું રૂપાદિ નિરુપમ છે; (૨) તથા પ્રાપ્તિહાર્ય યોગથી,—અન્યેને આ નથી; (૩) એમ ઉદાર ઋદ્ધિની અનુભૂતિથી,—સમગ્ર પુણ્યસંભારજન્ય આ છે; (૪) તથા ભાવથી તેના (ઉદાર ઋદ્ધિના) આધિપત્ય થકી,—નહિ કે સ્વાતંત્ર્યથી દેવોના. ૧૪૧

* આ શૈભ્યિક પ્રસંગનું પંચિકાકાર શ્રી મુનિસુંદરસરિજીએ સુંદર સંસ્કૃત ભાષામાં સવિસ્તર વર્ણન કર્યું છે, તેના અંતરશઃ અનુવાદ માટે જીઓ પંચિકા.— ભગવાનનારાયણ

વિવેચન

“સમવસરણુ એસી કરી રે, બારહ પરધ માંહે;

વસ્તુસ્વરૂપ પ્રકાશતા રે, કરુણાકર જગતાહો રે....કંથુ જિનેસર....

નિર્મલ તુજ સુખ વાણી રે જે શ્રવણે સુખે, તેહિ જ શુભમણિ ખાણી રે.”

— શ્રી દેવચંદ્રજી

અત્રે ભગવંતના ધર્મસ્વામીપણાના ત્રીજા મૂળ હેતુરૂપ તત્ત્વફલપરિભોગના ચાર ઉત્તર હેતુઓના ઉપન્યાસ કરી તેનું ભાવન કર્યું છે :— તત્ત્વફલપરિભોગરૂપ ત્રીજા ‘પદ્ય તત્કલપરિભોગયુક્તઃ.’ ‘એમ તત્ત્વ ફલપરિભોગયુક્ત,’—એમ— મૂળ હેતુના ચાર ઉત્તર હેતુ એ જ પ્રકારે આ ભગવંતો તે ધર્મના ફલપરિભોગથી યુક્ત છે. આ પરિભોગને માટે પ્રથમ તો સૌંદર્ય જોઈએ, તે માટે પ્રથમ હેતુ કહ્યો—(૧) ‘સકલ સૌંદર્યથી’—‘ભગવંતોનું રૂપાદિ નિરુપમ છે.’ આ ભગવંતોનું સૌંદર્ય સંપૂર્ણ છે, કારણ કે તેઓનું રૂપાદિ અનુપમ છે. “રૂપ અનુત્તર દેવથી, અનંત શુભ અભિરામ.” એટલે સંપૂર્ણ સૌંદર્યરૂપ હેતુથી આ ભગવંતને તેનો ફલપરિભોગ ઘટે છે.

સૌંદર્ય હોય પણ અશ્વર્ય ઋદ્ધિ ન હોય તો શું કામ આવે? એટલે બીજો હેતુ કહ્યો—(૨) તથા પ્રાતિહાર્ય યોગથી—અને એને આ નથી. ‘ભગવંતોને અષ્ટ પ્રતિહાર્ય આદિ અદ્ભુત ઋદ્ધિનો યોગ હોય છે, બીજાઓને આ નથી હોતો. એટલે અદ્ભુત અશ્વર્ય ઋદ્ધિથી આ ભગવંતોને તેનો ફલપરિભોગ ઘટે છે.

સૌંદર્ય ને અશ્વર્ય હોય પણ અનુભૂતિ ન હોય તો પરિભોગ કયાંથી હોય? તે માટે ત્રીજો હેતુ કહ્યો—(૩) ‘એમ ઉદાર ઋદ્ધિની અનુભૂતિ થકી—સમગ્ર પુણ્યસંભાર—જન્ય આ છે.’ આ સર્વ ઋદ્ધિ જે પૂર્ણ પુણ્યરાશિથી ઉપજેલી છે, તે આ ઉદાર ઋદ્ધિનો ભગવંતો અનુભવ કરે છે. એટલે અનુભૂતિથી પણ આ ભગવંતોને તેનો ફલપરિભોગ ઘટે છે.

ત્યારે આશંકા થશે કે ભલે આ ભગવંતો પ્રાતિહાર્ય ઋદ્ધિનો અનુભવ કરતા હો, પણ આ ઋદ્ધિ તો દેવકૃત છે—દેવોએ ઉપજાવેલી છે, એટલે તેનું આધિપત્ય—સ્વામીપણું દેવોનું છે, ભગવંતનું નથી. આ આશંકાનું નિવારણ કરતો ચોથો હેતુ કહ્યો—(૪) ‘તથા ભાવથી તેના (ઉદાર ઋદ્ધિના) આધિપત્ય થકી—નહિ કે સ્વાતન્ત્ર્યથી દેવોના.’ ભગવંતના અચિન્ત્ય પુણ્યપરિપાકથી પ્રગટેલ તે ઋદ્ધિનું ભાવથી આધિપત્ય—સ્વામીપણું ભગવંતોનું છે, નહિ કે સ્વતંત્રપણે દેવોનું; કારણ કે દેવો ભલે દ્રવ્યથી તે પ્રાતિહાર્યાદિ ઋદ્ધિ ઉત્પન્ન કરતા હો, પણ તે તો ભગવંતના પરમ પુણ્યપરિપાકને આધીન હોઈ પરતંત્રપણે કરે છે.

પંક્તિકા:—તદાધિપત્યતો ભાવાન્ન દેવાનાં સ્વાતન્ત્ર્યેણ—ભાવથી તેઓના આધિપત્યથી,— નહિ કે સ્વાતન્ત્ર્યથી દેવોના અધિપતિ એવા ભગવંતોમાં જ ઉદાર ઋદ્ધિ ઉપજે છે,—નહિ કે કર્તા એવા દેવોમાં પણ.

આમ અનુપમ સૌંદર્યથી, અદ્ભુત ઋદ્ધિથી, ઉદાર અનુભૂતિથી ને ભાવથી તેના આધિ-
પત્યથી—એમ ચારે પ્રતિહેતુઓના અવિકલ સંકલનથી ભગવંતોના ધર્મશૂલપરિભોગરૂપ
તૃતીય મૂળહેતુનું સમર્થન થાય છે. એટલે આ કારણે ભગવંતોને ધર્મસ્વામી કહ્યા તે
સર્વથા સમર્થ છે.

ધર્મવિધાતઅભાવરૂપ ચોથા મૂળહેતુના ચાર ઉત્તરહેતુનું ભાવન કરી, આમ ભગવંતો ધર્મનાયકો છે
એમ નિગમન કરે છે—

૧૪ ^૧એવં તદ્વિધાતરહિતાઃ—અવન્ધ્યપુણ્યબીજત્વાત્—પતેષાં સ્વાશ્રયપુષ્ટમેતત્ ૧, તથા
અધિકાનુપપત્તેઃ—નાતોઽધિકં પુણ્યં, ૨, એવં પાપક્ષયભાવાત્—નિર્દગ્ધમેતત્ ૩, તથાઽહેતુક-
વિધાતાસિદ્ધેઃ—સદા સત્ત્વાદિભાવેન ૪ ॥ ૪ ॥

એવં ધર્મસ્ય નાયકાઃ ધર્મનાયકા इति ॥ ૨૨ ॥

૧૪ અર્થઃ—૪. એમ તેના વિધાતથી રહિત,—૧) અવન્ધ્ય પુણ્યબીજપણાને લીધે,—
એઓનું આ સ્વાશ્રયથી (પાકાંતરઃ સ્વાશયથી) પુષ્ટ છે; (૨) તથા અધિકની અનુપપત્તિને
લીધે,—આનાથી અધિક પુણ્ય નથી; (૩) એમ પાપક્ષયભાવને લીધે,—આ (પાપ)
નિર્દગ્ધ છે; (૪) તથા અહેતુક વિધાતની અસિદ્ધિને લીધે,—સદા સત્ત્વાદિ ભાવથી.

એમ ધર્મના નાયકો તે ધર્મનાયકો. ॥ ૨૨ ॥ ૧૪૨

વિવેચન

“ધરમ જિનેસર ગાઉં રંગશું, ભંગ મ પડશે હો પ્રીત....જિનેસર.
બીજો મનમંદિર આણું નહિ, એ અમ કુલવટ રીત....જિનેસર!”—શ્રી આનંદધનજી.

અત્રે ભગવંતના ધર્મસ્વામીપણાના તદ્વિધાત અભાવરૂપ ચોથા મૂળહેતુના ચાર
પ્રતિહેતુઓ દર્શાવી તેનું ભાવન કર્યું છે: ‘એમ તેના વિધાતથી રહિત,—એવં તદ્વિધાત—

પજ્ઞિકા—અધિકાનુપપત્તેઃ—અધિકની અનુપપત્તિને લીધે. કારણકે અધિક પુણ્યના સંભવે
ધરતરી ઋદ્ધિ લથાય.

સદા સત્ત્વાદિભાવેન—સદા સત્ત્વાદિ ભાવથી.

“નિત્યં સત્ત્વમસત્ત્વં વાઽહેતોરન્યાનપેક્ષણાત્ ।

અપેક્ષાતો હિ ભાવાનાં, કાદાચિત્કત્વસમ્ભવઃ ॥”

(અર્થાત્) અન્યના અનપેક્ષણને લીધે અહેતુનું નિત્ય સત્ત્વ વા અસત્ત્વ હોય, કારણ કે અપેક્ષાથી
ભાવોના કાદાચિત્કત્વનો (ક્યયિત્ હોવાપણાનો) સંભવ છે,

અત્રે ‘તથા’ શબ્દો અત્રે ‘એવં’ શબ્દો અનંતર હેતુ સાથે ઉત્તર હેતુના દુલ્લ સાધ્યના
સૂચનાર્થે છે.

૧. પાકાંતર : સ્વાશય.

રહિતાઃ એમ એ જ પ્રકારે આ ધર્મસ્વામી ભગવંતો તે ધર્મના વિદ્વાતથી રહિત છે. વિદ્વાત એટલે અંતરાય, પ્રત્યવાય, આવરણ, ખંડિતપણું, વ્યાખાધા. એટલે આ ભગવંતો તે ધર્મના અંતરાયથી, પ્રત્યવાયથી, આવરણથી, ખંડિતતાથી, વ્યાખાધથી, વિદ્વાતથી રહિત છે, અવ્યાખાધ છે.

તેમાં અંતરાય-પ્રત્યવાયરૂપ વિદ્વાત ભગવંતને કેમ નથી? તે દર્શાવતો પ્રથમ પ્રતિ-
હેતુ કહ્યો—(૧) 'અવન્ધ્યપુણ્યભીજત્વાત્-અવન્ધ્ય પુણ્યભીજપાણુને લીધે-એઓનું આ
સ્વાશ્રયથી (પાડાંતર: સ્વાશયથી) પુષ્ટ છે.' અર્થાત્ અવન્ધ્ય એટલે
ધર્મવિદ્વાતઅભાવરૂપ અચૂક, નિષ્ફળ-ખાલી ન જાય એવા અમોઘ ફલદાયિ પુણ્ય ભીજના
ચોથા મૂળ હેતુના અવિકલ ફલરૂપ આ ધર્મ છે. એટલે આ પુણ્યભીજ અવન્ધ્ય છે.
ચાર ઉત્તર હેતુ કારણ કે તે સ્વાશ્રયથી (સ્વાશયથી) પુષ્ટ છે. સુઆશ્રયમાં-સારા
આશ્રયસ્થાનમાં એટલે કે સુયોગ્ય ફળરૂપ ભૂમિમાં વિધિથી વાવેલું
ભીજ જેમ અવન્ધ્ય હોય, અચૂક ફલ આપે જ; તેમ આ ભગવંતના સ્વાશયરૂપ
સ્વાશ્રયમાં એટલે કે શુભાશયરૂપ ચિત્તભૂમિમાં વાવેલું પુણ્યભીજ એવું અવન્ધ્ય છે કે તે
ઉત્તરોત્તર પુણ્યાનુભવી પુણ્યનેા અનુભવ સાધી અવિકલ શુદ્ધ ધર્મરૂપ સતફલ આપે જ
છે. આમ અવન્ધ્ય પુણ્યભીજપણુને લીધે ધર્મપ્રાપ્તિમાં અંતરાય-પ્રત્યવાયરૂપ વિદ્વાતથી
રહિત આ ભગવંતો છે.

હવે કોઈ આંખું પાડી દે એવું ચઢીચાતું હોય, તો તેથી આવરણરૂપ-ઢંકાઈ જવા-
રૂપ (Over-shadowing) વિદ્વાત ઉપજે, પણ તેવો આવરણરૂપ વિદ્વાત પણ ભગવંતને
નથી, તે દર્શાવતો બીજો પ્રતિહેતુ કહ્યો—'તથા અધિકાનુપપત્તેઃ—અધિકની અનુપપત્તિને
લીધે,—આનાથી અધિક પુણ્ય નથી.' આ ભગવંતનું પુણ્ય પરમોત્તમ છે, એટલે આનાથી
કોઈ અધિક-ચઢીચાતું પુણ્ય નથી, કે જેથી રખેને તે ઢંકાઈ જાય કે આંખું પડી જાય.
આમ પુણ્ય-ધર્મ બાબત ભગવંતથી અધિક-ચઢીચાતું કોઈ પણ પુણ્ય ઘટતું નથી, એટલે
તેથી આંખપ લાગવારૂપ કે ઢંકાઈ જવારૂપ (Eclipse) વિદ્વાત આ ભગવંતોને
સંભવતો નથી.

હવે કહાય તે પુણ્યના પ્રતિષ્ઠ-પાપથી પણ વિદ્વાત-ખંડિતપણું સંભવે તેનેા
નિષેધ કરતો ત્રીજો પ્રતિહેતુ કહ્યો—(૩) 'પવં પાપક્ષયમાવાન- એમ પાપક્ષયભાવને
લીધે-આ (પાપ) નિર્દોષ છે.' આ ભગવંતને જ્ઞાનાવરણાદિ સર્વ પાપ નિર્દોષ છે, સર્વથા
બળી ગયેલ છે, ભસ્મીભૂત થયેલ છે, એટલે પાપક્ષયના ભાવથી-હોવાપણાથી ભગવંતને
પાપનેા અભાવ છે. અને આમ ધર્મનું ખંડિતપણું-વિદ્વાત કરનારા આ પાપના અભાવે
આ ભગવંતનેા ધર્મ વિદ્વાતરહિત, અખંડ, અવ્યાખાધ છે.

આમ કોઈ પણ કારણે ભગવંતના ધર્મમાં વિદ્વાતનેા સંભવ નથી, ત્યારે કોઈ કહેશે
કે-વિના હેતુએ વિદ્વાત કેમ ન હોય? તેના નિવારણાર્થે ચોથો પ્રતિહેતુ કહ્યો—(૪)

તથાઽહેતુકવિધાતાસિદ્ધે:—‘ તથા અહેતુકે વિધાતની અસિદ્ધિને લીધે—સદા સત્ત્વાદિ ભાવથી. ’ અર્થાત્ અહેતુક-નિષ્કારણ વિધાતની સિદ્ધિ થતી નથી, કારણ કે તેમ હોય તો તેને સદા સત્ત્વાદિ ભાવ હોય, એટલે કે કાં તો તે સદા હોય ને કાં તો તે સદા ન હોય. આ અંગે “ નિત્યં સત્ત્વ ” ઇત્યાદિ પ્રસિદ્ધ શ્લોક પંજિકાકારે ટાંક્યો છે: “ અન્યના અનપેક્ષણને લીધે અહેતુનું નિત્ય સત્ત્વ વા અસત્ત્વ હોય, કારણ કે અપેક્ષા થકી ભાવોના કાદાચિત્કત્વનો (કદાચિત્ હોવાપણુનો) સંભવ છે. ” અર્થાત્ બીજાની અપેક્ષાને જ્યાં આધીનતા છે, ત્યાં કદાચિત્ જ હોવાપણુનો સંભવ છે. માટે અહેતુક વિધાત થતો હોય તો તે કાં તો સદાય થયા કરવો જોઈએ ને કાં તો કદી પણ ન થવો જોઈએ. પણ વિધાત તો આવરણાદિ તે તે કારણ થકી જ હોય છે, એટલે તે કાદાચિત્ક જ છે, ક્વચિત્ હોય છે ને ક્વચિત્ નથી હોતો. એટલે સિદ્ધ થાય છે કે અહેતુક વિધાત સંભવતો નથી; અને ભગવંતને ધર્મવિધાતનું કોઈ પણ કારણ રહ્યું છે નહિં, એટલે એ રીતે પણ વિધાત સંભવતો નથી.

આમ ચારે ઉત્તર હેતુઓથી ‘ ધર્મ વિધાત રહિત ’ એ મૂળહેતુ સમર્થિત થાય છે, એટલે સિદ્ધ થયું કે—આ ભગવંતો સર્વથા તે ધર્મના વિધાત રહિત છે, અર્થાત્ અખંડ અવ્યાખાધ શુદ્ધ આત્મધર્મથી યુક્ત છે. આમ ધર્મઅવિધાતરૂપ ચતુર્થ હેતુથી પણ ભગવંતનું ધર્મસ્વામીપણું સિદ્ધ થયું.

અને આમ ધર્મસ્વામીપણુની-ધર્મનાયકપણુની સિદ્ધિ અર્થે સૂક્ષ્મ તત્ત્વવિચારણામય ચાર મૂળહેતુઓનો ને તેના પ્રતિહેતુઓનો મૌલિક ઉપન્યાસ કરવામાં આ પ્રાણશિરોમણિ લલિતવિસ્તરાકાર માહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ પ્રાણ જનોને સાનંદાશ્ચર્ય ઉપજાવનારો અદ્ભુત પ્રણાતિશય દાખવ્યો છે; એટલું જ નહિં પણ આ ભગવંતો ખરેખરા પરમાર્થ અર્થમાં ધર્મસ્વામી-ધર્મનાયકો છે એમ સુચુક્તિયુક્તપણે સિદ્ધ કરવામાં અત્ર અંથ મધ્યે સર્વત્ર પદે પદે નિર્જરતા ભક્તિઅતિશયનો વિસ્ત્રિષ્ટ ચમત્કાર દર્શાવ્યો છે.

“ શુદ્ધાશય ધિર પ્રભુ ઉપયોગે, જે સમરે તુજ નામજી;

અવ્યાખાધ અનંતું પામે, પરમ અમૃતરસ ધામજી....શીતલ જિન ” શ્રી દેવચંદ્રજી

॥ इति धर्मनायकाः ॥ २२ ॥

૨૩. ધર્મસારથિ

‘ધર્મસારથિભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

ભગવંતોનું ધર્મસારથિપણું શી રીતે છે? એ પ્રદર્શિત કરવા ધર્મ-રચના સમ્યક્ પ્રવર્તન-પાલન-દમનયોગરૂપ ત્રણ હેતુઓનો ઉપન્યાસ કરે છે—

૧૨ તથા—

‘ધર્મસારથીણં’

इहापि धर्मोऽधिकृत एव, तस्य स्वपरापेक्षया सम्यक्प्रवर्तनपालनदमनयोगतः सारथित्वं । १४३

૧૫ અર્થઃ—તથા—

‘ધર્મસારથિઓને’

અહીં પણ ધર્મ અધિકૃત જ, તેના સ્વ-પર અપેક્ષાએ સમ્યક્ પ્રવર્તન-પાલન-દમન યોગ થકી સારથિપણું છે. ૧૪૩

વિવેચન

“શ્રી સીમંધર જિનવર સ્વામી, વિનતકી અવધારો;

શુદ્ધ ધર્મ જે પ્રગટ્યો તુમઓ, પ્રગટો તેહ અમારો રે—સ્વામી ! વિનવિચે મનરંગે.”

— શ્રી દેવચંદ્રજી

તથાપ્રકારે પૂર્વે કહ્યું હતું તેમ અનુમ્મહસંપાદનાદિ વડે આ ભગવંતો ધર્મસારથિ છે એટલે અહીં ‘ધર્મસારથીણં’—ધર્મસારથિભ્યઃ—‘ધર્મસારથિઓને’એ સૂત્ર પઠતું

પંક્તિકા—इहापि धर्मादि, અહીં પણ, નહિં કે કેવલ પૂર્વ સૂત્રમાં, ધર્મોઽધિકૃત એવ—ધર્મ અધિકૃત જ, આરિત્રધર્મ એમ અર્થ છે, તસ્ય—તેના, રચની જેમ, સ્વપરાપેક્ષયા—સ્વ પર અપેક્ષાએ, સ્વ પરત્વે અને પર પરત્વે એમ અર્થ છે, પ્રવર્તનપાલનદમનયોગતઃ પ્રવર્તન પાલન અને દમનના યોગ થકી,—હેતુત્રિતયતાથી સાધવામાં આવવાપણું છે તેનાથી, સારથિત્વં—સારથિપણું, રથપ્રવર્તકપણું.

ધર્મસારથિ
ભગવાન

વ્યાખ્યાન હવે કરવામાં આવે છે, ‘અહીં પણ ધર્મ અધિકૃત જ છે,’ માત્ર આગલા સૂત્રમાં જ નહિ પણ અહીં પણ ધર્મ પ્રસ્તુત જ—આરિત્રધર્મ જ છે. ‘તસ્ય સ્વપરાપેક્ષયા સમ્યક્પ્રવર્તનપાલનદમનયોગતઃ સારથિત્વમ્’ ‘તેના સ્વ પર અપેક્ષાએ સમ્યક્ પ્રવર્તન—પાલન-દમન યોગ થકી સારથિપણું છે;’ રથની જેમ, તે ધર્મના સ્વ પરત્વે અને પર પરત્વે સમ્યક્ પ્રવર્તનયોગ થકી, પાલનયોગ થકી અને દમનયોગ થકી—એમ ત્રણ હેતુથી સારથિપણું—રથપ્રવર્તકપણું છે.

અર્થાત્ રથ ચલાવનારો સારથિ પોતાને ને પરને ઇષ્ટ સ્થાને પહોંચાડે છે, એટલે તેનું સારથિપણું જેમ સ્વ-પર અપેક્ષાએ છે, તેમ ધર્મરથ ચલાવનારા આ ધર્મસારથિ ભગવંતો પોતાને તેમ જ પરને ઇષ્ટ મોક્ષ સ્થાને પહોંચાડે છે, એટલે તેમનું સારથિપણું પણ સ્વ-પર અપેક્ષાએ છે.

આ સારથિપણું આ ત્રણ કારણના યોગે ઘટે છે: (૧) સમ્યક્ પ્રવર્તન—ઇષ્ટ સ્થાન ભણી લઈ જતા સમ્યક્ સાચા માર્ગે રથને સમ્યક્પણે—ખરાખર પ્રવર્તાવે, ચલાવે; (૨) પાલન—એમ ઠેક સુધી ચલાવ્યે રાખી પાર ઉતારે, નિર્વાહણ સમ્યક્પ્રવર્તન-દમન-કરે; અને (૩) દમન—રથને એવો દમનમાં—નિયંત્રણમાં—કાબૂમાં પાલન યોગથી (Control) રાખે કે તે આડાઅવળો જાય નહિ ને સીધે માર્ગે ભગવાનનું વહ્યા કરી ઇષ્ટ સ્થાને પહોંચાડે. આમ રથના સમ્યક્ પ્રવર્તન, ધર્મસારથિપણું પાલન, ને દમન એ ત્રણ કારણના યોગ થકી—સુમેળ થકી જેમ સારથિનું સારથિપણું ઘટે છે, તેમ ધર્મરથના સમ્યક્ પ્રવર્તન, પાલન ને દમન એ ત્રણ કારણના યોગ થકી ભગવંતનું ધર્મસારથિપણું સંજોગાંગ ઘટે છે.

“પારિણામિક જે ધર્મ તુમારો, તેહવો અમરો ધર્મ;

શ્રદ્ધા ભાસન રમણ વિયોગે, વળગ્યો વિભાવ અધર્મ....રે સ્વામી !”—શ્રીદેવચંદ્રજી

તેમ—ધર્મસારથિપણાના પ્રથમ હેતુરૂપ સમ્યક્પ્રવર્તન યોગ કેવી રીતે છે? તે પ્રજ્ઞાનિધાન આચાર્યજી હરિભદ્રજી અહમ્મનું સંકલનાબદ્ધ અષ્ટ કારણપરંપરા રજૂ કરી બતાવે છે—

૧૬ તથા—

સમ્યક્પ્રવર્તનયોગેન પરિપાકાપેક્ષણાત્ પ્રવર્તકજ્ઞાનસિદ્ધેઃ અપુનર્બન્ધકત્વાન્ પ્રકૃત્યા-
ધિમુખ્યોપપત્તેસ્તથાગામ્મીર્યયોગાત્ સાધુસહકારિપ્રાપ્તેરનુબન્ધપ્રધાનત્વાત્ અતીચારમીર-
ત્વોપપત્તેઃ । ૧ । ૧૪૪

૧૬ અર્થ:—તે આ પ્રકારે—

૧. સમ્યક્ પ્રવર્તન યોગ વડે—પરિપાક અપેક્ષા થકી પ્રવર્તક જ્ઞાનની સિદ્ધિને લીધે, અપુનર્બન્ધકપણાને લીધે પ્રકૃતિના આભિમુખ્યની ઉપપત્તિને લીધે; તથા ગાંભીર્યયોગને લીધે, સાધુ સહકારીની પ્રાપ્તિને લીધે, અનુબન્ધપ્રધાનપણાને લીધે, અતિચારભીરુત્વની ઉપપત્તિને લીધે. ૧૪૪

વિવેચન

“ સમકિત ગુણથી હો શૈલેશી લગે, આતમ અનુગત ભાવ;

સંવર નિર્જરા હો ઉપાદાનહેતુતા, સાધ્યાલંબન દાવ....

સ્વામી સ્વયંપ્રભને બાંકે ભામણે ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અત્રે સારથિપણાનો પ્રથમ હેતુ—સમ્યક્ પ્રવર્તન યોગ કહ્યો, તેનું વિવરણ કર્યું છે. સમ્યક્પ્રવર્તનયોગે— ‘સમ્યક્ પ્રવર્તન યોગવડે,’—જેની મૂલ આરંભપ્રવૃત્તિ જ—પ્રવર્તનની

પંક્તિકા—તે જ તથા ઇત્યાદિથી ભાવે છે, તેનું સારથિપણું જેમ હોય તેમ પ્રતિપાદવામાં આવે છે એમ અર્થ છે.

સમ્યક્પ્રવર્તનયોગે—સમ્યક્ પ્રવર્તનયોગથી, અવધ્યમૂલવાળા આરંભત્યાપારથી ધર્મસારથિપણું એમ સંટંક છે. આ પણ કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—પરિપાકાપેક્ષાના—પરિપાકસ્વ—પ્રકર્ષપર્યંત લક્ષણ પરિપાકના, અપેક્ષાના—અપેક્ષા થકી, સાધ્યપણે આશ્રય થકી. એ પણ કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—

પ્રવર્તકજ્ઞાનસિદ્ધે:—પ્રવર્તક જ્ઞાનની સિદ્ધિને લીધે. અરિત્વગર્ભવાળી પ્રવૃત્તિ જેનું ફલ છે એવા જ્ઞાનના ભાવ થકી,—પ્રદર્શક આદિ અન્ય જ્ઞાનથી પ્રવૃત્તિના અયોગને લીધે. તે પણ કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—

અપુનર્બન્ધકત્વાત—અપુનર્બન્ધકપણાને લીધે. ‘પાપં ન તીવ્રભાવાત્કરોતિ’—પાપ તીવ્રભાવથી નથી કરતો ઇત્યાદિ લક્ષણવાળો અપુનર્બન્ધક:—અપુનર્બન્ધક, તદ્ભાવાત્—તેના ભાવને લીધે. તે પણ કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—પ્રકૃત્યાભિમુખ્યોપપત્તે:—પ્રકૃતિથી આભિમુખ્યની ઉપપત્તિને લીધે; સ્વભાવભૂત એવી પ્રકૃતિથી તથાભવ્યત્વના પરિપાકથી ધર્મ પ્રતિ પ્રદર્શક વડે અનુકૂળ ભાવના ઘટનને લીધે.

તથા—તથા શબ્દ પ્રથમ હેતુરૂપ સમ્યક્ પ્રવર્તન યોગની જ સિદ્ધિને અર્થે પરસ્પર અપેક્ષાવાળા વક્ત્યમાણ હૈતવન્તર ચતુષ્ટયના સમુચ્ચયાર્થે છે. ગાંભીર્યયોગાન્ત—ગાંભીર્યયોગ થકી સમ્યક્ પ્રવર્તન યોગ; અને આનું ગાંભીર્ય તે ત્રિભુવનાતિશાયી કલ્યાણહેતુની અચિન્ત્ય શક્તિસંપન્નતા. એ પણ કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—

સાધુસહકારિપ્રાપ્તે:—સાધુસહકારીની પ્રાપ્તિને લીધે; ફલઅભિચારી એવા ચારુ ગુરુઆદિ સહકારીના લાભને લીધે. આ પણ કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—અનુબન્ધપ્રધાનત્વાન્—અનુબન્ધપ્રધાનપણાને લીધે,—નિરનુબન્ધને ઉક્ત સહકારીની પ્રાપ્તિના અભાવને લીધે. તે પણ કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—અતિચારભીરુત્વોપપત્તે:—અતિચારભીરુત્વની ઉપપત્તિને લીધે,—અતિચારથી ઉપહતને અનુબન્ધના અભાવને લીધે.

શરૂઆત જ અવધ્ય અચૂક હોવાથી સમ્યક્ છે એવા સમ્યક્ પ્રવર્તન યોગવડે આ ધર્મ-સારથિપણું છે. જેમ રથના પ્રવર્તનની મૂળ શરૂઆત જ સમ્યક્ સાચી દિશામાં હોય તો તે ઇષ્ટ સ્થાને પહોંચાડવા માટે અચૂક અવધ્ય થઈ પડે છે; તેમ આ ધર્મરથનું પ્રવર્તન-મૂળ પ્રારંભ જ સમ્યક્ સાચી દિશામાં હોય તો તે ઇષ્ટ ધ્યેય પ્રત્યે પહોંચાડવા માટે અવધ્ય અચૂક કારણ થઈ પડે છે.

આ સમ્યક્ પ્રવર્તનયોગ કેવી રીતે હોય ? તે માટે કહ્યું—‘ પરિપાકાપેક્ષણાત્ ’ પરિપાકે અપેક્ષણુને લીધે-પ્રકર્ષપર્યંતરૂપ પરિપાકની અપેક્ષા રાખવાથી, એટલે કે એવટની પરાકાષ્ટકારૂપ દશાનો સાધ્યપણે આશ્રય કરવાથી. રથ સમ્યક્ પરિપાક ચલાવવા ઇચ્છનાર સારથિ પોતાને એવટે કયે સ્થળે પહોંચવું છે, અપેક્ષણુ : તે ઇષ્ટ સ્થાનને (goal) નિશ્ચયસાધ્યપણે નિરંતર લક્ષમાં રાખી, એવટનો તેને અનુલક્ષીને જ રથ ચલાવવા માંડે, તો જ તેનું સમ્યક્ પ્રવર્તન નિશ્ચય લક્ષ્ય હોય; અને આમ રથના પ્રવર્તનની મૂળ શરૂઆત જ એવટના ઇષ્ટ સ્થાનને અનુલક્ષી સમ્યક્ સાચી દિશામાં હોય તો તે ઇષ્ટ સ્થાને પહોંચાડવા માટે અચૂક અવધ્ય થઈ પડે. તેમ ધર્મ રથ ચલાવનાર પણ ધર્મના પરિપાકને—એવટની દશારૂપ પ્રકર્ષને નિશ્ચયસાધ્યપણે નિરંતર લક્ષમાં રાખી તેને અનુલક્ષીને જ ધર્મરથ ચલાવવાનો પ્રારંભ કરે, તો જ સમ્યક્ પ્રવર્તન હોય; અને આમ ધર્મરથનું પ્રવર્તન-મૂળ પ્રારંભ જ એવટની દશારૂપ ધર્મપરિપાકને અનુલક્ષીને સમ્યક્ સાચી દિશામાં હોય તો તે ઇષ્ટ ધ્યેય પ્રત્યે પહોંચાડવા માટે અવધ્ય અચૂક કારણ થઈ પડે. આથી ઉલટું નિશ્ચયરૂપ ઇષ્ટ અંતિમ સ્થાનની અપેક્ષા વિના રથ ચલાવવાની ચેષ્ટા કરે, તો તે પ્રવર્તન સમ્યક્ નથી. તેમ નિશ્ચયસાધ્યરૂપ ધર્મપરિપાકની-શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ એવટની દશાની અપેક્ષા વિના ધર્મરથનું પ્રવર્તન તે સમ્યક્ નથી. કારણ કે ઇષ્ટ સાધ્ય લાગી એક ડગલું પણ ચાલે તો ઇષ્ટની નિકટ આવે, પણ ઇષ્ટ સાધ્યથી વિમુખ લાખો ગાઉ ચાલે તો ઇષ્ટ દૂર ને દૂર લાગતું જાય. માટે સમ્યક્ પ્રવર્તનનો યોગ પરિપાકરૂપ નિશ્ચય સાધ્યની અપેક્ષા રાખવા થકી જ હોય છે એમ સિદ્ધ થયું. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિમાં ટંકોત્ક્રીણું વચનામૃત કહ્યું છે તેમ “ નિશ્ચય રાખી લક્ષમાં, સાધન કરવાં સોય. ” અને ભગવંતને તો તેવો સમ્યક્ પ્રવર્તન યોગ પરિપાક અપેક્ષણુને લીધે હોય જ છે.

તેઓને આ પરિપાક અપેક્ષણુ પણ શાને લીધે છે ? તો કે ‘ પ્રવર્તક જ્ઞાનની સિદ્ધિને લીધે ’ પ્રવર્તકજ્ઞાનસિદ્ધિઃ,—અર્થિત્વગર્ભવાળી પ્રવૃત્તિ જેનું ફલ છે તે પ્રવર્તક જ્ઞાનના હોવાપણાને લીધે, પ્રદર્શક આદિ અન્ય જ્ઞાન થકી પ્રવૃત્તિનો આત્માર્થરૂપ અયોગ છે, માટે. અર્થાત્ શ્રી આત્મસિદ્ધિના સુભાષિત પ્રમાણે “ કામ પ્રવર્તક જ્ઞાનની સિદ્ધિ એક આત્માર્થનું, બીજો નહિ મનરોગ, ” એમ આત્માર્થનું જ અર્થિત્વ-મુખ્ય પ્રયોજનભૂત ઇચ્છવાપણું જેમાં છે એવી પ્રવૃત્તિમાં જે પ્રવર્તાવે છે તે પ્રવર્તક જ્ઞાન કહેવાય છે. પણ તેનાથી અન્ય એવું જે આત્માર્થના અર્થિત્વ

વિનાનું જ્ઞાન છે તે તો માત્ર દેખાવ પૂરતું દેખાડા જેવું પ્રદર્શનભૂત હોઈ પ્રદર્શક જ્ઞાન છે; તેનાથી કંઈ આત્માર્થ પ્રવૃત્તિ થવી સંભવતી નથી. ભગવંતને તો આ કેવળ શુદ્ધ આત્માર્થ પ્રયોજનભૂત પ્રવર્તક જ્ઞાનની સિદ્ધિ વર્તે છે, એથી કરીને તેઓને ઉક્ત પરિપાક અપેક્ષણ હોય છે,—જેથી પરમ નિશ્ચયરૂપ અંતિમ સાધ્યના લક્ષ્યપૂર્વક તેમને સમ્યક્ પ્રવર્તન યોગ હોય છે.

હવે આ પ્રવર્તક જ્ઞાનની સિદ્ધિ પણ 'અપુનર્બન્ધકપણાને લીધે' છે, અપુનર્બન્ધકત્વાત,—તીવ્ર ભાવથી પાપ નથી કરતો એવો હંતુકર્મી હોવાથી જે પુનઃ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધતો નથી, એવા અપુનર્બન્ધકને જ તેવા અપુનર્બન્ધકપણું અને પ્રકારની આત્માર્થની ઇચ્છવાવાળી પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તીવનારું પ્રવર્તક પ્રકૃતિનું આભિમુખ્ય જ્ઞાન હોય છે, અને આ અપુનર્બન્ધકપણું પણ 'પ્રકૃતિના આભિમુખ્યની ઉપપત્તિને લીધે'—હોય છે; પ્રકૃત્યાભિમુખ્યોપપત્તે; તથાભવ્યત્વરૂપ જે સ્વભાવભૂત પ્રકૃતિ છે, તેથી કરીને તેના આભિમુખ્યની—ધર્મસન્મુખ-પણાની ઉપપત્તિ—ઘટમાનપણાને લીધે હોય છે. અર્થાત્ તથાભવ્યત્વનો પરિપાક થવાથી પ્રકૃતિનું—કર્મક્ષયોપશમનું આભિમુખ્ય—અનુકૂળપણું સતે ધર્મપ્રશંસાદિ વડે જીવનું ધર્મ-સન્મુખપણું ઘટે છે, ને તેથી કરીને અપુનર્બન્ધકપણું ઉપજે છે.

આ પ્રકૃતિની આભિમુખ્ય ઉપપત્તિ પણ શાને લીધે ? તો કે 'તથા ગાંભીર્યયોગને લીધે,' તથા ગામ્ભીર્યયોગાત્,—તથાપ્રકારે ગાંભીર્યના ઘટમાનપણાને ગાંભીર્યયોગ અને લીધે. અર્થાત્ ભગવાનના આત્માના જિંડાણમાં અંતર્ગતપણે ત્રણે સાધુ સહકારી પ્રાપ્તિ જીવનથી ચઢીયાતું કટયાણુ પામવાની અચિન્ત્ય શક્તિ સત્તાપણે રહેલી છે તે જ ગાંભીર્ય છે. આ તાગ ન લઈ શકાય એવી ગંભીર અંતર્ગત (Intrinsic) અચિન્ત્યશક્તિરૂપ ગાંભીર્યના યોગને લીધે જ પ્રસ્તુત પ્રકૃતિ પણ અભિમુખ બને છે.

આ ગાંભીર્યયોગ પણ 'સાધુ સહકારીની પ્રાપ્તિને લીધે' હોય છે—સાધુસહકારિપ્રાપ્તે: ફલઅવ્યભિચારી એવા ચારુ—રૂડા ગુરુ આદિ સહકારીના લાભ થકી આ અચિન્ત્યશક્તિરૂપ ગાંભીર્યયોગ પ્રગટે છે. આ સાધુસહકારીની અનુબંધપ્રધાનપણું પ્રાપ્તિ પણ 'અનુબંધપ્રધાનપણાને લીધે' હોય છે, અનુબંધ-અને પ્રધાનત્વાત્, કારણ કે જે ઉત્તરોત્તર શુભ કર્મનો અનુબંધ કરે અતિચારભીરુત્વ છે તેને આવો સુયોગ મળે છે, પણ નિરનુબંધને નહિ. અને આ અનુબંધપ્રધાનપણું પણ 'અતિચારભીરુત્વની ઉપપત્તિને લીધે'

હોય છે—અતિચારભીરુત્વોપપત્તે: રખેને પાપ થઈ જશે એમ અતિચારથી જે ભીરુત્વ—ડરવાપણું તેની ઉપપત્તિને—ઘટમાનપણાને લીધે આ અનુબંધપ્રધાનપણું હોય છે. આમ—

૧. અતિચાર ભીરુત્વથી

અનુબંધ પ્રધાનપણું હોય છે.

૨. અનુબંધ પ્રધાનપણાથી

સાધુ સહકારીની પ્રાપ્તિ હોય છે.

૩. સાધુસહકારીની પ્રાપ્તિથી	ગાંભીર્યયોગ હોય છે.
૪. ગાંભીર્યયોગ થકી	પ્રકૃતિ અભિમુખતા હોય છે.
૫. પ્રકૃતિ અભિમુખતાથી	અપુનર્બન્ધકપણું હોય છે.
૬. અપુનર્બન્ધકપણાથી	પ્રવર્તક જ્ઞાન હોય છે.
૭. પ્રવર્તક જ્ઞાનથી	પરિપાકનું (અંતિમ સાધ્ય લક્ષ્યનું) અપેક્ષણ હોય છે.
૮. પરિપાક અપેક્ષણથી	સમ્યક્ પ્રવર્તનયોગ હોય છે.

આવી પરમ અદ્ભુત સંકલનાબદ્ધ અઘ્ટ કારણપરંપરાનો ઉપન્યાસ કરી પ્રજ્ઞાનિધાન આચાર્ય હરિભદ્રજીએ સમ્યક્ પ્રવર્તનયોગ કેવી રીતે હોય છે, તેનું અપૂર્વ ઘટમાનપણું દાખવ્યું છે.

ધર્મસારથિપણના ખીજા હેતુરૂપ પાલનયોગ અર્થાપત્તિથી સિદ્ધ કરે છે—

૧૭ પતેન પાલનાડ્યોગઃ પ્રત્યુક્તઃ, સમ્યક્પ્રવર્તનસ્ય નિર્વહણફલત્વાત્, માન્યથા સમ્યક્-ત્વમિતિ સમયવિદઃ।^{૧૪૫}

૧૭ અર્થઃ—૨. આ વડે પાલન-અયોગ પ્રત્યુક્ત થયો, —સમ્યક્પ્રવર્તનના નિર્વહણ-ફલપણાને લીધે; અન્યથા સમ્યક્ત્વ (સમ્યક્પણું) નથી એમ સમયવિદો વહે છે.^{૧૪૫}

વિવેચન

“શ્રી અનંત જિન શું કરો....સાહેલડિયાં, ચોળ મળકનો રંગ....રે ગુણુવેલડિયાં; સાચો રંગ તે ધર્મનો....સાહે. ખીજો રંગ પતંગ રે....ગુણુ.”—શ્રી યશોવિજયજી હવે સારથિપણનો ખીજો હેતુ—પાલન, તેની વિચારણા કરે છે: ‘આ વડે પાલન-અયોગ પ્રત્યુક્ત થયો.’ આ વડે એટલે કે સમ્યક્ પ્રવર્તનયોગના સાધન વડે પાલન-અયોગ (પાલનનું અઘટન) પ્રત્યુક્ત થયો, નિરાકૃત થયો. કેવી રીતે? ધર્મ સારથિપણનો ‘સમ્યક્ પ્રવર્તનના નિર્વહણફલપણાને લીધે,’ ‘સમ્યક્પ્રવર્તનસ્ય ખીજો હેતુ— નિર્વહણફલત્વાત્’, ઉક્તરૂપ સમ્યક્પ્રવર્તનના પાલનફલપણાને લીધે. પાલનયોગ અર્થાત્ જો સમ્યક્ પ્રવર્તન હોય તો તેનું નિર્વહણ—પાલન ફલ હોય જ. જેમ નિશ્ચય સાધ્યને લક્ષ્યમાં રાખી સારથિ રથને સાચી દિશામાં સમ્યક્પણે, પ્રવર્તાવે—ચલાવે, તો તે ઠેક સુધી રથને નિર્વહણ કરે, ઇષ્ટ ધ્યેય

પરિણામ—આમ પ્રથમ હેતુની સિદ્ધિ કહી દેખાડી, દ્વિતીયની સિદ્ધિ અર્થે કહે છે:—પતેન—આ વડે, સમ્યક્ પ્રવર્તન યોગના સાધન વડે, શું? તે માટે કહ્યું—પાલનાડ્યોગઃ—પાલનસ્યાયોગઃ—પાલનનો અયોગ-અઘટન, પ્રત્યુક્તઃ—નિરાકૃત થયો. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—સમ્યક્પ્રવર્તનસ્ય—ઉક્તરૂપ સમ્યક્ પ્રવર્તનના, નિર્વહણફલત્વાત્—નિર્વહણફલપણાને લીધે, પાલનફલપણાને લીધે. હવે આ નિયમ કેમ કે સમ્યક્પ્રવર્તન પાલનફલવાળું જ છે? તે માટે કહ્યું—ન—ન જ, અન્યથા—પાલન અભાવે, સમ્યક્ત્વ—પ્રવર્તનનો સમ્યક્ ભાવ, इति એમ, સમયવિદઃ—પ્રવચનવેદીઓ વહે છે.

સ્થળે પહોંચાડે જ; તેમ ધર્મસ્થનો સમ્યક્ પ્રવર્તનયોગ હોય, તો તેનું પાલન—નિર્વહણ પણ અવશ્ય હોય જ. આમ સમ્યક્ પ્રવર્તન પાલનફલવાળું હોય એવો નિયમ કેમ ? તો કે—નાન્યથા સમ્યક્ત્વ—‘ અન્યથા સમ્યક્ત્વ નથી એમ સમયવિદો વહે છે,’ અન્યથા—પાલનના અભાવે પ્રવર્તનનું સમ્યક્ત્વ—સમ્યક્પણું જ નથી, સમ્યક્ભાવ જ નથી, એમ સમયવિદો—શાસ્ત્રવેત્તાઓ વહે છે.

ધર્મને આત્મારૂપ કરી દઈ આ ભગવંતોએ કેવો દાન્ત કર્યો છે એ પ્રદર્શિત કરી, તેઓના ધર્મ-સારથિપણાના ગ્રીભ હેતુરૂપ દમનયોગનું સમર્થન કરે છે—

૧૮ પર્વ દમનયોગેન । દાન્તો હ્યેવ ધર્મઃ—કર્મવશિતયા કૃતોઽવ્યભિચારી, અનિવ-
ર્તકભાવેન નિયુક્તઃ સ્વકાર્યે, સ્વાઙ્ગોપચયકારિતયા નીતઃ સ્વાત્મીભાવં, તત્પ્રકર્ષસ્યાત્મ-
રૂપત્વેન ૧૪૬

૧૮ અર્થઃ—૩. એમ દમનયોગથી.—દાન્ત એવો ધર્મ આમ—કર્મવશિતાથી કરાયેલો અવ્યભિચારી, અનિવર્તક ભાવથી સ્વકાર્ય નિયુક્ત, સ્વાઙ્ગ ઉપચયકારિતાથી સ્વાત્મી-ભાવનીત એવો હોય છે,—તેના પ્રકર્ષના આત્મરૂપપણાએ કરીને. ૧૪૬

વિવેચન

“ જેના ધર્મ અનંતા પ્રગટ્યા, જે નિજ પરિણુતિ વરિયો;

પરમાત્મ જિનદેવ અમોહી, જ્ઞાનાદિક શુભુ દરિયો રે....શ્રીસીમંધર. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

પણિકા—હવે તૃતીય હેતુની સિદ્ધિ કહે છે:—પ્રથમ—એમ, જેમ સમ્યક્પ્રવર્તન અને પાલન નામના હેતુદ્વયથી ધર્મસારથિપણું છે તેમ દમનયોગથી પણ છે એમ અર્થ છે; દમનયોગેન—દમનયોગથી, સર્વથા સ્વાયત્તીકરણથી. આ જ સાધતાં કહ્યું:—દાન્તો—દાન્ત, વશીકૃત, હિ—સ્ફુટપણે, પર્વ—એમ, વક્ષ્યમાણ એવા અવ્યભિચારીકરણ, સ્વકાર્યનિયોગ અને સ્વાત્મીભાવનયનરૂપ પ્રકારત્રયથી, ધર્મઃ—ધર્મ. કોના વડે ? તે માટે કહ્યું—કર્મવશિતયા—કર્મવશિતાથી; કર્મ—ચારિત્રમોહાદિ, વશિ—અપાધક-પણે વશ્ય છે, ચેષાં તે તથા—જેઓને તે તથા, તદ્માવસ્તુતા—તદ્ભાવ તે તતા, તયા—તે વડે. તે જ પ્રકારત્રય કહ્યું—

કૃતઃ—કરાયેલો, વિહિત, અવ્યભિચારી—અવિસંવાદક. કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—અનિવર્તક-ભાવેન—અનિવર્તક ભાવથી, ફલપ્રાપ્તિ પર્વત અનુપરમ સ્વભાવથી, નિયુક્તઃ—વ્યાપારિત, સ્વકાર્યે—કૃત્તનકર્મદાયક લક્ષણ સ્વકાર્યમાં. કોના વડે ? તે માટે કહ્યું—સ્વાઙ્ગોપચયકારિતયા—સ્વાઙ્ગનાં—સ્વજિનાં, મનુજત્વ, આર્થદેશોત્પન્નત્વ આદિ અધિકૃત ધર્મભાલના હેતુઓનો, ઉપચયઃ—પ્રકર્ષ, તત્-કારિતયા—તેની કારિતાથી, નીતઃ—પમાણયેલ, સ્વાત્મીભાવં—નિજસ્વભાવરૂપ સ્વાત્મી ભાવ. કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—તત્પ્રકર્ષસ્ય—ધર્મપ્રકર્ષના, યથાખ્યાતચારિત્રતાથી આત્મરૂપત્વેન—આત્મરૂપપણાએ કરીને, જીવસ્વભાવપણાએ કરીને.

હવે ભગવંતના ધર્મસારથિપણના ત્રીજા હેતુનું-દમનયોગનું ભાવન કરે છે: ‘એમ દમનયોગથી,’—‘एवं दमनयोगेन,—એમ સમ્યક્પ્રવર્તન અને પાલન એ બે હેતુથી ધર્મસારથિપણું ઘટે છે, તેમ દમનયોગથી—ધર્મના સ્વાયત્તીકરણથી—સ્વાધીનપણના ધર્મસારથિપણના યોગથી પણ ઘટે છે. ‘દાન્ત એવો ધર્મ આમ’—દાન્ત વશ કરાયેલ ત્રીજો હેતુ—એવો ધર્મ આમ કહેવામાં આવતા ત્રણ પ્રકારથી હોય છે; અર્થાત્ દમનયોગ અવ્યભિચારી કરાયેલો, સ્વકાર્યનિયુક્ત ને સ્વાત્મીભાવનીત એવો ધર્મ દાન્ત હોય છે. તે આ પ્રકારે:—(૧) કર્મવશિતયા કૃતોઽવ્યભિચારી—‘કર્મવશિતાથી કરાયેલો અવ્યભિચારી.’ ચારિત્રમોહાદિ કર્મ અભાધકપણે વશ્ય જેઓને છે તે કર્મવશિ, તેનો ભાવ તે કર્મવશિતા, તે વડે કરીને કરાયેલો—આચારાયેલો અવ્યભિચારી, અવિસંવાદક એવો હોય છે. અર્થાત્ ચારિત્રમોહાદિ કર્મ જ્યાં બાધક ન થાય એમ વશ્યપણે વર્તે છે એવી કર્મવશિતા વડે કરી આ ધર્મ અવ્યભિચારી—આડો અવળો જઈ અવ્યભિચાર ન પામે એવો કરાય છે, અને આમ અવ્યભિચારી કરાયેલો તે દાન્ત હોય છે. આ અવ્યભિચારી પણ કેવી રીતે? (૨) ‘અનિવર્તક ભાવથી સ્વકાર્યે નિયુક્ત’—અનિવર્તકભાવેન નિયુક્તઃ સ્વકાર્યે—ફલપ્રાપ્તિ પર્યંત નિવર્તે નહિં એવા અનિવર્તક ભાવથી સર્વકર્મક્ષયરૂપ સ્વકાર્યમાં નિયુક્ત—નિયોજાયેલ એવો ધર્મ અવ્યભિચારી હોઈ દાન્ત હોય છે. તે સ્વકાર્યમાં કેના વડે નિયુક્ત હોય છે? ‘સ્વાંગ ઉપયયકારિતાથી સ્વાત્મીભાવ નીત એવો’,—સ્વ અંગેનો ઉપયય—પ્રકર્ષ તેના કારણથી નિજ સ્વભાવરૂપ સ્વાત્મીભાવ નીત—પમાડાયેલ એવો હોય તે, સ્વકાર્યમાં નિયુક્ત થઈ અવ્યભિચારી હોઈ દાન્ત હોય છે. અને સ્વાત્મીભાવનીત પણ કેવી રીતે? ‘તેના પ્રકર્ષના આત્મરૂપપણાએ કરીને’—તે ધર્મના પ્રકર્ષના યથાખ્યાતચારિત્રપણાથી આત્મરૂપપણાએ કરીને—શુવસ્વભાવપણાએ કરીને.

આ વસ્તુ સમજવા માટે રથનું દષ્ટાંત ભાવન કરીએ:—રથનું સમ્યક્ પ્રવર્તન—પાલન પણ દમન વિના ન બની શકે. અર્થાત્ રથ જો સારથિના દમનમાં—બરાબર કાબુમાં (Control) હોય, તો જ સમ્યક્ પ્રવર્તન—પાલન બની શકે. એટલે રથનું દષ્ટાંત સારથિપણું હોવામાં દમનયોગની પણ તેટલી જ આવશ્યકતા છે. કારણ કે સારથિ રથને બરાબર માર્ગે ચલાવતો હોય, પણ જો તેનો કાબૂ શુભાવી બેસે તો શું હાલ થાય? રથ ઉત્પથે ચઢી ભાંગી બાય ને સારથિ પણ માર્યો જાય. માટે સમ્યક્પ્રવર્તન—પાલન ઉપરાંત દમનની પૂરેપૂરી આવશ્યકતા છે. (૧) અને આ દમન માટે પ્રથમ તો તે રથ અવ્યભિચારી રહે, આડો અવળો આડમાર્ગે ઉત્પથે સરી જઈ અકસ્માત્ કરી ભાંગી ન પડે, તેવી તકેદારી રાખવી જોઈએ, અને તે અવ્યભિચારી રહે તે માટે તે સારથિમાં કર્મવશિતા હોવી જોઈએ, રથપ્રવર્તન—કર્મના કૌશલ્યની સ્વાધીનતા હોવી જોઈએ. અને આમ તે અવ્યભિચારી રહી આડોઅવળો ન જાય એટલું જ પૂરતું નથી, પણ તેને સીધો ચલાવવો જોઈએ, એટલા માટે (૨) બીજું તે રથને તેણે સ્વકાર્ય પૂર્ણતા પર્યંત નિવર્તે નહિં એવા અનિવર્તક ભાવથી ઈષ્ટ સ્થાને

પ્રહોંચવારૂપ સ્વકાર્યમાં જ નિયુક્ત-વ્યાપારિત કરવો જોઈએ, ગમન કાર્યમાં જ રથને રોકી રાખી પાછું હઠ્યા વિના ઠેઠ સુધી ચલાવ્યે રાખવો જોઈએ. (૩) અને આમ ઇષ્ઠ સ્થાન સુધી લઈ જવા માટે રથ ક્ષમ-સમર્થ થાય એટલા માટે તે રથના સ્વઅંગો-પોતાના ચક્રઆદિ અંગો બરાબર મજબૂત ટકાઉ રહે એવો તેનો ઉપચય-પુષ્ટિ કરતા રહી તે રથને સ્વાત્મીભાવ-સુંદર આત્મભાવ પમાડવો જોઈએ, —કે જેથી કરીને રથનું ગમન એટલું સહજ આત્મસ્વભાવરૂપ બની જાય કે તે આપોઆપ (Automatic) ઇષ્ઠ સ્થાન પ્રયત્ન સહસકાટ ગમન કર્યા જ કરે. આમ સંક્ષેપમાં આ રથના દમનની અર્થ-ઘટના પરથી અત્રે લલિતવિસ્તરાકાર મહર્ષિએ અદ્ભુત કાર્યકારણ સંકલનાથી ગુથેલા થોડા પશુ પરમ અર્થજાલીર સૂત્રોનો તત્ત્વચમત્કૃતિમય ભાવ સમજવો હવે સુગમ થઈ પડશે.

અત્રે અવ્યભિચારીકરણ, સ્વકાર્યનિયોગ અને સ્વાત્મીભાવ એ ત્રણ હેતુઓ દમન-યોગના સાધનમાં ઉપન્યસ્ત કર્યા છે: તે આ પ્રકારે—(૧) 'કર્મવશિતયા કૃતોઽવ્યભિચારી.'

—કર્મવશિતાથી કરાયેલો અવ્યભિચારી. અર્થાત્ ચારિત્ર-પરભાવ વિભાવમાં મોહાદિ કર્મનું ભગવંતને એવું વચ્ચપણું (કર્મવશિતા) વર્તે છે ન જવારૂપ કે તેથી અભાષકપણે આચરવામાં આવતો ધર્મ અવ્યભિચારી હોય અવ્યભિચાર છે, આડોઅવળો ઉન્માર્ગો જતો નથી, પરભાવ-વિભાવરૂપ વ્યભિચારને લજતો નથી. આમ આત્મસ્વભાવરૂપ ધર્મને પરભાવ-વિભાવરૂપ વ્યભિચારમાં ન જવા દેતાં અવ્યભિચારી જ રહે એવો ઉપયોગ-તકેદારી ભગવંત રાખે છે. અને એમ આ ધર્મસારથિએ ધર્મરથને અવ્યભિચારી કર્યો, પરભાવ વિભાવમાં આડોઅવળો ન જવા દીધો, એટલું જ એને દાનત કરવા માટે બસ નથી, પણ તેને સ્વભાવમાં રોકી રાખી સીધે માર્ગે ચલાવવો એ પણ તેટલું જ જરૂરનું છે, તે દર્શાવવા બીજો હેતુ કહ્યો—(૨) મનિવર્ત્તકમાત્રેન નિયુક્તઃ સ્વકાર્યે—

અનિવર્ત્તકપણે અનિવર્ત્તક ભાવથી સ્વકાર્યમાં નિયુક્ત, અર્થાત્ ફલપ્રાપ્તિ આત્મસ્વભાવસિદ્ધિરૂપ પર્યંત નિવર્તે નહિં એવા અનિવર્ત્તક ભાવથી-આત્મસ્વભાવથી સ્વકાર્યમાં નિયોગ સર્વકર્મક્ષયરૂપ સ્વકાર્યમાં તે ધર્મને આ ભગવંતે નિયુક્ત કર્યો, નિયોજી દીધો. આમ ઠેઠ સુધી સ્વકાર્યમાં જ લગાડી દીધેલ ધર્મરથ આડો અવળો ચસી વ્યભિચાર ન પામી શકે એટલું જ નહિં પણ સીધે માર્ગે ચાલી સ્વભાવમાં જ વર્ત્યા કરે, એવો દાનત આ ભગવંતે કરી દીધો.

અને આમ અનિવર્ત્તક ભાવથી સ્વકાર્યમાં નિયુક્ત કર્યા કરતાં છતાં શક્તિ ખૂટી જવાથી વચ્ચે લગાણ ન પડે, અટકી પડવું ન પડે, ને સર્વકર્મક્ષય લક્ષણ ઇષ્ઠ ધ્યેય પર્યંત ગમન કરવાને ધર્મરથ ક્ષમ-સમર્થ થાય, એવો પ્રબંધ કરવા માટે તેનો શક્તિસંચય કરી સ્વાત્મીભાવ કરવો જોઈએ, તે દર્શાવતો ત્રીજો હેતુ કહ્યો—(૩) સ્વાહુગ ઉપચયકારિતાથી સ્વાત્મીભાવનીત. 'સ્વાહુગોપચયકારિતયા નીતઃ સ્વાત્મીભાવં'.

સ્વાત્મીભાવ
પમાડેલો ધર્મ

અર્થાત્ તે ધર્મના સ્વઅંગોનો-સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનો ઉપચય-પુષ્ટિ કરવા વડે કરીને આ લગવંતે આ ધર્મને સ્વાત્મીભાવ પમાડી દીધો, સહજ આત્મસ્વભાવભૂત બનાવી દીધો. અને આમ ધર્મને સ્વાત્મીભાવ પમાડી ‘તત્પ્રકર્ષસ્યાત્મરૂપત્વેન’ તેના પ્રકર્ષના આત્મરૂપપણાએ કરીને આ ધર્મને પૂરેપૂરો દાનત-વશ કરી દીધો.

કારણ કે ધર્મનો પ્રકર્ષ-છેલ્લામાં છેલ્લી હદ યથાખ્યાત ચારિત્ર છે અને તે આત્મારૂપ છે, અર્થાત્ જેવું આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ખ્યાત છે-પ્રસિદ્ધ છે, અથવા તો જેવું ચારિત્રનું શુદ્ધ નિષ્કષાય સ્વરૂપ આખ્યાત છે, જ્ઞાનીઓએ ધર્મનો પ્રકર્ષ લાખ્યું છે, તે જ્યાં પ્રગટે છે તે ‘યથાખ્યાત’ ચારિત્ર આત્મારૂપ યથાખ્યાત ચારિત્ર છે. આવું આત્મારૂપ યથાખ્યાત ચારિત્ર જે ચારિત્રધર્મની પરાકાષ્ઠા આત્મારૂપ છે, તેનો સ્વાત્મીભાવ પમાડી સહજાત્મસ્વરૂપને પામેલા આ લગવંતો પરિપૂર્ણ ધર્મસારથિપણાને પામ્યા. અથવા આ ધર્મસારથિ લગવંતો પોતે આત્મારૂપ છે, ને ધર્મના પ્રકર્ષરૂપ આ યથાખ્યાત ચારિત્ર પણ આત્મારૂપ છે, એટલે ધર્મસારથિ જ જ્યાં ધર્મમય તન્મય બને છે, ત્યાં સારથિ અને રથ એવી ઉપમાર્થે કરેલી કલ્પિત ભેદકલ્પના પણ અદૃશ્ય થાય છે.

આમ ચંદનગંધન્યાયે ધર્મ જેને આત્મામય બની ગયો છે વા જેનો આત્મા જ ધર્મમય બની ગયો છે, એવા આ લગવંતોએ પરમ નિશ્ચયરૂપ ધર્મનો ઉત્કૃષ્ટ દમનયોગ સાધ્યો છે. એટલે આમ સમ્યક્ પ્રવર્તન યોગથી માંડી આ દમનયોગની પરાકાષ્ઠા પર્યંત લગવંતનું ધર્મસારથિપણું પૂરેપૂરું ઘટે છે.

“શુદ્ધ દેવ અવલંબન લગતાં, પરહરિયે પરભાવ;

આતમ ધર્મ રમણ અનુભવતાં, પ્રગટે આતમ ભવ.”—શ્રી દેવચંદ્રણ

ભાવધર્મપ્રાપ્તિનું આદ્ય સ્થાન પણ એમ ધર્મસારથિપણારૂપ પ્રવૃત્તિનું અવન્ધ્ય બીજ છે અને આ અંગે અન્ય દર્શનીઓ પણ સંમત છે એમ દર્શાવી, લગવંતોનું ધર્મસારથિપણું સિદ્ધ કરે છે—

૧૯. ભાવધર્મપ્રાપ્તૌ હિ ભવત્યેવૈતદેવં, તદાદ્યસ્થાનસ્યાપ્યેવંપ્રવૃત્તેરવન્ધ્યબીજત્વાત્, સુસં-
વૃત્તકાજ્ઞનરત્નકરણકપ્રાપ્તિતુલ્યા હિ પ્રથમધર્મસ્થાનપ્રાપ્તિરિત્યન્યૈરપ્યમ્યુપગમાત્ ।

તદેવં ધર્મસ્ય સારથયો ધર્મસારથયઃ ॥ ૨૩ ॥^{૧૪૭}

૧૯. અર્થ:—ભાવધર્મની પ્રાપ્તિ થયે સ્ફુટપણે આ (ધર્મસારથિપણું) એમ હોય જ છે, —તેના આદ્ય સ્થાનનું પણ એવંપ્રવૃત્તિ થકી અવન્ધ્યબીજપણું છે માટે; સુસંવૃત કાંચન-રત્ન કરંડીઆની પ્રાપ્તિ તુલ્ય પ્રથમ ધર્મસ્થાનપ્રાપ્તિ છે, એમ અન્યોથી (બોદોથી) પણ અભ્યુપગમ છે માટે.

તેથી એમ ધર્મના સારથિઓ તે ધર્મસારથિઓ. ॥ ૨૩ ॥^{૧૪૭}

વિવેચન

“ નામધર્મ હો ઇવણુ ધર્મ તથા, દ્રવ્ય ક્ષેત્ર તિમ કાલ;
ભાવધર્મના હો હેતુપણે ભલા, ભાવ વિના સહુ આલ....

સ્વામી સ્વયંપ્રભને જાઉં ભામણે. ” —શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ ઉપરમાં વિવરી બતાવ્યું તેમ ધર્મસ્થના સમ્યક્ પ્રવર્તનરૂપ પ્રારંભથી માંડીને પરિપૂર્ણ દમનયોગ પર્યંત ભગવંતના સારથિપણે ભવનમાં-પરિણમનમાં શો હેતુ છે ? તેનું અહીં ભાવન કર્યું છે—‘ભાવધર્મની પ્રાપ્તિ થયે સ્કુટપણે આ ભાવધર્મનું (ધર્મસારથિપણું) એમ હોય જ છે.’ અર્થાત્ સમ્યક્દર્શનાદિ આદ્ય સ્થાન પછી ભાવધર્મની પ્રાપ્તિ થયે ભગવંતોનું આ ધર્મસારથિપણું એમ ધર્મસારથિપણાનું સમ્યક્પ્રવર્તન, યોગ આદિ પ્રકારે સ્કુટપણે હોય જ છે. કારણ કે અવધ્ય બીજા ‘તદાદ્યસ્થાનસ્યાપિ’ ‘તેના આદ્ય સ્થાનનું પણ એવંપ્રવૃત્તિ થકી અવન્ધ્યબીજપણું છે, માટે; ‘एवंप्रवृत्तेरवन्ध्यबीजत्वात्’ તે ભાવ-ધર્મનું જે આદ્ય સ્થાન-ધર્મપ્રશંસાદિ કાલભાવિ પ્રથમ ભૂમિકારૂપ ધર્મવિશેષ, તેનું પણ એવા પ્રકારે ધર્મસારથિકરણરૂપ પ્રવૃત્તિ થકી અવન્ધ્યબીજપણું છે માટે. અર્થાત્ ધર્મ-પ્રશંસાદિરૂપ જે ભાવધર્મનું પ્રથમ ભૂમિકારૂપ આદ્ય સ્થાન છે, તે પણ ભગવંતનું ધર્મ-સારથિપણું નીપજવવામાં અવધ્ય-અચૂક-અમોઘ બીજરૂપ-કારણરૂપ થઈ પડે છે,—કે જે અવધ્ય બીજમાંથી ધર્મસારથિપણારૂપ ક્ષણ અવશ્ય નીપજવાનું છે. કારણ કે કારણમાં ન હોય એવું અસત્ કાર્ય ઉપજતું નથી એમ વસ્તુવ્યવસ્થા છે.

તેમજ અન્ય દર્શની (બૌદ્ધો) પણ આનું સમર્થન કરે છે.—‘સુસંવૃત કાંચન-રત્ન કરંડની પ્રાપ્તિ તુલ્ય પ્રથમ ધર્મસ્થાન પ્રાપ્તિ છે એમ અન્યોથી (બૌદ્ધોથી) અભ્યુપગમ

પજ્ઞિકા—શંકા—આમ ધર્મસારથિવના ભવનમાં શો હેતુ છે ? તે માટે કહે છે—ભાવધર્મપ્રાપ્તૌ—ભાવધર્મની પ્રાપ્તિ સતે, ક્ષાયોપશમિકાદિ ધર્મલાભ સતે, હિ—સ્કુટપણે, મ્હવ્યેવ—હોય જ છે, નથી હોતું એમ નહિ, છત્ત—આ, ધર્મસારથિપણું, એવં—એમ, સમ્યક્ પ્રવર્તનયોગ આદિ પ્રકારથી. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તદાદ્યસ્થાનસ્યાપિ—તેના આદ્ય સ્થાનના પણ, ધર્મપ્રશંસાદિ—કાલભાવિ ધર્મવિશેષના પણ, તો પછી વરભોષિની પ્રાપ્તિ થયે તો પૂછવું જ શું ? એવંપ્રવૃત્તે—એવંપ્રવૃત્તિ થકી, ધર્મસારથીકરણ વડે ભગવંતોની પ્રવૃત્તિ થકી. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—અવન્ધ્યબીજત્વાત્—અવન્ધ્યબીજપણાને લીધે, ધર્મસારથિવ પ્રતિ અનુપહત સક્રિયકારણપણાને લીધે. કારણકે સર્વથા કારણમાં અસત્ એવું કાર્ય ઉપજતું નથી એમ વસ્તુવ્યવસ્થા છે. પરંતુ પછી સમર્થન કરતાં કહ્યું—

સુસંવૃત ઇત્યાદિ. સુસંવૃતઃ—સર્વથા નહિ ઉધાડેલો, એવા કાશ્ચનસ્ય રત્નાનાં ચ—કાંચનનો એને રત્નોનો, જે કરણકઃ—કરંડક, ભાજનવિશેષ, તત્પ્રાપ્તિતુલ્યા—તેની પ્રાપ્તિ તુલ્ય, હિ—કારણકે, પ્રથમધર્મસ્થાનપ્રાપ્તિઃ—પ્રથમ ધર્મસ્થાનની પ્રાપ્તિ,—ધર્મપ્રશંસાદિરૂપા. જેમ કોઈ કવચિત્ નહીં ઉધાડેલો કાંચન-રત્ન કરંડીઓ પ્રાપ્ત કરતાં તદન્તર્ગત કાંચનાદિ વસ્તુ વિશેષથી નહિ જાણવા છતાં પામે છે; એમ ભગવંતો પણ પ્રથમ ધર્મસ્થાનની પ્રાપ્તિ થયે, મોક્ષ પર્યંતની કલ્યાણસંપદ સારે અનવભોધે પણ પામે જ છે,— તે પ્રાપ્તિના તેના અવધ્યહેતુકપણાને લીધે, इति—એમ, અન્યૈરપિ—અન્યોથી પણ, બૌદ્ધોથી, અભ્યુપગમાત્—અભ્યુપગમને લીધે.

એ, માટે; '—સુસંવૃતકાશ્વનરત્નકરણકપ્રાપ્તિતુલ્યા હિ પ્રથમ-
 ધર્મસ્થાનપ્રાપ્તિઃ'; સુસંવૃત-સારી પેઠે સંવૃત-અંધ કરેલો, સર્વથા
 નહિ ઉઘાડેલો (Closed or sealed Treasure) એવો જે
 કાંચન-રત્ન કરડીઓ તેની પ્રાપ્તિ તુલ્ય ધર્મપ્રશંસાદિરૂપ પ્રથમ
 ધર્મસ્થાનની પ્રાપ્તિ છે, એમ અન્યોથી-બૌદ્ધોથી માન્યપણું કરાય છે,
 માટે. જેમ કેઈએ કવચિત્ નહિ ઉઘાડેલો એવો સારી પેઠે સંવૃત (અંધ કરેલો)
 સુવર્ણ ને રત્નોથી ભરેલો કરડીઓ પ્રાપ્ત કર્યો, તેને તદન્તર્ગત-તેની અંદર રહેલા
 સુવર્ણ-રત્નોની જાણી ખબર નથી, છતાં તે સુવર્ણાદિ પામે છે; તેમ ભગવંતો પણ પ્રથમ
 ધર્મસ્થાનની પ્રાપ્તિ થયે, મોક્ષ પર્યાંતની કલ્યાણસંપદ ત્યારે અનવબોધે પણ—નહિ
 જાણતાં છતાં પામે જ છે, કારણકે તે પ્રાપ્તિનું તેનું અવધ્યહેતુકપણું છે માટે.—એમ
 બૌદ્ધોએ પણ માન્ય કર્યું છે.

તેથી એમ-ઉક્ત પ્રકારે આ ભગવંતો ધર્મના સારથિઓ છે એમ સિદ્ધ થયું.

“ગ્રાહક વ્યાપકતા હો, કે પ્રભુ તુમ ધર્મ રમી,

આતમ અનુભવથી હો, કે પરિણતિ અન્ય વર્મી;

તુજ શક્તિ અનંતી હો, કે ગાતાં ને ધ્યાતાં,

મુજ શક્તિ વિકાસન હો, કે થાયે શુભ રમતાં....

પુકખલાવઈ વિજયે હો, કે વિચરે તીરથપતિ.”—શ્રી દેવચંદ્રણ

॥ इति धर्मसारथयः ॥ ૨૩ ॥

૨૪. ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તી

‘ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તિભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

ચતુર્ગતિનો ઉચ્છેદ કરનારા ધર્મચક્રી વર્ગો છે તે ધર્મવરચતુરન્ત ચક્રવર્તી, એમ વિરતારથી સ્પષ્ટ
 વ્યાખ્યા કરે છે—

૨૦ તથા—

‘ધર્મવરચાતુરન્તચક્રવર્તી’

ધર્મોઽધિકૃત एव, स एव वरं-प्रधानं, चतुरन्तहेतुत्वात् चतुरन्तं, चक्रमिव चक्रं
 तेन वर्तितुं शीलं येषां ते तथाविधाः । इदमत्र हृदयम् — ૧૪૮

૨૧ યથોદિતધર્મ એવ વરં-પ્રધાનં ચક્રવર્તિચક્રાપેક્ષયા લોકદ્વયોપકારિત્વેન કપિલાદિ-
પ્રણીતધર્મચક્રાપેક્ષયા વા ત્રિકોટિપરિશુદ્ધતયા । ૧૪૯

૨૨ ચત્વારો-ગતિવિશેષાઃ નારકતિર્યગ્નરામરલક્ષણાઃ તદુચ્છેદેન તદન્તરેતુત્વાચ્ચતુરન્તં ।
ચતુર્ભિર્વાઽન્તો યસ્મિન્સ્તચ્ચતુરન્તં । કેશ્ચતુર્ભિઃ?—દાનશીલતપોભાવનાલ્પૈર્દમ્મૈઃ, અતઃ
પ્રક્રમાદ્ગ્વાન્તોઽભિગૃહ્યતે । ૧૫૦

૨૩ ચક્રમિવ ચક્રમતિરૌદ્રમહામિથ્યાત્વાદિલક્ષણભાવશત્રુલબ્ધનાત્, તથા ચ લૂપ્યન્ત
પથાનેન ભાવશત્રવો મિથ્યાત્વાદય इति પ્રતીતં, દાનાથભ્યાસાદાગ્રહનિવૃત્ત્યાદિસિદ્ધેઃ,
મહાત્મનાં સ્વાનુભવસિદ્ધમેતત્ । ૧૫૧

૨૪ एतेन च वर्तन्ते भगवन्तः तथाभव्यत्वनियोगतो वरबोधिलाभादारभ्य तथातथौचित्येन आसिद्धिप्राप्तेः, एवमेव वर्त्तनादिति ।

તદેવમેતેન વર્તિતું શીલા ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તિનઃ ॥ ૨૪ ॥ ૧૫૨

૨૦ અર્થ:-તથા—

‘ ધર્મવરચતુરન્ત ચક્રવર્તીઓને ’

ધર્મ અધિકૃત જ, તે જ વર-પ્રધાન, ચતુરન્ત હેતુપણા થકી ચતુરન્ત, ચક્ર જેવું ચક્ર,
તેથી વર્તવાનું શીલ છે જેઓનું તે તથાવિધ. આ અત્ર હૃદય છે—૧૪૮

૨૧ યથોદિત ધર્મ જ વર-પ્રધાન,—ચક્રવર્તીના ચક્રની અપેક્ષાએ લોકદ્વયમાં ઉપકારિ-
પણા વડે કરીને; અથવા કપિલાદિથી પ્રણીત ધર્મચક્રની અપેક્ષાએ, ત્રિકોટિપરિશુદ્ધતા વડે
કરીને. ૧૪૯

૨૨ ચતુર્—નારક-તિર્યચ-નર-અમર લક્ષણ ચાર ગતિવિશેષો, તેના ઉચ્છેદ વડે તેના
અન્તહેતુપણાને લીધે ચતુરન્ત; અથવા ચાર વડે જેમાં અન્ત છે તે ચતુરન્ત. કયા ચાર
વડે? દાન, શીલ, તપ, ભાવના આખ્ય ધર્મો વડે અન્ત—પ્રક્રમથી ભવાન્ત અભિગ્રહાય
છે. ૧૫૦

૨૩ ચક્ર જેવું ચક્ર,—અતિ રૌદ્ર મહામિથ્યાત્વાદિ લક્ષણ ભાવશત્રુઓના ઉચ્છેદનથી;
અને તથાપ્રકારે આના વડે મિથ્યાત્વાદિ ભાવશત્રુઓ ઉચ્છેદાય જ છે એ પ્રતીત છે,—

પંજિકા:—ત્રિકોટિપરિશુદ્ધતયા । તિસૃષુ—ત્રણ, આદિ-મધ્ય-અન્ત આદિથી સંવાદ લક્ષણુવાળી
વા કપ-છેદ-તાપશ્ય, કોટિભિઃ—કોટિઓથી, વિભાગોથી, પરિશુદ્ધ:—પરિશુદ્ધ, નિર્દોષ, જે, સ
તથા—તે તથા, તદ્ભાવસ્તત્તા—તદ્ભાવ તે તત્તા, તયા—તે વડે. અને કપઆદિનું લક્ષણ આ છે:—

દાનાદિના અભ્યાસ થકી આગ્રહનિવૃત્તિ આદિની સિદ્ધિને લીધે મહાત્માઓને આ સ્વાનુભવસિદ્ધ છે. ૧૫૧

૨૪મને આ વડે કરીને ભગવંતો વર્તે છે,—તથાભવ્યત્વના નિયોગ થકી વરખોધિ-લાભથી આરંભી તથા તથા ઔચિત્યથી સિદ્ધિ પ્રાપ્તિ પર્યંત એમ જ વર્તનને લીધે.

તેથી એમ એ વડે વર્તવાના શીલવાળા તે ધર્મવચ્ચતુરન્તચક્રવર્તીઓ. ૧૫૨

॥ ઇતિ ધર્મવચ્ચતુરન્તચક્રવર્તીઓ ॥ ૨૪ ॥

વિવેચન

“ચક્રી ધરમ તીરથ તણો, તીરથ ફલ તત્ત સાર રે;
તીરથ સેવે તે લહે, આનંદધન નિરધાર રે....ધરમ પરમ અરનાથનો.”—શ્રીઆનંદધનજી.

તથા—તે પ્રકારે આ ભગવંતો ‘ધર્મવચ્ચતુરન્ત ચક્રવર્તી’ છે, એટલા માટે અહીં ‘ધર્મવચ્ચતુરન્તચક્રવર્તી’ એ સૂત્રપદ મૂક્યું. અહીં ધર્મ તે અધિકૃત જ-પ્રસ્તુત જ ચારિત્રધર્મ છે; તે જ વર-પ્રધાન અને ચતુરન્તહેતુપણા થકી ચતુરન્ત, એવું ચક્ર જેવું ચક્ર છે, તેથી વર્તવાનું શીલ (સ્વભાવ) છે જેઓનું તે તથાપ્રકારના ધર્મવચ્ચતુરન્તચક્રવર્તીઓ છે. આ અત્રે હૃદય-રહસ્ય-મર્મ છે—

શ્રાવક-સાધુ એ જે ભેદે જે આત્મપરિણામરૂપ ચારિત્રધર્મ કહ્યો, તે જ વર ચતુરન્ત ચક્ર છે, તે વડે વર્તે છે, તે ધર્મવચ્ચતુરન્તચક્રવર્તી છે.

“પાળવહાર્યાણે, પાવટ્ટાણાણ જો ડ પહિસેહો ।

જ્ઞાણજ્ઞવણાર્ણે, જો ડ વિહી યસ ધમ્મકસો ॥ ૧ ॥

વજ્ઞાણુટ્ટાણાણે, જેણ ન બાહિજ્જણ તયં નિયમા ।

સંભવહ ય પરિસુદ્ધં, સો પુણ ધમ્મમિ છેઓત્તિ ॥ ૨ ॥

જીવાહ ભાવવાઓ, બંધાહ પસાહગો હહં તાવો ।

પપહિ સુપરિશુદ્ધો, ધમ્મો ધમ્મત્તણમુવેહ ॥ ૩ ॥”

(અર્થાત્) પ્રાણુવધ આદિક પાપરથાનોનો જે પ્રતિષેધ અને ધ્યાન-અધ્યયનાદિનો જે વિધિ, તે ધર્મનો કપ છે. (૧) જે આજ્ઞ અનુષ્ઠાન વડે તે (વિધિ-નિષેધ) નિયમથી આપિત ન થાય અને પરિશુદ્ધ સંભવે, તે પુનઃ ધર્મ આપતર્મા છેદ છે. (૨) બંધાદિનો પ્રસાધક એવો જે જીવાદિ ભાવવાદ તે અહીં તાપ છે.—એવોથી સુપરિશુદ્ધ એવો ધર્મ ધર્મત્વને પામે છે. (૩)

આગ્રહનિવૃત્ત્યાદિસિદ્ધેઃ—આગ્રહનિવૃત્તિ આદિની સિદ્ધિને લીધે આગ્રહ-મૂર્છા-બુદ્ધિ એ પર્થોથો છે. તેથી વિદિત એવા દાન-શીલ-તપ-ભાવનાના અભ્યાસપરાયણ પુરુષના આગ્રહસ્ય—આગ્રહની-મૂર્છાની, નિવૃત્તિઃ—નિવૃત્તિ, ઉપરમ, આદિ—આદિ શબ્દથી યથાસંભવ શેષ દોષની નિવૃત્તિનું ગ્રહણ છે, તસ્યાઃ—તેની, સિદ્ધેઃ—સિદ્ધિના ભાવને લીધે.

અત્રે ભગવંતનું આ ધર્મચક્ર 'વર પ્રધાન' વર એટલે પ્રધાન, ઉત્તમ, ઉત્કૃષ્ટ છે, તે ચક્રવર્તીના ચક્રની અપેક્ષાએ 'ચક્રવર્તિચક્રાપેક્ષયા લોકદ્વયોપકારિત્વેન' અથવા કપિલાદિથી પ્રણીત ધર્મચક્રની અપેક્ષાએ, — 'કપિલાદિપ્રણીતધર્મચક્રવર્તી' ચક્ર ચક્રાપેક્ષયા ત્રિકોટિપરિશુદ્ધતા' ચક્રવર્તીનું ચક્ર બાહ્ય એવા વા ઇતર ધર્મચક્ર દ્રવ્ય શત્રુઓનો ઉચ્છેદ કરે છે ને કર્મનો બંધ કરી સંસારનો અપેક્ષાએ અનુબંધ કરે છે; પણ આ ધર્મચક્રવર્તીનું ધર્મચક્ર તે વર ધર્મચક્ર આન્તર એવા ભાવશત્રુઓનો ઉચ્છેદ કરે છે ને કર્મબંધનો ક્ષય કરી સંસારનો પ્રલય કરે છે. અથવા ચક્રવર્તીનું ચક્ર તેને પોતાને આ લોકમાં ઉપકારી થાય, પણ આ ધર્મચક્રવર્તીનું ધર્મચક્ર તે સર્વ જીવોને ઉભય લોકમાં ઉપકારી થાય એવું છે; આમ ચક્રવર્તીના ચક્રની અપેક્ષાએ ભગવંતનું ધર્મચક્ર વર-પ્રધાન છે. તેમજ અન્યદર્શનીઓથી પ્રણીત ધર્મચક્રની અપેક્ષાએ પણ એ ઉભય-લોકમાં પરમ ઉપકારીપણાએ કરીને વર-પ્રધાન છે.

અત્રે કોઈ કહેશે—એમ તમે પક્ષતાપથી કહેતા હશે એમ કેમ ન બને ? ના, એમ નથી. કારણ કે 'અમને વીર પ્રત્યે પક્ષપાત નથી ને કપિલાદિ પ્રત્યે દ્વેષ નથી; જેનું વચન યુક્તિવાળું હોય, તેનું જ અહણ કરવા યોગ્ય છે,' એ અમારા ત્રિકોટિ પરિશુદ્ધતા મુદ્રાલેખરૂપ ન્યાયની રીતિને માન્ય કરી અમે અનુસરીએ છીએ. વડે વર ધર્મચક્ર ત્યારે એમ તમે શા કારણે કહો છો ? 'ત્રિકોટિપરિશુદ્ધતા'— ત્રિકોટિ-પરિશુદ્ધતા વડે કરીને; આદિ, મધ્ય ને અંત એ ત્રિકોટિમાં પૂર્વાપર અવિરુદ્ધતારૂપ પરિશુદ્ધતા વડે કરીને, અથવા કષ-છેદ-તાપ એ ત્રિવિધ પરીક્ષારૂપ ત્રિકોટિગત પરિશુદ્ધતા વડે કરીને. અર્થાત્ કોઈ પણ મત-દર્શનના આગ્રહ કે પક્ષપાત વિના, અત્યંત મધ્યસ્થતાથી પ્રમાણિક ન્યાયમૂર્તિની જેમ ન્યાયતુલા ખરાબર જાળવીને, કેવળ તત્ત્વગવેષકપણે સ્વચ્છ અંતઃકરણથી પરીક્ષા કરતાં અમે જોઈ જોઈ ને જોયું તે ભગવંતપ્રણીત ધર્મ આદિ મધ્ય ને અંત એ ત્રણે કોટિમાં, પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી, અથથી તે ઇતિ સુધી પૂર્વાપર અવિરુદ્ધ (Consistent) અને સુસંવાદવાળો (Most rational) પ્રતીત થાય છે. પણ અન્યપ્રણીત ધર્મ તેવો પ્રતીત થતો નથી. તેમ જ—સોનાની જેમ કષ-છેદ-તાપ એ ત્રિકોટિરૂપ ત્રિવિધ પરીક્ષાથી પણ અમે તત્ત્વની ચકાસણી કરી જોઈ, તો તે અગ્નિપરીક્ષામાંથી પણ ભગવંતપ્રણીત ધર્મ શુદ્ધ સુવર્ણવત્ સમુત્પત્તિ થાય છે, પણ અન્યપ્રણીત ધર્મ તેમ થતો નથી. આમ બંને પ્રકારે ત્રિકોટિ-પરિશુદ્ધતા વડે કરીને અમે પરીક્ષાપ્રધાનપણે ડિડિમ નાદથી ઉદ્ધોષીએ છીએ કે ભગવંતનું આ ધર્મચક્ર અન્ય અપેક્ષાએ વર છે.

* “પક્ષપાતો ન મે વીરે, ન દ્વેષઃ કપિલાદિષુ ।

યુક્તિમદ્વચનં યસ્ય, તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ॥” શ્રી હરિભદ્રચરિ.

વારુ, આ કપ-છેદ-તાપ-પરીક્ષા તમે કહી, તેનું કંઈક સ્વરૂપ દર્શાવવા કૃપા કરશો? જુઓ આ પ્રકારે—(૧) કપ પરીક્ષા—સોનાને જેમ પ્રથમ તો ઉપર ઉપરથી

કસોટી પથ્થર પર કસી જુએ છે, તેમ કોઈ એક ધર્મશાસ્ત્રના વિધિ-નિષેધ એક મોક્ષતત્ત્વને ગોચર અધિકારવાળા છે કે નહિ, તેની પરીક્ષા કરવી તે કપ પરીક્ષા છે, દાખલા તરીકે—“પ્રાણુવધ આદિક પાપસ્થાનોનો જે પ્રતિષેધ અને ધ્યાન-અધ્યયનાદિનો જે વિધિ, તે

ધર્મનો કપ છે.” (૨) છેદ પરીક્ષા—કદાચ સોનું ઉપર ઉપરથી તો બરાબર હોય, પણ અંદરમાં દબો કે સેળસેળ હોય, ઉપરમાં સોનાનો ઢોળ હોય ને અંદર પીત્તળ હોય તો શું બખર પડે? એટલા માટે એનો છેદ (Cross-section) કરવામાં આવે છે, કાપ મૂકવામાં આવે છે, અને એમ કરતાં પોલ હોય તો પકડાઈ જાય છે. તેમ આ ધર્મ-શાસ્ત્રમાં જે વિધિ-નિષેધ બતાવ્યા છે તેનો યોગ-ક્ષેમ કરે એવી ક્રિયા એની અંદર કહી છે કે કેમ? આ છેદ પરીક્ષા છે. અર્થાત્ “જે બાહ્ય અનુષ્ઠાન વડે તે વિધિ-નિષેધ નિયમથી બાધિત ન થાય અને પરિશુદ્ધ અભાવે, તે પુનઃ ધર્મ બાબતમાં છેદ છે.” (૩) તાપ પરીક્ષા—કદાચ સોનું ઉપરની બન્ને કસોટીમાંથી પાર ઉતરે, તોપણ તેની પરીક્ષા હજી પૂર્ણ થતી નથી, કારણ કે ભેળસેળ કરનારા એટલા બધા ચાલાક હોય છે કે સોનાની સાથે આજુએ આજુ બીજી ધાતુ (Alloy) ભેળવી દે છે. આની પરીક્ષા સોનાને તપાવવાથી થાય; અસિતપથી સોનું ગાળવામાં આવે, તો તેની મેલાશની-અશુદ્ધિની બખર પડે. તેમ પરીક્ષક ચોકસી પણ સર્વ નયનું અવલંબન કરતા વિચારરૂપ પ્રબલ અસિવડે કરીને ધર્મશાસ્ત્રની તાવણી કરે છે, ધર્મશાસ્ત્રને તાવી જુએ છે, અને તેમાં તાત્પર્યની અશુદ્ધિ કે મેલાશ છે કે નહિ તે તપાસે છે. આ તાપ પરીક્ષા છે. દાખલા તરીકે—“બંધાદિનો પ્રસાધક એવો જે જીવાદિ ભાવવાદ તે અહીં તાપ છે.—એઓથી (કપ-છેદ-તાપથી) સુપરિશુદ્ધ એવો ધર્મ ધર્મત્વને પામે છે.” આમ કપ-છેદ-તાપ વડે ધર્મશાસ્ત્રરૂપ સોનાની પરીક્ષા વિચક્ષણ પુરુષો કરે છે. અસ્તુ! અલં પ્રસંગેન!

હવે ‘ચતુરન્ત’ એટલે શું? (૧) નારક-તિર્યચ-મનુષ્ય-દેવ એ ચાર ગતિનો ઉચ્છેદ કરવા વડે કરીને ધર્મ એ ચતુરન્તે અંત કરે છે, એટલે તદન્તહેતુષ્વાત્ ચતુરન્ત—આમ ચતુરન્તતા હેતુપણને લીધે તે ‘ચતુરન્ત’ કહેવાય છે. (૨) ચતુર્ભિર્વાડન્તો યસ્મિન્નચતુરન્ત—અથવા ચતુર્-ચાર વડે જેમાં અન્ત છે તે ચતુરન્ત; અર્થાત્ દાન-શીલ-તપ-ભાવના એ ચાર ધર્મો વડે જેમાં અંત-ભવાંત છે તે ચતુરન્ત. આવું ચતુરન્ત ધર્મચક્ર તે ચક્ર જેવું ચક્ર છે. ચક્ર જેમ શત્રુઓના મસ્તક છેદે છે, તેમ આ ધર્મચક્ર ‘અતિ રૌદ્ર મહામિથ્યાત્વાદિ ભાવશત્રુઓનું ઉચ્છેદન’ કરે છે; અને આ ધર્મચક્ર વડે ‘મિથ્યાત્વાદિ ભાવશત્રુઓ ઉચ્છેદાય જ છે, એ પ્રતીત છે,’ લોકોને અનુભવથી સારી પેઠે જાણીતું છે,—‘દાનાદિના અભ્યાસથી આગ્રહનિવૃત્તિ આદિની સિદ્ધિને લીધે;’ અર્થાત્ દાન-શીલ-તપ-ભાવ એ ધર્મના અભ્યાસ થકી આગ્રહ-મૂર્છા-મમતાદિની નિવૃત્તિ હોય છે, ‘મહાત્માઓને આ સ્વાનુભવસિદ્ધ છે.’

અને આમ ધર્મરૂપ વર ચતુરંત ચક્ર વડે કરીને ભગવંતો વર્તે છે,—‘તથાભવ્યત્વના નિયોગ થકી વર યોધિ લાભથી આરંભી તથા તથા ઔચિત્યથી સિદ્ધિ પ્રાપ્તિ પર્યંત એમ જ વર્તનને લીધે.’ અર્થાત્ તથાભવ્યત્વ એટલે ભગવંતનું સહજ સ્વભાવભૂત તથાપ્રકારનું યોગ્યત્વ જ એવું છે કે, તેના નિયોગ થકી આત્માના વિકાસ ક્રમે વર યોધિની (ઉત્તમ સમ્યક્ત્વ) પ્રાપ્તિ થાય ત્યારથી માંડીને સિદ્ધિ પ્રાપ્તિ થાય ત્યાંસુધી ભગવંતનું તેવા તેવા પ્રકારે ઉચિતપણે એમ જ વર્તન હોય છે. તેથી એમ એ ધર્મવરચતુરંત ચક્ર વડે વર્તવાનું શીલ-સ્વભાવભૂત આચરણ છે જેઓનું તે ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તિઓ.

“ધર્મ પ્રાગ્ભાવતા સકળ શુભ શુદ્ધતા, ભોગ્યતા કર્તૃતા રમણ પરિણામતા;
શુદ્ધ સ્વપ્રદેશતા તત્ત્વ ચૈતન્યતા, વ્યાપ્ય વ્યાપક તથા આદ્ય આહકગતા....
ધર્મ જગનાથનો ધર્મ શુચિ ગાઈયે, આપણો આતમા તેહવો લાવિયે.” શ્રીદેવચંદ્રભ

॥ इति धर्मवरचतुरन्तचक्रवर्तिनः ॥ २४ ॥

એમ ખીજા જીવોને વિશેષે કરીને ઉપયોગી-ઉપકારી એવા ધર્મદપણા આદિ પ્રકારથી સ્તોતવ્ય-સંપદની જ વિશેષથી ઉપયોગસંપદ કહી, એમ ઉપસંહરે છે—

૨૫ પદં ધર્મદત્ત્વ-ધર્મદેશકત્વ-ધર્મનાયકત્વ-ધર્મસારથિત્વ-ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તિત્વૈવિશેષોપયોગસમ્પદ્ધેઃ સ્તોતવ્યસમ્પદ પદ વિશેષેણોપયોગસમ્પદ્ધિત્વે ॥ ૬ ॥ ૧૫૩

૨૫ અર્થઃ—એમ ધર્મદત્ત્વ, ધર્મદેશકત્વ, ધર્મનાયકત્વ, ધર્મસારથિત્વ, અને ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તિત્વ વડે વિશેષ ઉપયોગની સિદ્ધિ થકી સ્તોતવ્યસંપદની જ વિશેષથી ઉપયોગ-સંપદ (કહી). ૧૫૩

વિવેચન

“નિશિ દિન સુતાં જાગતાં, હઈડાથી ન રહે દૂર રે;

જાળ ઉપગાર સંભારીએ, તવ ઉપજે આનંદ પૂરે રે....

મુનિસુવત જિન વંદતાં અતિ ઉદ્ભસિત તન મન થાય રે.”—શ્રી યશોવિજયજી.

એમ ઉક્ત પ્રકારે આ ભગવંતો ધર્મદ, ધર્મદેશક, ધર્મનાયક, ધર્મસારથિ અને ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તિ છે; એટલે ધર્મદપણાથી, ધર્મદેશકપણાથી, ધર્મનાયક-પણાથી, ધર્મસારથિપણાથી અને ધર્મવરચતુરન્તચક્રવર્તિપણાથી આ ભગવંતો ખીજા જીવોને વિશેષે કરીને ઉપયોગી-ઉપકારી થઈ પડે છે; એટલે આમ એ પંચ સૂત્રમાં દાખવેલ પાંચે પ્રકારથી વિશેષ ઉપયોગની સિદ્ધિ થકી સ્તોતવ્યસંપદની જ વિશેષથી ઉપયોગસંપદ કહી.

॥ इति स्तोतव्यसंपद पद विशेषेणोपयोगसम્पद ॥ ६ ॥

સપ્તમ અધિકાર સ્તોતવ્યસંપદ્ની સકારણા સ્વરૂપસંપદ્

૨૫. અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધર 'અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરેભ્યઃ' પદ વ્યાખ્યાન

આ પદનું પ્રયોજન : પ્રતિહત-વરજ્ઞાનદર્શનધર-વાદીનો નિરાસ—

^૧પતે ચ કૈશ્ચિદિષ્ટતત્ત્વદર્શનવાદિભિર્વૌ જ્ઞાનેદૈરન્યત્ર પ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરા પવેલ્યન્તે
“તત્ત્વમિષ્ટં તુ પશ્યતુ” ઇતિ વચ્ચનાદ્, પતન્નિરાચિકીર્ષયાઽઽહ—^{૧૫૪}

‘અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરેભ્યઃ’

^૧અર્થઃ—અને એઓ.—કેઈથી-છૂટતત્ત્વદર્શનવાદી બૌદ્ધભેદોથી અન્યત્ર પ્રતિહત-
વરજ્ઞાનદર્શનધર જ માનવામાં આવે છે,—‘છૂટ તત્ત્વ ભલે દેખો’ એ વચનથી,—એની
નિરાકરણુઆથી કહ્યું—^{૧૫૪}

‘અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરેને’

વિવેચન

“સર્વ પ્રમેય પ્રમાણુ, જસ કેવળનાણુ પહાણુ;

તિણુ કેવળનાણી અભિહાણુ, જસ ક્યાવે રે કાંઈ મુનિવર આણુ રે....

જિણુંકા ! તોરા નામથી મન લીનો.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને આવા ઉક્ત ગુણુવિશેષણુસંપન્ન આ અહીં ત ભગવતો વળી ‘કેઈથી—
છૂટતત્ત્વદર્શનવાદી બૌદ્ધભેદોથી અન્યત્ર પ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધર જ માનવામાં આવે છે,’

પંક્તિકાઃ—તત્ત્વમિષ્ટં તુ પશ્યતુ—છૂટ તત્ત્વ જ ભલે દેખો.

“સર્વે પશ્યતુ વા મા વા, તત્ત્વમિષ્ટં તુ પશ્યતુ ।

પ્રમાણં દૂરદર્શીં ચેદેતે ગૃધ્રાનુપાસ્મહે ॥”

—એમ સંપૂર્ણ સ્લોક પાઠ છે.

(અર્થાત્) સર્વ દેખો વા મ દેખો, પણુ છૂટ તત્ત્વ જ ભલે દેખો. જો દૂરદર્શી તે પ્રમાણુ હોય,
તો ચાલો આ આપણુ ગીધાને ઉપાસીએ !

એના નિરાકરણાર્થે 'અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરેભ્યઃ' 'અપ્રતિહતવર જ્ઞાનદર્શનધરોને' એ સૂત્ર મૂક્યું. ઇષ્ટ-પ્રયોજનભૂત તત્ત્વનું દર્શન જ કામનું છે એમ જે વહે છે એવા આ ઇષ્ટતત્ત્વદર્શનવાદીઓનું વચન છે કે—“સર્વ દેખો વા મ દેખો, પણ ઇષ્ટ તત્ત્વ જ ભલે દેખો. અને જો દૂરદર્શી—દૂર દેખનારો પ્રમાણ છે એમ માનતા હો, તો ચાલો આપણે ગીધાને ઉપાસીએ!” કારણ કે તે ગીધ પણ દૂરદર્શી છે, દૂર-લાંબે સુધી દેખી શકે છે! આમ તેઓ સર્વજ્ઞવાદીના ઉપહાસમાં કહે છે, તેનું નિરાસન કરવા માટે અત્રે આ 'અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધર' એ પદ કહ્યું છે.

સર્વજ્ઞાનદર્શન સ્વભાવપણું સતે નિરાવરણપણાએ કરીને અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરા એમ વ્યાખ્યા કરે છે—

^૨અપ્રતિહતે—સર્વત્રાપ્રતિસ્થલિતે ક્ષાયિકત્વાદ્વરે—પ્રધાને જ્ઞાનદર્શને—વિશેષસામાન્યાવબોધરૂપે ધારયન્તીતિ સમાસઃ, સર્વજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવત્વે નિરાવરણત્વેન, અન્યથા તત્ત્વાયોગાત્ ૧૫૫

^૨અર્થઃ—અપ્રતિહતે—અપ્રતિહત—સર્વત્ર અપ્રતિસ્થલિત, —ક્ષાયિકપણાને લીધે, વરે—વર—પ્રધાન, એવા જ્ઞાનદર્શને—જ્ઞાન-દર્શન, —વિશેષ-સામાન્ય અવબોધરૂપ, ધારયન્તીતિ—ધારે છે એ એમ સમાસ છે, તે (અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરો),—સર્વજ્ઞાન-દર્શનસ્વભાવપણું સતે નિરાવરણપણાએ કરીને, —અન્યથા તત્ત્વના અયોગ છે, માટે. ૧૫૫

વિવેચન

“કેવલ કેવલ જ્ઞાનમહોદધિ હોણ, કેવલ દંશણુ ખુદ;

વીરજ વીરજ અનંત સ્વભાવનો હોણ, ચારિત્ર ક્ષાયિક શુદ્ધ....નમિપ્રભ.”

—શ્રી દેવચંદ્રણ

અપ્રતિહત એટલે ક્ષાયિકપણાએ કરીને સર્વત્ર અપ્રતિસ્થલિત વર-પ્રધાન વિશેષ-સામાન્ય અવબોધરૂપ જ્ઞાન-દર્શન જેઓ ધારે છે તે અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરો.

અને એવા અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરો 'સર્વજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવત્વે' સર્વજ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવપણું સતે 'નિરાવરણત્વેન' નિરાવરણપણાએ કરીને હોય છે. અર્થાત્ પ્રથમ તો

પંક્તિકાઃ—સર્વજ્ઞાન ઇત્યાદિ સર્વજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવત્વે—સર્વજ્ઞાનદર્શન સ્વભાવપણું સતે; ન્યાનતર અભિપ્રાયથી સાર્વાદિક સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિત્વરૂપ સર્વજ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવપણું સતે, નિરાવરણત્વેન—ચાતિક્ષણયદી નિરાવરણપણાએ કરીને, અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધર ભવતો છે. વ્યતિરેક કહ્યો—અન્યથા—ઉક્ત પ્રકારના વ્યતિરેકે, તત્ત્વાયોગાત્—તત્ત્વના અયોગને લીધે, અપ્રતિહતજ્ઞાનદર્શનધરત્વના અયોગને લીધે. કારણકે નિરાવરણ પણ ધર્મોસ્તિકાયાદિ ઉક્તરૂપ વિકલ (સર્વજ્ઞાદિ સ્વભાવસ્થિત) હોઈ, વા એકેન્દ્રિયાદિ ઉક્ત રૂપના યોગે પણ અનિરાવરણ હોઈ પ્રકૃત સૂચના અર્થભાગી નથી.

મૂળ હેતુબૂત સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિપણુરૂપ સર્વજ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવપણું સતે
 સર્વજ્ઞાનદર્શન નિરાવરણપણુએ કરીને આ ભગવંતો અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરો છે.
 સ્વભાવપણું આમ અપ્રતિહત-વરજ્ઞાનદર્શનધરપણુના સાધનમાં બે હેતુ દર્શાવ્યા—
 અને નિરાવરણપણું (૧) સર્વજ્ઞાનદર્શન સ્વભાવપણું, (૨) અને તે સતે નિરાવરણપણું,
 —‘અન્યથા તત્ત્વનો અયોગ છે માટે,’ અન્યથા તત્ત્વાયોગાત, એમ ન
 હોય તો તત્ત્વનો—અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરત્વનો અયોગ-અઘટમાનપણું છે માટે.

કારણ કે ધર્માસ્તિકાયાદિ નિરાવરણ છે છતાં તેમાં સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિ સ્વભાવ જ છે
 નહિં, એટલે તેને અપ્રતિહત-વરજ્ઞાનદર્શનધરપણું ઘટતું નથી; અને એકેન્દ્રિયાદિમાં સત્તાથી
 સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિ સ્વભાવ છે, છતાં અનિરાવરણ છે, એટલે તેને પણ તે અપ્રતિહતવર-
 જ્ઞાનદર્શનધરપણું ઘટતું નથી. માટે અપ્રતિહત-વરજ્ઞાનદર્શનધરપણુના સાધનમાં ઉક્ત બન્ને
 હેતુ-સર્વજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવપણું અને તેના સદ્ભાવે નિરાવરણપણું એ બન્ને
 અનિવાર્યપણે આવશ્યક છે.

સામાન્યથી સર્વ અવબોધની સિદ્ધિ આદિ યુક્તિથી સર્વજ્ઞસ્વભાવપણું સિદ્ધ કરે છે—

૨ સર્વજ્ઞસ્વભાવત્વં ચ સામાન્યેન સર્વાવબોધસિદ્ધેઃ, વિશેષાણામપિ જ્ઞેયત્વેન જ્ઞાન-
 ગમ્યત્વાત્ । ન ચૈતે સાક્ષાત્કારમન્તરેણ ગમ્યન્તે, સામાન્યરૂપાનતિક્રમાત્ । ૧૫૬

૩ અર્થ:—અને સર્વજ્ઞસ્વભાવપણું સામાન્યથી સર્વ અવબોધની સિદ્ધિને લીધે છે,—
 વિશેષાણું પણ જ્ઞેયપણુએ કરીને જ્ઞાનગમ્યપણું છે, માટે; અને આ (વિશેષ) સાક્ષાત્કાર
 શિવાય ગમ્ય થતા નથી,—સામાન્ય રૂપનો અનતિક્રમ છે, માટે. ૧૫૬

વિવેચન

“ઇમ કેવળ દર્શન નાણુ, સામાન્ય વિશેષનો ભાણુ;

દ્વિગુણુ આતમ શ્રદ્ધાએ ચરણાદિક તસુ વ્યવસાયે.

....સુહંકર ભવ્ય એ જિન ગાવો, જિમ પૂરણુ પદવી પાવો.”—શ્રી દેવચંદ્રણ

હવે પ્રથમ તો સર્વજ્ઞાનદર્શન સ્વભાવપણુરૂપ જે હેતુવિશેષણુ કહ્યું તે કેવી રીતે
 ઘટે છે, તે સિદ્ધ કરે છે—‘સર્વજ્ઞસ્વભાવપણું, સામાન્યથી સર્વ અવબોધની સિદ્ધિને

પંક્તિકા—હેતુવિશેષણુની સિદ્ધિ અર્થે કહ્યું—સર્વજ્ઞસ્વભાવત્વં ચ—અને હેતુવિશેષણુતાર્થી
 ઉપન્યસ્ત એવું સર્વજ્ઞસ્વભાવપણું, સામાન્યેન—મહાસામાન્ય નામના સત્તાલક્ષણુ સામાન્યથી સર્વાવ-
 બોધસિદ્ધેઃ—સર્વના અવબોધની સિદ્ધિને લીધે; સર્વેષાં—સર્વની, ધર્માસ્તિકાય આદિ જ્ઞેયોની અવબોધ-
 સિદ્ધેઃ—અવબોધસિદ્ધિને લીધે, પરિચ્છેદ સદ્ભાવને લીધે,—જ્ઞેય વસ્તુના પ્રતિબિંબસંક્રમણા શાનતું તો
 તદાકારપણું માનવામાં આવતાં અનેક દોષના પ્રસંગથી,—આપ્તિની અનુપપત્તિને લીધે, ધર્માસ્તિકાયાદિમાં
 અમૂર્તપણુએ કરીને આકારના અભાવે પ્રતિબિંબના અયોગને લીધે, તેના (પ્રતિબિંબના) મૂર્તધર્મ-

સામાન્યથી
સર્વઅવબોધની
સિદ્ધિ

લીધે છે—'સર્વજ્ઞસ્વભાવત્વં ચ સામાન્યેન સર્વાવબોધસિદ્ધેઃ'
સર્વજ્ઞસ્વભાવપણું જે કહ્યું તે સામાન્યથી—સત્તારૂપ મહાસામાન્યથી
ધર્માસ્તિકાયાદિ સર્વ જ્ઞેયોના અવબોધની—અણુપણુની સિદ્ધિને લીધે છે.
અર્થાત્ સર્વ વસ્તુ છે તે સત્સ્વરૂપ—અસ્તિત્વસ્વરૂપ—સત્તાસ્વરૂપ છે,
અને સર્વ વસ્તુમાં વ્યાપક એવી તે સત્તા એકસ્વરૂપ હોવાથી
મહાસામાન્ય કહેવાય છે. એટલે સત્રૂપ સત્તાનું ગ્રહણ કર્યું, એટલે મહાસામાન્યરૂપ

પણુને લીધે, તથા તત્પ્રતિબદ્ધ વસ્તુસંક્રમતા અભાવે અભાવને લીધે. (દા. ત.) અંગનાવદનતા છાયા-
અણુના સંક્રમ શિવાય આદર્શમાં (અરીસામાં) તેના પ્રતિબિંબનો સંભવ છે નહિ, વા જલમાં ચંદ્રબિંબના
(પ્રતિબિંબનો સંભવ છે નહિ),—અન્યથા અતિપ્રસંગને લીધે. પરમ મુનિઓએ (શ્રીભદ્રચાહુરયામી)
કહ્યું છે કે—

“સામા તુ દિયા છાયા અભાસુરમયા નિર્સં તુ કાલાભા ।
સચ્ચેવ ભાસુરમયા સદેહવચ્ચા મુણેયચ્ચા ॥ ૧ ॥

જે આયરસસ્સંતો દેહાવચ્ચા હવંતિ સંકંતા ।
તેસિં તત્થુવલદ્વી પમાસજોમા ન ઇયરેસિં ॥ ૨ ॥”

(અર્થાત્) દિવસે સ્યામ એવી અભાસવરગતા છાયા નિશાએ તો કાલાભા (કાળી આભાવાળી)
હોય છે, અને તે જ ભાસવરગતા છાયા સ્વદેહવચ્ચા અણુની (૧). આદર્શની અંદરમાં જ દેહાવચ્ચો
સંક્રાંત હોય છે, તેઓની ત્યાં પ્રકાશયોગે ઉપલબ્ધિ હોય છે,—છતરની નહિ. (૨).

અને ચિત્ર, આસ્તરણ આદિ અનેક વસ્તુના ગ્રહણાવસરે એકત્ર અનેક પ્રતિબિંબ ઉદયના અસંભવને
લીધે, વા સંભવ સતે પ્રતિબિંબના સંક્રમની ઉપપત્તિને લીધે, તે અનુસારે પરસ્પર સંકીર્ણ વસ્તુની
પ્રતિપત્તિના પ્રસંગને લીધે, એક પણ ઘટાદિ સદૃશ્ય પરિચિન્ન થયે તદ્દરૂપના અનતિક્રમને લીધે, શુદ્ધ
સંગ્રહ નયના અભિપ્રાયથી સર્વસત્તાપરિચ્છેદ સિદ્ધ થાય છે.

શંકા—સત્તામાત્રના પરિચ્છેદે પણ વિશેષોના અનવબોધને લીધે સર્વઅવબોધસિદ્ધિ શી રીતે ?
એમ આશંકોને કહ્યું—વિશેષાણામપિ-વિશેષોના પણ, નહિ કે કેવલ સામાન્યતા, જ્ઞેયત્વેન—જ્ઞેયપણુ
વડે કરીને, જ્ઞાનવિષયપણુએ કરીને, જ્ઞાનગમ્યત્વાત્—જ્ઞાનેન—અવબોધરૂપ જ્ઞાનથી અવબોધનીય-
રૂપપણુને લીધે. જે એમ છે તો તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—

ન ચ—ન જ, ખતે—આ, વિશેષો, સાક્ષાત્કાર—સાક્ષાત્કાર, દર્શનોપયોગ, અન્તરેણ—વિના,
તેના વડે આસક્ષાત્કૃત એમ અર્થ છે, ગમ્યન્તે—અણુવામાં આવતા. કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—
સામાન્યરૂપાનતિક્રમાદ્—સામાન્ય રૂપના અનતિક્રમને લીધે. કારણકે સામાન્ય રૂપના અતિક્રમે તો
અસદૂપતાથી અરવિષાણાદિવત્ વિશેષો અસંત જ હોય. આ કહેવાનું થયું—દર્શનોપયોગથી સામાન્યમાત્ર
અવબોધે પણ તત્સ્વરૂપના અનતિક્રમથી સંગ્રહનપના અભિપ્રાયે વિશેષોના પણ ગ્રહણને લીધે છદ્મસ્ય
પણુ સર્વદા સર્વજ્ઞસ્વભાવી હોય; (અને) ધાતિક્રમક્ષયે તો સર્વનયસંમતિથી નિરૂપચરિત જ સર્વજ્ઞ-
સ્વભાવતા હોય,—જ્ઞાનક્રિયાના યોગપદ્ધતી જ મોક્ષમાર્ગતા છે, માટે. સર્વદર્શનસ્વભાવતા તો સામાન્ય
અવબોધ થકી જ સિદ્ધ છે, એટલા માટે તેની સિદ્ધિ અર્થે યત્ન કર્યો નથી.

સત્તામાં અંતર્ભાવથી સર્વ વસ્તુનું ગ્રહણ આવી જાયું. દાખલા તરીકે—જેમ ‘જગત્’ કહેતાં અસંખ્ય દેશ-ગ્રામ-નગર આદિ યુક્ત આખું વિશ્વ આવી જાય છે તેમ; અથવા ‘નગર’ કહેતાં હજારો ઘરોથી વસેલું આખું શહેર આવી જાય તેમ. આમ સત્તારૂપ સામાન્યથી સર્વ જ્ઞેય પદાર્થના અવબોધની-પરિચ્છેદની સિદ્ધિ થાય છે.

અત્રે કોઈ કહેશે—ભલે એમ સામાન્યથી સર્વ જ્ઞેયના જાણપણીની સિદ્ધિ હો, પરંતુ આ જાણપણું તો જ્ઞેયનું પ્રતિબિંબ જ્ઞાનમાં પડવાથી જ્ઞાનના જ્ઞેયાકારપણને લીધે સિદ્ધ થાય છે; તો તેમ કહેવું યુક્ત નથી, કારણ કે તેવા પ્રકારના જ્ઞાનમાં પ્રતિબિંબ થકી જ્ઞાનનું જ્ઞેયાકારપણું માનવામાં અનેક દોષનો પ્રસંગ જ્ઞેય પ્રતિબિંબનો આવે છે ને ઉક્ત હેતુની વ્યાપ્તિ ઘટતી નથી. જુઓ, આ પ્રકારે—

નિષેધ (૧) ધર્માસ્તિકાયદિતું અમૂર્તપણું છે એટલે આકારના અભાવે તેનું પ્રતિબિંબ ઘટતું નથી, કારણ કે પ્રતિબિંબ છે તે મૂર્તનો ધર્મ છે, એટલે મૂર્તનું જ પ્રતિબિંબ પડી શકે, અમૂર્તનું નહિ. તેમ જ—તે મૂર્ત ધર્મ સાથે જોડાયેલી વસ્તુનો સંક્રમ ન હોય, તો પ્રતિબિંબ પણ ન હોય. દા. ત. સ્ત્રીના મુખની છાયાના અણનો ચરીસામાં સંક્રમ ન હોય, તો તેના પ્રતિબિંબનો સંભવ હોય નહિ; અથવા ચંદ્રના આતપનો—પ્રકાશઅણનો જલમાં સંક્રમ ન હોય, તો જલમાં ચંદ્ર-પ્રતિબિંબનો સંભવ હોય નહિ. એમ ન હોય એટલે કે અણસંક્રમ વિના જો પ્રતિબિંબ પડતું હોય, તો અતિપ્રસંગનો દોષ આવે. આ અંગે શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીજીએ પણ કહ્યું છે કે—(જુઓ—પંજિકામાં ટાંકેલી ગાથા) “અભાસ્વર-અપ્રકાશમાન વસ્તુગત છાયા દિવસે શ્યામ હોય છે, તે રાત્રે કાળી આભાવાળી હોય છે; અને ભાસ્વરગત (પ્રકાશમાન વસ્તુગત) તે જ છાયા સ્વદેહવર્ણી જાણવી. આદર્શની (ચરીસાની) અંદર દેહાવયવો જે સંક્રાન્ત હોય છે, તેઓની ત્યાં ઉપલબ્ધિ પ્રકાશયોગ થકી હોય છે,— ઇતરની નહિ. (૨) ચિત્ર, શેત્રણ વગેરે અનેક વસ્તુનું ગ્રહણ થાય ત્યારે એક સ્થળે અનેક પ્રતિબિંબના ગ્રહણનો અસંભવ હોય. (૩) અથવા સંભવ હોય તો પ્રતિબિંબનું સાંકર્ય-લેણસેણપણું (ખીચડો) થઈ જશે, એટલે તે અનુસારે પરસ્પર સંકીર્ણ-સેણસેણ વસ્તુની પ્રતિપત્તિનો-ગ્રહણનો પ્રસંગ આવશે. આમ જ્ઞાનમાં જ્ઞેયનું પ્રતિબિંબ પડે છે એમ માનવામાં અનેક દોષનો પ્રસંગ આવે છે.

“જ્ઞેય જ્ઞાન શું નવિ મિલે રે....લાલ. જ્ઞાન ન જાએ તથયરે;
પ્રાપ્ત અપ્રાપ્ત અમેયને રે લાલ. જાણો જે જિમ જથયરે.” શ્રી દેવચંદ્રજી.

એટલે સામાન્ય અવબોધે પણ એક પણ ઘટાદિ સતરૂપ જાણવામાં આવ્યે, સર્વ વસ્તુ તે સતરૂપનો અતિક્રમ-ઉલ્લંઘન નહિ કરતી હોવાથી સતરૂપ હોઈ તે સર્વનું જાણ-પણું હોય છે. આમ મહાસામાન્યગ્રાહક શુદ્ધ સંગ્રહનયના અભિપ્રાય પ્રમાણે એક સત્ જાણ્યે સત્તાનું જાણપણું સિદ્ધ થાય છે.

અત્રે શંકા થવી સંભવે છે કે—સત્તા માત્રનું જાણપણું સતે વિશેષોના અનવગોધ-
પણાને—અજાણપણાને લીધે સર્વ જાણપણાની સિદ્ધિ શી રીતે? તેના સમાધાનાર્થે કહ્યું—
‘વિશેષોનું’ પણ જ્ઞેયપણાએ કરીને જ્ઞાનગમ્યપણું છે માટે,
વિશેષો પણ —‘વિશેષાણામપિ જ્ઞેયત્વેન જ્ઞાનગમ્યત્વાત્’. અર્થાત્ જ્ઞેય એટલે
જ્ઞેય હોઈ જ્ઞાનથી જાણવા યોગ્ય વિષય, તે સામાન્ય અને વિશેષ એમ
જ્ઞાનગમ્ય બે પ્રકારે છે; આમ સામાન્યનું જ નહિ, પણ વિશેષનું પણ
જ્ઞેયપણું—જ્ઞાનવિષયપણું છે, એટલે તે વિશેષોનું પણ જ્ઞાનગમ્યપણું
છે, જાણપણાંરૂપ જ્ઞાનથી જાણવાપણું છે. ‘અને સાક્ષાત્કાર વિના આ (વિશેષો) ગમ્ય
થતા નથી,’—‘ન ચૈતે સાક્ષાત્કારમન્તરેણ ગમ્યન્તે;’ આ વિશેષો છે તે સાક્ષાત્કાર વિના
—સાક્ષાત્ એવા દર્શનોપયોગ વિના જાણવામાં આવતા નથી; અર્થાત્ દર્શનોપયોગ વડે
સાક્ષાત્ નહિ કરાયેલા એવા વિશેષો જાણવામાં આવતા નથી. પ્રથમ દર્શનથી સાક્ષાત્કાર
થવાથી સામાન્ય જાણે, પછી જ્ઞાનથી વિશેષ જાણે.

આમ શાથી? ‘સામાન્ય રૂપનો અતિક્રમ છે માટે,’ —‘સામાન્યરૂપાનતિક્રમાત્’;
અર્થાત્ વિશેષો પણ સામાન્ય રૂપનો અતિક્રમ—ઉલ્લંઘન કરતા નથી, કારણ કે સામાન્ય
હોઈને વિશેષ છે. મૂળ બે સામાન્ય હોય તો તેના આ વિશેષ
સામાન્ય-વિશેષનો એવો પ્રયોગ સંભવે છે. ‘જગત્’ એમ સામાન્ય વસ્તુ કહી તો પછી
અવિનાભાવિ તદન્તર્ગત દેશ-ગ્રામ-નગરાદિ વિશેષ સંભવે છે; પણ મૂળ
સંબંધ સામાન્યરૂપ જગત્ જ ન હોય, તો તે તે વિશેષ પણ સંભવતા
નથી. ‘મૂલં નાસ્તિ કુતો શાખા’ એ ન્યાયે. ‘બગીચો’ એમ સામાન્યપણે કહ્યું. તેમાં
આ આ ઝાડ છે એમ વિશેષથી કહેવાય છે, પણ તે વિશેષરૂપ ઝાડ બગીચારૂપ સામાન્યને
છોડીને છે નહિ, એટલે તેનો-બગીચારૂપ સામાન્યનો અતિક્રમ કરતા નથી. અથવા આ
ઝાડ છે એમ સામાન્યપણે કહ્યું, દર્શન કર્યું, પછી આ તો આંખાનું ઝાડ છે એમ
વિશેષપણે જાણ્યું, જ્ઞાન થયું; તેમાં આંખો એમ વિશેષ કહ્યાથી તે કાંઈ સામાન્યરૂપ-ઝાડ
મટી જતું નથી, ઝાડપણાનો અતિક્રમ કરતું નથી. કારણ કે સત્તારૂપ સામાન્યનો બે
અતિક્રમ હોય, અર્થાત્ સત્તા જ બે ન હોય, તો અસદ્-રૂપપણાથી ખરવિષાણાદિવત્ વિશેષો
પણ અસત્ જ હોય, હોય જ નહિ. મૂળ ગ્રંથેના શીંગડા જ ન્યાં નથી, ત્યાં પછી એ
શીંગડા લાંબા કે ટૂંકા છે, સીધા કે વાંકા છે ઇત્યાદિ વિશેષનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત
થતો નથી.

માટે દર્શનોપયોગથી સામાન્ય માત્રના અવગોધે પણ, તત્ત્વરૂપના અનતિક્રમથી
સંબ્રહ્મનયના અભિપ્રાયે વિશેષોનું પણ બ્રહ્મ હોય છે; એટલે એ નયની અપેક્ષાએ છદ્મસ્થ
પણ સત્તાથી સર્વદા સર્વસ્વભાવી હોય છે; અને ધાતિક્રમનો
આત્માનો ક્ષય થયે તો પંજિકાકારે કહ્યું છે તેમ ‘સર્વનયસંમતિથી નિરુપ-
સર્વ જ્ઞાન-ચરિત જ સર્વસ્વભાવતા હોય, કારણ કે જ્ઞાન-ક્રિયાના યુગપત્-
દર્શનસ્વભાવ પણાની જ મોક્ષમાર્ગતા છે માટે.’ આમ સર્વજ્ઞાનસ્વભાવતા સિદ્ધ

યદ્યપિ અને સર્વદર્શનસ્વભાવતા તો સામાન્ય અવબોધ થકી સિદ્ધ જ છે, એટલે તેની સિદ્ધ કરવાની જરૂર રહી નથી. એટલે આમ આત્માનું* સર્વજ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવપણું સિદ્ધ થયું.

આવરણક્ષયે નિરાવરણપણું અને ત્યારે સર્વજ્ઞાન સ્વભાવનું પ્રગટપણું સિદ્ધ કરે છે—

૪નિરાવરણત્વં ચાવરણક્ષયાત્ । ક્ષયશ્ચ પ્રતિપક્ષસેવનયા, તત્તાનવોપલબ્ધેઃ । તત્ક્ષયે ચ સર્વજ્ઞાનં, તત્સ્વભાવત્વેન ।

દશ્યતે ચાવરણહાનિસમુત્થો જ્ઞાનાતિશયઃ, ન ચાસ્ય કશ્ચિદવિષય इति स्वार्थ-
નતિલઙ્ઘનમેવ । ૧૫૭

૪અર્થઃ—અને નિરાવરણપણું આવરણક્ષય થકી છે; અને ક્ષય પ્રતિપક્ષસેવનાથી છે,—તેના તાનવની ઉપલબ્ધિને લીધે. અને તેના ક્ષયે સર્વ જ્ઞાન છે,—તત્સ્વભાવપણાએ કરીને.

અને આવરણહાનિથી સમુત્થ જ્ઞાનાતિશય દેખાય છે; અને આનો (જ્ઞાનાતિશયનો) કોઈ અવિષય નથી, એમ સ્વાર્થઅનતિલંઘન જ છે. ૧૫૭

વિવેચન

“તુમ પ્રભુ બાણુંગ રીતિ, સરવ જગ દેખતા, નિજ સત્તાએ શુદ્ધ સહુને લેખતા;
પર પરિણુતિ અદ્રેષપણે ઉવેખતા, લોગ્યપણે નિજ શક્તિ અનંત ગવેખતા.

હીઠો સુવિધિ જિણુંદ સમાધિરસે ભર્યો હો લાલ.”—શ્રી દેવચંદ્રણ

આમ સર્વજ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવપણાંપ હેતુવિશેષણની સિદ્ધિ કહી દેખાડી હવે તેના નિરાવરણપણાંપ વિશેષ્ય હેતુની સિદ્ધિ કહે છે—‘નિરાવરણત્વં ચાવરણક્ષયાત્’.

પંક્તિકાઃ—આમ વિશેષણની સિદ્ધિ કહી દેખાડી વિશેષ્યની સિદ્ધિ અર્થે કહે છે:—નિરાવરણત્વં ચ—અને પૂર્વ હેતુઓથી ઉપન્યસ્ત નિરાવરણપણું, આવરણક્ષયાત્—આવરણસ્ય—આવરણના, જ્ઞાનાવરણાદિના, ક્ષયાત્—ક્ષય થકી, નિર્મૂલ પ્રલય થકી.

વાર, જીવથી અવિભાગીભૂત આવરણનો ક્ષય જ દુરુપપાદ (ઘટાવવો દુષ્કર) છે એમ આશંકાને કહ્યું—ક્ષયશ્ચ—અને ઉક્તરૂપ ક્ષય, પ્રતિપક્ષસેવનયા—મિથ્યાદર્શનાદિ સામાન્ય બંધહેતુઓના અને જ્ઞાનપ્રત્યનીક-અંતરાય-ઉપધાત આદિ વિશેષ હેતુઓના પ્રતિપક્ષસ્ય—પ્રતિપક્ષની, વિરોધીની,—સમ્યગ્-દર્શનાદિની અને જ્ઞાનખણુમાનાદિની, સેવનયા—સેવનાથી, અભ્યાસથી.

* “આદા જાણપમાણં જાણં જેયજ્ઞપમાણમુદિદ્ધં ।

જેયં લોગાલોગં તમ્હા જાણં તુ સવ્વગયં ॥” ઇત્યાદિ.

મહુર્ષિ ઓકુંદકુંદાચાર્યજીપ્રણીત શ્રી પ્રવચનસાર.

અર્થાત્—આત્મા જ્ઞાનપ્રમાણ છે, જ્ઞાન જ્ઞેયપ્રમાણ છે; જ્ઞેય લોકલોક છે, તેથી જ્ઞાન સર્વગત છે. આ અંગે વિશેષ જ્ઞાનપ્રકાશના અર્થોએ પ્રવચનસારનો જ્ઞાનઅધિકાર અને તે પરના મહુર્ષિ અમૃત-અંદ્રાચાર્યજીની અનન્ય અદ્ભુત અલૌકિક દીકાનું અવલોકન કરવું.

આને નિરાવરણપણું આવરણુક્ષય થકી છે. પૂર્વે હેતુપણે જે કહ્યું
આવરણુક્ષય થકી હતું તે નિરાવરણપણું આવરણુના—જ્ઞાનાવરણાદિના ક્ષયથી—નિર્મૂલ
નિરાવરણપણાની નાશથી હોય છે. અત્રે શંકા થવી સંભવે છે કે—જીવથી
સિદ્ધિ અવિભાગીભૂત—જૂદા ન પાડી શકાય એવા આવરણુનો ક્ષય જ ઘટવો
મુશ્કેલ છે. તેના નિવારણાર્થે કહ્યું—'ક્ષયશ્ચ પ્રતિપક્ષસેવનયા'—

અને ક્ષય પ્રતિપક્ષસેવનાથી છે, અર્થાત્ મિથ્યાદર્શનાદિ સામાન્ય ખંધહેતુઓના અને
જ્ઞાનપ્રત્યનીક—અંતરાય—ઉપધાત આદિ વિશેષ હેતુઓના પ્રતિપક્ષની—વિરોધી ભાવોની
સેવનાથી, એટલે કે સમ્યગ્દર્શનાદિની અને જ્ઞાનખડુંમાનાદિની સેવનાથી—અભ્યાસથી
ઉક્તરૂપ ક્ષય હોય છે.

અત્રે પંચિકાકારે દર્શાવ્યું છે તેમ પ્રયોગ આ પ્રકારે—'જે જેના કારણ સાથે
વિરુદ્ધ હોય, તે તેથી વિરુદ્ધમાનના સેવને ક્ષય પામે છે. જેમકે—રોમહર્ષ (રોમાંય),

અત્રે પ્રયોગ—જે જેના કારણ સાથે વિરુદ્ધ હોય છે, તે તેનાથી વિરુદ્ધમાનના (વિરોધ પામનારના)
સેવને ક્ષય પામે છે. જેમ—રોમોદ્ધુપણાદિના (રોમાંય આદિના) કારણરૂપ શીતથી વિરુદ્ધમાન અગ્નિના
આસેવને રોમોદ્ધુપણાદિ વિકાર. અને આવરણુ હેતુરૂપ મિથ્યાત્વદર્શનાદિ સાથે સમ્યગ્દર્શનાદિ યુગ્મકલાપ
વિરુદ્ધ હોય છે, એમ કારણવિરુદ્ધોપલબ્ધિઃ—કારણવિરુદ્ધ ઉપલબ્ધિ (કારણથી વિરુદ્ધ હેતુની
ઉપલબ્ધિ) છે.

વારુ, આવરણુક્ષયના અતીન્દ્રિયપણાને લીધે તે વડે હેતુની પ્રતિષ્ઠાસિદ્ધિ (વ્યાપ્તિ સિદ્ધિ) શી
રીતે? એમ આશંકીને કહ્યું—તત્ત્વાનવોપલબ્ધેઃ । તત્ત્વ—તેનું, આવરણુનું, તાનવં—તાનવ, દેશક્ષય-
લક્ષણુ પ્રત્યયથી તુચ્છભાવ,—પ્રતિપક્ષની સેવનાથી, તત્ત્વ—તેની (તાનવની), ઉપલબ્ધેઃ—ઉપલબ્ધિને
લીધે. સ્વાનુભવાદિથી સિદ્ધ એવી જ્ઞાનાદિવૃદ્ધિની અન્યથાઅનુપપત્તિને લીધે પ્રતિષ્ઠાસિદ્ધિ (વ્યાપ્તિ
સિદ્ધિ) છે.

અને એમ કહેવા યોગ્ય નથી કે પ્રતિપક્ષસેવનાથી તાનવમાત્રની ઉપલબ્ધિને લીધે સર્વ આવરણુ-
ક્ષયનો નિશ્ચય કેમ થાય? જે જેના થકી દેશથી ક્ષીયમાણુ દેખાય છે, તે પ્રકૃષ્ટ અવસ્થાવાળા તે થકી
સંભવતા સર્વક્ષયવાળા પણુ હોય છે,—ચિકિત્સા—સમીરણુઆદિ થકી રોગ—જલધરાદિની જેમ. અને એમ
જીવથી અવિભાગીભૂત પણુ આવરણુનો, ચિકિત્સા થકી રોગની જેમ, પ્રતિપક્ષસેવનાથી ક્ષય અદુષ્ટ છે;
એટલે આવરણુક્ષય જ દુરુપપાદ છે તે આ યત્કિચિત્ છે.

હવે પ્રકૃત સિદ્ધિ કહી—તત્ક્ષયે ચ—અને આવરણુક્ષયે, સર્વજ્ઞાન—સર્વજ્ઞેયઅવબોધ છે. કયા
કારણથી? તે માટે કહ્યું—તત્સ્વભાવસ્થેન—તત્સ્વભાવપણુએ કરીને, તે જીવનો સ્વભાવ જ છે કે
આવરણુક્ષયે સર્વ જ્ઞાન પ્રતીત થાય છે. એ જ ભાવે છે: દૃશ્યતે ચ—અને દેખાય છે,—સ્વાનુભવ,
અનુમાનાદિથી, આવરણુહાનિસમુત્થો—આવરણુહાનિથી ઉપજેલો, નિદ્રાદિ આવરણુના ક્ષયવિશેષથી
જન્મેલો, જ્ઞાનાતિશયઃ—જ્ઞાનપ્રકર્ષ. તેથી શું? તે માટે કહ્યું—

ન ચાસ્ય—અને નથી આનો, પ્રકૃષ્ટરૂપ જ્ઞાનાતિશયનો, કશ્ચિત્—કોઈ, રોધવિશેષ, અવિષયઃ—
અગોચર,—સર્વ સતતા રોધસ્વભાવના અનતિક્રમને લીધે, કેવલના નિરાવરણુપણુએ કરીને અપ્રતિ-
રખલિતપણાને લીધે, इति—એમ ઉક્ત યુક્તિથી, સ્વાર્થાનતિલક્ષ્ણમેવ—સ્વાર્થઃ—પ્રકૃત સૂત્રનો સ્વાર્થ
અપ્રતિહત—વરજ્ઞાનદર્શનધરત્વ છે, તત્ત્વ—તેનું, અનતિલક્ષ્ણમેવ—અનતિલંઘન જ, અનતિક્રમણુ જ.
કારણકે જગત્તોનું પ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરત્વ સતે વિતથાર્થતાથી સૂત્રનો સ્વાર્થઅતિલંઘન પ્રસંગ આવે.

ધૂળરી આદિના કારણરૂપ શીતથી વિરુદ્ધમાન અગ્નિના આસેવને રોમાંચ-ધૂળરી આદિ વિકાર ક્ષય પામે છે. અને આવરણુહેતુરૂપ મિથ્યાદર્શનાદિ સાથે સમ્યગ્દર્શનાદિ શુભુલ્લાપ વિરુદ્ધ હોય છે, એટલે સમ્યગ્દર્શનાદિ હેતુથી આવરણુનો ક્ષય હોય છે એમ સિદ્ધ થયું. એમ કારણવિરુદ્ધ ઉપસન્ધિ છે—કારણથી વિરુદ્ધ હેતુની ઉપસન્ધિ છે.’

શંકા—વારુ, આવરણુક્ષયનું તે અતીન્દ્રિયપણું છે, એટલે આવરણુક્ષય થયો છે કે થાય છે, તેની ઉપસન્ધિ શી રીતે થશે? એટલે તે વડે હેતુની પ્રતિબંધસિદ્ધિ—વ્યાપ્તિ-સિદ્ધિ કેમ થશે? તેના નિરાકરણુર્થે કહ્યું—‘તત્તાનવોપલબ્ધે.’

પ્રતિપક્ષ ભાવનાથી તાનવ ઉપસન્ધિ —તેના તાનવની ઉપસન્ધિને લીધે. તે આવરણુના તાનવની—તનુપણુની,—શીળુપણુની—દેશક્ષયલક્ષણુ પ્રત્યયથી તુચ્છભાવની—પાતળાપણુની ઉપસન્ધિ છે, પ્રત્યક્ષ અનુભવથી સિદ્ધિ છે. અને આમ સ્વાનુભવાદિથી સિદ્ધ એવી જ્ઞાનાદિવૃદ્ધિ બીજી કોઈ રીતે ઘટતી નથી (અન્યથા અનુપપત્તિ) એટલે પ્રતિબંધસિદ્ધિ—વ્યાપ્તિસિદ્ધિ છે.

શંકા—આમ પ્રતિપક્ષસેવનાથી તાનવમાત્રની ઉપસન્ધિ ભલે થતી હો, પણ તેથી સર્વ આવરણુનો ક્ષય થાય છે એમ નિશ્ચય કેમ થાય? સમાધાન—એમ કહેવું યોગ્ય નથી. કારણકે જે જેના થકી દેશથી ક્ષીયમાણુ-ક્ષય પામતું—શીળુ થતું દેખાય છે, તેનો તે પ્રકૃષ્ટ અવસ્થાવાળા તે થકી સર્વ ક્ષય પણ સંભવે છે,—ચિકિત્સાથી રોગની જેમ, વાયુથી જલધરની જેમ. જે ચિકિત્સાથી રોગનો અશે અશે ક્ષય થતો દેખાય છે, તે ઉત્કૃષ્ટ ચિકિત્સાથી રોગનો સર્વાંશે સર્વથા ક્ષય પણ સંભવે છે. જે વાયરાથી વાદળા થોડે થોડે વિખેરાતા બાય છે, તે ઉત્કૃષ્ટ બળવાન વાયરાથી વાદળા સર્વથા વિખેરાવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે. એમ જીવથી અવિભાગીભૂત—અલગ ન પાડી શકાય એવા આવરણુનો પ્રતિપક્ષસેવનાથી ક્ષય, ચિકિત્સા થકી રોગની જેમ, વાયુ થકી વાદળાની જેમ, અદુષ્ટ છે; એટલે આવરણુક્ષય જ ઘટવો દુષ્કર છે એવી જે મૂળ શંકા કરી હતી તે ચત્કિચિત છે, એમાં કોઈ માલ નથી.

“કર્મ બંધ કોધાદિથી, હણે ક્ષમાદિક તેહ;

પ્રત્યક્ષ અનુભવ સર્વને, એમાં શો સંદેહ?”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

હવે આમ સિદ્ધ થવાથી પ્રકૃતમાં—ચાલુ વાતમાં શું સિદ્ધ થાય છે? તો કે ‘અને તેના ક્ષયે સર્વજ્ઞાન છે, ‘તત્ક્ષયે ચ સર્વજ્ઞાન’, તે આવરણુનો ક્ષય થયે સર્વજ્ઞાન—સર્વજ્ઞેય—અવબોધ છે. કયા કારણથી? ‘તત્સ્વભાવપણુએ કરીને’—આવરણુક્ષયે ‘તત્સ્વભાવત્વેન’—તે જીવનો સ્વભાવ જ છે કે આવરણુક્ષયે સર્વજ્ઞાન પ્રતીત થાય. ‘દશ્યતે ચાવરણહાનિસમુત્થો જ્ઞાનાતિશયઃ’—‘અને આવરણુહાનિથી સમુત્થ જ્ઞાનાતિશય દેખાય છે.’ આવરણુ—હાનિથી ઉપજેલો, નિદ્રાદિઆવરણુના ક્ષયવિશેષથી જન્મેલો જ્ઞાનાતિશય—જ્ઞાનપ્રકર્ષ દેખાય જ છે. અને આનો કોઈ અવિષય

નથી,—‘ન ચાસ્ય કશ્ચિદવિષયઃ’, આ પ્રકૃષ્ટરૂપ જ્ઞાનાતિશયનો કેઈ જોયવિશેષ અવિષય-અગોચર નથી, કારણ કે સર્વ સતને જોય સ્વભાવનો અનતિક્રમ છે માટે, અર્થાત્ સર્વ સત છે તે જોયરૂપ હોઈ જોયસ્વભાવને ઉદભવતા નથી માટે, અને કેવલના નિરાવરણપણાએ કરીને અપ્રતિસ્ખલિતપણું છે માટે. અને ‘એમ સ્વાર્થઅનતિલંઘન જ છે,’ અર્થાત્ એમ એમ ઉક્ત સુક્તિથી પ્રકૃત સૂત્રનો સ્વાર્થ જે અપ્રતિહત-વરજ્ઞાનદર્શનપણું છે તેનું અનતિલંઘન જ-અનતિક્રમણ જ છે. કારણ કે ભગવંતેનું જે પ્રતિહત-વરજ્ઞાનદર્શનધરપણું હોય તો વિતથ-અસ્રત્ય અર્થપણાથી સૂત્રનો સ્વાર્થઅતિલંઘન પ્રસંગ આવે.

તાત્પર્ય કે-કેવલજ્ઞાન એ આત્માનો સ્વભાવ છે. એટલે ચંદ્રની * જેમ આત્મા તેવી ભાવશુદ્ધ પ્રકૃતિથી-સ્વભાવથી સ્થિત છે, કાંઈ સ્થાપિત કરવાનો નથી. પણ તે કેવલ-જ્ઞાન સ્વભાવને ઘાતિ કર્મરૂપ આવરણ છે તે વાદળા જેવું છે. કેવલજ્ઞાનસ્વભાવી એટલે જેમ વાયુના સપાટાથી વાદળા દૂર થતાં ચંદ્ર પોતાના પૂર્ણ આત્મા નિરાવરણ અપ્રતિહત સ્વરૂપે પ્રકાશે છે; તેમ ઘાતિકર્મરૂપ વાદળા ચંદ્રવત્ ધર્મ સંન્યાસયોગરૂપ પવનના સપાટાથી વિખેરાઈ જતાં, આત્મ-ચંદ્ર પ્રકૃતિથી સ્થિત કેવલજ્ઞાન-ચંદ્રિકા રેલાવતો સનો પોતાના પૂર્ણ નિરાવરણ અપ્રતિહત-વરજ્ઞાનદર્શનધર સ્વરૂપે પ્રકાશે છે. અને આ ભગવંતેનું ઘાતિકર્મ આવરણ ટળ્યું હોવાથી તેમનો વિશ્વપ્રકાશક કેવલજ્ઞાન સ્વભાવ પ્રગટ્યો છે, એટલે તેઓ અપ્રતિહત-વરજ્ઞાનદર્શનધરો છે જ એમ સ્થિત.

એ એમ જ છે, નહિં તો અવિકલ પરાર્થસંપાદનનો અસંભવ હોય એમ વ્યતિરેકથી કહી, ભગવંતે અપ્રતિહત-વરજ્ઞાનદર્શનધરો છે, એમ સુક્તિથી પ્રતિષ્ઠાપિત કરે છે—

‘इत्थं चैतद्, अन्यथा अविकलपरार्थसंपादनासम्भवः, तदन्याशयाद्यपरिच्छेदादिति सूक्ष्मधिया भावनीयं ।’

જ્ઞાનગ્રહણં ચાદૌ સર્વા લઘ્વયઃ સાકારોપયોગોપયુક્તસ્યેતિ જ્ઞાપનાર્થમ્ ॥ ૧૫૮

॥ इति अप्रतिहतवरज्ञानदर्शनधराः ॥ २५ ॥

* અર્થઃ—અને આ (અહીં તલક્ષણ વરતુ) એમ જ છે,—અન્યથા અવિકલ પરાર્થ-સંપાદનનો અસંભવ હોય,—તદન્યોના (તેનાથી અન્યોના) આશયાદિના અપરિચ્છેદને લીધે, એમ સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી ભાવવા યોગ્ય છે.

* “ स्थितः शीतांशुवज्जीवः प्रकृत्या भावशुद्धया ।

चंद्रिकावच्च विज्ञानं तदावरणमभ्रवत् ॥

घातिकर्माभ्रकल्पं तदुक्तयोगानिलाहतेः ।

यदापैति तदा श्रीमान् जायते ज्ञानकेवली ॥ ”

શ્રી યોગદ્વિસમુચ્ચય, ૧૮૩-૧૮૪.

અને આદિમાં જ્ઞાનનું મહત્ત્વ સર્વ લઙ્ઘિઓ સાકાર ઉપયોગયુક્તને હોય છે એમ જ્ઞાપનાર્થ છે. ૧૫૮

॥ ઇતિ અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરો ॥ ૨૫ ॥

વિવેચન

“શ્રી પદ્મપ્રભ જિન ગુણનિધિ રે લાલ. જગતારક જગદીશ રે....વાલ્હેસર;
જિન ઉપગાર થકી લહે રે લાલ. ભવિજન સિદ્ધિ જગીશ રે....વા.”—શ્રીદેવચંદ્રજી.
હવે ઉપસંહાર કરતાં કહે છે—‘અને આ (અર્હત્ લક્ષણ વસ્તુ) એમ જ છે;’
આ અર્હત્ લક્ષણ વસ્તુ એમ જ—અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધર પ્રકારે જ છે. વિપક્ષમાં
બાધા કહી—‘અન્યથા અવિકલ પરાર્થસંપાદનનો અસંભવ હોય,—‘અન્યથા અવિકલ-
પરાર્થસંપાદનાસંભવ:’; અન્યથા—ઉક્ત પ્રકારના અભાવે અવિકલ-પરિપૂર્ણ પરાર્થનો—પરો-
પકારનો ભગવંતોને ઘટનાઅયોગ હોય. શાને લીધે? તદન્યોના આશયાદિના અપરિચ્છેદને લીધે,
તદન્યોના—‘તદન્યાશયાદ્યપરિચ્છેદાન્’; તે પુરુષાર્થોપયોગી ઇષ્ટ તત્ત્વથી વિલક્ષણ અન્યોના
આશયાદિના એટલે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવના અપરિચ્છેદને લીધે—અપરિજ્ઞાનને લીધે. કારણ
કે સકલ હેયનું પરિજ્ઞાન સતે અવિકલ ઉપાદેય બાણુવું શક્ય છે,—હેય-ઉપાદેયનું પરસ્પર
અપેક્ષાવાળું આત્મલાભપણું છે માટે,—હસ્વ-દીર્ઘની જેમ, પિતા-પુત્રની જેમ. એટલે
સર્વને નહિં બાણુતો શી રીતે અવિકલ પરાર્થસંપાદન કરે? એમ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી ભાવન
કરવા યોગ્ય છે.

અને અહીં પહેલું જ્ઞાન મૂક્યું છે, તે સર્વ લઙ્ઘિઓ સાકાર ઉપયોગ યુક્તને હોય
છે એમ જણાવવા માટે છે,—સર્વા લઙ્ઘયઃ સાકારોપયુક્તસ્યેતિ જ્ઞાપનાર્થ.

પંક્તિકા:—इत्थं चेतद्—इत्थमेव—आम ज, अप्रतिहत-वरज्ञानदर्शन प्रकारे ज, एतत्—आ,
अर्हत्लक्षण वस्तु છે, વિપક્ષમાં બાધા કહી—અન્યથા—ઉક્ત પ્રકારના અભાવે, અવિકલપરાર્થ-
સંપાદનાસંભવ:—અવિકલ પરાર્થ સંપાદનનો અસંભવ; અવિકલસ્ય—અવિકલ, પરિપૂર્ણ,
પરાર્થસ્ય—પરાર્થનો, પરોપકારનો, ભગવંતોને ઘટનાઅયોગ હોય. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—

તદન્યાશયાદ્યપરિચ્છેદાન્—તદન્યોના આશયાદિના અપરિચ્છેદને લીધે. તદન્યેષાં—પુરુષાર્થો-
પયોગી ઇષ્ટ તત્ત્વથી વિલક્ષણ તદન્યોના, આશયાદિનાં—આશયાદિના, અભિપ્રાય-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-
ભાવોના, અપરિચ્છેદાન્—અપરિચ્છેદને લીધે, અનવબોધને લીધે. કારણકે સકલ હેયનું પરિજ્ઞાન સતે
અવિકલ ઉપાદેય બાણુવું શક્ય છે,—હેયોપાદેયના પરસ્પરાપેક્ષી આત્મલાભપણાને લીધે, હસ્વ-દીર્ઘની
જેમ, વા પિતા-પુત્રની જેમ. એટલે સર્વને નહિં બાણુતા (તેઓ) શી રીતે અવિકલ પરાર્થ-
સંપાદન કરે?

॥ इति अप्रतिहतवरज्ञानदर्शनधराः ॥ २५ ॥

૨૬. વ્યાવૃત્તછદ્મ

‘વ્યાવૃત્તછદ્મભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

તત્ત્વથી અવ્યાવૃત્તછદ્મ માનનારા આજીવિકમતાના નિરાસાર્થે આ પદનું પ્રયોજન દર્શાવે છે—

૬પતેઽપ્યાજીવિકનયમતાનુસારિભિર્ગોશાલશિષ્યૈસ્તત્ત્વતઃ સ્વલ્પવ્યાવૃત્તછદ્માન પવેષ્યન્તે,
“તીર્થનિકારદર્શનાદાગચ્છન્તીતિ” વચનાદ, પતન્નિવૃત્ત્યર્થમાહ—૧૫૯

‘વિયટ્ત્વછદ્મમાણ’—વ્યાવૃત્તછદ્મભ્યઃ ।

૬અર્થઃ—એઓ પણ આજીવિક નયમતાનુસારી ગોશાલશિષ્યોથી તત્ત્વથી અવ્યાવૃત્ત-
છદ્મ જ માનવામાં આવે છે,—“તીર્થનિકારના દર્શનથી આવે છે” એ વચનથી,—એની
નિવૃત્તિ અર્થે કહ્યું—૧૫૯

‘વ્યાવૃત્તછદ્મોને’

વિવેચન

“વીર્થ વિઘન પંડિત વીર્યે” હણી, પૂરણ પદવી યોગી;
લોગોપલોગ દોય વિઘન નિવારી, પૂરણ લોગ સુભોગી....

હો મદિલ જિન ! એ અબ શોભા સારી.”—શ્રી આનંદધનજી

એઓ પણ—ઉક્તગુણવિશેષણસંપન્ન અહંત ભગવંતો પણ, ‘આજીવિક નયમતાને
અનુસારનારા ગોશાલશિષ્યોથી તત્ત્વથી અવ્યાવૃત્તછદ્મ જ માનવામાં આવે છે.’ તેઓના

નિરાકરણાર્થે ‘વ્યાવૃત્તછદ્મભ્યઃ’ વ્યાવૃત્તછદ્મોને એ સૂત્ર મૂક્યું છે.

‘વ્યાવૃત્તછદ્મ’ પદનું આજીવિકમતાનુસારી ગોશાલશિષ્યોનું વચન છે કે ‘તીર્થનિકા-
પ્રયોજન રના દર્શનથી તેઓ આવે છે,—તીર્થનિકારદર્શનાદાગચ્છન્તિ’;

અર્થાત્ તીર્થહેલનાના—તીર્થહાનિના દર્શનથી તેઓ (તીર્થકારો)

મુક્તિમાંથી પાછા આવે છે એવું તેઓનું કહેવું છે. આમ તેઓ કહે છે તે પરથી ક્લિત
થાય છે કે તેઓ પોતાના તીર્થકરને ભલે શબ્દમાત્રથી અછદ્મસ્થ માનતા હો, પણ તત્ત્વથી—
તો તેઓ ‘અવ્યાવૃત્તછદ્મ જ’—જેનું છદ્મ વ્યાવૃત્ત થયું નથી એવા—છદ્મસ્થ જ માને છે.

એઓના આ મતના નિરસનાર્થે અત્રે વ્યાવૃત્તછદ્મ એ પદ કહ્યું છે.

છદ્મ તે ધાતિકર્મ અથવા ભયાધિકાર, તે જેને વ્યાવૃત્ત છે તે વ્યાવૃત્તછદ્મ, એમ વ્યાખ્યા કરે છે—

૭છાદ્યતીતિ છદ્મ—ધાતિકર્મમાંમિધીયતે જ્ઞાનાચરણાદિ, તદ્વન્ધયોગ્યતાલક્ષણશ્ચ
ભવાધિકાર इति, असत्यस्मिन्कर्मयोगाभावात् । अत एवाहुरपरे “असहजाऽविचेति” ।
एवं व्यावृत्तं छद्म येषां ते तथाविधा इति विग्रहः । ૧૬૦

અર્થ—છાદે છે તે છઠ્ઠાં, ધાતિકર્મ-જ્ઞાનાવરણીયાદિ કહેવાય છે, અને તેનો બન્ધ-યોગ્યતાલક્ષણ ભવાધિકાર (કહેવાય છે),—આ નહિં સતે કર્મયોગનો અભાવ હોય છે માટે. અતઃ એવ બીજાઓએ કહ્યું છે કે ‘અવિદ્યા અસહજા’ છે. એમ વ્યાવૃત્ત છે છઠ્ઠાં જેઓનું તે તથાવિધ, એમ વિગ્રહ છે. ૧૬૦

વિવેચન

“ચાર કર્મ ધનધાતિ તે વ્યવચ્છેદ જ્યાં,
ભવના બીજ તણે આત્યંતિક નાશ બે;

સર્વ ભાવ જ્ઞાતા દષ્ટા સહ શુદ્ધતા,

કૃતકૃત્ય પ્રભુ વીર્ય અનંત પ્રકાશ બે....અપૂર્વ અવસર.” શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ

છાદ્યતીતિ છઠ્ઠાં—છાદે છે, ઠાંકે છે તે છઠ્ઠાં, જ્ઞાનાવરણાદિ ધાતિકર્મ : અને તે કર્મની બન્ધયોગ્યતારૂપ બે ‘ભવાધિકાર’ તે જ છઠ્ઠાં કહેવાય છે; કારણ કે અસત્ય-

સ્મિન્ કર્મયોગમાવાત—આ કર્મબન્ધયોગ્યતારૂપ ભવાધિકાર ન હોય

છઠ્ઠાં એટલે તો કર્મના યોગનો અભાવ હોય, કર્મનો સંબંધ હોય નહિં.

ધાતિકર્મ એટલા માટે જ અન્યદર્શનીઓએ કહ્યું છે કે—‘અસહજા અવિદ્યા’

અથવા—‘અવિદ્યા અસહજા’ છે, અર્થાત્ અવિદ્યા છે તે જીવની સહજન્મા-

ભવાધિકાર સહભાવિની નથી, જીવની સ્વભાવભૂત નથી. એટલે કર્મકૃત આ

બુદ્ધિવિપર્યાસરૂપ અવિદ્યા કૃત્રિમ-અસહજા હોઈ, તે કર્મ વ્યાવૃત્ત

થતાં (ટળતાં) વ્યાવૃત્ત થાય છે—ટળે છે, કર્મ દૂર થયે દૂર થાય છે. એમ વ્યાવૃત્ત છે

છઠ્ઠાં જેઓનું તે વ્યાવૃત્તછઠ્ઠાં; જેનું ભવાધિકારરૂપ-ધાતિકર્મરૂપ છઠ્ઠાં દૂર થયું છે,

દબ્યું છે, તે વ્યાવૃત્તછઠ્ઠાં

આ ધાતિકર્મનું સ્વરૂપ સમજવા યોગ્ય છે. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરય એ ચાર ‘ધાતિકર્મ’ કહેવાય છે. તે આત્માના મૂળ સ્વભાવભૂત ગુણની

ઘાત કરે છે, માટે ‘ધાતિકર્મ’—ઘાત કરનારા છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મ

ધાતિકર્મનું આત્માના જ્ઞાનસ્વભાવ ગુણને આવૃત્ત કરી તેની ઘાત કરે છે.

સ્વરૂપ દર્શનાવરણીય કર્મ આત્માના દર્શન ગુણને આવરી તેની ઘાત કરે

છે. મોહનીયકર્મ આત્માના પરમ નિશ્ચયસ્વરૂપ સમ્યક્ત્વ ગુણને

પજ્ઞિકા:—તદ્વચ્ચ ઇત્યાદિ. તસ્ય—તેની, જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મની, બન્ધયોગ્યતા—કષાયયોગ પ્રવૃત્તિરૂપા, લક્ષણ—સ્વભાવ છે, યસ્ય સ તથા—જેનો તે તથા. જ્ઞકાર સમુચ્ચય અર્થર્થા અને ભિન્ન કર્મવાળો છે. તેથી—ભવાધિકારશ્ચ—ભવાધિકાર,—છઠ્ઠાંકારણપણાને લીધે છઠ્ઠાં કહેવાય છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—અસત્તિ ઇત્યાદિ સુગમ છે.

અતઃ પચ—એટલા માટે જ, ભવાધિકાર અમારે કર્મયોગઅભાવને કીધે, આજુ:—કહે છે, બોલે છે, અપરે—બીજાઓ, તીર્થો, અસહજા—જીવ સૃષ્ટિ અસહભાવિની, જીવસ્વભાવ નથી હોતી એમ અર્થ છે, અવિદ્યા—કર્મકૃત બુદ્ધિવિપર્યાસ,—કર્મવ્યાવૃત્તિ સતે તેની વ્યાવૃત્તિને કીધે. પર્વ—એમ, કાર્ય—કારણરૂપ. વ્યાવૃત્ત છઠ્ઠાં યેષાં—વ્યાવૃત્ત થયું છે છઠ્ઠાં જેઓનું ઇત્યાદિ આ સુગમ છે.

તથા જ્ઞાનદર્શનસ્વભાવમાં સ્થિતિરૂપ ચારિત્ર ગુણને હણે છે, ઘાત કરે છે. અંતરાય કર્મ આત્માના અનંત વીર્ય ગુણને હણે છે, ઘાત કરે છે. આમ આત્માના સ્વભાવભૂત મૂળ ગુણની ઘાત કરતા હોવાથી આ ચારે ય કર્મોને 'ઘાતિ કર્મ' એવી યથાર્થ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે.

આ ચાર ઘાતિકર્મમાં પણ મોહનીય કર્મ સર્વથી વધારે બળવાન છે. તે કર્મનો રાજા કહેવાય છે, કારણ કે જ્ઞાનાવરણીયાદિ બીજાં કર્મો જ્યારે આત્માના તે તે ગુણને આવરણ માત્ર કરે છે, ત્યારે આ મોહનીય કર્મ તે આત્માના તે તે કર્મરાજા મોહનીય ગુણને વિપરીત સ્વાદવાળો બનાવી દે છે. દર્શનમોહનીય આત્માના સમ્યગ્ નિશ્ચય-શ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યક્ત્વ ગુણને વિપરીત-મિથ્યા શ્રદ્ધાનરૂપ મિથ્યાત્વમાં ફેરવી નાંખે છે; અને ચારિત્રમોહનીય આત્માના સ્વભાવસ્થિતિરૂપ ગુણને વિભાવ-સ્થિતિપણમાં પલટાવી નાંખે છે. આમ આત્માના પરમ અમૃતમય ગુણને વિષમય વિકૃત સ્થિતિમાં પલટાવી નાંખવાનું મહાદુષ્ટ અધમ કૃત્ય (Villain's action) મોહનીય કર્મ કરે છે. બીજાં કર્મ તે માત્ર આવરણ કે અંતરાય કરીને અટકે છે, ત્યારે આ મહાનુભાવ (!) મોહનીય કર્મ તે પોતાનું દોહડોહડાપણ વાપરી ઉલટો બગાડો કરી મૂકે છે! એટલે જ એ આત્માનો ભયંકરમાં ભયંકર ને મોટામાં મોટો દુશ્મન (Ring-leader, arch enemy) છે. તે નાયકના જોર પર જ બીજાં કર્મોનું બળ નભે છે; તેનું જોર ક્ષીણ થતાં અન્ય કર્મોનું બળ પણ ક્ષીણ થાય છે, આમ અન્ય કર્મોનો આશ્રયદાતા-અન્નદાતા હોવાથી નેકનામદાર મોહનીયને કર્મોનો 'રાજા' કહ્યો છે તે યથાર્થ છે.

“કર્મ અનંત પ્રકારના, તેમાં સુખ્યે આઠ;
તેમાં સુખ્યે મોહનીય, હણાય તે કહું પાઠ.
કર્મ મોહનીય ભેદ બે, દર્શન^૧ ચારિત્ર^૨ નામ;
હણે બોધ^૩ વીતરાગતા,^૪ અચૂક ઉપાય આમ.”

— શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રણપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

આમ સર્વ કર્મમાં સુખ્ય એવા મોહનીયના દર્શનમોહનીય ને ચારિત્રમોહનીય એ બે ભેદ છે; તેમાં દર્શનમોહનીયને સમ્યક્બોધથી ને ચારિત્રમોહને વીતરાગતાથી હણી નાંખી આ ભગવંતોએ મોહનીય ઘાતિકર્મનો ઘાત-ક્ષય કર્યો, એટલે તત્ક્ષણ જ બાકીના ત્રણ ઘાતિકર્મ-જ્ઞાનાવરણીય દર્શનાવરણીય ને અંતરાય પણ ક્ષય પામ્યા. આમ ઘાતિકર્મરૂપ છન્ન-આવરણ દૂર થતાં આ ભગવંતો વ્યાવૃત્તછન્ન થયા.

‘અવ્યાવૃત્તછન્ન’ એ ગોશાલક મતનું યુક્તિર્થો નિરસન કરે છે—

‘નાક્ષીણે સંસારેऽપવર્ગઃ ક્ષીણે ચ જન્મપરિગ્રહ इत्यसत्, हेतुभावेन सदा तदापरो ।
न तीर्थनिकारो हेतुः, अविद्याऽभावेन तत्संभवाभावात्, तद्भावे च छद्मस्थास्ते, कुतस्तेषां
केवलमपवर्गो वेति? भावनीयमेतत् ।’^{૧૬૧}

‘અર્થ’:-સંસાર અક્ષીણ સતે અપવર્ગ નથી; અને ક્ષીણ સતે જન્મપરિગ્રહ એ અસત છે,—હેતુ અભાવથી સદા તેની આપત્તિ હોય માટે. તીર્થનિકાર એ હેતુ નથી—અવિદ્યા—અભાવે તેના સંભવનો અભાવ છે માટે. અને તદ્દભાવે (અવિદ્યાના ભાવે) તેઓ છન્નરથો છે, તેઓને કેવલ વા અપવર્ગ ક્યાંથી હોય? એ ભાવન કરવા યોગ્ય છે.^{૧૬૧}

વિવેચન

“પદ્મપ્રભ જિન તુજ સુજ આંતરું, કિમ ભાંજે ભગવંત ?

કર્મ વિપાકે હો કારણુ જોધને, કોઈ કહે મતિમંત ।” —શ્રી આનંદધનજી.

હવે ‘અવ્યાવૃત્ત છન્ન’ એમ જે ગોશાલમતાનુયાયી માને છે તેનું નિરસન કરી ‘અવ્યાવૃત્ત છન્ન’ સ્થાપન કરવા માટે યુક્તિ દર્શાવે છે:—‘નાક્ષીણે સંસારેઽપવર્ગ:’—સંસાર અક્ષીણ સતે અપવર્ગ નથી અને ક્ષીણ સતે જન્મપરિગ્રહ એ અસત છે,—‘ક્ષીણે ચ જન્મપરિગ્રહ इत्यसत्’; અર્થાત્ સંસાર જે ક્ષીણ થયો નથી તો મોક્ષ નથી, અને જે ક્ષીણ થયો છે એમ કહો તો જન્મ ગ્રહણ કરે એમ કહેવું તે અસત્ છે, ખોટું છે. કારણ કે ‘हेत्वभावेन सदा तदापत्ते:’ હેતુ અભાવથી સદા તેની આપત્તિ હોય માટે; અર્થાત્ હેતુના અભાવે તે સદા હોવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. જે નિષ્કારણ છે તે કાં તો સદા હોય ને કાં તો સદા ન હોય એ નિયમ છે; એટલે નિષ્કારણ—હેતુઅભાવે જન્મ ગ્રહણ થાય છે એમ કહો, તો સદાય તેને જન્મગ્રહણનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે.

હવે જે એમ કહો કે તીર્થનિકાર—તીર્થઅવનતિ એ જન્મગ્રહણમાં હેતુ છે, તો તેમ નથી, ‘તીર્થનિકાર એ હેતુ નથી.’ કારણ કે ‘અવિદ્યાઅભાવે તેના સંભવનો અભાવ છે માટે;’ અર્થાત્ જે તેને મોહમત્વરૂપ અવિદ્યાનો અભાવ છે, તો તેને ‘મારું તીર્થ’ એમ પોતાના તીર્થપ્રત્યે મોહનો અભાવ ઘટે છે, એટલે તીર્થનિકારહેતુથી તે જન્મના સંભવનો અભાવ છે. ‘અને તદ્દભાવે (અવિદ્યાના ભાવે) તેઓ છન્નરથો છે, તેઓને કેવલ વા અપવર્ગ ક્યાંથી હોય? એ ભાવનીય છે.’ અર્થાત્ તે અવિદ્યા તેને છે એમ કહો તો તેઓ હજી છન્નરથો છે, એટલે તેઓ કેવલઅભાવે તીર્થકર ક્યાંથી હોઈ શકે? ને તેઓનો મોક્ષ પણ ક્યાંથી હોઈ શકે? એ ભાવન કરવા યોગ્ય છે.

ગોશાલક્રમતની ખીજ દક્ષીણોનો રદીઓ આપી, ભગવંતો વ્યાવૃત્તછન્ન છે એમ યુક્તિથી સિદ્ધ કરે છે—

‘न चान्यथा भव्योच्छेदेन संसारशून्यतेत्यसदालम्बनं ग्राह्यं, आनन्त्येन भव्योच्छेदा-
सिद्धे:’, अनन्तानन्तकस्यानुच्छेदरूपत्वाद् । अन्यथा सकलमुक्तिभावेनेष्टसंसारिवदुपचरित-
संसारभाज: सर्वसंसारिण इति वलादापद्यते, अनिष्टं चैतदिति, व्यावृत्तच्छद्धान
इति ॥ २६ ॥^{૧૬૨}

‘અર્થઃ—અને અન્યથા ભવ્યઉચ્છેદથી સંસારશૂન્યતા થશે એવું અસત્ આલંબન બ્રહ્મા યોગ્ય નથી,—અનન્તપણાએ કરીને ભવ્યઉચ્છેદની અસિદ્ધિ છે માટે, અનન્તાનન્તકનું અનુચ્છેદરૂપપણું છે માટે. અન્યથા સકલના મુક્તિભાવથી ઇષ્ટ સંસારીની જેમ સર્વ સંસારીઓ ઉપચરિત સંસારભાગી છે એમ બલથી આવી પડશે, અને તે અનિષ્ટ છે. એટલા માટે વ્યાવૃત્તછદ્ધ્ય છે. ॥ ૨૬ ॥’

વિવેચન

“સેવો ઈશ્વર દેવ, જિથ્થો ઈશ્વરતા હો નિજ અહભુત વરી;
તિરોભાવની શક્તિ, આવિર્ભાવે હો સહુ પ્રગટ કરી.”—શ્રીદેવચંદ્રભ.

હવે વાદીની બીજી દલીલનું પણ નિરસન કરે છે: ‘અને અન્યથા ભવ્યઉચ્છેદથી સંસારશૂન્યતા થશે એવું અસત્ આલંબન બ્રહ્મા યોગ્ય નથી.’ અન્યથા—નહિં તો, મોક્ષમાંથી પુનઃ અહીં આગમન ન હોય તો પછી ભવ્યોનો—વ્યાવૃત્તછદ્ધ્યનું મોક્ષાગમનયોગ્ય હોવોના ઉચ્છેદ થશે, એટલે સંસારની શૂન્યતા થશે, એવું અસત્—ખોટું—મિથ્યા આલંબન બ્રહ્મ કરવા યોગ્ય—પકડવા યોગ્ય નથી. કારણ કે ‘આનન્ત્યથી ભવ્યઉચ્છેદની અસિદ્ધિ છે માટે, અનન્તાનન્તકનું અનુચ્છેદરૂપપણું છે માટે.’ અર્થાત્ અનન્તપણાએ કરીને ભવ્યોના ઉચ્છેદની સિદ્ધિ નથી, અને ભવ્યો તો અનન્તાનન્ત છે, તેથી તેનું અનુચ્છેદરૂપપણું છે. એટલે આપ મહાનુભાવોને રખેને ભવ્યો ખૂટી જશે ને ભવ્યોનો ઉચ્છેદ થશે એવી ચિંતા કરવાની બીલકુલ જરૂર નથી! અને ‘અન્યથા સકલના મુક્તિભાવથી ઇષ્ટ સંસારીની જેમ સર્વ સંસારીઓ ઉપચરિત સંસારભાગી છે એમ બલથી આવી પડશે.’ અર્થાત્ આપ મહાનુભાવોને સંસારની જો આટલી બધી ચિંતા છે, તો ધારો કે તમારી માન્યતા પ્રમાણે તીર્થનિકારદર્શનથી મોક્ષમાંથી આગમન કરી તે ભવ્યોનો નિસ્તાર કરશે, એટલે બધાની મુક્તિ થઈ જશે; તો પછી તમે ઇષ્ટ માનેલ સંસારીની જેમ સર્વ સંસારીઓ ઉપચરિત સંસારભાગી થશે એવો પ્રસંગ બલથી—પશણે આવી પડશે. ‘અને એ અનિષ્ટ છે,’ તમને—અમને ઇષ્ટ નથી. માટે ‘વ્યાવૃત્તછદ્ધ્ય’ કહ્યું છે તે યથાર્થ જ છે.

॥ इति व्यावृत्तछद्धानः ॥ २६ ॥

પણિકા—ન ચાન્યથા—ન ચ-ન જ, અન્યથા—મોક્ષમાંથી પુનઃ અહીં આગમનના અભાવે, ઇષ્ટસંસારિવત્—ઇષ્ટ સંસારીની જેમ, મોક્ષમાંથી વ્યાવૃત્ત વિવક્ષિત મોક્ષાલકાદિ સંસારીની જેમ.

એમ ઉક્ત પ્રકારે સ્તોતવ્યસંપદની જ સકારણા સ્વરૂપસંપદ દર્શાવી, એમ ઉપસંહાર કરે છે—

૧૦ એવમપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરત્વેન વ્યાવૃત્તછન્નપ્રતિષ્ઠાપન ચૈતદ્વૃત્તવાત સ્તોતવ્યસંપદ
એ સકારણા સ્વરૂપસંપદિતિ ॥૭॥ ૧૬૩

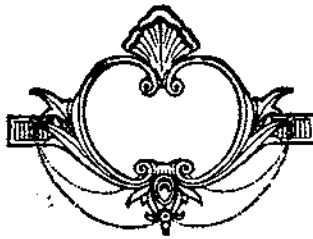
૧૦ અર્થ:—એમ અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરત્વથી અને વ્યાવૃત્તછન્નપ્રતિષ્ઠાપન ચૈતદ્વૃત્તવાત
થકી સ્તોતવ્યસંપદની જ સકારણા સ્વરૂપસંપદ ॥ ૭ ॥ ૧૬૩

“નમિ નમિ નમિ વિનવું, સુશુભ સ્વામી જિણુંદા નાથ ! રે;

જેય સકલ જાણુંગ તુમે, કેવલ જ્ઞાન દિણુંદ નાથ રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

એમ ઉક્ત પ્રકારે આ ભગવંતોનું અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરપણું અને વ્યાવૃત્ત-
છન્નપણું છે, એટલે એ વડે કરીને એઓનું ચૈતદ્વૃત્તપણું અર્થાત્ સ્તોતવ્ય અર્થાત્ ભગવત્-
રૂપપણું છે. આમ આ ભગવંતોનું સ્તોતવ્યપણું—સ્તવવાયોગ્યપણું કયા કારણે છે, તે કારણ
દર્શાવવાપૂર્વક અત્રે આ સ્તોતવ્યસંપદની જ સકારણા સ્વરૂપસંપદ કહી.

॥ इति स्तोतव्यसम्पदः सकारणा स्वरूपसम्पद ॥ ७ ॥

અષ્ટમ અધિકાર આત્મતુલ્ય પરફલકર્તૃત્વ સં.પદ્

૨૭. જિન જાપક 'જિનેમ્મયઃ જાપકેમ્મયઃ' પદ વ્યાખ્યાન

આ પદનું પ્રયોજન : પરમાર્થથી અજિનાદિ માનનારા કલ્પિતઅવિદ્યાવાદી તત્ત્વાન્તવાદીઓનું નિરસન—

^૧પતેડપિ કલ્પિતાવિદ્યાવાદિભિસ્તત્ત્વાન્તવાદિભિઃ પરમાર્થેનાજિનાદય એવેમ્મયન્તે
“આન્તિમાત્રમસદવિદ્યેતિ” વચનાદ, પતદ્વ્યપોહાયાહ—૧૬૪

‘જિણાણં જાવયાણં’—જિનેમ્મયો જાપકેમ્મયઃ

^૧ અર્થઃ—એઓ પણ કલ્પિતઅવિદ્યાવાદી એવા તત્ત્વાન્તવાદીઓથી પરમાર્થથી અજિનાદિ જ માનવામાં આવે છે,—“આન્તિમાત્ર અસત્ અવિદ્યા” એ વચનથી, એના વ્યપોહાર્થે કહ્યું—૧૬૪

‘જિનોને—જાપકોને’

વિવેચન

“જિન સ્વરૂપ થઈ જિન આરાધે, તે સહી જિનવર હોવે રે;

ભૂંગી ઇલિકાને ચટકાવે, તે ભૂંગી જગ જોવે રે....પડ દરિશણુ.” શ્રી આનાંદધનજી

આ ઉક્ત સ્વરૂપલક્ષણસંપન્ન અર્હંત ભગવંતો વળી કલ્પિતઅવિદ્યાવાદી એવા તત્ત્વાન્તવાદીઓથી પરમાર્થથી અજિનાદિ જ માનવામાં આવે છે, તેના નિરાકરણુ અર્થે અહીં ‘જિણાણં જાવયાણં’—જિનેમ્મયઃ જાપકેમ્મયઃ જિનોને—જાપકોને (જિન કરાવનારા એને) એ સૂત્ર કહ્યું છે. અર્થાત્ તત્ત્વાન્ત-તત્ત્વનિષ્કારૂપ નિરાકાર સ્વચ્છ સંવેદન જ વસ્તુ છે એમ વદવાનું શીલ છે જેઓનું તે તત્ત્વાન્તવાદીઓ કહેવાય છે; અને તેઓ બૌદ્ધના ચોથા ભેદરૂપ માધ્યમિકો છે.

બૌદ્ધના ચાર ભેદ છે, તેનું સંક્ષેપ સ્વરૂપ દર્શાવતો શ્લોક પંજિકામાં ટાંક્યો છે, તે પ્રમાણુ—(૧) વૈભાષિકો—તેમના મત અનુસાર પદાર્થ જ્ઞાનસમન્વિત છે. (૨) સૂત્રાન્તિકો—

તેમના મતે બાહ્ય વસ્તુવિસ્તાર પ્રત્યક્ષ નથી. કારણ કે તે બૌદ્ધતા ચાર ભેદ : આલંબનના પ્રત્યયથી-નિમિત્તથી ઉપર છે, એટલે સ્વજન્ય માધ્યમિકો પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કાળે તે ક્ષણિકપણાએ કરીને વ્યાવૃત્ત હોય છે, તેથી કલિપતઅવિદ્યાવાદી કરીને તેના જ્ઞાનગત નીલઆદિ આકાર બીજા કોઈ રીતે ઘટતો તત્વાન્તવાદી નથી, એટલે તે પરથી તે બાહ્ય વસ્તુ પાછળથી અનુમેય જ છે, અનુમાન કરવા યોગ્ય જ છે, એટલે તે પરોક્ષ છે, પ્રત્યક્ષ નથી, જ્ઞાનનો પ્રત્યક્ષ તો સ્વઆત્મા જ છે, કારણ કે તેનું સ્વસંવેદનરૂપપણું છે માટે. (૩) યોગાચાર-મત પ્રમાણે સાકાર બુદ્ધિ પરા છે. (૪) માધ્યમિકો-સ્વચ્છ એવી પરા સંવિદ્ને જ માને છે. આ બૌદ્ધો પણ બુદ્ધને જિનપણે માને છે. તેઓએ કહ્યું છે કે- 'શૌદ્ધોદનિ (શુદ્ધોદન પુત્ર), દશબલ, બુદ્ધ, શાક્ય, તથાગત, મારજિત, અદ્વયવાદી, સમન્તભદ્ર, જિન અને સિદ્ધાર્થ' (એ બુદ્ધના નામો છે).'

આ બૌદ્ધોના ઉક્ત ચોથા ભેદરૂપ માધ્યમિકો તે જ તત્વાન્તવાદીઓ છે. તેઓની માન્યતા પ્રમાણે નિરાકાર સ્વચ્છ સંવેદન માત્ર જ સત્ છે, બાકી બીજા બધા સંવેદન બ્રાંતિમાત્ર હોઈ એકાન્તથી અસત્ છે, એટલે અવિદ્યા પણ કલિપત હોઈ અસત્ છે. આમ અવિદ્યા કલિપત

પણિકા:—તત્વાન્તવાદિભિઃ । તત્વાન્તં—તત્વાન્ત, તત્વનિષ્કાંરૂપ નિરાકાર સ્વચ્છ સંવેદન જ વસ્તુનાથી વધતું શીલં ચેષાં—વદવાનું શીલ છે જેઓનું, તે તથા—તે તથા,—તત્વાન્તવાદી, તૈઃ—તેઓથી. અને એઓ સુગતશિષ્યોના ચતુર્થ પ્રસ્થાનવર્તી માધ્યમિકો છે એમ સંભાવાય છે. કારણકે તેઓનો જ નિરાકાર સ્વચ્છ સંવેદન માત્ર શિવાય સંવેદનાન્તરોનો બ્રાંતિમાત્રપણે એકાન્તથી જ અસત્ત્વ અબ્યુપગમ (નહિં હોવાપણાની માન્યતા) છે માટે. અને તથાપ્રકારે સૌગત (બૌદ્ધ) પ્રસ્થાન-ચતુષ્ઠયનું આ લક્ષણ છે કે—

“અર્થો જ્ઞાનસમન્વિતો મતિમતા વૈભાષિકેણોચ્યતે,
પ્રત્યક્ષો ન હિ બાહ્યવસ્તુવિસરઃ સૂત્રાન્તિકૈરાશ્રિતઃ ।

યોગાચારમતાનુગૈરભિહિતા સાકારબુદ્ધિઃ પરા,
મન્યન્તે વત મધ્યમાઃ કૃતધિયઃ સ્વચ્છાં પરં સંવિદમ્ ॥”

(અર્થાત્) મનિમંત વૈભાષિકથી અર્થ જ્ઞાનસમન્વિત કહેવાય છે; સૂત્રાન્તિકોથી આશ્રય કરવામાં આવેલો બાહ્ય વસ્તુવિસ્તાર પ્રત્યક્ષ નથી; યોગાચાર મતાનુગામીઓથી સાકાર બુદ્ધિ પરા કહેવાઈ છે; કૃત-બુદ્ધિ મધ્યમો તો સ્વચ્છ એવી પરા સંવિદ્ને ભાવે છે

પ્રત્યક્ષો ન હિ બાહ્યવસ્તુવિસરઃ—બાહ્ય વસ્તુવિસ્તાર પ્રત્યક્ષ નથી, કારણકે તે આલંબન-પ્રત્યયપણાથી સ્વજન્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનકાળે ક્ષણિકપણાએ કરીને વ્યાવૃત્તપણાને લીધે તત્જ્ઞાનગત નીલ આદિ આકારની અન્યથાઅનુપપત્તિ વશે પાછળથી અનુમેય જ છે. તે જ્ઞાનનો પ્રત્યક્ષ તો સ્વાત્મા જ છે,—સ્વસંવેદનપણાને લીધે. તથા તેઓથી પણ બુદ્ધ જિનપણે માનવામાં આવે છે. તે કહ્યું છે કે—

“શૌદ્ધોદનિ દંશબલો, બુદ્ધઃ શાક્યસ્તથાગતઃ સુગતઃ ।
મારજિદદ્વયવાદી, સમન્તભદ્રો જિનશ્ચ સિદ્ધાર્થઃ ॥”

છે એમ વદનારા આ કલ્પિતઅવિદ્યાવાદીઓનું વચન છે કે 'આન્તિમાત્રમસત્ અવિદ્યા'— 'આંતિમાત્ર અસત્ અવિદ્યા;' અર્થાત્ અવિદ્યા આંતિમાત્ર—માત્ર વિભ્રમરૂપ હોઈ અસત્ છે, અવિદ્યમાન છે. આવા કલ્પિતઅવિદ્યાવાદી આ તત્વાન્તવાદી બૌદ્ધો 'શૌદ્ધોદ્દનિ' ઇ. શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે ભલે શબ્દ માત્રથી જિનાદિ માનતા હો, પણ પરમાર્થથી—તત્ત્વથી તો તેઓ અજિનાદિ જ છે એમ એઓના ઉક્ત વચન પરથી ક્ષિત થાય છે. એટલે તેઓના નિરસન અર્થે અત્રે 'જિનેમ્યઃ જાપકેમ્યઃ'—જિનેને—અપકોને એ વિશિષ્ટ સૂત્રપદ મૂક્યું છે.

“શુદ્ધ નિમિત્તી પ્રભુ ઝહો, કરી અશુદ્ધ પર હેય હો મિત્ત !

આત્માલંબી શુણ્ણથી, સહુ સાધકનો ધ્યેય હો મિત્ત !....કયું બાણું.

જિમ જિનવર આલંબને, સધે એકતાન હો મિત્ત !

તિમ તિમ આત્માલંબની, ઝહે સ્વરૂપ નિદાન હો મિત્ત !—કયું બાણું.” શ્રી દેવચંદ્રભ.

રાગાદિના જેતાપણા થકી જિનો એમ વ્યાખ્યા કરી, અસત્ રાગાદિનો જય હોય નહિં ને આંતિ-માત્ર કલ્પના પણ અસંગતા જ છે, કારણકે નિમિત્ત વિના આંતિ ધોતે નહિં, એમ યુક્તિથી સિદ્ધ કરે છે—

૨તત્ર રાગદ્વેષકષાયેન્નિવ્રયપરીપહોપસર્ગઘાતિકર્મજેતૃત્વાજ્ઞિનાઃ । ન સ્ત્રવેષામસતાં જયઃ, અસત્વાદેવ હિ સકલવ્યવહારગોચરાતીતત્ત્વેન જયવિષયતાડયોગાત્ । આન્તિમાત્ર-કલ્પનાપ્યેષામસદ્ભૂતૈવ, નિમિત્તમાત્રમન્તરેણ આન્તેરયોગાત્ । ૧૬૫

૨અર્થઃ—તેમાં રાગ—દ્વેષ, કષાય—ઇન્દ્રિય, પરીપહ—ઉપસર્ગ, અને ઘાતિકર્મના જેતાપણાને લીધે જિનો. અરેખર ! અસત્ એવા એઓનો (રાગાદિનો) જય ન હોય, —અસત્ત્વપણા થકી જ સ્ફુટપણે સકલ વ્યવહારગોચરાતીતપણાએ કરીને જયવિષયતાનો અયોગ હોય માટે; એઓની (રાગાદિની) આંતિમાત્રની કલ્પના પણ અસંગતા જ છે,—નિમિત્ત વિના આંતિનો અયોગ હોય માટે. ૧૬૫

પણિકાઃ—ન ઇત્યાદિ. ન ચલુ—ન જ, ઘણાં—આનો, રાગાદિનો, અસતાં—અસત્ એવાનો, અવિદ્યમાનોનો, જયઃ—જય, નિવ્રહ. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—અસત્વાદેવ—અસત્ત્વપણા થકી જ, અવિદ્યમાનપણા થકી જ, હિ—સ્ફુટપણે, સકલવ્યવહારગોચરાતીતત્ત્વેન—સકલ વ્યવહાર ગોચરથી અતીતપણાએ કરીને, નિષ્પિણ લોકવ્યવહારની યોગ્યતાના અપેક્ષાપણાએ કરીને,—વાન્ધ્યેય (વંધ્યાપુત્ર) આદિની જેમ, જયવિષયતાડયોગાત્—જયક્રિયા પ્રતિ વિષયભાવના અયોગને લીધે.

આન્તિમાત્રકલ્પનાડપિ—આંતિમાત્ર કલ્પના પણ,—‘ આન્તિમાત્રમસદ્ અવિદ્યમાનં ’ આંતિ માત્ર અસત્—અવિદ્યમાન એ વચનથી,—નહિં કે દેવસ જય એમ ‘ અપિ ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે, ઘણાં—એઓની, રાગાદિની, અસદ્ભૂતૈવ—અસંગતા જ, અધરમાના. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—નિમિત્ત—નિમિત્ત,—અર્થથી પૃથક્ એવું કર્મરૂપ, અન્તરેણ—વિના, આન્તેરયોગાત્—આંતિના અયોગને લીધે.

વિવેચન

“જે તેં જીત્યારે તિણે હું જીતિયો રે,

પુરુષ કિશ્યું મુજ નામ ?... પંચડો નિહાળુ રે.”—શ્રી આનંદધનજી

જયતીતિ જિન:—જીતે તે જિન એમ બ્યુત્પત્તિ અર્થથી સિદ્ધ થાય છે, એટલે ‘રાગ-દ્વેષ, કથાય-ઇન્દ્રિય, પરીષદ-ઉપસર્ગ’ અને ધાનિકર્મના જેતાપણા થકી જિનો’—

રાગાદિકના જીતનારપણા થકી જિનો છે. ‘ન સ્વલ્લેષામસતાં જય:’

અસત્ એવા ખરેખર ! અસત્ એવા એઓનો (રાગાદિનો) જય ન હોય,—
રાગાદિનો જય અસત્તપણા થકી જ સ્ફુટપણે સકલ વ્યવહારગોચરતીતપણાએ
ન હોય કરીને જયવિષયતાના અયોગને લીધે.’ અર્થાત્ અસત્ છે, છે જ

નહિં, અવિદ્યમાન છે, એવા આ રાગાદિનો જય હોય નહિં.

કારણ કે ‘વંધ્યાપુત્રની જેમ’ અસત્તપણા થકી જ તે સર્વ વ્યવહારના ગોચરથી-વિષયથી
અતીત-પર છે, એટલે તેના જયવિષયપણાનો પણ અયોગ-અસંભવ છે, તે જયનો વિષય
પણ બની શકે એમ નથી.

ત્યારે વાદી કહેશે—આ રાગાદિ તો બ્રાંતિમાત્ર છે, તેને નિરુત્તર કરવા માટે કહ્યું—
‘આન્તિમાત્રકલ્પનાપ્યેષામસદ્ગતૈવ’—‘એઓની (રાગાદિની) બ્રાંતિમાત્રની કલ્પના પણ
અસંગતા જ છે—નિમિત્ત વિના બ્રાંતિના અયોગને લીધે,’—

બ્રાંતિમાત્ર નિમિત્તમાત્રમન્તરેણ પ્રાન્તેરયોગાત્; એ રાગાદિ બ્રાંતિમાત્ર છે
કલ્પના પણ એવી જો કલ્પના કરો તો તે પણ અસંગત જ છે, અઘટમાન જ
અસંગતા જ છે, ઘટતી જ નથી. કારણ કે જીવથી પૃથક્-ભિન્ન એવા કર્મરૂપ
નિમિત્ત કારણ વિના બ્રાંતિનો અયોગ-અઘટમાનપણું છે. નિમિત્ત
વિના બ્રાંતિ થઈ ક્યાંથી ? માટે તમે માનેલી બ્રાંતિનું નિમિત્ત કારણ હોવું જ જોઈએ.

નિમિત્ત અસત્ નથી ને ચિતિમાત્રથી જ બ્રાંતિ નથી એમ કહી, તે બ્રાંતિમાત્રના અસત્વમાં—નહિ
હોવાપણામાં અનુભવબાધા દર્શાવે છે—

૨ ન ચાસદેવ નિમિત્તમ્, અતિપ્રસન્નમ્ । ચિતિમાત્રાદેવ તુ તદભ્યુપગમેડનુપરમ ક્વચિ-
નિર્મોક્ષપ્રસન્નઃ । તથાપિ તદસ્ત્વેડનુભવબાધા । ૧૬૬

૩ અર્થ:—અને નિમિત્ત અસત્ જ નથી,—અતિપ્રસંગને લીધે. પુનઃ ચિતિમાત્ર થકી જ
તેના (બ્રાંતિમાત્રના) અભ્યુપગમમાં અનુપરમ હોય,—એમ અનિર્મોક્ષનો પ્રસંગ આવે.
તથાપિ તેના અસત્વમાં અનુભવબાધા છે. ૧૬૬

વિવેચન

“નામે ગાળે પરમ આહ્વાદ, પ્રગટે અનુભવ રસ આસ્વાદ;
તેથી થાયે મતિ સુપ્રસાદ, સુણતાં ભાંજે રે કાંઈ વિષય વિષાદ....

રે જિણુંદા તોરા નામથી મન ભીનો.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

એટલે મુંઝાઈને વાદી કહેશે—એ નિમિત્ત તો અસત છે. તે માટે રહીઓ આપ્યો—
'ન ચાસદેવ નિમિત્ત' અને નિમિત્ત અસત જ નથી,—અતિપ્રસંગને લીધે—'અતિપ્રસજ્ઞાત';
અર્થાત્ ના, એમ નથી, કારણ કે જો એમ હોય તો તો અતિ-
નિમિત્ત પ્રસંગ દોષ આવે. જે અહેતુ હોય તેનું સદાય સત્ત્વ હોવાપણું
અસત નથી હોય, વા સદાય અસત્ત્વ નહિં હોવાપણું હોય, આ નિયમ છે.
અર્થાત્ કારણ વગરનું જે છે તે કાં તો સદાય હોય ને કાં તો સદાય
ન હોય. એટલે તમે જો બ્રાંતિ કારણ વગરની—નિષ્કારણ છે એમ કહો તો તે સદાય
હોવી જોઈએ ને કાં તો કદી પણ ન હોવી જોઈએ.

ત્યારે વાદી વદશે—ચિતિમાત્રથી જ તે બ્રાંતિમાત્ર ઉપજે છે. તેનો રહીઓ આપતાં
કહ્યું—'ચિતિમાત્રાદેવ તુ તદભ્યુપગમેऽનુપરમઃ' પુનઃ ચિતિમાત્ર થકી જ તેના (બ્રાંતિ-
માત્રના) અભ્યુપગમમાં અનુપરમ હાય, એમ અનિર્મોક્ષનો પ્રસંગ
ચિતિમાત્રથી જ આવે—'ઇત્યનિર્મોક્ષપ્રસજ્ઞઃ'; અર્થાત્ સ્વવ્યતિરિક્ત-પ્રેતાથી જૂદા
બ્રાંતિ માનવામાં એવા કર્મફળ સહકારીથી રહિત એવી ચિતિમાત્ર થકી જ તે
અનિર્મોક્ષનો બ્રાંતિમાત્ર ઉપજે છે એમ માનો તો બ્રાંતિમાત્રનો ઉપરમ—ઉચ્છેદ
પ્રસંગ થશે નહિં, બ્રાંતિ કદી પણ વિરામ પામશે નહિં, અટકશે નહિં;
કારણ કે અબ્રાંતિ જ્ઞાનોમાં પણ બ્રાંતિનિમિત્તપણે પરિકલ્પિત ચિતિ.

પંજિકાઃ—પર આશંકાના પરિહારાર્થે કહ્યું—ન ચ—ન જ, અસદેવ—અસત જ, ન કિંચિત્
જ એમ અર્થ છે, નિમિત્ત—નિમિત્ત, પ્રકૃત બ્રાંતિનું હેતુ કલ્પો—અતિપ્રસજ્ઞાત—અતિપ્રસંગને લીધે.
અહેતુ થકી નિત્ય સત્ત્વ વા અસત્ત્વ હોય એવી પ્રાપ્તિને લીધે. પુનઃ પણ આશંકાને કહ્યું—

ચિતિમાત્રાદેવ તુ—ચિતિમાત્ર થકી પુનઃ, સ્વવ્યતિરિક્ત કર્મલક્ષણ સહકારિરહિત એવા ચૈતન્ય-
માત્ર થકી જ, તદભ્યુપગમે—તેના—બ્રાંતિમાત્રના અભ્યુપગમમાં, અનુપરમઃ—અનુપરમ, બ્રાંતિમાત્રનો
અનુચ્છેદ થશે,—અબ્રાંતિ જ્ઞાનોમાં પણ બ્રાંતિનિમિત્તતાથી પરિકલ્પિત ચિતિમાત્રના ભાવને લીધે. તેથી
શું ? તે માટે કહ્યું—ઇતિ—એમ, અનિર્મોક્ષપ્રસજ્ઞઃ—અનિર્મોક્ષનો પ્રસંગ, સંસારના અનુચ્છેદની
આપત્તિ થશે,—ચિતિમાત્રના મોક્ષમાં પણ ભાવને લીધે.

અભ્યુપગમ કરીને પણ (પાઠાંતર : અભ્યુપગમમાં પણ) દ્વયજ્ઞ કહ્યું—તથાપિ—ચિતિમાત્ર થકી
જ બ્રાંતિમાત્રના અભ્યુપગમમાં પણ, તદસત્ત્વે—તેના અસત્ત્વમાં, બ્રાંતિમાત્રના અસત્ત્વમાં, અનુભવ-
લાક્ષા—અનુભવભાષા, તેનું સ્વયં સંવેદન પ્રાપ્ત થતું નથી, (જેમકે) અસત્ શશ્વત્વગાદિ અનુભવાતું
નથી.

માત્રનો ભાવ-હોવાપણું હોય માટે, એટલે કદી પણ મોક્ષ થવાનો પ્રસંગ આવશે નહિ, સંસારના અનુચ્છેદની પ્રાપ્તિ થશે. કારણ કે ચિતિ થકી મોક્ષમાં પણ બ્રાંતિ ઉપજ્યા કરશે, એટલે મોક્ષ કયાં રહ્યો? એવી સ્થિતિ થશે. આમ બ્રતિમાત્રપણાનું નિરસન કર્યું.

હવે ફલીલની ખાતર ધારો કે વાદીના માનવા પ્રમાણે ચિતિમાત્ર થકી જ બ્રાંતિ-માત્ર છે, ‘તથાપિ તેના (બ્રાંતિમાત્રના) અસત્ત્વમાં અનુભવબાધા છે;—તથાપિ તદસત્ત્વે-નુમત્ત, વાધા’, તે બ્રાંતિમાત્રના અસત્ત્વમાં-નહિં હોવાપણામાં બ્રાંતિમાત્રના અનુભવબાધા છે; અર્થાત્ બ્રાંતિમાત્ર કહો તો પણ તે બ્રાંતિમાત્ર અસત્-અવિદ્યમાન છે એમ કહેવામાં અનુભવબાધા ઉપજે છે, અનુભવબાધા તેવું સ્વયં સંવેદન પ્રાપ્ત થતું નથી. બ્રાંતિમાત્ર જો અસત્-અવિદ્યમાન જ હોય તો તેનો અનુભવ ઉપજે નહિં, સંવેદન થઈ શકે નહિં. જેમ શશશૃંગાદિ અસત્ છે—છે જ નહિં, એટલે તેનો અનુભવ થઈ શકશે નહિં; તેમ બ્રાંતિમાત્ર જો અસત્ છે, તો આ બ્રાંતિમાત્ર છે એવો અનુભવ કેમ થઈ શકશે વારુ ?

મૃગતૃષ્ણાદિ અનુભવના દૃષ્ટાંતથી રાગાદિ ચિતિમાત્ર નિબંધન નથી એમ દર્શાવી, ઉક્ત યુક્તિથી જો અસત્ કે બ્રાંતિમાત્ર નથી એવા રાગાદિના જેતાપણાથકી તાત્ત્વિક જિનાદિની સિદ્ધિ કરે છે—

‘ન हि मृगतृष्णिकादावपि जलाद्यनुभवोऽनुभवात्मनाऽप्यसन्नेव, आविद्वदङ्गनादि-सिद्धमेतत् । न चायं पुरुषमात्रनिमित्तः, सर्वत्र सदाऽभावानुपपत्तेः । नैवं चित्तिमात्र-निबन्धना रागादय इति भावनीयम् ।

પર્વં ચ તથાભવ્યત્વાદિસામગ્રીસમુદ્ભૂતચરણપરિણામતો રાગાદિજેતૃત્વાદિના તાત્ત્વિક-જિનાદિસિદ્ધિઃ ॥૨૭॥^{૧૬૭}

અર્થઃ—કારણકે મૃગતૃષ્ણિકા આદિમાં પણ જલાદિ અનુભવ અનુભવાત્માથી (અનુભવ સ્વરૂપથી) પણ અસત્ જ નથી. આ આ-વિદ્વદ્અંગનાદિને સિદ્ધ છે. અને આ (મૃગ-તૃષ્ણિકાદિ અનુભવ) પુરુષમાત્ર નિમિત્તવાળો નથી, સર્વત્ર સદા અભાવની અનુપપત્તિ હોય માટે; અને એમ રાગાદિ ચિતિમાત્ર નિબંધનવાળા નથી, એમ ભાવન કરવા યોગ્ય છે.

અને એમ તથાભવ્યત્વાદિ સામગ્રીથી સમુદ્ભૂત ચરણપરિણામ થકી રાગાદિના જેતૃત્વઆદિ વડે તાત્ત્વિક જિનાદિની સિદ્ધિ છે. ॥૨૭॥^{૧૬૭}

વિવેચન

“પ્રણમું ચરણ પરમશુર જિનના, હંસ તે મુનિજન મનના,
વાસી અનુભવ નંદન વનના, લોગી આનંદધનના;
મોરા સ્વામી હો તોરો ધ્યાન ધરીજે,
ધ્યાન ધરિજે હો સિદ્ધિ વરીજે, અનુભવ અમૃત પીજે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

ઉપરમાં બ્રાંતિમાત્રનું અસત્પણું માનવામાં અનુભવબાધા આવે છે એમ કહ્યું, તે અનુભવબાધા શી રીતે આવે છે, તેનું કારણ અત્રે વ્યતિરેકથી પ્રતિવસ્તુઉપમાના ઉપન્યાસથી ભાવન કરતાં કહ્યું—ન હિ મૃગતૃણિકાદાવપિ જલાદ્યનુભવો—

મૃગતૃણાદિ 'મૃગતૃણિકા આદિમાં પણ જલાદિ અનુભવ અનુભવાત્માથી (અનુભવ અનુભવ સ્વરૂપથી) પણ અસત્ જ નથી,—‘અનુભવાત્મનાવ્યસન્નેવ’—
અનુભવસ્વરૂપે આ આ-વિદ્વદ્અંગનાદિને સિદ્ધ છે. મૃગતૃણિકા, દ્વિચન્દ્ર એ આદિ અસત્ નથી મિથ્યારૂપ બ્રાંતિમાત્ર વિષયમાં પણ જે તદ્દશાનવૃત્તિરૂપ અનુભવ છે, તે ‘અનુભવાત્માથી’—જ્ઞાનરૂપ અનુભવસ્વરૂપથી પણ અસત્ જ છે

એમ નથી. અર્થાત્ ઝાંઝવાના જલ વગેરે જે છે, તે મિથ્યા બ્રાંતિમાત્ર છે, છતાં આ ઝાંઝવાના જલ છે એમ અનુભવ તો થાય જ છે; અને આ અનુભવ તેના વિષયને આશ્રી ભલે અસત્ હો, પણ ‘આ ઝાંઝવાના જલ છે’ એવા અનુભવસ્વરૂપે તો તે અસત્ જ છે એમ નથી, અપિ તુ તે અનુભવ તો સાચો જ છે. એમ આ વસ્તુ વિદ્વાન્થી માંડી સ્ત્રી આદિ પર્યાંતને સિદ્ધ છે, સર્વ જનને પ્રતીત છે.

હવે વાદી કહેશે કે—આ અનુભવ તો પુરુષમાત્રનિમિત્તે છે, તેનો ઉત્તર આપતાં કહ્યું—‘ન ચાયં પુરુષમાત્રનિમિત્તઃ’—‘અને આ (મૃગતૃણિકાદિ અનુભવ) પુરુષમાત્રના નિમિત્તવાળો નથી,’—સર્વત્ર સદા અભાવની અનુપપત્તિ હોય માટે.

મૃગતૃણાદિ અનુભવ આ ઝાંઝવાના જલ આદિ અનુભવ છે તે પોતાનાથી જૂદા એવા પુરુષમાત્ર નિમિત્તવાળો સૂર્યકિરણાદિ કારણથી નિરપેક્ષપણે માત્ર પુરુષના જ નિમિત્તે હોય છે નથી એમ નથી. કારણ કે જો એમ હોય તો સર્વત્ર—સર્વક્ષેત્રે સર્વ દૃષ્ટામાં સદા—સર્વ કાલ તેના અભાવનું અઘટમાનપણું હોય, અનુપરમપ્રાપ્તિ

હોય. અર્થાત્ સૂર્યકિરણાદિ કારણની અપેક્ષા વિના માત્ર પુરુષના નિમિત્તે જ તે મૃગજલનેા અનુભવ થતો હોય, તો સર્વક્ષેત્રે સર્વ દૃષ્ટાને સર્વ કાલે તેવો અનુભવ થયા જ કરવો જોઈએ, પણ પુરુષમાત્રનિમિત્તે તેવો અનુભવ થતો દેખાતો નથી.

પંક્તિકા—આ જ (અનુભવબાધા) વ્યતિરેકથી પ્રતિવસ્તુના ઉપન્યાસથી ભાવતાં કહ્યું—ન હિ મૃગતૃણિકાદાવપિ—નહિ મૃગતૃણિકાદિમાં પણ, મરુમરીચિકા—દ્વિચન્દ્ર આદિ મિથ્યારૂપ વિષયમાં પણ, સત્ય અભિમત જલાદિની વાત તો દૂર રહેા, અનુભવઃ—તદ્દશાનવૃત્તિ, અનુભવાત્મના—અનુભવાત્માથી, જ્ઞાનાત્માથી અપિ—પણ, અસન્નેવ—અસત્ જ, —સવિષયતાથી તો અસત્ હોય પણ એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે. આવિદ્વદ્જ્ઞનાદિસિદ્ધમેતત્—આ વિદ્વાન્થી માંડી સ્ત્રીઆદિ પર્યાંતને સિદ્ધ છે, સર્વજનને પ્રતીત છે એમ અર્થ છે. અત્રે જ વિશેષ કહ્યો—ન ચાયં—અને નથી આ, મૃગતૃણિકાદિ અનુભવ, પુરુષ-માત્રનિમિત્તઃ—પુરુષમાત્ર—પુરુષ જ, સ્વવ્યતિરિક્ત રવિકરાદિ કારણનિરપેક્ષ તેનો અનુભવવાનું, નિમિત્ત—હેતુ, યસ્ય સ તથા—જેનો છે તે તથા, પુરુષમાત્રનિમિત્ત કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—સર્વત્ર—સર્વત્ર ક્ષેત્રે વા દૃષ્ટામાં, સદા—સર્વકાલ, અભાવાનુપપત્તે—અભાવની અનુપપત્તિને લીધે, અનુપરમ પ્રાપ્તિને લીધે. પ્રસ્તુત યોજના કહી—ન-ન જ, પર્વ—એમ, મૃગતૃણિકાદિ અનુભવવત્, ચિતિમાત્રનિબંધના રાગાદયઃ—રાગાદિ ચિતિમાત્ર નિબંધનવાળા, કિન્તુ ચૈતન્યવ્યતિરિક્ત પૌદ્ગલિક કર્મરૂપ સહકારિ નિમિત્તવાળા, इति भावनीयं—પૂર્વવત્ આની ભાવના કાયં છે.

આ ઉપરથી ફલિત થાય છે. કે ‘એમ રાગાદિ’ ચિત્તિમાત્ર નિબન્ધનવાળા નથી એમ લાવનીય છે—‘નૈવ ચિત્તિમાત્રનિબન્ધના રાગાદયઃ’; જેમ મૃગજલાદિ અનુભવ પુરુષમાત્ર નિમિત્તવાળા નથી, પણ અન્ય નિમિત્તવાળા પણ છે; રાગાદિ ચિત્તિમાત્ર તેમ રાગાદિ પણ ચિત્તિમાત્ર નિબન્ધનવાળા—ચૈતન્યમાત્ર કારણવાળા નિબન્ધનવાળા નથી, નથી, પણ ચૈતન્ય વ્યતિરિક્ત પૌદ્ગલિક કર્મરૂપ સહકારિ નિમિત્તવાળા પણ છે. અર્થાત્ મૃગજલ પ્રાંતિમાત્ર અસત્ છે, છતાં તેનો અનુભવ અનુભવરૂપે અસત્ નથી; અને આ અનુભવ પુરુષમાત્રનિમિત્તે જ ઉપજતો નથી, પણ પુરુષના તેમજ સૂર્યકેરણાદિ અન્ય સહકારી કારણના સંયોગે ઉપજે છે. પણ રાગાદિ છે તે તો પ્રાંતિમાત્ર પણ નથી ને અસત્ પણ નથી, તો પછી તેનો અનુભવ તો અસત્ ક્યાંથી જ હોય ? અને આ અનુભવ પણ માત્ર ચૈતન્યના જ નિમિત્તે ઉપજતો નથી, પણ ચૈતન્યના અને પૌદ્ગલિક કર્મરૂપ સહકારી કારણના સંયોગે જ ઉપજે છે, એમ લાવન કરવા યોગ્ય છે.

આમ રાગાદિ પ્રાંતિમાત્ર નથી, અસત્ નથી, પણ અનુભવસિદ્ધ છે, એટલે તેના જેતાપણાથી જિનો તે યથાર્થ જ કહ્યું છે. એટલે જ ઉપસંહાર કર્યો—‘અને એમ તથાભવ્યત્વાદિ સામગ્રીથી સમુદ્ભૂત ચરણપરિણામ થકી રાગાદિના જેતૃત્વ આદિ રાગાદિના વડે તાત્ત્વિક જિનાદિની સિદ્ધિ છે.’ એવા પ્રકારે તથાભવ્યત્વ આદિ સામગ્રીથી ઉપજેલા ચારિત્રપરિણામ થકી રાગાદિના જેતાપણા—તાત્ત્વિક જિનાદિસિદ્ધિ જાપકપણા વડે તાત્ત્વિક જિન-જાપકની સિદ્ધિ છે. રાગાદિના જેતાપણાથી તેઓ પોતે તો જિનો હોય છે, એટલું જ નહિ પણ બીજાના રાગાદિનો જય કરાવવામાં પણ સ્વગત સ્વરૂપચિંતનાદિ ભક્તિપ્રકારથી ઉપકારી સહાય નિમિત્ત થઈ ‘જાપક’ પણ છે. એમ ‘જિનોને જાપકોને’ એ પદ સિદ્ધ થયું.

॥ इति जिनेभ्यः जापकेभ्यः ॥ २७ ॥

૨૮. તીર્ણ તારક

‘તીર્ણેભ્યઃતારકેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

આ સૂત્રનું પ્રયોજનઃ આવર્તકાલકારણવાદીનું નિરાકરણ—

‘‘પતે ચાવર્તકાલકારણવાદિભિરનન્તશિષ્યૈર્ભાવતોઽતીર્ણાદય એવ્યન્તે ‘‘કાલ એવ કૃત્સ્નં જગદાવર્તયતીતિ વચનાદ, પતન્નિરાસાયાહ—૧૬૮

‘ તીર્ણેભ્યસ્તારકેભ્યઃ ’

અર્થઃ—અને એઓ—આવર્તકાલકારણવાદી અનન્તશિષ્યોથી ભાવથી અતીર્ણાદિ જ માનવામાં આવે છે, ‘‘કાળ જ સમસ્ત જગતને આવર્તે છે’’ એ વચનથી,—એના નિરાસ અર્થે કહ્યું—૧૬૮

‘ તીર્ણાનિ—તારકાને ’

વિવેચન

‘‘તાહરે દરિશને નિસ્તર્યો,

સુજ સિદ્ધાં સવિ કામ રે....શાંતિ જિન....’’—શ્રી આનંદધનજી

અને ઉક્ત સર્વ ગુણલક્ષણ જેમાં સાંજોપાંગ ઘટાબ્યા એવા આ અહીં ત ભગવંતો ‘આવર્તકાલકારણવાદી અનન્ત-શિષ્યોથી અતીર્ણાદિ જ માનવામાં આવે છે,’ એના નિરાસ અર્થે—‘તીર્ણેભ્યઃ તારકેભ્યઃ’ એ સૂત્ર કહ્યું. મનુષ્ય-નારક આદિ પર્યાયના પરિવર્તરૂપ-દેશરૂપ જે આવર્ત છે, ભવનો દેશ છે, તેનું કારણ-નિમિત્ત કાળ જ એમ જે વહે છે તે આવર્તકાલકારણવાદી કહેવાય છે, અને તે ‘અનન્ત’ નામના ઋષિના શિષ્યો છે. આ આવર્તકાલકારણવાદીઓનું વચન છે કે—‘કાલ એવ કૃત્સ્નં જગદાવર્તયતિ’—કાળ જ સમસ્ત જગતને આવર્તે છે, અર્થાત્ કાળ જ આખા જગતના દેશ દેશવે છે, રમેટલે તેઓના મતે તીર્ણ આદિને પણ પુનઃ આવર્ત હોય છે. આવી તેઓની માન્યતા પ્રમાણે

પંજિકા—પતે ચ આવર્તકાલકારણવાદિભિઃ। આવર્તસ્ય—નરનારકાદિ પર્યાયપરિવર્તરૂપ આવર્તનું, કાલ એવ કારણ—કાલ જ કારણ-નિમિત્ત છે इति વાવચૂકૈઃ—એમ વાદ કરનારાઓથી. તીર્ણાઃ—તીર્ણ, તરી ગયેલા.

જ્ઞાન-દર્શન-ચરિત્ર પોતથી ભવાર્ણવતીર્ણ : તેને જીવિતાવર્ત જેમ ભવાવર્ત નથી ૩૨૯

તીર્ણાદિ પણ ભાવથી-પરમાર્થથી અતીર્ણાદિ જ હોય છે. એના નિરાકરણ અર્થે અહીં 'તીર્ણોર્નિ-તારકોને' એ વિશિષ્ટ પદ મૂક્યું.

ભવાર્ણવતીર્ણને જીવિતાવર્ત જેમ ભવાવર્ત નથી, એમ દર્શાવે છે—

જ્ઞાનદર્શનચારિત્રપોતેન ભવાર્ણવં તીર્ણવન્તસ્તીર્ણાઃ । નૈતેષાં જીવિતાવર્તવદ્ભવાવર્તો,
નિબન્ધનાભાવાત્ ॥૬૯

અર્થ :—જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ પોત (જહાજ) વડે ભવાર્ણવને તરી ગયા તે તીર્ણ. એઓને (તીર્ણોર્નિ) જીવિતાવર્તવત ભવાવર્ત નથી,—નિબન્ધનના અભાવને લીધે. ૧૬૯

વિવેચન

“તુમ પ્રભુ તુમ તારક વિભુજી, તુમ સમો અવર ન કોય;
તુમ દરિસણ થકી હું તર્યોજી, શુદ્ધ આલંબન હોય....વિમલ.—શ્રી દેવચંદ્રજી

તીર્ણ એટલે શું ? ‘જ્ઞાનદર્શનચારિત્રપોતેન’—જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ પોત (જહાજ) વડે ભવાર્ણવને તરી ગયા તે તીર્ણ, ‘ભવાર્ણવં તીર્ણવન્તસ્તીર્ણાઃ’ આ ભવ-સંસાર એ અર્ણવ-સાગર સમાન છે. સાગરને તરવા માટે મજબૂત વહાણો જોઈએ, જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર તેમ આ ભવસાગરને તરવા માટે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ સુદૃઢ જહાજ જોઈએ. આ ઉપયોગરૂપ અવિનાશી ચેતનમય આત્મા, દેહાદિ ક્ષણભંગુર ભવાર્ણવ તીર્ણ વિનાશી અચેતન જડ વસ્તુથી ભિન્ન છે,—એમ સમ્યક્પણે જાણવું, લેહસાન થવું, તે જ્ઞાન; તેમ જ્ઞાનથી જે જાણ્યું તેની શુદ્ધ પ્રતીતિ-સમ્યક્ નિશ્ચય વર્તે તે સમ્યગ્દર્શન અથવા સમકિત; અને જેમ આત્માની પ્રતીતિ આવી અને સર્વ અન્ય વસ્તુથી આત્માને ભિન્ન અસંગ જાણ્યો, તેવો સ્થિર સ્વભાવ ઉપજવો તે ચારિત્ર. આમ સર્વ અન્ય દ્રવ્યથી ભિન્ન અસંગ શુદ્ધ આત્માને જાણવો, સદૃહવો, અને આચરવો—એમ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર જ્યારે અલેહ પરિણામને પામી આત્મારૂપ વર્તે, ત્યારે તે જિનનો માર્ગ પામ્યો અથવા નિજ સ્વરૂપને પામ્યો. અને આવી આ જ્ઞાન-

પંજિકા - નૈતેષાં પ્રત્યાદિ. ન—ન જ, પતેષાં—એઓને તીર્ણોર્નિ, જીવિતાવર્તવત—પૂર્વ અનુભૂત જીવિતાના આવર્તવત—પુનર્ભવન જેમ, ભવાવર્ત :—ભવસ્વ—કર્મોષ્ટકના ઉદય લક્ષણવાળા ક્ષીણ ભવનો, આવર્ત :—ઉક્તરૂપ આવર્ત. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—નિબન્ધનાભાવાત્—નિબન્ધનસ્ય—નિબન્ધનના, વક્ષ્યમાણ હેતુના, અભાવાત્—અભાવને લીધે.

દર્શન-ચારિત્રની અભેદ એકતા અત્રે એકવચની પ્રયોગરૂપ 'પોત'થી—'પોતેન' એક અખંડ વહાણથી સૂચવી છે. અર્થાત્ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની અભેદ એકતારૂપ એક અખંડ વહાણથી આ સંસારસાગર તરાવ છે. આ ભગવંતો પણ આવા અનુપમ વહાણથી આ સંસારસાગર તરી ગયા હોવાથી તીર્થ છે. અને ઉપલક્ષણથી આ જિન ભગવંતોએ સ્વયં આચરેલા અને પ્રરૂપેલા એવા આ યથોક્ત જિનમાર્ગને—જિનના મૂળ માર્ગને જેઓ ભક્તિથી ભજે છે તેઓને પણ આ ભગવંતો તારનારા-તારક છે.

“છે દેહાદિથી ભિન્ન આત્મા રે, ઉપયોગી સદા અવિનાશ....

મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે;

એમ જાણે સદ્ગુરુ ઉપદેશથી રે, કહ્યું જ્ઞાન તેનું નામ આસ....મૂળ
જે જ્ઞાને કરીને જાણિયું રે, તેની વર્તે છે શુદ્ધ પ્રતીત....મૂળ
કહ્યું ભગવંતે દર્શન તેહને રે, જેનું બીજું નામ સમક્રીત....મૂળ
જેમ આવી પ્રતીતિ જીવની રે, જાણ્યો સર્વેથી ભિન્ન અસંગ....મૂળ
તેવો સ્થિર સ્વભાવ તે ઉપજે રે, નામ ચારિત્ર તે અણુલિંગ....મૂળ
તે ત્રણે અભેદ પરિણામથી રે, જ્યારે વર્તે તે આત્મારૂપ....મૂળ
તેહ મારગ જિનનો પામિયો રે, કિવા પામ્યો તે નિજ સ્વરૂપ”....મૂળ

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

અને આમ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર પોતથી જે ભવાર્ણવ તરી ગયેલા-તીર્થ છે, એવા ‘એઓને જીવિતાવર્તવત્ ભવાવર્ત નથી,—નિબન્ધનના અભાવને લીધે.’—‘નૈતેષાં જીવિતાવર્તવત્ ભવાવર્તો.’—અર્થાત્ પૂર્વે અનુભવેલ જીવિતના આવર્તની જેમ, પુનર્ભવન જેમ, જીવિતના ફેરાની જેમ એ તીર્થને ભવનો આવર્ત નથી; અષ્ટ કર્મનો ઉદય જેનું લક્ષણ છે એવો ભવ ક્ષીણ થયો તો પછી પુનઃ ભવાવર્ત—ભવનો ફરી ફેરો હોતો નથી, કારણ કે નિબન્ધનનો—કહેવામાં આવતા હેતુનો અભાવ છે માટે.

“શ્રી અરજિન ભવજલનો તારૂ, મુજ મન લાગે વારૂ રે....મનમોહન સ્વામી;
ખાંદ્ય પ્રહી જે ભવજલ તારે, આણે શિવપુર આરે રે....મન
તપ જપ મોહ મહા તોડને, નાવ ન ચાલે માને રે....મન
પણ નવિ ભય મુજ હાથોહાથે, તારે તે છે સાથે રે....મન
પ્રભુ પદ વળગ્યા તે રહ્યા તાબ, અળગા અંગ ન સાજ રે....મન
વાચક થશ કહે અવર ન ધ્યાઈ, એ પ્રભુના શુભ ગાઈ રે.”....મન

— શ્રી યશોવિજયજી

તીર્થને આયુષ્કાન્તર જેમ ભવાધિકારાન્તર નથી તે ભવાધિકારાન્તર હોય તો અત્યંત મરણવત્ મુક્તિની અસિદ્ધિ છે, એમ, મૃત તે અમૃતભાવે નથી એવી પ્રતિવસ્તુઉપમા રજૂ કરી અવ્યય-વ્યતિરેકથી પ્રતિપાદન કરે છે—

૧૧ ન હ્યસ્યાયુષ્કાન્તરવદ્ભવાધિકારાન્તરં, તદ્ભાવેત્યન્તમરણવન્મુક્ત્યસિદ્ધેઃ । તત્સિદ્ધૌ ચ તદ્ભાવેન ભવનાભાવઃ, હૈત્વમાવાત્ । ન हि मृतः तद्भावेन भवति, मरणभावविरोधात् । ૧૭૦

૧૨ અર્થ :—કારણ કે આને (તીર્થને) આયુષ્કાન્તરવત્ ભવાધિકારાન્તર નથી.—તદ્ભાવે (આયુષ્કાન્તરના અને ભવાધિકારાન્તરના ભાવે) અત્યન્ત મરણવત્ મુક્તિની અસિદ્ધિને લીધે; અને તેની (અત્યંત મરણની વા મુક્તિની) સિદ્ધિ સતે તદ્ભાવથી (આયુષ્કાન્તરથી અને ભવાધિકારાન્તરથી સાધ્ય ભાવથી) ભવનઅભાવ હોય,—હેતુ અભાવને લીધે. કારણ કે મૃત ખરેખર તદ્ભાવે (અતીત અમૃત ભાવે) હોતો નથી,—મરણ ભાવના વિરોધને લીધે. ૧૭૦

વિવેચન

“શ્રીધર જિન નામ બહુ નિસ્તર્કા, અલ્પ પ્રયાસે હો જેઠ;

મુજ સરખો એટલે કારણ લહે, ન તરે કહો કિમ તેહ ?”...શ્રી દેવચંદ્રજી

તીર્થને—તરી ગયેલાને ભવાવર્ત્ત નથી હોતો, કારણ કે આને (તીર્થને) આયુષ્કાન્તરવત્ ભવાધિકારાન્તર નથી, ‘—‘ન હ્યસ્યાયુષ્કાન્તરવદ્ ભવાધિકારાન્તરં.’

તીર્થને નારકાદિ અન્ય આયુષ્યની જેમ ભવાધિકારાન્તર—બીજે ભવાધિકાર નથી, કે જેથી કરીને તે અહીં પુનઃ આવર્ત્ત કરે, આયુષ્કાન્તર જેમ ફરી ભવફેરો ફેરે. અર્થાત્ જીવિતાવર્ત્તમાં—બીજે જન્મફેરો થાય છે ભવાધિકારાન્તર નથી તેમાં તો એક આયુષ્ય પૂરું થયા પછી નર-નારકાદિ બીજા આયુષ્યવિશેષના હોવાપણાને લીધે જીવિતાવર્ત્ત—બીજે જન્મ હોય છે. પણ તીર્થ તો અષ્ટકર્મઉદય લક્ષણવાળા ભવને અને કર્મસંખ્યેયોગ્યતારૂપ ભવાધિકારને

પંજિકા—એ જ ભાવે છે—ન—ન જ, હિ—કારણ કે, અસ્ય—આનો, તીર્થનો, આયુષ્કાન્તરવત્—આયુષ્કાન્તર જેમ, નારકાદિ આયુષ્યવિશેષવત્ ભવાધિકારાન્તરં—ક્ષીણ તદ્ભવાધિકારથી અન્ય ભવાધિકાર,—જેથી કરીને તે અહીં પુનઃ આવર્ત્તે છે. વિપક્ષે બાધા કહી—તદ્ભાવે—તદ્ભાવે; તસ્ય—તે આયુષ્કાન્તરના અને ભવાધિકારાન્તરના, ભાવે—સત્તામાં, અત્યન્તમરણવત્—સર્વ પ્રકારના જીવિતક્ષયથી મરણની જેમ, મુક્ત્યસિદ્ધેઃ—મુક્તેઃ—મુક્તિની, તીર્થતાની, અસિદ્ધેઃ—અસિદ્ધિને લીધે, અયોગને લીધે. વ્યતિરેક કહ્યો—

તત્સિદ્ધૌ ચ—અને તસ્ય—તેની, અત્યંત મરણની વા મુક્તિની, સિદ્ધૌ—સિદ્ધિ અવ્યુપગત સતે, તદ્ભાવેન—તદ્ભાવથી, આયુષ્કાન્તરથી સાધ્ય અને ભવાધિકારાન્તરથી સાધ્ય ભાવથી, ભવનાભાવઃ—ભવનનો અભાવ, પરિણતિનો અભાવ. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—હૈત્વમાવાત્—હૈતોઃ—હેતુના, આયુષ્કાન્તર અને ભવાધિકારાન્તરના, અમાવાત્—અભાવને લીધે. પુનઃ તે જ પ્રતિવસ્તુઉપમાથી ભાવે છે—ન હિ—નહિ, મૃતઃ—મરણો, પ્રાણ ચાક્ષી ગયેલો, તદ્ભાવેન—તદ્ભાવથી, અતીત અમૃત ભાવથી, ભવતિ—હોતો. કેમ ? તે માટે કહ્યું—મરણભાવવિરોધાત્—મરણ ભાવના વિરોધને લીધે, મરણ—અમરણનો આત્મતિક વિરોધ છે એટલા માટે.

ક્ષીણ કરી તીર્થ થયા છે; અને તેઓને તે ક્ષીણ લવાધિકારથી અન્ય બીજે કોઈ લવાધિકાર છે નહિ, કે જેથી કરીને તેને પુનઃ લવાવર્ત્ત-ભવફેરો હોય. આમ તીર્થને લવાધિકારાન્તર નથી, એટલે તેને પુનઃ લવાવર્ત્ત નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.

આ લવાધિકારાન્તર શાને લીધે નથી? તો કે—‘તદ્ભાવે અત્યન્ત મરણવત્ મુક્તિની અસિદ્ધિને લીધે;’—‘તદ્ભાવેડત્યન્તમરણવન્મુક્તયસિદ્ધિઃ’—આયુષ્કાન્તરના અને લવાધિકારાન્તરના ભાવે (હોવાપણામાં) અત્યંત મરણની જેમ લવાધિકારાન્તર સતે મુક્તિની અસિદ્ધિ હોય માટે. અર્થાત્ આયુષ્કાન્તર-બીજું આયુષ્ય અત્યંત મરણવત્ હોય તો જેમ અત્યંત મરણની—આત્યંતિક છેવટના મરણની મુક્તિની અસિદ્ધિ સિદ્ધિ ન હોય, તેમ લવાધિકારાન્તર-બીજે લવાધિકાર હોય તો મુક્તિની સિદ્ધિ ન હોય. કારણકે આયુષ્કાન્તરથી જેમ જીવિતાવર્ત્ત હોય, તેમ લવાધિકારાન્તરથી લવાવર્ત્ત હોય, એટલે મુક્તિની સિદ્ધિ હોય નહિ, એમ વિપક્ષમાં લવાધિકારાન્તર માનવામાં બાધા આવે છે.

હવે જો અત્યંત મરણની વા મુક્તિની સિદ્ધિ તો છે એમ કહો તો ‘તેની સિદ્ધિ સતે તદ્ભાવથી ભવનઅભાવ હોય,—હેતુઅભાવને લીધે.’ આયુષ્કાન્તરથી વા લવાધિકારાન્તરથી સાધ્ય તદ્ભાવે ભવનનો અભાવ હોય; અર્થાત્ અત્યંત મરણની સિદ્ધિ જો હોય તો આયુષ્કાન્તરરૂપ હેતુના અભાવે જેમ આયુષ્કાન્તરથી સાધ્ય એવો તે પુનઃ જીવિતાભાવ ન હોય; તેમ મુક્તિની સિદ્ધિ જો હોય તો લવાધિકારાન્તરરૂપ હેતુના અભાવે લવાધિકારાન્તરથી સાધ્ય એવો તે પુનઃ લવાવર્ત્ત ન હોય. આમ મુક્તિની સિદ્ધિ સતે લવાધિકારાન્તરરૂપ હેતુના અભાવે તદ્ભાવથી-લવાધિકારાન્તરથી સાધ્ય એવા લવાવર્ત્ત ભાવથી ભવન ન હોય.

અત્રે પ્રતિવસ્તુઉપમાથી આ વસ્તુ દઢ કરી છે—‘નહિ મૃતઃ તદ્ભાવેન ભવતિ’—મૃત ખરેખર! તદ્ભાવથી (અમૃત ભાવથી) હોતો નથી,—મરણ ભાવના વિરોધને લીધે,

‘મરણભાવવિરોધાત્’; અર્થાત્ પ્રાણ ચાલી ગયા છે એવો જે મૃત તે અમૃત મૃત છે—તે તદ્ભાવે—તે અતીત અમૃત (નહિ મરેલા) ભાવે નથી ભાવે નથી હોતો, કારણ કે તો તો મરણભાવનો વિરોધ આવે;

અને મરણ-અમરણનો તો આત્યંતિક વિરોધ છે, એટલે મૃત છે તે અમૃત નથી ને અમૃત છે તે મૃત નથી; તેમ લવાધિકાર જો મૃત છે તો તે અમૃત નથી ને અમૃત છે તો મૃત નથી; અને લવાધિકાર મૃત થતાં આત્યંતિક મરણરૂપ અમૃત પદ (મુક્તિ) હોય છે. આમ લવાધિકારાન્તર હોય તો મુક્તિ નથી ને મુક્તિ હોય તો લવાવર્ત્ત નથી એમ સિદ્ધ થયું.

મૃત તે અમૃત ભાવે નથી એ ઉક્ત દર્શાવતા ઉપનય પરથી ઋતુઆવર્તનું નિર્દર્શન પણ નિરસ્ત થયું, એમ યુક્તિયુક્તપણે પ્રદર્શિત કરે છે—

‘પતેન ઋત્વાવર્ત્તનિર્દર્શનં પ્રત્યુક્તં, ન્યાયાનુપપત્તેઃ, તદાવૃત્તૌ તદવસ્થાભાવેન પરિણામાન્તરાયોગાત્ । અન્યથા તસ્યાવૃત્તિરિત્યયુક્તં, તસ્ય તદવસ્થાનિબન્ધનત્વાત્ અન્યથા તદહેતુ-કત્વોપપત્તેઃ’ ૧૭૧

‘અર્થ : —આ વડે ઋતુઆવર્તનું નિર્દર્શન પ્રત્યુક્ત થયું, —ન્યાયની અનુપપત્તિ છે માટે, —તદ્વ્યવસ્થાભાવથી પરિણામાન્તરના અયોગ છે માટે. અન્યથા તદ્-આવૃત્તિ એમ અયુક્ત છે, —તેનું તદ્વ્યવસ્થાનિબન્ધનપણું છે માટે, અન્યથા તદ્અહેતુક-પણાની ઉપપત્તિ છે માટે. ૧૭૧

વિવેચન

“શુદ્ધતા પ્રભુ તણી આત્મભાવે રમે, પરમ પરમાત્મતા તાસ થાયે;
મિશ્ર ભાવે અછે ત્રિશુણી લિનતા, ત્રિશુણ એકત્વ તુજ ચરણ આયે....
....સહજ શુણ આગરો સ્વામી સુખ સાગરો.” —શ્રી દેવચંદ્રજી

આ મૃત તદ્ભાવે—અમૃત ભાવે નથી એ દાખલા પરથી ‘ઋતુઆવર્તનું’ નિર્દર્શન પ્રત્યુક્ત થયું, —‘ઋત્વાવર્ત્તનિર્દર્શનં પ્રત્યુક્તં,’ —ઋતુના આવર્તનને જે દાખલા દેવામાં

પંજિકા—પતેન—આ વડે કરીને, મૃતના અમૃત ભાવના પ્રતિષેધ વડે, ઋત્વાવર્ત્તનિર્દર્શન—અતીત ઋતુ પુનઃ પરિવર્તે છે એવું દર્શાવત, પ્રત્યુક્ત—નિરાકૃત થયું. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—ન્યાયાનુપપત્તેઃ—ન્યાયની અનુપપત્તિને લીધે. તે જ દર્શાવે છે:—તદાવૃત્તૌ—તસ્ય—તેની, વસંતાદિ ઋતુની, આવૃત્તૌ—આવૃત્તિમાં, પુનર્ભવનમાં, તદવસ્થાભાવેન—તસ્યા:—તે, અતીત વસંતાદિ ઋતુહેતુક આત્રાદિની અંકુરાદિક અને પુરુષની બાલ-કુમારાદિક, અવસ્થાયા:—અવસ્થાના, ભાવેન—ભાવથી, પ્રાપ્તિથી, પરિણામાન્તરાભાવાત્—પરિણામાન્તરના અભાવને લીધે. તે જ પૂર્વ પરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે, નહિં કે અપર-એવો ભાવ છે. વિપક્ષમાં બાધા કહી—

અન્યથા—પરિણામાન્તરે, તદાવૃત્તિ:—તસ્ય—તેની, ઋતુની, આવૃત્તિ:—પુનર્ભવન, इति—એ, અયુક્તમ્—અસાપ્રત છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તસ્ય—તેના, ઋતુના, તદવસ્થાનિ-બન્ધનત્વાત્—તસ્યા:—તે, આત્રાદિની અંકુરાદિક, અવસ્થાયા:—અવસ્થાના, નિબન્ધનત્વાદ્—નિબન્ધનપણુને લીધે. કારણ કે તદ્અવસ્થાબન્ધન સ્વભાવવાળી તે ઋતુ છે, તે અવસ્થા તેની સન્નિધિમાં કેમ ન હોય વારુ ? એ જ અતિરેકથી કહ્યું—

અન્યથા—તેના સન્નિધાને પણ અભવનમાં, તદહેતુકત્વોપપત્તેઃ—સ:—તે, અતીત ઋતુ-લક્ષણ, અહેતુ:—અહેતુ, યસ્યા: સા તથા—છે જેને તે તથા, તદ્ભાવસ્ત્ત્વં—તદ્ભાવ તે તત્ત્વ, તદુપપત્તેઃ—તેની ઉપપત્તિને લીધે, તદહેતુક તે પ્રાપ્ત નથી થતી એમ ભાવ છે.

આવે છે તેનો પણ રહીઓ અપાર્થ ચૂક્યો,—‘ન્યાયની અનુપપત્તિને લીધે,’—તેમાં ન્યાય ઘટતો નથી માટે. કારણ કે ‘તદ્આવૃત્તિમાં તદ્અવસ્થાભાવથી પરિણામાન્તરનો અયોગ છે માટે.’ અર્થાત્ તે વસંતાદિ ઋતુની આવૃત્તિમાં—પુનર્ભવનમાં તદ્અવસ્થાભાવથી—અતીત વસંતાદિ ઋતુહેતુક આત્માદિની અંકુરાદિક અને પુરુષની બાલ-કુમારાદિક અવસ્થાના ભાવથી—હોવાપણથી પરિણામાન્તરનો અભાવ હોય; તે જ પૂર્વે હતું તે અંકુરાદિક વા બાલકુમારાદિક પરિણામ પ્રાપ્ત થાય, નહિ કે બીજું.

વિપક્ષમાં બાધા કહી—‘અન્યથા તદ્આવૃત્તિ એમ અયુક્ત છે,—તેનું તદ્અવસ્થા-નિબન્ધનપણું છે માટે.’ અર્થાત્ નહિં તો, પરિણામાન્તર સતે તદ્આવૃત્તિ-તે ઋતુની આવૃત્તિ થઈ એમ કહેવું અયુક્ત છે, અણુઘટતું છે. કારણ કે તેનું-નહિં તો તદ્આવૃત્તિ તે ઋતુનું તદ્અવસ્થાનિબન્ધનપણું—તે આત્માદિની અંકુરાદિક એમ કહેવું અયુક્ત અવસ્થાનું નિબન્ધનપણું—કારણપણું છે માટે. તદ્અવસ્થા જન્માવવાના સ્વભાવવાળી તે ઋતુ છે, તે અવસ્થા તેની સન્નિધિમાં કેમ ન હોય ? તે જ વ્યતિરેકથી કહ્યું—‘અન્યથા તદ્અહેતુકપણાની ઉપપત્તિ છે માટે;’ અર્થાત્ તે અતીત ઋતુ લક્ષણ અહેતુ છે જેનો, તેનો ભાવ તે તદ્અહેતુકત્વ, તેની ઉપપત્તિને લીધે, તત્-ઋતુહેતુકા તે પ્રાપ્તિ નથી થતી એમ ભાવ છે.

તાત્પર્ય કે—જે વસંતાદિ ઋતુની પ્રાપ્તિ હોય તો તેમાં તદ્અવસ્થા ભાવ હોય, એટલે અતીત વસંતાદિ ઋતુહેતુક આત્માદિની જે અંકુરાદિક અવસ્થા અને પુરુષની બાલકુમારાદિક અવસ્થા હોય, તેનો તે જ અવસ્થાભાવ ઋતુઆવૃત્તિમાં હોય, એટલે પરિણામાન્તર—અંકુરાદિક અવસ્થાના પરિણામમાં કેઈ પણ ફેરફારરૂપ બીજો પરિણામ ઘટશે નહિ. એટલે ગઈ ઋતુમાં જે અવસ્થા હતી તે જ આ બીજી ઋતુમાં પણ એમની એમ જ રહેશે (status quo); નહિ તો પરિણામાન્તર—અવસ્થાન્તર થાય છે એમ કહે. તો ‘તદ્આવૃત્તિ’—તે ઋતુની આવૃત્તિ એમ કહેવું તે અયુક્ત છે. કારણ કે તેનું તદ્અવસ્થાનિબન્ધનપણું છે, અર્થાત્ જે અવસ્થા હતી તે જ અવસ્થાનું કારણપણું તે આવૃત્તિનું છે. એમ ન હોય તો તદ્અહેતુકપણાની—તે આવૃત્તિના અહેતુકપણાની ઉપપત્તિ થશે, તે આવૃત્તિ અહેતુક છે એમ યુક્તિથી સિદ્ધ થશે.

એમ ઉક્ત યુક્તિથી મુક્ત પુનઃ ભરમાં હોતો નથી, માટે ભાવથી તીર્થ—તારકની સિદ્ધિ છે એમ નિગમન કરે છે—

‘एवं न मुक्तः पुनर्भवे भवति, मुक्तत्वविरोधान्। सर्वथा भवाधिकारनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति, तद्भावेन भावतस्तीर्णादिसिद्धिः ॥૨૮॥’^{૧૭૨}

અર્થ:—એમ મુક્ત પુનઃ ભવમાં હોતો નથી,—મુક્તત્વના વિરોધને લીધે. સર્વથા ભવાધિકારનિવૃત્તિ જ મુક્તિ છે, એટલે તદ્ભાવથી (મુક્તિના ભાવથી) ભાવથી તીર્ણાદિ સિદ્ધિ છે. ॥ ૨૮ ॥ ૧૭૨

વિવેચન

“જે અતિ દુસ્તર જલધિ સમો સંસાર જો, તે ગોપદ સમ ક્રીધો પ્રભુ અવલંબને રે લો.
જિન આલંબની નિરાલંબતા પામે જો, તિણે હમ રમશું નિજ ગુણ શુદ્ધ નંદનવને રે લો;
....જગતદિવાકર શ્રી નમીધર સ્વામ જો.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

એમ ઉપરમાં પ્રદર્શિત કરેલી મુક્તિ પરથી ફલિત થાય છે કે—‘પવં ન મુક્તઃ પુનર્ભવે ભવતિ’—એમ મુક્ત પુનઃ ભવમાં હોતો નથી,—મુક્તત્વના વિરોધને લીધે,—‘મુક્તત્વવિરોધાત’; મુક્ત થયો તે ફરી ભવમાં—સંસારફેરામાં હોય નહિ, કારણ કે તો તો મુક્તપણાને જ વિરોધ આવે માટે ‘સર્વથા ભવાધિકારનિવૃત્તિરેવ મુક્તિઃ’। ‘સર્વથા ભવાધિકારનિવૃત્તિ જ મુક્તિ છે.’ સર્વથા—સર્વ પ્રકારે ભવાવર્ત કરનારા ભવાધિકારની નિવૃત્તિ એ જ મુક્તિ છે. ‘એટલે તદ્ભાવથી (મુક્તિના ભાવથી) ભાવથી તીર્ણાદિ સિદ્ધિ છે.’ આમ મુક્તિનો ભાવ હોય છે, તેથી કરીને ભાવથી—પરમાર્થથી—તત્ત્વથી તીર્ણ—તારકની સિદ્ધિ છે.

આ ભગવંતો પોતે તો સમ્યગ્જ્ઞાન—દર્શન—ચારિત્રરૂપ જહાજથી આ ભવસાગર તરી જઈ—તીર્ણ થઈ મુક્તિ પામ્યા છે; એટલું જ નહિં પણ એ ભવનિર્યામકના સમ્યગ્ દર્શન—જ્ઞાન—ચારિત્રરૂપ જહાજમાં બેસી જેઓ ભક્તિથી એ ભગવંતનું અવલંબન લે છે, તે સર્વને પણ આ મહાતારુ સમર્થ નિર્યામક ભગવંતો ભવસાગરને તરી જવામાં અનુપમ સહાયક—ઉપકારી થઈ પડી તારક હોય છે. એટલે એમના માટે જે ‘તિજ્ઞાણ તારયાણં’—તીર્ણ—તારક એ વિશેષ પદ આપ્યું તે સર્વથા યથાર્થ જ છે, હિતિ સ્થિતં।

“ભવસમુદ્રજલ તારવા, નિર્યામક સમ જિનરાજ રે;

ચરણ જહાજે પામિયે, અક્ષય શિવનગરનું રાજ રે....

અરિહંત પદ વંદિયે ગુણવંત રે.”—મહાસુનિ શ્રી દેવચંદ્રજી

॥ હિતિ તીર્ણેભ્યઃ તારકેભ્યઃ ॥૨૮॥

૨૯. બુદ્ધ બોધક

‘બુદ્ધેભ્યઃ બોધકેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

આ પદનું પ્રયોજન : પરોક્ષજ્ઞાનવાદી મીમાંસકોનું નિરસન—

૧૦ “એતેऽપિ પરોક્ષજ્ઞાનવાદિભિર્મીમાંસકભેદેર્નીત્યા અબુદ્ધાદય ઇવેષ્યન્તે, “અપ્રત્યક્ષા ચ નો બુદ્ધિઃ પ્રત્યક્ષોઽર્થઃ.” ઇતિ વચ્ચનાદ્, એતદ્વ્યવચ્છેદાર્થમાહ—૧૭૩

‘બુદ્ધેભ્યઃ બોધકેભ્યઃ’

૧૦ અર્થ :—એઓ પણ,—પરોક્ષજ્ઞાનવાદી મીમાંસકભેદોથી નીતિથી અબુદ્ધાદિ જ માનવામાં આવે છે,—‘આપણી બુદ્ધિ અપ્રત્યક્ષ છે, અર્થ પ્રત્યક્ષ છે’ એ વચનથી,—એના વ્યવચ્છેદાર્થ કહ્યું—૧૭૩

‘બુદ્ધોને બોધકોને’

વિવેચન

“જિન ગુણ જેલમેં જેલતે હો, પ્રગટયો નિજ ગુણ જેલ....લલના.

આતમ ઘર આતમ રમે હો, સમતા સુમતિકે મેલ....લલના.

જિન સેવનથેં પાઈ એ હો, શુદ્ધાતમ મકરંદ....લલના.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

એઓ—ઉક્ત લક્ષણસંપન્ન અર્હંત ભગવંતો પણ ‘પરોક્ષવાદી મીમાંસકભેદોથી નીતિથી અબુદ્ધાદિ જ માનવામાં આવે છે,’ એના વ્યવચ્છેદાર્થ કહ્યું—‘બુદ્ધેભ્યઃ બોધકેભ્યઃ’. જ્ઞાન પરોક્ષ છે એમ વદનારા આ મીમાંસકભેદોનું વચન છે કે—‘અપ્રત્યક્ષા ચ નો બુદ્ધિઃ, પ્રત્યક્ષોઽર્થઃ.’—‘આપણી બુદ્ધિ અપ્રત્યક્ષ છે, અર્થ પ્રત્યક્ષ છે.’ આમ એવા પ્રકારના નીતિથી—ન્યાયથી તેઓ ભગવંતોને અબુદ્ધાદિ જ માનતા હોય એમ પ્રતીત થાય છે. એનું નિરાકારણ અત્રે ‘બુદ્ધોને બોધકોને’ એ વિશિષ્ટ સૂત્રપદથી કયું છે.

બુદ્ધની વ્યાખ્યા કરી, સ્વસંવિદિત જ્ઞાનથી બુદ્ધ છે, અન્યથા નહિ, કારણ કે અસ્વસંવિદિત બુદ્ધિ અનુમાનાદિ બુદ્ધિનો વિષય નથી, છ. બુક્તિથી પ્રતિપાદન કરે છે—

૧૧ અજ્ઞાનનિદ્રાપ્રસુતે જગત્યવરોપદેશેન જીવાજીવાદિરૂપં તત્ત્વં બુદ્ધવન્તો બુદ્ધાઃ, સ્વસંવિદિતેન જ્ઞાનેન, અન્યથા બોધાયોગાત । નાસ્વસંવિદિતાયા બુદ્ધેરવગમે કશ્ચિદુપાયઃ, અનુમાનગદિવુદ્ધેરવિષયત્વાત । ૧૭૪

૧૧ અર્થઃ—અજ્ઞાનનિદ્રાથી પ્રસુત જગત્માં અ-પરોપદેશથી જીવાજીવાદિરૂપ તત્ત્વ જેણે અવબુદ્ધ કર્યું (જાણ્યું) તે બુદ્ધો,—સ્વસંવિદિત જ્ઞાન વડે કરીને, અન્યથા બોધનો અયોગ છે માટે. અસ્વસંવિદિત બુદ્ધિના અવગમમાં કોઈ ઉપાય નથી,—અનુમાનઆદિ બુદ્ધિનું અવિષયપણું છે માટે. ૧૭૪

વિવેચન

“ શ્રી સંભવ જિનરાજજી દે, તાહરું અકલ સ્વરૂપ....જિનવર પૂજો !
સ્વપરપ્રકાશક દિનમણિ દે, સમતા રસનો ભૂપ....જિન. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આ બુદ્ધો એટલે શું ? ‘અજ્ઞાનનિદ્રાથી પ્રસુત જગત્માં અ-પરોપદેશથી જીવાજીવાદિરૂપ તત્ત્વ જેણે અવબુદ્ધ કર્યું (જાણ્યું) તે બુદ્ધો;’ અજ્ઞાનરૂપ નિદ્રાથી પ્રસુત—જાણી ગયેલા આ જગત્ને વિષે બીજાના ઉપદેશ વિના જેણે બુદ્ધો જીવાજીવાદિ તત્ત્વ જાણ્યું તે બુદ્ધો—જ્ઞાન-જાગૃતિ પામેલા જ્ઞાનીઓ છે. અને તે બુદ્ધો પણ ‘સ્વસંવિદિતજ્ઞાનેન’—‘સ્વસંવિદિત જ્ઞાન વડે કરીને’ છે,—અન્યથા બોધનો અયોગ છે માટે. ‘અન્યથા બોધાયોગાત’; અર્થાત્ તે બુદ્ધો પણ ‘સ્વસંવિદિત’—પોતાથી સંવેદન કરાયેલ-સ્વઅનુભૂતિ કરેલ જ્ઞાનવડે કરીને હોય છે; નહિં તો, એમ સ્વસંવિદિત-સ્વઅનુભૂત જ્ઞાન ન હોય તો જીવાદિ તત્ત્વના બોધનો-સંવેદનનો અયોગ હોય, જીવાદિ તત્ત્વનું અણપણું જ થતે નહિં.

કોઈ આશંકા કરશે કે—બુદ્ધચંતર વડે બુદ્ધિસંવેદન માનવામાં આવતાં બોધનો યોગ કેમ ન થાય ? એ આશંકાના નિરાકરણાર્થે કહ્યું—નાસ્વસંવિદિતાયા બુદ્ધેરવગમે કશ્ચિદુપાયઃ. ‘અસ્વસંવિદિત બુદ્ધિના અવગમમાં કોઈ ઉપાય નથી.’ જે સ્વસંવિદિત-પોતાથી સંવેદન—

પંક્તિકા—અન્યથા બોધ ઇત્યાદિ. અન્યથા—બુદ્ધિનું અસ્વસંવિદિતત્વ સતે, બોધાયોગાત—જીવાદિ તત્ત્વના સંવેદનઅયોગને લીધે. એમ વક્તાવ્ય (કહેવાતું) થાય કે બુદ્ધચંતર વડે બુદ્ધિસંવેદનમાં પ્રકૃત સિદ્ધિ થશે, એમ આશંકીને કહ્યું—નાસ્વસંવિદિતાયાઃ નથી અસ્વસંવિદિત, બુદ્ધેઃ—પ્રત્યક્ષાદિરૂપ બુદ્ધિના, અવગમે—અવગમમાં, કશ્ચિદુપાયો—કોઈ ઉપાય,—બુદ્ધચંતરલક્ષણ, કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—અનુમાનગદિવુદ્ધેરવિષયત્વાત—અનુમાન-આગમઆદિ બુદ્ધચંતરની તેના અપ્રવૃત્તિને લીધે.

ચેલી એવી પ્રત્યક્ષાદિરૂપ બુદ્ધિ નથી, તેના અવગમમાં—અવબોધમાં—બાણપણમાં બુદ્ધચંતર-
રૂપ—કોઈ બીજી બુદ્ધિરૂપ ઉપાય નથી. જ્યાં પોતાની જ ત્રેવડ નથી ત્યાં બીજાની ત્રેવડ
શું કામ આવશે? જે બુદ્ધિ પોતે સંવેદનરૂપ નથી, તેનું સંવેદન ઉપગમવામાં કોઈ બીજી
બુદ્ધિરૂપ ઉપાય કામ આવે એમ નથી. કારણ કે ‘અનુમાનઆદિ બુદ્ધિનું અવિષયપણું
છે માટે;’ અનુમાન—આગમાદિ બુદ્ધચંતરનો તે બુદ્ધિ અવિષય છે માટે, અનુમાન—
આગમાદિ અન્ય બુદ્ધિની તેમાં પ્રવૃત્તિ નથી માટે.

જ્ઞાનવ્યક્તિ એ અનુમાનાદિ બુદ્ધિનો વિષય નથી, તત્સામાન્ય એ પણ વિષય નથી, ધ્યાદિ
ચિન્તવવાની લલામણુ કરે છે—

૧૨ ન જ્ઞાનવ્યક્તિર્વિષયઃ, તદા તદસત્ત્વાત્ । ન તત્સામાન્યં, તદાત્મકત્વાત્ । ન ચ
વ્યક્તયગ્રહે તદ્ગ્રહ इत्यपि चिन्त्यं । ૧૭૫

૧૨ અર્થ :—જ્ઞાનવ્યક્તિ વિષય નથી,—ત્યારે તેના અસત્ત્વને લીધે; તત્સામાન્ય (વિષય)
નથી, તદાત્મકપણાને લીધે; અને વ્યક્તિઅગ્રહે તદ્ગ્રહ (સામાન્ય ગ્રહણ) નથી,—એ પણ
ચિન્ત્ય છે. ૧૭૫

વિવેચન

“શુણુ પર્યાય વિચારતાં હો, શક્તિ વ્યક્તિ અનુભૂતિ....લલના;
દ્રવ્યાસ્તિક અવલંબતાં હો, ધ્યાન એકત્વ પ્રસૂતિ....લલના.
જિન સેવનથે પાઈએ હો, શુદ્ધાત્મ મકરંદ....લલના.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અનુમાનાદિ બુદ્ધિનું અવિષયપણું શી રીતે? તે માટે કહ્યું,—‘ન જ્ઞાનવ્યક્તિર્વિષયઃ’
જ્ઞાન—વ્યક્તિ વિષય નથી,—ત્યારે તેના અસત્ત્વને લીધે.’ અર્થાત્ અમુક પ્રતિનિયત બાહ્ય

પણ્નિકા—એ જ લાવે છે—ન જ્ઞાનવ્યક્તિઃ—નથી જ્ઞાનવ્યક્તિ,—પ્રતિનિયત બહિર્અર્થગ્રાહિકા
પ્રત્યક્ષાદિરૂપા, અનુમાનાદિ બુદ્ધિનો વિષય—ગ્રાહ. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તદા—અનુમાનાદિ
બુદ્ધિ કાલે, તદસત્ત્વાત્—તસ્યાઃ—તેના, ગ્રાહરૂપ જ્ઞાનવ્યક્તિના, અસત્ત્વાત્—અસત્ત્વને લીધે,—યોગપલથી
જ્ઞાનદયના અનુપગમને લીધે. ત્યારે તત્સામાન્ય વિષય હશે? એટલા માટે કહ્યું—ન તત્સામાન્યં—
નથી પ્રત્યક્ષાદિ વસ્તુ સામાન્ય, વિષય એ અનુવર્તે છે. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તદાત્મકત્વાત્
—વ્યક્તિરૂપ જ્ઞાનસ્વભાવપણાને લીધે, સામાન્યના વ્યક્તિઅભાવે તદ્અભાવને લીધે. અભ્યુચય કહ્યો—

ન ચ—ન જ, વ્યક્તયગ્રહે—તેની આધારભૂત વ્યક્તિ અપરિચિદ્ધમાન સતે, તદ્ગ્રહઃ—સામાન્ય
ગ્રહ, इत्यपि—એ પણ, નહિ કે કેવલ વ્યક્તિઅભાવે સામાન્યઅભાવ, એમ ‘અપિ’ પણ સ્પષ્ટનો
અર્થ છે, ચિન્ત્ય—પરિભાવ્ય છે,—ગ્રહાદિ શેષ પ્રમેયોર્મા એમ જ દર્શનને લીધે.

જ્ઞાનવ્યક્તિ વિષય નથી અર્થને પ્રત્યક્ષ કરનારી એવી જે પ્રત્યક્ષાદિરૂપ જ્ઞાનવ્યક્તિ છે, તે અનુમાનાદિ બુદ્ધિનો વિષય નથી; કારણ કે ત્યારે—અનુમાનાદિ બુદ્ધિ જે કાળે હોય તે કાળે ગ્રાહ્યરૂપ તે જ્ઞાનવ્યક્તિનું અસત્ત્વ-નહિં હોવાપણું છે, જે વખતે અનુમાનાદિ બુદ્ધિ છે તે જ વખતે પ્રત્યક્ષાદિરૂપ જ્ઞાનવ્યક્તિનું હોવાપણું નથી. કારણ કે યુગપત્-એકી સાથે એ જ્ઞાનનો અભ્યુપગમ-સ્વીકાર કરવામાં આવતો નથી; એટલે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન હોય તો પરોક્ષ ન હોય ને પરોક્ષ હોય તો પ્રત્યક્ષ ન હોય માટે પ્રત્યક્ષ એવી જ્ઞાનવ્યક્તિ પરોક્ષ એવા અનુમાનાદિનો વિષય નથી.

ત્યારે કેઈ કહેશે—તે જ્ઞાનવ્યક્તિનો સામાન્ય તેનો વિષય હશે. તેના નિવારણાર્થે કહ્યું—‘તત્સામાન્ય (વિષય) નથી,—તદાત્મકપણુને લીધે.’ પ્રત્યક્ષાદિ વસ્તુસામાન્ય પણ વિષય નથી,—તે સામાન્યનું પણ વ્યક્તરૂપ જ્ઞાનસ્વભાવપણું છે માટે. કારણ કે વ્યક્તિઅભાવે તે સામાન્યનો પણ અભાવ છે માટે. અભ્યુપગમ કહ્યો—‘અને વ્યક્તિ-અમટે તદ્બ્રહ્મ (સામાન્ય પ્રહ્મ) નથી એ પણ ચિન્ત્ય છે.’ કથચિત્ વ્યક્તિઓ થકી ભેદ માનવામાં આવે તોપણ તે વ્યક્તિઅમટે—તેના આધારભૂત વ્યક્તિ અપરિચ્છિદમાન સતે, તે સામાન્યનો પ્રહ્મ-પરિચ્છેદન નથી, એ પણ,—નહિં કે કેવલ વ્યક્તિઅભાવે સામાન્યઅભાવ,—એ પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે. વૃક્ષાદિ શેષ પ્રમેયમાં પણ એમ જ દર્શન છે માટે. ‘આમ્રવૃક્ષ’ એ વ્યક્તિવિશેષ કહ્યું, તેમાં વૃક્ષરૂપ સામાન્ય આવી ગયું; અને આમ્રરૂપ વ્યક્તિવિશેષ જો ન હોય, તો વૃક્ષરૂપ સામાન્ય પણ ન હોય, ઇ-યાદિ વિચારવા યોગ્ય છે.

“કારણથે કારજ સધે હો, એહ અનાદિકી ચાલ....લલના.

દેવચંદ્ર પદ પાછયે હો. કરત નિજ ભાવ સંભાળ....લલના.

જિન સેવનથે પાછયે હો, શુદ્ધાતમ મકરંદ....લલના.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અર્થપ્રત્યક્ષતા તે બુદ્ધિગ્રાહક અનુમાનના હેતુરૂપ લિંગ નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષ પરિચ્છેદ અર્થ જ અર્થપ્રત્યક્ષતા છે, એ દર્શાવતી બુદ્ધિઓનો ઉપન્યાસ કરે છે—

૧૩ અર્થપ્રત્યક્ષતા લિંગ, યત્પ્રત્યક્ષપરિચ્છેદ્યોર્થે ઇવાર્થપ્રત્યક્ષતા, પ્રત્યક્ષકર્મરૂપતામાપનોર્થે ઇવ. ન ચેયમસ્ય વિશિષ્ટાવસ્થા વિશેષણપ્રતીતૌ પ્રતીયત્ત્વેતિ પરિભાષનીયમ્. ૧૭૬

૧૩ અર્થ:—અર્થપ્રત્યક્ષતા તે લિંગ નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષ પરિચ્છેદ અર્થ જ અર્થપ્રત્યક્ષતા છે; પ્રત્યક્ષ કર્મરૂપતાને પામેલો અર્થ જ છે. અને આ (પ્રત્યક્ષતા) આની (અર્થની) વિશિષ્ટ અવસ્થા વિશેષણ અપ્રતીતિ સતે પ્રતીત થતી નથી, એમ પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે. ૧૭૬

પણિકા—તેમજ—સાધ્યઅવિનાભાવિ નિશ્ચિત લિંગ થકી સાધ્યનિશ્ચાયક અનુમાન હોય, અને અત્રે તથાવિષ લિંગ છે નહિં. અને તથાપ્રકારે કહે છે—ન—ન જ, અર્થપ્રત્યક્ષતા—લિંગાતર-અસંભવથી બીજાઓથી લિંગપણે કલ્પિત વક્ષમાણરૂપા અર્થપ્રત્યક્ષતા, લિંગ—લિંગ, હેતુ,—બુદ્ધિગ્રાહક

વિવેચન

“તેય સકલ જાણુંગ તુમે, કેવલ જ્ઞાન દિણુંદ નાથ રે...નમિ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

સાધ્યઅવિનાભાવિ—સાધ્યને સાધ્યા વિના ન રહે એવા નિશ્ચિત લિંગ થકી સાધ્યનો નિશ્ચય કરાવનારું અનુમાન હોય, અને અત્રે તથાપ્રકારનું સાધ્યનિશ્ચયક લિંગ છે નહિ, એટલે કોઈ કહેશે—અર્થપ્રત્યક્ષતા એ જ લિંગ છે. તેનો અર્થપ્રત્યક્ષતા નિષેધ કરતાં કહ્યું—‘અર્થપ્રત્યક્ષતા લિંગ નથી.’ બીજા કોઈ લિંગ નથી લિંગનો અસંભવ છે, એટલે કહેવામાં આવતી જે અર્થપ્રત્યક્ષતાને બીજાઓ લિંગપણે કલ્પિત કરે છે, કલ્પે છે, તે અર્થપ્રત્યક્ષતા લિંગ—બુદ્ધિબ્રાહ્મક અનુમાનનો હેતુ નથી; ‘કારણ કે પ્રત્યક્ષ પરિણેધ અર્થ જ અર્થપ્રત્યક્ષતા છે;’ અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ પરિણેધ અર્થ જ—નહિ કે તેનો પરિણેધ પણ—તે લિંગઅભિમત અર્થપ્રત્યક્ષતા છે. એ જ સ્પષ્ટ કરે છે—‘પ્રત્યક્ષ કર્મરૂપતાને પામેલો અર્થ જ છે.’ અર્થાત્ પ્રત્યક્ષની-ઈન્દ્રિયજ્ઞાનની કર્મરૂપતાને-વિષયતાને પામેલો અર્થ જ છે, —નહિ કે તેથી વ્યતિરિક્ત જૂઠું કંઈ તે અર્થપ્રત્યક્ષતા છે.

જો ખરેખર! એમ છે તો એથી શું? તો કે—‘અને આ આની વિશિષ્ટ અવસ્થા વિશેષણઅપ્રતીતિ સતે પ્રતીત થતી નથી એમ પરિભાવનીય છે.’ અર્થાત્ આ—પ્રત્યક્ષતા છે તે, આની—આ અર્થની વિશિષ્ટ અવસ્થા—પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની વિષયભાવ—પરિણુતિરૂપ અવસ્થા છે, તે વિશેષણઅપ્રતીતિ સતે અર્થાત્ વિશેષણની—પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની અપ્રતીતિ—અસંવેદન સતે પ્રતીત થતી નથી, નિશ્ચય કરાતી નથી. કારણ કે પ્રતીપ આદિ પ્રકાશની અપ્રતીતિ સતે તેનાથી પ્રકાશિત ઘટાદિની પ્રતીતિ ઉપલબ્ધ થતી નથી. આથી ઉલટું પ્રકાશની પ્રતીતિ સતે તેનાથી પ્રકાશિત ઘટાદિની પ્રતીતિ ઉપજે છે; તેમ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનરૂપ વિશેષણની પ્રતીતિ સતે અર્થની પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન વિષયભાવપરિણુતિરૂપ વિશિષ્ટ અવસ્થા પ્રતીત થાય છે. આમ અન્વય—વ્યતિરેકથી પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે. કારણ કે અન્વય—વ્યતિરેકથી અનિશ્ચિત હેતુ થકી સાધ્યપ્રતીતિ થતી નથી.

અનુમાનનું. કયા કારણથી, તે માટે કહ્યું—ચદ્—કારણ કે, પ્રત્યક્ષપરિણેદ્યોર્થે ણ્વ—પ્રત્યક્ષ પરિણેધ અર્થ જ, નહિ કે તેનો પરિણેધ પણ, અર્થપ્રત્યક્ષતા—અર્થપ્રત્યક્ષતા,—લિંગાભિમતા. એ જ સ્પષ્ટ કરે છે—પ્રત્યક્ષકર્મરૂપતા—પ્રત્યક્ષસ્ય—પ્રત્યક્ષની, ઈન્દ્રિયજ્ઞાનની, કર્મરૂપતા—કર્મરૂપતાને, વિષયતાને, આપન્ન:—પામેલો અર્થ ણ્વ—અર્થ જ, નહિ કે તેથી વ્યતિરિક્ત કંઈ. જો ખરેખર! એમ છે તો તેથી શું? તે માટે કહ્યું—

ન ચેયં—અને નથી આ, પ્રત્યક્ષતા, અસ્ય—આની, અર્થની, વિશિષ્ટાવસ્થા—પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની વિષયભાવપરિણુતિરૂપ, વિશેષણાપ્રતીતૌ—વિશેષણસ્ય—વિશેષણની, પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની, અપ્રતીતૌ—અપ્રતીતિ, અસંવેદન સતે, પ્રતીયતે—પ્રતીત થતી, નિશ્ચય કરાતી, इति પરિભાવનીય—એમ પરિભાવનીય છે. કારણ કે પ્રતીપ આદિ પ્રકાશની અપ્રતીતિ સતે તેનાથી પ્રકાશિત ઘટાદિની પ્રતીતિ ઉપલબ્ધ થતી નથી; અને અન્વય—વ્યતિરેકથી અનિશ્ચિત હેતુ થકી સાધ્યપ્રતીતિ થતી નથી.

આ અંગે ખીણ દલીલોનો રદીઓ આપી અર્થપ્રત્યક્ષતા તે અર્થપરિચ્છેદ જ છે એમ નિગમન કરી, ન્યાયથી બુદ્ધાદિ સિદ્ધિ કરે છે—

૧૪ પર્વં चेन्द्रियवदज्ञातस्वरूपवेद्यं स्वकार्यकारिणीत्यप्ययुक्तमेव, तत्कार्यप्रत्यक्षत्वेन वयस्मर्याद्, अतोऽर्थप्रत्यक्षताऽर्थपरिच्छेद एवेति नीत्या बुद्धादिसिद्धिः ॥ ૨૧ ॥ ૧૭૭

૧૪ અર્થ :—અને એમ ઇંદ્રિયવત્ અજ્ઞાતસ્વરૂપ જ આ (અર્થપ્રત્યક્ષતા) સ્વકાર્ય-કારિણી છે એ પણ અયુક્ત જ છે,—તત્કાર્યના (ઇંદ્રિય કાર્યના) પ્રત્યક્ષપણાએ કરીને વૈધર્મ્યને લીધે. આ થકી (ઇંદ્રિય થકી) અર્થપ્રત્યક્ષતા તે અર્થપરિચ્છેદ જ છે. એટલે નીતિથી (ન્યાયથી) બુદ્ધાદિ સિદ્ધિ છે. ॥ ૨૮ ॥ ૧૭૭

વિવેચન

“સકલ પ્રત્યક્ષપણે ત્રિભુવન ગુરુ! જાણું તુમ ગુણગ્રામણ;

ખીણ કાંઈ ન માણું સ્વામી! એહી જ છે મુજ કામણ....શીતલ.”—શ્રી દેવચંદ્રણ.

કેઇ આશંકા કરશે કે—ઇંદ્રિય સ્વયં અપ્રતીત છતાં જ્ઞાનપ્રત્યક્ષ જન્માવે છે, તેમ તેથી ઉદ્ભવતી બુદ્ધિ પણ સ્વયં અપ્રતીત છતાં અર્થપ્રત્યક્ષ કેમ નહિં કરે? તે આશંકા

દૂર કરતાં કહ્યું—‘અને એમ ઇંદ્રિયવત્ અજ્ઞાતસ્વરૂપ જ આ (અર્થપ્રત્યક્ષતા) સ્વકાર્યકારિણી છે એ પણ અયુક્ત જ છે.’ અર્થાત્ ઇંદ્રિયવત્ એમ અનુમાનાદિની વિષયતાના અષ્ટતથી ઇંદ્રિયની જેમ સ્વયં અજ્ઞાતા—સ્વયં અપ્રતીત જ પ્રત્યક્ષ બુદ્ધિ સ્વકાર્યકારિણી એટલે કે વિષયતા પરિચ્છેદપણારૂપ સ્વકાર્યની કરનારી છે એ પણ—નહિં કે કેવલ આનું અનુમાનાદિ વિષયપણું—અયુક્ત જ છે. શાને લીધે?

‘તત્કાર્યના (ઇંદ્રિય કાર્યના) પ્રત્યક્ષપણાએ કરીને વૈધર્મ્યને લીધે.’ તે ઇંદ્રિયનું કાર્ય—વિજ્ઞાન, તેનું પ્રત્યક્ષપણું. તે વડે વૈધર્મ્યને લીધે, બુદ્ધિકૃત અર્થપ્રત્યક્ષતાના વૈસાદર્યને

પણિકા—વક્તાવ્ય (કહેવાનું) થાય કે—એમ ઇંદ્રિય સ્વયં અપ્રતીત છતાં જ્ઞાનપ્રત્યક્ષ જન્માવે છે, તેમ તદ્ભવ (તેથી ઉપજતી) બુદ્ધિ પણ સ્વયં અપ્રતીત છતાં અર્થપ્રત્યક્ષ કરશે એવી આશંકા પરિહરતાં કહે છે:—પર્વં ચ—આ પ્રકારે અનુમાદિની વિષયતાના અષ્ટતથી પ્રત્યક્ષ બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયવદ્ અજ્ઞાતા—સ્વયં અપ્રતીત જ પ્રત્યક્ષ બુદ્ધિ, સ્વકાર્યકારિણી—સ્વકાર્ય—વિષયનું પરિચ્છેદત્વ, તત્કારિણી—તેની કરનારી, इत्यपि—એ પણ, નહિં કે કેવલ આનું અનુમાનાદિ વિષયપણું, અયુક્તમેવ—અયુક્ત જ છે. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તત્કાર્યપ્રત્યક્ષત્વેન—તસ્ય—ઇંદ્રિયનું, કાર્ય—વિજ્ઞાન, તસ્ય—તેનું, પ્રત્યક્ષત્વં—પ્રત્યક્ષપણું, તેન—તે વડે, વૈધર્મ્યત્—વૈધર્મ્યને લીધે, બુદ્ધિકૃત અર્થપ્રત્યક્ષતાના વૈસાદર્યને લીધે. કારણ કે ઇંદ્રિયપ્રત્યક્ષ અન્યાદશ છે, બુદ્ધિનું અન્યાદશ છે. એ જ કહ્યું—

અતઃ—આ થકી, ઇંદ્રિય થકી, અર્થપ્રત્યક્ષતા અર્થપરિચ્છેદ એવ—અર્થપ્રત્યક્ષતા તે અર્થ-પરિચ્છેદ જ છે, ઉપલબ્ધ વ્યાપારરૂપ વિષયપ્રતીતિ જ છે; બુદ્ધિની તો વિષયની ઉપલબ્ધમાનતા જ અર્થ-પ્રત્યક્ષતા છે; અને સાધર્મ્યસિદ્ધિ સતે દર્શતસિદ્ધિ છે.

લીધે. ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અન્યાદશ-જૂદા પ્રકારનું છે ને બુદ્ધિનું પ્રત્યક્ષ અન્યાદશ-જૂદા પ્રકારનું છે. તે જ કહ્યું—'અતોડર્યપ્રત્યક્ષતાડર્યપરિચ્છેદ યવ।' 'આ થકી અર્થપ્રત્યક્ષતા તે અર્થપરિચ્છેદ જ છે.' આ થકી-ઇન્દ્રિય થકી અર્થપ્રત્યક્ષતા તે અર્થપરિચ્છેદ જ છે, ઉપલબ્ધ વ્યાપારરૂપ વિષયપ્રતીતિ જ છે; અને બુદ્ધિની તો વિષયની ઉપલબ્ધમાનતા જ અર્થપ્રત્યક્ષતા છે. આમ બન્નેનું વૈધર્મ્ય-વિરુદ્ધધર્મપણું છે, એટલે એ દૃષ્ટાંત ઘટતું નથી; કારણ કે સાધર્મ્યસિદ્ધિ સતે દૃષ્ટાંતસિદ્ધિ ઘટે છે.

આમ 'નીતિથી બુદ્ધાદિ સિદ્ધિ છે.' આમ ઉક્ત નીતિથી-ન્યાય પરથી સિદ્ધ થાય છે કે બુદ્ધિ પ્રત્યક્ષપ્રાહિણી અને સ્વસંવિહિત છે. એટલે આ ભગવંતો બુદ્ધ છે અને બોધક છે એની પણ સ્વયંસિદ્ધિ થાય છે. જે ભવ્ય સુધાત્ર જીવો આ ભગવંતના શુદ્ધ ચૈતન્યધન સહજાત્મસ્વરૂપનું, ચિંતન-ભાવન-ધ્યાવન કરે છે, તેને પણ બોધ ઉપભવી આ ભગવંતો બોધક હોઈ બુદ્ધ બનાવે છે.

“કેવલ કેવલ જ્ઞાન મહોદધિ હોજી, કેવલ દંશણુ બુદ્ધ;
વીરજ વીરજ અનંત સ્વભાવનો હોજી, ચારિત્ર ક્ષાયિક શુદ્ધ....તમિપ્રભ.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી.

॥ इति बुद्धेभ्यः मोचकेभ्यः ॥ २९ ।

૩૦. મુક્ત મોચક

‘મુક્તેભ્યઃ મોચકેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

આ પદનું પ્રયોગન : તત્ત્વથી અમુક્તાદિ જ્ઞાનનારા જગત્કર્તૃલીન મુક્તવાદીઓનું નિરાકરણ—

૧૫ પતેડપિ જગત્કર્તૃલીનમુક્તવાદિભિઃ સન્તપનત્રિનેયૈસ્તત્ત્વતોડમુક્તાદય પવેષ્યન્તે,

“બ્રહ્મવદ્ બ્રહ્મસદ્ગતાનાં સ્થિતિ”રિતિ વચનાદ, પતત્રિરાચિકીર્ષયાઽહ—૧૭૮

‘મુક્તાણ મોયગાણ’ – ‘મુક્તેમ્યો મોચકેમ્યઃ ।’

૧૫ અર્થઃ—એઓ પણ—જગતકર્તૃલીન મુક્તવાદી સન્તપનવિનેયોથી તત્ત્વથી અમુક્તાદિ જ માનવામાં આવે છે, “બ્રહ્મ જેમ બ્રહ્મસંગતોની સ્થિતિ” એ વચનથી, એની નિરાકરણુછાથી કહ્યું—૧૭૮

‘મુક્તોને મોચકોને’

વિવેચન

“ચિદાનંદ પ્રભુ પદકજ સેવત, બહુરી ન હોય ભવ દેરા રે.”—શ્રી ચિદાનંદજી
એવા ગુણવિશેષણસંપન્ન આ અર્હંત ભગવંતો પણ ‘જગતકર્તૃલીન મુક્તવાદી સન્તપનવિનેયોથી તત્ત્વથી અમુક્તાદિ જ માનવામાં આવે છે,’ એનું નિરાકરણુ કરવાની ઇચ્છાથી કહ્યું—‘મુક્તેમ્યઃ મોચકેમ્યઃ’ મુક્તો જગતકર્તામાં લીન થાય છે, લય પામે છે, એમ જે વહે છે એવા આ જગતકર્તૃલીનમુક્તવાદી સન્તપનઋષિશિષ્યોનું વચન છે કે—બ્રહ્મ જેમ બ્રહ્મસંગતોની સ્થિતિ છે—‘બ્રહ્મવદ્ બ્રહ્મસંજ્ઞતાનાં સ્થિતિઃ’—એમ તેઓની માન્યતા પ્રમાણે, જગતકર્તૃ બ્રહ્મ અમુક્ત હોઈ તેમાં લીન થયેલા મુક્તો પણ અમુક્ત જ છે. એટલે તેઓ ભલે શબ્દથી મુક્ત માનતા હોય, પણ તત્ત્વથી—પરમાર્થથી તો તેઓ અમુક્ત જ માને છે એમ સિદ્ધ થાય છે. એના નિરસન અર્થે અત્રે ‘મુક્તોને—મોચકોને’ એ સૂત્ર મૂક્યું છે.

મુક્ત એટલે કર્મબંધમુક્ત, કૃતકૃત્ય, નિષ્ઠિતાર્થ એમ વ્યાખ્યા કરી, જગતકર્તામાં લય થયે, જગત-કર્તૃત્વપણાની આપત્તિથી નિષ્ઠિતાર્થપણું—કૃતકૃત્યપણું પટતું નથી એમ દર્શાવી, જગતકર્તૃત્વવાદના મહાદોષ વ્યક્ત કરે છે—

૧૬ ચતુર્ગતિવિપાકચિત્રકર્મચન્ધમુક્તવાન્મુક્તાઃ કૃતકૃત્યા નિષ્ઠિતાર્થા इति योऽर्थः ।
न जगत्कर्त्तरि लये निष्ठितार्थत्वं, तत्करणेन कृतकृत्यत्वायोगात् । हीनादिकरणे चेच्छाद्वेषादिप्रसङ्गः, तद्व्यतिरेकेण तथाप्रवृत्त्यसिद्धेः । एवं सामान्यसंसारिणोऽविशिष्टतरं मुक्तत्वमिति चिन्तनीयं । निमित्तकर्तृत्वाभ्युपगमे तु तत्त्वतोऽकर्तृत्वं, स्वातन्त्र्यासिद्धेः १७९

પણિકા—ન ઇત્યાદિ. ન—ન જ, જગત્કર્ત્તરિ—આધારભૂત એવા બ્રહ્મલક્ષણુ જગતકર્તામાં લયે—અભિનનરૂપ અવસ્થાન સતે, મુક્તોનું નિષ્ઠિતાર્થત્વ—નિષ્ઠિતાર્થપણું. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તત્ત્વકરણેન—તસ્ય—તેના, જગત્તા, કરણેન—કરણથી,—બ્રહ્મસામ્યથી મુક્તોના, એથી કરીને કૃતકૃત્યત્વાયોગાત્—કૃતકૃત્યત્વના અયોગને લીધે. અત્રે જ અબ્યુચ્ચય કહ્યો—

હીનાદિકરણે ચ—હીન—મધ્ય—ઉત્કૃષ્ટ જગતતા કરણમાં, મુક્તોને ઇચ્છાદ્વેષાદિપ્રસંગઃ—સંકલ્પ—મત્સર—અકિષ્કવંતી પ્રાપ્તિ. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તદ્વ્યતિરેકેણ—તેના વ્યતિરેકથી. ઇચ્છાદિ શિવાય, તથાપ્રવૃત્ત્યસિદ્ધેઃ—વૈચિત્ર્યથી પ્રવૃત્તિના અયોગને લીધે. એવું—એમ, જગત્કરણમાં, સામાન્ય સંસારિણો—સામાન્ય સંસારીથી, મનુષ્યાદિ કોઈપણ એકથી, અવિશિષ્ટતરમ્—અતિજબન્ય, મુક્તત્વ—મુક્તત્વ છે, इति चिन्तनीयं—એની ભાવના કાર્ય છે,—અન્યના જગત્ કરવાના અશક્ત-પણાએ કરીને પરિમિત ઇચ્છાદિ દોષપણાને લીધે.

હવે જગદ્વૈચિત્ર્ય કમોદ્ધિત છે, પુરુષ તો નિમિત્તમાત્રત્વથી કર્તા છે, એ પણ નિરસ કરતાં કહ્યું—નિમિત્તકર્તૃત્વાભ્યુપગમે તુ—નિમિત્ત હોઈ તે કર્તા, ઇચ્છાદિ દોષ પરિહરવાની ઇચ્છાથી એમ અગીકરણમાં, તત્ત્વતો—નિરુપચરિતતાથી, અકર્તૃત્વ—પુરુષનું અકર્તૃત્વ. હેતુ કહ્યો—સ્વાતન્ત્ર્યાસિદ્ધેઃ—‘સ્વતન્ત્રઃ કર્તા’ ‘સ્વતન્ત્ર તે કર્તા’ એમ કર્તૃલક્ષણની અનુપપત્તિને લીધે.

૧^મ અર્થ :—ચતુર્ગતિ વિપાકવાળા ચિત્ર કર્મબન્ધથી મુક્તપણાને લીધે મુક્તો, કૃતકૃત્યો, નિષ્ઠિતાર્થો એમ જે અર્થ છે.

જગતકર્તામાં લયે નિષ્ઠિતાર્થપણું નથી,—તત્કરણથી (જગતકરણથી) કૃતકૃત્યપણાને અયોગ હોય માટે; અને હીનાદિ કરણમાં ઈચ્છાદ્વેષાદિપ્રસંગ છે,—તે શિવાય તથાપ્રવૃત્તિની અસિદ્ધિ હોય માટે. એમ સામાન્ય સંસારીથી મુક્તપણું અવિશિષ્ટતર છે એમ ચિન્તનીય છે. નિમિત્તકર્તૃત્વના અબ્યુપગમમાં તો તરવથી અકર્તૃત્વ છે,—સ્વાતન્ત્ર્યઅસિદ્ધિ હોય માટે. ૧૭૯

વિવેચન

“કોઈ કહે લીલા રે અલખ અલખ તણી રે, લખ પૂરે મન આશ;
દોષ રહિતને લીલા નવિ ઘટે રે, લીલા દોષ વિલાસ.” શ્રી આનંદધનજી.

મુક્ત એટલે શું ? ‘ચતુર્ગતિવિપાકચિત્રકર્મબન્ધમુક્તત્વાત્’—ચતુર્ગતિ વિપાકવાળા ચિત્ર કર્મબન્ધથી મુક્તપણાને લીધે મુક્તો, કૃતકૃત્યો, નિષ્ઠિતાર્થો એમ અર્થ છે. —‘મુક્તાઃ કૃતકૃત્યા નિષ્ઠિતાર્થાં ઇતિ ચોડર્થઃ’, અર્થાત્ ચાર ગતિરૂપ સંસાર જેનો વિપાક-ફલઉદય છે એવા ચિત્ર-નાના પ્રકારના કર્મબન્ધથી મુક્તપણાને લીધે તેઓ મુક્ત છે; સર્વ કૃત્ય કરી લીધું હોવાથી કૃતકૃત્ય છે; અને સર્વ અર્થ-આત્મપ્રયોજન અથવા આત્મપદાર્થ નિષ્ઠિત-પરિપૂર્ણ સિદ્ધ કર્યો હોવાથી નિષ્ઠિતાર્થ છે.

આવું મુક્તનું જે યથાર્થ સ્વરૂપ કહ્યું તે ઉક્ત વાદીઓની માન્યતામાં ઘટનું નથી. કારણ કે ‘ન જગત્કર્તારિ લયે નિષ્ઠિતાર્થત્વં’—‘જગત્કર્તામાં લયે નિષ્ઠિતાર્થપણું નથી.’ આધારભૂત એવા બ્રહ્મલક્ષણ જગત્કર્તામાં લય-અભિન્નરૂપ જગત્કર્તામાં લયે અવસ્થાન સતે, મુક્તોનું નિષ્ઠિતાર્થપણું નથી, આત્મપ્રયોજનરૂપ નિષ્ઠિતાર્થપણું અર્થનું નિષ્ઠિતપણું-પરિપૂર્ણપણું નથી. શા માટે ? ‘તત્કરણથી (જગત્કરણથી) કૃતકૃત્યપણાને અયોગ હોય માટે’—‘તત્કરણેન કૃતકૃત્યત્વાયોગાત્’; અર્થાત્ મુક્તો બ્રહ્મસંગત થયા, જગત્કર્તા બ્રહ્મમાં લીન થયા, એટલે તેઓને પણ જગત્કર્તૃત્વ પ્રાપ્ત થવાથી જગત્કરણ આવી પહોંચું, તેથી કરીને તેમને કૃતકૃત્યપણાને અયોગ-અસંભવ થયો, તો પછી તેમનું નિષ્ઠિતાર્થપણું ક્યાંથી રહ્યું ?

આમ કૃતકૃત્યપણું ને નિષ્ઠિતાર્થપણું નષ્ટ થયું એટલું જ નહિ પણ ‘હીનાદિ-કરણે ચેચ્છાદ્વેષાદિપ્રસંગઃ’ ઇ. ‘હીનાદિ કરણમાં ઈચ્છા-દ્વેષાદિ પ્રસંગ છે,—તે શિવાય તથાપ્રવૃત્તિની અસિદ્ધિ હોય માટે’; હીન-મધ્યમ-ઉત્કૃષ્ટ એવા જગત્કર્તૃત્વવાદમાં જગત્ના કરણમાં મુક્તોને ઈચ્છા-દ્વેષ-રાગ આદિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, કારણ કે તે ઈચ્છાદિ શિવાય તથાપ્રકારની ચિત્ર વિચિત્ર જગત્પ્રચારનારૂપ પ્રવૃત્તિની સિદ્ધિ થાય નહિ, તથાપ્રકારની વિચિત્ર

પ્રવૃત્તિનો અયોગ હોય. અને ‘પવં સામાન્યસંસારિણોઽવિશિષ્ટતરં સુક્તત્વં’—એમ સામાન્ય સંસારીથી સુક્તપણું અવિશિષ્ટતર હોય એમ ચિન્તનીય છે. એમ ઇચ્છા-દ્રેષાદિનો જેમાં પ્રસંગ છે એવા જગત્કરણનો ભાર આ સુક્તોને માથે આવી પડ્યો, એટલે મનુષ્યાદિ કોઈ પણ સંસારીથી સુક્તપણાનું કાંઈ વિશિષ્ટપણું રહ્યું નહિ; તેથી સુક્તપણું અતિ જઘન્ય-હલકામાં હલકી કોટિનું થઈ પડ્યું! એમ ચિંતવવા યોગ્ય છે, ભાવના કરવા યોગ્ય છે. કારણ કે અન્યનું તો જગત્ કરવાનું અશક્તપણું છે, એટલે તેનું ઇચ્છાદિ દોષપણું પરિમિત છે, પણ આખું જગત્ રચવાની જોખમદારી જેના શિરે છે તે જગત્કર્તાનું તો અપરિમિત છે.

“જગત્ રચવાની પરમેશ્વરને જરૂર શી હતી? રચ્યું તો સુખ હઃખ મૂકવાનું કારણ શું હતું? રચીને મોત શા માટે મૂક્યું? એ લીલા કોને બતાવવી હતી? રચ્યું? તો ક્યાં કર્મથી રચ્યું? તે પહેલાં રચવાની ઇચ્છા કાં નહોતી? ઇશ્વર કોણ? જગત્ના પદાર્થ કોણ? અને ઇચ્છા કોણ? રચ્યું તો જગત્માં એક જ ધર્મનું પ્રવર્તન રાખ્યું હતું; આમ જમણમાં નાખવાની જરૂર શી હતી?” ઇત્યાદિ.

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પ્રણીત મોક્ષમાળા, પા. ૬૭.

આમ ઇચ્છા-દ્રેષાદિના પ્રસંગને લીધે જગત્કર્તાને મહાદોષ આવી પડે છે, એટલે મુંઝાઈને વાદી કહેશે-જગત્નું વિચિત્રપણું તો કર્મકૃત છે, પુરુષ (ઇશ્વર) તો નિમિત્ત-માત્રપણે કર્તા છે. એનું નિરસન કરતાં કહ્યું—‘નિમિત્તકર્તૃત્વના અભ્યુપગમમાં તો તત્ત્વથી અકર્તૃત્વ છે,—સ્વાતન્ત્ર્યઅસિદ્ધિ હોય માટે, અર્થાત્ ઇચ્છાદિ દોષ ટાળવા તમે જો નિમિત્તકર્તૃત્વનો તત્ત્વથી અકર્તૃત્વ અભ્યુપગમ કરશો, ઇશ્વર નિમિત્તમાત્રપણે કર્તા છે એમ માનશો, તો તત્ત્વથી-નિરુપચરિતપણાથી તેનું અકર્તૃત્વ છે, ખરેખર કર્તૃત્વ જ નથી, કારણ કે તેના સ્વાતન્ત્ર્યની-સ્વતન્ત્રપણાની અસિદ્ધિ છે,—‘સ્વતંત્રઃ કર્તા’ ‘સ્વતંત્ર તે કર્તા’ એવું કર્તાનું લક્ષણ તેમાં ઘટતું નથી માટે.

લય માનવામાં એમાંથી કોઈ એકનો અભાવ હોય વા ઉપચય હોય, ઇત્યાદિ પ્રકારે લયમાન્યતાનું દૂષણ દર્શાવે છે—

૧૭ ન ચ દ્વયોરેકીભાવોઽન્યતરાભાવપ્રસજ્ઞાત । ન સત્તાયાઃ સત્તાન્તરપ્રવેશેઽનુપચયઃ, ઉપચયે ચ સેવ સેત્યયુક્તં, તદન્તરમાપન્નઃ સ ઇતિ નીતિઃ ।^{૧૮૦}

૧૭ અર્થ :—અને એના એકીભાવ નથી,—એમાંથી કોઈ એકનો અભાવપ્રસંગ હોય માટે. સત્તાનો સત્તાન્તર પ્રવેશ સતે અનુપચય નથી, અને ઉપચય સતે તે જ (સત્તા) તે છે એ અયુક્ત છે,—તદન્તરઆપન્ન તે એવી નીતિ છે.^{૧૮૦}

વિવેચન

“ પરમાત્મ પરમેશ્વર, વસ્તુગતે તે અલિપ્ત હો મિત્ત !

દ્રવ્યે દ્રવ્ય મિલે નહીં, ભાવ તે અન્ય અવ્યાપ્ત હો મિત્ત ! ”—શ્રી દેવચંદ્રભ

હવે અન્યનો અન્યત્ર લય પણ ઘટતો નથી એમ દર્શાવતી દલીલ કરે છે—
‘ ન ચ દ્વયોરેકીભાવોઽન્યતરાભાવપ્રસજ્ઞાત । ’—‘ અને બેનો એકીભાવ નથી,—બેમાંથી કોઈ એકના અભાવપ્રસંગને લીધે. ’ અર્થાત્ મુક્ત અને પરમ પુરુષ એ બેનો લયરૂપ એકીભાવ નથી, કારણ કે એમ થાય તો બેમાંથી કોઈ એકના અભાવનો પ્રસંગ આવે, બેમાંથી કોઈ એક—મુક્ત કે પરમપુરુષના અસત્ત્વની—નહિં હોવાપણી પ્રાપ્તિ થશે. કારણ કે કોઈ એકની અન્ય સ્વરૂપમાં પરિણતિ સતે તેમાં લીનપણી—લય ઘટે છે માટે.

આમ લય થતાં બેમાંથી કોઈ એકનો અભાવ થાય છે એ વસ્તુનો સ્વીકાર ન કરો, તો આ બીજું દ્વય પણ પ્રાપ્ત થાય છે—‘ સત્તાનો સત્તાન્તર પ્રવેશ સતે અનુપચય નથી, અને ઉપચય સતે તે જ (સત્તા) તે છે એ અયુક્ત છે. તદન્તરઆપન્ન તે એવી નીતિ છે. ’ અર્થાત્ મુક્ત સત્તાનો પરમપુરુષરૂપ સત્તાન્તરમાં પ્રવેશ સતે, એક સત્તા બીજી સત્તામાં પ્રવિષ્ટ થયે, અનુપચય (અવૃદ્ધિ-અપુષ્ટિ) નથી, પણ ઘીમાં ઘી ભળ્યાની જેમ વૃદ્ધિરૂપ ઉપચય જ છે; અને સત્તાનો ઉપચય સતે, તે જ પુરુષની વા મુક્તની અગતી સત્તા ‘તે’ સત્તા છે, એમ કહેવું અયુક્ત છે, અસંગત છે. કારણ કે તદન્તરને—તે સત્તાઅપેક્ષાએ પૃથક્ સત્તાન્તરને આપન્ન-પ્રાપ્ત થયેલો એવો તે ઉપચય છે, એમ નીતિ છે, ન્યાયમુદ્રા છે,— કે જેનું ઉદ્ભવધન કોઈ પણ કરી શકે એમ નથી.

વજ્રિકા—તથા અન્યનો અન્યત્ર લય પણ અનુપપન્ન છે એમ દર્શાવતાં કહ્યું—ન ચ—અને નથી, દ્વયો—બેનો, મુક્ત—પરમ પુરુષનો, એકીભાવઃ—લયલક્ષણ એકીભાવ, કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—અન્યતરાભાવપ્રસજ્ઞાત—અન્યતરસ્ય—બેમાંથી કોઈ એકની—મુક્તની વા પરમપુરુષની અસત્ત્વ-પ્રાપ્તેઃ—અસત્ત્વપ્રાપ્તિને લીધે, કોઈ એકના ઇતર સ્વરૂપમાં પરિણતિ સતે તેમાં લીનપણી ઉપપત્તિને લીધે. આના અબ્યુપગમમાં દ્વયણાન્તર કહ્યું—

ન—ન, સત્તાયા—પરમ પુરુષલક્ષણ સત્તાના, સત્તાન્તરે—મુક્તલક્ષણ સત્તાન્તરમાં, પ્રવેશે—પ્રવેશમાં, પ્રવિષ્ટ સતે એમ અર્થ છે, અનુપચયઃ—અનુપચય, કિંતુ વૃદ્ધિરૂપ ઉપચય જ, પૃતાદિ પલનો પલાન્તર પ્રવેશની જેમ. એ એમ છે તો તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—ઉપચયે ચ—અને સત્તાનો ઉપચય સતે, સૈવ—તે જ પ્રાકૃતી (પૂર્વની),—પુરુષની વા મુક્તની, સા—તે, સત્તા, इति અયુક્તમ્—એ અયુક્ત, અસંગત છે. કયા કારણથી ? તદન્તર—તત્સત્તાપેક્ષાએ પૃથક્ સત્તાન્તર, આપન્નઃ—(પાઠાન્તરે આસન્નઃ)—પ્રાપ્ત, સઃ—તે, ઉપચય. કવચિત્ ‘આસન્ન’ એમ પાઠ છે ત્યાં તદન્તર એમ યોગ્ય છે, इति નીતિઃ—એમ નીતિ છે, આ ન્યાયમુદ્રા છે

એમ અન્યનો અન્યત્ર લય નથી એમ નિમન કરી, તત્ત્વથી મુક્તાદિ સિદ્ધિ સિદ્ધ કરે છે—

૧૮૧ નૈવમન્યસ્યાન્યત્ર લય इति मोहविषप्रसरकटकबन्धः । तदेवं निमित्तकर्तृत्वपरभाव-
निवृत्तिभ्यां तत्त्वतो मुक्तादिसिद्धिः ॥ ૩૦ ॥ ૧૮૧

૧૮૧ અર્થ :—એમ અન્યનો અન્યત્ર લય નથી, એમ મોહવિષપ્રસરનો કટકબન્ધ છે. તેથી એમ નિમિત્તકર્તૃત્વ અને પરભાવનિવૃત્તિ એ બે વડે કરીને તત્ત્વથી મુક્તાદિ સિદ્ધિ છે. ॥ ૩૦ ॥ ૧૮૧

વિવેચન

“વીતરાગથી હો જે રાગ વિશુદ્ધ કે, તેહી જ લવલયવારણો;

જિનચંદ્રની હો જે લક્ષિ એકત્વ કે, દેવચંદ્ર પદ કારણો....

સુપ્રતીતે હો ઘિર ઉપયોગ કે, હામોહર જિન વંદીએ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

હવે આ ઉપરોક્ત યુક્તિથી પ્રકૃતમાં—ચાલુ વિષયમાં શું સિદ્ધ થયું? તો કે—
‘એમ અન્યનો અન્યત્ર લય નથી, એમ મોહવિષપ્રસરનો કટકબન્ધ છે.’—‘મોહવિષપ્રસર-
કટકબન્ધ:’; અર્થાત્ એમ દ્વયના એકીભાવમાં કેઈ એકના અભાવપ્રસંગથી અથવા
ઉપચયમાં તદ્-તરાપત્તિથી, અન્યનો—સામાન્યથી મુક્તાદિનો અન્યત્ર—પરમપુરુષમાં લય
નથી જ. એવા પ્રકારે લયનો નિષેધ સતે, કટકબન્ધ બંધો હોય તો જેમ વિષ ન ચડે—
ન પ્રસરે, તેમ મોહરૂપ વિષ ચઢતું નથી, પ્રસરતું નથી.

અને ‘તેથી એમ નિમિત્તકર્તૃત્વ અને પરભાવનિવૃત્તિ એ બે વડે કરીને તત્ત્વથી
મુક્તાદિ સિદ્ધિ છે.’ એમ ઉક્ત નીતિથી નિમિત્તકર્તૃત્વની અને પરભાવની નિવૃત્તિ વડે
કરીને તત્ત્વથી—મુખ્ય વૃત્તિથી મુક્ત-મોચક સિદ્ધિ છે. અથવા બીજો અર્થ ઘટાવીએ તો
મુખ્ય કર્તૃત્વના અયોગે લગવંતો લબ્યોને પરિશુદ્ધ પ્રણિધાનાદિ પ્રવૃત્તિના આલંબનપણે
નિમિત્તકર્તૃત્વ પામે છે, અને તેઓની પરભાવમાંથી નિવૃત્તિ કરે છે,—આમ આ અપેક્ષાએ
નિમિત્તકર્તૃત્વ અને પરભાવનિવૃત્તિ એ બે વડે કરીને આ મુક્ત લગવંતો મોચક પણ
સિદ્ધ થાય છે; અને તેવા પ્રકારે મહાસુનિ ભક્તશિરોમણિ દેવચંદ્રજીએ સંગીત કર્યું છે—

પંજિકા—હવે પ્રકૃતસિદ્ધિ કહે છે:—ન—ન જ પવં—એમ, દ્વયના એકી ભાવે, અન્યતર અભાવ
પ્રસંગથી, અથવા ઉપચયે તદ્-તરાપત્તિથી, અન્યસ્ય—અન્યનો, સામાન્યથી મુક્તાદિનો, અન્યત્ર—અન્યત્ર,
પુરુષ—આકાશ આદિમાં, લય:—લય. આ લયનિષેધ મોહવિષપ્રસરકટકબન્ધ:—મોહવિષપ્રસરનો
કટકબન્ધ છે. એમ નિષેધ સતે કટકબન્ધમાં વિષની જેમ મોહ પ્રસરતો નથી.

તત્—તેથી કરીને, યવમ્—એમ, ઉક્ત નીતિથી, નિમિત્તકર્તૃત્વપરમાવનિવૃત્તિભ્યાં—
નિમિત્તકર્તૃત્વ—અને નિમિત્તકર્તૃત્વ, મુખ્યકર્તૃત્વના અયોગે લબ્યોની પરિશુદ્ધ પ્રણિધાનાદિ પ્રવૃત્તિ
આલંબનતાથી, પરમાવનિવૃત્તિશ્ચ—અને પરભાવનિવૃત્તિ—લયઅયોગવક્ષણ, તાભ્યાં—તે બે વડે,
તત્ત્વત:—તત્ત્વથી, મુખ્યવૃત્તિથી, મુક્તાદિસિદ્ધિ:—મુક્ત-મોચક સિદ્ધિ છે.

“પુણ કારણ અરિહંતજી, તારક જ્ઞાયક મુનિચંદ્ર રે;
મોચક સર્વ વિભાવથી, ઝીંપાવે મોહ અરીંદ રે....

દેવ વિશાલ જિણુંદની, તમે ધ્યાવો તત્ત્વસમાધિ રે.
શુદ્ધ દેવ અવલંબન કરતાં, પરહરિયે પરભાવ;
આતમ ધર્મ રમણ અનુભવતાં, પ્રગટે આતમ ભાવ રે સ્વામી શ્રી સીમંધર.”
“નિમિત્ત હેતુ જિનરાજ, સમતા અમૃત ખાણી;
પ્રભુ અવલંબન સિદ્ધિ, નિયમા એહ વખાણી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

॥ इति मुक्तेभ्यः मोचकेभ्यः ॥ ३० ॥

એમ જિન-જ્ઞપકાદિ પ્રકારે આત્મતુલ્ય પરફલકર્તૃત્વસંપદ કયવામાં આવી, એમ ઉપસંહાર કરે છે—

૧૯૫ જિનજ્ઞાપકતીર્ણતારકવુદ્ધવોધકમુક્તમોચકભાવેન સ્વપરહિતસિદ્ધેરાત્મતુલ્ય-
પરફલકર્તૃત્વસમ્પદિતિ ॥ ૮ ॥ ૧૮૨

૧૮૬ અર્થ :—એમ જિન-જ્ઞપક, તીર્ણ-તારક, વુદ્ધ-વોધક, અને મુક્ત-મોચક ભાવથી
સ્વપરહિત સિદ્ધિ થકી આત્મતુલ્ય પરફલકર્તૃત્વ સંપદ ॥ ૮ ॥ ૧૮૨

વિવેચન

“આપ અકર્તા સેવનથી હુવે રે, સેવક પૂરણ સિદ્ધ;
નિજ ધન ન દિયે આશ્રિત લહેરે, અક્ષય અક્ષર રિદ્ધિ....

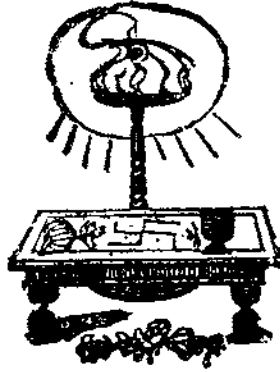
પૂજના તો કીચે રે બારમા જિનતાણી રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

એમ-ઉક્ત પ્રકારે જિન-જ્ઞપક આદિ ભાવથી સ્વપરહિતની-સ્વપરકલ્યાણની સિદ્ધિ
થકી-‘સ્વપરહિતસિદ્ધેઃ’ આત્મતુલ્ય-પોતાના આત્મા સમાન પરને-બીજાને ફલનક કર્તૃત્વ-
રૂપ સંપદ કહી. ‘આત્મતુલ્યપરફલકર્તૃત્વસમ્પદ’. આ ભગવંતો
આત્મતુલ્ય એટલા બધા પરમ ઉદાર છે કે તેઓ બીજાઓ જેઓ તેમને
પરફલકર્તૃત્વ શુદ્ધ ભક્તિભાવે ભજે છે, તે ભક્તોને પોતાના તુલ્ય બનાવે છે,
પોતાના બરોબરીઆ પરમ આત્મલક્ષ્મીસંપન્ન ભગવંત બનાવે છે.

આમ તેઓ પોતાનું સર્વસ્વ ભક્તોને આપી દે છે છતાં પોતાનું કંઈ સુમાવતા નથી ! ને ભક્તજનોનું પૂર્ણ સિદ્ધિરૂપ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે ! નિજધન-આત્મસંપત્તિ દેતા નથી છતાં તેના આશ્રિત ભવ્યજનો અક્ષય અક્ષર ઋદ્ધિ પામે છે, એ પરમ આશ્ચર્ય છે ! આવા પરમ ઉદાર ભગવંતોનો મહિમા શ્રી આનંદધનજી, શ્રી દેવચંદ્રજી આદિ પરમ ભક્ત મહાત્માઓ પરમ ઉલ્લાસ ભાવથી લલકારી ગયા છે.

“સાહેબ સમરથ તું ધણી રે, પામ્યો પરમ ઉદાર;
મન વિશરામી વાલડો રે, આતમ્યો આધાર....વિમલ જિન.” શ્રી આનંદધનજી

॥ इति आत्मतुल्यपरफलकर्तृत्वसम्पद् ॥ ८ ॥

નવમ અધિકાર પ્રધાન ગુણઅપરિક્ષયથી પ્રધાનફલપ્રાપ્તિરૂપ અભયસંપદ્

૩૧. સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી 'સર્વજ્ઞેભ્ય સર્વદર્શિભ્યઃ' પદ વ્યાખ્યાન

આ સૂત્રનું પ્રયોજન : અસર્વજ્ઞ અસર્વદર્શી માનનારા બુદ્ધિયોગજ્ઞાનવાદી સાંખ્યોનું નિરાકરણ—

‘એતેऽપિ બુદ્ધિયોગજ્ઞાનવાદિભિઃ કાપિલૈરસર્વજ્ઞા અસર્વદર્શિનશ્ચેત્યન્તે, “ બુદ્ધ્યધ્યવસિતમર્થે પુરુષશ્ચેત્યતે ” ઇતિ વચ્ચનાદ્, પતન્નિરાકરણાય આહ—૧૮૩

‘ સર્વજ્ઞેભ્યઃ સર્વદર્શિભ્યઃ ’

અર્થઃ—એઓ પણ,—બુદ્ધિયોગજ્ઞાનવાદી કાપિલોથી (કપિલાનુયાયીઓથી) અસર્વજ્ઞ અને અસર્વદર્શી માનવામાં આવે છે,—“ બુદ્ધિથી અધ્યવસિત અર્થને પુરુષ જાણે છે ” એ વચનથી,—એના નિરાકરણાર્થે કહું—૧૮૩

‘ સર્વજ્ઞાને સર્વદર્શીએને ’

પરિણામઃ—બુદ્ધ્યધ્યવસિતમર્થે પુરુષશ્ચેત્યતે । અત્ર સાંખ્ય પ્રક્રિયાઃ—સત્ય, રજસ, તમસ લક્ષણ ત્રણ ગુણો છે; તેની સામ્ય અવસ્થા તે પ્રકૃતિ, અને તે જ ‘ પ્રધાન ’ એમ કહેવાય છે. પ્રકૃતિ થકી મહાન હોય હોય છે,—‘ મહત્ ’ એમ બુદ્ધિની આખ્યા છે. મહત્ થકી અહંકાર—આત્માશિમાન. તે થકી પંચ શ્રોત્રાદિ બુદ્ધિઇન્દ્રિયો, વાઈ-પાણિ-પાદ-પાથુ-ઉપરથ લક્ષણ પાંચ જ કર્મેન્દ્રિયો, અગ્નિધારમું ઇન્દ્રિય મન, તથા પંચ તન્માત્રો—ગન્ધ-રસ-રૂપ-રસર્શ-શબ્દસ્વભાવવાળા—હોય છે. અને તન્માત્રોમાંથી યથાક્રમે બુદ્ધિપ્રકૃતિ પાંચ મહાબૂતો પ્રવર્તે છે. અને અત્રે પ્રકૃતિવિકારપણુએ કરીને અચેતના છતાં બુદ્ધિ ચૈતન્ય સ્વતત્ત્વવાળા પુરુષના ઉપમમ થકી સચેતના જેવી અવભાસે છે. તેથી કહું છે કે—

વિવેચન

“ નિજ જ્ઞાને કરી જોયેનો, જ્ઞાયક જ્ઞાતા પદ ઇશિરે;
દેખે નિજ દર્શન કરી, નિજ દર્શ્ય સામાન્ય જગીશ રે....

શ્રી શ્રેયાંસ પ્રભુ તણો, અતિ અદ્ભુત સહજાનંદ રે. ” શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને એઓ-ઉક્ત ગુણલક્ષણ જેનામાં સાંગોપાંગ ઘટાડ્યા એ અહંત ભગવતો પણ ‘બુદ્ધિયોગ-જ્ઞાનવાદી કાપિલોથી અસર્વજ્ઞ અસર્વદર્શી’ માનવામાં આવે છે;’ એના નિરાકરણથી કહ્યું—‘સર્વજ્ઞેભ્યઃ સર્વદર્શિભ્યઃ।’ બુદ્ધિના ચોગે જ્ઞાન હોય છે એમ વદનારા આ બુદ્ધિયોગજ્ઞાનવાદી કાપિલોત્તું-કપિલના અનુયાયીઓનું આ વચન છે કે ‘બુદ્ધિથી અધ્યવસિત અર્થને પુરુષ જાણે છે.’ ‘બુદ્ધ્યધ્યવસિતમર્થે પુરુષઞ્જેતયતે.’ આ સમજવા માટે સાંખ્ય પ્રક્રિયા જાણવી જરૂરી છે. તે આ પ્રમાણે—

સત્ત્વ-રજસ્-તમસ્ એ ત્રણ ગુણો છે; તેની સામ્ય અવસ્થા તે પ્રકૃતિ અથવા પ્રધાન કહેવાય છે. પ્રકૃતિ થકી મહાન્ અર્થાત્ બુદ્ધિ ઉપજે છે. મહત્ (બુદ્ધિ) થકી અહંકાર ઉપજે છે. અહંકાર થકી શ્રોત્રાદિ પાંચ બુદ્ધિઇન્દ્રિય, સાંખ્ય વાક્-પાણિ-પાદ-પાયુ-ઉપસ્થ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિય, મન, ગંધ-રસ-પ્રક્રિયા રૂપ-સ્પર્શ-શબ્દ સ્વભાવવાળા પાંચ તન્માત્રો,—એમ ષોડશક ગણ ઉપજે છે. અને તન્માત્રોમાંથી યથાક્રમે પૃથ્વી આદિ પંચમહાભૂતો પ્રવર્તે છે. આ પ્રકૃતિ અને તેની વિકૃતિ જડ-અચેતન છે, એટલે બુદ્ધિ પણ તે પ્રકૃતિના

“ પુરુષોઽવિકૃતાત્મેવ, સ્વનિર્માસમચેતનમ્ ।

મનઃ કરોતિ સાન્નિધ્યાદુપાધિઃ સ્ફટિકં યથા ॥ ”

આની વ્યાખ્યા—પુરુષઃ—આત્મા, અવિકૃતાત્મેવ—અવિકૃતાત્મા જ, નિત્ય જ, સ્વનિર્માસં—સ્વસ્થાકારવાળું, અચેતન—ચૈતન્યશૂન્ય હોતું, મનઃ—અન્તઃકરણ, કરોતિ—કરે છે, સાન્નિધ્યાત્—સાન્નિધ્યમાત્રથી. નિદર્શન કહ્યું—ઉપાધિઃ—ઉપાધિ, પદ્મરાગાદિ, સ્ફટિકં—ઉપલવિશેષને લીધે. આનો આ ભોગ પણ મનોદ્વારક જ છે. અત્રે પણ કહ્યું છે કે—

“ વિમકૃતેદુક્કપરિણતૌ, બુદ્ધૌ ભોગોઽસ્ય કથ્યતે ।

પ્રતિવિમ્બોદયઃ સ્વચ્છે, યથા ચન્દ્રમસોઽસ્મસિ ॥ ”

આની વ્યાખ્યા—વિમક્તા—આત્માથી વિભક્તિ એવી તે, અને દુદ્કપરિણતિઃ—આવી પરિણતિ,—પ્રતિભિન્નિદયરૂપા, એમ વિગ્રહ છે, તદ્વ્યાં સત્ત્વાં—તે સતે, તે જ ભોગ છે એમ અર્થ છે. જે પરિણતિ કર્યા ? તે માટે કહ્યું—બુદ્ધૌ—અન્તઃકરણલક્ષણ બુદ્ધિમાં, ભોગો—ભોગ,—વિષયગ્રહણરૂપ, અસ્ય—આનો, આત્માનો, કથ્યતે—કથાય છે,—આસુરિ પ્રભૃતિથી. કેતની જેમ ? તે માટે કહ્યું—પ્રતિવિમ્બોદયઃ—પ્રતિભિન્નપરિણામ, સ્વચ્છે—સ્વચ્છ, નિર્મલ, યથા—જેમ, ચન્દ્રમસો—વાસ્તવ એવા ચન્દ્રમાનો, અસ્મસિ—જલમાં,—તેની જેમ. હવે પ્રકૃત વ્યાખ્યા કહેવામાં આવે છે—બુદ્ધ્યા—અનન્તરોક્ત બુદ્ધિથી, અધ્યવસિત—પ્રતિપત્ત, અર્થ—શબ્દાદિ વિષયને, પુરુષઃ—આત્મા, ચેતયતે—જાણે છે,—અર્થચેતનમાં બુદ્ધિના અંતરંગ કરણપણને લીધે.

વિકારપણાએ કરીને અચેતના છે, છતાં ચેતન્યસ્વરૂપ પુરુષના (આત્માના) ઉપગમથી સચેતના જેવી અવભાસે છે. તેથી કહ્યું છે કે—“ચેતનમય પુરુષ તો સદાય અવિકૃતાત્મા જ —અવિકૃતસ્વરૂપ જ રહે છે, અને સાન્નિધ્ય થકી તે અચેતન મનને સ્વનિર્ભાસવાળું—સ્વઆકારવાળું કરે છે,—પદ્મરાગાદિ ઉપાધિ જેમ સ્ફટિકને કરે છે તેમ.” અને આ પુરુષના ભોગતું દ્વાર પણ મન જ છે, એટલે આ મન દ્વારા જ—મનની મારફતે જ પુરુષ ભોગ કરે છે. કહ્યું છે કે “આત્માથી વિભક્ત-બૂદ્ધી ને આવી પરિણતિવાળી બુદ્ધિમાં આ પુરુષનો વિષયબ્રહ્મરૂપ ભોગ કયાંય છે,—સ્વચ્છ જલમાં જેમ ચંદ્રમાનો પ્રતિબિંબોદય હોય છે તેમ.” આમ સાંખ્ય સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે બુદ્ધિથી અધ્યવસિત-પ્રતિપક્ષ-બ્રહ્મ કરાયેલ અર્થને પુરુષ-આત્મા ચેતે છે, સંવેદે છે, જાણે છે. કારણ કે અર્થચેતનમાં—અર્થસંવેદનમાં બુદ્ધિ એ આત્માનું અંતરંગ કરણ—‘અન્તઃકરણ’ છે માટે. આમ બુદ્ધિના યોગે જ્ઞાન હોય છે અને મુક્તને બુદ્ધિનો અયોગ છે, એટલે તેઓને સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિપણું ઘટતું નથી, માટે તેઓ અસર્વજ્ઞ-અસર્વદર્શી છે,—એમ સાંખ્યો-કપિલાનુયાયીઓ માને છે. એના નિરસન અર્થે અત્રે ‘સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી’ એ ખાસ સૂત્રપદ મૂક્યું છે.

તત્સ્વભાવપણું સતે નિરાવરણપણા થકી સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિપણાની સિદ્ધિ પ્રદર્શિત કરી તેના સમર્થનમાં સ્વરચિત યોગદષ્ટિસમુચ્ચયનો આત્માને ચંદ્રની ઉપમાવાળો સુપ્રસિદ્ધ શ્લોક અવતરે છે—

“સર્વે જાનન્તીતિ સર્વજ્ઞાઃ, સર્વે પર્યન્તીતિ સર્વદર્શિનઃ, તત્સ્વભાવત્વે સતિ નિરાવર-
ણત્વાત્ । મત્તોઽન્યે મદર્થાશ્ચ ગુણા इत्यतस्तત્તત્સ્વભાવત્વસિદ્ધિઃ । ઉક્તે ચ—

“સ્થિતઃ શીતાંશુવજ્જીવઃ, પ્રકૃત્યા ભાવશુદ્ધયા ।

ચન્દ્રિકાવચ્ચ વિજ્ઞાનં, તદાવરણમન્નવદ્ ॥” इत्यादि ।^{૧૮૪}

પંક્તિકા—મત્તોઽન્યે મદર્થાશ્ચ ઇત્યાદિ. અહીં એકદા ભગવાન અહંત દ્રવ્યોને-પર્યાયોને ભિન્ન અને અભિન્ન (છે એમ) સ્વશિષ્યો પ્રત્યે વ્યાખ્યાન કરવા ઇચ્છતા સતા, આત્માને જ અતિ સન્નિહિ-તતાથી ઉદ્દેશીને વધા—

મત્તો—મહારાથી, અન્યે—અન્ય, પ્રથમ, ગુણાઃ—ગુણો,—જ્ઞાન-દર્શનોપયોગ આદિ,—લક્ષણ, સંખ્યા, પ્રયોજન અને સંજ્ઞાના ભેદને લીધે. તે આ પ્રકારે—“ગુણપર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્” (તત્સ્વાર્થ અ. ૫, સૂ. ૩૭) ગુણપર્યાયવાળું તે દ્રવ્ય, એ લક્ષણવાળો હું છું. અને “દ્રવ્યાશ્રયા નિર્ગુણા ગુણાઃ” દ્રવ્યાશ્રયવાળા નિર્ગુણ ગુણો છે, એ લક્ષણવાળા ગુણો છે. હું એક છું, ગુણો અનેક છે. હું અન્ધ-પ્રેક્ષાદિ ક્રિયાશ્રયવાળો છું, અને ગુણો વિષયાવગમ આદિ ફલવાળા છે. હું અહંત, તીર્થંકર, પારગત આદિ શબ્દથી વાચ્ય છું, અને ગુણો ધર્મ—પર્યાય આદિ શબ્દોથી વાચ્ય છે. મદર્થાશ્ચ—અને અહમર્થઃ—હું અર્થ સાધ્યં ચેષાં તે તથા—સાધ્ય છું જેઓનો તે તથા. ગુણવૃત્તિથી વિવક્ષણ એવી કોઈ એકાન્તિકી મહારી પણ પ્રવૃત્તિ છે નહિ,—તથા પ્રતિભાસને લીધે. इति—એ વાક્ય પરિસમાપ્તિ અર્થમાં છે. અતઃ—એ વાક્યથી, તત્તત્સ્વભાવત્વસિદ્ધિઃ—તેવાં—તેઓની, ગુણોની તત્સ્વભાવત્વસિદ્ધિઃ—દ્રવ્યસ્વભાવત્વની સિદ્ધિ છે.

અર્થ:—સર્વ જાણે છે તે સર્વજ્ઞ, સર્વ દેખે છે તે સર્વદર્શિઓ,—તત્ત્વભાવપણું સતે નિરાવરણપણાને લીધે. “મહારાથી અન્ય અને મહારા અર્થવાળા ગુણો” એ ઉપરથી તત્ત્વત્ત્વભાવપણાની સિદ્ધિ છે.

(દોહરા) “ભાવશુદ્ધ પ્રકૃતિ થકી, સ્થિત ચંદ્ર શું જીવ એહ;

જ્ઞાન ચંદ્રિકા સમ અને, તત્ત્વવરણ છે મેહ.”—શ્રી યોગદ્વિસમુચ્ચય ૧૮૩

અર્થાત—જીવ, ચંદ્રની જેમ, ભાવશુદ્ધ એવી પ્રકૃતિથી સ્થિત છે; અને વિજ્ઞાન ચંદ્રિકા જેવું છે, તેવું આવરણ અભ્ર-વાદળા જેવું છે. ૧૮૪

વિવેચન

“સર્વ દ્રવ્ય પ્રદેશ અનંતા, તેહથી ગુણ પર્યાયજ;

તાસ વર્ગથી અનંતગણું પ્રભુ, કેવલજ્ઞાન કહાયજ....શીતલ જિતપતિ.”

કેવલ દર્શન એમ અનંતું, શ્રેષ્ઠ સામાન્ય સ્વભાવજ;

સ્વપર અનંતથી અરણ્ય અનંતું, સમરણ સંવર ભાવજ....”—શ્રી દેવચંદ્રજ

સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિપણું એટલે શું? અને તે શી રીતે ઘટે છે? તે અત્ર દર્શાવ્યું છે. ‘સર્વ જાણે છે તે સર્વજ્ઞ, સર્વ દેખે છે તે સર્વદર્શિઓ—તત્ત્વસ્વભાવપણું સતે નિરાવરણપણાને લીધે હોય છે.—‘તત્ત્વસ્વભાવત્વે સતિ નિરાવરણત્વાત્.’ અર્થાત સર્વજ્ઞ સર્વદર્શિ પ્રથમ તો મૂળ તત્ત્વસ્વભાવપણું—સર્વજ્ઞસર્વદર્શિ સ્વભાવપણું હોય, સ્વભાવપણું તો પછી નિરાવરણપણું થયે સર્વજ્ઞસર્વદર્શિ હોય છે. આમાં તત્ત્વસ્વભાવપણાદ્ય મૂળ હેતુની સિદ્ધિ અર્થે કહ્યું—‘મત્તોડન્યે મદર્થાશ્ચ ગુણાઃ ।’ ઇં ૦ ‘મહારાથી અન્ય અને મહારા અર્થવાળા ગુણો છે, એ ઉપરથી તત્ત્વતત્ત્વસ્વભાવપણાની સિદ્ધિ છે.’ તે આ પ્રકારે:—

એકદા તીર્થંકર ભગવાન્ દ્રવ્યો અને પર્યાયો ભિન્ન-અભિન્ન છે એમ સ્વશિષ્યોને સમજાવતાં, નિકટ ઉદાહરણપણે પોતાના આત્માને જ ઉદેશીને વદ્યા—, ‘મહારાથી અન્ય અને મહારા અર્થવાળા ગુણો છે —‘મત્તોડન્યે મદર્થાશ્ચ ગુણાઃ ।’ અર્થાત ‘મહારાથી અન્ય અને જ્ઞાન-દર્શન આદિ જે ગુણો છે તે મહારાથી-મહારા આત્માથી અન્ય છે, મહારા અર્થવાળા ગુણો’ પૃથક્-બ્રૂદા છે; કારણ કે એ બન્નેના લક્ષણ, સંખ્યા, પ્રયોજન એ ભગવદ્વચનનો અને સંજ્ઞાનો ભેદ છે માટે. જુઓ, આ પ્રકારે—(૧) ‘ગુણપર્યાય-પરમાર્થ વાળું તે દ્રવ્ય’ એ લક્ષણ પ્રમાણે હું ગુણપર્યાયવંત આત્મદ્રવ્ય—આત્મા છું. અને “દ્રવ્યશ્રયવાળા નિર્ગુણ તે ગુણો” એ લક્ષણ પ્રમાણે જ્ઞાનાદિ ગુણો મહારા આત્મદ્રવ્યને આશ્રયે રહેલા છે. (૨) હું આત્મા એક છું,

જ્ઞાનાદિ ગુણો અનેક છે. (૩) હું આત્મા બંધ-મોક્ષાદિ ક્રિયાશ્લકાણો છું, અને જ્ઞાનાદિ ગુણો વિષય બોધ આદિ શ્લકાણો છે. (૪) હું આત્મા અર્કત, તીર્થંકર, પારગત આદિ શબ્દ વાચ્ય છું, યોગખાઈ છું; અને ગુણો ધર્મ-પર્યાય આદિ શબ્દથી વાચ્ય છે, યોગખાય છે. આમ લક્ષણાદિ ભેદની અપેક્ષાએ ગુણો હું આત્મદ્રવ્યથી અન્ય-ભિન્ન છે. આમ છતાં આ ગુણો 'મદર્થ' છે, મહારા અર્થવાળા છે, હું ના-આત્માના અર્થના જ વાચક છે. કારણ કે ગુણથી એકાન્તે જુદી પાડી શકાય એવી મહારા આત્માની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ છે નહિ; એટલે આ ગુણો મહારા આત્માથી અભિન્ન પણ છે. આમ આત્માની ને તેના ગુણોની ભિન્ન-અભિન્ન અવસ્થા છે. આ મહારાથી અન્ય અને મદર્થ ગુણો છે એ ભગવાનના વચન પરથી તત્તત્ત્વ સ્વભાવપણાની સિદ્ધિ છે, અર્થાત્ તેની-ગુણોની તત્ત્વસ્વભાવપણાની-દ્રવ્યસ્વભાવપણાની સિદ્ધિ છે; સર્વજ્ઞાનપણારૂપ ગુણથી ભગવાન સર્વજ છે અને સર્વદર્શિપણારૂપ ગુણથી સર્વદર્શી છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

અને આ સર્વજ્ઞાન-દર્શનપણું નિરાવરણપણાને લીધે હોય છે; ધાતિકર્મરૂપ આવરણ દ્વર થયું એટલે આત્માનો મૂળ સ્વભાવભૂત સર્વજ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવ પ્રગટ થાય છે, આવિર્ભાવ પામે છે. આત્માનો આ સર્વજ્ઞસર્વદર્શિ સ્વભાવ સ્થિત નિરાવરણપણું થયે જ છે, કાંઈ નવો સ્થાપિત કરવાનો નથી, આવરણ દ્વર થયું કે તે સર્વજ્ઞાન દર્શન ખસ પ્રગટ જ છે. આના જ સમર્થનમાં અત્રે 'સ્થિતઃ સીતાંશુવજ્જીવઃ' સ્વભાવનો પરમ પરમાર્થગંભીર સુંદર સુભાષિત ટાંકયું છે કે-“ભુવ, ચંદ્રની આવિર્ભાવ જેમ, ભાવશુદ્ધ એવી પ્રકૃતિથી સ્થિત છે; અને વિજ્ઞાન ચંદ્રિકા જેવું છે, તેનું આવરણ અખ્ર-વાદળા જેવું છે.” ઇત્યાદિ. આ સુભાષિતનો પરમાર્થ વિચારવા યોગ્ય છે: પ્રત્યેક વસ્તુ ભાવશુદ્ધ પ્રકૃતિથી-શુદ્ધ સ્વભાવથી નિજ નિજ સ્વરૂપમાં સ્થિત છે જ, કાંઈ નવી સ્થાપવાની નથી. તેમ આત્મ-વસ્તુ પણ ભાવશુદ્ધ એવી પ્રકૃતિથી-સ્વભાવથી સ્થિત જ છે, કાંઈ નવી સ્થાપિત કરવાની નથી. અત્રે ચંદ્રની ઉપમા સાંગોપાંગ સુઘટપણે ઘટે છે : ચંદ્ર જેમ આકાશમાં પ્રકૃતિથી-કુદરતથી-સ્વભાવથી સ્થિત છે, તેમ આત્મા પણ નિજ પ્રકૃતિથી-કુદરતી સહજ સ્વભાવથી ચિદાકાશમાં સ્થિત કરી રહ્યો છે. આકાશમાં સ્વસ્થાને સ્થિત રહ્યો છતો ચંદ્ર જેમ આત્મ-ચંદ્ર ચંદ્રિકા પ્રસારે છે, તેમ સ્થિર એવા સ્વસ્વરૂપ પદમાં સ્થિત આત્મા જ્ઞાન-ચંદ્રિકા જ્ઞાનરૂપ જ્યોત્સ્ના-ચંદ્રિકા વિસ્તારે છે. પણ ચાંદનીથી ભૂમિઆદિને પ્રકાશિત કરતાં છતાં ચંદ્ર કાંઈ ભૂમિરૂપ બની જતો નથી; તેમ આત્મા પણ જ્ઞાન-જ્યોત્સ્નાથી વિશ્વને પ્રકાશતાં છતાં, કાંઈ વિશ્વરૂપ બની જતો નથી. આમ સ્વ-પર પ્રકાશક ચંદ્રિકા રેલાવતો ચંદ્ર સ્વસ્થાને સ્થિત રહ્યો છે, તેમ સ્વપર અવભાસક જ્ઞાન-ચંદ્રિકા વિસ્તારતો આત્મા પણ નિજ સ્વભાવપદમાં સમ્ભવ સ્થિત જ રહ્યો છે. આ પ્રમાણે નિશ્ચયવાર્તા છે, તત્ત્વશુદ્ધ પ્રકૃતિથી-સ્વભાવથી સ્થિત છે.

‘અને આમ શુદ્ધ સ્વભાવથી સ્વસ્થાને સ્થિત છતાં ચંદ્રને જેમ મેઘપટલ-વાદળાં

આવરે છે, ઢાંકી દે છે, ને તેથી તેનું યથાર્થ દર્શન નથી થતું; તેમ શુદ્ધ સ્વભાવસ્થિત આત્માને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ મેઘપટલ આવૃત કરે છે-ઢાંકી દે છે, અને તેથી તેનું યથાસ્થિત દર્શન થતું નથી. પણ આ જ્ઞાનાવરણીયાદિ જે ધાતિકર્મ * અબ્ર જેવું-વાદળા જેવું વર્તે છે, તે ધર્મસંન્યાસયોગરૂપ પવનના સપાટાથી જ્યારે શ્રેણીની પરિસમાપ્તિ વેળાએ વીખેરાઈ જાય છે, ત્યારે સુખ્ય એવા પરાક્રમયોગે કરીને તે શ્રીમાન્ જ્ઞાનકેવલી— સર્વજ્ઞ થાય છે.

‘અને આમ આત્મ-ચંદ્રને આવરણ કરી રહેલ વાદળા જેવા ચાર ધાતિકર્મ દૂર થાય છે, કે તે તત્ક્ષણ શુદ્ધ પ્રકૃતિસ્થિત ઝળહળ જ્યોતિસ્વરૂપ આત્મા સ્વસ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે. જેમ વાદળાનું આવરણ દૂર થતાં ચંદ્ર સ્વયં પૂર્ણસ્વરૂપે પ્રકાશે છે, તેમ ધાતિકર્મરૂપ મેઘપટલ ટળતાં પરંજ્યોતિસ્વરૂપ આત્મ-ચંદ્ર, જિનરાજ-ચંદ્ર સ્વયંપૂર્ણ કેવલ-જ્ઞાનસ્વરૂપે પ્રકાશે છે, શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપે ઝળહળે છે.’

—શ્રીયોગદંડિસમુચ્ચય શ્લો.૧૮૩-૧૮૪ વિવેચનમાંથી (ડૉ. ભગવાનહાસ કૃત)

“આકાશમાં પ્રકૃતિથી સ્થિત જેમ ચંદ્ર,
શુદ્ધ સ્વભાવ સ્થિત છે ત્યમ આત્મચંદ્ર;
સત્ચંદ્રિકા સમ જ કેવલ જ્ઞાન લેવું,
તે જ્ઞાન આવરણ મેઘસમૂહ જેવું.
તે ધાતિ કર્મ ધન શું વિખરે ઝપાટે,
સંન્યાસ ધર્મરૂપ વાયુતાણા સપાટે;
ત્યારે શ્રીમાન્ પરમ કેવલજ્ઞાન પામે,
તે જ્ઞાનકેવલી કહાય યથાર્થ નામે.”

—શ્રી યોગદંડિ કંઠશ, ૧૫૩-૫૪ (સ્વરચિત)

બુદ્ધિરૂપ કરણના અભાવે મુક્તને સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિપણું સંભવતું નથી, તેમ જ બાહ્ય અર્થસંવેદન વેળાએ મુક્તને દુઃખાદિનો અનુભવ થશે.—એ બન્ને આશંકાનું યુક્તિથી સમાધાન કરે છે—

રેન કરણાભાવે કર્તા તત્ફલસાધક इत्यनैकान्तिकं, પરિનિષ્ઠિતપ્લવકસ્ય તરકા-
ખંડાભાવે પ્લવનસંદર્શનાદિતિ । न चोदयिकक्रियाभावरहितस्य જ્ઞાનમાત્રાદ્ દુઃખાદયઃ,
તથાનુભવતસ્તત્સ્વભાવત્વોપપત્તે: ।^{૧૮૫}

* ધાતિકર્માન્નકલ્પં તદુક્તયોગાનિલાહતે: ।

યદાપૈતિ તદા શ્રીમાન્ જાયતે જ્ઞાનકેવલી ॥ —શ્રી યોગદંડિસમુચ્ચય, શ્લો. ૧૮૪.

૩ અર્થઃ—કરણ્યભાવે કર્તા તત્ફલસાધક નથી એ અનૈકાન્તિક છે,—પરિનિષ્ઠિત તરનારનું તૂંબડાના અભાવે તરવાનું દર્શન હોય છે, માટે. અને ઔદયિક ક્રિયાભાવથી રહિતને જ્ઞાનમાત્ર થકી દુઃખાદિ નથી,—તથાઅનુભવ થકી તત્સ્વભાવપણની ઉપપત્તિ છે, માટે. ૧૮૫

વિવેચન

“ અકરણ વીર્ય અનંતતા, નિજશુણ્ય સહકાર અકામ રે. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

હવે વાદી કહેશે—અર્થસંવેદનમાં બુદ્ધિ એ પ્રગટપણે પુરુષનું કરણ—સાધન (Instrument) છે, અને પ્રકૃતિના વિયોગે મુક્ત અવસ્થામાં બુદ્ધિરૂપ કરણના અભાવને લીધે સર્વજ્ઞપણું વા સર્વદર્શિપણું સંભવતું નથી. આના નિરાકરણાર્થે કરણ્યભાવે કર્તા કહ્યું—‘ ન કરણાભાવે કર્તા તત્ફલસાધક इत्यनैकान्तिकं ’—કરણ્ય—તત્ફલસાધક અભાવે કર્તા તત્ફલસાધક નથી એ અનૈકાન્તિક છે,—પરિનિષ્ઠિત ન હોય, તરનારનું તૂંબડાના અભાવે તરવાનું દર્શન હોય છે માટે. એ એકાન્તિક નથી ‘ પરિનિષ્ઠિતપ્લવકસ્ય તરકાણ્ડાભાવે પ્લવનસંદર્શનાત્ ’—અર્થાત્ કરણ્ય—સાધન વિના તત્ફલ સાધવા ઇચ્છતો કર્તા તેનો સાધક નથી હોતો એ અનૈકાન્તિક છે, એકાન્તિક નથી. કારણ કે પરિનિષ્ઠિત—પારંગત—સારી પેઠે નિષ્ણાત તરનારો તૂંબડા વિના તરતો દેખાય છે. એટલે તૂંબડારૂપ સાધન હોય તો જ તરી શકાય એવું કાંઈ એકાન્ત નિયમરૂપ નથી; તેમ તમે માનેલું બુદ્ધિરૂપ કરણ હોય તો જ જ્ઞાન થાય ને ન હોય તો ન જ થાય એવો એકાન્ત નથી. એટલે જેમ પરિનિષ્ઠિત તારૂ જેમ તૂંબડા વિના પણ તરી શકે છે, તેમ પરિનિષ્ઠિત કેવલજ્ઞાની આત્મા તમે માનેલા બુદ્ધિરૂપ કરણ વિના કેમ સર્વ નહિ જાણી-દેખી શકે વારુ? બાકી બરી રીતે બોધ એ તો બુદ્ધિને તમે અચેતન માની છે એ જ મૂળ તો મૂલ છે. છતાં તમારી માન્યતા અનુસારે પણ તમારું કહેવું ઘટતું નથી એ અમે સિદ્ધ કરી દેખાડ્યું છે.

હવે કોઈ શંકા ભીડાવશે—લીલો, પીળો વગેરેની જેમ દુઃખ, દ્રેષ, શોક, વૈષયિક સુખાદિ બાહ્ય અર્થના ધર્મો છે; તેથી મુક્ત અવસ્થામાં સર્વજ્ઞપણું—સર્વદર્શિપણું જો માનશો,

પરિણામઃ—અર્થચેતનમાં પુરુષનું સ્ફુટપણે બુદ્ધિ કરણ છે, અને પ્રકૃતિવિયોગે મુક્ત અવસ્થામાં કરણ્ય અભાવને લીધે સર્વજ્ઞત્વ વા સર્વદર્શિત્વ સંભવતું નથી, એમ પર અભિપ્રાયના નિરાકરણાર્થે કહ્યું—ન કરણ ઇત્યાદિ. અને એ સુખમ છે.

વારુ, નીલ-પીતાદિ જેમ દુઃખ-દ્રેષ-શોક-વૈષયિક સુખાદિ અહિરૂઅર્થધર્મો છે, તેથી મુક્ત અવસ્થામાં સર્વજ્ઞત્વ-સર્વદર્શિત્વનો અભ્યુપગમ સતે અહિરૂઅર્થવેદન વેળાએ તેને સર્વ દુઃખાદિનો અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે, એવી આશંકાના પરિહારાર્થે કહ્યું—ન ચૌદયિક ઇત્યાદિ. ન ચ—ન જ, ઔદયિક ક્રિયાભાવરહિતસ્ય—અસદ્વેદ્ય અદિ કર્મપાકજન્ય સ્વપરિણામરહિતને, જ્ઞાનમાત્રાત્—પરિજ્ઞાનથકી જ, દુઃસ્વાદ્યઃ—દુઃખ દ્રેષાદિ. હેતુ કહ્યો—તથાનુભવતઃ—જ્ઞાનમાત્રથી જ દુઃખાદિ અનુભવ થકી, તત્સ્વભાવત્ત્વોપપત્તે—દુઃખાદિના ઔદયિક ક્રિયાભાવરૂપ સ્વભાવત્વની ઉપપત્તિને લીધે.

તો તે તે બાહ્ય અર્થના વેદન વેળાએ તેને સર્વ દુઃખાદિનો અનુભવ
 ઔદયિકભાવ પ્રાપ્ત થયા કરશે. એટલે તેને મુક્તિમાં પણ સુખ નહિ રહે !
 રહિતને જ્ઞાનમાત્ર થકી એ શંકાના નિવારણાર્થે કહ્યું—‘ ઔદયિક ક્રિયા ભાવરહિતને જ્ઞાનમાત્ર
 દુઃખાદિ નથી થકી દુઃખાદિ નથી,’—ત ચૌદયિકક્રિયાભાવરહિતસ્ય જ્ઞાનમાત્રાદ્
 દુઃખાદયઃ—‘ તથાઅનુભવ થકી તત્સ્વભાવપણાની ઉપપત્તિને
 લીધે,—તથાનુભવતસ્તત્સ્વભાવત્વોપપત્તેઃ—અર્થાત્ ઔદયિક—અસદ્વેદનીય આદિ કર્મ-
 વિગતથી ઉપજતો વેદનરૂપ ઉદયભાવ જેને નથી,તેને સંવેદનરૂપ જ્ઞાનમાત્ર થકી દુઃખ-
 દ્રેષાદિ નથી. કારણ કે જ્ઞાનમાત્રથી જ જો દુઃખાદિનો તથાપ્રકારે અનુભવ થતો હોય,
 તો જ્ઞાનને ઔદયિક ક્રિયાભાવરૂપ સ્વભાવપણાની ઉપપત્તિ થશે. પણ જ્ઞાન તો કદી
 ઔદયિક ભાવે હોઈ શકે જ નહિ, તે તો ક્ષાયિક વા ક્ષાયોપશમિક ભાવે જ હોય. માટે
 વેદનીય કર્મના ઉદયથી ઉપજતું વેદન જે ઔદયિક ભાવરૂપ છે, તેની ક્ષાયિક વા
 ક્ષાયોપશમિક ભાવથી ઉપજતા જ્ઞાનરૂપ સંવેદન સાથે સેજભેજ મ કરો ! અને ભગવાનનું
 જે જ્ઞાનરૂપ સંવેદન છે તે તો જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણના ક્ષયથી ઉપજેલું ક્ષાયિક ભાવરૂપ
 હોઈ કેવલજ્ઞાન-દર્શન સ્વરૂપ છે. એટલે ઔદયિક ભાવનો જ્યાં સર્વથા અભાવ છે ને
 ક્ષાયિક ભાવનો જ્યાં પૂર્ણ પ્રભાવ છે, એવું ભગવાંતનું સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિપણું અખંડ
 અવ્યાબાધ છે, માટે આપ મહાતુભાવે ઊઠાવેલી શંકાને સ્થાન જ નથી.

જ્ઞાન વિશેષવિષયી ને દર્શન સામાન્યવિષયી હોઈ તે બન્નેનું સર્વઅર્થવિષયપણું ઘટતું નથી,
 એ શંકાનું સમાધાન કરે છે—

૪ અન્યસ્ત્વાદ—જ્ઞાનસ્ય વિશેષવિષયત્વાદર્શનસ્ય ચ સામાન્યવિષયત્વાત્તયોઃ સર્વાર્થ-
 વિષયત્વમયુક્તં, તદુભયસ્ય સર્વાર્થવિષયત્વાદિતિ ।

ઉચ્યતે—ન हि सामान्यविशेषयोर्भेद एव, किन्तु त एव पदार्थाः समविषयतया
 सम्प्रज्ञायमानाः सामान्यविशेषशब्दाभिधेयतां प्रतिपद्यन्ते, ततश्च त एव ज्ञायन्ते त एव
 दृश्यन्ते इति युक्तं ज्ञानदर्शनयोः सર્वाર્थविषयत्वमिति । १८६

૪ અર્થઃ—અન્ય (શંકા) કહે છે—જ્ઞાનના વિશેષવિષયપણાને લીધે અને દર્શનના
 સામાન્યવિષયપણાને લીધે તે બન્નેનું સર્વાર્થવિષયપણું અયુક્ત છે,—તદુભયનું સર્વાર્થ-
 વિષયપણું છે માટે.

(સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—સામાન્ય-વિશેષનો ભેદ જ નથી, કિંતુ તે જ
 પદાર્થો સમ-વિષયતાથી સંપ્રજ્ઞાયમાન થતાં (જાણવામાં આવતાં) સામાન્ય-વિશેષ શબ્દની
 અભિધેયતાને પામે છે; અને તેથી કરીને તેઓ જ જાણવામાં આવે છે, તેઓ જ દેખવામાં
 આવે છે,—એમ જ્ઞાન-દર્શનનું સર્વાર્થવિષયપણું યુક્ત છે. ૧૮૬

વિવેચન

“સામાન્ય વિશેષનું ધામ, તે દ્રવ્યાસ્તિક પરિણામ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

અત્રે કોઈ શંકા કરે છે—જ્ઞાનનો વિષય વિશેષ છે અને દર્શનનો વિષય સામાન્ય છે, એટલે તે બન્નેનું સર્વાર્થવિષયપણું ઘટતું નથી, કારણ કે તદ્ઉભયનું—તે બન્નેનું સાથે મળીને જ સર્વાર્થવિષયપણું થાય છે માટે. આનું સમાધાન અત્ર કયું છે— ‘સામાન્ય-વિશેષનો ભેદ જ નથી,’ અર્થાત્ સામાન્ય જૂઠું અને વિશેષ જૂઠું એવો એકાંતે ભિન્ન વસ્તુરૂપ કૃત્રિમ ભેદ પાડવો ઘટતો નથી. પરંતુ તે જ પદાર્થો જ્યારે ‘સમતાથી’—સમાનપણાથી જાણવામાં આવે ત્યારે તે ‘સામાન્ય’ શબ્દથી ઓળખાય છે, અને ‘વિષમતાથી’—અસમાનપણાથી જાણવામાં આવે ત્યારે ‘વિશેષ’ શબ્દથી ઓળખાય છે. અને તેથી કરીને ‘તેઓ જ જાણવામાં આવે છે, તેઓ જ દેખવામાં આવે છે’—એમ જ્ઞાનનું અને દર્શનનું પ્રત્યેકનું સર્વાર્થવિષયપણું યુક્ત જ છે—ઘટમાન જ છે. એટલે સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિપણું સ્થિત જ છે.

એમ પણ જ્ઞાનથી વિષમતાધર્મવિશિષ્ટ જ ને દર્શનથી સમતાધર્મવિશિષ્ટ જ જણાય, માટે તે બન્નેનું સર્વાર્થવિષયપણું નથી, એ બીજી શંકાનું સમાધાન કરે છે—

‘આહ—एवमपि ज्ञानेन विषमताधर्मविशिष्टा एव गम्यन्ते, न समताधर्मविशिष्टा अपि । तथा दर्शनेन च समताधर्मविशिष्टा एव गम्यन्ते, न विषमताधर्मविशिष्टा अपि । ततश्च ज्ञानेन समताख्यधर्माग्रहणादर्शनेन विषमताख्यधर्माग्रहणाद् धर्माणामपि चार्थत्वाद्युक्तमेव तयोः सार्वाथविषयत्वमिति ।

ન, ધર્મધર્મિણોઃ સર્વથા મેદાનમ્યુપગમાત્, તતશ્ચાભ્યન્તરીકૃતસમતારવ્યધર્માણ એવ વિષમતાધર્મવિશિષ્ટા જ્ઞાનેન ગમ્યન્તે, તથા અભ્યન્તરીકૃતવિષમતારવ્યધર્માણ એવ ચ સમતાધર્મવિશિષ્ટા દર્શનેન ગમ્યન્તે इत्यतो न दोषः । एतदुक्तं भवति—जीवस्वाभाव्या-त्सामान्यप्रधानं उपसर्जनीकृतविशेषमर्थग्रहणं दर्शनमुच्यते, तथा प्रधानविशेषमुपसर्जनी-कृतसामान्यं च ज्ञानमिति कृतं विस्तरेण । ૧૮૭

પ્રત્યર્થ:-શંકા—એમ પણ જ્ઞાનથી વિષમતા ધર્મથી વિશિષ્ટા જ જણાય છે, સમતા-ધર્મવિશિષ્ટા પણ નહિ; તથા દર્શનથી સમતાધર્મથી વિશિષ્ટા જ જણાય છે, વિષમતા—ધર્મવિશિષ્ટા પણ નહિ; અને તેથી કરીને જ્ઞાનથી સમતાખ્ય ધર્મોના અગ્રહણને લીધે, દર્શનથી વિષમતાખ્ય ધર્મોના અગ્રહણને લીધે, અને ધર્મોના પણ અર્થત્વને લીધે, તે બન્નેનું (જ્ઞાન-દર્શનનું) સર્વાર્થવિષયપણું અયુક્ત જ છે.

(સમાધાન)—એમ નથી,—ધર્મ-ધર્મીના સર્વથા ભેદનો અનભ્યુપગમ છે માટે. અને તેથી કરીને જેમાં સમતાખ્ય ધર્મો અભ્યન્તરીકૃત (અંદર મૂકાયેલા) છે, એવા વિષમતા-ધર્મવિશિષ્ટા જ્ઞાનથી જણાય છે; તથા જેમાં વિષમતાખ્ય ધર્મો અભ્યન્તરીકૃત છે, એવા

સમતાધર્મવિશિષ્ટો દર્શનથી જણાય છે, એટલા માટે દોષ નથી. આ કહેવાનું થયું—જીવના સ્વાભાવ્યથી (સ્વભાવપણાથી) સામાન્યપ્રધાન ઉપસર્જનીકૃત (ગૌણ કરેલ) વિશેષવાળું અર્થઘટ્ટણ ‘દર્શન’ કહેવાય છે; તથા પ્રધાનવિશેષવાળું અને ઉપસર્જનીકૃત સામાન્યવાળું (અર્થઘટ્ટણ) ‘જ્ઞાન’ કહેવાય છે. એટલે વિસ્તરથી સચું! ૧૮૭

વિવેચન

“સામાન્ય વિશેષનો પિંડ, દ્રવ્યાર્થિક વસ્તુ પ્રચંડ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અત્રે વળી બીજી શંકા કરે છે—એમ આપ કહો છો તે રીતે જોતાં પણ જ્ઞાનથી ‘વિષમતાધર્મવિશિષ્ટ’—વિષમતાધર્મથી વિશેષિત કરેલા પદાર્થો જ જણાય છે, ‘સમતાધર્મવિશિષ્ટ’ પણ નથી જણાતા; તથા દર્શનથી ‘સમતાધર્મવિશિષ્ટ’—સમતાધર્મથી વિશેષિત કરેલા પદાર્થો જ જણાય છે, વિષમતાધર્મવિશિષ્ટ પણ નથી જણાતા. તેથી કરીને જ્ઞાનથી ‘સમતા’ નામક ધર્મોનું ઘટ્ટણ હોતું નથી, અને દર્શનથી ‘વિષમતા’ નામક ધર્મોનું ઘટ્ટણ હોતું નથી, અને ધર્મોનું પણ અર્થપણું છે, એટલે જ્ઞાન માત્ર વિષમતાધર્મવિશિષ્ટ પદાર્થો ઘટે છે, અને દર્શન માત્ર સમતાધર્મવિશિષ્ટ પદાર્થો ઘટે છે; માટે જ્ઞાનનું અને દર્શનનું પ્રત્યેકનું છૂટું છૂટું એકાંગઆદિપણું હોવાથી સર્વાર્થવિષયપણું અચુકત જ છે—અધટમાન જ છે.

આનું સમાધાન કરતાં આચાર્યવર્ય હરિભદ્રજી વહે છે—મહાનુભાવ ! આપ ધારો છો તેમ નથી, કારણ કે ધર્મ—ધર્મીના સર્વથા લેહનો અન્યુપગમ (અસ્વીકાર) છે માટે,—
 ‘ધર્મધર્મિણોઃ સર્વથા મેદાનમ્યુપગમાત,’ ધર્મ—ધર્મીના સર્વથા—
 સામાન્યપ્રધાન એકાંતે લેહનો અન્યુપગમ—સ્વીકાર અમે કર્યો નથી, માટે. અને
 દર્શન: તેથી કરીને ‘સમતા’ નામના ધર્મો જેમાં ‘અભ્યંતરીકૃત’ છે—
 વિશેષપ્રધાન જેના અભ્યંતરમાં—અંદરમાં અંતર્ભૂત કરાયેલા છે, એવા વિષમતા-
 જ્ઞાન ધર્મવિશિષ્ટો જ્ઞાનથી જણાય છે; તથા ‘વિષમતા’ નામના ધર્મો
 જેમાં ‘અભ્યંતરીકૃત’ છે—જેના અભ્યંતરમાં—અંદરમાં અંતર્ભૂત
 કરાયેલા છે, એવા સમતાધર્મવિશિષ્ટો દર્શનથી જણાય છે, એટલા માટે અત્ર ઉક્તમાં દોષ નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય કે—‘જીવસ્વાભાવ્યથી’—જીવનું તેવું સ્વભાવપણું છે તેથી જ્યાં વિશેષ ‘ઉપસર્જનીકૃત’—ઉપસર્જન કરાયેલ—ગૌણ કરાયેલ છે એવું સામાન્યપ્રધાન અર્થઘટ્ટણ તે ‘દર્શન’ કહેવાય છે; તથા જ્યાં સામાન્ય ‘ઉપસર્જનીકૃત’—ઉપસર્જન કરાયેલ—ગૌણ કરાયેલ છે એવું પ્રધાનવિશેષવાળું—વિશેષપ્રધાન અર્થઘટ્ટણ ‘જ્ઞાન’ કહેવાય છે. એટલે વધારે વિસ્તર કરવાથી બસ થયું !

મુક્તને અમૂર્તપણુને લીધે વિષયાકારતાઅયોગે તત્ત્વથી જ્ઞાનાભાવ છે, એટલે સર્વજ્ઞપણું ધરતું નથી, એ ત્રીજી શંકાનું સમાધાન કરતાં વિષયગ્રહણપરિણામનું આકારપણું ને તેનું અમૂર્તતાં પણ અવિરોધપણું પ્રદર્શિત કરે છે—

૬અપર આહ—મુક્તાત્મનોઽમૂર્તત્વાત્ જ્ઞાનસ્યાપિ તદ્દર્મત્વેન તત્ત્વાત્ વિષયાકારતાઽયોગતસ્તત્ત્વતો જ્ઞાનાભાવઃ, નિસ્તરદ્ગમહોદધિકલ્પો હ્યસૌ તત્તરદ્ગતુલ્યાશ્ચ મહદાદિપવનયોગતો વૃત્તયઃ इति તદ્ભાવાત્તદભાવઃ, एवं સર્વજ્ઞત્વાનુપપત્તિરેવેતિ ।

પતદપ્યસત્, વિષયગ્રહણપરિણામસ્યાકારત્વાત્, તસ્ય ચામૂર્તેઽપ્યવિરોધાત્, અનેકવિષયસ્યાપિ ચાસ્ય સમ્ભવાત્, ચિત્રાસ્તરણાદૌ તથોપલબ્ધેરિતિ ।^{૧૮૮}

૬અર્થઃ—અપર (શંકા) કહે છે—મુક્તાત્માના અમૂર્તપણુને લીધે, જ્ઞાનના પણ તદ્દર્મપણુએ કરીને તત્ત્વથી વિષયાકારતાના અયોગને લીધે તત્ત્વથી જ્ઞાનઅભાવ છે. તે અરેખર! નિસ્તરંગ મહોદધિ સમો છે, અને તેના તરંગ તુલ્ય વૃત્તિઓ મહદ્ આદિ પવનયોગ થકી છે, એટલે તદ્અભાવથી તદ્અભાવ છે. એમ સર્વજ્ઞપણુની અનુપપત્તિ જ (અષ્ટમાનતા જ) છે.

(સમાધાન)—એ પણ વ્યસત છે,—વિષયગ્રહણપરિણામના આકારપણુને લીધે, અને તેના અમૂર્તતાં પણ અવિરોધને લીધે, અનેક વિષયવાળા આના (આકારના) પણ સંભવને લીધે, ચિત્ર-આસ્તરણ આદિમાં તથાપ્રકારે ઉપલબ્ધિને લીધે.^{૧૮૮}

વિવેચન

“ શુદ્ધ રમણ આનંદતા રે, ધ્રુવ નિઃસંગ સ્વભાવ....રે દયાળરાય !

સકલ પ્રદેશ અમૂર્તતા રે, ધ્યાતા સિદ્ધ ઉપાય....રે દયાળરાય !

શ્રી યુગમંધર વિનવું રે, વિનતડી અવધાર....રે દયાળરાય ! ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અત્રે વળી બીજી શંકાનું સમાધાન કર્યું છે. કેઈ બીજે શંકા કરે છે—‘ મુક્તાત્માના અમૂર્તપણુને લીધે, જ્ઞાનના પણ તદ્દર્મપણુએ કરીને તત્ત્વથી વિષયાકારતાના અયોગને

પંક્તિકા—અપર ઇત્યાદિ. અપરઃ—સાંખ્ય, આહ—કહે છે, પ્રેરે છે, મુક્તાત્મનઃ—મુક્તાત્માના, લીણુકર્મના, અમૂર્તત્વાત્—અમૂર્તપણુને લીધે, રૂપાદિરહિતપણુને લીધે, શું ? તે માટે કહ્યું—જ્ઞાનસ્યાપિ—જ્ઞાનના પણ, નહિં કે કેવલ મુક્તાત્માના, તદ્દર્મત્વેન—તદ્દર્મત્વથી, મુક્તાત્મધર્મત્વથી, તત્ત્વાત્—અમૂર્તત્વ થકી. તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—વિષયાકારતાઽયોગતઃ—વિષયસ્ય ઇવ—વિષયના—ગોચરના જેવો, આકારઃ—આકાર, સ્વભાવ, यस્ય તત્ત્વતઃ—જેનો છે તે તથા, તદ્ભાવસ્તત્તા—તદ્ભાવ તે તત્તા, તસ્યાઃ—તેના, અયોગતઃ—અયોગને લીધે, અષ્ટનને લીધે, તત્ત્વતઃ—તત્ત્વથી, નિરુક્તા વૃત્તિથી,—‘ જ્ઞાયતેઽનેન ’ જેના વડે કરીને જણવામાં આવે છે એમ કરણસાધનરૂપ જ્ઞાનાભાવઃ—જ્ઞાનનો અભાવ જ છે. તે જ ભાવે છે—

નિસ્તરદ્ગમહોદધિકલ્પો હ્યસૌ—તે મુક્તાત્મા નિસ્તરંગ મહોદધિ સમો છે, તત્તરદ્ગતુલ્યાશ્ચ મહદાદિપવનયોગતો વૃત્તયઃ—બુદ્ધિ-અહંકાર આદિ પ્રકૃતિવિકારરૂપ પવનના સંઘર્ષ થકી, વૃત્તયઃ—

મુક્તને લીધે, તત્ત્વથી જ્ઞાનઅભાવ છે.' અર્થાત્ સાંખ્ય મતવાદી કહે છે—
 મુક્તને લીધેકર્મ મુક્તાત્માનું અમૂર્તપણું છે, રૂપાદિરહિતપણું—નિરાકાર-
 વિષયાકારતા અયોગે પણું છે; અને જ્ઞાન પણ તેનો ધર્મ છે, એટલે તે જ્ઞાનનું પણ
 જ્ઞાન અભાવ, અમૂર્તપણું—નિરાકારપણું છે. આમ જ્ઞાન અમૂર્ત—નિરાકાર છે,
 એવી શંકા તેથી તેની વિષયાકારતાનો અસંભવ છે, એટલે તે જ્ઞાન તત્ત્વથી—
 'જેના વડે જણાય તે જ્ઞાન' એ વ્યુત્પત્તિઅર્થથી જ્ઞાનઅભાવ છે.
 ખરેખર! તેમ જ—'નિસ્તરંગમહોદધિકલ્પો હ્યસૌ।' ઇં ૦ 'તે નિસ્તરંગ મહોદધિ સમો
 છે, અને તેના તરંગ તુલ્ય વૃત્તિઓ મહદ્ આદિ પવનયોગ થકી છે. એટલે તદ્ અભાવથી
 તદ્ અભાવ છે.' અર્થાત્ તે મુક્તાત્મા તો જેમાં કોઈ પણ તરંગ
 નિસ્તરંગ મહોદધિ ઊઠતો નથી એવા નિસ્તરંગ મહોદધિ—મહાસાગર સમો છે; અને
 સમો મુક્ત તેના તરંગ તુલ્ય વૃત્તિઓ—વિષયજ્ઞાનાદિક પ્રવૃત્તિઓ તે તો બુદ્ધિ—
 અહંકાર આદિ પ્રકૃતિવિકારરૂપ પવનના યોગથી ઊઠે છે, પણ અને
 મુક્તિમાં તો તે મહદ્ આદિ પવનનો અભાવ છે, એટલે તે વિષયજ્ઞાનાદિક વૃત્તિઓ
 ઊઠવાનો અભાવ છે. આમ જ્ઞાન અમૂર્ત—નિરાકાર છે ને તેમાં વિષયાકારરૂપ વૃત્તિનો અસંભવ
 છે, એટલે સર્વશ્પણું ઘટતું નથી, અને નિરાકાર વિજ્ઞાન વડે ગ્રહણ જો માનશો, તો
 આ આ અમુક વિષય એમ વિષયનો પ્રતિનિયમ ઘટશે નહિં.

આ સાંખ્યવાદીની શંકાનું સમાધાન કર્યું—'પતદ્વ્યસત્, વિષયગ્રહણપરિણામસ્યા-
 કારત્વાત્।' ઇં ૦ 'એ પણ અસત્ છે,—વિષયગ્રહણપરિણામના આકારપણાને લીધે, અને

વૃત્તિઓ, વિષયજ્ઞાનાદિક પ્રવૃત્તિઓ. इति—એમ. તદ્ભાવાત્—તેના અભાવથી, મહત્ આદિ પવનયોગના
 અભાવથી, તદ્માઘઃ—તરંગ તુલ્ય વૃત્તિઓનો અભાવ. તેથી શું? તે માટે કહ્યું—પવ્—એમ, વૃત્તિઅભા-
 વથી, સર્વજ્ઞત્વાનુપપત્તિરેવ—મુક્તિ અવસ્થામાં સર્વજ્ઞત્વની અનુપપત્તિ જ છે,—નિરાકાર વિજ્ઞાન વડે
 ગ્રહણના અવ્યુપગમે વિષય પ્રતિનિયમના અવઘટને લીધે. इति—એ પરવક્તવ્યતાના સમાપ્તિ અર્થમાં છે.

પતદ્વિ—એ પણ—સાંખ્યોક્ત, અસત્—અસત્, અસુંદર છે. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—
 વિષયગ્રહણપરિણામસ્ય—વિષયગ્રાહકપણે છવપરિણુતિના જ, આકારત્વાત્—આકારપણાને લીધે,
 તસ્ય ચ—અને તેના, ઉક્તરૂપ આકારના, અમૂર્તેડપિ—અમૂર્તમાં પણ, મુક્તાત્મામાં પણ, નહિં કે કેવલ
 મૂર્તમાં એમ 'અપિ' પણનો અર્થ છે, અવિરોધાત્—અવિરોધને લીધે, કોઈથી પણ અઆખ્યમાન-
 પણાને લીધે. અવ્યુચ્ય કહ્યો—

અનેકવિષયસ્યાપિ—યુગપત્ અનેક વિષયને આશ્રીને પ્રવૃત્તતા પણ, પુનઃ એક વિષયવાળાનું તો
 પૂછવું જ શું? અસ્ય—આના, ઉક્તરૂપ આકારના, સમ્ભવાત્—સંભવને લીધે, ઘટનને લીધે. એ પણ
 કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—ચિત્રાસ્તરણાદૌ—ચિત્રે—પ્રતીત એવા ચિત્રમાં આસ્તરણે—આસ્ત-
 રણમાં, વર્ણકંઠમાં, આદિ—આદિ શબ્દથી અન્ય બહુવર્ણવાળા વિષયનું ગ્રહણ છે, તથોપલક્ષ્યે—
 યુગપત્ બહુ વિષયઆકારની ઉપલબ્ધિને લીધે,—સ્વસંવેદન વડે જ.

તેના અમૂર્તમાં પણ અવિરોધને લીધે, અને અનેક વિષયવાળા વિષયગ્રહણપરિણામનું આના (આકારના) પણ સંભવને લીધે, ચિત્ર-આસ્તરણ આદિમાં આકારપણું તથા ઉપલબ્ધિને લીધે.' અર્થાત્-એ પણ જે તમે કહ્યું તે અસત્ ને તેનો અમૂર્તમાં છે, અયથાર્થ છે, અસુંદર છે. કારણકે વિષયગ્રહણપરિણામનું જ પણ અવિરોધ એટલે કે વિષયગ્રાહકપણે જીવપરિણુતિનું જ આકારપણું છે. અને એવા તે તે વિષયગ્રહણપરિણામરૂપ આકારનો અમૂર્તમાં પણ અવિરોધ છે; મૂર્તમાં તો શું, પણ અમૂર્ત એવા મુક્ત આત્મામાં પણ તેવા આકારનું બાધ્યમાનપણું નથી. અને આમ એક વિષયવાળા આકારનો સંભવ છે એટલું જ નહિં, પણ યુગપત્-એકી સાથે અનેક વિષયવાળા આ આકારનો પણ સંભવ છે. કારણ કે ચિત્ર-શેત્રંજી વગેરે બહુવર્ણવાળી વસ્તુમાં પણ એકી સાથે બહુ વિષય આકારની ઉપલબ્ધિ-અનુભવપ્રાપ્તિ છે, સ્વસંવેદન વડે કરીને જ તેવો અનુભવ સિદ્ધ છે, માટે અહો મહાનુભાવો ! આપની શંકા સર્વથા અસ્થાને છે.

આ ઉક્ત યુક્તિથી વિષયાકાર અપ્રતિસંક્રમાદિથી જ્ઞાનના પ્રતિબિંબાકારતા પ્રતિક્ષેપનો પણ રહીએ અપાર્થ યૂક્યો, એમ કહી યુક્તિસિદ્ધ સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શીઓને નમસ્કાર હો એવો ક્રિયાયોગ દાખવે છે—

૧૮૧ પતેન વિષયાકારાપ્રતિસંક્રમાદિના જ્ઞાનસ્ય પ્રતિવિમ્બાકારતાપ્રતિક્ષેપઃ પ્રત્યુક્તઃ, વિષયગ્રહણપરિણામસ્યૈવ પ્રતિવિમ્બત્વેનામ્યુપગમાત્ ।

પર્વ સાકારં જ્ઞાનમનાકારં ચ દર્શનમિત્યપિ સિદ્ધં ભવતિ । તત્તથ્ચ સર્વજ્ઞાઃ સર્વદર્શિ-
નસ્તેભ્યો નમઃ ઇતિ ક્રિયાયોગઃ ॥ ૩૧ ॥ ૧૮૧

૧૮૨ અર્થઃ—આ ઉપરથી વિષયાકારના અપ્રતિસંક્રમાદિ વડે કરીને જ્ઞાનની પ્રતિબિંબાકારતાનો પ્રતિક્ષેપ પ્રત્યુક્ત થયો,—વિષયગ્રહણપરિણામનો જ પ્રતિબિંબપણે અભ્યુપગમ છે, માટે.

એમ સાકાર જ્ઞાન અને અનાકાર દર્શન એ પણ સિદ્ધ થાય છે. અને તેથી કરીને સર્વજ્ઞો સર્વદર્શિઓ તેઓને નમસ્કાર હો ! એમ ક્રિયાયોગ છે. ॥ ૩૧ ॥ ૧૮૨

પંક્તિકાઃ—૬૯ પ્રસંગસિદ્ધિ કહે છે—પતેન—આ વડે કરીને, વિષયગ્રહણપરિણામના જ આકાર-પણાએ કરીને, વિષયકારાપ્રતિસંક્રમાદિના—વિષયાકારસ્ય—વિષયાકારનો, ગ્રાહ્ય સંનિવેશનો, અપ્રતિસંક્રમઃ—સ્વગ્રાહિ જ્ઞાનમાં અપ્રતિબિંબન, તે વિષયાકારાપ્રતિસંક્રમઃ । વિષયાકારતા પ્રતિસંક્રમમાં તો જ્ઞાન-જેયનું એકત્વ હોય,—એકાકારીભૂતપણાને લીધે, વા વિષય નિરાકાર હોય,—તદ્વ્યાકારના જ્ઞાનમાં પ્રતિસંક્રાન્તપણાને લીધે. કારણકે ધર્મસંગ્રહણીકારે કહ્યું છે કે—

“તદભિન્નાકારત્તે દોષદ્વં યગત્તમો કદં ન ભવે ?

નાળે વ તદાકારે તસ્સાણાગારભાવોત્તિ ॥”

વિવેચન

“વાસુપૂજ્ય જિન ત્રિભુવન સ્વામી, ઘનતામી પરતામી રે;

નિરાકાર સાકાર સચેતન, કરમ કરમફલ કામી રે....

નિરાકાર અલેહ સંગ્રાહક, લેહ ગ્રાહક સાકારો રે;

દર્શન જ્ઞાન હુલેહ ચેતના, વસ્તુ ગ્રહણ વ્યાપારો રે.”—શ્રી આનંદધનજી

હવે આ ઉપરથી પ્રસંગથી સિદ્ધ થતી વસ્તુ કહે છે—‘આ ઉપરથી વિષયાકારના અપ્રતિસંક્રમાદિ વડે કરીને જ્ઞાનની પ્રતિબિમ્બાકારતાનો પ્રતિષ્ઠેપ પ્રત્યુક્ત થયો.’ આમ

વિષયગ્રહણપરિણામના જ આકારપણા ઉપરથી અપ્રતિસંક્રમાદિ—

વિષયાકાર અપ્રતિબિમ્બનાદિ વડે કરીને, જ્ઞાનની પ્રતિબિમ્બાકારતા છે એવો

અપ્રતિસંક્રમ જે પ્રતિષ્ઠેપ કરવામાં આવે છે તે પ્રત્યુક્ત થયો—તેનો જવાબ દેવાઈ

આદિ અર્થાત્ ગ્રાહ્ય વિષયઆકારનો અપ્રતિસંક્રમ એટલે સ્વગ્રાહિ

જ્ઞાનમાં અપ્રતિબિમ્બન તે વિષયાકાર અપ્રતિસંક્રમ; ગ્રાહ્ય વિષયના

આકારનું તેને ગ્રહણ કરનારા જ્ઞાનમાં પ્રતિબિમ્બન ન થવું તે વિષયાકારનો અપ્રતિસંક્રમ

છે. આથી ઉલટું વિષયાકારના પ્રતિસંક્રમમાં તે એકાકારીભૂતપણાને લીધે જ્ઞાન—જેયનું

(અર્થાત્) તેનું અભિનાકારપણું સતે બન્નેનું એકત્વ અહો! કેમ ન હોય? અથવા જ્ઞાન તદાકાર સતે તેનો અનાકાર આવ (કેમ ન હોય?).

આદિ—આદિ શબ્દથી પ્રતિનિયત પ્રતિપત્તિહેતુ જ્ઞાનનો જેયથી તુલ્યાકારતા સતે પ્રતિષ્ઠેપ દ્રશ્ય છે,—ક્રમવૃત્તિવાળા ક્ષણિક એવા જેય અને જ્ઞાનમાં ક્ષણુ—સ્થાયિ જ્ઞાન વડે ઉભયાશ્રિત તેના જ (વૃત્તિના જ) પ્રતિપત્તિ કરવાના અશક્યપણાને લીધે તેમ જ—

(શંકા)—તુલ્યત્વ નામ સામાન્ય—તુલ્યત્વ ખરે! સામાન્ય છે, અને એક એવું તે અનેક વ્યક્તિ આશ્રિત છે, એટલે તદાશ્રિત દોષનો પ્રસંગ કેમ નથી? અત્રે પણ કહ્યું છે કે—

“સિય તત્તુલ્યગારં, જં તં મણિમો તતો તદાગારં” (અર્થાત્) જે તત્તુલ્યાકાર છે, તેને અમે તેથી તદાકાર કહીએ છીએ. અત્રે ઉત્તર (સમાધાન)—

“તમ્ગહણાભાવે નણુ, તુલ્યત્તં ગમ્મઈ કહણુ ॥ ૧ ॥

તુલ્યત્તં સામન્નં, પગમ્મણેગાસિયં અજુસતરં।

તમ્હા ઘડાદિકજ્ઞં દીસઈ મોહામિહાણમિદં ॥ ૨ ॥”

(અર્થાત્) તેના ગ્રહણ અભાવે તુલ્યત્વ કેમ જણાશે વાર? તુલ્યત્વ તે સામાન્ય, અનેકાશ્રિત એવું તે એક અત્યંત અયુક્ત છે. તેથી ઘટાદિ કાર્ય દેખાય છે, આ મોહાભિધાન (મોહકચન) છે.

તેથી તે વિષયાકાર અપ્રતિસંક્રમાદિ કારણથી વિજ્ઞાનસ્ય—વિષયગ્રાહિ વિજ્ઞાનનો, પ્રતિબિમ્બાકારતાપ્રતિષ્ઠેપો—પ્રતિબિમ્બાકારતાનો પ્રતિષ્ઠેપ,—જ્ઞાનવાદીથી પ્રતિજ્ઞાત એવો. વિષયપ્રતિબિમ્બાકારવાળું વિજ્ઞાન નથી થતું, કિંતુ બાહ્યકાર જ સત્સ્વભાવ માત્ર પ્રતિભાસિ એવું થતે છે, તે પ્રત્યુક્ત—નિરાકૃત થયો. વિષયગ્રહણ ક્રત્યાદિ હેતુ પ્રતીત જ છે.

મુક્તરૂપ પરિણામનું આકારત્વ સતે સામયિક વિવક્ષાથી સાકાર—સાકાર, વિશેષગ્રહણ પરિણામવત્, જ્ઞાનમ્—જ્ઞાન, ઉપયોગવિશેષ, અને અનાકાર—અનાકાર, સામાન્ય ગ્રહણ પરિણામવત્, દર્શન—દર્શન, ઉપયોગભેદ જ, એ પણ સિદ્ધ થાય છે.

એકપણું હોય, અથવા વિષય નિરાકાર હોય, કારણ કે તેના આકારનું જ્ઞાનમાં પ્રતિસંકાંત-પણું થઈ ગયું છે માટે. આ અંગે ધર્મસંગ્રહણીકારે (શ્રી હરિભદ્રચૂરિએ) કહ્યું છે કે—“તેનું અભિન્નાકારપણું સતે બેનું એકપણું કેમ નહિં થાય? અથવા જ્ઞાન તદ્દાકાર સતે તેના અનાકાર ભાવ કેમ નહિં થાય?” આમ વિષયાકારનો પ્રતિસંકેમ હોય તો જ્ઞાન-જેયનું એકપણું થઈ જાય વા વિષય નિરાકાર બની જાય, એમ બે દોષ આવે છે, એટલે વિષયાકાર-પ્રતિસંકેમ ઘટતો નથી. માટે વિષયાકારનો અપ્રતિસંકેમ જ ઘટે છે.

અત્રે આદિ શબ્દથી જેયથી તુલ્યાકારતા સતે પ્રતિપત્તિહેતુ જ્ઞાનનો પ્રતિષેધ સમજવો; કારણ કે કેમવૃત્તિવાળા ક્ષણિક એવા જેય-જ્ઞાનનું ઉભયાશ્રિત તે વૃત્તિના જ ક્ષણસ્થાયિ જ્ઞાનવડે પ્રતિપત્તિ કરવાનું અશક્યપણું છે માટે તેમજ-તુલ્યત્વ તે ખરે! સામાન્ય છે; અને એક એવું તે અનેક વ્યક્તિઆશ્રિત છે, એટલે તદ્દાશ્રિત દોષનો પ્રસંગ કેમ નથી? અત્રે પણ કહ્યું છે કે—“જે તત્તુલ્યાકાર છે, તેને અમે તેથી તદ્દાકાર કહીએ છીએ.” અત્રે ઉત્તર (સમાધાન)—“તેના ગ્રહણુઅભાવે તુલ્યત્વ કેમ જણાશે વારુ? તુલ્યત્વ તે સામાન્ય છે. અનેકાશ્રિત એવું તે એક અત્યંત અયુક્ત છે. તેથી ઘટાદિ કાર્ય દેખાય છે, આ મોહાભિધાન (મોહકથન) છે.”

તાત્પર્ય કે—વિજ્ઞાનવાદીઓ એવો પ્રતિક્ષેપ કરે છે કે તમારા મતે વિષયપ્રતિબિંબા-કારવાળું વિજ્ઞાન ઘટતું નથી, પણ બાહ્ય આકાર જ સતસ્વભાવ માત્ર પ્રતિભાસિ એવું ઘટે છે. એમ જે તેઓ પ્રતિબિંબાકારતાનો પ્રતિક્ષેપ (સામે આક્ષેપ) પ્રતિબિંબાકારતા કરે છે, તેનો પણ આ વિષયાકાર-અપ્રતિસંકેમાદિ વડે કરીને રદીઓ પ્રતિક્ષેપનો રદીઓ દેવાયો. શાને લીધે? ‘વિષયગ્રહણપરિણામના જ પ્રતિબિંબપણે અભ્યુપગમને લીધે.’—‘વિષયગ્રહણપરિણામસ્યૈવ પ્રતિબિંબત્વેનાભ્યુ-પગમાત્’. અર્થાત્ વિષયગ્રહણનું જે પરિણામ તેનો જ અમે પ્રતિબિંબપણે અભ્યુપગમ-સ્વીકાર કર્યો છે, એટલે અમે માનેલા જ્ઞાનમાં જેયના આકારનું પ્રતિબિંબ નથી પડતું એવી તમારી દલીલ ક્ષણભર ટકી શકતી નથી.

અને ‘एवं साकारं ज्ञानमनाकारं च दर्शनम्।’ ‘એમ સાકાર જ્ઞાન અને અનાકાર દર્શન એ પણ સિદ્ધ થાય છે.’ અને એમ મુક્તાપરિણામનું આકારપણું સાકાર જ્ઞાન અને સતે સામયિક વિવક્ષાર્થી-સિદ્ધાન્તોક્ત અપેક્ષાએ સાકાર—વિશેષગ્રહણ અનાકાર દર્શન પરિણામવાળું તે જ્ઞાન—ઉપયોગવિશેષ; અને અનાકાર—સામાન્ય-સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શીઓને ગ્રહણપરિણામવાળું તે દર્શન—ઉપયોગભેદ જ સિદ્ધ થાય છે. અને નમસ્કાર! તેથી કરીને તે સર્વ જ્ઞાન-દર્શન વડે કરીને સર્વજ્ઞો સર્વદર્શીઓ. તેઓને નમસ્કાર હો!

“સકલ પ્રત્યક્ષપણે ત્રિભુવન ગુરુ, બાહ્યું તુજ ગુણમામળ;
બીજું કાંઈ ન માગું સ્વામી, એહિં જ છે મુજ કામળ....

શીતલ જિનપતિ પ્રભુતા પ્રભુની, મુજથી કહિય ન જાયળ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

॥ इति सर्वज्ञेभ्यः सर्वदर्शिभ्यः ॥ ३१ ॥

૩૨. શિવ-અચલાદિ સિદ્ધિસ્થાન સંપ્રાપ્ત 'શિવાચલાદિસિદ્ધિગતિસ્થાનસમ્પ્રાપ્તેભ્યઃ'

૫૬ વ્યાખ્યાન

આ સૂત્રનું પ્રયોજન : સર્વગતાત્મવાદી દ્રવ્યાદિવાદીનો નિરાસ—

‘પ્રતે ચ સર્વે’ડપિ સર્વગતાત્મવાદિભિર્દ્રવ્યાદિવાદિભિસ્તત્ત્વેન સદા લોકાન્તશિવા-
દિસ્થાનસ્થા પવેપ્યન્તે, “વિભુર્નિત્ય આત્મે”તિ વચનાદ, પતદપોહાયાદ—૧૯૦

“શિવમચલમરુજમનન્તમક્ષયમવ્યાબાધમપુનરાવૃત્તિ-
સિદ્ધિગતિનામધેયં સ્થાનં સમ્પ્રાપ્તેભ્યઃ ।’

‘અર્થઃ—અને એઓ સર્વેય સર્વગત આત્મવાદીઓથી, દ્રવ્યાદિવાદીઓથી તત્ત્વથી
સદા લોકાન્ત-શિવ આદિ સ્થાનસ્થ જ માનવામાં આવે છે,—“વિભુ નિત્ય આત્મા” એ
વચનથી.—એના અપોહાર્થે કહ્યું—૧૯૦

‘શિવ, અચલ, અરુજ, અનંત, અક્ષય, અવ્યાબાધ,
અપુનરાવૃત્તિ, એવા સિદ્ધિગતિ નામના
સ્થાનને સંપ્રાપ્તોને.’

વિવેચન

“સિંહાસન અશોક, બેઠા મોઢે લોક;
આજ હો સ્વામી રે શિવગામી, વાચક યશ યુણ્યોજ....
શ્રી સુપાર્શ્વ જિનરાજ તું ત્રિભુવન શિરતાજ.”—શ્રી યશોવિજયજી.

ઉપરોક્ત સર્વ વિશેષજી લક્ષજી બેમાં સાંગોપાંગ સુચુક્રિપણે ઘટાળ્યા એવા આ
સર્વેય અહીં ત લગવંતો ‘સર્વગત આત્મવાદીઓથી દ્રવ્યાદિવાદીઓથી તત્ત્વથી સદા લોકાન્ત-
શિવઆદિ સ્થાનસ્થજ માનવામાં આવે છે.’ એના વ્યપોહાર્થે કહ્યું ‘શિવમચલ.’ ઈ

પંક્તિકાઃ—દ્રવ્યાદિવાદિભિઃ—દ્રવ્ય-શુદ્ધ-કર્મ-સામાન્ય-વિશેષ-સમવાયવાદી એવા વૈશેષિકોથી
એમ અર્થ છે. વિભુઃ—વિભુ, સર્વઆકાશવ્યાપી.

આત્મા સર્વગત-સર્વવ્યાપક છે એમ માનનારા સર્વગત-આત્મવાદીઓ, દ્રવ્યાદિવાદીઓ અર્થાત્ દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય આદિ સિન્ન સિન્ન માનનારા વૈશેષિકો છે; તેઓથી તત્ત્વથી તેઓ સદા લોકાન્ત-શિવ આદિ સ્થાને સ્થિત જ માનવામાં આવે છે. કારણ કે તેઓનું વચન છે કે ‘વિમુનિત્ય આત્મા’-આત્મા વિભુ નિત્ય છે, અર્થાત્ આત્મા વિભુ-સર્વ વ્યાપક સર્વગત છે; તેમજ નિત્ય-એકરૂપે અવસ્થાન કરી રહેલો છે. એટલે આવો સર્વગત આત્મા સદા લોકાન્ત-શિવ આદિ સ્થાનમાં સ્થિત જ છે-સ્થાપિત થવાનો નથી. એઓની આ માન્યતાના નિરસન અર્થે અત્રે ‘શિવ, અચલ, અરુચ્, અનંત, અક્ષય, અવ્યાખાધ, અપુનરાવૃત્તિ એવા સિદ્ધિગતિ નામના સ્થાનને સંપ્રાપ્તોને’ એ સૂત્રપદ કહ્યું.

“શિવ શંકર જગદીશ્વર, ચિદાનંદ ભગવાન....લલના;
જિન અરિહા તીર્થંકર, જ્યોતિસરૂપ અસમાન....લલના....શ્રી સુપાર્શ્વ.
અલખ નિરંજન વચ્છલુ, સકલ જંતુ વિશરામ....લલના.
અભયદાન દાતા સદા, પૂરણ આતમરામ....લલના. શ્રી સુપાર્શ્વજિન. વંદિયે રે.
વિધિ વિરંચિ વિશ્વંભર, હૃષીકેશ જગનાથ....લલના.
અધહર અધમોચન ધણી, મુક્તિ પરમ પદ સાથ....લલના. શ્રી સુપાર્શ્વ.
એમ અનેક અસિધા ધરે, અતુલવગમ્ય વિચાર....લલના.
જેહ જાણે તેહને કરે રે, આનંદધન અવતાર....લલના”....શ્રી આનંદધનજી.

જેમાં સ્થિતિ કરે તે સ્થાન એમ વ્યાખ્યા કરી, વ્યવહારથી તે સિદ્ધિક્ષેત્ર અને નિશ્ચયથી આત્મ-સ્વરૂપ જ છે એમ નિરૂપણ કરે છે—

“इह तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थानं, व्यवहारतः सिद्धिक्षेत्रं, “इह वोदिं चइत्ता जं, तत्त्व गंतूण सिज्झइ” ति वचनात्, निश्चयतस्तु तत्स्वरूपमेष, “सर्वे भावा आत्मभावे तिष्ठन्ती” ति वचनात् । १९१

‘અર્થ:—અહીં, આમાં સ્થિતિ કરે તે સ્થાન; વ્યવહારથી સિદ્ધિક્ષેત્ર,—“અહીં શરીર છાડીને ત્યાં જઈને સિદ્ધ થાય છે” એ વચનથી; નિશ્ચયથી તો તે સ્વરૂપ જ છે,— “સર્વે ભાવા આત્મભાવે તિષ્ઠન્તિ ।” “સર્વ ભાવો આત્મભાવમાં સ્થિતિ કરે છે” એ વચનથી. ૧૯૧

વિવેચન

“ધ્રુવપદરામી હો સ્વામી માહરા, નિકામી ગુણરાય....સુગ્યાની !

નિજ ગુણકારી હો પામી તું ધણી, ધ્રુવ આરામી હો થાય....સુ” શ્રી આનંદધનજી

અહીં—આ સૂત્રમાં આમાં સ્થિતિ કરે છે તે સ્થાન, અર્થાત્ જેમાં નિશ્ચલ સ્થિરતા રહે એવું પદ તે સ્થાન. અને તે વ્યવહારથી સિદ્ધિક્ષેત્ર છે,—અહીં શરીર છોડીને ત્યાં જઈને સિદ્ધ થાય છે,—‘इह बोधिं चइत्ता णं तत्थ गंतुण सिज्झइ’ એ વચનથી.

સ્થાન તે અર્થાત્ અહીં—સંસારમાં છેલ્લા દેહપર્યાયરૂપ શરીરને છોડીને આત્મા વ્યવહારથી સિદ્ધિક્ષેત્ર : ત્યાં—લોકાગ્રે જઈને સિદ્ધ થાય છે; તે સિદ્ધિક્ષેત્ર જ સિદ્ધ આત્માની નિશ્ચયથી આત્મસ્વરૂપ શાશ્વત સ્થિતિનું સ્થાન હોવાથી તે જ અત્રે વ્યવહારથી સ્થાન છે.

પણ ‘निश्चयतस्तु तत्स्वरूपमेव ।’ નિશ્ચયથી તો તે સ્વરૂપ જ છે, —“ सर्वे भावा आत्मभावे तिष्ठन्ति” સર્વે ભાવો આત્મભાવમાં સ્થિતિ કરે છે, એ વચનથી. અર્થાત્ સહજાત્મસ્વરૂપ એ જ સ્થાન છે, કે જેમાં નિરંતર રમણ કરનારા સહજાત્મસ્વરૂપી સિદ્ધ ભગવંતો સદા સ્થિતિ કરે છે. કારણ કે બધુંય આત્મભાવમાં રહ્યું છે, સર્વે ભાવો આત્મભાવમાં રહ્યા છે. એટલે આત્મસ્વભાવ અર્થાત્ સહજ એવું આત્મસ્વરૂપ એ જ એક એવું સ્થાન છે કે જે સદા સ્થાયિ અને સ્થિર છે. માટે પરમાર્થથી આત્મસ્વભાવ—‘भूण शुद्ध ते आत्मपद’ એ જ એક વાસ્તવિક પદ છે; તે શિવાયના બીજા બધા અસ્થિર હોવાથી અપદ જ છે. આમ વ્યવહારની અપેક્ષાએ આ ભગવંતો શાશ્વતપણે સિદ્ધિક્ષેત્ર સ્થાનમાં સ્થિત છે એમ કહેવાય છે; પણ નિશ્ચયની અપેક્ષાએ તો તેઓ નિરંતર આત્મરમણતારૂપ સહજાત્મસ્વરૂપ સ્થાનમાં સ્થિત છે એમ અર્થ છે.

“અતિ રૂડી રે અતિ રૂડી, જિનજીની ચિરતા અતિ રૂડી;
સકલ પ્રદેશ અનંતી, ગુણ પર્યાય શક્તિ મહંતી લાલ.....અતિ.
તસુ રમણે અનુભવવંતી, પરરમણે જે ન રમંતી લાલ.....અતિ.
“નિજ સત્તા નિજ ભાવથી રે, ગુણ અનંતનું ઠાણ.....જિનવર પૂજો !
દેવચંદ્ર જિનરાજજી રે, શુદ્ધ સિદ્ધ સુખખાણ.....શ્રી દેવચંદ્રજી.

“તે પુણ વંદડ સિદ્ધગણ, જે અપ્પાણિ વસંત ।
લોચાલોડવિ સચલુદ્ધ, અત્થહિ વિમલુ ખિયંત ॥ ” શ્રી યોગીન્દ્રદેવકૃત પરમાત્મપ્રકાશ

શિવ, અચલ, અરુઢ વિશેષણોનો પરમાર્થ દર્શાવે છે—

૧૦ પતદેવ વિશેષ્યતે । તત્ર—શિવમ્ ઇતિ સર્વોપદ્રવરહિતત્વાચ્છિલ્લં । તથા સ્વાભાવિક-પ્રાયોગિકચલનક્રિયાપોહાન્ન ચલમચલં । તથા રુજાશબ્દેન વ્યાધિવેદનાભિધાનં તતશ્ચાવિચ-માનરુજમરુજં, તન્નિવન્ધનયોઃ શરીરમનસોરમાવાત્ । ૧૧૨

૧૦ અર્થ:—એ જ વિશેષિત કરાય છે. તેમાં—

શિવ એટલે સર્વ ઉપદ્રવરહિતપણાને લીધે શિવ,

૩૬૮ લલિત વિસ્તાર : (૩૨) ‘શિવાચલાદિસિદ્ધિગતિસ્થાનસંપ્રાપ્તેભ્યઃ’ પદ વ્યાખ્યાન

તથા સ્વાભાવિક અને પ્રાયોગિક ચલનક્રિયાના અપોહથી (દૂર થવાથી) ન ચલ તે અચલ.

તથા રુઝ શબ્દથી વ્યાધિ-વેદનાનું અભિધાન છે, અને તેથી કરીને જ્યાં રુઝ અવિદ્યમાન છે તે અરુઝ.—તેના નિષ્પન્ધનરૂપ શરીર-મનના અભાવને લીધે.^{૧૮૨}

વિવેચન

“દેવ વિશાલ જિણુંદની, તમે ધ્યાવો તત્ત્વ સમાધિ રે,
ચિદાનંદ રસ અનુભવી, સહજ અકૃત નિરુપાધિ રે....શ્રી દેવચંદ્રજી

તે સ્થાન કેવું છે? તેના પરમાર્થગંભીર વિશેષણો હવે કહે છે—તેમાં (૧) ‘સર્વોપદ્રવરહિતત્વાત્ શિવં’—પ્રથમ તો તે સ્થાન ‘શિવ’ છે; અર્થાત્ જન્મ, જરા, મૃત્યુ, રોગ, શોક, ભય આદિ દ્રવ્યઉપદ્રવો અને રાગ-દ્વેષ-મોહ આદિ ભાવઉપદ્રવોનો સર્વદાને માટે સર્વથા અભાવ હોવાથી શિવ-પરમ કલ્યાણસ્વરૂપ, પરમ આત્મશાંતિસ્વરૂપ તે સ્થાન-શાશ્વત પદ છે.

તથા—(૨) અચલ—‘સ્વાભાવિક અને પ્રાયોગિક ચલનક્રિયાના અપોહથી ન ચલ તે અચલ.’ સ્વભાવજન્ય કે પ્રયોગજન્ય આત્મપ્રદેશપરિસ્પંદનરૂપ ચલનક્રિયા ટળવાથી જે ચલ નથી, સ્વરૂપથી ચળતા નથી તે અચલ. કારણ કે તે સહજાત્મસ્વરૂપ સ્થાનમાં બિરાજમાન સિદ્ધ ભગવંતો અચલ આત્મસ્વભાવમાં સુસ્થિત હોવાથી સ્વભાવથી તેમનું ચલાયમાનપણું સંભવતું નથી; અને પરભાવ-વિભાવથી સર્વદાને માટે સર્વથા વિરામ પામ્યા હોવાથી તેના પ્રયોગથી પણ તેમનું ચલાયમાનપણું કોઈ કાળે સંભવતું નથી; એટલે તેઓનું તે સ્થાન નિશ્ચયથી અચલ છે. અને વ્યવહારથી પણ સ્વભાવજન્ય કે પ્રયોગજન્ય ચલનક્રિયાના દૂર થવાથી તે સિદ્ધિસ્થાન પણ કોઈ કાળે ચલાયમાન નહિં હોવાથી અચલ છે, શાશ્વત સુપ્રતિષ્ઠિત છે.

તથા—(૩) અરુઝ—‘રુઝ શબ્દથી વ્યાધિ-વેદનાનું અભિધાન છે,’ એટલે જ્યાં રુઝ—વ્યાધિ-વેદના વિદ્યમાન છે નહિ તે ‘અરુઝ’, કારણ કે તે રુઝના—(રોગના) કારણરૂપ શરીર-મનનો ત્યાં અભાવ છે માટે. એટલે તે સ્થાન દ્રવ્ય-ભાવ રોગથી રહિત એવું અરુઝ, સદા આત્મઆરોગ્યસંપન્ન સ્થિર સ્થાન છે.

“સહજ સ્વરૂપ પ્રકાશથી, થાએ પૂર્ણાનંદ વિલાસ રે;
દેવચંદ્ર જિનરાજની, કરજો સેવા સુખવાસ રે....કરો સાચા રંગ જિનેશ્વર.

“અવિસંવાદી નિમિત્ત છો રે, જગત જંતુ સુખકાજ....જિનવર પૂજો;
હેતુ સત્ય બહુમાનથી રે, જિન સેવ્યાં શિવરાજ....સંભવ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

અનંત અક્ષય પદનું ભાવન કરે છે—

૧૧ તથા નાસ્થાન્તો વિદ્યતે :इत्यनन्तं, कैवलात्मनोऽनन्तत्वात् । तथा नास्य क्षयो विद्यत इत्यक्षयं, विनाशकारणाभावात्, सततमविनश्वरमित्यर्थः । ૧૧૩

૧૨ અર્થ:—તથા આનો અનંત વિદ્યમાન નથી તે અનંત,—કેવલ આત્માના અનંત-પણાને લીધે. તથા આનો ક્ષય વિદ્યમાન નથી તે અક્ષય,—વિનાશ કારણના અભાવને લીધે; સતત અનશ્વર એમ અર્થ છે. ૧૬૩

વિવેચન

“ येनात्माऽबुध्यतातैव, परस्वेनैव चापरम् ।

अक्षयानन्तबोधाय तस्मै सिद्धात्मने नमः॥ ”—શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીકૃત સમાવિશતક

“ દેવચંદ્ર જિનચંદ્ર ભક્તિ મનમેં ધરો રે,

અવ્યાબાધ અનંત અક્ષય પદ આદરો રે....

પ્રણમો શ્રી અસ્નાથ શિવપુર સાથ ખરોરી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

તથા—(૪) અનંત—તે સ્થાન જેનો અનંત છે નહિં એવું અનંત છે,—‘કેવલાત્મનોઽનન્તત્વાત્’—‘કેવલ આત્માના અનંતપણાને લીધે.’ કેવલ-શુદ્ધ આત્મા શિવાય બીજું કંઈ જ્યાં છે નહિં એવા કેવલ આત્માનું અનંતપણું છે માટે. અર્થાત્ કેવલ શુદ્ધ આત્મારૂપ તે સહજાત્મસ્વરૂપ પદમાં સ્થિતિરૂપ સ્થાનનો કોઈ કાળે અંત નથી માટે તે નિશ્ચયથી અનંત છે; અને તે સિદ્ધિ ક્ષેત્રે સ્થિતિરૂપ સ્થાનનો પણ કોઈ કાળે અંત નથી માટે તે વ્યવહારથી પણ અનંત છે.

તથા (૫) અક્ષય—તે સ્થાન જેનો ક્ષય છે નહિં એવું અક્ષય છે,—‘વિનાશ કારણના અભાવને લીધે;’ વિનાશના કારણનો અભાવ છે માટે, અર્થાત્ ‘સતત અનશ્વર એમ અર્થ છે.’ તે સહજાત્મસ્વરૂપ પદ એ જ કદી પણ ક્ષય-વિનાશ નહિં પામનારું એવું નિશ્ચયથી અક્ષયસ્થાન છે; અને તે સિદ્ધિક્ષેત્રે પણ અવિનશ્વર એવું વ્યવહારથી અક્ષય સ્થાન છે.

અવ્યાબાધ ને અપુનરાવૃત્તિ વિશેષણોનો ભાવાર્થ કહે છે—

૧૨ તથા અવિદ્યમાનવ્યાબાધમવ્યાબાધં, અમૂર્તૃત્વાત, તત્સ્વભાવત્વાદિતિ भावना । तथा न पुनरावृत्तिर्यस्मादपुनरावृत्ति, आवर्त्तनमावृत्तिर्भवाणवे तथातथाऽऽवर्त्तनमित्यर्थः । ૧૧૪

૧૨અર્થ:—તથા અવિદ્યમાન વ્યાખ્યાવાણું તે અવ્યાખ્યા,—અમૂર્તપણાને લીધે, તત્સ્વભાવપણાને લીધે,—એમ ભાવના છે. તથા જેમાંથી પુનરાવૃત્તિ નથી તે અપુનરાવૃત્તિ. આવર્તન-આવૃત્તિ, ભવાર્જવમાં તથાતથા (તેવા તેવા પ્રકારે) આવર્તન એમ અર્થ છે. ૧૮૪

વિવેચન

“એક પ્રદેશે તાહરે, અવ્યાખ્યા. સમાય....હો જિનજી;
તસુ પર્યાય અવિલાગતા, સર્વાકાશ ન માય....હો જિનજી !....
શ્રી સુપાર્થ આનંદમે, ગુણ અનંતનો કંદ હો જિનજી ! ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

તથા (૬) તે સ્થાન અવ્યાખ્યા છે. જ્યાં વ્યાખ્યા છે નહિ તે અવ્યાખ્યા,— ‘અમૂર્તપણાને લીધે, તત્સ્વભાવપણાને લીધે.’ અર્થાત્ તે આત્મસ્વરૂપ પદનું અમૂર્તપણું છે માટે, અને તે અમૂર્તપણું પણ તેનું સ્વભાવપણું છે માટે, તે સહજાત્મસ્વરૂપ સ્થાનને કોઈ કાળે પણ કંઈ પણ બાધા પહોંચવાનો સંભવ નથી, એટલે તે સહજાત્મસ્વરૂપ સિદ્ધિ-સ્થાન અવ્યાખ્યા છે.

તથા—(૭) તે સ્થાન અપુનરાવૃત્તિ છે. ‘જેમાંથી પુનરાવૃત્તિ નથી’ અર્થાત્ ભવાર્જવમાં તેવા તેવા પ્રકારે પુનઃ આવૃત્તિ-આવર્તન નથી, ફરીથી ભવફેરો નથી, એવું અપુનરાવૃત્તિ-તે સહજાત્મસ્વરૂપ સ્થિતિરૂપ સિદ્ધિ સ્થાન છે.

“અવ્યાખ્યા રુચિ થઈ રે, સાધે અવ્યાખ્યા....હો જિનજી !
દેવચંદ્ર પદ તે લહે, પરમાનંદ સમાધ....હો. શ્રીસુપાર્થ” —શ્રીદેવચંદ્રજી.

સિદ્ધિગતિનામધેય પદ ભાવે છે—

૧૩તથા સિદ્ધ્યન્તિ—નિષ્ઠિતાર્થા ભવન્ત્યસ્યાં પ્રાણિન ઇતિ સિદ્ધિઃ—લોકાન્તલક્ષણા, સૈવ ચ ગમ્યમાનત્વાદ્રતિઃ, સિદ્ધિગતિરેવ નામધેયં યસ્ય તત્તથાવિધમિતિ । ૧૯૨

૧૩અર્થ:—તથા સિદ્ધ થાય છે—આમાં પ્રાણીઓ નિષ્ઠિતાર્થ થાય છે તે સિદ્ધિ—લોકાન્તલક્ષણા; અને તે જ ગમ્યમાનપણાને લીધે ગતિ; સિદ્ધિગતિ જ છે નામધેય જેનું તે તથાવિધ (સિદ્ધિગતિ નામધેય). ૧૯૫

વિવેચન

“સાત રાજ અલગા જઈ એકા, તોપણ ભકતે અમ મનમાંહિ પેકા;
અળગાને વળગ્યા જે રહેવું, તે ભાણા ખડખડ દુઃખ સહેવું....

સાહેબા ! વાસુપૂજ્ય જિજ્ઞંસા !—શ્રી યશોવિજયજી.

તથા—(૮) તે સ્થાન સિદ્ધિગતિ નામધેય છે. જેમાં ‘પ્રાણીઓ સિદ્ધ થાય છે, નિષ્કિતાર્થ થાય છે’ તે લોકાન્તક્ષેત્રલક્ષણ સિદ્ધિ; ‘અને તે જ ગમ્યમાનપણાને લીધે અતિ’ છે. આતું સિદ્ધિગતિ એ જ જેનું નામધેય—ધન્ય નામ છે તે સિદ્ધિગતિ નામધેય.

“જે ઉપાય બહુવિધની રચના, યોગમાયા તે બાણો દે;

શુદ્ધ દ્રવ્ય શુદ્ધ પર્યાય ધ્યાને, શિવ દિયે પ્રભુ સપરાણો દે.

શ્રી અરજિન ભવજલનો તારુ.” શ્રી યશોવિજયજી.

એવા સ્થાનસંપ્રાપ્તનો પરમાર્થ પ્રદર્શિત કરે છે—

૧૪ સ્થાનં પ્રાપ્તમેવ, इह च स्थानस्थानिनोरभेदोपचारादेवमाहेति । सम्प्राप्ताः इति सम्यग्—अशेषकर्मविच्युत्या स्वरूपगमनेन परिणामान्तरापस्या प्राप्ताः । ૧૧૬

૧૪ અર્થ:—(એવું) સ્થાન પૂર્વોક્ત જ,—અને અહીં સ્થાન—સ્થાનીના અભેદ ઉપચારથી એમ કહ્યું છે; (તે સ્થાનને) સંપ્રાપ્ત—સમ્યક્—અશેષ કર્મવિચ્યુતિથી સ્વરૂપગમન વડે પરિણામાન્તર આપત્તિ થકી પ્રાપ્તિ. ૧૮૬

વિવેચન

“શ્રી ઐયાંસ જિન અંતરબામી, આતમરામી નામી દે;

અધ્યાતમ મત પૂરણ પામી, સહજ મુગતિ ગામી દે.” શ્રીઆનંદધનજી.

એવું અષ્ટ વિશેષણસંપન્ન સ્થાન તે પૂર્વોક્ત જ,—નિશ્ચયથી આત્મસ્વરૂપ જ, અને વ્યવહારથી સિદ્ધિક્ષેત્ર. અર્થાત્ સહજાત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ એ જ નિશ્ચયથી સ્થાન અને સિદ્ધિક્ષેત્રમાં સ્થિતિ તે વ્યવહારથી સ્થાન. ‘અને અહીં સ્થાન—સ્થાનીના અભેદ ઉપચારથી એમ કહ્યું છે.’ તે સ્થાનને સંપ્રાપ્ત—‘અશેષકર્મવિચ્યુત્યા સ્વરૂપગમનેન’ ઇત્યસમ્યક્પણે અશેષ કર્મવિચ્યુતિથી સ્વરૂપગમનવડે પરિણામાન્તર આપત્તિથી પ્રાપ્ત.’ અર્થાત્ સર્વકર્મ ખરી પડયા, એટલે શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ આત્માનું શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ જ અવશિષ્ટ રહ્યું. આમ શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ પ્રત્યે ગમન વડે પરિણામાન્તરની પ્રાપ્તિથી તેઓ તે સિદ્ધિ—ગતિ નામધેય સ્થાનને સંપ્રાપ્ત છે.

“દેવચંદ્ર જિનચંદ્ર, ભકતે રાચો હો ભવિ આતમરુચિજી;

અવ્યય અક્ષય શુદ્ધ, સંપત્તિ પ્રગટે હો સત્તાગત શુચિજી....

મહાભદ્ર જિનરાજ! રાજરાજ વિરાજે હો આજ તુમારડોજી.”—શ્રીદેવચંદ્રજી

વિભુઓને અને નિત્યોને એમ પ્રાપ્તિનો સંભવ નથી એમ બહુરેકથી દર્શાવી, ક્ષેત્રઅસર્વગત પરિણામીને જ એવંપ્રાપ્તિનો સંભવ છે એમ નિઝમન કરે છે—

૧૬ ન વિભૂતાં નિત્યાનાં ચૈવંપ્રાપ્તિસમ્ભવઃ, સર્વગતત્વે સતિ સદૈકસ્વભાવત્વાત્ ।
વિભૂતાં સદા સર્વત્ર ભાવઃ, નિત્યાનાં ચૈકરૂપતયાઽવસ્થાનં, તદ્ભાવાવ્યયસ્ય નિત્યત્વાદ્,
અતઃ ક્ષેત્રાસર્વગતપરિણામિનામેવૈવંપ્રાપ્તિસમ્ભવ ઇતિ ભાવનીયં । ૧૯૭

૧૫ અર્થઃ—વિભુઓને અને નિત્યોને એમ પ્રાપ્તિનો સંભવ નથી,—સર્વગતપણું સતે સદા એકસ્વભાવપણુને લીધે. વિભુઓનો સદા સર્વત્ર ભાવ છે, અને નિત્યોનું એકરૂપપણું અવસ્થાન છે,—તદ્ભાવાવ્યયના નિત્યપણુને લીધે એથી કરીને ક્ષેત્રઅસર્વગત પરિણામી-ઓને જ એવંપ્રાપ્તિનો (એવા પ્રકારની પ્રાપ્તિનો) સંભવ છે એમ ભાવનીય છે. ૧૯૭

વિવેચન

“પ્રભુઓ શ્રી અરનાથ શિવપુર સાથ ખરેરી,
ત્રિભુવન જન આધાર ભવનિસ્તાર કરેરી;
અરપ્રભુ પ્રભુતા રંગ, અંતર શક્તિ વિકાસી,
દેવચન્દ્રને આનંદ, અક્ષય લોગ વિલાસી.”—શ્રી દેવચન્દ્રજી

પણ ‘વિભુઓને અને નિત્યોને એમ પ્રાપ્તિનો સંભવ નથી,’ કારણ કે તેઓનું સર્વગતપણું હોઈ સદા એકસ્વભાવપણું છે માટે. જે વિભુ છે તેનું સદા સર્વત્ર હોવાપણું છે; અને જે નિત્ય છે તેનું ‘એકરૂપપણું અવસ્થાન’ છે, કારણ કે ‘તદ્ભાવનો અવ્યય’ તે નિત્યનું લક્ષણ છે. એટલા માટે ક્ષેત્રથી જે અસર્વગત છે એવા પરિણામી આત્માઓને જ એવા પ્રકારની પ્રાપ્તિનો સંભવ છે. એમ ભાવવા યોગ્ય છે.

તેથી એવા સ્વરૂપસંપન્ન સિદ્ધ ભગવંતોને નમસ્કાર હો ! એમ ક્રિયાયોગ દાખવી, એવંભૂતો જ પ્રેક્ષાવંતોને નમસ્કારાર્હ છે એમ તાત્પર્ય દર્શાવે છે—

૧૬ તત્તેભ્યો નમ ઇતિ ક્રિયાયોગઃ ॥ ઇતિ ॥ ૩૨ ॥

પરંભૂતા યૈવ પ્રેક્ષાવતાં નમસ્કારાર્હાઃ, આચન્તસદ્ગતઃચ નમસ્કારો મધ્યવ્યાપીતિ
ભાવના । ૧૯૮

૧૬ અર્થઃ—તેથી તેઓને નમસ્કાર હો ! એમ ક્રિયાયોગ છે. ॥ ૩૨ ॥
એવંભૂતો જ પ્રેક્ષાવંતોને નમસ્કારાર્હ (નમસ્કાર યોગ્ય) છે. અને આદિ-અન્તમાં નમસ્કાર મધ્યવ્યાપી છે એવી ભાવના છે. ૧૯૮

વિવેચન

“ઉત્સર્ગે એવંભૂત, તે ક્ષણે નીપને હો લાલ.

નિઃસંગી પરમાતમ, રંગથી તે બને હો લાલ.

સહજ અનંત અત્યંત મહંત સુખે ભર્યા હો લાલ.

અવિનાશી અવિકાર, અપાર શુભે વર્યા હો લાલ....શિવગતિ.”—શ્રીદેવચંદ્રજી.

તેથી એવા શિવ-અચલાદિ ઉક્ત લક્ષણવાળા તે સિદ્ધિગતિ નામધેય સ્થાનને સંપ્રાપ્ત એવા તેઓને—‘અહંત ભગવંતોને નમસ્કાર હો !’ એમ ક્રિયાયોગ છે.

હવે આ સૂત્રનું છેવટનું સૂત્ર રજૂ કરતાં ઉપસંહાર કરે છે:—એવંભૂતો જ પ્રેક્ષાવંતોને નમસ્કારઅહં છે.’ ‘પર્વભૂતા પર્વ પ્રેક્ષાવતાં નમસ્કારાર્હા:’—અર્થાત્ એવંભૂતો જ—એવા

એવંભૂત

દશાસંપન્ન

પ્રકારની સિદ્ધ દશાને જે પ્રાપ્ત થયેલા છે, તેઓ જ ખરેખરા અહંત-

પૂજાહી હોવાથી, પ્રેક્ષાવંતોને—એઈ વિચારી વર્તનારા વિચારવંત

વિવેકી જનોને નમસ્કારાર્હ છે, નમસ્કારયોગ્ય છે. ઉપરમાં કહ્યા

તે જ નમસ્કારયોગ્ય તે અનુપમ શુભવિશેષણો જેમાં અવિકલપણે સંગોપાંગ ઘટાવ્યા

એવા જે અહંત ભગવંતો શિવ આદિ ઉક્ત સ્વરૂપવંતી સિદ્ધિ

ગતિને સંપ્રાપ્ત થયા છે, અને આમ એવંભૂત નયે જેને તથારૂપ શુદ્ધ આત્મારૂપ શુદ્ધ

ચૈતન્યમૂર્તિમય સિદ્ધદશા—સહજાતમસ્વરૂપ સ્થિતિ પ્રગટી છે,—એવંભૂતો જ એવંભૂત નયે

ખરેખરા પરમાર્થસત્ ‘અહંત’—વિશ્વની પૂજના પરમ પાત્ર, પરમ પૂજ્ય ‘ભગવત્’ છે.

અત એવ તે શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ અહંત ભગવત્ વિવેકી સુસુક્ષ્મ આત્માથીઓને નમસ્કાર

કરવા યોગ્ય છે. કારણ કે સર્વ સાચા આત્માથીઓનો સાધ્ય, ધ્યેય, લક્ષ્ય, આદર્શ તે શુદ્ધ

સહજાતમસ્વરૂપે સ્થિતિરૂપ એવંભૂત સિદ્ધ દશા છે. એટલે એવંભૂત પ્રગટ શુદ્ધ આત્મ-

સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ ચૂકવાથી જેનો પરમ પૂજ્ય આત્મસ્વભાવ પ્રગટયો છે, એવા આ

અહંત સિદ્ધ ભગવંતો જ સર્વ સાધકના પરમ આરાધ્ય, પરમ ઉપાસ્ય, પરમ પૂજ્ય છે.

અને જોકે આ અહંત ભગવંતો પરકૃત-બીજાએ કરેલી પૂજાને ઇચ્છતા નથી અને તેમને

સ્તુતિ-નિંદાનું કંઈ પ્રયોજન નથી, તોપણ તેમની પૂજાથી સાધકનું પોતાનું આત્મસિદ્ધિરૂપ

કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, એટલે એમનું પૂજન એ સાધકના પોતાના જ આત્મહિતની વાત

છે, એટલે તે તેને અત્યંત અત્યંત કર્તાવ્ય છે જ.

“પૂજના તો કીજે રે બારમા જિનતણી રે, જસુ પ્રગટયો પૂજ્ય સ્વભાવ;

પરકૃત પૂજા રે જે ઇચ્છે નહિં રે, સાધક કારજ દાવ....પૂજના....”

“જે નિજ પાસ હો તે શું માગીએ, દેવચંદ્ર જિનરાજ;

તો પણ મુજને હો શિવપુર સાધનાં, હોજો સદા સુસહાય....શ્રી શુદ્ધમાત.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ આ પરમ પૂજ્ય ભગવંતો નમસ્કારાર્હ છે 'અને આદિ-અંતમાં સંગત નમસ્કાર મધ્યવ્યાપી છે એવી ભાવના છે'; અર્થાત્ આ સૂત્રના નમસ્કાર ક્રિયાયોગ પ્રારંભમાં—'નમોત્યુ જં અરિહંતા જં ભગવંતાણં'—અને અંતમાં સર્વપદવ્યાપી 'નમો જિણાણં જિઅભયાણં'—એમ જે નમસ્કાર મૂક્યો, તે મધ્યમાં પણ વ્યાપક છે. એટલે આ સૂત્રના પ્રત્યેક પદ સાથે પણ એ નમસ્કાર યોગ્યતા યોગ્ય છે. અર્થાત્ નમો આદ્યરાણં, નમો તિત્થયરાણં, નમો પુરિસુત્તમાણં, નમો અભયદયાણં, નમો ધમ્મદયાણં—ઇત્યાદિપ્રકારે ભાવના કરવા યોગ્ય છે.

॥ इति (नमः) शिष्याचलादिरूपसिद्धिगति स्थानसम्प्राप्तेभ्यः ॥ ३२ ॥

૩૩. જિનો જિતભયો 'નમો જિનેભ્યઃ જિતભયેભ્યઃ'

'પદ વ્યાખ્યાન

આ પદનું પ્રયોજન : ક્ષેત્રજ્ઞો (જીવો) પરમ બ્રહ્મના વિસ્ફુલિંગ સમા ગાનનારા અદ્વૈત મુક્તવાદનો વ્યવસ્થા—

૧૭ જિતભયા અપ્યેત એવ નાન્યે इति प्रतिपादयन्नाह—

'નમો જિનેભ્યઃ જિતભયેભ્યઃ'

નમ્મ इति पूर्ववत्, जिना इति च, जितभयाः—भवप्रपञ्चनिवृत्तेः क्षपितभया इत्युक्तं भवति ।

अनेनाद्वैतमुक्तव्यवच्छेदः, तत्र हि क्षेत्रज्ञाः परमब्रह्मविस्फुलिङ्गकल्पाः, तेषां च ततः पृथग्भावे न ब्रह्मसत्तात एव कश्चिदपरो हेतुरिति । १९९

૧૭ અર્થઃ—જિતભયો પણ એઓ જ છે, નહિ કે અન્યો, એમ પ્રતિપાદનાર્થે કહ્યું—

નમઃ જિનોને જિતભયોને

નમઃ—એ પૂર્વવત્, અને જિનો એ (પણ પૂર્વવત્). જિતભયો—ભવપ્રપંચનિવૃત્તિ થકી, ક્ષપિતભયો એમ ઉક્ત થાય છે.

આ ઉપરથી અદ્વૈત મુક્તનો વ્યવચ્છેદ કરવામાં આવ્યો. કારણકે ત્યાં (અદ્વૈત મતમાં) ક્ષેત્રજ્ઞો પરમ બ્રહ્મના વિસ્ફુલિંગ સમા છે, અને તેઓના તેમાંથી પૃથગ્ભાવમાં બ્રહ્મ-સત્તાથી જ કોઈ અપર હેતુ નથી.^{૧૯૬}

વિવેચન

“શ્રી સુપાર્શ્વજિન વંદિયે રે, સુખ સંપત્તિનો હેતુ લલના.
શાંતસુધારસ જલનિધિ રે, ભવસાયરમાં સેતુ લલના.”—શ્રી આનંદધનજી.

અને જિતભયો પણ આ શિવાદિસ્થાનસંપ્રાપ્ત અર્હંત ભગવંતો જ છે, નહિં કે બીજા, એમ પ્રતિપાદન કરવા માટે ‘નમો જિનાણં જિઅમયાણં’ નમો જિનોને જિત-ભયોને એ સૂત્રપદ મૂક્યું. અર્થાત્ નમઃ તે પૂર્વવત્-અગાઉની જેમ ભાવનમસ્કારના સૂચનાર્થ છે; અને જિનો પણ પૂર્વવત્-રાગદ્વેષાદિના જેતાપણ થકી જિનો જિતભયો—‘ભવપ્રપન્નનિવૃત્તેઃ ક્ષપિતમયાઃ’ ભવપ્રપંચની નિવૃત્તિ થકી જેણે ભયને ક્ષપિત કર્યો છે, અપાવી નાંખ્યો છે, એવા ક્ષપિતભયો તે જિતભયો. આવા જિનોને જિતભયોને નમસ્કાર હો !

અને ‘આ ઉપરથી અદ્વૈત મુક્તનો વ્યવચ્છેદ કરવામાં આવ્યો,’ નમસ્કાર હો જિનોને જિતભયોને ! એ સૂત્રપદ ઉપરથી અદ્વૈત મુક્તનો નિરાસ કરવામાં આવ્યો. અર્થાત્ પરમબ્રહ્મ લક્ષણ અદ્વૈત સતે, મુક્તોનો—ક્ષીણભવોનો પરમ બ્રહ્મમાં પરમ બ્રહ્મના લય માને છે તે અદ્વૈત મુક્તનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું. કારણ વિસ્ફુલિંગ સમા કે ત્યાં (અદ્વૈત મતમાં) ક્ષેત્રજ્ઞો પરમબ્રહ્મના વિસ્ફુલિંગ સમા ક્ષેત્રજ્ઞો છે—‘તત્ર હિ ક્ષેત્રજ્ઞાઃ પરમબ્રહ્મવિસ્ફુલિન્નકલ્પાઃ’ તે અદ્વૈત મતના અભિપ્રાયે ક્ષેત્રજ્ઞો-સંસારીજીવો પરમ બ્રહ્મના વિસ્ફુલિંગો-તણખા (Starks) સમા છે, તે પરમ પુરુષના અવયવો જ છે.

ત્યારે કોઈ પૂછશે કે તો પછી તે પરમ બ્રહ્મમાંથી તે ક્ષેત્રજ્ઞોને પૃથક્ જુદા પાડવાનું કારણ શું? તેનો તેઓ જવાબ આપે છે કે—‘તેઓના તેમાંથી

પંક્તિકા—અનેન ઇત્યાદિ. અનેન—આ પરથી, ભાવથી જિતભયત્વના નિર્દેશથી, અદ્વૈતે—પરમ બ્રહ્મલક્ષણ અદ્વૈત સતે, મુક્તો—મુક્તો, ક્ષીણભવો, તેષાં—તેઓનો, વ્યવચ્છેદઃ—નિરાસ, કરવામાં આવ્યો એ ગમ્ય છે. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તત્ર—અદ્વૈતમાં, હિ—કારણ કે, ક્ષેત્રજ્ઞાઃ—સંસારીઓ, પરમબ્રહ્મવિસ્ફુલિન્નકલ્પાઃ—પરમબ્રહ્મણઃ—પરમ પુરુષના અવયવો જ છે એમ ભાવ છે. જો અરેખર ! એમ છે તો તેથી શું? તે માટે કહ્યું—તેષાં ચ—ક્ષેત્રજ્ઞોના, તતઃ—પરમબ્રહ્મમાંથી, પૃથગ્ભાવેન—પૃથગ્ભાવથી, વિવચ્ચનથી, બ્રહ્મસત્તાત પવ—બ્રહ્મસત્તાથકી જ, કચ્ચિત્—કોઈ, કલાદિ, અપરઃ—અન્ય, હેતુઃ—નિમિત્ત, ઇતિ—એમ.

બ્રહ્મસત્તા થકી જ પૃથગ્ભાવમાં બ્રહ્મસત્તાથી જ કેઈ અપર હેતુ નથી.' અર્થાત્ તે પૃથગ્ભાવ ક્ષેત્રજ્ઞોના તે પરમબ્રહ્મમાંથી પૃથક્-અલગ પડવામાં બ્રહ્મસત્તા શિવાય બીજો કેઈ કાલ આદિ હેતુ-કારણ નથી, એટલે કે બ્રહ્મસત્તા થકી જ તેવા પ્રકારે પૃથગ્ભાવ-બ્રૂદા પડવાપણું હોય છે. આવા પ્રકારે આ અદ્વૈત મુક્તવાદીની માન્યતા છે.

બ્રહ્મણ્યે પણ પુનઃ પૃથક્ત્વાપતિથી સર્વથા જિતભયપણું ઘટતું નથી, પણ સહજ ભવભાવક્ષ્યે નિરુપચરિત જિતભયપણું ઘટે છે, એમ અન્વય-અતિરેકથી અદ્વૈત મુક્તવાદનું નિરસન કરે છે—

૧૮ સા તલ્લયેપિ તથાવિધૈવ, તદ્વદેવ મૂયઃ પૃથક્ત્વાપત્તિઃ, एवं हि भूयो भवभावेन न सर्वथा जितभयत्वं। सहजभवभावव्यवच्छिन्नौ तु तत्तत्स्वभावतया भवत्युक्तवत् शक्तिरूपेणापि सर्वथा भयपरिक्षय इति निरुपचरितमेतत्।^{૨૦૦}

૧૮ અર્થઃ—તે (બ્રહ્મસત્તા) તલ્લયે (બ્રહ્મણ્યે) પણ તથાવિધા જ છે. તદ્વદ્ જ પુનઃ પૃથક્ત્વાપતિ છે, જેથી કરીને એમ પુનઃ ભવભાવથી સર્વથા જિતભયપણું નથી. પણ સહજ ભવભાવની વ્યવચ્છિતિ સતે તો તેની તત્ત્વભાવતાથી ઉક્તવત્ શક્તિરૂપે પણ સર્વથા ભયપરિક્ષય હોય છે, એટલા માટે એ નિરુપચરિત છે.^{૨૦૦}

વિવેચન

“તું પૂરણ બ્રહ્મ અરૂપી, તું જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપી;
ઇમ તત્ત્વાલંબન કરિયે, તો દેવચંદ્ર પદ વરિયે રે. સ્વામી સુખત સુહાય.”
—શ્રી દેવચંદ્રજી

પઞ્જિકા—સા—તે (બ્રહ્મસત્તા), તલ્લયેપિ—તસ્મિન્—બ્રહ્મમાં, મુક્તાત્મના લયેપિ—ભયે પણ, તથાવિધૈવ—વિચ્છેદનહેતુ જ. તદ્વદેવ—એકવારની જેમ, મૂયઃ—પુનઃ, પૃથક્ત્વાપત્તિઃ—વિચ્છેદનપ્રસંગ. તેથી શું? તે માટે કહ્યું—एवं—એમ, પુનઃ પૃથક્ત્વાપતિથી, हि—કારણ કે. મૂયોભવ-ભાવેન—પુનઃ સંસારઆપતિથી, न—ન જ, સર્વથા—શક્તિક્ષયથી પણ, જિતભયત્વમ્—જિતભયપણું ઉક્તરૂપ. જેવા પ્રકારે હોય તથાપ્રકારે કહે છે—

સહજભવભાવવ્યવચ્છિન્નૌ તુ—સહજસ્ય—સહજ, બ્રહ્મવિચ્છેદનાદિ ક્યાયથી પણ અપ્રવૃત્ત, જીવ-તુલ્યકાલભાવી એવા, ભવભાવસ્ય—સંસારપર્યાયની, વ્યવચ્છિન્નૌ—વ્યવચ્છિતિ, ક્ષય સતે, પુનઃ શું? તે માટે કહ્યું—તત્ત્વસ્વભાવતયા—તસ્યાઃ—તેની, સહજ ભવભાવવ્યવચ્છિતિની જિતભયત્વ સ્વભાવતાથી, ભવતિ—હોય છે, એનો ઇતદ્—એમ ઉત્તર સાથે સંબંધ છે. કેવું? તે માટે કહ્યું—નિરુપચરિત્—તાત્ત્વિક, કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—उक्तवत्—પૂર્વોક્ત શિવ—અચ્છાદિ સ્થાન પ્રાપ્તિના ન્યાયથી, શક્તિરૂપેણાપિ—ભયયોગ્ય સ્વભાવથી પણ, પુનઃ સાક્ષાત્ ભયભાવથી તો પૂછવું જ શું? અત એવ કહ્યું—सर्वथा—સર્વ પ્રકારે, भयपरिक्षयः—ભયનિવૃત્તિ, इति—આ હેતુ થકી, एतत्—આ, જિતભયત્વ.

આ ઉક્ત અદ્વૈતમુક્તગદીની માન્યતાનું નિરસન કરતાં કહ્યું—‘સા તદ્ભયેऽપિ તથાવિધૈવ।’ ૪૦—‘તે (અક્ષરસત્તા) તદ્ભયે પણ તથાવિધા જ છે;’ તે અક્ષરસત્તા તે પરમ અક્ષરમાં લય થયે પણ તથાવિધા જ—તેવા પ્રકારની જ રહેશે. અર્થાત્ અક્ષરસત્તા થકી જ ક્ષેત્રજ્ઞોના અક્ષરમાંથી પૃથગ્ભાવ હોય એમ અક્ષરે પણ પુનઃ પૃથક્ત્વાપત્તિથી કહ્યું, તો તે અક્ષરસત્તા તે અક્ષરમાં મુક્તાત્માઓના લય થયે પણ તથા-જિતભયપણું વિધા જ—તેવી ને તેવી જ, પૃથગ્ભાવહેતુરૂપ જ રહેશે. એમાં ઘટતું નથી કાંઈ ફરક પડશે નહિ. એટલે ‘તદ્ભવદ્ જ પુનઃ પૃથક્ત્વઆપત્તિ છે’

—તદ્ભવદેવ મયઃ પૃથક્ત્વાપત્તિઃ; તેની જેમ જ, પ્રથમ એક વાર જેમ પૃથગ્ભાવ-અલગ પડવાનું થયું, તેમ ફરીથી પણ પૃથક્પણુનો-વિચટનનો-અલગપણુનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. ‘જેથી ફરીને એમ પુનઃ ભવભાવથી સર્વથા જિતભયપણું નથી,’ એમ ફરીને પૃથક્પણુની આપત્તિને લીધે ફરીને ભવભાવની-સંસારભાવની આપત્તિ થશે, જેમાંથી છૂટયા એ જ સંસાર ફરી માંડવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે! એટલે સર્વથા-શક્તિ-ક્ષયથી પણ ઉક્તરૂપ જિતભયપણું નહિ હોય, ભવભય સઘાય માથે લટકતો જ ઊભો રહેશે!

આમ અક્ષરસત્તા થકી પૃથગ્ભાવ માનવામાં જિતભયપણું ઘટતું નથી, પણ ‘સદ્જ ભવભાવની વ્યવસ્થિતિ સતે તો તેની તત્સ્વભાવતાથી ઉક્તવત્ શક્તિરૂપે પણ સર્વથા ભયપરિક્ષ્ય હોય છે. એટલા માટે એ નિરુપચરિત છે’ અર્થાત્ સહજ ભવભાવક્ષયે અક્ષરવિચટન આદિ કથાંયથી પણ અપ્રવૃત્ત એવો સહજ, જીવનો જિતભયપણું સહજ-મા-સાથે જ જન્મેલા, જીવતુલ્યકાલભાવી, એવા અનાદિ નિરુપચરિત ભવભાવની-સંસારપર્યાયની વ્યવસ્થિતિ-વ્યવસ્થેદ-ક્ષય થયે, તે સહજ ભવભાવવ્યવસ્થિતિના તત્સ્વભાવપણુથી-જિતભયત્ત્વ-સ્વભાવપણુથી પૂર્વોક્ત શિવ-અચલાદિ સ્થાન પ્રાપ્તિના ન્યાયથી શક્તિરૂપે પણ-ભયયોગ્ય સત્તાસ્વભાવે પણ સર્વથા—સર્વ પ્રકારે ભયપરિક્ષ્ય-ભયનિવૃત્તિ હોય છે, તો સાક્ષાત્ ભવભાવથી તો પૂછવું જ શુ? એમ ‘અયિ’-પણુનો અર્થ છે. તાત્પર્ય કે-સહજ ભવભાવનો ક્ષય થયે તેના જિતભયસ્વભાવપણુને લીધે શક્તિરૂપે-સત્તામાં પણ ભયગ્રીજ રહેવા પામતું નથી, એટલે સર્વથા ભયપરિક્ષ્ય હોય છે. અને આમ હોય છે, એટલા માટે જ આ જિતભયપણું નિરુપચરિત-તાર્ત્વિક હોય છે, ખરેખર પરમાર્થસત્ હોય છે.

“પૂરણ અક્ષર ને પૂર્ણાનંદી, દર્શન જ્ઞાન ચરણ રસકંદી;

સકળ વિભાવ પ્રસંગ અદ્વંદી, તેહ દેવ સમરસ મકરંદી....

દીઠો દરિશણ શ્રી પ્રભુજીનો, સાચે રાગે મનશું ભીનો.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

એકવાર વિચટનસ્વભાવપણુની કલ્પનામાં અનેક દોષની ઉપપત્તિ દર્શાવી, અદ્વૈત મતને શીર્ણ વિશીર્ણ કરે છે—

૧૯ ન સકૃદ્વિચટનસ્વભાવત્વકલ્પનયાઽદ્વૈતેઽપ્દેવમેવાદોષ इति न्याय्यं वचः, અનેક-દોષોપપત્તેઃ। તથાદિ—

તદ્વિચરત્તં શુદ્ધાદશુદ્ધાદ્વા બ્રહ્મણં હિતિ નિરૂપણીયમેતન્ । શુદ્ધવિચરત્તને કુતસ્તેષામિદ્ધા-
શુદ્ધિઃ, અશુદ્ધવિચરત્તને તુ તત્ર લયોઽપાર્થકઃ ।

ન ચૈવમેકમવિભાગં ચ તદિતિ, અનેકત્વે ચ પરમતાદ્ગીકરણમેવ, તદ્વિભાગાનામેવ
નીત્યા આત્મત્વાદિતિ । ૨૦૨

૧૬ અર્થ :—એકવાર વિચરતસ્વભાવપણાની કલ્પનાથી અદ્વૈતમાં પણ એમ જ અદોષ
છે—એ ન્યાય્ય વચન નથી,—અનેક દોષની ઉપપત્તિને લીધે. તે આ પ્રકારે—

તે વિચરત શુદ્ધમાંથી કે અશુદ્ધ બ્રહ્મમાંથી છે? એમ આ નિરૂપણીય છે. શુદ્ધમાંથી
વિચરત સતે તેઓની અહીં અશુદ્ધિ ક્યાંથી? અશુદ્ધમાંથી વિચરત સતે તો તેમાં લય
અપાર્થક (નિર્થક) છે.

અને એમ તે (બ્રહ્મ) એક અને અવિભાગ નહિ હોય; અને અનેકત્વ સતે પરમતણ
જ અંગીકરણ થશે,—તદ્વિભાગોના જ નીતિથી આત્મપણાને લીધે. ૨૦૧

પંક્તિકા—અને જ પરમત આશંકાને પરિહરતાં કહ્યું :—ન—ન જ, સકૃદ્વિચરતસ્વભાવત્ત-
કલ્પનયા—એકવાર પરમ બ્રહ્મમાંથી વિભક્તિભાવ સ્વભાવપણાની કલ્પનાથી, અદ્વૈતેઽપિ—પરમબ્રહ્મ
લક્ષણ અદ્વૈતમાં પણ, તો પછી દ્વૈતમાં તો પૂછવું જ શું? એવમેવ—એમ જ, તમારા અબ્યુપગમના
ન્યાયથી જ, અદોષઃ—ઉપચરિત જિતભયત્વ એવંલક્ષણ દોષનેા અભાવ છે, હિતિ—એવંરૂપ, ન્યાય્ય—
ન્યાયાનુગત, વચ્ચઃ—વચન. ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—અનેકદોષોપપન્નેઃ—અનેક દોષની ઉપપત્તિને
લીધે. તે જ ભાવે છે. તથાહિ—પૂર્વોક્તની ભાવનાથી—

તત્—તે એકવાર વિચરત્તં—બ્રહ્મમાંથી વિભાગ—ક્ષેત્રવિદોનો એમ સમગ્ય છે, શુદ્ધાત્—
શુદ્ધમાંથી, સકલદોષ રહિતમાંથી, અશુદ્ધાત્—અશુદ્ધમાંથી, ઇતરરૂપમાંથી, વા—શબ્દ વિકલ્પાર્થ છે.
બ્રહ્મણઃ—બ્રહ્મમાંથી, પરમ પુરુષ અદ્વૈત રૂપમાંથી, 'પુરુષ એવંદં' આ પુરુષ જ છે ઇત્યાદિ વેદવાક્યથી
નિરૂપિતમાંથી, હિતિ—એમ, નિરૂપણીય—પરોક્ષોચ્ચ, ઇતન્—આ, સકૃદ્ વિચરત, અને પ્રકારમાં
દોષના સંભવને લીધે. દોષ જ દર્શાવે છે—

શુદ્ધાદ્ બ્રહ્મણઃ—શુદ્ધ બ્રહ્મમાંથી, વિચરત્તને—વિચરતમાં, કુતઃ—ક્યાંથી? નહિ કે ક્યાંથી એમ
અર્થ છે, તેષાં—ક્ષેત્રવિદોની, હહ—સંસારમાં, અશુદ્ધિઃ—અશુદ્ધિ, જેના લાયકે યોગીઓનો વચનિય-
માબ્યાસ છે. અશુદ્ધવિચરત્તને તુ—અશુદ્ધમાંથી વિચરતમાં પુનઃ, બ્રહ્મણિ—બ્રહ્મમાં, લયઃ—લય,
ઉત્તરૂપ, અપાર્થકઃ—નિર્થક છે,—તે અશુદ્ધિજન્ય કલ્પેશની ત્યાં પણ મુક્તોને પ્રાપ્તિને લીધે. તેના
અબ્યુપગમથી પણ બ્રહ્મને દૂષિત કરતાં કહ્યું—

ન ચ—ન જ, ઇવં—એમ, પરમબ્રહ્મથી ક્ષેત્રજોના વિચરતમાં અને લયમાં, એકમ્—એક,
અદ્વિતીય, અવિભાગં ચ—અને અવિભાગ, નિરવયવ, તત્—તે. પરમબ્રહ્મ કિંતુ વિપર્યય છે. એમ પણ
શું? તે માટે કહ્યું—અનેકત્વે ચ—અને અનેકપણું સતે, ક્ષેત્ર અપેક્ષાએ પરમબ્રહ્મનું પરમતાદ્ગી-
કરણમેવ—પરમતનું અંગીકરણ જ અબ્યુપગત થાય. ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તદ્વિભાગાના-
મેવ—તસ્ય—તેના, આત્મસામાન્યરૂપ પરમબ્રહ્મના, વિભાગાનાં—વ્યક્તિરૂપ વિભાગોના, નીત્યા—
નીતિથી, યુક્તિથી, આત્મત્વાત્—આત્મપણાને લીધે, ક્ષેત્રપણાને લીધે.

વિવેચન

શુદ્ધ સ્વરૂપે સ્વયં પ્રગટયાથી,

પ્રહ્મ સ્વયંભૂ બુદ્ધ બુજયાથી.—પ્રજ્ઞાવબોધે મોક્ષમાળા (સ્વરચિત)

એટલે અદ્વૈતમુક્તવાદી એવી દલીલ કરશે કે—‘એક વાર વિચરનસ્વભાવપણાની કલ્પનાથી અદ્વૈતમાં પણ એમ જ અદોષ છે;’ અર્થાત્ પરમપ્રહ્મમાંથી એક જ વાર વિચરન—પૃથગ્ભાવ—વિષ્ટાપણું થાય છે એવા સ્વભાવપણાની જો કલ્પના કરશું, તો અદ્વૈતમાં પણ એમ જ તમે માન્ય કરેલા ન્યાયે અદોષ છે, ઉપચરિત જિતભયપણાદ્વ દોષનો અભાવ છે. તેનો જવાબ આપતાં કહું—‘એ ન્યાય વચન નથી,—અનેક દોષની ઉપપત્તિને લીધે;’ તમે જે એક જ વાર વિચરનસ્વભાવપણાની દલીલ કરી તે ન્યાય-ન્યાયસંગત, યુક્તિયુક્ત (Rational) વચન નથી, કારણ કે તેમાં અનેક દોષ ઘટે છે, માટે. જુઓ આ પ્રકારે:—

પ્રથમ તો (૧) ‘તે વિચરન શુદ્ધમાંથી કે અશુદ્ધ પ્રહ્મમાંથી છે? એમ આ નિરૂપણીય છે. શુદ્ધમાંથી વિચરને સતે તેઓની અહીં અશુદ્ધિ ક્યાંથી? અશુદ્ધમાંથી વિચરન સતે તો તેમાં લય અપાર્થક (નિરર્થક) છે.’ અર્થાત્ શુદ્ધમાંથી વિચરન કે પહેલું તો એ નિરૂપણ કરવા યોગ્ય—તપાસવા યોગ્ય છે કે અદ્વૈતરૂપ અશુદ્ધમાંથી? પરમ પુરુષ પ્રહ્મમાંથી ક્ષેત્રજ્ઞાનું એકવાર વિચરન—પૃથક્પણું—જૂદા બન્ને પક્ષમાં દોષ પડવાપણું તમે માન્યું, તે શું શુદ્ધ નિર્દોષ પ્રહ્મમાંથી થાય છે? કે અશુદ્ધ—સદોષ પ્રહ્મમાંથી? જો શુદ્ધ પ્રહ્મમાંથી ક્ષેત્રજ્ઞાનું પૃથક્પણું થાય છે એમ કહો તો અહીં સંસારમાં આ ક્ષેત્રજ્ઞાની અશુદ્ધિ ક્યાંથી આવી પડી? —‘શુદ્ધવિચરને કુતસ્તેષામિદાશુદ્ધિઃ’—કે જે અશુદ્ધિના નિવારણાર્થે જોગીજનો આટલો બધો યમ-નિયમાદિ પરિશ્રમ ઊઠાવી રહ્યા છે. અને જો અશુદ્ધ પ્રહ્મમાંથી જૂદા પડવાપણું થાય છે એમ કહો, તો તેવ. અશુદ્ધ પ્રહ્મમાં લય પામવો નિરર્થક છે, નકામો છે, —‘અશુદ્ધવિચરને તુ તત્ર લયોડપાર્થક;’—કારણ કે ત્યાં પણ સુકતોને અશુદ્ધ પ્રહ્મમાં લય થવાથી અશુદ્ધિજન્ય કલેશની પ્રાપ્તિ થશે, એટલે મુક્તના હાલ પણ તેવા ને તેવા જ રહેશે! અને મોક્ષ માટેની કરેલી બધી મહેનત પાણીમાં જશે! ‘રણીઆ ગઢવી’ના જેવી દશા થશે! માટે શુદ્ધ કે અશુદ્ધ પ્રહ્મમાંથી એક વાર પણ વિચરનસ્વભાવપણું ઘટતું નથી.

અને બીજો દોષ—(૨) અને એમ તે પ્રહ્મ એક ને અવિભાગ નહિં હોય,— ‘ન ચૈવ મેકમવિમાર્ગે ચ તદ્’. હવે દલીલ આતર ધારો કે તમારી માન્યતા મુજબ પ્રહ્મમાંથી ક્ષેત્રજ્ઞાનું—આત્માઓનું જૂદા પડવાપણું ને તેમાં જ લય પામવાપણું અદ્વૈતનું સર્વથા હોય છે, તો તમે માનેલું અદ્વૈત એક—અદ્વિતીય ને અવિભાગ—અઘટમાનપણું નિરવયવ નહિં હોય; એથી ઉલટું જ દ્વૈતરૂપ જ—વિભાગરૂપ જ—હશે; એટલે જ્યાં દ્વૈત—દ્વિતીયભાવ નથી એવો તમે માનેલો અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત જ સ્વયં ઊડી જશે!

અને ત્રીજો દોષ—(૩) ‘અને અનેકત્વ સતે પરમતત્ત્વ જ અંગીકરણ થશે,’—
‘અનેકત્વે ચ પરમતાદ્ગીકરણમેવ’—તદ્વિલાસોના જ નીતિથી આત્મપણાને લીધે.’
હવે તમે જો એમ કહો કે ક્ષેત્રજ્ઞો-સંસારી જીવોની અપેક્ષાએ અદ્વૈત પરમ બ્રહ્મનું અનેક-
પણું છે, તો તમે સ્વમત અદ્વૈત છોડીને પરમગતનો અંગીકાર કર્યો એમ થશે. કારણકે
આત્મસામાન્યરૂપ તે પરમબ્રહ્મના જે વ્યક્તિરૂપ વિલાસો છે, તેનું જ આત્માપણું છે,
એમ નીતિથી-ન્યાયથી સિદ્ધ છે. એટલે ન છૂટકે તમારાથી અનેક આત્માઓનો સ્વીકાર
કરાતાં તમે માનેલો અદ્વૈત મત તમારા પોતાના હાથે જ સ્વયં ખડિત થાય છે.

આ ક્ષેત્રવિદો પરબ્રહ્મના અંશો છે ને તેઓનું બ્રહ્મમયી પૃથક્ત્વ આદિ છે કે અનાદિ છે ઇ.
અચિન્ત્ય છે, માટે કૂપપતિતના ઉદાહરણથી ભવકૂપપતિતનો ઉત્તારણ ઉપાય વચનથી જ શોધવા ચોક્કસ
છે, ઇ. જે દલીલો અદ્વૈતમુક્તવાદીઓ કરે છે, તેનો પણ ઉપરોક્ત યુક્તિથી રદીઓ અપાર્થક ચૂક્યો
એમ કહે છે—

૨૦ પતેન યદાહ—

“પરમબ્રહ્મણ પતે ક્ષેત્રવિદોઽશા વ્યવસ્થિતા વચનાત્ । વહ્નિસ્ફુલિન્નકલ્પાઃ સમુદ્ર-
લવણોષ્માસ્ત્વન્યે ॥૧॥ સાદિપૃથક્ત્વમમીષામનાદિ વાઽહેતુકાદિ વાઽચિન્ત્યમ્ । યુક્ત્યા હ્યતી-
ન્દ્રિયત્વાત્ પ્રયોજનાભાવતઃશ્ચૈવ ॥૨॥ કૂપે પતિતોત્તારણકર્તૃસ્તદુપાયમાર્ગર્ણ ન્યાય્યમ્ । નતુ
પતિતઃ કથમયમિતિ હન્ત તથાદર્શનાદેવ ॥૩॥ ભવકૂપપતિતસત્ત્વોત્તારણકર્તુરપિ યુજ્યતે
હોવમ્ । તદુપાયમાર્ગર્ણમહં વચનાચ્છેષ્યુદાસેન ॥૪॥ एवं चाद्वैते सति वर्णविलोपाद्यसङ्गतं
नीत्या । ब्रह्मणि वर्णाभावात् क्षेत्रविदां द्वैतभावाच्च ॥૫॥ ” इत्यादि—एतदपि प्रतिक्षिप्तं । २०२

૨૦ અર્થઃ—આ પરથી જે કહ્યું છે કે—

“પરમ બ્રહ્મના આ ક્ષેત્રવિદ અંશો વચન થકી વ્યવસ્થિત છે; તેઓ અગ્નિના સ્ફુલિંગો
સમા છે, અન્યો તો સમુદ્રના લવણની ઉપમાવાળા છે. (૧) એઓનું પૃથક્પણું સાદિ છે
વા અનાદિ છે, વા અહેતુકાદિ છે, તે યુક્તિથી અચિન્ત્ય છે,—અતીન્દ્રિયપણું છે માટે, તેમજ
પ્રયોજનનો અભાવ છે માટે. (૨)

“કૂપમાં પતિતના ઉત્તારણકર્તાને તેના ઉપાયનું માર્ગણ (શોધન) ન્યાય્ય છે. નહિ કે
આ કેમ પતિત થયો? (એનું માર્ગણ ન્યાય્ય). કારણ કે તથાદર્શન જ છે માટે. (૩) એમ
જ ભવકૂપમાં પતિત સત્ત્વોના ઉત્તારણકર્તાને પણ બસ તેના ઉપાયનું માર્ગણ યુક્ત છે,—
શેષચુદાસથી વચન થકી. (૪)

“અને એમ અદ્વૈત સતે વર્ણવિલોપાદિ નીતિથી અસંગત છે,—બ્રહ્મમાં વર્ણઅભાવને
લીધે અને ક્ષેત્રવિદોના દ્વૈતભાવને લીધે. (૫) ઇત્યાદિ.—એ પણ પ્રતિક્ષિપ્ત થયું. ૨૦૨

વિવેચન

“ઉત્કર્ષિન્દુ સાયર ભર્યો સાહેલડીઆં. જિમ હોય અક્ષયઅલંગ રે....ગુણવેલડીઆં;
વાચક યશ કહે પ્રભુ ગુણે સા. તિમ મુજ પ્રેમ પ્રસંગ રે ગુણ.”—શ્રી પ્રશોવિજયજી

આ બ્રહ્મનિરાસ—અદ્વૈતખંડન પરથી જે આ નીચે પ્રમાણે બીજાઓએ કહેલું છે, તે પણ આપોઆપ ખંડિત થઈ જાય છે. અત્રે ટાંકેલી આર્યા પ્રમાણે—‘પરમબ્રહ્મના—
 દ્વૈતભાવને લીધે’ અદ્વૈતવાદી દલીલ કરે છે કે—(૧) આ શાસ્ત્ર—
 પરમબ્રહ્મના લોકપ્રસિદ્ધ ક્ષેત્રવિદો—જીવો પુરુષાદ્વૈતરૂપ પરમ બ્રહ્મના અંશે—
 અંશે ક્ષેત્રવિદો વિભાગો—અવયવો છે, એ વચનથી—આગમથી વ્યવસ્થિત—પ્રતિષ્ઠિત
 છે; અને તે બે પ્રકારના છે—‘વહ્નિસ્ફુલિન્ગકલ્પાઃ’ અગ્નિ સ્ફુલિંગ—
 સમા—તણખા સમા, અને બીજાઓ સમુદ્રલવણની ઉપમાવાળા, ‘સમુદ્રલવણોપમાસ્ત્વચ્ચ’;
 અર્થાત્ બ્રહ્મમાંથી પૃથગ્ વિચટન—જૂદા પડવાપણા વડે કરીને સંસારી જીવો—ક્ષેત્રજો
 અગ્નિના સ્ફુલિંગો સમા છે; તણખા જેમ અગ્નિમાંથી છૂટા પડે છે, તેમ આ ક્ષેત્રજો
 બ્રહ્મમાંથી છૂટા પડ્યા છે. અને બીજાઓ—મુક્તાત્માઓ અથવા વિચટન પૂર્વેના સંસારીઓ
 જે છે તેને સમુદ્રના લવણની ઉપમા થટે છે. મીઠું જેમ સમુદ્રમાં અપૃથક્ જ—જૂદું
 નહિં એમ જ લીનપણે રહ્યું છે, અથવા લય પામી જાય છે, તેમ મુક્તાત્માઓ અથવા

પંક્તિકા—પતેન—આ વડે, બ્રહ્મનિરાસ વડે, ચદાહ—જે આ કાષ્ઠીએ કહ્યું છે, તે પત્તદપિ
 પ્રતિક્ષિપ્તં એ પણ પ્રતિક્ષિત થયું એમ યોગ (સંબંધ) છે. ઉક્ત જ દર્શાવે છે—

પરમબ્રહ્મ ઇત્યાદિ આર્યા. પરમવ્રહ્મણઃ—પુરુષાદ્વૈતલક્ષણ પરમ બ્રહ્મના, પતે—આ, શાસ્ત્ર—લોક—
 સિદ્ધ, ક્ષેત્રવિદો—જીવો, અંશાઃ—વિભાગો, વ્યવસ્થિતાઃ—પ્રતિષ્ઠિત છે. કયા પ્રમાણથી? તે માટે
 કહ્યું—વચનાત્—વચનથી, આગમથી, અને તેઓ બે પ્રકારના છે તે માટે કહ્યું—વહ્નિસ્ફુલિન્ગકલ્પાઃ
 —અગ્નિના સ્ફુલિંગ સમા, પૃથગ્ જ વિચટન વડે કરીને, સંસારીઓ. સમુદ્રલવણોપમાસ્ત્વચ્ચ—અને
 બીજાઓ સમુદ્રલવણોપમ છે. જેમ સમુદ્રમાં લવણ અપૃથક્ જ લીનતાથી વ્યવસ્થિત છે, એમ મુક્તાત્માઓ
 અને વિચટન પૂર્વે સંસારીઓ પણ બ્રહ્મમાં.

સાદિ ઇત્યાદિ ત્રણ આર્યા સુગમ જ છે. પરંતુ હન્ત તથાદર્શનાદેવ—હન્ત—એ પ્રત્યવધારણમાં
 છે, તમે પ્રત્યવધારો, તથાદર્શનાદેવ—તથાદર્શન થકી જ, રૂપપતનકારણના વિચારણ વિના ઉતરણ—
 ઉપાયના માર્ગણના જ દર્શનને લીધે. શોષચ્યુદાસેન—શેષના બ્યુદાસથી, વચનવ્યતિરિક્ત પ્રમાણના
 પરિહારથી, વા સાદિ—અનાદિ વિચટનના વિચારના પરિહારથી.

પદ્મં ચ ઇત્યાદિ આર્યા, પદ્મં—એમ, વચનપ્રમાણથી, ચ—સમુચ્ચયે, અદ્વૈતે—આત્માઓનો એકી—
 ભાવ સતે, વર્ણવિલોપાદિ—વર્ણાઃ—બ્રાહ્મણ—ક્ષત્રિય—વૈશ્ય—શૂદ્રલક્ષણ વર્ણો, તેષાં—તેઓનો, વિલોપઃ
 —પ્રતિનિયત સ્વઆચારના પરિહારથી પરવર્ણના આચારનું કરણ, આદિ—આદિ બ્રહ્મણથી સ્વઆચાર
 પરઆચાર—પરઆચાર અનુવૃત્તિરૂપ સંસ્કાર, અસંજ્ઞતં—અયુક્ત, નીત્યા—નીતિથી, ન્યાયથી. તે જ
 નીતિ કહી—

બ્રહ્મણિ—પરમપુરુષલક્ષણ બ્રહ્મમાં, વર્ણાભાવાત્—બ્રાહ્મણાદિ વર્ણવિભાગના અભાવને લીધે.
 બ્રહ્મમાં વર્ણવિભાગ ભણે મહો, પણ તેના અંશરૂપ આત્માઓમાં હશે, એમ આશંકાને કહ્યું—ક્ષેત્રવિદાં
 દ્વૈતભાવાત્—અને ક્ષેત્રવિદોના દ્વૈતભાવને લીધે. ક્ષેત્રવિદો પણ મુક્ત-અમુક્ત બેદથી દ્વૈવિધ્યને જ આશ્રિત
 છે, એથી તેઓમાં પણ વર્ણવિભાગ નથી, એથી વર્ણવ્યવસ્થા નહિં સતે વર્ણવિલોપાદિ તાર્ત્વિક કેમ
 હોય? इत्यादि—એમ અન્ય વચન પણ પ્રહાય છે. પત્તદપિ—એ પણ, અતન્તરોક્ત, પરપરોક્ત
 પ્રાચ્યંતું તો પૂછવું જ શું? એમ ‘અપિ’—પણ શબ્દનો અર્થ છે, પ્રતિક્ષિપ્તં—નિરાકૃત થયું.

વિચિત્રન પૂર્વેના સંસારીઓ પ્રહ્લમાં લીનપણે રહ્યા છે અથવા લય પૃથક્ત્વ પામી બધ છે. આમ પૃથક્પણાની વ્યવસ્થા વચનથી વ્યવસ્થિત સાદિ અનાદિ ઇ. છે. (૨) એટલે એઓનું તથા ક્ષેત્રોનું પૃથક્પણું—અલગ પડતાપણું અચિંત્ય સાદિ છે કે અનાદિ છે? સહેતુક છે કે અહેતુક છે? ઇત્યાદિ યુક્તિથી અચિંત્ય છે, ચિંતવવા યોગ્ય નથી, કારણ કે તેનું અતીન્દ્રિયપણું છે માટે, અને પ્રયોજનનો અભાવ છે માટે.

દાખલા તરીકે—(૩) કૂપમાં પડી ગયેલનું ઉત્તારણ કરવા ખડાર કાઢવા ઇચ્છનારે તેના ઉપાયનું માર્ગણ—શોધન (Search) કરવું એ જ ન્યાયયુક્ત છે, પણ આ કેમ પડી ગયો? એ શોધવું ન્યાય્ય નથી, કારણ કે તથાદર્શન જ છે, કૂપપતિતનું આ પડી ગયો છે એવા પ્રકારે તે પ્રગટ દેખાય જ છે, એ હકીકત ઉદાહરણ (fact) છે. માટે આ કેમ પડી ગયો? એ પંચાત કરવાનું કોઈ પ્રયોજન નથી, એને ખડાર કેમ કાઢવો એ જ પ્રયોજન છે. (૪) તેમ ભવરૂપ કૂપમાં પડી ગયેલા પ્રાણીઓનું ઉત્તારણ કરવા ઇચ્છનારે પણ તેના ઉપાયનું બસ માર્ગણ—શોધન કરવું એ જ યુક્ત છે; અને તે ઉપાયશોધન પણ શેષબુદ્ધસાથી—બાકી બીજું બધું છોડી દઈને વચન થકી જ કરવું યુક્ત છે.

અને (૫) એમ—વચનપ્રમાણથી અદ્વૈત સતે, આત્માઓનો એકીભાવ સતે, વર્ણવિલોપ આદિ અસંગત છે; અર્થાત્ પ્રાણણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય-શૂદ્ર એ વર્ણની વ્યવસ્થાનો સ્વવર્ણના આચાર છોડી પરવર્ણના આચાર કરવા વડે વિલોપ, વર્ણવિલોપાદિ અથવા સ્વઆચાર-પરઆચારને અનુવૃત્તિરૂપ સંસ્કાર, એ આદિ અસંગત નીતિથી—ન્યાયથી અયુક્ત છે. અને તે નીતિ આ છે—પરમપુરુષ-લક્ષણ પ્રહ્લમાં વર્ણનો અભાવ છે માટે, અને ક્ષેત્રવિદોનો દ્વૈતભાવ છે માટે. અર્થાત્ ક્ષેત્રવિદોના પણ મુક્ત-અમુક્ત એ બે જ લેદ છે, તેથી તેઓમાં પણ વર્ણવિભાગ તાત્ત્વિક નથી, એટલે વર્ણવ્યવસ્થા જ અસત્ સતે વર્ણવિલોપાદિ તાત્ત્વિક કેમ હોય? અર્થાત્ એ કલ્પના અતાત્ત્વિક છે, ઉપચરિત જ છે.

ઇત્યાદિ, 'એ પણ પ્રતિક્ષિપ્ત થયું'; ઇત્યાદિ પ્રકારની દલીલ કરતા અન્ય વચન પણ જે અદ્વૈતવાદી વહે છે, તે સર્વનો પણ પૂર્વે કહેલી યુક્તિથી પૂરેપૂરો રહીઓ અપાર્થ ચૂક્યો છે.

કારણ કે વચનની બા. માં શ્રદ્ધામાત્રગમ્યપણું ન ચાલે. કારણ કે દષ્ટ-દષ્ટથી અવિરુદ્ધ વચનનું જ વચનપણું છે, નહિં તો તે થકી પ્રગતિની અશિદ્ધિ છે, ઇ સંકલનાબદ્ધ કારણપરંપરાથી યુક્તિયુક્ત પ્રતિપાદન કરે છે—

૨૧ શ્રદ્ધામાત્રગમ્યત્વાત્ દષ્ટેષ્ટાવિરુદ્ધસ્ય વચનસ્ય વચનત્વાદ્, અન્યથા તતઃ પ્રવૃત્ત્ય-સિદ્ધેઃ, વચનાનાં બહુત્વાત્ મિથો વિરુદ્ધોપપત્તેઃ, વિશેષસ્ય દુર્લક્ષન્વાત્, એકપ્રવૃત્તેરપર-બાધિતત્વાત્, તત્થાગાદિતરપ્રવૃત્તૌ ચદૃષ્ટ્વા, વચનસ્યાપ્રયોજકત્વાત્, તદન્તરનિરાકરણ-મિતિ । ૨૦૩

૨૧. અર્થ:—શ્રદ્ધામાત્રથી ગમ્યપણું છે માટે, દૃષ્ટ-છૂટથી અવિરુદ્ધ વચનનું વચનપણું છે માટે, અન્યથા તે થકી પ્રવૃત્તિની અસિદ્ધિ હોય માટે, વચનોના અહુત્વથી પરસ્પર વિરુદ્ધ ઉપપત્તિ હોય માટે, વિશેષનું દુર્લક્ષપણું છે માટે, એક થકી પ્રવૃત્તિનું અપરથી આધિતપણું છે માટે, તેના (આધક વચનના) ત્યાગથી ઇતર પ્રવૃત્તિમાં યદ્યથા છે,—વચનનું અપ્રયોજકપણું છે માટે, તદન્તરથી નિરાકરણ છે માટે. ૨૦૨

વિવેચન

“તે પ્રાપ્ત કરવા વચન કોનું સત્ય કેવળ માનવું ?

નિર્દોષ નરનું કથન માનો તેહ જોણે અનુભવ્યું.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પ્રણીત મોક્ષમાળા

ઉપરમાં અદ્વૈતવાદીનું ટાંકેલું વચન પ્રતિક્ષિપ્ત થયું, એમ કહ્યું, ત્યારે વાદી કહેશે—અમે તો આ ‘વચનથી’—આગમપ્રમાણથી કહ્યું છે, તો પછી તમે આમ કેમ કહો છો ? તેના ઉત્તરમાં અત્રે સંકલ્પનાબદ્ધ કારણપરંપરા દર્શાવી છે:—

પ્રથમ તો તમે જે આ વચન કહો છો, તેનું ‘શ્રદ્ધામાત્રગમ્યપણું છે માટે.’ ‘શ્રદ્ધામાત્રગમ્યત્વાત’—તમે ભલે માન્ય કરો, પણ બીજા કેમ માન્ય કરશે ? અર્થાત્

પણિકા—કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—શ્રદ્ધામાત્રગમ્યત્વાત—શ્રદ્ધામાત્રથી ગમ્યપણાને લીધે, સચિમાત્ર વિષયપણાને લીધે.

વારુ, વચનથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે, તો એમ કેમ કહેવામાં આવે છે ? તે માટે કહ્યું:—દૃષ્ટ ઇત્યાદિ. દૃષ્ટેષ્ટાવિરુદ્ધસ્ય—દૃષ્ટં—દૃષ્ટ, અશેષ પ્રમાણથી ઉપલબ્ધ, દૃષ્ટં—છૂટ, વચનોક્તા જ, નયો:—તે અનૈતના અવિરોધથી અવિરુદ્ધસ્ય—અવિરુદ્ધ એવા, વચનસ્ય—વચનના, વચનત્વાદ—વચનપણાને લીધે, આગમપણાને લીધે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—અન્યથા—ઉક્ત લક્ષણ વિરહે, નત:—તે થકી, વચન થકી, પ્રવૃત્ત્યભિન્ને:—પ્રવૃત્તિ અસિદ્ધિને લીધે, હેયોપાદેયના હાનોપાદાનની અસિદ્ધિને લીધે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—

વચનનાં—શિવ, સુગત, સુરગુરુ પ્રભૃતિથી પ્રણીત વચનોના, અહુત્વાદ—અહુપણાને લીધે, વ્યક્તિભેદ કરીને જ. તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—મિથ:—પરસ્પર, વિરુદ્ધોપપત્તે:—વિરુદ્ધ ઉપપત્તિને લીધે, નિત્ય-અનિત્યઆદિ વિરુદ્ધ અર્થના અભિજ્ઞાનને લીધે. ત્યારે વિશિષ્ટ જ એવા તે (વચન) થકી પ્રવૃત્તિ હશે ? તે માટે કહ્યું—

વિશેષસ્ય—દૃષ્ટ-છૂટ અવિરોધલક્ષણ વિશેષતા, વિચાર વિના દુર્લક્ષત્વાત—દુર્લક્ષપણાને લીધે. સર્વ વચનોથકી યુગપત્ પ્રવૃત્તિ અસંભવિની જ છે, એટલે તે એક થકી જ પ્રવૃત્તિનું યોગ્ય છે એટલા માટે કહ્યું—તેમાં એકપ્રવૃત્તે—એકત:—એક વચન થકી, પ્રવૃત્તે:—ઉક્તલક્ષણ પ્રવૃત્તિના, અપરવાધિ-તત્ત્વાત—અપરેણ—અપર વચનથી નિરાકૃતપણાને લીધે. તેથી શું ?

તત્ત્યાગાત—આધક વચનના ત્યાગથી, ઇતરપ્રવૃત્તૌ—ઇતર પ્રવૃત્તિમાં આધ્યમાન વચનથી પ્રવૃત્તિમાં, યદ્યદ્યથા—સ્વેચ્છા, કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—વચનસ્ય—કોઈ વચનના, અપ્રયોજકત્વાત—અપ્રયો-જકપણુને લીધે, અપ્રવર્તકપણાને લીધે. એ પણ કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તદન્તરનિરાકરણાત—તદન્તરથી—વચનાન્તરથી સર્વ વચનોના નિરાકરણને લીધે.

તમારું જે આ વચન છે તે માત્ર શ્રદ્ધાગમ્ય છે, તે રુચિમાત્ર-
દૃષ્ટાંતથી અવિરુદ્ધ વિષયપણાને લીધે માત્ર શ્રદ્ધાથી લહે માની શકાય, પણ બુદ્ધિગમ્ય
વચનનું જ વચનપણું વા યુક્તિગમ્ય (Rational & Logical) નથી, એટલે બુદ્ધિથી કે
યુક્તિથી માન્ય કરી શકાય એવું નથી. એમ શાને લીધે? તો કે
'દૃષ્ટાવિરુદ્ધસ્ય વચનસ્ય વચનત્વાત્।'—'દૃષ્ટ-ઇષ્ટથી અવિરુદ્ધ વચનનું વચનપણું છે
માટે.' અર્થાત્ 'દૃષ્ટ' એટલે પ્રત્યક્ષ દીઠેલ, અનુમાનાદિ સર્વ પ્રમાણથી ઉપલબ્ધ, અને
'ઇષ્ટ' એટલે વચનથી-આગમથી ઇષ્ટ માનવામાં એ અન્નેના અવિરોધ થકી અવિરુદ્ધ એવું
જે વચન હોય, તેનું જ ખરેખરું વચનપણું-આગમપણું છે. એટલે પ્રત્યક્ષ યુક્તિ આદિથી
અભાવિત અને વચનથી અભિલષિત એવું જે અવિરુદ્ધ યુક્તિયુક્ત વચન હોય તે જ
ખરેખરું 'વચન'-આગમ પ્રમાણ છે ને તે જ માન્ય કરવા યોગ્ય છે, દૃષ્ટ-ઇષ્ટથી વિરુદ્ધ
એવું ગમે તે વચન નહિં જ.

એમ શા માટે? 'અન્યથા તે થકી પ્રવૃત્તિની અસિદ્ધિ હોય માટે' અર્થાત્ એમ
ન હોય, એટલે કે દૃષ્ટ-ઇષ્ટથી અવિરુદ્ધ વચનનું જ વચનપણું-આગમપણું ન હોય, તો
પછી તે વચન થકી આ હેય છે ને આ ઉપાદેય છે એમ તેના હાન-ઉપાદાનની સિદ્ધિ
હોય નહિં, એટલે તેવા અપ્રમાણ વચન થકી હેયના ત્યાગરૂપ ને ઉપાદેયના ગ્રહણરૂપ
તથાપ્રકારની પ્રવૃત્તિની સિદ્ધિ હોય નહિં.

એમ પણ શા માટે? 'વચનોના બહુત્વથી પરસ્પર વિરુદ્ધ ઉપપત્તિ હોય માટે.'
અર્થાત્ કપિલ, સુગત આદિ તે તે દર્શનપ્રણેતાઓથી પ્રણીત વચનોનું વ્યક્તિલેદે
કરીને બહુપણું-અનેકપણું-વિવિધપણું છે; એક તત્ત્વને યુક્તિથી
વચનોના બહુત્વથી નિત્ય જ સ્થાપે છે, તો બીજે યુક્તિથી અનિત્ય જ સ્થાપે છે.
પરસ્પર વિરુદ્ધતા આમ તે તે વચનોની પરસ્પર વિરુદ્ધ (Opposite) ઉપપત્તિ-
અર્થઘટના છે. એટલે કેાનું વચન માનવું ને કયા વચન પ્રમાણે
પ્રવર્તવું એ જ મોટી મુંઝવણ ને વિમાસણ થઈ પડે છે, તો પછી તથાપ્રકારે પ્રવૃત્તિની
સિદ્ધિ કયાંથી હોય?

ત્યારે કોઈ કહેશે—એમાં મુંઝાવાની કે વિમાસણમાં પડી જવાની શી જરૂર છે?
વિશિષ્ટ એવા તે વચનવિશેષ થકી પ્રવૃત્તિ શા માટે નહિં હોય? તેનો જવાબ આપ્યો—
'વિશેષનું દુર્લક્ષપણું છે માટે,' દૃષ્ટ-ઇષ્ટ અવિરોધલક્ષણવાળા
વિશેષનું વિશેષનું વિચાર વિના દુર્લક્ષપણું છે માટે. અર્થાત્ આ વચન
દૃષ્ટ-ઇષ્ટથી અવિરુદ્ધ એવું વિશિષ્ટ છે, તેનો વિચાર વિના-પરીક્ષા
વિના લક્ષ થવો દુષ્કર છે; અને કોઈ પણ વચન એમ ને એમ તો
પ્રમાણ માની શકાય એમ છે નહિં, એટલે તે દૃષ્ટ-ઇષ્ટથી અવિરુદ્ધ (Consistent) એવું
યુક્તિયુક્ત વિશિષ્ટ છે કે નહિં તે ચકાસવા માટે પણ પરીક્ષા અથવા વિચારણા અતિ
અતિ આવશ્યક છે એમ સિદ્ધ થયું.

ત્યારે વળી કોઈ કહેશે—જે આમ વિશેષનું દુર્લભપણું છે અને એકીસાથે સામાન્યથી સર્વ વચન થકી પ્રવૃત્તિ થઈ શકે એમ નથી, તે પછી ગમે તે કોઈ એક વચનથી પ્રવૃત્તિ કરવામાં બાધ શા માટે? તે કહે—‘એક થકી પ્રવૃત્તિનું એક થકી પ્રવૃત્તિનું અપરથી બાધિતપણું છે માટે,’ એક વચન થકી પ્રવૃત્તિનું બીજા અપરથી બાધિતપણું વચનથી બાધિતપણું થાય છે માટે. અર્થાત્ એક વચન પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરવા જઈએ છીએ, તે બીજું વચન તેને બાધિત-બંધિત કરી તેને છેદ બિડાવે છે. એટલે કરવું શું? એની સૂઝ પડતી નથી.

તો પછી તે પ્રવૃત્તિ છોડી તે બાધક વચનાનુસાર પ્રવૃત્તિ કરોને! એમાં બાધા ક્યાંથી? ‘તત્ત્યાગથી ઇતર પ્રવૃત્તિમાં યદચ્છા છે,—વચનનું અપ્રયોજકપણું છે માટે,’ હવે તે બાધક વચનથી બાધિત પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરી, તે બાધક વચન પ્રમાણે ઇતર પ્રવૃત્તિ કરવા જઈએ છીએ તો યદચ્છા-ઠંગધડા વિનાની સ્વચ્છંદ પ્રવૃત્તિ થઈ પડે છે; કારણ કે એક અમુક વચનને પ્રમાણ માન્યું ને પ્રવૃત્તિ તો ઇતર વચન પ્રમાણે કરી, એમાં ઠંગધડા ક્યાં રહ્યો? ને એવી ઠંગધડા વિનાની યદચ્છા પ્રવૃત્તિમાં તે વચનનું પ્રયોજકપણું—પ્રવર્તકપણું ક્યાં રહ્યું? અર્થાત્ તમે પ્રમાણ માનેલા વચનનું જ અપ્રયોજકપણું સિદ્ધ થયું.

એટલે સકંજમાં આવેલો વાદી કહેશે—એમ તમે કેમ કહો છો? આ ઇતર વચનાનુસાર ઇતર પ્રવૃત્તિ થાય છે, તો તે વચનનું અપ્રયોજકપણું શને? તેનો રહીઓ, આપ્યો—‘તદન્તરથી (વચનાન્તરથી) નિરાકરણ છે માટે,’ તે વચન પણ તેનાથી અન્ય વચનથી નિરાકરણ પામે છે, બાધિત-બંધિત થાય છે, તેને લીધે. આમ વચનાન્તરથી સર્વ વચનોનું નિરાકરણ થાય છે, એટલે આવા પરસ્પર બાધક વચનોની મધ્યે કયા વચનથકી પ્રવૃત્તિ કરવી એનો નિર્ણય જ મુશ્કેલ બની જાય છે.

આમ વચનનું તો કોઈ ઠેકાણું નથી, ને તમે વચન વચન કરો છો! અમારા વેદનું આ વચન છે, અમારા આગમનું આ વચન છે, એમ વચનથી કહ્યા માત્રથી તે વચન કાંઈ પ્રમાણ બની જતું નથી! પણ પ્રમાણસિદ્ધ હોય તો જ પ્રમાણ પ્રમાણસિદ્ધ બને છે. તાત્પર્ય કે—આગમ—અનુમાન—અનુભવથી અબાધિત એવું વચન જ પ્રમાણ જે યુક્તિથી દુષ્ટ-ઈન્દ્રિયથી અવિરુદ્ધ પ્રમાણસિદ્ધ થાય છે, તે વચન જ પ્રમાણભૂત કહી શકાય, અને એવું અદુષ્ટ નિર્દોષ પ્રમાણ વચન જ બુદ્ધિમાને પ્રમાણ કહેવા ને કરવા યોગ્ય છે.

દુષ્ટ અદુષ્ટ આભણાદિ વિચાર વિના જણાય નહિ ને વિચાર યુક્તિગર્ભ છે, એ દૃષ્ટાંત પરથી અર્થાપતિથી યુક્તિ યુક્ત વચનનું જ પ્રમાણપણું ધ્વનિત કરે છે—

૨૨ ન હ્યદુષ્ટં બ્રાહ્મણં પ્રવ્રજિતં વા અવમન્યમાનો વુષ્ટં વા મન્યમાનઃ તદ્ગત્ત્વં ઇત્યુચ્યતે
ન ચ વુષ્ટેતરાવગમો વિચારમન્તરેણ, વિચારશ્ચ યુક્તિગર્ભે ઇત્યાલોચનીયમેતત્ ૨૦૪

૨૨ અર્થ:—દાખલા તરીકે—અદુષ્ટ બ્રાહ્મણને વા પ્રવ્રજિતને અવમાનતો અથવા દુષ્ટને માનતો 'તદ્ભક્ત' એમ કહેવાતો નથી; અને દુષ્ટ-અદુષ્ટનો અવગમ વિચાર વિના હોય નહિ, અને વિચાર યુક્તિગર્ભ છે,—એમ આ આલોચનીય છે. ૨૦૬

વિવેચન

“અવિચાર અને અજ્ઞાન એ સર્વ કલેશનું, મોહનું અને માઠી ગતિનું કારણ છે. સદ્વિચાર અને આત્મજ્ઞાન તે આત્મગતિનું કારણ છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર. પૃષ્ઠાંક. ૩૭૬

એટલે વાહી કહેશે—દુષ્ટ-અદુષ્ટ વિચારનું શું કામ છે? અમે તો વચનને જ પ્રમાણ માનશું. તેને જવાબ આપતાં તેમના આગમનો જ દાખલો આપીને ઉક્ત યુક્તિનું જ સમર્થન કર્યું—‘અદુષ્ટ બ્રાહ્મણને વા પ્રવ્રજિતને અવમાનતો અથવા દુષ્ટને માનતો તદ્ભક્ત એમ કહેવાતો નથી; અને દુષ્ટ-ધર્મનો અવગમ વિચાર વિના હોય નહિ, અને વિચાર યુક્તિગર્ભ છે, એમ આ આલોચનીય છે.’ અર્થાત્ અહો મહાનુભાવ! તમારા આગમમાં બ્રાહ્મણની વા પ્રવ્રજિતની ભક્તિ કરવાનું કહ્યું છે. તો હવે વિચારો કે તે તેમ શાસ્ત્ર પણ બ્રાહ્મણનો વા પ્રવ્રજિતનો ભક્ત કેણુ? અદુષ્ટ-નિર્દોષ-અનપરાધી બ્રાહ્મણને વા પ્રવ્રજિતને જે અવમાને—અનાદર કરે, અથવા જે દુષ્ટ બ્રાહ્મણને વા પ્રવ્રજિતને માને—આદર કરે, તે કાંઈ તદ્ભક્ત—તેનો ભક્ત, બ્રાહ્મણભક્ત કે પ્રવ્રજિતભક્ત કહેવાતો નથી; પણ જે અદુષ્ટ બ્રાહ્મણને જ વા પ્રવ્રજિતને જ માને તે તદ્ભક્ત કહેવાય છે. હવે આ દુષ્ટ છે કે અદુષ્ટ છે, તેની ખબર વિચાર વિના પડે નહિ; અને વિચાર છે તે યુક્તિગર્ભ છે—‘વિચારશ્ચ યુક્તિર્મર્મઃ’ વિચારની અંદર યુક્તિ ગર્ભિત રહેલી જ છે, એટલે તમને પણ યુક્તિનો આશ્રય લીધા વિના છૂટકો નથી. આ વિચારવા યોગ્ય છે.

પણિકા—ભલે વચનોનો વિરોધ હો, તથાપિ વચનઅહુમાનથી પ્રવ્રતને મને તે કોઈ પણ વચન થકી ઇષ્ટસિદ્ધિ થશે, એમ આશંકી, અતિરેકથી પ્રતિવસ્તુકોપન્યાસ કર્ણો:—ન—ન જ, દ્વિ—કારણ કે, અદુષ્ટમ્—અદુષ્ટ, અનપરાધ, બ્રાહ્મણ—બ્રાહ્મણને, દ્વિજને, પ્રવ્રજિત વા—વા પ્રવ્રજિતને, ભાગવતા-દિકને, અવમન્યમાન:—અવમાનતો, અનાદરતો, દુષ્ટ વા—વા દુષ્ટને, સદોષને. મન્યમાન:—વચન-કરણાદિ વડે માનતો, તદ્ભક્ત:—તેનો ભક્ત, બ્રાહ્મણભક્ત વા પ્રવ્રજિતભક્ત, इति—એમ, ઉચ્ચતે—કહેવાતો,—કુશલોથી. એથી અદુષ્ટ ભક્ત જ બ્રાહ્મણાદિભક્ત છે. એમ અને પણ યોજના કાર્ય છે.

એમ ત્યારે અદુષ્ટ એવા તે (વચન) થકી પ્રવર્તશે, એમ આશંકીને કહ્યું—ન ચ—ન જ, દુષ્ટેતરાવગમો—દુષ્ટ-અદુષ્ટનો અવગમ વિચારમન્તરેણ—વિચાર શિવાય. એટલા માટે વિચાર આશ્રયણીય છે. વિચારશ્ચ યુક્તિર્મર્મઃ—અને વિચાર યુક્તિગર્ભ છે. અને યુક્તિ પ્રમાણ નથી,—પરમતર્ક વચનમાત્રના જ પ્રમાણત્વના અભ્યુપગમને લીધે. इति—એમ, બ્રાહ્મણાદિ ન્યાયથી, આલોચનીયમેતત—આ આલોચનીય છે, વચનમાત્ર થકી પ્રવર્તન એ.

આનો ફલિતાર્થ એ છે કે—જેમ અદુષ્ટ બ્રહ્મણાદિને અવમાનતો વા દુષ્ટને માનતો તદ્દલક્ષ્ય નથી, પણ અદુષ્ટ બ્રહ્મણાદિને જ માનતો તદ્દલક્ષ્ય છે; તેમ અદુષ્ટ શાસ્ત્રને—આગમને અવમાનતો વા દુષ્ટને માનતો તદ્દલક્ષ્ય નથી, તે શાસ્ત્રલક્ષ્ય—આગમલક્ષ્ય નથી, પણ અદુષ્ટ—નિર્દોષ શાસ્ત્ર—આગમને જ માનતો તદ્દલક્ષ્ય છે, તે યુક્તિયુક્ત શાસ્ત્ર—આગમનો સાચો લક્ષ્ય આરાધક છે. અને જેમ દુષ્ટ—અદુષ્ટ બ્રહ્મણાદિનો નિર્ણય વિચારણા વિના થઈ શકતો નથી, તેમ દુષ્ટ—અદુષ્ટ શાસ્ત્ર—આગમનો નિર્ણય પણ વિચારણા વિના થઈ શકતો નથી. અને આ જે વિચારણા છે તેના ગર્ભમાં યુક્તિ તો રહેલી જ છે, એટલે તમને પણ યુક્તિનો પ્રમાણ તરીકે સ્વીકાર કર્યા વિના છૂટકો નથી. પણ તમારા મતે તો યુક્તિ—અનુમાન એ પ્રમાણ નથી, વચન જ પ્રમાણ છે; તો હવે તમે આ તમારા જ આગમવચનના આ ઉક્ત દાખલા પરથી વિચારી જુઓ કે વચનમાત્રથી પ્રવર્ત્તવું એ ન્યાય નથી, પણ આગમ—અનુમાન—અનુલક્ષ્ય અબાધિત એવા યુક્તિ યુક્ત પ્રમાણસિદ્ધ વચનથી જ પ્રવર્ત્તવું ન્યાય છે. સુરેષુ કિં બહુના ?

કૂપપતિતના ઉદાહરણમાં પણ ન્યાય થતો નથી અને પતિતઉદ્ધરણના ઉપાયનું શોધન પણ વિચારણ નથી એમ નથી, અપિ તુ વિચારણ જ છે, એમ આક્ષેપ કરે છે—

૨૩ કૂપપતિતોદાહરણમપ્યુદાહરણમાત્રે, ન્યાયાનુપપત્તે, તદુદ્ધતાદેરપિ તથાદર્શનાભાગત; તત્ર ચોત્તારણે દોષસંભવાત, તથા કર્ત્ત્વમશક્યત્વાત, પ્રયાસનૈવલ્લયાત, ન ચોપાયમાર્ગ-જમપિ ન વિચારરૂપં, તદિદાપિ વિચારોડનાશ્રયણીય एव । ૨૦૨

૨૩ અર્થ:—કૂપપતિતનું ઉદાહરણ પણ ઉદાહરણ માત્ર છે,—ન્યાયની અનુપપત્તિ છે માટે, તદ્દલક્ષ્ય (તે કૂપમાં ઉદ્ધલવેલ) આદિના પણ તથાદર્શનનો અભાવ છે માટે, અને તેમાં ઉત્તારણમાં દોષસંભવ છે માટે, તથાપ્રકારે કરવાનું અશક્યપણું છે માટે, પ્રયાસનું નિર્દેશપણું છે માટે. અને ઉપાયમાર્ગો પણ વિચારણ નથી એમ નથી, તેથી અહીં પણ વિચાર અનાશ્રયણીય જ છે. ૨૦૫

વિવેચન

“પતિત ઉદ્ધારણ હો તારણવત્સલુ ! કર અપણાયત એહ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ અદ્વૈતમુક્તવાદીનું આગમ—વચન પણ યુક્તિની અગ્નિપરીક્ષામાંથી ઉત્તીર્ણ થતું નથી, એટલું જ નહિ પણ તેઓએ આપેલું ‘કૂપપતિતનું ઉદાહરણ પણ ઉદાહરણ—માત્ર જ છે,—ન્યાયની અનુપપત્તિને લીધે.’ અર્થાત્ કૂવામાં પડેલને

કૂપપતિતના ઉદાહરણમાં પણ ન્યાય ઘટતો નથી. ઉતારવાનું જે દૃષ્ટાંત કહ્યું તે પણ દૃષ્ટાંતમાત્ર જ છે, તેથી કેઈ અર્થ—હેતુ સિદ્ધ થતો નથી, કારણ કે તેમાં ન્યાયની ઉપપત્તિ ધતી નથી શાને માટે નથી થતી? 'તદુદ્ભૂત આદિના પણ તથા દર્શનનો અભાવ છે માટે, અને તેના ઉતારણમાં પણ દોષસંભવ છે માટે, તથા કરવાનું અશક્યપણું છે માટે, પ્રયાસનું નિષ્ફલપણું છે માટે.' અર્થાત્ તદુદ્ભૂત એટલે તે કૂવામાં જે ઉદ્ભૂત—ઉદ્ભવેલ છે તે દેડકાં માછલાં વગેરેની આબતમાં, અને અતદુદ્ભૂત એટલે તેમાં નહિં ઉદ્ભવેલ પણ જે ત્યાં સ્થિતિ કરી રહેલ છે તેઓની આબતમાં પણ તથાદર્શનનો અભાવ છે; એટલે કે પતનનું કારણ વિચાર્યા વિના તે દેડકાં—માછલાં વગેરેના ઉતારણઉપાયના માર્ગણનું—શોધનનું દર્શન થતું નથી; કૂપપતિત—કૂવામાં પડેલા તે દેડકાદિનું પતિતઉદ્ધરણ કાર્ય કરવાનો વિચાર સુઢાં કરતું કેઈ દેખાતું નથી! એટલે 'તથાદર્શનને લીધે' એમ જે પૂર્વે કૂપપતિતના ઉદાહરણમાં હેતુ દર્શાવ્યો હતો, એના એક દેશની અસિદ્ધતા થઈ. હવે તદુદ્ભૂતાદિને એટલે કે તે કૂવામાં પેદા થયેલા માછલાં વગેરેને પણ ઉતારવામાં આવશે એમ જે કહ્યો, તે મરણાદિ અનર્થનો સંભવ થશે, બિચારા માછલાં વગેરે મરણશરણ થશે! અને પતિતઉદ્ધરણનું તમારું 'ઓપરેશન' કદાચ સફળ થશે, પણ ખુદ દરદી જ મરી જશે! Operation successful though the patient died જેવો ઘાટ થશે! આવી એવકુશીનું પ્રદર્શન મૂર્ખ પણ ભરશે નહિં! વળી આપ મહાનુભાવ તે તદુદ્ભૂત મત્યાદિનું ઉદ્ધરણ કરવા ધારો તોપણ તે થઈ શકવાનું અશક્યપણું છે; અને એટલેજ તમારા પ્રયાસનું નિષ્ફલપણું છે. આમ ચારે હેતુથી તમે કહેલા કૂપપતિત ઉદાહરણમાં ન્યાય ઘટતો નથી એટલે આ કૂપપતિત ઉદાહરણમાં પણ આ પતિત કોણ છે? આ અત્રે પતિત—પડી ગયેલ છે કે એમાં પતિત—પડી રહેલ એવો તદુદ્ભૂત કે અતદુદ્ભૂત છે? આ પતિતનું ઉદ્ધરણ કરવા યોગ્ય છે કે નથી?

પણિકા:—તદ્ આલંબન ઇત્યાદિ. તદુદ્ભૂતાદેરપિ—તસ્મિન્—તેમાં, કૂપમાં, ઉદ્ભૂતો—ઉદ્ભૂત, મત્યાદિ, આદિ—આદિ શબ્દથી અતદુદ્ભૂત પણ,—પ્રયોજનવશાત્ ત્યાં જ અસ્થિતિ, તસ્યાપિ—તેના પણ, તથાદર્શનામાવાત્—તથાદર્શનના અભાવને લીધે, પતનકારણ વિચાર્યા વિના જ ઉતારણઉપાયના માર્ગણના અનવલોકનને લીધે. અને એમ 'તથાદર્શનાત્'—તથાદર્શનને લીધે એવા પૂર્વોક્ત હેતુના પ્રતિજ્ઞા એક દેશની અસિદ્ધતા થઈ.

હવે તદુદ્ભૂતાદિ પણ ઉતારવામાં આવશે, તેથી હેતુના પ્રતિજ્ઞા એક દેશની અસિદ્ધતા નથી. એટલા માટે કહ્યું—તત્ર ચ—અને ત્યાં, તદુદ્ભૂતાદિના પણ ઉત્તારણે—ઉતારણમાં, દોષસમ્ભવાત્—દોષસંભવને લીધે, મરણાદિ અનર્થ સંભવને લીધે, તથા—એ હેતુવન્તર સમુચ્ચયમાં, કર્તૃમ્—તદુદ્ભૂતાદિના ઉતારણના કરવાના, અશક્યત્વાત્—અશક્યપણાને લીધે. હેતુ કહ્યો—પ્રયાસનૈષ્ફલ્યાત્—પ્રયાસસ્ય—પ્રયત્નના, નૈષ્ફલ્યાત્—ઉતારણીયના ઉતારલક્ષણ કલના અભાવને લીધે. અભ્યુચ્ચ કહ્યો—

ન ચ—ન જ, ઉપાયમાર્ગણમપિ—ઉપાયમાર્ગણ પણ, પરોપન્યસ્ત એવું ઉતારણઉપાયનું ગણેણ પણ, ન વિચારસ્વરૂપ—વિચારરૂપ નથી. કિંતુ વિચારરૂપ જ છે. જો અરેખર! એમ છે તો તેથી શું? તે માટે કહ્યું—તતઃ—તેથી કરીને, રૂઢાપિ—અહીં પણ, ઉતારણઉપાયમાં,—પ્રકૃત વ્યનાર્થ આબત તો દૂર રહ્યો, વિચારઃ—વિચાર, વિમર્શ, અનાશ્રયણીય ધ્વ—અનાશ્રયણીય જ છે, પરમતમાં વિધેય જ નથી.

એમાં એનું હિત થશે કે અહિત ? ઇત્યાદિ વિવેક વિચાર કરવાની પૂરેપૂરી જરૂર છે, નહિં તો ઓડનું ચોડ વેતરઈ જવાનો પૂરેપૂરો ભય છે !

આમ ખુદ દૂષપતિતની બાબતમાં પણ આટલો બધો વિચાર કરવો પડે એમ છે, એટલું જ નહિ પણ ‘ન ચોપાયમાર્ગમપિ ન વિચારરૂપં’—‘ઉપાયમાર્ગણુ પણ

વિચારરૂપ નથી એમ નથી’, અપિ તુ વિચારરૂપ જ છે. અર્થાત્

ઉપાયમાર્ગણુ તમે દૂષપતિતના ઉત્તારણુઉપાયનું ‘માર્ગણુ’-શોધન કરવાની

પણ વિચારરૂપ વાત કહી, પણ તે ઉપાયમાર્ગણુ-ઉપાયશોધન પણ વિચાર વિના

નથી એમ નથી કેમ બની શકશે વારુ ? એટલે ઉપાયશોધનની વાત રખૂ કરી,

તમે વિચારનો ને તે વિચારમાં ગર્ભિત યુક્તિનો સ્વીકાર ગર્ભિતપણે

તો કર્યો જ છે. પણ તમે તો આગમને-વચનને જ પ્રમાણ માનો છો, યુક્તિ-વિચારને

માનતા જ નથી, ‘તેથી અહીં પણ વિચાર અનાશ્રયણીય જ છે,’ એટલે પ્રકૃત વચનાર્થની

વાત તો દૂર રહે, પણ અહીં પણ-ઉત્તારણુ ઉપાયશોધનની બાબતમાં પણ તમારા મતે

વિચાર આશ્રય કરવા યોગ્ય નથી જ ! છતાં ઉપાયશોધનની વાત કહી તે વિચારનો જ

આશ્રય કરો છો એ જ વહતોબ્યાધાતરૂપ આશ્ચર્ય છે !

અતીન્દ્રિયાર્થમાં પણ આગમ ને યુક્તિની વિષયતા છે એમ સિદ્ધ કરવાવડે વાદીની શેષ દલીલોનો રહીઓ આપી, છેવટમાં ત્રિકોટિપરિશુદ્ધ વિચારશુદ્ધિ પ્રવર્તવાની ભલામણ કરે છે—

૨૪ દૈવાયત્તં ચ તદ્, અતીન્દ્રિયં ચ દૈવમિતિ યુક્તેરવિષયઃ । શકુનાદ્યાગમયુક્તિવિષય-
તાયાં તુ સમાનં ઇવ પ્રસજ્ઞં ઇતરત્રાપીતિ । તસ્માદયથાવિષયં ત્રિકોટિપરિશુદ્ધવિચારશુદ્ધિતઃ
પ્રવર્તિતવ્યમિતિ । ૨૦૬

૨૬ અર્થઃ—અને તે (ઉત્તારણુ) દૈવાયત્ત છે, અને દૈવ અતીન્દ્રિય છે એટલા માટે
યુક્તિનો અવિષય છે. શકુનાદિ આગમ ને યુક્તિની વિષયતામાં તો ઇતર સ્થળે, પણ
સમાન જ પ્રસંગ છે. તેથી કરીને યથાવિષય ત્રિકોટિપરિશુદ્ધ વિચારશુદ્ધ થકી પ્રવર્તવું
યોગ્ય છે. ૨૦૬

વિવેચન

“યુક્તિમદ્વચનં યસ્ય, તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ।”—શ્રી હરિભદ્રસૂરિ

એટલે સકંજામાં આવેલો વાદી કહેશે—પણ વચનાર્થ તો અતીન્દ્રિયપણાને લીધે
યુક્તિનો અવિષય છે અને આ દૂષપતિતનું ઉત્તારણુ તેમ નથી તેનો જવાબ આપતા કહ્યું—
‘તે (ઉત્તારણુ) દૈવાયત્ત છે, અને દૈવ અતીન્દ્રિય છે, એટલા માટે યુક્તિનો અવિષય છે.’
અર્થાત્ તે દૂષપતિતનું ઉત્તારણુ થવું—ન થવું તે તો દૈવને-કર્મને આધીન છે, અને દૈવ
છે તે તો અતીન્દ્રિય જ છે, એટલે યુક્તિનો વિષય નથી. અને તમારા મતે તો તે
વચનમાત્રનો જ વિષય છે; તો પછી તે દૈવ સમ્યક્ નહિં જાણવામાં આવ્યે, તે અતીન્દ્રિય
દૈવને આધીન ઉત્તારણુ પ્રવૃત્તિ તમારાથી કેમ બનશે વારુ ?

એટલે વળી મુંઝાયેલો વાદી કહેશે—તેની તો શકુનાદિ આગમની અને યુક્તિની વિષયતા છે, એટલે વિરોધ નથી; તેનો રહીઓ આપતા કહ્યું—‘શકુનાદિ આગમ-યુક્તિની વિષયતામાં તો ઇતર સ્થળે પણ સમાન જ પ્રસંગ છે.’ અર્થાત્ અતીન્દ્રિયાર્થમાં અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ દેવની જે શકુન-જ્યોતિષાદિ આગમની અને યુક્તિની-એમ બન્નેની વિષયતા માનો, તો અન્ય સ્થળે પણ સમાન જ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે; એટલે કે પરમ બ્રહ્મા આદિ અન્ય અતીન્દ્રિય વચનાર્થમાં પણ આગમ અને યુક્તિ એ બન્નેની વિષયતા પ્રાપ્ત થશે; આગમથી અને યુક્તિથી વિચારવું જ યુક્ત છે એમ તમારે પણ ન છૂટકે માન્ય કરવું પડશે. એટલા માટે તમે જે સાદિ પૃથક્પણું કે અનાદિ ઇત્યાદિ બાબત યુક્તિથી ‘અચિન્ત્ય’ છે એમ પૂર્વે કહ્યું હતું, તે તમારી આખી પ્રતિજ્ઞા જ ખંડિત થાય છે, શીર્ણવિશીર્ણ થઈ જાય છે.

અને તેથી કરીને ‘યથાવિષયં ત્રિકોટિપરિશુદ્ધવિચારશુદ્ધિતઃ પ્રવર્તિતવ્યં ।—‘યથાવિષય ત્રિકોટિથી પરિશુદ્ધ વિચારશુદ્ધિ થકી પ્રવર્તવું’ યોગ્ય છે.’ અર્થાત્ પૂર્વે જે કહેવાઈ ચૂકી છે તે કષ-છેદ-તાપ પરીક્ષારૂપ ત્રિકોટિથી અથવા ત્રિકોટિપરિશુદ્ધ આદિ-મધ્ય-અંતે અવિસંવાદરૂપ ત્રિકોટિથી પરિશુદ્ધ—સર્વથા શુદ્ધ-વિચારશુદ્ધિથી પરમ નિર્દોષ એવી જે વિચારની-વિમર્શની શુદ્ધિ-રાગ-દ્વેષાદિ પ્રવર્તવું યોગ્ય દોષરહિત નિર્દોષતા, તે થકી જ હેય-ઉપાદેય વિવેકમાં પ્રવર્તવું યોગ્ય છે.

પરિણામ — હવે અતીન્દ્રિયપણાને લીધે વચનાર્થ યુક્તિનો અવિષય છે, અને આ રૂપપતિત ઉદાહરણ તથાવિષય નહિં હશે, એમ આશંકીને કહ્યું—દૈવાચક્તં ચ—અને દૈવાચક્ત, કર્મોપીત, તદ્—ઉત્તારણ, તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—અતીન્દ્રિયં ચ—અને અતીન્દ્રિય, ઇન્દ્રિયવિષયાતીત, તેનો ઉત્તારણહેતુ દૈવ—દૈવ, કર્મ, इति—આ હેતુને લીધે, યુક્તે—યુક્તિનો, વિચારણનો, અવિષયઃ—અવિષય, તમારા મતે વચનમાત્રના જ વિષયપણાને લીધે, તે સમ્યગ્ અવિજ્ઞાત સતે તદાચક્ત ઉત્તારણાર્થે પ્રવૃત્તિ કેમ હોય ?

પુનઃ પણ અભિપ્રાયાન્તર આશંકીને કહ્યું—શકુનાદ્યાગમયુક્તિવિષયતાયાં તુ—શકુનાદ્યાગમઃ—શકુનાદિ આગમ, આદિશબ્દથી જ્યોતિષાદિ આગમનું ગ્રહણ છે, યુક્તિઃ—અને યુક્તિ, વિચાર, તાદ્વિષયતાયાં તુ—તેની વિષયતામાં તો, અનુકૂલ—ઇતરરૂપ દેવની, સમાન પવ પ્રસન્નઃ—સમાન જ પ્રસંગ છે, ઇતરત્રાપિ—ઇતર સ્થળે પણ, પરમ બ્રહ્માદિ અતીન્દ્રિય વચનાર્થમાં, તે પણ યુક્તિ અને આગમથી વિચારવાનું પ્રયુક્ત થાય છે. એટલા માટે પૂર્વે અયુક્ત કહ્યું હતું કે ‘સાદિ પૃથક્ત્વમમી-ષામનાદિ ચ’ ઇત્યાદિ. इति—એમ, પ્રક્રમની સમાપ્તિ અર્થે છે. તસ્માદ્—તેટલા માટે, વચનમાત્રના અપ્રમાણને લીધે. યથાવિષયં—યથાવિષય, કષ્યાદિ સર્વ વિષયના અનતિક્રમથી, ત્રિકોટિપરિશુદ્ધ-વિચારશુદ્ધિતઃ—તિસ્ત્મિઃ—કષ-છેદ-તાપલક્ષણ વા આદિ-મધ્ય-અવસાને અવિસંવાદલક્ષણ ત્રણ, કોટિમિ.—કોટિએથી, પરિશુદ્ધો—પરિશુદ્ધ, નિર્દોષ, જે વિચાર.—વિચાર, વિમર્શ, તેન-તે વડે, જે શુદ્ધિઃ—વચનની શુદ્ધિ, નિર્દોષતા, તસ્યાઃ સકાશાત—તેના થકી, પ્રવર્તિતવ્યં—હેય-ઉપાદેયમાં પ્રવર્તવું યોગ્ય છે.

ઉક્તના સમર્થનમાં સુભાષિતો ટાંકા, અતીન્દ્રિયાર્થ આગમ ને અનુમાનગમ્ય છે, અને આપ્તવચન તે આગમ ને તે યુક્તિમત્પણ્થથી જ જણાય છે, ઇત્યાદિ તત્ત્વવાર્તા અત્ર પ્રકારે છે—

૨૬ ઉક્તં ચ —

“ આગમેનાનુમાનેન, ધ્યાનાભ્યાસરસેન ચ ।
ત્રિધા પ્રકલ્પયન્મજ્ઞાં, લભતે તત્ત્વમુત્તમમ્ ॥ ૧ ॥
આગમશ્ચોપપત્તિશ્ચ, સમ્પૂર્ણં દૃષ્ટિલક્ષણમ્ ।
અતીન્દ્રિયાણામર્થાનાં, સદ્ભાવપ્રતિપત્તયે ॥ ૨ ॥
આગમો દ્વાપ્તવચનમાપ્તં દોષક્ષયાદ્વિદુઃ ।
વીતરાગોઽનૃતં વાક્યં, ન વ્રૂયાદ્દેત્ત્વસમ્ભવાત્ ॥ ૩ ॥
તત્ત્વેતદુપપત્યૈવ, ગમ્યતે પ્રાયશો બુદ્ધેઃ ।
વાક્યલિંગા હિ વક્તારઃ, સદ્વાક્યં ચોપપત્તિમત્ ॥ ૪ ॥
અન્યથાઽતિપ્રસજ્ઞઃ સ્યાત્, તત્ત્વયા રહિતં યદિ ।
સર્વસ્યૈવ હિ તત્પ્રાપ્તેરિત્યનર્થો મહાનયમ્ ॥ ૫ ॥

इत्यलं प्रसज्ज्ञेन । २०७

૨૫ અર્થ:—અને કહ્યું છે કે—

“ આગમથી, અનુમાનથી અને ધ્યાનાભ્યાસ રસથી ત્રણ પ્રકારે પ્રજ્ઞાને પ્રકલ્પતાં— પ્રયોજતાં ઉત્તમ તત્ત્વને પામે છે. (૧) અતીન્દ્રિય અર્થોના સદ્ભાવની પ્રતિપત્તિ અર્થે આગમ અને ઉપપત્તિ એ સંપૂર્ણ દૃષ્ટિલક્ષણ છે. (૨) આગમ તે આપ્ત વચન છે, આપ્તને દોષક્ષય થકી યુધો જાણે છે; વીતરાગ અનૃત વાક્ય બોલે નહિ,—હેતુનો અસંભવ છે માટે. (૩) અને તે આ ઉપપત્તિથી જ પ્રાયઃ યુધોથી જાણવામાં આવે છે, કારણકે વક્તાએ વાક્યલિંગી છે (વચન એ જ એને ઝોળખવાતું લિંગ-ચિહ્ન છે), અને સત્ વાક્ય ઉપપત્તિમત્ હોય. (૪) અન્યથા એ ઉપપત્તિમતાથી રહિત હોય તો અતિપ્રસંગ હોય,— સર્વને જ તેની પ્રાપ્તિ હોય માટે,—એમ આ મહાન્ અનર્થ થાય. (૫) ”

એટલે પ્રસંગથી સર્જા! ૨૦૭

વિવેચન

“ આપ્તોપજ્ઞમનુલ્લેખ્યમદ્દષ્ટેન્દવિરોધકમ્ ।

તત્ત્વોપદેશકૃત્ સાર્વે શાસ્ત્રં કાપથઘટ્ટનમ્ ॥ ” ન્યાયાવતાર

ઉપરમાં આગમ અને યુક્તિ અંગે જે પ્રતિપાદન કર્યું, તેના સમર્થનમાં અત્ર સુભાષિત ટાંક્યા છે. સુનિયત્જલિ કહે છે—‘ ઉત્તમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ ત્રણ પ્રકારે પ્રજ્ઞાને પ્રયોજતાં થાય છે: આગમથી, અનુમાનથી અને યોગાભ્યાસના તત્ત્વપ્રાપ્તિનો ઉપાય: રસથી. ’ અર્થાત્ પ્રજ્ઞાને-બુદ્ધિને આપ્તવચનરૂપ આગમમાં આગમ અનુમાન ને યોજવાથી, લિંગ ઉપરથી લિંગીના જ્ઞાનરૂપ અનુમાનમાં યોજવાથી, યોગાભ્યાસ અને વિહિત અનુષ્ઠાનના અભ્યાસરૂપ યોગાભ્યાસરસમાં યોજવાથી ઉત્તમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે.

તેમજ—દષ્ટિ વિના જેમ બાહ્ય પદાર્થોનું દર્શન થાય નહિં. પણ દષ્ટિથી જ દર્શન થાય, તેમ અતીન્દ્રિય અર્થોનું જો દર્શન કરવું હોય તો આગમ અને યુક્તિ એ જો દષ્ટિ એવી સંપૂર્ણ છે કે તે વડે તે અતીન્દ્રિય અર્થોના સદ્ભાવની-હોવાપણાની અને સત્-સાચા-યથાર્થ ભાવની પ્રતિપત્તિ-પ્રતીતિ-માન્યતા હોય છે.

ત્યારે આગમ કયું? 'આગમો હ્યાપ્તવચ્ચનં' આપ્તનું—વિશ્વાસપાત્ર-પરમાર્થે વિશ્વસનીય એવા આપ્ત પુરુષનું વચન તે જ આગમ છે. અને આપ્ત કોણ? 'આત્તં દોષક્ષયાદ્ વિદુઃ।' જેના દોષ ક્ષય પામ્યા છે તે વીતરાગ; આપ્તવચન તે કારણ કે વીતરાગ છે તે અનૃત-મૃષા વાક્ય બોલે નહિં,—હેતુનો આગમ અસંભવ છે માટે; તેને આવરણ નથી એટલે અબાણતાં પણ અસત્ ન બોલે.

'અને આપ્ત પણ તે જ કે જેના દોષજ્ઞને આવરણ ટળ્યા હોય. જેના રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ દોષ અને જ્ઞાન-દર્શન આવરણ ટળ્યા છે, તે જ પુરુષ 'આપ્ત' હોવા યોગ્ય છે. કારણ કે જ્ઞાનને આવરણ હોય તો અપૂર્ણ જ્ઞાનને લીધે તેનું વચન સર્વજ્ઞ વીતરાગ અસત્ય પણ હોય ને તેના પવ વિશ્વાસ મૂર્ખી શકાય નહિં. અને તે જ આપ્ત રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ હોય તો તેથી પણ અસત્ય વદવાનો પ્રસંગ આવે, એટલે પણ વિશ્વાસ રાખી શકાય નહિ. પણ નિરાવરણ જ્ઞાન હોય અને રાગદ્વેષરહિતપણું—નિર્દોષપણું હોય, તો જ તેનું વચન સંપૂર્ણ સત્ય હોઈ વિશ્વાસપાત્ર હોય—આપ્ત હોય. એટલે જે કોઈ સર્વજ્ઞ વીતરાગ હોય તે જ આપ્ત છે ને તેનું વચન જ આપ્ત છે, અર્થાત્ પરમ પ્રમાણભૂત હોઈ પરમ વિશ્વાસપાત્ર છે. અને આવું જે આપ્ત વચન તે જ આગમ અથવા વિશ્વાસપાત્ર એવું શાસ્ત્ર છે.'

— શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય વિવેચન (સ્વરચિત) પૃ. ૩૪૬

અને રાગ-દ્વેષ-અજ્ઞાનાદિ હેતુનો અસંભવ છે કે નહિં તે આ ઉપપત્તિથી જ—યુક્તિથી જ પ્રાયે બુદ્ધજનોથી બાણવામાં આવે છે, કારણ કે 'વાક્યલિજ્ઞા હિ વક્તારો' વક્તાઓ વાક્યલિંગી છે, અર્થાત્ વચન એ જ એના વક્તાને 'વાક્યલિજ્ઞા હિ યોગબવાનું' લિંગ-ચિન્હ છે, એટલે નિર્દોષ નિર્મલ શુદ્ધ વચન વક્તારો' પરથી નિર્દોષ નિર્મલ શુદ્ધ વક્તાને વિચક્ષણ બુદ્ધજનો યોગબી લે છે, અનુમાની લે છે; અને 'સદ્વાક્યં ચોપપત્તિમત્। સત્વાક્ય-સત્વચન છે તે ઉપપત્તિમત્-ઉપપત્તિવાળું—યુક્તિયુક્ત હોય જ. નહિં તો જો તે ઉપપત્તિ-મંતપણાથી—યુક્તિયુક્તપણાથી રહિત હોય, તો અતિપ્રસંગ-અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે; સર્વને જ ઉપપત્તિની—યુક્તિની પ્રાપ્તિ થશે, અને એમ આ મહાન અનર્થ આવી પડશે. એટલે પ્રસંગથી સર્થુ'!

* “ દોષાવરણયોર્હાનિર્નિઃશેષાસ્ત્યતિશાયનાત્ ।

શ્વચિદ્વથા સ્વહેતુભ્યો બહિરન્તર્મલક્ષયઃ ॥ ”

શ્રી સમંતલદ્રાચાર્યજી કૃત આપ્તમીમાંસા.

એમ અહીંતોની બહુત્વસિદ્ધિ છે. અને વિષયબહુત્વથી નમસ્કારકર્તાને સદાશયસ્ફાતિને લીધે ક્ષાતિશય હોય છે, એમ શંકાનિરાકરણપૂર્વક સિદ્ધ કરે છે—

૨૬ તદેવમર્હતાં યદુત્વસિદ્ધિઃ, વિષયબહુત્વેન ચ નમસ્કર્તૃઃ ફલાતિશયઃ, સદાશય-સ્ફાતિસિદ્ધેઃ ।

આહ—એકયા ક્રિયાયા અનેકવિષયીકરણે કૈવાશયસ્ફાતિઃ ? । તન્વિયમેવ-યદેકયા અનેકવિષયીકરણં, વિવેકફલમેતત્ ।

આહ—પરં હ્યેકક્રિયાયાઽનેકસન્માનનં બહુબ્રાહ્મણૈકરૂપકદાનતુલ્યં, તત્ કથં નાલ્પત્વમ્ ?
ઉચ્યતે—ક્રિયાભેદભાવાત્, સા હિ રત્નાવલીદર્શનક્રિયૈવૈકરત્નદર્શનક્રિયાતો મિથ્યતે, હેતુફલભેદાત્ । સર્વાર્હદાલમ્બનેયમિતિ હેતુભેદઃ, પ્રમોદાતિશયજનિકેતિ ચ ફલભેદઃ, કથમિત્યમલ્પત્વં ? । બ્રાહ્મણૈકરૂપકદાનોદાહરણં ત્વનુપન્યસનીયમેવ, રૂપકાદિવ નમસ્કારાત્ બ્રાહ્મણાનામિવાર્હતામુપકારાયોગાત્ । ૨૦૮

૨૬ અર્થઃ—તેથી એમ અહીંતોની બહુત્વસિદ્ધિ છે; અને વિષયબહુત્વથી નમસ્કારકર્તાને ક્ષાતિશય છે,—સદાશયસ્ફાતિની સિદ્ધિને લીધે.

શંકા—એક ક્રિયાથી અનેકના વિષયયીકરણમાં આશયસ્ફાતિ કેવી ?

(સમાધાન)—વારુ, આ જ કે એકથી અનેકનું વિષયીકરણ, એ વિવેકનું ફલ છે.

શંકા—એમ તો એક ક્રિયાથી અનેકનું સન્માનન તે બહુ બ્રાહ્મણને એક રૂપીઆના દાન તુલ્ય છે. તેથી અલ્પપણું કેમ નહિં ?

(સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—ક્રિયાના ભેદભાવને લીધે. કારણ કે તે, રત્નાવલીની દર્શનક્રિયા જેમ, એક રત્નની દર્શનક્રિયાથી ભેદ પામે છે,—હેતુ અને ફલના ભેદને લીધે. આ સર્વ અહીંતોના આલંબનવાળી છે એમ હેતુભેદ છે અને પ્રમોદાતિશયજનિકા છે એમ ફલભેદ છે. આમ અલ્પપણું કેમ ? બ્રાહ્મણને એક રૂપીઆના દાનનું ઉદાહરણ તો મૂકવા યોગ્ય જ નથી.—રૂપીઆથી બ્રાહ્મણની જેમ નમસ્કારથી અહીંતોને ઉપકારનો અયોગ છે માટે. ૨૦૮

વિવેચન

“ સકલાર્હત્પ્રતિષ્ઠાનમધિષ્ઠાનં શિવશ્રિયઃ ।

મુર્મુવઃ સ્વચ્ચયીશાનમાર્હત્યં પ્રણિવધ્મહે ॥ ” કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યશ્રી.

હવે ઉપસંહાર કરતાં કથે છે—‘તેથી એમ અહીંતોની બહુત્વસિદ્ધિ છે, અને વિષય-બહુત્વથી નમસ્કારકર્તાને ક્ષાતિશય છે,—સદાશયસ્ફાતિની સિદ્ધિને લીધે. ‘વિષયબહુત્વેન નમસ્કારકર્તૃઃ ફલાતિશયઃ સદાશયસ્ફાતિસિદ્ધેઃ ।’ એમ સ્તવમાં

આશયસ્ફાતિથી કહ્યું છે તે પ્રકાર પરથી અહીંતોના બહુપણાની—અનેકપણાની સિદ્ધિ

ક્ષાતિશય છે; અને આમ અહીંતરૂપ વિષયતા બહુપણાને લીધે નમસ્કારક્રિયા

કરનારને ક્ષાતિશય—અતિશયફલની પ્રાપ્તિ છે, કારણ કે તેથી

કરીને સદાશયની સ્ફાતિની—વિશાળતાની સિદ્ધિ હોય છે; એકી સાથે અનેકને નમસ્કાર કરવાના ભાવથી સત્ચિત્તની—સત્આશયની એવી સ્ફાતિ—વિશાલતા ઉપજે છે, કે જેથી

અતિશય ફલની પ્રાપ્તિ હોય છે.

અત્રે શંકા થશે—‘એક ક્રિયાથી અનેકના વિષયીકરણમાં આશયસ્ફુતિ કેવી ?’ એક નમસ્કારક્રિયાથી અનેકને વિષય કરવામાં આશયવિશાલતા શી ? એનું સમાધાન—‘વારુ, આ જ કે એકથી અનેકનું વિષયીકરણ, એ વિવેકનું ફલ છે.’ ‘યદેકયા અનેક-વિષયીકરણં વિવેકફલમેતત્.’ અર્થાત્ એક નમસ્કારક્રિયા વડે અનેકને તે જ નમસ્કારક્રિયાના વિષય બનાવ્યા એ જ આશયવિશાલતા થઈ; અને એવી આશયવિશાલતા થઈ એ વિવેકનું ફલ—પરિણામ છે.

અત્રે બીજી શંકા થશે—‘એમ તો એક ક્રિયાથી અનેકનું સન્માનન તે બહુ પ્રાહ્લભ્યોને એક રૂપીઆના દાન તુલ્ય છે. તેથી અલ્પપણું કેમ નહિં ?’ અર્થાત્ એમ—એવા પ્રકારે એક નમસ્કારક્રિયાથી અનેકનું સન્માન કરવું તે તો એકી સાથે ‘બહુ પ્રાહ્લભ્યોને ઘણા પ્રાહ્લભ્યોને એક રૂપીઆનું લેશું’ દાન દેવા બરાબર છે ! એટલે એકરૂપીઆનું દાન !’ એમ કરવાથી તો આશયનું અલ્પપણું કેમ નહિં ? તેનો અત્ર રહીએ આખ્યો છે—‘ક્રિયાના—અયોગને લીધે.’ અર્થાત્ બન્ને પ્રકારની ક્રિયામાં ભેદભાવ છે તેને લીધે. બુદ્ધિ, આ પ્રકારે—રત્નમાળાને દેખવાની ક્રિયા જેમ એક રત્નને દેખવાની ક્રિયાથી હેતુભેદ ને ફલભેદને લીધે બૂદ્ધિ પડે છે; તેમ આ નમસ્કારક્રિયા સર્વ અર્હંતોના આલંબનવાળી છે એમ હેતુભેદ છે, અને પ્રમોદાતિશય ઉપજાવનારી છે એમ ફલભેદ છે. આમ ઉદાર આશય છે તો પછી આશયનું અલ્પપણું કેમ હોય ? અને પ્રાહ્લભ્યોને એક રૂપીઆના દાનનું જે ઉદાહરણ કહ્યું, તે તો અસ્થાને હોઈ મૂકવા યોગ્ય જ નથી; કારણ કે રૂપીઆથી પ્રાહ્લભ્યોને ઉપકાર થાય છે; તેમ નમસ્કારથી અર્હંતોને કોઈ ઉપકાર થવાનો અયોગ—અસંભવ છે. એટલે દૃષ્ટાંતનું વૈધર્મ્ય હોઈ તે ઘટતું જ નથી.

તદાલંબન ચિત્તવૃત્તિને લીધે ભગવંતો થકી જ તે નમસ્કારક્રિયાનું ફલ છે, એમ ચિન્તામણિરત્નાદિના દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરે છે—

૨૭ કથં તર્હિ તત્કલમિતિ ?

ઉચ્યતે—તદાલમ્બનચિત્તવૃત્તેઃ, તદાધિપત્યતઃ તત્ત પવ તદ્ભાવાત, ચિન્તામણિરત્નાદૌ તથાદર્શનાદિતિ વક્ષ્યામઃ. ૨૦૯

પણિકા—તદાલમ્બનચિત્તવૃત્તેઃ—ભગવદ્ આલંબનવાળી નમસ્કારરૂપ ચિત્તવૃત્તિ થકી, તત્કલમ્—તત્કલ છે એમ સંબંધ કરાય છે. ત્યારે એમ તો તે ભગવંતો થકી નહિં હોય ? એમ આશંકાને કહ્યું—તદાધિપત્યતઃ—તેના આધિપત્ય થકી, ભગવંતના આધિપત્ય થકી; ભગવંતો જ તે ચિત્તવૃત્તિના તન્મજનક હેતુઓમાં પ્રધાનપણ્યએ કરીને અધિપતિઓ છે તેથી. તત્ત પવ—તે થકી જ, ભગવંતો થકી જ, તદ્ભાવાત—તદ્ભાવને લીધે, ક્રિયાફલભાવને લીધે. શી રીતે ? તે માટે કહ્યું—ચિન્તામણિરત્નાદૌ તથા—દર્શનાત—ચિન્તામણિ રત્નાદિમાં તથાદર્શનને લીધે, ચિન્તામણિ આદિમાં પ્રણિધાનાદિ થકી થતું ફલ ચિન્તામણિ રત્નાદિ થકી થાય છે એમ લોકમાં પ્રતીતિદર્શનને લીધે.

૨૭ અર્થ:—ત્યારે તત્કલ શી રીતે ?

કહેવામાં આવે છે—

તદ્ભાવન ચિત્તવૃત્તિ થકી,—તેના (ભગવંતના) આધિપત્યથી તે થકી જ તદ્ભાવને (ક્રિયાફલભાવને) લીધે,—ચિન્તામણિરત્નાદિમાં તથાદર્શનને લીધે, એમ અમે કહીશું. ૨૮

વિવેચન

“કામકુંભ સુરમણિ પરે, સહેજે ઉપકારી થાય રે;

દેવચંદ્ર સુખકર પ્રભુ, ગુણગેહ અમોહ અમાય રે....દેવ વિશાલ.”—શ્રી દેવચંદ્ર

ત્યારે પ્રશ્ન થશે—‘તત્કલ શી રીતે?’ તેનું—તે નમસ્કારક્રિયાનું ફલ શી રીતે ? તેનો જવાબ આપ્યો—‘તદ્ભાવનચિત્તવૃત્તિ:’—‘તદ્ભાવન ચિત્તવૃત્તિ થકી.’ અર્થાત્

ભગવદ્ભાવન આલંબનવાળી ચિત્તવૃત્તિ થકી તે નમસ્કારક્રિયાનું ફલ છે.

ભગવદ્ભાવન ત્યારે આશંકા થશે કે—એમ તો તે ફલ ચિત્તવૃત્તિ થકી થયું, ચિત્તવૃત્તિથી ભગવંતો ભગવંતો થકી નહિં. તે આશંકા દૂર કરવા માટે કહ્યું—

થકી જ તત્કલ ‘તદાધિપત્યતઃ તત્ત્વ તદ્ભાવાત્ ચિન્તામણિરત્નાદૌ તથાદર્શનાદ્.’

તેના (ભગવંતના) આધિપત્યથી તે થકી જ તદ્ભાવને (ક્રિયાફલ ભાવને) લીધે, ચિન્તામણિ રત્નાદિમાં તથાદર્શનને લીધે, એમ અમે કહીશું, ‘इति वक्ष्यामः’. ભગવંતો જ તે ચિત્તવૃત્તિના તે ફલજનક હેતુઓમાં પ્રધાનપણે અધિપતિઓ છે, તેથી તે ભગવંતોના આધિપત્યથી—અધિપતિપણથી તેઓ થકી જ તે ક્રિયાફલનો ભાવ-હોવાપણું છે માટે, અને ચિન્તામણિ રત્નાદિમાં તથાપ્રકારનું દર્શન થાય છે માટે, તદ્ભાવન ચિત્તવૃત્તિ થકી તત્કલ હોય છે. અર્થાત્ અદ્ભુત છે મહિમા જેનો એવા ચિન્તામણિરત્ન આદિમાં પ્રણિધાન આદિ થકી ઉપજતું ફલ જેમ તે ચિન્તામણિ રત્નાદિ થકી થાય છે એમ લોકમાં પ્રતીતિદર્શન છે; તેમ તે ચિન્તામણિ રત્ન કરતાં પણ અનંત-ગુણવિશિષ્ટ અચિંત્ય ચિન્તામણિરત્ન સમા ભગવંતમાં ચિત્ત-યાસરૂપ પ્રણિધાન આદિથી—ચિત્તવૃત્તિના અનુસંધાન આદિ ભક્તિ-આરાધન થકી જે ફલ ઉપજે છે, તેમાં તે પ્રશસ્ત ચિત્તવૃત્તિના તત્કલજનક હેતુઓમાં પ્રધાનપણાએ કરીને—સર્વોપરિપણાએ કરીને તે ભગવંતો જ અધિપતિઓ છે. એટલે અધિષ્ઠાતા (Dominating) એવા તે ભગવંતોના આધિપત્યને લીધે તે ફલ ભગવંતો થકી હોય છે એમ અમે કહીએ છીએ.

“અતિશય મહિમા રે અતિ ઉપગારતા રે, નિર્મલ પ્રભુ ગુણ રાગ;

સુરમણિ સુરઘટ સુરતરુ તુચ્છ તે રે, જિનરાગી મહા ભાગ....

પૂજના તો કીજે રે ખારમા જિન તણી રે, જસુ પ્રગટયો પૂજ્ય સ્વભાવ.

શુદ્ધતત્ત્વરસ રંગી ચેતના રે, પામે આત્મ સ્વભાવ;

આત્માલંબી નિજ ગુણ સાધતો રે, પ્રગટે પૂજ્ય સ્વભાવ....પૂજના.”

શ્રી દેવચંદ્ર

એકની પૂજાથી સર્વની પૂજા કેમ ? એ શંકાનું સમાધાન કરતાં, ' એક પૂજ્યે સર્વ પૂજ્યા ' એ આગમવચનના ત્રણ પરમાર્થ પ્રયોજન પ્રદર્શિત કરે છે—

૨૮ કથમેકપૂજયા સર્વપૂજાભિધાનં ?, તથા આગમઃ—“ ઇગમ્મિ પૂજ્યમી, સવ્વે તે પૂજ્યા હોતિ । ”

અસ્તિ પતદ્, વિશેષવિષયં તુ તુલ્યગુણત્વજ્ઞાપનેનૈવામનુદારચિત્તપ્રવર્તનાર્થે તદ્વચેષાં સર્વસમ્પત્તિપરિગ્રહાર્થે સર્વપૂજાદાવાશ્યવ્યાપ્તિપ્રદર્શનાર્થે ચ । પર્વભૂતશ્રાયમાશય ઇતિ, તદાઃ—પરાગતહર્ષાદિલિઙ્ગસિદ્ધેર્ભાવશ્રાવકસ્ય વિજ્ઞેય ઇતિ । ૨૧૦

૨૮ અર્થઃ—(શંકા)—એક પૂજાથી સર્વ પૂજાનું અભિધાન કેમ ? અને તથાપ્રકારે આગમ છે,—“ ઇગમ્મિ પૂજ્યમી સવ્વે તે પૂજ્યા હોતિ ”—“ એક પૂજિત સતે તે સર્વ પૂજિત હોય છે. ”

(સમાધાન)—વિશેષવિષયો આ તે એઓના તુલ્યગુણપણના જ્ઞાપનપરે અનુદાર ચિત્તના પ્રવર્તનાર્થે, તદ્વચોના (તે પૂજ્યમાન ભગવતોથી અન્યોના) સર્વસંપત્તિપરિગ્રહાર્થે, અને સંઘપૂજાદિમાં આશયવ્યાપ્તિના પ્રદર્શનાર્થે છે. અને એવંભૂત આ આશય એમ ત્યારે અપર-આગત હર્ષાદિ લિંગ સિદ્ધિ થકી ભાવશ્રાવકનો જાણવો. ૨૧૦

વિવેચન

અનંતા સંતમાં એક, વિલસંતતી સંતતા;

સુધાસિન્ધુ સમી તેને, મનોનંદન વન્દના.—યોગદષ્ટિકેળશ, (સ્વરચિત)

ત્યારે કેઈ વળી શંકા કરશે—‘ એક પૂજાથી સર્વ પૂજાનું અભિધાન કેમ ? ’

પણિકા—અનુદાર ઇત્યાદિ. અનુદારચિત્તપ્રવર્તનાર્થે—અનુદાર ચિત્તવર્તના પ્રવર્તનાર્થે, કારણ કે અનુદારચિત્ત કાર્પણથી સર્વપૂજા કરવાને અશક્ત હોતાં એકને પણ ન પૂજે, એટલા માટે તેના પ્રવર્તનાર્થે કહેવાય છે ‘ ઇગમ્મિ ’ ઇત્યાદિ. દ્વિતીય કારણ કહ્યું—તદ્વચેષાં—તેનાથી અન્યોના, પૂજ્યમાનથી અન્ય ભગવતોના, સર્વસમ્પત્તિપરિગ્રહાર્થે ચ—અને સર્વ સંપદના પરિગ્રહાર્થે, સર્વા—નિરવશેષ, સંપદ—સ્તોતવ્ય હેતુસંપદ આદિ ઉક્તરૂપ તેઓના અવબોધનાર્થે. તેઓ પણ પરિપૂર્ણ સંપદવાળા જ છે એમ ભાવ છે. સર્વપૂજાદો—સંઘ-વૈષ્ણ-સાધુપૂજાદિમાં, આશયવ્યાપ્તિપ્રદર્શનાર્થે ચ—આશયવ્યાપ્તિના પ્રદર્શનાર્થે, એમ તૃતીય કારણ છે.

પર્વભૂતશ્ર—અને એવંભૂત, વ્યાપક, અયમ્—આ, સંઘાદિ પૂજાવિષયો, આશયઃ—આશય. ક્યાંથી ? તે માટે કહ્યું—ઈતિ—એમ, જેમ એક પૂજ્યમાન સતે તેમ, તદા—ત્યારે, એક પૂજાકાલે, અપરાગતહર્ષાદિલિઙ્ગસિદ્ધેઃ—અપરઆગત હર્ષોદિ લિંગની સિદ્ધિને લીધે. અપરેષુ—અપર, અપૂજ્યમાન, સર્વવાદિદેશપુ આગતેષુ—સંઘાદિ દેશોમાં આગત—નાતકાક જ પ્રાપ્ત થયે, તેમના વિષયમાં આગતસ્ય—આગત, આરંભ, હર્વપૂજામિલ્લાષાદિલિઙ્ગસ્ય—હર્ષ-પૂજાભિલાષઆદિ લિંગની, સિદ્ધેઃ—સિદ્ધિને લીધે. ભાવશ્રાવકસ્ય—ભાવશ્રાવકનો, વિજ્ઞેયો—જાણવો, નદિં કે અન્યથા,—તથાવિષય વિવેકના અભાવે પૂજ્યમાન શિવાય અન્યોમાં હર્ષોદિ લિંગના અભાવને લીધે.

‘એક પૂજ્યે
સર્વ પૂજ્યા’

અર્થાત્ તમે આમ એક નમસ્કારક્રિયાથી અનેકને નમસ્કાર કરવાની વાત કરો છો, તો પછી એકની પૂજાથી સર્વની પૂજાનું કથન કેમ કરાય છે? અને તેવા પ્રકારનું આગમવચન પણ છે કે—
‘एगमि पुरयमी सखे ते पूजा होति’—એક પૂજિત સતે સર્વ

પૂજિત હોય છે.

તેનું સમાધાન—‘વિશેષવિષયી આ તો—પ્રદર્શનાર્થે છે.’ આ જે વચન છે તે તો વિશેષવિષયી છે, અને તે મૂકવાના આ ત્રણ કારણ છે : (૧) એએના—ભગવંતોના તુલ્ય-સમાન ગુણોના જ્ઞાપન વડે-જણાવવા વડે અનુદાર ચિત્તવંતોના અનંતા અહીં તો ભગવંતો પશુ સમાનગુણવાળા હોઈ નિજ શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપથી એક તુલ્ય-ગુણવાળા હોઈ અખંડ અભેદ પરમ અમૃતરસસાગરસ્વરૂપ છે, એટલે એકને પૂજવામાં આવ્યે સર્વ પૂજવામાં આવ્યા એમ કહેવાનો હેતુ, કૃપણપણથી સર્વની પૂજા કરવાને અશક્ત એવા અનુદાર ચિત્તવંતને સર્વની પૂજા ન બને તો છેવટ એકની પૂજામાં પણ પ્રેરવાનો છે. (૨) તદન્યેના—તે પૂજતા ભગવંતોથી અન્યેના સર્વસંપત્તિપ્રિયહાર્યે આ વચન છે. અર્થાત્ જે ભગવંત પૂજાઈ રહ્યા છે, તેનાથી અન્ય જે ભગવંતો છે, તેઓમાં પણ આ પૂજતા ભગવંતની જે સ્તોતવ્યસંપદ છે, તે સર્વ વર્તે છે, એટલે તેઓ પણ આ પરિપૂર્ણ સ્તોતવ્યસંપદસંપન્ન છે, એમ તત્ત્વસ્વરૂપ સમજાવવા માટે પણ આ વચન છે. (૩) સંઘપૂજાદિમાં—સંઘ-ચૈત્ય-સાધુની પૂજા આદિમાં આશયવ્યાપ્તિના પ્રદર્શનાર્થે આ વચન છે. અર્થાત્ આ જે ભગવંતોને હું પૂજું છું, તેના જેવા જ આ સર્વ ભગવંતો છે, તે સર્વ મહારા પરમ પૂજ્ય છે, શિરસાવંધ છે, એટલે મહારી પૂજા તે સર્વમાં અભેદ ભક્તિભાવે-અભેદપણે વ્યાપક હો! એવા પ્રકારે આશયવ્યાપ્તિનું પ્રદર્શન કરવા માટે પણ આ વચન છે.

અને ‘એવંભૂત આ આશય એમ ત્યારે અપર-આગત હર્ષાદિ લિંગ સિદ્ધિ થકી ભાવશ્રાવકને જાણવો.’ એક પૂજ્યમાન સતે અન્યમાં પણ વ્યાપક એવો આ એવંભૂત-એવા પ્રકારની તથારૂપ દર્શાવાળો આશય ત્યારે-એકના પૂજકાળે ભાવશ્રાવકનો આ બીજા અપૂજ્યમાન સંઘાદિ આગત થતાં-આવી ખેંચતાં, તેમના એવંભૂત આશય વિષયમાં આગત-આરૂઢ હર્ષ-પૂજાલિલાપ આદિ લિંગની-ચિહ્નની સિદ્ધિ થકી ભાવશ્રાવકને જાણવો. અર્થાત્ જેમ એક એક ભગવંતને પૂજતાં, અન્ય ભગવંતો પ્રત્યે પણ તે ભક્તજનના ચિત્તને પૂજ્યભાવ વ્યાપક છે; તેમ એક સંઘની પૂજા થતી હોય, ત્યાં તે જ વખતે બીજે સંઘ આવી ચઢે, તો તેની બામાં પણ ભાવશ્રાવકને હર્ષ ઉદભવે છે ને પૂજાલિલાપ ઉપજે છે, કે અહો! મહારા ધનભાગ્ય કે આ પૂજ્ય સંઘ આવી ચઢ્યો! એમ આશયવ્યાપ્તિ હોય છે.

એમ અન્યપ્રકારે પણ બહુવચનનું સફલપણું દર્શાવી, જિનોને જિતભયોને નમસ્કાર કરે છે—

૨૧ ^૧પ્રથમાત્મનિ ગુરુષુ ચ બહુવચનમિત્યપિ સફલં વેદિતવ્યં. તત્તુલ્યાપરગુણસમાવેશોન તત્તુલ્યાનાં પરમાર્થેન તત્ત્વાત્, કુશલપ્રવૃત્તેષ્વ સૂક્ષ્માભોગપૂર્વકત્વાત્ । અતિનિપુણબુદ્ધિ-ગમ્યમેતદિતિ પર્યાપ્તં પ્રસન્નેન । ૨૧૧

નમો જિનેમ્યો જિતમયેમ્ય इति ॥ ૩૩ ॥

૨૨ ^૨અર્થઃ—એમ આત્મામાં અને ગુરુઓમાં બહુવચન એ પણ સફલ બાણુનું,—તત્-તુલ્ય અપર ગુણના સમાવેશથી તત્તુલ્યોનું પરમાર્થથી તત્ત્વ છે માટે, અને કુશલ પ્રવૃત્તિનું સૂક્ષ્મ આભોગપૂર્વકપણું છે માટે. આ અતિનિપુણબુદ્ધિગમ્ય છે. પ્રસંગથી બસ થયું! ૨૧૧

॥ નમઃ જિનોને જિતભયોને ॥ ૩૩ ॥

વિવેચન

“ ચંદ્રબાહુ જિન સેવના, ભવનાશિની એહ,
પર પરિણતિના પાસને, નિઃકાશન રેહ.”—શ્રી દેવચંદ્રબ

હવે ઉપસંહાર કરતાં કહે છે—‘ એમ આત્મામાં અને ગુરુઓમાં બહુવચન એ પણ સફલ બાણુનું.’ અર્થાત્ આત્મા-પોતા સંબંધી ઉલ્લેખ કરવો હોય ત્યારે બહુવચન પ્રયોગ થાય છે, જેમકે—અમે આ ગ્રંથમાં આમ કહ્યું છે; તેમજ ગુરુજનોના બહુવચન સંબંધમાં પણ માનાર્થે બહુવચન પ્રયોજાય છે, એટલે એ અપેક્ષાએ પ્રયોગનું પણ અત્રે આ પરમ ગુરુઓના સંબંધમાં આ બહુવચન સફલ પ્રયોજનભૂત બાણુનું. શાને લીધે? તત્તુલ્યાપરગુણસમાવેશોન તત્તુ-લ્યાનાં પરમાર્થેન તત્ત્વાત્ । તત્તુલ્ય અપરગુણના સમાવેશથી તત્-તુલ્યોનું પરમાર્થથી તત્ત્વ છે માટે, અને ‘કુશલપ્રવૃત્તેષ્વ સૂક્ષ્માભોગપૂર્વકત્વાત્’ કુશલ પ્રવૃત્તિનું સૂક્ષ્મ આભોગપૂર્વકપણું છે માટે. અર્થાત્ તત્તુલ્ય—તેની તુલ્ય બીજા ગુણોના સમાવેશથી તત્તુલ્યોનું—તેની તુલ્યોનું પરમાર્થથી ‘તત્ત્વ’—તત્પણું—તે-પણું છે તત્તુલ્ય ગુણથી તત્તુલ્ય તે છે; અને કુશલોની—બુદ્ધિમંત પ્રાજ્ઞનોની જે—‘એગમિ પૂર્વમિ સર્વે તે પૂર્વમિ હૈંતિ’ એક પૂજિત સતે તે સર્વ પૂજિત હોય છે, ઇત્યાદિ ભાવવાળી—પ્રવૃત્તિ છે, તેનું સૂક્ષ્મ આભોગપૂર્વકપણું—સૂક્ષ્મ સર્વાંગ વિચારપૂર્વકપણું હોય છે. ‘આ અતિનિપુણ-બુદ્ધિગમ્ય છે, ‘ અતિનિપુણબુદ્ધિગમ્યમેતદ્’ અતિકુશલ મતિવાળાને સમજાય એવું છે. એટલે પ્રસંગથી સચું! આમ—‘ નમો જિનેમ્યો જિતમયેમ્યો ’ જિનોને જિતભયોને નમસ્કાર હો!—એ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન પૂર્ણ થયું.

પંક્તિકા—કુશલપ્રવૃત્તેઃ—કુશલનાં—કુશલોની, બુદ્ધિમતોની, પ્રવૃત્તેઃ—પ્રવૃત્તિના, ‘એગમિ પૂર્વમિ’ ઇત્યાદિક પ્રવૃત્તિના.

“તિથે કારણ નિશ્ચય કર્યો રે, મુજ નિઃપરિણતિ ભોગ રે દયાળરાય !
તુજ સેવાથી નીપજે રે, ભાજે ભવભય ભોગરે....દયાળરાય ! શ્રી યુગમંધર.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

॥ નમો જિનેશ્વરો જિતભયેશ્વરઃ ॥ ૩૩ ॥

એમ ઉક્ત પ્રકારે પ્રધાન ગુણના અપરિક્ષયથી પ્રધાનફલપ્રાપ્તિરૂપ અભયસંપદ કહી, આ અધિકારનો ઉપસંહાર કરે છે—

૨૦ સર્વજ્ઞસર્વદર્શિનામેવ શિવાચલાદિસ્થાનસંપ્રાપ્તેજિતભયત્વાભિધાનેન પ્રધાનગુણાપરિક્ષયપ્રધાનફલાપ્તિરૂપ અભયસંપદાકુતિ ॥૨॥ ૨૧૨

૩૦ અર્થ:—સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિઓના જ શિવ-અચલાદિ સ્થાન સંપ્રાપ્ત થકી જિતભયત્વ અભિધાનથી પ્રધાનગુણના અપરિક્ષય વડે પ્રધાનફલપ્રાપ્તિરૂપ અભયસંપદ કહેવામાં આવી. ॥ ૯ ॥ ૨૧૨

વિવેચન

“જસુ ભગતે નિરભય પદ લહીએ, તેહની સેવામાં થિર રહીએ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ ઉક્ત પ્રકારે જે સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિઓ છે, તેઓનું જ શિવ-અચલાદિ વિશેષણ-સંપન્ન સિદ્ધિગતિસ્થાનની સંપ્રાપ્તિ થકી જિતભયપણું કહેવાય છે. અર્થાત્ જે સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી હોય છે, તેઓ જ શિવ-અચલાદિ ગુણસંપન્ન તે સિદ્ધિગતિ નામનું પરમ નિર્ભય સ્થાન પામે છે; અને એમ પરમ નિર્ભય પદની પ્રાપ્તિ એ જ એઓનું જિતભયપણું છે. અને આમ સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિપણારૂપ પ્રધાન ગુણના અપરિક્ષય વડે કરીને પરમ અભય એવા મોક્ષરૂપ પ્રધાન ફલની પ્રાપ્તિરૂપ અભયસંપદ કહેવામાં આવી.

॥ इति प्रधानगुणापरिक्षयप्रधानफलाप्तिरूप अभयसम्पद ॥ ९ ॥

ઉપસંહાર

નવવિભાગવિભક્ત સંપદોની યુક્તિયુક્ત સંકલના

આ જ ક્રમે પ્રેક્ષાવર્તોની જિજ્ઞાસાપ્રવૃત્તિ હોય છે એ દર્શાવવા માટે, તેમજ એવા પ્રકારે વિશેષ પ્રશ્નિધાનનીતિથી ભગવદ્ગુણબહુમાનસાર સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન હોય છે એ જણાવવા માટે, એમ ઉક્ત નવ વિભાગમાં સંપદોનો ઉપન્યાસ કરવામાં આવ્યો છે, એવું પ્રયોજન-પ્રદર્શક રહસ્ય દર્શાવતાં આર્ષદૃષ્ટા પ્રતાપિધાન મહર્ષિ હરિભદ્ર ઉપસંહાર કરે છે—

૧૬૬ ચાલો પ્રેક્ષાપૂર્વકારિણાં પ્રવૃત્યદ્ભવાત અન્યથા તેષાં પ્રવૃત્યસિદ્ધેઃ પ્રેક્ષાપૂર્વકારિત્વવિરોધાત્ સ્તોતવ્યસમ્યગ્નુપન્યાસઃ । ૨૧૩

૨૧૪ તદુપલબ્ધાવસ્યા એવ પ્રધાનસાધારણાસાધારણરૂપાં હેતુસમ્પદં પ્રતિ ભવતિ વિદુષાં જિજ્ઞાસા તદ્વાજનમેતે इति તદુપન્યાસઃ । ૨૧૪

૨૧૫ તદ્વચગમેડપ્યસ્યા પ્વાસાધારણરૂપાં હેતુસમ્પદં પ્રતિ પરમ્પરયા મૂલશુદ્ધ્ય-ન્વેષણપરા પતે इति તદુપન્યાસઃ । ૨૧૫

૨૧૬ તત્પરિજ્ઞાનેડપિ તસ્યા એવ સામાન્યેનોપયોગસમ્પદં પ્રતિ પરમ્પરયા ફલ-પ્રધાનારમ્ભપ્રવૃત્તિશીલા પતે इति તદુપન્યાસઃ । ૨૧૬

૨૧૭ તત્પરિચ્છેદેડપિ ઉપયોગસમ્પદ એવ હેતુસમ્પદં પ્રતિ વિશુદ્ધિનિપુનારમ્ભ-ભાજ પતે इति તદુપન્યાસઃ । ૨૧૭

૨૧૮ ઇતદ્બોધેડપિ સ્તોતવ્યસમ્પદ એવ વિશેષેનોપયોગસમ્પદં પ્રતીતિ સામાન્ય-વિશેષરૂપફલદર્શન પતે इति તદુપન્યાસઃ । ૨૧૮

૨૧૯ ઇતદ્વિજ્ઞાનેડપિ સ્તોતવ્યસમ્પદ એવ સકારણાં સ્વરૂપસમ્પદં પ્રતિ વિશેષ-નિશ્ચયપ્રિયા પતે इति તદુપન્યાસઃ । ૨૧૯

૨૨૦ ઇતત્સંવેદનેડપ્યાત્મતુલ્યપરફલકર્તૃત્વસમ્પદં પ્રતીતિ અતિગમ્भीરોદારા પતે इति તદુપન્યાસઃ । ૨૨૦

૨૨૧ ઇતત્પ્રતીતાવપિ પ્રધાનગુણાપરિશ્લેષપ્રધાનફલાપ્યભયસમ્પદં પ્રતિ ભવતિ વિદુષાં જિજ્ઞાસા દીર્ઘદર્શન इति તદુપન્યાસઃ । ૨૨૧

૨૨૨ અનેનૈવ ક્રમેણ પ્રેક્ષાપૂર્વકારિણાં જિજ્ઞાસાપ્રવૃત્તિરિત્યેવં સમ્પદામુપન્યાસઃ । પતાવત્સમ્પત્સમન્વિતાશ્ચ નિઃશ્રયસનિબન્ધનમેતે ઇતદ્ગુણબહુમાનસારં વિશેષપ્રણિ-ધાનનીતિતસ્તત્તદ્વીજાક્ષેપસૌવિહિત્યેન સમ્યગ્નુષ્ઠાનમિતિ ચ જ્ઞાપનાર્થ ॥ ૨૨૨

^૧અર્થ:-અને અહીં—

(૧) આદિમાં,—પ્રેક્ષાપૂર્વકારિઓના પ્રવૃત્તિઅંગપણાને લીધે, અન્યથા પ્રેક્ષા-પૂર્વકારિપણાના વિરોધ થકી તેઓની પ્રવૃત્તિની અસિદ્ધિને લીધે,—સ્તોતવ્યસંપદ્મનો ઉપન્યાસ છે. ૨૧૩

^૨(૨) તેની ઉપલબ્ધિ સતે, આની જ (સ્તોતવ્યસંપદ્મની જ) પ્રધાન એવી સાધારણ-અસાધારણ હેતુસંપદ્મ પ્રતિ જિજ્ઞાસા હોય છે,—તેના ભાજન એઓ છે,—એટલે તેનો (સાધારણ-અસાધારણ હેતુસંપદ્મનો) ઉપન્યાસ છે. ૨૧૪

^૩(૩) તેનો અવગમ થયે પણ આની જ (સ્તોતવ્યસંપદ્મની જ) અસાધારણરૂપ હેતુસંપદ્મ પ્રતિ વિદ્વાનોની જિજ્ઞાસા હોય છે,—પરંપરાથી મૂલશુદ્ધિ અન્વેષણપરા એઓ (વિદ્વાનો) છે,—એટલા માટે તેનો ઉપન્યાસ છે. ૨૧૫

^૪(૪) તેના પરિજ્ઞાને પણ તેની જ સામાન્યથી ઉપયોગસંપદ્મ પ્રતિ (જિજ્ઞાસા હોય છે),—પરંપરાથી એઓ ફલપ્રધાન આરંભપ્રવૃત્તિશીલ છે,—એટલા માટે તેનો ઉપન્યાસ છે. ૨૧૬

^૫(૫) તેના પરિચ્છેદે પણ ઉપયોગસંપદ્મની જ હેતુસંપદ્મ પ્રતિ (જિજ્ઞાસા હોય છે),—વિશુદ્ધિનિપુણ આરંભભાગી એઓ છે,—એટલા માટે તેનો ઉપન્યાસ છે. ૨૧૭

^૬(૬) એના એધે પણ સ્તોતવ્યસંપદ્મની જ વિશેષથી ઉપયોગસંપદ્મ પ્રતિ (જિજ્ઞાસા હોય છે),—એઓ સામાન્ય-વિશેષફલદર્શી છે,—એટલા માટે તેનો ઉપન્યાસ છે. ૨૧૮

^૭(૭) એના વિજ્ઞાને પણ સ્તોતવ્યસંપદ્મની જ સકારણ સ્વરૂપસંપદ્મ પ્રતિ (જિજ્ઞાસા હોય છે),—એઓ વિશેષનિશ્ચયપ્રિય છે,—એટલા માટે તેનો ઉપન્યાસ છે. ૨૧૯

^૮એના સંવેદને પણ આત્મતુલ્ય પરફલકર્તૃત્વસંપદ્મ પ્રતિ (જિજ્ઞાસા હોય છે),—અતિ ગંભીર ઉદાર એઓ છે,—એટલા માટે એનો ઉપન્યાસ છે. ૨૨૦

^૯(૯) એની પ્રતીતિ સતે પણ પ્રધાનગુણઅપરિક્ષ્ય થકી પ્રધાન-ફલપ્રાપ્તિરૂપ અભયસંપદ્મ પ્રતિ વિદ્વાનોની જિજ્ઞાસા હોય છે,—એઓ દીર્ઘદર્શીઓ છે,—એટલા માટે એનો ઉપન્યાસ છે. ૨૨૧

^{૧૦}આ જ ક્રમથી પ્રેક્ષાપૂર્વકારીઓની જિજ્ઞાસાપ્રવૃત્તિ છે,—એટલા માટે એમ સમ્પદ્મઓનો ઉપન્યાસ છે. અને આટલી સંપદ્મથી સમન્વિત એવા એઓ નિઃશ્રેયસલું નિબન્ધન છે, એઓના ગુણઅહુમાનથી સાર એવું વિશેષપ્રશિધાન-નીતિથી તત્તત્ ધીજ્ઞાપના સૌવિહિત્ય વડે સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન છે એમ જ્ઞાપનાર્થે (આ સંપદ્મઓનો આમ ઉપન્યાસ છે.) ૨૨૨

વિવેચન

“ભદ્રું થયું મેં પ્રભુ શુભ ગાયા, રસનાનો ફળ લીધો રે;
દેવચન્દ્ર કહે મહારા મનનો, ચકલ મનોરથ સીધો રે....”—શ્રી દેવચન્દ્રજી

અહીં—આ સૂત્રમાં (૧) આદિમાં-શરૂઆતમાં સૌથી પ્રથમ સ્તોતવ્યસંપદનો ઉપન્યાસ કર્યો છે. કારણ કે મૂળ સ્તોતવ્ય-સ્તુતિ કરવા યોગ્ય-અર્હત્ ભગવત્ હોય તો પછી સ્તુતિ ઘટે છે; અને જ્યોત્ષ્ણા પ્રેક્ષાપૂર્વકારી-પહેલાં જોઈ વિચારી સ્તોતવ્યસંપદ અને પ્રવર્તનારા છે, તેઓ તેમ જોઈ વિચારીને જ પ્રવૃત્તિ કરે છે, નહિં તેની હેતુસંપદ તો તેમના પ્રેક્ષાપૂર્વકારિપણનો વિરોધ આવે ને તેઓની તે પ્રવૃત્તિ ઘટે નહિ. આમ—‘પ્રેક્ષાપૂર્વકારિણાં પ્રવૃત્ત્યઙ્ગત્વાત્’—પ્રેક્ષાપૂર્વકારિઓના પ્રવૃત્તિઅંગપણને લીધે—પ્રવૃત્તિકારણપણને લીધે અત્રે આદિમાં સ્તોતવ્યસંપદ મૂકવામાં આવી છે.

(૨) આ સ્તોતવ્યસંપદની ‘ઉપલબ્ધિ’ થાય, અર્થાત્ આ સમ્-સમ્યક્ પદ્-પદરૂપ સ્તોતવ્ય સંપદ ખરેખર ! સ્થિર નિશ્ચય પદરૂપ સંપદ છે એવો જાણપણરૂપ નિશ્ચય થાય, એટલે પછી આ સ્તોતવ્ય હોવાનું સાધારણ-અસાધારણ મુખ્ય કારણ શું છે ? એમ જાણવાની ઇચ્છારૂપ જિજ્ઞાસા વિદ્વાનોને-વિચારવંત વિવેકીઓને ઉપજે છે. અને તે વિદ્વાનો તૈના-સાચી તત્ત્વજિજ્ઞાસાના ભાજન-પાત્ર હોવાથી તેઓને તથાપ્રકારની જિજ્ઞાસા ઉપજવી સહજ છે, એટલે તે જિજ્ઞાસાને સંતોષવા માટે તે સ્તોતવ્યસંપદની જ પ્રધાન એવી સાધારણ-અસાધારણરૂપ હેતુસંપદ મૂકવામાં આવી છે.

(૩) એ જાણવામાં આવ્યે વિદ્વાનોની જિજ્ઞાસા એર જામત થાય છે. એટલે આ સ્તોતવ્યસંપદની જ અસાધારણ હેતુસંપદ શી છે ? તે જાણવાને તેઓ તલસે છે; કારણકે

પંજિકા—તદ્વાજનમેતે—તદ્માજન—જિજ્ઞાસાભાજન, एते—એઓ, પ્રેક્ષાપૂર્વકારીઓ છે.

પત્તદ્ગુણ ઇત્યાદિ. પત્તદ્ગુણબહુમાનસારં—પત્તેષાં—એઓ, સ્તોતવ્યસંપદ આદિ, ગુણાનાં—શુભોનાં. બહુમાનેન—અહુમાનથી, પ્રીતિથી, સારં—સાર, અથવા સ્વ ઇવ સારઃ યત્ર—તે જ સાર છે જ્યાં તે સમ્યક્ અનુષ્ઠાન હોય છે એમ સંબંધ છે. કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—

વિશેષપ્રણિધાનનીતિઃ—વિશેષણ—વિશેષથી, વિભાગથી,—સ્તોતવ્યસંપદ આદિ શુભોમાં, પ્રણિધાન—પ્રણિધાન, ચિત્તન્યાસ, તદેવ—તે જ. નીતિઃ—નીતિ, પ્રણિધીયમાન (પ્રણિધાન કરાતા) શુભરૂપ સ્વકાર્ય પ્રાપ્તિહેતુ, તસ્યાઃ—તે થકી. તદ્વીજાક્ષેપસૌવિહિત્યેન—તસ્ય—તેનું, અર્હત્—ભગવત્તદિ શુભનું કીર્ત્ત—શીઝ, હેતુ, તેના આવારક કર્મનો હાસ અને તેને અનુકૂલ શુભ કર્મનો બંધ, તસ્ય—તેનો, અક્ષેપઃ—અક્ષેપ, અવ્યભિચાર, તેન—તે વડે, સૌવિહિત્યં—સૌવિહિત્ય, સુવિધાન, તેન—તે વડે, સમ્યક્—સમ્યક્, ભાવરૂપ, અનુષ્ઠાનમિતિ ચ જ્ઞાપનાર્થ—અનુષ્ઠાન છે એમ જ્ઞાપન અર્થે. અને એ જાપિત થયું છે એમ ભાવ છે.

‘પરમ્પરયા મૂલશુદ્ધ્યન્વેષણપરા પતે’—પરંપરાથી મૂળથી માંડીને અત્રે શુદ્ધિ છે કે નહિ તેના સંશોધનમાં (Searching Investigation) તેઓ સદા તત્પર હોઈ ‘મૂળશુદ્ધિ-અન્વેષણપરા’ હોય છે; એટલે તેમની તત્ત્વગવેષણાને તૃપ્ત કરવા અત્રે અસાધારણ હેતુસંપદ મૂકવામાં આવી છે.

(૪) આમ સ્તોતવ્યસંપદ ને તેની સાધારણ-અસાધારણ હેતુસંપદનું પરિજ્ઞાન ઉપજાયે પણ વિદ્વાનોની જિજ્ઞાસા પૂરી સંતોષાતી નથી, એટલે તેઓ ભાવે છે કે—આ અર્હંત ભગવંતોની આત્મલક્ષ્મીરૂપ આ સ્તોતવ્યસંપદ ભલે ગમે ઉપયોગસંપદ તેવી ઉત્તમ હો, પણ તે બીજાને શું કામની? કોઈ ગમે તેવો અન્ય તેની હેતુસંપદ ધનવાન હોય, પણ તેમાં બીજાને શું? એટલે આ ભગવંતોની આ આત્મલક્ષ્મી લોકોને—અન્ય જગજીવોને—અમને શું ઉપયોગની? એ અમારે બાણુ છે, જેથી કરીને અમે તે ભગવંતને ભજીએ. એમ તેઓ ભાવે છે, કારણ કે ‘ફલપ્રધાનારમ્ભપ્રવૃત્તિશીલા પતે’ ‘ફલપ્રધાન આરંભ પ્રવૃત્તિ’ કરવી એ જ એમનું શીલ છે—સ્વભાવ છે, એટલે આત્માર્થરૂપ સ્વાર્થફલને દેખીને જ ભગવંતને ભજવાનો સંવેગ (Impetus) ઉપજવાથી તેઓ તથારૂપ ભક્તિપ્રવૃત્તિ કરે છે. માટે અમને શું ઉપયોગની? એવી તેમની જિજ્ઞાસાને પરિતોષ પમાડવા અત્રે સ્તોતવ્યસંપદની જ સામાન્યથી ઉપયોગસંપદ મૂકવામાં આવી છે.

(૫) તેનો પરિચ્છેદ—પરિજ્ઞાન થયે પણ, આ ઉપયોગસંપદ અન્ય અન્ય આત્માઓને કયા કયા કારણે કેવી કેવી રીતે ઉપયોગી થઈ પડે છે? તે બાણુવાને વિદ્વાનો ઇચ્છે છે. કારણ કે—‘વિશુદ્ધિનિપુણારંભમાજ પતે’—આ પ્રવૃત્તિઆરંભ પરિશુદ્ધ છે કે નહિ એ નિપુણપણે તપાસીને જ તેઓ વિશુદ્ધિથી નિપુણ—કુશલ-વિચક્ષણ આરંભને લાજનારા છે. આવા આ વિચક્ષણ વિદ્વાનોની જિજ્ઞાસાને સંતોષવા અત્રે ઉપયોગસંપદની જ હેતુસંપદ મૂકવામાં આવી છે.

(૬) એનો યોગ થયે પણ, જગજીવોને આવા પરમ ઉપયોગી ઉપકારી ભગવંતો વિશેષથી કેવા કેવા પ્રકારે ઉપયોગી થઈ પડે છે? એ બાણુવાની ઉત્કંઠા વિદ્વાનોને ઉલ્લસે છે; કારણ કે ‘સામાન્યવિશેષરૂપફલદર્શન પતે’—સામાન્ય ફલ ને વિશેષ ફલ એ બંને પ્રત્યે દૃષ્ટિ રાખનારા એઓ ‘સામાન્ય-વિશેષફલદર્શી’ હોય છે; એટલા માટે અહીં તે પછી સ્તોતવ્ય સંપદની જ વિશેષથી ઉપયોગસંપદ મૂકવામાં આવી છે.

(૭) એનું વિજ્ઞાન થયે પણ, જેની આમ હેતુસંકલનાપૂર્વક સ્તોતવ્યસંપદ ને તેની ઉપયોગસંપદ કહી દેખાડી, તે જગતના પરમ ઉપયોગી-પરમ ઉપકારી સ્તોતવ્ય ભગવંતોનું વિશેષ કરીને સ્વરૂપ શું છે? ને તેનું કારણ શું છે?

સકારણા સ્વરૂપસંપદ તે બાણવાની જિજ્ઞાસા વિદ્વાનોને વધે છે. કારણ કે ‘વિશેષનિશ્ચ-
અને આત્મતુલ્ય યમિયા પતે’ વિશેષથી નિશ્ચય તેઓને પ્રિય હોવાથી તેઓ તેવા
પરફલકર્તૃત્વ સંપદ પ્રકારે વિશેષથી બાણવાને ઇચ્છે છે. એટલા માટે અત્રે સ્તોતવ્ય
સંપદની જ સકારણ સ્વરૂપસંપદ મૂકવામાં આવી છે.

(૮) એતું સંવેદન થયે પણ, વિદ્વાનોને હજી એર જિજ્ઞાસા રહે છે કે આવી પરમ
સુંદર સ્વરૂપસંપદ આપણને પ્રાપ્ત હોય તો કેવું સાડું? એટલે ઉપરછલા અનુદાર તુચ્છ
ફલથી નહિં લલચાઈ જાય એવા અતિગંભીર ઉદાર હોવાથી તેઓ બાણવા ઇચ્છે છે કે-
જે સ્તોતવ્ય અર્હંત ભગવંતની આવી અનુપમ સ્વરૂપસંપદ કહેવામાં આવી, તેઓ શું
બીજાઓને પોતાના જેવી જ સ્વરૂપસંપદ પમાડવા સમર્થ છે કે નહિં? વિદ્વાનોની આ
જિજ્ઞાસા સંતોષવા માટે, બીજાઓને પણ આત્મતુલ્ય સ્વરૂપસંપદ ફલ પમાડી દે એવા
પરમ ગંભીર-પરમ ઉદાર આ ભગવંતો છે એમ દર્શાવતી આત્મતુલ્ય પરફલકર્તૃત્વ-
સંપદ અત્રે મૂકવામાં આવી છે.

(૯) એની પ્રતીતિ થયે પણ દીર્ઘદર્શી હોવાથી વિદ્વાનો આ બધાનું તાત્પર્ય બાણવા
પ્રધાનગુણ ઇચ્છે છે કે-જેને અંગે આ બધી સંપદ કહેવામાં આવી તે સર્વ-
અપરિક્ષયથી સંપદસંપન્ન આ સ્તોતવ્યસંપદનો પ્રધાન ગુણ કયો? ને છેવટનું
પ્રધાન ફલપ્રાપ્તિરૂપ પ્રધાન ફલ કયું? વિદ્વાનોની આ જિજ્ઞાસા પરિતૃપ્ત કરવા માટે
અભયસંપદ અત્રે છેવટે પ્રધાનગુણઅપરિક્ષય થકી પ્રધાનફલપ્રાપ્તિ-
રૂપ અભયસંપદ મૂકવામાં આવી છે.

આમ અનેનૈવ ક્રમેણ-આ જ ઉક્ત ક્રમે જોઈ વિચારી પ્રવર્તનારા પ્રેક્ષાપૂર્વકારીઓની
જિજ્ઞાસાપ્રવૃત્તિ હોય છે, ‘પ્રેક્ષાપૂર્વકારિણાં જિજ્ઞાસાપ્રવૃત્તિઃ’ એટલા માટે એમ ઉક્ત
ક્રમે આ સમ્પદાઓનો ઉપન્યાસ છે, ‘इत्येवं सम्पदामुपन्यासः’.

અને ‘આટલી સંપદથી સમન્વિત એવા એઓ નિઃશ્રેયસનું નિબંધન છે—એમ
શાપનાર્થે’ પણ આ સંપદાઓનો આમ ઉપન્યાસ છે. અર્થાત્ પતાવત્સમ્પત્સમન્વિતાશ્ચ-
આટલી ગુણસંપદથી સમન્વિત-યુક્ત એવા આ ભગવંતો નિઃશ્રેય-
વિશેષપ્રણિધાન નીતિથી સનું નિબંધન-નિઃશ્રેયસનિબંધનમેતે-મોક્ષનું કારણ છે, એઓના
ગુણબહુમાનસાર ગુણબહુમાનથી સાર ‘પતદ્ગુણબહુમાનસાર’, એટલે સ્તોતવ્ય-
સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન સંપદ આદિ ગુણોના બહુમાનથી-પ્રમોદઅતિશયથી સાર, અથવા
તે જ ગુણબહુમાન જ ન્યાં સાર છે એવું સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન છે,
‘સમ્યગ્ અનુષ્ઠાને’ એમ શાપનાર્થે આ એમ સંપદાઓનો વિભાગથી ઉપન્યાસ છે,
‘इति च ज्ञापनार्थः, આ સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન કેવી રીતે હોય છે? તે માટે કહ્યું-
વિશેષપ્રણિધાનનીતિઃ ‘વિશેષ પ્રણિધાનનીતિથી તત્ત્વત્ બીજાસે પના સૌવિહિત્ય
વડે કરીને’ ‘तत्त्ववीक्षापसौबिहित्येन’, અર્થાત્ વિશેષથી કરીને સ્તોતવ્યસંપદ આદિ

ગુણોમાં વિભાગથી જે વિશેષ પ્રણિધાન-ચિત્તન્યાસ, તેજ નયતીતિ નીતિ: એ વ્યુત્પત્તિ અર્થ પ્રમાણે પ્રણિધાન કરાતા ગુણ પ્રત્યે લઈ જનારી નીતિ છે; અને તે નીતિ વડે તે તે અર્હત્વ-લગવત્ત્વ આદિ ગુણરૂપ બીજના આશ્વેપનું (આકર્ષણ અથવા વાવણી) સૌવિહિત્ય-સાનુકૂળપણું હોય છે; અને તે તે બીજાશ્વેપના સૌવિહિત્ય-સુવિહિતપણા-સુવિધાન વડે કરીને આ સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન હોય છે.

આમ (૧) વિશેષ પ્રણિધાન એટલે વિભાગથી અથવા ગુણવિશેષથી જે પ્રણિધાન-ચિત્તનું અનુસંધાન છે તે, તે તે ગુણ પ્રત્યે લઈ જાય એવી નીતિ છે; (૨) તેથી તે તે બીજ-ધર્મબીજ-ગુણબીજના ચિત્તભૂમિમાં આશ્વેપનું સૌવિહિત્ય-સાનુકૂળપણું હોય છે; (૩) એથી કરીને સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન હોય છે. અને આમ મોક્ષના કારણરૂપ એવા આ લગવતોના ગુણ-બહુમાનથી સાર એવું આ સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન ઉક્ત વિશેષ પ્રણિધાનનીતિથી તે તે બીજ-શ્વેપના સૌવિહિત્ય-સાનુકૂળપણા વડે કરીને સમ્યક્ હોય છે, એમ જ્ઞાપન અર્થે-જણાવવા માટે પણ એમ ઉક્ત વર્ગીકરણરૂપ વિભાગથી આ સંપદાઓનો ઉપન્યાસ છે.

આમ નવ વિભાગમાં-અધિકારમાં જે સ્તોતવ્ય સંપદાઓનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું હતું, તેના પ્રત્યેકે પ્રત્યેક પદનું પદે પદે લલિત આ ચથાર્થનામા ‘લલિત વિસ્તર-રામાં’ સુચુકિતચુકત સંન્યાયસંપન્ન હૃદયંગમ પ્રતિપાદન કરી, આચાર્યજી હરિભદ્રજીએ અત્રે તે તે વર્ગીકરણવાળી સંપદાઓની સંકલનાબદ્ધ વિચારશ્રેણી રજૂ કરી છે.

અને આમ આ સૂત્રની સંકલનાતું બુદ્ધિગમ્ય મૌલિક સંશોધન કરી, આ કુશાગ્ર-બુદ્ધિ મહર્ષિએ પોતાના પ્રજ્ઞાતિશયનો અદ્ભુત ચમત્કાર દાખવ્યો છે; એટલું જ નહિં પણ ગણધર જેવા મહાપુરુષમથિત આ સૂત્ર જે લોકો સામાન્ય-પણે પોપટની જેમ પઢી જાય છે, પણ અર્થ વિચારતા નથી, તેઓને આ સૂત્રમાં કેટલો બધો અર્થસંભાર ભર્યો છે તે પદે પદે નિર્જરતી અતન્ય લક્ષિથી બતાવી આપ્યું છે; અને આમ મૂળ પાઠમાત્ર સૂત્રનું અદ્ભુત સંકલન માત્ર સ્વબુદ્ધિબળે જ શોધી કાઢી, શ્રીગણધર લગવંતના હૃદયમાં બાણે અંતઃપ્રવેશ કર્યો હોય એમ તેમનો અંતર આશય અપૂર્વ આશ્ચર્યકારક હૃદયંગમ શૈલીથી વ્યક્ત કર્યો છે. એટલે જ આ પ્રજ્ઞાનિધાન હરિભદ્રજીના કીર્તિકલશરૂપ આ સુવર્ણમય લલિતવિસ્તરનો ઝગઝગતો પ્રકાશ અદ્યાપિ સહૃદય પ્રાણજનોને આકર્ષી રહ્યો છે, અને તેમના અંતરને અજવાળી રહ્યો છે.

નવ વિભાગમાં વિભક્ત તેત્રીશ સૂત્રપદોનું કોષ્ટક

કર્તૃ સંપદ?	પદ	સુખ્ય સુદો	ન્યાય અર્થો : કયા મતનો નિરાસ
૧ સ્તોતવ્યસંપદ	૧. અહંત ૨. ભગવંત	દુર્લભ ભાવનરકાર આમ ખીજધાનથી સાધ્ય. પ્રતિષ્ઠિતપૂજનું પ્રાધાન્ય, ઇચ્છાધોવાદિમાં ભાવનરકારની ધટના. ભાવઅર્હત. પરુવિધ 'ભા' સંપન્ન ભગવંતો	આત્માદૈત મતનો નિરાસ
૨ પ્રધાન સાધારણસાધારણ હેતુસંપદ	૩. આદિકર ૪. તીર્થકર ૫. સ્વયંસંશ્રુદ્ધ	આત્માદિશાખિ જન્માદિ પ્રપચ્યું આદિકરપણું સંસારસાગર તારક પ્રવચન વા સંધ તીર્થનું સ્થાપન સ્વયોચ્ચતાપ્રાધાન્યથી પહેલાં પણ સ્વયંસંશ્રુદ્ધ	મૌલિક સાંખ્યોનો નિરાસ આગમધર્મિકોનો નિરાસ મહેશ્વરનુશ્રીથી ભોધવાદનો સર્વસત્ત્વજ્યેવભાવવાદીબોદોનો
૩ અસાધારણ હેતુસંપદ	૬. પુરુષોત્તમ ૭. પુરુષસિદ્ધ ૮. પુરુષવરપુંડરીક ૯. પુરુષવરબંધહસ્તી	સર્વ સત્ત્વોમાં સહજ તથાભવ્યવાદિ ભાવથી પ્રધાન ઉપમાથી અસાધારણ ગુણકથન. ગણધરપ્રશ્નિત આ સૂત્રને અંજલિ પુંડરીક ઉપમાનું ધટમાનપણું. ઉપમાની યથાર્થતા. સર્વ ગુણોનું અન્યોન્ય સંવચિતપણું.	આલ્પઅર્થસંવાદી સત્યવાદીનો અભિનન્નમતીય ઉપમાવાદીનો ગુણક્રમ અભિધાનવાદીનો
૪ સામાન્યથી ઉપયોગસંપદ	૧૦. લોકોત્તમ ૧૧. લોકનાય ૧૨. લોકહિત ૧૩. લોકપ્રદીપ ૧૪. લોકપ્રલોતકર	લોક=સકલ ભવ્યસત્ત્વ લોકમાં ઉત્તમ. તથાભવ્યત્ત્વ. લોક=ખીજધાનાદિથી સંવિભક્ત વિશિષ્ટ ભવ્યલોક, તેના નાથ. લોક=પર્યાસ્તિકાયાત્મક વા સકલ પ્રાણુલોક, તેને હિત લોક=વિશિષ્ટ સંસીલોક, તેને પ્રદીપ. યોગદષ્ટિની જરૂર લોક=ઉત્કૃષ્ટમતિ ગણધર, તેઓને ઉદ્યોતકર	સમુદાયોમાં (સમગ્ર વસ્તુસમૂહોમાં) પ્રકૃત શબ્દો તેના અવ- યવોમાં પણ પ્રવર્તે છે, એવા ન્યાયનું સંદર્શન.

૫	ઉપયોગસંપદ્વીજ હેતુસંપદ	૧૫ અભયદ ૧૬ ચક્ષુર્દ ૧૭ માર્ગદ ૧૮ શરણુદ ૧૯ યોસિદ	અભય=વિશિષ્ટ આત્મસ્વાસ્થ્ય, ધૃતિ ચક્ષુ=આત્મધર્મરૂપ ભાવચક્ષુ-શ્રદ્ધા માર્ગ=ચિત્તનું અવકાશન, ક્ષયોપશમવિશેષ, સુખા શરણુ=તત્ત્વચિંતાધ્યવસાન, વિવિધિયા યોધિ=જિનપણીતધર્મપ્રાપ્તિ, સમ્યગ્દર્શન, વિસ્મરિત. આ અભયાદિ પંચક અપુનર્બંધકને જ હોય, ઇતરેતરશ્રદ્ધાજું હોય.	જૈનદર્શન અને યોગદર્શનની પરિભાષાનો સુમેળ
૬	વિશેષથી ઉપયોગસંપદ	૨૦ ધર્મદ ૨૧ ધર્મદેશક ૨૨ ધર્મનાયક ૨૩ ધર્મસારથિ ૨૪ ધર્મવચસ્પતુરન્ત- ચક્રવર્તી	ધર્મ=ચરિત્રધર્મ (વસ્તુસ્વભાવ) આત્મપરિણામરૂપ શ્રાવકધર્મ-સાધુધર્મ ધર્મદેશનાનો હરિભદ્રજીએ ગૂંથેલો. ઉત્તમ નમ્મો. ધર્મની વસ્તુતા-ઉત્તમપ્રાપ્ત-ફલપરિભોગ-અવિધાત એ ચાર ધર્મનાયક- પણાના મૂળહેતુ તે પ્રત્યેકના ચાર ઉત્તરહેતુ. ધર્મસ્થના સમ્યક્પ્રવર્તન-પાલન-દમનયોગ. ચક્રવર્તીચક્ર કે ઇતર ધર્મચક્ર કરતાં વર ધર્મચક્ર પ્રવર્તીવનાર.	ક્રમ-છેદ-તાપ પરિક્ષાથી સુપરિ- શુદ્ધ જૈનદર્શનનું પરમોત્તમપણું
૭	સકારણા સ્વરૂપસંપદ	૨૫ અપ્રતિહતવરગાન દર્શનધર ૨૬ વ્યાકૃતજ્ઞ	સર્વગાનદર્શન સ્વભાવપણું સતે નિરાવરણ થયે તેવા છદ્ધા=ધાર્માંતકર્મ, ભવાધિકાર વ્યાપ્ત છે જેનું તે	છાષ્ટ તત્ત્વદર્શનવાદી બૌદ્ધોનો નિરાસ અન્યાકૃતક્રમવાદી અજીવિકોનો,
૮	આત્મતુલ્ય પરસ્વકર્તૃત્વસંપદ	૨૭ બિન-જનપક ૨૮ તીર્થુ-તારક ૨૯ જીહ્વ-બોધક ૩૦ સુકૃત-મોચક	કલ્પિત પ્રાતિભાત્ર નહિં એવા સત્ રાગાદિના જેતા ભવાર્થુવંતીર્થુને જીવિતાવર્ત જેમ ભવાવર્ત નથી સ્વસંવિદિત જ્ઞાનથી જીહ્વ. અસ્વસંવિદિત જીહ્વ અનુભાનાદિજીહ્વોનો અત્રિપથ જગતકર્તૃત્વયે તત્કર્તૃત્વાપતિ : જગતકર્તૃત્વવાદના મહાદોષ	કલ્પિત અવિદ્યાવાદી બૌદ્ધોનો આવર્તકાલકારણવાદીનો પરોક્ષજ્ઞાનવાદી ચીર્માંસકોનો જગતકર્તૃત્વીન સુકૃતવાદીનો
૯	પ્રધાનગુણ અપરિ- ક્ષયથી પ્રધાન- ફલપ્રાપ્તિરૂપ અભયસંપદ	૩૧ સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી ૩૨ શિવામલાદિસ્થાન સંપ્રાપ્ત ૩૩ જિતેતો જિતભયો	તત્ત્વસ્વભાવપણું સતે નિરાવરણપણા થકી સર્વજ્ઞસિદ્ધિ સ્થાન તે બ્યવહારથી સિદ્ધિદેત્ર, નિશ્ચયી આત્મસ્વરૂપ ભવપ્રપંચનિવૃત્તિ થકી ક્ષપિતભયો તે જિતભયો	જીહ્વોગજ્ઞાનવાદી સાંખ્યોનો સર્વજ્ઞતાત્મવાદી વૈશેષિકોનો અદૃત સુકૃતવાદીનો

અનેકાન્ત પ્રતિષ્ઠા

આ બધો પ્રપંચ એકાનેક સ્વભાવી વસ્તુ સાથે જોડાયેલો છે, નહિં તો આ ચિત્ર સંપદો કલ્પના-
માત્ર થઈ પડી નિષ્ફળ હોય, એમ અનેકાન્ત સર્વો ઉપરિથત કરે છે—

૧૧. ‘एकानेकस्वभाववस्तुप्रतिबद्धश्चायं प्रपञ्च इति सम्यगालोचनीयं, अन्यथा कल्पना-
मात्रमेता इति फलाभावः।’ ૨૨૩

૧૨. અર્થ :—અને એક-અનેક સ્વભાવવાળી વસ્તુ સાથે પ્રતિબદ્ધ આ પ્રપંચ છે એમ
સમ્યગ્ આલોચવા યોગ્ય છે,—અન્યથા એઓ (ચિત્ર સંપદો) કલ્પનામાત્ર હોય, એટલે
ફલઅભાવ હોય. ૨૨૩

વિવેચન

“શક્તિ વ્યક્તિ ત્રિભુવન પ્રભુતા, નિર્મલતા સંયોગે રે;

યોગી લોગી વક્તા મૌની, અનુપયોગી ઉપયોગે રે....

શિતલ જિનપતિ લલિત ત્રિભંગી, વિવિધભંગી મન મોહે રે.”—શ્રી આનંદધનજી

હવે આ ચિત્ર-નાના પ્રકારની સંપદ્ સ્થાદ્વાદ વિના ઘટતી નથી. એટલે તે સ્થાદ્વાદની
સિદ્ધિ અર્થે કહું—‘एकानेकस्वभाववस्तुप्रतिबद्धश्चायं प्रपञ्चः’—‘અને એક-અનેક
સ્વભાવવાળી વસ્તુ સાથે પ્રતિબદ્ધ આ પ્રપંચ છે એમ સમ્યગ્
એકાનેક સ્વભાવી આલોચવા યોગ્ય છે.’ અર્થાત્ દ્રવ્યથી એક ને પર્યાયથી અનેક
વસ્તુની સિદ્ધિ સ્વભાવવાળી અર્હત લક્ષણ વસ્તુ સાથે આ ચિત્ર સંપદ્ ઉપન્યાસરૂપ
પ્રપંચ પ્રતિબદ્ધ છે, જોડાયેલો છે. એમ આ સમ્યક્પણે અન્વય-
વ્યતિરેકથી જેમ આ વસ્તુ સિદ્ધ થાય તેમ આલોચવા-વિચારવા યોગ્ય છે. ‘અન્યથા
એઓ કલ્પનામાત્ર હોય એટલે ફલઅભાવ હોય.’ નહિં તો અર્હતોના એકાનેક

પણ્જિકા—અને આ ચિત્ર સંપત્ સ્થાદ્વાદ વિના સંગતિ પામતી નથી એટલા માટે તેની સિદ્ધિ-
અર્થે કહું—एकानेकस्वभाववस्तुप्रतिबद्ध—અને એક-અનેક સ્વભાવવાળી વસ્તુ સાથે પ્રતિબદ્ધ,
દ્રવ્ય-પર્યાય સ્વભાવવાળી અર્હત લક્ષણ વસ્તુથી આન્તરીયક પુનઃ અયમ્—આ, અનન્તરોક્ત,
પ્રપંચ—પ્રપંચ—ચિત્ર સંપદ્ ઉપન્યાસરૂપ, इति—એ, સમ્યગાલોચનીયં—અન્વય-વ્યતિરેકથી જેમ
આ વસ્તુ સિદ્ધ થાય તેમ વિમર્શનીય છે. વિપક્ષે બાધા કહી—अन्यथा—નહિં તો, અર્હતોના એકાનેક
સ્વભાવના અભાવે, कल्पनामात्रं—નિર્વિપય બુદ્ધિપ્રતિભાસરૂપ કેવલ કલ્પના જ, एताः—આ, ચિત્ર
સંપદો. તેથી શું ? તે માટે કહું—इति—એટલા માટે, कल्पनामात्रपणान् લીધે, फलाभावो—ફલ-
અભાવ. મિથ્યા સ્તવપણાએ કરીને સમ્યક્ સ્તવથી સાધ્ય અર્થનો અભાવ. અને એમ નથી,—सर्वकारंभी
મહાપુરુષથી એઓનું પ્રણીતપણું છે માટે. એટલા માટે એના ઉપન્યાસની અન્યથાઅનુપપત્તિથી જ ચિત્રરૂપ
વસ્તુની સિદ્ધિ છે.

સ્વભાવના અભાવે આ ચિત્ર સંપદો કલ્પનામાત્ર જ, નિર્વિધિય બુદ્ધિપ્રતિભાસરૂપા કેવલ કલ્પના જ થઈ પડે. એટલે એના કલ્પનામાત્રપણાને લીધે ફલઅભાવ હોય, મિથ્યા સ્તવપણાએ કરીને સમ્યક્સ્તવથી સાધ્ય અર્થનો અભાવ હોય. અને એમ નથી, કારણ કે સફારંભી મહાપુરુષથી એઓનું પ્રણીતપણું છે માટે. એટલા માટે એ ચિત્ર સંપદાઓનો ઉપન્યાસ બીજી કોઈ રીતે ઘટતો નથી (અન્યથાઅનુપપન્તિ), એટલે એકાનેક-સ્વભાવી ચિત્રરૂપ વસ્તુની સિદ્ધિ છે.

“એમ અનંત દાનાદિકે નિજ શુભ, વચનાતીત પંડુરજ;

વાસન ભાસન ભાવે દુર્લભ, પ્રાપ્તિ તો અતિ દૂરજ....

શીતલ જિનપતિ પ્રભુતા પ્રભુની, મુજથી કહીય ન બયજ;

અનંતતા નિર્મલતા પૂર્ણતા, જ્ઞાન વિના ન જણાયજ.

ચરમ જલધિ જલ મિણે અંજલિ, ગતિ જીપે અતિ વાયજ;

સર્વ આકાશ એલંઘે ચરણે, પણ પ્રભુતા ન ગણાયજ....શીતલ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

વસ્તુનું એકાનેક સ્વભાવપણું હેતુથી અને પુરુષ તથા ઘટના દષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરી, અનેકાન્તની વિજયધોષણા પોકારતો આ સકલલોકસિદ્ધ પિતા-પુત્રાદિવ્યવહાર પરસ્પર ભિન્ન છે એમ હેતુપૂર્વક દર્શાવે છે—

૧૨ એકાનેકસ્વભાવત્વં તુ વસ્તુનો વસ્ત્વન્તરસમ્બન્ધાવિર્ભૂતાનેકસમ્બન્ધિરૂપત્વેન પિતૃ-પુત્રભ્રાતૃભાગિનેયાદિવિશિષ્ટૈકપુરુષવત, પૂર્વાપરાન્તરિતાનન્તરિતદૂરાસન્નનવપુરાણસમર્થા-સમર્થદેવદત્તકૃતચૈત્રસ્વામિકલબ્ધક્રીતહતાદિરૂપઘટવદ્ ઘા ।

સકલલોકસિદ્ધથેહ પિત્રાદિવ્યવહારઃ, ભિન્નઞ્ચ મિથઃ, તથાપ્રતીતેઃ, તત્તત્ત્વનિબન્ધ-નઞ્ચ, અત ઇવ હેતોઃ । ૨૨૪

પંક્તિકા—પુનઃ સામાન્યથી ચિત્રરૂપ વસ્તુના પ્રત્યાયનાર્થે પ્રયોગ કહ્યો—એકાનેકસ્વભાવત્વં તુ વસ્તુનઃ—વસ્તુનું એકાનેકસ્વભાવપણું તે સાધ્યનિર્દેશ છે. અત્રે હેતુ—વસ્ત્વન્તરૈઃ—સાધ્ય ધર્મીથી વ્યતિરિક્ત વસ્ત્વન્તરે સાથે, યઃ જે, સમ્બન્ધઃ—તેના સ્વભાવ અપેક્ષાલક્ષણ સંબંધ, તેન તે વડે, આવિર્ભૂતાન્તિ—આવિર્ભૂત થયા છે, અનેકાનિ અનેક, નાનારૂપ, સમ્બન્ધીનિ—સંબંધી, સંબંધ-વંતા, રૂપાણિ—રૂપો, સ્વભાવ થઈ ચસ્ય—જેના, તત્તથા—તે તથા, તસ્ય ભાવસ્ત્વં—તેનો ભાવ તે તત્ત્વ, તેન—તેના વડે કરીને. દષ્ટાન્ત કહ્યું—

પિતૃપુત્રભ્રાતૃભાગિનેયૈઃ—પિતા, પુત્ર, ભ્રાતૃ, ભાગિનેયથી (ભાણેજ), આદિ—આદિ શબ્દથી પિતૃવ્ય, માતૃવ્ય, પિતામહ, માતામહ, પૌત્ર, દૌહિત્ર આદિ જનપ્રતીતથી, વિશિષ્ટઃ—વિશિષ્ટ, ઉપલબ્ધ સંબંધવાળો, સંબંધ પામેલો, યઃ—જે, એકઃ—એક, દ્રવ્યતાથી, પુરુષઃ—તથાવિધ પુરુષ, તસ્યેવ—તેની જેમ. આના જ દર્શવ સંપાદનાર્થે પુનઃ દષ્ટાન્તાન્તર કહ્યું—પૂર્વ ધ્યાદિ. તે તે અપેક્ષાએ પૂર્વ-અપરાદિ પંદર રૂપવાળો, આદિ—આદિ શબ્દથી અણુ-મહત્, ઉચ્ચ-નીચ આદિ અનેકરૂપ, યઃ ઘટઃ—જે ઘટ, તસ્યેવ વા—તેની જેમ વા એકાનેક સ્વભાવત્વ છે. હેતુસિદ્ધિઅર્થે કહ્યું—

૧૨ અર્થ:—વસ્તુનું એક-અનેક સ્વભાવપણું તો વસ્તુવંતર સાથે સંબંધથી આવિર્ભૂત (પ્રગટ થયેલ) એવા અનેક સંબંધિ રૂપપણા વડે કરીને છે,—પિતા, પુત્ર, ભાઈ, ભાણેજ આદિથી વિશિષ્ટ એક પુરુષની જેમ; અથવા પૂર્વ-અપર, અન્તરિત-અનન્તરિત, દૂર-આસન્ન, નવ-પુરાણ, સમર્થ-અસમર્થ, દેવદત્ત કૃત, ચૈત્ર સ્વામિક, લબ્ધ (મળેલો), કીત (ખરીદેલો), હુત આદિરૂપ ઘટ જેમ.

અને આહીં પિતા આદિ વ્યવહાર સકલલોકસિદ્ધ છે, અને પરસ્પર ભિન્ન છે,—તથા-પ્રતીતિને લીધે; અને તત્તત્ત્વનિબંધનવાળો છે, અત એવ (એ જ) હેતુને લીધે. ૨૨૪

વિવેચન

“સંગ્રહે નહીં આપે નહીં પર ભણી, નવિ કરે આદરે પર ન રાખે;

શુદ્ધ સ્યાદાદ નિજ ભાવ લોગી જિકે, તેહ પરભાવને કેમ આપે ?

અહો! શ્રી સુમતિ જિન! શુદ્ધતા તાહરી, સ્વશુષ્ઠ પર્યાય પરિણામસમી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

હવે આ ચિત્રરૂપ વસ્તુનું એકાનેકસ્વભાવપણું સિદ્ધ કરી, સ્યાદ્વાદની સિદ્ધિ કરે છે —‘વકાનેકસ્વભાવત્વં તુ વસ્તુનો’—‘વસ્તુનું એક-અનેક સ્વભાવપણું તો—ઘટ જેમ—

—‘વસ્તુવંતરસમ્બંધાવિર્ભૂતાનેકસમ્બન્ધિરૂપસ્ત્વેન’—વસ્તુ એક છતાં

અનેકાન્તની

સિદ્ધિ

તેનું અનેકસ્વભાવપણું વસ્તુવંતર—તેનાથી અન્ય વસ્તુ સાથેના

સંબંધ થકી ઉપજે છે; અર્થાત્ અન્ય વસ્તુ સાથેના સંબંધને લીધે

સંબંધી-સંબંધવંતા એવા અનેક રૂપો તે એક વસ્તુના પ્રગટ

થાય છે. આમ તેનાથી વ્યતિરિક્ત એવી અન્ય વસ્તુ સાથેના સંબંધથી આવિર્ભૂત-પ્રગટ થયેલા અનેક સંબંધિરૂપપણા વડે કરીને વસ્તુનું એક-અનેક સ્વભાવપણું ઘટે છે.

અત્રે બે દૃષ્ટાંત રજૂ કર્યા છે:—(૧) જેમ પુરુષ તો એક જ છે, છતાં બીજી વ્યક્તિઓ સાથેના સંબંધથી તત્સંબંધિ તેના અનેક વિશિષ્ટ રૂપો પ્રગટે છે, એટલે કોઈના

સંબંધે તે પિતા છે, કોઈના સંબંધે તે પુત્ર છે, કોઈના સંબંધે

પુરુષ અને

તે ભાઈ છે, કોઈના સંબંધે તે ભાણેજ છે, ઇત્યાદિ પ્રકારે તે પિતા

ઘટના દૃષ્ટાંત

આદિ સંબંધથી વિશિષ્ટ એક જ પુરુષના વિવિધ રૂપો ઉપજે છે.

(૨) અત્રે બીજું દૃષ્ટાંત ઘડાનું છે. ઘડો એક છે, છતાં અન્ય ધર્મો

સાથેના સંબંધથી તત્સંબંધી અનેક વિશિષ્ટ રૂપો આવિર્ભાવ પામે છે. જેમકે—આ ઘડો પૂર્વનો-પહેલાનો છે, આ પછીનો છે; આ ઘડો અન્તરિત છે, આ અનન્તરિત છે; આ

સકલલોકસિદ્ધ—અને સકલલોકસિદ્ધ,—અવિગાન પ્રવૃત્તિને લીધે, રૂઢ—અહીં, જગતમાં, વિગ્રાદિવ્યવહાર:—પિતા આદિ વ્યવહાર, તથાવિધ અભિધાન પ્રત્યયવાળી પ્રવૃત્તિરૂપ, મિન્ન—અને ભિન્ન, પૃથક્ છે, મિથ:—પરસ્પર. કારણ કે પિતૃવ્યવહાર અન્ય છે અને પુત્રાદિનો વ્યવહાર અન્ય છે. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તથા—તથા પ્રકારે, પરસ્પર ભિન્નતાથી, પ્રતીતિ:—પ્રતીતિને લીધે, સર્વત્ર સર્વદા સર્વથી પ્રત્યયને લીધે. તત્તત્ત્વનિબંધન—તસ્ય—તેનું, પિતા આદિપણે વ્યવહરણીયનું, તત્ત્વ—તત્ત્વપણું, પિતાઆદિરૂપપણું, નિબંધન—નિબંધન છે, યસ્ય સ તથા—જેનું તે તથા, ચકાર—ઉક્તતા સમુચ્ચ અંગે છે. એ પણ કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—અત ઇવ—તથાપ્રતીતિથી જ, હેતો:—હેતુથી. અને સમ્યક્ પ્રતીતિ અપ્રમાણ નથી,—સર્વત્ર અનાશ્વાસના પ્રસંગને લીધે.

ઘડો દૂર છે, આ આસન-નિકટ છે; આ ઘડો નવો છે, આ પુરાણો છે; આ ઘડો ટકાઉ છે, આ બીનટકાઉ છે; આ ઘડો દેવદત્ત કરેલો છે, આ ઘડાનો સ્વામી-માલિક ચૈત્ર છે; આ ઘડો મળેલો છે; આ ઘડો ખરીદેલો-વેચાતો લીધેલો છે; આ ઘડો તૂટેલો છે. ઇત્યાદિ પ્રકારે તે તે પૂર્વ-અપર આદિ ધર્મોના સંબંધથી તે એક જ ઘડાના અનેક રૂપો પ્રગટે છે. આમ વસ્તુ દ્રવ્યથી એક ને પર્યાયથી અનેકરૂપ હોવાથી, વસ્તુનું એકાનેકસ્વભાવપણું સિદ્ધ થાય છે, અને તેથી અનેકાંતવાદની-સ્યાદ્વાદની પ્રતિષ્ઠા થાય છે.

તેના જ સમર્થનમાં અત્રે આ પિતાદિ વ્યવહારની યુક્તિ દર્શાવી છે: ‘સકલલોકસિદ્ધ-શ્રેષ્ઠ પિત્રાદિવ્યવહાર:’ ઇ.—‘અને અહીં આ પિતા આદિ વ્યવહાર સકલલોકસિદ્ધ છે,

—હેતુને લીધે.’ અર્થાત્ આ પિતા, આ પુત્ર, આ ભાઈ, આ ભત્રીજો ઇત્યાદિ તેવા તેવા પ્રકારના નામનિર્દેશજન્ય પ્રવૃત્તિરૂપ વ્યવહાર અવિગ્રાનપણે સકલલોકસિદ્ધ છે, સર્વજનપ્રતીત હોઈ સર્વાનુમતે માન્ય છે. આ જે પિતાદિ વ્યવહાર છે, તે પરસ્પર અન્યોન્ય ભિન્ન છે, પૃથક્ છે, જૂદો જૂદો છે. જે જેનો પિતા છે તે તેનો જ પુત્ર નથી, અને જે જેનો પુત્ર છે તે તેનો જ પિતા નથી; એમ

પિતા વ્યવહાર જૂદો છે, પુત્રાદિ વ્યવહાર જૂદો છે. કારણ કે તેવા તેવા પ્રકારે પરસ્પર ભિન્નપણે સર્વત્ર સર્વદા સર્વને તથાપ્રતીતિ-તેવા પ્રકારની પ્રતીતિ છે. તેમજ—જે આ પિતાદિ વ્યવહાર છે, તે તત્તત્ત્વનિબંધનવાળો છે; અર્થાત્ પિતા આદિપણે જે વ્યવહારણીય છે, જેનો વ્યવહાર કરાય છે, તેનું તત્ત્વ-તત્પણું-પિતાદિરૂપપણું જ તથાપ્રકારના વ્યવહારનું નિબંધન-કારણ છે. જે પિતા આદિ નામે ઓળખાય છે, તેમાં ખરેખર તાત્ત્વિક પિતાદિરૂપપણું છે જ, એટલે જ એ થકી જ તેવો પિતાદિ વ્યવહાર પ્રવર્તે છે; અને તે પણ અત એવ હેતુને લીધે, એ જ હેતુને લીધે, અર્થાત્ તથાપ્રતીતિરૂપ હેતુને લીધે પ્રવર્તે છે. આમાં આનું ખરેખર પિતાપણું છે તેથી આ આનો પિતા છે, આમાં આનું ખરેખર પુત્રપણું છે તેથી આ આનો પુત્ર છે, ઇત્યાદિ તેવા તેવા પ્રકારે સર્વને સર્વત્ર સર્વદા તથાપ્રતીતિ-તેવા પ્રકારની પ્રતીતિ હોય છે.

આવો સર્વજનપ્રતીત આ પિતાદિ વ્યવહાર પણ અનેકાન્તની વિજયઘોષણા પોકારી રહ્યો છે. કારણ કે અનેકાન્ત વિના આ પ્રસ્તુત વ્યવહાર જ સંભવતો નથી. પિતાની અપેક્ષાએ જ પુત્ર ને પુત્રની અપેક્ષાએ જ પિતા એમ સ્થિતિ છે, એટલે કોઈ એકાંતે પિતા જ હોય કે કોઈ એકાંતે પુત્ર જ હોય, એવો વ્યવહાર બનવો અસંભવિત છે. એટલે કે અનેકાન્ત વિના બધો જગદ્વ્યવહાર થંભી જશે, અટકી પડશે. આમ એકાનેક સ્વભાવી વસ્તુતત્ત્વ તો અનેકાન્ત શાસનનું * એકછત્રી સામ્રાજ્ય સ્વીકારી રહ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ આ પિતાદિ સમસ્ત લોકવ્યવહાર પણ ‘અનેકાન્ત જય પતાકા’ ફરકાવી રહ્યો છે.

* અનેકાંતના પરમ પુરસ્કર્તા તરીકે સુવિખ્યાત મહર્ષિ અમૃતચંદ્રાચાર્યજી તેમની પરમ અમૃત કૃતિ ‘આત્મખ્યાતિ’ નામક સમયસાર ટીકાના અનેકાન્તવિષયક પરિશિષ્ટમાં ઉદ્ઘોષણા કરે છે “સ્યાદ્વાદો हि समस्तवस्तुतत्त्वसाधकमेवमेकमस्वहितं शासनमर्हत्सर्वज्ञस्य।” ઇત્યાદિ.

વાસનાભેદ થકી જ આ પિતા-પુત્રાદિ વ્યવહાર છે, એ સંબંધી બૌદ્ધોની બધી દલીલોનો રહીઓ આપે છે—

૧૨. વાસનાભેદાદેવાયમિત્યયુક્તં, તાસામપિ તન્નિબન્ધનત્વાત્ । નૈકસ્વભાવાદેવ તતસ્તા
ઇતિ રૂપાત્ રસાદિવાસનાપત્તેઃ ।

જાતિભેદતો નૈતદિત્યપ્યયુક્તં, નીલાત્પીતાદિવાસનાપ્રસંગાત્ ।

તત્તત્સ્વભાવત્વાન્નૈતદિત્યપ્યસત્, વાહ્માત્રત્વેન યુક્ત્યનુપપત્તેઃ । ન હિ નીલવાસનાયાઃ
પીતાદિવત્પિત્રાદિવાસનાયા ન મિન્ના પુત્રાદિવાસમેતિ નિરૂપણીયં । ૨૨૫

૧૩. અર્થઃ—વાસનાભેદ થકી જ આ વ્યવહાર છે એ અયુક્ત છે,—તેઓના
(વાસનાઓના) પણ તન્નિબન્ધનપણાને લીધે. તે એક સ્વભાવ થકી જ તેઓ (વાસનાઓ)
નથી,—રૂપમાંથી રસાદિ વાસનાની આપત્તિને લીધે.

જાતિભેદથી આ નથી, એ પણ અયુક્ત છે,—નીલમાંથી પીતાદિ વાસનાના
પ્રસંગને લીધે.

તેના તત્તત્સ્વભાવપણાને લીધે આ નથી, એ પણ અસત્ છે,—વાહ્માત્રપણાએ કરીને
યુક્તિની અનુપપત્તિને લીધે. કારણ કે નીલ વાસનાથી પીતાદિની જેમ, પિતાદિ વાસનાથી
પુત્રાદિ વાસના ભિન્ન નથી એમ નથી, એ નિરૂપણ કરવા યોગ્ય છે. ૨૨૫

વિવેચન

“इमां समक्षं प्रतिपक्षसाक्षिणामुदारघोषामुदघोषणां ब्रुवे ।

न चीतरागात्परमस्ति दैवतं न चाप्यनेकान्तमृते नयस्थितिः” ॥ श्री हेमचंद्राचार्यः ॥

આ ઉક્ત વ્યવહારની આખતમાં અન્યદર્શની પોતાનું મન્તવ્ય રજૂ કરતાં જે જે
દલીલ કરે છે, તેનો અત્ર રદીઓ આપ્યો છે. પ્રથમ તો વાદી કહે છે—‘વાસનાભેદ

પણિકા—અત્રે જ પર અભિપ્રાયને નિરસ્ત કરતાં કહ્યું:—વાસનાભેદાદેવ—વાસનાભેદ
થકી જ, વ્યવહારની વાસનાના વૈચિત્ર્ય થકી જ,—નહિં કે પુનઃ વસ્તુના ચિત્ર એક સ્વભાવને લીધે,
અર્થ—આ, દષ્ટાન્તપણે ઉપન્યસ્ત પિતાપુત્રાદિ વ્યવહાર, ઇતિ—એ, સુગતશિષ્યનો મત, અયુક્તમ્—
અસંગત છે. કારણ કે તેઓ નિરંશ એકસ્વભાવી, અતિદક્ષણ ભંગવૃત્તિવાળી વસ્તુને પ્રતિપન્ન (માનનારા)
છે, એટલે તેના આલંબનવાળો આ એકમાં પણ સ્થિર અનેક સ્વભાવ સમર્પક પિતા-પુત્રાદિ વ્યવહાર
નથી, કિન્તુ પ્રતિનિયત વ્યવહારાર્થી કુશલથી કલ્પિત સંકેતથી આહિત વિચિત્ર વાસનાના પરિપાક થકી
કલ્પિત કથાવ્યવહારવત્ અસદ્વિષયી જ પ્રવર્તે છે. અયુક્તપણું કઈ રીતે ? તે માટે કહ્યું—

તાસામપિ—વાસનાઓના પણ,—નહિં કે કેવલ વ્યવહારના, તન્નિબન્ધનત્વાત્—અવહિયમાણ
(વ્યવહારાતી) વસ્તુના નિબન્ધનપણાને લીધે,—તન્નિબન્ધનપણું નહિં સતે ‘નિત્યં સત્ત્વમસત્ત્વં વા’—
નિત્ય સત્ત્વ વા અસત્ત્વ છતાં પ્રસંગને લીધે. એમ પણ શું ? તે માટે કહ્યું—

નૈકસ્વભાવાદેવ—ન એકસ્વભાવી થકી જ, ન એકાંત એકરૂપ થકી જ, તત્તઃ—તેના થકી,
વ્યવહારવિષય વસ્તુથી, તાઃ—તેઓ, પિતા આદિ વાસનાઓ. વિષયથી બાધક કહ્યું—રૂપાત્-રૂપમાંથી,
કૃષ્ણ-નીલાદિ વર્ણમાંથી, રસાદિવાસનાપત્તેઃ—રસ-રૂપશોદિ વિચિત્ર વાસનાની આપાત્તને લીધે. એક
સ્વભાવમાંથી પણ પરાથી અનેક વાસનાઓના અબ્યુપગમને લીધે. પરિહારાન્તર આશંકાને કહ્યું—

થકી જ આ વ્યવહાર છે.' અર્થાત્ આ દષ્ટાન્તપણે જે તમે પિતા-
વાસનાભેદ થકી જ પુત્રાદિ વ્યવહાર કહ્યો, તે વ્યવહાર તો વ્યવહાર્તાની-વ્યવહારકર્તાની
આ વ્યવહાર છે વાસનાના ભેદથકી જ-વિચિત્રપણા થકી જ ઉપજે છે, નહિં કે
એમ કહેવું વસ્તુના ચિત્ર એકસ્વભાવપણાને લીધે. આમ બૌદ્ધવાદી વહે છે,
અયુક્ત છે. કારણ કે તેઓ નિરંશ એકસ્વભાવી અને પ્રતિક્ષણ ભંગવૃત્તિવાળી
ક્ષણિક વસ્તુને માનનારા છે; એટલે એવી એક ક્ષણિક વસ્તુમાં

સ્થિર અનેક સ્વભાવનો સમર્પક એવો પિતા-પુત્રાદિ વ્યવહાર નથી; પરંતુ પ્રતિનિયત
વ્યવહારાથી કુશલ જનોથી કલ્પિત સંકેતથી આહિત વિચિત્ર વાસનાના પરિપાકથી,
કલ્પિત કથાવ્યવહારની જેમ, અસદ્વિષયી જ પ્રવર્તે છે. એટલે તેઓ પ્રસ્તુત
વ્યવહાર વિચિત્ર વાસનાજન્ય છે એમ કહે છે 'એ પણ અયુક્ત છે,' અસંગત છે. શાને
લીધે? 'તેઓના (વાસનાઓના) પણ તન્નિબન્ધનપણાને લીધે;' કેવલ તે વ્યવહારનું જ
નહિં, પણ તે વાસનાઓનું પણ તે વ્યવહારાતી વસ્તુનું નિબન્ધનપણું છે માટે. અર્થાત્
તે વ્યવહાર જ તે વ્યવહારાતી વસ્તુના કારણે ઉપજે છે, એટલું જ નહિં પણ તે વાસનાઓ
પણ તે વ્યવહારાતી વસ્તુના નિબન્ધને-કારણે ઉદ્ભવે છે; અને જો તેનું નિબન્ધનપણું-
કારણપણું ન હોય, ને વિના કારણે જ તે વાસના ઉદ્ભવ્યા કરતી હોય, તો "નિત્યં
સત્ત્વં અસત્ત્વં વા" ઇ. શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે તે સદાય હોવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે.

જાતિભેદતઃ—૩૫-રસાદિ જ્ઞાતિવિભાગથી, નૈતત્—આ નથી, ૩૫માંથી રસાદિ વાસનાની
આપતિ નથી, કારણ કે ૩૫જ્ઞાતિથી રસાદિ જ્ઞાતિ અત્યંત ભિન્ન છે, તો તે થકી રસાદિ વાસનાનો
પ્રસંગ શી રીતે જ હોય? તે પણ અયુક્ત છે. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—નીલાત-નીલમ્થી,
૩૫વિશેષમ્થી, ૩૫વધી અભિન્નભતીયમ્થી, પીતાદિવાસનાપ્રસજ્ઞાત-દષ્ટાને પીત-રક્ત આદિ
સમ્ભતીય વાસનાના પ્રસંગને લીધે. પરિહારાન્તરના અપેક્ષા અર્થે કહ્યું—

તત્તત્સ્વભાવત્વાત-તસ્ય—તેના, નીલાદિના, તત્તત્સ્વભાવત્વાત—તત્તત્સ્વભાવપણાને લીધે.
સમ્ભતીય એવી પીતાદિ વાસનાઓના પણ અજનનસ્વભાવપણાને લીધે, નીલાદિ-વાસનાના જ જનન-
સ્વભાવપણાને લીધે. અને સ્વભાવ પર્યનુયોગાદઃ, (પ્રશ્ન કરવા યોગ્ય) નથી, 'અગ્નિર્દહતિ નાકાશં,
કોડવ પર્યનુયુજ્યતે'—અગ્નિ આકાશને દહતો નથી, એમાં કેને પૂછવામાં આવે છે? જ-ન જ,
પતત્—આ, નીલમ્થી પીતાદિ વાસનાના જન્મનું પ્રસંગન, इति अपि—આ પણ, પરિહારાન્તર,
અસત્-અસુંદર છે, કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—વાહમાત્રત્વેન—વાહમાત્રપણાએ કરીને, વાહમાત્ર જ
આ છે, એમ યુક્ત્યનુપપત્તે—યુક્તિની અનુપપત્તિને લીધે, તે જ ભાવે છે—

ન हि नीलवासनायाः—કારણ કે નથી નીલ વાસના થકી, પીતાદિવત્-પીત-રક્તઆદિ
વાસનાની જેમ, પિત્રાદિવાસનાયાઃ—પિતા આદિ વાસના થકી, પિતા આદિ વાસનાને અપેક્ષીને,
ન मित्रा—નથી ભિન્ન, નથી પૃથક્, પુત્રાદિવાસના—પુત્રાદિ વાસના, કિંતુ ભિન્ન જ છે, इति—એમ,
આ, નિરૂપણીય—સૂક્ષ્મ આભોગથી નિરૂપણીય છે. જેમ—નીલાદિ દષ્ટ સત્ત્વ નીલાદિ સ્વવાસના જ
કરે છે, નહિં કે ભિન્ન એવી પીતાદિ વાસના પણ; તેમ એકસ્વભાવી પિતાદિ વસ્તુ એક જ વાસના કરે,
નહિં કે તેથી વ્યતિરિક્ત એવી અન્ય પુત્રાદિ વાસના પણ.

એટલે વાદી કહેશે—જો એમ તેનું નિબન્ધનપણું છે, તો તે એકસ્વભાવી થકી જ તે વાસનાઓ કેમ ન હોય ? તેનો જવાબ આપ્યો—‘તે એકસ્વભાવી થકી જ તેઓ (વાસનાઓ) નથી.’ અર્થાત્ એકાન્ત એકસ્વભાવી—એકાન્ત એક-એકસ્વભાવી વસ્તુ થકી રૂપ જ તે વ્યવહારવિષય વસ્તુ થકી તે પિતાદિ વાસનાઓ નથી. તે વાસનાઓ નથી. એમ ન માનતાં શો વિરોધ આવે ? તે માટે કહ્યું—‘રૂપાત્ કારણ કે તો તો રૂપમાંથી રસાદિવાસનાપત્તે:’—‘રૂપમાંથી રસાદિ વાસનાની આપત્તિને લીધે.’ રસાદિ વાસનાની રૂપમાંથી—કૃષ્ણ—નીલ આદિ વર્ણમાંથી રસ-સ્પર્શાદિ વિચિત્ર વાસનાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે; કારણ કે પરોથી એક સ્વભાવમાંથી અનેક વાસનાઓનો અવ્યુપગમ કરાય છે માટે. અર્થાત્ એકાન્ત એકસ્વભાવી વ્યવહારવિષય વસ્તુ થકી અનેક વાસનાઓની ઉત્પત્તિ જો માનવામાં આવે તો રૂપમાંથી રસાદિ વાસનાની આપત્તિ થશે. કાળો—લીલો ઇ. વર્ણ દેખતાં ખાટો—મીઠો ઇ. રસ અનુભવાશે ! એવી હાસ્યાસ્પદ બેહૂદી પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થશે !

એટલે વાદી પરિહાર કરશે—‘જાતિભેદથી આ નથી;’ રૂપ-રસ આદિ જાતિનો ભેદ છે, વિભાગ છે, એટલે રૂપમાંથી રસાદિ વાસનાની આપત્તિ નથી. અર્થાત્ રૂપ જાતિથી રસાદિ જાતિ અત્યંત ભિન્ન છે, તો તે થકી રસાદિ વાસનાનો જાતિભેદથી આન હોય પ્રસંગ જે તમે કહ્યો, તે શી રીતે જ હોય ? તેનો જવાબ આપ્યો એમ કહ્યો, તો —‘એ પણ અયુક્ત છે, નીલમાંથી પીતાદિ વાસનાના પ્રસંગને લીધે.’ નીલમાંથી પીતાદિ અર્થાત્ જાતિભેદથી આ નથી એમ જે તમે પરિહાર કર્યો તે પણ વાસનાનો પ્રસંગ ! અયુક્ત છે, અસંગત છે, ઘટતો નથી; કારણ કે રૂપપણાથી અભિન્ન—જાતીય એવા નીલ રૂપવિશેષમાંથી પીતાદિ વાસનાનો પ્રસંગ આવે છે, માટે. નીલ-પીત આદિ વર્ણની જાતિરૂપ હોઈ અભિન્નજાતીય છે, એટલે તમારા મતે, લીલો વર્ણ દેખતાં દૃષ્ટાને પીળો—રાતો વગેરે સજાતીય વાસનાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે ! આમ પુનઃ તેવી જ હાસ્યાસ્પદ બેહૂદી પરિસ્થિતિ ઊભી થશે !

એટલે મુંઝાઈને વાદી બીજો પરિહાર કરશે—‘તેના તત્સ્વભાવપણાને લીધે આ નથી;’ તેના—નીલાદિના તત્સ્વભાવપણાને લીધે—તે નીલાદિ વાસનાના જ જનનસ્વભાવ-પણાને લીધે, અને સજાતીય એવા પીતાદિ વાસનાઓના અજનન-તેના તત્સ્વભાવપણાને સ્વભાવપણાને લીધે આ નીલમાંથી પીતાદિ વાસનાના જન્મનો લીધે આ નથી એમ પ્રસંગ આવવાનું જે તમે કહ્યું, તે નથી. કારણ કે સ્વભાવ છે તે કહ્યો, તો તે અસત્ છે, પર્યંતુ યોગાર્હ—પ્રશ્ન કરવા યોગ્ય નથી, જેમકે ‘અગ્નિ આકાશને યુક્તિ ઘટતી નથી માટે દહતો નથી’ એમાં કેને પૂછવામાં આવે છે ? અર્થાત્ નીલાદિનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તે નીલાદિ વાસના જ ઉત્પન્ન કરે, પીત આદિ અન્ય સજાતીય વાસના પણ નહિ; એટલે નીલમાંથી પીતાદિ વાસનાનો પ્રસંગ જે તમે કહ્યો, તે પ્રાપ્ત થતો નથી. આનો રહીયો આપ્યો કે—‘એ પણ

અસત્ છે,—વાડ્માત્રપણાએ કરીને યુક્તિની અનુપપત્તિને લીધે.’ અર્થાત્ તમે જે આ બીજો પરિહાર કર્યો તે પણ અસત્ છે, અસુંદર છે, કારણ કે તમારું કહેવું માત્ર જ—બોલવા પૂરતું જ છે,—એમાં યુક્તિ ઘટતી નથી, માટે.

યુક્તિની અનુપપત્તિ શી રીતે? તો કે ‘નીલવાસનાથી પીતાદિની જેમ, પિતાદિ વાસનાથી પુત્રાદિ વાસના ભિન્ન નથી એમ નથી,’ કિન્તુ ભિન્ન જ છે. જેમ નીલાદિ દેખવામાં આવતાં નીલાદિ સ્વવાસના જ કરે છે, નહિં કે ભિન્ન એવી પીતાદિ વાસના નીલ વાસનાથી પણ; તેમ એકસ્વભાવી પિતાદિ વસ્તુ એક જ વાસના કરે, નહિં કે પીતાદિ વાસનાની જેમ, તેથી વ્યતિરિક્ત એવી પુત્રાદિ વાસના પણ, ‘એ નિરૂપણીય છે,’—પિતાદિ વાસનાથી મતિની ગતિ ખોંચે તેટલા સૂક્ષ્મ આલોગથી વિચારવા યોગ્ય છે. પુત્રાદિ વાસના અર્થાત્ લીલી વસ્તુથી લીલી વાસના જ ઉપજે, પીળી વસ્તુથી ભિન્ન જ છે પીળી વાસના જ ઉપજે, તેમ એકસ્વભાવી પિતાદિ વસ્તુથી પિતાદિ વાસના જ ઉપજે, નહિં કે બીજી. કારણ કે લીલી વાસનાથી જેમ પીળી વગેરે વાસના જૂદી છે, તેમ પિતાદિ વાસનાથી પુત્રાદિ વાસના જૂદી જ છે; એટલે એકમાંથી અન્ય ઉદ્ભવવી સંભવતી નથી.

હવે ઉપાદાનનો ભેદ પણ વાસનાભેદનો હેતુ નથી, કારણ કે એકનું અનેકનિમિત્તપણું ઘટતું નથી, ઇ. યુક્તિથી નિમિત્ત-ઉપાદાન અંગેની બોદ્ધોની શેષ દલીલોનું નિર્લોઢન કરી, અનેકાન્તની સુપ્રતિષ્ઠા કરે છે—

૧૪ નોપાદાનભેદોઽપ્યત્ર પરિહારઃ, એકસ્યાનેકનિમિત્તત્વાયોગાત્ ।

ન દર્શનાદેવાવિરોધ ઇતિ અભ્યુપગમે વિચારોપપત્તેઃ, ન ચ સોઽપ્યેવં ન વિરુદ્ધયત એવ, તદેકસ્વભાવત્વેન વિરોધાત્ ।

ન ચૈકાનેકસ્વભાવેઽપ્યયમિતિ, તથાદર્શનોપર્પત્તરિતિ । ન हि पितृवासनानिमित्त-स्वभावत्वमेव पुत्रवासनानिमित्तस्वभावत्वं, नीलपीतादावपि तद्भावापत्तेरिति, परिभाष-नीयमेतत् । ૨૨૬

પણિકા—પુનઃ આશંકાના પરિહાર અર્થે કહ્યું—ન—ન જ, ઉપાદાનભેદોઽપિ—ઉપાદાનનો ભેદ પણ, નહિં કે કેવલ વ્યવહારણીય પિતાદિ નિમિત્ત વાસનાભેદ, કિન્તુ વ્યવહારકે ઉપાદાન કારણવિશેષ પણ વાસનાભેદ હેતુ, અત્ર—અત્રે, એકસ્વભાવવાળી વસ્તુમાં અનેક વ્યવહારનું અસંગત્ય પ્રેરિત સતે, પરિહારઃ—પરિહાર, ઉત્તર. કારણકે પર પુત્રાદિ વાસનાભેદનું નિમિત્તપણું પ્રતિહત સતે કદાચિત્ આ ઉત્તર કહે કે—જે આ એક જ દેવદતાદિમાં તે પ્રતિ પિતા-પુત્રાદિરૂપણે વ્યવસ્થિત એવા અનેકાની જે પુત્રાદિ વાસનાપ્રવૃત્તિ છે, તે તેઓના જ સ્વસન્તાનગત મનસ્કાર લક્ષણવાળા ઉપાદાનકારણભેદરૂપ નિઅન્ધનવાળી છે, નહિં કે વ્યવહિયમાણ વસ્તુસ્વભાવભેદ નિમિત્તવાળી. એ પણ અનુત્તર જ છે. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—એકસ્ય—એકતા, દેવદતાદિના, અનેકનિમિત્તત્વાયોગાત્—અનેકના નિમિ-

૧૪ અર્થ :—ઉપાદાનભેદ પણ અત્રે પરિહાર નથી,—એકના અનેક નિમિત્તપણાના અયોગને લીધે.

દર્શનથી જ અવિરોધ નથી,—અભ્યુપગમમાં વિચારની ઉપપત્તિને લીધે; અને તે પણ એમ વિરોધ નથી જ પામતો એમ નથી,—તેના એકસ્વભાવપણાએ કરીને વિરોધને લીધે.

અને એકાનેક સ્વભાવમાં પણ આ (વિરોધ) નથી,—તથાપ્રકારે દર્શનની ઉપપત્તિને લીધે. કારણકે પિતૃવાસનાતું નિમિત્તસ્વભાવપણું જ પુત્રવાસનાતું નિમિત્તસ્વભાવપણું નથી, નીલ-પીત આદિમાં પણ તદ્ભાવની આપત્તિને લીધે. આ પરિભાવનીય છે. ૨૨૬

વિવેચન

“અહો શ્રી સુમતિ જિન ! શુદ્ધતા તાહરી, સ્વશુણ્વપર્યાય પરિણામ રામી;

એકતા નિત્યતા અસ્તિતા ઇતરચુત, ભોગ્ય ભોગી થકો પ્રભુ અકામી.”—શ્રી દેવચંદ્રણ

તપણાના અયોગને લીધે, અનેકાના—પિતા પુત્રાદિ વ્યવહારીઓના સહકારિભાવના અયોગને લીધે. કારણકે તેઓ તે એક સહકારીને પામીને, ઉપાદાનભેદે પણ તથાપ્રકારે સર્વવાસનાવંત હોય છે; અને તદનુ-શુણ્વતાવંત સ્વભાવ દરિદ્ર (રહિત) એવા તેનું અનેકસહકારિપણું યુક્ત નથી.

હવે એમ (વક્તવ્ય) થાય કે—‘ન હિ દૃષ્ટેન્નુપપન્નં નામ’—દૃષ્ટમાં અનુપપન્ન છે જ નહિં. એક અવિભાગવંત સહકારીમાં સ્વ ઉપાદાનના ભેદ થકી અનેક વાસનાપ્રવૃત્તિ દેખાય જ છે. એના પરિહારાર્થે કહ્યું—ન—ન જ, દર્શનાદેવ—દર્શન થકી જ, કેવલ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનરૂપ દર્શન થકી જ, અવિરોધ—પ્રસ્તુતવાસનાભેદનો અવિરોધ. ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—

અભ્યુપગમે વિચારોપપન્ને:—અભ્યુપગમમાં વિચારની ઉપપત્તિને લીધે. કારણ કે અભ્યુપગમ જ વિચારવો ઉપપન્ન છે, નહિં કે દર્શન. જો એમ છે, તો તેથી શું? તે માટે કહ્યું—ન ચ—ન જ. સ્તોડપિ—તે પણ, અભ્યુપગમ; ‘અપિ’—પણ શબ્દથી દર્શન પણ, ધર્મ—એમ, એકના અનેકસહકારિત્વના અભ્યુપગમમાં નથી વિરોધ પામતો જ; કિંતુ વિરોધ પામે જ છે. કેવી રીતે? તે માટે કહ્યું—તદેકસ્વભાવત્વેન—વ્યવહારીમાં (વ્યવહારાતી) વસ્તુના નિરંશ એકસ્વભાવપણાએ કરીને, વિરોધાત—નિરાકરણને લીધે; અનેકસહકારિત્વ અભ્યુપગમવાળા તેના અનેક સ્વભાવના અપેક્ષિપણાને લીધે (પાઠાંતર: અનેક સ્વભાવના આલેખને લીધે.)

હવે અનેકાન્તમાં પણ એકાન્તપક્ષના દૂષણ પ્રસંગના પરિહારાર્થે કહ્યું—ન ચ—ન જ, એકાનેક સ્વભાવે—અનેકાંતરૂપ એકાનેક સ્વભાવમાં વિરોધ જ. એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે. અયમ્—આ, વ્યવહારવિરોધ. ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તથાદર્શનોપપન્ને:—એમ વસ્તુ અભ્યુપગત છે તથાદર્શનેન—તેમ દર્શનથી, વ્યવહારની ઉપપન્ને:—ઉપપત્તિને લીધે, ધત્તને લીધે. તે જ (ઉપપત્તિ જ) કહી—

નહિ પિતૃવાસનાનિમિત્તસ્વભાવત્વમેવ—નહિ પિતૃવાસનાતું નિમિત્તસ્વભાવપણું જ,—એકાનેકસ્વભાવવાળી વસ્તુમાં, પુત્રવાસનાનિમિત્તસ્વભાવત્વ—પુત્રવાસનાતું નિમિત્તસ્વભાવપણું—સ્વભાવવૈચિત્ર્યદારિયને લીધે. વિપક્ષે બાધા કહી—નીલપીતાદાવપિ—નીલ-પીત આદિ વિષયમાં પણ, તદ્ભાવપન્ને:—તદ્ભાવની આપત્તિને લીધે, નીલ વાસનાતું નિમિત્તસ્વભાવપણું જ પીતાદિ વાસનાતું નિમિત્તસ્વભાવપણું પ્રત્યાદિની આપત્તિને લીધે. इति—એમ, માત્રનીયમ્—પરિભાવનીય, एतत्—આ, કે—એક જ વસ્તુ વિચિત્ર વાસના વશે કરીને વિચિત્ર વ્યવહારપ્રવૃત્તિનો હેતુ એમ નથી હોતું એમ અર્થ છે. અન્યથા તેના થકી જ સર્વ વ્યવહારની સિદ્ધિને લીધે, જગત્-વૈચિત્ર્યના અભ્યુપગમથી શું?

આમ પુત્રાદિ વાસનાભેદનું નિમિત્તપણું ખંડિત થયે, હવે વાદી પરિહાર કરશે—
 ઉપાદાનનો ભેદ છે તે જ અત્રે વાસનાભેદનો હેતુ છે. અર્થાત્ એક જ દેવદત્તાદિમાં તે
 પ્રતિ પિતા-પુત્રાદિરૂપે વ્યવસ્થિત એવા અનેકોની જે આ
 ઉપાદાનભેદ પુત્રાદિ વાસનાપ્રવૃત્તિ, તે તેઓના જ સ્વસન્તાનગત મનસ્કાર
 તે વાસનાભેદનો લક્ષણવાળા ઉપાદાનકારણભેદરૂપ નિબન્ધનવાળી છે, નહિં કે
 હેતુ નથી વ્યવહારતા વસ્તુસ્વભાવભેદ નિમિત્તવાળી. આમ બૌદ્ધ વાદી દલીલ
 કરે, તેનો જવાબ આપતાં કહ્યું—‘ઉપાદાનભેદ પણ અત્રે
 પરિહાર નથી.’ અર્થાત્ અત્રે—એકસ્વભાવવાળી વસ્તુમાં અનેક વ્યવહારનું અસંગતપણું
 બતાવી આપવામાં આવ્યું, એટલે કેવલ વ્યવહરણીય પિતાદિનિમિત્ત વાસનાભેદ જ
 નહિં, પણ વ્યવહારક ઉપાદાન કારણવિશેષ પણ વાસનાભેદ હેતુ છે, એમ કહેવું તે કાંઈ
 અત્રે પરિહાર નથી, ઉત્તર નથી; (This is no reply). શાને લીધે? ‘એકના અનેક
 નિમિત્તપણાના અયોગને લીધે;’ એક જ દેવદત્તાદિના અનેકોના-પિતાપુત્રાદિ વ્યવહાર્તાઓના
 નિમિત્તપણાના અયોગને લીધે, સહકારિભાવના અયોગને લીધે. કારણ કે તેઓ તે એક
 સહકારીને પામીને ઉપાદાનભેદે પણ તથાપ્રકારે સર્વાસનાવંત હોય છે; અને તદનુશુભતા-
 વંત સ્વભાવરહિત એવા તેનું અનેકસહકારિપણું અયુક્ત છે.

હવે વાદી એમ કહે કે—એક અવિભાગવંત સહકારીમાં સ્વઉપાદાનના ભેદ થકી
 અનેક વાસનાપ્રવૃત્તિ દેખાય જ છે; અને દૃષ્ટમાં કંઈ અનુપપન્ન-અયુક્ત નથી,
 “ન हि दृष्टे अनुपपन्नं नाम.” એ વાદીની દલીલનો પરિહાર
 દર્શન સાથે કરતાં કહ્યું—‘દર્શન થકી જ અવિરોધ નથી.’ અર્થાત્ કેવલ
 બૌદ્ધનો અભ્યુપગમ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનરૂપ દર્શન થકી જ પ્રસ્તુત વાસનાભેદમાત્રનો અવિરોધ
 મેળ ખાતો નથી નથી જ. શાને લીધે? ‘અભ્યુપગમમાં વિચારની ઉપપત્તિને લીધે.’
 ને વિરોધ પામે છે દર્શન તો ભલે તેવા પ્રકારે હો, પણ તમારો અભ્યુપગમ કયાં
 તેવા પ્રકારનો છે? એટલે અભ્યુપગમમાં જ વિચારની ઉપપત્તિ-
 ઘટમાનતા છે; દર્શનની સાથે મેળ ખાય એવો તમારો અભ્યુપગમ છે કે નહિં એ જ
 વિચારવો ઘટે છે, નહિં કે દર્શન. “અને તે પણ એમ વિરોધ નથી જ પામતો એમ
 નથી,—તેના એકસ્વભાવપણાને લીધે.” એમ એકના અનેકસહકારિપણાનો અભ્યુપગમ
 તમે કર્યો છે, એટલે કેવલ દર્શન જ નહિં, પણ તે અભ્યુપગમ પણ વિરોધ નથી જ
 પામતો એમ નથી, અપિ તુ વિરોધ પામે જ છે. શાને લીધે? ‘તેના એકસ્વભાવપણાને
 લીધે.’ તેના—વ્યવહરિયમાણ (વ્યવહારાત્મી) વસ્તુના નિરંશ એકસ્વભાવપણાએ કરીને
 વિરોધને લીધે—નિરાકરણને લીધે; અનેકસહકારિત્વ અભ્યુપગમવાળા તેના અનેક
 સ્વભાવના આશ્રેષ્ઠને લીધે. (પાકાંતર:-અપેક્ષિપણાને લીધે)

પણ અનેકાન્તમાં તો આ તમારો અભ્યુપગમ જેવા એકાન્ત પક્ષના દૂષણનો
 પ્રસંગ આવતો જ નથી, તે દર્શાવતાં કહ્યું—‘અને એકાનેક સ્વભાવમાં પણ આ

દર્શન તેવો જ અભ્યુપગમ છે, માટે અનેકાન્તમાં વિરોધ નથી (વ્યવહાર વિરોધ) નથી, -તથાદર્શનની ઉપપત્તિને લીધે.' અર્થાત્ એકાનેકસ્વભાવવાળી અનેકાન્ત વસ્તુમાં તો આ વ્યવહારવિરોધ આવતો જ નથી, કારણ કે તથાપ્રકારે દર્શનની ઉપપત્તિ છે માટે; જેવું વસ્તુનું અનેકાન્ત સ્વરૂપ અમારાથી અભ્યુપગત છે-માનવામાં આવ્યું છે, તેવું જ પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે, સાક્ષાત્ વસ્તુસ્વરૂપ દેખાય છે, એટલે અનેકાન્તમાં સકલ વ્યવહારનું સર્વથા ઘટમાન-પણું અવિકલ જ છે. 'કારણ કે પિતૃવાસનાનું નિમિત્તસ્વભાવપણું જ પુત્રવાસનાનું નિમિત્તસ્વભાવપણું નથી;' એક-અનેક સ્વભાવવાળી વસ્તુમાં જે પિતૃવાસના ઉપજવનારું નિમિત્તસ્વભાવપણું છે, તે જ પુત્રવાસના ઉપજવનારું નિમિત્તસ્વભાવ-પણું નથી. અર્થાત્ કોઈ પુત્ર છે, તે તેના પિતાને પિતૃવાસના ઉપજવનારું નિમિત્ત છે, પણ પુત્રવાસના ઉપજવનારું નિમિત્ત નથી. એટલે પિતૃવાસના ઉપજવનારો નિમિત્તસ્વભાવ ને પુત્રવાસના ઉપજવનારો નિમિત્તસ્વભાવ એ બન્ને પ્રગટ ભિન્ન ભિન્ન જ છે. અને એમ જો ન હોય તો બાધા આવે છે. શાને લીધે? 'નીલ-પીત આદિમાં પણ તદ્દભાવની આપત્તિને લીધે.' અર્થાત્ એક નિમિત્તસ્વભાવપણાનું અન્યનિમિત્તસ્વભાવપણું હોય, તો પછી લીલી વસ્તુમાં નીલ વાસનાનું નિમિત્તસ્વભાવપણું જ તે પીત આદિ વાસનાનું નિમિત્તસ્વભાવપણું થઈ પડવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે! એટલે લીલી વસ્તુ લીલી વાસના ઉપજવવાને બદલે લાલ-પીળી ઇત્યાદિ વિપર્યસ્ત વાસના ઉપજવવાના અનિષ્ઠ પ્રસંગની આપત્તિ થશે! પીળું લીલું દેખાશે ને-લીલું પીળું દેખાશે ઇત્યાદિ હાસ્યાસ્પદ સ્થિતિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે!

એટલે 'આ પરિભાવનીય છે,'-આ જો કહ્યું તે બધું ફરી ફરીને સર્વપ્રકારે ભાવન કરવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ એક જ વસ્તુ વાસના વશે કરીને વિચિત્ર વ્યવહારપ્રવૃત્તિનો હેતુ હોતી જ નથી; નહિં તો તેના થકી જ સર્વ વ્યવહારની સિદ્ધિ માત્ર મનોગત વિચિત્ર થઈ જાય, એટલે પછી જગત્વૈચિત્ર્યના અભ્યુપગમથી શું? વાસના થકી જ અર્થાત્ માત્ર મનોગત વિચિત્ર વાસના થકી જ આ પિતા-પુત્રાદિ વિચિત્ર જગદ્વ્યવહાર વિચિત્ર વ્યવહાર પ્રવૃત્તિ થઈ જતી હોય, પતી જતી હોય, તો ઘટતો નથી પછી પિતા-પુત્રાદિ વ્યવહાર જ્યાં છે એવા આ જગત્નું વિચિત્ર-પણું માનવાની જરૂર જ શી રહી?

એમ બન્ને પ્રકારે ઉપાદાનભેદથી અને નિમિત્તભેદથી સર્વથા એકસ્વભાવી એક થકી અનેક ફક્તો ઉદય નથી, ઇ. યુક્તિથી નિરસન કરી એકાન્તવાદનું ઉત્થાપન કરે છે—

૧૫ 'एवं उभयथाऽपि उपादाननिमित्तभेदेन न सर्वथैकस्वभावादेकतोऽनेककलोदयः, केषाञ्चिदहेतुकत्वोपपत्तेः, एकस्यैकप्रोपयोगेनापरत्राभावात् ।' ૨૨૭

૧૫ અર્થ :—એમ ઉભય પ્રકારે પણ ઉપાદાન-નિમિત્તાના ભેદથી સર્વથા એકસ્વભાવવાળા એક થકી અનેક ફલનો ઉદય નથી.—કોઇના (ફલોના) અહેતુકપણાની ઉપપત્તિને લીધે, એકના એકત્ર (ફલમાં) ઉપયોગથી અપરત્ર (અન્યત્ર-ફલોન્તરમાં) અભાવને લીધે. ૨૨૭

વિવેચન

“ઉપાદાન આતમા સહી રે, પુષ્ટાલંબન દેવ....જિનવર પૂજો !

ઉપાદાન કારણપણે રે, પ્રગટ કરે પ્રભુસેવ....શ્રી સંભવ.”—શ્રી દેવચંદ્રણ

હવે આ ઉપરથી પ્રસ્તુતમાં શું સિદ્ધ થયું? તે ફલિતાર્થ દર્શાવે છે—‘એમ ઉભય પ્રકારે પણ ઉપાદાન-નિમિત્તાના ભેદથી સર્વથા એકસ્વભાવવાળા એક થકી અનેક ફલનો ઉદય નથી.’ અર્થાત્ એમ-ઉક્ત નીતિથી બન્ને પ્રકારે પણ ઉપાદાનભેદથી

સર્વથા એક— અને નિમિત્તભેદથી સર્વથા-એકાન્તે એકસ્વભાવવાળા એક હેતુ સ્વભાવવાળા એક થકી થકી અનેક ફલનો ઉદય નથી, ઐહિક-આધુનિક અનેક ફલનો— અનેક ફલનો ઉદય નથી કાર્યનો ઉદય જેમ પરોથી પરિકલ્પાય છે તે તેમ નથી. તેઓના મતે તો ૩૫, આલોક, મનસ્કાર અને ચક્ષુ લક્ષણ ૩૫વિજ્ઞાનજનનસામગ્રી છે. જેમ કહ્યું છે કે—“૩૫, આલોક, મનસ્કાર અને ચક્ષુ થકી વિજ્ઞાન સંપ્રવર્તે છે; મણિ, સૂર્ય,

પણિકા:—પ્રકૃતસિદ્ધિ કહી:—પ્રથમ—એમ, ઉક્ત નીતિથી ઉભયથાપિ—ઉભય પ્રકારે પણ, પ્રકારદ્વયથી પણ, તે જ કહ્યું—ઉપાદાનનિમિત્તભેદેન—ઉપાદાનભેદથી અને નિમિત્તભેદથી, ન—ન જ, સર્વથાયેકસ્વભાવત:—એકાન્ત એકસ્વભાવવાળા, એકત:—એક થકી, એક હેતુથકી, અનેક-ફલોદય:—અનેકસ્ય—અનેક-ઐહિક-આધુનિક૩૫, ફલસ્ય—ફલનો, કાર્યનો પ્રસવ,—જેમ પરોથી પરિકલ્પાય છે. તેઓના મતે તો ૩૫, આલોક, મનસ્કાર અને ચક્ષુલક્ષણ ૩૫વિજ્ઞાનજનનસામગ્રી છે. જેમ કહ્યું છે કે—

“રૂપાલોકમનસ્કારચક્ષુર્ભ્યઃ સમ્પ્રવર્તેતે !

વિજ્ઞાનં મણિસૂર્યાશુગોસકૃદ્ભ્ય ઇવાન્તલઃ ॥”

(અર્થાત્) ૩૫, આલોક, મનસ્કાર અને ચક્ષુથકી વિજ્ઞાન સંપ્રવર્તે છે,—મણિ-સૂર્યકિરણ, ગોસ-કૃત્થી (છાણાથી) અનલની જેમ.

અને અત્રે ૩૫વિજ્ઞાનના જનનમાં પ્રાપ્ત જ્ઞાન લક્ષણ લક્ષણ મનસ્કાર ઉપાદાનહેતુ છે, અને શેષ ૩૫દિ ત્રણ લક્ષણો નિમિત્તહેતુઓ છે. એમ ૩૫-આલોક-ચક્ષુના પણ સ્વસ્વ પ્રાપ્ત લક્ષણો સ્વસ્વ કાર્ય-જનનમાં ઉપાદાનહેતુઓ છે, અને શેષ ત્રિતય નિમિત્તહેતુ છે. એમ એકસ્વભાવવાળી એકવસ્તુથકી અન્ય અન્ય ઉપાદાન-હેતુથી અને અન્ય અન્ય નિમિત્તહેતુઓ ૩૫ સહાયોથી અનેક કાર્યનો ઉદય સર્વ સામગ્રીઓમાં યોગ્ય છે.

એના નિષેધના અનુપગમમાં બાધક કહ્યું-કેવાં છત્યાદિ. એક થકી અનેક ફલના ઉદયમાં, કેષાઞ્ચિત્—કોઇના, ફલોના, અહેતુકત્વોપપત્તે:—નિર્હેતુકપણાની ઉપપત્તિને લીધે. કેવી રીતે? તે માટે કહ્યું-એકસ્ય—એક હેતુ સ્વભાવના, એકત્ર—એકત્ર, ફલમાં, ઉપયોગેન—ઉપયોગથી, વ્યાપારથી, અપરત્ર—ફલોન્તરમાં, અભાવાત્—ઉપયોગના અભાવને લીધે.

કિરણ, અને ગોસકૃત (છાણ)થી અગ્નિની જોવા.” અને અત્રે રૂપવિજ્ઞાનના જનનમાં પ્રાચ્ય જ્ઞાન દ્વારા લક્ષણ મનસ્કાર ઉપાદાનહેતુ છે, અને શેષ રૂપાદિ ત્રણ લક્ષણો નિમિત્ત-હેતુઓ છે; એમ રૂપ-આલોક-ચક્રના પાણી સ્વ સ્વ પ્રાચ્ય લક્ષણો સ્વસ્વકાર્યજનનમાં ઉપાદાનહેતુઓ છે, અને શેષ ત્રણ નિમિત્તહેતુ છે. એમ એકસ્વભાવવાળી એક વસ્તુ થકી અન્ય અન્ય ઉપાદાનહેતુથી અને અન્ય અન્ય નિમિત્તહેતુઓરૂપ સહાયોથી અનેક કાર્યોના ઉદય સર્વ સામગ્રીઓમાં યોગ્ય છે. પણ વાલીનું આ માનવું ઉપરમાં વિવરી બતાવ્યું તેમ ચતુર્થ નથી, એટલે ઉભય પ્રકારે પણ ઉપાદાન-નિમિત્તના ભેદથી સર્વથા એકસ્વભાવવાળા એક થકી અનેક ફલનો ઉદય નથી.

અને આ નિષેધ જો ન માનવામાં આવે તો બાધા શાને લીધે? ‘કોઈના (ફોના) અહેતુકપણની ઉપપત્તિને લીધે.’ અર્થાત્ એક થકી જો અનેક ફળનો ઉદય થતો હોય તો તે મધ્યે કોઈ ફળોના અહેતુકપણની-નિહેતુકપણની ઉપપત્તિ—

કોઈ ફોના ઘટમાનતા થશે. ફેલી રીતે? ‘એકના એકત્ર ઉપયોગથી અપરત્ર અહેતુકપણનો પ્રસંગ અભાવને લીધે.’ અર્થાત્ એક હેતુસ્વભાવના એકત્ર-એક ફલમાં ઉપયોગથી-વ્યાપારથી અન્યત્ર-ફલાન્તરમાં તેના ઉપયોગનો અભાવ છે માટે.

અનેક કાર્ય કરવાવાળા એકસ્વભાવપણની કલ્પના કરે તો તે શબ્દાન્તરથી અનેકાન્તનો જ સ્વીકાર છે, એમ સુચકિતથી પ્રતિષ્ઠાપિત કરી કુશાગ્રમતિ આચાર્યજી હરિભદ્રજી અનેકાન્તજ્યપતાકા ફરકાવે છે—

૧૬ અનેકકાર્યકરણૈકસ્વભાવત્વકલ્પના તુ શબ્દાન્તરેણૈતદભ્યુપગમાનુપાતિન્યેવ, નિરૂપિતમેતદન્યત્ર—

“યતઃ સ્વભાવતો જાતમેકં નાન્યત્તતો ભવેત્ ।
કૃત્સ્નં પ્રતીત્ય તં મૂતિભાવત્વાત્તત્સ્વરૂપવત્ ॥ ૧ ॥
અન્યઙ્ચૈવંવિધં ચેતિ, યદિ સ્પાર્તિક વિરુદ્ધયે ? ।
તત્સ્વભાવસ્ય કાત્સ્ન્યેન, હેતુત્વં પ્રથમં પ્રતિ ॥ ૨ ॥

—इत्यादिना ग्रन्थेनेति नेह प्रतन्यते ॥ २२८

પણિકા—આશંકાન્તરના પરિહારાર્થે કહ્યું—અનેકકાર્યકરણૈકસ્વભાવત્વકલ્પના તુ—એક પણ વસ્તુસ્વભાવ અનેકકાર્યકરણ સ્વભાવવાળો (છે), તેથી કોઈનું (ફોના) અહેતુકત્વ નથી એમ આ કલ્પના—કલ્પના, શબ્દાન્તરેણ—અમારા અભ્યુપગમથી એક-અનેક સ્વભાવવાળું એનાથી શબ્દાન્તરથી—એક અનેકકાર્યકરણવાળું એવંલક્ષણ શબ્દાન્તરથી, ઇતદભ્યુપગમાનુપાતિન્યેવ—એક-અનેક સ્વભાવવાળું એવા અમારા મતની અનુસારિણી જ છે. કારણ કે એકમાંથી કથંચિત્ સ્વભાવભેદ વિના અનેક ફલનો ઉદય નથી એમ પૂર્વે ચર્ચિત જ છે. નિરૂપિતં ઇતદ્—આ અનન્તરોક્ત નિર્ણય છે, અન્યત્ર—અનેકાન્તજ્યપતાકામાં. જેમ નિર્ણય છે તેમ જ કહ્યું—

૧૬ અર્થ:—અનેક કાર્યકરણરૂપ એકસ્વભાવપણાની કલ્પના તો શબ્દાન્તરથી એ અભ્યુપગમની અનુપાતિની જ છે, આ અન્યત્ર નિરૂપિત છે—

(કાન્યાનુવાદ : અનુષ્ટુપ) ‘જન્મ્યુ’ સ્વભાવથી એક, તે થકી અન્ય હોય ના;

કૃત્સ્ન તે આશ્રીને ભૂતિ-ભાવથી તત્સ્વરૂપવત,
તે અન્ય એવું જો હોય, તો ‘હાં વિરુદ્ધ શું અતિ?
કાત્સ્ન્યથી તત્સ્વભાવનું, હેતુત્વ પ્રથમ પ્રતિ.’

“જે સ્વભાવ થકી એક કાર્ય ઉપજ્યું છે, તે થકી અન્ય હોય નહિ,—કૃત્સ્ન (સમસ્ત) તેને આશ્રીને ભૂતિભાવપણાને લીધે,—તત્સ્વરૂપની જેમ.

અને અન્ય એવંવિધ જો હોય તો શું વિરુદ્ધ પડે છે? તત્સ્વભાવનું પ્રથમ પ્રતિ કાત્સ્ન્યથી હેતુપણું (એ વિરુદ્ધ પડે છે.)”૨૨૮

વિવેચન

“પર્વં તત્ત્વવ્યવસ્થિત્યા, સ્વં વ્યવસ્થાપયન્ સ્વયં ।

અલ્લહ્યં શાસનં જૈનમનેકાન્તો વ્યવસ્થિતઃ ॥”—શ્રી અમૃતતથાદ્રાચાર્યજી કૃત સમયસાર ટીકા

હવે વાદી એવી આશંકા કરશે કે—તો પછી વસ્તુનું અનેકકાર્યકરણરૂપ એક—સ્વભાવપણું માનવામાં શો વિરોધ છે? તે આશંકાનો રદીઓ આપ્યો કે—‘અનેકકાર્યકરણરૂપ એકસ્વભાવપણાની કલ્પના તો શબ્દાન્તરથી એ અભ્યુપગમની અનેકકાર્યકરણરૂપ અનુપાતિની જ છે.’ અર્થાત્ એકે પણ વસ્તુસ્વભાવ અનેક કાર્ય એક સ્વભાવની કલ્પના કરવાના સ્વભાવવાળો છે, તેથી કોઈ ફલોનું અહેતુકપણું નથી, એવી તે તો શબ્દાન્તરથી જે કલ્પના તમે કરો છો, તો તો શબ્દાન્તરથી અમારા અભ્યુ-અનેકાન્તનો જ સ્વીકાર પગમની જ અનુપાતિની છે. અમે જેને એકઅનેકસ્વભાવવાળું

યતઃ ઈત્યાદિ શ્લોકદ્વય. યતઃ—જે, સ્વભાવતઃ—વસ્તુગત રૂપરસાદિરૂપ ઉપાદાનભૂત સ્વભાવથી, જાતમ્—ઉત્પન્ન, ઇતઃ—એક, કાર્ય,—વસ્ત્રાગાદિ, નાન્યત્—ન અન્ય, દ્વિતીય,—સ્વગ્રાહક પ્રત્યક્ષાદિક સહકારિ ભાવથી, તતો—તેનાથી, વસ્તુસ્વભાવથી, ભવેન્—થાય, ઉપજે. હેતુ કહ્યો—કૃત્સ્ન—કૃત્સ્ન, સમસ્ત, પ્રતીત્ય—આશ્રીને, તં—તેને, વસ્તુસ્વભાવને, સૂતિમાવન્વાદ્—ભૂતિભાવપણાને લીધે, ભવન્—સ્વભાવપણાને લીધે. આઘ જ કાર્યનું દર્શાવત કહ્યું—તત્સ્વરૂપવદ્—તત્સ્વરૂપની જેમ. જેમ હેતુભૂત સ્વભાવનું વા અધિકૃત એક કાર્યગત સ્વભાવનું સ્વરૂપ સ્વભાવકાત્સ્ન્યના આશ્રયણથી જ હોય છે, તેમ પ્રથમ કાર્ય પણ. પર અભિપ્રાય આશંકાને કહ્યું—

અન્યઞ્—અને અન્ય, દ્વિતીય—કાર્ય એમ સમન્વય છે, પર્વંવિધં ન્—અને એવંવિધ, તદ્દેતુજન્ય, ઇતિ—એ, યદિ સ્યાત્—જો હોય, તો કિં વિરુદ્ધયતે?—શું વિરોધ પામે છે? ન કિંચિત્, કંઈ પણ નહિ. તે પણ ભડે હો, એમ ભાવ છે. અત્રે ઉત્તર—

તત્સ્વભાવસ્ય—તત્સ્વભાવના વસ્તુગત રૂપરસાદિરૂપ સ્વભાવના, કાત્સ્ન્યેન—કાત્સ્ન્યથી, સર્વોત્પાથી, હેતુત્વં—નિમિત્તાત્વ, પ્રથમં પ્રતિ—પ્રથમ પ્રતિ, આદિ કાર્યને આશ્રીને વિરોધ પામે છે. આ કહેવાનું થયું—આઘ કાર્યમાં જ સર્વોત્પાથી ઉપયુક્તપણાને લીધે તેના થકી કાર્યોન્તરનો સંભવ ક્યાંથી? અને તેના સંભવે પ્રથમ કાર્યમાં તેનો કાત્સ્ન્યથી ઉપયોગ નથી, એમ બસથી અનેકરૂપ વસ્તુની સિદ્ધિ છે. આદિ—આદિ શબ્દથી અન્ય દારિકા ગ્રંથ દર્શ્ય છે—દેખવા યોગ્ય છે.

ઠહીએ છીએ, તેને જ તમે એક અનેકકાર્યકરણસ્વભાવવાળું કહો છો. આમ શબ્દમાત્ર ભેદ છે, અર્થભેદ નથી, કારણ કે એકમાંથી કથયિત્ સ્વભાવભેદ વિના અનેક ફલનો ઉદય નથી એમ પૂર્વે ચર્ચિત જ છે. એટલે છેવટે ન છૂટકે તમે પણ તમારી માન્યતાને અમારા અભ્યુપગમની જ અનુપાતિની-અનુસારિણી કરી, અર્થાત્ અમારા અભ્યુપગમનો જ સ્વીકાર કર્યો, એટલે અમારે હવે કંઈ પણ કહેવાપણું રહ્યું નથી. સિદ્ધં નઃ સમીક્ષિતમ્। અમે જે અનેકાન્ત સ્યાદ્વાદ સિદ્ધ કરવા માગતા હતા, તે અનેકાન્ત સ્યાદ્વાદનો જ તમે સામે આવી અભ્યુપગમ-સ્વીકાર કર્યો, એટલે સ્યાદ્વાદની સિદ્ધિરૂપ અમારું ઇષ્ટ પ્રયોજન પણ સિદ્ધ થયું! અનેકાન્તનો વિજયવાવટો વિશ્વમાં ફરકી રહ્યો! અને આમ સર્વત્ર આ અનેકાન્તની જયપતાકા કેવી ફરકી રહી છે, તે વિશેષથી તમે જાણવા ઇચ્છતા હો, તો અહો જિજ્ઞાસુ મુમુક્ષુઓ! ‘આ અન્યત્ર નિરૂપિત છે,’ અમે તે અન્યત્ર અનેકાન્તજયપતાકામાં નિરૂપણ કર્યું છે; ત્યાંથી અવલોકશો. અત્રે તો વિસ્તારભયથી તમારી જિજ્ઞાસાને જાગૃત કરવા તેના નમુનારૂપ માત્ર જે શ્લોક જ ટાંકીએ છીએ.

તેમાં—‘જે સ્વભાવ થકી એક કાર્ય ઉપજ્યું છે’ ઇ. પ્રથમ શ્લોકનો ભાવાર્થ:—
જે સ્વભાવ થકી-વસ્તુગત રૂપરસાદિરૂપ જે ઉપાદાનભૂત સ્વભાવ થકી જાત-જન્મેલું-
ઉત્પન્ન એવું એક કાર્ય (વસ્ત્રરાગાદિ), તે તેનાથી-તે વસ્તુસ્વભાવથી
‘અનેકાન્ત અન્ય ન હોય; સ્વઆહુક પ્રત્યક્ષાદિક સહકારિ ભાવથી બીજું ન હોય.
જયપતાકા’ કારણ કે કૃત્સ્ન-સમસ્ત એવા તેને-વસ્તુસ્વભાવને પ્રતીત્ય-આશ્રીને
ભૂતિભાવપણાને લીધે, તેનું ભવનસ્વભાવપણું છે માટે. આઘ જ
કાર્યનું દષ્ટાંત કહ્યું—‘તત્સ્વરૂપવત્,’ તેના સ્વરૂપની જેમ. જેમ હેતુભૂત સ્વભાવનું વા
અધિકૃત એક કાર્યગત સ્વભાવનું સ્વરૂપ સ્વભાવકાત્સ્ન્યના આશ્રયણથી જ હોય છે, તેમ
પ્રથમ કાર્ય પણ કૃત્સ્ન સ્વભાવને આશ્રીને જ હોય છે.

અત્રે પર અભિપ્રાય આશંકીને ખીજો શ્લોક કહ્યો તેનો ભાવાર્થ:—‘અન્ય
એવંવિધ એમ જો હોય તો શું વિરુદ્ધ પડે છે?’ અર્થાત્ અન્ય-દ્વિતીય કાર્ય એવંવિધ-
તદ્દેતુજન્ય એવા પ્રકારનું એમ જો હોય, તો શું વિરોધ આવે છે?
‘અનેકાન્ત કંઈ પણ નહિં. તે પણ ભલે હો, એમ ભાવ છે. અત્રે ઉત્તર—
જયપતાકા’ ‘તત્સ્વભાવનું પ્રથમ પ્રતિ કાત્સ્ન્યથી હેતુત્વ એ.’ અર્થાત્ તત્સ્વ-
ભાવનું-વસ્તુગત રૂપરસાદિરૂપ સ્વભાવનું કાત્સ્ન્યથી-સર્વાત્માથી
પ્રથમ પ્રતિ-આઘ કાર્યને આશ્રીને હેતુત્વ-નિમિત્તત્વ એ વિરુદ્ધ પડે છે, એ જ વિરોધ
આવે છે. આ કહેવાનું થયું કે-આઘ કાર્યમાં જ સર્વાત્માથી ઉપયુક્તપણાને લીધે તેનાથી
કાર્યાન્તરનો સંભવ ક્યાંથી? અને તેના સંભવે પ્રથમ કાર્યમાં તેનો કાત્સ્ન્યથી ઉપયોગ
નથી. એમ બલથી-બલાતકારે અનેકરૂપ વસ્તુની સિદ્ધિ છે. ‘ઇત્યાદિ ગ્રંથથી’ આ
નિરૂપવામાં આવ્યું છે, ‘એટલા માટે અહીં વિસ્તારવામાં આવતું નથી.’ આ અનેકાન્ત-

જયપતાકા અંથનો વિચાર કરતાં પ્રતીત થશે કે સર્વત્ર અનેકાન્તજયપતાકા જ વિજયવંતી વર્તે છે. इति स्थितं ।

“ નિરવાણી પ્રભુ શુદ્ધ સ્વભાવી, અભય નિરાયુ અપાવી;
સ્વાદ્વાદી યમનીગતરાવી, પૂરણ શક્તિ પ્રભાવી.... શ્રી દેવચંદ્રજી.

એમ પ્રપંચથી વ્યાપ્ત નિરુપચરિત સર્વસંપત્તિસિદ્ધિ સતે સર્વસિદ્ધિ કહી, આ પ્રણિપાતદ્વણ્ડક સૂત્રની વ્યાખ્યાનો ઉપસંહાર કરે છે—

૧૭ તદેવં નિરુપચરિતયથોદિતસમ્પત્તિસદ્ધૌ સર્વસિદ્ધિરિતિ વ્યાખ્યાતં પ્રણિપાત-
દ્વણ્ડકસૂત્રમ્ ॥ ૨૨૯

૧૭ અર્થ:—તેથી એમ નિરુપચરિત યથોદિત સંપત્તિસિદ્ધિ છે. એમ પ્રણિપાતદ્વણ્ડક સૂત્ર વ્યાખ્યાત થયું. ૨૨૯

વિવેચન

“ હવે સંપૂરણ સિદ્ધિ તાણી શી વાર છે? દેવચંદ્ર જિનરાજ જગત આધાર છે.

કીકો સુવિધિ જિણુંદ સમાધિરસે ભર્યો ર.” શ્રી દેવચંદ્રજી.

તેથી એમ—ઉક્ત પ્રકારે અનેકાન્તસિદ્ધિ થકીસિદ્ધ થયું કે આ સ્તવમાં જેવા પ્રકારે સંપત્તિસિદ્ધિ કહી, તે ઉપચારરૂપ કે કલ્પનારૂપ નથી, પણ નિરુપચરિત જ છે, ખરેખરી તાત્ત્વિક, પરમાર્થસત્ જ, છે. એટલે એમ નિરુપચરિત યથોદિત સંપત્તિસિદ્ધિ સતે સર્વસિદ્ધિ છે. —નિરુપચરિતયથોદિતસમ્પત્તિસદ્ધૌ સર્વસિદ્ધિ: ।

“ તુજ મુજ અંતર અંતર ભાજશે, વાજશે મંગલ તૂર;

જીવ સરોવર અતિશય વાધશે, આનંદધન રસપૂર.... શ્રી આનંદધનજી.

इति महर्षिः श्री हरिभद्राचार्यविरचितायां मनःसुखनन्दनेन भगवानदासेन हेमदेवी-
सुजातेन चिद्देवमविशोधिनीटीकाभिधानविवेचनेन सविस्तरं विवेचितायां ललित-
विस्तरायां प्रणिपातद्वण्डकसूत्रम् ॥

॥ इति महर्षिः श्री हरिभद्राचार्यविरचेली અને શ્રી મનઃસુખભાઈ કિરત્યંદના પુત્ર ભગવાનદાસે હેમદેવીસુતે ‘ચિદ્દેવમવિશોધિની ટીકા’ નામક વિવેચનથી સવિસ્તર વિવેચેલી લલિતવિસ્તરમાં પ્રણિપાતદ્વણ્ડક સૂત્ર ॥

ચૈત્યવન્દનયોગ્ય ભૂમિકા સંપાદન વિધિ

હવે ભાવિતાત્મા આચાર્યજી હરિભદ્રજી વંદનાયોગ્ય ભૂમિકા સંપાદનવિધિ પ્રદર્શિત કરતાં આવા મહાસ્તોત્રો આવા પ્રકારે ભાવવૃદ્ધિ અર્થે પઠે છે તે વિવરી બતાવે છે—

^૧તદેતદસૌ સાધુઃ શ્રાવકો વા યથોદિતં પઠન્ પચ્ચાઙ્ગપ્રણિપાતં કરોતિ । મૂલ્યશ્ચ પાદપુચ્છનાદિનિષણ્ણો યથાભાવં સ્થાનવર્ણાર્થાલ્મ્બનગતચિત્તઃ સર્વસારાણિ યથાભૂતાન્ય-સાધારણગુણસંક્રાન્તાનિ ભગવતાં કુષ્ટાલક્રૂરવિરહેણ પ્રકૃષ્ટશબ્દાનિ ભાવવૃદ્ધયેઽપરયોગવ્યાઘાત-વર્જનૈન પરિશુદ્ધામાપાદ્યન્યોગવૃદ્ધિમન્યેષાં સદ્વિધાનતઃ સર્વજ્ઞપ્રણીતપ્રવચ્ચનોત્તતિકરાણિ ભાવસારં પરિશુદ્ધગમ્भीરેણ ધ્વનિના સુનિમૃતાઙ્ગઃ સમ્યગનભિભવન ગુરુધ્વનિં, તત્પ્રવેશાત, અગણયન્ દંશમશકાદીન્ દેહે યોગમુદ્રયા રાગાદિત્રિષપરમમન્ત્રરૂપાણિ મહાસ્તોત્રાણિ પઠતિ । ૨૩૦

^૧અર્થઃ—તે આ તે સાધુ વા શ્રાવક યથોદિત પઠતાં પંચાંગપ્રણિપાત કરે છે; અને પુનઃ પાદપુચ્છનાદિ પર બેસી,—યથાભાવ સ્થાન-વર્ણુ-અર્થ-આલંબનગત ચિત્તે,—સર્વસાર, ભગવંતોના યથાભૂત અસાધારણ ગુણસંગત, કુષ્ટ અલંકારવિરહથી પ્રકૃષ્ટ શબ્દવાળા, સદ્વિધાન થકી સર્વજ્ઞપ્રણીત પ્રવચનના ઉન્નતિકર, રાગાદિ વિષના પરમ મન્ત્રરૂપ મહાસ્તોત્રો,—અપર યોગના વ્યાઘાતના વર્જન વડે અન્યોની પરિશુદ્ધ યોગવૃદ્ધિ આપાદન કરતો, ભાવસારપણે પરિશુદ્ધગંભીર ધ્વનિથી સુનિમૃત અંગે સમ્યક્પણે ગુરુધ્વનિને તત્પ્રવેશથી અનભિભવ કરતો, દેહમાં દંશમશકાદિને અગણ્યતો સતો, યોગમુદ્રાથી,—ભાવવૃદ્ધિને અર્થે પઠે છે. ૨૩૦

વિવેચન

“ ધર્મ જિનેશ્વર ગાઉરંગશું, ભંગ મ પડશે હો પ્રીત....જિનેસર !

બીજો મન મંદિર આણું નહિં, એ અમ કુલવટ રીત....જિનેસર ! ”

શ્રી આનંદધનજી.

આમ જેનો આલંબન-વિષય જગત્તા પરમપૂજ્ય-પરમપૂજર્હ એવા જિનદેવ અર્હંત છે, અને જેની ગૂઢ તત્ત્વકલાસંકલનામય ગૂંથણી કરનારા સ્વયં ગણધર દેવ જેવા

પણિકા—યથા ઇત્યાદિ. યથાભાવં—યથાયોગ્ય, સ્થાનવર્ણાર્થાલ્મ્બનગતચિત્તઃ—સ્થાન—સ્થાન, યોગમુદ્રાદિ, વર્ણા—વર્ણુ,—ચૈત્યવન્દનસૂત્રગત, અર્થઃ—અર્થ, તેનું જ અભિધેય, આલંબન—આલંબન, જિનપ્રતિમાદિ, તેણુ—તેઓમાં, ગતં—ગત, આરૂઢ છે, ચિત્તં યસ્ય સ તથા—ચિત્ત જેનું તે તથા. જે સ્થાન, વર્ણુ, અર્થ, આલંબનની મધ્યે જેને મનસા અવલંબવા સમર્થ છે,—તદ્ગતચિત્ત સતો, એમ અર્થ છે.

હરિભદ્રાજી
અપૂર્વ મૌલિક
સંશોધન

અર્હત છે, એવા આ પરમ અર્હતસ્તુતિરૂપ ગ્રંથને અર્હ-અનુરૂપ ન્યાય આપનારી ને ગૂઢાર્થ સૂત્રને ઉકેલનારી એવી મૌલિક તત્ત્વ-સંશોધનકારિણી અપૂર્વ વ્યાખ્યા નિરૂપણ કરી, પ્રતિપદે લલિત અમૃત પદવિસ્તારિણી આ યથાર્થનામા લલિતવિસ્તરના પ્રણેતા ‘યાકિનીમહત્તરસૂતુ’ મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજી ઉપસંહાર કરતાં અત્રે વિધિ દર્શાવે છે. ‘તે આ તે સાધુ વા શ્રાવક—પડે છે.’ તેનો ભાવાર્થ આ પ્રકારે—

આવું પદે પદે પરમ અદ્ભુત પરમાર્થસંભારથી ભરેલું આ પ્રણિપાતદણ્ડક સૂત્ર જેમ કહેવામાં આવ્યું તેમ પઠતાં-પઠતી વેળાયે, સાધુ વા શ્રાવક પંચાંગ પ્રણિપાત કરે છે; બે બાનુ (ગોઠણ), બે હાથ ને લલાટ એ પંચ અંગ જેમાં દ્રવ્ય-ભાવ વિધિ ભૂમને સ્પર્શે છે, એવો પંચ અંગ નમાવવારૂપ નમસ્કાર કરે છે. મન-વચન-કાય એકાગ્રતા અને ‘પુનઃ પાદપુંછનાદિ પર બેસી’ મહાસ્તોત્રો પડે છે એમ સંબંધ છે. તેમાં મન-વચન-કાયાના યોગની એકાગ્રતા કેવા પ્રકારે સાધે છે તેનો દ્રવ્ય-ભાવ વિધિ અત્ર પ્રદર્શિત કર્યો

છે: (૧) પાદપુંછનાદિ પર બેસી આસનની સ્થિરતા કરી, અને યોગમુદ્રયા સુનિમૃતાઙ્ગ સમ્યક્-યોગમુદ્રાથી સમ્યક્ સુનિભૂત અંગે તેની વિનયોન્નિવત વિશેષ દઢતા કરી. ભક્તિ-સ્તોત્રપાઠમાં એવો તલ્લીન બની જાય કે દેહમાં ડાંસ-મચ્છરાદિને પણ ગણે નહિં—‘અગણયન દંશમશકાદીન દેહે’ એવી કાયાની એકાગ્રતા સાધે. (૨) માવસાર પરિશુદ્ધ ગમ્મીરેણ ધ્વનિના—ભાવસારપણે પરિશુદ્ધ ગંભીર ધ્વનિથી તત્પ્રવેશથી ગુરુધ્વનિને નહિં અભિભવતો સ્તોત્રો પડે છે—અનભિભવન્ ગુરુધ્વનિં તત્પ્રવેશાત્ અર્થાત્; કોઈ લાંબો-મોટો ઘાંટો પાડતો હોય, તો તેનાથી વધારે મોટો ઘાંટો પાડી તેને દબાવી દેવાનો પ્રયત્ન ન કરે, પણ પોતાનો અવાજ તેમાં પ્રવેશ કરાવી મેળવી દે. આમ વચનની એકાગ્રતા સાધે. (૩) ‘યથાભાવં સ્થાનવર્ણાલંબનગતચિત્તઃ’—યથાભાવ સ્થાન-વર્ણુ—અર્થ—આલંબનગત ચિત્તે ઉપયોગ સ્થિર કરે, અર્થાત્ યોગમુદ્રાદિ સ્થાનમાં, ચૈત્યવન્દનસૂત્રગત વા સ્તોત્રગત વર્ણુમાં—અક્ષરમાં, તેના અર્થમાં, તેના આલંબનરૂપ જિનપ્રતિમાદિમાં અથવા જિનના તત્ત્વસ્વરૂપમાં ચિત્તનો ઉપયોગ રાખે, એમ ચિત્તની એકાગ્રતા સાધે.

આમ ઉપયોગયુક્તપણે મન-વચન-કાયાના યોગને જિનભક્તિમાં નિયુક્ત કરી, રોકી રાખી, અન્યત્ર ગમનાદિથી આ મન-વચન-કાયાના યોગના વ્યાઘાતનું વર્જન કરી—‘અપરયોગવ્યાઘાતવર્જનેન’ એકાગ્રતા દઢ કરે; અને આમ બીજાઓને પણ યોગનો વ્યાઘાત ન ઉપજે એવા સદ્વિધાનથી પરિશુદ્ધ યોગવૃદ્ધિ આપાદન કરે—‘પરિશુદ્ધામાપાદ-યન્યોગવૃદ્ધિમન્યેષાં’; અર્થાત્ પોતે એવી ઉત્તમ સદ્વિધિથી ભક્તિકૃત્યમાં રોમાંચિત ભાવે તલ્લીન બને, કે તે દેખીને બીજાઓને પણ ભાવ-રોમાંચ સ્ફુરે અને પરિશુદ્ધ યોગવૃદ્ધિ થાય.

આવી મન-વચન-કાયાના યોગની એકાગ્રતાથી ભાવસારપણે મહાસ્તોત્રો પડે. અને તે કેવા હોય? (૧) ‘સર્વસારાણિ’ સર્વસાર—સર્વથી સાર, સારામાં સારા (The best)

દ્રવ્ય-ભાવ વિધિ, મન-વચન-કાયએકાગ્રતા : કેવા મહાસ્તોત્રો ભાવવૃદ્ધિ અર્થેય છે ? ૪૨૭

(૨) ‘યથાભૂતાનિ અસાધારણગુણસંઘ્નતાનિ’ ભગવંતોના યથાભૂત આવા મહાસ્તોત્રો અસાધારણ ગુણસંગત,—ભગવંતોના યથાભૂત—જેવા છે તેવા યથા-ભાવવૃદ્ધિ અર્થે સ્થિત સદ્ભૂત અને અન્યને સાધારણ નથી એવા અસાધારણ ગુણનું ભાવસારપણે પઢે સંકીર્તન કરતા. (૩) ‘કુશલજ્ઞાવિરહેણ પ્રકૃષ્ટશબ્દાનિ’ કુષ્ટ અલંકાર વિરહથી પ્રકૃષ્ટ શબ્દવાળા.—કુષ્ટ દોષયુક્ત કિલષ્ટ અનિષ્ટ અશિષ્ટ ઉપમાદિ અલંકારરહિત અને પ્રકૃષ્ટ-ઉત્કૃષ્ટ સારામાં સારા ચૂંટેલા શબ્દવાળા (The best-worded). (૪) ‘સર્વજ્ઞપ્રણીતપ્રવચ્ચનોન્નતિકરાણિ’ સર્વજ્ઞપ્રણીત પ્રવચનના ઉન્નતિકર—એ સ્તોત્રો પણ એવા પરમાર્થગંભીર હોય કે જેથી સર્વજ્ઞપ્રણીત પ્રવચનની—શાસનની—તીર્થની ઉન્નતિ થાય. (૫) ‘રાગાદિવિષપરમમન્ત્રરૂપાણિ મહાસ્તોત્રાણિ’—અને રાગાદિ વિષના પરમમન્ત્રરૂપ—આત્મપ્રદેશોમાં વ્યાપેલા રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ વિષને ઉતારવાને સમર્થ ઉત્કૃષ્ટ મંત્ર સમા તે મહાસ્તોત્રો રાગાદિ ઝેર શીઘ્ર ઉતારી નાંખે એવા હોય.

અને આવા આ ઉત્તમ મહાસ્તોત્રો શી રીતે ને શા માટે પઢે છે ? તે માટે કહ્યું—‘ભાવસારં, ભાવવૃદ્ધયે’ ભાવસારપણે,—ભાવપ્રધાનપણે, ભાવવૃદ્ધિઅર્થે, પોતાનો જે ભક્તિ-રૂપ આત્મભાવ છે, તેની વૃદ્ધિ અર્થે; કે જેથી કરીને આત્મા ઉત્તરોત્તર ભાવનમસ્કારની ચઢતી દશાને પામી ભાવની પરાકાષ્ઠા પામે.

“તુમ ગુણગણ ગંગાજલે, ઝીલી હું નિર્મલ થાઉં રે;
અવર ન ધંધો આદરું, નિશદિન તોરા ગુણ ગાઉં રે.
ગિરૂઆ રે ગુણ તુમ તણા, શ્રી વર્ધમાન જિનરાયા રે ” શ્રી યશોવિજયજી.

“બ્રહ્મક વ્યાપકતા હો કે પ્રભુ તુમ ધર્મ રમી,
આતમ અનુભવથી હો કે પરિણતિ અન્ય વમી;
તુજ શક્તિ અનંતી હો કે ગાતાં ને ક્યાતાં,
મુજ શક્તિ વિકાસન હો કે ધાયે ગુણ રમતાં....પુકખ. ” શ્રી દેવચંદ્રજી

આ સ્તોત્રો પ્રાયઃ તુલ્ય જ હોય છે ને એમ જ શુભચિત્તલાભ હોય છે, નહિં તો યોગવ્યાઘાત હોય છે, એમ દર્શાવે છે—

‘પ્રતાનિ ચ તુલ્યાન્વેવ પ્રાયશઃ, અન્યથા યોગવ્યાઘાતઃ। તદ્વક્ત્રસ્ય તદ્વપરશ્રવણે।
પ્રવમેવ શુભચિત્તલાભઃ, તદ્વ્યાઘાતોઽન્વયેતિ યોગાચાર્યાઃ।’ ૨૩૧

૨અર્થઃ—અને એઓ (સ્તોત્રો) પ્રાયઃ તુલ્ય જ છે, અન્યથા યોગવ્યાઘાત હોય, તદ્વક્ત્રસ્ય તદ્વપર શ્રવણ હોય. એમ જ શુભચિત્તલાભ હોય, અન્યથા તેનો વ્યાઘાત હોય એમ યોગાચાર્યો વહે છે. ૨૩૨

વિવેચન

“ જિન ગુણ રાગ પરાગથી રે, મનમોહના રે લાલ.

વાસિત મુજ પરિણામ રે. ભવિ મોહના રે લાલ.

તજશે દુષ્ટ વિભાવતા રે. મનઃ સરશે આતમ કામ રે ભવિ.” શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને આ સ્તોત્રો પ્રાયઃ—ઘણું કરીને તુલ્ય જ છે,—‘પતાનિ ચ તુલ્યાન્યેવ પ્રાયશઃ’ સમાન જ છે, એક અર્હત્ ભગવત્ સંબંધી ભક્તિપ્રદર્શક તુલ્ય-સમાનાર્થવાચક જ હોય છે અર્થાત્ અનંતા અર્હત ભગવંત પણ એક અખંડ અલેદ સહબ્રહ્મસ્વરૂપ છે, એટલે કેઈ પણ વ્યક્તિવિશેષરૂપ અર્હત ભગવંતનું કેઈ પણ તદ્ભાવવાચક સ્તવન સમાનાર્થ-વાચક હોઈ, સર્વ અર્હત ભગવંતને એક સરખું લાગુ પડે છે. આમ આ સ્તોત્રો પ્રાયે તુલ્ય જ છે—શુદ્ધ ચૈતન્યભૂતિ અર્હદ્ ભગવદ્ભાવના ભક્તિભાવને પુષ્ટ કરનારા સરખા જ છે; ‘અન્યથા યોગવ્યાધાત હોય’—અન્યથા યોગવ્યાધાત, નહિં તો એમ ન હોય તો એટલે કે તે તુલ્યભાવવાળા સમાનાર્થવાચક ન હોય તો યોગવ્યાધાત—મન-વચન-કાયાના યોગનો વ્યાધાત-વિદ્ધેષ ઉપજે, અથવા મોક્ષસાધક યોગનો વ્યાધાત-વ્યાધાધા ઉપજે. પણ ‘તદ્અસનું તદ્અપર શ્રવણ હોય,’—તે તુલ્યભાવવાળા મહાસ્તોત્રોથી જો અસ છે, તેનું તદ્અપર-તેનાથી અન્ય પ્રકારના સ્તોત્રનું શ્રવણ હોય. આનો ફલિતાર્થ એ છે કે—‘एवमेव शुभचित्तलाभः’ ઇં ‘એમ જ શુભચિત્તલાભ હોય, નહિં તો તેનો વ્યાધાત હોય એમ યોગાચાર્યો વહે છે.’ અર્થાત્ એમ એક જ ભક્તિભાવને પુષ્ટ કરનારા સમાનાર્થ-વાચક સ્તોત્રોથી શુભ ચિત્ત-કુશલ ચિત્તનો લાભ હોય, પ્રશસ્ત ચિત્તપરિણામ ઉપજે, નહિં તો તેનો-શુભચિત્તલાભનો વ્યાધાત-વ્યાધાધ હોય એમ યોગાચાર્યોનો અભિપ્રાય છે.

શુભચિત્તલાભ એ જ વન્દનાનું અર્થ-પ્રયોજન છે, એટલે શુભચિત્તલાભ ઉપજવાથી ખરેખરી અર્થોક્ત યોગસિદ્ધિ થવી એ જ અત્ર જાપક છે, એમ વચનટંકાર કરે છે—

‘योगसिद्धिरेव अत्र ज्ञापकं, द्विविधमुक्तं शब्दोक्तमर्थोक्तं च । तदेतदर्थोक्तं वर्तते, शुभचित्तलाभार्थत्वाद् वन्दनाया इति ।’^{૨૩૨}

૩અર્થઃ—યોગસિદ્ધિ જ અત્રે જાપક દ્વિવિધ કહ્યું છે—શબ્દોક્ત અને અર્થોક્ત. તે આ અર્થોક્ત વર્તે છે,—વન્દનાના શુભચિત્તલાભાર્થપણાને લીધે.^{૨૩૨}

વિવેચન

“ ચિત્ત પ્રસન્ને રે પૂજન ફળ કહ્યું રે, પૂજા અખંડિત એહ.”—શ્રી આનંદધનજી

અને ‘યોગસિદ્ધિરેવ અત્ર જ્ઞાપકં’—યોગસિદ્ધિ જ અત્રે જાપક છે.’ અર્થાત્ અત્રે—આ શુભચિત્તલાભની ખાખતમાં યોગસિદ્ધિ જ જાપક-વસ્તુસ્થિતિ જણાવનારું સાધન (Instrument of knowledge) છે; મોક્ષસાધક યોગની સિદ્ધિ થાય છે કે નહિં

એ જ અત્રે આ શુભચિત્તલાભ જણાવનારું સાધન છે. આ જ્ઞાપક ‘દ્વિવિધ કહ્યું છે—શબ્દોક્ત અને અર્થોક્ત;’ સૂત્ર શબ્દથી કહેવામાં આવેલ તે શબ્દોક્ત અને સૂત્રાર્થથી કહેવામાં આવેલ તે અર્થોક્ત. અને ‘તદેતદર્થોક્તં વર્તતે’—તે આ અર્થોક્ત વર્તે છે,—વંદનાના શુભચિત્તલાભાર્થપણને લીધે.’ ‘શુભચિત્તલાભાર્થત્વાદ વંદનાયા:।’—અત્રે જે યોગસિદ્ધિ જ્ઞાપક છે તે અર્થોક્ત છે, સૂત્રના અર્થ—તત્ત્વ-ભાવને બાણ્યે તો તે જ યોગસિદ્ધિ અર્થોક્ત જ્ઞાપક છે, કારણ કે વંદના છે તેનું શુભચિત્તલાભાર્થપણું છે, એટલે કે શુભ ચિત્તનો લાભ એ જ વંદનાનું અર્થપણું—પ્રયોજનપણું છે. અર્થાત્ સૂત્રના અર્થને, તત્ત્વને, ભાવને જે બાણ્ય-સ્પર્શે, તો શુભ ચિત્તનો લાભ હોય છે ને તો જ યોગસિદ્ધિ હોય છે, નહિં તો નહિં,—અર્થ—તત્ત્વ-ભાવ બાણ્ય—સમજ્યા વિનાના શબ્દમાત્ર પઠનથી—શુકપાઠ જેવા સૂત્રપાઠથી નહિં, એમ આશય સમજાય છે. તાત્પર્ય કે—શુભચિત્તલાભ વિના શબ્દમાત્ર બોલી જવાથી કંઈ વળતું નથી, યોગસિદ્ધિ થતી નથી; પણ શુભચિત્ત-લાભ થાય તો જ યોગસિદ્ધિ છે, શબ્દોક્ત-શબ્દમાત્ર યોગસિદ્ધિ નહિં, પણ અર્થોક્ત-પરેખરા અર્થમાં યોગસિદ્ધિ છે.

“મન ધરમાં ધરિયા ધરશોભા, દેખત નિત્ય રહેશે ધિર થોભા.”—શ્રી યશોવિજયજી

આમ ભાવિત અનુષ્ઠાનને જ અત્રે સ્થાન છે, અભાવિત-ભાવવિહીન અનુષ્ઠાન તો આગમખાલ છે એમ સ્વદર્શનીઓ પ્રત્યે ખુસ્તેખુસ્તું માર્મિક કથન કરી, ચૈત્યવંદનનો ઉપહાસ કરનારા અન્ય-દર્શનીઓની મુખચપેટિકા કરે છે—

‘एवं च सति तन्न किञ्चिद् यदुच्यते परैरुपहासबुद्ध्या प्रस्तुतस्यासारताषादनाय, तद्यथा—“अलमनेन क्षपणकवन्दनाकोलाहलकल्पेन अभाविताभिधानेन,”’ उक्तवद्-भाविताभिधानायोगात्, स्थानादिगर्भतया भावसारत्वात्, तदपरस्याऽऽगमबाह्यत्वात्, पुरुषप्रवृत्त्या तु तद्भाषाऽयोगात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति न किञ्चिदेव।’^{૨૩૩}

‘અર્થ:—અને એમ સતે,—પરોથી ઉપહાસબુદ્ધિથી પ્રસ્તુતની અસારતાના આપાદનારે જે કહેવામાં આવે છે,—જેમકે “ક્ષપણકના વંદનાકોલાહલ સમા આ અભાવિત અભિધાનથી સર્થુ” !”—તે ન કિંચિત્ છે,—ઉક્તવત્ અભાવિત અભિધાનનો અયોગ છે માટે, સ્થાનાદિ-ગર્ભતાથી ભાવસારપણું છે માટે, તેનાથી અપરતું આગમખાલ્યપણું છે માટે, અને પુરુષપ્રવૃત્તિથી તદ્ભાષાનો અયોગ છે માટે, અન્યથા અતિપ્રસંગ છે માટે. એટલા માટે (તે પરોક્ત) ન કિંચિત્ જ છે.’^{૨૩૬}

પણિકા—દ્વિવિધ ઇત્યાદિ. દ્વિવિધ—દ્વિપ્રકારનું, ઉક્ત—કહ્યું છે, પ્રવચનઅર્થદેશ. તે જ વ્યક્ત કરે છે—શબ્દોક્ત—શબ્દોક્ત, સૂત્રાદિષ્ટ જ, અર્થોક્ત—સૂત્રાર્થયુક્તિસામર્થ્યગત.

॥ इति श्री मुनिचन्द्रसूरिविरचितललितविस्तरापञ्जिकायां प्रणिपातदण्डकः समाप्तः ॥

વિવેચન

“ ભાવને રમણુ પ્રભુ ગુણે, યોગ ગુણી આધીન....નાથ રે;
રાગ તે જિનગુણુ રંગમે, પ્રભુ દીકા રતિ ખીન....નાથ રે....નમિ નમિ. ”

— શ્રી દેવચંદ્રજી

અને ‘એમ સતે પરોથી ઉપહાસબુદ્ધિથી ઇ.—તે ન કિંચિત્ છે.’ અર્થાત્ એમ અર્થોક્ત જ યોગસિદ્ધિ અત્ર સાપક છે, અર્થ—તત્ત્વ-ભાવ બાણુવામાં આવે ને તેથી શુભ-ચિત્તલાભરૂપ અર્થ—પ્રયોજન સિદ્ધ થાય તો જ ખરેખરા અર્થમાં (In the real sense of the word) યોગસિદ્ધિ જણાવનારું અર્થોક્ત સાપક છે. એટલે અન્યદર્શનીઓ જે ઉપહાસબુદ્ધિથી—હાંસીથી પ્રસ્તુતની અસારતા કહેવા માટે જે કહે છે કે—‘ક્ષપણુકના વંદનાકેલાહલ સમા આ અભાવિત અભિધાનથી સચું!’—તે તેઓનું ઉપહાસ કથન ‘ન કિંચિત્ છે’—એમાં કાંઈ માલ નથી. (૧) કારણ કે ‘ઉક્તવત્ અભાવિત અભિધાનનો અયોગ છે માટે.’ ઉપરમાં કહી દેખાડ્યું તેમ અભાવિત-ભાવવિહીન અભિધાનનો—કથનનો અયોગ-અઘટમાનપણું છે માટે. (૨) કારણ કે ‘સ્થાનાદિગર્ભતયા માવસારત્વાત્’—‘સ્થાનાદિગર્ભતાથી ભાવસારપણું છે માટે.’ એની અંદર ×સ્થાન-વર્ણુ—અર્થ—આલંબનાદિમાં ઉપયોગ રાખવાનો ભાવ રહ્યો છે ને એ ભાવ જ એનો સાર છે, એટલે એનું ભાવસારપણું—ભાવપ્રધાનપણું છે માટે. (૩) અને ‘તદ્વપરચ્ચ આગમવાદ્યત્વાત્’—‘તેનાથી અપરનું આગમબાહ્યપણું છે માટે.’ તેનાથી અપરનું—ગ્રીજા પ્રકારનું જે હોય, એટલે કે સ્થાન-વર્ણુદિમાં ઉપયોગ રહિત એવું જે ભાવવિહીન હોય તેનું તો આગમ-બાહ્યપણું છે માટે, અર્થાત્ અનુપયોગવંત ભાવવિહીન દ્રવ્ય ક્રિયાનું આગમમાં માન્યપણું નથી માટે. (૪) ‘અને પુરુષપ્રવૃત્તિથી તદ્બાધાનો અયોગ છે માટે.’—પુરુષપ્રવૃત્તિ તુ તદ્વાચાડયોગાત, પુરુષપ્રવૃત્તિથી તદ્બાધાનો—આગમબાધાનો યોગ નથી, અર્થાત્ પુરુષ પોતાને ફાવે તેમ સ્વચ્છંદ પ્રવૃત્તિ કરે તેમાં કાંઈ આગમનો દોષ નથી, એટલે તેથી આગમને બાધા આવતી નથી. (૫) ‘અન્યથા અતિપ્રસંગ છે માટે.’ એમ ન હોય તો અતિપ્રસંગ આવે માટે. અર્થાત્ એમ ન હોય ને આગમથી નિરપેક્ષ એવી પુરુષની ગમે તે પ્રવૃત્તિથી કામ ચાલતું હોય તો પછી આગમની જરૂર શી રહી? એમ અતિપ્રસંગ આવે. ‘એટલા માટે (તે પરોક્ત) ન કિંચિત્ જ છે.’ અર્થાત્ આગમબાહ્ય અભાવિત અભિધાનને અત્રે ચૈત્યવન્દન ક્રિયામાં મુદ્દલ સ્થાન જ નથી, એટલા માટે તે અન્ય-દર્શનીઓની ઉપહાસઉક્તિ પોતે જ ઉપહાસપાત્ર હોઈ ન કિંચિત્ જ છે, એમાં કાંઈ માલ નથી; તે મહાનુભાવો ‘સમજ્યા વિના સોરી નાંખી’ એવી ઉપહાસબુદ્ધિથી સત્ત્વી આશ્વાતના—અનાદર કરે તે અત્યંત અસત્ હોઈ નિઃસાર નિર્માલ્ય જ છે.

× સ્થાન-વર્ણુ—અર્થ—આલંબન આદિ અંગે સવિસ્તર બાણુવા માટે જિજ્ઞાસુએ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ કૃત યોગવિશિકા અને તે પરતી શ્રી યશોવિજયજીની પરમ સુંદર ટીકાનું અવલોકન કરવું.

એવાં સ્તોત્રોથી શુભ ચિત્ત સંપ્રાપ્ત કરી, પ્રસ્તુત ભૂમિકાના સંપાદનાર્થે સહૃદય નટ જેમ ગૃહીતભાવ થઈ વન્દના કરવાની ચેષ્ટા કરે છે. સમ્યક્ વિધિ દર્શાવી ચૈત્યવન્દન સૂત્રાવતાર કરે છે—

‘‘પ્રવંભૂતે: સ્તોત્રૈર્વક્ષ્યમાણપ્રતિજ્ઞોચિતં ચેતોભાવમાપાદ્ય પશ્ચાદ્ગ્રણિપાતપૂર્વકં પ્રમોદ-
વૃદ્ધિજનકાનભિવન્ધ્યાચાર્યાદીન્ ગૃહીતભાવ: સહૃદયનટવત્ અધિકૃતભૂમિકાસમ્પાદનાર્થં
ચેષ્ટતે વન્દનાસમ્પાદનાય । સ ચોત્તિષ્ઠતિ જિનમુદ્રયા પટતિ ચૈતત્સૂત્રમ્ ॥ ૨૩૪

પ્રઅર્થ:—એવંભૂત સ્તોત્રો વડે વક્ષ્યમાણ પ્રતિજ્ઞાને ઉચિત એવો ચેતોભાવ આપાદન કરી, પંચાંગપ્રણિપાતપૂર્વક પ્રમોદવૃદ્ધિજનક આચાર્યાદિને અભિવંદી, અધિકૃત ભૂમિકાના સમ્પાદનાર્થે સહૃદય નટની જેમ ગૃહીતભાવ એવો તે વન્દનાસમ્પાદન માટે ચેષ્ટા કરે છે; અને તે જિનમુદ્રાથી ઊઠે છે, અને આ સૂત્ર પઠે છે— ૨૩૪

વિવેચન

“ શ્રી શીતલ જિન ભેટિયે, કરિ ભકને ચોકખું ચિત્ત હો;

તેહથી કહો છાનું કિશ્યું, જેહને સોખ્યા તન મન વિત્ત હો. ” શ્રી યશોવિજયજી.

એટલે હવે વન્દનાયોગ્ય ભૂમિકા સંપાદનવિધિનો ઉપસંહાર કરે છે—(૧) ‘પ્રવંભૂતસ્તોત્રૈ:’—એવંભૂત—એવા પ્રકારના ઉક્ત વિશેષણસંપન્ન એવંભૂત ભાવવાળા મહાસ્તોત્રો વડે વક્ષ્યમાણ—કહેવામાં આવતી પ્રતિજ્ઞાને ઉચિત—યોગ્ય એવો ચેતોભાવ—મનોદશા સંપાદન કરી,—‘વક્ષ્યમાણપ્રતિજ્ઞોચિતં ચેતોભાવમાપાદ્ય;’ (૨) પંચાંગપ્રણિપાત-પૂર્વક પ્રમોદવૃદ્ધિ ઉપજવનારા ઉપકારી આચાર્યાદિને અભિવંદન કરી; (૩) ‘ગૃહીતભાવ: સહૃદયનટવત્’ સહૃદય નટની જેમ ગૃહીતભાવ એવો તે અધિકૃત-પ્રસ્તુત ભૂમિકાના સંપાદનાર્થે વન્દનાસંપાદન માટે ચેષ્ટા કરે, છે,—‘અધિકૃતભૂમિકાસમ્પાદનાર્થં ચેષ્ટતે વન્દનાસમ્પાદનાય.’ અર્થાત્ સહૃદય નટ જેમ પોતાને ભજવવાની ભૂમિકાના સંપાદન અર્થે તેના ભાવમાં તનમય બની, સહૃદય સભ્ય શ્રોતાજનોના ચિત્તભાવને પણ ભાવિત કરે છે; તેમ આ ભક્તિ કરનારો ભક્ત સાધુ વા શ્રાવક પણ અધિકૃત-પ્રસ્તુત વંદના-ભૂમિકાના સંપાદનાર્થે એવો ગૃહીતભાવ થાય, એવો ભાવિતાત્મા બને, કે તે તે તેના ભાવમાં તનમય-તદલીન બની બીજાઓને પણ ભાવિત કરે ને ભક્તિરસમાં નિમજ્જન કરાવે, એમ ભાવ છે. (૪) અને આવો ભાવિત થયેલો તે જિનમુદ્રાથી ઊઠે છે, અને આ કહેવામાં આવતું વન્દનાકાયોત્સર્ગ સૂત્ર પઠે છે—

વંદનાકાયોત્સર્ગ સૂત્ર અર્હત્ચૈત્યવન્દનસૂત્ર ચૈત્યવન્દનાર્થ કાયોત્સર્ગ પ્રતિજ્ઞા

અરિહંતચેદ્યાણં
કરેમિ કાઉસ્સગં
વંદણવત્તિયાણ
પૂઅણવત્તિયાણ
સકારવત્તિયાણ
સમ્માણવત્તિયાણ
બોહિલાભવત્તિયાણ
નિરુવસગ્ગવત્તિયાણ

સધ્ધાણ મેહાણ
ધિણ ધારણાણ
અણુપ્પેહાણ વહ્મમાણીણ
ઠમિ કાઉસ્સગં ॥

અર્હત્ ચૈત્યોના
વંદન પ્રત્યયે, (નિમિત્તે)
પૂજન પ્રત્યયે,
સત્કાર પ્રત્યયે,
સન્માન પ્રત્યયે,
બોધિલાભ પ્રત્યયે,
નિરુપસર્ગ પ્રત્યયે,
હું કાયોત્સર્ગ કરું છું.
વર્જમાન એવી
શ્રદ્ધાથી, મેધાથી,
ધૃતિથી, ધારણાથી,
અનુપ્રેક્ષાથી,
હું કાયોત્સર્ગે સ્થિત છું.

આ વિધિથી વન્દનાભૂમિકાની આરાધના ને તેનું પરંપરાકૃત મોક્ષ દર્શાવી કૂટ નટ નૃત્ત જેવા અભાવિત અનુષ્ઠાનનો અનાદર કરી, યથાવિધિ ભાવિત અનુષ્ઠાનમાં યત્ન કરવાનો બોધ કરે છે—

‘‘અનેન વિધિનાઽઽરાધયતિ સ મહાત્મા વન્દનાભૂમિકાં, આરાધ્ય ચૈનાં પરમ્પરયા નિયોગતો નિવૃત્તિમેતિ । इतरथा तु कूटनटनृत्तवत् अभावितानुष्ठानप्रायं न विदुषामास्थानिबन्धनम् । अतो यतितव्यमत्रेति ।’’^{૨૩૬}

‘‘અર્થ:- આ વિધિથી તે મહાત્મા વન્દનાભૂમિકાને આરાધે છે. અને એને આરાધીને પરંપરાથી નિયોગથી (નિયમથી) નિવૃત્તિને પામે છે; પણ અન્યથા તો કૂટ નટના નૃત્તની જેમ અભાવિત અનુષ્ઠાન જેવું તે વિદ્વાનોને આસ્થાનિબન્ધન નથી. એટલા માટે અત્રે (યથાવિધિ ભાવિત અનુષ્ઠાનમાં) યત્ન કરવો યોગ્ય છે.’’^{૨૩૫}

વિવેચન

‘‘ શ્રી સુપાર્શ્વ જિન વંદિયે રે, સુખ સંપત્તિનો હેતુ....લલના.

શાંત સુધારસ જલનિધિરે, ભવસાયરમાં સેતુ....લલના....શ્રીસુપાર્શ્વ. ’’ શ્રી આનંદધનજી.

આ જે ઉપરમાં પ્રદર્શિત કરી તે ભાવપૂર્ણ વિધિથી ભાવિતાત્મા હોવાથી જે મહાત્મા છે, તે ‘ધર્મ’ પ્રતિ મૂલભૂતા વન્દના’ એ સૂત્ર પ્રમાણે ધર્મના મૂલરૂપ આ વન્દનાભૂમિકાને આરાધે છે, ઉપાસે છે,— ‘અનેન વિધિનાઽઽરાધયતિ સ મહાત્મા વન્દનાભૂમિકાં’; અને એને આરાધીને—ઉપાસીને પરંપરાથી—ઉત્તરોત્તર ક્રમે નિયોગથી—નિયમથી અવશ્યમેવ નિવૃત્તિને—નિર્વાણને—મોક્ષને પામે છે,— ‘આરાધ્ય ચૈનાં પરમ્પરયા નિયોગતો નિવૃત્તિમેતિ’; પણ અન્યથા તો, આ ઉક્ત ભાવપૂર્ણ વિધિનો ભાવ જેણે ઝીલ્યો નથી અને તથારૂપ ભક્તિભાવ જેને ઉપજ્યો નથી એવો અભાવિત આત્મા તો આ આત્મભાવમયી વન્દનાભૂમિકાને આરાધતો નથી; એટલે નાટકનો ભાવ જેણે ઝીલ્યો નથી ને તેના ભાવ સાથે જેણે સહૃદય તનમયતા આધી નથી, એવા કૂટ-ખનાવટી નટનું નૃત્ય જેમ વિદ્વાન્ સભાજનોને આસ્થાનું—ચિત્તસ્થિતિનું નિબંધન—કારણ થતું નથી, હૃદય ઝીલનાર ચિત્તાકર્ષક નીવડતું નથી; તેમ ભાવવિહીન જનનું આ અભાવિત જેવું અનુષ્ઠાન વિદ્વાનોને—વિગ્રહણ વિચારક પુરુષોને આસ્થાનું નિબંધન—કારણ થતું નથી. ‘કૂટનટનૃત્તવત અભાવિતાનુષ્ઠાનપ્રાયં ન વિદુષામાસ્થાનિવન્ધનમ્ । કૂટ નટ જેમ પોતાને ઘેલવાનો પાઠ ઘોલી જાય, ગગડાવી જાય, પણ પોતાને ભજવવાની ભૂમિકાના ભાવને સ્પર્શે નહિ; તેમ અભાવિત સૂત્રપાઠક પોપટની જેમ સૂત્રપાઠ પઢી જાય, પણ અધિકૃત ભૂમિકાના ભાવને સ્પર્શે

નહિં તો

કૂટ નટ જેવું

અભાવિત

અનુષ્ઠાન

નહિં. આવું અભાવિત અનુષ્ઠાન વિદ્વાનો માન્ય કરતા નથી, પણ ભાવિત અનુષ્ઠાન જ માન્ય કરે છે, એટલા માટે અત્રે ભાવિત અનુષ્ઠાનમાં ચત્ન કરવો યોગ્ય છે,—‘અતો ચતિતવ્યમત્ર.’

“નાથ ચરણ વન્દન તણો દે, મનમાં ઘણો ઉમંગ;

પુણ્ય વિના કિમ પામીયે દે, પ્રભુ સેવનનો રંગ દે....ચંદ્રાનન જિન !”

—શ્રી દેવચંદ્રજી.

હવે આચાર્યજી આ ‘અરિહંત ચેષ્ઠયાણું’ ઇ. સૂત્રનું પદેપદ વિવરી દેખાડી તેની પરિસ્ફુટ બ્યાખ્યા કરે છે—

૭ સૂત્રાર્થસ્તવચમ્—

અશોકાષ્ટમહાપ્રતિહાર્યાદિરૂપાં પૂજામર્હન્તીત્યર્હન્ત.—તીર્થકરાઃ, તેષાં ચૈત્યાનિ-પ્રતિમાલક્ષણાનિ અર્હચ્ચૈત્યાનિ । ચિત્તમ્—અન્તઃકરણં તસ્ય ભાવઃ કર્મ્મ વા વર્ણદ્વાદિ-લક્ષણે જ્યત્તિ (વર્ણદ્વાદિભ્યઃ જ્યજ્ઞ—પા. ૫-૧-૧૨૩) કૃતે ચૈત્યં ભવતિ, તપ્રાર્હતાં પ્રતિમાઃ પ્રશસ્તસમાધિચિત્તોત્પાદકત્વાદર્હચ્ચૈત્યાનિ મળ્યન્તે તેષાં, કિમ્ ? ‘કરોમિ’—ઇત્યુસમ-પુરુષૈકવચ્ચનનિર્દેશનાત્માભ્યુપગમં દર્શયતિ, કિમિત્યાહ—કાયઃ—શરીરં તસ્યોત્સર્ગઃ—કૃતાકારસ્ય સ્થાનમૌનધ્યાનક્રિયાવ્યતિરેકેણ ક્રિયાન્તરાધ્યાસમધિકૃત્ય પરિત્યાગ इत्यર્થઃ, તં કાયોત્સર્ગમ્ ।

આહ—કાયસ્યોત્સર્ગ इति ષષ્ટયા સમાસઃ કૃતઃ, અર્હચ્ચૈત્યાનામિતિ ચ પ્રાગાવેદિતં, તત્કિમર્હચ્ચૈત્યાનાં કાયોત્સર્ગો કરોમીતિ । નેત્યુચ્યતે, ષષ્ઠીનિર્દિષ્ટં તત્પદં પદબ્રચમતિ-ક્રમ્ય મળ્લકપ્લુત્યા ચન્દનપ્રત્યયમિત્યાદિભિરભિસમ્બધ્યતે, તતપ્રાર્હચ્ચૈત્યાનાં ચન્દનપ્રત્યયં કરોમિ કાયોત્સર્ગમિતિ દ્રષ્ટવ્યં । ૨૩૬

૭ અર્થઃ—સૂત્રાર્થો તો આ છે—

અશોક આદિ અષ્ટ મહાપ્રતિહાર્ય આદિરૂપ પૂજાને અર્હન્તીતિ અર્હં છે તે અર્હન્તો—અર્હન્તો, તીર્થકરો. તેઓના ચૈત્યો—પ્રતિમાલક્ષણુ તે અર્હંતચૈત્યો. ચિત્ત-અન્તઃકરણુ, તેનો ભાવ વા કર્મ—વર્ણ—દ્વા આદિ લક્ષણુ જ્યજ્ઞ કર્થે, ચૈત્ય હોય છે. તેમાં અર્હંતોની પ્રતિમાઓ પ્રશસ્ત સમાધિચિત્તના ઉત્પાદકપણાને લીધે અર્હચ્ચૈત્યાનિ—અર્હંતચૈત્યો કહેવાય છે, તેઓનો. શું ? કરોમિ—કરું છું, એમ ઉત્તમ પુરુષના એકવચ્ચનનિર્દેશથી આત્માભ્યુપગમ (પોતાનો અભ્યુપગમ) દર્શાવે છે. શું ? તે માટે કહ્યું—કાયઃ—કાય, શરીર, તેનો ઉત્સર્ગઃ—ઉત્સર્ગ; કૃતાકારનો (આકાર કરેલ કાયનો)—સ્થાન, મૌન, ધ્યાન ક્રિયાના વ્યતિરેકથી (શિવાય) ક્રિયાન્તર અધ્યાસને અધિકૃત કરીને પરિત્યાગ એમ અર્થ છે. તે કાચોત્સર્ગ (કરું છું).

શંકા—કાયસ્ય ઉત્સર્ગઃ—કાયનો ઉત્સર્ગ એમ છઠ્ઠી વિભક્તિથી સમાસ કર્યો, અને અર્હંતચૈત્યોના એમ પૂર્વે આવેદિત કર્યું. તેથી અર્હંતચૈત્યોના કાચોત્સર્ગ કરું છું, એમ કેમ ?

(સાધના)—એમ નથી.—તે કહેવામાં આવે છે : છઠ્ઠી નિદ્ધિષ્ટ તે પદ મણ્ડૂકલુતિથી બે પદ અતિક્રમીને ‘વન્દનપ્રત્યય’ વન્દન પ્રત્યય ઇત્યાદિ સાથે અભિસંબધિત થાય છે; અને તેથી કરીને અર્હત્ત્વેત્યાનાં વન્દનપ્રત્યય કરોમિ કાયોત્સર્ગમ્—અર્હત્યૈત્યેના વન્દનપ્રત્યયે કાયોત્સર્ગ કરું છું, એમ દેખવા યોગ્ય છે. ૨૩૬

વિવેચન

“અમિય ભરી મૂરતિ રચી રે, ઉપમા ન ઘટે કોય;
શાંત સુધારસ ઝીલતી રે, નિરખત તુપતિ ન હોય....વિમલ જિન! શ્રી આનંદધનજી.
“ઉપશમરસ ભરી સર્વજનશંકરી, મૂર્તિ જિનરાજની આજ ભેટી;
કારણે કાર્યનિષ્પત્તિ શ્રદ્ધાન છે, તિણે ભવબ્રમણની ભીડ ભેટી....સહજ ગુણઆગરો.”
—શ્રી દેવચંદ્રજી

હવે આ પ્રસ્તુત સૂત્રનો અર્થ કહે છે—‘સૂત્રાર્થ તો આ છે’ ઇ. અશોક, સુરપુષ્પ-વૃષ્ટિ, ભામંડલ, સિંહાસન આદિ આઠ મહાપ્રાતિહાર્ય આદિરૂપ પૂજાને જે અર્હ છે, યોગ્ય છે, પાત્ર છે, તે અર્હન્તો—તીર્થંકરો. આ અર્હન્તોના પ્રતિમા-અર્હત્યૈત્યો રૂપ ચૈત્યો તે અર્હત્યૈત્યો. ચિત્ત-અન્તઃકરણ, તેનો ભાવ વા કર્મ તે ચૈત્ય છે; અને પ્રશાન્ત મૂર્તિ વીતરાગ ભાવની સૂચક એવી સમાધિસ્વરૂપ અર્હન્તની પ્રતિમાઓ છે, તે ‘પ્રશસ્ત સમાધિચિત્તની ઉત્પાદક’—ઉપબવનારી છે, એટલે તે પણ કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી અર્હત્યૈત્યો કહેવાય છે. ‘અર્હતાં પ્રતિમાઃ પ્રશસ્તસમાધિચિત્તોત્પાદકત્વાદર્હૈત્યેત્યાનિ ભવ્યન્તે.’ ઇ.

“પ્રશમરસનિભગ્નં દૃષ્ટિયુગ્મં પ્રસન્નં, વદનકમલમઢ્ઢઃ કામિનીસક્લશૃન્ગઃ ।
કરયુગમપિ યત્તે શસ્ત્રસમ્બન્ધવન્ધ્યં, તદસિ જગતિ દેવો વીતરાગસ્ત્વમેવ ॥”

—મહાકવિ ધનપાલ.

આવા જે પરમ પૂજાર્હ અર્હન્તોના ચૈત્યો છે, તેઓના વંદનાદિ નિમિત્તે હું કાયોત્સર્ગ કરું છું એમ સંબંધ છે. અત્રે ઉત્તમ પુરુષ હું કરું છું એમ યોતાના માટે એકવચન વાપરે, એટલે એકવચની પ્રયોગ કરી, આત્માભ્યુ-કાયોત્સર્ગ પગમ-પોતે આ ક્રિયાનો સ્વીકાર-પ્રતિપત્તિ કરે છે એમ દર્શાવ્યું પ્રતિજ્ઞા છે. કાય એટલે શરીર, તેનો ઉત્સર્ગ—પરિત્યાગ, તે કાયોત્સર્ગ. અર્થાત્ સ્થાન, મૌન ને ધ્યાન શિવાયની બીજી ક્રિયામાં અધ્યાસને—શૈકાણુને આશ્રીને, કૃતાકાર-આકાર કરેલ કાયનો ઉત્સર્ગ—પરિત્યાગ તે કાયોત્સર્ગ. ‘કૃતાકાર’ એટલે કાયોત્સર્ગને યોગ્ય શરીર આકાર જેણે કર્યો છે, અથવા કાયોત્સર્ગના આકાર (આગાર) દર્શાવતું અપવાદ સૂત્ર જેણે ઉચ્ચર્યું છે તે.

પંક્તિકાઃ—કૃતાકારસ્ય—કૃતાકારને,—જેણે આકાર કર્યો છે; કાયોત્સર્ગઅર્હ શરીરસંસ્થાન જેણે કર્યું છે, અથવા કાયોત્સર્ગતું અપવાદસૂત્ર જેણે ઉચ્ચર્યું છે.

અત્રે શંકા થવી સંભવે છે કે ‘કાયનો ઉત્સર્ગ’ એમ છઠ્ઠી વિભક્તિથી સમાસ કર્યો, અને ‘અર્હત ચૈત્યોનો’ એમ પૂર્વે પણ છઠ્ઠી વિભક્તિથી કહ્યું ? તેથી અર્હત-ચૈત્યોનો કાચોત્સર્ગ કરું છું—એનો અર્થસંબંધ કેમ ઘટે ? એનું સમાધાન—‘અર્હત-ચૈત્યોનો’ એમ છઠ્ઠી વિભક્તિવાળું તે પદ ‘મણ્ડૂકપ્રભુતિથી’—દેડકાની ઠેક જેમ, એ પદ અતિક્રમીને—એ પદ ઠેકીને, ‘વન્દનપ્રત્યય’ ઇત્યાદિ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. એટલે અર્હત-ચૈત્યોના વન્દનાદિ પ્રત્યયે હું કાચોત્સર્ગ કરું છું એમ સંબંધ સમજવા યોગ્ય છે.

વન્દનપ્રત્યયે, પૂજનપ્રત્યયે ને સત્કારપ્રત્યયે એ પદોનો ભાવાર્થ દર્શાવે છે—

‘તત્ર—

વન્દનમ્—અભિવાદનં પ્રશસ્તકાયવાહ્મનઃપ્રવૃત્તિરિત્યર્થઃ, તત્પ્રત્યયં, તત્ફલં મે કથં નામ કાયોત્સર્ગાદિવ સ્યાદિત્યતોડ્યમિત્યેવં સર્વત્ર ભાવના કાર્યાં ।

તથા પૂજણવત્તિયાપત્તિ-પૂજનપ્રત્યયં-પૂજનનિમિત્તં, પૂજનં-ગન્ધમાલ્યાદિભિઃ સમભ્યર્ચનં ।

તથા સત્કારવત્તિયાપત્તિ-સત્કારપ્રત્યયં, સત્કારનિમિત્તં, પ્રવરવસ્ત્રાભરણાદિભિરભ્યર્ચનં સત્કારઃ । ૨૩૭

‘અર્થઃ—તેમાં—

વન્દનમ્—વન્દન, અભિવાદન, પ્રશસ્ત કાય-વાહ્-મનઃપ્રવૃત્તિ એમ અર્થ છે; તત્પ્રત્યયં—તત્પ્રત્યયે, તત્ત્રિમિત્તે. તેનું ફલ મને કાચોત્સર્ગ થકી જ કેમ થાય ? એ અર્થે. એમ સર્વત્ર ભાવના કાર્ય છે.

તથા પૂજણવત્તિયાપ-પૂજનપ્રત્યયં-પૂજન પ્રત્યયે, પૂજન નિમિત્તે; પૂજન-ગન્ધમાલ્યાદિથી સમભ્યર્ચન.

તથા સત્કારવત્તિયાપ-સત્કારપ્રત્યયં—સત્કાર પ્રત્યયે, સત્કાર નિમિત્તે. પ્રવર વસ્ત્ર-આભરણાદિથી અભ્યર્ચન તે સત્કાર. ૨૩૭

વિવેચન

“ સુનિસુપ્રત જિન વંદતાં, અતિ ઉદ્દલસિત તન મન થાય રે;

વદન અનોપમ નિરખતાં, મારાં લયલવનાં દુઃખ જાય રે. ” શ્રી યશોવિજયજી.

આ કાચોત્સર્ગ શું નિમિત્તે-શા માટે કરું છું ? તે માટે કહ્યું—‘વન્દનવત્તિયાપ’—વન્દનપ્રત્યય ‘વન્દન પ્રત્યયે. વન્દન એટલે અભિવાદન;’ ‘પ્રશસ્તકાયવાહ્મનઃ—

પંજિકા—તત્ફલ ઇત્યાદિ. તત્ફલં—તસ્ય-તેનું, વન્દનનું, ફલં—ફલ, કર્મફળાદિ, મે-મને, કથં નામ—કોઈપણ પ્રકારથી, કાચોત્સર્ગના જ અવસ્થાવિશેષલક્ષણ કોઈપણ પ્રકારથી, કાયોત્સર્ગાદિવ—કાચોત્સર્ગ થકી જ, નહિ કે અન્ય વ્યાપારથી પણ,—ત્યારે જ ભાવને લીધે. સ્યાદ્—હોય, હિતિ—એમ, આશંકાથી, અતોડ્યમ્—વન્દનાર્થે.

પ્રવૃત્તિ:—પ્રશસ્ત-શુભ એવી કાય-વાહ-મનની પ્રવૃત્તિ, તેના વંદન-પૂજનાદિ પ્રત્યયે-તેના નિમિત્તે. ‘તત્કલં મે કથં નામ કાયોત્સર્ગાદિવ સ્યા નિમિત્તે કાયોત્સર્ગ’ દિત્યતોડર્થ—અર્થાત્ તે વંદનનું કર્મક્ષયાદિ ફલ મને આ કાયોત્સર્ગ થકી જ કેમ હોય ? એ અર્થે.—એમ સર્વત્ર ભાવના કરી લેવી. આ કાયોત્સર્ગ થકી જ વંદનનું, પૂજનનું, સત્કારનું, સન્માનનું, યોગિલાભનું, નિરુપસર્ગનું ફલ પ્રાપ્ત હો !—એવી ભાવનાથી આ કાયોત્સર્ગ કહે છું એમ ભાવાર્થ છે.

તથા ‘પૂજણવત્તિયાણ’—પૂજનપ્રત્યયં પૂજન પ્રત્યયે—ગન્ધ-માલ્ય આદિથી સમ્યક્ અર્ચન, તેના પ્રત્યયે-નિમિત્તે; તથા ‘સત્કારવત્તિયાણ’—સત્કારપ્રત્યયં સત્કાર પ્રત્યયે—પ્રવર-સારામાં સારા વસ્ત્ર-આભરણાદિથી અભ્યર્ચન તે સત્કાર, તેના પ્રત્યયે-નિમિત્તે આ કાયોત્સર્ગ કહે છું.

“ વંદન વંદન સેવન નમન વળી પૂજનારે, સ્મરણુ સ્તવન વળી ધ્યાન;
દેવચંદ્ર દેવચંદ્ર કીજે જિનરાજનારે, પ્રગટે પૂર્ણ નિધાન.....
ઓલગડી ઓલગડી તો કીજે શ્રી મુનિસુવ્રત સ્વામીની રે,
જેહથી નિજ પદ સિદ્ધિ. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

હિત પૂજન-સત્કાર તો સાધુને અનુચિત છે ને શ્રાવક તો તે કરે જ છે, તો પછી સાધુ કે શ્રાવક એ એમાંથી આ કાયોત્સર્ગનો વિષય કોણ છે ? એમ કોઈ શંકા કરે છે—

૧આદ્ય—સાધુ: શ્રાવકો વા ? તત્ર સાધોસ્તાવત્પૂજનસત્કારાવનુચિતાવેવ, દ્રવ્ય-સ્તવત્વાત, તસ્ય ચ તત્પ્રતિષેધાત, “તો કસિણસજ્જમચ્ચિજ્જ પુપ્પાદિયં ન ઇચ્છન્તિ” इति वचनात् । શ્રાવકસ્તુ સમ્પાદયત્યેવૈતૌ યથાવિમવં, તસ્ય તત્પ્રધાનત્વાત્, તત્ર તત્ત્વદર્શિત્વાત, “જિણપૂયાવિમવબુદ્ધિ” ત્તિ વચનાત્ । તત્કોડનયોવિષય इति । ૨૩૮

૨અર્થ:—શંકા—સાધુ કે શ્રાવક ? તેમાં સાધુને તો પૂજન-સત્કાર અનુચિત જ છે,—દ્રવ્યસ્તવપણાને લીધે, અને તેના પ્રતિષેધને લીધે,—“કૂત્સન સંયમવિદ્ પુપ્પાદિક નથી ઇચ્છતા” એ વચનથી. શ્રાવક તો આ બંને યથાવિભવ સંપાદે જ છે,—તેના તત્પ્રધાનપણાને લીધે, તેમાં તત્ત્વદર્શિપણાને લીધે, “જિનપૂજાવિભવ બુદ્ધિ” એ વચનથી. તો આ એમાં કોણ વિષય છે ? ૨૩૮

વિવેચન

“ પ્રભુ દીકે મુજ સાંભરે, પરમાતમ પૂર્ણાનંદ રે;
દેવચંદ્ર જિનરાજના, નિત વંદો પથ અરવિંદ રે....
શ્રી શ્રેયાંસ પ્રભુ તણો અતિ અહભુત સહજાનંદ રે.... ” શ્રી દેવચંદ્રજી.

અત્રે શંકા થવી સંભવે છે કે—આ પૂજનપ્રત્યયે અને સત્કારપ્રત્યયે કાથોત્સર્ગ કર્તૃ છું એમ કહું, તે કોણ સાધુ કરે છે? કે શ્રાવક? ‘તેમાં સાધુને તો પૂજન-સત્કાર અનુચિત જ છે,’ કરવા ઉચિત જ-યોગ્ય જ નથી, કારણ કે તે દ્રવ્યસ્તવરૂપ છે અને તે દ્રવ્યસ્તવનો તો સાધુને નિષેધ છે માટે. અને તે પ્રકારે આગમવચન છે કે ‘કૃત્સ્ન સંયમવિદ્ (સર્વવિરતિ) પુષ્પાદિક ઇચ્છતા નથી.’ અને શ્રાવક તો આ બન્ને પૂજા-સત્કાર ‘યથાવિભવ’-પોતાના વિભવ પ્રમાણે સંપાદે જ છે; કારણ કે તે શ્રાવકને તો દ્રવ્ય-સ્તવનું પ્રધાનપણું છે માટે, અને તેમાં ધનવ્યય થકી મહાદોષનિવૃત્તિ છે ઇ. પ્રકારે તત્ત્વદર્શિપણું છે માટે, ‘જિનપૂજા વિભવ બુદ્ધિ’ એ વચનથી. તો આ સાધુ અને શ્રાવક એ બન્નેમાં પૂજન-સત્કારનો વિષય કોણ છે?

તે શંકાનું સમાધાન કરતાં,—સામાન્યથી સાધુ-શ્રાવક બન્ને તેના વિષય છે એમ દર્શાવી, સાધુને પોતે કરવાની અપેક્ષાએ દ્રવ્યસ્તવનો નિષેધ છે, પણ કરાવવા ને અનુમોદવાની અપેક્ષાએ નિષેધ નથી, એમ પ્રતિપાદન કરે છે—

૧૦ ઉચ્યતે—

સામાન્યેન દ્વાવપિ સાધુશ્રાવકૌ । સાધોઃ સ્વકરણમધિકૃત્ય દ્રવ્યસ્તવપ્રતિષેધઃ, ન પુનઃ સામાન્યેન, તદનુમતિભાવાત્,—ભવતિ ચ ભગવતાં પૂજાસત્કારાણુપલભ્ય સાધોઃ પ્રમોદઃ, સાધુ શોભનમિદમેતાવજ્જન્મફલમવિરતાનામિતિવચનલિઙ્ગમ્બઃ, તદનુમતિરિયં; ઉપદેશદાનતઃ કારણાપત્તેશ્ચ ।

દદાતિ ચ ભગવતાં પૂજાસત્કારવિષયં સદુપદેશ—કર્ત્તવ્યયા જિનપૂજા, ન સ્વલુ વિત્તસ્યાન્યચ્છુભતરં સ્થાનમિતિવચનસન્દર્ભેણ । તત્કારણમેતત્ ॥ ૨૩૯

૧૦ અર્થઃ—(સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—સામાન્યથી બન્નેય,—સાધુ અને શ્રાવક. સાધુને સ્વકરણને આશ્રીને દ્રવ્યસ્તવનો પ્રતિષેધ છે, ન પુનઃ સામાન્યથી,—તેનો અનુમતિ ભાવ છે માટે; અને ભગવંતોના પૂજા-સત્કાર દેખીને સાધુનો પ્રમોદ—‘આ સાધુ શોભન છે, અવિરતોને આઠણું જન્મફલ છે,’ એવા વચનલિંગથી ગમ્ય છે; આ તેની અનુમતિ છે; અને ઉપદેશદાન થકી કારણની (કરાવવાની) આપત્તિ છે માટે.

અને ભગવંતોના પૂજા-સત્કારવિષયી સદુપદેશ તેઓ દીએ છે,—‘જિન પૂજાકર્ત્તવ્ય છે, અરેખર! વિત્તનું અન્ય શુભતર સ્થાન નથી’ એવા વચનસંદર્ભથી. આ તેનું કારણ (કરાવવું) છે. ૨૩૯

વિવેચન

“ જન્મ કૃતારથ તેહનો રે, દિવસ સફલ પણ તાસ;
જગતશરણુ જિન ચરણુને રે, વંદે ધરિય ઉલ્લાસ....

જિનવર પૂજો....શ્રી સંભવ. ” શ્રી દેવચંદ્રભ.

જે શંકા કરી તેનું સમાધાન હવે કરે છે —સામાન્યથી બન્નેય-સાધુ અને શ્રાવક આ પૂજન-સત્કારના વિષય છે. સાધુને ‘સ્વકરણની અપેક્ષાએ’-પોતે કરવાની અપેક્ષાએ દ્રવ્યસ્તવનો નિષેધ છે, પણ નહિ કે સામાન્યથી, કારણ કે તેઓને સાધુને દ્રવ્યસ્તવ પોતે તેનો અનુમતિભાવ-અનુમોદનભાવ હોય જ છે. અને ભગવંતોના પૂજ કરવાનો નિષેધ, પણ —સત્કાર દેખીને ‘સાધુ શોભનમિદમેતાયજ્જન્મફલમવિરતાનામ્’ કરાવવા-અનુમોદવાનો ‘આ સાધુ છે, (રૂડું છે) શોભન (સુંદર) છે, અવિરતોને આટલું જન્મફલ છે,’ એવા વચનલિંગથી-ચિહ્નથી ગમ્ય-જણાઈ આવતો, વ્યક્ત થતો પ્રમોદ સાધુને હોય છે; અને આ જ તેની અનુમતિ-અનુમોદના છે. તેમજ ‘ઉપદેશદાન થકી કારણની (કરાવવાની) આપત્તિ’ તે કરાવવાના પ્રસંગની પ્રાપ્તિ પણ સાધુને હોય છે. કારણ કે ‘કર્ત્તવ્યા જિનપૂજા’ જિનપૂજ કર્ત્તવ્ય છે’ કરવા ચોગ્ય છે, ખરેખર! ધનનું વ્યય કરવાનું આના કરતાં બીજું વધારે શુભ-પ્રશસ્ત સ્થાન નથી,—‘ન ચલુ વૃત્તિસ્યાન્યચ્છુભતરં સ્થાનં’ એવાં પ્રકારના વચનથી ભગવંતોના પૂજ-સત્કારવિષયી સદુપદેશ તેઓ દીએ છે. આ ઉપદેશદાન તે તેનું કારણ-કરાવવું તે છે. આમ સાધુને ભગવંતના પૂજ-સત્કાર માત્ર પોતે કરવાનો નિષેધ છે, પણ કરાવવાનો તેમ જ અનુમોદવાનો નિષેધ નથી.

“ આજ કૃતપુણ્ય ધન્ય દિહ માહરો થયો, આજ નરજન્મ મેં સફળ ભાવ્યો;
દેવચંદ્ર સ્વામી ત્રેવીશમો વંદીઓ, ભક્તિભર ચિત્ત તુજ શુભ રમાવ્યો....
સહજ શુભ આગરો, સ્વામી સુખ સાગરો, જ્ઞાન વયરાગરો પ્રભુ સવાયો. ”
શ્રી દેવચંદ્રજી.

ઉપદેશન વડે મુનિને દ્રવ્યસ્તવનું કરાવવું તે દોષાન્તરનિવૃત્તિદ્વારે કરીને અનવધ (નિર્દોષ) છે, એમ નાગભયથી પુત્રને ખાડામાંથી ખેંચવાના દર્શાતથી સમર્થિત કરી, સાધુ આ દ્રવ્યસ્તવનો અવિષય નથી, એમ આગમપ્રામાણ્યથી સિદ્ધ કરે છે—

૧૧અનવધં ચ તદ્, દોષાન્તરનિવૃત્તિદ્વારેણ । અયમત્ર પ્રયોજકોઽશઃ, તથાભાવતઃ પ્રવૃત્તેઃ, ઉપાયાન્તરભાષાત્ । નાગભયસુતગર્ત્તાર્કર્ષણજ્ઞાતેન ભાવનીયમેતત્ ।

તદેવં સાધુરિત્થમેવૈતત્સમ્પાદનાય કુર્વાણો નાવિષયઃ, વચનપ્રામાણ્યાત્, હૃત્થમેવેષ્ટ-સિદ્ધેઃ, અન્યથાઽયોગાદિતિ ॥ ૨૪૦

પણિકા:—વારુ, યાવજ્જીવ સર્વ સાવધ જોણે છોડી દીધેલ છે, એવા સાધુને સાવધ પ્રકૃતિવાળા દ્રવ્યસ્તવના ઉપદેશન વડે કારણ (કરાવવું) કેમ યુક્ત હોય? એમ આશંકાને કહું—અનવધં ચ—અને અનવધ, નિર્દોષ, યતદ્—આ, દ્રવ્યસ્તવકારણ. હેતુ કહ્યો—દોષાન્તરનિવૃત્તિદ્વારેણ-દોષાન્તરાદ્-દ્રવ્યસ્તવ અપેક્ષાએ અન્ય એવા ઇન્દ્રિયાર્થહેતુ મહત્ દોષાન્તરમાંથી વા કૃષિ આદિ આરંભવિશેષમાંથી, તસ્ય વા-વા તેની, ચા-જે, નિવૃત્તિઃ-નિવૃત્તિ, ઉપરમ, સ પવ દ્વારમ્-તે જ દાર, ઉપાય, તેન-તે વડે કરીને.

૧૧ અર્થ:—અને તે (એ-દ્રવ્યસ્તવકારણ) અનવધ છે,—દોષાન્તરનિવૃત્તિ દ્વારે કરીને. આ અત્રે પ્રયોજક અંશ છે, તથાભાવથી પ્રવૃત્તિને લીધે, ઉપાયાન્તર અભાવને લીધે. નાગભયથી પુત્રના ગર્તામાંથી આકર્ષણના દ્વિધાન્તથી આ ભાવનીય છે.

તેથી એમ સાધુ આમ જ એના સંપાદનાર્થે કરતો અવિષય નથી,—વચનપ્રામાણ્યને લીધે, આમ જ ઇષ્ટસિદ્ધિને લીધે, અન્યથા અયોગને લીધે. ૧૨૦

વિવેચન

“ ધન્ય ધન્ય તે જીવ, પ્રભુ પદ વંદી હો દેશના સુભે;

જ્ઞાન ક્રિયા કરે શુદ્ધ, અનુભવયોગે હો નિજ સાધકપણે....

સેવો ઇશ્વર દેવ, જિણે ઇશિવરતા હો નિજ અદ્ભુત વરી. ” શ્રી દેવચંદ્રજી.

અત્રે પ્રશ્ન થવો સંભવે છે કે—યાવજ્જીવ-જીવન પર્યંત જેણે સર્વ સાવધ-પાપયુક્ત સદોષ કાર્ય છોડી દીધેલ છે, એવા સાધુ નિર્મલ મુનિને, જેમાં હિંસાદિ સાવધ-પાપ પ્રગટ છે એવા દ્રવ્યસ્તવનું ઉપદેશન વડે કરાવવું કેમ યુક્ત હોય ? દોષાન્તરનિવૃત્તિ દ્વારે એના સમાધાનરૂપ ઉત્તર અત્રે આપ્યો કે ‘અનવધં ચ તત્’ ‘તે દ્રવ્યસ્તવનું અનવધ છે;’ આ દ્રવ્યસ્તવનું કરાવવું એ અનવધ-અવધ રહિત ઉપદેશન અનવધ નિર્દોષ છે. શી રીતે નિર્દોષ છે ? ‘દોષાન્તરનિવૃત્તિકારેણ’—‘દોષાન્તરનિવૃત્તિ દ્વારે કરીને,’ દ્રવ્યસ્તવમાં જે અદ્ય હિંસાદિ દોષ દેખાય છે, તેના કરતાં બીજા ઘણા મોટા દોષમાંથી પાછા વાળવારૂપ ઉપાયે કરીને; અર્થાત્ ઇન્દ્રિયવિષયને પોષવા અથવા ખેતી વગેરે આરંભો સેવવા ગૃહસ્થો હિંસાદિ મહા-

વારુ, અવધાન્તરમાં પ્રવર્તનને લીધે આ અનવધ શી રીતે ? એમ આશંકીને કહ્યું—અયમ્-આ, મહત્દોષાન્તરનિવૃત્તિરૂપ, અન્ન-અન્ને, દ્રવ્યસ્તવના ઉપદેશનમાં, પ્રયોજકઃ-પ્રવર્તક, અંશઃ-નિવૃત્તિરૂપ દ્રવ્યસ્તવકૃત્ક્રિયાનો વિભાગ છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તથાભાવતઃ-દોષાન્તરનિવૃત્તિભાવ થકી, પ્રવૃત્તેઃ-એધાને લીધે. ઉપાયાન્તરાભાવાત્-દ્રવ્યસ્તવપરિહારથી અન્ય હેતુના અભાવને લીધે. કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—

નાગ ઇત્યાદિ નાગમયેન-સર્પની ભીતિથી, સુતસ્ય-પુત્રનું, ગર્તાત્-શબ્રમાંથી, આકર્ષણમ્-અપતનન, ઘતદેવ-એ જ, જ્ઞાતં-દૃષ્ટાત, તેન-તેના વડે કરીને, ભાવનીયમેતત્-આ ભાવનીય છે. કેઈ સ્ત્રીએ પ્રિય પુત્રને રમણીયરૂપવાળો ઉપરચીને રમણાર્થે મંદિરની બંદાર વિસજ્જો. અને તે અતિ ચપલતાથી અને અવિવેકતાથી અહીંતહીં પર્યટતાં અવટ જેવા અનિયમ તટરાળા એક ગર્તમાં પ્રવેશ્યો. અને મુહૂર્તાન્તરે પ્રત્યપાયસંભાવનાથી ચક્રિતચેતા માતા તેને આજીવાને તે દેશે આવી, અને ગર્તાન્તર્વતી નિજ પુત્રને દોડો. અને તેની પાછળ ચાલેલા કોપપ્રશમ નહિં કળાતા, અંજનપુંજ જેવી કાળી કાચવાળા, અતિ વિકટ રકુટાગ્રોપ ઉદ્ધાટિત કરતા એવા નાગને દોડો. એટલે તે ગુરુશ્રાધવઆલોચનમાં ચતુરાએ અરેઅર ! આ નાગથી આને મહાન્ અપાય થશે એમ ચિંતવી સત્વર હાથ લાંબાવી ગર્તમાંથી પુત્રને ખેંચ્યો. જેમ તે થોડી ઉઠીણું શરીરત્વજ્જતાથી (ચામડી છોડાવાથી) તે સખીડ છતાં દોષવતી નથી, પરિશુદ્ધ ભાવપણાને લીધે; તેમ સર્વથા સર્વ સાવધ ત્યક્ત છતાં સાધુ ઉપાયાન્તરથી મહત્ સાવધાન્તરમાંથી ગૃહીઓની નિવૃત્તિ નહિ દેખતાં, દ્રવ્યસ્તવ આદેશતાં પણ દોષવાન્ નથી.

દોષ કરી રહ્યા છે, તેઓને તે મહાદોષમાંથી પાછા વાળી નિર્દોષ ભક્તિપ્રયોજનમાં પ્રેરવાનો એકાંત હિતહેતુ હોવાથી આ દ્રવ્યસ્તવનું કરાવવું નિર્દોષ છે, અનવધ છે.

એટલે પુનઃ આશંકા થશે—આમ તો એક અવધ (પાપ) છોડાવી બીજા અવધમાં પ્રવર્ત્તાવવાનું થયું, તો આ દ્રવ્યસ્તવનો ઉપદેશ અનવધ-નિષ્પાપ કેમ ? એ આશંકાના નિવારણાર્થે કહ્યું—‘આ અત્રે પ્રયોજક અંશ બીજા ઉપાયના અભાવે છે,—તથાભાવથી પ્રવૃત્તિને લીધે.’ અર્થાત્ બીજા મોટા દોષમાંથી તથાભાવથી પાછા વાળવું એ જ અત્રે દ્રવ્યસ્તવના ઉપદેશદાનમાં મુનિને તેવી ઉપદેશપ્રવૃત્તિ પ્રયોજક-પ્રયોજનાર-પ્રવર્ત્તાવનાર અંશ-ભાગ છે; કારણ કે દોષાન્તરમાંથી—બીજા દોષમાંથી નિવૃત્તિ કરાવવી—પાછા વાળવું એવા તથાપ્રકારના ભાવથી જ મુનિની તેવી ઉપદેશપ્રવૃત્તિ હોય છે, અને તે પણ ‘ઉપાયાન્તર અભાવને લીધે’—‘ઉપાયાન્તરમાવાન’ હોય છે, અર્થાત્ તે દોષમાંથી પાછો વાળવાને દ્રવ્યસ્તવ શિવાય બીજો કોઈ ઉપાય છે નહિં એમ સમજીને ન છૂટકે તેવો ઉપદેશ તે દીએ છે.

અને ‘નાગભયથી પુત્રના ગર્ત્તમાંથી આકર્ષણના દષ્ટાંતથી આ ભાવનીય છે;’ સાપના ભયથી પુત્રને ગર્ત્તમાંથી—ખાડામાંથી ખેંચી કાઢવાના દષ્ટાંત પરથી આ ભાવન કરવા યોગ્ય છે. તે આ પ્રકારે—કોઈ માતાએ પોતાના બહાલા બાળક નાગભયથી પુત્રને શણગારીને રમવા માટે ઘરમાંથી બહાર મોકલ્યો, ચપલ અને પુત્રને ખાડામાંથી અણસમજી બાળક તો રમતાં રમતાં એક બિંદા ખડખડાડા ખાડામાં ખેંચવાનું દષ્ટાંત પેઠો. ઘણો વખત થયા છતાં પુત્ર પાછો આવ્યો નહિં, એટલે માતાને ચિંતા થતાં તેને આજીવાને ત્યાં આવી, અને ખાડાની અંદર તેને દીઠો; અને આજીવાજી નજર કરી તો એક કોધાવિષ્ટ કુંદાડા મારતો કાળો નાગ બાળકની પાછળ પડ્યો હતો. એટલે તત્ક્ષણ સમયસૂચકતા વાપરી તેણે બાળકનું બાંવડું ઝાડીને તેને ખાડામાંથી બહાર ખેંચી કાઢ્યો. આમ કરવામાં જોકે બાળકની આમડી જરા છોલાણી, ઉઝરડા પડ્યા ને તેને પીડા થઈ, પણ તેને બચાવી લેવા માટે બીજો કોઈ છૂટકો નહિં હોવાથી તેમ શુદ્ધભાવથી કરવામાં માતાને લેશ પણ દોષ નથી; તે જ પ્રકારે બીજા કોઈ ઉપાયથી ગૃહસ્થને મહાસાવધમાંથી પાછા વાળવાનો સંભવ નહિં દેખતાં, સાધુ પોતે સર્વથા સાવધ ત્યજ્યા છતાં, ન છૂટકે ગૃહસ્થને દ્રવ્યસ્તવનો ઉપદેશ દીએ છે. તેમાં તે વત્સલ માતાની જેમ મહાપાપરૂપ ક્ષુધિધરથી ગૃહસ્થને બચાવી લેવાનો નિર્મલ આશય જ મુનિને છે; અર્થાત્ ગૃહસ્થને પાપમાં પ્રવર્ત્તાવવાનો નહિં, પણ જેમ બને તેમ પાપથી નિવર્ત્તાવવાનો જ પરિશુદ્ધ હેતુ જ સાધુને છે. એટલે તેવા દ્રવ્યસ્તવના ઉપદેશસ્વરૂપમાં તેને દોષ નથી.

અને ‘તેથી એમ સાધુ આમ જ એના સંપાદનાર્થે કરતો અવિષય નથી;’ આમ—ઉક્ત પ્રકારે જ આ દ્રવ્યસ્તવના સંપાદન અર્થે એમ ઉપદેશપ્રવૃત્તિ કરતો સાધુ આ

દ્રવ્યસ્તવનો અવિષય નથી, અર્થાત્ દ્રવ્યસ્તવનો વિષય છે જ. માટે સાધુ દ્રવ્યસ્તવનો એટલે તેને પણ ‘વચનપ્રમાણ્યને લીધે’—આગમના પ્રમાણ—અવિષય નથી પણને લીધે દ્રવ્યસ્તવ ઘટે છે. શાને લીધે ? ‘આમ જ ઇષ્ટ—સિદ્ધિને લીધે, અન્યથા અયોગને લીધે’ અર્થાત્ મુનિને પણ દ્રવ્યસ્તવનો અધિકાર છે એમ આગમમાં પણ જે ઇષ્ટ માનેલ છે તેની સિદ્ધિ આમ જ ઉક્ત પ્રકારે કરાવવું અને અનુભોદવું એ બંને પ્રમાણથી હોય છે, નહિ તે ન દ્રવ્યસ્તવનો મુનિને યોગ જ ઘટે નહિ. આમ સાધુ પણ દ્રવ્યસ્તવના વધ છે

અને શ્રાવકે તો આ પૂજા-સત્કાર બંનેનો વિષય છે જ અને આરંભવંતને આ બંને ઔચિત્ય—આજ્ઞાઅમૃત યોગને લીધે ઉચિત છે, ઇ, યુક્તિથી પ્રદર્શિત કરે છે—

૧૨ શ્રાવકસ્તુ સમ્પાદ્યન્નપ્યેતૌ ભાવાતિશયાત્ અધિકસમ્પાવનાર્થમાહ । ન તસ્યૈતયોઃ સન્તોષઃ, તદ્ધર્મસ્ય તથાસ્વભાવત્વાત્ । જિનપૂજનસત્કારયોઃ કરણલાલસઃ સ્વલ્વાયો દેશવિરતિપરિણામઃ ઔચિત્યપ્રવૃત્તિસારત્વેન ।

ઉચિતૌ ચારમ્ભિષ્ણ પતૌ, સદારમ્ભરૂપત્વાત્, ઔચિત્યાજ્ઞાઽમૃતયોગાત્, અસદારમ્ભનિવૃત્તેઃ, અન્યથા તદયોગાદતિપ્રસન્નાદિતિ । ૨૪૧

પંક્તિકા—તદ્ધર્મ ઇત્યાદિ. તદ્ધર્મસ્ય—શ્રાવકધર્મના, તથાસ્વભાવત્વાત્—જિનપૂજા-સત્કારમાં આકાંક્ષાતિરેક થઈ અસંતોષસ્વભાવપણ્યને લીધે. એ જ ભાવે છે—જિનપૂજાસત્કારયોઃ—ઉક્તરૂપ જિનપૂજા-સત્કારમાં, કરણલાલસ એ—વિદાનલપટ જ,—સ્વલુ—શબ્દના એવકાર અર્થપણ્યને લીધે. જે સચિત્તઆરંભવર્મા નામની અષ્ટમ પ્રતિમાના અભ્યાસથી પૂર્વકાલભાવી, દેશવિરતિપરિણામઃ—શ્રાવક અધ્યવસાય. કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—ઔચિત્યપ્રવૃત્તિસારત્વેન—ઔચિત્યપ્રવૃત્તિસારપણ્ય વડે કરીને. નિજ અવસ્થાના આતુર્યથી જે પ્રવૃત્તિ—એટલા તેના પ્રધાનપણ્યએ કરીને. ઔચિત્યને જ ભાવતાં કહ્યું—ઉચિતૌ ચ—અને ઉચિત છે, યોગ્ય છે, આરમ્ભિષ્ણઃ—આરંભીને, તે જ પૃથિવી આદિ આરંભવંતને, પતૌ—આ બંને, પૂજા-સત્કાર, કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—સદારમ્ભરૂપત્વાત્—સત્—સુંદર,—જિનવિષયતાથી, આરમ્ભઃ—પૃથિવી આદિ ઉપમર્દ, તદ્વૃપત્વાદ્—તદૂપપણ્યને લીધે. આરંભવિશેષ છતાં પણ આ બંનેનું સદ્આરંભત્વ શી રીતે ? એમ આશંકાને કહ્યું—

આજ્ઞાઽમૃતયોગાત્—આજ્ઞાઅમૃત યોગને લીધે. આજ્ઞૈવ—આજ્ઞા જ, “જિનમ્ભવનં જિનવિમ્બં”—જિનભવન, જિનચિંત્ર ઇત્યાદિ આપ્તોપદેશરૂપ, અમૃત—અમૃત,—અજરામરભાવકારિપણ્યને લીધે, તેન—તેથી, યોગાદ્—યોગને લીધે. આજ્ઞા પણ શું નિબંધને આમ છે ? એમ આશંકાને કહ્યું—અસદારમ્ભનિવૃત્તેઃ—અસતઃ—ઈદ્રિયાર્થવિષયતાથી અસત્—અસુંદર, આરંભસ્ય—આરંભની, તત્તો વા—વા તેનાથી જિનપૂજાદિકાએ નિવૃત્તિને લીધે. વારુ, તેની નિવૃત્તિ અન્યથા પણ ધશે, એમ આશંકાને કહ્યું—અન્યથા—આજ્ઞાઅમૃતયુક્ત પૂજા-સત્કાર છોડીને, તદયોગાત્—અસુંદર આરંભનિવૃત્તિના અયોગને લીધે. વિપક્ષમાં બાધા કહી—અતિપ્રસન્નાત્—પ્રકારાન્તરથી પણ અસદ્આરંભનિવૃત્તિના અભ્યુપગમે દ્યુતરમણુ—આદેશન આદિમાં પણ તેની પ્રાપ્તિથી અતિપ્રસંગને લીધે. इति—એમ, વાક્યસમાપ્તિમાં.

૧૨અર્થ:—શ્રાવક તો આ બન્ને (પૂજા-સત્કાર) સંપાદતો છતાં ભાવાતિશયને લીધે અધિક સંપાદનાર્થે (વિષય) કહ્યો છે; તેને આ બેમાં (પૂજા-સત્કારમાં) સંતોષ નથી,—તદ્ધર્મના (શ્રાવકધર્મના) તથાસ્વભાવપણાને લીધે. ખરેખર! આદ્ય દેશવિરતિ પરિણામ જિનપૂજન-સત્કારમાં કરણલાલસ જ (હોય છે),—ઔચિત્યપ્રવૃત્તિસારપણાએ કરીને.

અને આરંભીને આ બન્ને ઉચિત છે,—સદ્આરંભરૂપપણાને લીધે, ઔચિત્ય આજ્ઞા-અમૃતયોગને લીધે, અસદ્આરંભનિવૃત્તિને લીધે, અન્યથા તેના અયોગને લીધે, અતિ-પ્રસંગને લીધે. ૨૪૧

વિવેચન

“ સન્નજનશું જે પ્રીતડીછ, છાની તે ન રખાય;

પરિમલ કસ્તૂરી તણોછ, મહીમાંહે મહકાય....

સોભાગી જિનશું લાગ્યો અવિહક રંગ.

આંગળીએ નવિ મેરૂ ઢંકાયે, છાબડીએ રવિ તેજ;

અંજલિમાં જિમ ગંગ ન માયે, મુજ મન તિમ પ્રભુ હેજ....સોભાગી. ”

શ્રી યશોવિજયજી.

અને ‘શ્રાવક તો આ બન્ને સંપાદતો છતાં ભાવાતિશયને લીધે અધિક સંપાદનાર્થે (વિષય) કહ્યો છે.’ અર્થાત્ સદ્ગુરુમુખે અપૂર્વ શુશ્રૂષારસથી જે ધર્મ કરે છે એવો

ગૃહસ્થ શ્રાવક તો આ પૂજા-સત્કાર બન્ને સંપાદન કરે જ છે, છતાં શ્રાવકને પૂજા-સત્કાર ભાવાતિશય થકી અધિક અધિક ભાવના ઉલ્લાસથી અધિક અધિક બા.માં સંતોષ નથી. પૂજા-સત્કારના સંપાદન અર્થે એને પણ અત્રે તેનો વિષય કહ્યો છે. કારણ કે ‘ન તસ્યૈતયોઃ સંતોષઃ’ તેને આ બેમાં સંતોષ નથી,

—તદ્ધર્મના તથાસ્વભાવપણાને લીધે.—‘તદ્ધર્મસ્ય તથાસ્વભાવત્વાત’. અર્થાત્ આ પરમ પૂજાહર્ અર્હત પ્રભુની ભક્તિ માટે સ્કાઈ સર્વસ્વ ચોવારી નાંખું તોપણ ચોધું છે એવી ભાવના જે ભાવે છે એવા શ્રાવકને આ પૂજા-સત્કાર એ બેની બાબતમાં સંતોષ થતો નથી, એટલે અધિકાધિક પૂજા-સત્કારની તેની ભાવના અતૃપ્ત જ રહે છે, કારણકે તદ્ધર્મનો—તે શ્રાવકધર્મનો તથાસ્વભાવ જ—તથાપ્રકારનો સ્વભાવ જ એવો છે કે છલકાતી ભક્તિને લીધે તેને ભગવંતના તે પૂજા-સત્કાર બા. અસંતોષ જ રહ્યા કરે!

અને એટલે જ ‘આદ્ય દેશવિરતિ પરિણામ ખરેખર! જિનપૂજન-સત્કારમાં કરણ-લાલસ જ હોય છે;’ સચિત્ત આરંભ વર્જનારી એવી શ્રાવકની આઠમી પ્રતિમાના અભ્યાસ પૂર્વેનો જે આદ્ય દેશવિરતિ પરિણામ-ભાવશ્રાવકનો ભાવ છે, તે

ઔચિત્યપ્રવૃત્તિ
સારપણું

જિન-પૂજા સત્કાર કરવાની બાબતમાં લાલસાવાળો—તીવ્ર ઈચ્છાવાળો જ હોય છે; અને એ પણ ‘ઔચિત્યપ્રવૃત્તિસારપણાએ કરીને તેમ હોય છે, અર્થાત્ પોતાની અવસ્થાને-દશાને ઉચિત એવી

પ્રવૃત્તિના પ્રધાનપણા વડે કરીને શ્રાવકને તેવા પ્રકારની પૂજા-સત્કાર પ્રવૃત્તિ કરવાનું ઔચિત્ય-ઉચિતપણું છે, તેવા પ્રકારે પૂજા-સત્કાર કરવા ઘટે છે, તેથી જ તે તેવા પ્રકારે કરણલાલસ હોય છે.

“જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, ત્યાં સમજવું તેહ;
ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે, આત્માથી જન એહ.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અને “જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે” ઇ. સુલખિત અનુસાર જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે ત્યાં ત્યાં તે તે સમજવું ને ત્યાં ત્યાં તે તે આચરવું, તે આત્માથીને ઉચિત છે, એમ ઔચિત્યનો-ઉચિતપણાનો સામાન્ય નિયમ છે. એટલે ઔચિત્ય આજ્ઞા-અમૃત યોગથી આરંભવંતને આ બન્ને ઉચિત છે. એટલે પૃથ્વી-જલ આદિ આરંભને સેવવાનું જેને અનિવાર્ય છે, એવા આરંભવંત ગૃહસ્થને આ બન્ને પૂજા-સત્કાર ઉચિત છે, કરવા ઘટે છે. શાને લીધે ઉચિત છે? ‘સદ્ આરંભરૂપણાને લીધે;’ આ પૂજા-સત્કારનો વિષય જિન ભગવાન હોવાથી, તે અંગેનો આ પૃથ્વી-જલ આદિ આરંભ સત્-સુંદર છે, એટલે તેનું સત્ આરંભપણું છે માટે.

હિંસામય આરંભ પોતે જ અસત્ છે, તો પછી આ પૂજા-સત્કારવિષયક આરંભનું સદ્ આરંભરૂપણું શાને લીધે? ‘ઔચિત્યાજ્ઞાડમૃતયોગાત્’—‘ઔચિત્ય આજ્ઞા અમૃતયોગને લીધે.’ અર્થાત્ જિનભવન, જિનભિંબ આદિ કરાવવા શ્રાવકને ઉચિત છે એવી આપ્ત પુરુષના વચનરૂપ આગમની આજ્ઞા છે, અને તે જ તેના આરાધક જીવને અજરામર ભાવરૂપ અમૃત પદ પમાડનારી હોવાથી ‘અમૃત’ છે, એટલે સત્પુરુષના આ આજ્ઞારૂપ અમૃતના યોગે કરીને પ્રસ્તુત આરંભ પણ સત્ આરંભરૂપ બની જાય છે, માટે.

અને આ આજ્ઞા પણ આમ અમૃતરૂપ ‘અસદ્ આરંભનિવૃત્તિને લીધે’ હોય છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયાર્થવિષયપણાને લીધે જે અસત્-અસુંદર આરંભ છે, તેમાંથી જિનપૂજાદિકાળે નિવૃત્તિ હોય છે; એટલે હિંસાપ્રધાન પ્રવૃત્તિરૂપ અસત્ આરંભમાંથી નિવર્તીવી ભક્તિપ્રધાન સત્ આરંભમાં પ્રવર્તીવતી હોવાથી આ શ્રાવકોચિત જિનઆજ્ઞા તેના આત્માને અમૃતરૂપ થઈ પડે છે.

અને આ આજ્ઞાઅમૃતના યોગ શિવાય ‘અન્યથા તેના અયોગને લીધે’—બીજા કોઈ પ્રકારે તે અસત્ આરંભનિવૃત્તિના અયોગને લીધે ગૃહસ્થ તે તે ઇન્દ્રિયાર્થવિષયી પાપમય પ્રવૃત્તિમાંથી વિરમે એ સંભવતું નથી. અને પ્રકારાન્તરથી અસત્ આરંભથી નિવૃત્તિ થાય એમ જો માનીએ તો ‘અતિપ્રસંગને લીધે’—જૂનાર રમતું, હીંચકા ખાવા વગેરે પ્રવૃત્તિમાં પણ તે અસત્ આરંભનિવૃત્તિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે! અને એ તો અનિષ્ટ છે, એટલે અસત્ આરંભ છોડાવી સત્ આરંભમાં જોડનાર આ ‘આજ્ઞા-અમૃત’ના યોગથી જ શ્રાવકને જિનપૂજા-સત્કારનું ઔચિત્ય-ઉચિતપણું પ્રતીત થાય છે.

આ પૂજા-સત્કાર અન્ને દ્રવ્યસ્તવ જ છે, ને તે દ્રવ્યસ્તવ પણ ભાવસ્તવના અંગરૂપ હોય તે જ ઇષ્ટ છે, તેનાથી અન્ય તો અપ્રધાન છે ને તે અભવ્યોને પણ હોય છે, એમ શાસ્ત્રીય મીમાંસા કરે છે—

૧૩ તથાહિ—

દ્રવ્યસ્તવ એવૈતૌ, સ ચ ભાવસ્તવાદ્ભ્રમિષ્ટ; તદન્યસ્યાપ્રધાનત્વાત્, તસ્યાભવ્યેષ્વપિ ભાવાત્। અતઃ આજ્ઞયાસદારમ્ભનિવૃત્તિરૂપ એવાયં સ્યાત્। ઔચિત્યપ્રવૃત્તિરૂપત્વેડપ્યલપ-ભાવત્વાદ્ દ્રવ્યસ્તવઃ।^{૨૪૨}

૧૩ અર્થઃ—તે આ પ્રકારે—

આ અન્ને દ્રવ્યસ્તવ છે, અને તે (દ્રવ્યસ્તવ) ભાવસ્તવનું અંગ એવું ઇષ્ટ છે,— તદન્યોનું અપ્રધાનપણું છે માટે, તેનો અભવ્યોમાં પણ ભાવ છે માટે. એટલા માટે આજ્ઞાથી અસદારભનિવૃત્તિરૂપ જ એવું આ હોય. ઔચિત્યપ્રવૃત્તિરૂપપણું સતે પણ અલ્પભાવપણાને લીધે (આ) દ્રવ્યસ્તવ છે.^{૨૪૨}

વિવેચન

“દ્રવ્યથી પૂજા રે કારણ ભાવનું રે, ભાવ પ્રશસ્ત ને શુદ્ધ;

પરમ ઇષ્ટ વાલ્હા ત્રિભુવન ધણી રે, વાસુપૂત્ય સ્વયંશુદ્ધ....

પૂજના તો કીલે રે, બારમા જિન તણી રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ શ્રાવકને ઉદિત એવા ‘આ અન્ને દ્રવ્યસ્તવ છે; આ પૂજા-સત્કાર અન્ને બાહ્ય પ્રવૃત્તિરૂપ હોવાથી દ્રવ્યસ્તવ છે. “આત્મભાવ તે ભાવ, દ્રવ્ય પદ બાહ્ય પ્રવૃત્તિ

પંક્તિકા—ઔચિત્ય જ પુનઃ વિશેષથી ભાવતાં કહ્યું—તથાહિ—તે આ પ્રકારે—દ્રવ્યસ્તવઃ—દ્રવ્યસ્તવ, ધર્તૌ—આ અન્ને, પૂજા-સત્કાર, તેથી શું? તે માટે કહ્યું—ભાવસ્તવાદ્ભ્રમિષ્ટ—ભાવસ્તવઅંગ, શુદ્ધ સાધુભાવનું નિમગ્નન, ઇષ્ટઃ—ઇષ્ટ છે, અભિમત છે. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તદન્યસ્ય—તેનાથી અન્યતા, ભાવસ્તવના અનંગતા, અપ્રધાનત્વાદ્—અપ્રધાનપણાને લીધે, અનાદરણીયપણાને લીધે. કયા કારણથી? તસ્ય—તેના, અપ્રધાનતા, અભવ્યેષ્વપિ—અભવ્યોમાં પણ, પુનઃ ઇતરોર્મા તો પૂછવું જ શું? માયાત્—સત્યને લીધે, અને તે થઈ કોઈ પ્રવૃત્તિ સિદ્ધિ નથી. અતઃ—એટલા માટે, અન્યતા અપ્રાધાન્યરૂપ હેતુને લીધે, આજ્ઞયા—આજ્ઞાથી, આપ્તઉપદેશથી, અસદારમ્ભનિવૃત્તિરૂપ એવ—અસદારમ્ભાદ્—ઉક્તરૂપ અસદ આરંભમાંથી, તસ્ય વા—વા તેની, યા—જે, નિવૃત્તિઃ—ઉપરમ, તદ્રૂપ એવ—તદ્રૂપ જ, નહિ કે પુનઃ અન્ય અડુલોકપ્રસિદ્ધ, અયં—આ, શાસ્ત્રવિદિત દ્રવ્યસ્તવ, સ્યાદ્—હોય.

શંકા—તે ભાવસ્તવ કેમ ન હોય?—ઔચિત્યપ્રવૃત્તિરૂપપણાને લીધે, સાધુધર્મની જેમ. એમ આશંકીને કહ્યું—ઔચિત્યપ્રવૃત્તિરૂપત્વેડપિ—શ્રાવક અવસ્થાને યોગ્ય વ્યાપારસ્વભાવતા સતે પણ, તો પછી તેના અભાવે તો પૂછવું જ શું? અલ્પભાવત્વાત્—અલ્પભાવપણાને લીધે, તુચ્છ શુભ-પરિણામપણાને લીધે, દ્રવ્યસ્તવઃ—પૂજા-સત્કાર એ અન્ને દ્રવ્યસ્તવ છે.

આ અન્ને
દ્રવ્યસ્તવરૂપ છે
ને તે ભાવસ્તવત્વ
અંગ હોય તે
છંદ છે

નિસર્ગોલ” (દેવચંદ્રલ). પરભાવમાં નિષ્કામ એવી પ્રભુ સાથે
અલેદ થવાની ઇચ્છા તે ભાવ છે, અને વંદન, નમન, અર્ચન,
ગુણુપ્રાપ્તિ આદિ દ્રવ્યસ્તવ છે; ‘અને તે ભાવસ્તવત્વ’ અંગ એવું
છંદ છે, ‘સ ચ ભાવસ્તવાક્ષમિષ્ટ’—તે દ્રવ્યસ્તવ પણ જે ભાવસ્તવત્વ
અંગ હોય, શુદ્ધ આત્મભાવત્વ નિર્બંધન-કારણ હોય, તે દ્રવ્ય-
સ્તવ જ શાસ્ત્રકારોએ ઇષ્ટ માનેલું છે. અર્થાત્ જે દ્રવ્યથી ભાવ
ઉપજે એવું દ્રવ્યસ્તવ જ મુમુક્ષુઓએ ઇચ્છવા યોગ્ય એવું ઇષ્ટ હોવાથી,
જ્ઞાની પુરુષોએ તેને જ ઇષ્ટ ગણી સંમત કરેલું છે.

દ્રવ્યસેવ વંદન નમનાદિક, અર્ચન વળી ગુણુ પ્રાપ્તિ;

ભાવ અલેદ થવાની ઇચ્છા, પરભાવે નિઃકામોલ.”—શ્રી દેવચંદ્રલ.

એમ શાને લીધે? ‘તદન્યતા અપ્રધાનપણુને લીધે, ‘તદન્યસ્વાપ્રધાનત્વાત્’—તે
ભાવસ્તવના અંગરૂપ દ્રવ્યસ્તવથી અન્ય પ્રકારના દ્રવ્યસ્તવત્વ અપ્રધાનપણુ છે માટે.
અર્થાત્ જે દ્રવ્યસ્તવ ભાવસ્તવત્વ કારણ થતું નથી, જે દ્રવ્યથી
પ્રધાન દ્રવ્ય આત્મભાવરૂપ ભાવ ઉપજતો નથી, તે દ્રવ્ય ‘અપ્રધાન’ દ્રવ્ય કહેવાય
ને અપ્રધાન દ્રવ્ય છે. અને એટલા માટે જ દ્રવ્યના પ્રધાન અને અપ્રધાન એમ બે
પ્રકાર મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ શ્રી પંચાશક શાસ્ત્રમાં સ્કુટ-
પણે વિસ્તારથી દર્શાવ્યા છે. તેમાં ભાવ ઉપજાવવાનું યોગ્યપણુ જેમાં છે તે પ્રધાન દ્રવ્ય
છે; અને તેવું યોગ્યપણુ જેમાં નથી તે તથારૂપ ભાવવિહીન એવું અપ્રધાન દ્રવ્ય છે.
જેમકે—જેમાં સાધુપણુ પામવાનું યોગ્યપણુ છે એવો સાચો ભાવશ્રાવક તે દ્રવ્યસાધુ
છે,—આ ‘પ્રધાન’ દ્રવ્યનું ઉદાહરણ છે; અને આચાર્યમાં વા સાધુમાં હોવા યોગ્ય તથારૂપ
આચાર્ય—સાધુના ગુણુ—ભાવ જેમાં નથી તે દ્રવ્યઆચાર્ય, દ્રવ્યસાધુ છે,—આ ‘અપ્ર-
ધાન’ દ્રવ્યનું ઉદાહરણ છે.

આ પરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે કે જે દ્રવ્યસ્તવ, ભાવસ્તવત્વ કારણ થતું
નથી, જે દ્રવ્યપૂજા આત્મામાં તથા પ્રકારનો ભાવ ઉપજાવવાનું નિમિત્ત બનતી
નથી, તે અપ્રધાન દ્રવ્યરૂપ છે; એટલે જ જે દ્રવ્યસ્તવ ભાવસ્તવના અંગરૂપ નથી
થતું, તેનું અહીં અપ્રધાનપણુ કહ્યું છે, અને તે ‘તેના અલબ્ધોમાં પણ ભાવને લીધે’
‘તસ્યામવ્યેષ્વપિ ભાવાત્’ યથાર્થ જ કહ્યું છે. અર્થાત્ અલબ્ધોને પણ આ અપ્રધાન દ્રવ્ય-
સ્તવ હોય છે; અને પ્રધાન દ્રવ્યસ્તવ તો અપુનર્બંધકાદિ દશાવાળા હળુકર્મી, મંદકષાયી,
મંદવિષયી, સાચા મુમુક્ષુ આત્માથીને જ હોય છે. એટલે જ પ્રધાન દ્રવ્યને જ પ્રધાન-
મુખ્ય માની જ્ઞાનીઓએ ઇષ્ટ—આદરણીય—પ્રશસ્ત ભાખ્યું છે, અને આ અપ્રધાન દ્રવ્યને
અપ્રધાન—ગૌણ ગણી અનિષ્ટ—અનાદરણીય—અપ્રશસ્ત કહ્યું છે.

અને ‘એટલા માટે જ આસાથી અસહારલનિવૃત્તિરૂપ જ એવું આ હોય.’
અર્થાત્ ઉક્ત અપ્રધાન દ્રવ્યનું અપ્રધાનપણુ છે એટલા માટે જ, પરમાર્થે વિશ્વસનીય

એવા આપ્ત સત્પુરુષની આજ્ઞા થકી જે અસત્ધાર્મિકમાંથી આજ્ઞાથી અસદ્ધાર્મિકનિવૃત્તિરૂપ દ્રવ્યસ્તવ છે, તે જ ભાવસ્તવના અંગરૂપ હોઈ શાસ્ત્ર આરંભનિવૃત્તિરૂપ જ વિહિત એવું ઇષ્ટ દ્રવ્યસ્તવ છે; નહિં કે ગતાનુગતિક ગાડરીઆ આ દ્રવ્યસ્તવ પ્રવાહ જેવા લોકોથી લૌકિક રીતે કરાતું દ્રવ્યસ્તવ. તાત્પર્ય કે ભાવના સ્પર્શ કે સ્કુરણા વિનાતું જે અપ્રધાન દ્રવ્યસ્તવ લોકો લૌકિક રીતે કરે છે, તે શાસ્ત્રસંમત નથી; પણ જે ભાવના અનુસંધાનવાળું, ભાવ ઉપજવનારું એવું આજ્ઞાનુસાર પ્રધાન દ્રવ્યસ્તવ સાચા મુમુક્ષુ આત્માથી જન્મીને અલૌકિક રીતે આત્માથી આદરે છે. તે જ શાસ્ત્રસંમત છે.

અત્રે પ્રશ્ન થવો સંભવે છે કે—આ દ્રવ્યસ્તવ સાધુધર્મની જેમ ઔચિત્યપ્રવૃત્તિરૂપ છતાં તેને ભાવસ્તવ કેમ ન કહ્યું? દ્રવ્યસ્તવ કેમ કહ્યું? તેના સમાધાનાર્થે અત્રે ઉત્તર આપ્યો કે ‘ઔચિત્યપ્રવૃત્તિરૂપપણું સતે પણ અલ્પભાવપણાને લીધે અલ્પભાવપણાને દ્રવ્યસ્તવ છે.’ અર્થાત્ શ્રાવકની દશાને ઉચિત પ્રવૃત્તિસ્વરૂપ હોવા લીધે દ્રવ્યસ્તવ છતાં, અતિમહત્ત એવા સાધુભાવની અપેક્ષાએ તેનું અલ્પભાવપણું—તુચ્છ શુભપરિણામપણું છે, એટલા માટે જ તેને દ્રવ્યસ્તવ કહ્યું છે; તો પછી ઉચિત પ્રવૃત્તિસ્વરૂપપણા અભાવે તો તેના દ્રવ્યસ્તવપણા માટે પૂછવું જ શું? ‘અપિ’—પણ શબ્દનો અર્થ છે.

“મુનિસુવ્રત પ્રભુ પ્રભુતા લીના, આતમ સંપત્તિ ભાસન પીના;
આજ્ઞારંગે ચિત્ત ધરીજે, દેવચંદ્ર પદ શીઘ્ર વરીજે....લીકો દરિશણુ શ્રી પ્રભુજનો.”
—શ્રીદેવચંદ્રજી

આ દ્રવ્યસ્તવ કૂપઉદાહરણથી ગુણકારી છે, પણ આવું ન હોય તે ઇષ્ટફલસિદ્ધિનું કારણ નથી, પરંતુ આજ્ઞાઅમૃતયુક્ત જ કારણ છે, એ સ્પષ્ટ કરી, સાધુ-શ્રાવક બન્નેએ આ પૂર્ણ-સાકારના વિષય છે એમ પ્રસ્તુત સમાધાન ઉપસંહરે છે—

૧૪ ગુણાય ચાયં કૂપોદાહરણેન, ન ચૈતદ્વ્યનીદશં ઇષ્ટફલસિદ્ધયે, કિં ત્વાજ્ઞામૃતયુક્તમેવ, સ્થાને વિધિપ્રવૃત્તિરિતિ સમ્યગ્ગાલોચનીયમેતન્ ।

તદેવમનયોઃ સાધુશ્રાવકાવેવ વિષય इत्यलं प्रसङ्गेन ॥ ૨૪૩

૧૪ અર્થ:—અને આ (દ્રવ્યસ્તવ) કૂપના ઉદાહરણથી ગુણાર્થે છે; અને એ (કૂપોદાહરણ) પણ અનીદશ (આવું ન હોય તે) ઇષ્ટ ફલસિદ્ધિ અર્થે નથી, કિંતુ આજ્ઞાઅમૃતયુક્ત જ, —સ્થાને વિધિપ્રવૃત્તિને લીધે. એમ આ સમ્યક્ આલોચનીય છે.

તેથી એમ આ બન્નેના સાધુ અને શ્રાવક જ વિષય છે. એટલે પ્રસંગથી સચું ! ૨૪૩

વિવેચન

“જિનગુણ અમૃતપાનથી રે....મન. અમૃત ક્રિયા સુખસાયરે....ભવિ.

અમૃત ક્રિયા અનુષ્ઠાનથી રે. આતમ અમૃત થાય રે ભવિ”-શ્રી દેવચંદ્રણ

તો પછી આમ અદ્યભાવપણાને લીધે આ દ્રવ્યસ્તવ ગૃહસ્થોને અક્રિયત્વકર-નકારું થઈ પડશે, એવી આશંકા દૂર કરવા માટે કહ્યું—‘ગુણાય ચાયં કૃપોદાહરણેન’—‘અને કૃપના ઉદાહરણથી આ (દ્રવ્યસ્તવ) ગુણાર્થે છે; કૃવાના દષ્ટાંતે આ પૂર્ણદિગ્ધ દ્રવ્યસ્તવ કંઈક સંદેષ છતાં વિશિષ્ટ શુભ ભાવના આ દ્રવ્યસ્તવ હેતુપણાને લીધે તેના અધિકારીને ગુણકારી-ઉપકારી છે. અર્થાત્ ગુણકારી કૃવો ખોદવામાં શ્રમ ઉપજે, તરસ લાગે, કાદવથી શરીર ખરડાય એ વગેરે દોષ હોય છે, તથાપિ જ્યારે પાણી નીકળે છે ત્યારે આ દોષો દૂર થઈ તે કૃવાનું ખોદવું લેખે લાગે છે અને સ્વ-પરની તરસ છીપાવી તે સર્વને આનંદનું કારણ બની ઉપકારી થઈ પડે છે. તેમ આ પૂર્ણદિ દ્રવ્યસ્તવમાં પણ ક્રિયિત્ હિંસાદિ આરંભ હોય છે, પૃથ્વીકાય-અપ્કાય-વનસ્પતિકાય આદિનો ઉપમર્દ ઉપજે છે, એ વગેરે દોષો હોય છે; તથાપિ તેના નિમિત્તે ભક્તિભાવ પર ચઢતાં શુભ પ્રશસ્ત ભાવ ઉદ્ભવે છે, એટલે તે અદ્ય આરંભ દોષ દૂર થઈ તે શુભભાવ વડે કરીને અશુભ કર્મની

પણિકા—એમ ત્યારે અદ્યભાવપણાને લીધે જ આ (દ્રવ્યસ્તવ) ગૃહીઓને અક્રિયત્વકર છે, એમ આશંકાને કહ્યું—ગુણાય ચ—અને ગુણાર્થે, ઉપકારાર્થે, અયં—આ, દ્રવ્યસ્તવ. કેવી રીતે? તે માટે કહ્યું—કૃપોદાહરણેન—કૃપના ઉદાહરણથી, અવટજાતથી. અને અહીં આમ સાધનપ્રયોગ છે—

ક્રિયિત્ સંદેષ છતાં પણ પૂર્ણદિ અધિકારીને ગુણકર છે,—વિશિષ્ટ શુભભાવના હેતુપણાને લીધે. જે વિશિષ્ટ શુભ ભાવનું હેતુજાત છે, તે ગુણકર દષ્ટ છે,—જેમ કૃપખનન; અને યતનાથી પૂર્ણદિ વિશિષ્ટ શુભ ભાવના હેતુ છે, તેથી ગુણકર છે. કૃપખનન પક્ષમાં તૃણાદિના વ્યુદાસથી આનંદાદિની પ્રાપ્તિ તે શુભ ભાવ છે. આ કહેવાનું થયું—જેમ કૃપખનન શ્રમ-તૃણા—કર્મ-ભવિયેષ આદિ દોષથી દુષ્ટ છતાં પણ જલઉત્પત્તિ થયે અનન્તરોક્ત દોષોને દૂર કરી યથાકાલે સ્વઉપકારાર્થે વા પરાપકારાર્થે હોય છે, એમ પૂર્ણદિક પણ આરંભદોષને દૂર કરી શુભ અધ્યવસાયના ઉત્પાદન વડે અશુભ કર્મનિર્જરણ ને પુણ્યખનનું કારણ હોય છે. દષ્ટાન્તની શુદ્ધિ અર્થે કહ્યું—

ન ચ—ન જ, ઇતદપિ—એ પણ, કૃપઉદાહરણ પણ, અત્તીદશમ્—આવું ન હોય તે, ઉદાહરણીય બહુગુણવાળા દ્રવ્યસ્તવથી વિસદશ,—યથાકથંચિત્ (જેમ તેમ) ખનનપ્રવૃત્તિથી, ઇષ્ટફલ-સિદ્ધયે—ઇષ્ટફલ—ઈષ્ટફલ,—આરંભીઓનું બહુગુણાપન, તત્તિસદ્વયે—તેની સિદ્ધિ અર્થે હોય છે,—દાષ્ટાન્તિકથી વૈધર્મ્યને લીધે. જેમ હોય તેમ કહ્યું—

કિન્તુ—કિંતુ, આજ્ઞાઽમૃતયુક્તમેવ—આજ્ઞાઅમૃતથી યુક્ત જ, આજ્ઞૈવ અમૃત—આજ્ઞા જ તે અમૃત,—પરમ સ્વાસ્થ્યકારિપણાને લીધે, તે આજ્ઞામૃત—આજ્ઞામૃત, તચુક્તમેવ—તેથી યુક્ત જ, તેથી સંબંધવાળું જ. તે આ પ્રકારે,—મહત્ એવી પિપાસાદિ આપદમાં કૃપખનનથી સુખતર અન્ય ઉપાયથી વિમલ જલના અસંભવે, નિશ્ચિત સ્વાદુ શીત સ્વચ્છ જલવાળી ભૂમિમાં અન્ય ઉપાયના પરિહારથી કૃપખનન ઉચિત છે,—તેના જ ત્યારે બહુગુણપણાને લીધે. અને આમ જ ખાત શાસ્ત્રકારની આજ્ઞા છે. આ ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—સ્થાને—સ્થાને, દ્રવ્યસ્તવાદિમાં અને કૃપખનનાદિ ઉપકારીમાં, વિધિપ્રવૃત્તે—વિધિપ્રવૃત્તિને લીધે. ઔચિત્યપ્રવૃત્તિને લીધે, અન્યથા તે થકી પણ અપાય ભાવને લીધે.

નિર્જરા અને શુભ કર્મનો અનુબંધ હોય છે, અને આમ તે પૂર્ણદિ દ્રવ્યસ્તવ પૂજક ભક્તજનને ગુણકારી-ઉપકારી થઈ પડે છે.

આમ અત્રે આ કૂપઉદાહરણ ઘટે છે ‘અને એ પણ અનીદશ ફલિસિદ્ધિ અર્થે નથી’—‘ન ચૈતદપ્યનીદશં ફલ્લસિદ્ધયે’. આ કૂપઉદાહરણ જે અનીદશ-આવું ન હોય તે, એટલે કે ઉદાહરણીય બહુગુણવાળા દ્રવ્યસ્તવથી વિસદશ’—

આવું ન હોય જૂઠા પ્રકારનું હોય તે, ઇષ્ટફલસિદ્ધિનું કારણ નથી. અર્થાત્ તત્ત્વ-
તે ફલસિદ્ધિનું નિષ્ણાત બાણુકાર પુરુષની આજ્ઞા-સૂચના અનુસાર ઉચિત ભૂમિમાં
કારણ નથી ખોદવારૂપ ઔચિત્ય-ઉચિતપણું જ્યાં જળવાતું નથી, અને સ્વચ્છંદે

ફાવે તેમ જ્યાં ત્યાં જેમ તેમ ભૂમિ ખોદવામાં આવે છે, તે કૂપ-
ખનન જેમ જલપ્રાપ્તિરૂપ ઇષ્ટ ફલની સિદ્ધિ કરનારું થતું નથી; તેમ જ્ઞાની સત્પુરુષની
આજ્ઞાનુસાર અસદ્ધાર્ભથી નિવૃત્તિરૂપ ઔચિત્ય જ્યાં જળવાતું નથી અને સ્વચ્છંદે ફાવે
તેમ જ્યાં ત્યાં જેમ તેમ કિયાજડપણે પૂર્ણદિ કરવામાં આવે છે, તે દ્રવ્યસ્તવ પણ

ભાવ-જલરૂપ ઇષ્ટ ફલની સિદ્ધિ સમર્પનારું થતું નથી;

પણ આજ્ઞા- ‘કિન્તુ આજ્ઞાઅમૃતયુક્તમેવ’—‘કિંતુ આજ્ઞાઅમૃતયુક્ત જ’
અમૃતયુક્ત જ સિદ્ધિ અર્થે થાય છે. અર્થાત્ તૃષા વગેરે મોટી આફત આવી પડે
સિદ્ધિનું કારણ છે ને કૂવો ખોદવા શિવાય બીજી કોઈ રીતે પાણી મળે એમ ન હોય,
ત્યારે અમુક જગ્યાએ ભૂમિ ખોદવાથી (Tapping) મીઠું

સ્વચ્છ જલ નીકળશે એમ ખાત શાસ્ત્રના (Geology) તત્ત્વની આજ્ઞા-સૂચનાનુસાર તે
સ્થળે ખોદવામાં આવે, તો આમ આજ્ઞાઅમૃતના યોગે જલપ્રાપ્તિરૂપ ઇષ્ટ ફલની સિદ્ધિ
અવશ્ય થાય છે. તેમ ભવતૃણારૂપ આ મોટી આફત આવી પડી છે ને ભક્તિરૂપ
કૂવો ખોદવા શિવાય બીજી કોઈ રીતે ભવતૃષા છીપાવનારું ભાવજલ “મળે એમ નથી;
એટલે અસદ્ધાર્ભથી નિવૃત્તિ કરી, આ આ પ્રકારે જિનપૂર્ણદિ દ્રવ્યસ્તવરૂપ ઉચિત
પ્રવૃત્તિ કરશેતો ભાવ-જલ નીકળશે, એમ જ્ઞાની સત્પુરુષની આજ્ઞાનુસાર જો તથારૂપ
ભક્તિપ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે, તો આમ આજ્ઞાઅમૃતના યોગે ભાવજલરૂપ ઇષ્ટફલની સિદ્ધિ
અવશ્ય થાય છે.

અને આમ તે ઇષ્ટ ફલની સિદ્ધિ અર્થે થાય છે તે ‘સ્થાને વિધિ પ્રવૃત્તિ થકી’
થાય છે, ‘સ્થાને વિધિપ્રવૃત્તે:’. અર્થાત્ યથાયોગ્ય સ્થાને સુવિદિત તત્ત્વે દર્શાવેલી
વિધિ પ્રમાણે આજ્ઞાઅમૃતના યોગે કૂવો ખોદવાની પ્રવૃત્તિ કરતાં તૃષાદિ હરનારું અમૃત
જેવું મીઠું જલ નીકળે છે; તેમ શ્રાવકની ભૂમિકારૂપ યથાયોગ્ય સ્થાને સુવિદિત જ્ઞાની-
પુરુષોએ વિદિત કરેલી વિધિ પ્રમાણે દ્રવ્યસ્તવરૂપ ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરતાં, જ્ઞાની ભગવાનની
આજ્ઞારૂપ અમૃતના યોગે ભવતૃણા હરનારું ભાવઅમૃતરૂપ મિષ્ટ જલ પ્રવહે છે. ‘એમ આ
સમ્યક્ આલોચનીય છે.—એના પ્રકારે કૂપદેષ્ટાંત પરથી ફલિત થતો ભાવ સમ્યક્ષણે વિચારવા
યોગ્ય છે.

અને ‘તેથી એમ આ બન્નેના સાધુ અને શ્રાવક વિષય છે’ એમ આ ઉપરથી
સિદ્ધ થયું. પ્રસંગથી ખસ થયું !

સન્માનપ્રત્યયે, બોધિલાભપ્રત્યયે, અને નિરુપસર્ગ પ્રત્યયે એ પદોનો પરમાર્થ પ્રકાશે છે—

૧૫ તથા ‘સમ્માણવત્તિયાપ’ત્તિ—સન્માનપ્રત્યય—સન્માનનિમિત્ત, સ્તુત્યાદિગુણોન્નતિકરણ સન્માન; તથા માનસઃ પ્રીતિવિશેષ इत्यन्ये ।

અથ વન્દનપૂજનસત્કારસન્માનાઃ કિંનિમિત્તમિત્યત આહ—‘બોધિલાભવત્તિયાપ’—બોધિલાભપ્રત્યય—બોધિલાભનિમિત્ત । જિનપ્રણીતધર્મપ્રાપ્તિર્બોધિલાભોઽભિધીયતે ।

અથ બોધિલાભ एव किं निमित्तमिત્યत आह—‘निरुपसर्गवत्तियाप’—निरुपसर्ग-प्रत्ययं, निरुपसर्गनिमित्तं । निरुपसर्गो—मोक्षः जन्माद्युपसर्गाभावेन ॥ २४४

૧૫ અર્થઃ—તથા—સમ્માણવત્તિયાપ—સન્માનપ્રત્યય—સન્માન પ્રત્યયે, સન્માનનિમિત્તે. સ્તુતિઆદિ વડે ગુણનું ઉન્નતિકરણ તે સન્માન; તથા પ્રકારનો માનસ પ્રીતિવિશેષ એમ અન્યો કહે છે.

હવે વન્દન-પૂજન-સત્કાર-સન્માન શું નિમિત્તે છે? એટલા માટે કહ્યું બોધિલાભ-વત્તિયાપ—બોધિલાભપ્રત્યય—બોધિલાભપ્રત્યયે, બોધિલાભ નિમિત્તે. જિનપ્રણીત ધર્મની પ્રાપ્તિ તે બોધિલાભ કહેવાય છે.

હવે બોધિલાભ જ શું નિમિત્તે? તે માટે કહ્યું—નિરુપસર્ગવત્તિયાપ—નિરુપસર્ગ-પ્રત્યય—નિરુપસર્ગ પ્રત્યયે, નિરુપસર્ગ નિમિત્તે. નિરુપસર્ગ તે મોક્ષ,—જન્માદિ ઉપસર્ગના અભાવથી. ૨૪૪

વિવેચન

“ત્રિકરણયોગ પ્રશંસના, ગુણસ્તવના રંગ;
વંદન પૂજન ભાવના, નિજ પાવના અંગ....
ચંદ્રબાહુ જિન સેવનાં ભવતાશિની એહ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

તેમજ—‘સમ્માણવત્તિયાપ’—સન્માનપ્રત્યય—સન્માનપ્રત્યયે, સન્માનનિમિત્તે આ કાથોત્સર્ગ કરે છે એમ સંબંધ છે—અર્થાત્ આ જે કાથોત્સર્ગ કરે છે તેથી તે સન્માનનું

સન્માન ઉન્નતિકરણ તે સન્માન; તથા પ્રકારનો માનસ પ્રીતિવિશેષ એમ પ્રત્યયે અન્યો કહે છે. જેવા છે તેવા યથાભૂત ગુણના સંકીર્તનરૂપ સ્તુતિ

આદિ વડે કરીને ભગવંતના ગુણનું ગુણગૌરવ બહુમાન કરવું, મહિમા વધારવો, પ્રભાવના કરવી, આદરસતિશય દાખવવો તે સન્માન; અથવા બીજાઓના અભિપ્રાયે સન્માન એટલે તેવા પ્રકારનો માનસ પ્રીતિવિશેષ, ચિત્તપ્રસન્નતારૂપ પ્રકુલ્લ ભાવ, પ્રભુપ્રત્યે ગુણપ્રમોદજન્ય અન્તઃકરણનો પ્રેમ. પ્રભુપ્રત્યેનો આ ગુણપ્રેમ વેધક રસ જેવો છે,—જેથી કરીને રસવેધિત લોકો સુવર્ણ બને છે, તેમ પ્રભુના ગુણપ્રેમરસથી વેધાયેલો આત્મા પ્રભુ બને છે. આવા અપૂર્વ ગુણપ્રેમરસથી જેનો આત્મા હાડેહાડે રંગાયેલો હોતો એવા ભાવિતાત્મા ભક્ત કવિ મહાત્મા દેવચંદ્રજી અપૂર્વ આત્મનિશ્ચયથી ગજર્યા છે કે—

“જિન ભક્તિરત ચિત્તને રે....મન. વેધક રસ ગુણપ્રેમ રે....ભવિ.
સેવક જિન પદ પામશે રે....મન રસવેધિત અય જેમ રે....ભવિ.”

આ ‘વન્દન-પૂજન-સત્કાર-સન્માન શું’ નિમિત્તે છે? એટલા માટે કહ્યું-‘બોધિલામ-
વત્તિયાણ-બોધિલામપ્રત્યયં ‘બોધિલાલ પ્રત્યયે’ બોધિલાલ નિમિત્તે. અર્થાત્ સર્વ
દ્રવ્યનું આલંબન પણ ભાવધર્મની શ્રેણીએ ચઢવા માટે છે, એટલે
વન્દનાદિ આ વન્દનાદિ દ્રવ્યસ્તવનુ પ્રયોજન પણ આત્મભાવરૂપ બોધિલાલની
બોધિલાલ પ્રત્યયે: પ્રાપ્તિ થાય એ જ છે. ‘જિનપ્રણીત ધર્મની પ્રાપ્તિ તે બોધિલાલ
બોધિલાલ કહેવાય છે.’ શુદ્ધ આત્મારૂપ જિન ભગવાન જેવા પ્રણેતા-પ્રકૃષ્ટ
નિરુપસર્ગપ્રત્યયે નેતાએ જે સ્વયં આચરણ કરી પ્રણીત-પ્રકૃષ્ટપણે નીત (Led) કર્યો
છે, એવા જ્ઞાન-દર્શનમય શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ ધર્મમાં વર્તવારૂપ
ચારિત્રધર્મની અર્થાત્ રત્નત્રયીરૂપ ધર્મની પ્રાપ્તિ થવી તે બોધિલાલ છે, અને આ બોધિ-
લાલરૂપ ધર્મનું બીજરૂપ-મૂળભૂત સમ્યગ્દર્શન છે, એટલે તે બોધિબીજરૂપ સમ્યગ્દર્શન
પણ ‘બોધિ’ કહેવાય છે, તેથી સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ એ પણ બોધિલાલ છે.

હવે આ બોધિલાલ જ શું નિમિત્તે? તે માટે કહ્યું-‘નિરુપસર્ગવત્તિયાણ-નિરુપ-
સર્ગપ્રત્યયં ‘નિરુપસર્ગ પ્રત્યયે’ નિરુપસર્ગ નિમિત્તે. નિરુપસર્ગ તે મોક્ષ.—જન્માદિ
ઉપસર્ગના અભાવે.’ અર્થાત્ આ બોધિલાલનું પ્રયોજન પણ નિરુપસર્ગ એવો મોક્ષ જ
છે. જન્મ-જરા-મરણાદિ ઉપસર્ગનો-બાધાઓનો-હેરાનગતીઓનો મોક્ષમાં અભાવ હોવાથી
મોક્ષને જ ‘નિરુપસર્ગ’ નામ આપવામાં આવ્યું છે. જિનપ્રણીત રત્નત્રયી ધર્મરૂપ બોધિ-
લાલની પ્રાપ્તિનું ફલ નિરુપસર્ગ મોક્ષ છે, એટલે પ્રસ્તુત બોધિલાલ પણ મોક્ષને અર્થે જ
છે. આમ છેવટ મોક્ષને અર્થે જ આ વન્દનાદિ અનુષ્ઠાન મુમુક્ષુ આત્માથી કરે છે એમ
ભાવ છે.

સાધુ અને શ્રાવકને બોધિલાલ છે જ, ને તન્નિમિત્ત નિરુપસર્ગ પણ ઇચ્છવાની જરૂર નથી, તો
પછી તે પ્રત્યય કેમ કહ્યું? એ આશંકાનું સમાધાન કરે છે—

૧૬બાહ—સાધુશ્રાવકયોર્બોધિલામોડસ્ત્યેવ, કથં તત્પ્રત્યયં, સિદ્ધસ્યાસાધ્યત્વાત્ ।
પલ્લં તન્નિમિત્તો નિરુપસર્ગોડપિ તથાડનભિલષણીય પવેતિ કિમર્થમનયોરુપન્યાસ इति ? ।

उच्यते—क्लिष्टकर्मोदयवज्जेन बोधिलासस्य प्रतिपातसम्भवाज्जन्मान्तरेऽपि तदर्थित्वसिद्धेः
निरुपसर्गस्यापि तदायत्तत्वात् सम्भवत्येवं भावातिशयेन रक्षणमित्येतदर्थमनयोरुपन्यासः ।
न चाप्राप्तप्राप्तावेवेह प्रार्थना, प्राप्तभ्रष्टस्यापि प्रयत्नप्राप्यत्वात् । क्षायिकसम्यग्दृष्ट्य-
पेक्षयाऽप्यक्षेपकलसाधकबोधिलाभापेक्षयैवमुपन्यासः॥ २४५

૧૬અર્થ:—સાધુ અને શ્રાવકને બોધિલાલ છે જ, તત્પ્રત્યયે કેમ?—સિદ્ધનું અસાધ્યપણું
છે માટે. એમ તન્નિમિત્તવાળો નિરુપસર્ગ પણ તથાપ્રકારે અનભિલષણીય જ છે. એટલા
માટે શું અર્થે આ બંનેનો ઉપન્યાસ છે ?

(સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—કિલ્લટ કર્મના ઉદય વશે યોધિલાલના પ્રતિપાત-સંભવથી જન્માન્તરે પણ તેના અર્થિત્વની સિદ્ધિ છે માટે; નિરુપસર્ગનું પણ તદાયત્તપણું છે માટે, એમ ભાવાતિશયથી રક્ષણ સંભવે છે, એટલા માટે એ અર્થે આ જન્મેનો ઉપન્યાસ છે. અને અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિમાં જ અહીં પ્રાર્થના નથી, પ્રાપ્તથી બ્રહ્મનું પણ પ્રયત્નથી પ્રાપ્તપણું છે માટે. ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિની અપેક્ષાએ પણ અક્ષેપદ્વિસાવક યોધિલાલની અપેક્ષાએ એમ ઉપન્યાસ છે. ૨૪૫

વિવેચન

“વાચક હો પ્રભુ ! વાચક યશ તુમ દાસ, વિનવે હો પ્રભુ ! વિનવે અલિનંદન ! સુણોલ; કધયેં હો પ્રભુ કધયેં મ દેશો છેહ, દેજો હો પ્રભુ દેજો સુખ દરિશણ તણોલ.”

—શ્રી યશોવિજયજી

અત્રે શંકા થવી સંભવે છે કે—જે સાચો સાધુગુણસંપન્ન ભાવસાધુ છે તેને, અને જે સાચો શ્રાવકગુણસંપન્ન ભાવશ્રાવક છે તેને તો આ યોધિલાલ છે જ, તો પછી તે ‘યોધિલાલ પ્રત્યયે’ એમ કેમ કહ્યું ? કારણ કે જે સિદ્ધ થઈ યોધિલાલપ્રત્યયે શ્રદ્ધા છે તેનું સાધવાપણું રહ્યું નથી, અને તે યોધિલાલ જેનું કેમ કહ્યું ? નિમિત્ત—કારણ છે, એવો નિરુપસર્ગ મોક્ષ પણ તેનું કાર્ય હોઈ તે યોધિલાલના ક્ષણરૂપે અવશ્ય મળશે જ, એટલે તેવા પ્રકારે તેની પણ અભિલાષા—ઇચ્છા કરવાની રહેતી નથી. તો પછી યોધિલાલપ્રત્યયે અને નિરુપસર્ગપ્રત્યયે એ બે પદ શા માટે મૂકવામાં આવ્યા છે ?

તેનું સમાધાન એમ છે કે—ક્લિષ્ટકર્મોદયવશેન ‘કિલ્લટ કર્મના ઉદય વશે’—કિલ્લટ કર્મનો ઉદય થતાં તેના વશે કરીને પ્રાપ્ત થયેલ યોધિલાલના પ્રતિપાતનો—પડી જવાનો સંભવ છે. ‘યોધિલાલસ્ય પ્રતિપાતસંભવાત્’ એટલે આ જન્મમાં તો શું, પણ બીજા જન્મમાં પણ તે યોધિલાલ પ્રતિપાત ન પામે—પડી ન જાય તેના અર્થિપણાની સિદ્ધિ છે જ, ‘જન્માન્તરેડપિ તદર્થિત્વસિદ્ધિઃ’; અર્થાત્ તેવા પ્રકારે પ્રાર્થના કરવી ઘટે જ છે. અને નિરુપસર્ગ જ મોક્ષ છે, તે પણ તે યોધિલાલને આધીન છે, એટલે તેનું પણ તેવા પ્રકારે ‘એમ ભાવાતિશયથી રક્ષણ સંભવે છે.’ એટલા માટે યોધિલાલપ્રત્યયે ને નિરુપસર્ગપ્રત્યયે એ જન્મે પદ મૂકવામાં આવ્યા છે.

અને ‘અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિમાં જ અહીં પ્રાર્થના નથી, પ્રાપ્તથી બ્રહ્મનું પણ પ્રયત્નથી પ્રાપ્તપણું છે માટે.’ અર્થાત્ જે પ્રાપ્ત નથી થયું તેની પ્રાપ્તિ માટે જ પ્રાર્થના નથી કરાતી, પણ પ્રાપ્ત થઈ જે બ્રહ્મ થયું છે, પ્રતિપતિત—પડી ગયું પ્રાપ્ત થયા પછી છે, તે પણ પુનઃ મહા મહેનતે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે, એટલે પ્રાપ્ત પ્રતિપાત ન થાય થયા પછી પ્રતિપાત ન થાય એ અર્થે પણ પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય છે. સમુદ્રમાં નષ્ટ થયેલું રત્ન જેમ ફરી પ્રાપ્ત થવું દુર્લભ છે, તેમ પ્રાપ્ત થઈને બ્રહ્મ થયેલું યોધિરત્ન પણ પુનઃ પ્રાપ્ત કરવું દુર્લભ છે, એમ જાણી મુમુક્ષુજનો પ્રાર્થે છે કે—

‘ચિન્તામણિરત્ન અને કલપવૃક્ષ કરતાં પણ અધિક મહિમાવાળો આ બોધિ-રત્ન-દીપક મહારા હૃદયને વિષે લવપર્યંત અખંડ પ્રકાશિત રહે!’

શ્રી પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા, પાઠ. ૧૨.

ત્યારે ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિને એમ બોધિલાલ પ્રાર્થનાની શી જરૂર? એવો પ્રશ્ન થશે. તેનો ઉત્તર એ છે કે ‘ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિ અપેક્ષાએ પણ અક્ષેપક્લેશાધક બોધિ-લાલની અપેક્ષાએ એમ ઉપન્યાસ છે; અક્ષેપે-કલક્ષેપ વિના-વિના વિલંબે સત્વર મોક્ષ-ફલને સાધે એવા બોધિલાલની અપેક્ષાએ એમ એ બંને પદ મૂકવામાં આવ્યા છે.

શ્રદ્ધાદિરહિતને આ કરવામાં આવતો કાચોત્સર્ગ ઇષ્ટ અર્થ સાધનાર્થ સમર્થ થતો નથી, એટલા માટે શ્રદ્ધાથી મેધાથી ઇંડુ સૂત મૂકવાનું પ્રયોજન દર્શાવી, ‘શ્રદ્ધાશ્રી’ એ પદનો અદ્ભુત પરમાર્થ પ્રદર્શિત કરે છે—

૧૭ અયં ચ કાયોત્સર્ગઃ ક્રિયમાણોઽપિ શ્રદ્ધાદિવિકલસ્ય નાભિલપિતાર્થપ્રસાધનાયા-લમિત્યત આહ—

‘સદ્ગ્રાણ મેહાણ ધીરૂણ ધારણાણ અણુન્પેહાણ વહમાણીણ ઠામિ કાઉસ્સર્ગંતિ ।’

શ્રદ્ધયા—હેતુભૂતયા ન વલાભિયોગાદિના । શ્રદ્ધા—નિજોઽભિલાષઃ, મિથ્યાત્વમોહનીય-કર્મક્ષયોપશમાદિજન્યજ્ઞેત્સનઃ પ્રસાદ इत्यर्थः । અયં ચ જીવાદિતત્ત્વાર્થાનુસારી સમારોપ-વિઘાતકૃત્ કર્મફલસમ્બન્ધાસ્તિત્વાદિસંપ્રત્યયાકારશ્ચિત્કાલુષ્યાપનાયી ધર્મઃ ।

યથોદકપ્રસાદકો મણિઃ સરસિ પ્રક્ષિપ્તઃ પટ્કાદિકાલુષ્યમપનીયાન્નહતામાપાદયતિ, एवं श्रद्धामणिरपि चित्तसरस्युपपन्नः सर्वं चित्तकालुष्यमपनीय भगवद्वैतप्रणीतमार्गं सम्यग्भावयतीति ॥ ૨૪૬

પણ્નિકાઃ—શ્રદ્ધા—સમારોપ ઇત્યાદિ.

સમારોપવિઘાતકૃત્—સમારોપઃ—સમારોપ એટલે અસત્ એવા સ્વભાવાન્તરનું મિથ્યાત્વમોહના ઉદયને લીધે તથા વસ્તુમાં અધ્યારોપણુ,—એમ કાયકામલાદિના ઉપખાતથી દ્વિચન્દ્ર આદિ વિજ્ઞાતોમાં, તદ્વિઘાતકૃત્—તેનો વિઘાતકર, તેનો વિનાશકારી.

કર્મફલસમ્બન્ધાસ્તિત્વાદિસંપ્રત્યયાકારઃ । કર્મ—કર્મ, શુભાશુભલક્ષણુ, ફલં ચ—અને ફલ, તેનું કાર્ય,—તથાપિધ જ, તયોઃ—તે એનો, સમ્બન્ધઃ—સંબંધ,—આનન્તર્યથી કાર્યકારણભાવ લક્ષણુ, વાસ્તવ સંયોગ,—તદિ કે સુગતસુતથી પરિકરિપત સંતાનવ્યવહાર આશ્રય જેવો ઉપચરિત,—એમ તેઓએ કહ્યું છે—

“યસ્મિન્નેવ દિ સન્તાને, આહિતા કર્મવાસના ।

ફલં તત્રેવ સન્ધસે, કાપ્પાસે રક્તતા યથા ॥”

૧૭ અર્થ:—અને આ કાચોત્સર્ગ કરવામાં આવતાં છતાં પણ શ્રદ્ધાદિવિકલને અભિલષિત અર્થના પ્રસાધનાર્થે સમર્થ નથી, એટલા માટે કહ્યું—

‘સજ્ઞાપ મેહાપ ધીરૂપ ધારણાપ અણુપ્પેહાપ વહુમાણીપ ઠામિ કાઉસ્સર્ગ ।’

શ્રદ્ધાથી, મેધાથી, ધૃતિથી, ધારણાથી, વર્ધમાન એવી અનુપ્રેક્ષાથી હું કાચોત્સર્ગે સ્થિત છું.

શ્રદ્ધયા—હેતુભૂત એવી શ્રદ્ધાથી, નહિ કે બસાલિયોગ આદિથી. શ્રદ્ધા-નિજ અભિલાષ; મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમઆદિજન્ય એવો ચિત્તનો પ્રસાદ એમ અર્થ છે. અને આ જવાદિ તત્ત્વાર્થઅનુસારી, સમારોપવિદ્વાતકર, કર્મ-ફલ સંબંધના અસ્તિત્વાદિના સંપ્રત્યયરૂપ, એવો ચિત્તકાલુષ્ય દૂર કરનારો ધર્મ છે.

જેમ ઉદકપ્રસાદકે મણિ સરમાં પ્રક્ષિપ્ત થતાં પંકાદિ કાલુષ્ય દૂર કરી અચ્છતા આપાદન કરે છે; એમ શ્રદ્ધા-મણિ પણ ચિત્ત-સરમાં ઉપપન્ન થતાં, સર્વ ચિત્તકાલુષ્ય દૂર કરી, ભગવદ્અહર્તપ્રણીત માર્ગને સમ્યક્ ભાવે છે. ૨૪૬

વિવેચન

“પ્રભુ મુદ્રાને યોગ પ્રભુતા લખે હો લાલ
દ્રવ્ય તણે સાધમ્ય સ્વસંપત્તિ ઓળખે હો લાલ;

ઓળખતાં બહુમાન સહિત રુચિ વધે હો લાલ,
રુચિ અનુયાયિ વીર્ય ચરણધારા સધે હો લાલ.....દીઠો સુવિધિ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આ કાચોત્સર્ગ છે તે શ્રદ્ધાદિવિકલને—શ્રદ્ધાદિ રહિતને ‘અભિલષિત અર્થના પ્રસાધનાર્થે સમર્થ નથી,’ છંદ અર્થ—પ્રયોજન સાધવા સમર્થ થતો નથી, એટલા માટે ‘શ્રદ્ધાથી, મેધાથી’ ઇ. સૂત્ર કહ્યું છે. ‘શ્રદ્ધાદિવિકલસ્ય નાભિલષિતાર્થ-પ્રસાધનાયાલં’ ઇ.

અર્થાત્—જે જ સંતાનમાં કર્મવાસના આહિત છે, તેમાં જ ફલ સંધાન પામે છે,—જેમ કપાસમાં રક્તતા.

તસ્ય—તેનું, અસ્તિત્વ—સહભાવ, આદિ—આદિ શબ્દથી—

“આત્માસ્તિ સ પરિણામી વદ્ધઃ સત્કર્મણા વિચિત્રેણ ।

મુક્તશ્ચ તદ્વિયોગાદિસાઙ્ગિસાદિ તદ્દેતુ ॥” હત્યાદિ.

(અર્થાત્) આત્મા છે, તે પરિણામી છે, તે વિચિત્ર એવા સત્કર્મથી બંધાયેલો છે, અને તેના વિયોગથી મુક્ત છે, હિંસા-અહિંસાદિ તેના (બંધ-મોક્ષના) હેતુ છે. ઇત્યાદિ ચિત્ર પ્રાવચનિક વસ્તુનું પ્રદર્શ છે.

તસ્ય—તેનો, સંપ્રત્યય:—સમગ્રશ્રદ્ધાનયુત પ્રતીતિ, સ આકાર: સ્વભાવો તસ્ય સ તથા—તે આકાર-સ્વભાવ છે જેનો તે તથા.

આ હું કાયોત્સર્ગે સ્થિત છું તે ‘શ્રદ્ધયા ન ચલાભિયોગાદિના’ ‘શ્રદ્ધાથી’ —હેતુભૂત એવી શ્રદ્ધાથી, નહિ કે બલાભિયોગ આદિથી. અર્થાત્ મ્હારી શ્રદ્ધાથી જ મુક્ત સ્વતંત્ર ઇચ્છાથી જ (Free will), મ્હારી રાજપુરીથી જ શ્રદ્ધાથી કાયોત્સર્ગે આ કાયોત્સર્ગે હું કરી રહ્યો છું; નહિ કે આ કાયોત્સર્ગે ત્હારે સ્થિત છું, નહિ કે કરવો પડશે એમ બલાભિયોગ આદિથી, બીજાની જબરજસ્તીથી કે બલાભિયોગ આદિથી. હમાણુ વગેરેથી પરાણુ. એટલા માટે જ કહું—‘શ્રદ્ધા નિજોઽભિલાષો’.

‘શ્રદ્ધા એટલે નિજ અભિલાષ,’ પોતાની ઇચ્છા. અર્થાત્ આ તો મ્હારા પોતાના આત્મકલ્યાણની જ વાત છે એમ સમજીને શ્રદ્ધાથી-ઇચ્છાચોગથી ઉદલાસથી જ આ હું કરું છું.

અને આવી નિજ અભિલાષરૂપ જે શ્રદ્ધા છે તે, ‘મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમાદિજન્ય એવો ચિત્તનો પ્રસાદ છે એમ અર્થ છે, ‘ચેતસઃ પ્રસાદઃ’ અને આ (ચિત્ત પ્રસાદ) ચિત્તકાલુષ્ય દૂર કરનારો ધર્મ છે.’—‘અર્થ જ શ્રદ્ધા તે ચિત્તપ્રસાદ ચિત્તકાલુષ્યાપનાયી ધર્મઃ’ આ-મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના ક્ષયો-ચિત્તકાલુષ્યહર ધર્મ પશમ-ક્ષય-ઉપશમથી ઉપજતો જે ચિત્તપ્રસાદ છે, તે ચિત્તની કલુષતાને-મલિનતાને દૂર કરનારો ધર્મ છે. અને તે ધર્મ કેવો છે? ‘જીવાદિ તત્ત્વાર્થને અનુસારી,’ જીવ, અજીવ, આસવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ, મોક્ષ એ તત્ત્વઅર્થને-પરમાર્થસત્ સદ્ભૂત અર્થને અનુસરનારો છે. અને એટલે જ તે ‘સમારોપનો વિઘાતકર’ છે, દેહમાં આત્મબુદ્ધિનો આરોપ કરવો ઇત્યાદિ પ્રકારે જે એક વસ્તુનો બીજી વસ્તુમાં આરોપ કરવારૂપ અસદ્ભૂત સમારોપ છે, તેનો વિઘાતકર-વિનાશ કરનાર છે. અને એટલે જ તે ‘કર્મ-ફલ સંબંધના અસ્તિત્વાદિના સંપ્રત્યયરૂપ છે;’ શુભાશુભ કર્મરૂપ કારણ અને તેનું શુભાશુભ લાવરૂપ કાર્ય-ફલ, એ બન્નેનો વાસ્તવિક-પરમાર્થસત્ જે સંબંધ તેના અસ્તિત્વ આદિના સમ્યક્પ્રત્યયરૂપ—પ્રતીતિરૂપ તે છે. આવો આ ચિત્તપ્રસાદરૂપ ધર્મ ચિત્તનું કાલુષ્ય-મલિનપણું દૂર કરે છે.

અને જલનો મલ જે હેઠે બેસાડી દે છે એવા ઉદકપ્રસાદક મણિનું દર્શાત ઘટે છે: ‘જેમ ઉદક પ્રસાદક મણિ’ ઇ. અર્થાત્ જલપ્રસાદક મણિ સરમાં નાંખવામાં આવતાં, કાદવ વગેરે કાલુષ્યને-ડહોળાપણુને દૂર કરી પાણીને સ્વચ્છ ચોક્કસ નિર્મલ કરે છે; તેમ આ શ્રદ્ધારૂપ ચિત્તપ્રસાદક મણિ ચિત્તરૂપ સરમાં ઉત્પન્ન થતાં ચિત્તનું બધું ય કલુષપણું-મલિનપણું દૂર કરી, ‘ભગવત્ અર્હતપ્રણીત માર્ગને સમ્યક્પણે લાવે છે.’

એમ મેધાથી કાયોત્સર્ગે સ્થિત છું—નહિ કે જડવથી સ્થિત છું એ સ્પષ્ટ કરી, ‘મેધાથી’ એ પદનું ઉત્તમ તત્ત્વરહસ્ય વ્યક્ત કરે છે—

૧૮ પર્વ મેધયા—ન જહત્વેન । મેધા ગ્રન્થગ્રહણપટુઃ પરિણામઃ, જ્ઞાનાવરણીયકર્મ-ક્ષયોપશમજઃ ચિત્તધર્મઃ इति भावः । अयमपीह सद्ग्रन्थप्रवृत्तिसारः पापशुभावज्ञाकारी गुरुविनयादिविधिवल्लभ्यो महास्तदुपादेयपरिणामः, आतुरौषधाप्त्युपादेयतानिदर्शनेन ।

યંથા પ્રેક્ષાવદાતુરસ્ય તથા તથોત્તમૌષધાત્નો વિશિષ્ટફલમન્યતયેતરાપોદેન તત્ર મહાનુપાદેયમાવો ગ્રહણાદરશ્ચ, एवं मेधाविनो मेधासामर्थ्यतिसद्ग्रन्थ एवोपादेयभावो ग्रहणादरश्च, नान्यत्र, अस्यैव भावौषधत्वादिति ॥ ૨૪૭

૧૮અર્થ:—એમ મેધવા—મેધાથી, નહિ કે જડત્વથી. મેધા તે અંથગ્રહણપટુ પરિણામ છે; જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમજન્ય ચિત્તધર્મ એમ ભાવ છે. આ પણ આહી સદ્ગ્રન્થ-પ્રવૃત્તિથી સાર, પાપશ્રુતનો અવજ્ઞાકારી, ગુરુવિનયાદિ વિશિષ્ટતથી લભ્ય (પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય), એવો મહાન્ તદુપાદેય પરિણામ છે,—આતુરના (રોગાર્તના) ઔષધપ્રાપ્તિમાં ઉપાદેયતાના નિદર્શનથી.

એમ પ્રેક્ષાવંત આતુરને (રોગાતુરને) તથા તથા પ્રકારે ઉત્તમ ઔષધની પ્રાપ્તિ થયે, વિશિષ્ટ ફલભવ્યતાએ કરીને ઇતરના અપોહથી (ત્યાગથી) તેમાં મહાન્ ઉપાદેયભાવ અને ગ્રહણઆદર હોય છે; એમ મેધાવીને મેધાના સામર્થ્ય થકી સદ્ગ્રન્થમાં જ ઉપાદેય ભાવ અને ગ્રહણઆદર હોય છે, અન્યત્ર નહિ—આતુર જ ભાવઔષધપણું છે માટે. ૨૪૭

વિવેચન

“ભાવરોગતા વૈધ જિનેશ્વર, ભાવૌષધ તુજ ભક્તિ....જિણુંદળ !

દેવચંદ્રને શ્રી અરિહંતનો, છે આધાર એ વ્યક્તિ....જિણુંદળ !....સમુખ ”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને એમ ‘મેધાથી,’ એમ હું કાચોત્સર્ગે સ્થિત છું તે ‘મેધયા ન જહત્વેન’ મેધાથી, નહિ કે જડત્વથી;’ અર્થાત્ સમજણપૂર્વકની વિશિષ્ટ બુદ્ધિથી આ કાચોત્સર્ગ હું કરી રહ્યો છું, નહિ કે સમજણ વગરના સંમૂર્છિત જેવા જડપણથી. આ ‘મેધા તે ગ્રન્થગ્રહણપટુ પરિણામ છે;’ ‘મેધા ગ્રન્થગ્રહણપટુપરિણામ:’ । ગ્રન્થના—કલામય સંકલનાથી ગૂથેલા ગ્રન્થના ગ્રહણમાં પટુ—નિપુણ—કુશલ એવો પરિણામ—આત્મભાવ છે. અર્થાત્ ‘તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમજન્ય ચિત્તધર્મ છે એમ ભાવ છે’ અને આ મેધારૂપ ચિત્તધર્મ કેવો છે? તે કે—‘આ પણ મહાન્ એવો તદુપાદેય પરિણામ છે’—‘મહાંસ્તુપાદેયપરિણામ:’, તે અંથ સંબંધી આ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે એવો ઉપાદેય ભાવ છે, અને આ ઉપાદેય ભાવ ઉપજવો એ કાંઈ નાની સૂની વાત નથી, પણ ઘણી મોટી વાત છે, એટલા માટે અત્રે ‘મહાન્’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

આ મહાન્ અંથઉપાદેય પરિણામ કેવો છે? ‘સદ્ગ્રન્થપ્રવૃત્તિસાર:’ ઇં સદ્ગ્રન્થપ્રવૃત્તિથી સાર. અર્થાત્ આ અપૂર્વ તત્ત્વકલામય ગૂંથણીવાળો સદ્ગ્રન્થ ઉપાદેય છે, ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે એવો ભાવ જ્યારે ઉપજે છે, ત્યારે તે આવી નિઃસાર હોતો નથી, પણ તે સદ્ગ્રન્થની ગ્રહણરૂપ પ્રવૃત્તિથી સાર—ભરેલો—સફલ હોય જ છે; અને તેવા પ્રકારે સદ્ગ્રન્થમાં પ્રવૃત્તિ કરવી એ જ તે ઉપાદેય પરિણામનો સાર છે. અને ઉપાદેયભાવ

છે તે હેયસાપેક્ષ છે, એટલે આ સદ્મંથ્ર ઉપાદેય-મહાભૂ કરવા યોગ્ય છે એવો ભાવ જ્યારે ઉપજે છે, ત્યારે તેનાથી ઇતર જે અસદ્મંથ્ર છે તે હેય છે-ત્યજવા યોગ્ય છે એવો ભાવ પણ સાથે સાથે ઉપજી જી જાય છે. અને એટલે જ આ ઉપાદેય પરિણામ ‘પાપશ્રુતનો અવજ્ઞાકારી’-‘પાપશ્રુતાવજ્ઞાકારી’ હોય છે; અર્થાત્ હિંસા-વિષય-કષાય આદિ પાપને પોષનારા જે પાપશ્રુત-પાપશાસ્ત્ર-અસત્શાસ્ત્ર છે તે પ્રત્યે અવજ્ઞા-અનાદર કરાવનારો હોય છે; “અસત્શાસ્ત્ર” તો મનને વ્યામોહ પમાડી એકદમ મોહસાગરમાં ફેંકી દે છે; તે ક્ષણભર કાનને મીઠું લાગે છે, પણ પછી તો અવિદ્યાનું ઝેર ફેલાવી જીવને મોહમૂર્ચિત કરે છે; એવા આ રાગ-દ્રેષ-મોહની વૃદ્ધિ કરનારા અસત્શાસ્ત્રનું આત્માર્થને શું પ્રયોજન? ”-ઇત્યાદિ પ્રકારે પાપશ્રુત પ્રત્યે ઘણા-બહુગુણ ઉપજાવનારો એવો હોય છે. આવો સદ્મંથ્ર પ્રવૃત્તિથી સાર અને પાપશ્રુતનો અવજ્ઞાકારી ઉપાદેય પરિણામ ‘શુરુ વિનયાદિ વિધિવત્ લભ્ય’ છે. ‘શુરુવિનયાદિવિધિવલ્લભ્ય:’; અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન-સમદર્શિતા આદિ શુભગૌરવથી જે ખરેખરા શુરુ છે, એવા સદ્શુરુના વિનય-ભક્તિ-ઉપાસના આદિ વિધિ આચરનારને જ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે; સદ્શુરુઉપાસના થકી જ આ સત્શ્રુત છે ને આ અસત્શ્રુત છે એવો ભેદ સમજવારૂપ વિવેકબુદ્ધિ ઉદ્ભવે છે, એટલે આ મેધા અર્થાત્ મંથ્રઉપાદેયપરિણામરૂપ ચિત્તધર્મ શુરુવિનયાદિવિધિવત્-વિધિ પ્રમાણે લભ્ય-પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે.

આ મંથ્રઉપાદેય પરિણામ ‘આતુરના ઔષધપ્રાપ્તિમાં ઉપાદેયતા નિદર્શનથી’ સમજાય છે; રોગથી જે આતુર-આર્ત-દુઃખી છે, તે આ રોગ કેમ ટળે એ માટે આતુર-ઉત્સુક હોય છે; આવા આતુરને ઔષધની પ્રાપ્તિ થયે, તે પ્રત્યે જેવો ઉપાદેય ભાવ હોય છે, તેના નિદર્શનથી-દર્શાવથી આ ઉક્ત ઉપાદેય પરિણામ સ્પષ્ટ સમજાવો સુગમ છે. ‘જેમ પ્રેક્ષાવંત ઉપાદેયતાનું દર્શાવ આતુરને—મહાભૂઆદર હોય છે.’ તેવા તેવા ઉત્તમ ઔષધની જ્યારે પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે આ ઔષધ જલદી રોગમુક્ત સાબી કરે એવી

વિશિષ્ટ ફલયોગ્યતાવાળું છે એમ જાણી, પ્રેક્ષાવંત-વિચારવંત રોગાતુર ઇતર-ખાફી બીજા બધા ઔષધ છોડી દઈને ઉત્તમ ઔષધ જ મહાભૂ કરવા યોગ્ય છે એવો તેના પ્રત્યે મહાન ઉપાદેય ભાવ ધારણ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ આતુરપણે-ઉત્સુકપણે તે ઉત્તમ ઔષધ મહાભૂ કરવામાં આદર દાખવે છે; ઔષધ લેવા યોગ્ય છે એમ જાણ્યા માત્રથી રોગ જાય નહિ, પણ લેવા માંડે તો જાય, એમ સમજી હોંસે હોંસે તે ઔષધ

* “અધીનૈર્વા ધુનૈર્જાતૈઃ કુશાસ્ત્રૈઃ કિં પ્રયોજનમ્ ।

યૈર્મનઃ ક્ષિપ્યતે ક્ષિપ્રં દુરન્તે મોહસાગરે ॥

ક્ષણં કર્ણામૃતં સૂત્રે કાર્યશૂન્યં સતામપિ ।

કુશાસ્ત્રં તનુતે પશ્ચાદવિદ્યાગરવિક્રિયામ્ ॥”

—શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યજી પ્રણીત જ્ઞાનાર્ણવ

સદ્ગ્રન્થમાં જ સેવે છે. ‘એમ મેધાવીને પણ મેધાના સામર્થ્યથી સદ્ગ્રન્થમાં જ ઉપાદેયભાવ અને ઉપાદેયભાવ અને ગ્રહણાદર હોય છે.’ જે મેધાવી છે તેને આ ગ્રહણાદર મેધાના સામર્થ્ય થકી જ આ સદ્ગ્રન્થ જ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, એમ તેના પ્રત્યે ઉપાદેય ભાવ હોય છે, એટલું જ નહિ પણ તેના ગ્રહણમાં આદર હોય છે, અન્યત્ર-અસદ્ગ્રન્થમાં નહિ. કારણ કે આ ‘જગત્પૂજ્ય એવું સત્શાસ્ત્ર અમૃત છોડી કુશાસ્ત્ર વિધનું પાન કરી આત્મવિરંધના કોણુ કરે ?’ × એમ ભાવી મેધાવી પુરુષ આ સત્શાસ્ત્રને જ ‘આના જ ભાવૌષધપણુને લીધે’ સેવે છે; અર્થાત્ આ સત્શાસ્ત્ર અમૃત જ આ ભવરૂપ ભાવરોગને દૂર કરનારું ઉત્તમ ભાવૌષધ છે એમ ભણી, ઉમંગથી, ઉછરંગથી, ઉલ્લાસથી, ઉત્સાહથી હોસે હોસે તેનું પાન કરે છે.

‘સત્શાસ્ત્ર એ ભવરોગનો નાશ કરનારી દિવ્ય ઔષધિ અથવા અમૃત સંજ્ઞવની છે. એટલે ભવરોગનું નિવારણ ઇચ્છનારે તે પરણ શાંતરસમૂળ વીતરાગ વચનામૃતોનું નિરંતર સેવન કરવા યોગ્ય છે. કારણ કે રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ ત્રિદોષથી આ સત્શાસ્ત્રપ્રશંસા જીવને સતસ્વરૂપથી નિપાતરૂપ સન્નિપાત લાગુ પડ્યો છે; વીતરાગ-રૂપ સદ્વૈદ્યે સત્શાસ્ત્રમાં નિરૂપણ કરેલી રત્નત્રયીરૂપ માત્રાનું જીવ જેમ જેમ સેવન કરે, તેમ તેમ તેનો આ ત્રિદોષ સન્નિપાત અવસ્થા દૂર થાય છે, અને તેને આત્મામાં સ્થિરતારૂપ સ્વાસ્થ્ય-આરોગ્યલાભ પ્રાપ્ત થતો જાય છે. પરમ શાંતસુખારસ જેનું મૂળ છે એવી આ શ્રુતઔષધિની શક્તિ અમૃત જેવી છે. અમૃત જેમ મરેલાને કે મૂર્છિતને જીવાડે છે, સંજીવન કરે છે, અમર કરે છે, તેમ અમૃત સમી આ શ્રુતશક્તિ જીવને જીવાડે છે, સંજીવન કરે છે, પરમર્થમય ભાવજીવન બક્ષે છે, અને ક્ષણ ક્ષણ અથંકર ભાવમરણમાંથી ઉગારી અમૃતત્વ આપે છે, યાવત્ મોક્ષરૂપ પ્રાપ્ત કરાવે છે.’—
પ્રજ્ઞાવખોધ મોક્ષમાળા, પાં ૯ (સ્વરચિત)

એમ ધૃતિથી કાષોત્સર્ગે રચિત છું, નહિ કે રાગાદિ આકુલતાથી એમ વ્યાખ્યા કરી, ‘ધૃતિથી’ એ પદનો પરમ મર્મ પ્રગટ કરે છે—

૧૯ પદ્યં ચ ધૃત્યા—ન રાગાચાકુલતયા । ધૃતિર્મનઃપ્રણિધાનં, વિશિષ્ટા પ્રીતિઃ ।
इयमप्यत्र मोहनीयकर्मक्षयोपशमादिभूता रहिता दैन्यौत्सुक्याभ्यां धीरगम्भीराशयरूपा
अवन्ध्यकल्याणनिबन्धनवस्त्वान्तुपमया ।

यथा दौर्गत्योपहतस्य चिन्तामण्याद्यवाप्तौ विज्ञाततद्गुणस्य गतमिदानीं दौर्गत्यमिति विदिततद्विधातभावं भवति धृतिः, एवं जिनधर्मचिन्तारत्नप्राप्तावपि विदिततन्माहात्म्यस्य क इदानीं संसार इति तदुःखचिन्तारहिता सञ्जायत पवेयमुत्तमालम्बनत्वादिति ॥ २४८

× “अहो सति जगत्पूज्ये लोकद्वयविशुद्धिदे ।

ज्ञानशास्त्रे सुधीः कः स्वमसच्छास्त्रं विडम्बयेत् ॥”

શ્રી શુભચન્દ્રાચાર્યજી કૃત જ્ઞાનાર્ણવ

૧૮ અર્થ: અન્યે એમ ધૃત્યા—ધૃતિથી, નહિં કે રાગાદિ આકુલતાથી. ધૃતિ તે મનઃ-પ્રણિધાન, વિશિષ્ટ પ્રીતિ; આ પણ અન્યે મોહનીય કર્મના કષાયપરામાદથી ઉપજેલી, દૈન્ય અન્યે ઔત્સુક્યથી રહિત, ધીર-ગંભીર આશયરૂપ છે,—અવધ્ય કલ્યાણનિબંધનરૂપ વસ્તુની પ્રાપ્તિની ઉપમાથી.

જેમ દૌર્ગત્યથી ઉપહતને ચિંતામણિઆદિની, પ્રાપ્તિ થયે, તેના (ચિંતામણિનો) ગુણ જાણવામાં આવતાં તેના (દૌર્ગત્યનો) વિઘ્નાત ભાવ વિદિત હોય, ‘હવે દૌર્ગત્ય ગયું’ એવી ધૃતિ હોય છે; એમ જિનધર્મરૂપ ચિંતારત્નની પ્રાપ્તિ થયે પણ, તેનું માહાત્મ્ય વિદિત છે એવાને, ‘હવે સંસાર શો?’ એમ તેની દુઃખચિંતાથી રહિત એવી આ (ધૃતિ) ઉપજે જ છે,—ઉત્તમઆલંબનપણાને લીધે. ૨૪૯

વિવેચન

“દુઃખદોહગ દૂરે ટળ્યારે, મુખ સંપદશું ભેટ;
ધીંગ ઘણી માથે કિયો રે, કુણ ગંજે નર ખેટ?...વિમલ જિન.”—શ્રી આનંદધનજી
અને ‘એમ ધૃતિથી—નહિં કે રાગાદિ આકુલતાથી;’ ‘ધૃત્યા ન રાગાવાકુલતાયા।’
આ કાર્યોત્સર્ગ હું જે કરી રહ્યો છું તે ધૃતિથી—ધીરજથી કરી રહ્યો છું, નહિં કે રાગા-
દિની આકુલતાથી—વ્યમતાથી. આ મ્હારા ધર્મની કિયા છે એવા
ધૃતિથી મમત્વજન્ય રાગભાવથી આકુલ થઈને હું આ કિયા કરતો નથી,
નહિં કે રાગાદિ અન્ય પ્રત્યે દ્રેષ ભાવથી આકુલ થઈને આ કિયા કરતો નથી,
આકુલતાથી ક્રોધાદિ કષાયથી આકુલ થઈને આ કિયા કરતો નથી, હવે મ્હારું
કાર્યોત્સર્ગ સ્થિત છું શું થશે?—એવા ભયથી ચિંતાથી કે વિકલ્પથી આકુલ થઈને આ
કિયા કરતો નથી, હાય! ભાગી જશે, લુટાઈ જશે! માટે ઝટઝટ
જેમ તેમ આ કિયા પતાવી દઉં એવી ત્વરાથી આકુલ થઈને આ કિયા કરતો નથી; પણ
નિરાકુલતાથી, સ્વસ્થતાથી, શુદ્ધતાથી, નિર્ભયપણે, નિશ્ચિંતપણે, નિર્વિકલ્પપણે ધૃતિથી—
ધીરજથી—શાંતિથી આ કિયા કરું છું.

આ ‘ધૃતિઃ મનઃપ્રણિધાન’,—‘ધૃતિ તે મનઃપ્રણિધાન’ છે. પ્રસ્તુત કિયામાં મનનું
પ્રણિધાન—પ્રકૃષ્ટ નિધાન કરવું, પ્રકૃષ્ટપણે મનને નિહિત કરવું—મૂડી દેવું, પૂરેપૂરા ચિત્ત-
ન્યાસ કરવો (Whole-heartedly) તે મનઃપ્રણિધાન છે. જેમ
ધૃતિ તે કોઈ પ્રણિધાન—પ્રકૃષ્ટ નિધાન—ખજાનો હોય, તેની જાળવણી માટે
મનઃપ્રણિધાન મનઃપ્રણિધાન કરી, મનને પૂરેપૂરું રોકી, કેટલી જાણી તકેદારી
વિશિષ્ટ પ્રીતિ રાખે? તેમ અચિંત્ય ચિંતામણિ સમી પ્રસ્તુત કિયાને પણ પ્રણિ-
ધાન—પ્રકૃષ્ટ નિધાનરૂપ જાણી તેમાં મનઃપ્રણિધાન કરવું, પૂરેપૂરું
ચિત્તને રોકી દેવું તે ધૃતિ છે. અને આવું મનઃપ્રણિધાન પણ પ્રસ્તુત કિયા પ્રત્યેના પરમ
પ્રેમથી જ ઉપજે છે, એટલે આ ધૃતિ તે ‘વિશિષ્ટ પ્રીતિઃ’ ‘વિશિષ્ટ પ્રીતિ’ છે.

અને આવી ‘આ પણ મોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમાદિથી ઉપજેલી’ હોય છે; સત્ક્રિયા પ્રત્યેની આવી જે વિશિષ્ટ પ્રીતિરૂપ ધૃતિ છે, તે મોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમ-ક્ષય-ઉપશમથી ઉદ્ભવ પામેલી હોય છે; અને ‘દૈન્ય-ઔત્સુક્યથી રહિત’ હોય છે. હાય ! મરી ગયા ! હવે આપણું શું થશે ? એવું દૈન્ય-દીનપણું-લાચારપણું એમાં હોતું નથી; તેમજ હવે તો કંટાળી ગયા, આનું કળ તે કાણ બાણે ક્યારે મળશે ? એવું ઔત્સુક્ય-ઉત્સુકપણું-અધીરજપણું પણ એમાં હોતું નથી. કારણ કે એ ‘ધીર-ગંભીર આશયરૂપા’ હોય છે. સમુદ્ર જેમ ફોલ ન પામે એવો ધીર ને જિંઠાણ ન જણાય એવો ગંભીર હોય છે, તેમ આ ધૃતિ પણ ફોલ ન પામે—ખળલળી ન બેઠે એવા ધીર ને “પેટનું પાણી પણ ન હાલે” એમ ન કળાય એવા જિંઠા ગંભીર આશયરૂપ છે.

આવી દૈન્ય-ઔત્સુક્ય રહિત આ ધીર-ગંભીર આશયરૂપા ધૃતિ ‘અવન્ધ્ય કલ્યાણ-નિખન્ધનરૂપ વસ્તુની પ્રાપ્તિની ઉપમાથી’ સ્પષ્ટ સમજાય છે. અર્થાત્ કદી પણ નિષ્ફળ જાય નહિ, કદી પણ વાંઝણી હોય નહિ એવી અવન્ધ્ય-અમોઘ ‘હુઃખ દોહગ દૂરે ટળ્યા રે, કલ્યાણના કારણરૂપ વસ્તુની પ્રાપ્તિની ઉપમા અત્રે સાંગોપાંગ ઘટે છે: ‘જેમ દૌર્ગત્યથી ઉપહતને—ધૃતિ હોય છે.’ જેમ કોઈ સુખસંપદશું રે ભેટ’ દૌર્ગત્યથી-દરિદ્રપણથી ઉપહત-હણાયેલો છે, તેને ચિન્તામણિ રત્ન વગેરેની પ્રાપ્તિ થઈ અને આ તો મનોવાંચિત-ચિંતિત વસ્તુ આપનાર ચિન્તામણિ રત્ન છે અને તે તો સર્વ દારિદ્ર્યને ફેડનાઈ છે એમ તેનો ગુણ બાણવામાં આવ્યો; એટલે હવે તો આપણું દારિદ્ર્ય ટળ્યું જ ‘ગતમિદાનીં દૌર્ગત્યમ્’ એવી ધૃતિ-હૈયાધારણ તેને હોય છે. ‘એમ જિનધર્મરૂપ ચિન્તારત્નની પ્રાપ્તિ થયે પણ—ઉપજે જ છે.’ જિનધર્મરૂપ અચિન્ત્ય ચિન્તામણિરત્નની પ્રાપ્તિ જ્યારે જીવને થાય છે, અને આ તો ચિંતિત-અચિતિત વસ્તુ આપનાર અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ છે ને લવનો ફેરો ફેડનાઈ એવું તેનું અપૂર્વ માહાત્મ્ય છે એમ તે બાણે છે; એટલે હવે સંસારનો શો ચિન્તામણિ રત્નનું કાર છે ?—‘ક ફદાનીં સંસાર:’ ‘હુઃખ દોહગ દૂરે ટળ્યા રે, દષ્ટાંત સુખ સંપદશું ભેટ,’ એમ તેની હુઃખચિંતાથી રહિત એવી ધૃતિ-ધીરજ તેને ‘ઉત્તમઆલંબનપણાને લીધે’ ઉપજે જ છે. અર્થાત્ હે જિનદેવ ! તમારા જેવો ઉત્તમ સાહેબ મને મળ્યો છે, એટલે મ્હારો ભવભય પણ ટળ્યો છે, એમ હું માનું છું. હે વીતરાગ દેવ ! તમારું તત્ત્વરસાયત મેં પીધું છે, લક્ષિતથી મેં તમને મ્હારા ચિત્તમાં વસાવ્યા છે, એટલે મ્હારો ભવરૂપ ભાવરોગ મટી ગયો છે એમ મને લાગે છે. હે પ્રભુ ! આપનું દર્શન થતાં મ્હારા હુઃખ-દૌર્ભાગ્ય દૂર થયા છે અને મને સુખસંપત્તિ મળી છે. તમારા જેવો ‘ધીંગો ધણી’ મેં ‘માથે કર્યો’ છે, તો પછી મ્હારો વાળ પણ કોણ વાંકો કરી શકે એમ છે ? એવી ધૃતિ જિનધર્મચિન્તામણિ જેના હૃદયમાં સ્કુરે છે, એવા મુમુક્ષુ સમ્યગ્દષ્ટિ આત્માને સંહોદિત હોય છે.

“યદપિ હું મોઢાદિકે છલિયો, પરપરિણતિ શું ભળિયો રે....પ્રભુ.
 પણ હવે તુજ સમ સાહિબ મળિયો, તિણે ભવભય સવિ ટળિયો રે....પ્રભુ.
 પણ નવિ ભય જિનરાજ પસાયે, તત્ત્વ રસાયન પાયે રે....પ્રભુ.
 પ્રભુ ભગતે નિજ ચિત્ત વસાયે, ભાવરોગ મિટ જાયે રે....પ્રભુ.” શ્રી દેવચંદ્રજી
 આ મુમુક્ષુ ભવ થકી બહુ ના હવે તો ડરે છે,
 ‘માથે ધીંગો ધણી’ પ્રભુ—ન કેા વાળ વાંકો કરે છે,
 શ્રી યોગદષ્ટિકળશ, ૪૦ (સ્વરચિત)

“મોટાને ઉત્સંગ બેઠાને શી ચિન્તા ?
 પ્રભુને ચરણ પસાય, સેવક થયા નચિન્તા.
પ્રભુમો શ્રી અરનાથ શિવપુર સાથ ખરેરી.” શ્રી દેવચંદ્રજી

એમ ધારણાથી કાયૈત્સર્ગે રિયત છું—નહિં કે ચિત્તશૂન્યપણાથી એ સ્ફુટ કરી, ‘ધારણાથી’ એ પદનો ભાવાર્થ ભાવે છે—

૨૦.૧૧ ધારણયા—ન ચિત્તશૂન્યત્વેન । ધારણા—અધિકૃતવસ્ત્વવિસ્મૃતિઃ । इयं चेह ज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशमसमुत्था अविच्युत्यादिभेदवती प्रस्तुतवस्त्वानुपूर्व्वीगोचरा चित्तपरिणतिः, जात्यमुक्ताफलमालाप्रोतकहप्रान्तेन ।

તસ્ય યથા તથોપયોગદાઢર્ઘાત્ અવિક્ષિપ્તસ્ય સતો યથાહં વિધિવદેતત્પ્રોતનેન ગુણવતી નિષ્પદ્યતે અધિકૃતમાલા, ઇવમેતદ્વલાત્ સ્થાનાદિયોગપ્રવૃત્તસ્ય યથોક્તનીત્યૈવ નિષ્પદ્યતે યોગગુણમાલા, પુષ્ટિનિબન્ધનત્વાદિતિ ॥ ૨૪૯

૨૦.અર્થઃ—એમ ધારણયા—ધારણાથી,—નહિં કે ચિત્તશૂન્યત્વથી. ધારણા—અધિકૃત વસ્તુની અવિસ્મૃતિ. અને આ આહીં જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશનથી સમુત્થ, અવિચ્યુતિ આદિ ભેદવતી, પ્રસ્તુત વસ્તુની આનુપૂર્વી ગોચર એ.ી ચિત્તપરિણતિ છે,—જાત્ય મુક્તા-ફલની માળા પરોવનારના દષ્ટાન્તથી.

તેને (પરોવનારને) જેમ તથાપ્રકારના ઉપયોગદઢપણાથી અવિક્ષિપ્ત હોતાં યથાહં વિધિવત્ એના (મોતીના) પરોવવા વડે અધિકૃત માલા ગુણવતી નીપજે છે; એમ આના (ધારણાના) બસ થકી સ્થાનાદિ યોગમાં પ્રવૃત્તને યથોક્ત નીતિથી જ યોગગુણમાલા નીપજે છે,—પુષ્ટિનિબન્ધનપણાને લીધે. ૨૪૯

પંક્તિકા—અવિચ્યુત્યાદિભેદવતી—અવિચ્યુતિ, સ્મૃતિ, વાસના ભેદવતી.

વિવેચન

“જિનરાજની સેવના કરવી, ધ્યેય ધ્યાન ધારણા ધરવી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી અને ‘એમ ધારણાથી,—નહિં કે ચિત્તશૂન્યપણાથી.’ ‘ધારણયા ન ચિત્તશૂન્યત્વેન।’ આ કાચોત્સર્ગ જે હું કરી રહ્યો છું તે એમાં મનને ધારી રાખવારૂપ ધારણાથી જ કરી રહ્યો છું, નહિં કે મન પરોવ્યા વિનાના ચિત્તશૂન્યપણે ધારણાથી,—નહિં કે (Absent-mindedly). આ ધારણા તે ‘અધિકૃત વસ્તુની ચિત્તશૂન્યપણાથી અવિસ્મૃતિ’ છે—‘અધિકૃતવસ્ત્વવિસ્મૃતિ:’. એટલે મેં કાચોત્સર્ગ માંડ્યો છે એ પ્રસ્તુત વસ્તુ વિસર્યા વિના હું તેમાં ચિત્ત ધારી રહ્યો છું. ‘અને આ અહીં જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોશમથી સમુત્થ (ઉપજેલી) એવી ચિત્તપરિણતિ છે.’

આ ચિત્તપરિણતિ કેવી છે? ‘અવિચ્યુતિ આદિ ભેદવતી છે,’ અવિચ્યુતિ, સ્મૃતિ, વાસના ભેદવાળી છે; અર્થાત્ પ્રસ્તુત વસ્તુની વિચ્યુતિ—બ્રષ્ટતા થતી નથી, સ્મૃતિ ભૂલાતી નથી, ને સંસ્કારવાસના ભૂંસાતી નથી, એવી આ ધારણારૂપ ચિત્તપરિણતિ છે. અને આમ અખંડ સ્મૃતિ જળવાઈ રહે છે એટલે જ આ ‘પ્રસ્તુત વસ્તુની આનુપૂર્વીગોચર’ છે; અને અનુક્રમે આ આ આમ આમ કરવાનું છે એવી આનુપૂર્વી એ એના ગોચર—વિષય છે, એટલે આ પછી આ એમ પૂર્વાનુપૂર્વ અનુક્રમરૂપ આનુપૂર્વીથી આ ચિત્તપરિણતિ પ્રસ્તુત ક્રિયામાં ‘જાત્ય સુક્તાફલની માળા પરોવનારના દૃષ્ટાન્તથી’ પ્રવર્તે છે.

તે આ પ્રકારે: ‘તેને (પરોવનારને) જેમ તથાપ્રકારના ઉપયોગદંડપણાથી—માલા ગુણવતી નીપજે છે.’ તે જાતિવંત મોતી પરોવનાર જે છે, તે સૂક્ષ્મ છિદ્રમાંથી મોતી પરોવતાં તથાપ્રકારનો દંડ ઉપયોગ રાખી, આડોઅવળો વિશ્લેષ મોતીની માળા ન થવા લે, તો તે યથાર્હ—યથાયોગ્યપણે જ્યાં જેમ ઘટે તેમ પરોવનારનું દૃષ્ટાન્ત વિધિવત્—વિધિ પ્રમાણે યથાસ્થાને નાના મોટા મોતી પરોવવા સમર્થ થાય છે, અને એમ કરતાં તેને અનેક સેરવાળી ગુણવતી મોતીની માળા નીપજે છે. ‘એમ આના (ધારણાના) બલ થકી સ્થાનાદિ યોગમાં પ્રવૃત્તને યથોક્ત નીતિથી જ યોગગુણમાલા નીપજે છે.’ આનુપૂર્વીગોચર ચિત્તપરિણતિરૂપ ધારણાના બલથી અનુક્રમે સ્થાન—વર્ણ—અર્થ—આલંબન યોગમાં પ્રવર્તતાં દંડ ઉપયોગ રાખી સુસુહુ પુરુષ ચિત્તને યત્રતત્ર વિશ્લેષ પામવા ન લે, તો યથાર્હ—યથાયોગ્યપણે વિધિવત્—વિધિપ્રમાણે તે સ્થાનાદિ યોગનું અનુસંધાન કરવા સમર્થ થાય છે. અને તે સ્થાનાદિ યોગ એકબીજાને પુષ્ટિનું કારણ હોવાથી તેના ‘પુષ્ટિનિબંધનપણાને લીધે’ તેને આમ યથોક્ત નીતિથી જ ગુણવતી—ગુણવાળી યોગગુણમાળા નીપજે છે.

એમ અનુપ્રેક્ષાથી કાયોત્સર્ગે સ્થિત હું—નહિં કે પ્રવૃત્તિમાત્રતાથી એ પ્રગટ કહી, ‘અનુપ્રેક્ષાથી’ એ પદનો અપૂર્વ પરમાર્થ પ્રકાશે છે—

૨૧.૧૫૫ અનુપ્રેક્ષયા—ન પ્રવૃત્તિમાત્રતયા । અનુપ્રેક્ષા નામ તત્ત્વાર્થાનુચિન્તા । इयमप्यत्र ज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशमसमुद्भवोऽनुभूतार्थाभ्यासभेदः परमसंवेगहेतुस्तद्दार्ढ्यविधायी उत्तरोत्तरविशेषसम्प्रत्ययाकारः केवलालोकोन्मुखश्चित्तधर्मः ।

યથા રત્નશોધકોઽતલઃ રત્નમભિસમ્પ્રાપ્તઃ રત્નમલં દગ્ધ્વા શુદ્ધિમાપાદયતિ તથા અનુપ્રેક્ષાતલોઽપ્યાત્મરત્નમુપસંપ્રાપ્તઃ કર્મમલં દગ્ધ્વા કૈવલ્યમાપાદયતિ, તથા તત્ત્વભાવત્વા-
દિતિ ॥ ૨૧૦

૨૧.અર્થઃ—એમ અનુપ્રેક્ષયા—અનુપ્રેક્ષાથી,—નહિં કે પ્રવૃત્તિમાત્રતાથી અનુપ્રેક્ષા તે તત્ત્વાર્થઅનુચિંતા. આ પણ અત્રે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી સમુદ્ભવ પામતો, અનુભૂત અર્થનો અભ્યાસભેદ, પરમસંવેગ હેતુ, તદ્દર્શકાર્થવિધાયી (તેનું દઢપણું કરનારો), ઉત્તરોત્તર વિશેષ સંપ્રત્યયાકાર (સમ્યક્ પ્રતીતિરૂપ) કેવલાલોકઉન્મુખ એવા ચિંતધર્મ છે.

જેમ રત્નશોધકે અતલ રત્નને અભિસંપ્રાપ્ત થતાં રત્નમલને ઢહી શુદ્ધિ આપાદન કરે છે, તેમ અનુપ્રેક્ષા-અતલ પણ આત્મ-રત્નને ઉપસંપ્રાપ્ત થતાં કર્મમલ ઢહી કૈવલ્ય આપાદન કરે છે,—તથા પ્રકારના તત્ત્વભાવપણાને લીધે. ૨૧૦

વિવેચન

“ સાચી ભક્તિ રે ભાવન રસ કહ્યો, રસ હોય તિહાં હોય રીઝેછ;

હોડાહોડે રે બિહુ રસ રીઝથી, મનના મનોરથ સીઝેછ....પદ્મપ્રભ. ”

—શ્રી યશોવિજયજી.

અને ‘૧૫૫ અનુપ્રેક્ષયા ન પ્રવૃત્તિમાત્રતયા’—‘એમ અનુપ્રેક્ષાથી,—નહિં કે પ્રવૃત્તિ-
માત્રતાથી. આ કાયોત્સર્ગ જે હું કરી રહું છું, તે તત્ત્વના અનુક્રમે પ્રકૃષ્ટ ઈક્ષણરૂપ
(દર્શનરૂપ) અનુપ્રેક્ષાથી કરી રહ્યો છું, નહિં કે પ્રવૃત્તિમાત્રપણે.
અનુપ્રેક્ષાથી, આ ‘અનુપ્રેક્ષા નામ તત્ત્વાર્થાનુચિન્તા’ અનુપ્રેક્ષા તે તત્ત્વાર્થ
નોંહં કે પ્રવૃત્તિમાત્રતાથી અનુચિંતા છે,’ એટલે આ કાયોત્સર્ગ હું તત્ત્વાર્થની અનુચિંતારૂપ
અનુપ્રેક્ષાથી, પરમાર્થના ભાવનરૂપ ભાવનાથી કરી રહ્યો છું, નહિં
કે ભાવશૂન્ય એવી માત્ર ક્રિયાજડ બાહ્યપ્રવૃત્તિપણે. તત્ત્વાર્થઅનુચિંતારૂપ આ
(અનુપ્રેક્ષા) પણ અત્રે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી સમુદ્ભવવાળો (ઉપજતો)
ચિંતધર્મ છે.

અનુચિંતારૂપ આ ચિંતધર્મ ‘અનુભૂત અર્થનો અભ્યાસભેદ’ છે,—અનુભૂતાર્થા-
ભ્યાસભેદ:—પોતે અનુભવ કરેલ અર્થના અભ્યાસનો—પુનઃ પુનઃ રટણનો—ભાવનાનો પ્રકાર

તત્ત્વાર્થે
અનુચિંતારૂપ
ચિત્તધર્મ

છે. અતઃ એવ તે ‘પરમસંવેગહેતુઃ’ ‘પરમ સંવેગહેતુ’ છે, અર્થાત્ આમ તત્ત્વઅર્થના પુનઃ પુનઃ ભાવનરૂપ અભ્યાસ કરતાં, ‘આ આમ જ છે’ એમ સમ્યક્ વેગે તેના સ્વીકારરૂપ સંવેગ ઉપજે છે, અથવા તેના પ્રત્યે શુષ્ણાતુરાગજન્ય સમ્યક્ પ્રેમાવેશ સ્ફુરવારૂપ સંવેગ ઉપજે છે, અથવા સમ્યક્ વૈરાગ્યવેગથી “માત્ર મોક્ષ અલિલાષ” રૂપ સંવેગ ઉપજે છે. અને આ ત્રણે પ્રકારનો સંવેગ પ્રથમથી જ હોય છે, તો તે અનુપ્રેક્ષા-ભાવનારૂપ ચિત્તધર્મ ‘તદ્દ્વાઠ્યવિધાયી’ હોય છે, તે પ્રાપ્ત થયેલા સંવેગનું દઢપાણું કરનારો હોય છે. અને એટલે જ તે ‘ઉત્તરોત્તર વિશેષ સંપ્રત્યયાકાર’ હોય છે; અર્થાત્ જેમ જેમ તત્ત્વાર્થનો ભાવના-અભ્યાસ વધે છે, તેમ તેમ શ્રદ્ધાતિશય-રૂપ સંવેગ ઉલ્લસે છે; અને જેમ જેમ શ્રદ્ધાતિશયરૂપ સંવેગ ઉલ્લસે છે, તેમ તેમ તત્ત્વાર્થની સમ્યક્પ્રતીતિરૂપ સંપ્રત્યય વધે છે. અને આમ ઉત્તરોત્તર તત્ત્વપ્રતીતિ વધતાં જ્યાં સમ્યક્દર્શન ઉત્તરોત્તર નિર્મલ થતું જઈ યાવત્ ક્ષાયિક થાય છે, એવો આ અનુપ્રેક્ષારૂપ ધર્મ ‘કેવલાલોક ઉન્નમુખ’ હોય છે,—‘કેવલાલોકોન્નમુખચિત્તધર્મઃ’ કેવલ-જ્ઞાનના પ્રકાશ સન્નમુખ હોય છે, અર્થાત્ કેવલજ્ઞાન ભણી દોરી બાંધ છે.

અત્રે રત્નશોધક અગ્નિનું દષ્ટાંત ઘટે છે: ‘જેમ રત્નશોધક અનલ ઇંડો’ રત્નની શુદ્ધિ કરનારો અગ્નિ રત્નની પાસે પહોંચતાં રત્નના મલને બાળી નાંખી તેની શુદ્ધિ ઉપજાવે છે; તેમ આ અનુપ્રેક્ષારૂપ અગ્નિ પણ આત્મારૂપ રત્નની રત્નશોધક અગ્નિનું પાસે પહોંચતાં કર્મરૂપ મલને બાળી નાંખી, જ્યાં કેવલ શુદ્ધ દષ્ટાંત ચૈતન્યમય આત્મા શિવાય બીજું કંઈ નથી એવું કૈવલ્ય ઉપજાવે છે. આ અનુપ્રેક્ષાનું-ભાવનાનું ‘તથા તત્ત્વભાવપણું’ છે કે-ભાવનાના પાવન પાવકમાં આત્મરત્નને કર્મમલ ભસ્મીભૂત થઈ આત્મા કેવલજ્ઞાન પામે જ છે. આમ “માવના ભવનાશિની” અને “આતમ ભાવના ભાવતાં શુભ લહે કેવલજ્ઞાન રે.” એ સુભાષિત મહાસૂત્રો ચરિતાર્થ અને છે.

આ શ્રદ્ધાદિ ‘અપૂર્વકરણ’ મહાસમાધિના બીજો છે એ સવિસ્તર સમજાવી, એમ ઉક્ત પ્રકારે જ ઉપધાશુદ્ધ સદ્નુષ્ઠાન હોય છે ને આ શ્રદ્ધાદિવંત જ આનો અધિકારી હોય છે એ જણાવવા માટે આ શ્રદ્ધાદિ સૂત્રનું ઉચ્ચારણ છે એમ તાત્પર્ય દર્શાવે છે—

૨૨ પતાનિ શ્રદ્ધાદીન્યર્પૂર્વકરણાખ્યમહાસમાધિબીજાનિ, તત્પરિપાકાતિશયતસ્તત્સિદ્ધેઃ।
પરિપાવના ત્વેષાં કુતર્કપ્રભવમિથ્યાવિકલ્પવ્યપોહતઃ શ્રવણપાઠપ્રતિપત્તીચ્છાપ્રવૃત્ત્યાદિરૂપા।
અતિશયસ્ત્વસ્યાસ્તથા સ્થૈર્યસિદ્ધિલક્ષણઃ પ્રધાનસત્ત્વાર્થહેતુરૂર્વકરણાવહાઈતિ પરિભાષનીયં
સ્થયમિત્થમ્। ઇતદ્વચ્ચારણં ત્વેવમેવોપધાશુદ્ધં સદ્નુષ્ઠાનં ભવતીતિ। ઇતદ્વાનેવ
ચાસ્યાધિકારીતિ જ્ઞાપનાર્થઃ। ૨૫૯

૨૨ અર્થ:—આ શ્રદ્ધા આદિ 'અપૂર્વકરણ' આખ્ય મહાસમાધિના બીજો છે,—તેના પરિપાક-અતિશય થકી તેની સિદ્ધિ છે માટે. એઓની પરિપાચના તો કુતર્કપ્રભવ (કુતર્કજન્ય) મિથ્યા વિકલ્પોના વ્યપોહથી (દૂર થવાથી) શ્રવણ-પાઠ-પ્રતિપત્તિ-ઇચ્છા-પ્રવૃત્તિ આદિરૂપ છે. આનો (પરિપાચનાનો) અતિશય તો તથાપ્રકારે સ્થૈર્ય-સિદ્ધિ લક્ષણવાળો, પ્રધાનસત્ત્વાર્થહેતુ, અપૂર્વકરણાવહ (અપૂર્વકરણને આણનારો) છે, એમ સ્વયં આમ પરિભાવનીય છે.

એવું ઉચ્ચારણ એમ જ ઉપધાશુદ્ધ સદ્ગુણન હોય છે, અને એતદ્વાન જ (આ શ્રદ્ધાદિવંત જ) આનો અધિકારી છે, એમ જ્ઞાપનાર્થ છે. ૨૫?

વિવેચન

“એમ અનંત પ્રભુતા સદૃહતાં, અર્થે જે પ્રભુ રૂપણ;

દેવચંદ્ર પ્રભુતા તે પામે, પરમાનંદ સ્વરૂપણ....

શીતલ જિનપતિ પ્રભુતા પ્રભુની, મુજથી કહિય ન જાયણ.”—શ્રી દેવચંદ્રણ.

અને 'આ શ્રદ્ધા આદિ અપૂર્વકરણઆખ્ય મહાસમાધિના બીજો છે.'—પ્રતાનિ શ્રદ્ધાદિનિ અપૂર્વકરણાશ્ચ મહાસમાધિવીજાનિ.' આ શ્રદ્ધા, મેધા, ધૃતિ, ધારણા અને અનુપ્રેક્ષા જે કહ્યા, તે અપૂર્વકરણ નામના આઠમા ગુણસ્થાને પ્રાપ્ત થતી 'અપૂર્વકરણ' નામની મહાસમાધિના-ધર્મસંન્યાસ સામર્થ્યયોગરૂપ મહા યોગભૂમિકાના બીજો છે. બીજામાંથી ફાલી-ફૂલી વૃક્ષ રૂળ આપે, તેમ આ શ્રદ્ધાદિ યોગબીજમાંથી યોગવૃક્ષ ફાલીફૂલી જેમાં આત્માનું અપૂર્વ સામર્થ્ય સ્ફુરે છે એવું આ અપૂર્વકરણ નામનું મહાયોગરૂળ આપે છે. 'તત્પરિપાકાતિશયત-સ્તત્સિદ્ધે:' છે. 'તેના પરિપાકઅતિશય થકી તેની સિદ્ધિ છે માટે' આમ હોય છે. આ શ્રદ્ધાદિ ભાવ ઉત્તરોત્તર આત્મામાં પરિણમી પરિપકવ થતાં, તેના પરિપાક-અતિશય થકી તે અપૂર્વકરણ મહાસમાધિની સિદ્ધિ હોય છે. આમ શ્રદ્ધાદિ બીજરૂપ કારણમાંથી અપૂર્વકરણ રૂળરૂપ કાર્યની નિષ્પત્તિ થાય છે.

અને 'એઓની પરિપાચના તો કુતર્કપ્રભવ મિથ્યા વિકલ્પોના વ્યપોહથી શ્રવણ-પાઠ-પ્રતિપત્તિ-ઇચ્છા-પ્રવૃત્તિ આદિરૂપ છે.' આ શ્રદ્ધાદિની પરિપાચના-ઉત્તરોત્તર પરિપાક

પણિકા—શ્રવણપાઠપ્રતિપત્તિચ્છાપ્રવૃત્ત્યાદિરૂપા । શ્રવણ—ધર્મશાસ્ત્રનું સાંભળવું તે, પાઠ—તત્સૂત્રગત પાઠ, પ્રતિપત્તિ—સમ્યક્ તેના અર્થની પ્રતીતિ, ઇચ્છા—શાસ્ત્રોક્ત અનુક્રમ વિપથા ચિન્તા, પ્રવૃત્તિ—તેનું અનુક્રમ. આદિ—શબ્દથી વિવિધજન્ય, સિદ્ધિ, વિનિયોગ દેખવા. તેમાં વિવિધજન્ય-જન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ પ્રત્યક્ષનો અભિભવ; સિદ્ધિ—અનુક્રમે અર્થની નિષ્પત્તિ; વિનિયોગ—તેનું (સિદ્ધિનું) યથાયોગ વ્યાપારણ. તેથી તે રૂપં યસ્યા: સા તથા—તેઓ છે રૂપ જેનું તે તથા.

કેમ થાય? પ્રથમ તો કુતર્કથી ઉપજતા મિથ્યા-અસત્-નિષ્ક્રાન્ત-નકામા-નિષ્પ્રયોજન વિકલ્પોને દૂર હટાડેલી મૂકે, અને પછી તેના શ્રવણાદિ કરે શ્રદ્ધાદિનો પરિપાક: તો. અર્થાત્ સદ્ગુરુસુખે સૂત્ર શ્રવણ કરે, તેનો સ્વયં પાઠ અવણુ ઇચ્છાદિ કરે, તેના અર્થના સમ્યક્મહણરૂપ પ્રતિપત્તિ કરે, તે પ્રવૃત્તિ આદિ રૂપ સૂત્રોક્ત અનુષ્ઠાન કરવાની ઇચ્છા-ભાવના ઉપજે, તથાપ્રકારની પ્રવૃત્તિ આદરે, તેમાં વચ્ચે આડા આવતા જઘન્ય-મધ્યમ-ઉત્કૃષ્ટ વિઘ્નનો જય કરે. આમ શ્રવણથીમાંડીને વિઘ્નજય સુધીની પ્રક્રિયા તે આ શ્રદ્ધાદિની પરિપાચના-પરિપચન કરવાની ક્રિયા છે. અને ‘આનો અતિશય તો તથાપ્રકારે સ્થૈર્ય-સિદ્ધિ લક્ષણવાળો, પ્રધાન સત્ત્વર્થ હેતુ, અપૂર્વકરણાવહ છે એમ સ્વયં આમ પરિભાવનીય છે.’ આ પરિપાચનાનો-પરિપચનરૂપ શ્રદ્ધાદિનો પ્રક્રિયાનો અતિશય તો સ્થૈર્યઆદિ લક્ષણવાળો હોય છે. અર્થાત્ અતિશય પ્રસ્તુત અનુષ્ઠાનમાં નિશ્ચલતારૂપ સ્થિરતા સાધે, અને એમ તેની સ્થૈર્ય-સિદ્ધિરૂપ સિદ્ધિ કરે, પછી તેનો યથાયોગ્ય પાત્રમાં વિનિયોગ કરી પ્રધાન સત્ત્વર્થ હેતુ-પરમ પરોપકારકારણ અને; અને આમ ઉત્તરોત્તર પરિપાકઅતિશયનો પ્રકર્ષ પામી, જ્યાં અપૂર્વ આત્મસામર્થ્યનો સમુદલાસ સ્ફુરાયમાન થાય છે એવા અપૂર્વકરણને આણી આપનારો-અપૂર્વકરણાવહ આત્મપરિણામ પામે. આમ સ્થૈર્યથી માંડીને અપૂર્વકરણ ભાવ પર્યંત ઉત્તરોત્તર ચઢતી દશાવાળો આ શ્રદ્ધાદિનો પરિપાચના-અતિશય હોય છે. આમ શ્રદ્ધા-મેધા આદિની પરિભાવના કરવા યોગ્ય છે.

“રુચિનું-ઇચ્છાનું સન્માર્ગપ્રવેશમાં કેટલું બધું મહત્ત્વ છે, ‘ઇચ્છે છે જે જોગીજન’ પદમાં ‘ઇચ્છે છે’ પદનું કેટલું બધું અર્થગૌરવ છે તે સારી પેઠે સમજી શકાય છે. XX સન્માર્ગયોગરૂપ પરમાર્થ-લગ્નમાં અંતરંગપ્રીતિરૂપ ‘લગ્નની’ લાગ્યા વિના ખરો આનંદ અનુભવતો નથી. એટલા માટે જ અંતરંગ પ્રીતિરૂપ આ ઇચ્છાયોગને આ યોગમાર્ગમાં પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે, કારણકે તેના વિના આગળ એક ડગલું પણ મંડાતું નથી.

વળી કાર્યસિદ્ધિનું રહસ્ય વિચારીએ તો કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિમાં સૌથી પ્રથમ તો તે કાર્ય માટેની અંતરંગ ઇચ્છા-રુચિ-ધગશ જાગવી જોઈએ. એવી અંતરંગ ઇચ્છા જાગવી જોઈએ. એવી અંતરંગ ઇચ્છા હોય, તો જ તેનો રસ્તો મળી આવે છે. ‘Where there is a will there is a way’ એ પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી ઉક્તિ અનુસાર તેનો માર્ગ મળી આવતાં પ્રવૃત્તિ અર્થાત્ કાર્ય માટેનો પ્રયત્ન (Effort) થાય છે. અને એમ ઉત્સાહથી પ્રવર્તતાં માર્ગમાં વિઘ્ન (Obstacle) આવે તો તેનો જય કરાય છે, અને એમ કરતાં કરતાં અનુક્રમે કાર્યની પૂર્ણતા-સિદ્ધિ થાય છે. પણ રુચિ વિના જે કાર્ય કરવામાં આવે છે, તે તો વેઠરૂપ હોઈ, કદી સિદ્ધ થતું નથી, અને તે માટેની ક્રિયા પ્રવૃત્તિ ‘છાર પર લિંપણા’ જેવી થઈ પડે છે! આમ સામાન્ય ક્રમ છે. કાર્યરુચિવાળો થયે બધા કારકે ફરી જાય છે, પલટાઈ જાય છે. કર્તા, કર્મ,

કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન અને અધિકરણ એ છ કારક જે પૂર્વે બાધકપણે પરિણમતા હતા, તે આત્મસિદ્ધિ કાર્ય પ્રત્યે અંતરંગ રુચિ-ધૃત્તિ ઉપજતાં સાધકપણે પ્રવર્તે છે.”

શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય વિવેચન (ડૉ. ભગવાનદાસ કૃત), પૃ. ૭૧૮

આમ શ્રદ્ધા-મેધાદિ સંબંધી વિચાર કર્તવ્ય છે. કારણ કે ‘એનું ઉચ્ચારણ એમ જ ઉપધાશુદ્ધ સંતુષ્ટાન હોય છે;’ આ શ્રદ્ધાદિ સૂત્રનું ઉચ્ચારણ જ એમ જ શ્રદ્ધા-મેધાદિ ભાવથી ઉપાધિશુદ્ધ-પરિકરશુદ્ધ એવું સત્ત્વમનુષ્ઠાન હોય છે; અને ઉપધાશુદ્ધ ‘એતદ્વાન્ જ આનો અધિકારી છે એમ જ્ઞાપનાર્થ છે’ સંતુષ્ટાન —‘एतद्वानेव चास्याधिकारीति ज्ञापनार्थ’ આ શ્રદ્ધાદિવંત જ-આનો-કાર્યોત્સર્ગક્રિયાનો અધિકારી-યોગ્ય પાત્ર છે એમ જણાવવા માટે આ ‘શ્રદ્ધાદિ’ સૂત્ર કહેલ છે.

“તુમે બહુ મૈત્રી રે સાહિબા, મ્હારે તો મન એક;

તુમ વિણુ બીજો રે નવિ ગમે, એ મુજ મોટી હો ટેક.—શ્રી શ્રેયાંસ કૃપા કરો.

“શ્રી નયવિજય વિણુધ પય સેરક, વાયક યશ કહે સાચું;”

કોડી કપટ જો કોઈ દિખાવે, તોય પ્રભુ વિણુ નવિ રાચું.

....સેવો ભવિયાં વિમલ જિણેસર, હલહા સનમન સંગાળ.”—શ્રી યશોવિજયભાઈ

આ શ્રદ્ધાદિ પણ ‘વર્ધમાન’ હોય તે એઓના લાભ-વૃદ્ધિ પણ આ જ ક્રમે હોય એમ કહે છે—

૨૩ વર્ધમાનયા—વૃદ્ધિ ગચ્છન્તયા નાવસ્થિતયા । પ્રતિપદોપસ્થાય્યેતત્, શ્રદ્ધયા વર્ધમાનયા, एवं મેધયેત્યાદિ ।

લાભક્રમાદુપન્યાસઃ શ્રદ્ધાદીનાં । શ્રદ્ધાયાં સત્યાં મેધા, તદ્ભાવે ધૃતિઃ, તતો ધારણા, તદન્વનુપ્રેક્ષા । વૃદ્ધિરપ્યનેનૈવ ક્રમેણ ॥ ૨૫૨

૨૩ અર્થઃ—વર્ધમાનયા—વર્ધમાન-વૃદ્ધિ પામતી જતી એવીથી,—નહિ’ કે અવસ્થિતથી, એ પ્રતિપદે ઉપસ્થાયિ છે. વર્ધમાન શ્રદ્ધાથી, એમ મેધાથી, ઇત્યાદિ.

લાભક્રમથી શ્રદ્ધાદિનો ઉપન્યાસ છે. શ્રદ્ધા સતે મેધા, તેના ભાવે ધૃતિ, તે પછી ધારણા, તે પછી અનુપ્રેક્ષા. વૃદ્ધિ પણ આ જ ક્રમથી. ૨૫૨

વિવેચન

“આત્મ નિર્મલ ભાવ કરતાં, વધતે શુભ પરિણામે.” શ્રી દેવચંદ્રભાઈ

અને આ શ્રદ્ધાઆદિ પણ કેવી? તો કે ‘વર્ધમાન, નહિ’ કે અવસ્થિત. ‘વર્ધમાનયા —વૃદ્ધિ ગચ્છન્તયા નાવસ્થિતયા ।’ આ શ્રદ્ધાદિ પણ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતી જતી એવી વર્ધમાન હોય, નહિ’ કે જેમ ને તેમ રહેલી અવસ્થિત. વર્ધમાન એ પદ

‘પ્રતિપદે ઉપસ્થાયિ’ છે; શ્રદ્ધા, મેધા, ધૃતિ, ધારણા, અનુપ્રેક્ષા શ્રદ્ધાદિ વર્ધમાન એ પ્રત્યેક પદને લાગુ પાડવાનું છે. એટલે વર્ધમાન શ્રદ્ધાથી, ને લાભ-વૃદ્ધિ કેમ વર્ધમાન મેધાથી, વર્ધમાન ધૃતિથી, વર્ધમાન ધારણાથી, વર્ધમાન પણ એ જ અનુપ્રેક્ષાથી. અને ‘લાભકમે શ્રદ્ધાદિનો ઉપન્યાસ છે, શ્રદ્ધા સતે મેધા, તેના લાભે ધૃતિ, તે પછી ધારણા, તે પછી અનુપ્રેક્ષા. વૃદ્ધિ પણ આ જ કેમથી’ હોય છે. અર્થાત્ શ્રદ્ધા હોય તો મેધા ઉપજે, મેધા હોય તો ધૃતિ આવે, ધૃતિ હોય તો ધારણા થાય, અને ધારણા હોય તો પછી અનુપ્રેક્ષા ઉદ્ભવે; અને શ્રદ્ધાની વૃદ્ધિ થયે મેધાની વૃદ્ધિ હોય, મેધાની વૃદ્ધિ થયે ધૃતિની વૃદ્ધિ હોય, ઇં આમ શ્રદ્ધા-મેધાદિનો લાભ ને વૃદ્ધિ એક પછી એક અનુક્રમે હોય છે, એટલે આ લાભક્રમે અનુસરી શ્રદ્ધા-મેધાદિ અનુક્રમે મૂકવામાં આવેલ છે.

એમ ક્રિયાભિમુખ્ય ને પ્રતિપત્તિ કહ્યા તે પરથી અન્યુપગમપૂર્વક અને શ્રદ્ધાદિસંયુક્ત જ સદ્નુ-
ષ્ઠાન છે એમ દર્શાવે છે—

૨૪ “પ્રવં તિષ્ઠામિ કાયોત્સર્ગમિત્યનેન પ્રતિપત્તિં દર્શયતિ । પ્રાક્ ‘કરોમિ’ કરિષ્યામિ
હતિ ક્રિયાભિમુખ્યમુક્તં, સામ્પ્રતં ત્વાસન્નતરત્યાત્ ક્રિયાકાલનિષ્ઠાકાલયોઃ કથચ્ચિદમેદા-
ત્તિષ્ઠામ્યેવાહં । અનેનાન્યુપગમપૂર્વે શ્રદ્ધાદિસમન્વિતં ચ સદ્નુષ્ઠાનમિતિ દર્શયતિ ॥” ૨૫૩

પણિકા—પ્રતિપત્તિમ્—પ્રતિપત્તિઃ—કાયોત્સર્ગભરપ્રતિપત્તિ, તાં-તેને.

ક્રિયાકાલનિષ્ઠાકાલયોઃ કથચ્ચિદમેદાદ—ક્રિયાકાલ અને નિષ્ઠાકાલના કથચિત્ અભેદને લીધે. કથચ્ચિત્—નિશ્ચયનય વૃત્તિથી. કારણ કે તે (નિશ્ચયનય) ક્રિયામાણ—ક્રિયામાણ—ક્રિયાકાલપ્રાપ્તને કૃતમેવ—કૃત જ, નિષ્ઠિત જ માને છે. અન્યથા ક્રિયાના ઉપરમકાલે, ક્રિયાના અનારંભકાલની જેમ, અનિષ્ઠિત પ્રસંગને લીધે, ઉભયરથળે ક્રિયાઅભાવના અવિશેષને લીધે કૃત—કૃત પુનઃ ક્રિયામાણ વા ઉપરતક્રિય—ક્રિયામાણ વા ઉપરતક્રિયાવાળું હોય. કહ્યું છે કે—

“તેનેહ કજ્જમાણં નિયમેણ કયં કયં ચ ભયણિજ્જં ।

કિચ્ચિદિહ કજ્જમાણં ઉવરયકિરિયં વ હોજ્જાહિ ॥”

(અર્થાત્) તેથી અહીં ક્રિયામાણ તે નિયમથી કૃત છે, અને કૃત તે ભજનીય છે,—તે અહીં કિચિત્ ક્રિયામાણ વા ઉપરતક્રિયાવાળું હોય.

વ્યવહાર નય તો ક્રિયામાણ અન્ય અને કૃત અન્ય એમ માને છે. કહ્યું છે કે—

“નારમ્મે ચ્ચિય દીસહ, ન સિવાદદ્ધાપ દીસહ તયન્તે ।

જમ્હા ઘઢાહ કજ્જં, ન કજ્જમાણં કયં તમ્હા ॥”

(અર્થાત્) ઘટાદિ કાય આરંભમાં જ દેખાતું નથી, તેના અન્તકાળે શિવાય દેખાતું નથી, તેટલા માટે ક્રિયામાણ કૃત ક્રિયામાણ તે કૃત નથી.

તેથી અત્રે નિશ્ચયનયવૃત્તિથી કાય વ્યુત્સર્જવાને આરંભતો તે તદ્દેશ અપેક્ષાથી વ્યુત્સૃષ્ટ જ દેખવા થોડા છે.

૨૪ અર્થ :—એમ ‘તિષ્ઠામિ કાયોત્સર્ગમ—હું કાયોત્સર્ગે સ્થિતિ કરું છું’, એમ એ ઉપરથી પ્રતિપત્તિ દર્શાવે છે. પૂર્વે ‘કરોમિ’—કરિષ્યામિ—કરું છું, કરીશ એમ ક્રિયા-લિમુખ્ય કહ્યું; હમણાં તો આસન્નતરપણાને લીધે ક્રિયાકાલ અને નિષ્ઠાકાલના કથંચિત્ અભેદથી તિષ્ઠામ્યેવાહ—હું સ્થિતિ કરું જ છું. આ ઉપરથી અભ્યુપગમપૂર્વક અને શ્રદ્ધાદિસમન્વિત એવું સદ્ગુણાન છે એમ દર્શાવે છે. ૨૫૩

વિવેચન

“ આદર કિરિયા રતિ ઘણીજી, વિઘન ટલે મિલે લચ્છિ. ”—શ્રી યશોવિજયજી.

અને ‘એમ હું કાયોત્સર્ગે સ્થિત છું, એ ઉપરથી પ્રતિપત્તિ દર્શાવે છે,’ હું કાયોત્સર્ગ આરંભું છું એમ કાયોત્સર્ગના આરંભરૂપ પ્રતિપત્તિ—અંગીકાર—અભ્યુપગમ બતાવે છે. ‘પૂર્વે કરું છું, કરીશ એમ ક્રિયાલિમુખ્ય (ક્રિયા પ્રત્યે પ્રતિપત્તિ અને સન્મુખપણું) કહ્યું, હમણાં તો આસન્નતરપણાને લીધે (અત્યંત ક્રિયાલિમુખ્ય નિકટપણાને લીધે) ક્રિયાકાળ અને નિષ્ઠાકાળના કથંચિત્ અભેદથી હું સ્થિતિ કરું જ છું;’ અર્થાત્ કથંચિત્ એટલે નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ ક્રિયાકાળ અને નિષ્ઠાકાળ (પૂર્ણાહુતિ કાળ) એ બેના અભેદથી, ‘ક્રિયામાણું કૃત’—કરાઈ રહેલું તે કરાયું એમ ગણી, હું સ્થિત જ છું એમ કહ્યું.

નિશ્ચયનય છે તે ક્રિયામાણુને—કરાઈ રહેલને કૃત જ—નિષ્કિત જ—કરાઈ ચૂકેલું જ માને છે, નહિં તો ક્રિયા અંધ પડતી—વિરામ પામતી વેળાએ ક્રિયાના અનારંભકાળની જેમ અનિષ્કિતનો પ્રસંગ આવે; કારણ કે બન્ને સ્થળે ક્રિયાના અભાવમાં તકાવત નથી. અને જે કૃત છે તે ક્રિયામાણુ વા ઉપરતક્રિયાવાળું છે, અને તેવા પ્રકારે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. અને વ્યવહાર નય છે તે તો ક્રિયામાણુ જૂડ અને કૃત જૂડ માને છે; આ અંગે કહ્યું છે કે “ઘટાદિ કાર્ય આરંભમાં જ દેખાતું નથી, તેના અન્તકાળ શિવાય દેખાતું નથી, તેટલા માટે ક્રિયામાણું કૃત—ક્રિયામાણુ તે કૃત નથી.” તેથી અત્રે નિશ્ચયનય અપેક્ષાએ ‘કાય વ્યુત્સર્જવાને આરંભતો તે તદેશઅપેક્ષાએ વ્યુત્સૃષ્ટ જ દેખવા યોગ્ય છે.’

અને ‘આ ઉપરથી અભ્યુપગમપૂર્વક અને શ્રદ્ધાદિસમન્વિત એવું સદ્ગુણાન છે એમ દર્શાવે છે.’—‘અનેન અભ્યુપગમપૂર્વક શ્રદ્ધાદિસમન્વિતં ચ સદ્ગુણાનમિતિ દર્શયત્તિ.’ અર્થાત્ પોતાની સ્વેચ્છાથી—સ્વરુચિથી ‘અલિ’સામા જઈને ‘ઉપગમ’—સ્વીકાર—અંગીકાર કરવારૂપ ‘અભ્યુપગમ’ પૂર્વક, અને ઉક્ત શ્રદ્ધાદિથી સંયુક્ત, એવું જે હોય તે જ સત્-સાધનરૂપ સત્અનુષ્ઠાન છે, એમ આ ઉપરથી—આ પ્રકારે પ્રતિજ્ઞાનિર્દેશથી અને શ્રદ્ધાદિ પદના સમાવેશથી અત્રે સૂત્રકાર ભગવંતે પ્રદર્શિત કર્યું છે.

શ્રદ્ધાદિવિકલનું એવું ઉચ્ચારણ મુષાવાદ છે એ શંકા સત્ય છે, પણ પ્રેક્ષાવાન એવા પ્રકારે વદતો નથી એમ કહી, શ્રદ્ધાદિના મંદ-તીવ્રાદિ ભેદનો ને તેના આદરાદિ લિંગનો નિર્દેશ કરે છે—

૨૬ આહ—શ્રદ્ધાદિવિકલસ્યૈવમભિધાનં મુષાવાદઃ, કો વા કિમાહેતિ ।

સત્યમ્, इत्यमेवैतदिति तन्त्रज्ञाः, किन्तु न श्रद्धादिविकलः प्रेक्षावानेवमभिधत्ते, तस्या-
लोचितकारित्वात् ।

મન્દતીવ્રાદિભેદાશ્રેતે, તથાદરાદિલિંગા इति, नातद्वत् आदरादीति । अतस्तदादरादि-
भावेऽनाभोगवतोऽप्येत इति । २५६

૨૫ અર્થ :- શંકા—શ્રદ્ધાદિવિકલનું (રહિતનું) એમ અભિધાન તે મુષાવાદ છે. કોણુ ? વા શું બોલ્યો ? એટલા માટે.

સમાધાન—સત્ય છે. એ એમ જ છે એમ તન્ત્રજ્ઞો કહે છે; પરંતુ શ્રદ્ધાદિવિકલ એવો પ્રેક્ષાવાન એમ વદતો નથી,—તેનું આલોચિતકારિપણું છે માટે.

અને મન્દ-તીવ્રઆદિ ભેદવાળા આ (શ્રદ્ધાદિ) તથાપ્રકારના આદરાદિ લિંગવાળા છે,—અતદ્વંતને (અશ્રદ્ધાદિમંતને) આદરાદિ નથી એટલા માટે. એથી કરીને તેના (કાથો-ત્સર્ગના) આદરાદિ ભાવે અનાભોગવંતને પણ આ (શ્રદ્ધાદિ) હોય છે. ૨૫૪

વિવેચન

“ શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વિષુ જેહ કિરિયા કરી,

છાર પર લિ'પણે તેહ બણો....ધાર તરવારની.” શ્રી આનંદધનજી.

અત્રે શંકા થવી સંભવે છે કે—‘શ્રદ્ધાદિવિકલસ્યૈવમભિધાનં મુષાવાદઃ ।’
‘શ્રદ્ધાદિવિકલનું એમ અભિધાન તે મુષાવાદ છે ઇ’ અર્થાત્ શ્રદ્ધાદિ રહિત એમ—એવા

પણિકા—વારુ, કદાચિત્ શ્રદ્ધાદિવિકલ પ્રેક્ષાવાન પણ એમ વદતો દેખાય છે, એમ આશંકીને કહ્યું—

મન્દ ધત્યાદિ, મન્દઃ—મૃદુ, તીવ્રઃ—પ્રકૃષ્ટ, આદિ શબ્દથી તે ઉલ્લખતો મધ્યવર્તી, મધ્યમ, ત યવ ભેદઃ—તે જ ભેદો, વિશેષો, યેષાં તે તથા—જેઓના છે તે તથા. ચ—સમુચ્ચય અર્થઃભા. ઘટે—આ, શ્રદ્ધાદિ. શું વિશિષ્ટ? તે માટે કહ્યું—તથા—તે પ્રકારે, જે આદરાદયઃ—વક્ષ્યમાણ આદરાદિ, ત યવ લિંગ યેષાં—તેઓ જ લિંગ છે જેઓનું, તે તથા—તે તથા. इति—એ વાક્યસમાપ્તિભા.

વારુ, જેઓનું લિંગપણું શી રીતે સિદ્ધ છે? તે માટે કહ્યું—ન—ન જ, અતદ્વતઃ—અતદ્વંતને, અશ્રદ્ધાદિમંતને,—કારણ કે એમ સમગ્રય છે, આદરાદિ—વક્ષ્યમાણ જ આદરાદિ, इति—એથી કરીને, શ્રદ્ધાદિકારણપણા થકી, લિંગ છે. તેથી શું સિદ્ધ થયું? તે માટે કહ્યું—અતઃ—એથી કરીને, શ્રદ્ધાદિ કારણપણાને લીધે, તદાદરાદિભાવે—તત્ર—તેમાં, કાથોત્સર્ગમાં, આદરાદેઃ લિંગસ્ય—આદરાદિ લિંગના, ભાવે—સત્તામાં; અનાભોગવતોઽપિ—અનાભોગવંતને પણ, ચલચિત્તાથી પ્રકૃત સ્થાન—વર્ણાદિ ઉપયોગના વિરહે પણ, તો પછી આભોગે તો પૂછવું જ શું? એમ અપિ—પણ શબ્દનો અર્થ છે. ઘટે—આ, શ્રદ્ધાદિ,—કોઈ કારણના કાર્ય અવિનાભાવિપણાને લીધે,—જેમ પ્રદીપના પ્રકાશથી વા વક્ષના છાયાથી, इति—વાક્યપરિસમાપ્તિમાં. એટલા માટે મન્દતાથી શ્રદ્ધાદિના અનુપલક્ષણે પણ આદરાદિ—ભાવે મૂળ ઉચ્ચારતાને પણ પ્રેક્ષાવતાક્ષતિ નથી.

પ્રકારનું શ્રદ્ધાથી મેધાથી ઇત્યાદિ પ્રતિસાવચન ઉચ્ચારે તો તેનું તે અભિધાન-બોલવું તે મૃષાવાદ-અસત્ય બાષ્પ છે. કારણ કે કૌણ ? શું બોલ્યો ? તેનું તેને જ્ઞાન નથી.

એનું સમાધાન—હા, તમે કહો છો તે ‘સત્ય છે,’ સાચું છે, બરાબર છે. ‘એ એમ જ છે એમ તનત્રસો કહે છે.’ અર્થાત્ શ્રદ્ધાદિરહિત જે એમ વહે છે તે મૃષાવાદ જ છે એમ શાસ્ત્રજ્ઞો સ્પષ્ટપણે ચોકખે ચોકખા શબ્દોમાં કહે છે.

શ્રદ્ધાદિ વિકલ પ્રેક્ષાવાન એમ મૃષાવાદ વહે નહિં પરંતુ ‘ન શ્રદ્ધાદિવિકલઃ પ્રેક્ષાવાનેવમભિધેતે’ ‘શ્રદ્ધાદિવિકલ (રહિત) એવો પ્રેક્ષાવાન’—વિચારવંત એમ વદતો નથી,—‘તેનું આલોચિતકારિપણું છે માટે’—‘તસ્યાલોચિતકારિત્વાત’—હું બોલું છું કે બહુ છું ઇત્યાદિ પ્રકારે તેનું જોઈ વિચારી પ્રવૃત્તિ કરવાપણું છે માટે.

અને અત્રે એ પણ વિચારવા યોગ્ય છે કે ‘મન્દ-તીવ્ર આદિ ભેદવાળા આ (શ્રદ્ધાદિ) તથાપ્રકારના આદરાદિ લિંગવાળા છે.’ આ શ્રદ્ધાદિ મંદ-મૃદુ હોય, તીવ્ર-ઉત્કટ-પ્રકૃષ્ટ હોય, આદિ શબ્દથી મંદ-તીવ્રના મધ્યવર્તી મધ્યમ મંદ-તીવ્રાદિ હોય. આમ મંદ-તીવ્રાદિ તરતમ પ્રકારવાળા આ શ્રદ્ધાદિ છે; એટલે ભેદવાળા શ્રદ્ધાદિ કવચિત્ મંદ શ્રદ્ધાદિ હોય તેની પ્રગટપણે બબર પડે નહિં. છતાં ‘આ તથાપ્રકારના આદરાદિ લિંગવાળા છે,’ એટલે આદર-કરણે

પ્રીતિ વગેરે કહેવામાં આવનારા લિંગ પરથી-પ્રગટ ચિહ્ન પરથી આ શ્રદ્ધાદિ છે એમ સમજી શકાય છે. કારણ કે ‘અતદ્વંતને (અશ્રદ્ધાદિમંતને) આદરાદિ નથી; જેને શ્રદ્ધાદિ ન હોય તેને આદરાદિ હોય નહિં. ‘એથી કરીને તેના (કાયોત્સર્ગના) આદરાદિ ભાવે અનાભોગવંતને પણ આ (શ્રદ્ધાદિ) હોય છે.—‘અતસ્તદાદરાદિભાવેડનાભોગવતોડયેતે’; એ કાયોત્સર્ગ પ્રત્યે જે આદરાદિ ભાવ હોય તો ચિત્તચંચલતાથી જેને પ્રકૃત સ્થાન-વર્ણાદિ ઉપયોગનો અભાવ છે, એવા અનાભોગવંતને પણ આ

આદરાદિ લિંગથી અવ્યક્ત શ્રદ્ધાદિ હોય છે, તો પછી આભોગવંતને-સ્થાનાદિમાં શ્રદ્ધાદિનું સૂચન ઉપયોગવતને તો હોય એમાં પૂછવું જ શું ? એમ ‘અપિ’-પણ શબ્દનો અર્થ સૂચવે છે. કારણ કે કારણ કાર્ય વિનાનું હોય નહિં, એટલે પ્રકાશ છે તો દીવો હોવો જ જોઈએ, છાયા છે તો વૃક્ષ હોવું જ જોઈએ. તેમ આદરાદિ સૂચક (Indicative) લિંગ છે તો શ્રદ્ધાદિ હોવા જ જોઈએ. એટલા માટે મન્દપણને લીધે કદાચ શ્રદ્ધાદિ ઉપલક્ષિત ન થાય, બબર ન પડે એવા અવ્યક્ત હોય, તોપણ જે આદરાદિ ભાવ હોય તો તે પણ શ્રદ્ધાદિનું સૂચન કરવા માટે બસ છે; અને આમ શ્રદ્ધાદિનું સૂચન થયું એટલે અંશે પણ પ્રેક્ષાવંતપણું આવી જ ગયું; એટલે આદરાદિભાવે જે આ સૂત્ર ઉચ્ચારતો હોય તે અનાભોગવંતને પણ પ્રેક્ષાવંતપણાની ક્ષતિ-હાનિ નથી.

ધક્ષુ-રસાદિ ઉપમાવાળા ચિત્તધર્મો છે એ અન્યદર્શનીઓના કથન પરથી તેઓની અત્ર સંમતિ દર્શાવી, ધક્ષુસભા તદ્વ્યાદરાદિમાંથી ક્રમે કરીને ઉપાયવંતને સાકર આદિ સમા શ્રદ્ધાદિ હોય છે, ઇ. પ્રકારે પ્રસ્તુત ઉપમા બતાવે છે—

૨૬. ^{૨૬}ઈશ્વરસગુહશર્કરોપમાશ્ચિત્તધર્મમા ઇત્યન્યૈરવ્યભિધાનાત્, ઇશ્વુકલ્પં ચ તદ્વાદરાદીતિ ભવત્યતઃ ક્રમેણોપાયવતઃ શર્કરાદિપ્રતિમં શ્રદ્ધાદીતિ । કષાયાદિકદુકત્વનિરોધતઃ શમ-માધુર્યાપાદનસામ્યેન ચેતસઃ એવમુપન્યાસ ઇતિ । ^{૨૬૫}

૨૬. અર્થ :—ધક્ષુ-રસ-ગોળ-ખાંડ-સાકરની ઉપમાવાળા ચિત્તધર્મો છે એમ અન્યોથી પણ અભિધાન છે માટે. અને તદ્વ્યાદરાદિ ધક્ષુ સમુ' છે, એટલા માટે એના થકી ક્રમે કરીને ઉપાયવંતને સાકર આદિ સમુ' શ્રદ્ધાદિ હોય છે. કષાયાદિ કદુકપણના નિરોધ થકી ચિત્તના શમ-માધુર્ય આપાદનના સામ્યથી એમ ઉપન્યાસ છે. ^{૨૬૫}

વિવેચન

“ દીઠી હો પ્રભુ ! દીઠી જગશુરુ તુજ, મૂરતિ હો પ્રભુ ! મૂરતિ મોહન વેલડીજી;
મીઠી હો પ્રભુ ! મીઠી તાહરી વાણુ, લાગે હો પ્રભુ ! લાગે જેસી શેલડીજી.... ”

શ્રી યશોવિજયજી.

આ જે કહ્યું તે અંગે અન્યદર્શની મુમુક્ષુઓની પણ સંમતિ છે,—‘ઈશ્વરસગુહ-શર્કરોપમાશ્ચિત્તધર્મો’—‘ધક્ષુ-રસ-ગોળ-ખાંડ-સાકરની ઉપમાવાળા ચિત્તધર્મો છે એમ

પંજિકા—ઈશ્વરસગુહલ્પણશર્કરોપમાઃ—ઈક્ષ્વાદિભિઃ પશ્ચમિઃ—ધક્ષુઆદિ જનપ્રતીતિ પંચથી, ઉપમા—સાદૃશ્ય, જેવાં તે તથા—છે જેઓનું તે તથા. ચિત્તધર્મોઃ—ચિત્તધર્મો, મનઃપરિણામો, ઇતિ—એમ આ અર્થના, અન્યૈરપિ—તન્ત્રાન્તરીયોથી, પુનઃ અમારાથી તો પૂછવું જ શું? અભિધાનાત્—અણનને લીધે. આ એ પ્રકૃત જ ઉપમાન-ઉપમેયની યોજના કહી—

ઈશ્વુકલ્પં ચ—અને ધક્ષુ સદૃશ, તદ્વાદરાદિ—તસ્મિન્—તેમાં, કાથોત્સર્ગમાં, આદરઃ—આદર, ઉપાદેય ભાવ, આદિ શબ્દથી કરણે પ્રીત્યાદિ—કરણમાં પ્રીતિ આદિ, ઇતિ—આ કારણ થકી, ભવતિ—થાય છે, સંપન્ને છે. અતઃ—આના થકી, ધક્ષુ સમા આદરાદિ થકી, ક્રમેણ—ક્રમે કરીને, પ્રકર્ષપરિપાટિથી, ઉપાયવતઃ—ઉપાયવંતને, તદ્દેતુયુક્તને, શર્કરા—સાકર, આદિ શબ્દથી પથ્યાનુપૂર્વીથી ખાંડ આદિનું પ્રકૃત્ય છે, તત્સમં—તેની સમુ, પ્રકૃત સૂત્રમાં ઉપાત શ્રદ્ધા-મેધાદિ ગુણપંચક, ઇતિ—પરિસમાપ્તિમાં.

શંકા—દષ્ટાન્તરના વ્યુદાસથી ધક્ષુ આદિ ઉપમાનો ઉપન્યાસ કેમ? એમ આશંકીને કહ્યું—કષાયાદિકદુકત્વનિરોધતઃ—કષાયાઃ—કષાયો, કે.ધાદિ, આદિ શબ્દથી ઇન્દ્રિયવિકારાદિનું પ્રકૃત્ય છે, ત એવ કદુકત્વ—તેઓ જ કદુકત્વ-કદુક ભાવ, તસ્ય—તેના, નિરોધાત્—આત્મામાં નિરોધ થકી. શું? તે માટે કહ્યું—શમમાધુર્યાપાદનસામ્યેન—શમઃ—ઉપશમ, સ એવ માધુર્ય—તે જ માધુર્ય, મધુરભાવ,—પ્રીણનહેતુપણાને લીધે, તસ્ય—તેનું, આપાદન—આપાદન, વિધાન, તેન તસ્ય વા—તે વડે વા તેનું, સામ્યં—સાદૃશ્ય, તેન—તેથી કરીને, ચેતસઃ—ચિત્તના, મનના, ઘર્ષમ્—એમ, ધક્ષુઆદિ ઉપમાન વડે ઉપમેયતાથી, ઉપન્યાસઃ—આદરાદિનો ઉપન્યાસ, ઇતિ—પરિસમાપ્તિમાં.

અન્યોથી પણ અભિધાન છે માટે.’ અર્થાત્ અન્યદર્શનીઓ આ આદરાદિ શ્રદ્ધાદિ ચિત્તધર્મોને-મનઃપરિણામોને-ઇંશુ, રસ, ગોળ, ઉપમાવાળા ચિત્તધર્મો ખાંડ, સાકરની ઉપમા આપે છે. અને તેમાં, ‘ઇંશુકલ્પં તદાદ્યાદિ’ ‘તદ્દાદરાદિ ઇંશુ સમું છે, એટલા માટે એના ધરી કેમ કરીને ઉપાયવંતને સાકરઆદિ સમું શ્રદ્ધાદિ હોય છે.’ અર્થાત્ તે પ્રસ્તુત કાયોત્સર્ગના આદર-ઉપાદેયભાવ, કરવામાં પ્રીતિ આદિ જે છે તે ઇંશુ-શેરડી સમાન છે. એટલા માટે પીલવા-ઊકાળવા વગેરે ઉપાય કરનારને જેમ શેરડીમાંથી અનુકેમ રસ, ગોળ, ખાંડ, સાકરની પ્રાપ્તિ હોય છે; તેમ ઇંશુ સમા આ આદરાદિ ધરી ઉપાયવંતને પશ્ચાત્તુપૂર્વીથી સાકર-ખાંડ-ગોળ-રસ સમા શ્રદ્ધાદિની પ્રાપ્તિ હોય છે.

બીજી કેઈ ઉપમા નહિં મૂકતાં આ ઇંશુઆદિની ઉપમા કેમ મૂકી? તો કે ‘કષાયાદિકટુકલ્પનિરોધતઃ’ — ‘કષાયાદિ કટુકપણુના નિરોધ ધરી ચિત્તના શમમાધુર્ય આપાદનના સામ્યથી એમ ઉપન્યાસ છે.’ — ‘શમમાધુર્યાપાદનસામ્યેન કષાયાદિ કટુકપણું’ ચેતસઃ સ્વમુપન્યાસઃ’ અર્થાત્ ઇંશુઆદિ જેમ કડવાશને દૂર કરી ને શમમાધુર્ય મીઠાશ ઉપજાવે છે, તેમ આ આદરાદિ શ્રદ્ધાદિ કષાય-વિષયાદિ કડવાશનો નિરોધ કરી, ચિત્તનું શમ-ઉપશમરૂપ માધુર્ય-મીઠાશ ઉપજાવે છે; અને જેમ ઇંશુ આદિના માધુર્યથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે, તેમ શમમાધુર્યથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે, રીઝે છે. એમ કડવાશ દૂર કરી મીઠાશ ઉપજાવવારૂપ સાદર્યથી એમ ઇંશુઆદિની ઉપમાથી આદરાદિનો ઉપન્યાસ છે.

પામી ઇંશુ સમ સરસ સદ્દદષ્ટિ મિત્રા અનૂપી,
ભવ્યો પામે રસ સુમધુરો મિષ્ટ સંવેગ રૂપી;
દુદ્ધિ તેની થઈ જઈ પરા શર્કરા શુદ્ધ પાવે,
ને આસ્વાદે અનુભવ સુધા નિત્ય આનંદ ભાવે. — શ્રી યોગદષ્ટિકણશ, (સ્વરચિત)

આદરાદિયુક્તપણે આ કાયોત્સર્ગનું અનુષ્ઠાન જ સદ્ભાવશોધનથી અહીં સાકરાદિ સમા શ્રદ્ધાદિના પરિણમનમાં ઉપાય છે, અને એ અંગે અન્યદર્શનીઓના પણ સંમતિ છે, એમ દર્શાવે છે—

૨૭ પતદનુષ્ઠાનમેવ ચૈવમિહોપાયઃ તથા તથા સદ્ભાવશોધનેનેતિ પરિમાયનીયં । ઉક્તં ચ પરૈરપિ—

“આદરઃ કરુણે પ્રીતિરવિષ્ણુઃ સમ્પદાગમઃ ।

જિજ્ઞાસા તત્ત્વજ્ઞેવા ચ, સદનુષ્ઠાનચક્ષણમ્ ॥૧॥

બળોદમિલપિતાર્થાપિતસ્તત્તદ્ભાવવિશુદ્ધિતઃ ।

યદ્યેશ્વરોઃ શક્તિરાપિઃ સ્વાત્ક્રમાત્મદ્વેતુયોગતઃ ॥૨॥

હત્યાદિ ।” ૨૫૬

૨૭ અર્થ:—અને એનું અનુષ્ઠાન જ એમ અહીં ઉપાય છે, તથા તથા પ્રકારે સદ્ભાવ-શોધન વડે કરીને એમ પરિભાવનીય છે. પરોએ પણ કહ્યું છે કે—

“આદર, કરણમાં પ્રીતિ, અવિદ્ન, સંપદ આગમ, જિજ્ઞાસા, અને તજ્ઞસેવા એ સદ્અનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે.

આથી તે તે ભાવ વિશુદ્ધિ થકી અભિલષિત અર્થની પ્રાપ્તિ હોય છે,—જેમ સદ્-હેતુયોગથી ક્રમે કરીને ઇશુમાંથી સાકરની પ્રાપ્તિ હોય છે. ઇત્યાદિ.” ૨૫૬

વિવેચન

“આદર કિરિયા રતિ ઘણીજી, વિદ્ન ટળે મિલે લગ્નિ; જિજ્ઞાસા બુધ સેવનાજી, શુભ કૃતિ ચિન્હ પ્રત્યગ્નિ.”

શ્રી યોગદષ્ટિસજ્જાયા, ૪,૧૭

અને ઇશુ પીલે તો રસ નીકળે, રસને ઉકાળે તો ગોળ મળે, ગોળને શુદ્ધ કરે તો ખાંડ-સાકર નીપળે; આમ પીલન આદિ ઇશુમાંથી રસાદિ પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે; તેમ—

—‘એનું અનુષ્ઠાન જ એમ અહીં ઉપાય છે.’ ‘પતદનુષ્ઠાનમેવ

આદરાદિયુક્તપણે ચંચમિહોપાય:।’ અર્થાત્ એમ—આદરાદિયુક્તપણે આનું-કાયોત્સર્ગનું આનું અનુષ્ઠાન અનુષ્ઠાન જ અહીં સાકર આદિ સમા શ્રદ્ધાદિના ભવનમાં-પરિ-એ જ અહીં ઉપાય જુમનમાં ઉપાય છે. કારણ કે આદરાદિથી કાયોત્સર્ગઅનુષ્ઠાન કરતાં કરતાં ‘તથા તથા પ્રકારે સદ્ભાવ શોધન વડે કરીને’—

‘તથા તથા સદ્ભાવશોધનેન’ તેવા તેવા પ્રકારે આત્મપરિણામના નિર્મલીકરણ વડે કરીને શ્રદ્ધાદિ ભાવ ઉદ્ભવે જ છે. માટે મુમુક્ષુએ આદરાદિયુક્તપણે કાયોત્સર્ગ કરવારૂપ ઉપાય કર્યા જ કરવો એમાં રહ લગાડીને મંડચા જ રહેવું, એ જ તાત્પર્ય છે. ‘એમ પરિભાવનીય છે’—પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે.

અન્યદર્શનીય મુમુક્ષુઓનું પણ આ સાથે સંવાદી વચન છે કે ‘આદર, કરણે પ્રીતિ ઇં’ અર્થાત્ આદર એટલે આ આદરવા યોગ્ય છે એમ પ્રસ્તુત ક્રિયા પ્રત્યે ઉપાદેય ભાવ;

પંક્તિકા—ઉપાયવંતને એમ પૂર્વે કહ્યું; એટલે ઉપાય જ દર્શાવે છે—પતદનુષ્ઠાનમેવ ચ—અને એનું અનુષ્ઠાન જ, પ્રકૃત કાયોત્સર્ગવિધાન જ, નહિં કે પુનઃ અન્ય, ચ—સમુચ્ચયે, યવમ્—એમ, સામાન્યથી આદરાદિયુક્ત, રૂઢ—અહીં,—શકૃંરાદિ પ્રતિમ શ્રદ્ધાદિના ભવનમાં, ઉપાય:—ઉપાય, હેતુ. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તથા તથા—તે તે પ્રકારે, સદ્ભાવશોધનેન—સદ્ભાવશોધનવડે કરીને, શુદ્ધ પરિણામના નિર્મલીકરણ વડે, રૂઢિ—એ, પરિભાવનીય—અન્યથા-વ્યતિરેકથી આ આલોચનીય છે. આ પણ પરમતથી સંવાદિત કરતાં કહ્યું—

ઉક્તં ચ—કહેવામાં આવ્યું છે, પરૈરપિ—પરોથી પણ, મુમુક્ષુઓથી. શું કહેવામાં આવ્યું છે? તે માટે કહ્યું—આદર ઇત્યાદિ સ્થોકદ્વય સુગમ છે. તો પણ અવિદ્ન:—સદ્અનુષ્ઠાનથી નિહત ડિલ્લકર્મ-તાથી સર્વત્ર કૃત્યમાં વિદ્નઅભાવ.

કરણે પ્રીતિ-તે ક્રિયા કરવામાં પ્રીતિ-ચિત્તપ્રસન્નતા; એમ સદ્ગુણલક્ષણ અને સદ્ગુણ સેવન થકી કિલ્લ કર્મ હણુઈ જવાથી સર્વત્ર કૃત્યમાં તે થકી ભાવવિશુદ્ધિ અવિદ્ન-વિદ્નઅભાવ; તેના ફલપ્રભાવે સંપદાગમ-સંપત્તિનું આવવું; યથાસૂત્ર ક્રિયા જાણવાની ઇચ્છાશૂંચ જિજ્ઞાસા; અને તે ક્રિયામાં નિષ્ણાત એવા તજ્ઞની સેવા;—આ સદ્ગુણનું લક્ષણ છે. આવા આ સદ્ગુણ થકી તે તે ભાવની વિશુદ્ધિને લીધે અભિલષિત-વાંચ્છિત અર્થની પ્રાપ્તિ હોય છે,—જેમ શેરડીમાંથી સત્હેતુના ચોગ થકી કંમે કરીને સાકરની પ્રાપ્તિ હોય છે તેમ.

“ક્રિયા પ્રત્યે આદર પ્રીતિ ભારી, નિર્વિદ્ન શ્રી સંપદાલબ્ધિ સારી;

જિજ્ઞાસા ને તજ્ઞ સેવા સુખણો ! સત્ક્રિયાના લક્ષણો એહ જાણો.”

શ્રી યોગદષ્ટિકલશ, ૯૨. (સ્વરચિત)

પણ નટાદિ જેવા ગુણુદ્દેષી અપ્રેક્ષાવંતનો આ કાયોત્સર્ગ પાઠ તો મૃષાવાદ જ છે, ને એનો મિથ્યા આત્મસંતોષ તો મિથ્યાત્વગ્રહવિકાર છે, એના સમર્થનમાં સુભાષિત ટાંકી, પ્રેક્ષાવંતને આશ્રીને જ આ સત્ર સફલ છે. એમ ઉપસંહાર કરે છે—

૨૮ અપ્રેક્ષાવતસ્તુ યદ્દચ્છાપ્રવૃત્તેઃ નટાદિકલ્પસ્ય ગુણદ્વેષિણો મૃષાવાદ एव, अनर्थयोगात्, तत्परितोषस्तु तदन्यजनाधःकारी मिथ्यात्वग्रहविकारः । यथोक्तमन्यैः—

“दण्डी खण्डनिवसनं, भस्मादिविभूषितं सतां शोच्यम् ।

पश्यत्यात्मानमलं, ग्रही नरेंद्रादपि ह्यधिकम् ॥૧॥

મોહવિકારસમેતઃ, પશ્યત્યાત્માનમેવમકૃતાર્થમ્ ।

तद्व्यत्ययलिङ्गरतं कृतार्थमिति तदग्रहावेशात् ॥૨॥ इत्यादि ।”

તસ્માત્પ્રેક્ષાવન્તમઙ્ગીકૃત્યેતત્સૂચં સફલં પ્રત્યેતત્યમિતિ ॥ ૨૯૭

૨૮ અર્થઃ—પરંતુ યદ્દચ્છા પ્રવૃત્તિથી નટાદિ સમા ગુણુદ્દેષી અપ્રેક્ષાવંતને તો મૃષાવાદ જ છે,—અનર્થ યોગને લીધે. તેનો પરિતોષ તો તદન્ય જનોને અધઃકારી (હેઠ ધાડનારો) મિથ્યાત્વગ્રહવિકાર છે. જેમ અન્યોએ કહ્યું છે—

ખંડ વસ્ત્ર (લંગોટી)વાળા, ભસ્માદિથી વિભૂષિત, સંતોને શોચ્ય એવા પોતાને ગ્રહી (ગ્રહાવિષ્ટ) એવો ફણી રાજા કરતાં પણ અધિક દેખે છે ! એમ મોહવિકારસમેત (પુરુષ) તેના વ્યત્યય (વિપરીત) લિંગમાં રત એવા અકૃતાર્થ પોતાને કૃતાર્થ એમ તેના ગ્રહાવેશને લીધે દેખે છે !

તેટલા માટે પ્રેક્ષાવંતને અંગીકૃત કરી (આશ્રી) આ સત્ર સફલ પ્રતીતવા યોગ્ય છે. ૨૫૭

પંક્તિકા-પત્તરિતોષ ધ્યાદિ. તેન—તે મિથ્યા કાયોત્સર્ગશૂંચ મૃષાવાદથી, પરિતોષઃ—કૃતાર્થતાશૂંચ પરિતોષ, તુ—પુનઃ અર્થમાં, તદન્યજનાધઃકારી—તેનાથી અન્ય જનને અધઃકારી, સમ્યક્ કાયોત્સર્ગકારી લોકનો નીચવવિધાથી, મિથ્યાત્વગ્રહવિકારઃ—મિથ્યાત્વમેવ—મિથ્યાત્વ જ, ઉન્માદ-રૂપતાથી ગ્રહઃ—ગ્રહ, દોષવિશેષ, તસ્ય—તેનો, વિકારઃ—વિકાર. एवं—એમ, ગ્રહપ્રકારથી, તદ્વ્યત્યયલિંગરતં—તસ્ય—તેનો, કૃતાર્થનો, વ્યત્યયઃ—વ્યત્યય, અકૃતાર્થ, તસ્ય—તેના, લિંગાનિ—લિંગો, ઉચ્છૃંબલ પ્રવૃત્તિ આદિ, તેષુ—તેઓમાં, રતં—રત. તદ્ગ્રહાવેશાત્—સ પવ ગ્રહઃ—તે જ ગ્રહ, મોહવિકાર ગ્રહ, તસ્ય—તેના આવેશાત્—આવેશ થકી, ઉદ્ગ્રેહ થકી.

વિવેચન

“ શુદ્ધાત્મ નિજ ધર્મ, સચિ અનુભવથી હો સાધન સત્યતા;
દેવચંદ્ર જિનચંદ્ર લક્ષિત પસાયે, હો હોશે વ્યક્તાતા....સેવો ઇશ્વર. ” શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ ઉક્ત પ્રકારે આદરાદિયુક્તપણથી શ્રદ્ધાદિસંપન્ન એવા પ્રેક્ષાવંતને આ કાથોત્સર્ગ સૂત્રપાઠ મૃષાવાદ નથી; ‘પરંતુ ચદ્વચ્છા પ્રવૃત્તિથી નદાદિ સમા એવા શુણ્ઢેષી અપ્રેક્ષાવંતને તો મૃષાવાદ જ છે-અનર્થયોગને લીધે. —‘અપ્રેક્ષા-

અપ્રેક્ષાવંતને વતસ્તુ ચદ્વચ્છાપ્રવૃત્તે: નદાદિકલ્પસ્ય મુણ્ઢેષિણો મૃષાવાદ एव
તો મૃષાવાદ જ અનર્થયોગાત’.-ફવે તેમ. જેમ તેમ સ્વચ્છંદપ્રવૃત્તિથી જે નાટકનો
પાઠ ભજવનારા નટ-વેષવિટંબક નાટકીઆ જેવા છે, એવા

શુણ્ઢેષી-સાચા સંત જનોના શુણ્ઢો દ્રેષ કરનારા મત્સરવંત અપ્રેક્ષાવંત-અવિચારી જન છે, તે પોપટની જેમ ‘શ્રદ્ધાથી, મેધાથી’ વગેરે પાઠ પઢે તે તો મૃષાવાદ જ છે. પ્રગટ મોઢું જૂઠાણું જ છે; કારણ કે શ્રદ્ધાદિ ભાવ તો તેને છે નહિં, એટલે તેમાં અર્થનો યોગ નથી, અથવા અનર્થનો યોગ છે માટે. અર્થાત્ હું કાથોત્સર્ગ કડું છું એવો ઢુનીયાને દેખાડવાનો નાટકીય દેખાવ કરી તે માયાબલરૂપ દંભ જ સેવે છે, એટલે ધર્મનો ઢાંગ કરનારા તેને ઢુર્ગતિ આદિ અનર્થનો યોગ સંભવે છે.

આવો મિથ્યા કાથોત્સર્ગ કરનારો અપ્રેક્ષાવંત હું કાથોત્સર્ગ કડું છું એમ ભલે પોતાના મનને મનાવી સંતોષ માનતો હોય, પરંતુ ‘તેનો પરિતોષ તો તદન્ય જનોને અધઃકારી (હેઠા પાડનારો) મિથ્યાત્વબ્રહ્મવિકાર છે.’—‘તત્ત્વચિ-

મિથ્યા તોષસ્તુ તદન્યજનાધઃકારી મિથ્યાત્વબ્રહ્મવિકાર:’; અર્થાત્ તે

આત્મસંતોષીનો મિથ્યા કાથોત્સર્ગ કરનારનો આ કૃતાર્થતારૂપ પરિતોષ તો તેનાથી મિથ્યાત્વ બ્રહ્મવિકાર! અન્ય એવા સમ્યક્ કાથોત્સર્ગ કરનારા લોકને અધઃકારી, નીચે-
હેઠે પડનારો એવો મિથ્યાત્વરૂપ બ્રહ્મનો વિકાર જ છે. અત્રે લલિત-

વિસ્તારાકારે સુભાષિત ટાંકયું છે—ઉન્માદરૂપ બ્રહ્મ (ભૂત-ઝોડ) વળગ્યું છે એવો બ્રહ્મી દણ્ડી-દગડધારી, જેણે ખંડમાત્ર વસ્ત્ર—લંગોટી પહેરેલ છે, ભસ્મ વગેરેથી જે વિનૂપિત છે, અને સજ્જનોને જે શોચ કરવા યોગ્ય છે, એવા પોતાને તે રાજ કરતાં પણ અધિક માને છે! તેમ મોહવિકારથી યુક્ત એવો બ્રહ્મવિષ્ટ, ઉચ્છ્રંબલ-સ્વચ્છંદ-ઉન્મત્ત પ્રવૃત્તિ આદિ વિપરીત લિંગમાં સ્ત એવા અકૃતાર્થ પોતાને કૃતાર્થ-કૃતકૃત્ય માને છે! આમ મિથ્યા કાથોત્સર્ગ કરનારા અપ્રેક્ષાવંત જનનો આત્મસંતોષ (Self-Satisfaction) ઉક્ત બ્રહ્મવિષ્ટ દંડી જેમ ઉન્મત્ત થેણા માત્ર છે! ‘તેટલા માટે પ્રેક્ષાવંતને અંગીકૃત કરી (આશી) આ સૂત્ર સફલ પ્રતીતવા યોગ્ય છે’—‘તસ્માન્ પ્રેક્ષાવન્તમઢ્ઢીકૃત્યંતત્ત્વત્ત્વે મ્મફલં પ્રત્યેતચ્યમ્’ એમ તાત્પર્ય છે.

॥ इति अर्हत्त्वव्यवन्दनसूत्रम् ॥

ॐ

અનુત્થ સૂત્ર

કાયોત્સર્ગ પ્રતિજ્ઞા આગાર (અપવાદ)

અણ્ણત્થ—

કસસિણ્ણં નીસસિણ્ણં
સ્વાસિણ્ણં છોણ્ણં જંભાફણ્ણં
ઉડ્ડુણ્ણં વાયનિસર્ગેણં
મમલીણ પિત્તમુચ્છાણ
સુહુમેહિં અંગસંચાલેહિં
સુહુમેહિં સ્વેલસંચાલેહિં
સુહુમેહિં દિહિસંચાલેહિં
એવમાફણ્ણં આગારેહિં
અમગ્ગો અવિગહિઓ
હુજ્જ મે કાઉસસગ્ગો
જાવ અરિહંતાણં મગ્ગવંતાણં
નમુક્કારેણં ન પારેમિ
તાવ કાયં
ઢાણેણં મોણેણં જ્ઞાણેણં
અપ્પાણં વોસિરામિ ॥

શિવાય કે—

ઉચ્છવાસથી, નિઃશ્વાસથી,
ખાંસીથી, છીંકથી, બગાસાંથી,
ઓડકારથી, વાયુનિસર્ગથી,
બ્રમિથી, પિત્તમૂચ્છાથી,
સૂક્ષ્મ અંગસંચારેથી,
સૂક્ષ્મ ખેલસંચારેથી
સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિસંચારેથી,
—એ આદિ આગારેથી
અભગ્ન અવિરાધિત
હોજો મહારો કાયોત્સર્ગ !—
જ્યાંલગી અહીંત ભગવંતોના
નમસ્કારથી ન પાડું,
ત્યાંલગી આત્મીય કાયને
સ્થાનથી મૌનથી ધ્યાનથી
વોસરાવું છું.

આ સૂત્રની આખ્યા કરતાં આચાર્યજી કાયોત્સર્ગના આગારો અથવા અપવાદપ્રકારો દર્શાવી, કાયોત્સર્ગપ્રતિજ્ઞાનો મર્મ સમજાવે છે—

૨૯^૧કિં સર્વથા તિષ્ઠતિ કાયોત્સર્ગમુત નેતિ આહ—

“અન્નતથ ઝસસિષ્ણમિત્યાદિ” —

અન્યત્ર ઉચ્છ્વસિતેન—ઉચ્છ્વસિતં મુક્તવા યોડન્યો વ્યાપારસ્તેનાવ્યાપારવત્ इत्यर्थः, एवं सर्वत्र भावनीयं । तत्र-ऊर्ध्वं प्रबलं वा श्वसितमुच्छ्वसितं तेन ।

“નીસસિષ્ણમિતિ” — અધઃ શ્વસિતં નિઃશ્વસિતં તેન ।

“શ્વાસિષ્ણંતિ” — કાસિતેન, કાસિતં પ્રતીતં ।

“છીષ્ણંતિ” — શ્વુતેન, હ્રદમપિ પ્રતીતમેવ ।

“જંભાઈષ્ણંતિ” — જૂમ્ભિતેન, વિવૃતવદનસ્ય પ્રબલપવનનિર્ગમો જૂમ્ભિતમુચ્યતે ।

“ઉદ્ધુષ્ણંતિ” — ઉદ્ધારિતં પ્રતીતં તેન ।

“વાયનિસર્ગેણંતિ” — અધિષ્ઠાનેન પવનનિર્ગમો વાતનિસર્ગો ભળ્યતે તેન ।

“મમલીષતિ” — મમલ્યા, હ્યં ચાડકસ્મિકી શરીરભ્રમિઃ પ્રતીતેવ ।

“પિત્તમુચ્છાપતિ” — પિત્તમૂર્છ્યા, પિત્તપ્રાબલ્યાન્મનાઃ મૂર્છા ભવતિ ।

“સુહુમેહિં અદ્ગસજ્જાલેહિતિ” — સૂક્ષ્મૈઃ અદ્ગસંચારૈઃ લક્ષ્યાલક્ષ્યૈર્ગાત્રવિચલનપ્રકારૈઃ રોમોદ્રમાદિભિઃ ।

“સુહુમેહિં સ્વેલસજ્જાલેહિતિ” — સૂક્ષ્મૈઃ સ્વેલસજ્જારૈઃ, યસ્માન્વીર્યસયોગિસદ્બ્રવ્યતયા તે સ્વલ્વન્તર્ભવન્તિ ।

“સુહુમેહિં દિદ્ધિસજ્જાલેહિન્તિ” — સૂક્ષ્મૈદ્દિદ્ધિસજ્જારૈઃ નિમેષાદિભિઃ ।

“પવમાદ્ધર્ષહિં આગારેહિં અમગ્ગો અવિરાહિઓ હુજ્જ મે કાઉસસગ્ગોત્તિ” — પવમાદિ-ભિરિત્યાદિ શબ્દાદ્ યદા ઝ્યોતિઃ સ્પૃશતિ તદા પ્રાશરણાય કલ્પગ્રહણં કુર્વતોડપિ ન કાયોત્સર્ગમદ્ગઃ ॥ ૨૯૮

૨૯^૨અર્થઃ—શુઃ સર્વથા કાયોત્સર્ગે સ્થિત છે? કે નહિ? તે માટે કહ્યું—અન્નતથ ઝસસિષ્ણમ્ ઇત્યાદિ.

અન્યત્ર ઉચ્છ્વસિતેન—શિવાય કે ઉચ્છ્વસિતથી, ઉચ્છ્વસિત મૂકી જે અન્ય વ્યાપાર, તેનાથી અવ્યાપારવંતનો એમ અર્થ છે. એમ સર્વત્ર ભાવનીય છે. તેમાં ઉર્ધ્વં વા પ્રબલ શ્વસિત (શ્વાસ લેવો તે) તે ઉચ્છ્વસિત, તેથી.

પંજિકા—વીર્યસયોગિસદ્બ્રવ્યતયા—વીર્યસયોગિ સદ્બ્રવ્યથી, વીર્યેણ—વીર્યથી, વયોન્તરાય કર્મના ક્ષય-ક્ષયોપશમથી જન્મેત આત્મશક્તિવિશેષથી, સયોગીનિ—સયોગિ, સયેષ્ટ, સન્તિ—સંતા, વિષમાન દ્રવ્યાણિ—મનો-વાદ્ કાયપણે પરિણત પુદ્ગલરકંષ લક્ષણુ દ્રવ્યો, યસ્ય સ્ત તથા—છે જેના તે તથા, તદ્ભાવસ્તત્તા—તેના ભાવ તે તત્તા, તથા—તે વડે કરીને; અથવા વીર્યેણ—ઉક્તલક્ષણુ વીર્યથી, સયોગિનો—સયોગીની, મનો-વાદ્-કાય વ્યાપારવંત હોતા જીવની, દ્રવ્યતા—દ્રવ્યતા, ખેલસંચારાદિ પ્રતિ હેતુભાવ, તથા—તે વડે કરીને.

નીસત્તિપણમ્—અધઃ (નીચે) થિસિત તે નિઃથિસિત, તેથી.
 સ્વાત્તિપણ—કાસ્તિતેન—કાસિત (ખાંસી) પ્રતીત છે, તેથી.
 છીપણ—ક્ષુતથી (છીંકથી) આ પણ પ્રતીત જ છે.
 જંભાદ્દપણ—જૃમ્મિતેન—જૃમ્મિતથી (બગાસાંથી) વિવૃત વદનવંતનો પ્રબલ પવનનિર્ગમ તે જૃમ્મિત કહેવાય છે.
 ઉદ્દુપણ—ઉદ્ગારિત—ઓડકાર પ્રતીત છે, તેથી.
 વાયનિસર્ગેણ—વાતનિર્ગમથી. અધિષ્ઠાનથી પવનનિર્ગમ તે વાતનિર્ગમ (વાછટ) કહેવાય છે, તેથી.
 મમલીષ—મમલ્યા—અમલીથી (ચકરીથી), અને આ આકસ્મિક શરીરભ્રમ પ્રતીત જ છે.
 પિત્તમુચ્છાપ—પિત્તમૂર્છ્યા—પિત્તમૂર્છાથી. પિત્તના પ્રાબલ્ય થકી જરાક મૂર્છા હોય છે.
 સુદુમેહિ અક્લસજ્વાલેહિ—સૂક્ષ્મૈઃ અક્લસજ્વારૈઃ—સૂક્ષ્મ અંગસંચારોથી, લક્ષ્યાલક્ષ્ય ગાત્ર-વિચલન પ્રકારરૂપ રોમોદ્ગમ આદિથી.
 સુદુમેહિ સ્વેલસજ્વાલેહિ—સૂક્ષ્મૈઃ સ્વેલસંચારૈઃ—સૂક્ષ્મ ખેલસંચારોથી, કારણકે વીર્ય-સયોગિ સદ્દ્રવ્યતાથી તે સ્ફુટપણે અંદરમાં હોય છે.
 સુદુમેહિ દિદ્ધિસજ્વાલેહિ—સૂક્ષ્મૈઃ દિદ્ધિસજ્વારૈઃ—સૂક્ષ્મ દદ્ધિસંચારોથી, નિમેષાદિથી.
 પવમાદ્દપહિ આગારેરિ અમગ્નો અવિરાદિઓ હુજ્જ મે કાડસ્સગ્નો—એ આદિ આગારોથી અભગ્ન અવિરાધિત એવો મહારો કાયોત્સર્ગ હોજે!
 પવમાદિમિઃ—એ આદિથી, આદિ શબ્દથી જ્યારે જ્યોતિ સ્પર્શ છે, ત્યારે પ્રાવરણ અર્થે કદપથહણ કરતાં પણ કાયોત્સર્ગ ભંગ નથી. ૨૫૮

વિવેચન

“દેહ છતાં જેની દશા, વર્તે દેહાતીત;

તે જ્ઞાનીના ચરણમાં, હો વંદત અગણિત.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આગલા સૂત્રમાં હું કાયોત્સર્ગે સ્થિત છું એમ કહ્યું, ‘તે શું સર્વથા કાયોત્સર્ગે સ્થિત છે? કે નહિ?’ તે માટે કહ્યું ‘અન્યત્ર ઉચ્છ્વાસિત’ કાયોત્સર્ગના આગારો ઇ. અર્થાત્ ઉચ્છ્વાસ આદિ શિવાય, ઉચ્છ્વાસ આદિનો અપવાદ અથવા રાખી હું કાયોત્સર્ગે સ્થિત છું. ઉચ્છ્વાસ, નિઃશ્વાસ, ખાંસી, છીંક, અપવાદ પ્રકારો બગાડું, ઓડકાર, વાછટ, ચકરી, પિત્તમૂર્છા, સૂક્ષ્મ અંગસંચાર, સૂક્ષ્મ ખેલસંચાર, સૂક્ષ્મ દદ્ધિસંચાર એ આદિ આગારોથી અભગ્ન અવિરાધિત એવો મહારો કાયોત્સર્ગ હોજે! અત્રે આદિ શબ્દથી અગ્નિસ્પર્શ, ચોર-ઉપદ્રવ, રાષ્ટ્રશોભ, સર્પદંશ, ઘરમાં આગ લાગવી એ વગેરે આગારો સમજવા.

અત્રે સૂક્ષ્મ ખેલસંચાર વગેરે છે તે ‘વીર્યસયોગિ સદ્દ્રવ્યતાથી નિશ્ચયે કરીને અંદરમાં હોય છે.’ અર્થાત્ વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષય-ક્ષયોપશમથી જન્મેલ આત્મશક્તિ-

વિશેષરૂપ વીર્ય વડે કરીને સયોગિ-સયોગ-વ્યાપારવંત એવા સત્-વિદ્યમાન મન-વચન-કાયપણે પરિણત પુદ્ગલસ્કંધરૂપ જે દ્રવ્યો છે, તેના ભાવ-હોવાપણા વડે કરીને; અથવા ઉજાલક્ષણુ વીર્યથી સયોગી-મન-વચન-કાયના યોગવંત એવા છવની જે દ્રવ્યતા-હેતુતા તે વડે કરીને તે ખેલસંચારાદિ હોય છે, એમ ભાવ છે. શેષ સુખમ છે.

નમસ્કાર કરીને કાયોત્સર્ગપ્રદણુ કેમ નથી કરતો ? કે જેથી કરીને તેનો ભંગ થવાનો સંભવ જ ન રહે. એ આશંકાનું સમાધાન કરે છે—

૩૦ આહ—નમસ્કારમભિધાય કિમિતિતદ્ગ્રહણં ન કરોતિ ? येन तद्वङ्गो न भवति ।

ઉચ્ચતે—નાત્ર નમસ્કારેણ પારણમિત્યેતાવદેવ અવિશિષ્ટં કાયોત્સર્ગમાનં ક્રિયતે, કિન્તુ યો યત્પરિમાણો યત્ર કાયોત્સર્ગ ઉત્કઃ, તતઃ ઉર્ધ્વં સમાપ્તેઽપિ તસ્મિન્ નમસ્કાર-મપઠતો મક્કઃ અપરિસમાપ્તેઽપિ પઠતો મક્ક યત્ર, સ ત્રાત્ર ન ભવતીતિ । ન ચત-ત્સ્વમની પિકૃયૈવોચ્યતે, યત ઉક્તમાર્ષે—

“અગળી ઓછિન્દિજ્ઞ વ, વોહિયલોભાદ વીહઢલ્લો વા ।

આગારોહિં અમગ્ગો, ઉસ્સગ્ગો પવમાદીહિ ॥ ”૨૫૧

૩૦ અર્થ—શંકા-નમસ્કાર કહીને, શા માટે તેનું પ્રદણુ નથી કરતો ? જેથી તેનો ભંગ ન થાય ?

(સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—અત્રે નમસ્કારથી પારણુ એમ એટલું જ અવિશિષ્ટ કાયોત્સર્ગ માન (પ્રમાણ) કરવામાં નથી આવતું, કિન્તુ જે જે પરિમાણવાળો જ્યાં કાયોત્સર્ગ કલ્પો છે, તેથી ઉર્ધ્વ (આગળ) તે સમાપ્ત થયે પણ નમસ્કાર નહિ પઠતાં ભંગ છે, અપરિસમાપ્ત થયે પણ પઠતાં ભંગ જ છે; અને તે (ભંગ) અત્રે હોતો નથી. એટલા માટે. અને આ સ્વમનીષિકાથી જ કહેવામાં આવતું નથી. કારણકે આર્ષમાં કહ્યું છે કે—

“અગ્નિ સ્પર્શે, માતુષ ચૌર-ક્ષોભઆદિ, વા સર્પદંશ થાય,—એ આદિ આગારોથી કાયોત્સર્ગ અભગ્ન છે. ”૨૫૮

વિવેચન

“ જે કાંઈ પણ ત્યાગ કરવો તે શિથિલપણુરહિત તથા ખારીખારણુરહિત કરવો, અથવા ખારીખારણું રાખવાં જરૂર હોય તો તે પણ ચોક્કસ આકારમાં ખુદલી રીતે રાખવાં.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર. પૃષ્ઠ ૭૫૩.

અત્રે જિજ્ઞાસુ શંકા કરે છે—‘ નમસ્કાર ’ કહીને જ શા માટે આ કાયોત્સર્ગનું પ્રદણુ કરતો નથી ? કે જેથી કરીને તેના ભંગનો પ્રસંગ જ ન આવે. એનું સમાધાન કયું

પણિકા—અગળી ઓછિન્દિજ્ઞ વ ઇત્યાદિ અથવા અગ્નિ સ્પર્શે, સ્વના અને કાયોત્સર્ગોત્પન્નરૂપ ગુરુ આદિની અન્તરાલ ભૂમિને કોઈ અવચ્છિન્દે. વોહિકા—ખોહિકા, માતુષ ચૌરો. ક્ષોભ—સ્વરાષ્ટ્ર-પરરાષ્ટ્રકૃત ક્ષોભ. આદિ રાજ્યથી ગૃહપ્રતીપતકનું (ધરને આગ લાગવી તેનું) પ્રદણુ છે. વીર્યો—દીર્ઘકાય સર્પાદિ, વા તેનાથી દષ્ટ—દષ્ટ, તેથી તેઓના પ્રતિવિધાને પણ કાયોત્સર્ગભંગ નથી એમ ભાવ છે.

છે કે—અહીં ‘નમસ્કારથી પારણ’—નમસ્કાર કહીને જ પારવું-પૂર્ણ કરવું એમ એટલું જ ‘અવિશિષ્ટ’—અવિશેષિત ‘કાયોત્સર્ગમાન’—કાયોત્સર્ગનું પ્રમાણ નથી કરવામાં આવતું; પરંતુ જે જે ‘પરિમાણુવાળો’—માપવાળો જ્યાં કાયોત્સર્ગ કહ્યો છે, તેથી ‘ભ્રૂ’—આગળમાં તે ‘સમાપ્ત’—પૂર્ણ થયે પણ ‘નમસ્કાર’ નહિં યોદવામાં આવતાં તેનો ભંગ થાય છે, અને ‘અપરિસમાપ્ત’ થયે-પૂર્ણ નહિં થયે પણ ‘નમસ્કાર’ યોદવામાં આવતાં ભંગ જ છે. અને તેવો ‘ભંગ’—પ્રતિજ્ઞાભંગ અત્રે કાયોત્સર્ગમાં ઉક્ત આગારમુદ્રણથી હોતો નથી. આને શાસ્ત્રવચનથી પણ પુષ્ટિ છે—‘અગ્નિ સ્પર્શે ઇ.’ અર્થાત્ આગ લાગે, ચોરનો ઉપદ્રવ થાય, સ્વરાષ્ટ્ર-પરરાષ્ટ્રજન્ય શ્લોભ-ખળલગાટ ઉપજે, સર્પદંશ થાય એ વગેરે ‘આગારોથી’—છૂટથી-અપવાદમુદ્રણથી ‘કાયોત્સર્ગ અભગ્ન’ છે—કાયોત્સર્ગનો ભંગ થતો નથી. તાત્પર્ય કે—જે પ્રમાણે જે પ્રતિજ્ઞા બદલે આગારપૂર્વક લેવાય, તે પ્રમાણે કડકપણે (Strictly) તે પ્રતિજ્ઞાનું પાલન-નિર્વાહણ કરાય તો જ તેનો અભંગ હોય એ જ ભાવ છે.

આ ઉક્ત આગારોથી અભગ્ન-અવિરાધિત મહારો કાયોત્સર્ગ હો ! એ સૂત્રને ભાવાર્થ વિવરે કે—

૨૧ આક્રિયન્તે इत्याकारा आगृह्यन्ते इति भावना, सर्वथा कायोत्सर्गापवादप्रकारा इत्यर्थः । तैः—आकारैर्विद्यमानैरपि, न भग्नोऽभग्नः, भग्नः—सर्वथा नाशितः, न विराधितोऽविराधितः, विराधितो—देशभग्नोऽभिधीयते, मृयात् मे-मम कायोत्सर्गः । २६०

૩૧ અર્થ:—આક્રિયન્તે इति आकारा:—આકરાય છે તે આકારો (આગારો), આગ્રહાય છે એમ ભાવના છે; સર્વથા કાયોત્સર્ગના અપવાદપ્રકારો એમ અર્થ છે. તૈ:—તેથી, આકારોથી, વિદ્યમાનોથી પણ, ન ભગ્નો અભગ્ન:—ન ભગ્ન તે અભગ્ન. ભગ્ન-સર્વથા નાશિત. ન વિરાધિત: અવિરાધિત:—ન વિરાધિત તે અવિરાધિત. વિરાધિત તે દેશભગ્ન કહેવાય છે. મૃયાત્-હો, મે-મહારો કાયોત્સર્ગ:—કાયોત્સર્ગ. ૨૬૦

વિવેચન

“ તારું ધ્યાન તે સમકિતરૂપ, તેહી જ જ્ઞાન ને ચારિત્ર તે જ છે જી;

તેથી રે બધે સઘળાં પાપ, ધ્યાતા રે ધ્યેય સ્વરૂપ હોયે પછેજી.

ધન્ય દિન વેળા ધન્ય ઘડી તેહ. ” શ્રી યશોવિજયજી.

આ આકાર (આગાર) એટલે શું ? ‘આક્રિયન્તે इत्याकारा: ।’ આકરાય છે, આગ્રહાય છે, ‘આ’—અમુક મર્યાદાથી કરાય છે, ગ્રહાય છે તે આકારો-આગારો; અર્થાત્ સર્વથા—સર્વ પ્રકારથી ‘કાયોત્સર્ગના અપવાદપ્રકારો,’ (exceptions) કાયોત્સર્ગની પ્રતિજ્ઞામાં રાખવામાં આવેલી આ અમુક પ્રકારની છૂટ એમ અર્થ છે. આ આકારો-અપવાદપ્રકારો વિદ્યમાન હોય તોપણ તેથી મહારો કાયોત્સર્ગ અભગ્ન હો, ભગ્ન-સર્વથા ભંગાયેલો-નાશિત મ હો ! અવિરાધિત હો, વિરાધિત-દેશભગ્ન મ હો ! એમ ભાવ છે.

લલિતવિસ્તરકાર આચાર્યજી આ ઉક્ત આગારોનું પંચ અતિચારજ્ઞતિઓમાં સુંદર બુદ્ધિમય વર્ગીકરણ કરે છે—

૩૨ તથાનેન સહજાસ્તથા અલ્પેતરનિમિત્તા આગન્તવો નિયતભાવિનધ્યાત્પાઃ બાહ્યનિવન્ધના બાહ્યાશ્ચાતિચારજ્ઞાતય ઇત્યુક્તં ભવતિ ।

ઉચ્છ્વાસનિઃશ્વાસગ્રહણાત્સહજાઃ, સચિત્તદેહપ્રતિવદ્ધત્વાત્ । કાસિતશ્વતજૃમ્ભિત-ગ્રહણાત્વલ્પનિમિત્તા આગન્તવઃ, સ્વલ્પપવનક્ષોભાદેસ્તદ્ભાવાત્ । ઉદ્ગારવાતનિસર્ગઞ્ચમિપિત્ત-મૂર્છાગ્રહણાત્પુનર્બહુનિમિત્તા આગન્તવઃ પવ, મહાજીર્ણાદેસ્તદુપપન્નેઃ । સૂક્ષ્માદ્ગ્નેલદ્ધિસચ્ચાર-ગ્રહણાચ્ચ નિયમભાવિનોડ્ભાવાઃ, પુરુષમાત્રે સમ્ભવાત્ । પવમાયુપલક્ષિતગ્રહણાચ્ચ બાહ્યનિવન્ધના બાહ્યાસ્તદ્ધારેણ પ્રસૂતેરિતિ । ૨૬૧

૩૨ અર્થઃ—તેમાં—આ ઉપરથી સહજ, તથા અલ્પનિમિત્ત આગન્તુક, ઇતર નિમિત્ત આગન્તુક, નિયમભાવી અલ્પ, અને બાહ્યનિવન્ધન બાહ્ય એવી અતિચારજ્ઞતિઓ એમ કહેવાતું થયું.

(૧) ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસના ગ્રહણથી સહજ (અતિચારો),—સચિત્ત દેહ સાથે પ્રતિબદ્ધ-પણાને લીધે.

(૨) કાસિત-શ્વત-જૃમ્ભિતના (ખાંસી-છીંક-અગાસાંના) ગ્રહણથી અલ્પનિમિત્ત આગન્તુક,—સ્વલ્પ પવનક્ષોભાદિ થકી તેના ભાવને લીધે.

(૩) ઉદ્ગાર, વાતનિસર્ગ, ભ્રમિ, પિત્તમૂર્છાના ગ્રહણથી પુનઃ બહુનિમિત્ત આગન્તુક જ, —મહાઅજીર્ણાદિ થકી તેની ઉપપન્તિને લીધે.

(૪) સૂક્ષ્મ એવા અંગ-બેલ-દષ્ટિ સંચારના ગ્રહણથી નિયમભાવી અલ્પ,—પુરુષમાત્રમાં સંભવને લીધે.

અને એ બાદિ ઉપલક્ષિતના ગ્રહણથી બાહ્યનિવન્ધનવાળા બાહ્ય (અતિચારો),—તે દ્વારા પ્રસૂતિને લીધે. ૨૬૧

વિવેચન

“જગત જાંતુ કારજ રુચિ રે લાલ, સાધે ઉદયે ભાણુ રે;

ચિદાનંદ સુવિલાસતા રે લાલ, વાધે જિનવર આણુ રે....

પદ્મપ્રભ જિન ગુણુનિધિ રે લાલ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આ ઉક્ત આગારોનું લલિતવિસ્તરકાર આચાર્યજીએ પંચ અતિચારજ્ઞતિના વિભાગમાં સુંદર બુદ્ધિમય વર્ગીકરણ કર્યું છે : (૧) સહજ—ઉચ્છ્વાસ, નિઃશ્વાસ એ ‘સચિત્ત

(જીવતા) દેહ સાથે પ્રતિબદ્ધપણાને લીધે’ હોવા સહજ-સ્વાભા-

આગારોનું વિક અતિચાર છે. (૨) અલ્પનિમિત્ત આગન્તુક—ખાંસી, છીંક,

પંચ અતિચારજ્ઞતિમાં અગાસાં એ વાયુક્ષોભ બાદિ સ્વલ્પ નિમિત્ત આગન્તુક—આવી

વર્ગીકરણ પડતા અતિચારો છે. (૩) બહુનિમિત્ત આગન્તુક—ઓડકાર,

વાઘૂટ, ચકરી, પિત્તમૂર્છા એ મહા અજીર્ણાદિ બહુનિમિત્તે આવી

પડતા આગન્તુક અતિચાર છે. (૪) નિયમભાવી અલ્પ—સૂક્ષ્મ અંગસંચાર, સૂક્ષ્મ

ખેલસંચાર, સૂક્ષ્મ દષ્ટિસંચાર એ પુરુષમાત્રમાં સંભવને લીધે' નિયમે કરીને હોનારા અલ્પ અતિચાર છે. (૫) બાહ્યનિબન્ધન બાહ્ય—એ આદિ શબ્દથી ગ્રહણ કરેલ બાહ્ય કારણથી ઉપજતા બાહ્ય અતિચાર છે. જેમ કે—અગ્નિરૂપર્શ, ચોર ઉપદ્રવ, રાષ્ટ્રક્ષોભ, સર્પદંશ આદિ.

ઉપાધિશુદ્ધ અનુષ્ઠાન મોક્ષકારણ છે એ જણાવવા અહીં આ આગારો મૂકવા છે, એમ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે—

૨૨૨ઉપાધિશુદ્ધં પરલોકાનુષ્ઠાનં નિઃશ્રેયસનિબન્ધનમિતિ જ્ઞાપનાર્થમમીશામિહોપન્યાસઃ।
ઉક્તં ત્રાગમે—

“વયમંગે ગુરુદોસો, થોવસ્સવિ પાલણા ગુણકરી ડ।

ગુરુલાઘવં ચ જોર્યં, ધર્મમિ અઓ ડ આગારા ॥” ૨૨૨

૩૩અર્થઃ—ઉપાધિશુદ્ધ પરલોક અનુષ્ઠાન નિઃશ્રેયસનું નિબન્ધન છે, એમ જ્ઞાપન અર્થે એઓનો (આ અતિચારોનો) અહીં ઉપન્યાસ છે. અને આગમમાં કહ્યું છે કે—

“ત્રત ભંગમાં ગુરુ (ભારી) દોષ છે, પણ થોડાની પણ પાલના ગુણકરી છે; અને ધર્મમાં ગુરુ-લાઘવ જાણવા થોડ્ય છે, એટલા માટે તો આગારો છે.” ૨૨૨

વિવેચન

“ધ્યેય સ્વભાવે પ્રભુ અવધારી, દુર્ધર્મતા પરિણતિ વારી રે પ્રભુ.

ભાસન વીર્ય એકતાકારી, ધ્યાન સહજ સંભારી રે....પ્રભુ અંતરજાતી.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આ આગારો—અતિચારપ્રકારોનો અપવાદ શા માટે રાખવામાં આવ્યો છે ? તેનો અહીં ખુલાસો કર્યો છે કે—આમ ‘ઉપાધિશુદ્ધ પરલોકાનુષ્ઠાનં’—‘ઉપાધિશુદ્ધ પરલોક અનુષ્ઠાન નિઃશ્રેયસનું નિબન્ધન છે,’ અર્થાત્ આ આ અતિચારો સહજપણે વા આગમનુકપણે અત્રે થવા સંભવે છે, એટલે તેનો અપવાદ—છૂટ રાખી હું કાર્યોત્સર્ગ કરું છું, એમ ઉપાધિશુદ્ધ-પરિકરશુદ્ધ-આનુબાનુની સર્વ વિગતથી (Details) શુદ્ધ એવી પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક અનુષ્ઠાન મોક્ષનું કારણ હોય છે, એમ જણાવવા માટે આ અતિચારપ્રકારો અહીં મૂકવામાં આવ્યા છે. એ જ પ્રકારે ઉપાધિશુદ્ધ-પરિકરશુદ્ધ-આનુબાનુની સર્વ વિગતથી (Details) શુદ્ધ એવું કોઈ પણ પરલોકસંબંધી અનુષ્ઠાન હોય તે જ મોક્ષનું કારણ થઈ પડે છે, એમ અત્ર આ ઉપરથી સામાન્યથી સૂચવ્યું છે.

આ ઉપાધિશુદ્ધ અનુષ્ઠાન અંગે આગમમાં પણ કહ્યું છે કે—‘વચમક્ષે ગુરુદોસો’ ઇ.—વ્રતનો ભંગ કરવામાં ગુરુ (ભારી) દોષ છે, પણ થોડાની પણ પાલના ગુણકરી છે; અને ધર્મની બા. માં ગુરુ-લાઘવ જાણવા યોગ્ય છે, એટલા માટે સુપરિશુદ્ધ અનુષ્ઠાન તો આગારો છે.’ અર્થાત્ જેમાં ગુણ-લાભ ગુરુ (ભારી) હોય ને એને દોષ-હાનિ લધુ (થોડી) હોય તે કરવું જોઈએ; અને જેમાં હાનિ આગારનું પ્રયોજન ગુરુ (ભારી) હોય ને લાભ લધુ (અલ્પ) હોય તે ન કરવું જોઈએ, એમ સાચી વાણીયાગતવાળું ગુણદોષના લાભહાનિરૂપ ગુરુલાઘવ વિચારી, મોટી પ્રતિજ્ઞા લઈ ભાંગવા કરતાં પ્રથમથી અપવાદની છૂટ રાખી શુદ્ધ ચોક્ષી પ્રતિજ્ઞા લઈ તેનું યથાર્થ પાલન કરવું શ્રેયસ્કર છે. દા. ત. કેઈ મહાવ્રતની મહાન્ પ્રતિજ્ઞા લઈ તેનો ભંગ કરે, તેના કરતાં યથાશક્તિ થોડું પણ વ્રત લઈ તેનું સુપરિશુદ્ધ પરિપાલન કરે તે મોક્ષરૂપ શ્રેયનું કારણ છે; કારણકે મહાવ્રતના ભંગમાં મહા-દોષ છે, ને અલ્પના પણ પાલનમાં મહાગુણ છે, એટલે નામ મોટું ને દર્શન મોટું એમ કરવા કરતાં બને એટલું થોડું પણ સુપરિશુદ્ધ સમ્યક્ પાલન કરવું એ જ આત્માને ગુણકારી-હિતકારી-ઉપકારી છે. આમ સર્વત્ર સમજવાનું છે. તાત્પર્ય કે જે કાંઈ સત્ અનુષ્ઠાન કરવું તે સર્વથા સર્વ પ્રકારે શુદ્ધ—સુપરિશુદ્ધ જ કરવું યોગ્ય છે. અને આ સુપરિશુદ્ધ હોય એ ખાતર અત્રે કાયોત્સર્ગમાં જે આ ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસાદિ આગાર-અપવાદ રાખવામાં આવ્યા છે, તે તો અનિવાર્ય જ છે, એટલે તેની છૂટ રાખ્યા વિના છૂટકો જ નથી, એ સાદી સમજથી સમજી શકાય છે.

“ધ્યાતા ધ્યેય સમાધિ અલેદે, પર પરિણુતિ વિચ્છેદે રે....પ્રભુ અંતરભ્રમી;
ધ્યાતા સાધક ભાવ ઉચ્છેદે, ધ્યેય સિદ્ધતા વેદે રે....પ્રભુ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

ઉચ્છ્વાસાદિનું સાપેક્ષપણું અલક્ષિતરૂપ હોઈ અરોજન છે, એ આશંકાનું સમાધાન કરી, ઉચ્છ્વાસ-નિરોધનો તેમજ આત્મધ્યાનનો નિષેધ આગમપ્રમાણથી દર્શાવે છે—

૨૪. એતેનાર્હચૈત્યવન્દનાયોદ્યતસ્યોચ્છ્વાસાદિસાપેક્ષત્વમશોભનમ્, અમક્તે, ન હિ ભક્તિ-નિર્ભરસ્ય ક્વચિદપેક્ષા યુજ્યત इत्येतદ્વપિ પ્રત્યુક્તં, ઉક્તવદમક્તયયોગાત્ । તથાદિ—

કા ચલ્વત્રાપેક્ષા ? અભિષ્વજ્ઞાભાવાત્, આગમપ્રામાણ્યાદ્ । ઉક્તં ચ—

“ઉસ્તાસં ન નિરંમદ્, આભિગ્ગદ્દિઓવિ કિમુય ચિદ્વાપ ? ।

સજ્જમરણં ણિરોહે, સુહુમુસ્તાસં તુ જયણાણ ॥૨૧॥ ”

ન ચ મરણમવિધિના પ્રશસ્યત્વમ્, અર્થહાને, શુભભાવનાદયયોગાત્, સ્વપ્રાણા-તિપાતપ્રમદ્ધાત્, તસ્ય ચાવિધિના નિષેધાત્ । ઉક્તં ચ—

“સત્ત્વત્ય સજ્જમં સજ્જમાઓ અપ્પાણમેવ રક્ખિજ્ઞા । મુચ્છદ્ અદ્વાયાઓ પુણો વિસોહી ન ચાધિરદ્ ॥૨૨॥ ” કૃતં પ્રસન્નેન । ૨૬૩

૩૪ અર્થ:—આ ઉપરથી અર્હતચૈત્યના વન્દનાર્થે ઉદ્યતને ઉચ્છ્વાસાદિતું સાપેક્ષપણું અશોભન છે,—અભક્તિને લીધે; કારણકે ભક્તિનિર્ભરને કયચિત્ અપેક્ષા યુક્ત નથી,—એ પણ પ્રત્યુક્ત થયું, ઉક્તવત્ અભક્તિનો અયોગ છે માટે. તે આ પ્રકારે—

અત્રે અપેક્ષા શી? અભિષ્વંગનો અભાવ છે માટે, આગમનું પ્રામાણ્ય છે માટે. અને કહ્યું છે કે—

આભિગૃહીત પણ ઉચ્છ્વાસ ન નિરોધે, તો પછી ચેષ્ટાથી તો પૂછ્યું જ શું? નિરોધ કર્યે સદ્ય મરણ હોય છે, પણ જયણથી સૂક્ષ્મ ઉચ્છ્વાસ હોય છે.

અને અવિધિથી મરણ પ્રશંસાતું નથી,—અર્થહાનિને લીધે, શુભ ભાવનાદિના અયોગને લીધે, સ્વપ્રાણાતિપાતના પ્રસંગને લીધે, અને તેના અવિધિથી નિષેધને લીધે. અને કહ્યું છે કે—

“સર્વત્ર સંયમને (રક્ષે), અને સંયમથી આત્માને જ રક્ષે. અતિપાતથી તે આત્મા (અને સંયમ) મૂકાય છે; અને પુનઃ અવિરતિની વિશોધિ નથી હોતી.

પ્રસંગથી સચું. ૨૬૩

વિવેચન

“પુષ્ટ નિમિત્તાલંબન ધ્યાને, સ્વાલંબન લય ઠાને;

દેવચંદ્ર ગુણને એકતાને, પહોંચે પૂરણ થાને....

મોરા સ્વામી હો તોરો ધ્યાન ધરીજે,

ધ્યાન ધરીજે હો સિદ્ધિ વરીજે, અનુભવ અમૃત પીજે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અત્રે કોઈ એમ શંકા કરે કે ‘અર્હતચૈત્યના વન્દનાર્થે ઉદ્યતને ઉચ્છ્વાસાદિતું સાપેક્ષપણું અશોભન છે,—અભક્તિને લીધે’ ઇં, તેનો પણ આ ઉપરોક્ત વિવરણ પરથી

રહીઓ અપાઈ ચૂકયો, કારણકે કહેવામાં આવ્યું તેમ અત્રે ઉચ્છ્વાસનિરોધનો અભક્તિનો યોગ જ નથી, અભક્તિ ઘટતી જ નથી. અત્રે અભિષ્વ-
નિષેધ ગનો—રાગરૂપ આસક્તિનો અભાવ છે, તો પછી અપેક્ષા શી? તેમ જ આગમમાં પણ શ્વાસનિરોધનો નિષેધ કર્યો છે. શ્રી વિશેષાવ-

શ્યક ભાષ્યમાં શ્રી જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણુજીએ કસ્તાસં ન નિહંમદ્ ઇં. કહ્યું છે. અર્થાત્ જબરજસ્તીથી અભિગૃહીત પણ ઉચ્છ્વાસ ન નિરુધે, તો પછી સ્વયં પોતાની મેળે તો કેમ જ નિરુધે? કારણકે નિરોધ કરવામાં આવતાં સદ્ય—તત્ક્ષણ મરણ હોય છે, પણ સૂક્ષ્મ ઉચ્છ્વાસ તો યતનાથી હોય છે.

અને આમ શ્વાસનિરોધથી ‘અવિધિથી મરણ પ્રશંસાતું નથી,—અર્થહાનિને લીધે;’ અર્થના—કાયોત્સર્ગના પ્રયોજનથી હાનિને લીધે. તે શાને લીધે? ‘શુભ ભાવનાદિના અયોગને લીધે,’—કાયોત્સર્ગમાં જે શુભ ભાવનાદિ ભાવનાનો અભિપ્રાય રાખ્યો

સંયમરક્ષાર્થે દેહરક્ષા આવશ્યક હોય, તેનો યોગ નથી થતો માટે. તે પણ શાને લીધે? ‘સ્વપ્રાણાતિપાતના પ્રસંગને લીધે,’ પોતાના પ્રાણ ચાલ્યા જવાના પ્રસંગને લીધે. અને તેમાં પણ દોષ શાને લીધે? ‘તેના અવિધિથી નિષેધને લીધે,’ અવિધિથી

પ્રાણત્યાગનો નિષેધ છે માટે. આ અંગે અત્રે ‘સઽસ્થ સજ્જમં સજ્જમાઓ અપ્પાણમેવ

રક્ષિતજ્ઞા' ઇં ગાથા ટાંકી છે. અર્થાત્ સર્વત્ર સંયમને રક્ષે અને સંયમ થકી આત્માને જ રક્ષે; પ્રાણુઅતિપાતથી (મરણથી) તે સંયમ મૂકાઈ જાય છે, અને પુનઃ અવિરતિને વિશુદ્ધિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત નથી થતો. એટલે સંયમની રક્ષાથે દેહની રક્ષા આવશ્યક છે, સંયમની ખાતર પણ દેહના જતનની જરૂર છે. આમ સંયમ-તપ આદિ અનુષ્ઠાન જ્ઞાની-ઓએ કદી પણ કયાંય પણ આત્મઘાત (Suicide) માટે કે આત્મઘાત થાય એ રીતે કરવાનું કહ્યું નથી, પણ આત્મરક્ષા થાય એ માટે જ ને એ રીતે જ કરવાનું કહ્યું છે. પ્રસંગથી સચું !

જ્યાંલગી અર્હંત ભગવંતોને નમસ્કાર કરી ન પાર—એ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરે છે—

૩૫ ક્રિયન્તં કાલં યાવત્તિષ્ઠામીત્યબ્રાહ્—“ જાવ અરહંતાણમિત્યાદિ । ”

યાવદિતિ-કાલાવધારણે, અશોકાદ્યષ્ટમહાપ્રાતિહાર્યલક્ષણાં પૂજામર્હન્તીત્યર્હન્તસ્તેષા-ર્હતાં, ભગ-સમગ્રઐશ્વર્યાદિલક્ષણઃ સ વિદ્યતે યેષાં તે ભગવન્તઃ તેષાં સમ્બન્ધિના નમસ્કારેણ ‘ નમો અરહન્તાણન્તિ ’ એવેન “ ન પારયામિ ” ન પારં ગચ્છામિ, ૨૬૪

૩૫ અર્થઃ—કેટલા કાળ સુધી સ્થિત છું? એટલા માટે અત્રે કહ્યું—“જાવ અરહંતાણં” ઇત્યાદિ. યાવત્—જ્યાં સુધી,—કાલ અવધારણુ અર્થમાં. અશોકાદિ અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્ય-લક્ષણા પૂજાને અર્હં છે તે અર્હંતો, તે અર્હંતોના; ભગ-સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિ લક્ષણવાળો ભગ, તે વિદ્યમાન છે જેઓને તે ભગવંતો, તેઓના સંબંધી, નમસ્કારેણ—નમસ્કારથી, ‘ નમો અરહન્તાણં ’ એમ એ નમસ્કારથી, ન પારયામિ—ન પારં, ન પાર પામું. ૨૬૪

વિવેચન

“ પ્રભુ પદ વળગ્યા તે રહ્યા તાજ કાય, અલગા અંગ ન સાજ રે....મન વાયક વશ કહે અવર ન બ્યાડે, એ પ્રભુના ગુણ ગાડે રે....મન.

શ્રી અરજિત.”—શ્રી યશોવિજયજી.

આ કાયોત્સર્ગમાં કેટલો વખત સ્થિત છું? તે માટે કહ્યું—‘ જ્યાંસુધી અર્હંત ભગવંતોને નમસ્કાર વડે ન પારં ત્યાંસુધી. ’ અશોકાદિ અષ્ટ મહા પ્રાતિહાર્યરૂપ પૂજાને અર્હં-યોગ્ય એવા અર્હંતો જે સમગ્રઐશ્વર્યાદિલક્ષણ ભગસંપન્ન ભગવંતો છે, તેઓના સંબંધી નમસ્કારથી—‘ નમો અરહંતાણં ’ નમસ્કાર હો. અર્હંતોને એ નમસ્કાર પદથી જ્યાંસુધી-જેટલો વખત સુધી ન પારં—ન પાર પામું, ત્યાંસુધી-તેટલો વખત સુધી.

ત્યાંલગી આત્મીય કાયને સ્થાનથી નૌનથી ધ્યાનથી વોસરાવું છું—એ કાયોત્સર્ગપ્રતિજ્ઞા સૂત્રનું મીમાંસન કરી અનન્ય કાયોત્સર્ગ ‘ પણ ’ અષ્ટ ઉચ્ચવાસ પ્રમાણ હોય એવું સૂચન કરે છે—

૩૬ તાવત્કિમિત્યાહ—

“ તાવ કાર્ય ઠાળેણં મોળેણં જ્ઞાણેણં અપ્પાણં વોસિરામિ । ”

તાવચ્છેદેન કાલનિર્દેશમાહ, “કાર્ય” દેહે “સ્થાનેન” ઊર્ધ્વસ્થાનેન હેતુભૂતેન, તથા “મૌનેન” વાગ્નિરોધલક્ષણેન, તથા “ધ્યાનેન” ધર્મધ્યાનાદિના, “અપ્પાણંતિ” પ્રાકૃતશૈલ્યા આત્મીયમ્, અન્યે ન પઠન્ત્યેવૈનમાલાપકં, “વ્યુત્સજામિ” પરિત્યજામિ ।

इयमत्र भावना—

કાર્ય સ્થાનમૌનધ્યાનક્રિયાવ્યતિરેકેણ ક્રિયાન્તરાધ્યાસમધિકૃત્ય વ્યુત્સજામિ । નમસ્કાર-પાઠં યાવત્પ્રલમ્બભુજો નિરુદ્ધવાક્પ્રસરઃ પ્રશસ્તધ્યાનાનુગતસ્તિષ્ઠામીતિ । તતઃ કાર્યોત્સર્ગે કરોતીતિ । જઘન્યોઽપિ તાવદ્વટોચ્છ્વાસમાનઃ । ૨૬૨

૩૬ અર્થઃ—ત્યાંસુધી શું ? તે માટે કહ્યું—

“તાવ કાર્ય ઠાળેજ મોળેજ જ્ઞાળેજ અપ્પાણં વોસિરામિ ।” ત્યાંસુધી આત્મીય કાયને સ્થાનથી, મૌનથી, ધ્યાનથી વોસરાવું છું.

તાવત્—ત્યાંસુધી શબ્દથી કાલનિર્દેશ કહ્યો, કાર્ય—કાયને, દેહને, સ્થાનેન—સ્થાનથી, હેતુભૂત એવા ઊર્ધ્વસ્થાન વડે કરીને, તથા મૌનેન—મૌનથી, વાગ્નિરોધલક્ષણ મૌન વડે કરીને તથા ધ્યાનેન—ધ્યાનથી, ધર્મધ્યાનાદિ વડે કરીને, અપ્પાણં—પ્રાકૃત શૈલીથી આત્મીય. અન્યો તો આ આલાપક પઠતા જ નથી, વ્યુત્સજામિ—વ્યુત્સર્જું છું, પરિત્યજું છું. આ અત્રે ભાવના છે—

કાયને સ્થાન-મૌન-ધ્યાન ક્રિયા શિવાય ક્રિયાન્તર અધ્યાસને આશ્રીને વ્યુત્સર્જું છું. નમસ્કાર પાઠ સુધી ભુજ લંબાવી રહેલો વાક્પ્રસર નિરુદ્ધ કરેલો, પ્રશસ્ત ધ્યાન અનુગત એવો હું સ્થિતિ કરું છું.

પછી કાચોત્સર્ગ કરે છે; જઘન્ય (કાચોત્સર્ગ) પણ અષ્ટ ઉચ્છ્વાસ માનવાળો છે. ૨૬૫

વિવેચન

“કાયાની વિસારી માયા સ્વરૂપે સમાયા એવા,

નિર્ઞાન્યનો પન્થ ભવ અંતનો ઉપાય છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભ.

જ્યાં સુધી અહીં ત ભગવંતોને નમસ્કાર કરીને કાચોત્સર્ગ ન પાડું, ત્યાંસુધી શું ? તો કે—‘ત્યાંસુધી આત્મીય કાયને સ્થાનથી, મૌનથી, ધ્યાનથી વોસરાવું છું.’ ત્યાંસુધી—તેટલો વખત સ્થાનથી—‘હેતુભૂત એવા ઊર્ધ્વસ્થાન વડે કરીને,’ મૌનથી—વાગ્નિરોધરૂપ મૌન વડે કરીને, ધ્યાનથી—ધર્મધ્યાનાદિ વડે કરીને જે સંયોગસંબંધથી મહારા આત્મા સાથે જોડાયેલી છે એવી આ મહારી ‘આત્મીય’ કાયને હું વ્યુત્સર્જું છું, પરિત્યજું છું,

અહંત્વ-મમત્વ ત્યજી છોડી દઉં છું; અર્થાત્ કાયને સ્થાન-મૌન-સ્થાન-મૌન-ધ્યાનથી ધ્યાન ક્રિયા શિવાયની બીજી બધી ક્રિયાના અધ્યાસને આશ્રીને

તન-વચન-મન વ્યુત્સર્જું છું, છોડી દઉં છું, દેહ છતાં દેહાતીત દશાનો અનુભવ

યોગ નિરોધ કરવારૂપ કાચોત્સર્ગ કરું છું. ‘નમસ્કાર પાઠ સુધી ભુજ લંબાવી રહેલો, વાક્પ્રસર નિરુદ્ધ કરેલો, પ્રશસ્ત ધ્યાન અનુગત એવો હું

સ્થિતિ કરું છું.’ અર્થાત્—આમ ભુજ લંબાવેલું ઊર્ધ્વસ્થાન (અડા જિભા રહેવાનું) ધારણ

કરી અન્ય શરીરયોગનો નિરોધ કર્યો; મૌન ધારણ કરી વચનયોગનો નિરોધ કર્યો; અને પ્રશસ્ત ધ્યાન ધારણ કરી મનોયોગનો નિરોધ કર્યો. આમ મન-વચન-કાયાના યોગનો પરિત્યાગ કરી કાયનો ઉત્સર્ગ-ત્યાગ કરવારૂપ કાયોત્સર્ગ કર્યો. આ જઘન્ય-ઓછામાં ઓછી સ્થિતિવાળો કાયોત્સર્ગ પણ ‘અષ્ટ ઉચ્છ્વાસ માનવાળો’ છે.

‘કાયનો ઉત્સર્ગ, ત્યાગ તે કાયોત્સર્ગ. હું આ દેહ નથી ને આ મહારો નથી એમ સમજી, તેના અહંત્વમત્વનો ત્યાગ કરી દેહને વોસરાવી દેવો, અપ્પાણં ચોસિરામિ કરવું તે કાયોત્સર્ગ. અથવા તેવી દેહ છતાં દેહાતીત કાયોત્સર્ગ દશાએ વર્તતા અહંત ભગવંતોના ધ્યાન-અવલંબને તેવી શુદ્ધ આત્મઅનુભવ સ્થિતિનો અભ્યોસ કરવો તે પણ કાયોત્સર્ગ. આ કાયોત્સર્ગ પરમોત્કૃષ્ટ અભ્યંતર તપ છે, સર્વ તપની કલગીરૂપ છે.’

—શ્રી પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા પાઠ ૨૫. (સ્વરચિત)

“ધ્યાયક ધ્યેય ધ્યાન શુભ એકે, ભેદ છેદ કરશું હવે ટેકે;
ખીર નીર પરે તમશું મલશું, વાચક યશ કહે હેને હળશું.
સાહેબા! વાસુપૂજ્ય જિણુંદા! મોહના વાસુપૂજ્ય જિણુંદા!”

—શ્રી યશોવિજયજી.

આ અષ્ટ ઉચ્છ્વાસ પ્રમાણ કાયોત્સર્ગ અંગે જે કહ્યું, તે સાધુ આદિ લોકથી અનાચરિત છે એટલે ઉત્સૂત્ર છે એમ કોઈ પ્રમાદીઓ પૂર્વાપર વિરુદ્ધ વદે છે, તેનો અત્ર રદીઓ આપે છે—

૩૭ **इह च प्रमादमदिरामदापहतचेतसो यथावस्थितं भगवद्वचनमनालोच्य तथाविध-
जनासेवनमेव प्रमाणयन्तः पूर्वापरविरुद्धमित्थमभिदधति—उत्सूत्रमेतत्, साध्वादिलोकेना-
चरितत्वात् ।**

પતચ્ચાયુક્તં, અધિકૃતકાયોત્સર્ગસૂત્રસ્યૈવાર્થાન્તરાભાવાત્, ઉકાર્થતાયાં ચોક્તા-
વિરોધાત્ । ૨૬૬

૩૭ અર્થ:—અને અહીં પ્રમાદ-મદિરા મદથી અપહૃત ચિત્તવાળાઓ યથાવસ્થિત ભગવદ્વચન આસોઆ વિના, તથાવિધ જનના આસેવનને જ પ્રમાણ કરતા સતા, પૂર્વાપર વિરુદ્ધ આમ કહે છે—આ ઉત્સૂત્ર છે, સાધુ આદિ લોકથી અનાચરિતપણું છે માટે.

(ઉત્તર)—અને આ અયુક્ત છે,—અધિકૃત કાયોત્સર્ગ સૂત્રના જ અર્થાન્તરનો અભાવ છે માટે, અને ઉક્ત અર્થતામાં ઉક્તનો અવિરોધ છે માટે. ૨૬૬

વિવેચન

“પાપ નહિં કેઈ ઉત્સૂત્ર ભાષણુ જિસો.”—શ્રી આનંદધનજી.

આમ ઉપરમાં દર્શાવ્યું તેમ આ ઓછામાં ઓછી જઘન્ય સ્થિતિવાળો કાયોત્સર્ગ પણ આઠ ઉચ્છ્વાસ પ્રમાણવાળો હોય. છતાં પણ અહીં—આ બાબતમાં ‘પ્રમાદમદિરા મદથી અપહૃત ચિત્તવાળાઓ’—‘પ્રમાદમદિરામદાપહત્તસો’ પ્રમાદરૂપ મદિરાના મદથી

પ્રમાદીઓનું પૂર્વાપર વિરુદ્ધ વચન જેનું ચિત્ત હણુઈ ગયું છે એવા પ્રમાદી શિથિલાચારીઓ, યથા-વસ્થિત-જેમ છે તેમ ભગવદ્વચન આલોચ્યા-વિચાર્યા વિના, તથાવિધ-તેવા પ્રકારના પ્રમાદ-મદિરામદથી અપહત ચિત્તવાળા જનના આસેવનને જ-આચરણને જ પ્રમાણ કરતા સતા, ‘પૂર્વાપર વિરુદ્ધ’-આગળ પાછળ વિરોધવાળું (Inconsistent) આમ કહે છે-‘ આ ઉત્સૂત્ર છે-સાધુ આદિ લોકથી અનાચરિતપણું છે માટે;’ અર્થાત્ આ જે તમે કહ્યું કે આ જવન્ય અષ્ટ ઉચ્છ્વાસ માનવાળો છે તે સૂત્રવિરુદ્ધ છે, કારણ કે સાધુઆદિ લોકથી તેનું આચરિતપણું નથી માટે.

આ પ્રમાદીઓને અત્રે જવાબ આપ્યો કે-‘ આ અચુક્ર છે, ’ આ જે તમે કહ્યું તે અચુક્ર છે, ઘટતું નથી, કારણ કે પ્રસ્તુત કાયોત્સર્ગસૂત્રનો અર્થાન્તર-અમે જે કદી દેખાડ્યો તેનાથી ખીજો અર્થ થઈ શકે એમ નથી, તેમજ ઉક્ત-જે અર્થ કહ્યો તેમાં કોઈ વિરોધ છે નહિ, એટલે આ ઉત્સૂત્ર છે એમ જે તમે કહ્યું તે અચુક્ર છે.

આ સૂત્રદ્વયકાર્ય કાયોત્સર્ગ તે અષ્ટ ઉચ્છ્વાસ પ્રમાણ કાયોત્સર્ગ નથી એવી વાદીની દલીલનું નિરસન કરે છે—

૨૮ અથ ભવત્વચમર્થઃ કાયોત્સર્ગકરણે ન પુનરર્થ સ્વત્ત્વમિતિ વાચ્યં ।
વન્દનાર્થમિતિ ચેત્, ન, અતદર્થત્વાત્, અતદર્થોચ્ચારણે ચાતિપ્રસજ્ઞાત્ ।^{૨૬૭}

૩૮ અર્થઃ—હવે ભલે આ અર્થ કાયોત્સર્ગકરણમાં હો, પણ આ (દ્વયકાર્ય કાયોત્સર્ગ) તે નથી. (તો પછી) શું અર્થ એવા પ્રકારે ઉચ્ચારણ વાચ્ય છે ? જો વન્દનાર્થ એમ કહો, તો તેમ નથી,—અતદર્થપણું છે માટે, અને અતદર્થ ઉચ્ચારણમાં અતિપ્રસંગ છે માટે.^{૨૬૭}

વિવેચન

“ધર્મ નહિં કોઈ જગ સૂત્ર સરિખો.”—શ્રી આનંદધનજી.

એટલે પ્રમાદી વાદી સામી દલીલ કરશે—તમે કહ્યું તેમ ભલે આ સૂત્રાર્થ બરાબર હો અને આ કાયોત્સર્ગ કરવાની બાબતમાં આ અર્થ ભલે હો, પણ ‘આ તે નથી,’

પંક્તિકાઃ—ઉક્તાર્થ ઈત્યાદિ. ઉક્તઃ—ઉક્ત છે, વ્યાખ્યાત છે, કાયોત્સર્ગ લક્ષણ અર્થઃ—અર્થ, અભિધેય, યસ્ય—જેનો—પ્રકૃત દ્વયકનો, તદ્ભાવઃ તત્તા—તેનો ભાવ તે તત્તા, તસ્યાં—તેમાં, ચ—અને, પુનઃ અર્થમાં, ઉક્તાવિરોધાત્—ઉક્તના અવિરોધ થકી, અષ્ટ ઉચ્છ્વાસ માનવાળા કાયોત્સર્ગના અવિરોધ થકી. અથ—હવે, પર અભિપ્રાયના સૂચનાર્થે. મચ્ચતુ—ભલે હો, ભલે પ્રવર્તો, અર્થ—આ, કાયોત્સર્ગકરણે—અબ્યુપગમ્યમાન એવું નિયત પ્રમાણ લક્ષણ વન્દનાદિ અર્થ કાયોત્સર્ગકરણમાં એમ ત્યારે શું કુણુ થયું ? તે માટે કહ્યું—ન પુનઃ—ન તો, અર્થ—આ, દ્વયકાર્ય કાયોત્સર્ગ, इति—પર વક્તવ્યતાની સમાપ્તિ અર્થે.

અર્થાત્ આ સૂત્રદ્વકાર્થ કાયોત્સર્ગ તે તમે કહેલો અષ્ટ ઉચ્છવાસ માનવાળો કાયોત્સર્ગ નથી. તેનો અત્રે રહીઓ આપ્યો કે-તો પછી ‘શુ’ અર્થે એવા પ્રકારે ઉચ્ચારણ વાચ્ય છે ?’-એવા પ્રકારે જાવ આરંભતાળે ઇં સૂત્રનું ઉચ્ચારણ શા માટે કરવું જોઈએ ? ‘જો વન્દનાર્થે’ વાચ્ય છે એમ કહો, તો તેમ નથી, -‘અતદર્થપણું’ છે માટે, અને અતદર્થ ઉચ્ચારણમાં અતિપ્રસંગ છે માટે;’ અર્થાત્ તે વન્દનાર્થપણું અત્રે છે નહિં એટલે અતદર્થપણું છે માટે, અને અતદર્થ ઉચ્ચારણમાં અતિપ્રસંગ છે માટે, તદઅર્થવાળું જે ન હોય તેમાં તદર્થવાળું ઉચ્ચારણ કરવું તે અતિપ્રસંગ છે-અતિવ્યાપ્તિ છે માટે, તમે કહ્યું છે તે ખરાબર નથી.

આ તો કાયોત્સર્ગયુક્ત જ વન્દન છે ને જુગ લંખાવી આ કાયોત્સર્ગ અમે કરીએ જ છીએ, એમ પ્રમાદમુલક વાદી વદે છે તેના જવાબમાં ચેષ્ટાકાયોત્સર્ગ અને અભિભવકાયોત્સર્ગનું સ્વરૂપ અને માન દર્શાવી, વાદીની દલીલનું પોકળપણું ખુલ્લું કરે છે.

૩૯ કાયોત્સર્ગયુક્તમેવ વન્દનમિતિ ચેત, કર્તવ્યસ્તર્હિ સ इति ।

ભુજપ્રલમ્બમાત્રઃ ક્રિયત પવેતિ ચેત, ન, તસ્ય પ્રતિનિયતપ્રમાણત્વાત, ચેષ્ટાભિભવ-
ભેદેન દ્વિપ્રકારત્વાદ । ઉક્તં ચ—

“સો ઉસ્તગ્ગો ડુવિહો, ચેટ્ટાણ અભિભવે ય ણાયન્નો ।

મિક્કહારિયાઈ પદમો, ઉવસગ્ગમિઓજણે વીઓ ॥૧॥ ”

અયમપિ ચાનયોરેવાન્યતર. સ્યાત્. અન્યથા કાયોત્સર્ગત્વાયોગઃ । ન ચાભિભવકાયોત્સર્ગ-
પથઃ, તલ્લક્ષણાયોગાત, પ્કરાત્રિકયાદૌ તદ્ભાવાત । ચેષ્ટાકાયોત્સર્ગસ્ય ચાણીયસોડપ્યુક્તમા-
નત્વાત । ઉક્તં ચ—

“ઉદ્દેસસમુદ્દેસે, સત્તાવીસં અણુણવણિયાણ ।

અટ્ટેવ ય ઉસ્સાસા, પટ્ટવણપટ્ટિક્કમણમાદી ॥ ” ૨૬૮

૩૯ અર્થઃ—કાયોત્સર્ગયુક્ત જ વન્દન છે એમ જો કહો, તો તે (કાયોત્સર્ગ) કર્તવ્ય છે. જુગપ્રલંબ માત્ર એવો તે કરાય જ છે એમ જો કહો, તો તેમ નથી, —તેનું પ્રતિનિયત પ્રમાણપણું છે માટે, ચેષ્ટા અને અભિભવભેદથી દ્વિપ્રકારપણું છે માટે. અને કહ્યું છે કે—

“તે ઉત્સર્ગ ચેષ્ટા પરત્વે અને અભિભવ પરત્વે એમ બે પ્રકારનો જાણવો. પ્રથમ છે તે ભિક્ષાચર્યામાં અને બીજો છે તે ઉપસર્ગના અભિયોજનમાં. ”

અને આ પણ આ બેમાંથી જ કોઈ એક હોય, અન્યથા કાયોત્સર્ગપણાનો અયોગ હોય. અને આ અભિભવકાયોત્સર્ગ નથી, —તેના લક્ષણનો અયોગ છે માટે, એકરાત્રિકી (પ્રતિમા) આદિમાં તેના ભાવ છે માટે, અને અણીયસ્ (નાનામાં નાના) ચેષ્ટાકાયો-
ત્સર્ગનું પણ ઉક્તમાનપણું છે માટે. કહ્યું છે કે—

“ઉદ્દેશ-સમુદ્દેશમાં સત્તાવીસ ઉચ્છવાસનો કાયોત્સર્ગ કરવો અને પ્રસ્થાપન-પ્રતિ-
ક્રમણાદિમાં આઠ ઉચ્છવાસનો. ” ૨૬૮

વિવેચન

“સૂત્ર અનુસાર જે ભવિક કિરિયા કરે,

તેહનો શુદ્ધ ચારિત્ર પરિણો.”—શ્રી આનંદધનજી.

એટલે પ્રમાદબહુલ વાદી વદશે—આ તો ‘કાયોત્સર્ગ’ યુક્ત જ વન્દન છે, તેનો જવાબ આપ્યો—‘એમ જો કહો, તો તે (કાયોત્સર્ગ) કર્તવ્ય છે.’ એટલે વાદી કહેશે—‘ભુજપ્રલંબ માત્ર એવો તે કરાય જ છે’—આ ભુજ લંબાવીને તો કરીએ જ છીએ, તેનો જવાબ આપ્યો—‘તેમ નથી,’ કરતા કે ભુજ લંબાવવા માત્રથી કાયોત્સર્ગ નથી થઈ જતો, ‘તેનું પ્રતિનિયત પ્રમાણપણું છે માટે, ચેષ્ટા અને અભિભવભેદથી દ્વિપ્રકારપણું છે માટે;’ અર્થાત્ તે કાયોત્સર્ગનું પ્રતિનિયત—ચોક્કસ પ્રમાણ છે, અને ચેષ્ટા—

કાયોત્સર્ગ અને અભિભવકાયોત્સર્ગ એમ કાયોત્સર્ગના બે પ્રકાર ચેષ્ટાકાયોત્સર્ગ છે માટે. આ અંગે કહ્યું છે કે—‘સો ઉસ્સગો વુવિહો’ ઇં અને અભિભવ- અર્થાત્ તે કાયોત્સર્ગ બે પ્રકારનો છે—ચેષ્ટા પરત્વે અને અભિભવ કાયોત્સર્ગ પરત્વે; તેમાં ચેષ્ટાકાયોત્સર્ગ શિક્ષાચર્યા સંબંધમાં અને અભિભવ—

કાયોત્સર્ગ ઉપસર્ગના અભિયોજનમાં—ઉપસર્ગનો સામનો કરવામાં કરાય છે. અને આ પ્રસ્તુત કાયોત્સર્ગ પણ ‘આ બેમાંથી જ કોઈ એક હોય,’ નહિં તો કાયોત્સર્ગપણુનો યોગ ઘટે નહિં. ‘અને આ અભિભવકાયોત્સર્ગ નથી,—તેના લક્ષણનો અભાવ છે માટે, એકરાત્રિકી (પ્રતિમા) આદિમાં તેનો ભાવ છે માટે, અને અણીયસ્ (નાનામાં નાના)—જઘન્ય ચેષ્ટાકાયોત્સર્ગનું પણ ઉક્તમાનપણું છે માટે.’ આ અંગે પણ કહ્યું છે કે ‘ઉદેસ સમુદેસ’ ઇં અર્થાત્ ઉદેશ—સમુદેશમાં સત્તાવીશ ઉચ્છ્વાસનો કાયોત્સર્ગ કરવો અને પ્રસ્થાપન—પ્રતિક્રમણાદિમાં આઠ ઉચ્છ્વાસનો કાયોત્સર્ગ કરવો. તાત્પર્ય કે આ પ્રસ્તુત છે તે ચેષ્ટાકાયોત્સર્ગ હોઈ, તેનું જઘન્ય માન આઠ ઉચ્છ્વાસ છે.

ઉપર ટાંકેલી ગાથામાં આ વન્દનાકાયોત્સર્ગ ગ્રહો નથી, એવી વાદીની ફલીલનો રદીઓ આપે છે—

૪૦ અત્રાયં ન ગૃહીત ઇતિ ચેત,

ન, આદિશબ્દાવરુદ્ધત્વાદ, ઉપન્યસ્તગાથાસૂત્રસ્યોપલક્ષણત્વાદ । અન્યત્રાપિ ચાગમે પદંવિધસૂત્રાદનુકાર્યસિદ્ધેઃ । ઉક્તં ચ—

“ગોસમુહણંતગાદી, આલોદય દેસિપ ય અદ્યારે ।

સઘ્વે સમાણહત્તા, હિયપ દોસે ઠવેજ્ઞાદિ ॥૧॥ ”

અત્ર મુખવલ્લિકામાત્રોકેઃ આદિશબ્દાચ્છેષોપકરણાદિપરિગ્રહોડવસીયતે, સુપ્રસિદ્ધ- ત્વાત્ પ્રતિદિવસોપયોગાચ્ચ ન ભેદેનોક્ત ઇતિ ॥ ૨૬૨

૪૦ અર્થ:—અત્રે આ ગૃહીત નથી એમ જો કહ્યો, તો તેમ નથી,—આદિ શબ્દથી અવરુદ્ધપણું છે માટે, ઉપન્યસ્ત ગાથાસૂત્રનું ઉપલક્ષણપણું છે માટે, અને અન્યત્ર પણ આગમમાં એવા પ્રકારના સૂત્ર થકી અનુક્ત અર્થની સિદ્ધિ હોય છે માટે. અને કહ્યું છે કે—

“મુખવસ્ત્રિકાદિ ગવેષી (પ્રતિવેષી) અને દૈવસિક (દિવસ સંબંધી) અતિચારે આલોચી, સર્વને સન્માનીને, હૃદયમાં દોષો સ્થાપન કરે.”

અત્રે મુખવસ્ત્રિકા માત્રની ઉક્તિ થકી ‘આદિ’ શબ્દથી શેષ ઉપકરણ આદિના પરિમહ સમજાય છે,—સુપ્રસિદ્ધપણાને લીધે અને પ્રતિદિવસ ઉપયોગને લીધે ભેદથી કહ્યો નથી. ૨૬૯

વિવેચન

“દ્રવ્ય ક્રિયા સાધન વિધિ યાંચી, જે જિનઆગમ વાંચી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

એટલે પ્રમાણી વાદી કહેશે—‘અત્રે આ ગૃહીત નથી’ આ ઉદ્દેશ સમુદ્દેશ ઇ. ગાથા જે તમે ટાંકી તેમાં આ પ્રસ્તુત કાર્યોત્સર્ગ બ્રહ્મામાં આવેલ નથી. તેનો રહીઓ આપ્યો કે ‘એમ જો કહ્યો, તો તેમ નથી’, કારણ કે ‘આદિ શબ્દથી અવરુદ્ધપણું છે માટે, ઉપન્યસ્ત ગાથાસૂત્રનું ઉપલક્ષણપણું છે માટે અને અન્યત્ર પણ આગમમાં એવા પ્રકારના સૂત્ર થકી અનુક્ત અર્થની સિદ્ધિ હોય છે માટે.’ અર્થાત્ ઉક્ત ગાથામાં ‘આદિ’ શબ્દથી પ્રસ્તુત કાર્યોત્સર્ગનું સૂચન છે, તેમજ આ ટાંકેલી ગાથાના ઉપલક્ષણપણાથી પણ એમ જ સમજાય છે, અને અન્યસ્થળોએ આગમમાં પણ એવા સૂત્ર થકી સાક્ષાત્ શબ્દથી નહિ કહેવામાં આવેલા અર્થની સિદ્ધિ હોય છે. આ અંગે દાખલારૂપે ‘મુખવસ્ત્રિકાદિ ગવેષી’ ઇં ગાથા ટાંકી છે. અત્રે મુખવસ્ત્રિકા એટલું કહેતાં તેની સાથેના ‘આદિ’ શબ્દથી શેષ ઉપકરણ આદિનું બ્રહ્મ સમજાઈ જાય છે, એટલે ‘સુપ્રસિદ્ધપણાને લીધે અને પ્રતિદિવસ ઉપયોગને લીધે’ એનું ભેદથી કથન કર્યું નથી.

ઉક્ત ગાથા અંગે વાદી બીજી શંકા ઊઠાવે છે, તેનું નિરસન કરે છે —

૪૧ અનિયતત્વાત્ દિવસાતિચારસ્ય યુજ્યત પવેહાદિશબ્દેન સૂચનં, નિયતં ચ વન્દનં, તત્કર્થં તદસાક્ષાદ્ગ્રહં ઇતિ ચેત,

ન, તત્રાપિ રજોહરણાણુપધિપ્રત્યુપેક્ષણસ્ય નિયતત્વાત્, સમાનજાતીયોપાદાનાદિહ પત્તદ્ગ્રહણમસ્ત્યેવ । ૨૭૦

૪૧ અર્થ:—દિવસઅતિચારના અનિયતપણાને લીધે અહીં આદિ શબ્દથી સૂચન યુક્ત જ છે, અને વન્દ તો નિયત છે, તો તેનું સાક્ષાત્ બ્રહ્મ કેમ નથી? એમ જો કહ્યો, તો તેમ નથી,—ત્યાં પણ રજોહરણાદિ ઉપધિના પ્રત્યુપેક્ષણના નિયતપણાને લીધે, સમાન-જાતીયના ઉપાદાનથી અહીં એનું બ્રહ્મ છે જ. ૨૭૦

વિવેચન

“સુવિધિ જિનેશ્વર પાય નમીને, શુભ કરણી એમ કીજે રે.”—શ્રી આનંદધનજી.

એટલે પ્રમાદી વાદી વદશે—દિવસ સંબંધી અતિયારનું તો અનિયતપણું છે એટલે અહીં આ ગાથામાં ‘આદિ’ શબ્દથી તેનું સૂચન યુક્ત જ છે, બરાબર જ છે, પણ ‘વન્દન તો નિયત છે, તો તેનું સાક્ષાત્ અહણ કેમ નથી?’ તેનો રદીઓ આપ્યો કે ‘એમ જો કહો, તો તેમ નથી,’ કારણ કે ત્યાં—મુખવચ્ચિકાદિ પ્રસંગમાં પણ રજોહરણાદિ ઉપધિના—ઉપકરણના પ્રત્યુપેક્ષણનું નિયતપણું—ચોક્કસ હોવાપણું છે જ, એટલે ‘સમાનજાતીયતા ઉપાદાનથી અહીં એનું અહણ છે જ,’ સમાનજાતિવાળા કાચોત્સર્ગના અહણથી અહીં—પૂર્વે ઉક્ત ગાથામાં આ પ્રસ્તુત કાચોત્સર્ગનું અહણ છે જ.

ઉક્ત ગાથા અંગે વાદીની ત્રીજી શંકાનું નિરાકરણ કરી, તેને અભિનિવેશ છોડી દેવાનું સૂચન કરે છે—

૪૨ સમાનજાતીયં ચ મુખવચ્ચિકાયાઃ શેષોપકરણમિતિ ચેત,

તત્રાપિ તન્માનકાચોત્સર્ગલક્ષણં સમાનજાતીયત્વમસ્ત્યેવેતિ મુચ્યતામભિનિવેશઃ । ૨૭૧

૪૨ અર્થ :—અને શેષ ઉપકરણ મુખવચ્ચિકાનું સમાનજાતીય છે એમ જો કહો,

તો ત્યાં પણ તેટલા માનવાળા કાચોત્સર્ગલક્ષણવાળું સમાનજાતીયપણું છે જ. એટલા માટે અભિનિવેશ મૂકી દો । ૨૭૧

વિવેચન

“ત કરે જૂઠું ઠંકણ રે....મનમોહન મેરે.”—શ્રી યશોવિજયજી.

એટલે પ્રમાદી વાદી પુનઃ ચિષ્ટોપેષણ કરશે—રજોહરણાદિ ‘શેષ ઉપકરણ તો મુખવચ્ચિકાનું સમાનજાતીય છે,’ પ્રત્યુપેક્ષણ કરવા યોગ્ય સમાનજાતિ વર્ગનું છે. તેને નિરુત્તર કરતાં કહ્યું—‘એમ જો કહો,’ તો ત્યાં પણ—પૂર્વોક્ત ગાથામાં પણ ‘તેટલા માનવાળા કાચોત્સર્ગલક્ષણવાળું સમાનજાતીયપણું છે જ. એટલા માટે અભિનિવેશ મૂકી દો ।’—અહો મહાનુભાવ ! આ તમારો મિથ્યા દુરાગ્રહ છોડી દો !

અને આ સાધુ આદિ લોકથી અનાચરિત છે એમ નહિં પણ આચરિત જ છે, એમ વાદીની દલીલોનો રદીઓ આપી, નિર્દલ સાચા આચરિતનું લક્ષણ દર્શાવતી ગાથા ટાંકે છે—

૪૩ ન ચેદં સાધ્વાદિલોકેનાનાચરિતમેવ, ક્વચિત્તદાચરણોપલક્ષ્યેઃ આગમવિદાચરણ-
અવણાશ્ચ । ન ચેવંભૂતમાચરિતમપિ પ્રમાણં, તલ્લક્ષણાયોગાદ્ । ઉક્તં ચ—

“અસદેખં સમાઈણં, જં કતથઈ કેળઈ અસાવજ્જં ।

જા જિવારિયમણેહિં ય, બહુમણુમયમેયમાચરિયં ॥૧॥ ૨૭૨

૪૩ અર્થ :—અને આ સાધુઆદિ લોકથી અનાચરિત જ છે એમ નથી,—કવચિત્ તદ્દઆચરણની ઉપલબ્ધિ છે માટે, અને આગમવિદોના આચરણનું શ્રવણ છે માટે. અને એવંભૂત આચરિત પણ પ્રમાણ નથી,—તેના લક્ષણનો અયોગ છે માટે. અને કહ્યું છે કે—

“કયાંય પણ કોઈ પણ અશકથી જે અસાવધ સમાચીણું છે ને અન્યોથી નિવારિત નથી, બહુને અનુમત છે, એ આચરિત છે.” ૨૭૨

વિવેચન

“શિષ્ટ કહે તે પ્રમાણ રે....મનમોહન મેરે.”—શ્રી યશોવિજયજી.

અને અહો મહાનુભાવ ! તમે જે પૂર્વે કહ્યું હતું કે આ સાધુ આદિ લોકથી અનાચરિત જ છે, તે ‘એમ નથી,’ તમારું કહેવું બરાબર નથી. કારણ કે ‘કવચિત્ તદ્દ—આચરણની ઉપલબ્ધિ છે માટે, અને આગમવિદોના આચરણનું આ સાધુલોકથી શ્રવણ છે માટે.’ અર્થાત્ કવચિત્ તેનું તેનું આચરણ પ્રગટ દેખાય આચરિત જ છે છે, અને આગમવિદો તેવા પ્રકારનું આચરણ કરતા હતા એમ શાસ્ત્રમાં સંભળાય છે, માટે સાધુલોકથી તે અનાચરિત જ છે એ તમારું કહેવું યથાર્થ નથી. ‘અને એવંભૂત આચરિત પણ પ્રમાણ નથી, તદ્દલક્ષણનો અયોગ છે માટે,’ અર્થાત્ તમે જે એવા પ્રકારનું આચરિત ચલાવ્યે સખો છો તે પણ પ્રમાણ નથી, કારણ કે તે ‘આચરિત’નું લક્ષણ તમારા (પ્રમાદી જનના) આચરણમાં ઘટતું નથી. આ અંગે ‘અસદેષં સમાદ્રુષણં’ ઇ. સુભાષિત કહ્યું છે. અર્થાત્—કયાંય પણ કોઈપણ અશકથી—નિર્દોષથી જે અસાવધ સમાચીણું છે ને અન્યોથી નિવારવામાં આવ્યું નથી, બહુજનને અનુમત છે, તે આચરિત છે.

આ અમારું આચરિત સાવધ નથી ને તે તમારું આચરિત અનિવારિત નથી, એમ આ આચરિતલક્ષણવાળી ગાથાનો ફલિતાર્થ અર્પિત કરી, યથોક્ત માનવાળો જ આ કાયોત્સર્ગ છે એમ પ્રસ્તુત ચર્ચા ઉપસંહરે છે—

૪૪ ન ચૈતદ્ સાવચં, સૂત્રાર્થાવિરોધાત્, સૂત્રાર્થસ્ય પ્રતિપાદિતત્વાત્, તસ્ય ચાધિકતર-ગુણાન્તરભાવમન્તરેણ તથાઽકરણવિરોધાત્ । ન ચાન્યૈરનિવારિતં તદાસેવનપરૈરાગમવિદ્ધિ-નિવારિતત્વાદ્, અત એવ ન બહુમતમપીતિ ભાવનીયમ્ ।

અહં પ્રસન્નેન, યથોદિતમાન એવેહ કાયોત્સર્ગ ઇતિ ॥ ૨૭૩

૪૫ અર્થ :—અને આ સાવધ નથી,—સૂત્ર અર્થના અવિરોધને લીધે, સૂત્ર અર્થના પ્રતિપાદિતપણાને લીધે, અને અધિકતર ગુણાન્તર ભાવ વિના તેના તથાપ્રકારે અકરણના વિરોધને લીધે. અને તે અન્યોથી અનિવારિત નથી,—આસેવનપર આગમવિદોથી નિવારિત-પણાને લીધે, અત એવ બહુમત પણ નથી. એમ લાવનીય છે.

પ્રસંગથી સર્થ ! યથોદિત માનવાળો જ અહીં કાયોત્સર્ગ છે. ૨૭૩

વિવેચન

“ મહિદનાથ જગનાથ, ચરણયુગ ધ્યાઈએ રે....ચરણયુગ.

શુદ્ધાતમ પ્રણલાવ, પરમ પદ પાઈએ રે....પરમપદ. ” શ્રી દેવચંદ્રજી.

ઉક્ત ગાથાની પ્રસ્તુતમાં ભાવના કરી—‘ અને આ સાવધ નથી, ’ આ-અષ્ટ ઉચ્છ્વાસ માનવાળું અમે જે આચરિત કહીએ છીએ તે સાવધ-દોષયુક્ત નથી. શાને લીધે? ‘ સૂત્ર-અર્થના અવિરોધને લીધે, સૂત્રઅર્થના પ્રતિપાદિતપણાને લીધે, આ-અમારું આચરિત અને અધિકૃતર ગુણાન્તર ભાવ વિના તેના તથાપ્રકારે અકરણના સાવધ નથી વિરોધને લીધે. ’ અર્થાત્ જે પ્રમાણે આચરિત કહું, તેમાં સૂત્ર-અર્થનો અવિરોધ છે—સૂત્ર અર્થનો વિરોધ આવતો નથી; એટલું જ નહિં પણ તેમાં સૂત્રઅર્થનું પ્રતિપાદિતપણું છે—જેમ છે તેમ યથાવત્ સૂત્રઅર્થનું પ્રતિપાદન કરવાપણું—યથાર્થ સમજાવવાપણું છે; તેમ જ બીજો કોઈ વધારે અધિક ગુણ ન થતો હોય તો પછી તે વિના તે કાર્યોત્સર્ગના તથાપ્રકારે અકરણમાં—નહિં કરવામાં વિરોધ આવે છે. આમ સર્વ પ્રકારે તપાસતાં અમે જે આચરિત કહીએ છીએ અને કરીએ છીએ તે જ સમ્યક્ છે, નિરવધ છે.

અને ‘ તે અન્યોથી અનિવારિત નથી,—આ સેવનપરા આગમવિદોથી નિવારિતપણાને લીધે, અત એવ બહુમત પણ નથી. ’ અર્થાત્ પ્રમાદબહુલ જનોથી જે કરવામાં આવે છે તે બીજાઓથી નિવારવામાં નથી આબું એમ નથી, અપિ તુ નિવારવામાં આબું જ છે, કારણ કે આસેવનપરા—યથાસૂત્ર ક્રિયાભ્યાસ કરનારા આગમવિદોથી—શાસ્ત્રોથી તેનું નિવારણ કરવામાં આબું છે, અનિવારિત નથી અને એટલા માટે જ તે બહુજનસંમત પણ નથી. તાત્પર્ય કે અમે આ જે કહું એ જ શિષ્ટજનઆચરિત છે, ઇતર તે આચરિત નથી. ‘ એમ ભાવનીય છે ’ એમ ભાવન કરવા યોગ્ય છે. માટે ‘ પ્રસંગથી સચું ! ’ યથોદિત માનવાળો જ અહીં કાર્યોત્સર્ગ છે—‘ યથોક્ત જઘન્ય અષ્ટ ઉચ્છ્વાસ પ્રમાણવાળો જ અહીં આ વન્દનાકાર્યોત્સર્ગ છે. ’ इति स्थितं ।

અહીં ઉચ્છ્વાસમાન આમ છે પણ ધ્યેય અંગેનો નિયમ નથી એટલે યથાપરિણામે ગુણ-તત્ત્વ આદિ કોઈ ધ્યેય સ્થાપવા યોગ્ય છે એમ કહે છે—

४५ इहोच्छ्वासमानमित्यं, न पुन ध्येयनियमः । यथापरिणामेनैतत्स्थापने च गुणाः तत्त्वानि वा स्थानवर्णार्थालम्बनानि वा आत्मीयदोषप्रतिपक्षो वा । २७४

૪૫અર્થ :—અહીં ઉચ્છ્વાસનું માન આમ છે, પણ ધ્યેયનો નિયમ નથી, અને યથા-પરિણામથી એના સ્થાપનમાં ગુણો, વા તત્ત્વો, વા સ્થાન-વર્ણ-અર્થ-આલંબન, વા આત્મીય દોષનો પ્રતિપક્ષ છે. ૨૭૪

વિવેચન

“ તિષ્ઠે મુજ આતમા તુજ થકી નીપજે, માહરી સંપદા સકળ મુજ સંપજે;
તિષ્ઠે મનમંદિરે ધર્મ પ્રભુ ધ્યાઈએ, પરમ દેવચંદ્ર નિજ સિદ્ધિ સુખ પાઈએ. ”

શ્રી દેવચંદ્રજી

આ પ્રકારે અહીં ઉચ્છ્વાસનું માન આમ છે, પણ ધ્યેયનો નિયમ નથી ઇંઠ — ‘ન પુન ધ્યેયનિયમઃ’. જઘન્ય કાયોત્સર્ગનું પ્રમાણુ તો ઉક્ત રીતે આઠ ઉચ્છ્વાસ છે, પણ ધ્યેય-ધ્યાનવિષય કોઈ અમુક નિયત જ હોય એવો નિયમ નથી. એટલે ‘યથાપરિણામેન’ ‘યથાપરિણામથી’—જેવા જેવા પોતાના પરિણામ-ભાવ હોય તે પ્રમાણુ ગુણોનું-ભગવંતના અથવા પંચ પરમેષ્ઠિના ગુણોનું ધ્યાન કરી શકાય; અથવા જીવાજીવાદિ તત્ત્વોનું ધ્યાન કરી શકાય; અથવા સ્થાનનું, વર્ણનું, અર્થનું વા આલંબનનું ધ્યાન કરી શકાય; અથવા આત્મીય-પોતાના દોષ કેમ દૂર કરવા એમ તેના પ્રતિપક્ષનું ધ્યાન કરી શકાય. આમ ધ્યાનના વિષયરૂપ ધ્યેય પોતપોતાના પરિણામ-ભાવ પ્રમાણુ સ્થાપન કરી શકાય. આ ધ્યેય સ્વરૂપ અંગે આ વિવેચકે યોગદષ્ટિસમુચ્ચયના વિવેચનમાં—(સુમનોનંદની બૃહત્ સ્ત્રીકામાં પૃ. ૫૫૯-૫૬૫) વિસ્તારથી વિવરણ કર્યું છે. તેનો સ્વરૂપ સારાંશ અત્ર અવતારીએ તો—

ધ્યેય એટલે ધ્યાન કરવાનો વિષય—આલંબન કોઈપણ ધ્યેય ચિંતવવાનો અંતિમ (Ultimate) હેતુ આત્મધ્યાન પર આરૂઢ થવાનો છે. જે કંઈ ચિંતવતાં આત્મા નિરીહ વૃત્તિને પાત્રી એકાગ્રપણાને પામે તે ધ્યેય છે. તેમાં મુખ્ય ધ્યેય આ છે; (૧) ચેતન કે અચેતન એવી મૂર્ત-અમૂર્ત વસ્તુ, (૨) પંચ પરમેષ્ઠિ, (૩) આત્મા.

૧. વસ્તુ ચેતન-અચેતન એમ બે વિભાગમાં વિભક્ત છે. તે ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લયરૂપ સત્સ્વરૂપસંપન્ન છે. નિજ નિજ ગુણુપર્યાયથી યુક્ત એવું પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોત-પોતાની સ્વરૂપ સત્તામાં અવસ્થિત છે. સ્વ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી ચેતન-અચેતન અસ્તિરૂપ એવી પ્રત્યેક વસ્તુ, પર દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી નાસ્તિ-રૂપ છે. અર્થાત્ કોઈ વસ્તુ સ્વરૂપ છોડી પરરૂપને ભજતી નથી, સ્વસમયની મર્યાદા ઉલ્લંઘી પરસમયમાં જતી નથી. જડ છે તે (ત્રણે કાળમાં) જડ ભાવે જ પરિણમે છે અને ચેતન છે તે ચેતન ભાવે જ પરિણમે છે. ઇત્યાદિ પ્રકારે કોઈ પણ ધ્યેય વસ્તુના સ્વરૂપ-ચિંતન પરથી આત્મા શુદ્ધ સ્વવસ્તુના સ્વરૂપચિંતન પ્રત્યે ઢળે છે અને શુદ્ધ આત્માના ધ્યાન પર ચઢે છે.

૨. અથવા પંચ પરમેષ્ઠિનો પરમેષ્ઠિવાચક નામમંત્રોથી જપ કરવો (પદસ્થ ધ્યાન) તે પણ ધ્યાનનો ઉત્તમ વિષય છે, ઉત્તમ ધ્યેય છે; નમો અરિહંતાણં, નમો સિદ્ધાણં, નમો આચરિયાણં, નમો ઉચ્છ્વાયાણં, નમો લોપ સઘ્વસાદ્ધૂણં ।

પંચ પરમેષ્ઠિ ધ્યેય (૧) ‘જેના ચાર ધાતિકર્મ નષ્ટ થયા છે અને તેથી કરીને જ અનંત દર્શન, અનંત જ્ઞાન, અનંત વીર્ય, અનંત આનંદમય છે, એવો જે શુભદેહસ્થ શુદ્ધ આત્મા તે ‘અર્હત’ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે.’ ધ્યાનના ફલરૂપ

પરમ આત્મસમાધિને પામી જે દેહ છતાં દેહાતીત કાયોત્સર્ગ દશાએ વિચરે છે એવા સહજાત્મસ્વરૂપે સ્થિત શુદ્ધ આત્મા તે જ અર્હત-જિન લગવાનું-સર્વજ્ઞ પરમાત્મા છે. આ જીવન્મુક્ત દેહધારી પરમાત્માનું તાત્ત્વિક શુદ્ધ સ્વરૂપ આત્માર્થી મુમુક્ષુને પરમ ધ્યેય છે, ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. (૨) ‘જેના અષ્ટ કર્મને દેહ નષ્ટ થયા છે, લોકલોકના જે સાયક ને દષ્ટા છે, એવા પુરુષાકાર સિદ્ધ આત્મા લોકશિખરસ્થિત છે તે ધ્યાવવા.’ સર્વ કર્મકલંકને ક્ષય કર્યાથી જેણે શુદ્ધ આત્મા સિદ્ધ કર્યો છે, દેહ રહિત એવો શુદ્ધ આત્મા પ્રગટ કર્યો છે, સહજાત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત એવા જે શુદ્ધ આત્મા થયા છે, કેવલ ચૈતન્યમય આત્મતત્ત્વ અવસ્થાના પ્રગટપણાથી જે સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠત્વરૂપ કેવલ્યને પામ્યા છે,—એવા શુદ્ધ આત્મારૂપ સિદ્ધ લગવાનું તે પરમ ધ્યેય છે, પરમ ધ્યાન ધરવા યોગ્ય છે. શુદ્ધ પરમાત્માના ધ્યાનથી શુદ્ધ આત્મા પ્રગટે છે, તેથી આ સિદ્ધ પરમેષ્ઠિનું ધ્યાન મનોમંદિરમાં મુમુક્ષુને સદા ધ્યાવવા યોગ્ય છે.

“ ઇણી પરે વિમલ જિનરાજની વિમલતા, ધ્યાન મનમંદિરે જેહ ધ્યાવે;

ધ્યાન પૃથક્ત્વ સવિકલ્પતા રંગથી, ધ્યાન એકત્વ અવિકલ્પ આવે.

ધન્ય તું! ધન્ય તું! ધન્ય જિનરાજ તું! ” શ્રી દેવચંદ્રજી.

(૩-૪-૫) તેમ જ ‘દર્શન-જ્ઞાનપ્રધાન એવા ઉત્તમ વીર્યાચાર, ચારિત્રાચાર અને તપાચારમાં જે આત્માને અને પરને યોગે છે, એવા તે આચાર્ય મુનિ ધ્યેય છે—ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. જે રત્નત્રયયુક્ત છે ને નિત્ય ધર્મોપદેશનમાં નિરત છે, ચતિ-વરવૃષલ એવા ઉપાધ્યાય આત્મા છે, તેને નમસ્કાર હો! (તે પણ ધ્યેય છે.) દર્શન-જ્ઞાનસમગ્ર એવું મોક્ષના માર્ગરૂપ નિત્ય શુદ્ધ ચારિત્ર જે સાધે છે તે સાધુ એવા મુનિ છે, તેને નમસ્કાર હો!’ આ પણ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે.—આ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય ને સાધુ એ શુદ્ધ આત્માના સહજાત્મસ્વરૂપની સાધનામાં—સહજ શુદ્ધ સ્વભાવભૂત આત્મસ્વરૂપની આરાધનામાં નિરંતર પ્રવૃત્ત થયેલા અને ઉચ્ચ ગુણસ્થાને સ્થિતિ કરતા, એવા આત્મારાત્રી મહાત્માઓ છે. એટલે એવા એ શુદ્ધ આત્મારૂપ પરમેષ્ઠિઓનું સ્વરૂપધ્યાન આત્માર્થીને આત્મધ્યાનારૂઢ થવામાં અપૂર્વ પ્રેરણાદાયી હોવાથી પરમ ઇષ્ટ છે. આમ પંચ પરમેષ્ઠિ આદિ આ સર્વ ધ્યેય-આલંબનનો હેતુ આત્મસ્વરૂપના ધ્યાનપર આરૂઢ થવાનો—ચઢવાનો છે. પ્રાસાદ પર ચઢવા માટે જેમ નીસરણી વગેરે આલંબનની જરૂર પડે છે, તેમ આત્મધ્યાનરૂપ નિશ્ચયધ્યાન પર ચઢવા માટે પરમેષ્ઠિઆદિ ધ્યેયનું આલંબન પરમ ઉપકારી થાય છે.

૩. અથવા આત્મા એ જ મુખ્ય ધ્યેય છે—ધ્યાનનો વિષય છે. ઉપરોક્ત અન્ય સર્વ ધ્યેયનું અંતિમ લક્ષ્ય અને ફળ આ આત્મધ્યાન જ છે. કારણ કે અરિહંત, સિદ્ધ આદિ શુદ્ધ આત્મારૂપ ધ્યેયના ચિંતનથી ચિત્તની શુદ્ધિ અને

આત્મા ધ્યેય

સ્થિરતા—એકાગ્રતા થાય છે,—જેથી સર્વત્ર નિરીહ એવા યોગી પુરુષ શુકલ આત્મધ્યાનરૂપ નિશ્ચયધ્યાનને માટે પરમ યોગ્ય થાય

છે. એટલે તે પરમ ગુણવંત પરમાત્માનું તન્મય ધ્યાન જે નિશ્ચયધ્યાનમાં ધ્યાવે છે, તે શુદ્ધાત્માનો અનુભવ આસ્વાદી તે પરમાત્મપદને પામે છે.

“ પરમ ગુણી તન્મયતા સેવન, નિશ્ચય ધ્યાને ધ્યાવેછ; શુદ્ધાત્મ અનુભવ આસ્વાદી, દેવચંદ્ર પદ પાવેછ. ” શ્રી દેવચંદ્રજી.

“ જિનસ્વરૂપ થઈ જિન આરાધે, તે સહી જિનવર હોવે રે; ભૂંગી ઇલિકાને ચટકાવે, તે ભૂંગી જગ જગ જોવે રે.... પર દરિશન જિન અંગ તણી જે. ” શ્રી આનંદધનજી.

“ વીર જિજ્ઞેસર ઉપદિશે, સાંભળજો ચિત્ત લાઇ રે; આત્મ ધ્યાને આત્મા, ઋદ્ધિ મળે સવિ આઇ રે. ”

—શ્રી યશોવિજયજી. (શ્રીપાલરાસ)

અથવા પ્રકારાંતરે—આ આત્મા જેમાં ધ્યેય છે, તેને શાસ્ત્રપરિભાષામાં પિંડસ્થ ધ્યાન કહે છે. દેહપિંડમાં સ્થિતિ કરતા આત્માનું. દેહ-દેવળમાં બિરાજમાન આત્મ-દેવનું જ્યાં ધ્યાન ધરાય છે તે પિંડસ્થ ધ્યાન છે. પરમેષ્ઠિવાચક નમસ્કારાદિ મંત્રવાક્યનો જપ જ્યાં ધ્યેય છે, તે પદસ્થ ધ્યાન છે. જ્યાં સદેહે વર્તીતા, સાકાર-રૂપી એવા સર્વજ્ઞ પરમાત્મા ધ્યાનનો વિષય છે, તે રૂપસ્થ ધ્યાન છે. અને જ્યાં દેહાતીત-રૂપાતીત એવા નિરંજન નિરાકાર સિદ્ધ પરમાત્મા ધ્યાનનો વિષય છે, તે રૂપાતીત ધ્યાન કહેવાય છે.

“ અરિહંત પદ ધ્યાતો થકો, દંવહ ગુણ પજગ્ધય રે; ભેદ છેદ કરી આત્મા, અરિહંત રૂપી થાય રે....વીર જિનેસર ઉપદિશે. રૂપાતીત સ્વભાવ જે, કેવલ દંસણ નાણી રે; તે ધ્યાતાં નિજ આત્મા, હોયે સિદ્ધ ગુણખાણીરે....વીર૦ યોગ અસંખ્ય જે જિન કહ્યા, નવ પદ મુખ્ય તે જાણો રે; એહ તણે અપલંબને, આત્મ ધ્યાન પ્રમાણો રે....વીર૦ ”

શ્રી યશોવિજયજી (શ્રીપાલરાસ)

આ ધ્યેય-ધ્યાન તે વિદ્યાજન્મભીજ પારમેશ્વર છે, અને શુદ્ધ ભાવથી ઉપાત્ત કર્મ સુવર્ણઘટાદિ જેમ અવન્ય હોઈ એના ઉદ્ધવથી વિદ્યાજન્મ હોય છે, એમ તત્ત્વરહસ્ય પ્રકાશે છે—

૪૫ પત્તદ્વિદ્યાજન્મવીજં તત્પારમેશ્વરં, અતઃ इत्यमेवोपयोगशुद्धेः। शुद्धभावोपात्तं कर्मावन्ध्यं सुवर्णघटाद्युदाहरणात्। पतद्द्वयतो विद्याजन्म, कारणानुरूपत्वेन। ૨૭૫

૪૬ અર્થ :—આ (ધ્યેય-ધ્યાન) વિદ્યાજન્મભીજ એવું તે પારમેશ્વર છે, આ થકી આમ જ ઉપયોગની શુદ્ધિને લીધે, શુદ્ધભાવથી ઉપાત્ત કર્મ અવન્ય છે, સુવર્ણ ઘટાદિ ઉદાહરણથી. એના ઉદ્ધવ થકી વિદ્યાજન્મ હોય છે, કારણાનુરૂપણાએ કરીને. ૨૭૫

વિવેચન

“ ધર્મ રંગ જીરણ નહિ....સાહેલડીઆં. દેહ તે જીરણ થાય રે ગુણવેલડીઆં.
સોનું તે વિણસે નહિ....સાહેં ઘાટ ઘડામણ જાય રે....ગુણ.

શ્રી અનંત જિનશું કરો....સાહેં ચોળ મજીઠનો રંગ રે ગુણ.”

—શ્રી યશોવિજયજી

અને ‘પતદ્ વિદ્યાજન્મભીજં તત્ પારમેશ્વરં।’ — ‘આ (ધ્યેય-ધ્યાન) વિદ્યાજન્મ-
ભીજ એવું તે પારમેશ્વર છે.’ આ પ્રતિવિશિષ્ટ ધ્યેયનું જે ધ્યાન છે, તે પરમેશ્વર
સંબંધી-પરમેશ્વરપ્રણીત એવું તે શાસ્ત્રસિદ્ધ-આગમપ્રસિદ્ધ વિદ્યા-
જન્મનું ભીજ છે, વિવેકની ઉત્પત્તિનું કારણ છે. જે સહજાત્મ-
સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય ને
સાધુ એ પંચ પરમેષ્ઠિના ગુણોનું અનુસ્મરણ કરે છે, દેહ છતાં
જાણે દેહમાં ન હોય એવી દેહાતીત દશાએ-જંગમ કાયોત્સર્ગ
દશાએ જે વિચરે છે એવા અરિહંત-સાધુ આદિની અથવા દેહરહિત એવા સિદ્ધ ભગ-
વાનની શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં રમણ કરનારી આત્મારામી દશાનું ચિંતન કરે છે, તે આત્મ-
સ્વરૂપના અનાદિ અજ્ઞાનરૂપ અવિદ્યા ટાળી આત્મસ્વરૂપનું ભન ઉપજાવનારી આત્મવિદ્યાનું
ભીજ પોતાના આત્મામાં વાવે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. કારણકે અનંત અક્ષય એવી
આત્મવિદ્યાના સ્વામી ભાવ-વિદ્યાધર થયા છે એવા અરિહંતાદિના ચરણનું જે ભક્તિથી
સ્મરણ કરે, તેને તેવી આત્મવિદ્યાનું સંસ્કારભીજ આત્મામાં રોપાયા વિના રહે જ નહિ.
જે જેને સેવે તે તેવો થાય,— ‘ભૂંગી ઇલિકાને ચટકાવે’ ઇત્યાદિ ન્યાયે. તે જ પ્રકારે
આત્મતત્ત્વ આદિનું ધ્યાન જે ધરે છે, તેને પણ તે વિદ્યાજન્મભીજ પ્રાપ્ત હોય છે.
આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનરૂપ અવિદ્યાને જે ટાળે તે જ ખરી વિદ્યા છે, એટલે આત્મવિદ્યા-
આત્મજ્ઞાન એ જ વિદ્યા અત્ર વિવક્ષિત છે.

પત્રિકા—પતદ્વિદ્યા ઇત્યાદિ. પતદ્—આ, પ્રતિવિશિષ્ટ ધ્યેયનું ધ્યાન, વિદ્યાજન્મભીજ—વિદ્યાના
જન્મનું ભીજ, વિવેકની ઉત્પત્તિનું કારણ, તદ્ તે, શાસ્ત્રસિદ્ધ, પારમેશ્વરં—પરમેશ્વરપ્રણીત. હેતુ
કહ્યો—અતઃ—આ થકી, પ્રતિવિશિષ્ટ ધ્યેયના ધ્યાન થકી, ફલધર્મ—આમ જ, વિદ્યાજન્મને અનુરૂપ
પ્રકારે જ, ઉપયોગશુદ્ધે—ઉપયોગશુદ્ધિને લીધે, ચેતન્યવૃત્તિના નિર્મલોભાવને લીધે. એ જ ભાવે છે—

શુદ્ધભાવોપાત્તં—શુદ્ધઃ—શુદ્ધ, અધિકૃત કાયોત્સર્ગધ્યાનાદિરૂપ, ભાવઃ—ભાવ, તદુપાત્તં—
તેનાથી ઉપાત્ત, કર્મ—કર્મ, સદ્વેદ આદિ, અવધ્યમ—અવધ્ય, અવશ્ય શુદ્ધભાવ ફલદાયિ. કેવી રીતે ?
તે માટે કહ્યું—સુવળઘટાનુદ્વાહરણે—સુવર્ણઘટ આદિના ઉદાહરણથી. જેમ સુવર્ણ ઘટ ભાગે પણ
સુવર્ણફળપાત્રો જ છે. આદિ શબ્દથી રૂપઘટ આદિનો પરિચય છે. તેમ પ્રકૃત કર્મ પણ. જો એમ છે
તો તેથી શું ? તે માટે કહ્યું—પત્તવુદયતઃ—શુદ્ધ ભાવથી ઉપાત્ત કર્મના ઉદય થકી, વિદ્યાજન્મ—
વિવેકઉત્પત્તિ લક્ષણ વિદ્યાજન્મ, કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—કારણાનુરૂપત્વે—કારણાનુરૂપ-
પણાથી. કારણ કે કારણસ્વરૂપને અનુવિધાયી કાર્યસ્વરૂપ છે. તેથી શુદ્ધ ભાવથી ઉપાત્ત કર્મ શુદ્ધ ભાવનો
હેતુ કેમ ન થાય વાર ?

તેહી વિદ્યા જે અવિદ્યા વિહારે, તેહી વિદ્યા આત્મને જેહ તારે.—(સ્વરચિત)

આવું વિદ્યાજન્મભીજ ‘અતઃ હત્યમેવોપયોગસિદ્ધેઃ’—‘આના થકી આમ જ ઉપયોગની શુદ્ધિને લીધે’ હોય છે; આ પ્રતિવિશિષ્ટ ધ્યેયના ધ્યાન થકી આમ જ—વિદ્યાજન્મને અનુરૂપ પ્રકારે જ આત્મઉપયોગની શુદ્ધિ હોય છે, ચૈતન્યવૃત્તિનો નિર્મલીભાવ હોય છે, તેને લીધે હોય છે. અર્થાત્ શુદ્ધ ભાવથી ઉપાત્ત કર્મ અવન્ધ્ય શુદ્ધ ધ્યેયના આલંબને આત્માનો ઉપયોગ પણ શુદ્ધ-નિર્મલ થતો જાય છે. એટલે તેવા પ્રકારે વિદ્યાજન્મભીજ આત્મામાં રોચિત થાય છે. કારણકે ‘શુદ્ધભાવોપાત્તં કર્માવન્ધ્યં સુવર્ણઘટાદુદાહરણાત્’ ‘શુદ્ધ ભાવથી ઉપાત્ત કર્મ અવન્ધ્ય છે. રાગ-દ્રેષ આદિ અશુદ્ધ ભાવ વિનાના, આ લોક-પરલોક સંબંધી ધન-કીર્તિ-ભોગ આદિ કામનાથી રહિત એવા શુદ્ધ ભાવથી કરવામાં આવેલ આ કાર્યોત્સર્ગધ્યાનરૂપ શુદ્ધ ભાવથી ઉપાર્જન કરેલ જે સદ્વેદ્ય આદિ કર્મ, તે અવન્ધ્ય છે, વાંઝિયું નથી, પણ અવશ્યમેવ અચૂકપણે શુદ્ધ ભાવરૂપ ફલ આપનારું છે.

આ અવન્ધ્ય ફલ ‘સુવર્ણઘટ આદિ ઉદાહરણથી’ ઘટે છે,—‘સુવર્ણ-ઘટાદુદાહરણેન’ સોનાનો ઘડો ભાંગે તોપણ સોનું ને સોનું જ રહે છે, ઘાટ ઘડામણ ભલે જાય પણ સોનું વિચ્છિન્ન નથી; તેમ દેહપર્યાય ભલે ‘સોનું’તે વિચ્છિન્ન નહિ, જીર્ણ થાય, નષ્ટ થાય, પણ આત્મામાં રોપાયેલ વિદ્યાબીજરૂપ ઘાટ-ઘડામણ જાય શુદ્ધભાવજન્ય કર્મ નષ્ટ થતું નથી, પણ સ્પષ્ટ થઈ વિદ્યાજન્મ-રૂપ શુદ્ધ ફલ આપ્યા વિના રહે નહિ એવું અવન્ધ્ય-અચૂક-અમોઘ હોય છે. એટલે જ ‘પ્રતિદુદયતો વિદ્યાજન્મ’—‘એના ઉદય થકી વિદ્યાજન્મ હોય છે,’ તે શુદ્ધભાવથી ઉપાર્જન કરેલ કર્મ જ્યારે વિપાક પામી ઉદય આવે છે, ત્યારે તે સ્વપર વિવેકરૂપ-ભેદજ્ઞાનરૂપ વિદ્યાનો જન્મ-સમુદ્ભવ હોય જ છે. અને તે તેમ ‘કારણાનુરૂપ-ત્વેન’—‘કારણાનુરૂપપણાએ કરીને’ હોય છે. જેવું કારણ તેવું કાર્ય એમ કારણને અનુરૂપ કાર્ય હોય એવો સ્વભાવ છે, એટલે શુદ્ધ ભાવથી ઉપાત્ત-મંડળ કરેલ કર્મ શુદ્ધ ભાવનો હેતુ કેમ ન હોય? અપિ તુ અવશ્ય હોય જ.

આ કાર્યનું કારણાનુરૂપપણું યુક્તિ-આગમથી સિદ્ધ છે, એના સમર્થનમાં વિદ્યાજન્મની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરતા પાંચ સુભાષિત શ્લોકો અત્ર અવતારે છે—

૪૭ યુક્તયાગમસિદ્ધમેતન્, તલ્લક્ષણાનુપાતિ ચ—

“વર્ચ્ચાગૃહકૃમેર્યદ્વદ્, માનુર્વ્યં પ્રાપ્ય સુન્દરમ્ ।
તત્પ્રાપ્તાવપિ તત્રેચ્છા, ન પુનઃ સમ્પ્રવર્ત્તે ॥૧॥
વિદ્યાજન્માપ્તિતસ્તદ્વદ્, વિપયેષુ મહાત્મનઃ ।
તત્ત્વજ્ઞાનસમેતસ્ય, ન મનોઽપિ પ્રવર્ત્તે ॥૨॥

વિષયસ્તસ્ય મન્ત્રેભ્યો, નિર્વિષાદ્ગોક્ત્ત્વો યથા ।
વિદ્યાજન્મન્યહં મોહવિષત્યાગસ્તથૈવ હિ ॥૩॥
શૈવે માર્ગેઽત યવાસૌ, યાતિ નિત્યમસ્વેદિતઃ ।
ન તુ મોહવિષયસ્ત, ઇતરસ્મિન્નિવેતરઃ ॥૪॥
ક્રિયાજ્ઞાનાત્મકે યોગે, સાતત્યેન પ્રવર્તનમ્ ।
વીતસ્પૃહસ્ય સર્વત્ર, યાનં ચાહુઃ શિષાધ્વનિ ॥૫॥ ”

इति वचनात् । २७६

૪૭ અર્થ :—યુક્તિ અને આગમથી આ સિદ્ધ છે, અને તદ્વલક્ષણુઅનુપાતિ છે—

“વચ્ચેશ્રુત-અશ્રુતિ વિષ્ટા જેનું શ્રુત છે એવા કૃમિને જેમ સુંદર મનુષ્યપણું પામીને, તેની (કૃમિપણાની) પ્રાપ્તિ થયે પણ ત્યાં (વિષ્ટામાં) ઈચ્છા પુનઃ સંપ્રવર્ત્તી નથી; (૧) તેની જેમ વિદ્યાજન્મની પ્રાપ્તિ થકી તત્ત્વજ્ઞાનસમેત મહાત્માનું મન પણ વિષયોમાં પ્રવર્ત્તી નથી. (૨).

વિષયસ્તને જેમ મંત્રો થકી નિર્વિષ અંગનો ઉદ્ભવ હોય છે, તેમ જ વિદ્યાજન્મ સતે સર્વથા મોહવિષનો ત્યાગ હોય જ છે. (૩). અત એવ તે શૈવ માર્ગમાં નિત્ય અપેદિત જાય છે, પરંતુ ઇતરમાં (અવમાર્ગમાં) ઇતર (વિવેકી જેમ મોહવિષયસ્ત જતો નથી. (૪)

અને સર્વત્ર વીતસ્પૃહનું (સ્પૃહા રહિતનું) ક્રિયા-જ્ઞાનાત્મક યોગમાં સાતત્યથી (સતત-પણે) પ્રવર્ત્તન તેને શિવમાર્ગમાં ‘યાન’ કહે છે. ” (૫)

—એ વચનથી. ૨૭૬

વિવેચન

“ભણ્યો રે જેણે તુજ ગુણ લેશ, બીજા રે રસ તેહને મન નવિ ગમેજી;
આખ્યો રે જેણે અમી લવ લેશ, બાકસ જુકસ તસ ન રૂચે કિમેજી.—ધન્ય દિન.
—શ્રી યશોવિજયજી

પંક્તિકા—આ જ હેતુની સિદ્ધિ અર્થે કહ્યું—

યુક્ત્યાગમસિદ્ધ—યુક્તિ:—અન્ય-અતિરેક વિભંશરૂપા યુક્તિ, આગમઘ્ર—અને આગમ, ‘જં જં સમયે જીવો, આવિસ્સહ જેણ જેણ માવેણ’ જે જે સમયે જીવ જે જે ભાવથી આવેશ પામે છે, ઇત્યાદિરૂપ, તામ્યાં—તે બંને વડે, સિદ્ધ—સિદ્ધ, પ્રતિષ્ઠિત છે, ઇતત્—આ, કાર્યનું કારણાનુરૂપ-પણું. હવે આ અન્ય કાર્યોમાં સિદ્ધ થતું હોય, પણ પ્રકૃતમાં સિદ્ધ નહિં થશે, એટલા માટે કહ્યું—તદ્વલ-ક્ષણાનુપાતિ ચ—યુક્તિ-આગમથી સિદ્ધ એવા કારણાનુરૂપ કાર્યલક્ષણમાં અનુપાતિ વિદ્યાજન્મ છે. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—इति वचनात्—એ વચનથી એમ વક્ત્રમાણુ સાથે સંબંધ છે. વચન જ દર્શાવે છે—

વચ્ચોગૃહ ઇત્યાદિ શ્લોકપંચક સુગમશબ્દાર્થવાળું છે. પરંતુ ઇતરસ્મિન્નિવેતરઃ—ઇતરમાં ઇતરની જેમ. જેમ ઇતરસ્મિન્—ઇતરમાં, સંસારમાર્ગમાં, ઇતરઃ—ઇતર, મોહવિષથી અગ્રસ્ત એવા વિવેકી, નિત્યમસ્વેદિતઃ ન યાતિ—નિત્ય અપેદિત નથી જતો, તેમ શૈવ માર્ગમાં મોહવિષથી અગ્રસ્ત નથી જતો. પેદિત તો કોઈ પણ કથંચિત્ દ્રવ્યથી ઉત્તયત્ર પણ જાય છે એમ ભાવ છે. અભિપ્રાય પુનઃ આ છે—અનુરૂપ કારણથી પ્રભવ પામેલ વિદ્યાજન્મ સતે વિષયવૈરાગ્ય-ક્રિયાજ્ઞાનાત્મક યોગે તેના ફલરૂપ સાતત્યપ્રવૃત્તિલક્ષણુ શિવમાર્ગ મન ઊપયુક્ત હોય છે, અન્યથા નહિં.

અને આ જે વિદ્યાજન્મગ્રીજરૂપ વસ્તુ ઉપરમાં કહી, તે ‘યુક્તિ અને આગમથી આ સિદ્ધ છે.’ અનવય-વ્યતિરેકવિચારરૂપ યુક્તિથી અને ‘જે જે આ સમયે જીવ જે જે ભાવે આવેશ પામે છે’ ઇત્યાદિરૂપ આગમથી— યુક્તિ અને એ બન્ને વડે આ કાર્યનું કારણાનુરૂપપણું સિદ્ધ છે, પ્રતિષ્ઠિત આગમથી શુદ્ધ છે. જીવ જેવા જેવા ભાવે પરિણમે છે તેવા તેવા ભાવનો તે કર્તા હોય છે; શુદ્ધ ભાવે પરિણમે તો શુદ્ધભાવનો કર્તા, અશુદ્ધભાવે પરિણમે તો અશુદ્ધભાવનો કર્તા હોય છે, અને આ વિદ્યાજન્મ ‘તદલક્ષણ અનુપાતિ છે;’ તેના લક્ષણમાં અર્થાત્ યુક્તિ-આગમથી સિદ્ધ એવા કારણાનુરૂપ કાર્યલક્ષણમાં અનુપાતિ છે—અનુક્રમે પડનારું છે. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—‘વર્ચોગૃહક્રમેયદ્’ ઇત્યાદિ વચનથી.

અર્થાત્—વિષ્ટા જેનું ઘર છે એવા કૃમિને-કીડાને સુંદર એવું મનુષ્યપણું પ્રાપ્ત થયું, તો પછી તે કૃમિપણીની પ્રાપ્તિ થયે પણ તેને ત્યાં-વિષ્ટામાં વિદ્યાજન્મનો પુનઃ ઇચ્છા પણ પ્રવર્ત્તી નથી. તેની જેમ વિદ્યાજન્મની બે મહાપ્રભાવ પ્રાપ્તિ થઈ તો તત્ત્વજ્ઞાનસમેત મહાત્માનું મન પણ વિષયોમાં પ્રવર્ત્તતું નથી. વિષયસ્તને જેમ મંત્રો થકી નિર્વિષ અંગનો ઉદ્ભવ હોય છે, તેમ જ વિદ્યાજન્મ થયે મોહવિષનો ત્યાગ સર્વથા હોય જ છે. એથી કરીને જ તે શૈવ માર્ગે, શિવ સંબંધી-મોક્ષ સંબંધી માર્ગમાં નિત્ય અખેદિત (થાક્યા વિના) ગમન કરે છે. પણ મોહવિષથી અસ્ત થયેલો જે છે તે ઇતરમાં ઇતરની જેમ ગમન કરતો નથી; અર્થાત્ મોહવિષથી અસ્ત જેમ ભવમાર્ગમાં નિત્ય અખેદિત ગમન કરતો નથી, તેમ મોહવિષથી અસ્ત શિવમાર્ગમાં નિત્ય અખેદિત ગમન કરતો નથી. એટલે કવચિત્ કથચિત્ દ્રવ્યથી મોહવિષઅસ્ત ભવમાર્ગે ખેદિતપણે—(અંતરંગ ખેદ-પૂર્વક) ગમન કરે, તેમ મોહવિષઅસ્ત દ્રવ્યથી ખેદિતપણે (ખેદ-થાકસહિતપણે) ગમન કરે, નિત્ય અખેદિતપણે-અથાકપણે નહિ, એમ ભાવ છે. અને સર્વત્ર જેની સ્પૃહા વ્યતીત થઈ છે એવા વીતસ્પૃહનું ક્રિયા-જ્ઞાનાત્મક યોગમાં સતતપણે પ્રવર્તન તે જ શિવમાર્ગમાં ‘યાન’-ગમન કહે છે. એ વચનથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે આ પ્રસ્તુત વિદ્યાજન્મ યુક્તિ-આગમથી સિદ્ધ એવા કારણાનુરૂપ કાર્યના લક્ષણમાં અનુપાતિ છે, આવી પડે છે.

કાયોત્સર્ગ પારવાનો ને સ્તુતિ આદિનો શેષ વિધિ કહી આ પ્રસ્તુત મુવની વ્યાખ્યા ઉપસંહરે છે—

૪૮ અવસિતમાનુષઙ્ગિકં, પ્રકૃતં પ્રસ્તુતમઃ :-

સ હિ કાયોત્સર્ગાન્તે યદ્યેક એવ તતો “નમો અરહંતાર્જિ” નમસ્કારેણીત્સાર્ય સ્તુતિ પઠત્યન્યથા પ્રતિજ્ઞામહ્નઃ, જાણ અરહંતાણે इत्यादिनाऽस्यैव रुढत्वाद्, अन्यથેતદર્થ-મિધાનેऽપિ दोषसम्भवात्, तदन्यमन्वाद् तयादर्शनादिति । अथ बहवस्तत एक एव स्तुति पठति, अन्ये तु कायोत्सर्गैर्नैव तिष्ठन्ति, यावत्स्तुतिपरिसमाप्तिः ।

અત્ર ચૈવં વૃદ્ધા વદન્તિ—યત્ર કિલાડયતનાદૌ ધન્દનં ચિકીર્ષિનં તત્ર યસ્ય ભગવતઃ સન્નિહિતં સ્થાપનારૂપં નં પુરસ્કૃત્ય પ્રથમકાયોત્સર્ગી, સ્તુતિશ્ચ, તથા શોભનભાવજનકત્વેન તસ્યૈવોપકારિત્વાત્ ।

તતઃ સર્વેઽપિ નમસ્કારોચ્ચારણેન પારયન્તીતિ ॥ ૨૭૭

॥ ઇતિ વ્યાખ્યાતં ધન્દનાકાયોત્સર્ગમ્સૂત્રં ॥

૪૮ અર્થઃ—આનુષંગિક પૂર્ણ થયું; પ્રકૃત પ્રસ્તવીએ છીએ—

તે કાયોત્સર્ગને અન્તે, જો એક જ હોય તો ‘નમો અરહંતાણ’ એમ નમસ્કારથી ઉત્સારી (પારી) સ્તુતિ પઠે છે,—અન્યથા પ્રતિજ્ઞાભંગ છે,—‘જાવ અરહંતાણ’ ઇત્યાદિથી આનું જ પ્રતિજ્ઞાતપણું છે માટે, નમસ્કારપણુએ કરીને આનું જ રૂપણું છે માટે, અન્યથા એના અર્થના અભિધાને પણ દોષસંભવ છે માટે, તેનાથી અન્ય મન્ત્રાદિમાં તથાદર્શન છે માટે, હવે બહુ હોય તો એક જ સ્તુતિ પઠે છે, બીજાએ તો કાયોત્સર્ગ જ સ્થિતિ કરે છે,—સ્તુતિપરિસમાપ્તિ પર્થતઃ.

અને અત્રે બૃદ્ધો એમ વદે છે—જ્યાં આયતનાદિમાં વન્દન કરવા ઇચ્છેલું છે, ત્યાં જે ભગવંતનું સન્નિહિત સ્થાપનારૂપ હોય, તેને પુરસ્કૃત કરી પ્રથમ કાયોત્સર્ગી, અને સ્તુતિ (હોય),—તથાપ્રકારે શોભન ભાવના જનકપણે તેનું જ ઉપદારિપણું છે માટે.

પછી સર્વેય નમસ્કારઉચ્ચારણથી પારે છે. ૨૭૭

॥ એમ વન્દનાકાયોત્સર્ગી સૂત્ર વ્યાખ્યાત થયું ॥

વિવેચન

જય સહજ સ્વરૂપી શુદ્ધ ચૈતન્ય મૂર્તિ, શ્રીમદ્ ભગવદ્દર્શ એત્ય તે શાંતમૂર્તિ,
કરતું ચિતસમાધિ અર્પતું આત્મશાંતિ, હરતું ભવઉપાધિ કાપતું મોહબ્રાંતિ.—(સ્વચિત)

આમ ‘આનુષંગિક’—પ્રાસંગિક વક્તવ્ય પૂરું થયું એમ કહી આચાર્યજી વદે છે—
‘પ્રકૃત પ્રસ્તવીએ છીએ’—પ્રસ્તુત વિષય આગળ ચલાવીએ છીએ, અર્થાત્ કાયોત્સર્ગનો શેષ વિધિ કહીએ છીએ:—

તે કાયોત્સર્ગી પૂરે થયે જો કાયોત્સર્ગ કરનાર એક જ વ્યક્તિ હોય તો ‘નમો અરહંતાણ’ એમ નમસ્કાર ઉચ્ચારી કાયોત્સર્ગ પારી, સ્તુતિ બોલે છે; નહિં તો પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય. શા માટે ભંગ થાય? ‘જાવ અરહંતાણ’ ઇત્યાદિથી આ કાયોત્સર્ગની પ્રતિજ્ઞા લેવામાં આવી છે માટે. ‘નમુક્કારેણ’—નમસ્કારથી એમ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તો પછી નમસ્કાર માટે બીજું કોઈ નહિં ને આ જ પદ શા માટે? નમસ્કારપણે આનું જ—‘નમો અરહંતાણ’ એ પદનું જ રૂપણું છે માટે. વારુ, ‘અહંતોને નમસ્કાર હો’ એમ ‘એનો’—નમો અરહંતાણ પદનો અર્થ બોલવામાં આવતાં વિરોધ શા માટે? દોષસંભવ છે માટે, —‘અન્યથૈતદર્થોભિધાનેઽપિ દોષસમ્ભવાત્’ એમ દોષ પણ શા માટે? ‘તેનાથી અન્ય મન્ત્રાદિમાં તથાદર્શન છે માટે’—તેવા પ્રકારે દોષનું દર્શન છે માટે, અર્થાત્ મન્ત્રોચ્ચારમાં મન્ત્રનું ભાષાંતર ન ચાલે, પણ જેમ છે તેમ અન્યૂતાધિક મન્ત્ર જ બોલવો જોઈએ, નહિં તો દોષ સંભવે છે, તેમ અત્રે પણ સમજવું.

અને કાયોત્સર્ગ કરનારા ઘણા હોય તો એક જ સ્તુતિ પઠે છે, અને બીજાઓ તો સ્તુતિ પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી કાયોત્સર્ગમાં જ સ્થિતિ કરે છે.

અત્રે વૃદ્ધજનો એમ કહે છે કે—જ્યાં ‘આયતનાદિમાં’—જિનગૃહાદિમાં વન્દન કરવાનું ઇચ્છેલું છે, ત્યાં જે ભગવંતનું ‘સન્નિહિત’—સંનિધાનમાં રહેલ-સમીપવર્તી ‘સ્થાપનારૂપ’—જિનપ્રતિમાજી હોય, તેને ‘પુરસ્કૃત કરી’—આગળ કરી, તેને પ્રથમ પદ આપી, તેના વન્દનપ્રત્યયે પ્રથમ કાયોત્સર્ગ કરવો, અને સ્તુતિ પછી તે ભગવંત સંબંધિની ઉચ્ચારવી. આમ શા માટે? તથાપ્રકારે શોભન-પ્રશસ્ત ભાવના જનકપણા-ઉત્પાદકપણાએ કરીને તેનું જ—તે સંનિહિત સ્થાપનારૂપનું જ ઉપકારિપણું છે, માટે, ‘તથાશોભનભાવજનકત્વેન તસ્યૈવોપકારિત્વાત્.’

આ સ્તુતિપાઠ પછી અધઃય ‘નમો અરહંતાણં’ એમ નમસ્કાર ઉચ્ચારીને કાયોત્સર્ગ પારે છે.

॥ इति महर्षिभ्रीहरिभद्राचार्यविरचितायां मनःसुखनन्दनेन भगवान्दालेन हेमदेवी-सुजातेन चिद्देमविशोधिनीदीकाभिधानविवेचनेन सविस्तरं विवेचितायां ललितविस्तरायां वन्दनाकायोत्सर्गसूत्रम् ॥

લોગસસ સૂત્રઃ ચતુર્વિંશતિસ્તવ

હવે પરમ ઉપકારી ચોવીશ તીર્થ^૧કર ભગવંતોની ચતુર્વિંશતિસ્તવની વ્યાખ્યાનો પ્રારંભ કરે છે—

^૧પુનરત્રાન્તરેऽસ્મિન્નેવાવસર્પિણીકાલે એ ભારતે તીર્થકૃતસ્તેષામેવૈકક્ષેત્ર-
નિવાસાદિના ડસસન્નતરોપકારિત્વેન કીર્તનાય ચતુર્વિંશતિસ્તવં પઠતિ પઠન્તિ
વા । ૨૭૮

સ જાયમ્—

લોગસસ ઉજ્જોઅગરે, ધમ્મતિત્થયરે જિણે ।
અરિહંતે કિત્તિસ્સ^૨, ચત્તવીંસપિ કેવલી ॥૧॥

^૧અર્થઃ—પુનઃ આ અંતરે,—આ જ અવસર્પિણી કાળમાં ભારતને વિષે જે તીર્થ-
કૃતો થયો, તેઓના જ એકક્ષેત્રનિવાસ આદિથી આસન્નતર (અતિનિકટ) ઉપકારિપણાએ
કરીને કીર્તનાર્થે ચતુર્વિંશતિસ્તવ (એક) પઠે છે વા (બહુ) પઠે છે. ૨૭૮
અને તે આ છે—

લોકોઘોતકરા ધર્મ—તીર્થકરો જિનો વળી;
અહિંતો કીર્તિઈશ હું, ચોવીશે પણ કેવલી. ૧

લોકના ઉઘોતકર, ધર્મતીર્થકર, જિન, અહિંત એવા ચોવીશે કેવલીઈ હું
કીર્તન કરીશ.

આ સ્તવ સૂત્રની પ્રથમ ગાથાના પદોપદનો ભાવાર્થ વિવરી દેખાડે છે—

^૨અસ્ય વ્યાખ્યા—

લોકસ્વોઘોતકરાનિત્યત્ર વિજ્ઞાનાદ્વિતવ્યુદાસેનોઘોત્યોઘોતકયો મેદસંદર્શનાર્થે મેદેનો-
પન્થાસઃ ।

લોક્યત્ત્વમિતિ લોકઃ, લોક્યતે પ્રમાણેન દૃશ્યત્ત્વમિતિ ભાવઃ, અયં ચેહ તાવત્પજ્ઞાસ્તિ-
કાયાત્મકો ગૃહ્યતે, તસ્ય લોકસ્ય કિમ્ ? યઘોતકરણશીલા યઘોતકરાસ્તાન્ । કેવલાલોકેન
તત્પૂર્વકવચનદીપેન વા સર્વલોકપ્રકાશકરણશીલાનિત્યર્થઃ ।

તથા—તુર્ગતૌ પ્રપતન્તમાત્માનં ધારયતીતિ ધર્મઃ । ઉક્તં ચ—

“તુર્ગતિપ્રસૂતાઙ્ગીવાન્, યસ્માદ્ધારયતે તતઃ ।

ઘતે ચૈતાન્ શુભે સ્થાને, તસ્માદ્ધર્મ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥” ઇત્યાદિ ।

તથા--તીર્થતેડનેનેતિ તીર્થે, ધર્મ્મ એવ ધર્મ્મપ્રધાનં વા તીર્થે ધર્મ્મતીર્થે, તસ્કરણશીલ્લા ધર્મ્મતીર્થકરાસ્તાન ।

તથા--રાગાદિ જેતારો જિનાસ્તાન ।

તથાડશોકાષ્ટપ્રાતિહાર્યાદિરૂપાં પૂજામર્હન્તીત્યર્હન્તસ્તાનર્હતઃ ।

કીર્ત્તચિખ્યામિ--ઇતિ સ્વનામભિઃ સ્તોષ્યે इत्यर्थः । ચતુર્વિંશતિમિતિ સજ્ઞયા, અપિ શબ્દો ભાવતસ્તદન્યસમુચ્ચયાર્થે इति । કેવલજ્ઞાનમેષાં વિચતે इति કેવલિનસ્તાન કેવલિનઃ ॥ ૨૭૯

અર્થઃ--આની વ્યાખ્યા--

લોકસ્ય ઉદ્યોતકરણ--લોકના ઉદ્યોતકરેને એમ અત્રે વિજ્ઞાનઅદ્વૈતના વ્યુક્તસથી (નિરાસથી) ઉદ્યોત્ય-ઉદ્યોતકના ભેદસંદર્શનાર્થે ભેદથી ઉપન્યાસ છે. લોક્યતે इति લોકઃ--લોકાય છે તે લોક. લોક્યતે--પ્રમાણેન દ્રશ્યતે--લોકાય છે એટલે પ્રમાણથી દેખાય છે એમ ભાવ છે. અને આ અહીં તો પંચાસ્તિકાયાત્મક બ્રહ્માય છે. તે લોકના શું? ઉદ્યોતકરણશીલ તે ઉદ્યોતકરાઃ ઉદ્યોતકરો, તેઓને; કેવલાલોકથી વા તત્પૂર્વક વચનદીપથી સર્વલોકના પ્રકાશકરણશીલોને એમ અર્થ છે.

તથા--દુર્ગતૌ પ્રપતન્તમાત્માનં ધારયતીતિ ધર્મઃ--દુર્ગતિમાં પડતા આત્માને ધારે છે તે ધર્મ. કહ્યું છે કે--“દુર્ગતિમાં પ્રસૂત જીવોને તેમાંથી ધારી રાખે છે, અને એઓને શુભ સ્થાનમાં ધારે છે, તેથી કરીને ‘ધર્મ’ એમ કહ્યો છે.

તથા--તીર્થતેડનેન इति તીર્થે--આના વડે તરાય છે તે તીર્થ. ધર્મ જ વા ધર્મપ્રધાન તીર્થ તે ધર્મતીર્થ; તેના કરણશીલ તે ધર્મ્મતીર્થકરાઃ--ધર્મતીર્થકરો, તેઓને.

તથા--રાગાદિજેતારો જિનાઃ--રાગાદિના જેતા તે જિનો, તેઓને.

તથા--અશોકાષ્ટપ્રાતિહાર્યાદિરૂપાં પૂજામર્હન્તીત્યર્હન્તઃ--અશોકાદિ અષ્ટ પ્રાતિહાર્યા આદિરૂપ પૂજને અર્હે છે. તે અર્હન્તઃ--અર્હન્તો, તે અર્હન્તોને.

કીર્ત્તચિખ્યામિ--કીર્ત્તન કરીશ, સ્વનામોથી સ્તવવીશ એમ અર્થ છે.

ચતુર્વિંશતિમ્--ચતુર્વિંશતિ, ચોવીશ એમ સંખ્યા. અપિ--પણ શબ્દ ભાવથી તદન્યના (તેનાથી અન્યના) સમુચ્ચય અર્થે છે.

કેવલજ્ઞાન એઓને વિદ્યમાન છે તે કેવલિનઃ--કેવલીઓ, તે કેવલિઓને. ૨૭૯

વિવેચન

“ ચોવીશે જિનગુણ ગાઈએ, ધ્યાઈએ તત્ત્વસ્વરૂપોજી;

પરમાર્નંદ પદ પાઈએ, અક્ષય જ્ઞાન અનૂપોજી. ” શ્રી દેવચંદ્રજી.

અત્રે આચાર્યજીએ આ ગાથાનું પદેપદ વિવરી બતાવી તેનો અર્થ પરસ્કુટ કર્યો છે. તેનો ભાવાર્થ આ પ્રકારે--

પંજિકા--ભાવતસ્તદન્યસમુચ્ચયાર્થઃ--ભાવતઃ--ભાવથી,--નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય અર્હતતા પરિહારથી, વા શુભ અશ્વવસાય થકી, તદન્યેષાં--નપબાદિ ચતુર્વિંશતિથી બ્યતિરિક્ત ઐરવત-મહાવિદેહમાં જન્મેલા અર્હતોના સંગ્રહાર્થે. તેથી કહ્યું છે--અવિસદ્ગમહણા પુણ પરવચમહાવિદેહે ચ' અપિ-શબ્દના ગ્રહણથી પુનઃ ઐરવત અને મહાવિદેહમાં.

(૧) અત્રે ‘લોગસલ ડજોઅગરે’—લોકસ્ય ઉદ્યોતકરાન્ લોકના ઉદ્યોતકર એ જે પદ કહ્યું, તે વિજ્ઞાનઅદ્વૈતવાદીનું નિરાકરણ કરવા માટે મૂક્યું છે. વિજ્ઞાનઅદ્વૈતવાદીના મતે આ બધુંય વિજ્ઞાન માત્ર જ છે, વિજ્ઞાન શિવાય લોકના ઉદ્યોતકર બીજું કંઈ નથી, તેનું નિરાકરણ અહીં લોકના ઉદ્યોતકર એમ લેઈ પ્રદર્શક પદ મૂકી ઉદ્યોત્ય-ઉદ્યોતકનો લેઈ દર્શાવી કયું છે. લોક ઉદ્યોત્ય-ઉદ્યોત કરવા યોગ્ય છે, અને ભગવાન્ ઉદ્યોતક-ઉદ્યોત કરનાર છે. ભગવાન્ વિશ્વને પ્રકાશે છે છતાં વિશ્વરૂપ નથી બની જતા; ચંદ્ર ભૂમિને પ્રકાશે છે, પણ તેથી તે કંઈ ભૂમિરૂપ બની જતો નથી તેમ. કારણ કે આકાશમાં સ્વસ્થાને સ્થિત રહ્યો છતો ચંદ્ર જેમ ચંદ્રિકા પ્રસારે છે, તેમ સ્થિર એવા સ્વસ્વરૂપ પદમાં સ્થિત આત્મા જ્ઞાનરૂપ જ્યોત્સ્ના-ચંદ્રિકા વિસ્તારે છે; પણ ચાંદનીથી ભૂમિઆદિને પ્રકાશિત કરતાં છતાં ચંદ્ર કંઈ ભૂમિરૂપ બની જતો નથી, તેમ આત્મા પણ જ્ઞાનજ્યોત્સ્નાથી* વિશ્વને પ્રકાશતાં છતાં કંઈ વિશ્વરૂપ બની જતો નથી. અર્થાત્ જ્ઞાન જ્ઞેયને સદા બાણે છે, પણ જ્ઞેય કદી તેનું થતું નથી, આમ જ્ઞેય-જ્ઞાયક સંબંધની વ્યવસ્થા છે; જ્ઞાનસ્વભાવી જ્ઞાયક આત્મા સ્વરૂપસ્થિત રહી વિશ્વરૂપ જ્ઞેયને બાણે છે.

“ ચંદ્ર ભૂમિને પ્રકાશે છે, તેના કિરણની કાંતિના પ્રભાવથી સમસ્ત ભૂમિ પ્રવેત થઈ જાય છે, પણ કંઈ ચંદ્ર ભૂમિરૂપ કોઈ કાળે તેમ થતો નથી, એમ સમસ્ત વિશ્વને પ્રકાશક એવો આ આત્મા તે ક્યારે પણ વિશ્વરૂપ થતો નથી, સદાસર્વદા ચૈતન્ય સ્વરૂપ જ રહે છે. વિશ્વમાં જીવ અલેદતા માને છે એ જ ભ્રાંતિ છે. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક-૭૬૦.

લોકાય છે—પ્રમાણથી દેખાય છે તે લોક-પંચાસ્તિકાયાત્મક લોક, તેના ઉદ્યોતકર, ‘કેવલાલોકથી વા તત્પૂર્વક વચનદ્વીપથી સર્વલોકના પ્રકાશકરણશીલ;’ અર્થાત્ કેવલજ્ઞાનરૂપ આલોકધી-વિશ્વપ્રકાશક મહાપ્રકાશથી અથવા કેવલજ્ઞાનપૂર્વક તેમણે પ્રકાશિત આગમ-વચનરૂપ દ્વીપથી સર્વલોકનો પ્રકાશ કરવાનું જેઓનું શીલ-સ્વભાવ છે, તે લોકઉદ્યોતકર.

“ લોકાલોક પ્રકાશક નાણી, ભવિજન તારણ જેહની વાણી;
પરમાનંદ તણી નીશાણી, તસુ લગતે મુજ મતિ ઠહરાણી....
કુસુમાંજલિ મેલો નેમિ જિણુદા. ”—શ્રી દેવચંદ્રજીવિત રનાત્રપૂજા.

(૨) ધર્મતીર્થકર—‘દુર્ગતિમાં પડતા આત્માને ધારે છે તે ધર્મ.’ આ અંગે કહ્યું છે કે ‘દુર્ગતિમાં સરી પડતા જીવોને તેમાંથી ધારી રાખે અને એઓને શુભ

*“શુદ્ધદ્રવ્યસ્વરસમવનાર્તિક સ્વભાવસ્ય શેષ-

મન્યદ્રવ્યં ભવતિ યદિ વા તસ્ય કિં સ્યાત્સ્વભાવઃ ।

જ્યોત્સ્નારૂપં સ્તપયતિ ભુવં નૈવ તસ્યાસ્તિ ભૂમિ-

જ્ઞાનં જ્ઞેયં કલયતિ સદા જ્ઞેયમસ્યાસ્તિ નૈવ ।”—શ્રી સમયસાર કવિશા.

સ્થાનમાં ધારે તે ધર્મ.’ અને જેનાથી તરાય તે તીર્થ. આ ઉક્ત
ધર્મતીર્થકર ધર્મ એ જ તીર્થ વા ધર્મપ્રધાન તીર્થ તે ધર્મતીર્થ, તે કરવાનું
જિન અર્હંત શીલ-સ્વભાવ છે જેનો એવા તે ધર્મતીર્થકરો છે.

(૩) જિનો—‘રાગાદિના જેતા તે જિનો.’

જિન એ કાંઈ સંપ્રદાયવાચક શબ્દ નથી, પણ મહાન્ તત્ત્વવાચક શબ્દ છે. રાગાદિ
સર્વ આંતર શત્રુઓને છૂતી જે શુદ્ધ સહનત્ત્વસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા છે, એવા શુદ્ધ
આત્મા તે ‘જિન.’ આત્મા અને કર્મના સનાતન યુદ્ધમાં કર્મકટકનો સંહાર કરી જે
વિજયશ્રી વર્ધા છે, એવા ખરેખરા શ્રીમદ્ આત્મવીર તે જ જિન.

—પ્રજ્ઞાવખોધ મોક્ષમાળા, પાઠ ૩. (સ્વરચિત)

(૪) અર્હંતો—‘અશોકાદિ અષ્ટ પ્રાતિહાર્ય આદિરૂપ પૂજાને જે અર્હં છે તે
અર્હંતો.’ જે વિશ્વની પૂજના પરમ પાત્ર, પરમ પૂજ્ય અસાધ્ય છે તે અર્હંત.

(૫) ચોવીશે પાણુ કેવલી—આ ચોવીશે તીર્થકર ભગવાન, ‘પણુ’ શબ્દથી ઐરવત-
મહાવિદેહમાં જન્મેલા એવા તેનાથી અન્ય તીર્થકરોનું ભાવથી બહણુ છે. એવા તીર્થકરો
જેને કેવલજ્ઞાન વિધમાન છે તે કેવલી.

“ આત્મ સિદ્ધિ કારજ લણી રે લાલ. સહજ નિયામક હેતુ રે;
નામાદિક જિનરાજના રે લાલ. ભવસાગરમાંડે સેતુ રે....પદ્મપ્રભ. ”

શ્રી દેવચંદ્રજી

(૬) હું કીર્તન કરીશ—એવા ઉક્ત વિશેષણસંપન્ન તે ચોવીશે પણ કેવલીનું
હું કીર્તન કરીશ, ‘સ્વનામોથી સ્તવીશ,’ એમનું પાવન નામ લઈ સ્તવન કરીશ. અરે
પ્રશ્ન થશે કે નામનું સ્મરણ કર્યાથી શું? નામનું સ્મરણ કર્યાથી તે પરમ પવિત્ર આત્મા-
ઓના અનન્ય આત્મચારિત્રનું અનુસ્મરણ થાય છે કે—આ નામધારી સદેહે વિચરતા આ
અર્હંત ભગવંત તીર્થકરો આ અવસર્પિષ્ણી કાળમાં પરમાર્થમિથની વૃષા કરી આપણા પર
અપાર ઉપકાર કરી ગયા; અને આમ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક તેમના પરમ ઉપકારની સ્મૃતિ થાય
છે એટલું જ નહિ, પણ તેમનું અનુપમ આત્મચારિત્ર યાદ આવતાં આપણા આત્માને
અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થની પ્રેરણા પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે પરમ ગુણીના અદ્ભુત ગુણગણ
સંભારતાં ગુણુપ્રમોદઆશ્ચર્યથી ભાવરોમાંય સ્ફુરે તેમની ભક્તિમાં તદ્દલીનતા ઉપજે છે.
આ અંગે ‘પરમતત્ત્વદૃષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી’એ માત્ર સોળ વર્ષની લઘુ વયે લખેલી
મહા દર્શનપ્રભાવક ‘મોક્ષમાળા’ ગ્રંથમાં પરમ સુંદર મીમાંસા કરી છે—

“ જિજ્ઞાસુ-પણુ ‘લોગસ્સ’માં તો ચોવીશ જિનેશ્વરનાં નામોનું સૂચવન કર્યું છે,
એનો હેતુ શું છે તે મને સમજાવો.

સત્ય—આ કાળમાં આ ક્ષેત્રમાં જે ચોવીય જિનેશ્વરો થયા એમના નામોનું અને
ચરિત્રોનું સ્મરણ કરવાથી શુદ્ધ તત્ત્વનો લાભ થાય. વૈરાગીનું ચરિત્ર વૈરાગ્ય બોધે છે.

અનંત ચોવીશીનાં અનંત નામ સિદ્ધ સ્વરૂપમાં સમગ્રે આવી જાય છે. વર્તમાન કાળના ચોવીશ તીર્થંકરનાં નામ આ કાળે લેવાથી કાળની સ્થિતિનું બહુ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન પણ સાંભરી આવે છે. જેમ જેઓનાં નામ આ કાળમાં લેવાય છે, તેમ ચોવીશી ચોવીશીનાં નામ કાળ અને ચોવીશી કરતાં લેવાતાં જાય છે; એટલે અમુક નામ લેવાં એમ કંઈ હેતુ નથી. પરંતુ તેઓના શુણ્ણના પુરુષાર્થની સ્મૃતિ માટે વર્તતી ચોવીશીની સ્મૃતિ કરવી એમ તત્ત્વ રહ્યું છે. તેઓનાં જન્મ, વિહાર, ઉપદેશ એ સઘળું નામનિરોપે જાણી શકાય છે. એ વડે આપણે આત્મા પ્રકાશ પામે છે. સર્પ જેમ મોરલીના નાદથી જાગૃત થાય છે. તેમ આત્મા ચોતાની સત્ય રિદ્ધિ સાંભળતાં તે મોહનિદ્રાથી જાગૃત થાય છે.”

મોક્ષમાળા (ખાલાવખોધ) પાઠ-૧૪.

‘લોકના ઉદ્યોતકર’ એટલું પદ જ બસ છે, ધર્મતીર્થંકરે એ કહેવાની જરૂર નથી, એમ પહેલી શંકાનું સમાધાન કરે છે—

૩અગ્રાહ—લોકસ્યોદ્યોતકરાનિત્યેતાવદેવ સાધુ, ધર્મતીર્થંકરાનિતિ ન વાચ્યં, ગતાર્થ-ત્વાત્ । તથાહિ-યે લોકસ્યોદ્યોતકરાસ્તે ધર્મતીર્થંકરા એવેતિ ॥

અગ્રોચ્યતે—ઈહ લોકૈકદેશેપિ ગ્રામૈકદેશે ગ્રામવલ્લોકશબ્દપ્રવૃત્તેઃ મા મૂત્તદુષ્યોતકરે-વ્યવધિવિમજ્જ્ઞાનિવર્ક્કચન્દ્રાદિયુ વા સમ્પ્રત્યય હત્યતસ્તદ્વ્યવચ્છેદાર્થે ધર્મતીર્થંકરાનિતિ ॥ ૨૮૦

૩અર્થ:-શંકા—‘લોકના ઉદ્યોતકરોને’ એમ એટલું જ બરાબર છે, ધર્મતીર્થંકરોને એમ વાચ્ય નથી,—ગતાર્થપણું છે માટે. તે આ પ્રકારે—જેઓ લોકના ઉદ્યોતકર છે તેઓ ધર્મતીર્થંકરો જ છે.

અગ્ર (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—અહીં લોકના એક દેશમાં પણ, ગ્રામના એક દેશમાં ગ્રામની જેમ, ‘લોક’ શબ્દની પ્રવૃત્તિને લીધે, તેના ઉદ્યોતકર એવા અવધિ-વિભંગ જ્ઞાનીઓમાં વા સૂર્ય-ચંદ્રાદિમાં સંપ્રત્યય મ હો, એટલા માટે તેના વ્યવચ્છેદ અર્થે ‘ધર્મતીર્થંકરોને’ એમ (કહ્યું છે). ૨૮૦

વિવેચન

“ભાસક લોકાલોક તિણે જાણે છતી, તોપણ વીતક વાત કહું છું તમ પ્રતિ.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

અત્રે જિજ્ઞાસુ પહેલી શંકા કરે છે—‘લોકના ઉદ્યોતકરોને’ એટલું જ કહેવું બસ છે, ‘ધર્મતીર્થંકરોને’ એ કહેવાની જરૂર નથી. કારણ કે તેનો અર્થ તેમાં આવી જાય છે. તેનું સમાધાન કર્યું છે. ગ્રામના એક ભાગમાં જેમ ‘ગામ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરાય છે તેમ લોકના એક ભાગમાં આ ‘લોક’ શબ્દનો પ્રયોગ હશે એમ માની, કોઈ આ ‘લોકોદ્યોતકર’ પદથી અવધિ-વિભંગજ્ઞાની કે સૂર્ય-ચંદ્રાદિ ન સમજી બેસે, એટલા માટે તેના વ્યવચ્છેદ-અપવાદ અર્થે ધર્મતીર્થંકરોને એ પદ કહ્યું તે બરાબર જ છે.

જો એમ છે તો ‘ધર્મતીર્થકરો’ એટલું જ બલે ર ; લોકના ઉદ્યોતકર એ કહેવાની જરૂર નથી, એવી બીજી શંકાનું સમાધાન કરે છે—

૪આહ—યદ્યેવં ધર્મતીર્થકરાનિત્યેતાવદેવાસ્તુ, લોકસ્યોદ્યોતકરાનિતિ ન વાચ્યમિતિ ।
અગ્રોચ્યતે—ઈહ લોકે યેડપિ નદ્યાદિવિષમસ્થાનેષુ મુધિકયા ધર્મર્થિભવતરણતીર્થક-
રણશીલાસ્તેડપિ ધર્મતીર્થકરા પવોચ્યન્તે, તન્મા મૃદતિમુગ્ધબુદ્ધીનાં તેષુ સંપ્રત્યય ઇતિ તદ-
પનોદાય લોકસ્યોદ્યોતકરાનપ્યાહેતિ ॥ ૨૮૧

૪અર્થ:-શંકા—જો એમ છે, તો ‘ધર્મતીર્થકરોને’ એમ એટલું જ બલે હો, લોકના ઉદ્યોતકરોને એમ વાચ્ય નથી.

અત્ર (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—અહીં લોકમાં જે નદી આદિ વિષમસ્થાનોમાં મુધિકાથી (મુગ્ધભાવથી) ધર્મર્થિ ભવતરણરૂપ તીર્થના કરણશીલ છે, તેઓ પણ ધર્મતીર્થ-કરો જ કહેવાય છે. તેથી અતિ મુગ્ધબુદ્ધિએને તેઓમાં સંપ્રત્યય મ હો એટલા માટે તેના દૂર કરવા અર્થે ‘લોકના ઉદ્યોતકરોને’ પણ કહ્યું. ૨૮૧

વિવેચન

“ચક્રી ધરમ તીરથતથો, તીરથ ક્લ તત્ત સાર રે.”—શ્રી આનંદધનજી.

એટલે તે જ જિજ્ઞાસુ બીજી શંકા કરે છે—તો પછી ‘ધર્મતીર્થકરોને’ એટલું જ બલે છે, ‘લોકના ઉદ્યોતકરોને’ એ પદની જરૂર નથી. એનું સમાધાન—નદી વગેરે વિષમ-સ્થાનો આંગે ધર્મર્થિ—ધર્મપ્રયોજનરૂપ ‘ભવતરણ’—સંસારતરણ તીર્થસ્થાનોની કલ્પના કરનારાઓ છે, તેઓ પણ ‘મુધિકાથી’—મુગ્ધભાવથી—ભોળા ભાવથી ‘ધર્મતીર્થકરો’ કહેવાય છે; તેથી અતિ મુગ્ધબુદ્ધિ—ભોળાજનોને તેઓમાં ‘સંપ્રત્યય’—પ્રતીતિ ઉપજતી દૂર કરવા માટે ‘લોકના ઉદ્યોતકરોને’ એ પદ કહ્યું તે બરાબર જ છે. આમ ઉલટપલટ શંકા—સમાધાનથી ‘લોકના ઉદ્યોતકરોને’ અને ‘ધર્મતીર્થકરોને’ એ બન્ને પદ ચોક્કસ કર્યા.

‘જિનોને’ એ પદ વધારે પડતું છે, એવી ત્રીજી શંકાનું સમાધાન કરે છે—

“અપરસ્ત્વાહ—જિનાનિત્યતિરિચ્યતે, તથાહિ—યથોક્તપ્રકારા જિના પથ ભવન્તીતિ ।
અગ્રોચ્યતે—મા મૂત્કુનયમતાનુસારિપરિકલ્પિતેષુ યથોક્તપ્રકારેષુ સમ્પ્રત્યય ઇત્યતસ્તદપો-
હયાહ જિનાનિતિ । શ્રૂયતે ચ કુનયદર્શને—

“જ્ઞાનિનો ધર્મતીર્થસ્ય, કર્તારઃ પરમં પદમ્ ।

ગત્વાડગચ્છન્તિ મૂયોડપિ, મયં તીર્થનિકારતઃ ॥” ઇત્યાદિ ।

તન્નૂનં તે ન રાગાદિજેતાર ઇતિ, અન્યથા કુતો નિકારતઃ પુનરિહ ભવારક્ષુપ્રભવો ?
બીજાભાષાત્ । તથા ચાન્યૈરપ્યુક્તમ્—

“અજ્ઞાનપાંશુપિહિતં, પુરાતનં કર્મમ્બીજમવિનાશિ ।

વૃષ્ણાજલામિષિકં, મુચ્ચતિ જન્માદ્ધુરં જન્તોઃ ॥

તથા—

દગ્ધે વીજે યથાઽત્યન્તં, પ્રાદુર્ભવતિ નાકુરઃ ।

કર્મવિજે તથા દગ્ધે, ન રોહતિ ભવાકુરઃ ॥” ઇત્યાદિ. ૨૮૨

૫અર્થઃ—અપર (શંકા) કરે છે—‘જિનોને’ એ અતિરિક્ત (વધારે પડતું) છે. તે આ પ્રકારે—યથોક્તપ્રકારવાળા જિનો જ હોય છે માટે.

અત્રે (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—કુનયમતાનુસારીથી પરિકલ્પિત યથોક્ત પ્રકારોમાં સંપ્રત્યય મ હો, એટલા માટે તેના અપોહાર્થે (નિરાકરણાર્થે) કહ્યું ‘જિનોને’ એમ. અને કુનયદર્શનમાં શ્રુત થાય છે—

“ધર્મતીર્થના કર્તા એવા જ્ઞાનીઓ પરમપદે જઈ પુનઃ પણ તીર્થનિકારથી (અવનતિથી) સંસારમાં આવે છે,” ઇત્યાદિ. તેથી તેઓ નિશ્ચયે કરીને રાગાદિ જેતા નથી. અન્યથા નિકાર થકી પુનઃ અહીં ભવાંકુરનો ઉદભવ ક્યાંથી? બીજાઅભાવ છે માટે. અને તથાપ્રકારે અન્યોથી પણ ઉક્ત છે—

“અજ્ઞાન ધૂલિથી ઢંકાયેલું એવું પુરાતન અવિનાશિ કર્મબીજ તુષ્ટા-જલથી અભિષિક્ત થતાં જન્મુનો જન્માંકુર છાડે છે. (૧)

બીજા અત્યંતપણે દગ્ધ થયે અંકુર પ્રાદુર્ભાવ પામતો નથી, તેમ કર્મબીજ દગ્ધ થયે ભવાંકુર ઊગતો નથી.” (૨) ઇત્યાદિ. ૨૮૨

વિવેચન

“ભવના બીજતણા આત્યંતિક નાશ જો....અપૂર્વ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ.

ત્યાં બીજો જિજ્ઞાસુ ત્રીજી શંકા કરે છે—‘જિનોને’ એ પદ વધારે પડતું છે, કારણ કે ‘યથોક્તપ્રકારવાળા’—પહેલા બે પદોથી જેવા કદા તે જિનો જ હોય છે. તેનું સમાધાન કર્યું છે—‘કુનયમતને’—કુદર્શનને અનુસરનારાઓએ કલ્પેલા યથોક્ત પ્રકારોમાં સંપ્રત્યય—પ્રતીતિ મ હો, એટલા માટે ‘જિનોને’ એ પદ કહ્યું તે યથાર્થ જ છે. કારણ કે કુનયદર્શનમાં એમ માનવામાં આવ્યું છે કે—“ધર્મતીર્થના કર્તા જ્ઞાનીઓ ‘તીર્થનિકારથી’—પોતાના સ્થાપેલા તીર્થની અવનતિ (Down-Fall) થતી હોય તે કારણથી પુનઃ પણ સંસારમાં આવે છે.” અને આવા જે હોય તે નિશ્ચયે કરીને રાગાદિના ‘જેતા’—છૂતનારા (જિનો) હોય જ નહિ; નહિં તો ‘નિકાર થકી’—તીર્થ—અવનતિ કારણ થકી પુનઃ અહીં ‘ભવાંકુરપ્રભવ’—ભવાંકુરનો જન્મ ક્યાંથી હોય? અત્રે બીજા બળી ગયે અંકુરો ફૂટે નહિં, તેમ કર્મ બીજા બળી ગયે ભવાંકુર ફૂટે નહિં, એ આદિ લલિતવિસ્તરોક્ત સુભાષિતો સુપ્રસિદ્ધ છે.

જો એમ છે તો ‘જિનોને’ એટલું જ પદ ભલે હો એવી ચોથી શંકાનું સમાધાન કરે છે—

૬આદ—યદ્યેવં જિનાનિત્યેતાવદેવાસ્તુ લોકસ્યોદ્યોતકરાનિત્યાદિતિરિચ્યતે ।

અત્રોચ્યતે--ઈહ પ્રવચને સામાન્યતો વિશિષ્ટશ્રુતધરાદયોઽપિ જિના ઇવોચ્યન્તે, તથા-શ્રુતજિનાઃ અવધિજિનાઃ મનઃપર્યાયજિનાઃ છદ્મસ્થવીતરાગાશ્ચ । તન્મા મૂરોષ્વેવ સમ્પ્ર-
સ્યય્ય ઇતિ તદ્વ્યુદાસાર્થે લોકસ્યોદ્યોતકરાનિત્યાદ્યવ્યવુષ્ટમિતિ ॥ ૨૮૨

૧અર્થ:-શંકા-જો એમ છે તો ‘જિનોને’ એમ એટલું જ બસ છે, લોકના ઉદ્યોતકરોને ઇત્યાદિ અતિરિક્ત છે.

અત્ર (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે-અહીં પ્રવચનમાં સામાન્યથી વિશિષ્ટ શ્રુતધરાદિ પણ જિનો જ કહેવાય છે. જેમકે-શ્રુતજિનો, અવધિજિનો, મનઃપર્યાયજિનો, અને છદ્મસ્થ વીતરાગો. તેથી તેઓમાં જ સંપ્રત્યય મ હો, એટલા માટે તેના વ્યુદાસ અર્થે ‘ઉદ્યોતકરોને’ ઇત્યાદિ પણ અડુષ્ટ છે. ૨૮૩

વિવેચન

“જેય સકલ જાણુંગ તુમે, કેવલજ્ઞાન દિણુંદ....નાથરે....” શ્રી દેવચંદ્રજી.

એટલે તે જ જિજ્ઞાસુ પુનઃ શંકા કરે છે-જો એમ છે તો પછી ‘જિનોને’ એટલું જ બસ છે, ‘લોકના ઉદ્યોતકરો’ ઇં પદ વધારે પડતા (Superfluous) છે. તેનું સમાધાન-અહીં જિનપ્રવચનમાં સામાન્યપણે વિશિષ્ટ શ્રુતધરો વગેરે પણ ‘જિનો’ જ કહેવાય છે; તેથી તે ન સમજી લેવાય એટલા માટે ‘લોકના ઉદ્યોતકરો’ ઇં કહું તેમાં કોઈ દોષ નથી.

‘અહંતોને’ એ પદ કહેવાની જરૂર નથી, એવી પાંચમી શંકાનું સમાધાન કરે છે-

૭અપરસ્ત્વાહ-અર્હત ઇતિ ન વાચ્યં, ન જ્ઞાનન્તરોદિતસ્વરૂપા અર્હદ્વ્યતિરેકેણાપરે ભવન્તીતિ ।

અત્રોચ્યતે-અર્હતામેવ વિશેષ્યત્વાન્ન દોષ ઇતિ ॥ ૨૮૪

૭અર્થ:-અપર વળી શંકા કરે છે-‘અહંતોને’ એ વાચ્ય નથી, કારણ કે અનન્તર (હમણાં જ) કહેવામાં આવેલ સ્વરૂપવાળા અર્હંતો શિવાય બીજા હોતા નથી.

અત્રે (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે-અર્હંતોના જ વિશેષ્યપણાને લીધે દોષ નથી. ૨૮૪

વિવેચન

“આજ હો નિર્મળ નિઃસંગી અરિહા વંદિયેજી-વીરસેન....” શ્રી દેવચંદ્રજી.

ત્યાં વળી ત્રીજો જિજ્ઞાસુ પાંચમી શંકા કરે છે-‘અહંતોને’ એ પદ કહેવાની જરૂર નથી, કારણ કે હમણાં જ કહ્યા તે સ્વરૂપવાળા અર્હંતો શિવાય બીજા હોતા નથી. તેનું સમાધાન-અર્હંતો વિશેષ્ય છે, અને ઉક્ત છે તે વિશેષણ છે, માટે દોષ નથી.

જો એમ છે તો ‘અહિંતોને’ એટલું જ પદ બને હો, બાકી નકામું છે, એવી જાણ શંકાનું સમાધાન કરે છે—

‘આહ—યથેવં હન્ત તર્હ્યહન્ત इत्येतावदेवास्तु, लोकस्योद्योतकरानित्यादि पुनरपार्थकं । न, तस्य नामाद्यनेकभेदत्वात् भावार्हत्सङ्ग्रहार्थत्वादिति ॥ ૨૮૫

‘અર્થ:—શંકા—જો એમ છે તો ‘અહિંતોને’ એમ એટલું જ બસ હો, લોકના ઉદ્યોતકરોને ઇત્યાદિ પુનઃ અપાર્થક (નિર્થક) છે.

(સમાધાન)—એમ નથી તેના નામ આદિ અનેકભેદપણાને લીધે, ભાવઅહિંત’નું સંગ્રહાર્થપણું છે માટે. ૨૮૫

નિવેચન

“અરિહંત પદ વંદિયે ગુણવંત રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

એટલે તે જ પુનઃ શંકા કરે છે—જો એમ છે તો ‘અહિંતોને એટલું જ બસ છે, બાકી નિર્થક છે. તેનું સમાધાન—ના એમ નથી. અહિંતોના નામ—સ્થાપના આદિ અનેક ભેદ છે, એટલે અત્રે ‘ભાવઅહિંત’નું ગ્રહણ કરવા અર્થે ઉક્ત વિશેષણો આવશ્યક જ છે.

‘કેવલીઓને’ એ પદ કહેવાની જરૂર નથી, એવી સાતમી શંકાનું સમાધાન કરે છે—

૧ અપરસ્ત્વાહ—કેવલિન इति न वाक्यं, यथोदाहृततत्स्वरूपाणां अर्हतां केवलित्वे अव्यभिचारित्वात्, सति च व्यभिचारसम्भवे विशेषणोपादानसाफलयात् । तथा च सम्भवे व्यभिचारस्य विशेषणमर्थवद्भवति, यथा नीलोत्पलमिति । व्यभिचाराभावे तु तदुपादीय-मानमपि यथा कृष्णो भ्रमरः शुक्लो बलाहक इत्यादि ऋते प्रयासात्કમર્થ પુજ્ઞાતીતિ । તસ્માત્કેવલિન इत्यतिरिच्यते ।

ન, અભિપ્રાયાપરિજ્ઞાનાત । इह केवलिन एव यथोक्तस्वरूपा अर्हन्तो नान्ये इति नियमार्थत्वेन स्वरूपज्ञापनार्थમેवेदं विशेषणमित्यनवयवं । न चैकान्ततो व्यभिचारसम्भवे एव विशेषणोपादानसाफल्यं, उभयपदव्यभिचारे एकपदव्यभिचारे स्वरूपज्ञापने शिष्टोक्तिषु तत्प्रयोगदर्शनात् । तत्र—उभयपदव्यभिचारे यथा—नीलोत्पलमिति, तथैकपदव्यभिचारे यथा—अब्जव्यं पृथिवी द्रव्यमिति, तथा स्वरूपज्ञापने यथा—परमाणुरप्रदेश इत्यादि । यतश्चैवमतः केवलिन इति न दुष्टं ॥ ૨૮૬

‘અર્થ:—અપર વળી શંકા કરે છે—‘કેવલીઓને’ એમ વાચ્ય નથી, યથોક્ત તત્સ્વરૂપવાળા અહિંતોના કેવલિપણા બાબતમાં અવ્યભિચારીપણું છે માટે, અને વ્યભિચારનો સંભવ સતે વિશેષણના ઉપાદાનનું (ગ્રહણનું) સામ્ય છે માટે. અને તથાપ્રકારે વ્યભિચારના સંભવે વિશેષણ અર્થવત (અર્થવાળું) હોય છે, જેમ—નીલ ઉત્પલ; પણ વ્યભિચારઅભાવે તે ગ્રહવામાં આવતાં પણ—જેમ કૃષ્ણ ભ્રમર, શુકલ બગલો ઇત્યાદિ—પ્રયાસ શિવાય કયા અર્થને પોષે છે? તેથી ‘કેવલીને’ એ અતિરિક્ત છે.

(સમાધાન)—એમ નથી,—અભિપ્રાયના અપરિજ્ઞાનને લીધે. અહીં કેવલીઓ જ યથોક્ત સ્વરૂપવાળા અહંતો છે, અન્યો નહિ, એમ નિયમાર્થપણાએ કરીને સ્વરૂપ-જ્ઞાપનાર્થ જ આ વિશેષણ છે, એટલા માટે અનવદ્ય છે. અને એકાંતથી વ્યભિચાર-સંભવે જ વિશેષણબદ્ધજનું સાકલ્ય નથી, ઉભયપદ વ્યભિચારે, એકપદ વ્યભિચારે, સ્વરૂપ-જ્ઞાપને શિષ્ટ ઉક્તિઓમાં તેના પ્રયોગનું દર્શન છે માટે. તેમાં ઉભયપદ વ્યભિચારે,—જેમ-નીલ ઉત્પલ; તથા એક પદ વ્યભિચારે,—જેમ—અપૂ દ્રવ્ય, પૃથિવી દ્રવ્ય; તથા સ્વરૂપજ્ઞાપને, જેમ પરમાણુ અપ્રદેશ, ઇત્યાદિ. અને કારણકે એમ છે, એથી કેવલિઓને એ દુષ્ટ નથી. ૨૮૬

વિવેચન

“તે તીર્થ”કરને ધીણ સર્વ પ્રકારની અપેક્ષાનો ત્યાગ કરી નમસ્કાર કરીએ છીએ.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

ત્યાં વળી ચોથો જિજ્ઞાસુ સાતમી શંકા કરે છે—‘કેવલીઓ’ એ કહેવાની જરૂર નથી, કારણકે યથોક્ત સ્વરૂપવાળા અહંતોના કેવલિપણા બા. ‘અવ્યભિચારિપણું’ છે. અર્થાત્ યથોક્તસ્વરૂપવાળા અહંતો કેવલી હોય જ, એમાં ‘વ્યભિચાર’—આડોઅવળો ભાવ હોતો નથી. વ્યભિચારનો સંભવ હોય ત્યાં વિશેષણ અર્થવત્-પ્રયોજનવત્ હોય, જેમકે ‘નીલ ઉત્પલ’; પણ વ્યભિચારનો અભાવ હોય ત્યાં તે નિષ્ફલ પ્રયાસમાત્ર છે, જેમકે—‘કૃષ્ણ ભ્રમર’—કાળો ભ્રમરો, ધોળો બગલો ઇ. તેનું સમાધાન:—મહાનુભાવ! તમે અમારો અભિપ્રાય બરાબર સમજ્યા નથી. ‘અહીં કેવલીઓ જ યથોક્ત સ્વરૂપવાળા અહંતો છે, ધીળ નહિ’—એમ ચોક્કસ નિયમરૂપ અર્થપણે ‘સ્વરૂપજ્ઞાપનાર્થ જ’—સ્વરૂપ જણાવવા અર્થે જ આ વિશેષણ છે, માટે ‘અનવદ્ય’—નિર્દોષ છે. વળી એકાંતે વ્યભિચારનો—આડો-અવળો અર્થ થવાનો સંભવ હોય ત્યાં જ કાંઈ વિશેષણ બદ્ધવાનું સકલપણું નથી, કારણકે વિશેષણનો પ્રયોગ—(૧) ઉભયપદ વ્યભિચારમાં, (૨) એકપદ વ્યભિચારમાં, (૩) તથા સ્વરૂપજ્ઞાપનમાં,—કરાય છે. આમ છે એટલે ‘કેવલિઓને’ એમ કહ્યું તે અદોષ છે.

જે એમ છે તો ‘કેવલિઓને’ એટલું જ કહેવું સુંદર છે, બાકી કહેવાની જરૂર નથી, એવી આહમી શંકાનું સમાધાન કરે છે—

૧૦ આહ—યથેવં કેવલિન હત્યેતાવદેવ સુન્દરં, શેષં તુ લોકસ્યોદ્યોતકરાનિત્યાદ્યપિ ન વાચ્યમિતિ ।

અત્રોચ્યતે—इह क्षुतकेवलिप्रभृतयो अन्येऽपि विचिन्त एव केवलिनस्तन्मा भूतेष्वेव सम्प्रत्यय इति तत्प्रतिक्षेपार्थं लोकस्योद्योतकरानित्याद्यपि वाच्यं ।

एवं ब्रह्मादिस्वयोंगापेक्षयाऽपि विचित्रतयमताभिज्ञेन स्वधिया विशेषणसाफल्यं वाच्य-मित्यलं विस्तरेण । गमनिकामात्रमेतदिति ॥ २८७

૧૦ અર્થ :—શંકા—જો એમ છે તો 'કેવલિઓ' એમ એટલું જ સુઠર છે, પણ શેષ તો લોકના ઉદ્યોતકરોને ઇત્યાદિ પણ વાચ્ય નથી.

અત્રે (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—આહીં શ્રુતકેવલી પ્રમુખ અન્યો પણ કેવલીઓ વિદ્યમાન છે જ, તેથી તેઓમાં જ સંપ્રત્યય મ હો, એટલા માટે તેના પ્રતિક્ષેપ અર્થે 'લોકના ઉદ્યોતકરોને' ઇત્યાદિ પણ વાચ્ય છે.

એમ બે આદિ સંયોગ અપેક્ષાએ પણ વિચિત્ર નયમતાલિંગે સ્વશ્રુદ્ધિથી વિશેષણું સંકલ્પ વાચ્ય (કહેવા યોગ્ય) છે. એટલે વિસ્તરથી સર્જુ! આ ગમનિકામાત્ર છે. ૨૮૭

વિવેચન

જય જિનદેવા ! જય જિનદેવા !

દેવ કરે છે સહુ તમ સેવા.—પ્રજ્ઞાવબોધ (સ્વરચિત)

તે જ શંકા કરે છે—એમ છે તો પછી 'કેવલિઓ' એટલું જ બસ છે, 'લોક-ઉદ્યોતકરોને' ઇ. કહેવાની જરૂર નથી. તેનું સમાધાન—શ્રુતકેવલી આદિ બીજાઓ પણ કેવલીઓ છે જ, એટલે આ પરથી તેઓ ન સમજી લેવાય એટલા માટે 'લોકઉદ્યોતકરોને' ઇ. પણ કહેવા યોગ્ય છે. એમ દ્વિકસંયોગ આદિ ભંગોની અપેક્ષાએ વિશેષણું સંકલ્પ સ્વશ્રુદ્ધિથી સમજી લેવું.

હવે પ્રથમ ગાથામાં અતુર્વિંશતિ સ્તવ કરવાની કરેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે, ત્રણ ગાથાથી ચોવીશ તીર્થ'કરતું' નામસ્તવનરૂપ કીર્તન કરે છે—

૧૧ તત્ર ચતુક્તં કીર્તયિત્વામીતિ તત્કીર્તનં કુર્વન્નાહ—

ઉસમમજિઅં ચ વંદે, સંભવમભિણંદણં ચ સુમઈ ચ ।

પડમપ્પહં સુપાસં, જિણં દણં ચ ચંદપ્પહં વંદે ॥ ૨ ॥

સુવિહિં ચ પુપ્ફદંતં, સીઅલ સિજ્જંસ વાસુપુજ્જં ચ ।

વિમલમણંતં ત્ર જિણં, ધમ્મં સંતિં ચ વંદામિ ॥ ૩ ॥

કુંથું અરં ચ મલ્હિં, વંદે મુણિસુવ્વયં નમિજિણં ચ ।

વંદામિ રિઠ્ઠનેમિં, પાસં તહ વહ્ધમાણં ચ ॥ ૪ ॥

પતા નિગદ્ધસિદ્ધા પત્ર । નામાન્વર્થનિમિત્તં ત્વાવશ્યકે “ ઉરુસુ ઉસમલક્ષણ, ઉસમં સુમિણંમિ તેણ ઉસમજિણો ” इत्यादिग्रन्थादवलेयमिति ॥ ૨૮૮

૧૧ અર્થ :—તેમાં—જે કહ્યું હતું કે 'હું કીર્તન કરીશ', તે કીર્તન કરતાં કહ્યું—

(દાહરા) ઋષભ અજિત સંભવ અને, અભિનંદન વંદું જ;
 સુમતિ પદ્મપ્રભ સુપાર્શ્વને, ચંદ્રપ્રભ જિન વંદુંય. ૨.
 સુવિધિ પુષ્પદંત શીતલ ને, શ્રેયાંસ વાસુપૂજ્ય;
 વંદું વિમલ અનંત જિન, ધર્મ શાંતિ પાણુ પૂજ્ય. ૩.
 વંદું કુંથુ અર મલ્લિ ને, મુનિસુવત અભિધાન;
 નમિજિન અરિષ્ટનેમિ ને, વંદું પાર્શ્વ વર્ધમાન. ૪.

ઋષભને અને અજિતને હું વંદું છું. સંભવને, અભિ-
 નંદનને, સુમતિને, પદ્મપ્રભને, સુપાર્શ્વને અને ચંદ્રપ્રભ
 જિનને હું વંદું છું. (૨). સુવિધિને, પુષ્પદંતને, શીત-
 લને, શ્રેયાંસને, વાસુપૂજ્યને, વિમલને, અનંત જિનને,
 ધર્મને અને શાંતિને હું વંદું છું. (૩). કુંથુને, અરને,
 મલ્લિને, મુનિસુવતને અને નમિ જિનને હું વંદું છું.
 અરિષ્ટનેમિને, પાર્શ્વને તથા વર્ધમાનને હું વંદું છું.

એઓ નિગદસિદ્ધ જ છે. નામનું અન્વર્થનિમિત્ત તો આવશ્યકમાં—હિંમાં વૃષભ
 લાંછન અને સ્વપ્નમાં વૃષભ (દર્શન) તેથી ઋષભ જિન ઇત્યાદિ અથથી જાણી લેવા
 ગોચ્ય છે. ૨૮૮

વિવેચન

“ચોવીશે જિનશુભ ગાઈએ, ધ્યાઈએ તરવસ્વરૂપોણ;

પરમાનંદ પદ પાઈએ, અક્ષય જ્ઞાન અનૂપોણ.—શ્રી દેવચંદ્રણ

અત્રે ચોવીશે તીર્થંકર ભગવંતનું કીર્તન કરતાં તેઓનું પાવન નામઝડણુ કરી
 પ્રત્યેકને પરમ ભક્તિથી વંદન કર્યું છે. આ ભગવંતોના આ નામ ‘અન્વર્થ’—અર્થને
 અનુસરતા હોઈ યથાર્થ જ છે; અને તે અન્વર્થ કેવા પ્રકારે છે તે આવશ્યક સૂત્રથી જાણી
 લેવા આચાર્યશ્રીએ લલામણુ કરી છે. આ વિવેચકે એક ચતુર્વિંશતિ જિનસ્તુતિ રચી
 છે, તે પણ પ્રકાશંતરથી આ અન્વર્થ નામોનો સુર વાંચકોને કંઈક ખ્યાલ આપશે અને
 તે ધર્મી વિવેચનનો અર્થ પણ સરશે. તે આ પ્રકારે—

દોહરા

- આદિમાં આદિ નમું, ધર્મ આદિ કરનાર;
મોહ પંકમાંથી કર્યો, જેણે જગ ઉદ્ધાર. ૧
- સત્ત્વ બલ તપ સંયમે, અજિત જે જગમાંય;
અજિત રાગદ્વેષાદિથી, નમું અજિત જિનરાય. ૨
- સંભવ સુખસમૃદ્ધિનો, સંભવ સંભવતાં જ;
તે સંભવના સ્મરણથી, સંભવ ભવનો ના જ. ૩
- જેના ગુરુ ગુણુઆમને, અભિનંદે બુધવૃંદ;
તે અભિનંદન નાથને, અભિવંદન સુખકંદ. ૪
- નિર્વાસિત કુમતિ કરી, સ્થાય્યું સુમતિ રાજ;
તે સુમતિ જિન પાસ હું, યાચું સુમતિ આજ. ૫
- પદ્મ સમા પદ્મ પ્રભુ, લબ્ય-પદ્મના ભાણ;
ત્રિદોષ રાત્રી ત્રાસથી, કરો અમારું ત્રાણ. ૬
- સંસ્થિત સ્વરૂપ સુપાર્શ્વમાં, સુપાર્શ્વ જે મહાભાગ;
દેહાધ્યાસ અનાદિનો, ટાળો તે વીતરાગ. ૭
- ચંદ્ર થકી સુખ ચંદ્રની, કાંતિ નિર્મલ સૌમ્ય;
તેહ ચંદ્ર જિનચંદ્રને, પ્રણમી પામું સૌખ્ય. ૮
- મોક્ષમાર્ગ સુવિધિતણા, સુવિધિ જે અરિહંત;
તે સુવિધિ સુવિધિ નમી, પ્રાર્થું ભવનો અંત. ૯
- શીતલ વદન-મલયાદ્રિની, ચંદન શીતલ વાણ;
તન-મન તાપ હરે બધો, આત્મશીતલતા ખાણ. ૧૦
- નિઃશ્રેયસ સન્માર્ગનો, દર્ધ શ્રેયસ્કર બોધ;
ત્રેયાંસે જનશ્રેયનો, દર્શાવ્યો શુભ શોધ. ૧૧
- વાસુ-પૂજ્ય વાસવતણા, વાસુપૂજ્ય જે પૂજ્ય;
પૂજ્ય તણા પણ પૂજ્ય તે, પૂજું વાસુપૂજ્ય. ૧૨
- વિમલ જ્ઞાન કમલાપતિ, વિમલ વિમલ ભગવાન;
વિમલ ચિત્ત મ્હારૂં કરી, વિમલ આપજો જ્ઞાન. ૧૩
- સ્વામી અનંત શક્તિના, અનંત ગુણના ધામ;
અનંત જિન ઘો આત્મને, અનંત શક્તિ ભાન. ૧૪
- ધર્મ કલ્પદ્રુમ રોપિયો, વાંચિછત ફલ દાતાર;
ધર્મ પુરંધર ધીર તે, ધરણી ધારણુદાર. ૧૫

સિંધુ શાંતિ સુધાતણા, કંડણા રસના કૂપ;
 વિદ્ય શાંતિકર શાંતિ તે, આપો શાંતિ અનૂપ; ૧૬
 કુમાર્ગને કુંડિત કર્યા, સ્થાપન કરી સુધર્મ;
 કુંથુનાથ એવા નમી, કુંડિત કંડ કુકર્મ. ૧૭
 આરો ભવનો ટાળશે, ભવતારક અરનાથ;
 એ શ્રદ્ધા અવિચલ રહો, મુજ અંતર જગનાથ. ૧૮
 મોહ મલ્લને મારીને, માર્યા મલ મહામલ્લ;
 ભાવમલ્લ મલ્લિ નમું, ભાવશત્રુ પ્રતિમલ્લ. ૧૯
 મુનિ-સુવ્રત ઉપદેશિયા, મુનિસુવ્રત મુનિનાથ,
 મુનિસુવ્રતને જે ભજે, જન તે ધન્ય કૃતાર્થ. ૨૦
 કર્મ નમાવ્યા નમિ જિને, નમે જેહને દેવ;
 તે નમિ મુનિવરને નમી, માશું ભવભવ સેવ. ૨૧
 ચક્ર-નેમિ ભવચક્રની, ભાંગી જેણે સાવ;
 તે અરિષ્ટનેમિ હરો, સર્વ અરિષ્ટ વિભાવ. ૨૨
 પ્રગટપ્રભાવી પાર્શ્વજી, પાર્શ્વ રહો નિશદ્દિન;
 પાર્શ્વ નામ સન્મંત્રથી, મોહ મહાહિ ક્ષીણ. ૨૩
 કર્મ વિદારી રાજતા, તપોવીર્યથી ધીર;
 વીરપણું તે વીર દ્યો, ક્ષમાવીર મહાવીર. ૨૪
 ચતુર્વિંશતિ જિનતણી, સ્તવના સૌખ્યનિદાન;
 સ્મરતાં વાંચિછત પૂરશે, મનનંદન ભગવાન. ૨૫

—(સ્વરચિત)

કીર્તન કરી ચિત્તશુદ્ધિ અર્થે પ્રણિધાનરૂપ પાંચમી ગાથાની વ્યાખ્યા પ્રકાશે છે—

૧૨ કીર્તન કર્ત્વા ચેતઃશુદ્ધયર્થે પ્રણિધિમાહ—

एवं मए अभिधुआ, विहुअरयमला पहीणजरमरणा ।
 चउवीसंपि जिणवरा, तित्थयरा मे पसोयंतु ॥ ५॥

વ્યાખ્યા—

પ્રથમ—અનન્તરોદિતેન વિધિના, મયેત્યાત્મનિર્દેશમાહ, અભિધુતા ઇતિ આભિમુચ્યેન સ્તુતા અભિધુતાઃ સ્વનામભિઃ કીર્તિતા ઇત્યર્થઃ ।

૧. પાઠાંતર—પ્રણિધાન

કિંવિશિષ્ટાસ્તે ? વિધૂતરજોમલાઃ । તત્ર—રજશ્ચ મલં ચ રજોમલે વિધૂતે—પ્રકમ્પિતે અનેકાર્થત્વાદ્ધાતુનામ્ અપનીતે રજોમલે યૈસ્તે તથાવિધાઃ । તત્ર વદ્યમાનં કર્મ રજો ભગ્યતે, પૂર્વવદ્ધં તુ મલમિતિ, અથવા વદ્ધં રજઃ નિકાચિતં મલઃ, અથવૈર્યાપથં રજઃ સામ્પરાયિકં મલમિતિ ।

યતશ્ચૈવંભૂતા અતઃ પચ પ્રક્ષીણજરામરણાઃ, કારણાભાવાદિત્યર્થઃ । તત્ર—જરા ધયોદ્ધાનિ-લક્ષણા, મરણં પ્રાણત્યાગલક્ષણં, પ્રક્ષીણે જરામરણે યેવાં તે તથાવિધાઃ ।

ચતુર્વિંશતિરપિ, અપિશબ્દાદન્યેઽપિ, જિનવરા—શ્રુતાદિજિનપ્રધાનાઃ । તે ચ સામાન્ય-કેવલિનોઽપિ ભવન્તિ અતઃ આહ—તીર્થંકરા इत्येतत्સમાનં પૂર્વેણ ।

મે—મમ, કિં ? પ્રસીદન્તુ—પ્રસાદપરા ભવન્તુ ॥ ૨૮૯

૧૨અર્થઃ—કીર્તન કરીને ચિત્તશુદ્ધિ અર્થે પ્રણિધિ (પ્રણિધાન) કહ્યું—

એમ મેં સ્તવ્યા રજ-મલ ધુણ્યા, જરા મરણુ પ્રક્ષીણુ;
તીર્થંકરો મુજ પ્રસન્ન હો ! ચોવીશે વર જિન. પ.

એમ મહારાથી જે અભિસ્તુત છે, રજ-મલ જેણે
વિધૂત કર્યા છે, જરા-મરણુ જેના પ્રક્ષીણ છે, એવા
ચોવીશે જિનવરો તીર્થંકરો મહારા પર પ્રસાદ કરો !

વ્યાખ્યા—

પદમ્—એમ, અનન્તરોદિત વિધિથી, મયા—મહારાથી, એમ આત્મનિર્દેશ કહ્યો, અભિ-સ્તુતાઃ—અભિસ્તુત,—આભિમુખ્યેન સ્તુતાઃ—આભિમુખ્યથી સ્તુત તે અભિસ્તુત, સ્વનામોથી કીર્તિત એમ અર્થ છે.

તેઓ શુ—વિશિષ્ટ છે ?—

વિધૂતરજોમલાઃ—રજ-મલ જેણે વિધૂત કર્યા છે એવા. તેમાં રજ અને મલ તે રજોમલ, વિધૂત-પ્રકમ્પિત,—ધાતુઓના અનેકાર્થપણને લીધે અપનીત છે રજો-મલ જેઓથી તે તથા-વિધ. તેમાં (૧) અર્થાત્ કર્મ તે ‘રજ’ કહેવાય છે, પૂર્વબદ્ધ પુનઃ ‘મલ’ કહેવાય છે; (૨) અથવા બદ્ધ તે રજ, નિકાચિત તે મલ; (૩) અથવા ધર્યાપથ તે રજ, સાંપરાયિક તે મલ.

અને કારણ કે એવંભૂત છે અતઃ એવ—એટલા માટે જ—

પ્રક્ષીણજરામરણાઃ—પ્રક્ષીણ છે જરા-મરણુ જેના એવા,—કારણઅભાવને લીધે એમ અર્થ છે. તેમાં—જરા—વયોદ્ધાનિલક્ષણા, મરણુ—પ્રાણત્યાગ લક્ષણુ, જરા અને મરણુ પ્રક્ષીણ છે જેઓના તે તથાવિધ.

ચતુર્વિંશતિરપિ—ચતુર્વિંશતિ પણ, ચોવીશે પણ. અપિ—પણ શબ્દથી અન્યો પણ, જિનવરો—જિનવરો, શ્રુતાદિ જિનોમાં પ્રધાન; અને તેઓ સામાન્ય કેવલીઓ પણ હોય છે, મિટલા માટે કહ્યું—તીર્થકરો—તીર્થકરો, એમ એ પૂર્વથી સમાન છે.

મે-મમ—મહારા પર પ્રસાદનતુ—પ્રસાદપરા હો! ૧૮૯

વિવેચન

“એક અરજ સેવકતણી રે, અવધારો જિન દેવ !

કૃપા કરી મુજ દીછયે રે, આનંદધન પદ સેવ....વિમલજિન દીઠા લોયણ આજ.”

—શ્રી આનંદધનજી

આમ અહીં ત લગવંતોના નામોનું કીર્તન કરી ચિત્તશુદ્ધિ અર્થે પ્રણિધિ અથવા પ્રણિધાન કહે છે, અર્થાત્ પ્રકૃષ્ટ નિધિ અથવા નિધાન જેમ ચિત્તમાં સ્થાપન કરવા યોગ્ય લાવ કહે છે—‘એમ મેં અભિસ્તુત’ ઇં અર્થાત્ ચિત્તશુદ્ધિ અર્થે એમ હમણાં જ કહેલ વિધિથી જે મહારાથી અભિસ્તુત થયા, પ્રણિધિ વા આભિમુન્યથી—સન્મુખપણાથી સત્ત્વમાં આગ્યા, નામ લઈને પ્રણિધાન કીર્તન કરવામાં આવ્યા, તે ચોવીશ પણ જિનવર તીર્થકરો મહારા પર પ્રસાદ કરો ! અનુબ્રહ્મદષ્ટિ-કૃપાદષ્ટિ કરો !

તે તીર્થકરો કેવા વિશિષ્ટ—વિશેષજસંપન્ન છે ? વિધૂતરજમલ ‘વિધૂતરજોમલાઃ’ અર્થાત્ જેણે રજ અને મલ વિધૂત-પ્રકાશિત કર્યા છે, ધૂણી નાખ્યા છે—અંખેરી નાંખ્યા છે, હૂર કર્યા છે, એવા છે અત્રે (૧) અંધાતું કર્મ તે રજ ને પૂર્વે આવા વિશિષ્ટ અંધાયેલું તે મલ; (૨) અથવા પ્રદેશસ્પર્શથી બદ્ધ-શિથિલ અંધાયેલું તીર્થકરો તે રજ ને ગાઠ ચીકણું નિકાશિત તે મલ; (૩) અથવા ઇર્ષ્યાપથ—મહારા પર ગમનાગમનથી લાગતું તે રજ ને સંપરાય-કષાયથી લાગતું સાંપરાયિક પ્રસાદ કરો ! તે મલ. આમ ત્રણે અર્થમાં રજ ને મલ જે અવધૂતોએ વિધૂત કર્યા છે, હૂર ફગાવી દીધા છે એવા તે વિધૂતરજમલ એવંભૂત છે, કર્મરજ—કર્મમલ રહિત તથા રૂપ પ્રગટ આત્મદશાવાળા છે. તેઓ પ્રક્ષીણજરામરણ —‘પ્રક્ષીણજરામરણઃ’ છે, અર્થાત્ જેના જરા-મરણ પ્રક્ષીણ-સર્વથા ક્ષીણ થયા છે એવા છે. આ વિશેષણોથી વિશિષ્ટ એવા જે જિનવરો છે, શ્રુતાદિ જિનોમાં વર-પ્રધાન છે, તે તીર્થકરો મહારા પર પ્રસાદપરા હો ! મહારા પર કૃપાદષ્ટિની વૃષ્ટિ કરો !

“દીનદયાળ કૃપાળુઓ, નાથ લલિક આધાર લાલ રે;

દેવચંદ્ર જિન સેવના, પરમામૃત સુખકાર લાલ રે....દેવચંદ્રજી.” શ્રી દેવચંદ્રજી.

આ શું પ્રાર્થના છે કે નહિ ? જે પ્રાર્થના છે તો તે આશંકારૂપ હોઈ સુંદર નથી; જે નથી તો તે સપ્રયોજન છે કે અપ્રયોજન ? અને બંને પક્ષમાં દોષ છે,—એ શંકાનું સવિસ્તાર સમાધાન કરે છે—

^{૧૨}આહ—કિમેષા પ્રાર્થના અથ મેતિ? યદિ પ્રાર્થના ન સુન્દરૈષાડ્ડશંસારૂપત્વાત્ । અથ ન, ઉપન્યાસોડ્ડયા અપ્રયોજન ઇતરો વા? । અપ્રયોજનશ્ચેદવારુ વન્દનસૂત્રં, નિરર્થકો-પન્યાસયુક્તત્વાત્ । અથ સપ્રયોજન; કથમયથાર્થતયા તત્તિદ્ધિરિતિ? ।

અત્રોચ્યતે—ન પ્રાર્થનૈષા, તલ્લક્ષણાનુપપત્તે: । તદપ્રસાદાક્ષેપિકૈષા, તથા લોકપ્રસિદ્ધત્વાત્, અપ્રસન્નં પ્રતિ પ્રસાદદર્શનાત્ અન્યથા તદયોગાત્, ભાવ્યપ્રસાદવિનિવૃત્તયર્થ ચ, ઉક્તાદેશ દેતોરિતિ । ઉભયથાડપિ તદ્દષીતરાગતા । અતઃ યવ સ્તવધર્મવ્યતિક્રમ:; અર્થાપત્યાડ્ડકોશાત્, અનિરૂપિતામિધાનદ્વારેણ । ન ચલ્લયં વચનવિધિરાર્યાણાં, તત્તત્ત્વવાધનાત્ । વચનકૌશ-લોપેગતમ્યોડ્ડયં માર્ગ: । અપ્રયોજનચિન્તાયાં તુ ન્યાય્ય ઉપન્યાસ', ભગવત્સ્વરૂપત્વાત્ । ^{૨૧૦}

^{૧૩}અર્થ:—શંકા—શું આ પ્રાર્થના છે? કે નથી? જો પ્રાર્થના છે તો આશંસાડ્ડપ-પણાને લીધે સુંદર નથી. જો નથી, તો આનો ઉપન્યાસ અપ્રયોજન છે? કે ઇતર (સપ્રયો-જન) છે? જો અપ્રયોજન છે તો વન્દનસૂત્ર અચારુ છે,—નિરર્થક ઉપન્યાસયુક્તપણાને લીધે. જો સપ્રયોજન છે, તો અયથાર્થતાથી તેની સિદ્ધિ શી રીતે?

અત્રે (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—આ પ્રાર્થના નથી,—તેના લક્ષણની અનુપપત્તિને લીધે. આ (પ્રાર્થના) તેના અપ્રસાદની આક્ષેપિકા છે,—તથાપ્રકારે લોકપ્રસિદ્ધપણાને લીધે, અપ્રસન્ન પ્રતિ પ્રસાદના દર્શનને લીધે, અન્યથા તેના અયોગને લીધે; અને (આ પ્રાર્થના જાવિ અપ્રસાદની વિનિવૃત્તિ અર્થે (હોય).—ઉક્ત જ હેતુને લીધે. ઉભય પ્રકારે પણ તેની અવીતરાગતા છે. અતઃ એવ સ્તવધર્મનો વ્યતિક્રમ છે,—અર્થાપત્તિથી આકોશને લીધે,—અનિરૂપિત અભિધાન દ્વારે કરીને. ખરેખર! આર્થેના આ વચનવિધિ નથી,—તત્તત્ત્વના આધનને લીધે. વચનકૌશલઉપેતથી ગમ્ય એવો આ માર્ગ છે. અપ્રયોજન-સપ્રયોજન ચિન્તા બાબત તો ઉપન્યાસ ન્યાય્ય છે,—ભગવત્સ્વરૂપપણાને લીધે. ^{૨૬૦}

વિવેચન

“કેશો તો તુમહી ભલા, બીજા તો નવિ યાચું રે;

વાચક યશ કહે સાંઈશું, ફળશે એ મુજ સાચું રે....સંભવ.”—શ્રી યશોવિજયજી

અત્રે શંકા થવી સંભવે છે—શું આ પ્રાર્થના છે? કે પ્રાર્થના નથી? ‘જો પ્રાર્થના છે તો આ આશંસાડ્ડપપણાને લીધે સુંદર નથી;’ આ મને પ્રાપ્ત હો એવી આશંસા-રૂપહા-કામનાડ્ડપ હોવાથી સારી નથી; અને જો પ્રાર્થના નથી, તો આ જે મૂકવામાં આવ્યું છે તે શું અપ્રયોજન છે કે સપ્રયોજન? હવે જો અપ્રયોજન છે, તો નિરર્થક મૂકવામાં આવ્યાથી વન્દનસૂત્ર અસુંદર થઈ પડશે; અને જો સપ્રયોજન છે તો કહેલો અર્થ તેમાં ઘટતો નહિ હોવાથી અયથાર્થપણાથી તે પ્રયોજનની સિદ્ધ કેમ થશે?

આ શંકાનું સમાધાન—‘આ પ્રાર્થના નથી,—તેના લક્ષણની અનુપપત્તિને લીધે,’ ‘ન પ્રાર્થનૈષા તલ્લક્ષણાનુપપત્તે:’ તે પ્રાર્થનાનું લક્ષણ અત્રે ઘટતું નથી માટે. કારણ કે ‘આ

(પ્રાર્થના) તેના અપ્રસાદની આક્ષેપિકા છે,—આક્ષેપ કરનારી છે

આ પ્રાર્થના

નથી

અથવા અપ્રસાદ-અવકૃપાનો આક્ષેપ થાય, દૂર ફાગવી દેવાય એવા ભાવવાળી છે. આમ ‘તથાપ્રકારે લોકપ્રસિદ્ધપણાને લીધે’ છે, અને આ પણ ‘અપ્રસન્નં પ્રતિ પ્રસાદદર્શનાત્’ ‘અપ્રસન્ન પ્રતિ

પ્રસાદના દર્શનને લીધે, અન્યથા તેના અયોગને લીધે' છે, અર્થાત્ તેવા પ્રકારે લોકપ્રસિદ્ધ-
પણું છે, માટે: કારણ કે જે અપ્રસન્ન હોય તે પ્રતિ પ્રસાદનું-રીઝવવાનું દર્શન હોય છે,
નહિં તો તે પ્રસાદ ઘટે નહિં. 'અને આ (પ્રાર્થના) લાવિ અપ્રસાદની વિનિવૃત્તિ અર્થે
હોય, 'માન્યપ્રસાદવિનિવૃત્ત્યર્થે ચ' 'ઉક્ત જ હેતુને લીધે.' અર્થાત્ ભવિષ્યમાં અપ્રસાદ
ન થાય તે અર્થે પણ પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે, અને તે પણ ઉક્ત હેતુને લીધે કરવામાં

આવે છે. આમ થયેલા અપ્રસાદને અથવા થનારા અપ્રસાદને ટાળવા
થયેલા અથવા ગમે તે પ્રકારે પ્રાર્થના કરાતી હોય, તો બન્ને પ્રકારે પણ જેની
થનારા અપ્રસાદને પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે તેની અવીતરાગતા છે. 'અત એવ
ટાળવા પ્રાર્થના સ્તવધર્મના વ્યતિક્રમ છે,' એટલે જ જેવા છે તેવા સદ્ભૂત લાવનું
કથન કરવું એવો જે સ્તવધર્મ છે, તેનું ઉદ્ભવન થાય છે, — 'અર્થા-

પત્તિથી આકોશને લીધે,' જે અપ્રસાદ પામે છે ને તેથી જેને પ્રાર્થના કરવી પડે છે,
તેનામાં આકોશ-કોષ અવશ્ય હોવો જોઈએ એમ અર્થાપત્તિ ન્યાયથી ક્લિત થાય છે.
અને આમ 'અનિરૂપિત અભિધાન દ્વારે કરીને'—વગર વિચાર્યા કથન દ્વારે આ આકોશ
ક્લિત છે. 'ખરેખર! આર્યોનો આ વચનવિધિ નથી,' 'ન સ્વત્ત્વં વચનવિધિરાચાર્ણાં',—
આર્યો આવા અનિરૂપિત-વગર વિચાર્યા વચનનું કથન કરે એવી રીતિ નથી; કારણ કે
તો તો તત્તત્ત્વનું—અર્હતત્ત્વનું જ આધન થાય. માટે 'વચનકૌશલઉપેતથી ગમ્ય એવો
આ માર્ગ છે.—'વચનકૌશલોપેતગમ્યોડયં માર્ગઃ'

અને આ મૂકવામાં આવેલ છે તે અપ્રયોજન છે કે સપ્રયોજન છે? એ ચિંતન
અંગે કહેવાનું કે આ મૂકવામાં આવેલ છે તે ન્યાય-ન્યાયસંપન્ન છે, યુક્તિયુક્ત છે.
શાને લીધે? 'ભગવત્સ્વરૂપણને લીધે' ભગવંતનું સ્વરૂપ જ તેવા પ્રકારનું છે માટે.

ઉક્તના સમર્થનમાં અત્ર પાંચ સુભાષિત સ્લોક ટાંકી, તે ભગવંતો રાગાદિરહિતપણાને લીધે જો કે
પ્રસાદ પામતા નથી, તોપણ અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ સમા તેઓને ઉદ્દેશીને સ્તુતિક્તીને અન્તઃકરણશુદ્ધિથી
ક્રુષ્ટ ફલસિદ્ધિ હોય છે એમ તાત્પર્ય દર્શાવે છે—

૧૪ ઉક્ત ચ—

“ક્ષીણક્લેશા પતે, ન હિ પ્રમીદન્તિ ન સ્તવોડપિ વૃથા ।
તત્સ્વભાવ (સદ્ભાવ) વિશુદ્ધે, પ્રયોજનં કર્મવિગમ ઇતિ ॥ ૧ ॥
સ્તુત્યા અપિ ભગવન્તઃ. પરમગુણોત્કર્ષરૂપતો હ્યેતે ।
દૃષ્ટા હ્યચેતનાદપિ, મન્ત્રાદિજપાદિતઃ સિદ્ધિઃ ॥ ૨ ॥
યસ્તુ સ્તુતઃ પ્રસીદતિ, રોષમવશ્યં સ યાતિ નિન્દાયામ્ ।
સર્વત્રાસમચિન્તઃ, સ્તુત્યો મુખ્યઃ કથં ભવતિ ? ॥ ૩ ॥
શીતાદિતેષુ હિ યથા, દ્વેષં વહ્નિ ન યાતિ રાગં વા ।
નાહ્વયતિ વા તથાપિ ચ તમાશ્રિતાઃ સ્વેષ્ટમશ્રુન્વતે ॥ ૪ ॥
તદ્વર્ત્તીર્યકરાન્યે, ત્રિભુવનભાવપ્રભાવકાન્ ભક્ત્યા ।
સમુપાશ્રિતા જનાસ્તે, ભવશીતમપાસ્ય યાન્તિ શિવમ્ ॥ ૫ ॥

પીતશગ પ્રસાદ નહિં પામતાં છતાં સ્તવ વ્યર્થ નથી : ભવશીત ટાળી શિવપ્રાપ્તિ પરંતુ

પ્રત્યક્ષ ભવતિ—યદ્યપિ તે રાગાદિભી રહિતત્વાન્ન પ્રસીદન્તિ, તથાપિ તાનુદિશ્વા-
ચિન્ત્યચિન્તામણિકલ્પાન અન્તઃકરણશુદ્ધ્યાઽભીષ્ટં ચ કર્તૃણાં, તત્પૂર્વિકૈવામિલિતફલાવા-
વાપ્તિર્ભવતીતિ ગાથાર્થઃ ॥૨૧॥

(કાવ્યાનુવાદ : દોહરા)

ક્ષીણકલેશ આ પ્રસન્ન ના, ના સ્તવ પણ વૃથા;
તેથી સ્વભાવ (સદ્ભાવ) વિશુદ્ધિથી, પ્રયોજન કર્મ વિદાય. ૧.
પરમ ગુણોત્કર્ષરૂપથી, સ્તુત્ય જ આ ભગવંત;
અચેતન પણ મન્ત્રાદિ જપ, આદિથી સિદ્ધિ હીસંત. ૨.
સ્તવતાં પ્રસન્ન તે નિન્દતાં, પામે રોષ અવશ્ય;
સર્વત્ર અસમચિત્ત તે, ક્યમ હોય સ્તુત્ય જ મુખ્ય ? ૩.
શીતપીડિતમાં અગ્નિ જ્યમ, ન રાગચુક્ત ન દ્વિષ્ઠ;
ન આમત્રે તોય લહે, તસ આશ્રિત નિજ છુટ. ૪.
તેમજ ત્રિભુવન ભાવના, પ્રભાવક તીર્થકાર;
ભજે ભક્તિથી તે જનો, લહે શિવ ભવશીત દાર. ૫.

૧૪અર્થ :—ક્ષીણ કલેશ એવા એઓ નથી જ પ્રસાદ પામતા, સ્તવ પણ વૃથા નથી;
તેથી સ્વભાવની (પાકાંતર: સદ્ભાવની) વિશુદ્ધિ થકી કર્મવિગમ એ પ્રયોજન છે. ૧.

આ ભગવંતો પરમ ગુણોત્કર્ષરૂપ થકી સ્તુત્ય પણ છે. અચેતન છતાં પણ મન્ત્રાદિના
જપાદિ થકી સિદ્ધિ દષ્ટ જ છે. ૨.

પણ જે સ્તુત થતાં પ્રસાદ પામે છે, તે નિન્દા સતે અવશ્ય રોષને પામે છે; (એટલે)
સર્વત્ર અસમચિત્તવાળો તે મુખ્ય એવો સ્તુત્ય કેમ હોય ? ૩.

શીતપીડિતો પ્રત્યે અગ્નિ દ્વેષ વા રાગ પામતો નથી, તેમજ આહ્વાન કરતો નથી,
તથાપિ તેના આશ્રિતો સ્વછુદ્ધને અનુભવે છે. ૪.

તેની જેમ ત્રિભુવન ભાવના પ્રભાવક એવા તીર્થકરોને ભક્તિથી જે સમુપાશ્રિત છે,
તે જનો ભવ-શીતને દૂર કરી શિવને પામે છે. ૫.

આ કહેવાનું થયું—યદ્યપિ તેઓ રાગાદિથી રહિતપણાને લીધે પ્રસાદ પામતા નથી,
તથાપિ અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ સમા તેઓને ઉદ્દશીને અન્તઃકરણ શુદ્ધિથી કર્તાઓનું અભીષ્ટ
હોય છે,—તત્પૂર્વિકાજ અમિલિત ફલની પ્રાપ્તિ હોય છે. એમ ગાથાનો અર્થ છે. ॥૨૧॥

વિવેચન

“તુજ સેવ્યાં ફળ માગ્યો દેતાં, દેવપણે થાય કાચો;

વિણ માગ્યાં વંછિત ફળ આપે, તિણે દેવચંદ્ર પદ સાચો.....

સેવા સારજ્યો રે જિનની મન સાચે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને આ જે ઉપરમાં કહ્યું તે બધું ય કેવી રીતે ન્યાય્ય છે તે અત્રે ટાંકેલ સુભાષિત
પરથી પ્રતીત થાય છે :

(૧) જેના રાગ-દ્રેષ-મોહાદિ કલેશ ક્ષીણ થયા છે, ક્ષય પામ્યા છે, એવા એ ભગવંતો પ્રસાદ પામતા નથી, અને એમના સદ્ભૂત પ્રસાદ નહિં છતાં શુભની સ્તુતિરૂપ સ્તવ પણ વૃથા-વ્યર્થ-ફેગટ નથી, કારણ સ્તવ વ્યર્થ નથી કે તેના (ભક્તજનના) સ્વભાવની (અથવા સદ્ભાવની) વિશુદ્ધિ થકી કર્મવિગમ-કર્મનું દૂર થવું એ પ્રયોજન છે, માટે.

“તહારા શુદ્ધ સ્વભાવનેજ, આદરે ધરી બહુમાન;

તેહને તેહજ નીપજેજી, એ કેઈ અદ્ભુત તાન.-વિમલ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

(૨) ત્યારે ભગવંતની સ્તુતિ કરવાનું પ્રયોજન શું? તો કે—પરમ શુભોત્કર્ષરૂપથી આ વીતરાગ ભગવંતો સ્તુત્ય-સ્તુતિ કરવા યોગ્ય પણ છે. બલે એમ હો, પણ વીતરાગને સ્તવવાથી ભક્તના પ્રયોજનની સિદ્ધિ શી રીતે થશે? તો કે—

પ્રયોજન ‘દૃષ્ટા દ્યૌતનાદપિ મન્ત્રાદિજપાદિતઃ સિદ્ધિઃ’—અચેતન એવા સિદ્ધિ મન્ત્રાદિના પણ જપાદિ થકી સિદ્ધિ પ્રગટ દૃષ્ટ છે, તો પછી આ તો અચિંત્ય સામર્થ્યવાન શુદ્ધ ચેતન્યમૂર્તિ ભગવાન, તે થકી સિદ્ધ કેમ ન હોય?

“નીરાગી સેવે કાંઈ હોવે, એમ મનમાં નવિ આણું;

ફળે અચેતન પણ જિમ સુરમણિ, તિમ તુમ ભક્તિ પ્રમાણું.

....થાશું પ્રેમ બન્યો છે રાજ.”—શ્રી યશોવિજયજી

(૩) પણ જે પ્રસાદ પામે છે એવા ભગવંતને કાં સ્તવતા નથી? તે માટે કહ્યું—જે સ્તુતિ કરવામાં આવતાં પ્રસાદ પામે છે, તે નિન્દા કરવામાં આવ્યે અવશ્ય રોષ પામે છે, ‘એટલે સર્વત્ર અસમ ચિત્તવાળો તે મુખ્ય એવો સ્તુત્ય’—સ્તુતિ કરવા યોગ્ય કેમ હોય? ‘સર્વત્રાસમચિત્તઃ સ્તુત્યો મુખ્યઃ કથં ભવતિ’?

“રાગી સેવકથી જે રાચે,

તસ શુષ્ક દાઝે તૃષ્ણા આંચે....દીકો દરિશણ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

(૪-૫) પણ વીતરાગ થકી ફળની પ્રાપ્તિ શી રીતે હોય? તે અંગે દૃષ્ટાંતઃ શીતથી પીડિત જનો પ્રત્યે અગ્નિ જેમ દ્રેષ વા રાગ પામતો નથી વા તમે મને બળે એમ તેઓને આહ્વાન કરતો નથી, બોલાવતો નથી, તોપણ તેને ભવશીત દૂર કરી આશ્રિત જનો ટાઢ ઊડાડવારૂપ પોતાનું ઇષ્ટ ફળ અનુભવે જ છે. શિવ પ્રાપ્તિ તેની જેમ જેઓ ત્રિભુવન ભાવના પ્રભાવક એવા તીર્થંકરોને ભક્તિથી સમ્યક્પણે ઉપાશ્રિત છે, આવીને આશ્રય કરે છે, તે જનો ભવશીત દૂર કરી, સંસારની ટાઢ ઊડાડી, શિવને-મોક્ષને પામે છે. ‘ભવશીતમપાસ્ય ચાન્તિ શિવમ્’.

“ચંદન શીતળતા ઉપજાવે, અગ્નિ તે શીત મિટાવે;

સેવકના તિમ દુઃખ ગમાવે, પ્રભુ શુષ્ક પ્રેમ સ્વભાવે....

થાશું પ્રેમ બન્યો છે રાજ.”—શ્રી યશોવિજયજી

અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ સમા ભગવંતોની શુદ્ધ અન્તઃકરણથી સ્તુતિથી વાંચિત સિદ્ધિ પરંપ

તાત્પર્ય કે—જે કે તે વીતરાગો રાગાદિથી રહિતપણાને લીધે પ્રસાદ પામતા નથી, પ્રસન્ન થતા નથી, રીઝતા નથી, તથાપિ અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ સમા તે ભગવંતોને ઉદ્દેશીને—આશ્રીને અન્તઃકરણશુદ્ધિ વડે કરીને સ્તુતિ કરનારનું અભીષ્ટ—મનોવાંચિત હોય છે, કારણ કે ‘તત્પૂર્વિકા જ અલિલપિત ફલની પ્રાપ્તિ હોય છે,’—તે અન્તઃકરણશુદ્ધિપૂર્વક જ વાંચિત ફલની સિદ્ધિ હોય છે.

“શુદ્ધાશય પ્રભુ શિર ઉપયોગે, જે સમરે તુજ નામજી;

અઘ્યાબાધ અનંતું પામે, પરમ અમૃતરસ ધામજી....શીતલ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આરોગ્ય-બોધિલાભ ને ઉત્તમ સમાધિવરની પ્રભુ પાસે ચાચનાનો ઉપન્યાસ કરતી છત્રી માથાને પરમાર્થ પ્રકાશે છે—

૧૫ તથા—

કિત્તિયવન્દિયમહિયા, જેણે લોગસ્સ ઉત્તમા સિદ્ધા ।

આરુગ્ગબોહિલામં, સમાહિવરમુત્તમં દિંતુ ॥ ૫ ॥

વ્યાખ્યા—

કીર્તિતાઃ—સ્વનામભિઃ પ્રોક્તા ધન્દિતાઃ—ત્રિવિધયોગેન સમ્યક્ સ્તુતા મહિતાઃ—પુષ્પાદિભિઃ પૂજિતાઃ,

ક પતે હત્યત આહ—ય પતે લોકસ્ય—પ્રાણિલોકસ્ય મિથ્યાત્વાદિકર્મ્મમલકલ્હા-ભાવેનોત્તમાઃ—પ્રધાનાઃ, ઊર્ધ્ધ્વં વા તમસ હત્યુત્તમસઃ, “ઉત્પ્રાવલ્યોર્ધ્વગમનોચ્છેદનેષુ” ઇતિ ષષ્ઠાત્, પ્રાકૃતશૈલ્યા પુનરુત્તમા ઉચ્યન્તે ।

સિદ્ધા ઇતિ સિતં—ધ્માતમેષામિતિ સિદ્ધાઃ કૃતકૃત્યા ઇત્યર્થઃ ।

આરોગ્યસ્ય ભાવ આરોગ્યં—સિદ્ધત્વં તદર્થં બોધિલાભઃ આરોગ્યબોધિલાભઃ—જિનપ્રણીત-ધર્મપ્રાપ્તિર્બોધિલાભોઽભિધીયતે, તં, સ ચાનિદાનો મોક્ષાયૈવ પ્રશસ્યતે ઇતિ ।

તદર્થમેવ ચ તાવત્કિમ્ ? અત આહ—સમાધાનં સમાધિઃ, સ ચ દ્રવ્યભાવભેદાદ્ દ્વિવિધઃ । તત્ર દ્રવ્યસમાધિઃ યદુપયોગાત્સ્વાસ્થ્યં ભવતિ, યેષાં શાઽવિરોધ ઇતિ । ભાવ-સમાધિસ્તુ જ્ઞાનાદિસમાધાનમેવ, તદુપયોગાદેવ પરમસ્વાસ્થ્યયોગાદિતિ । યત્તદ્વાયમિત્યં દ્વિધા અતો દ્રવ્યસમાધિવ્યવચ્છેદાર્થે—આહ—વરં-પ્રધાનં ભાવસમાધિમિત્યર્થઃ । અસાધ્યપિ તારતમ્યભેદેનાનેકધૈવ અત આહ—ઉત્તમં-સર્વાત્કૃષ્ટં દદતુ—પ્રયચ્છતુ ॥ ૨૧૨

૧૫ અર્થઃ—તથા—

કીર્તિત વંદિત પૂજિત જે, લોકમાં ઉત્તમ સિદ્ધ;

આરોગ્ય બોધિલાભ ઘો, સમાધિ ઉત્તમ સિદ્ધ. ૬

કીર્તિત, વંદિત, મહિત એવા જેઓ લોકમાં ઉત્તમ સિદ્ધ છે, તેઓ આરોગ્ય-ખોધિલાલ અને ઉત્તમ સમાધિવર આપો! ૬.

વ્યાખ્યા—

કીર્તિતા:—કીર્તિત સ્વનામોથી પ્રોક્ત, વન્દિતા:—વંદિત, ત્રિવિધયોગથી સમ્યક્સ્તુત, મહિતા:—મહિત, પુષ્પાદિથી પૂજિત. આ કોણુ? એટલા માટે કહ્યું—

ય યતે લોકસ્ય—જે આ લોકના—પ્રાણીલોકના, મિથ્યાત્વાદિ કર્મમલકલંકના અભાવથી ઉત્તમા:—ઉત્તમ, પ્રધાન, ऊर्ध्व વા તમસ: इति उत्तमस:—અથવા તમસથી ઉર્ધ્વ તે ઉત્તમસુ,—ઉત્પાવલ્યોર્ધ્વગમનોચ્છેદનેષુ—ઉત્ત એ પ્રાપ્ત્ય-ઉર્ધ્વગમન-ઉચ્છેદનમાં એ વચનથી, તે પ્રાકૃત શૈલીથી પુનઃ ઉત્તમા:—ઉત્તમા કહેવાય છે.

સિદ્ધા—સિદ્ધ, સિત—ધ્માતમેષાં इति सिद्धा:—સિત ધ્માત છે જેઓનું તે સિદ્ધ, કૃતકૃત્ય એમ અર્થ છે,

અરોગસ્ય ભાવ: આરોગ્ય—અરોગનો ભાવ તે આરોગ્ય, સિદ્ધત્વ. તે અર્થે ખોધિલાલ તે આરોગ્ય-ખોધિલાલ. જિનપ્રણીત ધર્મની પ્રાપ્તિ તે ખોધિલાલ કહેવાય છે, તેને. અને અનિદાન એવા તે મોક્ષાર્થે જ પ્રશંસાય છે.

અને તે અર્થે જ ત્યારે શું? એટલા માટે કહ્યું—સમાધાન સમાધિ:—સમાધાન તે દ્રવ્ય-ભાવભેદથી દ્વિવિધ છે. તેમાં—દ્રવ્યસમાધિ—જેના ઉપયોગ થકી સ્વાસ્થ્ય હોય છે, અથવા જેઓનો અવિરોધ હોય છે. ભાવસમાધિ તો જ્ઞાનાદિ સમાધાન જ છે,—તેના ઉપયોગ થકી જ પરમ સ્વાસ્થ્યના યોગને લીધે. અને કારણ કે આ આમ દ્વિધા છે એટલા માટે દ્રવ્યસમાધિના વ્યવચ્છેદાર્થે કહ્યું—વરં—વર, પ્રધાન, ભાવસમાધિ એમ અર્થ છે. તે પણ તારતમ્યભેદથી અનેક પ્રકારની જ છે, એટલા માટે કહ્યું—ઉત્તમં—ઉત્તમ, સર્વોત્કૃષ્ટ, દદતુ—હીઓ! આપો! ૨૯૨

વિવેચન

પરમ કૃપાળુ દેવ હે! આપો ખોધિલાલ;

આપો આરોગ્યલાલ ને, આપો સમાધિલાલ.—શ્રી પ્રજ્ઞાવખોધ મોક્ષમાળા.

તથા ‘કીર્તિત-વંદિત’ ઇ. ગાથા. અર્થાત્ સ્વનામગ્રહથી જે કીર્તિત છે, મન-વચન-કાયાના પ્રશસ્ત યોગથી સમ્યક્સ્તવનથી જે વંદિત છે, અને પુષ્પઆદિ વડે પૂજનથી જે પૂજિત છે, એવા જે આ ભગવંતો પ્રાણીલોકમાં મિથ્યાત્વાદિ કર્મ-

આરોગ્ય-ખોધિલાલ મલકલંકના અભાવથી ઉત્તમ-પ્રધાન છે, અથવા ‘ऊर्ध्व વા તમસ અને ઉત્તમ સમાધિ-इत्युत्तमस:’ તમસથી ઉર્ધ્વ—પર એવા જે ઉત્તમસુ-ઉત્તમ સિદ્ધો વરની યાચના છે, અર્થાત્ સિત ધ્માત (ધમાઈ ગયું) છે જેઓનું એવા સિદ્ધ-

કૃતકૃત્ય છે,—તેઓ આરોગ્ય-ખોધિલાલ અને ઉત્તમ સમાધિવર મને હીઓ! ‘અરોગસ્ય ભાવ આરોગ્ય-સિદ્ધત્વ’ અર્થાત્ અરોગનો ભાવ તે આરોગ્ય-સિદ્ધત્વ,

તે અર્થે બોધિલાલ તે આરોગ્ય બોધિલાલ. ‘જિનપ્રણીત ધર્મની પ્રાપ્તિ તે બોધિલાલ કહેવાય છે,’—‘જિનપ્રણીતધર્મપ્રાપ્તિ બોધિલાભોઽભિધીયતે’ અને અનિદાન (નિદાન રહિત) એવો તે મોક્ષાર્થે જ પ્રશંસાય છે,’ ‘સ ચાનિદાનો મોક્ષાયૈવ પ્રશસ્યતે’—એવો તે બોધિલાલ મને આપો!

અને તે મોક્ષ અર્થે જ સમાધાન-સમાધિ, તે દ્રવ્ય-લાવલેદથી બે પ્રકારે છે: તેમાં દ્રવ્ય સમાધિ જેના ઉપયોગ થકી સ્વાસ્થ્ય હોય છે અથવા જેઓનો અવિરોધ હોય છે. લાવસમાધિ તો સનાદિ સમાધાન જ છે,’—‘ભાવસમાધિસ્તુ જ્ઞાનાદિસમાધાનમેવ’ તેના ઉપયોગ થકી જ પરમ સ્વાસ્થ્યનો યોગ હોય છે માટે. અને કારણ કે આ આમ બે પ્રકારે છે, એટલા માટે દ્રવ્યસમાધિના વ્યવસ્થેદાર્યે કલ્પ-વર-પ્રધાન લાવસમાધિ, અને તે પણ તારતમ્યલેદથી અનેક પ્રકારની જ છે, એટલા માટે ઉત્તમ-સર્વોત્કૃષ્ટ એવી વર લાવસમાધિ મને આપો!

માત્ર મોક્ષની જ જેને અભિલાષા વર્તે છે એવો સંવેગરંગી મુમુક્ષુ આ આરોગ્ય-બોધિલાલ સમાધિની લાવનાનો મનોરથ આ પ્રકારે લાવે છે:—

‘હે પરમ કૃપાળુ દેવ! આપના ચરણકમળની કૃપાથી મને આરોગ્યની પ્રાપ્તિ હો! બોધિલાલની પ્રાપ્તિ હો! ઉત્તમ આત્મસમાધિની પ્રાપ્તિ હો! આપના અનુગ્રહથી આ મ્હારા ત્રણે મનોરથ પૂર્ણ થાઓ!

હે ભગવાન! હું મહા ભવરોગથી આર્ત છું. જન્મ-જરા-મરણાદિ દુઃખોથી હું ક્ષણે ક્ષણે તીવ્ર વેદના અનુભવું છું. મોહસન્નિપાતથી હું આત્મભાન ભૂલ્યો છું. ઉન્ન સગન્નવર મને પરિતાપ પમાડી રહ્યો છે. તીક્ષ્ણ દ્વેષશય મ્હારા હૃદયમાં લોકાઈ રહ્યું છે. વિષયકપાયની વ્યાકુલતા મને મહા અશાંતિ ઉપજાવી રહી છે. કર્મજન્ય આ ભાવરોગથી મ્હારા આત્માની આવી અનારોગ્ય સ્થિતિ થઈ પડી છે. જેને સહજ આત્મસ્વરૂપ સ્થિતિ-મય પરમ સ્વાસ્થ્ય વર્તે છે, એવા હે આરોગ્યમૂર્તિ સહજાત્મસ્વરૂપ ત્રણ! મને તમારા જેવું સ્વાસ્થ્ય અને આત્મઆરોગ્ય પ્રાપ્ત હો!

હે ભવરોગના લિષગ્વર! તમે ખતાવેલી રત્નત્રયીરૂપ બોધિ ઔષધિના સેવન વિના મ્હારો આ ભવરોગ મટે એમ નથી. માટે હે બોધિમૂર્તિ ત્રણ! હું આપને શરણે આવ્યો છું. તો હવે સમુદ્રમાં નષ્ટ રત્ન જેવા પરમ દુર્લભ આ બોધિરત્નના લાભથી મ્હારો જન્મ સફળ થાઓ! ચિંતામણિરત્ન અને કલ્પવૃક્ષ કરતાં પણ અધિક મહિમાવાળો આ બોધિ-રત્નદીપક મ્હારા હૃદયને વિષે ભવ પર્યંત અખંડ પ્રકાશિત રહો!

આ બોધિ વિના મને સમાધિ થવી સંભવતી નથી. માટે હે સમાધિમૂર્તિ ત્રણ! બોધિની પ્રાપ્તિ થઈ મને આત્મસમાધિની પ્રાપ્તિ થાઓ! બીજના ચંદ્રમા જેવી બોધિ-બીજ કલાનો વિકાસ પમી, મ્હારો આત્મ-ચંદ્ર પૂર્ણ સમાધિની સેવે કલાથી બીલી જીઠો! મ્હારું વાસનામય ચિત્ત વિલીન થઈ આન્મામાં લય પામે! સર્વે પરભાવ-વિભાવ શમાઈ જઈ મ્હારો આત્મા સ્વરૂપમાં સમાઈ અખંડ આત્મસમાધિ અનુભવે!

અત્રે (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—આ નિદાન નથી,—તેના લક્ષણનો અયોગ છે માટે. કારણ કે તે (નિદાન) દ્વેષ-અભિષ્વંગ-મોહગર્ભ છે,—તથાપ્રકારે તત્ત્વપ્રસિદ્ધપણું છે માટે. ૨૯૩

વિવેચન

“સેવા સારજ્યો રે જિનની મન સાચે, પણ મત માગો ભાઈ!

સેવાનું ફલ માગી લેતાં, દાસભાવ સવિ બાઈ.”—શ્રી દેવચંદ્રણ

અત્રે શંકા થવી સંભવે છે—આ શું નિદાન છે? કે નહિં? જો નિદાન છે તો એનાથી સચું!—સૂત્રમાં પ્રતિષિદ્ધપણાને લીધે, કારણ કે સૂત્રમાં નિદાન-નિયાણું ન કરવું એમ નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. ‘જો નથી તો તે સાર્થક

આ શું છે કે અનર્થક? જો સાર્થક છે, તેવા પ્રકારના ક્ષણદાન વડે સફળ નિદાન છે? છે, તો તે વીતરાગ ભગવંતોને રાગાદિમંતપણાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, કે નથી? કારણકે પ્રાર્થનાપરાયણ પ્રાણીને તે તથાપ્રકારનું દાન દીએ છે માટે. જો નિર્થક-નિષ્ફળ છે, તો એઓ આરોગ્યાદિ દાન દેનારા નથી એમ જાણતાં છતાં પણ તેવી પ્રાર્થનામાં મૃષાવાદનો-અસત્ય ભાષણનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે.

અત્રે સમાધાન—‘આ નિદાન નથી.’ અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન જેનું દઢ મૂલ છે, સમ્યગ્જ્ઞાન જેનું મજબૂત થડ છે, સમ્યક્ચારિત્ર જેની શાખા-પ્રશાખા છે, દેવ-મનુષ્ય-સુખસંપત્તિ જેના ફૂલ છે, ને શિવસુખ જેનું ફલ છે, એવો ધર્મ.

આ નિદાન નથી કલ્પદ્રુમ જ્યાં દેવાદિ ઋદ્ધિના આશંસનપરિણામરૂપ ફરસીથી નિ-નિતરાં-અત્યંતપણે દાયતે-હ્યતે-કપાય છે તે ‘નિદાન’ કહેવાય છે. તે આ નથી,—‘તેના લક્ષણનો અયોગ છે માટે’, તે નિદાનનું લક્ષણ અહીં પ્રસ્તુત ભાવનામાં ઘટતું નથી માટે. ‘કારણ કે તે (નિદાન) દ્વેષ-અભિષ્વંગ-મોહગર્ભ છે,—તથાપ્રકારે તત્ત્વપ્રસિદ્ધપણું છે માટે. અર્થાત્ મત્સરરૂપ દ્વેષ, વિષયાભિલાષરૂપ અભિષ્વંગ અને અજ્ઞાનરૂપ મોહ એ આ નિદાનના ગર્ભમાં-અંતર્ગત રહેલા હોઈ આના અન્તરંગ કારણો છે, કારણ કે તેવા પ્રકારે તેનું આગમમાં પ્રસિદ્ધપણું છે માટે.

રાગ-દ્વેષગર્ભ નિદાનનું સ્વરૂપ પ્રસિદ્ધ હોઈ, મોહગર્ભ નિદાનનું સ્વરૂપ કહે છે—

૧૭ ધર્મ્યાય હીનકુલાદિપ્રાર્થન મોહઃ, અતદ્વેતુકત્વાત । ઋદ્ધ્યભિષ્વગ્ભ્રુતો ધર્મપ્રાર્થનાઽપિ મોહઃ અતદ્વેતુકત્વાદેવ । ૨૯૪

૧૭ અર્થઃ—ધર્માર્થે હીનકુલાદિનું પ્રાર્થન મોહ છે,—અતદ્વેતુકપણાને લીધે. ઋદ્ધિઅભિષ્વંગથી ધર્મની પ્રાર્થના પણ મોહ છે,—અતદ્વેતુકપણાને લીધે જ. ૨૯૪

વિવેચન

“ભક્તિ નહિં તે તો ભાડાયત, જે સેવાફલ જાયે;

દાસ તિકે જે ધન ભરી નિરખી, કેકીની પરે નાયે....સેવા.”-શ્રી દેવચંદ્રજી

દેવગર્ભ નિદાનનું અગ્નિશર્મા કથામાં ને રાગગર્ભ નિદાનનું સંભૂતિ ચરિત્રમાં પ્રસિદ્ધપણું છે, એટલે તેના લક્ષણનું સુબોધપણું હોઈ અત્ર મેહગર્ભ નિદાનનું સ્વરૂપ

દર્શાવ્યું છે—‘ધર્માય હીનકુલાદિપ્રાર્થનં મોહઃ.’—‘ધર્માર્થે હીન-

ધર્માર્થે

કુલાદિનું પ્રાર્થન મોહ છે.’ અર્થાત્ હીન—વિભવધનાદિથી નીચ

હીન કુલાદિનું

કુલ, કુરૂપણું, દુર્ભગપણું, અનાદેયપણું એ આદિ મને ભવાન્તરમાં

પ્રાર્થન મોહ છે

પ્રાપ્ત હો, કે જેથી કરીને હું સંસારની મોહમાયાજલમાં નહિં

ફસાતાં વૈરાગ્ય પામી ધર્મને પામું,—એમ ધર્મ નિમિત્ત-ધર્મની

ખાતર જે હીનકુલાદિનું પ્રાર્થન-આશંસન છે, તે મોહગર્ભ નિદાન છે. શાને લીધે ?

‘અતદ્દેતુકપણાને લીધે,’—તે હીનકુલાદિનું તે ધર્મપ્રાપ્તિનું હેતુપણું નથી માટે. કારણકે

અવિકલ ધર્મભાજન ભવ્યો, ભગવંતોની જેમ, ધર્મસંસ્કાર આદિ જ્યાં સુલભ છે એવા

અહીનકુલાદિસંપન્ન હોવા યોગ્ય છે, નહિં કે હીનકુલાદિસંપન્ન, આ અંગે પાંચિકામાં

ટાંકેલ શ્લોકમાં કહ્યું છે કે—‘જિનધર્મની સિદ્ધિ અર્થે હીનકુલ, આન્ધવરહિતપણું, વા

દરિદ્રપણું જે પ્રયાચે છે, એવા વિશુદ્ધવૃત્તિવંતનું નિદાન સંસારહેતુ જ કહ્યું છે.’

પંચિકા—રાગ-દેવગર્ભ નિદાનોના સંભૂતિ-અગ્નિશર્મા આદિમાં પ્રસિદ્ધપણાથી તેના લક્ષણના સુબોધપણાને લીધે. નિર્દેશને અનાદત કરી મોહગર્ભ નિદાનનું લક્ષણ કહે છે—

ધર્માય—ધર્માર્થે, ધર્મનિમિત્તે, એમ અર્થ છે, હીનકુલાદિપ્રાર્થન—હીનકુલાદિનું પ્રાર્થન.

હીન—હીન, વિભવ-ધનાદિથી નીચ, જે કુલ—કુલ, અન્વય, આદિ શબ્દથી કુરૂપત્વ-દુર્ભગત્વ-અના-

દેયત્વ આદિનું પ્રકણ છે, ભવાન્તરે તેવાં—તેઓનું, પ્રાર્થન—પ્રાર્થન, આશંસન, શું ? માટે કહ્યું—

મોહઃ—મોહ, મોહગર્ભનિદાન છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—અતદ્દેતુકત્વાત—અતદ્દેતુકપણાને

લીધે. અવિચમાનાસ્તે હીનકુલાદયો હેતવો यस્ય તે તથા—અવિચમાન છે તે હીનકુલાદિ હેતુઓ

જેના તે તથા, તદ્ભાવસ્તત્ત્વ—તેના ભાવ તે તત્ત્વ, તસ્માત્—તેને લીધે. કારણ કે અવિકલ ધર્મ-

ભાજન ભવ્યો, ભગવંતોની જેમ, અહીનકુલાદિભાવભાગી હોવા યોગ્ય છે, ન ઇતર. કહ્યું છે કે—

“હીનં કુલં બાન્ધવવર્જિતત્વં, દરિદ્રતાં વા જિનધર્મસિદ્ધયૈ ।

પ્રયાચમાનસ્ય વિશુદ્ધવૃત્તેઃ સંસારહેતુર્ગદિતં નિદાનમ્ ॥”

(અર્થાત્) જિનધર્મની સિદ્ધિને અર્થે હીનકુલ, આન્ધવ રહિતપણું, વા દરિદ્રતા પ્રયાચતા વિશુદ્ધ-વૃત્તિવંતનું સંસારહેતુ નિદાન કહ્યું છે. પ્રકારાન્તરથી પણ આ કહ્યું—

ઋદ્ધ્યભિષ્વક્તઃ—ઈદ્ર-ચક્રતી આદિ વિભૂતિના અતુરાગથી, ધર્મપ્રાર્થનાપિ—ધર્મપ્રાર્થનાના

પણ, ચોક્કસ ધર્મોરાધન શિવાય આ વિભૂતિ નહિં હશે એવી આશાથી ધર્મઆશંસન પણ. તો પછી

હીનકુલાદિ પ્રાર્થનાનું તો પૂછવું જ શું ? એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દના અર્થ છે. શું ? તે માટે કહ્યું—

મોહઃ—ઉત્કાર મેહ. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—અતદ્દેતુકત્વાદેવ—અતદ્દેતુકપણાને લીધેજ.

અવિચમાનઃ ઉપસર્જનવૃત્ત્યાડ્ઽશંસિતો ધર્મો હૈતુર્યસ્યાઃ સા તથા—અવિચમાન છે ઉપસર્જન-

વૃત્તિથી આશંસિત ધર્મહેતુ જેના તે તથા, તદ્ભાવસ્તત્ત્વ—તદ્ભાવ તે તત્ત્વ, તસ્માદેવ—તેને લીધે

જ. અનુપાદેયતાપરિણામથી જ ધર્મના ઉપકલપણાએ કરીને તે થકી અભિવ્યથિત ઋદ્ધિની અસિદ્ધિને લીધે.

હવે પ્રકારાન્તરથી પણ મોહગર્ભ નિદાન દર્શાવ્યું—‘ઋદ્ધિઅભિષ્વંગથી ધર્મની પ્રાર્થના પણ મોહ છે,’ ‘ઋદ્ધ્યભિષ્વક્તો ધર્મપ્રાર્થનાડપિ મોહઃ’ ખરેખર ! ધર્મસાધન શિવાય આ ઋદ્ધિ ન હોય એમ બહુ ઇંદ્ર-ચક્રવર્તી આદિ ઋદ્ધિના ઋદ્ધિઅભિષ્વંગથી વિભૂતિના અનુરાગથી, આ ઋદ્ધિ મને ભવાન્તરમાં મળેા એવી ધર્મપ્રાર્થના પણ આશાથી ધર્મપ્રાર્થના પણ-ધર્મનું આશંસન પણ મોહગર્ભ નિદાન છે, મોહ છે. તો પછી હીનકુલાદિ પ્રાર્થનાનું તો પૂછવું જ શું ? એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે. ઋદ્ધિઅભિષ્વંગથી આ ધર્મપ્રાર્થના પણ ‘અતદ્દેતુકપણાને લીધે જ’ મોહ છે; આ આશંસિત ધર્મનું તે ઋદ્ધિનું હેતુપણું થતું નથી માટે મોહ છે. અર્થાત્ ધર્મને ગૌણ ગણી ને ઋદ્ધિને પ્રધાન ગણી તેવા પ્રકારે ઋદ્ધિની આશંસાથી ધર્મની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે, તેમાં ધર્મ પ્રત્યેના અનાદરભાવથી ધર્મ જ ઉલટો વિધાત પામે છે, તો પછી વાંચિત-અભિલષિત ઋદ્ધિનો હેતુ કયાંથી હોય ?

તીર્થંકરપણાની આ. પણ આ ઋદ્ધિઅભિષ્વંગથી ધર્મપ્રાર્થના મોહ હોઈ નિષિદ્ધ છે, એટલે જ મોહગર્ભપણાને લીધે આ નિદાન છંદ ભાવનું આધર છે, એમ સહેતુક પ્રતિપાદન કરે છે—

૧૮ તીર્થંકરત્વેડપ્યેતદેવમેવ પ્રતિષિદ્ધમિતિ, અત ણ્વેન્દ્રભાવબાધકૃદેતત્, તથેચ્છાયા યવ તદ્વિષ્નુભૂતત્વાત્, તત્પ્રધાનતથેતરત્રોપસર્જનબુદ્ધિમાષાત્. ૨૯૫

૧૮ અર્થઃ—તીર્થંકરત્વ પરત્વે (પાકાંતર : તીર્થંકર પરત્વે) પણ એ એમ જ પ્રતિષિદ્ધ છે. અત એવ છંદભાવઆધર એ છે,—તથાપ્રકારની ઇચ્છાનું જ તદ્વિષ્નુભૂતપણું છે માટે, તત્પ્રધાનતાથી ઇતરત્ર ઉપસર્જન (ગૌણ) બુદ્ધિભાવ છે માટે. ૨૯૫

વિવેચન

“શ્રી ચંદ્રપ્રભ જિન સાહિબારે, તુમ છો ચતુર સુબળુ....મનના માન્યા.

સેવા બાણો દાસની રે, દેશેા પદ નિર્વાણુ....મનના.”—શ્રી યશોવિજયજી.

પંક્તિકા—કારણ તે એમ છે તેથી—તીર્થંકરેડપિ—તીર્થંકરમાં પણ, અષ્ટ મહાપ્રતિહાર પૂજ્યેપચારભાગી પ્રાણિવિશેષમાં, તો પછી અન્યત્ર ઇન્દ્રઆદિ વિષયભૂત આ. માં તો પૂછવું જ શું ? યત્ત—આ, ઋદ્ધિઅભિષ્વંગથી જ પ્રાર્થન જ. જેવા આ હુવનાહુતભૂત વિભૂતિભાગ્ય, હુવનેકપ્રભુ, પ્રભૂત-ભક્તિભર નિર્ભર અમરગણેથી નિરંતર સેવાતા ચરણવાળા ભગવાન્ તીર્થંકર વર્તે છે, તેવો હું પણ આ તપપ્રભૂતિ અનુષ્ઠાન થકી એવંશ્પ થાઉં; પણ નહિ કે જે નિરભિષ્વંગ ચેતોવૃત્તિ થકી-ધર્મઆદેશ (કરનારા), અનેક સત્ત્વના હિતરૂપ, નિરુપમસુખસંજનક, અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ સમા ભગવાન્ છે, હું પણ તેવો થાઉં—એવંશ્પ (એવા પ્રકારનું) નિષિદ્ધ—નિષિદ્ધ, નિવારિત છે,—દશાશ્રુતરકધાદિમાં. તેથી કહ્યું છે કે—

“પ્તો ય દસાઈસુ” તિત્થયરંમિવિ નિયાણ પહિસેહો।

જુતો ભવપહિવન્ધં સામિસ્સંગં તયં જેણ ॥૧॥

જં પુણ નિરભિસ્સંગં ધમ્માપ્તો અણેગસત્તહિઓ।

નિરુપમસુહસંજનઓ અડવચિન્તામણિકપ્પો ॥” ઇત્યાદિ.

ઈદ્ર-ચક્રવર્તી આદિ ઋદ્ધિ અંગે લલે એમ હો, પણ તીર્થંકર પરત્વે ધર્મપ્રાર્થનામાં શો વિરોધ છે? તે માટે કહ્યું—‘તીર્થંકરત્વમાં પણ એ એમ જ પ્રતિષિદ્ધ છે;’ ઈદ્રાદિ ઋદ્ધિની વાત તો દૂર રહો, પણ અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્ય આદિ તીર્થંકરઋદ્ધિની બાબતમાં પણ આ ઋદ્ધિઅભિષ્વંગથી ધર્મપ્રાર્થનામાં પણ તે જ પ્રકારે નિષેધવામાં આવેલી છે. અર્થાત્ આ ભુવનાદ્ભુત ઋદ્ધિ અભિષ્વંગથી પરમાત્મ વિભૂતિઓના એકધામરૂપ ભગવાન્ તીર્થંકર સુરનરવૃન્દોથી ધર્મપ્રાર્થના નિષિદ્ધ સેવાતા વિચરે છે, તેવો હું પણ આ તપ આદિ અનુષ્ઠાન થકી થાઉં, એવા પ્રકારની ઋદ્ધિઅભિષ્વંગથી ધર્મપ્રાર્થના પણ એમ જ નિષિદ્ધ છે. પરંતુ ધર્મોપદેશદાનથી જે ઘણા જગજીવોને પ્રતિબોધ પમાડી નિસ્તાર કરે છે, એવા આ અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ સમા તીર્થંકર ભગવાન્ જેવો હું પણ જગત-ઉપકારી થાઉં, એવા પ્રકારની પરોપકાર બુદ્ધિથી ધર્મપ્રાર્થના નિષિદ્ધ નથી. અને તેવા પ્રકારે દશાશ્રુતરક્ષાદિમાં કહ્યું પણ છે : ‘પત્તો ય દસાદ્દસુ’ ઇ. અર્થાત્-તીર્થંકર બા. માં પણ નિદાનનો પ્રતિષેધ યુક્ત છે, કારણ કે અભિષ્વંગ સહિત—ઋદ્ધિઆસક્તિયુક્ત એવું તે નિદાન ભવપ્રતિબંધરૂપ છે; પણ આ ધર્મનો આદેશ કરનારા, અનેક સત્ત્વના હિત, નિરુપમ ક્ષુબ્ધના ઉપબવનારા એવા અપૂર્વ ચિન્તામણિ સમા છે, ઇત્યાદિ, તેવો હું થાઉં એમ જે નિરભિષ્વંગ-અભિષ્વંગ રહિત છે તે તેમ નથી.

આમ ઋદ્ધિઅભિષ્વંગથી ધર્મપ્રાર્થના મોહગર્ભ નિદાન છે. ‘અત એવ ઇષ્ટ ભાવને બાધકર એ છે,’ એટલા માટે જ ઇષ્ટ ભાવ-મોહનો અનુબંધ કરનાર શુભ-કુશલ આત્મપરિણામને આ પ્રસ્તુત નિદાન બાધા કરનાર-બ્યાધાત નિદાન ખેડોંચાડનાર છે. શાને લીધે? ‘તથેચ્છાયા ઇવ તદ્વિઘ્નભૂતત્વાત.’ ઇષ્ટ ભાવને બાધકર ‘તથા ઇચ્છાના જ તદ્વિઘ્નભૂતપણાને લીધે,’—ધર્મના ગોણકરણથી તથાપ્રકારની ઋદ્ધિઅભિલાષાનું જ તે ઇષ્ટભાવનું વિઘ્નભૂતપણું છે માટે. તે પણ શાને લીધે? ‘તત્પ્રધાનતયેતરત્રોપસર્જનબુદ્ધિભાવાત’—‘તત્પ્રધાનતાથી ઇતરત્ર ઉપસર્જન બુદ્ધિભાવને લીધે,’ તે ઋદ્ધિના પ્રધાનપણાથી અન્યત્ર-ધર્મમાં ગોણ

(અર્થાત્) એટલા માટે જ દશાશ્રુતરક્ષાદિમાં તીર્થંકર બા. માં પણ નિદાન પ્રતિષેધ યુક્ત છે, કારણ કે સાભિષ્વંગ એવો તે ભવપ્રતિબંધરૂપ છે. પુનઃ જે નિરભિષ્વંગ છે તે ધર્મઆદેશ, અનેક સત્ત્વહિત, નિરુપમસુખસંજનક, અપૂર્વ ચિન્તામણિ સમા, ઇત્યાદિ.

અત ઇવ—એટલા માટે જ, ઋદ્ધિઅભિષ્વંગ થકી, ધર્મપ્રાર્થનાના મોહપણાને લીધે જ, ઇષ્ટ-ભાવબાધકૃત્—ઇષ્ટ ભાવને બાધકર, ઇષ્ટો ભાવો—ઇષ્ટ ભાવ, નિર્વાણાનુબંધી કુશલ પરિણામ, તસ્ય—તેનું, બાધકૃત્—બાધકર, બ્યાવૃત્તિકારિ, પતન્—આ, પ્રકૃત નિદાન છે. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તથેચ્છાયા ઇવ—તથાપ્રકારની ઇચ્છાના જ, ધર્મના ઉપસર્જનીકરણથી ઋદ્ધિઅભિલાષાના જ, તદ્વિઘ્ન-ભૂતત્વાત—તેના વિઘ્નભૂતપણાને લીધે, ઇષ્ટભાવના વિબંધન (પાર્શ્વતરઃ વિબંધક), ભૂતપણાને લીધે. આ કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તત્પ્રધાનતયા—તેની પ્રધાનતાથી, ઋદ્ધિપ્રધાન્યથી, ઇતરત્ર—ધર્મમાં, ઉપસર્જનબુદ્ધિભાવાત—ઉપસર્જન બુદ્ધિભાવને લીધે, કારણભાવતથી ગોણ અધ્યવસાય ભાવને લીધે.

બુદ્ધિભાવને લીધે. અર્થાત્ ઈદ્રાદિ ઋદ્ધિ જે અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ સમા ધર્મની પાસે તુચ્છ છે, તેને પ્રધાન ગણી, અને ધર્મ જે પરમોત્તમ પરમ પ્રધાન છે તેને ગૌણ ગણ્યો. આમ અનંત અનંત ગુણવિશિષ્ટ ધર્મ પ્રત્યેનો અનાદર ભાવ દાખવ્યો, એટલે તેવી ઋદ્ધિ—આશંસારૂપ મોહગર્ભ નિદાન તે મોક્ષપ્રત્યયી ઇષ્ટ ભાવનું વિધ્નભૂત—વિબંધક થઈ પડે છે.

આ નિદાન અતત્ત્વદર્શન હોઈ, નરકાદિ મહત્ અપાયનું સાધન છે, ઇં પ્રકારે નિદાનની નિન્દા કરે છે—

૧૯ અતત્ત્વદર્શનમેતત્, મહદપાયસાધનં । અવિશેષજ્ઞતા દિ ગર્હિતા—પૃથગ્જનનાનામપિ સિદ્ધમેતત્ । યોગિબુદ્ધિગમ્યોડયં વ્યવહારઃ ॥ ૨૯૬

૧૯ અર્થઃ—આ અતત્ત્વદર્શન મહત્ અપાયનું સાધન છે. કારણ કે અવિશેષજ્ઞતા ખરેખર! ગર્હિત છે,—પૃથગ્જનોને પણ આ સિદ્ધ છે. યોગિબુદ્ધિગમ્ય આ વ્યવહાર છે. ૨૯૬

વિવેચન

“દેશે! તો તુમહી ભલા ખીજ તો નવિ બચું રે;

વાચક યશ કહે સાંઈશું ફળશે એ મુજ સાચું રે....સંભવ.”—શ્રી યશોવિજયજી

માટે ‘અતત્ત્વદર્શનમેતત્, મહદપાયસાધનં’—‘આ અતત્ત્વદર્શન મહત્ અપાયનું સાધન છે’, અર્થાત્ ધર્મ જેવી પરમ વસ્તુને પામર ઋદ્ધિ ખાતર હારી જવારૂપ આ પ્રસ્તુત નિદાન અતત્ત્વદર્શન—અપરમાર્થ અવલોકન વિપર્યાસ હોઈ, આ અતત્ત્વદર્શન મહત્ અપાયનું—નરકપાતાદિ મહાઅનર્થનું કારણ છે. કારણ કે મહત્ અપાયનું સાધન ‘અવિશેષજ્ઞતા દિ ગર્હિતા’—‘અવિશેષજ્ઞતા ગર્હિત છે’;

સાર—અસાર, ગૌણ—પ્રધાન, પરમ—પામર, ઉત્તમ—અધમ, સત્—અસત્ આદિ વિશેષનું—વિભાગનું અઘણપણું ગર્હિત—નિન્દિત છે, દૂષિત છે. એટલે સારભૂત,

પણ્નિકા—આ જ વિશેષથી ભાવતાં કહ્યું—

અતત્ત્વદર્શનમેતત્—આ અતત્ત્વદર્શન છે, અપરમાર્થ અવલોકન, વિપર્યાસ એમ અર્થ છે, ષત્ત—આ, પ્રકૃત નિદાન. કેવું ? તો કે—મહદપાયસાધનં—મહત્ અપાયનું સાધન એવું, નરકપાતાદિ અનર્થનું કારણ. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—

અવિશેષજ્ઞતા—અવિશેષજ્ઞતા. સામાન્યથી પુરુષાર્થોપયોગી જીવ—અજીવ ધર્મલક્ષણ ગુણોનો અને તેથી ઇતરરૂપ દોષોનો અને તદુભયોનો વિકોષઃ—વિશેષ, વિવરક વિભાગ એમ એક અર્થ છે. તસ્ય—તેની, અનમિજ્ઞતા—વિપરીત બેધરૂપા,—અર્થકૃત્મા અનર્થપ્રાપ્તિહેતુતાથી, હિંસા—અનૃતાદિવત્, દિ—કારણ કે, ગર્હિતા—ગર્હિત, દૂષિત છે. વારુ, આ શી રીતે પ્રતીત થાય ? એમ આશંકાને કહ્યું—

પૃથગ્જનનાનામપિ—પૃથગ્જનોને પણ. પૃથક્—તથાવિધ અલૌકિક સામાયિક આચાર—વિચારાદિથી બહિઃસ્થિત બહુવિધ બાહ્યપ્રકારવાળા, જનાઃ—જનો, પ્રાકૃત લોકો, તે પૃથગ્જનો, તેષામપિ—

પ્રધાન, પરમ, ઉત્તમ, સત્ એવો ધર્મજ પરમ આદેય છે, તેની સમક્ષ અસારભૂત, ગૌણ, પામર, અધમ ને અસત્ એવી ઋદ્ધિ આદિનું નિદાન અનુપાદેય છે, ઇત્યાદિ વિશેષ-વિભાગના વિવેકનું અભણપણું નિન્દ છે.

અને ‘પૃથગ્જનોને પણ આ સિદ્ધ છે.’ તથાપ્રકારના લોકોત્તર માર્ગને અનુસરનારા અસામાન્ય-અસાધારણ જનોથી પૃથગ્-અલગ બાહ્ય એવા જે લોકિક માર્ગાનુયાયી બાહ્ય આદિ સામાન્ય પ્રાકૃત જનો છે, તેઓને પણ આ અવિશેષજ્ઞતા અવિશેષજ્ઞતા ગર્હિત છે ગર્હિત છે એ વસ્તુ સિદ્ધ છે-પ્રતીત છે, તો પછી તેનાથી અન્ય એ પ્રાકૃત જનોને તે લોકોત્તર માર્ગાનુસારી બુદ્ધિમંતોનું તો પૂછવું જ શું? એમ પણ સિદ્ધ ‘અપિ’-પણ શબ્દનો અર્થ છે. આ અંગે અન્યોક્તિરૂપ બે સુંદર સુભાષિતો પંજિકાકારે ટાંક્યા છે કે—(૧) જે દેશમાં પરીક્ષા કરવા સમર્થ એવા પરીક્ષક જનો નથી, ત્યાં સમુદ્રજન્ય રત્નો અરઘતા નથી; ખરેખર! ભરવાડોના નેહડામાં ગોવાળિઆઓ ચન્દ્રકાન્ત જેવા મહામૂલા મણિનું મૂલ્ય ત્રણ કોડીનું આંકે છે! (૨) હે સખા કોકિલ! આ બહેરા જનોની નિવાસભૂમિમાં ત્હારા કોમલ ટહૂકાથી શું? કારણ કે આ કલાથી અનભિજ્ઞ-અભણ જનો દૈવવશથી તેનાથી અભિન્ન વર્ણવાળા તને કાગડો જ સમજે છે! ઇત્યાદિ પ્રકારે અવિશેષજ્ઞ વ્યવહારોને તે પ્રાકૃતજનો પણ ગર્હણીયપણે-નિન્દપણે પ્રતીત કરે છે.

ત્યારે કોઈ કહેશે-એ ભલે હો! પણ ધર્મનું ફલ તો અબ્યુદય છે એમ લોકમાં રૂઢ છે, તોપછી એ જ પ્રકારે તેની પ્રાર્થના કરવામાં અવિશેષજ્ઞતા શી વારુ? તેનો જવાબ તેઓને પણ, તો પછી અન્ય એવા શસ્ત્રાધીન ધીવાલા સુધીઓનું તો પૂછવું જ શું? એમ ‘અપિ’ પણ શબ્દનો અર્થ છે. સિદ્ધ—સિદ્ધ છે, પ્રતીત છે, ઇતદ્—આ, અવિશેષજ્ઞતાગ્રહણ.

“નાર્ઘન્તિ રત્નાનિ સમુદ્રજાનિ, પરીક્ષકા યત્ર ન સન્તિ દેશે।

આમીરઘોષે કિલ ચન્દ્રકાન્તં, ત્રિભિર્વરતૈઃ પ્રવદન્તિ ગોપાઃ॥

અસ્યાં સત્ત્વે બધિરલોકનિવાસમૂર્મો, કિં કૂજિતેન તવ કોકિલકોમલેન।

ઇતે હિ દૈવવશતસ્તદભિન્નવર્ણ, ત્વાં કાકમેવ કલયન્તિ કલાનભિજ્ઞાઃ॥”

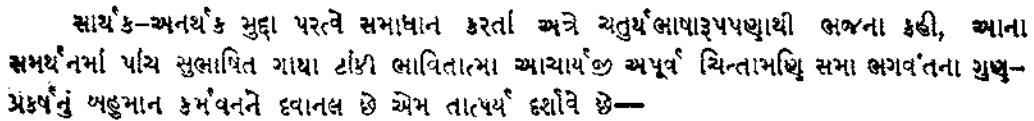
(અર્થાત્) જે દેશમાં પરીક્ષક નથી, ત્યાં સમુદ્રજન્ય રત્નો અરઘતા (મૂલાતા) નથી. ખરેખર! ભરવાડોના નેહડામાં ગોવાળીઆઓ ચન્દ્રકાન્તમણિનું ત્રણ કોડીનું મૂલ્ય આંકે છે!

હે સખા કોકિલ! આ બધિર લોકની નિવાસભૂમિમાં ત્હારા કોમલ ફૂજિતથી શું? કારણ કે આ કલાનભિજ્ઞ દૈવવશથી તેનાથી અભિન્નવર્ણ એવા તને કાગડો જ સમજે છે!

ઇત્યાદિ અવિશેષજ્ઞ વ્યવહારોના તેઓને પણ ગર્હણીયપણે પ્રતીતપણાને લીધે.

એ ભલે હો! ધર્મના અબ્યુદયફલપણે લોકમાં રૂઢપણાને લીધે અને તેમ જ તેની પ્રાર્થનામાં અવિશેષજ્ઞતા શી? એમ આશંકાને કહ્યું—યોગિલુદ્ધિગમ્યોડયં વ્યવહારઃ—આ વ્યવહાર યોગીબુદ્ધિને ગમ્ય છે. આ ઋદ્ધિઅભિવ્યંગથી ધર્મપ્રાર્થનાનો અવિશેષજ્ઞતારૂપ વ્યવહાર સુમુહ્યોની બુદ્ધિથી પરિચ્છેદ્ય છે. અને ધર્મના આરંભ-અવસાનમાં સુંદર પરિણામરૂપપણાને લીધે,—અને ઋદ્ધિના પહે પહે વિપદાઓના પદ્મતપણાને લીધે મહાન્ વિશેષ છે. અને અન્યને ભગાભિવ્યંગ થકી આમ સમજવાના અશક્તિ-પણાને લીધે.

આપતાં કહ્યું—‘યોગિબુદ્ધિગમ્યોઽયં વ્યવહારઃ’—‘યોગિબુદ્ધિગમ્ય
 યોગિબુદ્ધિગમ્ય આ વ્યવહાર છે;’ મોક્ષમાર્ગને માટે જે યોગ્ય છે એવા યોગી
 આ વ્યવહાર સાચા સુસુલુજનની બુદ્ધિને ગમ્ય એવા આ ઋદ્ધિઅભિષ્વંગથી
 ધર્મપ્રાર્થનાને અવિશેષજ્ઞતારૂપ વ્યવહાર છે. અને ધર્મ તો આરંભથી
 માંડી અંત પર્યંત સુંદર પરિણામવંત છે, અને ઋદ્ધિ તો પહેપહે વિપદાઓના પદભૂત છે.
 એટલે આ ધર્મનો ને ઋદ્ધિનો મહાન્ વિશેષ છે, મોટો તફાવત છે. પણ ભવાભિષ્વંગને
 લીધે અન્ય ભવાભિનંદી જનો આ યોગિબુદ્ધિગમ્ય વ્યવહાર સમજવા શક્તિમાન
 થતા નથી.

“भासा असच्चमोसा, णवरं भत्तीए भासिया एसा ।
न हु खीणपेज्जदोसा, देंति समाहिं च बोहिं च ॥१॥
तप्पत्थणाए तहवि य, ण मुसावाओवि एत्थ विण्णेओ ।
तप्पणिहाणाओ च्चिय, तग्गुणओ हंदि फलभाया ॥२॥
चित्तामणिरयणादिहिं, जहा उ भव्वा समीहिंय वत्थु ।
पावंति तह जिणेहिं, तेसिं रागादभावेऽवि ॥३॥
वत्थुसहावो एसो, उअव्वचिन्तामणी महाभागो ।
थोऊणं तित्थयरे, पाविज्जइ बोहिल्लामोत्ति ॥४॥
भत्तीए जिणवराणं, खिज्जन्ती पुव्वसंचिया कम्मा ।
गुणपगरित्तबहुमाणो, कम्मवणद्वयाणलो जेण ॥५॥”

૨૦ અર્થ:—સાર્થક-અનર્થક ચિન્તા આ માં આ ભાજ્ય છે,—ચતુર્થભાષાપદપણાને લોધે, તેથી કહ્યું છે—

ભાષા અસત્ય અમૃતા ભક્તિથી ભાષિત એહ;
સમાધિ એધિ ના દોઝે, કોણુરાગદ્વેષ જેહ. ૧
તોય તસ પ્રાર્થનથી અહીં, મૃષાવાદ નહિં સાવ;
કારણ તસ પ્રણિધાનથી, તસ ગુણથી ફલભાવ. ૨

ચિન્તામણિ રત્નાદિથી લહે, વસ્તુ ઇષ્ટ જ્યમ ખાસ;
 ભવ્યો તેમ જિનો થકી, રાગાદિભાવે ય તાસ. ૩
 વસ્તુસ્વભાવ-અપૂર્વ આ, ચિન્તામણિ મહાભાગ;
 તીર્થકરોને રતવી લહે, બોધિલાભ મુભાગ. ૪
 જિનવર ભક્તિથી પૂર્વના, સંચિત કર્મ પ્રહાણ;
 (કારણ) કર્મ-વન દવાનલ બને, ગુણપ્રકર્ષ બહુમાન. ૫

આ અસત્યઅમૃષા ભાષા ભક્તિથી ભાષિત છે; રાગ-દ્રેષ જેના ક્ષીણ થયા છે તેઓ સમાધિ અને બોધિ દેતા નથી. ૧

તથાપિ તેની પ્રાર્થનાથી અત્ર મૃષાવાદ પણ ન જાણવો,—તેના પ્રણિધાન થકી જ તેના ગુણથી ફલભાવને લીધે. ૨

ચિન્તામણિ રત્નાદિ થકી જેમ ભવ્યો સમીહિત વસ્તુ પામે છે, તેમ જિનો થકી—તેઓના રાગાદિ અભાવે પણ. ૩

આ વસ્તુસ્વભાવ છે કે અપૂર્વ ચિન્તામણિ એવા મહાભાગ તીર્થકરને રતવી મહા ભાગ્યવંત બોધિલાભ પામે છે. ૪

જિનવરોની ભક્તિથી પૂર્વસંચિત કર્મો ક્ષીણ થાય છે, કારણ કે ગુણપ્રકર્ષનું બહુમાન કર્મવનને દવાનલ છે. ૫

આ કહેવાનું થયું—યદ્યપિ તે ભગવંતો વીતરાગપણાને લીધે આરોગ્યાદિ નથી દેતા, તથાપિ એવંચિદ વાક્ય (પાઠાંતર : વાક્ય) પ્રયોગ થકી પ્રવચનઆરાધનતાથી સન્માર્ગવર્તિ મહાસત્યને તત્સત્તાનિબંધનવાળું જ તે ઉપજે છે,—એમ ગાથાનો અર્થ છે. ॥ ૬ ॥ ૨૯૭

વિવેચન

“વળગ્યા જે પ્રભુનામ, ધામ તે ગુણતણા,

ધારો ચેતનરામ એહ ધિર વાસના;

દેવચંદ્ર જિનચંદ્ર હૃદય સ્થિર થાપજો,

જિન આણ્યાયુત ભક્તિ શક્તિ મુજ આપજો....વિહરમાન ભગવાન.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

હવે ‘સાર્થક-અનર્થક ચિન્તા આ. માં આ ભાગ્ય છે,—ચતુર્થભાષા૩પણાને લીધે.’ અર્થાત્ આ ઉક્ત પ્રકારે જે ‘આરોગ્ય-બોધિલાભ મને આપો’ ઇ. વચનઉચ્ચાર કરવામાં આવે છે, તે એ અસત્યઅમૃષા એવી ચોથી

સાર્થક ભાષા૩પ હોવાથી સાર્થક છે ને અનર્થક પણ છે, એમ વિકલ્પ

વા અનર્થક છે. આશંસા૩યા આ ચતુર્થ ભાષા કંઈ સાધવાને વા નિષેધવાને

એમ ભજના સમર્થ નથી એટલા માટે અનર્થક છે; અને પ્રકૃષ્ટ શુભ અધ્યવસાય આનું ફલ હોય છે એટલા માટે સાર્થક છે, એમ ભજના છે.

પંક્તિકા—સાર્થકાનર્થકચિન્તાયાં તુ માજ્યમેતત્—સાર્થક-અનર્થક ચિન્તામાં તો આ ભાગ્ય છે,—ચતુર્થભાષારૂપત્વાત્—ચતુર્થભાષા૩પણાને લીધે. આ અભિપ્રાય છે. આ ચતુર્થા ભાષા આશંસા૩યા કંઈ સિદ્ધ અર્થ વિધાન કરવાને વા નિષેધવાને સમર્થ નથી—એટલા માટે અનર્થક છે; પ્રકૃષ્ટ શુભ અધ્યવસાય ફલ આનું હોય છે એટલા માટે સાર્થક છે, એમ ભાગ્યતા છે.

॥ इति श्रीमुनिचन्द्रसूरिविरचितललितविस्तरापञ्जिकायां चतुर्विंशतिस्तवः समाप्तः ॥

આ અંગે અત્રે સુભાષિત ટાંક્યા છે, તેનો ભાવાર્થ—(૧) સમાધિ-બોધિ દીઓ એવી આ અસત્યઅમૃષા ભાષા કેવલ ભક્તિથી ભાષિત છે; પણ નિશ્ચયથી તો જેના રાગ-દ્વેષ ક્ષીણ થયા છે એવા ભગવંતો સમાધિ અને બોધિ દેતા નથી. ચિંતામણિ સમા (૨) તોપણ તેની પ્રાર્થનાથી અત્રે મૃષાવાદ પણ ન બાણવો, કારણ ભગવંતના ગુણપ્રકર્ષનું કે તેના પ્રણિધાન થકી જ તેના ગુણથી ફલનો ભાવ-હોવાપણું બહુમાન છે માટે. (૩) ચિંતામણિરતનાદિ થકી જેમ લગ્યો સમીહિત-કર્મવનને દવાનલ વાંચિત વસ્તુ પામે છે, તેમ તેઓના રાગાદિઅભાવે પણ જિનો થકી (વાંચિત વસ્તુ) પામે છે. (૪) કારણ કે આ વસ્તુસ્વભાવ છે કે આ અપૂર્વ ચિંતામણિ મહાભાગ તીર્થકરને સ્તવીને મહાભાગ્યવંત બોધિ-લાલ પામે છે. (૫) જિનવરોની ભક્તિથી પૂર્વસંચિત કર્મો ક્ષીણ થાય છે, કારણ કે ગુણપ્રકર્ષનું બહુમાન એ કર્મવનને બાળી ભસ્મ કરવા માટે દવાનલ છે. ‘ગુણપગરિસ-બહુમાનો કમ્મવણદવાણલો જેણ ।’

તાત્પર્ય કે—તે ભગવંતો વીતરાગપણને લીધે આરોગ્યાદિ આપતા નથી, તોપણ એવા પ્રકારના વાક્યપ્રયોગ થકી-વાણીપ્રયોગ થકી ‘પ્રવચનઆરાધકપણા વડે કરીને સન્માર્ગવર્તી’ મહાસત્ત્વને તત્સત્તાનિબન્ધનવાળું જ તે ઉપજે છે, તે ભગવંતની સત્તાના કારણે જ તે આરોગ્યાદિ પ્રાપ્ત થાય છે.

અંદ્રો કરતાં નિર્મલ છ. વિશેષણસંપન્ન આવા આ સિદ્ધ ભગવંતો અને સિદ્ધિ આપો ! એવી ભાવનાનો ઉપન્યાસ કરતી આ અતુલિ'શતિસ્તવની સાતમી ગાથાનું આખ્યાન કરે છે—

૨૧

વંદેસુ નિમ્મલયરા, આઈચ્છેસુ અહિં અં પયાસયરા ।

સાગરવરગંભીરા, સિદ્ધા સિદ્ધિં મમ દિસંતુ ॥૭૧॥ ગાહા ।

વ્યાખ્યા—

इह प्राकृतशैल्या आर्षत्वाच्च पञ्चम्यर्थे सप्तमी द्रष्टव्येति, चन्द्रेभ्यो निर्मलतराः पाठा-न्तरं वा “चंदेर्हि निर्मलयरत्ति” तत्र सकलकर्ममलापगमाच्चन्द्रेभ्यो निर्मलतरा इति । तथा आदित्येभ्योऽधिकं प्रकाशकराः, केवलोद्योतेन विश्वप्रकाशनादिति । उक्तं च—

“चंदाइच्चगहाणं पहा पगासेइ परिमियं खेत्त ।

केवलियणाणलंभो लोयालोयं पगासेइ ” ॥१॥

તથા સાગરવરગંભીરાઃ—તત્ર સાગરવરઃ—સ્વયમ્ભૂરમણોઽભિધીયતે, પરીવહોપસર્ગાચ-ક્ષોભ્યત્વાત, તસ્માદપિ ગંભીરા इति भाषना ।

સિતં—ધ્માતમેષામિતિ સિદ્ધાઃ, કર્મવિગમાત્કૃતકૃત્યા इत्यर्थः ।

સિદ્ધિ—પરમપદપ્રાપ્તિ મમ દિશન્તુ—અસ્માકં પ્રયच्छन्त्विति गाथार्थः ॥૭૧॥

૨૧અર્થ :—

ચંદ્રથી નિર્મલા સૂર્યથી, અધિકા પ્રકાશકર;
સિદ્ધો સાગરવરગભીર, સિદ્ધિ દિવ્યો મમ સાર. ૭
ચંદ્રોથી નિર્મલતર, આદિત્યોથી અધિક પ્રકાશકર,
સાગરવરગભીરા એવા સિદ્ધો મને સિદ્ધિ આપો !

વ્યાખ્યા—

અહીં પ્રાકૃત શૈલીથી અને આર્ષપણાથી પંચમી અર્થમાં સંપત્તી દેખવી.
ચંદ્રેભ્યો નિર્મલતરા:—(પાઠાંતરં વા) ચંદેર્હિ નિમ્મલવરા—ચંદ્રોથી વધારે નિર્મલ.
તેમાં સકલ કર્મભલના અપગમ થકી ચંદ્રોથી નિર્મલતર—વધારે નિર્મલ.

તથા આદિત્યેભ્યોઽધિકં પ્રકાશકરા:—આદિત્યોથી અધિક પ્રકાશકર,—કેવલ ઉદ્યોતથી વિશ્વપ્રકાશનને લીધે. કલ્પું છે કે—

“ ચંદ્ર—આદિત્ય—અહોની પ્રભા પરિમિત ક્ષેત્રને પ્રકાશે છે; કેવલજ્ઞાનસાલ લોકાલોકને પ્રકાશે છે.”

તથા—સાગરવરગભીરા :—સાગરવરથી ગંભીર, તેમાં સાગરવર તે સ્વયંભૂરમણ કહેવાય છે,—પરીપહ—ઉપસર્ગાદિથી અક્ષોભ્યપણાને લીધે. તેના કરતાં પણ ગંભીર એમ ભાવના છે.

સિતં—ધ્માતં ષ્ણાંં હિતિ સિદ્ધા:—સિત ધ્માત છે જેઓનું તે સિદ્ધો,—કર્મ વિગમ થકી કૃતકૃત્ય એમ અર્થ છે.

સિદ્ધિ—સિદ્ધિ, પરમપદપ્રાપ્તિ, મમ વિશન્તુ—મને આપો ! અમોને આપો ! એમ ગાથાર્થ છે. ૨૮

વિવેચન

“ચંદ્રપ્રભ જિન સાહિબા રે, તુમ છો ચતુર સુબાણ....મનના માન્યા;

સેવા બાણો દાસની રે, દેશો ક્ષણ નિર્વાણ....મનના માન્યા.”—શ્રી યશોવિજયજી

તથા ‘ચંદ્રોથી નિર્મલતર’ ઇ. સકલ કર્મભલના અપગમ—હર થવા થકી જે ચંદ્રો કરતાં પણ વધારે નિર્મલ છે; તથા કેવલઉદ્યોતથી વિશ્વપ્રકાશનને લીધે જે આદિત્યોથી—સૂર્યોથી પણ અધિક પ્રકાશ કરનારા છે; તથા પરીપહ—ઉપસર્ગાદિથી અક્ષોભ્યપણાને લીધે જે સાગરવર—સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર કરતાં પણ ગંભીર છે, એવા તે કર્મવિગમથી કૃતકૃત્ય સિદ્ધો મને સિદ્ધિ—પરમપદ પ્રાપ્તિ આપો !

॥ ઇતિ લોગસ્સ સૂત્ર ॥

સર્વલોકેઅર્હત્ચૈત્યવન્દન સૂત્ર

એમ ચતુર્વિંશતિસ્તવ મહી સર્વલોકમાં જ અર્હત્ચૈત્યોના વન્દનાદિ નિમિત્તે કાયોત્સર્ગકરણાર્થે વન્દનાકાયોત્સર્ગ સૂત્રને ઉપન્યાસ કરી તેનું વ્યાખ્યાન કરે છે—

૨૨ પર્વ ચતુર્વિંશતિસ્તવમુક્ત્વા સર્વલોક પવાર્હચૈત્યાનાં કાયોત્સર્ગકરણાયેદં પઠતિ પઠન્તિ વા—

“સર્વલોએ અરિહંતચેડયાણં કરેમિ કાઉસસગમિત્યાદિ જાવ વોસિરામિ ।”

વ્યાખ્યા પૂર્વવત્, ન વરં સર્વલોકે અર્હત્ચૈત્યાનાં इत्यत्र લોક્યતે—દ્રશ્યતે કેવલજ્ઞાન-ભાસ્વતેતિ લોકશ્ચતુર્દશરજ્જ્વાત્મકઃ પરિગૃહ્યતે इति ઉક્તં ચ—

“ધર્માદિનાં વૃત્તિર્દ્રવ્યાણાં ભવતિ યત્ર તત્ક્ષેત્રમ્ ।

તૈર્દ્રવ્યૈઃ સદ્ લોકસ્તદ્વિપરીતં હ્યલોકાશ્રયમ્ ॥ ૧ ॥”

સર્વઃ સ્વલ્પધસ્તિર્થગૃહ્ધર્મદેદમિન્નઃ સર્વશ્ચાસૌ લોકશ્ચ સર્વલોકસ્તસ્મિન્ સર્વલોકે ત્રૈલોક્ય इत्यर्थः । તથાહિ—અધોલોકે ચમરાદિભવનેષુ તિર્યગ્લોકે શ્રીપાચલજ્યોતિષ્ક-વિમાનાદિષુ ઊર્ધ્વલોકે સૌધર્માદિષુ સન્ત્યેવાર્હચૈત્યાનિ ।

તતશ્ચ મૌલં ચૈત્યં સમાધેઃ કારણમિતિ મૂલપ્રતિમાયાઃ પ્રાક્ પદ્માત્સર્વેર્હન્તસ્તદ્ગુણા इति સર્વલોકગ્રહઃ ।

કાયોત્સર્ગચર્ચઃ પૂર્વવત્, તથૈવ સ્તુતિઃ, નવરં સર્વતીર્થકરણામ્, અન્યથાઽન્યઃ કાયો-ત્સર્ગઃ અન્યા સ્તુતિરિતિ ન સમ્યક્, એવમપ્યેતદ્ભ્યુપગમેઽતિપ્રસન્નઃ ।

સ્યાદ્ એવમન્યોદેશેઽન્યપાઠઃ, તથા ચ નિરર્થકા ઉદ્દેશાદયઃ સૂત્રે इति યત્કિંચિદેતત્ ॥

॥ વ્યાખ્યાતં લોકસ્યોદ્યોતકરાનિત્યાદિ સૂત્રમ્ ॥ ૨૧૧

૨૨ અર્થઃ—એમ ચતુર્વિંશતિ સ્તવ કહી, સર્વલોકે જ અર્હત્ચૈત્યોના કાયોત્સર્ગ-કરણાર્થે આ (એક) પઠે છે વા (બહુ) પઠે છે—

“સર્વલોકને વિષે અર્હત્ચૈત્યોના (વંદન પ્રત્યયે ઇ.) કાયોત્સર્ગ કરું છું, ઇત્યાદિ યાવત્ વોસરાવું છું.”

વ્યાખ્યા પૂર્વ જેમ. પરંતુ—

સર્વલોકે અર્હત્ચૈત્યાનાં—સર્વલોકમાં અર્હત્ચૈત્યોના. અત્રે લોક્યતે—લોકાય છે, કેવલજ્ઞાન ભાસ્કરથી દેખાય છે તે લોક, ચતુર્દશ રજ્જ્વાત્મક પરિગ્રહાય છે. કહું છે કે—

“ધર્માદિ દ્રવ્યોની જ્યાં વૃત્તિ છે, તે ક્ષેત્ર તે દ્રવ્યો સહિત લોક કહેવાય છે; તેનાથી વિપરીત તે અલોક કહેવાય છે.”

સર્વઃ—સર્વ, અર્ધઃ—તિર્થગૃ-ઉર્ધ્વલેદ્ધી ભિન્ન. અને સર્વજ્ઞાસૌ લોકઃ સર્વલોકઃ—અને સર્વ એવો તે લોક તે સર્વલોક, તસ્મિન્—તેમાં, સર્વલોકમાં, ત્રૈલોક્યમાં એમ અર્થ છે. તે આ પ્રકારે—અધોલોકમાં અમર આદિ ભવનોમાં, તિર્થગૃલોકમાં દ્વીપ-અચલ-જ્યોતિષ્ક વિમાન આદિમાં, ઉર્ધ્વલોકમાં સૌધર્મ આદિમાં અર્હતચૈત્યો છે જ.

અને તેથી કરીને મૌલં ચૈત્યં સમાધેઃ કારણ—મૌલ ચૈત્ય સમાધિનું કારણ છે, એટલા માટે મૂલ પ્રતિમાનું પૂર્વે (અહ્યુ), પછી સર્વે અર્હંતો તદ્દગુણવાળા છે એટલા માટે સર્વલોકનું અહ્યુ છે.

કાયોત્સર્ગચર્યા પૂર્વવત્; તેમ જ સ્તુતિ, પરંતુ સર્વ તીર્થકરોની. નહિં તેા અન્ય કાયોત્સર્ગ, અન્ય સ્તુતિ એમ સમ્યક્ ન હોય. એમ પણ એના અભ્યુપગમે અતિ-પ્રસંગ આવે.

એમ (શંકા) થાય કે અન્ય ઉદ્દેશે અન્ય પાઠ અને તથાપ્રકારે સૂત્રમાં ઉદ્દેશાદિ નિર્રર્થક છે, તેા તે આ યત્કિચિત્ છે. ^{૨૮૮}

॥ લોકના ઉદ્યોતકરોને ઇત્યાદિ સૂત્ર વ્યાખ્યાત થયું ॥

વિવેચન

“જિનપડિમા જિન સારખી, કહી સૂત્ર મઝાર.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

એમ ચતુર્વિંશતિ સ્તવ—‘લોગસ્સ’ સૂત્ર કહી, સર્વલોકમાં જ અર્હતચૈત્યોના વન્દનાદિ નિમિત્તે કાયોત્સર્ગ કરવા અર્થે આ ‘સવ્વલોપ અરિહંતચેદ્ધયાણં’ ઇ. વન્દના-કાયોત્સર્ગ છે. અને તેનું વ્યાખ્યાન અગાઉ જેમ કહ્યું છે તેમજ બાણુવું. માત્ર એટલું જ વિશેષ છે કે અત્રે ‘સર્વલોક’ એટલે ઉર્ધ્વ-અધો-મધ્ય એ ત્રણે લોકમાં જે ‘અર્હત-ચૈત્યો’—જિનપ્રતિમાઓ છે, તેના વન્દનર્થે આ બીજો કાયોત્સર્ગ છે. અને તેથી ‘મૌલં ચૈત્યં સમાધેઃ કારણમ્’—મૌલ ચૈત્ય સમાધિનું કારણ છે, અર્થાત્ મૂળ પ્રતિમાજી જેના અવલંબનપ્રત્યયે કાયોત્સર્ગ કરાય છે તે સમાધિનું—આત્મસમાધિનું કારણ છે એટલા માટે તેને ઉદ્દેશીને પહેલો કાયોત્સર્ગ કરાય છે. અને પછી ‘સર્વેઽર્હન્તાઃ તદ્દગુણાઃ’—સર્વે અર્હંતો તદ્દગુણ—તે જ ગુણવાળા છે એટલા માટે ગુણઅલેક્ષાવધી સર્વલોકમાં અર્હત-ચૈત્યોને ઉદ્દેશીને બીજો કાયોત્સર્ગ કરાય છે. બાકી બીજો અધો વિધિ પૂર્વવત્. તેમજ અત્રે સ્તુતિ પણ કહેવી, પણ તે સર્વ તીર્થકરો સંબંધિની કહેવી શેષ સુગમ છે.

॥ ઇતિ મહર્ષિ શ્રીહરિમબ્રાહ્મચાર્યવિરચિતાયાં મનઃસુખનંદનેન ભગવાનદાસેન હેમદેવી-સુજાતેન ચિદ્દેહમવિશોધિનીટીકામિધાનેન વિવેચનેન સવિસ્તરં વિવેચિતાયાં લલિત-વિસ્તરાયાં લોગસ્સસૂત્રં (ચતુર્વિંશતિ જિનસ્તવઃ) ॥ તથા સર્વલોકે અર્હતચૈત્યવન્દનસૂત્રં ॥

પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધ સૂત્ર: શ્રુતસ્તવ

હવે પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધ સૂત્રનો ઉપન્યાસ કરતાં આચાર્યજી, સર્વ તીર્થકરોની સ્તુતિ કહ્યા પછી તેઓએ ઉપદેશોનું પ્રદીપ સમું આગમ સ્તવવા યોગ્ય છે એમ આ સૂત્રનું પ્રયોજન નિર્દિષ્ટ કરી, પ્રથમ ગાથા અવતારે છે—

^૧પુનઃ પ્રથમપદકૃતાભિષ્યં પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધ^૨ વિધિવત્પઠતિ પઠન્તિ વા । તસ્યેદાનીમભિસન્ધ્વો વિવરણં ચોન્નીયતે--

સર્વતીર્થકરાણાં સ્તુતિરુક્તા, હદાનીં તૈરુપદિષ્ટસ્યાગમસ્ય । યેન તે ભગવન્ત-સ્તદભિહિતાશ્ચ ભાવાઃ સ્ફુટમુપલભ્યન્તે તત્પ્રદીપસ્થાનીયં સમ્યક્શ્રુતમર્હતિ કીર્તનમ્ । અત્ત હદમુચ્યતે ।^{૩૦૦}

પુસ્કરવરદ્વીવદ્ધે ધાયડસંડે ય જંબુદ્વીવે ય ।

ભરહેરવયવિદેહે ધમ્માદગરે નમંસામિ ॥૧॥

^૧અર્થ:—અને પુનઃ પ્રથમ પદથી જેની અભિષ્યા (નામ સંજ્ઞા) કરાઈ છે એવું પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધ વિધિવત્ (એક) પડે છે, વા (બહુ) પડે છે. તેના હવે અભિસંધ્વ અને વિવરણ કહેવામાં આવે છે—

સર્વ તીર્થકરોની સ્તુતિ કહી હવે તેઓથી ઉપદિષ્ટ આગમની,—જેના વડે કરીને તે ભગવન્તો અને તેઓએ કથેલા ભાવો સ્ફુટ જાણવામાં આવે છે, તે પ્રદીપસ્થાનીય સમ્યક્ શ્રુત કીર્તન અહે છે. એથી આ કહેવામાં આવે છે.^{૩૦૧}

(છાયારૂપ કાવ્યાનુવાદ: આચાર્ય)

પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધે, ધાતકીખંડે જંબુદ્વીપે વળી;

ભરતૈરવતવિદેહે, ધર્માદિકરો નમું છું લળી. ૧

પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધમાં, ધાતકી ખંડમાં અને જંબુ-દ્વીપમાં ભરત-ઐરવત-વિદેહને વિષે ધર્મઆદિકરોને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧

આ ઉક્ત પ્રથમ ગાથાની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કરે છે—

^૨કયાલયા—

પુષ્કરાણિ-પદ્માણિ તૈવરઃ, પુષ્કરવરશ્ચાસૌ દ્વીપશ્ચૈતિ સમાસઃ, તસ્યા -માનુષોત્તરા-જ્ઞલાર્વાણામર્હતિ તસ્મિન્,

તથા ધાતકીનાં ઘણાંનિ યસ્મિન્સ ધાતકીઘણડો દ્વીપઃ તસ્મિન્શ્ચ,
તથા જમ્બવા ઉપલક્ષિતસ્તત્પ્રધાનો વા દ્વીપો જમ્બુદ્વીપઃ તસ્મિન્શ્ચ,

પતેન્નર્જતૃતીયેષુ દ્વીપેષુ મહત્તરક્ષેત્રપ્રાધાન્યાદ્ગીકરણતઃ પશ્ચાનુપૂર્વોપન્યસ્તેષુ ભરતૈરાવ-
તવિદેહાનિ, પ્રાકૃતશૈલ્યા ત્વેકવચનનિર્દેશઃ, દ્વન્દ્વેકવદ્વાવાદ્વા ભરતૈરાવતવિદેહ ઇત્યપિ
ભવન્તિ,

તત્ર ધર્માદિકરાન્નમસ્યામિ ।

‘દુર્ગતિપ્રસૂતાન્ જીવાન્તિ’ ત્યાદિશ્લોકોક્તનિરુક્તો ધર્મઃ, સ ચ દ્વિભેદઃ-શ્રુતધર્મ-
ચારિત્રધર્મશ્ચ । શ્રુતધર્મેણેહાધિકારઃ, તસ્ય ચ ભરતાદિજ્વાદૌ કરણશીલાસ્તીર્થકરા
પવ । ૩૦૧

^૨અર્થઃ—વ્યાખ્યા—

પુષ્કરાણિ—પુષ્કરો, પક્ષો, તૈઃ—તે વડે કરીને, વરઃ—વર, તે પુષ્કરવર. તે પુષ્કરવર
અને દ્વીપ એમ સમાસ છે, તસ્ય અર્જ—તેનું અર્થ,—માનુષોત્તર પર્વતના અર્વાચૂલાગ-
વતી, તેમાં.

તથા—ધાતકીઓના ખંડો જેમાં છે તે ધાતકીઘણડઃ—ધાતકીખંડ, અને તેમાં,

તથા—જંબૂધી ઉપલક્ષિત વા તત્પ્રધાન દ્વીપ તે જંબુદ્વીપઃ—જંબુદ્વીપ, અને તેમાં,

આ મહત્તર ક્ષેત્રપ્રાધાન્યના અંગીકરણથી પશ્ચાનુપૂર્વીથી ઉપન્યસ્ત એવા અઢી
દ્વીપોમાં, જે ભરતૈરાવતવિદેહાનિ ભરત-ઐરાવત-વિદેહ,—પ્રાકૃત શૈલીથી એકવચનનિર્દેશ
છે અથવા દ્વન્દ્વના એકવદ્વાવાથી ભરતૈરાવતવિદેહઃ—ભરત-ઐરાવત-વિદેહ એમ પણ
હોય છે. ત્યાં ધર્માદિકરાન્ન નમસ્યામિ—ધર્મઆદિકરોને હું નમસ્કાર કરું છું. ‘દુર્ગતિ-
પ્રસૂતાન્ જીવાન્’ ઇત્યાદિ શ્લોકોક્ત નિરુક્તવાળો ધર્મ, અને તે દ્વિભેદ છે—શ્રુતધર્મ અને
ચારિત્રધર્મ. અહીં શ્રુતધર્મથી અધિકાર છે. અને તેના ભરતાદિમાં આદૌ કરણશીલાઃ—
આદિમાં કરણશીલ તીર્થકરો જ. ૩૦૧

વિવેચન

“પુષ્કલાવર્ધ વિજયે હો કે, વિચરે તીરથપતિ,

પ્રભુ ચરણને સેવે કે સુર નર અસુરપતિ;

જસુ ગુણ પ્રગટયો હો કે સર્વ પ્રદેશમાં,

આતમ ગુણની હો કે પ્રગટી અનંત રમા.”—શ્રી દેવચંદ્રભ

આમ ‘સર્વ તીર્થકરોની સ્તુતિ કહી,’ હવે આ પુષ્કરવરદ્વીપાદ્ધિ એમ પ્રથમ પદ
પરથી જેનું તેનું નામ પાડ્યું છે એવા આ સૂત્રમાં તે અહત ભગવંતોએ ઉપદેશોલા
આગમની-આપ્ત વચનની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. કારણકે આ
પ્રદીપસ્થાનીય આગમ આગમ ‘પ્રદીપસ્થાનીય’ છે,—‘પ્રદીપસ્થાનીય’, પ્રકૃષ્ટ દીપકને
સ્તુત્ય સ્થાને છે, કે જેના વડે કરીને તે ભગવંતોનું અને તેઓએ કથેલા
ભાવોનું સ્ફુટ સ્વરૂપ જાણવામાં આવે છે, એટલે અજ્ઞાન અંધકારભર્યા આ
લોકમાં આ દીપક સમાત ‘સમ્યક્ શ્રુત પ્રીર્ત્તન અર્હે છે,’ ‘તત્પ્રદીપસ્થાનીય સમ્યક્શ્રુતમહતિ

કીર્તનમ્’,—કીર્તનને યોગ્ય છે એટલે જ કહ્યું—‘પુષ્કરવરક્રીપાર્ધમાં’ ઇ. આ સૂત્ર.

અત્રે વધારે મોટું ક્ષેત્ર તેના પ્રધાનપણાથી પશ્ચાતુર્વીથી—કલટા કંમે પુષ્કરવર-ક્રીપાર્ધ, ઘાતકિખંડ ને જંબુક્રીપ એમ મૂકેલ છે. આ અઢી ક્રીપને વિષે ભરત, ઐરવત, વિદેહ એ ક્ષેત્રોમાં જે ધર્મના આદિકરો છે તેઓને હું નમસ્કાર કરું છું. શ્રુતધર્મ અને ચારિત્રધર્મ એ બે પ્રકારના ધર્મમાં અત્રે શ્રુતધર્મ વિવક્ષિત છે; તેના આદિમાં કરણશીલ—કરવાના સ્વભાવવાળા તીર્થકરો જ છે. શેષ સુગમ છે.

શ્રુતજ્ઞાનની સ્તુતિ કરવાનો ઉપક્રમ છે, તો અત્રે તીર્થકરોની સ્તુતિનો પ્રસંગ શો? એ શંકાનો ઉત્તર આપે છે—

૨આહ—શ્રુતજ્ઞાનસ્ય સ્તુતિઃ પ્રસ્તુતા કોઽવસરસ્તીર્થકૃતાં? યેનોચ્યતે ધર્માદિકરાન્નમસ્યામીતિ ।

ઉચ્યતે—શ્રુતજ્ઞાનસ્ય તત્પ્રભવત્વાત્ અન્યથા તદયોગાત્, પિતૃભૂતત્વેનાવસર ષષામિતિ । ૩૦૨

૩અર્થઃ : શંકા—શ્રુતજ્ઞાનની સ્તુતિ પ્રસ્તુત ન, તીર્થકૃતોનો અવસર શો? જેથી કહેવામાં આવે છે ‘ધર્માદિકરોને નમસ્કાર કરું છું’ એમ

(સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—શ્રુતજ્ઞાનના તત્પ્રભવપણાને (તેઓ થકી જન્મપણાને) લીધે, અન્યથા તેનો અયોગ છે માટે. પિતૃભૂતપણાએ કરીને એઓનો અવસર છે. ૩૦૨

વિવેચન

જય જિનવાણી ! જય શુણ આણી !

વીર પિતાની વિનીત હુહિતા !

ભવ ભય ભીરુ ભૂત મુહિતા !—પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા (સ્વચિત)

અત્રે શંકા થવી સંભવે છે કે અત્રે ‘શ્રુતજ્ઞાનની સ્તુતિ પ્રસ્તુત છે’, તીર્થકરોની સ્તુતિનો અવસર—પ્રસંગ કયાંથી? તો પછી ‘ધર્માદિકરોને નમસ્કાર કરું છું’ એમ કેમ કહ્યું?

એનું સમાધાન—‘શ્રુતજ્ઞાનના તત્પ્રભવપણાને લીધે’—શ્રુતજ્ઞાનસ્ય તત્પ્રભવત્વાત્—અર્થાત્ શ્રુતજ્ઞાન છે તે તીર્થકરો થકી પ્રભવ—જન્મ પામ્યું છે, ‘અન્યથા તેનો અયોગ છે માટે,’ નહિં તો તે શ્રુતજ્ઞાનનો ભોગ જ ન બને માટે, ‘પિતૃભૂતપણાએ કરીને એઓનો અવસર છે’, ‘પિતૃભૂતત્વેન અવસરઃ ષષામ્.’ તીર્થકરો એ શ્રુતજ્ઞાનના જન્મક પિતા છે, એટલા માટે એ તીર્થકરોની સ્તુતિનો અત્રે પ્રસંગ પ્રસ્તુત જ છે.

“અહો ! તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસમય સન્માર્ગ ! અહો ! તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસપ્રધાન માર્ગના મૂળ સર્વજ દેવ ! અહો ! તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસ સુપ્રતીત કરાવ્યો એવા પરમ કૃપાળુ સદ્ગુરુ દેવ ! તમે આ વિશ્વમાં સર્વકાળ જયવંત વર્તો ! જયવંત વર્તો !”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આ ઉપરથી સર્વથા અપૌરુષેય વચનનો નિરાસ કર્યો, એમ યુક્તિથી પ્રતિપાદન કરે છે—

૪૫૮ પતેન સર્વથા અપૌરુષેયવચનનિરાસઃ । યથોક્ત—“અસમ્ભવ્યપૌરુષેય” । વાન્ધ્યેયસ્વર-
વિષાણતુલ્યં અપુરુષકૃતં વચનં વિદુષામનુપન્યસનીયં વિદ્વત્સમવાયે, સ્વરૂપનિરાકરણાત્ ।
તથાદિ—ઉક્તિર્વચનમ્ ઉચ્યતે इति चेति પુરુષક્રિયાનુગતં રૂપમસ્ય, પતત્ક્રિયાઽભાવે કથં
તદ્ભવિતુમર્હતિ । ૩૦૨

૪૫૯ અર્થઃ—આ ઉપરથી સર્વથા અપૌરુષેય વચનનો નિરાસ કર્યો, જેમ કહ્યું છે કે
“અપૌરુષેય અસંભવિ” છે. વાન્ધ્યેય (વંધ્યાપુત્ર) ને ખરવિષાણ તુલ્ય એવું અપુરુષકૃત
વચન વિદ્વાનોએ વિદ્વત્સમવાયમાં ઉપન્યાસ કરવા યોગ્ય નથી.—સ્વરૂપનિરાકરણને લીધે.
તે આ પ્રકારે—ઉક્તિર્વચનમ્ ઉચ્યતે इति च ઉક્તિ તે વચન અને ઉચ્યરાય છે (તે વચન)
એમ પુરુષ ક્રિયાઅનુગત આતું રૂપ છે, આ ક્રિયાના અભાવે તે કેમ હોવું યોગ્ય છે ? ૩૦૩

વિવેચન

“ધર્માધર્મૌ ચિના માહ્નં ચિતાક્ષેન મુખં કુતઃ ।

મુખાક્ષિતા ન વક્તૃત્વં તચ્છાસ્તારઃ પરે કથમ્ ? ॥” શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યૃણ.

અને ‘આ ઉપરથી સર્વથા અપૌરુષેય વચનનો નિરાસ કર્યો’, આ-ધર્મના આદિક-
રપણા ઉપરથી સર્વથા અર્થરૂપ જ્ઞાનરૂપ વા શબ્દરૂપ એમ વચનના સર્વ પ્રકાશનપ્રકારથી
અપૌરુષેય વચનનું નિરાકરણ કર્યું, અર્થાત્ વચન પુરુષપ્રયત્નજન્ય નથી, પુરુષકૃત નથી
એ માન્યતાનું નિરસન કર્યું. આનું સમર્થન કરતું ધર્મસાર પ્રકરણનું વચન અત્ર ટાંક્યું
છે—“અસમ્ભવિ અપૌરુષેય” “અપૌરુષેય અસંભવિ” છે, અપુરુષકૃત વચન સંભવતું નથી.

આતું જ વિવરણ કરતાં લલિતવિસ્તરારકાર આચાર્યૃણ વહે છે—‘વાન્ધ્યેયસ્વર-
વિષાણતુલ્યં અપુરુષકૃતવચનમ્ ।’ ૪૦ ‘વાન્ધ્યેય (વંધ્યાપુત્ર) ને ખરવિષાણ તુલ્ય એવું

પણિકા—પતેન ઇત્યાદિ. પતેન—આ વડે, ધર્માદિકસ્તવતા જ્ઞાપન વડે, સર્વથા—અર્થ—જ્ઞાન-
શબ્દરૂપ પ્રકાશનપ્રકારના કાલ્પન્યથી, અપૌરુષેયવચનનિરાસઃ—પુરુષકૃત વચન નથી એમ એનો નિરાસ
કરવામાં આવ્યો છે એમ સમજાય છે. વચનાન્તરથી પણ આને સમર્થિત કરવા કહ્યું—યથોક્ત—
જેમ કહ્યું છે,—‘ધર્મસાર પ્રકરણમાં વચન-પરીક્ષામાં, અસમ્ભવિ—નથી સંભવતું એમ અર્થ છે,
અપૌરુષેય—અપુરુષકૃત, વચન એમ પ્રક્રમથી સમજાય છે. એ જ વૃત્તિકાર વ્યાખ્યા કરે છે—

વાન્ધ્યેયસ્વરવિષાણતુલ્યં—અસત્ એમ અર્થ છે, અપુરુષકૃત વચન—અપુરુષકૃત વચન. તેથી
શું ? તે માટે કહ્યું—વિદુષાં—સુધીઓને, અનુપન્યસનીયં—પક્ષતાથી અવ્યવહરણીય છે, વિદ્વ-
ત્સમવાયે—સભ્ય પરિપક્વમાં. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—સ્વરૂપનિરાકરણાત્—સ્વરૂપનિરાકરણને
લીધે. અપૌરુષેયત્વ સાધ્યના ધર્મસ્વરૂપે વચનપણે પ્રતિષેધને લીધે. આની જ ભાવના કહી. તથા
ઇત્યાદિથી, કથં તદ્ભવિતુમર્હતિ એ પર્યાંતથી. અને આ સુગમ છે. પ્રયોગઃ—જે ઉપન્યસત કરાતાં
સ્વવચનથી પણ આધિત થાય છે, તે વિદ્વાને વિદ્વત્સભામાં ઉપન્યસનીય નથી. જેમ—મ્હારી માતા વંધ્યા
છે, મ્હારો પિતા કુમારશ્વભાચારી છે. અને તથાપ્રકારનું અપૌરુષેય વચન છે.

અપૌરુષેય
વચન વદતો-
વ્યાઘાતરૂપ

અપુરુષકૃત વચન વિદ્વાનોએ વિદ્વતસભવાયમાં ઉપન્યાસ કરવા યોગ્ય નથી;’ વંધ્યાપુત્ર ને ગર્ધેડાના શીંગડાનું અસ્તિત્વ જ છે નહિં, એટલે વાંઝણીના પુત્ર ને ગર્ધેડાના શીંગડા જેવું જે અસત્ ને અસંભવિત છે એવું ‘અપુરુષકૃત વચન’ છે એમ બુદ્ધિમાન વિદ્વાનોએ વિદ્વતસભામાં રજૂ કરવા યોગ્ય નથી; કારણ કે ‘સ્વરૂપ-નિરાકરણને લીધે’ અપૌરુષેયપણાઈ સાધ્ય વચનપણાથી જ વિરોધ પામે છે. જેમ વાંઝણી છે તો પુત્ર ક્યાંથી? ને પુત્ર છે તો વાંઝણી ક્યાંથી? એટલે વાંઝણીનો પુત્ર એમ કહેવું તે પોતાના સ્વરૂપથી જ નિરાકરણ પામે છે. અથવા ગર્ધેડો છે તો શીંગડો ક્યાંથી? ને શીંગડો છે તો ગર્ધેડો ક્યાંથી? એટલે ગર્ધેડાના શીંગડા છે એમ કહેવું તે પોતાના સ્વરૂપથી જ નિરાકરણ પામે છે. તેમ અપૌરુષેય છે તો વચન ક્યાંથી? ને વચન છે તો અપૌરુષેય ક્યાંથી? એટલે અપૌરુષેય વચન છે એવી દરખાસ્ત મૂકવી તે પોતાના સ્વરૂપથી જ નિરાકરણ પામે છે, ‘મહારા મોઢામાં જીભ નથી’ એમ વદતોવ્યાઘાતરૂપ થાય છે. એટલે એવી વાત મૂકવી તે વિદ્વત્પરિષદમાં પોતાને હાસ્થાસ્પદ સ્થિતિમાં મૂકવારૂપ થાય છે, એટલે કયો વિદ્વાન એમ કરે?

તે સ્વરૂપનિરાકરણ આ પ્રકારે—‘ઉક્તિર્વચન ઉચ્યત્તેતિ ચ’—‘ઉક્તિ તે વચન અને ઉચ્યત્તેતિ તે વચન’ એમ પુરુષક્રિયાઅનુગત આનું રૂપ છે,—‘પુરુષક્રિયાનુગત રૂપમસ્ય’—‘આ ક્રિયાના અભાવે તે કેમ હોવા યોગ્ય છે?’ ઉક્તિરૂપ વચનનો અર્થાત્ ઉક્તિ-બોલવામાં આવે-ઉચ્યારવામાં આવે તે વચન કહેવાય પુરુષક્રિયા વિના છે; અને આ વચનનું સ્વરૂપ પણ પુરુષની હોઠ-તાલુ-જીભ આદિની ક્રિયાને અનુગત-અનુસરતું છે, અર્થાત્ પુરુષની તે તે ઉચ્યારણક્રિયા હોય તો જ વચન પોતાના સ્વરૂપને પામે છે, તો જ વચનનો સ્વરૂપસંભવ હોય છે, નહિં તો આ ક્રિયા ન હોય તો તે વચનનો ઉદ્ભવ જ ન સંભવે. માટે ‘મહારી માતા વાંઝણી છે, અથવા મહારો પિતા કુમાર બ્રહ્મચારી (બાળકુંવારો) છે’, તેની જેમ વચન અપૌરુષેય છે એમ કહેવું તે પોતાના વચનથી જ બાધિત થાય છે, એટલે આવું મૂર્ખાઈભર્યું વચન વિદ્વાને વિદ્વજ્જનોની સભામાં મૂકવા યોગ્ય નથી જ એમ સિદ્ધ થયું.

આ અપૌરુષેય વચન પુરુષવ્યાપાર વિના કેવલ આપોઆપ ધ્વનિ કરતું ક્યાંય જોવામાં આવતું નથી, ઇ. યુક્તિથી અપૌરુષેય વચનકલ્પનાનું અસારપણું ખુલ્લું કરે છે—

‘ન ચૈતત્કેવલં ક્વચિદ્ધ્વનદુપલભ્યતે, ઉપલબ્ધાવગ્ન્યદશ્યવક્ત્રાશક્કાસમ્ભવાત, તન્નિવૃત્યુપાયામાવાત, અતીન્નિગ્રયાર્થદર્શિસિદ્ધેઃ, અન્યથા તદયોગાત, પુનસ્તત્કલ્પનાવૈયથ્યાદિસારમેતદિતિ ।’^{૩૦૪}

^૫અર્થ :—અને આ (અપૌરુષેય વચન) કેવલ ક્વચિત્ ધ્વનિ કરતું ઉપલબ્ધ થતું નથી. ઉપલબ્ધિ સતે પણ અદશ્ય વસ્તુની આશંકાના સંભવને લીધે, તેના (આશંકાના)

નિવૃત્તિઉપાયના અભાવને લીધે, અતીન્દ્રિયઅર્થદર્શીની સિદ્ધિને લીધે, અન્યથા તેના અયોગને લીધે, પુનઃ તેની કલ્પનાના વૈયર્થ્યને લીધે,—આ અસાર છે. ૩૦૪

વિવેચન

“નિર્માણ તુજ મુખ વાણી રે જે શ્રવણે મુખે,

તેહી જ શુભમણિ ખાણી રે....કુંથુ જિનેસર !”—શ્રી દેવચંદ્રભ

હવે વદી કહેશે—પુરુષ વિના આપોઆપ આ વચન કેમ ન ઊડે ? તે માટે કહ્યું—
‘આ કેવલ કરચિત્ ધ્વનિ કરતું ઉપલબ્ધ થતું નથી ‘ન ક્ષેતત્કેવલં ક્વચિદ્ ધ્વનનુપલભ્યતે’
આ તમે અપૌરુષેય એવું જે વેદવચન માનો છો, તે પુરુષ-
આપોઆપ અવાજ વ્યાપાર વિના કેવલ—આપોઆપ જ કચંચ ધ્વનિ કરતું—અવાજ કરતું
કરતા વચનની ઉપલબ્ધ થતું નથી, સંભળાતું નથી. અને કયાંક કદાચ કંઈક ઉપલબ્ધ
અનુપલબ્ધ થાય જ છે એમ જો કહેા તો ‘ઉપલબ્ધિ સતે પણ અદૃશ્ય વક્તાની
આશંકાના સંભવને લીધે આ અસાર છે;’ કરચિત્ તેના ધ્વનિ કરતા

પણિકા—અબ્યુચ્ચય કહો—ન ચ—ન જ, પતદ્—આ, અપૌરુષેયનાથી અબ્યુપગત વેદવચન,
કેવલ—કેવલ, પુરુષવ્યાપાર રહિત, ક્વચિદ્—આકાશાદિમાં, ધ્વનત્—ધ્વનિ કરતું, શબ્દાવમાન,
ઉપલભ્યમાન—ઉપલબ્ધ થતું, સંભળાતું. કરચિત્ કદાચિત્ કિંચિત્ ઉપલબ્ધ થાય જ છે એમ જો કહેા
તો તે માટે કહ્યું—

ઉપલબ્ધાવપિ—ઉપલબ્ધિમાં પણ, શ્રવણે પણ,—કરચિત્ ધ્વનત્ શબ્દના, અદૃશ્યવક્ત્રાશક્તિ-
સમ્ભવાત—અદૃશ્યસ્ય—અદૃશ્ય એવા પિશ્ચાયાદિ, વક્તુઃ—વક્તાની, આશક્તિસમ્ભવાત—આશંકાના
સંભવને લીધે, તેના આ ભાષિત હોય એવા સંશયભાવ થકી પતદ્સારં આ અધાર છે એમ સંબંધિત
થાય છે કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તન્નિવૃત્યુપાયાભાવાત—અદૃશ્ય વક્તાની આશંકાની
નિવૃત્તિના ઉપાયઅભાવને લીધે. એવા કોઈ હેતુ છે જ નહિ કે જેથી તે આશંકા નિવર્તાની શકાય.
એ પણ કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—

અતીન્દ્રિયાર્થદર્શિસિદ્ધેઃ—અતીન્દ્રિયઅર્થદર્શીની સિદ્ધિને લીધે. અતીન્દ્રિય—અતીન્દ્રિય એવા
પિશ્ચાયાદિક, અર્થે—અર્થને દર્શું શીલઃ પુરુષ ધ્વ—દેખવાના શીલવાળો પુરુષ જ તેની નિવૃત્તિનો
ઉપાય છે,—તે થકી જ આ પિશ્ચાયાદિથી પ્રભરવાળું વા સ્વત એવ ધ્વનિ કરતું ઉપલબ્ધ થાય છે,
એવા નિશ્ચયના સદ્ભાવને લીધે. વ્યતિરેક કહોઃ—અન્યથા—નહિં તો, અતીન્દ્રિયાર્થદર્શી વિના, તદ-
યોગાત્—અદૃશ્ય વક્તાની આશંકાની નિવૃત્તિના અયોગને લીધે. વારુ, જો અતીન્દ્રિયઅર્થદર્શી સિદ્ધ
થાય છે, તો તેથી શી ક્ષતિ છે ? તે માટે કહ્યું—પુનઃ તત્કલ્પમાલૈયર્થવાત—અતીન્દ્રિયાર્થદર્શીને
માન્ય કરી પુનઃ—ફરી અપૌરુષેય વચનકલ્પનાના વૈયર્થ્યને લીધે. કારણ કે તે અતીન્દ્રિયાર્થદર્શીને નહિં
માનનાશ્ચોને જ સંભ છે. જેમ કહ્યું છે કે—

“અતીન્દ્રિયાણામર્થાનાં, સાક્ષાદ્દ્રષ્ટા ન િદ્યતે ।

વચ્ચનેન દિ નિત્યેન, યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥”

(અર્થાત્) અતીન્દ્રિય અર્થોનો સાક્ષાદ્ દૃષ્ટા છે નહિં; નિત્ય વચનથી જ જે દેખે છે તે દેખે છે.

અસાર—અસાર, પરિહૃત્ય, નિષ્કર્ણ, પતદ્—આ, વચન અપૌરુષેય છે એ.

શબ્દની ઉપલબ્ધિ-શ્રવણરૂપ અનુભવ થતો હોય, તોપણ ત્યાં કોઈ અદૃશ્ય એવા પિશાચાદિ વક્તાની આશંકાનો સંભવ હોય છે, એટલે આ અપૌરુષેય વચન અસાર છે (એમ સંબંધ છે).

એમ શાને લીધે ? ‘તેના (આશંકાના) નિવૃત્તિઉપાયના અભાવને લીધે,’ તે અદૃશ્ય વક્તાની આશંકાની નિવૃત્તિના ઉપાયના અભાવને લીધે; અર્થાત્ એવો કોઈ હેતુરૂપ ઉપાય છે નહિ કે જે વડે તે અદૃશ્ય વક્તાની આશંકા દૂર કરી શકાય. એમ પણ શાને લીધે ? ‘અતીન્દ્રિયાર્થદર્શીની સિદ્ધિને લીધે;’ અર્થાત્ એમ જો કહો કે તે પિશાચાદિને દેખનારને તે આશંકા દૂર થવાનો ઉપાય છે, તો અતીન્દ્રિય એવા પિશાચાદિકને દેખનારની સિદ્ધિ થશે. કારણ કે તેવા અતીન્દ્રિયાર્થદર્શીને જ આ વચન પિશાચાદિથી ઉદ્ભવ પામ્યું છે કે આપોઆપ જ ધ્વનિ કરી રહ્યું છે તે ઉપલબ્ધ થાય છે, એમ નિશ્ચય છે. ‘અન્યથા તેના અયોગને લીધે,’ નહિ તો અતીન્દ્રિય અર્થદર્શી વિના અદૃશ્ય વક્તાની આશંકાની નિવૃત્તિ ઘટતી નથી.

ત્યારે વાદી કહેશે-વારુ, ભલે અતીન્દ્રિયાર્થદર્શી સિદ્ધ થતો હોય, તો તેમાં શી ક્ષતિ-હાનિ છે ? તે માટે કહ્યું—‘પુનઃ તેની કલ્પનાના વૈયર્થ્યને લીધે આ અસાર છે.’

અર્થાત્ અતીન્દ્રિયાર્થદર્શીને માન્ય કરી પુનઃ જો તમે અપૌરુષેય અતીન્દ્રિયાર્થદર્શી-વચનની કલ્પના કરશો તો તેનું વ્યર્થપણ-નિષ્ફળપણ જ છે; સિદ્ધિથી અપૌરુષેય કારણ કે તે કલ્પના અતીન્દ્રિયાર્થદર્શીને નહિ માનનારાને જ વચનકલ્પના વ્યર્થ સાર્થક-સફળ છે. તમારું જ વચન છે કે—‘અતીન્દ્રિય અર્થોના સાક્ષાત્ દેખા છે નહિ; નિત્ય એવા વચનથી જ જે દેખે છે તે દેખે છે.’ એટલે અતીન્દ્રિયાર્થદર્શીનો સ્વીકાર કરતાં તમારી અપૌરુષેય વચનની કલ્પના વ્યર્થ-નિષ્ફળ-નકારી થઈ પડશે. એટલે આમ દર્શાવેલી સંકલનાબદ્ધ યુક્તિપરંપરાથી સિદ્ધ થયું કે તમે જે વેદવચન અપૌરુષેય માનો છો તે અસાર છે, તે વાતમાં કાંઈ માલ નથી.

એટલે અપૌરુષેયવાદી વળતી દલીલ કરશે—એમ તો અહંતપણું વચનપૂર્વક છે એ તમારા આગમ-વચનથી તમારું વચન પણ અપૌરુષેય જ છે, કારણ કે અહંતનું અનાદિપણું સતે વચનના અનાદિ-પણાને લીધે અપૌરુષેયપણાની સિદ્ધિ થશે, અને એકનું અવચનપૂર્વકપણું કહેશે તો અનાદિશુદ્ધવાદની આપત્તિ થશે, ઇ. પ્રકારે અપૌરુષેયવાદી પૂર્વપક્ષ કરે છે—

‘स्यादेतत्, भवतोऽपि तत्त्वतोऽपौरुषेयमेव वचनं, सर्वस्य सर्वदर्शिनस्तत्त्वपूर्वकत्वात्, “तत्पुष्पविवया अरहया” इति वचनात्, तदनादित्वेऽपि तदनादित्वतस्तथात्वसिद्धेः । अवचनपूर्वकत्वं चैकस्य, तदपि तन्त्रविरोधि, न्यायतोऽनादिशुद्धवादापत्तेरिति ।’^{૩૦૬}

‘અર્થ :—શંકા-એ ભલે હો, તમારું પણ તત્ત્વથી અપૌરુષેય જ વચન છે, -સર્વ સર્વ. દર્શી’તું તત્ત્વપૂર્વકપણું છે માટે, -“તત્પૂર્વિકા અહંતા” છે એ વચનથી; તદ્ (અહંતાના)

અનાદિત્વમાં પણ તદ્ (વચનના) અનાદિત્વથી તથાત્વની સિદ્ધિ છે માટે. અને એકનું અવચનપૂર્વકપણું, તે પણ તન્ત્રવિરોધિ છે, ન્યાયથી અનાદિશુદ્ધવાદની આપત્તિ થાય માટે. ૩૦૫

વિવેચન

“વિચારી કહા વિચારે રે, તેરો આગમ અગમ અથાહ.”—શ્રી આનંદધનજી

એટલે અપૌરુષેયવાદી શંકા જીઠાવશે—‘એ બલે હો, તમારું પણ તત્ત્વથી અપૌરુષેય જ વચન છે—સર્વ સર્વદર્શીનું તત્ત્વપૂર્વકપણું છે માટે,—‘તપ્પુત્તિયા અરહયા’ તત્ત્વવિકા અર્હતા છે એ વચનથી.’ અર્થાત્ અમારું તો શું પણ તમારું—તમારું વચન પણ પૌરુષેયવાદીનું વચન પણ તત્ત્વથી—ઐદંપર્યશુદ્ધિથી અપૌરુષેય જ છે. કારણ કે ઋષભાદિ સર્વ સર્વદર્શી સર્વસત્ તત્ત્વપૂર્વકપણું—વચનપૂર્વકપણું છે માટે. જુઓ, તમારું જ વચન છે કે અર્હતા તત્ત્વવિકા—વચનવિકા છે.

હવે જો એમ કહો કે અર્હત્સંતાન તો અનાદિ છે તો પૌરુષેય વચન કેમ નથી? તો ‘તદ્અનાદિત્વમાં પણ તદ્અનાદિત્વ થકી તથાત્વની સિદ્ધિ છે માટે.’ તે અર્હતોના અનાદિપણામાં પણ તે વચનના અનાદિપણા થકી તથાત્વની—તથાપ્રકારના અપૌરુષેયપણાની સિદ્ધિ થશે. અને અપૌરુષેય વચન નહિં માનો તો ‘એકનું અવચનપૂર્વકપણું’ તે પણ

પક્ષિકા—સ્યાદેતત્—આ બલે હો, (એમ) પરંતુ વક્તવ્ય છે. ભવતોડપિ—તમારું પણ, પૌરુષેયવચનવાદીનું, તત્ત્વતા—તત્ત્વથી, પરમાર્થથી,—નહિં કે કેવલ મહાર્, તત્ત્વતઃ—ઐદંપર્યશુદ્ધિથી અપૌરુષેય જ વચન છે, પૌરુષેય પણ નથી. અત્ર હેતુ કહ્યો—સર્વસ્ય—સર્વના, ઋષભાદિના, સર્વદર્શિનઃ—સર્વદર્શિના, સર્વસના, તત્ત્વપૂર્વકત્વાદ્—તત્ત્વપૂર્વકપણાને લીધે, વચનપૂર્વકપણાને લીધે. આ પણ ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તપ્પુત્તિયા—તત્ત્વવિકા, વચનવિકા, અરહયા—અર્હતા છે, એ વચનથી. હવે એમ (શંકા) થાય કે અર્હત્સંતાન અનાદિ છે, તેથી પૌરુષેય વચન કેમ નથી! એમ આશંકીને કહ્યું—

તદનાદિત્વેડપિ તેષાં—તેઓના અર્હતોના, અનાદિત્વેડપિ—અનાદિપણામાં પણ, તદનાદિત્વતઃ—તત્ત્વતઃ—તેના, વચનના અનાદિભાવ થકી, તથાત્વસિદ્ધેઃ—તથાત્વની સિદ્ધિને લીધે, અપૌરુષેયત્વની સિદ્ધિને લીધે. આનો જ વિષયવ્યાપક પક્ષાન્તર કહ્યો—અવચનપૂર્વકત્વં ચૈકસ્ય—અને એકનું અવચનપૂર્વકપણું. જો અપૌરુષેય વચન માનવામાં નથી આવતું, તો અવચનપૂર્વક કોઈ એક આદિમાં વચનપ્રવર્તક અર્હતોનો અભ્યુપગમ કરવો પડશે એમ ભાવ છે. એમ પણ ત્યારે બલે હો, એમ આશંકીને પર જ કહ્યું—તદપિ—તે પણ, અવચનપૂર્વકપણું, તન્ત્રવિરોધિ—‘સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ’ સમ્યગ્દર્શન—જ્ઞાન—ચારિત્ર તે મોક્ષમાર્ગ એમ આગમવિશેષિ છે. ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—ન્યાયતઃ—ન્યાયથી, ‘સદ્કારણવન્નિત્યં’ અકારણવંત સત્ તે નિત્ય છે એમ નિત્યલક્ષણ ન્યાયથી, અનાદિશુદ્ધઃ—અનાદિશુદ્ધ, પરપરિકલ્પિત સદાશિવ આદિવત્ કોઈ અર્હત્ છે એવા શાબ્દસંજ્ઞાન—શાબ્દસંગને લીધે. હિતિ—એ પરવક્તવ્યતાની સમાપ્તિ અર્થે છે.

તન્ત્રવિરોધિ છે,' અર્થાત્ આદિમાં અવચનપૂર્વ એવો કોઈ એક વચનપ્રવર્તક અર્હત્ માનવો પડશે, તે પણ તન્ત્રવિરોધિ છે, 'સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે મોક્ષમાર્ગ' એ આગમને વિરોધિ છે. શા માટે? 'ન્યાયથી અનાદિશુદ્ધવાદની આપત્તિ થાય માટે.' અર્થાત્ અકારણવંત સત્ નિત્ય હોય છે એમ નિત્યલક્ષણ ન્યાયથી અનાદિશુદ્ધ એવો અન્યદર્શનીઓએ કલપેલ સદાશિવ આદિ જેવો કોઈ અર્હત્ છે એવા વાદનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. આમ અપૌરુષેયવાદીએ પૂર્વપક્ષ કર્યો.

અનાદિપણમાં પણ પુરુષવ્યાપાર વિના વચનના અઘટમાનપણાથી અપૌરુષેય વચનની સિદ્ધિ નહિ થાય, અને બીજાંકુર ન્યાયથી કોઈનું અવચનપૂર્વકપણું નથી, છ. પ્રકારે અપૌરુષેયવાદીની પ્રત્યેક દલીલનો રદીઓ આપી ઉત્તરપક્ષ કરે છે—

૭ન, અનાદિત્વેડપિ પુરુષવ્યાપારાભાવે વચ્ચનાનુપપત્ત્યા તથાત્વાસિદ્ધેઃ । ન ચાવચન-પૂર્વકત્વં કસ્યચિત્, તદાદિત્વેન તદનાદિત્વવિરોધાદિતિ । વીજાકુંરવદેતત્, તતશ્ચાનાદિ-ત્વેડપિ પ્રધાહતઃ સર્વજ્ઞામૂતભવનવત્કત્વવ્યાપારપૂર્વકત્વમેવાશ્ચિલવચનસ્યેતિ । ૩૦૬

૭અર્થઃ—(સમાધાન)—એમ નથી,—અનાદિપણમાં પણ પુરુષવ્યાપારના અભાવે વચનની અનુપપત્તિથી તથાત્વની અસિદ્ધિ છે માટે. અને કોઈનું અવચનપૂર્વકપણું નથી, તેના (વચનના) આદિપણાથી તેના (ભગવંતના) અનાદિપણાનો વિરોધ છે માટે. આ બીજા-અંકુરવત છે. અને તેથી કરીને પ્રવાહથી અનાદિપણમાં પણ સર્વજ્ઞના અભૂત-ભવનવત્ અખિલ વચનનું વકતૃવ્યાપારપૂર્વકપણું જ છે. ૩૦૬

પંક્તિકા—(એમ) પર પક્ષ આશંકીને કહિતર કહ્યોઃ—ન—ન જ, આ પરોક્ત. અત્રે હેતુ કહ્યો—અનાદિત્વેડપિ—અનાદિપણમાં પણ, વચનના અવિઘમાન આદિભાવે પણ, પુરુષવ્યાપારાભાવે—વચનપ્રવર્તકના તાલુઆદિ વ્યાપારના અભાવે વચ્ચનાનુપપત્ત્યા—વચનની અનુપપત્તિથી, ઉક્ત નિરુક્ત-વાળા વચનના અયોગથી, તત્તથાત્વાસિદ્ધેઃ—તેના તથાત્વની (અપૌરુષેયપણાની) અસિદ્ધિને લીધે. પક્ષાન્તરને નિરસ્ત કરતાં કહ્યું—

ન ચ—ન જ, અવચનપૂર્વકત્વં—પરોપન્યસ્ત એવું અવચનપૂર્વકપણું, કસ્યચિત્—કોઈનું, ભગવંતનું. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તદાદિત્વેન—તદ્ આદિવથી વચનપૂર્વકપણાથી, તદનાદિ-ત્વવિરોધાત્—તેના અનાદિપણાના વિરોધને લીધે. તસ્ય—તેના, ભગવંતના, અનાદિત્વસ્ય—અવચનપૂર્વકપણાથી આદિધત અનાદિપણાના, વિરોધાત્—વિરોધને લીધે, નિરાકરણને લીધે. પરમાર્થ કહ્યો—વીજાકુંરવદેતદ્—આ બીજા-અંકુર જેવું છે. જેમ બીજામાંથી અંકુર, અંકુરમાંથી બીજા, તેમ વચન થકી અર્હત્ ને અર્હત્ થકી વચન પ્રવર્તે છે. પ્રકૃતસિદ્ધિ કહી—

તતશ્ચ—અને તેથી કરીને, બીજા-અંકુર દર્શાવથી. અનાદિત્વેડપિ—વચનના અનાદિત્વમાં પણ, પ્રધાહતઃ—પ્રવાહથી, પરંપરાને અપેક્ષીને, સર્વજ્ઞામૂતભવનવત્ સર્વજ્ઞસ્ય—ઋષ્યાદિ વ્યક્તિરૂપ સર્વ-જ્ઞાના, પૂર્વે અમૂતસ્ય—અમૂતના, ભવનમિવ—ભવન જેમ, વકતૃવ્યાપારપૂર્વકત્વમેવાશ્ચિલ-વચનસ્ય—તોડિકાદિ મેહબિન એવા અખિલ વચનનું વકતૃવ્યાપારપૂર્વકપણું જ છે.

વિવેચન

જિનવદન હિમાદ્રિ ઉદ્ભવ સ્થાન જેનું,
ગણધર હર શીર્ષે જિર્ધ્વ ઉત્થાન જેનું;
સુરસ સલિલ પૂર્ણા સેવ્ય સુરો નરોને,
ભગવતી શ્રુતગંગા રક્ષજો તે અમોને!—યોગદૃષ્ટિકેશ (સ્વરચિત)

આમ ઉપરમાં અપૌરુષેયવદીએ જે પૂર્વ પક્ષ કર્યો, તેનો ઉત્તર પક્ષ કરતાં—રહીઓ. આપતાં કહ્યું—‘એમ નથી, અનાદિપણામાં પણ પુરુષવ્યાપારના અભાવે વચનની અનુપપત્તિથી તથાત્વની અસિદ્ધિ છે માટે.’ અર્થાત્ અહો મહાનુભાવ! પુરુષવ્યાપારઅભાવે તમે કહ્યું તેમ અમારું વચન પણ તત્ત્વથી અપૌરુષેય જ છે એમ વચનની અનુપપત્તિ નથી. કારણકે વચનના અનાદિપણામાં પણ પુરુષના તાલુ-હોઠ-જીભ-કંઠ આદિ ઉચ્ચારણક્રિયારૂપ વ્યાપાર ન હોય તો વચનનું હોવાપણું પણ થટું નથી, એટલે તથાપ્રકારે અપૌરુષેયપણાની સિદ્ધિ થતી નથી. ‘અને કોઈનું અવચનપૂર્વકપણું નથી, તેના આદિપણાથી તેના અનાદિપણાનો વિરોધ છે માટે.’ અર્થાત્ તમે કહો છો તેવું કોઈ પણ ભગવંતનું અવચનપૂર્વકપણું નથી, પરંતુ વચન-પૂર્વકપણું જ છે. કારણકે જો અવચનપૂર્વકપણું હોય તો તે ભગવંતનું આદિમંતપણું થયું, એટલે તેના અનાદિપણાનો વિરોધ આવે છે; તેમ જ તે વચનનું પણ ભગવત્પૂર્વક-પણાને લીધે આદિમંતપણું થયું, એટલે તેના અનાદિપણાને પણ વિરોધ આવે છે. આમ વચનને આદિ-પહેલાં માનશો, તો ભગવંત અનાદિ કેમ? ને ભગવંતને આદિ-પહેલાં માનશો તો વચન અનાદિ કેમ? એમ વિરોધ આવે છે. પણ વચનને અને ભગવંતને બંનેને જો અનાદિ માનવામાં આવશે તો આ વિરોધ આવશે નહિં.

એટલે ભગવંત અને વચન બંને અનાદિ જ સિદ્ધ છે. ‘બીજાકુરવદેત’—‘આ બીજ-અંકુરવત છે.’ બીજમાંથી અંકુર ને અંકુરમાંથી બીજ એ પરંપરા જેમ ચાલ્યા જ કરે છે, ને તેમાં બીજ પહેલું કે અંકુર પહેલો એ કહેવું અશક્ય છે, તેમ વચન થકી ભગવંત ને ભગવંત થકી વચન એ અનાદિ પરંપરા સંતતિ ચાલ્યા જ કરે છે, ને તેમાં વચન પહેલું કે ભગવંત પહેલો એ કહેવું અશક્ય છે. ઈડામાંથી મરઘી કે મરઘીમાંથી ઈંડું ઈન્દ્રિયાદિ દૃષ્ટાંત પણ અત્ર ઘટે છે.

અને ‘તેથી કરીને પ્રવાહથી અનાદિપણામાં પણ સર્વજ્ઞતા અભૂતભવનવત અખિલ વચનનું વક્તૃવ્યાપારપૂર્વકપણું જ છે.’ આ બીજ-અંકુરના દૃષ્ટાંત પરથી પ્રવાહથી-પરંપરાથી વચનના અનાદિપણામાં પણ ઋષભાદિ સર્વજ્ઞ જે પૂર્વે અભૂત હતા-થવા નહોતા, તેનું ભવન-હોવાપણું જેમ વચન થકાં હોય છે; તેમ લૌકિક-અલૌકિક ભેદથી ભિન્ન એવા સર્વ વચનનું હોવાપણું પણ વક્તાના વ્યાપારપૂર્વક જ હોય છે. અર્થાત્ વેદવચન કે અન્ય

‘અર્થ’ :—શંકા-વારુ, એમ તો સર્વજ્ઞ જ આનો વક્તા સદા હોય, અન્ય નહિ;—તેના અસાધુત્વના પ્રસંગને લીધે. તે અવચનપૂર્વક જ કોઈ નીતિથી છે.

(સમાધાન ઉત્તર)—વારુ, બીજાંકુરવત્ એ પરથી (આ) પ્રત્યુક્ત છે. (એ) યત્નથી પરિભાવનીય છે. તથા—

અધિકૃત વચનના અર્થ—જ્ઞાન-શબ્દરૂપપણાને લીધે શબ્દવચન અપેક્ષાએ કોઈના અવચનપૂર્વકપણામાં પણ દોષ નથી,—મરુદેવી આદિના તથાશ્રવણને લીધે. વચનાર્થ પ્રતિપત્તિ થકી જ તેઓનું પણ તથાત્વસિદ્ધિને લીધે તત્વથી તત્પૂર્વકપણું છે.

અને વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમાદિ થકી માર્ગાનુસારિ બુદ્ધિવંતને વચન વિના પણ તેના અર્થની પ્રતિપત્તિ હોય છે;—કવચિત્ તથાદર્શનને લીધે, સંવાદસિદ્ધિને લીધે.^{૩૦૭}

વિવેચન

“પુસ્તકપણે કોઈ પણ શાસ્ત્ર અનાદિ નથી. તેમાં કહેલા અર્થ પ્રમાણે તો સૌ શાસ્ત્ર અનાદિ છે.”—શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજી.

અગ્રે અપૌરુષેયવાદી પુનઃ શંકા કરશે—‘વારુ, એમ તો સર્વજ્ઞ જ આનો વક્તા સદા હોય, અન્ય નહિ;—તેના અસાધુત્વના પ્રસંગને લીધે. તે અવચનપૂર્વક જ કોઈ નીતિથી છે.’ અર્થાત્ એમ જો પૌરુષેય જ વચન માનશે તો સર્વજ્ઞ જ

અપૌરુષેયવાદીની આ વચનનો વક્તા સદા—સર્વકાલ હોય, તેનાથી વ્યતિરિક્ત એવો પુનઃ તે જ દલીલ અન્ય અસર્વજ્ઞ નહિ. કારણ કે તેના વચનને અસાધુપણાનો—અસમ્યક્પણાનો—અપ્રમાણપણાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય,—વક્તાના પ્રમાણપણાથી જ વચનનું પ્રમાણપણું હોય માટે. એટલે અતિ અતિ ચિરકાલ પૂર્વે અતીત—ભૂત કાળમાં એવો કોઈ સર્વજ્ઞ અવચનપૂર્વક જ થઈ ગયેલો હોવો જોઈએ એમ નીતિથી—ન્યાયથી સિદ્ધ થાય છે; નહિં તો અવચનપૂર્વક જ જો ન હોય તો તે

મરુદેવ્યાદીનાં—મરુદેવી આદિના, પ્રથમ જિનજનની પ્રજ્ઞાતિના,—સ્વયમેવ પકવ લગ્યત્વવંતોના, તથાશ્રવણાત્—તથાશ્રવણને લીધે, શબ્દરૂપ વચનની અનપેક્ષાએ જ સર્વદર્શિત્વના શ્રવણને લીધે. હવે ‘તત્પુનિવ્યા અરહયા’ તત્પૂર્વિકા અર્હતા એ વચનને સમર્થન કરતા કહ્યું—વચનાર્થપ્રતિપત્તિતઃ—પર—વચનાર્થપ્રતિપત્તિ થકી જ. વચનથી સાધ્ય જ્ઞાનાનુષ્ઠાન લક્ષણ સામાધિકાદિ અર્થસ્ય—અર્થની, પ્રતિપત્તિત પર—પ્રતિપત્તિ થકી જ, અંગીકરણ થકી જ, નહિં કે અન્યથા, તેષામપિ—તેઓને પણ, મરુદેવી આદિને પણ, અપિ—પણ શબ્દથી ઋષભાદિને, તથાત્વસિદ્ધિઃ—તથાત્વ સિદ્ધિને લીધે, સર્વદર્શિત્વ સિદ્ધિને લીધે, તત્ત્વતઃ—તત્વથી, નિશ્ચયવૃત્તિથી, ન તો વ્યવહારથી પણ, તત્પૂર્વકત્વ—તત્પૂર્વકત્વ, વચનપૂર્વકત્વ. એ જ ભાવે છે—

મવતિ ચ વિશિષ્ટક્ષયોપશમાદિતઃ—અને હોય છે, વિશિષ્ટાદ્—વિશિષ્ટ-દર્શનમોહનીય આદિ જોયર ક્ષય-ક્ષયોપશમ થકી, માર્ગાનુસારિબુદ્ધિઃ—સમ્યગ્-દર્શનાદિ મોક્ષમાર્ગાનુયાયી પ્રસાવંતને, વચનમ્—ઉક્તાલક્ષણ વચન—અન્તરેણાપિ—વિના પણ, તદર્થપ્રતિપત્તિઃ—વચનના અર્થની પ્રતિપત્તિ. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—વર્વાચિત્—પ્રસાપનીયમાં, તથાદર્શનાત્—વચનાર્થપ્રતિપત્તિના દર્શનને લીધે. આ કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—સંવાદસિદ્ધિઃ—સંવાદસિદ્ધિને લીધે. જે આ ત્હારાથી કહેવામાં આવ્યું તે ત્હારાથી સ્વતઃ એવ યાત વા અનુદિષ્ટ છે એમ પ્રકૃત અર્થના અભ્યભિચારની સિદ્ધિને લીધે.

વચનપૂર્વક જ હોવો જોઈએ, એટલે વચન અપોરુપેય જ છે એમ તમારે ન્યાયથી માન્ય કરવું પડશે.

એનો ઉત્તર આપ્યો—‘વારુ, બીજાંકુવરવત્ એ પરથી (આ) પ્રત્યુક્ત છે. (એ) ચત્તથી પરિભાવનીય છે.’ બીજા—અંકુરના દૃષ્ટાંતથી આ તમારી દલીલનો રદીઓ અપાર્થ ચૂક્યો છે, એટલે પિષ્ટપેષણ કરવાની જરૂર નથી. એ દૃષ્ટાંત જ ચત્તથી બીજાંકુરવત્ પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે. એ સમ્યક્પણે પરિભાવન કરશે એટલે એ પરથી રદીઓ તમારું સમાધાન થઈ જશે.

તેમજ—અનેકાન્તવાદી જૈનોનો કયાંય એકાન્ત છે નહિ, એટલે ‘અર્થજ્ઞાનશબ્દરૂપ-ત્વાદ્ધિકૃતવચનસ્ય’ અધિકૃત વચનના અર્થ-જ્ઞાન-શબ્દરૂપપણાને લીધે શબ્દવચન-અપેક્ષાએ કોઈતા અવચનપૂર્વકપણામાં પણ દોષ નથી, ‘શબ્દવચના-વચનનું અર્થ-જ્ઞાન-પેક્ષયા નાવચનપૂર્વકત્વેડપિ કસ્યચિદ્ દોષઃ,’ મરુદેવી આદિના શબ્દરૂપપણું તથાશ્રવણને લીધે ‘અર્થાત્ અધિકૃત વચન-પ્રસ્તુત આગમ વચન છે તે (૧) અર્થરૂપ-સામાયિક પરિણામાદિ ભાવરૂપ, (૨) જ્ઞાનરૂપ-તદ્ગતપ્રતીતિરૂપ, અને (૩) શબ્દરૂપ-વાચકધ્વનિરૂપ એમ ત્રણ પ્રકારે છે. એટલે વાચકધ્વનિરૂપ-શબ્દરૂપ વચનની અપેક્ષાએ કોઈ સર્વજ્ઞતા અવચનપૂર્વકપણામાં પણ અનાદિ-શુદ્ધવાદની આપત્તિરૂપ દોષ નથી. કારણ કે આદિ તીર્થંકર ઋષભદેવજીના માતા મરુદેવીજી આદિનું બળ્યત્વ સ્વયમેવ પરિપાક પામ્યું હતું એમ તથાપ્રકારનું શ્રવણ થાય છે; શબ્દરૂપ વચનની અપેક્ષા વિના જ એઓને સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિપણું પ્રાપ્ત થયું હતું એમ આગમમાં સંભળાય છે.

હવે “તત્પૂર્વિકા અર્હન્તા” એ વચનને સમર્થિત કરતાં કહ્યું—‘વચનાર્થ પ્રતિપત્તિ થકી જ તેઓનું પણ તથાત્વસિદ્ધિને લીધે તત્ત્વથી તત્પૂર્વકપણું છે.’ અર્થાત્ વચન થકી સાધ્ય એવો જ જ્ઞાનાનુષ્ઠાનરૂપ સામાયિકપરિણામ આદિ અર્થ, વચનાર્થ પ્રતિપત્તિથી તેની તો તેઓએ પ્રતિપત્તિ કરી જ છે. અંગીકરણ કર્યું જ છે; સર્વજ્ઞપણાની સિદ્ધિ એટલે આ અર્થરૂપ-સામાયિકાદિ ભાવરૂપ પ્રતિપત્તિ થકી જ તેઓને—મરુદેવી માતાજી આદિને પણ તથાત્વની-તથાપ્રકારના સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિપણાની સિદ્ધિ છે, એટલા માટે તત્ત્વથી-નિશ્ચયવ્રત્તિથી તે મરુદેવીજી આદિને પણ તત્પૂર્વકપણું-વચનપૂર્વકપણું સિદ્ધ થયું.

અને—‘भवति च विशिष्टक्षयोपशमादितो मार्गानुसारिवृद्धे:—’વિશિષ્ટ ક્ષયો-પશમાદિ થકી માર્ગાનુસારિ બુદ્ધિવંતે વચન વિના પણ તેના અર્થની પ્રતિપત્તિ હોય છે —‘वचनमन्तरेणापि तदर्थप्रतिपत्तिः’—‘કવચિત્ તથાદર્શનને લીધે. સંવાદસિદ્ધિને લીધે’ અર્થાત્ દર્શનમોહનીય આદિ કર્મસંબંધી ક્ષય-ક્ષયોપશમ-ઉપશમ થકી સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષમાર્ગને અનુસારિ-અનુયાયિ બુદ્ધિવંત-પ્રજ્ઞાવંતે ઉજ્જાલક્ષણવાળા વચન વિના પણ તે વચનના અર્થની પ્રતિપત્તિ-અંગીકરણ હોય છે; કારણકે કવચિત્ તથાપ્રકારનું વચનના અર્થની પ્રતિપત્તિનું દર્શન થાય છે, અને તેનું કારણ પણ તેવા પ્રકારે સંવાદની—મળતા-

પણની સિદ્ધિ હોય છે એ છે. જેમકે—જે આ તમારામાંથી કહેવામાં આવ્યું તે મહારાથી આપોઆપ જ બાણવામાં આવ્યું છે વા આચરવામાં આવ્યું છે, એમ પ્રકૃત અર્થના અવ્યભિચારની—અવિસંવાદની સિદ્ધિ હોય છે.

અને એમ સર્વના વચનપૂર્વકપણાને લીધે વ્યક્તિઅપેક્ષાએ અનાદિશુદ્ધવાદની આપત્તિ નથી, એમ શેષ દલીલનો રહીઓ આપી અપૌરુષેયવાદીને નિરુત્તર કરે છે—

‘एवं च व्यक्त्यपेक्षया नानादिशुद्धवादापत्तिः, सर्वस्य तथा तत्पूर्वकत्वात्, प्रवाहस्त-
स्त्विष्यत एवेति । न ममपि तत्त्वतोऽपौरुषेयमेव वचनमिति प्रपञ्चितमेतदन्यत्रेति नेह
प्रयासः ॥ ૩૦૮

‘અર્થ’ :—અને એમ વ્યક્તિઅપેક્ષાએ અનાદિશુદ્ધવાદની આપત્તિ નથી,—સર્વનું
તથાપ્રકારે તત્પૂર્વકપણું છે માટે; પ્રવાહથી તો (અનાદિશુદ્ધ) ઇષ્ટ માનવામાં આવે જ છે.
મહાઈ’ પણ તત્ત્વથી અપૌરુષેય જ વચન નથી, એમ આ અન્યત્ર પ્રપચિત છે, એટલે અહીં
પ્રયાસ નથી. ૩૦૮

વિવેચન

“આગળ જાની ધઈ ગયા, વર્તમાનમાં હોય;

થાશે કાળ લવિબ્યમાં, માર્ગભેદ નહિં હોય.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અને ‘એમ વ્યક્તિઅપેક્ષાએ અનાદિશુદ્ધવાદની આપત્તિ નથી, સર્વના તથા-
પ્રકારે તત્પૂર્વકપણાને લીધે.’ એમ વચનનું પૌરુષેયપણું સને, વ્યક્તિઅપેક્ષાએ—એકેક
સર્વદર્શિને અપેક્ષીને અનાદિશુદ્ધવાદની આપત્તિ નથી, કેઈ એક
એમ વ્યક્તિઅપેક્ષાએ અનાદિશુદ્ધ સર્વદર્શી વક્તા હોવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો નથી;
અનાદિશુદ્ધવાદની કારણ કે સર્વનું તથાપ્રકારે—પૂર્વોક્ત પ્રકારે તત્પૂર્વકપણું—વચનપૂર્વક-
આપત્તિ નથી પણ છે માટે. પણ ‘પ્રવાહથી તો ઇષ્ટ માનવામાં આવે જ છે,’
પ્રવાહથી—પરંપરાથી તો અનાદિશુદ્ધ માનવામાં આવે જ છે,
કારણકે પ્રવાહનું અનાદિપણું છે. ‘એમ અમારું પણ તત્ત્વથી અપૌરુષેય જ વચન નથી,

પણિકા—પરં ચ—અને એમ, વચનનું પૌરુષેય સને, દયસ્યપેક્ષયા—વ્યક્તિઅપેક્ષાએ,
એકેક સર્વદર્શિને અપેક્ષીને, નાનાદિશુદ્ધવાદપત્તિ:—અનાદિ શુદ્ધવાદની આપત્તિ નથી, કેઈ એક
અનાદિશુદ્ધ સર્વદર્શી વક્તા આપત્તિ થતો નથી. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું:—સર્વસ્ય—સર્વના,
સર્વદર્શિના, તથા—તથાપ્રકારે, પૂર્વોક્ત પ્રકારે, તત્પૂર્વકત્વાત—વચનપૂર્વકપણાને લીધે. પ્રવાહસ્તુ—
પણ પ્રવાહથી તો, પરંપરાને અપેક્ષીને, દયસ્ય એવ—અનાદિશુદ્ધ ઇષ્ટ માનવામાં આવે જ છે,—
પ્રવાહના અનાદિપણાને લીધે. એમ ન મમપિ તત્ત્વતોઽપૌરુષેયમેવ વચન—મહાઈ’ પણ તત્ત્વથી
અપૌરુષેય વચન નથી,—જે તે પૂર્વે પ્રસંગિત કયું હતું. પ્રપણિતમેતદન્યત્ર—આ અન્યત્ર—સર્વજ્ઞ
સિદ્ધિ આદિમાં પ્રપચિત છે, ન હૈ પ્રયાસ:—અહીં પ્રયાસ—પ્રયત્ન નથી.

આની વ્યાખ્યા—

તમઃ—તમસુ, અજ્ઞાન તે જ તિમિર—તિમિર, તે તમસ્તિમિરઃ અથવા તમઃ—બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ-નિધત એવું જ્ઞાનાવરણીય, નિકાચિત તે તિમિર—તિમિર, તસ્ય પટલં—તેનું પટલ, વૃન્દ, તે તમસ્તિમિરપટલ, તેને વિધ્વંસે છે, વિનાશ છે તે તમસ્તિમિરપટલવિધ્વંસનઃ—તમસ્તિમિરપટલવિધ્વંસન, તેને. અને તથાપ્રકારે અજ્ઞાનના નિરાસથી જ આની પ્રવૃત્તિ છે.

તથા—સુરગણનરેન્દ્રમહિતસ્ય—સુરગણુ-નરેન્દ્રથી મહિત એવાને, કારણકે તથાપ્રકારે મુરારિ આગમનો મહિમા કરે જ છે.

તથા—સીમાં—સીમાને, મર્યાદાને કારણતીતિ—ધારે છે તે સીમાધર—સીમાધર, તસ્ય—તેને,—એમ કર્મમાં છટ્ટી વિભક્તિ છે, તં—તેને, વન્દે—હું વંદું છું, વા તેનું જે માહાત્મ્ય તેને વંદું છું, અથવા તસ્ય વન્દ—તેનું વન્દન કરું છું. કારણકે તથાપ્રકારે આગમ-વતો જ મર્યાદા ધારે છે.

કિંભૂતને ? પ્રકર્ષેણ સ્ફોટિતં—પ્રકર્ષથી સ્ફોટિત (ફેડી નાંખાયેલ) છે મોહજાલં—મોહજાલ, મિથ્યાત્વાદિ, યેન, જેનાથી, સ તથાગમને—તે તથા (પ્રસ્ફોટિતમોહજાલઃ) કહેવાય છે, તેને. અને તથાપ્રકારે આ સતે વિવેકીની માહજાલ વિલય પામે છે.^{૩૦૬}

વિવેચન

પ્રથમરસ ઝરંતી આત્મપ્રતિ હરંતી,

જગત હિત કરંતી પથ્ય સૌને ઠરંતી;

ભવજલતરણી જે ટ્રેડ નૌકા સમાણી,

શિવ સુખજનની તે વંદું જિનેન્દ્ર વાણી.—પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા

શ્રુતધર્મના પિતા૩૫ શ્રુતધર્માદિકરોની—તીર્થકરોની સ્તુતિ કહી, હવે અત્રે શ્રુતધર્મની સ્તુતિ કહી છે: હું શ્રુતધર્મને વંદું છું. આ શ્રુતધર્મ કેવો છે ? (૧) તમતિમિરપટલ-

વિધ્વંસન —તમસ્પૃષ્ટ-અજ્ઞાન૩૫-તિમિર-અધકાર તે તમતિમિર; સીમાધર શ્રુતધર્મને અથવા બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ-નિધત એવું જ્ઞાનાવરણીય કર્મ તે તમસુ ને વંદન નિકાચિત કર્મ તે તિમિર; આ તમતિમિરના પટલનો-વૃન્દનો-સમૂહનો જે વિધ્વંસ-વિનાશ કરે છે તે તમતિમિરપટલવિધ્વંસન.

તે પરમ જ્ઞાનીઓએ પ્રણીત કરેલ શ્રુતજ્ઞાનનો પ્રકાશ તેવા પ્રકારે અજ્ઞાન-અધકારનો વિધ્વંસ કરે જ છે. (૨) સુરગણુનરેન્દ્રમહિત—તેના પ્રકારે દેવગણુ-નરેન્દ્રો પરમપૂજ્ય અર્હત્આગમનો મહિમા કરે જ છે. (૩) મોહજાલને પ્રસ્ફોટિત કરનાર—મિથ્યાત્વાદિ મોહજાલને પ્રકર્ષથી સ્ફોટિત કરનાર, સર્વથા ફેડી નાંખનાર આ શ્રુતધર્મ સતે વિવેકીની મોહજાલ વિલય પામે છે. (૪) એવા સીમાધરને—સીમાને અર્થાત્ સ્વ-પર વસ્તુની સ્વભાવમર્યાદાને-મર્યાદાધર્મને જે ધારે છે તે સીમાધરને-સમયને, આગમને, શ્રુતને હું વંદું છું; અથવા તે આગમના માહાત્મ્યને હું વંદું છું. આ સીમાધર-મર્યાદાધર્મ એટલે શું ? તેનો પરમાર્થ વિચારવા યોગ્ય છે. તેની સ્પષ્ટ મર્યાદા અત્ર બતાવી છે—

‘આ આત્માનો ‘સ્વ ભાવ’ તે સ્વભાવ છે, અર્થાત્ પરમાર્થથી-તત્ત્વથી જે પ્રકારે નિજ સત્તા છે તે સ્વભાવ છે. જે પ્રકારે આત્માની સ્વરૂપસત્તા છે, જે પ્રકારે આત્માનું શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપ છે, તે પ્રકારે સ્વભાવ તે ધર્મ ને સ્વનું ભવન-હોવું તે સ્વભાવ છે. નિજ સ્વરૂપે હોવું તે વિભાવ તે અધર્મ- ‘સ્વભાવ’ છે. અને આ સ્વભાવ પણ ભાવાવધિ જ × એ સ્પષ્ટ મર્યાદાધર્મ યુક્ત છે, એટલે કે જેટલી સ્વભાવની અવધિ-મર્યાદા છે, તેટલી અવધિ-મર્યાદા પર્યાંત જ સ્વભાવ ઘટે છે,—નહિં કે અન્ય પ્રકારે. શુદ્ધ ચેતન ભાવમાં હોવું-વર્તવું એ આત્માની સ્વભાવ-મર્યાદા છે, એ જ એનો ‘મર્યાદા ધર્મ’- ‘મરજાદ’ છે, એટલે શુદ્ધ ચેતન ભાવમાં વર્તે તો જ ‘સ્વભાવમાં’ આવ્યો કહેવાય, નહિં તો નહિં. કારણ કે સ્વભાવમર્યાદામાં અર્થાત્ શુદ્ધ ચેતનભાવમાં ન વર્તતાં, પરભાવ-વિભાવમાં વર્તે, તો તે સ્વભાવમાં વર્ત્યો ન કહેવાય, ને વર્ત્યો જો કહીએ તો અતિપ્રસંગ દોષ આવે; કારણકે શુદ્ધ દ્રવ્યનું જે સ્વરસભવન તે જ સ્વભાવ છે, અને જો તે અન્યદ્રવ્યરૂપ થાય તો તે એનો સ્વભાવ નથી, પણ વિભાવ જ છે. તાત્પર્ય કે-જેમ છે તેમ, જેટલી છે તેટલી સ્વભાવની અવધિમાં-મર્યાદામાં હોવું-વર્તવું, તત્ત્વથી નિજ સત્તાએ સ્થિતિ કરવી, તે જ સ્વભાવ છે. તે સ્વભાવમર્યાદામાં ન હોવું- ન વર્તવું તે સ્વભાવ નથી, પણ વિભાવ છે, પરભાવ છે.’

શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય વિવેચન (સ્વરચિત) પૃ. ૬૪૭

આમ સ્વભાવ તે ધર્મ ને વિભાવ તે અધર્મ એમ ધર્મ-અધર્મની સ્પષ્ટ મર્યાદા, સ્વ-પર વસ્તુની સીમા ધરનાર આ સીમાધર શ્રુતધર્મ, ‘વત્થુસહાવો ધમ્મો’ વસ્તુનો વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ ઇત્યાદિ શ્રુતવચનથી દાખવે છે.

આવા વિશેષણસંપન્ન જન્મ-જરા-મરણ-શોક પ્રજ્ઞાશ કરનારા ધર્મનો સાર પામી કોણ પ્રમાદ કરે? એમ પ્રમાદનો નિષેધ કરતી ત્રીઝ ગાથાનો ઉપન્યાસ કરી, તેનો પરમાર્થ પ્રકાશે છે—

૧૧૬૪૪ શ્રુતમભિવચ્ચાવુત્તા તસ્યૈવ ગુણોપદશેનદ્વારેણાપ્રમાદગોચરતાં પ્રતિપાદયન્નાહ—

જાઈજરામરણસોગપણાસણસ્સ,
કલ્લાણપુક્કલવિસાલસુહાવહસ્સ ।
કો દેવદાણવનરિંદગણચ્ચિઅસ્સ,
ધમ્મસ્સ સારમુવલલ્ભ કરે પમાયં ? ॥૩॥

અસ્ય વ્યાખ્યા—

જાતિ:—ઉત્પત્તિ: જરા-વયોહાનિલક્ષણા મરણ—પ્રાણનાશ: શોક:—માનસો દુ:ખ-

× “સ્વભાવોઽસ્ય સ્વભાવો યન્નિજા સત્તૈવ તત્ત્વતઃ ।

ભાવાવધિરયં મુક્તો નાન્યથાઽતિપ્રસન્નતઃ ॥

× “શુદ્ધદ્રવ્યસ્વરસભવનાત્કિ સ્વભાવસ્ય શેષ—

મન્યદ્રવ્યં ભવતિ યદિ વા તસ્ય કિં રચાત સ્વભાવઃ ? ”—શ્રીસમયસાર કાળશ.

વિશેષ; જાતિશ્ચ જરા ચ મરણ ચ શોકશ્ચેતિ દ્વન્દ્વઃ । જાતિજરામરણશોકાન્ પ્રણાશયતિ-
અપનયતિ જાતિજરામરણશોકપ્રણાશનઃ, તસ્ય । તથા ચ શ્રુતધર્મોક્તાનુષ્ઠાનાજ્ઞાત્યાદયઃ
પ્રણશ્યન્ત્યેવ । અનેક ચાસ્યાનર્થપ્રતિધાતિત્વમાહ ।

કલ્યાણ—આશંગ્યં, કલ્યાણમણતીતિ કલ્યાણં, કલ્યે શબ્દયતીત્યર્થઃ, પુષ્કલં—સમ્પૂર્ણં,
ન ચ તદલ્પં, કિન્તુ ? વિશાલં—વિસ્તીર્ણં સુખં—પ્રતીતં, કલ્યાણં પુષ્કલં વિશાલં સુખમાવ-
હતિ—પ્રાપયતિ કલ્યાણપુષ્કલવિશાલસુખાવહઃ, તસ્ય । તથા ચ શ્રુતધર્મોક્તાનુષ્ઠાનાદુક્ત-
લક્ષણમપવર્ગસુગ્રમવાપ્યત પ્વ । અનેન ચાસ્ય વિશિષ્ટાર્થપ્રસાધકત્વમાહ ।

કઃ પ્રાણી દેવદાનવનરેન્દ્રગણાચિતસ્ય શ્રુતધર્મસ્ય સારં—સામર્થ્યં ઉપલભ્ય—દૃષ્ટ્વા
વિજ્ઞાય કુર્યાત્ પ્રમાદં સેવેત ? સચેતસશ્ચારિત્રધર્મં પ્રમાદં કર્તૃ ન યુક્ત્વદિ હૃદયં ।

આહ—સુરગણતરેન્દ્રમહિતસ્યેત્યુક્તં, પુનઃ દેવદાનવનરેન્દ્રગણાચિતસ્યેતિ કિમર્થમ ?

ઉચ્યતે—પ્રસ્તુતભાવાન્વયફલતન્નિગમનત્વાદ્દોષઃ ।

તસ્યેવં ગુણસ્ય ધર્મસ્ય સારં—સામર્થ્યમુપલભ્ય કઃ સકર્ણઃ પ્રમાદી ભવેદ્ધારિત્રધર્મ
इति॥ ૩૧૦

૧૧ અર્થઃ—આમ શ્રુતને અભિવન્દી હવે તેના જ ગુણના ઉપદર્શનદ્વારે અપ્રમાદ-
ગાયરતા પ્રતિપાદન કરતાં કહે છે—

(વસંતનિલકા)

જાતિ-જરા-મરણ-શોક પ્રણાશનારા,
કલ્યાણ પુષ્કલ મહા સુખ આણુનારા;
જે દેવ-દાનવ-નરેન્દ્ર પૂજિત પાદ,
તે ધર્મસાર લાહી કોણ કરે પ્રમાદ ?

જાતિ (જન્મ), જરા મરણ ને શોકનો પ્રણાશ
કરનારા, કલ્યાણ પુષ્કલ-વિશાલ સુખાવહ, દેવ-દાનવ
-નરેન્દ્રગણોથી અર્ચિત એવા ધર્મનો સાર પામીને કોણ
પ્રમાદ કરે ?

આની વ્યાખ્યા—

જાતિઃ—જાતિ, ઉત્પત્તિ, જરા—જરા, વયોહાનિલક્ષણા, મરણ—મરણ, પ્રાણુનાશ,
શોકઃ—શોક, માનસ દુઃખવિશેષ, જાતિ અને જરા અને મરણ અને શોક એમ દ્વન્દ્વ છે.
જાતિ, જરા, મરણ અને શોકને પ્રણાશ છે, દૂર કરે છે તે જાતિજરામરણશોકપ્રણાશનઃ—

જાતિ-જરા-મરણ-શોક પ્રજ્ઞાશન, તેનો. અને તથાપ્રકારે શ્રુતધર્મેક્ષિત અનુષ્ઠાન થકી જાતિ આદિ પ્રજ્ઞશે જ છે. અને આ વડે કરીને આતું અનર્થપ્રતિધાતિપણું કહ્યું.

કલ્ય—કલ્ય, આરોગ્ય, કલ્ય અણતીતિ કલ્યાણ—કલ્યને અણ છે તે કલ્યાણ, કલ્યને બોલાવે છે એમ અર્થ છે. પુષ્કલ—પુષ્કલ, સંપૂર્ણ, અને તે અલ્પ નહિ, કિંતુ વિશાલ—વિશાલ, વિસ્તીર્ણ, સુખ—સુખ, પ્રતીત છે. કલ્યાણ પુષ્કલ વિશાલ સુખ આવહતિ—આવહે છે; પ્રાપ્ત કરાવે છે તે કલ્યાણપુષ્કલવિશાલસુખાવહ—કલ્યાણ પુષ્કલ વિશાલ સુખાવહ, તેનો. અને તથાપ્રકારે શ્રુતધર્મેક્ષિત અનુષ્ઠાન થકી ઉક્તલક્ષણવાળું અપવર્ગ સુખ પમાય જ છે. અને આ વડે આતું વિશિષ્ટઅર્થપ્રસાધકપણું કહ્યું.

કા—કોણ, કથો, પ્રાણી—પ્રાણી, દેવદાનવનરેન્દ્રગણાચિતસ્ય—

દેવ-દાનવ-નરેન્દ્રગણથી અર્ચિત એવા, શ્રુતધર્મસ્ય-શ્રુતધર્મનો, સાર-સાર, સામર્થ્ય, ઉપલબ્ધ-દેખી, જાણી, કુર્યાત પ્રમાદ—પ્રમાદ કરે ? રોવે ? સર્થેતરુને ચરિત્રધર્મમાં પ્રમાદ કરવો યુક્ત નથી એમ હુદય છે.

શંકા—‘સુરગણનરેન્દ્રમહિતસ્ય’ એમ કહ્યું, પુત્ર : ‘દેવદાનવનરેન્દ્રગણાચિતસ્ય’ એમ શું અર્થ ? (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—પ્રસ્તુત ભાવના અન્યદક્ષવાળા તેના (તે પૂર્વવચનના) નિગમનપણુને લીધે અદોષ છે.

તે એવા ગુણવાળા ધર્મનો સાર-સામર્થ્ય દેખીને, કથો સકર્ણ ચરિત્રધર્મમાં પ્રમાદી હોય ? ૩૧૦

વિવેચન

“સેવો ભવિયાં વિમલ જિણેસર, હલહા સન્નજન સંજાણ,

એવા પ્રભુનું દર્શન લેવું, તે આજસમાંહે ગંજાણ;

અવસર પામી આજસ કરશે, તે મૂરખમાં પહેલોણ.”—શ્રી યશોવિજયજી

આવા અત્ર ઉક્ત લક્ષણવાળા ધર્મનો સાર પામી કોણ પ્રમાદ કરે ? એમ સંબંધ છે. આ ધર્મ કેવો છે ? (૧) જાતિ-જરા-મરણ-શોકનો પ્રનાશ કરનારો છે. અને તેવા પ્રકારે શ્રુતધર્મમાં કહેલ અનુષ્ઠાન થકી જન્મ-જરા-મરણ-શોક પ્રજ્ઞાશ પામે જ છે. આ વિશેષણથી આ ધર્મનું અનર્થપ્રતિધાતિપણું કહ્યું, અનર્થનો પ્રતિધાત કરનાર સ્વભાવ દર્શાવ્યો. (૨) કલ્યાણ પુષ્કલ વિશાલ સુખાવહ છે. કલ્ય એટલે આરોગ્ય, તેને અણ છે, બોલાવે છે, અણ છે તે કલ્યાણ; પુષ્કલ સંપૂર્ણ, અને તે અલ્પ નહિ પણ વિશાલ-વિસ્તીર્ણ સુખને આવહે છે, પ્રાપ્ત કરાવે છે. અને તથાપ્રકારે શ્રુતધર્મેક્ષિત અનુષ્ઠાન થકી ઉક્તલક્ષણવાળું કલ્યાણમય પુષ્કલ વિશાલ સુખ-અપવર્ગસુખ-મોક્ષસુખ પમાય જ છે.

પંક્તિકા— પ્રસ્તુતમાધ્યાન્યકલતન્નિગમનત્વાદ—પ્રસ્તુતમાધ્યસ્ય—એટલે કે સુરગણ-નરેન્દ્ર મહિત ભગવાન શ્રુતધર્મ છે એવા લક્ષણવાળા પ્રસ્તુત ભાવનો, અન્યથા—એનથ, અનુગ્રીત, સ એવ ફલ—તે જ ફલ-સાધ્ય છે. યસ્ય તત્ તથા—જેનું તે તથા, તસ્ય—તેનું, પૂર્વવચનનું, નિગમન—નિગમન, સમર્થન, પશ્ચાત્ કર્મધાર સમાસ અને ભાવ પ્રત્યય, પ્રસ્તુતમાધ્યાન્યકલતન્નિગમનત્વ—પ્રસ્તુત ભાવના અન્ય ફલવાળા તે વચનનું નિગમનપણું, દેવદાનવનરેન્દ્રગણાચિતસ્ય—દેવ-દાનવ-નરેન્દ્રગણાર્ચિતનું કારણકે છે, તસ્માત્—તેને લીધે.

આ વિશેષણથી આ ધર્મનું વિશિષ્ટઅર્થસાધકપણું કહ્યું, વિશિષ્ટ અર્થનો પ્રસાધક સ્વભાવ દર્શાવ્યો.

એવા દેવ-દાનવ-નરેન્દ્ર ગણથી અર્ચિત-પૂજિત ધર્મનો-શ્રુતધર્મનો સાર-સામર્થ્ય દેખીને-જાણીને કેણુ પ્રમાદ કરે? કયો પ્રાણી પ્રમાદ સેવે? તાત્પર્ય કે ‘સચેતસૂને ચારિત્રધર્મમાં પ્રમાદ કરવો યુક્ત નથી એમ હૃદય છે.’ અર્થાત્ ભગવાંતનો શ્રુતધર્મ શ્રુત કરી સચેતસૂ તે ધર્મના અનુષ્ઠાનરૂપ-આચરણરૂપ ચારિત્રધર્મમાં પ્રમાદ કરે જ નહિ. તેથી ‘એવા ગુણવાળા ધર્મનો સાર-સામર્થ્ય દેખી કયો સકણું ચારિત્રધર્મમાં પ્રમાદી હોય?’ એમ તાત્પર્યાર્થ છે.

તજ આંતર નિંદ ગાઢ તું, ઉઠ આત્મનું! ઊઠ ભગ ભગ! તું;

પુરુષાર્થ સદા સ્કુરાવને, ભજ નિત્યે અપ્રમાદ ભાવને.—પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા

આમ ધર્મમાં કેણુ પ્રમાદ કરે? ઇ. સૂત્રથી પ્રતિબોધ પામી જે પ્રમાદને ફગાવી દઈ શ્રુતધર્મ-ચારિત્રધર્મમાં ઉચત થયો છે, એવા મુમુક્ષુ આત્માની અહોનિશ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની ભાવના વ્યક્ત કરતી એથી ગાથા અવતારી, ભાવિતાત્મા મહર્ષિ હરિભદ્રજી તેનું અપૂર્વ ભાવપૂર્ણ અર્થભાવન કરે છે—

૧૨ ચત્તૈશ્વમતઃ—

સિદ્ધે મો ! પયઓ નમો જિનમણે નન્દી સયા સંજમે,

દેવનાગસુવર્ણકિર્ણગણસસઘ્મઅભાવચ્ચિણે ।

લોગો જત્થ પઢ્ઢિઓ જગમિણં તેલોક્કમચ્ચાસુરં,

ધમ્મો વઢ્ઢુસ સાસઓ વિજયઓ ધમ્મુત્તરં વઢ્ઢુસ ॥૪॥

અસ્ય વ્યાખ્યા—

સિદ્ધે—પ્રતિષ્ઠિતે પ્રજ્ઞાતે, તત્ર સિદ્ધઃ ફલાવ્યભિચારેણ પ્રતિષ્ઠિતઃ સકલનયવ્યાપ્તેઃ પ્રજ્ઞાતસ્ત્રિકોટીપરિશુદ્ધત્વેન ।

મો इत्येतदतिशयिनामामन्त्रणं, पश्यन्तु भवन्तः । प्रयतोऽहं यथानयेतावन्तं कालं प्रकर्षेण यतः ।

इत्थं परसाक्षिकं प्रयतो भूत्वा पुनर्नमस्करोति—“नमो जिनमते”—सुपां सुपो भवन्तीति चतुर्थ्यर्थे सप्तमी, नमो जिनमताय ।

तथा चास्मिन् सति जिनमते “नन्दिः”—समृद्धिः सदा—सर्वकालं, क्व ? “संयमे” चारित्र्ये, तथा चोक्तं ‘पदमे नाणं तओ दयेत्यादि ।’

કિમૂતે સંયમે?—દેવનાગસુવર્ણકિર્ણગણઃ સદ્ભૂતભાવેનાર્ચિતે । તથા ચ સંયમવન્તઃ અર્ચ્યન્ત પવ દેવાદિભિઃ ।

કિમૂતે જિનમતે?—લોકનં લોકઃ જ્ઞાનમેવ સ યત્ર પ્રતિષ્ઠિતઃ । તથા જગદિદં જ્ઞેય-તયા । કેચિન્મનુષ્યલોકમેવ જગન્મન્યન્તં इत्यत आह—‘त्रैलोक्यं मनुष्यासुरं’ आधाराधेय-भावरूपमित्यर्थः ।

અયમિત્યમ્ભૂતઃ શ્રુતધર્મો વર્ધતાં—વૃદ્ધિમુપયાતુ, શાશ્વતમિતિ ક્રિયાવિશેષણમેતત્, શાશ્વતં વર્ધતામિત્યપ્રચ્યુત્યેતિ ભાવના ।

વિજયતઃ (પાઠાંતરઃ વિજયતામ) ડનર્થપ્રવૃત્તપરપ્રવાદિવિજયેનેતિ હૃદયં ।

તથા ધર્મોત્તર—‘ચારિત્રધર્મોત્તર’ વૃદ્ધતાં । પુનર્વૃદ્ધ્યભિધાનં મોક્ષાર્થિના પ્રત્યહં જ્ઞાન-
વૃદ્ધિઃ કાર્યેતિ પ્રદર્શનાર્થે । તથા ચ તીર્થંકરનામકર્મહેતુન પ્રતિપાદયતોક્તં “ અપુન્વનાળ-
ગહણે ” इति ॥ ૩૧૧

૧૨-અર્થ :—અને કારણ કે એમ છે. એથી કરીને—

(શાદ્દશવિદીડિત)

સિદ્ધે રે ! પ્રયતો, નમો જિનમતે, નંદી સદા સંયમે,
દેવો નાગ સુવાણું કિન્નર પૂજે સદ્ભાવથી જોહને;
લોક જ્યાંહિ પ્રતિષ્ઠિત ત્રિજગ આ મર્ત્યાસુરો સાથ જો !
વાધો શાશ્વત ધર્મ તે વિજયથી ! ધર્મોત્તરં વાધજો !

અહો ! સિદ્ધ એવા (આ ધર્મોમાં) હું પ્રયત છું.
જિનમતને નમસ્કાર હો !—જેના થકી દેવ-નાગ-સુવાણું
-કિન્નરગણથી સદ્ભૂત ભાવે કરીને અર્ચિત એવા સંય-
મમાં સદા નન્દિ (સમૃદ્ધિ) હોય છે, અને જેમાં લોક
અને ત્રેલોકીય—મર્ત્ય-અસુરવાણું આ જગત્ પ્રતિષ્ઠિત છે.
ધર્મ શાશ્વતપણે વિજયથી વૃદ્ધિ પામે ! (અથવા વિજય
પામે !) ધર્મોત્તર વૃદ્ધિ પામે !

આની વ્યાખ્યા—

સિદ્ધે—સિદ્ધ, પ્રતિષ્ઠિત, પ્રખ્યાત. તેમાં સિદ્ધ—ફલઅવ્યભિચારથી, પ્રતિષ્ઠિત,—
સદસનયવ્યાપ્તિથી, પ્રખ્યાત—ત્રિકોટીપરિશુદ્ધપણથી.

મો—અહો ! એમ આ અતિશયીઓનું આમંત્રણ છે. આપ જુઓ ! પ્રયતોડહ—હું
પ્રયત છું, યથાશક્તિ આટલો કાળ પ્રકર્ષેણ વતઃ—પ્રકર્ષથી યત છું.

આમ પરસાક્ષિકપણે પ્રયત થમ્ પુનઃ નમસ્કાર કરે છે—નમો જિનમતે—‘સુપાં સુપાં
મવન્તીતિ’—અતુથી અર્થમાં સત્તમી છે, (એટલે) નમો જિનમતાય—નમસ્કાર હો
જિનમતને !

અને તથાપ્રકારે આ જિનમત સતે નન્દિઃ—નન્દિ, સમૃદ્ધિ, સદા—સદા, સર્વકાલ,
ક્યાં ? સંયમે—સંયમમાં, ચારિત્રમાં, અને તથાપ્રકારે કહ્યું છે—“ પદમં નાળ તઓ દયા ”
પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી દયા પ્રત્યાદિ.

કેવા પ્રકારના સંયમમાં ?—દેવનાગસુવર્ણકિન્નરગણે: સદ્ભૂતભાવેનાંચિતે—દેવ, નાગ, સુવર્ણ, કિન્નરગણાદી સદ્ભૂત ભાવે કરીને અર્ચિત એવા. અને તથાપ્રકારે સંયમવતો દેવાદિથી અર્ચાય જ છે.

કેવા પ્રકારના જિનમતમાં ?—લોકનં લોકઃ—લોકને તે લોક, જ્ઞાન જ, સ યત્ર પ્રતિષ્ઠિતઃ—તે જ્યાં પ્રતિષ્ઠિત છે. તથા જગદિદં—આ જગત્,—જ્ઞેયતાએ કરીને. કોઈ મનુષ્ય લોકને જ જગત્ માને છે એટલા માટે કહ્યું—ત્રેલોક્યં મનુષ્યાસુરં—ત્રેલોક્ય મનુષ્ય-અસુર-વાળું,—આધાર-આધેયભાવરૂપ એમ અર્થ છે.

આ દૃશ્યમૃતઃ—મૃત્યુંભૂત, એવંભૂત, આવા પ્રકારનો, શ્રુતધર્મઃ—શ્રુતધર્મ, વર્ધતાં—વૃદ્ધિ પામે ! જ્ઞાશ્વતં—એ ક્રિયાવિશેષણ છે, શાશ્વતપણે વૃદ્ધિ પામે ! એમ અપ્રચ્યુતિથી એવી ભાવના છે, વિજયતઃ—વિજયથી,—(પાઠાં : વિજયતાં—વિજય પામે !) અનર્થ-પ્રવૃત્ત પર પ્રવાદીના વિજયથી એમ હૃદય છે.

તથા—ધર્મોત્તરં—ધર્મોત્તર, ચારિત્રધર્મોત્તર, વર્ધતાં—વૃદ્ધિ પામે ! પુનઃ વૃદ્ધિ અભિધાન મોક્ષાર્થિના પ્રત્યક્ જ્ઞાનવૃદ્ધિઃ કાર્યા—મોક્ષાર્થીએ પ્રતિદિન જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરવા યોગ્ય છે, એમ પ્રદર્શન અર્થે (છે). અને તથાપ્રકારે તીર્થકર નામકર્મના હેતુઓને પ્રતિપાદન કરતાં કહ્યું છે—“ અપુત્રવનાગમદ્વજે ”—અપૂર્વજ્ઞાનપ્રહણ. ૩૧૧

વિવેચન

“તે માટે ઉભા કર બેડી, જિનવર આગળ કહિયે રે,

સમયચરણુ સેવા શુદ્ધ દેજો, જિમ આનંદધન લહિયે રે.”—શ્રી આનંદધનજી

આમ ધર્મમાં કોણુ પ્રમાદ કરે ? એ સૂત્રથી પ્રતિબોધ પામી, જે પ્રમાદ ક્ષણી દર્શ શ્રુતધર્મ—ચારિત્રધર્મમાં ઉજમાળ થયો છે, એવો મુમુક્ષુ આત્મા ભાવે છે કે—અહો !

મહારા કરતાં ચઢીયાતી—અતિશયી આત્મદશાવાળા સંત જનો !

હું આ સિદ્ધ ધર્મમાં હું સિદ્ધ એવા આ ધર્મમાં પ્રયત છું. આ આત્મસ્વભાવરૂપ પ્રયત છું ધર્મ સ્વભાવભૂત હોવાથી અનાદિઅનંત અને સ્વયંસિદ્ધ છે,

એને સિદ્ધ કરવાની જરૂર નથી; કારણકે જે આ આત્મસ્વભાવરૂપ ધર્મમાં સ્થિતિ કરે છે તેને અવશ્ય મોક્ષરૂપ ક્ષણ મળે છે, એટલે ‘સિદ્ધઃ ફલાન્યભિચારેણ’ —‘ફલઅભિચારથી’ આ ધર્મ સિદ્ધ છે; ‘પ્રતિષ્ઠિતઃ સકલનયવ્યાપ્તેઃ’—‘સકલ નયવ્યાપ્તિથી પ્રતિષ્ઠિત’ છે, કોઈ પણ નય ન ફલાય ને સર્વ નય એમાં વ્યાપીને હળીમળીને રહે એવો અવિસંવાદી હોવાથી તે પ્રતિષ્ઠિત છે; અને ‘પ્રખ્યાતઃ ત્રિકોટી-પરિશુદ્ધત્વેન’—‘ત્રિકોટીપરિશુદ્ધપણાથી’ તે પ્રખ્યાત છે, કવ-છેદ-તાપ એ ત્રિકોટી અગ્નિપરીક્ષામાં શુદ્ધ સુવર્ણવત સમુત્તીર્ણ હોવાથી અથવા આદિ-મધ્ય ને અંત એ ત્રિકોટીમાં અવિરુદ્ધ અખંડ અપ્રાપ્તિ હોવાથી સર્વથા શુદ્ધપણાએ કરીને તે પ્રખ્યાત છે—જગત્પ્રસિદ્ધ છે. આમ ફલઅભિચારથી સિદ્ધ, સકલનયવ્યાપ્તિથી પ્રતિષ્ઠિત અને ત્રિકોટીપરિશુદ્ધપણાથી પ્રખ્યાત—એવા આ સિદ્ધ ધર્મમાં હું આટલો કાળ, મહાર્જ બલ-વીર્ય

ગોપબ્યા વિના, સર્વાત્માથી-મ્હારી સર્વ શક્તિ સહિત યથાશક્તિ પ્રયત્ન છું, પ્રકર્ષથી યત-યત્નવંત છું. તેના હે મહાનુભાવ ભાવિતાત્મા મુમુક્ષુ મહાત્માઓ! તમે સાક્ષી છો.

નમસ્કાર હો આ શ્રુતધર્મરૂપ જિનમતને!-કે જે જિનમતના સદ્ભાવે, 'દેવ-નાગ-સુવર્ણ-કિન્નરગણોથી સદ્ભૂત ભાવે કરીને અર્ચિત'—પૂજિત એવા સંયમને વિષે સદા

નમસ્કાર હો આત્મસ્વરૂપમાં સંયમનરૂપ સંયમમાં, આત્મસ્વરૂપમાં ચરણરૂપ ચારિત્રમાં સદા સર્વકાલ વૃદ્ધિ કરનારી એવી આત્માનંદ જિનમતને!-જેના ઉપભવનારી નંદી-સમૃદ્ધિ હોય છે. કારણકે 'પદમ' નાણું તઓ દયા' સદ્ભાવે સંયમમાં —પ્રથમ જ્ઞાન ને પછી દયા, એ મહાસૂત્ર પ્રમાણે જ્ઞાનનું સ્થાન સદા 'નંદી' હોય છે પ્રથમ અને ક્રિયાનું સ્થાન પછી મૂક્યું છે; એટલે પ્રથમ સદ્ગુરુ સમીપે શ્રવણ કરેલ શ્રુતધર્મધરી દેહાદિથી ભિન્ન એવું આત્માનું જેવું આનંદમય સ્વરૂપ બાણ્યું, તેવું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા માટે પછી તથારૂપ શ્રુતધર્મને અમલમાં મૂકવારૂપ આચરણ કરવા—ચારિત્રધર્મ આરાધવા આત્માનો આનંદોદભાસ દિનપ્રતિદિન વધતો જાય છે.

આ જિનમત-જિનપ્રણીત શ્રુતધર્મ એવો વિશાલ ને વ્યાપક છે કે તેમાં 'લોક પ્રાતઃસ્થિત છે', લોક-લોકન-જ્ઞાન પ્રતિષ્ઠિત છે, સર્વ જ્ઞાન એમાં સ્થિતિ કરીને રહ્યું છે; એટલું જ નહિં પણ, કેટલાક માને છે તેમ માત્ર મનુષ્યલોકરૂપ જગત જ નહિં, પણ મનુષ્ય-અસુરવાળું ત્રેલોકય પણ એમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. સર્વ શ્રુતજ્ઞાન અને ત્રણે લોકના સર્વભાવ એમાં કોઈથી પણ ઉત્થાપી ન શકાય એમ પ્રતિષ્ઠિત વર્તે છે.

આમ જેનાથી સંયમને વિષે સદા નંદી હોય છે ને જેમાં સર્વ જ્ઞાનરૂપ લોક ને ત્રેલોકયરૂપ આ જગત પ્રતિષ્ઠિત છે, એવો આ પરમ આત્મકલ્યાણકારી સુપ્રતિષ્ઠિત

'શ્રુતધર્મ શાશ્વતપણે વિજયથી વૃદ્ધિ પામે!' 'અયમિત્યંમૃતઃ

આવો શ્રુતધર્મ શ્રુતધર્મ વર્જતાં શાશ્વત'—અનર્થપ્રવૃત્ત પર પ્રવાહીઓના વિજયથી શાશ્વતપણે વિજયથી કદી પણ ન પ્રચ્યુતિ ન થાય એમ અખંડપણે નિરંતર સતત વૃદ્ધિ

વૃદ્ધિ પામે! પામ્યા કરો! તથા 'ધર્મોત્તર (ચારિત્ર ધર્મોત્તર) વૃદ્ધિ પામે!

ચારિત્રધર્મોત્તર વર્જતાં'—ચારિત્રધર્મ પછી પણ તે શ્રુતધર્મ ઉત્તરો

તર વૃદ્ધિ પામ્યા કરો! કારણ કે—'મોક્ષાર્થિના પ્રત્યહં જ્ઞાનવૃદ્ધિઃ કાર્યા'—મોક્ષાર્થીએ

પ્રતિદિન જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરવા યોગ્ય છે, અને 'અપુઠ્ઠનાણગહણે' નિત્ય નિત્ય નવનવા અપૂર્વ

જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરી આત્માનું અનુભવજ્ઞાન વધારવું—એ તીર્થંકરપદ પ્રાપ્તિસ્થાનક મધ્યેનું

એક પદ છે એમ જ્ઞાની ભગવંતે ભાખ્યું છે, માટે હું પ્રાર્થું છું કે મ્હારો આ શ્રુતધર્મ

ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામ્યા કરો! તથાસ્તુ!

આ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની અભિલાષા એ પ્રણિધાન છે ને તે મોક્ષપ્રતિષ્ઠાથી અનાશંસાભાવનું બીજ છે, અને અસંગથી એનું ફલ સંવેદાય છે, ઇ. તત્ત્વવાર્તા પ્રકાશે છે—

૧૩ પ્રણિધાનમેતત્, અનાશંસાભાવવીજં, મોક્ષપ્રતિબન્ધેન । અપ્રતિબન્ધ ષષ્ઠ પ્રતિબન્ધઃ, અસંકુલસંવેદનાત્ ।

યથોદિતપ્રતધર્મવૃદ્ધેર્મોક્ષઃ, સિદ્ધત્વેન, તેહ ફલે વ્યભિચારઃ, અસંજ્ઞેન ચૈતત્ફલં સંવેદ્યતે । ૩૧૨

૧૩ આ પ્રણિધાન અનાશંસાભાવનું બીજ છે,—મોક્ષપ્રતિબન્ધ વડે કરીને. આ પ્રતિબન્ધ અપ્રતિબન્ધ છે,—અસંગદ્વેષના સંવેદનને લીધે.

યથોદિત શ્રુતધર્મની વૃદ્ધિ થતી મોક્ષ છે,—સિદ્ધપણાએ કરીને. અહીં ફલમાં વ્યભિચાર નથી; અને અસંગથી આનું ફલ સંવેદાય છે. ૩૧૨

વિવેચન

પ્રણિધાનધારી સદા આત્મરામી, ન થે આવવા દૃષ્ટિમાં કંઈ ખામી.—યોગદૃષ્ટિકણશ

અને ‘પ્રણિધાનમેતત્ અનાશંસાભાવવીજં ।’—‘આ પ્રણિધાન અનાશંસાભાવનું બીજ છે.’ આ શ્રુતધર્મની અભિલાષારૂપ જે પ્રણિધાન-આશંસા છે, તે અનાશંસાભાવનું—સર્વ ઈચ્છાના ઉપરમરૂપ અનિચ્છાભાવનું બીજ—કારણ છે. અર્થાત્

આ પ્રણિધાન આ શ્રુતધર્મની મને વૃદ્ધિ હો!—એવી અંતરંગ કામનારૂપ-અનાશંસા ભાવનું આશંસારૂપ જે પ્રણિધાન-પ્રકૃષ્ટ નિધાન છે, તેમાં ચિત્તનું પ્રણિધાન-પ્રકૃષ્ટ નિધન-પ્રકૃષ્ટ સ્થાપન તે અનાશંસા ભાવનું-નિષ્કામ ભાવનું બીજ છે.

આ આમ શાથી કરીને છે? ‘મોક્ષપ્રતિબન્ધેન’—‘મોક્ષપ્રતિબંધથી.’ આ પ્રસ્તુત કામના મોક્ષ સાથે પ્રતિબંધ-જોડાયેલી છે; “માત્ર મોક્ષ અભિલાષ” શિવાય બીજી કંઈ કામનાના પ્રતિબંધથી રહિત હોઈ મોક્ષપ્રત્યયી છે, અને મોક્ષ તો અનિચ્છારૂપ-અનાશંસારૂપ જ છે, એટલે ખરેખરા સુમુક્તની આ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની પ્રાર્થના માત્ર મોક્ષહેતુએ જ હોઈ આ પ્રણિધાન અનાશંસાભાવનું બીજ—કારણ પ્રતીત થાય છે. કારણ કે શ્રુતધર્મ-શાસ્ત્રાભ્યાસ કંઈ લોકમાં માન-પૂજા-પ્રતિષ્ઠા-કીર્તિ આદિ માનાર્થ અર્થે નથી, પણ માત્ર મોક્ષાર્થે જ—કેવલ શુદ્ધ આત્માર્થ અર્થે જ છે. આ અંગે દશવૈકાલિક સૂત્રમાં શ્રી સુધર્મસ્વામી જામૂસ્વામી પ્રત્યે કહે છે—

પઞ્જિકા—પ્રણિધાન ઇત્યાદિ. પ્રણિધાનમ્—પ્રણિધાન, આશંસા, ઇતત્—આ, શ્રુતધર્મવૃદ્ધિનું અભિલાષ. કેવું? તે માટે કહ્યું—અનાશંસાભાવવીજં—અનાશંસા—અનાશંસા, સર્વઈચ્છાઉપરમ, સૈવ—તે જ, માત્ર—ભાવ, પર્યાય, તસ્ય—તેનું, વીજં—બીજ, કારણ છે. કેવી રીતે? તે માટે કહ્યું—મોક્ષપ્રતિબન્ધેન—મોક્ષપ્રતિબંધથી. મોક્ષ પ્રતિ જ આ પ્રાર્થન છે, અને તે (મોક્ષ) અનિચ્છારૂપ છે. (શંકા)—અપ્રતિબંધથી સાધ્ય મોક્ષ છે, તો આમ પણ ત્યાં પ્રતિબંધ શી રીતે શ્રેયરૂપ (હોય?) એટલા માટે કહ્યું—

અપ્રતિબન્ધઃ—અપ્રતિબન્ધ સદશ, ષષ્ઠઃ—આ, મોક્ષવિષય, પ્રતિબન્ધઃ—પ્રતિબન્ધ,—પ્રાર્થનારૂપ. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—અસંકુલસંવેદનાત્—અસંકુલ—અસંગ, રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ અવિષયી.

‘શ્રુતસમાધિ ચાર પ્રકારે છે : (૧) મને શ્રુતજ્ઞાન હોશે આ બુદ્ધિથી અધ્યયન કરવાનું હોય, નહિં કે મોહાદિ આલંબનથી. (૨) હું એકાગ્રચિત્ત હોઈશ એટલા માટે અધ્યયન કરવાનું હોય, નહિં કે વિપ્લુતચિત્ત (હામાડોળ) હોઈ એ મટે. (૩) હું આત્માને સ્વરૂપને વિષે સ્થાપીશ એટલા માટે અધ્યયન કરવાનું હોય. (૪) અને આમ સ્વયં આત્મધર્મમાં સ્થિત થયેલો હું પરને આત્મધર્મમાં સ્થાપીશ, એટલા માટે અધ્યયન કરવાનું હોય. આમ હું જ્ઞાન પામી એકાગ્રચિત્ત હોઈશ અને પોતે સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ બીજને સ્થાપીશ, એમ સમજી શ્રુતસમાધિમાં રત થયેલો સુસુષુ પુરુષ શ્રુતોનું અધ્યયન કરે.’

— શ્રી પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા પાઠ ૧૩, (સ્વરચિત)

આમ માત્ર મોક્ષપ્રતિબંધથી આ પ્રણિધાન હોય છે. અત્રે શંકા થશે કે મોક્ષ તે અપ્રતિબંધથી સાધ્ય છે, તો આમ પણ ત્યાં પ્રતિબંધ શ્રેયરૂપ શી રીતે હોય ? તે માટે કહ્યું—‘અપ્રતિબંધ ણ પ્રતિબંધઃ અસંઘફલસંવેદનાત’—‘આ મોક્ષપ્રતિબંધ પ્રતિબંધ અપ્રતિબંધ છે—અસંગફલસંવેદનને લીધે.’ આ અપ્રતિબંધઃ મોક્ષપ્રત્યયી શ્રુતધર્મવૃદ્ધિપ્રાર્થનારૂપ પ્રતિબંધ અપ્રતિબંધ જ છે, અપ્રતિબંધ જેવો જ છે, કારણ કે તેમાં અસંગ ફલ સંવેદન—અનુભવન હોય છે, અર્થાત્ રાગ-દ્વેષ-મોહાદિનો સંગ જ્યાં નથી એવા અસંગ ફલનો તેવી શ્રુતધર્મવૃદ્ધિઆશંસામાં અનુભવ થાય છે, એટલે એ પ્રતિબંધ પણ અપ્રતિબંધ જ છે; પણ રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ સંગનો સંગ જ્યાં છે એવું જે સંગવાળું પ્રણિધાન છે, તે તો પરમપુરુષાર્થલાભને ઉપધાતિ થતું હોવાથી મોક્ષપ્રાપ્તિમાં અંતરાય-અટકાયત કરનારું હોવાથી પ્રતિબંધ જ છે.

આ પ્રણિધાન અનાશંસાભાવનું બીજ છે એ નિયમ કેમ ? તેની સિદ્ધિ અર્થે કહ્યું—‘યથોદિતશ્રુતધર્મવૃદ્ધિર્મોક્ષઃ સિદ્ધત્વેન’—‘યથોદિત શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ થકી મોક્ષ છે,—સિદ્ધપણાએ કરીને.’ જેવો સર્વજ્ઞ ભગવાને જાણ્યો છે, તેવા શ્રુતધર્મની વૃદ્ધિ યથોક્ત શ્રુતધર્મવૃદ્ધિથી થકી—ઉત્તરોત્તર પ્રકર્ષથકી મોક્ષ હોય છે; કારણ કે શ્રુતધર્મની વૃદ્ધિ મોક્ષ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવ્યા વિના રહે નહિં એવો મોક્ષપ્રાપ્તિનો અવંધ્ય—અચૂક—અમોઘ હેતુ છે, એટલે શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ થકી મોક્ષ હોય

ફૂત, ફલસ્થ—ફલના, આશંસતીયતા, સંવેદનાત—સંવેદનને લીધે, અનુભવને લીધે કારણકે અતીદશ ફલ આલંબનવાળું પ્રણિધાન તો પરમ પુરુષાર્થલાભના ઉપધાતિપણાને લીધે પ્રતિબંધ છે. વારુ, આ નિયમ કેમ કે આ પ્રણિધાન અનાશંસાભાવનું બીજ છે ? એટલા માટે કહ્યું—

યથોદિતશ્રુતધર્મવૃદ્ધિઃ—યથોદિત શ્રુતધર્મની વૃદ્ધિ થકી, સર્વજોપણ શ્રુતધર્મના પ્રકર્ષ થકી, મોક્ષઃ—મોક્ષ,—અનાશંસારૂપ,—જેના થકી હોય છે એમ સમજાય છે. અત્રે પણ એકાંત કેવી રીતે ? તે માટે કહ્યું—સિદ્ધત્વેન—સિદ્ધપણાએ કરીને, શ્રુતધર્મવૃદ્ધિના મોક્ષ પ્રતિ અવંધ્ય હેતુભાવે કરીને. આ જ ભાવે છે—ન—ત જ, હૃદ—અહીં, મોક્ષલક્ષણ ફલ—ફલમાં, ન્યમિચારઃ—વ્યભિચાર, વિસંવાદ, —શ્રુતધર્મવૃદ્ધિના ફલાન્તરભાવથી વા નિષ્ફલતાથી. આના જ અસંગતની સિદ્ધિ અર્થે કહ્યું—અસંજ્ઞેન જ—અને અસંગથી, રાગ-દ્વેષ-મોહ લક્ષણ સંગના અભાવથી, ઘનત્—આ, મોક્ષફલ, સંવેદ્યતે—સંવેદ્ય છે, સર્વે જ મુમુક્ષુઓથી પ્રતીતાય છે.

એ સિદ્ધ વસ્તુ છે. તે આ પ્રકારે—‘નેહ ફલે વ્યભિચારઃ’—‘અહીં ફલમાં વ્યભિચાર નથી.’ અહીં મોક્ષરૂપ ફળ મળવાની બાબતમાં વ્યભિચાર—આડુંઅવળું ચસવાપણું નથી, વિસંવાદ નથી; અર્થાત્ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ નિષ્ફળ જતી નથી, વા તેનાથી મોક્ષ શિવાય બીજું ફળ મળતું નથી. “ફલ વિસંવાદ જેહમાં નહિ” એ આનંદધનભૂતી અમર ઉક્તિ અત્ર ચરિતાર્થ બને છે. ‘અને અસંગથી આતું ફળ સંવેદાય છે’—‘અસંજ્ઞેન ચૈતત્ત્વલં સંવેદ્યતે ।’ રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ સંગના અભાવથી આ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિનું ફળ સંવેદાય છે, અનુભવાય છે.

અર્થાત્ જેમ જેમ આ શ્રુતધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ તેમ રાગ-અસંગ ફલ સંવેદન દ્વેષ-મોહાદિ સંગ દૂર થતા જાય છે, એટલે આમ રાગાદિ સંગથી મુક્તપણારૂપ અસંગથી આ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિનું મોક્ષની વાનકી જેવું ભુવ-મુક્તપણારૂપ ફળ સર્વ મુમુક્ષુઓને સાક્ષાત્ આત્માનુભવગોચર થાય જ છે.

એમ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની ભાવનારૂપ સદ્ભાવના આરોપણ થકી શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ હોય છે, તે શાલિખીજ-આરોપણથી શાલિવૃદ્ધિના દૃષ્ટાંતથી સમર્થિત કરે છે—

૧૪ एवं च सद्भावारोपणात्तद्वृद्धिः ।

શુભમેતદધ્યવસાનમત્યર્થ, શાલિખીજારોપણવચ્છાલિહેતુઃ । દૃષ્ટા હોવં પૌનઃપુન્યેન તદ્વૃદ્ધિઃ, પવમિહાપ્યત ઇષ્ટવૃદ્ધિરિતિ । ૩૧૩

૧૪ અર્થ :—અને એમ સદ્ભાવના આરોપણ થકી તેની વૃદ્ધિ (હોય છે). આ અધ્યવસાન અત્યંત શુભ છે. શાલિખીજઆરોપણની જેમ શાલિહેતુ છે; કારણકે એમ પૌનઃપુન્યથી તેની વૃદ્ધિ દૃષ્ટ છે, એમ અહીં પણ આ થકી (પુનઃ પુનઃ શ્રુતવૃદ્ધિ પ્રાર્થના થકી) દૃષ્ટવૃદ્ધિ છે. ૩૧૩

પંક્તિકા—આમ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની ફલસિદ્ધિ કહી દેખાડી આની જ (શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની) હેતુસિદ્ધિ કહે છે,—एवं—એમ, ઉક્ત પ્રકારથી, च—પુનઃ અર્થમાં અને ભિન્નક્રમરૂપ છે, सद्भावारोपणात्—સદ્ભાવઆરોપણ થકી, શ્રુતવૃદ્ધિપ્રાર્થનારૂપ શુદ્ધ પરિણામના અંગીકરણ થકી, तद्वृद्धिश्च—તદ્વૃદ્ધિશ્ચ—શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ પુનઃ, હોય છે એમ સમજાય છે. એના ભાવનાર્થે જ કહ્યું—

શુભ—શુભ, પ્રશસ્ત, પવત્—આ, પુનઃ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ-આશંસાલક્ષણ, અધ્યવસાન—અધ્યવસાન, પરિણામ. અત્યર્થ—અત્યંત. કેવું ? તે માટે કહ્યું—શાલિખીજારોપણવત્—શાલિખીજના આરોપણવત્, શાલિખીજના પુનઃ પુનઃ નિક્ષેપણની જેમ, શાલિહેતુઃ—શાલિહેતુ, શાલિફલ નિમિત્ત. એ જ ભાવે છે—દૃષ્ટા—દૃષ્ટ છે, ઉપલબ્ધ છે, દ્વિ—કારણ કે, एवं—એમ, શ્રુતધર્મવૃદ્ધિપ્રાર્થનાન્યાયથી, પૌનઃપુન્યેન—શાલિખીજઆરોપણના પૌનઃપુન્યથી, વૃદ્ધિ. તદ્વૃદ્ધિઃ—તેની વૃદ્ધિ, શાલિવૃદ્ધિ. एवं—એમ, શાલિવૃદ્ધિપ્રકારથી, इहापि—અહીં પણ, શ્રુતસ્તવમાં, अतः—આ થકી, આશંસાના પૌનઃપુન્ય થકી, इष्टवृद्धिः—દૃષ્ટવૃદ્ધિ, શ્રુતવૃદ્ધિ.

વિવેચન

“બીજે વૃક્ષ અનંતતા રે લાલ, પસરે ભૂજલ યોગ રે;

તિમ મુજ આતમસંપદા રે લાલ, પ્રગટે પ્રભુ સંયોગ રે....પદ્મપ્રભ.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની ફલસિદ્ધિ છે ને તે કેવી રીતે હોય છે તેની હેતુસિદ્ધિ પણ આ પ્રકારે—‘અને એમ સદ્ભાવના આરોપણ થકી તેની વૃદ્ધિ હોય છે.’ શ્રુતધર્મની વૃદ્ધિ હો !—એમ શ્રુતવૃદ્ધિની આશંસારૂપ સદ્ભાવના આરોપણ એમ સદ્ભાવારોપણ થકી આત્મામાં શુદ્ધ પરિણામના આરોપવા થકી પુનઃ શ્રુતધર્મની થકી શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ વૃદ્ધિ હોય છે. “ચાદશી ભાવના તાદશી સિદ્ધિ:” જેવી ભાવના તેવી સિદ્ધિ એ ન્યાયે. કારણકે ‘આ અધ્યવસાન અત્યંત શુભ છે.’ આ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિ આશંસારૂપ સદ્ભાવના આરોપણરૂપ અધ્યવસાન—આત્મપરિણામ અત્યંત શુભ—પ્રશસ્ત છે.

કેની જેમ ? “શાલિબીજારોપણવત્ શાલિહેતુ:”—‘શાલિબીજના આરોપણની જેમ શાલિહેતુ છે.’ જેમ શાલિબીજનું આરોપણ શાલિકલનું કારણ છે તેમ. ‘કારણ કે એમ પૌનઃપુન્યથી તેની વૃદ્ધિ દષ્ટ છે.’ એમ—શ્રુતવૃદ્ધિપ્રાર્થના—શાલિબીજ ન્યાયથી પુનઃપુનઃપણે—ફરી ફરીને શાલિબીજ રોપવાથી શાલિની આરોપણતું દષ્ટાંત વૃદ્ધિ પ્રગટ દષ્ટ છે; અર્થાત્ પાંચસો ચોખાના દાણા વાવવાથી ધારૈ કે એકેક દાણામાંથી પચાસ દાણા ઊગે તો પાંચસો દાણાથી પચીસ હજાર દાણા ઊગે. એ પચીસ હજાર દાણાને ફરીથી વાવતાં સાડા બાર લાખ દાણા થાય. એમ ફરી ફરીને વાવતાં ઉત્તરોત્તર અનેકગણી વૃદ્ધિ થયા કરે. ‘એમ અહીં’ પણ આ થકી (પુનઃ પુનઃ શ્રુતવૃદ્ધિપ્રાર્થના થકી) દષ્ટવૃદ્ધિ છે. એમ—શાલિબીજના પુનઃ પુનઃ રોપણથી શાલિવૃદ્ધિની જેમ, અહીં શ્રુતસ્તવમાં પણ આ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની આશંસારૂપ સદ્ભાવના પુનઃ પુનઃ આરોપણથી દષ્ટ એવા શ્રુતધર્મની વૃદ્ધિ થયા કરે છે.

અત્રે શ્રુત—શાલિવૃદ્ધિમાં વિવેકગ્રહણ એ જ જલ છે, અને આ વિવેક અતિ ગંભીર ઉદાર આશય-રૂપ હોઈ, આ થકી જ સંવેગઅમૃતનું આસ્વાદન હોય છે, ઈ. પ્રકારે આચાર્યજી વિવેકની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરે છે—

૧૫ પવં વિવેકગ્રહણમત્ર જલમ્ । અતિગમ્ભીરોદાર પથ આશયઃ । અત પવ સંવેગામૃતા-સ્વાદનં । નાવિજ્ઞાતગુણે ચિન્તામણૌ યત્નઃ, ન ચાન્યથાડતોડપિ સમીહિતસિદ્ધિઃ । પ્રકટ-મિદં પ્રેક્ષાપૂર્વકારિણાં, પકાન્તાવિષયો ગોયોનિવર્ગસ્ય । ૩૧૪

૧૫ અર્થ :—એમ વિવેકગ્રહણ અત્રે જલ છે. આ (વિવેક) આશય અતિ ગંભીર ઉદાર છે, આ થકી જ સંવેગઅમૃતનું આસ્વાદન (હોય છે.) અવિજ્ઞાત ગુણવાળા ચિન્તા-

મણિમાં યત્ન હોતો નથી, અને અન્યથા આ (ચિન્તામણિ) થકી પણ સમીક્ષિત સિદ્ધિ હોતી નથી. આ પ્રેક્ષાપૂર્વકારીઓને પ્રકર છે, આ (વિવેક) ગાયોનિવર્ગના એકાન્તે અવિષય છે. ૪૧૪

વિવેચન

“જિણે વિવેક ધરીએ પણ અહિયે, તત્તસાની તે કહિયે;

શ્રી સુનિસુવત એ કૃપા કરે તો, આનંદધન પદ લહિયે.”—શ્રી આનંદધનજી

હવે આ શાલિખીજઆરોપણ દષ્ટાંતથી આક્ષિપ્ત સહકારિકારણરૂપ જલને પ્રતિપાદન કરતાં કહ્યું—‘પરં વિવેકગ્રહણમત્ર જલમ’—‘એમ વિવેકગ્રહણ અત્રે જલ છે.’ એમ

—હમણાં જ કહ્યું તે પ્રકારે અત્રે શ્રુત-શાલિવૃદ્ધિમાં વિવેકથી—

અત્રે શ્રુત-શાલિવૃદ્ધિમાં સમ્યક્અવધારણવિચારથી શ્રુતનું ગ્રહણ અથવા વિવેકનું ગ્રહણ વિવેક-ગ્રહણ તે જલ એ જ જલ છે. જેમ શાલિની વાવણીમાં પાણી—અને તે પણ

પુષ્કળ પાણી હોય તો જ શાલિ જીગે ને વધે; તેમ શ્રુતરૂપ

પણિકા—હવે શાલિખીજઆરોપણ દષ્ટાંતથી આક્ષિપ્ત સહકારિ કારણરૂપ જલને પણ પ્રતિપાદન કરતાં કહે છે, —પરમ્—એમ, અતન્તરોક્ત પ્રકારથી, વિવેકગ્રહણ—વિવેકગ્રહણ, વિવેકેત્ત—વિવેકથી, સમ્યક્અર્થઅવધારણવિચારથી, ગ્રહણ—ગ્રહણ, સ્વીકાર,—તે શ્રુતનું; વિવેકસ્ય વા—વા વિવેકનું, ગ્રહણ—ગ્રહણ, તે શું? તે માટે કહ્યું—અત્ર—અત્રે, શ્રુત-શાલિવૃદ્ધિમાં, જલમ્—જલ, અંભા—પાણી છે. હવે વિવેકને જ સ્તવતાં કહ્યું—

અતિગમ્भीરોદારઃ—અતિ ગંભીર ઉદાર, પ્રભૂત શ્રુતાવરણ ક્ષયોપશમથી લબ્યપણાને લીધે અત્યુ-તાન અને સકલ સુખલાભસાધકપણાને લીધે ઉદાર, પરઃ—આ, વિવેકરૂપ, આશયઃ—આશય, પરિણામ. અત પર—આ થકી જ, વિવેક થકી જ, નહિં કે સૂત્રમાત્રથી પણ, સંવેગામૃતાસ્વાદન—સંવેગઅમૃતનું આસ્વાદન (હોય છે), સંવેગઃ—ધર્માદિ અનુરાગ. કહ્યું છે કે—

“તથ્યે ધર્મે દ્વસ્તર્હિંસાપ્રવન્ધે, દેવે રાગદ્વેષમોહાદિમુકે ।

સાધૌ સર્વવ્યન્થસંદર્ભહીને, સંવેગોઽસૌ નિશ્ચલો ચોઽનુરાગઃ ॥”

(અર્થાત્) હિંસાપ્રવન્ધ જ્યાં નષ્ટ છે એવા સાચા ધર્મમાં, રાગ-દ્વેષ-મોહાદિથી મુક્ત દેવમાં, સર્વ ગ્રંથસમૂહથી રહિત સાધુમાં જે નિશ્ચલ અનુરાગ તે સંવેગ છે.

સ પવામૃત—તે જ (સંવેગ) અમૃત-સુખ, તસ્યાઽસ્વાદન—તેનું આસ્વાદન, અનુભવ.

શંકા—વારુ, ક્રિયા જ ફલદા છે, નહિં કે જ્ઞાન. કહ્યું છે કે—

“ક્રિયૈવ ફલદા પુંસાં, ન ફલદં મતમ્ ।

યતઃ સ્ત્રીમદ્યમોગજ્ઞો, ન જ્ઞાનાત સુખિતો ભવેત્ ॥”

(અર્થાત્) ક્રિયા જ પુરુષોને ફલદા છે, જ્ઞાન ફલદ માન્યું નથી, કારણ કે સ્ત્રી-લક્ષ્ય-ભોગ્ય જ્ઞાન થકી સુખિઓ નથી હોતો. એટલે વિવેકગ્રહણથી શું? એમ આશંકાને વ્યતિરેકથી અર્થાન્તર-ઉપન્યાસથી કહ્યું—

ન—ન જ, અવિજ્ઞાતગુણે—અવિજ્ઞાત ગુણવાળા, અનિર્ણીત જવરાદિ ઉપશમ-સ્વભાવવાળા ચિન્તામણી—ચિન્તારત્નમાં, યત્નઃ—તદ્વાચ્ય પૂર્વદિ અનુષ્ઠાન લક્ષણ યત્ન. જેમ ચિન્તામણિમાં જ્ઞાત ગુણ સતે જ યત્ન (હોય છે), તેમ શ્રુતમાં પણ, એટલા માટે જ્ઞાનપૂર્વક જ ક્રિયા ફલવતી છે.

શાલિની વારણીમાં પણ વિવેકરૂપ પુષ્કળ પાણી હોય તો જ શ્રુત-શાલિ જોગે ને વધે; પણ વિવેકરૂપ પાણી ન હોય તો શ્રુત-શાલિ જોગે નહિં ને વધે નહિં. એટલે વિવેક-બ્રહ્મ એ જ આ શ્રુત-શાલિની વૃદ્ધિમાં મુખ્ય હેતુ છે.

આવા આ વિવેકના મહામહિમાની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરતાં શાસ્ત્રકર્તા આચાર્યજી વહે છે—‘અતિગમ્भीરોદાર एव आशयः’— ‘આ (વિવેક) આશય અતિગંભીર

ઉદાર છે.’ આ વિવેકરૂપ આશય-ચિત્તપરિણામ પુષ્કળ શ્રુતાવરણના આ વિવેક થકી સંવેગ ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય હોવાથી અતિ ગંભીર છે અને અમૃતનું આસ્વાદન સકલ સુખસંપત્તિ આપનાર હોવાથી ઉદાર છે. ‘અત एव संवेगा-मृतास्वादनं’— ‘આ થકી જ સંવેગ અમૃતનું આસ્વાદન હોય છે.’

આ વિવેક થકી જ, નહિં કે સૂત્રમાત્રથી (પઠનથી), સંવેગરૂપ અમૃતનું આસ્વાદન-અનુભવન હોય છે વિવેકવિહોણા સૂત્રમાત્ર પાઠથી સંવેગ ઉપજતો નથી, પણ વિવેક થકી જ સંવેગરૂપ સુધાનું અનુભવન હોય છે.

‘હું આ દેહાદિ પરવસ્તુથી ભિન્ન એવો શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ અવિનાશી અજર અમર આત્મા છું. આ નાશવંત દેહાદિ પરભાવ તે હું નથી. એક શુદ્ધ સહઆત્મસ્વરૂપ જ મહારૂં છે, બીજું કંઈ પણ મહારૂં નથી. હું આ દેહાદિ ભાવનો નથી, ને આ દેહાદિ ભાવ મહારા નથી. માટે મહારે આ મહારો એક શુદ્ધ આત્મભાવ જ આદેય છે—બ્રહ્મ કરવા યોગ્ય છે, બાકી આ બીજા બધા ભાવ હેય છે, ત્યજવા યોગ્ય છે; માટે હું મહારા આત્મભાવને જ ભળું ને સમસ્ત પરમાવપ્રપંચને ત્યજું એ જ યોગ્ય છે. આમ સમ્યગ્દષ્ટિ દષ્ટા પુરુષને સત્પુરુષ સદ્ગુરુ સમીપે શ્રવણ કરેલા ‘શ્રુત’ જ્ઞાનથી વિવેક ઉપજ્યો છે, શ્રુત જ્ઞાન સમ્યક્પણે પારણમ્યાથી સદ્-અસદ્નું ભાન થયું છે, વસ્તુસ્વરૂપ જેવું છે તેવું સમજવામાં આવ્યું છે, સ્વ-પરનું ભેદજ્ઞાન પ્રગટ્યું છે, આત્મા-અનાત્માનો પ્રગટ ભેદ અનુભવવામાં આવ્યો છે, કેવલ શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિરૂપ વિવેકખ્યાતિ ઉપજી છે, શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન થયું છે.

‘એટલે તે જીવ આવા દુઃખમય ભયરૂપ સંસારમાં રમતો નથી, પણ જેમ ભય-સ્થાનથી કોઈ મૂઠીઓ વાગીને વેગે દૂર ભાગી જાય, તેમ આ સમ્યગ્દષ્ટિ મુમુક્ષુ જીવ પણ સંવેગથી—અત્યંત વેગથી તે સંસારથી ભડકીને ભાગે છે; ક્ષણભર તેને સંસારની મોહિની રુચિકર લાગતી નથી. અથવા સંવેગ એટલે અત્યંત મોક્ષાભિલાષ, તીવ્ર મુમુક્ષુપણું. સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષે સહજ આત્મસ્વરૂપનો પરમાનંદમય રસાસ્વાદ કર્યો છે, અદ્ભુત

શંકા—ચિન્તામણિ ચિન્તામણિપણા થકી જ સમીહિત ફવવાળો હોય, તેમાં ઉક્ત યત્નથી શું? તે માટે કહ્યું—ન જ—ન જ, અન્યથા—અન્યથા, અજ્ઞાતગુણપણાએ કરીને, યત્નઅભાવે, અતો-ડપ્પિ—આ થકી પણ, ચિન્તામણિ થકી પણ,—શ્રુતજ્ઞાન થકી તો દૂર રહો! સમીહિતસિદ્ધિઃ—સમી-હિત સિદ્ધિ, પ્રાર્થિત પરમેશ્વરની સિદ્ધિ. એ જ દદ કરતાં કહ્યું—પ્રકટમિદ્—પ્રત્યક્ષ છે આ, પ્રેક્ષા-પૂર્વકારિણાં—પ્રેક્ષાપૂર્વકારીઓને, બુદ્ધિમતોને, પ્રેક્ષ્યશુભા વિષયપણાને લીધે, કે જ્ઞાનપૂર્વ સર્વ યત્ન સમીહિત સિદ્ધિફવવાળો છે. અતિરેક કહ્યો—એકાન્તાવિષયઃ—એકાન્ત અવિષય, સદા પણ અસંવેદ્ય-પણાને લીધે, મોઘોનિવર્ગસ્ય—મોઘોનિવર્ગનો, અલિપદ સમ પૃથગ્જનો.

સમકિત અમૃતરસ આખ્યો છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ તેની સહજ આત્મપરિણતિ અત્યંત સંવેગથી-અત્યંત અત્યંત વેગથી સાહજાતમસ્વરૂપે સ્થિતિરૂપ મોક્ષ લક્ષી દોડે છે. અને આવો તીવ્ર મોક્ષાભિલાષરૂપ સંવેગ હોવાથી, ઉપલક્ષણથી તે મોક્ષના સાધનરૂપ-કારણરૂપ અર્હદ્ભક્તિ-વાત્સલ્ય વગેરે સત્સાધન પ્રત્યે પણ સંવેગ-પરમ રુચિભાવ ધરાવે છે. એટલે તે ભગવાન્ અર્હતોની ભક્તિ-વાત્સલ્ય આદિ પ્રત્યે સંવેગથી-અત્યંત વેગથી, પૂર્ણ ઉત્સાહથી, પરમ આત્મોલ્લાસથી, અત્યંત ચિત્તપ્રસન્નતાથી પ્રવર્તે છે. અને જેમ પાણીનું પૂર રોકવું રોકાતું નથી, તેમ સમ્યગ્દષ્ટિનો આ સત્સાધન પ્રત્યેનો અત્યંત વેગ-સંવેગ-અદ્ભ્ય ઉત્સાહ રોકયો રોકાતો નથી.’

—શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય વિવેચન (સ્વરચિત) પૃ. ૨૭૭, ૪૭૭,

અત્રે આશંકા થશે—કિયા જ ફલદાયિની છે, નહિં કે જ્ઞાન. કહ્યું છે કે—“કિયા જ પુરુષોને ફલદાયિની છે, જ્ઞાન ફલદાયી માન્યું નથી. કારણ કે સ્ત્રી-લક્ષ્ય-ભોગને બાણુતારો જ્ઞાન થકી સુખિઓ નથી હોતો.” એટલે વિવેકબ્રહ્મણથી અવિજ્ઞાતશુણવાળા શું? એ આશંકાનું નિવારણ કરતાં કહ્યું—‘નાવિજ્ઞાતગુણે ચિન્તામણી ચિન્તામણિમાં યત્ન યત્ન:’ અવિજ્ઞાતશુણવાળા ચિન્તામણિમાં યત્ન હોતો નથી. હોતો નથી જેમ જેનો શુભ બાણુવામાં આવ્યો નથી એવા ચિન્તારત્નમાં તેને યોગ્ય પૂઞદિ અનુષ્ઠાનરૂપ યત્ન હોતો નથી, પણ તેનો તથા-પ્રકારનો શુભ બાણુવામાં આવ્યો જ તથાપ્રકારનો પૂઞદિ યત્ન હોય છે; તેમ શ્રુત-ચિન્તામણિ બા. માં પણ તેનો શુભ બાણુવામાં આવ્યો ન હોય તો તેના આરાધનરૂપ યત્ન હોતો નથી, પણ તેનો તથાપ્રકારનો શુભ બાણુવામાં આવ્યો જ તથાપ્રકારનો આરાધન યત્ન હોય છે. માટે જ્ઞાનપૂર્વિકા જ કિયા ફલવતી છે.

અત્રે વળી બીજી આશંકા થશે—ચિન્તામણિ ચિન્તામણિપણ થકી જ વાંચિત ફલ આપે, તેમાં યત્નનું શું કામ? તેનો ઉત્તર આપતાં કહ્યું—‘ન ચાન્યથાઽતોપિ સમીહિતસિદ્ધિઃ’—‘અને અન્યથા આ (ચિન્તામણિ) થકી પણ સમીહિતસિદ્ધિ હોતી નથી.’ નહિં તો શુભ બાણુવામાં આવ્યો નહિં હોઈ, યત્નઅભાવે શ્રુતજ્ઞાનની વાત તો દૂર રહો, પણ આ ચિન્તામણિ થકી પણ ઇષ્ટ સિદ્ધિ-વાંચિત પરમ ઐશ્વર્યઆદિ સિદ્ધિ ન જ હોય. તેમ શુભ અજ્ઞાત હોઈ યત્નઅભાવે શ્રુતચિન્તામણિ થકી પણ મોક્ષરૂપ વાંચિત ફલસિદ્ધિ ન જ હોય.

આ ‘પ્રકટમિદં પ્રેક્ષાપૂર્વકારિણામ્’—‘આ પ્રેક્ષાપૂર્વકારીઓને પ્રગટ છે,’—આ જ્ઞાનપૂર્વક સર્વ યત્ન ઇષ્ટ સિદ્ધિ ફળ આપવાવાળો છે, એ પ્રેક્ષા-અશુનો વિષય હોવાથી, આ પ્રસ્તુત વિવેક સંપ્રદી વાત પ્રેક્ષાપૂર્વકારીઓને—પ્રથમ જોઈ આ વિવેક ગોચોનિ. ત્રિચારી પ્રવર્તનારા બુદ્ધિમંત પ્રાસજનોને પ્રકટ છે, પ્રત્યક્ષ દીવા વર્ગનો એકાન્તે અવિષય જેવી સ્પષ્ટ છે. પણ ‘ઘકાન્તાવિષયો ગોચોનિવર્ગસ્ય ।’ ગોચોનિવર્ગનો એકાન્તે અવિષય છે. અર્થાત ‘ગોચોનિ’—બળદીઆ સમા પૃથગ્જનન—પ્રાકૃત જનનો જે વર્ગ—સમૂહ છે, તેનો તો આ વિવેક વિષય નથી;

ખળદીઆ જેવા અણુસમન્નુ ગમાર અણ અવિવેકી જનો છે તેને તો આ વિવેક કદી પણ સંવેદાતો નથી, એટલે તેઓનો આ એકાંતે અવિષય જ છે.

આ વિવેક યોગશાસ્ત્રોના પરમ ગર્ભ છે ને તેને તે તે સુંદર શબ્દોથી જૂદા જૂદા યોગશાસ્ત્રકારોએ પ્રશસ્ત્ર્યે છે તે દર્શાવે છે—

૧૬ પરમગર્ભ ષષ યોગશાસ્ત્રાણાં । અમિહિતમિદં તૈસ્તૈશ્ચારુશબ્દૈર્મોક્ષાધ્વદુર્ગમગ્રહણમિતિ
કૈચિત્, તમોગ્રન્થિભેદાનન્દ ઇતિ ચાન્યૈઃ, યુદ્ધાન્ધકારાલોકકલ્પમપરૈઃ, ભવોદધિક્ષીપરસ્થાન
ચાન્યૈરિતિ। ૩૧૫

૧૬ અર્થ :—આ (વિવેક) યોગશાસ્ત્રોના પરમ ગર્ભ છે. આ (વિવેક વસ્તુ) તે તે ચારુ શબ્દોથી કહેવામાં આવ્યું છે; મોક્ષાધ્વદુર્ગમગ્રહણ એમ કોઈથી, તમોગ્રન્થિભેદાનન્દ એમ અન્યોથી, યુદ્ધાન્ધકાર આલોક સમ એમ બીજાઓથી, અને ભવોદધિક્ષીપરસ્થાન એમ અન્યોથી. ૩૧૫

વિવેચન

“સાહેબાં હે કુંથુ જિનેશ્વર દેવ, રત્નદીપક અતિ દીપતો હો લાલ.
સા. મુજ મન મંદિરમાંહી, આવે જો અરિબલ જીપતો હો લાલ.
સા. મિટે તો મોહ અંધાર, અનુભવ તેજે જળહળે હો લાલ.”

—શ્રી યશોવિજયજી

અને ‘પરમગર્ભ ષષ યોગશાસ્ત્રાણાં’—‘આ (વિવેક) યોગશાસ્ત્રોના પરમગર્ભ—
છે.’ આ વિવેક છે તે યોગશાસ્ત્રોના પરમ ગર્ભ—પરમ રહસ્યભૂત મર્મ છે. કારણ કે ‘આ
(વિવેક વસ્તુ) તે તે ચારુ શબ્દોથી કહેવામાં આવ્યું છે—અન્યોથી.’

જૂદા જૂદા સુંદર ‘આ વિવેક વસ્તુ આ કહેવામાં આવતા તે તે સત્ય ઉદાર અર્થવાળા
શબ્દોથી ઓળખાતો ચારુ—સુંદર શબ્દોથી જૂદા જૂદા યોગશાસ્ત્રકારોથી કહેવામાં આવી છે.
આ વિવેક યોગશાસ્ત્રોના જેમકે—(૧) કોઈ તેને ‘મોક્ષાધ્વદુર્ગમગ્રહણ’ કહે છે; કારણ કે
પરમગર્ભ જેમ માર્ગે ચોર આદિનો ઉપદ્રવ થયે દુર્ગમગ્રહણ—દુર્ગનો આશ્રય
એ જ પરિત્રાણ—રક્ષણોપાય છે, તેમ મોક્ષમાર્ગે રાગાદિ ઉપદ્રવ

પણિકા—પુનઃ કેવો ? તે માટે કહ્યું—

પરમગર્ભ.—પરમ ગર્ભ, પરમ રહસ્ય, ષષ :—આ, વિવેક, યોગશાસ્ત્રાણાં—યોગશાસ્ત્રોના, ષષ્ટિ-
તંત્રાદિનો. કયા કારણથી ? કારણકે—અમિહિતમિદં—આ વિવેક વસ્તુ કહેવામાં આવી છે, તૈસ્તૈઃ—
તે તે વક્ત્ર્યમાણ, ચારુશબ્દૈઃ—ચારુ શબ્દોથી, સત્ય ઉદાર અર્થવાળા ધ્વનિઓથી, મોક્ષાધ્વ ઇત્યાદિ
વચનચતુષ્ક પણ પ્રતીતાર્થ છે. પરંતુ—મોક્ષાધ્વદુર્ગમગ્રહણમ્—મોક્ષમાર્ગમાં દુર્ગમગ્રહણ. જેમ કોઈને
ક્યવિત્ માર્ગમાં તરકરાદિ ઉપદ્રવે દુર્ગમગ્રહણ જ પરિત્રાણ છે, તેમ મોક્ષમાર્ગમાં રાગાદિ ચોરના ઉપદ્રવે
વિવેકગ્રહણ.

સતે વિવેકગ્રહણ એ જ ત્રણ છે, શરણ છે. (૨) બીજાએ તેને ‘તમોઽન્થિલેદાનન્દ’ કહે છે, મિથ્યાત્વરૂપ તમઃઅંથિના-અજ્ઞાનાંધકાર અન્થિના લેદથી ઉપજતો આનંદ કહે છે. (૩) અન્યો તેને ‘ગુહાન્ધકાર આલોક સમ’ કહે છે, ગુહાના અંધકારમાં આલોક-પ્રકાશ સમો કહે છે. (૪) અને કેઈ તેને ‘ભવોદધિ દ્વીપસ્થાન’ કહે છે, સંસારસમુદ્રમાં દ્વીપરૂપ આશ્રયસ્થાન કહે છે. આમ સુંદર અન્વયાર્થ નામ આપી તે તે યોગશાસ્ત્રકારોએ આ વિવેકનો જ મહામહિમા સંગીત કર્યો છે.

શ્રુત અને વિવેક એમ જૂદું ગ્રહણ કરવાનું રહસ્ય એ છે કે—કાવ્યભાવને અહંકારની જેમ મહા-મિથ્યાદૃષ્ટિ આ શ્રુત યથાવત્ ભણતો નથી, એટલે જ નિષ્ક્રમણને લીધે અભવ્યને ચિન્તામણિની પ્રાપ્તિ જેમ તેને પ્રાપ્તિ પણ અપ્રાપ્તિ છે, એમ સમજી કથે છે —

૧૭ ન ચૈતચથાવદ્વબુદ્ધયતે મહામિથ્યાદૃષ્ટિઃ, તદ્ભાવાઽઽચ્છાદનાત્ અહંદયવત્કાવ્ય-ભાવમિતિ । તત્પ્રવૃત્તયાદેવ ઇત્ર સલ્લિઙ્ગ, તદ્ભાવવૃદ્ધિશ્ચ કાવ્યભાવજ્ઞવત્ । અતઃ પવ હિ મહા-મિથ્યાદૃષ્ટેઃ પ્રાપ્તિરપ્યપ્રાપ્તિઃ, તત્ફલાભાવાત્, અભવ્યચિન્તામણિપ્રાપ્તિવત્ । ૩૧૬

૧૭ અર્થઃ—અને આને (શ્રુતને) મહામિથ્યાદૃષ્ટિ યથાવત્ અવબોધતો નથી,—તદ્ભાવના આઽચ્છાદનને લીધે,—કાવ્યભાવને અહંકારની જેમ. કારણકે તત્પ્રવૃત્તિ આદિ જ અત્ર સત્-લિંગ છે, અને તદ્ભાવવૃદ્ધિ,—કાવ્યભાવજ્ઞવત્. એટલા માટે જ મહામિથ્યાદૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ પણ અપ્રાપ્તિ છે,—તેના ફલઅભાવને લીધે,—અભવ્યને ચિન્તામણિપ્રાપ્તિવત્. ૩૧૬

પંક્તિકા—શંકા—શ્રુતમાત્રનિયત વિવેકગ્રહણ છે, તો આનાથી આનું વિશેષથી પૃથક્ સ્થાપન શું કામ ? એમ આશંકાને કહ્યું—ન ચ—અને ન જ, પતત્—આ શ્રુતને,—કથંચિત્ પાઠે પણ યથાવત્ —જે પ્રકારના અર્થવાણું છે, યાદશર્થ અર્થ છે, અવબુદ્ધયતે—અવબોધતો, ભણતો, મહામિથ્યા-દૃષ્ટિઃ—મહામિથ્યાદૃષ્ટિ, પુદ્ગલપરાવર્તથી અધિક સંસારવાળો. કેમ ? તે માટે કહ્યું—તદ્ભાવાઽઽચ્છા-દનાત્—તદ્ભાવના આઽચ્છાદનને લીધે, બોધભાવના આવરણને લીધે. દૃષ્ટાંત કહ્યું—અહંદયવત્—અહંકાર જેમ, અવ્યુત્પન્ન જેમ, કાવ્યભાવમ્—કાવ્યભાવને, શૃંગારાદિ રસસૂચક વચનરહસ્યને. એથી કરીને શ્રુતમાત્રનિયત વિવેકગ્રહણ કેમ ? કયા કારણથી આ આમ છે તે માટે કહ્યું—

તત્પ્રવૃત્તયાદેવ—તેની પ્રવૃત્તિ આદિ જ, હિ—કારણકે, તત્ર—તેમાં, અવશુદ્ધ શ્રુતાર્થમાં. પ્રવૃત્તિ, વિઘનજન્ય, સિદ્ધિ, વિનિયોગ જ,—નહિં કે શ્રુતાર્થજ્ઞાન માત્ર, અત્ર—અત્રે, શ્રુતાવબોધમાં, સદ્—સત્, અવ્યભિચાર, લિઙ્ગમ્—લિંગ, ગમક હેતુ છે. શું આટલું જ ? ના, તે માટે કહ્યું—તદ્ભાવવૃદ્ધિશ્ચ—અને તદ્ભાવવૃદ્ધિ, બોધભાવવૃદ્ધિ, કાવ્યભાવજ્ઞવત્—કાવ્ય આ. માં કાવ્યભાવજ્ઞની જેમ. એમ દૃષ્ટાંત છે.

અતઃ પવ—એટલા માટે જ, યથાવત્ અનવબોધને લીધે જ, હિ—સ્ફુટપણે, મહામિથ્યાદૃષ્ટેઃ—ઉક્તલક્ષણ મહામિથ્યાદૃષ્ટિને, પ્રાપ્તિઃ—અધ્યયનાદિરૂપ શ્રુતની પ્રાપ્તિ, અપ્રાપ્તિઃ—અપ્રાપ્તિ છે. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—તત્ફલાભાવાત્—તેના ફલના અભાવને લીધે યથાવત્ અવબોધરૂપ ફલના અભાવને લીધે. કેાની જેમ ? તે માટે કહ્યું—અભવ્યચિન્તામણિપ્રાપ્તિવત્—અભવ્યને ચિન્તામણિપ્રાપ્તિ જેમ. જેમ અતિનિર્ભાગ્યતાથી અયોગ્યને ચિન્તામણિ પ્રાપ્તિ સતે પણ તેના જ્ઞાનવસ્તુના અભાવે તેનું ફલ નથી, તેમ આને શ્રુતપ્રાપ્તિમાં પણ.

વિવેચન

“આદર્યો આચરણ લોકઉપચારથી, શાસ્ત્ર અભ્યાસ પણ કંઈ કીધો;
શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વળી આત્મઅવલંબ વિણ, તેહવો કાર્ય તિણે કો ન સીધો.”

અત્રે શંકા થવી સંભવે છે કે—વિવેકબ્રહ્મણુ તો નિયતપણે શ્રુતમાત્ર આધીન છે, તો આ શ્રુતથી આ વિવેકનું પૃથક્ જ્ઞાપન શું કામ ? એ આશંકાની સંભાવના દેખી કહ્યું—
‘અને આ (શ્રુત) મહામિથ્યાદષ્ટિ યથાવત્ અવબોધતો નથી,’

મહામિથ્યાદષ્ટિ ‘ન ચૈતદ્ યથાવદવબુધ્યતે મહામિથ્યાદષ્ટિઃ ।’ પુદ્ગલપરાવર્તથી આ શ્રુત યથાવત્ જેનો અધિક સંસાર છે એવો મહામિથ્યાદષ્ટિ આ શ્રુતનો કથંગિત્ અવબોધતો નથી પાઠ કરે તો પણ તે યથાવત્-જેમ છે તેમ સમ્યક્ અર્થપણે અવબોધતો-જાણતો-સમજતો નથી. શાને લીધે ? ‘તદ્ભાવના આચ્છાદનને લીધે,’—‘તદ્ભાવાચ્છાદનાત્’—તેના બોધભાવના આચ્છાદનને-આવરણને લીધે, ઠંકાઈ જવાપણને લીધે. અત્રે દર્શાવે—‘અહદયવત્ કાવ્યભાવમ્’—‘કાવ્યભાવને અહૃદયની જેમ.’ શ્રુંગારાદિ રસમય કાવ્યના ભાવને જેમ હૃદયવિહીન-અહૃદય અરસિક અન્યુત્પન્ન જન અવબોધતો નથી, જાણતો નથી, તેમ પ્રસ્તુત શ્રુતના ભાવને ભાવવિહીન એવો મહામિથ્યાદષ્ટિ જાણતો-સમજતો નથી. એટલે વિવેકબ્રહ્મણુ નિયતપણે ચોક્કસ શ્રુતમાત્રને આધીન કેમ હોય ? અર્થાત્ શ્રુત તો મહામિથ્યાદષ્ટિ પણ પડે છે, પણ તેનો બોધ તેને હોતો નથી. એટલે શ્રુત છતાં વિવેક ન હોય એમ બને છે, એટલા માટે શ્રુત અને વિવેક એમ જૂડું બ્રહ્મણુ કયું છે તે યથાર્થ જ છે, સહેતુક જ છે.

કારણકે ‘તત્પ્રવૃત્તિ આદિ જ અત્ર સત્લિંગ છે. ‘તત્પ્રવૃત્ત્યાચેવ દ્વાત્ર સર્લિંગ્ગ’—અત્રે—અવશુદ્ધ શ્રુતાર્થમાં તત્પ્રવૃત્તિ આદિ જ એટલે કે પ્રવૃત્તિ, વિધનજય, સિદ્ધિ, વિનિયોગ આદિ જ સત્-અન્યભિચારી લિંગ-ગમક જણાવનારો હેતુ છે, નહિં કે શ્રુતાર્થજ્ઞાન માત્ર. શ્રુતાવબોધ થયો છે કે નહિં તે તથાપ્રકારે પ્રવૃત્તિ, વિધનજય સિદ્ધિ, વિનિયોગ આદિ લિંગ-પ્રગટ ચિન્હ પરથી જણાય છે, નહિં કે શ્રુતાર્થજ્ઞાનમાત્રથી. આટલું જ માત્ર શ્રુતાવબોધનું લિંગ જ છે નહિં, પણ ‘તદ્ભાવવૃદ્ધિ કાવ્યભાવજાવત્ છે.’ ‘તદ્ભાવવૃદ્ધિશ્ચ કાવ્યભાવજ્ઞવત્ ।—અર્થાત્ કાવ્યના ભાવને જાણનારની જેમ તદ્ભાવની આત્મપરિણમનરૂપ બોધભાવની વૃદ્ધિ એ પણ અત્ર લિંગ છે.

અને ‘અત ય પવ હિ મહામિથ્યાદષ્ટેઃ પ્રાપ્તિરપ્યપ્રાપ્તિઃ ।’—‘એટલા માટે જ મહામિથ્યાદષ્ટિની પ્રાપ્તિ પણ અપ્રાપ્તિ છે;’ યથાવત્ અનવબોધને લીધે, સમ્યક્પણે આત્મામાં પરિણમવારૂપ બોધભાવના અભાવને લીધે સ્ફુટપણે મહામિથ્યાદષ્ટિની અધ્યયનાદિરૂપ શ્રુતની પ્રાપ્તિ પણ અપ્રાપ્તિ છે. મહામિથ્યાદષ્ટિ શ્રુતપ્રાપ્તિ પણ અપ્રાપ્તિ ભલે શ્રુતનો ગમે તેટલો અભ્યાસ કરે તોપણ તેના આત્મામાં જ્ઞાનરૂપે પરિણમન-બોધભાવ નહિં ઉપજતો હોવાથી, તે શ્રુતને પામ્યો તે નહિં પામ્યા બરાબર છે.

એમ શાને લીધે ? ‘તત્ફલાભાવાત્, અભવ્યચિન્તામણિપ્રાપ્તિવત્’—‘તેના ફલ-અભાવને લીધે,—અભવ્યને ચિન્તામણિપ્રાપ્તિવત્.’ યથાવત્ બોધરૂપ ફલના અભાવને લીધે, અભવ્યને ચિન્તામણિરત્નની પ્રાપ્તિ જેમ તેની શ્રુતપ્રાપ્તિ પણ અભવ્યને ચિન્તામણિ-અપ્રાપ્તિ જ છે. જેમ કોઈ અભવ્યને—અયોગ્ય પાત્રને ચિન્તામણિ-પ્રાપ્તિ જેમ અફલ રત્નની પ્રાપ્તિ થઈ, પણ તે દુર્ભાગીને તેના મહામહિમાવંત સ્વરૂપનું ભાન નથી, એટલે તે ચિન્તામણિપ્રાપ્તિનું ફલ તેને મળતું નથી, તેથી તેની પ્રાપ્તિ તે અપ્રાપ્તિ જ છે. તેમ અભવ્ય-અયોગ્ય એવા મહામિથ્યાદષ્ટિને શ્રુત-ચિન્તામણિની પ્રાપ્તિ થઈ, પણ તે મહાદુર્ભાગી અપાત્ર જીવને તે અનંતગુણવિશિષ્ટ અચિન્ત્ય મહિમાવંત શ્રુતચિન્તામણિના સ્વરૂપનું ભાન નથી, એટલે વિવેકપૂર્વક સમ્યક્શ્રુતચિન્તાના અભાવે તેને તે શ્રુતચિન્તામણિપ્રાપ્તિનું યથાવત્ બોધભાવ-રૂપ ફળ મળતું નથી, તેથી શ્રુતને અયોગ્ય અનધિકારી એવા તે મહામિથ્યાદષ્ટિની શ્રુતપ્રાપ્તિ તે અપ્રાપ્તિ જ છે.

મિથ્યાદષ્ટિને તો દ્રવ્યશ્રુતપ્રાપ્તિ હોય અને તેના ભવ્યપણાના યોગને લીધે અસ્થાને અભિનિવેશ ન હોય, એમ મહામિથ્યાદષ્ટિથી તેનો ભેદ દર્શાવે છે—

૧૮મિથ્યાદષ્ટેસ્તુ ભવેદ્ દ્રવ્યપ્રાપ્તિઃ, સાડસદરાદિલિજ્ઞા અનામોગવતી । ન ત્વસ્યા-સ્થાન ધવામિનિવેશઃ, ભવ્યત્વયોગાત્ । તત્ત્વેવલક્ષણં । ૩૧૭

૧૮અર્થ :—મિથ્યાદષ્ટને તો દ્રવ્યપ્રાપ્તિ હોય; તે આદરદિ લિંગવાળી અનામોગવતી (એવી હોય); આનો અસ્થાને જ અભિનિવેશ ન હોય,—ભવ્યત્વયોગને લીધે. અને તે (ભવ્યત્વ) એવા લક્ષણવાળું છે. ૩૧૭

પંક્તિકા—વારુ, મહામિથ્યાદષ્ટિને એમ ભણે હો, પણ મિથ્યાદષ્ટિની શી વાતી ? તે માટે કહ્યું—મિથ્યાદષ્ટેસ્તુ—ધર્મબીજધાન આદિને અર્હ એવા મિથ્યાદષ્ટિને તો, ભવેત્—હોય, દ્રવ્યપ્રાપ્તિઃ—ભાવશ્રુતયોગ્ય એવી દ્રવ્યશ્રુતપ્રાપ્તિ. દ્રવ્યશ્રુતપ્રાપ્તિ કેવી હોય ? આદરાદિલિજ્ઞા—‘આદરઃ કરણે પ્રોત્તિઃ’ ઇત્યાદિ લિંગવાળી, અનામોગવતી—સમ્યક્શ્રુતઅર્થના ઉપયોગરહિત એવી.

વારુ, મિથ્યાદષ્ટિ અને મહામિથ્યાદષ્ટિમાં અનામોગ આદિના અવિશેષને લીધે કયો પ્રતિવિશેષ છે ? તે માટે કહ્યું—ન તુ—ન પુનઃ, અસ્ય—આને, મિથ્યાદષ્ટિને, અસ્થાન ધવ—અસ્થાને જ, મોક્ષપથ-પ્રતિપંથિ જ ભાવમાં, અભિનિવેશઃ—અભિનિવેશ, આગ્રહ,—સ્થાને અભિનિવેશના પણ તેને ભાવને લીધે. એમ ક્યાંથી ? તે માટે કહ્યું—ભવ્યત્વયોગાત્—ભવ્યત્વયોગને લીધે. ભાવશ્રુતયોગ્યત્વના ભાવને લીધે, અસ્થાને અભિનિવેશ જ હોય નહિ, તેના અભાવને લીધે. આના જ હેતુનું સ્વરૂપ કહ્યું—તત્ત્વ—અને તે પુનઃ ભવ્યત્વ, ધર્મલક્ષણ—એવા લક્ષણવાળું. અસ્થાને અને સ્થાને અભિનિવેશસ્વભાવવાળું એમ આ બન્નેનો વિશેષ જાણવો યોગ્ય છે.

વિવેચન

“આદર કિરિયા રતિ ઘણીજી, વિધન ટળે મિલે લચ્છી;
જિગાસા ખુધસેવનાજી, શુભ કિયા ચિહ્ન પ્રત્યચ્છી.”

—શ્રી યોગદષ્ટિ સંજ્ઞાય

મહામિથ્યાદષ્ટિને માટે એમ ભલે હો, પણ મિથ્યાદષ્ટિને માટે શું? તે માટે કહું—‘મિથ્યાદષ્ટિને તો તે આદરદિ લિંગવાળી અનાલોગવતી દ્રવ્યપ્રાપ્તિ હોય;’ ધર્મ—
મિથ્યાદષ્ટિને યોગ્ય—ભાવશ્રુતનું કારણ થાય એવી દ્રવ્યશ્રુત પ્રાપ્તિ હોય; અને તે દ્રવ્યશ્રુત પ્રાપ્તિ “આદર” કરણે પ્રીતિ.” ૪૦ સ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે આદરદિ લિંગવાળી અને અનાલોગવતી—સમ્યક્ શ્રુત અર્થના ઉપયોગ સંકિત એવી હોય.

વારુ, મિથ્યાદષ્ટિ અને મહામિથ્યાદષ્ટિમાં અનાલોગ (અનુપયોગ) આદિનો તફાવત નથી, તો પછી તેઓમાં કયો તફાવત છે કે જેથી આમ ભેદ પાડો છો? તે માટે કહું—
‘આનો અસ્થાને જ અભિનિવેશ ન હોય,—ભવ્યત્વયોગને લીધે.’ મિથ્યાદષ્ટિને અસ્થાને આનો—મિથ્યાદષ્ટિનો અસ્થાને જ,—મોક્ષપથપ્રતિપત્તિ—મોક્ષમાર્ગ—અભિનિવેશ ન હોય વિરોધી ભાવમાં જ અભિનિવેશ—આમ્રહ ન હોય, પણ સ્થાને—મોક્ષપથઅપ્રતિપત્તિ—મોક્ષમાર્ગ—અવિરોધી ભાવમાં તો એનો અભિનિવેશ—આમ્રહ હોય, કારણ કે તેને ભવ્યત્વનો યોગ છે, માટે. ‘અને આ એવા લક્ષણવાળું છે.’ આ—ભવ્યત્વ એવા લક્ષણવાળું છે. એટલે અસ્થાને અને સ્થાને અભિનિવેશ—સ્વભાવવાળું એમ આ બન્નેનો વિશેષ બાણવો યોગ્ય છે. અર્થાત્ ભાવશ્રુતયોગ્યપણાના ભાવને લીધે આ મિથ્યાદષ્ટિને અસ્થાને જ અભિનિવેશ હોય નહિ; પણ મહામિથ્યાદષ્ટિને તો ભવ્યત્વનો—ભાવશ્રુતયોગ્યપણાનો અભાવ છે, એટલે તેને અસ્થાને—મોક્ષપથપ્રતિપત્તિ—મોક્ષમાર્ગ—અવિરોધી ભાવમાં અભિનિવેશ હોય, પણ મોક્ષપથઅપ્રતિપત્તિ—મોક્ષમાર્ગ—અવિરોધી ભાવમાં અભિનિવેશ હોય નહિ. આમ મિથ્યાદષ્ટિ ભાવશ્રુત જનનયોગ્ય એવા પ્રધાન દ્રવ્યનું ભાજન હોવાથી દ્રવ્યથી શ્રુતનો અધિકારી છે, પણ મહામિથ્યાદષ્ટિ તો અપ્રધાન દ્રવ્યનું ભાજન હોવાથી દ્રવ્યથી પણ શ્રુતનો અધિકારી નથી, અનધિકારી જ છે.

અને આગમપ્રમાણથી જણાય છે કે આ શ્રુત અભવ્યોએ પણ અનેકવાર પ્રાપ્ત કર્યું છે, પણ નિષ્ફલપણને લીધે તેથી કંઈ નથી, આ વસ્તુ આગમાનુસાર પરિભાવન કરવાનો પરમ ભાવિતાત્મા આચાર્યશ્રી હરિભદ્રજી આગમજોને અતુરોષ કરે છે—

૧૯ પ્રાપ્તં ચૈતદમચ્ચૈરણ્યસકૃત, વચ્ચનપ્રામાણ્યાત્ । ન ચ તતઃ કિંચિત્, પ્રસ્તુતફલલેશ-
સ્વાણ્યન્નિદ્ધેઃ । પરિભાષનીયમેતદાગમજૈર્વચ્ચનાનુસારેણેતિ । યવમન્યેષામપિ સૂત્રાણામર્થો વેદિ-
તવ્ય इति । કિંમાત્રપ્રદર્શનમેતન્ ॥૨૧૮

૧૮અર્થ:—અને આ (શ્રુત) અભ્યોધી પણ અનેકવાર પ્રાપ્ત કરાયું છે,—વચન-પ્રામાણ્યને લીધે. અને તે થકી કંઈ નથી,—પ્રસ્તુત ફલલેશની પણ અસિદ્ધિને લીધે. આ આગમજ્ઞોએ વચનાનુસારે પરિભાવનીય છે.

એમ અન્ય સૂત્રોના પણ અર્થ જાણવો યોગ્ય છે. આ દિગ્માત્રપ્રદર્શન છે. ૩૧૮

વિવેચન

“એક વચન જિન આગમનો લહી, નીપાવ્યાં નિજ કામ....જિણુંદલ !

એટલે આગમ કારણ સંપળે, દીલ થઈ કિમ આમ ? જિણુંદલ !”

— શ્રી દેવચંદ્રલ

આમ ઉપરમાં કહી દેખાડ્યું તેમ મહામિથ્યાદષ્ટિને આ શ્રુતની પ્રાપ્તિ પણ અસંભાવિની છે, તો તેની ફલચિંતા તો ક્યાંથી ? તે માટે કહ્યું—‘પ્રાપ્તં ચૈતદમઘૈરવ્યસકૃત, વચનપ્રામાણ્યાત્’—‘અને આ (શ્રુત) અભ્યોધી પણ અનેકવાર આ શ્રુત અભ્યોધી પ્રાપ્ત કરાયું છે,—વચનપ્રામાણ્યને લીધે.’ આ શ્રુત મુક્તિગમન-પણ અનેકવાર પ્રાપ્ત અયોગ્ય એવા અભ્યોએ પણ—એકાન્ત મહામિથ્યાદષ્ટિઓએ પણ અનેકવાર પ્રાપ્ત કર્યું છે, તો પછી અન્ય મિથ્યાદષ્ટિનું તો પૂછવું જ શું ? કારણ કે તે માટે વચનનું—આગમનું પ્રમાણપણ છે. આગમમાં કહ્યું છે કે સર્વ જીવોનો અનંતવાર ઐવેયકમાં ઉપપાત થયો છે, એમ આગમનું પ્રમાણપણ છે માટે. આ અંગે પંચાશકXશાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે—“સંપૂર્ણ ક્રિયા પણ ભાવ વિના ક્રિયા જ નથી, કારણ કે તેને નિજ ફલનું વિકલપણ છે, અત્રે ઐવેયકઉપપાતનું દષ્ટાંત છે.” અર્થાત્ ઐવેયકપ્રાપ્તિ પણ સાધુની સંપૂર્ણ ક્રિયાના પાલન વિના હોતી નથી, ઉત્તમપણે સાધુની સંપૂર્ણ ક્રિયાના પાલનથી જ હોય છે. આમ સાધુની સંપૂર્ણ ક્રિયા અને ઉપલક્ષણથી તેનું સાપેક દ્રવ્યશ્રુત પ્રાપ્ત થયા છતાં આ જીવનું કલ્યાણ થયું નહિં ! અરે ! દર્શન પણ સિદ્ધ થયું નહિં !

પંક્તિકા—મહામિથ્યાદષ્ટિને પ્રાપ્તિ પણ અસંભાવિની, તો તેની ફલચિંતા તો ક્યાંથી ? તે માટે કહ્યું:—પ્રાપ્ત—પ્રાપ્ત, લબ્ધ, ચકાર-ઉક્ત સમુચ્ચયમાં, ઇતત્—આ, શ્રુત. અમઘૈરવિ—અભ્યોધી પણ, એકાન્ત મહામિથ્યાદષ્ટિથી, પુનઃ અન્ય મિથ્યાદષ્ટિથી તો પૂછવું જ શું ? અસકૃદ્—અનેકવાર. ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—વચનપ્રામાણ્યાત્—વચનપ્રામાણ્યને લીધે. સર્વ જીવોના અનંતવાર ઐવેયકમાં ઉપપાત પ્રજાપનાના પ્રામાણ્યને લીધે. ત્યારે એમ તો તેનું ફલ પણ તેઓમાં હશે ? એટલા માટે કહ્યું—

ન ચ—ન જ, તત્—તે થકી, શ્રુતપ્રાપ્તિ થકી, કિંચિત્—કંઈ, ફલ એમ સમગ્રય છે. ક્યા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—પ્રસ્તુતફલલેશસ્યાપિ—પ્રસ્તુત ફલલેશની પણ, પ્રકૃત યથાવદ્ બોધરૂપ ફલેશની પણ, સર્વની વાત તો દૂર રહો ! અસિદ્ધેઃ—અસિદ્ધિને લીધે, અપ્રાપ્તિને લીધે. તેની સિદ્ધિ સતે અલપકાળે જ સર્વની મુક્તિની પ્રાપ્તિના પ્રસંગને લીધે.

× સંપુણાવિ દિ કિરિયા ભાવેણ વિણા જ હોતિ કિરિયત્તિ ।

જિયફલવિગલત્તણઝો નેવજ્જઝવવાયણાપણ ॥ ” શ્રી પંચાશક.

ત્યારે એમ અનંતવાર શ્રુત પ્રાપ્ત થયું તો તેનું ફલ પણ તેઓને પ્રાપ્ત હશે? તે માટે કહ્યું—‘ન ચ તતઃ કિંચિત્’ ઇત્યં ‘અને તે થકી કંઈ નથી,—પ્રસ્તુત ફલલેશની પણ અસિદ્ધિને લીધે’ તે શ્રુતપ્રાપ્તિ થકી તેઓને કંઈ પણ ફલ પણ ફલને નામે મોટું નથી, કારણ કે પ્રસ્તુત યથાવત્ બોધરૂપ ફલઅંશની પણ તેઓને મીઠું! અસિદ્ધિ—અપ્રાપ્તિ છે માટે. આ અંગે મહર્ષિ કુંદકુંદાચાર્યજીએ

સમયસારમાં^x કહ્યું છે કે— “અભવ્યસારી પેઠે શાસ્ત્રો ભણીને પણ પ્રકૃતિ છોડતો નથી,—ગોળવાળું દૂધ પીને સાપ નિર્વિષ થાય નહિ તેમ.” અર્થાત્ મહામિથ્યાદષ્ટિઓ અનંતવાર આગમનું-શ્રુતનું શ્રવણ વા અભ્યાસ કરે, તો પણ તેને ફલને નામે મોટું મીઠું જ છે! ‘આ આગમજ્ઞોએ વચનાનુસારે પરિભાવનીય છે.’ આમ અનંતવાર શ્રુતઅભ્યાસની નિષ્ફળતા કેમ થઈ? એ વસ્તુ આગમજ્ઞાતાઓએ આગમ-વચનાનુસારે પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે; અર્થાત્ તથારૂપ બોધભાવની ઉત્પત્તિ વિના જ તે અનંત પરિશ્રમ પણ વૃથા કલેશમાત્ર ફળરૂપ થઈ પડ્યો, એ વસ્તુ ફરી ફરી ભાવન કરવા યોગ્ય છે.

એમ ‘અન્ય સૂત્રોનો પણ અર્થ બાણવો યોગ્ય છે, આ દિગ્દર્શનમાત્ર પ્રદર્શન છે,’ એમ છેવટમાં ઉપસંહાર કરતાં આચાર્યજી હરિભદ્રજી કહે છે.

એમ શ્રુતધર્મવૃદ્ધિની ભાવનારૂપ પ્રણિધાન કરી, શ્રુત ભગવંતના વંદનાદિ પ્રત્યયે કાયોત્સર્ગસૂત્રનો અવતાર કરે છે—

૨૦ ^{૨૦}પવં પ્રણિધાનં કૃત્વૈતત્પૂર્વિકા ક્રિયા ફલાયેતિ શ્રુતસ્યૈવ કાયોત્સર્ગસંપાદનાર્થ પઠતિ પઠન્તિ વા—

મુયસ્સ મગવઓ કરેમિ કાઉસ્સગ્ગમિત્યાદિ યાવદ્દોસિરામિ । ૩૧૯

૨૦ અર્થ :—એમ પ્રણિધાન કરી, એ-પૂર્વિકા ક્રિયા ફલાર્થે છે એટલા માટે શ્રુતના જ કાયોત્સર્ગ સંપાદનાર્થે (એક) પઠે છે વા (બહુ) પઠે છે—

શ્રુત ભગવંતના વંદન પ્રત્યયે કાયોત્સર્ગ કરું છું
ઈત્યાદિ, યાવત્ વોસરાવું છું. ૩૧૯

આ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્ય ભગવંત મહર્ષિ હરિભદ્રજી સમગ્ર ઐશ્વર્યશુભ આ શ્રુત ભગવંતનો આ સમગ્ર ઐશ્વર્યયોગ સિદ્ધપણ્યો કરીને ફલઅભ્યાસિયારથી, સુપ્રતિષ્ઠિતપણાથી અને ત્રિકોટિ-પરિશુદ્ધિથી કેવી રીતે ધરે છે? તેનું સચિત્તર ભાવન કરે છે—

૨૧ ^{૨૧}ઘ્યાત્યા પૂર્વવત્, નવરં—

શ્રુતસ્યેતિ—પ્રવચનસ્ય સામાયિકાદિચતુર્દશપૂર્વપર્યન્તસ્ય । મગવતઃ,—સમગ્રૈશ્વર્યાદિ-મુક્તસ્ય ।

+ “જ મુયઈ પયહિમમઘ્વો સુદ્ધુવિ અઝ્ઝાઈઝ્ઞણ સત્થાણિ ।

મુહ્હુઝ્ઝપિ પિવંતા જ પણ્ણયા ણિવિસા હંતિ ॥” શ્રી સમયસાર

સિદ્ધત્વેન (પાઠાં. શુદ્ધત્વેન) સમગ્રૈશ્વર્યાદિયોગઃ । ન હ્યતો વિધિપ્રવૃત્તઃ ફલેન વચ્ચયતે । વ્યાપ્તાશ્ચ સર્વે પ્રવાદા પતેન । વિધિપ્રતિષેધાનુષ્ઠાનપદાર્થાવિરોધેન ચ વર્તતે,—સ્વર્ગકે-
વલાર્થિના તપોધ્યાનાદિ કર્તવ્યં, સર્વે જીવા ન હન્તવ્યા इतिवचनात्, સમિતિગુપ્તિશુદ્ધા
ક્રિયા અસપત્નો યોગ इतिवचनात्, ઉત્પાદવિગમઘ્રોવ્યયુક્તં સત્, એકં દ્રવ્યમનન્તર્યામયમર્થ
इतिवचनात् । ૩૨૦

૨૧ અર્થઃ—વ્યાખ્યા પૂર્વવત્, પરંતુ—

શ્રુતસ્ય—શ્રુતના, સામાયિકાદિ ચતુર્દશ પૂર્વપર્યન્ત પ્રવચનના, મગધતઃ—ભગવંતના, સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિ યુક્તના.

સિદ્ધત્વથી (પાઠાંતરઃ શુદ્ધત્વથી) સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિયોગ છે. કારણકે આ થકી વિધિ-
પ્રવૃત્ત ફલથી વચિત થતો નથી; અને સર્વ પ્રવાદો આનાથી વ્યાપ્ત છે; અને વિધિપ્રતિષેધ,
અનુષ્ઠાન અને પદાર્થના અવિરોધથી વર્તે છે,—સ્વર્ગ-કેવલાથીએ તપો-ધ્યાનાદિ કર્તવ્ય
છે, સર્વ જીવો હજીવા થોગ્ય નથી—એ વચનથી; સમિતિગુપ્તિથી શુદ્ધ ક્રિયા તે અસપત્ન
યોગ—એ વચનથી; ઉત્પાદ-વિગમ-ઘ્રોવ્યયુક્ત સત્, અનન્ત પર્યાયવાળું એક દ્રવ્ય એ અર્થ—
એ વચનથી. ૩૨૦

વિવેચન

“વિધિ પ્રતિષેધ કરી આતમા, પદાર્થ અવિરોધ રે;
અહણુ વિધિ મહાજને પરિબ્રહ્મો, ઈશ્યો આગમે બોધ રે....શાંતિબિન!”

—શ્રી આનંદધનજી.

આ શ્રુત સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિ યોગને લીધે ભગવંત છે. (જુઓ મગધંતાણં એ પદનું
વિવેચન); અને ‘સિદ્ધત્વથી (પાઠાંતરઃ શુદ્ધત્વથી) સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિ યોગ છે.’

આ શ્રુતના ભગવંતપણાના કારણભૂત જે સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિ યોગ કહ્યો, તે આ શ્રુત
ભગવંતના સિદ્ધપણાએ કરીને અથવા શુદ્ધપણાએ કરીને છે: અર્થાત્ ફલઅભ્યસિચાર,

પ્રતિષ્ઠિતપણું અને ત્રિકોટીપરિશુદ્ધિ એમ ત્રણે પ્રકારે
સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિયોગ સિદ્ધપણાએ કરીને આ શ્રુત સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિયુક્ત ભગવંત છે.

સિદ્ધપણાથી વા કારણ કે—(૧) ‘ન હ્યતો વિધિપ્રવૃત્તઃ ફલેન વચ્ચયતે’—આ થકી

શુદ્ધપણાથી વિધિપ્રવૃત્ત ફલથી વચિત થતો નથી.’ આ શ્રુત અનુસારે વિધિથી

પ્રવર્ત્તે તો પુરુષ ફલથી વચિત થતો નથી, અર્થાત્ ઇષ્ટ ફલ અચૂકપણે—

અવધ્યપણે પામે જ છે. આમ ફલઅભ્યસિચારથી આ શ્રુત ભગવંતનું સિદ્ધપણું છે.

પણિકા—સિદ્ધત્વેન—સિદ્ધત્વથી,—ફલાભ્યસિચાર, પ્રતિષ્ઠિતત્વ, ત્રિકોટિપરિશુદ્ધિ બેદથી આ જ
ન હ્યતો વિધિપ્રવૃત્તઃ ઇત્યાદિ વાક્યત્રયથી યથાક્રમે ભાવે છે. અને આ સુગમ છે, પણ—

વિધિપ્રતિષેધાનુષ્ઠાનપદાર્થાવિરોધેન ચ—વિધિપ્રતિષેધયોઃ—કપરૂપ વિધિપ્રતિષેધના, અનુ-
ષ્ઠાનસ્ય—છેદરૂપ અનુષ્ઠાનના, પદાર્થસ્ય ચ—અને તાપવિષય પદાર્થના, અવિરોધેન—અવિરોધથી,
—પૂર્વાપરઅભ્યાસથી વર્તે છે. જ કાર-ઉક્ત સમુચ્ચયાર્થે છે. આ જ અવિરોધી ત્રિકોટિપરિશુદ્ધિલક્ષણ એ
વચનોથી દર્શાવે છે—સ્વર્ગ ઇત્યાદિથી. અને આ સુગમ છે, કિંતુ સ્વર્ગાર્થીએ તપો-દેવતાપૂજનાદિ, કેવ-
લાથીએ તો ધ્યાન-અધ્યયનાદિ કર્તવ્ય છે. અસપત્નો યોગઃ—અસપત્ન યોગ, અસપત્ન-પરંપર અવિ-
રોધી, સ્વસ્વકાલે અનુષ્ઠાનાદિ યોગ, સ્વાભ્યાસાદિ સમાચાર.

(૨) 'વ્યાપ્તાશ્ચ સર્વે પ્રવાદા પતેન' 'અને સર્વે પ્રવાદો આનાથી વ્યાપ્ત છે.' જૂદી જૂદી નયઅપેક્ષાએ પ્રવર્તતા સર્વે પ્રવાદો આ શ્રુત ભગવંતથી વ્યાપ્ત છે; આ અનેકાંત શ્રુત સર્વ પ્રવાદને-દર્શનને વ્યાપીને રહેલું છે. આમ સર્વનયવ્યાપક સુવિશાલ અનેકાન્ત દૃષ્ટિથી સુપ્રતિષ્ઠિતપણાએ કરીને આ શ્રુત ભગવંતનું સિદ્ધપણું છે.

'આ બધા દર્શનો એક જિનદર્શન અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મદર્શનરૂપ પુરુષનાં અંગરૂપ જ છે. એટલે પોતાના અંગરૂપ એ પદ્ધર્શનને આ જિનદર્શનના આરાધક પુરુષો સમ્યક્ સ્વાદ્વાદ દૃષ્ટિથી આરાધે છે. આવી પરમ વિશાલ અનેકાન્ત દૃષ્ટિને ઉપદેશતા જિન ભગવાનના ઉપદેશની રચના ત્રણે કાળમાં એવી પરમોત્તમ છે કે તેમાં સર્વે મતદર્શન હળીમળીને પોતપોતાની સંભાળ કરતા રહે છે.'—પ્રજ્ઞવિબોધ મોક્ષમાળા પા. ૨૩

અને (૩) 'વિધિપ્રતિષેધાનુષ્ઠાનપદાર્થાવિરોધેન ચ વર્તેતે'—વિધિપ્રતિષેધ, અનુષ્ઠાન અને પદાર્થના અવિરોધથી વર્તે છે.' આ શ્રુત કષપરીક્ષારૂપ વિધિપ્રતિષેધના, છેદ પરીક્ષારૂપ અનુષ્ઠાનના, અને તાપપરીક્ષારૂપ પદાર્થના અવિરોધથી વર્તે છે. આમ વિધિપ્રતિષેધ, અનુષ્ઠાન અને પદાર્થના અવિરોધરૂપ ત્રિકોટિપરિશુદ્ધિથી પણ આ શ્રુત ભગવંતનું સિદ્ધપણું છે. જેમકે—(અ.) 'સ્વર્ગા-કેવલાર્થાએ તપો-ધ્યાનાદિ કર્ત્તવ્ય છે. સર્વે જીવો હજીવા યોગ્ય નથી,' એ વચનથી, આ શ્રુત, વિધિપ્રતિષેધના અવિરોધથી વર્તે છે. અર્થાત્ સ્વર્ગાર્થાએ તપ-દેવતા પૂજનાદિ કરવા યોગ્ય છે, કેવલાર્થાએ ધ્યાન-અધ્યયનાદિ કરવા યોગ્ય છે; અને સર્વે જીવો હજીવા યોગ્ય નથી; એમ આ કરવું ને આ ન કરવું એવા વિધિપ્રતિષેધની પરિશુદ્ધિરૂપ કષપરીક્ષામાં આ જિનવચન સમુત્તીર્ણ થાય છે. (બ.) 'સમિતિગુમિશુદ્ધ ક્રિયા તે અસપત્ન યોગ-એ વચનથી,' આ શ્રુત અનુષ્ઠાનના અવિરોધથી વર્તે છે. અર્થાત્ સમિતિગુમિથી શુદ્ધ ક્રિયા તે અસપત્ન-પરસ્પર અવિરોધી એવો સ્વસ્વકાલે અનુષ્ઠાનાદિ યોગ, સ્વાધ્યાયાદિ સમાચાર-સમ્યક્ આચાર છે. આમ વિધિપ્રતિષેધને અનુકૂળ-અનુરૂપ અનુષ્ઠાનની પરિશુદ્ધિરૂપ છેદપરીક્ષામાં પણ આ જિનવચન સમુત્તીર્ણ થાય છે. (ક.) 'ઉત્પાદ-વિગમ-ધ્રોવ્યયુક્ત સત્' 'અનંત પર્યાયવાળું એક દ્રવ્ય એ અર્થ' એ વચનથી આ શ્રુત પદાર્થના અવિરોધથી વર્તે છે. વિધિપ્રતિષેધ અને અનુષ્ઠાનને અવિરોધ એવા આ પદાર્થસ્વરૂપ-તત્ત્વસ્વરૂપની પરિશુદ્ધિરૂપ તાપપરીક્ષામાં પણ શુદ્ધ સુવર્ણવત્ આપરિશુદ્ધ જિનવચન સાંગોપાંગ સમુત્તીર્ણ થાય છે. આ વિધિપ્રતિષેધના, અનુષ્ઠાનના અને પદાર્થના અવિરોધથી ત્રિકોટિપરિશુદ્ધિથી પણ આ શ્રુત ભગવંતનું સિદ્ધપણું છે, અને એમ એનું શુદ્ધપણું પણ સિદ્ધ છે. ॥ ઇતિ સિદ્ધં ॥

કાયોત્સર્ગ, સ્તુતિ વગેરે બા. પૂર્વે કહ્યા મુજબ જાણવું, એમ વિધિ કહી આ પુષ્કરવરહીપાદ્ ઇ. સૂત્રની વ્યાખ્યા ઉપસંહરે છે—

૨૨ કાયોત્સર્ગપ્રપન્નઃ પ્રાગ્વત, તથૈષ ચ સ્તુતિઃ, યદિ પરં શ્રુતસ્ય, સમાનજાતીય-

બૃહકત્વાત્ । અનુભવસિદ્ધમેતત્ તજ્ઞાનાં, ચલતિ સમાધિરન્યથેતિ પ્રકટં, એતિદ્ધં ચૈતદેવમતો ન બાધનીયમ્ । ૩૨૧

॥ इति व्याख्यातं पुष्करवरद्वीपार्धे इत्यादि सूत्रम् ॥

૩૨૧ અર્થ :—કાયોત્સર્ગપ્રપચ પૂર્વવત્, અને તેમજ સ્તુતિ, પણ (તે) શ્રુતની,—સમાન-જાતીયનું બૃહકપણું છે માટે. તજ્ઞોને આ અનુભવસિદ્ધ છે, અન્યથા સમાધિ ચળે છે એ પ્રકટ છે, અને આ ઐતિહ્ય છે, એથી બાધનીય નથી. ૩૨૧

વિવેચન

ગિરિ મેરુ સમા જિનશાસનમાં, ભગવાન સદાગમ નંદનામાં;

સુસ્વૃક્ષ સુભાષિત રમ્ય દીપ્તે, પ્રસરે તસ સૌરમ સર્વં દિશે—પ્રજ્ઞાવખોધ

કાયોત્સર્ગપ્રપચ—કાયોત્સર્ગ સંબંધી વિસ્તાર પૂર્વવત્—અગાઉ કહ્યું હતું તેમ જાણવો તેમજ સ્તુતિ પણ જાણવી, અને તે સ્તુતિ પણ અત્રે શ્રુત સંબંધિની જ કહેવી ઉચિત છે—‘સમાનજાતીયનું બૃહકપણું છે માટે’—સમાનજાતીયબૃહકત્વાત્, અર્થાત્ સમાનજાતીય—એક સરખી જાતિનું જે હોય તેને પ્રકૃત ભાવનું બૃહકપણું—વર્ધકપણું—પોષકપણું (Synergism) હોય છે માટે. તજ્ઞોને—તેના જ્ઞાતાઓને—જાણકારોને આ અનુભવથી સિદ્ધ છે. નહિં તો સમાધિ ચળે છે એ પ્રકટ છે, અને આ ‘ઐતિહ્ય’ છે—સંપ્રદાયથી પરંપરા-ગતપણે ચાલી આવતી વાત છે કે ત્રીજી સ્તુતિ શ્રુતની કહેવી, એટલા માટે આ શિષ્ટ સંપ્રદાય ‘બાધનીય’ નથી, બાધન કરવા યોગ્ય નથી.

॥ इति महर्षिश्रीहरिभट्टाचार्यविरचितायां मनःसुखनन्दनेन भगवानदासेन हेमदेवी-सुजातेन चिद्देमविशोधिनीटीकाभिधानविवेचनेन सविस्तरं विवेचितायां ललितविस्तरायां पुष्करवरद्वीपार्धसूत्रं (श्रुतस्तवः) ॥

પંક્તિકા—એતિદ્ધં ચૈતદ્—અને આ ઐતિહ્ય છે, આ સંપ્રદાય છે કે તૃતીયા સ્તુતિ શ્રુતની છે.

॥ इति श्रीमुनिचन्द्रसूरिविरचितायां ललितविस्तरापञ्जिकायां श्रुतस्तवः समाप्तः ॥

સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં સૂત્રઃ સિદ્ધ સ્તવ

હવે અનુષ્ઠાનપરંપરાના ફલભૂત અને તે અનુષ્ઠાનક્રિયાના પ્રયોજક એવા સિદ્ધોને નમસ્કારાર્થે સિદ્ધસ્તવનો ઉપન્યાસ દર્શાવી, તેની પ્રથમ ગાથા અવતારે છે—

^૧પુનરનુષ્ઠાનપરંપરાફલભૂતેભ્યસ્તથાભાવેન તત્ક્રિયાપ્રયોજકેભ્યશ્ચ સિદ્ધેભ્યો નમસ્કરણાયેદં પઠતિ પઠન્તિ વા— ૩૨૨

સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં, પારગયાણં પરંપરગયાણં ।
લોચગ્ગમુવગયાણં, નમો સયા સર્વસિદ્ધાણં ॥૧॥

^૧અર્થે :—પુનઃ અનુષ્ઠાનપરંપરાના ફલભૂત અને તથાભાવથી તત્ક્રિયાના પ્રયોજક એવા સિદ્ધો પ્રત્યે નમસ્કરણાર્થે (એક) આ પઠે છે વા (બહુ) પઠે છે—૩૨૨
(છાયારૂપ કાવ્યાનુવાદ)

સિદ્ધોને બુદ્ધોને, પારગતોને પરંપરગતોને;
લોકાચરઉપગતોને, નમો સદા સર્વ સિદ્ધોને ! ૧

સિદ્ધ, બુદ્ધ, પારગત, પરંપરાગત, લોકાચરઉપગત એવા સર્વ સિદ્ધોને સદા નમસ્કાર હો !

વિવેચન

“અચળ અખાધિત હો જે નિઃસંગતા, પરમાત્મ ચિદ્રૂપ;
આત્મલોગી હો રમતા નિજ પદે, સિદ્ધ રમણુ એ રૂપ....સ્વામી સ્વયંપ્રભને જાઉં ભામણે.”
— શ્રી દેવચંદ્રજી

હવે સિદ્ધ સ્તવનો ઉપન્યાસ કરે છે—‘પુનઃ અનુષ્ઠાનપરંપરાના ફલભૂત—
પઠે છે.’ સિદ્ધ લગવાનો છે તે અનુષ્ઠાનપરંપરાના ફલભૂત છે અર્થાત્ એઓ આ
અનુષ્ઠાનપરંપરાના ફલપરિણામે સિદ્ધ થયા છે; અને આમ
અનુષ્ઠાનપરંપરાના તથાભાવથી એટલે કે અનુષ્ઠાનપરંપરાના ફલભૂત એઓ છે એવા
ફલભૂત સિદ્ધો તથાપ્રકારના ભાવથી એઓ તત્ક્રિયાના—તે અનુષ્ઠાનક્રિયાના પ્રયોજક
તત્ક્રિયાના પ્રેરક —પ્રયોજનાર—પ્રેરક છે; અર્થાત્ અમે સિદ્ધ થયા છીએ તે આ
જ્ઞાનને અનુસરતી અધ્યાત્મક્રિયારૂપ અનુષ્ઠાનના ફલપરિણામે થયા
છીએ, માટે અહો સિદ્ધિકામી મુમુક્ષુ ભવ્યજનો ! તમે પણ આ જ્ઞાનપૂર્વક અધ્યાત્મ-
ક્રિયારૂપ અનુષ્ઠાનપરંપરાને સેવો, નિજ સ્વરૂપ સાધ્ય લક્ષ્યને અનુલક્ષીને આ અનુષ્ઠાન-
પરંપરાને આરાધો, તો તમે પણ આ અમારા જેવી સિદ્ધ દશાને પામશો. એમ તે તે

આધ્યાત્મિક અનુષ્ઠાનક્રિયામાં સુમુક્ષુ જનોને પ્રયોજતાં-પ્રેરણા કરતાં જાણે પોકારીને આ સિદ્ધ ભગવંતે ઉદ્દ્યોધી રહ્યા છે. આવા સિદ્ધ ભગવંતે પ્રત્યે ભક્તિભાવરૂપ નમસ્કાર કરવા અર્થે આ સિદ્ધસ્તવનો પાઠ કરે છે.

આ ગાથાની સવિસ્તર વ્યાખ્યાનો ઉપક્રમ કરતાં 'સિદ્ધ' અને 'યુદ્ધ' એ એ પદોનો પરમાર્થ પ્રકાશે છે—

^૨અસ્ય વ્યાખ્યા—

સિતં ધ્માતમેષામિતિ સિદ્ધાઃ નિર્દગ્ધાનેકમચકર્મેન્ધના इत्यर्थः, तेभ्यो नमः इति योगः । ते च सामान्यतः कर्मादिसिद्धा अपि भवन्ति । यथोक्तम्—

“કમ્મે સિપ્પે ય વિજ્ઞા ય, મંતે જોગે ય આગમે ।

અતથ જત્તા અભિપ્પાપ, તવે કમ્મવસ્સવ ઇય ॥” इत्यादि ।

અતઃ કર્મ્માદિસિદ્ધવ્યપોદ્યાયાદ—

બુદ્ધેભ્યઃ—

અજ્ઞાનનિદ્રાપ્રસુપ્તે જગત્યપરોપદેશેન જીવાદિરૂપં તત્ત્વં બુદ્ધવન્તો બુદ્ધાઃ, સર્વજ્ઞસર્વ-દર્શિસ્વભાવબોધરૂપા इत्यर्थः, एतेभ्यः । ૩૨૩

^૨અર્થઃ :—આની વ્યાખ્યા—

સિતં ધ્માતં ઇષાં ઇતિ સિદ્ધાઃ—સિત એઓનું 'માત થયું' છે તે સિદ્ધિ, અનેક ભવતું કર્મકન્ધન જેઓનું નિર્દગ્ધ (સર્વથા બળી ગયેલું) થયું છે એવા એમ અર્થ છે. તેઓને નમસ્કાર હો ! એમ યોગ છે.

અને તેઓ સામાન્યથી કર્મ્માદિસિદ્ધ પણ હોય છે. જેમ કહ્યું છે કે—

“કર્મ્માં, શિલ્પમાં, વિદ્યામાં, મંત્રમાં, યોગમાં, આગમમાં, અર્થમાં, યાત્રામાં, અભિ-પ્રાયમાં, તપમાં અને કર્મ્મક્ષયમાં” (આ સિદ્ધ શબ્દ પ્રયોજાય છે). એટલા માટે કર્મ્માદિ-સિદ્ધતા વ્યપોદ્યાર્થે કહ્યું—

બુદ્ધોને—

અજ્ઞાનનિદ્રાથી પ્રસુપ્ત જગતમાં અ-પરોપદેશથી જેણે જીવાદિરૂપ તત્ત્વ જાણ્યું તે બુદ્ધો, સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શિસ્વભાવ બોધરૂપ એમ અર્થ છે, એઓને. ૩૨૩

વિવેચન

“સકલ પ્રદેશે હો કર્મ અભાવતા, પૂર્ણાનંદ સ્વરૂપ;

આતમશુભ્રાની હો જે સંપૂર્ણતા, સિદ્ધ સ્વભાવ અનૂપ....

સ્વામી સ્વયંપ્રભને જાઉં લામણે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

સિદ્ધ-બુદ્ધ ઇ. ની વ્યાખ્યા હવે કહે છે—(૧) સિદ્ધોને—‘સિત જેનું ધ્માત થયું છે.’ ‘સિત’ ધ્માત યેષાં’ इति सिद्धा:’—ઇ. જેનું કર્મકલંક ધમાઇ ગયું છે, કૂંકાઇ ગયું છે, તે સિદ્ધો; અર્થાત્ જેનું અનેક ભવનું કર્મધનધન—કર્મરૂપી બળતણ નિર્દગ્ધ-સર્વથા બળી ગયું છે તે સિદ્ધો; તેઓને નમસ્કાર હો ! એમ યોગ-સંબંધ છે. અને સિદ્ધ શબ્દ કર્મ આદિ અનેક વિષયમાં પ્રયોજાય છે, જેમકે—કર્મસિદ્ધ, શિલ્પસિદ્ધ, વિદ્યાસિદ્ધ, મંત્રસિદ્ધ, યોગસિદ્ધ, આગમસિદ્ધ, યાત્રાસિદ્ધ, અભિપ્રાયસિદ્ધ, તપસિદ્ધ, અને કર્મક્ષયસિદ્ધ, —એમ સિદ્ધના અનેક પ્રકાર છે, એટલા માટે કર્મસિદ્ધ આદિ પ્રકારોના વ્યવચ્છેદ અર્થે કહ્યું—

(૨) બુદ્ધોને—‘અજ્ઞાનનિદ્રાથી પ્રસુપ્ત’ ઇ. અજ્ઞાનરૂપ નિદ્રાથી પ્રસુપ્ત—ઊંઘી ગયેલ જગત્માં અપરોપદેશથી—ગ્રીભના ઉપદેશ વિના જેણે જીવાદિ તત્ત્વ અવબુદ્ધ કર્યું છે, તે તે તત્ત્વની યથાવત્ મર્યાદા પ્રમાણે જેમ છે તેમ જાણ્યું છે, તે બુદ્ધો; અર્થાત્ સર્વજ-સર્વદર્શીસ્વભાવ યોધરૂપ જે છે તે બુદ્ધો; એઓને.

આ સિદ્ધો નથી સંસારમાં કે નથી નિર્વાણમાં સ્થિત એમ કોઇ કહે છે, તેના નિરાકરણાર્થે ‘પારગત’ વિશેષણનું પ્રયોજન દર્શાવી, તેના ભાવાર્થ સ્પષ્ટ કરે છે—

‘एते च संसारनिर्वाणोभयपरित्यागेन स्थितवन्तः कैश्चिद्विद्यन्ते—

“न संसारे न निर्वाणे, स्थितो भुवनभूतये।

अचिन्त्यः सर्वलोकानां, चिन्तारत्नाधिको महान् ॥”

—इति वचनात् । पतञ्जिरासायाह—

પારગતેભ્યઃ

પરં—પર્યન્તે સંસારસ્ય પ્રયોજનત્રાતસ્ય વા ગતાઃ પારગતાઃ, તથાભવ્યત્વાક્ષિપ્તસકલ-પ્રયોજનસમાપ્ત્યા નિરવશેષકર્ત્તવ્યશક્તિવિપ્રમુક્તા इति यदुक्तं भवति, પતેભ્યઃ । ૩૨૪

^૩અર્થઃ—અને એઓ સંસાર અને નિર્વાણ ઉભયના પરિત્યાગથી સ્થિતિ કરી રહેલા, કોઇથી માનવામાં આવે છે—

“સર્વ લોકોને અચિન્ત્ય, ચિન્તારત્નથી અધિક એવો મહાન ભુવનભૂતિ અર્થે નથી સંસારમાં સ્થિત, નથી નિર્વાણમાં સ્થિત” એ વચનથી; એના નિરાસાર્થે કહ્યું—

પારગતોને—

પારને—સંસારના વા પ્રયોજનસમૂહના પર્યન્તને ગત—પામેલા તે પારગતો; તથાભવ્ય-ત્વથી આક્ષિપ્ત સકલ પ્રયોજનની સમાપ્તિથી નિરવશેષ કર્ત્તવ્યશક્તિથી વિપ્રમુક્ત એમ કહેવાનું થયું; એઓને. ૩૨૪

વિવેચન

“ઇદ્ર કહે જગતારણો, પારગ અમ પરમેશ.” શ્રી દેવચંદ્રજી કૃત સ્નાત્રપૂજા

અને એઓ સંસાર અને નિર્વાણ—મોક્ષ એ બન્ને છોડીને સ્થિતિ કરી રહ્યા છે, અર્થાત્ તે નથી સંસારમાં ને નથી નિર્વાણમાં એમ સ્થિત છે, એમ કોઇથી માનવામાં આવે

છે, અને તેવા પ્રકારે તેઓનું વચન છે; એના નિરાકરણાર્થે કહ્યું—(૩) ‘પારગતોને’—સંસારના પારને—પર્યંતને જે પામેલા છે. અથવા પ્રયોજનસમૂહના પારને—પર્યંતને જે પામેલા છે તે પારગત. અર્થાત્ તથા ભવ્યત્વથી—તથાપ્રકારના ભવ્યપણાથી આક્ષિપ્ત—આકર્ષણને આવી પડેલ સર્વ પ્રયોજનની સમાપ્તિથી—પૂર્ણતાથી કંઈ પણ શેષ બાકી જ્યાં રહ્યું નથી એવી નિરવશેષ કર્ત્તવ્યશક્તિથી વિપ્રમુક્ત—વિશેષ કરીને પ્રકૃષ્ટપણે સર્વથા મુક્ત; જેને કંઈ પણ કરવાનું બાકી રહ્યું નથી એવા કૃતકૃત્ય. આમ સકલ પ્રયોજનનો પાર પામી તેઓ કૃતકૃત્ય થયેલા છે, એટલે જ તેઓ સંસારનો પાર પામી ગયેલા છે, તે પારગતોને.

કોઈ યદ્વચ્છાવાદી સિદ્ધોને અકમસિદ્ધપણે માને છે, તેના નિરસનરૂપ ‘પરંપરગત’ પદનું પ્રયોજન કહી, તેની વ્યાખ્યા કરે છે—

૪ પતે ચ યદ્વચ્છાવાદિભિઃ કૈશ્ચિદ્કમસિદ્ધત્વેનાપિ ગીયન્તે । યથોક્તમ્--

નૈકાદિસદ્ધ્યાક્રમતો, વિત્તપ્રાપ્તિર્નિયોગતઃ ।

દરિદ્રરાજ્યાપ્તિસમા, તદ્વન્મુક્તિઃ ક્વચિન્ન કિમ્ ?” ॥૧॥

—इत्येतद्वचपोहायाह--

પરમ્પરગતેભ્યઃ

પરમ્પરયા—જ્ઞાનદર્શનચારિત્રરૂપયા મિથ્યાદૃષ્ટિસાસ્વાદનસમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિઅવિરત-સમ્યગ્દૃષ્ટિવિરતાવિરતપ્રમત્તાપ્રમત્તનિવૃત્ત્યનિવૃત્તિબાદરસૂક્ષ્મોપશાન્તક્ષીણમોહસયોગ્યયોગિ-ગુણસ્થાનભેદભિન્નયા ગતાઃ પરમ્પરગતા, પતેભ્યઃ । ૩૨૫

૪ અર્થઃ—અને એઓ યદ્વચ્છાવાદી એવા કોઈથી અકમસિદ્ધત્વથી પણ ગવાય છે. જેમ કહ્યું છે કે—

“એક આદિ સંખ્યાના ક્રમથી ધનપ્રાપ્તિ નિયોગથી (નિયમથી) નથી. તેની જેમ, દરિદ્રને રાજ્યપ્રાપ્તિ સમી મુક્તિ કવચિત્ કેમ ન હોય ?”—એના વ્યપોહ અર્થે કહ્યું—

પરંપરગતોને—

પરંપરાથી—મિથ્યાદૃષ્ટિ, સાસ્વાદન, સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ, અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ, વિરતા-વિરત, પ્રમત્ત અપ્રમત્ત, નિવૃત્તિઆદર, અનિવૃત્તિઆદર, સૂક્ષ્મમોહ, ઉપશાન્તમોહ, ક્ષીણમોહ, સંયોગિ, અયોગિ ગુણસ્થાનભેદથી ભિન્ન એવી જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ પરંપરાથી ગત તે પરમ્પરગત; એઓને. ૩૨૫

વિવેચન

“કારણુ લાવ પરંપર સેવન, પ્રગટે કારજ લાવેજી” શ્રી દેવચંદ્રજી

અને એઓ વળી કાવે તે—ગમે તે કમે મુક્તિ થાય એમ વદનાના ‘યદ્વચ્છાવાદી’ કોઈથી ‘અકમસિદ્ધત્વથી’—વિના કમે સિદ્ધપણે માનવામાં આવે છે. તેઓ આ અંગે

દાખલો આપે છે કે એક-એ-ત્રણ એ આદિ સંખ્યાના ક્રમે જ ધનપ્રાપ્તિ થાય એવો કાંઈ નિયમ નથી; કારણ કે દરિદ્રને રાજ્યપ્રાપ્તિ થાય તેમાં એક આદિ સંખ્યાનો ક્રમ હોતો નથી, પણ એક સામટી જ મહાઋદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે; તેમ મુક્તિની બા. માં પણ આ ક્રમે કે તે ક્રમે જ મુક્તિ થાય એવો કાંઈ નિયમ નથી. માટે દરિદ્રને રાજ્ય મળવાની જેમ તે કવચિત્ અક્રમે પણ કેમ પ્રાપ્ત ન હોય? આ ચદ્વજાવાદના નિરાકરણ અર્થે કહ્યું—

(૪) પરંપરગતોને—પરંપરાથી અર્થાત્ મિથ્યાદષ્ટિ ગુણસ્થાનથી માંડી અયોગિ ગુણસ્થાન પર્યંત ગુણસ્થાનભેદથી ભિન્ન એવી જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ પરંપરાથી ગત પરંપરગત.—

પ્રથમ મિત્રા દષ્ટિને યોગ્ય ગુણગુણ પ્રાપ્ત કરી ગુણના સ્થાનરૂપ ખરેખરું ચૌદ ગુણસ્થાનનો નિરુપચરિત એવું પ્રથમ મિથ્યાદષ્ટિ ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. પછી અપૂર્વ આત્મગુણ-અનુક્રમે દર્શનમોહના-મિથ્યાત્વના ક્ષયોપશમાદિ કરી સાસ્વાદન, સમ્યગ્મિથ્યાદષ્ટિ, અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિ કરી. પછી અનુક્રમે અવિરતિનો દેશત્યાગ કરી દેશવિરતિ અને સર્વ-

ત્યાગ કરી સર્વવિરતિ ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિ કરી. આમ સર્વથા અવિરતિથી વિરામ પામી આત્મસ્વરૂપથી પ્રમત્તપણારૂપ-ભ્રષ્ટપણારૂપ અંશમાત્ર પ્રમાદ દોષનો પણ ત્યાગ કરી આત્મસ્વરૂપમાં અખંડ જાગૃત ઉપયોગે સ્થિતિ કરી અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિ કરી; અને ત્યાં અપૂર્વ આત્મવીર્યનો ઉદભાસ પામી આઠમા અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાને (નિવૃત્તિબાહર) પહોંચ્યા, અને ત્યાં અપૂર્વ આત્મસામર્થ્યના યોગરૂપ સામર્થ્યયોગથી ક્ષપકશ્રેણી પર આરૂઢ થઈ કર્મપ્રકૃતિએને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખી, શેષ સંજવલન કષાયનો ક્ષય કરતાં કરતાં અનુક્રમે અનિવૃત્તિબાહર અને સૂક્ષ્મમોહ એ ૯-૧૦ ગુણસ્થાન વટાવી જઈ બારમા ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાને ક્ષીણમોહ થયા. અને આમ દર્શનમોહ-ચારિત્રમોહનો સર્વનાશ કર્યો કે તત્કણ જ ઇંતર ત્રણ ઘાતિ કર્મનો ક્ષય કરી “નિજ કેવલજ્ઞાન નિધાન” પ્રગટાવી તેરમા સયોગી કેવલિ ગુણસ્થાને પહોંચ્યા. અને છેવટે આયુ પ્રમાણે સયોગ કેવલી ગુણસ્થાને સ્થિતિ કરી, આયુ પ્રાપ્તે યથાસંભવ કેવલિ સમુદ્ઘાત કરી, શૈલેશીકરણ કરી અયોગિ કેવલિ ગુણસ્થાનને પામ્યા. અને પાંચ હ્રસ્વ સ્વર (અ, ઇ, ઉ, ઋ, ૠ) પ્રમાણ કાલ ત્યાં સ્થિતિ કરી, જિર્વગમન કરી સિદ્ધાલયે બિરાજમાન થયા. આમ અનુક્રમે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય ને યોગ એ પાંચ બંધહેતુઓનો અનુક્રમે સંક્ષય કરી, આત્મગુણો ઉત્તરોત્તર ક્રમે વિકાસ સાધી, આ ભગવંતો પરંપરાથી સિદ્ધગતિને પ્રાપ્ત થયા છે. એટલા માટે એઓ પરંપરગત છે; એઓને. આ ગુણસ્થાનનું પરમ રહસ્યભૂત તત્ત્વદર્શન પરમતત્ત્વદષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ આ પ્રકારે પ્રકાશ્યું છે:—

“કેવળ સમવસ્થિત શુદ્ધ ચેતન મોક્ષ.

તે સ્વભાવનું અનુસંધાન તે મોક્ષમાર્ગ.

પ્રતીતિરૂપે તે માર્ગ જ્યાં શરૂ થાય છે ત્યાં સમ્યગ્દર્શન.

દેશ આચરણરૂપે તે પંચમ ગુણસ્થાનક.

સર્વ આચરણરૂપે તે છઠું શુણ્ઠસ્થાનક.

અપ્રમત્તપણે તે આચરણમાં સ્થિતિ તે સપ્તમ.

અપૂર્વ આત્મજાગૃતિ તે અષ્ટમ.

સત્તાગત સ્થૂળ કષાયબળપૂર્વક સ્વસ્વરૂપસ્થિતિ તે નવમ.

” સૂક્ષ્મ	”	”	દશમ.
” ઉપશાંત	”	”	એકાદશ.
” ક્ષીણ	”	”	દ્વાદશ.”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, અં. ૪૫૭

આ સિદ્ધોને કોઈ અનિયત દેશસ્થિત માને છે, તેના વ્યવચ્છેદ્યથે ‘લોકાગ્ર ઉપગત’ એ વિશેષણનું પ્રયોજન સ્પષ્ટ કરી, ભાવાર્થ કથે છે—

“एतेऽपि कैश्चिदनियतदेशा अभ्युपगम्यन्ते,—

“ यत्र क्लेशक्षयस्तत्र, विज्ञानमवतिष्ठते ।

बाधा च सर्वथाऽस्येह, तदभावान्न जातुचित् ॥ ” ॥ ૧ ॥

इति वचनात् । एतन्निराचिकीर्षयाऽऽह—

લોકાગ્રમુપગતેભ્યઃ

લોકાગ્રમ—ઈષ્ટપ્રાગ્ભારાણ્યં, તદુપ-સામીપ્યેન નિરવશેષકર્મવિચ્યુત્યા તદપરાભિન્ન-પ્રદેશતયા ગતાઃ—ઉપગતાઃ । ઉક્તં ચ—

“ जत्य य एगं सिद्धो, तत्थ अणंता भववखयविमुक्ता ।

अन्नोन्नमणाबाहं, चिद्वंति सुही सुहं पत्ता ॥ ” ॥ ૧ ॥

(પાઠાંતરઃ અન્નોન્નમણાબાહં પુટ્ટા સવ્વે અલોમં તે) તેભ્યઃ । ૩૨૬

“અર્થઃ—એઓ પણ કોઈથી અનિયતદેશવાળા માનવામાં આવે છે—

“જ્યાં કલેશ ક્ષય થાય છે ત્યાં વિજ્ઞાન અવસ્થિત રહે છે, અને એને આહીં તેના (કલેશના) અભાવને લીધે કદી પણ સર્વથા બાધા હોતી નથી,”—એ વચનથી, એની નિરાકરણે અહીં કહ્યું—

લોકાગ્ર ઉપગતોને —

લોકાગ્ર-ઈષ્ટપ્રાગ્ભારા નામનું, તેના ઉપ-સામીપ્યથી નિરવશેષ કર્મવિચ્યુતિથી, તેનાથી અપર અભિન્નપ્રદેશતાથી ગત, તે ઉપગત. કહ્યું છે કે—

“જ્યાં એક સિદ્ધ છે, ત્યાં ભવક્ષયથી વિમુક્ત એના અનંતા અન્યોન્ય અનાબાધપણે સુખપ્રાપ્ત સુખી સ્થિતિ કરે છે.” (પાઠાંતરઃ અન્યોન્ય અનાબાધપણે તેઓ સર્વે અલોકને સ્પર્શીને રહ્યા છે.)

તેઓને. ૩૨૬

વિવેચન

“ત્રિભુવન શિખરે દીવો રે....આદીશ્વર અલબેલો છે.”—શ્રી વીરવિજયજી.

અને ‘એઓ પણ કોઈથી અનિયતદેશવાળા માનવામાં આવે છે.’ તેઓ કોઈ એક અમુક નિયત ચોક્કસ પ્રદેશે જ સ્થિતિ કરે છે એમ નથી, પણ અનિયત દેશે જ સ્થિતિ કરે છે, એમ કોઈ (બૌદ્ધો) માને છે. તેઓ કહે છે કે ‘જ્યાં કલેશ ક્ષય થાય છે, ત્યાં જ વિજ્ઞાન અવસ્થિત રહે છે; અને એને અહીં તેના (કલેશના) અભાવથી કદી પણ આધા સર્વથા હોતી નથી.’ એના નિરાકરણ અર્થે કહ્યું—

(૫) લોકાન્તર ઉપગતોને—‘લોકાન્તર-ઘષિતપ્રાગ્ભારા’ ઇં ‘ઘષિતપ્રાગ્ભારા’ નામનો જે લોકાન્તર-લોકોનો અગ્રભાગ, શિખર ભાગ, તેના ઉપ-સમીપપણાથી, ‘નિરવશેષ કર્મ વિચ્યુતિથી’ તેનાથી અપર અભિન્નપ્રદેશતાથી ગત-ગયેલા તે લોકાન્તરઉપગત. આ અંગે કહ્યું છે કે—‘જ્યાં એક સિદ્ધ છે’ ઇં અર્થાત્ જ્યાં એક સિદ્ધ છે ત્યાં ભવક્ષયથી વિમુક્ત એવા અનંત સિદ્ધો પરસ્પર બાધારહિતપણે સુખપ્રાપ્ત થઈ સુખી સ્થિતિ કરે છે. (પાઠાંતર)—અન્યોન્ય અનાબાધ એવા તેઓ સર્વે અલોકને સ્પર્શીને રહ્યા છે.

“સાદિ અનંત અનંત સમાધિ સુખમાં,

અનંત દર્શન જ્ઞાન અનંત સહિત જો....અપૂર્વ અવસર.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

સકલ કર્મમુક્તની લોકાન્તર પર્યંત ગતિ કેમ હોય છે? એ આશંકાનું ચક્રબ્રમણવત્ ‘પૂર્વપ્રયોગાદિ કારણ’ થી સમાધાન દાખવે છે—

૬ આહ—કથં પુનરિહ સકલકર્મવિપ્રમુક્તાનાં લોકાન્તરં ચાવદગતિર્ભવતિ, ભાવે વા સર્વદૈવ કસ્માન્ન ભવતીતિ ।

અત્રોચ્યતે—પૂર્વાવિશવશાદ્દણ્ડાદિચક્રબ્રમણવત્ સમયમેવૈકમવિરુદ્ધેતિ ન દોષ હતિ ॥ ૩૨૭

૬ અર્થ—શંકા—પુનઃ અહીં સંકલકર્મથી વિપ્રમુક્તોની લોકાન્તર પર્યંત ગતિ કેમ હોય છે? વા ભાવે (હોય તો) સર્વદા જ કેમ નથી હોતી?

અત્રે (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—પૂર્વ આવેશ (પાઠાં:આવેગ) વશથી દણ્ડાદિથી ચક્રબ્રમણ જેમ એક સમય જ અવિરુદ્ધા એવી, એટલા માટે દોષ નથી. ૩૨૭

વિવેચન

“પૂર્વ પ્રયોગાદિ કારણના યોગથી,

ઊર્ધ્વગમન સિદ્ધાલય પ્રાપ્ત સુસ્થિત જો.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અત્રે ‘શંકા’ ઇં અત્રે શંકા થવી સંભવે છે કે અહીં જે સર્વ કર્મથી સર્વથા મુક્ત થયા છે, તેઓની લોકાન્તર પર્યંત ગતિ કેમ હોય છે? અથવા જો હોય તો પછી તે ગતિ સદાય કેમ નથી હોતી?

આનું સમાધાન—ફરતા ચક્રનો હાથો મૂળી દીધા છતાં તે ચક્ર પૂર્વઆવેશથી—
આવેશથી અમુક વખત ફર્યા કરે છે, તેમ પૂર્વપ્રયોગાદિ કારણના યોગે કરીને એક
સમય માત્ર જ અવિરુદ્ધ એવી સિદ્ધગતિ હોય છે. એટલા માટે અત્રે દોષ નથી.

આ એવંભૂત 'સર્વ' સિદ્ધોને સદા નમસ્કાર હો !' એ સૂત્રનો મર્મ સમજાતી, 'સર્વ' પદથી આક્ષિપ્ત
પંદર ભેદ સિદ્ધોનો નિર્દેશ કરે છે—

૭પ્રતેભ્યઃ પર્વંભૂતેભ્યઃ કિમિત્યાહ—

નમઃ સદા સર્વસિદ્ધેભ્યઃ ।

નમઃ ઇતિ ક્રિયાપદં, સદા-સર્વકાલં, પ્રશસ્તભાવપૂરણમેતદયથાર્થમપિ ફલવચ્ચિત્રા-
ભિગ્રહભાવવદિત્યાચાર્યાઃ, સર્વસિદ્ધેભ્યઃ—તીર્થસિદ્ધાદિભેદભિન્નેભ્યઃ । યથોક્તમ્—

“તિત્થસિદ્ધા ૧, અતિત્થસિદ્ધા ૨, તિત્થગરસિદ્ધા ૩, અતિત્થગરસિદ્ધા ૪, સચંબુદ્ધ-
સિદ્ધા ૫, પત્તેયબુદ્ધસિદ્ધા ૬, બુદ્ધબોદ્ધિયસિદ્ધા ૭. ચીલિંગસિદ્ધા ૮, પુરિસલિંગસિદ્ધા ૯,
નપુસકલિંગસિદ્ધા ૧૦, સલિંગસિદ્ધા ૧૧, અણ્ણલિંગસિદ્ધા ૧૨, ગિદ્ધિલિંગસિદ્ધા ૧૩. પગ-
સિદ્ધા ૧૪, અણેગસિદ્ધા ૧૫,” ઇતિ । ૬૨૮

૭અર્થઃ—એઓને એવંભૂતોને શું ? તે માટે કહ્યું—

નમઃ સદા સર્વસિદ્ધોને !

નમઃ-નમસ્કાર હો એ ક્રિયાપદ છે. સદા-સર્વકાલ,—પ્રશસ્ત ભાવપૂરણ આ અયથાર્થ
છતાં ફલવત્ છે, ચિત્ર અભિગ્રહ ભાવ જેમ, એમ આચાર્યો કહે છે; સર્વસિદ્ધોને—તીર્થસિદ્ધ
આદિ ભેદથી સિદ્ધોને. કહ્યું છે કે—

“૧. તીર્થસિદ્ધો, ૨. અતીર્થસિદ્ધો, ૩. તીર્થકરસિદ્ધો, ૪. અતીર્થકરસિદ્ધો, ૫. સ્વયં-
યુદ્ધ સિદ્ધો, ૬. પ્રત્યેકયુદ્ધ સિદ્ધો, ૭. યુદ્ધભોષિત સિદ્ધો, ૮. સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધો, ૯. પુરુષલિંગ
સિદ્ધો, ૧૦. નપુસકલિંગ સિદ્ધો, ૧૧. સ્વલિંગ સિદ્ધો, ૧૨. અન્યલિંગ સિદ્ધો, ૧૩. શૃદ્ધી-
લિંગ સિદ્ધો, ૧૪. એક સિદ્ધો, ૧૫. અનેક સિદ્ધો.” ૩૨૮

વિવેચન

“સકલ પ્રદેશે હો કર્મ અભાવતા, પૂર્ણાનંદ સ્વરૂપ;
આતમ શુભની હો જે સંપૂર્ણતા, સિદ્ધ સ્વભાવ અનુપ....સ્વામી સ્વયં.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

પંક્તિકા—ચિત્રાભિગ્રહભાવવત્—ચિત્રઅભિગ્રહભાવ જેમ. જેમ જ્ઞાન પ્રતિભાવરણ (મહાત્મા
સારસંભાળ) આદિ વિષયી ચિત્ર અભિગ્રહભાવ નિત્ય અસંપન્નમાન વિષયવાળો છતાં શુભભાવનો
આપૂરક છે, તેમ નમઃ સદા સર્વસિદ્ધેભ્યઃ—નમસ્કાર હો સદા સર્વ સિદ્ધોને—એ પ્રશ્નિધાન.

આમ જેઓ સિદ્ધ છે, ખુદ્ધ છે, પારગત છે, પરંપરાગત છે, લોકાએ ઉપગત છે, એવા એવંભૂત છે, એવંભૂત નયે જે તથાપ્રકારની સિદ્ધ દશાવાળા છે, તે આ ‘નમો સદા સર્વસિદ્ધાણં’—‘સર્વ સિદ્ધોને સદા નમસ્કાર હો!’ ‘તેને સદા પ્રણામ’ અત્રે સદા-સર્વકાલ નમસ્કાર હો એમ કહ્યું તે અયથાર્થ છતાં તે ભગવંત પ્રત્યે સદા પ્રણત ભાવરૂપ પ્રશસ્ત ભાવનું પૂરણ કરનાર હોવાથી ફલવંત છે. જેમ ગ્લાનપ્રતિબ્ધગરણનો-માંદાની માવજતનો-સાર સંભાળનો અભિગ્રહ લીધો હોય, પણ ગ્લાનના અભાવે તે માંદાની માવજતનો પ્રસંગ ન બની શકતો હોવ, છતાં તે અભિગ્રહ તો તેવા શુભ ભાવનો પૂરક છે. આવા ચિત્ર-નાના પ્રકારના અભિગ્રહની જેમ, સિદ્ધ ભગવાન પ્રત્યે સદા પ્રણત ભાવના અનુબંધને લીધે આ ‘સદા નમસ્કાર હો!’ એમ કહ્યું છે તે યથાર્થ છે, ફળવાનું છે. જેમ પરાભક્તિની પરાકાષ્ઠાને પણ વટાવી ગયેલા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું પણ સુભાષિત ભક્તિવચન છે કે—

“પરમ પુરુષ પ્રભુ સદ્ગુરુ, પરમ જ્ઞાન સુખધામ;

જેણે આપ્યું જ્ઞાન નિજ, તેને સદા પ્રણામ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અત્રે ‘સર્વ’ સિદ્ધોને એમ કહ્યું છે, એટલે તીર્થસિદ્ધ આદિ ભેદથી ભિન્ન એવા સર્વ સિદ્ધોને. આ સિદ્ધના તીર્થસિદ્ધ, અતીર્થસિદ્ધ આદિ પંદર સ્પષ્ટ ભેદો છે. તેનું અત્યંત વિશદ નિસ્તુષ સ્વરૂપ લક્ષિતવિસ્તારાકારજીએ સ્વયં પ્રદર્શિત કર્યું છે, અને તે સુગમ છે, એટલે તેનું પિષ્ટપેષણ કરવાની જરૂર નથી. (જુઓ વૃત્તિ).

હવે આ ઉક્ત પંદર ભેદે સિદ્ધનું અનુક્રમે વિવરણ કરતાં આચાર્યશ્રી હરિભદ્રજી તીર્થસિદ્ધ આદિ પહેલા ચાર ભેદનું સ્વરૂપ પ્રદર્શિત કરે છે—

૯ત્ર—

તીર્થ—પ્રાગ્વ્યાવર્ણિતસ્વરૂપ તદ્વતુર્વિધઃ શ્રમણસઙ્ગઃ, તસ્મિન્નુત્પન્ને ચે સિદ્ધાસ્તે તીર્થ-સિદ્ધાઃ, અતીર્થે સિદ્ધા અતીર્થસિદ્ધાઃ તીર્થાન્તરસિદ્ધા ઇત્યર્થઃ । ધ્રૂયતે ચ “જિજ્ઞંતરે સાદુ-ષોચ્છેઓ”તિ, તત્રાપિ જાતિસ્મરણાદિનાઽવાપ્તાપવર્ગમાર્ગાઃ સિદ્ધ્યન્યેવ, મરુદેવીપ્રભૃતયો ચા અતીર્થસિદ્ધાઃ, તદા તીર્થસ્યાનુત્પન્નત્વાત્ ।

તીર્થકરસિદ્ધાઃ તીર્થકરા યવ । અતીર્થકરસિદ્ધા અન્યે સામાન્યકેવલિનઃ । ૩૨૯

૯અર્થ:-તેમાં—

(૧) તીર્થ—પૂર્વે વ્યાવર્ણિત સ્વરૂપવાળું, તે ચતુર્વિધ શ્રમણસંઘ. તે ઉત્પન્ન થયે જેઓ સિદ્ધ છે, તે તીર્થસિદ્ધો.

(૨) અતીર્થમાં સિદ્ધ તે અતીર્થસિદ્ધો; તીર્થાન્તરમાં (જે તીર્થ વચ્ચેના અંતરમાં) સિદ્ધ એમ અર્થ છે. અને સંભળાય છે કે “જિજ્ઞાન્તરમાં સાધુબુદ્ધિ” હોય છે; ત્યાં પણ

જાતિસ્મરણાદિથી જેને અપવર્ગમાર્ગ (મોક્ષમાર્ગ) પ્રાપ્ત છે એવાઓ સિદ્ધ થાય જ છે અથવા મરણેથી પ્રભુતિ અતીથિસિદ્ધ છે,—ત્યારે તીર્થના અનુત્પન્નપણાને લીધે.

(૩) તીર્થંકરસિદ્ધો—તીર્થંકરો જ.

(૪) અતીર્થંકરસિદ્ધો—અન્ય સામાન્ય કેવલીઓ. ૩૨૬

વિવેચન

(આ અને આ પછીના સૂત્ર ૧૪ સુધીની વ્યાખ્યા સાવ સ્પષ્ટ હોઈ વિવેચન અનાવશ્યક છે; તેમજ તે પછી પણ કેઈ કેઈ સૂત્ર અંગે તેમજ સમજવું.)

સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ, પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધ ને બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ એ ૫-૬-૭ તથા બેદનું સ્વરૂપ દર્શાવી, સ્વયંબુદ્ધ ને પ્રત્યેકબુદ્ધનો સ્પષ્ટ તફાવત સમજાવે છે—

‘સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધાઃ સ્વયંબુદ્ધાઃ સન્તો યે સિદ્ધાઃ । પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધાઃ પ્રત્યેકબુદ્ધાઃ સન્તો યે સિદ્ધાઃ ।

અથ સ્વયંબુદ્ધપ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધયો કઃ પ્રતિવિશેષ इति ।

ઉચ્યતે—બોધ્યુપધિશ્રુતલિઙ્ગકૃતો વિશેષઃ । તથાહિ સ્વયંબુદ્ધા બાહ્યપ્રત્યયમન્તરેણ વુદ્ધ્યન્તે, પ્રત્યેક-બુદ્ધાસ્તુ ન તદ્વિરહેણ । શ્રૂયતે ચ બાહ્યવૃષભાદિપ્રત્યયસાપેક્ષા કરકણ્ડુવાદીનાં પ્રત્યેકબુદ્ધાનાં બોધિઃ, નૈવં સ્વયંબુદ્ધાનાં જાતિસ્મરણાદીનામિતિ ।

ઉપધિસ્તુ સ્વયંબુદ્ધાનાં દ્વાદશવિધઃ પાત્રાદિઃ, પ્રત્યેકબુદ્ધાનાં તુ નવવિધઃ પ્રાવરણવર્જઃ ।

સ્વયંબુદ્ધાનાં પૂર્વાધીતશ્રુતેઽનિયમઃ, પ્રત્યેકબુદ્ધાનાં તુ નિયમતો ભવત્યેવ ।

લિઙ્ગપ્રતિપત્તિઃ સ્વયંબુદ્ધાનામાચાર્યસન્નિધાવપિ ભવતિ, પ્રત્યેકબુદ્ધાનાં તુ દેવતા પ્રય-
ચ્છતીત્યર્થે વિસ્તરેણ ।

બુદ્ધબોધિતસિદ્ધાઃ બુદ્ધા આચાર્યાસ્તૈર્બોધિતાઃ સન્તો યે સિદ્ધાસ્તે इह ગૃહ્યન્તે । ૩૨૭

‘અર્થઃ—(૫) સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધો—સ્વયંબુદ્ધ સત્તા જે સિદ્ધો તે.

(૬) પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધો—પ્રત્યેકબુદ્ધ સત્તા જે સિદ્ધો તે.

હવે સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ ને પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધમાં કયો પ્રતિવિશેષ (તફાવત) છે ?

કહેવામાં આવે છે—બોધિ, ઉપધિ, શ્રુત, લિંગકૃત વિશેષ છે, તે આ પ્રકારે—

અ. સ્વયંબુદ્ધો બાહ્ય પ્રત્યય વિના બોધ પામે છે, પ્રત્યેકબુદ્ધો તો તેના વિરહે (અભાવે) નહિં. અને કરકંડુ આદિ પ્રત્યેકબુદ્ધોનો બાહ્ય વૃષભાદિ પ્રત્યય સાપેક્ષ બોધિ સંભળાય છે,—એમ જાતિસ્મરણાદિવંત સ્વયંબુદ્ધોને નથી જ હોતું.

બ. ઉપધિ તો સ્વયંબુદ્ધોને દ્વાદશવિધ પાત્રાદિ પ્રત્યેકબુદ્ધોને તો નવવિધ,—પ્રાવરણ (વસ્ત્ર) શિવાય.

ક. સ્વયંબુદ્ધોને પૂર્વ અભ્યસત શ્રુત બા. માં અનિયમ છે, પ્રત્યેકબુદ્ધોને તો નિયમથી હોય જ છે.

હ. લિંગપ્રતિપત્તિ. સ્વયંબુદ્ધોને આચાર્ય સન્નિધિમાં (પાસે) પણ હોય છે, પ્રત્યેક બુદ્ધોને દેવતા આપે છે. વિસ્તરથી સચું!

(૭) બુદ્ધબોધિત બુદ્ધો—બુદ્ધો-આચાર્યો, તેઓથી બોધિત સતા જેઓ સિદ્ધ છે, તેઓ આહીં ગ્રહાય છે. ૩૩૦

સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધ, નપુંસકલિંગ સિદ્ધ ને પુરુષલિંગ સિદ્ધ એ ૮-૯-૧૦ ત્રણ ભેદનું સ્વરૂપ સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધ આ. શંકાના નિરાકરણપૂર્વક કહે છે—

૧૦ પતે ચ સર્વેऽપિ સ્ત્રીલિંગસિદ્ધાઃ કેચિત્, કેચિત્પુલ્લિંગસિદ્ધાઃ, કેચિન્નપુંસકલિંગસિદ્ધા इति ।

આહ—તીર્થંકરા અપિ સ્ત્રીલિંગસિદ્ધા ભવન્તિ ?

ભવન્તીત્યાહ, યત ઉક્ત સિદ્ધપ્રાભૂતે—

“ સર્વવત્યોવા તિત્થયરિસિદ્ધા, તિત્થગરિતિત્થે ણોતિત્થગરસિદ્ધા અસંખેજ્જગુણાઓ, તિત્થગરિતિત્થે ણોતિત્થગરસિદ્ધા સંખેજ્જગુણા ” इति । ન નપુંસકલિંગસિદ્ધાઃ ! પ્રત્યેક બુધાસ્તુ પુલ્લિંગા एव । ૩૩૧

૧૦ અર્થ:-અને આ સર્વેય—

(૮) કેઈ સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધો,

(૯) કેઈ પુલિંગ સિદ્ધો,

(૧૦) કેઈ નપુંસકલિંગ સિદ્ધો (હોય છે).

શંકા—તીર્થંકરો પણ સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધો હોય છે ?

(ઉત્તર)—હોય છે, એમ કહ્યું છે. કારણ કે સિદ્ધપ્રાભૂતમાં કહ્યું છે કે—

“ તીર્થંકરસિદ્ધો સર્વથી ઘાડા છે. તીર્થંકરતીર્થસિદ્ધો અતીર્થંકર સિદ્ધ કરતાં અસંખ્ય ગુણા છે, તીર્થંકર-તીર્થસિદ્ધો અતીર્થંકર કરતાં સંખ્યાતગુણા છે. ”

(તીર્થંકરસિદ્ધો) નપુંસકલિંગ સિદ્ધ ન હોય. પ્રત્યેકબુદ્ધો તો પુલિંગ જ હોય. ૩૩૧

સ્વલિંગ સિદ્ધ, અન્યલિંગ સિદ્ધ ને ગૃહસ્થલિંગ સિદ્ધ એ ૧૧-૧૨-૧૩ ત્રણ ભેદનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે—

૧૧ સ્વલિંગસિદ્ધા દ્રવ્યલિંગં પ્રતિ રજોહરણમોચ્છધારિણઃ । અન્યલિંગસિદ્ધાઃ પરિવ્રાજકાદિલિંગસિદ્ધાઃ । ગૃહલિંગસિદ્ધા મરુદેવીપ્રભૃતયઃ । ૩૩૨

૧૧ (૧૧) સ્વલિંગ સિદ્ધો—દ્રવ્ય લિંગ પ્રતિ રજોહરણ-ગાંધ્યધારીઓ.

(૧૨) અન્ય લિંગ સિદ્ધો—પરિવ્રાજકાદિ લિંગ સિદ્ધો.

(૧૩) ગૃહલિંગ સિદ્ધો—મરુદેવી પ્રભૃતિ. ૩૩૨

એક સિદ્ધ, અનેક સિદ્ધ એ છેલ્લા બે ભેદ વિવરે છે—

૧૨ પગસિદ્ધા—इति एकस्मिन् समये एक एव सिद्धः । अणोगसिद्धा इति एकस्मिन् समये यावदष्टशतं सिद्धं । यत उक्तम्—

પણિકા—ન નપુંસકલિંગ—નપુંસકલિંગે તીર્થંકરસિદ્ધો ન હોય એમ યોગ્ય છે.

“વત્તીસા અહયાલા સટ્ટી બાવત્તરીય બોદ્ધવા ।
ચુલસીઈ છળ્ણાઈ દુરહિય અદુત્તરસયં ચ ॥” ૩૨૩

૧૨અર્થ:- (૧૪) એક સિદ્ધો—એક સમયે એક જ સિદ્ધ.

(૧૫) અનેક સિદ્ધો—એક સમયે યાવત એકસો આઠ સિદ્ધ. જેથી કહું છું કે—

“અત્રીશ, અડતાલીશ, સાઠ, બોતેર, ચોર્યાશી, છત્તુ, અઠ્ઠાણુ, એકસો આઠ
૩૨ ૪૮ ૬૦ ૭૨ ૮૪ ૯૬ ૯૮ ૧૦૮

(એક સાથે સિદ્ધ) બાણવા. ૩૩૩

આ સર્વ બેદ તીર્થસિદ્ધ-અતીર્થસિદ્ધ એ પ્રથમ બે બેદમાં અન્તર્ભાવ પામે છે, છતાં અસાત એવા ઉત્તર બેદના જ્ઞાપનાર્થે આમ બેદકથન છે એમ ખુલાસો કરે છે—

૧૩અઘાહ ચોદક:-નનુ સર્વ પવૈતે મેદાસ્તીર્થસિદ્ધ-અતીર્થસિદ્ધમેદદ્વયાન્તર્ભાવિનઃ ।
તથાહિ—તીર્થસિદ્ધા એવ તીર્થકરસિદ્ધાઃ, અતીર્થકરસિદ્ધા અપિ તીર્થસિદ્ધા વા સ્ચુરતીર્થસિદ્ધા
વા । इत्येवं शेषेष्वपि भावनीयमित्यतः किमेभिरिति ।

અગ્રોચ્યતે—અન્તર્ભાવે સત્યપિ પૂર્વમેદદ્વયાદેવોત્તરોત્તરમેદાપ્રતિપત્તેરજ્ઞાતજ્ઞાપનાર્થે મેદા-
મિધાનમિત્યદોષઃ । ૩૩૪

૧૩અર્થ:-અત્રે (શંકા) પ્રેરક કહે છે—વારુ, આ સર્વે જ બેદો તીર્થસિદ્ધ અને
અતીર્થસિદ્ધ એ બે બેદમાં અન્તર્ભાવ છે. તે આ પ્રકારે—તીર્થકરસિદ્ધો તીર્થસિદ્ધો જ છે,
અતીર્થકર સિદ્ધો પણ તીર્થસિદ્ધો વા અતીર્થસિદ્ધો હોય. એમ શેષોમાં પણ લાવન કરવા
યોગ્ય છે. એટલા માટે આથી (બેદોથી, શું)?

અત્રે (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—અન્તર્ભાવ સતે પણ પૂર્વમેદદ્વયમાંથી જ
ઉત્તરોત્તર બેદની અપ્રતિપત્તિને માટે લીધે અજ્ઞાતના જ્ઞાપનાર્થે ભેઃઅભિધાન છે, એટલા
માટે અદોષ છે. ૩૩૪

હવે આસન્ન ઉપકારી ભગવાન મહાવીર વર્ધમાન સ્વામીની સ્તુતિષ્પ ખીજી ગાયાનો અવતાર
કરે છે—

૧૪ઈત્યં સામાન્યેન સર્વસિદ્ધનમસ્કાર' કૃત્વા પુનરાસન્નોપકારિત્વાદ્ધર્મમાનતીર્થાધિપતેઃ
શ્રીમન્મહાવીરવર્ધમાનસ્વામિનઃ સ્તુતિ (કરોતિ) કૃર્વન્તિષા ।—૩૩૫

જો દેવાણવિ દેવો, જં દેવા પંજલી નમંસંતિ ।
તં દેવદેવમહિઅં, સિરસા વંદે મહાવીરં ॥ ૨ ॥

૧૪અર્થ:-આમ સામાન્યથી સર્વસિદ્ધને નમસ્કાર કરી, પુનઃ આસન્ન ઉપકારિણાને
લીધે વર્તમાન તીર્થાધિપતિ શ્રીમદ્ મહાવીર વર્ધમાન સ્વામીની સ્તુતિ (એક) કરે છે
વા (બહુ) કરે છે—

જે દેવોના પણુ દેવ છે, જેને દેવો અંગલિ જોડી નમે છે, તે દેવદેવપૂજિત મહાવીરને હું શિરથી વંદું છું. ૩૩૫

આ ગાથાની વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્યજી મહાવીરનું મહાવીરપણું પ્રકાશે છે—

૧૫ અસ્યઃ ચાલ્યા—

યો-ભગવાન્ વર્ધમાનઃ, દેવાનામપિ-ભવનવાસ્યાદીનાં દેવઃ પૂજ્યત્વાત, તથા ચાહ-યં દેવાઃ પ્રાજ્ઞલયો નમસ્યન્તિ-વિનયરચિતકરપુટાઃ સન્તઃ પ્રણમન્તિ, તં દેવદેવમહિતં-દેવદેવાઃ શક્તાદયઃ તૈર્મહિતઃ પૂજિતઃ, શિરસા-ઉત્તમાંગ્ગેનેત્યાદરપ્રદર્શનાર્થમાહ, વંદે, કં?—

મહાવીરમ-ઈર ગતિપ્રેરણયોરિત્યસ્ય વિપુર્ણસ્ય વિશેષેણ ઈરયતિ, કર્મ ગમયતિ યાતિ ચેહ શિવમિતિ વીરઃ, મહાંશ્વાસૌ વીરશ્ચ મહાવીરઃ । ઉક્તશ્ચ—

“વિદારયતિ યત્કર્મ, તપસા ચ વિરાજતે ।

તપોવીર્યેણ યુક્તશ્ચ, તસ્માદ્વીર ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ૧ ॥”—તં ॥ ૩૩૬

૧૫ અર્થઃ—આની વ્યાખ્યા—

જે—ભગવાન્ વર્ધમાન, દેવોના પણુ—ભવનવાસી આદિના દેવ છે, પૂજ્યપણુને લીધે; અને તથાપ્રકારે કહ્યું—જેને દેવો પ્રાજ્ઞલિ (અંગલિ જોડી) નમે છે, વિનયથી રચિત કરપુટવાળા સતા પ્રણમે છે; તે દેવદેવથી મહિત, દેવદેવો-શક્તાદિ, તેઓથી મહિત-પૂજિતને, શિરથી-ઉત્તમાંગથી એમ આદરપ્રદર્શનાર્થે કહ્યું; વંદું છું. કેને?

મહાવીરને—ઈર (ધાતુ) ગતિ-પ્રેરણા અર્થમાં છે, અટલે વિ-પૂર્વે આના વિશેષથી ઈરે છે, કર્મને ગમાવે છે અને અહીં શિવ પ્રત્યે જાય છે, તે વીર અને મહાન્ એવો તે વીર તે મહાવીર. કહ્યું છે કે—

“કારણ કે કર્મને વિદારે છે, અને તપથી વિરાજે છે, અને તપોવીર્યથી યુક્ત છે, તેથી ‘વીર’ એમ કહ્યો છે.”—તેને. ૩૩૬

વિવેચન

“નમો દુર્વારરામાદિવૈરિવારનિવારિણે ॥

અર્હતે યોગિનાથાય, મહાવીરાય તાયિતે ॥” —શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી.

આમ-ઉક્તપ્રકારે ‘સામાન્યથી સર્વ સિદ્ધને નમસ્કાર કરી,’ પુતઃ ‘આસન્નોપકારિત્વાત’ આસન્ન-નિકટ ઉપકારીપણુને કારણે વર્તમાન તીર્થાધિપતિ-વર્તમાનમાં વર્તાઈ રહેલા તીર્થના અધિપતિ-નાયક-સ્વામી શ્રીમદ્ મહાવીર વર્ધમાન સ્વામીની સ્તુતિ અત્ર કહી છે—‘જે દેવોના પણુ દેવ છે’ ઇ. જે ભગવાન્ વર્ધમાન પૂજ્યપણુને લીધે ભવનવાસી દેવોના પણુ દેવ છે, જેને દેવો અંગલિ જોડીને નમે છે, તે દેવદેવથી-શક્તાદિથી—ઈદ્રાદિથી મહિત-પૂજિત એવા મહાવીરને હું શિરથી-ઉત્તમાંગથી વંદું છું. અત્રે આદરપ્રદર્શનાર્થે ઉત્તમાંગ-શિર નમાવીને વંદું છું એમ કહ્યું.

આ મહાવીર કેવા છે? વિ+ઈર—ઈર્ ધાતુ ગતિ અને પ્રેરણા અર્થમાં પ્રયોજ્ય

છે. એટલે વિ=વિશેષથી ને કર્મને ઈરે છે, પ્રેરે છે, ધક્કા મારે છે, ગમાવે છે, અને અહીં શિવ પ્રત્યે-મોક્ષ પ્રત્યે ગમન કરે છે, તે વીર; અને મહાન્ મહાવીરનું એવો તે વીર, ને મહાવીર. કહ્યું છે કે—“કારણ કે કર્મને વિહારે મહાવીરપણું છે, અને તપથી વિરાગે છે, અને તપોવીર્યથી યુક્ત છે તેથી ‘વીર’ એમ કહ્યો છે”

એવા તે ભગવાન ‘વીર’ છે, આ અન્વય નામ છે, એટલે કે વીર શબ્દના બ્યુત્પત્તિ અર્થ પ્રમાણે ને બરાબર યથાર્થપણે ઘટે છે. તે સાચેસાચા ‘વીર’ છે, કારણ કે તે વીર ભગવાન પરમ આત્મચાર્યથી ગિરાજમાન છે; તપ વડે તેમણે કર્મનું વિહારણ કર્યું છે, કપાય વગેરે અંતરંગ વૈરીઓ ઉપર વિજય મેળવ્યો છે; અને એવા પરમ પરાક્રમવંતના ઉત્તમ ગુણથી રીઝીને કેવલલક્ષ્મી તે પુરુષોત્તમને સ્વયં વરી છે. આમ વિક્રમવંત-આત્મપરાક્રમવંતના સમસ્ત લક્ષણ હોવાથી ભગવંતને ‘વીર’ નામ બરાબર છાજે છે.’

શ્રીયોગદ્વિસમુચ્ચય વિવેચન (સ્વરચિત) પૃ. ૮

હવે પરોપકારરૂપ અને આત્મભાવવૃદ્ધિરૂપ પ્રયોજન દર્શાવી, ભગવંતના એક પણ નમસ્કારનું સંસારસાગર તારણરૂપ ઉત્તમ ફલ પ્રદર્શિત કરતી ‘એકો વિ ણમોક્કારો’ ઇતિ ત્રીજી ગાથા અવતારે છે—

૧૬. ^{૧૬}દૃત્યં સ્તુતિ કૃત્વા પુનઃ પરોપકારાયાઽસ્તમભાવવૃદ્ધ્યૈ ફલપ્રદર્શનપરમિદં પઠતિ પઠન્તિ વા—૩૩૭

એકોવિ ણમોક્કારો, જિનવરવસહસ્સ વદ્ધમાણસ્સ ।

સંસારસાગરાઓ, તારેઈ નરં વ નારિં વા ॥ ૩ ॥

૧૬. અર્થ:-આમ સ્તુતિ કરી પુનઃ પરોપકારાર્થે આત્મભાવની વૃદ્ધિ અર્થે ફલપ્રદર્શન પર એવું આ (એક) પઠે છે વા (બહુ) પઠે છે—૩૩૭

એક પણ નમસ્કાર, જિનવરવૃષભ વર્ધમાન પ્રતિ;

સંસારસાગર થકી, તારે નર વા નારીને ય નકી ડ

જિનવરવૃષભ વર્ધમાનને એક પણ નમસ્કાર નર વા નારીને સંસારસાગરથી તારે છે.

આ ગાથાની વ્યાખ્યા કરતાં અ.ચાર્યજી, પુરુષ વા સ્ત્રી ભગવદ્ભક્તિ થકી નહીં જ મોક્ષમાર્ગ થઈ શકે છે, એ મુદ્દો સ્પષ્ટ કરે છે—

૧૭. અસ્ય વ્યાખ્યા—

એકોઽપિ નમસ્કારઃ, નિષ્ઠન્તુ વહનઃ, જિનવરવૃષભાય-વર્ધમાનાય યત્નાત્ ક્રિયમાણઃ સન, કિમ્ ?—

સંસરણ—સંસાર:—તિર્યગ્નરનારકામરભવાનુભવલક્ષણ:, સ ઇવ ભવસ્થિતિકાયસ્થિતિ-
ભ્યામનેકધાડવસ્થાનેનાલબ્ધપારત્વાત્સાગર ઇવ સંસારસાગર, તસ્માત્ તારયતિ-અપનય-
તીત્યર્થ:

નરં વ નારિં વા—પુરુષં વા સ્ત્રિયં વા। પુરુષગ્રહણં પુરુષોત્તમધર્મપ્રતિપાદનાર્થં, સ્ત્રીગ્રહણં
તાસામપિ તદ્ભવ ઇવ સંસારક્ષયો ભવતીતિ જ્ઞાપનાર્થં। ૩૩૮

૧૭ અર્થ:-આની વ્યાખ્યા—

एकोऽपि नमस्कारः—એક પણ નમસ્કાર, બહુ તો દૂર રહો! જિનવરવૃષભાય
वर्द्धमानाय—જિનવરવૃષભ વર્દ્ધમાનને,—યત્નથી કરવામાં આવતો સતો. શું? સંસરણં સંસાર:
સંસરણુ તે સંસાર, તિર્યંચ-નર-નારક-અમરભવ અનુભવલક્ષણ. તે જ ભવસ્થિતિ-
કાયસ્થિતિ વડે અનેક પ્રકારે અવસ્થાનથી અલબ્ધપારપણાને લીધે સાગર જેવો તે સંસાર-
સાગર:-સંસારસાગર, તસ્માત્-તેમાંથી,

તારયતિ-તારે છે, દૂર કરે છે એમ અર્થ છે. નરં વ નારિં વા—નર વા નારીને, પુરુષને
વા સ્ત્રીને. પુરુષગ્રહણ પુરુષોત્તમ ધર્મના પ્રતિપાદનાર્થે; સ્ત્રીગ્રહણ તેઓને પણ તદ્ભવે જ
સંસારક્ષય હોય છે એમ જ્ઞાપનાર્થે છે. ૩૩૮

વિવેચન

“નૃપચંદ્ર પ્રપંચ અનંત દહો, ભજિને ભગવંત ભવંત લહો.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

ઉક્ત ગાથાનો અર્થ અત્ર વિચાર્યો છે—આ જિનવરવૃષભ વર્દ્ધમાનને યત્નથી
કરવામાં આવતો સતો એક પણ નમસ્કાર સંસારસાગરથી નર વા નારીને તારે છે.
તો પછી બહુ નમસ્કાર તો તારે જ એમાં પૂછવું જ શું?
ભગવદ્ભક્તિનો ઇલાતિશય ઇલાતિશય સૂચ્યું છે. અથવા બહુ નમસ્કારની વાત તો દૂર રહો, પણ એક
જ નમસ્કાર પણ ભવસાગરથી તારે છે, એમ એનો ઇલાતિશય
સૂચ્યો છે. ભવસાગરથી તારવાને સમર્થ એવા આ એક જ નમસ્કારનું સ્વરૂપ કેવું હોય
તે હવે પછી કહેશે.

તિર્યંચ-મનુષ્ય-નારક-દેવ ભવના અનુભવરૂપ સંસરણુ તે સંસાર; અને ‘ભવસ્થિતિ-
કાયસ્થિતિ વડે અવસ્થાનથી અલબ્ધપારપણાને લીધે’—તેનો પાર પ્રાપ્ત નહિ થતો હોવાને
લીધે તે સાગર જેવો છે, એટલે સંસારસાગર કહ્યો. આવા આ સંસારસાગરમાંથી તે
એક પણ નમસ્કાર નર વા નારીને, પુરુષને વા સ્ત્રીને તારે છે. અત્રે પુરુષનું ગ્રહણ
પુરુષોત્તમ-પુરુષપ્રધાન ધર્મના પ્રતિપાદન અર્થે છે; સ્ત્રીનું ગ્રહણ તેઓને પણ તદ્ભવે જ—
તે જ ભવમાં સંસારક્ષય હોય છે એમ જ્ઞાપનાર્થે—જણાવવા માટે છે.

સ્ત્રી પણ મુક્તિગામી થઈ શકે છે એ ઉક્તના સમર્થનમાં,—‘સ્ત્રી નથી અણુવ, નથી અણુવ્ય’ ઇં ૦ પંદર નિષેધાત્મક મુદ્દા દર્શાવી, સ્ત્રી ઉત્તમધર્મસાધિકા કેમ ન હોય? એવા ભાવનું યાપનીય તંત્રનું વચન ટાંકે છે—

૧૮ વચ્ચ: યથોક્તં યાપનીયતન્ત્રે—

“જો સ્ત્રીનું આજીવન, જો યાચિ અભવ્યા, જો યાચિ દંસણવિરોહિણી, જો અમાણસા, જો અણારિહિણી, જો અસંસ્વેજ્ઞાહિણી, જો અફૂરમઈ, જો જો ઉવસન્તમોહા, જો જો સુદ્ધાચારા, જો અસુદ્ધચારા, જો વચસાયવજ્જિયા, જો અગુણકરણવિરોહિણી, જો જગુણઠાણરહિયા, જો અજોગા લક્ષીણ, જો અકલ્લાણભાયણંતિ કહં ન ઉત્તમધર્મસાધિગ” ત્તિ।૩૩૯

૧૯ અર્થ:—એવા પ્રકારે વચન યાપનીય તંત્રમાં કહ્યું છે—

“સ્ત્રી નથી જ અણુવ, નથી અણુવ્ય, નથી દર્શનવિશેષિણી, નથી અમાણસા, નથી અનાર્થઉત્પત્તિવાળી, નથી અસંખ્યેય આયુષ્યાળી, નથી અતિદૂરમતિ, નથી ન ઉપશાન્તમોહા, નથી ન શુદ્ધાચારા, નથી અશુદ્ધ ચોંદી (કાયા), નથી વ્યવસાય વર્જિતા, નથી અપૂર્વકચ્છવિશેષિણી, નથી નવગુણસ્થાન રહિતા, નથી સંવિધિઅયોગ્યા, નથી અકલ્યાણભાજન,—તે તે ઉત્તમધર્મસાધિકા કેમ ન હોય?” ૩૩૯

વિવેચન

આગલા સૂત્રમાં સ્ત્રીને પણ તદ્દલવમોક્ષગામિની હોવાનો અધિકાર પ્રતિપાદન કર્યો, તેના સમર્થનમાં અત્રે યાપનીય તંત્રનું વચન ટાંક્યું છે. તેમાં અત્રે દર્શાવેલ મોક્ષ-પ્રાપ્તિવિરોધક પંદર મુદ્દાનો અસંભવ સ્ત્રીમાં છે એમ નિષેધાત્મક ઉક્તિથી દર્શાવ્યું છે, અને તે પ્રત્યેક મુદ્દો સ્ત્રીમાં કેવી કેવી રીતે નથી ઘટતો તેનું યુક્તિથી સમર્થન હવે પછીના સૂત્રોમાં આચાર્યજીએ સ્વયં કર્યું છે.

ઉક્ત પંદર મુદ્દાની કુશલ ધર્મશાસ્ત્રીની અદ્યત્થી સવિસ્તર મીસાસા કરતાં ન્યાયમૂર્તિ આચાર્યજી,— સ્ત્રી નથી અણુવ ઇં ૦ પ્રથમ ત્રણ મુદ્દા સમજાવે છે—

૧૯ તત્ર—

ન સ્ત્રિવિતિ નેવ સ્ત્રી અજીવો વર્સતે, કિન્તુ જીવ એવ, જીવસ્ય ચોત્તમધર્મ-સાધકત્વાવિરોધસ્તથાદર્શનાત્ ।

ન જીવોઽપિ સર્વ ઉત્તમધર્મસાધકો ભવતિ, અભવ્યેન વ્યભિચારાત્,—તદ્વ્યયપોહાયાદ—

‘ન ચાપ્યમભ્યા’—

જાતિપ્રતિષેધોઽયં । યથાપિ કાચિદમભ્યા તથાપિ, સર્વેવામભ્યા ન ભવતિ, સંસારનિર્વેદ-નિર્વાણધર્મોદ્વેષશુશ્રૂષાદિદર્શનાત્ ।

મવ્યોઽપિ કશ્ચિદ્દર્શનવિરોધી યો ન સેત્સ્યતિ, તન્નિરાસાયાહ,—

‘ નો દર્શનવિરોધિની ’—

દર્શનમિદ્ધ સમ્યગ્દર્શનં પરિગૃહ્યતે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપં, ન તદ્વિરોચિન્ધેવ, આસ્તિક્યાદિ-
દર્શનાત્ ૩૪૦

૧૯અર્થ:-તેમાં—

ન ચલુ—નથી જ સ્ત્રી અજીવ વર્તતી, કિંતુ જીવ જ (વર્તે છે); અને જીવનો ઉત્તમ-
ધર્મસાધકપણાનો અવિરોધ છે,—તથાદર્શન છે માટે.

જીવ પણ સર્વ ઉત્તમધર્મસાધક નથી હોતો,—અભવ્યથી વ્યભિચાર છે માટે. તેના
વ્યપોહાર્થે કહ્યું—

‘ અને અભવ્યા પણ નથી. ’

આ જાતિપ્રતિષેધ છે યદ્યપિ કોઈ અભવ્યા હોય, તથાપિ સર્વ જ અભવ્યા નથી
હોતી, સંસારનિર્વેદ, નિર્વાણધર્મ અદ્વેષ, શુશ્રૂષા આદિનું દર્શન છે માટે.

ભવ્ય પણ કોઈ દર્શનવિરોધી હોય જે સિદ્ધ થતો નથી તેના નિરાસ અર્થે કહ્યું—

‘ નથી દર્શનવિરોધિની ’—

દર્શન અહીં તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યગ્દર્શન પરિગ્રહાય છે. તેની વિરોધિની જ નથી,—
આસ્તિક્યાદિનું દર્શન છે માટે. ૩૪૦

વિવેચન

ઉપરમાં જે ચાપનીય તંત્રનું સૂત્ર કહ્યું, તેમાં દર્શાવેલ પ્રત્યેક મુદ્દાનું યુક્તિયુક્ત
સમર્થન હવે આચાર્યજી કરે છે :—

(૧) પ્રથમ તો સ્ત્રી જે છે તે કાંઈ અજીવ નથી, પણ જીવ જ છે. અને જીવનો
મોક્ષરૂપ ઉત્તમ ધર્મના સાધકપણાનો વિરોધ નથી, કારણ કે તથાદર્શન—તથાપ્રકારનું
દર્શન થાય છે. એટલે ઉત્તમધર્મસાધકપણારૂપ મોક્ષપુરુષાર્થ એ જીવના અધિકારની
વસ્તુ છે.

(૨) જીવ પણ સર્વ ઉત્તમધર્મસાધક હોતો નથી, કારણ કે અભવ્ય—મોક્ષગમન-
અયોગ્ય જીવ તે મોક્ષપુરુષાર્થરૂપ ઉત્તમધર્મનો સાધક હોતો નથી એમ વ્યભિચાર છે.
એટલે તેના નિરાકરણાર્થે કહ્યું—‘ અને અભવ્યા પણ નથી. ’ અર્થાત્ સ્ત્રીની આખી જાતિ
કાંઈ અભવ્યા નથી એમ આ જાતિપ્રતિષેધ છે. ભલે કોઈ સ્ત્રી અભવ્યા—મોક્ષગમનઅયોગ્ય
હોય, પણ બધીય અભવ્યા નથી હોતી. કારણ કે સંસારનિર્વેદ—ભવવૈરાગ્ય, મોક્ષધર્મ પ્રત્યે
અદ્વેષ, શુશ્રૂષા—તત્ત્વશ્રવણેચ્છા આદિનું તેઓમાં દર્શન થાય છે.

(૩) ભવ્ય પણ કોઈ દર્શનવિરોધી હોય તે સિદ્ધ થતો નથી, તેના નિરાકરણાર્થે
કહ્યું—‘ દર્શનવિરોધિની નથી. ’ અને દર્શન તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યગ્દર્શન ગ્રહ્યું છે. સ્ત્રી
તેની વિરોધિની જ હોય એમ નથી, કારણ કે તેમાં તત્ત્વ પ્રત્યેની આસ્થારૂપ આસ્તિ-

કયાદિનું દર્શન થાય છે, શમ-સંવેગ-નિવેદ-આસ્તિક્ય-અનુકંપા એ સમ્યગ્દર્શનના લિંગનું-પ્રગટ ચિહ્નનું હોવાપણું પ્રગટ દેખાય છે.

સ્ત્રી નથી અમાનુષી છં એ ૪-૫-૬ ત્રણ મુદ્દા સ્પષ્ટ કરે છે—

૨૦ દર્શનાવિરોધિન્યપિ અમાનુષી નેષ્યત પ્વ, તત્પ્રતિષેધાયાહ—

‘નો અમાનુષી’—

મનુષ્યજાતોં ભાવાત, વિશિષ્ટકરચરણોદગ્રીવાઘવયવસન્નિવેશદર્શનાત ।

માનુષ્યપ્યનાયોંત્પત્તિરનિષ્ટા, તદપનોદાયાહ—

‘નો અનાયોંત્પત્તિ:’—

આર્યેષ્વપ્સુત્પત્તે: , તથાદર્શનાત ।

આર્યોંત્પત્તિરપ્યસંહયેયાયુનાંધિકૃતસાધનાયેત્યેતદધિકૃત્યાહ—

‘નો અસંહયેયાયુ:’—

સર્વેવ, સંહયેયાયુર્યુક્તયા અપિ ભાવાત, તથાદર્શનાત । ૩૪૧

૨૦ અર્થ:—દર્શનઅવિરોધિની પણ અમાનુષી છંટ માનવામાં આવતી જ નથી, તેના પ્રતિષેધાર્થે કહ્યું—

‘નથી અમાનુષી’—

મનુષ્યજાતિમાં ભાવને લીધે,—વિશિષ્ટ કર-ચરણ-ઊરુ-ગ્રીવા આદિ અવયવસન્નિવેશના (રચનાના) દર્શનને લીધે.

માનુષી પણ અનાયોંત્પત્તિવાળી અનિષ્ટ છે, તેના અપનોદાર્થે કહ્યું—

‘નથી અનાયોંત્પત્તિવાળી.’

આર્યોંમાં પણ ઉત્પત્તિને લીધે,—તથાદર્શનને લીધે.

‘આર્યોંત્પત્તિવાળી પણ અસંહયેય આયુવાળી અધિકૃત સાધનાર્થે નથી, એને અધિકૃત કરી કહ્યું—

‘નથી અસંહયેયઆયુવાળી.’

સર્વે જ,—સંહયેયઆયુયુક્તના પણ ભાવને લીધે, તથાદર્શનને લીધે. ૩૪૧

વિવેચન

(૪) હવે દર્શનઅવિરોધિની પણ અમાનુષ્યિણી (તિર્યચિણી, દેવાંગના) હોય, તે તે મોક્ષસાધન માટે છંટ માનવામાં આવતી નથી, એટલે તેના પ્રતિષેધ અર્થે કહ્યું— ‘અમાનુષી નથી,’ કારણ કે તેનું મનુષ્યજાતિમાં હોવાપણું છે, હાથ-પગ-સાથળ-ડોક વગેરે અવયવના સન્નિવેશનું—વિશિષ્ટ રચનાનું તેમાં પ્રગટ દર્શન થાય છે માટે, અને મનુષ્યનું તે મોક્ષસાધન માટેનું અધિકૃતપણું સ્વીકૃત જ છે.

(૫) મનુષ્યિણી હોય છતાં અનાયોંત્પત્તિમાં ઉત્પન્ન હોય તે તે ઉત્તમધર્મસાધિકા મર્ધ શકે નહિ, એટલે તેના નિરાકરણાર્થે કહ્યું—‘અનાયોંત્પત્તિવાળી નથી.’ કારણ કે

આર્યોમાં પણ તેની ઉત્પત્તિ છે, તથા પ્રકારે પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે માટે.

(૬) હવે આર્યઉત્પત્તિ હોય છતાં અસંખ્યાતા વર્ષના આયુવાળી હોય તો પણ અધિકૃત મોક્ષસાધનાર્થે સમર્થ થાય નહિં, એટલા માટે કહ્યું—‘અસંખ્યેયઆયુવાળી સર્વે જ નથી,’ કારણ કે સંખ્યેયઆયુવાળી પણ હોય છે, તથા પ્રકારનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે માટે.

સ્ત્રી નથી અતિકૂરમતિ, એ સાતમો મુદ્દો સમગ્રતા પ્રકૃષ્ટ રૌદ્રધ્યાન સાથે પ્રકૃષ્ટ શુભધ્યાનની પ્રતિબંધરૂપ વ્યાપ્તિ નથી ઇં યુક્તિ દર્શાવે છે—

૨૧ સજ્જેયાયુરપિ અતિકૂરમતિઃ પ્રતિષિદ્ધા, તન્નિરાચિકીર્ષયાઽહ—

‘નાતિકૂરમતિઃ’—

સપ્તમનરકાયુર્નિબન્ધનરૌદ્રધ્યાનાભાવાત્ । તદ્વત્પ્રકૃષ્ટશુભધ્યાનાભાવ इति चेत्, न, तेन तस्य प्रतिबन्धाभावात्, तत्फलवदितरफलभावेनानिष्टप्रसङ्गात् । ૩૪૨

૨૧ અર્થઃ—સંખ્યેયઆયુવાળી પણ અતિકૂરમતિ પ્રતિષિદ્ધ છે, તેની નિરાકરણે અર્થથી કહ્યું—

‘નથી અતિકૂરમતિ’—

સપ્તમ નરક આયુના નિમન્ધનરૂપ રૌદ્રધ્યાનના અભાવને લીધે તેની જેમ પ્રકૃષ્ટ શુભધ્યાનનો અભાવ છે એમ જો કહ્યો, તો તેમ નથી, તેની સાથે તેના પ્રતિબંધઅભાવને લીધે, તત્કલની જેમ ઇતર ફલભાવથી અનિષ્ટ પ્રસંગને લીધે. ૩૪૨

પંક્તિકા—સપ્તમ ઇત્યાદિ. સપ્તમનરકે—અતિકૃષ્ટ સત્વસ્થાન રૂપ સપ્તમ નરકમાં, આયુષો નિબન્ધનસ્ય—આયુના નિમન્ધન, રૌદ્રધ્યાનસ્ય—તીવ્રસંકેશરૂપ રૌદ્રધ્યાનના, અભાવાત્—અભાવને લીધે,—અગ્નિ, ‘ઘર્ષો ચ સ્ત્રિયઃ’ અને હટ્ટી નરકે સ્ત્રીઓ—એ વચનથી. તદ્વત્—તેની જેમ, પ્રકૃષ્ટ રૌદ્રધ્યાનની જેમ, પ્રકૃષ્ટસ્ય—પ્રકૃષ્ટ મેક્ષદેતુ શુભધ્યાનસ્ય—શુકલરૂપ શુભધ્યાનનો, અભાવઃ—અભાવ. इति—એમ, चेत्—જો તમારો અભ્યુપગમ હોય, તો એનો પરિહાર કહ્યો—

ન—ન જ, આ પરાક્રાંત. કયા કારણથી ? તું માટે કહ્યું—તેન—તે સાથે, પ્રકૃષ્ટ રૌદ્રધ્યાન સાથે, તસ્ય—તેના, પ્રકૃષ્ટ શુભધ્યાનના, પ્રતિબંધાભાવાત્—પ્રતિબંધઅભાવને લીધે, અવિનાશાવતા અયોગને લીધે. કારણ એ આપક કારણોની પ્રતિબંધસિદ્ધિ સને, વૃક્ષાવ-ધૂનધ્વજની નિવૃત્તિ સને શિંશપાધૂમની નિવૃત્તિ જેમ—પ્રકૃષ્ટ રૌદ્રધ્યાનઅભાવે પ્રકૃષ્ટ શુભધ્યાનનો અભાવ ઉપન્યસને યુક્ત હોય. અને પ્રતિબંધ છે નહિં કયા નારણથી ? તે માટે કહ્યું—

તત્ફલવત્—તસ્ય—તેના, પ્રકૃષ્ટ શુભધ્યાનના, ફલં—ફલ, મુક્તિગમન. તસ્યેવ—તેની જેમ, ફલફલભાવેન—ઇતર ફલભાવથી, સપ્તમ નરકગમન લક્ષણ પ્રકૃષ્ટ રૌદ્રધ્યાનફલના, ભાવેન—ભાવથી, યુગવત્ સત્તાથી, અનિષ્ટપ્રસંગાત્—પરમ પુરુષાર્થના ઉપધાનરૂપ અનિષ્ટના પ્રસંગને લીધે. કારણ કે પ્રતિબંધસિદ્ધિ સને, શિંશપાત્વમાં વૃક્ષાવની જેમ વા ધૂમમાં ધૂમધ્વજની (અગ્નિની) જેમ, સ્વફલકારી પ્રકૃષ્ટ શુભધ્યાનના ભાવે અવશ્યભાવી પ્રકૃષ્ટ રૌદ્રધ્યાનભાવ સ્વકાર્યકારી હોય, વસ્તુના સ્વકાર્યકારિપણને લીધે. સ્વકાર્યને આક્ષેપતું તે પરમ પુરુષાર્થને કેમ ઉપધાત ન કરે ? વારુ,

વિવેચન

સંખ્યેયઆયુવાળી હોય, પણ અતિકૂરમતિવાળી-નિર્ધ્વંસ ઘાતકી પરિણામવાળી હોય, તો તે નિષિદ્ધ છે, તેનું નિરાકરણ કરવાની ઇચ્છાથી કહ્યું—(૭) ‘અતિકૂરમતિવાળી નથી.’ કારણ કે સાતમી નરકના આયુના કારણરૂપ રૌદ્રધ્યાનનો અભાવ હોય છે માટે. સાતમી નરકે તો અતિકૂર ઘાતકી નિર્ધ્વંસ પરિણામવાળા કિલ્લટ પ્રાણીઓ જાય છે, અને તેના આયુનો બંધ તો તીવ્ર સંકલેશપરિણામરૂપ પ્રકૃષ્ટ રૌદ્રધ્યાનથી હોય છે; પણ પ્રતિબંધરૂપ વ્યાપ્તિ સ્ત્રી તો વધારેમાં વધારે છઠ્ઠી નરક સુધી જ જાય છે, કારણ કે તેને તેવું તીવ્ર સંકલેશપરિણામી રૌદ્રધ્યાન નથી હોતું. એટલે કોઈ એમ કહેશે કે તો પછી સ્ત્રીને જેમ પ્રકૃષ્ટ રૌદ્રધ્યાનનો અભાવ કહો છો, તેની જેમ તેને પ્રકૃષ્ટ શુભધ્યાનનો પણ અભાવ કેમ ન હોય ? તેનો રદીઓ આપ્યો કે ‘એમ જો કહો તો તેમ નથી, કારણ કે તેની સાથે તેના પ્રતિબંધનો અભાવ છે માટે.’ અર્થાત્ પ્રકૃષ્ટ દુષ્ટ ધ્યાન ન હોય તો પ્રકૃષ્ટ શુભ ધ્યાન ન હોય એવી કાંઈ એ જો કારણોની પરસ્પર વ્યાપ્તિ નથી, અવિનાભાવ સંબંધ નથી કારણ કે એ બન્નેનો જો તેવો પ્રતિબંધ-પરસ્પર વ્યાપ્તિરૂપ અવિનાભાવ સંબંધ હોય, તો ‘તત્-ફલની જેમ ઇતરફલભાવથી અનિષ્ટ પ્રસંગને લીધે’ અનિષ્ટ આપત્તિ થાય; અર્થાત્ પ્રસ્તુત શુભ ધ્યાનનું ફળ સુક્તિગમન છે, તેની જેમ પ્રસ્તુત રૌદ્રધ્યાનનું સપ્તમ નરક-ગમનરૂપ ફળ એકીસાથે પ્રાપ્ત થવાનો અનિષ્ટ પ્રસંગ આવી પડે. અને આમ ધૂમ હોય તો અગ્નિ હોય તેની જેમ, પ્રકૃષ્ટ શુભધ્યાન હોય તો પ્રકૃષ્ટ રૌદ્રધ્યાન ભાવ પણ ત્યાં હોય, એટલે રૌદ્ર ધ્યાન પણ પોતાનું કાર્ય કરી-પોતાનો ભાવ ભજવી મોક્ષરૂપ પરમ પુરુષાર્થને વ્યાઘાત પડેઆડશે આ તો અનિષ્ટ છે. એટલે સ્ત્રીને પ્રકૃષ્ટ રૌદ્રધ્યાનનો અભાવ છે, એટલે પ્રકૃષ્ટ શુભધ્યાનનો પણ અભાવ છે એવી પ્રતિબંધરૂપ વ્યાપ્તિ સંભવતી નથી.

સ્ત્રી નથી ન ઉપશાંતમોહા ઇં ૦ એ ૮-૯-૧૦ ત્રણ મુદ્દા સમર્થિત કરે છે—

૨૨અકૂરમતિરપિ રતિલાલસાડસુન્દરૈવ, તદ્વપોદાયાહ—

‘નો ન ઉપશાન્તમોહા’—

કાચિત્ ઉપશાન્તમોહાપિ સમ્મવનિ, તથાદર્શનાત્ ।

ઉપશાન્તમોહાડ્વયશુદ્ધાચારા ગર્હિતા, તત્પ્રતિક્ષેપાયાહ—

‘નો ન શુદ્ધાચારા’

કદાચિત્ શુદ્ધાચારાડ્વપિ ભવનિ, ઔચિત્યેન પરીપકરણાર્જ્જનાયાચારદર્શનાત્ ।

શુદ્ધાચારાડ્વયશુદ્ધબોન્દિરસાધ્વી, તદ્વપનોદાયાહ—

‘નો અશુદ્ધબોન્દિઃ’

કાચિત્ શુદ્ધતત્ત્વરપિ ભવતિ પ્રાક્કર્માનુવેધતઃ સંસજ્જનાદ્યદર્શનાત્ કક્ષાસ્તનાદિદેશેષુ। ૩૪૩

૨૨અર્થ:-અકૂરમતિ પણ રતિલાલસાવાળી અસુન્દરા જ છે, તેના અપોહાર્થે કહ્યું—

‘નથી ન ઉપશાંતમોહા’—

કોઈ ઉપશાંતમોહા પણ સંભવે છે,—તથાદર્શનને લીધે.

ઉપશાંતમોહા પણ અશુદ્ધઆચારવાળી ગર્હિત છે, તેના પ્રતિક્ષેપાર્થે કહ્યું—

‘નથી ન શુદ્ધાચાર’—

કદાચિત્ શુદ્ધાચારવાળી પણ હોય છે,—ઔચિત્યથી પરોપકરણઅર્જન આદિ આચારના દર્શનને લીધે.

શુદ્ધાચારવાળી પણ અશુદ્ધબોન્દિ (અશુદ્ધ કાયાવાળી) અસાધ્વી (હોય). તેના અપનોદાર્થે કહ્યું—

‘નથી અશુદ્ધબોન્દિવાળી,’—

કોઈશુદ્ધતત્ત્વવાળી પણ હોય છે,—પૂર્વકર્મના અનુવેધ થકી કક્ષા-સ્તન આદિ દેશોમાં સંસજ્જનાદિના અદર્શનને લીધે. ૩૪૩

વિવેચન

અકૂરમતિ પણ રતિલાલસાવાળી સુંદર નથી, તેના નિરાકરણાર્થે કહ્યું—(૮) ‘ઉપશાંત-મોહા નથી એમ નથી,’ કોઈ ઉપશાંતમોહા પણ સંભવે છે, કારણ કે જેની મોહરૂપ વિષયવાંછા ઉપશાંત થઈ છે એવી સ્ત્રીનું તથાપ્રકારનું પ્રગટ દર્શન થાય છે માટે.

ઉપશાંતમોહા હોય, પણ અશુદ્ધઆચારવાળી હોય તો તે ગર્હિત-નિન્દિત છે, તેના નિવારણાર્થે કહ્યું—(૯) ‘શુદ્ધાચારવાળી નથી એમ નથી,’ અપિ તુ કદાચિત્ શુદ્ધ-આચારવાળી પણ હોય છે. કારણ કે તેવી શુદ્ધાચારવંતી સ્ત્રીઓ ઉચિતપણે પરોપકાર-કરણ આદિ શુદ્ધ આચાર સેવતી પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.

શુદ્ધઆચારવાળી પણ અશુદ્ધબોન્દિ-અશુદ્ધકાયાવાળી રૂઢી ન હોય, તેના નિરા-કરણાર્થે કહ્યું—(૧૦) ‘અશુદ્ધબોન્દિવાળી નથી.’ કોઈ શુદ્ધકાયાવાળી પણ હોય છે. કારણ કે પૂર્વ કર્મ અનુસારથી કાંબ-સ્તનાદિ ભાગમાં સંમૂર્છનાદિની ઉત્પત્તિ દેખાતી નથી.

સ્ત્રી નથી વ્યવસાયવર્જિતા, નથી અપૂર્વકરણવિરોધિની, નથી નવગુણસ્થાનરહિતા, એ ૧૧-૧૨-૧૩ ત્રણ મુદ્દા પરિરક્ત કરે છે—

૨૩શુદ્ધબોન્દિરપિ વ્યવસાયવર્જિતા નિન્દિતૈવ, તન્નિરાસાયાહ—

‘નો વ્યવસાયવર્જિતા’

કાચિત્પરલોકવ્યવસાયિની, શાસ્ત્રાત્ (પાઠાં : શાસ્ત્રાદૌ) દર્શનાત્।

સવ્યવસાયાઽપ્યપૂર્વકરણવિરોધિની વિરોધિન્યેવ, તત્પ્રતિષેધમાહ—

‘નો અપૂર્વકરણવિરોધિની’

અપૂર્વકરણસમ્ભવસ્ય સ્ત્રીજાતાવપિ પ્રતિપાદિતત્વાત્।

અપૂર્વકરણવત્યપિ નવગુણસ્થાનરહિતા નેષ્ટસિદ્ધયે (ઈતિ) ઇષ્ટસિદ્ધ્યર્થમાહ—

‘ નો નવગુણસ્થાનરહિતા ’—

તત્સમ્ભવસ્ય તસ્યાઃ પ્રતિપાદિતત્વાત્ । ૩૪૪

૨૩ અર્થ:-શુદ્ધબોન્દિવાળી પણ વ્યવસાયવર્જિતા નિન્દિતા જ છે, તેના નિરાસાર્થે કહ્યું—
‘ નથી વ્યવસાય વર્જિતા ’—

કોઈ પરલોકવ્યવસાયિની (હોય છે).—શાસ્ત્ર થકી (પાઠાં:શાસ્ત્રાદિમાં) તેની પ્રવૃત્તિના દર્શનને લીધે.

સવ્યવસાય પણ અપૂર્વકરણવિરોધિની વિરોધિની જ છે, તેનો પ્રતિષેધ કહ્યો—

‘ નથીઅપૂર્વકરણ વિરોધિની ’—

અપૂર્વકરણના સંભવના સ્ત્રીઋતિમાં પણ પ્રતિપાદિતપણાને લીધે.

અપૂર્વકરણવતી પણ નવગુણસ્થાન રહિતા ઇષ્ટસિદ્ધિ અર્થે નથી હોતી, એટલા માટે ઇષ્ટ સિદ્ધિ અર્થે કહ્યું—

‘ નથી નવગુણસ્થાન રહિતા, ’—

તેને તેના સંભવના પ્રતિપાદિતપણાને લીધે. ૩૪૪

વિવેચન

શુદ્ધબોન્દિવાળી હોય, પણ વ્યવસાયવર્જિતા—સત્પુરુષાર્થરહિતા નિન્દિત જ છે, તેના નિરાસાર્થે કહ્યું—(૧૧) ‘ વ્યવસાયવર્જિતા નથી. ’ કોઈ પરલોક વ્યવસાયિની—પરલોક સંબંધી વ્યવસાય—સત્પુરુષાર્થ સેવનારી પણ હોય છે, કારણ કે શાસ્ત્ર થકી—શાસ્ત્ર આજ્ઞાનુસારે તેની તથાપ્રકારની સત્પુરુષાર્થપ્રવૃત્તિનું દર્શન થાય છે માટે.

સવ્યવસાય—પુરુષાર્થશીલ હોય, પણ અપૂર્વકરણની વિરોધિની હોય, તેને મોક્ષ પ્રાપ્તિની વિરોધિની જ છે, તેનો પ્રતિષેધ કહ્યો—(૧૨) ‘ અપૂર્વકરણવિરોધિની નથી. ’ કારણ કે જે પ્રાપ્ત કરવા અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થ કરવો પડે છે, તે જેમાં અપૂર્વ આત્મ-સામર્થ્ય સ્ફુરે છે. એવાં અપૂર્વકરણનો સ્ત્રીઋતિમાં પણ સંભવ છે એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

અપૂર્વકરણવાળી હોય, પણ નવગુણસ્થાનરહિત હોય, તે મોક્ષપ્રાપ્તિરૂપ ઇષ્ટ સિદ્ધિ કરી શકતી નથી, તે માટે ઇષ્ટ સિદ્ધિ અર્થે કહ્યું—(૧૩)—‘ નવ ગુણસ્થાન રહિતા નથી. ’ કારણ કે સ્ત્રીને નવમા ગુણસ્થાનનો સંભવ છે એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

સ્ત્રી નથી લબ્ધિઅયોગ્યા એ ચૈત્ત્યો મુદો,—ત્રીને દ્વાદશાંગીતો નિષેધ કેમ છે ? એ શંકાનું ભાવથી—અર્થથી સ્ત્રીને દ્વાદશાંગલબ્ધિ છે એમ નિરાકરણ કરી,—સમજાવે છે—

૨૪ નવગુણસ્થાનસજ્જતાઽપિ લક્ષ્યયોગ્યા અકારણમધિકૃતવિધેરિત્યેતત્પ્રતિક્ષેપાયાહ—

‘ નાયોગ્યા લબ્ધે: ’—

આમર્ષૈવદયાદિરૂપાયાઃ, કાલૌચિત્યેનેદાનીમપિ દર્શનાત્ ।

કથં દ્વાદશાંગપ્રતિષેધઃ? તથાવિગ્રહે તતો દોષાત્ । શ્રેણિપરિણતૌ તુ કાલગર્ભ-
વદ્ભાવતો ભવોઽવિરુદ્ધઃ एव । ૩૬૫

૨૪ અર્થઃ—નવગુણસ્થાનસંગતા પણ લઙ્ગિયઅયોગ્યા અવિકૃત વિધિનું અકારણ છે,
એના પ્રતિક્ષેપાર્થે કહ્યું—

‘ નથી અયોગ્યા લઙ્ગિયને ’—

આમર્ષઔપધિ આદિરૂપ લઙ્ગિયને,—કાલઔચિત્યથી હુમણાં પણ દર્શનને લાંધે.

(તો પછી સ્રીને) દ્વાદશાંગનો પ્રતિષેધ કેમ? તથાપ્રકારના વિગ્રહમાં (દેહમાં) તે થકી દોષને લાંધે; પણ શ્રેણિપરિણતિ સતે કાલગર્ભવદ્ ભાવથકી ભાવ (હોવાપણું) અવિરુદ્ધ જ છે. ૩૬૫

વિવેચન

હવે નવમા ગુણસ્થાન સુધી પહોંચે, પણ લઙ્ગિયને અયોગ્ય હોય, તે પ્રસ્તુત મોક્ષ-
પ્રાપ્તિનું કારણ થઈ શકતી નથી, એટલે તેના પ્રતિક્ષેપ અર્થે કહ્યું—‘ લઙ્ગિયને અયોગ્યા
નથી. ’ આમર્ષઔપધિ આદિ અનેક પ્રકારની લઙ્ગિય માટે સ્રી અયોગ્ય છે એમ નથી,
કારણ કે કાળઔચિત્યથી આ વર્તમાનકાળના ઉચિતપણા પ્રમાણે હાલમાં પણ તેવી
લઙ્ગિયનું કોઈ સ્રીમાં દર્શન થાય છે માટે.

અત્રે પ્રશ્ન થશે કે તો પછી સ્રીને દ્વાદશાંગનો નિષેધ કેમ કર્યો
ભાવથી દ્વાદશાંગ છે? તેનો ઉત્તર એ છે કે તેવા પ્રકારના અદેહમાં તે થકી દોષ
લઙ્ગિય છે માટે. ‘ શ્રેણિપરિણતૌ તુ ’ પણ ‘ શ્રેણિપરિણતિ સતે ’—મોહનીય
કર્મનો ક્ષય કર્યા પછી ક્ષપકશ્રેણીપરિણામ પામ્યે, ‘ કાલગર્ભવત્
ભાવથકી ભાવ અવિરુદ્ધ જ છે—‘ કાલગર્ભવત્ ભાવતો ભવોઽવિરુદ્ધઃ एव. ’—અર્થાત્ ઋતુ-
પ્રવૃત્તિઉચિત કાળે ગર્ભની જેમ ભાવ થકી—દ્વાદશાંગીના અર્થઉપયોગરૂપ ભાવ થકી
—નહિ કે શબ્દ થકી સ્રીને દ્વાદશાંગીનો ભાવ—સત્તારૂપ હોવાપણું છે. એ આ. માં કોઈ

પંક્તિકા—શ્રેણી ધૃત્યાદિ. શ્રેણીપરિણતૌ તુ—શ્રેણીપરિણતિ સતે તો, વેદમોહનીયક્ષયના ઉત્તરકાળે
પુનઃ ક્ષપકશ્રેણિપરિણામે, કાલગર્ભવત્—કાલે—ઋતુપ્રવૃત્તિ ઉચિત કાળે, ઉદરસત્ત્વ ઇવ—ઉદરસત્ત્વની
જેમ, ભાવતઃ—ભાવથી, દ્વાદશાંગતા અર્થઉપયોગરૂપ ભાવથી,—નહિ કે શબ્દથી પણ, માઘઃ—ભાવ,
દ્વાદશાંગીની સત્તા, અવિરુદ્ધઃ—અવિરુદ્ધ છે, દેવવાન નથી.

આ અત્રે હેતુ છે:—સ્રીઓને પણ પ્રકૃત યુક્તિથી કેવલપ્રાપ્તિ છે જ, અને તે (કેવલ) શુક્લધ્યાનથી
સાધ્ય છે. “ ધ્યાનાન્તરિકાયાં શુક્લાધ્યમેદદ્વયાવસ્થાન ઉત્તરમેદદ્વયાનારમ્ભરૂપાયાં વર્તમાનસ્ય
કેવલમુપચયતે । ” શુક્લ આદ્ય ભેદના અંતે ઉત્તર બે ભેદની અનારંભરૂપ ધ્યાનાન્તરિકામાં વર્તમાનને
કેવલ ઉપગ્રે છે,—એવા વચનના પ્રામાણ્યને લીધે; અને પૂર્વગત શિવાય શુક્લધ્યાનના બે આદ્ય ભેદ
હોતા નથી, ‘ આદ્યે પૂર્વવિદઃ ’ (તત્ત્વાર્થ અ. ૧ સૂ. ૩૯) આદ્ય બે (શુક્લ)પૂર્વવિદને, એ વચનથી.
અને દષ્ટિવાદનિષેધ ‘ સ્ત્રીણામ્ ’—સ્રીઓને એ વચનથી. એટલા માટે ક્ષપકશ્રેણિપરિણતિમાં સ્રીઓને
ક્ષયોપશ્મવિશેષ થકી તેના અર્થઉપયોગરૂપ દ્વાદશાંગ ભાવ અદૃષ્ટ છે.

વિરોધ છે નહિં. એટલે સ્ત્રીને શબ્દરૂપ વચનથી ભલે દ્વાદશાંગીની પ્રાપ્તિ મેળો, પણ ક્ષપકચેષ્ટિ પરિણામ પામ્યે તેને પણ ભાવથી-અર્થરૂપ વચનથી અર્થાત્ તથારૂપ આત્મ-પરિણામરૂપ ભાવભાષાથી દ્વાદશાંગીની લબ્ધિ હોય જ છે.

અને આ ઉપરથી એ રહસ્ય ફલિત થાય છે કે સ્ત્રીઓને દષ્ટિવાદનો નિષેધ છતાં, આ પ્રસ્તુત યુક્તિથી સ્ત્રીઓને અર્થઉપયોગરૂપ દ્વાદશાંગીની પ્રાપ્તિ હોય છે, એટલે તેને પ્રથમ બે શુક્લધ્યાનનો સંભવ પણ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે સ્ત્રીને પણ શુક્લ આગે પૂર્વવિદઃ પ્રથમ બે શુક્લધ્યાન પૂર્વવિદ્ને હોય છે, એટલે ધ્યાનની પ્રાપ્તિને મુક્તિ ભાવથી દ્વાદશાંગલબ્ધિસંપન્ન સ્ત્રી પૂર્વવિદ્ હોઈ તેને તે બે શુક્લધ્યાન સંભવે છે. અને આમ જો પૂર્વજ્ઞાન થકી શુક્લધ્યાનની પ્રાપ્તિ સ્ત્રીને સંભવે છે, તો પછી તે શુક્લધ્યાન થકી તેને કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પણ સંભવે છે. આ અંગે કહ્યું છે કે ‘શુક્લધ્યાનના આઠ બે ભેદના અંતે ઉત્તર બે ભેદની અનારંભરૂપ ધ્યાનાન્તરિકામાં (Interval of ધ્યાન) વર્તમાનને કેવલજ્ઞાન ઉપજે છે.” અને આમ જો દ્વાદશાંગી ભાવલબ્ધિ થકી પૂર્વજ્ઞાન, તે થકી શુક્લધ્યાન, ને તે થકી કેવલજ્ઞાન જો સ્ત્રીને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, તો પછી તેને મુક્તિની પ્રાપ્તિ કેમ ન હોય ?

સ્ત્રી નથી અકલ્યાણભાજન એ પંદરમો મુદ્દો તીર્થંકરજનનથી પર કલ્યાણ નથી એ યુક્તિથી સમર્થિત કરી, સ્ત્રી ઉત્તમધર્મસાધિકા કેમ ન હોય ? એ વ્યતિરેકથી કહી, અન્યથા આટલી ગુણસંપદ-સંપન્ન હોય તે ઉત્તમધર્મસાધિકા હોય એમ અર્થાપતિથી દર્શાવે છે—

૨૨. લબ્ધિયોગ્યાઽવ્યકલ્યાણભાજનોપધાતાન્નાભિલાષિતાર્થસાધનાયાલમિત્યત આહ—

‘નાકલ્યાણભાજન’—

તીર્થંકરજનનાત, નાતઃ પરં કલ્યાણમસ્તિ ।

યત ઇવમતઃ કર્થ નોત્તમધર્મસાધિકેતિ । ઉત્તમધર્મસાધિકૈવ ॥

અનેન તત્તત્કાલાપેક્ષયૈતાવદ્ગુણસંપન્નસમન્વિતૈવોત્તમધર્મસાધિકેતિ વિદ્વાંસઃ । ૨૪૬

૨૫ અર્થઃ—લબ્ધિયોગ્યા પણ અકલ્યાણભાજના, ઉપધાતને લીધે, અભિલાષિત અર્થના સાધનાર્થે સમર્થ ન હોય, એટલા માટે કહ્યું—

‘નથી અકલ્યાણ ભાજન’—

તીર્થંકરજનનને લીધે,—આનાથી પર કલ્યાણ છે નહિં.

કારણકે એમ છે, એથી કરીને (સ્ત્રી) ઉત્તમધર્મસાધિકા કેમ નહિં ? ઉત્તમધર્મસાધિકા જ.

આ પરથી તે તે કાલ અપેક્ષાએ આટલી ગુણસંપન્નસમન્વિતા જ ઉત્તમધર્મસાધિકા છે,

એમ વિદ્વાનો વદે છે. ૩૪૬

વિવેચન

“સોહમપતિલ જિનજનની ઘર આવિયા,
જિનમાતાલ વંદી સ્વામી વધાવિયા.”

—શ્રી દેવચંદ્રલકૃત સ્નાત્ર પુબ્બ

લઙ્ગિયોગ્યા હોય, પણ ‘અકલ્યાણભાજના’ ઉપધાતને લીધે મોક્ષરૂપ ઇષ્ઠ અર્થ સાધવા સમર્થ ન થાય, એટલા માટે કહ્યું—(૧૫) ‘અકલ્યાણભાજન નથી,’ કારણ કે તીર્થંકર જેવી વિશ્વની વિશિષ્ટ શ્રેષ્ઠ વિભૂતિને જન્મ આપનારી પણ સ્ત્રી છે, ‘નાતઃ પરં કલ્યાણમ્’—આનાથી પર કલ્યાણ છે નહિ.’ એટલે એ મુક્તિપ્રાપ્તિમાં વિરોધનો એ મુદ્દો પણ ટકતો નથી.

આમ ઉપરમાં વિવરી બતાવ્યું તેમ સ્ત્રીને મુક્તિપ્રાપ્તિમાં વિશ્વભૂત પંદર મુદ્દામાંથી એક પણ મુદ્દો ટકતો નથી, એટલે સ્ત્રી મોક્ષરૂપ ઉત્તમધર્મની સાધિકા કેમ ન હોય? અપિ તુ ઉત્તમધર્મસાધિકા જ હોય એમ સિદ્ધ થાય છે.

અને આ ઉપરથી અન્વયથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે—‘તત્તત્કાલાપેક્ષયૈતાવદ્ગુણ-સમ્પત્સમન્વિતૈર્વોત્તમધર્મસાધિકા’ ‘તે તે કાલ અપેક્ષાએ આટલી ગુણસમ્પત્સમન્વિતા જ ઉત્તમધર્મસાધિકા છે એમ વિદ્વાનો વહે છે. અર્થાત્ જે જીવ છે, લગ્ન છે, દર્શનનો અવિરોધિની છે, મનુષ્યણી છે, આર્યઉત્પત્તિવાંતી છે, સંજયેયઆયુવાળી છે, અકૂરમતિ છે, ઉપશાન્તમોહા છે, શુદ્ધચારવાળી છે, શુદ્ધકાયવાળી છે, વ્યવસાયસહિતા છે, અપૂર્વકરણઅવિરોધિની છે, નવગુણસ્થાનસહિતા છે, લઙ્ગિયોગ્યા છે, અને કલ્યાણ-ભાજન છે,—એટલા ગુણસંપન્ન જે સ્ત્રી છે, તે મોક્ષરૂપ ઉત્તમ ધર્મની સાધનારી છે, એમ આ ઉપરથી અર્થાપત્તિથી સમજી લઈ વિચક્ષણ વિદ્વાનો કહે છે.

આવા ઉક્તા ગુણસંપત્તિવાંતે કરેલો પ્રસ્તુત નમસ્કાર કેવલસાધક છે ને કેવલ સતે મોક્ષ હોય જ એમ નિશ્ચય કરી, આવો મહા મહિમાવાંત ભગવદ્ભક્તિરૂપ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે એમ ઉપદેશ છે—

૨૬ કેવલસાધકશ્રાવ્યં, સતિ ચ કેવલે નિયમાન્મોક્ષપ્રાપ્તિરિત્યુક્તમાનુષક્તિકં । તસ્મા-
ન્નમસ્કારઃ કાર્યં ઇતિ । ૨૪૭

૨૬ અર્થ:-અને આ (નમસ્કાર) કેવલનો સાધક છે, અને કેવલ સતે નિયમથી મોક્ષ-પ્રાપ્તિ હોય છે. આનુષંગિક કહ્યું. તેટલા માટે નમસ્કાર કાર્ય છે. ૩૪૭

વિવેચન

“સહજ અકૃત્રિમ નિર્મલ જ્ઞાનાનંદ જો, દેવચંદ્ર એકત્વે સેવનથી વરે રે લો.”

—શ્રી દેવચંદ્રલ

આ બધી અર્થાનો ફલિતાર્થ હવે કહે છે—‘કેવલસાધકશ્રાવ્યં’ — ‘અને આ (નમસ્કાર) કેવલસાધક છે.’ અર્થાત્ આવી ઉક્તા ઉત્તમ ગુણસંપત્તિવાંતો જે નમસ્કાર

છે, તે કેવલ જ્ઞાનનો સાધક-સાધનાર છે. અને ‘કેવલ સતે નિયમથી મોક્ષપ્રાપ્તિ હોય છે,’ —‘સતિ ચ કેવલે નિયમાન્મોક્ષપ્રાપ્તિ:’; કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું એટલે મોક્ષપ્રાપ્તિ અવશ્ય હોય જ એ નિયમમાં કોઈ કાળે ફેર પડે એમ નથી. એટલે જિનવરવૃષભ ભગવાન વર્ધમાન પ્રત્યે આવો પરમભાવપૂર્ણ એક નમસ્કાર તર વા નારીને સંસારસાગરથી તારી મોક્ષ પમાડે જ્ઞાતિ સ્થિતં, જ્ઞાતિ સિદ્ધં ।

એમ આનુષંગિક-પ્રાસંગિક કહ્યું, ‘તેટલા માટે નમસ્કાર કાર્ય છે,’-‘તસ્માન્નમસ્કારઃ કાર્યઃ’-નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે.

આ શું સ્તુતિઅર્થવાદ છે? કે વિધિવાદ છે? જો સ્તુતિઅર્થવાદ છે તો યથોક્ત ફક્તનો અભાવ વા ફલાન્તરનો ભાવ હોય, તો પછી અહીં યત્ન કયાંથી શું? અને જો વિધિવાદ છે તો સમ્યક્-વતાદિનું વ્યર્થપણું થશે, આમ બંને પક્ષમાં દૂષણ છે, એમ શંકાકાર પૂર્વ પક્ષ કરે છે—

૨૭ આહ - કિમેષ સ્તુત્યર્થવાદો યથા—‘એકયા પૂર્ણાહુત્યા સર્વાન્ કામાન્ અવાપ્નોતી’તિ, ઉત વિધિવાદ એવ યથા—‘અગ્નિહોત્રં જુહુયાન્ સ્વર્ગકામ’ ઇતિ । કિં ચાતઃ? યદ્યાદ્યઃ પક્ષઃ તતો યથોક્તફલશૂન્યત્વાત્ ફલાન્તરભાવે ચ તદન્યસ્તુત્યવિશેષાદલમિદં યત્નેન, ન ચ યક્ષસ્તુતિરપ્યફલંવેતિ, પ્રતીતમેવૈતત્ । અથ ચરમો વિકલ્પઃ તતઃ સમ્યક્ત્વાણુવ્રત-મહાવ્રતાદિચારિત્રપાલનાવૈયથ્યં, તત્ એવ મુક્તિસિદ્ધેઃ । ન ચ ફલાન્તરસાધકમિષ્યતે સમ્યક્ત્વાદિ, મોક્ષફલત્વેનેષ્ટત્વાત્, ‘સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ’ (તત્વાર્થે અ. ૧ સૂ. ૧) ઇતિ વચનાદિતિ । ૩૪૮

૨૭ અર્થઃ-શંકા—શું આ સ્તુતિઅર્થવાદ છે? જેમ. ‘એકયા પૂર્ણાહુત્યા સર્વાન્ કામાન્ અવાપ્નોતિ’—એક પૂર્ણાહુતિ વડે સર્વ કામો પ્રાપ્ત કરે છે’ એમ; કે વિધિવાદ છે? જેમ—‘અગ્નિહોત્રં જુહુયાન્ સ્વર્ગકામઃ’—સ્વર્ગકામી અગ્નિહોત્ર હોમ કરે, એમ. અને આથી શું?

જો આદ્ય પક્ષ છે તો યથોક્ત ફક્તના શૂન્યપણાને લીધે અને ફલાન્તરભાવ સતે તેનાથી અન્ય સ્તુતિથી અવિશેષતે લીધે અહીં જ યત્નથી સર્થ! અને યક્ષસ્તુતિ પણ અફલા જ નથી. એ પ્રતીત જ છે.

હવે જો ચરમ (છેલ્લો) વિકલ્પ છે, તો સમ્યક્ત્વ-અણુવ્રત-મહાવ્રત આદિ ચારિત્ર-પાલનાનું વૈયથ્ય (વ્યર્થપણું) છે,—તેના થકી જ (એક નમસ્કાર થકી જ) મુક્તિની સિદ્ધિને લીધે. અને સમ્યક્ત્વાદિ ફલાન્તરસાધક માનવામાં આવતું નથી,—મોક્ષફલપણાએ કરીને છટપણાને લીધે. “સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ”—સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે મોક્ષમાર્ગ એ વચનથી. ૩૪૮

વિવેચન

“કામિત પૂરણપુરતરુ, આનંદધન પ્રભુ પાય.” —શ્રી આનંદધનજી.

અત્રે પૂર્વપક્ષરૂપ શંકા થવી સંભવે છે—‘શું આ સ્તુતિઅર્થવાદ છે? એક પૂર્ણાહુતિ વડે સર્વ કામો પ્રાપ્ત કરે છે, એમ. કે વિધિવાદ છે? સ્વર્ગકામી અગ્નિહોત્ર

પંક્તિકા—સ્તુત્યર્થવાદઃ—સ્તુતયે—સ્તુતિ અર્થે, અર્થવાદઃ—અર્થવાદ, પ્રશંસા તે સ્તુતિ-અર્થવાદ. વિધિવાદાદિ અર્થ પણુ અર્થવાદ હોય, તેના વ્યવચ્છેદાર્થે સ્તુતિપ્રદશ છે.

હોમ કરે, એમ.' છેતરપીંડી-સ્વાર્થ આદિ અર્થે પણ અર્થવાદ-સ્તુતિઅર્થવાદ? હેતુપ્રયોજનથી પ્રશંસાવચન હોય છે, તેથી અત્રે સ્તુતિઅર્થવાદ કે વિધિવાદ? એમ કહ્યું છે, અર્થાત્ એક પૂર્ણાહુતિ વડે સર્વ કામો પામે એની જેમ આ શું સ્તુતિ અર્થે અર્થવાદ-પ્રશંસાવચન છે? સ્તુતિ ખાતર સ્તુતિ છે? કે સ્વર્ગકામી અગ્નિહોત્ર હોમ કરે એની જેમ વિહિત વચન પ્રમાણે વિધિ કરે તે યથેક્ત ફલ પામે એમ વિધિવાદ છે?

આ ઉપરથી તમે શું કહેવા માગો છો? એનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં શંકાકાર પોતાની ફલીલ આગળ ચલાવે છે—'જે આદ્યપક્ષ છે તે—આ પ્રતીત જ છે.' અર્થાત્ આ સ્તુતિ-અર્થવાદ છે, સ્તુતિ ખાતર સ્તુતિ છે એમ પહેલો પક્ષ જે પ્રકલ્પ કરો, તે સંસારસાગરમાંથી તારે એવો આ નમસ્કાર છે એવું જે પક્ષમાં દૂષણ ફલ કહ્યું, તેનું શૂન્યપણ—અભાવ હોય; અથવા ફલાન્તર અર્થાત્ સંસારસાગરથી તારણરૂપ ફલથી અન્ય એવું સંસારપ્રત્યથી ફલ હોય છે એમ જે કહ્યો. તે તો પછી અન્ય સ્તુતિથી આ જિનસ્તુતિનો કાંઈ વિશેષપણારૂપ વિશેષ-તફાવત રહ્યો નહિ. તે પછી અહીં જ—જિનસ્તુતિમાં ચત્ત કર્તાથી શું? અને યક્ષ જેવા સામાન્ય દેવની સ્તુતિ પણ અફલ હોતી નથી, તે પછી જિન જેવા અસામાન્ય દેવની સ્તુતિ અફલ કેમ હોય? આ સર્વ કોઈ સમજી શકે એવી સ્પષ્ટ વાત છે.

અને 'હવે જે ચગ્ધ (હેલ્લો) વિષય છે—તે મોક્ષમાર્ગ એ વચનથી' અર્થાત્ આ વિધિવાદ છે એમ જે કહ્યો, યથેક્ત વિહિત આચરણ કરવારૂપ વિધિના ઉચ્ચાગરૂપ આ વચન છે એમ જે કહ્યો, તે પછી આ એક નમસ્કાર થતી જ સંસારસાગર તરી જવારૂપ મોક્ષ થશે. એટલે સમ્યક્ત્વ—ગુણવત્-મહત્ત્વ અદિ ચારિત્રગાલનનું વ્યર્થપણું, નિષ્ફળપણું, ફોગટપણું ધરશે. જે આ એક નમસ્કારથી જ મોક્ષનું કામ પતી જતું હોય, તે પછી આ સમ્યક્ત્વાદિ પ્રપંચની પંચાત શા માટે જોઈએ? એક નમસ્કાર થતી જ સ્થિતિની મિદ્ધિ થઈ જાય એમ છે તે આ બધી માથાદોડ શાને? આમ સમ્યક્ત્વાદિ વ્યર્થ—નિષ્ફળ થઈ પડશે. પણ આ સમ્યક્ત્વાદિ છે તે ફલાન્તરનું—મોક્ષ વિવાય બીજા કોઈ પણ ફલનું સાષક માનવામાં આવતું નથી, કારણ કે મોક્ષફલપણાએ કરીને જ એનું ઇષ્ટપણું છે; સમ્યક્ત્વાદિનું ફલ મોક્ષ છે, એટલા માટે જ એ સમ્યક્ત્વાદિ ઇષ્ટ માનવામાં આવ્યા છે. કારણ કે 'સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચાત્રિ તે મોક્ષમાર્ગ' એ વચનથી આ સિદ્ધ થાય છે. આમ અર્થવાદ ને વિધિવાદ બન્ને પક્ષમાં દોષ સંભવે છે, માટે એનું સમાધાન કરો. એમ પૂર્વપક્ષકારે પૂર્વપક્ષ રજૂ કર્યો.

આ વિધિવાદ જ છે, અને તત્ત્વથી સમ્યક્ત્વાદિ હોય તે જ આ ભાવનમસ્કાર હોય છે એટલે સમ્યક્ત્વાદિનું વ્યર્થપણું નથી, પણ ભાવનમસ્કારનું અવધ્યહેતુપણું છે, એમ દીનારાદિ થકી ભૂતિન્યાયના

દર્શાતથી સમર્થિત કરી, અને અર્થવાદ પક્ષમાં પણ સર્વ રતુતિ સમાન ફલવાળી નથી એ બાબત અને કલ્પદુષ્ટતા દર્શાતથી સિદ્ધ કરી, ભગવત્નમસ્કાર ઉપમાતીત છે, એમ ભક્તશિરોમણિ મહર્ષિ હરિભદ્રજી ભગવદ્ભક્તિનો અપૂર્વ મહિમા ઉદ્ઘાટન કરે છે—

૨૮ અત્રોચ્યતે—વિધિવાદ પચાયં । ન ચ સમ્યક્ત્વાદિવૈયથ્યં, તત્ત્વતસ્તદ્ભાવ પચાસ્ય ભાવાત । દીનારાદિભ્યો ભૂતિન્યાય ષષઃ, તદવન્ધ્યત્વેન તથા તદ્ભાવોપપત્તેઃ । અવન્ધ્યહેતુ-શ્ચાધિકૃતફલસિદ્ધૌ ભાવનમસ્કાર ઇતિ ।

અર્થવાદપક્ષેડપિ ન સર્વા સ્તુતિઃ સમાનફલેત્યતો વિશિષ્ટફલહેતુત્વેનાત્રૈવ યત્નઃ કાર્યઃ, તુલ્યયત્નાદેવ વિષયભેદેન ફલભેદોપપત્તેર્વધૂલકલ્પપાદપાદૌ પ્રતીતમેતત્ । ભગવન્નમસ્કારશ્ચ પરમાત્મવિષયતયોપમાતીતો વર્તતે । ૩૪૯

૨૮ અર્થ :—અત્રે (સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—આ વિધિવાદ જ છે; અને સમ્યક્ત્વાદિનું વૈયથ્ય નથી,—તત્ત્વથી તદ્ભાવે જ (સમ્યગ્દર્શનાદિના ભાવે જ) આનો (નમસ્કારનો) ભાવ છે માટે. દીનારાદિ થકી આ ભૂતિન્યાય છે,—તદ્ (નમસ્કારના) અવન્ધ્ય-હેતુ પણાએ કરીને તથાપ્રકારે તદ્ભાવની (સમ્યક્ત્વાદિની) ઉપપત્તિને લીધે, અને અધિકૃત ફલસિદ્ધિમાં ભાવનમસ્કાર અવન્ધ્ય હેતુ છે.

અર્થવાદ પક્ષમાં પણ સર્વ રતુતિ સમાન ફલવાળી નથી, એટલા માટે વિશિષ્ટફલ-હેતુપણાએ કરીને અત્રે જ યત્ન કાર્ય છે,—તુલ્ય યત્ન થકી જ વિષયભેદથી ફલભેદની ઉપપત્તિ છે માટે,—બાબત-કલ્પવૃક્ષ આદિમાં આ પ્રતીત છે. અને ભગવત્નમસ્કાર પરમાત્મવિષયતાથી ઉપમાતીત વર્તે છે. ૩૪૯

પણિકા—તત્ત્વતઃ—ઇત્યાદિ. તત્ત્વતઃ—તત્ત્વથી, નિશ્ચયવૃત્તિથી, તદ્ભાવ યત્ન—તદ્ભાવે જ, સમ્યગ્દર્શનાદિ ભાવે જ, અસ્ય—આના, નમસ્કારના, ભાવાદ્—ભાવને લીધે. દ્રવ્યથી પુનઃ આ અન્યથા પણ હોય એટલા માટે તત્ત્વતઃકથુ (છે). આ જ સદ્ધ્યાન્ત કથુ :—દીનારાદિભ્યઃ—દીનાર પ્રમુખ પ્રશસ્ત વસ્તુઓ થકી, ભૂતિન્યાયઃ—વિભૂતિ દર્શાત,—તેના સદશપણાથકી ભૂતિન્યાય, ષષઃ—આ, સમ્યક્ત્વાદિ થકી નમસ્કાર. એ પણ કયા કારણથી ? તે માટે કથુ—તદવન્ધ્યહેતુત્વેન—તસ્ય—તેના, સાધ્ય એવા નમસ્કારના, અવન્ધ્યહેતુત્વેન—અવન્ધ્યપણાએ કરીને, સમ્યક્ત્વાદિના નિયત ફલકારી હેતુભાવે કરીને, તથા—તથાપ્રકારે, ભાવનમસ્કાર-રૂપનાથી તદ્ભાવોપપત્તેઃ—તદ્ભાવની ઉપપત્તિને લીધે, સમ્યક્ત્વાદિની પરિણતિની ઉપપત્તિને લીધે. ભૂતિપક્ષે તો—તસ્યાઃ—તેના, ભૂતિના, અવન્ધ્યહેતુત્વેન—દીનારાદિના અવન્ધ્યહેતુપણાએ કરીને, તથા—તથાપ્રકારે, ભૂતિપણે, તેષાં—તેઓની. દીનારાદિની પરિણતિના ધટતને લીધે એમ યોગ્ય છે,

ભલે એમ હો, તથાપિ પ્રકૃત સંસારઉતારસિદ્ધિ કેવી રીતે ? એમ આશંકીને કથુ—અવન્ધ્યહેતુશ્ચ—અને અવન્ધ્યહેતુ, અરખલિત કારણ, અધિકૃતફલસિદ્ધૌ—મોક્ષલક્ષણ અધિકૃત ફલસિદ્ધિમાં, ભાવનમસ્કારઃ—ભાવનમસ્કાર, ભગવત્પ્રતિપત્તિરૂપ છે, એટલા માટે સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષફલવાળું કેમ ન હોય ?—પરંપરાથી મોક્ષના તદ્દશપણાને (તેના ફલપણાને) લીધે.

વિવેચન

“એક વાર પ્રભુ વંદના રે, આગમ રીતે થાય;
કારણ સત્યે કાર્યની રે, સિદ્ધિ પ્રતીત કરાય....જિનવર પૂજો.—શ્રી સંભવ૦
પ્રભુપણે પ્રભુ ઓળખી રે, અમલ વિમલ ગુણ ગેહ;
કારણ સત્યે કાર્યની રે, સિદ્ધિ પ્રતીત કરાય. જિનવર પૂજો....શ્રી સંભવ.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ આગલા સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે પૂર્વપક્ષ ઉપન્યસ્ત કરી, શાસ્ત્રકર્તા આચાર્ય હરિભદ્રજી ઉત્તરપક્ષ રજૂ કરતાં કહે છે—(આ શંકાનું સમાધાન) કહેવામાં આવે છે—
‘વિધિવાદ યવાયં’ —‘આ વિધિવાદ જ છે,’ અર્થાત્ આ સમ્યગ્દર્શનાદિ ભાવ વિહિત વચનના ભાવ પ્રમાણે ભાવનમસ્કારરૂપ વિહિત આચરણ સતે જ વિધિ કરે, તો મોક્ષરૂપ યથોક્ત ફળ મળે જ. વિશેષ નમસ્કારની ભાવનમસ્કારનો ભાવ વાત તો દૂર રહો, પણ એક પણ પૂરેપૂરો ભાવનમસ્કાર કરે, અપૂર્વ આત્મભાવઉદ્ભાસથી પ્રાપ્ત થતા અપૂર્વકરણમાં સામર્થ્ય-યોગથી ઉત્કૃષ્ટ ભાવનમસ્કાર કરે, તો તે અપૂર્વ આત્મભાવઉદ્ભાસવાળો સામર્થ્યયોગની ‘દશા’વાળો એક જ નમસ્કાર કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરાવી મોક્ષદલ આપવાને માટે પૂરેપૂરો સમર્થ છે જ. આમ આ વિધિવાદ જ છે છતાં ‘સમ્યક્ત્વાદિનું વૈયર્થ્ય નથી, તત્ત્વથી તદ્ભાવે જ આના ભાવને લીધે,—‘ન ચ સમ્યક્ત્વાદિવૈયર્થ્ય તત્ત્વતસ્તદ્ભાવ યવાસ્ય ભાવાત્’.—અર્થાત્ સમ્યક્ત્વાદિનું વ્યર્થપણું, નિષ્ફળપણું, નિરર્થકપણું નથી, કારણ કે તત્ત્વથી—નિશ્ચયથી તે સમ્યગ્દર્શનાદિ ભાવ હોય તો જ આ નમસ્કારનો ભાવ હોય છે,

અને ‘દીનારાદિ થકી આ ભૂતિન્યાય છે.’ ‘દીનારાદિભ્યો ભૂતિન્યાય ણ્વ:’—અર્થાત્ દીનાર—સોનામહોર વગેરે હોય તો તે થકી પૈસાદાર—વૈભવવાન્ કહેવાય છે; અને જેટલી સોનામહોર વગેરે હોય તેટલો પૈસાદાર—વૈભવવાન્ કહેવાય. જેમકે—
‘દીનારાદિ થકી આ લાખ સોનામહોર હોય તો લખપતિ, કરોડ હોય તો કરોડપતિ, ભૂતિ ન્યાય’ અગ્રજ હોય તો અગ્રજપતિ; એમ સોનામહોર વગેરે મૂડી પ્રમાણે તેટલો વિભૂતિવાન્ ગણાય. તે જ પ્રકારે સમ્યક્ત્વાદિ ભાવ હોય તો તે થકી ભાવવિભવવાન્ કહેવાય; અને જેટલો આ સમ્યક્ત્વાદિ ભાવ હોય તેટલો ભાવવિભવવાન્ કહેવાય. જઘન્ય ભાવ હોય તો જઘન્ય ભાવવિભવવાન્, મધ્યમ ભાવ હોય તો મધ્યમ ભાવવિભવવાન્ ને ઉત્કૃષ્ટ ભાવ હોય તો ઉત્કૃષ્ટ ભાવવિભવવાન્ એમ સમ્યક્ત્વાદિ ભાવની મૂડી પ્રમાણે ભાવવિભવવાન્ ગણાય. એટલે સમ્યક્ત્વાદિ ભાવ મૂડી હોય તો જ નમસ્કારભાવરૂપ ભાવવિભવ હોય ને જેટલો તે સમ્યક્ત્વાદિ ભાવ હોય તેટલો ભાવવાળો જ આ નમસ્કારભાવ હોય.

આમ શાને લીધે ? ‘તદ્ અવન્ધ્યહેતુપણુએ કરીને તથાપ્રકારે તદ્ભાવની ઉપપત્તિને લીધે’—‘તદવન્ધ્યત્વેન તથા તદ્ભાવોપપત્તે:’ અર્થાત્ જેમ દીનારાદિનો ભાવ—

હોવાપણું છે તે ભૂતિનો-વૈભવનો અવધ્ય અચૂક અમોઘ હેતુ છે, સમ્યક્ત્વાદિભાવ તે એટલે દીનારાદિ ભાવનું જ તથાપ્રકારે વૈભવરૂપપણું ઘટે છે; તેમ નમસ્કારભાવનો અવધ્ય સમ્યક્ત્વાદિ ભાવ છે તે નમસ્કારભાવનો અવધ્ય અચૂક અમોઘ હેતુ અને ભાવનમસ્કાર હેતુ છે. એટલે સમ્યક્ત્વાદિ ભાવ-પરિણતિ તથાપ્રકારે ભાવનમસ્કાર-મોક્ષફલનો અવધ્ય હેતુ રૂપપણું જ ઘટે છે. આમ સમ્યક્ત્વાદિ ભાવ તે ભાવનમસ્કાર જ છે. 'અને અધિકૃત ફલસિદ્ધિમાં ભાવનમસ્કાર અવન્ધ્ય હેતુ છે,' 'અવન્ધ્યહેતુશ્ચાધિકૃતફલસિદ્ધિઃ ભાવનમસ્કારઃ'—અર્થાત્ મોક્ષરૂપ અધિકૃત-પ્રસ્તુત ફલ-સિદ્ધિમાં સમ્યક્ત્વાદિ ભાવરૂપ આ ભાવનમસ્કાર અવન્ધ્ય-અચૂક-અમોઘ કારણ છે.

અને જ્યાં સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિનો પ્રારંભ થાય છે તે ઇચ્છાયોગથી માંડીને સામર્થ્યયોગ પર્યંત આ ભાવનમસ્કાર વ્યાપક છે; અર્થાત્ ઇચ્છાયોગથી માંડીને સામર્થ્યયોગ પર્યંત આ ઉત્તરોત્તર ચઢતી આત્મદશાવાળો આ ભાવનમસ્કાર હોય છે. એટલે જો ઇચ્છાયોગ-શાસ્ત્રયોગની દશાવાળો મંદ-મધ્યમ ભાવવાળો ભાવનમસ્કાર હોય તો તેવો અનેક નમસ્કાર પણ પરંપરાએ મોક્ષફળનું મંદ મધ્યમ ઉત્કૃષ્ટ અવન્ધ્ય-અચૂક કારણ થઈ પડે છે. એ અત્રે 'एकको वि' એક ભાવનમસ્કાર પણ—એ પદમાં 'अपि'—પણ શબ્દથી સૂચવ્યું છે. એટલે તે અને સમ્યક્ત્વાદિ ભાવનું-ઇચ્છાયોગાદિનું લેશ પણ નિષ્ફળપણું નથી, 'एकको वि णमोक्कारो'નું પણ સર્વથા સફળપણું જ છે. અને તે સમ્યક્ત્વાદિ-ઇચ્છાયોગાદિ રહસ્ય ભાવની મૂડી ઉત્તરોત્તર સંચિત થાય ત્યારે જ, અપૂર્વ આત્મ-ભાવના ઉદ્ભાસથી અપૂર્વ આત્મસામર્થ્યના યોગે તેવો ઉત્કૃષ્ટ ભાવ-નમસ્કાર કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, કે જે એક જ નમસ્કારથી મોક્ષરૂપ સ્વકાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. આમ 'एकको वि' એક જ—એ પદમાં એકથી સૂચિત ઉત્કૃષ્ટ ભાવ-નમસ્કાર મોક્ષરૂપ ઇષ્ટ ફળનું અચૂક અમોઘ અવન્ધ્ય કારણ થાય જ છે એમ સિદ્ધ થયું. અત્રે એ પણ સમજી લેવા યોગ્ય છે કે લાભપતિ કરોડપતિ અને ત્યારે લાભની મૂડી કાયમ રહી કરોડમાં અંતર્ભાવ પામી જાય છે, તેમ મંદ-મધ્યમ ભાવવાળો ઉત્કૃષ્ટ ભાવવંત અને ત્યારે તે મંદ-મધ્યમ ભાવની મૂડી ઉત્કૃષ્ટ ભાવમાં અંતર્ભાવ પામી જાય છે. એટલે આ દીનારાદિ થકી ભૂતિન્યાયના દ્વારાંત પરથી એ પણ સિદ્ધ થયું કે સમ્યક્ત્વાદિ ભાવ પણ ઉત્કૃષ્ટ ભાવનમસ્કારના અંગરૂપ થઈ પડે છે.

તાત્પર્ય કે—મંદ-મધ્યમ ભાવવાળો જો ભાવનમસ્કાર હોય તો પરંપરાએ પણ મોક્ષફળ મળે છે ને ઉત્કૃષ્ટ ભાવવાળો ભાવનમસ્કાર હોય તો અનંતરપણે તદ્ભવે મોક્ષફળ મળે છે. અથવા બીજી રીતે ઘટાવીએ તો એક જ વાર એક જ વા એક જો સમ્યગ્દર્શનરૂપ ભાવનમસ્કારનો આત્માને સ્પર્શ થઈ ગયો, પણ ભાવનમસ્કારો તો તે નર વા નારીને અનંતરપણે વા પરંપરપણે સંસાર અપૂર્વ મહિમા સાગરથી તારી દેવાને સમર્થ હોય જ છે. એટલે પ્રભુના તત્ત્વ-સ્વરૂપને સમ્યક્ષણે ઓળખી જે તેને તાત્ત્વિક ભક્તિથી એકવાર

‘एको वि नમोઢ્ઠારો તુ’ રહસ્ય : એક જ વા એક પણ ભાવનમસ્કારનો અપૂર્વ મહિમા ૬૧૧

પણ સાચો ભાવનમસ્કાર કરે છે, તેનો ખેડો પાર થઈ જાય છે. કારણ કે તે એકવારનો ભાવનમસ્કાર અનંતર વા પરંપરપણે જીવને તે ભવતારક ઉત્કૃષ્ટ ભાવવાળો એક નમસ્કાર પ્રાપ્ત થવાનું અમોઘ અચૂક અવક્ય કારણ થઈ પડે છે. એટલે આ ભગવંતને એક પણ નમસ્કાર નર વા નારીને સંસારસાગરથી તારે છે એમ જે હિંમિનાદથી પોકાર્યું તે સર્વથા યથાતથ્ય જ છે. ઇતિ સિદ્ધંત.

ઉપરમાં જે પ્રતિપાદન કર્યું તેને ‘શ્રી ધર્મસંગ્રહણી’ * ૮૮૮ મી ગાથા પુષ્ટિ આપે છે—‘સમ્યક્ભાવથી સમ્યક્પણે કરવામાં આવેલો એક પણ નમસ્કાર અપાર્થપુદ્ગલ-પરાવર્ત મધ્યે નિયમથી તારે છે, તેથી આ સ્તુતિ સ્તુતિમાત્ર કેમ હોય?’ અર્થાત્ આ અર્થવાદવાક્ય કેમ હોય? ન જ હોય એમ ભાવ છે; કિંતુ આ વિધિ જ છે.

આ તો વિધિવાદની વાત થઈ હવે ‘અર્થવાદપક્ષેઽપિ અર્થવાદપક્ષમાં પણ સર્વ સ્તુતિ સમાનફલવાળી નથી ‘ન સર્વા સ્તુતિઃ સમાનફલા’—આ પ્રતીત છે.’ અર્થાત્ જોળ અને જોળ જેમ સરખા નથી, કાચ અને ચિન્તામણિ જેમ સરખા નથી, સર્વ સ્તુતિ સમાન તેમ સરાળી એવા યક્ષાદિ સામાન્ય દેવની સ્તુતિ ને વીતરાગ એવા ફલવાળી નથી; આ અસામાન્ય વિશિષ્ટ દેવની સ્તુતિ,—એ સર્વની સ્તુતિનું ફલ કાંઈ આવળ અને કલ્પ-સમાન-સરખું નથી; પણ આ અસામાન્ય વિશિષ્ટ દેવની સ્તુતિનું ફળ પણ વિશિષ્ટ છે, એટલા માટે અત્રે જ—આ વીતરાગ એવા વિશિષ્ટ દેવની સ્તુતિમાં જ યત્ન કરવા યોગ્ય છે. અતો વિશિષ્ટ-ફલહેતુત્વેનાંત્રિવ યત્નઃ કાર્યઃ’ કારણ કે તુલ્ય-સરખો યત્ન છતાં વિષયલેદથી ફલલેદ થતે છે,—‘તુલ્યયત્નાદેવ વિષયભેદેન ફલભેદોપપન્નેઃ’. જેમ આવળ માટે જેટલો પ્રયત્ન કરે છે, તેટલો જ પ્રયત્ન કલ્પવૃક્ષ માટે કરે તો ફલલેદ પ્રગટ છે. ‘વૃક્ષલકલ્પપાદપાદો પ્રતીતમેતત્.’—આવળ પાસેથી કાંટા મળે ને કલ્પવૃક્ષ પાસેથી ઉત્તમ અમૃત ફળ મળે; તેમ આવળીઆ જેવા સરાળી દેવની સ્તુતિ ને કલ્પવૃક્ષ સમા આ વીતરાગ દેવની સ્તુતિ, એ અન્નેની સ્તુતિમાં આકાશપાતાલનું અંતર છે. આમ વિષયલેદથી ફલલેદ થતે છે.

બાકી બીજી રીતે જોઈએ, તો આ ભગવત્નમસ્કાર પરમાત્મવિષયતાથી ઉપમાતીત વર્તે છે,—‘ભગવત્નમસ્કારશ્ચ પરમાત્મવિષયતયા ઉપમાતીતો વર્તતેઃ’ અર્થાત્ આ ભગવાન્નો નમસ્કાર છે તે તો જે સર્વથી પર છે ને જેનાથી પર કોઈ છે ભગવત્નમસ્કાર નહિં એવા પરમાત્મવિષયી છે, એટલે તે તો સર્વ પ્રકારની ઉપમાતીત ઉપમાથી પર વર્તે છે, તેથી તેને કલ્પવૃક્ષ-ચિન્તામણિ આદિની ઉપમા પણ ન્યૂત-ઓછી પડે છે.

* “एकोवि नमोऽकारो सम्मकतो सम्मभावतो चैव ।

तारेयवद्दपोगगलमज्झे नियमेण क्व गु शुनी ॥”

—શ્રી હરિભક્તસૂરિદ્વિત ધર્મસંગ્રહણી ગા. ૮૮૮.

“અનિત જિણુંદશું પ્રીતી, મને ન ગમે હો બીબનો સંગ કે;
માલતી ફૂલે મોહિઓ, કિમ બેસે હો બાવલ તડૂ લૂંગ કે?”

શ્રી યશોવિજયજી

આ ભગવત્તમસ્કાર ઉપમાતીત વર્તે છે, એ ઉક્તના સમર્થનમાં ભક્તિરસભાવિત પરમ ભાવિતામાં આચાર્યજી હરિભદ્રજી અને ત્રણ સુભાષિત શ્લોક ટાંકે છે—

૨૧ યથોક્તમ્—

“કલ્પદ્રુમઃ પરો મન્ત્રઃ, પુણ્યં ચિન્તામણિશ્ચ યઃ ।

મીયતે સ નમસ્કારસ્તથૈવાહુરપણ્ડિતાઃ ॥ ૧ ॥

કલ્પદ્રુમો મહાભાગઃ, કરુણાગોચરં ફલમ્ ।

દદાતિ ન ચ મલ્લોઽપિ, સર્વદુઃખવિષાપહઃ ॥ ૨ ॥

ન પુણ્યમપવગર્ગાય, ન ચ ચિન્તામણિર્યતઃ ।

તત્કથં તે નમસ્કાર, યમિસ્તુલ્યોઽભિધીયતે ? ॥ ૩ ॥ इत्यादि ।” ૨૪૦

૨૨ અર્થઃ—જેમ કહ્યું છે—

(કાવ્યાનુવાદ : દોહરા)

“કલ્પદ્રુમ પરમમંત્ર ને, પુણ્ય ચિન્તામણિ એમ;
તે નમસ્કાર ગવાય છે, કંઈ અપડિત તેમ. ૧

કલ્પનાગોચર ફલ દોંએ, કલ્પદ્રુમ મહાભાગ;
ને સર્વદુઃખવિષહરો, મંત્ર પણ ન મહાભાગ. ૨

અપવગર્ગીયું પુણ્ય ના, ન જ ચિન્તામણિ થાય;
તો કયમ નમસ્કાર તાહરો, એથી તુલ્ય કયાય ?” ૩

કલ્પદ્રુમ, પર મન્ત્ર, પુણ્ય અને ચિન્તામણિ એવો જે ગવાય છે, તે નમસ્કાર તેમજ અપડિતો કહે છે. ૧

મહાભાગ કલ્પદ્રુમ કલ્પનાગોચર ફલ આપે છે, અને મંત્ર પણ સર્વ દુઃખ-વિષ દૂર કરનારો નથી; પુણ્ય પણ અપવગર્ગી નથી અને ચિન્તામણિ પણ નથી, તો હે ભગવન! તારો નમસ્કાર એઓથી તુલ્ય કેમ કહેવાય ? ૨-૩ ઇત્યાદિ. ૩૪૦

પંક્તિકા—કલ્પદ્રુમ ઇત્યાદિ શ્લોક કલ્પદ્રુમઃ—કલ્પદ્રુમ, પરો મન્ત્રો—પરમંત્ર, હરિભગ્વેષાદિ, પુણ્ય—પુણ્ય, તીર્થંકર નામકર્માદિ. ચિન્તામણિવિશેષઃ—ચિન્તામણિવિશેષ, ચો મીયતે—જે ગવાય છે, જે જગતમાં મુદ્ધવદાવિતાથી સુણાય છે, તથા—તેમજ, મીયમાન કલ્પદ્રુમાદિ પ્રકાર જ, સઃ—તે, હે ભગવાન ! તવ નમસ્કારઃ—તારો નમસ્કાર, આહુરપણ્ડિતાઃ—અપડિતોએ—અકુશલોએ કહ્યો છે. એ એમ શેષ છે.

વિવેચન

“ઉપમા આખ્યાની જેની તમા રાખવી તે વ્યર્થ,
આપવાથી નિજ મતિ મપાઈ મેં માની છે.”—શ્રી મોક્ષમાળા (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર)

આ ભગવતનમસ્કાર પરમાત્મવિષયતાથી ઉપમાતીત વર્તે છે એમ જે કહ્યું, તે કેવી રીતે ઉપમાતીત છે એ દર્શાવવા અત્રે સુસાધિત ટાંક્યા છે. તેનો ભાવાર્થ છે કે—કલ્પદ્રુમ, પરમંત્ર, પુણ્ય, ચિંતામણિ એવો જે ગવાય છે, તે નમસ્કાર તેવો જ છે એમ અર્પણિતો—અણુધજનો કહે છે. કારણ કે મહાભાગ એવો કલ્પદ્રુમ કલ્પનાગોચર—કલ્પિત દ્રવ્ય આપે છે. પણ ત્હારો નમસ્કાર તો અકલ્પ્ય—અકલ્પિત દ્રવ્ય આપે છે. અને પરમંત્ર છે તે કાંઈ સર્વ દુઃખને સર્વ વિષ હરનારો નથી, પણ ત્હારો નમસ્કાર સર્વ દુઃખ ને સર્વ વિષ હરનારો છે. અને પુણ્ય છે તે અપવર્ગનું—મોક્ષનું કારણ થતું નથી, તેમ જ ચિંતામણિ પણ થતું નથી, પણ ત્હારો નમસ્કાર તો અપવર્ગનું—મોક્ષનું કારણ અવશ્ય થાય છે. માટે હે ભગવન્! ત્હારો નમસ્કાર એ કલ્પદ્રુમ આદિ તુલ્ય કેમ કહેવાય? એટલે જ અમે કહીએ છીએ કે આને ઉપમા આપવાની તમા રાખવી તે વ્યર્થ છે—નકામી છે. અને ઉપમા આપશે તે પરથી જ તમારી યુદ્ધિનું માપ અમે કાઢીશું!

“નાથ ભક્તિ રસ ભાવથી રે, મનમોહના તૃણ જાણું પર દેવ....રે ભવિ.
ચિંતામણિ સુરતરુ થકી રે, મન. અધિકી અરિહંત સેવ....રે ભવિ.”

શ્રી દેવચંદ્રજી

“દાયક નામે છે ઘણા, તું સાચર તે કૂપ હો;
તે બહુ ખળુઆ તગતગે, તું દિનકર તેજ સરૂપ હો.”

—શ્રી શીતલ જિન ભેટિયે, કરી ભકતે ચોકખું ચિત્ત હો.” શ્રી યશોવિજયજી

આ સૂત્રની વ્યાખ્યાનો ઉપસંહાર કરે છે—

૩૦ પતાસ્તિભ્વઃ સ્તુતયો નિયમેનાંચન્તે । કેચિન્તુ અન્યા અપિ પઠન્તિ ન ચ તત્ર નિયમ
ઈતિ ન તદ્વ્યાખ્યાનક્રિયા । ૩૧

૩૦ અર્થઃ—આ ત્રણ સ્તુતિઓ નિયમથી બોલવામાં આવે છે. કેાઇ તો અન્યો પણ પઠે છે, અંત તે બાબતમાં નિયમ નથી; અંટલા માટે તેની વ્યાખ્યાનક્રિયા નથી. ૩૧

‘વૈયાવચ્ચગરાણં’ સૂત્ર

એમ સિદ્ધસ્તવના પાઠ પછી, આ વૈત્યવંદન ઉચિતોર્મા ઉપયોગક્ષવાણું છે એ જણાવવા અર્થે આ ‘વૈયાવચ્ચગરાણું’ ૪૦ સૂત્રો ઉપન્યાસ દર્શાવે છે—

૩૧ એવમેતત્પઠિતોપચિતપુણ્યસંભારા ડચિતેષૂપયોગફલમેતદિતિ જ્ઞાપનાર્થે પઠન્તિ—

વૈયાવચ્ચગરાણં સંતિગરાણં સમ્મદિદ્ધિસમાહિગરાણં
કરેમિ કાઉસસગમિત્યાદિ યાવદ્દોસિરામિ ॥૩૨

૩૧ અર્થ:—એમ એના પઠિતથી જેણે પુણ્યસંભાર ઉપચિત કર્યો છે એવાઓ, ઉચિતોર્મા આ ઉપયોગક્ષવાણું છે એમ જ્ઞાપનાર્થે પઠે છે—

વૈયાવચ્ચકર, શાંતિકર, સમ્યગ્દદ્ધિસમાધિકરોના સંબંધી
કાયોત્સર્ગા કરું છું ઇત્યાદિ. યાવત્ વોસરાવું છું. ૩૨

આ સૂત્રના પ્રતિપદવી રહુદ વાખ્યા કરે છે—

૩૨ વ્યાખ્યા પૂર્વવત, નવર—

વૈયાવૃત્યકરાણાં—પ્રવચ્ચનાર્થે વ્યાપૃતમાત્રનાં યથાઽમ્બાકૂભાણ્ડ્યાદીનાં,

શાન્તિકરાણાં—શુદ્ધોપદ્રવેષુ,

સમ્યગ્દદ્ધીનાં—સામાન્યેનાન્યેષાં સમાધિકરાણાં—સ્વપરયોસ્તેષામેવ, સ્વરૂપમેતદેવૈ-
ષામિતિ વૃદ્ધસમ્પ્રદાયઃ ।

પતેષાં સમ્મન્ધિને, સત્તમ્યથે વા પઠી, પર્તાદ્વષય—પતાનાશ્રિત્ય, કરોમિ કાયોત્સ-
ર્ગમિતિ ।

કાયોત્સર્ગવિસ્તરઃ પૂર્વવત, સ્તુતિશ્ચ નવરમેષાં વૈયાવૃત્યકરાણાં તથા તદ્વાવવૃદ્ધે-
રિત્યુક્તપ્રાયઃ । ૩૧૩

૩૨ અર્થ:—વ્યાખ્યા પૂર્વવત, ૫૨૩—

પણિકા—‘ડચિતેષૂપયોગફલમેતદ્’—ડચિતેષુ—ઉચિતોર્મા, લોકાત્તર કુશલ પરિણામની નિબન્ધતાથી ચોખ્ખોર્મા—અદ્ધાદિર્મા, ઉપયોગફલમ્—ઉપયોગક્ષવાણું, પ્રણિધાન પ્રયોજનવાણું, પતદ્—
આ, વૈત્યવંદન, ઇતિ—એમ, આ અર્થના, જ્ઞાપનાર્થમ્—જ્ઞાપનાર્થે.

વૈયાકૃત્યકરણાં—વૈયાકૃત્યકરોના—પ્રવચનાર્થે વ્યાપૃત ભાવવાળાઓના, જેમ—અંબા, કૂંભાણી આદિના.

શાન્તિકરણાં—શાંતિકરોના,—શુદ્ધ ઉપદેશોમાં.

સમ્યગ્દષ્ટીનાં—સમ્યગ્દષ્ટિઓના—સામાન્યથી અન્યોના, સમાધિકરણાં—સ્વપરના સમાધિકરોના, તેઓના જ એ જ એઓનું સ્વરૂપ છે એમ વૃદ્ધસંપ્રદાય છે.

પતેષાં સમ્વન્ધિનં—એઓનો સંબંધી, યા સસમી અર્થમાં પડી, એ-વિષયી, એઓને આશ્રીને, કરોમિ કાયોત્સર્ગમ્—હું કાયોત્સર્ગ કરું છે.

કાયોત્સર્ગવિસ્તર પૂર્વવત્, પણ સ્તુતિ તો આ વૈયાકૃત્યકરોની,—તથાપ્રકારે તદ્ભાવ-વૃદ્ધિને લીધે, એમ ઉક્તપ્રાય છે. ૩૫૩

તે વૈયાકૃત્યકર આદિ સમ્યગ્દષ્ટિ દેવતાઓ સ્વવિષયી કાયોત્સર્ગ આ ન બાણતા હોય, તો પણ આ થકી શુભસિદ્ધિ જ હોય એમ આગમપ્રમાણથી અને અભિચારુકાદિના પ્રત્યક્ષ દર્શનથી સમર્થિત કરી, અત્રે શેષ વિધિ કહે છે—

૩૨ તદપરિજ્ઞાનેऽપ્યસ્માત્ તચ્છુભસિદ્ધાવિદમેવ વચનં જ્ઞાપકં । ન ચાસિદ્ધમેતદ્, અભિચારુકાદૌ તથેક્ષણાત્ સર્વોચિત્યપ્રવૃત્ત્યા સર્વત્ર પ્રવર્તિતવ્યમિત્યૈદમ્પર્યમસ્ય ।

તદેતત્ સકલયોગવીજં વન્દનાદિપ્રત્યયમિત્યાદિ ન પટ્યતે, અપિશ્વન્યત્રોચ્છ્વસિતેને-ત્યાદિ, તેષામવિરતત્વાત્, સામાન્યપ્રવૃત્તેરિત્યમેવોપકારદર્શનાત્, વચનપ્રામાણ્યાદિતિ ॥ ૩૫૪

॥ इति व्याख्यातं सिद्धेभ्य इत्यादि सूत्रम् ॥

૩૩ અર્થઃ—તેના અપરિજ્ઞાને પણ આ થકી તત્શુભસિદ્ધિમાં આ જ વચન જ્ઞાપક છે. અને આ અસિદ્ધ નથી,—અભિચારુકાદિમાં (પાઠાં : અભિચારુકાદિમાં) તથાદર્શનને લીધે, સદા ઔચિત્યપ્રવૃત્તિથી સર્વત્ર પ્રવર્તિતું થોગ્ય છે એમ આનું એકપર્ય છે.

તેથી આ સકલ યોગીજ વન્દનાદિપ્રત્યય—વન્દનાદિ પ્રત્યયે ઇત્યાદિ નથી પડાતું,—શિવાય કે—અન્યત્ર ઉચ્છ્વસિતેન—ઇત્યાદિ, તેઓના અવિરતપણાને લીધે, સામાન્ય પ્રવૃત્તિ થકી આમ જ ઉપકારના દર્શનને લીધે, વચનપ્રામાણ્યને લીધે. ૩૫૪

॥ એમ સિદ્ધોને ઇત્યાદિ સૂત્ર વ્યાખ્યાત થયું. ॥

પણિકા—તદપરિજ્ઞાન ઇત્યાદિ. ત્તઃ—તેઓથી, વૈયાકૃત્યકર આદિથી, અપરિજ્ઞાનેઽપિ—સ્વવિષયી કાયોત્સર્ગના અપરિજ્ઞાને પણ, અસ્માત્—આ થકી, કાયોત્સર્ગ થકી, તસ્ય—તેની, કાયોત્સર્ગકર્તાની, શુભસિદ્ધૌ—શુભ સિદ્ધિમાં, વિદ્નઉપશમ-પૂજ્યમન્થ આદિ સિદ્ધિમાં, દ્વદમેવ—આ જ, કાયોત્સર્ગપ્રવર્તક વચન, જ્ઞાપક—જ્ઞાપક, ગમક છે,—આપ્તોપદેશપણાએ કરીને અવ્યભિચારિપણાને લીધે.

ન ચ—અને ન જ, અસિદ્ધ—અસિદ્ધ, અપ્રતિષ્ઠિત,—પ્રમાણાન્તરથી, एतद्—આ થકી શુભસિદ્ધિ-લક્ષણ વરતુ. કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—અભિચારુકાદૌ—અભિચારુક આદિમાં, દૃષ્ટાંતધર્મી એવા અભિચારુક સ્તોભન-સ્તંભન-મોહનાદિ કૃત્રવાળા કર્મમાં, ડાઁન્દિ શબ્દથી શાંતિક, પૌષ્ટિક આદિ શુભ ફલવાળા કર્મમાં, તથેક્ષણાત્—તથા ઇક્ષણને લીધે, સ્તોભનીય-સ્તંભનીય આદિથી અવિજ્ઞાને પણ આપ્તોપદેશથી સ્તોભનાદિ કર્મકર્તાને ઇચ્છલતા-સ્તંભનાદિના પ્રત્યક્ષ-અનુમાનથી દર્શનને લીધે.

પ્રયોગ—જે આપ્તોપદેશપૂર્વક કર્મ, તેના વિષયથી અજ્ઞાત છતાં પણ, કર્તાને ઇષ્ટફલકારિ હોય છે. જેમ સ્તોભન-સ્તંભનાદિ કર્મ. અને તથાપ્રકારે આ વૈયાકૃત્યકરાદિવિષયી કાયોત્સર્ગકરણ.

વિવેચન

“શાસનભક્ત જે સુરવરા, વિનવું શિષ્ય નમાય....લાલરે;

કૃપા કરે જે મુજ પરે, તો જિનવંદન થાય લાલરે....દેવચશા.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આ ‘વૈયાવચ્ચગરાણું’ ઇં ૦ સૂત્રની વ્યાખ્યા;—‘વૈયાવૃત્ત્યકર’—વૈયાવચ્ચ કરનારા, એટલે ‘પ્રવચનાર્થે’ વ્યાપૃત ભાવવળા, પ્રવચન-જિનશાસન અર્થે જેનો ભાવ વ્યાપૃત છે, જિનશાસનની-તીર્થની સેવામાં-રક્ષામાં જેનો ભાવ સદા પ્રવર્તી રહ્યો છે એવી અંખા, કૂબ્જાણુડી આદિ શાસનરક્ષક દેવતાના.

‘શાંતિકર’—હુદ્ર ઉપદ્રવોની શાંતિ-શમન કરનાર.

‘સમ્યગ્દષ્ટિ સમાધિકર’—સામાન્યથી અન્ય એવા સમ્યગ્દષ્ટિઓની સ્વપરસંબંધી તેઓની જ સમાધિ કરનાર.

આમ પ્રવચનસેવા, શાંતિ, સમાધિ કરવી એ જ એઓનું સ્વરૂપ છે એમ વૃદ્ધ-સંપ્રદાય છે. એટલે આમ પ્રવચનની સેવામાં જેનો ભાવ વ્યાપૃત છે, જે હુદ્ર ઉપદ્રવોની શાંતિ કરનાર છે, અને સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોની જે સમાધિ કરનાર છે એવા આ સમ્યગ્દષ્ટિ દેવતાઓ છે, તેઓને આશ્રીને-ઉદ્દેશીને હું કાયોત્સર્ગ કરું છું અત્રે સ્તુતિ પણ આ વૈયાવૃત્ત્યકર દેવતાની કહેવી, કારણકે તે તથાગ્રકારે તદ્દભાવની વૃદ્ધિ હોય છે.

અને ‘તેના અપરિજ્ઞાને પણ આ થકી તત્તશુભસિદ્ધિમાં આ જ વચન જ્ઞાપક છે.’ તે વૈયાવૃત્ત્યકર આદિના સ્વવિષયી કાયોત્સર્ગના અપરિજ્ઞાને પણ, આ કાયોત્સર્ગથકી તે કાયોત્સર્ગકર્તાને શુભ સિદ્ધિમાં આ જ કાયોત્સર્ગપ્રવર્તક વચન જ્ઞાપક-ગમક-જણાવનાર છે,—આપ્તોપદિષ્ટપણાએ કરીને અવ્યભિચારિપણુને લાંબે અર્થાત્ તે વૈયાવૃત્ત્યકર આદિ દેવતાઓ પોતાને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવતા કાયોત્સર્ગને ન જાણતા હોય તોપણ, આ કાયોત્સર્ગ થકી તે કાયોત્સર્ગ કરનારને વિદ્યુત્કેપશમ-પુણ્યબન્ધ આદિ નિદ્ધિ હોય છે, એ આજ કાયોત્સર્ગમા પ્રેરનાર આગમવચનથી જ જણાય છે, કારણ કે શુભ ભાવથી આડુંઅવળું હોય તો તે આપ્તોપદિષ્ટ વચન આદેશે જ નહિ, એટલે આપ્ત વચનથી આ આદ્ય છે એ પરથી આ શુભ સિદ્ધિ અવશ્ય હોવી જ જોઈ એ એમ શીઘ્ર સમજાઈ જાય છે.

અને ‘આ અસિદ્ધ નથી—અભિચારુકાદિમાં તથાદર્શનને લીધે.’ આ થકી શુભસિદ્ધિ થાય છે એ અસિદ્ધ નથી, પ્રમાણુનારથી અપ્રતિષ્ઠિત નથી, કારણ કે અભિચારુક વગેરેમાં તથાગ્રકારે દર્શન થાય છે માટે. અભિચારુક અર્થાત્ સ્તોભન-સ્તંભન-મોહન આદિ કર્મમાં અને આદિ શબ્દથી શાંતિક પોષ્ટિક આદિ શુભફલવાળા કર્મમાં, સ્તોભનીય-સ્તંભનીય આદિના જાણવામાં ન હોય છતાં આપ્તોપદેશથી સ્તોભતાદિ કર્મ કરનારને સ્તોભન-સ્તંભન આદિ ઇષ્ટફલનું પ્રત્યક્ષથી ને અનુમાનથી દર્શન થાય છે માટે. આમ “જે આપ્તોપદેશ પૂર્વક કર્મ છે, તે તેના વિષયથી અજ્ઞાત છતાં તેના કર્તાને ઇષ્ટફલકારી

છે,—એમ સ્તોત્રન સ્તંભનાદિ કર્મ. અને તથાપ્રકારે—તેવા પ્રકારે આ વૈયાવૃત્યકરાદિ-વિષયી કાર્યોત્સર્ગકરણુ પણુ” ઇષ્ટફલકારી છે.

માટે ‘સદા ઔચિત્યપણાથી સર્વત્ર પ્રવર્તવું યોગ્ય છે એમ આનું ઐદમ્બર્ય છે.’ સર્વકાળે જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય—ઉચિત છે, ત્યાં ત્યાં તે તે ઉચિત પ્રવૃત્તિથી સર્વ સ્થળે પ્રવર્તવું યોગ્ય છે એમ આનું તાત્પર્ય છે. અને તેથી આ સકલ યોગબીજ ‘વન્દનાદિ-પ્રત્યયે’ ઇત્યાદિ નથી પઠાતું,—શિવાય કે અન્યત્ર ઉચ્છ્વસિત ઇં અર્થાત્ વન્દનવૃત્તિયાષ વન્દનપ્રત્યયે ઇં અત્ર બોલવું ઉચિત નથી, એટલા માટે એ અત્રે બોલવામાં આવતું નથી. શાને લીધે ઉચિત નથી ને બોલવામાં આવતું નથી? ‘તેઓના અવિરતપણાને લીધે, સામાન્ય પ્રવૃત્તિ થકી આમ જ ઉપકારના દર્શનને લીધે.’ અર્થાત્ તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવતાઓ પોતે અવિરત છે, એટલે તેઓને ઉદ્દેશીને વન્દનાદિ પ્રત્યયે ઇં પાઠ બોલવો ઉચિત નથી. તેમજ તેઓને ઉદ્દેશીને કરાતો આ કાર્યોત્સર્ગ સામાન્ય પ્રવૃત્તિરૂપ છે અને તે થકી આમ જ ઉપકાર થતો દેખાય છે માટે. અને તે પણુ ‘વચનપ્રમાણુયને લીધે’—આગમ-વચનના પ્રમાણુપણુ થકી તેમ કરવામાં આવે છે.

॥ इति महर्षिः श्रीहरिभद्राचार्यविरचितायां मनःसुखनन्दनेन भगवानदासेन हेमदेवी-सुजातेन चिद्देमविशोधिनीटीकाभिधानविवेचनेन सविस्तरं विवेचितायां ललितविस्तरायां ‘सिद्धेभ्यो’ इत्यादि सूत्रम् (सिद्धस्तवः) । तथा ‘वेयावच्चगरार्ण’ इ. सूत्रम् ॥

પ્રણિધાન સૂત્ર: 'જય વીયરાય' સૂત્ર

એમ ભક્તિરંગથી રંગાયેલા—સંવેગભાવિત મતિવંતો વિધિથી બેસી, પૂર્વવત્ પ્રણિપાત-દંડકાદિ પઠી, સ્તોત્રપાઠપૂર્વક સકલ યોગઆક્ષેપાર્થે મુક્તાશુક્તિ મુદ્રાથી પ્રણિધાન કરે છે એમ વિધિ કહી, અત્રે વિવિધ મુદ્રાનું સ્વરૂપ દર્શાવતી ગાથાઓ ટાંકે છે—

^૧પુનઃ સંવેગભાવિતમતયો વિધિનોપવિશ્ય પૂર્વચત્ પ્રણિપાતદંડકાદિ પઠિત્થા સ્તોત્રપાઠપૂર્વકં તતઃ સકલયોગાક્ષેપાય પ્રણિધાનં કરોતિ કુવન્તિ વા, મુક્તાશુક્તયા । ઉક્તં ચ—

“પંચંગો પણિવાઓ, થયપાદો હોઈ જોગમુદ્રાપ ।
 ઘંદણ જિણમુદ્રાપ, પણિહાળં મુક્તસુક્તીપ ॥ ૧ ॥
 દો જાણુ દોણિ કરા, પંચમંગં હોઈ ઉત્તમંગ તુ ।
 સંમં સંપણિવાઓ, જેઓ પંચંગપણિવાઓ ॥ ૨ ॥
 અળ્લોળંતરિયંગુલિકોસાગારેહિં દોહિં હત્યેહિં ।
 પેટ્ટોવરિકોપ્પરસંઠિયહિં તહ જોગમુદ્રત્તિ ॥ ૩ ॥
 ચત્તારિ અંગુલહિં, પુરઓ ડુળાહિં જત્થ પલ્લિમઓ ।
 પાયાળં ઉસ્સંગો, પસા પુળ હોઈ જિણમુદ્રા ॥ ૪ ॥
 મુક્તાસુક્તી મુદ્રા, સમા જહિં દોવિ ગલ્લિમયા હન્થા ।
 તે પુળ નિલાહદેસે, લગ્ગા અન્ને અલ્લગત્તિ ॥ ૫ ॥” ૩૨૨

^૧અર્થ:—પુનઃ સંવેગથી ભાવિતમતિઓ વિધિથી બેસી, પૂર્વવત્ પ્રણિપાતદંડકાદિ પઠી, સ્તોત્રપાઠપૂર્વક, પઠી સકલ યોગાક્ષેપાર્થે (એક) પ્રણિધાન કરે છે વા (બહુ) કરે છે, —મુક્તાશુક્તિથી. કહ્યું છે કે—

પંચાંગપ્રણિપાત-સ્તવપાઠ યોગમુદ્રાથી હોય, વંતન જિનમુદ્રાથી, પ્રણિધાન મુક્તા-શુક્તિથી. ૧

બે બાતુ, બે હાથ, અને પાંચમું ઉત્તમંગ હોય, એમ સમ્યક્ સંપ્રણિપાત બાણવો. ૨
 અન્યોન્ય અંતરિત આંગળીવાળા કોષાકાર બે હાથ પેટ પર કોણી રહે એમ રાખવા તે પ્રકારે યોગમુદ્રા છે. ૩

આંગળમાં ચાર અંગુલ અને પાછળમાં બધાં ઊણા (ચાર આંગુલ) છૂટા પગ હોય, તે રીતે કાઉસંગ, એ જિનમુદ્રા હોય. ૪

મુક્તાશુક્તિ મુદ્રા—જેમાં બન્ને ગલ્લિત હાથો સમ ને સલાટ દેશે લગાડેલા હોય તે, અથવા બીજાઓના મતે નહિં લગાડેલા હોય તે. ૫ ૩૫૫

વિવેચન

“અસ્તિ સ્વભાવ જે આપણો રે, રુચિ વૈરાગ્ય સમેત;

પ્રભુ સન્મુખ વંદન કરી રે, માગીશ આતમ હેત....કુંથુજિનેસર.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને ‘પુનઃ સંવેગથી લાવિતમતિ—મુક્તાશુક્તિથી.’ અર્થાત્ સંવેગથી—સદ્ધર્મ પ્રત્યેના શુદ્ધ પરમાર્થપ્રેમના આવેગથી—જિમળકાથી જેની મતિ લાવિત થઈ છે, એવા સંવેગલાવિતમતિલાવિતાત્માઓ ફરીથી પ્રમાર્જનાદિ વિધિથી બેસી, અગાઉની જેમ પ્રણિપાતદણ્ડકાદિ પઠે છે, અને સ્તોત્રપાઠપૂર્વક પછી સકલ યોગના આદ્યપાથે મુક્તાશુક્તિ મુદ્રાથી એક વા બહુ પ્રણિધાન કરે છે. આ પ્રણિપાત અને વિવિધમુદ્રાનું સ્વરૂપ દર્શાવતી ગાથાઓ અત્રે ટાંકી છે. તેનો લાવાર્થ એ છે કે :—(૧) પંચાંગપ્રણિપાત—સ્તવપાઠ યોગમુદ્રાથી, વંદન જિનમુદ્રાથી અને પ્રણિધાન મુક્તાશુક્તિ મુદ્રાથી કરવું. (૨) બે ગોઠણ, બે હાથ અને પાંચમું માથું એ ભૂમિને સ્પર્શે એમ એનો સમ્યક્ સંપ્રણિપાત—નમન તે પંચાંગ પ્રણિપાત છે. (૩) એક બીજા સાથે અંતરિત—આંકડીઆ વાળેલ આંગળીવાળા કોષાકાર બે હાથ—પેટ પર કોણી રહે એમ રાખવા તે યોગમુદ્રા છે. (૪) આંગળમાં ચાર આંગળ અને પાછળમાં ચાર આંગળથી કંઈક ન્યૂન એમ બે પગ છૂટા રાખી કાયોત્સર્ગ કરવો તે જિનમુદ્રા છે. (૫) જેમાં મોતીની છીપની જેમ બન્ને ગર્ભિત—પોલા હાથ સરખા હોય ને વળી તે લલાટદેશે—કપાળ પર લગાડેલા વા બીજાઓના અભિપ્રાયે નહિ લગાડેલા હોય, એવી મુદ્રા તે મુક્તાશુક્તિ મુદ્રા છે.

આશય પ્રમાણે જે જેને તીવ્રસંવેગહેતુ હોય છે તે પ્રણિધાન છે અને તે થકી સદ્ધ્યોગલાભ હોય છે એમ પ્રણિધાનને પ્રશંસી, અત્રે અન્યદર્શનીઓનું સંવાદી વચન ટાંકે છે—

‘પ્રણિધાનં યથાશયં યદ્યસ્ય તીવ્રસંવેગહેતુઃ, તતોઽન્ન સદ્ધ્યોગલાભઃ । યથાહુરન્યે—

“તીવ્રસંવેગાનામાસન્નઃ સમાધિઃ મૃદુમધ્યાધિમાત્રત્વાત્, તતોઽપિ વિશેષ इत्यादि ।” ૩૬૬

પણિકા—તતોઽન્ન ઇત્યાદિ. તતઃ—તે થકી, ઉક્તરૂપ તીવ્રસંવેગ થકી, અન્ન—અત્રે, પ્રણિધાને, સદ્ધ્યોગલાભઃ—સદ્ધ્યોગલાભ, શુદ્ધ સમાધિ પ્રાપ્તિ. પર સમયથી પણ સમર્થન કરતાં કહ્યું—યથાહુઃ—જેમ કહ્યું છે, અન્યે—બીજાઓએ, પતંજલિ પ્રણિતિએ. જે કહ્યું છે તે જ દર્શાવે છે—

તીવ્રસંવેગાનાં—તીવ્રસંવેગવંતોને, પ્રવૃષ્ટ મોક્ષચાંચાવાળાઓને, આસન્નઃ—આસન્ન, આશુભાવી, સમાધિઃ—સમાધિ, મતઃપ્રસાદ, જે થકી એમ સમગ્રય છે. અત્રે પણ તારતમ્ય અભિધાનાર્થે કહ્યું—મૃદુમધ્યાધિમાત્રત્વાત્—મૃદુત્વાત્—મૃદુત્વથી, મધ્યત્વાત્—મધ્યત્વથી, અબળન્ય અનુવૃષ્ટતાથી, અધિમાત્રત્વાત્—અધિમાત્રત્વથી, પ્રવૃષ્ટતાથી—તીવ્રસંવેગની. તતોઽપિ—તે થકી પણ તીવ્રસંવેગ થકી પણ, પુનઃ મદ વા મધ્ય સંવેગથી તો પૂછવું જ શું ? વિશેષઃ ત્રિવિધઃ—ત્રિવિધ વિશેષ છે. આસન્ન, આસન્નતર, આસન્નતમરૂપ સમાધિ. આદિ શબ્દથી મૃદુ-મધ્ય અને અધિમાત્ર એવા યમ-નિયમાદિ ઉપાયથી સમવાયવશાત્ પ્રત્યેકપણે મૃદુ-મધ્ય-અધિમાત્ર ભેદથી ભિન્નપણે ત્રિવિધ સમાધિના ભાવને લીધે તે નવધા (નવ પ્રકારનો) વાચ્ય છે.

૨અર્થ:-પ્રણિધાન—યથાશય જે જેનો તીવ્રસંવેગહેતુ છે. તે થકી અત્રે સદ્વેગલાભ હોય છે. જેમ અન્યોએ કહ્યું છે—

“તીવ્ર સંવેગવંતોને સમાધિ આસન્ન (નિકટ) છે,—મૃદુ-મધ્ય-અધિમાત્રપણાને લીધે; તે થકી પણ વિશેષ (હોય છે),” ઇત્યાદિ. ૩૫૬

વિવેચન

“દૂર કરો દાદા પાસજી, ભવ દુઃખકા ફંદા;

વાચક જશ કહે દાસકું, દિયો પરમાનંદા.”—શ્રી યશોવિજયજી.

અને—‘પ્રણિધાનં યથાશયં’—પ્રણિધાન તે યથાશય,—જે જેનો તીવ્રસંવેગહેતુ છે તે—‘યદ યસ્ય તીવ્રસંવેગહેતુઃ’—જેવો જેવો જેનો જે આશય જેને તીવ્ર સંવેગનો

હેતુ હોય છે તે પ્રણિધાન છે. અર્થાત્ જેવો જેવો જેનો આશય

પ્રણિધાન છે તેનું પ્રણિધાન—પ્ર+નિધાન, પ્રસ્તુત ક્રિયામાં પ્રકૃષ્ટપણે સ્થાપન,

તીવ્રસંવેગ હેતુ પ્રકૃષ્ટપણે ચિત્તન્યાસ, પૂરેપૂરું ચિત્તનું લગાડવું—મૂકવું, તે પ્રણિધાન

કહેવાય છે, અને તે તેને તીવ્ર સંવેગનો હેતુ હોય છે. ‘તે થકી

અત્રે સદ્વેગ લાભ હોય છે.’—‘તતોઽત્ર સચોગલાભઃ’—તે થકી—તીવ્ર સંવેગ થકી અત્રે પ્રણિધાનમાં સદ્વેગલાભ—શુદ્ધસમાધિપ્રાપ્તિ હોય છે.

આ અંગે અન્યદર્શનીઓએ—પતંજલિ આદિએ કહ્યું છે—‘તીવ્ર સંવેગવંતોને સમાધિ આસન્ન (નિકટ) છે’—‘તીવ્રસંવેગનામાસન્નઃ સમાધિઃ’—મૃદુ-મધ્ય-અધિમાત્ર-

પણાને લીધે તે થકી પણ વિશેષ હોય છે.—‘મૃદુમધ્યાધિમાત્રત્વાત

તીવ્ર સંવેગવંતોને તતોઽપિ વિશેષઃ’ ઇત્યાદિ. અર્થાત્ તીવ્રસંવેગવંતોને—ઉત્કૃષ્ટ-

સમાધિ નિકટ પ્રકૃષ્ટ મોક્ષાભિલાષવંતોને—મુમુક્ષુઓને સમાધિ આસન્ન-નિકટ વર્તે

છે,—જે સમાધિ થકી મનઃપ્રસાદ-ચિત્તપ્રસાદ હોય છે. અત્રે તીવ્ર

સંવેગમાં પણ તારતમ્ય-તરતમતા હોય છે, એટલે તીવ્ર સંવેગના મૃદુપણાથી-મુકુમાર-

પણાથી, મધ્યપણાથી-અજઘન્ય અનુત્કૃષ્ટપણાથી, અધિમાત્રપણાથી-ઉત્કૃષ્ટપણાથી, તે

થકી પણ—તીવ્રસંવેગ થકી પણ વિશેષ હોય છે, એટલે આસન્ન, આસન્નતર,

આસન્નતમ સમાધિ હોય છે. આદિ શબ્દથી “મૃદુ-મધ્ય ને અધિમાત્ર એવા યમનિયમાદિ

ઉપાયથી સમવાય કરતાં” આ આસન્નાદિ ત્રિવિધ સમાધિના ત્રણ ત્રણ ભેદ કરતાં નવ

પ્રકાર થાય છે. જેમકે—આસન્ન મૃદુ સમાધિ, આસન્ન મધ્ય સમાધિ, આસન્ન અધિમાત્ર

સમાધિ; આસન્નતર મૃદુ સમાધિ, આસન્નતર મધ્ય સમાધિ, આસન્નતર અધિમાત્ર

સમાધિ; આસન્નતમ મૃદુ સમાધિ, આસન્નતમ મધ્ય સમાધિ, આસન્નતમ અધિમાત્ર સમાધિ.

આમ પ્રણિધાન તીવ્રસંવેગહેતુ હોય છે અને તીવ્રસંવેગવંતોને સમાધિ આસન્ન

-નિકટ વર્તે છે, એટલે આમ પ્રણિધાન,—પ્ર+નિધાન—પ્રકૃષ્ટ નિધાનની જેમ, આત્માને

યોગશુણ રત્નનો પ્રણિધાન—પ્રકૃષ્ટ નિધાન થઈ પડે છે, એટલે તેને ‘પ્રણિધાન’ નામ

આપવામાં આવ્યું છે તે યથાર્થ જ છે.

પ્રથમ ગુણસ્થાનની ભૂમિકાવાળાને તો આ આત્મ પ્રશિધાન ઉચિત છે એમ આચાર્યોના અભિપ્રાય કહી, તે સૂત્ર અવતારે છે—

૩ પ્રથમ ગુણસ્થાનસ્થાનાં તાવત્ પદંવિધમુચિતમિતિ સ્વરથઃ—

જય વીયરાય ! જગગુરુ ! હોડ મમ તુહપ્પભાવઓ મયવં ।

ભવનિર્વેઓ મગ્ગાણુસારિયા ઇટ્ઠફલસિદ્ધી ॥ ૧ ॥

લોયવિરુદ્ધચાઓ, ગુરુજણપૂયા પરત્થકરણં ચ ।

સુહગુરુજોગો તવ્વયણસેવણા આમવમલંડા ॥ ૨ ॥ ૩૨૭

(જાયા૩૫ કાવ્યાનુવાદ)

વીતરાગ જય પામ ! જગતગુરુ ! વીતરાગ જય પામ !

તુજ પ્રભાવથી મુજને હોજો, ભવનિર્વેદ ભગવાન !

.....જગતગુરુ !

માર્ગાનુસારિપાણું હોજો, હોજો ઇટ્ઠફલ મુજ;

લોકવિરુદ્ધનો ત્યાગ હોજો ને, હોજો ગુરુજનપૂજ

જગતગુરુ !

પરોપકારકરણ મુજ હોજો, હોજો શુભગુરુજોગ;

ભવપર્યંત તસ વચનનો હોજો, અખંડ સેવનયોગ

.....જગતગુરુ !

૩ અર્થઃ—પ્રથમ ગુણસ્થાનસ્થાને તો એવવિધ (આવા પ્રકારતું) પ્રશિધાન ઉચિત છે એમ સૂરિઓ કહે છે—

હૈ વીતરાગ ! હૈ જગગુરુ ! તું જય પામ !

મને તહારા પ્રભાવ થકી હૈ ભગવાન !

ભવનિર્વેદ, માર્ગાનુસારિતા, ઇટ્ઠફલસિદ્ધિ, (૧)

લોકવિરુદ્ધત્યાગ, ગુરુજનપૂજ, પરાર્થકરણ,

શુભ ગુરુયોગ, તેના વચનની સેવના,—

ભવપર્યંત અખંડ હો ! (૨) ૩૫૬

વિવેચન

“જગતગુરુ જગતો સુખકંદ રે, સુખકંદ અમંદ આણંદ.”—શ્રી યશોવિજયજી

હવે અત્રે જે આ પ્રણિધાન કરવામાં આવે છે તે ‘પ્રથમ શુભસ્થાન સ્થાને તો એવંવિધ ઉચિત છે એમ સૂરિઓ કહે છે.’—‘પ્રથમગુણસ્થાનસ્થાનાં તાવત્ एवંविधमुचितं.’ પ્રથમ શુભસ્થાનની ભૂમિકાએ જેઓ સ્થિતિ કરે છે, એવા પ્રથમ ભૂમિકાવાળાઓને તો આ કહેવામાં આવી રહ્યું છે (જયવીયરાય ૬૦) એવા પ્રકારનું પ્રણિધાન જ ઉચિત છે; તેમની પ્રાથમિક ભૂમિકાને યોગ્ય છે, એમ આચાર્ય ભગવંતોનો અભિપ્રાય છે.

આ સૂત્રની સવિસ્તર વ્યાખ્યા કરતાં પરમ સંવેગરંગી આચાર્ય હરિભદ્રજી ભવનિર્વેદ તથા માર્ગાનુસારિતા એ પહેલી એ યાચનાનો મમ સમન્વે છે —

૪અસ્ય વ્યાખ્યા—

‘જય વીતરાગ ! જગદ્ગુરો !’ મગવત્સ્વિલોકનાથસ્યાऽऽમન્ત્રણમેતત્ ભાવસન્નિધાનાર્થે ।
‘મવતુ મમ ત્વત્પ્રભાવતો’—જાયતાં મે ત્વત્સામથ્યેન ‘મગવન્’ !

કિં તદિત્યાહ—

‘મવનિર્વેદ’—સંસારનિર્વેદઃ । ન હ્યતોઽનિર્વિણ્ણો મોક્ષાય ચતતે, અનિર્વિણ્ણસ્ય તત્પ્રતિબન્ધાત, તત્પ્રતિબન્ધયત્નસ્ય ચ તત્ત્વતોઽયત્નત્વાત્, નિર્જીવક્રિયાતુલ્ય ષષઃ ।

તથા ‘માર્ગાનુસારિતા’—અસદ્ગ્રહવિજયેન તત્ત્વાનુસારિતેત્યર્થઃ । ૩૫૮

૪અર્થઃ—આની વ્યાખ્યા —

જય વીતરાગ ! જગદ્ગુરો !—હે વીતરાગ ! જગદ્ગુરો ! તું જય પામ ! ભગવંત ત્રિલોકનાથનું આ આમંત્રણ ભાવસન્નિધાનાર્થે છે.

મવતુ મમ ત્વત્પ્રભાવતઃ—મને ત્હારા પ્રભાવ થકી હો ! મને ત્હારા સામર્થ્યથી ઉપજો ! મગવન્ ! હે ભગવન્ !

તે શુ ? તે માટે કહ્યું —

‘મવનિર્વેદ’—ભવનિર્વેદ, સંસારનિર્વેદ, કારણ કે આનાથી (સંસારથી) અનિર્વિણ્ણ મોક્ષાર્થે યત્ન કરતો નથી, અનિર્વિણ્ણના તત્પ્રતિબન્ધને લીધે, અને તત્પ્રતિબન્ધના તત્ત્વથી અયત્નપણાને લીધે, આ (યત્ન) નિર્જીવ ક્રિયાતુલ્ય હોય છે.

તથા—‘માર્ગાનુસારિતા’—માર્ગાનુસારિતા, અસદ્ગ્રહના વિજયથી તત્ત્વાનુસારિતા એમ અર્થ છે. ૩૫૮

વિવેચન

“શ્રી શુદ્ધમતિ હો જિનવર પૂરવો, એહ મનોરથ માળ;

સેવક જાણી હો મહેરબાની કરી, ભવસંકટથી ટાળ....શ્રી શુદ્ધમતિ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

હવે ‘જય વીયરાય !’—જય વીતરાગ ! ઇ. એ સૂત્રની વ્યાખ્યા—‘હે વીતરાગ ! હે જગદ્ગુરુ ! તું જય પામ !’ જેના રાગાદિ વ્યતીત થયા છે એવા હે વીતરાગ ! અને સમસ્ત જગત કરતાં જેનું શુભગુણગીરવ શુરુ છે, અધિક છે, ભારી છે, એવા હે જમદ-

શુરુ! તું આ જગતમાં જય પામ! તું આ વિશ્વમાં જયવંતો વર્ત! ‘મગવત્તલ્લોકનાથસ્ય આમંત્રણમેતત્’—ભગવંત ત્રિલોકનાથનું આ આમંત્રણ ભાવસન્નિધાનાર્થે છે.’—માવ-સન્નિધાનાર્થે’—સન્નિધાનની જેમ સન્નિધાન અર્થે—તથા૩૫ ભાવના ચિત્તમાં સ્થાપન કરવા અર્થે છે.

(૧) ‘મને ત્હારા પ્રભાવ થકી હો હે ભગવન્! મને ત્હારા સામર્થ્ય થકી ઉપજો ભવનિર્વેદ-સંસારનિર્વેદ.’ હે ભગવન્! મને ત્હારા પ્રભાવ થકી—સામર્થ્ય થકી ભવનિર્વેદ—સંસારનિર્વેદ હો! સંસાર પ્રત્યે કંટાળો—ભવવૈરાગ્ય ઉપજો! કારણ સંસારથી અવિરક્ત કે ‘ન હ્યતોઽનિર્વિણ્ણો મોક્ષાય યતતે।’ ‘અનાથી અનિર્વિણ્ણુ મોક્ષાર્થે મોક્ષાર્થે યત્ન કરતો યત્ન કરતો નથી.’ અર્થાત્ આ સંસારથી જે નિર્વેદ પામેલો નથી, કંટાળેલો નથી, વિરક્ત થયેલો નથી, તે મોક્ષ અર્થે યત્ન-પ્રયાસ કરતો નથી. શાને લીધે? ‘અનિર્વિણ્ણસ્ય તત્પ્રતિબન્ધાત્, તત્પ્રતિબદ્ધ-

યત્નસ્ય ચ તત્ત્વતોઽયત્નત્વાત્।’—અનિર્વિણ્ણુના તત્પ્રતિબન્ધને લીધે અને તત્પ્રતિબદ્ધતા યત્નના તત્ત્વથી અયત્નપણુને લીધે.’ અર્થાત્ જે સંસારથી નિર્વેદ પામેલો નથી તેને તે સંસારનો પ્રતિબન્ધ હોય છે, અને જેને સંસારનો પ્રતિબન્ધ છે, તે મોક્ષાર્થે યત્ન કરે તોપણુ તેનો તે યત્ન અયત્ન જ છે. કારણ કે ‘નિર્જીવક્રિયા તુલ્યપણઃ।’ ‘આ (યત્ન) નિર્જીવ ક્રિયા તુલ્ય હોય છે.’ ભવપ્રતિબદ્ધનો આ યત્ન નિર્જીવ—જીવ વગરની, નિશ્ચેતન-નિષ્પ્રાણ, ખાલી ખોખા જેવી ક્રિયા ખરાબર હોય છે. તાત્પર્ય કે—મોક્ષમાર્ગના અધિકારી પણ જે ખરેખરા મુમુક્ષુ-ભવબંધનથી છૂટવાની નિર્દલ અંતરંગ ઇચ્છાવાળા હોય તે જ હોય; આથી ઉલટું ભવાભિનંદી જીવો અત્ર અનધિકારી છે. સંસાર ભલો છે, રૂડો છે, એમ સંસારથી રાચનારા, ભવને અભિનંદનારા (Hailing) એવા વિષયાસક્ત ભવાભિનંદી જીવો આ મોક્ષમાર્ગ પામવા ધારે તો પણ પામી શકે નહિ. કારણકે ભવબંધનથી ખરેખર છૂટવા માગતો હોય તે જ છૂટે, પણ બંધાવા માગતો હોય તે કેમ છૂટી શકે? એટલા માટે જ અત્રે મોક્ષયત્નના મૂળરૂપ ભવનિર્વેદની—અંતરંગ વૈરાગ્યની ચાચના કરી

(૨) ‘માર્ગાનુસારિતા’—અસદ્મુદ્રાના રિજયથી તત્ત્વાનુસારિતા એમ અર્થ છે. ‘અસદ્મુદ્રાવિજયેન તત્ત્વાનુસારિતા.’ જે ભવનિર્વેદ પામી માત્ર મોક્ષને જ ઇચ્છે છે, એવો ખરેખરો મુમુક્ષુ પુરુષ તે મોક્ષમાર્ગનું અનુસારિણું માગે છે. કેમ મુક્ત થવું એ જ એની એક ઇચ્છા છે, એટલે તે સર્વત્ર અસદ્મુદ્રા છોડી દઈ, અસદ્મુદ્રાનો વિજય કરી સત્ત્વસ્તુને જ પ્રાપ્તિ છે, અર્થાત્ તે તત્ત્વને જ—પરમાર્થને જ અનુસરનારો હોય છે. ભવનિર્વેદ પામેલો વૈરાગ્યવાસિત મુમુક્ષુ જીવ આવી માર્ગાનુસારિતાની જ પ્રણ પાસે ચાચના કરે છે.

ઈષ્ટફલસિદ્ધિ આદિ વચલી ચાર યાચનાનો ભાવાર્થ કથે છે—

‘તથા ‘ઈષ્ટફલસિદ્ધિઃ’ — અવિરોધિફલનિષ્પત્તિઃ। અતો હીચ્છાવિઘાતાભાવેન સૌમનસ્ય, તત્ત ઉપાદેયાદરઃ, ન ત્વયમન્યવાનિવૃત્તૌત્સુક્યસ્યેત્યયમપિ વિદ્વજ્જનવાદઃ।

તથા ‘લોકવિરુદ્ધત્યાગઃ’—લોકસંક્રેશકરણેન તદનર્થયોજનયા મહદેતદપાયસ્થાનં।

તથા—‘ગુરુજનપૂજા’—માતાપિત્રાદિપૂજેતિ ભાવઃ ।

તથા—‘પરાર્થકરણં ચ’—જીવલોકસારં પૌરુષચિહ્નમેતત્ । ૩૨૯

૫અર્થઃ—તથા—‘ઇષ્ટફલસિદ્ધિઃ’—ઇષ્ટફલસિદ્ધિ, અવિરોધિ ફલ નિષ્પત્તિઃ કારણકે આ (ઇષ્ટફલસિદ્ધિ) થકી ઇચ્છાવિઘાતઅભાવથી સૌમનસ્ય હોય છે. તે (સૌમનસ્ય) થકી ઉપાદેયમાં આદર હોય છે; પણ અન્યત્ર જેનું ઔત્સુક્ય નિવૃત્ત થયું નથી તેને આ (ઉપાદેયઆદર) નથી હોતો, એમ આ પણ વિદ્વજ્જનવાદ છે.

તથા—‘લોકવિરુદ્ધત્યાગઃ’—લોકવિરુદ્ધત્યાગ, લોકના સંકલેશકરણ વડે કરીને તેની અનર્થચોખ્ખાથી આ મહત્ અપાયસ્થાન છે.

તથા—‘ગુરુજનપૂજા’—ગુરુજનપૂજા, માતાપિતાદિની પૂજા એમ ભાવ છે.

તથા—‘પરાર્થકરણં ચ’—અને પરાર્થકરણ, જીવલોકસાર એવું આ પૌરુષચિહ્ન છે. ૩૫૬

વિવેચન

“પતિત ઉદ્ધારણ હો તારણવત્સલુ, કર અપણાયત એહ;

નિત્ય નિરાળી હો નિરપૃહ જ્ઞાનની, શુદ્ધ અવસ્થા દેહ....શુદ્ધમતિ”—શ્રી દેવચંદ્રણ

(૩) તથા—‘ઇષ્ટફલસિદ્ધિઃ—અવિરોધિ ફલ નિષ્પત્તિ’ આ પ્રાથમિક ભૂમિકાવાળો મુમુક્ષુ પોતાના મનોવાંચિત ઇષ્ટફલની સિદ્ધિ—અવિરોધિ ફલની પ્રાપ્તિ પ્રભુ પાસે પ્રાર્થે છે. ‘કારણ કે આ થકી ઇચ્છાવિઘાતઅભાવથી સૌમનસ્ય હોય છે.’ —‘અતો हि इच्छाविघाताभावेन सौमनस्य’. આ પોતાના મનોવાંચિત ઇષ્ટ ફલની સિદ્ધિ થકી ઇચ્છાવિઘાતનો—ઇચ્છાભંગનો અભાવ હોય છે, એટલે એક પ્રકારનું સૌમનસ્ય—સુમનસ્પણું—ચિત્તપ્રસાદ હોય છે. અને ‘તે થકી ઉપાદેયમાં આદર હોય છે,’ —‘તત ઉપાદેયાદરઃ’. તે સૌમનસ્ય થકી—ચિત્તપ્રસન્નતા થકી તે ઉપાદેય એવા દેવ પ્રત્યે ને તે દેવની પૂજા—ભક્તિ આદિ પ્રત્યે આદર—પ્રયત્ન હોય છે. ‘પણ અન્યત્ર જેનું ઔત્સુક્ય નિવૃત્ત થયું નથી તેને આ (ઉપાદેય આદર) નથી હોતો, એમ આ પણ વિદ્વજ્જનવાદ છે.’ અન્યત્ર—અન્ય મનઃકામના સંબંધી જેનું ઔત્સુક્યપણું દૂર થયું નથી, મનઃ કામના પૂરી નહિં થવાથી જેના મનને નિરાંત નથી, તેને અમૃતાને—આકુલતાને લીધે પ્રસ્તુત દેવાદિ ઉપાદેય પ્રત્યે આદર હોતો નથી. એટલા માટે ચિત્તની નિરાકુલતા અર્થે આ મનોવાંચિત ઇષ્ટ ફલની સિદ્ધિ હો એવી પ્રભુ પાસે ચાલના આ પ્રાથમિક ભૂમિકાવાળા મુમુક્ષુને સમુચિત છે, એમ વિદ્વજ્જનો વહે છે.

પણિકા—અતો हि इच्छादि अतः—આ થકી ઇષ્ટફલસિદ્ધિ થકી, हि—કારણ કે, ઇચ્છાવિઘાતાભાવેન—ઇચ્છાવિઘાતના અભાવથી અભિવાપભંગની નિવૃત્તિથી, શું ? તે માટે કહ્યું—સૌમનસ્ય—સુમનસ્પણું, ચિત્તપ્રસાદ. તતઃ—તે થકી સૌમનસ્ય થકી, ઉપાદેયાદરઃ—ઉપાદેય—ઉપાદેયમાં, દેવપૂજાદિમાં, આદરઃ—આદર, પ્રયત્ન. અન્યથા પણ કોઈને આ હોય એમ આશંકીને કહ્યું—ન તુ—પુનઃ અયમ્—આ, ઉપાદેય આદર, અન્યત્ર—જીવનઉપાય આદિમાં, અનિવૃત્તૌત્સુક્યસ્ય—જેનું ઔત્સુક્ય નિવૃત્ત નથી તેને, જેનો આકાંક્ષાતિરેક અચાવૃત્ત છે તેને,—તેના ઔત્સુક્યથી ચિત્તના વિલ્લંઘિતપણને લીધે.

(૪) તથા ‘લોકવિરુદ્ધત્યાગ’—લોકના સંકલેશ કરણ વડે કરીને તેની અનર્થ-યોજનાથી આ મહત્ અપાયસ્થાન છે’ લોકથી વિરુદ્ધ હોય એવું આચરે તો લોકને સંકલેશ ઉપજે, તેથી તે લોક તરફથી અનર્થઘટના થાય, અને તેથી કરીને પોતાને મોટું ચિત્તઅસમાધિરૂપ અપાયનું—આત્મહાનિનું—તુકશાનીનું—સંકલેશનું સ્થાન હોય, એટલા માટે લોકવિરુદ્ધનો ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, એમ બાણી મુમુક્ષુ ચિત્તસમાધિને અર્થે લોકવિરુદ્ધ-ત્યાગની પ્રાર્થના પ્રભુ પાસે કરે છે.

(૫) તથા ‘ગુરુજનપૂજા’—માતાપિતાદિની પૂજા એમ ભાવ છે.’ માતાપિતા-કલાચાર્ય વગેરેની પૂજા. આ પોતાના ઉપકારી ગુરુજનની પૂજા તે પૂર્વસેવાનો પ્રકાર છે. ગુરુઓ એટલે માતા, પિતા, કલાચાર્ય, એઓના જ્ઞાતિઓ—ભાઈ-બહેન વગેરે, તથા ધર્મનો ઉપદેશ કરનારા વૃદ્ધો—જ્ઞાનવૃદ્ધ અને વયોવૃદ્ધ જનો. આ શિષ્ટ જનોને ઇષ્ટ એવો ગુરુવર્ગ છે. તેના પ્રત્યે નમન, વિનય, અભ્યુત્થાનાદિ કરવા તે પૂજનપ્રકાર છે. અને તે પોતાની ફરજ છે એમ બાણી મુમુક્ષુ પ્રભુ પાસે તેની પ્રાર્થના કરે છે.

(૬) તથા ‘પરાર્થકરણ’—જીવલોકસારં પૌરુષચિદ્દમેતત્ । જીલોકસાર એવું આ આ પૌરુષચિદ્દ છે.’ બીજા જીવો પ્રત્યે ઉપકાર કરવો—પરોપકાર કરવો એ જગત્માં સારભૂત એવું પુરુષાર્થનું ચિદ્દ છે. એટલે મોક્ષાભિલાષી મુમુક્ષુ જીવે પોતાના તન, મન, ધન ને વચનની સમસ્ત શક્તિ અન્ય જીવોના ઉપકાર અર્થે ખર્ચવી એ જ ઉચિત છે. એમ બાણી મુમુક્ષુ જીવ પ્રભુ પાસે આ પરોપકારકરણની પ્રાર્થના પણ કરે છે.

આટલું લૌકિક સૌન્દર્ય સતે લોકોત્તર ધર્મનો અધિકારી હોય છે એ સ્પષ્ટ કહી, શુભગુરુયોગ ને તદ્વચનસેવના એ છેલ્લી એ યાચનાનો પરમાર્થ પ્રકાશે છે—

‘સત્યેતાવતિ લૌકિકે સૌન્દર્યે લોકોત્તરધર્માધિકારીત્યત આહ—

‘શુભગુરુયોગો’—વિશિષ્ટચારિત્રયુક્તાચાર્યસમ્બન્ધઃ । અન્યથાપાન્તરાલે સદોષ-પથ્યલાભતુલ્યોડયમિત્યયોગ એવ ।

તથા ‘તદ્વચનસેવના’ યથોદિતગુરુવચનસેવના, ન જાતુચિદ્વ્યમહિતમાહેતિ । ૩૬૦

‘અર્થઃ—આટલું લૌકિક સૌન્દર્ય સતે લોકોત્તર ધર્મનો અધિકારી હોય, એટલા માટે કહ્યું—

‘શુભગુરુયોગો’—શુભગુરુયોગ, વિશિષ્ટ ચારિત્રયુક્ત આચાર્યનો સંબંધ. અન્યથા અપાન્તરાલમાં સદોષ પથ્યલાભ તુલ્ય આ (હોય) એટલા માટે અયોગ જ છે.

તથા—‘તદ્વચનસેવના’—તેના વચનની સેવના, યથોદિત ગુરુવચનની સેવના,—કદી પણ આ (શુભ ગુરુ) અહિત કહે નહિ’ એટલા માટે. ૩૬૦

વિવેચન

“ પ્રભુભક્તિ ત્યાં ઉત્તમ જ્ઞાન, પ્રભુ મેળવવા શુરુ ભગવાન.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી અને—‘ સત્યતાવતિ લૌકિકે સૌન્દર્યે ’—‘ આટલું લૌકિક સૌન્દર્ય સતે લોકોત્તર ધર્મનો અધિકારી હોય,’—‘ લોકોત્તરધર્માધિકારી ’. અર્થાત્ આ ભવનિર્વેદથી માંડીને પરાર્થકરણ પર્યંત જે કહ્યું તેટલું લૌકિક ભાવનું સૌન્દર્ય—સુન્દરપણું હોય, તે જ લોકોત્તર ધર્મનો અધિકારી—યોગ્ય પાત્ર હોય; અને પ્રાથમિકમાં પ્રાથમિક એવું પૂર્વસેવારૂપ આટલું લૌકિક સૌન્દર્ય પણ ન હોય, તે લોકોત્તર ધર્મની ગમે તેટલી મોટી વાતો કરે તોપણ તે તેનો વાસ્તવિક અરેખરો અધિકારી થઈ શકતો નથી, એટલા માટે કહ્યું—

(૭) ‘ શુભશુરુયોગ: ’—શુભશુરુયોગ—વિશિષ્ટ ચારિત્રયુક્ત આચાર્યનો સંબંધ. ‘ વિશિષ્ટચારિત્રયુક્તાચાર્યસમ્બન્ધ: ’. વિશિષ્ટ—જ્ઞાનદર્શનપ્રધાન ચારિત્રસંપન્ન એવા આચાર્યનો સંબંધ—સદ્ગુરુના યથોક્ત લક્ષણ જેનામાં છે તેવા જ સાચા સત્ગુરુનો યોગ તે શુભશુરુયોગ છે. ‘ અન્યથાડરાન્તરાલે સદ્વોષપથ્યલાભતુલ્યોડયમ્ ’—‘ અન્યથા અપાન્તરાલમાં સદ્વોષને પથ્યલાભ તુલ્ય આ હોય એટલા માટે આ અયોગ જ છે.’—‘ જ્ઞાનયોગ યવ ’. નહિં તો વચમાં જ સદ્વોષને—જવરાદિદોષવંતને પથ્યલાભ તુલ્ય આ થઈ પડે, એટલે શુભશુરુયોગ પણ અયોગ જ થઈ પડે. અર્થાત્ ઉપરોક્ત પૂર્વસેવાને ઉચિત ભવનિર્વેદાદિ ષટ્ લૌકિક સૌન્દર્યસંપત્તિ જેને હજી પ્રાપ્ત નથી કરી, એવા અનધિકારી જીવને શુભશુરુનો યોગ પણ જવરાદિ દોષવંતને પથ્યલાભ બરાબર હોઈ, તે અયોગ જ થઈ પડે છે. એટલા માટે પ્રસ્તુત લૌકિક સૌન્દર્યની પ્રાપ્તિ પછી જ આ શુભશુરુયોગની પ્રાર્થના કરી.

(૮) તથા—તદ્વચન સેવના—તેના વચનથી સેવના, યથોદિત શુરુવચનની સેવના, —‘ કદી પણ આ (શુભશુરુ) અહિત કહે નહિં એટલા માટે.’—‘ ન જાતુચિદયમહિતમાહેતિ ’ અર્થાત્ યથોક્ત ગુરુના વચનનું પાલન, સેવન, આરાધન કરવું,—એમ જાણીને કે આ શુભશુરુ કદી પણ અહિત—જીવનું અકલ્યાણકારી કહે જ નહિં, પણ હિત જ—કલ્યાણકારી જ કહે, માટે.

આ અષ્ટવિધ પ્રાર્થના કરી તેની પ્રાપ્તિ ‘ ભવ પર્યંત અખંડ ’ હો એ પદનો અર્થ સ્પષ્ટ કરી, આટલી કલ્યાણપ્રાપ્તિ સતે શીઘ્ર જ નિયમથી મોક્ષ હોય છે. અને આ પ્રાર્થનારૂપ પ્રણિધાન અચિન્ત્ય ચિન્તામાંજી ભગવંતના પ્રભાવથી ફળે જ છે, એમ આ બે ગાથાનો અર્થ પૂર્ણ કરે છે.—

૭ ન સકૃત્ નાન્યલ્પકાલમિત્યાહ—

‘ આભવમ્મલખંડા ’—આજન્મ તાસંતારં વા સમ્પૂર્ણા ભવતુ મમેતિ ।

પતાવત્કલ્યાણાવાપ્તૌ દ્રાગેવ નિયમાદપવર્ગઃ । ફલતિ ચૈતદ્ચિન્ત્યચિન્તામણેર્ભગવતઃ

પ્રમાણેનેતિ ગાથાદ્વયાર્થઃ ॥ ૩૬૧

૦અર્થ:-નહિં કે એકવાર, નહિં કે અદ્વકાલ પણ, એટલા માટે કહ્યું —

‘આમવમલ્લખડા’—આભવ (ભવ પર્યંત) અખંડ, આજન્મ વા આસંસાર સંપૂર્ણ મને હો!

આટલા કલ્યાણની અવાપ્તિ સતે શીઘ્ર જ નિયમથી અપવર્ગ (હોય છે), અને આ (પ્રણિધાન) અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ ભગવંતના પ્રભાવ થકી કૃપે જ છે. એમ ગાથાદ્વયનો અર્થ છે. ૩૬૧

વિવેચન

“વારંવાર જિનરાજ! તુજ પદ સેવા હો હોએ નિર્મળી;
તુજ શાસન અનુયાયી, વાસન ભાસન હો તત્તરમણ વળી....સેવો ઈશ્વર દેવ”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

આ પ્રાર્થના કરી તે ‘નહિં કે એકવાર, નહિં કે અદ્વકાલ પણ’ માટે, એટલા માટે કહ્યું ‘આમવમલ્લખડા—આભવ અખંડ, આજન્મ વા આસંસાર સંપૂર્ણ મને હો!’ જન્મ પર્યંત વા સંસાર પર્યંત મને સંપૂર્ણ હો!

અને — ‘ઘતાત્વત્કલ્યાણાવાપ્તૌ’ આટલા કલ્યાણની અવાપ્તિ સતે શીઘ્ર જ નિયમથી અપવર્ગ (હોય છે)—‘દ્રામેવ નિયમાદપવર્ગઃ’, આટલું જે યાચું તેટલું કલ્યાણ જે પ્રાપ્ત થયું, તો પછી શીઘ્ર જ વિના વિલંબે નિયમે કરીને અવશ્ય મોક્ષ હોય છે. ‘અને ફલતિ ચૈતત’, આ (પ્રણિધાન) અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ ભગવંતના પ્રભાવ થકી કૃપે જ છે,’ — ‘અચિન્ત્યચિન્તામણે મૃગવતઃ પ્રભાવેન’ આ જે પ્રણિધાન-કલ્યાણપ્રાર્થના છે તે અચિન્ત્ય ચિન્તામણિ ભગવંતના માહાત્મ્યથકી અવશ્ય કૃપવતી હોય જ છે.

મોક્ષ છે કૃપ જેનું એવું આ પ્રણિધાન નિદાન નથી, પણ અસંગતાસક્ત મહાન ચિત્તવ્યાપાર છે, એમ પ્રણિધાનને પ્રશંસે છે—

‘સકલશુભાનુષ્ઠાનનિવન્ધનમેતન્, અપવર્ગફલમેવ, અનિદાનં, તલ્લક્ષણાયોગાદિતિ દર્શિતં। અસંજ્ઞતાસક્તચિત્તવ્યાપાર एष મહાન્। ૩૬૨

૦અર્થ:-સકલ શુભ અનુષ્ઠાનનું નિવન્ધન એવું આ અપવર્ગ (મોક્ષ) ફલવાળું જ છે; અનિદાન છે, તેના લક્ષણના અયોગને લીધે,—એ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આ અસંગતાસક્ત એવો મહાન ચિત્તવ્યાપાર છે. ૩૬૨

વિવેચન

“દેશે તો તુમહી ભલા, બીજા તો નવિ યાચું રે;
વાચક થશ કહે સાંધશું, કૃપશે એ મુજ સાચું રે....સંભવ.”—શ્રી યશોવિજયજી

અને ‘સકલ શુભ અનુષ્ઠાનનું નિબંધન, એવું આ (પ્રણિધાન) અપવર્ગ ક્ષણવાળું જ છે.’—‘સકલશુભાનુષ્ઠાનનિબંધનમેતત્’, આ પ્રણિધાન સર્વ શુભ-પ્રશસ્ત અનુષ્ઠાનનું—સત્ક્રિયાનું કારણ છે, અને એનું ક્ષણ અપવર્ગ-મોક્ષ જ છે,—મોક્ષક્ષણવાળું આ ‘અપવર્ગફલમેવ’; સાચા શુદ્ધ ભાવથી કરવામાં આવેલું આ પ્રણિધાન પ્રણિધાન અનિદાન મોક્ષક્ષણ આપે જ છે. તેમજ—‘અનિદાન’ આ પ્રણિધાન ‘અનિદાન છે, તેના લક્ષણના અયોગને લીધે, એ દર્શાવવામાં આવ્યું છે.’ અર્થાત્ આ પ્રણિધાન છે તે નિદાન નથી, કારણ કે ધર્મકલ્પદ્રુમને જે આશંસા-ભાવથી કાપી નાંખે છે એવું આ નિદાન તો દ્રેષ-અભિષંગ-મોહરૂપ છે, એનું લક્ષણ અત્ર પ્રણિધાનમાં ઘટતું નથી, એ પુષ્કરવરદ્રીપાર્શ્વ સૂત્રમાં વિસ્તારથી વિવેચાઈ ચૂક્યું છે. અને ‘આ પ્રણિધાન અનિદાન છે એટલું જ નહિ’ પણ ‘આ અસંગતાસક્ત એવો મહાન્ ચિત્તવ્યાપાર છે.’—‘અસંગતાસક્તચિત્તવ્યાપાર एष महान्.’ આ પ્રણિધાન તો અસંગતામાં સક્ત-ચોંટેલો અથવા અસંગતામાં-અનાસક્તપણામાં આસક્ત એવો મહાન્ ચિત્તવ્યાપાર-ચિત્તપ્રવૃત્તિ છે; એમાં રાગ-દ્રેષ-મોહરૂપ સંગનો સ્પર્શ છે જ નહિ, પણ અસંગપણાનો જ સંગ છે.

પ્રણિધાન વિના પ્રવૃત્તિ આદિ નથી, માટે આ એમ કર્તવ્ય જ છે. ઈ. યુક્તિથી દર્શાવી આચાર્યજી મુક્તકંઠે આ પ્રણિધાનનો મહામહિમા સંગીત કરે છે—

‘ન ચ પ્રણિધાનાદતં પ્રવૃત્ત્યાદયઃ, एवं कर्त्तव्यमेवैतदिति । प्रणिधानप्रवृत्तिविघ्नजय-फलविनियोगानामुत्तरोत्तरभावात्, आशयानुरूपः कर्मबन्ध इति । न खलु तद्विपाकतोऽ स्यात्सिद्धिः स्यात् । युक्त्यागमसिद्धमेतत् । अन्यथा प्रवृत्त્યાद्ययोगः, उपयोगाभावादिति ।’ ૩૬૩

‘અર્થ:-અને પ્રણિધાન શિવાય પ્રવૃત્તિ આદિ નથી, એમ આ કર્તવ્ય જ છે. પ્રણિધાન, પ્રવૃત્તિ, વિઘ્નજય, ફલ, વિનિયોગના ઉત્તરોત્તર ભાવને લીધે. આશયાનુરૂપ કર્મબંધ છે એટલા માટે. અરેઅર! તેના (કર્મના) વિપાક થકી આતી (પ્રણિધાનની) અસિદ્ધિ ન હોય. યુક્તિ અને આગમથી આ સિદ્ધ છે; અન્યથા પ્રવૃત્તિ આદિનો અયોગ (હોય),—ઉપયોગ-અભાવને લીધે. ૩૬૩

વિવેચન

“એક અરજ સેવક તણી રે, અવધારો જિનદેવ ।

કૃપા કરી મુજ દીનિયે રે, આનંદવન પદસેવ....નિમલ જિન.”—શ્રીઆનંદધનજી

હવે આચાર્યજી મુક્તકંઠે આ પ્રણિધાનનો મહામહિમા સંગીત કરતાં વદે છે—

‘ન ચ પ્રણિધાનાદતં પ્રવૃત્ત્યાદયઃ,’ અને પ્રણિધાન શિવાય પ્રવૃત્તિ આદિ નથી.’ પ્રથમ ભૂમિકારૂપ પ્રણિધાન આશય ન હોય, તો ઉત્તરભૂમિકારૂપ પ્રવૃત્તિ—

પ્રણિધાન શિવાય વિઘ્નજય આદિ આશય હોય જ નહિ, ‘એમ આ કર્તવ્ય જ પ્રવૃત્તિ આદિ નથી છે, એટલા માટે આ પ્રણિધાન કરવા યોગ્ય જ છે. શા માટે તો કે

પ્રણિધાન, પ્રવૃત્તિ, વિઘ્નજય, ફલને વિનિયોગના ઉત્તરોત્તર ભાવને લીધે, આશયાનુરૂપ કર્મબંધ છે એટલા માટે’, અર્થાત્ પ્રણિધાન, પ્રવૃત્તિ, વિઘ્નજય,

સિદ્ધિ, વિનિયોગ એ ઉત્તરોત્તર વિશાળ આશયની પ્રાપ્તિ ઉત્તરોત્તર ક્રમે જ હોય છે, એટલે જેવો જેવો તે તે આશય તેવો તેવો તેને અનુરૂપ-યોગ્ય કર્મબન્ધ હોય છે એટલા માટે. ‘આશયાનુરૂપઃ કર્મબન્ધઃ’ इति, અને પ્રણિધાનથી પણ તેને અનુરૂપ શુભકર્મ-બન્ધ હોય છે એટલે ‘ખરેખરાં તેના (કર્મના) વિપાકથી આની (પ્રણિધાનની) અસિદ્ધિ ન હોય’, અર્થાત્ તે શુભ કર્મબન્ધ ઉદય આવી તેનો વિપાક-ફળઉદય દાખવે છે એ પરથી સિદ્ધ થાય છે હે પ્રણિધાનની અસિદ્ધિ નથી, અર્થાત્ સિદ્ધિ જ છે. ‘યુક્તિ અને આગમથી આ સિદ્ધ છે, અન્યથા પ્રવૃત્તિ આદિનો અયોગ (હોય),-ઉપયોગઅભાવને લીધે.’ એમ એ પ્રણિધાનની સિદ્ધિ ન હોય, તો પ્રવૃત્તિ આદિ આશયનો યોગ પણ ન થટે, કારણ કે તેના મૂળભૂત પ્રણિધાનનો અભાવ છે માટે.

આ પ્રણિધાન આદિનું સ્વરૂપ સમજવું સુમુશુને ખાસ ઉપયોગી હોવાથી, તે સમજવા માટે ષોડશક અંશમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ પ્રદર્શિત કર્યું છે તે અનુસાર કંઈક વિચાર કરીએ છીએ:—ધર્મ^x છે તે ચિત્તપ્રભવ-ચિત્તથી જન્મ પામનાર ધર્મ ‘ચિત્તપ્રભવ’ છે; અર્થાત્ ધર્મનું મૂળ ઉદ્ભવસ્થાન ચિત્ત છે. કારણ કે જે ક્રિયા અને પુષ્ટિ-શુદ્ધિમદ્ છે તે અધિકરણાશ્રયી કાર્ય છે, અર્થાત્ પોતાના આધારભૂત ચિત્ત તે ધર્મ આશ્રયનું કાર્ય તે જ ક્રિયા છે. એટલે મલવિગમરૂપ ક્રિયાથી પુષ્ટિઆદિમત્ત જે આ ચિત્ત તે જ આ ધર્મ છે. અત્રે રાગાદિ તે મલ છે ને તેનો વિગમ નિશ્ચયે કરીને આગમના સતયોગ થકી હોય છે; આમ મલ-વિગમરૂપ ક્રિયા વડે કરીને ચિત્તની પુષ્ટિ અને શુદ્ધિ હોય છે, અર્થાત્ પુષ્ટિ એટલે પુણ્યનો ઉપચય ને શુદ્ધિ એટલે પાપના ક્ષયથી નિર્મલતા હોય છે. આ પુણ્યઉપચય ને પાપક્ષય એ ઉભય અનુબંધિ—ઉત્તરોત્તર અનુબંધવાળું હોતાં ક્રમે કરીને પરા મુક્તિ હોય છે; પણ પ્રણિધાન આદિ આશયની સંવિદ્-સંવેદતા-અનુભૂતિ શિવાય આ ઉભય સાનુબંધ હોતું નથી; અને ભિન્નબંધિ નિર્મલ બોધવત્તને આ પ્રણિધાનાદિ આશયની સંવિદ્-સંવેદતા—આત્માનુભૂતિ પરા ઉત્કૃષ્ટ હોય છે. અત્રે આ શુભાશય પ્રણિધાન, પ્રવૃત્તિ, વિગમજય, સિદ્ધિ અને વિનિયોગ એમ પ્રાયે પંચ પ્રકારનો ધર્મનોએ કહ્યો છે. એનું સ્વરૂપ આ પ્રકારે:—

- × “ધર્મશ્ચિત્તપ્રભવો યતઃ ક્રિયાઽધિકરણાશ્રયં કાર્યમ્ ।
મલવિગમેનૈતત્ સલુ પુષ્ટિવાદિમદેષ વિજ્ઞેયઃ ॥
રાગાદયો મલાઃ સલ્વાગમસદ્યોગતાં વિગમ પષામ્ ।
તદયં ક્રિયાઽત્ પથ હિ પુષ્ટિઃ શુદ્ધિશ્ચ ચિત્તસ્ય ॥
પુષ્ટિઃ પુણ્યોપચયઃ શુદ્ધિઃ પાપક્ષયેણ નિર્મલતા ।
અનુબન્ધિનિ દ્વયેઽસ્મિન્ ક્રમેણ મુક્તિઃ પરા જ્ઞેયા ॥
ન પ્રણિધાનાઽશયસંવિદ્યતિરેકતોઽનુબન્ધ્યેતત્ ।
ભિન્નગ્રન્થેર્નિર્મલબોધવતઃ સ્વાદિયં ચ પરા ॥
પ્રણિધિપ્રવૃત્તિવિગ્નજયસિદ્ધિવિનિયોગભેદતઃ પ્રાયઃ ।
ધર્મજ્ઞૈરાહ્યાતઃ શુભાશયઃ પશ્ચઽપ્ત્ર વિધૌ ॥

તેમાં-જે પ્રણિધાન * છે ‘તત્સમયે સ્થિતિમત્’ અર્થાત્ તે સમયે જે અમુક ધર્મસ્થાન આરાધન પ્રસ્તુત હોય તેમાં એકાગ્રતારૂપ (Concentration) સ્થિતિવાળું—
 પ્રણિધાન સ્થિરતાવાળું હોય છે; તેમજ ‘તદ્ધ્યઃ કૃપાનુગ’ અર્થાત્ પોતાનાથી નીચેની દશાવાળા અન્ય જીવો પ્રત્યે તુચ્છકાર ભાવવાળું નહિં, પણ કૃપાપરાયણ એવું હોય છે. અને વિશુદ્ધ ભાવનારૂપ આ જે પ્રણિધાન કરવામાં આવે છે તે ‘નિરવદ્ય વસ્તુવિષયી’ અર્થાત્ નિષ્પાપ નિર્દોષ વસ્તુ સંબંધી જ કરાય છે, તેમજ તે ‘પરાર્થ’ નિષ્પત્તિથી સાર’—પરોપકારસિદ્ધિથી સારભૂત એવું હોય છે.

તે અધિકૃત ધર્મસ્થાનમાં જ યત્નાતિશયથી પ્રવર્તવું તે પ્રવૃત્તિ છે. તે કેવી હોય? ‘શુભ-સાર ઉપાય સંગતા’—તે ધર્મસ્થાનના સાધક એવા શુભ-પ્રશસ્ત અને સાર-સારભૂત-શ્રેષ્ઠ-ઉત્તમ ઉપાયથી યુક્ત એવી હોય; તેમજ ‘ઔત્સુક્ય વિવર્જિતા જ’ અર્થાત્ ફલ માટેની અધીરજરૂપ ઉત્સુકતાથી અથવા અન્ય કોઈ પણ પ્રકારની આકુક્તારૂપ ઉત્સુકતાથી સર્વથા રહિત એવી ધીરજવાળી નિરુત્સુક નિરાકુલ જ હોય; આ સત્પ્રવૃત્તિ અવન્ય-અચૂક ફલદાયિની છે એવા દૃઢ નિશ્ચયને લીધે, ફલમાં વિલંબ થાય તોપણ ધીરજ ખૂટે નહિં ને પ્રવૃત્તિ છૂટે નહિં એવી ધીર હોય.

વિઘ્નજય તે હીન મધ્યમ ને ઉત્કૃષ્ટ એમ ત્રણ પ્રકારનો છે; અને માર્ગમાં કંટક-વિઘ્ન-જનરવિઘ્ન-મોહવિઘ્નના જય સમો તે હીન-મધ્યમ-ઉત્કૃષ્ટ વિઘ્નજય વિઘ્નજય જાણવો. આ વિઘ્નજય ‘પ્રવૃત્તિફલવાળો’ છે, અર્થાત્ વિઘ્નજયનું ફળ પ્રસ્તુત ધર્મસ્થાનમાં ઓર જોરથી શૂરવીરપણે પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખવી એ જ છે. કારણ કે—

* “પ્રણિધાનં તત્સમયે સ્થિતિમત્ તદ્ધ્યઃ કૃપાનુગં ચૈવ ।

નિરવદ્યવસ્તુવિષયં પરાર્થનિષ્પત્તિસારં ચ ॥

તન્નૈવ તુ પ્રવૃત્તિઃ શુભસારોપાયસદ્ગતાઽત્યન્તમ્ ।

અધિકૃતયત્નાતિશયાદૌત્સુક્યવિવર્જિતા ચૈવ ॥

વિઘ્નજયસ્ત્રિવિધઃ खलु विज्ञेयो हीनमध्यमोત્કૃષ્ટઃ ।

માર્ગે હિ કણ્ઠકજ્વરમોહજયસમઃ પ્રવૃત્તિફલઃ ॥

સિદ્ધિસ્તત્તદ્ધર્મસ્થાનાગાપ્તિરિહ તાસ્વિકો જ્ઞેયા ।

અધિકે વિનયાદિયુતા હીને ચ દયાણિગુણસારા ॥

સિદ્ધેઽગ્રોત્તરકાર્યં વિનિયોગોઽવન્ધ્યમેતદ્વત્સમિન્ ।

સત્યન્વયસમ્પત્ત્યા સુન્દરમિતિ તત્ પરં યાવન્ ॥

આશયમેદા યતે સર્વેઽપિ હિ તત્સ્વતોઽવગન્તવ્યાઃ ।

ભાવોઽયમનેન વિના ચેષ્ટા દ્રવ્યક્રિયા તુચ્છા ॥” —પો.૩૧૩, ૩.

અમુક સ્થળે જવા નીકળેલો વટેનારું માર્ગમાં કાંટો વાગે કે તાવ આવે, કે દિશા ભૂલે, તોપણ તે ને વિઘ્ન દૂર કરી જેમ આગળ ચાલે છે; તેમ ધર્મમાર્ગે પ્રવર્તતો પણ વચ્ચે જઘન્ય કંટકવિઘ્ન સમા શીત-તાપ નડે, કે મધ્યમ જ્વરવિઘ્નસમા જ્વર આદિ બાહ્ય વ્યાધિ નડે, કે ઉન્ન્ટિ દિગ્ભેદ વિઘ્ન સમા મિથ્યાદર્શનરૂપ-દ્વિભ્રમરૂપ અંતરંગ્યાધિ નડે, તો પણ તે તે વિઘ્નો જય કરી આગળ ધપે છે. અર્થાત્ પોતાની ઇષ્ટ ધર્મપ્રાપ્તિના માર્ગમાં ગમે તેટલા વિઘ્નના ડુંગરા આડા આવી પડે, ગમે તેટલી વિપત્તિ-સરિતાઓ વચ્ચે નડે, તોપણ આત્માર્થી સુમુક્ષુ પોતાના ઇષ્ટ ધ્યેયનો કેટો કદી મૂકતો નથી, પણ ઉલટો દ્વિગુણિત ઉત્સાહબળથી તે વિઘ્નો-અંતરાયોનો પણ પરાજય કરી આગળ વધવા મથે છે, ‘ધીકાર્ધ કરી માર્ગે સંચરે છે’ આવા અપૂર્વ પુરુષાર્થશીલ પરમ આત્મપરાક્રમી જ્ઞાની સત્પુરુષોના પરમ સંવેગપૂર્ણ અમૃતવચનો છે કે—

“ગમે તેમ હો, ગમે તેટલા દુઃખ વેઠો, ગમે તેટલા પરિસહ સહન કરો, ગમે તેટલા ઉપસર્ગ સહન કરો, ગમે તેટલી વ્યાધિઓ સહન કરો, ગમે તેટલી ઉપાધિઓ આવી પડો, ગમે તેટલી આધિઓ આવી પડો, ગમે તો જીવનકાળ એક સમયમાત્ર હો, અને દુર્નિમિત્ત હો, પણ એમ કરવું જ ત્યાંસુધી હે જીવ! છૂટકો નથી.”

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

“ઘાતિ ડુંગર આડા અતિ ઘણા, તુજ દરિશણ જગનાથ !

ધીકાર્ધ કરી મારગ સંચરે, સેંગૂ કોઈ ન સાથ....અભિનંદન.”—શ્રી આનંદધનજી

તે તે ધર્મસ્થાનકની તાત્ત્વિકી પ્રાપ્તિ થવી તે અહીં સિદ્ધિ બાજુવી અને તે સિદ્ધિ

પોતાનાથી અધિક ચઢીયાતી દશાની પ્રાપ્તિવાળા પ્રત્યે વિનય-

સિદ્ધિ બહુમાન આદિ યુક્ત હોય,—નહિં કે દ્વેષ-મત્સરયુક્ત; અને

પોતાનાથી હીન ઉતરતી દશાવંત પ્રત્યે દયા-પ્રેમ આદિ ગુણથી

સારભૂત હોય,—નહિં કે તુચ્છકાર-નિરસ્કાર આદિ તુચ્છભાવથી નિઃસાર.

અને સિદ્ધિનું ઉત્તરકાર્ય તે વિનિયોગ છે, અર્થાત્ પોતે સિદ્ધિ કર્યા પછી જ તેનો બીજામાં વિનિયોગ થઈ શકે; પ્રથમ પોતે આત્માર્થ સાધે, પછી જ પરાર્થ સાધી

શકે, પોતે આત્માર્થ સાધ્યા વિના પરાર્થ સાધી શકાય જ નહિં.

વિનિયોગ કારણ કે પોતાને જે ધર્મસ્થાનની પ્રાપ્તિ-સિદ્ધિ થઈ, તેનો

બીજા જીવોને પણ લાભ થાય એમ તેનો યથાયોગ્યપણે નિષ્કારણ

કરુણાથી-પરમાર્થપ્રેમથી પરમાર્થ-પરોપકારાર્થે ઉપયોગ કરવો તે વિનિયોગ. આ વિનિયોગ છે તે અવન્ધ્ય છે, અચૂક અમોઘ કદી ખાલી ન બાય એવું ચોક્કસ ફલ આપનાર છે.

એટલે આ વિનિયોગ સતે અન્વયસંપત્તિથી સુંદર એવું તે કાર્ય પર ચાવત્ હોય છે.’

અર્થાત્ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ આત્મલાભનો જે પરમાર્થ-પરોપકારાર્થે ઉપયોગરૂપ વિનિયોગ

કર્યો, તો ઉત્તરોત્તર અન્વયસંપત્તિથી-ઉત્તરોત્તર ચઢતી કળાવાળી પરમાર્થ લાભસંપત્તિથી

ચાવત્ પરમદ્ગુણ-મોક્ષદ્ગુણ પ્રાપ્ત થાય ત્યાંસુધી તેનો ફલઅનુભવ ચાલુ રહે છે, પરમાર્થ

વિનિયોગ કરે તે ચાવત્ મોક્ષદ્ગુણ પામે જ છે.

આમ ઉત્તરોત્તર વિશાલ ચઢીયાતી દશાવાળા જે આ પ્રણિધાનઆદિ પંચવિધ આશય છે, તે સર્વેય ખરેખર! તત્ત્વથી અર્થાત્ પરમાર્થથી તથા૩૫ દશાવાળા હોય તે બાણુવા. અને જે આ આશય છે તે ભાવ છે; એટલે આ યથેક્ત સદાશય૩૫ ભાવવિનાની ચેષ્ટા તે દ્રવ્યક્રિયા તુચ્છ છે.

આ પ્રણિધાન અનધિકારીઓને હોય નહિ; તે આના અધિકારીઓ પણ જે વન્દનાના અધિકારીઓ કહ્યા હતા તે જ છે, એમ ૨૫૭ કથે છે—

૧૦ નાનધિકારિણામિદં । અધિકારિણશ્ચાસ્ય ચ ય વ વન્દનાયા ઉક્તાઃ, તદ્વથા-
પતદ્વહુમાનિનો વિધિપરા ઉચિતવૃત્તયશ્ચોક્તલિંગા પવ । ૩૬૪

૧૦ અર્થ:-અર્થ-આ (પ્રણિધાન) અનધિકારીઓને ન હોય; અને આના અધિકારીઓ જે વન્દનાના કહ્યા હતા તેઓ જ છે. તે આ પ્રકારે—પતદ્વહુમાનિનો વિધિપરા ઉચિતવૃત્તયઃ—એના બહુમાની, વિધિપરા, ઉચિતવૃત્તિવાળા,—ઉક્તલિંગવાળા જ. ૩૬૪

વિવેચન

“ સાહેબ વંદે તેહ હબૂર, જેના પ્રગટે પુણ્ય પંદૂર.”—શ્રી યશોવિજયજી.

એટલે આણું પ્રવૃત્તિ આદિ આશયનું નિબન્ધન મહામહિમાવાનું ‘ આ (પ્રણિધાન) અનધિકારીઓને ન હોય. ’—‘ નાનધિકારિણામિદમ્ ’ ‘ અને આના અધિકારીઓ જે વન્દનાના કહ્યા હતા તેઓ જ છે, ’ અને તેના મુખ્ય લિંગ—પ્રગટ લક્ષણ ‘ પતદ્વહુમાનિનો વિધિપરા ઉચિતવૃત્તયઃ ’—એના બહુમાની, વિધિપરા, ઉચિત વૃત્તિવાળા ’ એ જેનામાં હોય તે જ અત્ર અધિકારી બાણુવા. આ અધિકારી—અનધિકારી વિવેક આ મંથની પ્રસ્તાવનામાં વિસ્તારથી વિવેચાઈ ચૂક્યો છે, એટલે તેનું અત્ર પિષ્ટપેષણ કરવાની જરૂર નથી; (જુઓ પૃ. ૨૨-૨૬) તે સ્થળેથી જ પુનઃ વિચારી જવું.

પ્રણિધાનનું લિંગ તો વિશુદ્ધ ભાવનાદિ છે, એ મોક ટાંકી દર્શાવે છે—

૧૧ પ્રણિધાનલિંગં તુ વિશુદ્ધભાવનાદિ । યથોક્ત—

“ વિશુદ્ધભાવનાસારં, તદર્થોર્ષિતમાનસમ્ ।

યથાશક્તિક્રિયાલિંગં, પ્રણિધાનં મુનિર્જગૌ ॥૧॥

इति । ૩૬૫

૧૧ અર્થ:-પ્રણિધાનનું લિંગ તો વિશુદ્ધ ભાવનાદિ છે. જેમ કહ્યું છે—

વિશુદ્ધ ભાવનાથી સાર, તેના અર્થમાં અર્પિત માનસવાણું, યથાશક્તિ ક્રિયાલિંગવાણું પ્રણિધાન મુનિએ કહ્યું છે. ૩૬૫

વિવેચન

“સાચી ભક્તિ રે ભાવન રસ કહ્યો, રસ હોય તિહાં હોય રીઝેલ.”

— શ્રી યશોવિજયજી.

આ મહિમાવંત પ્રણિધાનનું લિંગ શું છે? તે માટે કહ્યું—‘પ્રણિધાનનું લિંગ તે તો વિશુદ્ધ ભાવનાદિ છે.’ ઇ. અત્રે પ્રણિધાનના ત્રણ લિંગ—ચિહ્ન દાખવ્યા—(૧) વિશુદ્ધ-માવનાસાર—‘વિશુદ્ધ ભાવનાથી સાર’,—દ્વેષ-અભિષ્વંગ-મોહરૂપ પ્રણિધાનનું લિંગ નિદાનથી રહિત વિશુદ્ધ ભાવનાથી જ આ સારભૂત છે; અથવા વિશુદ્ધ ભાવનાદિ રાગ-દ્વેષ-મોહ રહિત શુદ્ધ સાચા હૃદયની ભાવના એ જ એનો સાર છે. (૨) —‘તદર્થાપિતમાનસમ્’—‘તદ્ અર્થમાં અર્પિત માનસવાળું’—જે સૂત્ર ઉચ્ચારાય છે તેના અર્થમાં માનસ-સમગ્ર મન (The whole mind) જેમાં અર્પણ કરાયેલ છે (Applied & Dedicated) એવું આ પ્રણિધાન છે. (૩) અને ‘યથાશક્તિ ક્રિયાલિઙ્ગમ્’—‘યથાશક્તિ ક્રિયાલિંગવાળું’—પોતાની શક્તિ ઉપરવટ થયા વિના પોતાની જેવી જેવી શક્તિ હોય તે પ્રમાણે તે પૂરેપૂરી પ્રયોજીને યથાશક્તિ ક્રિયા કરવી એ તેનું લિંગ છે. આમ વિશુદ્ધ ભાવના, અર્થમાં ચિત્ત-સમર્પણ, અને યથાશક્તિ ક્રિયા એ આ પ્રણિધાનનું લિંગ મુનિએ કહ્યું છે.

સ્વલ્પ કાલ પણ આ પ્રણિધાન કરવામાં આવે તે પણ પ્રશસ્ત છે, કારણ કે તે સકલ કલ્યાણને આક્ષેપ—આકર્ષણ કરે એવું અતિગંભીર ઉદારરૂપ છે, અને એ થકી પ્રધાન ધર્મકાયાદિ લાભ કેવી રીતે હોય છે, તે વિવરી દેખાડે છે—

૧૨ સ્વલ્પકાલમપિ શોભનમિદં, સકલકલ્યાણાક્ષેપાત્ । અતિગમ્ભીરોદારરૂપમેતત્ ।
અતો હિ પ્રશસ્તભાવલાભાન્નિશિષ્ટક્ષયોપશમાદિભાવતઃ પ્રધાનધર્મકાયાદિલાભઃ । ૩૬૬

૧૨ અર્થઃ—સ્વલ્પ કાળ પણ આ શોભન છે, સકલ કલ્યાણના આક્ષેપને લીધે.

આ અતિ ગંભીર ઉદારરૂપ છે, કારણકે આના થકી પ્રશસ્ત ભાવના લાભ લીધે વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમાદિ ભાવથી પ્રધાન ધર્મકાયાદિ લાભ (હોય છે). ૩૬૬

પંક્તિકા—સ્વલ્પ ઇત્યાદિ, સ્વલ્પકાલમપિ—પરિમિત કાલ પણ, શોભન—શોભન, ઉત્તમાર્થ—હેતુનાથી, હૃદ—આ, પ્રણિધાન. ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—સકલકલ્યાણાક્ષેપાત્—સકલ કલ્યાણના આક્ષેપને લીધે, નિખિલ અબ્યુદય-નિશ્ચેત્સના અવધ્ય નિબન્ધનપણ્યને લીધે એ જ ભાવે છે. અતિગમ્ભીરોદારમ્—અતિગંભીર—ઉદાર, પૂર્વવત્, યત્—આ, પ્રણિધાન. ક્યા કારણથી? તે માટે કહ્યું—અતઃ—આ થકી, પ્રણિધાન થકી, હિ—કારણ કે, પ્રશસ્તભાવલાભાત્—પ્રશસ્ત ભાવના લાભને લીધે,—રાગ-દ્વેષ-મોહથી અચ્છુન્ન પ્રણિધાનની પ્રાપ્તિને લીધે શું? તો કે વિશિષ્ટસ્ય—વિશિષ્ટ, મિથ્યાત્વમોહનીયાદિના અને શુદ્ધ મનુષ્યગતિ—સુસંસ્થાન સુસંહનન આદિ કર્મના યથાયોગ એકદેશ-ક્ષયલક્ષણ ક્ષયોપશમસ્ય—ક્ષયોપશમના, આદિ શબ્દથી યવના, માત્રતઃ—માત્ર થકી, સત્તા થકી, પ્રેત્ય-પરભવે જઈ પ્રધાનધર્મકાયાદિલાભઃ—પ્રધાનસ્ય—પ્રધાન એટલે દૃઢ સંહનન-શુભ સંસ્થાનતાથી સર્વોત્કૃષ્ટ એવા, ધર્મકાયાસ્ય—ધર્મકાયાનો, ધર્મઆરાધનાર્હ શરીરનો, આદિ શબ્દથી ઉજ્જવલ કુલ-ગતિ-આયુ-દેશ-કલ્યાણનિત્રાદિનો, લાભ—લાભ, પ્રાપ્તિ.

વિવેચન

“મન મધુકર વર કર જોડી કહે, પદકજ નિકટ નિવાસ;

ધનનામી આનંદધન સાંભળો, એ સેવક અરદાસ....

ધર્મ જિનેશ્વર ગાઉ રંગશું, ભંગ મ પડશે હો પ્રીત.” —શ્રીઆનંદધનજી

અને ‘સ્વલ્પકાળ પશુ આ શોભન છે,—સકલ કલ્યાણના આશ્રેપને લીધે’—
‘સ્વલ્પકાલમપિ શોભનમિદં, સકલકલ્યાણાશ્રેપાત્’—સ્વલ્પ—અતિ થોડો વખત પશુ આ
પ્રણિધાન કરવામાં આવે તોપણ આ શોભન—શુભભાવસંપન્ન—
સકલ કલ્યાણ આશ્રેપ સુંદર છે; કારણ કે તે સર્વ કલ્યાણનો આશ્રેપ—આકર્ષણ કરે છે,
એવી લાવી હાજર કરે છે, એવું સમર્થ છે.

અને ‘આ અતિગંભીર ઉદારરૂપ છે,—‘અતિગમ્भीરોદારરૂપમેતત્’,—આ પ્રણિધાન
પૂર્વે કહ્યું હતું તેમ અતિ ગંભીર અને ઉદાર છે; કારણ કે—‘અતો हि प्रशस्तभावलाभात्’
—આના થકી પ્રશસ્ત ભાવના લાભને લીધે વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમાદિ
પ્રધાન ધર્મકાયાદિ લાભ ભાવથી—‘વિશિષ્ટક્ષયોપયમાદિભાવતઃ’—પ્રધાન ધર્મકાયાદિ લાભ
(હોય છે)—‘પ્રધાનધર્મકાયાદિલાભઃ’—અર્થાત્ આ પ્રણિધાન
થકી રાગ-દ્વેષ-મોહથી અસ્પૃષ્ટ પ્રશસ્ત-શુભ ભાવની પ્રાપ્તિ હોય છે; એથી કરીને
મિથ્યાત્વમોહનીયાદિ કર્મનો વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ હોય છે, તેમજ મનુષ્યગતિ—સુસંસ્થાન—
સુસંહનન આદિ વિશિષ્ટ શુભ કર્મની પ્રકૃતિનો બંધ હોય છે; અને તેથી કરીને પરલવને
વિષે પ્રધાન ધર્મકાયાનો—ધર્મ આરાધનાને માટે યોગ્ય એવા દૃઢ સંહનન—સંસ્થાનવાળા
પ્રધાન સર્વોક્ષીય શરીરનો, તેમજ આદિ શબ્દથી ઉત્તમ કુલ, જાતિ, આયુ, દેશ, કલ્યાણ—
મિત્ર આદિનો લાભ—પ્રાપ્તિ હોય છે. આમ પ્રણિધાન થકી શુભ ભાવ, શુભ ભાવ થકી શુભ
કર્મ ને શુભકર્મ થકી ધર્માનુકૂળ શરીરાદિની પ્રાપ્તિ હોય છે.

ત્યાં પ્રધાન ધર્મકાયાદિ લાભ જોતે થયો છે એવા આ નિરંતર શ્રદ્ધા-વીર્ય-સ્મૃતિ-સમાધિ-પ્રજ્ઞાની
વૃદ્ધિથી સકલ ઉપાધિવિશુદ્ધિ હોય છે, એમ આ પ્રણિધાનનું ક્ષેત્ર પ્રશંસી, આ પ્રણિધાન તે ભવજલનોકાર્ય
‘પ્રશાંતવાહિતા’ એમ આ અંગે અન્યદર્શનોનો સંવાદ દર્શાવે છે—

૧૨ ત્વજાસ્ય સકલોપાધિવિશુદ્ધિઃ, દીર્ઘકાલનૈરન્તર્યસત્કારાસેવનેન શ્રદ્ધાવીર્યસ્મૃતિ-
સમાધિપ્રજ્ઞાવૃદ્ધ્યા । ન हि समप्रसुखभाक् तदङ्गहीनो भवति, तद्वैकલ્યેऽपि तद्भावेऽहेतुक-
त्वप्रसङ्गात् । न चैतदेव भवतीति योगाचार्यदर्शनम् । सेयं भवजलघिनोः प्रशान्तवाहितेति
परैरपि गीयते । ૩૬૭

૧૩ અર્થઃ—ત્યાં આની (પ્રણિધાનકર્તાની) સકલ ઉપાધિવિશુદ્ધિ હોય છે,—દીર્ઘકાલ
નૈરન્તર્યથી સતકાર આસેવન વડે કરીને શ્રદ્ધા-વીર્ય-સ્મૃતિ-સમાધિ-પ્રજ્ઞાની વૃદ્ધિથી. કારણકે

ત્યાં શ્રદ્ધા-વીર્ય-સ્મૃતિ-સમાધિ-પ્રજ્ઞાની વૃદ્ધિની સકલ ઉપાધિવિશુદ્ધિ : ‘પ્રશાન્તવાહિતા’ ૬૩૫

સમગ્રસુખભાગી તદંગહીન હોય નહિ, -તદ્વૈકલ્યે પણ તદ્ભાવે અહેતુકત્વપ્રસંગને લીધે. અને આ એમ નથી હોતું એવું યોગાચાર્યદર્શન છે.

તે આ ભવજલધિ-નૌકા ‘પ્રશાન્તવાહિતા’ એમ પરીથી પણ ગવાય છે. ૩૬૭

વિવેચન

“નરગતિ પઠમ સંઘયણ, તેહ અપેક્ષા જાણો;

નિમિત્તાશ્રિત ઉપાદાન, તેહને લેખે આણો....પ્રણમો શ્રી અરનાથ.

નિમિત્ત હેતુ જિનરાજ, સમતા અમૃત ખાણી,

પ્રણુ અવલંબત સિદ્ધિ, નિયમા એહ વખાણી....પ્રણમો.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને ‘ત્યાં આની સકલ ઉપાધિવિશુદ્ધિ હોય છે,’—‘તવાસ્ય સકલોપાધિ-વિશુદ્ધિ:’—ત્યાં ધર્મકાય આદિનો લાભ થયે આ પ્રણિધાનકર્તાને સર્વ ઉપાધિની—અર્થ ઉપકારી ઉપકરણરૂપ નિષ્કલંક નિર્દોષ સામગ્રીની વિશુદ્ધિ—વિશેષે શ્રદ્ધા-વીર્ય-સ્મૃતિ- કરીને શુદ્ધિ હોય છે. શાથી? ‘દીર્ઘકાલ નૈરન્તર્યથી સત્કાર આસેવન સમાધિ-પ્રજ્ઞાની-વૃદ્ધિ વડે કરીને શ્રદ્ધા-વીર્ય-સ્મૃતિ-સમાધિ-પ્રજ્ઞાની વૃદ્ધિથી.’ દીર્ઘકાલ-લાંબો વખત સુધી નિરન્તરપણે—સતતપણે સત્પ્રાધનતા આદરથી પ્રહણરૂપ સત્કાર અને પુનઃ પુનઃ સેવનરૂપ-અભ્યાસરૂપ આસેવન વડે કરીને શુદ્ધમાર્ગ-રુચિરૂપ શ્રદ્ધા, અનુષ્ઠાનશક્તિરૂપ વીર્ય, અનુભૂત અર્થવિષયા જ્ઞાનવૃત્તિરૂપ સ્મૃતિ, ચિત્ત-સ્વાસ્થ્યરૂપ સમાધિ, અને બહુ-બહુવિધ આદિ ગહનવિષયા અવબોધશક્તિરૂપ પ્રજ્ઞાની

પણિકા—તે થકી શું? તે માટે કહ્યું. તત્ર—ત્યાં ધર્મકાયઆદિ લાભે-અસ્ય—આની પ્રણિધાન-કર્તાની, સકલોપાધિવિશુદ્ધિ:—સકલ ઉપાધિવિશુદ્ધિ હોય છે, પ્રતીત નિખિલ કલંકસ્થાનતાથી સર્વવિશેષ શુદ્ધિ. કેવી રીતે? તે માટે કહ્યું. દીર્ઘકાલ—દીર્ઘકાલ—પૂર્વલક્ષ આદિ પ્રમાણુતાથી, નૈરન્તર્યેણ નૈરન્તર્યથી, નિરંતરાય સાતત્યથી, સત્કારસ્ય—સત્કારનું, જિનપૂજનું, આસેવનમ્—આસેવન, અનુસવ, તેન—તે વડે, શ્રદ્ધા—શ્રદ્ધા, શુદ્ધમાર્ગરુચિ, વીર્ય—વીર્ય, અનુષ્ઠાનશક્તિ, સ્મૃતિ:—સ્મૃતિ, અનુભૂત અર્થવિષયા જ્ઞાનશક્તિ, સમાધિ:—સમાધિ, ચિત્તસ્વાસ્થ્ય, પ્રજ્ઞા—પ્રજ્ઞા, બહુ-બહુવિધઆદિ ગહનવિષયા અવબોધ શક્તિ, તાસાં—તેઓની, વૃદ્ધ્યા—વૃદ્ધિથી, પ્રકર્ષથી. કારણ કે જેણે સત્કાર આસેવન નથી કર્યો તે જન્મુને અદૃષ્ટ કલ્યાણતાએ કરીને તેની આકાંક્ષાના અસંભવથી ચિત્તના અપ્રસન્નપણાને લીધે શ્રદ્ધાદિનો તથાવિષ વૃદ્ધિઅભાવ હોય છે. એ જ વ્યતિરેકથી પ્રતિવસ્તુકેપન્યાસથી કહી.—

ન—ન જ, હિ—કારણ કે, સમગ્રસુખભાગ્—સમગ્રસુખભાગી, સંપૂર્ણ વૈયવિક શર્મસેવક, તદંગહીન:—તદંગહીન હોય; તસ્ય—તેના, સમગ્ર સુખના, અઙ્ગાનિ—અંગો હેતુઓ-વય-વૈયક્ષણ્ય દક્ષિણ-વિભવ-ઔદાર્ય-સૌમાર્યાદિ, તૈર્હીનો—તેઓથી હીન—રહિત હોય વિપક્ષમાં આવક કહ્યું—તદ્વૈકલ્યેઽપિ—તેના વૈકલ્યમાં પણ, તેના અંગના અભાવે પણ, તદ્ભાવે—તદ્ભાવમાં સમગ્રસુખભાવમાં, અહેતુકત્વપ્રસંગાત્—અહેતુકત્વના પ્રસંગને લીધે, નિર્હેતુકત્વપ્રાપ્તિને લીધે. સંઘં તુ આ પ્રણિધાન-લક્ષણા, પ્રશાન્તવાહિતા—પ્રશાન્ત:—પ્રશાન્ત, રાગદિક્ષણ ક્ષયોપશમવાત્ વહતિ—વહે છે, વર્તે છે, તચ્છીલશ્ચ ય:—અને તત્પરીક્ષવાળો જે છે, સ્ત તથા—તે તથા, તદ્ભાવસ્તત્તા—તેનો ભાવ તે તથા, પ્રશાન્તવાહિતા.

વૃદ્ધિથી તેને સકલ ઉપાધિવિશુદ્ધિ હોય છે. અર્થાત્ લાંબો વખત જિનભક્તિ-શ્રુતભક્તિ આદિ સત્સાધનના સત્કાર-આસેવનથી તેની શ્રદ્ધા-વીર્ય-સ્મૃતિ-સમાધિ-પ્રજ્ઞાની વૃદ્ધિ થયા કરે છે, એટલે તેને સર્વ ઉપકરણ-સાધનસામગ્રીની વિશુદ્ધિ સંપ્રાપ્ત થાય છે.

કારણ કે—‘સમગ્રસુખભાગી તદંગહીન હોય નહિ,—તદ્વૈકલ્યે પણ તદ્ભાવે અહેતુકત્વપ્રસંગને લીધે’ સમગ્ર-સંપૂર્ણ વિષયસુખનો જે ભાગી-સેવનાર છે, તે તે સમગ્ર સુખના અંગરૂપ-હેતુરૂપ વય-વૈયક્ષણ્ય-દાક્ષિણ્ય-વિભવ-ઔદાર્ય—
‘સમગ્રસુખભાગી સૌભાગ્યાદિ હીન-રહિત હોય નહિ; કારણ કે તે તે સુખહેતુભૂત તદંગહીન હોય નહિ.’ સામગ્રી ન હોય, છતાં તે સમગ્ર સુખ હોય એમ માનવામાં અહેતુકપણાનો પ્રસંગ આવે છે,—તે તે સુખસામગ્રી વિના તે સમગ્ર સુખ સંભવતું જ નથી માટે. ‘અને આ એમ નથી હોતું એવું યોગાચાર્યદર્શન છે.’ આ-પ્રણિધાન એમ તદંગહીન-તેના અંગભૂત હેતુભૂત સામગ્રીથી રહિત નથી હોતું અર્થાત્ તેના અંગભૂત સકલ સામગ્રીથી સહિત હોય છે, એવું યોગાચાર્યનું દર્શન છે.

અને ‘તે આ ભવજલધિનૌકા પ્રશાન્તવાહિતા છે એમ પરાથી પણ ગવાય છે.’ અર્થાત્ આ જે પ્રણિધાન છે તે ભવસાગરમાં નૌકા સમાન પ્રશાન્તવાહિતા છે. જેમ શાંત સમુદ્રમાં નૌકા આપોઆપ વહ્યા કરે, તેમ ભવસાગરથી તારનારી પ્રશાન્તવાહિતા આ પ્રણિધાનરૂપ નૌકા પ્રશાંતપણે આપોઆપ વહ્યા કરી, આગળ ને આગળ આત્મવિકાસરૂપ પ્રગતિ કર્યા કરી, ઉચ્ચ ઉચ્ચતર આશયની વૃદ્ધિ કરી, ભવસાગર પાર પહોંચાડે છે, એટલે તેને ભવજલધિમાં નૌકા સમાન ‘પ્રશાંતવાહિતા’ અન્યદર્શનીઓએ કહી છે તે યથાર્થ જ છે.

(અને આવા આ પ્રણિધાનફલભાગીને) આ અજ્ઞાતના જ્ઞાપનફલવાળો અમારો સદુપદેશ એકંતે હૃદયાનંદકારી થઈ પરિણમે છે અને જ્ઞાત સતે તો ભાવથી અખંડન જ હોય છે, ઇં માર્મિક કથન લલિતવિસ્તરકારણ કથે છે—

૧૮ અયમજ્ઞાતજ્ઞાપનફલઃ સદુપદેશો હૃદયાનન્દકારી પરિણમત્યેકાન્તેન; જ્ઞાતે ત્વચ્છણ્ડનમેવ ભાવતઃ। અનાભોગતો ભોગતોઽપિ માર્ગગમનમેવ સદ્અન્યાયેનેત્યધ્યાત્મ-ચિન્તકા ॥૩૬૮

૧૯ અર્થઃ—આ અજ્ઞાતના જ્ઞાપનફલવાળો સદુપદેશ હૃદયાનન્દકારી એકાન્તથી પરિણમે છે, —જ્ઞાત સતે તો ભાવથી અખંડન જ છે. અનાભોગથી, ભોગથી પણ માર્ગગમન જ સદ્અન્યાયથી (હોય છે), એમ અધ્યાત્મચિન્તકો કહે છે. ૩૬૮

વિવેચન

“શાંતિ સ્વરૂપ એહ ભાવશે, ધરી શુદ્ધ પ્રણિધાન રે;
આનંદધન પદ પામશે, તે લેશે બહુમાન રે...શાંતિજિન!”

—શ્રી આનંદધનજી

હવે ઉપસંહાર કરતાં લક્ષિતવિસ્તરાક્તર્તા મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજી વદે છે'—
 'અયમજ્ઞાતજ્ઞાપનફલઃ સદુપદેશો હૃદયનાનંદકારી પરિણમત્યેકાન્તેન'—'આ અજ્ઞાતના
 જ્ઞાપન ફલવાળો સદુપદેશ હૃદયનાનંદકારી એકાન્તથી પરિણમે છે,—
 અજ્ઞાતના જ્ઞાપન ફલ-જ્ઞાત સતે તો ભાવથી અખંડન જ છે.'—'જ્ઞાતે ત્વચ્છળનમેવ
 વાળો આ સદુપદેશ માવતઃ' અજ્ઞાતનું-નહિં જાણવામાં આવેલનું જ્ઞાપન-જણાવવું એ જ
 હૃદયનાનંદકારી જેનું ફલ છે, એવો આ જે અમે કહ્યો તે સદુપદેશ-સત્પવસ્તુ
 સંબંધીનો ઉપદેશ એકાન્તે હૃદયને આનંદકારી પરિણમે છે; અને
 જ્ઞાત સતે-જાણવામાં આવેલ સતે, જાણવામાં આવ્યે, તો ભાવથી અખંડન જ છે. અર્થાત્
 આ પરમ સત્ એવા અર્હત્ ભગવત્તા યૈયવન્દન સંબંધી જે લક્ષિતપદો વિસ્તારતી આ
 લક્ષિતવિસ્તરથી સદુપદેશ-સત્ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો, તે આના સ્વરૂપથી અજ્ઞાતને-
 અજાણને આનું મહામહિમા સ્વરૂપ જ્ઞાપન કરશે-જણાવશે અને તેના હૃદયને એકાન્તથી
 આનંદકારી થઈને પરિણમશે, એમ અમારો આત્મા સાક્ષી પૂરે છે;
 જ્ઞાત સતે ભાવથી અને જ્ઞાત સતે-જાણવામાં આવેલ સતે ભાવથી અખંડન જ છે.
 અખંડન જ અથવા બીજી રીતે ઘટાવીએ તો આ અજ્ઞાતનું જ્ઞાપન કરવું એ
 જેનું ફળ છે એવો આ સદુપદેશ આ પ્રજ્ઞાતવાહિતાવંતને-પ્રજ્ઞિધાન-
 કર્તાને હૃદયનાનંદકારી થઈ એકાન્તે પરિણમે છે; અને તે જ્ઞાત સતે તો તેના ભાવનું
 અખંડન જ હોય છે. આમ તેની પ્રજ્ઞાતવાહિતાનો અખંડ એકધારો, પ્રવાહ પ્રવહ્યા કરે છે.

અને આમ—'અનામોગતો મોગતોઽપિ માર્ગમનમેવ'—'અનાભોગથીભોગથી પણ
 માર્ગમન જ સદન્ધન્યાયથી (હોય છે)---'સદન્ધન્યાયેન'---'એમ અધ્યાત્મચિન્તકો
 વદે છે.' અનાભોગથી-અનુપયોગપણે-અજાણપણે અને ભોગથી-
 જાણતાં-અજાણતાં જાણપણે પણ માર્ગમન જ સદન્ધન્યાયથી હોય છે એમ અધ્યાત્મ-
 સદન્ધન્યાયથી માર્ગમન વિષયના ચિતક-ચિતારક પુરુષો કહે છે. અર્થાત્ માર્ગમન દેખતો
 દષ્ટા પુરુષ કરે તે આભોગથી-ઉપયોગથી-જાણપણે કરે છે, અને
 માર્ગને નહિં દેખતો એવો અજાણ-અજ્ઞાનઅંધ તે દષ્ટા દેખતા પુરુષના અવલંબને-
 આશ્રયે-નિશ્રાએ ચાલે તો તે પણ અનાભોગથી-અનુપયોગથી-અજાણપણે પણ માર્ગમન
 કરે છે. જેમ દેખતો પુરુષ માર્ગ દેખીને ચાલે, તેની આંગળીએ વળગી કે તેની સૂચના
 પ્રમાણે પાછળ પાછળ આંધળો પણ ચાલે તો તે પણ માર્ગમન કરે, તેમ આ દષ્ટાંત
 પરમાર્થમાર્ગમાં તે જ પ્રકારે ઘટાવી શકાય છે. એટલા માટે જ શાસ્ત્રમાં એક ગીતાર્થ-
 વિહાર ને બીજો તન્નિશ્રિત-ગીતાર્થનિશ્રિત વિહાર કહ્યો છે, ત્રીજો વિહાર કહ્યો જ નથી.

“गीयन्थोय विहारो, वीजो गीयन्थनिस्तिओ भणिओ ।

इत्तो तइय विहारो, नाणुत्ताओ जिणंवेहिं ॥”—શ્રી આપર્યકનિર્યુક્તિ.

એવા શુભ ફલવાળા પ્રજ્ઞિધાન પર્વત આ ચૈલવંદન છે, એમ ઉપસંહાર કરતાં મહર્ષિ હરિ-
 ભદ્રાચાર્યજી 'કુમહુનિર્યુક્તી' યથોચિત કરવાની હેવટની ભલામણ કરે છે—

૧૨ તદેવંવિધશુભફલપ્રણિધાનપર્યન્તં ચૈત્યવન્દનં । તદન્વાચાર્યાદીનભિવન્દ્ય યથોચિતં
કરોતિ કુર્વન્તિ વા કુગ્રહવિરહેણ ॥૩૬૯

૧૫ અર્થ:-તેથી એવંવિધ શુભ ફલવાળા પ્રણિધાન પર્યાંત ચૈત્યવન્દન છે.

તે પછી આચાર્યોદિને અભિવન્દી યથોચિત (એક) કરે છે વા (બહુ) કરે છે,
કુગ્રહવિરહેણ — કુગ્રહવિરહથી. ૩૬૯

વિવેચન

“ચંદ્રપ્રભ જિન સાહેબા રે, તુમ છો ચતુર સુભાણ....મનના માન્યા;
સેવા જાણો દાસની રે, દેશે ક્ષણ નિર્વાણ....મનના માન્યા.”

—શ્રી યશોવિજયજી.

અને ‘તેથી એવંવિધ શુભ ફલવાળા પ્રણિધાન પર્યાંત ચૈત્યવન્દન છે.’ તેથી એમ દર્શાવ્યું તે શુભ-પ્રશસ્ત ક્ષણ છે જેનું એવા પ્રણિધાન પર્યાંત આ પ્રસ્તુત ચૈત્યવન્દન છે. અને તે પછી આચાર્યોને અભિવન્દી, યથોચિત (એક) કુગ્રહ ‘વિરહ’ની કરે છે વા (બહુ) કરે છે,—‘કુગ્રહવિરહેણ’—કુગ્રહવિરહથી. તે ભલામણ પછી આચાર્યોની સન્મુખ જઈ તેને વન્દન કરી, પોતપોતાને યોગ્ય—ઉચિત કર્તવ્ય કરે છે, અને તે પછી કેવી રીતે કરે છે? તો કે ‘કુગ્રહ વિરહથી,’—‘કુગ્રહવિરહેણ’—સર્વાત્ર કુગ્રહ-કુત્સિત ગ્રહનો પરિત્યાગ કરીને. આ કુગ્રહ કુટિત આવેશરૂપ પકડ-અભિનિવેશ ગ્રહની જેમ અતિ અતિ વિષમ-વસમો છે.

‘કુતર્કને વિષમ ગ્રહની’ ઉપમા અનેક પ્રકારે ઘટે છે: (૧) ગ્રહ એટલે સૂર્ય, ચંદ્ર, રાહુ આદિ ગ્રહ. તેમાં દુષ્ટ ગ્રહ-અનિષ્ટ ગ્રહ જેમ મનુષ્યને પીડાકારી વસમો થઈ પડે છે, નડે છે, તેમ કુતર્કરૂપ દુષ્ટ ગ્રહ મનુષ્યને હેરાન હેરાન કરી નાંખી કુતર્ક વિષમ ગ્રહ વસમો પીડાકારી થઈ પડે છે, કનડે છે. અથવા રાહુ જેવો પાપગ્રહ જેમ ચંદ્રને ગ્રસી તેને ઉત્તાપકારી થાય છે, તેમ આ કુતર્કરૂપી વિષમ પાપગ્રહ આત્મારૂપ ચંદ્રને ગ્રસી લઈ તેને અત્યંત તાપ પમાડે છે. આમ તે ભારે વસમો ગ્રહ છે. (૨) અથવા ગ્રહ એટલે ભૂત-પિશાચ-ઝોડ. જેમ કોઈને વસમું ભૂત, પિશાચ કે ઝોડ વળગ્યું હોય, તે તેનો કેડો ન મૂકે, તેને ગ્રહી રાખે, પકડી-જકડી રાખે, અને તેને હેરાન-પરેશાન કરી નાંખે; તેમ આ કુતર્કરૂપ ભૂત, પિશાચ કે ઝોડ જીવને જો વળગ્યું હોય, તો તે તેનો કેડો મૂકતું નથી, તેને ગ્રહી-પકડી-જકડી રાખે છે, કાઢવું મુશ્કેલ થઈ પડી તેને ખૂબ કનડે છે. જેના મનમાં કુતર્કરૂપ ભૂત (Obsession, Delusion) ભરાઈ ગયું હોય, તેને તે કાઢવું ભરી વસમું થઈ પડે છે, એ બલારે કાઢવી ભારી વિકટ થઈ પડે છે. આમ પણ કુતર્ક ‘વિષમ ગ્રહ’ છે. (૩) અથવા ગ્રહ એટલે મગર. મગર જો કોઈને ગ્રહે, પકડે, તો તેની પકડમાંથી છૂટવું બહુ મુશ્કેલ-વસમું છે, તેમ કુતર્કરૂપ ગ્રહના-મગરના પંજામાં જે સપડાયો તેની હાઠમાં જે ભીડાયો, તેને પણ તેના સકંજમાંથી

છૂટવું ભારી વસમું થઈ પડે છે. આ રીતે પણ કુતર્ક ખરેખરા વિષમ ઝાડ છે. આમ હુદ્દા ઝાડ, ભૂત કે મગર-એમ ઝાડના ડોહ પણ અર્થમાં કુતર્કને 'ઝાડ' નામ આપ્યું તે યથાર્થ છે, અને તે પણ 'વિષમ' ઝાડ છે, વસમો-શમાવવો વિકટ, સમ કરવો-સીધો પાંસરો કરવો હુદ્દા એવો છે.'

શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય વિવેચન (સ્વચિત), પૃ. ૩૨૪-૨૫.

આમ અસદ્ભાવિનિવેશરૂપ કુઝલ ઝાડની જેમ અત્યંત હુદ્દા છે એટલે જ તેનો 'વિરહ'—વિયોગ—અભાવ કરવાનું સૂચન કરી, શાસ્ત્રકર્તા મહર્ષિજીએ 'વિરહ' શબ્દથી વિરહાંકવાળી પોતાની અંથપદ્ધતિનું સૂચન કર્યું છે. ભવવિરહને અંખતા હરિભદ્રજીનો વિશિષ્ટ એવા આ ભાવિતાત્મા મહાત્માએ પોતાના આ અંથના અંતભાગમાં 'વિરહાંક' ત્રણ વાર આ 'વિરહ' શબ્દનો વિશિષ્ટ પ્રયોગ કર્યો છે, તેમાંનો આ 'કુઝલ વિરહ' એ પ્રથમ પ્રયોગ છે. અને અત્રે આ 'વિરહ' શબ્દ કુઝલ સાથે જોડી સર્વત્ર કુઝલનો સર્વથા ત્યાગ કરવાનો સુમુક્ષુઓને સદુપદેશ-સતક્રિપદેશ આપ્યો છે એમ ધ્વનિત થાય છે. જય હરિભદ્ર !

॥ इति महर्षिः श्रीहरिभद्राचार्यविरचितायां मनःसुखनन्दनेन भगवानदासेन हेमदेवी-सुजातेन चिद्देवविशोधिनीटीकाभिधानेन विवेचनेन सविस्तरं त्रिवेचितायां ललितविस्तरायां प्रणिधानपर्यंतं चैत्यवन्दनम् ॥

યૂલિકા વ્યાખ્યાનઃ મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીનો અંતિમ સદ્બોધ

અને આ કુપ્રહરિરહથી વથોચિતની સિદ્ધિ અર્થે શાસ્ત્રકર્તા મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજી ઉપસંહાર કરતાં અત્રે ટૂંકા ટચ ને ચોકખા ચટ સુત્રાત્મક અમૃત વાક્યોથી યૂલિકાએ છેવટનો સતઉપદેશ આપે છે, કે જે આ આચાર્યયૂગમણિના સુવર્ણમય કીર્તિકલશ સમા આ ગ્રંથમાં યૂગમણિએ શોભી રહ્યો છે. તે આ પ્રકારે—

‘एतत्सिद्धये तु—
यतितव्यमादिकर्मणि;
परिहर्तव्योऽकल्याणमित्रयोगः, सेवितव्यानि कल्याणमित्राणि;
न लङ्घनीयोचितस्थितिः, अपेक्षितव्यो लोकमार्गः;
माननीया गुरुसंहतिः, भवितव्यमेतत्तन्त्रेण;
प्रवर्तितव्यं दानादौ, कर्त्तव्योदारपूजा भगवतां, निरूपणीयः
साधुविशेषः;
श्रोतव्यं विधिना धर्मशास्त्रं, भावनीयं महायत्नेन, प्रवर्तितव्यं
विधानतः,
अवलम्बनीयं धैर्यं, पर्यालोचनीया आयतिः, अवलोकनीयो
मृत्युः, भवितव्यं परलोकप्रधानेन;
सेवितव्यो गुरुजनः, कर्त्तव्यं योगपटदर्शनं, स्थापनीयं
तदरूपादि चेतसि, निरूपयितव्या धारणा, परिहर्तव्यो विक्षेपमार्गः,
यतितव्यं योगसिद्धौ;
काग्यितव्या भगवत्प्रतिमाः, लेखनीयं भुवनेश्वरवचनं;
कर्त्तव्यो मङ्गलजापः, प्रतिपत्तव्यं चतुःशरणं;
गर्हितव्यानि दुष्कृतानि, अनुमोदनीयं कुशलं;
पूजनीया मन्त्रदेवताः, श्रोतव्यानि सच्चेष्टितानि, भावनीय-
मौदार्यं, वर्त्तितव्यमुत्तमज्ञातेन ॥૩૭૦

અર્થ:-અને આની સિદ્ધિને અર્થે તો —

આદિ કર્મમાં યત્ન કરવા યોગ્ય છે; અકલ્યાણ-
મિત્રનો યોગ પરિહરવા યોગ્ય છે, કલ્યાણમિત્રો સેવવા
યોગ્ય છે; ઉચિતસ્થિતિ લંઘવા યોગ્ય નથી, લોકમાર્ગ
અપેક્ષવા યોગ્ય છે; ગુરુસંહતિ માનનીય છે, એના તંત્રથી
(આધીનપણે) થવા યોગ્ય છે;

દાનાદિમાં પ્રવર્તવું યોગ્ય છે, ભગવંતોની ઉદ્ધાર
પૂજા કર્તવ્ય છે, સાધુવિશેષ નિરૂપવા યોગ્ય છે;

ધર્મશાસ્ત્ર વિધિથી શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે, મહા-
યત્નથી ભાવવા યોગ્ય છે, વિધાનથી પ્રવર્તવા યોગ્ય છે;

ધૈર્ય અવલંબવા યોગ્ય છે, આયતિ (ભ વિ
પરિણામ) પર્યાલોચવા યોગ્ય છે, મૃત્યુ અવલોકવા યોગ્ય
છે, પરલોકપ્રધાન થવા યોગ્ય છે;

ગુરુજન સેવવા યોગ્ય છે, યોગપટદર્શન કરવા યોગ્ય
છે, તદ્દરૂપાદિ ચિત્તમાં સ્થાપવા યોગ્ય છે, ધારણા
નિરૂપવા યોગ્ય છે, વિક્ષેપમાર્ગ પરિહરવા યોગ્ય છે,
યોગસિદ્ધિમાં યત્ન કરવા યોગ્ય છે; ભગવત્પ્રતિમાઓ
કરાવવા યોગ્ય છે, ભુવનેશ્વરનું વચન લખાવવા યોગ્ય છે;

મંગલ જાપ કરવા યોગ્ય છે, ચતુઃશરણ પ્રતિપત્તિ
(અંગીકાર) કરવા યોગ્ય છે; દુષ્કૃતો ગર્હવા યોગ્ય
છે, કુશલ અનુમોદવા યોગ્ય છે;

મન્ત્રદેવતાઓ પૂજવા યોગ્ય છે, સચ્ચેષ્ટિતો
શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે, ઔદાર્ય ભાવવા યોગ્ય છે,
ઉત્તમ જ્ઞાતથી (દૃષ્ટાંતથી) વર્તવા યોગ્ય છે.^{૩૬૦}

વિવેચન

લલિત લલિત વાક્યે સત્પદે વિસ્તરેલી,

લલિતવિસ્તાર આ સૂત્ર સ્વર્ણે ગુથેલી.—(સ્વરચિત, આ ગ્રંથનું મંગલાચરણ)

આમ પદે પદે પરમ પરમાર્થગંભીર લલિત પદો વિસ્તારતી આ સુવર્ણમય લલિતવિસ્તારાની અપૂર્વ તત્ત્વકલામય ગૂંથણી જેણે કરી છે, એવા આ ગ્રંથના કર્તા પુરુષ મહર્ષિ હરિભદ્રસૂરિ આ શાસ્ત્રનો ઉપસંહાર કરતાં અત્રે ચૂલિકારૂપે છેવટનો સત્કેવલેશ આપે છે; અને આ સત્કેવલેશ પણ એવા ટૂંકા ટચ ને ચોકખા ચટ માધુર્યમય લલિત પદોથી ભર્યો છે, કે તે આ પદલાલિત્યમય ગ્રંથની ચશકલગીમાં ચૂકામણિરૂપે શોભી રહ્યો છે, અને આ અમૃત-અમર ગ્રંથકર્તાના અમૃત વચનભર્યા સુવર્ણમય કીર્તિકલશ સમા આ ગ્રંથમાં મુમુક્ષુને માર્ગદર્શક ઓધપ્રકાશ ઝળકાવી રહ્યો છે.

તે આ પ્રકારે :—

(૧) ‘અને આની સિદ્ધિને અર્થે આદિ કર્મમાં યત્ન કરવા યોગ્ય છે.’ આની એટલે કુઝવિરહથી યથોચિતની સિદ્ધિ અર્થે જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે ત્યાં ત્યાં તે તે સમજીને આચરવારૂપ ઉચિતપણાની પ્રાપ્તિ અર્થે, સૌથી પ્રથમ તો માર્ગાનુ-આદિકર્મમાં યત્ન સારિપણાને અનુકૂળ એવું જે આદિ ધાર્મિકને-ધર્મની શરૂઆત કરનારને યોગ્ય આદિકર્મ-પ્રારંભિક ક્રિયા તેમાં યત્ન કરવા યોગ્ય છે; માર્ગાનુસારિપણાની ભૂમિકા પ્રાપ્ત થાય તે પૂર્વે પણ કેટલાક શુભો આત્મામાં આણવા યોગ્ય છે, એવી પૂર્વસેવા આદરવા યોગ્ય છે.

(૨) ‘અકલ્યાણુમિત્રનો યોગ પરિહરવા યોગ્ય છે, કલ્યાણુમિત્રો સેવવા યોગ્ય છે.’ જેથી આત્માનું અકલ્યાણ થાય એવા અકલ્યાણુમિત્રનો-દુષ્ટ અકલ્યાણુમિત્ર ત્યાગ, દુર્જનાદિનો સંબંધ સર્વથા પરિત્યજવો યોગ્ય છે, અને જેથી કલ્યાણુમિત્ર સેવન આત્માનું કલ્યાણ થાય એવા કલ્યાણુમિત્રો-શિષ્ટ સજ્જનાદિ ઉપાસવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ અસત્સંગનો પરિત્યાગ કરી, સત્સંગની પર્યુપાસના કરવા યોગ્ય છે.

“સર્વ પરમાર્થના સાધનમાં પરમ સાધન તે સત્સંગ છે. સત્પુરુષના ચરણ સમીપનો નિવાસ છે. બધા કાળમાં તેનું હૃલ્લભપણું છે, અને આવા વિષમ કાળમાં તેનું અત્યંત હૃલ્લભપણું જ્ઞાની પુરુષોએ જાણ્યું છે. જે પુરુષ સદ્ગુરુની ઉપાસના વિના નિજ કલ્પનાએ આત્મસ્વરૂપનો નિર્ધાર કરે તે માત્ર પોતાના સ્વચ્છંદના ઉદયને વેદે છે, એમ વિચારવું ઘટે છે. અવશ્ય આ જીવે પ્રથમ સર્વ સાધનને ગૌણ ગણી, નિર્વાણનો મુખ્ય હેતુ એવો સત્સંગ જ સર્વાર્પણપણે ઉપાસવો યોગ્ય છે, કે જેથી સર્વ સાધન સુલભ થાય છે, એવો અમારો આત્મસાક્ષાત્કાર છે.” (જીએ)—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૧૮૧-૪૨૮-૫૧૮ ઇ.

“દુષ્ટ જન સંગતિ પરિહરી,

ભજે સુશુરુ સંતાન રે....શાંતિ જિન!"—શ્રી આનંદધનજી.

(૩) 'ઉચિત સ્થિતિ લંઘવા યોગ્ય નથી, લોકમાર્ગ અપેક્ષવા યોગ્ય છે.' દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવ વિચારી, પોતાના સમય-શુદ્ધ-પરિણામ આદિ ઉચિતસ્થિતિ અનુલક્ષ્યનાં જોઈ, પોતાની સ્થિતિ-અવસ્થા-દશાને ઉચિત-યોગ્ય સ્થિતિ ઉલ્લંઘન લોકમાર્ગ અપેક્ષા કરવા યોગ્ય નથી, અર્થાત્ પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે વર્તવા યોગ્ય છે. અને લોકમાર્ગની અપેક્ષા રાખવા યોગ્ય છે, લોક કયે માર્ગે ચાલી રહ્યો છે ને તેનું વલણ કેવા પ્રકારનું છે, ઇત્યાદિ દરકાર રાખવા યોગ્ય છે, કે જોથી કરીને પોતાના ચિત્તને અસમાધિનું કારણ ન થાય.

(૪) 'શુરુસંહતિ માનનીય છે, અને એના તંત્રથી (આધીનપણે) થવા યોગ્ય છે.' માતા-પિતા, કલાચાર્ય આદિ શુરુવર્ગને માન-આદર આપવા શુરુવર્ગ માન્યતા યોગ્ય છે, અને એ કહે તેમ-એ રાજી રહે તેમ એના તંત્રથી-આજ્ઞાધીનપણે વર્તવા યોગ્ય છે.

(૫) 'દાનાદિમાં પ્રવર્તવા યોગ્ય છે, ભગવંતોની ઉદાર પૂજા કરવા યોગ્ય છે, સાધુ-વિશેષ નિરૂપવા યોગ્ય છે.' દાન-શીલ-તપ-ભાવ એ ચતુર્વિધ વ્યવહારધર્મમાં પ્રવર્તવું યોગ્ય છે. સ્વવિશ્લેષ અનુસાર પરમ જ્ઞાનાદિ ઐશ્વર્યસંપન્ન દાન-પૂઠાદિમાં પ્રવૃત્તિ ભગવંતોની—પૂઠાઈ દેવોની કૃપણતારહિત વિશાલ ભાવવાળી ઉદાર પૂજા-અર્ચા કરવા યોગ્ય છે; અને સાચા સાધુમાં હોવા યોગ્ય ગુણોથી જે વિશિષ્ટ છે એવા સાધુવિશેષ નિરૂપણ કરવા યોગ્ય છે, પરીક્ષાપૂર્વક જોવા તપાસવા યોગ્ય છે.

(૬) 'ધર્મશાસ્ત્ર વિધિથી શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે, મહાયત્નથી ભાવવા યોગ્ય છે, વિધાનથી પ્રવર્તવા યોગ્ય છે.' એવા સાચા સાધુશુણ્યસંપન્ન સદ્ગુરુસુખે ધર્મશાસ્ત્ર વિનય-ભક્તિ આદિ વિધિથી શુશ્રૂષાપૂર્વક-અપૂર્વ શુશ્રૂષારસથી ધર્મશાસ્ત્ર શ્રવણ-શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે; શ્રવણ કરીને મહાયત્નથી ભાવન કરવા યોગ્ય છે, ફરી ફરી ચિંતન-અનુપ્રેક્ષન કરવા યોગ્ય છે; અને તે શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલ વિધાનથી તદનુસાર પ્રવર્તવા યોગ્ય છે.

(૭) 'ધૈર્ય અવલંબવા યોગ્ય છે, આયતિ પર્યાલોચવા યોગ્ય છે, મૃત્યુ અવલોકવા યોગ્ય છે, પરલોકપ્રધાન થવા યોગ્ય છે.' યથોક્ત ધર્માનુષ્ઠાન આચરતાં, વિલંબ થાય તોપણ ફલ માટે ઉત્સુક ન થતાં ધૈર્ય અવલંબન કરવા યોગ્ય છે, ધૈર્યાદિ અવલંબનઃ ધીરજ ધરવા યોગ્ય છે અને લાંબે ગાળે પણ આ ધર્માનુષ્ઠાન પરલોકપ્રધાનતા અવશ્ય ફલદાયિ થશે જ એવો દૃઢ નિશ્ચય રાખી આયતિ-લવિણ્ય પરિણામ પર્યાલોચન કરવા યોગ્ય છે; અથવા કોઈ પણ કાર્ય કરતાં તેની આયતિ-ભાવિ પરિણામ-લાંબા ગાળાનું પરિણામ સર્વ પ્રકારે પર્યાલોચવા

યોગ્ય છે, દીર્ઘદષ્ટિથી વિચારવા યોગ્ય છે; અને છેવટે મૃત્યુ તો છે જ એમ મૃત્યુ પ્રત્યે દષ્ટિ રાખવા યોગ્ય છે, અને એટલે જ આ ભવના થોડા સુખ માટે પરભવ ન હારી જવાય એટલા માટે પાપથી સદા ડરતા રહી પરલોકપ્રધાન થઇને રહેવા યોગ્ય છે, અર્થાત્ પરલોકને પ્રધાન ગણી પરભવમાં પણ જેમ આત્માનું શ્રેય થાય એમ પ્રવર્તવું યોગ્ય છે. અને એટલા માટે જ—

(૮) ‘ગુરુજન સેવવા યોગ્ય છે, યોગપટદર્શન કરવા યોગ્ય છે, તદ્દર્શપાદિ ચિત્તમાં સ્થાપવા યોગ્ય છે, ધારણા નિરૂપવા યોગ્ય છે, વિશ્લેષમાર્ગ પરિહરવા યોગ્ય છે, યોગ-

સિદ્ધિમાં ચત્ન કરવા યોગ્ય છે.’ ગુરુજન—પંચપરમેષ્ઠિરૂપ ગુરુવર્ગ,

ગુરુજનસેવા: પંચ પરમ ગુરુ સેવવા યોગ્ય છે, ઉપાસવા યોગ્ય છે, આરાધવા

યોગપટ દર્શન- યોગ્ય છે. અને એ પંચ પરમ ગુરુની આરાધનાથી જેમાં એ પંચ

ધ્યાન-ધારણાદિ પરમેષ્ઠિનું રૂપ આલેખ્યું છે એવા યોગપટનું દર્શન કરવા યોગ્ય છે;

તે પંચ પરમ ગુરુના રૂપ-વર્ણુ—આકાર-ગુણ-સ્વરૂપાદિ ચિત્તમાં

નિધાનની જેમ સ્થાપન કરવા યોગ્ય છે, અને તેની વિસ્મૃતિ-વિચ્યુતિ ન થાય એમ તે

અરિહંતાદિ પંચ પરમ ગુરુના સ્વરૂપની ધારણા ધારવા યોગ્ય છે; અને તે ધારણામાં

વિશ્લેષરૂપ થઈ પડે એવા ડામાડોળ કરનારા વિશ્લેષમાર્ગને પરિહરવા—દૂરથી ત્યજવા યોગ્ય

છે; અને આમ દૈઘ ધારણા ધારણુ કરી ધ્યાન-સમાધિરૂપ યોગની સિદ્ધિમાં ચત્ન કરવા

યોગ્ય છે.

“જિનરાજની સેવના કરવી,

ધ્યેય ધ્યાન ધારણા ધરવી રે....મનમોહના જિનરાયા.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

(૯) ‘ભગવત્પ્રતિમાઓ કરાવવા યોગ્ય છે, ભુવનેશ્વરનું વચન લખાવવા યોગ્ય છે.’

અને આ જે પરમ ગુરુની ભક્તિથી પોતાને આત્મલાલ થયો તેવો આત્મલાલ બીજા

ભક્તિમાન આત્માઓને પણ સુલભ થાય એટલા માટે, જ્યાં જ્યાં તેની

ભગવત્પ્રતિમા કારણુ જરૂર હોય તેવા સ્થળે યોગ્ય વિવેક વાપરી ભગવત્પ્રતિમાઓ

કરાવવા યોગ્ય છે, અર્થાત્ ભગવંતના વીતરાગ સ્વરૂપનું જે પ્રતિ-

બિંબ પાડે છે એવી શાંતમૂર્તિરૂપ તેની પ્રતિકૃતિ-પ્રતિમા સ્થાપન કરાવવા યોગ્ય છે,

કે જેના નિર્વિકાર પ્રશાંત વીતરાગ ભાવના ધ્યાનાલંબને ભક્તિમાનુ જીવોને તે “જિન

પડિમા જિન સારિણી” થઈ પડે. એટલે જ્યાં જ્યાં ને જેટલી જેટલી જરૂર હોય ત્યાં

ત્યાં તે ઔચિત્ય પ્રમાણે જ પોતાની ને સમાજની વિભવાદિક શક્તિ લક્ષમાં રાખીને

વિવેકથી, પ્રતિમાઓ કરાવવા યોગ્ય છે એમ આશય સમજાય છે.

આમ જિન ભગવાનના વિરહે જેમ ‘જિન પડિમા જિન સારિણી’ ગણી અવશ્ય

આરાધના કરવા યોગ્ય હોવાથી તેની સ્થાપના કરવા યોગ્ય છે, તેમ તે ભગવંતના વિરહે

તેમનું આગમરૂપ વચન જ લગ્ય જીવોને પરમ આલંબનરૂપ પરમ

ભુવનેશ્વર વચન ઉપકારી થઈ પડે છે, એટલા માટે તે ‘ભુવનેશ્વરનું વચન’

લેખન

લખાવવા યોગ્ય છે; તે પરમ પુરુષના અપૂર્વ વચનામૃતના ગુણ-

ગૌરવને છાજે એવી સર્વાંગસુંદર રીતે તેના લેખન-પ્રકાશનાદિ

કરાવવા યોગ્ય છે, કે જેથી કરીને જગત્ને વિષે તે ભુવનેશ્વરના પરમશ્રુતની પ્રભાવના થઈ તેમણે પ્રદર્શિત કરેલા વિશ્વકલ્યાણકારી મોક્ષમાર્ગનો જગત્માં ઉઘોત થાય. આમ ભગવંતના વિરહે જિનપ્રતિમા અને જિનઆગમ એ બે પુખ્ત આલંબન છે, તેનો અત્ર ધોધ કર્યો. પરમ ભાવિતાત્મા મહામુનિ દેવચંદ્રણ પણ અનન્ય ભાવથી ગાઈ ગયા છે કે—

“વીર થકા પણ શ્રુત તણો રે, હતો પરમ આધાર;
હવે ઈહાં શ્રુત આધાર છે રે, જિન પડિમા મુખ કંદોરે....

વીર પ્રભુ સિદ્ધ થયા....મારગ દેશક મોક્ષનોરે

ત્રણે કાળે સવિ જવને રે, આગમથી આનંદ;
સેવો ધ્યાવો ભવિ જનારે, જિન પડિમા મુખ કંદોરે....વીર પ્રભુ.
ગણુધર આચારજી મુનિરે, સહુને એણી પેરે સિદ્ધ;
ભવભવ આગમ સંગથી રે, દેવચંદ્ર પદ લીધ રે....વીર પ્રભુ.”

— શ્રી દેવચંદ્રણ.

‘સત્શાત્રોને લખાં લખવાંને ભક્તિ ભારી લહે છે,
પૂજે અર્ચે શ્રવણ બ્રહ્મણે અર્ધ તેનો બ્રહે છે;
ભવ્યો પાસે પ્રગટ કરતો તેહ સજ્જાય દાવે,
ચિંતે ભાવે પરમશ્રુતને વિશ્વમાંહી પ્રભાવે.’

શ્રી યોગદૃષ્ટિકલશ (સ્વચિત), ૨૩.

(૧૦) ‘મંગલ જાપ કરવા યોગ્ય છે, ચતુઃશરણુ પ્રતિપત્તિ (અંગીકાર) કરવા યોગ્ય છે.’ મં + ગલ-પાપને ગાળનારા એવા મંગલ મંત્રનો જાપ, તે ને તે મંત્રપદનું પરાવર્તન કરવા યોગ્ય છે, ભાવન-રટણુ કરવા યોગ્ય છે, ધૂન લગાવવા યોગ્ય મંગલ જાપ : છે, કે જેથી કરીને તેના અંતસ્તત્ત્વ પ્રત્યે જીવનું લક્ષ્ય કેન્દ્રિત થઈ શરણુ પ્રતિપત્તિ થાય. યોગનો પ્રથમ લેક અધ્યાત્મ છે, અને તે અધ્યાત્મનો પ્રાથમિક પ્રકાર મંત્રજાપ છે; આ દેવતાસ્તવરૂપ મંત્ર એ પણ ભક્તિપ્રધાન હોઈ, ભક્તિમય અધ્યાત્મના માર્ગે ચઢવાનો ઉત્તમ પ્રકાર છે. આ મંગલ મંત્રોમાં પ્રથમ મંગલરૂપ મંત્રશિરોમણિ નમસ્કાર મંત્ર છે,—‘નમો અરિહંતાણે’—ઇત્યાદિ. અર્થાત્ અરિહંત ભગવંતોને હું નમસ્કાર કરું છું, સિદ્ધ ભગવંતોને હું નમસ્કાર કરું છું, આચાર્ય ભગવંતોને હું નમસ્કાર કરું છું, ઉપાધ્યાય ભગવંતોને હું નમસ્કાર કરું છું, સર્વ સાધુ ભગવંતોને હું નમસ્કાર કરું છું, ઇત્યાદિ ભાવવાળો મંગલ જાપ કરવા યોગ્ય છે.

“શુભ ભાવ વડે મન શુદ્ધ કરો, નવકાર મહાપદને સમરો;
નહિં એહ સમાન મુમંત્ર કહો, ભજીને ભગવંત ભરંત લહો.”

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ

અને અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ અને કેવલિપ્રરૂપત ધર્મ એ ચાર શરણુ પ્રતિપત્તિ કરવા યોગ્ય-અંગીકાર કરવા યોગ્ય છે: અતન્ય ભાવશરણુના દ્વાતાર અરિહંત ભગવંતોનું હું શરણુ ગ્રહું છું, શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપી સિદ્ધ ભગવંતોનું હું શરણુ ગ્રહું છું, મૂર્તિમાન સમાધિસ્વરૂપ સાધુ ભગવંતોનું હું શરણુ ગ્રહું છું, કેવલિ ભગવંતે ભાષેલા આત્મસ્વભાવ ધર્મનું હું શરણુ ગ્રહું છું. ચક્ર ગતિનો ઉત્તેજ કરનારા આ ચક્ર શરણુનો મેં આશ્રય કર્યો છે, તો મને હવે ભય શો? વિદ્વેષ શો? ચિંતા શી?

“ધીંગ ધણી માથે ક્રિયો રે,

કુણ ગંજે નર ખેટ?...વિમલજિન દીઠા લોચણુ આજ.”—શ્રી આનંદધનજી

“મોટાને ઉત્સંગ, ખેટાને શી ચિંતા?

પ્રભુને ચરણુ પસાય, સેવક થયા નચિંતા.” —શ્રી દેવચંદ્રજી

(૧૧) ‘હુષ્ટો ગર્હવા યોગ્ય છે, કુશલ અનુમોદવા યોગ્ય છે.’ દુષ્ટ કાર્યની ગર્હા-ગુરુસાક્ષીએ નિન્દા કરવા યોગ્ય છે, કુશલ-શુભ કાર્ય-શુભ કરણી અનુમોદન કરવા યોગ્ય છે. જેમકે—

હુષ્ટગર્હા:

સુકૃત અનુમોદના

‘આત્મસ્વરૂપની આરાધના ચૂકી મેં અનાચારથી, અવ્રતથી, વિષયથી, કષાયથી આ ભવ-પરભવને વિષે જે કંઈ આત્મવિરાધના કરી હોય, તેનો હું હવે પશ્ચાત્તાપ કરી મિથ્યાહુષ્ટ માણું છું. મિચ્છામિ દુઃકર્મં । પ્રાણુતિપાતાદિ અઠાર પાપસ્થાન કે જે મેં આત્મસ્વરૂપથી બ્રહ્મ થવારૂપ પ્રમાદદોષથી સેવ્યાં હોય, સેવરાવ્યાં હોય, સેવતાં પ્રત્યે અનુમોદ્યા હોય, તે સર્વ હું ત્રિવિધે ત્રિવિધે વોસિરાવું છું; આત્મસાક્ષીએ નિન્દા છું, સદ્ગુરુસાક્ષીએ ગર્હું છું અને આત્મામાંથી વિસર્જન કરું છું. નિન્દામિ ગરિહામિ અપ્પાણં વોસિરામિ ।

‘ધન્ય છે આને! આનામાં વિદ્યા-વિનય-વિવેક-વિજ્ઞાનનો કેવો વિકાસ છે! આ કેવો જ્ઞાનવાન, કેવો ચારિત્રવાન છે! ધન્ય છે આ આત્મારામી સુનીશ્વરોની પરમ નિર્ઝંઘ વીતરાગ વૃત્તિને! અહો આ મહંતોનું મહા અસિધારાવ્રત! અહો આ બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્માઓની બ્રાહ્મી સ્થિતિ! આ સદ્ધર્મપરાયણ સદ્ગૃહસ્થો પણ ધન્ય છે! બન્ને કુળને અજવાળનારી આ સતી સ્ત્રીઓને ધન્ય છે! અવા સર્વ સુકૃતીઓના સુચરિત સંકીર્તનનો રસાસ્વાદ લેવડાવી હે ચૈતન! તું તહારી રસનાને ‘રસના’ કર! ગુણુવંતની ગુણુગાથા શ્રવણુ કરાવી તહારા શ્રવણુને તું ‘શ્રવણુ’ કર! અન્યતા ઐશ્વર્યના પ્રસન્ન અવલોકનથી તહારા લોચનને તું ‘લોચન’ (રોચન) કર! અને આમ સાચા નિર્દોષ પ્રમોદભાવથી અન્યતા સુકૃતમાં મહંતનો ભાગ પડાવી તહારી જીભના, તહારા કાનના ને તહારા નેત્રના નિર્માણુને કૃતાર્થ કર!’

—શ્રી પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા, પાઠ ૮, પર. (સ્વચિત)

“શુભ કરણી અનુમોદીએ, ભાવ ભલો મન આણુ.”

—શ્રી વિનયવિજયજીકૃત પુણ્યપ્રકાશ સ્તવન

(૧૨) ‘મંત્રદેવતાઓ પૂજવા યોગ્ય છે, સન્ધેષિતો શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે, ઔદાર્ય ભાવવા યોગ્ય છે, ઉત્તમ જ્ઞાતથી (દૃષ્ટાંતથી) વર્તવા યોગ્ય છે.’ મંત્રદેવતા પૂજા, જેનું દૈવત અચિંત્ય છે એવા મંત્રદેવતાઓ પૂજવા યોગ્ય-સન્ધેષિતશ્રવણ : આરાધવા યોગ્ય છે. સત્પુરુષોના સત્તેષિતો-સત્આચરણો-ઉત્તમ દૃષ્ટાંતથી વર્તન સત્ચરિત્રો શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે, અને તે પરમ ઉદારચરિત્ર સત્પુરુષોના ચરિત્રો શ્રવણ કરી ઔદાર્ય-ઉદારપણું-હૃદયનું વિશાલપણું ભાવન કરવા યોગ્ય છે; અને આમે ઉત્તમ પુરુષોના જ્ઞાતથી-જાણીતા દૃષ્ટાંત પ્રમાણે ઉંચા જોણ રાખી વર્તવા યોગ્ય છે, સદા ઉંચી શ્રેણીમાં લક્ષ રાખી જેમ અને તેમ આપણો આત્મા ઊર્ધ્વગામી થાય એવા ઉત્તમ દાખલા લઈને વર્તવું યોગ્ય છે.

‘સદ્વિદ્યાના બુધપ્રિય જ એ શુભ સંસ્કાર ઝીલી,
પૂર્ણેન્દુવત સકલ સુકલા પૂર્ણ ભાવેય ખીલી;
આત્માર્થી હે ! વિજય વરજે ધર્મ ને મોક્ષકામી !
યાત્રા તહારી મુગતિપથમાં હો સદા ઊર્ધ્વગામી !’

—શ્રી પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા, પાઠ, ૧૦૮. (સ્વરચિત)

એવા ઉક્તગુણસંપન્ન એવંભૂત દશાવંતની અહીં સર્વ જ પ્રવૃત્તિ રૂડી હોય ને માર્ગાનુસારી એવા તે અપુનર્જન્યકાદિ જ હોય, એમ મર્મ પ્રગટ કરે છે —

‘एवंभूतस्य येह प्रवृत्तिः सा सर्वैव साध्वी । मार्गानुसारी ह्ययं नियमादपुनर्बन्धकादिः,
तदन्यस्यैवंभूतगुणसम्पदोऽभावात् ।’ ૩૭૧

૨અર્થ:-એવંભૂતની જે અહીં પ્રવૃત્તિ, તે સર્વે જ સાધ્વી હોય છે. કારણ કે માર્ગાનુસારી એવા આ નિયમથી અપુનર્જન્યકાદિ છે,—તેનાથી અન્યને એવંભૂત ગુણસંપદનો અભાવ છે માટે. ૩૭૧

વિવેચન

“અપુનર્જન્યકથી માંડીને, જાવ ચરમ ગુણકાણુ;
ભાવઅપેક્ષાએ જિનઆણુ, મારગ ભાષે બાણુ.”

—શ્રી યશોવિજયજીકૃત સા. ત્ર. ગા. સ્ત.

અને ‘एवंभूतस्य येह प्रवृत्तिः सा सर्वैव साध्वी’ — ‘એવંભૂતની જે અહીં પ્રવૃત્તિ, તે સર્વે જ સાધ્વી હોય છે.’ આ જે ઉપરમાં ગુણગણુ ગણાવવામાં આવ્યો તે જેનામાં

હોય, એવંભૂત-એવા પ્રકારની દશાને જે પામેલો હોય, તેની એવંભૂત દશાવંતની અહીં જે પ્રવૃત્તિ છે, તે સર્વે જ સાધ્વી-સમ્યક્-સત્માર્ગાનુ-સર્જન પ્રવૃત્તિ સાધ્વી: સારિણી હોય છે. કારણ કે ‘માર્ગાનુસારી ઘય’ નિયમાદપુનર્વન્ધકારી:’- અને તે અપુનર્બન્ધ- માર્ગાનુસારી એવો આ નિયમથી અપુનર્બન્ધકાદિ છે, -તેનાથી અન્યને કાદિ જ હોય એવંભૂત ગુણસંપદનો અભાવ છે માટે—‘તદન્યસ્ય પવંમૃતગુણ- સંપદોઽભાવાત’. એવંભૂત ગુણસંપન્ન દશાવાળો જે હોય તે સન્માર્ગને અનુસરનારો એવો માર્ગાનુસારી હોય ને એવો માર્ગાનુસારી હોય તે અપુનર્બન્ધકાદિ દશાવાળો હોય, આ નિયમ છે. કારણ કે તે અપુનર્બન્ધકાદિથી અન્યને-પુનર્બન્ધકાદિ દશાવાળાને એવંભૂત ગુણસંપદનો અભાવ હોય. એટલે આ જે કહ્યા તે ગુણ જેનામાં હોય તે માર્ગાનુસારી એવો અપુનર્બન્ધકાદિ દશાવાળો જ હોય.

એટલા માટે હેતુથી માંડીને આ અપુનર્બન્ધકની પ્રવૃત્તિ સત્પ્રવૃત્તિ જ છે, અને ‘કુઠારાદિ પ્રવૃત્તિ પશુ રૂપિનીભૌણપ્રવૃત્તિ જ છે’ તેની જેમ તે ધર્મગામિની છે—ધર્મઆધિની નથી, કારણ કે એનું હૃદય તત્ત્વાવિરોધક છે ને તે થકી સમન્તભદ્રતા હોય છે, એમ સમન્તભદ્ર હરિભદ્રજી તત્ત્વરહસ્ય પ્રકાશે છે—

૩અત આદિત આરમ્ભ્યાસ્ય પ્રવૃત્તિ: સત્પ્રવૃત્તિરેવ જૈનમાનુસારેણ ત્રિત્રાપિ પ્રસ્થક- પ્રવૃત્તિકલ્પા । તદેતદધિકૃત્યાહુ: “કુઠારાદિપ્રવૃત્તિરપિ રૂપનિર્માણપ્રવૃત્તિરેવ” । તદ્વદાદિ- ધાર્મિકસ્ય ધર્મે કાત્સ્નેયેન તદ્ગામિની ન તદ્વાધિનીતિ’ હાર્દા: ॥

તત્ત્વાવિરોધકં (પાટાંતર વિરાધકં) હૃદયમસ્ય, તત: સમન્તભદ્રતા, તન્મૂલત્વાત્સકલ- ચેષ્ટિતસ્ય । ૩૭૨

પંજિકા-કુઠાર ઇત્યાદિ. કુઠારાદિપ્રવૃત્તિરપિ-કુઠારાદૌ—કુઠારાદિમાં, પ્રસ્થકઉચિત દારુડેદમાં ઉપયોગી શસ્ત્રમાં, પ્રવૃત્તિ:—પ્રવૃત્તિ, ઘટન-દંડસંયોગ-તીક્ષ્ણકરણ આદિકા પશુ, પ્રસ્થક ઉત્તિકરણાદિક તો દૂર રહો, રૂપનિર્માણપ્રવૃત્તિરેવ—રૂપિનીભૌણપ્રવૃત્તિ જ છે, પ્રસ્થકાદિ આકારની નિષ્પત્તિનો વ્યાપાર જ છે, —ઉપકરણપ્રવૃત્તિ વિના ઉપકર્તાવ્ય પ્રવૃત્તિના અયોગને લીધે. તદ્વત્—તેની જેમ, રૂપિનીભૌણમાં કુઠારાદિ પ્રવૃત્તિની જેમ, અપુનર્વન્ધકસ્ય—અપુનર્બન્ધકની, ધર્મવિષયે—ધર્મવિષયમાં જે પ્રવૃત્તિ, દેવયોગથી પ્રણામાદિકા, તે સદોષા પશુ કાત્સ્નેયેન—કાત્સ્નેયથી, સામરત્યથી, તદ્ગામિની—ધર્મગામિની ન તુ—ન પુન: તદ્વાધિની—ધર્મઆધિકા, ઇતિ—એમ, હાર્દા:—એદંપર્યાન્ત ગવેષીઓ, કહે છે એમ શેષ છે. કયા કારણથી આ આમ છે? તે માટે કહ્યું—

તત્ત્વાવિરોધકં—તત્ત્વઅવિરોધક, દેવાદિ તત્ત્વને અપ્રતિકૂલ, યત:—કરણ કે. હૃદયમ્—હૃદય, અસ્ય—આનું, અપુનર્બન્ધકનું, નહિં કે પ્રવૃત્તિ પશુ, —અનાભોગના જ તેમાં અપરાધીપણાને લીધે. તત:—તે થકી, તત્ત્વાવિરોધક હૃદય થકી, સમન્તભદ્રતા—સમન્તભદ્રતા, સર્વત: કલ્યાણતા, —નહિં કે પ્રવૃત્તિ થકી, તેના (પ્રવૃત્તિના) કુશલ હૃદયના ઉપકારિપણાને લીધે, અને તેના (કુશલ હૃદયના) તેના (પ્રવૃત્તિ) વિના પશુ કવચિત કલહેતુપણાને લીધે. કયા કારણથી? તે માટે કહ્યું—તન્મૂલકત્વાત્—તન્મૂલ- પણાને લીધે, તત્ત્વાવિરુદ્ધ હૃદયપૂર્વપણાને લીધે, સકલચેષ્ટિતસ્ય—શુભાશુભરૂપ પુરુષાર્થપ્રવૃત્તિરૂપ સકલ ચેષ્ટિતના,

૩અર્થ:-એથી કરીને આદિથી આરંભીને આની (અપુનર્બન્ધકની) પ્રવૃત્તિ સતપ્રવૃત્તિ જ છે),—નૈગમાનુસારથી ચિત્ર છતાં પણ પ્રસ્થકપ્રવૃત્તિ સમી છે. તેથી આને અધિકૃત કરીને કહ્યું છે કે—“કુઠારાદિપ્રવૃત્તિ પણ રૂપનિર્માણપ્રવૃત્તિ જ છે.” તેની જેમ આદિ ધાર્મિકની ધર્મમાં (પ્રવૃત્તિ) કાતસ્ત્યથી તદ્દગામિની છે, નહિ કે તદ્દયાચિની એમ હાર્દો (હાર્દ જાણનારાઓ) કહે છે.

કારણ કે આતું (અપુનર્બન્ધકતું) હૃદય તત્વાવિરોધક (પાઠાં: તત્વાવિરોધક) છે, તે થકી સમન્તભદ્રતા હોય છે, સકલ ચેષ્ટિતના તન્મૂલકપણાને લીધે. ૩૭૨

વિવેચન

“વીતરાગ શુભરાગ ભક્તિરુચિ નગમે હો લાલ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આ અપુનર્બન્ધક એવંભૂત દશાવાળો હોય છે, ‘એથી કરીને આદિથી આરંભીને આની પ્રવૃત્તિ સતપ્રવૃત્તિ જ છે,’—‘અત આદિત આરમ્બાસ્ય પ્રવૃત્તિ: સતપ્રવૃત્તિરેવ’—

નૈગમાનુસારથી ચિત્ર છતાં પણ પ્રસ્થકપ્રવૃત્તિ સમી છે.—

આદિથી માંડીને ‘નૈગમાનુસારેણ ચિત્રાપિ પ્રસ્થકપ્રવૃત્તિકલ્પા.’—આ માર્ગાનુસારી અપુનર્બન્ધકની પ્રવૃત્તિ અપુનર્બન્ધકાદિ દશાવાળો હોય એટલા માટે જ, પહેલેથી—શરૂઆતથી સતપ્રવૃત્તિ જ માંડીને આની પ્રવૃત્તિ સત્તા અનુસંધાનવાળી સતપ્રવૃત્તિ જ છે,

નૈગમનય અનુસારે ચિત્ર—નાના પ્રકારની છતાં પ્રસ્થકપ્રવૃત્તિ સમી છે. ‘તેથી આને અધિકૃત કરીને કહ્યું છે કે—‘કુઠારાદિપ્રવૃત્તિ પણ રૂપનિર્માણપ્રવૃત્તિ જ છે.’—‘કુઠારાદિપ્રવૃત્તિરપિ રૂપનિર્માણપ્રવૃત્તિરેવ’—પ્રસ્થકના આકાર કોતરવાની પ્રવૃત્તિ તો દૂર રહે, પણ કુઠાડી વગેરે પ્રવૃત્તિ પણ રૂપનિર્માણપ્રવૃત્તિ જ છે. અર્થાત્ પ્રસ્થકને યોગ્ય કાઠ કાપવામાં ઉપયોગી એવી કુઠાડી અંગેની પ્રવૃત્તિ જેમકે—કુઠાડી બનાવવી, તેમાં હાથો ભેરવવો, કુઠાડીને તીક્ષ્ણ અણીદાર કરવી, પછી તે વડે તેવું રૂપબનાવવા

યોગ્ય કાઠ કાપવું, એ વગેરે પ્રવૃત્તિ પણ રૂપનિર્માણપ્રવૃત્તિ જ છે, કુઠારાદિપ્રવૃત્તિ પણ પ્રસ્થકાદિ આકારની નિષ્પત્તિનો વ્યાપાર જ છે, કારણ કે તેવા પ્રકારની રૂપનિર્માણપ્રવૃત્તિ જ ઉપકરણ પ્રવૃત્તિ વિના તેવા પ્રકારની રૂપનિર્માણપ્રવૃત્તિનો યોગ જ ઘટતો નથી. એટલે કુઠાડી બનાવવાય ત્યાંથી માંડીને તેવું કાઠરૂપ તૈયાર થાય ત્યાં સુધીની બધી પ્રવૃત્તિ રૂપનિર્માણના અંગભૂત હોઈ રૂપનિર્માણપ્રવૃત્તિ જ છે.—

‘તદ્દત્ત આદિધાર્મિકસ્ય ધર્મે કાતસ્ત્યેન’—‘તેની જેમ આદિ ધાર્મિકની ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કાતસ્ત્યથી તદ્દગામિની છે, તદ્દયાચિની નથી—‘તદ્દગામિની ન તદ્દયાચિની’ ધર્મયાચિની નહિ, એમ હાર્દો (હાર્દ જાણનારાઓ) કહે છે.’—‘इति हार्दाः’—રૂપ-પણ ધર્મગામિની જ નિર્માણની બાબતમાં કુઠારાદિ પ્રવૃત્તિ જેમ સામસ્ત્યથી—સમસ્તપણે

સર્વ પ્રવૃત્તિ તે રૂપનિર્માણ પ્રત્યે લઈ જનારી તદ્દગામિની છે, તેની બાધા કરનારી—તદ્દયાચિની નથી; તેમ આદિ ધાર્મિકની એટલે કે ધર્મના પ્રાથમિક (Preliminary) અધિકારી માર્ગાનુસારી એવા અપુનર્બન્ધકની જે ધર્મવિષયમાં—

દેવ-શુર-ધર્મ સંબંધી ભક્તિ આદિ પ્રવૃત્તિ છે, તે કાત્સ્ત્યથી-સામસ્ત્યથી-સમસ્તપણે તે ધર્મ પ્રત્યે લઈ જનારી એવી તદ્દગામિની છે, પણ તે ધર્મને બાધન કરનારી તદ્દ-બાધિની નથી; અર્થાત્ માર્ગાનુસારી અપુનર્જન્ધકની સમસ્ત ધર્મપ્રવૃત્તિ પહેલેથી માંડીને ધર્મના સાધનરૂપ હોય છે, પણ ધર્મના બાધનરૂપ હોતી નથી, એમ આ વસ્તુનું હાઈ-હૃદય-મર્મ સમજનારા હાઈ-સહૃદય સંતજનો સારી પેઠે જાણે છે.

કારણ કે—‘તત્ત્વાવિરોધકં હૃદયમસ્ય, તતો સમન્તભદ્રતા’ ઇ. - ‘આતું (અપુનર્જન્ધકનું) હૃદય તત્ત્વાવિરોધક (પાઠાં : તત્ત્વાવિરાધક) છે.’ આ અપુનર્જન્ધકનું હૃદય તત્ત્વનું-ધર્મતત્ત્વનું અથવા દેવ-શુર-ધર્મ તત્ત્વનું અવિરોધક (અથવા અવિરાધક) છે, આ અપુનર્જન્ધકનું અપ્રતિકૂલ છે, દેવ-શુર-ધર્મતત્ત્વનું વિરોધન કે વિરાધન કરનાર હૃદય તત્ત્વાવિરોધક : નથી; ભલે કદાચ તેનું બાહ્ય આચરણ-પ્રવૃત્તિ અનાભોગથી જાણતાં તે થકી સમન્તભદ્રતા -અજાણતાં તે તે તત્ત્વનું વિરોધન વા વિરાધન કરે, તો પણ તેનું હૃદય તો સાચું છે, તત્ત્વઅવિરોધક-તત્ત્વઅવિરાધક જ છે. ‘તે થકી સમન્તભદ્રતા હોય છે, -સકલ ચેષ્ટિતના તન્મૂલકપણાને લીધે.’ તે તત્ત્વાવિરોધક હૃદય થકી સમન્તભદ્રતા-સર્વતોભદ્રતા-સર્વતઃ કલ્યાણતા હોય છે; કારણકે હૃદય એ જ સકલ ચેષ્ટિતનું -સર્વ શુભાશુભ પ્રવૃત્તિનું મૂલ-ઉદ્ભવસ્થાન છે, એટલે હૃદય જો સાચું છે, તત્ત્વાવિરોધક-તત્ત્વાવિરાધક છે, તો તેની સકલ પ્રવૃત્તિ પણ કલ્યાણરૂપ છે. આથી ઊલટું હૃદય જો ખોટું હોય તો પ્રવૃત્તિ પણ ખોટી હોઈ કલ્યાણરૂપ નથી થતી. આમ બધો આધાર હૃદય પર-અંતરના સાચા ભાવ પર રહેલો હોઈ, અપુનર્જન્ધકનું તત્ત્વાવિરોધક-તત્ત્વાવિરાધક હૃદય સાબૂત છે, એટલે તેને સમન્તભદ્રતા હોય છે, એમ સમન્તભદ્ર-સર્વતોભદ્ર એવા હરિભદ્રજી વદે છે.

એમ જિનદર્શનમાંથી નિકળેલા તે તે અન્યદર્શનાનુસારે ખીજા દર્શાત પણ અહીં ધરાવવાનું સૂચન કરે છે—

૪૫૩. ^૪પ્રથમતોડપિ વિનિર્ગતતત્ત્વદર્શનાનુસારતઃ સર્વમિદ યોજ્યં—સુમમણ્ડિતપ્રબોધદર્શનાદિ । ન જ્યેષ્ઠં પ્રવર્તમાનો નેષ્ઠસાધક ઇતિ । ૩૭૩

પણિકા-પર્વ—એમ, પ્રથમ દર્શાત જેમ, અતોડપિ—અત્રિથી પણ, જૈન દર્શનમાંથી જ વિનિર્ગતો—વિનિર્ગત, પૃથગ્ભૂત તે જે, દર્શનાન્તિ—દર્શનો, નયવાદો, તેષાં અનુસારતઃ—તેઓના અનુસારથી, તેમાં ઉક્ત એમ અર્થ છે, સર્વમ્—સર્વ, દર્શાન્તગત, હૃદ—અહીં, દર્શનમાં, યોજ્યં—યોજવા યોગ્ય છે. શું-વિશિષ્ટ ? તે માટે કહ્યું—

સુમમણ્ડિતપ્રબોધદર્શનાદિ—જેમ કાઈ—સુત્તસ્ય સતઃ—સુખ હોતાં, મંડિતસ્ય—કુંકુમાદિથી ખણિત થયેલાને, પ્રબોધે—પ્રબોધ થયે, નિદ્રાઅપગમે, અન્યથાભૂત અને સુંદર એવા આત્મનું (પોતાનું) દર્શનમ્—દર્શન, અવલોકન આશ્વર્થકારિ હોય છે; તેમ અપુનર્જન્ધકને—અનાભોગવંતને (પાઠાં :

૪અર્થ:-એમ આમાંથી જ (જૈનમાંથી જ) વિનિર્ગત (નીકળેલા) તે તે દર્શન અનુસારથી 'સુસમંડિત પ્રબોધદર્શનાદિ' સર્વ અહીં યોજવા યોગ્ય છે. કારણ કે એમ પ્રવર્તમાન (અપુનર્બન્ધક) ઇષ્ટસાધક ન હોય એમ નહિ, (અપિ તુ હોય જ.).^{૩૭૩}

વિવેચન

“રચના જિન ઉપદેશકી, પરમેશ્વર તિનુ કાલ;

ઇનમેં સખ મત રહત હૈ, કરતે નિજ સંભાલ.”-શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અને ‘एवमतोऽपि विनिर्गततत्तद्दर्शनानुसारतः सर्वमिह योज्यं’-એમ આમાંથી જ (જૈનમાંથી જ) વિનિર્ગત તે તે દર્શન અનુસારી-સુસમંડિત પ્રબોધદર્શનાદિ સર્વ અહીં યોજ્ય છે. એમ-પ્રસ્થક દષ્ટાંત એમ યોજ્યું તે જ પ્રકારે આ સુસમંડિત-પ્રબોધ જૈનદર્શનમાંથી જ નિકળેલા જે અન્ય દર્શનો છે, તેઓના અનુસારે દર્શનાદિ દષ્ટાંત ઘટના ‘સુસમંડિત પ્રબોધદર્શનાદિ’ સર્વ દષ્ટાંતઝલ અહીં આ દર્શનમાં યોજવા યોગ્ય છે. તે આ પ્રકારે:-જેમ કેઈ સૂતો હતો, ત્યાં જ તે કુંકુમાદિથી મંડિત થયો; પછી તે જાગ્યો, એટલે તેને પોતાનું બદલાઈ ગયેલું સુંદર અલંકૃત સ્વરૂપ દીધું, તેથી તેને આશ્ચર્ય થયું. તેમ અનાભોગવંત એવો અપુનર્બન્ધક અનાભોગથી અજાણપણે પણ વિચિત્ર ગુણોથી અલંકૃત હોય છે, તેને જ્યારે પ્રબોધ થાય છે ત્યારે સમ્યગ્દર્શનાદિ લાભકાળે પોતાના આત્માના વિસ્મયકારી સ્વરૂપદર્શનથી આશ્ચર્ય થાય છે. આદિ શબ્દથી બીજા દષ્ટાંત-—નૌકામાં સુતો હોય, ત્યાં જ સુતાં સુતાં સમુદ્ર ઓળંગી જાય, ને જાગીને જુએ તો પોને સમુદ્ર પાર ઉતરી ગયો છે એમ દેખે. તેમ અપુનર્બન્ધકભાવરૂપ નૌકામાં સૂતેલો જીવ સંસારસમુદ્ર ઓળંગી જાય છે ને જાગૃત થતાં પોતે સંસારસાગર તરી ગયો છે એમ દેખે છે.

કારણ કે ‘એમ પ્રવર્તમાન ઇષ્ટસાધક ન હોય એમ નહિ’ (હોય જ).’ એમ પ્રસ્થકકર્તાન ન્યાયથી પ્રવર્તી રહેલો અપુનર્બન્ધક ઇષ્ટસાધક, પ્રસ્થક તુલ્ય સમ્યક્ત્વાદિનો સાધક ન હોય એમ નહિ, અપિ તુ ઇષ્ટસાધક-સમ્યક્ત્વાદિસાધક હોય જ.

સમ્યક્ આચારથી ભગ્ન થાય તો પણ અપુનર્બન્ધક પુનઃ તેમાં યત્ન કરે એ જ એનું લિંગ-પ્રગટ થિન્હ છે; આ એવંભૂત દશાસંપન્ન અપુનર્બન્ધક અંગે અન્યદર્શનો સાથે જૈનદર્શનનો સમન્વય દર્શાવે છે —

અનાભોગથી) વિચિત્ર ગુણાલંકૃત એવાને, સમ્યગ્દર્શનાદિ લાભકાળે વિસ્મયકારિ એવું આત્માનું દર્શન હોય છે. આદિ શબ્દથી નાવાદિથી સુપ્ત હોતાં સમુદ્રથી ઉત્પાણને ભોધે પણ (જાગતાં) તીર્થદર્શનાદિ બ્રાહ્મ છે. દાર્શનિક સિદ્ધિ અર્થે કહ્યું —

ન-ન જ, હિ-કારણકે, एवं-એમ, પ્રસ્થક કર્તાન ન્યાયથી. પ્રવર્તમાન:-પ્રવર્તમાન અપુનર્બન્ધક, ન-ન જ, ઇષ્ટસાધક:-ઇષ્ટસાધક, પ્રસ્થક તુલ્ય સમ્યક્ત્વાદિ સાધક, અપિ તુ સાધક જ.

‘મગ્નોઽપ્યેતદ્દત્તલિङ્ગોઽપુનર્વન્ધક इति तं प्रत्युपदेशसाफल्यं ।

‘નાનિવૃત્તાધિકારાયાં પ્રકૃતાવેવંમૂત इति कापिलाः, न अनवाप्तभवविपाक इति च सौगताः, अपुनर्वन्धकास्त्वेवંमૂता इति जैनाः ॥’^{૩૭૪}

^૫અર્થ:-ભગ્ન પણ આના યત્નલિંગવાળો અપુનર્વન્ધક છે, એટલા માટે તેના પ્રતિ ઉપદેશસાફલ્ય છે.

અનિવૃત્તઅધિકારવાળી પ્રકૃતિ સતે એવંભૂત ન હોય એમ કાપિલો કહે છે; અને ભવવિપાક અપ્રાપ્ત છે એવો (એવંભૂત) નથી એમ સૌગતો કહે છે; અપુનર્વન્ધકો તો એવંભૂત છે એમ જૈનો કહે છે.^{૩૭૪}

વિવેચન

“જે ગાયો તે સઘળે એક, સકલ દર્શને એ જ વિવેક;

સમજાવ્યાની શૈલી કરી, સ્વાદવાદ સમજણ પણ ખરી.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

અને આ અપુનર્વન્ધક કેવો છે. ?—‘મગ્નોઽપ્યેતદ્દત્તલિङ्ગોઽપુનર્વન્ધક:’—‘ભગ્ન પણ આના યત્નલિંગવાળો અપુનર્વન્ધક છે.’ અપુનર્વન્ધકને ઉચિત ભગ્ન પણ આના યત્ન- સમાચારથી-સમ્યક્ આચારથી ભગ્ન છતાં, કોઈ પ્રકારે વ્યુત છતાં, લિંગવાળો અપુનર્વન્ધક પુનઃ સ્વઉચિત આચારમાં યત્ન કરે, એ જ અપુનર્વન્ધકનું લિંગ- પ્રગટ ચિહ્ન છે. અને આમ અપુનર્વન્ધક કવચિત્ ભગ્ન થાય તોપણ યથોક્ત સ્વઉચિત આચારમાં યત્નવાંત હોય, ‘એટલા માટે તેના પ્રતિ ઉપદેશસાફલ્ય છે.’—‘તં પ્રતિ ઉપદેશસાફલ્ય’—અર્થાત્ અપુનર્વન્ધક દશાવાંત પ્રત્યે જે ઉપદેશ દેવામાં આવે તેનું સફળપણું છે.

આ અંગે આ શાસ્ત્રકર્તા આચાર્યજી અન્યદર્શનીઓની સંમતિ દર્શાવે છે—
‘નાનિવૃત્તાધિકારાયાં પ્રકૃતાવેવંમૂત:’—‘અનિવૃત્તઅધિકારવાળી પ્રકૃતિ સતે એવંભૂત ન હોય’ એમ કાપિલો કહે છે, અને ‘ન અનવાપ્તભવવિપાક:’—
આ એવંભૂત ‘ભવવિપાક અપ્રાપ્ત છે એવો (એવંભૂત) નથી,’ એમ સૌગતો કહે
અપુનર્વન્ધક અંગે છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિનો અધિકાર-પુરુષને અભિભૂત કરનારી-દબાવનારી
અન્યદર્શનો સાથે સત્તા જ્યાંલગી નિવૃત્ત થઈ નથી, ટળી નથી, ત્યાંલગી એવંભૂત-
જનદર્શનનો સમન્વય એવા પ્રકારની ઉક્ત માર્ગાનુસારી અપુનર્વન્ધક દશાવાળો હોય નહિં,
એમ કપિલાનુયાયી સાંજ્યો વહે છે. અને જેનો ભવનો વિપાક-
વિપાક થયો નથી એવો એવંભૂત-એવી યથોક્ત ગુણવાળી-અપુનર્વન્ધક દશાવાળો ન

પશ્ચિમકા—અપુનર્વન્ધકનું જ લક્ષણ કહ્યું—મગ્નોઽપિ ભગ્ન પણ, અપુનર્વન્ધકોચિત સમાચારથી કવચિત્ વ્યુત પણ, ઇતદ્વ્યસ્તલિङ્ગ:—આના યત્નલિંગવાળો, પુનઃ સ્વોચિત આચારના પ્રયત્નથી ભણવો, અપુનર્વન્ધક:—અપુનર્વન્ધક, આદિ ધાર્મિક.

હોય, એમ સુગતાનુયાયી બોલે વહે છે. આમ વ્યતિરેકથી અન્યદર્શનીઓની ઉક્તિ કહી, અન્વયથી જૈનના અભિપ્રાયથી તે જ વસ્તુ કહે છે—‘અપુનર્બન્ધકા સ્ત્વેન્મૃતાઃ’— ‘અપુનર્બન્ધકો તો એવંભૂત છે’ એમ જૈનો કહે છે.’ અપુનર્બન્ધક તો એવંભૂત—એવી ઉક્તિ શુશ્રુલક્ષણવાળી દશાવાળા હોય જ, એમ જિનદર્શનના અનુયાયી જૈનો વહે છે. અર્થાત્ વ્યતિરેકથી જે વસ્તુ અન્યદર્શનીઓએ કહી, તેની સાથે સમન્વયરૂપ મૈત્રીનો હાથ મીલાવતાં અન્વયથી જૈનદર્શનની ઉક્તિ કહી. આમ આ બા. માં સર્વદર્શનોની એકવાક્યતા ને સમન્વય સિદ્ધ થયા.

તેથી આ ચૈત્યવન્દન વ્યાખ્યાન આદરથી શ્રવણ કરવા યોગ્ય ને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે એવી ભલામણ કરી, આ પરમ સંવેગરંગી ભક્તશિરોમણિ આચાર્યજી હરિભદ્રજી ચિન્તામણિ રત્નસમા સંવેગ કાર્યમાં સમ્યગ્ ગુણ જાણી શ્રદ્ધાદિ અતિશય ભાવથી ‘અવિધિવિરહ’થી પ્રવર્તતાં મહાકલ્યાણસિદ્ધિ છે, એમ ઉપસંહાર કરે છે—

૧૮૩. તત્ક્રોતવ્યમેતદાદરેણ, પરિભાવનીયં સૂક્ષ્મબુદ્ધ્યા । શુદ્ધશ્રુત્યર્થવર્ણનપ્રાયમવિજ્ઞાતાર્થમધ્ય-
યનં । રસતુલ્યો હ્યર્થઃ, સંખલુ પ્રીણયત્યન્તરાત્માને, તતઃ સંવેગાદિસિદ્ધેઃ, અન્યથાત્વ-
દર્શનાત ।

તદર્થે ચૈષ પ્રયાસ इति न प्रारब्धप्रतिकूलमासेवनीयं, प्रकृतिसुन्दरं चिन्तामणिरत्न-
कल्पं संवेगकार्यं चैतदिति महाकल्याणविराधि न चिन्तनीयं । चिन्तामणिरत्नेऽपि सम्य-
ग्ज्ञातगुण एव श्रद्धाद्यतिशयभावतोऽविधिविरहेण महाकल्याणसिद्धिरित्यलं प्रसङ्गेन ॥ ૩૭૫

૧૮૩. અર્થઃ—તેથી આ (ચૈત્યવન્દન વ્યાખ્યાન) આદરથી શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે, સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે. અવિજ્ઞાત અર્થવાળું અધ્યયન શુદ્ધ શ્રુતિના ચર્ચણ જેવું છે. અત્રે સ્ફુટપણે રસ તુલ્ય અર્થ છે; તે જ ખરેખર ! અન્તરાત્માને પ્રસન્ન કરે છે, તે થકી સંવેગાદિની સિદ્ધિ હોય છે માટે, અન્યથા તો અદર્શન છે માટે.

અને તે અર્થે આ પ્રયાસ છે. એટલા માટે પ્રારબ્ધથી પ્રતિકૂલ આસેવન કરવા યોગ્ય નથી; અને પ્રકૃતિસુંદર, ચિન્તામણિરત્ન સમુહ આ સંવેગકાર્ય છે, એટલા માટે મહાકલ્યાણ-વિરોધિ ચિન્તવના યોગ્ય નથી. ચિન્તામણિરત્નમાં પણ સમ્યગ્ જ્ઞાતગુણ સતે જ, શ્રદ્ધાદિ અતિશય ભાવથી ‘અવિધિવિરહે’—અવિધિવિરહથી મહાકલ્યાણસિદ્ધિ હોય છે. એટલે પ્રસંગથી સમુહ ! ૩૭૫

પંક્તિકા—પતદ્—આ, આ જ પ્રકૃત ચૈત્યવન્દન વ્યાખ્યાન, મહા ઇત્યાદિ. મહતઃ—મહત્ એવા, સત્ ચૈત્યવન્દનાદિ, કલ્યાણસ્વ—કલ્યાણનું, કુશલનું, વિરોધિ—વિરોધિ, આધક, અવગત—વિજ્ઞાવન આદિ, ન—ન જ, ચિન્તનીયં—ચિન્તાનીય, અધ્યવસેય, કયા કારણથી ? તે માટે કહ્યું—ચિન્તામણિ ઇત્યાદિ, સુગમમ્.

વિવેચન

“નિર્મળ તત્ત્વરુચિ થઈ રે, મન. કરજો જિનપતિ ભક્તિ રે ભવિ.

દેવચંદ્ર પદ પામશે રે મન. પરમ મહોદય યુક્તિ રે....ભવિ

જંગમ સુતરરુ સારિયો રે મન. સેવે ધન્ય ધન્ય તેહરે ભવિ.”

— શ્રી દેવચંદ્રજી

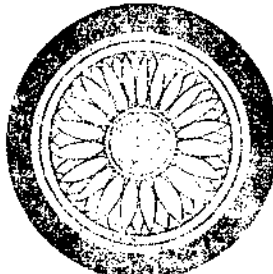
આમ અપુનર્જન્ધકાદિ અંગેનું વક્તવ્ય સમાપ્ત કરી આચાર્યજી હરિભદ્રજી ઉપસંહાર કરે છે:—તેથી—‘શ્રોતઘ્યમેતદાદરેણ પરિભાવનીયં સૂક્ષ્મબુદ્ધ્યા’—‘આ (ચૈત્યવન્દન વ્યાખ્યાન) આદરથી શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે, અને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી આના આદરથી પરિભાવન કરવા યોગ્ય છે.’ આમ જેના પદે પદે પ્રસાતિશયના શ્રવણની અને સૂક્ષ્મ ચમત્કારો દેખી સુઝ પ્રસાદનો ધન્ય ધન્ય પોકારે છે, એવો આ બુદ્ધિથી પરિભાવનની સહિતવિસ્તાર અંથ આટલા બધા પરિશ્રમથી જેણે નિષ્કારણ ભલામણ કરુણાથી અને અપૂર્વ ભક્તિભાવથી ગૂંથ્યો છે, એવા પરાયકાર-પરાયણ અંથકર્તા મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજી અત્રે વિવેકી શ્રોતાજનને છેવટની ભલામણ કરે છે કે—અહો મુમુક્ષુઓ! આ ચૈત્યવન્દન ભગવત્ અર્હત જેવા પરમ વિષયને આશ્રયી છે, એટલે આ પરમ અર્હત વિષયને અર્હ—અનુરૂપ આ ચૈત્યવન્દનસૂત્રનું વ્યાખ્યાન અમે પરમ આદરથી અર્હતભક્તિ ને શ્રુતભક્તિથી પ્રેરાઈને કર્યું છે, માટે તમે પણ સર્વ વિદ્વેષ છોડીને આદરથી—બહુમાનથી અપૂર્વ શુશ્રૂષારસથી આ શ્રવણ કરજો! અને સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી ફરી ફરીને પરિભાવન—સર્વપ્રકારે ભાવન કરજો!

કારણ કે—‘શુષ્કેશ્ચુર્ષ્વણપ્રાવમવિજ્ઞાતાર્થમધ્યયનં, રસતુલ્યો જ્ઞાતાર્થઃ’—ઈં અવિજ્ઞાત અર્થવાળું અધ્યયન શુષ્ક ઇંડુના ચર્વણ જેવું છે. અત્રે સ્ફુટપણે રસતુલ્ય અર્થ છે; તે જ ખરેખર! અંતરાત્માને પ્રસન્ન કરે છે,—તે થકી સંવેગાદિની સિદ્ધિ અર્થ જાણ્યા વિનાનું હોય છે માટે, અન્યથા તો અદર્શન છે માટે.’ અર્થાત્ જેનો અધ્યયન અર્થ અવિજ્ઞાત છે—જાણવામાં આવ્યો નથી, એવું સૂત્રઅધ્યયન શુષ્કેશ્ચુર્ષ્વણ સમું : (સૂત્રઅભ્યાસ) શુષ્ક—મુષ્કી રસહીન શેરડીના ચાવવા જેવું છે, રસ તુલ્ય અર્થ કારણ કે અત્રે અર્થ છે તે રસ ખરાબર છે, અને તે જ ખરેખર! અંતરાત્માને પ્રસન્ન કરે છે, રીઝવે છે. કારણ કે તે થકી સંવેગાદિની સિદ્ધિ હોય છે, નહિં તો સંવેગાદિનું દર્શન હોતું નથી. અર્થાત્ ઇંડુરસ જેમ મીઠાશ ઉપજાવી પ્રસન્નતા કરે છે, તેમ સૂત્રરૂપ ઇંડુનો અર્થરૂપ રસ સંવેગાદિરૂપ માધુર્ય—મીઠાશ ઉપજાવી અંતરાત્માની પ્રસન્નતા કરે છે; પણ મુષ્કી—રસ નીચોવી કાઢેલ શેરડી (ઇંડુ) મીઠાશ ઉપજાવી પ્રસન્નતા કરતી નથી, તેમ અર્થરૂપ રસ વિનાનું સૂત્રનું શુષ્ક અધ્યયન સંવેગમાધુર્ય ઉપજાવી અંતરાત્માની પ્રસન્નતા કરતું નથી.

અને—‘તદર્થે ચૈવ પ્રયાસ इति न प्रारब्धप्रतिकूलमासेवनीय’—‘તે અર્થે આ પ્રયાસ

છે, એ. ૧ા માટે પ્રારબ્ધથી પ્રતિકૂળ આસેવન કરવા યોગ્ય નથી. ' અને તે સંવેગમાધુર્ય ઉપજાવે એવો અર્થરૂપ રસ નીપજે એ અર્થેજ અમે આ તે અર્થે આ પ્રયાસ : અર્થપ્રતિપાદનનો પ્રયાસ કર્યો છે. એટલા માટે જેને અર્થે આ ચિન્તામણિ સમું અમારો પ્રયાસ પ્રારબ્ધ છે તેનાથી પ્રતિકૂળ આસેવન કરવા યોગ્ય આ સંવેગ કાર્ય નથી. ' અને પ્રકૃતિસુંદર, ચિન્તામણિ રત્ન સમું આ સંવેગકાર્ય છે, એટલા માટે મહાકલ્યાણવિરોધિ ચિન્તવવા યોગ્ય નથી. ' આત્મગત શ્રમ ચિન્તાવ્યા વિના અમારા આ અર્થપ્રતિપાદનરૂપ પ્રારબ્ધ પ્રયાસનું કૃણ પ્રકૃતિસુંદર-સ્વભાવથી સુંદર એવું ચિન્તામણિરત્ન સમું આ સંવેગકાર્ય છે, એટલા માટે આવા મહાકલ્યાણથી વિરોધી-પ્રતિકૂળ એવું કાંઈ પણ ચિન્તવવા યોગ્ય નથી. ' પ્રકૃતિસુંદર ચિન્તામણિરત્નકલ્પ સંવેગકાર્ય ચૈતદિતિ મહાકલ્યાણવિરોધિ ન ચિન્તનીય ' । '

કારણ કે 'ચિન્તામણિ રત્નમાં પણ સમ્યક્ જ્ઞાતશુભ સતે જ, શ્રદ્ધાદિ અતિશય ભાવથી અવિધિ'વિરહેણ' અવિધિવિરહથી મહાકલ્યાણસિદ્ધિ હોય છે. ' ચિન્તામણિ-રત્નની આ માં પણ તેનો શુભ-મહિમા સમ્યક્ જાણવામાં આવ્યે જ, અત્રે શ્રદ્ધાદિ અતિશય શ્રદ્ધાદિ અતિશય ભાવથી અવિધિવિરહે-અવિધિ છોડીને વિધિપૂર્વક ભાવથી અવિધિ'વિરહથી' તેની આરાધના કરે તો મહાકલ્યાણની સિદ્ધિ હોય છે; તેમ આ મહાકલ્યાણસિદ્ધિ તો અચિન્ત્ય ચિન્તામણિરત્ન સમા અર્હંત ભગવંતની ભક્તિરૂપ આ ચૈત્યવન્દન અચિન્ત્ય ચિન્તામણિરત્ન સમું છે, અને તેના અચિન્ત્ય મહિમાનું ઉત્કર્ષા કરતું આ વ્યાખ્યાન સૂત્ર પણ તેવું જ છે, એમ તેનો શુભાતિશયરૂપ મહિમા સમ્યક્પણે જાણવામાં આવ્યે જ શ્રદ્ધા-મેધા-ધૃતિ-ધારણા-અનુપ્રેક્ષાના અતિશય ભાવથી અવિધિવિરહે-અવિધિ છોડીને તેની આરાધના કરે તો મહાકલ્યાણની સિદ્ધિ હોય છે. (અત્રે અવિધિ'વિરહેણ' એમ ઉપસંહારમાં બીજીવાર વિરહાંકનો પ્રયોગ કર્યો.) એટલે પ્રસંગથી સચું !

ઉપસંહાર

આ લલિત વિસ્તર શાસ્ત્રની પૂર્ણોદ્ધતિષ્ઠ સ્વોદ્ધતિષ્ઠ રચના ભાવિતાત્મા આર્ષદ્દશ
મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજી, છેવટે ' આ કૃતિથી શુભભાવ થઈ મેં જે પુણ્ય ઉપાજ્યું
હોય, તેના વડે સર્વ સત્ત્વોનો પરમ માત્સર્યવિરહ હો ।' એવી મંગલ આશિષ અર્પે છે—

આચાર્યહરિભદ્રેણ, દૃઢ્યા સન્ન્યાયસદ્ગતા ।
ચૈત્યવન્દનમૂત્રસ્ય, વૃત્તિર્લલિતવિસ્તરા ॥૧॥
ય એનાં ભાવયત્યુચ્ચૈ મધ્યસ્થેનાન્તરાત્મના ।
સદ્વન્દનાં સુબીજં વા, નિયમાદધિગચ્છતિ ॥૨॥
પરાભિપ્રાયમજ્ઞાત્વા, તત્કૃતસ્ય ન વસ્તુનઃ ।
ગુણદોષો સતા વાચ્યો, પ્રશ્ન એવ તુ યુજ્યતે ॥૩॥
પ્રશ્નવ્યોઽન્યઃ પરીક્ષાર્થમાત્મનો વા પરસ્ય ચ ।
જ્ઞાનસ્ય વાઽભિવૃદ્ધ્યર્થઃ, ત્યાગાર્થ સંશયસ્ય ચ ॥૪॥
કૃત્વા યદર્જિતં પુણ્યં, મૈથેનાં શુભભાવતઃ ।
તેનાસ્તુ સર્વસત્તાનાં માત્સર્યવિરહઃ પરઃ ॥૫॥

॥ इति ललितविस्तरानाम चैत्यवन्दनवृत्तिः समाप्ता ॥
कृतिर्द्धर्मतो याकिनीमहत्तरा-सुनोराचार्यहरिभद्रस्येति ॥

(અચાર્ય કાવ્યાનુવાદઃ દોહરા)

આચાર્ય હરિભદ્રે ગુંથી, સન્ન્યાય સંગત આમ;
ચૈત્યવન્દનવૃત્તિ આ, લલિતવિસ્તરા નામ. ૧
મધ્યસ્થ અન્તરઆત્મથી, ભાવે અતિ આ જોહ;
સદ્વંદના સદ્બીજ વા, પામે નિયમે તેહ. ૨

પરઅભિપ્રાય જાણ્યા વિના, તત્કૃત વસ્તુતાણા જ;
 ગુણદોષ સંતે વાચ્ય ના, પ્રશ્ન જ યુક્ત છે હ્યાં જ. ૩
 પૂછવો યોગ્ય જ અન્ય છે, સ્વ-પર પરીક્ષા કાજ;
 જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કાજ ને, સંશય કરવા ત્યાજ. ૪
 આ કરી મેં શુભભાવથી, પુણ્ય જે અજર્યા ભાવ;
 તેથી હો સહુ જીવનો, માત્સર્યવિરહ સાવ ! ૫

આચાર્ય હરિભદ્રે સત્ત્યાયસંગત એવી આ ચૈત્યવન્દન સૂત્રની લલિતવિસ્તરા વૃત્તિ સંદબ્ધ કરી છે. ૧

જે આને મધ્યસ્થ અન્તરાત્માથી અત્યંતપણે ભાવે છે, તે નિયમથી સદ્વન્દના વા સુખીજ પામે છે. ૨

પરનો અભિપ્રાય જાણ્યા વિના તત્કૃત વસ્તુતા ગુણ-દોષ સંતે કહેવા યોગ્ય નથી, પણ પ્રશ્ન જ યુક્ત છે. ૩

અન્દને યોતાની વા પરની પરીક્ષાર્થે, વા જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ અર્થે અને સંશયના ત્યાગ અર્થે પ્રશ્ન કરવા યોગ્ય છે. ૪

આ કરીને મહારાથી જે પુણ્ય શુભભાવ થકી અર્જિત છે, તેના વડે કરીને સર્વ સત્વોનો પરમ 'માત્સર્યવિરહ:'—માત્સર્યવિરહ હો!

॥ ઇતિ લલિતવિસ્તર નામ ચૈત્યવન્દનવૃત્તિ સમાપ્ત ।

૬૫૮ ઇતિ ધર્મથી યાકિનીમહત્તરાસૂત્રુ આચાર્ય હરિભદ્રની ॥

વિવેચન

પ્રતિપદ જ પરોઘ્યા ન્યાય મોકિતક અંગે,

ઋષિવર હરિભદ્રે ભક્તિ સંવેગ રંગે. (સ્વરચિત)

હવે છેવટે આ શાસ્ત્રની પૂર્ણાહુતિરૂપ પ્રશસ્તિ કરતાં આચાર્યશ્રી વહે છે—

(૧) 'આચાર્ય હરિભદ્રે સન્ન્યાયસંગતા એવી ચૈત્યવન્દન સૂત્રની લલિત વિસ્તરા વૃત્તિ સંદબ્ધ કરી છે,' “યાકિની મહત્તરાસૂત્રુ” તરિકે બાણીતા એવા હરિભદ્ર

પંક્તિકા— (મન્દાક્રાન્તા)

કાર્ટો ગ્રન્થો મતિરનિપુણા સમ્પ્રદાયો ન તાદૃક્, શાસ્ત્રં તન્ત્રાન્તરમતગતં સન્નિધૌ નોતથાપિ ।
 સ્વસ્ય સ્મૃત્યૈ પરહિતકૃતે ચાત્મબોધાનુરૂપ-માગામાગઃ પદમહમિદ્ બ્યાપૃતશ્ચિત્તશુદ્ધયા ॥

(અર્થાત) ગ્રંથ કઠિન છે, મતિ અનિપુણ છે, તાદૃશ સંપ્રદાય નથી, તન્ત્રાન્તરમતગત શાસ્ત્ર સન્નિધિમાં (પાસેમાં) નથી, તથાપિ સ્વની સ્મૃતિ અર્થે અને પરહિતકાળે આત્મબોધને અનુરૂપ એવું આગઃપદને (કલ્યાણપદને) અહીં ચિત્તશુદ્ધિથી બ્યાપૃત થયેલો હું પામ્યો છું.

॥ ઇતિ શ્રીમુનિચન્દ્રસૂરિવિરચિતાયાં લલિતવિસ્તરાપંક્તિકાયાં સિદ્ધમહાવીરાદિસ્તવઃસમાપ્તઃ ॥

નામના આચાર્યે આ ચૈત્યવન્દનસૂત્રની વૃત્તિ સંદબ્ધ કરી છે—સમ્યક્ પ્રકારે જૂંચી છે; ન્યાયના આકર સત્તી આ વૃત્તિ સત્ન્યાયથી પ્રચુર હોવાથી સન્ન્યાયસંગતા છે.

(૨) 'જે આને મધ્યસ્થ અન્તરાત્માથી અત્યંતપણે—કેવળભાવથી ભાવે છે, તે નિયમે કરીને સદ્વન્દના અથવા સુખીજ પામે છે.' આમ અત્રે તેનો ફક્તનિર્દેશ કર્યો.

(૩) 'પરનો અભિપ્રાય બાધ્યા વિના તત્કૃત વસ્તુના ગુણદોષ સંતે કહેવા યોગ્ય નથી, પણ પ્રશ્ન જ યુક્ત છે.' બીજનો અભિપ્રાય—આશય બાધ્યા વિના તેણે કરેલી વસ્તુના ગુણ—દોષ સજ્જને—તંત જને કહેવા યોગ્ય નથી, પણ આશય ન સમજાયેા હોય તો આ બાગતમાં આપનો અભિપ્રાય શું છે એમ પ્રશ્ન કરવો જ યુક્ત છે.

(૪) 'અન્યને પોતાની વા પરની પરીક્ષાર્થે, વા જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ અર્થે, વા સંશયના ત્યાગાર્થે પ્રશ્ન કરવા યોગ્ય છે.' બીજને પ્રશ્ન અત્રે જણાવેલા ત્રણ પ્રયોજન અર્થે પૂછવા યોગ્ય છે:—(i) કાં તો પોતાની કે પરની પરીક્ષાને અર્થે; મહારો અભિપ્રાય સાચો છે કે બીજનો અભિપ્રાય સાચો છે એમ તેની મધ્યસ્થ પરીક્ષાર્થે. (ii) અથવા પોતાના વા પરના જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ અર્થે. પ્રશ્ન એવાં કરવો કે જેથી સ્વ-પરના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય. (iii) અથવા પોતાનો વા પરનો સંશય દૂર કરવા અર્થે પ્રશ્ન કરવા યોગ્ય છે.

(૫) 'આ કરીને મહારાથી જે પુણ્ય શુભ ભાવ થકી અર્જિત છે, તેના વડે કરીને સર્વ સત્ત્વોનો પરમ માત્સર્યવિરહ હો!' આ લલિતવિસ્તરા વૃત્તિની રચના કરીને મહાશ આત્માએ શુભ ભાવ થકી જે પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું હોય, તે પુણ્યના પ્રભાવ વડે સર્વ પ્રાણીઓના માત્સર્યનો—ગુણપ્રતિ દ્વેષરૂપ મત્સરભાવનો પરમ સર્વસત્ત્વોનો પરમ વિરહ—આત્યંતિક વિરહ હો! આમ અત્રે અંધપ્રાન્તે 'માત્સર્યવિરહઃ' માત્સર્ય 'વિરહ' હો! એમ 'વિરહ' શબ્દ ત્રીણ વાર પ્રયોજી ભવવિરહ અંખતા આ મહાવિભૂતિ મહર્ષિએ અંધપ્રાન્તે વિરહાંક મૂકવાની પોતાની વિશિષ્ટ શૈક્ષીનું સૂચન કર્યું છે; એટલું જ નહિ પણ જગતમાં સર્વત્ર જે માત્સર્ય—ગુણદ્વેષ વ્યાપી રહ્યો છે, તેનો આ અંધરચનાના પુણ્યપ્રભાવે આત્યંતિક વિરહ હો! એવી શુભાશિષ્ આપી પોતાની શુદ્ધ આત્માર્થપ્રધાન નિષ્કારણ કરુણાશીલ પરમાર્થ પ્રવૃત્તિનો પરિચય આપ્યો છે. જે દેખી સુસ ગુણાનુસંગી સંતજનોના હૃદયોદ્ગાર નીકળી પડે છે—ધન્ય હરિભદ્ર! જય હરિભદ્ર! જય લલિતવિસ્તરા!

॥ इति महर्षि श्री हरिभद्राचार्यविरचिता मनःसुखनंदनेन भगवानदासेन हेमदेवीसुजातेन चिद्देहमविशोधिनीटीकाभिधानेन विवेचनेन सविस्तरं विवेचिता ललितविस्तरा समाप्ता ॥

॥ इति महर्षि श्री हरिभद्राचार्ये विरच्येसी अने श्री मनःसुखलार्थ किरतयंदना पुत्र जे. ભગવાનદાસે હેમદેવીસુને સ્વરચિત 'ચિદ્દેહમવિશોધિની' ટીકા નામક વિવેચનથી સવિસ્તર વિવેચેલી લલિતવિસ્તરા ॥

ટીકાકાર-વિવેચનકારની પ્રશસ્તિ

શિખરિણી

વકાવી છે આવી સુરસરિત આ ભક્તિરસની,
હરિભદ્રાચાર્યે લલિતપદની અમૃતવની;
નિયમજી જ્યાં ભક્તિ અમૃત પોં જુઓ અમૃત બને,
ટીકા સર્વજ્ઞી ત્યાં મુજ મળી કરે અમૃત મને. ૧

વસંતતિલકા—

ચિદ્રહેમધાતુમલ અંતર શોધનારી,
ચિદ્રહેમશોધની ટીકા બુધ બોધનારી;
શ્રી હેમદેવીસુત આ ભગવાનદાસે,
ભક્ત્યા વિવેચનમયી રચ્યો આ ઉલાસે. ૨

શાર્દૂલવિકીરિત—

શ્રીમદ્ શ્રી જિનરાજ ચંદ્ર મહિમા ચિત્રચંદ્રિકા વર્ષતી,
વાણી શ્રી હરિભદ્રની બુધગણે તત્ત્વામૃતે હર્ષતી;
તેનો કેંક પ્રપાશ ચિત્ સરવરે સ્વચ્છે પડ્યો તે ઝીલી,
આ ‘ચિદ્રહેમવિશોધિની’ કમલિની સદ્ભક્તિભાવે ખીલી. ૩

અનુક્રુપ—

વિક્રમ દ્વિસહસ્રાષ્ટ, વર્ષે મુંબઈમાં રહી;
સ્વાધ્યાય તપ કીધું આ, સત્ પુણ્ય નિર્જરા લહી. ૪
કાકદૃષ્ટિ સ્વયં નિંદ્ય, કુશંતા ગુણુદર્શને;
હંસદૃષ્ટિ સ્વયં વંદ્ય, હર્ષંતા ગુણુદર્શને. ૫

વસંતતિલકા—

ચૈતન્યમૂર્તિ સહજાત્મસ્વરૂપ સ્વામી,
જે શુદ્ધ શુદ્ધ ભગવાન્ જિન શિવ નામી;
તત્ત્વર્ણુ ભક્તિ કુસુમાંજલિ ભક્તિભાવે,
આ અર્પો દાસ ભગવાન્ પરિતોષ આવે. ૬

ૐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

॥ ઇતિ શ્રી હેમદેવીસુત ભગવાનદાસે ‘લલિતવિસ્તરા’ મહાપૂજામાં સમર્પણી સ્વચ્ચિત
‘ચિદ્રહેમવિશોધિની’ ટીકારૂપ ભક્તિકુસુમાંજલિ ॥

